

ՀԱՄԱՀԱՒԱՔ
ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԹՈՒՐԳԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԵՒ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ
(1919–1922)

Գիրք Ա.
Արենագրություններ

Խմբագրեց եւ ծանոթագրեց
ՎԱԶԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Տպարան Սրբոց Յակոբեանց
Երուսաղեմ – 2021

ՀԱՄԱՀԱՒԱՔ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԵՒ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ
(1919–1922)

ՀԱՄԱՀԱԻԱՔ
ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԹՈՒՐԲԻՈՅ ՀԱՅՈՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ԵՒ
ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴԻ
(1919-1922)

Գիրք Ա.
Արենաագրութիւններ

Խմբագրեց եւ ծանօթագրեց
ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ

Տպարան Սրբոց Յակոբեանց
Երուսաղէմ – 2021

Հրամանովը
Տէր Նուրհան Արքեպիսկոպոս Մանուկեանի
Հայ Պատրիարքին Երուսաղէմի

By the Order of
His Beatitude Archbishop Nourhan Manougian
The Armenian Patriarch of Jerusalem

***Corpus of Minutes of the National Representative Assembly,
Interdenominational Representative Assembly,
and Mixed Council of the Armenians of Turkey (1919-1922)***

Copyright © 2021 by Vatche Ghazarian

All rights reserved under International Copyright Conventions.

Ընծայարերում

Թրքական հայաջինջ քաղաքականության բոլոր ժամանակներու զոհերուն, հայ թէ օտար որբահաւաքներուն եւ խնամատարներուն, արհաւիրքի տարիներուն իրենց ազգութեան ամուր կառչած մնացած հայորդիներուն եւ հարկադրեալ դաւանափոխութենէ հայութեան գիրկը վերադարձածներուն, պատուով վերապրողներուն ու մանաւանդ բոլոր անոնց,- ի մասնաւորի՝ Արշակ Ալպօյաճեանին, Արամ Անտոնեանին, Գրիգոր Դաւիթեանին, Թէոդիկին ու Կարապետ Նուրեանին,- որոնք հաւաքեցին եւ պահպանեցին բանաւոր ու գրաւոր ապացոյցները թուրք վարիչներու եւ անոնց կոյր հետեւորդներու հայասպանական փորձին:

Խօսք Շնորհակալութեան

Այս աշխատութիւնը իր աւարտին կարելի պիտի չըլլար հասցնել առանց բարեացակամ թոյլտուութեանը Հայ Երուսաղէմի Պատրիարք Ամեն. Նորիհան Արք. Մանուկեանի եւ գործակցութեանը Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Մայր Դիւանի տնօրէն Արշակ Բանուշեանի եւ Պօղոս սարկաւազ Շահանեանի:

Նոյնպէս կարելի պիտի չըլլար իր ներկայ բովանդակութեամբ պատրաստութիւնը այս գործին, եթէ Հայաստանի Ազգային Գրադարանի աշխատակիցներ թուայնացուցած չըլլային կարգ մը անհրաժեշտ նիւթեր: Հայագիտական հետաքրքրութիւններ ունեցողներու համար անփոխարինելի բարիք մըն է աշխատանքը հայ մամուլի հաւաքածոներու եւ գիրքերու առցանց առկայութիւնը հնարաւոր դարձուցած հաստատութիւններու եւ աշխատակիցներու:

Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի է բարեկամս՝ Գրիգոր Քէօսէեան, որ սիրայօժար հայացուց «Յաւելուած» բաժնով ներկայացուող ֆրանսերէն բնագրերու մէկ մասը եւ վերստուգեց ու խմբագրեց նախնական թարգմանութիւնները մնացեալներուն:

Բովանդակություն

Ներածական

Ատենագրություններ

1919

1. Համազգային հոբիտորդ, 10 Մարտ 1919	3
2. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 15 Մարտ 1919	6
3. Համազգային հոբիտորդ, 17 Մարտ 1919	10
4. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 22 Մարտ 1919	12
5. Համազգային հոբիտորդ, 24 Մարտ 1919	16
6. Համազգային հոբիտորդ, 31 Մարտ 1919	17
7. Համազգային հոբիտորդ, 9 Ապրիլ 1919	18
8. Համազգային հոբիտորդ, 14 Մայիս 1919	20
9. Համազգային հոբիտորդ, 29 Մայիս 1919	20
10. Համազգային հոբիտորդ, 31 Մայիս 1919	21
11. Համազգային հոբիտորդ, 23 Յունիս 1919	21
12. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 27 Յունիս 1919	23
13. Համագումար Ազգային Ժողով, 29 Յունիս 1919	31
14. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 4 Յուլիս 1919	34
15. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 11 Յուլիս 1919	41
16. Համագումար Ազգային Ժողով, 15 Օգոստոս 1919	54
17. Համազգային հոբիտորդ, 27 Օգոստոս 1919	61
18. Համազգային հոբիտորդ, 29 Օգոստոս 1919	64
19. Համազգային հոբիտորդ, 3 Սեպտեմբեր 1919	65
20. Համազգային հոբիտորդ, 10 Սեպտեմբեր 1919	67
21. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 12 Սեպտեմբեր 1919	69
22. Համազգային հոբիտորդ, 17 Սեպտեմբեր 1919	75
23. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 19 Սեպտեմբեր 1919	76
24. Համազգային հոբիտորդ, 24 Սեպտեմբեր 1919	83
25. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 26 Սեպտեմբեր 1919	84
26. Համազգային հոբիտորդ, 1 Հոկտեմբեր 1919	92
27. Համազգային հոբիտորդ, 8 Հոկտեմբեր 1919	92
28. Համազգային հոբիտորդ, 12 Հոկտեմբեր 1919	95
29. Համազգային հոբիտորդ, 15 Հոկտեմբեր 1919	96
30. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 17 Հոկտեմբեր 1919	98
31. Համազգային հոբիտորդ, 23 Հոկտեմբեր 1919	99

32. Համազգային Խորհուրդ, 29 Հոկտեմբեր 1919	99
33. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 31 Հոկտեմբեր 1919	101
34. Համազգային Խորհուրդ, 5 Նոյեմբեր 1919	108
35. Համազգային Խորհուրդ, 12 Նոյեմբեր 1919	109
36. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 21 Նոյեմբեր 1919	110
37. Համազգային Խորհուրդ, 26 Նոյեմբեր 1919	115
38. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 28 Նոյեմբեր 1919	116
39. Համազգային Խորհուրդ, 3 Դեկտեմբեր 1919	123
40. Համազգային Խորհուրդ, 10 Դեկտեմբեր 1919	123
41. Համազգային Խորհուրդ, 17 Դեկտեմբեր 1919	124

1920

1. Համազգային Խորհուրդ, 5 Յունուար 1920	127
2. Համազգային Խորհուրդ, 12 Յունուար 1920	127
3. Համազգային Խորհուրդ, 26 Յունուար 1920	127
4. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 27 Փետրուար 1920	128
5. Համազգային Խորհուրդ, 1 Մարտ 1920	140
6. Համագումար Ազգային Ժողով, 5 Մարտ 1920	141
7. Համազգային Խորհուրդ, 8 Մարտ 1920	152
8. Համազգային Խորհուրդ, 10 Մարտ 1920	153
9. Համազգային Խորհուրդ, 17 Մարտ 1920	154
10. Համազգային Խորհուրդ, 24 Մարտ 1920	156
11. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 2 Ապրիլ 1920	158
12. Համազգային Խորհուրդ, 14 Ապրիլ 1920	159
13. Համազգային Խորհուրդ, 21 Ապրիլ 1920	159
14. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 23 Ապրիլ 1920	161
15. Համազգային Խորհուրդ, 28 Ապրիլ 1920	173
16. Համազգային Խորհուրդ, 12 Մայիս 1920	174
17. Համազգային Խորհուրդ, 19 Մայիս 1920	175
18. Համազգային Խորհուրդ, 21 Մայիս 1920	176
19. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 21 Մայիս 1920	183
20. Համազգային Խորհուրդ, 26 Մայիս 1920	190
21. Համազգային Խորհուրդ, 2 Յունիս 1920	190
22. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 4 Յունիս 1920	191
23. Համազգային Խորհուրդ, 9 Յունիս 1920	201
24. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 11 Յունիս 1920	203
25. Համազգային Խորհուրդ, 11 Յունիս 1920	216
26. Համազգային Խորհուրդ, 16 Յունիս 1920	217
27. Համազգային Խորհուրդ, 19 Յունիս 1920	217
28. Համագումար Ազգային Ժողով, 23 Յունիս 1920	219
29. Համազգային Խորհուրդ, 23 Յունիս 1920	227
30. Համազգային Խորհուրդ, 25 Յունիս 1920	229
31. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 29 Յունիս 1920	230

32. Համազգային Խորհուրդ, 30 Յունիս 1920	237
33. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 2 Յուլիս 1920	238
34. Համագումար Ազգային Ժողով, 2 Յուլիս 1920	241
35. Համազգային Խորհուրդ, 7 Յուլիս 1920	249
36. Համազգային Խորհուրդ, 14 Յուլիս 1920	249
37. Համազգային Խորհուրդ, 22 Յուլիս 1920	250
38. Համազգային Խորհուրդ, 29 Յուլիս 1920	252
39. Համազգային Խորհուրդ, 4 Օգոստոս 1920	252
40. Համազգային Խորհուրդ, 18 Օգոստոս 1920	253
41. Համազգային Խորհուրդ, 19 Օգոստոս 1920	256
42. Համազգային Խորհուրդ, 25 Օգոստոս 1920	256
43. Համազգային Խորհուրդ, 1 Սեպտեմբեր 1920	258
44. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 3 Սեպտեմբեր 1920	260
45. Համազգային Խորհուրդ, 8 Սեպտեմբեր 1920	272
46. Համազգային Խորհուրդ, 15 Սեպտեմբեր 1920	273
47. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 17 Սեպտեմբեր 1920	274
48. Համազգային Խորհուրդ, 29 Սեպտեմբեր 1920	285
49. Համազգային Խորհուրդ, 6 Հոկտեմբեր 1920	286
50. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 8 Հոկտեմբեր 1920	287
51. Համազգային Խորհուրդ, 13 Հոկտեմբեր 1920	296
52. Համազգային Խորհուրդ, 20 Հոկտեմբեր 1920	297
53. Համազգային Խորհուրդ, 27 Հոկտեմբեր 1920	298
54. Համազգային Խորհուրդ, 3 Նոյեմբեր 1920	299
55. Համագումար Ազգային Ժողով, 5 Նոյեմբեր 1920	301
56. Համազգային Խորհուրդ, 10 Նոյեմբեր 1920	312
57. Համագումար Ազգային Ժողով (Համազգային Ընդհ. Ժողով), 12 Նոյեմբեր 1920	313
58. Համազգային Խորհուրդ, 15 Նոյեմբեր 1920	324
59. Համազգային Խորհուրդ, 17 Նոյեմբեր 1920	325
60. Համազգային Խորհուրդ, 1 Դեկտեմբեր 1920	326
61. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 3 Դեկտեմբեր 1920	328
62. Համազգային Խորհուրդ, 8 Դեկտեմբեր 1920	336
63. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 10 Դեկտեմբեր 1920	337
64. Համազգային Խորհուրդ, 15 Դեկտեմբեր 1920	345
65. Համագումար Ազգային Ժողով, 17 Դեկտեմբեր 1920	346
66. Համագումար Ազգային Ժողով, 27 Դեկտեմբեր 1920	362
67. Համազգային Խորհուրդ, 29 Դեկտեմբեր 1920	372
68. Համագումար Ազգային Ժողով, 31 Դեկտեմբեր 1920	374

1921

1. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 7 Յունուար 1921	385
2. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 28 Յունուար 1921	399
3. Համագումար Ազգային Ժողով, 4 Փետրուար 1921	411
4. Համազգային Խորհուրդ, 10 Փետրուար 1921	420

5. Համազգային Խորհուրդ, 17 Փետրուար 1921	420
6. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 18 Փետրուար 1921	422
7. Համազգային Խորհուրդ, 24 Փետրուար 1921	434
8. Համազգային Խորհուրդ, 3 Մարտ 1921	434
9. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 4 Մարտ 1921	436
10. Համազգային Խորհուրդ, 14 Մարտ 1921	449
11. Համազգային Խորհուրդ, 18 Մարտ 1921	449
12. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 18 Մարտ 1921	451
13. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 25 Մարտ 1921	458
14. Համազգային Խորհուրդ, 31 Մարտ 1921	466
15. Համազգային Խորհուրդ, 5 Ապրիլ 1921	466
16. Համազգային Խորհուրդ, 7 Ապրիլ 1921	467
17. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 8 Ապրիլ 1921	468
18. Համազգային Խորհուրդ, 14 Ապրիլ 1921	478
19. Համազգային Խորհուրդ, 16 Ապրիլ 1921	478
20. Համազգային Խորհուրդ, 21 Ապրիլ 1921	479
21. Համազգային Խորհուրդ, 27 Ապրիլ 1921	481
22. Համազգային Խորհուրդ, 5 Մայիս 1921	482
23. Համազգային Խորհուրդ, 12 Մայիս 1921	483
24. Համազգային Խորհուրդ, 19 Մայիս 1921	485
25. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 20 Մայիս 1921	486
26. Համազգային Խորհուրդ, 26 Մայիս 1921	493
27. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 27 Մայիս 1921	494
28. Համազգային Խորհուրդ, 2 Յունիս 1921	500
29. Համազգային Խորհուրդ, 16 Յունիս 1921	502
30. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 17 Յունիս 1921	504
31. Համազգային Խորհուրդ, 23 Յունիս 1921	515
32. Համազգային Խորհուրդ, 30 Յունիս 1921	516
33. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 1 Յուլիս 1921	518
34. Համազգային Խորհուրդ, 7 Յուլիս 1921	531
35. Համազգային Խորհուրդ, 14 Յուլիս 1921	532
36. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 15 Յուլիս 1921	534
37. Համազգային Խորհուրդ, 21 Յուլիս 1921	547
38. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 22 Յուլիս 1921	549
39. Համազգային Խորհուրդ, 28 Յուլիս 1921	563
40. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 5 Օգոստոս 1921	565
41. Համազգային Խորհուրդ, 5 Օգոստոս 1921	577
42. Համազգային Խորհուրդ, 11 Օգոստոս 1921	579
43. Համազգային Խորհուրդ, 18 Օգոստոս 1921	581
44. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 19 Օգոստոս 1921	584
45. Համազգային Խորհուրդ, 25 Օգոստոս 1921	593
46. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 26 Օգոստոս 1921	594
47. Համազգային Խորհուրդ, 1 Սեպտեմբեր 1921	602

48. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 5 Սեպտեմբեր 1921	604
49. Համազգային Խորհուրդ, 15 Սեպտեմբեր 1921	608
50. Համազգային Խորհուրդ, 22 Սեպտեմբեր 1921	609
51. Համազգային Խորհուրդ, 29 Սեպտեմբեր 1921	609
52. Համազգային Խորհուրդ, 6 Հոկտեմբեր 1921	610
53. Համազգային Խորհուրդ, 13 Հոկտեմբեր 1921	611
54. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 14 Հոկտեմբեր 1921	613
55. Համազգային Խորհուրդ, 20 Հոկտեմբեր 1921	622
56. Համազգային Խորհուրդ, 27 Հոկտեմբեր 1921	623
57. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 28 Հոկտեմբեր 1921	625
58. Համազգային Խորհուրդ, 3 Նոյեմբեր 1921	634
59. Համազգային Խորհուրդ, 5 Նոյեմբեր 1921	634
60. Համազգային Խորհուրդ, 9 Նոյեմբեր 1921	635
61. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 11 Նոյեմբեր 1921	637
62. Համազգային Խորհուրդ, 14 Նոյեմբեր 1921	640
63. Համազգային Խորհուրդ, 17 Նոյեմբեր 1921	641
64. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 18 Նոյեմբեր 1921	644
65. Համազգային Խորհուրդ, 21 Նոյեմբեր 1921	646
66. Համազգային Խորհուրդ, 23 Նոյեմբեր 1921	647
67. Համազգային Խորհուրդ, 24 Նոյեմբեր 1921	648
68. Համազգային Խորհուրդ, 28 Նոյեմբեր 1921	650
69. Համազգային Խորհուրդ, 1 Դեկտեմբեր 1921	653
70. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 2 Դեկտեմբեր 1921	656
71. Համազգային Խորհուրդ, 5 Դեկտեմբեր 1921	666
72. Համազգային Խորհուրդ, 8 Դեկտեմբեր 1921	667
73. Համազգային Խորհուրդ, 9 Դեկտեմբեր 1921	668
74. Համազգային Խորհուրդ, 15 Դեկտեմբեր 1921	670
75. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 16 Դեկտեմբեր 1921	673
76. Համազգային Խորհուրդ, 19 Դեկտեմբեր 1921	684
77. Համազգային Խորհուրդ, 22 Դեկտեմբեր 1921	686
78. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 23 Դեկտեմբեր 1921	688
79. Համազգային Խորհուրդ, 29 Դեկտեմբեր 1921	698

1922

1. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 6 Յունուար 1922	703
2. Համազգային Խորհուրդ, 9 Յունուար 1922	714
3. Համազգային Խորհուրդ, 12 Յունուար 1922	715
4. Համազգային Խորհուրդ, 16 Յունուար 1922	718
5. Համազգային Խորհուրդ, 30 Յունուար 1922	718
6. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 3 Փետրուար 1922	721
7. Համազգային Խորհուրդ, 6 Փետրուար 1922	731
8. Համազգային Խորհուրդ, 9 Փետրուար 1922	731
9. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 17 Փետրուար 1922	735

10. Համազգային Խորհուրդ, 2 Մարտ 1922	744
11. Համազգային Խորհուրդ, 9 Մարտ 1922	746
12. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 10 Մարտ 1922	748
13. Համազգային Խորհուրդ, 20 Մարտ 1922	760
14. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 24 Մարտ 1922	762
15. Համազգային Խորհուրդ, 30 Մարտ 1922	773
16. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 31 Մարտ 1922	775
17. Համազգային Խորհուրդ, 6 Ապրիլ 1922	780
18. Համազգային Խորհուրդ, 8 Ապրիլ 1922	781
19. Համազգային Խորհուրդ, 20 Ապրիլ 1922	782
20. Համազգային Խորհուրդ, 24 Ապրիլ 1922	784
21. Համազգային Խորհուրդ, 27 Ապրիլ 1922	784
22. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 28 Ապրիլ 1922	786
23. Համազգային Խորհուրդ, 5 Մայիս 1922	797
24. Համազգային Խորհուրդ, 11 Մայիս 1922	799
25. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 12 Մայիս 1922	801
26. Համազգային Խորհուրդ, 15 Մայիս 1922	805
27. Համազգային Խորհուրդ, 18 Մայիս 1922	806
28. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 26 Մայիս 1922	809
29. Համազգային Խորհուրդ, 28 Մայիս 1922	820
30. Համազգային Խորհուրդ, 1 Յունիս 1922	820
31. Համազգային Խորհուրդ, 8 Յունիս 1922	821
32. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 9 Յունիս 1922	822
33. Համազգային Խորհուրդ, 15 Յունիս 1922	830
34. Համազգային Խորհուրդ, 22 Յունիս 1922	830
35. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 23 Յունիս 1922	833
36. Համազգային Խորհուրդ, 29 Յունիս 1922	847
37. Համազգային Խորհուրդ, 6 Յուլիս 1922	848
38. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 7 Յուլիս 1922	850
39. Համազգային Խորհուրդ, 20 Յուլիս 1922	853
40. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 21 Յուլիս 1922	855
41. Համազգային Խորհուրդ, 3 Օգոստոս 1922	859
42. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 4 Օգոստոս 1922	861
43. Համազգային Խորհուրդ, 10 Օգոստոս 1922	863
44. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 18 Օգոստոս 1922	864
45. Համազգային Խորհուրդ, 24 Օգոստոս 1922	867
46. Համազգային Խորհուրդ, 31 Օգոստոս 1922	868
47. Համազգային Խորհուրդ, 7 Սեպտեմբեր 1922	868
48. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 8 Սեպտեմբեր 1922	870
49. Համազգային Խորհուրդ, 11 Սեպտեմբեր 1922	873
50. Համազգային Խորհուրդ, 14 Սեպտեմբեր 1922	874
51. Համազգային Խորհուրդ, 18 Սեպտեմբեր 1922	875
52. Համազգային Խորհուրդ, 12 Հոկտեմբեր 1922	877

53. Համազգային Խորհուրդ, 20 Հոկտեմբեր 1922	877
54. Համազգային Խորհուրդ, 26 Հոկտեմբեր 1922	878
55. Ազգային Երեսփոխանական Ժողով, 8 Դեկտեմբեր 1922	879

Յանվար

1 Ցանկ նահատակուած կամ այլապէս մահացած երեսփոխաններու	885
2 Հայելոյն յուշագիր Վենիզելոսի, 25.2.1919	886
3 Վկայութիւն Հալէպի 28 Փետրուար 1919-ի դէպքին շուրջ	888
4 Զաւէն Պատրիարքը Եղիշէ Դուրեան սրբազանին, 12.3.1919	889
5 Համազգային Խորհուրդը Պօղոս Նուպարին, 18.3.1919	892
6 Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, Մարտ 1919	893
7 Համազգային Խորհուրդը Ֆրանսայի Բարձր Յանձնակատարին, 1.4.1919	895
8 Պոլսի Թաղական Խորհուրդէն տեղոյն կացութեան մասին, 25.5.1919	897
9 Հայելոյն յուշագիր Պոլսոյ Բարձր Յանձնակատարներուն, 3.7.1919	898
10 Յուշագիր Կիլիկիոյ հայոց ցանկութիւններու մասին, 20.7.1919	899
11 Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, Յուլիս/Օգոստոս 1919	901
12 Յոյներու հայոց ի նպաստ հանդիպումը Ամերիկեան Հոգատարութեան Յանձնաժողովին հետ, 13.8.1919	902
13 Վահան Գարտաշեանը Պատուելի Գրիգորեանին, 5.9.1919	904
14 Պատ. Վարդան Ամիրխանեանի տեղեկատուութիւնը Խարբերդի կացութեան մասին, 8.9.1919	907
15 Զաւէն Պատրիարքը Վարչապետ Աղեքսանդր Խատիսեանի, 16.9.1919	909
16 Վահան Թէքէեանի եւ Նշան Տ. Ստեփանեանի յայտարարութիւնները	
19 Սեպտեմբեր 1919ին Երեւան երթի պահուն	913
17 Զօրավար Թորգոմի ուղերձը հայ ժողովուրդին եւ ամերիկահայութեան բանաձեւը Ամբողջական Հայաստանի Անկախութեան մասին, 5.10.1919	915
18 Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 10.10.1919	918
19 Համազգային Խորհուրդը Աղ. Խատիսեանին, Պօղոս Նուպարին, Աւ. Ահարոնեանին եւ Վ. Թէքէեանին ու Ն. Տէր Ստեփանեանին՝ ազգային համերաշխութեան անհրաժեշտութեան մասին 15.10.1919	921
20 Հայելոյն դիմում Քլեմանսոյի, 15.10.1919	925
21 Հայելոյն միացեալ պատուիրակութիւններու հանդիպումները Պոլսոյ Բարձր Յանձնակատարներուն հետ, 17.10.1919	926
22 Այց տրուած Գնդապետ Հասքէլի, 20.10.1919	930
23 Ատանայի Հայ Ազգային Միութիւնը Շէյխ-Մուրատի կոտորածի մասին, 30.10.1919	931
24 Հատուածներ Կեսարիայէն ուղարկուած նամակներէ՝ հայերու դիմագրաւած հալածանքին մասին	933
25 Զաւէն Պատրիարքը Ճէյմզ Ճերարտին, Նոյեմբեր 1919	934
26 Հայ երեք հոգեւոր պետերու հանդիպումը Զօր. Հարպորտի հետ, 14.11.1919	941
27 Հայեքրտական դիմում Քլեմանսոյի, 20.11.1919	942
28 Պօղոս Նուպարը Ազգային Խորհուրդին, 22.11.1919	943
29 Աղ. Խատիսեանը Պօղոս Նուպարին, Յունուար 1920	944
30 Նամակներ Հալէպէն՝ տեղոյն եւ Կիլիկիոյ հայոց կացութեան մասին, 2.2.1920	946

31	Կեմլեյեկի շրջանի հայոց կացութեան մասին առաջնորդ Սարգիս Վրդ.ը եւ Թաղական Խորհուրդը Զաւէն Պատրիարքին, 8.2.1920 եւ 14.9.1920	948
32	Ազգային Խորհուրդը Բարձր Յանձնակատար Տըֆրանսին, 28.2.1920	950
33	Մուշեղ Արք. Սերոբեանի տեղեկագիրը Կիլիկիոյ մասին, 2.3.1920	951
34	Ամերիկեան Բարձր Յանձնակատար Պրիսթօլը Զաւէն Պատրիարքին, 2.3.1920	964
35	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 8.3.1920	966
36	Համազգային Ժողովը Պօղոս Նուպարին եւ Միհրան Տամատեանին, 17.3.1920	967
37	Զաւէն Պատրիարքը Թուրքիոյ հայոց Քաղաքական Ժողովին, 18.3.1920	970
38	Մամբրէ Վրդ. Սիրունեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Կիլիկիոյ մասին, 15.3.1920	976
39	Ներսէս Քհնյ. Թավուզճեանը եւ Ազգ. Միութիւնը Զաւէն Պատրիարքին՝ Այնթապի կացութեան մասին, 7.4.1920	977
40	Ներսէս Քհնյ. Թավուզճեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Այնթապի կացութեան մասին, 19.4.1920	980
41	Ամերիկեան Բարձր Յանձնակատար Պրիսթօլը Համազգային Խորհուրդին, 24 եւ 26 Ապրիլ 1920-ին	984
42	Մերսինի Հայ Ազգային Միութիւնը Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեանին, 2.6.1920	985
43	Մերսինի Հայ Ազգային Միութիւնը Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեանին, 7.6.1920	987
44	Հրանտ Մօրուքեանը Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեանին, 7.6.1920	988
45	Պօղոս Նուպարի պատասխանը Ազգ. Պատուիրակութեան համարատուութեան վերաբերեալ կատարուած քննադատութիւններուն, 11.6.1920	990
46	Պօղոս Նուպարի հրաժարականը ուղղուած Հայ Ազգային Համագումարի նախագահին (12.6.1920) եւ Զաւէն Պատրիարքին (14.6.1920)	997
47	Յարութիւն քհնյ. Եսայեանը Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեանին (16.6.1920), Ներսէս Քհնյ. Թավուզճեանի 1, 12 եւ 15 Յունիս, ինչպէս նաեւ Յարութիւն Քհնյ.ի Զաւէն Պատրիարքին ուղղեալ 30.6.1920 թուակիրի յարակցութեամբ	999
48	Սեբաստիոյ առաջնորդը Զաւէն Պատրիարքին, 30.6.1920	1006
49	Եղիշէ Արք. Դուրեանը եւ Արմենակ Տէր Բարսեղեանը միասնաբար Զաւէն Պատրիարքին, 5.7.1920	1007
50	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 12.7.1920	1008
51	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 13.7.1920	1009
52	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 19.7.1920	1010
53	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 26.7.1920	1013
54	Հռչակում Կիլիկիոյ Անկախութեան	1014
55	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 6.8.1920	1016
56	Վահագն Միրազնեցի տեսակցութիւնը Գնդապետ Հաաքէլի հետ, 7.8.1920	1018
57	Պօղոս Նուպարը Միլրանին, 14.8.1920	1019
58	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, Օգոստոս 1920	1020
59	Պէյրութի Հայ Ազգային Միութիւնը Զաւէն Պատրիարքին, 17.8.1920	1021
60	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 23.8.1920	1022
61	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին (28.8.1920) եւ յարակցաբար Արամ Անտոնեան-Զաւէն Պատրիարք թղթակցութիւնը (14 եւ 24.9.1920)	1023
62	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 10.9.1920	1025
63	Հալէպի Ազգային Միութիւնը Զաւէն Պատրիարքին, 18.9.1920	1026

64	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 28.9.1920	1027
65	Ներսէս Քինյ. Թաւուզճեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Այնթապի կացութեան մասին, 2.10.1920	1028
66	Պօղոս Նուպարի ծանօթագիրը ներկայացուած Ֆրանսայի վարչապետին Կիլիկիոյ Կացութեան մասին, 12.10.1920	1030
67	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 16.10.1920	1032
68	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին 16.10.1920	1033
69	Մերսինի Հայ Ազգային Միութիւնը Զաւէն Պատրիարքին, 30.10.1920	1034
70	Ջոնկուլտաքի Թաղական Խորհուրդը Զաւէն Պատրիարքին, 1.11.1920	1037
71	Համազգային Խորհուրդը Պօղոս Նուպարին, 4.11.1920	1038
72	Մուսթաֆա Քեմալի կողմէ Գարապեքիւրի միջոցով Հայաստանի Հանրապետութեան առաջարկուած պայմանները, 8.11.1920	1039
73	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 13.11.1920	1040
74	Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան Քաղ. Ժողովը Զաւէն Պատրիարքին, 13.11.1920	1042
75	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 14.11.1920	1043
76	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 23.11.1920	1044
77	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 28.11.1920	1045
78	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 29.11.1920	1048
79	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 3.12.1920	1049
80	Ալեքսանդրապոլի Դաշնագիր, 3.12.1920	1051
81	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 20.12.1920	1056
82	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 27.12.1920	1057
83	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 31.12.1920	1058
84	Փարիզի Ազգային Համագումարին որոշումը Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան տնտղութեան վերաբերեալ, 9.1.1921	1061
85	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ Ազգ. Պատուիրակութեան 11 Յունուար 1921-ի նիստին ներկայեալ ատենագրութեամբ, 12.1.1921	1063
86	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ Օհանջանեանի 29 Հոկտեմբեր 1920 թուակիր ներկայեալով, 12.1.1921	1066
87	Յակոբ Նեվրուզը Պօղոս Նուպարին, 15.1.1921	1070
88	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին եւ կցորդաբար՝ Յակոբ Նեվրուզին, 22.1.1921	1074
89	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 29.1.1921	1077
90	Պօղոս Նուպարը հայ ազգային ներկայացուցչութեան մասին, 31.1.1920	1078
91	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ 6.2.1921 թուակիր կցորդով, 5.2.1921	1080
92	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 11.2.1921	1082
93	Զաւէն Պատրիարքը Գաբրիէլ Նորատունկեանին, 11.2.1921	1084
94	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 15.2.1921	1086
95	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 16.2.1921	1087
96	Հայկական երկու պատուիրակութիւններու միացեալ ճակատով գործելու համաձայնութեան արձանագրութիւնը՝ կցորդով, 17.2.1921	1088
97	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 21.2.1921	1090
98	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 21.2.1921	1091
99	Հայ Ժողովրդական, Ազատական եւ Հայ Ռամկավար կուսակցութիւնները	

	Համագգային Ժողովի նախագահ Զաւէն Պատրիարքին, 22.2.1921	1093
100	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 23.2.1921	1095
101	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 26.2.1921	1096
102	Յունական խորհրդարանի անդամ Գ. Յ. Փափագեանը Զաւէն Պատրիարքին, 26.2.1921	1098
103	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 1.3.1921	1100
104	Պօղոս Նուպարը Զօրավար Բագրատունիի, 4.3.1921	1103
105	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 7.3.1921	1104
106	Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնը Զաւէն Պատրիարքին՝ Պօղոս Նուպարի ուղղուած ներդիրով, 9.3.1921	1105
107	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ Հայկական Լեզէոնի մասին 9.12.1920-ին Վիքթոր Պերարի ուղղուած Ծանօթագրին կցորդով, 10.3.1921	1109
108	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 12.3.1921	1114
109	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 19.3.1921	1116
110	Ճէյմզ Պարթընը Ազգային Խորհուրդին, 30.3.1921	1120
111	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ Խատիսեան-Արարատեան առաջարկներուն էւ Ազգային Պատուիրակութեան պատասխանին կցորդով, 4.4.1921	1121
112	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 7.4.1921	1125
113	Ֆրանսայի արտաքին գործերու պետական խորհրդական Պերթըլոն Պօղոս Նուպարին, 11.4.1921	1126
114	Արեւմտահայ սպաներու յիշատակագիրը Համագգային Խորհուրդին, 14.4.1921	1127
115	Ազգային Խորհուրդը ԱՄՆ նախագահ Հարտինիկն, 19.4.1921	1128
116	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 4.5.1921	1129
117	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ Քամմերէրի հետ Նորատունկեանի 5 Մայիս 1921-ին ունեցած խօսակցութեան կցորդով, 7.5.1921	1131
118	Կոչ Հայկական Փոխառութեան մասնակցած անձերուն, 14.5.1921	1134
119	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարութենէն Քամմերէրի 20.5.1921 թուակիրին կցորդով, 23.5.1921	1135
120	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 31.5.1921	1137
121	Կովկասեան Չորս Հանրապետութիւններու Յայտարարութիւնը, 10.6.1921	1139
122	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 21.6.1921	1142
123	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 21.6.1921	1143
124	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 23.6.1921	1144
125	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 30.6.1921	1145
126	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 30.6.1921	1147
127	Հայկական երկու պատուիրակութիւններու որպէս ուրոյն մարմին պահպանման մասին համաձայնութիւն, 7.7.1921	1150
128	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին՝ ԱՄՆ Պետական Քարտուղար Զարլզ Հիզի ուղղուած 2.4.1921 թուակիր եւ Հ.Հ. Պատուիրակութեան կողմէ Դաշնակիցներու ուղղուած 6.7.1921 թուակիր կցորդներով, 13.7.1921	1152
129	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 19.7.1921	1158
130	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 20.7.1921	1159
131	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 21.7.1921	1161
132	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 21.7.1921	1164

133	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 25.7.1921	1165
134	Նորատունկեանի, Սինապեանի եւ Պապաջանեանի նամակը Զաւէն Պատրիարքին, 28.7.1921	1166
135	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 29.7.1921	1167
136	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 30.7.1921	1169
137	Ատանայի երեք հոգեւոր պետերու հեռագիրը Զէյթունի մասին, 2.8.1921	1170
138	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 5.8.1921	1171
139	Սամսոնէն անհատական նամակ մը քրիստոնեաներու եւ Մարգուանի հայոց ջարդի մասին, 8.8.1921	1172
140	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 12.8.1921	1174
141	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 16.8.1921	1175
142	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ բարերար Կարապետ Մելգոնեանի ուղղուած 5 Սեպտեմբեր 1921 թուակիր կցորդով, 5.9.1921	1176
143	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 14.9.1921	1178
144	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 10.10.1921	1180
145	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 10.10.1921	1184
146	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 12.10.1921	1185
147	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 14.10.1921	1186
148	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 20.10.1921	1186
149	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 21.10.1921	1188
150	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 1.11.1921	1189
151	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 2.11.1921	1191
152	Ներսէս քնյ. Թավուգճեանը Զաւէն Պատրիարքին, 4.11.1921	1192
153	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 7.11.1921	1195
154	Յարութիւն Քինյ. Եսայեանը Զաւէն Պատրիարքին, 12.11.1921	1196
155	Ղեւոնդ Եպիսկոպոս Դուրեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ կցորդներով, 15.11.1921	1198
156	Աւետիս Ահարոնեանը Ֆրանսայի Վարչապետին, 18.11.1921	1199
157	Բարձր Յանձնակատար Բելլէն Ազգային Խորհուրդին, 28.11.1921	1201
158	Սահակ Բ. Կաթողիկոս Խապայեանը Զաւէն Պատրիարքին, 29.11.1921	1202
159	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 30.11.1921	1205
160	Աւետիս Ահարոնեանի եւ Գաբրիէլ Նորատունկեանի տեսակցութիւնները Ֆրանսայի վարչապետ Պրիանի հետ՝ օժանդակ յուշագրով մէկտեղ, 8 եւ 16.12.1921	1209
161	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 14.12.1921	1215
162	Ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուած օժանդակ յուշագիր՝ Հայաստանի կազմակերպական կառոյցին մասին, 21.12.1921	1217
163	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 23.12.1921	1218
164	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 23.12.1921	1219
165	Քիոսէն Եփրեմ Վրդ. Տոհմունին Զաւէն Պատրիարքին, 28.12.1921	1222
166	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին (կցորդելով՝ Գալուստ Կիլպէնկեանի 18.12.1921, Կունարիսի 25.12.1921, Պրիանի 28.12.1921 թուակիրներն ու Թահթաճեանի անթուակիր հեռագիրը), 31.12.1921	1223
167	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 4.1.1922	1225
168	Զաքարիա Պզտիկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 5.1.1922	1227

169	Ֆերտինանտ Թախթաճեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ ներփակեալով, 8.1.1922	1228
170	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 19.1.1922	1229
171	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին (երկու նամակ), 27.1.1922	1232
172	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ ներփակեալ 31.1.1922 թուակիր ծանօթագրով՝ ուղղուած Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ արտաքին գործերու նախարարներուն, 8.2.1922	1233
173	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 10.2.1922	1236
174	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 17.2.1922	1238
175	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 17.2.1922	1239
176	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Գալուստ Կիւլպէնկեանին ուղղեալ ներփակեալով, 22.2.1922	1240
177	Հայ Գաղթականաց Իսկէնտերունի մասնաճիւղը Զաւէն Պատրիարքին, 2.3.1922	1244
178	Համազգային Խորհուրդը Ֆրանսայի վարչապետ Բուանքարէին, 3.3.1922	1245
179	Համազգային Խորհուրդը Հռոմի Պապին, 4.3.1922	1247
180	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Գալուստ Կիւլպէնկեանի 1 Մարտ 1922 թուակիր ներփակեալով, 8.3.1922	1250
181	Հայրենիքի Տուրքի Օրինագիծ	1252
182	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 17.3.1922	1255
183	Գաբրիէլ Նորատունկեանը «Սթամպուլ»ի խմբագրութեան, 23.3.1922	1257
184	Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանը Զաւէն Պատրիարքին, 24.3.1922	1259
185	Երուանդ Եպսկ. Փերտահճեանը Զաւէն Պատրիարքին, 24.3.1922	1259
186	Զաւէն Պատրիարքը Պօղոս Նուպարին, 24.3.1922	1261
187	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 28.3.1922	1262
188	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 29.3.1922	1264
189	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 30.3.1922	1265
190	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 7.4.1922	1267
191	Պօղոս Նուպարը Զաւէն Պատրիարքին, 8.4.1922	1269
192	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ կցեալ հարցարանով, 25.4.1922	1270
193	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 9.5.1922	1274
194	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 15.5.1922	1276
195	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 6.6.1922	1277
196	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին (Հ.Հ. Պատուիրակութեան 31.5.1921 թուակիր ներփակեալ յուշագրով), 8.6.1922	1277
197	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 16.6.1922	1279
198	Ազգ. Պատուիրակութեան ընդհ. քարտուղար Հայկ Պէրպէրեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ զմիտնահայերու Պրագիլ արտագաղթին վերաբերող կցորդներով, 19.6.1922	1281
199	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Ամերիկայի Ազգային Միութեան 26.5.1922 թուակիր ներփակեալ յայտարարութեամբ, 19.6.1922	1282
200	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 20.6.1922	1285
201	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 27.6.1922	1287
202	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 27.6.1922	1290
203	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Հայրենիքի Տուրքի վերաբերեալ ամերիկահայութեան ուղղեալ կոչի եւ հարաւարեւելեան Ասիայէն	

	հաւանական նուիրատուներու անուանացանկի ներդիրներով, 1.7.1922	1291
204	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ Ֆրանսայի վարչապետ Բուանքարէի ուղղուած 8.6.1922 թուակիր ներփակեալով, 19.7.1922	1296
205	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 20.7.1922	1298
206	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 28.7.1922	1299
207	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 29.7.1922	1302
208	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 7.8.1922	1305
209	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 27.9.1922	1306
210	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 27.9.1922	1308
211	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 19.10.1922	1309
212	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ ներդիրով, 20.10.1922	1310
213	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին՝ վերջինիս Նորատունկեանին ուղղած երկու 6.10.1922 թուակիր կցորդներով, 20.10.1922	1313
214	Բուանքարէն՝ որպէս Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար՝ Գաբրիէլ Նորատունկեանին, 23.10.1922	1320
215	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 2.11.1922	1321
216	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 18.11.1922	1323
217	Զաւէն Պատրիարքը Գաբրիէլ Նորատունկեանին՝ Ծովակալ Պրիսթոլի հետ հանդիպման մասին, 20.11.1922	1324
218	Գաբրիէլ Նորատունկեանը Զաւէն Պատրիարքին, 27.11.1922	1328
219	Փարիզի Համազգային Բ. Ժողովի որոշումներու Ա. եւ Բ. օրինակները՝ Համազգային Ա. Ժողովի ուղեգիծերու բնագրով մէկտեղ	1329
220	Տեղեկագիր Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովի՝ Չէզոք Տան խնդրին համար՝ բժիշկ Արթինեանի յօդուածին եւ Չէզոք Տան կանոնադրի կցորդներով, 18.11.1921	1335
221	Տեղեկագիր Ատենապետաց Դիւանի՝ Հաճընի խնդրին գծով բժիշկ Թէրզեանի ամբաստանագրին վերաբերեալ, 26.5.1922	1384
222	Գրիգորիս Ծ.Վ. Պալաքեանի եւ Զաւէն Պատրիարքի փոխանակած նամակները Տեղեկատու Դիւանի փոխադրութեան վերաբերեալ	1388
223	Պատրիարքարանի Տեղեկատու Դիւանը	1389
	Յանկ Օտար Բառերու	1394
	Յանկ Երեսփոխաններու	1403
	Յանկ Ժողովներու (Դիւանաթողութիւնու համարակալումներով)	1407
	Յանկ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովներու Օրակարգերու	1410
	Մասնակի Յանկ Օգտագործուած Աղբիւրներու	1414
	Յանկ Անձնաւորներու	1417
	Յանկ Տեղանուններու	1428

Ներածական

Մուտք

Այս աշխատությունը լոյսին կու գայ հիմնուելով Երուսաղեմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանության մօտ պահպանուող Պոլսոյ Պատրիարքութեան Տեղեկատու Դիւանի (ՊՏԴ) վաւերագրերուն վրայ՝ ընդհանրապէս հանրութեան եւ մասնաւորապէս ուսումնասիրողներու համար մէկտեղելու Առաջին Աշխարհամարտի զինադադարի վաղորդայնին Թուրքիոյ հայոց Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի եւ հայ երեք յարանուանութիւններու գործակցութիւնը արտացոլող Համազգային Խորհուրդի եւ Համագումար Ազգային Ժողովի նիստերու ատենագրութիւնները, այդպիսով կազմելու համար ուրուագիծը այն ճակատագրական անցքերուն, որոնք 1919–1922 տարիներուն քայլ առ քայլ խորտակեցին արեւմտահայերու իրենց պապենական հողերուն վրայ գերիշխան ու ազատ ապրելու եւ զարգանալու բաղձանքներն ու հնարատրութիւնը:

Այս կմախքն ամբողջական մարմնի վերածելու համար անհրաժեշտ է խորամուխ ըլլալ յատկապէս Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին (ՆՄ) մէջ պահպանուող Հայ Ազգային Պատուիրակութեան դիւանաթուղթերուն մէջ, յարակցաբար նաեւ քրքրելով Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան դիւանաթուղթերն ու մեր տեսադաշտէն գիտակցաբար դուրս ձգուած կամ հասողութենէն ակամայ դուրս մնացած ժամանակակից մամուլն ու այլազան տպագիր թէ՛ ձեռագիր նիւթեր եւ յուշագրութիւններ: Խօսքը չենք ընել Դաշնակից Տէրութիւններու համապատասխան պաշտօնատուններու դիւանաթուղթերուն եւ տուեալ ժամանակաշրջանին Թուրքիոյ մէջ գործած եւրոպացիներու եւ ամերիկացիներու անձնական յուշերուն ու նամակագրութիւններուն մէջ արձանագրուած տեղեկութիւններու, ապա նաեւ նիւթերու, որոնք կրնան գոյութիւն ունենալ Թուրքիոյ մէջ եւ օր մը արժանանալ լոյսին գալու պատեհութեան:

Այդ իսկ պատճառով, հոս կը սահմանափակուինք ընդհանուր նշումներով, յուսալով որ ժամանակը այլ ուսումնասիրողներու կամ մեզի բերէ աւելի ամբողջան ու հիմնաւոր խօսք ըսելու առիթը:

Մինչ այդ, ներկայ հրատարակութեամբ շրջանառութեան մէջ դրուող նիւթերով,- որոնց մեծագոյն մասը լոյսին կու գայ առաջին անգամ,- յարդարուած կ'ըլլայ գետին մը յաջորդական քայլերու առջեւ՝ դիւրացնելով հետագայ ուսումնասիրողներու աշխատանքը:

Տեղեկատու Դիւանին Վաւերագրերը

Դիւանաթուղթերն իրենց լայն գիծերով հիմնապէս կը պարունակեն Հայկական Հարցի հանգրուաններէն 1912–1922 տարիներուն վերաբերող նիւթեր: Անոնք են, թուարկելու համար գլխաւորները՝ Ցեղասպանութենէն առաջ Արեւմտահայաստանի նահանգներէն Պոլսոյ պատրիարքարան ուղարկուած վիճակագրութիւններ, հանրագրութիւններ եւ սրտաճմլիկ տեղեկագրեր, որոնք կը պատկերեն թրքական վայրագ հալածանքները, եւ եւրոպական մեծ տէրութիւններու հսկողութեամբ իրականացուելիք բարենո-

րոգումներու ծրագրի հետապնդում. Առաջին Աշխարհամարտի շրջանին իթթիհատական եռապետության գործադրած ցեղասպանության անհերքելի ապացույցները, որոնք կը կազմեն հայապատկան հողերէ հայութեան հետքն անգամ տեղահանութեամբ, թալանով, քանդումներով եւ կոտորածներով սրբելու նպատակով առնուած քայլերուն արձանագրութիւնը. Ազգային Սահմանադրութեան գործադրութեան կասեցումն ու պատրիարքին աքսորումը Մոսկու. Առաջին Աշխարհամարտի աւարտը աւետող զինադադարը. ազգային մարմիններու վերականգնումն ու հայկական երեք յարանուանութիւններու համագործակցութիւնը զինադադարի վաղորդայնին. ցեղասպանութիւնը գործադրած ոճրագործներու թղթածրարներու պատրաստութիւնն ու դատավարութիւնը. նիւթական հատուցման յոյսով թէ այլապէս հայապատկան կործանեալ եւ յափշտակեալ գոյքերու ցուցակագրումը. հայոց կրած մարդկային, նիւթական եւ քաղաքակրթական կորուստներուն եւ առ այդ վերականգնելի իրաւունքներուն փաստագրումը, լուսաբանումն ու ներկայացումը օտարալեզու հրատարակութիւններով. առ հասարակ վերապրող հայերու եւ յատկապէս որբերու եւ առեւանգուելով իսլամանալու բռնադատուած հայորդիներու ազատագրման եւ խնամատարութեան համար գործադրուած ճիգերը. Դաշնակից Տէրութիւններէն մա՛նաւանդ Ֆրանսայի եւ Մեծն Բրիտանիոյ կողմէ պատերազմի ընթացքին տրուած խոստումներու իրագործման նպատակով թափուած ջանքերը. տակաւին թրքական լուծի տակ գտնուող հայկական հողամասերու, ինչպէս նաեւ ֆրանսական գօտի դարձած Կիլիկիոյ ազատագրութեան եւ համապատասխան վարչութիւններով օժտուելու բաղձանքները. դարձեալ ներքին գաւառներէն եւ Կիլիկիայէն հասնող աղիողորմ դիմումներն ու բողոքները ընդդէմ նորոգուած հալածանքներուն, կողոպուտներուն, սպանութիւններուն եւ զանգուածային ջարդերուն (Մարաշ, Հաճըն, Այնթապ, Զէյթուն, եւայլն)՝ այս անգամ Միլլի կամ Քեմալական հագուստ հագած Իթթիհատականներու եւ նորելուկ ազգայնամոլ թուրքերու կողմէ. Կիլիկիոյ պարպումն ու հայերու հարկադրական թէ կամաւոր գաղթերը դէպի Սուրիա, Լիբանան, Յունաստան, Պոլկարիա եւ այլուր. Պատրիարք Զաւէն Տէր Եղիայեանի¹ եւ Համազգային Խորհուրդի թղթակցութիւնները Դաշնակից Տէրութիւններու Պոլսոյ Բարձր Յանձնակատարներուն ու Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան հետ. դիմումներ եւ յուշագրեր Խաղաղութեան Վեհաժողովին եւ նորահաստատ Ազգերու Ընկերակցութեան. արտայայտութիւնները Սերի Դաշնագրով պահ մը իր գագաթնակէտին հասած հայկական խանդավառ յոյսերուն... եւ անոնց խորտակման:

Հոն են, այս նիւթերուն մէջ, նաեւ արձանագրութիւններ, որոնք կը վերբերեն արեւմտահայերու յարաբերութիւնները յոյներու եւ թրքական լուծէն ձերբազատ գոյատեւելու նոյն բաղձանքները կիսող այլ հաւաքականութիւններու հետ:

Այլ մօտեցումով՝ այս Դիւանը վաւերագրումն է Առաջին Աշխարհամարտէն պարտութեամբ դուրս եկած թուրք վարիչներու ընթացքին եւ հանրապետական Թուրքիոյ կերտումին նոյն ցեղասպաններով՝ հայոց արեան լիճերուն եւ դիտապաստ մարմիններուն վրայ, հայկական հողերու եւ ինչքերու սեպհականացումով:

¹ Զաւէն Արքեպիսկոպոս Տէր Եղիայեան (1868–1947) ծնած էր Իրաքի Մոսսուլ քաղաքը եւ պիտի վախճանէր մայրաքաղաք Պաղտատի մէջ: Տիգրանակերտի առաջնորդութիւնը վարելու շրջանին Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք ընտրուած էր 1913-ին, հետեւած էր նոյն տարին ծայր առած բայց Առաջին Աշխարհամարտի սկզբնաւորումով անգործադրելի մնացած հայկական բարենորոգումներու հոլովոյթին, Տեղասպանութեան տարիներուն օսմանեան վարիչները զինք աքսորած էին Մոսկու, ուրկէ զինադադարէն ետք Պոլիս վերադառնալով 19 Փետրուար 1919-ին, վերստին ձեռք առած էր Ազգային Սահմանադրութեամբ իրեն վստահուած պարտականութիւնները: Ընդհանրապէս իր կեանքին եւ գործունէութեան, բայց յատկապէս պատրիարքական տարիներու անցողարձերուն մասին աւանդ ձգած է վաւերագրերու վրայ հիմնուած յուշերու մեծարժէք հատոր մը, որուն ընդարձակումը կրնայ նկատուիլ այս հրատարակութիւնը, ուր զանազան առիթներով կատարուած են կարգ մը նշումներ այդ յուշերուն մէջ նշմարուած թուականային կամ այլ թերութիւններու ուղղման նպատակով:

Վաւերագրումը՝ հայաթափման շարունակուող քաղաքականութեան մը տակաւին թրքական իշխանութիւններու ճանկին մէջ գտնուող եւ ներքին գաւառներ նկատուող հայկական թէ՛ յունական բնակավայրերու մէջ, ինչպէս նաեւ ֆրանսական գրամման բանակին քիթին տակ, Կիլիկիոյ տարածքին:

Վաւերագրում՝ որ միաժամանակ էականօրէն հայկական իրաւունքներու անհերքելի իրաւաթուղթն է եւ փաստագրումը՝ հայերու գոյատեւելու անխորտակ կամքին: Կա՛մք, որ կը դրսեւորուի որպէս հայ ապրելու համար կեանք ու ինչք զոհաբերելու սքանչացում առթող ոգիով եւ անհաւասար զինուժով ու անհաւասար մարտերու մէջ հերոսական դիմադրութեամբ, մահն ու տարագիրի զրկանքները գերադասելով անագատ եւ նուաստ կեանքի:

Այդ վաւերագրերը տակաւին կ'ուրուագծեն պատմական հոլովոյթի բերումով արեւմտահայ եւ արեւելահայ դարձած հայոց սահմաններ անդրանցնող իրերօգնութեան ոգին եւ շատերը՝ սկզբնաղբիւր, յստակ հայելիի նման հարազատօրէն կ'արտացոլեն մեր ուշադրութեան առարկայ ժամանակաշրջանն ու միջավայրերը, հիստելով անցքերու ժամանակագրութիւն մը եւ օգնելով նոր լոյս սփռել շրջանառութեան մէջ գտնուող տեղեկութիւններու վրայ՝ ծառայելով մինչեւ իսկ անոնց հաստատման կամ հերքման:

Առնենք, օրինակ, 1921 տարուան Յունիս եւ Հոկտեմբեր ամիսներուն պատրիարքարան առաքուած կամ Համագգային Մարմինն ուղղուած կարգ մը նամակներ, որոնք հաստատումը կը կազմեն շարունակուող հայասպանութեան:

4 Յունիսին, Պրոսպէն առաջնորդական տեղապահ Սարգիս Ծայրագոյն Վարդապետ Տէր Սարգիսեան կը տեղեկագրէ ջարդարար ազգայնական թուրքերէ՝ ճողոպրած սակաւաթիւ ականատես վկաներու պատմածը. «...Պիլէճիկի գիւղերէն Կէօլ Տաղ 300 հոգի, Թիւրքմէն՝ 400, Մուրատչայ 1000, Ասարլըզ 60, Եայլա 300, Չալկարա 1000 հոգի, որոնցմէ մաս մը Միլլիճիներու կողմէ սպաննուած եւ միւսները ամէնքն ալ աքսորած եւ չի գիտցուիր թէ ո՛ր տարած են» (ՊՏԴ, տուի 11, թղթապանակ MD901, L794):

24 Յունիսին Ռոտտսթոյէն առաջնորդական տեղապահ Խորէն Աւագ Քահանայ Ճամճեան կը հաղորդէ. «Այսօր երկու շոգենաւ հայ եւ յոյն գաղթականներ հասան քաղաքս՝ հայոց թիւը մօտաւորապէս 650 է ու Պարտիզակի եւ շրջակայ գիւղերէն տեղահան են: ... Եկող գաղթականներէ կը տեղեկանանք թէ վաղը կամ միւս օր դեռ կը սպասուին 2000 անելի գաղթականներ: ... Ի տեղեկութիւն կը յատելում թէ ասոնք միմիայն Պարտիզակի գաղթականներ են ու Իզմիրի գաղթականներու մասին որոշ տեղեկութիւն չունինք, կրնայ ըլլալ որ անոնք ալ փոխադրուին հոս» (ՊՏԴ, տուի 11, MD901, L790–L791):

25 Յունիսին Նիկոմիդիոյ առաջնորդական փոխանորդ Անանիա Ծայրագոյն Վարդապետ Պարտիզակցի ստիպողաբար խնդրելով կը գրէ. «Տասը հազար հայ ժողովուրդ տեղական զինուորական իշխանութեան հրամանաւ ստիպուած է վայրկեան յառաջ փոխադրուիլ: Անուագն վեց (6) փոխադրանաւ անհրաժեշտ է որ հոս գայ, եթէ չ'ուզուիր որ ամբողջ ժողովուրդը ջարդուի: Օգնութիւն» (ՊՏԴ, տուի 11, թղթապանակ MD901, L789):

Վերը յիշուած նոյն Սարգիս Ծայրագոյն Վարդապետը 7 Հոկտեմբերին Սէօլէօզէն կը գրէ. «Երէկ գիւղէն 4 ժամ հեռու մեր վիճակներէն Մարմարժէք գացի...: Աստուած իմ, գիւղն գերեզմանական լոյսութեան եւ յետին ծայր թշուառութեան մատնուած 350 տուն՝ 2000 հայ բնակիչ եղած այդ մշակութեան աստուածը եղած գիւղն այժմ 20–25 տուն մնացած է, իսկ մարդ՝ 25 այր մարդ եւ 30–35 կին: Եկեղեցի, նորաշէն դպրոց, տուներ՝ ամէն բան աներակութիւն եւ բուերու ազատ ապրելու տեղ եւ գայլերու աշխարհ...: Ազատ չէ որ Եալովա երթամ» (ՊՏԴ, տուի 11, թղթապանակ MD901, L798):

Հալէպի առաջնորդական փոխանորդ Յարութիւն Քահանայ Եսայեան 14 Հոկտեմբերին կը տեղեկացնէ. «Էսկի-Շէհիրի եւ Քէօթահիայի հայ եւ յոյն արու բնակչութիւնը տեղահանուած է [1]920 Օգոստ. 10ին եւ տարտղնուած Միլլի-Հիսարի, Պէյ-Բազարի, Հայմանայի կողմերը. իսկ Գոնիա եւ շրջակաները,

ինչպես նաև նախկին տեղահանությունն խուսափողները աքսորում են այս տարուան Մայիսին: Հոսեկողը 380 հոգինոց խումբի մը մէջ կը գտնուի եղեր. տարւում է նախ Կեսարիա, ուր ամբողջ խումբը ախոռի մը մէջ 24 ժամ առանց որեւէ պատճառի դուրս հանուելու բանտարկւում է. յաջորդ օրը բոլորը միասին կառավար[չ]ատան բակին մէջ հաւաքւում են. արգիլւում է անոնց նոյնիսկ ջուր առնելը եւ երբ Կեսարիոյ մէջ գտնուող հայ կիները ուզած են հաց բաժնել, պահակները ծեծելով արգիլած են: Կեսարիոյ մէջ այր մարդ չկայ եղեր (հայ)» (ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ MD901, L801):

Կամ մերձենանք Հայրենիքի Տուրքին², որուն քննարկումներուն Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը ազգային ահագնացած կարիքները դիմագրաւելու համար ստիպողաբար ձեռք կը զարնէր 1919-ի Սեպտեմբերին³, միշտ աչքի առջեւ ունենալով Ազգային Սահմանադրութեան երրորդ գլուխը, որ յատկացում էր Ազգային Տուրքին (*Սահմանադրութիւն*, 1863, 51), եւ մանաւանդ այն հիմնադրոյթը՝ թէ Ազգին եւ Անհատին իրարու նկատմամբ փոխադարձ պարտաւորութիւններու սկզբունքին վրայ հիմնուած էր Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ իր առաջին յօդուածով փոխադարձ իրաւունքները փոխադարձ պարտաւորութիւններով կը պայմանաւորէր եւ երկրորդ յօդուածով կը յստակացնէր թէ իւրաքանչիւր

² Նոր որակի ազգային տուրքի մը անհրաժեշտութեան մասին արտայայտութիւններ մամուլի մէջ սկսած էին լոյս տեսնել կանուխէն: Արշակ Սեդրոսեան, օրինակ, «Վաղուան Յոյսերը Իրագործելու Համար» խորագրով իր յօդուածին մէջ, այդ ուղղութեամբ կ'արտայայտուէր՝ յղում կատարելով զինադադարի վաղորդայնին վերաշխուժացած Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ Ազգային Տուրքը ջնջելու որոշման եւ թէաբար նշելով կիրարկումի եւ գործադրութեան մէջ դժուարութիւններու հաւանականութիւնը («Ճակատամարտ», 26 Յունուար 1919, 62/1878): Պատերազմի տարիներուն տուրքին վճարումն ու գանձումը անգործադրելի դարձած ըլլալով, որոշմանառուները կրնային այդ քայլն առած ըլլալ՝ նկատի ունենալով թէ՛ համապատասխան կազմակերպական կառոյցի մը բացակայութիւնը եւ թէ՛ վերադարձող տարագիրներու նիւթական անձկութիւնը, որ անկարելի կը դարձնէր Ազգային Տուրքի վճարում ակնկալել անսուաղ վերապրողներէ եւ գանձումներուն հետեւիլ տակաւին իրենց կազմակերպական լրումին չհասած մարմիններու միջոցով:

³ Հայրենիքի Տուրքի յիշատակումը արդէն կատարւում էր Համազգային Խորհուրդի 10 Սեպտեմբեր 1919-ի նիստին մէջ, երբ Զաւէն Պատրիարք կը յայտնէր թէ Քաղաքական Ժողովը մշակած է կանոնագիր մը, զոր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը պիտի քննէ իր յաջորդ նիստին եւ փափաքելի է որ միւս յարանուանութիւններն ալ ընդունին անոր գործադրութիւնը: Ակնարկւում յաջորդ նիստին, սակայն, 12 Սեպտեմբեր 1919-ին, բաւարար թիւով երեսփոխաններ չներկայանալու պատճառով, քննարկումը կը յետաձգուի 19 Սեպտեմբեր 1919-ի նիստին: Հետաքրքրականօրէն, «Ժողովուրդ» օրաթերթի 20 Օգոստոս 1919-ի համարէն (19/265) կը տեղեկանանք թէ գործել սկսած էր Հայրենիքի Տուրքի յանձնաժողով մը, որ իր պատրաստած օրինագիծը պիտի ներկայացնէր Ազգային Ժողովին քննութեան եւ վաւերացման, թէ այդ օրինագիծը մինչեւ իր վաւերացումը պիտի գործադրուէր իբրեւ առժամեայ օրէնք եւ յանձնաժողովը բաժնուած էր երեք մասնախումբերու, որոնք Պատրիարքին նախագահութեամբ կոչում պիտի ընէին ծանօթ հայերու իրենց պարտականութիւնը կատարելու՝ տուրքը վճարելով: Թերթը այս առիթով կը ներկայացնէր երկրորդ ցանկը իրենց յանձնառութիւնները լրիւ վճարած խումբ մը ազգայիններու, նշելով թէ օր մը առաջուան համարով արդէն հրատարակւում էր առաջին ցանկը եւ առաջին երկու ցանկերուն համաձայն արդէն գոյացած էր 21,950 ոսկի: Առաջին ցանկը լոյս տեսած էր 18 Օգոստոսի համարով, իսկ յաջորդ համարով պարզապէս նշուած էր թէ 18 Օգոստոսին Զաւէն Պատրիարքի բնակարանին մէջ Հայրենիքի Տուրքի յանձնաժողովը նիստ մը գումարելով զբաղած էր «վերջնական կարգադրութիւններով, շուտով սկսելու համար իր գործունէութեան» («Ժողովուրդ», 19 Օգոստոս 1919, 18/264): Հայրենիքի Տուրքը յիշուած էր նոյնիսկ ամելի առաջ՝ 13 Օգոստոս 1919-ին («Ժողովուրդ», 13/259), յայտնուելով թէ 12 Օգոստոսին [Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան] Ելմտական Յանձնաժողովը երկարօրէն զբաղած է այդ հարցով: Կը թուի թէ Պոլսոյ եւ գաւառներուն մէջ կիրարկելու նպատակով Հայրենիքի Տուրքի հաստատման գաղափարը աղերս մը ունէր Խորհրդակցական Ժողովի 13 Յունուար 1919-ի նիստին շօշափուած «Ազգային տուրք հայկական դատին համար» տիտղոսով լայն չափերով ազգային նուիրատուութիւններ կազմակերպելու մտածման հետ («Ճակատամարտ», 14 Յունուար 1919, 51/1865):

ազգայինի պարտականությունն էր ազգին պետքերուն պահանջած ծախքերուն մասնակից ըլլալ իր կարողութեան չափով:⁴

Այս հիմնական սկզբունքը խարխալը կը կազմէր Ազգային Տուրք բանաձեւումով ընդհանրացած վճարում-գանձումի դրութեան, որ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան հնարատրութիւն կու տար գործադրելու ի՛ր պարտատրութիւնը ազգայիններու բարոյական, մտաւորական եւ նիւթական պետքերուն հոգ տանելով, հաւատալիքներու համակարգը անարատ պահելով, ուսումնառութիւնը առանց սեռի խտրութեան բոլորին մատչելի դարձնելով, կարօտեալներու պետքերուն հասնելով, եւայլն (*Մահմանադրութիւն*, 1863, 11–12):

Այսպիսով, Ազգային Տուրքը պատրիարքարանով եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեամբ ներկայացած ազգային կառավարման մեքենային համար ունէր սկզբունքային այն նշանակութիւնը, որ եկամտահարկն ունի երկրի մը կառավարութեան համար: Ուրիշ հարց թէ Ազգային Տուրքէն գոյացած հասոյթները բաւարա՞ր էին ազգին բոլոր պետքերը հոգալու:

Ատենագրութիւններն, ահաւասիկ, բազմաթիւ նիստերու մէջ Հայրենիքի Տուրքին շուրջ եւ անոր բարեփոխման համար կատարուած քննարկումներուն ընդմէջէն կը յստակացնեն այլապէս աղօտ մնացած հարցեր՝ պատասխաններ պարունակելով անոր նպատակին, գանձումներու մեքենականութեան, թերացումներու նկատմամբ գործադրելի պատժամիջոցներու, կանոնադրութեան համազգային չափանիշով կիրառելիութեան նկատումով կանոնական յօդուածներուն բանաձեւման եւ այլ առնչակից հարցերու մասին:⁵

Աւելի՛ն: Արձանագրութիւնները նաեւ ցոյց կու տան այն մեծ կարեւորութիւնը, որ ունէր Հայրենիքի Տուրքը՝ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովէն ներս թէ դուրսը՝ թաղերու մէջ, Քաղաքական Ժողովի մը տապալման պատճառ դառնալու աստիճան:

Միով բանիւ, վաւերաթողութեւն այս ժողովածուին մէջ ընդգրկուած նիւթերը որպէս աղիւս կը ծառայեն ընդհանրապէս արեւմտահայութեան եւ մասնաւորապէս պոլսահայ գաղութին ու իոն գործող ազգային կառոյցներու (առաքելական եւ կաթողիկէ պատրիարքարաններ, ազգապետարան, ներկայացուցչա-

⁴ Հայրենիքի Տուրքին առիթով իրենց տեսակէտներն արտայայտող երեսփոխաններէ շատեր բնականաբար նկատի պիտի ունենային նախընթացն ու փորձը Ազգային Տուրքին եւ արդէն դժուար չ'ըլլար տեսնել նմանութեան եզրերը երկու տուրքերու ընդհանուր դրոյթներուն, երբ ակնարկ մը նետուի 1875-ին Պոլիս Յ. Գալվաֆեանի տպարանէն լոյսին տրուած տետրակի մը վրայ, որ ունի հետեւեալ երկարաւուն խորագիրը. *Կանոնադրութիւն Կեդրոնական Ընդհանուր Տրոց Վաւերացեալ յԱզգային Ժողովոյ 21 Մարտ 1875 Եւ Հրահանգ Ազգային Կեդրոնական Ուղղակի Տրոց Հաստատեալ Ի Քաղաքական Ժողովոյ 1 Մայիս 1875*, կամ թերթատուին ատենագրութիւնները Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 1914 թուականի նիստերուն: Անոնց մէջ գրառուած քննարկումները իրենց եզրայանգումը պիտի ունենային 6 Յունիս 1914-ի նիստին նոր կանոնագրի մը վաւերացումով:

⁵ Հայրենիքի Տուրքի կիրարկութիւնը մինչ այդ փորձուած էր Եգիպտոս տակաւին 1917-ի աշնան: Թէքէեան տուրքին հաստատումէն տարի մը ետք, ««Հայրենիքի Տուրք»ին Երկրորդ Տարին» խորագրեալ առաջնորդողին մէջ կ'ըսէր. «Եգիպտոսի Հայ Ազգ. Միութիւնը տասը ամիսէ ի վեր կազմուած էր արդէն: Հայրենիքի գերագոյն շահուն համար, չափազանց լուրջ, ստիպողական ու պատասխանատու գործի մը հաւաքաբար լծուելու հարկին առջեւ՝ քաղաքական կուսակցութիւնները նախ իրարու քով եկած եւ իրենց գործունէութեան հիմքին վրայ համաձայնելէ ետք՝ զայն ենթարկած էին Ազգ. Պատուիրակութեան եւ ստացած էին այս վերջնոյն հաւանութիւնը: Անմիջապէս վերջը, կուսակցութիւններն իրենց կողմէ պետքը զգացեր էին ընդարձակելու միայն իրենցմով կազմուած միութիւնը եւ անոր մէջ առնելու եգիպտահայ ժողովուրդին բոլոր միւս տարրեր...» եւ այդպիսով հարթուած էր գետինը դրամահաւաքին, որուն հասոյթներուն առիծի բաժինը պիտի յատկացուէր Հայկական Լեզգիներին («Արեւ», 11 Սեպտեմբեր 1918, 52/518):

կան ժողովներ, կուսակցություններ, միություններ, մամուլ) պատմության համար: Եւ դեռ անոնք իսկութեամբ կը ներկայացնեն համաձայնական պետություններու եւ իրենց ներկայացուցիչներու նկարագիրն ու դերը, ապա նաեւ հայոց սրտերը երախտագիտութեամբ լեցուցած նեցուկը օտար բարեսիրական եւ նպաստաբաշխ կազմակերպություններու (Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց, Լորտ Քաղաքապետի Հիմնադրամ), հայոց իրաւունքներու պաշտպան կազմակերպություններու (անգլիական եւ ամերիկեան յանձնաժողովներ, Հայաստանի Միջազգային Ընկերակցութիւն) եւ հայոց անդռնաճիւղի դարման որոնող օտար անհատներու: Յարակցաբար, դիւանաթուղթերը կը նպաստեն հայ աշխարհիկ թէ՛ հոգեւորական դէմքերու, երեսփոխաններու, կուսակցական եւ միութենական գործիչներու ազգային-գաղափարական դիմագիծերուն յստակացման:

* * *

Բայց ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ Պոլսոյ Պատրիարքարանի Տեղեկատու Դիւանին այս վաւերագրերը հասած են Երուսաղէմ եւ պահպանուած՝ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան հոգածութեան ներքեւ:

1922-ի Սեպտեմբերին, երբ քեմալական ուժերն արդէն գրաւած եւ հրոյ ճարակ դարձուցած էին Զմիւռնիան, իսկ Պոլսոյ մէջ սկսած էին տարածուիլ վայրագ ցոյցեր, տազնապաճ քրիստոնեայ բնակիչներուն մօտ առաւել եւս խորացած էր մտավախութիւնը իրենց կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան ու թրքական հալածանքներու նոր թափով գործադրութեան նկատմամբ:⁶ Միաժամանակ, ծագած էր Հայկական Հարցին առնչուող եւ ընդհանրապէս քաղաքական բնոյթ ունեցող վաւերաթուղթերուն համար ապահով կայք մը գտնելու անհրաժեշտութիւնը:

Ռուսելթրքական յարաբերություններու այդ շրջանին խորհրդայնացած Հայաստանը հասկնալի պատճառներով կը մնար տեսադաշտէ դուրս եւ, որպէս լուծում, Զաւէն Պատրիարքի եւ իր գործակիցներուն հայեացքը կ'ուղղուէր Յունաստանէն ու Պալքանեան երկիրներէն աւելի մեծ ապահովութիւն ներշնչող Անգլիոյ, որուն բարձր յանձնակատարը տակաւին կը գործէր Պոլսոյ մէջ եւ որ Դաշնակից Տէրութիւններէն ամենէն բարեացակամը կը նկատուէր հայոց հանդէպ:⁷ Բնական էր թերեւս նաեւ Մանչեսթըրի ընտրութիւնը փոխանակ Լոնտոնի, որովհետեւ քաղաքը կը յատկանշուէր ո՛չ միայն իր հայկական կազմակերպուած գաղութով, այլեւ հոն որպէս առաջնորդ կը գործէր Գրիգորիս Ծայրագոյն Վար-

⁶ Քրիստոնեաներու բնաջնջման վտանգին հիմնաւոր մտավախութիւնը բանաձեւուած կը գտնենք Համազգային Խորհուրդի 20 Սեպտեմբեր 1922-ի նամակին մէջ, ուղղուած՝ Գրաւման Ուժերու ընդհանուր հրամանատարին (էջ 876, Ծանօթ. 1473):

⁷ Սկսելով Մեծն Բրիտանիոյ նախկին արտաքին գործերու նախարար Պալֆուրէ, որ Պօղոս Նուպարի գրած էր թէ «Հայաստանի ազատագրութիւնը Դաշնակիցներու պատերազմի նպատակներէն մէկն է» («Ճակատամարտ», 4 Յունուար 1919, 41/1855), յաջորդ արտաքին գործերու նախարար Քըրզըն, վարչապետ Լօյտ Ճորճ եւ ուրիշներ խօսքով, իսկ Պոլսոյ մէջ գործող բրիտանացի ոստիկանները գործով աւելի բարեացակամութիւն ցոյց կու տային հայոց խնդրանքներուն նկատմամբ՝ քան իրենց ֆրանսացի եւ իտալացի պաշտօնակիցները: Ատենագրութիւններն ու «Յաւելում» բաժնի նիւթերը կը բերեն նման հաստատում: Երեսփոխան եւ դաշնակցական գործիչ Յովհաննէս Ամատունի կը գրէ. «... Դաշնակիցներէն՝ իտալացիներու ընթացքը բացարձակապէս կրատարական էր գրաւեալ բոլոր շրջաններուն մէջ: Ֆրանսացիներուն ընթացքը անբարեացակամ էր մեր ժողովուրդի եւ մեր հաստատութիւններու հանդէպ...: Ասիկա ընդհանուր քաղաքականութիւն մըն էր, որ կու գար Փարիզի կեդրոնական կառավարութենէն»: Ապա նաեւ կ'աւելցնէ. «Ուրեմն կը մնային միայն անգլիացիները, իբրեւ բարեացակամ» («Մեր Յարաբերությունները Դաշնակիցներուն Հետ», «Հայրենիք» ամսագիր, ԺԹ. տարի, թիւ 7, Մայիս 1941, 101–102):

դապետ Պալաքեանը, որ Ա. Պատերազմի նախօրեակին անդամ էր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին, ճաշակած էր բանտ եւ տարագրութիւն, 1919-ի Յունուարին ընկերացած էր Փարիզի Համազգային Ա. Ժողովի պատուիրակներէն Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեանին իբրեւ անոր «անձնական հետետորդ» եւ 1922-ի օգոստոսին արդէն աւարտին հասցուցած էր իր *Հայ Գողգոթան՝ Դրուագներ Հայ Մարտիրոսագրութենէն* գործին առաջին հատորը: Պալաքեան որոշապէս կը ներկայանար որպէս աւելի վստահելի հոգեւորական եւ լուծում՝ ի տարբերութիւն Լոնտոնի հայոց հովիւ Աբէլ Ծայրագոյն Վարդապետ Նազարեանի, որուն նկատմամբ ստեղծուած էր վերապահութիւն մը իր վարքութարքին պատճառով:

Զաւէն Պատրիարք, որուն յուշագրական հատորին յետ-զինադադարեան բաժինն ի մասնաւորի կարելի է նկատել ամփոփումը Դիւանի վաւերաթողութեան, կը գրէ. «Տեղեկատու Դիւանի թղթածրարները ... դրկուած էին 1922 Նոյեմբերին Մանչեսթըր Պալաքեան Գրիգորիս եպս.ի⁸ ի պահ եւ Թորգոմ [Գուշակեան] պատրիարքի ջանքերով փոխադրուած էին վերջը Երուսաղէմ ուր կը պահուէին խնամով» (Զաւէն Արքեպս., 303):

Պալաքեան Սրբազանի հետ փոխանակուած նամակներէն անոնք, որոնք պահպանուած են Դիւանին մէջ, հնարաւորութիւն կու տան ներկայացնելու քանի մը մանրամասնութիւն այս ուղղութեամբ (Յանելուած 222):

Զաւէն Պատրիարք 27 Սեպտեմբեր 1922-ին «ոմն Ա. Թորոսեանի միջոցով» Մանչեսթըր, Պալաքեան սրբազանին կը դրկէ նախ վեց թղթածրարներ, որոնց «անկորուստ» ստացուիլը կը յայտնուի Հոկտեմբեր 5-ին: Ապա, Հոկտեմբեր 9-ին, Պալաքեան կը յայտնէ թէ 3 անգամով ստացուած են «դրկուած բոլոր թղթածրարները»: Սակայն Պալաքեանի այս հաստատումը պարունակող 9 Հոկտեմբերի նամակին առկայութիւնն ինքնին կը յուշէ արդէն թէ այդ թուականէն ետք ալ նիւթեր դրկուած են Մանչեսթըր:

Դիւանաթողութեան մէջ հանդիպած ըլլալով Նոյեմբեր 1922 թուակիր սակաւաթիւ փաստաթուղթերու, որոնց մէջ թուականի կարգով վերջնագոյնները կը թուին ըլլալ Զաւէն Պատրիարքէն Նորատունկեանի ուղղուած 20 Նոյեմբեր (Յանելուած 217) եւ Նորատունկեանի կողմէ Զաւէն Պատրիարքին հասցեագրուած 27 Նոյեմբեր (Յանելուած 218) թուակիրները, կարելի կը դառնայ ըսել թէ վերջին ծրարը Մանչեսթըր առաքուած պէտք է ըլլայ Նոյեմբեր ամսու վերջին օրերուն, եթէ Նորատունկեանի նամակը հասցուած էր ձեռամբ, կամ Դեկտեմբերի առաջին օրերուն, եթէ ան առաքուած էր թղթատարական սպասարկութեան միջոցով:

Դիւանելով դիւանաթողութեան վրայ Պալաքեան սրբազանի կողմէ դրոշմուած կնիքներէն, կարելի է հաստատապէս ըսել թէ դիւանաթողութեան Մանչեսթըրէն փոխադրուած էին Մարսիլիա կամ Մարսէյ, ուր պաշտօնավարութեան անցած էր սրբազանը, եւ հոնկէ՝ Թորգոմ Պատրիարքի կարգադրութեամբ ուղարկուած էին Երուսաղէմ: Մանչեսթըրը ցիշատակուելով, Մարսիլիան որպէս նախահանգրուան կը նշուի Ալպոյաճեանի⁹ կողմէ Զաւէն Պատրիարքի յուշագրական հատորին մէջ Մտաւորականաց Սպասարկութեան Գրասենեակի Վարչութեան անունով տեղադրուած գեկոյցին առաջին էջով, ուր կ'ըսուի. «... իր պատրիարքութեան շրջանի թուղթերը եւ արձանագրութիւնները Կ. Պոլիսէն իր լիմա՝ Զաւէն Պատրիարքի] հրամանով Մարսիլիա եւ անկէ Երուսաղէմի վանքը փոխադրուած էին»:

⁸ Գրիգորիս Պալաքեան տակաւին ծայրագոյն վարդապետ էր այդ շրջանին: Եպիսկոպոս պիտի դառնար 1925-ին Էջմիածին այցելութեան ընթացքին եւ Կաթողիկոսական Պատուիրակ Երուսաղի Հայոց ու Մայր Աթոռի ներկայացուցիչ պիտի կարգուէր 20 Փետրուար 1925 թուակիր կոնդակով, Փարիզն ընտրելով իրեն կեղղոն («Ֆրանսահայ Տարեգիրք», Ա. տարի, 1926, 59–60):

⁹ Արշակ Աստուածատուր Ալպոյաճեան (1879–1962)՝ պատմաբան, բանասէր, հրապարակագիր, խմբագիր, բանասէր, ուսուցիչ, շրջան մը զբաղեցուցած էր պատրիարքարանի դիւանապետի պաշտօնը:

Տեղեկատու Դիանք

Տեղեկատու Դիանին վստահուած էր վաւերագրերու հաւաքումն ու պահպանումը, ինչպէս նաեւ անոնցմէ ոմանց միջոյիկն առաւելաբար ֆրանսերէնի եւ մերթ անգլերէնի վերածումը, ապա նաեւ պատրաստութիւնը ցեղասպաններու թղթածրարներուն՝ Պոլսոյ ֆրանսացի, անգլիացի, իտալացի եւ ամերիկացի բարձր յանձնակատարներուն ներկայացնելու պատերազմի շրջանին պատահած դէպքեր, հիմնատրելու դատելիներու դերակատարութիւնը, տեղեկագրելու ներքին գաւառներու եւ Կիլիկիոյ հայոց դիմագրաւած մարտահրաւերներն ու Դաշնակիցներու միջամտութեան կարօտ խնդիրները, եւայլն:

Տեղեկագրերէն թիւ 35-ով, օրինակ, կը ներկայացուէր կացութիւնն Ամասիոյ մէջ՝ 14 Ապրիլ 1919-ին ստացուած նամակի մը հիման վրայ. թիւ 36-ը կը վերաբերէր Քեմալի ջարդին վերաբերող մանրամասնութիւններու. թիւ 37-ը կը շարայարէր Վանի դէպքերը 1914-1915 տարիներուն. թիւ 38-ը կը պատմէր Կարնոյ հայոց տարագրութեան պատմութիւնը. թիւ 39-ով կը ներկայացուէր Թեսաղոնիկէէն ստացուած նամակի մը բովանդակութիւնը, ուր Երզնկայի Թորդան գիւղի բնակիչներ կ'արտայայտուէին Հալէթ պէյի չարագործութիւններուն եւ թալանին մասին. թիւ 46-ը ականատեսի վկայութիւնն էր ֆրանսուհիի մը՝ Անկորայի մէջ գործադրուած կոտորածներուն եւ հոն բնակող հայոց տարագրութեան շուրջ (ՊՏԴ, տուփ 10, թղթապանակ MD23, *ֆրանսերէն եւ անգլերէն մեքենագիր թերթեր*):

Տեղեկատու Դիանը կազմուած էր 1919-ի Օգոստոսին՝ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին 17 Օգոստոս 1919-ի որոշումով, անոր ատենապետին՝ բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանի¹⁰ ղեկավարութեան ներքեւ:¹¹

Դիանաթոյթերէն բացակայութիւնը կարգ մը նիւթերու՝ Համազգային Խորհուրդի ատենագրութիւններուն մէջ յիշատակուած եւ մասնաւորապէս Կիլիկիայէն պատրիարքարան առաքուած նամակներու եւ Զաւէն Պատրիարքին կողմէ Ազգային Պատուիրակութեան ուղղուած գրութիւններու պատճեններուն, մեզ կը մղէ ենթադրելու թէ անոնք կրնան՝ մնացած ըլլալ անհատներու մօտ. տեղ հասած չըլլալ վաւերագրերու Մանչեսթըր առաքման ժամանակ. առանձնացուած եւ միատրուած կամ վերամիատրուած չըլլալ Դիանը Երուսաղէմ հանգրուանելէ առաջ կամ ետք:

Ենթադրելի է որ Զաւէն Պատրիարքի նշեալ նամակները, ինչպէս նաեւ Կիլիկիայէն առաքուած նամակներու պատճեններ ամբողջութեամբ կամ քաղուածքներով պահպանուած ըլլան Փարիզի Նուպար-

¹⁰ Բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեան (1866–1924), նախ Ռոպերթ Գոլէճի շրջանաւարտ, ապա Փարիզի բժշկանոցէն վկայեալ, 1908–1921 տարիներուն պաշտօնավարած է որպէս բժշկապետ Սբ. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցին մէջ: Իր հանրային գործունէութիւնը կ'ընդգրկէ համահիմնադրութիւնը Պոլսոյ Հայ Բժշկական Միութեան (1911–1912) եւ ատենապետութիւնը՝ Կեդրոնական Վարժարանի խնամակալութեան (1908–1914), Քաղաքական Ժողովի (1913–1919) եւ Ազգային Խնամատարութեան վարչութեան: Եղած է գլխաւոր կազմակերպիչներէն մին Տեղեկատու Դիանին: Մահկանացուն կնքած է Փարիզ, ուր կը շարունակէր վարել տնօրինութիւնը 1921-ի Նոյեմբերին Պոլիս հայ որբերու առջեւ իր դուռները բացած եւ 1923-ի վերջերուն իր առաջարկով եւ ջանքերով Փարիզ փոխադրուած Հաւորժոտ Գարակէօզեան Տան:

¹¹ Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ կը հաստատէ ամիսն ու տարին, աւելցնելով նաեւ թէ որոշումը տրուած էր ամսուն 17-ին (Զաւէն Արքեպս., 302): Կարապետ Նուրեան, որ Դիանին մէջ պաշտօնի կոչուած եւ հետագային նշանակուած էր անդամ Քաղաքական Ժողովի, պարտականութիւն ստանձնած ըլլալով քննութիւն մը կատարել բժիշկ Դաւիթեանի ներկայացուցած մէկ տեղեկագրին մասին, իր պատրաստած տեղեկագրին մէջ, որմէ լայն հատուածներ արտագրած է Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ (*նյն*, 304–305) նախ ճշգրտօրէն կը նշէ Դիանին Քաղաքական Ժողովին կողմէ կազմուած ըլլալը, ապա քիչ անդին անոր կազմութիւնը կը վերագրէ, անուշադրաբար թերեւ, Ազգային Ժողովի որոշումին (տեսնել Յաւելուած թիւ 223), որովհետեւ այլ առիթով յստակօրէն նշած էր թէ Դիանը կազմուած է Քաղաքական Ժողովին 17 Օգոստոսի որոշման համաձայն (ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ 4Բ, Բ883):

եան Մատենադարանի հաւաքածոներուն մէջ, ինչպէս նաեւ զինադարի վաղորդայնին Պոլսոյ մէջ գործօն դեր ունեցած անհատներու սեպհական պահպանեալ վաւերագրային հաւաքածոներուն մէջ, ինչպէս է պարագան Արշակ Ալայօյաճեանի Հայաստան հանգրտանած արխիւին:

Դիւանին մէջ գտնուելու պարագային՝ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան յաջորդական Քաղաքական Ժողովներու եւ յատկապէս Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին որոշումով «յարաբերական հարցեր» անուան տակ Հայկական Հարցին վերաբերող քաղաքական եւ ինքնապահպանական ամենահրատապ հարցերով զբաղելու համար ստեղծուած Խորհրդարանական Յանձնաժողովի ատենագրութիւնները պիտի ներկայացնէին առանձնայատուկ կարեւորութիւն: Որպէս գործադիր մարմին, իրարու յաջորդած Քաղաքական Ժողովներու պարտականութիւնն էր ո՛չ միայն գործադրութիւնը Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի որոշումներուն, այլեւ՝ օրուան կացութեան եւ ստացուած դիմումներու համաձայն կատարումը տնօրինումներու, որոնք, ինչպէս իր անունն իսկ կը յուշէ, ունէին ոչ-կրօնական՝ աշխարհիկ եւ քաղաքական բնոյթ, ըստ 1863-ին Օսմանեան կառավարութեան կողմէ վաւերացեալ Ազգային Սահմանադրութեան, ուր կ'ըսուէր. «Քաղաքական Ժողովոյ պաշտօնն է Ազգային քաղաքական գործոց ընդհանուր տեսչութիւնը: Իւր պարտաւորութիւնք են Ազգին բարեկարգութեան եւ յառաջդիմութեան մտադրութիւն եւ փոյթ ունենալ...» (*Սահմանադրութիւն*, 1863, 28):

Քաղաքական Ժողովին դերը աւելի մեծ նշանակութիւն ստացած էր մանաւանդ 1919–1922 տարիներուն, երբ Ազգային Սահմանադրութեամբ անոր համար նշուած այս պարտականութիւններուն վրայ աւելցուած էր Համազգային Խորհուրդի (այդպիսով նաեւ Համագումար Ազգային Ժողովի (կամ՝ Համագումար Երեսփոխանական Ժողովի) գործադիր մարմնի դերը:

Թէեւ պոլսահայ մամուլը հակիրճ տեղեկատուութիւններով կ'անդրադառնար Քաղաքական Ժողովի նիստերուն, որոշումներուն եւ առած քայլերուն, այդ տեղեկատուութիւններէն կը բացակայէին այլապէս շահեկան մանրամասնութիւններ եւ, բնականաբար, քննարկումներ եւ որոշումներ, որոնք ունէին խորհրդապահական բնոյթ ու կրնային արծարծուիլ միայն փակ դուռներու ետին, յար եւ նման՝ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի դոնփակ նիստերուն, որոնց վերաբերեալ հրապարակումները մամուլի մէջ ընդհանրապէս ունէին սովորական նիստերու յարաբերաբար ընդարձակ տեղեկատուութենէն տարբեր բնոյթ:

Ի տարբերութիւն Ազգային Ժողովի Ատենագրութիւններուն, Քաղաքական Ժողովի ատենագրութիւնները չեն տպագրուած իրենց ատենին¹², հասկնալի պատճառներով: Տպագրուած են միայն Քաղաքական Ժողովներու պաշտօնավարութեան շրջանի աւարտէն ետք անոնց գործունէութեան համարատուութիւնը կազմող ընդհանուր տեղեկագրերը, ո՛չ, սակայն, հետեւողականօրէն եւ բնա՛ւ՝ 1919–1922 տարիներուն:

Որքան տեղեակ ենք, մինչեւ Թորգոմ Արք. Մանուկեանի Հայ Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրութիւնը 1990-ին, Դիւանին զիրենք շահագրգռող նիւթեր օգտագործելու միտումով մերձեցած գլխաւոր դէմքերն եղած են Զաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեան՝ իր յուշագրութեան պատրաստութեան եւ հրատարակութեան համար, եւ Գրիկէր ու Վահագն Տատրեան¹³ իրենց ցեղասպանագիտական ուսումնասիրութիւն-

¹² Ասոր հաստատումը կը գտնենք Յակոբ Պարոնեանի մօտ, որ առիթով մը երգիծաբար կը գրէ. «... որովհետեւ օրէնք չէ քաղաքական ժողովոյ ատենագրութիւններն ի յոյս ընծայել – անշուշտ աջ ձեռքին գործած բարիքները ձախին ցոյց չտալու համար – բնական է որ անոր մեզի ըրած աղէկութիւնները չկարենանք յիշել» (*Ամբողջ Երկեր* Յ. Յ. Պարոնեանի, Ա., *Ազգային Զոչեր*, հրատ. Յ. Մ. Սէթեան թիւ 3, Կ. Պոլիս, 1924, 23):

¹³ Գրիկէր կամ Գրիգոր Վարդապետ Կելկերեան (1911–1988) կը պատկանէր հայ կաթողիկէ Զմմառեան Միաբանութեան: Կատարած է հաւաքական եւ հրատարակչական օգտակար աշխատանք: Յայտնի է իր *Եոզղապի Հայաստանութեան Վաւերագրական Պատմութիւնը* (Նիւ Եորք, 1980) աշխատութեամբ: Տեղեկատու Դիւանէն

ներուն համար, առանց, անշուշտ, մտահան ընելու թէ այդ նիւթերը շօշափած են դիւանատնային պատասխանատու պաշտօններ ունեցող անձեր:

Թորգոմ Պատրիարք Մանուկեանի օրով Դիւանին նկատմամբ կը ստեղծուի նոր հետաքրքրութիւն մը եւ նախնական քայլեր կ'առնուին զայն կարգի դնելու համար, բայց մեթոտական մօտեցումով Դիւանը պահպանելու եւ նախապատրաստական աշխատանքներու աւարտումէն ետք զայն հանրութեան մատչելի դարձնելու ծրագիրը անհրաժեշտ թափով ընթացք կ'առնէ 2013-ին Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան գլուխ ընտրուած Նորիհան Պատրիարք Մանուկեանի հետապնդումով:

Միջին Արեւելքի արդի պատմութեան մասնագէտ եւ Նեպրասքայի Համալսարանի դասախօս սաղիմահայ Պետրոս Տէր Մաթոսեանի The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem (Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան Յեղասպանութեան Դիւանաթուղթերը) յօդուածը մեզի ծանօթ առաջին փորձն է, որ կարելի մանրամասնութեամբ անգլերէնով ներկայացուցած է Դիւանին բովանդակութիւնն ու կարեւորութիւնը:¹⁴

Մեր անմիջական շփումը Դիւանին հետ առաջին անգամ տեղի ունեցած է 2014 թուականին, երբ ընդառաջելով Նորիհան Պատրիարք Մանուկեանի հրաւերին՝ քանի մը օրով այցելած էինք Երուսաղէմ՝ հոն պաշտօնի անցնելու կարելիութեան քննարկման եւ Տեղեկատու Դիւանի նիւթերուն ծանօթանալու նպատակով: Այդ առթիւ հազիւ կարելի եղած էր լուսանկարել մեզ հետաքրքրող դիւանաթուղթերուն մէկ փոքր մասը: Յետ այցելութեան, սկսած էինք առաջին առիթով «Սիոն» ամսագրին մէջ լոյսին բերել Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի ատենագրութիւնները: Աշխատանքը կանգ առած էր կարգ մը պատճառներով եւ սակայն տարիներու թաւալքին հետ մեր ուսերուն ծանրացած էր սկսուած գործ մը իր աւարտին հասցնելու ճշումը:

եւ այլ աղբիւրներէ իր ձեռք բերած նիւթերը ամերիկեան Քլարք Համալսարանի Ողջակիզման եւ Յեղասպանութեան Ուսումնասիրութեան Կեդրոնին միջոցով հասանելի դարձած են հանրութեան:

Պոլիս ծնած Վահագն Տատրեան (1926–2019) կը համարուի համեմատական ցեղասպանագիտութեան հիմնադիրներէն մին եւ իր ուսումնասիրութիւններով մեծ աւանդ ունի մասնաւորապէս Հայկական Յեղասպանագիտութեան մարզին մէջ, զայն բազմաթիւ աշխատութիւններու ընդմէջէն անդով ծանօթացնելով օտարներու եւ հարստացնելով հայոց պահանջատիրական օտարալեզու գիտական գրականութիւնը:

¹⁴ Armenian Review ամսագիր, 52-րդ տարի, թիւ 3–4 (աշուն-ձմեռ 2011), 17–39:

Ի դէպ, որքան ձեռագրէն կրնանք գուշակել, Գրիկէր պատրաստած էր անգլերէն հակիրճ ցուցակ մը, ուր 15 էջերու մէջ արձանագրած էր գլխաւոր նիւթերը 25 կապոյցներու, նշելով թէ իւրաքանչիւր բաղկացած է մէկէ աւելի թղթապանակէ: Այդ ցուցակին լուսապատճէնը մեզի տրամադրած էր շրջան մը «Սիոն» ամսագրի խմբագրութիւնը վարած Արայ Գալայճեան եւ 1997-ին զայն հեռատիպով ուղարկած էինք Թորգոմ Պատրիարքի, երբ կը բանակցէինք մեր Երուսաղէմ հաստատուելու եւ այլ զբաղումներու կարգին Դիւանը ուսումնասիրելու կարելիութեան շուրջ: Բանակցութիւնները 1998-ին աւարտած էին ձախողութեամբ: Ցուցակագրման երկրորդ փորձ մը կատարած է Արայ Գալայճեան եւս, բացիկներու վրայ մեքենագրելով բովանդակութիւնը ծրարներու (իր սահմանումով), նշելով առանձին վաւերագրերու բնագրային լեզուն, բնոյթը (ձեռագիր կամ մեքենագիր), գլխաւոր աւտղծը, ընդգրկելով առաքողի եւ ընկալողի անուն եւ առաքման թուական՝ թղթակցութիւններու պարագային: Գալայճեան այդ աշխատանքը կատարած էր ինքնակամօրէն եւ իր վաղաժամ մահէն ետք իր կողակիցը՝ Շուշան, բարի եղած էր մեզի յանձնել բացիկները, որոնք, սակայն, ամբողջական չեն եւ կը վերաբերին միայն թիւ 1, 3, 9 եւ 21 ծրարներուն: Երուսաղէմ մեր զոյգ այցելութիւններու ընթացքին կապոյցներու կամ ծրարներու բաղկացուցիչները պահպանուած պիտի գտնէինք 11 խաւաքարտեայ տուփերու մէջ, որով ներկայ աշխատութեան մէջ յղումները կը կատարուին հիմք ունենալով 11 տուփերը: Տեղին ըլլայ նշել թէ Գալայճեանի պատրաստած բացիկներուն պատճենները տրամադրելի դարձուցած ենք Դիւանի այժմու պատասխանատուին՝ հայրենի գիտաշխատող Արշակ Բանուչեանի:

Ծրագրին ամբողջացման համար 2020-ի Փետրուարին կատարած էինք երկրորդ ուղեւորութիւն մը Երուսաղէմ, օգտուելով Նուրհան Պատրիարքի բարեացականութենէն, այս անգամ երկշաբաթեայ կեցութեան մը ընթացքին համալրելու մեր ունեցած պատճէններն ու միաժամանակ աչքէ անցնելու տեղոյն Կիւլպէնկեան Մատենադարանի մամլոյ հաւաքածոները:

Թուայնացեալ դիւանաթուղթերը արդէն իսկ ուսումնասիրողներու լայն կարելիութիւն կու տան օգտուելու անոնցմէ, որոնց կարելորութեան անդրադարձած են զանազաններ ժամանակ առ ժամանակ:¹⁵

Այստեղ Ներկայացուող Նիւթերը

Այս հրատարակութիւնը կը նպատակադրէ ներկայացնել առաջին առիթով Դիւանին մէկէ աւելի տուփերու մէջ ցանցնուած այն նիւթերը, որոնք կը վերաբերին Ազգային Սահմանադրութեամբ կեանքի կոչուած Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի, ինչպէս նաեւ ժամանակի հարկադրանքով կազմուած Համազգային Խորհուրդի եւ Համագումար Ազգային Ժողովի նիստերու ատենագրութիւններուն, անոնց մէջ յիշատակուած կարգ մը նիւթեր խմբելով «Յաւելուած» բաժնին մէջ կամ ներկայացնելով ծանօթագրութիւններու ընդմէջէն:

Վերը նշուած երեք մարմիններու ատենագրութիւններուն ճնշող մեծամասնութիւնը պահպանուած է սեւագիր վիճակի մէջ, բոլորն ալ ձեռագիր, հակառակ անոր որ բազմաթիւ ժողովներու մէջ արծարծուած է Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի ատենագրութիւնները տպագրել տալու հարցը: Փափաք կամ պահանջ՝ որ կարելի չէ եղած իրագործել նիւթական անձկութեան պատճառով:¹⁶ Այս նշելով հանդերձ,

¹⁵ Տեսնել, օրինակ՝ Սամուէլ Մուրադեանի «Թուրքական Արխիւներում Հայոց Ցեղասպանութեանը Վերաբերող Վաւերագրերի Գոյութեան Հարցի Շուրջ» յօդուածը («Էջմիածին» ամսագիր, ԿԱ տարի, Դ., 2005, 128–133), ուր հեղինակը լայն մէջբերում կատարած է Զաւէն Պատրիարքի յուշերու հատորէն, ապա նաեւ՝ Ռոբերտ Թաթոյեանի «Մեծ Եղեռնի Ընթացքում Արեւմտահայութեան Կրած Մարդկային Եւ Նիւթական Կորուստները Վիճակագրելու Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանի Փորձերը 1919–1920 Թուականներին (Ըստ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի Արխիւի Նիւթերի)» ուշագրաւ յօդուածը («Էջմիածին» ամսագիր, ՀՁ տարի, Ապրիլ 2019, 63–80 եւ Մայիս 2019, 53–86):

¹⁶ Նիւթական անձկութիւնը, որ զինադադարին յաջորդող տարիներուն բացատրելի էր որբախնամ գործին եւ այլ ծով կարիքներու ահագնութեամբ, անցեալին ալ պատճառ դարձած էր ատենագրութիւններու տպագրութեան կաղացման: Օրինակ, 11 Մարտ 1883-ի նստի ատենական գործողութիւններուն մէջ երեք ձեռագիր ատենագրութիւններու տպագրութեան յապաղման հարցին արծարծումէն յայտնի կը դառնար որ տպարանատիրոջ վճարում կատարուած չլլալուն պատճառով չէին հրատարակուած ատենագրութիւնները, որոնք սովորաբար տպագրուելէ ետք կը բաժնուէին երեսփոխաններու՝ առ ի պատրաստութիւն անոնց վաւերացման յաջորդ նիստի ընթացքին: Պատահած է որ յապաղումը երկարի ամիսներու վրայ, ինչպէս՝ օրինակ՝ 8 Ապրիլ 1883-ի նիստի ատենագրութեան տպագրութիւնը 1884-ին: Յարակցաբար նշենք թէ 1878 տարուան Դ. նիստին մէջ Ազգային Ընդհանուր Ժողովի ներքին կանոնագրին մէջ որպէս յաւելեալ տրամադրութիւն ընդգրկուած 6-րդ յօդուածը կը տրամադրէր. «Ազգային Ժողովն չորս անդամով Ելեւմտից Յանձնախումբ մը կ'ընտրէ իւր մէջէն, որ ազգային պիտճէին մէջ Ազգ. Ժողովոյ համար սահմանուած գումարը Վարչութենէն ընդունելով՝ կը հոգայ Ժողովին տպագրական, կահ կարասեաց եւ ուրիշ ամէն կարգի ծախքերը...» (*Կանոնադրութիւն*, 19): Երեսփոխանները ատենագրութիւններու կարելորութիւնը ժողովական կարգաւորութեան, հանրութեան լուսաբանման եւ պատմութեան համար նկատի առած էին 21 Օգոստոս 1870-ի նիստին մէջ, որոշելով զանոնք հետզհետէ հրատարակել առանձին թերթերով եւ «այնպիսի եղանակաւ որ ի վերջոյ տարեկան ատենագրութիւնը կազմելով կարենան Ազգային պատմութեան հատոր մը ներկայացնել»: Ատենագրութիւններն իրենց ատենին վաճառուած են գրախանութներու կամ Դալաթիոյ Ազգային Խորհրդարանի շէնքին մէջ՝ եկամուտը Ազգային

պէտք է հաստատել թէ զանոնք տպագրելու առաջարկը իրականանալու պարագային, տպագիր օրինակները ուղղագրական եւ այլ կարգի թերիւնքներու սրբագրումով պիտի ըլլային համարեա հարազատ կրկնութիւնը ձեռագիր օրինակներուն, որոնց ընթերցում եւ վաւերացում ըլլալը նշուած է կարգ մը նիստերու մէջ, կամ մակաբերելի է թէ՛ ջնջում-յաւելումներէ եւ թէ՛ երեսփոխաններու ձեռագրերով իսկ իրենց խօսքերը ներկայացնող բաժիններու մէջ կատարուած հպումներէ:

Մաքրագրուած են միայն Համագգային Խորհուրդի ատենագրութիւններէն ոմանք տետրի մը մէջ (հերթաբար համարակալուած Դ659-էն մինչեւ Դ719), իսկ Համագումար Ազգային Ժողովի նիստերու ատենագրութիւնները, դատելով պահպանուած մէկէ աւելի օրինակներէ, կը թուին ձեռագիր վիճակով բազմագրուած ըլլալ՝ տրամադրելի դարձուելու համար անոնց որ անկ է. առաջին հերթին՝ բնականաբար՝ հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքներու վարչական ժողովներուն, որոնք առաքելական հայոց Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին հետ միասնաբար կը բաղկացնէին Համագումար Ժողովը, ապա նաեւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, ինչպէս կը պարզուի Զատէն Պատրիարքի 27 Դեկտեմբեր 1920 թուակիրէն, ուղղուած Պօղոս Նուպարի (Յաւելուած 82):

Ազգային Սահմանադրութեան մէջ իր պաշտօնական անունով հաստատուած Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը,- որուն պատրիարքարանի պաշտօնական արձանագրութիւններուն կամ հրատարակութիւններուն մէջ նաեւ յղում կատարուած է որպէս Ազգային Ընդհանուր Ժողով կամ պարզապէս Ընդհանուր Ժողով,- դիւանաթուղթերուն մէջ արձանագրուած է Ազգային Ժողով անուանումով (առաւելաբար կրճատեալ՝ Ազգ. Ժողով):

Ազգային Երեսփոխանական Ժողովէն բղխած մարմիններու անուններն ալ գործածուած են մէկէ աւելի յղումներով.- Քաղաքական Ժողովը՝ որպէս Վարչութիւն կամ Գործադիր, թէւ ըստ Սահմանադրութեան Վարչութիւն անուան տակ պէտք էր հասկնալ Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներու ամբողջութիւնը, որ նաեւ կը կոչուէր Խառն Ժողով եւ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւն: Նախաձեռնութեան դիւանները՝ որպէս տեսուչ ժողովներ: Ատենապետաց Դիւանը՝ ըստ ներքին կանոնագրի՝ Համագումար Դիւան: Հոն ուր անհրաժեշտ նկատուած ենք, ծանօթագրութիւններով փորձած ենք առաջը առնել հաւանական շփոթութիւններու:

Համագումար Ազգային Ժողովը¹⁷ կոչուած է Համագումար Ժողով, Համագգային Ընդհանուր Ժողով, Համագգային Երեսփոխանական Ժողով կամ՝ պարզապէս՝ Համագումար: Պօղոս Նուպար առիթով մը գայն մինչեւ իսկ կոչած է աշխարհիկ կամ աշխարհական ժողով (էջ 249, 5 Յուլիս 1920 թուակիր հեռագիր), զանազանելու համար Համագգային Խորհուրդէն, որ կը դիտուէր իբրեւ երեք յարանուանութիւններու հոգետը պետերու խորհուրդ:

Համագգային Խորհուրդը, որ ինքզինք այդպէս կոչած էր իր կազմութեան օրէն մինչեւ 1919-ի Մայիս ամիսը եւ գոր մենք՝ ի չգոյէ սկզբնական անուանումը բարեփոխող որեւէ որոշման՝ հետեւողական ըլլալու

Ժողովի ծախքերուն յատկացնելու դիտումով, եւ հոգ տարուած է Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան կնիքը տեղադրել անոնց վրայ՝ «չկնքուած օրինակները կեղծ ու անվաւեր» ներկայացնելու համար:

¹⁷ Կը թուի թէ 29 Յունիս 1919-ին իր առաջին նիստը գումարած Համագումար Ազգային Ժողովը արդիւնքն էր բժիշկ Գրիգոր Դալիթեանի հրաւիրած 9 Յունիս 1919-ի խորհրդակցական ժողովին՝ մասնակցութեամբ Քաղաքական Ժողովի անդամներուն, մամուլի եւ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներու եւ կարգ մը երեսփոխաններու, որոնք «երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ» միաձայնութեամբ որոշած էին ժողովի հրաւիրել երեք յարանուանութիւններու օրէնսդիր մարմինները, երկերկու հոգի կուսակցութիւններէն, եւ մէկական հոգի որպէս մամուլի եւ նահանգային հայրենակցական միութիւններու ներկայացուցիչներ («Ճակատամարտ», 10 Յունիս 1919, 176/1997): Կը թուի նաեւ թէ միայն երեք յարանուանութիւններու երեսփոխանները վայելած են լիարժէք քուէատուի հանգամանք:

համար գործածած ենք ներկայ աշխատության մեջ, վաերագրերուն մեջ կը հանդիպի առաւելաբար Համագգային Ժողով եւ երբեմն ալ Համագգային Մարմին, Խառն Խորհուրդ, Խառն Մարմին, Խառն Վարչութիւն անունով: Օտարներու համար՝ Խառն կամ Միացեալ Խորհուրդ (Conseil Mixte, Mixed Council):¹⁸

Համագգային Խորհուրդի նիստերու մասին Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մեջ կը յայտնէ թէ այս Խորհուրդը նիստ ըրած է «գրեթէ ամէն շաբաթ»:¹⁹ Նկատի ունենալով այս հաստատումը եւ այն իրողութիւնը, թէ մամուլի մեջ հանդիպած ենք տեղեկատուութիւններու տուեալ մարմնի նիստերուն շուրջ, որոշապէս կրնանք ըսել թէ Դիւանէն կը բացակային կարգ մը ատենագրութիւններ, որոնց ճակատագիրը կը մնայ անձանօթ: Չեն պահպանուած 23 Յունիս 1919-ի եւ 27 Օգոստոս 1919-ի միջանկեալ շրջանի ատենագրութիւնները: Օրինակ, Համագգային Խորհուրդը 12 Օգոստոս 1919-ին նիստ գումարելով զբաղած է Օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւններու հարցով, եզրակացնելով թէ հայերը պէտք չէ մասնակցին այդ ընտրութիւններուն («Ժողովուրդ», 13 Օգոստոս 1919, 13/259), իսկ 19 Օգոստոս 1919-ին Խորհրդակցելով գաւառներու մեջ տիրող անապահովութեան համար գումարուած Համագգային Երեսփոխանական Ժողովին որոշման շուրջ, բանաձեւ մը պատրաստած է Համաձայնական իշխանութիւններուն եւ Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուելիք դիմումներուն մասին («Ժողովուրդ», 20 Օգոստոս 1919, 19/265): Չենք հանդիպած նաեւ 1920-ի Փետրուար ամսուան ընթացքին գրառուած ատենագրութիւններու, բայց հաւանական է որ նիստեր գումարուած չլլան նախ Զաւէն Պատրիարքի եւ ապա Նազկեան Արքեպիսկոպոսի Եւրոպա ուղեւորութիւններուն պատճառով: Հաստատապէս կարելի է ըսել, սակայն, թէ Փետրուարի առաջին շաբթուան ընթացքին կայանալիք Համագգային Խորհուրդի նիստը Քաղաքական Ժողովին կողմէ յարմար դատուած էր յետաձգել գաւառի հայոց կացութեան սրման պատճառով, որպէսզի երեք հոգեւոր պետերու կողմէ բողոքի հեռագիրներ որկուէին եւրոպական դաւիլիճներու եւ պաշտպանութիւն խնդրուէր այդ գաւառներուն մեջ ցրուած վերապրող հայերու համար («Ճակատամարտ», 7 Փետրուար 1920, 374/2195):

Նկատի ունենալով ատենագրութիւններու մեջ մանաւանդ կարգ մը անձնանուններու, տեղանուններու, տառադարձուած օտար բառերու անհետեւողական գործածութիւնը, կատարած ենք համապատասխան միջամտութիւն, որպէսզի չձանրաբեռնուին աշխատութեան աւարտին ներկայացուող ցանկերն ու բառարանը:

Համագգային Ժողովի նոյնիսկ մաքրագիր նիստերու ատենագրութիւններուն մեջ յաճախ կը հանդիպինք յարաբերական որ դերանուան անտեղի գործածութեան, ինչպէս՝ օրինակ՝ հետեւեալ նախադասութեան մեջ. «... որոշեց յանձնարարել մամուլին որ Համագգային Ժողովի նիստերուն եւ երեք հոգեւոր պետերու այցելութեանց եւ դիմումներուն վրայ հրատարակութիւններ չընել»: Ճիշդ պիտի ըլլար կա՛մ յապաւել յարաբերական դերանունը, կա՛մ անորոշ բայաձեւը փոխարինել դիմաւոր բայաձեւով (*չընեն* փոխանակ *չընելի*): Այսպիսի պարագաներու, առանց համապատասխան նշումներ կատարելու, կա՛մ յապաւում ենք դերանունը, կա՛մ փոխած բայաձեւը:

Նոյնպէս, բացի հագուադէպ պարագաներէ, առանց մասնաւոր նշումի համաձայնեցուցած ենք բայերու եւ գոյականներու թիւերը:

¹⁸ Արդէն Զաւէն Պատրիարք ալ Համագգային Խորհուրդի մասին գրած է. «Ժողովին առաջին որոշումը կ'ըլլայ այս մարմինը կոչել Համագգային Խորհուրդ (Conseil mixte arménien)» (Զաւէն Արքեպս., 300), թէւ, ինչպէս առաջին նիստի սեւագիր արձանագրութիւնը կը յուշէ, ան սկզբնապէս նկատի առնուած էր որպէս «Միջարանական Ժողով»: Երեք յարանաւանութիւններու գործակցութեան համաձայնագրի բանաձեւման աշխատանքներու ընթացքին, սակայն, կը տեսնենք թէ հետեւողականօրէն անոր յղում կատարուած է որպէս «Համագգային Մարմին»:

¹⁹ Զաւէն Արքեպս., 300–301:

Արձանագրություններուն մէջ յաճախադէպ են «կարդացուեցաւ ... նամակները» եւ նման քերականական անհամաձայնութիւններ, երբ ճիշդ պիտի ըլլար ըսել «կարդացուեցան ... նամակները»:

Հրաժարած ենք անկիւնաւոր փակագիծերու օգնութեան դիմելէ երբ ուղղած ենք կարգ մը քերականական, կէտադրական եւ բառային տարածուն կիրարկութեամբ յայտնուող ձեւեր, ինչպէս՝ օրինակ՝ *որոց* դերանուան փոխարինումը *որոնց* ձեւով. յոգնակերտ մասնիկներէ առաջ *աւ*-ին հետեւող *յ*-ի յապատում (*պարագաներ*, ո՛չ թէ *պարագայներ*. *հիմա* եւ ո՛չ թէ *հիմայ*). գոյականի եւ բայի թիւի համաձայնութիւն. կոյ-ով կազմուող բայերու պարագային մասնիկի անջատում արմատէն (կոյ տայ, ո՛չ թէ կոյտայ). *կը* մասնիկով կազմուող բայերու հետեւողական գործածութիւն առանց ապաթարցի գործածութեան երբ բայարմատը կը սկսի ձայնաւորով (կ'ըլլայ, ո՛չ թէ կըլլայ). սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակի ժխտական բայերուն պարագային *չի* մասնիկի օգտագործում (*չի* կրնար, ո՛չ թէ *չկրնար*), եւայլն:

Ատենագրութիւններուն մէջ ընթերցողը յաճախ պիտի հանդիպի փակագիծերու մէջ առնուած «Պատճէն» բառին: Տրամաբանութիւնը կը յուշէ թէ ատենագրութիւններու տպագիր օրինակներուն մէջ *Պարտէն*-ը պիտի փոխարինուէր համապատասխան գիրերու, նամակներու, տեղեկագրերու կամ փաստաթուղթերու՝ ամբողջական բնագրերով կամ բովանդակութեամբ, ինչպէս կատարուած էր աւանդականօրէն նախացեղասպանական շրջանի տպագրեալ ատենագրութիւններուն մէջ: Բայց քանի որ՝ հակառակ բազմիցս քննարկման նիւթ դառնալու՝ ատենագրութիւնները կարելի չէր եղած տպագրել եւ ակնարկուած փաստաթուղթերը չնչին բացառութիւններով չեն պահպանուած որպէս անոնց կցորդ, հոն ուր կարելի եղած է Ազգային Ժողովի տուեալ նիստի մը մասին գաղափար մը կազմել մամուլի տեղեկատուութիւններէն, որպէս ծանօթագրութիւն տուած ենք լուսաբանող տեղեկութիւններ, այլապէս՝ խուսափած ենք իւրաքանչիւր անորոշ պարագայի համար անտեղիօրէն ծանօթագրութեամբ մը կրկնելէ թէ տուեալ փաստաթուղթը գտանելի չէր դիւանաթուղթերուն մէջ:

Շեղելով ատենագրութիւններուն համար մեր որդեգրած մօտեցումէն, նուագագոյն ուղղագրական միջամտութիւն կատարած ենք «Յաւելում» բաժնի նիւթերուն համար, որոնց մէջ նշուած անձնանուններուն եւ տեղանուններուն ցանկերը պատրաստել անհրաժեշտ չենք նկատած, բայց օտար բառերն ընդգրկած ենք բառարանին մէջ:

Հոն ուր Դիւանին մէջ չենք հանդիպած համապատասխան ատենագրութիւններու կամ արձանագրութիւններու, բայց մամուլի մէջ գտած ենք տեղեկատուութիւններ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նիստերու մասին, զանոնք ընդգրկած ենք ներկայացուող նիւթերուն մէջ, ջանալով որքան կարելի է հետեւիլ ատենագրութիւններու ընկալեալ եւ կիրարկեալ կառոյցին:

Նախացեղասպանական շրջանին տպագրուած ատենագրութիւններու բնագրին երկսիւնակ մատուցումը փոխարինած ենք միասիւնակ մատուցումով:

Դարձեալ, ի տարբերութիւն Օսմանեան շրջանին որդեգրուած դրութեան մը, որուն համաձայն տուեալ նստաշրջանի մը աւարտին կը ներկայացուէր արծարծում, քննարկում կամ օրակարգ անցած խնդիրներու ցանկ մը, անոնցմէ իւրաքանչիւրին դիմաց նշելով թուական, եզրակացութիւն կամ վիճակ (աւարտեալ, յղեալ կամ յետաձգեալ), բաւականացած ենք առանձին ցանկով մը թուարկելով նիստերու ընթացքին արծարծումը գլխաւոր նիւթերը «Ցանկ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի Օրակարգերու» պայմանական խորագրով (էջ 1430–1434), հոգ չէ թէ անոնցմէ շատեր քննարկուած ըլլան ատենական գործողութիւններու ընթացքին եւ ոչ թէ իբրեւ օրակարգի հարց:

Մինչեւ 1914 տպագրեալ ատենագրութիւններուն²⁰ բաղդատութեամբ այս հրատարակութեան մէջ

²⁰ Նախացեղասպանական շրջանէն Ազգային Երեսփոխանական կամ Ընդհանուր Ժողովի մեզի ծանօթ տպագիր վերջին ատենագրութիւնը կը վերաբերի 4/17 Յուլիս 1914 թուականի նիստին, ատենապետութեամբ Գար-

ընդգրկուած ատենագրութիւններուն միակ առաւելութիւնը թերեւս այն է, որ կարելի է հասնի դառնալ նաեւ դոնսիակ նիստերու ընթացքին կատարուած քննարկումներու: Դոնսիակ կը նկատուէին այն նիստերը, որոնց ներկայ գտնուելու արտօնութիւն չէր տրուեր մամլոյ ներկայացուցիչներու եւ ոչ-երեսփոխաններու, կամ անոնց կ'արգիլուէր ներկայ գտնուել ետք հրապարակաւ արտայայտուիլ նիստի դոնսիակ հռչակուած բաժնի քննարկումներուն եւ որոշումներուն մասին:

Օսմանեան շրջանի դոնսիակ նիստերու քննարկումները իրենց զգայուն բնոյթին համար քաղաքական եւ գրաքննական նկատառումներով չեն ընդգրկուած տպագիր ատենագրութիւններուն մէջ, ինչպէս՝ օրինակ՝ 29 Յունիս 1879-ի Ե. նիստի օրակարգին մէջ անցում «Հարցապնդում Հայկական խնդրոյն վրայ»- Հայաստանի անունը Քիւրտիստան կոչուելուն, Ուլնիոյ վիճակին եւ Հայկական գաւառաց մէջ գաղթականութիւններ հաստատուելուն, եւ ընդհանրապէս Խորհրդարանական բարենորոգմանց Յանձնախմբին պաշտօնավարութեան նկատմամբ» նիւթը, որուն դիմաց փակագիծերու մէջ նշուած է անոր քննարկումներուն «դոնսիակ» ըլլալը եւ յաջորդ՝ 6 Յուլիս 1879-ի Զ. նիստի ընթացքին քննարկումները արձանագրուած են «դոնսիակ» միակ բառով:

«Յատկութեամբ» բաժնին մէջ ժամանակագրական կարգով ներկայացուած նիւթերը, որոնք կը ծառայեն լուսաբանելու կամ մանրամասնելու ատենագրութիւններուն մէջ յիշատակուած նամակներ, հեռագրեր, յուշագրեր, եւայլն, ունին իրենց ուրոյն կարեւորութիւնը ժամանակի իրադարձութիւններուն եւ Հայկական Հարցի հոլովոյթին հետեւելու առումով:

Ծանօթագրութիւններու մէջ սկզբնաղբիւրներու վերաբերեալ առաջարկուած կամ նշուած ուղղումները կատարած ենք քննական եւ ոչ թէ քննադատական դիտարկութեամբ: Այդպիսի պատահական թերութիւններ ոչինչ կը նսեմացնեն սկզբնաղբիւրներու արժէքէն եւ բացառուած չէ որ, հակառակ անթերի աշխատանք մը ներկայացուցած ըլլալու մեր բոլոր ջանքերուն, մենք եւս թոյլ տուած ըլլանք թերութիւններ, զորս կը յուսանք թէ բարեացականութեամբ կը դիտուին ընթերցողներու եւ ուսումնասիրողներու կողմէ:

Բազմաշերտ Նախաձեռնութիւններ

Ջինադադարէն ետք, երբ պատմական Արեւմտահայաստանը համարեալ հիմնովին հայաթափուած էր կոտորածներով եւ տարագրութեամբ ու դադրած էին գոյութիւն ունենալէ Ազգային Սահմանադրութեամբ նախատեսուած երբեմնի Գաւառական Վարչութիւններն ու ժողովները, մէկ կողմէ՝ Պոլսոյ մէջ իրենց ընդհատուած գործունէութիւնը վերստին ձեռք կ'առնէին թաղական խորհուրդները, որոնց Ազգային Սահմանադրութեամբ վստահուած էր թաղերու հայոց ազգային գործերու մատակարարութիւնը, եկեղեցիներու եւ դպրատուններու հոգաբարձութիւնը, աղքատներու խնամակալութիւնը եւ թաղեցիներու միջեւ ծագած վեճերու հարթումը²¹, միւս կողմէ կը վերակենդանանային երեք յարանուանութիւններու

րիւի Նորատունկեանի՝ մայր դիւանի ատենապետ, ի բացակայութեան «անհանգստութեան պատճառաւ» նիստէն բացակայող Զաւէն Պատրիարքի՝ նիստի նախագահ, եւ ի ներկայութեան ընդամենը 54 երեսփոխաններու, որոնց քանակը մեծամասնութիւն կազմած չըլլալով, Նորատունկեան նիստը ըստ օրինի փակուած կը յայտարարէ օրակարգի անցնելէ առաջ, եւ ամառը նկատելով պատճառ երեսփոխանական բացակայութիւններու, կ'առաջարկէ որ երկամսեայ արձակուրդ մը տրուի ժողովին՝ ներկաներու հաւանութեամբ: Վերահաս պատերազմական գործողութիւններն ու Սահմանադրութիւն եւ Ազգային Երեսփոխանական Ժողով լուծարելու կառավարական որոշումը անհնար պիտի դարձնէին այդ դադարէն ետք օրինական նիստերու գումարումը:

²¹ Սահմանադրութիւն, 1863, 37:

օրէնսդիր կամ երեսփոխանական ժողովներն ու գործադիր մարմինները կամ քաղաքական ժողովները, եւ ժամանակի պահանջներուն համաձայն, յատկապէս ահարկու կարիքներու բազմազանութեան եւ հրատապութեան պատճառով, երեսն կու գային նոր մարմիններ, ոմանք՝ ինքնաբոյս, ուրիշներ՝ նախաձեռնութեամբը ասանդական կառոյցներուն:

Ոմանք հարկ կ'ըլլար համախմբել մէկ հովանիի տակ, ինչպէս՝ տարերայնօրէն թէ պարագայաբար եւ անջատաբար զանազան թաղամասերու եւ քաղաքներու մէջ ի յայտ եկած որբախնամ կամ տարագրելոց մարմինները, որոնք ի վերջոյ կը դադրեցնէին իրենց անջատ գործունէութիւնները Կեդրոնական Խնամատարութեան կազմութեամբ, որպէսզի աւելի արդիւնատրապէս կարելի ըլլար զբաղիլ 70,000 որբերով եւ 800,000 տարագիրներով²², մինչ ուրիշներ կը շարունակէին իրենց ինքնուրոյն գոյութիւնն ու գործունէութիւնը, երբեմն ոտնձգութիւններ կատարելով իրենց կայուածէն դուրս եւ ստեղծելով այնպիսի վիճակներ, ուր Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը կամ Համագգային Խորհուրդը կը հարկադրուէին միջամտել՝ վերահաստատելու համար սահմանագիծերը, զորս պէտք էր յարգել, ինչպէս էր երեւութապէս պարագան Հայ Կարմիր Խաչին եւ աւելի ուշ՝ որոշապէս՝ Հայրենակցականներու Միութեան, որ իր հովանին կը տարածէր հետզհետէ հրապարակ եկած եւ կորուսեալ հայրենի ասաններու անուններով կազմուած հայրենակցական միութիւններու վրայ: Ոտնձգութիւն նկատուած քայլերու նկատմամբ մտահոգութիւնը կ'աճէր երբ անոնք նկատուէին վնասաբեր կեդրոնական մարմիններու դրամահաւաքչական ծրագիրներուն համար:

Յարակցաբար, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովն ու Համագգային Խորհուրդը մերթ ընդ մերթ կը գտնուէին դէմ յանդիման նախաձեռնութիւններու, որոնք՝ հոգ չէ թէ բոլիսած ազգին ճակատագրին նկատմամբ խոր եւ ազնիւ մտահոգութենէ՝ կրնային կնճռոտել արեւմտահայ դատին եւ իրատունքներուն հետապնդման աշխատանքը: Այդպէս կը դիտուէին, օրինակ, Դաշնակիցներու Պոլսոյ բարձր յանձնակատարներուն եւ մինչեւ իսկ Խաղաղութեան Վեհաժողովի Գերագոյն Խորհուրդին ուղղուած հետագրերը կամ նամակները՝ առանց կանխաւ այդ ճիգերը համաձայնեցնելու Համագգային Խորհուրդին կամ Քաղաքական Ժողովին հետ:²³

Մին միւսէն աւելի սահմանափակ կամ տարողունակ ծիրով բազմաթիւ նորակազմ կամ վերակազմեալ մարմինները²⁴ որքան ալ հետապնդէին իրենց անմիջական նպատակներուն հետ կապուած օգտակար գործունէութիւն, ունէին նաեւ կենսական նշանակութիւն ներկայացնող կեդրոնացեալ աշխատանքներ խաչաձեւող եւ անոնց արդիւնաւետութիւնը նուազեցնող կարողականութիւն՝ յանգեցնելով մարդոժի եւ միջոցներու վատնումի: 27 Յունիս 1919-ին կազմուած Հայ Լսարանական «Համագործակցական» Միութիւնն, օրինակ, որ կը յայտարարէր թէ նպատակ ունէր «Առանց դասակարգային, յարանուանական եւ կուսակցական խտրութեանց՝ բոլոր Միութիւններն ի մի հաւաքելով, գործունէութեան մղել զանոնք՝ ազգային հրատապ անհրաժեշտութեանց առջեւ»²⁵, իր կազմութեան օրէն իսկ անտես

²² Տեսնել էջ 19, Ծանօթ. թիւ 43:

²³ Տեսնել Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 4 Մարտ 1921-ի նիստին ատենագրութիւնը, ուր կը նշուին Հայ Լսարանական «Համագործակցական» Միութեան եւ Հայ Խմբագիրներու Միութեան կողմէ Լոնտոնի Խորհրդաժողովին կատարուած դիմումները:

²⁴ Հետաքրքրական պիտի ըլլայ այքէ անցնել Թէոդիկի խնդրանքով Պիմէն Զարդարեանի պատրաստած ցանկը, որ կը վերաբերի զինադադարի վաղորդային հրապարակ իջած երիտասարդական, կանանց, ուսանողներու, մասնագիտական, արհեստակցական, հայրենակցական, լսարանական, երաժշտական, մարզական, գրական-գեղարուեստական, դերասանական, խմբագիրներու եւ այլ միութիւններու կամ մարմիններու (Թէոդիկ, «Ամէնուն Տարեցոյցը», ԺԵ. տարի, 1921, 299–308):

²⁵ Աւր, 300:

կ'առնէր «ազգային հրատապ անհրաժեշտութիւններով» զբաղելու համար կազմուած Համազգային Խորհուրդն ու նիստեր գումարող Համագումար Ազգային Ժողովը, եւ պիտի շարունակէր իր գոյութիւնն անոնց զուգահեռ, երբ ուժերու մէկտեղում էր օրուան պահանջը եւ երբ յիշեալ գերակայ մարմիններն արդէն հետամուտ էին յառաջացնելու եւ պահպանելու հայ քաղաքական կուսակցութիւններու համերաշխութիւնն ու անջատ նախաձեռնութիւններ կատարող մարմիններուն յարգել տալու իրենց հեղինակութիւնը:

Բացի այդ, թրքական կառավարութեան, Պոլսոյ մէջ գործող դեսպաններու եւ Դաշնակից Տէրութիւններու բարձր յանձնակատարներուն եւ օտար բարեսիրական կազմակերպութիւններու կողմէ որպէս Թուրքիոյ տարածքին բնակող հայութեան վերնագոյն հեղինակութիւն պիտի ճանչցուէր Համազգային Խորհուրդը, մասնաւորապէս անոր համար որ աւանդականօրէն, տակաւին նախապատերազմեան շրջանէն, հայ երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերը համապատասխանաբար կը նկատուէին իրենց համայնքներուն պետն ու գլխաւոր ներկայացուցիչը, անկախաբար այն համատեղ ստորագրուած պաշտօնագրերէն, որոնցմով Համազգային Խորհուրդն իր կազմութիւնը ծանուցած էր անոնց որ հարկ էր:

Զաւէն Պատրիարք առիթով մը կը նշէր. «Արեւելքի մէջ իշխանութիւնները հոգեւոր պետերու վրայ մարմնաւորուած են եւ Համաձայնականք ալ հոս դեռ այդ հանգամանքով կը ճանչնան զիրենք: Եթէ արդի կազմակերպութիւնները դադրին եւ նոր կազմակերպութիւն մը ստեղծուի, այն ատեն ինչ հանգամանքով մենք պիտի խօսինք եւ ինչ ձեւով պիտի վարուին բանակցութիւնները» (էջ 62):

Պաշտօնական թղթակցութիւններու եւ դիմումներու տակ երեք հոգեւոր պետերը կը ստորագրէին, համապատասխանաբար, որպէս Պատրիարք Հայոց²⁶, Պատրիարքական Տեղապահ Կաթողիկէ Հայոց եւ Ազգապետ Բողոքական Հայոց:

Համերաշխութեան եւ Համագործակցութեան Նախօրեակ

Համագործակցութեան ոգին իր ակներեւ ներկայութիւնը կը դրսեւորէ այս ժողովածոյին մէջ ընդգրկուած առաջին երկու ատենագրութիւններէն իսկ, որոնցմէ մին կը վերաբերի երեք յարանուանութիւններու ներկայացուցիչներէ կազմուած Համազգային Խորհուրդի առաջին՝ 10 Մարտ 1919-ի նիստին, իսկ միւսը արձանագրութիւնն է Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի յետ-պատերազմեան շրջանի առաջին նիստին՝ 15 Մարտ 1919-ին, ուր կ'առաջարկուէր եւ կ'որոշուէր երեք յարանուանութիւններու օրէնսդիր մարմիններու մասնակցութեամբ համազգային ժողովի մը վերածել յաջորդ նիստը՝ ոգեկոչելու յիշատակը նահատակուած երեսփոխաններուն, շնորհաւորելու Երեւանի Հանրապետութիւնը եւ շնորհակալութիւն յայտնելու Հայ Ազգային Պատուիրակութեան: Իսկապէս ալ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի յաջորդ՝ 22 Մարտ 1919-ի «պատմական» նիստը կը գումարուի երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերուն եւ երեսփոխաններուն մասնակցութեամբ, կարծէք ըլլար ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ եւ ո՛չ թէ ԱԶԳԱՅԻՆ երեսփոխանական նիստ:

Համերաշխական եւ համագործակցական տրամադրութիւններու այս մարմնաւորումը, սակայն, կարելի կը դառնար նախորդող հինգ ամիսներուն առնուած քայլերու շնորհիւ:

Զինադադարի վաղորդայնին, ազգային մարմինները դէմ յանդիման կը գտնուէին այնպիսի կենսական խնդիրներու, որոնց դիմագրաւումն ու լուծումը գերիվեր էր անոնց իրարմէ անջատաբար գործի

²⁶ Ի բացակայութեան Զաւէն Պատրիարքի, երբ ան կ'այցելէր Փարիզ եւ Լոնտոն, Նարոյեան սրբազան կը ստորագրէր փոխարինաբար որպէս Պատրիարքական Տեղապահ Հայոց:

դրուած ուժերէն ու միջոցներէն, թո՛ղ որ անկարելի էր նոյնիսկ հաւաքական ուժերու եւ միջոցներու մէկտեղումով:

Բացառելով սակաւաթիւ ունեւոր հայեր եւ մասնատրաքար այն պոլսաբնակ հայերը, որոնց ազատագրկեալ կեանքին եւ ինչքին չէր հպած ցեղասպանութեան մանգաղը, պատերազմի արհաւիրքներէն եւ կոտորածներէն ու տեղահանութիւններէն վերապրողներն ընդհանրապէս կորսնցուցած էին իրենց շարժուն թէ անշարժ գոյքերը եւ հազիւ օրապահիկ մը վաստկող կամ տուն-տեղ ըլլալու իրենց անմիջական պէտքերը հոգալու կարող անձերու կամ ընտանիքներու կողքին, բազմաթիւ էին բոլորովին անկարները՝ տարագրութեան կայաններէն ներքին գաւառներ կամ Կիլիկիա վերադարձէ ետք: Ազգապահպանութեան համար անհրաժեշտ էր հոգ տանիլ որբերուն եւ այրիներուն, հասնիլ թուրքերու ձեռքը գտնուող որբերու եւ դեռատի թէ չափահաս աղջիկներու եւ կիներու ազատագրութեան, զբաղիլ հարկադրաբար դաւանափոխ դարձած հայերու վերադարձով դէպի իրենց հարազատ հաւատքը, կանգուն պահել դպրոցներն ու որբանոցները եւ բանալ նորեր, վերածաղկեցնել եկեղեցիներն ու ազգային այլ հաստատութիւններ՝ չմոռնալով մամուլը, նաեւ՝ մտածել բոլոր այն միջոցներուն մասին, որոնք կ'առնչուէին հայկական իրաւունքներու պաշտպանութեան, կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան, պապենական հողերու ազատագրութեան, եւ յետպատերազմեան կարգադրութիւններով զբաղող մեծ տէրութիւններու հետ ազգապահպանական ու քաղաքական արդիւնատու յարաբերութիւններու պահպանման:

19 Հոկտեմբեր 1918-ին Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ վարչապետ Իզզէթ փաշայի յայտարարութենէն ետք թէ տարագրեալներու վերադարձը որոշուած եւ որոշման գործադրութիւնն սկսած է, տարագրութենէ վերադարձողներու հոսքին դիմաց այլեւս կարելի չէր բաւարարուիլ պարագայական նուիրատուութիւններով, զորս անհատներ եւ աղքատախնամ ու մատակարար այլ մարմիններ կը կատարէին պատերազմի տարիներուն եւ զինադադարի նախօրեակին առ ի յատկացում Ազգային Հիւանդանոցին, Գալֆաեան, Գարակէօզեան եւ այլ որբանոցներու, զանազան վարժարաններու կարօտ աշակերտներու, աղքատներու:

Զինադադարէն ետք հարազատներ փնտռող վերապրողներու առջեւ սիւնակներ բացող մամուլին մէջ կը յայտնուէին վերադարձող տարագրեալներու օգնելու նպատակով կատարուող նուիրատուութիւններու արձանագրութիւններ ալ, բայց այդ բոլոր ինքնաբերուին մատուցումները կը մնային ճղճիմ՝ կոտորակեալ ազգի մը նոյնիսկ հաւաքական ճիգերով անյաղթահարելի նիւթական կարիքներուն առջեւ:

Այդ առիթով կատարուած նախաձեռնութիւններուն մէջ իր տարողութեամբ ուշագրաւ կը դառնար 28 Հոկտեմբեր 1918-ին Օսմանեան Առեւտրական Դրամատան մէջ պոլսահայ ընկերութիւններու եւ վաճառականներու ամէն դաւանանքի պատկանող ներկայացուցիչներու հրաւիրած խորհրդակցական նիստը, ուր կը քննուէր տարագրեալներու եւ որբերու վերադարձման վերաբերեալ կառավարական որոշման հետեւանքով ստեղծուած կացութիւնը, կազմելու խնամատար յատուկ յանձնախումբ մը եւ պատրաստելու կառավարութենէն յանձնաժողովին պաշտօնը հաստատող արտօնագիր մը ձեռք բերելու դիմումը:²⁷ Յաջորդ հանդիպման մը ընթացքին, Որբախնամ անունով ներկայացող մարմին կազմակերպիչները կ'եզրակացնէին թէ անոր նպատակը պիտի ըլլար հայ ազգին նպաստներով ջանալ ամփոփել աստ ու անդ ցրուած եւ թրջական որբանոցներու մէջ գտնուող մի'այն տարագրեալ հայոց որբերը եւ խնամել զանոնք: Կ'որոշուէր ունենալ եօթ հոգիներէ բաղկացեալ գործադիր մարմին մը՝ անոր կազմութիւնը վստահելով վաճառական Արսէն Արսէնեանի, քանի որ ներքին գործերու նախարարութիւնն արդէն հաստատած էր Որբախնամին գործելու արտօնութիւնը:²⁸

²⁷ «Ժամանակ», 29 Հոկտեմբեր 1918, 3338:

²⁸ «Ժամանակ», 3 Նոյեմբեր 1918, 3343:

Իր տեսադաշտին մեջ ընդգրկելով միայն տարագրեալներու որբերը, այս մարմինը թէեւ կը լծուէր կարեւոր աշխատանքի մը, բայց այդ աշխատանքը կը մնար մասնակի եւ կը յամենար անհրաժեշտութիւնը անելի ընդգրկուն լուծումի մը:

Ուշագրաւ ուրիշ քայլ մըն էր տարագրեալներու հարցերով զբաղող թաղական մարմիններու անջատ նախաձեռնութիւնները մէկտեղելու Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան²⁹ որոշումը, 11 Դեկտեմբեր 1918-ին, որով կը կազմուէր Տարագրելոց Կեդրոնական Յանձնաժողովը՝ անոր քով կեդրոնացնելու տարագրեալներու խնամատարութեան նպատակով կատարուած հանգանակութիւններու եւ նուիրատուութիւններու գումարներն ու անոր միջոցով տնօրինելու յատկացումները:³⁰

Թէեւ պատերազմի ընթացքին երեք յարանուանութիւններու վարչական մարմիններու անդամներ իրենց համայնքներուն մէջ շարունակած էին ընել ինչ որ կարելի էր³¹ եւ զինադադարի վաղորդայնին եւս սկսած էին դիմել վերակազմակերպական քայլերու,³² պահը կը պահանջէր ու կը պարտադրէր ջանքերը կեդրոնացնել յարանուանութիւններու աւանդական վերնագոյն մարմիններու շուրջ՝ առաջացնելու համազգային մակարդակով համակարգում եւ համագործակցութիւն, որքան ալ գտնուէին զանոնք ժամանակավրէպ նկատելով նոր կազմակերպութիւն մը գոյացնելու ջատագովներ:

Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ փառաբանուած էր բանաստեղծութիւններով ու երգերով,³³ որուն հիմնադրութեան տարեդարձը Մայիս 24-ին նշուող ազգային տօնի վերածուած էր եւ նոյնիսկ հայոց ժամանակակից պատմութեան նուիրուած հատորներու մէջ տողեր յատկացուած էին անոր³⁴, անտեղի

²⁹ 6 Դեկտեմբեր 1918-ին Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի մայր դիւանի ատենապետ Հայկ Խօճասարեանի հրաւերով տեղի ունեցած էր երեսփոխաններու խորհրդակցական ժողով մը եւ վերստին գործելու հրաւիրուած էին Եղիշէ Արքեպս. Դուրեանի գլխաւորած Կրօնական Ժողովն ու բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանի վարչապետութեամբ գործող Քաղաքական Ժողովը, խորհրդակցութեան գլխաւոր նիւթ ունենալով վերադարձող տարագիրներու հարցը («Ժամանակ», 7 Դեկտեմբեր 1918, 3377):

³⁰ «Ժամանակ», 12 Դեկտեմբեր 1918, 3382:

³¹ «Ժամանակ»-ի 2 Նոյեմբեր 1918-ի համարով (3342), օրինակ, կը հաղորդուէր Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսի Պոլսոյ փոխանորդ Գաբրիէլ Արք. Ճէվահիրճեանի նախագահութեամբ պատրիարքարանին մէջ կայացած խորհրդակցական նիստը, որուն ներկայ էին եկեղեցական եւ աշխարհական ժողովականներ «որոնք երկու տարիէ ի վեր արդէն կը շարունակէին իրենց պաշտօնը»:

³² «Ժամանակ» իր 7 Նոյեմբեր 1918-ի համարով (3347) կը հաղորդէր թէ Ա. պատերազմէն առաջ ընտրուած Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական Ժողովի անդամներէն Մաղաքիա Արք. Օրմանեան (որ ի դէպ պիտի վախճանէր Նոյեմբեր 19-ին) եւ Եղիշէ Արք. Դուրեան, ինչպէս նաեւ Քաղաքական Ժողովի ատենապետ Հայկ Խօճասարեանի հետ մէկտեղ՝ Գաբրիէլ Արք. Ճէվահիրճեանի հետ տեսակցելով կարգադրած էին որ Բարձր Դրան դիմուի Զաւէն Պատրիարքին վերադարձը ապահովելու, որպէսզի «ազգովին ընտրուած օրինաւոր մարմին մը», այսինքն՝ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը՝ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեամբ մէկտեղ, «ազգին գործոց գլուխը գտնուի»:

³³ Օրինակ՝ Յ. Գ. Սըվաճեան, «Ա. Տարեդարձ Ազգ. Սահմանադրութեան» (*Վազգէն Երգարան*, հաւաքեց Տիգրան Տէրոյեան (Վազգէն), տպ. Հայրենիք, Պոսթըն, 1901, 18–19): Յիշեալ երգին կողքին, *Քնար Հայկական* երգարանը կ'ընդգրկէր հինգ այլ երգեր՝ նուիրուած Ազգային Սահմանադրութեան կամ անոր տարեդարձներուն, Նշան Զօհրապեանի, Ս. Հ. Ֆէլէկեանի, Ս. Պ. Պ. Փափազեանի (երկու երգ) եւ Ներսէս Մէլգայուրեանի հեղինակութեամբ (խմբ. Մ. Մ. Մինասարեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1868, 217–222, 236–237, 242–244):

³⁴ Օրինակ՝ Յ. Յ. Չազմազճեան, *Ընդարձակ Պատմութիւն Հայոց Սկիզբէն Մինչեւ Մեր Օրերը*, հրատ. Երան Գրատան, Պոսթըն, 1917, 575–578: Ի դէպ, Չազմազճեան «անկատար» նկատելով հանդերձ Սահմանադրութիւնը, կը գրէր թէ ան այնուամենայնիւ իր ազդեցութիւնն ունեցած էր նաեւ հայ կաթողիկէ զանգուածին վրայ:

դաւանդներ չէին պակսեր, ինչպէս կը պարզուի «Ժամանակ»ի մէջ լոյս տեսած խմբագրական նշումէ մը, ուր անդրադարձ կատարուելով Հայ Խօճասարեանի եւ իր գործակիցներուն՝ Զաւէն Պատրիարքի վերադարձը ապահովելու եւ Ազգային Սահմանադրութեամբ նախատեսուած մարմինները վերահաստատելու նախաձեռնութեան, կը նշուէր թէ քանի որ ազգը ունի թշուառութիւններն ամոքելու եւ որբերը պատսպարելու երկու կարեւորագոյն գործ, ասոնց համար սահմանադրական կարգերու եւ ժողովներու պէտք չկայ եւ կը բաւէ որբերը խնամելու համար կազմուած ընկերակցութիւնը Հայկական Դրամատան մէջ հաւաքուած որբախնամ մարմինին կողմէ, որ «ազգին ընտրելագոյն դասակարգը կը ներկայացնէր» (11 Նոյեմբեր 1918, 3351):³⁵

Անտեղութեան միտքը ծնունդ առած էր Սահմանադրութեան հռչակման հետ իսկ: Տակաւին 1863-ին Յ. Վարդանեան կը գրէր թէ հայ ազգին տուեալ պահու վիճակին անյարիր էր Սահմանադրութիւնը, որ «կատարեալ է ըստ հաստատութեան եւ ըստ վաւերականութեան. բայց ոչ ըստ գործադրութեան»³⁶, քանի որ ան ժողովուրդէն չէր բխած եւ կազմուած էր անհաւասար երեսփոխանութեամբ, Պոլսոյ «քանի մը հազար հայերու հարիւր երեսփոխանութիւն տալով» եւ գաւառներու երկուքուկէս միլիոն հայոց՝ միայն քառասուն:³⁷ Աւելի ուշ, Ա. Աշխարհամարտի նախօրեակին, երեսփոխան Յարութիւն Շահրիկեան ամբողջ հատոր մը պիտի նուիրէր Ազգային Սահմանադրութեան մանրակրկիտ վերլուծման, առաջարկելով կարգ մը բարեփոխութիւններ:³⁸

Պիտի չխորանանք, սակայն, ատենին յայտնուած քննադատութիւններու մէջ: Միայն դիտել տանք թէ, իր բոլոր թերութիւններով հանդերձ, Ազգային Սահմանադրութիւնը կը մնար կարեւոր իրագործում

³⁵ Օր մը առաջ, Վահան Թօշիկեան իր մէկ յօդուածը խորագրած էր «Ո՛չ Պատրիարք Կ'ուզենք Հիմա Եւ Ո՛չ Ազգ. Սահմանադրութիւն» («Նոր Կեանք», 10 Նոյեմբեր 1918, 23): Առաջին անգամ չէր որ Սահմանադրութիւն եւ Ազգային Երեսփոխանական Ժողով կը նկատուէին քննադատելի կամ անտեղի: Նոյնիսկ հատորներ գրուած էին այդ ուղղութեամբ կամ՝ ակնարկութիւններ եղած մինչեւ անգամ վէպերու մէջ: Օրինակ՝ Բաֆֆի իր «Խենթը» յայտնի վէպին մէջ Վարդանի բերնով կ'ըսէր. «Մեզ մօտ էր պատրիարքը, ժողովրդի գլուխը, որ բնաւ մարմնի վրայ չէր մտածում: Մեզ մօտ էր ազգային երեսփոխանական ժողովը, որ զբաղուած էր ինտրիգաներով եւ չնչին հարցերով: Մեզ մօտ էր ուսեալ երիտասարդութիւնը, որ թնդեցնում էր Բօսֆօրի ափերը ազգային սահմանադրութեան տարեդարձի երգերով...» (*Խենթը՝ Արկածներ Վերջին Ռուս-Թուրքական Պատերազմից. Զալպէդդին՝ Մի Պարկեր Նրա Արշաւանքից*, Բ. տպագրութիւն, Մոսկուա, 1890, 188-189): Կամ Գրիգոր Չիլինկիրեան կը գրէր. «... չեմ հասկնար սահմանադրութեան տարեդարձի աղմկալի տօնախմբութիւնը, եթէ պարզապէս կերուխումի ... պատրուակ մը չհամարիմ զայն, վասնզի ի գուր կը փնտռեմ իրողութիւններ, շօշափելի արդիւնք եւ գործեր որք կարենան զիս համոզել թէ սահմանադրութեամբ ազգային ճշմարիտ զարթնումի նոր թուական մը սկսաւ...» (*Ուղեորութիւն Ի Կոստանդնուպօլիս*, տպագրութիւն Մ. Մամուրեան, Պոլիս, 1883, 56): Յակոբ Պարոնեան ալ անմասն չէ մնացած զանազան առիթներով երգիծելէ Սահմանադրութիւնը: Օրինակ, Պէյքոզի մէջ Սահմանադրութեան տարեդարձային հանդիսութիւններուն անդրադառնալով, կը գրէր. «... չորս հինգ տարի կայ որ բարեւը կտրեցինք Պէյքօզին եւ ազգային յիմարանոցին առջեւ կու տանք Սահմանադրութեան մեր բարեւը» (*Պարոյր Մը Պօլսոյ Թաղերուն Մէջ*, տպագր. Ս. Ղ. Պարտիզպանեան եւ Ընկեր, Կ. Պոլիս, 1880, 219):

³⁶ *Սահմանադրական Ճշմարտութիւններ Ու Անոնց Պարտաւորութիւնները*, տպ. Յովհաննու Միլիէնտիսեան, Կոստանդնուպօլիս, 1863, 39-40:

³⁷ *Անդ*, 42-43: «Ճակատամարտ»ի խմբագրութիւնը «Ազգ. Երեսփ. Ժողովը» խորագրեալ առաջնորդողին մէջ կը յիշատակէր այս անհաւասարութիւնը, նշելով թէ պատերազմէն առաջ ալ Ժողովը «չէր ներկայացնէր իրական պատկերը ժողովրդապետական ներկայացուցչութեան» (27 Յունիս 1919, 191/2012):

³⁸ Ատոմ, *Ազգային Սահմանադրութիւնը – Գիծեր Մեր Մշակոյթի Պարմութենէն (Պարմական Եւ Քննադատական Ուսումնասիրութիւն)*, Հասարակագիտական Մատենաշար, Թիւ 2, հրատ. Արծիւ Ժողովրդական Գրական-ճառանոցի, Կ. Պոլիս, 1914:

մը եւ աչքի փուշ՝ օսմանեան կառավարութեան, որ կը ջանար ճշումներով կազմալուծել կամ իր շահերուն ծառայեցնել գայն:

1896-ի վերջերը սուլթանը գործնապէս վերջ տուած էր Ազգային Սահմանադրութեան ինքնավարական իրաւասութիւններուն, նշանակելով «Սուլթանընտիր» յորջորջուած գործադիր մարմին մը՝ հայազգի կառավարական պաշտօնեաներու միջոցով իր ծրագիրներն ու կամքը պարտադրելու հայոց³⁹, եւ այդպիսով իր խաղալիքը մնացած էր այդ մարմինը մինչեւ 1908: Իր նահատակութենէն առաջ Գաբրիէլ Նորատունկեանի եւ Պարգեի Փափագեանի կողքին Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի մայր դիւանի ատենապետութեան կոչուած Նազարեթ Տաղաւարեան Փարիզէն Պոլիս այցել մը ետք 1905-ին կը գրէր. «... շատեր որ երբեմն մեծ կարեւորութիւն չէին տար [Ազգային Սահմանադրութեան] եւ Ազգային իշխանութեան», նոր կը զգային «կորստեան մեծութիւնը, ճիշդ նման այն մարդոց՝ որք իրենց առողջութիւնը կորսնցնելէ ետք կը ճանչնան անոր արժէքը» (Արծրունի, 6–7):

Յ. Ճ. Սիրունիի համաձայն, Հ.Յ.Դ. նախաձեռնարկ կ'ըլլայ զինադադարի վաղորդային բոլոր հոսանքներու միջեւ գործակցութիւն հաստատելու եւ այդ ճիգը կ'արդիւնատրուի կազմութեամբը ազգային խորհրդակցական ժողովի մը, որ կը գործէ չորս ամիս՝ «համերաշխաբար տանելով ազգային գործերը»: Ապա կ'աւելցնէ թէ քանի որ օրուան պահանջներու ծնունդ այդ ժողովը լիապէս չէր ներկայացնէր Պոլսոյ հայութիւնը, իր կուսակցութիւնը տակաւին 30 Յունուար 1919-ին կ'առաջարկէր ազգային ներկայացուցչութեան կամ խորհրդածողովի մը կազմութիւնը բոլոր միութիւններով, հանրային կազմակերպութիւններով, կուսակցութիւններով եւ յարանուանութիւններով, թէեւ, կ'աւելցնէ ան, կային տարրեր, որոնց գործին չէր զար նման համազգային գործակցութիւն:⁴⁰

Սիրունի այլուր կը մանրամասնէ թէ մարմինը կազմուած էր 23 Նոյեմբեր 1918-ին եւ գործած մինչեւ 26 Փետրուար 1919, ունենալով տաս նիստ եւ 28–30 անդամ:⁴¹

³⁹ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, որ պահ մը պիտի գլխատրէր Քաղաքական Ժողովը, ակնարկելով կառավարական կամ պետական պաշտօնեաներուն, պիտի գրէր. «... ասոնց մէջ գտնուած են կարող եւ միեւնոյն ժամանակ անշահախնդիր անձեր, որոնք չեն կրցած [պետական պաշտօնեայի եւ ազգային երեսփոխանի] այս երկու պաշտօնները իրարու հաշտեցնել եւ ազգային ժողովներու չեն մասնակցած: ... Եղած են պետական պաշտօնեաներ եւս, որոնք ազգային պաշտօններու բերմամբ նախագահած են այնպիսի վարչութիւններու եւ ժողովներու, որոնց գործունէութիւնը այս ժողովուորի մահուան դատակնիքի վճռամասը (dispositif) կազմած է» (Դ. Տէր-Մովսէսեան, *Գաղութահայութեան Համար Ելից Միակ Աղաքը*, տպգր. Յ. Ճարեան, Փարիզ, 1935, 150):

⁴⁰ «Ճակատամարտ», 21 Հոկտեմբեր 1920, 585/2406: Հարկ է նշել թէ 30 Յունուարէն առաջ իսկ գաղափարը արծարծուած էր «Ճակատամարտ»ի մէջ, որուն 1 Յունուար 1919-ի համարով (38/1853) Արամ Սաֆրաստեան ներկայացուցած էր առաջարկ մը «Ազգային Խորհուրդ» խորագրեալ կարճ յօդուածով մը, գրելով. «... բոլոր Կազմակերպութիւններն ու Միութիւնները՝ քաղաքական, բարենպաստակ, մտաւորական, գաւառական հայրենակցական, հայ յարանուանութիւնները, դասերը՝ կրօնական թէ աշխարհիկ, իրենց ներկայացուցիչներէն կը կազմեն ազգային գերագոյն մարմին մը», որ կը ստանձնէ ղեկավարութիւնն ու կը դառնայ մղիչ ուժը, որուն պէտք ունի հայ հանրային կեանքը: 7 Փետրուար 1919-ին, սակայն, «Ազգային Խորհուրդ» խորագիրը կրող առաջնորդողով, Դաշնակցութիւնը հարկ պիտի համարէր յստակացնել թէ իր կողմէ առաջարկուածը խորհրդարանի ձեւով եւ մնայուն պաշտօններով մարմին մը չէր. այլ՝ քանի մը օրուան համար միայն գումարելի խորհրդածողով մը, որուն դերը պիտի ասարտէր ընդհանուր ուղեգիծ մը պատրաստելով եւ գործադիր մարմին մը ստեղծելով («Ճակատամարտ», 7 Փետրուար 1919, 74/1895):

⁴¹ «Ճակատամարտ», 22 Հոկտեմբեր 1920, 586/2407: Պէտք է նշել, սակայն, թէ Սիրունիի յիշատակած Խորհրդակցական Ժողովէն առաջ գոյութիւն ունէր արդէն ուրիշ Խորհրդակցական Ժողով մը, որ նիստեր կը գումարէր Գաբրիէլ Արք. Ճէվահիրճեանի նախագահութեամբ եւ կը թուի թէ կազմուած էր կառավարական ճշումի հետեւանքով պաշտօնապէս գործելու իրաւունքը կորսնցուցած Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան

Մեզի կը թուի թէ Սիրունի սխալմամբ նշած է 23 Նոյեմբեր, որովհետեւ տուեալ թուականէն առաջ յիշատակուած է այդ մարմինը, որուն կազմութեան գաղափարը շօշափելի քայլի մը վերածելու նպատակով խորհրդակցական ժողովը տեղի ունեցած է Ղալաթիոյ խորհրդարանին մէջ, 15 Նոյեմբեր 1918-ին, եւ ներկաներու մեծամասնութիւնը անհրաժեշտ նկատած է համակարգեալ մօտեցումով զբաղիլ տարագրեալներու, իսլամացածներու, որբախնամի եւ դպրոցական անյետաձգելի խնդիրներով՝ նա՛եւ կաթողիկէ եւ ատետարանական յարանուանութիւններու ներգրաւումով եւ համեմատական դրութեամբ ազգային խորհուրդ մը կազմելով, որպէսզի անոր տալիք որոշումները գործադրուին երեք յարանուանութիւններու գործադիր մարմիններուն կողմէ: Անոնք նաեւ համաձայնած էին Ազգային Խորհուրդին կազմութեան կերպը քննարկել յաջորդ հանդիպման մը ընթացքին:⁴²

21 Նոյեմբեր 1919-ին մամուլով կը տեղեկացուէր թէ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը կամ Խառն Ժողովը 20 Նոյեմբերին կազմած է «Ազգ. խորհրդակցական ժողով մը, ներկայացուցիչներ առնելով հայ ժողովուրդին բոլոր յարանուանութիւններէն, հոսանքներէն ու կազմակերպութիւններէն»:⁴³

Օր մը ետք տեղեկագրուած մանրամասնութիւններ կը պարզէին թէ Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը, որ առանձին չէր կրնար դիմագրաւել օրուան պահանջները, որպէս «առժամանակեայ լուծում» գործակցութեան հրաւիրած էր խորհրդակցական ժողով մը, ուր ներկայացուած պիտի ըլլային «Ազգ. Ժողովի խմբակցութիւնները, հայ կուսակցութիւնները, մամուլը, զանազան կազմակերպուած մարմինները ... եւայլն»: Ասոնց պիտի միանային «երկու ներկայացուցիչ հայ հռոմէական եւ երկու՝ հայ բողոքական համայնքներէն»:⁴⁴ Կը նշուէին նոյնիսկ կարգ մը մասնակիցներու անուններ:

22 Նոյեմբերի նիստին ընթացքին է որ Խորհրդակցական Ժողովը կը ստանայ աւելի յստակ եւ կազմակերպ դիմագիծ: Եղիշէ Արք. Դուրեանի նախագահութեամբ կայացած քննարկումներու ընթացքին կը շօշափուի «Խորհրդակցականի եւ Վարչութեան իրաւասութիւններու» հարցը: Վարչութիւնը անգամ մը եւս կը յայտարարէ թէ բացառիկ պարագաներու բերումով չի կրնար առանձին գործել եւ միայն ինք պատասխանատու ըլլալ, եւ քանի որ տակաւին կարելի չէր Ազգային Երեսփոխանական Ժողով գումարել «կարգ մը արդարացի պատճառներով», անհրաժեշտ էր յարանուանութիւններու

Պոլիս գտնուող աշխարհական ու եկեղեցական անդամներէն եւ երեւելի ազգայիններէ: Այդ ժողովն, օրինակ, 16 Օգոստոսի իր նիստին մէջ կ'որոշէր Հայկ Խօճասարեանի վստահիլ դպրոցական վերամուտի առիթով վարժարաններու ներքին կարգադրութիւններուն եւ կազմակերպութեան շուրջ քննութիւն մը բանալը եւ կը զբաղէր թաղական հարցերով: Այդ առիթով կը նշուէր թէ «Փոխանորդարանի [իմա՝ թրքական ճնշման տակ գործող պատրիարքարանի] նոր կանոնադրութեամբ առաջնորդները, ինչպէս Պոլսոյ առաջնորդը (որ Կ. Պոլսոյ Պատրիարքի փոխանորդի տիտղոսը կը կրէ) եկեղեցական վարչութեան մէջ լիազօրութիւն ունին, բայց կառավարութիւնը ինչպէս Կ. Պատրիարքի քով աշխարհականներէ խառն ժողով մը, նոյնպէս առաջնորդներու քով խորհրդակցից ժողովներ դրած է, որոնք ազգային հաստատութեանց մատակարարական վարչութեան վերաբերեալ խնդիրներու մէջ ձայն եւ կարծիք ունին» («Ժամանակ», 17 Օգոստոս, 1918, 3265): Խորհրդակցական Ժողովը կը գումարուէր շաբաթական դրութեամբ, ուրբաթ օրերը, եւ կը զբաղէր որբանոցներու խնդիրներով («Ժամանակ», 7 Սեպտեմբեր 1918, 3286), դպրոցական հարցերով («Ժամանակ», 14 Սեպտեմբեր 1918, 3293), եւայլն: Կը պատահէր նաեւ որ ինչ-ինչ պատճառներով շաբաթական գումարումները տեղի չունենային: «Ժամանակ»ի 12 Հոկտեմբեր 1918-ի համարով (3321) կը նշուէր թէ «քանի մը շաբաթ է վեր չէր գումարուած» Խորհրդակցական Ժողովը: Սիրունիի ակնարկած եւ Ճէվահիրճեանի գլխատրած Ժողովներուն գլխատր տարբերութիւնն այն էր, որ Սիրունիի նշածը կ'ընդգրկէր կաթողիկէ եւ ատետարանական յարանուանութիւններէն եւս անդամներ, մինչ միւսը անմիջականօրէն կապուած էր առաքելական հայոց պատրիարքութեան:

⁴² «Ժողովուրդ», 16 Նոյեմբեր 1918, 14:

⁴³ «Արդարամարտ», 21 Նոյեմբեր 1918, 2/1816:

⁴⁴ «Ժողովուրդ», 22 Նոյեմբեր 1918, 20:

ներկայացուցիչներուն մասնակցութեամբ ժողով մը: Կ'եզրակացուի որ Վարչութիւնը բարոյապէս պատասխանատու ըլլայ Խորհրդակցականին առջեւ, գործադրէ որոշումները անոր ստեղծած յանձնաժողովներուն, որոնք պարբերաբար տեղեկութիւն պէտք է տան Խորհրդակցականին, որ կը ներկայանայ համարառուի եւ իրաւարարի դերով: Որոշելով երկու շաբաթը անգամ մը Խորհրդակցականի նիստ գումարել, այս առիթով կ'ընտրուի դիւան մը՝ նախագահ Տոքթ. Վահրամ Թորգոմեան, ատենապետ Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, դեր-ատենապետ Մանուկ Մարիկեան (կաթողիկէ), ատենադպիր Փրոֆ. Յովսէփ Ճէճիգեան (աւետարանական), դեր-ատենադպիր Յակոբ Ճ. Սիրունի:⁴⁵

Այս Խորհրդակցական ժողովը կը դադրի գործելէ 19 Փետրուար 1919-ին Զաւէն Պատրիարքի Պոլիս ժամանման⁴⁶ եւ 10 Մարտ 1919-ին երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերուն գլխաւորութեամբ Համազգային Խորհուրդի կազմութեան միջանկեալ շրջանին, 26 Փետրուար 1919-ի Ժ. նիստէն ետք, որուն ակնարկած էր Սիրունի:

Մինչ այդ, Է., Ը. եւ Թ. նիստերու ատենագրութիւններէն Սիրունիի ներկայացուցած քաղաածքներուն համաձայն, 3 Փետրուար 1919-ի նիստին մեծամասնութիւնը ընդունած է Խորհրդակցական ժողովի առաջարկը եւ Հայկ Խօճասարեան, Մկրտիչ Եազըճեան, Տիգրան Զաւէն ու Յակոբ Ճ. Սիրունի նշանակուած են անդամ ծրագիրը մշակող կազմակերպիչ յանձնաժողովի մը: Յանձնաժողովն իր աշխատանքին արդիւնքը ներկայացուցած է 6 Փետրուարի նիստին, առաջարկելով նիստի հրաւիրել երեք յարանուանութեանց Երեսփոխանական ժողովներու անդամները,՝ հիմ ունենալով 1915ի գոյավիճակը՝ նահատակուածներուն կամ մեռածներուն տեղ ընտրել տալով իրենց պատկանած կուսակցութեանց, ինչպէս նաեւ հայրենակցական եւ արհեստակցական միութեանց երկերկու ներկայացուցիչները, եւ այդ համագումար նիստին մէջ ընտրել Ազգ. Խորհուրդ մը՝ իբրեւ վերին մարմին Պոլսոյ եւ շրջանի հայութեան: Ժողովը բացարձակ մեծամասնութեամբ իրացուցած է առաջարկը: Կազմակերպիչ յանձնաժողովը 13 Փետրուար 1919-ի նիստին տեղեկացուցած է թէ երեք յարանուանութիւնները հաւանութիւն յայտնած են ծրագրին եւ ըստ այնմ պիտի ընտրուի համազգային վարչութիւն մը՝ զբաղելու համազգային բնոյթի խնդիրներով (յարաբերութիւն, խնամատարութիւն, ներգաղթ, համազգային պիտոճէ): Առաջարկուած է պատրաստել համաձայնագիր մը համագումար ժողովի իրաւասութիւններուն մասին:⁴⁷

Սիրունի յղում կատարելով «Ճակատամարտ»ի 19 Փետրուար 1919-ի համարին, կը յայտնէ յաւելեալ մանրամասնութիւն մը. «Թուրքիոյ մնացորդ հայ ժողովուրդին անունով» խօսելու իրատուք ունենալիք առաջադրեալ Խորհրդաժողովին կազմին համար [Խորհրդակցական ժողովը] առաջարկած է երեք յարանուանութիւններու երեսփոխանական ժողովները, գաւառներու հայրենակցական միութիւնները եւ «այն միութիւնները, որ որակով կամ քանակով որոշ ուժեր կը ներկայացնեն»:⁴⁸

⁴⁵ «Ժողովուրդ», 23 Դեկտեմբեր 1918, 51:

⁴⁶ Զաւէն Պատրիարք Պոլիս հասած էր 19 Փետրուարին, բայց ուզած ըլլալով գիշերել նաւուն մէջ, ցամաք ոտք դրած էր 20 Փետրուարի առաւօտուն:

⁴⁷ «Ճակատամարտ», 22 Հոկտեմբեր 1920, 586/2407:

⁴⁸ «Ճակատամարտ», 21 Հոկտեմբեր 1920, 585/2406: Թերթը իր 19 Փետրուար 1919-ի համարին մէջ (85/1906) ունի «Կրկին Խորհրդաժողովը» խորագրեալ առաջնորդող մը, ուր «ցրուած ուժերու կեդրոնացում, գործերու դասաւորում, աշխատանքի բաժանում» ջատագովելով համազգային բնոյթ ներկայացնող խնդիրներու դիմագրաւման համար, ուժ կու տար Խորհրդակցական ժողովի նշեալ առաջարկին, ապահովեցնել ջանալով թէ առաջադրուած Ազգային Խորհրդաժողովը պիտի չքանդէ յարանուանական հաստատութիւնները: Թերթը կ'ընդգծէր նաեւ ստիպողութիւնը նման մարմնի մը միջոցով օտար ուժերու փաստելու թէ հայերն ունին իբրեւ ազգ կառավարուելու ընդունակութիւն: Նոյնպիսի մտահոգութեամբ ազգային կեանքը համերաշխ եւ կազմակերպ կ'ուզէին տեսնել եւ ներկայացնել հայկական գոյգ պատուիրակութիւնները, որովհետեւ, ինչպէս դիւանաթուղ-

Վերջապէս, Խորհրդակցական Ժողովի 26 Փետրուար 1919-ի վերջին նիստին մէջ, ըստ Սիրունիի, կը հաղորդուի թէ 15 Փետրուարին Խորհրդակցական Ժողովի դիւանի ներկայացուցիչները նիստ մը գումարած էին երեք հոգեւոր պետերու եւ երեք յարանուանութիւններու վարչական ժողովներու ներկայացուցիչներուն հետ, բայց կարելի չէր եղած համաձայնիլ որ համազգային բնոյթի խնդիրներու լուծման համար կազմուի երեք յարանուանութիւններու ներկայացուցչական ժողովներէն բխող համազգային վարչութիւն մը, որ «պատասխանատու ըլլայ անոնց հաւաքականութեան»։ Կարելի եղած էր, սակայն, դարձեալ ըստ Սիրունիի, համաձայնիլ համազգային վարչութեան մը կազմութեան մասին մօտաւորապէս այն ձեւով, որ կը թուի թէ իր բանաձեւումը պիտի գտնէր «Փրոթոքոլ» անունով ծանօթ համագործակցութեան համաձայնագրին մէջ,⁴⁹ միաժամանակ թելադրելով որ Զաւէն Պատրիարք կազմէ նոր Քաղաքական Ժողով մը եւ զայն ենթարկէ Ազգ. Երեսփ. Ժողովին վաւերացման, «երբ այս վերջինը ի վիճակի ըլլայ դարձեալ Լուսաւորչական համայնքը ներկայացնելու՝ նահատակուածներու, մեռածներու եւ վիճակով դադարածներու տեղ նորերու ընտրութեամբ»։⁵⁰

Սիրունի չէ յիշատակած 22 Փետրուար 1919-ի նիստը, որուն ընթացքին Խորհրդակցականը ազգային համագումար մը կայացնելու խնդրով որոշած է որ երեք հոգեւոր պետերը Խորհրդակցին յարանուանութիւններուն միջեւ գոյացած համաձայնութեան վերջնական ձեւ մը տալու շուրջ եւ այդ Խորհրդակցութեան մասնակցին նաեւ Հայկ Խօճասարեան, Հմայեակ Խոսովեան, Մկրտիչ Եազրճեան եւ Սարգիս Սուին,⁵¹ բայց գրած է թէ Պոլիս վերադարձած Զաւէն Պատրիարք թէ՛ չուզեց, թէ՛ չկրցաւ իրագործել համազգային Խորհրդաժողովի մը գաղափարը, եւ ի փոխարէն ստեղծուեցաւ «խրտուիլակ մը, - համազգային վարչութիւն կոչուած, իբր թէ համազգային գործակցութիւն մը ապահովելու համար»։ Դաշնակցութիւնը որոշեց ընդունիլ կատարուած փաստը համերաշխութիւնը չխանգարելու համար, որդեգրելով քննադատողի դեր։⁵²

Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ ո՛չ մէկ ակնարկութիւն կ'ընէ Սիրունիի նշած Խորհրդակցական նիստերուն եւ առանց թուական նշելու, կը յայտնէ թէ երեք յարանուանութիւններու ներկայացուցիչները ի՛ր առաջարկով հաւաքուած եւ խմբագրած են համագործակցութեան համաձայնագիրը, քանի որ ամբողջ հայ ժողովուրդը թշնամիին անողոք հարուածներուն զոհ գացած ըլլալով, ցան ու դատը ընդհանուր հայութեան կը պատկանէր։ Եւ կը ներկայացնէ երեք հոգեւոր պետերու կողմէ ստորագրուած ութ-կէտանի համաձայնագրի մը բովանդակութիւնը, նշելով թէ կար յաւելեալ առժամեայ յօդուած մըն

թերէն կը պարզուի, Խաղաղութեան Խորհրդաժողովի մասնակից տէրութիւններու ներկայացուցիչներ եւ հայաւեր բարեկամներ հայ պատուիրակներուն դիտել կու տային կարեւորութիւնը այդ կէտին։ Ինչպէս Սիրունի կը նշէր իր խնդրոյ առարկայ գրութեան մէջ, «Ճակատամարտ» 30 Յունուար 1919-ին (66/1882) հրատարակած էր «Ազգային Խորհրդաժողով» խորագրով խմբագրական մը՝ նշելով համախմբումի անհրաժեշտութիւնը։

⁴⁹ Տեսնել էջ 19:

⁵⁰ «Ճակատամարտ», 21 Հոկտեմբեր 1920, 585/2406:

⁵¹ «Ճակատամարտ», 23 Փետրուար 1919, 89/1910):

⁵² «Ճակատամարտ», 21 Հոկտեմբեր 1920, 585/2406: «Ճակատամարտ» զանազան առիթներով պիտի շարունակէր վերաբարձել Խորհրդաժողովի գաղափարը՝ ըսելով թէ այլեւս կարելի չէ մնալ մեղսակից լռողի դերին մէջ։ Քննադատելով ազգին վարիչները՝ զայն ընդունած եւ գործադրած չըլլալուն, կամ՝ զայն վիժեցնելուն համար, թերթը կը նշէր թէ վարչութիւններ, որոնք չեն բխիր «ազգին կամքէն», դատապարտուած կ'ըլլան ձախողութեան, շեշտելով պէտքը վճարովի աշխատանքով դերաբաշխումի («Սկսինք Գլուխէն», 6 Մայիս 1919, 148/1969. «Հին Կարգեր, Հին Ձեւեր», 8 Մայիս 1919, 149/170. «Կացութեան Հրամայականը», 10 Յունիս 1919, 176/1997. «Խորհրդակցական Ժողովը», 13 Յունիս 1919, 179/2000): Ի դէպ, այս վերջինին մէջ կը հանդիպինք «միջարանուանական խրտուիլակ» արտայայտութեան, որ կը յուշէ թէ Դաշնակցութեան մօտ հետեւողական գնահատումը եղած է ան Համազգային Խորհուրդի էութեան նկատմամբ:

ալ, որուն համաձայն «[Առաքելական] Հայոց Քաղաքական Ժողովը» կրնար առժամեայ կերպով գործել որպէս Համագգային Ժողովի գործադիր իշխանութիւն:⁵³

Այլ վաստակատու երեսփոխան մը՝ Եսայի Բաբայանը ըմբռնելով Վահրամ Թորգոմեան, 1918-ի Դեկտեմբերի սկիզբը Արշակ Զօպանեանի հասցեագրած նամակով եւ, ի տարբերութիւն Սիրունիի, առանց Դաշնակցութեան վերագրում կատարելու, կը յայտնէ. «Ազգային պատրիարքարանի անկերպարան վիճակին ձեւ մը տալու համար, պաշտօնի վրայ բերինք չորս տարի առաջուան խեղճ ու կրակ վարչութիւնը, բայց անոր շուրջ կազմեցինք խորհրդական ժողով մը 30 հոգիէ բաղկացած, որոնց մէջ կը գտնուին ամէն հոսանքներէ ու դասակարգէ, կաթոլիկ եւ բողոքական հայերէ անձեր...: Բայց այս ամէն կազմակերպութեան մէջ ունինք ուրիշ մը, որ կազմակերպութեանց գլխաւորներէն է, եւ անունն է «հայկական լիկ» Ligue Arménienne, որուն նախագահութիւնը ինձ տուին, եւ այս լիկն է որ ծնաւ խորհրդակցական ժողովը եւ կը վարէ բոլոր կազմակերպութիւնները որպէսզի չշեղին համերաշխութենէն»:⁵⁴

Թորգոմեան իր վերոնշեալ նամակին մէջ որպէս այդ համախմբման նպատակներէն մին կը նշէ «Աշխատիլ կազմութեանը ազգային խորհուրդի մը, որ ըստ կարելոյն արտայայտիչն ըլլայ հայ ժողովուրդի կամքին»: Ապա կ'աւելցնէ. «... որոշուեցաւ վեց տարիէ ի վեր Երոպայի մէջ գործող Հայկական Ազգային Պատուիրակութիւնը ճանչնալ իբրեւ թրքահայ ժողովուրդին բաղձանքները ներկայացնող մարմին», միաժամանակ նշելով թէ «բոլոր միութիւնները շուտով որդեգրեցին մեր ծրագիրները. ամէն ալ համերաշխ ու սրտագին գործունէութեան մէջ են»:

⁵³ Զաւէն Արքեպս., 298–300: Դիտել տանք թէ այդ ստորագրեալ վաւերաթուղթին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Դիւանաթուղթերու դասաւորումէն դատելով, կը թուի թէ համաձայնագիրը քննարկուած է 1919-ի Ապրիլ 9-ին (ինն կէտեր, էջ 19–20), Օգոստոս 27-ին (11 եւ 10-կէտանի տարբերակներ, էջ 62–64), Սեպտեմբեր 3-ին (11-կէտանի տարբերակ, էջ 66–67) եւ Հոկտեմբեր 8-ին (ինն-կէտանի մերժում տարբերակ, էջ 94):

⁵⁴ Անստորագիր, «Պոլսէն Նամակ» («Վերածնունդ» շաբաթաթերթ, Գ. տարի, թիւ 3, 1 Փետրուար 1919, 42): Յովհաննէս Ամատունի կը գրէ. «Զինադադարէն անմիջապէս յետոյ, նախաձեռնութեամբ հայրենասէր եւ ժրջան Տոքթ. Թորգոմեանի, կազմուած էր Ազգային Միութեան Կեդր. Մարմինը, իբրեւ առաջին համահայկական կազմակերպութիւնը, որուն կը մասնակցէին բոլոր յարանուանութեանց եւ քաղաքական հոսանքներու ներկայացուցիչները...», ապա կ'աւելցնէ. «Այս Ազգային Միութեան շօշափելի գործերէն մէկն եղած էր տեղեկատու դիւանի մը կազմութիւնը, որուն վարիչ նշանակուած էր Սարգիս Սրենց...» («Անդրկովկասէն Պոլիս», «Հայրենիք» ամսագիր, ԺԹ. տարի, թիւ 1, Նոյեմբեր 1940, 110): Յուշագրական այս վկայութեան առաջին մասը, որ Ամատունի կրկնած է այլուր («Վերակազմութեան փորձեր», «Հայրենիք» ամսագիր, ԺԹ. տարի, թիւ 2, Դեկտեմբեր 1940, 98), կերպով մը կը համընկնի Թորգոմեանի գրածին: Գալով Ամատունիի նշած Տեղեկատու Դիւանին, որ «բացի ընթացիկ դէպքերու եւ անցուդարձերու առօրեայ զեկուցումներէն, կը պատրաստէր նաեւ պատասխանատու ջարդարարներու ցանկը», նկարագրականէն դատելով, նմանութեան գիծեր կը պարզէ ըմբռնելու Դաւիթեանի գլխաւորութեամբ կազմուած Տեղեկատու Դիւանին հետ, որ գործի պիտի լծուէր 1919-ի Օգոստոսին (Յաւելուած 223), բայց չի կրնար ըլլալ այդ մարմինը՝ եթէ յիշողութեան վրէպ մը թոյլ չէ տրուած Ամատունիի կողմէ: Զինադադարի անմիջական վաղորդայնին ստեղծուած էր Տեղեկատուութեան Դիւան անունով յանձնաժողով մը, որուն հաստատումը կատարուած էր Ազգային Պատրիարքարանի Խառն Ժողովի նիստին մէջ, 27 Նոյեմբեր 1918-ին, դրուելով Եղիշէ Դուրեան Արքեպիսկոպոսի նախագահութեան տակ եւ նպատակ ունենալով «տեղահանութեան պատճառով ցրուած ժողովրդեան ցարդ իրարմէ անտեղեկ եղող եւ կորսուած անդամները գտնել եւ իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ դնել» («Նոր Կեանք», 28 Նոյեմբեր 1918, 41): Նոյն շրջանին յիշատակուած կը գտնենք նաեւ «Յանձնախումբ մը», որուն կողմէ տեղահանութենէն առաջ եւ անոր ընթացքին կատարուած իրադարձութիւններու եւ պատասխանատուներու մասին հաւաքուելիք փաստերը «Հայ մարտիրոսագրութեան պատմութիւնը պիտի յօրինեն», եւ որ տեղեկահաւաքման համար կը դիմէ հանրութեան, խնդրելով որ մամուլով իր տուած հարցերուն պատասխանները դրկուին Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցի՝ Նպաստահաւաք Յանձնախումբի անուն («Արդարամարտ», 22 Նոյեմբեր 1918, 3/1818):

Վերոյիշեալ 26 Փետրուար 1919-ի նիստին վերաբերեալ այլ աղբիւրէ մը կը հասկցուի թէ ժողովականները երկարօրէն խորհրդակցած են այն մասին թէ տուեալ պայմաններու մէջ ի՞նչ տեսակ մարմին պէտք է կազմել համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներով զբաղելու համար, կաթողիկէ եւ աւետարանական ժողովականները առաջարկած են իրենցմէ երկերկու անդամ եւ առաքելականներէն չորս անդամ առնելով կազմել «խորհրդակցական մարմինը» եւ ճշդած են անոր պաշտօնը, միաժամանակ գրի առնելով «խորհրդակցական Ժողովի» կազմութեան պայմանները, որպէսզի իւրաքանչիւր յարանուանութեան վարչական ժողով քննէ զանոնք եւ երեք օր ետք հանդիպելով՝ վերջնական ձեւ տրուի այդ մարմնին կազմութեան: Կը յայտնուի նաեւ թէ առժամապէս պաշտօնավարող Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը պիտի վերակազմուէր ի մօտոյ:⁵⁵

Յաւելուածաբար, կը պարզուի թէ նոյն նիստի ընթացքին ժողովականները միաձայնութեամբ ընդունած են Մկրտիչ Եազըճեանի բանաձեւը, ուր կ'ըսուէր. «խորհրդակցական Ժողովը անգամ մը եւս շեշտելով երեք յարանուանութեանց միջեւ սերտ միացումի մը անհրաժեշտութիւնը համազգային խնդիրներու շուրջ, նկատի ունենալով որ այդ միացումը համազգային խորհուրդի մը ընտրութեամբ եւ անոր առջեւ պատասխանատու խառն վարչական ժողովի մը կազմութեամբը միայն ամուր հիմներու վրայ կրնայ դրուիլ, կ'որոշէ այս ուղղութեամբ իր ջանքերը շարունակել ընդունելով հանդերձ որ մինչեւ այդ միութեան իրականացումը, երկու պատրիարքարանները եւ ազգապետարանը իրենց յարմար նկատած ձեւովը գործակցին իրարու հետ»:⁵⁶

Յստակ էր, ուրեմն, թէ համագործակցութեան անհրաժեշտութեան շուրջ կար ընդհանուր համոզում եւ իրապէս, 1 Մարտ 1919-ին կը կայանայ որոշում հանդիպումը, որուն մասին մամուլը կը հաղորդէ թէ Զաւէն Պատրիարք, Սայեդեան Արքեպիսկոպոս եւ Պէզճեան Ազգապետ, իրենց աշխարհական ներկայացուցիչներով, ստորագրած են «բանաձեւը, որ քանի մը օր առաջ պատրաստուած էր ընդհանուր ազգը հետաքրքրող խնդիրներու շուրջ գործակցութիւն մը յառաջ բերելու համար»: Որպէս այդպիսի խնդիրներ կը թուարկուին տարագրութեան եւ որբերու, ներգաղթի, վնասուց հատուցման եւ անոնց հետ առնչութիւն ունեցող հարցերը, յստակացնելով թէ մարմինը պիտի չգրադի քաղաքական հարցերով, որոնք «կը քննուին այլուր»:⁵⁷ Այդ այլուրն անշուշտ Փարիզն էր, ուր կը գործէր Պօղոս Նուպարի նախագահած Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, եւ կրնար ըլլալ նաեւ Երեւանը, քանի որ Զաւէն Պատրիարքի յուշերով տրուած բանաձեւը կը տրամադրէր. «Հայկական քաղաքական բարձրագոյն խնդիրները պիտի ձգուին Փարիզի հայկական պատուիրակութեան կամ [Ամբողջական Հայաստանի] կառավարութեան՝ այս

⁵⁵ «Ժամանակ», 26 Փետրուար 1919, 3455:

⁵⁶ «Ժամանակ», 27 Փետրուար 1919, 3456:

⁵⁷ Գաղափար մը տալու համար գէթ առաքելական հայոց պատրիարքարանին մօտեցումով առաջնահերթ նկատուող հարցերու շուրջ, կ'արժէ աչքի առջեւ ունենալ 18 Մարտ 1919 թուակիր եւ առ ի գործադրութիւն գաւառի հոգեւոր առաջնորդներուն առաքում շրջաբերական մը, ուր կը թելադրուի՝ կառավարութենէն պահանջել թուրքերու եւ իսլամներու մօտ գտնուող որբերն ու առհասարակ ռեւէ հայ. իսլամացած հայեր գտնուելու պարագային բողոքել եւ ձեռնպահ մնալ. տեղեկագրել՝ եթէ ազատ ձգուած հայերու կամ ազգային մարմիններու կազմակերպած որբանոցներու որբեւ նպաստ կը տրուի կառավարութեան կողմէ. պահանջել ազգային հաստատութիւնները եւ՝ յանձնումի պարագային՝ արձանագրել վնասներն ու պակսած գոյքերը. քաջալերել որ ամէն հայ պահանջէ իր կալուածներն ու գոյքերը՝ պատրիարքարանին տեղեկացնելով պահանջման արդիւնքը. պահանջել նաեւ եկեղեցական բոլոր գոյքերը եւ տեղեկագրել կառավարութեան վերաբերումը. պատրաստել ցուցակները ջարդ, բռնութիւն եւ հարստահարութիւն գործադրած պաշտօնեաներու եւ անհատներու. հաղորդել պաշտօնի վրայ գտնուող կառավարական պաշտօնեաներէն հայոց հետ գէշ վարուողներու անունները (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ MD320, L162, *հայերէն փայագիր*):

վերջնային կազմուելու պարագային եւ կամ պիտի կարգադրուին անոր հաւանութեամբ»:⁵⁸ Կ'ընդգծուէր նաեւ թէ այդ կերպով «պիտի դադրին այլեւս վերոգրեալ խնդիրներու շուրջ եղած առանձին առանձին դիմումները, որոնք համաձայնական ներկայացուցիչներու վրայ ալ լաւ ազդեցութիւն չէին ըրած...»:⁵⁹

Կը հետեւի թէ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը կը զգացուէր ներքինի կողմին արտաքին ազդակներու բերումով ալ:

Որոշ չափով հեզասահ թուացող այս բանակցութիւնները ունէին իրենց պայմանաւոր կողմերը՝ տեսականէն ու ձեւականէն գործնականի անցնելու համար:

Աւետարանականները, օրինակ, իրենց ազգապետարանին մէջ կայացած խորհրդակցութեան մը ընթացքին պայման նկատած էին, իրաւամբ, իւրաքանչիւր յարանուանութեան իր ներքին կազմակերպութեան պահպանման սկզբունքը:⁶⁰ Արդէն միւս յարանուանութիւններուն համար ալ անընդունելի պիտի ըլլար իրենց ներքին կառոյցին սպառնացող որեւէ դրուածք, մանաւանդ որ յարանուանական հիմքի վրայ բարձրացուած որեւէ կառոյց նկատի պիտի ունենար կրօնական-ծիսական անհամատեղելի տարբերութիւններ, ինչպէս ակնյայտօրէն երեւան պիտի գար Հայրենիքի Տուրքի քննարկումներու ընթացքին Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նիստերուն մէջ:

Հակառակ այն հաղորդումին թէ 1 Մարտ 1919-ին կողմերն ստորագրած էին համագործակցութեան բանաձեւը, որ պիտի հարթէր 10 Մարտ 1919-ին Համազգային Խորհուրդի առաջին նիստին կայացման ուղին, ատենագրութիւններուն մէջ համագործակցական համաձայնութեան իսկական եւ վերջնական վաւերացումի ոչ մէկ ակնարկութեան կը հանդիպինք: Աւելի'ն, 8 Հոկտեմբեր 1919-ին Սայեղեան Արքեպիսկոպոս կը ներկայացնէ համաձայնութեան նոր տարբերակ մը, որ սակայն կ'անտեսուի եւ «երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ» կ'որոշուի «շարունակել հին համաձայնագրին [հիման] վրայ գործել»: Որոշապէս կարելի չէ ըսել թէ ո՞րն էր այդ հին համաձայնագիրը. 3 Սեպտեմբեր 1919-ի նիստի ընթացքի'ն ներկայացուած տարբերակը, թէ՛ Զաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ ակնարկուածը: Երկուքին մէջ ալ առժամապէս Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին կը վստահուէր Համազգային Խորհուրդի գործադիրի դերը, որուն բարեփոխման կը ձգտէին կաթողիկէ ներկայացուցիչները:⁶¹

⁵⁸ Զաւէն Արքեպս., 299:

⁵⁹ «Ժամանակ», 2 Մարտ 1919, 3459:

⁶⁰ «Ժամանակ», 20 Փետրուար 1919, 3450: Աւետարանականներուն այս մօտեցումն ու պայմանը նորութիւն չէին եւ իրենց դրսեւորումը գտած էին Ա. Աշխարհամարտէն առաջ, 1913-ի Հոկտեմբերին, համագործակցութեան բանակցութիւններով ընդհանուր հասկացողութիւն մը գոյացնելու պահուն (տեսնել էջ 12, Ծանօթ. 23):

⁶¹ «Ժողովուրդ» (12 Օգոստոս 1919, 12/258) հրատարակած է կաթողիկէ հայոց Քաղաքական Ժողովի անդամ Ինճիճեանի հետ տեսակցութիւն մը «Կարելի՞ է Յարանուանութիւններու Համագործակցութիւն Մը» խորագրով: Ինճիճեանի հաստատելով թէ համագործակցութեան փափաքը առկայ է երեք յարանուանութիւններուն մօտ եւ դժուարութիւնները առնչուած են միայն գործելակերպերու, կը յայտնէ թէ անոնց կողմէ ընդունուած համաձայնագիրը առաքելական հայոց պատրիարքութեան կողմէ «անբաւարար նկատուելով» չեղեալ համարուած եւ նոր բանաձեւ մը ներկայացուած է՝ համազգային համերաշխութեան վերաբերեալ գործերը ենթարկելու միմիայն Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան հակակշիռին, որուն հաւանութիւն չեն յայտնած միւս յարանուանութիւնները, որոնք կ'ուզեն որ Համազգային Երեսփոխանական Ժողովը կատարէ Համազգային Խորհուրդին ընտրութիւնն ու անոր գործունէութեան հակակշիռը: Ինճիճեան դիպուկ կերպով կը նշէ թէ երեք յարանուանութիւններու մասնակցութեամբ միակ խորհրդարանի մը կազմութիւնը կարելի չէ, որովհետեւ յարանուանական երեսփոխանական ժողովներու զբաղումներուն մաս կը կազմեն նաեւ իրենց ներքին հարցերը: Ուստի, տուեալ պահուն միակ կարելին ազգին ընդհանրութիւնը շահագրգռող հարցերու շուրջ համագործակցութիւնն է՝ կատարեալ համագործակցութիւն մը միայն պետական ազգի մը վերածուելէ ետք կարելի ըլլալով:

Կաթողիկէներու այս փորձէն կը հետեւցուի թէ համագործակցութիւնը երբեմն հանդիպած է խութերու, ինչպէս Զաւէն Պատրիարք անուղղակիօրէն կ'ուզէ հասկնալ ծանօթագրութեան մը մէջ⁶². Բայց առկայ ատենագրութիւններն ու երեք հոգեւոր պետերու միասնական քայլերը կարելի կ'ընեն հաստատել թէ կարեւորագոյն նշանակութիւն ունեցող հարցերու մէջ տիրած է ընդհանուր համախոհութիւն:

Լուսաբանման կարօտ կը մնայ Սիրունիի այն հաստատումը՝ թէ Զաւէն Պատրիարքի չկամութեան եւ անկարողութեան պատճառով ստեղծուեցաւ «խրտուիլակ մը, - համազգային վարչութիւն կոչուած, իբր թէ համազգային գործակցութիւն մը ապահովելու համար»⁶³ եւ թէ Դաշնակցութիւնը որոշեց ընդունիլ կատարուած փաստը համերաշխութիւնը չխանգարելու համար, որդեգրելով քննադատողի դեր:

Ատենագրութիւնները ընթերցողը «խրտուիլակ» բնութագրումը անյարիր պիտի գտնէ Համազգային Խորհուրդի կատարած աշխատանքին, բայց նաեւ պիտի կարենայ մակաբերել գլխաւոր պատճառները վերապահութեան, զոր Դաշնակցութիւնը ցուցաբերած էր առանց նոյնիսկ սպասելու որ Համազգային Խորհուրդը բոլորէ իր խանձարուային շրջանը:

Պոլսոյ ազգային շրջանակներու համերաշխութեան եւ համագործակցութեան վրայ իրենց ազդեցութիւնն ունէին նաեւ այլ գաղութներու, - յատկապէս՝ Միացեալ Նահանգներու, - մէջ ազգային վերին հեղինակութիւն ներկայացնել ուզող մարմիններու շուրջ ծագած տարակարծութիւններն ու հակամարտութիւնները, բայց ատոնք կ'անշքանային երկու այլ՝ շատ ատիւ հեռահաս նշանակութիւն ունեցող ազդակներու առջեւ, որոնք էին արտաքին դիւանագիտական-յարաբերական մարզին մէջ Փարիզի գոյգ պատուիրակութիւններուն զիրար խաչաձեւող եւ յաճախ զիրար ջրող կեցուածքներն ու ազգային մարզի մէջ իր անկախութիւնը հռչակած Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան մէջ գերակշիռ ուժ ներկայացնող տարրին որդեգրած ընթացքը, որ բեւեռացումը իր բարձրակէտին պիտի հասցնէր Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակման առաջին տարեդարձին առիթով, 28 Մայիս 1919-ին, «Միացեալ Հայաստանի Անկախութեան Յայտարարման Ակտ»ով:⁶⁴ Բեւեռացում՝ որ պիտի յամենար նոյնիսկ կիրքերու հանդարտեցման նպատակով պատուիրակութիւններու նախագահներ Պօղոս Նուպարի եւ Աւետիս Ահարոնեանի համատեղ ստորագրութեամբ Ազգային Պատուիրակութեան դիրքը լուսաբանող հաղորդագրութեան հրապարակումէն⁶⁵ եւ Պոլսոյ Համազգային Խորհուրդին կողմէ:

⁶² Զաւէն Արքեպս., 300–301:

⁶³ Ատենագրութիւններուն մէջ ալ կը հանդիպինք Համազգային Խորհուրդին ուղղուած քննադատութիւններու: Օրինակ, 12 Սեպտեմբեր 1919-ի նիստի ընթացքին բժիշկ Ստեփան Թէրզեան ակնարկութիւն կ'ընէ Խորհուրդը սնանկացած ըլլալու մասին, բայց իրաւաբան Ստեփան Գարեան, որ կը մասնակցէր Ազգային Խորհուրդի նիստերուն, իրաւամբ կը հաստատէ թէ Համազգային Խորհուրդը սնանկացած կամ վիժած ըլլալու մասին ենթադրութիւն մը բացարձակապէս սխալ է եւ երեք յարանուանութիւններու պետերը շարունակ կը զբաղին ազգին «ընդհանուր եւ սկզբունքի խնդիրներով» (էջ 73–74):

⁶⁴ Յայտարարութեան մէջ կ'ըսուէր. «... Հայաստանի կառավարութիւնը համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքի եւ ցանկութեան յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան-բաժան մասերը մշտնջենապէս միացած են իբրեւ անկախ պետական միութիւն» եւ կ'աւելցուէր. «Այժմ, Անդրկովկասում եւ Օսմանեան կայսրութեան սահմաններում գտնուած պապենական հայկական երկրների միացման ու անկախութեան այս ակտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ միացեալ Հայաստանի պետական ձեւն է Ռամկավար Հանրապետութիւն եւ որ ինքը հանդիսանում է միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը...»: Զաւէն Պատրիարք 16 Սեպտեմբեր 1919-ին վարչապետ Խատիսեանի կը գրէր թէ այդ յայտարարութիւնը կը սպառնայ պատճառ դառնալ ազգային միութեան քայքայման եւ թէ հայկական հարցով շահագրգռող շրջանակներու համոզումով առիթ դարձած է թուրքերու ծայրայեղ գրգռումին եւ վտանգելու թէ՛ արեւմտահայութեան, թէ՛ արեւելահայութեան դիրքը (Յանդուած 15):

⁶⁵ Հաղորդագրութեան մէջ նախ կը նշուէր թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը «խոր հաւատքով» ընդունած էր

համերաշխության ստիպողականությունը շեշտող նամակներուն⁶⁶ ուղարկումէն ետք վարչապետ Խատիսեանի, Պօղոս Նուպարի, Աւետիս Ահարոնեանի եւ իրերհասկացողութեան մը յանգելու նպատակով Երեւան ուղղուող պատուիրակներուն (Յաւելուած 40): Այլապէս ալ անհամերաշխութեան առիթներ պիտի չպակսէին՝ ո՛չ այնքան Պոլիս, որքան՝ Փարիզ եւ Միացեալ Նահանգներ, հարկադրելով որ համերաշխութեան անհրաժեշտութիւնը պարբերաբար նիւթ դառնայ քննարկման բոլոր երեք տարիներու տնտղութեան, 15 Հոկտեմբեր 1919-ին Համագգային Խորհուրդի այդ նիւթին յատկացուած նիստով (էջ 96-97) եւ իր վերջնագոյն արձանագրութիւնը ունենալով Համագգային Խորհուրդի 3 Օգոստոս 1922-ի նիստի ընթացքին (էջ 860):

Ներկայ հանգրուանին, սակայն, մեր ծրագրէն դուրս կը մնայ խորանալը արտապոլսական զարգացումներուն մէջ, որոնց աչալիջօրէն կը հետեւէին պոլսահայ մամուլն ու ազգային քաղաքական եւ հասարակական կառոյցներու վարիչները:

Օրինականութիւն, Ձեռնհասութիւն, Հանգամանք, Իրաւասութիւն

Օրինականութեան կամ իրաւասութեան հարցը, ինչ կը վերաբերի Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին եւ անկէ բխող մարմիններուն, ինչպէս նաեւ Համագգային Խորհուրդին, պէտք է դիտել երկու առումով՝ արտագգային եւ ներագգային:

Անկախաբար ներագգային վերաբերումներէ եւ մերձեցումներէ, արտագգային առումով՝ իրողութիւնը, թէ թրքական նոր կառավարութիւնը զինադադարէն ետք պատերազմի վաղորդայնին Իթթի-հատական կառավարութեան կատարած կարգադրութիւնները ջնջելով վերահաստատած էր Ազգային Սահմանադրութիւնը, այդպիսով պաշտօնապէս ընդունած կ'ըլլար Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքին եւ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին ու Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան օրինականութիւնն ու իրաւասութիւնը իբրեւ ներկայացուցիչ գէթ Թուրքիոյ տարածքին գտնուող առաքելական հայոց: Իսկ իրողութիւնը՝ թէ Դաշնակից Տէրութիւններու բարձր յանձնակատարները առանց առարկութեան ընդու-

Մայիս 28-ի յայտարարութիւնը, ապա կ'աւելցուէր. «Բայց Հայ Հանրապետութիւնը ինքն իր կողմէ յայտարարած ըլլալով ինքզինքը նաեւ թէ՛ Անդրկովկասեան եւ թէ՛ Արեւմտեան Հայաստանի կառավարութիւն, Ազգ. Պատուիրակութիւնը յայտարարեց անմիջապէս Հայ Հանրապետութեան Բարիզի ներկայացուցիչներուն թէ որքան քաղաքական, նոյնքան օրինական պատճառներով համաձայն չէ վերոյիշեալ յայտարարութեան, նկատի ունենալով այն պայմանները, որոնց մէջ կատարուած է ան: Եւ ասիկա հեռագրով հաղորդեց Երեւանի կառավարութեան, որուն հետեւանքով բանակցութիւնները տուած են մասնակի արդիւնքներ եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը պատրաստուի պատուիրակութիւն մը ղրկել Երեւան, վերջնական համաձայնութիւն մը կնքելու համար: Կը յանձնարարենք ուրեմն թախանձագին հայ ժողովուրդի բոլոր տարրերուն, այս փափուկ հարցին վերջնական կարգադրութիւնը թողուլ պաշտօնական պատասխանատու մարմիններուն եւ սպասել հանդարտօրէն բարեյաջող ելքին» («Ժողովուրդ», 17 Օգոստոս 1919, 17/263): Այդ ելքը ձեռք պիտի չբերուէր եւ Վահան Թէքէեանի գլխաւորած բանակցային պատուիրակութիւնը ձեռնունայն պիտի վերադառնար Երեւանէն:

⁶⁶ Այս նամակները կը հետեւէին զանազան վայրերու մէջ օտար անձնաւորութիւններու կողմէ հայոց անհամերաշխութեան վնասակար հետեւանքներու մասին կատարուած ակնարկութիւններու: Ուրիշ հարց թէ այդ ակնարկութիւնները կատարողներուն մէջ կային հաւասարապէս կացութիւնը անկեղծօրէն եւ սրտցաօրէն դարմանել ուզողներ եւ այնպիսիներ,- յատկապէս Միացեալ Նահանգներու Պոլսոյ դեսպան եւ Բարձր Յանձնակատար Ծովակալ Պրիսթլի սման դիւանագէտներ, որոնց համար «անհամերաշխութիւն» մատնանշելը լաւագոյն պատրուակ մըն էր հայերու դժողակ կացութեան դարման բերելու յանձնառութենէ կամ միջոցառումներէ խուսափելու:

նած էին Համագգային Խորհուրդը որպէս Թուրքիոյ գրաւեալ եւ ոչ-գրաւեալ տարածքներու բոլոր հայոց վերին ղեկավար մարմին, այդպիսով նաեւ ճանչցած կ'ըլլային այդ բոլոր հայերը ներկայացնելու անոր իրաւասութիւնը:

Այս գոյգ իրողութիւնները կու գային արգելակել կամ մեղմել ներագգային իրաւասական վէճերուն բացասական հետեւանքները հարցերու վրայ, զորս Համագգային Խորհուրդը յանուն երեք յարանուանութիւններու բոլոր բաղկացուցիչ տարրերուն կը ներկայացնէր Դաշնակիցներուն՝ անոնց միջոցով լուծումներ ապահովելու համար:

Վիճակը կը տարբերէր ներագգային գետնի վրայ: Նա'խ հարկ է նշել թէ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը, որուն բնոյթին մասին ընթերցողը զանազան առիթներով պիտի հանդիպի այլազան հաստատումներու, պատկերացումովը երեսփոխաններու,- որոնցմէ աշխարհականները մեծ մասամբ իրենց իրաւաբանական, բժշկական, առեւտրական կամ վաճառականական ասպարէզներուն կամ գրական, կրթական եւ մարդկայնական գիտութիւններու մարգերուն մէջ աւանդ ունեցող եւ համբաւի տիրացած անձնաւորութիւններ էին,- նման էր եւրոպական երկիրներու խորհրդարաններուն եւ թէ իրենք Ժողովին մէջ «գերիշխան պետութեան մը հպատակ ազգի ձեռով չեն գործեր, այլ՝ կը վարուին իբրեւ պետական մանրադիտական կազմ, որ ոչ մէկ կերպով չէ ենթարկած ինքզինքը տիրող կառավարութեան» (էջ 652): Կային, անշուշտ, երեսփոխաններուն մէջ իրենցմէ սպասուած ազգային դերին բարձրութեան վրայ չգտնուողներ, որոնք աթոռներու պահպանութեան համար կը բաւարարուէին ներկայութեան տոմարին մէջ ստորագրութիւն գետնելով (էջ 458, 675) կամ նիստերուն կը մասնակցէին պարզապէս իրենց խմբաւորումներուն ի նպաստ քուէարկելու համար:

Ժողովին կարելորութեան մասին երեսփոխաններուն տեսակէտները կը տարբերէին ըստ անոնց յարումներուն: Դաշնակցական երեսփոխաններու տեսակէտը կը պարզուէր «Ճակատամարտ»ի էջերէն, ուր ժողովը կը կոչուէր «անպէտք խրտուիլակ» (էջ 82, Ծանօթ. 202) կամ «փտութեան օճախ» (էջ 460). ռամկավար Թէքէեան կը յայտարարէր. «Այս ժողովը իր 60 տարուան գոյութեան ընթացքին օրինականութեան բոլոր պայմանները լրացնելով համեմատական թուով ներկայացուցչութեամբ ներկայացած է եւ ինչ որ ունէր այս ազգը այս ժողովն էր...» (էջ 476). իսկ հնչակեան Գալիկեան կ'ընդգծէր. «Այս ժողովը ոչ միայն օրէնսդիր ժողովի հանգամանքով, այլ եւ հասարակութեան հետ շփման մէջ գտնուող ժողովի հանգամանքով պէտք է պահէ իր կարելորութիւնը...» (էջ 187):

Մեր նպատակը, սակայն, լուսարձակի տակ բերել է անոր օրինականութեան եւ իրաւասութեան վերաբերող մօտեցումները ո'չ թէ օրէնսգիտական առումով, այլ՝ երեսփոխանական խմբաւորումներու դիրքորոշումներուն ընդմէջէն, իր ա'յն երեսակով, որ կ'ազդէր ժողովներու արդիւնաւորութեան:

Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նիստերու ընթացքին բարձրացուած հարցերէն մին, որ անմիջականօրէն կ'աղերսուէր տիրող ընդհանուր մթնոլորտին եւ համերաշխութեան ու համագործակցութեան որակին, կը վերաբերէր ժողովին եւ հետեւաբար անկէ բղխելիք որոշումներու օրինականութեան:

Տակաւին նախապատերազմեան շրջանէն, 1908-ի Օսմանեան խաբէպատիր Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, խմբաւորումները կը ներկայանային ձախակողմեան, աջակողմեան եւ կեդրոն լայն պիտակումներով, կամ՝ աւելի նեղ՝ դաշնակցականներ, հնչակեաններ, ազատականներ (կամ վերակազմեալներ), ռամկավարներ եւ անկախներ բնորոշումներով, *կեդրոն* հասկացողութիւնն իր մէջ խմբելով առաւելաբար ռամկավարներն ու անոնց համակիր անկախները:

Պարագայի համաձայն, այլապէս իրարու հակադիր տարրեր իրենց քուէները միասնաբար կը կեդրոնացնէին անձի մը կամ բանաձեւի մը վրայ, ինչպէս որ իրարու համախոհ տարրեր իրենց քուէներով երեւան կը բերէին բաժանումներ:

Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի վերաբացեալ նստաշրջանի առաջին նիստին իսկ երբ Զաւէն

Պատրիարք կը նշէր թէ յառաջացած է Ազգային Սահմանադրութիւնը բարեփոխելու անհրաժեշտութիւն եւ կ'առաջարկէր որ իբրեւ արտակարգ միջոց ի'նք նշանակէ Կրօնական եւ Քաղաքական վարչութիւններու պետերն ու անոնց վստահի իրենց գործակիցներուն ընտրութիւնը, կը ծաւալէր վիճաբանութիւն մը ո՛չ միայն ընտրութեան եղանակի փոփոխութեան, այլեւ նոյնինքն Ազգային Սահմանադրութեան գոյութեան շուրջ: Եւ երբ այս առթիւ Դաշնակցութեան պաշտօնաթերթ «Ճակատամարտ» հեզնաբար կը գրէր թէ ժողովը իր ազգային ներկայացուցչի իրաւունքը հաստատեց «ինքզինք հռչակելով... Ազգ. Ժողով», յայտնի կը դառնար թէ անխուսափելի պիտի ըլլար զբաղիլ ժողովին իսկ օրինականութեան խնդրով:

Յաջորդ նիստը, որուն հիւրաբար կը մասնակցէին կաթողիկէ եւ ատետարանական համայնքներու հոգեւոր պետերն ու կարգ մը երեսփոխաններ՝ միասնաբար ոգեկոչելու յիշատակը նահատակ երեսփոխաններու (Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նահատակեալ եւ այլապէս մահացած անդամներու ցանկին համար տեսնել Յաւելուած 1), իր բնոյթով թոյլ չէր տար զբաղիլ բացառապէս Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին վերաբերող խնդրով մը:

Երրորդ նիստին, սակայն, բժիշկ Բարսեղեան յանուն իր խմբակցութեան, որուն առանցքն էր Դաշնակցութիւնը, մէջտեղ կը բերէր օրինականութեան հարցը՝ պնդելով թէ ուժերու նախապատերազմեան համեմատութեան նկատառումով խմբակցութիւններու վիճակին վերականգնումով ժողովին լրացումը նախապայման է որեւէ որոշում կայացնելու եւ նոր Քաղաքական Ժողով ընտրելու համար: Ան մինչեւ իսկ կը յայտարարէր թէ հակառակ պիտի նշանակէր «արդարացնել կատարուած ոճիրները» կամ առնուազն օգտուիլ յառաջ եկած նոր դրութենէն: Նոյն առիթով, «Ճակատամարտ»-ի խմբագրականով կը յայտարարուէր թէ, հակառակ ժողովն ինքզինք օրինաւոր հռչակելուն, այնքան ատեն որ լրացումը չէ կատարուած [Դաշնակցութեան առաջարկած ձեւով], կուսակցութեան համար ժողովը «կը մնայ հեղինակութենէ զուրկ եւ ոչ-օրինաւոր» (էջ 36):⁶⁷

Այսպիսով կը յարդարուէր դաշտ մը, ուր Դաշնակցութիւն եւ համակիրներ, շարունակելով հանդերձ մասնակցիլ ժողովներուն, գայն պիտի համարէին թերի, միշտ նկատելով թէ նախապատերազմեան շրջանին իրենք մեծամասնութիւն եղած ըլլալով՝ արդար չէր որ իրենց զլացուէր նշանակումներով կրկին մեծամասնութիւն ըլլալը, քանի որ ցեղասպանութեան պատճառով է որ դարձած էին փոքրամասնութիւն մը. թո՛ղ որ այդ փոքրամասնութիւնը մերթ ընդ մերթ կը դառնար մեծամասնութիւն, երբ պատահէր որ հնչակեաններ եւ տատանող անկախներ միանային անոր տեսակէտներուն եւ մեծամասնութիւնը կորսնցուցած ըլլար քուէներու առաւելութիւնը՝ իր բացակայ երեսփոխաններուն պատճառով թէ այլապէս:

Հետեւանքը պիտի ըլլար երկնիդ: Նախ օրինականութեան սուրին մնայուն առկայութեան ներքեւ գումարոտող Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նիստերը պատեհ թէ անպատեհ առիթներով պիտի ներկայացնէին կռուադաշտի մը տպաւորութիւն, մեծամասնութիւն եւ փոքրամասնութիւն իրենց վէճերով եւ ընդդիմամարտ կեցուածքներով բառացիօրէն արգելակելով հեզասահ ընթացքը Ժողովին, որ

⁶⁷ Նիստէն քանի մը օր ետք, խմբագրականով մըն ալ պիտի նշուէր թէ Դաշնակցութեան ուզածն էր վերահաստատել խմբակցութիւններու թուական փոխ-յարաբերութիւնը Ժողովին լրացումը կատարելով միայն նահատակ երեսփոխաններու տեղերուն համար: Այս առթիւ կ'աւելցուէր թէ, քանի որ Ժողովը ընդունած էր առաջարկին քննութեան համար յանձնաժողովի մը կազմութիւնը, կը մնար որ ան Ժողովին վաւերացման ներկայացնելու համար պատրաստէ ցանկ մը, որ «պարունակէր նահատակ երեսփոխաններու թիւին չափ անուն, եւ միեւնոյն ատեն ունենար խմբակցութիւններու նախկին համեմատութիւնները վերահաստատելու հանգամանքը»: Նոյնպէս կը նշուէր թէ Դաշնակցութիւնն ալ ընդդիմախօսներու նման կը յարգէ ժողովուրդին ընտրական սրբազան իրաւունքը, բայց հնարաւոր չի գտներ ընտրութիւն կատարելը տուեալ պահուն («Ճակատամարտ», 8 Յուլիս 1919, 200/2021):

այլապես ալ աշէն ու ձախէն յաճախ կը ստանար հրապարակային հարուածներ՝ մամուլի մէջ լոյս տեսած խմբագրականներով եւ անհատ յօդուածագիրներէ արձակուած սլաքներով: Ապա նաեւ պիտի ազդուէր գործունէութիւնը գործադիրին՝ Քաղաքական Ժողովին, որմէ շուտով պիտի հրաժարէին դաշնակցական երեսփոխանները՝ դժգոհելով որ ազգային գործերը, որոնք «փոքրիկ պետութեան մը զբաղումներուն համեմատութիւնը առած էին», կը վարուէին սիրողական եւ ոչ թէ արհեստավարժ մօտեցումով, եւ կը նմանէին «կատարեալ քառս»ի (էջ 27, Ծանօթ. 61):

Չէին բացակայեր զիրար խափանարարութեան մէջ մեղադրող յայտարարութիւններ (օրինակ՝ էջ 103, 619, 621), եւ այդ խափանարարութիւնը որքան ալ հերքուէր երկու կողմերէն, նիստերու ընթացքը յստակ կ'ընծայէր թէ երկուստեք կը կիրարկուէր ան:

Իրենց ներկայութիւնը ցոյց կու տային նաեւ բացայայտ հակասութիւններ եւ անհեթեթութեան հասնող վիճակներ, երբ մէկ կողմէ Սահմանադրութեան տառին բառացիօրէն հետեւելու կոչ ընողներ կ'ուզէին նահատակեալ երեսփոխաններու թափուր մնացած աթոռները լեցնել անոնց խմբակցական պատկանելութեան հիման վրայ առանց ընտրութեան, երբ Սահմանադրութիւնը միայն ժողովրդային ընտրութիւն կը նախատեսէր, իսկ միւս կողմէ նորընտիր Քաղաքական Ժողովէ մը հաշիւ կը պահանջուէր առանց ամսվարկը քուէարկուած ըլլալու գումար մը ծախսած ըլլալուն համար՝ անտեսելով ամէն նախընթաց ու տրամաբանութիւն եւ ձգձգելով ամսվարկի քննարկում ու վաւերացում, երբ ստիպողական վիճակներ ծախքեր կ'ենթադրէին եւ վճարումներ կը պարտադրէին:

Փոքրամասնութիւնը ռազմավարութեան կը վերածէր ներկայացուած գիրերով եւ հարցումներով ատենական գործողութիւններու ժամանակի երկարաձգումը՝ օրակարգային քննարկումներու քիչ ժամանակ ձգելու, ապա նաեւ քննադատութիւններով օրակարգի հարցերու քննարկումը ձգձգելու համար, որուն դիմաց մեծամասնութիւնը կը դիմէր իր ձայներու առաւելութեան, որպէսզի տուեալ հարց մը իր լուծման յանգէր վերջապէս:

Մեծամասնութիւնը, իր հերթին, իբրեւ ռազմավարութիւն կ'որդեգրէր թաղերու մէջ կատարուած ընտրութիւններու վաւերացման ձգձգումը զանազան պատրուակներով եւ մանաւանդ ընտրութիւններու կայացումէն առաջ Հայրենիքի Տուրքի բարեփոխումը նախապայման դարձնելով:⁶⁸

Կը կատարուէին նաեւ խոստովանութիւններ այդ ուղղութեամբ, երբ, օրինակ, Շէիրիկեան կը յայտարարէր «մենք վարդի թերթեր չպիտի ցանենք Քաղ. Ժողովի աշխատութեան ճամբուն վրայ» (էջ 495) կամ Խօճասարեան կ'ըսէր. «Կ'երեւայ որ այս ժողովը ջարդերու վերաբերեալ խնդիրներու մէջ օգտակար աշխատութիւն մը պիտի կրնայ կատարել, որովհետեւ այն ատեն միայն իրար հասկնալու կարելիութիւն կայ եւ անկէ դուրս սնոտի խնդիրներով ժամավաճառ կ'ըլլանք, կամ հարցումներով ժամանակի կորուստ կը պատճառենք: Եւ այս է պատճառը որ աջակողմը երբեմն յարմար կը նկատէ ոտնակոխ ընել օրէնքը, արգիլելու համար խափանարարութիւնը» (էջ 619):

Կը պատահէր նաեւ որ դերափոխութիւններով մէկ կամ միւս կողմը առիթի համաձայն ներկայանար կա'մ ջերմ եւ անյողդողդ պաշտպան Սահմանադրութեան եւ ներքին կանոնադրութեան տառին, կա'մ ախոյեան նոր պայմաններու բերումով տառէն հեռանալով փարելու ոգիին խորհրդարանի մը մանրապատկերը ներկայացնող սահմանադրական մարմին, մանաւանդ մտածելով թէ այլեւս չկար որպէս

⁶⁸ Յ. Ամատունի կը պատմէ, օրինակ, թէ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի Քաղաքական Ժողովի ատենապետ ընտրութեան շրջանին զուգահիշած Դաշնակցութեան Շրջանային Պատգամաւորական Ժողովին մէջ քննարկուած էր ազգային իշխանութեան հանդէպ Դաշնակցութեան դիրքը եւ ժողովը մեծամասնութեամբ որոշած էր մասնակցութիւն չբերել Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան եւ ազգային այլ վարչական մարմիններու («Կ. Պոլսոյ Ազգ. Կեդրոնական Վարչութիւնը», «Հայրենիք» ամսագիր, ԻԱ. տարի, թիւ 2, Մարտ-Ապրիլ 1943, 86):

օսմանեան հպատակ շարժելու պատճառ... (էջ 117, 198):

Կը ներկայացուէին նաեւ անառարկելի պատճառաբանութիւններ, ինչպէս՝ Բարսեղեանի նշումը թէ, քանի որ երեսփոխանական ընտրութիւնները կը սահմանափակուէին միայն Պոլսով,- տրուած ըլլալով որ երբեմնի հայաբնակ գաւառներուն մէջ այլեւս հայութիւն մնացած չըլլալով՝ Սահմանադրութեամբ նախատեսուած 140 երեսփոխաններու երկու եօթներորդ մասը անկարելի էր լրացնել գաւառներէն ընտրելիներով⁶⁹, - Սահմանադրութիւնը կը դադրէր գործադրելի ըլլալէ եւ աւարտած կ'ըլլար անոր պատմական դերը (էջ 102):⁷⁰

Ատենագրութիւններուն հետեւողը առաջին առիթով պիտի նկատէ, բնականաբար, անկանոնութիւնը անոնց յաճախականութեան: Սահմանադրութիւնն ու ներքին կանոնագիրը կը նախատեսէին նիստերը գումարել երկշաքաթեայ դրութեամբ, բայց կը պատահէր որ մինչեւ իսկ ամիսներով չգումարուի որեւէ նիստ՝ տեղի տալով դուրսէն թէ ներսէն քննադատութիւններու: Սիմքէշեան, օրինակ, առիթով մը կը դժգոհէր թէ երեսփոխաններ մութի մէջ կը մնան ի բացակայութեան նիստերու, չեն յաջողիր իրենց վերահսկողական իրաւունքը գործադրել Քաղաքական Ժողովին եւ Պատրիարքին առած քայլերուն նկատմամբ ու կը գոյանայ համոզում՝ «որ Ազգային Ժողովը ցոյցերու սահմանուած զարդի մարմին մըն է» (էջ 128):

Ազգային Երեսփոխանական Ժողովն ըլլալով օրէնսդիր մարմին,- որուն գլխաւոր դերերէն մին կը վերաբերէր ընտրութիւններու (Պատրիարք, Քաղաքական եւ Կրօնական Ժողովներ, տեսուչ մարմիններ կամ դիւաններ, եւայլն) եւ վաւերացումներու (ազգային հաստատութիւններու ծրագրեր, եւայլն), ուրիշ մը վերաբերելով ազգային կենսաբնական կարգաւորող եւ հակակշռող օրէնքներու եւ գործելակերպերու սահմանումին (տուրքեր, մարմիններու եւ հաստատութիւններու իրաւասութիւններ, եւայլն), - քառակուսի անիւի կամ դանդաղընթաց մարմնի վերածուած ըլլալով հանդերձ, ազգային գործերը առաւել կամ նուազ յաջողութեամբ յառաջ կը տարուէին շնորհիւ Քաղաքական Ժողովին, որ գործադիր մարմինն էր թէ՛ այդ Ժողովին եւ թէ՛ Համազգային Խորհուրդին:

Ջաւէն Պատրիարք առիթով մը իրաւամբ կը նշէր թէ Ազգային երեսփոխանական Ժողովին դերը «ազգին ընդհանուր գործերուն մէջ սահմանափակ է. եղած գործերը Քաղ. Ժողովի մէջ են...» (էջ 38) եւ այդ Քաղաքական Ժողովը կը ջանար գործադրել այն, ինչ որ կը թելադրէին պետքերն ու պայմանները (էջ 134), թէեւ ատենագրութիւնները կը պարզեն թէ Քաղաքական Ժողովն ալ կ'ունենար իր ներքին դժուարութիւնները, երբ տարախոհ հոսանքներէ համերաշխական դահլիճի կանխահոգութեամբ ընդգրկուած տարրեր իրենց կուսակցութիւններուն կամ խորհրդարանական խմբաւորումներուն ճնշումով պատճառ կը դառնային կարգ մը նիստերու ամիսներ:

Նոր մտածումներ եւ փորձեր չէին պակսեր աւելի արդիւնաւետ դարձնելու գործունէութիւնը եկող-գացող Քաղաքական Ժողովներու, որոնք որպէս գործադիր իշխանութիւն կը դիտուէին իբրեւ կառավարական դահլիճներ⁷¹: Կ'առաջարկուէր աշխատանքի մարզերու բաժանում վարչութեան անդամներուն միջեւ կամ լրիւ ժամանակով եւ վճարումի դիմաց մասնակցութիւն Քաղաքական Ժողովին: Վարչութիւն մը կը կազմուէր համերաշխական դրութեամբ՝ անոր մէջ ընդգրկելով զանազան հոսանքներէ ներկայացուցիչներ, համընդհանուր գործակցութիւն ապահովելու նպատակով: Անոր կազմալուծումէն ետք

⁶⁹ Յօդուած 57, Բ. ենթապարբերութիւն՝ Ազգային Ընդհանուր Ժողովի կազմութեան վերաբերեալ (*Սահմանադրութիւն*, 1863, 39):

⁷⁰ Յարութիւն Շահիբկեան իր նախապէս նշուած աշխատութեան մէջ մատնանշած էր թէ Ազգային Սահմանադրութիւնը խմբագրուած ու սահմանուած էր Պոլսոյ եւ արուարձաններուն համար գլխաւորապէս (Ատոմ, 66):

⁷¹ Տէր Մովսէսեան Քաղաքական Ժողովը կը կոչէ դահլիճ եւ անոր անդամները՝ նախարար (էջ 432):

երկրորդի մը համար փորձ կ'ըլլար մեծամասնական խմբակցութեան թողով կազմութիւնը Վարչութեան մը, որպէսզի աւելի յստակ պատասխանատուութեամբ յառաջ տարուին աշխատանքները, բայց կը հրաժարեցուէր այդ ալ եւ կը մտածուէր տարբեր սկզբունքով նոր վարչութեան մը կազմութեան մասին:

Այս բոլորն, անշուշտ, չեն բացատրուիր միայն ներքին դժուարութիւններով եւ հակառակութիւններով: Պէտք չէ բնաւ մտահան ընել ահագնութիւնը պատասխանատուութեան, որ կը դիմագրաւէին վտիտ ուժերով եւ նիւթական խիստ սահմանափակ միջոցներով շարաթը մէկ կամ մի քանի անգամ նիստ գումարող այս մարմինները, որոնց աշխատանքին արդիւնքը, - նոյնիսկ եթէ այդ կազմն ըլլար կատարելապէս համերաշխ, ճիշդ՝ թափուած առաւելագոյն արդիւնատուութեամբ, մարզերու բաժանումով եւ լրիւ ժամանակի յատկացման դիմաց վճարումով, - պիտի չյաջողէր գոհացնել ակնկալութիւնները որեւէ մարզի մէջ՝ ուսումնականէն մինչեւ խնամատարական, ապահովականէն մինչեւ իրաւապահանջային:

Օրինականութեան հարց կը յուզուէր նաեւ Ազգային Համագումար ժողովին իրաւասութեան շուրջ թէ՛ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին եւ թէ՛ նոյնիսկ Համագումար Երեսփոխանական Ժողովին մէջ, ուր նախապէս նշուած խմբաւորումներուն կ'աւելնար յարանուանական շերտը:⁷²

«Փրոթոքոլ» անունով յաճախ յեղեղուած միջյարանուանական համաձայնագրին վաւերականութիւնը կասկածի տակ կ'առնուէր զանազան աղիթներով՝ անոր կնքումի վաղորդայնէն մինչեւ գէթ 1921-ի վերջերը, երբ 28 Հոկտեմբեր 1921-ի նիստի ընթացքին Բարսեղեան կը յայտարարէր. «Գիտենք որ Զինադադարէն յետոյ համագգային եւ համագումար մարմիններ կազմուեցան, որոնց *փրոթոքոլը* չենթարկուեցաւ այս ժողովին եւ անոնք հիմա ձեւական կերպով գոյութիւն ունին եւ ապօրինի իշխանութիւն են» (էջ 632):

Համագումար Երեսփոխանական Ժողովին օրինականութեան կամ իրաւասութեան վերաբերեալ հարցադրումները, ի տարբերութիւն նախորդներուն, ծագում կ'առնէին ուղղակի Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան երկարաձգման հարցէն:

Աւետիս Ահարոնեան յանուն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան արդէն իր ստորագրութիւնը դրած էր Սեւրի Դաշնագրին տակ 10 Օգոստոս 1920-ին, բայց Պօղոս Նուպար Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնաթուղթով յանուն Թուրքիոյ հայոց չորս օր ետք բողոքած էր Խաղաղութեան Համաժողովի նախագահ Միլրանի (Յաւելուած 57), ընդգծելով թէ Կիլիկիոյ հայերը «երբեք պիտի չկարենան համակերպիլ» Կիլիկիոյ մեծագոյն մասին Թուրքիոյ ձգուած ըլլալուն, եւ այդպիսով անհրաժեշտ դարձած էր կիլիկեհայութեան շահերուն հետապնդման շարունակումը միջազգային ատենաներուն մօտ:⁷³ Սակայն քանի որ Դաշնակիցներու եւ Թուրքիոյ միջեւ հաշտութեան կնքման պարա-

⁷² Յարակցաբար կ'արժէ նշել թէ, ըստ երեւոյթին, կային Համագգային Խորհուրդի իրաւասութիւնն ալ հարցականի տակ առնողներ, ինչպէս կարելի է ենթադրել Խորհուրդի 11 Յունիս 1920-ի նիստին ներկայացուած Ազգապետարանի 7 Յունիս 1920 թուակիրէն, ուր ցաւ կը յայտնուէր թէ Համագգային Խորհուրդը զուրկ եղած էր «հեղինակաւոր եւ իրաւասու ժողովի մը հանգամանքներէն» եւ կ'առաջարկուէր առաջին պատեհութեամբ միջոցներ ձեռք առնել անոր տալու «իրապէս հեղինակաւոր ժողովի մը հանգամանքը» (էջ 216):

⁷³ Կովկաս խմբուած եւ զանազան աղբիւրներու համաձայն 300,000 արեւմտահայ գաղթականներու զանգուածը տակաւին թրքական իշխանութիւններու ափին մէջ գտնուող հայաթափեալ հայկական հողեր վերադարձնելն ու զանոնք ամբողջական Հայաստանի կցելու հետանկարով հոն մեծամասնութիւն դարձնելը գործնապէս անիրականանալի կրնար ըլլալ՝ պայմանները նկատի ունենալով: Սակայն, հակառակ Սեւրի Դաշնագրի ստորագրութեան նախօրեակին Եւրոպան կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու նպատակով Կիլիկիոյ անկախութեան հռչակման ձախողութեամբ աւարտած հայկական յուսահատ փորձին, յուսադրիչ կը նկատուէր Կիլիկիոյ մէջ գէթ հայկական ինքնավարութեան կամ օճախի մը ձեռքբերումը՝ ո՛չ միայն անոր համար որ հայութեան յարաբերաբար հոծ զանգուած մը Դաշնակիցներու իսկ քաջալերանքով որպէս մեծամասնութիւն

գային այլևս աւարտած կ'ըլլար Ազգային Պատուիրակութեան դերը ըստ Փարիզի Ազգային Համագումարին որոշման, եւ քանի որ Նուպար եւ իր գործակիցները կը խորհէին թէ համարեա անկարելի պիտի ըլլար նոր Ազգային Համագումար մը հրաւիրել Փարիզ, կացութեան նոր զարգացումը քննելու եւ եզրակացութեան մը յանգելու համար, Նուպար կը դիմէր Համագգային Խորհուրդի կարծիքին: Նկատի ունենալով հարցին տարողութիւնն ու համագգային բնոյթը, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովն ու Համագգային Խորհուրդը ձեռնհաս չնկատելով իրենք զիրենք, կ'առաջարկուէր խնդրին քննարկման համար հրաւիրել Համագգային Երեսփոխանական Ժողովը: Եւ այդ առաջարկը պատճառ կը դառնար այս անգամ յիշեալ ժողովին օրինականութեան հարցին արծարծման, երբ անոր իրաւասութիւնը հարցականի տակ դնող կողմը կ'առարկէր թէ երեք յարանուանութիւններու միջեւ ստորագրուած համաձայնագիրը ոչ մէկ նախատեսութիւն ունի իր ձեռնհասութենէն վեր նկատուած կամ միաձայնութեամբ չլուծուած հարց մը յղելու Համագգային Երեսփոխանական Ժողովին, որ արդէն իսկ բնաւ չէ յիշատակուած այդ համաձայնագրին մէջ: Նման պարագայի, ըստ համաձայնագրին, հարցը պէտք է մնար առկախ. այլ խօսքով՝ անլուծ...:

Համաձայնութեան մէջ յիշեալ նախատեսութեան չգոյութեամբ իրենց առարկութիւնը հիմնաւորողներու կողքին կային նաեւ անոնք, որոնք այլևս Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կ'ուզէին վերապահել Հայկական Հարցին վերաբերող ամէն հետապնդում՝ որպէս Սերի Դաշնագիրը ստորագրած կողմ:

Կարսի անկման, Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրի ստորագրութեան եւ Հայաստանի մէջ խորհրդային կարգի հաստատման իրերայացող շրջադարձային նշանակութիւն ներկայացնող զարգացումները, որոնք կը պատահէին Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ հայկական պահանջներու հերթական քննարկումներու նախօրեակներուն, իրենց դրոշմը կը դնէին քանի մը յաջորդական նիստեր գումարած Համագումար Ազգային Ժողովին վրայ, ուր կը շարունակուէին ծեծուիլ մեծամասնութեան թիւի, օրինականութեան եւ իրաւասութեան հետ կապուած հարցերը:

Բարսեղեան Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին մէջ, յանուն իր ներկայացուցած խմբակցութեան, արդէն ըսած էր. «Նկատելով որ Համագգային Համագումար Ժողովը օրինական որեւէ հիմք չունի, ինչպէս ասկէ առաջ նոյն համագումարին կողմէ համագգային վարչութեան մը ընտրութեան իրաւասութիւնը մերժուած է գայն նկատելով *միթոսիկ* բնոյթ ունեցող հաւաքոյթ մը, եւ նկատելով մանաւանդ որ Ազգ. Ժողովս սահմանադիր հանգամանք չունենալով, չի կրնար որեւէ մարմնի օրինական եւ սահմանադրական հանգամանք տալ, կը գտնենք որ այս Ազգ. Ժողովը իրաւասու չէ ... իրաւունքը փոխանցելու իրաւապէս անգոյ մարմնոյ մը» (էջ 294, Ծանօթ. 549):

Խօճասարեան, ի տարբերութիւն, կը շեշտէր թէ Համագումարը պէտքէ մը ծնունդ առած մարմին էր եւ Թէքէեան ձայնակցելով կը յարէր. «... տեսնուած պէտքին առջեւ համագումար ժողովը ստեղծուած է, որ գործ տեսեր է եւ այսպէս անցեր է շրջան մը. մինչդեռ մենք այսօր կը խորհինք թէ ունի՞ այդ ժողովն իրաւասութիւն թէ ոչ: Ազգ. Ժողովն ալ փոխանակ առանձին գումարուելու, միասին գումարուելու եւ այդ կերպով գործեր են, ինչ որ իր օգուտն ունեցեր է» (էջ 364-367):

Իր վերջին՝ 4 Փետրուար 1921-ի նիստին, Համագգային Երեսփոխանական Ժողովի մասնակիցներ-

(Յաւելուած 10) վերահաստատուած կը մնար ինչ որ գրկին մէջ ունենալով հայ լեզունականներ, այլ նաեւ քանի որ հայեր կը շարունակէին պատերազմի օրերուն խոստումներ կատարած Ֆրանսայի գրաւման ուժերու հակակշռին ներքեւ գտնուող կիլիկեան կարգ մը շրջաններու մէջ դէմ դնել թրքական կանոնաւոր եւ հրոսակային ուժերու...: Հետագայ զարգացումները ցոյց պիտի տային թէ այդ յոյսերն ալ կարծածօին չափ հիմնաւոր չէին, որովհետեւ անհամատեղելի էին հայկական եւ ֆրանսական ձգտումները, ծրագրերն ու շահերը:

րուն մեծամասնությունը կ'որոշէր Պօղոս Նուպարը լիազօրել՝ ձեռք առնելու ազգային դատին նպաստաւոր լուծում մը ապահովելու համար բոլոր անհրաժեշտ միջոցներն ու կատարելու հարկաւոր դիմումները: Մեծամասնութիւնն իր այս կեցուածքը կը հիմնաւորէր, ի միջի այլոց, Հայաստանի խորհրդայնացումով, նկատելով թէ այդ պատճառով Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը դադրէր ըլլալէ վաերական ներկայացուցչութիւն:

Վերոնշեալ թուականէն ետք չենք հանդիպիր Համագումար Ազգային ժողովի նիստերու ատենագրութիւններու կամ յիշատակութիւններու, թերեւս անոր համար որ Ազգային Պատուիրակութեան շնորհուած բաց լիազօրութեամբ Համագգային Խորհուրդի անդամներն այլեւս աւարտած կը նկատէին անոր դերակատարութիւնը: Ազգային Դատի հետապնդումը միջազգային դիւանագիտական շրջանակներու մօտ որպէս համագգային նշանակութիւն ունեցող վերնագոյն հարց վստահուած ըլլալով Ազգային Պատուիրակութեան, Համագգային Խորհուրդը կրնար իր կազմով եւ անհրաժեշտութեան պարագային մասնաւոր հրաւիրեալներով լուծել տեղական բնոյթի համագգային տարողութեամբ հարցերը:

Այս դերաբաշխումով հանդերձ, Համագգային Խորհուրդը կը շարունակէր պատեհ առիթներով դիմել Դաշնակից Տէրութիւններուն, Ազգերու Ընկերակցութեան Գերագոյն Խորհուրդին, Պապին եւ այլ քաղաքական անձնավորութիւններու՝ ըստ անհրաժեշտութեան եւ յաճախ Ազգային Պատուիրակութեան համախոհութեամբ կամ թելադրութեամբ, միաժամանակ մերթ ընդ մերթ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացնելով թելադրութիւններ, ինչպէս երեւան կու գայ մանաւանդ Յաւելուած բաժնով ներկայացուած փոխանակեալ նամակներէ եւ դիմումներէ:

Պատրանքներ, Չիրագործուած Բաղձանքներ, Խորտակուած Յոյսեր Եւ Կորուսեալ Իրաւունքներ

Զինադադարը նոր յոյսեր բերած էր հայոց: Քանի՜ քանի անգամներ Համաձայնական Տէրութիւններու պետական դէմքեր իրենց յայտարարութիւններով ոգեւորած էին հայերը, յոյսերն ու այլ իրաւագրկեալ ազգեր: Հայերը կոռուած էին Համաձայնականներու կողքին եւ իրենք ալ արեւան գնով շահած էին իրենց բաղձանքներուն իրականացումը ողջունելու իրաւունքը: Իրենց քաջագործութիւնները նոյնիսկ դեր մը ունեցած էին շրջադարձային մարտերու մէջ, որոնք բեկումներ յառաջացուցած էին Առաջին Աշխարհամարտին մէջ ի նպաստ իրենց դաշնակիցներուն: Պարտեալ թուրքերը Մուսթոսի Դաշնակիւրով ընդունած էին հայերը յատկապէս շահագրգռող 24-րդ յօդուածը, որուն համաձայն Դաշնակիցները կրնային գրաւումներ կատարել հայկական նահանգներուն մէջ՝ անկարգութիւն ծագելու պարագային: Բացի այդ, Կիլիկիոյ եւ հայկական կարգ մը այլ շրջաններու վրայ արդէն կը ծածանէին Դաշնակիցներու դրօշները:

Հայերը առանձնապէս թէ յոյսերու եւ այլ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւններու հետ միասնաբար Դաշնակից Տէրութիւններուն մէկէ աւելի առիթներով ըսած էին ու կը շարունակէին ըսել թէ այլեւս պիտի չուզէին ապրիլ թրքական կառավարութեան ներքեւ, պիտի չենթարկուէին նման կառավարութեան՝ ինչպիսի հակակշռի տակ ալ դրուէր ան, եւ կ'ուզէին ապրիլ իրենց վերականգնուած ազգային տարածքներուն մէջ:⁷⁴

⁷⁴ Այս բաղձանքը նախ կը յայտնուէր 24 Փետրուար 1919-ին Յունաստանի վարչապետ Վենիզելոսի ուղղուած հայելոյնական միացեալ յուշագրին մէջ, ստորագրուած Զաւէն Պատրիարքէ եւ Տորթոնոս Պատրիարքական Տեղապահէն (Յաւելուած թիւ 2), ապա 31 Մարտ 1920-ին կիլիկիեհայութեան կողմէ Լոնտոնի Վեհաժողովի Գերագոյն Խորհուրդին կը շնչուուէր. «Ինչ որ կը մտադրենք պարզել ամենաբացորոշ կերպով՝ սա է, թէ մենք

Թէւ, ինչպէս Զաւէն Պատրիարք 1919-ի Մարտին կը գրէր Պօղոս Նուպարի, թուրք կառավարութիւնը բռնագրօսիկ ջանքեր կ'ընէր հայոց հանդէպ իր քաղաքականութեան փոխումը ըլլալը ցոյց տալու համար, անոնց բնոյթը կը մնար ցուցադրական՝ նկատի առնելով որ գրաւումը շարժական եւ անշարժ ինչքերն իրենց տէրերուն դարձնելու համար օրէնք մը չէին հրատարակած, իրենց ծննդավայրերը դարձող հայեր չէին կրնար մուտք գործել իրենց երբեմնի սեպհական բնակարանը, ցեղասպանները պատժելու նպատակով կազմուած Պատերազմական Ատենանը տակաւին հազիւ մէկ հոգի դատապարտած ըլլալով թուրքերը քաջալերուած էին, իսկ հայերը՝ մատնուած անապահով վիճակի, մանաւանդ երբ թուրքեր իրենց կառավարութեան հաւանութեամբ եւ կառավարութեան մթերանոցներէն առնուած զէնքերով սկսած էին զինուիլ (Յաւելուած 6):

Պատրիարքը բարեբախտութիւն մը կը նկատէր Դաշնակիցներու կողմէ երկրին զանազան կէտերուն գրաւումը, բայց իսկութեան մէջ Դաշնակիցներու գրաւեալ տարածքներէն դուրս թէ ներս հայերը կը շարունակէին մնալ անապահով, կը յամենար իթթիհատական կառավարութեան հայաջինջ քաղաքականութիւնը⁷⁵ եւ առ հասարակ ամբողջ երկրին տարածքին կ'ընթանային մտահոգիչ խմորումներ, որոնց պատճառով ալ Համագգային Խորհուրդը հազիւ նոր կազմուած, կը հարկադրուէր 1 Ապրիլ 1919-ին Դաշնակից Տէրութիւններու Պոլսոյ բարձր յանձնակատարներուն ուշադրութեան յանձնել թուրք պաշտօնատարներու, երեւելիներու եւ բնակչութիւններու մօտ հայոց հանդէպ թշնամական շարժումի մը, ինչպէս նաեւ կրօնական հիմքով մոլեռանդութեան պոռթկումի մը սկզբնաւորումը, նշելով գաղտնի կազմակերպութեան մը կողմէ իսլամներուն բաժնուող զէնքերու եւ հայերու դէմ սպանութիւններու մասին, միաժամանակ զգացնելով նոր ոճիրներու առաջքն առնելու ստիպողական պէտքը (Յաւելուած 7):⁷⁶

ն'չ մի կերպով պիտի չհպատակինք որոշման մը, որ նպատակ ունի զմեզ յանձնել դարձեալ մեր բռնապետներու ձեռքը: Կը բողոքենք ընդդէմ որեւէ լուծման, որ պիտի թոյլատրէ որ թրքական գերիշխանութենէն շուք մը կամ հետք մը շարունակուի Կիլիկիոյ մէջ: Զգուած ենք եւ յոգնած կարկտան միջոցներէ, որոնց արդիւնքը արիւնի եւ արցունքի գետեր եղած են: Բնա՛ւ երբեք պիտի չհանդուրժենք թրքական իշխանութեան» (էջ 155, Ծանօթ. 322), կը յայտնուէր նաեւ 4 Օգոստոս 1920-ին կիլիկեան անկախութեան հռչակագրին մէջ (Յաւելուած 54), եւ կը շարունակուէր այնուհետեւ ալ:

⁷⁵ Հայաջնջումը կը ներկայանար բազմաթիւ երեսներով, ներառելով նաեւ տնտեսական եւ մշակութային-քաղաքակրթական բնագաւառները: Տեղահանեալներու եւ որբերու խնամատարութեան համար պահանջուող նիւթական հսկայ մնայուն յատկացումներուն վրայ կը բարդուէր նիւթական արիւնահոսութիւնը՝ հասնելու հարիւրաւոր եւ հազարաւոր նոր աղիտեալներու օգնութեան: Տեղ մը հայեր կ'ունեցրկուէին իրենց գոյքերը աժան գիներով վաճառելու հարկադրանքին կամ զինեալներու դրամապահանջութեան հետեւանքով (էջ 313, 453), ուրիշ տեղ մը կը գրկուէին իրենց ճակտին քրտինքով հասունցած ձիթապտուղի հարուստ բերքը քաղելով իրենց ապրուստը ապահովելու հնարաւորութենէն (էջ 372), կամ կը հարկադրուէին արտագաղթել տակաւին իրենց բարեբեր նարնջաստաններուն բարիքը չվայելած (էջ 686), եւայլն: Քեմալականներ ամբողջ աւաններ ու շէներ հրոյ ճարակ դարձնելէ բացի, կը քանդէին, կը փոշիացնէին հայկական ներկայութեան ամէն քաղաքակրթական եւ մշակութային հետք. «ոճիր մը՝ քաղաքակրթութեան դէմ», որուն համար ալ Փարիզի Հայ Մտաւորական Միութիւնը ահազանգ կը հնչեցնէր օտար հայասէրներու եւ մամուլի ականջին («Ապագայ», 29 Ապրիլ 1922, 20):

⁷⁶ Անապահով կացութիւնն ու իթթիհատականներու կենդանութիւնը արդէն առօրեայ դրութեամբ կը տեղեկագրուէր հայ թերթերով, որոնց 1918-ի Հոկտեմբեր-Նոյեմբերի համարները թերթատողը կը հանդիպի, օրինակի համար, այսպիսի խորագրերով՝ «Նորէն Կ'առեւանգուին Հայ Աղջիկները», «Ջարդի Ուրուականը Վերադարձող Հայերու Գլխուն», «Իթթիհատը Չէ Մեռած», «Իրենց Տեղերը Վերադարձողներու Մրտաճմիկ Կացութիւնը» (համապատասխանաբար՝ «Ժամանակ», 10, 25, 26, 31), «Իթթիհատական Նոր Դաւ մը՝ Կրկին Ատանան Զարդելու Կը Պատրաստուին...» («Արիամարտ», 20):

Թրքական կառավարության վարած քաղաքականությունն ու հայերու հանդեպ Դաշնակից Տերություններու առջեւ գրպարտչական ընթացքը նկատի ունենալով, պարզ կը դառնար թէ ինչու հայթրքական յարաբերութիւններու նկատմամբ երեք յարանուանութիւններու դիրքաւորումը Համագգային Խորհուրդի կազմութեան օրէն իսկ կը յատկանշուէր վերապահութեամբ: Երբ Զաւէն Պատրիարք կը նշէր թէ իր կեցուածքն էր «միշտ վերապահ գտնուիլ» եւ «ցոյց չտալ թէ մենք հաշտ ենք թուրք կառավարութեան հետեւած քաղաքականութեան», հայ կաթողիկէ եւ հայ աւետարանական հոգեւոր պետերն անմիջապէս իրենց համամտութիւնը կը յայտնէին, ընդունելով հանդերձ թէ պէտք էր ըստ անհրաժեշտութեան կարեւոր խնդիրներու շուրջ շարունակել զեկուցումներու մատուցումը թրքական կառավարութեան (10 Մարտ 1919-ի նիստ, էջ 3-5):

Այս վերապահութիւնը, հակառակ թուրքերու հետ յարաբերութիւններու վիճակը բարելաւելու երբեմնակի առաջարկներու կամ թելադրութիւններու, մինչեւ Զմիտնիոյ անկումը պիտի կիրարկուէր նաեւ քեմալական կառավարութեան նկատմամբ: Առիթով մը Զաւէն Պատրիարք քեմալական պաշտօնատարի մը ըսած էր արդէն թէ Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութիւնը Թալէաթ-Էնվերի քաղաքականութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կը շարունակէր եւ քրիստոնեաներու նկատմամբ կը հետապնդէր քաղաքականութիւն մը, որ երբեք քաջալերական չէր հայերուն (Համագգային Խորհուրդի 9 Յունուար 1922-ի նիստ, էջ 715):

Յետոյ արդէն պատրիարքարան եւ հայկական մամուլին կը սկսէին հասնիլ մտահոգիչ տեղեկութիւններ Պոլսէն դուրս գտնուող հայերու վատթարացող կացութեան մասին:

Պոլսէն 25 Մայիս 1919-ին դրկուած գանգատագիր-աղերսագիր մը կը նշէր թէ տեղւոյն թուրքերը անդրադարձած ըլլալով որ Համաձայնականները՝ հակառակ մեղաւորները պատժելու իրենց դիտաւորութեան՝ չունէին համապատասխան միջոցներ, վերսկսած էին քրիստոնեաները նեղելու իրենց պահ մը ընդմիջուած գործին:⁷⁷ Աղերսարկուները կը հաստատէին. «Մենք կ'անցնինք հուրի եւ սուրի մէջէն. մոլեռանդութիւնը կը տիրէ հոս ամենագոր. հայեր չեն համարձակիր շուկայ երթալ իրենց գործերուն նայելու» (Յաւելում 8):

Պոլուցիներու աղերսագիրն արդէն յստակ կ'ընծայէր թէ սխալ պիտի ըլլար յոյս դնել ազգու միջամտութիւններու վրայ ոչ-գրաւեալ շրջաններու մէջ: Բայց պարագան տարբեր չէր գրաւեալ շրջաններու մէջ ալ, ուր Դաշնակից ուժերու ներկայութեան իսկ թուրքեր կը կազմակերպուէին անոնց եւ հայոց դէմ:

8 Յունիս 1919 թուակիր գրառումով մը «հետախուզող Արշակ Սալաթեան» կը յայտնէր թէ Մարաշէն չորսուկէս ժամ դէպի հարաւ ամարանոցի մը մէջ Մարաշի եւ շրջակայ գիւղերու երեւելի թուրքերն ու գիւղապետները որոշած էին «ապստամբիլ եւ ջարդել հայերը այն ատեն երբ անգլիական ուժերը հայերու ի նպաստ գործողութիւններու կը սկսին եւ կ'ուզեն Հայաստանի կցել Մարաշը իր շրջականներով»: Ապա յայտնելով թէ «հետազօտութիւնը համոզիչ փաստերով եւ վկաներով անգլիական տեղեկատուութեան դիւանին հաղորդուած է», իբրեւ յաւելեալ մանրամասնութիւն կ'աւելցնէր թէ Մայիսի տեղողութեան եւ մինչեւ Յունիս 9, ապստամբութեան մասնակցելու համար «482 մարդ ֆետայի արձանագրուած եւ ոստիկան զօրաց հրամանատարին միջոցով անոնց զէնք բաժնուած է»:⁷⁸

⁷⁷ «Անպատժութեամբ քաջալերուած թուրքերու», նախկին Իթթիհատականներու եւ նոր Ազգայնականներու գործած հանապազօրեայ ոճիրներուն յիշատակութիւնը հայ եւ յոյն հոգեւոր պետերու կողմէ Խաղաղութեան Վեհաժողովի նախագահ Քլեմանսոյի ուղղուած 19 Հոկտեմբեր 1919 թուակիրին մէջ (Յաւելում 21) կարելի է ինքնին դիտել որպէս ապացոյց թէ Դաշնակիցները տրամադրութիւն կամ կարողութիւն չունէին նոր գրաւումներ կատարելու կամ այլապէս համարձակօրէն եւ յոխորտաբար վարուող թուրքերը սանձելու:

⁷⁸ ՊՏԴ, տուի 7, թղթապանակ M600, 2521, *հայերէն ձեռագիր*:

Համագումար Ազգային Ժողովի առաջին նիստին իսկ՝ 29 Յունիս 1919-ին, երեք յարանուանություններու հոգետր պետերուն եւ երեսփոխաններուն կողմէ անդրադարձ կը կատարուէր հայոց մնացորդացին սպառնացող վտանգին եւ Քաղաքական Ժողովի ատենապետը կը խօսէր ամէն օր հասնող անապահովութիւնն ու «ահռելի կացութիւնը» հաստատող հեռագրերէ եւ գրութիւններէ, տեղական իշխանութիւններու ձեռքով կազմուած հրոսակային խումբերէ՝ քրիստոնեաներէ վրէժ լուծելու եւ բնաջինջ ընելու հայերը. բան մը՝ որմէ տեղեակ էր թուրք կեդրոնական կառավարութիւնը, բայց ոչինչ կ'ընէր անոնց հանդէպ (էջ 31):

Վերը նշուած 1 Ապրիլ 1919 թուակիրին նման 3 Յուլիս 1919-ի հայեւոյն միացեալ յուշագրին մէջ՝ ուղղուած Պոլսոյ բարձր յանձնակատարներուն, թրքական կառավարութիւնը պատասխանատու կը հռչակուէր տիրող անապահովութեան համար, որ կը յանգեցնէր քրիստոնեաներու դէմ գործող առօրեայ սպանութիւններու, առեւանգումներու, բռնաբարութիւններու եւ այլ ոճիրներու: Ստորագրողները մտավախութիւն կը յայտնէին թէ այդ բոլորը կրնային առաջնորդել նոր ջարդերու (Յաւելուած 10):⁷⁹

Զաւէն Պատրիարք աւելի ուշ, 1919-ի Յուլիսի վերջերուն կամ Օգոստոսի սկիզբը Պօղոս Նուպարի կը յայտնէր. «Ներքին գաւառներու անապահովութիւնը կը մնայ նոյն վիճակին մէջ. հրոսակախումբերու կազմակերպութիւնը երկրին ամէն կողմերը կանոնաւորապէս առաջ տարուած է, եւ Թուրքիա այսօր հազարաւոր զինուորներ ունի զէնքի տակ...: Այլեւս Համաձայնական Տէրութեանց Պոլսոյ ներկայացուցիչներն ալ համոզուած են թէ ներքին գաւառներու զինուորական շարժումը ուղղակի կեդր. կառավարութենէն է որ կը ղեկավարուի: ... Իսկ անհատներ ամէնուր կը զինեն իրենք զիրենք ամենամեծ դիրտութեամբ, իշխանութիւններն իրենք, յատկապէս նահանգներուն մէջ, անոնց մատակարարելով զօրացրուած զինուորներու զէնքերն ու փամփուշտները (Յաւելուած 11):

Բայց միայն թուրք կառավարութիւնը չէր թուրքերու զինման աղբիւրը, ինչպէս կարելի է յստակօրէն հաստատել Զաւէն Պատրիարքի 10 Հոկտեմբեր 1919 թուակիրէն՝ ուղղուած Պօղոս Նուպարի, ուր կ'ըսուէր. «... Համաձայնական զինուորները երբեք չեն միջամտեր եւ տեղ տեղ նոյնիսկ կը ձգեն ու կը մեկնին: Քէօթահիա նոյնիսկ Չէթէներու քաղաք մտնելու հետեւեալ օրը մեկնած են անգլ. զինուորները 300 վակօնի մօտ ռազմանիւթ ալ թուրքերու ձեռքը ձգելով: Մարգուան, Ամասիա եւ շրջակայքին անգլ. հրամանատարը հայոց կեանքին ապահովութեան մասին հաւաստիքներ տալէ 1-2 օր յետոյ հրամայած է որ անգլ. զինուորները Սամսոն քաշուին» (Յաւելուած 18):⁸⁰

Եւ այսպէս, ատենագրութիւններուն, յաւելուածներուն և ծանօթագրութիւններուն մէջ իրարու կը

⁷⁹ Կը թուի թէ թուրքերու գլխաւոր թիրախը կը մնային հայերը՝ քրիստոնեայ այլ տարրերէ առաջ եւ վեր: Այդ ուղղութեամբ խօսուն է Համագգային Խորհուրդի 14 Նոյեմբեր 1919 թուակիրը, ուր կը յայտնուէր թէ տարագրութենէ վերադարձող հայոց գոյութեան միջոցները վերացնելու դիտաւորութեամբ ո'չ միայն թուրքեր անոնց կը մերժէին ամէն աշխատանք եւ իրենց ունեցուածքը վայելելու իրաւունքը, այլեւ թրքական վարչութիւնը միայն հայերու, - «բացառելով յոյներն ու այլ ոչ-իսլամներ», - արգիլած է ճամբորդել, ինչ որ կը հաւասարի «անաղմուկ մարդասպանութեան» (էջ 108, Ծանօթ. 233):

⁸⁰ Թէ ուրկէ՞ այդքան սպառնազինութիւն թուրքերու ձեռքը, երեսփոխան Սիրունեան Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 5 Մարտ 1920-ի նիստի ընթացքին կը վկայէ. «Երբ զինադադար կնքուեցաւ, եւ բանակին մէջ զինուորական ծառայութիւն ունէի եւ կը տեսնէի որ զէնքերը փոխանակ զինադադարի պայմաններուն համաձայն յանձնուելու, զէնք, գնդացիք եւ թնդանօթ [թուրքերը] միասին տարին ու ջանձնեցին: Ջորիներու վրայ բեռնուած միթրայէօզները միասին տարուեցան եւ 40 վակոնի չափ ռազմանիւթ փոխադրեցին: Ասոնց մասին Կիլիկիոյ Բարձր Քոմիսիոն ուշադրութիւնը հրաւիրեցինք, դիտել տալով որ ամբողջ Ասատուրի հուրի եւ սուրի կը մատնուի այս կերպով: Պոլիս վերադարձին, այս ծանօթութիւնները տուինք ընդարձակօրէն, բայց պատասխանեցին թէ այս մանրամասնութիւնները մեզ չեն շահագրգռեր» (էջ 144):

յաջորդեն անհերքելի ապացույցները շարունակուող հայասպանութեան: Անոնք կը ստեղծեն այն համոզումը, թէ Դաշնակից Տէրութիւններու Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն կրատրական եւ խուսափողական ընթացքը կը զգենտոր մեղսակցութեան համագոր գումատրում: Այդպիսի ընթացքով մը հայոց մէջ արթուն կը մնար յոյսն ու պատրանքը՝ թէ իրենց անթիւ տառապանքներէն եւ Դաշնակիցներու դատին ընծայաբերած զոհողութիւններէն ետք, Մեծ Դաշնակիցները թոյլ պիտի չտային որ իրենց Փոքր Դաշնակիցը ենթարկուէր նոր կոտորածներու եւ իրաւագրկումներու զարհուրանքին:

Վրայ հասած Մարաշի աղէտը, որուն, պատրիարքարան հասած տեղեկութեան համաձայն, շուրջ 24,000 հաշուող հայ բնակիչներէն ողջ մնացած էր հազիւ հինգ-վեց հազար անձ՝ ֆրանսական ուժերու գաղտագողի նահանջէն ետք մարտնչող քաղաքէն, այն բանէն յետոյ մանաւանդ, երբ թուրքերը վար դրած էին իրենց զէնքերն ու յայտարարած՝ իրենց ենթարկուիլը ֆրանսական զինուորական իշխանութեան, կը բերէր հիմնատրումը հայոց մտավախութիւններուն եւ Համազգային Խորհուրդը ֆրանսացի բարձր յանձնակատար Տրֆրանսէն 28 Փետրուար 1920-ին բացատրութիւն սպասելով, կ'արտայայտուէր Մարաշի իրադարձութիւններն այլուր կրկնուելու հաւանականութեան մասին՝ ի տես Կիլիկիոյ զանազան հայաշատ քաղաքներու մէջ եւ շուրջ կազմակերպուող հրոսակներու, որոնք արդէն պաշարման տակ առած էին Այնթապը (Յաւելուած թիւ 32, նաեւ՝ էջ 132 եւ 141, ծանօթագրութիւններով հանդերձ):

12 Մարտ 1920-ին Գայեան եւ Չայճեան Կիլիկիայէն կը հեռագրէին. «Քեմալեանները մեծ ուժով մեր չորս կողմը պաշարած են: Շրջակայ ամբողջ գիւղերուն թուրքերուն զէնք բաժնուած է, վայրկեանը քրիթիկ է եթէ մեզի մարդ եւ ռազմանիւթ չհամբէք, դիմադրութենէ վերջ թերեւս փառքով մեռնինք. մենք կը կռուինք յանուն ֆրանս. դրօշին. մեծ յոյս ունինք որ ... այդ դրօշը մեզ պիտի ազատէ. հակառակ պարագային ամբողջ 10,000 հայութեան արեան բողոքը պիտի լսէք (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ ՃԵ, Ճ881):

Երբ Հաճնոյ շուրջ եւս թրքական օդակը կը սեղմուի, Համազգային Խորհուրդը Պօղոս Նուպարի կը գրէ. «Համոզուած ենք թէ Ֆրանսական կառավարութեան կողմէ ցոյց տրուած այս անփութութիւնը՝ արմատախիլ ընելու, կամ բոլորովին վանելու համար չէթէական յարձակումները, այնքան հետեւանքը չէ սոսկ անգործութեան կամ չէթէներու տարապայման ուժին, որքան արդիւնքը որոշ քաղաքականութեան մը, որուն թերեւս առաջին դրդապատճառը ազգովին ընդգրկուած մեր քաղաքականութիւնը եղած է:

Հակառակ անոր որ Հայերը, ինչպէս բոլոր Դաշնակիցներուն, նոյնպէս նաեւ Ֆրանսայի նկատմամբ մեծ անձնութիւններն եւ սէր ցոյց տուած են, սակայն Ֆրանսացոց մտքին մէջ զետեղուած կը թուի ըլլալ սա գաղափարը թէ մեր եւ իրենց շահերը կարելի չէ որ հաշտ ընթանան Արեւելքի մէջ» (Յաւելուած 36):

Այս սթափ գնահատումէն տրամաբանօրէն կրնար հետեւցուիլ թէ Ֆրանսա վստահելի դաշնակից մը չէր եւ քանի որ այդ աղիտալի իրադարձութիւնները կը կատարուէին ֆրանսական գօտիի մէջ, ուր միւս դաշնակիցը՝ Անգլիա, միջամտութիւն չէր կրնար եւ չէր ուզեր կատարել,⁸¹ հայոց կը մնայ վստահիլ միայն

⁸¹ Ընդարձակ նամակէ մը պահպանուած եւ անոր միայն 11-րդ էջը ներկայացնող անստորագիր թուղթի մը հեղինակը կը գրէ.

Թէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ կիլիկեցի հայուն պահանջը:

1° Պահանջել Ֆրանսայէն որ չպարպէ Կիլիկիան մինչեւ որ ճշմարիտ խաղաղութիւն տիրէ Կիլիկիա:

2° Հակառակ պարագային պահանջել Ֆրանսայէն որ Կիլիկիոյ հայերը, քրիստոնեաները իրեն միջոցներովը պարպէ Կիլիկիայէն եւ թուրք վարչութեան ջանձնէ:

Եթէ Ֆրանսան կիլիկեցի հայուն այս երկու պահանջները չիրագործէ, կիլիկեցի հայը իրաւունք ունի պահանջել Համաձայնական դաշնակից միւս տէրութիւններէն՝ Անգլիայէն, Իտալիայէն, Յունաստանէն, Պէլճիգայէն, եւայլն, մանաւանդ Ամերիկայէն թէ գան ու զինու ուժով պաշտպանեն Կիլիկիոյ քրիստոնէութիւնը: Անոնք ալ եթէ չպաշտպանեն զինուոր մտցնելով Կիլիկիա, անհրաժեշտ է որ իրենց օգնութեամբ եւ փոխադրութեան միջոցներով Կիլիկիոյ հայութիւնը եւ ամբողջ քրիստոնէութիւնը պարպեն եւ յարմար

իրենք իրենց միջոցներուն եւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ՝ նպաստաւոր որոշումներու հասնելու համար ապաւինիլ առաւելաբար Անգլիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու⁸²:

Բայց դառն իրականութիւնն այն էր որ հայերը, հակառակ իրենց արիութեան եւ տոկունութեան, չունէին առանց օտար ուժի մը միջամտութեան եւ օգնութեան գուպարէն յաղթական դուրս գալու համար անհրաժեշտ զէնք, զինամթերք, պարենաւորման բաց գիծեր, նիւթական միջոցներ⁸³, եւայլն:

տեղեր բնակեցնեն, ֆրանսական պարպումը չլրացած: Ուշանալ մահ կը նշանակէ Կիլիկիոյ քրիստոնեաներուն:

Եթէ այս միջոցները չիրագործուին, Կիլիկիոյ 200,000 քրիստոնէութիւնը պիտի ոչնչանայ, եւ ոչնչացումէ ետք, Կիլիկիոյ գրաւումը եւ կամ ասոյին անդին մնացողները խնամելը, որբեր հաւաքելը, Նպաստամատոյցով սնուցանելը հայուն օգնել չի նշանակել: «Հայրը, մայրը մեռցնել մի տար, որպէսզի տղան որը չմնայ, աղջիկը չմուրայ»:

Ճշմարտախօս թուրք մը ըսաւ. «Լեռներու վրայ խոզ ըլլալ ատելի երջանկութիւն է, քան Մարաշի մէջ Հայ» (ՊՏԴ, տուի 11, թղթապանակ MD901, L825, *հայերէն ձեռագիր*):

⁸² 11 Մարտ 1920-ին Համագգային Խորհուրդը հեռագրով մը Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետէն պիտի հայցէր ազդու միջամտութիւն (էջ 154, Ծանօթ. 320), 3 Մայիս 1920-ին նախագահ Ուիլսոնի կողմէ պիտի ուղղէր «յանուն արդարութեան եւ մարդկութեան» ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը, յուսալով որ ԱՄՆ պիտի ստանձնէ «այս քաղաքակրթական բարձր առաքելութիւնը» (ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2, Խ563), իսկ 19 Ապրիլ 1921-ին,- երբ արդէն սեղանի վրայ դրուած էր ֆրանսացիներու կողմէ Կիլիկիոյ պարպումի մտադրութիւնը,- նախագահ Հարտինկէն պիտի խնդրէր միջամտութեամբ կիլիկեհայութեան պաշտպանութեան համար ձեռք բերել ազդու երաշխիքներ՝ ընդդէմ անոնց սպառնացող «ցրտումին եւ ամբողջական ոչնչացման» (Յաւելում 115):

⁸³ Նիւթական միջոցները որքան կարելորդ էին խնամատարական գործը յառաջ տանելու կամ ինքնապաշտպանական միջոցներ ձեռք բերելու համար, նոյնքան կենսական էին դիւանագիտական գետնի վրայ Փարիզ թէ այլուր տարուող աշխատանքներուն համար: Սակայն մինչ թուրքերը պետական գանձարանէն,- ուր ան-նշան չէր կշիռը ունեցրկուած հայերու հարստութիւններուն,- լայնօրէն կը ծախսէին եւրոպական ոստաններու հանրային կարծիքը դարպասելու համար, անդին Նորատունկեան 10 Փետրուար 1922-ին կ'աւաղէր.

Պատուիրակութեանս համար մասնաւորաբար ցաւալի բան մըն է որ հակառակ իր ամբողջ բարեկամեցողութեան, չի կրնար գործադրութեան դնել այն ամբողջ կարելին որ պէտք է կիրարկուի ազգային դատին փրկութեան համար:

... Մեր ժողովուրդը վարժուած է միայն բարեգործական նպաստներ ընելու, եւ դեռ բոլորովին անընդունակ է կառավարական ձեռնարկներու կամ վարչական պահանջներու տրամադրելու իր դրամը: Բայց այդ բարեգործական պահանջներուն վերջը չպիտի գայ, որբերու, կարօտեալներու եւ այրիներու թիւը չպիտի պակսի, ընդհակառակը այս ամէնը բոլորովին պիտի բազմապատկուին, ինչպէս օր օրի կ'ըլլան արդէն, ցորչափ ազգը իր ազատ եւ ապահով բոյնը չունենայ: Եւ որպէսզի այդ բոյնը կազմուի իրօք, պէտք է ազգը ամբողջ իր տուրքը բերէ անոր, որչափ կարելի է լայնօրէն:

Ծանր դժուարութիւններ կան մեր առջեւ, եւ մեր հակառակորդները թեւերսին ծալլած չեն մնար. իւրաքանչիւր քայլի միշտ կը զգանք այն խութերը զորս կը հանեն մեր գործունէութեան դէմ: Պէտք է մաքառիլ ու կատարել հիմնաւոր աշխատութիւններ, քաղաքական աշխարհին եւ մամուլին մէջ մեր դատին նպաստաւոր տրամադրութիւններ արթնցնելու եւ պահպանելու համար ներկայացուցիչներ ունենալ ուր որ պէտք է, հարկ եղած հրատարակութիւնները չուշացնել, ելլն: ... Եթէ նիւթապէս այս միջոցները պակսին, ինչի՞ պիտի ծառայեն մեր բարեկամեցողութիւնները, մեր նախատեսութիւններն ու ծրագիրները (Յաւելում 173):

Նորատունկեան Ազգային Պատուիրակութեան տարւումն մը աշխատանքին համար անհրաժեշտ կը նկատէր «զէնք երկու միլիոն ֆրանք» (Յաւելում 135), բայց պատուիրակութեան ելմտական գործառնութիւններուն 8

Զանց առնելով Պոլսոյ մէջ կատարուած պարագայական մանր միջամտութիւններ եւ որբերու հաւաքման գծով ընծայուած աջակցութիւնները, Համազգային Խորհուրդի դիմումներուն որպէս պատասխան իտալացի Կարրոնի կը բաւականանար կարեկցական խօսքերով, ամերիկացի Պրիսթոլ կը դիմէր ձգձգումներու ծառայող յաւելեալ ապացոյցներ խնդրելու ռազմավարութեան, անգլիացի բարձր յանձնակատարը մանաւանդ Կիլիկիոյ պարագային կը գոհանար դիտել տալով թէ ան ֆրանսական ազդեցութեան գօտի ըլլալով ոչինչ կրնային ընել,⁸⁴ իսկ ֆրանսացի բարձր յանձնակատարը պարզապէս հայոց հանդէպ իր եւ իր երկրին համակրանքը յայտնելով, իր պարտականութիւնը կատարած կը նկատէր ըսելով թէ իրեն ներկայացուած խնդրանքները կը փոխանցէ Սուրիոյ մէջ գործող իր պաշտօնակցին, որուն իրաւասութեան տակ կ'իյնային ֆրանսական գրաւման շրջանները...:

Եւ բոլորն ալ, անշուշտ, կը հաւաստէին թէ դիմումները կարեւորութեամբ կը փոխանցէին իրենց երկիրներու պատկան մարմիններուն:

Կարելի չէ չնշել ֆրանսական ուժերու մասնակի միջամտութիւնները, որոնք մասնակի յաջողութիւններով կը կատարուէին Կիլիկիոյ մէջ, բայց վերջնական ելքը զինեալ առճակատումներու միշտ կ'ըլլար ի նպաստ թուրք կանտնաւոր եւ անկանոն ուժերուն շատ պարզ պատճառներով.- թրքական կանտնաւոր ուժերը ո'չ միայն չէին զինաթափուած զինադադարէն ետք, այլեւ ձեռք բերած էին եւ կը շարունակէին ձեռք բերել նոր գէնքեր ու զինամթերք, մինչ Դաշնակիցները հետեւողականօրէն հայոց կը զլանային վայրագ յարձակումներու դէմ դնելու եւ ինքնապաշտպանուելու համար հարկաւոր կենսական միջոցները եւ թրքական տեղական իշխանութիւնները մերթ Եւ մերթ խուզարկելով հայոց բնակարանները կը բռնագրաւէին գտնուած ամէն գէնք:

Պահ մը ծովու վրայ ելք ունեցող ընդարձակ Հայաստան մը ունենալու բաղձանքով եւ յոյսերով տոգորուն հոգեւոր պետերը Մարաշի աղէտէն ետք Այնթապի մէջ տեղի ունեցող արիւնալի դէպքերն ու կիլիկեան այլ քաղաքներու եւս սպառնացող վտանգները նկատի ունենալով, բոլորովին պատրաստաթափ ու ճարահատ՝ 22 Ապրիլ 1920-ին Նուպարի կը յայտնէին թէ Համազգային Խորհուրդը «Համաձայնական բարձր իշխանութիւններէն կը հայցէ երաշխատրել հայերու վերադարձը իրենց տարագրութեան կեդրոնները կամ անոնց տեղափոխումը ուրիշ աւելի ապահով վայրեր» (էջ 167, Ծանօթ. 341):

Իրադարձութիւնները, սակայն, տակաւին աւելի դժնդակ վիճակ մը պիտի վերապահէին անոնց: Ֆրանսա,- որուն Պոլսոյ Բարձր Յանձնակատար Բելլէի Համազգային Խորհուրդը յայտնած էր թէ հայեր կը փափաքէին որ Կիլիկիա մնայ ֆրանսական հակակշռի տակ (էջ 612),- երբ իր վերջնական հանգրուանին պիտի հասցնէր Թուրքիոյ հետ բանակցութիւնները՝ Կիլիկիան պարպելու դիտաւորութեամբ, երեք հոգեւոր պետերն իրենց ստորագրած 21 Հոկտեմբեր 1921 թուակիրով պիտի արձակէին «անձկութեան գերագոյն աղաղակ» մը, յետաձգելու Կիլիկիոյ պարպումը մինչեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին եւ Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ Ազգային Տան նշանակման որոշումը (էջ 612, Ծանօթ. 1061): Կարսի անկումէն եւ Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք Լոնտոնի մէջ 1921-ի Մարտին Խաղաղութեան

Նոյեմբեր 1924-ին վաւերացուած ընդհանուր հաշուեցոյցը 1921 Յուլիս 1-էն 1923 Փետրուարի վերջ, 20 ամսուան վրայ երկարող շրջանին, որպէս ընդհանուր մուտք ցոյց կու տար ընդամէնը 945,735.67 ֆրանք, որուն մէկ մասը ստիպողաբար յատկացուած էր աղիտեալ հայերու օգնութեան...:

⁸⁴ Դոկտ. Ազապի Նասիպեան իր «Բրիտանիա եւ Հայկական Հարցը 1915-1923» բազմաթիւ վաւերագրերէ քաղուած առարկայական վերլուծումներով հարուստ ուսումնասիրութեան մէջ (հրատարակութիւն Հ.Բ.Ը. Միութեան Վահրամ Ապտալեան Մշակութային Հիմնադրամի, Պէյրութ, 1994) «Պատրանքներ. Մերէն Լօզան» եւ «Հայասպաստ Մարդասէրներուն Յուսախաբութիւնը...» խորագրեալ երկու բաժիններու մէջ ներկայացուցած ըլլալով բրիտանական դիրքորոշումներն ու անոնց հետեւանքները, ներկայ աշխատութեան շատ էջեր կու գան հաստատելու պատմաբանին հաստատումներուն իրաւացիութիւնը:

Վեհաժողովի Գերագոյն Խորհուրդին մէջ արդէն մտայղացուած էր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ արեւմտահայոց համար Թուրքիայէն անկախ Ազգային Տուն մը հաստատելու գաղափարը, որուն վայրը եւ բնոյթը կը մնային անորոշ, բայց գաղափարն ի՛նք 1921-ի Սեպտեմբերին պիտի արժանանար հաւանութեանը Ժընեւ գումարուող Ազգերու Ընկերակցութեան Ընդհանուր Ժողովին:⁸⁵

Երբ ոչինչի կը ծառայէր յիշեալ «գերագոյն աղաղակը» եւ կը սկսէր Կիլիկիոյ պարպումը, նոյները, առանց Ազգային Տան յիշատակութիւնն ընելու, 16 Նոյեմբեր 1921-ին Ազգերու Ընկերակցութեան նախագահին կը դիմէին ընդհանուր խումբապի մատնուած հարիւր հազար դժբախտ քրիստոնեաներու փրկութեան համար հայցելով ազդու միջամտութիւն» (էջ 640, Ծանօթ. 1107):

Ասիկա չէր նշանակեր թողլով մը «սեպիական եւ թրքական իշխանութենէն անկախ» Ազգային Տան երազին, որ կը դառնար առանցքը հայկական պահանջներու, ըստ Համազգային Խորհուրդի 24 Օգոստոս 1922-ի նիստին (էջ 867), եւ որ կ'ըլլար առարկան հրատապ կոչի մը 12 Սեպտեմբեր 1922-ին՝ ուղղուած Ազգերու Ընկերակցութեան, որպէսզի հայութիւնը մէկտեղուի իր Ազգային Տան մէջ եւ ազգը փրկուի ամբողջական կորուստէ (էջ 874, Ծանօթ. 1431):

Մինչ այդ, 4 Մարտ 1922-ին Պապին ուղղուած հետաքրքրական յուշագրով մը, երեք հոգեւոր պետերը ներկայացուցած էին Հայկական Հարցին գլխաւոր հանգրուաններուն հոլովոյթն ու յայտարարած թէ իրենց համար այլեւս առաջնահերթ պահանջն է գոյատեւելու եւ ապագայի ապահովութեան իրաւունքին նկատառումը՝ հայերը հետացնելով թրքական լուծէն ու վտանգէն եւ զանոնք համախմբելով «կենսունակ հայկական հողամասի մը մէջ»։ Բայց կը թուի թէ կասկածելով իրենց բաղձանքին իրականանալիութեան, «հայկական հողամաս»ի խօսքն ընելով հանդերձ, յարմար դատած էին ատելի ճկուն բանաձեւումով մը նշել թէ ընդունելի պիտի ըլլար «Միջերկրականի ամերոն, կամ աշխարհի մէջ որեւէ ուրիշ տեղ ուր հնարատր ըլլայ, ստեղծել ՏՈՒՆ մը՝ մէկտեղելու Սուրիա, Միջագետք եւ ուրիշ ամէն տեղ ցրուածները», միայն թէ փրկուէր հայութեան աստանդական եւ ցանուցի մնացորդացը (Յաւելուած 179):

Դժուար չէ պատկերացնել թէ *աշխարհի մէջ որեւէ ուրիշ տեղ* արտայայտութիւնը ողբերգութեան մը գերագոյն սանդղակին ոտք դրածի ինչպիսի՜ տառապանքով ներմուծուած պիտի ըլլար յուշագրին մէջ:

Յունական ուժերու պարտութենէն եւ թուրքերու կողմէ բարբարոսաբար Զմիւռնիոյ հրկիզումէն ետք կը շեշտուէր կասկածը «սեպիական» ազգային տան մը իրագործելիութեան նկատմամբ։ Զաւէն Պատրիարք դիւանաթոռներուն մէջ պահպանուած վերջընթեր նամակին մէջ, 20 Նոյեմբեր 1922 թուակիր, Նորատունկեանի պիտի գրէր. «Աւելորդ է ըսել թէ ազգ. պատուիրակութեան մինչեւ հիմա պաշտպանած սա թէզը թէ՛ կարելի է արեւելեան սահմաններուն վրայ ազգ. տան մը կազմութիւնը, հիմա ո՛չ մէկ յաջողութիւն կրնայ ունենալ։ Թէ՛ թուրքերը դժուար պիտի զիջին եւ թէ՛ ռուսերը պիտի ընդդիմանան եթէ Հայաստանի չկցուի։ Մեր ժողովուրդն ալ չպիտի ուզէ հոն երթալ, աշխարհի այդ անկիւնը իր կեանքը վտանգելու։ Անկարելի չէ՛ նաեւ որ Ռուսիա կամ նոյնիսկ Հայաստանի կառավարութիւնը Մօսկուայի թելադրութեամբ ընդդիմանայ այս տեսակ ծրագրի մը եւ եթէ նոյնիսկ կցումն առաջարկուի, մերժէ Ալէքսանդրաբօլի դաշնագրին վրայ հիմնուելով։

Հետեւաբար, երբ կը կարծուի թէ այս Խորհրդաժողովը թերեւս պիտի կարգադրէ միանգամընդմիշտ արեւելքի հարցը ... կը կարծենք թէ Կիլիկիոյ վրայ պէտք է պնդել, որքան ալ փոքր ըլլայ տրուելիք հողամասը։ Հակառակ պարագային ... արեւելեան Թրակիոյ խնդիրը մէջտեղ դնել եւ զայն իբր չէզոք հողամաս մը յայտարարելով յատկացնել Թուրքիոյ քրիստոնեայ բնակչութեան» (Յաւելուած 217):

Եւ այսպէս արեւմտահայոց բաղձանքներուն եւ յոյսերուն վրայ կ'իջնէր անարդարութեան վարա-

⁸⁵ Տեսնել Համազգային Խորհուրդի 3 Մարտ 1922 թուակիրը ուղղուած՝ Ֆրանսայի վարչապետ Բուանքաբէի (Յաւելուած 178):

գոյրը, որ տապանաքարի մը ծանրութեամբ պիտի ճնշէր անոնց արդարութեան սպասող իրաւունքներուն վրայ Լոզանի Դաշնագրին կնքումով 24 Յուլիս 1923-ին:

Եզրափակելու Համար

Մոայլ գոյներ կը պարզէ վերի շարադրանքը: Իրականութեան տուրքն ու հարկադրանքն է այդ:

Իրենց բանիւ եւ գործով այս ժողովածուին մէջ տողանցող հոգեւոր պետերն ու վերոնշեալ ազգային կառոյցներուն մէջ տիրական ներկայութիւն ունեցած գործիչներու բացարձակ մեծամասնութիւնը, յարանաւանական, կուսակցական, գաղափարական, աշխարհահայեացքային թէ բազում այլ տարբերութիւններով եւ հակադրութիւններով հանդերձ, շարժած էր ազգասիրաբար եւ հայրենասիրաբար՝ մարդկօրէն կարելին նուիրաբերելով հայութեան եւ անոր դատին:

Եթէ հակառակ այդ բոլոր ճիգերուն անոնք իրենք զիրենք գտած էին կոտորած տաշտակի մը առջեւ, իրողութիւնը ոչինչով կը նսեմացնէ անոնց ճիգերը: Պարզապէս կ'ապացուցանէ՝ ոսոխին գերակշռութիւնը. հայոց խոստմնադրութիւն Մեծ Դաշնակիցներուն վարած քաղաքականութեան աղիտաբեր բնոյթը իրենց արեան գնով անոնց շահերուն նպաստած հայոց վիճակուած կացութեան համար. մասամբ նաեւ այն աննպաստօրէն վճռական դերը, որ ունեցած են այնպիսի ճակատագրորոշ իրադարձութիւններ, որոնք անպատեհ զուգադիպութիւններով բացասաբար ազդած էին հայոց բաղձանքները քննելու եւ որոշումներ արձակելու սահմանուած միջազգային ատեաններու նիստերուն:

Կարելի՞ էր եղածէն տարբեր դարձուածք մը ապահովել արեւմտահայոց դատին եւ բաղձանքներուն համար: Հարց մըն է այս, որ բնականաբար կրնայ ծագիլ ընթերցողին մտքին մէջ, երբ կը փակէ կողքը կսկիծներ պարունակող եւ առթող հատորին:

Կազմողը համոզուած է թէ ապագայի համար կրնան դասեր պարունակել ժողովածուին մէջ ներկայացուած նիւթերը, բայց յետադարձ վերլուծութեամբ մտամարզանք մը հեռու կը մնայ համոզկեր եւ վճռական պատասխան տալէ վերի հարցումին: Ինչպէս Պօղոս Նուպար դիտել տուած էր, դիւանագիտական եւ քաղաքական գետնի վրայ շարունակ փոփոխական է ամէն բան:

Իւրաքանչիւր իրադարձութիւն իր մէջ պարունակելով ազդուող կողմերուն թուաքանակով հակադեցութիւն յառաջացնելու, յաճախ նաեւ այդ իրադարձութիւններու յորձանապտոյտին մէջ նոր շահագրգիռ կողմեր ներգրաւելու կարողականութիւն, կողմերը կրնայ դնել բազմաթիւ անյայտներով դրութեան մը առջեւ, ուր յայտնին ա՛յն է, թէ իւրաքանչիւր կողմ, ամէն բանէ առաջ ու վեր, նկատի կ'առնէ իր շահերն ու իրեն համար նպաստաւոր լուծումներ: Եւ պահն այնպիսին էր, որ նժարի վրայ «նոր» Թուրքիան կը կշռէր բազմապատիկ ծանր իր անճիտած եւ հայրենակորոյս դարձուցած արեւմտահայերէն:

Ա՛յն Թուրքիան, որ, ինչպէս ատենագրութիւններն ու «Յաւելուած» բաժնի նիւթերը կ'ապացուցանեն, կը շարունակէր հայերը ենթարկել ցեղասպանութեան՝ իրաւազրկելով, ունեզրկելով եւ կենազրկելով զանոնք, հայաթափելով անոնց պապենական տարածքներն ու հայահոծ բնակավայրերը եւ կիրարկելով մշակութասպանութիւն մը՝ որպէսզի ջնջէ քաղաքակրթական այն բոլոր հետքերը, որոնք աշխարհի կը վկայէին ինքնութիւնն ու իրաւատիրութիւնը զանոնք կերտողներուն:

Վաչէ Ղազարեան

... Մեր բարեկամները յուսահատ ճիգ մը կ'ընեն Կիլիկիան փրկելու թուրքերէն, քանի որ յայտնապէս Գերագոյն Խորհուրդին ծրագիրն է այդ նահանգը նկատել Թրքական Կայսրութեան մէկ մասը, ֆրանսական հոգատարութեան ներքեւ: Ասիկա պարզապէս պիտի նշանակէ մշտատեւ կորուստը մեզի համար Հայաստանի այդ ամենակարեւոր մասին: ... Ափսոս որ Ամերիկա ի վիճակի չէր միջամտելու ի նպաստ Հայաստանի...:

*Փրոֆ. Արմենակ Տէր Յակոբեանը Պերթա Փափագեանին, 25 Փետրուար 1920
(ՊՏԴ, փուլի 10, Կ310)*

... Երբ հարցը կը վերաբերի դիւանագիտութեան ... ուղղութիւնը պէտք է անհրաժեշտաբար յարմարի իրադարձութիւններու եւ պարագաներու, որոնք շարունակ կը փոխուին...:

Պատուիրակութիւնը այնքա՛ն լաւ պահանջեց Ամբողջական Հայաստանն ու Ամերիկեան Հոգատարութիւնը, որ այս պահանջքը պատճառներէն մէկն էր թշնամանքին, զոր դիմագրաւեց ֆրանսական կառավարութենէն...:

Մենք իրօք պարտաւոր էինք մեր պահանջներն ու ըղձանքները պատշաճեցնել նոր պայմաններուն, զորս պիտի դիմագրաւէինք: Եւ ասիկա ճիշդ է ո՛չ միայն մեզի համար, որ չենք ներկայացներ իր կամքը պարտադրել կրցող Տէրութիւն մը, այլեւ նոյնինքն Մեծ Տէրութիւններուն համար, որոնք Զինադադարէն ի վեր հարկադրուած էին իրենց քաղաքականութիւնը փոխել մէկէ աւելի անգամ, իրենց պահանջներուն շուրջ բանակցիլ եւ զանոնք պատշաճեցնել իրադարձութիւններով ստեղծուած նոր պայմաններուն...: Դիւանագիտութեան բուն էութիւնն իսկ օգտուիլ է իրադարձութիւններէ՝ լաւագոյնս պաշտպանելու համար շահերը:

*Պօղոս Նուպարը իր քննադատներուն, 11 Յունիս 1920
(Յաւելուած 45)*

[Հայերը եւ Արեւելքի ուրիշ ճնշուած ժողովուրդներ] շատ տառապած են եւ դաշնակից պետութիւնները չգործադրեցին ազատութեան եւ ապահովութեան այն խոստումները, զորս ըրին անոնց...

*Լորտ Պրայսը Լուիճի Լուծաթթիի, 11 Յունուար 1922
(«Ապագայ» շաբաթաթերթ, 11 Մարտ 1923, 13)*

Դաշնակիցներու յաղթանակէն ետք մինչ անոնց թշնամի թուրքերը վայելեցին խաղաղութեան բարիքները, զինադադարին յաջորդող չորս տարիներէն իւրաքանչիւրը իրենց ճակատագիրը Համաձայնականներուն կապած հայոց բերաւ նոր տեղահանութիւններ, նոր թշուառութիւններ, նոր ահաբեկումներ եւ կոտորածներ, որոնք միասնաբար կը հաւասարին պատերազմի ընթացքին կրուած չարիքներուն:

*Համազգային Խորհուրդը Ազգերու Ընկերակցութեան, 12 Սեպտեմբեր 1922
(ՊՏԴ, փուլի 5, թղթապանակ 5-Խ, Խ619)*

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1919

Համազգային Խորհուրդ¹

Նիստ Ա.

10 Մարտ 1919

Բերայի Ազգ. Մատենադարանը

Ներկայք՝ Տ. Չաւէն Ս. Պատրիարք հայոց, Տ. Օգոստինոս Ս. Պատրիարքական Տեղապահ Կաթողիկէ հայոց, Վսեմ. Չենոբ Էֆ. Պէզնեան, Ազգապետ Բողոքական Հայոց

Տեարք Տոքթ. Գ. Դաւիթեան, Թովմաս Թովմանեան², Միքայէլ Նուրիհան, Տիգրան Չայեան, Հմայեակ Խոսրովեան, Մանուկ Մարիկեան, Հայկ Խօնասարեան, Պատ[ուելի] Յովսէփ Ճէճիզեան (բացակայ)

Ատենանը բացուեցաւ ժամը 3ին եւ տրուեցան հետեւեալ որոշումները.

1° Ներկայ ժողովին Համազգային Խորհուրդ (Conseil mixte Arméniens) անունը տալ:

2° Իր կազմութիւնը ծանուցանել Պոլսոյ եւրոպական քաղաքական ներկայացուցիչներուն:³

Ս. Պատրիարքը հետեւեալ խնդիրները ներկայացուց խորհրդին նկատառման:

Ա. Թուրք կառավարութեան կողմէ եւրոպական դաւիճներու ներկայացում յիշատակագրին մէջ⁴ հայոց դէմ կարգ մը գրապարտիչ ակնարկութիւններ կան, ասոնց մասին հերքմնագրի պէտքը:

¹ Դիւանաթուղթերուն մէջ կայ Թ686–687 համարակիր նախօրինակը այս ատենագրութեան: Հոն ատենագրողը հաւաքը խորագրած է Միջարանուանական Ժողով եւ գայն ջնջած է հիմնուելով նիստին՝ ինքզինք Համազգային Խորհուրդ կոչելու որոշումին վրայ:

Չաւէն Պատրիարք կը նշէ թէ իր առաջարկով երեք յարանուանութիւններէ ներկայացուցիչներ հաւաքուած եւ համաձայնած էին կազմել երեք հոգեւոր պետերէն եւ չորս առաքելական, երկու կաթողիկէ եւ երկու աւետարանական ներկայացուցիչներէ կազմուած համազգային մարմին մը՝ պաշտօն ունենալով «յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմանեան եւ Համաձայնական պետութեանց մօտ, ինչպէս նաեւ համազգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ...»: Ըստ նոյն յուշերուն, Համազգային Մարմնի առաջին նիստը տեղի ունեցած է 8 Մարտ 1918-ին (Չաւէն Արքեպս., 298–301): Ինչպէս այս վաւերացումները կը հետեւցուի, առաջին նիստը գումարուած է ո՛չ թէ 8, այլ՝ 10 Մարտ 1919-ին: Համազգային Խորհուրդը ըստ երեւոյթին երկրորդ՝ 17 Մարտի նիստին մէջ որոշուելով պաշտօնագիր մը յղել Պօղոս Նուպարի՝ որպէս Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ, իրաւամբ անհրաժեշտութիւնը զգացած է անոր պաշտօնապէս յայտնելու Խորհուրդին կազմութիւնը եւ առ այդ երեք հոգեւոր պետերը ստորագրած են 18 Մարտ 1919 թուակիր նամակ մը (տեսնել Յաւելուած 5):

² Ատենագրութիւններուն մէջ այս մականունը արձանագրուած է չորս տարբերակով՝ Թովմանեան եւ Թովման (հազուադէպօրէն), ապա նաեւ Թովմանեան եւ Թովմանեան: Միօրինակութեան համար որդեգրած ենք վերջին տարբերակը:

³ 17 Մարտ 1919 թուակիր պաշտօնագրով մը եւ թուարկելով վերը նշուած նոյն անունները, երեք հոգեւոր պետերը Պոլսոյ Բարձր Յանձնակատարներուն տեղեկացուած են կազմութիւնը Խառն կամ Միացեալ Ժողով (Conseil Mixte) անունով մարմնին, որուն նպատակն է «ներկայացնել հայ ազգը յաչա Համաձայնական իշխանութիւններուն» (ՊՏԳ, տուի 5, թղթապանակ Թ, Թ690, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁴ Ակնարկուածը Բ. Դրան կամ, ինչպէս յաջորդ նիստի ատենագրութեամբ նշուած է, վարչապետ Թեւֆիք փաշայի դաւիճին կողմէ 12 Փետրուար 1919-ին Պոլսոյ ամերիկեան, բրիտանական, ֆրանսական եւ իտալական բարձր յանձնակատարներուն ներկայացուած յուշագիրն է, որ կողքէ կողք 32 էջանի գրքոյկի մը ծաւալով հրատարակուած էր Պոլիս Զեյլիչ Եղբայրներու Տպարանէն (Memorandum of the Sublime Porte Communicated to the American, British, French and Italian High Commissioners on the 12th February 1919) [Բարձր Դրան Յուշագիրը՝ Հաղորդուած Ամերիկացի, Բրիտանացի, Ֆրանսացի եւ Իտալացի Բարձր Յանձնակատարներուն 12 Փետրուար 1919-ին]: Հոն յուշագրին հեղինակները երկարօրէն կը ծանրանան զանազան մարդահամարային տուեալներու վրայ, ապացուցանելով համար թէ հայեր Եւրոպայի կողմէ հայկական նկատուած նահանգներու եւ Կիլիկիոյ մէջ ոչ մէկ ժամանակ կազմած են մեծամասնութիւն իսլամ տարրի համեմատութեամբ: Ապա կոչ կ'ընեն կարգ մը եւրոպական կառավարութիւններու մասնակցութեամբ միջազգային յանձնաժողովի մը կազմութեան՝ քննելու թուրքերու եւ հայերու պատասխանատուութեան բաժինը Ա. Պատերազմի ընթացքին պատահած «տխուր դէպքերու» վերաբերեալ, բառացիօրէն ըսելով թէ հայկական հրոսակախումբեր կոտորած են աւելի քան մէկ միլիոն մահմետականներ նախքան տեղահանման

Բ. Ոչ իսլամներու⁵ զինուորագրության եւ մուաֆիյէթը ասքէրիյէի⁶ խնդիրները:

Գ. Ընդհանուր հանգանակության խնդիրը, նկատելով որ պոլսահայը ներկայ ահաւոր կարօտության պէտք եղած կարեւորութեամբ իր օժանդակութիւնը չէ բերած:

Դ. Պատերազմի եւ տեղահանության հետեւանքով հայոց կրած վնասներու հատուցման խնդիրը:

Ե. Ոճրագործներու դատաւարության ազգովին մասնակցելու խնդիրը:

Զ. Ազգային եւ անհատական գրաւեալ շարժական եւ անշարժ հարստութեանց վերստացման մասին անձնական հետապնդութեանց խնդիրը:

Խորհուրդը առաջին խնդրոյն համար միաձայնութեամբ ընդունեց յիշատակագրին հայոց վերաբերեալ մասին պատշաճ պատասխանը տալ, ու այս պատասխանին խմբագրութիւնը յանձնուեցաւ տեարց Հմ. Խոսրովեանի, Մարիկեանի եւ Խօճասարեանի:

Խորհուրդը երկրորդ խնդրով զբաղելու առթիւ տեղեկանալով որ այս կարգի հանրային բնոյթ ունեցող խնդիրներով զբաղելու պաշտօնով հայ, յոյն եւ հրեայ ներկայացուցիչներէ կազմուած խառն յանձնաժողով մը գոյութիւն ունի, խորհուրդը հաստատեց նոյն յանձնաժողովի անդամ նշանակուած Տիար Խոսրովեանի եւ Տորթ. Թորգոմեանի պաշտօնը, ասոնց վրայ հարկ դատեց աւելցնել նաեւ Տիար Մարիկեանը, եւ յանձնելով սոյն խառն յանձնաժողովին զինուորագրուած[ներու] եւ մուաֆիյէթը ասքէրիյէի տուրքերու խնդրոյն նկատառումը, որոշեց ծանուցանել սոյն ընտրութիւնը Յունաց Պատրիարքարանին եւ հրէից խախամարանին:

Խորհուրդը ընդունելով ընդհանուր հանգանակության պէտքը, որոշեց այս աշխատութիւնը յանձնել Ազգ. Խնամատարութեան, եւ այս առթիւ հարկ տեսաւ արգիլել առանց պատրիարքարաններու գիտութեան եւ հաւանության մասնաւորներու եւ զանազան միութիւններու կողմէ տրուած ներկայացումներ, վիճակահանութիւններ, ինչպէս նաեւ կատարուած զանազան կարգի նուիրահաւաքութիւններ:

Խորհուրդը նկատի առնելով պատերազմի եւ տեղահանության հետեւանքով հայոց կրած վնասներու հատուցման խնդիրը, որոշեց այս խնդրոյն ուսումնասիրութիւնը յանձնել Տեարց Խոսրովեանի եւ Մարիկեանի, գտնելու համար եղանակ մը, որով կարելի ըլլայ ճշդել ազգային եւ անհատական վնասներու քանակը:

Խորհուրդը նկատելով որ ոճրագործներու դատաւարութեան առթիւ հայ ազգը թուրք կառավարութեան արդարա[դա]տութեան վրայ չի կրնար վստահութիւն ունենալ, հետեւաբար չպիտի ուզէ մասնակցիլ այդ դատաւարութեան, որոշեց ըստ այսմ հրահանգ տալ գաւառ[ական] առաջնորդութեանց եւ թելադրել որ նոյնիսկ հնար եղած չափով անհատներն եւս ձեռնպահ մնան:

Խորհուրդը անցաւ ազգային եւ անհատական գրաւեալ շարժական ու անշարժ հարստութեանց խնդրոյն, եւ հարկ դատեց [պարտականութիւն] յանձնել Տեարց Խոսրովեանի եւ Մարիկեանի խնդիրը մանրամասնութեամբ ուսումնասիրելու եւ ճշդելու իրաւագիտական կէտերը եւ արդիւնքը ներկայացնելու առաջիկայ ժողովին:

Ս. Պատրիարքը տեղեկութիւն տուաւ թէ ֆրանս. ժանտարմըրիի պետին օգնականը՝ Պ. Մեքքալերի, իրեն հետ բանակցած է հայերէն ոստիկան զինուորներ առնուելու համար եւ թէ տակաւին պայմաններու մասին վերջնական պատասխան մը չէ ստացած: Խորհուրդը խնդրեց Տեղապահ սրբազանէն, որ հաճի միջամտել այս խնդրոյն եւ արդիւնքը բերել խորհրդին:

Խորհուրդը նկատելով որ ասկէ առաջ Փրանքօ-Հայ Զոմիթէին առաջարկութեամբ մասնախումբ մը կազմուած եւ երկու Պատրիարքարաններէ եւ Ազգապետարանէ առանձին առանձին ներկայացուցիչներ ցոյց տրուած էին, եւ նկատելով որ վերջերս Փրանս. Բարձր. Զոմիսէրութենէն յատուկ գրով մը նոյն ներկայացուցիչներուն պաշտօնապէս հաստատութիւնը խնդրուած էր, որոշեց ներկայացուած անդամները իբր իր կողմէ:

միջոցառումներուն դիմուիլն ու յատկապէս Յարին բանակներուն կողմէ արեւելեան նահանգներուն նուաճումը: Յուշագիրը անիրագործելի կը հռչակէ Կովկասէն Կիլիկիա Մեծն Հայաստանի ստեղծումը, նշելով թէ աւելի քան հինգ միլիոն իսլամներու կառավարումը կարելի չէ յանձնել քանի մը հարիւր հազար հայերու եւ այդպիսով դէմ ելլելով նախագահ Ուիլսոնի հրապարակած սկզբունքներուն: Յուշագիրը կ'առաջարկէր պահպանել Օսմանեան տիրապետութիւնը տուեալ նահանգներուն վրայ՝ պարզապէս երաշխաւորելով փոքրամասնութիւններու իրաւունքներն ու ազատ զարգացումը, եւլն.:

⁵ Սկզբնապէս արձանագրուած՝ հայոց եւ յունաց:

⁶ Չինուորական ծառայութենէ գերծ կացուցման:

ընտրուած եւ հաստատուած ցոյց տալ եւ պաշտօնապէս զեկուցանել:

Խորհուրդը նոյնպէս նկատողութեան առաւ⁷ *հուրուրդը այլիւ նիզամնամեսի*⁸ եւ կալուածական առուծախի *իրնուխասպէրներու*⁹ խնդիրները, եւ որոշեց յանձնել խառն յանձնաժողովին, որ այս մասին պէտք եղած միջոցը խորհի, ու խնդրեց Տեարք Խոսրովեան եւ Մարիկեանէ, որ այս խնդիրն ալ նոյն յանձնաժողովին մէջ նկատի առնուի:

Ս. Պատրիարքը ժողովին կարծիքը ուզեց իմանալ թէ երկու Պատրիարքարաններու եւ Ազգապետարանի յարաբերութիւնները ի՞նչ պիտի ըլլան թուրք կառավարութեան հետ, եւ բացատրեց այս առթիւ իր հետեւած քաղաքականութիւնը, թէ միշտ վերապահ գտնուիլ հարկ է յարաբերութեան մէջ եւ ցոյց չտալ թէ մենք հաշտ ենք թուրք կառավարութեան հետեւած քաղաքականութեան: Խորհուրդը համամիտ գտնուեցաւ Ս. Պատրիարքին այս տեսութեան, շարունակելով սակայն հարկ եղած զեկուցումները ընել կառավարութեան՝ օրուան անհրաժեշտ նկատուած խնդրոց մասին:

Ժողովը որոշեց ամէն Երկուշաբթի օր միջօրէին յետոյ ժամը 4ին նիստ ունենալ Բերայի Ազգ. Մատենա-դարանին սրահը:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը 6ին:¹⁰

⁷ Սեւագիր տարբերակին մէջ՝ Ս. Պատրիարքը նոյնպէս խորհուրդին նկատառման յանձնեց:

⁸ Ընտանեկան իրաւունքներու օրէնքի:

⁹ Վկայականներու:

¹⁰ Այս առաջին նիստէն երկու օր ետք, 12 Մարտ 1919-ին, Ազգապետ Պէգնեան Չաւէն Պատրիարքի ուղղուած նամակով կը նշէր.

«Ձեր Բարձր Սրբազնութեան նախագահութեան տակ անցեալ Երկուշաբթի օր տեղի ունեցած Համագգային Վարչ. Ժողովի անդրանիկ նիստին յաջող սկզբնաւորութեան մասին գոհունակութիւնս եւ խնդակցութիւնս կը փութամ յայտնել ներկայիս: Քաղցր է ինծի յուսալ թէ այս ուղղութեամբ մեր գործակցական ջանքերը աւելի արդիւնաւոր պիտի ըլլան յօգուտ ազգային խնդիրներու:

Նկատելով որ անձամբ յաճախակի տեսակցութեան համար դիւրութիւն ու ժամանակ կը պակսին՝ այս առթիւ յառաջիկայ նիստէն առաջ հետեւեալ երկու կէտերու մասին պիտի փափաքէի Ձերդ Ամենապատուութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել: Նախ՝ Որբախնամի եւ Տարագրելոցի գործեր. անոնց ընդհանուր վիճակը եւ ցարդ եւ ասկէ ետքը, հաշիւներ եւ ընդհանուր հաշուետւութիւն, եւայլն: «Երկրորդ՝ մեր յարաբերութիւնը Փարիզի Համագգային Խորհուրդին [Ազգային Համագումարին- Վ.Ղ.] հետ՝ ի՞նչ եղած է ցարդ, ի՞նչ է ներկայիս եւ պիտի ըլլայ ապագային: Կը յուսամ թէ այս խնդիրները արդէն իսկ դրուած պիտի ըլլան օրակարգին մէջ ու անոնց մասին պէտք եղած տեղեկութիւններն ու լուսաբանութիւնները պիտի տրուին յառաջիկայ նիստին մէջ:

Հաճեցէք, Ամենապատիւ Սրբազան Հայր, ընդունիլ անկեղծ յարգանքներուս հաւաստիքը» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ Թ, Թ-691, *հայերէն ձեռագիր*):

Հակառակ յաջորդ նիստի օրակարգէն, զեթ արձանագրութիւններէն դատելով, Ազգապետին նշած կէտերը բացակայելուն, կը թուի թէ Չաւէն Պատրիարք խնամատարական մարզի մէջ հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքներուն աւելի լայն տեղ յատկացնելու ուղղութեամբ քայլեր առած է, ինչպէս կ'ենթադրենք Հայ Տարագրելոց Կեդրոնական Յանձնաժողովի նամակադրոյթով եւ Ազգային Խնամատարութեան Վարչական Ժողովի ատենապետ Գ. Ասատուրեանի եւ ատենադպիր Մ. Եազընեանի ստորագրութեամբ Համագգային Խորհուրդի նախագահ Չաւէն Արքեպիսկոպոսի ուղղուած 8 Ապրիլ 1919 թուակիր նամակէն, ուր կ'ըսուի.

«Ազգ. Խնամատարութեան Վարչական Ժողովս վերջին նիստին մէջ որոշած ըլլալով իր գաւառային կազմակերպութեան գործին մէջ օգտուիլ մեր ազգային երեք յարանուանութեանց պաշտօնական ներկայացուցիչներէն, ներկայիս կը խնդրենք Ձեր նախագահութեանը տակ կազմուած Համագգային Խորհուրդին հաղորդել մեր այս դիտաւորութիւնը, որպէսզի անոնք ալ հաճին մեզ իմացնել անունները այն պաշտօնէից, որոնք Կաթողիկէ Հայոց Պատրիարքարանի եւ Հաւ. Աւետարանական հասարակութեան Ազգապետարանին կողմէ գաւառները դրկուած են եւ կամ յետ այսու պիտի դրկուին իբրեւ Առաջնորդ եւ կամ իբրեւ ներկայացուցիչ» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ Թ, Թ-700, *հայերէն ձեռագիր*):

ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ¹¹

15 ՄԱՐՏ 1919

ԺԱՄԱՆԱԿ

Չորս տարուան դադարէ յետոյ, Ազգ. Ժողովի սրահը բացուած էր երէկ երեսփոխաններու առջեւ, որոնք զգաժուած սրտով կը մտնէին ժողովատեղին, թափուր գտնելով այն պթոռները, որոնք չորս տարի առաջ գրաւուած էին իրենց նահատակուած ընկերներէն: Ժամը 10ին Ս[րբազան] Պատրիարքը ժողովատեղի գալով անցեալ 4 տարուան տաժանելի շրջանին մէջ ազգին ենթարկուած աղէտներուն հակիրճ նկարագրութիւնը ընելէ յետոյ, բացատրեց թէ զոհ գացած են զլիաւորաբար մտաւորականներ, որոնց կարելոր մէկ մասը պթոռ ունէր երեսփոխանութեան մէջ ու յուզուած բառերով թուելով հանգուցեալ երեսփոխաններու անունները – զոր հրատարակած ենք ասկէ առաջ¹² – հանգիստ մաղթեց անոնց հոգւոյն եւ բոլոր ժողովականք յոռնկայս ձայնակցեցան կարդացուած հոգեհանգստեան աղօթքին:

Ապա Ն[որին] Սրբազնութիւնը յիշատակելով Վարչութեան¹³ հրաժարականը, բացատրեց թէ ազգին ճակատագրով զբաղուած ատեն մեր առօրեայ ներքին գործերու համար սահմանադրական վաղեմի կարգերով ընտրութիւն կատարել յարմար չի նկատեր, քանի որ Սահմանադրութիւնը եթէ նոյնիսկ գործադրութեան դրուի ապագային, անբաւական պիտի ըլլայ ազգին պէտքերուն: Քանի որ ամէն ազգ իր ճակատագիրը ինք պիտի վարէ (սկզբունք մը, զոր Օսմ. կառավարութիւնը ինքն ալ ընդունեց) եւ այս հիման վրայ այս շաբթու իսկ հրեայ հասարակութիւնը իր ներքին օրէնքը հիմնովին փոխելու պէտք տեսաւ, հայ ազգն ալ իր Սահմանադրութիւնը փոխելու պէտք պիտի ունենայ. պարագայ մը, որուն շատոնց պէտք տեսնուած, բայց միշտ

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ

Չաւեն Պատրիարք Պոլիս գտնուող երեսփոխանները խորհրդակցութեան հրաւիրած էր երէկ, ժամը 9:45ին Ղալաթիոյ խորհրդարանը:

Ժամը 9ին արդէն երեսփոխանները մէկմէկ կը մտնեն: Կը նախագահէ Չաւեն Պատրիարքը: Ծնշիչ տպաւորութիւն մը կ'ընէ մանաւանդ Խորհրդարանին ձախակողմի դատարկութիւնը:

Կեդրոնի խմբակցութենէն կը պակսին միայն մէկ երկու դէմքեր. Հնչակեանները՝ որ միշտ աջակողմ էին, դարձեալ հոն են մէկ երկու հոգի. Հնչակեաններէն կը պակսին նահատակուած Համբարձում Պոյաճեան, Ներսէս Չաքարեան, Ծանկիւլեան եւ Արծրունի:

Ազատական կուսակցութենէն եւ անկախներէն ալ կը պակսին, բայց մանաւանդ Դաշնակցական երեսփոխաններն են որ տուած են մեծագոյն թուով զոհերը: Իրենցմէ միայն կը մնայ Ս. Սրենց:

Ամբողջ ժողովը լուռ տխրութեամբ մը համակուած է. չկայ նախկին կեանքը: Ունկնդիրներու բաժնին մէջ միայն կան մամուլի ներկայացուցիչները: Միայն մէկ ունկնդիր կայ՝ Փրոֆ. Յովհաննէս Յակոբեան, որ սխալմամբ տեղաւորուած է սրահին ժողովականներու յատուկ բաժնին մէջ:

Ընդհանուր լուռութեան մէջ խօսք կ'առնէ Պատրիարքը եւ պարզելով այն վիճակը՝ ուրկից կ'անցնինք, արտակարգ ժամանակի իբրեւ արտակարգ միջոց կ'առաջարկէ որ ինք ընտրէ Կրօնական եւ Քաղաքական վարչութիւններու պետերը եւ ասոնք ալ իրենց կարգին ընտրեն իրենց գործակիցները:

¹¹ Առաջին Աշխարհամարտի աւարտէն ետք Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի (կամ՝ կրճատ՝ Ազգային Ժողովի) այս անդրանիկ նիստին ատենագրութեան բնագիրը կը բացակայի դիւանաթուղթերէն: Կը ներկայացնենք զայն այնպէս՝ ինչպէս «Ժամանակ» (3470) եւ «Ճակատամարտ» (106/1927) իրենց 16 Մարտ 1919-ի համարներով ներկայացուցած են հանրութեան: «Ժամանակ» հաղորդումը խորագրած էր «Ազգ. Երեսփոխաններու Երէկուան Գումարումը», մինչ «Ճակատամարտ» իր հրապարակումը անուանած էր «Ազգ. Երեսփ. Ժողովը Վերաբացում»:

¹² Նահատակ երեսփոխաններու ցանկին համար տեսնել Յաւելուած 1:

¹³ Ազգային Ժողովի նիստերու ընթացքին երբ յղում կատարուած է *Վարչութեան*, ընդհանրապէս նկատի առնուած է Քաղաքական Ժողովը, թէւ, ըստ կանոնադրութեան, Վարչութեան բաղկացուցիչ մաս էր նաեւ Կրօնական Ժողովը: Երկու ժողովներուն համատեղ նիստերուն պաշտօնապէս յղում կը կատարուէր որպէս Խառն Ժողով: Այս երկու ժողովները միասնաբար կը կազմէին Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը:

զգուշություն եղած էր արդեն գտնուածն ալ չկորսնցնելու նախատեսութեամբ:

Հետեւաբար, ըսաւ թէ քանի որ մօտաւոր ապագայի մէջ արդեն հիմնական փոփոխութիւններ պիտի ըլլան մեր կարգերուն մէջ, մինչեւ այն ատեն պէտք է ազգային իշխանութիւն մը գտնուի, համերաշխ եւ իրենց աշխատութիւնը երաշխաւորուած տարրերէ ու այս նպատակին հասնելու համար առաջարկեց Կրօնական եւ Քաղաքական ժողովներու համար երկու ատենապետներ նշանակել, որոնք իրենց ընկերակիցները անուանեն եւ սկսին աշխատութեան:

Այս առաջարկէն յետոյ Տքթ. Թորգոմեան վերջին աղիտայի շրջաններու մէջ Ս. Պատրիարքին անձնուէր աշխատութեան, կարօտեալները սփոփելու եւ ազգին բողոքը ու զանգատը քաղաքակիրթ աշխարհի հասցնելու համար ցոյց տուած կողովը ու ջանքը դրուատելով, առաջարկեց շնորհակալութիւն յայտնել եւ ժողովը յոռնկայս ձայնակցեցաւ այս առաջարկին:

Ս. Պատրիարքին առաջարկին շուրջ զանազան կարծիքներ յայտնուեցան: Միմքէշեան Էֆ[ենտի] առաջարկեց սահմանադրական կարգը անփոփոխ պահել եւ Տքթ. Թերզեան առաջարկեց անմիջապէս Վարչութիւնը քուէով ընտրել: Իսկ Գարաեան, Տ. Մովսէսեան, Էսմէրեան, Պահիրի, Վ. Սուրենեան եւ Լ. Տնտեսեան Էֆ.ները ռեւէ անտեղութիւն չգտան այս բացառիկ պարագաներու մէջ այսպիսի կարգադրութիւն մը ընելու, միայն Տ. Մովսէսեան Էֆ. առաջարկեց գոնէ ատենապետները քուէով ընտրել:

Ս. Պատրիարքը պատասխանեց որ եթէ իր անձին վրայ վստահութիւն ունի ժողովը, պէտք է թողու որ ինք նշանակէ զանոնք: Ժողովականք պատասխանեցին թէ կ'ընդունին այդ առաջարկը, պայմանաւ որ Ազգ. Ժողովը իր վերահսկող իրաւունքը պահէ, իսկ Ա. Հալաճեան Էֆ. ըսաւ թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը գոյութենէ դադրած համարուելով, այս մարմինը առառաւելն բարձրագոյն խորհրդակցական մարմնոյ հանգամանքը պահէ: Այս առաջարկը երկրորդող չունենալով, Ա. Ալպօյաճեան Էֆ. յիշեցուց թէ Խրիմեան Ս.ի¹⁴ Պատրիարքութեան օրով Ազգ. Ժողո-

Սկզբունքի շուրջ կատարուած բաւական տաք վիճաբանութենէ մը վերջ՝ որու մասնակցեցան Պ.Պ. Միմքէշեան, Տնտեսեան, Տէր Մովսէսեան եւ Ալպօյաճեան աջակողմէն, իսկ ձախակողմէն Պ.Պ. Թորգոմեան, Գարաեան եւ Հալաճեան, ժողովը իր ազգային ներկայացուցիչի իրաւունքը կը հաստատէ, ինքզինք հռչակելով... Ազգ. Ժողով:

Երիցագոյն Պ. Գարաեանի ատենապետութեամբ եւ կրտսերագոյն Պ. Կոպեմնիկ Խաչատուրեանի ատենադպրութեամբ... Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովը վերաբացուեցաւ եւ միաձայնութեամբ ընդունեց Պատրիարքին առաջարկը:

Պատրիարքը յայտնեց իր ընտրած վարչապետները՝ Տոքթ. Դաւիթեան եւ Մանկունի Եպ.: ...Ու Երեսփոխանական Ժողովը միաձայնութեամբ իր հաւանութիւնը յայտնեց:

¹⁴ Սկրիպի Խրիմեան (1820–1907),- որ ծանօթ է որպէս Հայոց Հայրիկ, 1892-ին պիտի ընտրուէր Ամենայն Հայոց Հայրապետ եւ Ս. Էջմիածնի Աթոռը բարձրանար 1893-ին,- համազգային հռչակ ձեռք բերած էր Հայկական Հարցը ներկայացնելու նպատակով 1878-ի Պերլինի Վեհաժողովին ներկայացող հայկական պատուիրակութիւնը գլխաւորելէ ետք իր «երկաթէ շերեփ»ի դատով, որ կը յորդորէր աղերսանքներու անգոր լեզուին փոխարէն ուժը դարձնել յենարան ազգային իրաւունքներու տիրացման եւ պաշտպանութեան: Խրիմեան Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը վարէր է 1869–73 տարիներուն: Պատրիարքութենէ հրաժարելէ ետք, անցեր է Վան, ուր ծաւալեր է կրթական-յուսաւորական բեղուն գործունէութիւն: Իր ոգեշունչ ճառերով, գրական գործերով եւ խիզախ դիրքորոշումներով կը նկատուի

վը անհրաժեշտ պարագայի առջև իր նախագահին կողմէ ներկայացուած Վարչութիւնը ընդունած է եւ Ներսէս [Վարժապետեան] Պատրիարքի¹⁵ օրով երկու տարուան տւեռդութեամբ խորհրդականներու դրութիւնը ընդունուած է, հետեւաբար աւելցուց թէ Ս. Պատրիարքի առաջարկին գործադրութեան մէջ ոեւէ անտեղութիւն չկայ: Ուրիշ կարծիքներ ալ յայտնուելէ յետոյ Ս. Պատրիարքի առաջարկին մասին որոշում տալու համար հարկ դատուեցաւ օրինական նիստ կազմել եւ իբրեւ երիցագոյն Ս. Գարաեան էֆ. առժամեայ ատենապետ ու [իբրեւ կրտսերագոյն] Կ. Խաչատուրեան էֆ. առժամեայ ատենադպիր նշանակուելով, ատենը բացուեցաւ ի ներկայութեան 52 անդամներու, որոնք մեծամասնութիւն կը ներկայացնէին:

Նախորդ Քաղ. եւ Կրօն. ժողովներու հրաժարականները կարդացուելէ յետոյ, Գարաեան էֆ. ժողովին ներկայացուց Ս. Պատրիարքի առաջարկը, ու այդ մասին եղած միւս առաջարկութիւնները, ատենապետները ժողովէն ընտրելու կամ պատրիարքին կողմէ ընտրուած ատենապետները ժողովէն վաւերացուելու համար:

Խօճասարեան էֆ.ի առաջարկով պահ մը դադար տրուեցաւ խորհրդակցութեան: Ատենը վերստին բացուեցաւ եւ Ս. Պատրիարքը յայտարարեց որ ինք պատրաստ է երկու ժողովներու ատենապետները ենթարկել Ազգ. ժողովի հաւանութեան եւ Կրօնական ժողովի համար

սերմնացաններէն մին հայ ազատագրական շարժման գաղափարախօսութեան վերյառնումին, 19-րդ դարու վերջին քառորդին:

Ազգային Ընդհանուր Ժողովի 23 Յունուար 1870-ի (հ.տ.) նիստի ընթացքին Խրիմեան Պատրիարք ատենի բացումէն առաջ իր դժգոհութիւնը կը յայտնէ թէ զինք «նաւապետ» ընտրած են «ազգային պեկոծեալ ծովուն», բայց մինակ ձգած են երեք ամիսէ ի վեր առանց Քաղաքական Ժողովը ընտրելու, եւ զգացնելով թէ թէւ կրնայ ազատօրէն գործել եւ քաղաքական գործերու մէջ մտնել, կը նախընտրէ երեսփոխաններուն հետ խորհրդակցութեամբ ատենի «անստոյգ վիճակին դարման» գտնել: Կարծիքներու փոխանակումներէ ետք, երբ յայտնի կը դառնայ թէ սահմանադրական տրամադրութիւններուն համաձայն կարելի պիտի չըլլայ լուծում ապահովել, ժողովը իր մայր դիւանի ատենապետին առաջարկն ընդունելով կ'որոշէ «իր ընտրողական իրաւունքն ամենայն վստահութեամբ յանձնել Ս. Պատրիարքին...» (ատենագրութիւն ԼԴ, նիստի, էջ 429 եւ 432):

¹⁵ Ներսէս Արքեպիսկոպոս Վարժապետեան (1837–1884) Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք ընտրուած էր 1874-ին եւ 1877–78 թուականներու ռուս-թրքական վերահաս պատերազմը յարմար առիթ նկատած էր եւրոպական մեծ տէրութիւններու մօտ արծարծելու Հայկական Հարցը՝ բարենորոգումներ ապահովելու յոյսով, եւ առ այդ Պերլին ուղարկած էր Խրիմեան Հայրիկի գլխաւորած պատուիրակութիւնը, որուն մէջ թարգմանի եւ քարտուղարի դեր վստահուած էր Մինաս Չերազի: Գնահատելով Պատրիարքին հայրենասիրական ոգին եւ կատարած ազգանպաստ գործունէութիւնը, ազգը իր մահէն քիչ առաջ, 1884-ին, զինք ընտրած է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, բայց Վարժապետեան իր առողջական վիճակը նկատի ունենալով չէ յօժարած ընդունիլ այդ պարտականութիւնը:

1880-ի Սեպտեմբերին Ազգային Ժողովը կ'որոշէ «Օրէնք Վարչական Կազմակերպութեան» անուան տակ Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներու փոխարէն Ներսէս Պատրիարքը լիազօրել, որ ինք անուանէ եւ ժողովը վաւերացնէ վեց առանձին խորհրդականներ համապատասխանաբար կրօնական, յարաբերական, ներքին, դատական, կրթական եւ տնտեսական գործերու համար: Ժողովը Վարչութեան ընտրութեան համար Սահմանադրութեամբ նախատեսուած եղանակին կը վերադառնայ 1882-ի Հոկտեմբերին (Ալպոյանեան, *Սահմանադրութիւն*, 487–488):

ներկայացուց Տ. Վահրամ Մանկունի Ս[րբա-
զան]ը, իսկ Զադ. Ժողովի համար Տր. Դաւիթ-
եան էֆ.ն: Այս ընտրութիւնը միաձայնութեամբ
էւ ծափահարութեամբ ընդունուելով որոշուե-
ցաւ որ ատենապետները կազմեն իրենց Ժողով-
ները:

Ապա Խօճասարեան էֆ. առաջարկեց
յառաջիկայ Ուրբաթ վերստին նիստ գումարել եւ
հանդիսաւոր յարգանքի արտայայտութիւն մը
ընել հանգուցեալ երեսփոխաններու յիշատակին
համար: Հարցուցաւ թէ բոլոր եկեղեցիներու մէջ
այդ առթիւ հոգեհանգիստ կատարել յարմար
չ'ըլլա՞ր: Ե. Գարակէօզեան էֆ. դիտել տուաւ թէ
արդէն հայ նահատակաց համար ամէն եկե-
ղեցւոյ մէջ հոգեհանգիստներ տեղի ունեցան:
Ազգ. Ժողովը այս անգամ իր պարտակա-
նութիւնն է որ պիտի կատարէ իր հանգուցեալ
անդամներուն համար եւ որոշուեցաւ յաջորդ
Ուրբաթ գումարել այս նիստը, որուն պիտի
հրաւիրուին նաեւ Ս. Սրենց էֆ.ի առաջարկին
համաձայն Հայ Բողոքական եւ Հայ Հռոմէական
Ընդհ. Ժողովի անդամները:

Երէկ թէւ առաջարկուեցաւ Երեւանի Հան-
րապետութեան ընդհանուր Ժողովին շնորհա-
ւորութեան հեռագիր ուղղել, բայց այդ հեռագիրը
ինչպէս նաեւ Փարիզի պատուիրակութեան
Ժողովին ջանքերուն համար շնորհակալութեան
հեռագիրը պիտի պատրաստուի այդ նիստին
մէջ: Կէսօրին վերջացաւ նիստը եւ խորհրդա-
կցութիւնները տեղի ունեցան կանոնաւոր կեր-
պով:

* * *

Տր. Թէրզեանի պահանջման պատաս-
խանելով Տր. Դաւիթեան ըսաւ որ նախորդ
Վարչութեան համարատուութիւնը, որ ստուար
էւ կարեւոր աշխատութիւն մը պիտի ըլլայ Ժա-
մանակակից պատմութեան տեսակէտով, պիտի
պատրաստուի եւ ներկայացուի Ժողովին:¹⁶

Մէկ քանի երեսփոխաններ առաջարկեցին որ
Երեսփ. Ժողովը նահատակուած ընկերներու հա-
մար սուգի արտայայտութեան մասնաւոր նիստ մը
յատկացնէ եւ նոյն առթիւ շնորհաւորական ուղերձ
մը դրկուի Հայկական Հանրապետութեան եւ
շնորհակալութեան զգացումներ հաղորդուին Պ.
Պօղոս Նուպարի:

Միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ Պ.Պ. Ս.
Սրենցէ եւ Հրանդ Անդրէասեանէ եկած հետեւեալ
առաջարկը.-

«Կ'առաջարկենք որ [գումարուի] Համազգային
Ժողով մը, ուր ներկայ ըլլան Ազգային երեք
հատուածներու Երեսփ. Ժողովները, հանդիսաւոր
նիստի մը մէջ կատարեն ազգ. սուգի, խնդակցու-
թեան եւ շնորհակալութեան արտայայտութիւնը»:

¹⁶ Հարկ է արձանագրել թէ այդպիսի համարատուութիւն մը չի գտնուիր խնդրոյ առարկայ դիւանաթուղթերուն մէջ:

Համազգային Խորհուրդ

Նիստ Բ.

17 Մարտ 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահը

Ներկայք՝ Տ. Չաւէն Ս. Պատրիարք հայոց, Տ. Օգոստինոս Ս. Պատր. Տեղապահ Կաթողիկէ հայոց, Վսեմ. Չենոր Էֆ. Պէզնեան, Ազգապետ Բողոքական հայոց

Տեարք, Տոքթ. Գ. Դաւիթեան, Հմայեակ Խոսրովեան, Հայկ Խօճասարեան, Տիգրան Չայեան, Թովմաս Թումաճանեան¹⁷, Միքայէլ Նուրիճեան, Մանուկ Մարիկեան (բացակայ), Պատ. Յովսէփ Ճէճիգեան (բացակայ)

Ատենանք բացուեցաւ ժամը 4¼ին, եւ խորհուրդը զբաղեցաւ հետեւեալ խնդիրներով:

Նիստին ներկայացան Տեարք փաստաբան Գրիգոր Սինապեան եւ Պօղոս Մըսրըլը, որոնք յայտարարեցին թէ իրենց պատրիարքարանի վարչական ժողովէն պատուիրակ նշանակուած են Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան եւ եկած են հրաժեշտ առնելու: Տեար Հմայեակ Խոսրովեան պարզելով թէ խորհուրդին համագործակցութեան ոգիին հակառակ պիտի ըլլային այս եղանակ անջատ ընտրութիւնները, առաջարկեց որպէսզի Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի կողմէ ընտրուած պատուիրակները, որոնց պաշտօնը համազգային հանգամանք մ'ունի արդէն, նկատուին իբր այս խորհուրդէն նշանակուած ներկայացուցիչներ:

Տեարք Սինապեան եւ Մըսրըլը ուրախութեամբ ու շնորհակալութեամբ ընդունեցին Խոսրովեան Էֆ.ի այս առաջարկութիւնը, որուն հաւանեցաւ նաեւ խորհուրդը միաձայնութեամբ, եւ անոնց պաշտօնին վերաբերեալ հարկ եղած պաշտօնագրերը յանձնուեցան,¹⁸ համանման ասկից առաջ նշանակուած Դուրեան Սրբազանի եւ Փրոֆ. Յակոբեանի տրուած պաշտօնագրերուն, եւ յանձնարարուեցաւ իրենց՝ պաշտպանել Հայ Ազգային Պատուիրակութեան մէջ այն տեսակէտները, որոնք վերոյիշեալներուն տրուած mandatին մէջ նշանակուած են: Խորհուրդը կարդաց սոյն mandatը եւ հաւանեցաւ:

Նախընթաց նիստի որոշման համաձայն՝ պատրաստուած ըլլալով օսմ. յիշատակագրին պատասխանը, խորհուրդը կարդաց զայն ու ընդհանուր գիծերուն վրայ համամիտ գտնուելով, յանձնեց Տոքթ. Գ. Դաւիթեանի, որ խնամով զայն ֆրանսերէնի վերածել տայ, մատուցուելու համար առ որ անկ է:

Այս առթիւ խորհուրդը պետք տեսաւ ֆրանս. լեզուի քարտուղարի մը:¹⁹

Խորհուրդը իր դիւանական ծախքերուն համար որոշեց յատուկ գումար մը սահմանել եւ զանձել զայն Ազգ. Խնամատարութեան պիտոնէին:

Ս. Պատրիարքը հաղորդեց իր տեսակցութիւնը ներքին գործոց նախարարութեան դիւանի ընդ. տեսչին հետ, որուն ըսեր է թէ՝ ըստ որում Թեւֆիկ փաշայի²⁰ դահլիճը յիշատակագրին մէջ հայերը ամբաստանած է իբր

¹⁷ «Աւելորդ» մակագրուած երկրորդ օրինակի մը մէջ, ատենագրողը նախ արձանագրած է Պատուելի Թումաճանեան, ապա ջնջած է *հան*-ը (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Թ, Թ692, *հայերէն ձեռագիր*):

¹⁸ Երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութիւնը կրող 17 Մարտ 1919 թուակիր պաշտօնագրի օրինակը կ'ըսէ. «Յայտնուած փափաքին համաձայն, Համազգային Խորհուրդս այսօր նիստ գումարելով միաձայնութեամբ որոշեց Կ. Պօղոս Մս[ը]րըլը, որոնք պիտի ունենան այն բոլոր իրաւասութիւնները եւ յանձնառութիւնները, զորս ունին Ամեն. Ե[ղիշէ] Արքեպս. Դուրեան եւ Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան ըստ 31 Դեկտմ. 1918 թուակիր փոխանորդագրին, զորս ունին ի ձեռին» (ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ M100, ենթաբաժին Ժ, Ժ503, *հայերէն ձեռագիր*):

Աւելի ուշ, 23 Յունիս 1919-ին, նոյնները նոյնպիսի բովանդակութեամբ պաշտօնագրով մը պիտի յայտնէին թէ ներկայացուցիչ նշանակուած են նաեւ «Փրոֆ. Յար[ութիւն] Թումա[յ]եան ի Լոնտոն եւ Տոք. Սմբատ Գաբրիէլեան ի Նիւ Եորք»: (ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ M100, ենթաբաժին Ժ, Ժ513, *հայերէն ձեռագիր*)

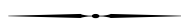
¹⁹ Գիծ քաշելով ջնջուած է այս նախադասութեան հետեւեալ հատուածը. «Եւ նկատի ունեցաւ այս պաշտօնին համար Օսմ. Լիսի ֆրանսերէն լեզուի ուսուցիչ Կար. Յովհաննէսեան Էֆ»:

²⁰ Ծագումով դրիմցի թաթար Ահմէտ Թեւֆիկ փաշայի (1845–1936) երկրորդ վարչապետական պաշտօնավարութիւնը կարճատեւ ընդհատումով մը տեւած էր 11 Նոյեմբեր 1918-էն մինչեւ 3 Մարտ 1919: Իր օրով էր որ Համաձայնա-

ջարդարար եւ այս կերպով արդարացուցած է իթթիհատական ոճրագործ քաղաքականութիւնը հանդէպ հայերուն, եւ ըստ որում ինքն իսկ այս կերպով ամբաստանութեան տակ կը մնայ, քանի որ ինքն ալ քաղաքական աքսորական մ'է, ուստի հակառակ ներքին գործոց նախարարին բարեացակամ վերաբերմունքին եւ անոր անձին հանդէպ իր զգացած յարգանքին, քանի որ ինք նախարարական աթոռը կը գրաւէ, կարելի չէ անձամբ յարաբերութեան մտնել կառավարութեան հետ: Պատրիարք Սրբազանին այս ուղղութեան խորհուրդը յայտնեց իր համամտութիւնը:

Խորհուրդը տեղեկանալով Պատր. Տեղապահ Սրբազանէն որ Հալէպի մէջ հայեր ջարդուած են թուրքերու կողմէ, եւ սպաննուածներու թիւը կը հասնի 58ի, եւ անհետացածներու թիւը կը հասնի 800ի, որոշուեցաւ երեք հոգեւոր պետերու կողմէ դիմում ընել Անգլ. Բարձր Քոմիսէրին:²¹ Ինչպէս նաեւ Գեր. Տեղապահ Սրբազանը դիմէ Ֆրանս. Բարձր Քոմիսէրին եւ Ազգապետն ալ Ամերիկեան Բարձր Քոմիսէրին:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը 7ին:

կանները գրաւած էին Պոլիսը եւ երկիցս հարկադրած՝ խորհրդարանին լուծարումը: Իր պաշտօնէն հրաժարելէ ետք, ան գլխաւորած էր Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին մօտ օսմանեան պատուիրակութիւնը:

²¹ Հալէպի կոտորածը կազմակերպուած եւ խաբէական միջոցներով գործադրուած էր 28 Փետրուար 1919-ին, հայ խանութպաններ եւ գործաւորներ համաձայնական ոստիկանատունը տանելու պատրուակով հաւաքելով եւ զանոնք սպաննել փորձելով: «Իրագել անձնաւորութեան» մը տեղեկատուութեան համաձայն, սպանութեան զոհ զացած է 64 անձ (ոմանց գլուխն անջատուած մարմնէն), վիրաւորուած է 152 անձ թերթւօրէն եւ 82 ծանրօրէն, եւ 150 անձի ճակատագիրը մնացած է տակաւին անյայտ տեղեկատուութեան պահուն: Տեղեկաբերին համաձայն, խուժանը նաեւ յարձակած է 6–7000 հայ պատսպարեալ ընդգրկող եւ Եգիպտոսի Ազգային Միութեան նպաստով մատակարարուող նախկին մեծ զօրանոցի շէնքին վրայ, որ կը ճանցուէր իբրեւ *հայերու քէմք*, բայց պահակ կանգնած անգլիացի ոստիկաններ եւ յապաղումով անոնց օգնութեան փութացած այլ ուժեր արգելք դարձած են խուժանին ջարդարար մտադրութեան գործադրութեան: Խուժանը տուած է 10–12 մեռեալ եւ ձերբակալուած են 82 պատասխանատուներ, ի շարս որոնց՝ «իթթիհատական ծանօթ ղեմքեր» («Ճակատամարտ», 20 Մարտ 1919, 110/1931):

Փարիզի «Վերածնունդ» շաբաթաթերթին մէջ (Գ. տարի, թիւ 8, 15 Ապրիլ 1919, 123–124) կը հանդիպինք դէպքին ականատես Արամ Անտոնեանի վկայութեան, որուն համաձայն հինգ ժամ տեւած ջարդի ընթացքին սպաննուած են 400 հայեր. իրենց տուններէն հանուած եւ խանդու մէջ լեցուած կամ պահականոցներ տարուած 3000-ի չափ հայեր խոշտանգուած են ծանր կերպով թէ՛ ամբոխին եւ թէ՛ ոստիկանութեան կողմէ. տուններէն հանուած հայերու ինչքը տրուած է թալանի առ հասարակ. կողոպտուած է նաեւ հայ որբանոցը: Ծնորհիւ անգլիական զրահապատ ինքնաշարժներու է որ ջարդը չէ ստացած աւելի որբայի համեմատութիւններ, երբ խուժանը հրացաններով, սուրերով, լախտերով եւ բիրերով զինուած յարձակած է Հայկական Քէմքին վրայ, ուր կը գտնուէին շուրջ 3000 անպաշտպան աղջիկներ, կիներ, որբեր եւ հիւանդներ:

Նոյն օրը կիլիկեան այլեւայլ վայրերու մէջ հայ կամաւորներու կողմէ վիժեցուած նման փորձեր մղած են եզրակացնելու, թէ համակարգուած ծրագրի մը գործադրութիւնն է որ հետապնդած են իթթիհատականները:

Տեսնել նաեւ Յաւելուած 3 այլ վկայութեան մը համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎ²²

ՆԻՍՏ 22 ՄԱՐՏԻ 1919

ԺԱՄԱՆԱԿ

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ

Ազգային Ժողովի երեկուան նիստը պատմական պիտի մնայ հայ տարեգրության մէջ: 1913ին, գրոց գիւտին առիթով, Ազգ. Ժողովը հռչակեց ազգին ամէն հատուածներուն համակամ գործակցութիւնը:²³ Այս բաղձանքը գործնականապէս իրականացաւ երէկ միայն ու հայ հռոմէական եւ հայ բողոքական ընդհանուր Ժողովի անդամներ իրարու քով նստած, միասին ողբացին ազգին կորուստը եւ փառաւորեցին անոնց անունը որ իր բարւոյն համար կ'աշխատին:

Ս. Պատրիարքին հրաւերին պատասխանելով եկած էր հայ բողոքականաց ազգապետ Փրոֆ. Պէզնեան, իրեն հետ ունենալով ընդհ. Ժողովի անդամները՝ Պատ. Սթամպոլ[ու]եան, Վեր. Ճէնիզեան, Տեաքք՝ Տոքթ. Նազգաշեան²⁴, Նուրիճեան, Մարտիկեան, Մարգարեան, Պարսամեան, Երուանդեան եւ Թումանեան: Իսկ հայ հռոմէականներու ընդհ. Ժողովէն ներկայ էին

²² Ազգային Երեսփոխանական Ժողով նկատուած այս նիստին ատենագրութեան բնագիրը եւս կը բացակայի դիւանաթուղթերէն: Կը ներկայացնենք զայն այնպէս՝ ինչպէս «Ժամանակ» (3476) եւ «Ճակատամարտ» (111/1932) իրենց 23 Մարտ 1919-ի համարներով ներկայացուցած են իրենց ընթերցողներուն, համապատասխանաբար գործածելով հետեւեալ խորագրերը՝ «Ազահանդէս Եւ Ծնորհաւորական Հեռագիրներ Կովկասահայ Հանրապետութեան Եւ Փարիզի Պատուիրակութեան» եւ «Ազահանդէս Նահատակ Երեսփոխաններուն – Ծնորհաւորական Հեռագիրներ Կովկ. Հանրապետութեան Եւ Փարիզի Պատուիրակութեան - Բոլոր Հայերը Մէկ Սիրտ Մէկ Հոգի»:

²³ Հայ գիրերու գիւտի 1500-ամեակին եւ տպագրութեան 400-ամեակին ի պատիւ 11/24 Հոկտեմբեր 1913-ին գումարուած Ազգային Ընդհանուր Ժողովի բացառիկ նիստի ատենագրութեան մէջ «Համաձայնութիւն Հայոց Եւ Հայ Աւետարանականներու Միջեւ» խորագրեալ առանձին գլուխի մը տակ խումբ մը երեսփոխաններ համոզում կը յայտնէին թէ հասունցած էր պահը ազգին դաւանական բոլոր հատուածներուն գործակցութեան կարելիութեան՝ «ազգային կրթական եւ բարեգործական բոլոր խնդիրներուն մէջ», իւրաքանչիւր հատուած կամ յարանուանութիւն պահելով հանդերձ իր կօրնական-վարչային ինքնուրունութիւնն ու անկախութիւնը, եւ կ'առաջարկէին կոչ ընել բոլոր յարանուանութիւններուն, որ վերոնշեալ յիշարժան թուականներուն տօնախմբութիւնը խորհրդանշան մը ըլլայ «դէպի համազգային միութիւն առաջնորդող նուիրական գաղափարին», համախմբուելու «Սահմանադրութեամբ նուիրագործուած մեր ներքին ինքնավարութեան շուրջ, միացեալ ուժերով բեղմնաւորելու համար այն պատմական դերը, որուն սահմանուած է հայ Ժողովուրդը իր քաղաքակրթական կոչումին մէջ» (էջ 12): Մինչ այդ, արդէն բանակցութիւններու հետեւանքով առաքելական եւ աւետարանական հոգեւորական եւ աշխարհիկ ներկայացուցիչներ 23 Հոկտեմբերին Բերայի մէջ կնքած էին համաձայնագիր մը, ուր ստորագրող կողմերն ի միջի այլոց կ'առաջարկէին «ամէն գործերու մէջ որոնք գուտ կրօնական հանգամանք չունին, հայեր, պաշտօնապէս վերոյիշեալ երկու եկեղեցիներէն որուն ալ պատկանին, միանան իբրեւ անդամները միեւնոյն ազգին» եւ ամէն հայ «ազգային սահմանադրութենէն հաւասարապէս օգտուի», ինչպէս նաեւ «կրթական, բարեգործական եւ ազգային-քաղաքական ամէն գործերու մէջ, առանց բացառութեան, կատարեալ գործակցութիւն տեղի ունենայ» (էջ 13): Ժողովը կ'եզրափակուէր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին ուղղելի հեռագրի մը առաջարկով, որուն ընդունեալ բանաձեւին մէջ ի միջից այլոց կ'ըսուէր. «Ժողովը Սահմանադրութեան շուրջ գործակցութիւնը հռչակեց բոլոր յարանուանութեանց. Հայ Բողոքականք ընդունած են այս կոչը» (էջ 14):

²⁴ Ատենագրութիւններուն մէջ, համարեա կատարեալ հետեւողականութեամբ, բժիշկ Նազգաշեանի մականունը արձանագրուած է որպէս Նազաշեան: Որոշած ենք զայն ներկայացնել երկու գ-ով՝ հիմնուելով իր իսկ ստորագրութեան վրայ («ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ920–Թ921, *հայերէն ձեռագիր*):

Յ. Գարտաշեան, Ա. Ինճիճեան եւ Մ. Ալեմշահ: Նորընտիր Կրօն. Ժողովի անդամները գրեթէ ամբողջութեամբ, իսկ Քաղ. Ժողովի անդամները մեծամասնութեամբ ներկայ էին: Ներկայ էին նոյնպէս «Թայմզ»ի Պոլսոյ թղթակիցը²⁵ եւ 50է աւելի երեսփոխաններ, ինչպէս նաեւ ունկնդիրներու բազմութիւն մը:

Ժամը 10½ին նիստը բացուելէ յետոյ Գարաեան Է.Ֆ. բացատրեց նիստին նպատակը ու մանրամասնեց թէ ինչպէս իթթիհատական կառավարութիւնը կը քննադատէր Փաթիհը²⁶ որ քրիստոնեաները չէ իսլամացուցած կամ չէ ջնջած, ու ինք կը զգուշանար իրականացնելու այդ ծրագիրը վախճալով Եւրոպայէն: Բայց երբ պատերազմը ծագեցաւ, յարմար առիթ սեպեց իրականացնելու իր դժոխային ծրագիրը, բնաջինջ ընելով հայութիւնը: Այս բնաջնջման գոհ գացին, ըսաւ, ազգին վարիչները եւ մտաւորականները, որոնց մէջ իրենց տեղը ունին ազգ. երեսփոխանները եւ ասոնց յիշատակին նուիրուած է նիստը:

Ատենադայիր²⁷ Կոպեռնիկ Է.Ֆ. Խաչատուրեան կարդաց ցուցակ մը, որուն մէջ սպաննուած, անհետացած եւ բնական մահով մեռած երեսփոխաններու անունները գրուած էին: Այս ցուցակը հրատարակած ենք ասկէ առաջ:

Խօսեցաւ նախ եւ առաջ Տիար Հ. Անդրեասեան: Իրմէ վերջ խօսք առաւ Խօնասարեան Է.Ֆ. եւ ապա Տրթ. Թորգոմեան, որոնք իրենց պաշտօնակիցներու կորուստը ողբացին եւ անոնց արիւնով նուիրագործուած ազգային միութեան օգուտները դրուատեցին:

Երեսփոխանական Ժողովի նիստը բացուեցաւ Ուրբաթ օր ժամը 10:30ին: Չաւէն պատրիարքին աջ ու ձախ կողմերը թիկնաթոռներ յատկացուած էին կաթոլիկ եւ բողոքական ներկայացուցիչներուն: Ատենապետն էր Ս. Գարաեան որ բացատրեց օրուան նիստին նշանակութիւնը: «Իթթիհատը, ըսաւ, հայ ազգը բնաջնջելու համար ամենէն առաջ մտաւորական դասը մէջտեղէն վերցնելու ջանաց, բայց ձախողեցաւ իր դիւային մտադրութեանց մէջ ու այսօր, երբ անկախ Հայաստանի իրականացման կը մօտենանք, յարգանքի պարտք մը ունինք հանդէպ մեր նահատակ պաշտօնակիցներուն»:

Պ. Հրանդ Անդրեասեան թուեց նահատակ երեսփոխաններուն արժանիքները: Պ. Հայկ Խօնասարեան, Նարոյեան եւ Գնէլ եպս.ները, բժիշկ Վ. Թորգոմեան իրենց ճառերով ի վեր հանեցին այն գերագոյն իտէալը, որուն զոհուեցան բոլոր նահատակները, առանց դաւանանքի խտրութեան:

²⁵ Պօղոս Նուպար 19 Դեկտեմբեր 1918 թուակիր նամակով Պատրիարքական Փոխանորդ Նարոյեանի կը գրէր. «Ձերմապէս կը յանձնարարենք Ձեզի եւ Պոլսի մեր ազգայիներուն Times-ի յատուկ թղթակիցը՝ պարոն Քանտլերը, որ Պոլսի վրայով անցնելու է Կովկաս ու Հայաստան, մեր երկրի կացութեանը մօտէն ծանօթանալու եւ հրատարակելու Լոնտոնի մեծ թերթին մէջ իր ուսումնասիրութիւններուն արդիւնքը», եւ կը խնդրէր որ ամէն կերպ աջակցին անոր (ՊՏԴ, Տուփ 4, թղթապանակ Ժ, Ժ502): Էտմունտ Քանտլերը (Edmund Candler [1874–1926]) իր ատենին ծանօթ անուն մըն էր լրագրական աշխարհի մէջ: 1917-ին ներկայացուցչական հանգամանքով միացած էր Միջագետքի մէջ Բրիտանական Արշաւախումբին եւ 12 Յունիս 1917-ին «Մանչեսթըր Կարտիքըն» թերթին տեղեկագիր ուղարկած՝ Պաղտատ որպէս գաղթական վերապրող հայերու մասին: Հայաստանի եւ հայոց մասին տողեր ունի իր երկհատոր The Long Road to Baghdad (Երկար Ճանապարհը Դէպի Պաղտատ) գործին երկրորդ հատորին մէջ, յոյս տեսած Լոնտոն, 1919-ին:

²⁶ Օսմանեան սուլթան Մեհմէտ Բ. (1432–1481), որ ընդհանրապէս իր յաջող նուաճողական արշաւանքներուն եւ մասնաւորաբար 21 տարեկանին՝ 1453-ին, Կոստանդնուպոլիսը գրաւելով Բիզանդական Կայսրութեան վերջ տուած ըլլալուն համար կոչուած էր *Ֆաթիհ*, 1454-ին Պոլսոյ մէջ վերականգնելով Յոյներու Տիեզերական Ուղղափառ Պատրիարքութիւնը, 1461-ին թոյլ տուած էր որ հայերը եւս իրենց պատրիարքութիւնը հաստատեն Պոլսոյ մէջ, որով Յովակիմ Ա. Պրուսացի Սամաթիա թաղամասին մէջ հաստատած էր Աթոռը Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան՝ յոյներու Տիեզերական Պատրիարքին համագոր առանձնաշնորհումներով եւ իրաւասութիւններով: Պատրիարքարանը 1641-ին փոխադրուած էր Գումգաբու՝ Դաւիթ Ա. Արեւելցիի պատրիարքութեան օրով:

²⁷ Թերթին մէջ գրաշարական սխալի հետեւանքով տպուած է *ատենապետ*:

Խօճասարեան Էֆ. այս առիթով յիշատակութիւնը ըրաւ նաեւ ամէն անոնց, որոնք չեն յիշատակուիր այսօր, բայց անոնց իւրաքանչիւրը նահատակ մըն է ազգային ազատութեան գաղափարին համար:

Խօսեցաւ նաեւ Մեսրոպ Ս. [Նարոյեան] նահատակուած հայ առաջնորդներու եւ եկեղեցականներու արժանաւոր դրուատիքը ընելով, նոյնպէս խօսեցաւ Գնէլ Ս. [Գալէմքեարեան] յիշատակելով հայ հռոմէական եկեղեցականները եւ հայ բողոքական պատուելիները եւ ժողովուրդը որ իբրեւ հայ զոհուեցան:

Սգահանդէսին մասը ւարտեցաւ Ս. Պատրիարքին աղօթքով որուն ներկաները ունկնդրեցին զգածուած սրտով եւ յոտընկայս:

Յետոյ խօսք առաւ Տիար Ս. Սրենց եւ Կովկասի Հանրապետութեան հաստատութեան վրայ խօսելով, գովեստը ըրաւ անոնց որոնք այնքան արիարար պաշտպանեցին հայութեան պատիւը, ու խօսքը ամփոփեց հետեւեալ բանաձեւին մէջ. «Կ'առաջարկեմ որ այս համագումարը հաղորդէ արեւմտահայ ամբողջ ժողովուրդին շնորհաւորութեան անդրանիկ ողջոյնը Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանի նախագահ Պ. Աւետիս Սահակեանի»²⁸: Կ'առաջարկեմ որ այս համագումարը արեւմտահայ ժողովուրդին շնորհակալութիւնները հաղորդէ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան եւ ժողովուրդին այն գուրգուրանքին եւ խնամքին համար, զոր ունեցան եւ կը շարունակեն ունենալ հիւսիսային Կովկաս, Վրաստան եւ այլուր ապաստանած արեւմտահայ գաղթականութեան հանդէպ»:

Դ. Տ. Մովսէսեան աւելցուց որ նոյն շնորհաւորութիւնը պէտք է յայտնել Փարիզի Հայկական Պատուիրակութեան²⁹ նախագահին՝ Իշխան

Պ. Ս. Սրենց դրուատեց կովկասահայերուն կատարած զոհողութիւնները մասնաւորաբար տաճկահայ եղբայրներուն ազատագրման համար, որուն նուիրեցին իրենց բովանդակ ուժն ու կամքը, իրենց սուրն ու գրիչը: Կովկասի ճակտին վրայ 150000 հայ զինուորներ՝ զօրացած կամաւորական զունդերով՝ 1914–15 սահմանը անցնելով՝ փրկեցին 300000է աւելի թրքահայ: Ու դեռ այժմ ալ Երեւանեան հանրապետութիւնը 32 միլիոն բուրլի յատկացուցած է արեւմտահայ որբերու եւ կարօտեալներու պատսպարման: Պ. Սրենց առաջարկեց հեռագրով շնորհաւորել Հայաստանի անկախութեան անդրանիկ խորհրդանշանը՝ Երեւանի հանրապետութիւնը, եւ շնորհակալութիւն յայտնել թրքահայերուն համար ռուսահայ եղբայրներուն կատարած զոհողութիւններուն: Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց այս առաջարկը: Պ. Դ. Տէր Մովսէսեանի առաջարկութեամբ, որոշուեցաւ շնորհաւորութիւն եւ շնորհակալութիւն յայտնել Փարիզի հայ պատուիրակութեան, որ անխոնջ կ'աշխատի Հայկական Դատին համար:

²⁸ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին խորհրդարանի նախագահն էր Հայր Աբրահամ անունով ծանօթ Ստեփանաւան ծնած եւ Լիբանան մահացած Աւետիս կամ Աւետիք Սահակեան (1863–1933), որ այդ պաշտօնին կոչուելէ առաջ վարած էր նախագահութիւնը Թիֆլիսի Հայոց Գիւղատնտեսական-Տնայնագործական Ընկերութեան, հիմնադիրներէն էր 1909–17 տարիներուն յոյս տեսած «Գիւղատնտես» պարբերականին, որուն խմբագիր-հրատարակիչը պիտի դառնար 1916-ին: Անդամ էր ՀՅԴ Արեւելեան Բիւրոյին: Թերթը տպած է Իսահակեան՝ գրաշարական վրէպով կամ շփոթութեան մը որպէս հետեւանք:

²⁹ Ակնարկութիւն Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, որ կեանքի կը կոչուէր Ամենայն Հայոց Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին կողմէ 10 Նոյեմբեր 1912-ին, երբ ան կը հրաւիրէր որ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիր նախագահ եւ Եգիպտոսի երբեմնի վարչապետ Նուպար փաշա Նուպարեանի որդին՝ Պօղոս Նուպար, ստանձնէ անոր նախագահութիւնը՝ գործակից ունենալով Եւրոպայի հայոց փարիզաբնակ առաջնորդ Գեորգ Արք. Իւթիւնեանը, Հայկական բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հիմնադիրներէն գահիրէաբնակ Եագուպ (Յակոբ) Արթին փաշան, 1878-ին Պերլինի Համաժողովին մօտ հայոց պահանջները ներկայացնող պատուիրակութեան քարտուղարութիւնը վարած փարիզաբնակ Մինաս Չերազը եւ Ղալաթիոյ Կեդրոնական Վարժարանի երբեմնի տնօրէն անգլիաբնակ Յարութիւն Սօսիչեանը:

Պօղոս Նուպարի եւ անդամներուն, որոնք այն-
քան կարելոյ պաշտօն մը կը վարեն արժանաւո-
րապէս եւ ընդհանուր ազգին երախտագիտու-
թեան արժանի կերպով:

Այս առաջարկն ալ բուն ծափերով ըն-
դունուեցաւ եւ յանձնուեցաւ նախագահին գոր-
ծադրելու ժողովին այս որոշումը:

Ապա խօսք առաւ Հայ Հռոմէականաց Ընդհ.
Ժողովին անդամ Տիար Արամ Ինճիճեան եւ
յիշեցուց թէ իր պատկանած հասարակութեան
կորուստն ալ մեծ է, թէ 7 առաջնորդներ, 120
եկեղեցականներ եւ Ընդհ. Ժողովի անդամներէն
ծանօթ բանաստեղծ եւ գրագէտ Դ. Վարուժան,
Տր. Ս. Միսքեան եւ Տր. Էթմէքեան զոհ գացած
են աղետալի դէպքին: Ինճիճեան Էֆ. ըսաւ թէ
քանի մը բանախօսներ ողջունեցին ազգային
միութիւնը, սակայն պէտք չտեսաւ մասնաւո-
րապէս շեշտելու այդ կէտը, որովհետեւ արդէն
ազգը մի էր եւ անբաժան եւ այսուհետեւ իր Մայր
հայրենիքին մէջ պիտի մնայ դարձեալ անբաժան,
տարբերութիւնը մնալով իր դաւանական ըմ-
բռնումներուն մէջ:

Ինճիճեան Էֆ.ի ազգային միութեան համար
պարզած գաղափարները ջերմապէս ծափա-
հարուեցան: Նոյն խանդավառութեամբ ըն-
դունուեցան նաեւ Հայ Բողոքականաց ընդհ.
Ժողովի անդամ Վեր. Ճէճիգեանի խօսքերը,
որոնք ազգին անբաժան միութիւնը կը շեշտէին
եւ նահատակներու յիշատակները կը փառա-
ւորէին: Վեր. Ճէճիգեան ըսաւ թէ անոնք իրենց
մահուան օրը աւելի մեծ ծառայութիւն ըրին
ազգին, քան իրենց կենդանութեան, ու աւելցուց
թէ նոյն ոգին պիտի տիրէ ազգին մէջ նաեւ
յառաջիկային: Ազգ. Ժողովի սրահին մէջ եղած
այս յայտարարութիւնները խոր տպաւորութիւն
յառաջ բերին ամհասարակ բոլոր ունկնդիրներու
վրայ:

Ատենապետ Էֆ. ատենանը փակելէ առաջ
Խօնասարեան Էֆ. առաջարկեց որ փակման
աղօթքը կարդայ ազգապետը, բայց Փրոֆ.
Պէզճեան յայտնեց թէ Ս. Պատրիարքին իրա-
ւունքն է այն, նկատի ունենալով հաւաքման
պաշտօնական հանգամանքը, ու Ն. Սրբազնու-
թիւնը աղօթքով մը վերջ տուաւ այս պատմական
նիստին:

Բուն ծափահարութեան արժանացան Կաթո-
լիկներու ներկայացուցիչ Պ. Ինճիճեանի³⁰ եւ Բո-
ղոքական Վեր. Ճէճիգեանի ճառերը, որոնց մէջ կը
շեշտէին հայ ազգին միութիւնը, ըսելով թէ բոլոր
հայերը մէկ սիրտ մէկ հոգի ունին եւ թէ դաւանական
խտրութիւնները երբեք չեն կրնար խաթարել անոնց
ազգային միութիւնը:

³⁰ Թերթին մէջ՝ *Ինճեճեան*:

Համազգային Խորհուրդ

Նիստ Գ.

24 Մարտ 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահը

Ներկայք՝ Տ. Չաւէն Ս. Պատրիարք հայոց, Տ. Օգոստինոս Ս. Պատր. Տեղապահ Կաթողիկէ հայոց, Վսեմ. Չենոր էֆ. Պէզմեան, Ազգապետ Բողոքական Հայոց

Տեսարք՝ Տոքթ. Գ. Դալիթեան, Հմայեակ Խոսրովեան (բացակայ), Տիգրան Չայեան, Հայկ Խօճասարեան, Միքայէլ Նուրիճեան, Պատ. Յովսէփ Ճէճիգեան (բացակայ), Թովմաս Թումանեան, Մանուկ Մարիկեան (բացակայ)

Նիստն սկսաւ ժամը 4½ին եւ կարդացուեցան նախ[որդ] երկու նիստի ատենագրութիւնները:³¹

Խորհուրդը որբերը հաւաքելու խնդիրին անցաւ եւ նկատելով որ որբերը հաւաքելու գործերը շատ աննպաստ վիճակի մէջ կը գտնուին եւ Համաձայնական *Փոխը*³² իր աջակցութիւնը չի բերեր եւ այս կերպով թուրքերը հետզհետէ [որբերը] դէպի ներսերը կը փախցնեն, որոշեց 1° անպայման որբերը ժողովել, իսկ որբերը զետեղելու համար յարմար դատեց ի հարկին հայ տուներու մէջ մէկ մէկ որբ տալ. Որբախնամին թելադրել՝ կարելոր թաղերու մէջ պզտիկ յանձնաժողովներ կազմել, անոնց պաշտօն տալով թէ՛ թաղին մէջ քանի՛ տուն կայ, որ երեք ամիս կրնայ որբ մը պահել, այդ տուներու մէջ զետեղել[ու համար որբեր]:

Խորհուրդը որբեր ժողովելու համար որոշեց ազդու կերպով Համաձայնական ներկայացուցիչներու դիմում ընել եւ այս կերպով որբեր հաւաքելու խնդիրը մինչեւ որ դիւրանայ Համաձայնական ներկայացուցիչներու առաջարկել որ նախ մէկ քանի ժանտարմա մեզ տրամադրե[ն] որբեր հաւաքել[ու]. երկրորդ, ի հարկին որբերու ինքնութիւնը որոշելու համար դեսպանատան մէջ կազմել *քովիսիոն* մը՝ հայէ թուրքէ [բաղկացած] յանձնաժողով մը իրենց մասնակցութեամբ: Այս դիմումը կատարել Համաձայնական բոլոր ներկայացուցիչներուն: Տուններու մէջ զետեղման խնդիրը յանձնել Որբախնամին:

³¹ Վաւերագրին մէջ այս տողին կը յաջորդէ բացութիւն մը: Այնուհետեւ, ատենագրութիւնը բոլորովին անմշակ վիճակով յանձնուած ըլլալով թուրքին, կը թողու հապճեպ գրառումներով եւ կցկտուր նախադասութիւններով գլխաւոր կէտերը արձանագրուած ըլլալու տպաւորութիւն:

³² Պոլսոյ գրաւումէն ետք բրիտանացի, ֆրանսացի եւ իտալացի Բարձր Յանձնակատարները ի շարս այլ վերահսկողական յանձնաժողովներու կազմած էին ոստիկանական յանձնաժողով մը: Սկզբնական շրջանին, այս Միջ-Համաձայնական Ոստիկանութիւնը,- որուն հայերէն արձանագրութիւններու մէջ յղում կը կատարուի որպէս *ինթերպոլի*,- կը բաղկանար 30 սպաներէ եւ 351 ոստիկաններէ: Երեք երկիրներէն իւրաքանչիւրը մէկ երրորդ չափով կը մասնակցէր այդ ոստիկանական ուժին (Johnson, 113–114): Յանձնաժողովը 10 Փետրուար 1919-ին համաձայնած էր ոստիկանական հարցերով Պոլիսը բաժնել երեք գօտիներու՝ հին քաղաքին պատասխանատուութիւնը յանձնելով ֆրանսացիներու, Բերա-Կալաթայի շրջանը բրիտանացիներուն, իսկ Գալլարթէօյի եւ Սկիւտարի շրջանները իտալացիներուն: Սկոտլիացի Չորափար Բոլին Ուալլարտ (Colin Robert Ballard [1868–1941]) Համաձայնական Ոստիկանութեան Յանձնակատարի հանգամանքով եւ համակարգումի նպատակով շարաքական տեսակցութիւններ կ'ունենար թրքական ոստիկանութեան յանձնակատարին հետ: Դիտել պէտք է տալ թէ Համաձայնական Ոստիկանութիւնը միայն բացառիկ պարագաներու միջամուխ կը դառնար տեղական ոստիկանութեան գործերուն՝ նախ երաշխաւորելու համար անոնց աշխատավարձերուն կանոնաւոր ստացումը, ապա նաեւ պաշտօնէ արձակել տալու իրենց պարտականութիւններուն մէջ թերացող ոստիկանները: Հաստատուած էր նաեւ միջհամաձայնական դատարան՝ օտարահպատակներու վերաբերող խնդիրներով զբաղելու համար: Հետագայ արձանագրութիւններէն կը պարզուի թէ հայկական իրաւունքներու պաշտպանութեան եւ յատկապէս հայերու որբահաւաքչական աշխատանքին յաջողութեան նպաստելու ուղղութեամբ բրիտանացիներու ղեկավարութեամբ գործող ոստիկաններ ցոյց տուած են աւելի նկատելի ջանախնդրութիւն:

Համագգային Խորհուրդ

Նիստ Դ.

31 Մարտ 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահը

Ներկայք՝ Տ. Չաւեն Ս. Պատրիարք հայոց, Տ. Օգոստինոս³³ Պատր. Տեղապահ Կաթողիկէ հայոց, Վսեմ. Չենոր Էֆ. Պէզնեան, Ազգապետ Բողոքական Հայոց

Տեարք՝ Տոքթ. Գ. Դաւիթեան, Մանուկ Մարիկեան, Տիգրան Չայեան, Միքայէլ Նուրիան, Թովմաս Թումա-նանեան, Հմայեակ Խոսրովեան, Հայկ Խօնասարեան, Պատ. Յովսէփ Ճէճիգեան (բացակայ)

Ատենանը բացուեցաւ ժամը 4½ին եւ խորհուրդը զբաղեցաւ հետեւեալ խնդիրներով:

Կարդացուեցան Ա. եւ Բ. երկու նիստերու ատենագրութիւնները եւ վաւերացուեցան:

*Էմիլիոյ մեթոքը*³⁴ խնդրոյն առթիւ Տիար Մարիկեան բացակայ ըլլալով Տիար Խոսրովեանի պատրաստած նախագիծը համառօտ գտաւ եւ [ժողովը զայն] կրկին յանձնեց Տիար Մարիկեանի, որ Տիար Խոսրովեանի հետ աւելի ընդարձակ նախագիծ մը պատրաստէ:

Խորհուրդը անցաւ Օսմ. կառավարութեան յիշատակագրին պատասխանագրոյն եւ յետ խորհրդակցութեան յարմար դատեց օսմ. յիշատակագրին կէտ առ կէտ եւ փաստերով պատասխանել եւ առ այս՝ կազմեց յանձնաժողով մը (Պրն. Խօնասարեան, Տոքթ. Թօփճեան, Պրն. Չիթունի³⁵, Պրն. Գէորգ Մեսրոպ³⁶, Պրն. Նուրեան³⁷, Հայր Հացունի³⁸ կամ Ասատուրեան վենետիկցի), պաշտօն տալով գիտական պատասխանագրի մը, եւ

³³ Ատենագրողը սխալմամբ արձանագրած է Օգսէնիոս:

³⁴ Լքեալ գոյքերու:

³⁵ Վան ծնած եւ Փարիզ մահացած Տիգրան Չիթունի (1881–1960) ծանօթ է յատկապէս որպէս բանահաւաք եւ ազգագրական հրատարակուած թէ անտիպ գործերու հեղինակ: Չինադադարի հռչակումէն ետք Պոլիս անցնելով պահ մը գործած է որպէս Հայ Կարմիր Խաչի քարտուղար: Փարիզ հաստատուելէ ետք, Ֆրանսայի Ազգագրական Կանառը զինք ընդունած է իր պատուաւոր անդամներու շարքին մէջ:

³⁶ Սոֆիա մահացած պարտիզակցի Գէորգ Մեսրոպ (Գէորգ Տէր-Մեսրոպեան [1881–1948]) իւրայատուկ աւանդ ունի կրթական-հրատարակչական մարզերու մէջ: Հեղինակած է դասագիրքեր եւ գլխաւոր դեր ունեցած զինադադարի վաղորդային, մինչեւ Պոլսոյ Պատրիարքարանի Տեղեկատու Դիւանին կազմութիւնը (Օգոստոս 1919), ինչպէս նաեւ այնուհետեւ ալ հայկական իրաւունքներու պաշտպանութեան եւ Հայկական Հարցի քարոզչութեան սատարող նիւթերու հաւաքման, պատրաստութեան եւ հրատարակութեան առնչութեամբ: Կ'արժէ այդ ուղղութեամբ նշել անոր 3 Յունիս 1919 թուակիր նամակը ուղղուած Եղիշէ Արք. Դուրեանի, ուր կ'ըսէ.

«Թէեւ ուշ, բայց կը յուսամ կ'ընդունիք իմ որդիական նուէրը՝ «Հայաստանը» եւ «L'Arménie»-ն, զոր կըրցանք հրապարակ հանել եւ ցրուել այս կողմերը...»

... հայ վանքերու, եկեղեցիներու եւ դպրոցներու մէկ բաւական կոկիկ վիճակագրութիւնը, ինչպէս նաեւ անոնց մէջ գտնուած հնութեանց, ձեռագիրներու, թանկարժէք իրերու մէկ ուսումնասիրութիւնը գրած եմ: Կը կարծեմ որ օգտակար կ'ըլլար. Տոքթ. Դաւիթեան եւ Պատրիարք Սրբ.ը շատ գոհ մնացին, բայց [ցուցաբերեցին] պղատոնական համակրութիւն մը միայն. ո՛չ մէկ քաջալերութիւն: Նոյնիսկ Տոքթորը ֆրանսերէնի թարգմանել տուաւ զայն, բայց երեսի վրայ թողելու համար միայն...» (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ Test, 277, *հայերէն ձեռագիր*):

Յիշատակած ուսումնասիրութիւնը ատաղձը կազմած ըլլալու է իր հետագայ մէկ հրատարակութեան «Հայաստանի Կոչակ» շաբաթաթերթին մէջ «Թուրքիոյ Հայոց Կորուստները 1915–1922ին Ազգապատկան Գոյքերու Տեսակէտով» խորագրով (20 Յունիս 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 25, 776–779 եւ 27 Յունիս 1931, ԼԱ. տարի, թիւ 26, 808–811):

³⁷ Պոլիս ծնած եւ Երուսաղէմ մահացած Կարապետ Նուրեան (1878–1940) մասնագիտացած էր երկրագործական մարզի մէջ, բայց ազգային առումով իր անունը կապուած կը մնայ Չինադադարէն ետք Պոլսոյ Պատրիարքարանի հովանիին ներքեւ գործող Տեղեկատու Դիւանին, ինչպէս նաեւ La Renaissance ֆրանսալեզու թերթին հետ, որուն խմբագրապետ կարգուած էր Տիգրան Չայեան: Թերթը կը նպատակադրէր հայկական իրաւունքներու ծանօթացումն ու պաշտպանութիւնը օտարազգիներու: Քեմալական շարժման հետեւանքով Պոլսէն հեռանալէ ետք, ան Դուրեան Պատրիարքի կողմէ հրաւիրուած է վարելու դիւանապետութիւնը Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան:

³⁸ Պարտիզակ ծնած եւ Վենետիկ մահացած Մխիթարեան միաբան Հայր Վարդան Հացունի (1870–1944) ծանօթ է որ-

յան[ձնարար]եց Ս. Պատրիարքին որ փութով պատրաստուին նաեւ անհրաժեշտ [աջակից նիւթերը]:

Խորհուրդը ապահովութեան խնդրոյն անդրադարձաւ եւ նկատելով [որ] նոյնիսկ Պոլսոյ մօտակայ գիւղերը, Պրուսա, Պարտիզակ, Իզմիր, Եպովա եւն., նամանաւանդ ներքին գաւառներու մէջ, ինչպէս՝ Տիգրանակերտ, Մալաթիա եւն, թուրք ժողովուրդին զէնքեր կը տրուին, զինավարժութիւններ կ'ըլլան եւ ամէն պատրաստութիւններ սկսած են եւ նոյնիսկ կրնան շատ դիւրութեամբ ջարդ[եր] ըլլալ, այս կացութիւնը սպառնական կը դառնայ, որոշուեցաւ Տոքթ. Դաւիթեան Էֆ.ի կողմէ պատրաստուած *նօթը*³⁹ ընդունիլ ժողովին կողմէ՝ տրուելու համար Պոլսոյ Համաձայնական ներկայացուցիչներուն, ինչպէս նաեւ Մոնս[ինիոր] Տոլչին⁴⁰: Նաեւ որոշուեցաւ թուրք կառավարութեան եւս բողոքագիր մը տալ պատրիարքարաններու եւ Ազգ[ապետարանին] կողմէ:

Խորհուրդը անցաւ հանգանակութեան խնդրով ելմտական յանձնաժողով մը կազմելու, որ պիտի զբաղի միայն դրամահաւաքութեան [գործով]:

Խնամատարութեան կողմանէ Տիրան Կիւմիշկերտան, Եդուարդ Շիրինեան, Սարգիս Գարակէօզեան, Լեւոն Թոքալեան, Մաթ. Իբրանոսեան, Նուրիճան Միքայէլ, Գառնիկ Ինճիճեան, Արամ Ինճիճեան, Թումանեան Էֆ., Եդուարդ Գարակէօզեան:

Ժողովը իր նիստը որոշեց ընել Գշ. օրերը ժամը 5ին:

Համագային Խորհուրդ

Նիստ Ե.

9 Ապրիլ 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահը

Ներկայք.- Տ. Չաւեն Ս. Պատրիարք հայոց, Տ. Օգոստինոս Սայեղեան Պատր. Տեղապահ Կաթողիկէ հայոց, Վսեմ. Չենոբ Էֆ. Պեգնեան, Ազգապետ Բողոքական Հայոց

Տեսարք.- Տոքթ. Դաւիթեան, Միքայէլ Նուրիճան, Հայկ Խօճասարեան, Մանուկ Մարիկեան

Բացակայք.- Տիգրան Չայեան, Հմայեակ Խոսրովեան, Թովմաս Թումանեան, Պատ. Յովսէփ Ծէնիզեան

Տիար Մարիկեան վնասուց հատուցման առթիւ ըլլալիք պահանջմանց մէկ բանաձեւ մը ներկայացուցած է: Տոքթ. Դաւիթեան Էֆ. այս առթիւ Հմայեակ Խոսրովեան Էֆ.ի հետ պիտի խորհրդակցի եւ վերջնական ձեւ մը տալու համար պիտի տեսնուի հայ կաթողիկէ հասարակութեան վնասուց հատուցման ժողովի անդամ Ալան Էֆ.ի հետ, որմէ յետոյ երեք ձեւի պիտի բաժնուի՝ առեւտրականներէն վնասուողներուն, գաւառի տարագրութենէն⁴¹ վնասուողներուն եւ պատերազմի պատճառաւ վնասուող ամէն անհատներու:

Սրբազան Հայրը շրջաբերական մը պատրաստած է մամուլի տալու համար հանգանակութեան առթիւ: Խօճասարեան Հայկ Էֆ.ի յանձնուեցաւ, որպէսզի մի քանի յաւելումներ ընէ: Խօճասարեան Էֆ. Հինգշաբթի օրը

պէս բանասեր եւ ազգագրագետ. հեղինակած է հին հայոց երդումները, դաստիարակութիւնը, դրօշները, տարագները քննարկող ուսումնասիրութիւններ:

³⁹ 1 Ապրիլ 1919-ին Համաձայնական պետութիւններու բարձր յանձնակատարներուն ներկայացուած յուշագրին ֆրանսերէն օրինակին համար տեսնել Յաւելում 7:

⁴⁰ Անճելօ Մարիա Տոլչի (Angelo Maria Dolci [1867–1939]) 1914-էն 1922 երկարող տարիներուն Պոլսոյ մէջ կը գործէր որպէս Առաքելական կամ Պապական Նուիրակ: Իր այդ հանգամանքով, ան փորձած էր Մեհմէտ Ե.ի և Թալատի զուրթ շարժել կոտորածներու եւ տարագրութեան զոհ դարձող հայերու նկատմամբ, պարզապէս հանդիպելու համար թրքական խաբէպատիր խօսքերու:

⁴¹ Ատենագրութեան մէջ՝ *տարեգրութենէն*:

պիտի յանձնէ տոյն գրութիւնը Սրբազան Հօր, որպէսզի մամուլի տրուի: Սոյն գրութիւնը եկեղեցիներուն բակերն ալ պիտի կախուի:⁴²

Ժողովը նիստը փակեց ժամը 6ին, գումարուելու համար յաջորդ Գշ. ժամը 5ին:

[Երեք յարանուանութիւններու համագործակցութեան Համաձայնագրի կամ Փրոթոքոլի սեւագիր պատճեն]

- Ա. Միաձայնութեամբ շեշտուեցաւ երեք յարանուանութեանց միջեւ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը՝ համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներու շուրջ:
- Բ. Համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներ կը նկատուին յարաբերական, խնամատարական⁴³ (որբերու, այրիներու եւ տարագրեալներու), վերագաղթի, վնասուց հատուցման, համազգային պիւտճէի վերաբերեալ եւ այլ ասոնց նման հարցեր:⁴⁴
- Գ. Հայկական քաղաքական բարձրագոյն խնդիրները պիտի ձգուին Փարիզի Հայկական պատուիրակութեան կամ կառավարութեան՝ այս վերջնոյն կազմուելու պարագային եւ կամ պիտի կարգադրուին անոր հաւանութեամբ:
- Դ. Համազգային Մարմնոյն պաշտօնն է յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմ. եւ Համաձայնական պետութեանց մօտ, ինչպէս նաեւ Համազգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ, էական կէտերու նկատմամբ բռնուելիք ուղղութիւնը ճշդել, խառն մարմիններու կանոնագիրները վաւերացնել եւ անոնց գործառնութիւններուն վրայ ընդհանուր հսկողութիւն կատարել:
- Ե. Համազգային Մարմնոյն որոշումները միաձայնութեամբ կը տրուին:
2. Խառն մարմինները կազմելու եւ անոնց գործունէութեան հսկելու իրաւասութիւնը Համազգային Մարմինը կրնայ մասամբ կամ ամբողջովին յանձնել երեք յարանուանութեանց ոեւէ մէկուն Քաղ. Ժողովին, վաւերացնելէ յետոյ անոնց ներքին կանոնագրութիւնները եւ իրեն վերապահելով անոնց գործունէութեան հակակշիռը: Գործադիր իշխանութիւնը ստանձնող Քաղ. Ժողովը ամէն մէկ հասարակութեան անդամներուն անուանումը կը յանձնէ յիշեալ հասարակութեանց վարչական ժողովներուն:⁴⁵ Սոյն անդամները համարատու պիտի ըլլան Գործադիր Քաղ. Ժողովին:
- Է. Համազգային Մարմինը առայժմ գործադիր իշխանութիւնը կը յանձնէ Ազգ. Պատրիարքարանի Կեդր. Վարչութեան Քաղ. Ժողովին:
- Ը. Քաղ. Ժողովը պարտաւոր է իր գործառնութեանց համարատուութիւնը ընել Համազգային Ժողովին եւ նկատողութեան առնել անոր բոլոր որոշումներն ու դիտողութիւնները:

⁴² Այս նախադասութենէն ետք կան ջնջուած պարբերութիւն մը եւ «(տես շարունակութիւնը)» արձանագրութիւնը:

⁴³ Ծեշտած ըլլալու համար Խնամատարութեան համազգային բնոյթը, երեք հոգեւոր պետերը Ազգային Խնամատարութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ հրապարակուած 15 Մայիս 1919 թուակիր դրամահաւաքի կամ նուիրահաւաքի կոչին կցած էին յաւելուած մը, նշելով. «Մենք,- հոգեւոր պետերս Տանկահայաստանի,- կու գանք աւելցնել թէ անպատասպար եւ անսուղ մնացած 70,000 ՈՐԲԵՐ եւ 800,000 ՏԱՐԱԳԻՐՆԵՐ կան դեռ անմիջական խնամքի եւ ձեռնտուութեան ակնդէտ: Լիայոյս ենք որ այս պարագան նկատի առնելով եւ կարդալով Ազգ. Խնամատարութեան կողմէ ՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ուղղեալ սրտագին տոյն կոչը, ամէն անհատ անտեղիտալի պարտք մը պիտի սեպէ բոխսիրտ նպաստի յօժարափոյթ իր մասնակցութիւնը բերել ... ընդունելով մեր օրհնութեանց հետ՝ տառապահիւծ հայ կարօտեալներու խորին շնորհակալիքը» («Ժամանակ», 21 Մայիս 1919, 3526):

⁴⁴ Այս յօդուածէն ետք դատարկ միջոց ձգուած է Գ. յօդուած մը աւելցնելու համար, սակայն յետոյ դիտաւորութեան փոփոխութեամբ՝ Դ. յօդուածը դարձուած է Գ. յօդուած՝ յաջորդաբար փոխելով նաեւ միւս յօդուածներու թուահամարները:

⁴⁵ Այս մատիտով սրբագրեալ նախադասութեան նախնական բանաձեւումը կ'ըսէր. «Գործադիր իշխանութիւնը ստանձնող Քաղ. Ժողովը ամէն մէկ հասարակութեան անդամներուն ընտրութիւնը պիտի կատարէ յիշեալ հասարակութեանց վարչութեանց կողմէ յանձնուած ցանկի մը վրայէն»:

Թ. Երեք հասարակությանց երեսփ. ժողովներու վաւերացումէն յետոյ ներկայ Համաձայնագիրը գործադրութեան կը դրուի:

[Համազգային Խորհուրդ]

14 Մայիս 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահը, ժամը 6

Ներկայք.- Տ. Զաւէն Ս. Պատրիարք հայոց, Տ. Օգոստինոս Սայեղեան, Պատր. Տեղապահ Կաթ. հայոց, Վսեմ. Զենոբ Էֆ. Պէգնեան, Ազգապետ Բողոքականաց Տեարք.- Տրք. Դաւիթեան, Պատ. Յովսէփ Ծէնիզեան, Թովմաս Թումանեան⁴⁶

Ժողովը կարդաց վսեմ. Պօղոս Նուպար փաշայի գրած 24 Ապրիլ 1919 թուակիր մէկ նամակը Սրբազան Պատրիարք Հօր, որուն մէջ նորին վսեմութիւնը կը յայտնէր Հայկական Պատուիրակութեան գործակցութիւնը Հաշտութեան Ժողովի մօտ:

Տրք. Դաւիթեան Էֆ. կարդաց ֆրանսերէն գրութիւն մը ուղղուելիք Համաձայնական քոմիտէներու, բողոքելու համար կառավարութեան ձեռքակալած հայոց, ի մէջ այլոց Պէյքոգէն Անդրանիկի համար: Ժողովը որոշեց դեռ չլուծել սոյն գրութիւնը, սպասելով աւելի կարեւոր դէպքերու եւ Անդրանիկի գործին ընթացքին:

Ժողովը կարդաց Օսմ. Պանքայի Սրբազան Պատրիարք Հօր նամակին տուած պատասխանը, որուն մէջ պանքայի տնօրէնութիւնը կը ծանուցանէ թէ ինք պատասխանատու չի կրնար նկատուիլ տեղահան եղած հայոց պանքայի մօտ ձգուած գոյքերուն «Թասֆիլէ Քոմիտէին»⁴⁷ կողմանէ առնուելուն, բայց կ'աւելցնէ թէ եթէ ազգին կողմանէ դատարան դիմուի, պանքան պատրաստ է իր կողմանէ պետք եղած աջակցութիւնը նուիրել յանախորդներուն օգտին համար:

Յառաջիկայ նիստը տեղի պիտի ունենայ Զորեքշաբթի, ժամը 6ին, 21 Մայիս 1919:

[Համազգային Խորհուրդ]

29 Մայիս 1919

1° Ժողովը կարդաց Փարիզի պատուիրակութեան նախագահ Նուպար փաշայի մէկ նամակը,⁴⁸ որով կը շնորհաւորէր համազգային վարչութեան կազմութիւնը եւ յաջողութիւն կը մաղթէր:

⁴⁶ Բնագրին մէջ, սխալմամբ՝ Թումանեան:

⁴⁷ Հաշտութեան ժողովներու:

⁴⁸ Նշելով 25 Ապրիլ 1919 թուակիր նամակ մըն է, ուր Նուպար կը գրէ.

«Պատիւ ունիմ հաստատելու ստացումը Ձերդ Ամենապատուութեան նամակին, որով Ան հաճած է ինծի տեղեկացնել կազմութիւնն ու իրաւասութիւնները բոլոր հայկական յարանուանութիւններու Ազգային Խորհուրդին, որ այժմ կազմուած է Կոստանդնուպոլսոյ մէջ՝ շնորհիւ Ձերդ Ամենապատուութեան նախաձեռնութեան:

Կասկած չկայ թէ այս Յանձնախումբը, որ իր մէջ կը մէկտեղէ մեր բոլոր համայնքներու ներկայացուցիչները, մեծ ծառայութիւն մը պիտի մատուցէ մեր դատին. եւ ան կրնայ վստահ ըլլալ Ազգային Պատուիրակութեան ամբողջ

2° Ազգային Խնամատարությունը նամակով մը ծանուցանելով իր անդամներու անունները եւ որկած ըլլալով իր կանոնագրութիւնը, վաւերացումը կը խնդրէր:⁴⁹

Այս առթիւ կարծեաց փոփոխութիւններ կատարուեցան Համազգային Խորհուրդի [անդամներուն միջեւ]:

[Համազգային Խորհուրդ]

31 Մայիս 1919

1° Բողոքական ազգապետարանէն 28 Մայիս թուական նամակով մը կ'առաջարկուէր Փարիզի հայկական պատուիրակութեան անդամ ընտրել իրենց կողմանէ Փրոֆ. Թումա[յ]եան ի Լոնտոն եւ Տոք. Սմբատ Գաբրիէլեան ի Նիւ-Եորք:

Ժողովը համակարծիք գտնուելով ընդունեց եղած առաջարկը:

2° Ժողովը շարունակեց վիճաբանութիւնը

[Համազգային Խորհուրդ]

Նիստ 23 Յունիս[ի] 1919

Ներկայք.- 3 կրօնապետեր, Դաւիթեան, Չայեան:

1° Ժողովին ներկայացան Յունաց Պատրիարքարանի կողմանէ տրք. Գազանովա եւ Գարաթէօտորի, եւ յայտնեցին թէ՛ զաւառներու անապահովութիւնը ծայր աստիճանի հասած ըլլալով, Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին հեռագիր մը տալ ու անոնց ուշադրութիւնը հայցել անհրաժեշտ է: Ժողովը արդէն այդ խնդրով զբաղած ըլլալով, եղած դիմումը նպատակայարմար տեսաւ ու անմիջապէս խմբագրուեցաւ հեռագիր մը առ պր. Քլեմանսօ ի Փարիզ, եւ Արեւելքի չորս քրիստոնէայ պետերու կողմէ ստորագրուելով հեռագրուեցաւ:

2° Բարձր Դրան 12 Փետր. memoire-ին⁵⁰ պատասխան մը տալ որոշուած ըլլալով, այս անգամ այդ տպեալ պատասխանագիրը, յոյներու պատրաստած պատասխանագրին հետ մէկտեղ, H[aut] Com[issaire-ներուն] տալ

ջական օժանդակութեան:

Խորապէս զգածուած եմ այն զգացումներուն համար որ այս առիթով Ձերդ Ամենապատուութիւնը ազնուօրէն արտայայտած է ինձի, և կը խնդրեմ ընդունիլ ջերմագին շնորհակալութիւններս՝ իմ շատ յարգալիք անձնութիւններէս նոր հաւաստիքին հետ» (ՊՏԴ, տուփ 6, Թ711, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁴⁹ Ազգային Խնամատարութեան կողմէ ուղարկուած տուեալ նամակին չենք հանդիպած դիւանապաշտութիւնը մէջ: Տեսած ենք, սակայն, Խնամատարութեան Կեդրոնական Վարչութեան կողմէ որկուած 3 Մայիս 1919 եւ 6 Մայիս 1919 թուակիր նամակներ, որոնցմէ առաջինով գործակիցներու կարիքը ցոյց տրուելով, կը խնդրուի [Խնամատարութեան] ընդհանուր ժողովի անդամ անուանել Մարութ Իբրանոսեանը, Խաչիկ Ս[ը]վաճեանը, Արամ Ինճիճեանը եւ Արշալիր Աշճեանը, իսկ երկրորդով կը խնդրուի Վարչական Ժողովի «պակասեալ» անդամներուն փոխարէն ընդհանուր ժողովի նոր անդամ նշանակել Արա Արապեանն ու Միքայէլ Նալպանտեանը: Նամակները կը կրեն ստորագրութիւնները Մ. Նուրիճանի (վասն ատենապետի) եւ ընդհանուր քարտուղար Մ. Եազըճեանի (ՊՏԴ, տուփ 6, Թ708–709, *հայերէն ձեռագիր*):

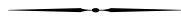
⁵⁰ Այս յուշագրին անդրադարձած ենք արդէն թիւ 4 ծանօթագրութեամբ: Յաւելուածաբար նշենք թէ օսմանեան կառավարութիւնը իր տեսակէտները ներկայացնելով Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին, կը յայտնէր թէ նախագահ

որոշուեցաւ, մասնաւոր նամակով մը, ստորագրուած 4 քրիստոնէայ պետերու կողմանէ,⁵¹ եւ խնդրելով որ մէկ օրինակը Փարիզ Վեհաժողովին դրկուի:

Memoire-ը պիտի տանի[ն] Գագանովա եւ Դաւիթեան:

3° Որոշուեցաւ նաեւ մասնաւոր նամակով մը H[aut] C[ommissaire-ներուն] ուշադրութիւնը հայցել մասնաւորաբար հայ գաղթականներու խեղճ վիճակի[ն], անոնց վերադարձին եւ ապահովութեան մասին:

4° Թուրքիոյ մէջ կացութիւնը փոխուած չլլալով եւ հայերու վիճակը ընդհակառակը աւելի վատթարացած ըլլալով, ժողովը յարմար չդատեց յառաջիկայ պայրամի առթիւ պաշտօնական այցելութեանց մասնակցի:

Ուիլսընի ներկայացուցած սկզբունքներուն մէջ զիրենք կը շահագրգռէ յատկապէս Օսմանեան Կայսրութեան թրքական բաժիններուն վերաբերող նախատեսութիւնը, ըստ որուն հարկ է երաշխաւորել անոր գերիշխանութիւնը, բայց նաեւ երաշխաւորել ներկայիս թրքական իշխանութեան ներքեւ գտնուող այլ ազգերու կեանքի ապահովութիւնն ու բացարձակապէս անկաշկանդ պատեհութիւնը ինքնիշխան զարգացման, ինչպէս նաեւ Տարտանէլը բաց պահել բոլոր ազգերու առեւտուրին առջեւ՝ միջազգային երաշխիքներու ներքեւ:

Յուշագիրը կը բաղկանայ երկու մասէ: Մինչ առաջինով կը փորձուի պարզել թրքական տեսակէտները, երկրորդ, աւելի ծաւալուն բաժնով կը ներկայացուին յաւելումներ, որոնցմով կը նպատակադրուի հայերը ներկայացնել իբրեւ ջարդարար եւ անդորրութիւնը խռովող տարր, հետեւցնելու համար թէ առանց թրքական ուժերու ներկայութեան՝ անդորրութեան եւ խաղաղութեան խօսք չի կրնար ըլլալ եւ թուրքեր չեն կրնար ձգուիլ անոնց ողորմութեան:

Վերադառնալով առաջին մասին, հոն կ'առաջարկուի Ուիլսընեան սկզբունքները հիմ թնելով Օսմանեան Կայսրութեան տարածքները բաժնել երկու մեծ մասի՝ Եւրոպա եւ Ասիա գտնուող թրքական նահանգներ, եւ արաբական նահանգներ: Բայց քանի որ թրքական նահանգներուն մաս կը կազմեն անոնք որ Եւրոպայի կողմէ կը ճանչցուին իբրեւ «Հայկական Նահանգներ», թելադրելի է ենթաբաժանում մը կատարել անոնց համար եւ զանոնք քննել առանձնաբար:

Յուշագրին հեղինակներն այնուհետեւ վկայակոչելով 1897-ին Փարիզ հրատարակուած *Դեղին Գիրքը* եւ այլ վիճակագրական տուեալներ, կ'ուզեն ցոյց տալ թէ հայերը ոչ մէկ նահանգի մէջ մեծամասնութիւն կազմած են. սակայն եւ այնպէս, կ'ըսեն թէ թէեւ օսմանեան կառավարութիւնը կրնայ ապացուցանել թէ երբեք արգելք չէ եղած քրիստոնէայ բնակչութեան մշակութային զարգացման, պատրաստ է անոնց շնորհելու այն բոլոր իրաւունքները, զորս Խաղաղութեան Խորհրդաժողովը պիտի որոշէ ի նպաստ զանազան երկիրներու փոքրամասնութիւններու ընդհանրապէս:

⁵¹ Տես Յաւելում 9:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

ՆԻՍՏ

27 Յունիս 1919

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՍՏԵՓԱՆ ԷՖ. ԳԱՐԱԵԱՆ

(Ատենաը բացուեցաւ ի ներկայութեան 48 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 50ի)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատենաը բացուած է: Մեր ներկայ երեսփոխաններու թիւն է 95 որոնց 75ը Պոլիս կը գտնուի եւ 20ը արտասահման կամ Պոլսէն բացակայ: Հետեւաբար ժողովին օրինական մեծամասնութիւնն է 48. այսօր ալ նոյն թիւը ունենալով կրնանք ձեռնարկել աշխատութեան:

ՀԵՌԱԳԻՐ ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ ՓԱՇԱՅԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս կը յիշէք, մեր վերջին նիստին շնորհակալութեան հեռագիր մը ուղղած էինք Պօղոս Նուպար փաշայի իր ազգանուէր ջանքերուն համար: Այս հեռագրին պատասխանած է հետեւեալ կերպով:

(Պատճեն ֆրանսերէն հեռագրի)

ՁԱՅՆԵՐ.- Հայերէն թարգմանութիւնն ալ պէտք է կցէք:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ հայերէն թարգմանութիւնը)

«Այս պահուս կը ստանամ Ձեր 8 Մարտի թուակիրը, որ խորապէս կը յուզէ զիս: Այս առթիւ կ'արտայայտեմ իմ երախտագիտութիւնս ձեզ եւ ամբողջ ժողովին- ՊՕՂՈՍ ՆՈՒՊԱՐ»:

(Այս հեռագիրը ընդունուեցաւ ծափերով)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս գիտէք, այսօր հրաւիրուած ենք նկատողութեան առնելու Քաղ. Ժողովի հրաժարականը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի հրաժարականէն առաջ կարելոր է որ այս ժողովը ստանայ իր կանոնական կազմը, մանաւանդ ներկայ պարագաներու մէջ, հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ մնայուն դիւան⁵² ընտրենք եւ ձեռնարկենք գործի:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Կը կրկնեմ:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Առաջարկը օրինական է. դիտողութիւն չի կրնար ըլլալ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ընտրութեան ձեռնարկելէ առաջ, պիտի խնդրեմ ժողովէդ որ նախ եւ առաջ լսէ իմ առաջարկս ու յետոյ որոշում տայ: Ժողովդ ասկէ առաջ իր մէկ գումարման մէջ, իրական մեծամասնութեան վրայ 51 անդամներու ներկայութեամբ նիստ գումարելու որոշում տուեր է: Իր այս քայլը սահմանադրական ռելէօրենքի եւ տառի առջեւ չէր արդարանար, այլ հետեւանք էր պետքին ու այդ պատճառաւ չէր հանդիպեր ռելէօրենքին: Այս վայրկեանին երբ կը գումարուինք եւ օրինական մեծամասնութեան խօսք կ'ըլլայ, պէտք կը զգամ յիշեցնելու մանաւանդ մեզմէ պակսող այն անդամները, որոնք վերջին 5 տարիներու եղեռնին զոհերը:

⁵² 1863-ին վաւերացուած Սահմանադրութիւնն իր Բ. Մասի 85-րդ Յօդուածով բոլոր ժողովներու եւ խորհուրդներու համար պարտադիր պայման կը նկատէր ընտրութեան միջոցով եւ մէկ տարուան համար «ատենական դիւան»ներու կամ մայր դիւաններու, գոյութիւնը (Ազգային Սահմանադրութիւն, 49-50): Մայր դիւանի ընտրութիւնը կը յաջորդէր ժողովին օրինաւորութիւնը ճշդելու եւ մայր դիւանին ընտրութիւնը իրականացնելու նպատակով ամենատարեց երեսփոխանին ատենապետութեամբ եւ ամենակրտսեր երեսփոխանին ատենադպրութեամբ ժամանակաւոր դիւանի կազմութեան՝ Ազգային Ժողովի նախագահին հրաւերով: Ազգային Ժողովի նախագահն էր ի պաշտօնէ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքը, իսկ իր բացակայութեան՝ ըստ կանոնադրութեան, Յօդ. 108-ի՝ «Երբոր բանաւոր պատճառով կամ ազգային կարելոր ու ստիպող գործով մը զբաղեալ՝ ստիպուի բացակայութեան, իր տեղ առօրեայ Նախագահ մը կը ցուցնէ» (Կանոնադրութիւն, 17): Պատրիարքին կողմէ իր բացակայութեան պատճառով զինք փոխարինող նախագահ մը նշանակուած չըլլալու պարագային, նիստին ներկայ երիցագոյն եկեղեցականին կը վիճակուէր այդ դերը:

եղան, փոխելով նաեւ խմբակցություններու⁵³ բնական վիճակը: Փարիզի խորհրդակցությանը⁵⁴ մէջ նկատողութեան առնուեցաւ նաեւ հայութեան թիւի խնդիրը, որուն մօտեցան ոչ միայն նիւթական, այլեւ՝ բարոյական տեսակետով, ու հիմ բռնուեցաւ ո՛չ թէ հայութեան ներկայ թիւը, այլեւ՝ պատերազմէ առջի թիւը:⁵⁵ Այս սկզբունքը ընդունուեցաւ ո՛չ միայն համագումարի⁵⁶ անդամներու կողմէ, այլեւ՝ անոնց կողմէ, որոնք ի միջի այլ խնդիրներու պաշտօն ունէին լուծել Հայկական Խնդիրը:⁵⁷ Եւ արդէն առանց ասոր կարելի չէր մօտենալ արդարութեան, որովհետեւ հակառակ քայլ մը պիտի նշանակէր արդարացնել ոճրագործները:

Այս տեսակետով ներկայ պարագային մէջ նկատողութեան պէտք է առնուէին մեր մեծ նահատակները եւ ընկերները: Այն խմբակցութիւնը, որուն կը պատկանիմ ես,⁵⁸ իր որոշ տեսակետները ունի Սահմանադրութեան մասին եւ անոր գլխաւորներէ մէկն է ներկայացուցչական տեսակետը: Այսօր Ազգ. Ժողովը աւելի զրկուած է ընդհանուր ազգի ներկայացուցչութիւնը ունենալու հանգամանքէն, հետեւաբար եւ կը բերեմ այստեղ հետեւեալ առաջարկը. Ազգ. Ժողովը պէտք է գտնէ որոշ ձեւ մը, որ լրացնէ իր կազմը եւ վերականգնէ փոխադարձ յարաբերութիւնները: Այստեղ ներկայ գտնուող երեսփոխանները պիտի գնահատեն հարկաւ այս բացայայտօրէն արդար առաջարկը, որովհետեւ այս առաջարկը չընդունիլը պիտի նշանակէր արդարացնել գործուած այդ ոճիրները...

ԶԱՅՆԵՐ.- Կը բողոքենք...

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ (շարունակելով). - Կամ առնուազն օգտուիլ անոր յառաջ բերած նոր դրութենէն: Հետեւաբար նախ քան այդ առաջարկի քննութիւնը, ո՛չ կարելի է նոր ընտրութեան անցնիլ եւ ո՛չ ալ ուրիշ խնդիրներով զբաղիլ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԲԵԱՆ ԷՖ.- Ազգ. Ժողովը իր աւանդութիւնները ունի, որով իր յարգանքի արտայայտութիւնը կը մատուցանէ նոյնիսկ անհատաբար մեռնող երեսփոխաններուն, քաղաքական ինչ դաւանութեան ալ պատկանին անոնք: Եւ այս Ժողովը իր նահատակուած ընկերներու յիշատակին նուիրեց առանձին եւ միակ նիստ մը, որուն նմանը չունի իր տարեգրութիւններուն մէջ: Ասիկա իր ընկերներուն յիշատակին փառաբանման

⁵³ Ակնարկութիւնը կը վերաբերի երկու գլխաւոր խմբակցութիւններու, որոնցմէ մին Դաշնակցութենէն կը ստանար իր ուղղութիւնը, իսկ միւսը՝ ծանօթ Կեդրոնի խմբակցութիւն անուամբ՝ մէկտեղումն էր կարելու թիւով անկուսակցական երեսփոխաններու, որոնք հակամէտ էին յարելու Սահմանադրական Ռամկավարներու դիրքորոշումներուն:

⁵⁴ Յղումը կը վերաբերի 24 Փետրուար 1919-ին իր աշխատանքներուն եւ խորհրդակցութիւններուն ձեռնարկած Հայ Ազգային Համագումարին, որ կը բաղկանար Հայ Ազգային Պատուիրակութեան անդամներէն, գաղութներու մէջ համագումարին մասնակցելու նպատակով ընտրուած ներկայացուցիչներէ, համաձայնաբար նշանակեալ անձերէ, ինչպէս նաեւ Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցիչներէն. այս վերջինները՝ խորհրդակցական ձայնի իրաւունքով միայն (Վիրաբեան, Համահայկական, 333-334):

⁵⁵ Այս միայն յուզականօրէն հասկնալի արտայայտութիւնն ունի իր պատմութիւնը: Ֆրանսական ծերակոյտի անդամ Փոլ Տումէ (Joseph Athanase Doumer [1857-1932]), որ 1931-ին պիտի դառնար Ֆրանսայի նախագահ, տակաւին 1915 թուականի կէսերուն, բանախօսութեան մը ընթացքին, յայտարարած էր. «Վաղը ողջ մնացողները միայն պիտի չհամբերէ, այլ մեռելները եւս», ըսել ուզելով թէ երբ Ա. Աշխարհամարտի աւարտին հասնի հաշուեյարդարի պահը, հարկ պիտի ըլլայ նկատի առնել արեւմտահայերու նախացեղասպանական թիւը՝ հայկական իրաւունքներու հաստատման եւ իղձերու իրականացման համար: Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնն այս արտայայտութիւնը իւրացուցած եւ օգտագործած էր Հայկական Խնդրին վերաբերեալ 6 Յունիս 1915-ին Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար Տելքասէի (Théophile Delcassé [1898-1905]) մատուցուած յիշատակագրին մէջ (Ղազարեան, 71): Հայ Ազգային Համագումարին անունով Փարիզի Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին ներկայացուած հայկական պահանջներու յուշագրին մէջ ալ կ'ընդգծուէր. «Բոլոր հայերու, թէ՛ ողջերու եւ թէ՛ մեռածներու ձայնը պէտք է որ լսուի» (Լազեան, Հայաստան, 223): Յուշագիրը կը նշէր թէ հայկական կոչուած նահանգներու, Տրապիզոնի նահանգին եւ Կիլիկիոյ մէջ հայերու թիւը ո՛չ միայն աւելի գերակշիռ էր քան թուրքերու եւ քիւրտերու թիւը, առանձին առանձին հաշուած, այլեւ հաւասար էր անոնց թիւին՝ միասին հաշուած, եւ թէ հայութեան թիւը կը կազմէր 1,403,000: Դոյն միտքը յեղեղուած է այլ առիթներով ալ, ինչպէս, օրինակ, Ֆրանսացի սպայի մը «Ճակատամարտ»ի խմբագրատուն այցի ընթացքին, երբ կը յայտարարէ. «Մեռելները քուէի իրաւունք ունին եւ այս մասին վիճել իսկ չէ կարելի» («Ֆրանսացի Սպայ Մը Մեր Խմբագրատան Մէջ», «Ճակատամարտ», 30 Դեկտեմբեր 1919, 36/1851):

⁵⁶ Ակնարկութիւնը վերը յիշատակուած Հայ Ազգային Համագումարին:

⁵⁷ Կարելի չէ հաստատապէս ըսել թէ որո՞նց ուղղուած է ակնարկութիւնը, բայց ենթադրաբար կը տարուինք մտածելու թէ Դաշնակից պետութիւններու ներկայացուցիչները նկատի առնուած են հոս:

⁵⁸ Բժիշկ Արմենակ Բարսեղեան կը պատկանէր Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան գլխաւորած խմբակցութեան:

մասն էր: Գալով մեծամասնության խնդրոյն, Ազգ. Ժողովը 1866էն ի վեր կը գործադրէ իսկական մեծամասնության սկզբունքը⁵⁹, հիմնուելով իր իրական թիւին վրայ եւ այդ կերպով պատրիարքի ընտրութիւններ կատարած է 40-45 ներկաներով: Ինչ էր ասոր պատճառը, որովհետեւ դիտուեցաւ որ երբ Ժողովը կառչած մնայ օրէնքի տառին, ամրութեան պիտի դատապարտուի իր ամբողջ գործունէութիւնը եւ հետեւաբար ազատ նկատեց ինքզինքը մեկնելու օրէնքին այդ տրամադրութիւնը: Այսուհանդերձ, Ժողովին ամբողջացման առաջարկը օրինաւոր է: Ես կ'առաջարկեմ որ յանձնաժողով մը կազմուի, որպէսզի Ժողովին ամբողջացման ձեռնարկուի եւ պակսածներու թիւը լրացուի:

Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովէն պակսած անդամներու տեղ նորեր ընտրել անհրաժեշտ է վարելու համար գործերը, բայց անկէ առաջ անհրաժեշտ կը նկատեմ ընտրել Ժողովիս դիւանը, որ եթէ ասկէ առաջ ընտրուած ըլլար, այսօր Պօղոս փաշայի հեռագիրը իր թարգմանութեամբ մեզ կը ներկայացներ, քանի որ մեր լեզուն հայերէն է: Կ'առաջարկեմ անմիջապէս կատարել դիւանի ընտրութիւնը, որ լրանալէ յետոյ կրնայ կազմուիլ յանձնաժողովը:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես ալ պէտք պիտի զգացնէի նախ դիւանի ընտրութեան, յաջորդին ալ կրնայ կատարուիլ Քաղ. Ժողովի ընտրութիւնը:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Սկզբունքի խնդիր մը երեւան կու գայ: Կ'առաջարկուի որ Ժողովը նախ իր դիւանը ընտրէ եւ յետոյ կազմին լրացման գործով զբաղի: Կրնանք ընտրել նախ յանձնաժողովը, որ այս երկու կէտերու մասին իր քննութիւնը ներկայացնէ Ժողովին:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Փոքր թիւրիմացութիւն մը կայ, զոր կը փափաքիմ ուղղել: Ժողովին ներկայ կազմը ոեւէ կերպով չի կրնար արդարացնել կատարուելիք ընտրութիւնները, այնպէս որ կը ստիպուիմ առաջարկելու իմ ընկերներուս, որոնք կը բաժնեն իմ տեսակետը, որպէսզի կազմեն յանձնաժողով մը եւ մէկ երկու օրուան մէջ բերէ իր տեղեկագիրը, յետոյ կրնայ ընտրութիւն տեղի ունենալ: Առանց ասոր կարելի չէ ընտրել նոր Քաղ. Ժողով:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովին խորհրդակցութիւնները ամփոփելով կը տեսնենք որ նախ կը փափաքին դիւանի ընտրութիւն կատարել եւ յետոյ յանձնաժողով մը անուանել Ժողովին կազմը լրացնելու համար:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն պիտի ձեռնարկենք դիւանի ընտրութեան:

(Քուէարկութեան եւ քուէհամարի արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

(Ա. ատենապետի ընտրութեան քուէի մասնակցեցան 48 երեսփոխաններ)

	Քուէ
Պարզեւ ԷՖ. Փափագեան	27
Ստեփան ԷՖ. Գարսեան	13
(Բ. ատենապետի եւ ատենադպիրներու ընտրութեան մասնակցեցան 44 քուէարկու)	
Յակոբ ԷՖ. Պահրի	37
Ատենադպիրներ	
Կոպեռնիկ ԷՖ. Խաչատուրեան	43
Գեորգ ԷՖ. Սիմքէեան	36

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Հազիւ վերադարձած տարագրութենէ, ուր ես կ'ողբայի բոլոր հայութեան կոտորումը, ու կը յիշէի մասնաւորապէս իմ այն ընկերներս, որոնք ինձմէ առաջ բաղդակից եղած էին ինձ ու անհետացած, երբեք մտքէս չէր անցներ որ օր մը ձեր պատուաբեր քուէներով պիտի հրաւիրուիմ գրաւելու այս աթոռը: Կը խոնարհիմ ձեր քուէին առջեւ եւ կը ձեռնարկեմ այս պաշտօնին: Բնական է որ այս հասակին մէջ պէտք չէ կորով փնտռել, այլ եթէ կարենամ փոքրիկ ծառայութիւն մը մատուցանել, բաւական նկատուի այն ինձ

⁵⁹ Իսկական մեծամասնության սկզբունքը նկատի կ'առնէր ոչ թէ ընտրեալ երեսփոխաններու ընդհանուր թիւը, այլ՝ Ազգային Ժողովին ներկայ գտնուող երեսփոխաններու կէսէն մէկ աւելին: Այլապէս, Սահմանադրութեան սկզբնական տրամադրութեան համաձայն, մեծամասնութիւնը կը ներկայանար անփոփոխելի 71 թիւով, որ կէսէն մէկ աւելին էր Ազգային Ժողովը բաղկացնելու կոչուած 140 երեսփոխաններու:

համար: Արդար քննադատությունը փափաքելի է ինձ համար ամեն ատեն, միեւնոյն ատեն փափաքելի է նաեւ որ Պատ. երեսփոխանը դիւրացնեն դիւանի աշխատութիւնը:

Քիչ առաջ Ազգ. ժողովը կարծեմ որոշեց յանձնաժողով մը կազմել, որպէսզի երեսփոխանական ընտրութեան համար ձեւ մը բերէ հոս, եթէ կ'ուզէք դադար մը տանք, որպէսզի համաձայնութեամբ ցանկ մը բերուի:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Ես կը խորհիմ որ մեր կատարելիք ընտրութիւնը սահմանադրական ընտրութիւն մը ըլլալու համար ընտրութիւն պէտք է կատարել, ինչ որ կարելի չէ եւ ասկէ զատ ոեւէ ձեռով երեսփոխաններու թիւը լրացնել հակասահմանադրական պիտի ըլլայ, ուստի կ'առաջարկեմ որ իբրեւ անդամ հրաւիրուին հայ կայսրիկ եւ հայ բողոքականներու արդէն ընտրուած ներկայացուցիչները, որով կը լուծուի թէ՛ մեծամասնութեան խնդիրը եւ միեւնոյն ատեն Ազգ. ժողովը բոլոր ազգ[ային] հատուածները ներկայացնող իրական Ազգ. ժողովի մը հանգամանքը կը ստանայ: Ուստի առանց ժամանակ կորսնցնելու անոնք ալ հրաւիրենք եւ անոնց ներկայութեան ընտրենք այդ ժողովը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ ամեն վայրկեան նոր առաջարկ մը քննուի, գործ տեսնել կարելի չ'ըլլար: Կ'առաջարկեմ ներկայացնել անձերով կազմել յանձնաժողովը:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Կ'առաջարկեմ Խօնասարեան եւ Տ. Մովսէսեան Էֆ.ները դնել այդ յանձնաժողովին մէջ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յանձնաժողովը կազմուեցաւ հետեւեալ կերպով՝ Տեարք Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Հ. Խոսրովեան, Հ. Խօնասարեան, պ. [Զ.]⁶⁰ Խօրասանճեան, Ա. Հալաճեան եւ Ա. Բարսեղեան: Ժողովը կը հաւանի՝ այս կազմութեան:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԷՖ.- Այս խնդիրը շատ ստիպողական է, հետեւաբար կ'առաջարկեմ բացառիկ Ազգ. ժողով մը գումարել: Ես ձեզի խօսք կու տամ գիշեր ցերեկ աշխատելով մինչեւ Երեքշաբթի հասցնել, ու նոյն օրը նիստ ընելով, այս խնդիրը կը լրացնենք:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Կ'ընդունիմ որ այս յանձնաժողովը կարելի եղածին չափ փութով բերէ իր աշխատութեան արդիւնքը, բայց եթէ այսպիսի սկզբունք մը որդեգրենք եւ մինչեւ այն ատեն այս ժողովը չկատարէ ոեւէ աշխատութիւն, ընդունած կ'ըլլանք որ այս ժողովին կազմը թերի է, պակաս է, մինչդեռ ժողովս իր կատարեալ կազմին մէջ է եւ պէտք է զբաղի այն ամեն գործերով, որոնք իր իրաւասութեան կը պատկանին:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Յանձնաժողովը կրնայ ուսումնասիրել խնդիրը, այլեւս խնդիրը մեզմէ ելած է, որքան կարելի է շուտով պէտք է ներկայացնէ արդիւնքը:

Յ. ՊԱՀՐԻ.- Իմ առաջարկիս մասին ժողովին որոշումը ի՞նչ է. չէք կրնար մերժել զայն:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կարծեմ թէ նկատողութեան չառնելը ճիշդ չէ: Պ. Պահրի սկզբունքը չի մերժեր, այլ լրացած Երեսփ. ժողովի գոյութեան պէտք կը զգացնէ, որպէսզի ժողովին աշխատութիւնները աւելի արդիւնաւոր ըլլան:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Երբ յանձնաժողովի մը ընտրութեամբ կը փակուի խնդիրը, այս պարագային մէջ այլեւս առարկութիւն եւ նոր առաջարկ չի կրնար ըլլալ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն այս խնդիրը փակուած է այլեւս:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Կարելի չէ՞ր արդեօք որ Կրօն. ժողովն ալ հրաժարէր եւ Զադ. ժողովոյ հետ ընտրուէր:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԶԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանիս վրայ կը գտնուի Վարչութեան ատենապետ Տր. Դաւիթեան Էֆ.ի ստորագրութեամբ հրաժարական մը:

⁶⁰ «Ճակատամարտ»ի (28 Յունիս 1919, 192/2013) հրատարակուած նկարագրականէն յայտնի կը դառնայ թէ ակնարկեալ երեսփոխանն է [Զարեհ] Խօրասանճեանը: Նշումը անհրաժեշտ է հոս՝ խնդրոյ առարկայ երեսփոխանը չշփոթելու համար երեսփոխան Պետրոս Խօրասանճեանի հետ:

(Պատճեն)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ասկէ զատ կան նաեւ Քաղ. Ժողովի անդամներու կողմէ անհատապէս ներկայացուած հրաժարականներ:

Յ. ԳԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Որովհետեւ այս ժողովը վարչապետութեան ձեւով կազմեց Քաղ. Ժողովը, պէտք չկայ նկատի առնելու Քաղ. Ժողովի անդամներուն անհատապէս տուած հրաժարականները:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի հրաժարականը պարզ հրաժարական մ'է եւ հետեւաբար կրնայ ընդունուիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը կ'ուզէ՞ լսել անդամներու հրաժարականները:

ԶԱՅՆԵՐ.- Կրնանք լսել:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց Խօճասարեան, Հ. Խոսրովեան եւ Սրենց ու Ամատունի ԷՖ.ներու հրաժարականները)⁶¹

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ ԷՖ.- Այս հրաժարականներու մէջ կան կարգ մը առաջարկներ, որոնք ազատ էին ներկայացնելու դիւանին: Իրենք մեզմէ ընտրուած ըլլալով, չենք կրնար նկատողութեան առնել իրենց խնդիրը:

Ե. ՊԷՅԱԶՃԵԱՆ ԷՖ.- Այդ գրերուն մէջ առաջարկներ կան. ես պէտք կը տեսնեմ որ երբ նոր Վարչութիւնը ընտրուի եւ գործի ձեռնարկէ, անոր ներկայացուին ասոնք:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Այս հրաժարագիրը պատճառաբանեալ չենք կրնար ընդունիլ: Փորձը ցոյց տուաւ որ նախկին ձեւով⁶² ընտրուած ժողով մը չի կրնար տեսական գոյութիւն ունենալ, ուստի մեր օրինաւոր քուէներով ընտրենք Վարչութիւնը:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Քիչ առաջ ըսուեցաւ որ մենք մեր հրաժարականով առաջարկ կը բերենք. մենք առաջարկ չենք բերեր. եթէ բերել հարկ ըլլայ, գիտենք թէ ի՞նչ կերպով կը բերուի այն:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Մենք անցեալ անգամ Ս. Պատրիարքին առաջարկութեամբ վարչապետ մը ընտրեցինք, իրաւունք տալով անոր որ որոշէ իր ընկերները: Հիմա ընտրուած վարչապետը այստեղ հրաժարական կու տայ: Պատճառաբանութիւններով զբաղելու պէտք մը չեմ տեսներ: Կրնանք որոշում տալ ընտրութեան:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն անոնք որ Քաղ. Ժողովի հրաժարականը կ'ընդունին, ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

(Ժողովը ընդունելով Քաղ. Ժողովի հրաժարականը, որոշեց յառաջիկայ Ուրբաթ կատարել նոր Քաղ. Ժողովի ընտրութիւնը)

ԱՌԱՋԱՐԿ Ե. ՊԷՅԱԶՃԵԱՆ ԷՖ.Ի

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը փակելէ առաջ, վերջին պահուն դիւանիս տրուած հետեւեալ առաջարկը իր կարեւորութեան պատճառաւ ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

⁶¹ Սրենց եւ Ամատունի ժողովի նախօրեակին հրատարակութեան տուած ըլլալով իրենց հրաժարագիրը, ի միջի այլոց կը նշեն թէ հակառակ անոր որ Քաղաքական Ժողովի կազմութեան պահուն Պատրիարքին եւ Վարչութեան ատենապետ բժիշկ Դաւիթեանի հետ համաձայնուած էր ստեղծել ուժեղ կեդրոնական ազգային իշխանութիւն եւ իրականացնել աշխատանքի բաժանում վարչութեան անդամներուն միջեւ, այդ պայմանները չէին գործադրուած, եւ քանի որ «ամաթեռի ազգասիրութեամբ եւ յաւելեալ ժամու աշխատութեամբ կարելի չէ վարել ազգային գործերը՝ որոնք ... փորքիկ պետութեան մը զբաղումներուն համեմատութիւնը առած են», իրենք կը հարկադրուին հրաժարիլ: Հրաժարագրին մէջ նաեւ դժգոհութիւն կը յայտնուի «ինքնաբերաբար եւ անկախ ազգային ամէն իշխանութենէ» խնամատարական մարմնին ստեղծման եւ գործունէութեան նկատմամբ, ինչպէս նաեւ ազգային գործերու «կատարեալ քառս»ին համար («Ճակատամարտ», 24 Յունիս 1919, 188/2009):

Ի դէպ, հրաժարեալ վարչութիւնը կը բաղկացնէին բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեան, Հմայեալ Խոսրովեան, Տիրան Կիւմիւշ-կերտան, Հայկ Խօճասարեան, Սարգիս Սրենց, Եդուարդ Գարակէօզեան, Տիգրան Չայեան, Արամ Փընտրղզեան եւ Յովհաննէս Ամատունի («Ժամանակ», 21 Մարտ 1919, 3475):

⁶² Այսինքն վարչապետական դրութեամբ, որուն համաձայն կը քուէարկուի ո՛չ թէ ժողով մը բաղկացնող լրիւ կազմ մը, այլ՝ ատենապետ կամ վարչապետ մը, որ գործակիցներու իր ցանկը կազմելով՝ զայն կ'ենթարկէ երեսփոխաններու վաւերացման:

(Ատենադպիր Էֆ. կարդաց հետեւեալ առաջարկը)

Ե. ՊԷՅԱԶՃԵԱՆ ԷՖ.- Խորին յուզումով կու գամ իմ տկար ձայնս բարձրացնել գաւառի այն անապահովութեան համար, որուն արձագանգը կ'ըլլայ լրագրութիւնը ամէն օր: Այն արուեստակեալ *միթոսները*⁶³, որոնք տեղի ունեցան գաւառներու մէջ, գրգռեցին այն ամբոխը, որ *ճիշատը* հրատարակեց պատերազմէն առաջ եւ *սխալեմտայիք* սպանութիւններ կազմակերպեց:⁶⁴

Այսօր այն է վիճակը ինչ որ էր երէկ, բայց այդ մուշ ուժերը⁶⁵ չե՞ն գիտեր թէ աշխարհի վրայ ինչ փոփոխութիւն եղած է: Հեռագիրը մեզի կ'իմացնէ նորանոր դէպքեր, որոնց առջեւ շուարած կը մնանք թէ արդեօք այսքան արիւն է գոհողութենէ վերջը, տակաւին ապահով ապրելու հնարաւորութիւնը ձեռք չե՞նք բերած: Քլեմանսո⁶⁶ կ'ըսէր որ ինք 48 տարիէ ի վեր կը սպասէր այս օրուան. մենք 500 տարիէ ի վեր կը սպասենք եւ տակաւին չենք հասած մեր փափաքին ու ջարդերը կը շարունակուին: Պէտք է մեր բողոքը բարձրացնենք եւ ապահովութիւն պահանջենք: Թուրքիոյ ընդի. դատախազը հայ ազգը կ'ամբաստանէ հրապարակաւ⁶⁷ եւ նոյն

⁶³ Հաւաքներ նշանակող այս օտարաբանութեամբ ակնարկութիւն կը կատարուի թուրքերու ազգայնական զգացումները հրահրող հաւաքներու:

⁶⁴ Ակնարկութիւն Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին գործադրուած ցեղասպանութեան:

⁶⁵ Ակնարկութիւն ընդհանրապէս թուրք ամբոխին ազգայնական այլատեսաց զգացումները հրահրողներու եւ մասնաւորապէս ընդատակեալ աշխատանքի անցած Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն կուսակցութեան անդամներու:

⁶⁶ Քլեմանսո (Georges Benjamin Clemenceau [1841–1929]), ֆրանսացի լրագրող, քաղաքական գործիչ, Ֆրանսայի վարչապետ 1906–09 եւ 1917–1920 տարիներուն: Շուրջ կէտարեայ սպասումը կը թուի թէ կը վերաբերէր 1870–71 թուականներու պատահարներու հետեւանքով ֆրանսացիներու մօտ ձեւ առած ազգային ձգտումներու: Նափոլէոն Գ. կը պարտուէր բրուսիական բանակներէն, որոնք մինչեւ իսկ մուտք կը գործէին Փարիզ, Ֆրանսայի մէջ հիմը կը դրուէր երրորդ հանրապետութեան, եւ վերջապէս կեանքի կը կոչուէր գերմանական կայսրութիւնը, որ կը ջանար հանրապետական Ֆրանսան կղզիացնել թագաւորական վարչակարգերու շրջապատին մէջ: Գերմանիոյ պարտութեամբ աւարտած Ա. Պատերազմը պատեհութիւն մը կը ներկայացնէր Ֆրանսայի՝ իրագործուած տեսնելու իր ազգային իղձերը: Հարկ է նշել թէ Քլեմանսո Փարիզ գումարուած Խաղաղութեան Վեհաժողովի նախագահի հանգամանքով երբ 28 Յունիս 1919-ին պաշտօնապէս ի լուր աշխարհի կը յայտարարէր դաշնագիրն ստորագրելու Գերմանիոյ համակերպութիւնը, կ'ըսէր. «Քառասուն եւ ինը տարի է որ այս վայրկեանին կը սպասէինք: Քառասուն եւ ինը տարիներէ ի վեր գերման Հեծեալին զրահապատ բռունցքը վտանգի մէջ էր ձգած աշխարհի խաղաղութիւնը...» («Կոչակ Հայաստանի», ԺԹ. տարի, 5 Յուլիս 1919, թիւ 27, 867):

⁶⁷ 1919-ի Յունիսին ընդհանուր դատախազ Բեշատ պէյ իթթիհատական նախարարներու դատաւարութեան ընթացքին ճառ մը արտասանելով «հայկական կոտորածներուն ամբողջ պատասխանատուութիւնը հայերուն վրայ կը ձգէ, իր կողմէ նոր գիւտ մըն ալ ընելով, Միաթարեաններն ալ պատասխանատուութեան կը խառնէ» («Ժամանակ», 15/28 Յունիս 1919, 3557): Թերթը տազնապած կ'աւելցնէ թէ նման զրպարտիչ ամբաստանութիւն մը յատկապէս գաւառներու մէջ կրնայ ընդունուիլ իբրեւ գործուած ոճիրներու «սրբացում եւ մինչեւ անգամ նուիրականացում» ու հարց կու տայ. «Բեշատ պէյ եւ իր համախոհները՝ դեռ այսօր ալ այդ մտայնութիւնը տարածելով եւ ոճիրին ջատագովականը հիւսելով, ոճրագործները ապագայ խժոժութիւններու համար քաջալերած չե՞ն ըլլար»: Պարագան նիւթ կը հայթայթէ Երուանդ Օտեանի «Ճշմարտախօս Դատախազ Մը» խորագրով երգիծական տոմսակին, ուր ըսելէ ետք թէ դատախազը իր ճառով «արեւի պէս փայլուն ու նոյնքան ալ շողշողուն կերպով ապացուցած է թէ՛ ներկայ կացութեան պատասխանատուն է... Վենետիկի Միաթարեան Միաբանութիւնը, կ'աւելցնէ.

Հայկական խռովարարութեան շէնքը այս հաստատուն հիման վրայ դնելէ ետքը, ընդհանուր դատախազը կը պատմէ թէ ինչպէս ընդհանուր պատերազմին սկիզբը, հայ չէթները կռուած են թէ՛ թուրք բանակին դէմ եւ թէ միւս կողմէ ջարդ ու փշուր ըրած են հարիւր հազարաւոր թուրքեր, առանց հասակի ու սեռի խտրութեան:

Դատաւարութիւնը աւարտելէ ետքը, պարտք համարեցի երթալ շնորհաւորութիւններս յայտնելու ընդհանուր դատախազին:

- Հայերը, ըսաւ Բեշատ պէյ, պէտք չէ որ պարզ շնորհաւորութեամբ մը գոհանան, այլ հարկ է որ իմ արձանս կանգնեն իրենց ապագայ մայրաքաղաքին մէջ:

- Ինչո՞ւ համար, հարցուցի:

- Որովհետեւ, ըսաւ, ջախջախիչ հերքում մը տուի մեր Փարիզ դրկուած պատուիրակութեան, հոս գտնուող նախարարներուն եւ մանաւանդ թուրք մամուլին, որոնք շաբաթներէ ի վեր թուրք բնակչութեան մեծամասնութեան անունով կը պահանջեն որ Արեւելեան Նահանգները չանջատուին Թուրքիայէն: Իսկ ես իմ ճառովս ապացուցի թէ Վանի, Պիթիսի եւ Էրզրումի նահանգներուն մէջ Փաստրմաճեան, Փափագեան, Արշակ եւ Նազարբէկ իրենց չէթներովը բոլոր թուրքերը ջարդած լմնցուցած են: Այնպէս որ մենք այլեւս որեւէ յաւակ-

նպատակաւ ձայն կը բարձրացնէ թուրք մամուլն ալ ու ներքին ոյժերը կը խլրտին: Իմ համոզումս այն է որ Վարչութեան ամէն անդամ, ով ալ ըլլայ այն, աշխատած է: Ես կ'առաջարկեմ ուղղակի կերպով բողոքել այս անգամ այս կացութեան դէմ, մանաւանդ անոր համար որ հայութեան դահիճները⁶⁸ անպատիժ կը մնան:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կը հրաւիրեմ Տր. Դաւիթեան ԷՖ.ն որ բացատրութիւն տայ այդ մասին:

ՏՐ. ԴԱՎԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Պէյագճեան ԷՖ.ի խօսքերը շատ կարեւոր են: Չինադադարէն⁶⁹ յետոյ բաւական հանդարտ օրեր անցուցինք, բայց հետզհետէ փոխուեցան քաղաքական անցուդարձերը: Ստոյգը այն է որ ուր որ օտար ուժ չկայ, հոն շարունակական սպառնալիք կ'այ: Թէեւ ընդհանուր ջարդի վախ չկայ, բայց մասնակի փորձեր կան եւ կ'աշխատին քաղաքական հաշիւներով սպառնալիքի տակ պահել ժողովուրդը: Վարչութիւնը մինչեւ ցարդ բողոքի սահմանին մէջ մնաց եւ դիմեց հոն ուր որ պէտք է, ըլլա՛յ [Ազգային] Պատուիրակութեան մօտ, ըլլա՛յ հոս. ամէնքն ալ ազդու դիմումներ էին: Իմ կարծիքս այն է որ այս դիմումները քիչ մը արհեստական նպատակով եղած են, այնպէս որ այս կէտը եթէ չենք կրնար հաստատել, չենք կրնար ալ մերժել: Իրաւունք ունինք հաւատալու որ ասոնք քաղաքական ճնշում մը բանեցնելու համար ի գործ կը դրուին: Քաղ. ժողովը իր սահմանին մէջ զբաղեցաւ այս խնդիրներով, սակայն պատրաստ ենք ուրիշ թելադրութիւններ ալ լսելու, եթէ ըլլան:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես կ'առաջարկեմ որ այս ձեռնարկները ըլլան Հայկական Պատուիրակութեան⁷⁰ միջոցով, որովհետեւ Ազգ. Պատուիրակութեան *մանտա* տրուած է արդէն այդ նպատակով:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան ատենապետին տուած բացատրութիւնները բաւականէն աւելի

նութիւն չենք կրնար ունենալ այդ նահանգներուն մասին...» («Ժամանակ», 14/27 Յունիս 1919, 3556):

⁶⁸ Թրքական Պատերազմական Ատենան 5 Յուլիս 1919-ին մահուան պիտի դատապարտէր Հայկական Ցեղասպանութիւնը գործադրող վարչապետ Թալատ փաշան, իրենց զինուորական ծառայութենէն արտաքսուած պատերազմական նախարար Էնվերն ու ծովոյժի նախարար Ճեմալը, ինչպէս նաեւ կրթական նախարար Բիշվ Դազիմը իբրեւ գլխաւոր ոճրագործներ, անոնց յանցանքը միաձայնութեամբ վճռուած ըլլալով:

⁶⁹ Առաջին Աշխարհամարտի աւարտը աւետող զինադադարը հռչակուեցաւ 11 Նոյեմբեր 1918-ին, երբ Գերմանիա պաշտօնապէս ստորագրեց զինադադարի պայմանները: Մինչ այդ, սակայն, 30 Հոկտեմբեր 1918-ին հռչակուած էր Մուստրոսի կամ Մուստրի Չինադադարը Օսմանեան Կայսրութեան եւ Դաշնակից Պետութիւններուն միջեւ, երբ բրիտանացի Ծովակալ Սամըրսէթ Քալթորփի (Somerset Arthur Gough-Calthorpe [1865–1937]) եւ թուրք Ծովային Նախարար Հիւսէյին Ռէուֆ Օրպէյ ստորագրած էին զայն յունական Լեմնոս կղզիին Մուստրոս նաւահանգիստին մէջ, պայմանաւ որ թշնամութիւնները երկու կողմերուն միջեւ դադրին ամիս մը ետք՝ 31 Նոյեմբեր 1918-ին: Ռէուֆ 1922-ի Յուլիսին պիտի դառնար Հանրապետական Թուրքիոյ վարչապետ: Չինադադարին 4-րդ Յօդուածը կը նախատեսէր. «Համաձայնական բոլոր պատերազմիկ գերիները, ինչպէս եւ երկրին ներսը դրկուած ու արգելափակուած եւ բանտարկուած բոլոր հայերը պիտի հաւաքուին Պոլիս եւ յանձնուին առանց այլեւայլութեան Համաձայնականներուն»: 24-րդ Յօդուածով կը յստակացուէր. «Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ խռովութիւն ծագելու պարագային, Համաձայնականները իրաւունք պիտի ունենան գրաւելու այդ նահանգներուն ոեւէ մասը» («Ժողովուրդ» օրաթերթ, 3 Նոյեմբեր 1918, 1): Թերթը բացատրական նշումներով կու տար նաեւ բնագիրը 11-րդ Յօդուածին, ընդգծելով թէ իրաւայուած է արդէն որ թուրք զօրքերը պարպեն մէկ մասը Անդրկովկասի (այսինքն՝ Ալեքսանդրապոլի, Դարաքիլիսայի եւ, մէկ խօսքով, մինչեւ Դրեթ-Լիթովսքի գծին), իսկ Պաթումը արդէն որոշուած ըլլալով գրաւել Համաձայնականներու կողմէ, մնացեալ մասը (այսինքն՝ Կարսն ու Արտահանը) պարպել, երբ Համաձայնականները ատկեւ պահանջեն, կացութիւնն ուսումնասիրելէ յետոյ:

⁷⁰ Ակնարկութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, որ Հայաստանի Հանրապետութեան նախարարաց խորհուրդի 5 Դեկտեմբեր 1918-ի նիստին որոշումով կեանքի կոչուած էր՝ մասնակցելու Փարիզի Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին: Պատուիրակութիւնը կը գլխաւորէր Աւետիս Ահարոնեան՝ իրեն գործակից ունենալով դաշնակցական Բիշվ Համազասպ (Համօ) Օհանջանեանն ու Ժողովրդական Կուսակցութեան անդամ Միքայէլ Բաբաջանեանը (Պապանեանեան):

Ահարոնեանի նկատմամբ արեւմտահայութեան մօտ ի յայտ եկած վերապահ կեցուածքին որոշապէս նպաստած էր Չինադադարի նախօրեակին որպէս հայկական պատուիրակութեան նախագահ Խատիսեանի եւ Բաբաջանեանի հետ Պոլիս այցելութեան եւ սուլթանին ու անոր կողքին կանգնած արիւնկալ պատերազմական նախարար Էնվերի կողմէ ընդունելութեան ընթացքին գործածած բառապաշարը, որ հեռու էր գուսպ կամ վերապահ ըլլալէ, երբ կ'ողջունէր թրքական կառավարութիւնը՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը պաշտօնապէս ճանչցող առաջինն ըլլալուն համար, եւ քիչ մըն ալ յառաջ երթալով երախտագիտութիւն կը յայտնէր սուլթանին թրակապութեան հանդիսութեան ներկայ գտնուելու ընծայուած պատիւին համար... («Հայկական Պատուիրակութիւնը Կայսերական» Ունկնդրութեան Կ'արժանանայ», «Ժամանակ», 26 Օգոստոս/8 Սեպտեմբեր 1918, 3287):

վրդովեցուցիչ են եւ ծաւալական ջարդ մը ըլլալու երկիւղ կը ներշնչեն, որքան ալ խաղաղ եւ բնականոն վիճակի մէջ ցոյց տրուի վիճակը: Տրուած ըլլալով թուրք հոգեբանութիւնը եւ անցեալին մէջ կրկնուած եղեռներու շարքը,⁷¹ իրաւունք ունի այս ժողովը յուզուելու եւ ազգային գոյութիւնը ահաւոր վտանգի մը նախօրեակին մէջ նկատելու: Միեւնոյն ատեն, խնդրոյն կարեւորութիւնը լրջօրէն նկատի առնելու համար, կ'առաջարկեմ մասնաւոր նիստ գումարել միակ օրակարգ ունենալով ապահովութեան խնդիրը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ժողովը կ'ուզէ, մասնաւոր նիստ մը գումարենք այս խնդրոյն համար:

ՁԱՅՆԵՐ.- Յառաջակայ Կիրակի օր, ի ներկայութեան հայ հռոմէական եւ հայ բողոքական ժողովականաց:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կը գրենք Ս. Պատրիարքին որ հրաւեր ուղղէ անոնց:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 12½ին)

⁷¹ Յարաբերաբար աւելի տարողունակ բնոյթի եղեռնագործութիւնները կ'ընդգրկեն՝ Համիտեան Կոտորածները 1895–96-ին, Ատանայի Եղեռնը 1909-ի Ապրիլին եւ Յեղասպանութիւնը Ա. Աշխարհամարտի օրերուն:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎ

29 Յունիս 1919⁷²

Ազգ. Ժողովին որոշած Համագումարը Կիրակի օր հանդիսաւոր նիստ մը գումարեց Ղալաթիոյ խորհրդարանին մէջ: Այս նիստը որ պիտի մնայ տարեգրութեան մէջ յիշատակելի իր նպատակին եւ համերաշխութեան ձեւին համար, այս անգամ իր մէջ ունէր 18ի չափ եկեղեցական եւ աշխարհական Հայ Կաթողիկ երեսփոխաններ եւ 5 Հայ Բողոքական ընդհ. Ժողովի անդամներ:

Ժողովը սկսաւ ժամը 3ին, Ղալաթիոյ Ազգ. Խորհրդարանի սրահին մէջ, նախագահութեամբ Տ. Չաւէն Պատրիարքի, Հայ-Կաթողիկ Պատր. Փոխանորդ Տ. Սայեղեան Արքեպիսկոպոսին եւ Հայ Բողոքականաց Ազգապետ Փրոֆ. Պէզնեանի: Կ'ատենապետէին երեք յարանուանութեանց ազգ. ժողովներու ատենապետները՝ Տեարք Պ. Փափագեան, Գ. Ոսկեան եւ Թումանեան: Իսկ ատենադպիրի պաշտօնը կը կատարէր Տիար Կոպեռնիկ Խաչատուրեան:

Ներկայ էին երեք յարանուանութեանց պատկանող կրօնական եւ աշխարհական ութսուն⁷³ ժողովականներ, ինչպէս նաեւ մամուլի, ազգային միութիւններու եւ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներ եւ խումբազմութիւն մը: Ժողովին ներկայացուեցան գրութիւններ կուսակցութիւններէն, ինչպէս նաեւ բժշկական, ուսուցչական, ուսանողական, առետրական, մտաւորական, իրաւագիտական, Ռուսերէն քոլէճի հայ ուսանողներուն, ճարտարագիտական ու գիւղատնտեսական եւ ուրիշ զանազան միութիւններու կողմէ: Այս գրութիւնները կարդացուեցան եւ ժողովը համակրութեամբ ունկնդրեց անոնց:

Առաջին անգամ խօսք առաւ Ս. Պատրիարքը եւ յուզուած շեշտերով ծանրացաւ այն վտանգին վրայ, որ ազգ. ազատագրութեան այս վերջին օրերուն կը սպառնայ դեռ մնացեալ հայութեան: Ն. Սրբազնութիւնը ուժգին կերպով բողոքեց այս ծանրակշիռ կացութեան դէմ եւ ժողովէն խնդրեց որ որոշէ պետք եղածը ընել անմիջական դարմանի համար:

Վարչութեան կողմէ խօսք առաւ Տքթ. Դաւիթեան եւ կացութեան վրայ մանրամասնութիւններ հաղորդեց: Վարչութեան ատենապետը յայտարարեց թէ անապահովութիւնը եւ ահռելի կացութիւնը հաստատող հեռագիրներ եւ գրութիւններ կը հասնին ամէն օր գաւառներէ: Չէթէներու խումբեր կազմուած են տեղական իշխանութեանց ձեռքով զանազան գաւառներու մէջ, որպէսզի ներկայ քաղաքական կացութեան հանդէպ իրենց վրէժը քրիստոնեաներէ լուծեն, մանաւանդ որ թուրքերէն հրատարակութիւններ ցրուած են ժողովուրդին եւ յանձնարարուած է բնաջինջ ընել հայութիւնը այն տեղերու, որոնց քաղաքական եւ հողային ազատութիւն պիտի տրուի:

Տքթ. Դաւիթեան շեշտեց թէ կեդրոնի կառավարութիւնը թէեւ տեղեկութիւն ունի հայերու բնաջնջման համար եղած այս կազմակերպութիւններէն, բայց ո՛չ մէկ ազդու միջոց ձեռք չ'առներ անոնց հանդէպ:

Յետոյ բեմ ելաւ հայ կաթողիկ ժողովական Տիար Ինճիճեան եւ բուռն ծափերու մէջ ըսաւ. «Այս միջոցիս երբ Եւրոպա կը տօնէ եւ կը ցնծայ իր տարած յաղթանակին եւ ստորագրած դաշնագրին համար,⁷⁴ Հայը, զոր Համաձայնականներ իրենց փոքր դաշնակիցը անուանած են, դեռ կը հեծէ թուրք խուժանին սպառնալից ճնշումներուն տակ: Այս կացութեան առջեւ ուրիշ միջոց չունինք բայց եթէ ազդու դիմում մը ընել Համաձայնութեան մօտ եւ առաջարկել անոնց որ պաշտպանեն մնացած հայութեան կեանքը, յիշեցնելով որ հայութիւնը 250 հազարի չափ զինուորներ եւ կամաւորներ ճակատեցուց զանազան կռուադաշտերու վրայ Համաձայնական բանակներու կողքին:

⁷² Այս նիստին ատենագրութիւնը չկայ դիւանաթուղթերուն մէջ: Չայն կը ներկայացնենք օգտուելով «Ժամանակ» օրաթերթին (1 Յունիս 1919-ի, 3559–60) «Ազգային Համագումարի Նիստը» խորագրեալ տեղեկատուութենէն: «Ճակատամարտ» եւս իր նոյն ամսաթիւը կրող համարով (194/2015) հրապարակած է նոյնը, զայն խորագրելով «Բողոքի Հանդիսաւոր Յոյց [Մեր] Գոյութեան Ապահովութեան Մասին» եւ աւելցնելով «[Երեք] Յարանուանութեանց Կողմէ Դիմում Դաշնակիցներուն» ենթախորագիրը: «Ճակատամարտ»ի մեր հասողութեան ներքեւ գտնուած թուայնացեալ համարը թերի ըլլալով հանդերձ ձախակողմեան սիւնակի ամբողջ երկայնքին, կրցած ենք երկու լրագրերու նկարագրականները բաղդատելով հաստատել թէ շատ աննշան են անոնց միջեւ գոյութիւն ունեցող տարբերութիւնները:

⁷³ Ըստ «Ճակատամարտ»ի (194/2015) *հարիւրէ աւելի*:

⁷⁴ Ակնարկութիւն 28 Յունիս 1919-ին ստորագրուած Վերսալի Դաշնագրին, որմով պաշտօնապէս վերջ կը գտնէր պատերազմը ընդմէջ Գերմանիոյ եւ Համաձայնական պետութիւններուն:

Բողոքական ազգայիններու կողմէ՝ Տրթ. Նազգաշեան յայտարարեց. «Այսօր պատմական օր մըն է, որովհետեւ Արդարութիւնը յաղթած է բիրտ ուժին: Ուստի մեր բոլոր ուժովը բողոքենք մեր տազնապալի կացութեանը առթիւ, եւ սակայն չդադրինք լաւատես ըլլալէ, որովհետեւ անպատճառ Արդարութիւնը պիտի յաղթանակէ»:

Ծանօթ իրաւագէտ Տիար Հմայեակ Խոսրովեան բեմ ելլելով կորովալից ճառ մը խօսեցաւ բոլոր ունկնդիրները լացնելով եւ ծափեր խլելով: «Ջարդի ու արեան դափնիները խլող անձինք, ըսաւ Տիար Հ. Խոսրովեան, այսօր ալ մեզի կը սպառնան: Բայց մենք տկար չենք: Ո՛չ, հերոս ազգ մը տկար չ'ըլլար: Մանաւանդ այս վայրկեանիս, երբ կը տեսնեմ երեք յարանուանութեանց պետերուն ու ժողովականներուն այս միութիւնը, որ ամբողջ ազգը ունի իր ետեւ, կը կրկնեմ թէ տկար չենք մենք: Այս միութիւնը ամէն ատենէ աւելի ուժով կ'ընէ մեզ: Փոքր ազգ մըն էինք, բայց համեմատաբար մեր չափէն շատ ու շատ աւելի զոհ տուինք արդարութեան յաղթանակին համար: Այո՛, զոհուեցանք արդարութեան սիրոյն, անոր գաղափարին ու իտէալին համար:⁷⁵ Պատկ. Ժողովս այսօր պիտի շնորհաւորէ Համաձայնութիւնը իր տարած յաղթանակին համար: Ես հպարտ եմ ըսելու որ այդ շնորհաւորութենէն մեզի ալ բաժին կ'իյնայ, որովհետեւ մեր փոքր ուժովը մենք ալ նպաստեցինք այս յաղթանակին:

«Երեկուան հեռագիրները ուրախառիթ լուր մը եւս կը բերէին. այսինքն՝ այն պատասխանը, զոր Տասներու Ժողովը տուած էր թուրք պատուիրակութեան, թուրք ազգը ամբողջովին պատասխանատու հռչակելով պատերազմին եւ հայկական ջարդերուն համար:⁷⁶ Պէտք է շնորհակալութիւն յայտնենք Համաձայնական պետերուն այս ճշմարտութիւնը վերջապէս հռչակած ըլլալուն համար: Այս իրողութիւնը անգամ մը եւս կը հռչակէ մեր իրաւունքը: Ուրեմն պէտք է վստահ ըլլանք թէ Հայուն դատը շահուած է եւ Արդարութիւնը յաղթանակած է: Արդէն՝ բնաւ չէինք կրնար կասկածիլ որ Անգլիա, Ֆրանսա, Ամերիկա, Իտալիա եւ իրենց բոլոր դաշնակիցները վայրկեան մը իսկ տատամսէին հայոց տուած իրենց պաշտօնական խոստումներուն գործադրութեան առջեւ: Մեր խնդիրը սկզբունքով ընդունուած է, վստահ ենք ասոր: Սակայն այդ խնդիրը

⁷⁵ «Ճակատամարտ» (194/2015) ունի՝ «Այո՛, զոհուեցանք արդարութեան սիրոյն, անոր գաղափարին ու իտէալին համար, ինչպէս գաւալը կը զոհուի հօրն ու մօրը համար»:

⁷⁶ Թրքական պատուիրակութիւնը, գլխաւորութեամբ Սուլթան Ապտիւլմեճիտ Ա.ի փեսա Մեհմետ Ատիլ Ֆերիտ կամ Տամատ Ֆերիտի, որ այլապէս պաշտօնապէս կը խոստովանէր հայոց դէմ ցեղասպանութիւն գործադրուած ըլլալը, 17 Յունիս 1919-ին թրքական տեսակետները ամփոփող յուշագիր մը յանձնած էր Տասներու Խորհուրդին, նշելով թէ օսմանեան ժողովուրդը պատասխանատուութիւն չունէր Եւրոպան եւ Ասիան հուրով ու սուրով կործանած պատերազմին մէջ, եւայլն: Տասներու Խորհուրդը իր 23 Յունիս 1919-ի նիստին բանաձեւած էր իր պատասխանը, միաժամանակ որոշելով, - հաւանաբար մահմետական ազգաբնակչութիւններու հասկցնելու համար թէ Համաձայնականներն ու իրենց դաշնակիցները նկատի ունին ո՛չ թէ իսլամներն առհասարակ, այլ միայն թուրքները, - հրատարակութեան տալ թէ՛ թրքական յուշագիրը եւ թէ՛ տուեալ պատասխանը, որ կը կրէր նիստին նախագահ Քլեմանսոյի ստորագրութիւնը: Պատասխանին մէջ կը նշուէր թէ ներկայացուած թրքական յուշագրով պատերազմի ընթացքին գործուած ոճիրներու պատասխանատուութիւնը կը բարդուէր ատենի կառավարութեան վրայ՝ պատասխանատուութենէ եւ կրօնական մոլեռանդութենէ զերծ ներկայացնելով թուրք ժողովուրդը եւ ըսելով թէ քրիստոնէաներէն նուազ չեն տառապած մահմետականները այդ ոճիրներէն, որոնք բոլորովին անհամապատասխան են թրքական աւանդութիւններուն, եւ թէ թրքական կայսրութեան պահպանումը կենսական է աշխարհի մէջ կրօնական հաւասարակշռութեան պահպանման համար, եւայլն: Խորհուրդը կ'աւելցնէր թէ չէր կրնար ընդունիլ թրքական պատճառաբանութիւններն ու եզրակացութիւնը եւ թէ ընդհանուր առմամբ ազգ մը պէտք է դատուի իր վրայ իշխող կառավարութեամբ:

«Ժամանակ» օրաթերթը (3559–60) կը բաւականանար փաստաթուղթէն իր ընթերցողներուն ներկայացնելով հետեւեալ հատուածը.

Դաշնակիցներու համաժողովը կը հիանայ թուրք ժողովուրդին սքանչելի յատկութեանց վրայ, բայց անոր մէջ չի տեսներ օտար ցեղեր կառավարելու ընդունակութիւնը: Փորձերը ցոյց տուին թէ օսմանեան տիրապետութիւնը յառաջդիմութեան գործը չի դիւրացներ...:

Դաշնակիցները չեն հաւատար որ ներկայ թուրք կառավարութիւնը իր նախորդներուն հետեւած քաղաքականութեան բոլորովին հակառակ կարծիք ունեցած ըլլայ: Թուրքիա Համաձայնութեան վրայ յարձակեցաւ խորհելով, կշռելով եւ պարտուեցաւ: Հիմա ծանր պարտականութիւն մը կը ծանրանայ Համաձայնական տէրութեանց վրայ: Ասոնք պարտաւոր են Թուրքիոյ մէջ ապրող զանազան ժողովուրդներու ճակատագիրը որոշել: Եւ այս պարտականութիւնը պիտի կատարուի այս ժողովուրդներուն տնտեսական [անգլերէն բնագրին մէջ՝ *մշտական* եւ ոչ թէ տնտեսական- Վ.Ղ.] շահերուն եւ բաղձանքներուն համեմատ:

Թերթը կ'աւելցնէր. «Համաձայնութեան պատասխանը կ'ըսէ նաեւ թէ թուրքերը պատերազմէն ետք ջարդեր կազմակերպեցին»:

լուծելու համար նիւթական կարգ մը դժուարութիւններ կան [-ինչպէս մայթնայթիքական որեւէ խնդրի մէջ-]⁷⁷, որոնք սակայն շուտով պիտի լուծուին:

«Մեր թշնամիները իրենց սխալեմով օգտագործել կ'ուզեն փոքր յապաղումը եւ ջարդերը կը կազմակերպեն, բռնութիւններ կը գործեն, արիւնոտ սպանդէն հրաշքով ազատած հայութեան բեկորները բնաջնջելու ձեռնարկներ կ'ընեն: Ահա այս վիճակին առաջքը առնելու համար պէտք է գործենք կորովալից կերպով եւ անմիջապէս: Մեր կացութիւնը պարզելով պիտի դիմենք մեզ օգնութեան հասնելու պարտք ունեցողներուն, այսինքն Խաղաղութեան Համաժողովին Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն»⁷⁸, Ս. Պապին, Ամերիկայի Խորհրդարանին, մեր բոլոր բարեկամներուն եւ վերջապէս քաղաքական աշխարհին: Պէտք է հասկցնենք անոնց թէ իրենց պա՛րտքն է հերոս ազգի մը նահատակեալ ժողովուրդին մնացեալ բեկորները փրկել արիւնաբերու բարբարոսներու ձեռքէն»:

Խոսարովեան էֆ.ի այս ճառը ջերմ ծափերով ընդունուեցաւ:

Յետոյ խօսք առաւ Տիար Ս. Գարաեան եւ շեշտեց թէ Համաձայնականները զինադադարի պայմաններուն համեմատ իսկ պարտական են միջամտել երբ մեր երկրին մէջ խռովութիւններ եւ ջարդեր կազմակերպուին: Միւս կողմէ այս եղածներուն առաջքը դիւրաւ պիտի առնուէր եթէ Համաձայնականները վճռապէս յայտարարէին թէ կառավարութիւնը եւ իր պաշտօնեաները անձնապէս պատասխանատու պիտի բռնուին եթէ քրիստոնեաներու դէմ ո՛րեւէ դէպք պատահի:

Հայ կաթոլիկ վարդապետներէն Հ. Պատուհասեան եւս շեշտեց թէ հայ ազգը իր զգացումներով միշտ մէկ էր եւ մէկ պիտի մնայ (բռնն ծափեր):

«Հայ ազգը չի կրնար բնաջինջ ըլլալ, ըսաւ, քանի որ անկիւս ապրելու ուժ ունի: Թուրքերը մեզ բնաջինջ ընելու համար կը կազմակերպուին եւ իրենց հարուստները կ'օգնեն անոնց: Մեր հարուստները մտադրեցի՞ն արդեօք միջոցներ հայթայթել եւ մեզ կազմակերպել: Համաձայնութիւնը պատերազմի ատեն իսկ պարտականութիւն ունէր Արեւելքի քրիստոնեաները պաշտպանելու: Սակայն միջոցը կը պակսէր իրեն: Հիմա ի՞նչ առարկութեամբ պիտի կրնայ հանդուրժել ներկայ կացութեան: Այդ կառավարութիւնները, որ պաշտպանի տիտղոսը առած են, ո՛րեւէ դէպքի համար [յաւիտեան]⁷⁹ պատասխանատու են մարդկութեան առջեւ: Պէտք է դիմենք ու այս կէտը հասկցնենք իրենց»:

Այս ճառէն վերջ միաձայնութեամբ քուէարկուեցաւ բողոքի հետեւեալ բանաձեւը, որ պիտի մատուցուի Համաձայնական տէրութեանց. 1. Ծնորհաւորել Համաձայնութիւնը Գերմանիոյ հետ կնքուած հաշտութեան դաշնագրին համար: 2. Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ հայերուն ջարդի սպառնալիքի տակ գտնուիլը մատնանշելով, անմիջական միջամտութիւն պահանջել:

Յետոյ պաշտօն տրուեցաւ երեք յարանուանութեանց հոգեւոր պետներուն եւ ազգ. ժողովներու ատենապետներուն որ այդ բանաձեւը պէտք եղածին պէս պատրաստեն եւ հաղորդեն պատկանեալ իշխանութիւններուն:⁸⁰

⁷⁷ Այս ներմուծումը կը կատարենք հիմնուելով «Ճակատամարտ»ի (194/2015) մէջ հրատարակուած նկարագրականին վրայ:

⁷⁸ Այդ ներկայացուցիչները Բարձր Յանձնակատարներն էին Դաշնակից պետութիւններուն:

⁷⁹ Այս յաւելադրումը՝ ըստ «Ճակատամարտ»ի (194/2015):

⁸⁰ «Ժամանակ» (3559-60), նշելէ ետք թէ որոշման համաձայն հոգեւոր պետներն ու ազգ. ժողովներու ատենապետները նոյն օրը երեկոյեան պատրաստած են բանաձեւը, իր կողմէ կ'աւելցնէ.

Մեր կարծիքով, կա՛մ թուրք խուժանին ձեռքէն պէտք է զենքերը հաւաքել ամենախիստ միջոցներով եւ կամ հայ ժողովուրդին ալ լայն միջոցներ տալ ինքնապաշտպանութեան համար: Ազգ. Համագումար ժողովը շատ իմաստուն որոշում մը տուած է գաւառներու անապահով վիճակը եւ հոն գտնուող հայութեան սպառնացող վտանգը Համաձայնութեան ներկայացնելով:

Բայց այս որոշումը անմիջապէս պէտք է գործադրել, որովհետեւ, ինչպէս կը տեղեկանանք մեզի հասած գրութիւններէն, գաւառներու մէջ ծայր տուած [Միլի] շարժումը կրնայ ահռելի հետեւանքներ ունենալ եւ վերջնական զոյգումը օգուտ մը պիտի չունենայ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(4 Յուլիս 1919)

[ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԲ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ]

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպես գիտեք, անցեալ Կիրակի օր Համագումար [Ժողով]ի⁸¹ նիստ մը տեղի ունեցաւ ազգային կարեւոր խնդրոյ մը մասին⁸² եւ ժողովը որոշումներ տուաւ՝ գործադրութիւնը յանձնելով երեք հոգեւոր պետերու եւ վարչական ժողովներու: Կը փափաքինք որ Վարչութեան աստեճապետը բարեհաճի այդ մասին տեղեկութիւն մը հաղորդելու:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Համագումարի որոշման համաձայն, հեռագիրներ ուղղեցինք Փարիզ Հաշտութեան Ժողովին⁸³ եւ [Ազգային] Պատուիրակութեան, ինչպէս նաեւ Ամերիկայի Հանրապետութեան] նախագահին:⁸⁴

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կ'առաջարկէի որկել նաեւ ամերիկեան Քոնկրէին⁸⁵ անպատճառ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո, այո, կարելի՞ է տեսնել այդ գիրը:

ՆԱԽԱԳԱՀ.- Չեմ գիտեր թէ այդպիսի դիւանագիտական թուղթեր այսպէս հրապարակաւ կրնա՞ն կարդացուիլ:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Որոշուած էր հեռագիրները ուղղել [Փարիզի] Վեհաժողովին, [Ազգ.] Պատուիրակութեան, Քոնկրէին եւ Ժերարին⁸⁶: Յետոյ հոգեւոր պետերու եւ մեր կողմէ կատարուած խորհրդակցութեան միջոցին որոշուեցաւ որ Քոնկրէին չորկուի:

⁸¹ Համագումար ժողովները կը բաղկացնէին Ազգային երեսփոխանական Ժողովի կազմն ու հայ կաթողիկէ եւ աւետարանական համայնքներու պետերն ու ներկայացուցչական մարմինները:

⁸² Ակնարկուած նիստը, որուն համար Չաւեն Պատրիարքի եւ Սայեդեան Տեղապահի ստորագրութեամբ հրաւեր եւ պաշտօնական ազդ հրատարակուած էր «Ճակատամարտ»ի Կիրակի, 29 Յունիսի համարին մէջ (193/2014), կայացած էր նոյն այդ ամսաթիւին:

⁸³ Փարիզի կամ Վերսալի Հաշտութեան կամ Խաղաղութեան Վեհաժողովը սկիզբ առած է 18 Յունուար 1919-ին 32 երկիրներու եւ ազգութիւններու ներկայացուցիչներով եւ իր պաշտօնական աւարտին հասած է Լոզանի Դաշնագրին հռչակումով 24 Յուլիս 1923-ին, մինչ այդ ծնունդ տալով նաեւ զանազան միջանկեալ դաշնագրերու: Ակնարկուած հեռագրերուն օրինակները պահպանուած չգտանք դիւանաթուղթերուն մէջ:

⁸⁴ Վուոօր Ուիլսըն (Thomas Woodrow Wilson [1856–1924]) 28-րդ նախագահն էր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու (1913–1921): Իր կնիքով եւ ստորագրութեամբ 20 Ապրիլ 1920-ին ամերիկեան Ծերակոյտին պիտի ներկայացնէր Հայաստանի եւ Քիւրտիստանի սահմանները ճշդող քարտէս մը, որ հիմը պիտի կազմէր պատմաքաղաքական անբարենպաստ զարգացումներու հետեւանքով անգործադրելի մնացած Սեւրի Դաշնագրով նախատեսուած Հայաստանի սահմաններուն:

⁸⁵ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու գերագոյն օրէնսդիր մարմինը, որ կը բաղկանայ Ծերակոյտէն եւ Ներկայացուցչական Տունէն:

⁸⁶ Իրաւաբան Ճէյմս կամ Ճէյմզ Ծերարտ (James Watson Gerard [1867–1951]), Ա. Աշխարհամարտի շրջանին կը վարէր ամերիկեան դեսպանի պաշտօնը Գերմանիոյ մօտ մինչեւ իր արտաքսումը երկրէն 1917-ին: Ծերարտ այնուհետեւ պիտի դադրեցնէր իր դիւանագիտական աշխատանքը, բայց պիտի յօժարէր գործել որպէս 1918-ին հիմնուած Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնաժողովի կեդրոնական կոմիտէի աստեճապետ եւ առ այդ հայերը համաթուրանական վտանգէն փրկելու նպատակով պիտի հետապնդէր ամերիկեան հոգատարութեան ներքեւ անկախ Հայաստանի մը կազմութեան ծրագիրը: Ատեճապետի հանգամանքով ան ստորագրողներէն մին էր հոգատարութեան խնդրով նախագահ Վուոօր Ուիլսընի ուղղուած 18 Դեկտեմբեր 1919 թուակիր յուշագրի մը եւ հեղինակն էր «Թերքական «ՄԱՆՏԱ» Մը՝ Համաթուրանականութիւնն Ու Համիլամութիւնը Ամերիկեան Հոգատարութեան Ներքեւ» խորագրով յօդուածի մը 58 էջերէ բաղկացեալ գրքոյկի մը մէջ (*The Joint Mandate Scheme: A Turkish Empire under American protection [Միացեալ Հոգատարութեան Նախագիծը՝ Թերքական Կայսրութիւն Մը Ամերիկեան Թեւաշտութեան Ներքեւ]*), հրատարակութիւն Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնաժողովի, Նիւ Եորք, 1919): Ունի նաեւ ներածական մը՝ նոյն Տարին Պոսթոն լոյս տեսած Վարդան Մալքոմի «Հայերը Ամերիկայի Մէջ» (*The Armenians in America*) աշխատութեան եւ ելոյթ մը՝ Արտաքին Զաղաքականութեան Ընկերակցութեան 5 Ապրիլ 1924-ի նիստը ներկայացնող «Լոզանի Դաշնագիրը – Միացեալ Նահանգները Պէ՛տք Է Վաւերացնել Զայն» (*The Lausanne Treaty:*

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովին հեղինակությունը եւ իրաւասութիւնը պահպանելու համար փափաքելի է որ վարչություններ այս ժողովին որոշումները ճշգրիտ կերպով գործադրեն, իսկ եթէ գործադրութեան պահուն օրինական անտեղութիւն մը նշմարուի, վերստին բերեն ժողովին:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ես այնպէս ըմբռնեցի որ այդ որոշումը գործադրելու պաշտօն ունեցող մարմինը լիազօր էր եւ հեռագիրները պիտի ուղղէր որու որ պէտք էր: Մենք ուղղեցինք այդ հեռագիրը անոր որ Ամերիկայի մէջ հայոց դատը պաշտպանելու դերը ստանձնած է: Ըսուեցաւ մեզի որ Քոնկրէն քաղ. խնդիրներով չ'զբաղիր:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Մէկ խօսքով, Քոնկրէին հեռագիր ուղղելու պէտք չտեսնուեցաւ այն նկատումով որ միւս տերութեանց արժանապատուութիւնը չվիրաւորէ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հայկական Խնդրոյն մէջ Քոնկրէին դերը ամէն ոք գիտէ, եւ անոր ուղղումը հեռագիր մը ո՛չ մէկուն արժանապատուութիւնը կը վիրաւորէ. հետեւաբար կը կարծեմ որ պէտք է ուղղուէր այդ հեռագիրը եւ այդ մարմինը պէտք չէր որ զեղչէր [զայն]:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս հեռագիրներու խմբագրութիւնը եւ մատուցման եղանակը որոշելու գործը յանձնեցինք մասնախումբին, անոնք ալ զանազան տեղեր ուղղէր են, բայց պաշտօնական Քոնկրէին չեն դրկէր: Մենք քանի որ հաւանեցանք ու իրենց յանձնեցինք այս գործը, այլեւս մեր շահերուն համապատասխան չեմ նկատեր վիճաբանութիւն բանալը. հետեւաբար պէտք է փակենք այս խնդիրը:

(Ատենապետ Է.Ֆ. քուէի դնելով այս առաջարկը, մեծամասնութիւնը որոշեց փակել խնդիրը)

Should the United States Ratify it?) տեղեկագրին մէջ: Այս վերջինին մէջ Ճերարտ կը յիշեցնէ թէ երկու հարիւր հազար հայեր Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին կռուեցան Դաշնակիցներու կողքին, Մեւրի Դաշնագրէն ետք երբ թուրքերը Պոլսոյ գծին վրայ դէմ առ դէմ կանգնեցան Զօրավար Հերինկլընի, բրիտանացիները յաջողապէս դիմադրեցին անոնց, բայց ֆրանսացիներն ու իտալացիները օգնեցին ու զինեցին թուրքերը եւ այդպիսով անոնք կրցան ետ մղել յոյները, գործել ահաւոր կոտորածներ եւ այրել վաճառաշահ Զմիւռնիան: Ապա դէմ արտայայտուելով տուեալ պահուն արծարծուած տնտեսական «ողորմելի» գործարքներու, կ'երակայցնէ թէ Միացեալ Նահանգները պէտք չէ շտապէ դաշնագիր կնքել պետութեան մը հետ որ սառնասրտօրէն կոտորած է հայեր եւ յոյներ:

Ճերարտ, որ «Գարտաշեանը «խենթ» կը նկատէր, բայց կ'ընէր համարեա ամէն բան որ Գարտաշեան կ'ուզէր որ ինք ընէ» (Grabill, 272), իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ.

... 1917-ին ես զիս յանկարծ պիտի գտնէի,- առանց զգուշացման,- գործուն ախոյեան մը հայկական անկախութեան: 1918-էն ետք Համաձայնական երկիրները յանձն առին ստեղծել անկախ Հայաստան մը: Նախագահ Ուիլսոնի վստահուած էր սահմանագծման պարտականութիւնը այս վերստեղծեալ երկրին, որ Խաղաղութեան Պայմանագրին մէջ պիտի դրուէր հոգատարութեան ներքեւ:

Հայերը կը զբաղեցնէն լեռնային երկիր մը Փոքր Ասիոյ արեւելակողմը եւ են խելացի քրիստոնէայ ցեղ մը, որ կրցած է պահպանել իր կրօնքն ու իր ցեղային գոտիները բազմաթիւ դարերու ընթացքին: Շատ հայեր այժմ բարձր դիրքեր կը զբաղեցնեն թրքական վարչութեան մէջ, բայց Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին անոնք, քրիստոնէայ ըլլալով, Օսմանեան կառավարութեան կողմէ ենթարկուած էին ամենաահաւոր հալածանքներու: Շուրջ ութ հարիւր հազար սպաննուած էին եւ բազմաթիւ հայ կիներ վար դրուած էին թրքական հարեմներու համար: Այդ ժամանակ Թուրքիան Գերմանիոյ դաշնակից էր: Այսօր, այս երկրին [Ամերիկայի- Վ.Դ.] մէջ կան շուրջ երկու հարիւր հազար հայեր, որոնցմէ ամենաժանօթներն են, հաւանաբար, Մայքըլ Առլէնը, Ռուբէն Մամուկեանը եւ Ուիլիլմ Սարոյեանը: Ընդհանրապէս անոնք յաջողակ արուեստագէտներ եւ գործարարներ են. պարկեշտ, խոհական եւ ժրաջան:

Վահան Գարտաշեան, հայ մը, ամուր յենարան մըն էր Հայկական դատի կազմակերպման մէջ: Ամերիկայի մէջ հայերը զինք երախտագիտութեամբ պէտք է յիշեն:

... 1917-ին Գերմանիայէն վերադարձեալ ետք, այստեղի հայերը պատճառով մը որոշեցին որ Հայաստանի սահմաններուն շուրջ համաձայնութիւն գոյանալէ ետք, ես պէտք էր ըլլայի Միացեալ Նահանգներու ներկայացուցիչը, ենթադրելով թէ Միացեալ Նահանգներու պիտի տրուէր հոգատարութիւնը Հայաստանի վրայ: Զիս դարձուցին ատենապետ նորակազմ Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնաժողովին եւ ես զիս գտայ ղեկավարը շուրջ հարիւր տասնինն ամերիկացի եպիսկոպոսներու եւ զանազան քրիստոնէայ եկեղեցիներու այլ հոգեւորականներու, ինչպէս նաեւ աշխարհականներու....:

Վերջաւորութեան, ոչինչ դուրս եկաւ անկէ: Նախագահ Ուիլսոնի լուրջ հիւանդութիւնը արգելք եղաւ որ սահմանագծէ հայկական սահմանները: Մէկ կողմէ թուրքերն ու միւս կողմէ ռուսերը մտան հոն, ուր ազատ Հայաստան մը պէտք է ըլլար, եւ վճռորոշ պահը կորսուեցաւ» (Gerard, 285-286):

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԿՐՕՆ[ԱԿԱՆ] ԺՈՂՈՎԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կրօն. Ժողովը հրաժարական մը ունի, պիտի կարդանք:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ հրաժարականը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս հրաժարականին մասին որոշում տալու, ինչպէս նաեւ Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդիրը անմիջապէս նկատողութեան առնելու համար մեծամասնութիւն չունինք տակաւին, մէկ երկու երեսփոխան եւս կը պակսի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդիրը օրակարգի մէջ նշանակուելէ յետոյ, երեսփոխաններու այսօրուան բացակայութիւնը բաւական դատաւարտելի պարագայ մ'է. կը փափաքիմ որ օրուան բացակաները հրատարակութեան տրուին, որպէսզի Ժողովուրդը ճանչնայ իր մարդերը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Դիւանդ պէտք է ուշադրութեամբ հետեւի բացականերուն եւ 3 անգամ ներկայ չգտնուողները հրաժարեալ նկատելով, նոր ընտրութեան հրահանգ տայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ կ'ուզէք մինչեւ մեծամասնութիւն գոյանալը կարդանք անցեալ նիստի ատենագրութիւնը, որ այսօրուան օրակարգին հետ ալ յարաբերութիւն ունի:

(Ժողովին քարտուղարը կարդաց անցեալ նիստի ատենագրութիւնը)

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կարդացում ատենագրութեան իմ մասին վերաբերեալ հատուածին մէջ սխալ արձանագրութիւն մը կայ: Ես իմ առաջարկս սահմանափակած էի միայն նահատակեալ երեսփոխաններու, յիշատակելով մասնաւորապէս սա կէտը որ լրացումները պէտք է կատարուին այն ձեւով որ վերահաստատեն նախ քան պատերազմը գոյութիւն ունեցող Ազգ. Ժողովի խմբակցութեանց թուական փոխադարձ յարաբերութիւնները: Ես այս առաջարկս երկու անգամ ալ կրկնեցի, հետեւաբար պէտք է սրբագրուի այդ կերպով, որպէսզի ատենագրութիւնը իրական պատկերը ըլլայ այս Ժողովին: Երկրորդ, իմ բերանս դրուած է պակսած երեսփոխանները լրացնելու բացատրութիւնը, մինչդեռ ես այդ իմաստով ռեւէ խօսք չեմ ըսած:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Կը ցաւիմ որ անցեալ նիստին երբ ես եկայ յանձնաժողովի կազմութեան որոշում տրուած էր, այնպէս որ եղած խօսքերը չեմ յիշեր, դիւանին ալ պաշտօնի ձեռնարկելէ առաջ ռեւէ պաշտօնագիր չստացանք: Բայց Արամ ԷՖ. Հալանեան ալ հաւաստեց թէ Պ. Բարսեղեան արտայայտուած է ճիշդ այդ կերպով: Յետոյ դիմեցի *Ճակատամարտի*⁸⁷ այն օրուան թիւին, որուն մէջ Ժողովին նկարագրութիւնը հրատարակուած է...

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Ճակատամարտը Ժողովին պաշտօնական արձանագրութիւնը չէ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- *(շարունակելով)* Բայց եթէ Պ. Բարսեղեանի ըսածին պէս ալ ըլլայ, չեմ կրնար ընդունիլ բնաւ որ Ժողովին համար այնքան էական խնդիր մը միակ առաջարկի ձեւով գայ այստեղ, եւ եթէ որոշ կազմակերպութեան մը անունով եղած է այս առաջարկը, կը կարծեմ որ ճիշդ չէր խտիր դնել միւս անդամներու համար, քանի որ օրէնքին առջեւ պակսած երեսփոխաններու թիւը 20 ըլլայ թէ մէկ ըլլայ, միեւնոյնն է եւ պակսած երեսփոխանին տեղ գործադիր իշխանութեան⁸⁸ միջոցաւ ընտրութիւն կը կատարուի, ուրիշ կերպով չի կրնար

⁸⁷ «Ճակատամարտ» օրաթերթը (1918–1924) կը նկատուէր շարունակութիւնը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան 1915-ին դադարած Պոլսոյ «Ազատամարտ» պաշտօնաթերթին: Թերթին վերերեւումը յաջորդած էր զինադադարի հռչակման: Արտօնատէր՝ Վրթանէս Մարտիկեան. պատասխանատու տնօրէն՝ Ծաւարշ Միսաքեան, ապա՝ Մանուկ Ապանեան: Հոս ակնարկութիւնը կը վերաբերի թերթին 28 Յունիսի համարին (192/2013) առաջին էջով սկսած նկարագրութեան, ուր կը նշուի թէ Բարսեղեան կատարած է հետեւեալ յայտարարութիւնը. «... Երբ [Ազգային Ժողովին մէջ] խօսք կ'ըլլայ մեծամասնութեան մասին, անտես կ'առնուին Մեծ Եղեռնի գոհերը: ... Իմ պատկանած խմբակցութիւնը ինչպէս պատերազմէն առաջ, այժմ ալ որոշ տեսակետներ ունի սահմանադրական սկզբունքներու մասին: Նկատելով որ Ազգ. Երեսփ. Ժողովը պէտք եղածէն աւելի կտրատուած է, անհրաժեշտ է որ Ժողովը ձեւ մը գտնէ, անմիջապէս լրացնելու իր պակսած կազմը, որպէսզի դառնայ իրաւասու եւ հեղինակութիւն վայ[ել]է Ժողովուրդին առջեւ: Այս բացայայտօրէն արդար առաջարկին հակառակիլը պիտի նշանակէր արդարացնել կատարուած ռճիւրները եւ կամ առնուազն օգտուիլ անոր յառաջ բերած նոր դրութենէն»: Նոյն համարին խմբագրականը կը յայտարարէ. «Մեր համոզումը կը մնայ նոյնը, հակառակ Ժողովին ինքզինքը օրինաւոր հռչակելուն: Համոզումը այն է որ ցորչափ լրացումը չէ կատարուած, Ժողովը մեզի համար կը մնայ հեղինակութենէ զուրկ եւ ոչ-օրինաւոր»: Ապա կ'աւելցուի. «... Ժողովը կարող էր սկզբունքով ընդունիլ պատերազմէն առաջ գոյութիւն ունեցող ուժերու համեմատութիւնը, իբրեւ հիմ աշխատակցութեան համար, մինչեւ որ կատարուէր լրացումը»:

⁸⁸ Քաղաքական Ժողովին յղում կը կատարուէր նաեւ որպէս գործադիր իշխանութիւն, որովհետեւ անոր դերակատարութեան մաս կը կազմէր ոչ միայն Ազգային Ժողովի որոշումներուն գործադրութիւնը, այլեւ Ժողովներու միջանկեալ շրջանին ազգային թէ քաղաքական բազմաբնոյթ հարցերու լուծումներու ապահովումը:

ըլլայ: Եթէ իմ յարգելի պաշտօնակիցս իր բացատրած ձեւով բերած է իր առաջարկը, ասիկա օրէնքի տառին եւ ոգիին հակառակ է եւ ասկէ գատ, մասնախումբ կազմելու ալ պետք չէր մնար, որպէսզի ժողովի լրացման աշխատութեան համար ձեւ մը գտնէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ես ալ ատենագրութեան մէջ արձանագրուած ձեւով հասկցած եմ, քանի որ նահատակուած ըլլայ թէ բնական մահով մեռած, միեւնոյնն է, այսօր անոնց տեղը պարապ է: Բայց Պ. Բարսեղեան կ'ըսէ թէ ես այդ կերպով չըսի, այլ իր առաջարկը կը վերաբերէր նահատակուած երեսփոխաններուն: Ժողովը սակայն այդպիսի որոշման մը չյանգեցաւ ի վերջոյ, չեմ գիտեր թէ ժողովականք ինչպէս ըմբռնած են:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Քանի որ ատենագրութիւնը սղագրութեամբ չի գրուիր եւ իմաստը միայն կը նշանակուի, իմ խօսքերուս իմաստն ալ կրնայ փոխուած ըլլալ: Իմ այդ առաջարկէն յետոյ ռեւէ կողմէ հակառաջարկ ներկայացաւ՝ եւ քուէարկուեցաւ: Քանի որ այսպէս է, պետք է ջնջուին ատենագրութենէն պակսած երեսփոխաններու վերաբերեալ իմ խօսքերը:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Ես ալ կը հաստատեմ թէ անցեալ նիստի վիճաբանութիւնը կը վերաբերէր նահատակեալ երեսփոխաններու թիւը լրացնելու խնդրոյն, որովհետեւ եթէ այդպէս չըլլար՝ ընտրական ձեւ մը գտնելու համար յանձնաժողովի կազմութեան պետք չէր մնար: Այս խնդիրը երեսփոխանութեան թիւը լրացնելու խնդիրէն դուրս է:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովը իր հեղինակութենէն ոչ մէկ բան կը գոհէ: Երբ օրակարգի մէջ կայ այս խնդիրը, իբրեւ օրակարգի խնդիր կարելի է նկատողութեան առնել եւ ընդհանուր լրացման առաջարկ ընել, սակայն օրինական է նաեւ որ ռեւէ երեսփոխան իր խօսքերու սրբագրութիւնը ընէ:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը կրկնեմ Խօճասարեան ԷՖ.ի խօսքերը, որոնք շատ օրինական են: Ռեւէ երեսփոխան մը իրաւունք ունի իր խօսքերու սրբագրութեան եւ Պ. Բարսեղեան կ'ըսէ թէ ինք միայն նահատակեալ երեսփոխաններու վրայ խօսած է: Ժողովը ազատ է տալ իր որոշումը այդ մասին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ դիտողութիւն կա՞յ:

ՁԱՅՆԵՐ.- Ոչ:

(Այս կերպով վաւերացաւ անցեալ նիստի ատենագրութիւնը)

ԱՌԱՋԱՐԿ ՍԻՄԲԷՇԵԱՆ ԷՖ.Ի

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Գէորգ ԷՖ. Սիմբէշեան առաջարկ մը ունի, պիտի կարդանք:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

(Պատճեն)⁸⁹

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ բանաւոր է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն յաջորդ Ուրբաթ դռնփակ նիստ⁹⁰ կը գումարենք լսելու համար Դուրեան Ս.ի⁹¹ տեղեկատուութիւնը: Երկու երեսփոխանի պակաս ունինք օրակարգի անցնելու համար, անոնք ալ հրաւիրած ենք, եթէ 10 վայրկեան դադար ըլլայ, կը յուսանք որ գան եւ մեր աշխատութիւնները շարունակենք:⁹²

⁸⁹ Պատճենին ընթերցման յաջորդող խօսքէն, ինչպէս նաեւ յաջորդ նիստի ատենագրութենէն դատելով, յստակ կը դառնայ թէ Սիմբէշեան կ'առաջարկէր լսել Փարիզի մէջ կայացած Հայ Ազգային Համագումարի նիստերէն նոր վերադարձած Եղիշէ Արք. Դուրեանի տեղեկատուութիւնը:

⁹⁰ Ինչպէս յաջորդ նիստի ատենագրութենէն կը պարզուի, Ազգային Ժողովի նիստերուն ունկնդիրի հանգամանքով թոյլատրուած է ներկայութիւնը ոչ-երեսփոխան անձերու, յատկապէս՝ մամլոյ ներկայացուցիչներու: Բայց երբ քննարկելի նիւթերը վերաբերած են խորհրդապահութիւն պահանջող հարցերու, համապատասխան նիստերը կատարուած են դռնփակ:

⁹¹ Պոլիս ծնած Եղիշէ Արք. Դուրեան (1860–1930), եղբայր՝ բանաստեղծ Պետրոս Դուրեանի եւ, իր կարգին, բանաստեղծութեան եւ բանասիրութեան մարգերուն մէջ դեգերած հոգեւորական, իր բազմաթիւ արժանիքներուն համար երկիցս թեկնածու նկատուած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան (1908 եւ 1911), զբաղեցուցած էր Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքի պաշտօնը 1909-ի Մայիսէն 1910-ի Դեկտեմբերը, եւ 1921-ին պիտի ընտրուէր Պատրիարք Հայ Երուսաղէմի:

⁹² «Ճակատամարտ» իր 5 Յուլիսի համարով (198/2019) եւ «Ազգային Ժողովի Դաշնակցական Երեսփոխանները Ձեռնպահութիւն Կը Յայտնեն» խորագրին ու «Հեռաձայնով Երեսփոխան Կը Փնտռեն» ենթախորագրին ներքեւ տեղ

ՏՈՔ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Մինչև ե՞րբ պիտի սպասենք. կեսօր եղաւ:

Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ ԷՖ.- Ասոր յանցանքը ոչ ոք[ի] է, դրութիւնն է յանցաւորը: Այսքան շատ խօսքեր, ձգձգումներ զգուանք առաջ կը բերեն եւ այսպէս ժողովի չեն գար: Շատ աւելի լաւ կ'ըլլայ որ փոխանակ այսքան շատ մարդով գործ տեսնելու, սակաւաթիւ մարդերով տեսնուէին գործերը: Ս. Պատրիարքին հետ եթէ մի քանի հոգիներ գործերը վարեն շատ աւելի լաւ կ'ըլլայ:

(Սի քանի հոգիներ ոտքի կ'ելլեն մեկնելու)

ՆԱԽԱԳԱՀ.- Կը խնդրեմ ներկայ ժողովականներէն որ չմեկնին ասկէ մինչև որ այսօր աւարտենք Վարչութեան կազմութիւնը: Մեր այս ընթացքը այն տպաւորութիւնը կ'ընէ ժողովրդեան վրայ թէ կացութեան փափկութիւնը զգալու վիճակին մէջ չենք գտնուիր: Այսպէս Ուրբաթ Ուրբաթ հաւաքուելով եւ ապարդիւն ցրուելով ռեւէ օգուտ յառաջ չի գար: Մեր շուրջը գտնուող ազգեր գիշերը ցերեկին խառնած՝ իրենց գործերը ահագին քայլերով առաջ կը մղեն, մինչդեռ մենք ամէն բան կը սպասենք Փարիզի Պատուիրակութենէն: Եթէ այս է մեր խորհածը, իրաւ որ շատ ողորմելի ենք մենք: Կը ցաւիմ որ այս ժողովը չ'զգար այդ ծանրութիւնը եւ թրքահայութեան դատին համար այնքան կարեւոր գործեր մէկ կողմ դրած՝ նորէն կը յետաձգենք մեր նիստը, խորհելով թէ այս կամ այն խմբակցութեան 5 աթոռ պիտի տրուի, թէ՛ 15 աթոռ: Պէտք է գիտնանք թէ այս ժողովին դերը ազգին ընդհանուր գործերուն մէջ սահմանափակ է. եղած գործերը Քաղ. Ժողովի մէջ են եւ անպատճառ այդ մարմինը պէտք է պաշտօնի գլուխ բերուի: Ամերիկեան յանձնաժողովը Սուրիա կ'երթայ,⁹³ հայկական նահանգներու վիճակն ալ պիտի քննուի, անհրաժեշտ է որ ազգը գործադիր իշխանութիւն մը ունենայ զբաղելու պէտք եղած միջոցներով: Մեր գործերով թող Անգլիա, Ֆրանսա, Ամերիկա զբաղին ըսելով ամէն բան երեսի վրա՝ պիտի թողունք: Կը խնդրեմ որ այս ժողովը չցրուի եւ անպատճառ այսօր ընտրէ Քաղ. Ժողովը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Հրաժարած Վարչութիւնը դեռ գործէ քաշուած չէ:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Ան իր հրաժարականը տուած է արդէն եւ առօրեայ գործերով կը պարսպի:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Կատարելապէս համաձայն եմ Նախագահ Ս.ին խօսքերուն եւ մեր ալ փափաքը այն է որ ազգային իշխանութեան իրաւասութիւնները ամուր հիմերու վրայ դրուին: Այս գործերու մէջ ինք ռեւէ դժուարութեան առջեւ չի գտնուիր եւ ամէնքը պատրաստ են աջակցելու, պէտք եղած օգնութիւնը ընելու իրեն. նոյն իսկ կրնանք [պաշտօն] յանձնել Ս. Պատրիարքին որ կազմէ գործադիր իշխանութիւնը, պատասխանատու մնալով այս ժողովին առջեւ. մենք այս կէտին մէջն է որ չենք կրնար թերանալ մեր պարտականութեան մէջ եւ ամուր ու հաստատուն կը մնանք մեր այդ իրաւունքին մէջ:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Ինչպէս կ'երեւայ երեսփոխաններու մէջ վերջնական համաձայնութիւն չէ գոյացած Վարչութեան ընտրութեան մասին: Վերջին անգամ Վարչութեան ընտրութեան առթիւ ձեւ մը ընդունեցինք, որու համաձայն երկու ժողովներու⁹⁴ ատենապետները որոշուելով, անոնք ընտրեցին իրենց ընկերները: Չեմ կարծեր որ ընտրութեան այդ ձեւը անհամապատասխան ըլլայ ազգին կամքին՝ մանաւանդ արդի պայմաններու մէջ, երբ պետական կազմ ունեցող ազգերու մէջ վարչութիւնը այդ ձեւով կ'ընտրուի: Կ'առաջարկեմ որ այս անգամ ալ պահուի այդ ձեւը եւ որոշուի վարչապետը, որ ընտրէ իր ընկերները:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը հաւաքական կերպով ազգին դէկը իր ձեռքը առած է, իսկ ատենապետը ժողովը կառավարելէ զատ ուրիշ հանգամանք չունի, մինչդեռ այս ձեւով վարչապետը անձնական

կու տայ ժողովին նկարագրականին: Հոն սպասման եւ դադարին ակնարկելով, կ'ըսուի. «Ոմանք առաջարկեցին դիւանին թելեֆոնով երեսփոխան փնտռել: Ներկաներէն մէկն ալ սրամտօրէն կատակեց.- Մօտակայ դերձակատունէ մը երկու «մանիքէն»ներ [արհեստական բնորդներ- Վ.Դ.] բերել տուէք, թող ամբողջանայ ներկաներու թիւը»:

⁹³ Ամերիկայի նախագահ Վուորո Ուիլսոնը պարտեալ Օսմանեան Կայսրութեան տիրապետութեան տակ գտնուած մերձաւոր արեւելեան տարածքներու նկատմամբ ամերիկեան քաղաքականութիւնը ճշդելու նպատակով կազմած էր Հենրի Քինկէ եւ Չարլզ Քրէյնէ բաղկացեալ յանձնաժողով մը, որ պիտի ճանչցուէր իբրեւ Քինկ-Քրէյն Յանձնաժողով: Քինկ եւ Քրէյն 1919-ի Յունիսին ձեռնարկած էին իրենց աշխատութեան, այցելելով Պաղեստին, Սուրիա, Լիբանան եւ Արեւմտահայաստան: Սակայն Օգոստոսի աւարտին իրենց տեղեկագիրը ներկայացնելէ անմիջապէս ետք, նախագահ Ուիլսոնը կաթուածահար ըլլալով, չէր կրցած գործնապէս զբաղիլ եզրակացութիւններով յանձնաժողովին, որ Հայաստանի պարագային զօրավիզ կը կանգնէր հայկական պետութեան ստեղծումին, համոզում յայտնելով թէ ցեղասպանութիւն գործադրած Թուրքիոյ կարելի չէր վստահիլ իր հայ բնակչութեան իրաւունքներուն յարգումը:

⁹⁴ Ակնարկութիւն Քաղաքական եւ Կրօնական ժողովներուն:

իշխանությունն մը կը վերագրէ իրեն եւ օրէնքին կապուած չ'զգար ինքզինքը: Խորին ակնածանք ունենալով Ս. Պատրիարքին նկատմամբ, հարկ դատեցի տալ այս օրինական բացատրությունը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԷՖ.- Այս մասին գրաւորապէս կը ներկայացնեմ ժողովի մեր կուսակցութեան տեսակէտը:

(Պատճեն)

[Նկատելով որ

Ա. Ազգ. Ժողովը իր նախորդ (Յունիս 27, Ուրբաթ) նիստին մէջ առանց ռեւէ առարկութեան ընդունեց եղած առաջարկ մը, որ կը վերաբերէր *նահատակ* երեսփոխաններու լրացումին.

Բ. Որ այդ առաջարկին կարելոր մէկ պայմանն էր լրացումը կատարել այնպիսի եղանակով մը, որ *նախ քան մեծ եղեռնը գոյություն ունեցող երեսփոխանական ժողովի խմբակցություններուն թուական յարաբերությունը վերահաստատուի*, ինչ որ նոյնպէս ռեւէ առարկութեան չհանդիպեցաւ.

Գ. Որ այս նպատակով Երեսփ. Ժողովին կողմէ յատուկ յանձնաժողովի մը անուանումը ինքնին ապացոյց մըն էր, որ յիշեալ լրացումը ընտրականէն տարբեր եղանակով մը պիտի կատարուէր, քանի իրական ընտրություններ անհնարին կը նկատուին.

Դ. Որ բացառիկ պայմաններու հետեւանքով մեզմէ բաժնուած *նահատակ* ընկերակիցներուն աթոռները բացառիկ կարգադրություններով միայն կրնան իրենց գաղափարակիցներուն կողմէ գրաւուիլ, ինչ որ նոյնպէս արդար եւ անհրաժեշտ նկատած է ժողովը.

Ե. Որ երեսփոխանական ժողովին այսօրուան տրամադրությունը փոխել կը ճգնի շաբաթ մը առաջ ընդունուածը, ինչ որ խորհրդարանական տարեգրութեանց մէջ աննախընթաց երեւոյթ մըն է.

Կը բողոքենք մեծամասնութեան այս կամայական ընթացքին դէմ, մանաւանդ որ առաջարկուած «ընտրությունը» ժողովրդական այդ սրբազան իրաւունքին հանդէպ հեզմանք մըն է միայն, քանի որ այս աղճատուած ձեւը անունէ գատ ոչինչ ունի որ կարելի ըլլայ կոչել ընտրություն, եւ կը յայտարարենք որ այս պայմաններուն մէջ որեւէ գործնական մասնակցություն անկարող ենք բերել, եւ ամէն պատասխանատւություն կը ձգենք որոշումներ տուող մեծամասնութեան վրայ:»⁹⁵

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս առաջարկը կ'անցնի արձանագրութեան մէջ. երբ որ ժամանակը գայ կրնանք նկատողութեան առնել: Խոսարվեան ԷՖ. դիտողություն կ'ընէ վարչապետ որոշելու ձեւի մասին: Վարչապետին տեղ Ս. Պատրիարքը կրնայ մարմնաւորել այդ իրաւասությունը. այսինքն կը յանձնենք Ս. Պատրիարքին մեր իրաւունքը եւ կ'արտօնենք զինքը, որ ինք ընտրէ ժողովները ու այդ ժողովները իրենք կ'ընտրեն իրենց ատենապետները, որ այս ժողովին ներկայացուելով հաստատուին եւ ստանան ամենուն հաւանությունը:

Ե. ՊԵՅԱԶՃԵԱՆ ԷՖ.- Ս. Պատրիարքը ամենուն յարգանքը կը վայելէ, հետեւաբար կարելի է անմիջապէս որոշել Ս. Պատրիարքի[ն] առաջարկած ատենապետը:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Անգամ մը փորձուեցաւ այդ դրությունը, հետեւաբար ես կ'առաջարկեմ որ ամբողջովին քուէով ընտրուի Քաղ. Ժողովը:

Ն. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Պէտք չկայ բացատրելու որ բացառիկ պարագաներու տակ կը գտնուինք, հետեւաբար տանք բացառիկ արտօնություն մը ժողովներու կազմութեան համար, քանի որ Ս. Պատրիարքը մատնանիչ կ'ընէ իր առաջարկին յապաղումէն յառաջ գալիք անտեղությունը: Միայն իրաւունք ունինք պայման դնելու որ [Քաղ. Ժողովը] պատասխանատու ըլլայ այս ժողովին եւ իր ծրագիրը ներկայացնէ: Կ'առաջարկեմ որ անմիջապէս քուէարկուի այս եղանակը:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Զիչ առաջ յայտարարուած ձեւով ձեռնպահ մնալով մէկտեղ, կը յայտարարեմ որ մեր կողմէ ալ կ'ընդունուի կազմուած Վարչությունը, եթէ որոշ ծրագրով գործէ: Մեր Վարչութեան մէջ անձնական փոխա-

⁹⁵ Յայտարարությունը, ըստ օրաթերթի նկարագրականին, ստորագրած են «Երեսփ. Ժողովի Դաշնակցական երեսփոխան»ներ Ա. Բարսեղեան, Ս. Սրենց եւ Գ. Շահլամեան («Ճակատամարտ», 198/2019): «Ժամանակ» իր 5 Յուլիս 1919-ի համարով (3564), նոյն ժողովին նկարագրականը տալով կը նշէ. «Պ.Պ. Սրենցի եւ Շահլամեանի ստորագրութեամբ գիր մը ներկայացուեցաւ որով կը յայտնէին թէ քանի որ իրենց տեսակէտին համամիտ չի գտնուիր ժողովը, իրենք ձեռնպահ կը մնան ընտրութեանց մէջ: Իրենց առաջարկն էր նահատակեալ երեսփոխաններու տեղ ընտրել իւրաքանչիւր խմբակցութեան կողմէ ներկայացուած անդամները, մինչդեռ իրենց ընդդիմախօսները կը պահանջէին ժողովրդեան քուէով կատարել ընտրությունները»:

դարձ հասկացողությունը չէր պակսեր եւ ունէինք պաշտօնակիցներ գորս չէի ճանչնար, բայց համոզում գոյացուցի թէ անոնք բացարձակապէս անկեղծ հայեր են, այսուհանդերձ Վարչութիւնը քայքայուեցաւ եւ հրաժարեցաւ: Պէտք է ուրեմն քննել թէ Վարչութիւնը ինչո՞ւ հրաժարեցաւ: Հրաժարեցաւ այն պատճառաւ որ չէր կրնար օգտակար ըլլալ այն իրական աշխատանքին, որուն կոչուած էր ինք: Ատր համար առաջին պայմանը այն է, որ Վարչութիւնը բացարձակապէս հեղինակաւոր ըլլայ, եւ երկրորդ պայմանը վարելու համար ազգին գործերը այն է, որ աշխատանքի բացարձակապէս բաժանում ըլլայ: Քաղ. Ժողովը շաբաթական մէկ քանի նիստով միայն չի կրնար վարել ազգին գործերը, որոնք առանձին *տեքսթթրման*ի մը զբաղումները կը կազմեն: Հետեւաբար ցորչափ չ'ընդունիր Քաղ. Ժողովը աշխատանքի բաժանման սկզբունքը, կը հաւատամ որ մէկ երկու ամիս յետոյ գործերը խեղդամահ պիտի ընեն զինքը: Կ'եզրակացնեմ որ Ազգ. Վարչութիւնը պէտք է ներկայացուի հեղինակաւորապէս եւ օրական մէկ երկու ժամ աշխատութիւնը երբեք բաւական չէ գործերու համար: Այս յայտաբարութիւնը կ'ընեմ ի սեր այն ժողովուրդին, որուն գործերը վարելու կոչուած են այդ ժողովները:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Կ'ընդունիմ որ զօրաւոր Վարչութիւն մը ընտրելու պէտք կայ եւ լաւագոյնը այն է, որ Ս. Պատրիարքը ինք ընտրէ իր ժողովը: Եթէ նախորդ Վարչութիւնը չկրցաւ իրմէ սպասուած օգտակարութիւնը ունենալ, պատճառը այն է, որ ատենապետը իր պատասխանատւութեան տակ գործեց եւ ժողովը իրաւասու չնկատեց, ու սխալներ եղած պարագային քաջութիւն չուներ զանոնք ուղղելու: Եթէ ժողովը ատենապետը ինք ընտրէ, այն ատեն անդամները պակաս եղած ատեն ինք պէտք է ընտրէ [փոխարինողները] առանց բերելու այստեղ, ուստի ես յարմար կը տեսնեմ որ Ս. Պատրիարքը ինք ընտրէ ամբողջ ժողովականները. ասիկա անկի գործնական կ'ըլլայ:⁹⁶

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Անցեալ 3-4 տարուան փորձառութեամբ, խիստ կարեւոր կէտի մը վրայ պիտի հրաւիրեմ ձեր ուշադրութիւնը: Վարչութեան գործերը այն աստիճան ծանր են, որ մէկ երկու ժամ հաւաքուելով այդ գործերը չեն կրնար կարգադրուիլ: Կազմուելիք Քաղ. Ժողովը պէտք է շարունակ աշխատող անդամներ ունենայ, ապա թէ ոչ միեւնոյն ամբողջական պիտի դատաւարտուի գործը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Թողունք ուրեմն նոր Վարչութեան կազմութիւնը Ս. Պատրիարքին, սպասելով որ, ինչպէս դիտել տուին Պ. Սրենց եւ ուրիշները, ծրագիրով մը ներկայանայ եւ այս ժողովին հաւանութեանը ներկայացնէ: Այս պատճառով կ'առաջարկեմ որ այս ժողովն ալ ստիպողական եւ հարկեցուցիչ նկատելով այս խնդիրը, պարտաւորէ որ իր ընտրած Վարչութիւնը ծրագրով մը ներկայանայ:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ Ս. Պատրիարքը յանձն կ'առնէ, ժողովին մեծամասնութեան քուէին դիմելով կրնանք որոշել այս խնդիրը:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դիմելով առաջարկները, 3 ձեռնպահ եւ 1 հակառակ քուէի դեմ մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ յանձնել Վարչութեան կազմութիւնը Ս. Պատրիարքին)

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Ժողովիդ այս որոշումէն յետոյ, պարտականութիւն կը համարեմ իմ շնորհակալութիւնս յայտնել ձեզ այն վստահութեան համար, զոր ցոյց տուիք ինձ նկատմամբ: Պիտի ջանամ որ Վարչութեան նոր անդամները ըլլան ազգին բազմազան պէտքերուն համապատասխան անդամներ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քանի որ վարչական երկու ժողովներու ընտրութիւնն ալ միեւնոյն կերպով տեղի պիտի ունենայ, ձեր քուէին կ'ենթարկեմ Կրօն. Ժողովի հրաժարականը:

(Ժողովը ընդունեց Կրօն. Ժողովի հրաժարականը)

Ատենան, որ բացուած էր ժամը 10½ին, փակուեցաւ ժամը 12½ին:

⁹⁶ Յստակացման նպատակով տեղին պիտի ըլլար ամփոփել ներկայացուած առաջարկները հետեւեալ երեք տարբերակներով.- Ա. Քաղաքական Ժողովի ընտրութիւն անմիջականօրէն Ազգային Ժողովին կողմէ երեսփոխաններու քուէարկութեամբ. Բ. Պատրիարքին կողմէ Քաղաքական Ժողովի ատենապետի նշանակում այն հասկացողութեամբ, որ ատենապետը ընտրէ իր գործակիցներն ու ցանկը ներկայացնէ Ազգային Ժողովի վաւերացման. Գ. Պատրիարքին կողմէ Քաղաքական Ժողովի անդամներու նշանակում՝ Ազգային Ժողովին հաւանութեամբ, այդ նշանակեալ անդամներուն վստահելով իրենց ատենապետին ընտրութիւնը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

ԴՌՆՓԱԿ ՆԻՍՏ

(11 Յուլիս 1919)⁹⁷

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԹ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵՒ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ի ներկայության 50 երեսփոխաններու ատենանք բացուած է:⁹⁸ Վերջին նիստի որոշման համաձայն, Ամեն. Դուրեան Ս. հրաւիրուած է տեղեկութիւն հաղորդելու Փարիզի Համագումարի աշխատութեանց մասին: Ն[որին] Սրբազնութիւնը այսօր ներկայ ըլլալով ժողովին, բարի գալուստ կը մատչեմ իրեն յանուն ժողովին եւ կը հրաւիրեմ որ հաճի հաղորդել պէտք եղած տեղեկութիւնը:

(Երեսփոխաններէ ոմանք հարցուցին դիւանին թէ մամլոյ ներկայացուցիչները կրնա՞ն գտնուիլ ժողովին: Այս մասին տեղի ունեցած վիճաբանութենէ եւ քուէարկութենէ յետոյ, դիտել տրուեցաւ թէ կանոնը բացարձակ է ու կարելի չէ քուէով վճռել զայն, այնպէս որ դմբակ նիստի մը երեսփոխաններէ զատ ոչ ոք կրնայ գտնուիլ:)

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐԹ. ԴՈՒՐԵԱՆ.- Սրբազան Նախագահը հաղորդած էր ինձ Պատկառելի ժողովիդ որոշումը, տեղեկութիւններ հաղորդելու Փարիզի Համագումարի աշխատութեանց մասին: Այս նպատակաւ հետս բերած եմ ժողովին կողմէ հրատարակուած գործառնութեանց մէկ ամփոփումը, զոր պիտի ներկայացնեմ ժողովիդ: Անշուշտ դժուար պիտի ըլլայ 40է աւելի նիստեր գրաւող ժողովի մը⁹⁹ իւրաքանչիւր նիստին մէջ տեղի ունեցած խօսակցութիւնները մի առ մի յիշատակել, սակայն այս պաշտօնական հրատարակութիւնը դիւրութիւն կու տայ յիշելու գլխաւոր կէտերը, անոր վրայ աւելցնելով մեր լուսաբանութիւնները:

Համագումարի կազմը գոյութիւն չունէր երբ մենք հասանք Փարիզ: Գիտէք անշուշտ որ Պոլսոյ պատուիրակութիւնը ճամբայ ելաւ Նուպար փաշայի հրաւերին համաձայն:¹⁰⁰ Պատուիրակութեան անդամներէն մէկը

⁹⁷ Ատենագրողը նշած է 12 Յուլիս, բայց մենք 11 Յուլիս նշանակեցինք, որովհետեւ թէ՛ «Ժամանակ» իր 12 Յուլիս 1919-ի թիւ 3570 համարով եւ թէ՛ «Ճակատամարտ» իր նոյն ամսաթիւը կրող թիւ 204/2025 համարով նիստին տեղեկատուութեան տեղ տուած են՝ զայն որակելով իրրեւ օր մը առաջ կատարուած իրադարձութիւն:

⁹⁸ «Ժամանակ» իր վերոյիշեալ համարով կը նշէ թէ ժամը 10½-ին բացուած նիստին ներկայ էին 53 երեսփոխաններ:

⁹⁹ Հայ Ազգային Համագումարի աշխատութիւններուն եւ որոշումներուն ամփոփումը ներկայացնող տեղեկագիրը կը նշէ թէ կայացած է 43 նիստ, անոնցմէ հինգն ըլլալով նախապատրաստական:

¹⁰⁰ Պօղոս Նուպար Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահի հանգամանքով 19 Նոյեմբեր 1918-ին Պոլսոյ պատրիարքարան ուղարկած էր հետեւեալ գիրը.

Սրբազան Հայր,

Պատմական այս խիստ կարեւոր ու բացառիկ վայրկեանին, երբ մեր ժողովուրդի ու մեր հայրենիքի բաղդը պիտի վճռուի հիմնապէս, Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան վրայ ահագին պատասխանատուութիւն եւ բազմակողմանի բարդ աշխատանք կը ծանրանայ, որ եւ անհրաժեշտ կը դարձնէ աւելի բազմաթիւ պատուիրակներու խմբական աշխատակցութիւնը:

Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը դիմած է արդէն ամէն կողմ գտնուող մեր ազգայիններուն եւ առաջարկած է [որ] իսկոյն որոշ թուով ներկայացուցիչներ ընտրեն եւ ուղարկեն Փարիզ՝ պատուիրակութեան գործունէութեան մասնակցելու:

Դաշնակից պետութիւններու Պոլիս մուտքը հիմա հնար կու տայ մեզի ունենալու նաեւ հայաշատ մայրաքաղաքիդ ներկայացուցիչները: Կը խնդրենք ուրեմն, սրբազան հայր, որ կարելի եղածին չափ շուտ ընտրել տաք երկու պատուիրակ ու փութացնէք Փարիզ՝ Պոլսի հայութեան տրամադրութիւններն ու իրենց աշխատակցութիւնը բերելու մեզի:

Յուսալից որ շատ հեռու չէ հայութեան ամենէն արդար պահանջներուն ու ամենէն թանկ գնուած իրաւունքներուն իրականացման օրը, կը յայտնենք Ձեզի, սրբազան հայր, մեր անձնուէր զգացումներուն հաւաստիքը եւ կը խնդրենք Ձեր օրհնութիւնը մեր աշխատանքին վրայ [] (ՊՏԴ, Ժ496–Ժ497, *հայերէն ձեռագիր*):

Ի պատասխան, Պատրիարքական տեղապահ Ճէվահիրճեան 18 Դեկտեմբեր 1918-ին Պօղոս Նուպարի գրած էր նամակ մը, ուր կը յայտնէր. «... Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնն իր խորհրդակցական ժողովներուն հետ լրջօրէն նկատի առնելով իրաց փափուկ եւ անյետաձգելի հանգամանքը՝ գրեթէ միաձայն հաւանութեամբ ընտրեց իր պատուիրակ

ես էի, միւսը Փրոֆ. [Աբրահամ Տէր] Յակոբեան եւ մեզի հետ խորհրդական կը գտնուէր Տր. [Արմենակ] Բարսեղեան:¹⁰¹ Երբ մենք զացինք հոն, տեսանք որ հրաւերի ձեւը տարբեր էր եւ ամէն կողմ որկուած հրաւիրագիրներէ մէկը միայն հասած էր Պոլիս, այնպէս որ մենք կը կանչուէինք իբրեւ պատուիրակ եւ ոչ թէ իբրեւ անդամներ կազմուելիք համագումարին: Վասնզի մեր պաշտօնը որոշող այն գիրը որ Հոկտ. 15ին որկուած է Նուպար փաշայի կողմէ, մեզի հասած չէ: Մենք ներկայացանք ուրեմն իբրեւ պատուիրակ եւ գործակցեցանք հին պատուիրակութեան անդամներուն հետ: Յետոյ երբ համագումարը կազմուեցաւ, հին եւ նոր պատուիրակներ՝ ամէնքս ալ եղանք համագումարի անդամ եւ այս մարմինը 40է աւելի նիստեր ունեցաւ եւ զբաղեցաւ այն խնդրով որ ծանօթ է ձեզի:

Ահաւասիկ համագումարի աշխատութեանց մասին հրատարակուած պաշտօնական զեկոյցը:¹⁰²

(1 թիւ մասը այստեղ պիտի դրուի)¹⁰³

րակութիւնը յանձին Տ. Եղիշէ Արքեպիսկոպոս Դուրեանի եւ Պրոֆեսոր Աբրահամ Տ. Յակոբեանի...» (ՊՏԴ, Տուփ 2, թղթապանակ M100, ենթաբաժին Ժ, Ժ501, *հայերէն ձեռագիր*):

Նուպարի ուղարկած նամակէն օր մը ետք, 20 Նոյեմբերին, Գաբրիէլ Նորատունկեան եւս, որ պիտի վարէր Ազգային Համագումարի նախագահութիւնը, նամակով մը կը խնդրէր փութով նշանակել պատուիրակները «մասնակցելու համար ազգային հանրական արդի ամենակարեւոր խնդրոց կարգադրութեանն եւրոպական աշխարհի հետ ... զի գործը կարի ստիպողական է ու խնդիրը ամենափափուկը»: Նորատունկեան կը խնդրէր ունենալ «ամէն կարգի ծանօթութիւն ու տեղեկութիւն մեր դժբաղդ տարագրելոց անցեալ ու արդի վիճակին, թուոյն եւ այլ զանազան պարագայից վրայ»: Կ'ուզէ նաեւ զիտնալ թէ Արմաշի վանքին, Շիշլիի որբանոցին, Սանասարեան Խանին նման ազգային սեպիականութիւններ արդեօք վերադարձուա՞ծ են Պատրիարքարանին կամ որեւէ փոխարինութիւն կամ վարձք տեղի ունեցա՞ծ է, աւելցնելով թէ անհրաժեշտ է նաեւ զիտնալ Պոլսոյ եւ Չմիւռնիոյ հայոց թիւը (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին Զ-Լ, Զ705, *հայերէն ձեռագիր*):

Նիւ Եորքի «Կոչնակ Հայաստանի» շաբաթաթերթի փարիզեան թղթակից Երուանդ Ճիւլիէրեանի հաղորդումով, պոսահայոց պատգամաւորները նշանակուած էին բժիշկ Գ. Դաւիթեանի ատենապետութեամբ գործող Քաղաքական Ժողովին կողմէ, նկատի ունենալով որ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը տուեալ պահուն նիստեր չէր գումարեր տակաւին, եւ պատգամաւորութիւնը անգլիական կառավարութեան թոյլտուութեամբ գաղտնաբար մեկնած էր Պոլսէն, «որպէսզի ասիկա պատճառ մը չըլլայ թիւրքերուն համար վերստին հայոց դէմ յարուելու»:

Պատուիրակները փոխադրող նաւը կը հասնի Մալթա եւ «տեղւոյն զինուորական իշխանութիւնը կարծելով թէ Խաղաղութեան Վեհաժողովին մասնակցելու համար Փարիզ կու գան, իսկոյն արագընթաց զրահաւոր մը կը դնեն անոնց տրամադրութեան տակ, ու այս իմաստով կը հեռագրուի Մարսէյ, ուր ծովային, զինուորական եւ քաղաքական իշխանութիւնք պաշտօնապէս դիմաւորելու կ'երթան: Ահա այս պատճառաւ է որ ֆրանսական եւ անգլիական թերթեր գրեցին թէ Պոլսէն հայ պատգամաւորներ հասած են Խաղաղութեան Վեհաժողովին մասնակցելու համար» (22 Փետրուար 1919, ԺԹ. տարի, թիւ 8, 242):

¹⁰¹ Ազգային Համագումարի 24 Փետրուար 1919-ի նախապատրաստական նիստի ատենագրութեան համաձայն, «Որոշուեցաւ ... ձայնի եւ քուէի հաւասար իրաւունք տալ Պոլսոյ պատգամաւորութեան խորհրդակցական անդամ Տիար Տոքթ. Արմենակ Բարսեղեանի, այս կերպով յարգած ըլլալու համար Պոլսոյ Ազգ. Մարմիններու ընտրութիւնը, որով Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ որոշուած երկու պատգամաւորներու տեղ երեք հոգի որկած էին» (Վիրաբեան, *Համահայկական* 333):

¹⁰² Ուր թերթերէ բաղկացեալ պաշտօնական զեկոյցը հրապարակուած է «Ամփոփում Հայ Ազգային Համագումարի Աշխատութեանց եւ Որոշմանց» խորագրով եւ ուղարկուած է ուր որ անկ է, ներառելով՝ հայ մամուլը: Ամփոփ համարատուութեան աւարտին տրուած են բնագրերը դաշնակից ազգերուն ուղղուած կոչին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան դրկուած հեռագրին: Կոչին մէջ համագումարը վստահութիւն կը յայտնէ դաշնակից կառավարութիւններու արդարամիտ ոգիին նկատմամբ, յուսալով որ «յաղթական ազատասէր աշխարհը այլեւս պիտի չետաձգէ հարկաւոր անմիջական կարգադրութիւններն ընել» հայոց «մարտիրոսութեան վերջ դնելու» եւ անոնց ազատագրական «երկար ու դժուար ճիգը վարձատրելու համար»: Իսկ հեռագրին մէջ համագումարը բաղձանք կը բանաձնէ ընդհուպ իրականացած տեսնելու Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կազմակերպութիւնը»:

¹⁰³ Առաջին մասը ընդհանուր տեղեկութիւն կու տայ նախապատրաստական նիստերու եւ բուն համագումարի աշխատանքներուն մասին, կը նշէ թէ Փետրուար 24-էն մինչեւ Ապրիլ 22 գումարուած է 38 նիստ (ընդամենը 43 նիստ՝ Փետրուար 18-ին սկսած նախապատրաստական նիստերն ալ նկատի ունենալով), եւ կը յիշատակէ անունները համագումարի դիւանին.- Գաբրիէլ Նորատունկեան՝ նախագահ, Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեան եւ Արշակ Զօպանեան՝ դեր-նախագահներ, Վահան Թէքէեան եւ Նշան Տէր Ստեփանեան (իր հրաժարումէն ետք փոխարինուած Գառնիկ Փընտրզեանով)՝ ատենադպիրներ:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ.- Համագումարին մեջ մասնաւոր քննութեան առարկայ եղաւ այն կէտը թէ ժողովը պիտի կրնայ՝ ինքզինքը իրաւաստու նկատել, որքա՞ն առաջ պիտի կրնայ երթալ կատարելու համար ինչ որ կը պահանջուէր: Ժողովականները իրաւաստութեան տէր նկատեցին իրենք զիրենք, որովհետեւ թրքահայ համագումար մը ըլլալով հանդերձ, թէ՛ Պոլիսէն եւ թէ՛ Եւրոպայի գաղութներէն մասնակցութիւն կար, հետեւաբար ատկէ դուրս բան մը մտածել կարելի չէր, մանաւանդ որ եկողները *մանտայ*ներ ունէին եւ հաշտ էին անոնք կարելորագոյն տեսակէտներով, ինչպէս մերն ալ, եւ հետեւաբար համագումարը համաձայնեցաւ իր իրաւաստութեան սահմանը լայն բռնելու, եւ ըստ այնմ որոշուեցաւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուելիք հայկական պահանջներու յիշատակագիրը խմբագրել: Այդ մասին վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան, յիշատակագիրը երկրորդ անգամ կարդացուեցաւ եւ անոր վերջնական խմբագրութիւնը տեղի ունեցաւ յանձնաժողովի մը ձեռամբ:¹⁰⁴ Իսկ Պօղոս փաշա Նուպար ըրաւ իր տեղեկատուութիւնը մասնաւորապէս այն շրջանին համար, ուր ինք ընտրած էր իր պատասխանատուութեան ներքեւ այն մարմինը, որ իբրեւ արտայայտութիւն կաթողիկոսական կամքի գործած էր: Իսկ յետոյ, ինչպէս գիտէք, համագումարը ինք ընտրեց իր պատուիրակութիւնը միաձայնութեամբ, որ լիազօրուած իրմէ կը գործէ հիմա:

(2[րդ] մաս յիշատակագրին)¹⁰⁵

Այս ելմտացոյցին համար ալ դիմումներ եղան պատուիրակութեան կողմէ եւ հետզհետէ հասան զանազան գումարներ իր պէտքերուն համար: Նոր Պատուիրակութիւնը կ'աշխատի դեռ, բայց այդ մասին մասնաւոր տեղեկութիւններ կը պակսին ինծի:

(3րդ մաս)¹⁰⁶

Պատուիրակութիւնը պատասխանատու մարմին մը ըլլալով Համագումարին հանդէպ, *տիրեքթիւ*ներ մշակուեցան եւ տրուեցան իրեն: Ես պիտի փափաքէի որ ժողովը տեսած ըլլար այդ աշխատութիւնը:

(4րդ մաս)¹⁰⁷

Հայկական Լեզէոն ըսուածը ֆրանսական դրօշակի ներքեւ կամաւորներու խումբ մ'է:¹⁰⁸ Ասկէ առաջ ֆր[անսական] կառավարութեան եւ Լեզէոնի զինուորներու միջեւ անհամաձայնութեան պարագաներ յառաջ եկած էին, մասնաւորապէս այն պատճառով որ պէտք եղած չափով գոհացում չէր տրուեր Հայկական Լեզէոնի զինուորներուն, անոնցմէ պահանջուելով մանաւանդ Չիւնադադարէն յետոյ 2 տարուան անպայման զինուորագրութիւն, ինչ որ դժգոհութեան առիթ կ'ըլլար իրենց: Անոնք հայրենիքին եւ իրենց ընտանիքին մեծ մասը կորսնցուցած՝ անոնց յիշատակովը միացող սրտեր էին, որոնք մօտ տեսնելով ազգին փրկութեան հնարաւորութիւնը, ինքզինքնին գոհած էին սպասուած փրկութեան յոյսը իրենց ձեռքովը վառելու յոյսերով: Բայց իրենց մէջ պզտիկ յուսախաբութիւն մը կար, որ արձագանգեց մինչեւ Փարիզի Պատուիրակութեան մօտ եւ Համագումարի նիստերու ատեն խորհրդակցութեան առարկայ եղաւ այդ կէտը եւ աշխատուեցաւ բառնալու դժգոհութեան առիթները: Համագումարը զբաղեցաւ այն դէպքերով, որոնք պատահեցան ատեն ատեն, հայ

¹⁰⁴ Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած *Յիշատակագիր*ին մէջ կը նշուէր թէ Թուրքիոյ եւ Կովկասի մէջ հայ ազգին կրած վնասներուն ամբողջական գումարը կը հասնի «19 միլիար 130 միլիոն 982 հազար ֆրանքի: Այս գումարին 14 միլիար 398 միլիոն 510 հազարը Արեւմտեան Հայոց պահանջներուն եւ մնացեալ 4 միլիար 532 միլիոն 472 հազարը Արեւելեան Հայոց պահանջներուն համար»:

¹⁰⁵ Օրակարգի 7-րդ կէտով քննուած էր Ելեւմտական Յանձնաժողովին պատրաստած վեցամսեայ ելեւմտացոյցը, որ ազգային զանազան պէտքերու համար կը նախատեսէր «նուազագոյն 13 եւ առաւելագոյն 30 միլիոն ֆրանքի ծախուց գումար մը»:

¹⁰⁶ Օրակարգի 8-րդ կէտը կը վերաբերէր յատուկ յանձնաժողովի մը կողմէ պատրաստուած ուղեցոյցներու կամ ուղեգիծերու, որոնք կը մանրամասնէին «Պետութեանց հետ բանակցութիւններու ընթացքին Պատուիրակութեան հետեւելիք ուղղութիւնն ու դնելիք պահանջները»: Տեսնել Յաւելուած 219-ի «Նախորդ Ուղեգիծերը» բաժինը:

¹⁰⁷ Հայկական Լեզէոնի ընթացիկ վիճակն ու անոր ապագայ գործածութեան հարցը մաս կազմած էին օրակարգի 9-րդ կէտով կատարուած քննարկումներու:

¹⁰⁸ Հայկական Լեզէոնի ծնունդը կապուած է Պօղոս Նուպարի՝ Լոնտոնի ֆրանսական դեսպանատան մէջ 27 Հոկտեմբեր 1916-ին կատարած մէկ բանակցութեան հետ, այն հասկացողութեամբ որ հայեր կամաւոր արձանագրուին ֆրանսական բանակին հովանիին ներքեւ գործելու տրամադրութեամբ նախատեսուած Արեւելեան Լեզէոնին, «պայմանաւ որ անոնց թափած արիւնը ապահովէ ազատագրութիւնը իրենց հայրենիքին»: Ֆրանսա Արեւելեան Լեզէոնին կազմութիւնը պաշտօնապէս կ'որոշէ 15 Նոյեմբեր 1916-ին: Արեւելեան Լեզէոնի մէջ գործող հայկական միաւորները 1918-ի Չիւնադադարէն ետք պաշտօնապէս կը սկսին գործել Հայկական Լեզէոն անուան տակ (Պօյաճեան, 7–16):

զինուորներու եւ ֆրանսական զինուորներու միջեւ,¹⁰⁹ զբաղեցաւ նոյնպէս Կիլիկիա քաղաքական մարմին մը որկելու ձեռնարկով ու յաջողեցաւ: Իսկ թէ ի՞նչ է այժմ Լեզգոնի զինուորներու վիճակը, այդ կէտը մեզի անձանօթ մնաց, միայն եկողներէ կը լսէինք թէ այդ մարմինը կը պահէ իր Արեւելեան Լեզգոն անունը, ո՛չ մէկ պաշտօնական նշանն ունենալով սակայն հայկական զինուորութեան մը գոյութեանը:

(5րդ մաս)¹¹⁰

Ասոր մէջ սկզբունքի հարց մը կար, զոր իրագործելու համար շարունակական խորհրդակցութիւններ եւ վիճաբանութիւններ եղան: Սակայն խնդիր էր գիտնալ թէ կարելի՞ էր հիմա ընել այդ միացումը: Ժողովին մեծագոյն մասը անյարմար գտաւ զբաղիլ այդ խնդրով, որովհետեւ վտանգը անհետացած չէր. եւ յանձն[ա-րար]եց նոր Պատուիրակութեան իմաստութեամբ լուծել զայն: Որոշ տեղեկութիւն մը չունիմ տալու առ այդ, վասնզի իմ մեկնելէս առաջ ո՛րեւէ համաձայնութիւն չէր գոյացած այդ խնդրին շուրջ:

(6րդ մաս)¹¹¹

Այս ընտրութիւնը՝ ինչպէս քիչ առաջ ըսի՝ միաձայնութեամբ տեղի ունեցաւ, բայց ո՛չ դիւրութեամբ: Տարբեր կարծիքներու եւ հոսանքներու ընդհարումներ երեսան եկան թէեւ, բայց վերջապէս համաձայնութեամբ կատարուեցաւ միացեալ նոր Պատուիրակութեան 6 անդամներու ընտրութիւնը:

(7րդ մաս)¹¹²

Այս յանձնաժողովը մասնաւոր շրջանի մը համար առժամեայ ծրագիր մը պատրաստելու պաշտօն ունի: Ի հարկէ գիտէք թէ հանրային համոզում մը կը տիրէ մեր մէջ թէ *մանտաթէր* ազգը Ամերիկան կրնայ ըլլալ եւ այս մասին խօսուած է արդէն: Բայց որպէսզի անպատրաստ չներկայանանք, երբ մեզի հարցուի թէ ի՞նչ առաջարկներ ունինք ամերիկեան հոգատարութիւնը ընդունելու պարագային, հա՛րկ էր ունենալ ծրագիր մը, ուր միշտ շեշտուած է թէ հայերս կը պահանջենք մեր անկախութիւնը եւ ինքնօրինութիւնը. իսկ վարչական գործերու համար իշխանութիւնը յանձնուած է ամերիկեան խառն մարմնի մը հսկողութեանը, որուն անդամներուն 3ը հայ եւ 3ը ամերիկացի պիտի ըլլան եւլյն: Այդ վարչական կազմը ճշդող յանձնաժողովը՝ որուն կը նախագահէի, իր աշխատութիւնը վերջացնելու մօտ էր եւ ուսումնասիրութեան կարօտ մէկ երկու խնդիրներ մնացած էին երբ ես մեկնեցայ:

(8րդ մաս)¹¹³

¹⁰⁹ Հայկական շահերու դէմ ընթացող ֆրանսական դիրքորոշումներուն, ինչպէս նաեւ կիլիկեանսկ թուրքերու ոճրային արարքներուն հետեւանքով յաճախ հայ լեզգոնականներու եւ ֆրանսական ուժերու միջեւ ստեղծուած լարուած կացութիւններու դրուագներ նկարագրուած են ատենին հայկական լրագրերու մէջ: Այդպիսի դրուագներէն մին էր 10 Փետրուար 1919-ին Ալեքսանտրէթի մէջ ֆրանսական բանակի դրօշին տակ գործող պճերիացի զինուորներու յարձակումէն լեզգոնականներու՝ անգլիացի զինուոր մը ազատելու փորձը, որ պիտի յանգեցնէր հայոց կողմէ գոհերու ինչպէս նաեւ հայ կամաւորներու զինաթափման (Պոյաճեան, 193–197):

¹¹⁰ Այս հատուածը կը վերաբերի օրակարգի 10-րդ կէտին: Համագումարը փափաքած էր կարելի դարձնել, համագումարի ընթացքին իսկ, «թրքական եւ ռուսական Հայաստաններու միացումը, միակ ներկայացուցչութեան մը եւ միակ կառավարութեան մը ստեղծմամբ»: Բազմաթիւ խորհրդակցութիւններէ ետք, որոշուած էր խնդրին իրականացումը թողուլ նորընտիր պատուիրակութեան:

¹¹¹ Ապրիլ 2-ի նիստը Հայ Ազգային Պատուիրակութեան անդամ ընտրած էր Պօղոս Նուպարը, Փրոֆ. Տէր Յակոբեանը, Արշակ Չօպանեանը, Գարեգին Փաստրմանեանը, Տոքթ. Յակոբ Նեվրուզը եւ Վահան Թէքէեանը: Այս պատուիրակութիւնը, համագումարին կողմէ ընդունուած ուղեցոյցներուն համաձայն, Հայ Հանրապետութեան Պատուիրակութեան հետ կը կազմէր Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութիւնը՝ միասնաբար հետապնդելու ազգային դատն ու հայկական պահանջներու գործադրութիւնը:

¹¹² Այս բաժինը կը վերաբերի օրակարգի 13-րդ կէտով ընտրուած յանձնաժողովի մը, «որուն պաշտօնն է մօտաւոր փոխանցման շրջանին համար Հայաստանի վարչական կազմը ճշդող առժամեայ ծրագիր մը կազմել եւ զայն ենթարկել Համագումարի վաւերացման՝ երբ Համագումարը վերստին ի նիստ հրաւիրուի Պատուիրակութեան կողմէ, ինչպէս պարտաւոր է ընել այն ատեն, երբ Հայաստանի բախտին մասին Խաղաղութեան Վեհաժողովն իր որոշումը տայ, կամ երբ Պատուիրակութիւնը հարկ տեսնէ Համագումարին դիմել ուրիշ ո՛ր եւ է անակնկալ հարկեցուցիչ պարագայի առջեւ»:

¹¹³ Համագումարը օրակարգի պաշտօնական հարցերուն կողքին քննարկման առարկայ դարձուցած էր հայկական հողերու զինուորական գրաւումը, Կիլիկիա եւ Սուրիա ապրող տարագիր հայութեան ապահովութիւնը, Արեւելեան Հայաստանի սովաբէկ հայութեան պարենաւորումը, Կիլիկիոյ համար բժշկական առաքելութեան եւ հիւանդանոցի

Ասոնք կենսական խնդիրներ էին: Հարկ էր գոհացում տալ տարագիր եւ սովաբեկ հայ ժողովուրդին՝ հա՛ց հայթայթելով: Ամերիկա մեծ գործ կատարած եղաւ մարդասիրական օժանդակութեամբ,¹¹⁴ բայց ժողովրդեան ապագայ վիճակը կը մնայ անդարմանելի ցորչափ մեր խնդրոյն լուծումը՝ որ շատ ուշացած է արդէն՝ ուշանայ տակաւին:

Արեւմտահայ ժողովուրդը չունենալով ոեւէ միջոց՝ իր ամէն օրուան հացին համար կարօտ եւ մտահոգ վիճակ մը ունի:

(9րդ մաս)¹¹⁵

Թե՛ Հալէպի կոտորածին¹¹⁶ եւ թէ այլուր պատահածներուն համար ամէն տեսակ դիմումներ եղան, որպէսզի գէթ չկրկնուին: Պատասխանուեցաւ որ թե՛ ֆրանսական եւ թե՛ անգլիական կառավարութիւնները ուղղակի եւ անուղղակի ամէն միջոց գործադրած են այդ չարիքներուն առաջքն առնելու համար:

(10րդ մաս)¹¹⁷

Այս խնդիրը արդէն ծանօթ է ձեզի: Պօղոս փաշա եւ Պ. Ահարոնեան ներկայացան Վեհաժողովին եւ *մեմորանտում*¹¹⁸ ներկայացուցին: Տպաւորութիւնը լա՛ւ եղած էր Վեհաժողովին անդամներուն, ինչպէս լսեցիր:

կազմածներու, ինչպէս նաեւ թե՛ Կիլիկիոյ եւ թե՛ Արեւելեան Հայաստանի համար դեղերու խնդիրները, վերջիններուն յաջողելով «մասամբ գոհացում տալ Պատուիրակութեան տրամադրելի միջոցներով»:

Տամատեան իր յուշերուն մէջ կը գրէ. «Ազգային Պատուիրակութիւնը՝ Փարիզի Համագումարին ալ կարծիքը առնելով՝ Կիլիկիա դրկած էր բժշկական առաքելութիւն մը, գլխաւորութեամբ Տորթ. Ղազարոսեանի: Այս առաքելութիւնը Ատանայի իջեւաններէն մէկը վարձելով՝ մեծածախս նորոգութիւններով ու պատշաճեցումներով զայն վերածեց կանոնաւոր հիւանդանոցի մը, որուն վարի յարկին վրայ ալ կազմեց ձրի դարմանատուն մը՝ թեթեւ հիւանդութեան կամ պատահական վերքերու դարմանումին համար» (Տամատեան, 119): Բժիշկ Ղազարոսեան իր առաքելութեան գործունէութեան առաջին շրջանին վերաբերեալ 1919-ի Դեկտեմբերին պատրաստած տեղեկագիրը հրատարակութեան պիտի տար 1920-ին (*Տեղեկագիր*), շրջան առ շրջան մանրամասնելով հայոց թիւն ու կացութիւնը, կատարուած աշխատանքները, հիւանդութիւններու տեսակները, եւայլն:

¹¹⁴ Ակնարկութիւն Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին յատկացուցած միջոցներուն եւ անոր անձնակազմին կողմէ տարուած աշխատանքին: Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը (Near East Relief) հիմնուել էր 1915-ին որպէս հետեւանք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայերու դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան կապակցութեամբ անմիջական օգնութիւն ցուցաբերելու խնդրանքին, գոր ներկայացուցեր էր Պոլսոյ ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթաւ: Միսիոնար Ճէյմզ Պարթընի (կամ Պարթոնի) եւ բարերար Քլիվլենտ Տոնի նախաձեռնութեամբ կազմուած էր Հայերու եւ Սուրիացիներու Օգնութեան Ամերիկեան Յանձնաժողով (American Committee for Armenian and Syrian Relief) անուանակիր կազմակերպութիւն մը, օգնութեան հասնելու համար հայ եւ արաբ աղիտեալներու: Այնուհետեւ, կարճ պահ մը, ան գործեր էր Մերձաւոր Արեւելքի Մէջ Նպաստի Ամերիկեան Յանձնաժողով (American Committee for Relief in the Near East) անուան տակ մինչեւ 1919-ի Օգոստոս ամիսը, երբ Միացեալ Նահանգներու Ներկայացուցիչներու Տունը պաշտօնապէս վաւերացնելով այս մարդասիրական կազմակերպութեան կանոնագիրը, անոր պաշտօնական անունը դարձեր է Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց: 1930-ին, վերջին անուանափոխումով մը, ան իր գործունէութիւնը պիտի շարունակէր Մերձաւոր Արեւելքի Հիմնարկութիւն (Near East Foundation) անուան ներքեւ:

¹¹⁵ Համագումարի նստաշրջանի միջոցին ժողովականներուն հասած էր գոյժը Հալէպի մէջ հայոց դէմ կատարուած կոտորածի մը եւ տեղեկութիւններ՝ «Իսկէնտերուն եւ Ատանա գտնուող Հայկական Լեզէոնի վաշտերուն մէջ պատահած յոյժ ցաւալի» դէպքերու մասին:

¹¹⁶ Տեսնել ծանօթագրութիւն թիւ 21:

¹¹⁷ «Ամփոփում»ը իր 4-րդ էջով կը նշէր թէ Համագումարը լսած էր Պօղոս Նուպարի եւ Աւետիս Ահարոնեանի՝ Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ ունկնդրութեան զեկուցումը:

¹¹⁸ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպարի եւ Հայկական Հանրապետութեան Խաղաղութեան Վեհաժողովի Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանի ստորագրութեամբ 26 Փետրուար 1919-ին ներկայացուած հայկական պահանջներու յուշագիրը կը պահանջէր հայկական անկախ պետութեան մը ճանաչումը, բաղկացած՝ հայկական վեց նահանգներուն, Տրապիզոնի նահանգին, Կիլիկիոյ եւ Կովկասի Հայկական Հանրապետութեան հողամասերուն միացումով, ապա նաեւ այդ պետութեան դրուիլը կա՛մ Դաշնակիցներու եւ Միացեալ Նահանգներու հաւաքական երաշխաւորութեան, կա՛մ Ազգերու Ընկերութեան հովանիին ներքեւ, ինչպէս նաեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ մասնաւոր լիազօրութեան մը տուչութիւնը պետութիւններէն մէկուն՝ փոխանցման շրջանի մը համար: Կը պահանջուէր նաեւ տուգանքի միջոցով հատուցում կատարել հայոց կրած ամէն տեսակի վնասներուն համար, եւայլն (Լազեան, *Հայաստան*, 228–231):

(11րդ մաս)¹¹⁹

Համագումարը այդ խնդրոյն միջամտելու միտում չունէր, բայց աւելի եւ ուժ տուի: Երբ անգլիական կառավարութիւնը Երուսաղէմի վանքին համար կարգադրութիւններ ըրած եւ ազգին հաւանութեան ենթարկած էր զանոնք, Համագումարի վարանումը կրնար անտեղութիւն յառաջ բերել, որովհետեւ Զօր. Սթորս¹²⁰ իմացուցած էր [թէ] պատահած գողութիւնները տեղի կ'ունենային, ելլին: Հետեւաբար, Համագումարը նկատելով որ Պոլսոյ պատրիարքական իշխանութիւնը տակաւին վերահաստատուած չէր նոյն միջոցին,¹²¹ իր հաւանութիւնը յայտնեց եղած կարգադրութեանց համար, վերին իրաւունքը վերապահելով դարձեալ Պոլսոյ Պատրիարքութեան:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Ներուի որ ընդմիջումով հարցում մը ընեմ թէ հայ ազգը առանձնաշնորհումներ ունէր Երուսաղէմի մէջ, անոնք ի՞նչ եղած են:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ.- Անոնք պահուած են այնպէս ինչպէս որ էին: Միայն վեճերու առիթ տուող ամէն խնդիրներ վերջացած պէտք է ըլլան:

(12րդ մաս)¹²²

Այս հատուածին մէջ յիշատակուած հեռագիրները եւ[այլ]ն կատարուած իրողութիւններ են եւ Համագումարը իր աշխատութիւնը լրացնելով դադրեցուց իր նիստերը՝ Հայ Պատուիրակութեան յանձնելով ընդհանուր գործերու հետապնդումը եւ ուսումնասիրութեան կարօտ ուրիշ խնդիրներու համար ալ զանազան յանձնաժողովներ ինքը կազմեց իր մէջէն: Ասոնցմէ մէկն էր նաեւ այն յանձնաժողովը, որ պիտի ուսումնասիրէր ներգաղթի եւ վերաշինութեան խնդիրները: Ասոր նախագահութիւնն ալ ինծի վստահուած էր, բայց կարելի չեղաւ՝ գէթ իմ ներկայութեան՝ կանոնաւոր նիստեր գումարել, վասնզի ժողովատեղիին անբաւականութիւնը եւ ժամանակի անյարմարութիւնները արգելք եղան: Վերջին անգամ որոշեցինք կանոնաւորել այդ աշխատութիւնը եւ գործին մէջէն ելլել, բայց այդ օրերուն պատահեցաւ իմ մեկնումն ալ: Ներգաղթի յանձնաժողովին գործը իրականութեան մը հետ կապ ունի, որովհետեւ ժողովուրդը իր հողին վրայ պիտի փոխադրուի: Լահէլէն Պ. Մսրեան եկած էր այդ օրերուն խնդրելու համար որ ներգաղթի եւ վերաշինութեան յանձնաժողովը զբաղուի փութով եւ հասկցուի տեսակ մը վիճակագրական ճշդումով թէ ովքե՞ր պիտի ըլլան վերադարձողները, երկրաչափ, արհեստաւոր եւլլն, երբ վճռուի Հայաստանի կազմութիւնը: Ապագայ այդ պէտքերուն գոհացում տալու համար ունէինք ելմտական յանձնաժողով մը, որ առ առաւելն 15էն 30 միլիոն ոսկի ծախք մը կը հաշուէր. այդ հաշիւը դեռ թուղթերու վրայ է, եթէ հաճելի չ'ըլլար ըսել՝ երեւակայութեան մէջ:

Կարելոյ յանձնաժողով մըն ալ *փրոյիսկանտի* մարմինն¹²³ է, որ կը գործէ շարունակ եւ պէտք է խոստովանիլ որ Պ. Զօպանեան՝ արդէն տարիներէ ի վեր այդ նպատակին նուիրուած՝ հիմա ալ կարելոյ բաժին մը ստանձնած է հանդէսներու եւ բանախօսութիւններու մէջ եւ կտրիճօրէն կ'աշխատի եւ առհասարակ այդ գործը լաւ վիճակի

¹¹⁹ «Ամփոփում»ին մէջ կը նշուի թէ Համագումարն ստիպողաբար նկատի առած է Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց վանքերու միաբանութենէն հասած հեռագրական դիմումներ եւ յանձնարարած է վանքերուն համար կազմել մատակարար մարմին մը՝ համաձայն Երուսաղէմի զինուորական կառավարիչին կատարած կարգադրութեան:

¹²⁰ Զօրավար Ռանլոյ Հենրի Էմիլըսթ Սթորս (Ronald Henry Amherst Storrs [1881-1955]), որ ըստ անգլիացի դիւանագէտ, հնէաբան եւ զինուորական գործիչ «Արաբիոյ Լորենս»ի՝ Մերձաւոր Արեւելքի «ամենապայծառ անգլիացին» էր, 1917-ին նշանակուած էր Երուսաղէմի զինուորական կառավարիչ: Ան ըստ երեւոյթին, ենթակա դարձած էր թէ՛ հրեաներու եւ թէ՛ արաբներու թշնամանքին՝ սիոնականներուն աջակցելով հանդերձ արաբներու շահերը պաշտպանելու իր ընթացքին համար:

¹²¹ Հին տոմարով 28 Յուլիս (10 Օգոստոս) 1916-ին Զաւէն Պատրիարքի կը ծանուցուէր Օսմանեան կառավարութեան Արդարութեան Եւ Կրօնից Նախարարութեան Կրօնից Տեսչութեան մէկ պաշտօնագիրը, որուն համաձայն լուծարուած կ'ըլլար Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութիւնն իբրեւ ինքնուրոյն կազմակերպութիւն, որով եւ չեղեալ կը նկատուէր նաեւ Ազգային Սահմանադրութիւնը, որ պիտի վերահաստատուէր 19 Հոկտեմբեր 1918-ին (Զաւէն Արքեպս., 191–193, 277):

¹²² Համագումարը փակման առիթով «եղբայրական ջերմ ողջոյններ» ուղղած էր Հայկական Հանրապետութեան, ապա նաեւ համագումարին զգացումները յայտնող ուղերձներ՝ Միացեալ Նահանգներու նախագահ Վուոթը Ուիլսոնի, Ֆրանսայի վարչապետ Ժորժ Բլեմանսոյի, Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Տէյլիտ Լօյտ Ճորճի եւ Իտալիոյ վարչապետ Վիթթօրիօ Օրլանտոյի:

¹²³ Այս մարմինն Զօպանեանի գլխաւորութեամբ մաս կը կազմէին՝ Նշան Տէր Ստեփանեան, Արտաւազ Հանրմեան, Վահան Թէքէեան, Գառնիկ Ֆրնտրզեան, [Գուրգէն] Թահմազեան, Լեւոն Կիւմիշկերտան, Դաւիթ Բեկ (Մարտիրոս Սարգիսեան), Զապէլ Եսայեան:

մէջ է: Փրօփիսկանսը անշուշտ ազդեցութիւն կ'ընէ, եւ ինքնին անհրաժեշտութիւն մըն է մեր դատին համար: Կը յուսանք որ՝ ուրիշ բոլոր աշխատութիւններու հաւասար՝ այդ կողմով ալ պիտի պսակուին ազգին բաղձանքները:

(13րդ մաս)

Ահաւասիկ ըսի ինչ որ կարելի էր ըսել եւ Համագումարի գործունէութեան պատկերը ներկայացուցի Պատ. Ժողովիդ: Բայց քանի որ նոր Վարչութիւնը կազմուելու վրայ է, ուրիշ խնդիրներու մասին ալ Վարչութեան բացատրութիւններ կրնամ տալ, եթէ պէտք տեսնաք: Սակայն ամենէն աւելի կարեւոր պարագան ա՛յն է, որ մենք հոս Փարիզի Համագումարին եւ Պատուիրակութեան հակառակ ընթացքի մէջ չգտնուինք: Ժամանակ չէ տարբեր հոսանքներ ստեղծելու, ընդհակառակը պիտի յանձնարարէի որ ներքին կապ մը հաստատուի մեր մէջ եւ տարբեր ուղղութիւններ յառաջ չգային: Հարկ է գգուաւորութիւն ի գործ դնել, որպէսզի ազգին շահը չվտանգուի: Փարիզի Համագումարին մէջ սկզբունքի բոլոր հարցերը նկատողութեան առնուեցան եւ երեւան եկան հաշտ ու համերաշխ մտքեր ապագայ կառավարութեան ձեւին մասին, ի մէջ այլոց սա կենսականապէս կարեւոր կէտի մասին՝ թէ ի՞նչպէս կարելի պիտի ըլլայ որ փոքրամասնութիւնը աճի ու տեղի տայ մեզի հակառակորդ եղող տարրը: Միեւնոյն ատեն *տիրեքթիւ*ներու եւ ինչ ինչ *տորքիսման*ներու վերաբերեալ քննութիւնները շատ կարեւոր կը նկատեմ եւ ես ինքս այդ մասին տեղեկութիւններ կրնամ հաղորդել Վարչութեան, եթէ լուսաբանելի հարցեր կան՝ կրնան ճշդուիլ:

Ե. ԾԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Ն. Սրբազնութիւնը Հայկական Խնդրոյն արդի վիճակին վրայ ճշգրիտ տեղեկութիւն մը չտուաւ եւ իր տպաւորութիւնը ինչպէս կ'երեւայ սկեպտիկ է:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ.- Հայկական Խնդիրը կայուն է ժամանակէ մը ի վեր, բայց վիճակը յուսահատական չէ: Հաշտութեան կնքումի խնդիրը յապաղեցուց մեր խնդիրն ալ եւ մեկնումէս յետոյ՝ գործին առած վիճակը անձամօթ կը մնայ ինձի: Նախագահ Ուիլսըն հազիւ թէ վերջերս կրցաւ Ամերիկա մեկնիլ, ինչպէս գիտէք: Մեր մեծ յոյսը դրուած է Ամերիկայի նախագահին վրայ եւ կը սպասենք որ իրականացնէ այն գաղափարը, որուն յարած է ինքը: Հայկական դատին նուիրուած հոգի մը տեսած ենք իր մէջ: Ինքն իսկ խօսելով իր ժողովուրդին՝ ամիսներ առաջ՝ հարցուցած էր որ պիտի թողո՞ւք որ հայ ժողովուրդը մնայ իր ողորմելի վիճակին մէջ, ներշնչելով այն միտքը, թէ Ամերիկա պէտք էր որ ընդունէր Հայաստանի *մանտալ*ը:¹²⁴

Երբ պատուական նախագահին ունկնդրութեան արժանացանք Պ. Փրօֆ. Աբրահամ Տ. Յակոբեանի հետ, նոյն հոգատարութեամբ խօսեցաւ մեզի ալ հայ ժողովուրդին ապագայ բարօրութեան մասին եւ մեր խօսակցութեան միջոցին՝ երբ դիտել տուինք՝ թէ պատմական սխալ մըն էր Կիլիկիան Սուրիոյ մաս նկատել, ինչպէս յայտարարած էր Մարսիլիոյ մէջ կազմուած Սուրիական Յանձնաժողովը, նախագահը, որ ազգին պահանջած Ամբողջական Հայաստանի գաղափարին համակիր էր եւ անհրաժեշտութիւն մը կը համարէր կիլիկեան հողամասին կցումը Հայաստանի հետ, պէտք տեսաւ սակայն զգացնելու թէ այդ նիւթին շուրջ կարեւոր էր հաղորդել Ամերիկեան Յանձնաժողովին¹²⁵ մեր հիմնական տեսութիւնները:

Այդ բարձր յանձնարարութեան համաձայն՝ Փրօֆ. Տէր Յակոբեան աշխատեցաւ Ամերիկեան Յանձնաժողովին կարեւոր անդամներուն դիմելով, խօսելով ոչ միայն անգիիերէն լեզուն, այլեւ մտքի լեզուն, եւ ինչ որ հնար էր՝ բերանացի կամ գրաւոր՝ այդ ամէնը եղան շարունակաբար եւ նախագահ Ուիլսընի տեղեկութիւն տալու գործը չնսաց թերի:

¹²⁴ Նախագահ Ուիլսըն անձամբ կը փափաքէր ընդունիլ Հայաստանի հոգատարութիւնը կամ *մանտալ*, ինչպէս որ պիտի ընդունէր յաղթական Դաշնակից Տէրութիւններու կողմէ իրեն եղած առաջարկը՝ որպէս իրաւարար որոշելու հոգատարեալ Հայաստանի մը սահմանները: Աշխարհագրական, ժողովրդագրական, ազգային եւ պատմական գործօններու քննութեամբ Ուիլսընի առաջարկած սահմանները պիտի որդեգրուէին 10 Օգոստոս 1920-ին ստորագրուած Մէրի Դաշնագրով: Հոգատարութեան հարցը, սակայն, որուն վաւերացման համար Ուիլսըն 24 Մայիս 1920-ին դիմած էր Միացեալ Նահանգներու Ներկայացուցչական Տան, պիտի թաղուէր 1 Յունիս 1920-ին, Ծերակոյտին մէջ ապահովելով 52 դէմ քուէի դիմաց միայն 23 թեր ձայն: Մինչ այդ, 27 Մայիս 1920-ին, ամերիկեան մամուլը արդէն հաղորդած էր թէ Ծերակոյտի Արտաքին Գործերու Յանձնաժողովը 4-ի դէմ 11 քուէով Միացեալ Նահանգներու շահերուն համար աննպաստ գտած էր Հայաստանի հոգատարութիւնն ստանձնելու նպատակով գործադիր իշխանութեան արտօնութեան տուչութիւնը:

¹²⁵ Ուիլսըն շատ հաւանաբար նկատի ուներ Խաղաղութեան Բանակցութեան Համար Ամերիկեան Յանձնաժողով անունով ծանօթ մարմինը, որ կը գործէր իր նախագահութեան ներքեւ, անդամ ունենալով պետական քարտուղար Ռապըրթ Լանսինկը, դիւանագէտ Հենրի Ուայթը, նախագահական խորհրդատու Էտուարտ Մ. Հաուզը եւ զօրավար Թաքըր Հ. Պլիսը:

Չմոռնանք սակայն պահ մը անդրադառնալու նախագահին մեզի ըրած ընդունելութեան վերաբերմամբ: Շատ խորունկ տպաւորութիւն մը թողուցին մեր վրայ իր բառերուն ջերմ ու անկեղծ շեշտերը, եւ կարելի չէ մէկ երկու բառով հաղորդել եւ ներկայացնել այն հզօր ու վեհ ազդեցութիւնը զոր կրեցինք:¹²⁶ Նախագահը մեկնած է հիմա եւ Հայաստանի համար ամերիկեան *մանսաթի* յաջողութեան մասին իր ներկայութիւնն ու առաջադրութիւնը կը համարենք յոյս ու հիմք որ թէ՛ ծերակուտականներուն եւ թէ՛ ամբողջ ամերիկեան ազգին կողմէ նպաստաւոր ընդունելութիւն մը պիտի գտնէ իր ծրագիրը:

Հոս հարցում մը եղաւ երեսփոխանի մը կողմէ, թէ ինչո՞ւ ուրեմն Փարիզէն մեկնելու օրերուն շշուկ մը ելաւ թէ մեր խնդիրը ջուրը ինկած էր, լսուած ըլլալով որ թուրք պատուիրակութիւնը պիտի գայ Փարիզ: Շատեր կարծեցին թէ յաջողութիւն ձեռք բերելու համար հաւաստիք մըն էր ան. բայց յետոյ տեսանք թերթերէն թէ արդիւնքը ի՞նչ եղաւ:

Իրաց այս վիճակին հանդէպ տխուր եւ յոռետես ըլլալու պատճառ մը չկայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յանուն ժողովի շնորհակալութիւն կը յայտնեմ Դուրեան Ս.ի զեկուցումներուն եւ իր յայտնած տեղեկութիւններուն համար: Ժողովականները առանց վիճաբանութեան ձեւ տալու կրնան լրացուցիչ տեղեկութիւններ առնել:

Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Քանի որ հայոց անկախութիւնը սկզբունքով ճանչցուած է, ինչո՞ւ Չեխօսլովսք եւ Եուկօսլովսքի նման ազգերու ներկայացուցիչներուն հետ [մեր պատուիրակները] չկրցան մասնակցիլ Հաշտութեան Ժողովին:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՂ.- Հաշտութեան Ժողովին մասնակցող ազգերու վերաբերմամբ որոշ աստիճանաւորումներ տրուած էին: Այնպիսի ժողովուրդներ՝ որոնք որոշ *քոռնի*ներ միայն կրնային նկատուիլ, հին ու նոր քաղաքակրթութեան դիրք մը չունէին, եւ ուրիշներ ալ, որոնք ինքզինքնին կառավարելու չափ վստահութիւն մը չէին ներշնչած, դուրս պիտի մնային այդ շրջանակէն: Ի հարկէ շատ փափաքելի էր որ մենք ալ ունենայինք մեր ներկայացուցիչը Հաշտութեան Ժողովին մէջ, ինչպէս որ արդէն շատ առիթներով պահանջուեցաւ Վեհաժողովէն, սակայն կարելի չեղաւ նպաստաւոր պատասխան մը ընդունիլ առ այդ: Ուիլսըն միայն պատասխան մը գրելով մեր պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս փաշային՝ յայտնած էր թէ հայ ժողովուրդը տակաւին ազգերու շրջանակին մէջ չէ գրաւած իր տեղը:¹²⁷ Կ'երեւի որ երբ հայ կառավարական կազմը երեսան գայ, այն ատեն ներկայացուցիչ մը ունենալու պատիւը պիտի կրնանք վայելել:

¹²⁶ Ատանա հրատարակուած «Կիլիկիա» երկօրեայի 7 Մայիս 1919-ի 29-րդ համարով տեղեկատուութիւն մը, որ կը վերաբերի նախագահ Ուիլսընի հետ Դուրեան Արքեպիսկոպոսի հանդիպման, կը կարդանք թէ Նախագահ Ուիլսըն այսպէս արտայայտուած է.

Ես անձնապէս շատ համակիր եմ հայ ժողովուրդին. իր իրաւունքն է անկախ ըլլալ: Աս ոչ միայն իմ տեսակետս է, այլ նաեւ ամբողջ իմ ժողովուրդիս՝ որ այդ յանձնարարութիւնը ըրած է ինծի պաշտօնապէս. ես չեմ կրնար իմ ժողովուրդիս կամքին հակառակ գործել: Արդէն Խաղաղութեան Համաժողովին մէջ ալ ձեր կարծածէն շատ աւելի անկեղծ բարեկամներ ունիք, որոնք պիտի լուծեն Հայկական Հարցը հայ պահանջներուն համեմատ: Կը խնդրեմ որ հայ պատուիրակութիւնը արեւելեան հարցին առիթով կազմուած ամերիկեան յանձնախումբին հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մնայ, որպէսզի յանձնախումբը առանց սխալելու կարենայ պէտք եղած ուժով պաշտպանել հայ ժողովուրդին ամբողջ իրաւունքը՝ Կիլիկիան հայ անկախ կառավարութեան թողով կարենալու եւ Սուրիոյ մաս չկազմելու համար:

¹²⁷ Ահաւասիկ ակնարկուած 23 Յունուար 1919 նամակին «Նախագահ Վիլսընի Պատասխանը Ն. Վսեմութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի» խորագրով հայերէն ձեռագիր թարգմանութիւնը (ՊՏԴ, Տուփ 4, թղթապանակ Զ, Զ634).

Սիրելի Պ. Նուպար

Ստացայ Զեր Յնվ. 20 թուակիր յուզիչ նամակը եւ ատոր ի պատասխան կ'ուզեմ ապահովցնել Զեզ թէ Խաղաղութեան Վեհաժողովի պատուիրակներուն մօտ հանդիպեցայ հայերու հանդէպ անկեղծ եւ խոր համակրանքի մը: Արդարեւ շատ դժուար է – ինչպէս որ դուք ալ պիտի համոզուիք – ներկայացուցիչներ սահմանել քաղաքական միութիւններու համար, որոնք տակաւին ընդունուած չեն Ազգերու ընտանիքին մէջ: Վստահ եմ թէ այդ է միակ պատճառը, որ հայերուն իրաւունք տրուած չէ ներկայացուցչութիւն ունենալու: Ապահովութիւնը ունիմ թէ այս պարագան իբր պատճառ չունի Հայաստանի շահերուն անկարելորդութիւնը, եւ դուք պէտք է վստահութիւն ունենաք որ Հայկական Հարցը նկատի պիտի առնուի այնպէս ինչպէս թէ հայերը անձամբ ներկայացած ըլլային:

Անկեղծաբար

Վուորթոն Վիլսըն

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Կ'ուզեի գիտնալ թէ Դուրեան Ս.ի վերադարձին համար պատճառ կա՞ր:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ.- Ինչպէս գիտէք, կը կարծէինք թէ մեր խնդրոյն վախճանը մօտաւոր ժամանակի գործ էր, բայց յապաղեցաւ: Փարիզի մէջ երկար ատեն ներկայութիւնս մասնաւոր կարեւորութիւն մը չունէր ինքնին, քանի որ Համագումարի աշխատութիւններն ալ գրեթէ լրացած էին եւ Միացեալ Պատուիրակութիւնն էր որ պիտի հետապնդէր ամէն ինչ: Հետեւաբար երկար ատեն մնալու պէտք չտեսայ: Իմ գալու օրերուս [Աւետիս] Թերզիպաշեան եւ [Վահան] Փափագեան ալ 15 օրէն ճամբայ պիտի ելլենք կ'ըսէին:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Սրբազանէն պիտի խնդրէի կարգ մը հարցումներուս պատասխանները, որպէսզի գոնէ Երեսփ. Ժողովը լուսաբանուի այն ակնարկներու մասին, որոնք երեւցան պոլսահայ թերթերու մէջ: Ամենէն առաջ կ'ուզեի գիտնալ թէ ի՞նչ տեղեկութիւն ունի ինք այն հրատարակութեան մասին, որու համաձայն իբր թէ աշխատուէր է զանազան *էնթրիկներով* որ տասներու ժողովին¹²⁸ [մօտ հայոց] ներկայացուցիչ ըլլայ միմիայն Ահարոնեանը:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ.- Ճշմարտութիւնը այս է: Թէ՛ Պօղոս փաշայի եւ թէ՛ Պ. Ահարոնեանի հրաւեր եղած էր, բայց փաշայի հրաւերը մի քիչ ուշ հասած ըլլալուն համար մեծ *էքսքիզներ*¹²⁹ ալ եղած են:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Սրբազանը ի՞նչ տեղեկութիւն ունի նաեւ այն զրոյցի մասին թէ Դաշնակցութիւնը ճնշում բանեցուցեր է [Ամենայն Հայոց] Կաթողիկոսի[ն] վրայ որպէսզի Պօղոս փաշան դադրեցնէ պատուիրակութեան պետի պաշտօնէն:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ.- Այդ տեսակ խօսք մը լսուեցաւ...

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ըսել է Փարիզի մէջ ալ լսուեցաւ:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ.- Լսուեցաւ, այո, բայց ենթադրութիւն էր աւելի: Որովհետեւ եթէ Միացեալ Հայաստանի հռչակումը պաշտօնական ձեւ առնէ եւ ազգովին ընդունուի, բնականաբար անոր ներկայացուցիչ Պ. Ահարոնեանը պիտի ըլլայ իբրեւ ընդհանուր ազգին պաշտօնական ներկայացուցիչը: Միացեալ Հայաստանի իրականացման խնդրոյն ամէն ոք փափաքող է ու ոչ մէկը հակառակ է այդ սկզբունքին, սակայն անունով միայն գլուխ ելած բաներէն շատ աւելի նախամեծար է անշուշտ հաստատուն հիմերու վրայ դրուած բան մը: Ուստի անժամանակ նկատուեցաւ այժմէն իրականացնել այդ միութիւնը, երբ թրքահայերը իրենց հողին վրայ դեռ ապահով չէին, եւ եթէ ժուսահայկական հողի վրայ կանոնաւոր ընտրութիւն ալ կարելի ըլլար կատարել, Ամբողջական Հայաստանի բոլոր սահմաններուն վրայ տարագրեալներու հացի խնդիրը¹³⁰ արդէն մէջտեղէն էր, որով կը գրադէին ազգային բոլոր մարմինները, հետեւաբար որոշուեցաւ յարմար ատենին թողուլ այս խնդիրը: Կովկաս գտնուող հայ գաղթականներու թիւը 300,000 հաշուելով՝ մեզի ըսողներ եղան թէ պէտք է փութացնել

Ուիլսոնի նամակին անգլերէն բնագիրն ու աւելի յաջող թարգմանութիւն մը հրատարակուած են այլուր (Փափագեան, հտ. Գ., 307–308):

¹²⁸ Փարիզի Հաշտութեան կամ Խաղաղութեան Վեհաժողովին կը մասնակցէին երեսուներկու երկիրներ եւ ազգութիւններ: 12 Յունուար 1919-ին, սակայն, առանձին գումարման մը ընթացքին, Ֆրանսայի, Անգլիոյ, Իտալիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու գլխաւոր ներկայացուցիչներն ու տուեալ երկիրներու արտաքին գործերու նախարարները որոշում կ'առնէին իրենք զիրենք կոչել Գերագոյն Ժողով կամ Խորհուրդ, իրենց միանալու հրաւեր ուղղելով նաեւ Ծափոնի գլխաւոր ներկայացուցիչն եւ արտաքին գործերու նախարարին: Այս ինքնակոչ մարմինը ճանցուեցաւ նաեւ իբրեւ Տասներու Ժողով կամ Խորհուրդ: Մարտ ամսուն, սակայն, այս մարմինը պիտի վերածուէր Չորսերու Ժողովի, քանի որ Ծափոնի լիազօր ներկայացուցիչը անտարբեր դարձած էր Ծափոնը անմիջականօրէն չհետաքրքրող խնդիրներու նկատմամբ: Չորսերու Ժողովին մասնակիցներն էին Վուտրօ Ուիլսոն, Տէյլիտ Լօյտ Ճորն, Ժորժ Քլեմանսօ եւ Վիթթօրիօ Էմմանուէլ Օրլանսօ:

¹²⁹ Կարելի չէ հաստատապէս ըսել թէ ի՞նչ նշանակութեամբ գործածուած է հոս այս օտարաբանութիւնը. պատրուա՞կ, թե՞ ներողամտութեան հայցում:

¹³⁰ Հացի խնդիր արտայայտութեամբ պէտք է հասկնալ Հայաստանի Հանրապետութեան բնակչութեան եւ անոր սահմաններուն մօտ գտնուող հայ գաղթականներու պարենաւորման հարցը, որուն համար Ա. Թերզիպաշեան Ազգային Համագումարի առաջին նիստին իսկ յայտարարած էր թէ այդ հարցը պէտք է դնել «օրակարգին գլուխը», որովհետեւ Ազգային Համագումարի նիստերուն համար մշակուած «գեղեցիկ ծրագիրը ո՛չ մէկ արժէք կ'ունենայ վաղը, սովէն ամայացած ու դատարկուած Հայաստանի մէջ»: Աւետիս Ահարոնեան ալ, որ ցոյց տուած էր Հայկական Հանրապետութեան պարենաւորման հսկայ կարիքը, կրկին արծարծած էր հարցը եւ շեշտած անհրաժեշտութիւնը Քուպանէն Հայաստան ցորեն հասցնելու նպատակով աւելի բոռն թափով աշխատանքի լծուելու (Վիրաբեան, *Համահայկական*, 335–336):

այդ խնդիրը ելյն: Փաշային պատուիրակությունը մեծամասնությամբ պնդեց իր տեսակետին վրայ եւ սակայն Հայ Հանրապետությունը իրեն հաճոյ թուած եղանակով շարժեցաւ, ինչպէս յայտնի է:¹³¹

Գալով Ս. Կաթողիկոսի վրայ ի գործ դրուած ճնշումի մը, չեմ կարծեր որ այդպիսի բան մը տեղի ունեցած ըլլայ, պատուիրակութեան պետը դադրեցնել տալու նպատակով: Եթէ ատանկ միտքեր իսկ գոյութիւն ունենան, յուսալի չէ որ Ս. Կաթողիկոսը առանց շրջահայեցութեան կատարել այդքան պատասխանատու գործ մը: Պէտք է գիտնալ որ Պօղոս փաշայի Պատուիրակութեան պաշտօնը՝ ծանօթ պարագաներու բերմամբ՝ Ազգ. Պատրիարքարանի առաջարկութեամբ հաստատուած է Ս. Կաթողիկոսի կողմէ. եւ յետոյ, Փարիզի Համագումարն ալ միաձայնութեամբ նոյն պաշտօնին կոչեց Նուպար փաշան եւ իր ընկերները՝ իբրեւ արեւմտահայ պատուիրակութիւն. ուրեմն եթէ Կաթողիկոսը ուզէ [իսկ], չի կրնար դադրեցնել զայն: Հակառակ պարագային՝ մեզմէ կ'ընդունի առաջին հակահարուածը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Դարձեալ գրուեցաւ որ հայկական կառավարութեան մէջ պետութեան եւ կրօնի անջատում հռչակուել է, ճիշդ է արդեօք ասիկա:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐԶԵՊ.- Համագումարի մէջ այդ կարգի խնդրով չգրադեցանք, սակայն այն յանձնաժողովին մէջ որ կը գրադէր հայկական կառավարութեան հիմնական օրէնքը խմբագրելով *մանտաթեր* կառավարութեան ներկայացուցիչներու համար, խնդիր եղաւ որ ի՞նչ պիտի ըլլայ հայ կառավարութեան պաշտօնական կրօնքը: Ես այդ առթիւ թելադրեցի որ պէտք չէ մոռցուի եկեղեցին, որուն դարերով մեր ազգի պահպանութեան համար կատարած դերը ոչ ոք կրնայ ուրանալ. բայց նկատի ունենալով որ հայութեան մէջ կան բաժանումներ հռոմէականութեան, բողոքականութեան նման, համաձայնութեան մը եկանք ընդունելու որ հայ ազգին պաշտօնական կրօնքը քրիստոնէութիւնն ըլլայ եւ ո՛չ թէ «Լուսաւորչական» եկեղեցին:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Սրբազանին տուած բացատրութիւններուն համար շնորհակալութիւննիս կը յայտնենք, սակայն տրուած տեղեկութիւններէն կարելի չեղաւ որոշակի հասկնալ թէ ի՞նչ վիճակի մէջ է հիմա Հայկական Խնդիրը: Այս կէտը չկրցաւ շատ որոշ հասկցուիլ եւ ընդհակառակը այն համոզումը գոյացաւ որ այս խնդիրը Ուիլսոնի անձէն կախում ունի եւ քանի որ ինք մեր դատը իր անձնական դատը ըրեր է, եթէ յաջողի ապահովել պիտի ըլլայ, եթէ չապահովէ, այն ատեն ի՞նչ պիտի ըլլայ եւ թէ ի՞նչ է ուրիշ պետութիւններու կարծիքը այս մասին: Ես ճիշդ այդ եզրակացութիւնը մուրօ գտնելուս համար է որ կ'առաջարկեմ մեր մէջէն ընտրել յանձնաժողով մը, որ տեսնուի Սրբազանին հետ: Այդ յանձնաժողովը մեր պատգամաւորն է, եւ լսելէ յետոյ Դուրեան Ս.ը, իր թելադրութիւնները կրնայ ընել Վարչութեան: Հաղորդուած տեղեկութիւններով եթէ ժողովս առ այժմ բաւականանայ, կ'աղաչեմ որ ընդունի առաջարկս ինչպէս գոյութիւն ունի բոլոր խորհրդարանական երկիրներու մէջ:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Խոսքովեան ԷՖ. կ'առաջարկէ որ Դուրեան Ս. Հայկական Խնդրոյն ներկայ վիճակը հաղորդէ խորհրդարանական յանձնաժողովի մը: Կարծեմ թէ Դուրեան Ս. կրնայ իր յայտարարութիւնը ընել Համագոյային Մարմինին եւ այդ մարմինը իր թելադրութիւնները կը ներկայացնէ Վարչութեան: Ես աւելի պէտք կը տեսնեմ շարժելու եւ Համաձայնական ներկայացուցիչներու մօտ դիմում ընելու անապահովութեան խնդրոյն համար: Տր. Դաւիթեան ըսաւ որ դիմում կ'ընեն, ի՞նչ է անոնց արդիւնքը:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Այդ տեսակ յանձնաժողովներ ամէն երկրի եւ ամէն երեսի. ժողովի մէջ գոյութիւն ունին. մենք ալ հետեւինք եւ 4 հոգիէ բաղկացեալ յանձնաժողով մը ընտրենք:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տր. Թերզեան ապահովութեան խնդրոյն համար հարցում մը ըրաւ: Վարչութիւնը կամ Ս. Նախագահը այդ մասին բացատրութիւն մը պիտի տա՞ն:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Նախորդ նիստերուն մէջ տրուած որոշման համաձայն, Քաղ. Ժողովի հետ ամէն ուշադրութիւն նուիրեցինք գաւառէն հասած տեղեկութիւններու, որոնք կը վերաբերէին ժողովուրդի կեանքի եւ գոյութեան: Գլխաւոր խնդիրը գաւառի հայութեան փոխադրութեան խնդիրն էր: Ինչպէս գիտէք, տարագրութեան միջոցին մաս մը [հայութիւն] տարագրուած, մաս մը մնացած էր, թէեւ բնաջնջման ծրագիրը ոչ մէկ հայ իր տեղը ձգելու համար ի գործ կը դրուէր, սակայն ասքերնին կուրցաւ եւ մնացող հայերը չտեսան ու զանազան տեղեր մաս մը ժողովուրդ մնաց այս կերպով: Այսպէս, կեսարացի բաւական ժողովուրդ մը գիւղերու

¹³¹ Այսինքն, անտեսելով յայտնուած վերապահութիւնները, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան ստիպումով 28 Մայիս 1919-ին Հայաստանը հռչակուեցաւ «Միացեալ, Ազատ, Անկախ», դժգոհութեան եւ բողոքի ալիք յառաջացնելով Ազգային Պատուիրակութեան, ինչպէս նաեւ հայ քաղաքական զանազան հոսանքներու մօտ, որոնք վտանգուած կը նկատէին արեւմտահայկական շահերը:

մէջ մնաց, Մալաթիոյ, Խարբերդի ու Տիգրանակերտի մէջ ալ հարիւրով, երկու հարիւրով անձեր մնացին բռնապետներու ճանկին մէջ: Ասոնցմէ գատ մաս մ'ալ մնաց Միջագետքի մէջ, ուրկէ Պոլիս եկաւ: Ուրիշ մաս մը թրքական տիրապետութենէն դուրս եւ մաս մ'ալ գրաւեալ երկիրներու մէջ [կը գտնուէր], ինչպէս՝ Հալէպի, Եգիպտոսի մէջ: Այս վերջին տեղերու մէջ ալ դէպքեր տեղի ունեցան, սակայն անոնք մասնաւոր հանգամանք ունին:¹³²

Այս ժողովուրդէն մեծամասնութիւնը դարձած է արդէն թէւ տասանորդուած, նուազած, ու շրջակայ մեծամասնութենէն կը ճնշուի եւ կը նեղուի: Պատրիարքարանը իր ժողովներով թէւ գրադեցաւ այս խնդրով, բայց շատ չմտահոգուեցաւ. մեզի աւելի մտահոգութիւն պատճառեց այդ կարօտեալներու վիճակը, որոնք պահպանել պէտք էր: Շատ մը որբեր եւ այրիներ իրենց տուներէն դուրս ձգուած էին: Այդ ժողովուրդը պահպանելու համար արդէն յայտնի է ամենուր որ դիմումներ եղան եւ հայ ժողովուրդը լիարուն չզլացաւ իր մասնակցութիւնը, շնորհակալ եմ: Ներքին գաւառներու ալ նիւթական օժանդակութիւններ եղան: Սակայն, ինչպէս ըսի, անոնց հայ ազգաբնակչութեան կեանքն ալ ապահովել պէտք էր եւ հայ ժողովուրդը մտահոգուեցաւ այս խնդրով, որովհետեւ գաւառի ժողովուրդը չէր կրնար ազատ կերպով շունչ քաշել: Յաւալի է որ Չինադադարը կնքուելէն ի վեր յաղթական բանակը չկրցաւ թափանցել երկրին ներսերը, ու կառավարական *սիսթէմը* նոյնը մնաց գաւառին մէջ ու միեւնոյն դէմքերն էին որ Չինադադարէն յետոյ շարունակեցին ու կը շարունակեն տակաւին իրենց պաշտօնը:¹³³ Թուրք կառավարութիւնը նորանոր նախարարներ կը բերէ պաշտօնի գլուխ, որոնց ազդեցութիւնը ոչ թէ Պոլսէն դուրս, այլեւ Պոլսոյ մէջ ալ չ'անցնիր եւ ըմբոստ կառավարութիւն մ'է որ կը գործէ:

Պատրիարքարանը միշտ իր ձեռնարկները ըրաւ եւ հայկական պատուիրակութիւնն ալ աշխատեցաւ այդ ուղղութեամբ Փարիզի մէջ, եւ ամենուն ալ կարծիքը այն է որ մինչեւ այս երկիրը չգրաւուի, [հայութիւնը կամ քրիստոնէութիւնը] ապահով վիճակի մէջ չի կրնար գտնուիլ: Մենք միայն առանձին չաշխատեցանք այս ուղղութեամբ, այլեւ մեր ու յունաց ստորագրութեամբ եւ անոնց հետ համերաշխութեամբ գրեր մատուցուեցան յանուն Արեւելքի քրիստոնէից եւ ասոնք անտարակոյս զօրաւոր ձեռնարկներ կրնան համարուիլ:¹³⁴ Սակայն

¹³² Հալէպի դէպքերը ծանօթագրուած են նախապէս (տես ծանօթագրութիւն թիւ 21): Եգիպտոսի դէպքերուն պարագային, Եգիպտոսի հայոց առաջնորդ Թորգոմ Եպսկ. Գուշակեան Չաւէն Պատրիարքին ուղղուած 18 Մայիս 1919 թուակիրով կը նշէր թէ Եգիպտոսի ազգայնական շարժումը, որուն նպատակն էր քրիստոնական հովանաւորութեան թօթափումով տիրանալ բացարձակ անկախութեան, սկսած էր Մարտի 9-ին շարժառիթ ունենալով «նախ՝ Եգիպտական Հարցին իրենց միջոցաւ Վեհաժողովին ներկայացուելու առաջարկին մերժումը, եւ յետոյ՝ իրենց պետերէն մէկ քանիին ձերբակալումն ու Մալթա արքայութեանը»: Յստակացնելէ ետք թէ մինչեւ Մարտ 19, իր դժգոհութիւնը ցոյցերով եւ բիրտ ուժով յայտնող ամբոխին մօտ հակահայ տրամադրութիւններ չկային, Մարտի 20-ին տեղական երեք թերթերու մէջ երեւցած անհիմն վերագրումներով «գրգռիչ լուրեր եւ յօդուածներ» պատճառ կ'ըլլան որ խուժանը «յարձակի հայոց տուններու եւ խանութներու վրայ, զորս կը թալանէ, փողոցներու մէջ կը բռնէ հայերը եւ չարաչար կերպով կը խոշտանգէ զանոնք բիրտոր հարուածներու տակ: Ազգայինք լեղապատառ» կ'ապաստանին հայկական հաստատութիւններու մէջ, որոնք անմիջապէս զինուորական պաշտպանութեան տակ կ'առնուին, կամ կը դիմեն պանդոկներ եւ եւրոպական թաղերու մէջ ապահով տուններ: Ուշագրաւօրէն մեծ թալանի կողքին, Գուշակեան կը յիշատակէ 18 հայ մեռեալ եւ 19 հայ վիրաւոր, աւելցնելով թէ յոյներն ալ ունեցած էին 30-է աւելի մեռեալ (ՊՏԳ, տուի 5, թղթապանակ 5-Ը, Ը588–Ը593, *հայերէն ձեռագիր*):

¹³³ Ակնարկութիւն իթթիհատականներու:

¹³⁴ Հայեւոյն համերաշխութեան այդպիսի օրինակ մըն էր 24 Փետրուար 1919-ին Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած յուշագիրը, զոր ստորագրած էին Կոստանդնուպոլսոյ Տիեզերական Պատրիարքութեան Տեղապահ Տորոթոս եւ Չաւէն Պատրիարք, որ իր յուշերուն մէջ ընդգրկած է հայերէն թարգմանութիւնը ֆրանսերէն բնագրին, ուր երկու կողմերը կը նշեն իրենց ճակատագրակից ըլլալը, ապա նաեւ թուրքերու վարմունքին անփոփոխ մնացած ըլլալը անոնց Անատոլիա եւ Եւրոպա հաստատուելէն ի վեր: Մատնանշելէ ետք երկու ազգերու կոտորակեալ թիւին արագ աճելու ներուժը՝ թրքական լուծէն ազատագրուելու պարագային, յուշագրին հեղինակները կը պահանջեն որ չպարտաւորուին աւելի երկար ապրիլ թրքական լուծի ներքեւ, յայտարարելով թէ ինչպիսի վերահսկողութեան տակ ալ դրուի թրքական կառավարութիւն մը, իրենք երբեք պիտի չհպատակին անոր, այլ՝ պիտի ուզեն ապրիլ յունական կամ հայկական կառավարութեան մը տակ՝ պարագային համաձայն:

Մանրամասնելով իրենց պահանջը, երկու հոգեւոր պետերը կը գրեն.

Մենք կը խնդրենք մեծ Հայաստան մը ունենալ եւ ազատ ու լայն ելք մը Սեւ եւ Միջերկրական ծովերու վրայ, եւ մենք յոյներս կը յայտարարենք որ երջանիկ պիտի ըլլանք եթէ տեսնենք Կիլիկիան ամբողջովին կցուած Հայաստանի վեց նահանգներուն:

սկիզբէն ի վեր մեզի եղած առարկութիւնը այն է որ Համաձայնական տէրութիւնը չունին բաւականաչափ զօրք որ դրկեն այդ կողմը:¹³⁵ Ասոր փոխարէն ըսինք որ մենք հայկական զօրք կրնանք տրամադրել մեր քոյրերուն եւ եղբայրներուն համար եւ նոյնիսկ գրաւոր ներկայացուցինք այս առաջարկը, բայց անպատասխանի մնաց, որովհետեւ անպատեհութիւն կը տեսնեն ասոր մէջ. նոյնիսկ ըսուեցաւ որ հայկական զինուորը կազմուի իրենց հրամանատարութեան ներքեւ եւ անոնք գրաւեն: Իբր 15 օր առաջ եղած դիմումներուն տրուած պատասխանը այս է. անգլիացիք ընդունելով մեր իրաւունքը կ'ըսեն թէ չունինք բաւական զօրք այդ կողմերը, անոնք զբաղած են Եգիպտոսը հանդարտեցնելու եւ ապահովելու համար: Փրանսացիք ըսին որ մենք թէւ այս կողմերը բաւական զինուոր ունինք, բայց անոնք չեն հնազանդիր մեզի, այլ իրենց տունը դառնալ կ'ուզեն, եւ դուք ամէն օր Ամերիկայի *մանտան* կ'ուզէք, հետեւաբար անոր դիմեցէք: Ամերիկայի դուռը զարկինք, անոնք ալ ըսին մեզի թէ մենք Թուրքիոյ դէմ պատերազմ յայտարարած չենք, չենք կրնար զինուոր դրկել: Ու յորդորեցին մեզի որ համաձայնինք: Մեր վիճակը այսպէս իրարու վրայ ձգուեցաւ, բայց մեր օգնութեան աղաղակները ուշադրութիւն գրաւեցին այս օրերու մէջ, երբ Հայաստանի վիճակը վերջնականապէս պիտի վճռուի: Արդէն Համաձայնութեան Պոլսոյ ներկայացուցիչները ամէն բան հեռագրեցին Վեհաժողովին եւ այս օրերու մէջ դէպի ապահովութիւն քայլ մը առնուած կ'ըլլայ անշուշտ:

Պատկ. Ժողովը անցեալ նիստին ինծի իրաւասութիւն տուաւ կազմելու Վարչութեան կրկին ժողովները, իր վաւերացման ենթարկելու պայմանաւ: Այս ժողովները կազմեցի այնպիսի տարրերէ, որ ունենան բաւական ժամանակ ազգին տրամադրելու եւ գործերը վարելու համար:

Այսօր ձեզ[ի] ներկայացնելիք ցուցակիս մէջ նշանակուած անձերու ամէնքն ալ հաւանութիւն տուած են: Բոլոր քաղ. կուսակցութեանց ներկայացուցիչները որոնց հրաւեր եղաւ, ընդունեցին գործակցութիւնը, բացի մէկ հոսանքէ, այսինքն՝ դաշնակցական կուսակցութենէն, որ պայմաններ առաջարկեց, բայց անոնց ընդունելութիւնը իմ իրաւասութենէս վեր էր, կրնայ ըլլալ որ անոնց առաջարկը ընդունի այս ժողովը:

Ահաւասիկ Կրօն. եւ Քաղ. Ժողովոց անդամներու անունները:

Կրօն. Ժողով

Տ. Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան
Տ. Վահրամ Արքեպ. Մանկունի
Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Արշարունի
Տ. Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեան
Տ. Գնէլ Եպսկ. Գալէմքեարեան
Ս. Սմբատ Ծ.Վ. Գազազեան
Տ. Տրդատ Քհնյ. Պոյաճեան
Տ. Տաճատ Քհնյ. Փաշաեան
Տ. Յակոբ Քհնյ. Տէլէճէկեան

Քաղ. Ժողով

Տեաքք՝
Տր. Գ[րիգոր] Դաւիթեան
Ս[տեփան] Գարաեան
Հ[այկ] Խօճասարեան
Ս[իհրան] Մուրատեան
Դ[աւիթ] Տ[էր] Մովսէսեան

Կը խնդրենք Յունաստանի վերադարձնել բոլոր այն երկիրները, որ բռնի առնուած են իրմէ եւ իրապէս իրեն կը պատկանին: Եւ մենք հայերս կը յայտարարենք որ մեր փափաքն է որ Թրակիա, Կ. Պոլիս, Այտրն եւ Պրուսա նահանգները եւ Պիդայի ու Նիկոմիդիոյ գաւառները Յունաստանի կցուին:

Մեր երկիրները իրենց միութիւնը այսպէս իրագործելով պիտի ըլլան խաղաղութեան ամենէն զօրաւոր գործօնները Արեւելքի մէջ...» (Չաւէն Արքեպս., 313–315): Տեսնել Յաւելուած 2:

¹³⁵ «Այդ կողմը» արտայայտութեան ներքեւ պէտք է հասկնալ Թուրքիոյ ներքին նկատուած գաւառներն ու երբեմնի հայաբնակ նահանգները:

Պ[ետրոս] Խօրասաննեան
Խ[աչիկ] Սըվանեան
Ն[երսէս] Օհանեան
Վ[ահան] Շահրիման
Վ[ահան] Չէյթունցեան

Ինչպէս գիտէք, գործերը այնչափ շատ են, որ Քաղ. Ժողովը իր մէջէն մասնաւոր ժողովներ պիտի ընտրէ՝ զբաղելու համար այս գործերով, իսկ ժողովները պիտի գումարուին շաբթուան մէջ մէկ կամ երկու [անգամ], հետեւաբար եթէ պէտք ըլլայ մէկ երկու անգամ ալ աւելցնելու համար, աշխատութեան պէտքին համաձայն, կը խնդրեմ որ հարկ եղած արտօնութիւնը տաք ինծի:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Սահմանադրութեան տրամադրութիւնները միշտ նկատողութեան առնելու պայմանաւ: Տեսանք որ նախորդ Քաղ. Ժողովը հազիւ մէկ անգամ [Կրօն. Ժողովին հետ] Խառն Ժողով գումարեց եւ այն ալ առանց մեծամասնութեան. կ'աղաչեմ որ Քաղ. Ժողովը իր պարտականութիւնը կատարէ:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Կ'առաջարկեմ որ Քաղ. Ժողովի մէջ դրուած անձերը համարառու եւ համարատու չլլան միանգամայն, ուստի ուրիշ խորհուրդներու եւ մարմիններու մէջ գտնուողները պէտք է հրաժարին մէկ կամ միւս պաշտօնէն:

Ա. ԱԼՊՅԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Արդէն որոշուեցաւ որ Վարչութիւնը իր յայտագիրը բերէ այս ժողովին, որ այս կերպով իր *քննչոյ* իրաւունքը գործադրած եւ ձեւը փրկած կ'ըլլայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեր օրակարգը վերջացած ըլլալով, ատենը փակուած է:

(Ատենը փակուեցաւ ժամը 1ին)¹³⁶

¹³⁶ Այլուր՝ նիստը փակուած է 12½-ին եւ նորընտիր Վարչութիւնը «գործերը ուսումնասիրելէ յետոյ իր ծրագիրը պիտի բերէ Ազգ. Ժողովին» («Ժամանակ», 3570):

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ [ԺՈՂՈՎ]

Նիստ [15 Օգոստոսի 1919]¹³⁷

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ՉԱԲԷՆ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

(Այս գումարման ներկայ գտնուեցան հայ հռոմէականաց Պատր. Տեղապահ Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան եւ հայ բողոքականաց Ազգապետ Փրոֆ. Պէգճեան: Ներկայ էին նաեւ հայ հռոմէական ընդհանուր ժողովի 2 եկեղեցական եւ ... աշխարհական անդամներ, ինչպէս նաեւ հայ բողոքական խորհրդակցական ժողովի ... անդամները:

Ատենը բացուեցաւ ժամը 2.40ին:)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Վերջին համագումարէն ի վեր Հայ Դատին նկատմամբ կատարուած ձեռնարկներու մասին լուսաբանութիւն հաղորդել հարկ տեսնուեցաւ: Ս. Նախագահին կողմէ այդ բացատրութիւնները տրուելէ առաջ, հարկ կը համարեմ իշխան Պօղոս Նուպարի կողմէ Ազգային Համագումարին հեռագրին պատասխանը հաղորդել Ձեզ:¹³⁸

(պատճեն)¹³⁹

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կը հրաւիրեմ Ս. Պատրիարքը որ պարզէ այսօրուան հրաւերին շարժառիթը եւ մեր գաւառի հայութեան վիճակի մասին իր ունեցած տեղեկութիւնները:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Պարագաները զիս ստիպեցին որ անգամ մ'ալ հրաւիրեմ իմ ազգակից բոլոր պետերը եւ ներկայացուցիչները խորհելու համար ազգին վիճակին վրայ, որ մտահոգութեան առարկայ կը դառնայ: Դժբաղդութիւն մ'է որ համագային մեր եղբայրները մէկ քանի անգամէ ի վեր իրարու քով կու գան սերտ սիրով, խորհելու ազգին համար մտահոգիչ առիթներու վրայ: Անշուշտ Աստուած բաղդը պիտի տայ աւելի ուրախառիթ արտայայտութիւններ ընելու: Մինչ այն, այսօր պարտաւորեցայ դարձեալ զձեզ հաւաքել այստեղ, մեզմէ ոմանց փափաքին վրայ, որ իմ ալ փափաքս է, որպէսզի խորհինք ազգային այս տագնապին մէջէն ելլելու համար:

¹³⁷ Այս անթուակիր եւ թերաւարտ աւտենագրութեան համար ընտրած ենք 15 Օգոստոս 1919 թուականը հիմնուելով թէ՛ «Ժողովուրդ» (16/262) եւ թէ՛ «Ճակատամարտ» (234/2055) օրաթերթերու 16 Օգոստոս 1919-ի համարներուն վրայ: Առաջինին մէջ նիստը նկարագրուած է «Երէկի Համագային Երեսփ. Ժողովը» խորագրին եւ «Գաւառի Մտահոգիչ Անապահովութիւնը» ենթախորագրին ներքեւ, մինչ երկրորդին մէջ նիւթը տրուած է երկու ենթախորագրերով՝ «Երեք Յարանուանութիւնները Կը Բողոքեն Անապահովութեան Դէմ» եւ «Համակրանքի Եւ Հիացման Արտայայտութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան»: Նիստը նկարագրելէ առաջ, տեղեկագրողը իր կողմէ որպէս մուտք կը նշէ. «Մեր թշնամիները նոր դաւեր կը նիւթեն: Վտանգը անմիջական է եւ սակայն հայութիւնը թողուած է անպաշտպան եւ անզէն, հաւանաբար նոր սպանդներու նախօրեակին: Բողոքելու իրաւունքէն անգամ զրկուած. ան կը տատապի, կը տուայտի եւ սակայն իր օգնութեան կոչերը անխելի կը մնան: Մաքառումի, գերագոյն պայքարի եւ ահռելի մարտիրոսութեան օրերը կը թուին թէ չեն վերջացած տակաւին. ընդհակառակը արիւնոտ նոր շրջան մը բացուելու վրայ է...»:

¹³⁸ «Կարդացուեցաւ այն հեռագրին պատասխանը, որ նախկին Համագումար [Ժողովի]ն որոշումով Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան դրկուած էր, [Հաշտութեան] Համաժողովին մօտ անապահովութեան խնդրին համար հարկ եղած դիմումներն ընելու համար («Ժողովուրդ», 16/262):

¹³⁹ «Վեհաժողովի նախագահին ներկայացուցի ձեր շնորհաւորութեան հեռագիրը, ուժ տալով նաեւ իմ կողմէ այն կոչին գոր ըրած էիք ձեռք առնելու համար ստիպողական միջոցներ՝ ի պաշտպանութիւն ժողովուրդի ապահովութեան: Խորապէս զգացուած եմ իմ մասիս ձեր նախագահութեան ներքեւ գումարուած համագային նիստի մէջ յայտնուած զգացումներէն եւ կ'ապահովեմ ժողովը թէ պիտի շարունակեմ նուիրելու բոլոր ջանքերս ի պաշտպանութիւն մեր նուիրական դատին, մինչեւ իրականացումը մեր ազգային բաղձանքներուն: Յունիս 13, ՆՈՒՊԱՐ» («Ճակատամարտ», 234/2055): Այլուր՝ Նուպարի պատասխան հեռագրին թուականն է Յունիս 12 («Ժամանակ», 3600):

Դիւանին մէջ պահպանուած է հեռագրին ֆրանսերէն մեքենագիր անթուակիր պատճենը, որմէ կը պարզուի թէ հայերէն թարգմանութեան մէջ դուրս ձգուած են առաջին երկու նախադասութիւնները. «Կիլիկիոյ վերաբերեալ որոշում չէ առնուած ցարդ: Բացատրական նամակը կը հետեւի»: Նաեւ, հոն ըսուած է «... ի պաշտպանութիւն քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւններու ապահովութեան» եւ ո՛չ թէ «... ժողովուրդի ապահովութեան» (ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ M100, ենթաբաժին Կ-Ժ-Ի, Ժ529):

Երբ ասկէ առաջ անգամ մը հաւաքուեցանք այստեղ, արտայայտուեցանք որ ամէն միջոց ձեռք առնուի, որպէսզի կարենայ երաշխաւորուիլ ազգին ապահովութիւնը: Դիմումներ եղան եւ խոստումներ առնուեցան որ հարկ եղած ջանքերը ի գործ պիտի դրուին: Այն օրէն ի վեր պայմանները աւելի ծանրացան ու մեր մթնոլորտը աւելի ճնշիչ կը դառնայ, այնպէս որ մեծ հրդեհ մը փոքրիկ լուցկիէ մը կրնայ յառաջ գալ: Ահաւասիկ այնքան տագնապալի վիճակի մէջ կը գտնուի ժողովուրդը: Սպանութեան լուրեր կը հասնին չորս կողմէն եւ Թուրքիոյ տիրապետութեան ներքեւ գտնուող երկիրներու մէջ ազգային կազմակերպութիւն մը¹⁴⁰ գլուխ անցած է այս շարժումներուն եւ իր անդամներն են իրենց զինուորական զգեստը փոխող անձեր: Ասոնք չեն լսեր նոյնիսկ կեդրոնի հրամանին¹⁴¹ եւ երբ դէպք մը պատահի, չենք գիտեր թէ որու դիմենք: Սպանութիւններ կը պատահին հինգով տասնով եւ մենք կը շուարինք թէ որու դիմենք, որովհետեւ օսմ. կառավարութիւնը տէր չ'ըլլար այս դէպքերուն եւ անպատասխանատու վիճակ մ'է որ կը տիրէ:

Սակայն այս կացութիւնը որքան ալ ճնշիչ ըլլայ, մեծ մտահոգութիւն պատճառող դէպք չէ պատահած: Թուրքը՝ որ գիտէ թէ ոչ միայն իր պետական կազմը, այլեւ ազգային գոյութիւնը կախում ունի Եւրոպայի որոշումէն, շփոթած կը խորհի այնպիսի միջոցներու վրայ, որոնք մահաբեր են իրեն համար:

Սակայն ամենէն աւելի մտահոգիչ է կովկասահայ եղբայրներու վիճակը, որոնց կեանքի տագնապը աւելի մեծ է: Անոնք շրջապատուած [են] սուրը ձեռքին մէջ ունեցող թշնամիներէ, [որոնք] կ'ուզ[են] իր որորանին մէջ խեղդել նորածին Հայկական Հանրապետութիւնը: Հոն տիրող վիճակը աւելի քիչ ուշադրութիւն կը գրաւէ, որովհետեւ լրագրութիւնը աւելի մանրամասն տեղեկութիւն չի կրնար տալ տիրող վիճակին նկատմամբ: Հայ Հանրապետութիւնը, որ յարգանքը կը վայելէ թէ՛ հայերուն եւ թէ՛ օտարներուն, ուշադրութիւն կը գրաւէ իր իսլամ տարրերուն, որոնք կ'աշխատին փնտցնել այդ կորիզը, որպէսզի փնտնան նաեւ մեր բաղձանքները: Անոնք ունին իրենց ղեկավարողները եւ բոլոր Միլլի¹⁴² թեշվիկայները կը սնուցուին այստեղէն, զենքերն ալ այստեղէն կը ստանան:¹⁴³ Եթէ ոչ օգնութիւն մը ընելու, գոնէ ուշադրութեան առնելու համար հրաւիրեցի զձեզ, որպէսզի հայութիւնը փնտնալէ յետոյ անոնց վրայ լալու հարկին մէջ չգտնուինք: Ահաւասիկ այս է մեր այսօրուան հրաւերին նպատակը, որպէսզի խորհրդակցութիւն տեղի ունենայ:¹⁴⁴

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԲԵԱՆ ԷՖ.- Հայութիւնը որ այնքան տագնապալի շրջան մը անցնելէ յետոյ ստիպուած է ներքին ստեղծագործ աշխատութեամբ զբաղելու, կը հարկադրուի դարձեալ ջարդերով զբաղելու: Ասիկա ստեղծագործ ցեղի մը ուրիշի մը հետ ապրելու պայմանն է, մէկ խօսքով՝ գառնուկին եւ գայլին միասին ապրելուն խնդիրն է. աւելի ճիշդը՝ իժը խայթելու համար ծնած է եւ ասիկա զարմանալի չէ: Այս ազգը 30–40 տարիներու ահաւոր շրջանը անցուց, պարզապէս ապրելու ազատութիւնը խնդրելուն համար: 1878ին դիմեցին Պերլինի

¹⁴⁰ Անկարկութիւն Միլլի ազգայնական շարժման ղեկավարներուն եւ Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութեան հեղինակութիւնն ու կարգադրութիւնները անտեսելու անոնց ընթացքին:

¹⁴¹ Չաւէն Պատրիարք նկատի ունի Պոլիս գտնուող թրքական կառավարութիւնը, զոր ձեւական ներկայութեան մը վերածած էր թրքական ազգայնական շարժումը:

¹⁴² Բառացիօրէն *ազգային* նշանակող այս թրքերէն բառին օգտագործումով հոս թէ հետագայ էջերու մէջ պէտք է հասկնալ ազգայնական շարժումը, որուն մղում տուող գլխաւոր շարժիչը եղած է Մուսթաֆա Քեմալը:

¹⁴³ Օրաթերթի նկարագրականին մէջ հասկնալի պատճառներով թրքական ազգայնական շարժումը չէ նշուած յականէ անուանէ, այլ ըսուած է. «Այս բոլոր շարժումներուն կեդրոնը կը գտնուի այնպիսի տեղ մը, որու մասին թերեւս կ'սկսածողներ կան, որ ամէն հրահանգ կու տայ եւ ամէն կերպով կ'օժանդակէ անոնց» («Ժողովուրդ», 16/262):

¹⁴⁴ «Ճակատամարտ»ի (234/2055) համաձայն, Չաւէն Պատրիարք ըսած է.

Այն տեսակ փաստեր կան, որ կը հաստատեն թէ դժբախտաբար մեր հարեւանները դեռ չեն խրատուած ու կը յամառին փակած մնալ մինչեւ այժմ իրենց գործադրած մեթոտներուն:

Բայց այսօր, առաւել քան մեր ներքին ապահովութիւնը, մենք մտահոգուած ենք ծանրակշիռ կացութեամբը Հայաստանի Հանրապետութեան, որ ամէն կողմէ պատուած է քինախնդիր եւ վայրագ պիտրժակները սրած թշնամիներով:

Մեր սիրտը կը խոցոտուի երբ կը տեսնենք թէ ամէն կողմէ սուրերը մերկացուցած՝ *խորտակել կը ճգնին այն աստոր որ հոն Երեւանի մէջ ծագած, սահմանուած է լուսաւորելու ամբողջ Հայաստան աշխարհը:*

... Դժոխային դաւերով կը ջանան վտանգել այն հիմը որ պիտի ծառայէ իբր կորիզ ամբողջական Հայաստանի շէնքին կառուցման համար:

Մենք շատ լաւ գիտենք թէ գաւառներու ամենայն տեղի անկիւնէն մինչեւ Ատրպէյճանը՝ այդ բոլոր դաւերը կը նիւթուին [գրաքննուած], կը սնուցուին [գրաքննուած] կը զինուին ու կը ղեկավարուին...:

Վեհաժողովին¹⁴⁵, որպեսզի իրաւունք ստանան ապրելու եւ ազատօրէն պաշտպանելու իրենց կեանքը, գոյքը եւ պատիւը:

1894ի ջարդերէն յետոյ միեւնոյն պահանջը ըրինք ու Մայիսի Ծրագիրը պարտադրուեցաւ, որ 300,000 նոր զոհերու պատճառ եղաւ:¹⁴⁶ 1912ի Պալքանեան Պատերազմէն յետոյ Բարենորոգմանց ձեռնարկը¹⁴⁷ եղաւ. հայ ազգը աւելի լաւ տրամադրուած կ'աշխատէր երկրին մէջ բարենորոգումներ ի գլուխ հանել եւ վերջ տալ տագնապին: Մեր անմոռանալի ընկերը՝ Շահրիկեան, այդ թուականին որոշ կերպով ըսաւ թէ այս ձեռնարկը ազգին ջնջումը առաջ պիտի բերէ եւ մեծ չարիքներու պատճառ պիտի ըլլայ. 1912էն յետոյ մեծ դէպքեր պատահեցան հայը բնաջնջելու համար:

Մինչեւ հոս բնական է վիճակը, բայց Համաձայնութեան յաղթանակին հետ մեր տառապանքը կը դադրի եւ կու գանք խորհիլ թէ ինչպէս չջարդուինք: Հազիւ պատերազմը դադրած, երբ Պաղտատի եւ Կովկասի ճակատներուն վրայ հայ զինուորը թափած էր արիւնը իր դատին յաջողութիւնը անոր մէջ փնտռելով, եւ երբ Գերմանիոյ Փարիզ մուտքը [Օսմանեան Կայսրութեան մէջ] ամէն կողմէ կ'ողջունուէր ցնծութեամբ, ամէն հայու սրտէն արիւն կ'երթար: Մենք զոհուած ազգն էինք: Երբ տակաւին չէր վերջացած պատերազմը, Լոյտ Ճորճ¹⁴⁸ կ'ողբար հայոց վիճակին վրայ: Ամէն խորհրդարանի մէջ կը խօսուէր Հայկական Խնդրոյն վրայ եւ ասիկա պէտք մ'էր Գերմանիա եւ Թուրքիա վարկաբեկելու համար:¹⁴⁹

¹⁴⁵ Պերլինի Վեհաժողովը (1878-ի Յունիս 13-էն Յունիս 13) հրաւիրուած էր Աւստրո-Հունգարիոյ եւ Մեծն Բրիտանիոյ նախաձեռնութեամբ, վերատեսութեան ենթարկելու նոյն տարուան Մարտին Սան Սթեֆանոյի մէջ կնքուած ռուսէլթրքական դաշնագիրը, որուն համաձայն անկախութիւն ձեռք պիտի բերէին Պուլկարիա եւ ուրիշներ, միաժամանակ իր 16-րդ յօդուածով նշելով թէ Բարձր Դուռը կամ թրքական կառավարութիւնը յանձն կ'առնէր հայերու բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պետքերու պահանջած բարութքումներն ու բարենորոգումները անյապաղ գործադրել եւ անոնց ապահովութիւնը երաշխաւորել քիւրտերու եւ չերքզներու դէմ (Լէօ, <այոց, 59): Պերլինի բանակցութիւններու ընթացքին, Յունիս 8-ին, մասնակիցները կը բանաձեւէին 61-րդ յօդուածը, որուն համաձայն Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'առնէր առանց յաւելեալ յապաղումի գործադրել հայերէ բնակեցուած նահանգներու մէջ տեղական պահանջներէ բխող բարութքումներն ու բարենորոգումները, և երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը չերքզներէ եւ քիւրտերէ, այս նպատակով ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար ծանուցանելով տէրութեանց, որոնք պիտի հսկէն անոնց գործադրութեան (Լէօ, <այոց, 110):

¹⁴⁶ 1890-ի առաջին չորս տարիները յատկանշուած էին օսմանեան իշխանութիւններուն հրահրումով սասունցիներու դէմ քրտական անյաջող ընդհարումներով: Այդ անյաջողութիւնները զայրոյթ պատճառելով, Սասունի հայոց դէմ շարժման անցած էր օսմանեան բանակը: Անհաւասար կռիւներու մէջ Սասնոյ ինքնապաշտպանական փորձերը վերջ գտած էին կոտորածներով, որոնք Ռուսիոյ, Ֆրանսայի եւ Մեծն Բրիտանիոյ կողմէ Օսմանեան Կայսրութեան վրայ շահաղի-տաբար ճնշում բանեցնելու պատեհ առիթ նկատուելով՝ 11 Մայիս 1895-ին անոնք սուլթանին ներկայացուցած էին Բարենորոգումներու Ծրագիր մը: Այս միջամտութիւնը ինքնին նոր առիթ մը տուած էր սուլթանին՝ հայկական նահանգներուն մէջ ոչնչացնելու 300,000-է աւելի հայ:

¹⁴⁷ Խօնասարեան նկատի ունի 3-24 Յունիս 1913-ին Պոլսոյ մէջ դեսպանաժողովներու ընթացքին քննարկուած Հայկա-կան բարենորոգումներու ծրագիրը, որ ռուսական նախաձեռնութեամբ էր որ կը դրուէր սեղանի վրայ: Կը նախա-տեսուէր Կարնոյ (Էրզրում), Վանի, Բաղէշի (Պիթլիս), Տիգրանակերտի (Տիարպեքի), Խարբերդի եւ Սվազի հայկական վեց նահանգներէն կազմել մէկ նահանգ՝ մեծ տէրութիւններու համաձայնութեամբ նշանակուած քրիստոնէայ նահանգապետի մը իշխանութեան ներքեւ, ինքնավարական լայն իրաւունքներով: Ֆրանսա եւ Անգլիա համաձայն էին ծրագրին նախատեսութիւններուն, բայց Գերմանիան մասնաւորապէս կ'ընդդիմանար անոր: Դիւանագիտական սակարկութիւններն ի վերջոյ կը յանգեցնէին անոր, որ բանակցութիւններուն մասնակից բոլոր պետութիւնները կը համաձայնէին Արեւմտեան Հայաստանի վերոյիշեալ վեց նահանգները բաժնել երկու հատուած-ներու, անոնց աւելցնելով Տրապիզոնը, եւ կառավարումը յանձնել երկու օտարերկրեայ ընդհանուր քննիչներու, որոնք պիտի նշանակուէին մեծ պետութիւններու հաւանութեամբ: Հայկական Բարենորոգումներու այս Ծրագիրը պիտի վաւերացուէր 1914-ի Փետրուարին՝ Ռուսիոյ եւ Թուրքիոյ միջեւ համատեղ ստորագրութեամբ: Ծրագիրը չեղեալ պիտի յայտարարուէր Դեկտեմբերի 16-ին՝ Ա. Աշխարհամարտին պատճառով:

¹⁴⁸ Լոյտ Ճորճ (David Lloyd George [1863-1945]) 1916ին ստանձնած էր Անգլիոյ վարչապետի պաշտօնը եւ կարելոյ դերակատարութիւն ունեցած՝ Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովի ընթացքին, 1919ին:

¹⁴⁹ «Ժամանակ» (16/262) աւելի յստակ կը դարձնէ Խօնասարեանի արտայայտութիւնը, արձանագրելով. «Մինչև հոս մեր ճակատագիրը շատ բնական կը գտնեմ, բայց երբ Համաձայնութիւնը յաղթական է, այսօր կրկին կը ստիպուինք հոս գալ մտածելու թէ ի՞նչ ընենք որ չջարդուինք: Եւ ասիկա այն ատեն էրբ մենք այնքան աշխատած ենք Համաձայ-նութեան դատին համար: Մեր Եւրոպայի եւ Ամերիկայի ուսանողները, երիտասարդները անմիջապէս որ սկս[աւ] պատերազմը, գացին իրենց կեանքը զոհաբերել Համաձայնական բանակներու շարքին մէջ: Բոլոր խորհրդարաններու

Հինադադարի պայմաններում մեջ երկու յօդուած դրուած էր, որուն մէկը մասնաւորապէս կը խօսէր այն միջամտութեան վրայ, որ տեղի պիտի ունենար անդորրութիւնը խանգարուած տեղերու համար: Այդ միջամտութիւնը ո՛չ միայն տեղի չունեցաւ, այլեւ Հայաստանի ո՛չ մէկ կողմը զենքի գրաւում եղաւ: Մենք քիչ մը ասելի ամուսկան եւ բարձրագոյն իրաւունքներ ունինք ու Պերլինի եւ Կիպրոսի դաշնագիրները ասելի կ'ապահովեն մեր իրաւունքները,¹⁵⁰ որոնք կը պահանջենք: Եթէ անլսելի մնայ ասիկա, կը բողոքենք անկարեկիւր անտարբերութեան դէմ: Ես կը խնդրեմ որ ժողովը տայ այս պահանջողական իրաւունքը, դիւրացնելու համար վերադարձը անոնց, որոնք արտասահմանէն հեւ ի հեւ իրենց հայրենի երկիրը վերադառնալու կը պատրաստուին: Եւ մենք որ այնքան թափով կ'աշխատինք պաշտպանելու մեր իրաւունքը, քաղաքակիրթ Եւրոպա կը խօսի մեզի հետ տակաւին թիւի վրայ, կարծես իրաւունք տալով որ թուրքը բնաջնջէ մեր թիւը իբրեւ քաղաքականութիւն: Ուրեմն իբրեւ իրաւունք, դիմենք Եւրոպայի ու ըսենք կա՛մ հռչակեցէք մեր իրաւունքը, կա՛մ հռչակեցէք ձեր սնանկութիւնը:¹⁵¹

մէջ մենք իրենց սիրուած փոքրիկ դաշնակիցն էինք, որուն Ալզաս Լորէնի պէս իրաւունք կը տրուէր օգտուիլ յաղթանակէն»: Խօսնասարեանի հաստատումը կարելի է հիմնաւորել օրինակով մը: 1914-ի Օգոստոս եւ Մեպտեմբեր ամիսներուն գերմանները Պելճիքայի մէջ գործադրած էին բարբարոսութիւններ, որոնք բրիտանական պատերազմական քարոզչութեան կողմէ մկրտուեցան «Պելճիքայի բռնաբարումը» եզրով: Վարչապետ Հրապարակ Աքբուրի կառավարութիւնը 1914-ի Դեկտեմբերին Լորտ Պրայսէն խնդրած էր քննել գերմանացիներուն վերագրուած վայրագութիւնները եւ հինգ ամիս ետք ան իր հրապարակած տեղեկագրին մէջ նշած էր թէ գերմանացիները բռնաբարած էին կանայք եւ աղջիկներ, կռիւներու ժամանակ անգէն քաղաքացիները գործածած էին իբրեւ վահան, իրենց ահաբեկեալ ծնողներուն աչքերուն առջեւ կտրած էին մանուկներու ձեռքերն ու ականջները, եւայլն: Այս տեղեկագիրը մեծ ազդեցութիւն գործած էր չէզոք պետութիւններու եւ յատկապէս Միացեալ Նահանգներու հանրային կարծիքին վրայ:

¹⁵⁰ Կիպրոսի Դաշնագրով, կնքուած՝ 4 Յունիս 1878-ին Օսմանեան Կայսրութեան եւ Մեծն Բրիտանիոյ միջեւ, Կիպրոս օսմանեան տիրապետութենէն դուրս գալով կ'ենթարկուէր բրիտանական գերիշխանութեան, այն հասկացողութեամբ թէ Մեծն Բրիտանիա ռազմական օժանդակութիւն պիտի ընծայէր թուրքերու, եթէ Յարական Ռուսաստանը փորձէր օսմանեան լուծին ենթակայ տարածքներ գրաւել: Եթէ ատենագրողը հարազատօրէն ներկայացուցած է Խօսնասարեանի խօսքը, քննելի կը մնայ այն խնդիրը թէ այս դաշնագիրն ինչպէ՛ս կրնար ժողովի քննարկման նիւթ եղող հայկական իրաւունքներու ապահովման ծառայել՝ բացի անմիջականօրէն նպաստած ըլլալէ կիպրաբնակ հայոց ֆիզիքական ապահովութեան եւ ազգապատկան կայուածներու թէ հաստատութիւններու անվտանգութեան, հակառակ այն ընդհանուր դժգոհութեան, որ պիտի յառաջանար բրիտանացիներու դէմ, յատկապէս անոնց հաստատած ծանր տուրքերուն եւ մեծամասնութիւն ներկայացնող կղզեբնակ յոյներու Յունաստանի միանալու բաղձանքին անտեսման հետեւանքով:

¹⁵¹ Տեղին է մէջբերել լրագրական տեղեկատուութեան հետեւեալ տողերը Խօսնասարեանի ելոյթին կապակցութեամբ.

Մենք այլեւս ողորմութիւն չէ որ պիտի ուզենք, այլ մեր իրաւունքն է որ պետք է պահանջենք:

Այսօր բանաձեւ մը քուէարկենք, ըսելու համար որ մենք մեր իրաւունքները կը պահանջենք, եւ եթէ գաւառի անապահովութիւնը ծայրայեղ հետեւանքներ ունենայ, միակ պատասխանատուն պիտի ըլլայ Համաձայնութիւնը:

Իրաւասութիւն տանք մեր նախագահին որ դիմէ պետութիւններուն՝ Համաժողովին ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար Հայաստանի անապահով դրութեան վրայ եւ խնդրէ հարկ եղածը ընել վերջ մը տալու համար այս տագնապալի կացութեան («Ժողովուրդ», 16/262):

Խօսնասարեանի ելոյթին ընդհանուր միտք բանին թէւ ներկայ է «Ծակատամարտ»ի (234/2055) նկարագրականին մէջ եւս, բայց օրայերթին տուեալ համարէն համապատասխան մէջբերումներու կատարումը կը նպաստէ երեսփոխանին խօսքին ամբողջացման: Այսպէս, թերթը կը հաղորդէ.

Պ. Հայկ Խօսնասարեան պատմականը ըրաւ այն հերոսական ճիգերուն գոր ցոյց տուաւ հայ ժողովուրդը ի նպաստ համաձայնական դատին՝ ինչպէս կովկասեան ճակտին վրայ նոյնպէս ֆրանսական ճակտին վրայ, ուր մեր ծաղիկ ուսանողութիւնը կամաւոր զինուորագրուեցաւ: Նոյն նուիրաբերումը կատարեց Պաղեստինի, Պաղատի եւն. ճակատներուն վրայ:

Հայ ժողովուրդն էր որ Համաձայնութեան հետ միասին լացաւ անոնց ձախողութիւններուն եւ խնդաց յաջողութիւններուն համար:

Լօյտ Ճորճն ու Համաձայնական բոլոր պետերը իրենք էին որ ամբողջ պատերազմի ընթացքին գովքն ըրին ու գնահատեցին հայուն կորովը: Իրենք եղան մեր դատին նուիրականութիւնը հռչակողը եւ իրենք էին մեզ խոստումներ կատարողը:

Թուրքիոյ հետ զինադադարի պայմաններ կնքուեցան որոնցմէ միայն անմիջականօրէն երկուքը հայոց կը վերաբերին: Ա. Գրաւել անապահով նկատուած նահանգները. Բ. Ընդի. զէնրկեցութիւն:

Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Այս միջոցներուն վրայ խորհելէ առաջ, կարծեմ ճիշդ կ'ըլլայ որ համազգային մարմնոյ աշխատութեան վրայ գաղափար մը տրուի,¹⁵² նախ անոնք հաղորդեն իրենց կատարած ձեռնարկները եւ արդիւնքները եւ ըստ այնմ ժողովը որոշէ իր աշխատութիւնը:¹⁵³

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴ

Պատրիարքը յայտարարեց թէ կարելի չէ այդ մասին հրապարակաւ բացատրութիւն տալ. միայն եթէ երեսփոխաններէն ոեւէ մէկը կը հետաքրքրուի, կրնայ առանձին դիմել իրեն տեղեկութիւններու համար: Հետզհետէ խօսեցան Պ.Պ. Պարսամեան, Տք. Բարսեղեան, Պատուիասեան Վ. եւ Գ. Ասլանեան, որոնք շեշտեցին այն կէտը թէ մենք միայն բողոքող եւ օգնութիւն խնդրող պէտք չէ ըլլանք, այլ մենք ալ պէտք է կազմակերպուինք դիմագրաւելու համար շարժումներուն¹⁵⁴ եւ թելադրեցին դիմել Համաձայնականներուն, որ ամէն կերպով օժանդակեն կազմակերպելու եւ Հայաստան դրկելու համար աշխարհի զանազան կողմերը գտնուող այն անձնագոհ հայ երիտասարդները, որոնք ամէն վայրկեան ազդանշանի մը կը սպասեն հայրենիքի եւ իրենց եղբայրներուն պաշտպանութեանը փութալու համար:

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ

Խօսեցաւ օսմ. խորհրդարանի նախկին երեսփոխան յայտնի իթթիհատական Պ. Պարսամեան, որուն կարծիքով իբր թէ պէտք չկայ եղեր վտանգը մեծցնելու եւ թէ փոխանակ դիմումներ կատարելու պէտք է կազմակերպուինք ու պատրաստուինք [գրաքննուած]...:¹⁵⁵

Տքթ. Բարսեղեան խօսեցաւ հետեւեալ ճառը որ ներկաներուն ծափահարութեան արժանացաւ:

Կացութիւնը աւելի քան տագնապալի է: Հայութեան երկու հատուածներն ալ այնքան զոհողութիւն կատարած են որ բացարձակապէս անարդար է նոր զոհողութիւններ պահանջել անկէ:

Համաձայնութիւնը ճիշդ է որոշ յանձնառութիւններ ունի մեզ հանդէպ: Բայց պէտք է որ մենք ալ կատարենք մեր պարտականութիւնը:

Խնամատարական գործերու համար մեր օտար բարեկամները, մասնաւորաբար ամերիկացիները, մեզի յաճախ դիտել կու տան թէ նախ դուք կատարեցէք ձեր կարելին, ետքը մեզմէ օգնութիւն սպասեցէք:

Նոյն բանը կը պատշաճի նաեւ ապահովութեան խնդրին: [Գրաքննուած]

Սահմանէն անդին թուրք սպաներու դեկավաութեամբ մեծ դաւադրութիւն մը կը նիւթուի Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ որ կը մնայ պաշարուած ամէն կողմէ:

Այժմ ոչ թէ մէկ այլ ամբողջ հայաբնակ նահանգները խռովութեան, անապահովութեան եւ սպառնալիքի մէջ են:

¹⁵² Թերզեան նկատի ունէր Ամերիկեան Պատուիրակութեան եւ Գնդապետ Հասքէլի հետ տեղի ունեցած տեսակցութիւնները («Ժողովուրդ», 16/262):

¹⁵³ Հոս կ'ընդմիջուի նիւթը եւ դիւանաթուղթերուն մէջ յաջորդ` 274 համարակալումով թերթը կը վերաբերի Համագումար Ժողովի 17 Դեկտեմբեր 1920-ի նիստի ատենագրութեան: Հետեւաբար երկսիւնակ դրութեամբ կը ներկայացնենք վերոյիշեալ երկու օրաթերթերուն նկարագրականները, պատկերացում տալու մինչեւ նիստին փակումը տեղի ունեցած քննարկումներուն եւ անոնց եզրայանգումին շուրջ:

¹⁵⁴ *Ճարժումներուն* բառէն առաջ կը թուի թէ կայ գրաքննուած բառ կամ մասնաւոր դիտումով դատարկ ձգուած միջոց, շատ հաւանաբար ընթերցողներուն յուշելու համար թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի *Միլլի շարժումներուն*:

¹⁵⁵ «Ժամանակ» (3600) աւելի պատկերաւոր կերպով ներկայացուցած է Պարսամեանի արտայայտութիւնը, նշելով. «Տիար Տ. Պարսամեան ըսաւ որ պէտք չէ այնքան յռեհտես ըլլալ, որովհետեւ անոնք որ գաւառի մէջ այս ձեռնարկները կ'ընեն, իրենց գլուխը կորսնցուցած են ու պոչերնին միայն կ'երերայ»: Գրաքննուած բաժնէ մը ետք, ըստ օրաթերթին, Պարսամեան շարունակած է ըսելով. «ուստի Եւրոպայի հասկցնենք այս անգամ որ մենք պիտի աշխատինք, դուք ալ օգնեցէք մեր շարժումներուն»:

Ասկէ առաջ Համաձայնական ներկայացուցիչները որոշեցին երեք ազգերու՝ հայոց, վրաց եւ թաթարներու սահմանները, իսկ այսօր թաթարները ոտնատակ ընելով այդ սահմանը, Հայաստանի հողէն ներս կը խուժեն:

Անոնք խրախուսուած են այն անտարբերութենէն զոր կը ցուցնէ Համաձայնութիւնը եւ նաեւ Հանրապետութեան սահմաններէն դուրս բոլոր հայերու ընթացքէն, որով հազիւ թէ պղատոնական համբոյրներ մը ունին ուղարկելու...:

30-40 հազարնոց Հայաստանի բանակը այսօր անօթի, բոպիկ, առանց զէնքի է. զինադադարէն ուրջ ամիսներ անցան, ոչ մէկ օգնութիւն ստացաւ դուրսէն: Պատիւ իրեն որ այդ ահաւոր ու դժնդակ պայմաններու մէջ իսկ յաջողած է կործք տալ կատաղի թշնամիներուն դէմ, եւ իր արեան գնովը պաշտպանել իր պատիւն ու ազատութիւնը օտար ոտնձգութիւններէ: Ու վստահ ենք թէ պիտի շարունակէ դեռ մաքառիլ այդ ուղիով:

Պէտք է այսօր կտրուկ առաջարկներ ներկայացնենք եւ դրական գործ կատարենք: Եւ կ'առաջարկեմ.

Ա.- Համաժողովէն պահանջել որ Համաձայնութիւնը իրաւունք տայ հայ ժողովուրդին ինքզինքը պաշտպանելու, հայթայթելով անոր զէնք եւ դրամ (իբր փոխառութիւն) եւ սպաներ, որպէսզի Եգիպտոսի, Պուլկարիոյ, Ամերիկայի եւ բոլոր գաղութներու հայ երիտասարդութիւնը, ինչու չէ՝ ծերերը,- չէ՞ որ այս ժողովին մէջն էր որ փափաք յայտնուեցաւ առաջին ամթիւ ճամբայ իյնալու եթէ հարկ ըլլար,- հնարաւորութիւն ունենան անմիջապէս Հայաստան մեկնելու եւ Հայաստանի Հանրապետութեան բանակը զօրացնելու:

Բ.- Պահանջել որ հայ երիտասարդութիւնը իրաւունք ունենայ զինեալ կերպով Հայաստան մտնելու:

Գ.- Հեռագրով ժողովին խորին հիացումն ու համակրանքը յայտնել Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան, իր ցոյց տուած հերոսական ճիգերուն եւ անվկանդ կորովին համար: Եւ յայտնել մեր պատրաստակամութիւնը գործքով օժանդակելու իրեն:

Իստեցաւ հայ կաթոլիկ Պատուիասեան վարդապետը, որ առաւելապէս ծանրացաւ հայ դիւանագէտներուն կատարելիք պատասխանատու դերին վրայ, որովհետեւ ներկայիս ամենէն աւելի դիւանագիտութիւնն է որ գործ կը տեսնէ:¹⁵⁶

¹⁵⁶ Ըստ «Ժամանակ»ի (3600), Պատուիասեան Վարդապետ «... ըսաւ որ եթէ հիւանդ մը չունենայ իր ներքին ուժը, ամէն դարման անօգուտ կ'ըլլայ, ուստի առաջարկեց ներքին ուժը կազմել մեր դիւանագէտներու ուշադրութիւնը հրաւիրելով

Պ. Գեորգ Ասլանեան պահանջեց տեղին վրայ գաւառներու մէջ կազմել հայկական բանակներ ինքնապաշտպանութեան համար:

Կարդացուեցաւ Պոլսոյ 14 խարանական միութեանց ընդհ. խորհուրդին կողմէ դիւանին ներկայացուած գրութիւն մը, ուր զգայուն լեզուով մը պոլսահայ երիտասարդութիւնը իր պատրաստակամութիւնը կը յայտնէր Հայաստանի համար կատարուելիք զոհողութեան:¹⁵⁷

Պ. Ս. Գարսեան առաջարկեց Համագգային Վարչութեան պաշտօն յանձնել որ ժողովին մէջ յայտնուած մտքերուն համաձայն, հարկ եղածը ընէ բողոքներու եւ դիմումներու մասին: Այս առաջարկը քուէի դրուելով ձայներու մեծամասնութեամբ ընդունուեցաւ:

Ժողովը փակուելէ առաջ կարդացուեցաւ Պոլսի զանազան թաղերու 14 Լսարանական Միութիւններու կողմէ Պատրիարքին ուղղուած գրութիւն մը, որուն մէջ բուն բողոք կ'արտայայտէր հայ երիտասարդութիւնը գաւառի անապահովութեան դէմ:

Ժողովը ի վերջոյ միաձայնութեամբ որոշեց շնորհաւորական հեռագիր ուղարկել Հայաստանի Հանրապետութեան եւ համագգային վարչութեան թողուլ մնացեալ պահանջները ձեւակերպել, համաձայն ժողովի ցանկութեանը եւ այդ մասին պէտք եղած ձեռնարկները կատարել:

մասնաւորապէս այն կէտին վրայ թէ հայոց թիւին համար յառաջ քշուած առարկութիւնները կրնան առիթ տալ ուրիշ տեսակէ դէպքերու»:

¹⁵⁷ Այդ գրութեամբ «ազգը կը հրաւիրուէր գործակցութեան, իր գոյութեան սպառնացող այս աղէտներուն դէմ» («Ժամանակ», 3600):

[Համազգային Խորհուրդ]

27 Օգոստոս [1919]¹⁵⁸

Բերա, Ազգ. Մատենադարան, ժամը 5½ին

Ներկայք՝ Տ. Չաւէն Պատրիարք, Սայեղեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէգնեան, Տեարք Ս. Գարսեան¹⁵⁹, Ինճիճեան, Հ. Խօճասարեան, Թումանճանեան:

Խորհրդակցութեան առարկայ եղան նոր համաձայնագրին մասին Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան Վարչական Ժողովին տեսութիւնները, զորս ներկայացուց Ինճիճեան Էֆ.: Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան Վարչական Ժողովը դարձեալ կը պնդէր իր նախորդ որոշումին վրայ եւ Հայոց Պատրիարքարանին՝ Հայ Կաթողիկէ եւ Հայ Բողոքական հասարակութեան[ց] համարատու ըլլալու պայմանով ուղղակի հսկողութիւն ընելու իրաւունքը չէր ուզեր ճանչնալ, այլ կը փափաքէր որ երեք հասարակութիւններն ալ հաւասարապէս կատարէին այդ հսկողութիւնը, իրենց Երեսփ. Ժողովներու համագումարը ըլլալով վերին համարառուն:¹⁶⁰

Այս տեսակէտներու դէմ խօսեցաւ Ազգապետ Փրոֆ. Պէգնեան Էֆ. եւ պարզեց առաջարկուած դրութեան անպատեհութիւնները: Մասնաւորապէս ծանրացաւ սա հարցին վրայ թէ այս դրութեամբ անհրաժեշտ պիտի դառնայ Համազգային Երեսփոխանական Ժողովներու գումարումը եւ պիտի կատարուին անընդհատ հարցումներ, հարցապնդումներ երեք հասարակութիւնները շահագրգռող հարցերուն վրայ եւ պիտի պարզուին եւ հրապարակուին այնպիսի խնդիրներ, որոնք պէտք չէր որ հրապարակուէին: Ես, ըսաւ, ամէն յարգանք ունենալով հանդերձ ժողովրդավարական սկզբունքներու եւ անոր հիմը կազմող Երեսփ. Ժողովներու հանդէպ, այս փոխանցման ժամանակամիջոցին մէջ, ուր ամէն օր քաղաքականութիւն կը փոխուի, ես համամիտ չեմ որ այսքան լայն իրաւասութիւն տրուի այդքան բազմաթիւ անդամներով ժողովի մը: Դիտել տուաւ նաեւ թէ Հայ-Բողոքական Ազգապետարանի ժողովը 20 եւ Հայ-Կաթողիկէ Պատրիարքարանի ժողովը 60 անդամ ունենալով, 140 հոգինոց Հայոց Պատրիարքարանի ժողով[ին] քով պիտի մնան փոքրամասնութեան մէջ եւ դարձեալ մեծամասնութիւնն է որ իր կամքը պիտի հարկադրէ: Յետոյ, պէտք է նկատի առնել հետեւանքները այս առաջարկին, որ ծնունդ պիտի տայ մարմինի մը, [որ] երեք հոգեւոր պետերու իրաւասութենէն դուրս կը մնայ: Ս. Պատրիարքը, Գերապայծառը ու ես այս ժողովէն ընտրուած չլլալով, բնական է այդ ժողովին հետ կապ չենք կրնար ունենալ: Եւ պէտք չէ մոռնալ թէ փոխանակ ասանկ ժողովի մը, աւելի բնական պիտի ըլլայ որ երեք հասարակութիւնները ամբողջ ազգը շահագրգռող հարցերու համար համարառու մարմին մը կազմեն[ն], անխտիր երեք հասարակութեանց ընդհանուր քուէարկութեամբ, եւ անոր նախագահ մը ընտրեն[ն], որ ազգը ներկայացնէ: Ասով պիտի դադրին թէ երկու Պատրիարքարաններու եւ թէ՛ Ազգապետարանի կանոնադիրները, ինչ որ չեմ կարծեր որ օգտակար կարգադրութիւն մը ըլլայ, երբ դեռ որոշ չէ մեր դիրքը: Յետոյ Ազգապետ Էֆ. իր տեսութիւնները ընդարձակելով ըսաւ թէ իրեն համար այդ ուղղակի հսկողութիւնը գործադրելու համար ժամանակը կը պակսի եւ իրապէս մինչեւ հիմա Պատրիարքն է որ այդ հսկողութիւնը կը կատարէ: Յետոյ, 90% համեմատութեամբ[մը] գործերը կը պատկանին Հայոց Պատրիարքարանին եւ բեռին մեծագոյն մասը անոնց վրայ ծանրացած է: Այս առաջարկը ընդունելով մեր արժանապատուութիւնը վիրաւորուած չի կրնար ըլլալ, քանի որ մեր հաճութեամբ գործադրութիւնը վստահած պիտի ըլլանք Ս. Պատրիարքին, հսկողութեան իրաւունքը պահելով: Գործադրութեան չպիտի միջամտենք, ինչպէս արդէն չենք միջամտած:

Խօճասարեան Էֆ. ընդունեց Ինճիճեան Էֆ.ի առաջարկը, սակայն շատ բանաւոր գտաւ Ազգապետ Էֆ.ի տեսութիւններն ալ, որ ընդգրկուած տեսութեան բոլոր հետեւանքներն ալ միասին ընդունուին եւ կազմուի երեք հասարակութեանց արդի մարմիններէն դուրս ազգային միութեան պէս մարմին մը: Երբ առաջին օրերու համագործակցութեան գաղափարը ծնաւ, Ազգապետ Էֆ. էր որ կարգ մը պայմաններ դրաւ, իսկ Սինապեան Էֆ. պնդեց որ երեք հոգեւոր պետերու համահաճութիւնը ձեռք չբերուած գործերը առկախ մնան: Սակայն ո՛չ մեր Պատրիարքը, ո՛չ Գերապայծառը եւ ո՛չ [ալ] Ազգապետը իրենք անձնապէս գործելու իրաւունք չունին, այլ՝

¹⁵⁸ Այս ատենագրութիւնն ունի ամփոփ սեւագիր տարբերակ մը, որ կը կրէ Թ-713 թուահամարը:

¹⁵⁹ Համազգային Խորհուրդի ատենագրութիւններուն մէջ Ստեփան Գարսեանի մականունը շատ յաճախ արձանագրուած է Գարայեան տարբերակով:

¹⁶⁰ Մատիտով աւելցուած նշում մը կը յստակացնէ թէ հայ կաթողիկէներու փափաքն էր որ «Համազգային Ժողովին վերաբերեալ գործերը ենթարկուէին Համագումար Երեսփոխանական Ժողովին»:

պարտաւորուած են խորհրդակցիլ իրենց ժողովներուն հետ: Եթէ չկատարեն այդ խորհրդակցութիւնը, արդէն ժողովներուն գոյութեան իրաւունք չի մնար եւ ոչ որ պաշտօն կը ստանձնէ: Եթէ մենք կը պահանջենք որ մեր Պատրիարքը կատարէ ուղղակի հսկողութիւնը, այս դրութեան անպատեհութեանց վերջ տալու համար է: Եթէ ոեւէ խնդրոյ մէջ անհամաձայն ըլլան երեք ազգապետները, այդ խնդիրը չի կրնար առկախ երեսի վրայ մնալ: Համազգային խնդիրները վարելու համար կազմուած մարմիններուն երեք մարմիններու միեւնոյն ատեն համարատու ըլլալուն մէջ դժուարութիւն կայ: Փորձն ալ արդէն ցոյց տուաւ: Իսնամատարութեան գործին զոհը եղաւ Դաւիթեան[ի գլխաւորած] Վարչութիւնը: Որովհետեւ այդ մարմինին դէմ զանգատներ կային եւ որովհետեւ Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան Երեսփ. Ժողովը վստահութիւն տուած էր, Դաւիթեան Վարչութիւնը տարբեր արդիւնքի մը առջեւ չգտնուելու համար մեր Ազգ. Ժողովին մէջ, առանց Ազգ. Ժողովին քուէին սպասելու հրաժարեցաւ՝ պարզապէս համերաշխութիւնը յիսնգարելու համար: Անվերապահ կը յայտարարեմ թէ ամէն գնով մենք համերաշխութիւնը չպիտի զոհենք եւ պատրաստ ենք ամէն կարգադրութեան համակերպելու, սակայն չեմ կրնար հասկնալ թէ արդէն գործադրուած դրութեան մը նուիրականացումին մէջ ինչ անպատեհութիւն կայ եւ ինչո՞ւ բեռը տանողին ասանկ իրաւունք մը կը զրացուի: Մենք պատրաստ ենք մեր կարգին այդ իրաւունքը փոխանցելու Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանին կամ Ազգապետարանին, եթէ Գերապայծառը կամ Ազգապետ Է.Ֆ.ն կը ստանձնեն գործադրութեան մասը իրենց վրայ առնել, ինչպէս այսօր առած են մեր Պատրիարքը եւ Վարչութիւնը, որուն առօրեայ զբաղումներուն մեծագոյն մասը կը կազմեն այս խնդիրները:

Ս. Պատրիարքն ալ իր տեսութիւնները պարզեց: Ըսաւ թէ Արեւելքի մէջ իշխանութիւնները հոգեւոր պետերու վրայ մարմնաւորուած են եւ Համաձայնականք ալ հոս դեռ այդ հանգամանքով կը ճանչնան զիրենք: Եթէ արդի կազմակերպութիւնները դադրին եւ նոր կազմակերպութիւն մը ստեղծուի, այն ատեն ինչ հանգամանքով մենք պիտի խօսինք եւ ինչ ձեւով պիտի վարուին բանակցութիւնները: Մեր գոյութեան իրաւունքը կը դադրի եւ հոգեւոր գործերու մէջ սահմանափակել հարկ կ'ըլլայ: Կը կարծեն թէ ազգին ձուլումը¹⁶¹ քաղաքական գետնի վրայ անխուսափելի է եւ պիտի ըլլայ անպատճառ յառաջիկային, սակայն այս փոխանցման շրջանին մէջ ասանկ խոշոր տակնուվրայութիւն մը առաջ բերել չեմ կարծեր որ նպատակայարմար ըլլայ: Յետոյ, այս մարմինին կողմէ կազմակերպուած եւ անոր ներշնչած ուղղութեամբ գործող մարմինները աւելի իբր գործ[իք] ու իբր մեքենայ կը գործեն. սակայն կան քաղաքական խնդիրներ, որոնց համար անմիջական կարգադրութիւններ [կատարել] եւ հրամաններ տալ պէտք կ'ըլլայ: Եթէ հարկ ըլլայ որ երեք հոգեւոր պետերը համաձայնին անմիջական գործադրելի պարագաներու մէջ, շատ մը գործեր երեսի վրայ կը մնան եւ կը վնասեն:

Գարեան Է.Ֆ. մասնաւորապէս դիտել տուաւ թէ Ազգ. Սահմանադրութիւնը եւ Կաթողիկէ հայոց եւ Բողոքականաց կանոնագիրները պահելու պայմանով համագործակցութեան ծրագիր մը կրնայ մշակուիլ: Երբ ձուլումի ծրագիրը ընդունուի, հարկ պիտի ըլլայ որ մինչեւ ծայրը երթանք, հետեւողական ըլլալու համար, եւ այն ատեն այդ օրէնքները ամէնքն ալ կը ջնջուին, ինչ որ ուղիղ չէ:

Ինճիճեան Է.Ֆ. այս տեսութիւններուն դէմ առարկութիւններ ըրաւ, սակայն ի վերջոյ ընդունեց Համազգային Խորհուրդի կողմէ որոշուած կանոնագիրներու գործադրութեան հսկելու իրաւունքը Հայոց Պատրիարքարանին տրուելու սկզբունքը եւ այս հիման վրայ համաձայնագիրը սրբագրելու համար, յօդուած առ յօդուած կարդալու համար եւ համաձայնութիւն մը գոյացնելու համար որոշուեցաւ երկու օր յետոյ, Ուրբաթ օրը, վերստին ժողով գումարել:¹⁶²

[Համաձայնագրի Ա. տարբերակ]¹⁶³

Ա. Միաձայնութեամբ շեշտուեցաւ երեք յարանուանութեանց միջեւ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը՝ համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներու շուրջ:

¹⁶¹ Վաւերագրին ընդհանուր ոգիէն կարելի է հետեւցնել թէ «ազգին ձուլումը» ըսելով Չաւէն Պատրիարք նկատի ունի անխտիր բոլոր յարանուանութիւններուն մասնակցութեամբ ազգին քաղաքական գործերը վարելու կոչուած մարմնի մը կազմութիւնը:

¹⁶² Այս ատենագրութեան միահիւստուած կը գտնենք Համաձայնագրի երկու տարբերակ, զորս կը ներկայացնենք ատենագրութեան աւարտին՝ ցոյց տալու համար առաջարկուած եւ որդեգրուած փոփոխութիւնները:

¹⁶³ Այս Բ788 համարակիր համաձայնագրին մէջ շեղագրով կը ներկայացուին յաւելումները, մինչ ջնջուած բառերը կը ներկայացուին գծաքաշեալ տառերով:

- Բ. Համագգային բնոյթ ունեցող խնդիրներ կը նկատուին յարաբերական, խնամատարական (որբերու, այրիներու եւ տարագրեալներու), ներգաղթի, վնասուց հատուցման, համագգային պիւտճէի վերաբերեալ եւ այլ ասոնց նման հարցեր:
- Գ. Համագործակցութիւնը պիտի ապահովուի երեք յարանուանութեանց պատկանող երեք հասարակութեանց քաղաքական ժողովներու կողմէ նշանակուած անձերու մասնակցութեամբ կազմուած խառն մարմիններու միջոցաւ:
- Դ. Հայկական քաղաքական բարձրագոյն խնդիրները պիտի ձգուին Փարիզի Հայկական պատուիրակութեան կամ կառավարութեան՝ այս վերջնոյն կազմուելու պարագային եւ կամ պիտի կարգադրուին անոր հաւանութեամբ:
- Ե. Համագգային Մարմինը պիտի կազմուի երեք հոգեւոր պետերէն, չորս Լուսաւորստանէրէ Հայերէ, երկու Կաթողիկէ հայերէ հայ-կաթողիկէներէ եւ երկու հայ աւետարանականներէ, իրենց իրաւասու մարմիններէն նշանակուած:
2. Համագգային Մարմնոյն որոշումները միաձայնութեամբ կը տրուին:
- Է. Համագգային Մարմնոյն պաշտօնն է յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմ. եւ Համաձայնական պետութեանց մօտ, ինչպէս նաեւ Համագգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցի, եւ Էական կէտերու նկատմամբ բռնուելիք ուղղութիւնը ճշդել, համագգային խառն մարմիններու կանոնագիրները վաւերացնել եւ անոնց գործառնութիւններուն վրայ ընդհանուր հսկողութիւն կատարել:
- Ը. Համագգային ժողովը Մարմինը՝ իր իրաւասութեան ենթակայ խառն մարմիններու գործառնութեանց անմիջական հսկողութիւնը կրնայ ժամանակաւոր կերպով մասամբ կամ ամբողջովին յանձնել երեք յարանուանութիւններէ ունէ մէկուն Քաղաքական Ժողովին անմիջական հսկողութեան, վաւերացնել յետոյ անոնց ներքին կանոնագրութիւնը, իրեն վերապահելով անոնց գործունէութեան վերջնական հակակշիռը:
- Թ. Երբ զայն պաշտօնը Համագգային Մարմինը առայժմ խառն մարմիններու գործունէութեանց անմիջական հսկողութիւնը կը յանձնէ Հայոց Ազգ. Պատրիարքարանի Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին, որ իր կողմէ կազմուած խառն յանձնաժողովներու միջոցաւ պիտի վարէ գործերը:
- Ժ. Քաղաքական Ժողովը պարտաւոր է իր գործառնութեանց համարատուութիւնը ընել Համագգային Ժողովին եւ նկատողութեան առնել անոր բոլոր որոշումներն ու դիտողութիւնները:
- ԺԱ. Երեք հասարակութեանց երեսփ. ժողովներու վաւերացումէն յետոյ ներկայ Համաձայնագիրը գործադրութեան պիտի դրուի:

[Համաձայնագրի Բ. տարբերակ]¹⁶⁴

- Ա. Միաձայնութեամբ շեշտուեցաւ երեք յարանուանութեանց միջեւ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը՝ համագգային բնոյթ ունեցող խնդիրներու շուրջ:
- Բ. Համագգային բնոյթ ունեցող խնդիրներ կը նկատուին յարաբերական, խնամատարական (որբերու, այրիներու եւ տարագրեալներու), ներգաղթի, վնասուց հատուցման, համագգային պիւտճէի վերաբերեալ եւ այլ ասոնց նման հարցեր:
- Գ. Հայկական քաղաքական բարձրագոյն խնդիրները պիտի ձգուին Փարիզի Հայկական պատուիրակութեան կամ կառավարութեան՝ այս վերջնոյն կազմուելու պարագային եւ կամ պիտի կարգադրուին անոր հաւանութեամբ:
- Դ. Համագգային Մարմինը պիտի կազմուի երեք հոգեւոր պետերէն, չորս Հայերէ, երկու հայ-կաթողիկէներէ եւ երկու հայ աւետարանականներէ, իրենց իրաւասու մարմիններէն նշանակուած:
- Ե. Համագգային Մարմնոյն պաշտօնն է յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմ. եւ Համաձայնական պետութեանց մօտ,

¹⁶⁴ Այս տարբերակը կը կրէ Բ789 համարակալումը:

ինչպես նաև Համագգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ, էական կէտերու նկատմամբ բռնուելիք ուղղութիւնը ճշդել, խառն մարմիններու *յանձնաժողովներու* կանոնագիրները վաւերացնել եւ անոնց գործառնութիւններուն վրայ ընդհանուր հսկողութիւն կատարել:

2. Համագգային Մարմնոյն որոշումները միաձայնութեամբ կը տրուին:
- Է. Խառն մարմինները կազմելու եւ անոնց գործունէութեան հսկելու իրաւասութիւնը Համագգային Մարմինը կրնայ մասամբ կամ ամբողջովին յանձնել երեք յարանուանութեանց ռեւէ մէկուն Քաղ. Ժողովին, վաւերացնել յետոյ անոնց ներքին կանոնագրութիւնները եւ իրեն վերապահելով անոնց գործունէութեան հակակշիռը: Գործադիր իշխանութիւնը ստանձնող Քաղ. Ժողովը ամէն մէկ հասարակութեան անդամներուն անուանումը կը յանձնէ յիշեալ հասարակութեանց վարչական ժողովներուն: Սոյն անդամները համարատու պիտի ըլլան Գործադիր Քաղ. Ժողովին:
- Ը. Քաղաքական Ժողովը պարտաւոր է իր գործառնութեանց համարատուութիւնը ընել Համագգային Ժողովին եւ նկատողութեան առնել անոր բոլոր որոշումներն ու դիտողութիւնները:
- Թ. Երեք հասարակութեանց երեսփ. ժողովներու վաւերացումէն յետոյ ներկայ Համաձայնագիրը գործադրութեան կը դրուի:
- Ժ. Համագգային Մարմինը առայժմ գործադիր իշխանութիւնը կը յանձնէ Ազգ. Պատրիարքարանի Կեդր. Վարչութեան Քաղ. Ժողովին:

[Համագգային Խորհուրդ]

29 Օգոստոս 1919

Ազգ. Մատենադարանին մէջ ժամը 6ին

Ներկայք՝ Սայեդեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէզնեան, Ս. Գարեան, Ա. Ինճիճեան, Հ. Խօճասարեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան եւ Թումանեան Էֆ.:

Ինճիճեան Էֆ. 2. յօդուածին համար գրաւոր բանաձեւ մը ներկայացուց, որով կ'առաջարկէր այդ յօդուածը սա կերպով խմբագրել.

«Համագգային Ժողովը՝ իր իրաւասութեան ենթակայ գործերու յանձնաձումը կրնայ մասամբ կամ ամբողջովին յանձնել երեք յարանուանութիւններէ ռեւէ մէկուն Քաղ. Ժողովին անմիջական հսկողութեան, վաւերացնել յետոյ անոնց ներքին կանոնագրութիւնը, իրեն վերապահելով անոնց գործունէութեան վերջնական հակակշիռը»:

Սակայն կարելի չեղաւ համաձայնիլ:

Ազգապետ Էֆ. ասոր վրայ առաջարկեց նոր համաձայնագիրը մէկ կողմ թողլով նախորդ համաձայնագիրը կարդալ յօդուած առ յօդուած եւ անոր վրայ կատարել սրբագրութիւններ՝ եթէ պէտք տեսնուի:

Այս առաջարկը ընդունուեցաւ եւ ձեռնարկուելով այդ քննութեան, ընդունուեցան Ա., Գ. եւ Դ. [յօդուածները] նոյնութեամբ: Բ. յօդուածին առաջին մասին մէջ «կարօտեալներու» բառ[ը] ջնջուեցաւ եւ «որոնք պիտի քննուին»[ով] սկսող երկրորդ մասը բոլորովին վերցուեցաւ: Ե. յօդուածին մէջ «վարչութիւն» բառին տեղ «մարմին» դրուեցաւ:

Նոյնպէս որոշուեցաւ հետեւեալ երկու նոր յօդուածները աւելցնել.

1. «Որոշումները միաձայնութեամբ կը տրուին»
2. «Համագգային Մարմնոյն պաշտօնն է յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմ. եւ Համաձայնական պետութեանց մօտ, ինչպէս նաև Համագգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ եւ էական

կէտերու նկատմամբ բռնուելիք ուղղութիւնը ճշդել, համազգային մարմիններու կանոնադիրները վաւերացնել եւ անոնց գործառնութիւններուն վրայ ընդհանուր հսկողութիւն կատարել:

Իսկ նոր համաձայնագրին Չ. յօդուածին վրայ համաձայնութիւն գոյացնել կարելի չեղաւ եւ այս մասին որոշում տալ յաջորդ նիստի ձգուեցաւ:

[Համազգային Խորհուրդ]

3 Մեպ. 1919

Ազգ. Մատենադարանին մէջ ժամը 6½ին

Ներկայ[ք]՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգ. Սայեղեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէգնեան, Տեարք Ս. Գարսեան, Ա. Ինճիճեան, Հ. Խօնասարեան եւ Թ. Թումանեան:

1° Տ. Օգ. Արք. Սայեղեան ներկայացուց Պիլենիկի Հայ-Կաթողիկէ առաջնորդը, որ տեղեկութիւններ տուաւ ժողովին Պիլենիկի եւ շրջակայից մէջ տիրող անապահով կացութեան եւ չեթական շարժումներու մասին եւ խնդրեց որ դիմում ըլլայ անգլ. իշխանութեանց մօտ, որ քաղաքէն մէկ ժամ հեռու գտնուող կայարանի զինուորներէն մէկ մասը քաղաքին մէջ հաստատուի:

2° Որոշուեցաւ որ երեք յարանուանութեանց պետերը ընկերակցութեամբ Երեսնի Հանրապետութեան Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչ պ. Թահթաճեանի¹⁶⁵ ներկայանան Չօր. Հարպորտի¹⁶⁶, որ մայրաքաղաքս եկած է եւ մէկ երկու օրէն պիտի մեկնի Հայաստան քննութիւն կատարելու համար: Այս առթիւ որոշուեցաւ Չօրավարին ներկայացնել պատճենները բոլոր այն յիշատակագիրներուն, որոնք նախապէս մատուցուած են Ամերիկեան քննիչ մարմնոյն եւ Համաձայնական դիւանագիտական ներկայացուցիչներու, եւ որոնք կը պարզէին ազգին

¹⁶⁵ Թահթաճեան քննագրին մէջ:

¹⁶⁶ Չօրավար Ճեյմզ Հարպորտ (James Guthrie Harbord [1866–1947]) Օգոստոս 1919-ին նախագահ Ուիլսոնի կողմէ նշանակուած էր պետ միջինարեւելեան առաքելութեան՝ ուղղուելու Կոստանդնուպոլիս, Պաթում եւ Հայաստանի, Ռուսական Անդրկովկասի եւ Սուրիոյ մէջ այնպիսի այլ վայրեր, ուր փափաքելի է ուսումնասիրել քաղաքական, զինուորական, աշխարհագրական, վարչական, տնտեսական եւ այլ նկատառումներ, որոնք կապ ունին այդ շրջանին մէջ ամերիկեան հաւանական շահերու եւ պատասխանատւութիւններու հետ: Վերադարձին, ան իր ներկայացուցած ծաւալուն տեղեկագրին մէջ, գոր խորագրած էր «Իրավիճակները Մերձաւոր Արեւելքի մէջ՝ Դէպի Հայաստան Ամերիկեան Չինուորական Առաքելութեան Տեղեկագիրը» եւ որ հրատարակուած էր Ծերակոյտին կողմէ որպէս փաստաթուղթ թիւ 266, թելադրած էր զգուշաւոր մօտեցում Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնելու կապակցութեամբ, տալով թերն ու դէմը հոգատարութեան եւ իբրեւ թեր մասնաւորաբար նշելով. «Ամերիկեան հայոց միակ յոյսն է: Անոնք նկատի ունին միայն մէկ այլ պետութիւն՝ Մեծն Բրիտանիան, որ կը վախճան թէ կրնայ իրենց շահերը զոհել իսլամական հանրային կարծիքին՝ ցորչափ կը կառավարէ այդ կրօնքին պատկանող հարիւր միլիոնաւորներ: Ուրիշներ կը վախճան Բրիտանիոյ աշխարհակալական քաղաքականութենէն եւ անոր՝ իր դրօշը հաստատած վայրերուն մէջ յամենապաւ սովորութենէն: Որպէս հոգատար, Ամերիկա ոչ միայն առաջին ընտրանքն է Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն, այլ նաեւ մեծ տերութիւններէն իւրաքանչիւրին՝ իւրաքանչիւրէն ետք: Ամերիկեան ուժը բաւարար է իր վարկը մաքուր է. իր դիտաւորութիւնները կասկածէ վեր են» (Harbord, 25): Իսկ իբրեւ դէմ կ'աւելցնէր. «Այլ տերութիւններ, յատկապէս Մեծն Բրիտանիան եւ Ռուսիան, շարունակ շահագրգռութիւն ցոյց տուած են հայոց բարօրութեան նկատմամբ: Բրիտանիան ունի պատշաճ փորձառութիւն եւ կառավարութիւն, ունի դրամական խոշոր միջոցներ եւ մարգում անձնակազմ, եւ թէւ կրնայ այնքան ալ համակիր չըլլալ հայկական ձգտումներուն, իր իշխանութիւնը կրնայ ապահովութիւն եւ արդարութիւն երաշխաւորել: Միացեալ Նահանգները ի վիճակի չէ պահպանելու արտաքին քաղաքականութեան շարունակականութիւն: Մէկ Քոնկրէսը կրնայ չպարտաւորեցնել միւսը: Նոյնիսկ դաշինքները կրնան չեղեալ հռչակուիլ յատկացումներու դադրեցումով: Մեր կառավարութեան մէջ անկողմնակալութիւն դժուար է ձեռք բերել» (Նոյն, 26): Համազգային Խորհուրդը 14 Նոյեմբեր 1919-ին Չօրավարին հետ հանդիպում պիտի ունենար անոր Հայաստանէն վերադարձէն ետք (տեսնել Յաւելուած 26):

բաղձանքները եւ կը հերքէին թուրքերու կողմէ հայոց անկախութեան դէմ բերուած առարկութիւնները: Այս առթիւ պատշաճ դատուեցաւ որ Զօրավարին ալ մատուցուի նաեւ կարճ յիշատակագիր մը, ուր ցոյց տրուի անհրաժեշտութիւնը Հայաստանի զինուորական գրաւման եւ վերահաս ձմեռուան շրջանին համար անմիջական օգնութեան, ցոյց տալով թէ հայ ազգին վերապրող բեկորները՝ մեծ մասամբ կին ու անչափահաս որբեր, գլխաւորապէս գրկուած են աշխատելու ալ միջոցներէն՝ տիրող անապահովութեան պատճառով, եւ զուրկ կը գտնուին ապրուստի ամէն տարրական միջոցներէն, եւ բան մը չունին, վասնզի իրենց վնասներուն համար ալ հատուցում մը չէ եղած:

3° Ժողովը յետոյ զբաղեցաւ Համաձայնագրին առկախ մնաց[ած] մէկ յօդուածին քննութեամբ: Ս. Գարաեան Էֆ.ի առաջարկով նոյնութեամբ ընդունուեցաւ Ա. Ինճիճեան Էֆ.ի բանաձեւած Զ. յօդուածը, յանձանձումը առժամաբար Ազգ. Պատրիարքարանի Քաղ. Ժողովին յանձնուած ըլլալու արձանագրութեամբ: Ինճիճեան Էֆ. համաձայնելով այս առաջարկին, Համաձայնագիրը ամբողջացաւ:

4° Ս. Պատրիարքը ժողովին ի տեղեկութիւն հաղորդեց Պուկարիոյ Ազգ. Միութեան կողմէ Խաղաղութեան Վեհաժողովին եւ Եւրոպայի զանազան պետութեանց եւ անձերու ուղղուած կոչին պատճէնը, որով Եւրոպայի ուշադրութեան կը ներկայացնէին Թուրքիոյ հայոց անապահով կացութիւնը եւ անմիջական օգնութիւն կը խնդրէին:¹⁶⁷

[Համաձայնագիր]

- Ա. Միաձայնութեամբ շեշտուեցաւ երեք յարանուանութեանց միջեւ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներու շուրջ:
- Բ. Համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներ կը նկատուին յարաբերական, խնամատարական (որբերու, այրիներու եւ տարագրեալներու), ներգաղթի, վնասուց հատուցման, համազգային պիւտճէի վերաբերեալ եւ այլ ասոնց նման հարցեր:
- Գ. Համագործակցութիւնը պիտի ապահովուի երեք հասարակութեանց քաղաքական ժողովներու կողմէ նշանակուած անձերու մասնակցութեամբ կազմուած խառն մարմիններու միջոցաւ:
- Դ. Հայկական քաղաքական բարձրագոյն խնդիրները պիտի ձգուին Փարիզի Հայկական պատուիրարութեան կամ կառավարութեան՝ այս վերջնոյն կազմուելու պարագային եւ կամ պիտի կարգադրուին անոր հաւանութեամբ:

¹⁶⁷ 18 Օգոստոս 1919 թուակիր կոչին գլխաւոր մասերը հրատարակուած կը գտնենք «Ճակատամարտ»ի մէջ (4 Սեպտեմբեր 1919, 249/2070): Ողջոյնի եւ երախտագիտութեան խօսքերէ ետք, կոչին մէջ կ'ըսուի.

Նկատելով որ թուրք կառավարութիւնը կը ջանայ ոճրային սադրանքներով արուեստական արգելքներ յարուցանել արգիլելու համար Հայաստանի ապագային մասին պետութեան առած որոշումները, հայերը ամբողջովին բնաջնջելով,

Նկատելով որ հայերը ազատութեան եւ անկախութեան իրաւունք ձեռք բերած են իրենց սեփական ջանքերով եւ զոհողութիւններով, հաւատարմօրէն կոռելով պատերազմի սկիզբէն ի վեր, Համաձայնութեան կողքին...

... Ուժգնօրէն քաղաքակիրթ աշխարհի եւ ամբողջ մարդկութեան ներկայացնելով թուրք կառավարութեան ոճրային արարքները կոչ կ'ուղղէ Համաժողովին խղճին եւ կը խնդրէ՝

Ա. Որ դաշնակից եւ աջակից պետութիւնները վերջ դնեն Հայաստանի մէջ կատարուած գաղտնի եւ յայտնի թրքական խռովութեանց, ետ քաշել տալով թուրք կառավարութեան անոր զին. ուժերը եւ աղիտաբեր վարչութիւնը:

Բ. Որ անոնք արտօնեն հայերը զինուորականապէս եւ վարչապէս գրաւելու իրենց հայրենիքը, անոնց տալով մարդու, զենքի, պարէնի եւ ռազմանիւթի անհրաժեշտ իրեղէնները:

Պուկարահայութիւնը կը տրամադրէ այս գրաւման համար մարգուած զինուորներ, կամաւորներ, դատաւորներ, բժիշկներ, երկրաչափներ եւ մեքենագէտներ եւ վստահ է որ կ'արտայայտէ միեւնոյն ատեն Արեւելեան Եւրոպայի, Եգիպտոսի, Ամերիկայի բոլոր հայերուն զգացումները:

Այնպէս որ դաշնակից եւ աջակից պետութիւններուն կը մնայ միայն զանոնք հագուեցնել, զինուորագրել եւ գործածել:

Ամէն ուշացում դաւաճանութիւն մը պիտի կազմէր, ուրացում մը խղճի եւ ամէն արդարութեան]:

- Ե. Համագգային Մարմինը պիտի կազմուի երեք հոգեւոր պետերէն, չորս հայերէ, երկու հայ-կաթողիկէներէ եւ երկու հայ աւետարանականներէ, իրենց իրաւասու մարմիններէն նշանակուած:
- Զ. Համագգային Մարմնոյն պաշտօնն է յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմ. եւ Համաձայնական պետութեանց մօտ, ինչպէս նաեւ Համագգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ, էական կէտերու նկատմամբ բռնուելիք ուղղութիւնը ճշդել, համագգային մարմիններու կանոնագիրները վաւերացնել եւ անոնց գործառնութիւններուն վրայ ընդհանուր հսկողութիւն կատարել:
- Է. Համագգային Մարմնոյն որոշումները միաձայնութեամբ կը տրուին:
- Ը. Համագգային Մարմինը իր իրաւասութեան ենթակայ խառն մարմիններու գործառնութեանց անմիջական հսկողութիւնը կրնայ ժամանակաւոր կերպով մասամբ կամ ամբողջովին յանձնել երեք յարանուանութիւններէ ունէ մէկուն Քաղ. Ժողովին, վաւերացնել յետոյ անոնց ներքին կանոնագրութիւնը, իրեն վերապահելով անոնց գործունէութեան վերջնական հակակշիռը:
- Թ. Համագգային Մարմինը առայժմ խառն մարմիններու գործառնութեանց անմիջական հսկողութիւնը կը յանձնէ Ազգ. Պատրիարքարանի Կեդրոնական Վարչութեան Քաղ. Ժողովին:
- Ժ. Քաղ. Ժողովը պարտաւոր է իր գործառնութեանց համարատուութիւնը ընել Համագգային Ժողովին եւ նկատողութեան առնել անոր բոլոր որոշումներն ու դիտողութիւնները:
- ԺԱ. Երեք հասարակութեանց երեսփ. Ժողովներու վաւերացումէն յետոյ ներկայ Համաձայնագիրը գործադրութեան կը դրուի:

[Համագգային Խորհուրդ]

10 Մեպ. 1919

Բերա, Ազգ. Մատենադարանին մէջ ժամը 6ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Սայեդեան Արքեպ., Ազգապետ Էֆ., Տեարք Ս. Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան, Տ[էր] Մովսէսեան, Յ. Ճէճիգեան, Թումանյանեան:

Ա. Ազգապետ Էֆ. առաջարկեց եւրոպական դիւանագիտական շրջանակներուն հետ յարաբերութիւն մշակելու համար յանձնաժողովի մը ընտրութիւնը:

Ս. Պատրիարքը յայտնեց թէ արդէն ձեռնարկ եղած է եւ այդ նպատակով Քաղ. Ժողովին մէջ մասնաժողով մը կազմուած եւ դիւան մըն ալ հաստատուած է: Բնական է թէ այդ յանձնաժողովը պիտի դիմէր նաեւ կարելոր անձերու օժանդակութեան եւ յարանուանական քաղ. ժողովներու կողմէ ընտրուելիք անդամորդ ալ պիտի առնէր:

Ազգապետ Էֆ. իբր այդ պաշտօնին ձեռնհաս անձ ներկայացուց Պատ. Գրիգորեանը, իսկ Տ. Սայեդեան Արքեպ. Յովհաննէս փաշա Գույումճեանը¹⁶⁸:

Բ. Համաձայնագիրը վերջնապէս խմբագրուեցաւ մի քանի բաւական [փոքր] սրբագրութիւններով եւ որոշուեցաւ իւրաքանչիւր հասարակութեան Ազգ. Ժողովներու վաւերացման ենթարկել:

Գ. Ս. Պատրիարքը ժողովին բացատրեց բովանդակութիւնը տուրքի այն նոր կանոնագրին, որ Քաղ. Ժողովը մշակած էր եւ առաջիկայ Ուրբաթ օրը Ազգ. Ժողովին պիտի ներկայացնէր: Ս. Պատրիարքը փափաք

¹⁶⁸ Պոլիս ծնած եւ Հռոմ մահացած Յովհաննէս փաշա Գույումճեան (1858–1933) դիւանագիտական մարզի մէջ որոշ գործունէութիւն մը ունենալէ ետք, 1912–1915 տարիներուն վարած էր Լիբանանի կառավարիչի պաշտօնը եւ պաշտօնանկ ըլլալէ ետք հաստատուած էր Հռոմ:

յայտնեց որ այս կանոնագիրը նոյնպէս ընդունուի Հայ Կաթողիկէ եւ Հայ Բողոքական հասարակութեանց Երեսփ. Ժողովներու կողմէ, ազգին ամէն մասերուն մէջ հաւասարապէս գործադրելու համար:

Այս առաջարկը նկատի առնել խոստացան թէ՛ Տ. Սայեղեան Արքեպ. եւ թէ՛ Ազգապետ Էֆ., հետեւաբար անկէ մէկ մէկ օրինակ դրկել որոշուեցաւ այդ երկու հասարակութեան[ց] ժողովներուն:

Տուրքի Օրինագիծ¹⁶⁹

Ա. Յօդ. Իւրաքանչիւր հայ անհատի ազգային պարտականութիւնն է մասնակցիլ իր նիւթական կարողութեան չափովը՝ ազգին ներկայ կարօտութիւնները դարմանելու եւ իր վճարած գումարը պիտի նկատուի իբր հայրենիքի տուրք:

Բ. Յօդ. Իրենց տուրքի պարտականութեան կատարման մէջ թերացողներու նկատմամբ հետեւեալ տնօրինութիւնները պիտի ըլլան:

1° Ազգային ռելէ պաշտօնի ընտրող եւ ընտրելի ըլլալու իրաւունքէն զրկում:

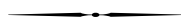
2° Թէ՛ ներկայի եւ թէ՛ ապագայի մէջ ազգ. իշխանութիւններէն ակնկալուած ռելէ մասնաւոր աջակցութենէ եւ դիւրութիւններէ զրկում:

3° Մկրտութեան, հարսնիքի եւ յուղարկաւորութեան հանդիսաւորութիւններէ զրկում:

4° Հայրենիքի տուրքը վճարել մերժողներու անունները իրենց թաղին եկեղեցւոյն բակին մէջ մասնաւոր ցանկով մը ցուցադրել ի գիտութիւն ժողովրդին: Նոյնպէս հրատարակել այդ անունները հայ մամուլին միջոցաւ:

Գ. Յօդ. Հայրենիքի տուրքի գնահատումը պիտի կատարուի Քաղաք. Ժողովոյ կողմէ ընտրուած որոշ մարմիններու ձեռամբ:

Դ. Յօդ. Տուրքի գնահատման դէմ դիտողութիւն ունեցող ազգայիները իրաւունք ունին իրենց հաղորդուած թուականէն մինչեւ 10 օր իրենց դիտողութիւնները ներկայացնել գնահատիչ մարմիններուն:

¹⁶⁹ ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ719, *հայերէն ձեռագիր*:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ¹⁷⁰
(Նիստ 12 Սեպտ[եմբերի] 1919)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը տակաւին իր մեծամասնութիւնը չունի:¹⁷¹ Դիւանս պիտի հրատարակէ անունները այն երեսփոխաններուն, որոնք բացակայ կը գտնուին եւ արգելք կ'ըլլան մեծամասնութիւն գոյանալուն:

Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Կը կարծենք որ երբ կէսօրէ յետոյ տեղի ունենայ նիստը, աւելի նպաստաւոր կ'ըլլայ մեծամասնութիւն գոյացնելու տեսակէտով:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը կարծեմ որ ժողովը հետզհետէ մեծամասնութիւն չպիտի ունենայ, որովհետեւ 90ի չափ երեսփոխաններէ բաւական մաս մը արտասահման կը գտնուին եւ հազիւ 60-65 երեսփոխան կայ Պոլսոյ մէջ. ասիկա բնական բան մը չէ: Պէտք է որ Վարչութիւնը նոր ընտրութեանց հրահանգ տայ եւ ամէն նիստի սպասումներով գործերը չկաղան եւ ամութեան չդատապարտուին:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կը կարծեմ որ ընտրութեան հրահանգը չի կրնար հաշտ երթալ ներկայ պայմաններուն, իսկ եթէ կ'ուզէք, կարելի է կատարել ընտրութիւնը եւ եթէ կ'ուզենք կառչիլ Սահմանադրութեան, ոչ թէ միայն պակսած երեսփոխանները պէտք է ընտրել, այլեւ վիճակով դադրածներն ալ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վիճակով դադրած երեսփոխաններու տեղ նոր ընտրութիւն կատարելու համար, կրնանք հետապնդել օրէնքին տրամադրութիւնը:¹⁷² Սակայն անոնցմէ դուրս կան երեսփոխաններ, որոնք իրենց պարտականութիւնը չեն կատարել: Դիւանը անոնց նկատմամբ պէտք է որ կանոնական տրամադրութիւնը գործադրէ. անոնք որ չեն կրնար շարունակել, պէտք է հրաժարին եւ անոնք այսօրուրնէ իսկ պէտք է հրաժարեցնենք:¹⁷³

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Ժողովին մեծամասնութիւն կազմել չկազմելը ժողովականներու զգացումներէն կախում ունի. պէտք է պարտաւոր ըլլան անոնք ամէն նիստի ներկայ գտնուելու եւ ներկայ չգտնուողները հրաժարած նկատուին:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Եղած դիտողութիւններուն վրայ պէտք կը զգամ աւելցնելու որ, երբ ժողովրդեան կ'ըսենք որ դրամ տայ, միւս կողմէ անոնք որ ժողովական են, անոնց ալ պէտք է ըսենք որ իրենք ալ պէտք է ներկայ գտնուին:

¹⁷⁰ Այս ատենագրութեան կը նախորդէ Մարտէլի Ս. Թարգմանչաց Մայր Եկեղեցւոյ հոգաբարձութեան նամակաթուղթով արձանագրութիւն մը, որ կը կրէ կնիքը Գրիգորիս Եպսկ. Պալաքեանի. «Ծրար թ. 1 (1-Բ255), Պարունակութիւն».- Ատենագրութիւնը Ազգային Ժողովոյ. թուագրութեան վրիպակ. աւելի է թ. 252ա, 252բ., Բ126, պակաս է թ. 310»:

¹⁷¹ Հիմնականին մէջ նորընտիր վարչութեան ծրագրին եւ Հայրենիքի Տուրքի օրինագծին քննարկումը կատարելու նպատակով գումարուած նիստին ներկայ գտնուած է միայն 41 երեսփոխան, մինչդեռ մեծամասնութիւնն ապահովուած ըլլալու համար անհրաժեշտ էր 45 երեսփոխանի ներկայութիւն («Ժամանակ», 13 Սեպտեմբեր 1919, 3623):

¹⁷² Ազգային Սահմանադրութեան 69-րդ յօդուածին համաձայն, երեսփոխանները կ'ընտրուէին տաս տարուան համար եւ երկու տարին անգամ մը Պոլսոյ թաղերէն ու գաւառներէն ընտրուած երեսփոխաններու մէկ հինգերորդ մասը կը փոխուէր կամ կը նորոգուէր: Այս տրամադրութիւնը արդար ընծայելու համար, օրէնքը կը նշէր թէ առաջին ութ տարիներուն գործողութիւնը պիտի կատարուէր վիճակի օգտագործման կամ վիճակաձգութեան միջոցով, միշտ նկատի ունենալով թաղի կամ գաւառի մը բնակչային աճը կամ նուազումը: Տարբեր էր պարագան բնական մահով կամ հրաժարման հետեւանքով պակսած երեսփոխաններու: Այդպիսով թափուր մնացած պէտքերը լեցնելու համար ընտրութիւնը կը կատարուէր տարեկան դրութեամբ, տարեգլուխէն երկու ամիս առաջ (*Սահմանադրութիւն*, 44):

¹⁷³ 1914 թուականին հրատարակուած Ազգային Ժողովի Կանոնադրութեան համաձայն, հրաժարեալ կը համարուէր երեսփոխան մը, եթէ՝

ա. Առանց բանաւոր պատճառի երկու յաջորդական նիստերու բացակայ մնալով, երրորդին անձամբ չպատասխանէր նախագահական յատուկ կոչման (Յօդուած 110-1).

բ. Առանց բանաւոր պատճառ յայտնած ըլլալու՝ ատենական շրջանի մը երեք անբաւական նիստերու մէջ անուանական կոչման չպատասխանէ (Յօդուած 110-2):

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանս ժողովիդ տրամադրութիւնը հասկնալով պիտի գործադրէ պէտք եղածը ժողովին մեծամասնութիւնը ապահովելու համար:¹⁷⁴

ՅԱԲԱՅԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԻՒՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տխուր պարտականութիւն մը ունինք կատարելիք: Մեր երիցագոյն անդամներէն Տ. Հմայեակ Արքեպ. Դիմաքսեան¹⁷⁵ հոգին աւանդեց: Իր մահուրէն քիչ օրեր առաջ ժողովիս ուղղած մէկ գրովը հրաժեշտ կու տայ արդէն մեզի, կը փափաքիմ որ կարդամ այդ գիրը մեր արձանագրութեանց մէջ գտնուելու համար:

(Պատճեն)

Հանգուցելոյն երկար տարիներու պաշտօնավարութիւնը կը հարկադրէ մեզի, որ յոտնկայս յարգանք մը յայտնենք իր յիշատակին:

(Բոլոր ժողովականք յոտնկայս, Ս. Նախագահը հոգւոց մը կարդաց հանգուցելոյն յիշատակին)

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ ԵՐԿՈՒ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քաղ. ժողովի անդամներէն երկուքը իրենց հրաժարականը տուած են: Կը հաղորդենք ժողովիդ:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գրերը)¹⁷⁶

(Պատճեն)

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պ. Մուրատեան Բերայի Կալուածոցին անդամ կը մնա՞:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այո, կը մնայ ազգին հաւանութեամբ:

Ե. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Այդ պաշտօնը յաւիտենական է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քանի որ մեծամասնութիւն գոյացած չէ տակաւին, տասը վայրկեան դադար կ'ընենք, երեսփոխաններէ ալ կը խնդրենք որ չցրուին եւ յետոյ կը շարունակենք մեր խորհրդակցութիւնը:

[Դադարէն ետք]

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Յետոյ դիւանդ երբ որ օրակարգ ըլլայ այն ատեն ժողով կը հրաւիրէ, մինչդեռ պէտք է 15 օրը անգամ մը նիստ հրաւիրուի եւ ընտրուին նաեւ դիւանները:¹⁷⁷ Ես կը յիշեմ որ օրակարգի մէջ կան

¹⁷⁴ «Վերջապէս դիւանը ստանձնեց բացականերու անունները հրատարակել եւ բացակաները ժողովին բերելու միջոցը խորհիլ» («Ժամանակ», 3623):

¹⁷⁵ 22 Օգոստոսին վախճանած Հմայեակ Դիմաքսեան (Այազմալբեան) Արքեպիսկոպոս ծնած էր 1839-ին, Պոլիսը կազմած էր իր եկեղեցական ծառայութեան հիմնական դաշտը եւ մէկէ աւելի անգամ թեկնածու ներկայացած էր Պոլսոյ պատրիարքական աթոռին: Յեղասպանութեան շրջանին ան մէկն էր Պոլիս մնացած հոգեւորականներէն: Բարսեղ Ս. Գ. Այազմալբեան հեղինակային անունով եւ իբրեւ միաբան Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Ուխտի տպագրութեան յանձնած է *Աստղիկ Հայրենեաց Կամ Աղբերակունք Ազգային Յառաջդիմութեան* (Պոլիս, 1869) խորագրով պատանիներու ուղղուած բարոյախօսական գրքոյկը, հոն խորհրդածելով Աստուած, կրօնք, ազգ, հայրենիք, միութիւն, նախապաշարում, ազատութիւն հասկացողութիւններուն շուրջ: Իսկ իր հիմնադրած «Հայաստանեայց Տպարան»էն լոյսին տուած է *Շիջք Մանունք Ի Միջերկրականէ* (Պոլիս, 1878) հատորը, հոն ներկայացնելով մանրամասնութիւններ եգիպտական, պաղեստինեան, սուրիական, յունական, կիլիկեան քաղաքներու մասին, ուր տեղագրական, ազգագրական, տնտեսական, ընկերային թէ ազգային տուեալներ կը միահիստուին իրարու:

¹⁷⁶ «... կարդացուեցան Քաղ. ժողովի երկու անդամներուն՝ Տեարք Մ. Մուրատեանի եւ Շահիրմանի հրաժարագրերը, որոնք ընդունուեցան: ... Ասոնց տեղ ընտրուած Տեարք՝ Յ. Տէյիքմէնճեան եւ Ե. Պէյագճեան պաշտօն ընդունած ըլլալով, ներկայ գտնուեցան ... ժողովին» («Ժամանակ», 3623): «Ճակատամարտ» Տէյիքմէնճեանի անուն համար Յ. ի փոխարէն սխալմամբ տպագրած է Պ (27 Սեպտեմբեր 1919, 269/2090):

¹⁷⁷ Ազգային ժողովի Կանոնադրութեան 14-րդ Յօդուածը կը տրամադրէր հետեւեալը. «Ազգային ժողովը նիստ կ'ընէ քանի որ ունի օրակարգ՝ կանոնադրապէս երկու շաբաթը անգամ մը, ուրբաթ օր, Ղալաթիոյ ժողովարանը, ժամը 6-ն մինչեւ 10»: Իսկ ըստ Յօդուած 3-ի, նախաքննիչ դիւաններու կազմութիւնը անմիջապէս պէտք է յաջորդէր Ազգային ժողովի Մայր Դիւանին կազմութեան:

խնդիրներ, նոյնիսկ նախորդ շրջանէն [Գրիգոր] Զօհրայ Է.Ֆ.ի կրթական գործին վրայ կարելու ծրագիրը կայ,¹⁷⁸ կարծեմ թէ աստիք կրնան բերուիլ այստեղ եւ վիճաբանութեան ենթարկուիլ: Ամէն պարագայի մէջ, մայր դիւանը ինք իրաւասութիւն ունի ժողով գումարելու առանց խորհուրդ առնելու Ս. Պատրիարքէն եւ Վարչութենէն:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մայր դիւանը հազիւ թէ կազմուեցաւ, միւս դիւաններու կազմութեամբ ալ պիտի զբաղինք: Դիւանս կը փափաքի որ օրուան ամենէն կարելու խնդիրներուն նախապատուութիւն եւ ստիպողութիւն տրուի, անոնք ալ բնականաբար Ս. Պատրիարքին ու Վարչութեան կողմէ պիտի հաղորդուին: Մենք այստեղ ներկայանալի ժողովատեղի մը իսկ չունինք, հազիւ այս շաբթու կարելի եղաւ կանոնաւորել այստեղ եւ Գարաեան Է.Ֆ. սեղանի այս մեծ ծածկոցը նուիրեց: Դիւանս հետզհետէ պիտի զբաղի անհրաժեշտ գործերով:

ՅԱՅՏԱԳԻՐ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատեանը կը բանանք դարձեալ, թէւ առանց մեծամասնութիւն ունենալու: Ժողովին սեղանին վրայ կը գտնուին [Հայրենիքի] Տուրքի օրինագիծը¹⁷⁹ եւ Քաղ. Ժողովի յայտագիրը. այսօր անոնց մասին որոշում չենք կրնար տալ, բայց կրնանք լսել զանոնք, որպէսզի նախապատրաստութիւն մը ըլլայ յառաջիկայ նիստին համար:

(Ս. Գարաեան Է.Ֆ. բեմ ելլելով կարդաց Վարչութեան յայտագիրը, իսկ Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը կարդաց ատենադպիր Է.Ֆ.ն)

Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ես կ'առաջարկեմ որ թէ՛ յայտագիրը եւ թէ՛ տուրքի օրինագիծը տպուի եւ բաշխուի երեսփոխաններուն ու վիճաբանութիւնը տեղի ունենայ համագումար նիստի մէջ: Ազգին բոլոր տարրերը անխտիր պէտք է մասնակցին այս վիճաբանութեան:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Համագային Մարմնոյն հետ կնքուած համաձայնութեան հետեւանօք, նախ եւ առաջ մենք պէտք է վաւերացնենք այս օրինագիծը, որպէսզի օրէնքի հանգամանք առնէ: Թէ՛ հռոմէականք եւ թէ՛ բողոքականք, որովհետեւ կը պահպանեն իրենց գոյութեան իրաւունքը ընդհանուր գիծերու մէջ, պէտք է որ նախ եւ առաջ այս ժողովը տայ այդ օրինագիծին վաւերացման հիմը: Իսկ գալով համաձայնագրին, երեք ժողովներու կողմէ կը քննուի ուրոյն ուրոյն:

¹⁷⁸ Գրիգոր Զօհրայ Ազգային Երեսփ. Ժողովի 4/17 Հոկտեմբեր 1913-ի նիստին, որ կը գումարուէր Նազարէթ Տաղաւարեանի ատենապետութեան ներքեւ, կը ներկայացնէր կրթական խնդրին մասին առաջարկութիւն մը, որ կը սկսէր հետեւեալ յայտարարութեամբ. «Հայրենիքի վերականգնումը միայն քաղաքականութեամբ ձեռք չի կրնար բերուիլ. անոր մէջ մեծագոյն բաժինը դարձեալ կրթութեան կ'իյնայ: Բայց կրթութիւնը մեր ազգին մէջ ամենէն աւելի անտեսուած գործն է»: Դատաւարտելով կրթական գործին հանդէպ ժողովին անտարբերութիւնը վերջին հինգ տարիներուն, Զօհրայ կ'առաջարկէր փոխանակ բոլորին համար յարգելի գրականութեան վրայ շեշտը դնելու, կրթութիւնը գիտական եւ արհեստական (թեքնիք) շաւղի մէջ մտցնել՝ 20-րդ դարը նկատելով գիտութիւններու եւ արհեստի դար, ընդգծելով թէ «Տնտեսական, եւ անոր զուգընթաց, մտաւորական զարգացումը, որ ազգային պահպանումին մէջ ամենէն զօրաւոր դերակատարն է, առանց գիտութեան ձեռք չի բերուիր»: Իր խորաթափանց դիտարկումներով խիստ կարելու առաջարկութեան մէջ նշուած աշխատանքները իրագործելու համար Զօհրայ իբրեւ եզրափակում կը զգացնէր պէտքը պատրիարքարանին մէջ Կրթական Դիւանի մը կազմութեան (*Ատենագրութիւնք*, 222–226): Զօհրայի առաջարկին քննութիւնը պիտի յետաձգուէր նիստէ նիստ, Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց վանքի կանոնադրութեան ծրագրին եւ Ազգային Տուրքի կանոնագրին քննութիւնները նախադաս նկատուելով անոր՝ մինչեւ նիստերու դադարումը Ա. Աշխարհամարտի նախօրեակին: Երուսաղէ Օտեան 1914-ին «ազգային ժամանակակից փառքերէն» երեսփոխան Զօհրայի մասին գրելով, կ'ըսէ թէ ան եղած է Ազգային Ժողովին մէջ վարիչ ուժ մը, որ կրցած է հաշտեցնել ամենէն ընդդիմամարտ կարծիքներ եւ քուէարկել տալ մեծամասնութեան, իսկ խօսքը մասնաւորելով կրթական բարենորոգութեան ծրագրին, զայն կը նկատէ ընդարձակ եւ խղճամիտ ուսումնասիրութիւն մը: Օտեան կ'անդրադառնայ նաեւ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ Զօհրայի, ընդգծելով. «... հայ մնաց եւ ամենէն հանդիսաւոր վարկեաններուն իր ազգին դատը պաշտպանեց առանց վերապահումի: Ատանայի ջարդերուն պատասխանատուները ճշդելու գործին մէջ եթէ Զօհրայ չըլլար, թերեւ ջարդուողները յանցաւոր հռչակուէին» (Օտեան, *Երկեր*, 666–668):

¹⁷⁹ Ըստ «Ժամանակ» օրաթերթին (3623), Հինգ յօդուածէ բաղկացած օրինագիծը «կը տրամադրէ որ ամէն հայ *պարտաւոր է* մասնակցելու Հայրենիքի Տուրքին. չմասնակցողները ընտրող եւ ընտրելի չեն. Պատրիարքարանը այդպիսիներու չպիտի տայ պահանջուած դիւրութիւնը, իրենց համար հանդիսաւորութիւն չպիտի կատարէ եւն.»: Պէտք է նշել, սակայն, թէ Զաւէն Պատրիարքի կողմէ Համագային Ժողովի 10 Սեպտեմբեր 1919-ի նիստին ներկայացուած Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը կամ կանոնագիրը կը բաղկանար չորս յօդուածէ:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Քանի որ մեզմե պիտի վաւերանայ, աւելի լաւ չ'ըլլա՞ր որ անոնք ալ գան եւ համախորհուրդ վաւերացնենք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Համաձայնագիրը այսօր վաղը պիտի անցնի արդէն իրենց ժողովներէն եւ պիտի բերուի այս ժողովին, հետեւաբար կանխահաս է այդ մասին ռեւէ խօսք եւ կարծիք:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Երեք յարանուանութեանց պատրիարքարանները¹⁸⁰ իրենց օրէնքները ունին եւ անոնք պիտի պահպանեն: Մենք զանոնք ձուլելու կողմը չենք եւ իրենք ալ կ'ուզեն պահպանել իրենց ուրոյն կազմակերպութիւնը: Եթէ այդ օրէնքը երեք պատրիարքարաններու ժողովներուն միեւնոյն ատեն գումարուելով եւ խորհրդակցելովը քննուի եւ միւս յարանուանութեանց անդամներն ալ ներկայ գտնուին, ինչպէ՞ս պիտի գտնենք մեծամասնութիւնը, այնպէս որ անոնք պիտի կարծեն որ մեր ժողովին որոշումներուն կ'ենթարկուին: Ազգ. ժողովը իր ինքնօրինութիւնը պիտի պահէ, բայց իւրաքանչիւր Ազգ. ժողով պիտի վաւերացնէ իրեն ներկայացուած օրէնքը, որովհետեւ մեր կատարածը գործակցութիւն է, ձուլում չէ: Այնպէս որ, եթէ իւրաքանչիւր ժողովի մէջ նկատողութեան առնուի եւ վաւերացուի օրէնքը, երեք յարանուանութեանց կողմէ ալ հաստատուած պիտի ըլլայ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Միւս յարանուանութեանց հետ մեր ըմբռնած գործակցութիւնը այն է որ իւրաքանչիւր իր օրէնքներով աշխատի: Օրինակի համար, ծրագրին մէջ ըսուած է թէ անոնք որ իրենց տուրքը չեն վճարեր, պիտի գրկուին եկեղեցական հանդիսաւորութիւններէ: Հայ հռոմէականք եւ հայ բողոքականք մեզի հետ մէկտեղ նստելով, չեն կրնար քուէարկել այս օրէնքը: Մեր մէջ սովորութիւններ կան, իրենցն ալ տարբեր է, այս պատճառաւ համագգային նիստի մէջ չեն կրնար քննուիլ անոնք:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Երբ որ յայտագիրը վիճաբանութեան դրուի՝ պիտի պատասխանեն: Մենք ունինք երկու տեսակ գործ՝ մէկը ներքին իսկ միւսը համագգային: Մենք կրնանք զբաղիլ մեր ներքին գործերով, մեր խօսքը կը վերաբերի հիմա ընդհանուրին:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Մեր օրէնքը մեզի կը հրամայէ որ ամէն որոշում մեծամասնութեամբ տրուի, եւ այնպէս ալ կը կատարենք քուէարկութիւնը: Հռոմէականք ալ իրենց մեծամասնութեան կը հետեւին: Եթէ այդպէս չպիտի ըլլայ, հիմա պէտք կ'ըլլայ որ նոր սահմանադրութիւն մը դնենք:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Ես կը ցաւիմ որ 5-6 ամսուան փորձերէ յետոյ այս խնդիրը կրկին հոս կու գայ այս ձեւով եւ ինձ կը թուի թէ ժողովը ձախող որոշում մը կու տայ լուսաւորչականացնելով հայութիւնը, որ մէկ է եւ անբաժանելի: Կամ կեղծ էին մեր մինչեւ հիմակուան այդ իմաստով արտայայտութիւնները, կամ ծրագիրը հետեւողական չէ: Լուսաւորչական հայեր իրենց ներքին խնդիրները ունին, կասկած չկայ, նոյնը ունին նաեւ բողոքականք, բայց կան խնդիրներ որոնք բացարձակ են ու պէտք է միասին քննենք: Մենք կ'ուզենք մնալ կրօնական յարանուանութիւն աստուած[ա]յետական կառավարութիւնը կործանել վերջն ալ: Պէտք էր Վարչութիւնը բերեր իր ծրագիրը վերին իրաւասու մարմնոյ մը առջեւ, որ պիտի ըլլայ Համագգային Մարմինը: Հաստատուելիք տուրքը որբերուն եւ տարագրեալներուն համար է, որոնք կը վերաբերին ամբողջ ազգին եւ այս ժողովը պէտք է զբաղի յարանուանութեանց գործերով: Ես այս յայտագիրը անհամապատասխան կը գտնեմ մեր բաղձանքներուն:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Եղբայրութեան գաղափարը լաւ է եւ համագգային բնոյթ ունեցող խնդիրներու մէջ մենք կ'աշխատինք այդ ուղղութեամբ: Սակայն ամէն հասարակութիւն ունի իր մասնաւոր խնդիրները, որոնք առանձին նկատողութեան կ'առնէ: Եթէ ընդունինք պարզուած սկզբունքները, ասիկա պիտի նշանակէ եկեղեցւոյ եւ ազգի բաժանում, մինչդեռ մեր եկեղեցին ազգային եկեղեցի է: Մենք գիտենք թէ հայ ազգը իր պետութիւնը պիտի ունենայ եւ այն ատեն կրօնականներուն պիտի մնան միայն կրօնական գործերը: Մենք փափաքող ենք այդ օրը տեսնելու, բայց մինչեւ այն ատեն եկեղեցւոյ եւ ազգի բաժանման խնդիր չունինք, որովհետեւ չունինք այնպիսի պատճառ մը, որ յառաջ բերէ այդ բաժանումը եւ այս ժողովը, որուն մէջ եկեղեցականք ունին իրենց ձայնը եւ մասնակցութիւնը, չեն կրնար քուէարկել որ բաժնուի ազգը եկեղեցիէն:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ այս վիճաբանութեան մէջ գլխաւոր հիմ մը պիտի ճշդուի: Քիչ առաջ ըսուածը նորութիւն չէր: Կը պնդեն թէ մեր եկեղեցին ազգային եկեղեցի, հայ եկեղեցի է, բայց անոնք որ

¹⁸⁰ Հաւանաբար նախադասութիւնը չերկարելու նպատակով ատենադպիրը կամ քարտուղարը «երեք պատրիարքարան» արձանագրած է: Իսկութեան մէջ, հայ առաքելականներու եւ կաթողիկէներու պատրիարքարաններուն համագործակցաւետարանն է աւետարանականներու պարագային:

Էջմիածին գացած են, պետք է տեսած ըլլան որ գրուած է «Սինոդ լուսաւորչական հայոց»:¹⁸¹

Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ ԷՖ.- (ընդմիջելով) Այդ բառերը գրողը ռուս կառավարութիւնն է եւ ոչ թէ ազգը:¹⁸²

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Ես կը կարծեմ որ կեանքը կասեցնել կարելի չէ եւ այնպէս կ'ընդունիմ որ որքան հայ ենք մենք, նոյնքան հայ են անոնք, հետեւաբար սխալ կ'ըլլայ ազգ[ային] եկեղեցի ըսել: Մենք մեր գլխաւոր խնդիրները պիտի վարենք այնպէս, ինչպէս կը վարէինք հինէն, իսկ եթէ մեր ազգային գործերը [վարենք] կրօնական տեսակէտով, անոնք որքան որ եկեղեցիի հետ կապենք, չենք կրնար վարել, պետք է կանգնինք ազգ. հողի վրայ: Չեմ գիտեր թէ խնամատարական գործը ի՞նչ կապ ունի այս գործերուն հետ: Կան հոգեւոր պետեր, որոնք քաղաքական ներկայացուցիչներ են միեւնոյն ատեն: Անգլիոյ թագաւորը հոգեւոր պետ մ'է իր երկրին մէջ, բայց ուր որ երթալ պետք է հոն կ'երթայ եւ ներկայ չի գտնուիր այնտեղ ուր պետք չէ: Պէտք է, կարծեմ որ, համազգային մարմին մը եւ համազգային վարչութիւն մը գոյութիւն ունենան եւ տարբեր տարբեր յարանուանութեանց ժողովներ գործադրութեան խողովակներ ըլլան:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովին մէջ համազգային գործակցութեան հակառակ ո՛չ եկեղեցական եւ ո՛չ աշխարհական երեսփոխան գոյութիւն ունի: Ես կը զարմանամ Պ. Սրենցին, որ այս կերպով կ'արտայայտուի: Մենք իրեն հետ պաշտօնակից եղանք Քաղ. Ժողովի մէջ եւ երբ կարգը եկաւ պատրիարքարաններու գործակցութեան, այն ատեն համոզուեցանք որ ընդհանուր պահանջը այն էր, որ պետք էր անայլայլ պահել պատրիարքարանները, ընդունելով համագործակցութեան մէկ ձեւ միայն, որոշ պայմաններու մէջ գործակցելու համար: Մենք շատ աշխատեցանք որ Համազգային Ժողովէն ծնած մէկ վարչութիւն մը վարէ գործերը եւ այս նպատակաւ շարքաւորեցանք մէկ քանի նիստեր ունեցանք միւս յարանուանութեանց հետ: Վերջին նիստին մէջ, ընդունուեցաւ պարզ գործակցութեան ձեւը, պահպանելով հին կազմերը. նոյնիսկ հայ հռոմէականաց ներկայացուցիչ ատենապետ Էֆ.ն առաջարկ մը բերաւ. որ այն ամէն խնդիրները, որոնք միաձայնութեամբ չեն տրուիր, գործադրելի չեն: Այս է ճշմարտութիւնը: Ժամանակը անշուշտ պիտի դարձանէ ասոնք: Տուրքի խնդրոյն մէջ ալ այսպէս եղաւ, հետեւաբար ոչ մէկ նախապաշարում չունենալով, կը կարծեմ որ Վարչութեան ներկայացուցած ձեւէն զատ ուրիշ կերպով գործել կարելի չէ:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Մեր ընկերներէն անոնք որ գաղափար կը յայտնեն թէ համազգային մարմին մը պետք է կազմուի, պետք է յիշեն թէ ատիկա կրնայ ըլլալ նոր սահմանադրութիւն մը կազմելով: Ազգ. Ժողովը իրաւունք ունի այն ատեն իր կարծիքը յայտնելու: Բայց կարծեմ թէ մենք հիմա շեղեցանք նիւթէն: Այս տեսակ օրէնք մը զատ զատ պատրաստուելէ յետոյ, Ազգ. Ժողովը օրակարգ կ'անցնէ խնդիրը եւ կը խորհի թէ այս ձուլումը կատարելո՞ւ է, թէ ոչ:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Խօճասարեան Էֆ.ի բացատրութիւններէն այն եզրակացութիւնը հանեցի որ Համազգային Մարմինը սնանկացած է: Մեր ըմբռնածը այն է որ երբ համազգային գործերով զբաղինք, այն ատեն կոչու՞մ պիտի ընենք Համազգային Մարմնոյն, իսկ մեր ներքին գործերու համար, պատրիարքարանը պիտի գործէ իր օրէնքներով: Մենք պիտի պահենք մեր Սահմանադրութիւնը, միւսներն ալ պիտի պահեն իրենց ներքին կազմակերպութիւնը: Օրինակի համար, տուրքի խնդրոյն համար ինչո՞ւ չմիանան զանազան

¹⁸¹ Յարական Ռուսաստանի իշխանութիւններուն պահանջով Ռուսաստանի հայերը կը հարկադրուէին մշակել Հայ Եկեղեցւոյ վարչական եւ կազմակերպական կանոնադրութիւն մը, որ 11 Մարտ 1936-ին կը ներկայացուէր ցարին վաւերացման եւ Յովհաննէս Կարբեցի Կաթողիկոսին նախագահութեամբ Հայ Եկեղեցւոյ Սինոդը («Լուսաւորչական Հայոց Սինոդոս Էջմիածնի» կամ «Լուսաւորչական Հայոց Սինոդ Սրբոյ Էջմիածնի») հանդիսաւորապէս կը գումարէր իր առաջին նիստը 22 Փետրուար 1837-ին: *Պոյմենիա* անունով ծանօթ այս կանոնադրութիւնը կը կրէր «Բարձրագոյն Կարգադրութիւն Յաղագս Կառավարութեան Գործոց Լուսաւորչական Հայոց Եկեղեցւոյ Ի Ռուսաստան» խորագիրը: Անոր ռուսերէն բնագրին մէջ *Լուսաւորչական* անունը որպէս համագոր գործածուած էր *Գրիգորեան* եզրը:

¹⁸² Ընդմիջեալ նախադասութիւնը կը տրուի Ալոյսյանեանի կողմէ մատիտով կատարուած սրբագրութիւնը հիմ թռելով: Այլապէս՝ ատենագրողը արձանագրած է. «Սինոդը ռուսական օրէնսդրութիւնն է եւ գրողն ալ անոնք են»: Իր կատարած ընդմիջումով Ալոյսյանեան կը ներկայանայ ձայնակից Գաբրիէլ Եպիսկոպոս Ալվազեանի, որ *Լուսաւորչական/Գրիգորեան* մակդիրը «Ռուսաստան հնարեալ» նկատելով, զանազանուելու համար «կաթողիկ կամ պապական եւ բողոքական» հայոցմէ, կ'ըսէ թէ «մեր եկեղեցիէն սակաւաթիւ հատուածեալներու» պատճառով հարկ չկար այդ «նորաձեւութեան» դիմելու եւ անհրաժեշտ էր պահպանել մեր եւ մեր եկեղեցւոյ «սեպիական եւ պարզ անուանակոչութիւնը»՝ Հայ եւ Հայաստանեայց Եկեղեցի կամ Եկեղեցի Հայոց: Ան նոյնիսկ անտեղի կը գտնէր *Առաքելական* մակդիրին յաւելումը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտօնական անուանակոչութեան մէջ, աւելցնելով թէ վերջնական որոշումը կը մնայ իրաւասութիւնը Սր. Էջմիածնի Սինոդին (Ալվազեան, 39–42):

յարանուանությունները, մենք կ'ողբանք որ համազգային մարմին մը գոյություն չունի: Մենք բնաւ միտք չունինք գատելու ազգը եւ եկեղեցին:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Ես կը կարծեմ որ Տոբթորը հակասության մէջ է: Ինք ամենէն աւելի նախանձախնդրություն ցոյց տուած էր Սահմանադրության պահպանման համար, մինչդեռ հիմա բաւական միամտութեամբ Քաղ. Ժողովի իրաւասութիւնը կու տայ ուրիշին:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Գոհ եմ որ այս խնդիրը ժողովի սեղանին վրայ ելաւ եւ մեր արձանագրության մէջ անցաւ: Ես եղած խօսքերը չպիտի կրկնեմ, համաձայն եմ որ համազգային մարմին մը կազմուի. ատիկա թէ՛ փափաքելի եւ թէ՛ իրականաւորելի է: Կ'ընդունիմ որ ճուշումը ըլլայ, բայց ասիկա երեւակայական է եւ իրականացումը անկարելի է, որովհետեւ ենթադրելով որ խառն մարմին մը կազմեցինք, պահ մը խորհինք թէ ի՞նչ իրաւասութիւն պիտի ունենայ եւ այդ մարմնոյն մէջ վիճաբանությունները ինչպէ՞ս պիտի ըլլան, որոշումներն ինչպէ՞ս պիտի տրուին մեծամասնութեամբ: Բայց մենք մեր իրաւունքները կրնա՞նք յանձնել ուրիշին, ըսին, եւ իրաւունք ունէին, որովհետեւ մեծամասնութեամբ պիտի տրուէին որոշումները: Սակայն քաղաքական խնդիրներու համար կարելի է միասնաբար աշխատիլ. իսկ տուրքի օրէնքը անոնք ալ իրենց ժողովներէն պիտի անցնեն: Ինչպէս կը տեսնէք, եղած առաջարկները *խթորիք* են, որոշում չկայ: Քանի որ քուէարկութեամբ պիտի որոշուի ամէն խնդիր, ենթադրենք թէ քուէարկութիւն կատարեցինք, որուն մասնակցեցան 15 հռոմէական եւ 3 բողոքական անդամներ եւ մեծամասնութիւնը չհաւանեցաւ, ինչպէ՞ս պիտի ըլլայ, պիտի ըսենք որ անո՞նք ալ հաւանեցուցէք, բայց անկարելի պիտի ըլլայ, ուստի աւելորդ է զբաղիլ այնպիսի գործերով, որոնց իրականացումը կարելի չէ:

Հ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Չեմ կարծեր որ ժողովին մէջ եղած պերճախօսութիւնները պիտի կրնան գործնական լուծման մը յանգիլ, որովհետեւ Խօճասարեան ԷՖ. մեզի կը հաւաստէ թէ հայ հռոմէական եւ հայ բողոքական ազգայինները չպիտի ուզեն մասնակցիլ այդ կերպ խորհրդակցության մը, ուրեմն խնդիրը ինքնիրեն կը լուծուի արդէն...

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- (ընդմիջելով) Չուզեցին...

Հ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ ԷՖ.- (շարունակելով) Վերջ տանք ուրեմն այս վիճաբանութեան եւ զբաղինք օրակարգի վրայ գտնուած ուրիշ խնդիրներով: Այս գործը այնպիսի վիճակ մը ունի որ կը նմանի այն հարսնիքին, որուն փեսան պիտի գայ, բայց հարսը չպիտի գայ:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Այս վիճաբանությունները վերջացնելէ առաջ, կ'ուզեմ ուղղել կարեւոր կէտ մը: Տր. Թէրզեան ԷՖ. պատասխանելով Խօճասարեան ԷՖ.ի բացատրություններուն, սա եզրակացութիւնը հանեց որ Համազգային Ժողովը վիժած է, սնանկացած է: Այս ենթադրութիւնը բացարձակապէս սխալ է: Միշտ *Փոռթորը*¹⁸³ մշակելով հանդերձ, այդ երեք յարանուանութեանց պետերը շարունակ կը զբաղին ազգին ընդհանուր եւ սկզբունքի խնդիրներով: Այս յայտարարութիւնը կը խնդրեմ որ արձանագրուի:

ՏՐ. ԹԵՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Խօսք կ'ուզեմ պատասխանելու համար Ս. Նախագահին որ միամիտ կոչեց զիս: Ես միամիտ չեմ, այդ բացատրութիւնը ուրիշ տեղեր թող գործածէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Խօսք չեմ կրնար տալ այլեւս, վիճաբանութիւնը փակուած է Վարչութեան տուած բացատրության վրայ:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը ...ին)

¹⁸³ Համաձայնական կարգուձեւը (օտարաբանութիւն): Այս պարագային կ'ակնարկուի երեք յարանուանություններու մասնակցութեամբ մշակուած համաձայնագրին, որ հիմը կը կազմէր համազգային տարողութեամբ անոնց գործակցութեան եւ խորհրդակցություններուն:

[Համագգային Խորհուրդ]

17 Մեպ. 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահ, ժամը 6

Ներկայք՝ Տ. Չաւէն Արքեպիսկ., Տ. Օգ. Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Զ. Պէգնեան, Ճէնիգեան, Թումանեան, Տ. Մովսէսեան, Խօճասարեան, Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան:

1° Գաւառները դրկուելիք շրջաբերական հարցարանի¹⁸⁴ մը նմոյշը ներկայացուեցաւ եւ որոշուեցաւ որ տպագրուի, յղելու համար երեք հոգեւոր պետերու կողմէն առանձին առանձին իրենց իրաւասութեան տակ գտնուող ներկայացուցիչներուն:

2° Համաձայնագրի մասին Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան վարչութիւնը դեռ պատասխան չէր արձակել, անոր նկատառումը յետաձգուեցաւ:

3° Ս. Պատրիարքը յայտնեց թէ այս շաբթու Պոլիս եկած եւ իրեն ներկայացած էր Տ. Ռ. Հերեան,¹⁸⁵ որ Սուրիոյ եւ Արաբիոյ մէջ հայ որբեր հաւաքած էր, եւ կը յայտնէր թէ տակաւին շատ մը որբեր կային, որոնց հաւաքման համար ինքն պատրաստ է, սակայն նիւթական միջոցներ կը պակսին:

Ժողովը համամիտ գտնուեցաւ որ պետք եղած դրամը տրամադրուի հայ որբերը ազատելու համար:

4° Ժողովին ներկայացաւ Պատ. Վարդան Ամիրխանեան, որ Խարբերդէն նոր Պոլիս եկած էր: Պատուելին տխուր գոյներով ներկայացուց Անատոլիոյ արդի կացութիւնը եւ տիրող անապահով կացութիւնը, թուելով մանրամասնօրէն բազմաթիւ դէպքեր, որոնք ցոյց կու տային տիրող վիճակը ու մտայնութիւնը: ¹⁸⁶ (տես Անապահովութեանց տեսութիւնը թ. 3)¹⁸⁷

5° Ս. Պատրիարքը, Տ. Սայեղեան Արքեպ., Ազգապետ Էֆ. եւ Տոք. Դաւիթեան Էֆ. նկարագրեցին իրենց այցելութիւնը Անգլ. նորընտիր Բարձր Քոմիսէրին¹⁸⁸: Ն. Վսեմութիւնը շատ սիրալիւր ընդունելութիւն մը ըրած է երեք հոգեւոր պետերուն եւ հաւաստած է թէ միշտ սիրով պիտի լսէ զիրենք եւ ամէն աջակցութիւն պիտի ընծայէ:

¹⁸⁴ Հարցարանով կը նպատակադրուէր հաւաքումը տեղեկութիւններու, որոնք կը վերաբերէին մասնաւորապէս ցեղասպանութեան շրջանին հայերու ունեցած մարդկային, կալուածային եւ առհասարակ նիւթական կորուստներուն:

¹⁸⁵ 19-րդ դարու վեցերորդ տասնամեակին Եւդոկիա (Թոգատ) ծնած եւ 1921-ին Գահիրէ մահացած Ռուբէն Հերեան Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին հրաժեշտ տալով Միացեալ Նահանգներու մէջ իր բարեկեցիկ կեանքին եւ պահ մը ծառայելէ ետք բրիտանական բանակին, միացած էր Հայկական Լեզեոնին որպէս կամաւոր եւ աւելի ուշ նուիրուած էր որբահաւաք գործունէութեան: Իր անունէն անբաժան կը մնան *որբահայր* եւ *որբերու հայրիկ* մակդիրները:

¹⁸⁶ Պատուելի Վարդան Պ. Ամիրխանեան (1894–1946) աւարտելէ ետք Մարաշի Աստուածաբանական ճեմարանի դասընթացքը, աւելի քան տասնամեակ մը իբրեւ քարոզիչ պաշտօնավարելէ ետք Տիգրանակերտի մէջ, անցած էր Խարբերդ ու լծուած դաստիարակութեան Եփրատ Քոլէճին մէջ: 1922-ին որբերու հետ մէկտեղ ան պիտի հեռանար Խարբերդէն եւ ի վերջոյ հաստատուէր Քալիֆօրնիա, հոն շարունակելու իր հովուական աշխատանքը: Պատուելին փոխանցած տեղեկութիւններուն մասին տեսնել Յաւելուած 14:

¹⁸⁷ Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած են տետրեր, ուր ժամանակագրական կարգով գրառուած են Պատրիարքարան այցելութիւններու վկայութիւններ, ինչպէս նաեւ կատարուած են մասնակի կամ ամբողջական արտագրումներ նամակներէ, երբ տուեալները վերաբերած են Թուրքիոյ տարածքին եւ հայկական հողերու վրայ թուրքերու գործադրած սպանութիւններուն, յափշտակութիւններուն եւ այլ կարգի ոճիրներու:

¹⁸⁸ 1919-ի Օգոստոսին Մեծն Բրիտանիոյ միջերկրականեան նաւատորմի ընդհանուր հրամանատար Ճոն տը Ռօպէք (John Michael de Robeck [1862–1928]) որպէս Բարձր Յանձնակատար յաջորդած էր Ծովակալ Սամըրսէթ Քալթորփի, որուն անուան Չաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ յղում կատարուած է որպէս Կարտրոփի (Չաւէն Արքեպ., 277): 1920-ին Ռօպէքի պիտի շնորհուէր Ծովակալի աստիճան:

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ]
Նիստ (19 Սեպտեմբերի) 1919)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ներկայ երեսփոխանաց թիւն է 58. Ժողովը իր մեծամասնութիւնը ունի, բայց Ս. Պատրիարքը քիչ մը յապաղած ըլլալով, երիցագոյն անդամ Տ. Վահրամ Արքեպ. [Մանկունին] կը հրաւիրեմ որ նախագահէ այս գումարման:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Այսօր Արարալի յաղթանակին¹⁸⁹ տարեդարձն է. կը փափաքինք որ Ազգ. Ժողովը յիշատակութիւն մը ընէր այդ մասին, կարծեմ թէ նուիրական պարտականութիւն մ'է ատիկա:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կը հրաւիրեմ Նախագահ Ս.ը որ օրինէ անոնց յիշատակը. նոյնպէս կը հրաւիրեմ զձեզ որ յոտնկայս յայտնէք ձեր յարգանքը:

(Ժողովականք ոտքի ելլելով Տ. Վահրամ Ս. աղօթք մը կարդաց անոնց հոգւոյն համար)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հիմա պիտի անցնինք օրակարգի, որ Հայրենիքի Տուրքի խնդիրն է:¹⁹⁰

Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Ասիկա բոլորովին ազգային հանգանակութեան խնդիր է եւ իբր ազգային օրէնք, փափաքելի է որ հայ բողոքականք եւ հայ հռոմէականք ալ մասնակցէին այս խորհրդակցութեան, այսինքն խնդիրը համագումար ժողովով նկատողութեան առնուէր:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս կը յիշէք, անցեալ նիստին, Վարչութիւնը պնդեց իր տեսակէտին վրայ եւ յարմար դատուեցաւ որ հայ ազգային ժողովը զբաղի այս օրէնքին քննութեամբ եւ իւրաքանչիւր հասարակութիւն զբաղի իր ժողովին մէջ: Ժողովը տարակարծիք չգտնուեցաւ. ասոր: Ամէն հասարակութիւն իր մարմիններով կը զբաղի:

Հ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Այսօրուան օրակարգը տպագրուած ներկայացուելուն համար դիւանիդ շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ: Երբ այս օրինագիծը մօտէն քննենք, կը տեսնենք որ պարզ *փորձէ* մ'է անիկա: Կը տեսնենք որ հաւաքուելիք տուրքին գործածութեան եղանակին վրայ ռեւէ յօդուած մը չկայ: Ծատ փափաքելի էր որ երկու մասի բաժնուէր այս օրէնքը եւ հաւաքուելիք դրամին գործածութեան եղանակին վրայ ալ տրամադրութիւններ գտնուէին: Այնպէս որ օրէնքը շատ առաձգական է եւ կը վախցուի որ անտեղութեանց պատճառ դառնայ: Բ. յօդուածին մէջ ըստուած է թէ տուրք չտուողը ազգին կողմէ ընծայուելիք մասնաւոր դիւրութիւններէ պիտի զրկուի: Այս զրկումը յաւիտենակա՞ն է, թէ ժամանակաւոր. վերջապէս կ'առաջարկեմ որ իրաւագէտ անդամներէ յանձնաժողով մը կազմուի եւ քննէ այս օրէնքը, որ աւելի *անսպէտօրի* գործ կ'երեւայ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Իւրաքանչիւր երեսփոխանի առարկութեանց զատ զատ բացատրութիւն չի տրուիր: Բացատրութիւնը պիտի տրուի երբ ամէնքը խօսին վերջանայ: Վարչութիւնը Ազգային Ժողովին եկած է օրինագծով մը, ըսելու համար որ ամէն հայ մասնակցի Հայրենիքի Տուրքին եւ իր ազգային պարտականութիւնը զլացողներու համար ձեռքը ունեցած բարոյական միջոցները պիտի գործադրէ. այսօրուան Ազգ. Ժողովին մէջ խորհրդակցութեան առարկայ ըլլալիք խնդիրը այս է:¹⁹¹

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ծիշդ է եղած դիտողութիւնը թէ թերի է պատրաստուած կանոնը: Ես չեմ կրնար երեւակայել ռեւէ հայ որ չկատարէ իր պարտականութիւնը, բայց եթէ երբեք գտնուի մէկը որ զանցառութիւն գործէ, կարծեմ թէ յիշուած պատիժներու մէջ ամենէն ազդեցիկը պիտի ըլլայ դարձեալ լրագրական հրատարա-

¹⁸⁹ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, 19 Սեպտեմբեր 1918-ին, ֆրանսական զինեալ ուժերուն մաս կազմող Հայկական Լեգէոնը Արարայի մէջ, Պաղեստին, պարտութեան մատնած էր թրքական ուժերը՝ մեծապէս նպաստելով թրքական ճակատին քայքայման եւ Համաձայնականներու յաղթանակին:

¹⁹⁰ Հետաքրքրականօրէն, ատենագրութեան մէջ չէ յիշատակուած թէ այս նիստի ընթացքին, որոշապէս օրակարգին անցնելէ առաջ, Վահան Թէքէեան եւ Նշան Տէր Ստեփանեան ելոյթով մը խօսած են Հայաստանի Հանրապետութեան հետ յանուն Հայ Ազգային Պատուիրակութեան բանակցելու նպատակով իրենց Երեւան ուղղուող առաքելութեան մասին: Երկու պատուիրակներուն յայտարարութիւններուն համար տեսնել Յաւելուած 16:

¹⁹¹ Խօսնասարեանի կը վերագրուի յիշեցուցած ըլլալ թէ Վարչութեան նպատակն է միայն ազգային տուրքի ընդհանուր սկզբունքը ընդունիլ տալ Ազգային Ժողովին («Ճակատամարտ», 20 Սեպտեմբեր 1919, 263/2084):

կույթիւնը, կամ նուիրատուութենէ խուսափողներու անուններուն եկեղեցւոյ բակը կախուիլը: Այսուհանդերձ, պէտք է հոգ տարուի որ պահանջուած գումարը համեմատական ըլլայ տուողին կարողութեան եւ մեծամեծ պահանջումներ[ով] դժգոհութիւններ չստեղծուին: Վարչութիւնը իր ծրագրին մէջ դարձեալ անորոշ անցած է թէ ինչ պիտի ըլլայ որբերու եւ տարագրեալներու բաժինը եւ ինչ պիտի ըլլայ պատրիարքարանի բաժինը: Պէտք էր որ համեմատական չափ մը ներկայացնէր, մինչդէռ չէ ներկայացուցած: Այս կերպով, այս խնդրէն ծագում առնելիք գանգատներուն վերջ կը տրուէր: Ես պէտք կը տեսնեմ որ այս օրինագիծը վերստին յղենք Վարչութեան, որպէսզի այդ թերիները ամբողջանան: Սակայն կը խորհիմ որ այս միջոցները բաւական չեն դարմանելու մեր ծովածաւալ պէտքերը: Պէտք է դիմենք ուրիշ միջոցներու. օրինակի համար, ընդհանուր հանգանակութեան, կոչ ընենք գաղութներուն որ իրենց նիւթական օժանդակութիւնը բերեն, նոյնպէս եւրոպական քաղաքներու մէջ հանգանակութեան ձեռնարկ ընենք. կան տեղեր, ինչպէս Իտալիա եւն., ուր ոեւէ դիմում չեղաւ, հոն ալ պէտք է դիմում ըլլայ, կրնանք նաեւ դիմել թուրք շրջանակներու...¹⁹²

ԶԱՅՆԵՐ.- Չենք ուզեր:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Դուք գիտէք. վերջապէս, մէկ կողմէն նպաստի համար աշխատած ատեն միւս կողմէ առիթ չտանք յոռի մատակարարութեան, մեզ կործանողը այն է: Ատանայի նպաստի գործերուն մէջ խառնուող պաշտօնեայի մը համար քիչ ժամանակ վերջ ըսուեցաւ որ *աբաղթըման* ծախս առած է, վերջապէս այս կարգի գայթակղութեանց առիթ տալէ զգուշանալ պէտք է:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես կարճ դիտողութիւն մը ունիմ: Վարչութեան նպատակն էր առաջին օրէն գործերու մէջ կանոնաւորութիւն մը ստեղծել. հետեւաբար մուտքի համար, ծախսի համար խորհուած միջոցները պէտք էր այստեղ ներկայացուէին: Ելմտից Դիւանի խօսք կայ. այդ դիւանը ստուգի կազմուած է եւ ինչ կերպով պիտի գանձուին տուրքերը եւ ինչ ձեւով պիտի ծախսուին. ես պէտք կը տեսնեմ որ ճշդուած ըլլան բոլոր այդ կէտերը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Մենք ամենէն առաջ օրէնքին սկզբունքը ուզեցինք ճշդել եւ այդպէս ալ ըրինք: Երբ անցանք մանրամասնութիւններուն, տեսանք որ սահմանադրական կազմակերպութիւններով կարելի չէ գլուխ հանել գործը, հետեւաբար պէտք տեսանք ունենալ բացառիկ կազմակերպութիւններ. մենէ առջի Վարչութեան կէտնքը եւ գործը բաւական եղաւ արդէն յուսաբանելու մեզի: Անկէ վերջ խորհրդակցութեան առարկայ եղաւ մեզի սա կէտը թէ, այս տուրքը ինչ համեմատութեամբ եւ սկզբունքի վրայ առնելու է: Եւրոպայի մէջ ալ զանազան համեմատութեան եզրեր ընդունուած են, սակայն մտածեցինք թէ այս երկրին մէջ տուրքի համար, օրինակի համար *Թեմեթթի* տուրքին¹⁹³ համար այլ եւ այլ պայմաններ կան, օրինակի համար կը խորհուի որ հարկատուն որքան վարձք կու տայ, քանի սպասաւոր ունի եւն., եւ կ'աշխատուի որ ամենուն համար արդար սկզբունք մը գործադրութեան դրուի: Մենք այդ միջոցները գործադրելու հնարաւորութիւն չունենալով, խորհեցանք որ լաւագոյն միջոցը կրնայ ըլլալ հարկատուին կարողութիւնը թողուլ պատուաւոր ազգայիններու գնահատման:¹⁹⁴ Օրինակի համար երբ վաճառական մը ներկայանայ իր տուրքը տալու համար, անշուշտ այսպիսի մէկը ծանօթ կ'ըլլայ հրապարակին եւ կրնայ գնահատուիլ իր հարստութիւնը, որ արդիւնք մը կը բերէ: Այս տուրքին համար մեր որոշած գնահատման հիմը այս է: Գալով ծախսուելուն, ժողովը այս օրէնքը ընդունելէ վերջ գործադրութիւնը կը մնայ Վարչութեան, հետեւաբար մեզի պէտք եղածը այն է, որ ժամանակ տաք մեզի, մենք ալ պատասխանենք ձեր հարցումներուն: Ըսուեցաւ որ ուրիշ աղբիւրներու պէտք է դիմել: Ազգը պէտք է կատարէ նախ իր պարտականութիւնը եւ եթէ չբաւէ, որոշած ենք փնտռել այդ միւս աղբիւրները, որոնց վրայ խօսելու ատենը չէ:

Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես նախ եւ առաջ ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ այն անխիղճ եւ անզգայ մարդոց վրայ, որոնց հացին իւղ կը քսեն այս կարգի վիճաբանութիւնները: Ատոր դէմ իբրեւ դարման մէկ միջոց կայ. պէտք է ըսենք թէ ազգ. տուրքը պարտաւորիչ է եւ ով որ չի վճարեր, անոր համար պատիժներ սահմանենք:

¹⁹² Թերզեանի կը վերագրուի նաեւ ըսած ըլլալ. «կառավարութեան կողմէ օգնութիւն մը ստանալու ալ ձեռնարկներ կատարելու է» («Ճակատամարտ», *նոյն*):

¹⁹³ Թրքերէն *թեմեթթի* բառը կը նշանակէ շահ: Խօսքը, ուրեմն, կը վերաբերի շահատուրքին, որ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ առաջին անգամ կիրարկուի սկսած էր 1858-1860 թուականներուն կատարուած կալուածագրային վիճակագրութենէն ետք եւ 1878-ի դրութեամբ, թուրքի վրայ, կը կազմէր անհատի մը շահոյթին 4 տոկոսը:

¹⁹⁴ Գարեանի կը վերագրուի ըսած ըլլալ. «Ազգային տուրքի համար որոշ չափ մը գտնելու նպատակով մասնաւոր գնահատիչ յանձնախումբեր կազմեցինք առեւտրականներէ, արհեստաւորներէ, եւլն. բաղկացած» («Ճակատամարտ», 263/2084):

Ամենքդ այ պետք է գիտնաք որ խնամատարութեան գործին համար առնուազն ամիսը 35,000 ոսկի պէտք է:¹⁹⁵ Օտարները մեզի կ'ըսեն թէ ինչ որ ըրիք մեզի ըսէք, որպէսզի մենք ալ բացատրենք ձեզի թէ ինչ պիտի ընենք: Մենք 15,000 որբ ունինք մեր տրամադրութեան ներքեւ, որուն 4,000ը ամերիկացիք կը հոգան, ուրեմն 11,000 որբ պէտք է մենք խնամենք. ասոնցմէ դուրս կը մնան ազգին պաշտպանութեան կարօտ տարագրեալները:

Ասոնք ապագայ Հայաստանի սիւները պիտի ըլլան եւ մենք այդ կերպով պէտք է նայինք անոնց վրայ, ամէն վայրկեան զգալով մեր պարտաւորութիւնը: Շնորհակալ եմ որ այդպէս զգացողներու թիւը պակաս չէ, հետեւաբար մեր խօսքը կը վերաբերի անզգաներու եւ անտարբերներու: Տր. Թերզեան ըսաւ որ պէտք է աշխատուի մեծ պահանջումներ չընելու: Այդ կէտերը նկատի ունեցեր ենք եւ ամենէն ուզուած է իրենց կարողութեան չափով, բայց մեր այդ կանոնները եւ կարգադրութիւնները կը վերաբերին այն անգութներուն, որոնցմէ մէկը իրեն եղած հրաւերին վերջերս պատասխանած էր փոքրիկ թղթի մը վրայ գրելով «սանթիմ մը չեմ կրնար տալ»:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Անունը տուէք:

Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ ԷՖ.- (*Հարունակելով*) Անոր անունը, ինչպէս ուրիշներու ալ անունը, պիտի հաղորդեմ ձեր ժողովին, համբերութիւն ունեցէք: Սակայն ի պատիւ թրքահայերուն պէտք է ըսեմ որ այս ժողովուրդը անտարբեր գտնուած չէ իր պարտականութեան մէջ: 9-10 ամիս անցած է զինադադարէն ի վեր եւ յանուն որբերու եւ տարագրելոց՝ թէ՛ նախկին Որբախնամին եւ թէ՛ արդի Խնամատարութեան¹⁹⁶ 500,000 ոսկի տրուած է: Ասկէ առաջ 3000 ոսկի տուողը ազգ. բարերար կ'ըլլար եւ մինչեւ իսկ իր անունը այդ կերպով արձանագրել կու տար պատերուն վրայ: Այս բացատրութենէն կը հասկցուի որ ազգը զգացած է այդ պէտքը եւ տուած է, հետեւաբար մեր խօսքը կը վերաբերի անտարբերներուն եւ անզգաներուն: Կը խորհինք որ այդպիսի մարդիկ գրկենք ընտրող եւ ընտրելի ըլլալու իրաւունքէն, սակայն պէտք է խորհիլ որ անոնք իրենց սահմանադրական պարտականութիւնը կը կատարեն աղաչելով, պաղատելով: Դարձեալ ի պատիւ ամէն կուսակցութիւններու պէտք է ըսենք որ եթէ անոնք չաշխատին, բնաւ ընտրող եւ ընտրելի չպիտի ըլլայ. այդպիսիները ի վաղուց անզգայ են: Դարձեալ կ'ըսենք որ պիտի գրկենք պատրիարքարանէ իրենց վայելելիք դիւրութիւններէն. այդպիսիները կը խորհին օտար միջոցներու դիմելու, կամ կ'ըսեն թէ երբ դուրս ելո՞ւնք այն ատեն դրամ կու տամ: Կը խորհինք նոյնպէս գրկելու հանդիսաւորութենէ. ատիկա ի նպաստ եւ ի շահ իրենց է կարծեմ, որովհետեւ քիչ դրամով ըլլալիք գործ մ'է: Հետեւաբար ասոնք մեր փափաքած միջոցները չեն, այլ ըստ իս պէտք է ցանկի մը մէջ տրուի այդպիսիին անունը եւ ցուցադրուի, որպէսզի ազգը գիտնայ անունը խուսափողներուն: Գիտութիւնը ընդունած է որ անձնասպանութիւնը հիւանդութեան մը հետեւանքն է, սակայն անձնասպանին ետեւէն ոչ մէկերնիս կ'երթանք եւ եկեղեցին ալ կը գրկէ այդպիսին հանդիսաւոր թաղումէ ու գերեզմանէն դուրս կը թողու: Եթէ անձնասպանին համար այդպէս կը վարուինք, ի՞նչ պիտի ընենք ազգասպանին համար: Ուստի ես կ'առաջարկեմ որ պատիժներուն վրայ աւելցուի գերեզմանէն դուրս թաղուելու պարագան, որպէսզի անոր ընտանիքը եւ զաւակներն ալ հասկնան թէ իրենց հայրը չէր կատարած իր պարտականութիւնը:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Ես ալ քիչ մը ատեն առիթ ունեցայ մասնակցելու Քաղ. Ժողովի նիստերուն եւ ունեցայ մտածումներ, զորս չկրցայ ընդունիլ տալ իմ ընկերներու: Եթէ յայտարարենք այսօր որ Հայրենիքի Տուրքը վերցած է եւ ամէն ոք ազատ է վճարելու կամ չվճարելու, կը կրածէ՞ք թէ գոհացուցիչ արդիւնք մը առաջ

¹⁹⁵ Այլուր՝ 40–45,000 ոսկի («Ժամանակ», 7/20 Սեպտեմբեր 1919, 3629): Յաջորդ նիստի ընթացքին Թերզեան անդրադառնալով խնդրին, յորում կը կատարէ 35,000 ոսկիի. հետեւաբար, «Ժամանակ»ի մէջ տրուած գումարը կը համարենք անճիշդ:

¹⁹⁶ Չաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ կը նշէ թէ ներքին գաւառներէն Պոլիս բերուած հազարաւոր որբերու եւ այրիներու հոգատարութեան համար Պոլսոյ հայերը կազմած էին զանազան ընկերութիւններ, «որոնց գլխաւորները եղան Որբախնամ եւ Տարագրելոց Ընկերութիւններն ու Հայ Կարմիր Խաչը»: Ապա կ'աւելցնէ. «Ասոնցմէ առաջին երկուքը 1919 Փետր. 28ին միացան եւ կազմեցին «Հայ Ազգային Խնամատարութիւնը», իսկ վերջինը առանձին իր գոյութիւնը պահեց իբրեւ անդամ Միջազգային Կարմիր Խաչին» (Չաւէն Արքեպս., 280): Տեղին է սակայն դիտել տալ թէ Հայ Ազգային Խնամատարութիւն անուան տակ գործող մարմինն ստեղծման որոշումը առնուած պէտք է ըլլայ Փետրուարի առաջին տասնօրեակին: Այս ուղղութեամբ Քաղաքական Ժողովին կողմէ հայ մամուլին ուղարկուած պաշտօնական յայտարարութիւնը կը նշէր թէ ուզուած էր Հայ Կարմիր Խաչն ալ միաձուլել վերոյիշեալներուն հետ, սակայն հանդիպած էր անոր վարչութեան մերժումին: Յայտարարութիւնը նաեւ կը նշէր. «... Նորակազմ «Հայ Ազգ. Խնամատարութիւնը» ազգ. Պատրիարքարանի, Կաթողիկէ Հայոց Պատրիարքարանի եւ Հայ Բողոքական Ազգապետարանի վերին հովանաւորութեան ներքեւ եւ մասնակցութեամբ կազմուած միակ կեղը. մարմինն է, որ իրաւասութիւն պիտի ունենայ զբաղելու որբերու, տարագրեալներու եւ ուրիշ աղէտեալներու խնամածութեան գործով» («Ճակատամարտ», 11 Փետրուար 1919, 78/1899):

կու գայ: Բնականաբար ոչ, սակայն մենք այսօր կ'ըսենք որ ամեն անհատի պարտքն է ու պետք է որ վճարե, տուրք է այս եւ վճարումը պարտաւորիչ, ու ամեն անոնք որ չեն վճարեր, կը պատժուին: Այս ժողովէն ելլալիք օրէնքը այնպէս պետք է ըլլայ որ վճարելիք տուրքը ծանր գոհողութիւն մը չըլլայ եւ արդար հիմեր կիրարկուին: Ենթադրենք թէ գնահատիչ մարմին մը կարգեցինք եւ Օհանեան ԷՖ.ն ալ անդամ կարգեցինք, ի՞նչ պիտի ընեն, ուզեն չուզեն *արպիթեր* օրէնք մը պիտի գործադրեն: Չկայ աշխարհի վրայ տուրքի օրէնք մը, որուն մէջ սակը որոշուած չըլլայ, մասնաւորապէս ուղղակի առնուած տուրքերու մէջ: Սակայն ենթադրենք թէ սակին գնահատութիւնը եղաւ 100ին 10 պիտի վճարէ, բայց ո՞վ պիտի գնահատէ, ինչպէ՞ս պիտի գիտնանք թէ ի՞նչ ունի այդ մարդը: Օրէնքները այդ մասին քմահաճ են, Անգլիոյ մէջ հարկատուին խօսքը հիմ կը բռնուի, իսկ Ֆրանսայի մէջ չեն հաւատար հարկատուին խօսքին եւ տետրակները կը պահանջեն: Իսկ եթէ կալուածատեր է, կալուածները կը գնահատուին: Ես բաւական զբաղեցայ եւ տեսայ որ Սահմանադրութենէն առաջ ազգային տուրք գանձելու համար ժամանակին մինչեւ իսկ կը բանտարկէն եղեր, իսկ Սահմանադրութենէն յետոյ զանազան միջոցներ գործադրուէր են: Ես Քաղ. Ժողովի անդամ եղած ատենս խորհեցայ մինչեւ իսկ Համաձայնական տէրութիւններու դիմելու եւ խնդրելու որ իրենք ստանձնեն այս գործը, բայց մեր ընկերները ընդվզեցուցիչ գտան որ այն հայերը, որոնք հարստութիւն դիզեր են [եւ] չեն ուզեր ազգին տուրք տալ, մենք կը դիմենք օտար իշխանութեան այդ գումարները գանձելու համար: Հետեւաբար պետք է գնահատիչ յանձնաժողով մը կարգենք, որ իրաւունք ունենայ բողոքելու եւ եթէ բողոքէ՝ դիմէ վերաքննիչ ատենին: Ի՞նչ կարժէ ընտրող եւ ընտրելի ըլլալէ զրկում, արարողութեանց հանդիսաւորութենէ զրկում են.: Հայ ազգը պետք է իր պահանջը գանձելու իրաւունք ունենայ, եւ այն ինչ որ չեն ուզեր վճարել իրենց հաճութեամբ, պետք է վճարեն բռնի ուժով:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Այս կէտերուն վրայ մենք ալ խորհեցանք, սակայն չկրցանք եզրակացութեան մը գալ թէ ինչ հիման վրայ պիտի առնուի տուրքը, որովհետեւ դժուար է որոշել թէ իւրաքանչիւր անհատի հարստութեան աստիճանը ի՞նչ է. ասիկա կը սահմանուի իւրաքանչիւրին *քրեւի*ին համեմատ: Ոմանք կալուածներ ունին եւ անոնց վրայ կը հաշուուի, իսկ միւսներուն՝ տետրակի վրայ է:

Բայց սաչափը ըսեմ ձեզի որ, ես իբրեւ դատաւոր երբեք չկրցայ օգուտ քաղել վաճառականներու տումարներէն. անոնք որ իրենց տետրակները բերած են, անպատճառ շտկած են, տետրակներէն յոյս չկայ: Դարձեալ եթէ իւրաքանչիւր անհատի առած վարձքը հիմ բռնուի, պետք է դիտել որ միեւնոյն վարձքը առնող մարդոց վիճակը կը տարբերի իրարմէ: Վերջապէս գիշեր ցերեկ աշխատելով չկրցանք գտնել այնպիսի *ֆորմիլ* մը, որ նպաստաւոր ըլլայ մեզի, եւ յարմար դատեցինք որ պատուաւոր անձերու գնահատութեան դիմուի. միւս կողմէ ալ Ս. Նախագահին յորդորները անշուշտ իրենց դերը պիտի ունենան: Իրաւ է որ միանուագ տուրք գանձելու մէջ քիչ մը դժուարութիւն կ'ունենանք, բայց ամսականներուն ուժ կու տանք: Վերջապէս, կարելի չ'ըլլար հիմնական բան մը սահմանել: Գալով պատիժներուն, անոնք ներկայացուածին պէս թելելու բաներ չեն, այդպիսիներու անունը հայ պատմութեան մէջ պիտի անցնի, ըսուելով որ երբ տարագրելոց եւ որբոց դժբաղդ վիճակը մէջտեղը կը գտնուէր, անոնք զլացան իրենց օգնութիւնները եւ ասիկա պիտի մնայ պատմութեան էջերուն մէջ:

Հ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Տուրքը սկզբունքով վճարելի է եւ պարտաւորիչ է: Այս կէտը վիճելի չէ: Կը մնայ պատիժներ սահմանելու պարագան: Ըստ իս անոնք օրէնքի տրամադրութեան համապատասխան պետք է ըլլան ենթակային վրայ ազդելու համար: Ես ալ փորձառութիւն ունեցած եւ համոզուած եմ որ ո՛չ տետրակներով կարելի է ստուգել ատիկա եւ ո՛չ ալ անհատի մը արտայայտութիւններով, այլ ժողովուրդը արհեստակցական միութիւններու եւ խմբակներու բաժնուած է, անոնց կրնայ դիմում ըլլալ եւ պարտաւորել որ անոնք որոշեն: Թաղի մը մէջ 20-30 հոգի կրնան իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը որոշել, հետեւաբար կրնանք անոնց այդ պարտականութիւն[ը] ստանձնել տալ: Երբ այդ մարմինները կը կազմուին, բնականաբար աչքի առջեւ պիտի ունենան որոշ տոկոս մը, որպէսզի հարուստին եւ աղքատին վրայ տարբեր դրութիւնները կիրարկուին եւ 5-10-15 յառաջատուական դրութեամբ:¹⁹⁷ Հարկաւ լաւ բան մըն է որ անհատներ որոշեալ թուով որք պահեն որբանոցներու մէջ, սակայն մեզի տեղեկութիւն տրուեցաւ որ ընդհանուր հայութեան պետքերուն համար տուրք մը պիտի վճարուի, խորհելու է թէ ի՞նչ ճամբայ պետք է բռնել. ես կ'առաջարկեմ յանձնել այս գործը լուրջ մասնախումբի մը, որ իրականացնէ:

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Ազգ. տուրքի գաղափարը հին է, սակայն Սահմանադրութիւնը պատրաստուած ատեն ասիկա նուէրի ձեւով նշանակուած է, թէւ պարտաւորիչ հանգամանք ունի: Երբ տուրքի գաղափարը կը դրուի, արդէն պարտաւորիչ ըլլալը ինքնին միտք կու գայ, հետեւաբար մեր ընկերք առաջին խնդիրը որոշել է թէ

¹⁹⁷ «... աղքատներուն հարիւրին 5, միջակներուն 10, հարուստներուն 15» («Ճակատամարտ», 263/2084):

Հայրենիքի Տուրքը պարտաւորիչ է: Երկրորդ խնդիրը գնահատման խնդիրն է, որ բաւական կնճռոտ խնդիր է, սակայն մենք վստահութիւն ունինք որ Վարչութիւնը իր գիտցած ձեւով գործէ այս խնդրին մէջ: Իսկ ասոնցմէ վերջը կու գայ աւելի կարեւոր խնդիր մը, որուն վրայ չէ խօսուած ծրագրին մէջ: Ազգը ի՞նչ կերպով *քույրորդ* պիտի ընէ. ես պետք կը տեսնեմ որ այս կարեւոր կետը գրաւէ ամենուս ուշադրութիւնը եւ առանձին առանձին քուէի դրուի այս խնդիրը:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Ըստ իս, ճշդուելէ յետոյ թէ այս ծրագիրը աղքատ է, պետք է վիճաբանութեան դրուի սա երկու կարեւոր կետը. նախ եւ առաջ սակին ճշդումը եւ երկրորդ՝ աստիճանաւորում մը: Կը կարծեմ որ եթէ այս երկու կետը ճշդուի, բաւական կը դիւրանայ գործը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը այս ծրագիրը պատրաստելու առթիւ բոլոր այս խնդիրները ունէր ի նկատի, սակայն տեսաւ որ կառավարութիւնները երկու ձեւով կը զանձեն տուրքերը՝ մէկը ուղղակի, միւսը անուղղակի: Ուղղակի տուրքերը կը զանձուին իւրաքանչիւր անհատի հարստութիւնը հիմ թոնելով, մինչդեռ պատրիարքարանը իր բարոյական հեղինակութեամբ այդպիսի քննութիւն մը կատարելու անկարող էր, եւ ձեզմէ ո՞վ կրնայ պնդել թէ այդպիսի քննութիւն մը կարելի էր դիւրութեամբ գլուխ հանել. ուստի որոշուեցաւ խառն մարմիններ կազմել, որպէսզի այդ գնահատութիւնը կատարեն. հակառակ քայլ մը բացարձակապէս գործադրելի չպիտի կրնար ըլլայ: Արդէն վճարուելիք ազգային տուրքը տեսակ մը ազգ. նուիրատուութեան հանգամանք ունի եւ մենք տեսանք որ ժառ ազգի մը հետ չէ մեր գործը, որովհետեւ տարիներ առաջ երբ հազիւ 100 որբ ունէինք ազգ. որբանոցի մէջ եւ դժուարաւ կը կառավարէինք, այսօր ազգը 10,000է աւելի որբերու խնամքը ստանձնած է եւ այս հաշիւէն կը հասկցուի որ ամէն անհատ իրեն ինկած բաժինը կատարեց, բայց կրնանք ասիկա աւելցնել: Գալով այն կետին որ ժամանակին խորհուրէր է [որ] Համաձայնական կառավարութեանց միջոցով զանձուի ազգ. տուրքը, ես պիտի փափաքէի որ նախ եւ առաջ Սանասարեան խանը¹⁹⁸ առնուէր Համաձայնական կառավարութեանց միջոցաւ: Ես գործին ստիպողութիւնը աչքի առջեւ ունենալով, պետք կը տեսնեմ որ այս օրէնքը օր առաջ քուէարկուի, որովհետեւ խնամատարական գործը իր վերջին հասոյթներուն եկած է. եթէ այս օրէնքը չքուէարկուի եւ անմիջական կերպով չգործադրուի, խնամատարական գործին առջեւ բացարձակ դժուարութիւններ պիտի յայտնուին:

ՏՐ. Ն. ԹԻԲԼԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ օրէնքին սկզբունքը քուէարկենք. ես ասիկա պիտի առաջարկէի:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Դիտողութիւն կ'ընեն թէ հիմ մը չունի այդ օրէնքը, բայց ո՞վ կրնայ ըսել թէ հիմ պետք է չունենայ օրէնքը. ընդհակառակը՝ պետք է ունենայ եւ մենք երկարօրէն խորհրդակցեցանք որ տուրքի վճարման համար տոկոս մը դնենք, բայց յետոյ հաստատելը օգտակար չտեսանք եւ հիմա այդ կետն է որ ձեր ուշադրութեան կ'ուզենք յանձնել:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Այդ տոկոսը հաստատուած չլլալու հետեւանքն է որ մեր գրասենեակներու մէջ միլիոնաւոր հարստութեան տէր ճանցուած անձեր կը ներկայանան տուրք հաւաքող մարմնոյն եւ ինձմէ ու քեզմէ քիչ կը վճարեն: Ես կը կարծեմ որ Խօճասարեան ԷՖ.ի յայտարարութիւնը ճիշդ չէ, քմահաճ օրէնք մը հաստատել բնաւ օգտակար չէ, [այլապէս] ամէն մարդ պիտի ներկայանայ եւ պիտի ըսէ որ իմ պատուոյս վստահեցէք եւ մենք պիտի վստահինք: Ես կը տեսնեմ որ բարոյական հեղինակութիւն մը պետք է տրուի օրէնքին՝ հարկ եղած ազդեցութիւնը ունենալու համար:

Հ. ԲՀՆՅ. ԷԶՍԷՐՃԵԱՆ¹⁹⁹.- Ես պետք կը տեսնեմ որ գործնական միջոցի մը դիմենք եւ դասակարգային

¹⁹⁸ Մէկէ աւելի վարժարաններու հովանաւոր եւ բարերար՝ անգլաւ ամհացած թիֆլիսեցի Մկրտիչ Սանասարեան (1818-1890) Կարնոյ մէջ 1881-ին իր անունը կրող վարժարանի հիմնադրութենէն ետք, վարժարանին յարատեւութիւնը ապահովելու նպատակով պատրաստած էր նաեւ կտակ մը, որուն գործադրութիւնը ի վերջոյ Պոլսոյ Պատրիարքին նախագահութեամբ գործող խնամակալութեան մը վստահուելով, յարմար տեսնուած էր Պոլսոյ Սիրքէճի շրջանին մէջ գնել կալուած մը, զայն մկրտել Սանասարեան Խան անունով եւ այդ խանին հասոյթներով մատակարարել վարժարանին ծախքերը: Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին կառավարութիւնը ձեռք դրած ըլլալով կալուածին վրայ, խնամակալութիւնը գրկուած կը մնար անոր եկամուտներէն: Այդ եկամուտները պիտի վերսկսէին հոսիլ դէպի պատրիարքարան 1919-ի վերջերուն: Ուրիշ հարց որ երկար դատերէ ետք թրքական կառավարութիւնը շարունակելով օսմանեան շրջանէն սկսած հայակործան քաղաքականութիւնը՝ 1935-ին պատրիարքարանը դարձեալ պիտի գրկէր անոր եկամուտներէն:

¹⁹⁹ Ատենագրութիւններուն մէջ համարեա միշտ որպէս Էնքսերճեան նշուած այս մականունը փոխած ենք Էքսերճեանի, որովհետեւ այդ տարբերակով կը հանդիպի ան Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի նախապատերազմեան արձանագրութիւններուն մէջ, Թէոդիկի մօտ թէ այլուր:

հիմ մը դնենք եւ վաճառականը, կալուածատէրը, պտղավաճառը որոշ տուրքեր վճարեն: Այս ժողովին այսօր ներկայացուածը կմախք մըն է լոկ օրինագծի եւ մենք ռեւէ անտեղութիւն չենք տեսներ որ ամբողջանայ. հետեւաբար պէտք է գործի սկսիլ անմիջապէս:

Վ. ԹԷԶԷՏԱՆ ԷՖ.- Նախ եւ առաջ բարեբաղդ կը համարեմ ինքզինքս որ այսօր առիթը կ'ունենամ ձեր մէջ գտնուելու, բայց միւս կողմէ խորին ցաւով անկարելի է չդիտել կորուստը մեր այն ընկերներուն, որոնք զոհ գացին այնպիսի ահաւոր աղէտի մը, որուն հետեւանքներուն կ'ուզենք դարման մը տանիլ: Արտասահմանի մէջ ալ ճիշդ այս միեւնոյն նիւթին վրայ բաւական զբաղած են: Առաջին Ազգային Միութիւնը երբ կազմուեցաւ Եգիպտոսի մէջ, խորհուեցաւ թէ ամէն անդամի տալիք գումարը իրական տուրք մը կրնա՞ր ըլլայ, այսինքն՝ գործադրելու միջոց կա՞յ եւ կրնա՞յ գործադրուիլ: Բաւական խորհուելէ յետոյ, տեսնուեցաւ որ ասիկա տուրք անունին տակ նուիրահաւաքութիւն մ'է. մենք ձգտելով հանդերձ ասոր, չէինք կրնար հաստատել: Խորհեցանք օգտուիլ երկրին իշխանութեան բարեացակամութենէն, բայց երբ առաջին առիթը ներկայացաւ, անգլիական իշխանութիւնը զլացաւ մեզի պէտք եղած ոյժը տալ:

Այն պաշտօնակիցներս որոնք կը զանգատին սակի մը գոյութիւն չունենալուն համար, պէտք է նկատի ունենան այս կէտերը: Վերջապէս գտնուեցան հայեր, որոնք վճարեցին իրենցմէ ուզուած գումարները եւ առաջին տարին տուրքին մէկ մեծ մասն ալ իրականացաւ, սակայն հետզհետէ թույլացումներ առաջ եկան: Եգիպտոսի մէջ տուրք հաւաքելու այս ձեռնարկը առաջին օրինակն է: Փարիզի մէջ ալ *սանքսիոններ*ու մասին երկարօրէն խորհրդակցեցանք, ինչպէս կը յիշեն այդ ժողովին մէջ մեզի հետ գտնուող ընկերները, բայց ոչ մէկ եզրակացութեան հասնիլ կարելի չեղաւ եւ վերջապէս մենք հասանք եզրակացութեան մը, որ զգուշանանք չարիք մը աւելի մեծ չարիքով փոխանակելու սկզբունքէն: Հետեւաբար երբ կարելի չէ պատիժի միջոցները գտնել, լաւ կ'ըլլայ որ զգուշացուի քինախնդրական զգացումներ արծարծել: Արդեօք կարելի չէ՞ որ Ս. Պատրիարքը եւ եկեղեցական հայրերը այս մասին աւելի ջանք գործադրեն եւ տուրքի արդիւնաւորման օգնեն: Կ'եզրակացնեմ, առաջին տարին եթէ մեծ չափով արդիւնք գոյացաւ, ասիկա արդիւնքն էր բոլոր հոսանքներու համերաշխութեան եւ ամենուն հայրենասիրութիւնը կը պարտաւորէր զիրենք չզլանալ իրենց դրամական բաժինը: Բայց երբ ազգային միութիւնը խախտեցաւ, հետեւանքը այն եղաւ որ, զանազան անձեր պատրուակներէ օգտուելով զլացան իրենց մասնակցութիւնը: Եթէ կ'ուզենք այս գործը յաջողցնել, պէտք է որ համերաշխութիւնը հաստատենք նախ, որպէսզի ժողովուրդը գիտնայ թէ իրաւցնէ համերաշխութիւն կայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս կը տեսնէք, սկզբունքին վրայ ամենքս համամիտ ենք, սակայն միջոցներու վրայ կարծիքները կը տարբերին: Տր. Բարսեղեան բանաձեւ մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:²⁰⁰

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց բանաձեւը)

(Պատճեն)

Ե. ՇԻՐԻՆՏԱՆ ԷՖ.- Երբ տուրք կը պահանջուի ժողովուրդէն, կ'ենթադրուի որ հասոյթ մը կայ, որուն դէմ ծախք մ'ալ պէտք է ըլլայ. առանց ծախքի պիտո՞նէ չ'ըլլար, հետեւաբար պէտք է բերեն պիտո՞նէն:

Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ ԷՖ.- Իմ մասիս համոզիչ կը գտնեմ Վարչութեան առաջարկը: Մենք աղքատ ենք, լաւագոյնին ձգտելով պէտք չէ արհամարհենք լաւը: Եթէ յանձնաժողովի կազմութիւնը ընդունինք, աւելի պիտի երկարի գործը. ինչպէս Վարչութիւնն ալ յարմար դատեր է, պատուաւոր անձեր կրնան որոշել իւրաքանչիւրին աստիճանը: Ասիկա լաւագոյն բանն է որ կրնայ ըլլայ, մինչդեռ հակառակ պարագայի մէջ աւելի կրնայ երկարիլ եւ յապաղիլ այս գործը: Կ'առաջարկեմ ընդունիլ ներկայացուած օրինագիծը:

Ս. ՆԱԹԱՆՏԱՆ ԷՖ.- Երբ Վարչութիւնը օրէնք մը կը բերէ ու ժողովը անբաւական կը նկատէ, պէտք է դարձեալ վերադարձնէ իրեն որ ամբողջացնէ թերիները: Ես աւելորդ կը նկատեմ ուղղակի ժողովին կողմէ ընտրուելիք մարմին մը:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը իր կարծիքը բերած է եւ կ'ըսէ թէ բոլոր եղած առաջարկութեանց վրայ մտածած է եւ զանոնք անգործադրելի գտած է: Այս պարագային օրէնքը իրեն չենք կրնար դարձնել:

²⁰⁰ Այլուր՝ «Ատենապետ Պարզեւ ԷՖ. վերջ տալով վիճաբանութեան ներկայացուց բանաձեւ մը Տր. Բարսեղեանէ, Խոսրովեան ԷՖ.է եւ ուրիշներէ ստորագրուած, որոնք կ'առաջարկէին ծրագիրը յանձնել յանձնաժողովի մը, որ օգտուելով եղած վիճաբանութիւններէն բարեփոխութիւններ ընէ անոր մէջ» («Ժամանակ», 3629): Արդէն ատենագրութեան մէջ ալ, աւելի ուշ, ատենապետը կը յայտարարէ. «Արդ ձեր քուէին պիտի դնեմ նախ Տր. Բարսեղեանի եւ ընկերներուն կողմէ առաջարկուած բանաձեւը»:

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան առաջարկները ընդունեցինք, սակայն *քոնկորուի* համար բան մը չէ խօսուած:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը այս օրէնքը պատրաստելու առթիւ կը նկատէ որ երկու մարմին պիտի ըլլան, որոնցմէ մէկը երբ տուրքի գանձումով պիտի զբաղի, միւսն ալ ծախսին պիտի հսկէ եւ հակակշիռը պիտի գործադրէ: Այս է պատճառը որ այդ մասին օրէնքին մէջ ռեւէ տրամադրութիւն չէ դրուած:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան կազմելիք մարմինը իւրաքանչիւր անհատի կարողութիւնը ինչպէ՞ս պիտի գնահատէ, մարգարէ՞ է, ինչ է:

Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Գնահատումները պիտի ըլլան սա հիման վրայ. օրինակի համար փաստաբաններ իրենց արհեստակիցները, ոսկերիչները իրենց մարդիկը պիտի գնահատեն: Ատոր վրայ է բռնուած հիմը:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Առանց սակի տուրքի օրէնք չի կրնար ըլլալ, սակայն մեր մէջ եթէ *ալաթուրքա բազարլըին* է որ պիտի տիրէ, Վարչութիւնը թող ըսէ որ ես սակ չունիմ:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Ես կը կարծեմ որ լաւ կ'ըլլայ երբ ըսուի թէ ի բաց առեալ անոնք որ ազգին նպաստով կ'ապրին, նուազագոյն սակով մէկ ոսկի պէտք է տան:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես ռեւէ անպատեհութիւն չեմ տեսներ որ յանձնաժողովի մը միջոցաւ քննուի այս ծրագիրը եւ օրէնքի լուրջ ձեւ մը տրուի:

Ե. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Չենք կրնար սակ դնել:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը գործադրելի կը նկատէ այս օրէնքը իր փորձառութեամբը եւ սակ չի դնէր, սակայն եթէ Ազգ. Ժողովը գործադրութեան համար ուրիշ դիւրութիւն մը կը խորհի, բնականաբար Վարչութիւնը չի կրնար մերժել:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Իմ առաջարկս այն է որ ընդունինք Հայրենիքի Տուրքի սկզբունքը եւ ռեւէ սակ մը, պայմանաւ որ այդ սակը աստիճանական ըլլայ: Ահաւասիկ այդ մասին բանաձեւ մ'ալ կը ներկայացնեմ:²⁰¹

Ե. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Ինչ որ պիտի ընենք շուտ ընենք, որովհետեւ սնտուկին մէջ 560 ոսկի մնացած է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եղած խորհրդակցութիւնները ամփոփելով կը տեսնենք որ այս օրէնքին սկզբունքը ընդունուած է: Նոյնպէս ընդունուած է որ թերիներ կան ու պէտք է ամբողջանան, միայն մէկ մասը կ'առաջարկէ ուրոյն յանձնաժողովի մը յանձնել այդ աշխատութիւնը, ուրիշներ ալ կ'ուզեն որ Վարչութեան վերադարձուի օրէնքը՝ ամբողջանալու համար: Արդ ձեր քուէին պիտի դնեմ նախ Տր. Բարսեղեանի եւ ընկերներուն կողմէ առաջարկուած բանաձեւը:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դրաւ այդ բանաձեւը եւ ընդունուեցաւ մեծամասնութեամբ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հետեւաբար ի դիւանէ յանձնաժողովի անդամ կ'առաջարկեմ տեարք՝ Հմայեակ Խոսրովեան, Լեւոն Սաաթեան, Տր. Թէրզեան, Սարգիս Սրենց եւ Լեւոն Տնտեսեան:²⁰² Ու կը պահանջենք որ մինչեւ յառաջիկայ Ուրբաթ բերեն իրենց տեղեկագիրը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

(Ատենանը փակուեցաւ ժամը 4.30ին)

²⁰¹ Նաթանեանի ներկայացուցած բանաձեւին հետքը չկայ արխիւային նիւթերու մէջ եւ պոլսահայ մամուլի համապատասխան լրատուութիւններուն մէջ ալ խօսք չկայ այդ մասին: Սակայն եւ այնպէս, նկատի ունենալով Նաթանեանի նախորդ ելոյթը եւ դիւանի ատենապետին ամփոփիչ արտայայտութիւնը, յստակ կը դառնայ թէ Նաթանեան կ'առաջարկէր վերամշակման նպատակով Քաղաքական Ժողովին վերադարձնել օրինագիծը:

²⁰² Սաաթեանի անունը կը բացակայի «Ճակատամարտ»ի, իսկ Սրենցի անունը՝ «Ժամանակ»ի վերոնշեալ համարներուն մէջ հրապարակեալ նկարագրականներէն: Ի դէպ, նիստին անդրադարձած է նաեւ «Ժողովուրդ» (20 Սեպտեմբեր 1919, 49/294) ««Հայրենիքի Տուրքի» Օրէնքը Քմահանդոյի Խաղալիք» խորագրեալ առաջնորդողով՝ վարչութիւնը մեղադրելով, եւ նիստը նկարագրած է «Ազգ. Ժողովին Երէկի Զաւեշտը – Տուրքի Օրինագիծ Սը Որ Սակ Զունի Եւ Հիմնուած է Խաղի Վրայ» խորագրով: Թերթը նաեւ արտատպած է «Ճակատամարտ»էն նոյն նիստին վերաբերող քաղուածք մը, ուր Ազգային Ժողովը կը կոչուի «անպէտք խրտուիլակ»:

[Համագգային Խորհուրդ]

24 Մեպ. 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահ, ժամը 6

Ներկայք՝ Տ. Չաւէն Պատրիարք, Տ. Օգ. Եպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Պատ. Ճէնիգեան, Տոք. Դաւիթեան, Հ. Խօնասարեան, Թումաննեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան:

Ա. Սայեղեան Արքեպ. Համաձայնագրի մասին հայ կաթողիկէ հասարակութեան մէկ ղիտողութիւնը ներկայացուց: Որոշուեցաւ է. յօդուածը համաձայնագրին յօդուածներէն դուրս, իբր առժամեայ յօդուած տակը դնելը, եւ այս ձեւով ներկայացնել:

Բ. Հայրենիքի Տուրքի մասին կարծեաց փոխանակութիւն մը տեղի ունեցաւ եւ ուր կանոնագրին Հայ-Կաթողիկէ եւ Հայ Աւետարանական հասարակութեանց ընդհ. ժողովներէն ալ վաւերացման ենթարկուելու համար ընդհանուր համաձայնութեան մը պէտքը շեշտուեցաւ:

Խորհրդակցութիւնը առաջիկային պիտի շարունակուին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 26 Սեպտեմբերի 1919)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 47 երեսփոխաններու)

ԱՏԵՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս գիտէք, մեր նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը մինչեւ հիմա յապաղած էր: Դիւանս ամենէն աւելի անհրաժեշտ եղող 3 դիւաններու ընտրութիւնը կը ծանուցանէ ձեզի այսօր, մնացեալներն ալ պետքին համաձայն պիտի ընտրուին եւ հաղորդուին:

Իրաւասութեան Դիւան

Տ. Մաղաքիա Եպսկ. Տէրունեան

Սարգիս ԷՖ. Էսմէրեան

Օննիկ ԷՖ. Չիֆթէ Սարաֆ²⁰³

Համարակալութեան Դիւան

Լեւոն ԷՖ. Տէմիրճիպաշեան

Լեւոն ԷՖ. Սաաթնեան

Լեւոն ԷՖ. Տնտեսեան

Դաստիարակութեան Դիւան

Տիգրան ԷՖ. Նազաշեան

Սարգիս ԷՖ. Սրենց

Մարկոս ԷՖ. Նաթանեան

Եթէ ժողովը կը հաւանի, թող վաւերացնէ:

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս գիտէք, ժողովիս այսօրուան նկատողութեան առնելիք խնդիրն է Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը: Վարչութեան քերած օրինագիծը անցեալ նիստին դրկեցինք ժողովէս ընտրուած յանձնաժողովի մը, որուն պատրաստած ծրագիրը առանձինն տպագրուած եւ բաժնուած է, իսկ իր տեղեկագիրը պիտի կարդանք հիմա:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ տեղեկագիրը եւ օրինագիծը)²⁰⁴

(Պատճեն)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ըստ օրինի, խօսք պիտի տամ յանձնաժողովի տեղեկաբեր Խոսքովեան ԷՖ.ի:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Մէկ շաբաթ է Վեր կ'աշխատինք գլուխ հանելու Պատ. Ժողովիդ կողմէ մեզ յանձնուած աշխատութիւն մը, որ ամենադժուարին հանգամանք ունի, որովհետեւ 60 տարիներէ ի վեր առաջին

²⁰³ Ատենագրութիւններուն մէջ ամենուր արձանագրուած է Չիֆթէսարաֆ: Յարմար դատած ենք Յ. Ասպետ գրչանունով հայ արձակագրութեան մէջ իւրայատուկ տեղ մը ապահոված եւ այլապէս ալ իր իսկական անունով հրապարակագրական յօդուածներ ստորագրած երեսփոխանին մականունը ներկայացնել Չիֆթէ Սարաֆ ձեւով, ինչպէս ինք կը գործածէր:

²⁰⁴ Դիւանաթուղթերուն մէջ կարելի չեղաւ գտնել հետքը խնդրոյ առարկայ տեղեկագրին եւ օրինագծին:

անգամ ըլլալով Ազգ. Ժողովը կը հարկադրուի քուէարկել տուրքի օրէնք մը:²⁰⁵ Հետեւաբար, նախ եւ առաջ ուզեցինք գիտնալ թէ տուրքի համար ի՞նչ են տիրապետող սկզբունքները: Ասոր համար 4 գլխաւոր սկզբունք դրինք: 1.- Ամէն հայ պէտք է մասնակցի Հայրենիքի Տուրքին, 2.- Ամէն հարկատու պէտք է գիտնայ թէ ինչ պիտի վճարէ, 3.- Հարկատուն նուազագոյն տեւողութեամբ պիտի վճարէ տուրքը, 4.- Պէտք է հարկատու հայուն վստահութիւն ներշնչել թէ իր վճարած տուրքը պիտի ծառայէ այն նպատակին, որուն սահմանուած է: Այս պատճառով մենք ուզեցինք տուրքին խարիսխը ճշդել, թողով Պատ. Ժողովիդ որ եթէ սկզբունք մ'ալ ինք կը խորհի՝ աւելցնէ:

Այս կէտերը ճշդել յետոյ, խորհեցանք որ տուրքի վճարման մէջ ո՞րն է հարկադրելի նիւթը, որովհետեւ հայ անհատը ինք չէ որ պիտի վճարէ, այլ ինչքը, իր հարստութեան մէկը մասը վերցնելով պիտի վճարուի: Հարստութիւնը կը բաղկանայ երկու գլխաւոր ճիւղէ. մէկը՝ եկամուտ, միւսը՝ դրամագլուխ: Խնդիր է թէ ո՞րը պէտք է հիմ ընդունիլ տուրքին: Ընդհանրապէս եկամուտն է որ հիմ ծառայէր է տուրքի, բայց հապա հարստութիւնը: Քաղաքակրթեալ երկիրներու մէջ, ինչպէս Ամերիկա, Բրուսիա, Չուիցերիա, տուրքի վճարման համար ըմբռնումները կը փոխուին: Փրանսայի մէջ մանաւանդ բոլորովին տարբեր է, սակայն եկամուտը միշտ հարկադրուած է: Բայց քաղաքակրթ երկիրներու մէջ հարստութիւնը, դրամագլուխն ալ տուրքի ենթարկուած է, մանաւանդ որ միայն եկամուտով մենք մեր պէտքերը չենք կրնար հոգայ, մանաւանդ որ այս ձեւ տուրք մը արդէն ընդունուած է եւ կը գործադրուի գրեթէ: Յանձնաժողովը խորհեցաւ դարձեալ որ տուրքը բոլորովին ամսական վճարման սահմանափակելով չպիտի ծառայէ իր նպատակին, հետեւաբար ընդունեցինք միանուագ վճարման սկզբունքն ալ: Անգամ մը երբ հարկադրելի նիւթը որոշեցինք, ուրիշ պարագայ մը ներկայացաւ մեր ուշադրութեան, ինչպէ՞ս պէտք է ճշդել իւրաքանչիւր հայու կարողութիւնը: Այդ մասին ալ դիմեցինք օտար օրէնքներու եւ տեսանք որ երկու միջոց կ'այ. մէկը՝ հարկատուին խօսքը ունենալ իբրեւ հիմ, իսկ միւսը՝ յանձնել Վարչութեան որ ինք ճշդէ:

Խորհեցանք որ երբ պաշտօնակիցներու յանձնուի այս գնահատութիւնը, անոնք կրնան չափազանցութիւններու դիմել, հետեւաբար յարմար դատեցինք որ թաղային խորհուրդներ գնահատիչ մարմիններ կարգեն, որոնք ճշդ են ամէն անհատի կարողութիւնը եւ եթէ չափազանցութիւններ պատահին՝ իրաւունք տրուի վերաքննութեան: Այս որոշ պայմաններու մէջ կը կարծենք որ գնահատութիւնը կարելի կ'ըլլայ: Բայց այս ամենուն մէջ անհրաժեշտութիւն էր ճշդել սակը, որովհետեւ չկայ պետութիւն մը, որ ճշդած չըլլայ այդ կէտը. մէկ խօսքով, պարտականը պէտք է գիտնայ թէ ի՞նչ պիտի վճարէ: Անցեալ անգամ այս սակին համար 100ին 10 ըսած էի, յետոյ տեսայ որ ասիկա չափազանցութիւն է, սակայն շատ իջեցնելն ալ անպատեհ է, հետեւաբար ընդունեցինք 200ին 5 ոսկի սկզբունքը:

Բացատրութիւն մ'ալ կ'ուզեմ տալ թէ ինչո՞ւ յառաջատուական սակը չընդունեցինք: Այս մասին ալ ուսումնասիրութիւն ըրինք եւ սա եզրակացութեան յանգեցանք թէ յառաջատուական սակը կը գործադրուի երկու նպատակով, առաջին՝ հարկատուներու մէջ գոհողութեանց հաւասարութիւն, երկրորդ՝ տառապեալներու ի նպաստ հարուստներու հարստութիւն պակսեցնել, մանաւանդ որ յառաջատուական սկզբունքը ընդհանուր կերպով չէ ընդունուած եւ այսօր մեր ալ զբաղելիք խնդիրը չէ: Երբ որ ազգը ունենայ վերջնականապէս իր հայրենիքը, այն ատեն կը խօսինք ատոնց վրայ: Մէկ խօսքով, պէտք չէ որ կարօտներու համար հարուստները աղքատացնենք:

Դիտեցինք դարձեալ որ ազգ. տուրքի գանձումը ամբողջովին Հայրենիքի Տուրքին մէջ կեդրոնանալուն համար, ազգային պէտքերու համար ալ գումարներ ծախսելու անհրաժեշտութիւն մը կ'այ, սակայն ինչպէս Ս. Պատրիարքը անցեալ նիստին պահանջեց որ այս կանոնագրին քննութեան արդիւնքը մինչեւ մէկ շաբաթ այստեղ բերուի, մենք ալ կը պահանջենք որ մինչեւ 8 օր այդ ազգային պիւտճէն ներկայանայ մեզի: Չէ տեսնուած երկիր մը ուր տուրքի բաշխման եւ գանձման համար ցրուած մարմիններ գործեն. այն ատեն շատ դժուար կ'ըլլայ գործը. ընդունելի է որ անոնք մէկ ձեռքի մէջ կեդրոնանան: Քաղ. Ժողովը ինք իր մէջէն ընտրէր է յանձնաժողով մը ելմտական գործերով զբաղելու համար. մենք պատրաստ գտանք այդ մարմինը: Յետոյ, թաղային գնահատիչ մարմինները իրենք պէտք է կատարեն գնահատումը եւ գանձումը եւ այդ գումարները կեդրոնանալով Ելմտական Յանձնախումբին մէջ, պիտի ծառայեն Խնամատարութեան գործին: Այս կէտերն ալ ճշդել յետոյ նկատողութեան առիթը թէ ի՞նչ ծախք ունինք պատրիարքարանի համար Խնամատարութեան ծախքէն դուրս:

²⁰⁵ 60 տարին պէտք չէ առնել բառացիօրէն: Ատենախօսը կ'ուզէ ըսել թէ Ազգային Սահմանադրութեան (մշակուած 1860-ին եւ վաւերացուած 1863-ին) գործադրութենէն ի վեր: Ազգային Սահմանադրութեան վաւերացեալ օրինակն արդէն ընդգրկած ըլլալով Ազգային Տուրքի նախատեսութիւնը, քուէարկութիւն չէր կատարուած այդ տուրքին համար:

Մենք ի սկզբան այս ծրագրին մեջ գրած էինք որ Ելմտական Յանձնախումբը իր հաւաքած գումարը կը յատկացնէ Խնամատարութեան գործին, սակայն յետոյ նկատեցինք որ ազգին քաղաքական եւ այլ ծախքերն ալ պիտի գործածուին այս սնտուկէն, ուստի այդ «յատկացնել» բառին տեղ գործածեցինք «ծառայել» բացատրութիւնը: Ահաւասիկ այս կերպով Հայրենիքի Տուրքին գանձումը եւ մատակարարութիւնը ճշդեցինք. սակայն ասոնցմէ վերջը ուրիշ կէտ մ'ալ կար ճշդութիւն. ո՛վ պիտի հսկէ այս դրամին գործածութեան:

Յանձնաժողովս յարմար դատեց որ այդ հսկողութեան իրաւունքը տրուի այս ժողովին, որ 3 ամիսը անգամ մը իր առջեւ ունենալով այս հաշիւները, իր Համարակալութեան Դիւանին միջոցաւ քննէ զանոնք: Գոհ ենք որ կազմուեցաւ այսօր այդ դիւանը: Այս ձեւով հայ հարկատուին վստահութիւն ներշնչած պիտի ըլլանք թէ իր տուածը բուն իսկ նպատակին պիտի ծառայէ: Ասկէ զատ, Խնամատարութիւնը ամէն ծախք հակակշռի պիտի ենթարկէ եւ այն ծախքերը, որոնց համար կասկած ունի, չպիտի վճարէ: Գալով պատիժներուն, եւ անոնց գոյութիւնը չպիտի ճանչնայի, որովհետեւ ամէն հայ որ նիւթական վիճակ մը ունի այսօր, պէտք է հաւատայ թէ նոր գտած է զայն: Կրնար ջարդուիլ, կրնար մեռնիլ եւ եթէ ողջ մնացեր է, նախախնամութեան մէկ բարիքն է ասիկա: Ուստի այս տեսակէտէն նայելով գործին վրայ, պէտք է իր այս նուիրական պարտքը կատարէ բաժին հանելով որբերուն, իր եղբօրը, որոնք գացին ու մեռան, որպէսզի ինք ողջ մնայ: Սակայն եթէ գտնուին զանցառուներ, ասոնց համար ալ եղած են կարգադրութիւններ, որոնք պիտի գտնէք ծրագրին մէջ: Ահաւասիկ ասոնք են գլխաւոր կէտերը այս օրէնքին: Եթէ դուք ալ ունիք թելադրութիւններ, անոնք ալ կ'ընդունինք:

Գ. ՆԵՄՏԷ ԷՖ.- Ես քանի մը համառօտ դիտողութիւն ունիմ, կ'ուզեմ որ արձանագրէք: Նախ եւ առաջ Հայրենիքի Տուրքը բացատրութիւնը չեմ ընդունիր, որովհետեւ հայրենիքի խնդիր չկայ: Երկրորդ, ամէն ծախս պէտքին համեմատ կ'ըլլայ, որբերու եւ կարօտեալներու ամսական 35,000 ոսկի պէտք է տրուի, այդ գումարը կրնայ Պոլսոյ մէջ գտնուիլ, հետեւաբար իրաւունք չկայ ուրիշին քսցան պրպտելու:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յանձնաժողովի տեղեկաբերին բացատրութենէն յետոյ, այլեւս յօդուած առ յօդուած վիճաբանութիւն պէտք է ըլլայ: Ընդհանուր վիճաբանութիւնը աւարտեցաւ անցեալ նիստին, հետեւաբար առաջին եւ երկրորդ յօդուածներու վրայ որոնք որ խօսք ունին թող արձանագրեն իրենց անունը:

(Կարդացուեցան Ա. եւ Բ. յօդուածները)

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Կարծեմ յարմար կ'ըլլայ որ ըսենք թէ տուրքը տարեկան է՝ ամսական բաժանումներով:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Արդէն այդպէս է եւ այդ կերպով կը գանձուի:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Տուրքը երկուքի բաժնուած է՝ միանուագ եւ ամսականաւոր, բայց չէ ճշդուած որ միանուագը տարեկա՞ն է...

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- (ընդմիջելով) Մէկ անգամի յատուկ է:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Յետոյ չէ ըսուած որ այդ տուրքը ուրկէ՞ պիտի վճարուի, եկամուտի՞ հասոյթէն, թէ ոչ զուտ հասոյթէն:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Օրէնքին մէջ տրուած կարգ մը տրամադրութիւններ շատ գեղեցիկ են ու շատ աւելի աղուոր պիտի ըլլար, եթէ խորհուէր թէ որքան գործադրելի կրնայ ըլլայ: Գլխաւոր արգելքը յառաջ կու գայ սակի խնդրէն. եթէ ազատ երկիրներու մէջ իսկ տուրքին բռնի գանձումը անկարելիութեան կը հանդիպի, մենք ինչպէ՞ս մեր բարոյական միջոցներով պիտի կրնանք զլուխ հանել ասիկա: Մեր մէջ շատ անգամներ խորհուած են միջոցներ ազգային տուրքի գանձման համար եւ դժուարութիւններ յառաջ եկած են, սակայն ասոր հակառակ՝ տեսած ենք որ ինքնաբերուի ազգային նուէրները յօժարութեամբ տուած է ժողովուրդը: Երբեք տեսա՞ք որ ներկայիս մէջ եղածին նման մեծ գումար մը գոյացած ըլլայ նուիրատուութենէ: Չանագան մարմիններ[ու կողմէ], ինչպէս հին Սովետոյ²⁰⁶ ատեն, 30-40,000 հանգանակուած է, մինչդեռ հիմա ամէն ոք ինքնաբերուի կը

²⁰⁶ Ակնարկութիւն Սովետոյ Յանձնաժողովին, որ կեանքի կոչուած էր Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին կողմէ՝ սովեալ հայոց օգնութեան փութալու նպատակով: ԼԷօ (Առաքել Բաբախանեան) իր յուշագրական հատորին մէջ կը գրէ. «1879-1880թթ. սով էր Թուրքահայաստանում: Առաջին անգամ էր, որ այս առիթով հայ ժողովրդի մէջ երեւան եկաւ հասարակական օգնութեան յայն կազմակերպում: Կ. Պոլսում կազմուած «Սովետոյ Յանձնաժողովը» դրուած էր եւրոպական դեսպանների հովանաւորութեան տակ» (ԼԷօ, *Անցեալից*, 61): Սակայն Սովետոյի մասին կը հանդիպինք թուականով աւելի հին յիշատակումներու: Օրինակ, Էջմիածնի Մայր Աթոռի «Արարատ» պաշտօնաթերթը իր 1875 թուականի Ա. համարին մէջ (էջ 30-31) նշելէ ետք թէ 1874-ի ձմրան սաստիկ սով մը հարուածած էր ասիական Թուրքիոյ զանազան շրջաններ, կը գրէր. «Տաճկաստանի ամէն կողմ հանգանակութիւններ բացուած են ի նպաստ սովեցոյ,

մասնակցի: Սակի ճշդումը գործը դժուարացնելու կը ծառայէ. այլ ընդհակառակը, եթէ ունէ վարչութեան ձեռք կանոն մը տանք որ ամէն որ մասնակցի իր կարողութեան չափով, մէկը 1000 տուած ատեն պիտի առնէ, ինչպէս նաեւ ուրիշ մը որ կրնայ 200 տալ եւ այնչափ կու տայ:

Երկրորդ, ես կը տեսնեմ որ օրէնքը այսքան խստացնելով, չմասնակցողներու թիւը պիտի աւելցնենք եւ ընդհանրացնենք: Օրինակ մը տալու համար ըսեմ որ Գատրքէօյի մէջ, ուր 800 տուն կայ, 300ը միայն մասնակցեր են մինչեւ հիմա: Ահաւասիկ օրինակ մը՝ բացատրելու համար թէ որքան գործադրելի է սակը: Եթէ վաճառական մը, որ 20,000 ոսկի պէտք է տայ, 10,000 տայ, չպիտի՞ առնենք: Ես կը նկատեմ որ ազգին ամէն մէկ անհատը համոզելով անոնցմէ իրենց ինկած բաժինը գանձել լաւագոյն *մեթոտ*ն է. պէտք է 100էն առնենք, քիչով առնենք եւ մասնակցելու դիրքութիւն տանք:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Կը զարմանամ անոնց խօսքերուն վրայ, որոնք կը կարծեն թէ առանց սակի տուրքի օրինագիծ կրնայ գալ: Մենք իւրաքանչիւրին իրեն հարստութեան հիման վրայ գնահատութիւն մը պիտի ընենք, եթէ մերժեն ու մեր որբերը այդ պատճառաւ պիտի մնան երեսի վրայ, այն ատեն մեր ազգային գոյքերը պիտի ծախենք եւ պիտի տանք: Մէկ խօսքով, առանց սակի ունէ օրէնք չ'ըլլար: Ըսուեցաւ որ հայ ժողովուրդը ինքնաբերաբար կու տայ արդէն եւ թէ մինչեւ հիմա 4-500,000 ոսկի տուած է. ասիկա բաղդատելով մեծ աղէտին, ոչինչ կ'արժէ: Սովկոյց Յանձնաժողովը ժամանակին 30,000 ոսկի հաւաքեր է, բայց այս գումարով ոչ միայն աղէտը դարմաներ, այլեւ կալուածներ գներ է:

Ե. ՊԵՅԱՆՅԱՆ ԷՖ.- Ես երկար խօսքերով չպիտի արտայայտուիմ: Պատրաստուած օրէնքէն այն հասկցայ, որ գնահատիչ մարմինները պիտի հաւաքուին եւ իւրաքանչիւրին դուն այսչափ գումար կը շահիս, միւսը այնչափ կը շահի պիտի ըսեն եւ գանձումները պիտի կատարեն: Եթէ Խնամատարութիւնը մինչեւ հիմա գումարներ հաւաքեց եւ ամբողջ Պոլսոյ հայութիւնը մասնակցեցաւ, այդ գումարները տրուեցան առանց սակի եւ տետրակի: Անկարելի կը գտնեմ որ թաղերու մէջ գտնուի ունէ անհատ, որ ստանձնէ այդ նեղացուցիչ աշխատութիւնը: Մէկ խօսքով, կ'ուզեմ ըսել թէ մինչեւ հիմա ոչ ոք անգիտակից եղաւ իր պարտականութեան եւ ասկէ վերջն ալ չ'ըլլար:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Մեր յարգելի ընկեր Խոսրովեան ԷՖ.ն մանրամասն եւ գեղեցիկ կերպով բացատրեց թէ ինչ սկզբունքներով պատրաստուած է այս ծրագիրը եւ եզրակացուց թէ առանց սակի չի կրնար ըլլալ: Կը կարծեմ թէ մենք մէկ բառի վրայ կը սխալինք: Օրէնք բառը կը գործածենք, առանց անդրադառնալու թէ օրէնքին սահմանը ինչ է: Օրէնքը այն է, որ բռնի ոյժով կը գործադրեն ի հարկին. օրինակի համար մէկը որ իր պարտքը չի վճարեր, անոր կալուածները ծախելով պարտքը կը գանձեն: Ամէն ազգ օրէնքը այս նշանակութեամբ ըմբռնած է: Մեր իշխանութիւնը նիւթական չպիտի ըլլայ, այլ՝ բարոյական, հետեւաբար ատիկա օրէնք մը չէ. պէտք է այս կէտը միտքերնիս պահենք: Հիմա Վարչութեան օրէնք մը կը յանձնուի, մէկը պիտի ներկայանայ ու պիտի ըսէ որ 3000 ոսկի ունիմ, բայց Հայրենիքի Տուրքը այդ սակով չեմ կրնար վճարել եւ իրաւ ալ 3000 ոսկի ունեցող երկու մարդ միեւնոյն ձեռով չի կրնար ըլլալ: Վարչութիւնը պիտի ըսէ 100ին 5ը ամբողջ պիտի վճարես եւ այն մարդը որ գիտնայ թէ այս գումարը չտալուն հետեւանքով պատիժի ալ պիտի ենթարկուի, այն ատեն այդ գումարն ալ չի տար: Մենք կը խորհինք որ երբեմն սպառնալիքով, երբեմն յանդիմանութիւնով եւ մերթ Ս. Պատրիարքին յորդորներով աւելի լաւ արդիւնք յառաջ կրնայ գալ: Մէկ խօսքով, սակը անգործադրելի կը համարենք եւ այս պարտադրութիւնն ալ աւելորդ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Սակը դնելու պէտք տեսաւ յանձնաժողովը աչքին առջեւ ունենալով ծովածաւալ պէտքը, որ նկարագրուած ձեռով եւ կամաւոր նուիրատուութիւններով չի կրնար փակուիլ: Ազգին ծախսը ամսական 35,000 ոսկի է. տրամաբանական է որ ստակ դիզենք եւ օրէնքի ուժ տանք ներկայացուած ծրագրին: Եթէ ժողովը մերժէ, ոչինչ կրնանք ըսել, բայց Վարչութիւնն է որ այն ատեն միջոց պիտի գտնէ հասնելու այս կարօտութիւններուն:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Սակի դէմ երկու առարկութիւն եղաւ, որոնց մէկը օրինական է: Ըսուեցաւ թէ մենք բարոյական մարմիններ ենք եւ օրէնքը չենք կրնար գործադրել այնպէս, ինչպէս կ'ըմբռնուի կառավարու-

ինչպէս նաեւ նոյն կողմեր բնակիչ եղող իւրաքանչիւր ազգաց ի Պոլիս գտնուած Պատրիարքարանաց եւ զլիաւորաց կողմանէ եւս յատուկ յանձնախումբեր կազմած՝ իւրաքանչիւրին իւր ազգի համար առանձին հանգանակութիւն բացած է եւ օգնութիւնը կը հասցնէ տառապելոց»: Սովկոյց Յանձնաժողովի յիշատակութեան կը հանդիպինք նաեւ Միրախորեանի ուղեգրական հատորին Բ. մասին մէջ, ուր ԺԶ. գլուխը կը սկսի հետեւեալ տողերով. «1878ին, Սովկոյց խնամող յանձնաժողովոյ կողմանէ եկաւ, իբրեւ քննիչ, ի Հայս (ի Վան), Մեծ. Մերովքէ Էֆենտի Գոյումնեան...» եւ այլն (Միրախորեան, 81-82):

թիւներու մէջ: Սակայն այդ դիտողութիւն ընող Վարչութեան ատենապետը հարկաւ կը յիշէ որ ինք օրինագիծ բերաւ այստեղ: Երկրորդ դիտողութիւնը կ'ընէ Պ. Պէյագճեան, ըսելով որ ազգը իր պէտքերուն բաւարարութիւն տալու չափ դրամ կու տայ: Կը հարցնեն որ ճիշդ է արդեօք որ Սեբաստիոյ գիւղերէն որք տղաքներ բերուիլ ուզէր են ու Պատրիարքը պատասխաններ է որ նախ դրամ գտէք որ բերենք: Այսպէս տասնեակ հազար որբեր կան, գորոնք չի կրնար խնամել ազգը եւ ասիկա պատասխան մ'է անոնց, որոնք կը կարծեն թէ ազգին պէտքերուն բաւարարութիւն տալու չափ դրամ հանգանակուած է:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան կողմէ ըսուեցաւ թէ ներկայացուածը ազգերու եւ կառավարութիւններու մէջ գոյութիւն ունեցող օրէնքներուն չի նմանիր, սակայն դիտելի է որ անիկա օրինագիծ անունով կը ներկայանայ, այլ եւ սակ ալ ունի, միայն թէ այդ սակը Վարչութիւնը ինք պիտի որոշէ: Երբ կ'ըսուի կարողութեան չափով, ասիկա սակ մ'է, սակայն այնպիսի սակ մ'է, որ վճարողը ինք չի գիտեր, մինչդեռ պէտք է որ ինք ալ գիտնայ: Վարչութիւնը կ'ըսէ որ այն ալ իրեն ձգենք, մինչդեռ ասիկա օրէնսդիր ժողովին պարտականութիւնն է: Օրինակ մը բերուեցաւ որ 40 տարի առաջ Սովետացիին համար 30,000 ոսկի միայն հաւաքուեցաւ. սակայն ինք պէտք է յիշէ որ այդ թուականէն ի վեր 40 տարի անցած է եւ հիմա թղթադրամը ամենուն գրպանը լեցուն է: Եթէ եմտական օրէնք մը պիտի պատրաստենք, առանց սակի եմտական օրէնք չ'ըլլար: Ես ինքս կը գայթակղիմ եւ չեմ կրնար ներել որ իմ կարողութիւնս ուրիշները գնահատեն եւ ինծի ըսեն թէ որչափ պիտի վճարեմ: Օրէնքները իրենց բարոյական հեղինակութիւնը պահելու համար պէտք է որ ամէն սահման ճշդեն, ապա թէ ոչ վարչութեան աթոռներու վրայ գտնուողներ իսկ 10 փարա չեն տար: Կա՛մ այն է որ ասիկա օրէնք է, կա՛մ այն է որ չէ, եւ եթէ նուիրատուութիւն է, պատիժ սահմանելու երբեք պէտք չկայ:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը կարծեմ որ հարստութիւնը որոշելու մէջ դժուարութիւն չկայ. ասիկա խնդրոյ առարկայ ընել աւելորդ կը նկատեն: Ես կ'ուզեմ որ ճշդուի թէ միանուագ վճարումները ա՛յս տարուան համար պիտի ըլլան, թէ՛ ուրիշ տարիներ ալ, եւ երկրորդ՝ եկամտի վրայէն գանձելի գումարները գո՛ւտ հասոյթներէն, թէ՛ ընդհանուր հասոյթներէն պիտի առնուին:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Ներկայ օրինագիծը գնահատութիւնը դարձեալ մեզի կու տայ: Խնդիրը սակին վրայ չէ. թէ արդեօք 5 ըլլա՞յ աղէկ է, թէ՛ աւելի, ասիկա մենք պիտի որոշենք: Ես կ'ըսեմ թէ 100ին 5-6-10 ինչ որ է, սակի խնդիրը մեզի թողուցէք եւ մեզ մի կաշկանդէք, որովհետեւ հակառակ պարագային չափի կրնանք [անհրաժեշտը] ընել եւ օրէնքը չափի կրնանք գործադրել. ինչ որ կը պահանջէ ազգին բարոյական մակարդակը, ա՛ն կը գործադրենք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Երկու տեսակէտներն ալ բաւական լուսաբանուեցան: Եթէ նպատակը տուրքին արդիւնաւորութիւնն է, սա միայն ըսենք որ մեր առաջարկած ձեւով աւելի արդիւնք կրնանք բերել: Այս 100ին 5 սակը պարզապէս ինքնախաբուրութիւն է:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Խնդիրը բաւական լուսաբանուած ըլլալով, սա ալ աւելցնեմ որ, եթէ այսպիսի սակի մը գործադրութիւնը պիտի պարտաւորէք, Վարչութիւնը ի վիճակի չէ գայն գործադրելու:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Պէտք է նախապէս ըսելիք, որպէսզի շաբաթ մը ժամավաճառ չըլլայինք ծրագիր պատրաստելով:

Տ. ԱՐԵԲԵԱՆ ԷՖ.- Անցեալ նիստին ըսուեցան արդէն այս խօսքերը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Ճիշդ է որ անցեալ նիստին ըսուեցան այդ խօսքերը: Մինչեւ վերջը պնդեցինք որ չի կրնար ըլլալ եւ մենք կը սպասէինք որ հակառակ թէ՛զը պաշտպանուէր. այսօր չենք կրնար ընդունիլ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Անցեալ նիստին վերջնական ձեւով ոեւէ խօսք չէր եղած եւ հիմա օրէնքի քուէարկուած պահուն եղած սպառնալիք մը թէ չափի կրնան գործադրել սակը եւ հետեւաբար պիտի քաշուին՝ անիմաստ կը գտնեն: Այս յայտարարութենէն յետոյ պէտք է խորհինք թէ սակ մը որոշելու անհրաժեշտութիւն կա՞յ, թէ՛ ոչ. պէտք է գիտնանք թէ առանց սակի տուրք չ'ըլլար եւ իւրաքանչիւրին վճարելիք տուրքը չի կրնար անորոշ մնալ եւ եթէ սակ չըլլայ, չենք կրնար պնդել եւ գանձել եւ գործը կը մնայ *բազարը/ի* դրութեան մէջ: Այս կերպով օրէնք չէ որ կը դնենք, այլ՝ նուիրատուութիւն: Կը հասկնամ որ եթէ սակը բարձր է, ժողովը որոշէ եւ զեղչէ օրինակի համար փոխանակ 5ի 4 կամ 3, սակայն ամէն պարագայի մէջ պէտք է որոշ ըլլայ, ինչպէս նաեւ արդար եւ հաւասար:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Նոր օրինագիծը հարստութեան վրայ որոշ սակ մը կը դնէ: Ամէն երկրի մէջ օրէնք մը անպատճառ որոշ հիմեր կ'ունենայ: Հիմ ըսելով ինչ կը հասկնանք: Օրինակի համար, երբ մէկէն *թեմեղթ/թ/ի*ի տուրք պիտի գանձուի, իր բնակարանի եւ վաճառատան վարձը կը նային եւ անոր վրայ հիմը հաստատել:

վերջ, գնահատությունը կ'ընեն: Մինչդեռ այս պարագային մեջ, այսինքն ներկայ օրինագիծով՝ հարստությունը ուզում էին պէս գնահատելու իրաւունքը մեզի կու տաք եւ մենք քմահաճ իշխանութիւն մ'է որ պիտի գործադրենք: Ատիկա է ամենէն տկար կողմը ներկայ օրինագիծին:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Կարծեմ թէ գործին բարոյական մասն ալ պէտք է նկատողութեան առնենք: Եթէ գնահատությունը կը թողունք Վարչութեան, ամէն մարդ պիտի աշխատի քիչ ցցնել իր հարստութիւնը եւ պիտի մղուի սուտ խօսելու. ասիկա անբարոյացուցիչ կողմն է գործին:

Հ. ԽՈՍՐՈՎԵԱՆ ԷՖ.- Գարաւեան ԷՖ. իր փաստերը ներկայացուց, իսկ Ալպոյանեան ԷՖ. տարբեր խնդիր մը երեւան դրաւ: Ի պատասխանի պէտք է ըսեմ թէ ամէն կառավարութիւն միեւնոյն ձեւով կը գնահատէ հարկատուութիւնները եւ եթէ այդ ձեւը անբարոյացուցիչ է, նախ եւ առաջ խօսքը պէտք է ուղղել Եւրոպայի, Ամերիկայի: Իմ խօսքս այն էր որ չէ տեսնուած երբեք որ առանց սակի օրէնք ելլէ: Վարչութիւնը կ'ըսէ որ չի կրնար գործադրել այս օրէնքը եւ եթէ պարտադրուի գործադրելու, կը հրաժարի իր պաշտօնէն: Մենք երբեք չենք ուզեր որ Վարչութիւնը ձեռնթափ ըլլայ պաշտօնէ, բայց եթէ չ'ուզեր գործադրել անպատճառ եւ կը հրաժարի՝ երթայ բարով:

Հ. ԽՕԾԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը իր իրաւունքին մէջն է ըսելու համար որ չի կրնար գործադրուիլ այս օրէնքը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Թեր ու դէմ բաւական վիճաբանութիւն եղաւ այս խնդրոյն վրայ, ուստի բաւական համարելով այսչափը, ձեր քուէին կ'ենթարկեմ: Անոնք որ կ'ընդունին օրինագիծը յանձնաժողովին բերած ձեւով կամ առանց սակի, իրենց քուէն տան:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով խնդիրը, 11ի դէմ 19 ձայնով ժողովը որոշեց սակը ջնջել եւ ընդունիլ Վարչութեան առաջարկը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կը կարդանք 2րդ եւ 3րդ յօդուածներուն տեղ տրուած հետեւեալ երկու յօդուածները:

(Պատճեն)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ընդունուած ձեւէն յետոյ կը ջնջուին նաեւ 3րդ յօդուածը եւ 4րդ յօդուածի առաջին մասը:

Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Ասոր տեղ պէտք է աւելցուի որ գնահատությունները կ'ընէ Զաղ. Ժողովը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն պահանջուած կերպով կը բարեփոխուի 3րդ յօդուածը:

(4, 5, 6 յօդուածներն ալ ընդունուեցան)

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- 5րդ յօդուածին վրայ կ'առաջարկեմ աւելցնել նաեւ սա պարբերութիւնը. «ներկայ քաղաքական պատճառներով ծագում առած ստիպողական պէտքերու համար»:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ժողովը կ'ընդունի այս առաջարկը, այդ յաւելումը կ'ընենք:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Յանձնաժողովը 7րդ յօդուածին մէջ ջնջեր է եկեղեցական հանդիսաւորութիւններէ զրկման պատիժը: Ես պատճառը չհասկցայ, կ'առաջարկեմ աւելցնել:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Արդէն թաղումէ, մկրտութենէ, պսակէ չպիտի զրկենք, այլ՝ հանդիսաւորութենէ:

Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Կարծեմ թէ պայմանաժամ մ'ալ պէտք է տրուէր վճարման համար, որպէսզի անկէ վերջ պատժական տնօրինությունները գործադրելի ըլլան:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- 8րդ յօդուածը կը վերաբերի այն թաղ. խորհուրդներու կամ եկեղեցականներու, որոնք արծաթասիրաբար հանդիսաւոր թաղում կը կատարեն:

ԲԱՐԹՈՂ ՔՀՆՅ. ԹԱԳԼՄԾԵԱՆ.- Կէտ մը կայ որ պէտք է ճշդուի: Այս պատիժները տուրք վճարելէ խուսափողներու անձի'ն կը պատկանին, թէ իր ընտանիքին: Երբ մէկը իր աղջիկը կ'ամուսնացնէ եւ այդ ամուսնութիւնը հանդիսաւոր կատարելու արգելք կը դրուի, կը հետեւի որ աղջիկն ալ միասին կը պատժուի:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Պատիժը ընտանիքին անունով կ'առնուի, հետեւաբար ամբողջ ընտանիքը ենթակայ է այդ պատիժին:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Յանցանքը գործողին կը պատկանի եւ ամէն սկզբունքի հակառակ է ուրիշը պատասխանատուութեան ենթարկել: Ես կ'առաջարկեմ որ պատիժն ալ սեպիական ըլլայ անոր որուն կը պատկանի:

Ս. ԷՍՄԷՐԵԱՆ ԷՖ.- Եթե տրուած պատիժէն ընտանիքը չպիտի ազդուի, մեռնողը ի՞նչ կը զգայ, քանի որ մեռեր գացեր է:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Պէտք է սա կէտը ճշդուի որ թաղում, մկրտութիւն եւ հարսնիք մէկ քահանայով պիտի կատարուին անոնց համար, որոնք Հայրենիքի Տուրքը չեն վճարեր: Իսկ անոնցմէ դուրս ուրիշը պատժել արդար չէ: Ինչո՞ւ այդպիսի մէկուն աղջիկը գրկուի հանդիսաւորութենէ. ասիկա իրաւունք չէ կարծեմ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Բնական է որ եկեղեցական արարողութիւնները անայայլ կը կատարուին տուրք տուողին ու չտուողին համար, բայց երբ կարգը կու գայ անբնական սնափառութիւններ գոհացնելու, այլեւս անիկա կը վերաբերի ամբողջ ընտանիքին եւ բացարձակ ժառ գտնուողներու դէմ օրէնքին տրամադրութեան այս կերպով գործադրութիւնը ճիշդ է կարծեմ: Մարդիկ կան որոնք քանի մը հարիւր ոսկի տալով իրաւունք ստացան ազգային *բանթներ* թաղուելու, ասոնք կը կարծենք թէ աւելի ընտանեկան փառասիրութիւններու գոհացում տուին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովը կ'որոշէ այդ պարբերութիւնը, այսինքն՝ մկրտութեան, հարսնիքի եւ յուղարկաւորութեան հանդիսաւորութիւններէ գրկման նախադասութիւնն ալ աւելցնել:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Կ'առաջարկեմ յօդուած մ'ալ աւելցնել որ ոեւէ հայ որ ազգ. իշխանութեանց պիտի դիմէ ոեւէ պաշտօնական գործողութեան համար, պարտաւոր է ցոյց տալ Հայրենիքի Տուրքի իր ընկալագիրը:

Եթէ կ'ընդունիք, այս առաջարկը իբրեւ 9րդ յօդուած կ'աւելցնենք:

ՁԱՅՆԵՐ.- Կը հաւանինք:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- 10 եւ 11րդ յօդուածներու վրայ եթէ դիտողութիւն չկայ, օրէնքը իր ամբողջութեամբ եւ եղած բարեփոխութեամբ ընդունողները իրենց քուէն թող տան:

(Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց եւ վաւերացուց եղած բարեփոխութեամբ տուրքի օրէնքը)²⁰⁷

²⁰⁷ «Ժամանակ» (3635) եւ «Ճակատամարտ» 269/2090) օրաթերթերու 27 Սեպտեմբեր 1919-ի համարներէն քաղելով, ստորեւ համադրաբար կը ներկայացնենք ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ՕՐԷՆՔԸ:

Յօդ. 1. Ազգին ներկայ կարօտութիւնները դարմանելու համար հաստատուած է տարեկան տուրք մը, որուն պիտի մասնակցի ամէն հայ անհատ այր թէ կին, որ ունի եկամուտի եւ շահու ո՛րէն աղբիւր: Այս տուրքը պիտի կրէ «Հայրենիքի տուրք» անունը:

Յօդ. 2. Հայրենիքի տուրքը միանուագ եւ ամսականաւոր է: Ամէն հայ անհատ պարտաւոր է ազգին վճարել Ա. մէկ անգամուան համար միանուագ գումար մը, Բ. ամէն ամիս վճարել տարեկան որոշ գումար մը իր կարողութեան համեմատ:

Յօդ. 3. Վճարումը պէտք է կատարուի Քաղ. Ժողովին վերջնական գնահատումէն մինչեւ մէկ ամիս:

Յօդ. 4. Քաղ. Ժողովը ամէն թաղի մէջ պիտի ընտրէ գնահատիչ մարմիններ, որոնք պիտի ճշդեն իրենց թաղին մէջ բնակող անձերու կարողութիւնը: Ասոնց գնահատման մասին դիտողութիւն ունեցողներ մինչեւ 10 օր զայն կը ներկայացնեն գնահատիչ մարմնոյն, որ պարտաւոր է մէկ շաբթուան մէջ իր որոշումը տալ:

Յօդ. 5. Հայրենիքի տուրքի գնահատումը պիտի կատարուի Քաղ. Ժողովի կողմէ եւ գանձումը՝ իր ընտրած եմտական յանձնախումբին միջոցաւ: Հայրենիքի տուրքը պիտի ծառայէ, Քաղ. Ժողովոյ պատասխանատուութեան ներքեւ, Ա. Որբերու եւ տարագրեալներու խնամատարութեան գործին, Բ. Ներկայ քաղաքական պատճառներէ ծագում առած ստիպողական պէտքերու համար:

Յօդ. 6. Քաղ. Ժողովը պարտաւոր է 3 ամիսը անգամ մը ներկայացնել Հայրենիքի տուրքի հաշուետուութիւնը Ազգ. Ժողովին, որ իր համարակալութեան դիւանին միջոցաւ քննելէ յետոյ կը վաւերացնէ կամ իր դիտողութիւններով կը դրկէ Քաղ. Ժողովին:

Յօդ. 7. Տուրքի վճարումէն խոյս տուողներու հանդէպ Ազգ. իշխանութիւնը հետեւեալ պատիժները կը կիրարկէ: 1. Հայրենիքի տուրքի մասնակցելէ խուսափողներու անունները պիտի հրատարակուին թերթերու մէջ եւ պիտի կախուին իրենց թաղի եկեղեցւոյ բակը: 2. Կը գրկուի ընտրող եւ ընտրելի ըլլալու իրաւունքէն: 3. Կը գրկուի ներկայի եւ ապագայի մէջ բոլոր այն իրաւունքներէն զորս պիտի վայելէր իբրեւ հայ, ազգային իշխանութիւններու մօտ, 4. Կը գրկուի մկրտութեան, հարսանիքի եւ յուղարկաւորութեան հանդիսաւորութիւններէ:

Յօդ. 8. Երբ ո՛րէն Ազգ. իշխանութիւն այս օրէնքին տրամադրութեան հակառակ ընթացքի մէջ գտնուի, Ազգ. Վարչութիւնը իրաւասութիւն պիտի ունենայ պատասխանատուութեան ենթարկելու զայն:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յառաջակայ նիստին մեր օրակարգի առաջին խնդիրն է Վարչության տեղեկատվությունը, բայց ըստ օրինի նախաքննության պետք է ենթարկուի այն, հետեւաբար կը դրկենք Իրաւասութեան Դիւանին, որ իր տեղեկագրով ներկայացնէ մեզ յառաջակայ նիստին:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 4.30ին)

Յօդ. 9. Ո՛ւէէ հայ որ Ազգ. իշխանութեանց պիտի դիմէ ո՛ւէէ պաշտօնական գործողութեան համար, պարտաւոր է ցոյց տալ Հայրենիքի տուրքի իր անդորրագիրը:

Յօդ. 10. Ներկայ օրէնքը իր հրատարակութեան թուականէն սկսեալ գործադրելի է:

Յօդ. 11. Սոյն օրէնքին գործադրութիւնը կը պատկանի Քաղ. Ժողովին:

[Համագգային Խորհուրդ]

1 Հոկտ. 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահ, ժամը 6

Ներկայք՝ Փրոֆ. Պեգնեան, Ստեփան Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Հայկ Խօնասարեան, Պատ. Ճէճիգեան:

1. Սայեղեան Արքեպ. ծանուցած էր իր բացակայութիւնը, որով *Փրոթոքոլի* մասին վերջնական կարգադրութիւն մը ընել կարելի չեղաւ:

2. Անատոլի կացութեան մասին Համաձայնութեան մօտ ձեռնարկ մը ընելու համար հաւաքական կերպով, յունաց պատրիարքն ալ միասին ունենալով, առաջարկ եղած եւ այս մասին նախագիծ մըն ալ պատրաստուած էր, գոր Տոք. Դաւիթեան ներկայացուց:²⁰⁸ Ժողովը հաւանեցաւ այս նախագիծին:

[Համագգային Խորհուրդ]

8 Հոկտ. 1919

Ազգ. Մատենադարանի սրահ, ժամը 5ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Սայեղեան Արքեպ., Փրոֆ. Պեգնեան, Պատ. Ճէճիգեան, Պատ. Գրիգորեան, Ս. Գարսեան, Թումանեան, Տոք. Դաւիթեան:

1° Գեր. Տ. Սայեղեան Արքեպ. ներկայացուց Հայ Կաթողիկէ հասարակութեան վարչական ժողովներու կողմէն ծրագրուած նոր *փրոթոքոլի* մը պատճենը, որուն մէջ միայն մէկ էական տարբերութիւն մը կար նախապէս կազմուած համաձայնագրէն: Այս նոր օրինակին մէջ Գործադիր Քաղ. Ժողովին կը զլացուէր հակակշիռի իրաւունքը եւ միայն հսկողութեան իրաւունք կը տրուէր:

Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ, նկատելով թէ աւելորդ է այլեւս այսքան երկար բանակցութեանց առարկայ եղած համաձայնագրի վրայ դեռ շարունակել այս խօսակցութիւնը, [Ժողովը] որոշեց համաձայնագրի նոր կազմութեան խնդիրը մէկ կողմ թողուլ եւ շարունակել հին համաձայնագրին վրայ գործել:

2° Համագգային Ժողովը խնամատարական գործերու բարոք յանձանձման համար որոշեց իր կողմէն պաշտօն տալ հայոց Պատրիարքարանի Քաղ. Ժողովին որ ի դիմաց իրեն կատարէ Խնամատարութեան վերականգնութիւնը եւ անոր վրայ անմիջական հակակշիռը, պարբերաբար ներկայացնելով իր գործառնութեանց համարատուութիւնը:

Որոշեց նաեւ որ այս առթիւ Քաղ. Ժողովը փութով ներկայացնէ այդ մարմնոյն իրաւասութիւնը ճշդող ներքին կանոնագիր մը: (Այս որոշումը հաղորդուած է Քաղ. Ժողովին:)

3° Պատ. Գրիգորեան Ամերիկեան Մամուլի Դիւանէն ստացած էր երկու նամակներ (III եւ IV),²⁰⁹ որոնք ցոյց կու տային թէ ազգային ներքին անհամերաշխութիւնը որքան գէշ տալաւորութիւն թողած էր հայոց Ամերիկայի

²⁰⁸ Նախագիծի պատճենին չենք հանդիպած: Կարելի է ենթադրել թէ ան հիմք կազմած է 17 Հոկտեմբեր 1919-ին բարձր յանձնակատարներուն տրուած այցելութիւններուն: Տեսնել Յաւելում 21:

²⁰⁹ Ամերիկեան Մամուլի Դիւանի վարիչ Վահան Գարտաշեանի ստորագրութեամբ Պատուելի Գրիգորեանի ուղարկուած երկու նամակներուն արտագրեալ օրինակները կցուած են ատենագրութեան Թ726 եւ Թ727–Թ728 համարակալումներով, առաջինը՝ 5 Սեպտեմբեր 1919 թուակիր, իսկ երկրորդը՝ անթուակիր (տեսնել Յաւելում 13):

բարեկամներուն վրայ: Այս առթիւ Փրոֆ. Պեգնեան հաղորդեց Ծովակալ Պրիսթոլի²¹⁰ տուած իր մէկ այցելութիւնը ընկերակցութեամբ Պատ. Գրիգորեանի եւ Ծովակալին ըրած յայտարարութիւնները, որոնք ցոյց կու տային թէ հայկ. անկախութիւնը վտանգուած է արեւմտեան պետութեանց կայսերապաշտ քաղաքականութեան եւ աշխարհակալութեան ձգտումներուն հետեւանօք: Վերստին դիւանագիտութեան սեղանին վրայ եկած է Արեւելեան Խնդիրը եւ այն առժամեայ գրաւման կարգադրութիւնները, որ վերջերս ծանուցուեցան, վերջնական հանգամանք առնելու երեւոյթ ունին: Փրանսա մինչեւ Տիարպեքիր եւ Սվազ իր ձեռքը տարածելով, [իսկ] Անգլիա՝ մինչեւ Քիւրտիսթանի խորերը, Հայաստանի սահմանները խիստ կը սահմանափակուին: Ծով. Պրիսթոլ յետոյ ցաւելով դիտել տուած է թէ Ամերիկայի հանրային կարծիքին մէջ հայերու նկատմամբ ցոյց տրուած համակրութեան հիմա հակազդեցութիւնը առաջ գալ սկսած է եւ ասոր պատճառը մամուլի դիւան[ն] է,²¹¹ որ սխալ ու չափազանցեալ լուրերով հանրային կարծիքին վրայ ներգործած է նախապէս, բայց երբ իր լուրերուն չափազանցութիւնը երեւան եկած է, հակազդեցութիւնը առաջ եկած է: Ծով. Պրիսթոլի կարծեօք Թուրքիոյ զանազան մասերուն վրայ առանձին առանձին մասնատներ դրուիլը նպաստաւոր չէ, այլ պետք է մասնատն ընդիւնուրը ըլլայ եւ եթէ այս տեսակ կարգադրութիւն մը չըլլայ, հայերը պիտի վնասուին: Իր համոզումովը թուրք կառավարութիւնը ամբողջութեամբ պետք է ջնջուի: Արեւելեան Խնդիրը սպառնալիք մը [ն է] յարատեւ Ազգերու Դաշնակցութեան դէմ եւ կրնայ նոյնիսկ զայն քայքայել:

Թուրքիան իր ամբողջութեան մէջ պահուելով նոր կազմուած կառավարութեան մէջ նկատելի գլխաւոր խնդիրները եւ կառավարութեան հիմն պետք է ըլլայ.

1° Բաժանում պետութեան եւ կրօնի.

2° Խիստ ու անկաշառ արդարութիւն.

3° Տեղական շրջանակներու յատուկ օրէնքներ.

4° Ուսուցման միջազգայնացում:

Ծով. Պրիսթոլ դիտել տուաւ թէ հայերու մէջ տիրող կուսակցական պայքարները եւ ցոյց տրուած զարմանալի մտայնութիւնն ալ շատ գէշ ազդած է: Ըսած է թէ հայ նախարարի մը երբ ցոյց կու տան իր հետեւած քաղաքականութեան աղետաբեր հետեւանքները եւ անկէ առաջ գալիք մարդկային կորուստները, նախարարը կը պատասխանէ թէ «մէկ միլիոն հայ մեռաւ, թող 100,000 եւս ջարդուի»:

Ծով. Պրիսթոլ նոյնպէս թուրքերու առաջ բերած Միլլի շարժումը²¹² նպաստաւոր կը մեկնէ: Ինքն համոզուած է թէ Թուրքիան պիտի բաժնուի, ինչ որ նպաստաւոր չի գտներ նոյնիսկ աշխարհի համար: Կը կարծէ

²¹⁰ Ծովակալ Մարք Պրիսթոլ (Mark Lambert Bristol [1868–1939]), որ հայ քաղաքական գործիչներու կողմէ ամբաստանուած է որպէս թրքամետ, 1919-ին Միացեալ Նահանգներու Բարձր Յանձնակատար նշանակուած էր Պոլսոյ մէջ եւ իր այդ հանգամանքով կը զբաղէր հայեւթուրք յարաբերութիւններու հարցերով եւ Հայաստանի հոգատարութեան խնդրով: Ան 1922-ի Նոյեմբերէն 1923-ի Փետրուար անպաշտօն կերպով ներկայ պիտի գտնուէր Լոզանի Խորհրդաժողովի նիստերուն եւ զանոնք նիւթ դարձնէր իր օրագրութիւններուն:

²¹¹ Ակնարկութիւն 1918-ին Վահան Գարուշեանի նախաձեռնութեամբ եւ գլխաւորութեամբ գործել սկսած Հայկական Մամուլի Դիւանին (Armenian Press Bureau), որուն նպատակն էր հրատարակութիւններով լուսաբանել հանրային կարծիքը Հայկական Հարցին շուրջ եւ նպաստաւոր գետին ստեղծել հայկական շահերու պաշտպանութեան համար:

²¹² Կարնոյ մէջ 23 Յուլիս 1919-ին սկսած եւ 3 Օգոստոսին իր աւարտին հասած «Արեւելեան Նահանգներու Իրաւունքներու Պաշտպանութեան» համաժողովին կողմէ Մուսթաֆա Քեմալի գլխաւորութեամբ ստեղծուած ներկայացուցչական կոմիտէն փաստօրէն Պոլիսն իրեն կեդրոն ունեցող թրքական կառավարութեան զուգահեռ կառավարութեան մը դերը ստանձնելով, Միլլի կամ ազգայնական շարժումը, որ ծանօթ է նաեւ անոր գլխաւոր մղիչ ուժին անունով որպէս Քեմալական Շարժում, պաշտօնականացուցած էր իր գոյառումը: Ան հակազդեցութիւն էր ընդդէմ յաղթական Համաձայնական տէրութիւններու՝ պարտեալ եւ մասնակիօրէն գրաւեալ Օսմանեան Թուրքիան մասնատելու եւ անոր երբեմնի հպատակ ժողովուրդներուն ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն շնորհելու ծրագրերուն: Հայկական ցեղասպանութիւնը մշակած եւ հայերու կոտորածներն ու տեղահանութիւնները իրագործած Իթթիհատականներ հիմնական մասնակցութիւն ունենալով շարժման տարածման մէջ, շարժումը նոր տարագի ներքեւ շարունակեց Իթթիհատական քաղաքականութիւնը երբեմնի օսմանեան հպատակ հայերու, յոյներու, քրիստոնեայ այլ տարրերու եւ արաբներու հանդէպ: Կարնոյ համաժողովին հետեւած քայլերով շարժումը կեդրոնատեղիի պիտի վերածէր Անկորան (Անքարա), 23 Ապրիլ 1920-ին պիտի հռչակէր ստեղծումը Ազգային Մեծ Ժողովին կամ Խորհրդարանին, անշքացնէր Պոլսոյ կառավարութիւնը, անվաւեր ճանչնար Սեւրի Դաշնագիրը եւ ուժի ցուցադրութեամբ տակաւ իր կամքը պարտադրելով Համաձայնական պետութիւններուն, Լոզանի Խորհրդաժողովով ապահովել Թուրքիոյ անկախութեան ճանաչումը:

թէ անգլիական եւ ֆրանսական շահերուն կ'ընդհարի ամերիկեան *մանտան* ստանձնելու խնդիրը եւ ասոր համար նպաստաւոր կը գտնէ որ միակ *մանտայի* մը տակ առնուած Թուրքիա յետոյ բաժնուի:

Նոյնպէս ինք համոզուած է [թէ] դիւանագիտութիւնը իր բոլոր *էնթրիկներով* եւ շահերու համաձայն կը գործէ: Անգլիա կը գործէ Կովկասի մէջ եւ Էնվեր փաշան կը գտնուի Կովկաս եւ նոյնիսկ կը քաջալերուի անգլիացիներէ:

Այս ծանրակշիռ յայտարարութիւնները լսելէ յետոյ, ժողովը կատարե[ց] խորհրդակցութիւններ եւ որոշեց որ աւելի լայն սահմանի վրայ խորհրդակցութիւնները շարունակելու համար Կիրակի օրը բացառիկ նիստ մը գումարուի, որուն հրաւիրուին նաեւ Պ. Ֆ. Թահթանեան, Փրոֆ. Յ. Թօփանեան, Տիգրան Չայեան եւ Պատ. Գրիգորեան:

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 8ին:²¹³

[(I) համարակալուած կցորդ]²¹⁴

- Ա. Միաձայնութեամբ շեշտուեցաւ երեք յարանուանութեանց միջեւ համագործակցութեան անհրաժեշտութիւնը՝ համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներու շուրջ:
- Բ. Համազգային բնոյթ ունեցող խնդիրներ կը նկատուին՝ յարաբերական, խնամատարական (որբերու, այրիներու եւ տարագրեալներու), ներգաղթի, վնասուց հատուցման, համազգային պիտոճի վերաբերեալ եւ այլ ասոնց նման հարցեր:
- Գ. Հայկական քաղաքական բարձրագոյն խնդիրները պիտի ձգուին Փարիզի Հայկական Պատուիրակութեան կամ [Հայաստանի Հանրապետութեան- Վ.Ղ.] կառավարութեան՝ այս վերջնոյն կազմուելու պարագային եւ կամ պիտի կարգադրուին անոր հաւանութեամբ:
- Դ. Համազգային Մարմինը պիտի կազմուի երեք հոգեւոր պետերէն, չորս Հայերէ, երկու Հայ-Կաթօլիկներէ եւ երկու Հայ-Աւետարանականներէ, իրենց իրաւասու մարմիններէն նշանակուած:
- Ե. Համազգային Մարմնոյն պաշտօնն է յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմ. եւ Համաձայնական պետութեանց մօտ, ինչպէս նաեւ Համազգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ, էական կէտերու նկատմամբ բռնուելիք ուղղութիւնը ճշդել, խառն յանձնաժողովներու կանոնագիրները վաւերացնել եւ անոնց գործառնութիւններուն վրայ ընդհանուր հսկողութիւն կատարել:
- Զ. Համազգային Մարմնոյն որոշումները միաձայնութեամբ կը տրուին:
- Է. Համազգային Մարմինը իրեն իրաւասութեան ենթակայ խնդիրներու յանձնաճումին համար հարկ եղած խառն յանձնաժողովներու կազմութիւնը կրնայ մասամբ կամ ամբողջովին յանձնել երեք հասարակութեանց ռեւէ մէկուն Քաղ. Ժողովին, վաւերացնել յետոյ վերոյիշեալ խառն յանձնաժողովներու ներքին կանոնագրութիւնը: Այս խառն յանձնաժողովներուն մասնակցելիք անդամներուն ընտրութիւնը կը կատարուի իւրաքանչիւր հասարակութեան Քաղ. Ժողովին կողմանէ: Սոյն յանձնաժողովներու գործառնութեան անմիջական հսկողութիւնը Գործադիր Քաղ. Ժողովը կը կատարէ:
- Ը. Քաղ. Ժողովը պարտաւոր է իր գործառնութեանց համարատուութիւնը ընել Համազգային Ժողովին եւ նկատողութեան առնել անոր բոլոր որոշումներն ու դիտողութիւնները:
- Թ. Երեք հասարակութեանց Երեսփ. Ժողովներու վաւերացումէն յետոյ ներկայ Համաձայնագիրը գործադրութեան կը դրուի:

²¹³ Այս ատենագրութեան անմիջապէս կը հետեւի երեք յարանուանութիւններու համագործակցութեան հիմ ծառայող Համաձայնագրի պատճէն մը, զոր անհրաժեշտ կը գտնենք ներկայացնել՝ այլ տարբերակներու հետ բաղդատութեան եզր մը տրամադրած ըլլալու նպատակով: Կը թուի թէ ան կցուած պէտք է ըլլար նախորդ նիստի մը ատենագրութեան եւ թիւրիմացաբար կցուած է այս նիստի արձանագրութեան՝ Թ723 համարակալումով: Մանր տարբերութիւններով, այս տարբերակը մերձաւորագոյնն է այն օրինակին, որուն կը հանդիպինք Չաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ որպէս վաւերացեալ եւ ստորագրեալ համաձայնագիր (Չաւէն Արքեպս., 298–299):

²¹⁴ (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ723, *հայերէն ձեռագիր*):

[Համազգային Խորհուրդ]

12 Հոկտ. 1919

ՆԵՐԿԱՅՔ՝ Ս. Պատրիարք, Սայեդեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէզնեան, Տոք. Դաւիթեան, Ս. Գարսեան, Թումանյան, Պատ. Ճէնիգեան:

ՄԱՍՆԱԲՈՐ ՀՐԱԲԻՐԵԱԼՆԵՐ.- Պ.Պ. Ֆ. Թահթանեան, Փրոֆ. Յ. Թօփանեան, Տիգրան Չայեան եւ Պատ. Գրիգորեան:

Օրակարգ.- Նախորդ նիստի վիճաբանութեան շարունակութիւնը:

Յայտնուած կարծիքներէն յետոյ քաղուած եզրակացութիւնը սա եղաւ որ երեք էական հարց կար հիմա գրադելիք:

1° Կա՞յ բան մը ընելու Ամերիկայի մէջ Ծերակոյտին մօտ եւ կամ ուրիշ մարմիններու մօտ, եւրոպական մեծ պետութեանց կայսերապաշտ եւ աշխարհակալ խորհուրդներուն դէմ, եւ կարելի՞ էր արդեօք ջանքեր ընելով Ամերիկայի մէջ չեզոքացնել այդ կարգադրութիւնները եւ փութացնել հայերու անկախութիւնը:

2° Կարելի՞ էր Պոլիս գտնուող եւրոպացիներու միտքերը բուժել, մեզի ի նպաստ դարձնել եւ մանաւանդ զանոնք շահագրգռել մեր երկրովը եւ ծանօթացնելով անոնց կացութիւնը եւ թուրք մտայնութիւնը:

3° Հայերու մէջ գտնուող բաժանումները, պառակտումները որոնք շատ գէշ ազդեցութիւն կը գործեն մանաւանդ Ամերիկայի մեր բարեկամներուն վրայ կարելի՞ է բառնալ եւ ստեղծել կատարեալ միութիւն:

Այս երեք հարցերէն վերջինը մեր ձեռքը ու ներքին խնդիր մը ըլլալով եւ ամենէն անմիջականը, երկար խորհրդակցութեանց առարկայ եղաւ, եւ որոշուեցաւ՝ Ա. Երեսան նամակ մը գրել յորդորական, եւ գնահատելով իրենց աշխատութիւնները եւ թափած ճիգերը, խնդրել որ ամէն զոհողութիւն ընեն համաձայնութիւն մը առաջ բերելու Փարիզի Պատուիրակութեան հետ, քանի որ աստ անդ տեսնուած անհամաձայնութեան գլխաւոր աղբիւրը Երեսանի եւ Փարիզի մէջ տիրող անհասկացողութիւնն է:

Բ. Երեսան՝ Պ.Պ. Վահան Թէքէեանի եւ Նշան Տ. Ստեփանեանի գրել նամակ մը, որով Համազգային Մարմնոյն Հայկական կառավարութեան մօտ ըրած այս դիմումը հաղորդուի ի գիտութիւն:

Գ. Փարիզ՝ Պօղոս փաշա Նուպարի եւ Պ. Ահարոնեանի գրել նաեւ այս մտքով, խնդրելով միեւնոյն ատեն որ Կ. Պոլսոյ հայ ներկայացուցիչ մարմիններու համերաշխութեան այս փափաքը յայտնուի նաեւ գաղութներու:²¹⁵

Դ. Կուսակցութեանց ներկայացուցիչները (դաշնակցական, ռամկավար, հնչակեան եւ վերակազմեալ) հրաւիրել Դշ. օրը ժողովի եւ այս մասին Համազգային Ժողովի տեսութիւնները պարզել եւ խնդրել որ իրենք ալ իրենց ազդեցութիւնը ի գործ դնեն ամէն կողմ համերաշխութիւն մը առաջ բերելու համար:

Ե. Ուրիշ նիստի մը[ն] ալ հրաւիրել նոյն նպատակով Կ. Պոլսոյ մամուլի ներկայացուցիչները:

Յետոյ ժողովը միւս երկու հարցերու մասին ալ խորհրդակցութիւն կատարելով որոշեց Ամերիկայի Ծերակոյտին ուղղեալ հեռագիր մը պատրաստել, բայց ծանօթ չլլալով Ծերակոյտին մէջ հայոց մասին տիրող կարծիքներուն, խոհեմութիւն համարուեցաւ հեռագրին պատճենը հոս ամերիկացի բարեկամներու ցոյց տալ եւ անոնց կարծիքը ստանալէ յետոյ հեռագրել:

Այս հեռագրին մէկ պատճենը պիտի հաղորդուի նաեւ հայոց Դատին պաշտպան Ամերիկեան Քոմիթէին²¹⁶ նախագահ Մր. Ճերարտի²¹⁷:

²¹⁵ Ատենագրութեան այս երրորդ կէտին մէջ նշուած բոլոր նամակներուն համար տեսնել յաւելուած թիւ 19:

²¹⁶ Վահան Գարտաշեանի նախաձեռնութեամբ եւ Ճէյմզ Ճերարտի նախագահութեամբ 1919-ի սկիզբները ձեւաւորուած էր Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Կոմիտէ անուանով մարմինը, որ իր առաջին նիստը կայացուցած էր Փետրուարին՝ իր ղեկավար կազմին մէջ ընդգրկած ըլլալով մեծազդեցիկ անձնաւորութիւններ եւ կարգ մը նահանգներու կառավարիչներ:

²¹⁷ Բնագրին մէջ սխալմամբ՝ *Ճէրարտ*:

[Համազգային Խորհուրդ]

Հոկտ. 15 [1919]

Ազգ. մատենադարանի մէջ ժամը 5½

ՆԵՐԿԱՅՔ.- Տ. Չաւեն Արք., Տ. Սայեդեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէզնեան, Ս. Գարսեան, Թումանյանեան, Տոք. Դաւիթեան, Հայկ Խօնասարեան, Պատ. Գրիգորեան, Մարիկեան:

ՀՐԱՄԻՐԵԱԼՆԵՐ.- Դաշնակցականներէն՝ Յ. Ամատունի, Ռամկավարներէն՝ Գր. Պէօզիկեան, Ազգայնական-Ազատականներէն՝ Կարապետ Այնեան, Հնչակեաններէն՝ Գալիկեան:

Ատեանը բացուելուն Ս. Պատրիարքը բացատրեց կացութիւնը եւ օտար անձնաւորութեան[ց] վրայ ձգած յոռի տպաւորութիւնը՝ մեր անհամերաշխութեան: Մասնաւորապէս Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ՛ թէ՛ Կ. Պոլսոյ մէջ պայքարը այնքան սուր բնոյթ մը չէ առած, սակայն արտասահմանի մէջ անիկա շատ տգեղ կերպով առաջ կը տարուի:

Ժամանակի պահանջները այնպէս են որ գէթ առայժմ մէկ կողմ թողուին մեր ներքին վեճերը եւ զմեզ օտարներու առջեւ վարկաբեկ ընող պայքարները: Այս կացութեան առջեւ Համազգային Ժողովի՝ կուսակցութեան[ց] ներկայացուցիչները կոչելու որոշումը տուած ըլլալը յայտնեց եւ ըսաւ թէ Ազգ. իշխանութիւնները իրենցմէ կը սպասեն որ համերաշխութեամբ այդ վեճերուն վերջ տրուին: Համազգային Ժողովին տեսակէտը ու թելադրութիւնները Տոք. Դաւիթեան եւ Ս. Գարսեան էֆենտիներու կողմէ եւս պարզուելէ յետոյ, նախ Հնչակեան ներկայացուցիչը խօսք առաւ եւ իր կուսակցութեան տեսակէտը պարզեց:

Անոնք կը պահանջէին որ Ազգ. իշխանութիւնները յենուին քաղաքական կուսակցութեանց վրայ եւ անոնց ներշնչումները ստանան: Այն ատեն վեճերը ինքն[ին] պիտի վերնային՝ եթէ գոյութիւն ունէին: Դաշնակցական ներկայացուցիչը ակելորդ համարեց ժխտել թէ վեճ գոյութիւն չունէր եւ թէ անիկա գէշ կ'ազդէր օտարներու վրայ, միայն թէ չարիքին արմատը հոս չէ որ հոս ձեռք առնուած միջոցներն ալ իրենց օգուտը ունենան: Պատրաստակամութիւն յայտնեց հոս վեճը դադրեցնել, սակայն ասիկա բնաւ չպիտի ազդէր դուրսը, որքան ատեն որ բուն աղբիւրը չէր ջնջուած: Եւ փափաքելի էր որ ասոր համար Պոլիս իր ազդեցութիւնը բանեցնէր Փարիզի ու Երեւանի վրայ: Այս տեսակէտով յայտնեց թէ արդէն Կ. Պոլսոյ Դաշնակցութեան մարմինը ձեռնարկ մը ըրած էր յանձնարարելով հետեւեալ որոշ թելադրութիւններու հիման վրայ լուծել վեճը:

Ա. Հայաստանի խորհրդարանը իբր Միացեալ Հայաստանի խորհրդարան բաղկանայ կէս առ կէս ժողով-հայերէ եւ թրքահայերէ, եւ ասոր համար ալ ընտրութեան ձեւ մը մտածուի թրքահայոց համար, արտասահմանի եւ Թուրքիոյ հայ գաղութներէն երեսփոխաններ ընտրելու համար:

Բ. Կառավարութիւնը պետք է ըլլայ համերաշխական եւ խառն, կէս առ կէս արեւմտեան եւ արեւելեան հայերէ:

Գ. Համաձայնիլ որ Փարիզի պատուիրակութիւնը դառնայ մէկ եւ Պօղոս փաշա ըլլայ անոր պետը եւ Երեւանի Հանրապետութեան մէջ ալ արտաքին գործոց նախարարութիւնը ստանձնէ: Վարչապետը եւ ներքին գործոց նախարարները անպայման պետք է դաշնակցական ըլլան:

Դաշնակցութիւնը կը փափաքէր որ պատրիարքարանն ալ այսպէս ճշդուած թելադրութիւններ ընէր Հայկ. Պատուիրակութեան: Այն ատեն չարիքը իր աղբիւրէն պիտի վերջանար:

Եթէ Դաշնակցութիւնը կը պնդէր իր առաջարկին վրայ եւ չէր ընչունէր Պօղոս փաշայի առաջարկները,- որ էր՝ 1. խորհրդարանը լուծել, 2. ինքն վարչապետ եւ արտաքին գործոց նախարար դառնալ եւ դահլիճին միւս անդամները ինքն ընտրել եւ 3. ընտրութիւնները կատարել երբ որ յարմար դատէր,- վասնզի անոնք կը նշանակէին ամէն բան անոր քմահաճոյքին թողուլ եւ կերպով մը միապետութիւն հաստատել: Ասիկա չէր կրնար ընդունիլ Դաշնակցութիւնը, վասնզի Պօղոս փաշա 1916ի համաձայնութեամբ երբ Ռուսիա, Անգլիա եւ Ֆրանսա կը բաժնէին Թուրքիան, փոխանակ հրաժարելու, ինք Ֆրանսայի հետ համաձայնած էր եւ պայմանագիր ստորագրած էր, որով ֆրանսական բաժինը պիտի ունենար ինքնավարութիւն մը:²¹⁸

²¹⁸ 1916-ին կեանքի կոչուած անգլեւֆրանսական գաղտնի համաձայնագիր մը, անուանուած անգլիացի Մարք Սայքս եւ ֆրանսացի Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքո բանագնացներուն անունով: Ռուսաստան եւս պիտի միանար համաձայնութեան,

Ռամկավար ներկայացուցիչը իր կարգին խոստացավ դադարեցնել վեճը, բայց առաջարկեց որ ազգային արտաքին քաղաքական խնդիրներու համար պատրիարքարանը կազմէ մարմին մը, որուն մէջ գտնուին կուսակցութեանց ներկայացուցիչները: Ազգայնական-Ազատական Կուսակցութեան ներկայացուցիչն ալ այս կարծիքին ոյժ տուաւ:

Պատ. Գրիգորեան փափաք յայտնեց որ կուսակցութիւնները իրենց ծրագիրը պահ մը մէկ կողմ թողուն եւ ո՛չ թէ իբր կուսակցական, այլ՝ իբր հայ ամէնքս մէկ մէկ ճակատ ներկայացնենք: Ազգապետ Է.Փ. ալ յիշեցուց հանրապետական Կարիպալտի²¹⁹ թագաւորական Իտալիոյ առջեւ խոնարհիլ[ը] իտալական ազգային գերագոյն շահուն առջեւ: Նոյն ոգին նաեւ կը պահանջուէր մեր կուսակցութեանց կողմէ:

Ս. Պատրիարքը եւ միւս անդամները խոստացան նկատի առնել Համազգային Ժողովի եւ կուսակցութեանց միջեւ համագործակցութիւն մը առաջ բերելու առաջարկը, որ կուսակցութիւնները կ'ընէին, ուստի այս հարցը օրակարգ անցաւ, իսկ կուսակցութեանց ներկայացուցիչները խոստացան առժամապէս վեճերը դադարեցնել:

* * *

Ապա կարդացուեցաւ ըստ նախորդ նիստի որոշման Երեւանի Հանրապետութեան վարչապետին, Պօղոս փաշա Նուպարի, պ. Ահարոնեանի, պ.պ. Թէքէեանի եւ Տ. Ստեփանեանի ուղղուած պաշտօնագիրները, որոնց հարկ եղած արագ գործիւնները եղան եւ որոշուեցաւ որ կել, երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ:

* * *

Համաձայնական բարձր քոմիտէներու յունաց պատրիարքական տեղապահին եւ հայոց պատրիարքին կողմէ կատարուելիք դիմումը որոշուեցաւ այնպիսի ձեւով մը կատար[ել] որ աղաչանքի ձեւ չունենայ, այլ աւելի՝ բողոքի:²²⁰

Այս առթիւ Խաղաղութեան Վեհաժողովին նախագահին եղած դիմումը հաղորդուելով իրենց պիտի խնդրուէր նաեւ իրենց օժանդակութիւնը եւ պիտի մատնանշուէր

Ա. Չինաղաղարի պայմաններու անգործադրելի մնալը, մասնաւորապէս գէնընկեցութիւնը կանոնաւոր կատարուած չլլալը եւ գլխաւոր կայանները գրաւուած չլլալը:

Բ. Ջարդի համապատասխան վիճակի մը գոյութիւնը, քանի որ հաղորդակցութիւններէ զրկուած ըլլալով ո՛չ առեւտուր կրնան ընել, ո՛չ գիւղերը կրնան երթել եկել, եւ ո՛չ ալ մշակութեամբ կրնան պարապիլ:

Գ. Դիտել տալ թէ սակաւաթիւ եւ անգէն հայերը ջարդելու եւ կոտ[ո]րելու համար թուրքերը այսպէս զինուելու պէտք չունէին: Այս սպառնալիքիւնը եւ յարձակողական պատրաստութիւնները միայն Համաձայնութեան դէմ կրնա[յին] ըլլալ եւ է[ին] ապահովաբար:

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 8.45ին:

որ կը նախատեսէր Ա. Աշխարհամարտը երեք Դաշնակիցներուն ի նպաստ ելք մը ունենալու պարագային՝ ազդեցութեան գօտիներու հաստատումը պարտեալ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքներուն վրայ: Փարիզ գումարուած Ազգային Համագումարի մասնակիցներուն այս համաձայնագրին Հայաստանի վերաբերող պայմաններն իրեն հաղորդելու նպատակով իր Լոնտոն կանչուած ըլլալը յայտնել յետոյ 15 Մարտ 1919-ի նիստի ընթացքին, Պօղոս Նուպար կ'աւելցնէր. «Կիլիկիան եւ հարաւային գաւառները Ֆրանսայի թողուած էին եւ Ռուսիան կը ստանար հիւսիսային գաւառները: Կատարուած իրողութեան մը առջեւ գտնուելով ... խնդրեցի, երբ տեսայ, որ, դժբախտաբար, Հայաստան երկուքի պիտի բաժնուէր, որ Կիլիկիոյ եւ վեց գաւառներուն շնորհուրէ գէթ ինքնավարութիւն մը, ամենալայն ձեւի մը տակ, եւ Ֆրանսայի թելարկութեան տակ» (Վիրաբեան, *Համահայկական*, 404):

²¹⁹ Իտալացի զօրավար Ճուզեփիէ Կարիպալտի (Giuseppe Maria Garibaldi [1807–1882]) եղած է համաշխարհային ազատագրական շարժումներու զարկ տուած եւ անոնցմէ ոմանց մասնակցութիւն բերած բացառիկ պատմական դէմք մը:

²²⁰ Դիւանաթուղթերէն յայտնի կը դառնայ թէ երեք հոգեւոր պետերն ու յոյներու Տիեզերական Պատրիարքութեան տեղապահը 15 Հոկտեմբեր 1919-ին համատեղ ստորագրութեամբ դիմում մը ներկայացուցած են Խաղաղութեան Վեհաժողովի նախագահ Քլեմանսոյի: Տեսնել Յաւելուած 20:

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 17 Հոկտեմբերի 1919)]²²¹

²²¹ Այս նիստի ատենագրության չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ՝ թերեւս անոր համար որ նիստը ունեցած է խորհրդակցական բնոյթ միայն: «Ճակատամարտ» (18 Հոկտեմբեր 1919, 286/2017) կը նշէ. «Նիստը բացուեցաւ եւ գոցուեցաւ: Մեծամասնութիւն չկար»: «Ժամանակ» (18 Հոկտեմբեր 1919, 3652), ընդմիջարկումով մը իր կողմէ անելցնելով թէ 2-3 շաբաթը անգամ մը գումարուած Ժողովի մը համար ցոյց տրուած անփութութեան տեղ նիստերուն մասնակցի չկրցող երեսփոխաններ անելի մեծ ծառայութիւն մը ըրած կ'ըլլան հրաժարելով, կը հաղորդէ:

Ազգ. Ժողովը 4 անդամի բացակայութեան պատճառաւ երէկ չկրցաւ մեծամասնութիւն ունենալ եւ ներկայ 43 անդամները ցրուեցան ապարդիւն...: Ատենապետ Պարգեւ Էֆ. բանաւոր պատճառաւ բացակայութիւնը հաղորդած ըլլալով, կ'ատենապետէր Յակոբ Պահրի Էֆ., որ նիստը բանալէ յետոյ հաղորդեց Պ. Վ. Չէյթունցեանի Քաղ. Ժողովէ հրաժարականը Պալըքեսիր փոխադրուած ըլլալուն համար: Ժողովը ընդունեց զայն: Յետոյ կարդացուեցաւ Իրաւասութեան Դիւանի նախաքննութիւնը Վարչ[ութեան] տեղեկատուութեան մասին: Դիւանը մանրամասն կերպով քննելէ յետոյ այդ տեղեկատուութիւնը, զանազան առաջարկութիւններ կ'ընէ, ինչպէս Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան, ամուսնական օրէնքի մը կազմութեան եւն. խնդիրներ, որոնք պէտք է լրացնէ Վարչութիւնը: Ի վերջոյ անդամներէն Տիար Օ. Չիֆթէ Սարաֆ կ'ըսէ թէ որովհետեւ այդ ծրագրին նկատառումը յապաղած է, լաւ կ'ըլլայ որ Վարչութիւնը բերէ իր կատարած ձեռնարկներուն արդիւնքը: Կարդացուեցաւ դարձեալ նոյն դիւանին ուրիշ մէկ տեղեկագիրը, որ կը քննէր Մ. Մուրատեան Էֆենտիի Քաղ. Ժողովէն հրաժարելուն պատճառաբանութիւնը: Դիւանը կ'ըսէ թէ որովհետեւ Սահմանադրութիւնը չ'ըսեր թէ Վարչութեան համարատու մարմնոյ մը անդամը չկարենայ մասնակցիլ Վարչութեան, այլ առ առաւելն ի՞ր պատկանած մարմնոյն եղած խնդիր մը եղած պահուն ձեռնպահ կը մնայ, ուստի կ'առաջարկէ մերժել նոյն հրաժարականը: Իսկ անդամներէն Տիար Օ. Չիֆթէ Սարաֆ կ'առաջարկէ ընդունիլ, որովհետեւ համարատու անդամ մը չի կրնար մասնակցիլ համարատու մարմնոյն:

Այս երկու տեղեկագիրները կարդացուելէ յետոյ որոշուեցաւ յառաջիկայ նիստին նկատողութեան առնել իբրեւ օրակարգի խնդիր: Ժողովի փակման պահուն որոշուեցաւ յաջորդ նիստին վերջնական ազդարարութիւն դրկել անոնց, որոնք երկու նիստէ ի վեր կը բացակային:

Թերթը յանդիմանաբար կը յայտնէ թէ նիստի փակումէն ետք Պատրիարքին եւ Դիւանին ներկայութեան խորհրդակցութիւն կատարուած է Ազգ. Ժողովէն պակսած անդամները լրացնելու համար, բայց որոշում կարելի չէ եղած կայացնել, քանի որ խնդրոյ առարկայ է նահատակեալ երեսփոխաններու թափուր աթոռները լեցնելու համար կատարուելիք ընտրութեան ձեւը, զոր ուսումնասիրելու նպատակով կազմուած յանձնաժողովին բոլոր անդամներէն մաս մը տակաւին չէ ներկայացուցած իր տեսակէտը: Որոշուած է այս հարցն ալ նիւթ դարձնել օրակարգի:

[Համագգային Խորհուրդ]

23 Հոկտեմբեր 1919

Ազգային Մատենադարան, ժամը 5½

Ներկայք. Տ. Չալեն Պատրիարք, Տ. Օգ. Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան, Ստեփան Գարաբեան, Թումանյան:

Ժողովին հաղորդեց Ս. Պատրիարքը թե կուսակցությունները իրարու հետ համերաշխելու ձեռնարկներ ընել սկսած են, ինչ որ նախորդ ժողովին մեջ Համագգային Ժողովի կողմէ եղած ձեռնարկին մէկ արդիւնքը կրնայ համարուիլ:

Այս տեղեկությունները լսելէ յետոյ ժողովը կարծիքներու փոխանակութիւն մը ունեցաւ կուսակցութեանց կողմէ եղած համագործակցութեան առաջարկին շուրջը եւ անոր եղանակը ճշդելու համար որոշեց որ աւելի լիազումար նիստի մը գրադի այս խնդրով:

Ինսամատարութեան գործերու համար խորհրդածութիւններ եղան, ինչպէս նաեւ Հայրենիքի Տուրքի գանձման մասին եղած կարգադրութիւններու վրայ կարծիքներու փոխանակութիւն մը կատարուեցաւ:

Որոշուեցաւ ասկէ յետոյ ժամը 4ին գումարուիլ եւ բացակայ անդամներուն հրաւեր ընել որ յաջորդ նիստին անպատճառ ներկայ գտնուին:

[Համագգային Խորհուրդ]

29 Հոկտ. 1919

Ազգային Մատենադարանի [սրահը], ժամը 5½

Ներկայք. Տ. Չալեն Պատրիարք, Օգոստ. Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Թումանյան, Տոք. Դաւիթեան, Պատ. Ճէմիգեան:

1° Ս. Պատրիարքը Ատանայի Առաջնորդին նամակը հաղորդեց, որով տեղեկութիւն կու տար Շէյխ-Մուրատ գիւղի ջարդին եւ շրջակայից մէջ պատահած մասնակի սպանութիւններու մասին:²²²

²²² Շէյխ-Մուրատ գիւղի ջարդը ազդանշանը պիտի ըլլար Միլի շարժման կազմակերպութեամբ վերահաս աւելի տարողունակ ջարդերու: Առաջնորդին նամակէն առաջ արդէն Ատանայի Ազգային Միութիւնը 19 Հոկտեմբեր 1919 թուակիրով կը հաղորդէր. «Կիլիկիոյ ամէն կողմը Միլի շարժումը սկսած է, հարիւրաւոր ձիաւորներ խումբ խումբ Կիլիկիոյ դաշտերու չամբողջացած նախադասութիւն- Վ.Դ.), նոյնիսկ Ատանայէն 1-2 ժամ հեռաւորութեամբ հայ գիւղերու բնակիչները եւ բամպակի դաշտերուն մէջ աշխատող հայ մշակները կը ջարդուին 2 օրէ ի վեր, եւ քաղաք կը բերուին այն դիակները՝ որոնք գիւղերու մէջ նահատակուած են: Ընդհ. զոհերու թիւը կը հասնի այժմ 65ի եւ ամէն ժամ նոր զոհերու յուրեր առնելու վրայ ենք: Թէեւ հետապնդութիւն կը կատարուի, սակայն միջոցները անբաւական են: Հայերն ալ կազմած են հետապնդիչ խումբեր՝ ձիաւոր եւ հետեւակ» (ՊՏԴ, տու. փ 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ742, *հայերէն ձեռագիր*): Գալով Առաջնորդին 21 Հոկտեմբեր 1919 թուակիր նամակին, որուն բնագրին չենք հանդիպած, անկէ արտագրուած պարբերութիւններ կը բովանդակէին հետեւեալը.

«Մարաշէն, Կեսարիայէն ու Սվազէն ամէն օր գաղթականներ կը հասնին, վախնալով տիրող կացութենէ: Որբերու խնդիրը աւելի ծանր է: 400 որբի տեղ ունինք 700 որբ, եւ ամէն օր 20-25 որբեր կը հասնին: Տասը օրուան մէջ 3000ի մօտ գաղթականներ եկան, որոնց 300ի չափը որբ ու որբուհի են: Մաս մը գիւղերը զետեղուած են, մնացեալներն ալ նոր շինուած *քէւքերու* մէջ կը զետեղուին, սակայն միշտ նորեր կը հասնին՝ օրական 8000 անձ հաց կը ստանայ: Մօտաւորապէս 28-30 հազար գաղթականներու կը սպասուի:

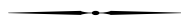
2° Տոք. Դաւիթեան կարդաց պատճեններ[ը] այն երկու բողոքագիրներուն, որոնք ուղղուած էին Ֆրանս. Բարձր Զոմխէրին եւ Ընդհանուր Հրամանատարին Ատանայի դէպքերուն եւ Գոնիայի կողմերէն չեղէնը զինուելով Ատանա դրկուելու դէմ: Երեք հոգեւոր պետերը ստորագրեցին այդ հեռագիրները:

3° Պատ. Գրիգորեան Ամերիկա երթալու համար պատրաստուած ըլլալով որոշուեցաւ իրեն ընել կարգ մը յանձնարարութիւններ եւ տալ տեղեկագիր մը հայոց կացութեան մասին:

4° Խնամատարութիւնը իր պիւտճէն ներկայացուցած էր, որմէ կը հասկցուէր թէ մերձաւորապէս 50,000 ոսկի[ի] պէտք կայ ծախքերը գոցելու համար, առանց որբերու եւ այրիներու թիւը աւելցնելու, մինչ հազարաւոր որբեր դեռ կային պատսպարելու համար:

5° «Հայրենիքի Տուրք»ի մասին ալ տեղեկութիւններ տրուեցան ժողովին: Ելեւմտից Յանձնաժողովը ամսական 20,000 ոսկիի հաշիւ մը կ'ենթադրէր, թող որ անբաւական էր, քանի որ պէտքերը 50,000 էին:

Այս մասին երկար խորհրդակցութիւններ եղան գտնելու համար հասոյթի նոր աղբիւրներ: Չանագան առաջարկներ եւ թելադրութիւններ նկատի առնուեցան, սակայն վերջնական որոշում մը չտրուեցաւ:

- Ճիշդ 8 օր առաջ, Ճիհանի կողմը չեղէնները գիւղերու վրայ յարձակեցան եւ 8 հայեր զոհ տուինք: Անկէ 2 օր յետոյ քաղաքէն 2½-3 ժամ հեռու Եւլի-Մուրատ գիւղին վրայ յարձակեցան եւ սպաննեցին 7-8 անձեր, որոնցմէ մէկը յղի կին մը եւ մին մանկիկ մը, մնացեալները՝ կտրիճ երիտասարդներ: Մօտակայ գիւղերէն ալ երկու ուրիշ մարդ: Ֆր. կառավարութիւնը խիստ միջոցներ ձեռք առաւ. ֆր. ժանտարմարիէ զատ կամաւորներ արձանագրեց եւ սկսաւ հետապնդել չեղէնները, որոնք անցան Տարսոնի հողը եւ հոն սկսան գիւղերու գտնուած հայերը սպաննել եւ ահա 12-15 զոհեր ալ հոն ունեցանք: Կորուստներու թիւը 35-40ի կը հասնի. չեղէններէն ալ նոյնքան սպաննուած են եւ մէկ քանին ալ հրացանի բռնուած, պետի մը զլուխը բերուած է: Չեղէական գործողութիւններու տակ ծածկուած քաղաքական դիտումները աւելի կը յուզեն ժողովուրդը» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-I, 1743, *հայերէն ձեռագիր*):

Առաջնորդը 4 Նոյեմբեր թուակիրով պիտի յայտնէր. «Շնորհիւ ֆրանս. իշխանութեանց ձեռք առած ազդու միջոցներուն՝ ապահովութիւնը եւ անդորրութիւնը վերահաստատուած է: Աւագակները ցրուած, ձեռք անցնողը մահուամբ պատժուած եւ ոմանք ալ կռիւի մէջ մեռած են: Իրենց գիւղերն ալ օրինակելի դասեր ստացած են: Օգնութեան պէտք կայ գաղթականներու եւ որբերու համար» (*նոյն*): Նաեւ տեսնել Յաւելուած 23:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 31 Հոկտեմբեր[ի] 1919)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տխուր պարտականություն մը ունինք այսօր: Մեր պաշտօնակիցներէն Տիար Աղեքսանդր Փանոսեան²²³ այս շարքուան ընթացքին կնքեց իր մահկանացուն: Կը հրաւիրեմ զձեզ որ յոտնկայս մասնակցիք Ս. Նախագահին աղօթքներուն:

(Բոլոր ժողովականք յոտնկայս, նախագահ Ս.ը օրհնեց հանգուցելոյն յիշատակը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երկու երեսփոխաններ հրաժարական դրկած են, պիտի կարդանք զանոնք, բայց պիտի սպասենք մեծամասնութեան, որպէսզի կարելի ըլլայ որոշել անոնց ընդունելութիւնը:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց երկու հրաժարագրերը)²²⁴

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս կը տեսնէք, մահուամբ եւ հրաժարմամբ երեսփոխանաց թիւը հետզհետէ կը պակսի: Ասոր դարման մը ըլլալու համար, 3 երեսփոխաններու ստորագրութեամբ գիր մը կայ սեղանի վրայ, որով կ'առաջարկուի օրակարգի երրորդ խնդիրը առաջին խնդիր ընել: Արդէն երեսփոխանական ընտրութեանց համար կազմուած յանձնաժողովի անդամներէն 3ը իրենց տեղեկագիրը բերած են, այն ալ պիտի կարդացուի եւ այս խնդրոյն համար որոշում մը պիտի տրուի:

ԶԱՅՆԵՐ.- Տեղեկագիրը կարդացէք:

(Ատենադպիր ԷՖ. կը կարդայ տեղեկագիրը)

Գ. ՆԵՄՅԷ ԷՖ.- Միւս անդամները ինչո՞ւ չեն ստորագրած:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յանձնաժողովին միւս երեք անդամներն են տեարք Հ. Խոսրովեան, Ա. Բարսեղեան եւ Ա. Հալաճեան. իրենք բացատրութիւն մը կրնան տալ անշուշտ:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ինչպէս գիտէք, իմ առաջարկութիւնս կը վերաբերէր վերջին պատերազմի միջոցին նահատակուած երեսփոխաններու եւ այս առաջարկը ներկայացուած ատեն որդեգրուեցաւ ժողովին կողմէ: Լրացումը պիտի սահմանափակուէր եւ ընտրութիւնը պիտի կատարուէր այնպիսի եղանակով մը, որ վերահաստատէր պատերազմէ առաջուան վիճակին փոխարարելութիւնը այս ժողովին մէջ: Ժողովը ընդունեց այս առաջարկը, բայց տեսնուեցաւ յետոյ որ չեմ գիտեր ինչ պատճառով տարբեր կերպով արձանագրուած է ատենագրութեան մէջ: Յանձնաժողովը կազմուեցաւ մեր առաջարկած պայմանով, սակայն մեր երեք անդամներու տեղեկագիրը չի պատշաճիր կարդացուած տեղեկագրին, որովհետեւ մենք կը խորհինք որ, եթէ ժողովրդական ընտրութիւն պիտի կատարուէր, պէտք չկար այս խնդիրը յանձնել յանձնաժողովի մը ուսումնասիրութեան, ժողովը կրնար ուղղակի հրահանգ տալ Վարչութեան: Ուրեմն կը հետեւի որ այդ տեղեկագիրը ստորագրողները հիմնապէս շեղած են ժողովին ընդունած սկզբունքէն. մեր ընդունածը ընտրութենէն տարբեր կերպով լրացում է:

²²³ Իր գրական քառասնամեայ գործունէութիւնը նշելու համար կազմակերպուելիք յօբելեանէն կարճ պահ մը առաջ աչքերը փակած Աղեքսանդր Փանոսեան (1859–28 Հոկտեմբեր 1919) առաւելաբար կը յիշատակուի իբրեւ բանաստեղծ, մանկագիր, թատերագիր, թարգմանիչ: Գործածած է Ալիապան գրչանունը: Այլօյաճեան, իբրեւ քաջատեղեակ պաշտօնակից, Փանոսեանի երեսփոխանական դիմագիծը կը ներկայացնէ այսպէս. «Փանոսեան իր ժամանակակիցներու մէջ գրեթէ բացառութիւն կը կազմէ հեռու մնալով հանրային գործունէայ աշխատութիւններէ: Անիկա ազգային գործերու երբեք իր մասնակցութիւնը չէ բերած: 1908էն յետոյ էր որ Բաղէշի վիճակէն երեսփոխան ընտրուեցաւ եւ թէեւ մասնակցեցաւ ազգ. ժողովներու, սակայն ոեւէ գործօն դեր չկատարեց եւ ոչ ալ օր մը երկու խօսք կամ դիտողութիւն ըրաւ: Լուռ հանդիսատեսի մը դիրքէն անդին չէ անցած» (Արշակ Այլօյաճեան, «Անհետացող Դէմքեր՝ Աղեքսանդր Գ. Փանոսեան», «Արեւ», Աղեքսանդրիա, 9 Դեկտեմբեր 1919, 89/704):

²²⁴ «Անձնական պատճառներով պարզ հրաժարական» ներկայացուցած են երեսփոխաններ բժիշկ Վահրամ Թորգոմեան եւ Մ[կրտիչ] Արզարեան: Ժողովը ընդունած է հրաժարականները («Ժամանակ», 1 Նոյեմբեր 1919, 3664): Պարագան յստակ կը դառնայ նաեւ ներկայ ատենագրութեան հետագայ շարադրանքէն:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եղած արձանագրությունը այն է որ պակասեալ երեսփոխաններու տեղ նոր ընտրութիւն պիտի կատարուի: Մենք պէտք է միանգամ ընդ միշտ դարմանենք այս խնդիրը եւ այն ալ ազգին սա ճգնաժամին մէջ: Թերի միջոցներով չ'ըլլար այս գործը: Խնդիրներ գոյութիւն ունին, որոնք լուծման կը կարօտին, պէտք չէ որ ժողովը այս մեծամասնութեան պակասին համար ապարդիւն ցրուի: Երեք երեսփոխաններ իրենց այս տեղեկագրով կ'առաջարկեն Վարչութեան ընտրութեան հրահանգ տալ: Այսօր ժողովը պէտք է որոշում տայ այս մասին եւ վերջ գտնէ խնդիրը:

Գ. ՆԵՄՅԷ ԷՖ.- Ազգ. Սահմանադրութիւնը երեսփոխան ընտրելու համար մասնաւոր տրամադրութիւն ունի, մենք անոր հետեւելով պիտի կատարենք ընտրութիւնները, ո՛չ հնչակեանի, ո՛չ դաշնակցականի եւ ո՛չ ալ ազատականի խնդիր կայ. ազգը կ'ընտրէ իր ներկայացուցիչները այս ժողովին մէջ:

Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Այս միջոցին եղած խօսքերը ոեւէ արդիւնք չեն տար, պէտք է սպասենք մեծամասնութեան, որպէսզի ճշդենք թէ ինչ ձեւի տակ կ'ազմուած է յանձնաժողովը եւ ըստ այնմ նկատողութեան առնենք իր տեղեկագիրը:

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Մինչեւ որ մեծամասնութիւն գոյանայ, թերեւս իրաւունք չունենանք որոշում տալու, բայց նախապատրաստութեան համար կրնանք խորհիլ միջոցներուն վրայ: Գալով ընտրութեանց խնդրոյն, տեսայ որ գաւառներու մէջ շատ տեղեր ընտրութիւն կատարել անկարելի է, այնպէս որ Պոլսոյ մէջ պիտի կատարուին ընտրութիւնները եւ այս կերպով բաւական գործնական օգտակարութիւն յառաջ պիտի գայ: Հետեւաբար անտեղի են ընտրութիւնը յետաձգելու ձեռնարկները:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պ. Տնտեսեան քիչ մը մօտեցաւ այն տեսակէտին, ըսելով որ միայն Պոլիսն է որ պիտի կատարէ իր երեսփոխանական ընտրութիւնները, այնպէս որ այս ժողովը պիտի ըլլայ պոլսահայութեան ներկայացուցչութիւնը: Ասկէ ալ կը հետեւի արդէն որ մենք չենք կրնար գործադրել Սահմանադրութիւնը. անիկա իր պատմական դերը կատարած է: Արդէն եթէ գործադրուած ըլլար Չինադադարէն ի վեր քանի քանի անգամներ տրուած որոշումը, որու համաձայն դադրած պիտի ըլլային այն երեսփոխանները, որոնք ժողովի երկու նիստերէն բացակայ կը գտնուին, շատերը դադրած պիտի ըլլային: Եթէ երեսփոխանական ժողով մը կայ, պէտք է գործադրուի տրուած որոշումը:

Ս. ՍՐԵՆՅ ԷՖ.- Ժողովը յարմար կը դատէ որ սահմանադրական օրէնքներով եւ սկզբունքներով լրացուի այս ժողովը: Եթէ այս ժողովը, օրինակի համար, ունի 20 նահատակուած, 10 ճամբորդ, 30 երեսփոխան, որոնք չեն գար, կայ ուրիշ մեծամասնութիւն մ'ալ որ չի գար. անոնք ինչո՞ւ չեն գար, ուրեմն այս ժողովը մեռած է: Ասոնք ինչո՞ւ չեն գար, եւ եթէ չեն գար, ժողովս ինչո՞ւ նախանձախնդիր չ'ըլլար իր իրաւունքին: Բացակայ երեսփոխաններու մասին պէտք է գործադրուի այն որոշումը, որ տրուեցաւ ասկէ առաջ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանս երեսփոխանները այստեղ բերելու համար հրաշք չի կրնար գործել: Ժողովին մէջ զանազան առաջարկներ կ'ըլլան, բայց մեր ձեռքը գտնուած կանոնը այն է, որ երեք անգամ բացակայ երեսփոխաններու չորրորդ անգամ կոչնագիր մը կը դրկուի եւ եթէ դարձեալ չպատասխանեն, հրաժարեալ կը նկատուի[ն]: Դիւանս առաջին անգամ ըլլալով բացակայ երեսփոխաններու անունները սկսաւ հրատարակել. աւելին չեմ կրնար ընել անոնց համար, որոնք չեն ուզեր գալ ժողովի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Արդէն մեծամասնութիւն գոյացաւ, հետեւաբար կրնանք անցնիլ օրակարգի:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԷՖ.- Ի՞նչ է ներկաներու թիւը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- 46:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- 46ը մեծամասնութիւն չէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեր այսօրուան նահատակուած²²⁵, մէկ մեռած եւ 2 հրաժարած երեսփոխաններով, մեծամասնութիւնը 45 է եւ հետեւաբար կրնանք օրինաւոր նիստ գումարել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ինչպէ՞ս կարելի է. ատիկա ճիշդ գործ մը չէ:

Լ. ՍԱԼԱԹՃԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը կարծեմ որ չեղած, գոյութիւն չունեցած բանի մը վրայ պնդելը անկարելի է: Պոլսոյ մէջ գտնուող երեսփոխաններու թիւը 60-65էն աւելի չէ, հետեւաբար կարելի չէ ձեռք բերել մեր

²²⁵ Բնագիրը սխալմամբ ունի *հրաժարած*, ինչ որ տրամաբանական չէ, քանի որ բառը գործածուած է արդէն նոյն նախադասութեան մէջ հիմնաւոր կերպով, եթէ նկատի առնուի նոյն նիստին երկու երեսփոխաններու ներկայացուցած հրաժարականի պարագան:

պահանջած օրինական մեծամասնությունը, ուստի կ'առաջարկեմ բաւական համարել 45ի մեծամասնությունը եւ այս հիման վրայ վիճաբանիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Նկատի ունենալով ժողովին ներկայ եւ բացակայ անդամները, այդ թիւը օրինաւոր է:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- 140ի վրայ 71ի մեծամասնությունը օրինաւոր կը նկատէ Սահմանադրությունը: Եթէ ընդունինք անգամ մը այս սկզբունքը, 21 հոգիով ալ մեծամասնութիւն պիտի կարենայ կազմուիլ: Ասիկա թեք մակարդակ մ'է, որուն վրայ կանգնիլ կարելի չէ:

Ա. ԱՂՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Կարծեմ թէ սխալ են եղած խօսքերը: Ժողովը իր իսկական մեծամասնութեան խնդիրը այսօր չէ որ պիտի լուծէ: Այդ խնդիրը լուծուած է ժամանակին եւ Ազգ. Ժողովը այդ փոփոխությունը, այսինքն ընտրուած երեսփոխաններու կէսէն մէկ ատելիի ներկայութեամբ ժողով գումարելու եւ որոշում տալու խնդիրը իբրեւ բարեփոխություն օրէնքի, կառավարութեան ալ ներկայացնելով, վաւերացնել տուած է: Այս որոշում եւ վերջացած գործին անդրադառնալով, եղած առարկությունները կրնան մեկնուիլ իբրեւ խափանարար ընթացք:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Կը բողոքեմ այս խօսքին դէմ. պետք է ետ առնէ իր խօսքը:

Ա. ԱՂՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Մէկ տառը իսկ ետ չեմ առներ:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Պետք է ետ առնէ. խափանարար ընթացքը անոնցն է, որ ժողովէն բացակայելով, ամլութեան կը դատապարտեն անոր աշխատությունները:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յախուռն դիտողություններու պետք չկայ ամենեւին, պետք է վիճաբանինք օրինաւորութեան սահմանի մէջ: Գալով խնդրոյն, որ որոշման մը կը կարօտի, այս խնդիրը վճռելէ առաջ, երեսփոխաններէ ոմանք կ'առաջարկեն որ օրակարգի շարքը փոխուի. նախ այս խնդիրը որոշենք:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես համաձայն չեմ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Սակայն այս ժողովը տէրն է օրակարգին եւ ինչպէս ինք կ'որոշէ օրակարգը, այնպէս ալ կրնայ կարգը փոխել: Հետեւաբար նախ վիճաբանութեան փակումը ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով այս խնդիրը, մեծամասնութեամբ ընդունուեցաւ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հիմա ձեր քուէին կ'ենթարկեմ օրակարգի երրորդ խնդիրը՝ այսինքն երեսփոխանական ընտրութեան խնդիրը առաջին խնդիր ընելու խնդիրը ու այդ խնդրով եղած առաջարկությունը, այսինքն՝ ժողովրդային քուէարկութեամբ ընտրելու նահատակուած, մեռած եւ պակսած երեսփոխանները [փոխարինող նորերը]: Որոնք որ կ'ընդունին, ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանությունը:

(Ժողովը մեծամասնութեամբ ընդունեց ժողովրդային քուէարկութեամբ պակսած երեսփոխաններու տեղ նորերու ընտրությունը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն դիւանս պիտի գրէ Վարչութեան՝ ընտրութեան ձեռնարկելու համար:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քանի որ մեծամասնություն գոյացաւ, ձեր ուշադրութեան եւ որոշման կը յանձնեմ Տր. Թորգոմեանի եւ Տր. Արգարեանի հրաժարականները²²⁶:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Ինչպէս այդ հրաժարած անդամները զբաղումներ ունին, ամենքս ալ զբաղումներ ունինք: Ես այն գաղափարը ունիմ որ պետք է մերժենք այս հրաժարականները: Ասիկա ալ բարոյական տուրք մ'է որ պետք է վճարենք ամենքս ալ, երբ կը պահանջենք որ ամէն անհատ վճարէ իր նիւթական տուրքը: Կ'առաջարկեմ մերժել հրաժարականները. ես կը կարծեմ որ պիտի շարունակեն իրենց պաշտօնը:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Այս հրաժարականներու քօղարկեալ իմաստը այս ժողովին մեծամասնություն չգոյացնելն է: Ասիկա բողոք մ'է այդ վիճակին դէմ, հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ ընդունուի այդ հրաժարականը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հրաժարականին մէջ իբրեւ պատճառ ստիպողական պատճառներ ցոյց տրուած են: Ժողովս այն միայն կրնայ նկատողութեան առնել:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Չեմ գիտեր որ Գարսեան ԷՖ. ինչ տեսակետով կ'առաջարկէ մերժել այս հրաժարականները, երբ կը տեսնենք որ ժողովին նիստերը ապարդիւն կը մնան: Ժողովը չի կրնար բռնություն ի

²²⁶ Յաջորդ խօսք առնող Ս. Գարսեանի առարկութենէն, ապա նաեւ նիստի ատենապետին հաստատումէն կարելի է հետեւցնել թէ երկու հրաժարող երեսփոխաններուն ներկայացուցած դրդապատճառը իրենց «ստիպողական զբաղումներ» ունենալն է, թէեւ Գարսեանէն անմիջապէս ետք Սրենց խօսք առնելով քօղարկեալ իմաստ կ'ուզէ տեսնել անոնց մէջ:

գործ դնել մեծամասնությունը ապահովելու համար եւ մեր այն պաշտօնակիցները որոնք մաքառեցան մեզի հետ մեծամասնությունը ապահովելու համար, արդար չեն ըլլար երբ կ'ըսեն թէ պետք է մերժել հրաժարականը անոնց, որոնք կ'ըսեն թէ չեն կրնար շարունակել իրենց պաշտօնը: Այս կերպով ժողովը անդամալուծութեան պիտի դատապարտուի: Հետեւաբար պարզ եւ անկեղծ հրաժարական մը ընդունիլ անարգանք մը չէ եւ հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ ընդունուի:

(Քուէի դրուելով այս երկու հրաժարականները, 10ի դէմ 24 քուէով ընդունուեցաւ[ն])

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կը գրենք Վարչութեան որ հրահանգ տայ ասոնց տեղ ալ ուրիշները ընտրելու:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Ոչ թէ միայն պետք է դադրեցնել հրաժարեալները, այլեւ անոնք որոնք 3 անգամ բացակայ գտնուած են:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Քիչ առաջ երբ դեռ ժողովը իր օրակարգի խնդիրները նկատողութեան առնելու չէր սկսած, ակնարկություններ եղան այստեղ թէ երեսփոխանական ընտրությունները պիտի կատարուին Պոլսոյ մէջ: Երբ հիմա կը խօսինք ընտրութեանց վրայ, չեմ կարծեր որ այդ սխալը կրկնուի: Սակայն պետք է նկատի ունենալ թէ ընտրությունները գաւառներու մէջ կատարել հնարաւոր պիտի կրնա՞յ ըլլալ, թէ ո՞ր տեղերը կատարել հնարաւոր է եւ ո՞ր տեղերը անհնարին, այնպէս որ այդ կէտերը չպարզաբանուած՝ կարելի չէ ընտրութեան սկսիլ...

Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ ԷՖ.- Վարչությունը կը ճշդէ այդ կէտերը:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը փափաքիմ որ սխալ տեսակետէ չառաջնորդուի ժողովը: Երեսփոխանական բաշխումը եւ ընտրութեանց հրահանգ տալու գործը Վարչութեան կը պատկանի: Գալով այն վիճակներուն, որոնք երեսփոխան չպիտի կրնան ընտրել, ի պատասխանի կ'ըսեմ թէ ասիկա նոր խնդիր մը չէ: Ատեն եղած է որ տարիներով Վան երեսփոխան չէ ունեցած այս ժողովին մէջ, որովհետեւ օրինաւորապէս Գաւառ. Ժողով չէ ունեցած: Եթէ այսօր Վանէն ներկայացուցիչ չպիտի ունենայ այս ժողովը, հոն հայ ալ չէ մնացած, այնպէս որ չ'արժեր զբաղիլ այս գործով:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչությունը պատրաստ է եղած առաջարկին հիման վրայ նկատողութեան առնել խնդիրը: Կրնանք նաեւ դադրեցնել 1/5ով երեսփոխանները:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովը դադրած է իր օրէնսդիր հանգամանքէն եւ լուծեալ է:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովին լուծեալ ըլլալու պարագան երեսակայական է եւ մեր պարտականությունն է հոգ տանիլ ժողովը ամբողջացնելու համար, աւանդութեան ձեւը պահպանենք եւ ինչ որ գործադրուած է մինչեւ հիմա ժողովին ամբողջացման համար՝ կ'ետ առ կ'ետ գործադրենք: Եթէ ասոր համար պետք կայ նոր յանձնախումբի մը կազմութեան, անոր ալ արգելք չըլլանք: Միայն թէ մեր պարտականությունն է ժողովը ամբողջացնել, ոչ թէ եղածը լուծել:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Յայտնի է որ այս առաջարկը ընդունելու տրամադիր մեծամասնությունն մը կայ, ուստի ես պետք կը զգամ առաջարկելու դիւանիդ որ վիճակաւ դադրածներն ալ նկատողութեան առնուին եւ մէկ տարեշրջանի մէջ 3 անգամ նիստէ բացակայողներն ալ նոյնպէս հրաժարեալ նկատուին:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Դիւանը իր պարտականությունը կը կատարէ անշուշտ. երեք բացակայությունն ունեցողներուն 4րդ անգամ ազդարարություն կը դրկուի եւ եթէ չպատասխան[են], հրաժարեալ կը նկատուի[ն]:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Դիւանը իր պարտականությունը չի կատարեր, ինք արտօնեալ է ժողովէն բացակաները դադրեցնելու. ինչո՞ւ ներողամիտ կ'ըլլայ. պետք է խիստ ըլլայ եւ 3 անգամ բացակայողը դադրեցնել:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանը ներքին կանոնագիր մը ունի ժողովէն ընդունուած, որուն տրամադրութեանը կը հետեւի: Եթէ ժողովը բացակայութեան մասին օրէնքին տրամադրությունը կ'ուզէ փոխել, կրնայ կատարել այդ փոփոխությունը, այն ատեն ալ անոր կը հետեւի դիւանս:

ԱՌԱՋԱՐԿ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ ԸՆՏՐՈՂՈՒԹԵԱՆ ՏԱՐԻՔԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը ընտրողներու տարիքի մասին պաշտօնագիր մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Նախաքննության դրկուի:²²⁷

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ըստ օրինի կը դրկենք նախաքննության դիւանին նախաքննուելու համար: Այդ դիւանին անդամ կ'առաջարկենք

Տեաքք՝ Տր. Ս. Թէրզեան

Արամ Հալաճեան

Գասպար Նեմցէ

Եթէ ռեւէ առարկութիւն չունիք, կը հրաւիրենք զիրենք որ յառաջակայ նիստին ներկայացնեն իրենց տեղեկագիրը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Կ'առաջարկեմ որ Վարչութեան ծրագրին քննութեան խնդիրը լիազումար նիստի վերապահուի եւ անցնիք երկրորդ խնդրին, այսինքն՝ Մուրատեան ԷՖ.ի հրաժարականի խնդրին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ կը հաւանիք այս առաջարկին, կրնանք անմիջապէս անցնիլ այդ խնդրին:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Համարառութեան եւ համարատուութեան մասին նախաքննութեան տեղեկագիրը

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Զանի որ տեղեկագրին վրայ կը կատարուի այս քննութիւնը, պէտք է ճշդուի նախ եւ առաջ սա կէտը որ դիւանին ատենապետը երկու կարծիք կը յայտնէ՝ մէկը իբրեւ ատենապետ եւ ճիշդ անոր հակառակը իբրեւ երեսփոխան: Կարելի չէ որ մէկը երկու տեսակ կարծիք ունենայ, ուստի պէտք է ճշդուի նախ եւ առաջ այս կէտը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս խնդիրը պարզապէս Մուրատեան ԷՖ.ի հրաժարականի խնդիրը չէ, այլ սկզբունքի կէտ մը կայ խնդրոյն մէջ, որով կը զբաղի այս ժողովը: Համարառութեան եւ համարատուութեան խնդիրը շատ կարեւոր է եւ ներկայացուած տեղեկագրին մէջ մեծամասնութիւնը կ'ըսէ որ արգելիչ բան մը չկայ, մինչդէռ ուրիշ անդամ մը կարելի չի տեսներ համարատուի մը համարառու ժողովին անդամակցութիւնը, մինչդէռ այն սկզբունքը, որ պաշտպանուած է հոն, չի պաշտպանիր երբեք այս հրաժարականին: Միակ մարմին մը կայ եւ այն ալ երեսփոխանական ժողովն է, որ համարառու մարմին ըլլալու իրաւունքը ունի. ինք օրէնսդիր մարմինն է եւ միւսները գործադիր են: Ինքն է միայն համարառու մարմին եւ հետեւաբար իր անդամները պէտք չէ որ ուրիշ մարմիններու անդամակցին: Այն պաշտօնեան որ երեսփոխան կ'ընտրուի, կը հրաժարի իր պաշտօնէն, որպէսզի պարտականութիւնները իրարու չխառնուին: Գալով Վարչութեան՝ հարցը բոլորովին տարբեր է եւ տեղեկագրին մեծամասնութեան կարծիքը իրողութեան համապատասխան է:

Վարչութեան մէկ ճիւղի անդամ մը կրնայ աթոռ ունենալ Վարչութեան մէջ: Յանձնաժողովներու, թաղ. խորհուրդներու անդամներուն ալ Վարչութեան մէջ աթոռ ունենալը անհաշտ չեմ նկատեր օրէնքին, որովհետեւ անոնք գործադիր իշխանութիւնը կը կազմեն: Ես կը խնդրեմ դիւանէն որ այս ժողովի կազմին մէջ ընդունուի բոլոր խորհրդարաններու կողմէ որդեգրուած ձեւը եւ թեր ու դեմ առաջարկներ լսուել յետոյ, Վարչութեան վերաբերեալ առաջարկ մը նախապէս ընդունուի:²²⁸

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես դժբաղդաբար չեմ կրնար համաձայնիլ Պ. Տ. Մովսէսեանի յայտնած կարծիքներուն: Որքան ես գիտեմ, այդ մարմինները կը բոլսին Վարչութենէն, որուն պատասխանատու են, իսկ այս ժողովը համարառու է ընդհանուրին համար: Հակառակ անոր որ կ'ըսուի թէ Վարչութեան մէջ համարառուի հանգամանք չկայ, ես կը պնդեմ որ գոյութիւն ունի այն եւ թէ Կալուածոց Հոգաբարձութիւնը իր գործառնութեանց համար պատասխանատու է Վարչութեան եւ քանի որ Պ. Մուրատեան կը նախընտրէ մնալ առաջինին մէջ, չի կրնար անդամակցիլ այս վերջինին:

²²⁷ Խնդիր մը «նախաքննութեան դրկել» կը նշանակէր զայն փոխանցել կա՛մ Սահմանադրութեամբ նախատեսուած համապատասխան դիւանին, կա՛մ կազմել յատուկ դիւան մը եւ յանձնել անոր քննարկման՝ եթէ գործող դիւաններու ձեռնհասութենէն կամ գործունէութեան ծիրէն դուրս գտնուէր խնդիրը:

²²⁸ Ատենագրութեան մէջ ձգուած է դատարկ միջոց մը, որ մեզ կը մղէ ենթադրելու թէ Տէր Մովսէսեանի կողմէ ներկայացուած առաջարկ մը հոն արձանագրելու պիտի ծառայէր:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Մինչև հիմա ընդունուած դրութիւնը այն է որ երբ ռեւէ օժանդակ մարմնի անդամ մը Վարչութեան անդամ ընտրուի, անմիջապէս կը հրաժարի [օժանդակ մարմնի] վարչութենէն: Վարչութիւնը գործադիր մարմին մըն է, ինչպէ՛ս կ'ըլլայ որ մատակարար ըլլայ: Այդ տեսակէտով կ'առաջարկեմ որ ընդունուի հրաժարականը:

Ս. ԷՍՄԷՐԵԱՆ ԷՖ.- Կալուածոց Հոգաբարձութիւնը համարատու մարմին մ'է, սակայն նախ եւ առաջ օճախ մ'է այն եւ ինչպէս ժամանակին Ղալաթիոյ օճախ մը կար, այն ալ Բերայի օճախն է, որ որչափ գիտեմ ինքզինքը համարատու ալ չ'զգար Վարչութեան:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (ընդմիջելով) Բերայի Կալուածոց Հոգաբարձութեան հաշիւները այս միջոցին կը գտնուին Վարչութեան սեղանին վրայ եւ կը քննուին:

Ս. ԷՍՄԷՐԵԱՆ ԷՖ.- Շատ աղէկ: Դառնանք մեր խնդրոյն: Մենք Սահմանադրութեան մէջ չգտանք ռեւէ տրամադրութիւն թէ ռեւէ մէկը իբրեւ համարատու չկարենայ մասնակցիլ համարառու մարմնոյն մէջ: Ատոր ալ պատճառը թերեւս այն է, որ երբ այս սկզբունքը ընդունուի, այլեւս ազգին գործերը վարող մարդ չի կրնար գտնուիլ: Բայց միեւնոյն ատեն ռեւէ անտեղութիւն առաջ չգալու համար դարման մը գտեր են եւ այդ ալ այն է որ, երբ համարատու ժողովին մէկ անդամը մասնակցի համարառու ժողովին, այդ խնդիրը ներկայացած ատեն ձայն չունենայ: Այս կերպով կարելի է լուծել խնդիրը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Փոքրիկ բացատրութիւն մը անհրաժեշտ կը նկատեմ: Ամէն երկրի մէջ պատասխանատուութեան սկզբունքը գոյութիւն ունի, սակայն միայն դահլիճին անդամները բացառութիւն կը կազմեն: Օրէնքին հետ սկզբունքը հաշտեցնելու ձեւը այսպէս գտեր են,- օրինակի համար թաղ. խորհուրդներ վճարեալ պաշտօններ չեն, հետեւաբար կրնան անդամակցիլ գործադիր իշխանութեան: Թաղ. խորհուրդներ մինակ Վարչութեան խողովակով կրնան յարաբերութեան մէջ գտնուիլ Ազգ. ժողովին հետ, հետեւաբար համարառուի խնդիր չկայ եւ մեր Վարչութիւնը ամէն ճիւղերու հաշիւները կրնայ բերել:

(Պարգեւ ԷՖ.ի տկարութեան պատճառաւ սկսաւ ատենապետել Պահիբի ԷՖ.)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տ. Մովսէսեան ԷՖ. Կալուածոց Հոգաբարձութեան անդամի մը Քաղ. ժողովին անդամակցելուն մէջ անպատեհութիւն չի տեսներ, իսկ մեր ընկերներէն ուրիշներ տարբեր տեսակէտներէ քննելով խնդիրը՝ անկարելի կը գտնեն: Մենք այսօր հրաժարականի մը առջեւ կը գտնուինք: Մուրատեան ԷՖ.ի հրաժարականը պիտի ընդունի՞նք թէ ոչ Վարչութենէ:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Թիւրիմացութիւն մը տեղի կ'ունենայ, գոր կը փափաքիմ ուղղել: Այստեղ վիճաբանութեան ենթարկուած խնդիրը սկզբունքն է, ո՛չ թէ Պ. Մուրատեանի հրաժարականը: Մենք սկզբունքն է որ պիտի լուծենք:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Տեղեկագրին եզրակացութիւնը քուէի դրէք, պայմանաւ որ Քաղ. ժողովի անդամները քուէի չմասնակցին:

ԶԱՅՆԵՐ.- Սահմանադրութեան 61րդ Յօդուածը կարդացուի:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ յօդուածը)

«Ընդհանուր ժողովոյ նիստերուն մէջ միանգամայն Ազգային Վարչութեան ժողովներու անդամ գտնուող երեսփոխանները ամէն խնդրոյ վրայ կրնան խօսիլ, բայց տուրքի եւ ընտրութեան խնդիրներէն զատ, ուրիշ խնդիրներու մէջ չեն կրնար քուէ տալ»:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Օրինական սկզբունքի մը վրայ խնդիր մը ներկայացուեր եւ որոշում տրուեր է պատկանեալ դիւանին կողմէ. հիմա այստեղ Վարչութեան անդամ մը իր պաշտօնին հետեւանքով հետաքրքրող բան մը չկայ որ իր մասնակցութիւնը կամ ոչ խնդրոյ առարկայ ըլլայ, եւ ոչ իբրեւ Վարչութեան անդամ, այլ իբրեւ երեսփոխան քուէ պիտի տան:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Տեսակ մը սխալ հողի վրայ դրուած է խնդիրը. հրաժարողը Քաղ. ժողովէն կու տայ իր հրաժարականը եւ Երեսփ. ժողովի հաւանութեան կ'ենթարկուի: Այստեղ Վարչութեան անդամ մը իր այդ հանգամանքով կը ներկայանայ: Ժողովը արդէն իր մեծամասնութիւնը կորսնցուցած է եւ հազիւ փոքրամասնութիւն մը մնացած է ու Քաղ. ժողովի անդամները կ'ուզեն մասնակցիլ քուէարկութեան:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Խնդիրը վճռելու համար ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով խնդիրը, 9 քուէ Իրաւասութեան Դիւանի տեղեկագրին ի նպաստ եւ 9 քուէ հակառակ տրուելով, Նախագահ Ս.ին քուէին դիմում եղաւ)

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ես համամիտ ըլլալով հանդերձ այն սկզբունքին, որ միայն Վարչությունը համարատու է Ազգ. Ժողովին առջեւ եւ միւս մարմինները օգնականներ են, չեմ կրնար ընդունիլ սակայն որ ռեւէ մէկը, որուն յանձնուած է ազգային կարելուր պաշտօն մը, միեւնոյն ատեն կարենայ վարել նաեւ ազգային ուրիշ մէկ քանի կարելուր պաշտօններ միեւնոյն եռանդով: Հետեւաբար Մուրատեան Էֆ.ի հրաժարականին ընդունելութեան համամիտ եմ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ընդունուած է Մուրատեան Էֆ.ի հրաժարականը Քաղ. Ժողովի անդամակցութենէ:²²⁹

²²⁹ Ձախակողմեան, յատկապէս՝ դաշնակցական, երեսփոխաններ դժգոհ մնացած ըլլալով ժողովէն, «Ճակատամարտ» իր 1 Նոյեմբեր 1919-ի համարին (292/2113) երկրորդ էջով «Հայկական Կեանք» ընդհանուր խորագրին եւ «Ազգ. Երեսփ. Ժողով» ենթախորագրին ներքեւ կը հաղորդէ. «Ժողովը բացուեցաւ, ժամավաճառ եղաւ ու... գոցուեցաւ» (ի դէպ, նոյնը պիտի կրկնուէր յաջորդ՝ Նոյեմբեր 21-ի նիստին համար, թերթին Նոյեմբեր 22-ի համարով, 310/2131): Ի հակադրութիւն «Ճակատամարտ»ի, «Ժամանակ» (3664) կը տեղեկացնէ. «Ազգային Ժողովը երեկ մեծամասնութիւն ունեցաւ եւ լուծեց երկու կարելուր խնդիրներ իր օրակարգէն»: Մին Երեսփոխանական Ժողովի ամբողջացման խնդիրն էր, իսկ միւսը կը վերաբերէր համարատու մարմնի անդամի մը համարառու մարմնին ալ անդամ ըլլալու իրաւասութեան ճշգրտման: Թերթը նաեւ կը նշէր թէ Պատրիարքին առաջարկին համաձայն Մուրատեանի հրաժարականն ընդունուելով լուծում գտած կ'ըլլար սկզբունքի այն խնդիրը՝ թէ համարառու մարմնի անդամ մը չի կրնար մասնակցիլ համարատու մարմնի մը:

[Համագային Խորհուրդ]

Նոյեմ. 5 [1919]

Ազգային Մատենադարանի սրահը, ժամը 5ին

Ներկայք. Տ. Չաւէն Արքեպ., Գեր. Սայեդեան Եպ., Փրոֆ. Պէզնեան, Տեարք Ս. Գարսեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Թումանեան, Տրք. Դաւիթեան, Հայկ Խօճասարեան:

1° Պատ. Գրիգորեան ժողովին ներկայանալով իր Ամերիկա երթալը հաղորդեց: Ժողովը օգտուելով այս պատեհութենէն որոշեց իր[են] տալ յանձնարարական մը ուղղեալ դէսպան Մր. Ճէյմս Ճերարտի, ինչպէս նաեւ տեղեկագիր մը, հայերէն, հայոց կացութեան մասին:²³⁰

3^{o231} Դրամի պէտքին վրայ դարձեալ խորհրդածութիւններ տեղի ունեցան: Կալուածոց Հոգաբարձութիւնը ներքին փոխառութեան համար տեղեկագիր մը կը մշակէ, որ պիտի ներկայացուի ժողովիս եւ որով կարելի պիտի ըլլայ 200,000 ոսկի հայթայթել:

4° Որոշուեցաւ ուժգին կերպով բողոք բառնալ Համաձայնական պետութեանց ներկայացուցիչներուն մօտ²³² գաղթականներու բռնի վերադարձուելուն դէմ: Ինչպէս յայտնի է, Կեսարիայէն Ատանա գաղթող 50–60 հայեր Նիյտէն բռնի դարձուած էին Կեսարիա: Պատրիարքարանի կողմէ եղած բողոքի մը վրայ հասկցուած է թէ անապահովութեան պատճառով իրենց տուները եւ ստացուածքները կ'ան ծախելով, կ'ան լքելով մեկնող այդ թշուառները վերադարձուած էին նախարարաց խորհուրդի որոշումով, որ ընդհանուր առմամբ բոլոր գաղթողներու դէմ արգելք ըլլալու որոշում տուած է, կ'ան հայերը պատանդ պահելու, կ'ան զանոնք անօթի մեռցնելու դիտումով:²³³

Հետեւաբար անհրաժեշտ էր որ այս կացութիւնը տեղեկագրուէր Համաձայնական պետութեանց:

²³⁰ Ճերարտի ուղղուած նամակին համար տեսնել Յաւելուած 25:

²³¹ 2-րդ կէտ մը, եթէ կար, չէ արձանագրուած:

²³² Բնագրին մէջ՝ *դէմ*:

²³³ Երեք հոգեւոր պետերուն նամակը, ըստ ֆրանսերէն մեքենագիր պատճենի մը, կը կրէ 14 Նոյեմբեր 1919 թուականը Հոն երկրին մէջ տիրող կացութեան մասին կ'ըստի:

Այս կացութիւնը կը համապատասխանէ նախատեսութիւններուն, զորս անցեալին հաղորդած էինք Ձեր Գերագանցութեան՝ հայ բնակչութեան մնացորդին նկատմամբ թուրքերու դիտաւորութիւններուն վերաբերեալ: Բացի սպառնացող մոլեռանդութեան կրկնապատկումէն, որ կայսրութեան նահանգներուն մէջ անարգել ինքզինք կը դրսեւորէ ամէն կարգէ թուրքերու մէջ ազգայնական շարժման երեսն գալէն ի վեր, անկախաբար այն կարգախօսէն, զոր կը թուի թէ թուրքեր տուած են իրենք իրենց՝ վերացնելու տարագրութենէ վերադարձող մեր ազգայիններուն գոյութեան միջոցները, անոնց մերժելով ամէն աշխատանք, նոյնիսկ պարզ վայելումը իրենց ունեցուածքին, թրքական վարչութիւնը ճիշդ վերջերս ձեռնարկեց դրութեան մը, որուն կիրարկումը պիտի ունենայ անաղմուկ մարդասպանական ազդեցութիւն,- երկու շարաթէ ի վեր, ան արգիլած է տեղափոխութիւնը հայերու, որոնք այլեւս չեն կրնար ճամբորդել առանձին կամ խմբովին: Այս միջոցառումը կը թիրախաւորէ միայն մեր ազգայինները՝ բացառելով յոյներն ու այլ ոչ-իսլամներ» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M201, Հ956–Հ957):

Նաև կը նշուի թէ ներքին գործերու նախարարութիւնը հայերու տեղափոխութիւնն արգիլող հրաման տուած է եւ 27 Հոկտեմբերին Հեռակիլիայի (Գոնիա) մէջ տեղի ունեցած ժողովի մը ընթացքին իսլամները յայտարարած են թէ Չմիւռնիոյ նահանգը թուրքերուն չվերադարձուելու պարագային պիտի բնաջնջեն հայերը, զորս պատանդ կը նկատեն իրենց ձեռքերուն մէջ:

Կեսարիայէն առաքուած նամակներուն համար տեսնել Յաւելուած 24:

[Համագգային Խորհուրդ]

Նոյեմ. 12 [1919]

Մեծամասնություն չգոյացաւ: Ս. Պատրիարքը բացակայ էր: Սայեղեան Գերապայծառը եւ Փրոֆ. Պէզնեան եւ Տոք. Դաւիթեան էֆ. կարծեաց փոխանակություն մը միայն ունեցան:²³⁴

²³⁴ Դիւանաթուղթերուն մէջ այս եւ յաջորդ՝ 26 Նոյեմբերի նիստերուն միջանկեալ նիստի վերաբերեալ, եթէ գումարուած է որեւէ նիստ, հանդիպած ենք ոչ մէկ վաւերագրի կամ յիշատակութեան:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

Նիստ 21 Նոյեմբերի 1919

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՅԱԿՈԲ ՊԱՀՐԻ ԷՖ.

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տակաւին մեծամասնութիւն չէ գոյացած,²³⁵ սակայն դիւանին վրայ գտնուած ատենական գործողութիւններով կրնանք զբաղիլ:

Դիւանս լսելով որ եկեղեցական երեսփոխան Եզնիկ Վ. Պապաեան²³⁶ Պոլիս վերադարձած է, սակայն յիշեալը ժամանակին կախակայուած է իր եկեղեցական պաշտօնէն, հարցում ուղղած էր Ս. Պատրիարքին, որ Կրօն. Ժողովի մէկ որոշումը կը հաղորդէ մեզի:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ասիկա ուղղակի պատասխանը չէ մեր հարցումին, սակայն ժողովը ինչպէս կ'ուզէ այնպէս կ'որոշէ, որովհետեւ այս նամակին մէջ ըսուած է միայն որ Երուսաղէմ պիտի երթայ:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Եթէ Ս. Պատրիարքը կ'ուզէ պատասխանել, թող հաճի տալ պետք եղած բացատրութիւնը:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Եզնիկ Վ. իբրեւ միաբան Երուսաղէմ պիտի երթայ, սակայն եղած կարգադրութիւնը պատիժ է իրեն համար:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Երեսփոխանութիւնը այնպիսի պաշտօն մ'է, որ մինչեւ որոշ ամբաստանութիւններ չըլլան, չի կրնար դադրիլ պաշտօնէ: Մենք այսօր ոչ իսկ գիտենք թէ ինչ է Եզնիկ Վ.ի վրայ ծանրացած ամբաստանութիւնը: Ամէն երկրի մէջ այսպէս է, հետեւաբար չի կրնար դադրիլ պաշտօնէ:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Կրօնական Ժողովի որոշածը այն է որ իբրեւ եկեղեցական Պոլսոյ մէջ չմնայ, երեսփոխանութիւնը դադրեցնելու պարագան ձեր գնահատումէն կախում ունի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ոեւէ երեսփոխան ո'չ Պատրիարք եւ ո'չ Կրօն. Ժողով չի կրնար դադրեցնել իր պաշտօնէն, այլ այս ժողովը իր անդամներէն մէկուն դէմ եղած ամբաստանութիւնը կը քննէ եւ եթէ անարժան է այս պաշտօնը վարելու՝ կը դադրեցնէ, միայն թէ քննութիւնը այս կերպով միայն տեղի կ'ունենայ, ուստի պետք է այս գիրը վերադարձուի եւ եթէ ամբաստանութիւն մը կայ՝ ընծայուի:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Եկեղեցական երեսփոխան մը Կրօն. Ժողովի իրաւասութեան ենթակայ է, ինչպէս ուրիշ եկեղեցականներ, եւ ժողովը վարուած է իր իրաւասութեան սահմանին մէջ ու յիշեալին Պոլիս մնալը անյարմար գտած է: Յիշեալը երեսփոխանութենէ դադրեցնելու կամ երեսփոխան պահելու խնդիրը ձեզի կը պատկանի:

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Եզնիկ Վ.ի խնդիրը մեր Վարչութեան անդամակցութեան օրով յուզուեցաւ: Ես կը փափաքիմ որ այս ժողովը վեր չառնէ այդ խնդրոյն վրայ ծանրացած քողը, որովհետեւ չափազանց աղտոտ խնդիր մ'է: Զանի որ եկեղեցական երեսփոխաններ եկեղեցական հաւաքական մարմնէն կ'ընտրուին, այդ մարմինը հիմա կը դադրեցնէ զինքը պաշտօնէ, հետեւաբար պետք է չերկարել այս խնդիրը:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Նախաքննիչ դիւան մը թող քննէ այս խնդիրը. եթէ ամբաստանութիւնը հաստատուի, այն ատեն կը դադրի պաշտօնէ: Այդ իրաւասութիւնը այս ժողովին կը պատկանի եւ եթէ հաստատուի՝ կ'արտաքսուի:

²³⁵ Ներկայ գտնուած է 42 երեսփոխան, որով նիստը կրած է խորհրդակցական բնոյթ («Ժամանակ», 9/22 Նոյեմբեր 1919, 3682): «Ճակատամարտ» այս առթիւ իր 22 Նոյեմբեր 1919-ի թիւ 310/2131 համարով տեղեկագրած է. «Նիստը բացուեցաւ, մեծամասնութիւն չգոյացաւ: Նիստը փակուեցաւ»:

²³⁶ 1862-ին Պոլիս ծնած Եզնիկ Վարդապետ Պապալյան Երուսաղէմի Ժառանգաւորացէն շրջանաւարտ դառնալէ ետք պահ մը վարած է տեսչութիւնը Բեթղեհէմի եւ Յոպպէի, ապա եղած է առաջնորդ Անկորայի (1901) եւ Տրապիզոնի (1904): Տարագրութեան տարիներուն, որպէս Ֆերիքէօյի քարոզիչ գործած շրջանին, արքայութեան Երուսաղէմ, ուրկէ Առաջին Աշխարհամարտի աւարտէն ետք անցած է Եգիպտոս եւ Պոլիս: 1920–1926 տարիներուն քարոզչութիւն կատարած է Սկիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մէջ՝ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան իր անդամութիւնը դադրեցունելէ առաջ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Խնդիրը պարզ է, լռելայն ամբաստանություն մը կայ. կասկած չկայ այդ մասին: Պետք է պահանջներ որ այդ քննությունը կատարուի եւ այս խնդիրը քննուի:

Ե. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովը պարտաւոր է այդ պատճառները քննել, հասկնալ, որովհետեւ եթէ այս քննությունը տեղի չունենայ, կրնայ ըլլալ որ յիշեալը գայ հոս բազմի օր մը: Պետք է գիտնայ, հասկնայ ասոնք, որպէսզի իր մէջէն հանէ զայն:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Քիչ առաջ ըսի արդէն, եկեղեցականներ առանձնաշնորհեալ դիրք չունին, իրենք Կրօն. Ժողովին ազդեցութեան ներքեւ կը գտնուին, որ կրնայ ռեւէ եկեղեցականի ռեւէ պատիժ սահմանել: Կրօն. Ժողովը իբրեւ եկեղեցական պատժած է զայն, ռեւէ արգելք չունի զինքը իբրեւ երեսփոխան բերելու այստեղ:

Տ. ՀՄԱՅԵԱՆ ԶՆՅ.- Ես կ'առաջարկեմ հրաժարեալ նկատել զինքը:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Եթէ Պատրիարք կամ Կրօն. Ժողով իրաւունք չունենան պատժելու եկեղեցական մը եւ Ազգ. Ժողովը պետք տեսնէ քննություններ կատարելու, ո՞ր կ'իջնէ իրենց դիրքը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Երեսփոխան մը, ով կ'ուզէ ընտրել, ամբողջ ազգին երեսփոխանն է, եւ մենք իբրեւ երեսփոխան կ'ուզենք որ այս քննությունը կատարուի: Ամէն երկրի մէջ գործադրուած ձեւը այս է: Եթէ ամբաստանությունը ծանր ըլլայ եւ անպատեհություն մը ըլլայ հրապարակաւ քննություն կատարելու մէջ, դոմփակ կը կատարուի քննությունը: Հոս ալ կրնանք նոյնը ընել: Մինչեւ որ ռեւէ երեսփոխանի նկատմամբ զինքը լսելով իմանալով վճիռ չտրուի, մենք զինքը չենք կրնար դադրեցնել պաշտօնէ: Ասկէ զատ, մենք երբեք իրաւասութեան ալ չենք դպչիր: Կրնանք դոմփակ ընել նիստը, միայն թէ ռեւէ վճիռ պետք է վերջին ծայր ապահովութեամբ տրուի:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Անկախ ազգի մը խորհրդարանին մէջ եթէ ռեւէ անդամ մը գողութեամբ ամբաստանուի, այդ ամբաստանությունը երկրին դատարաններով [կը] քննուի եւ [կը] հաստատուի, հիմա ամբաստանութեան ներքեւ գտնուող եկեղեցական մը կայ, մենք ունի՞նք պետք եղած միջոցները քննելու, ինչո՞վ պիտի քննենք: Եկեղեցական իշխանությունը եկեղեցական մը կը դատաւարտէ, մենք կը հետաքրքրուինք այս գործով, բայց կրնա՞նք ըսել թէ թերացեր եւ. ինչպէ՞ս կարելի է ըսել. ասիկա անհրապա՞հանալի գործ է: Երբ Կրօն. Ժողովը կ'ըսէ եկեղեցականի մը թէ դուն Պոլսոյ մէջ պաշտօն չես կրնար վարել, որովհետեւ սա թերությունները գործեցիր, մենք չենք կրնար ըսել թէ պիտի քննենք թէ տրուած որոշումը ճիշդ է թէ սխալ: Ասիկա կարելի չէ, հետեւաբար կ'առաջարկեմ ընդունիլ Կրօն. Ժողովի կողմէ եղած այս զեկոյցը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Դատարաններու մէջ երբեմն փաստաբանները իրենց հակառակորդին կարգ մը բաներ ըսել կու տան, յետոյ իրենք կը ջրեն: Մենք չըսինք որ Կրօն. Ժողովին որոշումը քննուի, կամ չեղեալ համարուի, կամ թէ մենք վերաքննիչ կամ վճռաբեկ ատենանի դեր կը կատարենք. մենք այդպէս բան մը չըսինք, այլ ըսինք միայն որ ժողովը իրաւունք ունենայ տեսնելու տրուած վճիռը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս խնդիրը իբրեւ սկզբունքի խնդիր կարելիություն ունի մեզի համար: Եզնիկ Վ. անշուշտ իբրեւ եկեղեցական ենթարկուած է եկեղեցական իշխանութեան, որ պետք է ազատ ըլլայ ամէն կաշկանդումէ: Ես կը նկատեմ որ, եթէ Քաղ. Ժողով, Կրօն. Ժողով տեսակ մը ազդեցութեան ենթարկուին, կաշկանդուած կ'ըլլան: Եկեղեցական մը կրնայ շատ ծանր ամբաստանութեան մը ներքեւ գտնուիլ, այս ժողովը կը տեղեկանայ այդ ամբաստանութեան, եւ եթէ այդ եկեղեցականը կարգազուրկ ըլլայ, այս ժողովը կը զլանայ իրեն այստեղ նստելու իրաւունքը:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Ուրեմն Կրօն. Ժողովը իրաւունք չունի այդ տեսակ որոշում մը տալու. եղած խօսքերէն այդպէս կը հասկցուի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Միայն հասկցուեցան մեր խօսքերը. ժողովին ամբաստանությունը կ'ընդունինք, կ'իւրացնենք ու յետոյ քննելով կ'արտաքսենք:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Ինչպէս կ'երեւայ, ծանր խնդիր մը կայ, պետք է քննուի եւ յետոյ որոշուի:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ մէկը իբրեւ գող եւ մարդասպան ռեւէ դատարանէ մը դատաւարտուի, բնականաբար վճռագիր մը կ'ունենայ, եւ երբ հարկ ըլլայ այդ վճռագիրը կը ներկայացնէ՝ հաստատելու համար իր մասին եղած ամբաստանությունը: Մենք կը փափաքինք հիմա որ այդ վճռագիրը գիտնանք, որովհետեւ ռեւէ որոշում կը տրուի պատճառաբանեալ կերպով: Եթէ պաշտօնական գիր մը կայ եւ Կրօն. Ժողովը դատաւարտեր է, ժողովը կ'ուզէ ասիկա գիտնալ:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Եղած առարկությունը սա է. մէկը ամբաստանուած է որ իր վրայ երեսփոխանական հանգամանք ունի, ասիկա միայն Երեսփ. Ժողովի առջեւ կրնայ քննուիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս խնդրոյն շուրջ երկու կարծիք կայ: Մէկ մասը կ'առաջարկէ բաւական համարել Կրօն. Ժողովի այս տեղեկագրութիւնը իբրեւ իրաւասու ռեւէ եկեղեցական դատելու եւ անոր նկատմամբ ռեւէ կարգադրութիւն ընելու: Երկրորդ առաջարկը այն է, որ այդ եկեղեցականին ունեցած երեսփոխանական հանգամանքին համար այս ժողովը պէտք է տեղեկանայ թէ ի՞նչ պատճառներով դադրած է երեսփոխանութենէ, հետեւաբար պէտք է տեսնուի իր վճռագիրը: Այս երկու առաջարկները ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(Ժողովը 5ի դէմ 22 քուէով ընդունեց գրել Կրօն. Ժողովին եւ Եզնիկ Վ. Պապաեանի մասին տրուած վճռին նկատմամբ տեղեկութիւն պահանջել)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եկեղեցական երեսփոխաններէն Տ. Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան 3 անգամ բացակայ ըլլալով, վերջին ազդարարութիւն մը եղաւ իրեն ըստ կանոնի: Սակայն այսօրուան նիստին ալ բացակայ ըլլալով, ցաւ ի սիրտ պարտաւորեալ եմ ենթարկելու այս խնդիրը ժողովիդ որոշման:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այստեղ գտնուող բոլոր երեսփոխանները հաւասար պարտքեր եւ իրաւունքներ ունին եւ անոնց մէջ տարբերութիւն չենք կրնար դնել. օրէնքները եւ կանոնները հաւասարապէս կը գործադրուին ամենուն համար:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ուրիշ դիտողութիւն չկայ, Դուրեան Ս. դադարեալ է երեսփոխանութենէ:

ԱՌԱՋԱՐԿ Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲԱՀԱՆԱՅԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տ. Հմայեակ Բահանայի հետեւեալ գիրը կ'ենթարկեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)²³⁷

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այդ գիրը կը դրկէք Վարչութեան որ պատասխանէ:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ.- Ժողովին ներկայացուցած գրութեան մասին բերանացի բացատրութիւններ տալ կ'ուզեմ: Թերթերու մէջ մեր կարդացած տեղեկութիւններէն կը հասկցուի որ Երուսաղէմի վանքը ներկայիս մէջ լքուած վիճակ մը ունի. ի՞նչ կ'ըլլայ վանքին մէջ, ռեւէ տեղեկութիւն չկայ: Տեղապահի ընտրութեան համար հրահանգ տրուած է, բայց չէ գործադրուած: Ղեւոնդ Վ. վանքին մէջ նոր ապօրինութիւններ գործած է կ'ըսուի. ասոնք քննուա՞ծ են, չենք գիտեր:²³⁸ Այսօր Երուսաղէմի համար նոր վիճակ մը ստեղծուած եւ նոր կացութիւն մը յառաջ եկած է, հետեւաբար Սահմանադրութեան այն յօդուածները որոնք կը վերաբերին Երուսաղէմի Պատրիարքութեան, այս ժողովը կրնայ փոխել իբրեւ օրէնսդիր ժողով եւ հաստատ[ել] այնպիսի վիճակ մը, որ համապատասխանէ ներկայ կացութեան եւ Պատրիարք մը ընտրուի արժանաւոր բոլոր եկեղեցականներէն: Պիտի խնդրեմ որ Երուսաղէմը առանց պետի չձգելու համար պէտք եղած անմիջական միջոցը գործադրուի, որպէսզի ատենը անգամ մը չկրկնուի այս գործը:²³⁹

²³⁷ Հմայեակ քինյ. «կը հարցնէր թէ Երուսաղէմի պատր[իարքական] ընտրութեան խնդիրը ի՞նչ եղած է, թէ Ղեւոնդ Վ[արդապետ] Մաքսուտեանէ ազգին պահանջները զանձուա՞ծ են եւ թէ անոր նոր գեղծումներու մասին ըսուածները որքա՞ն ճիշդ են» («Շամանակ», 3682):

²³⁸ 1852-ին Դամասկոս ծնած եւ 1922-ին Երուսաղէմ աչքերը փակած Ղեւոնդ Վարդապետ Մաքսուտեան կամ Մագ-սուտեան Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան ելեւմտից տեսուչի հանգամանքով ամբաստանուած էր իւրացումներ կատարած ըլլալու յանցանքով եւ Ազգային Ժողովին կողմէ բացուած քննութիւններէ ետք հաստատուած էր իր մեղապարտութիւնը, սակայն ան խուսափած էր պարտահատոյց ըլլալէ: Վերահաս Ա. Աշխարհամարտը կասեցուցած էր ազգային իրաւունքներու վերատիրացման ճիգերը: Ղեւոնդ Վարդապետ շրջան մը Դամասկոս մեկուսացած մնալէ ետք, Երուսաղէմ աքսորուած Սահակ Բ. Խաչապեան Կաթողիկոսին հրաւերով 1916-ին վերադարձած էր վանք եւ վերստանձնած նախկին պաշտօնը: Պարագան ծայր տուած էր դժգոհութիւններու եւ դուռ բացած Պաղեստինին իրենց հակակշիռն ունեւորելու առաջին փորձերէն: Սահակ Կաթողիկոսի խնդրով անոր հետ խորհուրդ տուաւ իր անդամներուն ու ինչքերը ուրիշներու ձգած ըլլալով, վանքին կը մնան միայն «այն եօթ մթերանոցները, որոնք իր ծախքով շինուած էին վանքապատկան գետնին վրայ» (Աղաւունք, 233): Սահակ Կաթողիկոս, ի միջի այլոց, Ղեւոնդ Վարդապետի ընծայած իր հովանաւորութեան համար բրիտանական իշխանութիւններու աչքին անբաղձալի դարձած էր եւ Զօրավար Սթորս՝ Պաղեստինի Բարձր Յանձնա-կատարը, եւ արտաքին գործոց նախարար Լորտ Զըրզըն Պօղոս Նուպարի հասկցուցած էին թէ Սահակ Կաթողիկոս պէտք է հեռացուի Երուսաղէմէն, որպէսզի միաբանութիւնը վերագտնէ իր անդորրը:

²³⁹ Երուսաղէմի վանքը Յարութիւն Պատրիարք Վեհապետեանի վախճանումէն (1910) ետք կը պարզէր անկարգ եւ մտահոգիչ վիճակ մը: Ըստ Ազգային Սահմանադրութեան, Պոլսոյ Ազգային Ժողովին վերապահուած էր Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքին ընտրութեան իրաւունքը, բայց Ազգային Ժողովը ի վիճակի չէր եղած գործադրել իր իրաւունքը

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն այս գիրը կը դրկենք Վարչութեան:

ԱՌԱՋԱՐԿ ՉԻՓԹԷ ՍԱՐԱՓ ԷՖ.Ի

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Չիֆթ Սարաֆ ԷՖ. առաջարկութիւն մը ունի. ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)²⁴⁰

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովդ եթէ կը հաւանի, յաջորդ նիստի օրակարգի առաջին խնդիր կ'ընենք ասիկա:

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ²⁴¹

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Գիտե՛ք որ անցեալ նիստի մէջ տրուած որոշման համաձայն դիւանա աչքի առջեւ ունենալով երեսփոխանական ներկայ կազմը, հրահանգներ տուա Պոլսէն բացակայ, հրաժարեալ եւ վիճակաւ դադարեալ երեսփոխաններու համար: Այս կերպով ընդամենը պիտի ընտրուի 67 երեսփոխան, որոնց 38ը Պոլսէն եւ 6 եկեղեցական: Ասոնցմէ 10 զաւառ երեսփոխանական ընտրութիւն կատարել անկարելի է, որովհետեւ հայ չկայ: Հրահանգ տրուած է 7 զաւառի ուր Գաւառ. Ժողով կայ, իսկ 6 զաւառի մէջ կայ թաղ. խորհուրդ եւ ազգային միութիւններ, հետեւաբար Քաղ. Ժողովը արտօնութիւն կ'ուզէ Ազգ. Ժողովէն որ հայութիւն չգտնուած վայրերու երեսփոխանները ընտրուին ուրիշ զաւառներէ, իսկ այն տեղերը ուր Գաւառ. Ժողով չկայ, թաղ. խորհուրդներ եւ Ազգ. Միութիւններ կատարեն ընտրութիւնները: Ահաւասիկ այդ մասին Քաղ. Ժողովի պաշտօնագիրը:

(Պատճեն)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այդ մասին ձեր որոշման դիմելէ առաջ, հարկ է որ նախաքննութեան համար դրկենք Նախաձեռնութեան Դիւանին:

Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ ԷՖ.- Պաշտօնագրին մէջ ըսուած է թէ այս կամ այն զաւառներու մէջ Գաւառական Ժողով կայ, մինչդեռ ես որքան գիտեմ այդ զաւառներու մէջ այդպիսի Ժողովներ գոյութիւն չունէին մինչեւ հիմա. այդ Ժողովները ուրկէ՞ ելան, երկինքէ՞ն ինկան:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս գիտե՛ք, այդ ընտրական հրահանգները Քաղ. Ժողովը կու տայ: Արդ, Քաղ. Ժողովը կարելի կը նկատէ այդ ընտրութիւնները, այնպէս որ մենք ալ պէտք է խորհինք որ անշուշտ կարելի է:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Մենք չենք գիտեր որ այդպիսի Ժողովներ կան. Վարչութիւնը ուրկէ՞ գիտէ որ կան:

զանազան պատճառներով: Փարիզ գումարուող Ազգային Ա. Համագումարը իր 28 Փետրուար 1919-ի նիստին քննութեան նիւթ դարձնելով Երուսաղէմի խնդիրը, որոշած էր եզիպտահայոց առաջնորդ Թորգոմ Եպսկ. Գուշակեանի գլխաւորութեամբ գործող եզիպտաբնակ ազգայիններէ բաղկացած մարմնի մը վստահիլ վիճակին դարման մը գտնելու առաքելութիւնը, միաժամանակ դիմելով անգլիական իշխանութիւններու աջակցութեան, մինչեւ որ պայմանները Ազգային Ժողովին հնարաւորութիւն տային իր հակակշռին տակ առնելու հարցերը (Վիրաբեան, *Համահայկական*, 346-347): Հայեացքները ուղղուած էին Եդիշէ Արք. Դուրեանի, որ կարճ պահ մը եղած էր Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք եւ որ 1921-ին պիտի ընտրուէր Պատրիարք Երուսաղէմի Հայոց Առաքելական Աթոռին, մինչ այդ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան անդամ ընդունուած ըլլալէ ետք: Հարկ է յաւելուածաբար նշել թէ, «Ճակատամարտ» եւ «Ժամանակ» իրենց 22 Նոյեմբեր 1919-ի համարներով կը տեղեկագրէին գումարումը Խառն Ժողովին, ուր կ'ըսուի թէ Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան հարցը ենթարկուած է երկար քննութեան եւ խորհրդակցութեան, այդ ընթացքին կարդացուած է Երուսաղէմի վանքի վարչական մարմնի նախագահ Չիլինկիրեան եպիսկոպոսի տեղապահական ընտրութիւնը յետաձգել առաջարկող նամակը, բայց Խառն Ժողովը *պէտքը տեսած է* պատրիարքական ընտրութիւնը յառաջ մղելու, հրահանգելու տեղապահի փոխարէն պատրիարքի ընտրութեան կատարումը, եւ այդ ուղղութեամբ խորհրդակցած է իր խորհած միջոցներու գործադրութեան մասին:

²⁴⁰ Օննիկ Չիֆթ Սարաֆի եւ Լեւոն Սարաճեանի համատեղ առաջարկը կը վերաբերէր ազգային կալուածները գրաւի դնելով փոխառութիւն կնքելու եւ այդ գումարով, ըստ հնարաւորին, աւելի մեծ թիւով որբեր խնամելու եւ ազգային կարիքներ հոգալու «կենսական» խնդրին («Ժամանակ», 3682):

²⁴¹ Օրակարգի այս հարցէն առաջ, Ժողովը նաեւ լսած է Նախաձեռնութեան Դիւանին տեղեկագիրը, «որով 21 տարեկան եղողներու ընտրողութիւնը կարելի կը նկատուի այն պատճառաւ որ այդ տարիքը քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ օրինական տարիք է արդէն եւ 21 տարեկան մէկը եթէ ոչ 60 տարի առաջ երբ Սահմանադրութիւնը կը հիմնուէր, բայց գոնէ հիմա ունի իր քուէին գիտակցութիւնը» («Ժամանակ», *նոյն*):

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Վարչությունը գիտե՞ որ Գաւառ. Ժողովի անդամներ կան իր յիշած գաւառներուն մէջ. եթէ դուք հակառակը գիտեք, այն ըսէք: Ռոտոսթոյի Գաւառ. Ժողովի անդամները վերադարձած են, նոյնպէս Ատանայի անդամներն ալ եկած են. մեր տեղեկութիւնը այս է:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կրնայ պատահիլ որ տեղական ժողովուրդէն փոքր մաս մը վերադարձած ըլլայ, բայց չի նշանակեր թէ այդ տեղերը Գաւառ. Ժողով գոյութիւն ունի, որովհետեւ մէկ տարուան մէջ ռեւէ կենդանութեան նշան ցոյց չեն տուած: Եթէ գոյութիւն ունենային այդ ժողովները, յարաբերութեան մտած պիտի ըլլային արտաքին աշխարհի հետ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ասիկա հարցապնդում մ'է եւ կը վերաբերի այն խնդրոյն թէ Քաղ. Ժողովը ի՞նչ կերպով կատարել կու տայ այս ընտրութիւնները:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը հրահանգը տուինք կ'ըսէ եւ չեղածը եղած կը ցցնէ: Այսօրինութիւնները չեն կրնար օրինական ըլլալ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Երեսփոխանական բաշխումը Վարչութեան տուեր է օրէնքը: Այսօր Ազգ. Ժողովը վերակազմելու պէտք կայ կամ չկայ. եթէ պէտք կայ, կանխակալ կարծիքներ աւելորդ են: Քաղ. Ժողովը այս ընտրութեան գործը ձեռք առաւ եւ հրահանգները տուաւ. եթէ անբաւական կը նկատէք, ասոնք պիտի գան այստեղ վաւերացուելու համար, այն ատեն կը խօսինք: Բայց որովհետեւ թերթերու մէջ այդ մասին բան մը չէ գրուեր, ասիկա իրաւունք չի տար ձեզի ենթադրութիւններ ընելու:

Եթէ Քաղ. Ժողովը այս խնդիրը այսօր կը բերէ ժողովիդ, պատճառը այն է, որ Սահմանադրութիւնը այդ իրաւունքը տուեր է Գաւառ. Ժողովներու եւ որովհետեւ այդ ժողովներն ա'լ գոյութիւն չունին, չուզեց թափուր պահել այդ վիճակները եւ ժողովիդ կարգադրութեան կը սպասէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Սահմանադրութեան 69րդ յօդուածը այդ բաշխման իրաւունքները կու տայ արդէն Վարչութեան: Ահաւասիկ այդ յօդուածը:

(Յօդ. 69)

[Կոստանդնուպոլսոյ թաղերէն եւ գաւառներէն ընտրուելիք Երեսփոխանաց *բաշխման ցուցակը* շինելու համար, ամէն երկու տարի փետրուար ամսոյ սկիզբը՝ Ազգային Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովները, Տեսուչ Խորհրդոց Ատենապետներուն հետ մէկտեղելով Համախորհուրդ Ժողով կը կազմեն, եւ Պատրիարքական Դիւանատան ընդհանուր Ազգահամարին նայելով, ամէն մէկ թաղին ու գաւառին կողմէ քանի՜ Երեսփոխան ընտրուելիքը կ'որոշեն, Պոլսոյ թաղերուն համար՝ ընտրողաց թիւը, եւ գաւառներուն համար՝ բնակչաց թիւը հիմն բռնելով: Եւ այս կերպով շինուած ցուցակին համեմատ՝ իւրաքանչիւր թաղի եւ գաւառի տալու Երեսփոխանաց թիւը Պատրիարքի ձեռօք անոնց կը ծանուցանեն:]

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հետեւաբար ուր որ Գաւառ. Ժողով չկայ, այնտեղերը ժողովրդեան ներկայացուցիչ մարմինները ընտրելու համար այս ժողովը պէտք է արտայայտուի:

Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Թէեւ մեծամասնութիւն չունինք, բայց կրնանք դրկել նախաքննուելու համար:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կը դրկենք այս առաջարկը Նախաձեռնութեան Դիւանին, սպասելով որ յաջորդ նիստին բերէ իր պատասխանը:²⁴²

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 4½ին)

²⁴² 117-բ225 եւ 117 կրկնակի թուահամարները կրող թերթիկի մը վրայ կը կարդանք. «Գաւառական Ժողով չեղած տեղերը ընտրութեանց մասին վարչական առաջարկ յղեալ Նախաձեռնութեան Դիւանին: (Կ'ընդունուի վարչութեան առաջարկը 29 Նոյեմ. 1919ին)»:

[Համագգային Խորհուրդ]

26 Նոյեմ. 1919

Ներկայք

Տ. Չաւէն Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Ստեփան Էֆ. Գարսեան, Հայկ Էֆ. Խօճասարեան, Տրք. Դաւիթեան:

Ժողովը կատարեց խորհրդակցութիւններ ընթացիկ գործերու վրայ. մասնաւորապէս՝ Խնամատարութեան նիւթական ծանր կացութեան վրայ, որուն դարման տանելու համար Քաղ. Ժողովի կողմէ ձեռք առնուած միջոցներուն վրայ տեղեկութիւններ տուաւ Տրք. Դաւիթեան Էֆ.:

Համաձայնական պետութեանց դիմում կատարելու համար, որ ի հաշիւ հայոց թուրք պետութենէն ունեցած կարգ մը պահանջներուն իրենց կողմէ կանխավճար մը ըլլայ, յետոյ իրենց ընդհ. պահանջներուն հետ գանձելու համար, հայ ազգային պահանջներու կարգին պիտի ցոյց տրուէր,

1. Որքերու անունով ժողովուրդէն գանձուած գումարներէն հայոց բաժինը (*էվլայթը շուէտա*²⁴³)

2. Հայ եկեղեցիներու եւ վանքերու գոյքերը, հնութիւնները, արծաթեղէն եւ ոսկեղէն առարկաները, գրչագիրները եւայլն, որոնք գրաւուած եւ ծախուած, հալեցուցուած եւայլն են:

3. *Էշխասար մէն/հ/ուլէ* (անձանօթ անձերու) լքեալ գոյքերուն վաճառումէն առաջ եկած գումարը, որ իբր աւանդ կը մնայ *Մալիլէի*²⁴⁴ քով:

4. Ազգային կալուածներու փոխարժէքները եւ վարձքերը: Այս հիման վրայ տեղեկագիր մը կազմելու համար Տրք. Դաւիթեան պետք եղած աշխատութիւնը յանձն առաւ:

— • —

²⁴³ Նահատակներու զաւակներ:

²⁴⁴ Գանձային վարչութեան:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 28 Նոյեմբերի) 1919

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՅԱԿՈԲ ՊԱՀՐԻ ԷՖ.

ԱՏԵՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովն մեծամասնությամբ ունենալով, կրնանք սկսիլ աշխատության: Երեք երեսփոխաններ իրենց բացակայությունը կը հաղորդեն, Տիար Գեորգ Թորգոմեան, Գ. Նեմցի և Հ. Խոսրովեան, առաջինը և երկրորդը տկարության և երրորդը ճամբորդության պատճառաւ, կ'արձանագրենք օրինաւոր բացակայ: Ատենցմէ զատ երկու հրաժարական ալ կայ, կը ներկայացնենք ժողովիդ ուշադրութեան:²⁴⁵
(Ատենադպիրը կարդաց այս գիրը և ատենապետը քուէի դնելով ընդունուեցան իբր պարզ հրաժարականներ)

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՏՐ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեր պաշտօնակիցներէն Տր. Եաղուպեան խօսք կ'ուզէ, կարելոր գործի մը վրայ ժողովիդ ուշադրութիւնը հրաւիրելու համար:

ՏՐ. Կ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ.- (Կարդաց գրաւոր խօսքը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կը տեսնէք որ մեր պաշտօնակիցը ստիպողական խնդրոյ մը վրայ կը հրաւիրէ ժողովիդ ուշադրութիւնը, նոյն իսկ կը հաղորդէ թէ Երեսփ. Ժողովի գումարման վայրն ալ վարակուած է և երկու առաջարկ կ'ընէ՝ նախ ժողովին փոխադրութեան պետքը կը շեշտէ, յետոյ կ'առաջարկէ որ ամէն երեսփոխան ինքզինքը և իր պարագաները պատուաստէ:²⁴⁶ Այս մասին ի՞նչ կը խորհի ժողովդ: Եթէ կը հաւանիք, Քաղ. Ժողովին կը յղենք:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովը կրնայ շարունակել իր նիստերը ուրիշ տեղ մը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս առաջարկին մէկ մասին համար հրահանգ կրնայ տրուիլ, իսկ ժողովի վերաբերեալ մասը առանձին խորհրդակցութեան նիստ կ'ըլլայ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ Կեդրոնական Վարժարանը պիտի մնայ այստեղ և միայն ազգ. ժողովաւ տեղին պիտի փոխադրուի, կարծեմ թէ շատ անձնասիրական գործ մը կ'ըլլայ այս: Ես ասիկա ճիշդ չեմ գտներ:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Տոքթորը ըսաւ որ պատուաստուելով կարելի է արգիլել հիւանդութեան ճարակումը: Քանի որ այդպէս է, մենք ալ պատուաստուինք և այլևս փոխադրութեան պետք չի մնար:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կը դրկենք այս առաջարկը Վարչութեան որ պարագային համեմատ գործէ:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԶԸՆՅ.- Անցեալ նիստին Երուսաղէմի խնդրոյն վրայ առաջարկութիւն մը ըրած էի, ներքին կանոնագրութեան տրամադրութեան համաձայն մէկ շաբթուան մէջ պատասխանը պետք է բերուէր, մինչդեռ չէ բերուած, կը փափաքէի որ գար այդ պատասխանը:²⁴⁷

²⁴⁵ Հրաժարող երեսփոխաններն էին Ս. Պէիլիկեան, պաշտօնով Ադրիանապոլիս գտնուելուն և Լ. Տէմիրճիպաշեան իր զբաղումներուն պատճառաւ («Ժամանակ», 16/29 Նոյեմբեր 1919, 3688):

²⁴⁶ Բժիշկ Եաղուպեանի առաջարկը վերաբերած է ժանտախտին, որ վարակած էր Ղալաթիոյ շրջանակը («Ժամանակ» (3688) և «Ճակատամարտ», 29 Նոյեմբեր 1919, 316/2137): «Ժամանակ» տակաւին կը նշէ թէ Ազգային Ժողովը որոշած է որ իր դիւանին կողմէ գրուի Քաղաքական Ժողովին, որ «շրջաբերականներով ժանտախտի պատուաստը պարտաւորիչ դարձնէ»: Այս ատենագրութիւնը «Սիոն» ամսագրին համար պատրաստելու պահուն ացի առջեւ չունենալով պոլսահայ մամուլի հաւաքածոներ, թիւր ենթադրութեամբ Եաղուպեանի զգուշացումը առնչած էինք Սպանական Հարբուխ անունով ծանօթ համաճարակին, որ հակառակ իր թափը կորսնցուցած ըլլալուն, տակաւին ներկայ էր Թուրքիոյ տարածքին մինչև 1920-ի սկիզբները:

²⁴⁷ 1914-ին հրատարակուած ընթացիկ կանոնադրութեան մէջ չենք հանդիպած հարցումի կամ առաջարկի մը պատասխանը մէկ շաբթուէն բերելու նախատեսութեան, բայց հանդիպած ենք «ՀԵՏԵԻՆԱԿ ՆԻՍՏԻՆ» պատասխան բերելու տրամադրութեան:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻԲԱՆԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Նախաձեռնության Դիւանը ընտրողներու տարիքի մասին Վարչության առաջարկութիւնը նկատողության առնելով, իր պատասխանը բերած է. ձեր ուշադրության պիտի յանձնեմ:

(Ատենադպիր ԷՖ. Կարդաց հետեւեալ գիրը:²⁴⁸)

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ.- Ես պիտի աւելցնեմ որ օտար հպատակության մասին ասկէ առաջ դրուած տրամադրութիւնն ալ այլեւս չգործադրուի եւ ֆրանսական, անգլիական, պարսկական եւն. հպատակներ չգրկուին ընտրող ըլլալէ:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը կարծեմ որ այս առաջարկը Սահմանադրության փոփոխության ծրագիր մ'է: Հայրենիքի Տուրքը բացառիկ բան մ'է եւ ընտրողության տարիքի հետ ոեւէ յարաբերութիւն չունի, հետեւաբար պետք չեմ տեսներ որ ընտրողներու տարիքի մասին այս գեղջը ըլլայ: Ամէն երեսփոխան իրաւունք ունի իր առաջարկը ընելու, ես Հայրենիքի Տուրքը չեմ կրնար նկատել Սահմանադրության սահմանած ազգ. տուրքը եւ հետեւաբար համամիտ չեմ եղած առաջարկին:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ես ոեւէ անպատեհութիւն չեմ տեսներ եղած առաջարկին գործադրության մէջ: Սահմանադրութիւնը հաւատոյ հանգանակ մը չէ մեզի համար: Օրէնքին պատրաստության առթիւ կարգ մը սեղմումներ եղած են, սակայն նոյնիսկ հին շրջանին անոնք չեն գործադրուած եւ երբ հիմա բոլորովին ձերբազատուած ենք այդ կաշկանդումներէն, ես պետք չեմ տեսներ որ օրէնքի տառին կառչած մնանք: Կը կարծեմ թէ փոխանակ 25ի 21 տարիքը ընդունելով, աւելի ռամկավարական ոգին մօտեցած կ'ըլլանք: Այս 25 տարիքը 21ի գեղջելով Սահմանադրութիւնը չի վտանգուիր: Եթէ այս մանրամասնութիւնները նկատողության պիտի առնենք, մենք այստեղ ժողով ալ չենք կրնար գումարել, որովհետեւ Սահմանադրութիւնը կը տրամադրէ որ ժողովականներու 1/7րդը պետական պաշտօնեայ ըլլայ, օտարահպատակներ անդամ չըլլան: Այս ժողովը պիտի զբաղի պատրիարքական եւ վարչական ժողովներու ընտրութեամբ եւ պատրիարքարանի պիտոնէով: Բայց մեր նախնիք այս ժողովին խորհրդարանի ձեւ տուին եւ դէպի սահմանադրական կեանք տարին Վարչութիւններու վստահութիւն յայտնելով եւ կամ տապալելով զանոնք: Մենք հիմա ինքզինքնիս ազատ կը զգանք այդ կաշկանդումներէն, չենք կրնար օրէնքին տառին կառչած մնալ: Եւ երբ հիմա մենք ինքզինքնիս Օսմ. հպատակ չենք նկատեր, պատճառ չեմ տեսներ կապուած մնալու օրէնքի տառին, երբ ոգին փրկելու համար կրնանք մտցնել այդ փոփոխութիւնը:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Ես համամիտ եմ Պ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆԻ պարզած սկզբունքներուն եւ ռամկավար սկզբունքներն ալ պաշտպանող մը եղած եմ. իմ առարկութիւնս այն է որ, եթէ կան Սահմանադրության մէջ փոխուելիք ուրիշ կէտեր, ասոնք ամէնքը դրուին օրակարգի մէջ եւ ամէն փոփոխութիւն մէկէն ընենք:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Սահմանադրութիւնը կը տրամադրէ որ այս օրէնքը 6 տարի վերջ վերաքննուի, մինչդեռ 60 տարի անցած է եւ տակաւին չէ վերաքննուած: Մեր կացութիւնը ծանօթ է, պետք չկայ որ մէկէն ի մէկ քննենք օրէնքը, այլ հետզհետեւ եւ պետք եղած յօդուածները քննելով ու սրբագրելով, բոլորովին վերաքննած պիտի ըլլանք զայն:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կը փափաքէինք որ երբ ընտրողներու տարիքը 25էն 21ի կ'իջնէ, ընտրելիներու տարիքն ալ 31էն 25ի իջնէ: Ասկա նաեւ պահանջն է ռամկավարության, մինչդեռ այսօր ատոր հակառակն է որ կը պատահի եւ ես կը խորհիմ որ այսօր 25 տարեկան մէկը կրնայ ըմբռնել եւ գործադրել երեսփոխանական պարտաւորութիւնը: Ասկէ զատ, Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը կը տրամադրէ երկսեռ ազգայիններէ տուրք զանձել. քանի որ այսպէս է եւ անոնցմէ կը պահանջենք ազգային պարտականութիւններ, անոնց հետ պետք է կապենք նաեւ համապատասխան իրաւունքներ: Տրամաբանական ոեւէ պատճառ չկայ իգական սեռը գրկելու ընտրողի եւ ընտրելիի իրաւունքէն, մանաւանդ անոնք, որոնք որոշ դաստիարակութիւն ունին:

Պիտի առաջարկեմ դարձեալ որ վիճակով դադարձներու մասին եղած կարգադրութիւնը վերագնահատումի ենթարկուի, որպէսզի առաջըք առնուի ապագայ թիւրիմացութեանց: Պետք է ընտրության հրահանգ տրուի 4րդ վիճակի երեսփոխաններու համար, որոնք 1915էն մինչեւ Սահմանադրության դադրած 1916 թուականը մէկ տարի իրենց պաշտօնը վարեցին եւ զինադադարէն ի վեր ալ մէկ տարիէ ի վեր կը պաշտօնավարեն: Նոյն իսկ 1919ին դադրելիք երեսփոխաններն ալ պետք է դադրին եւ եթէ ատիկա կարելի չըլլայ, զոնէ

²⁴⁸ 117-բ255 եւ բ17 թուահամարները կրող փաստաթուղթին մէջ կը կարդանք. «Ընդունուած է 21 տարիքը իբր ընտրողութեան իրաւունքի տարիք»:

4րդ վիճակի երեսփոխանները պետք է աւելցուին միւսներուն վրայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ժողովը համամիտ է, առաջարկենք Տր. Բարսեղեանի որ գրաւոր բերէ իր այս առաջարկները նկատողութեան առնուելու համար:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԶՀՆՅ.- Ես կը պահանջեմ որ գործադրուի Սահմանադրութեան 99րդ յօդուածը²⁴⁹, որուն մէջ մասնաւոր տրամադրութիւն կայ օրէնքին վերաքննութեան համար, եւ կը պահանջեմ որ վերաքննութեան յանձնաժողով մը կազմուի նկատողութեան առնուելու համար այս խնդիրները:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Թեր ու դեմ ըստւած խօսքերը լսեցինք, հիմա ձեր քուէին կ'ենթարկեմ ընտրողներու տարիքը 25էն 21ի գեղեցու մասին Նախաձեռնութեան Դիւանի եզրակացութիւնը: Անոնք որ կ'ընդունին՝ ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

(Ժողովը 2ի փոխարէն 23 քուէով ընդունեց այդ եզրակացութիւնը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տր. Բարսեղեան իր 3 առաջարկները գրաւորապէս դրկած ըլլալով, կը դրկենք Նախաձեռնութեան Դիւանին:²⁵⁰ Անցեալ նիստին բացատրեցի արդէն որ Պոլսէն ընտրուելիք երեսփոխաններէն զատ, կան նաեւ գաւառէն ընտրուելիք երեսփոխաններ, որոնց մէկ մասը պիտի կրնայ ընտրուիլ, որովհետեւ Գաւառ. Ժողով գոյութիւն ունի, իսկ մնացեալներէ մէկ մասը պիտի ընտրուի թաղ. խորհուրդներէ եւ Ազգ. Միութիւններէ այն տեղերու մէջ, ուր Գաւառ. Ժողով գոյութիւն չունի: Այդ մասին ալ Նախաձեռնութեան Դիւանի եզրակացութիւնը ձեր նկատողութեան կը յանձնեմ:

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը կարծեմ որ գաւառներու մէջ երկրորդ աստիճանով կը կատարուին ընտրութիւնները, հետեւաբար առաջարկուած ձեւով ընտրութիւն կատարելու մէջ ոեւէ արգելք չեմ տեսներ: Կրնայ ընդունուիլ եղած առաջարկը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Սահմանադրութեան տրամադրութեամբ Պոլսոյ մէջ գտնուող եւ 21 տարեկանը լրացնող ամէն անհատ ընտրող է, իսկ գաւառի մէջ ուղղակի Գաւառ. Ժողովն է որ ընտրութիւն պիտի կատարէ, հետեւաբար կրնան Գաւառ. Ժողովները միանալ եւ ընտրութիւն կատարելով ներկայացնել հոս:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Գաւառ. Ժողովը ամբողջ գաւառին հայութեան ներկայացուցիչն է, մինչդեռ քաղաքի մը թաղ. խորհուրդը նոյն թաղին ժողովուրդը կը ներկայացնէ, այնպէս որ եթէ Սեբաստիոյ թաղ. խորհուրդը այսօր երեսփոխան մը ընտրէ, անիկա աւելի քաղաքին երեսփոխանն է, քան թէ նահանգին: Ազգ. Միութիւնը տարբեր է սակայն. երբ Նիկոմիդիոյ մէջ Ազգ. Միութիւնը ընտրութիւն մը կատարէ, ատիկա թեմականներու ճայնը կը ներկայացնէ, մինչդեռ թաղ. խորհուրդը տեղական է:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի տեսակէտը եւ ըմբռնածը այն է որ, ուր Գաւառ. Ժողով գոյութիւն չունի, հոն ընտրութիւնները կատարուին բոլոր ազգ. մարմիններու մասնակցութեամբ: Այս եզրակացութեան յանգեցանք մեկնելով Սահման[ադր]ութիւնը: Բոլոր քաղաքներու մէջ գտնուող ազգ. մարմիններ, իրեն[ց] գիւղերու ազգ. մարմիններէն ընտրուած միութիւններով պիտի որոշեն իրենց երեսփոխանը: Եթէ ժողովը արտօնէ՝ կատարուելիք ընտրութիւնը այս կերպով պիտի ըլլայ:

²⁴⁹ Ազգային Սահմանադրութեան Ե. գլուխը՝ «Վերաքննութիւն Սահմանադրութեան», որ կը բաղկանայ 99 թուագրուած միակ յօդուածէ մը, կը տրամադրէ. «Ազգային Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը անփոփոխելի են: Բայց երբ փորձառութեամբ՝ ինչ ինչ տրամադրութեանց փոփոխութիւնը հարկաւոր դատուի, Ընդհանուր Ժողովը՝ Սահմանադրութեան հաստատութենէն հինգ տարի ետքը՝ Վերաքննութեան Յանձնաժողով մը կը կազմէ, Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներէն երեք անդամ, Տեսուչ Ժողովներէն երկերկու անդամ, եւ ասոնցմէ զատ Ընդհանուր Ժողովոյ մէջէն կամ դրսէն վեց հոգի, ընդամենը քսան անդամ ընտրելով: Այս Յանձնաժողովը կը սահմանէ հարկաւոր դատուած փոփոխութիւնները, որ Ընդհանուր Ժողովը վաւերացնելէն ետքը, Բարձրագոյն Դրան կը ներկայացուին, եւ Կայսերական հրամանին համեմատ կը գործադրուին (*Սահմանադրութիւն*, 64): Հարկ է դիտել տալ թէ Ազգային Սահմանադրութեան բարեփոխեալ օրինակին մէջ վերաքննութեան բաժինը շարունակելով կազմել Ե. գլուխը, կը ներկայանայ աւելի ընդլայնուած եւ 146–150 համարակալուած հինգ յօդուածներով (*Ազգային Սահմանադրութիւն Թիւրքահայոց* [Թիֆլիս, 1913] ըստ ներքին անուանաթերթի եւ 1914 ըստ կազմի անուանաթերթին, 51–52):

²⁵⁰ Ահաւասիկ երեք առաջարկներուն հակիրճ թուարկումը: 1.- Ընտրողներու հետ միասին ընտրելիներու տարիքին մէջ ալ սրբագրութիւն ընել, ինչ որ անհրաժեշտ է ընդի. կրթութեան ծաւալումին հետեւանքով: 2.- Ընտրող եւ ընտրելի նկատել նաեւ իգական սեռը, քանի որ անկէ կը պահանջենք ազգային պարտականութիւններ, <[անոր վերապահել]> համապատասխան իրաւունքներ: 3.- Վիճակով դադրածներու մասին եղած կարգադրութիւնը վերագնահատումի ենթարկել, որպէսզի ապագայ թիւրիմացութեանց առաջըը առնուի («Ճակատամարտ», 316/2137):

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Այսպիսի ժամանակի մեջ փափաքելի էր որ դիրություն տրուէր ընտրութեան համար: Երբ անապահովութիւն կը տիրէ եւ այդ պատճառաւ երթեւեկութիւններն ալ շատ տեղ դադրած են, բնականաբար կարելի չէ գիւղերէն քաղաք գալ ընտրութեան համար եւ եթէ զան իսկ այս ընտրողական ժողովները Ազգ. Ժողովի անդամներէն աւելի թիւ պիտի ունենան, որովհետեւ նահանգներ կան, որոնք շատ գիւղեր ունին, իսկ գիւղեր կան, ուր 5-10 հոգի կը գտնուին հիմա: Ես կը կարծեմ որ բազմամարդ տեղերէ միայն մէկ մէկ ներկայացուցիչ հրաւիրելով, կեդրոնի մէջ կրնայ ընտրութիւն կատարուիլ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կ'ըսուի որ Վան, Բաղէշ, Կարին հայ չկայ. կրնա՞նք ասոնք զրկել իրենց ընտրական իրաւունքէն, քանի որ մեծ մասով ապաստանած են Հայաստան:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ո՞ր կողմը Հայաստան է. եթէ Թուրքիոյ սահմաններէն անդին Հայաստան է, այդ սահմանէն ասդին ի՞նչ է, Հայաստան չէ՞:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ հոս ալ Հայաստան է, ուրեմն երթանք բուն Հայաստանի մէջ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Մենք չենք ուզեր որ Հայաստան միայն անդին ըլլայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովդ խնդիրը Վարչութեան դրկել յարմար կը նկատէ. անոնք որ կ'ընդունին՝ ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

(Ժողովը ընդունելով այս առաջարկը, խնդիրը դրկուեցաւ Վարչութեան)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս գիտեք, Չիֆթէ Սարաֆ Էֆ. առաջարկ մը ունի ազգ. կալուածները գրաւի դնելու որբախնամ գործին համար: Մեր այսօրուան օրակարգը այս ըլլալով, անոնք որ խօսք կ'ուզեն, կրնան խօսիլ այս նիւթին վրայ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես կ'առաջարկեմ այս խնդիրը յղել Վարչութեան, որուն կարծիքը իմանալ շատ կարեւոր է եւ կարելի չէ առանց Վարչութեան խօսքը լսելու որոշում մը տալ:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Շատ անհուն պէտքերու առջեւ կը գտնուինք, բայց ամէն պարագայի մէջ, կարգ ու կանոնը պէտք չէ թողունք: Հայրենիքի Տուրքի կանոնագիրը Վարչութեան դրկուեցաւ գործադրելու համար, հետեւաբար պէտք է գործադրութեանը մասին Վարչութիւնը տեղեկութիւն հաղորդէ հոս, որպէսզի հասկցուի թէ մինչեւ հիմա ինչ արդիւնք գոյացած է: Եթէ նոր միջոցներու գործադրութեան պէտք ըլլայ, Վարչութիւնը այս ժողովին կու գայ կը ներկայացնէ: Ոեւէ երեսփոխան առանց Վարչութեան կարծիքը առնելու չի կրնար բան մը ըսել այստեղ՝ իրաւասութեան խառնաշփոթութիւններ յառաջ չբերելու համար:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲԶՆՅ.- Ազգին բարձրագոյն եւ ձեռնհաս ժողովն է այս եւ պէտք է տեղեկութիւն ունենայ մանրամասնութիւններու վրայ: Օրինակի համար, պէտք է հասկցուի թէ օրական քանի հազար ոսկիի պէտք կայ, որչափ որբեր ունինք, որչափ տարագրեալներ, ասոնց վրայ ոեւէ գաղափար չունինք: Պէտք է որ ստոյգ տեղեկութիւն ուզէ անհրաժեշտ պէտքերու համար եւ անկէ վերջ այս ժողովը նկատողութեան առնէ այդ խնդիրը:

Օ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖ.- Իմ գրաւոր առաջարկիս վրայ կ'ուզեմ բացատրութիւններ աւելցնել:

(Կարդաց հետեւեալը, տես *Վերջին Լուր*)²⁵¹

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- (*յանուն Վարչութեան*) Որբերու եւ տարագրեալներու գործը Վարչութիւնս ամենէն շատ զբաղեցնող խնդիրներէն մէկը եղաւ: Այդ մասին աւելի մանրամասն ծրագիր մը պիտի ներկայացուի, բայց կը փափաքիմ հիմնականէ համառօտակի տեղեկութիւն մը տալ: Պոլիս մինչեւ հիմա մէկ կամ երկու որբանոց ունէր եւ հազիւ ծայրը ծայրին կրնար բերել. մինչդեռ այսօր գաւառի ամբողջ ծանրութիւնն ալ աւելցած է Պոլսոյ վրայ եւ անհնարին վիճակ մը ստեղծած է: Պէտքը այնքան մեծ է որ մինչեւ ազգային շարժում մը տեղի չունենայ եւ ազգը բացառիկ թափով մը չնուիրուի խնամարկութեան գործին, ո՛չ Վարչութիւն, ո՛չ Խնամատարութիւն չպիտի կրնան բան մը ընել: Գաղափար մը տալու համար ձեզի գործին վրայ, քանի մը թուանշաններ յիշեմ: Այժմ 2786 որբ կայ Պոլիս եւ 5500 որբ գաւառները: Այս հաշիւէն դուրս կը մնան Խարբերդ, ուր 4-5000 որբ կը գտնուի, Մալաթիոյ մէջ կայ 6-7000 որբ, Շապին Գարահիսար [եւ] Մարտինի մէջ 20000, եւն., ընդամենը 60,000ի մօտ: Որբերու այս հաշիւէն դուրս կը մնան տարագիրները. Պոլսոյ մէջ 10 կայան ունինք, ամսական 5000 ոսկի ծախքով. մէկ խօսքով, որբերու եւ տարագրեալներու համար կը ծախսուի ամսական 41-42,000 ոսկի: Այս ծախքին փոխարէն Պոլիս մինչեւ հիմա կրցած է հաւաքել Որբախնամի եւ Խնամատարութեան միջոցաւ 407,294 ոսկի,

²⁵¹ «Վերջին Լուրի» 1919 տարուան հաւաքածոն չենք ունեցած մեր տրամադրութեան ներքեւ:

թաղային մարմինները՝ 60,000, Կարմիր Խաչ²⁵² 25,000, գաւառի Կարմիր Խաչ՝ 39,000, հայրենակցական միություններ՝ 23,000[0]։ ընդհանուր գումար՝ 550,000 ոսկի։ Այնպես որ եթե արմատական միջոց մը չխորհի ազգը, այս որբերու եւ տարագրեալներու գործը գրեթէ սնանկութեան պիտի մատնուի։ Վարչութիւնը ձեռնարկներ ըրած է նաեւ արտասահմանի մէջ եւ Փարիզ, ուր բանակցութիւններ եղած են, բայց դրական ռելեօգտակարութիւն յառաջ չէ եկած։ Ցաւալին այն է, որ որբերու եւ խնամատարութեան գործը ազգային ձեռնարկ մը չկրցաւ ըլլայ։ Ազգը կը կարծէ որ Խնամատարութիւնը այս բեռը կրնայ տանիլ առանձին։ ասիկա կը ցցնէ թէ պետքը ըմբռնուած չէ պետք եղած կարելորութեամբ։ Ամէն թաղի մէջ երաժշտական, լսարանական, գուարճութեան գործը առաջ կը տարուի, բայց Հայրենիքի Տուրքի համար շարժում չկայ։ Եթէ մամուլն ալ չըլլար, ամէն բան մոռացութեան պիտի դատապարտուէր։ Ասիկա կը ցցնէ թէ գործը ազգային հանգամանքով ըմբռնուած չէ, ամէն անհատ այն համոզումը ունի որ ասիկա Խնամատարութեան գործն է եւ ինք փոքր օգնութիւն մը ընելով իր պարտքը կատարած կ'ըլլայ։ Հաշիւ ըրինք որ եթէ ամսական 200,000 ոսկի ըլլայ տրամադրելի, պետքը աւելի շատ է։ Խորհեցանք ներքին փոխառութեան մը վրայ, ինչպէս նաեւ կալուածները գրաւ դնելու վրայ, եւ մեր հաշիւը ամփոփուած ու ցուցակագրուած պիտի բերենք Պատ. Ժողովիդ։

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷԲ.- Ես կ'առաջարկեմ ուրեմն խնդիրը յղել Վարչութեան, քանի որ աւելի մանրամասնուած եւ ուսումնասիրուած պիտի բերէ ժողովիս։

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի քուէարկութեան ատեն եւ յետոյ Վարչութիւնը կարգ մը խոստումներ ըրաւ, բայց հիմա անանկ վիճակ մը կը ներկայացնէ ու պետք կը զգացնէ որ ամէն ոք տուրքը իր ոտքով բերէ։ Ես կը սպասէի որ հայոց Պատրիարքը իբրեւ նոր Շղթայակիր²⁵³ մը դռնէ դուռ պտտել մեր բոլոր մեծատուններուն եւ իրենց պարտքը յիշեցնէր։ Չենք կրնար սպասել որ ուրիշները բերեն եւ մենք ծախսենք, ու այս վիճակին առջեւ է որ դրամ չկայ կ'ըսենք։ Ինչո՞ւ Համազգային Ժողովը չիրաւիրուեցաւ երբ պետք կը զգացնէինք, ու հիմա՞ միայն կ'ըսենք որ աշխատող չկայ, գործող չկայ։ Ինչո՞ւ Վարչութիւնը միջոցներ չի գործադրեր եւ այսօր սնանկութեան վիճակ մը կը ներկայացնէ։ Ճիշդը խօսելով, ես զիրենք պատասխանատու կը նկատեմ այդ վիճակին։

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Շատ իրաւունք ունի տողթորը, որովհետեւ շատ ծոյլ կը գտնուինք պարտագանգներու հանդէպ եւ Պատրիարք ու Վարչութիւն չեն գործեր իրենց խղճին համաձայն։ Ես տողթորին հրաւերը կ'ընդունիմ ամենայն սիրով եւ ամէն դուռ կը զարնեմ, սկսելով նախ այս դուռէն, եւ կ'առաջարկեմ որ այն երեսփոխանները որ չեն վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը, չմտնեն այս դռնէն ներս։ Պետք է հրահանգ տալ որ բոլոր ազգ. մարմինները, գործիչները եւ ուսուցիչները, իրենք իրենց տուրքը վճարեն կամ պաշտօնանկ ըլլան։ Բայց պետք է գիտնաք թէ միայն Վարչութիւն եւ Պատրիարք չէ որ պիտի գործեն, այլ ամէն հայ անհատ իր մէջ [պարտք] պետք է զգայ։ Պատրիարքը օրական 4-5 դուռ կը զարնէ, Վարչութիւնը 10-20 դուռ։ Ես շաբաթը 3 օր այստեղ կու գամ, մինչդեռ քովս աշխարհական անդամ մը չկայ դրամ հաւաքելու համար։ Օհանեան մը կար, այն ալ փորձանքի հանդիպեցաւ։ Հիմա պետք է այս ժողովէն յանձնաժողով մը ընտրել, որ գործով ցոյց տայ իր կարողութիւնը։ Այս մարմնոյն գլուխը կը դնենք տողթորը, որովհետեւ խօսելով ու գրելով խօսք չ'ըլլար։ Անոնք որոնք վճարումը կը փախչին, ազգովին *սոյթոյթ* ենթարկուելու են։ Եթէ շողթորութեամբ դրամ պիտի առնենք, դաւաճանած կ'ըլլանք մեր սկզբունքին։ Ես իմ մասիս ամէն պատասխանատուութիւն կը ստանձնեմ, բայց մարդ կ'ուզեմ հետս։ Երբ օրէնք մը հոսկէ կ'եղէ, պետք է գործադրութիւնը հոս ապահովուի։

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Տր. Թէրզեան առաջարկ մը ներկայացուց, եւ անգործադրելի կը նկատեմ ատիկա, մինչեւ որ մենք կազմակերպութիւն չունենանք եւ բուն թերութիւնը ասոր մէջն է։ Ոչ մէկ մարդ կրնայ հասնիլ այս

²⁵² Հայ Կարմիր Խաչը հիմնուած է 26 Նոյեմբեր 1918-ին, նպատակադրելով «խնամել եւ դարմանել տարագիր, անոք եւ որբ հայ հիւանդները Պոլիս եւ գաւառներու մէջ, ընկեցիկները դիեցնել, մայրանոցներու մէջ հովանաւորել ծննդաբերութիւններ, ապաստանարաններու եւ մանկանոցներու մէջ պատսպարել ազատագրուած աղջիկներ եւ տղաք» (Թէրզիկ, «Ամէնուն Տարեցոյցը», ԺԵ. տարի, Պոլիս, 1921, 299)։ Ազգային Ժողովի երեսփոխաններէն Ստեփան Գարաեան ատենապետի հանգամանքով եւ բժիշկներ Եաղուպեան, Նազաշեան ու Բարսեղեան մաս կը կազմէին անոր կեդրոնական վարչական ժողովին, իսկ բժիշկ Թորգոմեան ատենապետն էր անոր մայր դիւանին։

²⁵³ Գրիգոր Բաղիշեցի կամ Ծիրուանցի (1670–1749) 1715-ին Երուսաղէմի եւ Պոլսոյ պատրիարքական աթոռներու բաժանման առիթով ընտրուած էր Երուսաղէմի Հայ Պատրիարք շրջանի մը, երբ Երուսաղէմի Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը կը հեծէր պարտքերու ներքեւ։ Տնտեսական ծանր դրութեան դարման գտնելու եւ հայապատկան կալուածները ո'չ միայն փրկելու, այլեւ՝ զանոնք ընդարձակելու նպատակով պարանոցին երկայթ շղթայ անցուցած՝ դրամահաւաքչական ճամբորդութեան մը ձեռնարկած ըլլալուն համար ճանչցուած է Շղթայակիր անունով։ Իր տաժանակիր ջանքերը պսակուած են յաջողութեամբ՝ զինք դարձնելով Սուրբ Տեղեաց հայապատկան կալուածներու երախտաշատ փրկիչ ու ընդարձակիչ։

գործին շաբաթը մեկ երկու օր միայն աշխատելով, այլ պետք է լծուի գործին՝ յատկացնելով ամսականաւոր մարդիկ, որոնք նուիրուած ըլլան աշխատանքի, ինչպէս *պանքայի* պաշտօնեայ մը կու գայ եւ իր որոշեալ աշխատութիւնը կը կատարէ: Այս ապիկարութեան երեսէն տուժողը մենք չենք, այլ՝ այն որբ[երը] եւ տարագիրները, որոնց ողբը ըրաւ Պ. Չիֆթէ Սարաֆ: Այսօր 9 ամիս եղած է թաղերու մէջ հանգանակիչ մարմին կազմուելէն ի վեր, բայց մեզմէ 10րդ ամսուան մէջ Հայրենիքի Տուրք պահանջուեցաւ: Այս հաշիւով հազարաւոր ոսկիի կորուստ կայ այդ գումարներէն: Հետեւաբար եթէ չստեղծենք գործունէութեան առողջ *սիսթէմ* մը, ապագան մեզ կ'անիծէ եւ քանի որ այս *սիսթէմ*ը կը շարունակուի, ոչ մէկ դրական արդիւնք կրնայ տեսնուիլ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ուրեմն Ս. Պատրիարքը կը խոստանայ սկսիլ գործադրութեան:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Արդէն սկսած եմ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Լիազօրութիւն տրուեցաւ արդէն Ս. Պատրիարքին, որ Խնամատարութեան եւ Գնահատիչ Մարմնոյն հետ հետամուտ ըլլայ գանձելու Հայրենիքի Տուրքը: Մենք կարգը կանոնը չենք կրնար աւել, Ս. Պատրիարքը թող թելադրէ, յորդորէ եւ գործը գլուխ հանէ:

Պ. ՍՐԵՆՑ.- Ես կը կարծեմ որ Տր. Թերզեան դարձեալ կը սխալի: Եթէ կազմակերպութիւն մը ըլլայ՝ հարուստը, աղքատը կրնայ խորհիլ: Այն մարդը որ կրնայ դիւրութեամբ գումար մը տրամադրել այսօր, երբ իր վճարելիք գումարը իրարու վրայ բարդուի, չի կրնար վճարել:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ ԷՖ.- Որովհետեւ Վարչութիւնը գոնէ իր մասնակի տեղեկագիրը չբերաւ, այս մասին աւելի երկար չենք կրնար խօսիլ: Բայց քանի որ Պ. Սրենց կազմակերպութեան պետքը շեշտեց, այդ մասին քանի մը խօսք ընել կ'ուզեմ:

Մենք այս խնդիրը նկատողութեան առած ենք արդէն Վարչութեան մէջ եւ *սիսթէմ*ի պէս մարդ գործածելու անտեղութիւնը կատարելապէս ըմբռնած ենք եւ այդ պատճառաւ ամէն օր մարդ կը փնտռենք պաշտօններու համար, բայց ոչ որ կը ներկայանայ: Այդ ըստով գործերը մարդով կ'ըլլան եւ մինչեւ որ պետք եղած մարդերը չգտնենք, որոնք ազգին ծառայելու տրամադիր ըլլան, բան մ'ալ չ'ըլլար: Հետեւաբար փոխանակ իրար քննադատելու այս կէտին մէջ, իրար համոզենք, մարդիկ գտնենք եւ այս կերպով գլուխ հանենք գործը:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես այստեղ բացատրեցի թէ իմ Հայրենիքի Տուրքս Յուլիսին վճարած եմ, մինչդեռ Յունուարէն սկսելով պետք էր վճարելի: Ինչո՞ւ չպահանջուեցաւ, որովհետեւ կազմակերպութիւն չկար եւ ճիշդ այդ պատճառով է որ մարդ գտնել ալ կարելի չ'ըլլար:

Պ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս բոլոր խօսքերէն ետքը, Վարչութիւնը այն դասը առած պիտի ըլլայ, որ ասկէ ետք անհնար է շարունակել հին *սիսթէմ*ը, մինչ ցաւով կը նկատենք որ Վարչութեան անդամ Պ. Տ. Մովսէսեան դեռ կը ճգնի պաշտպանել եւ արդարացնել: Իմ ընկերս կ'ըսէ որ Յուլիսէն սկսելով վճարած է իր Հայրենիքի Տուրքը, մինչդեռ ես մինչեւ հիմա 5 բարա չեմ տուած, որովհետեւ իմ բնակած Իւսկիւտարի մէջ թաղային կազմակերպութիւն պիտի ըլլար եւ չեղաւ եւ այս պատճառաւ ոչ միայն ես, այլեւ բազմաթիւ անձեր ռեւէ վճարում չըրին[ք]: Կը լսուի որ Իւսկիւտարի մէջ կազմուած է այդ մարմինը, բայց գաղափար չունինք թէ ինչպէս կ'աշխատի: Մենք գնահատեցինք կեդրոնական յանձնաժողովի մը կազմութիւնը, բայց դիտելի է որ բոլոր անդամներով անվճար մարդիկ են եւ մինչեւ որ կեդրոնի մէջ կազմուած մարմինը որոշում չտայ, ռեւէ գանձում կարելի չէ: Պէտք էր գտնել անդամներ, որոնք ամբողջովին նուիրուած ըլլային այս գործին: Այդ բանը գոյութիւն չունի եւ ոչ միայն այդչափ, այլեւ պաշտօնեաներ ալ չունին ու հիմա Զադ. Ժողովի անդամ մը կը խօսի իրենց սնանկութեան վրայ: Այս ամէնը որոշ ցոյց կու տան որ գործին ուղղութիւնը պետք է փոխել ու նոր կազմակերպութիւն մը ստեղծել:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Որքան քննադատէք, իրաւունք ունիք...

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Հրաժարեցէք, ուրեմն:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Սպասեցէք, հիմա ձեզի պիտի յանձն[են]ք: Ես չպիտի խօսիմ Վարչութիւնը արդարացնելու համար, որովհետեւ ինչպէս ըսի, իրողութիւններ են եղած խօսքերը եւ չքմեղանք չեն վերցնէր: Բայց պետք է գիտնաք որ ոչ թէ մէկ Վարչութիւն, այլ եթէ բազմաթիւ Վարչութիւններ ալ բերէք, նորէն այս գործին տակէն ելլելը կարելի չէ եւ անոնք որ այսօր գործի գլուխ անցնին, մեծագոյն բարիքը կ'ընեն: Մեր մտայնութիւնը տարբերութիւն չունի թուրքերէն. անոնք ամէն բան կառավարութենէն կը սպասեն եւ մենք ալ Վարչութենէն: Դուք, Պ. Բարսեղեան, որ կը գանգատիք Իւսկիւտարի կազմակերպութենէն, եւ երեսփոխան էք ու խմբագիր, ինչո՞ւ Իւսկիւտարի մէջ ժողովուրդը իր պարտականութեան չհրաւիրեցիք, որպէսզի ըմբռնուի որ ասիկա ազգային գործ մ'է: Հին եւ նոր շրջաններու [միջեւ] մեծ անջրպետ մը կայ, յարաբերական, որբերու եւ զանազան խնդիրներ կան, որոնց[ը] շուրջ հաւաքական աշխատութիւն մը ստեղծելու է ազգային շարժումով մը, մինչդեռ

այս գործը չընթերցուեցաւ իբրեւ ազգային գործ:²⁵⁴ Եթէ այս ժողովի անդամներէ[ն] մէկուն ռեւէ պաշտօն յանձնենք, չ'ընդունիր ոչինչ առարկութիւններով: Իրաւ Շղթայակիրը սքանչելի Պատրիարք էր, բայց աւելի սքանչելի էր Շղթայակրի օրուան ժողովուրդը: Վերջապէս իրար քննադատելով գործ չ'ըլլար, պէտք է ազգային յեղափոխութիւն մը յառաջ գայ եւ ժողովուրդը իր պարտականութիւնը կատարէ: Ս. Պատրիարքը շաբաթը 50 հոգիի նամակ կը գրէ, հազիւ 2-3 հոգի կը պատասխանէ. ա՛յս սնանկութիւնն է, ահաւասիկ, որ մատնանիշ կ'ընենք: Քննադատութիւններու տեղ ազգը տէր դարձնենք իր պարտականութեան:

Օ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖ ԷՖ.- Կարծեմ յարմար կ'ըլլայ որ ուրիշ ատեն վիճաբանինք այս խնդրոյն վրայ, որովհետեւ ժամանակի կորուստ կը պատճառէ: Ես կ'առաջարկեմ յղել այս խնդիրը Վարչութեան, որպէսզի իր պատասխանը բերէ յառաջիկայ նիստին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եղած վիճաբանութենէն հասկցուածը այն է, որ Վարչութիւնը իր ձեռքէն եկածը ըրած է, բայց պէտքին առջեւ անբաւական է եւ ասիկա յառաջ կու գայ, կ'ըսեն, կազմակերպութեան պակասէն: Այս կէտին վրայ է որ ուշադրութիւն պիտի դարձնենք եւ պիտի աշխատինք նոր մարմին մը ստեղծել:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Ես կը կարծեմ որ լաւ կ'ըլլայ այստեղէն ընտրել այդպիսի մարմին մը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս առաջարկը կ'ընդունի՞ ժողովը:²⁵⁵

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Իմ պահանջս անոր համար կը մերժուի, որովհետեւ կը վախճան թէ իրենք պիտի լծուին աշխատանքի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հետեւաբար յառաջիկայ նիստին պիտի լսենք Վարչութեան բացատրութիւնը:

ՕՐԱԿԱՐԳ Բ.

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս կը յիշէք, Քաղ. Ժողովը տեղեկատուութիւն մը ներկայացուցած էր մեզի, որ Իրաւաստութեան Դիւանի նախաքննութեան ենթարկուեցաւ եւ քննութեան արդիւնքը ժողովին ներկայացաւ: Կը հրաւիրեմ ժողովը որ այս մասին իր կարծիքը յայտնէ:

Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ ԷՖ.- Քանի որ յաջորդ նիստին Վարչութիւնը իր մանրամասն տեղեկութիւնը պիտի ներկայացնէ այս ժողովին, կ'առաջարկեմ այս տեղեկատուութիւնն ալ յղել իրեն:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այդ տեղեկատուութիւնը 2-3 ամիս առաջ եկած է եւ անոր քննութիւնը ուշացած է մինչեւ հիմա, հետեւաբար հինգած բան մ'է եւ այժմեան պայմաններու գոհացում տրուելիք բան մը չ'է եւ կարելի է նոյն իսկ որ շատ կէտեր փոփոխութեան ենթարկուին, հետեւաբար նախ քան այս քննութեան ձեռնարկելը, յարմար կը դատեմ լսել յաջորդ նիստին Վարչութեան հաղորդելիք տեղեկութիւնները:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Մենք այդ տեղեկատուութեան զանազան կէտերուն վրայ կարծիքներ ունինք եւ կը փափաքինք որ անոնք կցուին եւ յաջորդ նիստին բերէ Վարչութիւնը իր պատասխանը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այդ տեղեկատուութիւնը այսօր իսկ նկատողութեան առնելու առաջարկը եթէ ժողովը չ'ընդունիր, կը յղենք Քաղ. Ժողովին, որ յաջորդ նիստին ամբողջական աշխատութիւն մը ներկայացնէ:

(Ատենանք փակուեցաւ ժամը 4ին)

²⁵⁴ Հոս ջնջուած նախադասութիւն մը կ'ըսէ. «Սա Պատրիարքը 50 հոգիի նամակ գրած է, որոնցմէ հազիւ 5 հոգի պատասխանած է»: Ջնջումը կատարուած կը թուի ըլլալ անոր համար որ յաջորդ պարբերութեան մէջ նմանատիպ հաստատում մը կատարուած է, 5-ը 2-3-ի վերածելով:

²⁵⁵ Ատենապետին եւ նախագահող Պատրիարքին արտայայտութիւնները տրուած են իբրեւ լուսանցքային ընդմիջարկում: Կը թուի թէ բաց ձգուած է միջանկեալ գրառում մը, որ հաւանօրէն պիտի նշէր ժողովականներու համամիտ ըլլալը՝ սպասելով վարչութեան կատարելիք տեղեկատուութեան, ինչ որ տրամաբանօրէն այդ մերժումին պիտի շտկակալէր յաջորդաբար Պատրիարքին մեկնութիւնն ու ատենապետին հաստատումը:

[Համազգային Խորհուրդ]

3 Դեկտ. 1919

Բերայի Արհեստանոցին մէջ, ժամը 5½ին

Ներկայք. Տ. Չաւէն Պատ., Տ. Սայեղեան Եպ., Փրոֆ. Պէզնեան, Հայկ Խօճասարեան, Թումանճանեան, Տոք. Դաւիթեան:

Ա. Նախորդ ժողովին մէջ որոշուած հիման վրայ կազմուած Համաձայնական պետութեանց մատուցանելի գիրը 2 միլիոն Սթերլինի փոխառութեան մը մասին Տոք. Դաւիթեան ներկայացուց եւ նպատակայարմար դատուելով ստորագրուեցաւ երեք հոգեւոր պետերու կողմէ:

Բ. Որոշուեցաւ քրիստոնէայ բոլոր եկեղեցիներուն դիմում ընել սրտառու կոչով մը:

[Համազգային Խորհուրդ]

10 Դեկ. 1919

Բերայի Արհեստանոցին մէջ, ժամը 6ին

Ներկայք. Տ. Չաւէն Պատ., Փրոֆ. Պէզնեան, Թ. Թումանճանեան, Տոք. Դաւիթեան:

Ա. Սեբաստիոյ Միսիոնար Մր. Բաթրիճ²⁵⁶ ժողովին ներկայացաւ եւ տեղեկութիւններ տուաւ տեղւոյն կացութեան վրայ:

Բ. Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Պօղոս փաշա Նուպարէ ստացուած Նոյեմ. 22 թուակիր նամակ մը²⁵⁷ եւ 29 Նոյեմ. թուակիր հեռագիր մը, որոնցմով շնորհակալութիւն կը յայտնուէր Համազգային Ժողովին համերաշխութեան թելադրութիւններուն համար եւ կը հաւաստէր թէ ամէն ջանք պիտի ըլլար համերաշխութիւն գոյացնելու համար:²⁵⁸ Հեռագրով կ'ուզուէր մի քանի ընտրելիներ ներկայացնել նախարարութեան համար: Ժողովը այս մասին առաջիկայ նիստին խորհրդակցիլ յարմար դատեց:

²⁵⁶ Էրնեսթ Բաթրիճ (Ernest C. Patridge [1870–1955]) Սեբաստիոյ մէջ 1900–1915 տարիներուն գործելու ընթացքին հիմնած էր մանչերու դպրոց մը, որ դարձած էր միջինարեւելեան առաքելութեան գլխաւոր ուսումնական հաստատութիւններէն մին, գործած էր որպէս նախագահը Սեբաստիոյ Վարժապետանոցին եւ ականատես եղած՝ Սեբաստիոյ հայութեան կոտորակումին: 1915-ին 1917-ին կրկին մեկնած էր Թուրքիա՝ շարունակելու իր առաքելութիւնը: Պահ մը անցած էր նաև Կովկաս՝ զբաղելու որբերու եւ զաղթականներու հետ կապուած խնդիրներով, եւ 1922–1926 կրթական տնօրէն էր Ամերիկեան Նպաստամատոյցին Խորհրդային Հայաստանի մէջ: Ան նաև գործունէութիւն ունեցած է Պէյրութ, Հալէպ եւ Չմիւռնիա:

²⁵⁷ 29 Նոյեմբեր թուակիր հեռագրին պատճենը պահպանուած չգտանք դիւանաթուղթերուն մէջ: 22 Նոյեմբեր թուակիր նամակին համար տեսնել Յաւելուած 28:

²⁵⁸ Հոս համերաշխութիւն բառով յղում կը կատարուի Երեւանի մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան հետ Վահան Թէքէեանի գլխաւորած պատուիրակութեան կատարած բանակցութիւններով սպասուող համաձայնութեան, որ պիտի չիրականանար: Այլապէս, համերաշխական ճիգի մը դրսեւորումը պիտի ըլլար Նուպարի եւ Ահարոնեանի 12 Դեկտեմբեր 1919 թուակիր հեռագիրը, ուղղուած Քլեմանսոյի, Լօյտ Ճորճի, Միացեալ Նահանգներու դեսպանին եւ Բուլղոյ դեսպանին, ուր կ'ըսուէր. «Կ'իմանանք թէ Արեւելեան Հարցը մաս կը կազմէ Դաշնակից կառավարութիւններուն կողմէ Լոնտոնի մէջ ներկայիս քննարկուող հարցերուն: Բովանդակ հայութիւնը անձկանօք կը սպասէ Յաղթական Դաշնակիցներու՝ Թուրքիոյ հայկական նահանգները ազատագրելու որոշումին, Հայկական Հանրապետութեան հետ Անկախ Պետութիւն մը կազմելու համար: Կը հայցենք նկատի ունենալ մեր ժողովուրդին այս միահամուռ ցանկութիւնը: Կը յուսանք որ վերջնական որոշում մը կայացնելէ առաջ պիտի հանիք ունկնդրել

[Համազգային Խորհուրդ]

17 Դեկ. 1919

Բերայի Արհեստանոցին մէջ, ժամը 6ին

Ներկայք. Տ. Չաւէն Պատրիարք, Տ.Սայեղեան Եպ., Փրոֆ. Պէգնեան եւ Թոմ[վ]մաս Թումանյան:

Ա. Հայրենակցական Միութեանց կեդրոնական վարչութիւնը կը խնդրէր որ «Ժուժկալութեան Ծաբաթ»ը կազմակերպելու գործը լայն հիման վրայ իրենց յանձնուէր եւ համազգային հանգամանք տրուէր անոր: Ժողովը համամիտ գտնուեցաւ եւ հարկ տեսաւ որ այդ մարմինը իր ծրագիրը ներկայացնէ: Համազգային Ժողովը իր կողմէ կադանդ օրերը յարմար տեսաւ այս գաղափարին իրագործման համար եւ որոշեց հաղորդել իր որոշումը:²⁵⁹

Բ. Իզմիր[ի] առաջնորդը հելլէն գրաման բանակի հրամանատարին կողմէ իրեն եղած մէկ թելադրութեան համար վարչապետ Վենիզելոսի²⁶⁰ բարի գալուստ մաղթելու համար Աթէնք պատուիրակութիւն մը որկելու մասին խորհուրդ հարցուցած էր: Որոշուեցաւ գրել թէ Իզմիրի հայ գաղութին կողմէ կրնար ասանկ ձեռնարկ մը ըլլալ:

Հայաստանի պաշտօնական ներկայացուցիչները, որպէսզի տան մեր երկրին եւ մեր դատին ներկայ կացութեան վերաբերող բոլոր անհրաժեշտ բացատրութիւնները» (ՊՏԴ, տուփ 6, Ձ112, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

²⁵⁹ «Ճակատամարտ» (19 Դեկտեմբեր 1919, 333/2154) կ'անդրադառնայ հարցին «Ժուժկալութեան Օրը» ենթախորագրով լրատուութեան մէջ, նշելով. «Համազգային Ժողովի առջի իրիկուան նիստին նկատողութեան առնուեցաւ Հայրենակցական միութիւններու մէկ դիմումը «Ժուժկալութեան Օր» սահմանելու ազգին երեք հատուածներուն համար եւ այդ օրը իւրաքանչիւր անձի խնայողութիւնը յանձնելու որբախնամ գործին: Հոգւոր պետերը եւ իրենց խորհրդականները համաձայն են այս մասին եւ միայն Ժողովը պէտք տեսաւ զբաղելու թէ ո՞ր կազմակերպութիւնը պիտի ստանայ նուէրները, որովհետեւ Հայրենիքի տուրքի մասնաճիւղերը միայն իրենց ամսավճարները ստանալու պաշտօն ունին, մինչդեռ այս նուիրատուութիւնները կը տարբերին անոնցմէ...»:

Օրաթերթը յարակցաբար կը նշէ թէ Պատրիարքարանէն հաղորդած են հետեւեալը. «Համազգային Ժողովը որոշեց իր հովանաւորութեան ներքեւ կազմակերպել «Ժուժկալութեան Օր»ի նուիրահաւաքութիւնը: Հետեւաբար բոլոր այն մարմինները որոնք թաղային սահմանափակ շրջաններու մէջ այս տեսակ կազմակերպութեան մը վրայ կը խորհէին, պէտք է իրենց պատրաստակամութիւնը յայտնեն Համազգային Ժողովէն այս խնդրոյն համար կարգուած մարմնոյն, որուն կազմութիւնը պիտի կատարէ Ժողովը, հարկ դատուած բանակցութիւններէ վերջ»:

«Ճակատամարտ» (4 Յունուար 1920, 347/2168) «Ժուժկալութեան Կադանդը Ի Նպաստ Գաւառի Լքեալ Որբերուն» ենթախորագրով կը հրատարակէ Համազգային Ժողովի հետեւեալ պաշտօնական հաղորդագրութիւնը, որ մեզ կը մղէ ենթադրելու թէ այս 17 Դեկտեմբերի նիստէն ետք եւ 5 Յունուար 1920-ի նիստէն առաջ գումարուած է առնուազն նիստ մը, որուն ատենագրութեան չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

«Նախապէս մամուլի միջոցաւ յայտարարուածին համաձայն «Ժուժկալութեան Օր» որոշուած է հին տոմար 1 Յունվ. Կադանդի օրը, եւ այս մասին հարկ եղած կազմակերպութիւնն ու յարակից կարգադրութիւնները յանձնուած են «Ժուժկալութեան կեդր. մարմնի» մը, որ կազմուած է հետեւեալներէն.

Հայր Կարապետ վրդ. Պատուիասեան, Պ.Պ. Մկրտիչ Քէշիշեան, Կարապետ Էսմէրեան, Դեոնդ Տ. Աբրահամեան, Կարապետ Թուղթարեան, Պատ. Բենիամին Պետրոսեան, Պօղոս Շապօեան: Այս մարմինը իրաւասու է Պոլսոյ եւ արուարձաններու մէջ իր հարկ դատած եղանակով կազմակերպել տեղական մասնախումբեր:

Հետեւաբար, բացայայտ ըլլալով ձեռնարկին նուիրականութիւնը, զայն մեծ չափով արդիւնաւոր ընելու համար, կը յանձնարարենք բոլոր եկեղեցական հարց եւ թաղ. մարմիններու, ինչպէս եւ բոլոր միութիւններու իրենց օժանդակութիւնը տրամադրել վերոգրեալ մարմնոյն:

Նոյնպէս կը յանձնարարենք մօտաւոր գաւառներու հայութեան որ եթէ կարելիութիւն ըլլայ նոյն օրը «Ժուժկալութեան Օր» սահմանեն, հարկ դատուած կազմակերպութիւններն ընելով նախապէս, իսկ հեռաւոր գաւառներու եւ արտասահմանի հայերուն կը թողունք որ իրենք սահմանեն տեղական պայմաններու համաձայն Ժուժկալութեան օր մը, եւ գոյացած արդիւնքը փութացնեն Ազգ. Պատրիարքարան, իր նպատակին յատկացուելու համար»:

²⁶⁰ Էլէֆթերիոս Վենիզելոս (Eleftherios Venizelos [1864–1936]) վերստանձնած էր Յունաստանի վարչապետի պաշտօնը՝ զայն վարելու 1917-ի Յունիսէն մինչեւ 1920-ի Նոյեմբեր ամիսը եւ յունական շահերու պաշտպանութեան գծով կարեւոր յաջողութիւններու հասած էր Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովի ընթացքին:

1920

[Համագգային Խորհուրդ]

5 Յունուար 1920

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէգնեան, Նիկողոս Աղասեան, Տոք. Եադուպեան, Թ. Թումանեան:

1° Ազգային Ժողովի դիւանը կը հաղորդէր թէ Համագումար Ժողովը ընտրած էր յանձնաժողով մը, որ պաշտօն ունէր Համագումարի գումարման պայմանները ճշդել եւ անոր մեծամասնութեան մասին որոշում մը տալ, ի հարկին խորհրդակցելով Համագգային Ժողովին հետ:

Որոշուեցաւ այս յանձնաժողովը նիստի հրաւիրել:

2° Խորհրդարանական այն յանձնաժողովը, որ Համագումարը ընտրած էր Համագգայինին զօրավիզ ըլլալու համար Կիլիկիոյ խնդրոյն մէջ, կազմած էր տեղեկագիր մը, որմէ հատուածներ կարդա[ցա]ծ էր վերջին Համագումարին մէջ Հ. Յովսէփ Տ. Մարգարեան: Ժողովը որոշեց զայն պահանջել Մայր-Դիւանէն, անոր քննադատութեանց պատասխանելու համար յառաջիկային:

[Համագգային Խորհուրդ]

12 Յունուար 1920

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէգնեան:

1° Կարդացուեցաւ Պօղոս Նուպարի 31 Դեկտ. թուակիր մէկ ընդարձակ նամակը եւ այս մասին խորհրդակցութիւն մը միայն եղաւ:

2° Հ. Յովսէփ վարդ. Տ. Մարգարեանի տեղեկագրին պատասխանելու պաշտօն տրուեցաւ Փրոֆ. Պէգնեանի:

[Համագգային Խորհուրդ]

26 Յունուար 1920

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Զ. Պէգնեան:

Ա. Կարդացուեցան Պօղոս փաշա Նուպարի Յունուար 12 եւ 22 թուակիր երկու նամակները եւ յարակից պաշտօնաթուղթերը, որոնց վրայ խորհրդակց[ցի]լ յաջորդ նիստին թողուեցաւ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

27 Փետրուար 1920

(դռնփակ)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ՊԱՐԳԵԻ ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Նիստը բանալէ յետոյ, ժողովիդ կը յիշեցնեմ տխուր պարտականութիւն մը: Մեր երիցագոյն պաշտօնակիցներէն Ս. Վահրամ Արքեպ. Մանկունի²⁶¹ կնքեց իր կեանքը: Հանգուցեալը զանազան պաշտօններ վարած եւ իր ազգային ծառայութիւնները գնահատուած են, ուստի կը հրաւիրեմ նախագահ Ս.ը որ օրինէ հանգուցելոյն յիշատակը:

(Ժողովականք յոտնկայս, նախագահը աղօթք մը կարդաց հանգուցելոյն հոգւոյն համար)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս լսած էք, Ս. Պատրիարքը վերջերս Փարիզ մեկնեցաւ: Այս առթիւ Ազգ. Ժողովին գիր մը ուղղած է որ պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)²⁶²

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս կը տեսնէք, Ս. Պատրիարքը կը փափաքի որ ձեր ժողովին ատենապետը գործակցի Վարչութեան: Չեմ գիտեր թէ այսպիսի գործակցութիւն մը հաշտ կ'ըլլա՞յ օրէնքին: Ատիկա կը թողում այս ժողովին գնահատութեան, որովհետեւ համարառու ժողովի մը ատենապետն է որ պիտի գործակցի համարատու ժողովին: Կը խնդրեմ որ խիստ կարճ վիճաբանութեամբ մը այս կէտը որոշուի, որովհետեւ ժողովը այսօր շատ կարեւոր խնդրոյ մը համար գումարուած է:

Ս. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ.- Ես ցաւելով կը դիտեմ որ Սահմանադրութեան յօդուածները պէտք եղած կերպով չեն գործադրուիր եւ կարգ մը խնդիրներ փոխանակ երեսփ. Ժողովին բերելու կամ Խառն Ժողովին նկատողութեան ենթարկելու, ինքնագլուխ կը գործադրուին: Հետեւաբար ես համամիտ չեմ ընդունելու այս առաջարկը, որ չի հաշտուիր Սահմանադրութեան օրէնքին, ցորչափ չէ դադարած այն գործադրութենէ:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Այո, չենք կրնար ընդունիլ. Բաղ. Ժողովը այս ժողովին համարատու է:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը կը փափաքէր որ ի բացակայութեան Պատրիարքի, Ազգ. Ժողովի հետ մօտէն շփում ունենայ եւ գործակցի, եւ այս կերպով եթէ ատենապետը հարկ տեսնէ, կարենայ գումարել Ազգ. Ժողովը: Այս պարագան օրէնքով նախատեսուած չէ, սակայն հարկ է դիտել տամ որ Գործադիր Ժողովին նախագահն ալ միեւնոյն ատեն նախագահն է համարառու ժողովին:

Գ. ՍԻՄԵՇԵԱՆ ԷՖ.- Ազգին վիճակէն Բաղ. Ժողովին մէկ անդամը կամ մայր դիւանի ատենապետը տեղեակ պահել բաւական չէ: 5 ամիսէ ի վեր [Ազգային] Ժողովը չէ գումարուած ու աջէն եւ ձախէն քննադատութիւններ կ'ըլլան: Ժողովը ազգային իրադարձութիւններէ անտեղեակ պահուած է ու այն համոզումը գոյացած է որ Ազգ. Ժողովը ցոյցերու սահմանուած զարդի մարմին մ'է: Կարելոր դէպքերու վրայ տեղեկութիւն չի տրուիր ժողովին եւ զաւառներէ հասած լուրեր բերնէ բերան կը շրջին, մինչդէռ ազգ. երեսփոխանութիւնը անտեղեակ է անոնցմէ: Պատրիարքը ստիպուել է մեկնիլ Պոլսէն եւ ճիշդ այն երեկոյին երբ այդ լուրին մերժումը կը հրատարակուէր, Պատրիարքը կը մեկնէր Պոլսէն: Երեսփ. Ժողովը պէտք էր իրագել ըլլալ այս իրադարձութիւններուն, որպէսզի կարենայ լիակատար կերպով գործադրել իր *քունթոյի* իրաւունքը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Կը կարծեմ թէ այս դիտողութիւնները ճիշդ չեն: Սիմքէշեան ԷՖ. իբրեւ դիւանի

²⁶¹ Պրուսացի Վահրամ Արք. Մանկունի (1846–1920) շրջան մը վարած էր Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքի Տեղապահի պաշտօնը: Իբրեւ Գեորգ Դ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռնաստունը՝ անոր կեանքին եւ գործին նուիրած էր աշխատասիրութիւն մը, որ լոյսին պիտի գար իր մահէն ետք, 1933-ին, Փարիզ, «Գեորգ Դ. եւ Իր Ժամանակը» խորագրով:

²⁶² «Ճակատամարտ» (13 Փետրուար 1920, 378/2199) կու տար օր մը առաջ Չաւէն Պատրիարքի Փարիզ մեկնած ըլլալու լուրը (իբրեւ թարգման իրեն ընկերակից ունենալով Տիգրան Չայեանը), նշելով. «Պատրիարքը մեկնելէ առաջ գիր մը ուղղեց Ազգ. Ժողովին, որուն մէջ կ'ըսէ թէ վարչութեան որոշումով Փարիզ երթալու պէտք ներկայացած ըլլալով, իր բացակայութեան Վարչութիւնը Ազգ. Ժողովի ատենապետին հետ համախորհուրդ պիտի վարէ գործերը եւ Մեսրոպ եպսկ. պիտի նախագահէ նիստերուն»:

անդամ ինք պետք է նախանձախնդիր ըլլար Ազգ. Ժողովի գումարման: Վարչությունը իրաւասութիւն չունի Ազգ. Ժողովի գումարումը յետաձգելու: Ազգ. Ժողովն է որ Վարչությունը կը հրաւիրէ հաշիւ տալու: Վարչութեան կամայականութեան վրայ հիմնուած հեղինակութիւնը դադրած է եւ եթէ Ազգ. Ժողովը չէ գումարուած բաւական ատենէ ի վեր, մայր դիւանի անդամ մը պետք է բաժնէ պատասխանատուութիւնը:

ՏՐ. ԹԻՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովի նախագահը իր կողմէ Վարչութեան անդամ չի կրնար կարգել: Նախագահը կը գործադրէ ուղղակի ժողովին որոշումները միայն. մենք պարտաւոր ենք հետեւելու օրէնքին:

Ե. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Պատրիարքական նամակին մէջ յիշուած «ազգ. գործերը վարել» բացատրութիւնը չենք կրնար ըմբռնել, իբրեւ «հսկիչ» հասկնալի է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովը իր կամքը թող յայտնէ իր քուէով:

(Այս խնդիրը քուէի դրուելով, մեծամասնութեամբ մերժուեցաւ Ազգ. Ժողովի ատենապետին [Քաղաքական] Ժողովին գործակցելու պարագան)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այսօր դժբաղդ կացութեան մը առջեւ հաւաքուած ենք այստեղ: Իրաւ է որ քանի մը ամիսէ ի վեր ժողով չէ գումարուած ինչպէս ակնարկութիւններ եղան, բայց ձեր խիղճը կը վկայէ թէ Վարչությունը ազգին հրատապ խնդիրներուն առջեւ անտարբեր չգտնուեցաւ: Կը սպասուէր որ այս ժողովը գումարուէր հանդարտ սրտով իր քննադատութիւնը ընելու Վարչութեան գործոց վրայ: Ինչպէս կը յիշէք, վերջին անգամ որոշուեցաւ Խնամատարութեան եւ Ելմտական Յանձնաժողովին պիւտճէն բերել, որպէսզի ճշդուի ու գործադրուի: Բայց տեսաք, այս վիճակը կը նմանի այն մարդուն, որ տունը այրած ատեն ընթերցանութեամբ կը պարապի: Պատրիարքարանը ձեռնարկած է ընդհանուր պիւտճէի մը պատրաստութեան, որու մէջ պատկերացած ըլլայ ազգին մատակարարական եւ ելմտական ներկայ վիճակը: Այդ պիւտճէն շատ մօտ ատենէն պիտի ներկայացուի ձեր քննութեան: Ասկէ զատ, դիւանիս վրայ կան ընթացիկ գործերու վերաբերեալ գրեր, բայց բացարձակ ստիպողական գործեր չկան: Այսօր հաւաքուած ենք խորհրդակցելու ազգին ահագին ցաւերուն վրայ: Կիլիկիոյ մէջ պատահած վշտառիթ դէպքերը²⁶³ ամէն հայու սրտերը խոցեց[ին]: Ժողովը այսօր այդ ցաւին պիտի տեղեկանայ եւ պիտի որոշէ թէ ինչ միջոցներ պէտք է ձեռք առնուին: Փափաքեցանք որ այս պարագային մէջ Համազգային Ժողովը գումարուէր ի ներկայութեան հայ կաթողիկէ եւ հայ բողոքական ընդհանուր ժողովի անդամներու եւ անոնց մասնակցութեամբ խորհրդակցութիւն տեղի ունենար, բայց իրենք ըսին թէ կարելի չէ այս օրուան համար ներկայ գտնուիլ եւ յետաձգումը պահանջեցին, միայն թէ մենք օր մը անգամ յապաղեցնել յարմար չտեսանք եւ ուզեցինք իրագրել ընել ժողովը այս դէպքերէն: Հիմա Վարչութեան համարատուութեան անցնելէ առաջ ժողովիդ որոշման կ'ուզեմ ներթափել թէ լրագրողները պէ՛տք է ներկայ ըլլան այս ժողովին թէ ոչ, քանի որ դատապարտուած են լռելու, բայց ազգային անցուդարձերը իրենցմէ չեն կրնար ծածկուիլ: Քաղ. Ժողովը այս նիստը դռնփակ կատարելու որոշում տուաւ, որովհետեւ այստեղ դիւանագիտական վաւերագրեր պիտի կարդացուին: Հանցեք այս մասին ձեր կարծիքը յայտնել:

ԶԱՅՆԵՐ.- Լրագրողները կրնան ներկայ գտնուիլ:

(Ժողովին որոշմամբ ներս առնուեցան թերթերու խմբագիրները)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մուշեղ Եպսկ.ն²⁶⁴ ալ եկած է, այն ալ կրնայ ներս առնուիլ:

Ե. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Մարաշի դէպքերու միջոցին Պոլի՛ս էր, թէ՛ այնտեղ:

²⁶³ Ակնարկութիւն մասնաւորաբար Մարաշի դաշտին մէջ տեղի ունեցած կոտորածներուն եւ թուրք ազգայնականներու կողմէ վերանորոգ թափ ստացած ու ջարդերով յատկանշուող հայափախած քաղաքականութեան:

²⁶⁴ Մուշեղ Սերոբեան (1869–1951), որ արքութեան աստիճանին հասած եւ առաջնորդական պաշտօններ վարած ըլլալով հանդերձ հետագային պիտի հրաժարէր սքեմէն ու դառնար աշխարհական, քաջատեղեակ էր Կիլիկիոյ անցուդարձերուն եւ մնայուն յարաբերութեան մէջ էր Ատանայի Ազգային Միութեան հետ: Տեղին է նշել թէ Միհրան Տամատեան Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակի հանգամանքով 16 Փետրուար 1920-ին Չաւէն Պատրիարքի կը գրէր. «...Աւելորդ է ըսել թէ Կ. Պոլսոյ մէջ այս միջոցին ներկայութիւնը Գերապատիւ Տ. Մուշեղ Արքեպ. Սերոբեանին, որ կիլիկեան գործերու շուրջ խորունկ փորձառութեան մը կը միացնէ ներկայ տագնապին նախընթացներուն ամենամօտիկ իրագրելի հանգամանքը՝ երկարատեւ ամիսներ մեզ հետ բաժնած ըլլալով մեր բոլոր մտահոգութիւնները, մեր ցաւերը, եւ մեր այնքան արդարացի ակնկալութիւնները,– Մուշեղ Արքեպ.ի ներկայութիւնը, կ'ըսեմ, պիտի ունենայ իր մեծագոյն օգտակարութիւնը: Անշուշտ պիտի հաճիք միշտ զինք խորհրդակից ունենալ» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ 2, 2264, *հայերէն ձեռագիր*): Ուրիշ հարց որ Ազգային Ժողովի անդամներ Մուշեղ Արք.ի կը զանային լսուելու պատենիութիւնը 27 Փետրուարի նիստի ընթացքին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Պոլիս կը գտնուէր:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ուրեմն ի՞նչ հանգամանքով պիտի լսուի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ- Ըսել է Ժողովդ համամիտ չէ որ ներկայ գտնուի այս նիստին:

[ԶԱՅՆԵՐ.- Ոչ:]

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տր. Նազգաշեան²⁶⁵ ալ եկած է, եթէ յարմար կը դատէք, ժողովիս ներկայ գտնուի:

ՏՐ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ ԷՖ.- Տր. Նազգաշեան երէկ գիշեր Կիլիկիայէն եկած է ու կրնայ ժողովս լուսաբանել կարգ մը խնդիրներու համար, ուստի ես կ'առաջարկեմ որ հրաւիրենք զինքը այստեղ եւ լսենք իր տեղեկութիւնները:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Ասոնցմէ առաջ կարելորդ պարտականութիւն մը ունինք: Մեր վերջին ժողովէն յետոյ Հայկական Հանրապետութիւնը ճանաչուեցաւ Համաձայնական կառավարութիւններէ,²⁶⁶ պէտք է որ ժողովս պաշտօնապէս յայտնէ իր շնորհաւորութիւնները:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատիկա մոռցուած չէ մեր կողմէ, բայց խորհեցանք որ Համազգային Ժողովով եւ աւելի հանդիսաւորութեամբ յայտնենք մեր խնդակցութիւնը: Այսօր տխուր հարկի մը ներքեւ կը գտնուինք եւ յարմար չէ որ միացնենք մեր ուրախութեան արտայայտութիւնը: Գալով Կիլիկիայէ[ն] եկողները հրաւիրելու խնդրոյն, այդ մասին ի՞նչ է Ձեր վերջնական որոշումը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Նիստ մը կամ դռնփակ կ'ըլլայ, կամ դռնբաց: Քանի որ այս նիստը դռնփակ ըլլալու որոշում տրուած է, ուստի այլեւս ուրիշը չի կրնար [ներկայ] գտնուիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանիս տեղեկութիւն կու տան որ Փարիզի պատուիրակութեան անդամ Տր. Օհանջանեան²⁶⁷ եկած է եւ կ'ուզէ ժողովիս ներկայանալ: Այս մասին ի՞նչ կը խորհիք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Քիչ առաջ Մուշեղ Եպսկ.ի համար, որ Կիլիկիոյ հովիւներէն է, յարմար չտեսնուեցաւ այս ժողովին ներկայութիւնը, վայրկեան մը վերջ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ տարբեր որոշում տրուի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովդ բացի թերթերու խմբագիրներէն ուրիշի ներկայութիւնը յարմար չի դատեր:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կը հրաւիրեմ Քաղ. Ժողովը որ հարկ եղած տեղեկութիւնները տայ ժողովիս:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Կիլիկիոյ մէջ ժամանակէ մը ի վեր անցած դարձած դէպքերու վրայ տեղեկութիւն տալէ առաջ, պէտք կը զգամ ըսելու որ վերադարձող հայերու մասին առեւանգութիւններ, թալաններ կը պատահէին արդէն: Հոկտեմբեր ամիսէն վերջն էր որ երեւոյթները փոխուած են եւ մինչեւ այն ատեն պատահածներէն տարբեր դէպքեր երեւան եկած են եւ քաղաքական բնոյթ ունեցող իրադարձութիւններու առջեւ գտնուած ենք: Ասոնք մեկնելու եւ հասկնալու համար, պէտք է գիտնանք թէ այս շարժումներուն գաղտնիքը կը գտնուի «Միլի» կազմակերպութիւններու մէջ եւ հոն պէտք է փնտռել: Մէկ խօսքով, Մուսթաֆա Քեմալի գործունէութեան մէջ է ատոր արմատը, որ Թուրքիոյ գրաւեալ մասերու մէջ իր կազմակերպութիւնը ընդարձակելով, ոճիրներ եւ չարիքներ կը գործէ:²⁶⁸ Հոս պիտի խօսինք մասնաւորապէս Մարաշի մասին: Անցեալ Հոկտեմբերին ընդհանրապէս Գոնիայի եւ Գարամանի կողմերէն եկող 40ի չափ հայեր սպաննուեցան:

²⁶⁵ Բժիշկ Աւետիս Նազգաշեան մեկն էր այն քսոթեալներէն, որոնց դիմումին ընթացք տրուելով, Չինադադարէն ետք թոյլատրուած էր Այաշէն վերադառնալ Պոլիս: Անդամ էր ան 1918-ի Նոյեմբերին հիմնուած Հայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնական Վարչական Ժողովին:

²⁶⁶ 19 Յունուար 1920-ին Համաձայնական պետութիւններու, լաւ եւս է ըսել՝ Ազգերու Լիկային կողմէ պաշտօնական ճանաչում կը շնորհուրէր Հայաստանի Հանրապետութեան:

²⁶⁷ Բժիշկ Համօ (Համազասպ) Օհանջանեան (1873–1947), դաշնակցական գործիչ, անդամ էր Փարիզի մէջ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան զուգահեռ գործող Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան: Նոյն տարի աւելի ուշ ան պիտի դառնար Հայաստանի արտաքին գործերու նախարար, ապա նաեւ պիտի ստանձնէր Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետի պաշտօնը շրջանի մը համար:

²⁶⁸ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթիւրք (1881–1938) 1919-ին շարք մը համաժողովներով յաջողած էր իր շուրջ բոլորել Դաշնակից տէրութիւններու ներկայութեան ընդդիմացող ազգայնական տարրեր, ձեւաւորել Միլի կամ Ազգայնական շարժումը եւ հռչակել Ազգային Ուխտ մը, որ չընդունելով հեղինակութիւնը Պոլիս գտնուող եւ Դաշնակիցներու կողմէ ճանաչուած պաշտօնական թրքական կառավարութեան, պիտի կազմէր զուգահեռ կառավարութիւն մը եւ թուրք ազգայնական ոգին բորբոքելով աղիտաբեր հետեւանքներ ունենար հայոց համար:

Վարչությունը դիմեց կտրուկ միջոցներու եւ 29 Հոկտեմբերին Վարչությունը *նոյժ* մը տուաւ ֆրանսական իշխանութեան եւ պատասխան ստացաւ թէ նմանօրինակ դէպքեր չպիտի կրկնուին: Հակառակ այս ապահովութեան, Ատանայի ազգ. մարմինները եւ պատրիարքարանը վստահութիւն չունեցան ասոնց վրայ եւ անցուդարձէն տեղեակ պահեցինք ֆրանսական իշխանութիւնները եւ յայտնեցինք իրենց թէ մեր մատնանշած աղետները պիտի պատահին: Պատրիարքարանի այս գեկուցման կարեւորութիւն չտրուեցաւ ու Մարաշի դէպքը եկաւ ապացուցանելու թէ պատրիարքարանի իմացածները ստուգութիւն են: Մարաշի մէջ եղածներուն բուն երեւոյթը միլի շարժման մէջ պէտք է փնտռել: Այս ծանօթութիւնը կը կրկնեն, հասկցնելու համար որ այդ ոճիրները եւ աղետները անձնական [բնոյթ] չեն [կրեր]:

Մարաշի այսօրուան աղետը անցեալ Հոկտեմբերին պատահած դէպքի մը անմիջական հետեւանքն է: Քափիթէն Անտրէ²⁶⁹ միջնաբերդին վրայ գտնուած օսմանեան դրօշը վար առնելով, անոր տեղ ֆրանսական դրօշ պարգած էր, առանց թրքական դրօշի: Անկէ առաջ Մարաշ, Այնթապ, Քիլիս երբ անգլիական գրաւման ներքեւ կը գտնուէին, անոնք արտօնած էին թուրք կառավարութիւնը նոյնութեամբ պահպանել իրենց բոլոր իրաւունքները: Երբ անգլիացիներէն ֆրանսացիներու փոխանցուեցաւ Մարաշի վարչությունը, *սթայթու գուօն* պիտի պահուէր, սակայն Քափիթէն Անտրէ բռնաբարել ուզեց այդ պայմանը եւ միջնաբերդէն վար առնելով օսմ. դրօշը, անոր տեղ պարգեց ֆրանսականը:

(շարունակութիւնը գրաւոր)

<...> Վերջին պահուն կը լսենք թէ Քերէթ²⁷⁰ կատարուելիք նահանջէն զգածուելով հրաժարած է եւ Գնդապետ Նորմանն²⁷¹ է որ նահանջը կատարած է:

Խրլագեան ընտանիքը²⁷² չարաչար զոհ գացեր է վրէժխնդրութեան, հակառակ անոր որ ֆրանսական բանակին օրերով ուտեստ հայթայթեր է:

Մարաշի մէջ ամենէն աւելի զոհ գացեր են անոնք, որոնք քաղաքին մէջ բնակած ըլլալով, փորձեր են իրենց տուններէն դուրս ելլել փախչելու համար, իսկ անոնք որ լատինացւոց վանքը ապաստանած էին, անոնք կրցեր են Իսլահիյէ հասնիլ, թէեւ մաս մը ճամբան ձիւնի փոթորիկի բռնուեր եւ սառեր է:

Կիլիկիոյ լեռնային մասի եւ Ձէյթունի բնակիչները վերջին պահուն յաջողեր են զենք հայթայթել ինքզինքնին պաշտպանելու համար:

Ահաւասիկ Մարաշի դէպքի մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները ասոնք են: Նոր տեղեկութիւններով փոփոխութիւններ կրնան պատահիլ, բայց վերջապէս թուանշանները կարելի չէ իջեցնել:

Այս տեղեկութիւններէն յետոյ, ժողովիդ կ'ուզեն ներկայացնել կարգ մը գրութիւններ: Փրանսական Քոմիսէրին որկուածը 29 Հոկտեմբեր թուականը կը կրէ: Իսկ անկէ վերջ Ատանայի Ազգ. Միութեան կողմէ 3 Փետրուարին դիմումներ եղած եւ անո[նց] պատասխանն ալ ստացուած է: Կը ներկայացնեն ժողովիդ ուշադրութեան:

(պատճենները կարդացուեցան)

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Այս տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ, կ'ուզեն հարցում մը ընել: Չրոյցներ ելան թէ թրքական գիւղերը աւերակ դարձած են: Ասիկա ճիշդ է:

²⁶⁹ Գնդապետ Փիէր-Ժան Տանիէլ Անտրէ (Pierre-Jean Daniel André [1889–1964]) Մարաշ տեղադրուած ֆրանսական ջոկատի հրամանատարն էր:

²⁷⁰ Զօրավար Քերէթ (Querette), որ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի մեծ մասը անցուցած էր որպէս գերմանացիներու կողմէ գերեվարուած բանակային, հրամանատար նշանակուած էր 311-րդ ջոկատին՝ Այնթապն ունենալով իբրեւ կեդրոնատեղի: Իր հրամանին ներքեւ կը գտնուէին Այնթապի, Ուրֆայի եւ Մարաշի զօրանոցները: Ենթակալ ըլլալով ուղղակի Զօրավար Տիւֆիէտի (1873–1959), Քերէթ անոր հրահանգին համաձայն 13 Յունուար 1919-ին իր կեդրոնատեղին փոխադրած էր Մարաշ՝ թուրքերու ապստամբութեան լուրն առնելէ ետք:

²⁷¹ Գնդապետ Ռոպեր Նորման Ատանայի կառավարիչն էր Կիլիկիոյ ֆրանսական գրաւման շրջանին:

²⁷² Խրլագեան գերդաստանը կը գլխաւորէր Մարաշի վաճառականներու համախմբումը: Գերդաստանի անդամներէն Յակոբ Խրլագեան, որ 1914-ին ընտրուած էր Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ, հաւանաբար ամենաերեւելի դէմքն էր թրքական խժոժութեան զոհ գացած գերդաստանին, որ մեծապէս օգտակար եղած էր ֆրանսական գրաւման բանակին:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Մեր հաղորդած տեղեկությունները կը վերաբերին Մարաշ քաղաքին: Թուրք զիւղերն ալ վտանգուէր են, բայց այդ մասին ռեւէ տեղեկութիւն չկայ: Ձեզի կը հաղորդեմ Ատանայի Ազգ. Միութեան մէկ նամակը, որ 15 Փետրուար թուականը կը կրէ:²⁷³

(պատճեն)

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Այս տեղեկութիւններէն յետոյ, պարտք կը զգամ հաղորդելու ձեզի որ Իսկէնտերուն ֆրանսական զինուոր [ցամաք] ելեր է. որքա՞ն, չենք գիտեր. եւ միւս կողմէ՝ օգնական զինուորներ կը դրկուին: Այնթապ ալ իսկական վտանգի ներքեւ է. այդ պարագան անուրանալի է:

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ֆրանսական բանակը Կիլիկիոյ մէջ քանի՞ հոգիէ կը բաղկանայ:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԷՖ.- 15,000 հոգի կը ներկայացնեն: 6,000 հոգի է եղեր Մարաշի մէջ, սենեկացի, սեւա-մորթ, եւլն.: Այս խնդրոյն վրայ 3 հեռագիր ուղղուեցաւ Համաձայնական կառավարութիւններուն, առաջինը 5 Փետր.²⁷⁴, երկրորդը 21 Փետրուար²⁷⁵, երրորդը 24 Փետրուարին²⁷⁶: Սակայն հիմնական փոփոխութիւն մը յառաջ եկած չէ կացութեան մէջ, նոյնիսկ Մարաշի մէջ որքա՞ն հայ կայ, որոշ չէ: Սերաստիոյ կուսակալը կ'իմացնէ թէ 8500 հայ կայ Սերաստիոյ մէջ, բայց այս թիւի մասին մենք ստոյգ տեղեկութիւն չունինք, միայն 10 Փետրուար թուով հեռագիր մը ուղղուած է Մարաշէ, զոր ստորագրած են կարգ մը հայեր, հայ կաթողիկ վարդապետը եւն.:

²⁷³ Ատանայի հայոց առաջնորդարանի նամակաթուղթով Չաւէն Պատրիարքին հասցեագրուած եւ Ատանայի Ազգային Միութեան ատենապետ բժիշկ Գ. Վարդապետեանի եւ ատենադպիր Կ. Աբրահամեանի ստորագրութիւնը կրող նամակը կը յայտնէ.

Կիլիկիոյ բոլոր ժողովուրդը տառապանքի եւ անձկութեան մէջ է, օրէ օր եւ ժամէ ժամ կը սպասենք թրքական յարձակումի, Մարաշի բոլոր ժողովուրդը -24,000 հոգի- ջարդուած է թուրքերու կողմէ: Հակառակ ֆրանսական բանակի յաղթական ըլլալուն, դժբաղդաբար՝ 2 օր առաջ 20,000 հայութիւնը անպաշտպան ձգելով կը նահանջեն ֆրանս. զինուորները, միայն 3-4000 հայեր հետիոտն բանակին ետեւէն կու գան մինչեւ Իսլահիյէ, փախստականներուն կէտը ճամբան ցուրտէ կը սառնի եւ կամ կը սպաննուին, այժմ սա՛ չափ գիտենք որ հազար հինգ հարիւր հոգի միայն ազատուած են մերկ, անօթի եւ կիսամեռ վիճակի մէջ. ժողովուրդը ահ ու սարսափի մէջ է, օգնութիւն կ'աղաղակէ, ձայն բարձրացուցէք հանուր աշխարհի, օգնութեան թող փութալ[ը] գրկեալներու իրաւունքը պաշտպանել ուզող քաղաքակիրթ մարդկութիւնը:

Այժմ Առաջնորդարանի մէջ ժողով կը գումարենք: Այս վայրկեանին յարանուանութեանց պետերը, [Ազգային] Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը եւ Ազգ. Միութիւնը ֆրանս. զինուորական իշխանութեան մօտ գացին ազդու դիմումներ կատարելու:

2 օր վերջ Միութեանս անդամներէն պ. Աբրահամեանը ծովու ճամբով Պոլիս պիտի գայ բանիւ բերանոյ պարգելու տեղույս իրական վիճակը:

Հաւա՛ր... հաւա՛ր:

Կիլիկիան վտանգի տակ է:

Նամակին աւարտին աւելցուած է յետ գրութեան մը, ուր կ'ըսուի. «Ուրֆա, Այնթապ, Քիլիս եւն. քաղաքները ա՛յլ աւելի իրական վտանգի տակ են, բառ չունինք իրական վիճակը պարզելու, ֆրանս. զինուոր. իշխանութիւնները այս քաղաքներէն ալ քաշուելու վախը կայ» (ՊՏԴ, Տուի 1, թղթապանակ 2, 2155-2278, 2269, *հայերէն ձեռագիր*):

²⁷⁴ 5 Փետրուար թուակիրը Չաւէն Պատրիարքի կողմէ Պօղոս Նուպարի ուղղուած հեռագիր մըն էր: Հոն կ'ըսուէր. «Ատանայի Հայ Ազգային Միութիւնը կը տեղեկացնէ թէ թուրք կանոնաւոր ուժեր եւ ազգայնական հրոսակախումբեր Մարաշի եւ Չէշթունի շրջանին մէջ կոտորած են երկու հազար հայեր: Կիլիկիա եւ հայկական այլ համախմբումներ վտանգուած են: Կիլիկիոյ բնակչութիւնը զենքեր կը պահանջէ պաշտպանուելու համար եւ կը զանգատի գրաւման իշխանութիւններու վերաբերումէն: Տագնապեցնող կացութիւն: Տեղեկացուցէք բարեկամ կազմակերպութիւններու [Համաձայնական պետութիւններուն- Վ.Դ.]» (ՊՏԴ, Տուի 3, թղթապանակ 2-Խ, Խ593, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

²⁷⁵ 21 Փետրուար թուակիրը, դա՛րձեալ ուղարկուած Պօղոս Նուպարի, ա՛յս անգամ Պատրիարքական Տեղապահ Նարոյեանի կողմէ, կ'ըսէ. «Ֆրանսացիք դատարկեցին Մարաշը, [կան] մի քանի հազար հայ զոհեր եւ ռազմագերիներ: Ատանա եւ կիլիկեան այլ քաղաքներ ենթակա են լուրջ սպառնալիքի: Հրատապ կարիք օգնութեան: Ֆրանսական կառավարութեան հետ մօտեցումը շատ կարեւոր» (ՊՏԴ, Տուի 3, թղթապանակ 2-Խ, Խ595, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

²⁷⁶ Այս հեռագրով Պատրիարքական Տեղապահ Նարոյեան Պօղոս Նուպարի կը յայտնէ. «Իմացանք թէ ֆրանսական ուժերը Մարաշը պարպած են մէկ գիշերուան ընթացքին, դժբախտաբար առանց լուր տալու հայ բնակչութեան եւ զինուորներուն: Յաջորդ օրը, անակնկալի եկած ֆրանսացիներու անսպասելի նահանջէն, հայերը կատարած են իրենց առաջին ելքը եւ կոտորուած են: 1500 ուրիշներ յաջողած են հասնիլ Իսլահիյէ՝ իրենց ետին ձգելով մեծ թիւով սառած անձեր: Քաղաքը մնացած 20,000-էն աւելի քան 16,000 անձեր կոտորուած են» (ՊՏԴ, Տուի 3, թղթապանակ 2-Խ, Խ597, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Ասոր մէջ ըստւած է թէ ֆրանսացիներ *Ֆեստտ* կը հանեն եւ կարգ մը հայեր անոնց կը միանան, բայց զոհութիւն Աստուծոյ՝ անոնք *տէֆ* եղան²⁷⁷ եւ հայեր ու թուրքեր սիրալիք յարաբերութեան մէջ են ու հիմա մեր կեանքը վտանգէ գերծ է: *Հաքիմիյէթը Միլիյէ*²⁷⁸ թերթն ալ Մարաշի խնդրոյն վրայ այս իմաստով հրատարակութիւններ ըրած է: Վերջին յօդոյն նոր եկող ճամբորդներ բերած են, մենք չտեսանք զիրենք: Պ. Աբրահամեան, որ ատենադպիրն է Ազգ. Միութեան, նոր հասեր է, մենք չկրցանք տեսնել, բայց Մուշեղ Եպսկ. տեղեկութիւն ստացեր է իրմէ որ Քերէթ, որ հրամանատարն էր Մարաշի ոյժերուն, հրաժարեր է եւ Նորման ստանձներ է հրամանատարութիւնը: Ատանայի մէջ 20 հոգիի գէնք տուեր է: Առջի օր դիմում մ'ալ եղաւ մեր կողմէ, այն ալ կարդամ եւ լրանայ մեր կողմէ հաղորդուելիք տեղեկութիւնը:

(պատճեն)

Ե. ՇԻՐԻՆՆԵԱՆ ԷՖ.- Այս դիմումները ամէնո՞ւն ալ եղած են:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Այո, ամենուն ալ եղած [են]:

ՏՐ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ.- Տարիէ մը ի վեր Կիլիկիոյ մէջ կը գտնուիմ եւ ականատես կ'ըլլամ ֆրանսացիներու Ատանայի մէջ բռնած երկդիմի քաղաքականութեան: Անոնք մէկ կողմէ կը շոյէին հայերը ու միւս կողմէ՝ թուրքերը: Անցեալ տարի այս միջոցին Պրեմոն²⁷⁹ Ազգ. Միութեան միջոցաւ ազդարարեց հայոց որ իրենց զէնքերը յանձնեն: Հայ լեզոնականները այս դէպքէն յետոյ քաշուեցան եւ 6-7000էն հազիւ 1500 լեզոնականներ մնացին: Պրեմոն շատ կեղծ քաղաքականութիւն մը ձեռք առած է հայոց դէմ եւ ինքզինքը կը ներկայացնէ շատ *կալան* մէկը, բայց կը քաջալերէ թուրքերը: Հայերը քաշուելէ յետոյ *մակաշ*²⁸⁰ եւ *սենեկալցի* զինուորներ բերին անոնց տեղ: Ատանայի թուրք ժողովուրդը զինեալ է եւ 25-30,000 մարդեր կ'ալ Ատանայի մէջ: Անոնք ամէնքն ալ զինեալ էին, [ֆրանսացիները] 24 ժամ պաշարման ներքեւ առին քաղաքը, բայց [թուրքերը] զէնքերը յանձնեցին ու [միայն] 100-150ի չափ ժանգոտած պետական հրացաններ յանձնեցին ֆրանսացիներու [ն]: Ֆրանսացիներու տեղեկութիւն տուինք թէ *սոմալա* ունին թուրքերը Ատանայի մէջ եւ թէ ուրիշ տեղեր ալ *սոմալա*ներ կային, բայց ասոնք իրենց արժանապատուութեան կը դաշէ [ին]: Քանի մը անգամներ եւ մասնաւորապէս ամիս մը առաջ դարձեալ դիմում եղաւ, որուն ի պատասխան Պ. Պրեմոն ըսած էր որ մի վախնաք, բայց միւս կողմէ հարիւրապետ Անտրէ գէնք կը յանձնէր Օսմանիյէի կողմը: Ես երկաթուղիով ճամբորդած ատեն, շոգեկառքին մէջ տեսայ զինուած 2 հոգի եւ ֆրանսացի հրամանատարին տեղեկութիւն տուի: Ասոնք ձեռքակալուեցան եւ իրենց վրայէն գտնուեցաւ Քափիթէն Անտրէէն ստորագրուած արտօնագիր մը, որուն վրայ գրուած էր թէ այդ մարդոց եղբայրը չէթներու կողմէ սպաննուած ըլլալով, միմիայն իրենց անձին պաշտպանութեան համար արտօնուած են այդ զէնքերը կրելու: Ես այդ արտօնագրին ընդօրինակութիւնն ալ ներկայացուցի: Այս ամենէն կը հասկցուէր արդէն որ կարգ մը չարագործ անձեր երես կը գտնէին: Չօրավար Կուրօ²⁸¹ կ'ընդունուէր 40 հեծեալ չէքէզ ձիաւորներ եւ Պրեմոնի տունը ներկայացող հայ տիկիներ, երբ իրենց եղած ընդունելութենէն վիրաւորուած կ'ուզէին մեկնիլ, Պրեմոնի կինը ըսաւ անոնց. «Եթէ ուզեմ, կը վնասեմ ձեզի»: Վերջապէս, Ֆրանսա լաւ աչքով չէր նայեր ներգաղթին եւ Կիլիկիոյ մէջ հայոց կրած յուզումին առթիւ կը դիտուէր որ ֆրանսական քաղաքականութիւնն էր թողուլ հայերը որ ճգնուին: Շէյխ Մուրատի դէպքէն²⁸² յետոյ Մարաշի դէպքը պատահեցաւ եւ Կիլիկիոյ հայութիւնը, որ 240,000 հոգի է, ամբողջովին ջնջուելու վտանգին ենթարկուեցաւ:

²⁷⁷ «Տէֆ» ըլլալ կը նշանակէ հեռանալ, կորսուիլ, անհետանալ:

²⁷⁸ Մուսթաֆա Քեմալի նախաձեռնութեամբ հիմնուած «Հաքիմիյէթ-ի Միլիյէ» (Ազգային Ինքնիշխանութիւն) լրագիրը թրքական ազգայնական շարժման խօսափողի դերը կը կատարէր քսանականներուն:

²⁷⁹ Էտուար Պրեմոն (Édouard Brémont [1868-1948]), 1919-ի Յունուարէն մինչեւ 1920-ի Սեպտեմբերը վարած է Կիլիկիոյ ընդհանուր կառավարիչի պաշտօնը: Ան 1921-ին իր յուշերը պիտի յանձնէր *Revue des Études arméniennes*-ի: Յուշերը նոյն տարին պիտի հրատարակուէին 368 էջ գրաւող առանձին հատորով՝ *La Cilicie en 1919-1920*, Փարիզի մէջ, հրատարակութիւն՝ Ազգային Տպարանի: Հետաքրքրականօրէն, Պօղոս Նուպար Հ. Բ. Ը. Միութեան «Ոսկեղէն Պատուիրանքը Եւ Որբերու Կիրակին» խորագրեալ 15 Հոկտեմբեր 1928 թուակիր կոչին մէջ, որպէս բնաբան պիտի օգտագործէր Պրեմոնի մէկ խօսքը հայ որբերու մասին. «Հայկական Դատին ամբողջ ապագան այս որբերէն կախեալ է»:

²⁸⁰ Մատակաւարացի:

²⁸¹ Չօրավար Հենրի Ժոզէֆ Կուրօ (Henri Joseph Eugène Gouraud [1867-1946]), ֆրանսական Արեւելեան Բանակի հրամանատարը, 1919-էն սկսեալ զանազան հանգամանքներով Միջին Արեւելքի մէջ վարած է Ֆրանսայի գաղաւթարարական գործունէութիւնները եւ 1920-ին նշանակուած է Մուրիոյ եւ Լիբանանի Բարձր Յանձնակատար:

²⁸² Մուշեղ Արք. Սերոբեան իր օրագրին մէջ կը նշէ. «Հրդեհը սկսած է արդէն, եւ հովը մեզի կը բերէ ճենճերող զոհերու արիւնի հոտը: Առաւօտ կանուխ մեզի կը գուժեն, թէ Քեմալական հրոսախուժներ կոխած են Շէյխ Մուրատ հայ գիւղը,

Հիմա այլևս պետք է խորհինք դարմաններուն վրայ: Գլխաւոր դարմանը այն պիտի ըլլայ, որ ապաւինինք անգլիական քաղաքականութեան, եւ պարզելով ներկայ վիճակը, օգնութիւն խնդրենք իրմէ գրաւելու այդ շրջանակը, որովհետեւ, կը կրկնեմ, Ֆրանսայի ներկայութիւնը Կիլիկիոյ մէջ դիւանագիտական պատճառներով բնաջնջումը ըսել է հայութեան...

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Շատ փափաքելի է որ բառերը կշռենք երբ կը խօսինք արտաքին քաղաքականութեան վրայ:

ՏՐ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ.- (շարունակելով) Կիլիկիոյ մէջ 240,000 հայութիւն մը ունինք: Ասոնց ամբողջն ալ շատ բարեկեցիկ են եւ ինչպէս կը պատմէ Տր. Նազգաշեան, Մարաշի մէջ ալ շատ լաւ դիրքեր շինած են: Այս կերպով Կիլիկիոյ հայութեան բնաջնջումն է որ կը պատրաստուի: Մենք պետք է որ ներկայ վիճակը պարզենք, որովհետեւ կը վախճան որ այս վիճակը շարունակուի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կարծեմ թէ 10 վայրկեանի դադար մը պետք է տալ, որպէսզի դարմանի մասին կարծիքի փոխանակութիւն մը ընելով, կարողանանք որոշում մը տալ:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲԶՆՅ. ԷԲՍԷՐՃԵԱՆ.- Ժողովը հասկցաւ թէ ինչ զարիւրելի վիճակի մէջ կը գտնուի ազգը: Ես պիտի առաջարկեմ որ վաւերական փաստեր եւ ապացոյցներ հաւաքուին եւ Եւրոպայի ներկայացուին, իսկ եթէ ներկայացուած են եւրոպական պետութեանց, Եւրոպայի եկեղեցականութեան դիմում ըլլայ:

Ե. ՇԻՐԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Պատգամաւորութիւն մը, կամ պատուիրակութիւն մը կրնայ դրկուիլ:

Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան ատենապետը պետք է տեղեկութիւն տայ թէ ինք ունի տեղեկութիւն ունի՞ ասոնց արդիւնքին մասին:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Դիմումները կատարուեցան երկու գլխաւոր նպատակի համար: Մէկը Կիլիկիոյ ապահովութեան խնդրոյն համար էր: Մենք բացարձակ կերպով խնդրեցինք եւ բացատրեցինք թէ հայերը ապահովուած չեն: Քաղաքական նկատումները մէկ կողմ ձգելով, ֆրանսական գրաւման ներքեւ գտնուող ժողովրդեան ապահովութիւնը պահանջեցինք: Երկրորդ, մեր նպատակն էր հասկցնել որ մենք կ'ուզենք Հայաստան մը, որ կենսունակ ըլլայ: Եթէ մեզի 3-4 լեռ տան, ոչ թէ կենսունակ, այլ վնասակար Հայաստան մը երեւան կու գայ ու հայութիւնը չի կրնար հաւաքուիլ հոն: Այս դիմումները իրաւունք ունեինք ընելու, ինչպէս դէպքերը եկան հաստատեցին եւ մեր ճակատագրի վարիչները անշուշտ պիտի հաղորդեն մեզի մեր կատարած դիմումներուն ելքը: Մի մոռնաք որ մենք կառավարութիւն չենք եւ ինչ որ կարելի է, այն կը գործադրենք: Վարչութիւնը կը ջանայ գործադրել այն, ինչ որ կը հրամայեն իրեն պետքերը եւ կը փափաքինք որ թելադրութիւններ ալ ըլլան մեզի այդ ուղղութեամբ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Շատ կը ցաւիմ որ իմ առաջին խօսքս կ'ըլլայ ըսել այս ժողովին որ իր լրջութեան վրայ չէ կանգնած ինչպէս ասկէ առաջ, նոյնպէս այսօր: Ամէն մարդ գիտէ թէ ինչ նպատակի համար կ'ըլլայ այսօրուան խորհրդակցութիւնը եւ ոչինչ կարելի չէ ըսել, երբ իրեն դմբակի հանգամանք կու տայ, բայց չեմ կրնար երեւակայել որ երբ ոչ-երեսփոխան եւ Վարչութեան անդամ չեղողներ կ'երեւին այս սրահին մէջ, այս դուռները փակուին անոնց դէմ, որոնց տեղեկութիւններէն այս ժողովը կրնար օգտուիլ, ինչպէս Մուշեղ Եպսկ. կամ Պ. Օհանջանեան:

Կ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովը անարգելու իրաւունք չունիք. մի՛ անարգէք ժողովը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը ըստ կանոնի ինք կ'որոշէ թէ որոնք պետք է ընդունուին դմբակ նիստի մէջ, ինչպէս հայ մամուլը ներկայացուցիչներուն բացառութիւն ըրաւ, իսկ եթէ ոչ-երեսփոխաններ կան այս սրահին մէջ, պետք է ցոյց տաք:

Ատանայէն մէկ ու կէս ժամ հեռու, եւ արու բնակչութիւնը սպաննած... 16-10-[1]919» (Սերոբեան, 135): «Արեւ» օրաթերթին մէջ (24 Հոկտեմբեր 1919, 687) «Եղեռնը Դարձեալ Գլուխ Կը Ցցէ Կիլիկիոյ Մէջ» խորագրով հրատարակուած նիւթը կը նշէ թէ Ատանայի թուրք աւագանիին միջոցներով զինուած ձիաւոր չեթէներ սուրբ անցուցած են հայաբնակ Շէյխ Մուրատ գիւղի բնակչութիւնը: «Արմէնիա» շաբաթաթերթին (5 Նոյեմբեր 1919, 5) հասած տեղեկատուութեան համաձայն, դէպքը պատահած էր Հոկտեմբեր 16-ին: 60 թուրք հրոսակներ կոտորած էին հայաբնակ գիւղին արու բնակչութիւնն ու մի քանի կիներ: Ի հետեւանք հայոց բողոքներուն, Պրեմնոն 50 հայ կամաւորներէ խումբ մը կազմելով անոնց գէնք եւ ինքնաշարժ տրամադրած էր հրոսակախումբը հետապնդելու համար: «Դէպքին մասին Համազգային Խորհուրդի 29 Հոկտեմբեր 1919-ի ատենագրութեան մէջ կը կարդանք. «Ս. Պատրիարքը Ատանայի Առաջնորդին նամակը հաղորդեց որով տեղեկութիւն կու տար Շէյխ-Մուրատ գիւղի ջարդին եւ շրջակայից մէջ պատահած մասնակի սպանութիւններու մասին» (ՊՏԴ, Տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ-740, *հայերէն ձեռագիր*):

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես այդ որոշումը անտրամաբանական կը գտնեմ: Մեր ընկերներէն մէկը, Տր. Պօղոսեան, առաջարկ ըրաւ որ դիւանագիտական դիմում մը ըլլայ: Այսօր Փարիզէն ժամանող մեր ընկերներէն մէկուն տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ, ես քիչ մը տարակարծիք եմ Տր. Պօղոսեանի:

Առնուած տեղեկութիւններէ կը հասկցուի որ դիւանագիտական խնդիրները կը լուծուին, ինչպէս կը պահանջէ այդ դիւանագիտութիւնը վարող անձերու շահը: Այն տեղեկութիւնները զորս մենք ունինք, անոնք ալ ունին, եւ եթէ նոր մէկը դրկուի կամ հեռագիր տրուի, արդիւնքը նոյնն է: Երեսակայեցէք որ Տր. Պօղոսեանի տխուր գուշակութիւնները իրականանան. ի՞նչ պիտի ըլլայ այն ատեն: Հակառակ անոր որ Պէյրութէն Կիլիկիա զինուորական ուժ կու գայ, անոնք ալ եթէ ստիպուին՝ պիտի քաշուին ու մենք Լոնտոն պիտի դիմենք ի՞նչ արդիւնքի համար: Ամենէն կենսականը այն է որ 220,000ի հասնող Կիլիկիոյ հայութիւնը ըլլալու եւ չըլլալու վտանգին մէջ կը տարուերի: Պէտք է դրամ եւ զէնք հայթայթուի: Եթէ կրնանք հայթայթել, լա՛ւ. ապա թէ ոչ պարապ բան է:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Ես կը կարծեմ որ այդ դժբաղդութիւններու բուն պատճառը այս խնդրոյն ձգձգումը եղաւ եւ աւելի մեծ պատճառը Ամերիկան [է], որ չկրցաւ *Մանտա*[յ]ի խնդրոյն²⁸³ ելք մը տալ: Ես Ամերիկան պատասխանատու կը բռնեմ: Անոնք իրենց անձնական շահերուն կը հետեւին ու մենք կը տառապինք, ուստի պէտք է Ուիլսոնի եւ Ծերակոյտին զգացնենք որ եթէ շուտ ընեն, մենք ալ փրկուած կ'ըլլանք. հետեւաբար, յանուն մարդկութեան դիմենք իրեն:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես իբրեւ կիլիկեցի կ'ըսեմ որ Կիլիկիոյ թուրքերը տարբեր արարածներ են: Երբ ասկէ առաջ *միլլի չէթ*ներու գաւառի գործունէութեան վրայ կը խօսուէր, Վարչութեան անդամ մը ըսաւ որ ասիկա *սորթ* մըն է, մինչդէռ ցաւալի իրականութիւնը ցոյց տուաւ որ այնպէս չէ եղեր: Պէտք է որ Համագային Ժողովը գումարուի, պարապ չմանք եւ խորհինք թէ ինչ ընելու է. զինուիլ պէ՛տք է, թէ՛ ոչ. եւ յետոյ հաղորդակցութեան միջոցներ գտնել այն վայրերու հետ, որոնց կացութենէն ռել տեղեկութիւն չկայ, ապա թէ ոչ մէկ հայ իսկ չեն ձգեր...

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Համագայինը գումարել ուզեցինք Կիրակի օր, բայց հայ բողոքականներ ըսին թէ իրենք Կիրակի չեն կրնար գալ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ես ալ թելադրութիւններ ունիմ, Համագայինին պիտի ներկայացնեմ:

ՏՐ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ.- Անշուշտ հայ ժողովրդեան ներկայ աղիտալի կացութեան վերջ տրուիլը կը կայանայ երկու բանի մէջ: Նախ դիւանագիտական դիմում եւ երկրորդ՝ զինել: Իմ փափաքս այն է որ անգլիական կառավարութեան դիմում ըլլայ: Չեմ գիտեր որ Պատրիարքը եւ [Ազգային] Պատուիրակութիւնը գիտե՞ն այս վերջին անցքերու բոլոր մանրամասնութիւնները եւ ես կը խորհիմ որ Լոնտոն ներկայացուցիչ մը դրկելով՝ Ֆրանսա Անգլիոյ դէմ եւ Անգլիա Ֆրանսայի դէմ ունեցած իրենց խնդիրներուն մէջ յաջողինք ապահովել Կիլիկիոյ մեր քաղաքական գոյութիւնը: Գալով ժողովուրդը զինելու խնդրոյն, ես տարիներ առաջ այստեղ ըսի արդէն որ ալպանացիներու պէս պէտք է հացի տեղ զէնք առնել մեր ժողովուրդը: Անցեալ տարի երբ Հալէպ կը գտնուէինք այս ժողովի յարգելի Ատենապետին հետ, հոն եկաւ կարեւոր անգլիացի մը՝ Սըր Մարք Սայքս²⁸⁴, որ հիմա մեռած է: Իրեն կարգ մը փափաքներ արտայայտուեցան ազգին ապագայ վիճակին վրայ: Սըր Մարք Սայքս ըսուածները ուշադրութեամբ լսելէ յետոյ ըսաւ որ «Անգլիա այսօր անգլո-ինտիւն դաւիճ մը ունի»²⁸⁵ եւ իր քաղաքականութեան թոյլատու չէ վշտացնել մահմետականները: Դուք պէտք է զինէք ժողովուրդը եւ Ձէյթուն ու Մարաշ գրաւելով *fait accompli* մը առջեւ դնէք Ելուպա: Ճատ խորհեցանք ասոր վրայ եւ իբրեւ Ազգ. Միութեան անդամ դրամ ժողովելու կրնայինք միջոցը գտնել, սակայն այդպիսի կազմակերպութիւն մը գաղտնի

²⁸³ Ակնարկութիւն Հայաստանը ամերիկեան հոգատարութեան ներքեւ առնելու տրամադրութեան:

²⁸⁴ Գնդապետ Մարք Սայքս (Tatton Benvenuto Mark Sykes [1879–1919]), որ իր ճամբորդութիւններուն շնորհիւ քաջածանօթ էր Օսմանեան Կայսրութեան տարածքներուն, ժողովրդագրական դիմագիծին եւ այդ տարածքներուն վրայ բնակող ազգութիւններու վիճակին ու ձգտումներուն, հանրածանօթ անուն մը դարձած էր իր եւ իր ֆրանսացի հեղինակակից Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքոյի (François Marie Denis Georges-Picot [1870–1951]) անունով հրապարակ հանուած քարտէսով, որ Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ ցարական Ռուսիոյ միջեւ գոյացած գաղտնի համաձայնութեան մը հիմամբ կը ծրագրէր Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատումն ու կը ճշդէր սահմանները այդ կայսրութեան փլատակներուն վրայ իրենց անկախութեան կամ ինքնավարութեան տիրանալիք երկիրներու, ինչպէս նաեւ համաձայնական պետութիւններու հաստատելիք գօտիներուն:

²⁸⁵ Բրիտանական կեցուածքներու նկատմամբ Հնդկաստանի կամ անոր մահմետական բնակչութեան հաւանական հակազդեցութիւնները հաշուի առնելով կայսրութեան քաղաքականութիւնը ճշդող դաւիճ:

պահել կարելի չէր եւ կամ գոնէ մենք չկրցանք վստահիլ: Խորհեցանք դարձեալ 2-3 հոգիէ մարմին մը կազմել, նոյնիսկ 2-3 հոգի 1000-2000 ոսկի խոստացան, բայց դուք ապրած չէք այդ կողմերը որ գործին դժուարութիւնը ըմբռնէք: Այդ կողմերը նոյնիսկ իրենց մայրենի լեզուն չեն գիտեր: Վերջապէս 30-40,000 ոսկիի պէտք տեսնուեցաւ: Մեզի ըսին որ մեր դատը լաւ ձեռքերու մէջ է ու հարկ չկայ այս ձեռնարկներուն: Անկէ վերջ օտարներ առաջ գացին ու գրաւեցին այդ կողմերը: Հիմա կը ցաւիմ որ շատ ուշ է, բայց երկու միջոցն ալ կրնայ օգտակար ըլլալ:

Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Ես օգտակար կը նկատեմ որ Տր. Թէրզեանի առաջարկը ընդունուի եւ մտադրեալ Համազգային Ժողովը գումարուի ու խնդիրը անոր առջեւ դրուի եւ ամէն յարանումութիւններէ ուղղակի ներկայացուցիչներ հաւաքելով այս խնդրոյն վրայ խորհրդակցին: Տարակոյս չկայ որ ասիկա իր օգտակարութիւնը կ'ունենայ: Յոյներն անգամ Քենթրալիի Արքեպիսկոպոս]ին²⁸⁶ դիմում ըրին, երբ որ Պոլսոյ խնդիրը քննութեան առարկայ եղած էր:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Ես ալ պէտք կը տեսնեմ որ կատարուելիք ձեռնարկները համախորհուրդ ըլլան: Երբ աւագակը կը յարձակի, պէտք է միահամուռ պաշտպանենք մեզ, միեւնոյն ատեն շարունակելով նաեւ դիմումները: Ամէն պարագայի մէջ, այսօր պէտք է եզրակացութեան մը յանգին մեր խորհրդակցութիւնները:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- (աւտենապետութեան պթոր թողովի ղեկ-Աւտենապետ Յ. Պահիրի ԷՖ.ի) Այսօրուան Ժողովը գումարուեցաւ նախ եւ առաջ տեղեկութիւն ստանալու եւ միեւնոյն ատեն թելադրութիւններ ընելու համար: Ես ալ այն կարծիքէն եմ որ ուղղակի մասնախումբ մը կազմուի անձնապաշտպանութեան գործով պարապելու համար: Ես իբրեւ մէկ անդամը տարի մը առաջ Հալէպի մէջ կազմուած մարմնոյն, կը հաղորդեմ որ այս մարմինը որոշած էր Ատանա դրկել հետգիտել զինուորագրուած հայերը: Ծաբաթը երկու անգամ 350 զինուոր ցամաքէն պիտի որկուէին 2 օրուան ուտելիքով: 350 հոգի Պ. Մալինժուի²⁸⁷ հրամանատարութեան ներքեւ ճամբայ հանեցինք: Երկու խումբ երթալէ յետոյ, երրորդ խումբը արգիլուեցաւ Փարիզէն եկած հրահանգին վրայ: Ասոր միջոցը ի՞նչ է: Ես պէտք կը տեսնեմ որ Համազգային Ժողովը մօտաւոր առիթի մը մէջ գումարենք եւ խորհինք թէ ինչ միջոց կրնանք ձեռք առնել: Անշուշտ նոր տեղեկութիւններ ալ պիտի առնենք, բայց ասոնք ժամանակի կը կարօտի[ն], որովհետեւ մինչեւ Լոնտոն պիտի գրուի եւ մինչեւ յառաջիկայ Համազգային Ժողովին կարելի է որ [պատասխանը] չհասնի, ուստի պէտք է որ հեռագրուի:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Կը կարծեմ որ դահլիճներու նոր հեռագիր մը ուղղել իր մասնաւոր օգտակարութիւնը կ'ունենայ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս անգամուան ջարդերը ուրիշ անգամներէ տարբերութիւն ունին: Մենք ժամանակին թուրքերու դէմ կը բողոքէինք, դիմելով քաղաքակիրթ աշխարհի, այսինքն՝ Եւրոպայի: Հիմա քաղաքական շահերը հոն ալ նոյնն են եւ միակ այս խնդրով [Եւրոպա] չի կրնար զբաղիլ: Մենք որ պատմական իրաւունքներ ստեղծած ենք մեզի, մէկ օր խանդավառուած՝ միւս օրը պիտի յուսահատինք: Այս խնդիրը երկու ազգերու մրցակցութեան խնդիրն է եւ այս կացութեան մէջ ո՛չ Փարիզի Պատուիրակութիւնը, ո՛չ ալ Պատրիարքը իրաւասութիւն ունին նոր ջարդերու առջեւ տարբեր ընթացք մը բռնելու, որովհետեւ ֆրանսական դրօշի տակ գործուեցան անոնք եւ ֆրանսական ազգը չի կրնար արդարանալ: Մենք [խորհեցանք] եւ նոյնիսկ կուսակցական շրջանակներու մէջ շատ անգամ խորհուեցաւ որ սխալ մ'էր իրենց տեղերը դրկել տարագրեալ հայերը: Որովհետեւ այնքան ապահովութիւն կար այդ կողմերը, պահ մը խորհեցանք նոյնիսկ որ լաւագոյն կարգադրու-

²⁸⁶ Քենթրալիի Արքեպիսկոպոսը որպէս գերագոյն հոգեւոր պետը Անկիլիքան Եկեղեցւոյ, կը ներկայացնէ իւրա-
յատուկ քաղաքական կշիռ: 1903–1928 տարիներուն այդ դիրքը կը զբաղեցնէր Ռենտը Թամըս Տէյվիստըն Արքեպիս-
կոպոսը (1848–1930): Խօսքը հոս կը վերաբերի յոյներու Պատրիարքական Տեղապահ պրուսացի Տորթթոսի դիմու-
մին: Տորթթոս, որ յունեւայ բարեկամութեան եւ գործակցութեան ջատագով էր, 1919-ի Յունուարին հրահանգած էր
պարտեալ Թուրքիոյ տարածքին գտնուող յունական դպրոցներուն մէջ դադրեցնել թրքերէնի դասաւանդումը, իսկ
Մարտին կայացնել տուած էր «Յունաստանի հետ միութեան» որոշումը Պոլսոյ բոլոր յունական եկեղեցիներուն մէջ:
Ան իր յարաբերութիւններով եւ կոնդակներով կը հետապնդէր յունական հակակշիռի հաստատումը Պոլսոյ եւ
Զմիւռնիոյ վրայ: Այդ ուղղութեամբ ալ 24 Փետրուար 1920-ին Քենթրալիի Արքեպիսկոպոսին ուղղած էր նամակ
մը, ուր կը խնդրէր որ ան կորովի աշխատանք տանի, որպէսզի անգլիական կառավարութիւնը թուրքերը դուրս քշէ
Պոլսէն, ընդգծելով թէ միայն անոնց ամբողջական եւ վերջնական արտաքսումով կրնայ ապահովուիլ Մերձաւոր
Արեւելքի մէջ Քրիստոնէութեան վերակենդանացումը եւ Սուրբ Սոֆիա եկեղեցւոյ վերականգնումը:

²⁸⁷ Աւտենագրութեան բնագրին մէջ՝ *Մալինժու*: Ուղղումը կատարած ենք հիմնուելով վաւերագրի մը վրայ, ուր կը նկա-
րագրուի Հալէպի մէջ հայոց դէմ 28 Փետրուար 1919-ին կատարուած ջարդը եւ կը յիշատակուի վաշտապետ եւ հայոց
հայրենադարձութեան պատասխանատու Մալինժու (Malinjoud) մը (ՊՏԴ, Տուփ 6, թղթապանակ MD903, L946,
հայերէն ձեռագիր):

թիւնը պիտի ըլլար որբանոցները պահել Կիլիկիոյ մէջ, բայց հասկցունեցաւ յետոյ թէ այս քաղաքականութիւնն ալ արժէք չունի եղեր:²⁸⁸ Մեր միակ ընելիքը Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ մէջ ձայն բարձրացնել է, որպէսզի թերեւս նոր ջարդերէ կարենանք փրկել ժողովուրդը: Ատանայի մէջ Պրեմիէր կուսակալը եւ երեւելիները հրաւիրելով ըսեր է անոնց թէ ամէն մարդ պէտք է իր գործովը զբաղի եւ թէ Մարաշի անցքերը չպիտի մոռցուն: Մեր ցաւին աղմուկը պէտք է հասցնենք ուր որ պէտք է եւ ժողովը պէտք է մասնաւորապէս խորհի միջոցը ծայրը ծայրին հասած վտանգին համար:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Կատարուած այս վիճարանութիւններուն մէջ Վարչութիւնը կ'ուզէ անցնել իր տեսակէտը: Ամբողջ եւրոպական պետութիւններու մէջ 2 մեծ սկզբունք կայ եւ այն ալ իր շահերը պաշտպանելու համար զօրաւոր ըլլալ եւ երկրորդ՝ կէս դար յետոյ ո՞ր շահերը կրնան զինքը հետաքրքրել, ասիկա գիտնալն է: Առաջինին համար բնականաբար ամէն ջանք կը թափէ, իսկ գալով երկրորդին, ասիկա բարդ խնդիր է եւ այդ պարագային մէջ կը դիմէ հասարակաց կարծիքի: Ձեր Վարչութիւնը, որ կը վարէ գործերը, պատասխանատու չէ. իր միջոցները չեն ներեր գուշակելու թէ իր շահերէն ո՞րը իր ոյժին վստահելով կրնայ գործածել եւ ո՞րը քաղաքականութեամբ կրնայ պաշտպանել: Մենք ապագային համար սա համոզումը ունինք՝ Հայկական Հանրապետութեան կորիզին շուրջ պիտի կրնանք զօրանալ իրական ուժով եւ պիտի կարենանք պաշտպանել մեր շահերը, սակայն հիմա նեղ վիճակի մէջ ենք: Արդեօք Փարիզի Պատուիրակութիւնը կրնա՞ր գուշակել ասոնք եւ վարպետ միջոցներով զգուշէր հակառակորդին ընդդիմութիւնները: Մենք այսօր իրական կերպով կազմուած կորիզ մը ունինք եւ Կիլիկիոյ մէջ ալ կրնանք ունենալ ուրոյն վիճակ մը, սակայն ասոնք կեղդոնը պէտք է մտածէ: Մեր ազգային քաղաքականութեան դէպք մեր ձեռքը չէ. մենք կը սպասենք թելադրութիւններու ու պէտք է որ ասիկա ընէ [Ազգային] Պատուիրակութիւնը:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Մեր ազգային նկարագրին մէջ կէտ մը կայ որ մեր փառքը կը համարենք. ասիկա մեր երազատեսութիւնն է: Ապտիլհամիտի²⁸⁹ օրով ու յետոյ բարենորոգում ուզեցինք,²⁹⁰ իսկ Չինադադարէն յետոյ մարդկային սկզբունքներ սաւառնեցան մեր մթնոլորտին մէջ: Հաւատացինք որ Եւրոպա մեզ պիտի պաշտպանէ, միլիարներ պիտի ծախսէ: Բայց այն օրէն ի վեր երբ հասկցունեցաւ որ Ուիլսոնի սկզբունքները²⁹¹ չպիտի կրնան գործադրուիլ, պէտք էր փոխէինք մեր ուղղութիւնը: Ես համամիտ եմ Տր. Պօղոսեանին որ կը հաւատայ

²⁸⁸ Այս հատուածը յստակացնելու նպատակով շեղում մը կատարած ենք բնագրէն, ուր կ'ըսուի. «Մենք եւ նոյնիսկ կուսակցական շրջանակներու մէջ շատ անգամ խորհուրեցաւ որ սխալ մ'էր իրենց տեղերը որկել տարագրեալ հայերը, որովհետեւ այնքան ապահովութիւն կար այդ կողմերը, ու պահ մը խորհեցանք նոյնիսկ որ լաւագոյն կարգադրութիւնը պիտի ըլլար, որբանոցները պահելով Կիլիկիոյ մէջ որովհետեւ այնքան ապահովութիւն կար, բայց հասկցունեցաւ յետոյ թէ այս քաղաքականութիւնն ալ արժէք չունի եղեր»:

²⁸⁹ Ապտիլ Համիտ Բ. (1842–1918), 1876-ին գահ բարձրացած էր որպէս Օսմանեան Կայսրութեան 34-րդ սուլթան: Հայկական եւ օտար աղբիւրներ զինք կը կոչեն «կարմիր սուլթան» իր կազմակերպած կտորածներուն համար: Արաբական աղբիւրներ անոր յղում կը կատարեն որպէս «արիւնարբու սուլթան»:

²⁹⁰ Ակնարկութիւն երկու գլխաւոր բարենորոգչական պահանջներու, որոնցմէ առաջինը՝ ծանօթ Մայիսեան Բարենորոգումներ անուամբ, սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.ի ներկայացուցած էին Պոլիս գործող բրիտանացի, ֆրանսացի եւ ռուս դեսպանները 11 Մայիս 1895-ին, «նպատակ ունենալով» բարելաւել հիմնականին մէջ հայաբնակ վեց նահանգներու, ապա նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան հայաշատ կարգ մը այլ վայրերու մէջ բնակող հայերու պայմանները: Բարենորոգչական այս ճիգին պիտի յաջորդէր սուլթանին հրահանգով շուրջ 300,000 հայերու կոտորածը: Երկրորդ նման ճիգ մը պիտի կատարուէր 1912-ին Պալքանեան Պատերազմին ստեղծած «յուսադրիչ» իրավիճակը նկատի ունենալով: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը ցարական Ռուսիոյ քաջալերութեամբ կեանքի պիտի կոչէր Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, որ այս անգամ եւրոպական վեց մեծ տէրութիւններու (Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա, Ռուսաստան, Աւստրո-Հունգարիա, Գերմանիա եւ Իտալիա) մօտ աշխատանք տանելով, ի վերջոյ ծնունդ պիտի տար բարենորոգչական ծրագրի մը, զոր Թուրքիա «յանձն պիտի առնէր գործադրել» 8 Փետրուար 1914-ին ստորագրուած ռուսերթքական համաձայնագրի մը հիմամբ: Այս նախաձեռնութեան պիտի հետեւէին Առաջին Աշխարհամարտն ու Յեղասպանութիւնը:

²⁹¹ Ակնարկութիւն 8 Յունուար 1918-ին նախագահ Ուիլսոնի հրապարակած 14 կէտերուն, որոնք համաշխարհային խաղաղութեան հաստատման նպատակով սկզբունքներ կը նախատեսուէին ըլլալ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի աւարտէն ետք ձեռնարկուած խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին: 12-րդ կէտը ուղղակի կ'առնչուէր օսմանեան դառն լուծը ճաշակած ժողովուրդներուն եւ կը տրամադրէր. «Ներկայ Օսմանեան Կայսրութեան թրքական բաժնին պէտք է երաշխաւորուի ապահով ինքնիշխանութիւն, բայց միւս ազգութիւններուն, որոնք այժմ կը գտնուին թրքական իշխանութեան ներքեւ, պէտք է երաշխաւորուին կեանքի աներկբայ ապահովութիւն եւ ինքնավար զարգացման բացարձակապէս անբռնաբարելի պատեհութիւն...»:

թէ Կիլիկիոյ հայութիւնը պիտի սրբուի, որովհետեւ հոս կայ շահը միայն: Պետք է այս ժողովը թելադրէր Պատուիրակութեանը որ իր ուժին մէջ սահմանափակուէր: Մենք հաւասարապէս երազատեալ քուէցանք Արաքսի հովիտէն մինչեւ Միջերկրական, ու Ֆրանսան մեզ ջարդեց, որովհետեւ գիտէին թէ Կիլիկիայէն վազ չենք անցած: Մենք պետք է ըսէինք որ մենք ձեզի յանձնէր ենք մեր ճակատագիրը, լայն երկիր չենք ուզեր: Մի մոռնաք որ Կիլիկիան դիւանագիտական խնդիրներու մէկ օղակն է: Կ'առաջարկեմ որ սահմանափակենք մեր պահանջները:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Ես պետք կը տեսնեմ որ այսօր որոշման մը յանգինք: Պատգամաւորութեան մը միջոցաւ դիմենք ֆրանսական Բարձր Զոմիսերին եւ խոստում առնենք զինուոր դրկելու եւ հասկցնենք որ ազգը պետք է զինել այնտեղ, ապա թէ ոչ կը կոտորուի: Պ. Սրենցի առաջարկի մասին որոշում մը չենք կրնար տալ, Կիլիկիոյ դէպքը քովնոյի դէպք մ'է եւ նպատակ ունի Կիլիկիան գրկել հայութենէ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Շնորհակալ եմ որ Պ. Սրենց քաջալերութիւն տուաւ ինծի խօսելու այս նիւթին վրայ եւ քիչ մը աւելի ընդլայնելու, որովհետեւ պարտականութեան գիտակցութիւնը կը ծառայէ դիրքը բարձր պահելու: Ժողովներու մէջ խօսուեցաւ այս նիւթին վրայ եւ ազգը լուսաբանուեցաւ թէ ինչ պատճառներէ յառաջ եկած են վերջին դէպքերը: Եթէ այդ պատճառները չպիտի կարենանք վերցնել, որքան ալ ուսումնասիրած ըլլանք գործը, ամէն արտայայտութիւն եւ գործադրուած բոլոր միջոցները ապարդիւն են: Ասոնք չեմ ըսեր իբրեւ մեղադրանք, բայց այս արդիւնքը յառաջ պիտի գայ անտարակոյս: Պատուիրակութիւնը ոչ թէ թերացումներ ունեցաւ, այլ՝ անյաջողութիւններու մատնուեցաւ: Բայց քանի որ անիկա ազգին մտածումներուն եւ զգացումներուն միջոցը եւ թարգմանը եղաւ, պետք էր խորհէր հարկաւ թէ մինչեւ ուր պետք է երթանք: Կը ցաւինք որ այսօր այս դժբաղդ առիթը կը ներկայանայ մեզ[ի] խօսելու: Պատուիրակութիւնը իր պահանջումները ներկայացուց եւ ամէնքս համամիտ էինք, որովհետեւ Ամերիկա այդ թուականին պիտի ստանձնէր [հոգատարութիւնը], բայց չխորհեցանք թէ երբ չստանձնէր, ի՞նչ միջոցներ պետք պիտի ըլլան:

Կ'ընդունիմ թէ քաղաքականութեան մէջ ամենապզտիկ սխալ մը, յարգանքի պակաս մը՝ մեծ ազդեցութիւն կ'ունենան գործերու վրայ, եւ մենք Պատուիրակութեան գործունէութեան դէմ արտայայտուելու համար, պետք է օրինաւոր կերպով ուսումնասիրենք խնդիրը: Այս ժողովին առաջին պարտականութիւնն է գնահատութեան մէջ սխալներ չընել: Օրինակի համար, ֆրանսացիներու այս խնդրին մէջ մեզի դէմ բռնած ընթացքը ի՞նչ բանէ առաջ եկած է. այսինքն՝ այս դէպքերէն առաջ մենք ֆրանսացուց դէմ ի՞նչ դիրքի մէջ գտնուած ենք: Անշուշտ հայ մը չի կրնար գտնուիլ որ պնդէ թէ մենք մեր ուժերուն վրայ կոթնած ենք, ուստի համակերպող ընթացքի մը հետեւելու յորդորներ կ'ըլլան. ասոր վրայ պիտի խորհինք անշուշտ: Կ'առաջարկուի որ Կիլիկիայէ ձեռնթափ ըլլալին յայտնենք մեր կեանքը հոն պահելու համար: Չեմ գիտեր թէ ասոր ժամանակը անցա՞ծ է, թէ՛ ոչ, բայց պետք է ըսենք որ Պատուիրակութիւնը հեռատես չէ եղած այդ մասին: Այս է պատճառը որ կը պահանջուի հանրային *քոնյորոյի* տակ պահել հանրային պաշտօնները, որովհետեւ կրնան սխալներ պատահիլ: Եթէ երբեք ֆրանսական կառավարութեան հետ համաձայնելու միջոցը անցած է, պետք է որոշում մը տալ այլեւս: Վիճակը այս է. շատ կը խաբուինք կարծելով որ Համաձայնական կառավարութիւնը շարունակ մեր վրայ կը խորհին: Այսօր մեր վիճակը այն է, որ եթէ առանց Կիլիկիոյ Հայաստանի կազմութեան կուսակից ենք, այս կետը հասկցնենք որոշապէս: Հետեւաբար, նախ եւ առաջ Պատուիրակութեան ընենք այս թելադրութիւնը եւ պետք է քալել այս ճամբէն, փոխանակ օրօրուելու յուսադրանքներով: Կ'առաջարկեմ կազմել յանձնաժողով մը որ զբաղի այս խնդիրներով:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ասիկա ծանրակշիռ խնդիր մ'է, որուն շուրջ բաւական երկար պետք է խորհիլ: Կ'առաջարկուի որ փոխենք այս քաղաքականութիւնը, սակայն Պատուիրակութիւնը բացորոշ կերպով իր պահանջը ներկայացուցած ըլլալով, զարմանալի պիտի ըլլայ եթէ Ազգ. Ժողովը հակառակ արտայայտուի ասոր: Երեւոյթները ցոյց կու տան որ արդէն այդպիսի արտայայտութիւն ըրած է Պատուիրակութիւնը, հետեւաբար ասկէ թելադրութիւն ընել աւելորդ է: Եթէ Կիլիկիոյ մէջ ջարդ տեղի ունեցած ըլլալուն համար այս դիմումը պիտի կատարուի, մենք կրնայինք թուրքերուն հանդէպ ալ միեւնոյն քաղաքականութիւնը բռնել եւ ջարդերէն փրկուիլ: Մենք հրաժարած չենք Կիլիկիոյ վրայ մեր ունեցած իրաւունքներէն, կրնանք խնդրել անոնց պաշտպանութիւնը, բայց ազգային շահերուն բոլորովին եւ տրամագծապէս հակառակ է եւ ազգային դատին լքումն է եղած առաջարկը, նոյնիսկ պիտի ըսեմ որ դաւաճանութիւն կ'ըլլայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Թեր ու դեմ եղած վիճաբանութիւններէն եւ ներկայացուած առաջարկներէն հասկցունեցաւ որ ներկայ վիճակին եւ ազգ. քաղաքականութեան վրայ Համազգային Ժողովին խորհրդակցութեան պետք կայ, քանի որ խնդիրը կը վերաբերի ամբողջ ազգին: Այս մասին Գ. Սիմքէշեան ԷՖ. բանաձեւ մը ունի, զոր կ'ենթարկեմ ձեր նկատողութեան:

(պատճեն)²⁹²

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը համամիտ է ասոր:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն յառաջիկայ Ուրբաթ օր Համագգային Ընդհանուր Ժողովը նիստի պետք է հրաւիրենք, նկատի ունենալով պարագային ստիպողականությունը:

(Ատենանք փակուեցաւ ժամը 5ին)

²⁹² Սիմքէշեան կ'առաջարկէր կացութիւնը նիւթ դարձնել Համագգային Ընդհանուր Ժողովի քննարկման:

[Համազգային Խորհուրդ]

1 Մարտ 1920

Բերա, Ս. Պատրիարքի բնակարանը, ժամը 6½

Ներկայք.- Տեղապահ Ս. Մեսրոպ Եպ., Ս. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Վարչութեանց դիւանները, Ատանայի Ազգ. Միութեան Ատենադպիրը՝ պ. Արրահամեան, Կուսակցութեանց ներկայացուցիչները, Մայր-Դիւան, Քաղ. Ժողով:

1° Կիլիկիոյ շրջանակին մէջ պատահած վերջին դէպքերու մասին պատրիարքարանի ստացած տեղեկութիւնները հաղորդուեցան, ինչպէս նաեւ լսուեցան պ. Արրահամեանի տուած մանրամասնութիւնները: Համազգային Ընդհ. Ժողով գումարելու համար Ազգ. Ժողովի տուած որոշումը նկատի առնուելով, առաջարկուեցաւ այս ժողովին մէջ պատրաստել Համազգային Ընդհ. Ժողովի օրակարգը:

Ազգապետ Էֆ. պարգելով կացութեան ծանրակշիռ եւ անյետաձգելի հանգամանքը, Համազգային Ընդհ. Ժողովի գումարումէն առաջ պէտք տեսաւ կատարելու անմիջապէս կարեւոր դատուած դիմումները:

Որովհետեւ 28 Փետր. թուականով արդէն դիմում մը կատարուած էր Համազգային Ժողովի կողմէ ֆրանսացւոյ,²⁹³ պէտք տեսնուեցաւ որ ընդհանուր դիմում մըն ալ կատարուի բոլոր Դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչներուն մօտ, եւ ցոյց [տրուի] ընդհանուր հայութեան եւ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ Հայոց սպառնացող վտանգը:

1° Որոշուեցաւ նաեւ Մարաշի եւ ընդհանուր կերպով Կիլիկիոյ կարօտեալներուն օգնութեան հասնելու եւ անոնց պէտքերը հոգալու համար դրամական օժանդակութիւն մը հասցնել: Այդ առթիւ Վարչութիւնը յայտնեց թէ արդէն 10,000 ոսկի դրկուած է եւ ատիկա չնչին գումար մըն է եւ պէտք կայ աւելիին: Տոք. Դաւիթեան առաջարկեց 50,000 հատ մէկ ոսկինոց տոմսակ տպելով ժողովրդեան մէջ ցրուել:

Ոմանք անբաւական նկատեցին այս գումարը եւ որոշուեցաւ 100,000ի բարձրացնել այդ գումարը:

3° Որոշուեցաւ բացի Հայրենիքի Տուրքէն պաշտօնապէս դադրեցնել մէկ ամիս բոլոր հանգանակութիւնները, հանդէսները, եւայլն, եւ մասնաւոր մասնախումբ մը կազմել երեք հայ պատրիարքարաններու հովանաւորութեան տակ եւ անոր յանձնել այս հանգանակութեան իրագործումը:

Այդ յանձնախումբին անդամ ընտրուեցան

Տ. Սմբատ Ծ. Վրդ. Գազազեան

Միքայէլ Նուրիճեան

Արամ Կէօ[չ]էօղլու²⁹⁴

Գրիգոր Ծահպազ

Եղուարդ Գարակէօզեան

4° Որոշուեցաւ այս հանգանակութիւն[ը] կատարել ոչ միայն անհատներ[է], այլ նաեւ հաւաքական մարմիններէ,- ազգային եւ քաղաքական,- պարտաւորելով այդ մարմինները իբր պարտաւոր, դրամէն բաժին հանելու այս հանգանակութեան:

²⁹³ Տեսնել Յաւելում 32:

²⁹⁴ Ատենագրութիւններուն մէջ այս մականունը տրուած է մի քանի տարբերակով՝ Կէչէօղլու, Կէօճէօղլու, Քէչէօղլու եւ Կէօչէօղլու: Որդեգրած ենք այս վերջին՝ աւելի յանախաղէպ տարբերակը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎ

(Դռնփակ նիստ)

Նիստ [5 Մարտ]²⁹⁵ 1920

(Նախագահական այթոռներու վրայ նստած էին Տ. Մեսրոպ Եպսկ., հայ հռոմէականաց տեղապահը՝ Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան եւ հայ բողոքականաց ազգապետը՝ Փրոֆ. Պէզնեան: Ներկայ էին Ազգ. երեսփոխաններէ ... հայ հռոմէական ընդհանուր ժողովի անդամներէ ... եւ հայ բողոքականներէ ... [հոգի])

Ատենապետ՝ Պարգեւ Էֆ. Փափազեան

Ատենադպրիր՝ Կոպեռնիկ Էֆ. Խաչատուրեան

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեր այսօրուան հաւաքման նպատակին համար աւելորդ է նոր բացատրութիւն տալ. կացութիւնը ամենուս ծանօթ է: Մարաշի վերջին դէպքերու վրայ աջէն ու ձախէն տեղեկութիւններ կը հասնին,²⁹⁶ այդ պատճառաւ ազգը պետք է հասկնայ իրաց ճշգրիտ վիճակը եւ անոր դարմանը խորհի, բայց ներեցէք որ դիտել տամ թէ շրջահայեցութեամբ եւ խոհեմութեամբ պետք է արտայայտուինք եւ խօսինք միմիայն այն միջոցներուն եւ ձեռնարկներուն վրայ, որոնք անհրաժեշտ են նոր արինահեղութեանց առջեւը առնելու համար: Վարչութիւնը պիտի հաղորդէ իր կատարած դիմումներուն համար ստացած պատասխանները, Մուշեղ Ս. թէ՛ պաշտօնական աղբիւրներէ ստացած եւ թէ՛ իր մասնաւոր տեղեկութիւնները պիտի հաղորդէ, կը հրաւիրեմ զինքը որ բեմէն կարդայ իր տեղեկագիրը:

(Մուշեղ Եպսկ. բեմ ելլելով կարդաց հետեւեալ տեղեկագիրը)²⁹⁷

²⁹⁵ Մատիտով աւելցուած այս ամսաթիւը կը նկատենք ճիշդ՝ հիմնուելով պոլսահայ մամուլի հրապարակումներուն վրայ, թէ Ուրբաթ, 5 Մարտին պիտի գումարուի Համագումար Ժողովի նիստ: Զեռքի տակ չենք ունեցած «Ճակատամարտ»ի 6 Մարտ 1920-ի համարը, ուր վստահաբար հաղորդուած պիտի ըլլար նիստին գումարուած ըլլալը:

²⁹⁶ Մարաշի վերջին դէպքեր արտայայտութեան ներքեւ շատ հաւանաբար պետք է հասկնալ Փետրուար ամսուն ֆրանսական ուժերու լքումին հետեւանքով Մարաշի հայութեան մեծ մասին կոտորուիլը թուրք իթթիհատական-միլիական ուժերու կողմէ, ինչպէս նաեւ դէպի Իսպահիյէ փախուստի ճամբան բռնած մարաշցիներու համարեա կէսին սառցամահ ըլլալը ձիւնէ եւ բուքէ: Կոտորուածներու եւ փրկուածներու թիւերուն շուրջ աղբիւրներ թերեւակիօրէն կը տարբերին իրարմէ: Աղեքսանդրիոյ «Արեւ» օրաթերթի սեփական թղթակիցին 17 Փետրուար 1920 թուակիր թղթակցութեան համաձայն, Մարաշի 23,000 հայ բնակիչներէն 19,000-ը կոտորուած էր, իսկ 4000 փախստականներէն միայն 2000 մը կիսամերկ ու թշուառ վիճակի մէջ հասած էր Իսպահիյէ, մնացեալները գոհ գացած ըլլալով ցրտաշունչ եղանակին («Մարաշի Արինահեղութիւնները», *Արեւ*, 1 Մարտ 1920, 126/741):

²⁹⁷ Մուշեղ Արքեպիսկոպոս Մերոբեանի 2 Մարտ 1920 թուակիր տեղեկագրին բնագիրը պահպանուած չգտանք դիւանա-թուղթերուն մէջ, բայց անկէ օրինակ մը դրկուած ըլլալով Հայ Ազգային Պատուիրակութեան, օգտուելով Փարիզի Նուարթեան Մատենադարանին մէջ պահպանուած օրինակէն, կը ներկայացնենք զայն որպէս Յատկութեամբ 33: Տեղեկագիրը լոյս տեսած է նաեւ այլուր (Բեիբուդեան, 266–282): Տեղին է արձանագրել թէ Մուշեղ Արքեպիսկոպոս ունի 5 Մարտ 1920 թուակիր օրագրային արձանագրութիւն մը, ուր կ'ըսէ.

Ժամանակէ մը ի վեր Պատրիարքարանը զիս կը ստիպէ, որպէսզի իբրեւ մէկը, որ մօտէն ծանօթ է Կիլիկիոյ դէպքերուն եւ տիրող կացութեան, ընդհանուր տեղեկագիր մը պատրաստեմ ներկայացուելու համար Համագումարին:

Այսօրուան Համագումարի նիստին ներկայ կը գտնուիմ: Չեմ խօսիր. կը կարդամ տեղեկագիրս, որ քսան երկու մեծադիր էջերէ կը բաղկանայ: Արդէն իսկ պատրաստութեան պահուն հոգեւին վիշտ կը զգայի դատապարտուած ըլլալուս համար ըսելու ճշմարտութիւններ, որոնք փորած էին, դաժանօրէն, իմ ֆրանսասիրութեանս հիմները...: Վարչական եւ զինուորական սխալներու վրայ հիմնուած քննական վերլուծում մըն էր տեղեկագիրս, տեսակ մը ամբաստանագիր, որ սա եզրակացութեան կը յանգէր. այսօրուան սխալ գործելակերպը եւ ցոյց տրուած մեղապարտ թուլութիւնը Կիլիկիոյ կորուստին կամ աւելի ճիշդ բառով Թուրքիոյ վերադարձումին կ'առաջնորդէն մեզ, եթէ զօրաւոր միջամտութիւն մը չխափանէ չարիքը: Տեղեկագիրս ընթերցումի կէսին, բարեմիտ ձայն մը կը պոռայ ժողովականներու շարքէն. «Մեծ պետութեան մը դէմ ամբաստանութիւններ կան այս տեղեկագրին մէջ, ա'լ դադրեցնենք ընթերցումը, որ արդէն 40 վայրկեան առաւ»: Ժողովը գրեթէ միաձայնութեամբ կը պնդէ շարունակել ընթերցումը: Տպաւորութիւնը ընկճող է չափազանց: Վիճաբանութիւններու ընթացքին Տր. Նազաշեան կը յայ-

ՓՐՈՖ. ՊԷԶՃԵԱՆ (ազգապետ) (*ընդմիջելով*). - Համարատուությունը միայն բառական է. կարծեմ թե մենք դատողություն ընելու չեկանք այստեղ, երբ մանաւանդ խօսքը մեծ պետութեան մը մասին է: Եթէ բան մը ունինք ընենք:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Նիստը դռնփակ է եւ ամէնքս ալ խորհրդապահ ենք, մանաւանդ թէ [Մուշեղ] Սրբազանը կը խօսի յատուկ արտօնութեամբ եւ խնդրոյն պատմականն է որ կ'ընէ, կը կարծեմ թէ պետք է ամէնքս ալ գիտնանք գործին պարագաները, որպէսզի կարելի ըլլայ գիտակցութեամբ որոշում մը տալ: Գալով ռեւէ անարգանքի, այդ իրաւունքը ոչ թէ ռեւէ եպիսկոպոս, այլ նոյն իսկ պարզ անդամ մը իսկ չի վայելեր:

ԱԶԳԱՊԵՏ.- Լաւ, բայց մէկ հոգիի 40 վայրկեան խօսելու իրաւունք կրնա՞նք տալ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովիդ կամքին կը թողում եւ կը հարցնեմ թէ իրաւունք կու տա՞ք որ շարունակուի ընթերցումը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Քանի որ սկսուած է, թող աւարտի:

(Մուշեղ Եպսկ. շարունակեց իր տեղեկագրին ընթերցումը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տեսրք, Վարչութեան բացատրութիւններուն անցնելէ առաջ կը հաղորդեմ ձեզի որ հարիւրաւոր ստորագրութեամբ հանրագրութիւններ կան Սամայթի[ա]լէն, Իւսկիւտարէն, Գումգաբունէն անապահովութեան մասին եւ թախանձագին կը խնդրեն որ դարման մը գտնուի: Ես կը կարծեմ որ ասոնք պետք է յիշուին Վարչութեան ի նկատառութիւն: Ուրիշ գիր մ'ալ կայ դիւանիս վրայ Լսարանական Միութիւններու կողմէ. իմաստը այն է որ համագործակցութիւն մը ստեղծուի ազգային գործերու շուրջ: Իմաստը այս է. գրութեան ամբողջութիւնը կարդալու պետք չեմ տեսներ, որովհետեւ ոճը քիչ մը անպատշաճ է: Հիմա պետք է յիշեցնեմ որ Վարչութիւնը հեղինակաւոր կերպով կը գործէ Հայկական Խնդրոյն համար եւ համագործակցութիւնը ազգին բոլոր հատուածներուն մէջ արդէն գոյութիւն ունի: Այս գիրը ի տեղեկութիւն միայն հաղորդեցի ժողովին:

ՏՐ. ԴԱԼԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան կողմէ անցեալ նիստին տեղեկութիւններ տրուեցան կատարուած դիմումներու վրայ եւ փոխանակուած գիրերը կարդացուեցան: Կ'ուզէ՞ք որ անոնք վերստին կարդացուին:

ԶԱՅՆԵՐ.- Հարկ չկայ:

ՏՐ. ԴԱԼԻԹԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ուրեմն պիտի խօսինք վերջին շաբթուան մէջ տեղի ունեցած անցքերու վրայ: Զանազան քաղաքներու մէջ յունաց վրայ ալ յարձակում գործուած ըլլալով, անոնց կողմէ յունաց պատ-րիարքարան ալ դիմում եղած էր ու փափաք յայտնած էին իրենք որ միասին դիմում ընենք: Փետրուար 12ին Պ. Գազանովա եւ ես *նոթ* մը տուինք 4 Բարձր Քոմիսիւններու եւ բերանացի ներկայացուցինք մեր պահանջը:

Այս անգամ խօսեցանք [ան]ապահովութեան մասին, որ գոյութիւն ունի նոյնիսկ Պոլսոյ մէջ կեդրոնէն հեռաւոր թաղերու մէջ, ուր ոստիկանութիւն եւն. չկայ եւ առաջարկեցինք որ պատրիարքարաններու իրաւունք տրուի որպէսզի կարգ մը երիտասարդներ պատրաստ[են], ի դէպ պահու պաշտպանողական դեր կատարելու համար, մինչեւ որ պաշտպանողները հասնին: Այս թաղերու կարգէն են Խապէօյ, Թորգաբու, Իւսկիւտար: Բարձրագոյն Քոմիսիւններէ չորսն ալ տարակարծիք գտնուեցան մեր այս առաջարկին եւ հակառակ մեր պնդումներուն, ըսին թէ քաղաքացիները զինելու խնդիրը նոր ջարդերու պատճառ կ'ըլլայ ու աւելցուցին որ երբ ժողովուրդը զինաթափ ընելու կ'աշխատուի, կարելի չէ անոնց զէնք տալ: Այս առթիւ հարցուցինք թէ դուք կը ստանձնէ՞ք ի հարկին ռեւէ պատասխանատուութիւն, իրենց պատասխանը որոշ չէր:

Գալով Մարաշի դէպքերուն, վերջին տեղեկութիւններէն կը հասկցուի²⁹⁸ որ մեր գոհերու թիւը 15,000էն նուազ չէ եւ 12000էն 18,000ի մէջն է: Փրանսական բանակը Մարաշէն քաշուելէն ի վեր հաղորդակցութեան

տարարէ. «Տեղեկագիրը սքանչելի է եւ պատրաստուած է ուղղամտօրէն. ցարդ Մուշեղ Եպիսկոպոս նկատուած է *յանդուզն* մարդ մը. ես այսօր, որպէսզի ժողովական ընկերներս համոզեմ թէ տեղեկատուն ո'չ ճշմարտութենէ հեռացած է եւ ո'չ ալ չափազանցած, Մուշեղ Եպիսկոպոսի վրայէն կ'առնում *յանդուզն* մարդու մակդիրը, որովհե-տեւ եթէ իր տեղը ես եղած ըլլայի տեղեկագրողը, շատ աւելի ծանր պիտի խօսէի այդ մեծ պետութեան հասցէին»: Երկար ատեն մտիկ կ'ընեմ Համագումարի կարծեաց փոխանակութիւններուն:- Կացութեան ծանրութեան հան-դէպ ժողովը թգուկ մըն էր, կարենալ դարմանին մօտենալու համար: Ու Համագումարի լրջմտութեան պակասէն գայթակղած, տխուր կը մեկնիմ ժողովարահէն (Մերոբեան, 145):

²⁹⁸ Այս հատուածը սկզբնապէս արձանագրուած է հետեւեալ կերպով. «Գալով Մարաշի դէպքերուն, վերջին 8 օրերուն մէջ մատուցուած յիշատակագիրը ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ: (կարդաց տեղեկագիրը) Ասկէ վերջ կ'ուզեմ հաղորդել մեր ունեցած վերջին տեղեկութիւնները Մարաշի դէպքերու մասին»:

միջոցներ չկան եւ Ամերիկացիներէն ալ ոեւէ լուր չկայ: Մարաշի մասին հետզհետէ տեղեկութիւններ կը հասնին եւ նոր տեղեկագիրներ ունինք մեր ձեռքը, որոնք կ'ամբողջացնեն մեր արդէն ունեցած տեղեկութիւնները: Անոնք մէկ կողմ դնելով հիմա պիտի կարդանք Մարտ 5 թուականով *նօթ* մը, որ երէկ տրուեցաւ դեսպաններուն:

(պատճեն)

Ս. Պատրիարքէ[ն] հեռագիր մը առինք Մարտ 1 թուականով, որով կը հաղորդէր թէ մեր տեղեկութիւնները լուրջ նկատողութեան առնուած են: Ասկէ զատ մեր վերջին տեղեկագիրներն ալ դրկեցինք, որոնք մի քանի օրէն կը ստանան Փարիզի մէջ, այնպէս որ մինչեւ 10 օր լիովին տեղեկութիւն կրնայ ստանալ [Պատուիրակութիւնը]:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Արդեօք դրկուած այս տեղեկութիւնները նոյնութեամբ կը հասնի՞ն Փարիզ:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Մենք այս տեղեկութիւնները քանի մը ճամբով կը դրկենք, այնպէս որ եթէ մէկը չհասնի, միւսը կը հասնի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովին պաշտօնն է նուիրագործել եւ վաւերացնել կատարուած ձեռնարկները, անշուշտ պահանջելով հարկ եղած նոր բացատրութիւնները:

Կ. Վ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ.- Այս դիմումներուն ինչ պատասխան տրուած է չկրցինք հասկնալ:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Վերջին դիմումը երէկ եղաւ, բայց կարծեմ օգտակար կ'ըլլայ որ կարդանք մեր Փետրուար 8 թուակիր դիմումին պատասխանը:²⁹⁹

(պատճեն)

Ասիկա մեր առաջին դիմումին պատասխանն է. երկրորդին պատասխանը ստանալու ատեն չեղաւ դեռ: Ֆրանսական Քոմիսէիութիւնը ցաւ զգացած է պատահածին վրայ, սակայն հասկցուեցաւ որ Սուրիոյ Քոմիսէիութիւնը անկախ է եւ Փարիզի կապուած է ու ոեւէ տնօրինութեան համար կը դիմեն Փարիզ, այնպէս որ հոս ֆրանսական դեսպանատունը շատ անգամ մեզմէ տեղեկութիւն կ'ուզէ: Եթէ կը փափաքիք, կրնամ կարդալ այն պատասխան *նօթ*ը, որ տրուած է Ատանայի կուսակալին: Ահաւասիկ հրատարակուած պատճենը:

(պատճեն)³⁰⁰

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ բացատրութիւն եթէ կ'ուզուի, պիտի տրուի Վարչութեան կողմէ, եւ եթէ տեղեկութիւններ ունիք կամ ուրիշ միջոցներ կը խորհիք, կրնաք ներկայացնել:

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Վ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Տրուած բացատրութիւնները արդէն լսեցինք, հիմա վերքին պիտի մօտենանք: Ես իբրեւ ազգ. երեսփոխան մը պէտք կը զգամ որ ամենախիստ ձեռնարկ մը ըլլայ Հաշտութեան Համաժողովին եւ ժողովրդական կուսակցութիւններու մօտ, բացատրելով անոնց որ հայ ժողովուրդը 500 տարիէ ի վեր արին կը թափէ եւ ասիկա կը կրկնուի ամէն օր մինչեւ այսօր. ասոր դարմանը պէտք է գտնուի գէթ վասն Յարութեան: Հայուն սուգը շատ խոր է, եւ կ'առաջարկեմ որ սգապատ եզրերով հրատարակուին մեր թերթերը, հայուն համար եղած լուրերը խանդավառութեամբ չհրատարակուին, բողոք մը ուղղենք Ազգային Պատուիրակութեան մօտ, ճառախօսութիւններով պատրաստենք մտքերը ինքնապաշտպանութեան եւ դիմադրութեան, հասկցնելով անոնց որ եթէ պիտի մեռնին, պատուով պէտք է մեռնին: Աւելի բաց խօսելով, ըսեմ որ եթէ մենք մեզի չօգնենք, Աստուած ալ մեզ չ'օգնէր:

Ո. ՃԻԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Ատենախօս Վարդապետը ըսաւ որ մենք դիմումներ ընենք: Իրաւ է որ Կեդրոնական Վարչութիւնը յայտնեց որ ջանքեր ըրած է, սակայն գործնական ըլլանք, ըսելու չէ որ մենք դիմումներ ըրած ենք, պէտք է կրկին երթանք եւ ամենէն մանր պարագաները շեշտենք:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Սկիզբէն ի վեր մասնաւոր դիւան³⁰¹ մը ունինք այս նպատակաւ, որ մինչեւ հիմա 350 ծանօթագիր տուած է. ասոնք ընդհանրապէս կը տեղեկացուին օրը օրին:

²⁹⁹ Դիւանաթղթերուն մէջ 8 Փետրուար 1920 թուակիր դիմումի մը հանդիպած չըլլալով, կարելի չէ հիմնական պատկերացում կազմել անոր, ինչպէս նաեւ ստացուած պատասխանին մասին, եթէ այդ պատասխանը մաս կը կազմէ դիւանաթղթերուն, թէ՛ն յաջորդ պարբերութենէն կը հասկցուի այնքանը թէ դիմուած է ֆրանսական Բարձր Յանձնակատարին՝ շատ հաւանաբար ազդու միջոցներու դիմելու համար Մարաշի կապակցութեամբ, եւ պատասխանուած է թէ Պոլսոյ Բարձր Յանձնակատարը ոչինչ կրնայ ընել, բացի թերեւս Փարիզ գրելէ, քանի որ Սուրիոյ Բարձր Յանձնակատարին իրաւասութեան ներքեւ կը գտնուի Կիլիկիան:

³⁰⁰ Կը թուի թէ խօսքը կը վերաբերի «Թագվիմը Վեքայի»ի մէջ հրատարակուած «պաշտօնական յայտարարագիր հերքմնագիրին», որ յիշատակուած է աւելի ուշ թիւ 315 ծանօթագրութեան մէջ:

³⁰¹ Յղում Տեղեկատու Դիւանին:

Հ. Կ. Վ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ.- Համոզում մը գոյացնելու համար այս մասին, կ'ուզենք տեղեկանալ թե Վարչության անդամները իրենք ի՞նչպես նկատած են. այս դիմումները իրենց օգտակար հետեւանքը կ'ունենա՞ն: Գործադիր իշխանության համոզումը այս մասին լսել կարելուր կը նկատենք:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Այս հարցումին պատասխանել շատ դժուար է, որովհետեւ Ատանայի կամ Կիլիկիոյ հարցը անկախ չէ միւս խնդիրներէն, որոնք կը զբաղեցնեն այս միջոցին Եւրոպան: Պոլսոյ մէջ մեր կատարած դիմումներուն հետեւանքը ի՞նչ պիտի ըլլայ, ատիկա դժուար է հասկնալ գլխաւորաբար տեղաց հեռաւորութեան պատճառաւ, թէւ մենք ընդհանրապէս ամէն տեղեկութիւն հաղորդած ենք օրը օրին, բայց թէ ինչ պիտի ըլլայ անոնց հետեւանքը, այժմէն բան մը ըսել կարելի չէ: Վարչութիւնը իրողութիւնները օրը օրին տեղեկագրելէ յետոյ, հանգանակութեան ծրագիր մը ունի Կիլիկիոյ համար եւ կ'աշխատի գլուխ հանել:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կը կարծեմ թէ հարցումը կը վերաբերի ապահովութեան խնդրոյն:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Ատիկա ընդհանուր քաղաքականութեան հետ կապ ունեցող խնդիր մ'է. քաղաքական խնդիրը անկախ չէ ապահովութենէ եւ այդ մասին ալ պէտք եղած ձեռնարկները ըրած ենք:

ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ ԷՖ.- Երբ զինադադար կնքուեցաւ, ես բանակին մէջ զինուորական ծառայութիւն ունէի եւ կը տեսնէի որ զէնքերը փոխանակ զինադադարի պայմաններուն համաձայն յանձնուելու, զէնք, զնդացիր եւ թողանօթ [թուրքերը] միասին տարին ու յանձնեցին: Ջորիներու վրայ բեռնուած *միջթայէօ*ները միասին տարուեցան եւ 40 *վակունի* չափ ռազմանիւթ փոխադրեցին: Ասոնց մասին Կիլիկիոյ Բարձր Քոմիսէրին ուշադրութիւնը հրաւիրեցինք, դիտել տալով որ ամբողջ Անատոլիոն հուրի եւ սուրի կը մատնուի այս կերպով: Պոլիս վերադարձին, այս ծանօթութիւնները տուինք ընդարձակօրէն, բայց պատասխանեցին թէ այս մանրամասնութիւնները մեզ չեն շահագրգռեր: Այս ծանօթութիւնը հարկ կը համարեմ տալ, երբ օրուան դէպքերու վրայ այնքան յուզուած են մեր սրտերը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Մենք Համաձայնական կառավարութեանց ներկայացուցիչներուն զգացուցինք որ պէտք էր որ կատարելապէս զինաթափ ընէին [թուրքերը] եւ չորին, իսկ զէնքերէն օգտուողը Իթթիհատն է: Մենք պնդած ենք որ Ուիլսոնի սկզբունքներուն ազդեցութիւնը կորսուեցաւ. մենք կ'ըսենք որ դուք զինեցիք թուրքերը եւ անոնք եկան հայ ջարդեցին:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Կը կարծեմ որ սխալ ճամբու կը հետեւինք, մինչեւ զինադադար երբեք պէտք չկայ խօսելու: Վարչութիւնը Պոլսոյ ապահովութեան մասին դիմում կ'ընէ եւ հաստատական պատասխան չկայ. [հայեր] Մարաշի մէջ կը կոտորուին եւ զանազան տեղեր դէպքեր կը կատարուին, ի՞նչ պիտի ըլլայ վիճակը Ալնայ, Խարբերդի եւ Կեսարիոյ մէջ: Պէտք է պահանջենք որ մեզ զինեն կամ զինուինք: Ես կ'առաջարկեմ որ ցոյց տանք բողոքի ընդհանուր ճակատ մը, հետեւաբար հարկ է փակել Ազգ. Պատրիարքարանը, Ազգապետարանը եւ դադրեցնել ամէն գործ, մինչեւ որ կատարեալ գոհացում տրուի:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հարցում մը ուղղուեցաւ Պատուիասեան Վ.ի կողմէ եւ անպատասխանի մնաց: Խնդիր չէ թէ ինչ ընելու է որ վիճակը դարմանուի եւ Վարչութիւնը զուր տեղ եկեր է բացատրութիւն կու տայ: Վարչութիւնը որոշ եւ յստակ կերպով պէտք է յայտնէ իր ընկիւրը. պէտք է իր իսկ ուժերով ազգը գործադրէ պէտք եղածը եւ թելադրութիւնները ըլլան այդ կերպով:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Հիմա շատ խորունկ հարցում մը կ'ըլլայ եւ պէտք է պարզենք ատիկա: Չարիքներուն աղբիւրը Եւրոպայի Հաշտութեան Ժողովին մէջն է: Մենք կը տեսնենք որ չենք կրնար պաշտպանուիլ մէկ հայու արիւն ջթափելով, Պատրիարքարանը հարկաւ մտածած է թէ ինչ պէտք է ընէ որ նպատակին հասնի եւ ջարդերու առջեւը առնէ: Այստեղէն Վարչութիւնը թելադրութիւններ միայն կրնայ ընել եւ այդ ուղղութեամբ կը հաւատայ որ ինչ որ կարելի է՝ ըրաւ: Տրուած բացատրութիւններէն [կը] հասկցուի անշուշտ որ մենք օրը օրին կը տեղեկացնենք ամէն դէպք եւ կը ծրագրենք մեծ հանգանակութիւն մը կատարել: Երկար բացատրութիւններ տալու պէտք չկայ, ամէն հնարաւոր միջոցներ պիտի գործադրենք:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ամէն հանգանակութիւն պէտք է դադրեցնել եւ ամէն միջոցներով աշխատիլ գլուխ հանելու այս գործը:

ՏՐ. ՆԱԳԱՎՈՇԵԱՆ.- Կացութիւնը շատ ծանր է Կիլիկիոյ համար: Մուշեղ Եպսկ. ծայրայեղ մարդ կարծուած է, բայց եթէ ես ըլլայի՝ աւելի ծայրայեղ պիտի ըլլայի: Հիմա երկու սուրի մէջ[տեղ] կը գտնուինք. անոնք [թուրքերը- Վ.Դ.] մէկ քարով երկու թռչուն զարնել կ'ուզեն: Նախ իսլամական փոքր ուժով մը գրաւում մը կ'ուզեն ընել եւ յետոյ մեր մօրուքին խնդալով, ապագայ հայկական յաւակնութիւններու առջեւը առնել կ'ուզեն: Միայն դիտելի կէտ մը կայ. Պրեմնին ըսուեցաւ որ զէնք առնենք մեր պատիւները պաշտպանենք, կամ հրդեհ

ծագեցաւ Մարաշի մէջ անոնց օգնութեան հասնինք, անոնք [ֆրանսացիները- Վ.Դ.] արգիլեցին, եւ երբ ըսուեցաւ որ եթէ օգնութեան հասնինք ինչ պիտի ընէք, պատասխան տրուեցաւ որ ձեզ պիտի զարնենք: Մարաշի դէպքը այս իրողութիւններուն վրան բաց մէկ արտայայտութիւնն էր եւ ասիկա գործադրողներն էին ֆրանսական կառավարութեան Ատանայի ներկայացուցիչները: Կը հասկնամ նահանջը, նոյնիսկ պարտուիլը, յանձնուիլը. չեմ հասկնար, սակայն, որ առանց լուր տալու հեռանա[ն] նոյնիսկ այն ժողովուրդ[է]ն, որ իրենց համար կը կռուի: Երբ ֆրանսացիք Կիլիկիա մտան, յաղթական կամարներ շինուեցան, ծափահարութիւններ եղան եւ մեծ ցնծութիւն տեսնուեցաւ. անոնք չէրքէզներ եւն. ընդունեցին եւ հայերը ամենէն վերջը մնացին: Ես կը տեսնեմ որ մեր գոյութիւնը եւ ֆրանսական գոյութիւնը Կիլիկիոյ մէջ կարելի չէ. հայուն գոյութիւնը եւ ֆրանսական շահերը իրարու հետ հաշտեցնել կարելի չէ, ուստի որքան որ դժուար բան մը ըլլայ, պէտք է գաղթեցնենք մեր ժողովուրդը եւ Կիպրոսը մեզի ապաստանարան ընծայենք: Այս անգամ գոց է Կիպրոսը, խնդրենք Անգլիայէն որ այնտեղ բացուի:

ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ Վ.- Այս ժողովը, որ հաւաքուած է այստեղ, գործ մը տեսնել կը փափաքի: Իր պաշտօնը վարիչ ժողովներուն տեղեկութիւնները լսել եւ վաւերացնել չէ: Ես կ'ուզէի տեղեկանալ եւ հասկնալ թէ, սկսեալ զինադադարէն ցայժմ, ի՞նչ ըրած ենք: Մենք պէտք է կացութեան համապատասխան գործունէութիւն ունենա- յինք եւ անկէ ետք տայինք մեր որոշումը: Մենք կ'ըսենք թէ ասիկա քաղաքական խնդիր ըլլալուն համար Փարիզի Պատուիրակութեան յանձնուեցաւ, սակայն Թուրքիոյ մէջ բնակող ժողովրդեան գլխուն պատահած դժբաղդու- թիւններու համար պէտք էր որ Թուրքիոյ մէջ գտնուող մարմինները զբաղէին որոշ ծրագրի մը շուրջ: Ներկայ Կիլիկիոյ աղէտը առանձին դէպք մը չէ, ուրիշ տեղեր ալ ինչպէս Հալէպ եւ Եզիպտոս, եւ եթէ քիչ մը աւելի առաջ երթանք՝ Կովկասի մէջ ալ պիտի գտնենք նոյն ոգին եւ շարժումը: Ես կը կարծեմ թէ որոշ քաղաքականութիւն մը չի հետապնդուի մեր ազգին մէջ: Անիշխանութիւն մ'է որ կը տիրէ, բացարձակ անտէր անտիրական ազգ մը եղած ենք եւ առանց որոշ ուժ մը ունենալու կը գործենք: Մեծ վտանգներ կը սպառնան մեզի սակայն, ուստի պէտք է դիմումներ ընենք, բողոքենք եւ գործնական միջոցներ ձեռք առնենք: Սակայն ըսին մեզի որ պէտք չկայ անոնց, որովհետեւ ազգին գործերով զբաղող մարմին մը կայ, մենք պէտք է դրամ ժողովենք եւ անոնց տանք: Մինչեւ հիմա այսպէս ըրինք, սակայն ասկէ վերջը պէտք է քաղաքական կապ մը հաստատենք: Այս ընդհանուր ուղղութիւնը պէտք է ճշդուի, որպէսզի ազգը գիտնայ թէ թուրքին դէմ, Գաղիոյ դէմ ինչ պէտք է ըլլայ իր ուղղութիւնը Ատանայի կամ Ուրֆայի մէջ:

Հ. ԻՍԺԵՆՏԵՐԵԱՆ Վ.- Ասկէ առաջ երբ Համագումար ժողովը հաւաքուեցաւ այստեղ ու խօսք եղաւ օրուան վիճակին վրայ, մեզ ըսուեցաւ որ վտանգը այնքան մեծ չէ: Ներկան ցոյց տուաւ թէ այդ գնահատումը որքան ճիշդ չէ: Երեսփոխան մը առաջարկեց փակել եկեղեցիները: Յոյները երբ որ խնդիր մը կ'ունենային, կը դադարեցնէին աղօթքները եւ կը կարծեմ որ պէտք չէ ինքզինքնիս վախի մէջ ցոյց տանք, այլ՝ յարգել տալով մեր պահանջները, պէտք է կորով ցոյց տանք, թերեւս մեր առաջարկը այդ կերպով աւելի լաւ ընդունուի: Ասոնց ամենուն հետ մեր ձեռքէն եկածը պէտք է ընենք այս վիճակին բարելաւման համար. օրինակի համար՝ ֆրանսացի ծիրանաւոր մը³⁰² եկած էր վերջերս, ի՞նչ դիմումներ եղան, ի՞նչ առաջարկներ ներկայացուեցան:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Մենք բարի գալստեան այցելութիւն տուինք եւ ժողովին մէջ խորհուեցաւ որ մեր ցաւերուն վրայ խօսինք իրեն, բայց որպէսզի կարելի ըլլայ ասիկա, ունկնդրութիւն մը ուզեցինք իրմէ:

Գ. Վ. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Այդ ունկնդրութիւնը ուզուած է Գերապայծառին կողմէ, որ կը յայտարարէ թէ նոյն օրուան յաջորդ առաւօտուն ճամբայ ելած ըլլալով, կարելի չեղաւ տալ այդ ունկնդրութիւնը:

Ե. ՇԻՐԻՆՏԵԱՆ ԷՖ.- Ի՞նչպէս կ'ըլլայ ատիկա. Կարտինալ Տիւպուա³⁰³ 8 օր Պոլիս մնաց:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Ինչպէս ըսի, Կարտինալին բարի գալստեան այցելութեան երթալէ յետոյ, խնդիր եղաւ մեր մէջ թէ Կարտինալը ռեւէ քաղաքական պաշտօն ունէ՞ր, որպէսզի այդ հանգամանքով դիմում ըլլար իրեն, ու խորհրդակցութիւնը տեղի ունեցաւ. կատարուելիք դիմումին, անոր ձեւին եւ արտայայտութեան եղանակին մասին: Թեր ու դէմ խօսուեցաւ ու մեծամասնութիւնը որոշեց որ մեր դիրքը պարզուի ֆրանսացիներու մօտ՝

³⁰² Ե. Շիրինեանի խօսքէն յայտնի կը դառնայ թէ ակնարկուած ծիրանաւորն էր Տիւպուա:

³⁰³ Լուի-Էրնէսթ Տիւպուա (Louis-Ernest Duboi [1856-1929]), որ ծիրանաւոր (քարտինալ) դարձած էր 1916-ին, Պոլիս այ- ցելութենէն ետք, 1920-ի Դեկտեմբերին, պիտի ստանձնէր Փարիզի արքեպիսկոպոսութիւնը, զոր պիտի վարէր ցմահ: Որպէս հաշտարար բանազնաց իր Պոլիս այցելութեան զուգադիպած ըլլալով բրիտանական զբաւաւորի մը խա- րսխումը Բերայի բացերը՝ յոյներու Տիեզերական Պատրիարքութեան սպառնացող թրքական վտանգի մը հետեւան- քով, բերացիներ սրախօսած են. «Անգլիացիք ռազմաւաւ կը դրկեն, իսկ ֆրանսացիք՝ Տիւպուան»:

ունկնդրություն մը ուզելով իրենցմէ: Եթէ այս ունկնդրությունը ընդունուէր, պիտի կարենայինք այս ամէնը հաղորդել իրեն:

Քիչ առաջ Հ. Պատուհասեան պէտք զգացուց ազգային քաղաքականություն մը ունենալու, սակայն պէտք է գիտնաք որ ազգային քաղաքականությունը կը վարէ մեր պատուիրականությունը: Ճիշդ է որ ազգը գաղափարակից է իրեն, բայց Վարչությունը կը յիշէ որ ամիսներ առաջ երբ Համազգային Ժողովի մէջ այս խօսքերը կ'ըլլային, Տր. Նազգաշեանի այսօր այստեղ ըսածը հոն ներկայացուեցաւ, հոն քննութեամբ որոշուեցաւ որ պէտք է հետեւինք մեր Պատուիրականութեան ուղղութեան եւ Կիլիկիա մաս կազմէ Հայաստանի: Եթէ ասոր մոթիւները հասկնանք, այն ատեն պիտի ըմբռնենք իրողությունը: Եթէ այս ժողովը փոփոխութեան մը պէտքը կը զգայ, կրնայ գործադրել, բայց ես կ'ուզեմ բացատրել որ մինչեւ հիմա մեր ընդգրկած ուղղությունը այս էր: Եթէ ժողովը կ'ընդգրկէ Պատուհասեան Վ.ի տեսակէտը, պէտք է պատասխանատու անդամներու յանձնէ իր ազգ. քաղաքականությունը:

Պ. Դարբինեան ըսաւ որ պէտք է մարմին մը կազմուի որ աշխատի այս ուղղութեամբ եւ ենթարկուի այս ժողովին: Ժողովը կրնայ այս առաջարկը նկատողութեան առնել եւ որոշում մը տալ:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Մենք կրնանք համաձայն գտնուիլ թէ Վարչութեան մինչեւ հիմա ըրած դիմումները մեր ցաւին դարման չեն եւ չեն կրնար ըլլալ: Այն *խլթիմայթումը* որ յիշուեցաւ քիչ առաջ դարման չէ: Այս ցաւին պատճառը 4 է: 1.- Մեր հարեւաններու ոճրագործական բնագործ: 2.- Մեր անտարբերությունը: 3.- Չինադադարի պայմաններուն չգործադրուիլը: 4.- Հաշտութեան կնքման յապաղումը: Ասոնք այնպիսի խնդիրներ են, որոնք ուղղել մեր ձեռքը չէ: Մեր ազգային վարչությունը իր ձեռքէն եկածը կ'ընէ, սակայն գիտենք թէ զինադադարը ինչ կերպով գործադրուեցաւ. այս մասին պէտք չեմ տեսներ երկարօրէն խօսելու դարձեալ: Եթէ խաղաղությունը կնքուած ըլլար եւրոպական տէրութեանց հետ, մենք ալ ապահովությունը գտած պիտի ըլլայինք: Ամերիկա տատամսեցաւ ստանձնելու մեր հոգատարությունը եւ եթէ չըլլար ատիկա, մինչեւ հիմա լուծում մը գտնուած կ'ըլլար այս խնդրին: Ես կը խորհիմ որ մեր ժողովը պաշտօնապէս դիմէ Ամերիկայի, որ օտար ազգերը փրկելու համար մտաւ պատերազմի, հետեւաբար կը կարծեմ որ ճիշդ կ'ըլլայ եթէ այս խնդիրներու դարմանը սպասենք Ամերիկեան կառավարութենէն եւ ծերակոյտէն:

ԷՔՄԷՔԸԵԱՆ Վ.- Իթթիհատական կառավարությունը եթէ ցաւ մը ունէր, այն էր որ հայոց տարագրությունը Պոլսէն չէր սկսած ու այս կերպով Պոլսոյ մէջ բնակողները իրենց օձիքը ազատեցին: Մարաշի դէպքէն վերջ, մօտակայ գիւղերէն կը դիմեն եւ կը հարցնեն թէ ինչ պէտք է ընեն: Մենք այդ մասին [ֆրանսացիներուն] դիմում ըրինք եւ մեզի պատասխանեցին թէ արիւնհեղութեանց պատասխանատու չենք կրնար ըլլալ, դարձեալ ըսին թէ չենք կրնար զինել, որովհետեւ զենք ունենալը ջարդին պատճառ պիտի ըլլայ: Վարչությունը պէտք է խորհի թէ ի՞նչ պիտի ընէ, քանի որ [կացությունը] օրըստօրէ կը ծանրանայ: Վարչությունը պէտք է որոշողություն մը ընէ, Պոլսոյ եւ շրջականերու մասին գործադրելու համար պէտք եղածը:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Ես ինչ որ պիտի ըսեմ իմ անձնական պատասխանատուութեամբս պիտի ըսեմ: Մարաշի դէպքը միջադէպ մ'է որ իր խոր պատճառները ունի. մենք մեր հայ քաղաքականութեան հետեւանքը կրեցինք: Չինադադարէն առաջ գլուխ դնելու տեղ մը կը փնտռէինք, մինչ յետոյ անսահման Հայաստան մը ուզեցինք Արաքսէն մինչեւ Ճորոխ, երբ Ուիլսընի ազդեցությունը տկարացաւ եւ Անգլիա ու Ֆրանսա հաւանեցան որ 1916ի դաշնագիրը³⁰⁴ իրագործուի: Այդ ֆրանսական դաշնագրով Կիլիկիա, որ անբաժան մասը կը կազմէր Հայաստանի՝ հեռացաւ եւ ազգը գտնուեցաւ երկու քաղաքականութեան առջեւ. կա՛մ բրօ-Արմենիա, կա՛մ բրօ-Ֆրանսական քաղաքականութեան պիտի հետեւէր, ու երբ տեսաւ որ արիւն կը թափուի, այն ատեն հարկադրուեցաւ խորհելու հիմա կ'անդրադառնանք: Պէտք է գիտնանք որ օտարները ոչ թէ կը խորհին գաւառի հայ ժողովուրդը

³⁰⁴ Ակնարկություն Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի, Յարական Ռուսաստանի եւ Իտալիոյ կողմէ ընդունուած գաղտնի համաձայնութեան, որուն նախաձեռնարկ եղած էին բանագնացներ Մարք Սայքս եւ Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքո առաջին երկու պետություններուն կարգադրութեամբ: Համաձայնությունը կը տրամադրէր Օսմանեան Կայսրութեան անդամահատումը պատերազմի յաջող աւարտէն ետք, ի միջի այլոց Արեւմտեան Հայաստանը բաժին ձգելով Ռուսաստանի, իսկ Կիլիկիան՝ Ֆրանսայի: Սկզբնապէս նկատի առնուած ազդեցութեան գօտիները փոփոխություն պիտի կրէին 1917-ի ռուսական յեղափոխութեան որպէս հետեւանք կովկասեան ճակատին վրայ պատերազմական գործողություններու դադարեցումով և Պրետը-Լիթովսքի անջատ հաշտութեան կնքումով 3 Մարտ 1918-ին՝ ընդմէջ մէկ կողմէ Ռուսաստանի եւ միւս կողմէ Թուրքիոյ եւ իր դաշնակիցներուն: Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա պիտի շարունակէին գործել ըստ համաձայնութեան տրամադրություններուն, իրենց ուրոյն շահերը հետապնդելով մէկտեղ, Կիլիկիոյ պարագային զայն նկատելով ֆրանսական գօտի:

եւ կը շարժին մարդասիրական նկատումով, այլ աշխարհ մը կայ որ գործերուն վրայ կը նայի եւ կը վարէ զայն իր շահերուն համապատասխան կերպով: Բայց ճիշդ է որ մենք չենք կրնար ճշդել մեր քաղաքականությունը, քանի որ անիկա կը վարէ Փարիզի Պատուիրակությունը, ու ես չեմ կրնար ըսել որ անոր տեղ ինք վարէ գործը, բայց ճշմարտություն է որ մեր գոյությունը վտանգի տակ է, ֆրանսական բանակը կը քաշուի Մարաշէն, հայությունը կը կոտորուի եւ յետոյ դարձեալ կու գայ, վտանգի ներքեւ է բերդաքաղաքը³⁰⁵ եւ վտանգի տակ է Հայաստանը, մենք դիմումներ կ'ընենք արդէն, բայց թէ այդ դիմումները որքան օգուտ կ'ընեն յայտնի է: Ուստի պէտք է ըսենք ամէք մեր հաստատութեանց բանալիները, հրամմեցէք, մենք այլեւս ձեր ձեռքը կը յանձնենք ինքզինքնիս, 4 տարիէ ի վեր օրօրեցիք մեզի, ազգին վերջին բեկորները մնացած են եւ օր մը անոնք ալ պիտի կոտորուին եւ շատ տգեղ կերպով: Ինչպէս ըսի, իմ նպատակս չէ քննադատել Պատուիրակությունը, պատմությունը պիտի կատարէ այդ պարտականությունը. մենք Եւրոպայի հանրային կարծիքը յուզելու համար պէտք է որ ըսենք թէ ազգային մարմինները կու տան իրենց հրաժարականը եւ ազգային կալուածները գրաւելով կը պահեն վտանգի համար:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Դժբաղդաբար, աղեխարշ յուսահատական վիճակի մը առջեւ կը գտնուինք եւ վաղուան ահաւոր վտանգին առջեւ բան մը չի գար ձեռքերնուս: Այսօր հայ կեանքը զբաղած է այս խնդրով: Ամենամեծ դժբաղդությունը այն է որ հայությունը կը ջարդուի ֆրանսական դրօշին տակ: Հայությունը զանազան վայրերու մէջ հաւաքուելով, ո՛չ մէկ դրօշի համար խտրականություն չէ դրած, այլ ամենէն ալ կը սպասէ որ արդարությունը գործադրեն իրեն նկատմամբ:

Իրաւ է որ հայերը իրենց ենթարկուած աղէտներով ծառայած են եւրոպական դիւանագիտութեան: Նախապէս Գերմանիոյ դէմ հայոց ենթարկուած վիճակը իբրեւ փաստ գործածուած է եւ նոյնիսկ իրաւունք ունինք ենթադրելու որ Մարաշի դէպքն ալ օգտակար եղած է քաղաքական նոր յաղթանակի մը, բայց ի՞նչ շահած ենք մենք ասով:

Իրապէս ազգ. քաղաքականություն մը ունենալու համար պէտք էր որ նախապէս տեղեկագրություն մը ըլլար Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ: Մենք այդ վիճակէն հեռու ենք այսօր եւ միւս կողմէ կը վճռուի Թուրքիոյ հայոց ճակատագիրը: Մենք անտեղեակ ենք քաղաքական ընդհանուր ուղղութենէն եւ այս պատճառաւ է անշուշտ որ ատեն մը խորհեցանք որ Կիլիկիայէ վերադարձող հայերը պէտք է մնային այնտեղ փոխանակ այս կողմերը դառնալու. մինչդեռ կը տեսնենք հիմա թէ ինչ քաղաքական նկատումներ գոյություն ունին այնտեղ: Պէտք է խորհիլ ուրեմն թէ ճակատագրականօրէն ինչ կրնանք ընել: Թողունք լաւատեսությունները եւ մեր ամենափոքր կասկածը ներկայացնենք: Պէտք է ուշադրություն դարձնել որ Մարաշի վրայ եկողները գնդացիներով եւ թնդանօթներով գինուած էին: Պէտք չէ խորհիլ որ անոնք ալ հայու պէս կը զգան. ընդհակառակը, կարելի է [Համաձայնականները հաւաքաբար կամ ֆրանսացիներն առանձինն] պատասխանատվությունը հայերու վրայ կը ձգեն: Ուստի եթէ կ'ուզենք փրկուիլ, պէտք է խորհինք որ թշնամիներէ պաշարուած ենք, հետեւաբար պէտք է արտօնել համազգային վարչությունները որպէսզի ընեն ինչ որ կրնան:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Այսօր մեր առջեւ երկու խնդիր կայ. մէկը ապահովութեան խնդիրն է, միւսը՝ քաղ. խնդիրը: Կը կարծեմ որ պէտք է յանձնաժողով մը կազմուի որ գումարուի եւ խորհրդակցի ապահովութեան խնդրոյն վրայ ու յիշատակագիր մը ներկայացնէ եւրոպական կառավարութեանց, ըսելով որ իրենք բանակներ ունին, կրնան պաշտպանել ժողովուրդը անոնց դէմ, որոնք զինուած են: Միւս կողմէ այս ժողովուրդը դիմում ընէ Ս. Պապին եւ Անգլիոյ եպիսկոպոսներուն եւ պատրաստենք արտաքին աշխարհի հանրային կարծիքը: Նպաստի խնդիրն ալ կարելոր է, պէտք է դիմենք յիշատակագիրներով եւ հեռագիրներով, ամէն միջոց գործադրենք, բայց մեր ուժերը պահենք:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հ. Էքմէքճեանի պատասխան պիտի տրուի՞:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչությունը այդ մասին պէտք եղած ջանքը կը գործադրէ արդէն:

ՓՐՈՖ. ՊԷԶՃԵԱՆ (ԱԶԳԱՊԵՏ).- Ես այս նիստին վրայ մէկ քանի խօսք պիտի ընեմ: Հարցումը մեծ եւ կացությունը դժուարին է: Ասկէ առաջ մէկ քանի անգամներ հաւաքումներ եղան եւ ամէն մէկ անգամ յուզումով լեցուած արտայայտուեցաւ: Բայց մենք այսօր աւելի մեծ վտանգներով շրջապատուած ենք: Մուշեղ Եպսկ.ի կարդացած տեղեկագիրը արդէն բաւականէն աւելի կը պարզէ կացությունը եւ մենք բաւական խօսեցանք եւ յոգնեցանք: Կը կարծեմ թէ զինադադարէն ի վեր այս օրուան չափ *քրիթիք* չէր մեր վիճակը եւ կացությունը մեր

³⁰⁵ Բերդաքաղաք բառով յղում կատարուած է մէկէ աւելի քաղաքներու՝ Կարին, Կարս, Հանքեն, եւայլն: Դժուար է ըսել թէ Սրենց ո՞ր քաղաքը նկատի ունի, որովհետեւ տուեալ պահուն վտանգուած էին թէ՛ Կարսը, թէ՛ Հանքենը:

գիտցածն աւելի վտանգաւոր է, անոր համար ամէն գաղափար այսպիսի օրերու մէջ ընդունելի է, բայց մենք կը խորհապիինք: Մենք պէտք ունինք զօրութեան, բայց նիւթական զօրութեան: Ի՞նչ պիտի ընենք ուրեմն. շատերը կ'ըսեն դիմենք Անգլիոյ թագաւորին, Ամերիկային, Ֆրանսային եւ այստեղ գտնուող անոնց ներկայացուցիչներուն: Այո, դիմենք եւ ըսենք որ մենք մեր ապահովութիւնը ձեր ձեռքերուն մէջ կը դնենք, միայն թէ մեր ունեցածն ալ չկորսնցնենք: Երթանք եւ ըսենք որ մեր ապահովութեան համար ձեր ձեռքէն եկածը ըրէք: Կարելոր մէկը ըսաւ որ ինչո՞ւ թոյլ կը կենաք, շատ խօսելու ժամանակ չէ, պոռոտախօսութեան տեղ գործելու եւ լռելու ժամանակ է: Ինչէր կ'ըլլան երկրին մէջ ամենուս յայտնի է. գործենք եւ կատարենք մեր պարտականութիւնը, ինչ ընել պէտք է՝ դրամ գտնել, կամ ուրիշ ձեռնարկ ընել, պէտք է խորհիլ եւ ուժ տալ Վարչութեան, որ պէսզի դրամը շատ եւ շատ ժողովուի: Գալով Տր. Նագգաշեանի առաջարկին գաղթելու մասին, ես համակարծիք չեմ ասոր. ո՛չ, պէտք չէ որ փախինք. վաղը կամ 20 տարի յետոյ կրնանք մեր արդար դատը պաշտպանել եւ մենք պիտի յաջողինք: Մեր յոյսը մեր հազարաւոր տարագիրներու մարտիրոսութեան վրայ հիմնուած է, Աստուծոյ արդարութեան վրայ հիմնուած է: Միաբանութեամբ աշխատինք. թէ՛ կուսակցութիւններ, թէ՛ յարանուանութիւններ միակերպ աշխատինք, մեր ապահովութեան համար աշխատինք:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես ընդի. քաղաքականութեան մասին չպիտի խօսիմ, որովհետեւ խնդիրը գոյութեան խնդիր է եւ խորհիլ պէտք է որ մեր այս կամ այն ձեռնարկը հաշտ կրնա՞յ երթալ, թէ՛ խոտոր կը համեմատուի: Ուր որ հայ կայ վերջին ամիսներու ընթացքին դիմումներ ըրած են զանազան երկիրներու, Անգլիոյ, Ամերիկայի եւն. բացատրած են որ իրենք ամենէն աւելի տառապած են, հետեւաբար քաղաքակիրթ մարդկութիւնը պէտք է ուշադրութիւն դարձնէ իրենց ենթարկուած աղէտին: Ազգը պէտք է այլեւս գործադրէ իր ինքնապաշտպանութիւնը եւ այդ օրէնքին աշխատանքը կատարէ *լիքիտասակոն* ընելով ազգին բոլոր կալուածները...

Հ. Յ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Այս պահուս ի՞նչ պէտք է ընել անմիջական կերպով:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կարդացինք որ յանձնաժողով մը կազմուած է, որ շատ դանդաղ կերպով կը գործէ. պէտք է ամէն օր ժողով գումարեն եւ ձեռք բերեն անհրաժեշտ գումարը Կիլիկիա դրկելու համար:

Կ'ըսուի որ 100,000 ոսկի պիտի գոյանայ տոմսակներու վաճառումով, ատիկա ընելով հանդերձ, պէտք է փոխառութեան մասին ալ խորհուի կարելորը եւ յանձնաժողովի մասին աւելի որոշ տեղեկութիւն տրուի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- 7 երեսփոխաններ առաջարկութիւն մը ունին, պիտի կարդացուի:³⁰⁶

(պատճեն)

Յ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Պէտք է գրուի որ մինչեւ գործնական արդիւնքը չտեսնուի, ամէն հաստատութիւնները փակուին:

ՍԱՅԵՂԵԱՆ ԱՐՔԵՊ.- Այս կերպով յանձնաժողովի մը կազմութիւնը չեմ կրնար ընդունիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քանի որ առարկութիւն կ'ըլլայ յանձնաժողովի կազմութեան դէմ, պէտք է լուսաբանութիւն մը հաղորդուի: Բանաձեւին պարունակութենէն կը հասկցուի որ դիմումները պիտի ըլլան այլեւս այս ժողովին կողմէ ընտրուած յանձնաժողովին աջակցութեամբ, ապա թէ ոչ միշտ գործը կը ծանրանայ Վարչութեան վրայ, իսկ յանձնաժողովին պաշտօնը կը կայանայ դիմումները աւելի ուժգին եւ աւելի խորհուած կերպով կատարելու մէջ:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Ո՞վ պիտի ըլլայ պատասխանատու:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս յանձնաժողովը պիտի աջակցի Վարչութեան:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Եթէ թելադրութիւն պիտի ընէ՝ կ'ընդունինք, իսկ եթէ պիտի գործակցի, լաւ է որ Վարչութեան անդամ ընտրուին: Հասկնալ ուզած խնդիրս այս է: Ո՞վ պիտի ստանձնէ պատասխանատուութիւնը:

Ես կը փափաքիմ որ կանոնաւոր ըլլայ ամէն գործողութիւն եւ պատասխանատուութիւնները ճշդութիւն ինչպէս Խորհրդարանական Ժողովի, այնպէս ալ նոր յանձնաժողովի: Կարգ մը ազգային սնտուկներէ փոխառութիւններ պիտի ըլլան, ազգ. կալուածներ ծախելու առաջարկներ կ'ըլլան ասոնք քննելի խնդիրներ են. իսկ անոնք որ անմիջական կարգադրութեան կը կարօտին, ասոնք *սակնաի* ձեւով կրնան ըլլալ, ինչպէս Սանասարեանէ փոխ առնուած գումարը: Այս խնդիրը սակայն բացառիկ կարեւորութիւն ունի եւ մէկ ամսուան մէջ բացի Հայրենիքի Տուրքէն, 100–160,000 ոսկի պէտք է հաւաքուի:

³⁰⁶ Հետագայ շարադրանքէն կը յստականայ թէ յանձնաժողովի մը կազմութեան առաջարկ ներկայացուցած են եօթ երեսփոխաններ, սակայն այդ գիրը պահպանուած չէ դիւանաթուղթերուն մէջ:

Ո. ՃԻԼԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Ներկայ քաղաքական վիճակը արգելք է ազատօրէն կարծիքի փոխանակութիւն ընելու. մեր դիրքը խիստ դժուար է եւ խօսուելիք շատ բան կայ: Մենք վտանգաւոր վիճակի մէջ ենք: Ի՞նչ պիտի ընենք, պէտք է ատոր վրայ խորհինք: Մենք կը գնահատենք ազգային վարչական մարմնոյն կազմը, իրենց շնորհակալութիւն կը յայտնենք:

Կ. Վ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ.- Ես հարց մը ներկայացուցի, բայց թիւրիմացութեան առիթ տուաւ: Ես քննադատելու նպատակ չունէի, այլ ուզեցի հասկցնել թէ Թուրքիոյ մէջ մեր քաղաքական դիրքը փոխուած է, բայց անորոշութիւնը կը շարունակէ, չենք գիտեր թէ զինուի՞նք, թէ՞ չզինուինք: Ասիկա գոյութեան խնդիր է եւ ներելի չէ որ բանաձեւով մը գոցենք երթանք: Համազգային Ժողովի մասին ոչինչ կայ ըսելիք, սակայն 3 հոգեւոր պետեր ի՞նչ օրէնքով կը խորհրդակցին եւ որոշումներ կու տան, ո՞վ պիտի ստանձնէ պատասխանատւութիւնը. պէտք է ճշդուի որոշ քաղաքականութիւն մը:

Վերջացնելով խօսքս, կ'ըսեմ որ, եթէ ուժ չունինք գործելու, [Ազգային Ժողովը] ինք յարաբերութեան մէջ է պաշտօնական մարմիններու հետ, պէտք է գոհանալ [ներկայ դրութեամբ] եւ իբրեւ տեղեակ Վարչութիւնը ինք պէտք է գործէ:

ԴԱԲԻԹ Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Չկարծենք որ Վարչութիւնը կը վարանի գործադրութեան մէջ: Նորընտիր մարմինին պաշտօնը ես այնպէս կ'ըմբռնեմ որ պիտի ըլլայ գալ եւ մեր պահանջները լսելով ըսել որ ես պ համաձայն եմ, կամ այս գործողութեան համաձայն չեմ. ուրեմն առանց վիճաբանութիւնը երկարելու պէտք է Խորհրդարանական Յանձնաժողովը կազմել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պէտք է ուշադրութիւն դարձնել խնդրոյն գործնական մասին, այսինքն՝ հանգանակուած գումարներէն վճարուելու պայմանաւ, պէտք է որ բերուի Կալուածոցին եւ ուր որ [տրամադրելի գումար] կայ փոխառութիւն ըլլայ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Կիլիկիոյ մէջ կարօտութիւն մը կայ, զոր դարմանելու համար ազգ. հանգանակութիւն մը պիտի կատարուի: 160,000 ոսկիի պէտք կայ: Վարչութիւնը պիտի ջանայ իրագործել այս պէտքը ազգին անշարժ կալուածները գրաւի դնելով, եւն. այդ մանրամասնութիւններով ինք պիտի զբաղի, կը բաւէ որ ժողովը 160,000 ոսկի հաւաքելու իրաւունքը տայ Վարչութեան:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Խորհրդարանական Յանձնաժողովին կազմութենէն կը հասկցուի որ այս ժողովին նպատակն է *քասիինէն* պահել եւ անոր տեղ ուրիշ *քասիինէ* մը չկազմել, բայց որովհետեւ ամէն օր ժողով գումարել կարելի չ'ըլլար, աշակից մարմին մը ընտրել, որ ճիշդ այս խորհրդարանը ներկայացնէ. վերջապէս ընտրուած այս մարմինը թելադրութիւններ կ'ընէ, *քոնյթու* կ'ընէ, իսկ եթէ տարբեր է ձեր մտածումը, մեր պատասխանն ալ տարբեր պիտի ըլլայ: Ինչ պիտի ըլլայ պաշտօնը յանձնաժողովին. պէտք է գործակից ընենք զայն Վարչութեան:

Ա. ԻՆՃԻԾԵԱՆ ԷՖ.- Չինադադարէն յետոյ երեք հասարակութիւններէ խառն մարմին մը կազմուեցաւ որ ազգին յարաբերական խնդիրներով կը զբաղի: Եթէ այդ վարչութեան դէմ դժգոհութիւն կայ, պէտք է խնդիրները ուսումնասիրուին եւ եթէ պէտք ըլլայ՝ փոփոխութիւններ ի գործ դրուին: Վայրկեանը ստիպողական է եւ դիւրութեամբ աշխատելու համար այս միջոցները կարելոր են:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Համազգային Ժողովը արդէն կը գործէ: Ազգ. Ժողովը իր ծոցէն բղիսած մարմին մը կ'ուզէ ընտրել, որպէսզի աշակից գտնուի Վարչութեան դիմումներուն: Յանձնաժողովի կազմութեան նպատակը այս է, ապա թէ ոչ Համազգային Ժողովը պիտի զբաղի իրեն համար որոշեալ աշխատութիւններով:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Համազգային Ժողովը ունի իր մասնաւոր պարտականութիւնը, կրնանք այս գործն ալ յանձնել իրեն. հակառակ պարագայի մէջ երեք յարանուանութիւններէ բաղկացեալ այդ ժողովը պէտք կ'ըլլայ լուծել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երեք վարչութիւններէ բղիսած այդ մարմինը չի կրնար ներկայացնել. պէտք է որ այդ մարմինը ասկէ բղիսի եւ այդ Խորհրդարանական³⁰⁷ Յանձնաժողովը անհրաժեշտ կը նկատենք:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Երկու տեսակ վարչութիւն չի կրնար ըլլալ: *Փրոթոքոլ* մը ունինք Համազգայինի հետ, որ շաբաթը անգամ մը կը գումարուի եւ համերաշխօրէն կը գործենք: Պէտք է որ այս մասին որոշ կարգադրութիւն մը ըլլայ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս տեսակ շրջանի մը համար Խորհրդարանական Յանձնաժողովի ընտրութիւնը անհրաժեշտութիւն մ'է, հետեւաբար արգելք մը չկայ ընտրելու:

³⁰⁷ Բնագրին մէջ՝ խորհրդակցական:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քանի հոգի պիտի ընտրուի:

ԶԱՅՆԵՐ.- Եօթը հոգի:

ՍԱՅԵՂԵԱՆ ԱՐՔԵՂ.- Կրնայ այս ժողովը ընդունիլ այս կերպով յանձնաժողովի մը կազմութիւնը, ես չեմ ընդունիր:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կ'երեւայ որ սխալ հասկացողութիւն մը կայ Խորհրդարանական Յանձնաժողովի պաշտօնի մասին:

Հ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ Վ.- Այս յանձնաժողովը ո՞ր ժողովին քով պիտի գտնուի, Քա՞ղ. Ժողովին, թե՞ Համագ-գայինին, եւ ի՞նչ հանգամանք պիտի ունենայ:

Յ. ԳԱՍՊԱՐԵԱՆ.- Քանի որ մարմին մը պիտի կազմուի, մանրամասնութիւնները այն թող խորհի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երեք երեսփոխաններու ստորագրութեամբ բանաձեւ մը կայ, զոր պիտի կարդանք:³⁰⁸

(բանաձեւ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս բանաձեւը կը պարզէ ահաւասիկ թէ յանձնաժողովը ի՞նչ պաշտօնով կը կազմուի:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Կ'առաջարկեմ ժողովին մէջ կարդացուած գրերը իրեն դրկել:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ յանձնաժողովի որոշումը մերժուի, անիկա պէտք է ենթարկուի Վարչութեան որոշման, որպէսզի եթէ ուզէ՝ կը գործադրէ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ես այս տեսակետին համամիտ չեմ. պէտք է որ հոս բերէ արդիւնքը:

Գ. Վ. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Մեզի համար կարեւոր է որ յանձնաժողովին պաշտօնը ճշդուի իր որոշ բառերովը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ բանաձեւ մ'ալ կայ, այն ալ պիտի կարդացուի:³⁰⁹

(պատճեն)

Ա. ԻՆՃԻՃԵԱՆ ԷՖ.- Մեր առջեւ ալ հրաժարեալ՝ պիտի նկատուին: Հոգեւոր պետերու հրաժարականով օտար քովսերները պիտի վախճնենք:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ հրաժարին, որո՞ւ պիտի տան հրաժարականը: Եթէ քովսերներու դրկենք, պիտի ըսեն որ մենք ձեզի չենք ընտրած որ հրաժարական կու տաք:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Երեք հոգեւոր պետերը գիտեն որ մեր ազգային կեանքի մէջ պատրիարքները կը հրաժարին շատ անգամ արտաքին աշխարհի համար, բայց չեն հրաժարի իրենց ժողովուրդին համար: Հետեւաբար այս անգամ ալ հրաժարական[ն]ին քովսերներու ներկայացուելուն մէջ ռեւէ անպատեհութիւն չկայ: Չինադադարի պայմաններու մէջ նշանակուած էր որ Համաձայնական կառավարութիւնը պիտի միջամտէին այն տեղերը ուր վտանգ մը կը տեսնուէր: Այս յօդուածը իր գործադրութիւնը չունեցաւ եւ քանի որ այսպէս է, հոգեւոր պետերը պիտի ըսեն որ մենք չենք ստանձներ այս ժողովուրդին պաշտպանութիւնը, հրամանեցէք դուք ստանձնեցէք, բայց այս խօսքը պիտի ըսուի կիսապաշտօնական ձեւով:

³⁰⁸ Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած չէ կազմելի խորհրդարանական յանձնաժողովին պաշտօնը սահմանող այս բանաձեւին բնագիրը: Տէր Մովսէսեանի, Սրենցի եւ Թէրզիպաշեանի արտայայտութիւններէն կարելի է ենթադրել թէ բանաձեւին հեղինակ երեք երեսփոխանները խորհրդարանական յանձնաժողովին կ'ուզէին վերապահել քաղաքա-կան կացութեան նկատմամբ ձեռք առնուելիք միջոցներու համար որոշումներ կայացնողի դեր՝ առանց սակայն մտածած ըլլալու թէ ստուգիւ ինչ պիտի ըլլար յանձնաժողովին յարաբերութիւնը վարչութեան,- այս պարագային՝ Համագգային Խորհուրդին,- հետ եւ յանձնաժողովին որոշումը կամ առաջարկը մերժուելու կամ անտեսուելու պարագային Համագգային Խորհուրդը ազատ պիտի ըլլար իր հայեցողութեամբ շարժելու, թէ՛ որեւէ քայլի դիմելէ առաջ պարտաւոր պիտի ըլլար դիմել Համագումար Ժողովի հեղինակութեան: Այլ խօսքով՝ խորհրդարանական յանձնա-ժողովը պիտի ըլլար խորհրդատու, թէ՛ որոշմնառու:

³⁰⁹ Բանաձեւին բնագիրը չէ պահպանուած դիւանաթուղթերուն մէջ, սակայն կը թուի թէ անոր հեղինակները կ'առա-ջարկէին երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերուն ձեւական հրաժարումը՝ որպէս Համաձայնական բարձր յանձնակատարներու վրայ ազդելու միջոց, որպէսզի շարժման անցնին Համաձայնականներն ի պաշտպանութիւն հայոց՝ ընդդէմ թուրք ազգայնականներու ոճրային արարքներուն: Թերեւս անոնք նկատի ունէին նախընթացը Օրմանեան Պատրիարքի, որ 1906-ին որպէս ճնշման միջոց հրաժարական ներկայացուցած էր Սուլթան Համիտ Բ.ի, երբ վերջինը կը փորձէր խափանել Ազգային Սահմանադրութիւնը:

ՓՐՈՓ. ՊԷԶԾԵԱՆ (Ազգապետ).- Կը կարծեմ որ այս ժողովը ձեռնհասութիւն չունի որոշում մը տալու:

Գ. ՈՍԿԱՆ ԷՖ.- Երբ Պատրիարք Ս.ը բացակայ է, զարմանալի է որ միւս հոգեւոր պետերը երթան հրաժարին. բացակայ Պատրիարքն ալ հրաժարեալ՝ պիտի նկատուի:

Հ. ԻՍԶԵՆՏԵՐԵԱՆ Վ.- Առաջարկուած միջոցներէն մէկն ալ հանդէսներու դադարումն է: Խրախճանութիւն, հանդէս պէտք է որ դադրին այլեւս:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Հանդէսներ եւն. տեղի կ'ունենան Մարաշի եւ Կիլիկիոյ կարօտելոց համար, Հայրենիքի Տուրքի համար հանգանակութիւն տեղի կ'ունենայ: Եթէ Պատրիարքարանը ուզէ կազմակերպել այդպիսի հանդէս՝ ազատ ըլլայ. այդ նպատակներէն դուրս միւս հանդէսները դադրին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այստեղ կան բարեգործական մարմիններ, ինչպէս՝ Կարմիր Խաչ եւն., որոնց համար անկարելի է իր[ենց]մէ սպասուած օգնութիւնները չընել: Կը հասկնամ որ ռեւէ շաբաթ մը գրկէ ինքզինքը եւ այդ շաբթուան ընթացքին գումար մը չգանձէ, սակայն այդ որոշումը մենք չպիտի տանք:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Մեր բարեգործական հաստատութիւնները կ'ան պիտի դադրին, կ'ան պիտի ապրին: Եթէ ամէնքն ալ օգնեն մեզի 160,000 ոսկի պիտի հաւաքենք հանգանակութենէ:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Կ'առաջարկեմ այս փակումը ընել մինչեւ որ գոհացում տրուի, իսկ եթէ սկզբունքով ժողովը կ'ընդունի արդէն, ետ կ'առնեմ իմ առաջարկս:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Առաջարկը այն է որ ազգը սուգ պահէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երկու բանաձեւերու շուրջ թեր ու դեմ խօսուեցաւ, այժմ քուէի պիտի դնեմ առաջին բանաձեւը

(Ատենապետ էֆ. քուէի դնելով առաջին բանաձեւը, ընդունուեցաւ մեծամասնութեամբ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հիմա պիտի ձեռնարկենք յանձնաժողովի 7 անդամներու ընտրութեան: Արդէն ժամանակը յառաջացած է, քուէով ընտրութիւն կատարելն ալ երկար կը տեւէ, ուստի 5–10 վայրկեան դադար մը կու տանք, որպէսզի համաձայնութիւն մը գոյանայ եւ յանձնաժողովը ընտրուի:

(Դադարէն յետոյ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Համաձայնութիւն գոյացած է հետեւեալ 7 անդամներու վրայ՝ Հ. Յովսէփ Տ. Մարգարեան, տեարք Յ. Պահրի, Տր. Թէրզեան, Ս. Սրենց, Մ. Նուրիճեան, պ. Երուանդեան:³¹⁰ Եթէ կ'ընդունիք այս կազմութիւնը, ընդունուած բանաձեւին համաձայն Վարչութեան կը հաղորդենք եւ պաշտօնի կը ձեռնարկեն:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 6½ին)

³¹⁰ Եօթներորդ անուան համար դատարկ տեղ ձգուած: Հիմնուելով Ազգային Խորհուրդի 17 Մարտ 1920-ի ատենագրութեան վրայ, ուր նշուած են անունները Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն ներկայ անդամներու, այդ եօթներորդ անձն էր Բժիշկ Նազգաշեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովը 7 Յուլիս 1920 թուակիրով հետեւեալ հրաժարագիրը պիտի ներկայացնէր «Համազգային Երեսփոխանական Ժողովի նախագահ» Զաւէն Արքեպիսկոպոսի.

Խորհրդարանական Յանձնաժողովս նկատի առնելով ներկայ վարչական կազմի փոփոխութիւնը, ներկայիս կը փութայ Զեր Բարձր Սրբազնութեան իւր հրաժարականը ներկայացնելու՝ խոստանալով միանգամայն իւր պաշտօնավարութեան մասին հարկ եղած տեղեկագրութիւններն ընել Համազգային պատ. Երեսփոխանական Ժողովոյ յառաջակային տեղի ունենալիք առաջին նիստին մէջ իսկ:

Ստորագրողներ՝ Հ. Յովսէփ Վ. Տէր-Մարգարեան, Տրքթ. Ս. Թէրզեան, Պ. Խ. Երուանդեան եւ Ա. Նազգաշեան (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ920–Թ921, *հայերէն ձեռագիր*):

[Համագգային Խորհուրդ]

8 Մարտ 1920³¹¹

Բերա, Ս. Պատրիարքի բնակարանը, ժամը 5ին

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ., Տ. Օգոստինոս Սայեղեան, Փրոֆ. Պէգնեան, Ստեփան Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան, Գր. Սինապեան, Արամ Ինճիճեան:

Իսկ Համագգային Ընդհ. Ժողովը կարգեալ յանձնաժողովէն՝ Հ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան, Յակոբ Պահրի, Տոք. Թէրզեան, Երուանդեան, Ս. Սրենց, Տոք. Նազգաշեան:

Ժողովին հաղորդեցին երեք հոգեւոր պետերը Ծով. Պրիսթոլի պատասխանը Մարաշի ջարդի մասին իրեն եղած դիմումին,³¹² ինչպէս նաեւ Մարաշէն ստացուած հեռագիր մը,³¹³ որով հոն գտնուող հայ երեք հասարակութեանց պետերը կը խնդրէին ֆրանս. բանակին կողմէ վերագրուման մը հաւանականութեան առջեւն առնել: Նոյնպէս հաղորդուեցան թաղերէ եւ մօտակայ գաւառներէ ապահովութեան մասին եկած գիրերը:

- Ա. Որոշուեցաւ Ծով. Պրիսթոլի պատասխանը յետաձգել աւելի ստույգ տեղեկութեանց վրայ հիմնուած, քանի որ Ծովակալը չափազանցութիւններ կը վերագրէր Հայոց, առանց նկատի առնելու սա պարագան որ իրեն այդ գիրը տրուած ատեն Պատրիարքարանի տեղեկութիւնները մինչեւ Փետր. 6ի թուականը կը կրէին:³¹⁴
- Բ. Որոշուեցաւ յիշատակագիր մը տալ անապահովութեան խնդրոյն համար եւ անոր խմբագրութիւնը յանձնուեցաւ Տիար Գր. Սինապեանի եւ Տոք. Դաւիթեանի:
- Գ. Պաշտօնական զեկոյցով մը որոշուեցաւ հերքել երէկի պաշտօնաթերթին մէջ հրատարակուած զեկոյցը, որ հայոց վրայ կը բեռնէր պատասխանատուութիւնը Մարաշի ջարդին:³¹⁵

³¹¹ Դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած ապացոյցի, բայց հարկ է նշել թէ «Ճակատամարտ»ի համաձայն (5 Մարտ 1920, թիւ 395/2216), Համագգային Ժողովը Մարտի 5-ին պիտի ունենար նիստ մը, որուն ներկայ պիտի գտնուէին Մուշեղ Եպիսկոպոս եւ Ատանայի Ազգային Միութեան ատենադպիր Աբրահամեան՝ ժողովին, ի պահանջել հարկի, տեղեկութիւններ հաղորդելու համար: Ժողովը նաեւ պիտի զբաղէր Մարաշի ջարդի վաղորդայնին օտար իշխանութիւններու կողմէ թուրք կառավարութեան ներկայացուած պահանջներով եւ ձեռք առնուած միջոցներով:

³¹² Տեսնել Յաւելում 34:

³¹³ Հեռագրին պատճենին հանդիպած ենք ո՛չ թէ դիւանաթուղթերուն, այլ՝ Զաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ. «Բնաջնջումի դէպքին հետեւանքով հազարաւոր հայեր զոհուեցան: Ֆրանսացիներուն նահանջէն անմիջապէս յետոյ Օսմ. կառավարութեան ջանքերուն շնորհիւ պաշտպանութեան տակ առնուեցանք: Մեր միւթեսարքի պէշը անդորրութեան պահպանման չափազանց կ'աշխատի, միայն ֆրանսացիներու վերադարձի հաւանականութիւնը մեր կեանքը վտանգի ենթարկելու պատճառ ըլլալուն՝ անմիջապէս քաղաքական ձեռնարկներու գործադրութեամբ յիշեալ հաւանականութեան բարձումը յանուն մարդկութեան կը խնդրենք» (Զաւէն Արքեպս., 361): Ատենագրութիւնը այս հեռագրին վերաբերեալ մեկնաբանութիւն չէ կատարած, սակայն Զաւէն Պատրիարք իրաւամբ զայն նկատած է թուրք կառավարութեան հնօրեայ սովորական մեթոտի մը հետեւումով բռնի կորզուած գոհունակութեան թուղթի տխուր օրինակ մը (*նոյն*, 360):

Նոյնը հրատարակուած կը գտնենք այլուր՝ որպէս 5 Մարտ 1920 թուակիր, հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Ծագած դէպքին հետեւանօք հազարաւոր հայեր կորսուեցան: Ֆրանսացիներուն նահանջէն յետոյ՝ Օսմանեան կառավարութեան մարդասիրութեան շնորհիւ պաշտպանութեան տակ առնուեցանք... Նորին Վսեմութիւն Միւթեսարքի Պէշը անդորրութեան պահպանման համար չափազանց կ'աշխատի... Միայն ֆրանսացիներու վերադարձի հաւանականութիւնը մեր կեանքը վտանգի ենթարկելու պատճառ ըլլալուն՝ անմիջապէս քաղաքական ձեռնարկներու գործադրութեամբ յիշեալ հաւանականութեան բարձումը յանուն մարդկութեան կը խնդրենք... (Եղիայեան, 135):

³¹⁴ Հոգեւոր պետերը ակնարկուած պատասխանը, ֆրանսերէն եւ հինգ երկարաւուն թերթեր բռնող, պիտի ուղարկէին 4 Ապրիլին (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ Անանուն, Խ850–Խ854): Պրիսթոլ, սակայն, պիտի շարունակէր միշտ վերապահութեամբ վերաբերիլ հայոց կողմէ իրեն ներկայացուած իրողութիւններուն, ինչպէս կը պարզուի իր 24 Ապրիլ 1920 թուակիրէն (տեսնել Յաւելում 41):

³¹⁵ Այդ պաշտօնական զեկոյցին կը հանդիպինք «Ճակատամարտ»ի մէջ (10 Մարտ 1920, 399/2220), ուր կ'ըսուի.

Դ. Որոշուեցաւ պաշտօնապէս հրատարակել այն արգելք[ը], որ ասկէ առաջ որոշուած էր նպաստահաւարութեան մասին եւ [ժողովը] պայմանաժամը որոշեց մինչեւ Չատիկ:³¹⁶

[Համագգային Խորհուրդ]

10 Մարտ 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան ժամը 5½ին

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Եպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզնեան, Տոք. Դաւիթեան, Գր. Սինապեան, Արամ Ինճիճեան, Ստեփան Գարաբեան:

Ժողովին հաղորդեց Տոք. Դաւիթեան այն դիմումները զոր կատարած էր անգլ. դեսպանատան եւ ֆրանս. դեսպանատան մօտ: Նոյնպէս գործակալ[տա]ր Համամնեան Էֆ.ի միջոցաւ ներքին գործոց նախարարութեան մօտ կատարուած դիմումներուն մասին տեղեկութիւններ տուաւ:

Ներքին գործոց նախարարը Հանրնէն ստացուած հեռագիրներուն տեղեկանալէ յետոյ կարդացած էր իր ստացած հեռագիրները, որոնցմով իբր թէ հայեր կը յարձակին եղեր Հանրնի շուրջը գտնուած թուրք գիւղերու վրայ:

Նախարարը եւ իր մօտ գտնուած արտաքին³¹⁷ գործերու նախարար Պեքիր Սամի պէյ³¹⁸ խոստացած են հեռագրել որ հայոց դէմ յարձակում չըլլայ, սակայն միեւնոյն ատեն պահանջած են որ պատրիարքարանն ալ յորդոր ընէ հայերուն որ թուրքերը չգրգռեն: Բացարձակ կերպով ապահոված են թէ ոչ-գրաւեալ վայրերու մէջ հայոց կեանքին ոեւէ վտանգ չի սպառնար, իսկ գրաւեալ տեղերու մէջ եթէ հայերը ֆրանսացւոց³¹⁹ եւ յունաց գործակցին, անշուշտ պիտի տուժեն: Որոշուած է որ ամէն ջանք ըլլայ Իզմիրէն եւ Կիլիկիայէն յոյները եւ

Համագգայինը ... նկատի առնելով Կիլիկիոյ վերջին ջարդերուն մասին կառավարութեան՝ «Թաքվիմը Վեքայի»ի մէջ հրատարակած պաշտօնական հերքմնագիրը, երէկ հետեւեալը հաղորդեց Պոլսոյ մամուլին.

Կատարուած լուրջ քննութեանց հետեւանքով, վերջնականապէս եւ պաշտօնապէս հաստատուած է թէ Մարաշ եւ շրջակաները, առանց հայերու կողմէ տեղի տրուելու, հազարաւոր անմեղ հայեր,- այր, կին, ծեր, երախայ,- բնաջնջուած են եւ մանաւանդ ասոնցմէ հարիւրաւոր անձեր այրուած են եկեղեցիներու մէջ: Հետեւաբար կը յայտարարուի թէ իրականութեան չի համապատասխաներ «Թաքվիմը Վեքայի»ի 6 Մարտ եւ 3793 թիւին մէջ հրատարակուած պաշտօնական հերքումը:

³¹⁶ «Ճակատամարտ»ի մէջ (399/2220) կը կարդանք.

Համագգային Ժողովն նկատի առնելով վերջերս պատահած դառն ու եղերական դէպքերը, որոշեց յայտարարել հայ հասարակութեան թէ՝ թուականէս սկսեալ մինչեւ առաջիկայ Չատիկ պիտի դադրին ազգային շրջանակներու մէջ ամէն տեսակ հանդէսներ եւ նուիրահաւաքութիւններ:

Կը հրաւիրուին բոլոր բարեսէր ազգայինները մասնակցիլ այս ժամանակամիջոցին մէջ ժողովիս հովանաւորութեան ներքեւ կազմուած մասնախումբի մը ձեռամբ աղետեալներուն համար կատարուելիք հանգանակութեան:

Հայրենիքի տուրքի գանձումը միայն կը շարունակուի ըստ առաջնոյն:

³¹⁷ Բնագրին մէջ սխալմամբ՝ *ներքին*:

³¹⁸ Օսթթական ծագումով Պեքիր Սամի պէյ կամ Քունտուհ (1867–1933) զինադադարէն առաջ վարած էր կառավարիչի պաշտօններ Վան, Տրապիզոն, Հալեպ եւ այլուր: Առաջին Աշխարհամարտի աւարտի շրջանին, խումբ մը ազդեցիկ Երիտթուրքերու հետ առաջնորդող դէմքերէն մին դարձած էր Քարաքոյ Ընկերութեան, ընդատակեայ կերպով շարունակելու երիտթուրքական քաղաքականութիւնը՝ ընդդիմանալով Անատոլիոյ անդամահատման եւ հայոց ցեղասպանութեան մասնակցած գաղափարակիցներու դատման: Շատ չանցած միացած էր Մուսթաֆա Քեմալի ազգայնական շարժման եւ 1920-ին յանձն առած էր գլխաւորել Քեմալի կազմած առաջին դահիլիճին արտաքին գործերու նախարարութիւնը մինչև այդ դիրքէն հրաժարումը 1921-ի Մայիսին:

³¹⁹ Բնագրին մէջ սխալմամբ՝ *հայոց*:

Ֆրանսացիները վանելու, եւ արդէն ֆրանսացիք տնտեսական առաւելութիւններ վայելելու պայմանով յօժարած են Կիլիկիան պարպելու: Հայերը այս խնդիրներուն մէջ ուղղակի շահ չունին: Իրենց բաղձանքները արդէն լրացած են, քանի որ Հայաստան կազմուած է եւ անոր ապրելու չափ հող մըն ալ պիտի տրուի: Արդ, նախարարը եւ Պեքիր Սամի պէյ պարապ արիւնահեղութիւններու տեղի պէտք չէ տալ կ'ըսեն, քանի որ ամէն բան Վեհաժողովէն կախում ունի:

Ժողովը այս տեղեկատուութիւնը լսելէ յետոյ զբաղեցաւ՝

- Ա. Անցեալ նիստին որոշուած յիշատակագրին խմբագրութեամբ, որուն օրինագիծը կազմած էր Գրիգոր Էֆ. Սինապեան, եւ այս գործը լրացուց:
- Բ. Որոշեց Կիլիկիոյ շրջանակին համար արդէն դրկուած 30000 ոսկիին վրայ 20000 ոսկի եւս աւելցնել, Մարաշի եւ այլ տեղերու պէտքերուն համար, առանց սպասելու հանգանակութեան արդիւնքին:
- Գ. Որոշեց գրել Իզմիր եւ Ատանա, որպէսզի Մարաշի եւ Հանքնի պէտք եղած օգնութիւնը ընեն, միշտ տեղեակ պահելով իրենց գործառնութեանց կեդրոնը:
- Դ. Որոշեց կացութիւնը տեղեկագրել Փարիզ, մասնաւորապէս ցոյց տալ Հանքնի սպառնացող վտանգը: Նոյնպէս միշտ իրազեկ պահել կացութեան ամէն մէկ փոփոխութիւններուն Բարձր Քոմիսէրները, անոնց հաղորդելով ստացուած տեղեկութիւնները:³²⁰

[Համագային Խորհուրդ]

1920 Մարտ 17

Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամը 5½

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան, Տեարք Գր. Սինապեան, Ստեփան Գարաբեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Գ. Դաւիթեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Վեր. Հ. Յովսէփ Վ. Տէր Մարգարեան, Տեարք Տոք. Ստեփան Թէրզեան, Տոք. Նազգաշեան, Երուանդեան, Ս. Սրենց, Յ. Պաիրի:

Ա. Տոք. Նազգաշեան հարցում ուղղեց թէ Կիլիկիա դրկուած նպաստները ի՞նչ մարմիններու միջոցաւ պիտի բաժնուին: Անկիա իբր իրազեկ մատնանիշ ըրաւ թէ Ազգ. Միութիւնը կը գործէ բոլորովին անկախօրէն եւ չի ճանչնար ոեւէ պատասխանատուութիւն: Առաջնորդարանին եւ Ազգ. Միութեան [միջեւ] հակառակութիւն կայ եւ իրար կ'ամբաստանեն: Կեդրոնէն դրկուած նպաստները ամէն պարագայի մէջ ապահով ձեռքբերու մէջ

³²⁰ Կը թուի թէ այդ որոշման գործադրութեան հետեւանք է երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ 11 Մարտ 1920 թուակիր հետեւեալ հեռագրամման գիրը՝ ուղղուած Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետին. «Մենք տազնապեցնող լուրեր կը ստանանք Հանքնի, Կիլիկիա, կացութեան մասին: Թրքական քաղաքականութիւնը, Համաձայնութեան կողմէ գրաւուած բոլոր վայրերուն մէջ, խռովութիւններ եւ կոտորածներ ստեղծելու եւ հայերէն վրէժխնդի ըլլալու մէջ կը կայանայ, ինչպէս ցոյց տրուեցաւ Մարաշի վերջին դէպքերով: Եթէ ռազմական եւ դիւանագիտական ստիպողական միջոցներ ձեռք չառնուին, Կիլիկիոյ 180,000 հայ բնակչութիւնը կը գտնուի անմիջական բնաջնջման վտանգին ներքեւ: Ազգու պաշտպանութիւն կ'աղերսենք» (ՊՏԴ, տուի 7, թղթապանակ M600, Հ347, *անգլերէն մեքենագիր*):

Նշենք նաեւ երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ 16 Մարտ 1920 թուակիր հեռագիրը, ուղղուած Պօղոս Նուպարի, ուր կ'ըսուի. «Հայկական երեք համայնքներու Ազգային Խորհուրդը՝ գումարեալ համագումար նիստի մը մէջ, բռն կերպով կը բողոքէ հանգամանքներուն դէմ, որոնք յանգեցուցին Հայաստան ներխուժման ու գրաւման եւ Հաննոյ ողբերգական ճակատագրին: Անոնք կը խնդրեն որ առնուին բոլոր անհրաժեշտ միջոցները՝ պաշտպանելու հայոց գոյութիւնն ու անկախութիւնը, անյապաղ վերջ տալու ազգային տառապանքներուն եւ կանխելու թրքական տիրապետութեան վերադարձը Կիլիկիա», եւ կ'աւելցուի թէ կոչ ըրած են նաեւ Ազգերու Ընկերակցութեան եւ Մեծ Դաշնակիցներուն ու անոնց ընկերակիցներուն (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Խ, Խ639, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

դրուիլը ժողովը սկզբունքով ընդունեց, եւ Ազգ. Միութեան կամ առաջնորդարանին եւ կամ բոլորովին անջատ մարմինի մը ձեռքով նպաստները բաժնելու խնդիրը որոշեց օրակարգ անցնել:

Բ. Կիլիկիոյ մասին ազգային որոշ քաղաքականութիւն մը գծելու պէտքը ընդունուեցաւ եւ նկատելով որ Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ որոշ հրահանգ մը կամ գծուած ուղղութիւն մը չէր հաղորդուած, բացի նամակի մը մէջ անգլ. արտաքին գործոց նախարարին յայտարարութիւնները հաղորդուելէ,³²¹ որոշուեցաւ՝

1° Պօղոս փաշա Նուպարի նամակ մը գրելով տեղեկանալ Կիլիկիոյ մասին Ազգ. Պատուիրակութեան ընդգրկած քաղաքականութիւնը³²² եւ առաջարկուեցաւ՝

1° Մամուլի ներկայացուցիչները կոչելով անոնց հրահանգ տալ, որ Կիլիկիոյ վրայ հայկական յաւակնութեանց մասին հրատարակութիւններ չկատարուին, ֆրանսացւոց չտալու համար այն հաւատքը թէ հայերը իրենց գրաւման հակառակորդ են:

2° Նոյնպէս յանձնարարել Տիար Մ. Տամատեանի որ Կիլիկիոյ մէջ իր հետեւած ուղղութեան մէջ կարելի փոփոխութիւնը մտցնել եւ հնարաւոր զիջումները ընէ հանդէպ ֆրանս. իշխանութեանց:

Գ. Խորհրդարանական Յանձնաժողովը առաջարկեց որ Փարիզի մէջ գտնուող Ազգ. Պատուիրակութեան մտածութիւններուն աւելի մօտէն տեղեակ ըլլալու եւ Կ. Պոլսոյ մարմիններուն կարծիքը անոնց հաղորդելու համար քաղաքական սուրիանդակ մը հաստատուի Վարչութեան կողմէ պարբերաբար Փարիզ երթալու համար եւ անձամբ տեղեկանալու եւ տեղեկագրելու համար:

Համազգային ժողովը որոշեց այս առաջարկը օրակարգ անցնել:

Դ. Լուծաթթիի ելեւմտական նախարար անուանուելուն առթիւ որոշուեցաւ շնորհաւորութեան գիր մը ուղղել, նկատի առնելով անոր հայոց դատին ի նպաստ մատուցած մեծ ծառայութիւնները:³²³

³²¹ Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ կը գրէ. «1920 Դեկտ. ամսուան մէջ էր որ Պօղոս փաշա Նուպար, տեղեկագրով մը որուն շեշտը յուսահատութիւն եւ վիստոյթիւն կը բուրել, կը տեղեկագրէր իր մէկ տեսակցութիւնը Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց նախարար՝ Լորտ Զրորզընի հետ, որ յայտարարած էր թէ հայերը պէտք չէ երբեք յոյսեր տաձեն Կիլիկիոյ մասին, թէ կարելի պիտի չըլլայ հոգատար գտնել Հայաստանի համար, եւ հետեւաբար մեծ Հայաստան մը կազմել կարելի պիտի չըլլայ, թէ Համաձայնական ոչ մէկ տէրութիւն զօրք կրնար տրամադրել Հայաստանը գրաւելու եւ հայոց տալու համար եւ թէ վերջապէս հայոց ուժը բաւական չէր մեծ Հայաստանի մը կազմութեան եւ Երեւանի մէջ կազմուած Հայ Հանրապետութեան սահմաններուն պարզ սրբագրութիւն մը եւ թրքական հողամասէն փոքր մասերու յաւելում մը կը բաւէր հայոց համար» (Զաւէն Արքեպս., 327):

³²² Այս անհրաժեշտութիւնը շատ հաւանաբար ծագած էր, ի միջի այլոց, հետեւանքովը Լոնտոնի Վեհաժողովի Գերագոյն Խորհուրդի նախագահին Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնէականներուն անունով Ատանայէն դրկուած 31 Մարտ 1920 թուակիր յուշագրին, որուն ներքեւ ստորագրած էին հոգեւոր առաջնորդները, հայ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներն ու Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Տամատեանը (Տեփոյեան, 188–192): Տեփոյեան, որ, իր իսկ նշումով, յուշագրին արտագրած է «Ազգ» թերթի 21 Մայիս 1920-ի համարէն, չէ նշած անոր թուականը, որուն կը հանդիպինք դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած վաւերագրի մը մէջ (տուի 6, թղթապանակ MD903, <326–<329, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*): Ստորագրողները կը նշէին թէ սարսափով վերահասու եղած էին Զրորզընի [12 Մարտ 1920-ին Լորտերու ժողովին առջեւ կատարած] յայտարարութեան, թէ «չնայելով Մարաշի եւ շրջակայից 20,000 քրիստոնէականերու կոտորածին եւ մինչ ամբողջ Կիլիկիան ենթարկուած է իրենց դարաւոր բարբարոս հարստահարիչներու կրակին ու սուրին, վեհաժողովը կը մտածէ վերստին իրենց երկիրը թուրք տիրապետութեան եւ գերիշխանութեան տակ դնել»: Թուարկելէ ետք զիրենք իրենց որոշման յանգեցնող բոլոր պատճառները, յուշագրին հեղինակները կը շեշտէին. «Ինչ որ կը մտադրենք պարզել ամենաբացոյցող կերպով՝ սա է, թէ մենք ո՛չ մի կերպով պիտի չհպատակինք որոշման մը, որ նպատակ ունի գմեզ յանձնել դարձեալ մեր բռնապետներու ձեռքը: Կը բողոքենք ընդդէմ որեւէ լուծման, որ պիտի թոյլատրէ որ թրքական գերիշխանութենէն շուք մը կամ հետք մը շարունակուի Կիլիկիոյ մէջ: Զգուած ենք եւ յոգնած կարկտան միջոցներէ, որոնց արդիւնքը արիւնի եւ արցունքի գետեր եղած են: Բնա՛ւ երբեք պիտի չհանդուրժենք թրքական իշխանութեան»: Հարկ է դիտել տալ թէ Տեփոյեանի աշխատութեամբ լոյսին եկած հայերէն օրինակը առնուազն իր կառոյցով կը տարբերի ֆրանսերէն բնագրէն, թէւ կէտ նպատակին կը մնայ անխաթար:

³²³ Առիթին պատշաճող եւ Լուիճի Լուծաթթիի (Luigi Luzzatti [1941–1927]) զովսասանքին հետ «խտալական մեծ ազգին» գովքն ալ հիւսող ֆրանսերէն շնորհաւորագիրը՝ 24 Մարտ 1920 թուակիր, կը կրէ ստորագրութիւնը Պատրիարքական Տեղապահ Նարոյեան սրբազանի, որովհետեւ Զաւէն Պատրիարք Եւրոպա կը գտնուէր այդ շրջանին (ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, թիւ 0135): Լուծաթթի մինչ այդ արդէն երիցս վարած էր ելեւմտական կամ գանձային նախարարութիւնն ու 1910-ի Մարտին նշանակուած էր վարչապետ, այդ պաշտօնը լման տարի մը վարելու համար:

[Համագգային Խորհուրդ]

1920 Մարտ 24

Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամը 6ին

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չենոբ Պեգնեան, Ստեփան Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան, Գրիգոր Սինապեան, Արամ Ինճիճեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Հ. Յովսէփ վրդ. Տ. Մարգարեան, Տոք. Թէրզեան, Յակոբ Պահրի, Տոք. Նազգաշեան:

1. Ժողովականներէն ոմանք հետաքրքրուեցան հասկնալու համար թէ որքա՞ն ճիշդ է Էսքի-Շեհիրի տեղահանութեան լուրը գոր *Վերջին Լուր* իբր թէ պատրիարքարանէ[ն] ստանալով հրատարակած էր: Տ. Մեսրոպ Եպ. հաղորդեց թէ պատրիարքարանը այս մասին ռելէ լուր չունէր եւ թէ ինք հեռաձայնով իրեն եղած հարցումի մըն ալ այդ կերպով պատասխանած էր: Ժողովը նկատելով որ նոյն լրագիրը ասկէ առաջ ալ ուրիշ անհիմն լուր մը տուած էր, որ նոյնպէս ազգային շահերու անհամապատասխան էր եւ այս մասին արտօնատիրոջ եղած հարցումի մը գոհացուցիչ պատասխան չէր առած, որոշեց պաշտօնական յայտարարութեամբ մը պարսաւել եւ զգուշացնել հանրութիւնը եւ որոշեց հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակութեան տալ:

«Համագգային Ժողովը դիտեց որ վերջին օրերս «*Վերջին Լուր*» լրագիրը մի քանի անհիմն եւ ազգային շահերու անհամապատասխան լուրեր հրատարակած էր, իբր թէ պատրիարքարանի շրջանակներէն տեղեկանալով:

«Համագգային Ժողովը կը հերքէ այդ լուրերուն պատրիարքարանի կողմէ տրուած ըլլալը եւ պարսաւալի կը գտնէ թերթին այս ընթացքը եւ հանրութիւնը կը զգուշացնէ»:³²⁴

Ժողովը յետոյ որոշեց որ Տեղապահ Տ. Մեսրոպ Եպ. մամուլի ներկայացուցիչներու միջոցաւ հերքէ Էսկիշեհիրի տեղահանութեան լուրը:

2. Տոք. Դաւիթեան Էֆ. տեղեկացուց շաբթուան ընթացքին Վարչութեան կատարած դիմումները եւ իր ստացած տեղեկութիւնները: Կարդացուեցաւ նաեւ 15 Մարտ թուականով Մերսինէն գրուած նամակ մը,³²⁵

³²⁴ Յայտարարութեան նոյնութեամբ հրատարակեալ օրինակին կը հանդիպինք «Ճակատամարտ»ի մէջ (26 Մարտ 1920, 413/2234), ուր նաեւ հակիրճ տեղեկատուութիւն կատարուած է օրակարգի Գ. եւ Դ. հարցերուն շուրջ: Ի դէպ, հոն նշուած է թէ կիլիկեան նոր յանձնաժողովի մը կազմութեան վերաբերեալ ժողովին որոշումը արդէն յայտնուած է Միհրան Տամատեանի, յանձնարարելով որ կազմէ տուեալ մարմինն ու գործակցելու համար հրաւեր տայ Տրթ. Տառի:

³²⁵ Տետրի մը մէջ արտագրուած քաղուածք մը, որ կ'առնչուի Սելեֆքէէն (Սելեկիա) Մերսին ապաստանած յոյներու կողմէ 15 Մարտին պատրաստուած եւ Մերսինի յոյն հասարակութենէն վաւերացեալ հանրագրի մը, կը յուշէ թէ քաղուածքը կատարուած է խնդրոյ առարկայ վաւերագրէն, ուր կ'ըստուի.

Մուսթաֆա Քեմալի արբանեակները երկու ամիսէ ի վեր Սելեֆքէ մտած են եւ ամբողջ իսլամ բնակչութիւնը եւ կառավարական պաշտօնէութիւնը իրենց յարած են: Տեսնելով որ կացութիւնը օրէ օր կը վատթարանայ, ստիպուեցան տեղւոյն յոյները Մերսին ապաստանի, իրենց բաղդին ձգելով թէ՛ իրենց ընտանիքները եւ թէ՛ իրենց գործերը: Մերսին հասնելէ յետոյ, մինչեւ Փետր. 20, յաջողած են գաղտնի թղթակցիլ իրենց ընտանիքներուն հետ, որոնք կը յայտնէին թէ կը գտնուէին վտանգի մէջ: Սակայն այդ թուականէն ի վեր ռելէ լուր չկայ Սելեֆքէէն, Ադաքիլիսէն, Մուլթէն, Ահայիրբագարէն, Քելիմչիլիէն, Արքարաշէն, Պաղչէն եւ Ծիօլիքէն: Այս տեղերը ապրող 10,000է աւելի յոյները տասը օրէ աւելի է որ հաղորդակցութենէ զրկուած եւ ակներեւ վտանգի մը տակ կը գտնուին, եւ նոյնիսկ յայտնի չէ թէ ողջ են: Մարա անուն գիւղն ալ նոյն վիճակին մատնուած է եւ 40 օրէ աւելի է զրկուած է հաղորդակցութենէ: Գարամանէն եկած եւ ճամբորդներուն ըսածին նայելով, ամէն օր 150է աւելի կանոնաւոր զինուորներ չէթ անուան տակ գէնք եւ զինամթերք կը տանին Մուլթ եւ Սելեկիոյ գանազան կողմերը, ուր կը գտնուին իրենց հրամա[նա]տարները: Յրանս. գրաման տակ գտնուող Մերսինի շրջանակին մէջ, 10 օրէ ի վեր, 200է աւելի վայրագ սպանութիւններ տեղի ունեցան ըմբոստներու կամ աւելի ճիշդ է ըսել տեղացի թուրքերու կողմէ: Երբ հոս այսպէս է, անշուշտ դիւրին է մակաբերել թէ Սելեֆքիոյ թրքական վարչութեան տակ մնացած քրիստոնեաներուն վիճակը ի՞նչ է: Կը խնդրուի քրիստոնեայ աշխարհին ուշադրութեան ներկայացնել անոնց վտանգաւոր կացութիւնը եւ օգնութիւն խնդրել (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ580բ-Լ581, *հայերէն ձեռագիր*):

ինչպես նաև լուեցան Կիլիկիոյ կացութեան մասին Փրոֆ. Պեգնեանի ուրիշ աղբիւրներէ ստացած տեղեկութիւնները:

3. Անցեալ նիստին օրակարգի անցած էր Կիլիկիա դրկուած գումարներու նպաստաբաշխութեան գործը, որուն համար կարծեաց փոխանակութենէ մը յետոյ որոշուեցաւ կազմել կեդրոնին համարատու խառն յանձնաժողով մը, որուն պիտի անդամակցին Ատանայի երեք հոգեւոր պետերը անձամբ կամ փոխանորդներով, Ամբողջական Հայաստանի Կիլիկիոյ Լիագօր Միհրան Տամատեան, տեղւոյն Ազգ. Միութենէն նշանակուած երկու անդամ եւ Ամերիկացի միսիոնար Տոք. Տատ, որուն խնդրանք պիտի ըլլայ անդամակցելու յանձնաժողովի աշխատութեանց, կամ եթէ չօժարի, իր խորհուրդներով եւ թելադրութեամբ աջակցելու իրենց:

Այս առթիւ որոշուեցաւ Իզմիր եւ Եւրոպա եւս տեղեկացնել այս ընտրութիւնը եւ խնդրել այդ կեդրոններէն որ իրենք ալ իրենց նպաստները դրկեն նոյն մարմինին:

4. Խորհրդարանական Յանձնաժողովը որոշած էր դիւանագիտական սուրհանդակ մը հաստատել Փարիզի պատուիրակութեան եւ Պոլսոյ կեդրոնին միջեւ: Համազգային Ժողովը նկատելով որ ի մօտոյ Կ. Պոլսոյ պատուիրակները³²⁶ Փարիզ պիտի մեկնին, անմիջական պէտք մը չտեսաւ այս տեսակ սուրհանդակ մը հաստատելու: Միւս կողմէն կանոնաւոր յարաբերութեան մը անհրաժեշտութիւնը ընդունելով, որոշեց պարտաւորել Կ. Պոլսոյ պատուիրակները որ կանոնաւոր կերպով տեղեկագրեն Փարիզի անցուդարձերը իրենց հոն գտնուած պահուն եւ ի հարկին արագ տեղեկութիւններ հասցնելու համար պայմանադրական բառերով հեռագրութեան միջոց մը ստեղծել:

Այս առթիւ որոշուեցաւ ընել հարկ եղած թելադրութիւնները Կ. Պոլսոյ պատուիրակներուն եւ այս նպատակով որոշուեցաւ յառաջիկայ Շաբաթ օրը (Մարտ 27) ժամը 6ին բացառիկ նիստ մը գումարել եւ այդ նիստին կոչել Կ. Պոլսոյ պատուիրակները (Դուբեան Սրբազան, Գրիգոր Սինապեան եւ Տոք. Բարսեղեան):³²⁷

Նոյն օրերուն Կիլիկիոյ մէջ տիրող կացութեան վերաբերեալ ընդհանուր պատկերացում մը տուող արձանագրութիւն մըն ալ իր կարեւորութեան համար տեղին կը գտնենք յարակցաբար ներկայացնել որպէս Յաւելուած 38, անո՛ր ալ բնագրին բովանդակութիւնը տետրի մը մէջ արտագրուած գտնելով:

³²⁶ Ակնարկութիւն Եղիշէ Արք. Դուբեանի, Գրիգոր Սինապեանի եւ Բժիշկ Արմենակ Բարսեղեանի, որոնք 1919-ին մասնակցած ըլլալով Ազգային Ա. Համագումարին, կը պատրաստուէին մասնակցիլ Փարիզի մէջ գումարելի Ազգային Բ. Համագումարին:

³²⁷ Ատենագրութեան կից կը գտնուին պատճենները Դուբեան Արքեպիսկոպոսի եւ Բժիշկ Բարսեղեանի ուղղուած հրաւիրագրերուն: Կու տանք բնագիրն անոնցմէ առաջինին միայն, որմէ երկրորդը կը տարբերի *ամենապատուութիւն* բառին *ազնուութիւն* բառով փոխարինումով:

Համազգային Ժողովը իր վերջին նիստին մէջ որոշած ըլլալով կարծեաց փոխանակութիւն մը ունենալ Փարիզի մէջ գումարելի Համազգային Ժողովի Կ. Պոլսոյ պատուիրակներուն հետ, կը խնդրեմ որ Զեր Ամենապատուութիւնը բարեհաճի ներկայ գտնուիլ Համազգային Ժողովի նիստին, որ պիտի գումարուի յառաջիկայ Շաբաթ, Մարտ 27, ժամը 6ին, Բերայի Պատրիարքարանին մէջ:

Աղօթակից
Վ[ասն] Պատրիարք[ի] Հայոց

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 2 Ապրիլի 1920)]³²⁸

³²⁸ «Հայկական Կենտրոն» ընդհանուր խորագրին տակ «Մեծամասնություն Չկայ» ենթախորագրով կը տեղեկագրուի.
Ազգ. Ժողովը ... նիստի հրաւիրուած էր, սակայն 32 հոգի ներկայ ըլլալով, պարզ խորհրդակցութիւններ իսկ չկատարուեցան:
Ս. Սրենց դիտողութիւն ըրաւ որ Գամէր Ծիրինեան առանց ժողովի մը ներկայ ըլլալու, իր տեղը ստորագրուած է ներկայութեան տոմարին մէջ:
Ատենապետը քարտուղարին ուշադրութեան յանձնեց:
Պ. Սրենց ըսաւ թէ 4-5 ամիս է ընտրական հրահանգ տրուած է եւ ցարդ ինչո՞ւ չէ կատարուած, Վարչութիւնը կրնա՞յ տեղեկութիւն տալ:
Ատենապետը յայտնելով թէ մաս մը տեղեկագիրներ եկած են, եւ տեղ տեղ ալ ընտրութիւններու ձեռնարկուած են, ցաւ յայտնեց որ կարելի չ'ըլլար ժողովը գումարել:
Կէս ժամուան սպասումէ վերջ ժողովը ցրուեցաւ:
Վիճակագրութենէ մը յայտնի եղաւ թէ պաշտօնի վրայ 85 երեսփոխան կայ, որոնց 12ը Եւրոպա կը գտնուին եւ 3ն ալ մեռած են: Հետեւաբար Պոլսոյ մէջ 70 երեսփոխան կը մնայ, որոնցմէ հազիւ 35ը եկած էին. ատենապետը յայտնեց թէ բոլոր պարտագանցներուն անունները հրատարակութեան պիտի տրուի («Ճակատամարտ», 3 Ապրիլ 1920, 420/2241):

[Համագգային Խորհուրդ]

14 Ապրիլ 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամը 5½ին

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէգնեան, Ստեփան Գարա-
եան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Նազգաշեան:

Ա. Վարչութիւնը³²⁹ որոշած ըլլալով Մարաշի եւ Կիլիկիոյ համար կատարուած հանգանակութեան մղում տալ եւ իր ընտրած մասնախումբին անդամակցութենէն հրաժարողները իբր դասալիք հրատարակութեան տալ, այս որոշումը հաղորդուեցաւ Համագգային Ժողովին, որ ինքն ալ համամիտ եղաւ Վարչութեան որոշումին եւ այս հանգանակութեան արդիւնաւորման համար ամէն ջանք ու ճիգ ընելու համար Վարչութեան համակարծիք եղաւ:

Բ. Ժողովը Կիլիկիայէն եկած պաշտօնական գրութեանց պատճեններէ գոհութեամբ տեղեկացաւ թէ կացութեան մէջ պզտիկ մեղմացում մը կայ եւ ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն մը կը նշմարուի:

Գ. Խորհրդարանական Յանձնաժողովի կողմէ գրուած թուղթի մը, որով կը յայտնէր թէ Համագգային Ժողովը վերջին անգամ կարգ մը ծանրակշիռ որոշումներ տուած էր առանց Խորհրդարանական Յանձնա-
ժողովին կարծիքին առնելու, [Ժողովը] ի պատասխան որոշեց հիմնուելով Ազգ. Համագումար Ժողովի 29 Մարտ
թուակիր պաշտօնագիրին վրայ տեղեկացնել Յանձնաժողովին թէ Համագգային Ժողովին որոշումները իր
հաւանութեան չեն ենթարկուած եւ իրենք ազատ են իրենց նիստերուն ներկայ ըլլալու եւ թելադրութիւններ եւ
առաջարկներ ընելու:³³⁰

[Համագգային Խորհուրդ]

1920 Ապրիլ 21

Ս. Պատրիարքի բնակարան ժամը 5½ին

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէգնեան, Տ.Տ. Դաւիթ Տէր
Մովսէսեան, Ստեփան Գարաեան, Տոքթ. Դաւիթեան, Տոք. Նազգաշեան:

1° Տոք. Դաւիթեան կարդաց Ս. Պատրիարքին մէկ ընդարձակ տեղեկագիրը իր Եւրոպայի մէջ կատարած
առաքելութեան մասին:³³¹

2° Հաշտութեան Դաշնագրին մօտաւորուտ կնքման առթիւ Պօղոս փաշա Նուպար նոր փոխանորդագիր մը
ուզած էր: Որոշուեցաւ յաջորդ նիստին ստորագրել այդ գիրը, Հայ-Կաթոլիկ Պատրիարքարանի եւ Հայ
Աւետարանականաց Ազգապետարանի ժողովներուն հաւանութեան ենթարկել յետոյ:

³²⁹ Ակնարկութիւն Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի Զաղաքական Ժողովին:

³³⁰ Այս նամակին պատճենին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Նախադասութիւնն ունի շփոթեցնող շարահիւ-
սութիւն: Հաւանաբար հասկցնել կ'ուզուի թէ Խորհրդարանական յանձնաժողովը պարզապէս Խորհրդատուական
հանգամանք ունի, ըստ Համագումար Ժողովի որոշման, եւ Համագգային Խորհուրդը, հետեւաբար, համարատու չէ
անոր:

³³¹ Տեղեկագիրը կը կրէր 18 Մարտ 1920 թուականը: Տեսնել Յաւելուած 37:

3° Կիլիկիայէն առնուած տեղեկութիւնները չափազանց ծանր կացութիւն մը մատնանիշ կ'ընէին, մանաւանդ Այնթապի մասին առնուած լուրերը շատ դառն էին եւ մեծ հաւանականութիւն կար որ Այնթապ եւս Մարաշի բաղդին վիճակակից եղած էր:

Տոք. Նազգաշեանի ստացած թղթակցութիւնները կարդալէ յետոյ ժողովը տեղեկացաւ նաեւ Ազգապետ Փրոֆ. Պէզնեանի մէկ մասնաւոր դիմումին, որ կատարած էր անգլ. դեսպանատան մօտ: Փրոֆ. Պէզնեան ներկայացած էր Ծովակալին պարզելու համար Այնթապի վիճակը եւ անոնց օգնութիւնը խնդրած էր: Փրոֆ. Պէզնեանի պատասխանած էին թէ Կիլիկիա ֆրանսական շրջանակին մէջ ըլլալով իրենք բան մը չէին կրնար ընել: Փրոֆ. Պէզնեան այն ատեն դիտել տուած էր թէ իրենք ալ պատասխանատու էին այս ջարդերուն, վասնզի Սուրիոյ պարպուած պահուն անգլիացի սպաներ իրենց պատուոյն վրայ խոստացած էին թէ Կիլիկիա դարձող հայոց կեանքը ապահովուած էր:

Ծովակալը՝ Ազգապետին այս յայտարարութեան վրայ մեծապէս ազդուած՝ խոստացած էր թէ այս պարագան Անգլիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան պիտի ծանուցանէր եւ պիտի խնդրէր որ ինչ որ կարելի է ի գործ դրուէր Կիլիկիոյ Հայոց կեանքը փրկելու համար:

Համազգային Ժողովը այս պարագան լսելէ յետոյ [որոշեց] ինքն ալ իր կարգին անգլիացւոց եւ ֆրանսացւոց խոստումը յիշեցնելու եւ Հայոց ցաւը յայտնելու համար դիմել Սան Ռեմօ գումարուող Գերագոյն Խորհուրդին եւ խնդրել որ, քանի որ իրենց տուած խոստումին հակառակ Կիլիկիոյ մէջ հայերը կը ջարդուին, անոնք վերադարձուին այն տեղերը ուրկէ բերուեցան, եւ իրենց կեանքը փրկուի:

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ]

ՆՈՍ 23 ԱՊՐԻԼԻ 1920

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ.

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովի Ա. ատենապետ Պարգև ԷՖ. Փափագեան անձնական տկարության պատճառաւ այսօրուան նիստին իր բացակայութիւնը նամակով մը հաղորդած է եւ Բ. ատենապետ Պահրի ԷՖ. տակաւին եկած չլլալով, նախագահ Ս.ին հրաւերով առժամապէս կ'ատենապետեմ այսօրուան նիստին:

Դիւանիս վրայ մէկ քանի գրեր կան: Օրակարգի անցնելէ առաջ անոնք պիտի ներկայացնեմ ժողովիդ:

Չիզմէնեան Քինյ. տկարության պատճառաւ ժողովէն բացակայութիւնը կը հաղորդէ, իսկ Վահան ԷՖ. Սուրենեան 3 ամիս Պոլսէն բացակայութիւնը կ'իմացնէ: Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

Մ. Նուրիճեան ԷՖ. գրով մը կը հրաժարի Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամակցութենէ:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

(պատճեն)³³²

ՁԱՅՆԵՐ.- Համագգային ժողովին³³³ կը վերաբերի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն անոր ուշադրութեան կը յանձնենք:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յարութիւն ԷՖ. Մօստիչեան եւ Եզնիկ Վ. Պապաեան հրաժարական տուած են ժողովիս անդամակցութենէն:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց երկու գրերը)

ՁԱՅՆԵՐ.- Պարզ հրաժարականներ են, կրնան ընդունուիլ:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով սոյն հրաժարականները, ընդունուեցան)

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Եզնիկ Վ. Երուսաղէմ պիտի երթար, ի՞նչ եղաւ այդ գործը. բացատրութիւն մը պէտք է տրուի:

ՁԱՅՆԵՐ.- Ատիկա ժողովին վերաբերեալ խնդիր չէ, եկեղեցական իշխանութեան գիտնալիք գործն է:

ԿՐՕՆ. ԺՈՂՈՎԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հանգուցեալ Վահրամ [Մանկունի] Ս.ի տեղ Տ. Ղեւոնդ Եպսկ. Կրօն. Ժողովի անդամակցութեան կոչուած է. ահաւասիկ Վարչութեան գիրը:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

(պատճեն)

³³² Մ. Նուրիճեանի հրաժարագրին պատճենը չէ պահպանուած դիւանաթուղթերուն մէջ, բայց կայ բնագիրը Քաղաքական Ժողովին կողմէ այդ հրաժարագիրը Ազգային Խորհուրդին յայտնող 1 Մայիս 1920 թուակիր եւ Թ733 համարակալուած նամակին, որ ուղղուած է ի բացակայութեան Չալէն Պատրիարքի որպէս Համագգային ժողովի նախագահ գործող Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեանի, ուր Ազգային Ժողովի ատենապետ Պարգև Գափագեան եւ ատենադպիր Կոպեռնիկ Խաչատուրեան կ'ըսեն.

«Վերջին անգամ [Համագումար] Ազգ. Ժողովէն ընտրուած Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամներէն Տիար Մ. Նուրիճեան այս պաշտօնին համար իր անձնական անբաւականութիւնը յայտնելով հրաժարական տուած եւ Ձեր Սրբազնութիւնը յանձնած էր Ազգ. Ժողովի ուշադրութեան:

Ժողովը հարկ դատեց խնդիրը ենթարկել Համագգային Ժողովի ուշադրութեան, որպէսզի եթէ կ'ընդունի սոյն հրաժարականը, իրեն տեղ ուրիշ մը ընտրէ»:

³³³ Համագումար Ազգային Ժողովն է խնդրոյ առարկան:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Կ'ուզեի գիտնալ թէ Սահմանադրութիւնը ինչ կը տրամադրէ եւ ինչպէս կ'ըլլայ նմանօրինակ պարագաներու մէջ:

ՏՐ. ԴԱԴԻԹԵԱՆ.- Ժողովին կողմէ Ս. Պատրիարքը ինք կ'ընտրէ Կրօն. Ժողովի անդամները եւ կը տեղեկացնէ ու ասիկա սահմանադրական ընտրութիւն կ'ըլլայ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ժողովը արտօնութիւն տուած է իր նախագահին վարչական ժողովները կազմելու, սակայն հոս նոր պարագայ մը կայ: Սահմանադրութիւնը իրաւունք կու տա՞յ իր կողմէն անդամ մը կարգելու որեւէ ժողովի եւ ասիկա տրուած որոշումին կը հակասէ՞, թէ՞ ոչ:

Հ. ԽՕԾԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս կարգադրութիւնը եղաւ բացառիկ պարագաներու տակ եւ պարզապէս համեմարաշի տարրերէ կազմելու համար Վարչութիւնը: Ժողովը իր իրաւունքը կ'իրարկելու ժամանակ չունենալով, Պատրիարքին յանձնեց այդ իրաւունքը: Եթէ կ'արժէ վիճաբանութեան ենթարկել այս խնդիրը՝ լա՛ւ, ապա թէ ոչ ճիշդ այս հանգամանքին տակ կը գտնուի Ղեւոնդ Եպսկ.ի անուանումը:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Ուրիշ օրինական կէտ մը կ'ուզեմ յանձնել Ձեր ուշադրութեան: Ս. Պատրիարքը նոր կը հաղորդէ մեզի Ղեւոնդ Եպսկ.ի ընտրութիւնը, մինչդեռ Ղեւոնդ Եպսկ. արդէն կը մասնակցի խորհրդակցութեանց եւ ամէն տեսակ որոշումի մէջ ձայն ունի: Եթէ արդէն գործադրուած որոշում մ'է, ինչո՞ւ կը բերուի հոս, կարելի՞ է որ բացատրութիւն մը տրուի այդ մասին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ձեր ժողովին կը դիմեմ: Անոնք որ կ'ընդունին Ս. Պատրիարքի տեղեկագրութիւնը, քուէ տան:

(Ժողովը ընդունեց Տ. Ղեւոնդ Եպսկ.ի անդամակցութիւնը Կրօն. Ժողովին)

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻԴԱՆԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երեսփոխան Պ. Բարսեղեանի առաջարկութեան վրայ, Նախաձեռնութեան Դիւանը նախաքննութիւն մը կատարած եւ արդիւնքը յղած է մեզ. պիտի կարդացուի:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)
(պատճէն)³³⁴

ԶԱՅՆԵՐ.- Օրակարգ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Մանաւանդ որ առաջարկող երեսփոխանը ներկայ չէ:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. ԷՔՍԷՐԾԵԱՆ.- Կ'ուզեի գիտնալ թէ քանի մը նիստ առաջ Երուսաղէմի խնդրոյն նկատմամբ ըրած հարցումիս պատասխանը բերա՞ծ է Վարչութիւնը, երբ ներքին կանոնագիրն ալ կը տրամադրէ որ ոեւէ հարցումի պատասխանը ներկայացուի մինչեւ 8 օր:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանիս վրայ այդպիսի հարցման մը պատասխանը չկայ. եթէ գայ, անշուշտ պիտի կարդացուի:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատենական գործողութիւնները վերջացած են, հիմա կը սկսինք օրակարգի գործողութիւններու: Նախ եւ առաջ, Քաղ. Ժողովի կողմէ եկած երեսփոխանական ընտրութեան տեղեկագիրներ կան, անոնք պիտի կարդացուին:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

³³⁴ «Ձեռնհասութեան Դիւանը Պ. Բարսեղեանի երեք առաջարկներուն իբր պատասխան կ'ըսէր թէ՝ ընտրելիներու տարիքին 30 նկատուիլը յարմար կը նկատէ՝ փորձառութեան եւ հմտութեան տեսակէտով: Ընտրողներու տարիքին քսանըմէկ ըլլալը կ'ընդունի եւ դիտել տալով որ հայ կիներու մէկ մասին Հայրենիքի Տուրքի մասնակի մասնակցումը պատճառ չի կրնար ըլլալ կիներու քուէարկումին, քանի որ հայերը ամբողջութեամբ ենթակայ են այդ տուրքին, կը մաղթէ որ այս հարցը Միացեալ Հայաստանի խորհրդարանը որոշէ, նկատի ունենալով Հայ Կիներու Լիկային, Կարմիր Խաչին եւ ընկերակցութիւններուն գործունէութիւնները: Տեղեկագիրը յետոյ կ'անդրադառնայ Դ. Վիճակին ենթարկուած երեսփոխաններու դադրեցումն առաջարկին, եւ դիտել տալով որ 1915էն ի վեր Ազգ. Ժողովը դադրած էր գործել, հետեւաբար կ'առաջարկէ թէ մինչեւ յաջորդ տարին անոնք իրաւունք ունին պաշտօնավարելու» («Ճակատամարտ, 24 Ապրիլ 1920, 437/2258):

(պատճեն)

(Ատենապետ Էֆ. քուէի դնելով այս ընտրութիւնները վաւերացան³³⁵ եւ ատենապետ Էֆ. հրաւիրեց որ եթէ ներկաներու մէջ կը գտնուին, զան գրաւեն իրենց աթոռը: Միայն Լեւոն Էֆ. Պապօնեան ներկայ գտնուելով եկաւ ձեռնարկելու իր պաշտօնին:³³⁶)

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՈՒ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ տեղեկագիր մ'ալ կայ եկեղեցական երեսփոխաններու մասին: Այն ալ կարդանք:

(Ատենադպիր Էֆ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

(պատճեն)

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Այս ընտրութիւնը չի կրնար վաւերանալ, որովհետեւ ընտրուած երեսփոխաններու վիճակները չեն որոշուած: Ընտրուած 7 եկեղեցականները 3 տարբեր վիճակներու կը պատկանին, հետեւաբար պէտք է ըստի որ այսպիսի եկեղեցական այս վիճակէն, այսքանը այն վիճակէն ընտրուած են: Համագումարը³³⁷ պէտք է նկատի առնէր այս կէտը:

Տ. ՉԱՐՄԱՅՐ ՔՇՆՅ.- Ես ընտրութեան օրը քիչ մը ուշ հասայ, հետեւաբար մանրամասնութիւնը չեմ գիտեր, բայց արդեօք այդ ձեւով ընտրելու համար հրահանգ տրուա՞ծ էր:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Ասիկա արդարացուցիչ պատճառ չէ: Համագումարը ինք պէտք է հարցնէր թէ ո՞ր վիճակներու համար կ'ընտրուին այս եկեղեցականները:

ՉԱՅՆԵՐ.- Ուրեմն չեղեալ է այս ընտրութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ժողովը կը հաւանի, այս պարագան կը տեղեկացնենք Ս. Նախագահին, որպէսզի նոր ընտրութիւն կատարուի այս երեսփոխաններու տեղ, որոշուելով նաեւ իրենց վիճակը:

(Մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ բեկանել ընտրութիւնը)

ՀՐԱԺԱՐԱԳԻՐ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովը հաւաքական հրաժարական մը ներկայացուցած է: Ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Ատենադպիր Էֆ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

(պատճեն)³³⁸

³³⁵ «Ժողովը վաւերացուց Իզմիրի, Գատրքէօյի, Գոնիայի եւ Սեբաստիոյ երեսփ. ընտրութիւնները» («Ճակատամարտ», 437/2258): Ըստ «Ժամանակ»ի (24 Ապրիլ 1919, 3809), ժողովը վաւերացուցեր է Իզմիրի եւ ոչ թէ Իզմիրի ընտրութիւնը:

³³⁶ Ըստ «Ժամանակ»ի վերոնշեալ համարին, բժիշկ Դաւիթեան ալ ներկայ ըլլալով մասնակցած է նիստին:

³³⁷ Այսօրայեւեան հաւանաբար նկատի ունի Ատենապետաց Դիւանը, որ ըստ կանոնադրութեան Յօդուած 13-ին, կը կոչուէր նաեւ Համագումար Դիւան եւ նիստ կը գումարէր մայր դիւանի ատենապետին նախագահութեամբ (*Կանոնադրութիւն*, 3):

³³⁸ Մամուլով ներկայացուած նկարագրականներու մէջ կը նշուի թէ Գարաեան Վարչութեան կողմէ «երկար տեղեկատուութիւն» մը կատարուած է իր գլխաւորած մարմնին գործունէութեան մասին: Ան տեղեկագրելով «ազգային միութիւններու գործունէութիւնը, Ազգային Պատուիրակութեան գործերուն մէջ իրենց որեւէ մասնակցութիւն չունենալը, Թուրքիոյ հետ Պատրիարքարանին յարաբերութիւնները, Համաձայնական իշխանութիւններու պատուիրակութիւնները, հայ եւ յոյն յարանուանութեանց միջեւ եղած ներդաշնակ յարաբերութիւնները եւ ծանրանալով որբախնամ գործի մասին, բաղդատութիւն մը ըրաւ անցեալ եւ ներկայ որբանոցներու միջեւ ու ըսաւ թէ՝ Պոլսոյ եւ շրջակայներուն մէջ ուրբ հազար որբեր կը խնամուին, յիսուն հազար ոսկի պիտոճնով: Ելեւմտական մարմինը, որ կազմուած է, ամսական քսան հազար ոսկի կրնայ ապահովել Հայրենիքի Տուրքէն: Առաջիկային կայուածական դիւան մը պիտի կազմուի, ուր պիտի կեդրոնացուի Պոլսոյ ազգապատկան կայուածներու մատակարարութիւնը: ... Գարաեան անդրադարձաւ նոյնպէս հայ կուսակցութիւններու գործակցութեան վրայ, եւ ըսաւ թէ մէկ կուսակցութենէ զատ, երեք կուսակցութիւնները վարչութեան մօտեցան, սակայն անոնցմէ երկուքն ալ քաշուեցան, իրենց կուսակցական համոզումին համաձայն չգտնելով մեր գործունէութիւնը: Ի վերջոյ Պ. Գարաեան մէջ բերելով ներկայ ահաւոր վիճակը եւ կարողութեան [կարդալ՝ *կարօտութեան*- Վ.Ղ.] յարաճուն հանգամանքը, վարչութիւնը կը զգայ թէ իր փափաքած չափով կարող չէ եղած օգտակար ըլլալ, հետեւաբար պարզ հրաժարական կու տայ, ազգ. գործերու դէկը կարողագոյններու յանձնելով» («Ճակատամարտ», 437/2258): Այլապէս ալ Գարաեան անդրադարձած է Քաղ.

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Պարզ հրաժարագիր մ'է այս եւ անմիջապէս պետք է ընդունուի:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Երբ Հայկական Հարցը գրեթէ վճռուելու մօտ է, եւ երբ Ս. Պատրիարքը ի մօտոյ պիտի վերադառնայ Պոլիս, եւ յարմար չեմ տեսներ որ ի բացակայութեան Նախագահին այս խնդիրը նկատողութեան առնուի, ուստի կ'առաջարկեմ յետաձգել այս խնդիրը մինչեւ Ս. Պատրիարքի վերադարձը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովը իր պաշտօնը կը շարունակէ, մինչեւ որ իր տեղը նոր մը ընտրուի, բայց պետք է որ ժողովդ սկսի նոր ընտրութեան:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Այս ժողովը դեռ մօտ օրերու մէջ իր վստահութիւնը յայտնեց Վարչութեան, որ իր շնորհակալութիւնները յայտնելով ստանձնեց իր պաշտօնը, բայց այսօր յանկարծ հրաժարականի մը առջեւ կը գտնուինք, որ հակառակ ըսուածին՝ պարզ հրաժարական չէ. ուրեմն պետք է պարզուի թէ ինչ պատճառէ յառաջ կու գայ այդ հրաժարականը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ այս հրաժարականը պատճառաբանեալ ըլլար, հրաժարագրին մէջ գրուած կ'ըլլար եւ այդ պարագային կարծեմ թէ մեզի չէիք հարցնէր:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Այս ժողովը եթէ պիտի ընդունի տրուած հրաժարականը, պետք է գիտակցութեամբ կատարէ այս գործը: Հրաժարականը պարզ գրուած է եւ բացատրուած չէ այն պատճառը, որ առիթ տուէր է այս հրաժարականին: Կը կարծեմ թէ պետք է գիտնանք այս հրաժարականին շարժառիթը, քանի որ վերջընթեր նիստին այս ժողովը վստահութիւն յայտնեց Վարչութեան գործելու եղանակին:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովը պաշտօնէ քաշուելէ առաջ իր համարատուութիւնը պետք է ներկայացնէ, որպէսզի եթէ կայ պատասխանատուութեան կէտ մը՝ ստանձնէ ատիկա, իսկ եթէ չկայ՝ իլէ մեր ծափերը: Օրէնքը ինչ որ կը տրամադրէ, պետք է որ գործադրուի ատիկա: Պարզ հրաժարական մը բոլորովին տարբեր բան մ'է եւ սովորական ժամանակներու մէջ կրնայ տրուիլ, սակայն երբ դժբաղդութեան փոթորիկը կը պայթի, այդպիսի պայքարի մը ատեն լըում յառաջ չբերելու պետք է աշխատիլ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս հրաժարականը պետք է որ չծորդուի համարատուութեան: Քաղ. Ժողովը իր համարատուութիւնը պիտի բերէ: Քաղ. Ժողովի կատարած դերը դժնդակ է եւ դժուար եւ անկէ պարտաւորուած կու տայ իր հրաժարականը: Աշխատութեան բացարձակ կուտակումը անկարելի կը դարձնէ իրենց կարողութեան չափով օգտակար ըլլալու եւ այս պատճառաւ պարզ հրաժարական մը կը ներկայացնեն՝ լաւագոյն ուժերով Վարչութիւն մը կազմելու համար:

Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ ԷՖ.- Տր. Թերզեանի խօսքերը շատ մեկին եւ որոշ են: Վարչութիւնը մինչեւ հիմա իր աշխատութիւնը նուիրեց ազգային գործերու համար, բայց շփոթ վիճակ մը ըլլալու մասին տեղեկութիւն չտուաւ: Ինք այսօր կ'ըսէ թէ ես պետք եղած չափով օգտակար չեմ կրնար ըլլալ, պետք է մտածենք ուրեմն թէ ինչու ասկէ առաջ կրնար օգտակար ըլլալ եւ հիմա չի կրնար ըլլալ: Գիտե՞ք թէ Սահմանադրութիւնը կը տրամադրէ որ բացառիկ պարագաներու մէջ եւ իր իրաւատւութենէն վեր եղած խնդիրներու համար Վարչութիւնը դիմէ Ազգ. Ժողովին: Վարչութիւնը Ս. Պատրիարքը յանկարծական կերպով եւ առանց այս ժողովին որոշման ենթարկելու որկեց Անգլիա եւ Ֆրանսա: Այս ժողովը տակաւին տեղեկութիւն չունի այդ մասին. ինչո՞ր որկեցին, ինչո՞ր ոճէ տեղեկութիւն չի տար եւ քանի որ այս տեղեկութիւնը չի տրուիր, պետք չէ որ գայ այս ժողովին, մանաւանդ այսպիսի ատեն մը, ուր դասալքութիւն պիտի համարուի այդ նպատակով առնուած ոճէ քայլ:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես ալ հարկ կը համարեմ որ պարզուի[ն] հրաժարման պատճառները. ասիկա անհրաժեշտ է: Անգամ մը ընտրեցինք Վարչութեան ատենապետները, որպէսզի որոշեն իրենց պաշտօնակիցները, երկրորդ անգամ այդ գործը յանձնեցինք Պատրիարքին, որ ընտրէ Վարչութիւնը, ու հիմա ի բացակայութեան Պատրիարքի՝ կ'ընդունինք Վարչութեան հրաժարականը: Յաջորդ ընտրութիւնը ո՞վ պիտի ընէ եւ ի՞նչ սկզբունքներով պիտի ըլլայ: Մէկ խօսքով, ծաղրական բան մը կը դառնայ ասիկա: Կ'ամ այն է որ Սահմանադրութեան տառին գործադրութիւնը պիտի ըլլայ, ասպա թէ ոչ Պատրիարքին ներկայութիւնը անհրաժեշտ է եւ անոր կարծիքն ալ պետք է առնել: Հետեւաբար, կ'առաջարկեմ որ Քաղ. Ժողովը շարունակէ իր պաշտօնը մինչեւ Պատրիարքի դարձը:

Ժողովին «ներքին խնդիրներու եւ արտաքին յարաբերութեանց մէջ հետեւած ուղղութեան, անգլ. եւ ֆրանս. դեսպանատուներու մէջ կազմուած մարմիններու նուիրած օժանդակութեան՝ հայութեան ներկայ վիճակին հետ կապ ունեցող խնդիրներու մասին եւ ընդհանրապէս Հայրենիքի Տուրքի գանձման եւ խնամատարութեան ծախքերու խնդրոյն մէջ ի գործ դրուած միջոցներու համար» («Ժամանակ», 3809):

Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. ժողովը համոզուած է որ այլևս չի կրնար օգտակար ըլլալ, հետեւաբար վաղուընէ սկսեալ պետք է ձեռնթափ ըլլայ պաշտօնէ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես ո՛չ թեր կ'ուզեմ խօսիլ, ո՛չ ալ դէմ: Ես կ'ուզեմ հասկնալ թէ ինչո՞ւ կը հրաժարի Քաղ. ժողովը: Ինք կ'ըսէ թէ քաղաքական կացութիւնը դժուար է, բայց այս ժողովը պետք է գիտնայ թէ այդ քաղաքական կացութիւնը ինչ է եւ դժուարութիւնները ո՞ր կէտէն յառաջ կու գան: Պարզ բառը չի բացատրեր աստոնք եւ մինչեւ որ չգիտցուին, ո՛չ մէկ անդամ իր քուէն չի կրնար տալ:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Գարաեան ԷՖ. կարգ մը բացատրութիւններ տուաւ, սակայն եկեղեցիներու փակման մասին տեղեկութիւն չտրուեցաւ: Փափաքելի է որ այդ մասին ալ տեղեկութիւն տրուէր:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Շփոթութիւն յառաջ չգալու համար պարտք կը համարեմ հաղորդել որ Պատրիարք Ս.ին մեկնումը Քաղ. ժողովի հրաժարման պատճառներուն հետ կապ չունի: Իրաց ներկայ վիճակին մէջ պատասխանատուութիւն ստանձնելու համար Քաղ. ժողովը կու գայ խոստովանելու եւ պարզ կերպով ըսելու համար որ այս բեռը իմ ուսիս վրայ ծանր է եւ չեմ կրնար տանիլ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Քաղ. ժողովը վերջին նիստին³³⁹ երբ Խորհրդարանական Յանձնաժողովը կ'ընտրուէր, ռեւէ ծանրացման մասին չխօսեցաւ: Վերջին նիստէն ի վեր անցած դարձածը պետք է գիտնայ, որպէսզի ըստ այնմ տայ իր քուէն: Ծածկամիտ բառերով եղած արտայայտութիւն մը չի կրնար բացատրել իր նպատակը: Ինչո՞ւ կը հրաժարի: Քաղ. ժողովը յոգներ է, բայց ես չեմ կարծեր որ ամբողջ պատճառը այս ըլլայ, ուստի պետք է ըսէ մեզի բուն պատճառը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Եթէ Քաղ. ժողովը չ'ուզեր ըսել, գոնէ Կրօն. ժողովին հարցնենք թէ ինք ինչու չի հրաժարի:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Հանրային պաշտօն ստանձնող մէկը բարոյական պատասխանատուութիւնն ալ միասին կը ստանձնէ եւ կը նայի՝ եթէ իր ուզածին պէս այս պաշտօնը կրնայ շարունակել, իր վրայ կ'առնէ գործը: Հրաժարականները կը տրուին անձնական կամ իրական պատճառներով: Օրէնքը կ'ըսէ որ հրաժարականները կը տրուին անձնական պատճառներով (այսինքն՝ պարզ հրաժարական), երբ մէկը կ'ըսէ որ անկարող եմ վարելու այս պաշտօնը: Ասիկա պարզ հրաժարական կ'ըլլայ: Իսկ երբ պատճառներ կան, այդ պարագային կ'ըսէ որ ես կարող չլինեմ վարելու մինչեւ որ սա պատճառները վերնան, որպէսզի մենք կարենանք մեր պատասխանատուութիւնը մեր վրայ առնել: Ոեւէ հանրային պաշտօնեայ իրեն յանձնուած պաշտօնը կա՛մ կրնայ կատարել, կա՛մ չի կրնար կատարել: Ասիկա որոշելու համար պետք է գիտակ ըլլանք գործերուն ծանրութեան: Քաղ. ժողովը ատիկա ձենէ աւելի մօտէն գիտէ եւ այդ կերպով կ'ըսէ որ մենք կարող չենք վարելու այս պաշտօնը: Մենք երկու ամիսէ ի վեր կը զբաղինք կարելի ընելու համար եւ այսօր այն համոզումը ունինք, որ այս վիճակին մէջ գործը մեր վրայ առնել յանցանք մը պիտի ըլլայ եւ հաւանական է որ ապագային դուք ըսէիք որ ինչու չեկաք մեզի չըսիք այս վիճակը: Գիտէք որ բաժակը կը լեցուի, բայց կաթիլ մը բաւական կ'ըլլայ որ յորդի. ահաւասիկ այս վիճակին մէջ է որ կը դիմենք ժողովին:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ս. Պատրիարքը քանի որ Քաղ. ժողովէն դրկուած է, կը կարծեմ որ անոնք պետք է շարունակեն իրենց պաշտօնը եւ ես արդարացում չեմ նկատեր, երբ կ'ըսէ որ բաւական ծանրացած է գործը: Ըսել է այնպիսի անտանելի վիճակ մը ստեղծուած է, որուն հանդուրժել կարելի չէ: Սակայն ի՞նչ է բուն խնդիրը: Ասիկա չըսել՝ կ'ենթադրէ թէ մեծ վտանգ մը կայ: Պէտք է բացատրէ Քաղ. ժողովը թէ ո՞ր կաթիլն է որ մինչեւ բերան լեցուած գաւաթին յորդելուն պատճառ եղած է:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ոեւէ ազգային մարմին մը որ պաշտօնէ կը քաշուի, կա՛մ պարսաւանքով պետք է բաժնուի պաշտօնէ, կա՛մ շնորհակալութեամբ: Ես ցորչափ չգիտնամ իր գործելու եղանակը, չեմ կրնար տալ իմ քուէս:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եթէ ժողովը կը պնդէ որ հրաժարականի պատճառները բացատրուին, այդ պարագային պետք է դոմփակ ըլլայ նիստը:

Գ. ՍԻՍԻԼԵՆԵԱՆ ԷՖ.- Ուրեմն իրենք ալ կ'ընդունին այդ կարծիքը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Երբ ազգին վիճակին վրայ տեղեկութիւն կը տրուի, նիստը դոմփակ կրնայ ըլլալ, բայց ատիկա կապ չունի հրաժարականին հետ, որ պարզ ըլլալէ չի դադրիր: Դոմփակ նիստ ամէն ատեն կրնայ պահանջուիլ:

³³⁹ Յստակացման համար անհրաժեշտ է նշել թէ խօսքը կը վերաբերի Համագումար Ազգային ժողովի 5 Մարտ 1920-ի նիստին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանս չի գիտեր թէ ինչ տեսակ տեղեկութիւններ պիտի հաղորդուին ժողովի մէջ, որպէսզի հասկնայ թէ լրագրողներու ներկայութիւնը ներելի՞ է:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Դռնփակ ժողովի մէջ ժողովականներէ զատ ուրիշներ չեն գտնուիր, սակայն մենք կը փափաքինք որ հայ մամուլի ներկայացուցիչները գտնուին այստեղ, պայմանաւ որ խօսուածները չհրատարակուին:

(Ունկնդիրները դուրս հանելով ատենապետութեան աթոռը անցաւ Բ. ատենապետ Յ. Պահրի ԷՖ. եւ առաջին խօսքը տուաւ Վարչութեան անդամ Տր. Դաւիթեանի)

ՏՐ. ԴԱՎԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Կիլիկիոյ վերջին անցքերու մասին տեղեկութիւն հաղորդած ենք արդէն Պատ. Ժողովիդ: Այդ թուականէն յետոյ նոր *նօթ* մը տուինք, զոր կը յանձնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

(պատճեն)

Հանրնի մասին օդանաւով տեղեկութիւն առնուած է, որ քաղաքը հանդարտ է. օտար աղբիւրներէ հասած այս տեղեկութիւնը կը կրէ 1 Ապրիլ թուականը: Մերսին Ատանա գիծը կտրուած է, բայց վերահաստատելու փորձեր եղած են: Կիլիկիոյ լեռնային մասին մէջ պատահած կոիւները եթէ հետզհետէ իջնեն դաշտային մասերը, այն ատեն վտանգաւոր կացութիւն մը յառաջ պիտի գայ: Ժողովուրդէն մաս մը Կիպրոս գացեր են ու որբանոցներն ալ Ատանա կը փոխադրուին: Նոյնիսկ Տր. Քենետի³⁴⁰ եկած է Պոլիս յարմարագոյն շէնքեր գտնելու եւ ի հարկին որբերը հոս փոխադրելու համար:

Այնթապի մասին լուր կայ որ Նորման 3000 հոգիով կը մեկնի քաղաքը հանդարտեցնելու համար, բայց ընդհակառակը հոն գտնուող 500 հայ կամաւորներ միասին առած եւ մեկնած են, եւ այս գործին բացատրութիւն կու տան որ եթէ հայերը մնային այնտեղ, գրգռութիւնը աւելի պիտի սաստկանար: Կիլիկիոյ մէջ դրութիւնը վտանգաւոր է, գտնուած ֆրանսական զինուորները սեւերէ կը բաղկանաւ[ն], ժողովուրդը յուսաբեկ է եւ հետզհետէ կը գաղթէ Եգիպտոս, Կիպրոս եւ Մերսին: Կիպրոս երթալու համար անգլիական իշխանութիւնը շատ դժուարութիւն կը յարուցանէ, այսուհանդերձ մէկ մասը գացած է: Վերջին անգամ 5-6000 հայ կամաւորներ 6 խումբով հետզհետէ ճամբայ կ'ելլեն, բայց զիտէք որ ասոնց ընտանիքները պահելու համար մեծ դժուարութիւն կայ. այս պատճառաւ 20,000 ոսկի դարձեալ որկեցինք: Այս վերջին 20,000 ոսկին պիտի վճարուի այն 40,000 տոլարէն, որ Բրիֆին միջոցաւ որկուեցաւ: Վերջապէս, 90,000 ոսկիի մօտ դրամ մը որկուեցաւ, որ որոշ *քոնյորմի* մը ենթակայ չէ: Ամերիկեան Բրիֆի ներկայացուցիչն ալ պիտի միանայ եւ աշխատակցի նպաստի բաշխման գործին մէջ. այդ նպատակաւ դիմումներ ըրինք:

Վերջին օրերս լսեցինք որ կամաւորներ պիտի որկուին: Սակայն ուրիշ կարելոր պարագայ մը կայ: Երբ Սուրիայէ եւ ուրիշ տեղերէ հայերը Կիլիկիա փոխադրեցին, հաւաստեցին մեզ թէ հոն վտանգ չկայ: Հիմա այս վիճակին առջեւ հարկադրուեցանք յիշեցնել իրենց որ զինուորական պատուի վրայ տրուած խոստում մը կայ եւ կիլիկեցիներու հետ ոչ կիլիկեցիներն ալ այդ խոստման վրայ մեկնած էին անկէ: Ահաւասիկ Սան Ռեմօ քաշուած հեռագիրը:³⁴¹

³⁴⁰ Անկլօ-իթլանտական ծագումով բժիշկ Ուիլիլմ Ա. Քենետի ներկայացուցիչն էր իր կեդրոնատեղին Լոնտոնի մէջ ունեցող Լորտ Քաղաքապետի Հիմնադրամին (Լորտ Մէյրըզ Ֆընտ), որ միջոցներ յատկացուցած էր հայ որբերու խնամատարութեան նպատակով: Ատենագրութիւններու մէջ անոր անունը արձանագրուած է նաեւ որպէս Քենետի: Միօրինակութեան համար, որդեգրած ենք Քենետի տարբերակը: Քենետի Մեծն Բրիտանիոյ կողմէ Ազգերու Ընկերակցութեան պիտի յանձնարարուէր որպէս Կոստանդնուպոլսոյ ներկայացուցիչ եւ կարգուէր ատենապետ Մերձաւոր Արեւելքի Մէջ Կանանց եւ Երախաներու Պաշտպանութեան Հետաքննիչ Յանձնաժողովին: Իր այդ հանգամանքով 5 Մայիս 1921-ին Չաւէն Պատրիարքին ուղղուած երկտողով մը պիտի յայտնէր թէ գոհ պիտի մնար ստանալով տրամադրելի արձանագրութիւններ իսլամներու կողմէ տարագրուած եւ պահուած քրիստոնէայ կանանց եւ երախաներու մասին (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4-Խ, Խ708, *անգլերէն մեքենագիր*): Իր պաշտօնին բերումով ան պիտի հետեւէր Չէզոք Տան գործունէութեան եւ իր մասնակցութեամբ էր որ Չէզոք Տունն իր գործունէութիւնը պիտի դադրեցնէր 1926-ին:

³⁴¹ 19-26 Ապրիլ 1920-ին Սան Ռեմօ, Իտալիա, գումարուած խորհրդաժողովի ընթացքին, Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ վարչապետներն ու Ճափոնի, Յունաստանի եւ Պերճիքայի ներկայացուցիչները քննարկելով Թուրքիոյ հետ խաղաղութեան դաշնագիրը, Միջին Արեւելքի մէջ Ազգերու Լիկային կողմէ հաստատուելիք հոգատարութիւնները եւ յատկապէս Օսմանեան Կայսրութեան միջինարեւելեան տարածքներու անդամահատման խնդիրը, յանգած էին որոշումներու, որոնք հիմը պիտի կազմէին նոյն տարուան Օգոստոսին կնքուած Մելքի Դաշնագրին: Ֆրանսա Սան Ռեմոյի մէջ կրցած էր միջազգային ճանաչում ապահովել Սուրիոյ եւ Լիբանանի նկատմամբ իր պահանջներուն վերաբերեալ:

(պատճեն)

Այս հեռագրով կ'ուզենք զգացնել իրենց որ երբ անոնք գտնուէին իրենց տեղերը, աւելի ապահով կ'ըլլային: Համազգային [Ժողով]ն ալ համամիտ է տրուած այս հեռագրին:

Վերջապէս, կացութիւնը չէ փոխուած: Գնդապետ Պրեմոն ինք կը թելադրէ որ փոխադրուին հայերը Կիլիկիայէն՝ եթէ կ'ուզեն:

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ընդմիջելով հարցում մը կ'ուզեմ ընել: Ֆրանսական ուժը անբաւական է, թե՛ ուրիշ պատճառէ յառաջ եկած է:

ՏՐ. Գ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Մարաշի գործերը ուժին անբաւականութիւնը չեն ապացուցաներ. հոն ֆրանսական ուժերը ռեւէ պատճառ չունէին քաշուելու: Ստոյգ է որ 2500էն 3000 հոգի ունէին զօրանոցին մէջ եւ իրենց կացութիւնը փայլուն չէր, բայց Յունուար 29ին երբ Գնդապետ Նորման 3000 հոգիով կու գար, իր նպատակը չէ եղած պաշտպանել տեղւոյն հայութիւնը, այլ՝ կռուելով հեռացնել զինուորները: Մէկ խօսքով, նահանջը դիւրացուցած է եւ այդ պատճառով չէթէներու հետ կռուած է, որպէսզի հեռացնէ դէպի Իսպահիյէ: Ամերիկացիներ ռեւէ տեղեկութիւն չեն ունեցած եւ Զերէթ պարտաւոր զգացած է զինքը հնազանդի: Հոն ալ ո'չ ուսելիքի պակաս կար, ո'չ ռազմամթերքի, եւ ֆրանսական զինուորներ սկսած են ռմբակոծել եւ չէթէները քաշուած են, այնպէս որ նահանջի օրը թուրք չէթէ չկար, այլ՝ պատրաստ էին յանձնուելու: Ասոնք լիովին կ'ապացուցանեն որ ֆրանսական զինուորական ուժի պակասը չէր Մարաշի այդ դէպքերուն [պատճառը]: Նոյնն է Այնթապի համար, ֆրանսացիք քաղաք մտեր են, բայց ինչո՞ւ զինաթափ չեն ըներ չենք զիտեր եւ թուրքերը կը յարձակին շարունակ:

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- (ընդմիջելով) Ատանայի մէջ ալ վտանգ կայ:

Ե. ԽՕՐԱՍՄԱՆ ԷՖ.- Լսուեցաւ որ չէթէներէն ազդարարութիւն եղեր է ֆրանսական զինուորներուն քաշուելու համար, լուր կայ նոյնիսկ որ ճամբան ալ կտրուած է Մերսինի եւ Ատանայի [միջեւ]:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- (շարունակելով) Ֆրանսացիները ռեւէ վախ չունին որ մենք քաղաքական հայեացք ունինք Կիլիկիոյ վրայ: Որովհետեւ Քըրզըն³⁴² վերջերս ակնարկութիւն ըրած է որ 750,000 իսլամ կայ Կիլիկիոյ մէջ, ասորը վրայ Կիլիկիոյ քրիստոնէութիւնը վրդովուած, տեղւոյն բոլոր քրիստոնէայ պետերէ եւ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներէ ստորագրուած զիր մը պատրաստուած եւ մատուցուած է Գերագոյն Խորհուրդին: Այս գիրը, որ շատ լաւ կերպով խմբագրուած է, կը փափաքի որ Կիլիկիա իր կապը խզէ թուրք իշխանութեան հետ եւ կը հերքէ այն առարկութիւնը, թէ մենք ունինք ցանկութիւններ Կիլիկիոյ մասին: Ինչպէս ըսի, բոլոր հոգեւոր պետերը ընդունելով հայոց գերակշիռ իրաւունքը, կը փափաքին որ թուրքերը դադրին այդ տեղ տիրապետելէ: Ամերիկացիները ուզած են համաձայնութիւն մը գոյացնել հայերու եւ թուրքերու միջեւ եւ Ճելալ պէյին³⁴³ [միջոցով] պայմանագրութիւն մը կնքելու աշխատեր են, բայց կարելի չէ եղած ասիկա, որովհետեւ իրենք առաջարկած են զինաթափ ընել հաճնցիները, մինչդեռ անոնք կը փափաքէին պահել իրենց զէնքերը՝ ռեւէ յարձակման չենթարկուելու համար:

Կիլիկիոյ կացութիւնը եթէ այսպէս շարունակէ, բնականաբար շատ դառն կ'ըլլայ, բայց մէկ կողմէն Պատրիարք Սրբազանը ճնշում կը բանեցնէ, միւս կողմէ Մարաշի հեռագիրը կը հասնի Անգլիա, ուր եկեղե-

Ազգապետ Պէզճեանի, Պատրիարքական Տեղապահ Սայեղեանի եւ Պատրիարքական Տեղապահ Նարոյեանի ստորագրութեամբ ուղարկուած հեռագրին բովանդակութիւնը կը գտնենք Պօղոս Նուպարի ուղղուած 22 Ապրիլ 1920 թուակիրին մէջ: Երեք հոգեւոր պետերը հոն կ'ըսեն. «Մարաշէն ետք արիւնալի դէպքեր տեղի կ'ունենան Այնթապի մէջ: Հաճըն, Սիս, Չէյթուն եւ կիլիկեան այլ քաղաքներ եւս ենթակայ են նոյն վտանգներուն: Առօրեայ նոր ջարդերով վերահաստատուած մեր համոզումն այն է թէ հայերը շուտով ամբողջովին պիտի բնաջնջուին Կիլիկիոյ մէջ: Հայ տարագրեալները Կիլիկիա տեղափոխուելու ընթացքին ուրախ էին իրենց կեանքերը երաշխաւորելու մասին հայրենադարձութեան հարցերու պատասխանատու Համաձայնական պաշտօնատարներու յանձնառութեամբ: Այս երաշխիքը իրողապէս պատրանք դարձած ըլլալով, Համաձայնական բարձր իշխանութիւններէն կը հայցենք երաշխաւորել հայերու վերադարձը իրենց տարագրութեան կեդրոնները կամ անոնց տեղափոխումը ուրիշ աւելի ապահով վայրեր» (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4-Հ, Հ330), *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

³⁴² Ճորճ Քըրզըն (George Nathaniel Curzon [1859–1925]) կը վարէր Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործերու նախարարի պաշտօնը 1919–1924 տարիներուն:

³⁴³ Մեհմէտ Ճելալ Պէյ (1863–1926), որ Հալէպի կառավարիչի հանգամանքով ընդդիմացած էր Օսմանեան կեդրոնական կառավարութեան հայաջինջ քաղաքականութեան եւ հեռացուած իր պաշտօնէն, 1919-ի Նոյեմբերէն մինչեւ 1920-ի Օգոստոսը կառավարիչն էր Ատանայի:

ցականներ կը սկսին ճնշում ի գործ դնել կառավարութեան վրայ եւ այդ ճնշման հետեւանքով Քոնֆերանսը³⁴⁴ կ'որոշէ եւ Պ. Միլրան³⁴⁵ կը հեռագրէ պետք եղածը, բայց Պոլսոյ մէջ շատ խիստ կը գտնուի այդ որոշումը ու անգլիական իշխանութիւնը ոչ միայն տեղւոյն քրիստոնէութեան պահպանութեան, այլեւ Պոլսոյ գրաւումին որոշում կու տայ: Այս կարգադրութեամբ 100,000 յոյն զինուոր պիտի քալէին Կիլիկիա, բայց քանի մը քիլոմէթր տեղ յառաջանալէ յետոյ կ'եցած են...

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Յունական պայմաններուն գոհացում չէ տրուած:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Վենիզելոս 100,000 զինուոր տրամադրելու յօժարութիւն յայտնած է, բայց անկէ յետոյ ինչ եղած է՝ չենք գիտեր:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Լեռնային Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցած դէպքերը կը վախցուէր որ իջնալին] նաեւ դաշտային Կիլիկիա: Այս վտանգին առջեւ Վարչութիւնը որոշեց փակել եկեղեցիները իբրեւ խաղաղ ցոյց...³⁴⁶

ՉԱՅՆԵՐ.- Ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ով կրնայ բացատրել թէ ինչ վնաս ունեցաւ, այն կրնայ այս հարցումը ընել: Երբ Չատիկէն օր մը առաջ կու գային տագնապալի հեռագիրներ, մենք տարբեր բան մը չէինք կրնար ընել:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Եկեղեցիները փակելով ուզեցինք ըսել որ դուք ամենքնիդ ալ հանդարտութեամբ կը տօնէք եւ կը շնորհաւորէք Չատիկը, [բայց] այն ազգը, առանց որոյ Ասիոյ մէջ քրիստոնէայ անունը չպիտի լսուէր, այս տօնը կատարելու վիճակին մէջ չէ: Ասիկա արտաքին ձեւն է: Գալով ներքինին, ժողովուրդին ալ ըսինք թէ սէրը, ողորմութիւնը պաշտամունքէն վեր է: Նպատակնիս էր ցնցել Եւրոպան, որպէսզի զարկ տայ մեր խնդրին: Միջոցները գործադրել մեր պարտքն է, անոնք արդիւնաւորել մեր դիմացինէն կախում ունի: Այս ձեռնարկը չափով մը ունեցաւ իր օգուտը եւ իր բարոյական ազդեցութիւնը ըրաւ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Այս ձեռնարկին մէջ դիտելի շատ մը կետեր կան: Նախ եւ առաջ մենք սուգի համար եկեղեցիները փակեցինք կ'ըսենք. երկրորդ՝ բողոքի համար գոցեցինք կ'ըսենք, բողոքի համար եկեղեցիները գոցելով բանալով չ'ըլլար. երրորդ՝ Կրօն. ժողովը կ'ըսէ որ ժողովուրդը պետք է ապաշխարէ, իսկ եկեղեցականութիւնը անարժան է պաշտօն վարելու. ժողովուրդը ինչո՞ւ ապաշխարէ եւ ի՞նչ բանի համար անարժան է եկեղեցականութիւնը. չորրորդ՝ կ'ըսենք որ հանգանակութիւնը արդիւնաւորելու համար էր, բայց ասոր ալ չձառայեց: Յետոյ, եթէ ազգը միահամուռ կատարած ըլլար այս բողոքը, թերեւս իր կարելորութիւնը ունենար, բայց բողոքականները ու կաթոլիկները չմասնակցեցան եւ իրենց աղօթատեղիները չփակեցին: Երբ Պ. Դարբինեան այս ժողովին մէջ առաջարկեց փակել մեր բոլոր հաստատութիւնները, դուք մերժեցիք: Մենք նստանք ծալապատիկ եւ Հանրն գուցէ մաս առ մաս փնայցած է: Ասոնց միջոցները պետք էր առաջուրնէ խորհիլ, փոխանակ հիմա գլուխնիս պայթեցնելու:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Մենք ատով չբաւականացանք, այլեւ դիմումներ ալ ըրինք:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Հայութիւնը կը գտնուի Ֆրանսայի, Ամերիկայի եւ երկրագունդին ամեն կողմերը: Այս ամենուն մէջ 25-30 եկեղեցիներ միայն փակել անտեղի պիտի ըլլար: Եթէ ասոր համար նիւթական անկարելիութիւններ կան, կրնային գոնէ փակել Ատաբազարի, Գոնիայի եկեղեցիները, որպէսզի գործը կարելորութիւն ստանար, եւ գոնէ երեք յարանուանութիւններ միասին կատարէին այս գործը: Եթէ հայ հռոմէականները իրենց Չատիկը կատարած էին, կրնային Նոր Կիրակիին փակել եկեղեցիները կամ գոնէ բողոքականները դադրեցնէին իրենց արարողութիւնները: Վերջապէս, հաղորդակցութիւն գոյութիւն չունեցող տեղերը մէկ կողմ առնելով, մօտակայ տեղեր հայութիւնը զրկելը ենք:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութեան ձեռք առած միջոցներու մասին եղած քննադատութիւնները լսեցինք, անոնց մէջ *սոն սանս* չկայ:

³⁴⁴ Ակնարկութիւն Փարիզի Հաշտութեան Վեհաժողովին, որ Ա. Համաշխարհային Պատերազմի զինադադարի յայտարարութենէն ետք սկսած էր 18 Յունուար 1919-ին եւ իր աշխատանքները աւարտած՝ 21 Յունուար 1920-ին, բացումովը Ազգերու Լիկայի Ընդհանուր Ժողովին:

³⁴⁵ Ալեքսանտր Միլրան (Alexandre Millerand [1859–1943]) 23 Սեպտեմբեր 1920-ին Ֆրանսայի նախագահ դառնալէ անմիջապէս առաջ կը վարէր Ֆրանսայի վարչապետի պաշտօնը՝ 20 Յունուար 1920-էն սկսեալ:

³⁴⁶ Նարոյեան սրբազան 14 Ապրիլ 1920 թուակիր հեռագրով մը Պօղոս Նուպարի յայտնած էր թէ Անատոլիոյ իրենց եղբայրներուն կացութենէն ելելով, Իսառն կամ Համազգային Խորհուրդը պատշաճ նկատած էր զատկական արարողութիւններ չկատարել Պոլսոյ [եկեղեցիներուն] մէջ (ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2-ԻՄ, Խ561):

ՁԱՅՆԵՐ.- Ետ առէք խօսքերնիդ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (Հարունակելով) Այնպիսի առարկություններ ըրիք որ պարտաւորուեցայ այս յայտարարութիւնը ընելու: Վարչութիւնը հարկ տեսաւ այս միջոցը ձեռք առնել թէ՛ ազգին եւ թէ՛ օտարներու դէմ, երբ [Ազգային] Պատուիրակութենէն ըսուեցաւ մեզի թէ դիւանագիտական դիմումները որոշ արդիւնք մը չտուին եւ մեր պատուիրակութեան, ինչպէս նաեւ Համաձայնական կառավարութեանց պատասխանները զգացուցին մեզի մեր հետեւելիք ուղին եւ Կիլիկիոյ հայութիւնը սկսաւ ըսել թէ մեզի ինչու հոս բերիք, մեզի վերադարձուցէք հոն ուրկէ բերիք: Այս յուսահատական եւ ճակատագրական վարկենին էր որ գատկական արարողութիւնը չկատարելու պէտք տեսանք, բայց եկեղեցական հարք ըսին որ այս առժամեայ կարգադրութիւնը փափաքուած ազդեցութիւնը չի կրնար ունենալ, տեւական կերպով կրնանք դադրեցնել արարողութիւնները: Այս խնդիրը նաեւ Համազգային Ժողովի նկատողութեան յանձնուեցաւ: Հոն հայ Կաթողիկոսները ըսին թէ իրենք Չատիկը ըրած են ու հայ բողոքականք աւելցուցին որ իրենք մասնաւոր հանդէս մը չունին Չատիկի առթիւ, բայց [համամիտ գտնուեցան որ մենք] ձեռք առնենք սոյն միջոցը: Կը հարցնէք թէ ինչ արդիւնք յառաջ բերաւ: Համբերեցէք պահ մը, որ արդիւնքը բերենք: Հիմա կը հարցունի թէ ինչու գաւառներու եկեղեցիները չփակեցինք, բայց չենք գիտեր թէ գաւառի եկեղեցիները փակ են, թէ՞ բաց: Իսկ գալով սուգի *միջոցներ* եւ հանդէսներու, ո՛չ *միջոցներ* կրնայինք կազմել եւ ո՛չ [ալ] սուգի հանդէսներ:³⁴⁷ Հետեւաբար, Վարչութիւնը գործադրեց այս միջոցները, որոնք կարծեմ թէ բաւական են պատասխանը ըլլալու եղած քննադատութիւններուն:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Վարչութիւնը եկեղեցիները փակելու իր որոշումը ի՞նչ կերպով հաղորդեց արտաքին աշխարհին:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Այդ մասին *նոյժ* չտուինք, այլ կէս պաշտօնական ձեւով հաղորդեցինք: Եկեղեցիները փակ չեն. արարողութիւն կը կատարուի. մկրտութիւն, թաղում տեղի կ'ունենայ. իսկ Պատրիարք Ս.ին ալ հեռագրեցինք որ ծանուցանէ Համաձայնական կառավարութիւններու թէ Կիլիկիոյ վիճակը այն աստիճան դժնդակ է, որ Չատիկ արարողութիւնը դադրեցնելու հարկադրուած է: Հայ հռոմէականները պատասխանեցին մեզի որ իրենք Չատիկը անցուցած են եւ յետոյ՝ [աւելցուցին] մեր եկեղեցւոյ դիրքը տարբեր է, իրենք այսպիսի որոշում մը գործադրելու համար պէտք ունէին արտօնութիւն ստանալու հոգեւոր վերին իշխանութենէն, իսկ բողոքականները ըսին իրենք քարոզ մը միայն ունին եւ այս էր պատճառը որ իրենք ալ մեզի հետ չկրցին փակել եկեղեցիները:

Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը իբրեւ միջոց ընդունել է որ եկեղեցիներու փակման միջոցին Կիլիկիոյ հանգանակութիւնը տեղի ունենայ: Ի՞նչ եղած է այդ խնդիրը, կրնա՞յ բացատրուի:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի կողմէ տրուած բացատրութիւնը լսեցինք. ասոնք կը հարկադրեն մեզ յանգելու այն կէտին, որ Քաղ. Ժողովի հրաժարականին նկատառումը յետաձգուի:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Մենք դռնփակ նիստ գումարեցինք, ինչո՞ւ համար այս նիստը տեղի ունեցաւ:

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը պէտք է բացատրէ թէ ինչ բանի համար Ս. Պատրիարքը Եւրոպա ուղևորուեցաւ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան համարատուութիւնը այս խնդրոյն լուծումը պիտի տայ. միշտ պարտական էինք այդ բացատրութիւնը տալու այս ժողովին առջեւ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Դռնփակի առաջարկը ես ըրի, հետեւաբար պէտք է որ ես տամ պահանջուած բացատրութիւնը: Այս հրաժարականին պատճառները կրկին են. մէկը՝ ներքին օրինական, որուն համար դռնփակ նիստ պահանջելու իրաւունք չունիմ, իսկ միւսը այնպիսի հանգամանք մը ունի, որ կը հարկադրէ մեզի դռնփակ գումարելու այս նիստը: Բոլոր հայութիւնը գիտակցութիւնը ունի այս վարկենին ծանրութեան, եւ մենք մեր պաշտօնը վարեցինք ձեր հաւանութեամբ: Իրաւ է որ Վարչութիւնը չի կրնար տանիլ այս ծանրակշիռ վիճակը, երբ դժբաղդաբար մինչեւ հիմա չանդադարձանք այդ կացութեան, որուն մէջ կը գտնուէինք: Մեր ժողովրդեան մի քանի հատուածներ ֆրանսացւոց դէմ այնպիսի ուղղութիւն մը ձեռք առին պնդելով մեր պատմական իրաւունքներուն վրայ, որ այն տպաւորութիւնը յառաջ եկաւ թէ անոնց գիրկը նստած ենք կարօտ անոնց պաշտպանութեան եւ միւս կողմէ անոնց մօրուքը կը փետտենք: Ազգերը իրենց քաղաքական իրաւունքները ունին անտարակոյս, բայց անոնք կը հաստատուին այն ատեն, երբ քաղաքական պայմանները

³⁴⁷ Հանրային բնոյթի ձեռնարկներու կամ հաւաքներու համար պատրիարքարանը պարտաւոր էր նախօրօք ձեռք բերել արտօնութիւնը համաձայնական պետութիւններու Պոլիս գտնուող բարձր յանձնակատարներուն, ինչպէս ի յայտ կը բերեն դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած բազմաթիւ դիմումներ:

ձեռնտու ըլլան: Մենք չէինք կրնար վստահիլ օրուան պայմաններուն, բայց ինչպէս բոլոր պզտիկ ժողովուրդները, մենք ալ ունեցանք մեր քաղաքականութիւնը: Մինչև հոս մեր ընթացքը շարունակեցինք, բայց այդ միջոցին ձայներ բարձրացան թէ պէտք է փոխել քաղաքականութիւնը ու հագիւ ամիս մը առաջ Կիլիկիոյ մէջ հասկցան ասիկա եւ յայտարարութիւն հրատարակեցին, բայց ուշ մնաց: Ազգի մը քաղաքականութիւնը եւ ճակատագրականութիւնը իրարմէ տարբեր բաներ են եւ պատասխանատու ուղղութեան պակասն էր որ զգալի եղաւ: Այդ պակասը մենք ալ դիտել տուինք, սակայն ըսուեցաւ որ մեր ազատութիւնը [վայելելու ապահովութիւնը տրուած է] եւ այդ ընթացքով շարունակեցինք մեր պաշտօնը: Սակայն այս անհամաձայնութիւնը ու կարծիքի եւ տեսակետի տարբերութիւնը շատ զգալի դարձաւ: Իբրեւ ազգ. քաղաքականութիւն, ոմանք այս յայտարարութիւնը,- այսինքն՝ Փրանսայի Կիլիկիոյ վրայ ունեցած տեսակետները,- ընդունելու մէջ դժուարութիւններ տեսան, բայց դէպքերը չուշացան փորձառութեան դաս մը տալու մեզի եւ համոզելու որ տեսակետներու համաձայնութիւն պէտք է վարելու համար այս պաշտօնները եւ եթէ այդպէս ըլլայ, կոխ եւ դժուարութիւն չ'ըլլար: Կ'ընդունինք որ այս ամենուն մէջ մեր պարտականութիւնը կատարելէ չթերացանք, բայց ասկէ վերջ պէտք է նկատողութեան առնել սա կարեւոր կետը, որ ընտրուի այնպիսի Վարչութիւն մը, որ ընդունակ ըլլայ համերաշխ կերպով վարելու այս պաշտօնը:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Այս հրաժարականին պարզ ըսուեցաւ, բայց այս բացատրութիւններէն կ'երեւայ որ բաղադրեալ հրաժարական մ'է եղեր. այս կետը բոլորովին պարզ է այլեւս:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Տրուած բացատրութիւններէն վերջն ալ հրաժարականը պարզ ըլլալէ չի դադրիր: Արդէն Վարչութիւնը իր իրաւաստեան մէջ չի նկատեր Հայկական Խնդրոյն այն կետերը, որոնք կը վերաբերին Հայկական Պատուիրակութեան: Կիլիկիան Հայաստանի մաս պէ՛տք է կազմէ, թէ՛ ոչ, Վարչութիւնը այդ բարձրագոյն խնդիրներով զբաղած իսկ չէ: Տր. Դաւիթեանի բացատրութիւններէն ալ ինչպէս հասկցուած է, վտանգաւոր շրջանի մը մէջ է գործը եւ լեռնային Կիլիկիոյ մէջ եթէ ժողովուրդը կը դիմադրէ այնքան կորովով, միւս կողմէ կը լսուի որ ֆրանսացի սպաներ իրենց ընտանիքները կը դրկեն Մերսին: Վարչութիւնը 100,000 ոսկի պիտի հաւաքէ եւ ասիկա սովորական պայմաններու մէջ չի կրնար ըլլալ: Հիմա վտանգի շրջան է. ընտրեցէք Վարչութիւն մը, որ այս ազգին մէջ բարձր պահէ իր *քուսթիժը*: Երբ ամէն անգամ այդ մարմինը կը վարկաբեկուի, անկէ ինչպէ՛ս կարելոր ծառայութիւններ կրնան սպասուիլ: Կը կարծեմ որ նոր Վարչութիւն մը պէտք է ստեղծուի եւ հեղինակութիւն տրուի անոր ու զօրացնենք զայն:

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան հրաժարականի բուն պատճառներու մասին տրուած բացատրութիւններէն հասկցուեցաւ որ այդ հրաժարականը յառաջ կու գայ նախ եւ առաջ ներքին տարակարծութենէ, որուն իբրեւ դարման կ'առաջարկուի միատարր Վարչութիւն մը կազմել: Երկրորդ պատճառը արտաքին է եւ յառաջ կու գայ կարգ մը քննադատութիւններէ: Սակայն ես կը խորհիմ որ երբ ազգային պաշտօններէ խուսափողները պիտի անցնին սեւ ցանկին մէջ, բնականաբար այդ պաշտօնները ստանձնող եւ աշխատողներն ալ իրաւունք ունին գնահատութիւն սպասելու եւ ասիկա ամենուս պարտականութիւնն է: Կը հասկցուի որ ասոնք են պատճառը, որուն համար չեն ուզեր շարունակել իրենց պաշտօնը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Կը շնորհաւորեմ Վարչութիւնը իր կատարած աշխատութեան համար, բայց չեմ կրնար ընդունիլ իրենց տեսակետը թէ իրենք չեն զբաղիր ազգին քաղաքական գործոց հետ: Մեր յուզած խնդիրը ազգին քաղաքական խնդիրը չէ, այլ՝ ապահովութեան խնդիր է: Այսօր Հայաստանի, Կովկասի սպառնացող վտանգներ կան եւ շարժումներ կան: Երբ Մուսթաֆա Քեմալ իր ծանօթ շարժումները³⁴⁸ կ'ընէ, կարելի չէ անտարբեր գտնուիլ որ անոնցմէ բան մը չի ծագիր: Վարչութեան վրայ լիովին պարտականութիւն կը ծանրանայ հետաքրքրուիլ եւ զբաղիլ անոնցմով:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Մեր խօսքերը սխալ հասկցուեցան: Վարչութիւնը ոչ թէ չ'ստանձներ ապահովութեան խնդիրը, այլ չ'զբաղիր ազգին քաղաքական բարձրագոյն խնդրով: Թէեւ ժամանակը չէ եկած տակաւին պատմութիւնը գրելու այս խնդրոյն, սակայն երբ *տոսիկ*ները քննուին, այն ատեն զաղափար մը կրնայ կազմուիլ խնդրոյն վրայ: Տոքթորին այստեղ կարդացած տեղեկագիրները կը վերաբերին ապահովութեան եւ ջարդի գործերուն եւ հետեւաբար անելորդ է ըսել թէ այն չ'զբաղիր ապահովութեան գործով:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ոմանք հրաժարականի նկատառման յետաձգումը պահանջեցին, ոմանք ալ մերժումը

³⁴⁸ Ակնարկութիւն Թուրքիոյ մէջ Համաձայնական Պետութիւններու ներկայութեան վերջ տալու եւ կարելի առաւելագոյն հողային տարածքներու վրայ թրքական գերիշխանութիւն վերահաստատելու ձգտող ազգայնական շարժումներուն, որոնք հայալնաս եւ յունալնաս բնոյթ ունէին իրենց էութեամբ:

առաջարկեցին: Ժողովը պետք է յայտնե՛ր վերջնական կամքը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Եթե ժողովը կը խորհի որ կախակայուի մեր հրաժարականը, չենք ընդունիր եւ կը մերժենք: Դուք մինչեւ որ չկարդաք Վարչութեան կողմէ գրուած ամբողջ գրերը, չէք կրնար գաղափար մը կազմել: Մենք գիտենք որ Անգլիա եւ Ֆրանսա ըսին որ խաբուած են Ամերիկայէն, կրնայ ըլլալ որ մեր Պատուիրակութիւնն ալ խաբուած ըլլայ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Կացութիւնը այլեւս պարզ է: Եթե՛ Քաղ. Ժողովը կը պնդէ իր հրաժարականին վրայ, կրնայ ընդունուիլ: Այստեղ ըսուած խօսքերէն հասկցուածը այն է՝ որ մենք կացութեան համապատասխան Վարչութիւն մը պէտք է ընտրենք: Այս Վարչութիւնը կը հրաժարի յոգնածութենէ, բայց եթէ պիտի ընտրուի նոր Վարչութիւն մը, որուն մէկ անդամը կը բնակի Այ Սթեֆանօ, միւսը՝ Պոլիս, եւ ասոնք շաբաթը երկու անգամ պիտի գան քով քով հաւաքուելով ասդիէն անդիէն, այս պայմաններու մէջ կարելի չէ տանիլ ներկայ գործերը: Դէպքեր կան, գործեր կան, որոնք կը պահանջեն աշխատելու տարբեր եղանակ մը եւ մինչեւ որ այդ պայմանները չլրանան, ընտրուելիք Վարչութենէն ռեւէ օգուտ սպասել կարելի չէ: Կը պահանջեմ որ իմ այս յայտարարութիւնս արձանագրուի:

Հ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովը իր յոգնածութիւնը առարկելով կ'ուզէ հրաժարիլ: Իրաւ է որ բեռ մը ծանրացած է իրենց վրայ եւ մեր ներկայ տնտեսական դրութիւնը կը պարտաւորէ որ գործին ամբողջ ծանրութիւնը դնենք իրենց վրայ: Պ. Սրենց ուրիշ բանի մը ակնարկել ուզեց. կ'ուզէ ըսել թէ պատուակալ պաշտօնեաներով չենք կրնար կառավարել այս գործը, պէտք է վճարեալ պաշտօնեաներ ունենանք: Ասիկա սկզբունքի խնդիր մ'է, որուն վրայ առանձինն վիճաբանիլ պէտք է եւ եթէ կրնանք պիտոճէին մէջ գումար մը տրամադրել, բնականաբար վարչական մեքենան շատ աւելի աղէկ պիտի գործէ: Ուստի, այդ մասին կրնայ օրինագիծ մը պատրաստուիլ եւ ներկայացուիլ, իսկ եթէ յստի յստի ընտրութիւն մը կ'ուզենք կատարել, կը կարծենք որ աւելի գէշ կ'ըլլայ:

Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը ընտրուած է Ս. Պատրիարքէն, հետեւաբար իրմէ բոլիւս ժողովին հրաժարականը չենք կրնար ընդունիլ իր բացակայութեանը:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Երբեք մենք չենք կրնար ընդունիլ այդ տեսակետը: Վարչութիւնը կազմուած է այս ժողովէն ընտրուած ժողովի մը ձեռով եւ իբր այն կը պաշտօնավարէ, հետեւաբար չենք կրնար ընդունիլ որ հրաժարականին նկատառումը յետաձգուի այդ նկատումով:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովը իր հրաժարականէն յետոյ միայն ընթացիկ գործերը կը տնօրինէ, ո՛չ իսկ ընտրութիւններ կրնայ վաւերացնել:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երկու բանաձեւ կայ. կը ներկայացնեմ ձեր ուշադրութեան:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ երկու բանաձեւերը)

(բանաձեւ)

[Ժողովը կարդալով Քաղ. Ժողովի հրաժարականը եւ լսելով այդ մասին թեր ու դեմ խօսուածները, ինչպէս նաեւ Քաղ. Ժողովի տուած բացատրութիւնները, որոշեց այդ հրաժարականի խնդրին նկատառումը յետաձգել Ս. Պատրիարքին վերադարձին, խնդրելով իրմէ որ մինչեւ այն ատեն շարունակէ իր պաշտօնը

Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ]

[Ժողովս քաղաքական ժողովոյ պարզ հրաժարականը կ'ընդունի եւ կը յանձնարարէ անոր շարունակել իր պաշտօնը մինչեւ նորին ընտրութիւնը

Լ. ՊԱՊՕՆԵԱՆ Ս. ՍՐԵՆՑ ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ]³⁴⁹

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս երկու բանաձեւերէն ո՛րը կ'ընդունի Վարչութիւնը:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը իր հրաժարականին առթիւ չի կրնար խօսք ունենալ:

Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Ոչ իսկ կարծիք յայտնել:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Չէ ընդունուած որ Քաղ. Ժողովը ընտրուած է Պատրիարքէն, հետեւաբար այդ կէտն ալ քուէի չի կրնար դրուիլ:

³⁴⁹ «Ժամանակ», 3809:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Չեմ գիտեր թե ինչու կը վարանիք ընդունելու մեր բանաձեւը: Մենք Վարչութեան հրաժարականը եթէ չենք ընդունիր, չենք ալ մերժեր: Այլ մեր նպատակն է յետաձգել, մինչեւ որ ժողովը ժամանակ ունենայ գիտակցօրէն գործելու եւ որոշելու թէ ինչպէս պէտք է ընտրել [Քաղ.] ժողովը, որոնք գիտակցութիւնը ունենան պէտքերուն եւ անոնց պահանջներուն:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով երկու բանաձեւները, Նաթանեան եւ Սիմքէշեան ԷՖ.ներու բանաձեւը ստացաւ 12 քուէ ընդդէմ 6ի³⁵⁰ եւ ատենանը փակուեցաւ ժամը 6½ին)³⁵¹

³⁵⁰ Այլուր՝ 6-ի փոխարէն 9 («Ճակատամարտ», 437/2258):

³⁵¹ Քուէարկութենէն ետք, Դաւիթեան, Օհանեան, Տէյիրմէնճեան եւ Խօճասարեան պնդած են իրենց հրաժարականին վրայ ըստ «Ժամանակ»ի, իսկ «Ճակատամարտ» հետեւեալ տողերով ներկայացուցած է այդ պնդումը. «Քուէարկումէն ետք, Քաղ. ժողովի անդամները մերժեցին ընդունուած բանաձեւը, յայտնելով թէ պաշտօն չպիտի վարեն եւ մեկնեցան [դժգոհանքի] քայլերով»:

[Համագգային Խորհուրդ]

1920 Ապրիլ 28

Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամ[ը] 5½ին

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Տոքթ. Դաւիթեան, Ստեփան Գարաեան, Հայկ Խօճասարեան, Ներսէս Օհանեան, Արամ Ինճիճեան Գարեգին Տէվէճեան, Տոք. Նազգաշեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Տ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան, Տոք. Թէրզեան, Սարգիս Սրենց, Յակոբ Պահրի, Երուանդեան:

Ա. Ատանայէն 17 Ապրիլ թուակիր հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ մասնակի ջարդը կը շարունակուի, Հանրն եւ Սիս պաշարուած են: Միայն կացութեան մէջ մեղմացում մը կը նշմարուէր, թէ եւ դիմումներու պէտք չոյց կը տրուէր:

Որոշուեցաւ ֆրանսական դեսպանատունէն պահանջել տեղեկութիւն Հանրնի եւ Սիսի մասին, ըսելով թէ մտատանջութեան մէջ ենք: Նոյնպէս որոշուեցաւ որ Ազգապետ Էֆ. ալ դիմէ անգլիական դեսպանատուն:

Բ. Կարդացուեցաւ ամփոփում[ն] այն երեք տեղեկագիրներուն, որոնք մինչեւ Ապրիլ 7 Այնթապի անցու-դարձերը կը նկարագրէին:³⁵² Փրոֆ. Պէզնեան Էֆ. աւելցուց թէ բերանացի առնուած լուրերու համաձայն 500 սպանեալ կայ Այնթապի մէջ:

Գ. Խորհրդարանական Յանձնաժողովի մասին ժողովը պահեց իր նախորդ որոշումը, որով չէր ընդուներ անոնց հակակշիռը եւ գործակցութիւնը, այլ միայն անոնց առաջարկներ ընելու իրաւասութիւնը կ'ընդունէր:

Դ. Պօղոս փաշա Նուպարի դաշնագիրը ստորագրելու իրաւունք տուող փոխանորդագիր մը տրուեցաւ յանուն երեք հոգեւոր պետերու:³⁵³

³⁵² Կաթողիկոսական Փոխանորդ Ներսէս Քահանայ Թաւուզճեանի եւ Այնթապի Ազգային Միութեան համատեղ 7 Ապրիլ թուակիր եւ Թաւուզճեան Քահանայի 19 Ապրիլ թուակիր գիրերուն համար տեսնել Յաւելուած 39 եւ 40:

³⁵³ Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած գտանք նշուած փոխանորդագրին 21 Ապրիլ 1920 թուակիր ֆրանսերէն սեւագիր օրինակը՝ երեք հոգեւոր պետերու կողմէ տրուելու համար Պօղոս Նուպարի, հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Կոստանդնուպոլսոյ Միացեալ Ժողովը [Համագգային Խորհուրդը- Վ.Ղ.], գործելով յանուն Թուրքիոյ հայոց, կը հաստատէ իրաւասութիւնները, զորս նախապէս Ն. Սրբազնութիւն Էջմիածնի Կաթողիկոսին կողմէ շնորհուած են Նորին Գերագանցութիւն Պարոն Պօղոս Նուպարի՝ զիրենք ներկայացնելու համար Մեծ Համաձայնական Տէրութիւններու մօտ, եւ Նորին Գերագանցութիւն Պր. Պօղոս Նուպարի կու տայ լիազօրութիւն, որպէս Թուրքիոյ հայոց ներկայացուցիչ, յանուն իրենց ստորագրելու Թուրքիոյ հետ Հաշտութեան Դաշնագիրն ու Խաղաղութեան Վեհաժողովէն կամ Համաձայնական կառավարութիւններէն որեւէ փաստաթուղթ, որ կը վերաբերի Հայկական Հարցի լուծման» (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ Խ, Խ684, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Նուպար Լիազօրագրին տուութեան պէտքը Ազգային Խորհուրդին զգացուցած էր տուեալ պահուն Եւրոպա գտնուող Չաւէն Պատրիարքի միջոցով անոր 21 Մարտ թուակիր նամակին ընդմէջէն: Հոն կ'ըսուէր. «Նկատելով որ Թուրքիոյ դաշնադրութիւնը վերջանալու մօտ է եւ Խաղաղութեան Վեհաժողովը քիչ օրէն պիտի հրաւիրէ անոր պատուիրակները զայն ստորագրել տալու համար, Նորին Վսեմութիւն Պօղոս փաշա Նուպար կը խորհի թէ թերեւս պէտք ունենայ այդ դաշնադրութեան հայկական մասը յանուն Թուրքիոյ հայոց ստորագրելու իր լիազօրութիւնը հաստատող գրութեան մը. այս պատճառաւ ներփակ պատճէնը կը դրկեմ ձեր եղբայրութեանց որ հաճիք զայն պատրաստելով ստորագրել եւ ինծի դրկել որ իմ կողմէ եւս ստորագրուելով իրեն յանձնուի: Նորին Վսեմութեան ձեռքը ցարդ կը գտնուի 1913ին Էջմիածնի Ս. Կաթողիկոսէն տրուած լիազօրութեան պաշտօնագիր մը որուն դէմ ցարդ բնաւ առարկութիւն չէ եղած եւ այսօր իսկ Անգլիա բաւական կը համարի, սակայն խորհելով որ մի' գուցէ որեւէ տէրութիւն վերջին պահուն առարկութիւն ընէ, պէտք կը տեսնուի այս ալ ձեռքին մէջ ունենալ գործածուելու համար եթէ հարկը պահանջէ...» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ L-1, L135, *հայերէն ձեռագիր*):

Բաղդատութեան համար, թերեւս տեղին ըլլայ ներկայացնել բովանդակութիւնը նոյն նպատակին ծառայելու համար երեք հոգեւոր պետերու կողմէ նուազ քան տարի մը ետք տրուած հետեւեալ լիազօրագրին.

«Հայոց Միացեալ Ժողովը, գործելով որոշումներովը հայ երեք յարանուանութիւններու ազգային ժողովներուն եւ յանուն Թուրքիոյ բովանդակ հայութեան, այսու Նորին Գերագանցութիւն Պօղոս Նուպար Փաշայի կու տայ ամբողջական լիազօրութիւն՝ հետապնդելու եւ իրագործելու Մեծ Դաշնակից եւ յարակից տէրութիւններու, եւ յատկապէս

Ե. Ազգ. պաշտօնները խոյս տուողներու մասին իբր դասալիք հրատարակութեան որոշումին Համագգային Ժողովը եւս համամիտ եղաւ:³⁵⁴ Արիկեան Էֆ. Կիլիկիոյ հանգանակիչ մարմնոյն անդամ ընտրուեցաւ:

2. Ծով. Պրիսթոլ նամակով մը կը հաղորդէր թէ Ուրֆայի, Պիրենիկի եւ Մարտինի հայերը ազատուած են:³⁵⁵

[Համագգային Խորհուրդ]

12 Մայիս 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան, Ժամը 6

Ներկայ.- Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Փրոֆ. Պէգնեան, Տոք. Դաւիթեան, Ս. Գարսեան, Դաւիթ Տ. Սովսէսեան, Տոք. Նազգաշեան:

1° Կիլիկիայէն հասած օգնութեան խնդրանքները նկատի առնուեցան եւ նկատելով որ արդէն Ամերիկեան Նպաստամատոյցին կողմէ կարելոր նպաստ մը հասած էր հոն,- ինչպէս հաւաստած էր Գնդ. Քումս³⁵⁶, - հարկ

Արեւելքի հարցերուն համար Լոնտոնի մօտակայ Միջ-Համաձայնական Խորհրդաժողովին առջեւ պաշտպանութիւնը հայ ազգի իրաւունքներուն եւ շահերուն, եւ ստորագրելու այս նիւթին վերաբերող բոլոր դիւանագիտական փաստաթուղթերն ու վաւերագրերը, որպէս իր պատշաճօրէն իրաւասու լիազօր պատուիրակը:

Տրուած ի Կոստանդնուպոլիս Փետրուարի հինգերորդ օրը, հազար ինն հարիւր քսանմէկին» (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ Խ, Խ683):

³⁵⁴ Կը թուի թէ պաշտօնները խուսափողներու համար կարգադրութիւն մը կատարելու նիւթը բոլորովին է Նուրիհանի հրաժարականին կապակցութեամբ եւ Համագգային Խորհուրդի քննարկման ենթարկելու նպատակով Նարոյեան Եպիսկոպոսի հասցեագրուած Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովի 1 Մայիս 1920 թուակիր նամակէն, զոր նշած ենք նախապէս:

Արդարութեան համար հարկ է դիտել տալ թէ Նուրիհան չէ նկատուած ազգային պաշտօնները խուսափող դասալիք:

³⁵⁵ Ի պատասխան Համագգային Խորհուրդի 15 Ապրիլ 1920 թուակիրին, Ծովակալ Պրիսթոլ 26 Ապրիլ թուակիրով ի միջից այլոց կ'ըսէր. «Կը փափաքիմ ձեզի յայտնել թէ իմ կառավարութիւնս լոյս տեղեակ պահուած է Կիլիկիոյ պայմաններէն: Կը փափաքիմ ձեզի տեղեկացնել թէ ճիշդ հիմա ստացուած լուրեր կը նշեն թէ ամէն բան հանդարտ է Ուրֆա, Մարտին եւ Պիրենիկ» (ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, թիւ 0132):

³⁵⁶ Գնդապետ Ճէյմզ Փըրսի Քումս (James Percy Coombs [1889–1943]) 1919-ին բանակէն արձակուելէ ետք վարած էր Մերձաւոր Արեւելքի մէջ Նպաստամատոյցի Ամերիկեան Յանձնաժողովին գործադիր տնօրէնի պաշտօնը մինչեւ 1920-ի վերջերը: 1920-ի Նոյեմբերին տարաձայնուած ըլլալով թէ Քումս Սամսոնի մէջ ձեռքակալուած է թուրք ազգայնականներու կողմէ, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը որոշած էր այլեւս նոր աշխատակիցներ չորկել վտանգուած գօտիներ: Թրքամետ Ծովակալ Պրիսթոլ 17 Նոյեմբերին հերքած էր լուրը, ըսելով թէ Քումս կամովին մնացած էր Սամսոն, «որովհետեւ տեղական իշխանութիւնները չէին թոյլատրած անոր ներքին գաւառներ երթը»: Քումս իր պաշտօնավարութեան աւարտին Չաւէն Պատրիարքէն պիտի ստանար «զեղեցկօրէն մանրանկարուած ձեռագիր մը» առ ի գնահատութիւն այրիներու եւ որբերու համար կատարած իր խնամատարական աշխատանքին: Քումս 1920-ի Ապրիլին Պատրիարքարանին փոխանցած էր կիլիկիեայութեան օգնելու նպատակով ամերիկահայութեան հաւաքած 40,000 ամերիկեան տոլարը, միաժամանակ նշելով Նպաստամատոյցին կողմէ այդ գումարին կրկնապատկման հաւանականութիւնը, ինչպէս կը պարզուի Նարոյեան Եպիսկոպոսի անոր ուղղած 6 Ապրիլ 1920 թուակիր հետեւեալ նամակէն, որ վերածած ենք հայերէնի:

«Երախտագիտութեամբ կը հաստատենք ստացումը քառասուն հազար տոլարի, նուիրուած Ամերիկայի հայոց կողմէ Կիլիկիոյ օգնութեան համար, որ բարի եղած էք յանձնել մեզի:

Շատ ուրախ ենք Ձեր ծանուցումին համար, թէ այս յատկազումարներուն յանձնաձման մեր ծրագիրը ձեր հաւանութեան արժանանալու պարագային, լիազօրուած էք այս գումարը կրկնապատկելու: Այժմ Կիլիկիոյ մէջ օգնութիւնը բաշխելու համար կազմած ենք յանձնախումբ մը՝ բաղկացած հոգեւոր պետերէն հայկական երեք համայնքներու՝ Գրիգորեան, Կաթողիկէ, Բողոքական, եւ Պր. Տամատեանէ՝ Փարիզի Հայ Պատուիրակներու Խորհուրդի ներկայացուցիչ, եւ Ատանայի Հայ Ազգային Միութեան երկու անդամներէ ու Մ[երձաւոր] Ա[րեւելքի]

չտեսաւ իր կողմէ ալ նոր նպաստ մը դրկելու, քանի որ արդէն դրամ դրկելու ապահով միջոց մըն ալ չկար, մասնաւորապէս դէպի Այնթապ, Քիլիս եւ Մարաշ: Ատով հանդերձ, հրահանգ պիտի տրուի Հալէպ, որ հոն դրկուած գումարէն ինչ որ կրնան դրկեն Այնթապ, Քիլիս, Մարաշ եւ Ամանոս:

2° Ծով. Պրիսթոլ 24 եւ 26 Ապրիլ թուակիր նամակներով նախապէս իրեն եղած տեղեկագրութեան եւ բացատրութեան ի պատասխան երկու նամակներով հետաքրքրուել էր հասկնալու թէ կիլիկեան ջարդերու բուն շարժառիթն ի՞նչ էր:³⁵⁷

Որոշուեցաւ որ Փրոֆ. Պէզճեան անձնապէս եւ բերանացի իր կարծիքը շօշափէ եւ մտադրութեանց տեղեկանայ:

3° Կովկասի կացութեան առջեւ մտածեց Համազգային Ժողովը [թէ] ի՞նչ կրնայ ընել Կ. Պոլսոյ հայութիւնը:³⁵⁸

Որոշեց սպասել կացութեան պարզուելուն, վասնզի առնուած տեղեկութիւնները հակասական էին:

[Համազգային Խորհուրդ]

19 Մայիս 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամը 6

Ներկայք.՝ Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզճեան, Ստեփան Գարանեան, Տրք. Դաւիթեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Գարեգին Տէվէճեան, Տրք. Նազգաշեան:

1° Փրանսական Բարձր Քոմիսերութենէն կը պատասխանուէր ի պատասխան կատարուած դիմումներուն թէ ամէն կարելին պիտի գործադրուէր հայերը ազատելու համար սպառնացող վտանգէն: Հակառակ այս հաւաստիքին, սակայն, Կիլիկիայէն եւ Կիլիկիոյ մասին առնուած յուրերը շատ աննպաստ էին: Ազգապետ Էֆ. շատ հաւաստի եւ արժանահաւատ աղբիւրէ տեղեկացած էր անցեալ Կիրակի օր Այնթապէն մեկնող ճամբորդի մը միջոցաւ թէ 3000 Փրանսացի զինուոր երբ Այնթապ կ'երթային, պաշարուած քաղաքին Միլի աւելի գերակշիռ ուժերու հանդիպած եւ անոնցմէ հալածուելով Քիլիս ապաստանած են: 6000ի չափ Միլիներ ասոր վրայ Այնթապը պաշարած եւ նոյնիսկ թնդանօթի բռնած են հայոց թաղը: Այնպէս որ կացութիւնը յուսահատական էր:

Նոյնպէս հրատարակուած Հաշտութեան Դաշնագրին պայմաններէն կը հասկցուէր թէ բացի աննշան մասէ մը Կիլիկիա պիտի վերադարձուէր Թուրքիոյ, ինչ որ աւելի տագնապալի կը դարձնէր կացութիւնը:³⁵⁹ Կիլիկիոյ պարպումը Տ. Չաւէն Պատրիարք եւս Փարիզէն կը հաղորդէր: Այս կացութեան առջեւ, որոշուեցաւ որ Ազգապետ Էֆ. եւ Տրք. Դաւիթեան միասին անգլ. եւ ամերիկեան դեսպանատանց կարծիքները շօշափեն եւ Ուրբաթ առաւօտ ժամը 10ին կուսակցութեանց ներկայացուցիչները եւ Խորհրդարանական Յանձնաժողովին

Ն[պատասխանատոյցի] Տրք. Տատէ, ընդամենը՝ եօթ անձ: Մենք [այս մասին] արդէն հաղորդած ենք Ատանա: Կ'ականկալենք որ ան արժանանայ ձեր ալ հաւանութեան:

Հոս սկսած ենք դրամ հանգանակել Կիլիկիոյ տառապեալներուն համար: Թոյլ տուէք մեզի յուսալ, որ բարի կ'ըլլաք միւսին նման այս յատկագումարն ալ կրկնապատկել» (ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, թիւ 0128):

³⁵⁷ Տես Յաւելում 41:

³⁵⁸ Կարելի է ենթադրել թէ ժողովականները նկատի ունէին հայ մեծամասնականներու (պոլշէիկներու) նախաձեռնած եւ Մայիսեան Ապստամբութիւն կամ Մայիսեան Խռովութիւն անունով ծանօթ դէպքով Հայաստանի Հանրապետութեան մէջ ստեղծուած կացութիւնը:

³⁵⁹ Խօսքը կը թուի թէ չի վերաբերիր գոյութիւն ունեցող դաշնագրի մը: Ժողովականները հաւանաբար նկատի ունէին 10 Օգոստոս 1920-ին կնքուած Մերի Դաշնագրին նախապատրաստական աշխատանքներէն մինչեւ տուեալ պահը յայտնի դարձած տրամադրութիւնները:

անդամները, ինչպես նաև Կիլիկիա մեկնելու վրայ եղող Տեղ. Յ. Խաչատուրեան խորհրդակցութեան հրաւիրուին:

2° Խորհրդարանական Յանձնաժողովը նամակով մը կը պահանջէր որ իր ամբողջ կազմովը ներկայ ըլլար Համագգայինի նիստերուն կամ Համագգայինի անդամներէն մէկը իրենց նիստերուն ներկայ գտնուէր իբր տեղեկաբեր: Որոշուեցաւ յաջորդ նիստին հրաւիրել եւ բացատրել անոնց Համագգային Ժողովի տեսակէտը:

3° Պոլսէն հեռագիր մը Միլիներու մասին կը բողոքէր եւ օգնութիւն կը պահանջէր: Յատուկ դիմումի մը պէտք չտեսնուեցաւ:

[Համագգային Խորհուրդ]

21 Մայիս 1920

Առաւօտեան ժամը 10ին

Ս. Պատրիարքի բնակարան

Համագգային Ժողովի վերջին նիստին որոշման համաձայն այս նիստին հրաւիրուած էին Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամները եւ քաղ. կուսակցութեանց ներկայացուցիչները եւ ուրիշներ:

Ներկայք. - Տ. Մեսրոպ Եպս. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արքեպս. Սայեղեան, Փրոֆ. Չենոր Պէզնեան

Տեարք Ստեփան Գարսեան, Տրք. Գրիգոր Դաւիթեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Հայկ Խօնասարեան, Արամ Ինճիճեան, Գարեգին Տէվլէճեան, Տրք. Նազգաշեան

Հրաւիրեալներ. - Ներսէս Օհանեան, Պետրոս Խօրասանճի, Յակոբ Պահրի, Տ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան, Տրք. Ստեփան Թէրզեան, Յ. Ամատունի, Տրք. Յ. Թօփճեան, Սեդրակ [Գ.]արեան, Լեւոն Փափագեան, Արամ Ծիւմպիւշեան, Յարութիւն Խաչատուրեան

Վարչութիւնը հաղորդեց թէ 7 Մայիս թուակիր նամակով մը Ս. Պատրիարքը Փարիզէն կը գրէր որ ֆրանսական պետական անձնաւորութիւններ յայտարարած էին թէ՛ իրեն, թէ՛ Սահակ Կաթողիկոսի եւ թէ՛ Պօղոս փաշա Նուպարի՝ թէ Ֆրանսա որոշած է պարպել Կիլիկիան: Ս. Պատրիարքը կը տեղեկացնէր նաեւ թէ՛ դիմում կատարած էր ֆրանս. կառավարութեան, թէ գէթ այս պարագային կռուող ուժերը անկէ վերցնելու մէկ ճարը նայուէր:

Նոյնպէս դիտել տրուեցաւ թէ [Հաշտութեան] Դաշնագրին հրատարակեալ տրամադրութիւններէն ալ բացորոշ կ'երեւար որ Կիլիկիոյ մեծագոյն մասը կը մնար Թուրքիոյ:

Այս տագնապալի կացութեան առջեւ Վարչութիւնը կ'ուզէր տեղեկանալ զանազան հոսանքներու տեսակէտին Կիլիկիոյ մասին ազգին հետեւելիք ուղղութեան մասին:

Տիար Արամ Ինճիճեան կարծիք յայտնեց թէ քանի որ ֆրանսացիք կը մեկնին Կիլիկիայէն, ապիկա հայոց տեսակէտով յարմար առիթ մըն է որ հայերը տէր կանգնին այս երկրին իրենց սեպիական ուժերով:

Ֆրանսացւոց մեկնումը ոմանք կասկածելի համարեցին, սակայն Տիար Տրք. Դաւիթեան բացատրեց թէ այլեւս ռեւէ կասկած չէ մնացած Կիլիկիոյ Թուրքիոյ թողուած ըլլալուն վրայ:

Տիար Յակոբ Պահրի կը կարծէր որ որոշում տալու կարող չէին, քանի որ կացութեան տեղեկ չէին: Տիար Պահրի յայտնեց թէ ինքն համամիտ չէ որ կռուողները մեկնին Կիլիկիայէն, որովհետեւ հայերը պիտի տկարանան եւ ընտանիքները անպաշտպան պիտի մնան: Իսկ Կիլիկիոյ բոլոր հայերը չեն կրնար այլուր գաղթել հաւաքաբար, հետեւաբար ուրիշ ճամբայ չկար եթէ ոչ դիմադրութիւնը շարունակել:

Տիար Յ. Ամատունի դէմ արտայայտուեցաւ այս գաղափարին, վասնզի կարելիութիւն չկար կոխը շարունակելու, անյուսալի է պայքարը, եւ հետեւաբար ցնորք մըն է Եւրոպան կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու փափաքը: Ամէն բան պարզ է. ֆրանսացիք հոն ըլլան կամ ոչ վտանգը միշտ գոյութիւն ունի հայոց համար:

Ֆրանսացիք չեն ուզեր որ հայերը Կիլիկիոյ մէջ մնան եւ միւս պետութիւններն ալ հարկադրուած են ուժ տալու ֆրանսական ուղղութեան: Հայոց Կիլիկիոյ մէջ մղած կռիւն ուժերու աւելորդ վատնումը մըն է: Եւրոպացիք երբեք չպիտի խառնուին եւ ընդհակառակը թերեւս ոյժ պիտի տան ազգամիջեան կռիւներուն: Պ. Ամատունի չէր հաւատար թէ Ֆրանսա պիտի մեկնէր Կիլիկիայէն: Երկաթուղիի գիծին պաշտպանութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է Անգլիոյ համար եւ այդ գիծը պաշտպանելու համար Եւրոպացիք պիտի պահեն Կիլիկիան: Եւ որքան ատեն որ ֆրանսացիք հոն են, հաւանական չէ որ հաւաքական ջարդեր պատահին, սակայն արդի ձեռով մասնակի կոտորածները պիտի շարունակուին:

Լօյտ Ճորճ ըսած է թէ նոր ջարդեր եթէ պատահին, թուրքերը նոր աղետներ պիտի հրաւիրեն իրենց վրայ, եւ ասիկա բաւական է սանձելու համար թուրքերու վայրագութիւնը: Կա՛մ պետք է հրաժարիլ Կիլիկիայէն, կա՛մ շարունակել կռիւն. սակայն երկու ճակատի վրայ չենք կրնար կռիւ մղել. պետք է գտնել ճամբայ մը հասցնելու համար ֆրանսացւոց թէ քաղաքական ցանկութիւններ եւ յաւակնութիւններ չունինք Կիլիկիոյ վրայ:

Տիար Արամ Ծիւմպիշեան կարծիք յայտնեց թէ Ֆրանսա Կիլիկիան թէ՛ իբր գաղթավայր եւ թէ՛ իբր տնտեսական շահաստան դարձուցած պարագային չպիտի թողու որ հայերը իբր Հայաստան կռուին Կիլիկիոյ մէջ, եւ դէմ արտայայտուեցաւ ժողովուրդը Կիլիկիայէն հեռացնելու գաղափարին եւ ի նպաստ կռուողներ հեռացնելու առաջարկին:

Տորթ. Նազգաշեան իբր կիլիկեցի եւ զայն մօտէն ճանչող զարմանք յայտնեց թէ կռուողներու խօսք կ'ըլլայ, մինչդեռ իրականութեան մէջ հոն պատերազմիկներ գոյութիւն չունին:

Ժողովուրդն է որ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար առանց ոեւէ կազմակերպութեան իր միջոցներով կը կռուի, իր տունները ապաստանած: Անոնք ուսելիք չունին, զէնք չունին, եւ օգնութիւն ստանալու ոեւէ յոյս չունին: Հաճո՛ւ եւ Այնթապ, որ այսքան ատենէ ի վեր պաշարուած են, արդէն իսկ մեռնելու վրայ են եւ անկարելի է որ ի վիճակի ըլլան կռիւն շարունակելու: Տորթ. Նազգաշեան յայտնեց թէ ջարդի վտանգը պիտի դադրի եթէ ֆրանսացիք այն տեղէն մեկնին եւ ասոր համար Ուրֆայի օրինակը բաւական համարեց:³⁶⁰

Քանի որ ֆրանսացիք չեն հաւատար հայոց անկեղծութեան, լաւագոյն է անմիջական վտանգը անհետացընելու եւ հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար թուրքերու հետ համաձայնիլ:³⁶¹ Ապագայի տեսակետով մեր ազգային շահերու տեսակետով Կիլիկիոյ թուրքերուն տրուիլը աւելի նպաստաւոր է քան թէ ֆրանսացւոց:

Դաւիթ Տ. Մովսէսեան դիտել տուաւ թէ մեր ջանքերը Ֆրանսան Կիլիկիոյ մէջ պահելու համար անօգուտ են, վասնզի ասկէ առաջ Կիլիկիոյ բոլոր քրիստոնէաներու կողմէ անանկ դիմում մը խիստ փաստացի կերպով եղած էր, սակայն անիկա ինչպէս կը տեսնուի նկատի չէ առնուած ո՛չ թէ անոր համար որ քաղաքական շահեր արգելք եղած են այդ գրաւման: Հայոց ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգը անհետացնելու համար Ֆրանսայի հետ համաձայնութեան մը կարելիութիւնը թեական է. ուստի պետք է բանակցիլ Ֆրանսայի հետ առանց մեծ յոյս մը տածելու: Եթէ իր քաղաքական շահերը ձեռնադրու են, թերեւս մեր արտայայտութիւնները օգտագործել եւ ասով հայերն ալ օգտուին: Եթէ ոչ, պետք է համոզուինք թէ ոչ միայն Ֆրանսա, այլ բոլոր Եւրոպա միայն մեզի օգնելու համար անշահախնդրական ոեւէ դոյզն գոհողութիւն իսկ չեն ըներ: Մեր գոյութիւնը պաշտպանելու համար կռուիլ սխալ մըն է. ընդհակառակն, խաղաղ միջոցներու պետք է դիմել, վասնզի կռուելու կարելիութիւն չկայ: Ինքնապաշտպանութեան եւ կռուին մէջ տարբերութիւն կայ: Որչափ ատեն որ յարձակող մը կայ, ինքնապաշտպանութիւնը նուիրական պարտականութիւն մըն է. սակայն աննպատակ կռիւ մը

³⁶⁰ 1920ի Փետրուարին Ուրֆայի մէջ ֆրանսացիներու եւ հայերու դէմ թուրքերու շղթայազերծած յարձակումները դադար պիտի առնէին Ապրիլ ամսուն, ֆրանսացիներու հեռացումէն ետք (Պօյանեան, 324): «Ֆրանսացիներու մեկնումէն ետք, հայերը անարգել լծուեցան վերաշինութեան աշխատանքներու, վերակազմեցին Ազգային Միութիւնը... անոնք բաւականին ապահով ապրեցան մինչեւ 1923 թուականը, երբ Քեմալական կառավարութիւնը որոշեց Փոքր Ասիոյ գաւառներէն ընդմիշտ վտարել օտարազգիները» (Եսփուճեան, 710-711): Ապահով կեանքի վերաբերեալ նամակներով կատարուած հաստատումներ պետք է ընդունիլ որոշ վերապահութեամբ: Նամակագիրներ յաճախ խուսափած են իրականութիւնն արձանագրելէ՝ նկատի ունենալով գրաքննական սեղմումներն ու ճշմարտախօսութեան դաժան հետեւանքները: Կը բաւէ աչքի առջնու ունենալ, օրինակ, Հալէպէն Յարութիւն Քահանայ Եսայեանի 30 Յունիս 1920 թուակիր նամակին Ուրֆայի վերաբերող բաժնին մէջ Ամերիկեան Կարմիր Խաչի պաշտօնեաներէն մէկուն վկայութիւնը (տեսնել Յաւելուած 47):

³⁶¹ Բնագրին մէջ այս նախադասութիւնն արձանագրուած է այսպէս. «Քանի որ ֆրանսացիք չեն հաւատար Հայոց անկեղծութեան, լաւագոյն է անմիջական վտանգը անհետացնելու եւ Հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար ուրիշ միջոց չկայ, եթէ ոչ թուրքերու հետ համաձայնիլ»:

դատապարտելի է:

Պետք է խոստովանիլ թե՛ ֆրանսացւոց հակակրօնութիւնը մեր վրայ հրաւիրելու սխալը ըրինք Կիլիկիոյ վրայ մեր ցանկութիւնները անվերապահ արտայայտելով: Հիմա թէեւ ուշ մնացած ենք, սակայն պէտք է որ մեր ընթացքը փոխենք: Լրագրութիւնը կամաց կամաց պէտք է փոխէ իր լեզուն: Յետոյ, պէտք է Ատանա խորհուրդ տալ որ իրենց ուղղութիւնը փոխեն: Այս կերպով թերեւս կարելի ըլլայ ֆրանսացւոց վստահութիւնը գրաւել:

Գալով թուրքերու հետ համաձայնելու խնդրին, պէտք է նկատի ունենալ թէ հայերը ֆրանսացւոց օգնած ըլլալուն համար էր որ թուրքերը հայոց վրայ յարձակեցան: Եթէ հայերը չէզոք մնային, Կիլիկիոյ վերջին ջարդերը չպիտի ըլլային:

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան համաձայն էր որ Ֆրանսայի հետ բանակցութիւններ կատարուէին եւ միւս կողմէն ինքնապաշտպանութեան միջոցներ մտածուէին, եւ թուրքերու հետ համաձայնութեան մը գալու միջոցներ խորհուէին:

Տորթ. Դաւիթեան դիտել տուաւ թէ պէտք չէ նախապաշարուիլ սա գաղափարով թէ ֆրանսացիք Կիլիկիոյ մէջ հայերը բնաջնջելու ծրագիր մը ունին, վասնզի անոնք իրական տկարութեան նշաններ ցոյց կու տան:

Տորթ. Թերզեան ըսաւ թէ Կիլիկիոյ խնդիրը երկու կերպով կրնար կարգադրուիլ՝ դիւանագիտութեամբ կամ ուժով: Դիւանագիտութեան միջոցը ձախողած է ինչպէս դաշնագրէն կը հասկցուի, եւ մեր դիմումները անխելի մնացած են:

Իսկ ուժ չունինք որ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնենք Եւրոպան: Կիլիկիոյ մէջ կռուողը ժողովուրդն է եւ լեռնային Կիլիկիոյ ժողովուրդն է որ բան մը կ'արժէ: Դաշտային մասին բնակիչները չունին անոնց յատկութիւնները: Լեռնային մասն ալ արդէն պէտք է փնացած ըլլայ: Հաճընէն եւ ոչ մէկ լուր կ'ալ մէկուկէս ամիսէ ի վեր եւ որովհետեւ անոնք պաշար չունին, հաւանօրէն անձնատուր եղած եւ ջարդուած են: Առանց Ֆրանսայի դէմ ելլալու ինքն ալ համամիտ եղաւ թէ թրքաց հետ համաձայնութեան մը գալէն զատ ուրիշ հնար չկայ:

Տորթ. Թօփեան պարզեց Ֆրանսայի անհամակիր վերաբերման շարժառիթները: Ֆրանսացիք զինադադարէն յետոյ առաջարկեցին մեզի պահանջել Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի վրայ ֆրանսական հովանաւորութիւն: Մենք պատասխանեցինք «ո՛չ կարիմք», յոյս ունենալով Ամերիկեան հովանաւորութեան վրայ³⁶²: Ասիկա եղաւ առաջին պատճառը անոնց թշնամանալուն: Հիմա Ֆրանսան սիրաշահիլ կը մտածենք, սակայն հաւանական չէ որ յաջողինք: Ֆրանսա Կիլիկիան գրաւել կ'ուզէ. ասիկա անուրանալի է, ուստի հոն գտնուող ժողովուրդները իրեն հետ ունենալ կ'ուզէ:

Հոն գտնուող երկու գլխաւոր տարրերը՝ թուրքերը եւ հայերը, երկուքն ալ մրցակից են Կիլիկիոյ մասին իրենց ցանկութեամբ:

Ֆրանսայի կը մնայ անոնցմէ մէկը շահիլ միւսին դէմ, քանի որ իրարու հակառակորդ են: Իրենց համար շահաւոր էր թուրքերը շահիլ, վասնզի թուրքերը աւելի շատ բան կրնային տալ իրեն քան հայերը, ուստի թրքաց մօտեցաւ:

Այս ուղղութիւնը փոխել տալ կարելի չէ: Իսկ թուրքերու վստահիլ ալ կարելի չէ, վասնզի *Թեշքիսթը Մախսուէն*³⁶³ զինադադարէն յետոյ ալ կը շարունակէր եւ հիմա ալ իր գոյութիւնը կը պահէ Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութեան մէջ, վասնզի անոր վարիչը այսօր կը գտնուի անոր քով:

Պէտք է գիտնալ թէ այսօր Թուրքիոյ իսկական կառավարութիւնը Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութիւնն է եւ անիկա իր ծրագրէն չէ ջնջած հայերը բնաջինջ ընելու քաղաքականութիւնը, որ հիմնական քաղաքականութիւն մըն է թրքաց համար: Մուսթաֆա Քեմալ՝ օգտուելով անցեալին փորձառութենէն, աւելի վարպետ է

³⁶² Այս ուղղութեամբ խօսուած է ամերիկեան պատկան յանձնաժողովին կիլիկեհայութեան անունով ուղարկուած եւ անոր ցանկութիւնները բանաձեւող 20 Յուլիս 1919 թուակիրը, որ կը ներկայացուի թիւ 10 Յաւելուածով:

³⁶³ Պատերազմական նախարար Էնվերի կողմէ 1913ին հիմնուած Յատուկ Կազմակերպութիւնները, որոնք նախակարգէն պիտի ըլլային Թուրքիոյ Ազգային Անվտանգութեան Մպասարկութեան, նպատակ ունէին ապահովել Օսմանեան Կայսրութեան անվտանգութիւնը՝ ճնշելով արաբական անջատողական շարժումները եւ ընդդիմանալով օտար ազդեցութիւններու: Անոնք իրենց ջարդարարողերակատարութիւնը ունեցան հայկական ցեղասպանութեան իրագործման մէջ: Այս Յատուկ Կազմակերպութիւններու վարիչը, որուն կ'անկարկուի, կը կոչուէր Հուսամետտին Էրթուրք: Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթուրք զայն պիտի հրաւիրէր գլխաւորելու 1921ին իր հիմնած Ազգային Պաշտպանութեան Ընկերութիւն գաղտնի կազմակերպութիւնը: Բայ մը, որ կ'ամրապնդէ Միլլի-Իթթիհատ նկարագրի նոյնութեան տեսութիւնը:

քան Իթթիհատը: Հետևաբար, թրքաց հետ համաձայնության մը գալու կարելիութիւնը չկայ: Միակ միջոցը Կիլիկիոյ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար սա է որ պահանջենք դաշնագրին ստորագրութեան հետ համաձայնագիր մը, որով Կիլիկիոյ հայերն ալ Վենիզելոսի կողմէ ծրագրուածին համաձայն ունենան ա՛յն իրաւունքները, որ Պոնտոսի յոյները պիտի ունենան:

Թուրքերը կ'աշխատին երկարաձգել հաշտութեան դաշնագրին շուրջը եղած բանակցութիւնները, յուսալով զայն մեղմել իտալացիները եւ ֆրանսացիները շահելով, տնտեսական առաւելութիւններ խոստանալով: Այս պատեհութենէն օգուտ պէտք է քաղել ամէն բան ընելու համար՝ որ Ազգերու Լիկը³⁶⁴ կամ Գերագոյն Խորհուրդը միջամուխ ըլլայ Կիլիկիոյ հայոց կեանքի ապահովութեան հարցին:

Տիար Ստեփան Գարաբեան դիտել տալով թէ Կիլիկիոյ խնդրոյն մէջ չորրորդ շահագրգռուող կողմ մըն ալ կայ, այն ալ Անգլիա[ն] է, [նշեց թէ] մրցակցութիւնը մասնաւորապէս Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ [միջեւ] է:

Այս երկու պետութիւններ[էն] ոնէ մէկուն գործիք պէտք չէ ըլլանք ասկէ յետոյ: Փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան հարցը՝ որուն ակնարկուած է դաշնագրին մէջ, պարզուած չէ թէ ի՞նչ կերպով պիտի ըլլայ: Յետոյ ուրիշ բան է դաշնագրին մէջ նշանակել, ուրիշ բան է զայն գործադրել:

Յոյս դնել դաշնագրին մէջ նշանակուած այս տեսակ յօդուածի մը վրայ շատ ճիշդ չէ, մանաւանդ որ Կիլիկիոյ հայոց սպառնացող վտանգը անմիջական է: Ջարդի մը առաջքն առնելու համար ձեռք առնուելիք միջոցները պէտք է ըլլան այնպիսի եղանակով մը, որ երեք գլխաւոր ուժերուն՝ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ հետ համախոհութեամբ գործադրուին:

Տիար Յ. Ամատունի յայտնեց թէ նախ պէտք ունինք Ֆրանսայի բարեկամութիւնը ապահովել[ու], եւ ասոր համար առաջին բանը Կիլիկիոյ վրայ մեր ցանկութիւնը չունենալը գործնականապէս ապացուցանելն է: Այս տեսակէտով Փարիզի մէջ շատ լաւ մտածեր են ֆրանսական կառավարութեան առաջարկելով կռուողները վերցնել, վասնզի ասիկա կերպով մը գործնական ապացոյց մը կ'ըլլայ: Յետոյ եթէ այդ կռուողները հոդ մնան, ֆրանսացւոց մեկնած ատեն անոնք ապստամբ պիտի նկատուին եւ պիտի մահուամբ պատժուին: Ֆրանսա հաւանական չէ որ մեկնի, որով [«]կռուողներու մեկնելով ժողովուրդը անպաշտպան եւ անդէկ կը մնա[»] ին ճիշդ չէ: Անոնց մեկնելով միայն Ֆրանսայի մօտենալու կամ զայն ապահովելու նախաքայլը առնուած կ'ըլլայ:

Տիար Արամ Ծիւմպիշեան յայտնեց իր համամտութիւնը Ամատունիի, վստահութիւն յայտնեց թէ՝ ֆրանսացիք եւ թէ՛ թուրքերը ջարդ չպիտի ընեն եթէ կռուող ուժերը քաշուին, վասնզի երկուքն ալ հայ կռուողներու մէջ կը տեսնան Հայաստանի համար կռուողներ եւ իրենց տիրապետութեան այս մրցակիցներուն չեն հանդուրժեր: Յետոյ յայտնեց թէ ինքն դէմ էր շատ մը պետութիւններու հետ միանգամայն բանակցելու քաղաքականութեան եւ ըստ թէ միակ պետութենէ մը պէտք է սպասենք մեր օգնութիւնը:

Տիար Հայկ Խօճասարեան կարծիք յայտնեց թէ մենք շատ կը չափազանցենք մեր դերը, որ աննշան է եւ անկարելու: Եւրոպա մեզի կարելորութիւն չի տար: Եթէ Կիլիկիոյ մէջ ջարդուեցանք, հաւանօրէն զոհ զացինք այն պայքարին, որ Անգլիա եւ Ֆրանսա կը մղէին Կիլիկիոյ շուրջը: Մոռցուած չէ անշուշտ անգլիացի սպաներու յայտարարութիւնը, երբ Նոյեմբերին կը պարպէին Սուրիան եւ Կիլիկիան: Անոնք ըսած էին թէ մենք դարձեալ պիտի գանք հոս, սակայն աւերակ պիտի գտնանք, եւ ահա այդ էր որ կը կատարուէր:

Հայոց ֆիզիքական գոյութեան տեսակէտով պէտք է զոհ ըլլալ որ Կիլիկիա Թուրքիոյ ձգուած է: Ջարդի վտանգ այլեւս չի կրնար ըլլալ: Ջարդը պատահեցաւ հոն ուր օտար տիրապետութիւն կար. իսկ հոն ուր մենք եւ թուրքերը առանձին ենք, ջարդ երբեք չեղաւ: Թուրքերը հիմա ունին այն քաղաքական գերազանց հաստնութիւնը, որ գիտեն թէ արդի պայմաններու մէջ ջարդ մը ի՞նչ կրնայ արժէլ իրենց: Անգամ մը որ որոշուի թէ Կիլիկիա Թուրքիոյ կը մնայ, այլեւս թուրքերը հոն ջարդ չեն ըներ: Վտանգը միայն կռուող դասակարգին դէմ է, զոր պէտք է հեռացնել:

Տիար Սեդրակ [Բ]արեան կարծիք յայտնեց թէ հայ ժողովուրդը պէտք է իր շահերը պատշաճեցնէ աշխարհի հզօրներու շահերուն, սակայն երբեք համամիտ չեղաւ այն գաղափարին, թէ կարելի էր հաշտութեան կամ

³⁶⁴ Ազգերու Լիկա միջկառավարական կազմակերպութիւնը, որ ատենագրութիւններուն մէջ աւելի ուշ յիշատակուած է նաեւ իր ֆրանսերէն *Լիկ տէ Նասիոն* անուանումով, հիմնուած էր 10 Յունուար 1920-ին Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին կողմէ, համաշխարհային խաղաղութիւնը պահպանելու գլխաւոր առաջադրանքով, ապա նաեւ միջազգային հնչելութիւն ունեցող զանազան կարգի այլ մարգերու եւ հարցերու կարգաւորման նպատակով: Ազգերու Լիկան զանազան վաւերագրերու մէջ յիշատակուած է որպէս Ազգերու Ընկերութիւն, Ազգերու Ընկերակցութիւն եւ Ազգերու Դաշնակցութիւն:

իրաւախոհութեան եզր մը գտնել թուրքերու հետ: թուրքերը հնուց ի վեր միայն մէկ քաղաքականութիւն ունեցած են այլացել ժողովուրդներու նկատմամբ՝ որ է բնաջնջել զանոնք: Այս պայմաններու մէջ մտածել թէ թուրքը այլեւս չպիտի ջարդէ սիսալ մըն է: Կը կարծէր կոռուողները քաշելով թուրքերու այս նպատակին ծառայած պիտի ըլլայինք, ուստի համամիտ չէ այդ կարծիքին, զի անպատճառ թուրքերը դարձեալ պիտի ջարդեն:

Եւ եթէ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը կ'ընդունուի եւ պետքը կը խոստովանուի, անգամ մը եւս անհրաժեշտ է որ կոռուողները հոն մնան: Յետոյ առարկեց թէ՝ եթէ Կիլիկիոյ ժողովուրդը չհամակերպի մեր որոշումին [ն] եւ չուզէ Կիլիկիոյ վրայ մեր ունեցած յաւակնութիւններէն հրաժարիլ, ի՞նչ պիտի ըլլայ: Անհրաժեշտ է որ կոռուողներու ընծայուի ամէն օժանդակութիւն կռիւր շարունակելու համար: Արդէն կ'ըսուի թէ Ամերիկայի մէջ բանակ կը կազմուի օգնութեան գալու համար կիլիկեցւոց: Մենք չենք կրնար Կիլիկիայէն հրաժարիլ: Ֆրանսա կ'ուզէ Կիլիկիոյ մէջ շահեր ապահովել եւ որովհետեւ ուղղակի չի կրնար տիրել, կ'ուզէ երկրորդ ձեռքերով գործել: Այսօր ֆրանսացիներու եւ թուրքերու շահերը համաձայն են, ուստի մենք կը տուժենք, սակայն վաղը այդպէս չպիտի ըլլայ:

Այսօր ուժը թուրքերը կը ներկայացնեն, ուստի ֆրանսացիք անոր վրայ կը յենուն: Եթէ վաղը հայերը ուժ ներկայացնեն, ֆրանսացիք հայոց վրայ պիտի յենուն քան այոց: Հետեւաբար հայերը հոն պետք է ուժ կեդրոնացնեն:

Տիար Յ. Ամատունի եւ Տորթ. Նագգաշեան յաջորդաբար խօսք առնելով պարզեցին թէ արդէն այսօր Կիլիկիոյ մէջ ուժ գոյութիւն չունէր, եւ ժողովուրդն է որ անկանոն կռիւով մը իր գոյութիւնը կը պահէ ճարահատ: Պաշար գոյութիւն չունի եւ ուշ կամ կանուխ անոնք ալ պիտի հարկադրուին անձնատուր ըլլալ կամ սովէն մեռնիլ:

Օգնութիւն հասցնելու ալ կարելիութիւն չկայ եւ Ֆրանսա ալ չի թողուր որ այդ տեսակ ձեռնարկ մը ըլլայ:

Տ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան առաջարկեց կոռուողները ետ քաշել եւ ինքնապաշտպանութիւնը զօրացնել եւ որովհետեւ դիւանագիտութիւնը կեղծիք մըն է, արտաքուստ եթէ ռեւէ համաձայնութիւն կարելի է՝ գոյացնել ֆրանսացւոց եւ թրքաց հետ:

Տիար Յ. Պահրի հակառակ խօսեցաւ թուրքերու հետ համաձայնութեան. իսկ պնդեց թէ Ֆրանսա մեր յայտարարութեան անկեղծութեան չպիտի հաւատայ որքան որ ալ ապահովել ուզէք: Եթէ դաշնագրին մէջ յիշատակուած փոքրամասնութեանց իրաւունքը իրապէս պիտի ապահովուի՝ լաւ, սակայն եթէ խօսք պիտի մնայ...:

Անիկա եղած առաջարկները գործնական չէր գտնար եւ միակ յոյս մը կը նշմարէր, ան ալ Ամերիկեանի փոխարինող *մանտա* մը, վասնզի Ամերիկեան *մանտան* եթէ իրականանար, Կիլիկիան ալ պիտի կցուէր Հայաստանի: Միակ յուժումը կը համարէր Անգլիոյ միջոցաւ *Գանատայի մանտան* խնդրել:

Տիար Սեդրակ [Բ]արեան կարծիք յայտնեց թէ եթէ Ֆրանսա չպիտի քաշուի Կիլիկիայէն, աւելորդ է հոն ուժ պահել, իսկ եթէ Ֆրանսա քաշուի, քանի որ կ'ուզէ իր ազդեցութիւնը պահել Կիլիկիոյ վրայ, եթէ հոն հայերը ուժով ըլլան՝ Ֆրանսա կ'օգնէ:

Տիար Յ. Ամատունի մերժեց այս կարծիքը թէ Ֆրանսա կ'օգնէ հայոց կամ ուրիշ օգնող մը կ'ըլլայ: Պայթումի մէջ մեր օդանաւերը վար դրած են եւ չեն տար հայ բանակին, մտածելով որ հայերը գերակշիռ ուժ չունենան: Ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար պետք է համոզել եւ հաւաստիացնել Ֆրանսան թէ մենք կը հրաժարինք Կիլիկիայէն:

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան համամիտ գտնուեցաւ Տիար Յ. Ամատունիի սա տեսութեան թէ պետք է համոզենք Ֆրանսան թէ քաղաքական յաւակնութիւններ չունինք Կիլիկիոյ վրայ եւ ասկէ առաջ ասանկ ձգտում մը ունենալով սիսալ մը ըրած ենք: Յետոյ թուրքերու հետ համաձայնութեան մը անկարելիութիւնը չտեսաւ: Միայն է թէ, ըսաւ, թուրքերու պատմութիւնը մեզի վստահութիւն չի ներշնչեր:

Թէեւ այդ պատմութիւնը փակուած է այլեւս, սակայն անիկա ընդհակառակը վստահութիւն կրնայ ներշնչել, եթէ մինչեւ ասկէ [առաջուն] 30-40 տարիներու մասը նկատի առնենք:

Իսկ անկէ յետոյ, եթէ անոնք անվստահելի դարձան, պետք է մենք ալ խոստովանինք թէ սիսալներ գործեցինք եւ թուրքերու զայրոյթը գրգռեցինք: Հետեւաբար ռեւէ պատճառ չկայ որ ժամանակաւոր համաձայնութիւն մը չգոյացնենք անոնց հետ:

Մեզի համար մէկ սկզբունք միայն կայ, ոչ մէկուն բարեկամութեան վստահիլ եւ ոչ մէկուն դէմ թշնամանալ:

Մենք գործիք եղանք մինչև հիմա ռուսաց, ֆրանսացուց եւ անգլիացուց, ասկէ յետոյ պէտք չէ ըլլանք:

Տիար Հայկ Խօճասարեան դիտել տուաւ թէ Պատրիարքը արդէն քայլ մը առած է կոռուողներու ետ առնուիլը պահանջելով: Մենք հիմա չենք կրնար հակառակը որոշում տալ: Դժբաղդութիւն մըն է [որ] ընդհանուր ներդաշնակութիւն մը չկայ ազգին մէջ: Ատանա անջատ կը գործէ, Փարիզ անջատ, Կ. Պոլիս անջատ եւ քաղ. կուսակցութիւնները անջատ կը գործեն:

Ազգապետ Փրոֆ. Պէգնեան դիտել տալով որ արդէն ժամանակը լրացած է եւ կարելի չէ որոշ եզրակացութեան մը հասնիլ, ուզեց որ ամէն մէկ կուսակցութիւն արտայայտէ իր տեսակէտը գլխաւոր երկու խնդիրներու համար:

Ա. Կիլիկիոյ հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար ի՞նչ կը մտածէ:

Բ. Թուրքիոյ հետ համաձայնութեան մը գաղափարին վրայ ինչ կը խորհի:

Ռամկավարներու կողմէ Տորթ. Յ. Թօփճեան պարզեց իր կուսակցութեան տեսակէտը, որ էր՝ 1. Ինքնապաշտպանութեան միջոցները պահպանել մինչև Կիլիկիոյ հայոց քաղաքական վիճակը եւ ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովուելը: 2. Քաղաքական կացութեան փոփոխութիւնները նկատի առնելով բանակցիլ պետութեանց հետ փոքրամասնութեանց ապահովութեան մասին երաշխաւորութիւններ ձեռք բերելու համար, եւ 3. թուրքերու հետ բանակցիլ, սակայն միայն օտարներու երաշխաւորութեան տակ զինաթափ ըլլալ:

Ս. Դ. Հնչակեաններու կողմէ Տիար Սեդրակ Բլարեան կ'առաջարկէր՝ 1. Ուժեղ կերպով զարկ տալ Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան, նիւթական-ֆիզիքական-բարոյական ամէն տեսակ օժանդակութիւն հասցնելով կոռուող հայութեան: 2. Ոչ մէկ ձեռով ու կերպով չմօտենալ թրքօ-հայ համաձայնութեան՝ ըլլայ տեսականօրէն կամ ժամանակաւորապէս:³⁶⁵ 3. Ուէլ գնով չիրաժարիլ Կիլիկիոյ վրայ ըլլալիք մեր պատմական ու ազգային իրաւունքներէն: Ըլլալիք զիջումը պիտի ըլլայ առ առաւելն մինչև 1916ի Պ. Պրիանի եւ Պ. Պօղոս Նուպարի միջեւ կնքուած համաձայնութիւնը:³⁶⁶

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ Տիար Յ. Ամատունի կ'առաջարկէր նկատի ունենալով որ Կիլիկիոյ աղետներուն ամենագլխաւոր պատճառը եղած է հայ ժողովուրդին քաղաքական ցանկութիւնները Կիլիկիոյ հողամասին վրայ, ազգային իշխանութիւնները պէտք է որ ամէն գնով ֆրանսական իշխանութեան մտքին մէջէն ջնջեն վերոյիշեալ կասկածը ի՞նչ միջոցներով որ հնարաւոր է: Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանութեան տեսակէտէն ինքնապաշտպանութիւնը շարունակել առանց քաղաքական նպատակներ հետապնդելու:

Իսկ թրքաց [հետ] համաձայնութեան մը համամիտ չէր Դաշնակցութիւնը նոյնիսկ Կիլիկիոյ հայոց գոյութիւնը պահելու համար, միայն թէ տեղւոյն վրայ, տեղական միջոցներով կրնային մասնակի կարգադրութիւններ ըլլալ:

Ազատական-Ազգայնականներու կողմէ Տիար Արամ Ճիւմպիշեան կատարեալ համամտութիւն կը յայտնէր դաշնակցական տեսակէտին եւ հաւատք՝ թէ Ֆրանսա Կիլիկիայէն չպիտի քաշուի: Հակառակ պարագային, եթէ անկարելի պատահէր, այն ատեն իրենք համամիտ էին որ թրքաց հետ աւերելոյթ համաձայնութիւն մը գոյացուէր:

³⁶⁵ Որոշապէս չենք կրնար ըսել թէ Քարեանի ակնարկութիւնը հայեւթուրք համաձայնութեան մը յանգելու ո՛ր փորձին կը վերաբերի: Պարզապէս կ'ուզենք դիտել տալ թէ այդ շրջանին Տամատեան կը կը կատարէր նման փորձ Կիլիկիոյ մէջ՝ թուրք երեւելիներու հետ հասկացողութեան մը գալու դիտաւորութեամբ, «միմիայն հայկական շահերը» նկատի ունենալով, եւ այդ նպատակով պատրաստած էր 14 կէտերէ բաղկացեալ նախագիծ մըն ալ, որուն օրինակին կը հանդիպինք իր կենսագրին աշխատութեան մէջ (Տեփոյեան, 192–194):

³⁶⁶ Կարելի չէ ստուգապէս ըսել թէ ի՞նչ համաձայնութեան կ'ակնարկուի: Որքան ծանօթ է մեզի, Պօղոս Նուպար Ֆրանսայի Արտաքին Գործերու նախարար Արիսթիտ Պրիանի հետ 17 Մարտ 1917ին ունեցած հանդիպման ընթացքին նախարարէն միայն լսած է թէ տակաւին կանխահաս է որեւէ ապագայ լուծման քննարկումը, բայց թէ հայերը կրնան վստահ ըլլալ թէ պիտի վայելեն Ֆրանսայի համակրանքը (Ghazarian, 321-322): Կը տարուիք ենթադրելու, թէ ակնարկութիւնը կրնայ վերաբերիլ 27 Հոկտեմբեր 1916ին Լոնտոնի մէջ Մարք Սայքսի եւ Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքոյի հետ Պօղոս Նուպարի ունեցած տեսակցութեան, որ պիտի առաջնորդէր Արեւելեան Լեզէոնի կազմութեան յայտարարութեան: Այդ տեսակցութեան ընթացքին քննարկուած էր Ֆրանսայի վիճակուելիք տարածքներուն մէջ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու հարցը եւ Փիքօ լիազօրած էր Պօղոս Նուպարը այդ ուղղութեամբ իր երաշխիքը յայտնելու լեզէոնը կազմելիք կամաւորներուն (*նոյն*, 395):

Տիար Յակոբ Պաիրի իբր անձնական կարծիք կրկին պահանջեց որ արձանագրուի իր տեսութիւնը թէ իբր միակ ելք պէտք է Անգլիոյ դիմել եւ անոր միջոցաւ Գանատայի *մանտան* պահանջել Հայաստանի [համար]։

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 1ին։

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ]

ՆԻՍՏ

(21 ՄԱՅԻՍԻ 1920)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեծամասնություն ներկայ ըլլալով, ատենանք բացուած է: Մեր պաշտօնը լրացած ըլլալով, այսօր չենք կրնար մնալ դիւանին վրայ, ուստի Նախագահ Ս.Էն կը խնդրեմ որ հրաւիրէ երիցագոյն անդամը ատենապետելու: Մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնենք ձեր կողմէ ցոյց տրուած վստահութեան մասին:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Օրէնքը շատ որոշ է: Դիւանը կը դադրէր պաշտօնէ, եթէ նախորդ նիստին յայտարարուած ըլլար այս պարագան: Առժամեայ դիւանը միայն դիւանի ընտրութիւնը կատարելու պաշտօն ունի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Օրէնքը այսպէս է, հետեւաբար ես չեմ կրնար վարել այս ժողովը:

Ա. ԱԼՊՕՏԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Օրէնքը կրնայ կարդացուիլ: Առժամեայ դիւանին պաշտօնն է ընտրել դիւանը եւ քանի որ մայր դիւանի ընտրութիւնը օրակարգ չէ անցած, դիւանդ չի կրնար թողուլ իր պաշտօնը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

(Այս օրինական բացատրութեանց վրայ, մայր դիւանը շարունակեց իր պաշտօնը)

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Պ. Ա. Բարսեղեան համագումարի³⁶⁷ մասնակցելու համար Եւրոպա ուղեւորուելու առթիւ եւ Արել Բինյ. տկարութեան պատճառաւ իրենց բացակայութիւնը հաղորդած են, կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ԱՌԱՋԱՐԿ ԵՒ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Գ. Տէմիրճիպաշեան ԷՖ. առաջարկ մը ունի, պիտի կարդացուի:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս առաջարկը մեր ամենուն փափաքն է եւ պէտք եղած կարեւորութեամբ նկատողութեան առնել յարմար է:

Ուրիշ հարցում մ'ալ կայ, այն ալ պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)

ՏՐ. Գ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Կիլիկիոյ կացութեան մէջ կը լսուի որ բարւոքում մը կայ: Պաշարեալ քաղաքներ, ինչպէս՝ Սիս, Հանքն, Այնթապ, կը մնան իրենց վիճակին մէջ: Այստեղ դիմումներ ըրինք եւ Այրիլ 13 թուականով ֆրանսական իշխանութեան հարցում ըրինք Հանքնի կացութեան մասին ու հետեւեալ օրը պատասխան ստացանք որ այդ մասին գրեցինք, մեր առած տեղեկութիւնը պիտի հաղորդենք:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Հանքնի կացութիւնը շատ յուզիչ է: Երկար ատենէ ի վեր տեղեկութիւն չկայ. պարագայ մը, որ կասկածիլ կու տայ մեզի թէ ցաւալի դէպքեր պատահած են: Ուստի անհրաժեշտ է որ անմիջական միջոցներու դիմենք, պէտք է կատարենք ամենաագոյն դիմում եւ օգնութիւն խնդրենք, վերջին անգամ կը պաղատինք: Նոյնիսկ Սիսէն լուր չկայ: Ատանայէ Հանքն գացող սաւառնակ մը լուր բերեր է որ Հանքնի մէջ սպաննուածներ կան եւ կռիւները կը շարունակուին: 2½ ամիսը անցած է այդ թուականէն ի վեր եւ մենք տեղեկութիւն չունինք եւ գիտենք թէ պաշարուած են: Քաղաքին աշխարհագրական դիրքը վտանգաւոր է, Կեսարիոյ, Ազիզիէի եւ Ատանայի կողմէն պաշարուած են: Գիտէք արդէն որ հանքնցիք տարագրուեցան եւ ցաւալի կորուստներ ունեցան: Անկէ առաջ տեղւոյն ժողովուրդը Ատանայի դաշտերը կ'իջնէր իր ապրուստը

³⁶⁷ Ակնարկութիւն Փարիզ գումարտող երկրորդ Ազգային Համագումարին, որուն բացումը կատարուած էր 5 Մայիս 1920-ին Գաբրիէլ Նորատունկեանի նախագահութեան ներքեւ:

հոգալու համար, այնպես որ կը կարծենք թէ 10-15 օր հազիւ կրնային դիմանալ, մինչդեռ այսքան օրերէ ի վեր իրենցմէ ռեւէ տեղեկութիւն չկայ: Այնտեղ ապրելու եւ կռուելու համար միջոցներ չունին: Մարաշի ջարդարարները կու գան Սիսի ճամբան կը գոցեն, ֆրանսացիք բան մը չեն ըներ եւ ֆրանսական կառավարութիւնը կ'ըսէ որ ծովեզերքը կը պաշտպանէ: Հաճըն այսօր մահուան ճիրաններուն մէջ կը գտնուի, մանաւանդ պարէնի տեսակետով: Մենք պետք եղած միջոցները ձեռք առնենք: 10 տարի առաջ դարձեալ Հաճըն պաշարեցին, 15 օր հազիւ կրցաւ դիմանալ:³⁶⁸ Եթէ այն ատեն այսպէս 15 օր դիմացաւ, կրնանք եզրակացնել որ այսօր այնտեղի հայութեան բեկորները հազիւ մնացած են, քանի որ 3 ամիս եղած է անկէ ի վեր: Ուրեմն կտրուկ միջոցներու պետք է դիմենք: Օրինակի համար, այս ժողովին կողմէ պատուիրակութիւն մը պետք է կազմուի եւ երթայ Համաձայնական ներկայացուցիչներուն: Ասկէ զատ կատարենք նաեւ մեր ազգային պարտականութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս մասին ուրիշ խօսող կա՞յ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Հարցումին տէրը գոհացա՞մ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ես Վարչութեան կատարած գործը տեղական բան մը կը նկատեմ, միայն տեղեկութիւն մը առնելու համար: Այսօրուան իրականութիւնը այն է որ Չէթուն եւ Հաճըն կը փնտնան, տեսա՞ք, եւ Վարչութիւնը ձեռքերը ծալած նստած է: Մենք պետք է պարտականութիւննիս կատարենք:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ խօսք ուզող կա՞յ այս մասին:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Իբրեւ երեսփոխան կարելի չէ լսել Տր. Թէրզեանի յիշած պարագան եւ ջուզուի: Աւելի սպառնացող վտանգ մ'է նոր կնքուած հաշտութեան³⁶⁹ այդ մասին դրած տրամադրութիւնները: Այս տեսակետով իմ մասիս լաւատես մը չեմ: Սակայն պետք է յիշենք որ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսը³⁷⁰ ամէն դիմում ըրաւ, նոյնը ըրաւ նաեւ Ս. Պատրիարքը եւ այս ժողովը իր վրդովումը յայտնեց: Այսօր մենք այսչափ ծանրակշիռ խնդիրներու վրայ տեղեկութիւն քաղելով միայն կը բաւականանանք եւ այս կերպով խիղճներնիս կը հանդարտեցնենք, որովհետեւ ո՛չ օտար զինուոր կ'երթայ եւ ո՛չ ալ իր ֆիզիքական գոյութիւնը կը վտանգէ: Եկեղեցիներու փակումը քաղաքականութիւն մ'էր, բայց շնական եւ անձնասէր քաղաքականութիւնը այնպիսի վիճակ մը ունի որ չստէ մեր ձայնը:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Տիար Խօճասարեան իբրեւ երեսփոխան կը խօսի եւ իբրեւ Վարչութեան անդամ կը պատասխանէ: Եկեղեցիներու փակումը ռեւէ ազդեցութիւն չըրաւ: Մենք մեր բողոքի ձայնը եկեղեցիներու մէջ պիտի բարձրացնենք եւ այդ պատճառաւ պետք է բաց մնան եկեղեցիները: Դիմենք հոս Համաձայնականներու, ուղղակի Չօր. Կուրօ-ին դիմենք՝ առանց բաւականանալու Կաթողիկոսին եւ Պատրիարքին դիմումներով: Ես կ'ըսեմ որ պատուիրակութիւն մը ընտրենք, հեռագիր տանք: 3 ամիսէ ի վեր անգօր եւ անգիտակ կը մնանք վիճակէն:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Այս վիճաբանութիւնը կը փակուի հետեւեալ կերպով: Կ'առաջարկուի Համաձայնականներու դիմել եւ այս անգամ Թուրքիոյ պաշտօնական մարմնոյն միջոցաւ: Այս ձեռնարկը կրնայ [տպաւորիչ չլրլլալ]³⁷¹ որքան ալ ընէ Համազգային Գործակցական Մարմինը³⁷²: Տպաւորիչ ըլլալու համար պետք է ըլլայ Ընդհ.

³⁶⁸ 1909 թուականին կիլիկեան աղէտի շրջանին, թուրքեր շուրջ տաս օր պաշարման մէջ պահած էին Հաճընը, Ապրիլ 4-էն մինչեւ Ապրիլ 15: Ամերիկացի միսիոնարուհի Ռոզ Լամբերթ (Rose Lambert), որ 1911-ին *Hadjin, and the Armenian Massacres* (Հաճըն եւ Հայկական Կոտորածները) խորագրով գրքոյկի մը մէջ յոյսին պիտի բերէր իր յուշերը, Մերսինի անգլիական հիւպատոսին դիմելով, կ'ապահովէ անոր միջամտութիւնը, որուն շնորհիւ Սիսիսի բանակն իր հազարապետ Լուիսֆիի հրամանատարութեամբ կը հասնի հաճընցիներու փրկութեան: Գրքոյկին մէջ թարգմանաբար հրատարակուած է Դուրեան Պատրիարքի շնորհակալական նամակը:

³⁶⁹ Ակնարկութիւն 28 Յունիս 1919-ին Վերսայի մէջ ստորագրուած եւ 10 Յունուար 1920-ին ուժի մէջ մտած Խաղաղութեան Դաշնագրին:

³⁷⁰ Հաւանաբար ակնարկութիւն Սահակ Բ. Խապայեանի (1849–1939) երոպական առաքելութեան, որ սկսած էր 13 Մարտ 1920-ին Մերսինէն մեկնումով եւ վերջ պիտի գտնէր Մարսիիայէն դէպի Կիլիկիա վերադարձի ուղեւորութեամբ 7 Յուլիս 1920-ին: Եւրոպայի մէջ Սահակ Բ.ի կատարած դիմումները եւ ունեցած հանդիպումները ներկայացնող օրագրութիւնն ու պաշտօնական թղթակցութիւնները հետագային յոյսին պիտի տար Մարաշի կոտորածէն փրկուած անոր ուղեկիցը՝ Վահան Լ. Խուպէսէրեան, *Օրագրութիւն Ուղեւորութեան յԵւրոպայ Սահակ Բ. Կաթողիկոսին Կիլիկիոյ խորագիրը կրող հատորիկով* մը (Հալէպ, 1928):

³⁷¹ Բնագրին մէջ այս նախադասութիւնը պակասաւոր է: Չայն ամբողջացնելու համար յարմարագոյն նկատուեցաւ յաջորդ նախադասութեամբ բաղձացուած «տպաւորիչ» բառին օգտագործումը իր հակադիր իմաստով:

³⁷² Ըսել կ'ուզուի Համազգային Խորհուրդը:

Ժողովին³⁷³ կողմէ: Այս կերպով թե՛ Ընդհ. Ժողովը անտարբեր մնացած չ'ըլլար եւ թե՛ ներկայ տագնապալի վիճակին մէջ բարձրացած բողոքի ձայներուն ձայնակցած կ'ըլլայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովի ի՞նչ կը խորհի եղած առաջարկներու մասին:

Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ ԷՖ.- Համոզուած ենք որ կարելիութեան սահմանին մէջ պետք եղածը գործադրուած է: Մեր ըսածները սոսկ համակրական խօսքեր կը մնան: Ամենէն բարձր եկեղեցականներէն սկսելով, ամէն ձեռնարկ եղած է, այնպէս որ նոր ձեռնարկի մը որքա՞ն անհրաժեշտութիւն կայ, երբ նոյն իսկ այսօր ալ հաւաքուեր ենք խորհրդակցութեան համար:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Տր. Թերզեան ըսաւ որ Վարչութիւնը ձեռքերը ծալած նստած է: Ասիկա բոլորովին անհիմն է: Տակաւին այսօր ինք գտնուեցաւ Ժողովի մը մէջ, որ երկարօրէն խորհրդակցեցաւ մտահոգութիւն պատճառող այս խնդրոյն շուրջ եւ այդ ուղղութեամբ կը գործէ: Ըսուեցաւ որ Փարիզի մէջ պետք եղած ձեռնարկները կ'ըլլան: Հիմա կ'առաջարկուի որ [Ազգային] Ժողովին անունով ալ ըլլան: Վարչութիւնը պարապ նստած չէ, բայց թէ ասոնք օգուտ կ'ունենա՞ն, չենք գիտեր: Սա ճիշդ է որ վերջին աստիճան վտանգաւոր վիճակի մը առջեւ կը գտնուինք, որուն համար մինչեւ հիմա մեր գործադրած միջոցներէն զատ ուրիշ միջոցներու ալ պիտի դիմենք: Եթէ կ'որոշէք Ընդհ. Ժողովի անունով դիմում ընել, ըսելիք չունինք. միայն պետք է սա կետը լաւ գիտցուի, որ Քաղաքական Ժողովը նստած չէ:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Այսօրուան Ժողովը գոյութեան խնդրով չգրադեցաւ, այլ՝ քաղաքական խնդիր մ'էր իր խորհրդակցութեան նիւթը: Մենք չըսինք թէ բան մը չըրիք, այլ կրկին եւ կրկին կը խնդրենք որ այս Պատ. Ժողովը ինք ստանձնէ այս գործը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Խնդիրը բաւական լուսաբանուեցաւ: Եթէ այս Ժողովը կ'ընդունի որ իր կողմէ պատգամաւորութիւն մը ներկայանայ, իր քուէն թող տայ:

(Ժողովը 11ի դէմ 14 քուէով ընդունեց որ Վարչութիւնը շարունակէ գրադիլ այս խնդրով)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Միմքէեան ԷՖ. երկու հարցում ունի, պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)³⁷⁴

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ ԷՖ.- Յանուն Վարչութեան կը պատասխանեմ: Ամէն հաստատութիւն իրաւունք ունի իր կալուածները նորոգելու, շինելու եւ ծախելու, անշուշտ հարկ եղած արտօնութիւնը առնելէ յետոյ: Այս խնդիրն ալ Վարչութեան սեղանին վրայ եկած է եւ յետ քննութեան հասկցուելով որ այդ հողը ռեւէ հասոյթ բերած չունի, մինչդեռ միւս կողմէ հիւանդանոցը պարտքի տակ կը գտնուի, վաճառումը արտօնած է: Այդ մասին անհրաժեշտ քննութիւնները եղած են: Գալով երկրորդ կետին, այդ խնդիրներուն Խօճասարեան ԷՖ.ն կը նայի. այն կրնայ պատասխանել:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Յղեցէք Վարչութեան որ պատասխանէ:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Ինչպէս կը յիշէք, ես եւ ընկերներս ասկէ առաջ առաջարկութիւն մը ներկայացուցինք ազգային կալուածները ծախելու եւ արդիւնքը յատկացնելու համար որբերուն: Ինչպէս կը յիշէք, այս առաջարկը հետեւանք չունեցաւ եւ Ժողովիդ որոշման չենթարկուեցաւ: Բայց միւս կողմէ չեմ կրնար հասկնալ թէ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը ինքնագլուխ ծախու կը հանէ ստացուածք մը, որ մեծ արժէք կը ստանայ հետգիտէ: Եթէ հիւանդանոցը իր մէկ կալուածը այս կերպով ծախելու իրաւունք ստանայ եւ այս Ժողովը վաւերացնէ, ասիկա կը նշանակէ վտանգի ենթարկել ազգին միւս կալուածները: Հետեւաբար պետք է քննութիւն մը տեղի ունենայ թէ այդ գետինը ինչ արժէք ունի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը իր իրաւասութեան մէջ է, կարծեմ թէ սխալ մը կ'ընէք դուք:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Ուրեմն այդ մարմինները ամէն իշխանութիւն ունին ազգային իրաւունքները ձեռքէ

³⁷³ Նաթանեան յղում կը կատարէ Համագումար Ազգային Ժողովին:

³⁷⁴ Ա. Ազգ. վարչութիւնը Ֆերիզիւղի մէջ կալուած մը վաճառելու որոշում տուած է: Ինչո՞ւ արդեօք, քանի որ այդ հողերը այժմ մեծ արժէք կը ստանան: Արդեօք հիւանդանոցը նեղ կացութեա՞ն մատնուած է: Բայց այս քայլը գէշ օրինակ մը կ'ըլլայ եւ պիտի յանգի ազգ. բոլոր կալուածներու վաճառման:

Բ. Ինչո՞ւ վարչութիւնը քուէարկութեան իրաւունք կուտայ այն անձերուն որոնք *միայն յանձնառու* եղած են մեծագումար վճարումներ ընելու, իսկ նուազ քանակութեամբ վճարող հասարակ դասակարգը պարտադրուած է իր յանձն առած գումարը *վճարելէ ետքը* միայն մասնակցիլ ընտրութեան («Ճակատամարտ», 22 Մայիս 1919, 460/2281):

հանելու: Երկրորդ հարցում մ'ալ ըրած եմ երեսփոխանական ընտրութեան մասնակցելու խնդրոյն համար, այդ մասին ինչպէս կարդացիք հարկաւ, շրջաբերական մը դրկուած է, անշուշտ բացատրութիւն մը կրնայ տալ Քաղ. Ժողովը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ այս խնդիրը կը յուզուի իբրեւ սկզբունքի խնդիր, այդ պարագային միայն իրաւունք կայ պատասխանելու, ապա թէ ոչ ամէն մատակարար մարմին, նոյն իսկ թաղ. խորհուրդներ, սահմանադրապէս մինչեւ 50 ոսկի արժողութեամբ կալուած ծախելու իրաւունք ունին: Աւելի բարձր գինով վաճառումներու համար է որ տնտ[եսական] խորհուրդը քննութիւն պիտի կատարէ եւ Վարչութիւնը պիտի վաւերացնէ այդ վաճառքը: Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը այդ կալուածի վաճառքը կատարած է ճիշդ օրէնքին նախատեսած սահմաններուն մէջ. ինք այս գործը կատարած է իր իրաւասութեան շրջանակին մէջ. հարցում միայն կրնայ ըլլալ գեղծումի եւ չարաշահութեան համար, եթէ գոյութիւն ունի՝ հարցման տէրը իր երեսփոխանի հանգամանքով կրնայ այս հարցումը ընել: Գալով հարցման երկրորդ կէտին, այդ խնդրոյն մէջ ալ պզտիկ սխալ մը գոյութիւն ունի: Ելմտական յանձնաժողովը իւրաքանչիւր հարկատուի համար գիներ մը որոշած է՝ 5000, 3000, 2000 ոսկի: Հարկատուն ասոնց դէմ բողոք մը ներկայացուցած է՝ միեւնոյն ատեն այդ գումարին մէկ մասն ալ վճարելով: Հիմա իր ըրած առարկութիւնը քննելու կամ իր կարողութիւնը ճշդելու գործը երկար կը տեւէ, ուստի այդ միջոցին ճիշդ չէ որ ստիպուի մէկը ընտրող ըլլալու իրաւունքէն զրկուի[լ], երբ չի մերժեր Հայրենիքի Տուրքը սկզբունքով: Քաղ. Ժողովի կարգադրութիւնը կը վերաբերի այս կէտին, բայց եթէ Ժողովը չի հաւնիր, կրնայ դրկել մեզ[ի]՝ պատասխանելու համար:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Զիս չգոհացուց այս բացատրութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովս այս խնդիրը նկատողութեան կրնայ առնել, եթէ ստիպողութեան որոշում տայ: Քաղ. Ժողովի կողմէ տրուած բացատրութենէն հասկցուեցաւ որ սահմանադրական կարգ ու սարքի մէջ կատարուած գործողութիւնը օրինաւոր տեսնուեր է, ըսուեցաւ որ եթէ գեղծում պատահեր է, այդ կէտը կրնայ քննուիլ:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովին փափաքն է որ *քնկթորի* ներքեւ դնէ բոլոր մարմիններու գործելու եղանակը: Ես կը պնդեմ որ տրուած որոշումը թերի է եւ ատոր համար որոշ ապացոյցներ կան:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Պէտք է որ դուք ձեր խնդրոյն մէջ մնաք: Ժողովս յետք թեր ու դէմ խօսուածները եւ առաջին կէտին համար Վարչութեան բացատրութիւնը գոհացուցիչ գտաւ: Գալով երկրորդ կէտին, այն ալ պիտի յղուի, որպէսզի գրաւոր բացատրութիւն տրուի:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆ.ԷՖ.- Մեր օրակարգի առաջին խնդիրն է եկեղեցական երեսփոխանաց ընտրութեան տեղեկագիրը:

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)

(պատճեն)

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Երբեմն եկեղեցականներն էին որ կը վարէին այս ժողովը, բայց հիմա հակառակն է որ տեղի կ'ունենայ: Այս տեղեկագիրը թերի է, որովհետեւ չէ նշանակուած ընտրուած եկեղեցականներու ստացած քուէները: Կ'առաջարկեմ վերադարձնել, ամբողջացնելու համար այս թերութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ հակառակը պնդող չկայ, կը յղենք Համագումարի Դիւանին, որ ամբողջացնէ այս թերութիւնը:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԹԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի հրաժարականին համար ժողովը որոշած էր Ս. Պատրիարքի վերադարձէն յետոյ նկատողութեան առնել: Դիւանս այս որոշումը հաղորդեց, որուն պատասխանելով Քաղ. Ժողովը կը կրկնէ իր հրաժարականը: Այս գիրը կարդացուելէ յետոյ կը հրաւիրեն ձեզ որ ձեր կարծիքը յայտնէք:

Պ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի հրաժարականի խնդիրը ցաւալի երեւոյթ մը ստացած է: Ժողովի մը գործելակերպը կը գնահատուի այն չափով, որ այն կրնայ օգտակար ըլլալ: Իսկ երբ այդ անյաջողութիւնը կը հաստատուի իրենց իսկ խոստովանութեամբ, եւ մենք կը պնդենք որ շարունակեն իրենց պաշտօնը, չեմ գիտեր թէ ինչ իմաստ պէտք է տալ ատոր: Գլխաւոր առարկութիւնը այն է, որ Պատրիարքը բացակայ է եւ իր կարծիքը չէ առնուած: Այս առարկութեան բնոյթը քիչ մը անժամօթ կը մնայ, որովհետեւ Քաղ. Ժողովը ընտրելու համար,

Ս. Պատրիարքի ներկայությունը անհրաժեշտ չէ: Այս ժողովը իրաւասու է ընտրել պատրիարքը, ուրեմն ինչն է որ արգելք կը հանդիսանայ, պէտք է այս խնդիրը վերադարձնել: Այս արգելքը յառաջ կու գայ որովհետեւ ժողովը չէ կազմուած ներդաշնակ տարրերէ: Պէտք է ուրեմն ազգ. իշխանութեան գործունէութեան մէջ մի ներդաշնակութիւն ստեղծուի եւ այն Քաղ. Ժողովը որ կը հրաժարի այսօր, կը հաստատէ թէ ինք եղած է մարմին մը, որ չէ կրցած վարել այդ գործը: Պատրիարքի ներկայությունը դժբաղդաբար չպիտի կրնայ տալ տարբեր ուղղություն մը Քաղ. Ժողովի գործունէութեան, որովհետեւ այդ ժողովը կը քաշուի քաղաքական, հոգեբանական եւ ներքին այնպիսի պատճառներէ, որոնք մինչեւ հիմա մի վարագոյրի տակ [են] պահուած: Ես կ'ըսեմ որ անվստահութեան տպաւորությունն է որ արգելք եղած է ժողովին գործունէութեան: Իսկապէս կա՞յ այդ անվստահությունը. պէտք է քննենք եւ այն ատեն կը հասկցուի: Այս ժողովը ոչ միայն օրէնսդիր ժողովի հանգամանքով, այլ եւ հասարակութեան հետ շփման մէջ գտնուող ժողովի հանգամանքով պէտք է պահէ իր կարեւորությունը: Ես պատճառը չեմ քննել, սակայն այս գործը վարել շատ դժուար է, եթէ մեր ժողովուրդի կազմակերպական հոսանքները թէ՛ ազգային կեանքի եւ թէ՛ պետական կեանքի մէջ չեն գործակցիր: Կուսակցություններու աշխատությունները օգտագործելու տեսակետով՝ ի հարկին կրնան դեր կատարել, եւ այդ պատճառաւ իրենք ամաչարկած են գործակցիլ, բայց մերժուած են: Այդ հոսանքները վերջին բոլորին միայն հրաւիրել հակասություն է. կուսակցական գործունէությունն է որ գործ կը տեսնէ. Քաղ. Ժողովը չուզեց օգտուիլ այն ուժերէն. սա մի երեւոյթ է, որ կը բացատրէ այն անվստահությունը, որ կը տիրէ Քաղ. Ժողովի դէմ: Այն քաղաքականությունը, որ որդեգրած է Քաղ. Ժողովը *թաքնիրեն* տալու, յուշագրեր ներկայացնելու եւ հօգորներու օժանդակությունը խնդրելու, սպառած է այլեւս, այդ միջոցը սնանկացած է, ուրեմն ինչպէ՞ս կ'ուզէք որ ստիպենք զիրենք որ շարունակեն [մնալ կամ գործել] այն անել շրջանակին մէջ որ ստեղծ[ուել] է: Ուրեմն երբ ժողովը ինք կը մտածէ նոր ուժերու մասին, այն ատեն միայն կարելի է ընտրել այս ժողովը:

Հ. ԱՆԴՐԷԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Պ. Գալիկեանի խօսքերուն մէջ իրողութեան հակառակ կէտեր կան: Կ'ըսէ թէ Քաղաքական Ժողովը չուզեց օգտուիլ կուսակցական ուժերէ: Կարծեմ թէ այս խօսքը ճիշդ չէ, որովհետեւ արդի Քաղ. Ժողովը աշխատած է օգտուիլ իր մէջ կուսակցական անդամներ առնելով, այլ եւ թաղային կազմակերպություններու մէջ ալ անոնցմէ անդամներ դրած է: Ես հակառակ եմ այն կարծիքին թէ Քաղ. Ժողովը մեծ վստահություն չի վայելել, որովհետեւ դիւանագիտական միջոցներով կը գործէ: Մենք այստեղ յեղափոխական մարմին չենք. ո՛չ *տեղոր* կրնանք կազմակերպել եւ ո՛չ ալ զինուորագրություն կատարել: Եթէ այս պարագաները աչքի առջեւ ունենանք, եղած ամարկությունը ինքնին ջրուած կ'ըլլայ: Բայց քանի որ Քաղ. Ժողովը կը պնդէ իր հրաժարականին վրայ, ընդունինք այդ հրաժարականը, յայտնենք մեր շնորհակալությունը եւ անցնինք նոր ընտրութեան:

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովս անցեալ նիստին մերժեց Քաղ. Ժողովին հրաժարականը, մինչեւ որ վերադառնայ Ս. Պատրիարքը, եւ ասիկա շատ բնական էր, որովհետեւ ասոր հակառակը լաւ գործ մը չէր ըլլար: Մենք կը պնդենք տրուած այս որոշումին վրայ եւ կը փափաքինք որ շարունակեն իրենց պաշտօնը:

Ս. ԳԱՐԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես պարտք կը զգամ շնորհակալություն յայտնել Պ. Գալիկեանի, որ ջատագովեց իր սկզբունքը, սակայն եղած քննադատությունները մեզմէ աւելի կը պատկանի[ն] այս ժողովին, որ այսպիսի [Քաղաքական] ժողով մը կազմէր: Այսչափ միայն կրնամ ըսել, որ Ս. Պատրիարքը բոլոր կուսակցությունները հրաւիրեց գործակցելու, Դաշնակցությունը հրաժարեցաւ նուիրելու այդ գործակցությունը: Ի՞նչ պէտք էր ընել, ուրեմն:

Պ. Ս. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ Քաղ. Ժողովը աննախընթաց սխալը գործեց ամլութեան դատաւարտելով իր գործունէությունը. սակայն ասոր պատճառը աւելի բարձրէն կը բղիսի եւ այս ժողովն է պատճառ այդ ամլութեան...

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- (*ընդմիջելով*) Ժողովը կ'անարգէք. պատշաճ բեմական լեզուով խօսեցէք.³⁷⁵

³⁷⁵ Անհրաժեշտ կը նկատենք «բեմական լեզու» արտայայտութեան մասին առ ի յստակացում նշել հետեւեալը: Ըստ կանոնադրութեան կամ ներքին կանոնագրի 23-րդ յօդուածի տրամադրութեան, Ազգային Ժողովի երեսփոխանը կամ «Ատենաբանը պէտք է բեմ ելնէ ու անկէ խօսի, եթէ (անձնական տկարութեան մը պատճառով կամ խիստ կարճ բացատրութեան մը համար) Ատենապետը բացառութեամբ չներէ անոր՝ իր տեղէն խօսելու...» (*Կանոնադրություն*, 4): Այսպիսով, «բեմական լեզու»-ն համագործ կը դառնայ խորհրդարանի վայել պատշաճ եւ ընդունելի լեզուական բառապաշարի գործածութեան, հեռու՝ գոնեկաբանութենէ, հայեոյաբանութենէ եւ անձնականություններ վիրաւորող վարկաբեկիչ խօսքերէ: Կանոնադրութեան 28-րդ յօդուածն, իր հերթին, կը հաստատէ. «... ո՛րեւէ անձնականություն, բեմական բարբառի անվայել ո՛րեւէ բառ կամ բացազանչություն արգիլեալ է եւ աններելի» (*նոյն*, 5):

Պ. Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- (շարունակելով) Քաղ. ժողովը ունեցել է իր սխալները, որո[նց] վրայ աւելորդ պիտի ըլլայ ծանրանալ, բայց քանի որ ինք այսօր ի վիճակի չի գտար շարունակելու իր պաշտօնը, մեր պնդումները իր աշխատութիւնը ամլութեան դատապարտելէ զատ ուրիշ օգուտ չ[են] կրնար ունենալ:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ինչպէս գիտեն տեսաք երեսփոխանք, անցեալ նիստին որոշուեցաւ այս խնդիրը նկատողութեան առնել Ս. Պատրիարքի վերադարձին: Այս որոշման եկած պատասխանին մէջ ըսուած է որ հրաժարման պատճառները չեն վերցած. բացատրութիւն մը, ուրկէ կը հասկցուի որ պատճառներ կան հրաժարման եւ չի բաւեր ձեր մերժումը պաշտօնի վրայ պահելու մեզի: Սակայն ամէն խորհրդարան իրաւունք ունի ոեւէ առաջարկի ստիպողութիւնը ընդունելու կամ մերժելու: Պատճառներ կան, մենք չենք աշխատիր ըսելը կը նշանակէ որ պարզ վիճակի մէջ չէ տրուած հրաժարականը եւ ասիկա իսկ պատճառ մ'է, որ ժողովս գործադրէ իր նախորդ որոշումը:

Ս. ԳԱՐԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Երբ մէկը հրաժարական կու տայ պաշտօնէ մը, անշուշտ պատճառ մը յառաջ կու գայ: Օրինակի համար, հիւանդութիւնը պատճառ մ'է: Մեր հրաժարականը այն հանգամանքը չունի որ եթէ հրաժարականի պատճառները չբարձուին՝ իրենք կը հրաժարին: Դուք յետաձգեցիք այդ հրաժարականը Ս. Պատրիարքի վերադարձին, մինչդեռ մենք մեր նամակին մէջ կ'ըսենք որ Ս. Պատրիարքի վերադարձի խնդիրը այդ պատճառը չի վերցնել եւ թէ մենք չենք կրնար օգտակար ըլլալ ու կը պնդենք:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Դռնփակ նիստի մը մէջ եղած յայտարարութենէն հասկցուեցաւ որ Քաղ. ժողովի անդամներու մէջ մէկ որոշ ուղղութիւն մը չկայ եւ այդ պատճառաւ գործերը յառաջ զարգած չեն: Կրօնական եւ Քաղ. ժողովին մէջ համերաշխութիւն եւ համաձայնութիւն չկայ, այնպէս որ եկեղեցիներու բացման խնդրոյն մէջ երբ եկեղեցականները կը պնդէին որ եկեղեցիները բացուին, միւսները՝ այսինքն Քաղ. ժողովի անդամները, չհամակերպեցան. ասոնցմէ կ'երեւայ որ իրենց մէջ անհամաձայնութեան պատճառներ կան, հետեւաբար Վարչութեան հրաժարականը ընդունինք եւ ընտրենք նոր մարմին մը:

Պ. Գ. ՄԻԽԱԵԼԻԱՆ.- Քաղ. ժողովի յայտարարութիւնը շատ պարզ է: Իրենք կ'ըսեն որ մենք կը հրաժարինք, որովհետեւ անկարող կը գտանք մեզ վարելու: Սակայն Պ. Գարաեան փոխանակ ինք ստանձնելու այս պատասխանատւութիւնը, ուզեց դնել Ազգ. ժողովին վրայ, որ այսպէս Քաղ. ժողով մը կազմած է: Իրաւ է որ Քաղ. ժողովի կազմութեան սկզբունքը սխալ էր, սակայն Քաղ. ժողովը այն ատեն միայն կրնար գերծ ըլլալ այդ պատասխանատւութենէն, երբ իր այսօր ըրած յայտարարութիւնը ընէր այն ատեն եւ ըսէր թէ մենք չենք կրնար տանիլ այս պաշտօնը: Սակայն երբ այսօր կ'առաջարկեն իրենք որ ընդունուի իրենց հրաժարականը, վայել չէ այս ժողովին որ հարկադրէ գիշերք շարունակելու այս պաշտօնը: Ուրեմն պէտք է ընդունիլ իրենց հրաժարականը: Սակայն այստեղ հարց կը ծագի թէ ինչ կերպով ընտրենք իրենց յաջորդը, որպէսզի շարունակեն իրենց պաշտօնը: Մեր առջեւ ունինք մարմին մը, որ քանի մը ամիսէն անկարող գտած ինքզինքը, ուստի բոլոր ուժերու կեդրոնացումով պէտք է ընտրել Քաղ. ժողով մը, որ կեդրոնացնէ իր մէջ բոլոր կուսակցութիւնները:³⁷⁶ Հետեւաբար համամիտ եմ Տր. Թէրզեանի առաջարկին, օրակարգ անցնելու համար այս խնդիրը, եւ մինչեւ այն ատեն արդի Վարչութիւնը պէտք է շարունակէ իր պաշտօնը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. ժողովի գործունէութիւնը քննադատել ճիշդ չէ, առանց համարատուութիւնը լսելու, իսկ եթէ որոշ հարցում մը ունիք, այժմէն կրնաք ընել, որովհետեւ շատ հակասական կ'ըլլայ թողուլ որ հրաժարի մարմին մը, որուն գործունէութիւնը վնասակար եղած է: Քաղ. ժողովի անդամները իրենց ունեցած ազատութեամբ կը բերեն պարզ հրաժարական: Գնահատումի պէտք չունինք, իսկ քննադատութիւնները պատրաստ ենք լսել եւ պատասխանել, միայն թէ հանրային խնդիրներու մէջ որքան ալ ջանանք պատասխանատւութիւնը ծանրացնել Վարչութեան վրայ, այդ պատասխանատւութիւնը ամէնքս ալ ընդունինք հաւասարապէս: Իսկ թէ Վարչութիւնը ինչպէս պիտի ընտրենք, այդ մասին կրնանք մեր ուրոյն կարծիքը ունենալ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Պատասխանելով քիչ առաջ խօսող յարգելի երեսփոխանին, կ'ըսեմ որ ամէն երեսփոխան, երբ այս դուռնէն ներս կը մտնէ, պէտք է այստեղ միակ կուսակցութիւն մը ներկայացնէ, որքան ալ վերաբերի ինք տարբեր կուսակցութիւններու:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովը առաջին անգամ ըլլալով Վարչութեան ընտրութեան մէջ շարժեցաւ այնպիսի ձեւով մը, որ օրինական տեսակէտին չի հակառակիր: Ամէն ոք իր ըսածը ըսաւ, բայց այս ժողովը

³⁷⁶ Այլուր տարբեր նրբերանգով կը ներկայացուի Մխիթարեանի արտայայտութիւնը. «Վարչութիւնը պէտք է հիմնուի քաղաքական կուսակցութիւններու վրայ, վերջ դնելու համար պատահական ընտրութիւններու» («Ճակատամարտ», 460/2281):

մեծամասնությամբ հասկցուց թե՛ ասկէ վերջ այսպէս ընել լաւագոյն եղանակն է: 60 տարի առաջ գերիշխան կառավարութեան քաղաքականութեան յարմարեցնելու համար Սահմանադրութեան մէջ տարբեր ընտրական եղանակ մը դրուած էր, սակայն համոզուեցանք այլեւս կարծեմ, որ հին դրութեան շարունակութիւնը օգտակար չէ, պետք է ընտրել միակ անդամ մը, որ կազմէ իր ժողովը: Եւ համոզուեցանք որ ամէն ընտրուած ժողով այսպէս կրնայ կազմուիլ եւ ընտրութիւնները այսպէս պետք է ըլլան: Վարչութեան հրաժարականին շուրջ եղած խորհրդակցութիւնները եւ անոնց տրուած պատասխանները չափի կրկնեմ: Այն երեսփոխանները, որոնք ներկայ չէին դռնփակ նիստին մէջ եղած խորհրդակցութեանց, իրաւունք չունէին արտայայտութիւն ընելու այսօր այստեղ այս ոճով: Քաղ. Ժողովը բացատրեց այն պատճառները, որոնք կը դժուարացնեն իր պաշտօնավարութիւնը, բայց խորհրդարանական լեզու չէ ելլել ըսել թէ «ես անկարող եմ», ինչպէս նաեւ ըսել առանց փաստի թէ «դուն անկարող ես»: Մէկը անկարող ամբաստանելու համար պետք է փաստեր բերել: Քաղ. Ժողովը իր ուղղութեան եւ գործելու եղանակի մասին այս ժողովին առջեւ ըրած յայտարարութիւններու առթիւ կը սպասէր այս ժողովէն, որ ըսէր թէ այս խնդիրները պետք է այսպէս չվարել, այսպէս վարել, այդ պարագային մէջ այս ժողովը կրնար անկարող ամբաստանել Քաղ. Ժողովը: Վարչութիւնը չի հրաժարիր այսօր այն պատճառաւ որ կուսակցութիւնները զլացան իրենց օժանդակութիւնը, կամ այս հրաժարականին պատճառը կուսակցականներու հակառակութիւնն է: Վարչութիւնը չվարանցաւ բնաւ օգտուելու կուսակցականներէ: Կուսակցականներու մասնակցութիւնը կ'ենթադրուի միմեկի անձնական արժանիքի եւ կարծիքներու տեսակետով: Հետեւաբար անոնց կողմէ եթէ երբեք անվստահութիւն մը յայտնուած է, առիկա չի կրնար պատճառ ըլլալ որ հրաժարինք: Քաղ. Ժողովը կը հրաժարէր այս ժողովին կողմէ յայտնուած անվստահութեամբ: Վարչութեան տեսակետի տարբերութիւնը կը կայանար երկրորդական կէտերու մէջ, որոնց վարչական տեսակետով կարելորդութիւնը անուրանալի է: Հիմա պետք է որ մենք օրինական կերպով քննադատենք եւ այս ժողովը պետք է ընդունի հրաժարականը: Ուեւ Վարչութիւն չի կրնար շարունակել իր գործը, եթէ չգտէ իր իսկ ուղղութիւնը: Այս կերպով չի կրնար շարունակել ժողովը. հակառակ պարագային՝ վնասներ յառաջ կու գալն):

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ես չեմ ուզեր խօսիլ հիմա թէ հետագայ ընտրութիւնը ինչ կերպով տեղի պիտի ունենայ, միայն դիտելի էր որ Վարչութեան երկու օրէնագէտ անդամներու արտայայտութիւնները հակասական էին իրարու հետ: Անդամներէն մէկը կ'ըսէ թէ այդ հրաժարականը պարզ է, իսկ միւսը պատճառաբանեալ կը ներկայացնէ: Ես որպէս երեսփոխան կը խորհիմ թէ դժուարութիւնը իրենք են որ կը ստեղծեն: Պ. Գարաեան ըսաւ որ Քաղ. Ժողովը չի կրնար շարունակել եւ Պ. Տ. Մովսէսեան մատնանիչ ըրաւ այն կարծիքի տարբերութիւնը, որ գոյութիւն ունի, եւ ասկէ հասկցուեցաւ անել դրութիւն մը, որուն մէջ կը գտնուի Վարչութիւնը: Մենք հնարաւորութիւն չունինք որոշելու թէ որո՞ւ կարծիքն է իրաւացի, բայց կը խորհիմ որ հարկաւ հաւասար քուէներ չկային Վարչութեան մէջ, այնպէս որ փոքրամասնութիւն եղողներ պետք է հրաժարէին եւ Ազգ. Ժողովի ներկայանալով յայտնէին իրենց պատճառը եւ նոյն իսկ դռնփակ նիստ գումարելով կարելի էր որոշել թէ որ քաղաքականութիւնը կ'որդեգրէ ժողովը:

Պ. Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Ընտրականութիւն կը յայտնեմ Պ. Տ. Մովսէսեանի, որ դասեր տուաւ մեզի: Ըսուեցաւ որ Քաղ. Ժողովին հրաժարման պատճառները դռնփակ նիստի մէջ պարզուած են, սակայն ինչպէս կ'երեւայ ժողովին համար տակաւին պարզ չեն, հետեւաբար պետք է որ պարզուի այդ կէտը:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան հրաժարականի պատճառներուն մէջ կէտ մը կայ, որ պետք է պարզուի, որպէսզի ժողովը կամ գնահատութեամբ ընդունի եւ կամ տապալէ: Ես կը պնդեմ որ Պատրիարքի ներկայութեան պետք կայ այս խնդրոյն լուծման համար:

Պ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Ազգային կարելորդ շահերու պաշտպանութիւնը այս կերպով կարելի չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ որ Քաղ. Ժողովը իր մեծամասնութիւնը կորսնցուցած է եւ հազիւ 2-3 հոգի կը գտնուին նիստերուն: Այլեւս ձեզի կը վերաբերի խորհիլ պետք եղածը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Խնդիրը այլեւս լուսաբանուեցաւ, ուստի Քաղ. Ժողովի հրաժարականը ընդունելու խնդիրը ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(Ժողովը 6ի դէմ 19 քուէով ընդունեց Քաղ. Ժողովի հրաժարականը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն յաջորդ նիստի օրակարգը կ'անցնենք Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդիրը՝ նախ եւ առաջ մայր դիւանի ընտրութիւնը կատարելու պայմանաւ:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 5ին)

[Համազգային Խորհուրդ]

1920 Մայիս 26

Ս. Պատրիարքի բնակարան ժամը 6

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ., Փրոֆ. Պէգնեան, Տոք. Նազգաշեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Ստեփան Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան, Արամ Ինճիճեան, Գարեգին Տէվէնեան:

1° Փրոֆ. Պէգնեան տեղեկություններ տուաւ Այնթապի մասին: Առնուած տեղեկութեանց համաձայն թրքական հրետանին աւելի լաւ է քան ֆրանսականը, որմէ կը հասկցուի թէ չէթէները լաւ զինուած են: Զօր. Կուրօ հաւատացած է թէ ֆրանսացիք չպիտի պարպեն այդ կողմերը: Հարցուցած է թէ քանի՞ հայ մեռած է, պատասխանած են թէ 60 հոգի: Կուրօ ըսած է թէ կարեւորութիւն չունի: Կուրոյի քարտուղարէն տեղեկութիւն առնուած է թէ 2500 զինուոր պիտի դրկուի : Նոյնպէս, մինչեւ Մայիսի վերջ պաշար կայ: Այնթապի մէջ Ապրիլ 28ին դեռ կառավարիչը կը պահէր իր իշխանութիւնը, սակայն անկէ յետոյ իշխանութիւնը ձեռք առին Սիլիհիները:

2° Հայ Հանրապետութեան հաստատութեան տարեդարձին առթիւ որոշուեցաւ կառավարութեան հեռագրել Պոլսոյ հայոց խնդակցութիւնը:³⁷⁷

3° Որոշուեցաւ խնդրել Գնդ. Քումսէն որ Տոք. Տատ պահուի Ատանա:

[Համազգային Խորհուրդ]

Յունիս 2 [1920]

Ս. Պատրիարքի բնակարան ժամը 5

Ներկայք.- Տ. Մեսրոպ Եպ. Նարոյեան, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Զ. Պէգնեան, Տեառք Ստեփան Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Արամ Ինճիճեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Տոք. Թէրզեան, Յակոբ Պահրի, Երուանդեան, Հ. Յովսէփ Տէր Մարգարեան:

1° Խորհրդարանական Յանձնաժողովը առաջարկեց Պէյրութի մէջ Զօր. Կուրոյի մօտ ունենալ ներկայացուցիչ մը: Համազգային ժողովը սկզբունքով ընդունեց այս առաջարկը եւ որոշեց յարմար ընտրելի մը փնտռել:

2° Ս. Պատրիարքը 14 Մայիս թուակիր նամակով մը կը խօսէր իր Կիլիկիոյ մասին Փարիզի մէջ կատարած դիմումներուն վրայ եւ 10 Մայիսի[ն Ֆրանսական] Հանրապետութեան նախագահին ներկայացած ըլլալը կը հաղորդէր:³⁷⁸

³⁷⁷ Հեռագրին պատճենին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: «Ճակատամարտ» (26 Մայիս 1920, թիւ 464/2285) կը նշէ թէ Համազգային Խորհուրդի նիստի ընթացքին Նարոյեան Եպիսկոպոս առաջարկած է «համազգային ընդհանուր ժողով գումարել» Մայիս 28-ին եւ Երեւան ուղղել շնորհաւորական հեռագիր մը, բայց ժողովականներն իրենք ստանձնելով այդ պարտականութիւնը, ժողով գումարելու հարկ չէ մնացեր:

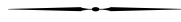
³⁷⁸ Չաւէն Պատրիարքի 14 Մայիս թուակիրին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ, սակայն ան իր յուշերուն մէջ ընդարձակօրէն նկարագրած ըլլալով իր հանդիպումները, կը պարզուի թէ նախագահ Տեշանէլ (Paul Eugène Louis Deschanel [1855–1922]) ըսած է թէ ինք միշտ բարեկամ եղած ըլլալով ու մնալով հայ ազգին՝ հայոց համար պիտի ընէ ձեռքէն եկածը, ընդունած է թէ Կիլիկիոյ պարպումը ծանր հարուած մը պիտի ըլլայ հայոց համար, սակայն երախտագէտ ըլլալով հանդերձ «հայոց Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսացիներուն ըրածներուն համար», հարկադրուած են այդ քայլին դիմել, քանի որ «գաղթականութիւններ շատ ունին եւ ատիկա ծանր կու գայ իրենց» (Չաւէն Արքեպս., 343):

4³⁷⁹ Ազգապետ Է.Ֆ. հաղորդեց թե տեղեկացած է ստոյգ աղբիւրէ թէ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը Մարաշ օգնութիւն կը հասցնէ:

Նոյնպէս լսած է թէ Փրանսացիք Մայիս 23ին Այնթապ մտած են բռն կռիւէ մը վերջ, որուն մէջ 1200 թուրք սպաննած են: Նոյնպէս հաղորդեց թէ Ժողովին որոշումով Տոք. Տատի Ատանա մնալու համար դիմում կատարած է, սակայն պատասխանուած է որ Տոք. Տատ ինքն անձնապէս փափաք յայտնած է Գոնիա երթալու: Հետեւաբար՝ իրենց կարելի չէր գոհացում տալ Համազգային Ժողովին: Իր տեղը որոշուած է ձեռնհաս տիկին մը:

Որոշուեցաւ Տոք. Տատին ուղղակի նամակ մը գրելով շնորհակալութիւն յայտնել ինչպէս Գոնիայի, նոյնպէս Ատանայի մէջ իր ցոյց տուած գործակցութեան առթիւ, եւ իրմէ խնդրել որ եթէ կրնայ ժամանակ մը եւս մնայ Ատանա, ուր կրնայ շատ օգտակար ըլլալ:

5° Հալեպէն եկած նամակէ մը կը հասկցուէր թէ 1500 որբեր Պէյրութի ճամբով Կ. Պոլիս կը դրկուին:³⁸⁰ Ժողովը Խնամատարութեան հոգածութեան յանձնեց այս գործը:

³⁷⁹ Կա՛մ այն է որ օրակարգի 3-րդ հարցը չէ քննարկուած կամ լուծուած, կա՛մ ատենագրողին անուշադրութեան հետեւանքով անցում կատարուած է 2-էն 4:

³⁸⁰ Խնդրոյ առարկայ նամակը, որուն բնագիրը չենք գտած դիւանաթուղթերուն մէջ, յիշատակուած է 4 Յունիս 1920-ին Ֆրանսական Բարձր Յանձնակատար Տրֆրանսի (Jules-Albert Defrance) ուղղուած նամակին մէջ, ուր կ'ըսուի թէ Հալեպի Հայ Ազգային Միութեան 1 Մայիս 1920 թուակիրով հաղորդուած է թէ Սուրիոյ մէջ Ֆրանսական Բարձր Յանձնակատարութեան առընթեր գործող Ներգաղթի Եւ Օժանդակութեան Տնօրէնութիւնը հրահանգած է իր խնամքով պահպանուած 1500 անչափահաս որբեր Պոլիս փոխանցել եւ արդէն 50 որբեր հասած են Պոլիս: Կացութիւնը, սակայն, նեղ դրութեան կը մատնէ պատրիարքարանը, որովհետեւ մէկ կողմէ որբերը հնարաւոր չէ Երեւան ուղղել, հակառակ անոր որ այդ հարցը ընթացքի մէջ է, իսկ միւս կողմէ պատրիարքարանը չունի միջոցներ եւ բնակարանային դրութիւնն ալ այնպիսին է, որ կարելի չ'ըլլար յանձն առնել որբերուն պահպանումը: Հետեւաբար կը խնդրուի որ Տրֆրանս միջամտէ Սուրիոյ յանձնակատարին մօտ, որպէսզի որոշման գործադրութիւնն առկախուի առնուազն 14 տարեկանէն փոքր որբերու համար:

Նարոյեան Եպիսկոպոս նամակը կը փակէ վստահութիւն յայտնելով թէ, պայմանները թոյլատու գտնուելու պարագային, որբերը Հայաստան կեդրոնացնելու համար առնուած քայլերը կրնան շուտով յաջողութեամբ պսակուիլ և որբերու Հալեպէն հեռացումը կրնայ տեղի ունենալ առանց խոչընդոտի (ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, թիւ 0123):

ՆԻՍՏ 4 ՅՈՒՆԻՍԻ 1920

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍԿ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ
ԱՌԺ[ԱՄԵԱՅ] ԱՏԵՆԱԴԵՏ՝ ԳԷՈՐԳ ԷՖ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ³⁸¹

Գ. ԱՐՍԼԱՆՅԱՆ ԷՖ.- Իբրեւ երիցագոյն անդամ, Նախագահ Ս.ը զիս կը հրաւիրէ առժամայեւ վարելու ժողովին աշխատութիւնները մինչեւ դիւանի ընտրութիւնը: Տ. Արիստակէս Ա. Քնյ. Չիզմէնեան հիւանդութեան պատճառաւ իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ, կ'արձանագրենք զինքը օրինաւոր բացակայ:

Երեսփոխան Սիմբեշեան Էֆ. հարցում մը ունի, պիտի կարդացուի:

(պատճեն)

(Ժողովին կրտսերագոյն անդամ Պ. Գ. Մխիթարեան ատենադպրութեան պաշտօնին կոչուած ըլլալով,
կարդաց հետեւեալ գիրը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս մասին խօսք ուզող կա՞յ:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Առժամայ դիւանին պաշտօնը մայր դիւանի ընտրութիւնն է, այս հարցումը վերջը նկատողութեան կրնայ առնուիլ:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Անցեալ նիստին, եկեղեցական երեսփոխանաց տեղեկագիրն մէջ տեսնուած թերութիւններու համար [տեղեկագիրը] վերադարձուեցաւ: Այդ թերիւները ամբողջացած ըլլալով, տեղեկագիրը պիտի կարդացուի դարձեալ:

(պատճեն)

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Համեմատական ընտրությունը նույն օրը տեղի ունեցած է:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Կրնայ տեղի ունենալ նոյն ժողովին մեջ: Այդ տեղեկագիրը թերի չունի եւ կրնայ վաւերացուիլ:

(Ժողովը քուէի դնելով կատարուած ընտրութիւնը միաձայնութեամբ վաւերացաւ)³⁸²

ՊԱԼԱԹԻ ԵՒ ԽԱՍՔԷՕՅԻ ԸՆՏՐՈՒԹՅՆՆԵՐԸ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Պալաթի և Խաաքէօյի մէջ երեսփոխանական ընտրութիւն տեղի ունենալով, Զաղ. Ժողովին կողմէ վաւերացուած է, տեղեկագիրները պիտի կարդացուին:

(պատճեն)

(Ատենապետ Էֆ. քուէի դնելով երկու ընտրութիւններն ալ վաւերացան եւ Խաաքեօյի երեսփոխան Պ. Սիրունի ներկայ թլլալով ունկնդիրներու մէջ մասնակցեցաւ նիստին)³⁸³

381 Բնագրին մեջ արձանագրուած է Ասլանեան, բայց քանի որ թե՛ «Ժողովուրդի Չայնը»ի եւ թե՛ «Ճակատամարտ»ի մեջ անունը յիշատակուած է իբրեւ Արսլանեան, յարմար դատած ենք որոշեցրել վերջին ձևը:

³⁸² Ըստ «Ժողովուրդի Ջայնր»ի, վաերագուած է ինն եկեղեցական երեսփոխաններու պաշտօնը (5 Յունիս 1920, 500):

383 «Ճակատամարտ» կը նշէ թէ Պալաթէն երեսփոխան հռչակուած են դաշնակցական Ս. Սրենց, Մեպուհ Ստեփանեան, Լեւոն Գեւորգեան եւ Ներսէս Օհանեան, իսկ Խապոյիդէն՝ Յ. Ճ. Սիրունի (5 Յունիս 1920, 470/2291): Խապոյտ երեսփոխանական ընտրութիւնը կայացած էր 3 Մայիս 1920-ին: «Ճակատամարտ» իր 4 Մայիս 1920-ի թիւ 444/2265 համարով այսպէս հաղորդած էր իրադարձութիւնը. «Երէկ Խապոյտի մէջ մեծ ոգեւորութեամբ կատարուեցան Ազգ. երեսփոխանական ընտրութիւնները: Ազգ. Ազատական Կուսակցութիւնը, որ նախ Միսաք Սուրենի, իսկ վերջին ժամուն Հրանդ Մանավեանի թեկնածութիւնը դրած էր, ցաջողեցաւ: Քուէները կարդացուելով հետեւեալ արդիւնքը տուին, երիտասարդութեան թեկնածու Յ. Ճ. Սիրունի (Դաշնակցական) 71, Ն. Օհանեան (թաղականութեան թեկնածու) 47, Հրանդ Մանավեան (Ազգ. Ազատ.) 21 [քուէ], քուէարկողներու թիւը 139 էր...»:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՄԱՅՐ ԴԻԲԱՆԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հիմա պիտի ձեռնարկենք մայր դիւանի ընտրութեան: Քուէհամարի քննիչ կը նշանակենք տեարք Ե. Խօրասան, Գ. Տէմիրճիպաշեան եւ Չօրուրեան:

(Ա. ատենապետի քուէարկութեան մասնակցեցան 46 երեսփոխան եւ քուէհամարի արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

	Քուէ
Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.	28
Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.	13
ՍՊԻՏԱԿ	3
Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ	2

(Յետոյ ձեռնարկուեցաւ Բ. ատենապետի ընտրութեան եւ 48 քուէարկուներու մասնակցութեամբ կատարուած քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)³⁸⁴

	Քուէ
Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ ԷՖ.	26
Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ ԷՖ.	18
Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.	1
ՍՊԻՏԱԿ	2
Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ	1

(Ձեռնարկուեցաւ ապա ատենադպիրներու ընտրութեան եւ 46 քուէարկուներու մասնակցութեամբ կատարուած քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

	[Քուէ]
Օ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖ	23
Ե. ՉՕԲՈՒՐԵԱՆ	13
ՍՊԻՏԱԿ	16
ՍԻՐՈՒՆԻ	7
Յ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ	4

եւ ուրիշ 6 երեսփոխաններ մէկ մէկ քուէ:³⁸⁵

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քուէարկութեան արդիւնքը հռչակուելէ յետոյ մեր պաշտօնը կը դադրի: Կը հրաւիրեմ նոր դիւանը ձեռնարկելու իր պաշտօնին:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Նախապէս շնորհակալութիւն կը յայտնեմ որ ժողովդ պատուեց զիս իր քուէով: Գիտեմ թէ իմ պաշտօնս է անկողմնակալութեամբ վարել վիճաբանութիւնները եւ կը յուսամ թէ ազգին աննախընթաց ճգնաժամին մէջ կը յաջողինք մեր պարտականութիւնը կատարել պահանջուած կերպով: Կը հրաւիրեմ ընտրուած ատենադպիրները որ գան եւ ձեռնարկեն իրենց պաշտօնին: Քանի որ Ա. ատենադպիրը բացակայ է, կը հրաւիրեմ Բ. ատենադպիրը որ դիւան գայ:

³⁸⁴ «Ժողովուրդի Չայնք»ի վերոնշեալ 500-րդ համարի նկարագրականին մէջ կ'ըսուի. «Այս երկու ընտրութիւններու արդիւնքը հռչակուելէ յետոյ Ա. եւ Բ. ատենապետի ընտրութեան առթիւ կուսակցական երեսփոխաններ բացարձակ առաւելութիւն ստացած չլլալուն համար սպիտակ քուէ տուին յաջորդ ընտրութիւններու մէջ, մինչդեռ կուսակցական երեսփոխաններու մէջ ազգային կեանքի հեռուէն կամ մօտէն տեղեկութիւն ունեցող եւ ատենապետական պաշտօնի յարմարութիւն ներկայացնող չկար: Ասոնց ամէնքն ալ հազիւ մէկ նիստէ ի վեր ժողովին կը գտնուին եւ կ'ուզէին ատենապետ ընտրուիլ Ազգ. Ժողովի»:

³⁸⁵ Որոշապէս քուէներու քանակը սխալ արձանագրուած է ատենագրութեան մէջ, որովհետեւ անոնց ընդհանուր գումարը կը գերազանցէ 46-ը: Մեզի կը թուի թէ սպիտակ քուէներուն համար պէտք է նշուէր 16-ի փոխարէն 10: Այս ենթադրութեան հիմք կրնայ ծառայել քուէներուն համար նշուած թիւերուն նուագողական շարքը:

Պ. Ե. ՉՕԲՈՒՐԵԱՆ.- Ես կը հրաժարիմ այս պաշտօնէն եւ կը խնդրեմ որ այս հրաժարագիրս նկատողութեան առնուի:³⁸⁶

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Այս հրաժարագիրը յաջորդ նիստին նկատողութեան կրնայ առնուիլ եւ մինչեւ այն ատեն առժամեայ ատենադպիրը կը շարունակէ իր պաշտօնը:

Պ. Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.- Քանի որ դիւանը ընտրուեցաւ, այլեւս ես պաշտօնս չեմ կրնար շարունակել:

Հ. ԽՕԾԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովին մէջ ռեւէ հրաժարականով չենք կրնար զբաղիլ այսօր, բայց մինչեւ այն ատեն չենք կրնար նաեւ ստիպել որ հրաժարող մը անպատճառ իր պաշտօնը շարունակէ: Սակայն մինչեւ որ դիւանը իր վերջնական կազմը ստանայ, Պ. Մխիթարեան իբրեւ կրտսերագոյնը այս ժողովին, բնական ատենադպիրն է եւ պետք է վարէ այս պաշտօնը:

(Պ. Գ. Մխիթարեան շարունակեց ատենադպրի պաշտօնը)

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Քիչ առաջ երեսփոխանի մը կողմէ հարցում մը եղած էր, որոշուեցաւ դիւանի ընտրութենէն յետոյ քննել:³⁸⁷ Կ'առաջարկեմ որ այդ հարցումը նկատողութեան առնուի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հարցումը քիչ առաջ կարդացուեցաւ. Վարչութիւնը այդ մասին բացատրութիւն մը պիտի տա՛յ:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Ինչպէս յայտնի է ժողովիդ, տարագրեալ հայերու գոյքերու մասին 1334 թուականին հրատարակուեցաւ *Էմվալը մեղթորութի* օրէնքը³⁸⁸ եւ այդ գոյքերը յանձնուեցան *թասալիյէ քումխիոններու*:³⁸⁹ Երբ Զինադադարը հռչակուեցաւ, նախկին օրէնքը գործադրութեան մէջ էր, սակայն խորհուեցաւ հրատարակել օրէնք մը, որ լիովին պաշտպանէ ազգին շահերը: Այդ թուականին անգլիական դեսպանատան մէջ նախագիծ մը պատրաստուեցաւ: Այս աշխատութեան մասնակցեցան տեաքը Խոսրովեան եւ գործակատար Համամնեան, որոնք պատրաստեցին օրէնքի ծրագիրը, որ առանց պետական խորհուրդի քննութեան ենթարկելու, ուղղակի

³⁸⁶ «Պ. Չորուրեան այդ պաշտօնէն հրաժարեցաւ, նկատելով որ ատենապետի ընտրութեան առթիւ պահպանողականները, հակառակ իրենց խոստման, քուէ չտուին ազատականներու թեկնածուին» («Ճակատամարտ», 470/2291):

³⁸⁷ Յստակ է թէ Ատենագրողը թերացեր է արձանագրել յիշատակեալ հարցումը, որուն հեղինակն էր Սիմքէշեան եւ որուն անդրադարձած են թէ՛ «Ճակատամարտ» եւ թէ՛ «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթերը:

Առաջինին մէջ կ'ըսուի. «Վարդացուեցաւ Պ. Սիմքէշեանի մէկ գիրը, որով հարցում կ'ընէր թէ գաւառներէ բերուած եկեղեցապատկան եւ ազգապատկան իրեղեններ եւ գոյքեր մեծ շուկայ խանութներու մէջ դրուած են, թէ Փրանքօ-Հայկական Ընկերութիւնը ուզած է այդ գոյքերը փրկել եւ Վարչութիւնը ընդդիմացած է այդ բանին եւ ըսած է թէ ինք վստահ է նոյն խանութներու պաշտօնեայ Քէնան պէյի վրայ, որուն համար կ'ըսուի թէ գեղծումներ գործած է եւ ցաւ կը յայտնէր ու դատապարտելի կը գտնէր այս ընթացքը» («Ճակատամարտ», 470/2291):

Յարակցաբար հարկ է նշել թէ «Ժողովուրդի Ձայնը» իր վերոնշեալ 500-րդ համարով տրուած տեղեկատուութեան մէջ կը յայտնէր թէ օրաթերթը Սիմքէշեանի հարցման ի պատասխան Բժիշկ Դաիթեանի տուած բացատրութեան ամփոփումը հրատարակած էր նախորդ օրուան համարով: Թերթին 4 Յունիս 1919-ի թիւ 499 համարին երրորդ էջով «Հայկական Գոյքերու Յափշտակութիւնը» խորագրով կ'ըսուէր. «Հայկական տեղահանութեան միջոցին Պոլիս բերուած ազգապատկան եւ անհատական գոյքերու մէկ մասը շուկային մէկ քանի խանութներուն մէջ դրուած ըլլալով, անոնց տէրերը դիմումներ ըրեր են Պատրիարքարանին որ տէր ըլլայ, բայց այս ձեռնարկը արդիւնք չէ տուել ու այդ գոյքերը յափշտակուել կամ կորսուել են: Մեր պաշտօնակիցներէն մէկ քանին հրատարակեցին այս մասին իրենց հասած մէկ բողոքը: Այդ գիրը մեզի ալ դրկուած էր, բայց հրատարակել առաջ դիմեցինք Պատրիարքարան, ուրկէ տրուեցաւ մեզի հետեւեալ բացատրութիւնը...»: Ակնարկուած պաշտօնակիցներէն մէկն էր «Ճակատամարտ», որ «Բռնագրաւուած Գոյքերու Կողոպուտը Պետական պաշտօնեաներու Կողմէ Եւ Պատրիարքարանի Պախարակելի Ընթացքը» խորագրով տեղ տուած է «քսան իրազեկներու կողմէ, որոնց չորսը յոյն» ստորագրուած նամակին («Ճակատամարտ», 3 Յունիս 1920, 468/2289):

³⁸⁸ «Ճակատամարտ»-ի յիշեալ 470/2291-րդ համարի նկարագրականին մէջ նշուած է 1331-ի օրէնք: Հակուած ենք ճիշդ նկատելու «Ճակատամարտ»-ի նշած տարեթիւը, որ օսմանեան գանձարանային օրացոյցին համաձայն կը համապատասխանէ Գրիգորեան տոմարի 1915-րդ տարուան:

³⁸⁹ 1915-ի Թողլըւած գոյքերու օրէնքը (Emval-i Metruke Kanunları) հիմնուած էր ներքին գործերու նախարարութեան կողմէ կեանքի կոչուած եւ իր լայն գիծերով գաղթականներու տեղաւորման վերաբերեալ 30 Մայիս 1915 թուակիր որոշմնագրի մը վրայ, որ աւելի ուշ, 10 Յունիսին, 26 Սեպտեմբերին եւ 8 Նոյեմբերին շարք մը նոր կանոնակարգերու որդեգրումով աւելի յստակ ուղեցոյց մը պիտի ընծայէր Ցեղասպանութիւնը գործադրողներուն՝ որպէս թէ օրինական գետին մը հարթելով հայկական ինչքերու բռնագրաւման համար: Սեպտեմբեր 26-ին անուանուած Հաշուեյարդարի Յանձնաժողովներուն (Tasfiye Komisyonları) պիտի վստահուէր զբաղիլ հայոց «թողլըւած» կամ «լքեալ» գոյքերով:

նախարարաց խորհուրդին պիտի վաւերացուէր: Քանի մը օր յետոյ մեզ[ի] հաղորդուեցաւ որ Համաձայնութեան³⁹⁰ կողմէ ուղղակի այս օրէնքին պարտադրութիւնը անմաստ է, ուստի ուրիշ օրէնք մը պիտի պատրաստուի Բ. Դրան մէջ: Նախապէս մենք չուզեցինք մասնակցիլ այդ յանձնաժողովին, սակայն ըսուեցաւ մեզի որ մասնակցինք եւ այդ յանձնաժողովին մասնակցեցան Պ. Սրենց եւ Համամեան: Ամիսներ անցան եւ բան մը չեղաւ, ու ոչ միայն բան մը չեղաւ, այլեւ Միլի շարժումներ սկսան եւ անգամ մ'ալ հաստատուելով որ Թուրքիոյ մէջ օրէնք մը պատրաստելով գործադրելու անկարելիութիւն կայ, անհրաժեշտ դատեցինք որ Հաշտութեան Դաշնագրին մէջ ներմուծուի [տրամադրութիւն մը կալուածներու մասին]³⁹¹ ու մեզի խոստանան գործադրել մեր բաղձանքները եւ 3 Մարտ թուականով խնդրուեցաւ իրենցմէ [Համաձայնական տէրութիւններէն- Վ.Դ.] որ նկատողութեան առնուի[ն] մեր բաղձանքները: Յետոյ հեռագիրներէն միայն իմացանք որ այդ մասին տրամադրութիւններ կան Հաշտութեան Դաշնագրին մէջ: Սակայն Սալիի փաշայի դահլիճին³⁹² օրով նոր օրէնք մը հրատարակուեցաւ, որ նախապէս Պոստոյ մէջ մեր պատրաստած օրէնքը կերպարանափոխ կ'ընէ: Այսօրուան վիճակը այս օրէնքն է, բայց մենք ազգապատկան կալուածներու եւ գողցուած գոյքերու մասին Համաձայնական ոստիկանութեան կողմէ պետք եղած հետապնդութիւնը ի գործ կը դնենք եւ հոն ուր կարելի եղած էր գտնել կը գտնէինք, սակայն դժբաղդաբար արգելք եղաւ ինչպէս հոս՝ նոյնպէս գաւառներու մէջ: Ակնարկուած խանութներու մասին տեղեկութիւն տրուեցաւ մեզի եւ դիմեցինք միջազգային ոստիկանութեան, ինչպէս կը դիմենք միշտ: Կանչուեցաւ նաեւ Ալեյայ պէյ անուն պաշտօնեայ մը, որ ընդունելով հանդերձ թէ անոնք հայոց կը վերաբերին, աւելցուց որ իրեն յանձնուած են, հետեւաբար պետք է դիմել ելմտական նախարարութեան: Ազգապատկան բոլոր գոյքերը առնուած են. գալով ամբողջ իրեղեններուն, ասիկա առնել անկարելիութիւն մ'էր, որովհետեւ մենք անոնց տէր պիտի ըլլայինք երկու կերպով՝ կա՛մ օրէնքի ուժով, կա՛մ Համաձայնական պետութեան[ց] միջոցով: Օրէնքը, ինչպէս բացատրեցի, թոյլատու չէր ասոր, իսկ Համաձայնական կառավարութիւնք մեզի մերժեցին անհատական գոյքերը առնել: Պատրիարքարանը իր գտած ազգապատկան գոյքերը ոչ միայն հաշուեցուցակի մը վրայ առաւ, այլեւ 3 Յունուար 1306 թուականով³⁹³ ընդարձակ յիշատակագիր մը տուաւ կառավարութեան, որուն մէջ յիշատակել է յետոյ հայկական տեղահանութեան յառաջ բերած բոլոր չարիքները, պահանջեց 209 վանքերու³⁹⁴ եւ 2000ի մօտ եկեղեցիներու բոլոր գոյքերը եւ 4 տարուան մէջ եկեղեցապատկան հաստատութիւններու հասոյթները:³⁹⁵ Այս գիրը կարծեմ Սալիի փաշայի դահլիճին օրով մէկ կողմ դրուեցաւ եւ նոյնիսկ իր ոճին համար պահ մը խորհուեցաւ ետ տալ, բայց արդի դահլիճը նկատողութեան առաւ զայն եւ որոշեց հաշուեցոյց մը պատրաստել: Արդէն մեծ մասամբ արծարեղենները, ինչպէս տեսարակներու մէջ արձանագրուած են, տարեր հալեցուցեր են: Այսօրուան հարցումին գալով, բացի եկեղեցական իրեղեններէ, անհատական սեպիականութիւնները ոեւէ կերպով չենք կրնար ստանալ, որովհետեւ գործը մեր փափաքին համաձայն ուղղութիւն մը չկրցաւ ստանալ եւ քանի որ այդ օրէնքը չկայ, մասնաւոր գաւառներու մէջ այդ մեր պահանջը գործադրելու կարելիութիւնն ալ չկայ:

Գ. ՄԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Ուրիշ հարցում մը պիտի ընեմ: Ծի՛ղդ է որ Փրանքօ-Արմենիէնը փափաք յայտներ է ստանալու ազգապատկան գոյքերը եւ իր այդ դիմումին ոեւէ հետեւանք չէ տրուած: Այս մասին ի՞նչ բացատրութիւն կու տայ Քաղ. Ժողովը:

³⁹⁰ Այսինքն Ա. Աշխարհամարտէն յաղթական դուրս եկած մեծ տէրութիւններու:

³⁹¹ Այս յաւելադրումը անհրաժեշտ կը նկատենք հիմնուելով Չաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեանի յուշագրական հատորին 321-րդ էջին վրայ: Յուշագրութիւնն ընթերցողը անմիջապէս պիտի գտնէ բառացի նոյնութիւններ Չաւէն Պատրիարքի՝ լքեալ գոյքերու հարցը շօշափող պարբերութիւններուն եւ այս ատենագրութեան համապատասխան բաժիններուն միջեւ:

³⁹² Սալիի փաշա Հուլուսիի կամ Խուլուսիի (1864-1939) գլխաւորած դահլիճը պիտի ունենար շատ կարն կեանք, տեսելով 8 Մարտ 1920-էն մինչեւ 2 Ապրիլ 1920: Սալիիի պաշտօնանկութեան պիտի հետեւէր լուծարումը խորհրդարանին, որով վերջ պիտի գտնէր Օսմանեան Կայսրութեան «Երկրորդ Մահմանադրական Շրջանը»:

³⁹³ Կը թուի թէ թուականը սխալ արձանագրուած է թէ՛ ատենագրութեան եւ թէ՛ Չաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ: Օսմանեան 1306-րդ տարին կը համապատասխանէ Գրիգորեան 1890-ին եւ 1920 թուականին պատահած դէպքի մը համար չի կրնար ճիշդ ըլլալ: Եթէ «3 Յունուար»ը նկատի ունենանք իբրեւ յուշագրին թուագրման ամսաթիւ Գրիգորեան հիմքով, 1306-ը պետք է կարդալ 1336:

³⁹⁴ Չաւէն Պատրիարքի յուշագրութիւնը հաւանաբար անուշադիր ընթերցման հետեւանքով կը նշէ 200 վանք (Չաւէն Արքեպս., 322):

³⁹⁵ Կը նշուի թէ յիշատակագրով պատրիարքարանը պահանջած է նաեւ «Էշխասը մենհուլէ»ներու (ընդհանրապէս՝ ինքնութիւնն անձանօթ անձերու. մասնաւորապէս՝ անհետացած անձերու) գոյքերը («Ճակատամարտ», 470/2291):

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Այս խնդիրը ծագում առաւ մեծ շուկայի մէջ սեպհականատէր եղող պարոնի մը խանութը պարպել տալու ձեռնարկէն եւ ինչպէս մեզի, նոյնպէս Ֆրանքո-Արմենիէնին ալ դիմում ըրած էր: Չմոռնամ յիշատակելու որ այդ խանութին պարպուելուն համար արդէն ամիսներ առաջ դիմած էինք մենք, բայց Ֆրանքո-Արմենիէնը, որ այս ազգապատկան կալուածներու ու գոյքերու մասին եղած ձեռնարկներէն տեղեկութիւն չունի, եւ ինք քաղաքական հաստատութիւն մը ըլլալէ առաջ բարեգործական մարմին մ'է, կարծեց որ այդ ապրանքները կրնայ առնել եւ ազգին յանձնել՝ եթէ Պատրիարքը հաճութիւն տայ, ու ինք ոչ թէ գրաւոր դիմում ըրաւ մեզի, այլ իրենց մատուցած այդ գիրը մակագրութեամբ դրկեց մեզի: Մենք նամակը դարձուցինք, ըսելով որ մենք դիմում ըրած ենք, եթէ դուք ալ դիմում ընէք, գոհ կ'ըլլանք: Բայց վերջապէս մեր կատարած դիմումին հետեւանքով խանութ[ներէն] մէկը պարպուած է. Ֆրանքո-Արմենիէնին իր ջանքերը մեզի միացնելու են. խնդիր չկայ, ինք կարծեց որ սովորական պարագայ մ'է այս, որ Ֆրանքո-Արմենիէնը իր միջոցներով պիտի կրնայ պարպել:

Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Այս մասին ես իմ ըսելիքս տակաւին չաւարտեցի: Տրուած բացատրութիւններէն հասկցունեցաւ որ Ֆրանքո-Արմենիէնի միջամտութեան համար եղած զանգատը ճիշդ է. ազգապատկան գոյքերը ազգին վերադարձնել ուզեր է Ֆրանքո-Արմենիէնը, սակայն իրենք [Քաղ. Ժողովը- Վ.Դ.] բանակցութեան մէջ ըլլալով, շատ կարելոր չեն նկատեր այս պարագան եւ սա կամ նա խօսքերով գոհ կ'ըլլան: Ես չեմ կարծեր որ Ֆրանքո-Արմենիէնը քաղաքական կեանքի պայմաններուն անտեղեակ ըլլայ եւ ձեռնարկէ այսպիսի կարելոր գործի մը. ուստի կը հետեւի որ Քաղ. Ժողովը սխալ մը ըրած է ձգձգելով խնդիրը: Պէտք է ըսուէր որ մենք ձեզի կ'արտօնենք եւ ազգապատկան գոյքերը ազգին վերադարձնելու ձեռնարկած ըլլալնուդ համար շնորհակալութիւն կը յայտնենք: Մէկ խօսքով, առաջարկուած օժանդակութիւնը մերժեր են:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Ըսի եւ դարձեալ կը կրկնեմ որ Ֆրանքո-Արմենիէնը տեղեկութիւն չունէր այս գործին նախընթացէն: Այդ մարմինէն վեր Բարձր Քոմիտէները կային, որոնց ազգը դիմեց եւ խնդրեց այս գործին լուծուի: Երբ այդ վերին մարմինն այս նպատակաւ դիմում եղած է, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ Ֆրանքո-Արմենիէնին դիմումին համար անտարբեր գտնուի: Իրողութիւնը այն է որ յիշեալ պարոնին գրած նամակին վրայ մակագրուած էր որ խնդրարկուին առարկած ապրանքները առնելու համար առարկութիւն ունի՞ր: Պատասխանեցինք թէ ընդհակառակը, շնորհակալ պիտի ըլլանք: Գալով խանութին, ինք իր կողմէ բերանացի ալ, գրաւոր ալ կրնար դիմել:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տրուած բացատրութիւնները կարծեմ թէ բաւական են: Եթէ հարցումին տէրը այսչափը բաւական չի համարեր, կրնայ իր հարցումը փոխել հարցապնդումի:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կ'անցնինք օրակարգի երկրորդ խնդրոյն, այսինքն՝ Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդրոյն:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Կարծեմ թէ մայր դիւանի ընտրութենէն յետոյ ժողովին կանոնական օրակարգն է նախաքննիչ դիւաններու ընտրութեան խնդիրը: Ազգ. Ժողովը չի կրնար գործի սկսիլ, մինչեւ որ Ազգ. Ժողովի մէկ մասը չբաժնուի դիւաններու, ուստի պէտք է կազմուին այդ դիւանները, նոյնիսկ այս ժողովին աշխատութիւնը դիւրացնելու համար: Ժողովին օգտակարութիւնը ասիկա կը պահանջէ՝ վիճաբանելի խնդրոց նախապատրաստութեան համար: Այդ աշխատութիւնն ալ եթէ ժողովը կատարէ եւ յետոյ գործի ձեռնարկէ, աւելի լաւ կ'ըլլայ: Կրնայ այդ կազմութիւնը տեղի ունենալ յառաջակալ նիստին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այդ նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը կը կատարուի սրբազրելի ցանկի վրայ, ուստի փափաքելի էր որ մեր դիւանը ամբողջանար, որպէսզի այդ ամենակարելոր գործը գլուխ հանէր:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ձեզ տրուած է այդ իրաւունքը:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Շատ դիւրին է այդ գործը: Դիւանը կրնայ բերել այդ ցուցակը ուզած ատեն խորհրդակցելով երեսփոխաններու հետ:

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Կարծեմ թէ ժողովը պէտք է ցրուի՝ յաջորդ շաբթու գումարուելու համար:

ՁԱՅՆԵՐ.- Եթէ ատեն չըլլայ ուրիշ գործով զբաղելու:

Հ. ԽՕՃԱՍՏՐԵԱՆ ԷՖ.- Մենք կրնանք վիճաբանիլ այսօր ընտրութեան եղանակին վրայ: Արդէն Վարչութեան կազմութեան մասին վերջի[ն] ընտրութեան ձեւն է որ կը տիրէ, չենք կրնար վերադառնալ նախկին ձեւին:

3. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Այս ժողովը բացառաբար միայն ընդունեց Պատրիարքին յանձնել ժողովին կազմությունը, ստիկա վերջնական ձեռք էր և չենք կրնար ընդունիլ այդ կերպով:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ճիշդ է որ 5-6 տարի առաջ Քաղ. Ժողովները կ'ընտրեինք, բայց հիմա չենք ընտրեր: Այս ձեռքն գործադրությունը իր օգուտը չունեցաւ. սկզբունքը լաւ է, ըսելիք չունինք. սակայն 5-6 Վարչություն փոխուեցաւ եւ այս դրությունն ալ չյաջողեցաւ: Հետեւաբար մեր քուէներով կ'ընտրենք Վարչությունը՝ անդամ առնելով բոլոր խումբերէն: Ոմանք կ'ըսեն թէ նախագահին կողմէ ընտրուին Վարչութեան անդամները, ուրիշներ կ'ըսեն որ վնարեալ ըլլան Քաղ. Ժողովի անդամները, եւն.: Հիմա 14 անդամէ բաղկացեալ ժողով մը ընտրենք եւ այս կերպով լուծենք խնդիրը:

Դ. Տ. ՍՈՎԱԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդիրը այս ժողովով լուծուեցաւ եւ այս ժողովը այլեւս այս խնդիրը նկատողութեան չի կրնար առնել, եթէ նոյն հարցին հեղինակը եղող գործադիր իշխանութեան կողմէ նոյն հարցին վիճաբանութեան ենթարկելու ստիպողութիւն չտրուի, ինչպէս կը տրամադրէ ներքին կանոնագիրը: Բերումս առաջարկը լուրջ էր եւ մենք զգացինք թէ պէտք է որ քաղաքակրթեալ ազգի մը ձեռով կատարենք ընտրությունը՝ կատարելագործուելու համար: Այս ժողովը Վարչությունը ընտրելով եւ վաւերացնելով հաստատեց թէ իր ընտրական իրաւունքը կը յանձնէ որոշ պայմաններով եւ ժողովին նախագահը իրաւաստ է Վարչությունը կազմելու եւ հոս բերելու, հետեւաբար եղանակին մէջ թերություն չկայ: Եթէ թերի նկատենք այդ եղանակը եւ ըսենք թէ այդ պատճառաւ հրաժարեցաւ Քաղ. Ժողովը, այս ժողովէն ընտրուած Վարչություններն ալ 8-10 ամիս վերջ հրաժարեցան եւ ընդհակառակը հիմա ընտրուած ձեռով ընտրություն կատարելը աւելի նուազ անպատեհություն ունի: Մենք վեհապետ մը չունինք, ուստի կրնանք յանձնել Պատրիարքին որ Վարչությունը կազմէ եւ բերէ այստեղ: Այս պարագային մէջ ընդունուած եղանակը փոխելու ոեւէ պէտք չկայ, այլ պէտք է աւելի համերաշխ եւ գործօն տարրերէ կազմել այս մարմինը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ներքին կանոնագիրը չի կրնար փոխել սահմանադրական ոեւէ տրամադրություն: Ասկէ գատ, ճիշդ չէ որ սահմանադրական ժողովներ երկար պաշտօնավարություն չեն ունեցած: 1912ին Վարչությունը 12 ամիս պաշտօն վարեց, եւ ցոյց կրնամ տալ ձեզի աւելի երկարատեւ Վարչություններ, մինչդեռ այս եղանակով ընտրուած մարմիններ աւելի երկարատեւ պաշտօնավարություն չունեցան եւ ինչպէս գիտեք այս ժողովը, որ վստահութեամբ Պատրիարքին յանձնեց Քաղ. Ժողովի կազմությունը, միեւնոյն ատեն մերժեց երբ իր մեկնումին առթիւ առաջարկեց որ ժողովին ատենապետը գործակցի Վարչութեան: Մեր առջեւ կան խնդիրներ, որոնց ստիպողությունը յայտնի է, կ'առաջարկեմ դառնալ Սահմանադրութեան: Ս. Պատրիարքը Փարիզէն կ'ըսէ որ այսինչը ընտրեցէք, մենք ռամկավար ազգ ենք, պէտք է քուէով ընտրենք նոր ժողովը:

Գ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ ԷՖ.- Ես պիտի առաջարկեի որ փոխանակ Վարչութեան ընտրությունը Պատրիարքին յանձնելու, մենք ընտրենք մեր վարչապետը: Մեր Պատրիարքը թագաւոր մը չէ, որպէսզի այդ դերը տանք իրեն: Մենք ալ կրնանք ընտրել Վարչությունը:

3. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Յորչափ Սահմանադրությունը տիրող օրէնքն է, մենք ստիպուած ենք հետեւիլ անոր եւ ընտրություն կատարել: Մեր կատարած վերջին ընտրությունը զիջում մ'էր: Քանի որ հիմա այդ Քաղաքական Ժողովը չկայ, ճիշդ Սահմանադրութեան տառին հետեւելու մէջ ոեւէ արգելք չկայ: Մինչեւ որ Սահմանադրությունը չփոխուի, եւ յարմար չեմ տեսներ որ Վարչություն ընտրելու մէջ տարբեր ուղղություն գործադրուի:

Պ. ՂԵԴՈՆԴ [ՏԷՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Իմ կարծիքս այն է թէ նախ եւ առաջ այս ժողովը հրաժարման պատճառները պէտք է իմանայ. այս աւելի կարեւոր է՝ քան ձեռը: Ընտրական ձեռի մասին նկատողութեան առնել պէտք է այն անպատեհությունները, որոնք յառաջ եկան նախորդ Քաղ. Ժողովի կազմութենէն: Ասկէ վերջ եթէ կ'ուզէք պարզ քուէարկութեամբ կամ Ս. Պատրիարքին յանձնուելով կրնայ կատարուիլ ընտրությունը: Անցեալ ժողովին մէջ նախորդ Քաղ. Ժողովի անդամներն իսկ իրենց հրաժարականի պատճառներու մասին չկրցան որոշ բացատրություններ տալ, այնպէս որ չկրցաւ հասկցուիլ թէ հրաժարականը պա՛րզ էր, թէ՛ պատճառաբանեալ: Ուստի, անհրաժեշտ կը նկատենք որ հրաժարման պատճառները պարզաբանուին:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Մենք պէտք չէ որ այստեղ զբաղինք գործին ձեւական մասովը, այլ՝ ըստ էութեան քննենք խնդիրը եւ թափանցենք հրաժարականի իսկական բնոյթին, յետոյ ձեւական մասը ճշդել կարելի կ'ըլլայ: Քիչ առաջ այստեղ եղած խօսքերէն հասկցուեցաւ որ միատարր Քաղ. Ժողովի մը ընտրությունը կը խորհուի, ձեռը այսպէս թէ այնպէս կրնայ կարգադրուիլ: Խնդիր է թէ օրէնսդիր մարմինը կ'ուզէ՝ միատարր մարմին մը ընտրել, կամ կը զգա՞յ այդպիսի մարմնի մը ընտրութեան անհրաժեշտությունը: Մենք պէտք է նախ որոշապէս խօսինք ատոր վրայ եւ որոշէ[նք] թէ ինչ պատճառներու հիման վրայ կը խորհինք այդպէս ընել: Այսինքն՝ ըստ էութեան կարգադրենք այս խնդիրը:

Ե. ՊԵՅԱՉԾԵԱՆ ԷՖ.- Պետք է գիտնանք թե Վարչության ներկայ վիճակը 8-10 տարի առաջուան Վարչության գործերուն չի նմանիր: Հո[ս] բազմակողմանի գործ կայ, հետեւաբար Վարչութիւնը պէտք է կազմուի այնպիսի մարդերէ, որոնք ազգ. կեանք ունենան: Ասկէ առաջ հապճեպով ընտրութիւններ կը կատարուէին: Հիմա Ազգ. Վարչութիւնը այդ վիճակին մէջ չէ: Հիմա Համաձայնական բարձր քոմիտէներու հետ յարաբերութիւններ կան, որոնց համար ձեռնհասութիւն կը պահանջուի: Նախորդ Վարչութեան անդամները 11 ամիս պաշտօն վարեցին եւ Վարչութեան ամենաձանր գործը տարին որքան կարելի էր: Կը յուսամ թէ ժողովը ներող պիտի ըլլայ եթէ թերութիւններ ալ պատահեցան, բայց 11 ամիս պաշտօն վարեց: Դարձեալ կ'առաջարկեմ որ ընտրենք ատենապետ մը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս ժողովին ձգտումը միշտ ազատական եղած է: Ի՞նչ է Սահմանադրութեան մէջ այս ժողովին տրուած իրաւասութիւնը. պատրիարքարանի 5-10,000 ոսկիի պիւտճէին հաստատութիւնը, Պատրիարքի եւ Վարչութեան ընտրութիւն եւ Վարչութեան համարատուութեան քննութիւն, մինչդեռ Ազգ. Ժողովը ինք իր հեղինակութիւնը ընդարձակելու եւ իսկապէս մեծնալու ձգտում ունեցած է, եւ այն ալ միապետական իշխանութիւններու ներքեւ, եւ ինքզինքին տուած է խորհրդարանական ձեւ մը, հարցում հարցաւորում ընելու իրաւունք ստացած է ընդհանրական խնդիրներով եւ մինչեւ Պէրլին պատուիրակութիւն դրկելու որոշում տուած է: Մէկ խօսքով, խորհրդարանի իրաւունքներ տուած է իրեն, առանց սահմանադրական իրաւունքներու վրայ կառչելու, եւ խոյս տալով ստեղծել տեսակ մը պատրիարքական միապետութիւն: Ազգային վարիչ մարմինները տեսակ մը փոխադարձ հակակշիռներ են իրարու: Ասոր հակառակը ժողովրդական իրաւանց դէմ հարուած մ'է: Եթէ Վարչութեան ընտրութեան ձեւը չփոխուէր, այսքան վտանգի եւ պետքերու մէջ մէկ ամիս գոյութիւն չէր կրնար ունենալ. ասոր պատճառները պարզ են եւ եթէ այսօր կը քաշուի պաշտօնէ, ատիկա արդիւնք է յոգնածութեան: Ոչ մէկ Վարչութիւն կրնար հոգալ Խնամատարութեան պէտք ունեցած ամսական 40-50,000 ոսկիի պիւտճէն, դարձեալ տոքսիններու հայթայթման, Եւրոպա տեղեկագրութեան գործերը կատարուեցան եւ թաղերու մէջ ընտրական գործողութիւններով խորհրդարանական ոգեւորութիւն ստեղծուեցաւ: Այս վիճակին մէջ ո՞ր բարոյին է որ պիտի ստանձնէ պատասխանատուութիւնը առանձին: Մի-նակ այս խորհրդարանը ձեռնհաս է Վարչութեան ընտրութիւնը կատարելու, նախապէս ընտրելով վարչապետը:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Վերջին անգամ Վարչութեան Կրօն. եւ Բար. Ժողովներու ընտրութիւնը արտասովոր պարագայի մը մէջ տեղի ունեցած է, սակայն չեմ կրնար ընդունիլ թէ սահմանադրապէս ընտրուած Վարչութիւններ չեն կրցած երկարակեաց ըլլալ: 1912ին ընտրուած Վարչութիւնը 19 ամիս պաշտօն վարեց. ասիկա ապացոյց է որ սահմանադրապէս ընտրուած ժողովներ կրցած են երկարակեաց ըլլալ:

Գ. ՄԻՔԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Վիճաբանութիւնները բաւական երկարեցան: Եղած առաջարկութիւնները կը դառնան 3 ձեւի շուրջ: Իրաւ է որ սահմանադրական ընտրութիւն կատարուած ատեն մեծ աշխատութիւններ չեն կատարուած, սակայն արտակարգ ժամանակի մէջ, արտասովոր միջոցի դիմելու ստիպողութեան առջեւ, եւ գործնական կը նկատեմ ընտրել միմիայն ատենապետը եւ լիազօրել զինքը կազմելու ժողովը: Եթէ մենք ընտրենք 14 անդամներն ալ, անոնցմէ 3ը կամ 6ը կրնան հրաժարիլ եւ վերստին ընտրութեան պէտք կը ներկայանայ, գուցէ դարձեալ հրաժարին եւ դժուարութեան ու անգործութեան մատնուի ժողովը: Իսկ եթէ մեր ըսած ձեւով կատարուի ընտրութիւնը, ամէնքն ալ *օւնժէ* կ'ըլլան եւ ընտրուածները համակարծիք կ'ըլլան: Եթէ կ'ուզէ ժողովը, կրնայ կարծեմ համաձայնութեան գալ այս ցանկին վրայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Խնդիրը բաւական լուսաբանուեցաւ: Ժողովը կը խորհի թէ պէ՞տք է ընդգրկել տիրող օրէնքը, թէ՞ փոխել: Այս մասին ժողովը բաւական լուսաբանուեցաւ: Կ'ուզէ՞ք որ շարունակուի այս վիճաբանութիւնը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կարգաւ խօսք կրնաք առնել եւ խօսիլ թեր ու դեմ ըլլալու պայմանով, առանց կրկնելու անգամ մը ըսուած խօսքերը:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ինձմէ առաջ խօսող երեսփոխանները սա 4 կէտերու վրայ հրաւիրեցին ժողովին ուշադրութիւնը՝ ա. Սահմանադրութեան տառին համաձայն ընտրութիւն կատարել, բ. ատենապետ մը ընտրել ուղղակի ժողովին քուէով, պաշտօն տալով անոր որ իր անդամները որոշէ, գ. Պատրիարքին յանձնել ընտրութիւնը, դ. ³⁹⁶

³⁹⁶ Ատենագրողը դատարկ միջոց մը ձգած է ատենագրութեան սեւագիր թերթիկին վրայ: Բացթողումը կարելի է ամբողջացնել հիմնուելով «Ճակատամարտ»ի վերոյիշեալ համարին վրայ, ուր չորս տեսակետները կը թուարկուին

Գ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի հրաժարման մասին տրուած բացատրութիւններէն հասկցուեցաւ որ այդ հրաժարումը յոգնութեան արդիւնք է: Այդ հրաժարականին մէջ դեր ունի նաեւ անդամներու անհամերաշխութիւնը, ուստի մենք կատարենք ընտրութիւնը եւ պէտք եղած որոշումը տանք:

Պ. Ժ. ՄԻՐՉԱԽԱՆԵԱՆ.- Ես կը տեսնեմ թէ Վարչութեան ընտրութեան խնդրոյն մէջ միշտ ձեւին կ'անդրադառնանք: Մեծամասնութեան *ֆրակցիան*, որ ուժ մը կը ներկայացնէ այստեղ, արդեօք կրնա՞յ ստանձնել գործին ամբողջ պատասխանատւութիւնը եւ իրական կեանքի մէջ ալ ունի՞ այն մեծամասնութիւնը, որուն վրայ կոթնած է ինք: Ժամանակներ կ'անցնին եւ հոգեբանութիւններ ու երեկուան մտայնութիւններ կը փոխուին: Զիչ առաջ մեծամասնութեան կուսակցութեան կողմէ տրամադրութիւն յայտնուեցաւ միատարր Վարչութիւն մը ընտրելու: Այս ժողովը, որ ժողովուրդին հայելին է, պէտք է պարզէ ուժերու փոխ յարաբերութիւնները: Ես կը կարծեմ որ գործնական կեանքի մէջ դժուարութիւն պիտի յառաջ գայ, որովհետեւ կեանքի մէջ չկայ այդ մեծամասնութիւնը եւ առերեւոյթ է [ան] եւ վաղը կրնայ սայթաքիլ կեանքի մէջ: Այս ճշմարտութիւնը պէտք եղած կերպով ըմբռնուել յետոյ, ամէն ձեւի հետ կարելի է հաշտուիլ եւ գործել բոլոր *ֆրակցիան*ներու հետ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ըսել կ'ուզեք, ուրեմն, որ *քոնսակթրասիոնի* դաւիժ մը ըլլայ:

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Տր. Թէրզեանի կարծիքը այն է, որ այս ժողովը իր քուէներով ընտրէ Քաղ. Ժողովը: Մենք կը տեսնենք որ Ս. Պատրիարքի կողմէ ընտրուած ժողով մ'ալ իր մէջ տարակարծութիւններ ունեցած է: Խօճասարեան ԷՖ. ըսաւ որ իրենք յոգնած են, մինչդէռ Տ[էր] Մովսէսեան ԷՖ. կ'աւելցնէ թէ իրենց մէջ տարակարծութիւն կայ: Այս վիճակին մէջ ինչպէս կ'երեւայ արգելք մը չկայ որ Ազգ. Ժողովը ինք կատարէ ընտրութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կը փափաքիմ որ ժողովը համոզուի թէ ռեւէ հակասութիւն չկայ Քաղ. Ժողովի անդամներու յայտարարութեան մէջ: Ժողովը իր բոլոր անդամներով մինչեւ վերջ համերաշխ գտնուած է, ինչպէս գրաւոր եւ բերանացի յայտարարութիւններէ ալ կը հասկցուի:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ ԷՖ.- Ներեցէք ըսելու որ իբրեւ Ազգ. Ժողովի ատենապետ չեք կրնար այդ ոճով խօսիլ: Ձեր այդ յայտարարութիւնները յանուն Վարչութեան կ'ընէք, թէ՞ Ազգ. Ժողովի անունով:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ես չգիտեմ թէ միատարր Քաղ. Ժողովի հարցը մէջտեղ դնողները իրենք իրենց վրայ պատասխանատւութիւն կը վերցնեն: Եթէ Պ. Խօճասարեան կը վերցնէ այդ պատասխանատւութիւնը, համարատւութեան ատեն մենք կը յայտնենք թէ անիկա որքան ճիշդ արտայայտութիւնն է կեանքի մէջ երեւցածին: Եթէ Վարչութիւն պիտի ընտրուի մինչեւ հիմա եղածին պէս, պէտք է հրաժարիլ այդ տեսակ միատարր դաւիժ կազմել: Պէտք է *ֆրակցիան*եր միասին հաւաքուին եւ խորհուի. այն ատեն ձեւը լուծուած կ'ըլլայ ինքնին:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ընտրութեան ձեւի վրայ խօսուած ատեն, կ'ըսէք որ միատարր Վարչութիւն կազմելու խօսք կ'ըլլայ: Ոչ մէկ Վարչութիւն միատարր եղաւ, այլ՝ բոլոր կուսակցութիւնները գործակցեցան, միայն Դաշնակցութիւնը չուզեց որկել իր ներկայացուցիչը: Եթէ կար խնդիր մը կամ դժուարութիւն յարուցանող պարագայ մը, անիկա կարող անձերը գտնելու եւ ընտրելու մէջ էր, ապա թէ ոչ Շահիրիկեանի³⁹⁷, Պօյաճեանի պէս դէմքեր միշտ ընտրուեցան, բայց անոնք ոչ թէ իրենց պատկանած կուսակցութեան իբրեւ ներկայացուցիչ, այլ անկախ կերպով իբրեւ ժողովական ընտրուեցան եւ իր կուսակցութեան կողմէ *մանտայով*³⁹⁸ գալու եւ ընտրուած ըլլալու համոզումը գոյութիւն չունէր: Ասկէ զատ, կուսակցութեան գլխաւորներէ օգտուելու չէ վարանած միշտ այս ժողովը, եթէ կուսակցականները իրենց անհատ հանգամանքով կը մասնակցին:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Ընտրական ձեւի մասին եղած խօսքերը գործին *թէօրի* մասն են: Մենք այս ժողովին մէջ իրար ճանչցանք եւ հասկցանք թէ սկզբունքներու շուրջ ինչ տարբերութիւններ կան: Ուր որ պէտք

այսպէս.- «Ա. Վարչութիւնը ընտրել Ազգ. Ժողովի տրամադրութեան համաձայն. Բ. Պատրիարքին պաշտօն յանձնել վարչութիւնը ընտրելու. Գ. Պատրիարքը ընտրէ վարչութեան ատենապետը եւ ժողովին հաւանութեան ենթարկէ զայն. Դ. Ժողովը ուղղակի ինք ընտրէ վարչութեան ատենապետը իրաւունք տալով անոր իր անդամները ընտրելու»:

³⁹⁷ Յարութիւն Շահիրիկեան (1860–1915), ծանօթ՝ Ատոմ գրչանունով, շրջան մը կրթական մարզին ծառայելէ ետք, որդեգրած էր իրաւաբանական ասպարէզը եւ իբրեւ դաշնակցական դէկավար դէմքերէն մին՝ ունեցած նշանակալի ազգային գործունէութիւն Պոլսոյ մէջ: Հեղինակած էր շարք մը գրքոյկներ, ինչպէս՝ *Օսմանեան Կայսրութեան Անկման Պատմութիւնը* – *Երիտասարդ-Թուրքերու Վերանորոգողոյ Դպրոցը* (Կ. Պոլիս, 1913) եւ *Ազգային Սահմանադրութիւնը* – *Գիծեր Մեր Մշակոյթի Պատմութենէն* (Կ. Պոլիս, 1914):

³⁹⁸ Այս բառը հոս գործածուած է «ներկայացուցչական իրաւունք» իմաստով:

կար, զանազան կուսակցությանց ներկայացուցիչներ մտան տարբեր վարչությանց մէջ եւ գործեցին: Տեսնուեցաւ որ ազգին քաղաքական շահերուն շուրջ էական տարբերութիւն չկար. տարբերութիւնը յառաջ կու գար արտայայտուելու եւ գործելու եղանակէն: Եթէ ընտրուած Վարչութիւններ տկարութիւններ ունենան եւ կամ սկզբունքներու տարբերութեամբ չկարենան գործել, կը հրաժարին եւ կամ այս ժողովը կը լուծէ զիրենք: Ուր որ գործելու պէտք կայ, հոն համերաշխի կըցողները կրնան գործել. անձի խնդիր յուզելու պէտք չկայ: Հոս է դժուարութիւնը որ հնչակեան մը, դաշնակցական մը, ռամկավար մը, որոնք որոշ ուղղութիւններ ունին, չափտի կրնան համերաշխի երբ կազմակերպութեան կողմէ կու գան, իսկ այս ժողովին մէջ այդ պայմանները չեն փնտռուիր եւ սկզբունքները տեսական եւ գործնական տարբերութեամբ կրնան վիճաբանութեան դրուիլ: Ասոր համար է որ երբ մարդ մը հոս կու գայ, բոլոր տարբեր սկզբունքներ պիտի բաղխին իրարու, ինչ որ անպատեհութիւն մը չունի, մինչդեռ գործադիր իշխանութեան մէջ ոեւէ անհամերաշխութիւն գործերը խանգարելու կարող է: Այս մարմինները համերաշխութեամբ կրնան կազմուիլ, բայց ոեւէ մէկը իրեն կը վերապահէ իրաւունքը ըսելու թէ ես այսինչին հետ չեմ կրնար աշխատիլ: Պէտք է օրինական աշխատութեան վերադառնանք եւ այս ժողովը իր հակակշռի դերը ի գործ դնէ:³⁹⁹

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Անցեալ անգամ երբ Վարչութիւնը այս ձեւով ընտրուեցաւ, մահու եւ կենաց տագնապի մէջ էինք ու ազգային բարձրագոյն շահի տեսակէտով այդ կարգադրութիւնը ըրինք. սակայն պէտք չկար ատիկա օրէնքի կարգ անցնելու: Սահմանադրութիւնը կրնայ ուսումնասիրուիլ եւ բարեփոխուիլ, սակայն մենք պէտք է քայլեր օրէնքին ցոյց տուած ճամբէն: Ամենէն առաջ յաջորդ նիստին ընտրենք օժանդակ դիւանները:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Յաջորդ նիստին ամբողջացնելու համար այս վիճաբանութիւնը, այսօրուան համար բաւական կը համարենք այս խորհրդակցութիւնը:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 6½-ին)

³⁹⁹ Ազգային ժողովի մեծամասնութեան կամ կուսակցականներու դերին շուրջ տեղին պիտի ըլլայ ներկայացնել հետեւեալ հատուածը. «Պ. Գալիկեան եւ Միրզախանեան, Պ. Խօնասարեանի մէկ խօսքին վրայ հիմնուելով ըսին թէ ժողովին մեծամասնութիւնը իր քուէին վրայ կոթնած կ'ուզէ կատարել ընտրութիւնը: Պ. Խօնասարեան եւ Պ. Տ. Մովսէսեան բացատրութիւն տուին թէ ոչ մէկ ատեն կուսակցությանց մասնակցութիւնը անօգուտ նկատուած եւ մերժուած է եւ 10 տարիէ ի վեր այս ուղղութեամբ գործուած է, բայց անոնցմէ առնուած են անոնք, որ արժանիք կը ներկայացնեն, ոչ թէ այն որ կու գայ իր կուսակցութեան ծրագիրը եւ փառքը պատրաստելու [...] ազգ. գործունէութեան համար, եւ աւելցուցին թէ այս անգամ ալ պիտի կազմուի համերաշխ տարրերէ քաղ. ժողով մը օգտուելով ամէն մարմիններէ եւ կուսակցութիւններէ» («Ժողովուրդի Ձայնը», 500):

[Համագգային Խորհուրդ]

9 Յունիս [1920]

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան, ժամը 6

Ներկայք.- Տ. Չաւէն Պատր., Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Տեարք Ս. Գարսեան, Տրք. Նազգաշեան, Միհրան Ճէճիգեան, Արամ Ինճիճեան, Տրք. Դաւիթեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Թ. Թումանճանեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Յակոբ Պահրի, Հ. Յովսէփ Վրդ. Տէր Մարգարեան, Երուանդեան, Տրք. Թէրզեան:

1° Կիլիկիայէն Փարիզ պատուիրակութեան մօտ իբր ներկայացուցիչ որկուող Տիար Գրիգոր Թէլլալեան ժողովին ներկայանալով տեղեկութիւններ տուաւ Կիլիկիոյ կացութեան վրայ:

Իր բացատրութիւններէն կը հասկցուէր թէ հոն դրամի մեծ պէտք կայ թէ՛ զինուելու եւ թէ՛ ապրելու համար: Անիկա տեղեկացուց նաեւ թէ թուրքեր քանիցս դիմում րրած էին իրաւախոհութեան մը գալու համար, սակայն հայերը չէին ընդունած: Վերջին անգամ որոշուած էր երկու տարրերու երեւելիներուն գլխաւորութեամբ առանց քաղաքական հարցերը շօշափելու խաղաղասիրական յորդորներ ընելու փորձ մը ընել, ինչ որ չէր յաջողած, վասնզի ասոր դէմ բողոքող *միջիններ* եւ ձեռնարկներ եղած էին: Հնչակեանք մասնաւորապէս այս շարժումին գլուխը կանգնած էին:

Տիար Թէլլալեան այնպէս հաստատեց թէ թրքաց կողմէ Կիլիկիան ինքնավար կուսակալութիւն մը ընելու առաջարկ եղած էր, սակայն նոյնպէս մերժուած էր:

Կիլիկիոյ մասին Մերսինէն 3 Յունիս թուակիր նամակ մը⁴⁰⁰ կը տեղեկացներ թէ Ֆրանսա Մուսթաֆա Բենմալի հետ 20 օրուան զինադադար մը կնքած էր:

Ս. Պատրիարքն ալ իր կարգին Կիլիկիոյ մասին Փարիզի մէջ կատարուած բանակցութիւնները բացատրեց եւ մասնաւորապէս ծանրացաւ սա խնդրոյն վրայ, թէ Տ. Սահակ Կաթողիկոս իր ժողովուրդին դժբաղդութեան եւ կարծիքին համաձայն չէր շարժեր Փարիզի մէջ:⁴⁰¹

Ս. Պատրիարքը պատմեց թէ ինչպէս Միլլան եւ արտաքին գործոց նախարարութիւնը իրար հակասող յայտարարութիւններ ընելէ յետոյ, խոստովանեցան թէ Կիլիկիան պարպել որոշած էին եւ իրենց այս որոշումը կ'արդարացնէին սա բանով որ 100,000 զինուորի պէտք կար Կիլիկիան պահելու:

Ս. Պատրիարքին տեսութեամբ ֆրանսացիք անբարեացակամ չէին, սակայն ուժ չունին: Ժողով[ը] այս տեղեկութիւնները եւ Ս. Պատրիարքին Եւրոպայի մէջ կատարած առաքելութեան մասին իր տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ՝

Ա. Որոշեց ոեւէ կերպով եթէ հնար գտնայ բանակցի[լ] Մուսթաֆա Բենմալի հետ, Հանընի պաշարումը վերցնել տալու համար:

Բ. Տիար Թէլլալեանի կողմէ ներկայացուած Ազգ. Միութեան առաջարկով եւրոպական պետութեանց հաղորդուելիք հեռագիրը, որ Ատանայէն արդէն կարգ մը անձերու հեռագրուած էր, իր կողմէ յարմար չտեսաւ իւրացնել եւ հեռագրել, ուստի որոշեց վերադարձնել, խոստանալով ի հարկին այս հեռագրին հաղորդուելուն աջակցիլ անպաշտօն կերպով, քանի որ ներկայ քաղաքական պայմաններուն անհամաձայն էին այս հեռագրին մէջ արտայայտուած միտքերը:

Գ. Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անցեալ նիստին ներկայացուցած առաջարկին համաձայն որոշեց Տ. Սայեղեան Արքեպ.ի առաջարկով Տրք. Նազգաշեանի առաջարկել Պէյրութի մէջ ազգային ներկայացուցիչ պաշտօնը, անպաշտօն նամակով մը:

⁴⁰⁰ Մերսինի Հայ Ազգային Միութեան նամակը գրուած է 2 Յունիս 1920-ին: Տես Յաւելում 42:

⁴⁰¹ Չաւէն Պատրիարք չէ ծածկած իր յուսախաբութիւնն ու վերապահութիւնները Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսի նկատմամբ, նշելով թէ անոր մօտ հանդիպած է հակասական միտքերու Կիլիկիոյ սպասող ապագային նկատմամբ եւ իրեն համար տարօրինակ անտարբերութեան «Ատանայէն հասնող վրդովիչ յուրերուն հանդէպ» (Չաւէն Արքեպս., 365–367):

* * *

Փրոֆ. Պէգնեան Էֆ., Ս. Պատրիարք Հօր ողջամբ դարձին առթիւ խնդակցութիւն յայտնեց եւ շնորհաւորեց եւ առաջարկեց Ուրբաթ օրը արտասովոր նիստ մը գումարելով նկատի առնել այս նիստին նկատի չառնուած մի քանի խնդիրներ, եւ մանաւանդ Կիլիկիոյ մասին խորհիլ:

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ]

(Նիստ 11 Յունիսի 1920)⁴⁰²

Դռնիկի առաջին մասը

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ԷՖ. ԳԱՐԱԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Նիստը բանալ է յետոյ կը փափաքիմ բացատրութիւն մը տալ ժողովիս մեծամասնութեան խնդրոյն վրայ: Այս ժողովը ըստ ներքին կանոնագրի երկու տեսակ մեծամասնութիւն ունի՝ մէկ մը օրինական եւ մէկ մ'ալ իսկական: Օրինական մեծամասնութիւնը 71 անդամի ներկայութիւնն է, իսկ իսկական մեծամասնութիւնը ներքին կանոնագիրը կը բացատրէ 2/3ի ներկայութիւնը հիմ բռնելով, մինչդեռ այս ժողովը աւելի վերջերը աւելի լաւ սկզբունք մը դրեր է ընտրուած երեսփոխաններու կէսէն մէկ աւելին ներկայութիւնը պահանջելով: Մեր ընտրեալ երեսփոխաններուն թիւն է 97, որոնց 16ը բացակայ են Պոլսէն եւ կը գտնուին Երեւան կամ Եւրոպա զանազան պաշտօններով: Մենք օրինաւոր բացակայ կը նկատենք զանոնք: Հետեւաբար մեր մեծամասնութիւնը 49ն է ներկայիս եւ այսօրուան ժողովն ալ ունի արդէն այդ մեծամասնութիւնը: Ուստի կը սկսինք ատենական գործողութիւններու:⁴⁰³

ՀՐԺԺԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեր երկու ատենադպիրներն ալ հրաժարած են իրենց պաշտօնէն: Պիտի կարդանք այդ հրաժարականները:⁴⁰⁴

(պատճեն)

ՆԱԳԱՇԵԱՆ ԷՖ.- Ես կ'առաջարկեմ որ կարդացուին նախ ներքին կանոնագրի 4րդ եւ 5րդ յօդուածները: Հոն կը տեսնենք որ առաջին ատենապետի ընտրութենէն յետոյ պիտի կատարուի 2րդ եւ 3րդ ատենապետի ընտրութիւնը, իսկ առանձին քուէարկութեամբ 3 ատենադպիրներու ընտրութիւնը: Քանի որ այս կանոնական պայմանը չլրացաւ, ինքնին չեղեալ է կատարուած ընտրութիւնը եւ պէտք է նորէն կատարուի:⁴⁰⁵

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Նագաշեան ԷՖ.ի յղած պարագան սահմանադրական սկզբունք մը չէ: Ներքին կանոնագիրը այս ժողովը կազմած է եւ այս ժողովը փոխելու իրաւունք ունի: Ժողովը վերջին երկու շրջաններու մէջ հարկ դատեց փոխանակ 2 դեր ատենապետի եւ ատենադպիրի մէկ մէկ հատ ընտրել: Այս ժողովը ինք կրնայ հրաժարիլ իր իրաւունքէն եւ փոխել այդ ձեւը, հետեւաբար ես ճիշդ չեմ գտներ անցեալ նիստին կատարուած քուէարկութիւնը չեղեալ համարելու առաջարկը:

Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ ԷՖ.- Անցեալ շրջաններուն այդ կարգադրութիւնը եղաւ, որովհետեւ ժողովը իր օրինական ամբողջութիւնը չուներ: Հիմա այդ պատճառը գոյութիւն չունի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Մեր անցեալ օրուան կատարած ընտրութիւնը օրինական է եւ չենք ներեր որ առարկութիւն ըլլայ:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

⁴⁰² Ատենագրութեան բնագիրը այս նիստին համար արձանագրած է 12 Յունիս 1920 թուականը, բայց քանի որ նիստին նկարագրականը «Ճակատամարտ»ի թիւ 476 համարին մէջ արդէն հրատարակուած է ժողովին յաջորդ օրը՝ Յունիս 12-ին, անհրաժեշտ կը դառնար այս ուղղումը: Ի դէպ, «Ժողովուրդի Չայնը» շատ հակիրճ անդրադարձում մը կատարած է ժողովին անոր յաջորդող իր առաջին՝ 13 Յունիսի համարով (506):

⁴⁰³ «Ճակատամարտ» (476/2297) կը տեղեկագրէ Պոլսէն 17 երեսփոխաններու բացակայութիւնն եւ որոշիչ ձայներու համար 49-ի փոխարէն կը նշէ 45:

⁴⁰⁴ Հրաժարող ատենադպիրներն էին Չիֆթէ Սարաֆ եւ Չորուրեան («Ճակատամարտ», 476/2297):

⁴⁰⁵ Յօդ. 4.- Ժողովին դիւանը՝ որ եւ Մայր դիւան կ'ըսուի միւս դիւաններուն նկատմամբ, կը բաղկանայ մէկ ատենապետէ եւ երկու դեր ատենապետէ եւ երեք ատենադպրէ, որոնք մէկ շրջանի համար կ'ընտրուին եւ վերընտրելի են:

Յօդ. 5.- Ատենապետը առանձին կ'ընտրուի [քուէներու] բացարձակ առաւելութեամբ: Իսկ երկու դերատենապետները միասին կ'ընտրուին բազմանուն քուէով ..., նոյնպէս եւ ատենադպիրք, եւլն. (*Կանոնադրութիւն*, 2):

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ._ Ուրեմն հարկ չկայ անդրադառնալու այս խնդրոյն:

ՍԱՄԱԹԻՈՅ ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Սամաթիոյ երեսփոխանական ընտրութեան մասին հանրագրութիւն մը կայ, պիտի կարդացուի:

ՁԱՅՆԵՐ.- Վաւերացա՞ծ է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ոչ միայն վաւերացած է, այլեւ երկու անգամ ալ իւրացուցած են:

(պատճեն)⁴⁰⁶

Տ. ՍՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Հանրագրութեան մէջ եղած առարկութիւնները կարելոր են, պէտք է գործադիր իշխանութեան կարծիքը առնել թէ ո՞ր աստիճան օրէնքի համաձայն է կատարուած բեկանումը: Պէտք է [գործադիր իշխանութեան] դրկուի, որպէսզի տեղեկագրին հետ նկատողութեան առնուի:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Վարչութիւնը բեկաներ է ընտրութիւնը. ինչպէ՞ս կրնայ նկատողութեան առնուիլ այս տեղեկագիրը:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Քաղ. Ժողովը այս գործին բոլոր մանրամասնութեանց տեղեալ է: Եթէ տեղեակ չէ, թող ըսէ թէ չի գիտեր: Իսկ եթէ գիտէ, այստեղ պէտք է պարզէ իր պատճառաբանութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Վարչութիւնը իր իրաւունքին մէջ է, սակայն, խնդրելու համար որ այս գործին նկատառումը յետաձգուի:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այս խօսքերուն տեղի չի մնար եթէ ըսէ նախ եւ առաջ թէ բան մը գիտե՞, թէ՞ ոչ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Վարչութեան իրաւունքն է պահանջել որ ժամանակ տրուի իրեն պատասխանը բերելու:

Դ. Տ. ՍՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եթէ ստիպողական է պատասխանը, կրնաք օր որոշել: Քաղ. Ժողովը նոր կը տեղեկանայ այս գրին: Պէտք է բոլոր թուղթերը քննէ, բողոքները նկատողութեան առնէ եւ այնպէս բերէ պատասխանը: Կրնաք յանձնել այս գիրը Քաղ. Ժողովին, յաջորդ նիստին պատասխանը բերելու պայմանաւ:

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն այս գիրը կը դրկենք Քաղ. Ժողովին:

ՏԵՂԵԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ս. Պատրիարքը Պոլիս վերադառնալէն յետոյ փափաքեցաւ իր ուղեւորութեան վերաբերեալ տեղեկագրութիւն մը ընել ժողովին: Այս պատճառաւ նիստին առաջին մասը դռնփակ տեղի կ'ունենայ: Խմբագիրները արտօնեալ են ներկայ գտնուելու այս նիստին, պայմանաւ որ բան մը չգրեն: Եթէ օր մը պատահի որ դռնփակ նիստի վերաբերեալ բան մը գրուի, այլեւս չպիտի կրնանք ընդունիլ զիրենք:

(Այլօյաճեան ԷՖ. կարդաց Ս. Պատրիարքին հետեւեալ գրաւոր տեղեկատուութիւնը)

(պատճեն)⁴⁰⁷

[Տեարք երեսփոխանք,

Եւրոպա ճամբորդութենէն յետոյ առաջին անգամ է որ առիթ կ'ունենամ նախագահելու Պատ. Ժողովիդ, որուն նախ պարտք կը համարիմ յայտնել իմ խնդակցութիւններս եւ շնորհաւորութիւններս, Հայկական Խնդրոյն վերջնական լուծման առթիւ:

⁴⁰⁶ Քանի որ Սամաթիոյ երեսփոխանական ընտրութեան հարցը նիւթ կը դառնայ նաեւ հետագայ նիստերու, հարկ կ'ըլլայ նշել թէ, ըստ «Ճակատամարտ»ի (4 Մայիս 1920, 444/2265), «Սամաթիոյ երկու պակսած երեսփոխաններու տեղ նոր ընտրութիւն կատարուեցաւ Կիրակի եւ ընտրուեցան քուէներու ջախջախիչ առաւելութեամբ Պ. Վահէ Բագրեւանդեան (Դաշնակցական) եւ միասին Պ. Լեւոն Կանտ (Հնչակեան) 95 քուէ. Ռամկավար թեկնածուներն էին Ա. Արսլանեան, որ ստացաւ 17 քուէ եւ Հրանդ Փափագեան՝ 20 քուէ: Ընդհանուր քուէարկողներու թիւն էր 132»:

⁴⁰⁷ Ստորեւ կը ներկայացնենք պատճենը Չաւէն Պատրիարքի տեղեկատուութեան, որ թուղթի յանձնուած է Արշակ Այլօյաճեանի ձեռագրով (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4-Հ, Հ431-Հ450, *հայերէն ձեռագիր*): Չաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ գրած ըլլալով իր Փարիզ եւ Լոնտոն այցելութեան մասին, տեղեկատուութիւնը եւ յուշագրական համապատասխան հատուածը զիրար կ'ամբողջացնեն (Չաւէն Արքեպս, 327-356):

Այդ լուծումը որքան որ լրիւ գոհացում չի տա[ր] ազգին բաղձանքներուն, այնուամենայնիւ անիկա նախա-
քային է ու սկիզբն ապագայ յաջողութիւններու, որոնք կը յուսամ թէ այս ազգը իր ժրաջան աշխատութիւններով
եւ ընտիր յատկութիւններով ձեռք պիտի բերէ:

Այսօր մենք կը գտնուինք գեղեցիկ ապագայի մը հեռապատկերին առջեւ, եւ ազգ. ժողովիդ մասնաւորապէս
անկ է գիտնալ անոր արժէքը՝ իբր արդիւնք:

Տեսաք երեսփոխանք, գիտէք թէ հայոց ցաւատանջ կացութեան դարման տանելու հարցը առաջին անգամ
սեղանի վրայ հանողն եղած է մեր երջանկայիշատակ եւ հոգեւոյս նախորդներէն Մկրտիչ Խրիմեան, որ իբր
մօտէն գիտակ Հայաստանի իրական դառն կացութեան, Ազգ. Ժողովի ուշադրութեան ներկայացուցած է
հարստահարեալ հայոց վիճակը բարոյքելու հարցը:

Դուք գիտէք նաեւ թէ յաւէտ անմոռանալի Ներսէս Վարժապետեան, Ազգ. Ժողովի գործակցութեամբ եւ
անոր միահամուռ վստահութեան զօրացած, ինչ մեծ աշխատութիւններ թափած է նոյն նպատակով, ձգտելով
եւրոպական դիւանագիտութեան աջակցութեամբ ձեռք բերելու ինքնավարութեան մը նախնական կորիզը:

Եւ դուք գիտէք թէ դեռ մինչեւ Ընդհ. Պատերազմէն քիչ առաջ, որքան աշխատութիւններ, դիմումներ,
խնդրանքներ եւ ձեռնարկներ եղած են Հայաստանի թշուառ հայութեան վիճակը գէշ մասամբ բարոյքելու
համար:

Մենք՝ յաջորդները անոնց որոնք այնքան ճիգեր թափած են այդ բարոյքումը ձեռք բերելու եւ չեն կրցած, եւ
որոնք մեզմէ անդարձ բաժնուած են առանց տեսնելու *Անտեսց Երկիրը*, որուն փափաքով կը տոչորէին,
անշուշտ ինքզինքնիս բարեբախտ պարտինք համար[ել], որ կը տեսնանք ոչ թէ միայն կիսամիջոցներու
կիրառումը, այլ այս տառապեալ ազգին սեպիական հայրենիքին՝ Անկախ Հայաստանի վերածնունդը:

Ուրեմն օրինեալ ըլլայ յիշատակը անոնց որոնք աշխատեցան կերտել հայուն անկախ հայրենիքը ու
ապահովել անոր ապագան:

Օրինեալ ըլլայ յիշատակը անոնց որոնք ճգնեցան ու տառապեցան աներկբայ հաւատքով եւ աննկուն
կորովով: Օրինեալ ըլլայ յիշատակը անոնք որոնք իրենց խելքը, իրենց նիւթական միջոցները եւ վերջապէս իրենց
բազուկը ու մարմինը տրամադրեցին այս գերագոյն պայքարին մէջ, որ ազգը մղել պարտաւորուեցաւ, ձեռք
բերելու համար իր սեպիական հայրենիքը, անկախ ու միացեալ Հայաստանը:

Տեսաք երեսփոխանք,

Երբ կը յիշեմ այս ամէնը, գիտեմ թէ դուք ալ գիտակ էք այն մեծ զոհողութիւններուն եւ անհամեմատ
զոհաբերութեանց, որ այս ազգը կատարել պարտաւորուեցաւ ձեռք բերելու համար այսօր ինչ որ ստացաւ, եւ
զոհողութեան այս մեծ չափը գիտնալով, շատ աւելի լաւ կը գնահատէք այն արժէքը որ պէտք է ունենայ այն յաջա
մեր ամենուն:

Թերեւս պիտի առարկեն ոմանք թէ կազմուած Հայաստանը մեր ակնկալութիւնները չի պսակեր, թէ ան շատ
աւելի սահմանափակ շրջանակ մը կ'ընդգրկէ քան այն որ նախապէս Ազգ. Պատուիրակութիւնը իբր ազգային
պահանջ ներկայացուցած էր Վեհաժողովին:

Գիտեմ թէ ասիկա ցաւ պատճառած է ձեզի, ինչպէս ամէն հայու, սակայն ասոր համար պէտք չէ մեղադրել
ոչ ոք: Աշխատութիւնը չէ որ պակսեցաւ, ջանք չէր որ խնայուեցաւ, բարեացակամութիւն չէ որ զլացուեցաւ:

Ամերիկեան հոգատարութիւնը՝ որ ի սկզբան հաւանակն կը կարծուէր, մեզի կրնար յոյսեր ներշնչել
կազմելու համար մեր պատմական սահմաններուն բովանդակութեամբը Հայաստան մը, սակայն երբ Ամերիկա
մերժեց այդ հոգատարութիւնը, այլեւս անկարելի դարձաւ կազմութիւնը մեծ Հայաստանի մը, զի եւրոպական
պետութիւնք կը պատճառաբանէին թէ մեր ուժերը բաւական չէին պահելու եւ զարգացնելու համար այնքան
ընդարձակութեամբ երկիր մը: Ասով հանդերձ, տեսաք երեսփոխանք, ձեր ուշադրութեան կը ներկայացնեմ սա
պարագան թէ հոգեւոյս Ներսէս Պատրիարքին օրով Պէրլին[ի] Վեհաժողովին ներկայացեալ ծրագրին մէջ՝ իբր
Հայաստան ինքնավար ըլլալու առաջարկուած հողաբաժինը, Լազիսթանի ծովեզերքին վրայ նեղ անցքով մը,
գրեթէ կ'ընդգրկէ այսօր ազատագրեալ Հայաստանը, ինչպէս կ'երեւի իր իսկ ձեռքով գծուած քարտէսի մը մէջ,
աւելին ըլլալով Ռուսական Հայաստանը, որուն վրայ խորհուած իսկ չէր այն ատեն:⁴⁰⁸

⁴⁰⁸ Այս նախադասութեան կը յաջորդէ հետեւեալ ջնջուած հատուածը. «Պատրիարքարանի դիւանատան մէջ կը մնան
նոյնիսկ իմ երեւելի նախորդին ձեռքով քարտէզի մը վրայ գծուած սահմանները, որոնք իսկապէս կ'ընդգրկեն Թուր-
քիայէն անջատուելիք գաւառները»:

Թուրքիոյ Դաշնագիրը, որ այսօր մեր ամենուն ծանօթ է, գիտեք թե դեռ մեզի կը ներշնչէ յոյս փոքր սրբագրութիւններով մեզի աւելի նպաստաւոր դառնալու, շնորհիւ սա հանգամանքին որ Հայաստանի սահմաններու իրաւարարութիւնը յանձնուած է նախագահ Ուիլսոնի, որուն բարեացակամութիւնը հանդէպ հայոց ամէն տարակոյսէ վեր է: Մեծայարգ նախագահը յոյս մեծ ունիմ թէ պիտի օժտէ Հայաստանը այնպիսի սահմաններով, որ անիկա կարող ըլլայ ոչ միայն ապրիլ ու բարգաւաճի, այլ [նաեւ] անիկա իր մէջ պարունակէ որքան կարելի է մեծ մասը պատմական Հայաստանի:

Տեարք երեսփոխանք,

Թերեւս ձեզմէ շատերու համար զարմանք պատճառեց թէ ձեր ժողովին նախագահը, որ պատասխանատու է հանդէպ ազգին եւ անոր ներկայացուցիչ այս ժողովին, առանց նոյնիսկ ձեր հաւանութեան դիմում ընելու, օր մը Եւրոպա մեկնեցաւ այնքան հապճեպով:

Հիմա, ահա եկած է ժամանակը, որ բացատրեմ այն պատճառները, որոնք հարկադրեցին ձեր պատրիարքը, Վարչութեան հետ համախորհուրդ, անադմուկ մեկնիլ Կ. Պոլիսէն, գերագոյն եւ վերջին փորձ մըն ալ ինքն ընելու Եւրոպայի քաղաքագիտաց եւ հանրային կարծիքին առջեւ, եւ անոնց ուշադրութեանը ներկայացնելու մեր հարցը, որ պահ մը վտանգուած կարծուեցաւ:

Ներկայ տարւոյս Յունուար ամսուան մէջ⁴⁰⁹ էր որ Պօղոս փաշա Նուպար, տեղեկագրով մը, որուն շեշտը յուսահատութիւն եւ վիստոյթիւն կը բուրդէր, կը տեղեկագրէր իր մէկ տեսակցութիւնը Մեծն Բրիտանիոյ արտաքին գործոց նախարար Լորտ Բըրզընի հետ: Յարգելի Լորտը Ազգ. Պատուիրակութեան Վսեմ նախագահին յայտարարած էր թէ հայերը պէտք չէ երբեք յոյսեր տաճեն Կիլիկիոյ մասին, թէ կարելի չպիտի ըլլայ ռուս հոգատար գտնել Հայաստանի համար, եւ հետեւաբար՝ Մեծ Հայաստան մը կազմել կարելի չպիտի ըլլայ, թէ Համաձայնական ոչ մէկ տէրութիւն զօրք կրնար տրամադրել Հայաստանը գրաւելու եւ հայոց տալու համար, եւ թէ վերջապէս հայոց թիւը բաւական չէր Մեծ Հայաստանի մը կազմութեան եւ Երեւանի մէջ կազմուած Հայ Հանրապետութեան սահմաններուն պարզ սրբագրութիւն մը եւ թրքական հողամասէն փոքր մասերու յաւելում մը բաւական կը թուէր հայոց համար:

Այս շանթահարիչ տեղեկագիրը, որ մեր յոյսերը կը քանդէր, Վարչութեան մէջ խորհրդակցութեան առարկայ եղաւ եւ մտածուեցաւ թէ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ ապրող հայոց ներկայացուցիչ մարմնոյն աշխատանքին՝ պատրիարքին ներկայութիւնը արդեօք կրնա՞ր բարոյական օժանդակութիւն մը ընծայել եւ զօրացնել ազգ. երկու պատուիրակութեանց աշխատութիւնները ու ջանքերը:

Այս գաղափարը ծեծուեցաւ Վարչութեան մէջ, ուր այս վերջին քայլը ընելու ստիպողութիւնը անհրաժեշտ դատուեցաւ: Սակայն ազգային ընդհանուր համերաշխութիւնը չեղծանելու համար հարկ դատուեցաւ Պատուիրակութեան կարծիքը առնել:

Այս մտոք հեռագրուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի, միւս կողմէ ձեռնարկներ եղան շօշափելու հոս գտնուող մեծ պետութեանց ներկայացուցիչներուն կարծիքը:

Պօղոս փաշա Նուպար մեր հեռագրին պատասխանեց թէ շատ գոհ պիտի ըլլար պատրիարքի աջակցութիւնը վայելելով, իսկ եւրոպական կառավարութեանց ներկայացուցիչներէն ոմանք սկիզբները վարանոտ ու վերապահ կարծիքներ յայտնեցին:⁴¹⁰

Սակայն նկատի առնելով տիրող կացութիւնը եւ մեր խնդրոյն վտանգուած ըլլալը, մանաւանդ Ազգ. Պատուիրակութեան փափաքը, մենք չդադրեցանք խնդրամատոյց ըլլալէ որ արտօնութիւն տրուի մեզի մեկնելու դէպի Եւրոպա: Վերջապէս մեզի յանձնուեցաւ անհրաժեշտ արտօնութիւնը ճամբորդելու համար:

Նկատի առնելով նաեւ այն հանգամանքը թէ այս ճամբորդութիւնը կրնար թշնամական նկատուիլ որոշ շրջանակի մը մէջ, Բաղ. Ժողովին հետ համախորհուրդ, որոշուեցաւ առանց ժամանակ կորսնցնելու մեկնիլ դէպի Եւրոպա, անշուշտ ու անադմուկ եղանակով մը:

Ահա թէ ինչո՞ւ չկրցայ կատարել նաեւ, տեարք երեսփոխանք, ձենէ արտօնութիւն եւ հրաժեշտ առնելու պարտականութիւնս, որ ո՛չ մոռացութեան եւ ո՛չ ալ անփութութեան հետեւանք էր, այլ՝ պարագաներուն:

Ազգին գերագոյն շահերուն առջեւ կատարուած այս զանցառութիւնը կը յուսամ թէ ձեր կողմէն ներողամիտ

⁴⁰⁹ Իր յուշերուն մէջ Չաւեն Պատրիարք Յունուարը փոխարինած է Դեկտեմբերով (էջ 327):

⁴¹⁰ Իսկ բառէն ետք սկզբնական շարադրանքը եղած է հետեւեալը. «... մինչ ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչը իր Փարիզէն ստացած հրահանգին համաձայն մեզի կը յայտնէր թէ պատրիարքը թող նեղութիւն չկրէ»:

աչքով կը դիտուի:

Փետրուար 12ին Կ. Պոլսէն մեկնեցայ եւ Մարսիլիոյ ճամբով Փարիզ հասայ, երբ արդէն Գերագոյն Ժողովը իր նիստերը Լոնտոնի մէջ սկսած ըլլալուն համար պատուիրակութեանց նախագահները՝ Պօղոս փաշա Նուպար եւ Պ. Ահարոնեան, Լոնտոն գացած էին իրենց հետեւորդներով: Պօղոս փաշա Նուպարէն ստացուած հեռագրական հրաւերին վրայ շատ կարճ դադարէ մը յետոյ պարտաւորուեցայ անմիջապէս ուղեւորիլ Լոնտոն, ուր հասայ Փետր. 23ին:

Ազգ. Պատուիրակութեան հետ միասին ու համաձայն, մեր բոլոր ջանքերը ձգտեցան ձեռք բերելու ինչ որ կարելի էր: Գրեթէ ամէն օր կը կատարուէին խորհրդակցութիւններ եւ ժողովներ, եւ կը քննուէին խնդիրներ, որոնք Պատուիրակութեան կողմէ նկատի չէին առնուած մինչեւ այն ատեն:

Ասոնք այնպիսի խնդիրներ էին, որոնք մեր առջեւ կ'ելլէին օրը օրին, եւ կամ էին այնպիսի հարցեր, որոնց վրայ կրկին պատուիրակութեան[ց] անդամները չէին կրցած անդրադառնալ մօտէն ծանօթ չըլլալով այն անցուդարձերուն, որոնք 1915–19 շրջանին պատահեցան Թուրքիոյ մէջ: Այդ խնդիրներուն մասին մեր տուած տեղեկութիւնները իւրացուցին պատուիրակութիւնները եւ ներկայացուցին Գերագոյն Ժողովին, որ զանոնք հաճեցաւ դաշնագրի խմբագրութեան մէջ մտցնել:

Լոնտոնի խորհրդակցութեանց միջոցին՝ սահմաններու որոշման համար կազմուած յանձնաժողովին երկու անգամ ներկայանալու պատիւը ունեցայ եւ հոն իբր մօտէն գիտակ երկրին դիրքին, առիթ ունեցայ կարգ մը լուսաբանութիւններ տալու:

Գերագոյն Ժողովին մօտ կատարուած այս դիմումներուն մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ իմ կատարած աշխատութիւններէս զատ, Ազգ. Ժողովը պէտք է գիտնայ թէ իր նախագահին ներկայութիւնը Եւրոպայի մէջ բոլորովին անօգուտ չանցաւ, իբր հանրային կարծիքը պատրաստելու եւ զայն իբր ազդակ գործածելու համար քաղաքականութիւնը վարողներուն:

Հոս անշուշտ աւելորդ պիտի ըլլար թուել բոլոր այն *միջոցներ* որոնք կազմակերպուեցան մեր ներկայութեան առթիւ հայաստէր անձերու կողմէ, օտար անձնավորութեանց կողմէ ցոյց տրուած համակրանքը ու պատիւները, որոնք մեր անձէն աւելի անշուշտ ի պատիւ մեր ներկայացուցած ազգին դարաւոր մարտիրոսագրութեան կ'ընծայուէին, եւ վերջապէս այն բազմաթիւ լրագրական հրատարակութիւնները, որոնք մեր Եւրոպա ճամբորդութեան առթիւ Համաձայնական մամուլին էջերուն մէջ կը հրատարակուէին, հայ ազգը եւ հայ եկեղեցին ներկայացնելու եւ ծանօթացնելու համար: Ասոնք ամէնը հայ ազգին ճակատագիրը Գերագոյն Ժողովին կողմէ վճռուած մէկ պահուն նպաստեցին զանազան շրջանակներու մէջ աւելի արծարծելու Հայկական Խնդրոյն նկատմամբ իրենց ունեցած շահագրգռութիւնները:

Իմ միակ ջանքն եղաւ աւելի ժողովրդականացնել Հայկական Դատը, եւ անոր համար ապահովել կարելի աջակցութիւնը: Հետեւաբար, երբեք պատեհութիւնը չփախցուցի այցելելու համար բոլոր հայաստէր անձերու եւ շրջանակներու, որոնց կարգին առիթ ունեցայ տեսակցելու նաեւ Լորտ Մեսիլի, Լորտ Բըրքըրնի եւ անոր օգնական Լորտ Հարտիճի, Յունաստանի վարչապետ Մ. Վենիզելոսի եւ Գերագոյն Ժողովի Ֆրանսայի ներկայացուցիչներէն Մ. Քամպոնի⁴¹¹ հետ:

Մասնաւորապէս անգլիքան եւ ազատ անգլիական եկեղեցիներու պաշտօնէութիւնը մեծ շահագրգռութիւն ցոյց տուաւ Արեւելքի քրիստոնեայ եւ նահատակ եկեղեցւոյն մէկ պաշտօնեային՝ որպէս էի ես, եւ պատուեց զմեզ աննախընթաց բարեացակամութեամբ, եւ իր բոլոր ազդեցութիւնը ի սպաս դրաւ մեր խնդրանքներուն ուշադրութեան առնուելուն համար:

Անգլիքան եկեղեցւոյ պետն նկատուող Քենթըրպըրի[ի] Արքեպիսկոպոսը ոչ միայն մեր Անգլիա բնակութեան բոլոր տեսողութեանը մեզի ընծայեց մեծ դիւրութիւններ, եւ ցոյց տուաւ մասնաւոր բարեացակամութիւն, այլ [նաեւ] հաճեցաւ ինք առաջնորդել եւ ընկերանալ մեզի, երբ պատիւ ունեցանք Մարտ 8ին Ն. Վեհափառութիւն Մեծն Բրիտանիայի թագաւորին եւ Հնդկաստանի կայսեր՝ Ճորճ Ե.ի ներկայանալ Պիրմինկեմի պալատին մէջ եւ մեր շնորհակալութիւնը եւ երախտագիտութիւնը յայտնել յանուն հայ ազգին անգլիական մեծ ազգին վեհապետին եւ անոր կառավարութեան:

⁴¹¹ Ֆրանսացի դիւանագետ Ժիւլ-Մարթեն Քամպոն (Jules-Martin Cambon [1845–1935]), Վերսայի Խաղաղութեան Խորհրդաժողովի ընթացքին վարած էր նախագահութիւնը յունական հարցերով զբաղող յանձնաժողովին եւ աւելի ուշ՝ Դեսպաններու Յանձնաժողովին, որուն պարտականութիւնն էր հսկել Վերսայի Խաղաղութեան համաձայնութիւններու գործադրութեան:

Եկեղեցական դասուն շահագրգռության մէկ ուրիշ ապացոյցն էր այն արտասովոր եւ բացառիկ պատիւը զոր ըրաւ անգլիական ազատ եկեղեցիներու տարեկան համագումարը զիս հրաւիրելով ներկայ գտնուիլ իր հանդիսաւոր մէկ նիստին որուն ներկայ էին նաեւ Անգլիոյ ամէն կողմերն հաւաքուած հազարաւոր եկեղեցականներ եւ փրոֆեսորներ:

Նոյնպէս ներկայ գտնուեցայ Սաութվորթի Ս. Փրկիչ եկեղեցիին մէջ (Մարտ 9) կատարուած Արեւելքի քրիստոնէայ նահատակներու յիշատակի արարողութեան, որ կատարուեցաւ Քենթըրպըրի[ի] արքեպիսկոպոսի նախագահութեամբ: Այս տպաւորիչ արարողութեան միջոցին չմոռցուեցաւ[ն] յիշատակուիլ նաեւ հայ նահատակները:

Ասկէ զատ մասնաւոր հրաւերներով մասնակցեցանք աշխարհական զանազան ընկերակցութեանց գումարումներուն եւ ամէն տեղ ջանացինք անոնց ներկայացնել մեր դատը եւ զանոնք շահագրգռել անով:

Դժբաղդաբար Ազգ. Պատուիրակութեան եւ մեր աշխատութիւնները միայն այս ուղղութեամբ առաջ տանիլ կարելի չեղաւ, վասնզի դաշնագրին մէջ մեզի նպատաւոր պայմաններ ապահովելու աշխատուած ատեն, Կիլիկիայէն հասած ցաւալի յուրեր եւ ջարդի ու կոտորածի սահմնկեցուցիչ իրողութիւններ զմեզ դրին անմիջական վտանգի առջեւ գտնուող մերազնից կեանքին փրկութեան անյետաձգելի մտահոգութեամբ պաշարուելու հարկին տակ:

Մարաշի ահռելի կոտորածը, Հանքնի պաշարումը, եւ բովանդակ Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած խռովեալ եւ անապահով կացութիւնը մեր վրայ պարտք կը դնէին ապագան մտածուած ատեն խորհիլ նաեւ ներկային վրայ, եւ հանրային կարծիքը հրահրելով կառավարութիւնները մղել որ արագ միջոցներ ձեռք առնէին փրկելու համար վտանգեալ շրջանակներու մէջ գտնուող հայերու ֆիզիքական գոյութիւնը, սպառնացող անմիջական վտանգին դէմ:

Լոնտոնի մէջ Գերագոյն Ժողովը Հայկական Խնդիրը ձեռք առնելէ առաջ, ինչպէս կը տեսնուի, ոչինչ կար վճռուած եւ հաստատուն, բացի Անկախ Հայաստանի մը կազմութեան ընդունուած սկզբունքէն, որ կրնայ գործադրութեան դրուիլ շատ մը ձեւերով, որոնց վրայ ծանրանալ բնական է թէ աւելորդ է:

Ժողովին գումարումէն առաջ Լորտ Քըրզընի յայտարարութիւններէն յայտնի էր թէ միտքերը դէպի ուր հակած էին: Լոնտոնի մէջ հայկական պատուիրակութիւնները բոլոր կարելի ջանքերը թափեցին որ Հայաստան ունենար ծովու վրայ ելք մը եւ ինչպէս նաեւ նախապէս ծրագրուածէն ընդարձակ սահման մը: Այդ ջանքերը մասամբ պսակուեցան, վասնզի Գերագոյն Խորհուրդը որոշեց Հայկական Հանրապետութեան հողերուն կցել նախկին Թուրքիայէն Վանայ նահանգը բացի Հեքիարիէն, Բաղէշի նահանգը բացի Սղերդի շրջանէն, Տիգրանակերտի կուսակալութենէն Բալուն, Կարնոյ կուսակալութիւնը բացի Երզնկայէն եւ վերջապէս իբր ծովու վրայ ելք՝ Տրապիզոնի կուսակալութենէն Լազիսթանը ամբողջ:

Պատուիրակութիւնը յարմար չտեսաւ որ Տրապիզոնի վրայ պնդէ իբր ծովային անցք, որովհետեւ ատով թէ՛ շատ օտար տարր պիտի մտնէր հայ պետութեան մէջ եւ թէ՛ կարելիութիւն կար որ յոյները վշտանային, քանի որ անոնք բացարձակապէս կը մերժէին այդ քաղաքին Հայաստանի կցումը:

Պատուիրակութիւնը բաւականացաւ իբր ծովի անցք ունենալու Լազիսթանը, որուն երկու նաւահանգիստները՝ Բիզէ եւ Աթինա, կրնային քիչ ժամանակի մէջ օգտակարապէս ծառայել Հայաստանի իբր ծովային առեւտուրի կայաններ: Պատուիրակութիւնը պնդեց եւ յաջողեցաւ դաշնագրին մէջ անցնել տալ սա պայմանը որ Հայաստան կարենայ օգտագործել նաեւ Տրապիզոնը:

Միեւնոյն ատեն, նկատելով որ թէ՛ Տրապիզոնէն եւ թէ՛ Լազիսթանի ծովեզերքէն երկաթուղիներու շինութիւնը թէ՛ մեծ ծախքի եւ թէ՛ շատ ժամանակի կը կարօտի, պատուիրակութիւնը աշխատեցաւ որ Պաթումի նաւահանգիստէն ալ օգտուինք:

Հոս կրնամ ձեզի յայտարարել որոշապէս թէ ապահովուած կրնաք համարիլ սա խնդիրը որ Պաթումը ըլլայ միջազգային, ըլլայ՝ վրական տիրապետութեան ենթարկուած, Հայաստան իրաւունքներ պիտի ունենայ Պաթումի վրայ եւ Պաթումի հարաւակողմէն սկսեալ Ճորոխի ձախ եզերքին վրայ եւ անմիջապէս երկաթուղիով Պաթումը պիտի կապէ ուղղակի գիծով Կարսի հետ: Այս գիծին տնտեսական եւ ռազմական նշանակութիւնը բացատրել անշուշտ աւելորդ է, վասնզի շատ պարզ է:

Ահա թէ ինչ ձեռք բերուած էր Լոնտոնի մէջ ուր կը կարծէինք թէ ամէն բան վճռուած եւ մեր խնդիրը վերջնական հանգամանք ստացած էր, երբ սկսաւ[ն] Սան Ռեմօյի նիստերը (Ապրիլ 19ին), ուր մենք կը կարծէինք թէ միայն Լոնտոնի մէջ տրուած որոշումները գիրի առնելով պիտի ձեւաւորուէին եւ թրքական դաշնագիրը

խմբագրությունը պիտի ներկայացուի: Սակայն դժբաղդաբար այդպես չեղաւ: Հոն Հայկական Խնդիրը նոր վիճաբանութեան առարկայ եղաւ եւ վերաքննութեան ենթարկուեցան Լոնտոնի ժողովին որոշումները: Մասնաւորապէս հոն խնդրոյ առարկայ եղաւ Կարնոյ խնդիրը: Պետութիւններէ ոմանք կ'ուզէին Կարինը դուրս թողուլ Լոնտոնի գումարման մէջ Հայաստանի համար որոշուած հողաբաժիններէն, կասկածի տակ ձգելով հայերու կարողութիւնը զայն գրաւելու համար, հակառակ երկու պատուիրակութիւններու նախագահներուն այս առթիւ ներկայացուցած փաստերուն եւ հաւաստիքներուն, որոնցմէ նախամեծար համարեցին իրենց զինուորական մասնագէտներու կարծիքները ու տեսութիւնները, որոնք դժբաղդաբար մեզի նպաստաւոր չէին: Այսպէս առաջ եկաւ անհամաձայնութիւն մը, որ կարելի չեղաւ լուծել, եւ ասոր համար էր որ խնդիրը թողուեցաւ նախագահ Ուիլսոնի իրաւարարութեան: Ահա թէ ինչո՞ւ դաշնագիրը փոխանակ ճշդուած սահմաններ ներկայացնելու, ծանօթ ձեւով ներկայացուեցաւ:

Նախագահ Ուիլսոն, որ համակիր մըն է Հայ Դատին եւ անով շահագրգռուած ըլլալը ցոյց տուած էր նոյնիսկ Սան- Ռեմօի գումարման պահուն հայոց պահանջներուն ուշադրութիւն ընծայելու յանձնարարութեամբ մը, ընդունեց իրեն առաջարկուած այս պաշտօնը, եւ վստահ ենք թէ մեզի նպաստաւոր վճիռ մը պիտի տայ:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը, ինչպէս նաեւ եւ, յանուն ազգին դիմում կատարեցինք որ ո՛չ միայն Լոնտոնի ժողովին մէջ որոշուած սահմանները, այլ նաեւ Խարբերդը եւ Երզնկան կցուին Հայաստանի, ինչպէս նաեւ յարգելի նախագահը իր բոլոր ազդեցութիւնը ի գործ դնէ Կիլիկիոյ մէջ հաստատելու համար մասնաւոր ինքնավար վարչութիւն մը: Այս մասին մեր Ամերիկայի հայ գաղութն ալ բոլոր իր միջոցները ի գործ կը դնէ եւ մեծ յոյս ունինք թէ մեր այս դիմումները անխելի չպիտի մնան եւ Հայաստանի սահմանները քիչ մը եւս պիտի ընդարձակուին:

Թուրքիոյ դաշնագիրը, որ արդէն այսօր ծանօթ է ամենուն, եթէ քննութեան մը առնուի, պիտի տեսնուի որ եթէ մեր ամէն բաղձանքները չի գոհացներ եւ հողային կրճատեալ սահմանի մը մէջ զմեզ կը պարփակէ, սակայն ունի իր մէջ կարգ մը նպաստաւոր ալ կ'ետեր:

Այդ դաշնագրով ոչ միայն կը ճանչցուի Հայաստանի անկախութիւնը, այլ [նաեւ] իրաւապէս գոյութիւնը, Հայաստան կը յիշուի իբր Դաշնակից պետութիւն եւ պայմանադիր կողմերէն մէկը եւ պարտադրող կողմին մէկ անդամը:

36[րդ] յօդուածի տրամադրութեան համաձայն, եթէ Թուրքիա չգործադրէ դաշնագրին պայմանները, Հայաստան եւս ձայն պիտի ունենայ Կ. Պոլսոյ բախտորոշման մասին պետութեանց տալիք վճիռին մէջ: 92[րդ] յօդուածը կու տայ կարելու ապահովութիւն մը որով կովկասեան պետութեանց հետ Հայաստանի սահմանները որոշելու համար եթէ կարելի չըլլայ համաձայնութեան մը գալ, Համաձայնական պետութիւնները իրենք պիտի կատարեն իրաւարարութիւնը: 105րդ յօդուածով Եգիպտոս բնակող հայերը իրաւունք կը ստանան Հայաստանի քաղաքացի դառնալու, 137–8[րդ] յօդուածներու մէջ նոյն իրաւունքը կ'ապահովուի նաեւ Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ գտնուող հայոց, իսկ 139[րդ] յօդուածին համաձայն օսմանեան հպատակ ռեւէ հայ դատի չպիտի ենթարկուի պատերազմին միջոցին իր բռնած ընթացքին համար:

Յետոյ նշանակելի է որ Թուրքիա եւ ոչ մէկ հեղինակութիւն եւ ազդեցութիւն ունի Հայաստանի մէջ բնակող իսլամներու վրայ, մինչ Թուրքիոյ փոքրամասնութեանց գոյութիւնը ապահովելու համար դաշնագրին 140–151[րդ] յօդուածները նշանակելի առաւելութիւն մը կ'ընծայեն Թուրքիոյ քրիստոնէից, ընդ որս նաեւ հայերու:

Նոյնպէս նշանակելի է որ Հայաստան եւս իբր դաշնակից պետութիւն Թուրքիոյ յանցաւորները պահանջելու եւ դատելու իրաւունք կը ստանայ (յօդուած 226–228):

Դաշնագիրը ինչպէս գիտե՞ք ստուար հատոր մըն է եւ իր մէջ կը պարունակէ կնճռոտ տրամադրութիւններ, որոնք կը կարօտին ուսումնասիրութեան: Ուստի Ազգ. Պատուիրակութիւնը ոչ միայն իր մէջ եւ Համագումարի անդամներով, այլ նաեւ օտար օրէնագէտներու եւ քաղաքագէտներու քննութեան ենթարկած է զայն հայոց մասին եթէ աննպաստ բան մը կայ երեւան հանելու եւ պետութեանց ուշադրութեան ներկայացնելու համար:

Նոյնպէս Պատուիրակութիւնը անվիաստ աշխատութեամբ մը կը շարունակէ իր ջանքերը որ գէթ Կիլիկիոյ ապագան եւ բարգաւաճումը ապահովող վիճակ մը ստեղծուի եւ Թուրքիոյ միւս գաւառներէն տարբեր բացառիկ վարչութեամբ մը օժտուի այս երկիրը, որուն վիճակը մեր մտատանջութեանը գլխաւոր առարկան էր միշտ այս բանակցութեանց ընթացքին:

Այս նպատակով Լոնտոնէն դարձին մնացի Փարիզ եւ եւս ալ իմ կարգիս ինչ որ կրնայի ընել ըրին[ք] Կիլիկիոյ վտանգեալ հայոց վիճակը բարոյքելու համար:

Պատիւ ունեցայ ներկայանալ Հանրապետութեան յարգելի նախագահին՝ Մ. Փոլ Տեշանէի, եւ վարչապետ Մ. Միլրանի, որոնց աջակցութիւնը խնդրեցի:

Դժբաղդաբար տէրութիւնք՝ պատերազմէն յոգնած եւ պարտքերու տակ ընկնուած՝ ամէնքն ալ կը դժկամակն ունէ գոհողութիւն ընելու գօրքով եւ դրամով, նոյնիսկ իրենց յաղթութեամբ ձեռք բերուած արդիւնքներու վայելումը ապահովելու համար:

Ասոր համար շօշափելի ապացոյց է թէ 1916ին Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ միջեւ կնքուած դաշնադրութեան համաձայն հակառակ անոր որ Ֆրանսայի բաժին կ'իյնայ Կիլիկիան, մինչեւ Սեբաստիա, Տիարպեքիր եւ Խարբերդ տարածուող ներքնաշխարհով մը, այսօր իր ուժասպառ վիճակին պատճառաւ կը լքէ այդ իրաւունքներուն մեծագոյն մասը եւ նոյնիսկ կը թողու Կիլիկիոյ մէկ մասը:

Ճիշդ այս պատճառով է որ մեր բոլոր դիմումները Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի մէջ ապարդիւն եղան եւ տէրութիւնները եւ գոնէ Ֆրանսան կարելի չեղաւ շարժելու եւ թելադրելու որ գոնէ Կիլիկիայէն չհրաժարի:

Միայն մեզի սաչափը հաղորդուեցաւ թէ ֆրանսացիք Կիլիկիոյ Թուրքիոյ վերադարձուած մասերուն մէջ իրենց պիտի վերապահեն ոչ միայն տնտեսական շահեր, այլ նաեւ՝ վարչական հակակշիռի մը իրաւունքը: Նոյնպէս մեզի հաւաստեցին ու խոստացան թէ իրենց պարպել որոշած հողամասերը պիտի պարպուին այն ատեն միայն, երբ քրիստոնեաներու ապահովութեան եւ խաղաղ զարգացման համար ապահովութիւններ ստացուին:

Ահա Հայկական Խնդրոյն այժմեան վիճակը, որ երբեք յուսահատական չէ եւ հայ ժողովուրդը՝ որքան որ ալ իր իղձերուն եւ փափաքներուն լրիւ հասած չլլայ, կրնայ ինքզինքն մխիթարուած զգալ, քանի որ ինք կարող է զարգացնել, բարգաւաճիլ եւ ծաղկեցնել իր երկիրները ու ապագային հասնիլ իր իղձերուն ու լրացնել իր բաղձանքները:

Պետութիւնք ամէնն ալ անխտիր բարեացակամ ու պաշտպան են հայոց, հայոց անկախութեան ոչ մէկ հակառակորդ գոյութիւն ունի եւ այդ բարեկամութիւնը թանկագին երաշխիք մըն է թէ ապագային ալ Հայաստան պիտի վայելէ անոնց պաշտպանութիւնը եւ աջակցութիւնը իր վերաշինութեան եւ զարգացման ճիգերուն մէջ:

Եթէ Ամերիկա մերժեց Հայաստանի հոգատարութիւնը, ատիկա բնաւ չի նշանակեր թէ ամերիկեան ժողովուրդը հայոց համակիր չէ:

Ամերիկա իր վաղեմի սկզբունքներէն շեղիլ չուզեց միայն խառնուելով հին աշխարհի գործերուն եւ ասոր համար էր որ մերժեց Հայաստանի հոգատարութիւնը, սակայն մենք վստահ ենք թէ անիկա միշտ համակիր է մեր ազգին եւ իր տնտեսական ու նիւթական աջակցութիւնը երբեք չպիտի զլանայ մեզի:

Պատուիրակութիւնը ասոր համար չէ դադարած այդ համակրութենէն օգուտ քաղելու եւ կ'աշխատի Ամերիկայի նիւթական օժանդակութիւնը ապահովել Հայաստանի համար:

Տեսաք երեսփոխանք, ապահով կրնաք ըլլալ թէ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը իր ամբողջութեամբ եւ մասնաւորապէս անոր Վսեմաշուք Նախագահը՝ Պօղոս փաշա Նուպար, անձնանուէր աշխատութեամբ եւ անվիատ յարատեւութեամբ մը կը հետապնդեն ամէն խնդիր եւ ամէն հարց ու կը ջանան օգտուիլ ամէն բարեացակամութենէ ու համակրանքէ, եւ արժանաւորապէս կը ներկայացնեն ազգը, որուն շահերը պաշտպանելու կոչուած են օտար շրջանակներու առջեւ:

Նոյն զգացումներով եւ միեւնոյն ուղղութեամբ գրեթէ կ'աշխատի նաեւ Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը, որուն կը նախագահէ Պ. Աւետիս Ահարոնեան, եւ եթէ երկու պատուիրակութեան ջանքերն ու ճիգերը չպսակուեցան կատարելապէս եւ իրենց բոլոր ակնկալութիւնները չիրագործուեցան, պատճառը սա էր որ աշխարհի վրայ ճնշող պատերազմի արդիւնքները աւելի դրական օժանդակութեան մը արգելք եղան եւ ասոր համար է որ պատուիրակութեանց նախորդ պահանջները կրճատելու հարկը ներկայացաւ:

Մասնաւորապէս Կիլիկիոյ, հայկական յիշատակներով հարուստ այս երկրին Հայաստանէն դուրս մնալուն համար շատ մեծ է մեր ցաւը, սակայն ասով հանդերձ մտաբերելով այն օրերը, ուր պզտիկ բարենորոգման յոյս իսկ մեզ կ'ոգեւորէր եւ կը խանդավառէր, մինչ այսօր անկախ հայրենիք մը ունենալու բախտը կ'ունենանք, մենք ասիկա պզտիկ յաջողութիւն մը չենք նկատեր, մասնաւորապէս վստահ ենք թէ հայը իբր տոկուն եւ ընդունակ ժողովուրդ մը, իր քիչը շատցնելու, կորիզը ընդարձակելու, զարգացնելու եւ շէնցնելու եւ օրինակելի երկիր մը ընելու պիտի աշխատի:

Արդ, տեսաք երեսփոխանք, կոչում կ'ընեմ ձեզի, դուք որ բախտը ունեցաք ազատ ու անկախ հայրենիքը

ողջունելու եւ զայն աչօք բացօք տեսնելու, որ ուխտէք ինծի հետ, իբր ներկայացուցիչները ազգին, որ պիտի գիտնաք յարգել նշանակութիւնը այս անկախութեան, որուն տիրացանք այնքան մեծ գոհողութեամբ:

Մենք առաջնորդն են ժողովրդեան, աշխատինք ուսուցանել այս ժողովրդեան որ սիրէ իր հայրենիքը եւ իր հայեացքը հոն՝ դէպի հայրենիք ուղղէ միշտ: Դրամատերը իր դրամը, ճարտարը՝ իր արուեստը, վաճառականը՝ իր առեւտուրը, որքան իր անձին նոյնքան իր հայրենիքին ի սպաս դնէ: Ամէն մարդ, ինչ դասակարգի եւ ինչ դասանանքի, ինչ համոզման ալ պատկանի, թող ասկէ յետոյ միայն մէկ բաղձանք ու մէկ նպատակ ունենայ, որ է հայութեան դրօշը վեր բռնել:

Աւերակ է մեր երկիրը դժբաղդաբար: Եթէ ձեռք ձեռքի չտանք եւ մեր բոլոր ճիգերը չմիացնենք, անկարելի է որ վերականգնենք մեր հայրենիքը, որ կը կարօտի գործող ձեռքերու, աշխատող բազուկներու եւ հանճարեղ գլուխներու:

Ի բաց վանենք ամէն քէն եւ ատելութիւն: Աշխատանք կայ, գործ կայ, ասպարէզ կայ: Նուիրուիլ գիտնանք այդ աշխատութեան, փարիլ գիտնանք այդ գործին, նետուիլ գիտնանք դէպի ասպարէզ:

Օրինեալ ըլլայ ուրեմն Հայկական մանուկ Հանրապետութիւնը եւ շինող, կերտող եւ ստեղծագործ՝ հայ քաղաքացին:

Կը շնորհաւորեմ նաեւ զձեզ եւ ձեզմով բոլոր հայութիւնը, որ արժանի եղաւ տեսնելու ցանկալի արշալոյսը՝ իրականացումը իր դարերու ոսկի երագին:]

Յ. ՆՇԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Կարդացում տեղեկագրին մէջ դիտեցի որ վնասուց հատուցման մասին բան մը չէ գրուած: Հազարաւորներ ահագին վնասներ ունին, այդ մասին արդեօք կարգադրութիւն մը չէ՞ եղած:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Հաշտութեան Դաշնագրին մէջ կարգ մը տրամադրութիւններ կան, որոնց[ն] համաձայն ամէն հայ ուր որ գտնէ իր գոյքը եւ ինչ վիճակի մէջ գտնէ, տէր պիտի ըլլայ անոր. քանդուածներն ալ Օսմ. տէրութիւնը պարտաւոր պիտի ըլլայ շինելու եւ յանձնելու: Պատուիրակութիւնը անհատական վնասներու համար ալ ձեռնարկներ ըրած է, որպէսզի Միացեալ Նահանգներու նախագահը միջամտէ եւ հայերն ալ հաւասար վիճակի մէջ դնէ Համաձայնական Տէրութեանց հպատակներուն հետ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ուրիշ հարցում ընող չկայ, դիւանա Ս. Նախագահին եւ Պատուիրակութեան Պատ. անդամներուն երախտագիտութիւն կը յայտնէ իրենց ազգօգուտ ջանքերուն համար: Նոյնպէս շնորհակալութիւն կը յայտնենք այն ամենուն, որոնք կ'աշխատին օգտակար այս նպատակին համար:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ մեր ժողովը իր շնորհաւորական պարտականութիւնը չկատարեց, կը յիշեցնեմ մեր այդ պարտքը եւ զայն կատարելու անհրաժեշտութիւնը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը մայր դիւանի հետ կատարեց այդ պարտականութիւնը: Եթէ ժողովը բաւական չի համարեր, կրնայ ինքն ալ առանձին շնորհաւորել:

Գ. ՄԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Նախապէս կարդացինք թերթերու մէջ որ Համագումար [Ազգային Ժողով]ը նիստ պիտի ընէ, բայց յետոյ գրուեցաւ որ յարանուանութեանց պետերը իրենց ներկայացուցիչներով այդ հեռագիրը ուղղեր էին: Քանի մը օր յետոյ դարձեալ հեռագրել կարծեմ թէ պատշաճ չէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովը բաւական կը համարէ յայտնուած շնորհաւորութիւնը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեր օրակարգի առաջին խնդիրն է նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը: Դիւանս տեսաւ որ անցեալ շրջաններու մէջ այդ 8 դիւաններէ միայն 4ը զբաղում ունեցած են, հետեւաբար այդ 4ին ընտրութիւնը կը ներկայացնէ այսօր:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Մայր դիւանի ընտրութիւնը ամբողջանալէ յետոյ կարելի է նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Պէտք է գիտնանք որ առանց նախաքննիչ դիւաններու ամբողջացման, այս ժողովը գործ մը չի կրնար տեսնել, նոյնիսկ Քաղ. Ժողովի ընտրութեան մէջ այդ դիւանները իրենց դերը ունին կատարելիք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի հրաժարականը զուգադիպութիւն մ'է այս միջոցին: Այդ դիւանները կարելոր են, բայց Վարչութեան ընտրական գործին մէջ նախնական մաս մը չունին անոնք: Մենք կրնանք ընտրել Վարչութիւնը:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Մայր դիւանի կազմութիւնը չվերջացած, արգելք մը չկայ գործադիր մարմինը ընտրելու:

Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ ԷՖ.- Երբ Քաղ. Ժողովի ընտրութիւնը ժողովիս կողմէ յանձնուի Ս. Պատրիարքին, կը հասկնամ որ նախաքննիչ դիւաններու ընտրութեան պէտք չմնայ, բայց երբ ընտրութիւնը պէտք ըլլայ կատարել ուղղակի ժողովիս կողմէ, այն ատեն պէտքը անժխտելի է:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս օրէնքին կանոնագիրը, որ Քաղ. Ժողովի կազմութեան համար այդ տրամադրութիւնները որոշած է, 77ին եւ 78ին պատրաստուած է: Օրէնքը անկէ վերջ ահագին սրբազրութիւններ կրած է եւ Ատենապետաց Դիւանի մասնակցութեան տրամադրութիւնը սրբազրած է: Երկար տարիներ չեն գործադրուած այդ տրամադրութիւնները եւ Քաղ. Ժողովը հիմա կ'ընտրուի ուղղակի այս ժողովէն՝ առանց օժանդակներու: Վերջին 10 տարիներու մէջ, Քաղ. Ժողովի ընտրութեան խնդիրը երբեք Ատենապետաց Դիւանին նկատողութեան չենթարկուեցաւ: Ես կ'առաջարկեմ որ այս անգամ ալ ուղղակի կատարենք այդ ընտրութիւնը:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Մայր դիւանը պակաս եղած ատեն չենք կրնար ընտրել նախաքննիչ դիւանները:

Ե. ԳԱՐԱԿԷՕՉԵԱՆ ԷՖ.- Անցեալ նիստին մենք որոշեցինք այս նիստին մէջ կատարել նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը: Ըստ իս, ձեւամոլութիւնները ատելորդ են, ընդունինք ի դիւանէ ներկայացեալ անձերը եւ գործի ձեռնարկենք: Մեր քննելիքը այն է թէ այդ անձերը յարմար են նշանակեալ պաշտօններու, թէ՛ ոչ:

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ.- Մայր դիւանը կրնայ ամբողջացնել միւս նախաքննիչ դիւաններն ալ եւ յաջորդ նիստին բերել: Հիմա կ'առաջարկեմ կատարել Ա. եւ Բ. ատենադպիրներու ընտրութիւնը:

(Ա. եւ Բ. ատենադպիրներու ընտրութեան ձեռնարկուելով, 54 քուէարկուներ մասնակցեցան եւ արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

Չ. ԽՕՐԱՍԱՆՃԵԱՆ ԷՖ.	35 քուէ
Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ ԷՖ.	34 քուէ
Սպիտակ	15 քուէ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քուէարկութեան արդիւնքով Ա. ատենադպիր ընտրուած է Պ. Չ. Խօրասանճեան եւ Բ. ատենադպիր Պ. Յ. Դարբինեան: Կը հրաւիրեմ զիրենք ձեռնարկելու իրենց պաշտօնին:

Հիմա մայր դիւանի ընտրութիւնը ամբողջացած ըլլալով, ի դիւանէ ժողովիդ կը ներկայացնեմ 4 նախաքննիչ դիւաններու հետեւեալ ցանկը:

Ձեռնհասութեան Դիւան

Տ. Գնէլ Եպսկ. Գալէմքեարեան

Պ. Ժիրայր Միրզախանեան

Պ. Սարգիս Սրենց

Դատիարակութեան Դիւան

Պ. Գ. Շահլամեան

Պ. Մ. Նաթանեան

Պ. Հ. Խօնասարեան

Համարակալութեան Դիւան

Պ. Լեւոն Սաարճեան

Պ. Հայկ Անտոնեան

Պ. Սեպուհ Ստեփանեան

Նախաձեռնութեան Դիւան

[Պ.] Պարգեւ Փափագեան

[Պ.] Յովհաննէս Տէրունի

Տր. [Սարգիս] Թէրզեան

Խ. ՍԸՎԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Կ'առաջարկեմ միւս 4 դիւանները ընտրել երբ պէտք ըլլայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովին պահանջման վրայ յաջորդ նիստին պիտի ներկայացնենք:

Գ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ.- (գրաւոր)

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Դիտել տալիքս ընտրության օրինական մեկ մասն է: Ընտրությունը սահմանադրական ձևով, թե՛ անուանումով պետք է կատարել: Այստեղ որոշելու խնդիրը այս ձևի խնդիրն է, ապա թե ոչ ընտրելիներու մասին կրնանք համաձայնիլ եւ լուծել այս խնդիրը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Առաջարկ մը կայ թէ այս ժողովը ատենապետ մը ընտրել եւ այն իր անդամները որոշել համաձայնութեամբ: Ժողովդ ի՞նչ կը խորհի այդ մասին:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Այստեղ եթէ ժողովը խնդրոյն էութիւնը չճշդէ թէ *քաղխիտն*՝ ձեւով պիտի ըլլայ ընտրութիւնը, թե՛ միատարրութեան ձեւով, կրնայ բարդութիւններու տեղի տալ: Նախ ժողովը պետք է ճշդէ այդ կէտը, քանի որ դահլիճ պիտի կազմէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կ'առաջարկեք, ուրեմն, որ թելադրել որ *քաղխիտն* կամ միատարր դահլիճ պետք է կազմուի:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Կարելոր է որոշել թէ այս անգամ ինչպէս պիտի ընտրուի Քաղ. Ժողովը. ժողովը պիտի ընտրել, թե՛ Ս. Պատրիարքին պիտի յանձնէ, ո՛չ թէ ինչպիսի անդամներէ պիտի ընտրուի: Մենք նախ որոշենք թէ ի՞նք պիտի ընտրել, թե՛ ոչ, եւ կամ Ազգային Ժողովը պիտի ընտրել: Ասիկա երկարաձգելու պիտի ծառայէ գործը, մինչդեռ վճռական կերպով կրնայ կարգադրուիլ, եթէ ինք ընտրել ատենապետը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- *Տիրեքթիւր*ը որոշուելէն յետոյ աւելի գիտակցութեամբ կու տայ ժողովը իր որոշումը. պետք է ճշդուի թէ միատարր պիտի ըլլայ, թե՛ *քաղխիտն*:

Օ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Այստեղ զանազան ձեւեր կ'առաջարկուին, որոնց մէջ Ազգ. Ժողովին վրայ ծանրացած պարտականութիւններ կան: Քանի որ Ազգ. Ժողովը պարտականութիւն մը պիտի կատարել, պետք է որ իր քուէներով կատարել այն: Քանի մը անգամ այսպէս կամ այնպէս եղած է, բայց այն արդիւնքը տուած է ինչ որ եղած է:

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Մենք սահմանադրական ձեւով ընտրութիւն կատարելու պարտաւոր ենք: Կրնան մեզի օրինագիծ մը բերել որ փոխանակ ամբողջ ժողովին, ատենապետը միայն ընտրուի: Մինչեւ որ այդ փոփոխութիւնը չըլլայ, պատճառ չկայ շեղելու նախկին ձեւէն:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Անցեալ նիստին Քաղ. Ժողովի կազմութեան համար որչափ ձեւ որ կրնայ երեւակայուիլ խորհուեցաւ: Օրէնքը ձեւ մը որոշած է, որուն վրայ վիճաբանութեան պետք չկայ. եթէ պիտի հետեւինք ինչ սովորութեան, ժողովին նախապատուութիւն տալու ձեւը այն է, որուն մէջ ոչ թէ օրէնքին ոգին է որ ի նկատի պիտի ունենանք, այլ՝ տառը: Յարգելի պաշտօնակիցներս պետք է յիշեն, սակայն, որ օրէնքին տառապէս գործադրութիւնը շատ անգամ նկատի չէ առնուած. օրինակի համար, երբ օրէնքը կը տրամադրէ 20 անդամներով ժողովներու կազմութիւնը, ինչպէ՛ս կ'ըլլայ որ 14 անդամներով կը կազմուի այն, ինչ որ գործադրուած է մինչեւ հիմա: Այսօր ալ կրնանք խորհիլ որ 14ը շատ է, հետեւաբար պետք է 10ով բաւականանայ եւ կրնանք գործադրել: Այս ժողովը պետք է օրէնքին ոգիին վրայ հակակշիռ գործադրէ. միւսները ամենքն ալ երկրորդական են եւ այս ժողովին իրաւասութեան կը պատկանին: Ընտրութեան ոգին անփոփոխ է, հետեւաբար վախճալու բան չկայ: Եթէ ընտրութիւն պիտի կատարենք, կրնանք շաբաթը երկու ընտրութիւն կատարել, ոմանք կը հրաժարին, նորէն կ'ընտրուին ուրիշներ, բայց մեր հետապնդած նպատակը չ'իրականանար: Մենք պետք է մօտենանք աւելի քաղաքակիրթ *սխաթէ*ներու եւ գործենք օրէնքի ոգիին հետեւելով: Վերջին անգամ կատարուած ընտրութիւնները այս ձեւով եղան եւ տեւական պաշտօնավարութիւն [յ]ունեցան: Բայց աշխարհի վրայ ոչ մէկ բան տեւական է. արդեօք ուրիշ ձեւով ընտրուած Վարչութիւններ աւելի՞ տեւական պաշտօնավարութիւն ունեցան եւ աւելի դիւրութեամբ կազմուեցան: Մեզմէ ո՞վ չի գիտեր թէ Վարչութեան անդամակցութեան նման անձնուէր պաշտօն մը ստանձնելու տրամադիր 8-10 անձեր գտնելու դժուարութիւններ կան: Այս վիճակին առջեւ մենք պետք է հետեւինք ամենէն գործնական ձեւին եւ պահանջենք որ Ս. Պատրիարքը յառաջիկայ նիստին գալ կազմով մը: Ժողովը կրնայ այդ կազմին համար վերապահել իր հաւանութիւնը, մինչեւ որ անիկա բերել իր ուղղութիւնը եւ այս ժողովին հաւանութեան արժանանայ: Այս կերպով *քաղխիտն* ընելու շատ աւելի դիւրութիւններ կան, որովհետեւ Ս. Պատրիարքը ընդունակ մարդեր պիտի գտնէ բերել ժողովին, գործի համար ահագին խնայողութիւն մը պիտի ըլլայ: Այս կերպով միայն կարելի է արդիւնաւոր ընել աշխատութիւնը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Պաշտօնակիցս կը ներէ անշուշտ որ իրեն համակարծիք չկարենամ ըլլալ: Ժողովը պատահական անձերու շուրջ չի կատարեր իր քուէարկութիւնը, այլ՝ իրար հասկնալու տեսակետով է որ կը կատարել այդ ընտրութիւնը եւ քուէն կը վճռէ վերջնական ձեւը: Այդ պատճառով վարչապետի ձեւին վրայ մնալու առաջարկ ըրինք: Կ'առաջարկուի որ Ս. Պատրիարքը ժողովականներու անուններ ներկայացնէ այստեղ,

սակայն Սահմանադրությունը պատրիարքական իշխանությունը չափաւորելու համար պատրաստուած է ժամանակին եւ ժողովը պետք է իր հեղինակությունը եւ իր պատասխանատվությունը զգալի ընէ: Վարչություն մը Վարչություն ըլլալու համար պետք է բոլորի այս ժողովէն: Պատրիարքը գործադիր իշխանութեան պետն է եւ անձեռնմխելի ալ չէ, պատրիարքէ ընտրուած Վարչություն մը ի հարկին պատրիարքը պիտի ամբաստանէ: Կ'ընդունիմ որ միակ ձեւը, որ կրնայ դիւրութիւն տալ, վարչապետի մը ընտրութիւնն է, պատրիարքը ձգելով իր վերահսկողի դերին մէջ եւ տալով իրեն ձեռքը օրէնքը, որուն գործադրութեան պիտի հսկէ: Ես կը համաձայնիմ որ պատրիարքը կազմէ ժողովները, եթէ անոնք իյնալու պարագային առաջին անգամ պատրիարքը իյնայ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Երեք ատենախօսներու ըսածը այն է որ, Քաղ. Ժողովի ընտրութիւնը ինչ ձեւով որ ալ ըլլայ, այս ժողովին պիտի գայ վաւերացուելու համար եւ հետեւաբար այս ժողովէն ընտրուած պիտի ըլլայ: Մէկ խօսքով՝ սահմանադրապէս ընտրուած [քաղաքական] ժողով մը ենթակայ է այս ժողովին: Հիները որդեգրել էին ձեւ մը, բայց այսօր տարբեր հոսանքներ կան եւ գուցէ դժուար ըլլայ համաձայնութեան գալ, ինչպէս կ'ըլլար ասկէ առաջ: Ասոր միակ դարմանն է կազմել ժողովը այնպիսի անձերէ, որոնք կարենան տանիլ այս գործը: Արդ, այս խնդրոյն մէջ հեղինակաւորը դիւա՞նն է, թե՞ նախագահը: Այս ժողովին նախագահը գործադիր իշխանությունը չի ներկայացնէր. անիկա *քանալ* մ'է ու մենք կը յանձնենք միայն իրեն աշխատանք մը մեր գործը դիւրացնելու համար: Մենք մեր աշխատութեան մէկ մասը չենք տար իրեն ու ոչ ալ կ'ըսենք թէ դուք գործադիր իշխանություն եք, այլ՝ կ'ըսենք թէ դուք կազմեցէք Վարչությունը, մեզի կը մնայ զայն հաստատելու իրաւունքը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Կ'ըսուի թէ այս կերպ ընտրութիւն մը կը հակառակի Սահմանադրութեան: Օրէնքը որոշ է. հոն վարչապետի մասին ռեւէ տրամադրութիւն չկայ եւ այս է ահա Սահմանադրութեան ոգւոյն հակառակ կէտը: Խօժանարեան ԷՖ. իր աւանդական օրինապահութեամբ ինչպէ՞ս կ'առաջարկէ որ վարչապետ մը ընտրուի, քանի որ Սահմանադրութեան մէջ վարչապետի յիշատակութիւն չկայ: Անիկա ժողովականներու մէջէն կ'ընտրուի աշխատութիւնները վարելու համար, հետեւաբար վարչապետ մը ընտրելու առաջարկը ռեւէ օրինական հանգամանք չունի: Կը մնայ խորհիլ թէ մենք օրէնքի տառի՞ն պետք է հետեւինք, թե՞ ոչ գործնական կազմութեան մը հասնինք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Որքան ժխտուի, մենք կը պնդենք թէ պատրիարքը գործադիր իշխանութեան պետն է եւ չի կրնար ընտրել այն ժողովը, որուն գլուխը կը գտնուի ինք: Սահմանադրությունը որոշ կերպով սահմանած է Պատրիարքի պաշտօնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Բոլոր բեմախօսները ընդունեցին անձնաւորութեան մը յանձնել եւ ընտրել ժողով մը համերաշխ տարրերէ: Ներկայ բացառիկ ճգնաժամին մէջ, կը խնդրուի կարելի եղածին չափ արդիւնաւորել ընտրութիւնը: Ուրեմն վարչապետի՞ մը պետք է յանձնուի, թե՞ Ս. Պատրիարքին, ժողովը այս կէտը պետք է որոշէ:

(Կարդացուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը)⁴¹²

Յ. ՊԱՀՐԻ ԷՖ.- Կ'առաջարկեմ որ իմ առաջարկս քուէի դնէք:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Սահմանադրական օրէնքի գործադրութիւն պահանջող առաջարկը քուէի չի դրուիր:

(Առաջին բանաձեւը քուէի դրուելով ստացաւ 25 քուէ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հիմա երկրորդ բանաձեւը պիտի քուէարկենք:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Հակառակը քուէի դրէք, որպէսզի հասկցուի թէ մերժողներու թիւը ի՞նչ է. եթէ մերժողները աւելի ըլլան, բանաձեւը չ'ընդունուիր:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Պետք է աւարտենք քուէարկութիւնը ինչպէս որ սկսանք. կանոնը այսպէս կը սահմանէ: Մէկ բանաձեւը քուէարկելէ յետոյ միւսն ալ պետք է քուէարկել:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Երկրորդ բանաձեւը քուէի դնելու ի՞նչ պետք կայ, եթէ իմ առաջարկս գործադրուի:

(Այս երկրորդ բանաձեւն ալ քուէի դրուելով ստացաւ 18 քուէ)

⁴¹² Հետագայ տողերէն կարելի է եզրակացնել թէ «առաջին բանաձեւ» տարագով ներկայացուած առաջարկն այն էր, որ Պատրիարքը կազմէ համերաշխական «դահլիճ» մը կամ Վարչությունը եւ ցանկը ներկայացնէ Ազգային Ժողովին՝ վաւերացման համար: Նոյնպէս, յաջորդ տողերէն մեկնելով կարելի է ենթադրել թէ այդ բանաձեւին հեղինակն էր Դաւիթ Տէր Մովսէսեան:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կը շնորհաւորեմ ձեզի (խօսքը դաշնակցականաց ուղղելով), կղերական միապետութեան պաշտպանութիւնը ստանձնելուն համար:

ԱՐՇԱԿ ԱԼՊՅԱԾԵԱՆ.- Կղերին *փշ*երուն կ'ապաստանին եւ ազատական են...

Ս. ՍՐԵՆՑ.- Կը մերժեմ:

ԱԼՊՅԱԾԵԱՆ.- Քուէդ մէջտեղն է:

(Աղմուկ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն կը մնայ Ս. Պատրիարքին որ համերաշխ անձեր գտնէ եւ մինչեւ յաջորդ նիստ բերէ մեզի:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Պիտի աշխատիմ, բայց սա ալ կ'ուզեմ յիշեցնել որ եթէ ժողովդ կարող ըլլար ինք ընելու, ինծի չէր յանձներ այս գործը:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 7ին)

[Համազգային Խորհուրդ]

11 Յունիս 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան, Ժամը 7ին

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեդեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Ս. Գարսեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Դաւիթեան:

Ա. Տոք. Դաւիթեան հաղորդեց թէ Տիար Թէլլալեանի հաղորդումը է ժողովին որոշումը: Փափաք յայտնուեցաւ որ անիկա սպասէ մինչեւ Կիլիկիայէն ճամբայ ելլող պատգամաւորներու գալստեան:⁴¹³

Բ. Պէյրութի մէջ ներկայացուցիչ մը անուանելու համար ժողովը վերապահեց իր որոշումը Տոք. Մելքոնեանէ⁴¹⁴ ստանալիք պատասխանին:

Գ. Կիլիկիայէն առնուած տեղեկութեանց համաձայն, Սիսի բնակիչները քաշուած են ֆրանսական զօրաց հետ դէպի Ատանա, ուր կ'ըսուի թէ մեծ գրգռութիւն կայ եւ կը վախցուի ջարդէ:

Ժողովը նկատելով որ ֆրանսացիք որոշած են պարպել Կիլիկիան, թրքաց հետ՝ մասնաւորապէս Մուսթաֆա Քեմալի հետ իրաւախօհութեան մը գաղափարին յարեցաւ եւ առ այդ որոշեց մտածել գտնել միջոց մը, որով անպաշտօն յարաբերութեան մտցուի Մուսթաֆա Քեմալի հետ:

Դ. [Ժողովը] Ազգապետարանի վարչ. ժողովին նամակը նկատի առաւ եւ խնդրեց որ Ազգապետ Էֆ. պարզ[է] անոր իմաստը:⁴¹⁵

Ազգապետ Էֆենտին նկատելով որ վարչական ժողովի անդամները կը բացակային, առաջարկեց որ այս խնդիրը ձեռնուի յաջորդ նիստին:

⁴¹³ Արձանագրութեան մէջէն ջնջուած է հետեւեալ յաջորդող նախադասութիւնը. «Սակայն անիկա չէ համակերպած եւ որոշած է առանց սպասելու մեկնիլ Փարիզ»:

⁴¹⁴ Մարդակազմութեան մարզին մէջ իր մասնագիտական աշխատանքին համար փրոֆեսորի կոչման, իսկ շրջանին մէջ ֆրանսացիներուն մատուցած իր այլազան ծառայութիւններուն համար Պատուոյ Լեգէոնի Ասպետական Աստիճանի արժանացած բժիշկ Պաղտասար Մելքոնեան (1877–1947) իր ծննդավայր Ատանայէն կանուխէն հեռացած եւ հաստատուած էր Պէյրութ: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն իր քաղաքապետական եւ ոստիկանական բժիշկի դերով օգտակար եղած էր իր ազգակիցներուն եւ գործակցած Հայ Ազգային Պատուիրակութեան հետ: Հոգեւոր պետերու կողմէ իրեն կատարուած դիմումի շրջանին ատենապետն էր տեղւոյն Հայ Ազգային Միութեան եւ աւելի ուշ իրաւաբան Չաքարիա Պոտիկեանի հետ համանախագահը պիտի ըլլար Կիլիկիոյ մէջ լքեալ հայապատկան ինչքերու հետապնդումով զբաղող յանձնախումբին:

⁴¹⁵ *Ազգապետարան Բողոքականաց Կոստանդնուպոլիս* վերտառութեամբ նամակաթուղթով եւ 234 թուագրումով ու 7 Յունիս 1920 թուակիր նամակով մը, ուղղուած՝ Համազգային Խորհուրդի նախագահ Չաւէն Պատրիարքին, Ազգապետարանի Խորհրդակցական Ժողովի դիւանի նախագահի հանգամանքով Ազգապետ Չենոք Պէզնեան եւ ատենադպիրի հանգամանքով Կ. Յ. Սթամպոյլեան կը գրէին. «Ներկայիս Ձերդ Բարձր Սրբազնութեան կու գանք հաղորդել Ազգապետարանի Խորհրդակցական Ժողովին վերջին նիստին մէջ ընդունուած հետեւեալ բանաձեւը Պատկ. Համազգային Խորհուրդի գործունէութեան մասին.

«Խորհրդակ. Ժողովը ցաւով իմացաւ թէ Համազգային Խորհուրդը, որ շատ շատ պարագաներու մէջ կարելի էր ծառայութիւններ մատուցած է Ազգին, դժբախտաբար մինչեւ հիմա գուրկ եղած է հեղինակաւոր եւ իրաւասու ժողովի մը հանգամանքներէն: Այս առթիւ՝ ժողովս միշտ փափաքող ըլլալով որ երեք յարանոսանութիւնները աւելի սերտ ու իրական գործակցութիւն ունենան՝ կ'որոշէ առաջարկել Համազգային Խորհուրդին որ առաջին պատեն-հութեամբ միջոցներ ձեռք առնուին յիշեալ Խորհուրդին տալու իրաւաւ հեղինակաւոր ժողովի մը հանգամանքը: Չայս Պատկ. Խորհուրդի նկատառման յանձնելով կը փութանք աւելցնել մեր բարեմաղթութիւնները...» (ՊՏԳ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ-786, *հայերէն ձեռագիր*):

[Համագգային Խորհուրդ]

16 Յունիս 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 7ին

ՆԵՐԿԱՅՔ.- Ս. Չաւէն Պատրիարք, Ս. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Տեարք Ստեփան Գարսեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Նազգաշեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Հ. Յովսէփ Տէր Մարգարեան, Երուանդեան, Տոք. Թէրզեան:

Մերսինէն 7 Յունիս թուակիր երկու նամակներ կային, մին անհատական, իսկ միւսը՝ պաշտօնական-այսինքն՝ Ազգային Միութեան կողմէ գրուած: Այդ նամակներէն կը հասկցուէր թէ Ամանոսի շրջանակին մէջ հայերը կազմակերպած էին ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութիւն մը եւ անհրաժեշտ պէտք ունէին սպայի եւ ալիւրի:⁴¹⁶

Համագգային Ժողովը նկատի առնելով որ Կիլիկիայի Ազգ. մարմիններու կողմէ պատուիրակութիւն մը ճամբայ ելած է, որոշեց սպասել անոնց ժամանումին՝ վերջնական կարգադրութիւն մը ընելու համար:⁴¹⁷

Ժողովին ներկայացան մի քանի կիլիկեցի անձեր, որոնք հաստատեցին նամակներով ստացուած տեղեկութիւնները եւ տիրող վիճակը, ու դրամի ծայրայեղ պէտքը: Անոնց տուած տեղեկութեան համաձայն⁴¹⁸ Ազգային կազմակերպութիւնը⁴¹⁹ տեղւոյն վրայ արդէն առնել սկսած է բնակչութեան նիւթական կարողութեան 60%-ը ներքին փոխառութեան ձեւին տակ:

[Համագգային Խորհուրդ]

19 Յունիս 1920 Ծր.

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 7½ին

Բացառիկ նիստ

Ներկայք.- Ս. Չաւէն Պատրիարք, Ս. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզճեան, Ստեփան Գարսեան, Տոք. Դաւիթեան, Արամ Ինճիճեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան:

Պօղոս փաշա Նուպար հեռագրով կը հաղորդէր թէ հրաժարած էր Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահութենէն:⁴²⁰

Համագգային Ժողովը որոշեց իր կողմէ հեռագրով համակրանք յայտնել Ազգ. Պատուիրակութեան պետին

⁴¹⁶ Յիշեալ երկու նամակներու բնագրերուն չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Այլապէս, սակայն, տետրի մը մէջ անոնց արտագրեալ օրինակները կ'օգնեն պարզելու թէ անհատական նամակը գրած էր Հրանտ Մօրուքեան: Խնդրոյ առարկայ երկու նամակներուն արտագրեալ օրինակներուն համար տեսնել Յաւելուած 43 եւ 44:

⁴¹⁷ Ինչպէս աւել ուշ յայտնի կը դառնայ, այդ պատուիրակներն էին Չապէլ Եսայեանը, Ֆիքրուզ (կամ Փիքրուզ) Խանզատեանն ու Ռուբէն Հերեանը, որոնցմէ առաջինն ու երրորդը արդէն Ազգային Պատուիրակութեան կարգադրութեամբ յատուկ առաքելութեամբ կը գտնուէին Կիլիկիա (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ790):

⁴¹⁸ Բնագրին մէջ՝ *համար*:

⁴¹⁹ Ազգային Կազմակերպութիւն ըսելով պէտք է հասկնալ «Ամանոսի Հայկական Անկախութիւն»ը հռչակող մարմինը, որուն ականարկութիւն եղած էր Մերսինէն 7 Յունիս 1920-ին ղրկուած Մօրուքեանի նամակին մէջ:

⁴²⁰ Նուպար 12 Յունիսին իր հրաժարագիրը ներկայացուցած էր Ազգային Բ. Համագումարի նախագահ Գաբրիէլ Նորատունկեանի եւ 14 Յունիսին հեռագրած էր Պատրիարքին: Տեսնել Յաւելուած 46:

եւ խնդրել որ իր հրաժարականը ետ առնելով շարունակ[ե] իր անձնուէր աշխատութիւնները՝ երբ արդէն անոնց վերջը այնքան մօտեցած է։⁴²¹

⁴²¹ Երեք հոգեւոր պետերը նոյն օրն իսկ, 19 Յունիս 1920-ին, Պօղոս Նուպարի ուղարկած են հետեւեալ հեռագիրը, ըսելով. «Հայկական երեք յարանուանութիւններու Միացեալ Խորհուրդը վշտացած՝ Ձեր հրաժարականին համար եւ բարձրօրէն գնահատելով՝ հազուագիւտ արժանապատուութեամբ մը եօթ տարի Հայկական Դատը անխոնջ հետապնդելու Ձեր հայրենասիրական նուիրումը, կոչ կ'ընէ Ձեր ազնիւ զգացումներուն, որպէսզի միշտ նոյն եռանդով շարունակէք այս վճռորոշ պահերուն ազգին գերագոյն շահերուն պաշտպանութիւնը՝ Ձեզի հաւաստելով ազգին միահամուռ երախտագիտութիւնը» (ՊՏԴ, տուփ 3, թղթապանակ 2-Խ, Խ567, *Քրանսերէն մեքենագիր*):

Չաւէն Պատրիարք Համագգային Խորհուրդին անունով 22 Յունիսին Նուպարի առաքած է հրաժարելէ ետ կենալու նամակ մը, որուն բնագիրը չէ պահպանուած եւ որուն ակնարկութիւն կ'ընէ Նուպար իր 12 Յուլիս 1920 թուակիր պատասխան նամակին մէջ։ Չաւէն Պատրիարք հրաժարականին եւ անոր յետոյ կոչման հարցին պիտի անդրադառնար իր 13 Յուլիս 1920 թուակիրին մէջ (Յաւելուած 51)։

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱՉԳ. ԺՈՂՈՎ⁴²²
(23 Յունիս 1920)

Նախագահ՝ Ս. Պատրիարք
Ատենապետ՝ Ստեփան Էֆ. Գարաբեան

(Նախագահական այթոռին քով բազմած էին հայ հռոմեականաց տեղապահ Սայեդեան Արքեպ. եւ հայ
բողոքականաց ազգապետ Փրոֆ. Պէգնեան: Ատենան բացուեցաւ ժամը 10ին)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այսօրուան Համագումար ժողովին հրաւերի պատճառը Պօղոս Նուպար փաշայի Հայկական Պատուիրակութեան նախագահութենէն տուած հրաժարականն է: Այդ հրաժարականը տրուած է Փարիզի Համագումարին եւ ի տեղեկութիւն հաղորդուած ըլլալով նաեւ Ս. Պատրիարքին, Բաղ. Ժողովը պատշաճ տեսեր է արտայայտուիլ այս հրաժարականին առթիւ, քանի որ Բաղ. Ժողովը չունէր որեւէ իրաւասութիւն ընդունելու կամ մերժելու այս հրաժարականը: Այս արտայայտութեան առաջին մասը կը կազմէ իրեն եղած խնդիր մը՝ շարունակելու այնքան անձնուիրութեամբ եւ անձնագոհութեամբ ստանձնած գործը, որ ասկէ առաջ ալ Բարենորոգմանց եւ *քոնկորդի*⁴²³ առթիւ միեւնոյն կողմով յառաջ տարած է, չնայելով իր յառաջացած տարիքին եւ նուիրելով իր անձը Հայկական Դատին: Երկրորդ մասը կը կազմէ գնահատութիւն եւ երախտագիտութիւն մը իրեն ջանքերուն համար: Բաղ. Ժողովը այս արտայայտութիւնը ընելէ յետոյ, միեւնոյն ատեն հրաւիրած է Համագազային Ժողովը, որ իր կողմէ ալ պատշաճ արտայայտութիւն մը ընելու պէտք տեսնելէ յետոյ, հարկ դատած է հրաւիրել տոյն Համագումարը իբրեւ ներկայացուցիչ Թուրքիոյ հայութեան: Նախ եւ առաջ կարդանք հրաժարականը եւ եկած հեռագրական պատասխանը:

(Ատենապետ Էֆ. կարդաց Պօղոս փաշայի հրաժարականը եւ Բաղ. Ժողովին, ինչպէս նաեւ Համագազային Ժողովին ուղղած հեռագիրները)⁴²⁴

Հ. Յ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Խորհրդակցութեան սկսելէ առաջ, ձեր գիտակցութեան կ'ուզեմ յանձնել կարելորդ կէտ մը: Երկու ամիս առաջ,⁴²⁵ երբ այստեղ հաւաքուեցանք Կիլիկիոյ մէջ գործուած ոճիրներու եւ Մարաշի ջարդին համար բողոքելու, արտայայտութիւններ եղան իբրեւ արդիւնք մեր սրտնեղութեան: Կը ցաւիմ եւ կը զարմանամ որ այդ խօսքերը ինչպէս արձագանգ գտեր են դուրսը, եւ մինչեւ իսկ հասեր են ֆրանսական դեսպանատունը: Այս ժողովին լրջութեան եւ պատիւին հակառակ այս ընթացքին դէմ կը բողոքեմ: Այնպիսիները արժանի չեն անդամակցելու երեսփ. ժողովի մը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Արդեօք բան մը գիտե՞՞ Կարդապետը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ամէն պարագայի մէջ այս ժողովը այսօր միմիայն մէկ խնդրով պիտի զբաղի, հետեւաբար նպատակէն դուրս խնդիրներով զբաղելու համար խօսք չենք կրնար տալ:

Գ. ՄԻՄԶԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Պօղոս Նուպար փաշա իր հրաժարագրին մէջ Ս. Պատրիարքին կ'ըսէ որ Ձեր մեկնելէն առաջ խօսած էի Ձեզի: Փափաքելի է որ Ս. Պատրիարքը քիչ մը ծանօթութիւն տայ իր եւ Պօղոս փաշայի միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութեանց վրայ, քանի որ անցեալ նիստին կարդացուած համարատուութեան մէջ այդ մասին ակնարկութիւն մը չկար:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այսօր այդ կարգի նիւթերու վրայ չենք կրնար խօսիլ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Պիտի փափաքինք լսել, որպէսզի կարելի ըլլայ մեր կամքը յայտնել:

⁴²² Սկզբնապէս արձանագրուած է Համագումար Ժողով, ինչպէս որ ժողովի ատենապետն ալ որպէս այդպիսին ակնարկած է ժողովին, բայց յետոյ Համագումարը փոխարինուած է Համագազայինով:

⁴²³ Այս բառով հարկ է հասկնալ հակակշիռը, զոր 1914-ի Բարենորոգումներու Ծրագրին նախատեսութեամբ եւրոպացի երկու նշանակեալ տեսուչները պիտի ունենային Օսմանեան Կայսրութեան լուծին տակ գտնուող եւ համաձայնութեան ծիրին մաս կազմող հայապատկան նահանգներուն վրայ:

⁴²⁴ Նուպարի 12 Յունիս 1920 թուակիր նամակին եւ հեռագրին համար տեսնել Յաւելուած 46: Համագազային Ժողովի հեռագիրը տրուած է թիւ 421 ծանօթագրութեամբ:

⁴²⁵ Ակնարկութիւնը խորքին մէջ կը վերաբերի աւելի քան երեք ամիս առաջ տեղի ունեցած 5 Մարտ 1920-ի նիստին:

ՁԱՅՆԵՐ.- Թերեւս դռնփակ նիստի մէջ կարելի ըլլայ խօսիլ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ս. Պատրիարքի բացատրութիւնը լսելու պէտք կայ, սակայն ասիկա ներքին խնդիր է եւ արգելք չկայ ժողովուրդի ներկայութեան:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Քանի որ հեռագրին մէջ ինձ հետ տեղի ունեցած տեսակցութեան մը մասին ակնարկութիւն կայ եւ փափաք կը յայտնուի որ բացատրութիւն մը տամ այդ մասին, կը հարկադրուիմ հաղորդել ուզուած տեղեկութիւնը:

Յիշուած խօսակցութիւնը տեղի ունեցաւ մեկնած օրս պանդոկէն կայարան երթալու առթիւ *օթոմոսլի*ին մէջ, հետեւաբար քանի մը վայրկեանի միջոցին փոխանակուեցան այդ խօսքերը: Իր յայտարարութիւնը այն էր որ երկար տարիներու աշխատութիւնը յոգնութիւն պատճառած է իրեն եւ իրեն հանդէպ եղած քննադատութիւնները եւ ստեղծուած դժուարութիւնները յուսահատեցուցած են զինքը: Ու աւելցուց որ եթէ Պոլիս դառնալէ յետոյ լսէք հրաժարականս, չվշտանաք: Ես բնականաբար հարկ եղածը խօսեցայ եւ աշխատեցայ համոզել որ երբ ազգային դատը իր որոշ ձեւը առնէ, արդէն վերջացած պիտի ըլլայ իր պաշտօնը:

Պ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքի տուած լուսաբանութեանց վրայ կ'ուզէիք վճռել այս խնդիրը, բայց այդ տեղեկութիւնները ոչինչ չբացատրեցին: Առողջական պատճառով կամ իրեն դէմ յարուցուած դժուարութեան հետեւանքով հրաժարականի մը համար երբեք այս ժողովը հնարաւորութիւն չ'ունենար իր վճիռը տալու: Սակայն տեղի ունեցած է հրաժարական մը. անոր նկատմամբ ինչպէ՞ս պիտի վերաբերուինք: Մենք իրաւասու չենք ոեւէ որոշում տալու եւ աւելին՝ այսօր կատարուած իրողութեան մը առջեւ կը գտնուինք եւ վարիչ մարմինները փափուկ դրութեան մը մէջ կը դնենք: Քաղ. Ժողովը պէտք չէր⁴²⁶ այս խնդիրը թողուր այս ժողովին, ապա թէ ոչ այսօր ժողովը հրաւիրելու մէջ ոչ մէկ հանգամանք չկար, քանի որ ըլլալիքը պարզ արտայայտութիւն մ'էր: Օրինակի համար, ի՞նչ պիտի ըլլար եթէ ուղղուած հեռագիրներուն հակառակ արտայայտութիւն մը տեղի ունենայ: Քանի որ այդպէս կատարուած է, եւ դժգոհ եմ ձեռի մասին եւ ըստ էութեան խօսելու իրաւասութիւն ալ չունիմ, քանի որ անյայտ կը մնան հրաժարման բուն պատճառները:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԿԱՆԵԱՆ.- Իմ կարծիքով Ս. Պատրիարքը մօտեցաւ հրաժարականի բուն պատճառին, սակայն պահեց ինքզինքը ըսելու հրաժարականի իրական պատճառը: Հեռագրին մէջ մինչդեռ կ'ըսուի որ ես ձեզի ըսի պատճառները, Ս. Պատրիարքը կը բացատրէ որ հագիւ քանի մը վայրկեանի մէջ անորոշ խօսքերով ըսած է թէ իր անձին դէմ քննադատութիւններ եղած են: Կը խորհիմ թէ պ. Պօղոս Նուպար գիտէր թէ քաղաքական գործիչի մը դէմ քննադատութիւններ տեղի կ'ունենան: Ոեւէ հասարակական գործիչ անշուշտ իր անձը հանրային քննադատութեան ենթարկած կ'ըլլայ, բայց Ս. Նախագահը չըսաւ այն ինչ որ պէտք է ըսէր. այսինքն թէ ի՞նչ տեսակի քննադատութիւններ էին կատարուածները, որպէսզի կարելի ըլլար ըստ էութեան այդ խնդրի[ն] մէջ մտնել: Չեմ գիտեր թէ ըստ ձեռի այդ հեռագիրը նորէն վաւերացնելու պէտք կա՞յ: Կ'առաջարկեմ որ Ս. Պատրիարքը աւելի բացատրութիւն տայ:

Յ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Ինձի համար չափազանց զարմանալի է որ Քաղ. Ժողովը առանց իրաւասութիւն ունենալու զբաղած է այս խնդրով. բայց անկէ առաջ հարցում մը պիտի ընեմ Ս. Պատրիարքին: Ծի՛շո՞ք է որ առանց այս ժողովին գիտակցութեան ոեւէ ատեն Պօղոս Նուպարի ոեւէ *մանտա* տրուած ըլլայ:

Տ. ՊԱՐՍԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Մենք կը դառնանք խնդրոյ մը շուրջ, որուն իսկութեան մօտենալէ կը փախչինք: Պէտք է ցուլը բռնել իր եղջիւրներէն: Կը խորհիմ թէ ամէնքս կը հասկնանք այս բոլոր անցուդարձերը: Հանրապետութիւն մը ունինք, որուն պիտի կցուին մէկ քանի նահանգներ, հիմա մենք կ'ուզենք գործի խառնուիլ: Եթէ կը սխալիմ, ներեցէք: Պէտք է ամէնքս, սկսելով պ. Պօղոս Նուպարէ, ենթարկուինք Հայկական կառավարութեան, փոխանակ ըմբոստութեան ոգի ցոյց տալու անոր դէմ...

Գ. ՄԻՍՔԷՇԵԱՆ ԷՖ.- (*ընդմիջելով*) Պէտք է ետ առնել ատենաբանը իր խօսքերը: Մեր մէջ Հայկական Հանրապետութեան դէմ ըմբոստութեան ոգի ցցնող եւ ըմբոստ դիրք բռնող ոչ մէկ հայ կայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այսօր սահմանադրական ժողով մը չենք գումարեր: Եթէ բառը չհրտեցնէ մեզի, պիտի ըսեմ թէ այս հաւաքումը աւելի *միջին*ի հանգամանքը ունի, հետեւաբար դիւանս կը սպասէ որ առանց վճիռ եզրակացութեան մը յանգի [ան], մասնաւորապէս ներկայ քաղաքական ծանր թոպեններու մէջ: Իւրաքանչիւր յարանուանութեան պատկանող երեսփոխաններ կրնան իրենց ազգային ժողովներուն մէջ որոշման մը յանգիլ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Դիւանդ օրինական ճամբէն կը շեղի: Լաւ կ'ըլլայ որ ուշադրութիւն ընէք ձեր արտայայ-

⁴²⁶ Բնագրին մէջ՝ *էր*: Շարադասութիւնը տրամաբանական ընծայելու համար վերածած ենք *չէր*-ի:

տութիւններուն համար: Ես միջինի չեմ եկած. այլ՝ եկած եմ իմ կամքս պարտադրելու իմ քուէովս, հետեւաբար չեմ կրնար ընդունիլ տրուած բացատրութիւնը: Այս ժողովը պէտք ունի լուսաբանուելու խնդրոյն վրայ, հետեւաբար ամէն երեսփոխանի իրաւունք պէտք է տրուի ազատօրէն արտայայտուելու:

Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ ԷՖ.- (շարունակելով) Կարգ մը երեսփոխաններ կրնան բարբառնալիքներ նկատել իմ խօսքերս, սակայն իմ ըսածներս ճշմարտութիւն են, բայց մենք չենք համարձակիր այդ կերպով մօտենալու խնդրոյն: Խնդիրը պարզ հրաժարական չէ, հետեւաբար մեր բոլոր յարգանքը յայտնելով Պօղոս փաշայի համար, որ աշխատած է անձնուրացութեամբ իր ազգին համար, սակայն չվախնանք իր լրջութեամբ առնելու այս խնդիրը եւ խորհիմք թէ պէտք է ընդունի՞լ, թէ չընդունիլ այս հրաժարականը: Ես կ'ըսեմ թէ պէտք է ընդունիլ շնորհակալութեամբ, որովհետեւ այնպէս գիտեմ որ կայ Հայկական Հանրապետութիւն մը, որուն պէտք է ի սպաս դնել ամէն անհատ իր շահերը եւ զգացումները, սկսելով Պօղոս Նուպարէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մենք այս հրաժարականը ընդունելու կամ մերժելու որոշում չենք կրնար տալ: Եթէ այդ փափուկ խնդիրներու վրայ վիճաբանելու սկսինք, շատ հեռունները կ'երթանք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Փափաքելի է որ դիւանը իր դերին մէջ ըլլայ: Մենք իրաւասու ենք այստեղ որոշում մը տալու. կրնանք նաեւ մեր որոշումը վերապահել: Բայց ազատ վիճաբանութիւնն է որ պիտի լուսաբանէ մեզի. հետեւաբար հարկ չկայ արգիլելու այդ վիճաբանութիւնը:⁴²⁷

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այս ժողովը արտայայտութիւն պիտի ունենայ: Իր պաշտօնը չէ Քաղ. Ժողովի կատարած գործը հաստատել: Մենք ազատ պիտի կատարենք. հետեւաբար, պէտք է ազատ կերպով կարծիքի փոխանակութիւն տեղի ունենայ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Այնպիսի մէկուն վրայ է խօսքը, որ 7 տարի անձնուրաբար ծառայեց ազգին եւ իր բարձր կարողութեամբ ճանչցուեցաւ բոլոր օտար տէրութիւններէ: Անոր պաշտօնին նկատմամբ եղած քննադատութիւններէ առաջ պէտք է յայտարարենք զինքը կեղծարար⁴²⁸:

Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը փափաքիմ որ լուսաբանուի այն հարցը թէ այս հրաժարականը պա՞րզ է թէ ոչ: Մենք այս պարագան չենք գիտեր եւ այս հարցին վիճաբանութենէն պիտի հասկցուի թէ ինչ է խնդիրը ըստ էութեան, որուն վրայ գաղափար մը կազմելու համար հրաւիրուած են երեսփոխանները:

Հ. ՅՈՎՍԷՓ Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Կէտ մը կայ որուն համար ցաւս կը յայտնեմ: Պօղոս փաշա, որուն գործունէութեան դրուատիքը կ'ըլլայ, կը կարծէինք թէ ամբողջ ազգին ներկայացուցիչն է, մինչդեռ խօսուածներէն կը հասկցուի որ Ս. Պատրիարքին կողմէն ներկայացուցիչ մ'է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Սխալ չհասկցուելու համար խնդիրը, քանի մը բացատրութիւններ եւս տալու պէտք կը տեսնեմ: Պօղոս փաշա իր հրաժարականը տուած է Փարիզի Համագումարին. մեզի միայն տեղեկութիւն կու տայ: Այստեղ մտածուեցաւ Համագալիին Ժողովին նկատողութեան յանձնել իբրեւ իրաւասու կարծուած մարմին եւ այդ մարմինն է որ հրաժարականը ձեզ հաղորդելու պէտք տեսաւ: Խնդրին իսկական վիճակը այս է: Մենք ձեզի տեղեկութիւն կու տանք որ երկու ժողովներն ալ հեռագրեցին որ Պօղոս փաշա իր պաշտօնը շարունակէ: Հետեւաբար պէտք է արտայայտուիք այս տեղեկութեան վրայ եւ արդէն այս իմաստով դիւանս բանաձեւ մ'ալ պատրաստած է:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ի՞նչ բանաձեւ է:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Քանի որ պ. Պօղոս Նուպար քաղաքական գործիչ մ'է եւ կը խօսուի իր լաւագոյն ծառայութեանց վրայ, ճիշդ այդ պատճառաւ առանց խնդրին էութիւնը քննելու չենք կրնար եզրակացութեան գալ: Քաղաքական հեռատեսութիւն եւ յստակատեսութիւն ունեցող անձի մը համար այս քրիթիքական շրջանին մէջ թերեւս քաղաքական անհրաժեշտութիւն մ'է այս հրաժարականը եւ սխալ մը ըլլայ զայն ետ առնելու համար մեր կողմէ եղած ռելէ պնդում: Հետեւաբար, պէտք է Ս. Պատրիարքը աւելի բացատրութիւն տայ, եթէ կ'ուզէ որ այս ժողովը աւելի լուսաբանուած եզրակացութեան մը հասնի:

⁴²⁷ Որպէսզի անկապակից չթուին Խօճասարեանի եւ ապա Սրենցի խօսքերը, հարկ կը դատենք «Ճակատամարտ»էն (23 Յունիս 1920, 483/2304) մէջբերել հետեւեալ նշումը, որ կը վերաբերի Խօճասարեանի ելոյթէն առաջ դիւանի ատենապետին բռնած ընթացքին. «Այս միջոցին ժողովականներէն շատերը բողոքեցին ատենապետին դէմ որ կը հակառակէր երեսփոխաններուն ձայն տալու, որպէսզի արտայայտուին խնդրին էութեան մասին»:

⁴²⁸ Այս նախադասութիւնը յստակ ընծայելու համար կը դիմենք «Ճակատամարտ»-ի (483/2304), ուր Զաւէն Պատրիարքի խօսքը կը ներկայացուի այսպէս. «Անոր [Նուպարի- Վ.Ղ.] գործունէութեան մասին արտայայտուիլն իսկ հաւասար է զայն զեղծարար նկատելուն»:

Հ. Կ. ՊԱՏՈՒՀԱՄԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ հաւաքուած ենք այստեղ կոչի մը վրայ, եւ եթէ հաւաքողները չեն գղջացած, պէտք է խօսինք, լիովին լուսաբանուելու թէ՛ թափուած եւ թէ՛ թափուելիք արիւններուն համար: Հայութեան դատին կարեւորութեան տեսակէտով պէտք է հասկցուի թէ ինչ պատճառներ կան այս հրաժարականին համար, որ պարզ հրաժարական մը չէ: Պ. Պօղոս Նուպար կը քաշուի առողջական պատճառներով, սակայն 4 կամ 5 տարիներէ ի վեր ան կը վարէ ազգին քաղաքականութիւնը եւ պաշտօնական շրջանակներու մէջ կը կատարէ դիմումներ: Մէկ խօսքով, ազգին քաղաքականութիւնը վարած է եւ անկարելի է որ քաղաքական պատճառներ գոյութիւն չունենան խնդրոյն մէջ: Հետեւապէս, ամբողջովին պէտք է լուսաբանուի եւ պէտք է որ բոլոր ժողովականները լուրջ կերպով յայտնեն իրենց կարծիքները այս մասին եւ մեր գաղափարը կազմել յետոյ հեռանանք:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Այդ հեռագիրը ո՛չ միայն Փարիզի Պատուիրակութեան պատասխանատուութեան խնդիրը մէջտեղ կը դնէ, այլ եւ աւելի առաջ կը տանի մեզի ու կը հարկադրէ քննել թէ ազգին մէջ տարիներէ ի վեր գործող մարմինները ինչ կերպով կատարած են իրենց պարտականութիւնը: Ասոնք ծանր խնդիրներ են եւ դռնփակ նիստի մէջ քննելու անհրաժեշտութիւն կը ծագի. սակայն պարագան այս քննութիւնը կատարելու աննպաստ եւ շատ փափուկ է: Պօղոս փաշա պէտք է շարունակէ իր ստանձնած պաշտօնը եւ այդ համարատուութեան խնդիրը վերապահուի յառաջակային: Ուստի մեր շնորհակալութեան հետ պարտաւորենք զինքը շարունակելու իր պաշտօնը այս *քրիթիք* վայրկեանին մէջ: Իսկ եթէ պնդէ այն իր հրաժարականին վրայ, այն ատեն կրնանք մտնել էութեան մէջ: Այդ մեր իրաւունքն է եւ այն ատեն կրնանք խնդիրը ձեռք առնել:

Ա. ԻՆՃԻՃԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ ժողովը փափաք ունի հաշուետուութիւնը լսելու, պէտք է համբերէ ժամանակ մը եւս: Այդ հաշուետուութեան օրը պիտի գայ եւ համարատուութիւնը շատ ահեղ պիտի ըլլայ. սակայն այսօր անոր ատենը չէ: Ներկայիս Պօղոս փաշա իր յոգնութեան հետեւանքով տուած է հրաժարականը եւ ասիկա ո՛չ միայն զարմանալի չէ, այլ եւ բնական ալ է: Իր շուրջը կան մարդիկ, որոնք զանազան *էնթրինկներ* կը լարեն եւ շահախնդիրներ կը գործեն դրամի եւ ուրիշ փառքի համար. այս պատճառաւ ինք կը ստիպուի հրաժարիլ: Ազգին համար անպատուաբեր պիտի ըլլայ ո՛չ միայն հրաժարականը ընդունիլը, այլ այդ մասին տրամադրութիւն յայտնելը իսկ մանաւանդ հիմա, երբ Թուրքիոյ հաշտութիւնը պիտի վճռուի: Մենք չունինք քաղաքական անցեալ մը եւ որչափ ալ ունենանք դիւանագիտական աշխատութիւն ունեցող անձեր, Պօղոս փաշա 7 տարիէ ի վեր կ'աշխատի յանուն թրքահայութեան: Արդ, ներկայ պարագային մէջ պէ՛տք է որ հրաժարի այն: Գալով այն կէտին թէ իր գործունէութեան որ մասը օգտակար, որ մասը վնասակար եղած է, մենք այդ հարցերը քննելու չենք եկած եւ կրնայ ըլլալ որ այն ալ իր սխալները ունենայ, բայց այս վճռական օրերու մէջ ո՛վ կրնայ փոխարինել իրեն իբրեւ ներկայացուցիչ Թուրքիոյ հայութեան: Հետեւաբար մեր շահը կը պահանջէ պահել զինքը իր բարձրութեան վրայ, մերժելով միաձայնութեամբ իր հրաժարականը եւ շնորհակալութիւն յայտնելով իր ազգօգուտ գործունէութեան համար, մանաւանդ վերջին շրջաններու մէջ:

Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ ԷՖ.- Պօղոս փաշայի նկատմամբ եղած գնահատական խօսքերուն կը ձայնակցիմ, սակայն իր հայրենիքին այնքան մեծ ծառայութիւններ մատուցող Քլեմանսօն եկաւ ատեն մը որ մականը վար դնելով հեռացաւ...

Ա. ԻՆՃԻՃԵԱՆ ԷՖ.- (*ընդմիջելով*) Բայց հաշտութիւնը կնքուած էր այն ատեն:

ԶԱՅՆԵՐ.- Բուէի դրէք պ. Ինճիճեանի բանաձեւը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Թողէք որ ատենաբանը ամբողջացնէ իր խօսքը:

Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ ԷՖ.- (*շարունակելով*) Կը խնդրեմ որ լուրջ կերպով քննենք այս խնդիրը: Թրքահայերը իրենց ներկայացուցիչները ունին յանձին պատրիարքներու այստեղ եւ յանձին Հայաստանի պատուիրակներու Փարիզի մէջ: Հետեւաբար պէտք է ելլէ այս անել ճամբէն: Թրքական առաժը կ'ըսէ. «Վնասին որ կողմէն ալ դառնանք շահ է»: Եթէ Պօղոս փաշա յարմար դատած է որ իր հրաժարականը ներկայացնէ, ընդունինք այդ հրաժարականը:

Ե. ՊԷՅԱԶԶԵԱՆ ԷՖ.- Պարսամեան ԷՖ. չորս տարիներ հայկական կեանքէն հեռու մնալուն համար անտեղեակ կ'երեւայ կարգ մը կարեւոր խնդիրներու...

Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ ԷՖ.- (*ընդմիջելով*) Կը բողոքեմ. ես հեռու չեմ մնացած հայկական կեանքէ եւ ընդհակառակը շատ հետաքրքրուած եմ:

Ե. ՊԷՅԱԶԶԵԱՆ ԷՖ.- [*շարունակելով*] Այո, 4 տարի հեռու մնացած ըլլալով հայկական կեանքէ, չէ հասկցած թէ մենք տակաւին *ֆորմէ* կառավարութիւն մը չունինք: Այրեր ու կիներ կրնան իրարու հետ կռուիլ ու յետոյ

հաշտուիլ, բայց երբ նշանած վիճակի մէջ կը սկսի այդ կռիւը, ասիկա անբնական բան մ'է եւ ապագայի տեսակետով գէշ նշան մ'է: Պարսամեան էֆ. այս հեռու մնալուն հետեւանքով է որ մեր հաւատարմութիւնը եւ անկեղծութիւնը դէպի Հայկական Հանրապետութիւն կասկածելի կը գտնէ եւ ըմբոստութեան նշաններ կ'երեւակայէ, մինչդեռ ես կ'ըսեմ թէ դաւաճան է այն հայը, որ Հանրապետութեան դէմ հակակրօնութիւն կը սնուցանէ: Մենք ճգնաժամային վիճակի մէջ մեր ընտանեկան վեճերը կրնանք դիւրաւ հարթել եւ ինչ որ ալ ըլլայ չենք կրնար ընդունիլ իր հրաժարականը:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այս երեսփոխանական ժողովը պատմութեան մէջ առաջին անգամն է որ ամբողջացած իր մէջ, ամենածանրակշիռ հարցի մը կը մօտենայ եւ այսօր իր մէջ ունենալով յարանուանութեանց ներկայացուցիչները, փոխանակ տրամաբանօրէն քննելու խնդիրը, իր քուէին ճնշիչ մեծամասնութեան վստահելով, «քուէ, քուէ» կը պոռայ: Աւելորդ է մեր կողմանէ ներքող հիւսել Պօղոս Նուպար փաշայի արժէքաւոր անձ մը ըլլալուն եւ աշխատութեանը համար, որովհետեւ մենք առաջին օրէն զինքը ծափահարեցինք...

ԶԱՅՆԵՐ.- [ընդմիջելով] Մենք ըսելով ո՞վ պէտք է իմանալ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- (շարունակելով) Հետեւաբար կրնանք տալ իրեն համար գովասանքի գիր մը, որովհետեւ 7 տարի աշխատել է ազգին համար, բայց այս կէտը չուսաբանուած եւ առանց խնդիրը քննելու կարելի չէ որոշում մը տալ: Եթէ Ս. Պատրիարքը գիտէ, թող բացատրութիւն տայ: Այս հրաժարականի պատճառներէ[ն] մէկը կրնայ ըլլալ ստեղծուած դժուարին վիճակ մը Փարիզի մէջ՝ Թրքահայութեան ճակատ, Հանրապետութեան ճակատ անունով, եւ այս երկու ճակատներու միջեւ կը մղուի խուլ պայքար մը: Ես մանրամասնութիւններէն տեղեկութիւն չունիմ, բայց չեմ գիտեր թէ պիտի շարունակե՞նք պահել երկու ճակատ Փարիզի մէջ, ուր նախապատմութեան կռիւ կը մղուի: Արդեօք ազգը այս երկու ճակատները պահելու մէջ կորսնցո՞ւց թէ շահեցաւ, արեւելահայերու եւ արեւմտահայերու ցաւը դադրեցաւ գոյութենէ, երբ անոնք իրարու ճուլուեցան արիւնոտ կռիւներու եւ ինքնապաշտպանութեան կռիւներու մէջ: Ռուսահայը պայքարեցաւ թրքահայուն եւ թրքահայը ռուսահայուն համար: Այս վիճակին մէջ ինձ կը թուի թէ պէտք չկայ պահելու այլեւս այս երկուքիւնը եւ հոն ուր խաղաղութիւնը պիտի կնքուի, Պօղոս փաշա կորովամտութիւնը ունեցած է հասկնալու թէ այլեւս մենք պետութիւն մը ունինք, որ պէտք է ունենայ իր միակ ներկայացուցիչ մարմինը: Ուստի դիմենք անոր, որպէսզի միակ պատուիրակութեան մէջ պատուոյ տեղը տայ Պօղոս փաշայի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Գոհ եմ որ պ. Սրենց իր հանդարտ խօսքերով կրացաւ զեթ վայրկեանի մը համար հանդարտութիւնը բերել ժողովին մէջ: Ծակատագրական դժբաղդութիւն մ'է որ մեր մէջ երբ արտաքին թշնամիներու դէմ ամէն գոհողութեան եւ անձնուիրութեան պատրաստակամ ենք եւ միակամ, ներքին խնդրոց մասին կը փափաքինք միշտ ճակատներ ստեղծել, մանաւանդ ասանկ մահու եւ կենաց վայրկեաններու մէջ: Կ'երեւի թէ ժառանգականութեան կամ առհաւութեան օրէնքն է որ ուղիղ կը գործէ մեր մէջ: Ազգին այս ճգնաժամին մէջ, երբ մեր միակ իմաստուն քաղաքականութիւնը պիտի ըլլար ամէն ուժերը ի մի համադրել եւ ամէն կարողութիւններէ առհասարակ օգտուիլ հայրենիքի բարձրագոյն շահերուն համար, մենք այլամերժ ոգի մը ստեղծած ենք՝ փափաքելով ամէն ինչ ենթարկել միակ կուսակցութեան մը տիրապետութեան: Հրեաները իրենց հայրենի *օճակը* վերակազմելու համար ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հրեաներէն բարձրագոյն իմացականութիւնը եւ կարողութիւնները զատեցին, իսկ մենք միշտ տարամերժ ոգիով պատահական կարողութիւններն ալ անջրացնելու ճիգն է որ միշտ ի գործ կը դնենք: Յարգելի ընկերներէս ամէն անոնք որ միակ կառավարութեան անսալու խորհուրդը տուին, շատ հասարակ ճշմարտութիւն մը ըսած եղան: Մենք այդ ոգով շարժած ենք եւ այդ հողին վրայ ահագին գոհողութիւններ ալ ըրած: Հայկական Խնդիրը թրքահայութեան խնդիրն էր ի սկզբանէ եւ այս ժողովը միակ ներկայացուցչական մարմինը՝ հայ իրականութեան մէջ: Հակառակ իր իրաւատէրի հանգամանքին, երբեք փցուն խնդիրներով չբաղեցաւ, նոյնիսկ խնդիր իսկ չըրաւ, երբ ինք կոչուեցաւ Համագումարին մէջ երկու ներկայացուցիչ տալու, աւելի պակաս՝ Պուկարահայ կամ Ամերիկահայ գաղութէն, որովհետեւ մենք խորհեցանք որ Հայկական Խնդրոյ շուրջ ամէն հայ մէկ կարծիք կրնար ունենալ. այն է, հայրենիքի բարձրագոյն շահ, եւ թիւերը կարելորդութիւն չունէին: Դժբաղդաբար ուրիշները այս ձեւով չէր որ վերաբերուեցան այս խնդրոյն: Պօղոս փաշան ինձի համար անհատ մը չէ. անիկա արտայայտութիւնն է հայ հասարակութեան ստուար մէկ մասին: Փաշային ներկայութիւնը հոն մեզ ներշնչած վստահութեան ոգին է եւ կը խորհիմ որ եթէ փաշայի անձը գոյութիւն իսկ չունենար, Դաշնակցութիւնը, որ տիրապետած է Հայկական Հանրապետութեան մէջ իր միատարր խորհրդարանով, իր դահլիճով հարկադրուած պիտի ըլլար փաշա մը ստեղծելու այս ծանրակշիռ պահուն, պատասխանատուութիւնները բաժնելու եւ ազգային գործերը վարելու միօրինակութեան մէջ տեսակ մը հակակշիռ ի գործ դնելու համար: Ընդհակառակը, ինչ կը տեսնենք. փոքրոգի եւ անազնիւ պայքար մը, վիատեցնելու եւ հեռացնելու համար այդ միակ մարդը, որ 7 տարիէ ի վեր իր միտքը,

իր դիրքը եւ հարստութիւնը ի սպաս դրած էր Հայկական Դատին: Այս ոգիով ստեղծուած քաղաքականութիւն չէր որ հայրենիքի մտածումը հասարակաց պիտի դարձնէ եւ ամէն մէկ հայ, որքան ալ ըլլա[յ] աննշան, սերտիւ պիտի կապէր մայր հայրենիքին: Պարոններ, պատմական մեծ վայրկեաններու մէջ կ'ապրինք: 5 դարերու ստրկութենէն վերջ հագիւ ազատութեան արշալոյսը կը տեսնենք, պզտիկ մտածումներով, անձնական կամ կուսակցական նկատումներով ընդհանուր խանդավառութիւնը մթագնելը պատասխանատու ահաւոր գործ մը պիտի ըլլայ: Ես կ'առաջարկեմ որ պզտիկ մտածումներէ վեր ըլլանք վայրկեան մը եւ միաձայնութեամբ փափաք յայտնենք Հայկական Համագումարին, որ միակ իրաւասու մարմինն է, [որ] մերժէ այդ հրաժարականը: Միեւնոյն ձեռով հեռագրենք փաշային որ մինչեւ Հայկական Խնդրոյն վերջնական լուծումը մնայ իր պաշտօնին վրայ, գորացած ազգային ընդհանուր վստահութեամբ:

ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ ԷՖ.- Ատենախօսները պարզեցին իրենց տեսակետները երկու կէտի շուրջ: Որքան ալ հայութիւնը մի եւ անբաժան է, սակայն իրողութիւն մը կայ մէջտեղ, որ հայ ազգին մէկ մասը ազատագրուած է, իսկ միւս մասը տակաւին չէ ազատագրուած: Հանրապետութիւնը իր ուժը շարժման մէջ կը դնէ իր չազատագրուած գաւակներուն համար եւ ազգին մէկ մասը կը մնայ տակաւին պատնէշին վրայ: Մենք պէտք չէ ջլատենք այդ ուժը մինչեւ որ հաշտութիւնը ստորագրուի եւ խնդիրը վերջանայ եւ մեր հայրենիքին միանայ եւ ազատագրուի Հայաստանի այն մասը, որ տակաւին չէ ազատագրուած:

Պ. ՂԵԴՈՆԴ [ՏԵՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Այս խորհրդակցութիւնները հրաժարականը ընդունելու կամ չընդունելու խնդրոյն շուրջ չեն կրնար դառնալ եւ այս ժողովը որոշ կերպով չի կրնար արտայայտուիլ ընդունելու կամ չընդունելու մասին: Այդ խնդիրը կը վերաբերի պատգամաւորներու ժողովին⁴²⁹, որ ընտրուած է բովանդակ թրքահայութենէն: Մէկ խօսքով, խնդիրը վեր է մեր իրաւասութենէն եւ ես կը կարծեմ որ այս պարագային մէջ փոխանակ մեր բաղձանքը յայտնելու, լաւագոյն կ'ըլլայ իրենց ձգել գործը, որպէսզի ինչ որ օգտակար է ազգին շահերուն, զայն գործադրեն. հակառակը ծիծաղելի պիտի դառնայ:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Այստեղ ազգին քաղաքականութիւնը կը շփոթենք Պօղոս Նուպար փաշայի անձնականութեան հետ: Ս. Պատրիարքը, որ պիտի լուսաբանէր խնդիրը, ո՛չ մէկ խնդրի մօտեցաւ եւ *սակթի-մանթալ* խօսքով փակեց իրեն ուղղուած հարցումը: Ընդհանրապէս կ'ըսուի որ մենք արժէքներ չունինք եւ Պօղոս փաշա, որ արժէք մը կը ներկայացնէ, պէտք չէ որ հեռանայ ասպարէզէն: Բայց խնդիր է թէ հին դէպքերը նոր քաղաքական գոյներով, նոր քաղաքական ձեւափոխութիւններու մէջ կրնա[ն] շարունակուի: Կ'ըսուի թէ անձնական խնդիրներ կան հրաժարականի համար: Եթէ անձնական խնդիրներ կան, անշուշտ գերագոյն շահերու առջեւ մեծ մարդիկ չեն կրնար խորհիլ հրաժարականի վրայ: Ասկէ կը հետեւի որ քաղաքական *մոթիվ*ներ կան եւ իմ կարծիքով նոր դրութիւն մ'է ստեղծուած եւ Պօղոս Նուպար, որ իբրեւ քաղաքական գործիչ Սան Ռեմօ ներկայացաւ, տեսաւ որ չի կրնար ստորագրել Հաշտութեան Դաշնագիրը: Այս կը պարտադրէ կացութիւնը եւ եզրակացութիւնը այն է որ հնարաւորութիւն չկայ արտայայտուելու այս հրաժարականի մասին:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ես ալ փափաքեցայ քանի մը խօսք ընել այս խնդրոյն վրայ: Կարծես թէ ինկած ենք խնդրոյ մը մէջ, ուրկէ դուրս չենք կրնար ելլել: Ստոյգ է որ իրողութիւն մը կայ մէջտեղ, որուն բաւական մօտեցաւ պ. Սրենց: Այսօր հայ ազգին վիճակը յայտնի է ամենուն: Ազատած հանրապետութիւն մը ունինք, որուն պիտի միանան դաշնագիրը ստորագրուել յետոյ Թուրքիայէն առնուելիք գաւառները: Այդ գաւառները առնելու համար թրքահայոց ներկայացուցիչը 7 տարիէ ի վեր պտտեցաւ դուռնէ դուռ: Չկայ թրքահայութիւն, ռուսահայութիւն: Ռուսահայերը կռուեցան մեզի համար, եւ մենք՝ անոնց համար: Հայ ազգը կռուեցաւ իր ազգին, իր երկրին համար, եւ երբ հոն մեր ազգին մէկ մասը ազատած է, կան տակաւին խնդիրներ միացուելիք նահանգներու, փոքրամասնութեան խնդիր, Կիլիկիոյ հարց եւն.: Մենք կը տեսնենք թէ որչափ որ միացեալ Հայ Հանրապետութիւն կ'ընդունինք մենք, Եւրոպական ազգեր միացեալը չեն յայտարարած, հետեւաբար մեր բաժինը պիտի պահանջենք եւ այս նպատակաւ. հետապնդութիւն պէտք է կատարենք: Մեր բարեկամները կ'ընդունին մեր իրաւունքը, բայց այդ իրաւունքը պէտք է ճանչցուի վերջնականապէս, որպէսզի տէր ըլլանք այդ իրաւունքին: Ուրեմն տակաւին շատ աշխատանք կայ հասնելու համար մեր նպատակակէտին: Այս տեսակետները անշուշտ ոչ ըրի իրաւունք կու տան իր մտքէն անցնելու թէ թրքահայերը առանձին Հայաստան մը կազմել կ'ուզեն: Չեմ երեւակայեր հայ մը, որ երկու Հայաստան ուզէ կազմել: Բայց մէկ եւ միացեալ Հայաստանի համար տակաւին

⁴²⁹ Ակնարկութիւն Փարիզ գումարտող Հայ Ազգային Համագումարի երկրորդ նստաշրջանին (1920 Մայիս 5-էն Յուլիս 13): Ի տարբերութիւն առաջին նստաշրջանի 38 պատգամաւորներուն, 31 նիստերով ամբողջացած այս նստաշրջանին կը մասնակցէին զանազան գաղութներ ներկայացնող 24 պատգամաւորներ, որոնցմէ քսանը միայն մասնակից եղած էին առաջին նստաշրջանի աշխատանքներուն, ներառեալ Եդիշ Արք. Դուրեանն ու բժիշկ Արմենակ Բարսեղեանը:

շատ աշխատություն կայ կատարուելիք եւ մենք իբրեւ թրքահայ [կարիք] ունինք տակաւին աշխատութեան: Այս ժողովները, որոնք թրքահայութեան ներկայացուցիչներն են, մեծ կարեւորություն ունին եւ այս ժողովն է որ կը ներկայացնէ ազգը եւ անոր ցաւերուն թարգման պիտի ըլլայ, եւ եթէ մենք կարենանք կատարել մեր այդ պարտականությունը, շատ գոհ պիտի ըլլանք: Մենք վաղը, միւս օր շատ գործեր պիտի ունենանք կատարելու, զարգացնելու եւ բարգաւաճեցնելու համար մեր հայրենիքը: Այս խորհրդածություններով կը փափաքիմ որ շատ վիճաբանություն չըլլար, որպէսզի շատ հեռուները չերթայինք, երբ, ինչպէս ըսի, համերաշխութեամբ աշխատելու այնքան պէտք ունինք: Դժբաղդաբար այսօր Ամերիկայի մէջ հայությունը երկու հատուածներու բաժնուած, կարծես տարբեր տարբեր հայկական բանակներու ձեւով կը պայքարին իրարու դէմ: Ես ասոր հակառակ կը փափաքիմ որ միասիրտ լաւագոյն կերպով աշխատինք ծաղկեցնելու մեր հայրենիքը: Այս է ահաւասիկ իմ փափաքս:

ԶԱՅՆԵՐ.- Փակում:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Վիճաբանութեան փակումը կը պահանջուի: Եթէ մեծամասնությունը համամիտ է, քանի մը վայրկեանի միջոց կու տանք, որպէսզի բանաձեւերը պատրաստուին:

(Ժողովին ներկայացան հետեւեալ երկու բանաձեւերը)

(պատճեն)⁴³⁰

Ա. բանաձեւ.-

«Ժողովը բարձրօրէն գնահատելով Պ. Նուպարի անձնուրաց եւ անշահախնդիր գործունէությունը հայկական դատի մասին կը փափաքի որ բարեհաճի շարունակել իր այնքան ազգօգուտ ծառայությունը մասնաւորաբար այնպիսի միջոցի մը, ուր հայությունը կը մօտենայ իր դարերէ ի վեր երագած նպատակին իրականացմանը:

Ժողովը կ'որոշէ նաեւ այս մտքը հեռագրել Փարիզ հայ համագումարին եւ յանձնարարել որ թրքահայութեան ներկայացուցիչ Պօղոս փաշայի հրաժարականը մերժուի»:⁴³¹

Բ. բանաձեւ.-

⁴³⁰ Ատենագրութեան աւարտական էջին վրայ փակցուած է «Ճակատամարտ»էն (483/2304) մկրատուած կտրօն մը, անկէ ջնջելով առաջին բանաձեւին վերաբերող «աջակողմեան» եւ երկրորդ բանաձեւին առջնուող «ձախակողմեան» բառերը:

⁴³¹ 252րդ համարակալուած փոքրիկ թուղթի կտորի մը վրայ կը կարդանք. «... որ թրքահայութեան ներկայացուցիչ Պօղոս փաշայի հրաժարականը մերժուի:

Ա. Ինճիճեան Գեորգ Սիմքէշեան 40»:

Կը հետեւցուի, ուրեմն, որ բանաձեւը խմբագրած են Ինճիճեան եւ Սիմքէշեան, եւ քուէհամարը արձանագրող անձը աւելցուցած է 40 թուանշանը՝ նշելու համար ի նպաստ անոր քուէարկողներու թիւը:

Ի դէպ, «Ճակատամարտ» կը նշէ թէ երկրորդ բանաձեւն ստացած է 11 քուէ եւ կ'աւելցնէ.

Բանաձեւի քուէարկութեան միջոցին ձախակողմէն բողոքի ձայներ բարձրացան «ամօթ է, ինքզինքնիդ թրքահայութեան ներկայացուցիչ մի համարեք, թրքահայ ժողովուրդը ձեզ հետ չէ: Ո՛վ իրաւունք տուաւ ձեզ խօսելու անոր անունէն ելն»:

Աջակողմէն Էքսէրճեան Քահանայ պահանջեց որ մամուլի ներկայացուցիչներուն արգիլուի ժողովի որոշումներուն մասին գրել:

«Կը վախճանք որ, դիտել տուաւ Սիրունի, գոյներնիդ երեւալ կ'ելլէ: Անհոգ եղէք, ժողովուրդը ձեզ լաւ կը ճանչնայ»:

Հաւանաբար այս յայտարարությունները դարձած են մոլիչ ուժ մը «Ճակատամարտ»ի խմբագրութեան համար, որ ընդարձակ տեղ տալով նիստի նկարագրութեան, ելոյթ ունեցած ժողովականներէն ոմանց ինքնությունը ճշդելու համար հարկ դատէ դաշնակցական երեսփոխաններ Սիրունին, Սրենցն ու Ղեւոնդ Տէր Աբրահամեանը ներկայացնել որպէս ընկեր, մինչ փակագիծերու մէջ այլոց յարումները նշած է այսպէս.- Հայր Յ. Տէր Մարգարեան (կաթոլիկ), Սիմքէշեան (ռամկավար), բժիշկ Թերզեան (չեզոք), Գալիկեան (հնչակեան), Միրզախանեան (հնչակեան), Պարսամեան (օսմանեան նախկին մէպուս [երեսփոխան- Վ.Լ.], բողոքական), Ինճիճեան (կաթոլիկ, ռամկավար), Պէյլագճեան (ռամկավար), Խօճասարեան (ռամկավար), Սիրունեան (կաթոլիկ, չեզոք): Հարկ է աւելցնել թէ օրաթերթին 26 Յունիսի 486/2307-րդ համարով հրատարակուած է Սիմքէշեանի նամակը, ուր նամակագիրը կ'ըսէ. «... զարմանքով տեսայ թէ «Ռամկավար» պիտակը դրուած է իմ անունիս առջեւ... կ'ուզեմ ճշդել թէ *նեւէ կուսակցութեան չեմ պատկանիր...*»:

«Ի նկատի ունենալով որ ժողովը ըստ էության չէ լուսաբանուած Պ. Պօղոս Նուպարի հրաժարականի պատճառներու մասին, կ'առաջարկենք կախակայել սոյն խնդիրը մինչեւ լրացուցիչ տեղեկութիւններու ստացուիլը»:

(Առաջին բանաձեւը քուէի դրուելով ընդունուեցաւ 40 քուէով, իսկ երկրորդ բանաձեւը ստացաւ 10 քուէ:
Ատենը փակուեցաւ ժամը 12½ին:)⁴³²

⁴³² Նիստէն ետք, [Համագումար] Ազգային Ժողովի ատենապետի հանգամանքով Ս. Գարսեան եւ ատենադպիրի հանգամանքով Չ. Խօրասանճեան Հայոց Պատրիարքարանի Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովի նամակալոյրթով Չաւէն Պատրիարքի ուղղած են 23 Յունիս թուակիր եւ թիւ 14 համարակալումով հետեւեալ գիրը.

Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահի վսեմ. Պօղոս Նուպարի կողմէ Ձեր Սրբազնութեան ուղղուած հրաժարագիրը, Համագումար Երեսփ. Ժողովի երէկուան նիստին մէջ նկատողութեան առնուելով, մեծամասնութեամբ ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը:

«Ժողովը բարձրօրէն գնահատելով Պ. Նուպարի անձնուրաց եւ անշահախնդիր գործունէութիւնը հայկական դատի մասին կը փափաքի որ բարեհաճի շարունակել իր այնքան ազգօգուտ ծառայութիւնը մանաւանդ այնպիսի միջոցի մը, ուր հայութիւնը կը մօտենայ իր դարերէ ի վեր երազած նպատակին իրականացմանը: Ժողովը կ'որոշէ նաեւ այս մտօք հեռագրել Փարիզի հայ համագումարին եւ յանձնարարել որ թրքահայութեան ներկայացուցիչ Պօղոս փաշայի հրաժարականը մերժուի»:

Ժողովին սոյն որոշումը, որ արդիւնք է Ազգ. երեսփոխանութեան եւ Հայ Հռոմէական ու Հայ Բողոքական հասարակութեանց ընդհ. Ժողովի մեծամասնութեան քուէին, հաղորդելով Ձեր Սրբազնութեան ի գործադրութիւն, Մնամք յարգանք... (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ-792, *հայերէն ձեռագիր*):

[Համագգային Խորհուրդ]

[1920] Յունիս 23

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 7

Ներկայք.՝ Տ. Չաւէն Պատր., Տ. Օգոս. Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզնեան, Տոք. Դաւիթեան, Ս. Գարաեան, Տոք. Նազգաշեան, Յովսէփ Ճէհիգեան, Արամ Ինճիճեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.՝ Հ. Յովսէփ Տէր Մարգարեան, Տոք. Թէրզեան, Երուանդեան:

Ժողովին ներկայացան Կիլիկիոյ երեք պատուիրակները Ազգային Միութեան պաշտօնագրով:⁴³³

Պատուիրակութիւնը, որ կը բաղկանար Տիկ. Չապէլ Եսայեանէ, Տիար Ռ. Հերեանէ եւ Ֆ. Խանգատեանէ, ներկայացուց Կիլիկիոյ կացութիւնը:

Անոնք պատմեցին թէ Աւետիս անուն մէկ[ը] գացած է Հանըն եւ վերադարձած է: Անիկա է որ բերած է Հանըն[ի] ծանր կացութեան լուրը եւ մանաւանդ որբերը սուրէ անցուած եւ աղջիկ որբերը առեւանգուած ըլլալու լուրը: Տոք. Տատ դիմում ըրած եւ խոստում ստացած է Կեսարիա տարուած որբերը Ատանա բերել տալու համար: Նոյնպէս անոնք հաստատեցին սա զրոյցը թէ Բոզանթիի հայերը ջարդուած են:

Յետոյ ընդհանուր կերպով Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուած նոր կացութեան պատմականը ըրին:

Այս կացութիւնը արդէն ստեղծուած էր նախ քան Գերագոյն Ժողովին որոշումը, երբ ֆրանսացուց զինուորական վիճակը գէշի դարձած էր: Երբ ֆրանսացիք տկարացան, անխուսափելի կերպով հայերը վտանգուեցան եւ Մարաշ ջարդուեցաւ եւ Հանըն պաշարուեցաւ, Միս յարձակման ենթարկուեցաւ, Այնթապի հայերը վտանգուեցան, Բոզանթի պաշարուեցաւ. մէկ խօսքով, Քեմալիստները կացութեան տէր դարձան եւ ֆրանսացիք

⁴³³ Ատանայի Հայ Ազգային Միութեան պաշտօնաթուղթով 330 համարակիր եւ 7 Յունիս 1920 թուակիր նամակով, որ կը կրէր ստորագրութիւնները Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան Կիլիկիոյ Լիագօր Ներկայացուցիչ Միւրան Տամատեանի եւ Հայ Ազգային Միութեան ատենապետ Դոկտ. Մնացականեանի եւ Բ. ատենադպիր Ս[իւնա] Վերաժիւնի, կ'ըստուէր.

«Ներկայիս կը փութանք յանձնարարել Ձեզ Տիկ. Չապէլ Եսայեանը, ինչպէս նաեւ Տ.Տ. Ֆիրուզ Խանգատեանն ու Ռ. Հերեանը, որ տեղուոյս Ազգ. իշխանութեանց եւ Կիլիկիոյ համայն հայութեան կողմէ կու գան, իբր պատուիրակութիւն Կիլիկիոյ, ներկայ ծանրածանր եւ խիստ տագնապալից կացութեան մասին պէտք եղած ստոյգ եւ ճշգրիտ տեղեկութիւնները տալու Ձեզ, միանգամայն ընդարձակ սահմանի մէջ հանգանակութեան ձեռնարկելու, օգնութեան հասնելու համար տասնեակ հազարներով անօգնական հայ գաղթականաց եւ ինքնապաշտպանութեան կենսական գործին:

Յիշեալները արմատական դարման մը տանելու համար տիրող ահաւոր կացութեան, բանակցութեան պիտի կրնան մտնել եւս մայրաքաղաքիդ օտար քաղաք. եւ զինուորիկ իշխանութեանց հետ, Ազգ. բարձր մարմիններու հետ համախորհուրդ» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Թ, Թ790, *հայերէն ձեռագիր*):

Յաւելուածաբար նշենք թէ Չապէլ Եսայեան, Փարիզի Միացեալ Պատուիրակութեան պատուիրակի հանգամանքով, Ատանայէն գրուած 4 Ապրիլ 1920 թուակիրով կը տեղեկագրէր.

«... Կացութիւնը Կիլիկիոյ մէջ շատ ծանր է: Թշնամի ուժը կը համարուի 40,000 եւ բռնած է ամենէն ամուր դիրքերը: Հանըն եւ Չէյթուն պաշարուած կը մնան: Միսի առջեւ կայ 10,000նոց թշնամի ուժ, Ամանոս լեռանց գիծը ամբողջովին կռիւի մէջ է. Հարունիյէն հրկիզուած եւ լքուած է: Հասան-Պէյլի եւ Պահջէ կռիւի մէջ են եւ այդ վայրերուն անգէն քրիստոնէայ բնակիչները քաշուած են դէպի Ատանա, բայց Ատանան ինքը վտանգի մէջ է. 14,000նոց թշնամի ուժ մը կը սպառնայ քաղաքին, օրը օրին եւ ժամը ժամին յարձակման կը սպասուի, մանաւանդ որ մեծ կասկած կայ քաղաքին մէջ եղած մահմետականներուն վրայ: Ֆրանսացիք լուրջ պատրաստութիւններ տեսած են. հայերն ալ իրենց կարելին կ'ընեն, մանաւանդ որ ֆրանսական կառավարութիւնը կու տայ հարկ եղած գէներ եւ ռազմամթերքը:

1500 որբերը ֆրանս. կառավարութեան օժանդակութեամբ այլուր պիտի փոխադրուին: Փափաք կայ վերջին պարագային փոխադրել նաեւ անպաշտպան ժողովուրդը» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ582ա-բ, *հայերէն ձեռագիր*):

Նշենք նաեւ թէ Չապէլ Եսայեանի կիլիկեան առաքելութեան հետ կապուած այլ տեղեկութիւններու կարելի է հանդիպիլ Արփիկ Աւետիսեանի խմբագրութեամբ հրատարակուած Եսայեանի նամականիին մէջ (Երեւան, 1977):

իրենց դիրքերեն ելան եւ չունէին ուրիշ դիրքեր՝ հոն քաշուելու համար: Այս վիճակը անդրադարձաւ Հայոց վրայ: Այս անվստահութիւնը փոխադարձաբար ֆրանսացւոց մէջ առաջացուց անվստահութիւն հանդէպ Հայոց: Այս վիճակին մէջ էր Կիլիկիոյ կացութիւնը, երբ Գերագոյն Ժողովը տուաւ իր որոշումը եւ Քեմալի հետ ֆրանսացւոց կնքած զինադադարը երեսն եկաւ: Հայերը շատ բնականօրէն մտատանջուիլ սկսան թէ ինչ պիտի ըլլար իրենց վիճակը, եթէ ֆրանսացիք ըստ դաշնագրին տրամադրութեան քաշուէին: Այս մասին զանազան միջոցներ կամ լուծումներ աչքի առջեւ եկան: Ա. Գաղթել այլուր, ինչ որ անկարելի էր, ունենալով բազմապիսի դժուարութիւններ: Բ. Թուրքերու հետ համաձայնիլ, որ նոյնպէս գործնական չէր, քանի որ երկու ժողովուրդներու մէջ կար անհաշտելի տրամադրութիւն, եւ Գ. Կռուի ճամբան, որ առաջիններուն անկարելիութեան առջեւ միակ անխուսափելի լուծումը եղաւ, քանի որ ուրիշ հնարք չկար: Հետեւաբար շարունակելով հանդերձ դիւանագիտական ջանքերը՝ պարպումը յետաձգելու համար, ինչպէս նաեւ գաղթականները եւ որբերը տեղափոխել աշխատելով հանդերձ՝ որոշուեցաւ զինուիլ: Կիլիկիոյ ֆրանս. կառավարութիւնը այս տեսակետով անպաշտօն կերպով մեծապէս աջակցեցաւ: Կռու յարձակողական բնոյթ չպիտի ունենար, այլ՝ պաշտպանողական, եւ Հայոց միակ նպատակն էր զօրաւոր ըլլալ, որպէսզի թուրքերը պատկառին եւ յարձակում չփորձէին: Ատանայի մէջ կազմակերպութիւնը զօրաւոր է, սակայն յոյս ունինք թէ՝ հակառակ ասոր, հայերը նախադարձակ չպիտի ըլլան եթէ երբեք ֆրանսացիք մեկնին եւ հայերը թրքաց հետ միմակ մնան: Սակայն հարկ էր որ զինուիլն անակնկալի չգալու համար:

Ամանոսի շարժումը հոս լուծածին պէս չէ. անկիւս ինքնավարութիւն մը չէ, այլ՝ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպութիւն մը: Ասիկա բաւականատէն է որ գոյութիւն ունի: Անոր ուժը այնքան մեծ էր որ Քեմալիստները հայ խմբապետներու հետ համաձայնութիւն գոյացուցած էին իրարու վրայ չյարձակելու եւ պայման ունէին սխալմամբ սպաննուած թուրքի մը դէմ հայ մը տալու:

Հոն կար ազգային պաշտպանութեան կոմիտէ մը, որ զօրաւոր է եւ եթէ այսօր ինքնավար են կ'ըսուի, պատճառը այն է որ տիրող իշխանութիւնը հոն այդ շրջանակին մէջ զինուորական է եւ այն հայ է: Հակառակ որ անոնք այդքան խիստ պայմանով իրարու դէմ գէնք չպիտի պարպէին, թուրքերը խզեցին այդ համաձայնութիւնը, թուրքերը նախադարձակ եղան, հայերը յաղթական եղան: Մերոպ փաշան⁴³⁴ ասոր վրայ է որ սպառնաց շրջանին թուրք զիւղերը այրել եւ կոտորել, եւ իր այդ վերջնագրին օրինակն ալ դրկեց Գնդ. Պրեմոնին, միեւնոյն ատեն խնդրելով որ 48 ժամ առաջ ֆրանսացիք զիտցնեն Ատանայի պարպումը:

Ամանոսի այս մարմինը Ատանայի եւ Իսկենտերունի հետ կրնայ յարաբերութեան մտնել եւ կը մտնէ արդէն, միայն թէ այդ յարաբերութիւնը կը կատարեն զինեալ խումբեր, վասնզի ճամբան տեղ տեղ անապահով է եւ չէթէներու ազդեցութեան տակ:

Գալով Ատանայի դաշտին, հոն դրութիւնը վտանգաւոր է: Հայերը համախմբուած են Ատանա եւ մասամբ Մերսին: Տարսն բոլորովին պարպուած է եւ ամէն վայրկեան կրնայ գրաւուիլ: Մերսին պաշտպանուած է: Թէեւ թուրքերը փորձ ըրած են, սակայն գրաւաւորները չեն թողած չէթէներու մօտենալ Մերսինի: Սակայն Տարսնի ալ դրդելով թուրքերը կրնան խզել յարաբերութիւնները եւ Ատանայի պարենաւորումը անկարելիութեան կամ գէթ դժուարութեան մատնել: Ուտելիք չկայ: Ամենէն յաջող պայմաններու մէջ, նոյնիսկ թրքական շուկան գրաւելու հաւանականութեամբ, հազիւ երկու ամսուան ուտելիք կայ: Ուստի անհրաժեշտ պէտք կայ դրամի, այժմէն ալիւր ամբարելու համար: Եթէ ֆրանսացիք մեկնին, նոյնիսկ կարելի չէ դրամով ալիւր ստանալ, եթէ թուրքերը չտան, ինչպէս այսօր Մարաշի մէջ կ'ընեն եւ վերապրող 6000 հայերը անօթի կը մեռնեն մէկ օխա իսկ ալիւր չտալով Հայոց: Նոյնպէս ինքնապաշտպանութեան միջոցներու պէտք կայ: Պ. Տամատեան ստիպողաբար 50000 ոսկիի պէտք մատնանիշ ըրած է:

Ժողովի անդամներու կողմէ եղած զանազան հարցումներու պատասխանելով պատուիրակները բացատրեցին թէ Տէօրթ-Եօլ եւ Իսկենտերուն կը նկատուին ապահով շրջանակներ եւ թէ հոն կը մտածուի փոխադրել եւ կեդրոնացնել որբերը եւ կիները: Այս կարգադրութեան ամենէն մեծ առաւելութիւնն սա պիտի ըլլայ որ Ֆրանսա արդէն սահմանուած նպաստը չպիտի դադրեցնէ, մինչ Ֆրանս[ական] շրջանակ[է] դուրս [գտնուող] տեղ եթէ տարուին, նպաստ այլեւս չպիտի տայ:

⁴³⁴ Տարակուսելի կը թուի ճշգրտութիւնն այս տեղեկութեան, թէեւ շրջանին մէջ կը գործէր Մերոպ Չավուշ: Որպէս «Ինքնավար» կամ «Անկախ» Ամանոսի ազգային ուժերու հրամանատար սպառնալիքը կատարած էր Մերոպ Ռուբէնեան (Յաւելուած 43): Ան նաեւ կը ճանչցուէր որպէս «Մերոպ փաշա», «Իշխան Ծիշմանօֆ» կամ «Մուրատ փաշա» («Հայրենիք», 17 Յուլիս 1920, 2498):

Թրքաց եւ ֆրանսացւոց միջեւ զինադադարը գործն էր Ռոպէր տը Բէի⁴³⁵ քաղաքական գործակալին՝ Չօր. Կուրոյի, վասնզի անիկա կը պատկանի այն դպրոցին, որ թրքաց վրայ յենուլ կը մտածէ Կիլիկիոյ մէջ: Փարիզ նաեւ այս տեսակ[էտ]ը ընդունած ըլլալ կը թուի: Կիլիկիոյ տեղական պաշտօնատարները այս տեսակէտին դէմ էին եւ զինադադարէն բնաւ տեղեկութիւն չունէին: Թուրքերը զինադադարը երբ ջարդեցին, անոր կնքուելուն հետեւեալ օրը երբ ֆրանսացիք իրենց դիրքերը քեցին, անոնք կռիւն սկսան: Այնպէս որ այսօր Կիլիկիոյ պաշտօնատարները իրենց տեսակէտին յաղթանակին համար ուրախ են:

Այնթապի հայ բնակչութիւնը դեռ ֆրանսական զինուորները չմեկնած փախած է դէպի Պէյրութ:

Ատանայի կազմակերպութիւնը ունի ծանր ծախքեր: 300 պահակներ կը ստանան 30ական ոսկի, եւ կան նաեւ շատ մը ծախքեր, որոնք անհրաժեշտ եւ անխուսափելի են: Կիլիկիա իբր թէ դրկուած 120000 տոլարը չէ հասած դեռ եւ 40,000-ը, զոր Ամերիկեան Նպաստամատոյցի տրամադրութեան տակ կը մնայ, ոեւէ օգուտ չունի, քանի որ Ամերիկացիք այս դրամը սոսկ կարօտներու կը տրամադրեն եւ ոչ թէ ինքնապաշտպանութեան գործին, մինչ իրապէս Ատանայի մէջ կարօտ չկայ, քանի որ գաղթականները արդէն Ֆրանսա կը հոգայ:

Պատուիրակութիւնը խնդրեց որ Մ. Պոթոսաքի⁴³⁶ դիմում ըլլայ իր սեպհական բեթօրօլաշարժ նաւը տրամադրելու համար դէպի Իսկենտերուն ալիւրի փոխադրութեան:

Ժողովը այս տեղեկութիւնները ստանալէ յետոյ որոշեց 20,000 ոսկի անմիջապէս դրկել Ատանա, եւ Ուրբաթ օրը վերստին գումարուիլ նոր խորհրդակցութեան մը համար:

[Համագգային Խորհուրդ]

25 Յունիս 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան, Ժամը 11ին

Ներկայք.՝ Տ. Չաւէն Պատր., Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Տիար Ս. Գարսեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Նազգաշեան, Տոք. Դաւիթեան, Յովսէփ Ճէճիզեան, Հայկ Խօճասարեան:

Ա. Վարձակալութեան օրէնքին դէմ Յոյն Պատրիարքարանի կողմէ առաջարկ եղած էր հաւաքական դիմում մը ընելու: Ասկէ առաջ արդէն Քաղ. Ժողովին կողմէ այս տեսակ ծրագիր մը գոյութիւն ունենալով Տիար Արամ Ինճիճեանի պաշտօն տրուեցաւ Յոյն Պատրիարքարանի կողմէ ընտրուած պատուիրակին հետ բանակցելով հաւաքաբար ներկայանալի գիր մը պատրաստել:

Բ. Կիլիկիայէն ստացուած նոր գիրերուն ծանօթանալէ յետոյ ժողովը նկատի առնելով նաեւ նախորդ նիստին մէջ Ատանայի Ազգ. Միութեան կողմէ դրկուած երեք պատուիրակներու տեղեկութիւնները, հարկ դատեց պատուիրակի մը միջոցաւ տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարել: Պատուիրակութեան համար ալ իր անդամներէն Տիար Հայկ Խօճասարեանը յարմար դատեց եւ որոշեց որ անիկա երթայ Կիլիկիա յանուն կեդրոնին քննելու իրաց կացութիւնը:

⁴³⁵ Բնագրին մէջ սխալմամբ՝ Ռօպէն տը Բէն: Ռոպէր տը Բէ (Robert de Caix de Saint-Aymour [1869–1970]) 1919-ին նշանակուած էր Պէյրութի Բարձր Յանձնակատարութեան առաջին ընդհանուր քարտուղարը: Ան ջատագով էր ֆրանսական գաղթարարական քաղաքականութեան եւ յատկապէս Սուրիոյ վրայ ֆրանսական հոգատարութեան հաստատման: Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը Ա. Աշխարհամարտի շրջանին զանազան առիթներով բանակցած էր անոր հետ յատկապէս Կիլիկիոյ յետ-պատերազմեան շրջանի վարչաձեւը յստակացնելու դիտաւորութեամբ:

⁴³⁶ 17 տարեկանին Ատանա տեղափոխուած յոյն Փրոտրոմօ Պոտոսաքի-Աթանասիատիս (1891–1979) առեւտրական մարզի մէջ հասած էր փայլուն յաջողութեան՝ գործառնութիւններ կատարելով Ատանա, Մերսին, Պոլիս եւ այլուր:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(Նիստ 29 Յունիսի 1920)⁴³⁷

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Մեծամասնություն գոյանալու համար տակաւին մէկ քանի երեսփոխաններ կը բացակային, ուստի ատենական գործողութիւններով կրնանք զբաղիլ այժմ:

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ՎԱԿԵՐԱՑՈՒՄ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Գուրուչեշմէ, Առնաւուտքէյ եւ Պեպէք միացեալ թաղերու մէջ երեսփոխանական ընտրութիւն կատարուած եւ տեղեկագրերը դրկուած ըլլալով, կը յանձնեն ժողովիդ ուշադրութեան:

(Պատճեն)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուել դիտողութիւն կա՞յ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ոչ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն Գուրուչեշմէ, Առնաւուտքէյ եւ Պեպէք միացեալ թաղերէն երեսփոխան կը հռչակեն Խորէն Ճամնեան եւ [Միսաք] Նարեան ԷՖ.ները:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Սամաթիոյ երեսփոխանական ընտրութեան բեկանման դէմ հանրագրութիւն մը դրկուած ըլլալով, յանձնուեցաւ Քաղ. Ժողովի ուշադրութեան: Այդ մասին Քաղ. Ժողովի պատասխանը պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)⁴³⁸

Պ. Ս. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Ծիշդ է որ տարբերութիւն չի կրնար դրուիլ մէկ թաղէն միւս թաղը, բայց Սամաթիոյ ընտրութիւնը կատարուած է տարբեր պայմաններու մէջ: Վարչութեան գրած պատասխանին մէջ կը յիշուի Ելմտական Յանձնաժողովին շրջաբերականը, սակայն Սամաթիոյ ելմտական մասնագիւղը չէ ստացած այդ շրջաբերականը, որ [կը] տրամադրէ [որ] Հայրենիքի Տուրքի վերջըները ամիսը վճարողները միայն մասնակցին ընտրութեան: Այդ շրջաբերականը եթէ ստացած ըլլար, կը գործադրէր. Քաղ. Ժողովը պէտք է հաստատէր թէ ընտրողական ժողովին այդ իմաստով հրահանգ մը դրկած է, մինչդեռ Մայիս 2ին Ելմտական Յանձնաժողովի կողմէ դրկուած հրահանգ մը Մայիս 8ին կը հասնէր, ու անկէ առաջ յիշուած շրջաբերականն ալ չէ հասած: Այս պարագան պէտք չէր վրիպէր Քաղ. Ժողովի ուշադրութենէն: Սամաթիացիք իրենց ազգային պարտականութիւնը կատարած են միշտ եւ եթէ կատարուած ընտրութիւնը բաղդատենք ուրիշ թաղերու հետ, կը հասկցուի որ օրինական ճամբով կատարուած է:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Երկրորդ շրջաբերականը եթէ ուշ հասած ըլլայ իսկ, անկէ առաջ վերջըները ամսուան վճարումներու պարտաւորիչ ըլլալու մասին այս ժողովը օրէնք ունի...

⁴³⁷ Բնագրին մէջ արձանագրուած է 30 Յունիսի 1920: Մենք նշանակեցինք 29 Յունիս, քանի որ պոլսահայ օրաթերթերը իրենց 30 Յունիսի համարով հրատարակած էին նիստին նկարագրականը:

⁴³⁸ «Ժողովուրդի Ձայնը» (30 Յունիս 1920, 520) կու տայ հետեւեալ մանրամասնութիւնը Սամաթիոյ վերջին երեսփոխանական ընտրութիւնները օրինաւոր պայմաններու մէջ տեղի ունեցած ըլլալու մասին Քաղաքական Ժողովին ներկայացուած հանրագրին վերաբերեալ.

[Քաղ. Ժողովը] թուականներով ու փաստերով կը յիշէր թէ երկու անգամ հրահանգ տրուած է թաղերը որ վերջըները ամսականը վճարողները մասնակցին երեսփ. ընտրութեան, մինչդեռ Սամաթիոյ մէջ Դեկտեմբերի ամսականը վճարողները քուէ տուած էին:

Քաղ. Ժողովը կ'ըսէր որ եթէ Սամաթիոյ ընտրութիւնը պիտի վաւերանայ այս պայմաններու մէջ, պէտք է բեկանին ուրեմն Գատըքէյի, Խասքէյի եւ Պալաթի ընտրութիւնները, որովհետեւ եթէ այդ թաղերու մէջ վերջըները ամիսը վճարուած ըլլալու պայմանը դրուած չըլլար, ուրիշներ կրնային մասնակցիլ եւ ընտրութեան արդիւնքը կրնար փոխուիլ, ուստի ամէն թաղի մէջ զանազան կանոններ չգործադրելու համար, պէտք եղած է բեկանել Սամաթիոյ ընտրութիւնը:

Լ. ՊԱՊՕՆԵԱՆ.- Այս ժողովին կողմն եմ օրենք չե դրուած:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- (Հարունակելով) Հայրենիքի Տուրքի օրենքը, որ ասկէ անցաւ, պարտաւորիչ կ'ընէր տուրքի վճարումը ընտրութեան մասնակցելու համար: Վարչութեան որկած շրջաբերականները օրենքին մեկնաբանութիւնն էին եւ թաղային ելմտական մասնախումբերը պարտաւոր էին քննելու այդ կէտերը, որպէսզի սխալներ չգործուին: Երկրորդ շրջաբերականը առջի օրենքին մեկնաբանութիւնն է:

Պ. Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Երբ կեդրոնի ելմտական մասնախումբը այդ շրջաբերականը չի որկեր, պէտք չի մնար փնտռելու: Ընտրական մասնաճիւղը օրենքի հիման վրայ Հայրենիքի Տուրք վճարողները մասնակից ըրեր է ընտրութեան: Ասկէ դուրս չկայ գրաւոր փաստ մը, որ հաստատէ կատարուած զեկուցումը, այս պատճառաւ ժողովը պէտք է վաւերացնէ կատարուած ընտրութիւնը:

Ս. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ ԷՖ.- Օրենքը նախընթացին վրայ չի կրնար ազդեցութիւն ունենալ եւ Գատըքէոյի ու Սամաթիոյ ընտրութիւնները միեւնոյն հիման վրայ չեն կրնար կարգադրուիլ: Երբ Գատըքէոյի ընտրութիւնը կատարուեցաւ, օրենքը չէր մեկնաբանուած եւ այդ պատճառաւ անկկա բաղդատութեան եզր չի կրնար կազմել:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Գատըքէոյի ընտրութիւնը Սամաթիոյ ընտրութենէն 2 ամիս առաջ կատարուած է, հետեւաբար մինչեւ Դեկտեմբեր ամիսը վճարելի ըլլալու պայմանը Գատըքէոյի մէջ գոյութիւն ունեցած առեւն Սամաթիոյ մէջ չի կրնար արժէք ունենալ: Ընտրական իրաւունքի հաւասարութիւնը առիթ կ'ըլլայ մէկ օրենք մը միայն ստեղծելու եւ այդ օրենքը չի կրնար թոյլատու ըլլալ մէկուն կամ միւսին: Քաղ. Ժողովը վաւերացուց ամէն ընտրութիւն, որ իր հրահանգներուն վրայ կատարուած էր եւ հիմա այդ յայտարարութիւնը կ'ընէ օրենքը յարգելու նախանձախնդրութենէն:

Ս. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ ԷՖ.- Ես օրենքին եւ մեկնաբանութեան ակնարկեցի:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Օրենք մը կրնայ 10 տարի յետոյ մեկնաբանուիլ: Առջի կանոնը որոշ է, վերջը բացատրութիւններով դիւրացուած է օրենքը. անկկա բացատրութիւնն է:

Պ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Քաղ. Ժողովը պէտք է հաստատէ թէ Մայիս 2էն առաջ ոեւէ հրահանգ տուած է, յետոյ պէտք է հաստատէ թէ վերջընթեր ամսուան վճարման մասին ոեւէ օրենք եւ կանոնագիր հրատարակած է: Ասոնք պէտք է լաւ հասկցուին, որովհետեւ օրենք մը զատ զատ չի հաղորդուիր եւ ընտրութիւնները չեն կրնար կատարուիլ տարբեր տարբեր կերպով: Քաղ. Ժողովը պէտք է հաստատէ թէ Մայիս 2էն առաջ ոեւէ հրահանգ հրատարակուած եւ Սամաթիոյ հաղորդուած է:

Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ամէն անհատ պէտք է գիտնայ թէ Հայրենիքի Տուրքի վճարումը ընտրութեան մասնակցելու պայման է եւ ըստ այնմ պէտք է կատարէ իր պարտականութիւնը: Ասոր համար շարունակ օրենքներ հրատարակելու ինչ պէտք կայ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Պ. Սիրունիի յիշած պարագաները կրնան ճիշդ ըլլալ, բայց գործողութիւնը ապօրէն ըլլալէ չի դադրիր:

Տ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Ոեւէ օրենք, այս կամ այն թաղին համար չի հրատարակուիր: Եթէ Սամաթիոյ թաղին չէ գացած, ընտրողական ժողովը կրնար հարցնել եւ իմանալ: Վերջընթեր ամսուան վճարման խնդիրը գաղտնիք մը չէր: Ասկէ զատ, օրենք մը եթէ չէ գործադրուէր, պատասխանատու են անոնք որոնք չեն գործադրած զայն: Այդ պատասխանատուները մէջտեղ կը հանուին եւ ի հարկին պաշտօնանկ կ'ըլլան, սակայն ապօրինութիւնը չի դադրիր գոյութիւն ունենալէ:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով Քաղ. Ժողովի բացատրագիրը, ժողովը 9ի դէմ 19 քուէով ընդունեց անոր եզրակացութիւնը եւ Սամաթիոյ ընտրութեան բեկանումը օրինաւոր նկատեց)

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երեսփոխան Սիմքէշեան ԷՖ. առաջարկութիւն մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:
(Պատճէն)⁴³⁹

⁴³⁹ «Պ. Սիմքէշեան (չեզոք) գրով մը կ'առաջարկէր մասնաւոր նիստի մը հրաւիրել Հայաստանի նախորդ վարչապետ Պ. Խատիսեանը եւ լսել իր տեղեկութիւնները Հայաստանի ներկայ կացութեան եւ այն առաքելութեան մասին զոր ստանձնած էր Պ. Խատիսեան» («Ճակատամարտ», 30 Յունիս 1920, 489/2310):

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանը յարմար կը դատէ որ օրակարգի խնդիրները աւարտելէ յետոյ նկատողութեան առնենք այս խնդիրը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այսօր գործադիր իշխանութիւնը անուանելու կոչուած ենք եւ այս գործին կարգադրութիւնն ալ անոր կը պատկանի: Այսօր աւարտենք այդ գործը, անկէ վերջ կրնանք տնօրինել այս գործն ալ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տ. Հմայեակ Բինյ. ալ առաջարկ մը ունի, ձեր նկատողութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)⁴⁴⁰

ԶԱՅՆԵՐ.- Բացատրութիւն մը կարելի՞ է տալ:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ.- Նախկին Քաղ. Ժողովը Սահմանադրութեան 52րդ յօդուածը փոխած է: Այդ յօդուածը պարտք կը դնէ թաղ. խորհուրդներու վրայ որ ուղղակի հսկողութիւն կատարեն վարժարաններու վրայ եւ ուղղակի պատասխանատու ըլլան, մինչդեռ այդ տրամադրութիւնը փոխած է Քաղ. Ժողովը հիմնապէս, առանց գոնէ Կրօն. Ժողովի կարծիքը առնելու:

Ուսում. Խորհուրդը ինք տնօրէն մը կ'անուանէ, որ ուղղակի պատասխանատու կ'ըլլայ իրեն, իսկ ինք հագիւ տարին մէկ կամ երկու անգամ քննիչներ կը դրկէ՝ հսկելու համար վարժարաններու վրայ: Դարձեալ Սահմանադրութեան 54րդ յօդուածով, թաղ. խորհուրդները ուղղակի յարաբերութեան մէջ պէտք է գտնուին տեսուչ խորհուրդներու հետ, մինչդեռ եղած վերջին կարգադրութեան համաձայն այս կապն ալ գոյութիւն չունի հիմա եւ եթէ այս փոփոխութիւնները անհրաժեշտ են, պէտք է որ օրէնքին մէջ նախատեսուած ձեւով կատարուին այդ փոփոխութիւնները: Առաջարկութիւնս այն է, [որ] ժողովը վերահաստատել տայ սահմանադրական տրամադրութիւնները, ցորչափ նոր օրէնքով մը չեն ջնջուած անոնք: Օրէնք մը այն ատեն կը գործադրուի, երբ կը բարեփոխուի հին օրէնքը:

Պ. Ղ. [ՏԷՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Ես պիտի առաջարկեմ որ Դատարարական Դիւանին որկուի այս գիրը, որ իր քննութեան արդիւնքը բերէ այստեղ եւ անկէ վերջ որոշում մը տրուի:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես ալ նոյնը պիտի առաջարկելի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ուրիշ դիտողութիւն չկայ, կը որկենք այս գիրը Դատարարական Դիւանին, շուտով պատասխանը բերելու համար:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Դուք այստեղի մեծամասնութիւնը ապահովեցէք, պատասխանը շուտով կը բերուի:

ՄԵԾԱՍԱՍՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ես ալ ճիշդ այս խնդրոյն վրայ պիտի խօսէի: Երբ ներքին կանոնագիրը ուսումնասիրուի, պիտի տեսնուի որ այնպիսի թուականի մը, երբ մեր երեսփոխանները աւելի ժամանակ ունէին եւ աւելի պարտաճանաչ էին, ժողովին նիստերը ամլութեան չդատապարտելու համար խորհեր են որ եթէ իսկական մեծամասնութիւն չըլլայ, որոշող ձայներու մեծամասնութեամբ որոշում կարենայ տրուի: Այս խնդրոյն վրայ ժողովիդ ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ: Այդ թուականէն յետոյ եթէ ոեւէ օրէնք մը հրատարակուած է, կրնաք յիշեցնել, ապա թէ ոչ կարծեմ թէ այս կանոնը միջոց մ'է ամուլ կերպով չհաւաքուելու: 140 երեսփոխանի կէսէն մէկ աւելին 71 կ'ընէ, անոր կէսէն մէկ աւելին ալ որոշող ձայներու մեծամասնութիւնը կը կազմէ: Իսկական մեծամասնութիւնն ալ ընտրուած երեսփոխաններու 2/3ը ընդունուած է. յետոյ իսկական մեծամասնութիւն նկատուած է ընտրուած երեսփոխաններու կէսէն մէկ աւելին: Ներքին կանոնագիրը քանի մը տեղ կրկնած է որոշող ձայներու խնդիրը:

Պ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Պ. Ատենապետ, ժողովի օրակարգին անցնելէ առաջ դիտել պիտի տամ որ Ազգ. Ժողովը բաւական ատենէ ի վեր կը թերանայ իր օրինական պարտականութեան մէջ, հետեւաբար կ'առաջարկեմ պահել օրինական ձեւը եւ կարդալ տալ ատենագրութիւնները:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատենագրութիւնները ամբողջովին պատրաստ են, եթէ կ'ուզէք կրնաք կարդալ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Մեծամասնութեան խնդիրը անցնող շրջանին ալ երկար վիճաբանութեան նիւթ

⁴⁴⁰ Էքսերճեան Զահանայ կ'առաջարկէր ազգային վարժարաններու հոգաբարձութիւններուն իրաւասութիւնները վերահաստատել Սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն համաձայն («Ժողովուրդի Ձայնը», 520):

եղաւ: Այս ժողովը ընդունեց ներկայ երեսփոխանաց կէսէն մէկ անդին իսկական մեծամասնութիւն, այնպէս որ օրինական մեծամասնութեան խնդիրը գոյութեան իրաւունք չունի: Իբրեւ նոր առաջարկ ժողովը կրնայ նկատողութեան առնել այս խնդիրը: Ազգ. Ժողովէն տրուած որոշումով իսկական եւ օրինական մեծամասնութեան խնդիրը լուծուած է:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանը պէտք չի տեսներ որ որոշ առաջարկութեամբ մը գայ այս խնդիրը: Առանց այս միջոցին, ես շատ կը կասկածիմ որ 49 անդամներու մեծամասնութիւնը չկարենանք ապահովել, հետեւաբար կը փափաքիմ որ ներքին կանոնագրի որոշող ձայներու մեծամասնութեան խնդիրը նկատողութեան առնուի:

Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ ԷՖ.- Նախընթաց շրջանի մէջ սահմանադրութեան 140 երեսփոխանի խնդիրը լուծուած է: Փորձառութիւնը ցցուցած է որ ոչ մէկ ատեն երեսփոխաններու թիւը 100է անդին չէ եղած: Այս մեծամասնութեան խնդիրը ծանր հարց մ'է եւ երկար փորձառութիւնը ցցուցած է որ ասոր միակ լուծումը 1908էն յետոյ եղած կարգադրութիւնն է: Այս խնդիրը 3 անգամ օրակարգ անցած է եւ վերջապէս ընտրուած երեսփոխաններու կէսէն մէկ անդին ներկայութեամբ ժողով գումարելու սկզբունքը որդեգրուած է: Այս կերպով ներքին կանոնագրի այդ մասին եղած տրամադրութիւնները եւ անոր յարակից յօդուածները ինքնին դադրած են գոյութենէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանին բաղձանքը այն է, որ ժողովը միջոց մը գտնէ ժողովին նիստերը ամբողջական չդատապարտելու համար: Այս է պատճառը, որ ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ այս խնդիրը: Օրինական մեծամասնութիւն կը փնտռուի միմիայն պատրիարքի ընտրութեան համար, իսկ ուրիշ խնդիրներու համար որոշող ձայներու մեծամասնութիւն բաւական կը նկատուի: Հիմա դիւանը ժողովին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէ այս կարեւոր խնդրոյն վրայ, որպէսզի միջոց մը գտնուի ամբողջական չդատապարտելու համար նիստերը: Ահաւասիկ այսօր Քաղ. Ժողովի կազմութեան նման կարելու խնդիր մը իր լուծումը չի կրնար գտնել այդ մեծամասնութեան բացակայութեան պատճառաւ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ կ'ուզէք որ մեծամասնութեան խնդրոյն համար բացառիկ միջոցներ ձեռք առնենք, ժողովը այդ մասին որոշում մը կրնայ տալ, սակայն *քորուի* համար օրէնքին տրամադրութիւնը հասկցունեցաւ, այնպէս որ մեկնաբանութեան չի կարօտիր: Պէտք է փնտռենք պաշտօնի վրայ գտնուող երեսփոխաններու կէսէն մէկ անդին. այս կերպով ժողովին մեծամասնութիւնը որոշած է ներքին կանոնագիրը, ուրիշ միջոց չկայ: Կրնաք օրակարգ անցնել խնդիրը կամ բացառիկ տնօրինութիւններ գործադրել. օրինակի համար, այսօրուրէն վերջը 3 անգամ բացակայ գտնուողներ հրաժարած նկատուին. օրինական ձեւը այս է: Հիմա մեր պարտականութիւնն է Վարչութեան կազմութեան տեղեկանալ, վերապահելով մեր վաւերացումը Քաղ. Ժողովի յայտագրին: Հիմա Ս. Պատրիարքը իր կազմած Վարչութեան մասին տեղեկութիւն պէտք է տայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանս այս խնդիրը ձեր ուշադրութեան յանձնելով, կ'ուզէ տեղեկանալ թէ ո՞րն է գործնական միջոցը այս ժողովին մեծամասնութիւնը ապահովելու համար: Եթէ իրականութեան մէջ գործնական արդիւնք մը յառաջ կրնայ գալ օրինական խստութիւն գործադրելով, պէտք եղածները կրնայ ընել. եթէ այդ միջոցն ալ ապարդիւն է, կանոնագրին որոշիչ ձայնի մեծամասնութեան խնդիրը գործադրենք: Դիւանին պարտականութիւնն է օրէնքը գործադրել:

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես կրնամ ըսել թէ ի՞նչ կերպով այս ժողովին մեծամասնութիւնը կրնայ ապահովուիլ: Դիւանը հետաքրքրուած է թէ 3 անգամէ անդին բացակայութիւն ունեցող երեսփոխանները կը շարունակեն իրենց պաշտօնը...

Կ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ ԷՖ.- (*ընդմիջելով*).- Դիւանը հետաքրքրուած է եւ մեր օրով 2 անդամ հրաժարեցուցինք 3է անդին բացակայութեան պատճառաւ:

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- (*շարունակելով*) Այս կերպով կրնաք 7-10 երեսփոխան գտնել, որոնց պաշտօնին շարունակութեան օրինական պատճառ չկայ, բացի մեռածներէն եւ պակսածներէն: Կան նաեւ անդամներ, որոնք 7-8 ամիսէ ի վեր բացակայ կը գտնուին նիստերէն. այս ժողովը որոշում ունի որ 2 ամիս իր բացակայութեան պատճառը չհաղորդող անդամ մը հրաժարեալ նկատուի...

ՁԱՅՆԵՐ.- Այդպիսի որոշում չենք գիտեր:

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Եթէ ասոնց տեղ նոր ընտրութեան հրահանգ տրուէր, պիտի տեսնէինք որ կարելու թիւով երեսփոխաններ կը մասնակցին ժողովին աշխատութեան: Դուք կը տեսնէք որ նորընտիր երեսփոխաններ օրը օրին կու գան, հետեւաբար կ'առաջարկեմ այսօր իսկ պաշտօն տալ դիւանին, առանց աչառութեան հրաժարած նկատելու առանց պատճառի երկարատեւ բացակայութիւն ունեցողները եւ անոնք որ Պոլիս գտնուելով չեն յաճախեր նիստերուն:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Դիւանը իր պարտականութիւնը կը կատարէ բացականերու նկատմամբ եւ ասկէ վերջն ալ աւելի խիստ պիտի գտնուի, իսկ արտասահման գտնուողներու բացակայութիւնը օրինական նկատուեցաւ, որովհետեւ ազգային պաշտօններ կը վարեն, կամ օրուան վիճակէն յառաջ եկած բացակայութեան պատճառներ ունին: Ազգ. Ժողովը մեծամասնութեան խնդրով կրնայ զբաղիլ դարձեալ, բայց այսօր մեր օրակարգը ընտրութեան վաւերացման խնդիրն է:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս նիստին նպատակը Վարչութեան կազմութիւնն է եւ Ս. Պատրիարքը Վարչութիւնը կազմած է, ժողովը կը հրաւիրուի որ տեղեկանայ եւ երբ նոր կազմուած մարմինը իրեն ուղղութիւնը եւ քաղաքականութիւնը պարզէ այս ժողովին առջեւ, այն ատեն բնականաբար [ժողովը] իր կարծիքը պիտի յայտնէ եւ իր վաւերացումը պիտի հաղորդէ:

Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ ԷՖ.- Երեսփոխանական ընտրութեան վաւերացման գործը իբրեւ ատենական գործողութիւն ներկաներու քուէին կ'ենթարկուի: Ես կը կարծեմ որ գոնէ այս անգամուան համար երեսփոխանական ընտրութեան վաւերացումը դիւանական գործողութիւն մը ըլլալէ անդին չ'անցնիր, հետեւաբար այսօր քանի որ 45 ներկաներ կան հոս, վաւերացնենք Քաղ. Ժողովի նոր կազմը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քաղ. Ժողովի համար Սահմանադրութեան մէջ առանձին յօդուած կայ. ընտրութեան վաւերացումը ըսելով մենք պէտք է հասկնանք երեսփոխանական վաւերացումը:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Եթէ ժողովը այսօր յայտարարութիւն մը պիտի լսէ, ասիկա այնքան մեքենական գործ մ'է, որուն համար օրինական մեծամասնութիւն փնտռելու պէտք չի մնար: Ես կ'առաջարկեմ որ ազգ. գործերը երեսի վրայ չձգելու համար Ս. Պատրիարքը իր ընտրած անձերը ներկայացնէ այս ժողովին եւ անոնք ալ գործի ձեռնարկեն: Ընտրութիւնը Ս. Պատրիարքը կատարելէ յետոյ, այս ժողովը այդ մարմինը ճանչնալու համար պէտք չէ որ այսպիսի խնդիրներ յուզէ:

Պ. Ղ. [ՏԷՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Ես ալ կը խորհիմ որ Ս. Պատրիարքը Քաղ. Ժողովը կազմելէ յետոյ, այս ժողովին հաւանութիւնը պէտք է աշխատութեան սկսելու համար: Առանց ատոր այս ժողովին մէջ անոնց անունները յայտարարել չյայտարարելը տարբերութիւն չունի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Պէտք է այս ժողովը իր մէջ հետեւողական ըլլայ: Այս ժողովը կրաւորապէս այդ իրաւունքը տալէ վերջ Ս. Պատրիարքին, չեմ գիտեր թէ ինչո՞ւ կը պնդէ վաւերացնելու իրաւունքին վրայ: Մանաւանդ որ անցեալ նիստին մէջ ընդունուած բանաձեւին մէջ այդ մասին ռեւէ տրամադրութիւն չկայ եւ վաւերացման խօսք ալ չկայ: Կ'առաջարկեմ որ ժողովէն ընդունուած բանաձեւը կարդացուի:

(Կարդացուեցաւ անցեալ նիստին ընդունուած բանաձեւը)

Տ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Նպատակէն դուրս խնդիրներու վրայ պէտք չէ խօսինք: Ժողովը անցեալ նիստին մէջ ընդունած բանաձեւէն յետոյ այն կարծիքը որ կ'արտայայտուի եւ ըստ որում կ'ըսուի թէ իբրեւ հետեւութիւն նոյն որոշման ժողովը ռեւէ տեղեկութիւն ստանալու իրաւունք կորսնցուցած կ'ըլլայ քմահաճ է եւ օրինական ռեւէ հիմ չունի: Քանի որ այս ժողովը ընդունեց անցեալ նիստին որոշումը, պէտք է տայ իր վաւերացումը: Այս է խնդիրը: Յետոյ այդ ժողովը իր յայտարարութիւնը պիտի բերէ հոս, այն ատեն այս ժողովը իր արտայայտութիւնը պիտի ընէ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Կարդացուած բանաձեւը պէտք եղած բացատրութիւնը կու տայ արդէն. այդ բանաձեւին մէջ չէ ըսուած որ վաւերացումը այս ժողովը պիտի ընէ. միայն մեզի հասած իրաւերին մէջ այդ պարագան յիշատակուած է:

Ս. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ ԷՖ.- Խօճասարեան ԷՖ. եթէ քննէ պատրաստուած բանաձեւը, պիտի հասկնայ թէ ինչ պատճառով վաւերացումը չիշուեցաւ. հոն, որովհետեւ վաւերացումը անբաժան մասն է անոր:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԷ.- Ինծի տրուած իրաւասութիւնը ես այսպէս կը հասկնամ: Այն աշխատութիւնը որ պիտի տանէր ժողովը Վարչութիւնը կազմելու համար, ինձ յանձնուեցաւ: Այս գործողութիւնը պիտի ըլլայ այն ձեւով, ինչ կերպով որ ընտրութիւնը պիտի ըլլար այս ժողովէն. անոնց որոշումները յաչա ազգին պէտք է ունենան պէտք եղած նշանակութիւնը:

Ես առանց Վարչութեան չեմ կրնար վարել գործերը: Եթէ նոր ժողովը այսօր չարտօնուի, ի՞նչ կերպով պիտի վարեմ [գործերը]:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ս. Նախագահը իրաւունք ունի իր այս արտայայտութեամբ: Անցեալ նիստին կատարուած խորհրդակցութեան առթիւ քանիցս յիշուեցաւ որ Ս. Պատրիարքը Քաղ. Ժողովը կազմելէ յետոյ

պիտի ենթարկուի այս ժողովին վաւերացման: Եթէ այս գործը չպիտի կրնանք աւարտել այսօր, Ս. Պատրիարքը պէտք է իր օժանդակները ունենայ գործերը վարելու համար:

Կ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ ԷՖ.- Օրէնքը յարգած ըլլալու համար, չենք կրնար փոխել մեր տեսակէտը. ժողովս պէտք է իր օրինաւոր մէկ նիստին մէջ վաւերացնէ նորընտիր Քաղ. Ժողովը:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔ.- Կրնայ ժողովը գործի սկսիլ մինչեւ որ վաւերացնէ ժողովս այդ կազմը:

Պ. Յ. Ծ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կրնանք իրաւունք տալ նախագահին որ հրաւիրէ ժողովականները եւ ձեռնարկէ գործի, մինչեւ որ իր յայտարարութիւնը եւ ծրագիրը բերէ այս ժողովին եւ վաւերացնէ:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Այս կերպով գործի սկսող ժողով մը թելութեամբ պիտի պաշտօնավարէ եւ եթէ իր ծրագիրը այս ժողովին հաւանութեան չարժանանայ, պիտի տապալի. ուստի մինչեւ յաջորդին ընտրութիւնը 8 օր եւս հրաժարեալ Քաղ. Ժողովը պէտք է շարունակէ իր պաշտօնը եւ յաջորդ նիստին մեծամասնութիւնը ապահովուելով վաւերացումը կրնայ տեղի ունենալ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ժողովը յարմար կը տեսնէ, գոնէ ի տեղեկութիւն կու տանք Ս. Պատրիարքին Քաղաքական Ժողովի կազմութեան մասին որկած գիրը:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)⁴⁴¹

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովին հաւանութեան դիմեցէք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Անցեալ նիստին այս ժողովին մեծամասնութեան քուէին արժանացող բանաձեւը վաւերացման մասին բան մը չ'ըսեր: Նորակազմ Քաղ. Ժողովը լիազօր է եւ կրնայ գործի ձեռնարկել: Հրաժարեալ Քաղ. Ժողովն ալ այս ժողովին վաւերացման ենթարկուեցաւ երբ գործի սկսած էր արդէն: Հետեւաբար, անգամ մը սկզբունքը զոհուելէն վերջ այս ժողովէն, կարելի է համաձայնի ուրիշ կէտերու վրայ:

Պ. Գ. ՄԻԽԱՐԱՐԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը պատրիարքին յանձնելով, այս ժողովը վաւերացման սկզբունքը իրեն պահեց եւ օրինական մեծամասնութեամբ պէտք է վաւերանայ այն: Պ. Տ. Մովսէսեանի առաջարկին համամիտ չենք: 8-10 օրուան համար կրնայ նախորդ ժողովը պաշտօնավարել, մինչեւ որ գումարուի Ազգ. Ժողովը:

Պ. Ղ. [ՏԷՐ] ԱՔՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Պ. Տ. Մովսէսեան կը պահանջէ որ նորակազմ Քաղ. Ժողովը գործի ձեռնարկէ, բայց յայտնի չէ տակաւին որ այս կազմը պիտի ընդունինք թէ ոչ, նոյնիսկ կարելի է որ այստեղ անհատներու մասին ալ խօսուի, ուստի կարելի չէ այսօր որոշում տալ:

Կ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ ԷՖ.- Յաջորդ նիստին կը թողունք խնդիրը եւ մեծամասնութիւն ըլլայ կամ չըլլայ կրնանք վաւերացնել:

⁴⁴¹ «Ժողովուրդի Ձայնը» իր վերոյիշեալ 520-րդ համարով կը տեղեկագրէ. «... կարդացուեցաւ Ս. Պատրիարքի մէկ պաշտօնագիրը, որով կը հաղորդէր թէ 12 անձերէ կազմած է Քաղ. Ժողովը, իրենց թողով 2 ընկեր ալ առնել, եթէ պէտք է ստիպողութիւն տեսնուի: Ահաւասիկ նոր Քաղ. Ժողովի անդամներուն անունները, որոնց մէկ մասը ներկայացուած է զանազան կուսակցութիւններէ.

Սկրտիչ Մանուկեան	(չէզոք)
Տր. Եաղուպեան	(չէզոք)
Տր. Թէրզեան	(չէզոք)
Արտաշէս Ֆէպեան	(չէզոք)
Կարապետ Նուբեան	(չէզոք)
Պարգեւ Փափագեան	(Ռամկ[ավար])
Հրանտ Անդրէասեան	(Ռամկ.)
Հրանտ Գալիկեան	(Հնչ[ակեան])
Նիկողոս Աղասեան	(Հնչկ.) [նախորդ տնօրէն Հիւանդանոցի]
Կարապետ Արրահամեան	(Դաշն[ակցական]) [Ատենադպիր Կիլիկիոյ Ազգ. Միութեան]
Բարսեղ Կիլիպենկեան	(Դաշն.) [իրաւագիտութեան Տոքթ.]
Արամ Ծիւմպիւշեան	(Ազատ[ական])»:

Նշում.- Անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ նշուած տեղեկութիւնները քաղած ենք «Ճակատամարտ»ի վերոյիշեալ 489-րդ համարէն, ուր *Եաղուպեան*-ը մեքենագրական սխալով դարձած է *Եաղորպեան*:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն Ս. Պատրիարքին գիրը ի տեղեկություն միայն կը հաղորդուի ժողովիդ, յաջորդ նիստին վաւերացումը տեղի կ'ունենայ: Եթէ կ'ընդունիք, ատեանը կը փակենք եւ կը խնդրենք ժողովականներէ որ յաջորդ նիստին ալ անպատճառ ներկայ գտնուին:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 1ին)⁴⁴²

⁴⁴² «Ժողովէն յետոյ Ս. Պատրիարքը ստիպողական հրաւերներ դրկեց բոլոր երեսփոխաններուն[,] Ուրբաթ օր ժամը 3ին անպատճառ գտնուելու Ղալաթիոյ Խորհրդարանը» («Ժողովուրդի Ջայնը», 520):

[Համագգային Խորհուրդ]

30 Յունիս 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամը 6

Ներկայք.- Պատրիարք Ս., Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Տոք. Դաւիթեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Նազաշեան, Գարեգին Տէվէճեան:

Ա. Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Այնթապէն ստացուած նամակ մը, ինչպէս [նաեւ] Կիլիկիոյ մասին ստացուած տեղեկութիւնները:

Բ. Պ. Խատիսեան իր Կ. Պոլիս այցելութեան առթիւ փափաք յայտնած ըլլալով Համագգային Ընդհ. Ժողովի մէջ գեկոյց մը տալ, որոշուեցաւ Ուրբաթ օրը Ազգ. Ժողովէն յետոյ Համագգային Ընդհ. Ժողով գումարել, լսելու համար պ. Խատիսեանի գեկոյցը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(Նիստ 2 Յուլիսի 1920)⁴⁴³

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպես փորձը ցոյց կու տայ, մեր ներքին կանոնագիրը խել մը բարեփոխութեանց կը կարօտի: Այս պետքը 6–7 տարի առաջ ալ տեսնուած եւ յանձնաժողով մը կազմուած է, որպէսզի մինչեւ հիմա հրատարակուած ներքին կանոնագիրները աչքէ անցնել, արդի ներքին կանոնագրին մէջ յապաւեալ յօդուածները եւ եղած սրբագրութիւնները արձանագրութիւններէն քաղելով ստուգել եւ իր վերջնական արդիւնքը ներկայացնել: Այս յանձնաժողովը չէ կրցած իր աշխատութիւնը աւարտել. արդի ներքին կանոնագրութեան յետոյ հրատարակուած Ստեփան փաշայի ներքին կանոնագիրը⁴⁴⁴ չկարենալով ձեռք անցնել դադրեցնուցած է իր աշխատութիւնը: Դիւանս կ'առաջարկէ որ այդ յանձնաժողովը վերստին կազմուի եւ ներքին կանոնագրին վերը յիշեալ ձեւով պատրաստութեան ձեռնարկէ, որպէսզի կարելի ըլլայ գործը վարել դիւրութեամբ: Դիւանս կ'առաջարկէ որ տեսարք Հայկ Խօճասարեան, Ժիրայր Միրզախանեան եւ Արշակ Ալայօյանեան ստանձնեն այս աշխատութիւնը. եթէ ժողովդ ալ կը հաւանի, այս կերպով գործի կրնան սկսիլ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Կը փափաքինք որ Տ. Մովսէսեան ԷՖ. իր աշխատութիւնը նուիրէ այս յանձնաժողովին:

Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Դժբաղդաբար չեմ կրնար գործակցիլ այս յանձնաժողովին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ներկայ երեսփոխաններու թիւն է 53 եւ մեծամասնութիւն կայ, հետեւաբար կ'անցնինք օրակարգի: Մեր առաջին խնդիրն է 4 նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը: Ինչպէս կը յիշէք, միւս 4 դիւանները անցեալ նիստին կազմուած էին: Դիւանս պատրաստած է հետեւեալ ցանկը այդ դիւաններուն համար:

Կալուածոց Դիւան՝ պ.պ. Ներսէս Օհանեան, Բարսեղ Աւետիսեան, Աղասի Աղասեան:

Յարաբերութեան Դիւան.- Տր. Դաւիթեան, Հրանտ Գալիկեան, Ա. Ալայօյանեան:

Իրաւաստութեան Դիւան.- Տ. Մաղաքիա Եպսկ. Տէրունեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան,⁴⁴⁵ Ռուբէն Փափագեան:

Ելմտական Դիւան.- Լեւոն Պապօսեան, Կոպեռնիկ Խաչատուրեան, Յակոբ Նշանեան:

⁴⁴³ Մատիտով սխալմամբ «1921» տարեթիւը աւելցուած է հետագային:

⁴⁴⁴ Խօսքը կը վերաբերի *Ծրագիր Ներքին Կանոնադրութեան Ազգային Ժողովոյ, 1889* խորագրեալ գրքոյին, որուն պատրաստութեամբ զբաղած է Գարեգին Եպսկ. Սրուանձտեանց, Յարութիւն Թիրեաքեանէ, Յովհաննէս Նուրեանէ, Ստեփան Ալանեանէ, Ռէթէոս Յ. Պէրպէրեանէ եւ Յակոբ Գուրգէնէ բաղկացած յանձնաժողովը (կազմուած 3 Մարտ 1889-ի նիստին): Հետագայ նիստերու ատենագրութիւններէն դատելով, Ալանեան եղած է յանձնաժողովին տեղեկաբերը: Կարելի է հետեւեցնել, ուրեմն, թէ ան հիմնական դեր մը կատարած է կանոնադրութեան պատրաստութեան մէջ եւ այդ իսկ պատճառով անոր վերագրուած է «պատրաստուած կանոնագիրը»: Կանոնադրութեան քննարկումները քանի մը նիստերու ընթացքին կատարուելէ ետք, 27 Հոկտեմբեր 1889-ի նիստին ժողովականները հարկ տեսած են հաստատել թէ «Ռուսիոյն Կանոնագրի այն տրամադրութիւններն որք չեն հակառակի Սահմանադրութեան ոգւոյն, կան եւ կը մնան ի կիրառութեան մինչ ց'վաւերացումն նորոգ Կանոնագրի ծրագրին»: Ծրագրին յօդուած առ յօդուած քննարկումները որոշ ընդմիջումներով կը շարունակուին եւ վերջին անգամ ան որպէս տակաւին քննարկելի հարց կ'երեւի 27 Յուլիս 1900-ի նիստին, պարզապէս զանազան դէպքերու պատճառով այնուհետեւ անհետանալու համար օրակարգերէն՝ առանց երբեք վաւերացուած ըլլալու: Ի դէպ, Ստեփան փաշա Ալանեան կամ Արսլանեան (1822–1901) շրջան մը բժշկապետի եւ ուսուցչապետի հանգամանքներով ծառայած է օսմանեան զինուոժին, Ազգային Սահմանադրութեան պատրաստութեան օրերուն գործակցած է անոր գլխաւոր մղիչ ուժերուն հետ եւ պահ մը վարած է Քաղաքական Ժողովի ատենապետութիւնը: Բժիշկ Վահրամ Թորգոմեան Ստեփան Ալանեանի մասին ունի Վրէն ստորագրութեամբ անաւարտ ընդարձակ յօդուածաշարք մը՝ ընդհատումներով լոյս տեսած Վիեննայի Միսիթարեաններու «Հանդէս Ամսօրեայ» ամսագրի 1905-ի քանի մը համարներու եւ 1908-ի համարի մը մէջ, անդրադառնալով անոր ազգային եւ բժշկական գործունէութիւններուն:

⁴⁴⁵ «Ճակատամարտ» Տէր Մովսէսեանի փոխարէն ունի *Մաթէոս Էպիփոստեան* (3 Յուլիս 1920, 492/2313): Ի դէպ, ճիշդ պիտի ըլլար ուղղագրել Մատթէոս Էպիփոստեան:

Խոնարհությունն Դիան.- Օննիկ Չիֆթե Սարաֆ⁴⁴⁶, Գուրգեն Մխիթարեան, Գեորգ Միմբեշեան:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Իրաւասութեան Դիւանի անդամութենէ կը հրաժարիմ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Միսաք Նարեան Էֆ.ի կ'առաջարկենք:

Մ. ՆԱՐԷԱՆ ԷՖ.- Դժբաղդաբար ես ալ չեմ կրնար ընդունիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն Էպիփանիան Էֆ. կը նշանակենք:

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Օրակարգի երկրորդ խնդիրն է Քաղ. Ժողովի վաւերացման խնդիրը: Մ. Պատրիարքի պաշտօնագիրը անցեալ նիստին կարդացուեցաւ, սակայն մէկ երկու փոփոխութիւն եղած է, վերստին պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)⁴⁴⁷

Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ ԷՖ.- Անցեալ նիստին Մ. Պատրիարքը 12 անդամ ներկայացուցած էր, այսօր անոնց թիւը 13 եղաւ. կարծեմ լաւագոյն կ'ըլլայ շաբաթ մ'ալ յետաձգել վաւերացումը, թերեւս մէկ հոգի ալ գտնուի եւ 14 թիւը լրանայ:

Մ. ՊԱՐՄԱՄԵԱՆ ԷՖ.- Մենք ունինք վերապահութիւններ կազմուած Քաղ. Ժողովի համար, բայց կը յետաձգենք անոնք սպասելով երեսփոխանական նոր ընտրութիւններու, երբ պիտի ճշդուին կուսակցութիւններու փոխ-յարարերութիւնները: Մեր այս վերապահութիւնը կը փափաքինք որ արձանագրուի:

ՁԱՅՆԵՐ.- Մէրը ի՞նչ ըսել է:

Գ. ՆԵՄՅԷ ԷՖ.- Այս ժողովը հայութեան ձայնը կը ներկայացնէ՝ հետեւաբար ոեւէ հատուածի անունով չի կրնար խօսուիլ. այստեղ Ազգ. Ժողով է:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս դիտողութիւնը անտեղի է:⁴⁴⁸ Այս կազմը իբրեւ Ազգ. Ժողովի ընտրութիւն նկատողութեան կ'առնուի այս ժողովէն: Տեղի չկայ ո՛չ անձերու եւ ո՛չ ալ Վարչութեան կազմի համար դիտողութիւն ընելու, այլ՝ երբ Վարչութիւնը իր գործունէութեան յայտագիրը կը բերէ այս ժողովին, այն ատեն մեր կարծիքը կը յայտնենք եւ ինչ որ պէտք է այն ատեն կը խորհինք:

Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովի անցեալ նիստին Քաղ. Ժողովի անդամներու անունները ներկայացուեցան, այսօր [Քաղ.] Ժողովին կազմը իր վերջնական հաստատութիւնը պիտի ստանայ, բայց ես կը կարծեմ որ նորընտիր անդամներու անցեալը գիտնալ անհրաժեշտ է. ես չեմ ճանչնար զանոնք, որպէսզի վաւերացման համար իմ քուէս տամ:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Չեմ յիշեր թէ այս ցանկը անցեալ նիստին ներկայացուածն է, թէ՞ փոխուած է:

ՁԱՅՆԵՐ.- Նախագահը իրաւունք ունի ցանկը փոխելու. պաշտօնական ցանկը այս է:⁴⁴⁹

(Ատենապետ Էֆ. քուէի դնելով Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը, ժողովը մէկի դէմ մեծամասնութեամբ վաւերացուց ընտրութիւնը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս գիտեք, ժամը 5ին համար Համագումար Ժողովը հրաւիրուած է նիստ ընելու,⁴⁵⁰ եթէ կ'ուզէք մինչեւ այն ատեն տպագրուած ատենագրութիւնները կարդանք: Չեմ գիտեր թէ ժողովին մեծամասնութիւնը ինչ կը մտածէ. ամէն երկրի մէջ ատենագրութիւնը կը տպագրուին եւ կը բաշխուին երեսփոխաններու,

⁴⁴⁶ Ծփոթութեամբ Օննիկ-ի փոխարէն արձանագրուած է Յովհաննէս: Չիֆթե Սարաֆ իր գրութիւնները սովորաբար կը ստորագրէր Յովհաննէս Ասպետ գրչանունով, բայց աւագանի անունով կը կոչուէր Օննիկ Չիֆթե Սարաֆ:

⁴⁴⁷ Յանկին մէջ յիշատակուած են՝ Մկրտիչ Մանուկեան, բժ. Կ. Եաղուպեան, Արտաշէս Ֆէպեան, Կարապետ Նուրեան, Պարգեւ Փափագեան, Հրանտ Անդրեասեան, Բարսեղ Կիւլպենկեան, Յովհաննէս Ամատունի, Հրանդ Գալիկեան, Նիկողոս Աղասեան, բժ. Թէրգեան, Արամ Ծիւմպիշեան եւ Տիգրան Յակոբեան («Ճակատամարտ», 492/2313):

⁴⁴⁸ Ակնարկութիւն Պարսամեանի եւ ոչ թէ Նեմցի խօսքին:

⁴⁴⁹ Պաշտօնական ցանկը ներկայացնող վաւերագրին չենք հանդիպած եւ Նաթանեանի յայտարարութեան հետեւող ձայներու արտայայտութիւնը նկատի առնելով, կ'ենթադրենք թէ փոփոխութիւնը կը վերաբերի 13-րդ անձին անուան յաւելման:

⁴⁵⁰ Համագումար Ազգային Ժողովը հրաւիրուած էր լսելու Հայաստանի վիճակին եւ կարիքներուն վերաբերող զեկուցումը Հայաստանի Հանրապետութեան նախորդ վարչապետ Ալեքսանտր Խատիսեանի, որ առաւելապէս նուիրահաւաքի առաքելութեամբ իբրեւ լիազօր պատուիրակ ժամանած էր Պոլիս:

որպեսզի ատեն ունենան ուսումնասիրելու. կանոնը այսպես կը պահանջէ, բայց ելմտական խնդիր է այս, ուստի եթէ կ'ուզէք կը կարդանք:

Մ. ՆԱՐԼԵԱՆ ԷՖ.- Ատենագրութիւնները անշուշտ պէտք է տպագրուին, բայց այդ տպագրութիւնը պէտք է ըլլայ ժամանակին, որովհետեւ դիզուած եւ մէկ, մէկուկէս տարի առաջուան նիստի մը մէջ եղած խօսքերը յիշել կարելի չէ: Եթէ երբեք չենք կրնար անոնց անմիջական տպագրութիւնը [ապահովել], գոնէ ինչ որ կրնանք այն ընենք եւ կարդանք ատենագրութիւնները:

Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովը պէտք է գիտնայ թէ ինչ խօսեցաւ եւ ինչ գործադրուեցաւ: Անցեալ նիստէն սկսեալ պէտք է կարդանք ատենագրութիւնները, քանի որ դիւանը կ'ըսէ որ պատրաստած է: Կրնանք սկսիլ տպագրութիւնը վերջին նիստերէն, պայմանով որ առաջիններն ալ հետզհետէ տպագրուին: Յաջորդ նիստին վաւերացման ենթարկելու պայմանով կրնանք պատրաստել ատենագրութիւնը, ապա թէ ոչ սրբագրելու կարելիութիւն չ'ըլլար:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տպագրութեան գործը կապ ունի պիւտճէին հետ, որ պէտք է քուէարկուի Ժողովէն: Քանի որ ելմտական յանձնախումբը կազմեցինք այսօր, խնդիրը յանձնենք անոր ուշադրութեան, որպէսզի քննէ իր պարագաներով եւ պիւտճէի խնդիրը լուծելով տպագրութիւնը ատենագրութիւնը եւ ցրուի: Խնդիրը յանձնենք ուրեմն ելմտական յանձնաժողովին: Ուրիշ խնդիր է, եթէ Ժողովը կը բաւականանայ ատենագրութիւնը կարդալով միայն:

[Ատենան փակուեցաւ սպասելով Պ. Խատիսեանի:]⁴⁵¹

⁴⁵¹ «Ճակատամարտ», 492/2313: Օրաթերթը իր յաջորդ օրուան համարով (4 Յուլիս 1920, 493/2314) կը ներկայացնէր Խատիսեանի ելոյթին գլխաւոր կէտերը: Խատիսեան կը նշէ թէ այլեւս չկայ «Ռուսահայի եւ Տաճկահայի խտրութիւն», թէ «Մայիս 28ի ակտը խելացի քայլ» էր, թէ սիւսիներ գործուած էին, բայց զանոնք ճանչնալով աշխատանք տարուած էր զանոնք ուղղելու, թէ հայերէն չգիտցող սպաներու եւ պաշտօնեաներու պարտադրուած էր հայերէն սորվիլ վեց ամսուան ընթացքին եւ իրենց պաշտօններէն հրաժարեալներու բացը պիտի լրացնեն արեւմտահայեր՝ առանց կուսակցական խտրութեան, թէ «քալիսիոն» դահլիճին մէջ իր վարչապետութեան օրով «ձայները չեն բաժնուած ըստ կուսակցութեան, այլ՝ ըստ տեսակէտի. շատ անգամ Ժողովրդականները միացած են Դաշնակցականներու: Մայիս 28ի ակտի մէջն ալ միեւնոյն պարագան տեղի ունեցաւ», թէ Հայաստան դրամագլուխի մուտքը ազատ է, թէ եկեղեցիին դէմ հալածանք չկայ, թէ հողերու պետականացում կատարուած է «Պոլշէիկութեան դէմ» կռուելու համար, թէ «ինքնաքննադատութիւնը ամենալաւ բանն է: Երեսնի մէջ դաշնակցական լրագիրները ամենախիստ քննադատութիւններ կ'ընեն կառավարական պաշտօնեաներու համար», եւ թէ, վերջապէս, պէտք է իւրացնել պետականութեան գաղափարը:

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(2 Յուլիս 1920)

(Ներկայ էին Ս. Պատրիարքեն գատ նաեւ հայ հռոմէականաց տեղապահը՝ Սայեղեան Արքեպ. եւ հայ բողոքականաց ազգապետը՝ Փրոֆ. Պէզնեան: Այս նիստին ներկայ գտնուելու եւ բանախօսելու համար հրաւիրուած ըլլալով Հայկական Հանրապետութեան լիազօր ներկայացուցիչ եւ նախորդ վարչապետ պ. Ա. Խատիսեան ժամը 5ին հասաւ ժողովատեղին եւ ընդունուեցաւ բուն ծախահարութիւններով: Պ. Խատիսեան հրաւիրուեցաւ բազմիկ նախագահական պաշտօնին քով:)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս յայտնի է, այս միջոցին Պոլիս կը գտնուի Հայկական Հանրապետութեան նախորդ վարչապետ եւ լիազօր պատուիրակ պ. Ա. Խատիսեան, որ փափաք ունենալով զեկուցում մը ընել ժողովիս մէջ, գոհունակութեամբ ընդունեցինք իր առաջարկը: Այսօր հաւաքուած ենք լսելու զինքը: Ուստի կը հրաւիրենք պ. Խատիսեանը խօսելու համար: Դիւանս պարտք կը համարէ խնդրել ունկնդիրներէն որ զգուշանան⁴⁵² եւ չխանգարեն յարգելի բանախօսին յայտարարութիւնը:

Պ. Ա. ԽԱՏԻՍԵԱՆ.- Սրբազան Հայր եւ յարգելի պարոններ: Լինելով Հայաստանի կառավարութեան լիազօր, ես պատիւ ունիմ խօսք ուղղել յարգելի բարձր ժողովիդ, բացատրելու համար իմ այստեղ գալու անմիջական նպատակը: Նախ եւ առաջ պէտք է ըսեմ որ Հայկական Հանրապետութիւնը հետզհետէ ուժեղանալով, կարիք զգաց ազգային ուժերու համախմբութեան եւ իր այս բաղձանքը անտարակոյս վերջ ի վերջոյ պիտի պսակուի յաջողութեամբ: Հայաստանի համար ամենածանր թուեցները անցեր են եւ մեր հանրապետութիւնը որքան ալ հանգիստ եւ ապահով չէ կարելի ասել, որովհետեւ կան խնդիրներ, որոնք լուծուած չեն եւ կը սպասեն վերջնական լուծման, սակայն ես պարտք համարեցի ծանօթացնել ձեզ երկրի դրութեան հետ: Երեկ բազմամարդ մի համախմբութեան առջեւ 3 ժամու չափ խօսեցայ եւ այսօր քաղաքի ֆինանսական եւ առեւտրական ներկայացուցիչների առջեւ մի զեկուցում ըրի եւ մի շար մարդիկ, որոնք պատիւ ըրին ներկայ գտնուելու, ընդհանուր գիծերով ծանօթացան երկրի դրութեան հետ եւ մեր երկրի բարգաւաճման միջոցները ուսումնասիրեցին:

Ինչպէս ամէն մի պետութիւն պարբերաբար ունեցեր է, մենք ալ Մայիսի սկիզբը ունեցանք ներքին տագնապ մը,⁴⁵³ որ հեռացաւ շուտով, բայց համարեա թէ ամէն օր ունինք երկրի մէջ մեր ներքին եւ արտաքին թշնամիներէ կարգ մը խնդիրներ, որոնց[մէ] բանակի կենսունակութեան եւ տոկունութեան շնորհիւ մենք դուրս կու գանք յաղթող եւ այն պէտք է վերագրել այն անսպառ զոհաբերութեան, որ ցոյց կու տայ բանակը: Գիւղացիութիւնը՝ նա ալ ցոյց է տալիս երկրի վերաշինութեան եռանդը. այն գիւղացիութիւնը, որ անտանելի դրութեան մէջ 3 ամսուան ընթացքին 1919 թիւին 300,000 հոգի զոհ տուաւ ծանր ժանտախտի եւ անօթութեան: Այսօր նա ցաներ է հողը եւ կը կերակրուի իր ցանածին 2/3ի արդիւնքով. նա կը բարգաւաճի տնտեսական տեսակէտով եւ թէեւ չէ կարելի ասել որ յաջողութեան գագաթնակէտին հասեր է, սակայն դուրս եկել է այն տագնապէն, որ կը սպառնար ժողովուրդի գոյութեան:

Մեր երկիրը կը զարգանայ նաեւ *կուլտուրա*պէս եւ սա հասկնալի է, որովհետեւ հոն ուր չեն մտածեր զարգացման մասին, հոն կեանքը գոյութիւն չունի: Դպրոց, գեղարուեստ, թատրոն, լսարան հետզհետէ կը հաստատուին: Մենք ունինք համալսարան Ալեքսանդրապոլի մէջ եւ 800ի չափ դպրոց նախակրթարան, սակայն ամբողջ երիտասարդութիւնը սկսած 19 տարեկանէն բանակի մէջ կը կռուի, որովհետեւ կը յարձակին թշնամիները եւ այդ տարիքին մէջ հայ երիտասարդը կը դրկուի ռազմադաշտ: Բարձրագոյն վարժարանի ամբողջ ուսանողութիւնը եկած է Հայաստան սպայական շարքերու մէջ, ուր 1700 սպայ կայ եւ ասոնց կէտը համալսարանի ուսանող է: Ասոնք ազատած⁴⁵⁴ ենք երկու անգամ, բայց եկած են վերստին հարկադրութեան ներքեւ: Շնորհիւ

⁴⁵² Բնագրին մէջ սկզբնապէս արձանագրուած՝ *զգուշանան ինչ գոյցէ*:

⁴⁵³ 1 Մայիս 1920-ին, Բանուորներու Միջազգային Օրուան առիթով Հայաստանի զանազան շրջաններու մէջ ապստամբութեան դրօշ պարգած էին հայ մեծամասնականները (պոլշեիկները), իշխանութեան տիրանալու նպատակով: Մասնաւորապէս համակիր բանակայիններու յարումով շարժման, մեծամասնականները կը քցած էին կարճ պահ մը զուխն անցնիլ Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանութեան: Արագօրէն ճնշուած շարժման անմիջական հետեւանքը եղած էր Խատիսեանի գլխաւորած դաւիդիին հրաժարումը եւ ի փոխարէն Օհանջանեանի վարչապետութեամբ կազմութիւնը նոր դաւիդի մը, որ մեծամասնականներու տարածումը կասեցնելու համար պիտի դիմէր խիստ միջոցներու:

⁴⁵⁴ Բառը գործածուած է բանակային ծառայութենէ արձակման իմաստով:

այս անօրինակ գոհողություններուն էր որ Հայաստան ընդարձակուեցաւ:

Պաթումի մէջ 1918 Յունիս 5ին կնքուած դաշնագրով միայն 8000 քառ. քիլոմէթր տեղ ձգուած էր Հայաստանի եւ այդքան տեղի մէջ 600,000 ժողովուրդ բացօթեայ մնացած էր եւ կը կերակրուէր խոտով:⁴⁵⁵ Անօթութենէ կը մեռնէին հազարներով, իսկ ցուրտէն կը սառնէին հարիւրներով: Ես խնամատարութեան նախարար էի այդ թուականին Երեւանի մէջ եւ օրական 300 դիակ կը հաւաքէինք փողոցներէն: Եղել են թուլներ, երբ Սուրմալու տաճիկները քանդէր են,⁴⁵⁶ մայրեր իրենց մեռած երախաներու միսը տուած են ողջ մնացողներու: Այս ամասպել չէ: Ես իբրեւ կառավարութեան անդամ եւ իբրեւ բժիշկ կը յայտարարեմ ասիկա եւ պատասխանատու եմ իմ խօսքերուն. հետեւաբար դա փաստ է: Անոնք կ'ուտէին խոտ, աղբերը կը քրքրէին եւ ինչ որ գտնէին անոր մէջ կ'ուտէին: Դուք կը տեսնէիք մարդիկ, որոնք փայտեր ձեռքերին՝ դաշտային մկներու պատրաստած պաշարները կը հաւաքէին ու կ'ուտէին: Երեք ամսուան ընթացքին մեր գործիչներէ շատերը գոհ գացեր են հիւանդութիւններու: Ներքին գործոց նախարար Արամ Մանուկեան,⁴⁵⁷ Մինաս Պէրպէրեան,⁴⁵⁸ բժիշկ Անդրէասեան⁴⁵⁹ մեռածներու մէջ կը գտնուին եւ ես շրջելով իբրեւ խնամատարութեան նախարար հոս ու հոն, կը տեսնէի որ հարիւրաւոր ոջիւներ ման կու գային վրաս եւ հարկ չկայ ըսելու որ բծաւոր ժանտախտի վարակման միջոց են այդ անախտան կենդանիները: *Բարդամենթի* 4 անդամները մեռած եւ 10ը վարակուած բայց առողջացած են: Այս էր դրութիւնը Հայաստանի մէջ ու հարեւանները կը յարձակէին, Ատրպէյճանը կը յարձակէր: Ահաւասիկ այս դժոխային պայմաններու մէջ 8000 քիլոմէթր Հայաստանը 56,000 քիլոմէթր հանրապետութեան վերածուած է եւ դա կը կը մնայ անմոռանալի ապացոյց հայ ժողովրդեան եռանդի, տոկունութեան եւ արիւթեան, եւ մասնաւորապէս հայ գիւղացիի գոհողութեան, որ իր կեանքով եւ արիւնով գնեց այս ազատութիւնը: Դեռ 10 օր առաջ Չանգիբազարի շրջանին մէջ գրաւուած է տանկական *ասփր*ներէ թնդանօթ եւ գէնք, իսկ 4 օր առաջ գրաւուած է, ինչպէս այսօր կը տեղեկանանք, Օլթիի շրջանը, ուր քարածուխի հարուստ հանք կայ եւ Սեւ Շովի շրջանին կը մօտենայ:

Դուք կեղդոնի մէջ գտնուելով, լաւ գիտէք թէ ինչ դիւանագիտական շրջանի մէջ կը գտնուի մեր հարցը: Մենք ըրեր ենք պետք եղածը որ մեր դատը վճռուի եւ մեր սահմանը որոշուի, վերջնականապէս լուծելով Հայկական Խնդիրը: Եւ պետք է ըսեմ որ ո՛չ դուք եւ ո՛չ մենք, այլ՝ միացեալ քաղաքացիներ են ռուսահայ եւ տանկահայ, որ իրենց արիւնով գնեցին ազգին ազատագրութիւնը: (*Տախեր*)

Այս բացատրութիւնը կը գործածեմ հասկնալի ըլլալու համար, ապա թէ ոչ տանկահայը պատմութեան պատկանող բացատրութիւն է եւ անիկա թող մնայ յիշողութեան եւ պատմութեան մէջ եւ գոյութիւն չունենայ իրականութեան մէջ:

Այն միացման *ազմը*, որ տեղի ունեցեր է 1919 Մայիս 28ին,⁴⁶⁰ խելացի քայլ է, աւելի եւս ամրացնելու համար

⁴⁵⁵ Թրքական ռազմական գերակշիռ գործողութիւններու հետեւանքով Պաթումի պարտադրեալ «բարեկամութեան» դաշնագիրը կնքուած էր 4 Յունիս 1918-ին՝ Օսմանեան Թուրքիոյ եւ Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ՝ վերջինս ենթակայ դարձնելով թրքական ամէն կարգի քմահաճոյքի: «Հայաստանի Հանրապետութեան տարածքը կը պարփակուէր Երեւանի գաւառին մէկ մասով եւ յարակից մի քանի շրջաններով՝ 10 հազար քառակուսի քիլոմէթր տարածութեամբ» (*Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, 72):

⁴⁵⁶ Հայեւթուրք ռազմական գործողութիւններու թատերաբեմ դարձած Սուրմալուն 1918-ի Յունիսին Պաթումի Դաշնագրին նախատեսութեամբ ձգուած էր Թուրքիոյ եւ նոյնիստայն թուրքերն սկսած էին կոտորել հայերը, որոնք Ալեքսանդրապոլի անկումէն ետք շարունակած էին կառնած մնալ իրենց բնակավայրին:

⁴⁵⁷ Արամ Մանուկեան (1879–1919), Արեւելեան Հայաստան ծնած, բայց Արեւմտեան Հայաստանի մէջ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան տարածման լծուած այս կուսակցական գործիչը եղած է Վանի 1915-ի ինքնապաշտպանութեան հերոսներէն մին, պահ մը վարած է Վանի նահանգապետի պաշտօնը, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակումէն ետք որպէս ներքին գործերու նախարար մաս կազմած է Քաջազնունիի դաիլինին:

⁴⁵⁸ Նոր-Նախիջեւան ծնած Մինաս Պէրպէրեան կամ Բերբերեան (1871–1919), ուսումով՝ իրաւաբան, զբաղած է նաեւ գրականագիտութեամբ եւ թարգմանչութեամբ: Գեորգեան Ճեմարանի մէջ ուսուցչական եւ տեսչական պաշտօններ ապա նաեւ Թիֆլիսի մէջ դրամատան մը կառավարչութիւնը վարելէ ետք, Հայաստան անցնելով նշանակուած է պետական վերահսկիչ: Եղած է դեկավար անդամ Հայ Ժողովրդական Կուսակցութեան:

⁴⁵⁹ Կը թուի թէ բժիշկ Չ. Անդրէասեան պետն էր Էջմիածին գաւառի Բժշկա-առողջապահական Վարչութեան (Վիրաբեան, *Արամ*, 322):

⁴⁶⁰ Խառնիսեանի *խելացի քայլ* համարած իրողութիւնը դժգոհանքի ալիք բարձրացուցած էր հայկական որոշ շրջանակներու մէջ եւ առիթ դարձած՝ նոր պառակտումներու եւ լուրջ մտահոգութիւններու, ինչպէս կը պարզուի կարգ մը ատենագրութիւններէ եւ մանաւանդ թիւ 15 Յաւելումէն:

Հայաստանի անկախությունը: Բայց իբրեւ նախկին ռուսահայ մը, որ եղել եմ կարելորդ պաշտօններու մէջ, կարող եմ հասկնալ թէ ինչ ահագին դժուարություններ կան այս գործին մէջ, որոնք դժբաղդաբար գոյություն ունին պատմության հրամանով: Եւ ես իբրեւ Հայաստանի վարչապետ կրնամ ըսել թէ որքան դժուար էր միացնել նախ լեզուի կողմէն: Ես քաղաքապետ ըլլալով Տփղիսի մէջ, հարկադրուած էի կառավարել մի կեդրոն, ուր փոխարքայութեան առաջ հակասական շահեր, ինչպէս՝ ռուսական-վրացական, գոյություն ունէին: Ես կ'անցնէի մէկ դժուարութենէ միւս դժուարութեան եւ նոյն դերը կատարել եմ վերջին անգամ: Ես չեմ կրնար ծածկել որ այդ ծանր պայմաններու մէջ տեղի ունեցեր են անկատար դէպքեր եւ այս պէտք է ըսենք, որովհետեւ առանց ճանջնալու այդ սխալը, չէ կարելի իրագործել մեր բաղձանքները: Եւ ծագած այդ դժուարությունները պատմության դժուարությունն են]:

Մենք ստիպուած ենք եղել ստեղծել հանրապետություն մը, Ռուսաստանի նախկին սահմանի մէջ, ուր ամէն բան ոչնչացած է, եւ այս ամէնը պիտի ըլլար սեփական ուժերով եւ բնականաբար մեզ համար դժուար պիտի ըլլար ստեղծել Հայաստանը այն զինուորներով եւ մտաւորականութեամբ, որ ռուսաց մէջ ստացեր է իր զարգացումը ռուսաց լեզուով, գուրկ ըլլալով մայրենի լեզուի հմտութենէ: Դուք կարող էք արտայայտել ձեր միտքը, սակայն սկսելով Հայաստանի վարչապետէն, մեծ դժուարություն կը կրենք մեր միտքը բացատրելու: Ես մինչեւ 18 տարեկան չէի գիտեր հայերէն եւ ես կը տեսնէի որ մեր մտաւորականները յաջողապէս գիտէին օտար լեզուներ, քան թէ հայերէնը, որ արգիւտուած էր ռուսական դպրոցներու մէջ: Բարձր սպայակոյտի մէջ չունէինք հայագետ սպաներ: Մեր գորավար Նազարբէկեանը, որ ֆրանսական բանակի հագիւ 6 գորավարներու տրուած նշանը ունի, երեւելի գորավար է, Տիմանի մէջ Անդրանիկի հետ կռուելով տաճիկ բանակի դէմ, երանի թէ բոլոր հայերէն գիտցողները Նազարբէկեանի նման ծառայէին ազգին (*ծափեր*) եւ արդէն 4 տարի է որ նա կը պաշտպանէ հայ կառավարութեան եւ հայ բանակի պատիւը թշնամիներու դէմ: Չօր. Հախվէրտեան չգիտէ նոյնպէս հայերէն, որովհետեւ իր կեանքը անցուցեր է Հայաստանի սահմաններէն դուրս եւ անոնք որ Տաճկահայաստանէն եկեր են, կը հարցնեն ասիկա Հայաստան է, թե՞ Ռուսաստան: Սակայն պէտք է ըսել որ ես ոչ որի իրաւունք չեմ տար բացի հանրապետական բանուորութենէն ու զիւղացիութենէն, որ բանակը ստեղծեր եւ պահեր [են]: Եւ մենք գտանք միջոց հայերէն լեզուն ընդհանրացնելու պետութեան բոլոր խաւերուն մէջ, ուստի օրէնք մը հրատարակեցինք, որուն մէջ որոշեալ պայմանաժամը 5 օր առաջ աւարտեցաւ: Այս օրէնքին մէջ պայման դրինք որ պետական բոլոր պաշտօնեաներ կ'ան հայերէն պէտք է սորվին, կ'ան թողնեն երթան ու պետական ծառայութեան մէջ գտնուող 14,000 պաշտօնեաներէ ծառայութիւնը թողել են 300 հոգի միայն: Այսուհանդերձ, մենք կը զգանք որ պէտք է լրացնենք մեր պակասները եւ այդ պակասները պիտի լրացնենք նախկին տաճկահայերէն:

Այդ երեւոյթները արդիւնք են նաեւ այն բանին որ մեր մտաւորականութիւնը կը զարգանար երկրէն դուրս: Ես այս օրերս հիւրասիրուեցայ Հայ կղզիի հասարակութեան կողմէ ու այդ փոքրիկ կղզիին [ն] մէջ գտայ աւելի *ինտելիգենտ* դասակարգ քան թէ Երեւանի մէջ, ուր կրնաք պտտիլ ժամերով ու կը պատահիք միայն գիւղացիներու: Գացէք Տփղիս ու հոն պիտի պատահիք լաւ հագուած մարդերու, որոնք չեն ուզեր երթալ Հայաստան, որովհետեւ Հայաստանի կեանքը կը պահանջէ որոշ զոհաբերութիւն: Չոր օրինակ, վարչապետը աւելի նուազ կը վարձատրուի քան Թօգատեանի⁴⁶¹ սպասաւորը: Իր ժողովն է 14,000 ռուսացի, որ տաճկական հաշուով 6 թղթէ լիրա կ'արժէ: *Բարդաննթի* անդամներն ալ կ'առնեն 6 ոսկի թղթադրամ ամսական եւ ասիկա կեանքի աժանութեամբ ալ չ'ըլլար. մսի, հացի այստեղ աւելի աժանութիւն կայ քան այնտեղ: Բայց ասոնք արգելք չեղան ստեղծելու 30,000ի [հասնող] նոր բանակը:

Մենք ունինք հարուստ հող, որ կու տայ զանազան մետաղներ, որոնք քնացեր են հիմա հողի տակ: Այն վայրերը, ուր կը գտնուի հիմա Հայկական Հանրապետութիւնը եւ ուր մտած են տաճիկները, տարեր են մեքենաներ, սայլեր եւ եզներ, նոյնիսկ լուսամուտներ եւ դռներ բոլոր տուններէն: Մենք կը գտնուինք ուրեմն հիմա Ադամ եւ Եւայի ու Ռոպէնսոնի վիճակին մէջ:⁴⁶² Այդ էր մեր դրութիւնը: Հարկաւոր էր դրամ եւ գործիքներ: Մենք ստացեր ենք Ամերիկայէն 50,000 թոն 30 միլիոն բուտ⁴⁶³ հաց եւ այդ հացով փրկեր ենք հայ ժողովուրդը մահէ: Ամերիկայի ունինք պարտք եւ մենք 5 տոկոսով պիտի վճարենք մեր այդ պարտքը: Հացէն զատ զգեստ եւ կօշիկ

⁴⁶¹ Ակնարկութիւն Պոլսոյ Թօգաթեան պանդոկին, որ կը կոչուէր իր սեփականատիրոջ անունով եւ կը վայելէր բարձր վարկ ու ձգողութիւն իբրեւ առաջնակարգ հաստատութիւն:

⁴⁶² Փոխաբերաբար՝ մերկ եւ անօթի: Ռոպինսոն հերոսն էր անգլիացի հեղինակ Տանիէ Տեֆոյի 1719-ին հրատարակած եւ համաշխարհային գրականութեան հանրաժանօթ վէպերէն մէկը դարձած *Ռոպինսոն Բրուո* խորագրով երկին:

⁴⁶³ Ծանրութեան միաւոր կամ չափ: Ամերիկեան բուտը (pound) հաւասար է 0.4536 քիլոկրամի:

ալ կրցանք ստանալ անկէ, ինչպէս նաեւ օժանդակութիւն անգլիական կառավարութենէն: Ես իմ ձեռքով ստորագրեցի անոնց մուրհակները: Բայց եթէ կայ մի կառավարութիւն, որ իր անկեղծ վերաբերումով ցոյց տուաւ մի մեծ եղբոր իր փոքր եղբոր նկատմամբ համակրութիւն, դա հին Պարսկաստանն է:

Այն անվերջ կոխներու ժամանակ Ագուլիսէ, Չանգեզուրէ գաղթող հայեր առանձին հրամանով Ճահի⁴⁶⁴, կ'ընդունուէին Պարսկաստան եւ ես Հայաստանի հռչակման [առիթով շնորհաւորական] առաջին հեռագիրը ստացայ Ճահէն:

Մեր դրութիւնը եղել է սարսափելի դրամական կողմէ: Ամսական բանակի համար պէտք ունինք 500 միլիոն ռուպլի եւ այս գումարը հայթայթելու համար մեր նիւթերը կը ծախենք: Մենք կը զգուշանանք տպագրելէ թղթադրամ, աչքի առջեւ ունենալով յառաջ գալիք մեծ հետեւանքները, որովհետեւ որքան տպագրենք, այնքան կ'իջնայ թղթադրամին արժէքը: Երկրորդ դժուարութիւնը յառաջ կու գայ արտասահմանի *վալուտայ*էն, որ եթէ նպաստաւոր ըլլայ մեզի, կրնանք արտասահմանէն ապրանք բերել:

Քանի որ Հայաստան հաստատուած է նախկին Ռուսաստանի սահմաններու մէջ, իր պաշտօնութիւնը բաղկացեր է նախկին ռուսահայերէն: Ատիկա մեծ պակասութիւն է եւ ամենամեծ խնդիրն է հայացնել եւ մտցնել այդ կազմի մէջ տանկահայերու խառն ուժեր: Տանկահայի ռուսահայի սահմանները թէեւ կան, բայց իրականութեան մէջ չկան: Ընտրելու է ուժեղ մի կազմ, ինչ կուսակցութեան ալ պատկանին, վերջապէս մի փունջ հայկական ուժերու: Ես եւ իմ ընկերներու *ինտելիգենտ* դասը մի շարք դժբաղդ պայմաններու մէջ ստանձնած ենք պաշտօն, որովհետեւ մեր համոզումը այն է թէ մինչեւ որ չերթանք, Հայաստան չի կրնար ուժեղ եւ կենսունակ ըլլալ: Եւ այդ միութիւնը գոյութիւն ունի արդէն, եւ որպէսզի ամենուն խօսքը հիմնուած ըլլայ փաստերու վրայ, պարտք կը զգամ ըսելու որ Հայաստանի կառավարութիւնը եղած է միատարր եւ *քալիցիոն* եւ ես եղեր եմ երկուքին ալ միանգամայն նախագահ եւ չեմ յիշեր դէպք մը որուն մէջ խնդիրները քննուէին կամ վճռուէին ըստ կուսակցութեան:

Ճատ անգամ մեծամասնութիւն կը գոյանար Դաշնակցութեան եւ Ժողովրդական⁴⁶⁵ կուսակցութեան անդամներու խառն քուէարկութեամբ եւ այն ատեն կարծիքները կը բաժնուէին ըստ անձնական տեսակետների: *Քալիցիոն* դահլիճի կազմութիւնը մեր պետական հասկացողութեան տեսակետով սկզբունքի հարց չէ, այլ՝ գործնական խնդիր: Եթէ *օպէքթիվ* պայմանները հարկադրեն այս կամ այն կուսակցութիւնը կրնայ վարել գործը: Եւ կեանքը կ'ապացուցանէ այն որ *քալիցիոն* նախարարութեան կազմութիւնը գործնական հարց է. պէտք է ուժեղացնենք կառավարութիւնը գաղութներէ մտաւոր, եմտական, արդիւնաբերական ուժեր պէտք է ներմուծենք մեր երկրի մէջ: Ինչ որ ալ ըլլայ, առանց ուժեղ դրամագլուխի կարելի չէ հիմնական գործ երեւան հանել:

Սխալ ըմբռնումի արդիւնք է որ սեպհականութեան եւ դրամագլուխի սկզբունքը ջնջուած է բոլորովին: Ընդհակառակը, յայտարարութիւն մը հրատարակելով ըսինք թէ մեծ դրամագլուխները արտօնուած են մուտ գործելու եւ արդիւնաբերուելու Հայաստանի մէջ: Ինչպէս Ռումանիա, նոյնպէս Հայաստան, բացի որոշ բացառութիւններէ, պիտի գրաւուին հողերը եւ պիտի դառնան պետութեան սեպհականութիւն: Դուք պէտք է գիտնաք որ գիւղացիական հանրապետութիւնը պէտք է ապահովուի հողով: Մենք կը կռուինք պոլշէիկութեան դէմ եւ կախաղանները միջոց չեն հասնելու այս նպատակին: Պէտք է պայքարիլ այն կերպով ինչպէս կը պայքարին Անգլիա եւ Ֆրանսա: Եթէ նայինք Անգլիա, պիտի տեսնենք որ անիկա պատերազմի ծախքերուն 100ին 87ը կը քաղէ նոր հարուստներէն, մինչ Ֆրանսա 6 տարուան համար հարուստներու շահին 100էն 70ը կ'առնէ պատերազմի ծախքերը գոցելու համար: Անոնք արդար պահանջներու դէմ կը գործեն *ռեֆորմ*ներով: Հայկական պետութիւնը ժամանակի այս պահանջը նկատողութեան առնելով ընդառաջ գնաց: Ես, ըլլալով կալուածատէր, կը զգամ պէտքը յարգելու ժամանակի եւ գիւղացիների պահանջը: Դուք պէտք է հասկնաք որ Հայաստան ոչ թէ կը խլէ սեպհականութեան իրաւունքը, այլ կ'ուզէ գիւղացիութիւնը օժտել հողով:

Ես կը խոստովանիմ եկեղեցիի մեծ ազդեցութիւնը հայկական կեանքի վրայ եւ մեր եկեղեցւոյ պետը՝ Վեհ. Կաթողիկոսը կը հասկնայ *մոմենտ*ի պահանջը եւ այդ կերպով կը գործէ Հայկական Հանրապետութեան հետ: Չէ եղած պետական տօն մը, որուն ներկայ չգտնուի Վեհափառը: Նա գիտէ Իտալիոյ մէջ Պապի ունեցած

⁴⁶⁴ Այս միապետն էր Մոհամմատ Ալի Ղանար (1898–1930), որ գահ բարձրացած էր 1909-ին եւ իր պաշտօնական գահընկեցութեամբ 1925-ին, վերջ պիտի գտնէր Ղանար գերդաստանի իշխանութիւնը Իրանի մէջ: Իր օրով Իրան դարձած էր բաց դաշտ մը անգլիացիներու, ռուսերու, թուրքերու եւ քիւրտերու զինեալ գործողութիւններու առջեւ: Հայերն ու ասորիներն ալ ունեցած էին իրենց բաժին զինեալ գործողութիւնները, որոնք կը յատկանշուէին ինքնապաշտպանական բնոյթով՝ ի տարբերութիւն վերոյիշեալներու ծաւալողական կամ յափշտակիչ դիտաւորութիւններուն:

⁴⁶⁵ Բնագրին մէջ՝ *Ժողովրդային*:

խնդիրները եւ հետադարձաբար կը հրաժարի այն ամենէն որ ժամանակի պահանջքն է: Մենք չենք[ք] հալածել եկեղեցին, այլ՝ ընդամասը կ'երթանք եւ կ'ընդունինք ազատ եկեղեցի ազատ պետութեան մէջ: Շատ հետաքրքրի մի փաստ է որ երբ 12 երդուեալներ պաշտօն ստանձնեցին, ոմանք կ'ըսէին թէ դատական գործը քաղաքական գործ մ'է եւ հետեւաբար քաղաքական երդում պէտք է ընդունի: Մենք յայտարարեցինք որ եկեղեցական երդումը կ'ընդունինք: Մենք առողջ հիմներու վրայ կ'ուզենք դնել գործը: Մենք կը խլենք հողը՝ տալու համար գիւղացիին, որ կարելի է վերցնել հողը սպանութիւն գործելով: Վրաստան եւ Հայաստան այս ուղղութեամբ գործելով, ներքին վեճեր չունին իրենց մէջ: Այն տնտեսական տագնապը որ գոյութիւն ունի մեր մէջ կրնայ վերջ գտնել, հաւաքելով մեր ցրուած ուժերը անդրանիկ փոխառութեան միջոցաւ:

Երկու խօսք ալ կ'ուզեն ընել Մայիս 12ի դէպքերու մասին: Իրողութիւնը այնպէս չէ, ինչպէս ուզեցին տարածել կարգ մը թղթակից *սփերիզմ*ներ, որոնց նայելով իբրեւ թէ պոլշեիկութիւնը տիրել է Հայաստանի մէջ: Մեր բանակի մէջ եղեր է խլրտում եւ 5 հոգի գնդակահար եղեր են, 2 հոգի սպաննուել է հաւատարիմ զօրքերէ եւ 2 հոգի՝ թշնամիներէ: Մենք ցրելու համար սուտ լուրերը խնդրել ենք բոլոր բարձր *քոմիսէր*ներէ՝ զալ եւ համոզուիլ որ խաղաղ եւ հանգիստ է կացութիւնը Հայաստանի մէջ եւ այն *կարնիզոն*ը, որ ապստամբած էր Ալեքսանդրապոլի մէջ, փառաւոր յաղթանակ մը տարած է Օլթիի եւ Չանգիբազարի մէջ: Ես իմ վրայ առի անձամբ կատարել դիմումները՝ Դաշնակիցներու վստահութիւն ներշնչելու համար միայն եւ 17 օր շարունակ *օթոմոսկի*ով պտտեցայ ամէն կողմ եւ տեսայ որ տանկահայ ժողովուրդի տրամադրութիւնը աւելի առողջ է քան ռուսահայոց տրամադրութիւնը, եւ այդ ծառայութիւնը քրաւ ձեր շատերուն ծանօթ Սեպուհը:⁴⁶⁶ Երբ որ Սեպուհ իմացաւ որ ռուս սպաներ կը յեղաշրջեն միտքը ռուսահայերուն, անձամբ թրքահայ սպաներու հետ, ինչպէս՝ Տիգրան Պաղտասարեան, գացեր են այդ 600 զինուորի մօտ ու մեր զինուորական նախարարը՝ Ռուբէն⁴⁶⁷, մասնաւոր գնացքով հասեր է այնտեղ եւ այդ 600 զինուորը 9000 տանկահայեր պաշարել են եւ անոնք ալ ըսել են որ մենք ալ ձեզի հետ ենք, տարէք ուր որ կ'ուզէք:

Երբ որ Սեպուհ կը տաներ այս գունդը, Ալեքսանդրապոլի *կարնիզոն*ը անոնց կը միանայ եւ ժողովուրդը բոլոր քաղաքացիներով աջակից գտնուել է եւ Չանգիբազար հոգւով նուաճել են Հայաստանի Հանրապետութեան համար (*ծափեր*):

Տանկահայեր, դուք այսօր կը խզէք ձեր կապերը մի երկրի հետ, առանց ոեւէ քաղցր յիշատակ ձգելու ձեր ետեւէն: Ռուսահայերը չեն կրնար ընել ատիկա, երբ այնքան տարիներ պաշտպանութիւն[ը] վայելել են Ռուսիոյ եւ այսօր շատեր պոլշեիկութիւնը կը ճանչնան ռուս տարրին մէկ նոր յորջորջումը, իբրեւ թէ պոլշեիկ քաղաքի մը անունը ըլլար: Սակայն պէտք է դիտել որ այն պոլշեիկները, որոնք Ատրպէյճանի հրաւերով եկան, Գանձակի մէջ 9000 թուրք սպաննեցին եւ անոնք որ կը կարծուէր թէ պիտի գային նուաճելու Հայաստանը, կը քանդեն Ատրպէյճանը: Ռուսը միանալով տանկաց հետ յառաջ պիտի խաղային Հայաստանի վրայ, բայց երբ ռուսները տեսնել են Դրօն⁴⁶⁸, ուզել են ձերբակալել զինքը, բայց Դրօ, որ իր ամենաբարձր քաջութեան համբաւը ունի,

⁴⁶⁶ Բուն անունով Արշակ Ներսէսեան (1872–1940), Չօրավար Սեպուհ Հ.Յ.Դ.-ի յարելէ առաջ միացած էր Ս.Դ.Հ.Կ.ի, Գումգաբուի ցոյցէն ետք շունչը առած էր արտասահման, ապա վերադարձած ու մասնակցած էր Սասնոյ 1904 թուականի ապստամբութեան, կոռւած էր Չօրավար Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ եւ մասնակցած էր Սարդարապատի մարտին: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք վերադարձած էր Պոլիս եւ անցած՝ Միացեալ Նահանգներ:

⁴⁶⁷ Ժընէի համալսարանի դասընթացներուն հետեւած Մինաս Տէր Մինասեան (1882–1951), որ կը յիշուի իր Ռուբէն յեղափոխական անունով, կանուխէն միացած էր Դաշնակցութեան, մասնակցած էր զանազան կռիւներու, գտնուած էր Սասնոյ 1915-ի ինքնապաշտպանութեան ղեկավարներու շարքին մէջ, որպէս Թիֆլիսը կեդրոնավայր ունեցող Հայոց Ազգային Խորհուրդի անդամ զբաղած էր արեւմտահայ գաղթականներու տեղաւորման հարցերով եւ Մայիսեան Խռովութիւններէն ետք Համօ Օհանջանեանի դահլիճին մէջ ստանձնած էր ներքին եւ ռազմական գործերու նախարարի պաշտօնը: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք պիտի վարէր թափառական կեանք մը եւ մահկանացուն կնքէր Փրանսա: Հեղինակն է եօթ հատորներ լեցնող «Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակները» յուշագրական գործին:

⁴⁶⁸ Դրաստամատ Կանայեան կամ Դրօ (1883–1956) Դաշնակցութեան շարքերուն մէջ աչքի ինկած էր յատկապէս որպէս հրամանատար իր գործունէութեամբ Առաջին Աշխարհամարտի շրջանին, գլխաւորելով հայկական կամաւորական գունդերէն մին. 1918-ին դիմադրած էր թուրքերուն Բաշ Ապարանի ճակատամարտի ընթացքին, նոյն տարին իր հրամանատարութեան ներքեւ տեղի ունեցած էին հայեւրացական բախումները Դիլիջան-Լոռի ուղղութեամբ: 25 Նոյեմբեր 1920-ին նշանակուած էր պատերազմական նախարար Միմոն Վրացեանի դահլիճին մէջ եւ կարճ պահ մը Խորհրդային Հայաստանի զօրքերու ընդհանուր հրամանատարութիւնը վարելէ ետք, որպէս կազմակերպիչներէն մին 1921-ին տեղի ունեցած Փետրուարեան ձախող ապստամբութեան, պիտի դառնար վտարանդի եւ արատաւորել իր

անվախ իր ռուսական շքանշաններով երկար խօսեր է անոնց եւ 3 ժամ յետոյ ամենքը զացեր են իրեն՝ բանակի մօտ, եւ ատիկա պատմական երեւոյթ է: Մենք կ'ազատուինք այսօր հոգեպէս եւ ֆիզիքապէս: Այսօր տեղեկութիւն ստացայ թէ 5-6 օր առաջ Վրաստան եկեր է պոլշէիկ ներկայացուցիչ եւ յայտնել է թէ մենք չենք կրնար վնաս տալ Հայաստանին՝ մոռնալով անոր անցեալ ծառայութիւնները: Եւ ես ընդհանուր մի համաձայնութիւն յառաջ բերելու համար, հակառակ իր փափաքին որ չէր ուզեր հաղորդակցիլ պոլշէիկներու հետ, յաջողեցայ դրկել Շանթը⁴⁶⁹ Մոսկուա, ուր արտաքին գործոց նախարարը հայ է՝ Կարախանեան⁴⁷⁰, եւ լուր կայ թէ պիտի գան կատարեալ համաձայնութեան այն մտքով որ պէտք չէ միջամտեն Հայաստանի գործերուն:

Մեր յարաբերութիւնը լաւ է նոյնպէս Վրաստանի հետ: Պաթում յայտնի չէ տակաւին թէ որո՞ւ կը պատկանի, բայց մեր սեպհական պետքերը կը հարկադրեն մեզի որ ունենանք մեր սեպհական նաւահանգիստը եւ ապագային մեր նաւահանգիստը Բիզէն ըլլայ թէ Տրապիզոնը, երկար ատեն մեր փոխադրութիւնը ստիպուած ենք ընելու Պաթումի ճամբով: Ատրպէյճան գոյութիւն չունի այսօր: Անկա Ռուսաստանի մի մասն է եւ Ռուսաստան չէր կարող արդէն գրկուիլ Պաքուի նախահորերէն եւ կենանք ցոյց տուաւ որ Ատրպէյճան արուեստականօրէն ստեղծուած պետութիւն մ'է եւ ինք կենսունակ չէ: Ինք, որ ձեռնարկած էր գրաւել Չանգեզուրը եւ Նախիջեւանի ճամբով անցնիլ Թուրքիա եւ արգիլել անգլիացիներու Պաղտատի անցքը: Ատր հակառակ, պոլշէիկները եկած են Գանձակ եւ ջարդեր են թուրքերը. այդ է պատմութիւնը, որ բղիսած է կենաքէն: Իմ Տփղիսէ մեկնած օրս սպաննուեցաւ Խան Խօյսքի⁴⁷¹, որ այնքան չարիքներու պատճառ եղաւ. այդ գնդակը կը պատկանէր մահմետականներու:

Մեր առջեւ այս պահուս կը ներկայանայ մի հարց՝ միացեալ Հայաստանը պաշտպանել իր ուժերով, եւ ինչպէս որ մենք 8000 քիլոմէթր Հայաստանը 56,000 քիլոմէթրի վերածեցինք, միեւնոյն ճանապարհով տէր պիտի ըլլանք այն Հայաստանին որ 220,000 քառակուսի քիլոմէթր է: Կենանք Հայաստանի վարչապետին չի հարցնել թէ ինչ կը խորհի եւ մենք պարտաւոր ենք առանց զանց ընելու դիւանագիտական ոչ մի միջոց՝ մեր սեպհական միջոցներով իրականացնել մեր իրաւունքները: Մեր պետութեան նշանաբանը այս է եւ այն քայլերը որ առնուած

անունը Երկրորդ Աշխարհամարտի շրջանին գործակցելով նացի գերմաններու հետ: Մահացած է Պոսթոն, Միացեալ Նահանգներ:

⁴⁶⁹ Լեւոն Շանթ (Մեղրոսեան [1869–1951]), թատերգակ, հրապարակախօս եւ մանկավարժ ըլլալու կողքին, էր նաեւ դաշնակցական եւ պետական գործիչ: Մասնակիցներէն էր 1919-ին Փարիզ կայացած Հայ Ազգային Համագումարին, ապա ընտրուել էր մին Հայաստանի Հանրապետութեան խորհրդարանի երեք նախագահներէն եւ 1920-ի Մայիսին որպէս զլխաւոր բանագնաց ուղարկուել էր Մոսկուա՝ բանակցելու Խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարար Կերիկի Չիչերինի եւ անոր տեղակալ Գարախանեանի հետ եւ ի հարկին պայմանագիր կնքելու՝ պայմանաւ որ Ռուսաստան ընդունէր Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնն իր սահմաններով, մէջն ըլլալով Արցախը, եւայլն: Շահերու եւ կեցուածքներու բախումներու հետեւանքով բանակցութիւնները պիտի աւարտէին ձախողութեամբ: Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութեան հաստատումէն ետք Շանթ պիտի ձերբակալուէր, ապա իր ազատութիւնը գտնէր Փետրուարեան Ապստամբութեան օրերուն եւ իր աստանդական կենսոյի վերջին շրջանը անցնէր Պլյուսո, Լիբանան, որպէս հիմնադիրներէն մին Համազգային Հայ Կրթական Եւ Մշակութային Միութեան (հիմնուած որպէս Հայ Կրթական Եւ Հրատարակչական Ընկերութիւն, 1928, Գահիրէ) եւ տնօրէն Նշան Փալանճեան Ճեմարանի (հիմնուած որպէս Հայ Ճեմարան, 1930, Պլյուսո):

⁴⁷⁰ Լեւոն Կարախան կամ Կարախանեան (1889–1937) կանուխէն միացած էր ռուսական համայնավար շարժման եւ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութենէն ետք լծուած էր դիւանագիտական աշխատանքի: Պրետս-Լիթովսքի բանակցութիւններու ընթացքին քարտուղարն էր խորհրդային պատուիրակութեան, որուն հայանպաստ պայմանները բախած էին Թուրքիոյ եւ անոր դաշնակիցներուն (Գերմանիա, Աւստրո-Հունգարիա եւ Պոլկարիա) մերժման, պատճառ դառնալով որ ռուսերն ընդունէին իրենց զօրքերը դուրս բերել Կարսի եւ Արտահանի շրջաններէն, զանոնք ենթարկելով թրքական գերիշխանութեան (13 Նոյեմբերի 1918-ին ռուսերը չեղեալ պիտի յայտարարէին Պրետս-Լիթովսքի պայմանագիրը): Մինչեւ 1923 Ռուսաստանի արտաքին գործերու նախարարի տեղակալի պաշտօնը զբաղեցնելէ ետք, Կարախանեան աւելի ուշ դեսպան նշանակուած է կարգ մը երկիրներու մէջ: 1937-ին դարձած է Ստալինեան եղեռնագործութեան զոհերէն մին:

⁴⁷¹ Ֆայթլի Խան Իսքենտէր Օղլի Խօյսքի (1875–1920), մասնագիտութեամբ իրաւաբան, եղած է ռուսական խորհրդարանի (Տումա) երեսփոխան, դարձած է 28 Մայիս 1918-ին Թիֆլիսի մէջ իր անկախութիւնը հռչակած Ատրպէյճանի Ժողովրդավարական Հանրապետութեան առաջին դահլիճին նախագահը: Վարած է նաեւ արդարադատութեան եւ արտաքին գործերու նախարարութիւնները: Խօյսքի եւ ներքին գործերու նախարար Ծիվանշիր զլխաւոր կազմակերպիչներէն էին Ատրպէյճանի տարածքին բնակող հայերու կոտորման ու տեղահանման եւ այդ իսկ պատճառով 19 Յունիս 1920-ին Թիֆլիսի մէջ Խօյսքի ահաբեկուած էր Արամ Երկանեանի ձեռքով:

են Փարիզի մէջ եւ կատարուած բոլոր դիմումները համաձայնութեամբ կ'ուժեղացնեն մեր շարքերը:

Սակայն ատենց համար նիւթական միջոցներ անհրաժեշտ են: Նաբոլէօն կ'ըսէր որ պատերազմի համար դրամ եւ դարձեալ դրամ է հարկաւոր:

Այս նպատակաւ մենք դիմած ենք համայն հայութեան, ոչ թէ այս կամ այն հատուածին: Նրա բաղդը չի կրնար կապուած մնալ այս կամ այն հատուածին, այլ՝ անիկա կը պատկանի ամենուն, որոնց սրբազան պարտականութիւնն է որ Հայաստան բարգաւաճի եւ զարգանայ լաւ պայմաններու մէջ: Այս է մեր կառավարութեան տեսակէտը եւ ամբողջ տեսակէտը: Երբ Յունիս 13ին ամենքը հրաւիրեցի խորհրդակցութեան, կը յուսայինք որ բոլոր կուսակցութիւնները պիտի աջակցէին մեզի եւ իրաւ ալ բոլոր կուսակցութիւնները՝ Ռամկավար, Ժողովրդական, Սոցիալ Դեմոկրատ, կեդրոնական, Հայաստանի փոխառութիւնը ապահովելու համար խոստացան իրենց միահամուռ աջակցութիւնը (*ծափեր*), այնպէս որ ես հպարտութեամբ կրնամ ըսել թէ կը ներկայացնեմ ամբողջ Հայաստանի կամբը:

Ես վերջացնելով խօսքս կ'ըսեմ: Մենք անցած ենք պատմութեան ամենադժուար շրջանէն. բայց ունինք դեռ կատարելիք շատ բաներ, որոնք գլուխ հանելու համար մեր նշանաբանը պէտք է ըլլայ համագործակցութիւն, համերաշխութիւն, սխալի ճանաչում եւ ուղղում: Այդ պէտք է լինի մեր տեսակէտը: Ֆրանսերէն առած մը կ'ըսէ. «Չի սխալիր այն որ ոչինչ չէ ըրած»: Մենք ո'չ թէ չենք ըրած, այլ՝ գործած ենք, բայց 2 տարուան փորձառութիւնը աննշան բան է նոյնիսկ առեւտրական տան համար: Պարզ բան է որ ատիկա աննշան շրջան է պետութեան համար: Երկու տարուան փորձառութիւնը բաւական պէտք է դեկավարէ մեզի ապագայի համար եւ վերջ դնենք այն թիրիմացութիւններուն, որոնք աղիտաբեր եղան Հանրապետութեան համար: Մենք ունինք խօսքեր, օրինակ՝ նուիրատուութիւն, նպաստ, գաղթականութիւն, ազգային տեսակներ եւն., եւ ինչպէս այսօր խօսեցայ յարգելի ակումբին, այդ բացատրութիւնները չ[են] կարող գոյութիւն ունենալ: Պետականօրէն մենք քաղաքացիներ ենք եւ Հայաստանի անցագիրը կու տայ այդ իրաւունքը: 23 տարեկան մի երիտասարդ կը մտնէ պետական պարտաւորութեան տակ: *Նուպէս օպիիժ* կ'ըսէ առածը, բայց երբ Տփղիսի հայեր զինուորական պարտաւորութեան ներքեւ կը գտնուին, կը դիմեն Ատրպէյճանի անցագրին եւ երբ այնտեղ *ռէսկցիոն* ծագի, կը դիմեն Հայաստան. այնպէս որ, երբ մի դիրքի տէր անձի գաւակը կ'ուզէր փախչի, իր վրայ երեսան եկեր է հայկական անցագիր: Այդպիսի քաղաքացիներու հասկացողութիւնը մենք պէտք է ուղղենք եւ զարգացնենք իր մէջ հռոմէական քաղաքացիի զգացումները:⁴⁷² Ես երբ կը տեսնեմ իմ պատուհանի առջեւ հայկական դրօշի ծածանիլը, այդ դրօշի անձեռնմխելիութեան համար պէտք է պարտաւոր ըլլամ նուիրելու իմ կեանքը: Իսկ երբ կը տեսնեմ այդ դրօշակը իբրեւ թաշկինակ մը, ես քաղաքացի ըլլալու իրաւունք չեմ ունենար:

Ես ըսի թէ դիւանագիտական միջոցներ հարկաւոր են կառավարական ուղղութեան համար: Կային կուսակցութեան անդամներ, որոնք կը մեղադրէին մէկ երկու տարի առաջ մեր ունեցած յարաբերութեան համար, եւ կ'ըսէին թէ դուք դիմեր էք այն մարդկանց որ ձեզ կոտորելու ելած էին: Մեզմէ շատերը չգիտէին, սակայն, որ ռեւէ դաշնակցական հարկաւոր է լինել պահապան եւ զինուոր եւ դիւանագետ: Անկէ 2 կամ 4 տարի առաջ ոչ մի *սուխալիստ* իրեն թոյլ չէր տա[ր] բանակցիլ ձարի հետ, բայց ես իբրեւ քաղաքապետ, իմ պաշտօնը կը պարտաւորեցնէր զիս քաղաքի կողմէն ողջոյնի խօսքեր ուղղել ձարին: Եւ անոնք որ կը պախարակէին զիս, 1918ի մեր ճգնաժամի օրերուն որկեցին զիս Պոլիս եւ ես *սեղանկըք*:⁴⁷³ յետոյ ներկայացայ Սուլթանին՝ խնդրելու համար որ հեռագրէ Էնվերի եղբայր Նուրի փաշային,⁴⁷⁴ իր գորքերը քաշելու համար Դարապաղէն: Հեռագիրը որկուեցաւ եւ թուրքերը քաշուեցան այդ շրջանակէն, ու ասիկա անշուշտ աւելի դիւրին եղաւ հանրապետութեան նուաճումէն, որ բանակով ու արիւնով պիտի կատարէր այդ գործը:

⁴⁷² Հռոմէական քաղաքացիներէ կը սպասուէր կիսել ինքնակառավարման թէ՛ ուրախ եւ լաւ, թէ՛ տխուր եւ դժուար պահերը:

⁴⁷³ Սուլթանին ներկայութեամբ ուրբաթօրեայ աղօթքի հանդիսաւոր արարողութիւն:

⁴⁷⁴ Նուրի Քիլիկիլի (1889–1949), ծանօթ՝ որպէս Նուրի Փաշա, խորթ եղբայրն էր Օսմանեան Թուրքիոյ պատերազմական նախարար ջարդարար Էնվերի: Վերջինս ժողովրդական յեղափոխութեան հռչակումով պատերազմի թատերաբեմէն ժողովրդական բանակի հեռացումը յարմար առիթ նկատելով, Լիպիա ծառայող Նուրին կանչելով դրկած էր Կովկաս որպէս կովկասեան թրքական բանակի գլխաւոր հրամանատար: Նուրի իբրեւ կեդրոնատեղի ընտրած էր Գանձակը: Նուրիի գլխաւորած ուժերը պիտի յաջողէին 1918-ի Սեպտեմբերին գրաւել Պաքուն, բայց անգլիական ուժերն աւելի ուշ պիտի ձերբակալէին Նուրին՝ զինք իբրեւ ռմբագործ դատելու համար: Այդ դատավարութիւնն այդպէս ալ պիտի չիրականանար, որովհետեւ Նուրի հետեւորդներու շնորհիւ պիտի ազատէր եւ փախուստ տար դէպի Կարին (Էրզրում):

Հայաստան բացի ցորենէն պէտք ունի նաեւ այնպիսի դիւանագիտական ճկունութեան, որ կայ պոլսահայութեան մէջ:

Ձեր ապրած կեանքը ստեղծել է այնպիսի ձեւեր, որոնք անյայտ են մեզի: Երբ ժուսահայը կը բարեւէ, այնպիսի ձեւ մը ունի որ թրքահայուն համար կը մեկնուի թէ կը հայհոյէ: Հայաստանի մէջ մեր պաշտօնէութեան մասին խստութիւն ի գործ կը դրուի: Ես ինքս կառավարած եմ եւ կրնամ յայտարարել այդ կէտը. պետական վերահսկիչը եղել է անկուսակցական:

Ահաւասիկ բացատրեցի ձեզի այն ամէնը ինչ որ հարկաւոր էր եւ մանաւանդ ներկայացուցի ձեզ որ մեր բանակը իր պարտականութիւնը կը կատարէ ինքնագիտակցութեան զգացումով:

Ներողութիւն կը խնդրեմ ձեզմէ որ խլեցի ձեր ժամանակը եւ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ժողովիդ նախագահին, ատենապետին եւ անդամներուն եւ իբրեւ վերջին խօսք պարտք կը զգամ ըսելու որ կայ Հայաստանի մի մեծ գործ, որ ո՛չ թէ մի գործ է, այլ՝ համայն հայութեան մշտնջենական մի մեծ գործ, եւ այդ գործի համար կը խնդրեմ ձեր աջակցութիւնը:

(Ծափեր երկարատեւ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովս ամբողջ թրքահայութեան կարծեաց եւ զգացմանց հաւատարիմ թարգմանը ըլլալով, կրնամ ըսել թէ կատարելապէս կը գնահատէ պ. Խատիսեանի խօսքերուն աւագ կարեւորութիւնը եւ անկեղծութիւնը, կը գնահատէ հայ ժողովուրդին զոհաբերութեան եւ դիւցազնութեան աննման ոգին եւ կը գոչէ իր սրտի խորէն կեցցէ հայ բանակը, կեցցէ միացեալ եւ անկախ Հայաստան:

(Ծափեր)

(Ժամը 6½ին փակուեցաւ ատենանը)

[Համագգային Խորհուրդ]

7 Յուլիս 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամը 6

Ներկայք.՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ., Փրոֆ. Պեզնեան, Պատ. Յովսէփի Ծէնիզեան, Գարեգին Տէվէնեան, Արամ Ինճիճեան, Տրք. Նազաշեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.՝ Հ. Յովսէփի Վրդ. Տ. Մարգարեան:

Ա. Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց շարքուս Հալէպէն եւ Այնթապէն ստացուած մի քանի նամակներ:⁴⁷⁵ Նոյնպէս հաղորդեց թէ լուր առած է թէ Հանըն կը դիմադրէ դեռ եւ Միլլիականները չեն կրցած մտնել քաղաքէն ներս:

Բ. Նոյնպէս ժողովին հաղորդեց Պօղոս փաշա Նուպարէն ստացուած երկու հեռագիրներ,⁴⁷⁶ որոնցմով կը հաղորդէր Ն. Վսեմութիւնը թէ իր հրաժարականը ետ առած է եւ իր նախագահութեան տակ նոր պատուիրակութիւն մը ընտրուած է չորս անձերէ բաղկացեալ:⁴⁷⁷

Ժողովը գոհունակութեամբ տեղեկանալով Պօղոս փաշա Նուպարի այս որոշման, որոշեց խնդակցութեան եւ շնորհաւորութեան գիր մը գրել անոր:

[Համագգային Խորհուրդ]

14 Յուլիս 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան, ժամը 7ին

Ներկայք.՝ Տ. Զաւէն Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պեզնեան, Տրք. Եաղուպեան, Նիկողոս Աղասեան, Տիգրան Յակոբեան, Գարեգին Տէվէնեան:

1° Ազգապետ Փրոֆ. Պեզնեան էֆ. հաղորդեց թէ Այնթապէն նամակ ստացած է, որմէ կը հասկցուի թէ զինեալ խաղաղութիւն մը կը տիրէ հոն: Հայերը շուկայ կ'երթան: Փրանսացւոց հետ յարաբերութիւն չկայ: Յունիս 12էն ի վեր ոեւէ դէպք չէ պատահած: Հայ եւ թուրք երեւելիները գաղտնի կը մեկնին քաղաքէն:

2° Ս. Պատրիարքը բացատրեց թէ անգլիացիք վերջերս սկսած են հայոց ինքնութեան թուղթերուն վրայ պահանջել որ գրուի նաեւ «օսմ. հպատակ» բացատրութիւնը, մինչ «Ազգութեամբ Հայ» բառերը բաւական կը

⁴⁷⁵ Դիւանաթուղթերուն մէջ հանդիպած ենք երկու նամակի՝ ուղարկուած Յուլիսի 7-էն առաջ Այնթապէն կամ Հալէպէն: Այդ նամակներուն բովանդակութիւնը, ինչպէս նաեւ Յունիսի 1-ին Այնթապէն գրուած նամակի մը տետրի մը մէջ արտագրուած պատճենը տեսնել որպէս Յաւելուած 47:

⁴⁷⁶ Առաջին հեռագիրը կը թուի առաքուած ըլլալ 21 Յունիս 1920-ին: Նուպար հոն խորին շնորհակալութիւն կը յայտնէ Զաւէն Պատրիարքի եւ «աշխարհական ժողովին» [իմա՝ Համագումար Ժողովին] վստահութեան ցոյցին համար եւ կը խօսի նոր պատուիրակութեան գործնական նախագահութիւնը Նորատունկեանի թողովով պատուակալ նախագահութեամբ բաւարարուելու մասին (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ I-2, I422, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*): Երկրորդ հեռագրով, 5 Յուլիս 1920 թուակիր, Նուպար կը հաղորդէր. «Համակերպելով Ձերդ Ամենապատուութեան եւ աշխարհիկ ժողովի [իմա՝ Համագումար Ժողովի] ցանկութեան, ինչպէս նաեւ [Ազգ. Բ.] Համագումարի ստիպումին, ընդունեցայ նախագահութիւնը նոր պատուիրակութեան: Համագումարն ընտրեց միայն չորս անդամներով պատուիրակութիւն՝ Սինապեան, Լեւոն Մկրտիչեան, տոքթոր Նեվրուզ եւ ես» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ I-2, I421, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

⁴⁷⁷ Մանրամասնութիւններու համար տեսնել Փարիզի Ազգային Բ. Համագումարին մօտ Թուրքիոյ հայութիւնը ներկայացնող պատգամաւորներ Եղիշէ Արք. Դուրեանի եւ Տրք. Բարսեղեանի 5 Յուլիս թուակիրը (Յաւելուած 49):

համարում[ին] առաջ: Որոշուեցաւ այս մասին Տոք. Դաւիթեանի միջոցաւ բերանացի դիմում կատարել եւ եթէ չստի՝ գրաւոր դիմել:

3° Ազգապետ Էֆ. հաղորդեց թէ Եւրոպայէն նամակներ ստացած է, որոնք դիտել կու տան թէ Եւրոպայի ամէն կողմը սա համոզումը կը տիրէ թէ՛ քանի որ Ամերիկա Արեւելքի գործերուն չի խառնուիր, եւրոպական դիւանագիտութիւնը կը մտածէ թէ Արեւելքի մէջ գերիշխող հեղինակութիւնը Ռուսիա պիտի ըլլայ եւ հաւանական է որ Ռուսիա ըլլայ նաեւ Հայաստանի հովանաւորը: Այս շատ կարեւոր խնդրոյն համար Ազգապետ Էֆ. առաջարկեց խորհրդակցութեան կոչել յաջորդ նիստին Տեարք Ստեփան Գարաբեանը եւ Տոք. Դաւիթեանը, ինչպէս նաեւ երկերկու անձ Հայ-Կաթողիկէ եւ Հայ-Աւետարանական հասարակութիւններէն, կարծեաց փոխանակութիւն ընելու եւ մտածելու թէ այս կացութեան առջեւ բան մը արդեօ՞ք կարելի է ընել:

4° Որոշուեցաւ ժողովի օրերը Եշի վերածել փոխանակ Դշի:

[Համազգային Խորհուրդ]

22 Յուլիս 1920

Ներկայք.՝ Ս. Պատրիարք, Սայեղեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէգնեան, Տոք. Եսդուպեան, Պարգեւ Փափազեան, Տիգրան Յակոբեան, Կարապետ Նուրեան, Տոք. Նազգաշեան, Գարեգին Տէվէնեան, Արամ Ինճինեան, Հ. Կարապետ Վրդ. Պատուհասեան, Տոք. Գասապեան, Տոք. Թէրզեան:

Տոք. Դաւիթեան հրաւերին պատասխանելով ներկայ էր ժողովին:

1° Տոք. Եսդուպեան Կէյվէի շրջանակի անցքերուն վրայ տեղեկութիւններ տուաւ:⁴⁷⁸

Որոշուեցաւ մերձակայ տեղերու համար շարունակել դիմել անգլիացւոց եւ հելլեններուն եւ ներքին գաւառներու համար ամերիկացւոց, որպէսզի գոնէ որբերը ծովեզերք փոխադրեն:

⁴⁷⁸ Չաւեն Պատրիարք Ազգային Պատուիրակութեան ուղղած 24 Յուլիս թուակիր հեռագրով յայտնելով թէ անգամ մը եւս Կէյվէի շրջանի գիւղերը ամբողջովին աւերուած են եւ բնակչութիւնը՝ կոտորուած, կը խնդրէր անյապաղ Գերագոյն Խորհուրդին մօտ անհրաժեշտ քայլերու դիմել աղէտը կասեցնելու համար (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ Խ, Խ627, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*): Անգամ մը եւս, որովհետեւ նախապէս ալ կոտորած տեղի ունեցած էր Կէյվէի շրջանը, ինչպէս, օրինակ, Իզմիթի հայոց առաջնորդարանի պաշտօնաթուղթով Անանիա Ծայրագոյն Վարդապետ Պարտիզակցի 15 Ապրիլ 1920-ին կը տեղեկացներ. «...Բ. Կրակէն ազատուած երկու հայ եւ մէկ յոյն երիտասարդներն եկան երէկ քաղաքս եւ պատմեցին թէ Ս. Չաւսի Բ.ոլ օրը, Միլիճիներ, պաշարելով Միջնագիւղը Կէյվէի, զենք ու երիտասարդներն ուզելէ վերջ, թնդանօթի կը բռնեն ամբողջ գիւղը ուր կը բնակին 700է աւելի հայ հոռոմ եւ 4-5 տուն միայն հայ քրիստոնէաներ: Մանրամասնութիւններ կը պակսին միայն թէ ո՞րքան է զոհերու եւ ազատուածներու թիւը...» (ՊՏԴ, տուփ 6, MD904, Ե835, *հայերէն ձեռագիր*):

«Ճակատամարտ» (20 Յուլիս 1920, 506/2327) «Նոր Մեծ Աղէտ Մը՝ Կէյվէի Շրջանին Հայութիւնը Բնաջինջ Եղած Է» խորագրով կը տեղեկացներ.

Կէյվէի շրջանակէն տխուր լուրեր կը հասնին: Միլիճիներու հալածանքէն հազիւ փախած եւ Պոլիս ապաստանած մէկ երկու հայեր եւ յոյներ լուր կու տան թէ Միլիճիները աւերած են այդ շրջանակները, բնաջինջ ընելով ժողովրդեան մեծամասնութիւնը: Այս տեղեկութիւնը բերանացի Պատրիարքարան հաղորդուելէ յետոյ հասաւ տեղեկագիր մը Իզմիթի առաջնորդարանէն որուն մէջ կ'ըսէ թէ աղէտը մեծ համեմատութիւն ունի: Կէյվէ միջագիւղի հայ-հոռոմ 1020 տուն, Էշմէ հայաբնակ 150 տուն, Սարաճը Իւսթի հայ-հոռոմ 350 տուն, Պիւրիհանիլ հայ-հոռոմ 250 տուն, Կէյվէի կամուրջ հայ եւ յոյն 100 տուն, Գնճըլար 200 տուն հայ, ամբողջովին ջարդուած են, իսկ Եալովայի Փուլաճըզ յոյն գիւղը ջարդած եւ այրած են: Տեղեկութիւն հասած է առաջնորդարան որ Կէյվէի Հանիլը գիւղացի Ալի անուն անձը օրեր առաջ արդէն Միլիճիներու այս մտադրութեան վրայ խօսեր է քաղաքին մէջ...:

Օրթագիւղէն ազատած լրաբերներէն մին էր Պօղոս Փափազեան, որուն «Ճակատամարտ»ի մէջ հրատարակուած նոյն տեղեկութիւններուն կը հանդիպինք դիւանաթուղթերուն մէջ (տուփ 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ609, *հայերէն ձեռագիր*):

2° Կիլիկիոյ կացութիւնը կը շարունակէ տագնապալի ըլլալ: Ատանա եւ Մերսին պաշարուած են եւ Ատանայի մէջ Քիլտանիներու⁴⁷⁹ եւ թուրքերու [միջեւ] ընդհարում եղած է կ'ըսուի:

3° Ազգապետ Էֆ. ըսաւ թէ գէշ լուրեր կան: Փարիզի Համագումարը կազմալուծուած է⁴⁸⁰, Ռուսական Հայաստան տագնապի մէջ է եւ Եւրոպայի հանրային կարծիքը կը կարծէ թէ Ռուսիա Հայաստանը պիտի գրաւէ եւ նոյնիսկ պիտի գրաւէ Էրզրումը, Վանը եւ Պիթիսը: Անգլո-Արմենիէն Քոմիթէն այս կացութեան առջեւ կը ջանայ Կիլիկիոյ մէջ հայոց ինքնավարութիւն մը ստեղծել Փրանսայի *մանտային* տակ:

4° Կարդացուեցան Սերաստիոյ Առաջնորդէն եւ Այնթապ[ի] Կաթ[ողիկոսական] Փոխ[անորդ]էն ստացուած նամակները:⁴⁸¹

5° Մասնաւորապէս Սերաստիոյ Առաջնորդի 30 Յունիս թուակիր նամակին մէջ Հանրնի մասին իր կողմէն կուսակալին եղած առաջարկին եւ կուսակալին կողմէ տրուած պատասխանին տեղեկանալէ յետոյ, [Ժողովը] որոշեց «Սերաստիոյ Առաջնորդին հրահանգ տալ երթալու Հանրն, իմանալու Հանրնի Ժողովուրդին փափաքը եւ ձեռնարկ ընելու՝ պաշարումը վերցնելու հասկացողութիւն մը ստեղծելով պաշարող ուժերու եւ հայերու միջեւ»:⁴⁸²

Այս որոշման ի նպաստ քուէարկեցին 9 հոգի եւ դէմ 3 հոգի (որք են Կ. Նուրեան, Տ. Յակոբեան, Հ. Կ. Վրդ. Պատուիասեան), իսկ Տոր. Դաւիթեան չմասնակցեցաւ, իսկ Տոր. Եաղուպեան քուէարկուելէն առաջ մեկնած էր:

⁴⁷⁹ Քիլտանիները կամ քաղղէացիները առաւելաբար վերին Միջագետքի, հիւսիսարեւելեան Սուրիոյ եւ հարաւարեւելեան Թուրքիոյ մէջ տարածուած ասորիներ են, յարած՝ Կաթողիկէ Եկեղեցւոյ: Անոնք ալ, հայոց նման, ճաշակած են օսմանեան եւ թրքական հալածանքներ ու կոտորածներ:

⁴⁸⁰ Բանաձեւումը կրնայ շփոթութիւն յառաջացնել: Համագումարը իր աշխատանքները աւարտած էր Ազգային Պատուիրակութեան նոր կազմը որոշելով: Հաւանաբար ըսել ուզուածն այն է թէ Փարիզի Ազգային Համագումարի նիստերու փակումէն ետք գաղութահայ պատուիրակներն իրենց բնակավայրերը վերադարձած ըլլալով, նոր կացութիւններու դիմագրաւման համար ուղեցուցային որոշումներ կայացնող գործուն համագաղութային ներկայացուցչական մարմին չկար տուեալ պահուն:

⁴⁸¹ Սերաստիոյ առաջնորդին նամակը կը տրուի որպէս Յաւելուած 48, իսկ Այնթապի կաթողիկոսական փոխանորդին՝ որպէս Յաւելուած 47:

⁴⁸² Ալպօյաճեան, Շաւարշ գրչանունով, «Արեւ» երկօրեայի իր «Պոլսական Նամականի» թղթակցութեան մէջ (5 Յունուար 1921, 103/863) կը յայտնէ.

Սերաստիոյ Առաջնորդը Յուլիս 20 [ճիշդ է ատենագրութեան Յունիս 30-ը- Վ.Ղ.] թուականաւ նամակ մը կը գրէ Պատրիարքարան եւ կը հասցնէ ճամբորդի մը միջոցաւ: Այս նամակին մէջ անիկա կ'ըսէր թէ ինք իմանալով Հանրնի պաշարուած ըլլալը, կուսակալին դիմած էր եւ խնդրած էր որ անիկա ջանք մը ընէ պաշարումը վերցնելու: Կուսակալը պատասխանած էր թէ՛ եթէ Առաջնորդը յանձն առնէր, ինքն կարող էր գինքը որկելու: Հանրն հայոց հետ բանակցելու համար: Եւ առաջնորդը հրաման կը խնդրէր այնքան պատասխանատու գործի մը միջամտելու համար:

Համագաղային Ժողովին մէջ թէեւ որոշում կը տրուի Առաջնորդին գրել որ ստանձնէ այս պաշտօնը, սակայն Քաղաքական Ժողովը՝ որուն կ'անդամակցէր նաեւ Տորթ. Թէրզեան՝ ... այս որոշումը անգործադրելի կը ձգէ...:

Տորթ. Թէրզեան որ թրքաց միջոցաւ կը յուսար թէ կրնար Հանրն փրկուի, կ'ուզէր որ Սերաստիոյ Առաջնորդը երթար Հանրն ... սակայն ինք վարչութեան մէջ միմակ կը մնայ:

... ինչպէս յայտնի է, Սերաստիա նամակ գրելու [իմա՝ որկելու- Վ.Ղ.] կարելիութիւն չկար, մանաւանդ որ խնդիրը շատ փափուկ էր եւ թէ Քեմալի մարդիկը պէտք չէր որ անոր տեղեակ ըլլային...:

Չաւէն Պատրիարք խորհուրդ կուտայ ... դիմել «Բիլիֆ»ի վարչութեան...:

«Բիլիֆ»էն կը պատասխանուի թէ ... պատրաստ էին ապահով հասցնելու, պայմանաւ որ այդ նամակը անգլիերէն գրուած ըլլար եւ քաղաքական ռեւէ նիւթ չպարունակէր իր մէջ:

Այս երկրորդ պայմանը անկարելի կը դարձնէր Տորթ. Թէրզեանի խնդրանքին գոհացում տալ...:

Ալպօյաճեան կ'աւելցնէ թէ Թէրզեան ամբաստանութեան տակ առաւ Պատրիարքը եւ «Դաշնակցականք նկատի առնելով որ հիմա հարկ է Ժողովուրդը զբաղեցնել եւ մոռցնել տալ իրենց պատասխանատուութեան հարցը Հայաստանի դէպքերուն մէջ, սքանչելի կերպով շահագործեցին այս ամբաստանութեան խնդիրը...»:

[Համագգային Խորհուրդ]

29 Յուլիս [1920]

Ս. Պատրիարք [Հօր] բնակարան, ժամը 6½

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Ազգապետ Էֆ., Տեարք Տոք. Եաղուպեան, Նիկողոս Աղասեան, Տիգրան Յակոբեան, Արամ Ինճիճեան, Գարեգին Տէվէճեան, Տոք. Նազգաշեան, Թ. Թումանեան:

1° Տիար Արամ Ինճիճեան առաջարկեց բողոքել վերջերս ձերբակալուած Նիհատ փաշայի⁴⁸³ դէմ, որ զինադադարէն յետոյ կաթոլիկ վարդապետ մը Ատանայի մէջ անդատաստան կախած էր:

2° Տիար Արամ Ինճիճեան հարցուց թէ անցեալ նիստին Սեբաստիոյ առաջնորդին տրուիլ որոշուած հրահանգը տրուա՞ծ էր: Ս. Պատրիարքը պատասխանեց թէ Քաղ. Ժողովը որոշած էր յետաձգել: Տիար Ինճիճեան դիտել տուաւ թէ Համագգային Ժողովին որոշումները չեն կրնար Քաղ. Ժողովին մէջ վերաքննուիլ: Նիկողոս Աղասեան բացատրեց Քաղ. Ժողովին տեսակետը եւ տրուած որոշման մէջ *փոթոթոյի*⁴⁸⁴ տրամադրութիւնները յարգուած չլլալը մատնանիշ ըրաւ: Միջադէպը փակուեցաւ:

3° Ս. Պատրիարքը տեղեկութիւններ տուաւ Նիկովիոյ եւ Եալովայի շրջանակին կացութեան վրայ: Հաղորդեց նաեւ Հելլէն Քոմիսիոնութեան իր ըրած դիմումը եւ ստացած պատասխանը, որ յոյս կու տար մէկ երկու օրէն մօտաւոր շրջանակներու գրաւման: Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ Արմաշ, Խասկալ եւ Խալ գիւղերը պաշարուած էին:

4° Ժողովին հաղորդեց նաեւ Տամատեանի մէկ հեռագիրը, որով կը հաղորդուէր բազմաթիւ քաղաքներու կղզիացումը եւ հայոց մերժումը վերստին թրքական տիրապետութեան ենթարկուելու դէմ: Որոշուեցաւ նամակով հեռագիրին նկատառութիւնը հաղորդել մեծ պետութեանց, բնագիրն ալ անպաշտօն անգլիացոց հաղորդելու պայմանով:

5° Ժողովը որոշեց նաեւ յանձնարարել Քաղ. Ժողովին որ որչափ կրնայ շուտ 20,000 ոսկի նպաստ դրկէ Կիլիկիա:

6° Կէլվէի ազգայինները խնդրագիր մը գրած էին Պատրիարքին, ինչպէս նաեւ մեծ պետութեանց քոմիսիոններուն: Որոշուեցաւ այս մասին ռեւէ ձեռնարկ չընել եւ սպասել այս դիմումին արդիւնքին:

7° Որոշուեցաւ դարձեալ Դշ. օրերը գումարել ժողովը ժամը ճիշդ ճին:

[Համագգային Խորհուրդ]

4 Օգոստոս 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան, ժամը 6½ին

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Տոք. Եաղուպեան, Գարեգին Տէվէճեան, Կարապետ Նուրեան, Նիկողոս Աղասեան, Հրանդ Անդրէասեան, Պարգև Փափագեան, Տոք. Նազգաշեան:

⁴⁸³ Հայերու եւ քիւրտերու դէմ իր անիրաւութիւններով յայտնի Փլովտիւ ծնած Նիհատ փաշա (1878–1954) զինադադարէն առաջ զանազան ճակատներու վրայ մասնակցած էր պատերազմական գործողութիւններու եւ պահ մըն ալ աշխատած էր Էնվէրի գլխաւորած պատերազմական նախարարութեան մէջ: 1920-ի Յուլիսին իր ձերբակալութենէն առաջ փոխ-կառավարիի հանգամանքով գործած էր Ատանայի մէջ եւ Համաձայնականները զինք մեղադրած էին տեղաբնակ թուրքերու զէնք բաժնելու եւ անոնց մօտ կրօնական մոլեռանդութիւն սերմանելու յանցանքով:

⁴⁸⁴ Ակնարկութիւն երեք յարանուանութիւններու ստորագրած Համաձայնագրին:

1° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Նուպար փաշայի մէկ հեռագիրը, որով կը տեղեկացնէր թէ Կէյվէի ջարդին համար դիմում ըրած էր Գերագոյն Ժողովին եւ Համաձայնական պետութեանց:⁴⁸⁵

2° Ամերիկեան Բարձր Քոմիսէր Ծովակալ Պրիսթոլ նամակով մը գոհունակութիւն կը յայտնէր Կէյվէի ջարդին մասին Պատրիարքարանի կողմէ տրուած տեղեկութիւններուն համար եւ կը խոստանար իր լաւագոյնը ընելու *Բիլիֆի* միջոցաւ այդ շրջանակին մէջ:

3° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Պօղոս փաշա Նուպարի 12 Յուլիս թուակիր մէկ նամակը:⁴⁸⁶ Որոշուեցաւ այս նամակին պատասխանել եւ յոյս յայտնել թէ Ն. Վսեմութիւնը միշտ աչքի առջեւ պիտի ունենայ Կիլիկիոյ Հայոց տագնապալի կացութիւնը եւ պիտի ջանայ ամէն առիթներէն օգտուիլ Կիլիկիոյ Հայոց ապագան ապահովելու համար:⁴⁸⁷

4° Պէյրութէն 5 Յուլիս թուակիր նամակով մը Համագգային Ժողովին կողմէ Հայկական ներկայացուցիչ ըլլալու համար Տոք. Մելքոնեանի եղած առաջարկին [ան] կը պատասխանէր եւ կը բացատրէր թէ ինչ ինչ կարելու պատճառներ արգելք էին իրեն պաշտօնը ստանձնելուն: Միեւնոյն ատեն նամակը, որովհետեւ [նամակը] կը հաստատէր այսպիսի ներկայացուցիչի մը կարելութիւնը եւ տեղւոյն վրայ ուրիշ յարմար մէկը չգտնուի[լը], [ժողովը] որոշեց խնդրել Ազգ. Պատուիրակութենէն որ ինք նախաձեռնարկ ըլլայ Տոք. Քօլօլեանի, Վահան Թէքէեանի եւ կամ Տիգրան Զայեանի պէս մէկը դրկել Պէյրութ, Չօր. Կուրոյին մօտ: Միեւնոյն ատեն Պատրիարքարանին կողմէ կամք յայտնել թէ անիկա պատրաստ է այդ ներկայացուցիչին ծախքին մէկ մասը հոգալու:

[Համագգային Խորհուրդ]

18 Օգոստոս 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան, Ժամը 6½ին

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Արամ Ինճիճեան, Գարեգին Տէվէճեան, Տոք. Եաղուպեան, Կարապետ Նուրեան, Տոք. Նազգաշեան:

Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան Փարիզի Համագումարին իբր Կ. Պոլսոյ պատուիրակ իր համարատուութիւնը ընելու հրաւիրուած էր, ուստի խառն ժողովի անդամներէն ոմանք ալ իբր ունկնդիր ներկայ գտնուեցան այս ժողովին եւ լսեցին իր համարատուութիւնը:

Եղիշէ Արքեպ. պատմեց Համագումարի անցքերը, Պօղոս փաշա Նուպարի գործունէութեան տեղեկագրին ընթերցումէն յետոյ փաշային դէմ եղած քննադատութիւնները եւ Պօղոս փաշայի իր տեսակէտը պաշտպանելը: Սրբազանը ըսաւ թէ քննադատութիւնները շատ բուռն էին, եւ դաշնակցականաց կողմէ ալ չէին, այլ՝ ռամկավարներուն, եւ իբրեւ կուսակցութեան մտքով ալ չէին կատարուած:

Սակայն իրողութիւնը սա էր որ Պատուիրակութիւնը չէր պատասխանատուն ազգային երազներու իրականութիւն չգտնելուն: Անիկա ազգին պահանջները ներկայացուցած էր, սակայն Դաշնակիցներն է[ին] որ առանց խորհուրդ եւ կարծիք հարցնելու Ազգային Պատուիրակութեան իրենց որոշումը տուած էին՝ մեզի հարկադրելով

⁴⁸⁵ Պօղոս Նուպար 29 Յուլիս թուակիր հեռագրով, Պոլիս հասած՝ 1 Օգոստոսին, կը յայտնէր թէ Պատրիարքին հեռագիրն ստացած եւ անմիջապէս դիմած է Համաձայնական կառավարութիւններուն (ՊՏԴ, տու.փ 5, L-3, L523, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

⁴⁸⁶ Տեսնել Յաւելուած 50:

⁴⁸⁷ Զաւէն Պատրիարք որոշեալ նամակը, որուն մէջ կը շօշափուին նաեւ զանազան այլ հարցեր, պիտի գրէր 6 Օգոստոս 1920-ին (տեսնել Յաւելուած 55):

համակերպելու: Այս քննադատությանց միջոցին, ինչպես կ'երեւայ, փաշա[ն] կը սպասէր որ Համագումարին անդամները, մանաւանդ ատենապետը⁴⁸⁸, զինքը պաշտպանէին. սակայն ասանկ փորձ մը չեղաւ, վասնզի գրեթէ ամէն ոք յուսախար էր եւ եղածովը գոհ ոչ ոք կար: Պօղոս փաշա այս երեւոյթին ամօքեւ դառնացաւ եւ հրաժարական տուաւ:

Պօղոս փաշա արդէն իր շուրջը դատարկութիւն զգալով, նախապէս Ս. Պատրիարքի[ն] այսպիսի մտադրութիւն մը յայտնած էր: Իր հրաժարականը աղմուկի տեղի տուաւ: Մենք մեղմեցինք երկու կողմն ալ, սակայն կարելի չեղաւ իր հրաժարականը ետ առնել տալ: Համագումարը կը մտածէր թէ ուրիշ մարդ չկար յարմար, որ գործին այնքան մօտէն գիտակ եւ աշխատած ըլլար, ուստի կը փափաքէին որ անիկա վերստանձնէ իր պաշտօնը: Կ. Պոլիսէն եկած հեռագիրներ ուժ տուին մեր հոն կատարած դիմումներուն եւ անիկա ետ առաւ իր հրաժարականը, եւ կազմուեցաւ նոր պատուիրակութիւն մը, որուն կը մասնակցին չորս ձեռնհաս եւ կարող անձ[եր]:

Գալով Դաշնագիրը ստորագրելու հարցին, արդէն զգալի էր որ Պօղոս փաշա Նուպար չպիտի կարենար ստորագրել, քանի որ անիկա պետութեան մը ներկայացուցիչը չէր: Համագումար[ը] կը փափաքէր որ Պօղոս փաշա Նուպարի աշխատութեանց բարոյական վարձատրութիւն մը ըլլալու եւ թէ թրքահայ դատն ալ նուիրագործում մը ստանալու համար [քայլ մը առնուի], եւ ասոր համար առաջարկ եղաւ Նորատունկեանի որ միջոց մը գտնէ: Նորատունկեան դիտել տուաւ թէ օրինական չէ: Պօղոս փաշա Նուպար, ինչպէս կ'երեւի, փափաքող էր այս ստորագրութիւնը դնելու, վասնզի ինք յայտնած էր թէ ուրախ էր որ պ. Ահարոնեան ալ նոյն փափաքը ունէր, եւ ըսած էր թէ այս մասին Երեւան գրած էր անոր ալ փոխանորդութիւն բերելու համար:

Ոմանք հաւաստեցին թէ պ. Ահարոնեանէ ասիկա ակնկալել կարելի չէր եւ իրաւ ալ ասանկ թուող մը չեկաւ:

Երկու պատուիրակութիւնները չկրցան միանալ. ատիկա գաղտնիք մը չէ. սակայն սխալ է որ երկուքն իրարու դէմ գործած են: Ընդհակառակը, միշտ միասին դիմումներ ըրած, միասին ստորագրած, համերաշխ գործած են: Միացման համար Երեւան գացող պատուիրակները՝ Թէքէեան եւ Տ[էր] Ստեփանեան, հակառակ անոր [որ] իրենց հետ բանակցողներու պէս խոհական եղած են, սակայն իրարու չեն վստահած. ասոր համար է որ չեն կրցած իրագործել միութիւնը:

(Եղիշէ Ս. հոս կարդաց Պ. Խատիսեանի առ Պօղոս փաշա Նուպար ուղղած մէկ նամակը այս խնդրոյն վրայ:⁴⁸⁹)

Համագումարին մէջ պ. Թէքէեան ուզեց համարատուութիւն մը ընել իրենց առաքելութեան մասին: Երբ ըսուեցաւ թէ ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ մինչեւ հիմա արդէն չեն ներկայացուցած, Թէքէեան պատասխանեց թէ իրենց դարձին տեսան որ Պօղոս փաշա Նուպար առանց ոեւէ վարանման եւ դիտողութեան ընդունած է պ. Խատիսեանի այս առաջարկները, որով համարատուութեան պէտք չէ մնացած:

Սակայն ինչո՞ւ ուրեմն չէ կատարուած այս միութիւնը:

Անոր համար որ պ. Խատիսեան իբր վարչապետ այս որոշումը տալէ յետոյ Դաշնակցութիւնը արգելք եղած է:

Հիմա որ Դաշնագիրը ստորագրուեցաւ, այլեւ Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնը վերջ գտած կը համարեն ոմանք, սակայն այդպէս չէ: Թրքահայութեան խնդիր մը դեռ կը մնայ, քանի որ Խարբերդ, Մեքաստիա եւ Կիլիկիա կը մնան Թուրքիոյ եւ փոքրամասնութեանց խնդիրը կայ դեռ լուծելի: Հայկական Հանրապետութիւնը չի կրնար այս խնդիրներով զբաղիլ, ուստի պէտք [կայ] թրքահայ ներկայացուցչութեան մը:

Ասոր համար Համագումարը հարկ դատեց տալ Ազգ. Պատուիրակութեան նոր ուղեգիծեր, որոնց պիտի հետեւէր ասկէ յետոյ Պօղոս փաշա Նուպար:

Եղիշէ Արքեպ. կարդաց Համագումարի կողմէ խմբագրուած այս նոր ուղեցոյցը:⁴⁹⁰

Յետոյ փափաք յայտնելով որ Պօղոս փաշան մնայ իր ազդեցութեան վրայ եւ [շարունակել] պահել Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահի դերը, մասնաւորապէս հետապնդելու համար Կիլիկիոյ խնդիրը, մաղթանքներով վերջացուց իր խօսքերը:

⁴⁸⁸ Գաբրիէլ Նորատունկեան:

⁴⁸⁹ Տեսնել Յաւելում 29:

⁴⁹⁰ Տեսնել Յաւելում 219:

Փրոֆ. Պէգնեան շնորհակալութիւն յայտնեց Դուրեան Ս.ի եւ համամիտ գտնուեցաւ Ս.ին այն տեսութեանց թէ դեռ մեր խնդիրը չէ վերջացած: Մեր ուզածին պէս չեղաւ լուծումը Հայկական Խնդրոյն: Ինչպէս Դուրեան Ս. ըսաւ, մեր երազը չգործադրուեցաւ: Մենք կը սիրենք երագել, սակայն երագները աշխատասիրութեամբ կը փոխուին իրականութեան:⁴⁹¹

Փրոֆ. Պէգնեան յոյս յայտնեց թէ պիտի ըլլայ անիկա, եւ միշտ Դուրեան Ս. պատրաստ պիտի ըլլայ իր փորձառութիւնը ի սպաս դնելու: Ինք ալ համամիտ եղաւ որ մնայ Պօղոս փաշայի պատուիրակութիւնը:

Առաջին քայլը առնուած է, ճանչցուած պետութիւն մը ունինք, որ կրնայ բարձրանալ, միայն պէտք է նեղ կուսակցականութենէ վեր բարձրանանք:

Ս. Պատրիարքը հաղորդեց պ.պ. Ահարոնեանի եւ Պօղոս Նուպարի հեռագիրները Դաշնագրին ստորագրութեան մասին⁴⁹² եւ առաջարկեց հեռագրով կամ գրով շնորհաւորել երկուքն ալ:

Պ. Արամ Ինճիճեան յայտնեց թէ այս Պօղոս փաշայի նամակին մէջ աւելցուի թէ իր Դաշնագիրը ստորագրած չլլալը բան մը չի պակսեցներ իր ջանքերուն արդիւնքէն, որոնք բարձրօրէն գնահատուած են:

Պ. Հրանտ Գալիկեան ըսաւ թէ կ'ուզէր գիտնալ թէ անգլիացի դիւանագէտներու կողմէ տրուած սա խորհուրդէն յետոյ՝ թէ Կիլիկիոյ խնդիրը ընտանեկան խնդիր է, որ Փրանսայի հետ պէտք է կարգադրել՝ ի՞նչ եղած է: Յետոյ, Ուիլսընի իրաւարարութիւնը մեզի նպաստաւոր կերպով կարգադրելու համար ի՞նչ միջոցներ ձեռք առնուած են: Յետոյ, ուղեցոյցին մէջ կան հարցեր, որոնք ուղղակի Հանրապետութեան կը պատկանին:

Դուրեան Ս. ըսաւ թէ վերջին դիտողութիւնը շատ ճիշդ էր, սակայն անիկա հետեւանքն էր այն միամտութեան թէ երկու պատուիրակութիւնները պիտի միանային ընդհուպ եւ թրքահայ հատուածին ներկայացուցիչն ալ կրնար զբաղիլ այդ խնդիրներով:

Սակայն անոնց մէջ կան հարցեր ալ, որոնց համար Հանրապետութիւնը բան մը չի կրնար ընել: Ասոնց է՛ն կարելորդն է Կիլիկիոյ խնդիրը, որուն մասին Հանրապետութիւն[ը] կարծիք յայտնելու իրաւունք չունի:

Գալով իրաւարարութեան մասին, Ուիլսընի մօտ ձեռնարկներ եղած են, քարտեզները եւ տեղեկագիրները որկուած են: Ուիլսընի որոշումը դեռ չէ հաղորդուած, վասնզի անիկա իբր իրաւարար Դաշնագրին ստորագրումին կը սպասէ:

Պ. Արամ Ինճիճեան առաջարկեց որ Համագգային Ազգ. Ժողովը նոր մանտա մը տայ [Պօղոս Նուպարի]:

Ս. Պատրիարքն ալ ըսաւ թէ պէտք է որ Պօղոս փաշա Նուպար ներկայացնէ ասկէ յետոյ միայն թրքահայերը եւ իր թելադրութիւնները ստանայ Կ. Պոլիսէն:

Կիլիկիոյ մասին ալ իր ըրած ձեռնարկներուն մասին ալ նամակներ կան, ըսաւ, սակայն օրը տարաժամած է, ուստի առաջարկեց որ ժողովը վաղը եւս գումարուի եւ նկատի առնէ այս խնդիրները:

Այդ որոշումով ժողովը փակուեցաւ ժամը 8½ին:

⁴⁹¹ Բնագրին մէջ՝ Մենք կը սիրենք երագել, սակայն երագներն են որ աշխատասիրութեամբ կը փոխուին իրականութեան:

⁴⁹² Ահարոնեանի հեռագիրը շատ հաւանաբար կը բովանդակէր հետեւեալը. «Այսօր, Օգոստոս 10, Սեւրի մէջ մեր Դաշնակիցներուն հետ ստորագրեցի Միացեալ Հայաստանի անկախութիւնը նուիրագործող թրքական դաշնագիրը: Այս հանդիսաւոր գործողութիւնը, որ կը ճանչնայ հայ ազգին ազատութիւնն ու անկախութիւնը, մեր սիրտը կը լեցնէ հրճուանքով ու ջերմագին երախտագիտութեամբ բոլոր անոնց հանդէպ, որոնք փառքով ինկան հայրենիքին համար» («Ճակատամարտ», 13 Օգոստոս 1920, 527/2348): Իսկ Նուպար կը հեռագրէր. «Մեծ ուրախութեամբ կ'ուղարկեմ իմ ջերմագին շնորհաւորութիւններս Ձեր Սրբազնութեան եւ Միացեալ [Համագգային- Վ.Ղ.] ու Քաղաքական Ժողովին, հաշտութեան կնքումին առիթով, որ կը հաստատէ Ազատ Անկախ Հայաստան մը, եւ մեզ կը հասցնէ այնքան տառապանքներէն եւ ջանքերէն ետք մեր հետապնդած նպատակներէն մէկուն: Ազատագրումի եւ արդարութեան այս պատմական «արք»ը մեզի իրաւունք կու տայ հաւատք ունենալու ապագայի մասին եւ յուսալու մեր ազգային բաղձանքներուն աւելի կատարեալ իրագործումին» («Ժողովուրդի Ձայնը», 17 Օգոստոս 1920, 561):

[Համազգային Խորհուրդ]
19 Օգոստոս [1920]
Ժամ[ը] 6, Ս. Պատրիարքի բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Տեարք Կ. Նուրեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Նազգաշեան, Նիկողոս Աղասեան:

1° Պ. Ինճիճեան ժողովին ներկայացուց պատճենը այն նամակին, որ ի պատասխան Պօղոս փաշա Նուպարի Դաշնագրին ստորագրման առթիւ ուղղած շնորհաւորագրին պիտի ուղղուէր Փարիզ Ն. Վսեմութեան:⁴⁹³

Ժողովը հաւանեցաւ եւ որոշեց ասկէ զատ նամակով ալ շնորհաւորել թէ՛ Նուպար փաշան եւ թէ՛ Երեւանի կառավարութիւնը:

2° Կարդացուեցան Պօղոս փաշա Նուպարի Յուլիս 19, 31 եւ Օգոստոս 5 թուակիր երեք նամակները:⁴⁹⁴

Կիլիկիոյ խնդրոյն համար ցոյց տուած իր հոգածութեան եւ ունեցած ջանքերուն համար որոշուեցաւ շնորհակալութիւն յայտնել:

3° Ժողովին Տեարք Ն. Աղասեան[ի] եւ Ա. Ինճիճեանի կողմէ հաղորդուեցան Կիլիկիոյ մասին տեղեկութիւններ: Անոնցմէ կը հասկցուէր թէ Ատանայի եւ Կիլիկեան Միջագետքի մէջ անկախութիւն հռչակուած եւ ինքնավար կառավարութիւններ կազմուած էին:

Ժողովը այս նոր կացութեան մասին որոշում մը յետաձգեց յաջորդ նիստին:

[Համազգային Խորհուրդ]
25 Օգոստոս 1920
Ս. Պատրիարքի բնակարան, ժամը 6

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան, Տոք. Կ. Եաղուպեան, Կ. Նուրեան, Պարգեւ Փափագեան, Տոք. Նազգաշեան, Արամ Ինճիճեան:

1° Փրոֆ. Չ. Պէզնեան Այնթապի ֆրանսացւոց կողմէ գրաւման մասին իր ստացած տեղեկութիւնները հաղորդեց: Ժողովը այս տեղեկութիւններէն գոհութեամբ տեղեկացաւ թէ հայերը ոեւէ անձի կորուստ չեն ունեցած կռիւի պահուն:

⁴⁹³ Այդպիսի նամակի չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ, ուր, սակայն, պահպանուած է Չաւէն Պատրիարքի ստորագրութեամբ Համազգային Խորհուրդի անունով Նուպարի դրկուած 20 Օգոստոս թուակիր հեռագրին պատճենը, ուր կ'ըսուի. «Միացեալ Ժողովը [Համազգային Խորհուրդը- Վ.Ղ.] մեծ ուրախութեամբ ի գիտութիւն ընդունեց ձեր հեռագրին բովանդակութիւնը՝ յայտարարող խաղաղութեան [դաշնագրին] ստորագրումը, որ կը նուիրագործէ Հայաստանի անկախութիւնը: Ան այս բարեբաստիկ առիթը կ'օգտագործէ Ձեր Գերագանցութեան անկեղծ շնորհաւորութիւններ յայտնելու եւ իր խորին երախտագիտութեան զգացումները կրկնելու այս արդիւնքին հասնելու ձեր անխոնջ եւ հայրենասիրական ջանքերուն համար: Յուսանք նոր յաջողութիւններ մեր ազգային բաղձանքներուն ամբողջական իրագործման ուղղութեամբ» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Խ, Խ628, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁴⁹⁴ Դիւանաթուղթերուն մէջ գտանք միայն 19 Յուլիս թուակիրը, ուր Նուպար Նպաստամատոյցի ընդհանուր քարտուղար Վիքրին կը ներկայացնէ Չաւէն Պատրիարքի, կը յայտնէ թէ ան Երեւան կ'ուղղուի ուսումնասիրելու բնակչութեան կարիքները եւ Միացեալ Նահանգները իրագրել դարձնելու կացութեան՝ նոր օգնութիւններու զարկ տալու համար ի նպաստ հայոց, միաժամանակ նշելով թէ յատուկ երախտագիտութիւն մը պարտական ենք Պր. Վիքրիի՝ հայոց նուիրաբերած իր անխոնջ աշխատանքին համար (տեսնել Յաւելուած 52):

2° Ատանայեն մասնաւորներու եկած նամակներէն կը հասկցուէր թէ Ատանայի մէջ Հայոց կողմէ կառավարութիւն մը կազմելու համար Օգոստոս 5ին կատարուած փորձը⁴⁹⁵ ֆրանսացւոց կողմէ արգիլուած էր եւ նոյնիսկ կ'ըսուէր թէ Չօր. Տիւֆ[ի]էօ յայտարարութիւն մը հրատարակելով յայտարարած էր ժողովուրդ[ին] հաւատ չընծայելու շրջած գրոյցներուն եւ բախտախնդիրներու կողմէ կատարուած ձեռնարկներուն կարելորութիւն չընծայելու: Ժողովը որոշեց սպասել նոր տեղեկութիւններու:

3° Ատանայի Առաջնորդ Գեորգ Վրդ. Արսլանեան հեռագրով մը,⁴⁹⁶ որուն պատճենը հաղորդուած էր նաեւ Կ. Պոլսոյ ֆրանս. բոմբիստութեան, կը բողոքէր Ատանայէն հեռացող թուրքերու ամէն կողմ տարաձայնած՝ Կիլիկիոյ մէջ հայերու կողմէ թուրքերու վրայ գործադրուած խժոժութեանց գրոյցներուն դէմ:

Որոշուեցաւ պատճենը հաղորդել նաեւ անգլիացւոց, իտալացւոց եւ հելլենաց Բարձր Զոմիստրներուն եւ տեղական ֆրանս. մամուլին:

4° Բաբբունապետարանը հաղորդած էր պատճենը Ատանայի հրէից բաբբիէն ստացած նամակի մը, որ հայերու կողմէ սինակոկի մը կողոպտումին եւ հրեաներու դէմ եղած անարգանքներու վրայ կը խօսէր:⁴⁹⁷

Որոշուեցաւ նամակը հաղորդել պ. Տամատեանի եւ բացատրութիւն ուզել:

5° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ պ. Վահան Փափագեան եւ պ. Աստուածատուր Խաչատրեան⁴⁹⁸ Կ. Պոլիսէն անցնելով Փարիզ գացած էին առաջին[ն] իբր Բ. պատուիրակ եւ երկրորդը իբր խորհրդական:⁴⁹⁹

6° Տոք. Եղորուպեան եւ պ. Արամ Ինճիճեան հայերու սեպիական եւ նոյնիսկ ազգապատկան կալուածներու Համաձայնականներու կողմէ գրաւման դէմ ձեռնարկ մը ընելու պէտքը ցոյց տուին: Ժողովը որոշեց տեղեկանալ Յունաց Պատրիարքարանէն թէ անոնց ի՞նչ ըրած են, ըստ այնմ հաւաքական դիմում մը ընելու համար:

⁴⁹⁵ Տեսնել Յաւելուած 54:

⁴⁹⁶ Գեորգ Վրդ. Արսլանեանի ստորագրութեամբ 16 Յուլիս 1920 թուակիրին պատճենը կը բովանդակէ հետեւեալը.

Կիլիկիոյ հայերը արդար վրդովմով կը տեղեկանան թէ քեմալական հրոսակները սկսած են Գոնիա եւ Անատոլիոյ ներքերը տեղափոխել Ատանայի իսլամ բնակչութիւնը, որուն քարոզչական զանազան միջոցներով, ստայօղ լուրերով եւ սպառնալիքներով, ստիպած են Ատանայէն հեռանալ, եւ անոնք հիմա ամէն տեղ աղմուկ կը տարածեն թէ Ատանայի հայերը կոտորեր են իսլամ բնակչութիւնը եւ թէ այս գաղթականները հագուազիւտ վերապրողներ են այս յերիւրածոյ կոտորածէն:

Կիլիկիոյ հայերը կը բողոքեն այս գաղթելի գրապարտութեան դէմ, կը յայտարարեն թէ իսլամներու ոչ մէկ սպանդ տեղի ունեցած է որեւէ ժամանակ Ատանա կամ այլուր, եւ որ իրենք բնաւ չեն մտածած յարձակիլ դրացիներու վրայ: Ընդհակառակը, Կիլիկիոյ մէջ քեմալական շարժման սկիզբէն ի վեր իրենք միայն Ատանա քաղաքին շուրջ ունեցած են մօտ հազար զոհ, ներառեալ՝ քեմալական հրոսակներու կողմէ սպաննուած կամ առեւանգուած կիներ եւ երախաներ, տակաւին չնշելով Կիլիկիոյ այլ վայրերու մէջ սարսափելի վայրագութեան պայմաններու ներքեւ ջարդուած հայերը, որոնց քանակը կը հասնի տասնեակ հազարներու (ՊՏԴ, տուփ 11, թղթապանակ MD901, Խ837, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁴⁹⁷ ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M201, Խ837, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*:

⁴⁹⁸ Ըստ Գաբրիէ Լագեանի (Դէմքեր, 144) 1860-ին, իսկ ըստ «Հայկական Համառօտ Հանրագիտարան»ին՝ 1862-ին ծնած ալաշկերտցի պատմաբան Աստուածատուր Խաչատրեանի մականունը յաճախ արձանագրուած է որպէս Խաչատուրեան: Միօրինակութեան համար որդեգրած ենք *Խաչատրեան* հարազատ տարբերակը: Փրոֆ. Խաչատրեան նախապատերազմեան շրջանին պաշտօնավարած էր Կարնոյ Սանասարեան եւ Պոլսոյ Կեդրոնական վարժարաններուն մէջ՝ համապատասխանաբար որպէս տեսուչ եւ տնօրէն, իսկ 1925-ին Խորհրդային Հայաստան անցնելէ ետք, մինչեւ իր մահը (1938) դասախօսած էր Երեւանի Պետական Համալսարանին մէջ: Իր հետաքրքրութեան եւ ուսումնասիրութիւններուն գլխաւոր առարկան էր Հայաստանի հին շրջաններու պատմութիւնը:

⁴⁹⁹ Փափագեան եւ Խաչատրեան Փարիզ կը մեկնէին համապատասխանաբար որպէս պատուիրակ եւ խորհրդական Հ. Հ. Պատուիրակութեան: Փափագեան կը նշէ Խաչատրեանի հետ Մեպտեմբերի սկիզբը Փարիզ հասած ըլլալը, յստակացնելով թէ ինք Փարիզ կը հասնէր իբրեւ պատուիրակութեան անդամ (Փափագեան, հտ. Գ., 95, 101):

[Համագգային Խորհուրդ]

1 Սեպտեմբեր 1920

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Տ. Չաւեն Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզնեան, Տոք. Եաղուպեան, Կ. Նուրեան, Պ. Փափագեան, Ա. Ինճիճեան, Գ. Տէվէճեան, Տոք. Նազգաշեան:

Տ. Չաւեն Պատրիարք, Փրոֆ. Պէզնեան եւ Ա. Ինճիճեան յաջորդաբար ժողովին հաղորդեցին վերջին շաբթուան ընթացքին ստացած ինչ ինչ տեղեկութիւններ, որոնցմէ կը հասկցուէր թէ Ատանայի գրաւման լուրը, որ շրջան կ'ընէր ասդին անդին, սուտ էր: Ատանայէն Օգոստոս 17 թուակիր նամակի մը համաձայն, Օգոստոս 7ին կուսակալը թուրքերէն յայտարարութիւն մը հանած է յայտարարելու համար թուրք ժողովուրդին որ դառնան կրկին Ատանա: Կուսակալը կը մատնանշէ բոլոր այն նիւթական եւ բարոյական վնասները, որոնք առաջ կու գան թուրքերու Ատանայէն մեկնելով, եւ մասնաւորապէս կը ծանրանայ բոլոր ասոնցմէ աւելի մեծ վնասի մը՝ թրքական շահերու տեսակէտով այս գաղթին վնասներուն վրայ:

Ասիկա կ'ապահովցնէ թէ թրքաց կեանքը ապահովուած է ֆրանսացւոց կողմէ, ինչպէս նաեւ՝ իրենց ինչքերը:

Յետոյ կուսակալը կը յարէ թէ թուրքերը տնտեսապէս կը փչանան իրենց վաստակէն ու շահէն գրկուելով:

Կ'ըսէ թէ թուրքերու հեռանալէն քաջալերուելով է որ հայերը յանդգնած են կառավարութիւն մը կազմել:

Մինչեւ 8 օր կը հրաւիրէ որ թուրքերը դառնան, այդ պայմանաժամէն յետոյ դարձողներուն բողոքները լսելի չընել սպառնալով:

Նամակը կը հաւաստէ թէ ուրը օրը անցած է եւ ոչ ոք դարձած է:

Չրոյցներ կան թէ հայերը 18էն 35 տարեկաններու զօրակոչ ըրած են, ինչպէս նաեւ իբր թէ ֆրանսացիք կամաւորական գունդեր կազմելու արտօնած են:

Գալով Անատոլի միւս մասերուն կացութեան, ժողովը կը կարծէ թէ յստակ ծրագիր մը գոյութիւն ունի Փոքր Ասիոյ քրիստոնէից դէմ:

Պոլուի, Կիրասոնի եւ այլ տեղերու մէջ պատահած դէպքերը կը հաստատեն այս կարծիքը:⁵⁰⁰

Անատոլուէն Կ. Պոլիս եկող Տ. Վարդան Ա[ւագ] Քհ. եւս կը հաստատէ որ ներքին գաւառներու մէջ կը տիրէ չէթեներու կողմէ հակահայ ոգի մը, եւ Միլիներու եւ անոնց հակառակորդներու մէջ միշտ բախումներ կան:

⁵⁰⁰ Յստակ չէ թէ ինչ եւ երբ պատահած դէպքերու կը վերաբերի հաստատումը: Կարելի է սակայն գաղափար մը կազմել պոլուցի հայերու կացութեան մասին հիմնուելով աւելի քան տարի մը առաջ՝ 25 Մայիս 1919 թուակիր անգլերէն տեղեկագրի մը, ինչպէս նաեւ Չոնկուտաքի թաղական խորհուրդին կողմէ ուղարկուած 1 Նոյեմբեր 1920 թուակիր նամակին վրայ: Տես Յաւելուած 8 եւ 70:

Հարկ է աւելցնել թէ Պոլսոյ չորս բարձր յանձնակատարներուն ուղղուած 22 Սեպտեմբեր 1920 թուակիր նամակի մը մէջ, Չաւեն Պատրիարք յղում կատարելով իր 1 Սեպտեմբեր 1920-ին գրած նամակին, անգամ մը եւս միջամտութիւն խնդրելով նամակը եզրափակելէ առաջ կ'ըսէր.

«... Պոլուի աղետէն ետք ազատ զգացած էինք ... արտայայտել մեր խոր վախերը չգրաւուած Անատոլիոյ մէջ մնացած հայերու ճակատագրին մասին: Մենք արտայայտեցինք մեր երկիւղը՝ ի տես մահացուօրէն ոչնչացմանը Քեմալականներու քմահաճոյքին ենթարկուած բոլոր քրիստոնէաներուն, եթէ չառնուէին ազդու եւ վերջնական միջոցներ՝ երաշխաւորելու բնականոն պայմաններու հաստատումը Փոքր Ասիոյ մէջ:

Քէօթահիայի նորագոյն պատահարները դժբախտաբար եկան ապացուցանելու մեր ճիշդ ըլլալը: ... Քեմալականները նախ Անկորա արքայքիցին որոշ թիւով երեւելի հայեր: Յետոյ տարագրեցին 16 տարեկանէն վեր բոլոր հայերը, որմէ ետք թալանեցին անոնց խանութներն ու տուները: Վաղը [նոյնը] պիտի ըլլայ Էսքի-Շեհիր, Անկորա կամ ուրիշ քաղաք մը:

Մենք չենք խորհիր թէ կարելի է տակաւին կասկածիլ վտանգին ծանրութեան եւ վերահասութեան: Հայ ազգին մնացորդները Փոքր Ասիոյ մէջ դատապարտուած են անխուսափելի ոչնչացման, եթէ անյապաղ չառնուի ազդու քայլ մը՝ ազատելու զանոնք միանգամընդմիշտ Մուսթաֆա Քեմալի լուծէն...» (ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, 0077-0078):

II. Ս. Պատրիարք[ը] այս առթիւ ժողովին հաղորդեց թէ ինքն հեռագրով Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Կ. Պոլսոյ Բարձր Զոմիսէրներուն յատուկ գիրերով Պոլսու[ի] ջարդին համար դիմում ըրած է, սակայն դեռ արդիւնք մը չէ ստացած իր դիմումը:⁵⁰¹

III. Համաձայնական գինուորական իշխանութեանց կողմէ գրաւեալ ազգային ու անհատական կալուածներու խնդրոյն համար Ս. Պատրիարքը հաղորդեց որ Յունաց Պատրիարքարանը մասնաւոր դիմում մը չէ ըրած, այլ՝ իր խնդրագրով դիմում ընող յոյներու բողոքները պարզ մակագրութեամբ մը հաղորդած է օտար իշխանութեանց:

Ժողովը որոշեց ձեռնարկ մը ընելէ առաջ ճշդել թէ այս տեսակ որքան կալուածատէր[ներ] կան, ուստի որոշեց հարցնել թաղ. խորհուրդներուն թէ իրենց թաղին մէջ որքան գրաւուած կալուածներ կան:

⁵⁰¹ 1 Սեպտեմբեր 1919-ին Չաւէն Պատրիարք Ազգային Պատուիրակութեան հեռագրած էր հետեւեալը. «Իրենց պարտութեան որպէս հետեւանք, Քեմալական հրոսակախումբեր վերսկսած են կոտորածներու եւ խժոժութիւններու: Պոլսի մէջ, մասնաւորաբար, անոնք կոտորած են արու բնակչութիւնը, կիներն ու երախաները ողջ այրած են եկեղեցւոյ մէջ: Չոհերուն թիւը շուրջ 600 է: Լուրջ պատճառներ կը բարձրացնեն չգրաւուած տարածքներու մէջ ընդհանուր կոտորածի մտավախութիւնը» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթածրար 5-Խ, Խ629, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 3 Սեպտեմբերի 1920)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ

(Ներկայ երեսփոխանք 54)⁵⁰²

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ա. Ատենապետ Ս. Գարաեան ԷՖ. այսօրուան նիստին բացակայութիւնը հաղորդող հետեւեալ գիրը որկամ է:

(պատճեն)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ բացակայութեան գրեր ալ կան տեարք Թորգոմեան[ի], Չիֆթէ Սարաֆ[ի], Միր-գախանեանի կողմէ, կը նշանակենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երեսփոխաններէն տեարք Օտեան եւ Ալայօյանեան հետեւեալ հարցումը ուղղած են դիւանիս:

(պատճեն)⁵⁰³

Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ ԷՖ.- Այս գիրը որկեցէք Վարչութեան, որպէսզի պատասխան տրուի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն այս գիրը կը յանձնենք Քաղ. Ժողովի նկատողութեան:

ԺՈՂՈՎԻ ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ընթացիկ գործերու անցնելէ առաջ, հետաքրքիր էի իմանալու թէ Ազգ. Ժողովի գումարումը այսքան ժամանակ ի՞նչ պատճառաւ յետաձգուած է, երբ նկատողութեան առնուելու կարելոր խնդիրներ կան:⁵⁰⁴

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ազգ. Ժողով կը գումարուի երբ օրակարգի վրայ կարելոր խնդիրներ կան եւ կամ գումարման ստիպողութիւն կը ներկայացուի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Կը զարմանամ որ երբ այնքան կարելոր խնդիրներ կը գտնուին, նիստ գումարելու համար խնդիր կը փնտռուի: [Ազգային] Պատուիրակութեան գործունէութեան մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն ունինք, Կիլիկիոյ հայոց վիճակը անձանօք կը մնայ մեզի, ասոնցմէ գերագանց կայ նաեւ սա պարագան որ այդ ժողովին գումարումը Վարչութեան որոշման կ'ենթարկուի, մինչդէռ Վարչութիւնը ենթարկուած է Ազգ. Ժողովի հեղինակութեան: Այս վիճակը որքան Վարչութեան, նոյնքան Ս. Պատրիարքին համար աննպաստ է: Կը պահանջենք որ ժողովին պայմանադրական նիստերը կանոնաւորապէս տեղի ունենան:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Բոլոր խորհրդարանները իրենց նստաշրջանները ունին եւ այդ միջոցին կը գումարուին: Դահլիճը խորհրդարանի վրայ իրաւասութիւն չունի, բայց խորհրդարանի գումարումը ինք կ'որոշէ: Մեր Սահմանադրութեան մէջ ալ որոշուած է որ տարին 2 ամիս նիստ ընէ, բայց անկարելի ըլլալով,

⁵⁰² «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթին մէջ արձանագրուած է 55 երեսփոխան (4 Սեպտեմբեր 1920, 576):

⁵⁰³ Կարելի է յաջորդ նիստի ատենագրութեան վրայ հիմնուելով ենթադրել թէ Օտեան-Ալայօյանեան հարցումը կը վերաբերէր Ուսումնական Խորհուրդի գործունէութեան:

⁵⁰⁴ Ատենագրողը որոշապէս սխալ մը թոյլ տուած է դիւանի ատենապետին վերագրելով այս հարցումը: Հաւանական է որ Խօսնասարեան ըլլայ հարցադրման տէրը, սակայն «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի վերոյիշեալ համարը չի լուսաբաներ պարագան, իսկ «Ճակատամարտ»-ի 4 Սեպտեմբեր 1920-ի համարը մեր հասողութենէն դուրս մնացած ըլլալով, չենք կրցած ստուգել թէ արդե՞ս Խոյ տեսած տեղեկատուութեան միջոցով կարելի պիտի ըլլար ստուգապէս գիտնալ ինքնութիւնը հարցումն ուղղած երեսփոխանին:

բաժնուած է ամբողջ տարւոյն վրայ եւ 2 շաբաթը կամ ամիսը անգամ մը կը գումարուի:⁵⁰⁵ Ուստի ես կը համաձայնիմ որ ժողովի դադարման կամ գումարման ժամանակը որոշուի գործադիր իշխանութեան հետ համախորհուրդ, իսկ սոյն նստաշրջանին մէջ կազմելիք նիստերու օրն ու ժամը ժողովը ինք որոշէ: Այս առաջարկը օրինագծի ձեւով թող ներկայացուի, որպէսզի Նախաձեռնութեան [Դիւանին] որկուի:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Որովհետեւ ինծի ալ ակնարկութիւն եղաւ, պէտք կը տեսնեմ բացատրութիւն մը տալու: Ազգային Ժողովը բացառիկ նիստ կը կազմէ կա՛մ Պատրիարքի հրաւերով, կա՛մ Վարչութեան որոշումով եւ կա՛մ երեսփոխաններու առաջարկութեամբ: Եթէ Պատրիարք եւ Վարչութիւն Ազգ. Ժողով չգումարեցին, երեսփոխաններու առաջարկութեամբ կրնար ժողովը հաւաքուիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս խնդիրը ժողովով նկատողութեան առնելու համար գրաւոր առաջարկութիւն պէտք է ներկայացուի, հակառակ պարագային ժողովին կը թողունք որ ինք որոշէ իր դադարի շրջանը:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ հարցում մ'ալ կայ Պ.Պ. [Տէր] Աբրահամեանի եւ Ալպոյանեանի կողմէ:
(պատճեն)⁵⁰⁶

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Այդ հարցումին մէջ սկզբունքի խնդիր մը կայ, մեր ծրագիր յայտագիրը կը բացատրէ ատիկա, հետեւաբար պէտք է նախ այն լսել:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատենական գործողութիւնները վերջացան, հիմա կ'անցնինք օրակարգի: Առաջին խնդիրն է երեսփոխանական վաւերացումներ: Պիտի կարդանք Քաղ. Ժողովէն եկած տեղեկագիրը:
(պատճեն)⁵⁰⁷

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս ընտրութիւնները ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Առանձին առանձին քուէի պէտք է դրուի:

⁵⁰⁵ Հաստատումը կը կարօտի յստակացման: Ազգային Սահմանադրութեան Ազգային Ընդհանուր Ժողովին վերաբերող ութերորդ բաժնին 61-րդ յօդուածը կը տրամադրէ հետեւեալը.

Ընդհանուր Ժողովը կը գումարուի՝

Ա. Ըստ վաղեմի սովորութեան ամէն երկու տարին անգամ մը՝ Ապրիլ ամսոյ վերջերը, Ազգային Վարչութեան երկամեայ ընթացքին տեղեկագիրը մտիկ ընելու...:

Սոյն երկ-տարեկան Ժողովը սկսած օրէն մինչեւ երկու ամիս տեւելով իր նիստերը կը վերջացունէ... (Մահմանադրութիւն, 40-41):

Կանոնադրութիւնը Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին համար կը նախատեսէ նիստ գումարել երբ որ օրակարգ ունենայ, «կանոնադրապէս երկու շաբաթն անգամ մը» (Կանոնադրութիւն, 3): Վերոյիշեալ «կանոնադրապէս» բառը փոխարինած է Յօդուած 14-ի նախապէս գործածուած «սովորաբար» արտայայտութիւնը (Կանոնադրութիւն Ազգային Ժողովին, Պոլիս, 1874, 11):

⁵⁰⁶ «Երեսփոխաններու կողմէ հարցումներ եղած էին Կիլիկիոյ դէպքերու, ինչպէս նաեւ վարժարաններու տնօրէններու փոփոխութիւնը Ուսումնական Խորհրդոյ յանձնուած ըլլալու մասին: Ժողովը որոշեց լսել վարչութեան բացատրութիւնները» («Ժողովուրդի Չայնը», 576): Օրաթերթին նկարագրականը անմիջապէս կ'աւելցնէ. «Օրակարգի անցաւ Դաստիարակութեան Դիւանի տեղեկագիրը Էքսերճեան քինյի մէկ հարցման մասին, որ կը վերաբերէր Ուսում. Խորհուրդներու իրաւասութեան»: 8 Հոկտեմբերի նիստէն յայտնի կը դառնայ թէ Տէր Աբրահամեանի «սկզբունքային նշանակութիւն ունեցող» հարցումը կը վերաբերէր Կիլիկիոյ, բայց իբրեւ հարցակից կը նշուի անունը երեսփոխան Լեւոն Պապօնեանի: Կը թուի թէ ատենագրողը Պապօնեանի փոխարէն Ալպոյանեանի անունը արձանագրած է իբրեւ հարցման տեքստին մին:

⁵⁰⁷ Հիմնուելով «Ժողովուրդի Չայնը»ի վերոնշեալ 576-րդ համարի նկարագրականին վրայ, Ժողովը վաւերացնելով Ինստիտիւտ, Կոլիններու եւ Եէնիգարուի ընտրութիւնները,- որոնց մասին ակնարկութիւն չկայ ատենագրութեան մէջ,- երեսփոխան հռչակուած են բժիշկ Յակոբ Թօփճեան, Պետրոս Ատրունի, Սիրուն Տիօնեան եւ Արշակ Սեդրոսեան: Էտիրնէին առնչուող ընտրութիւնը որոշուած է որկել նախաքննիչ դիւանին: Այդ մասին մանրամասնութիւնները տեսնել ատենագրութեան մէջ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Քաղ. Ժողովը տեղեկություն ունի՝ Էտիրնեի երեսփոխանական ընտրության նկատմամբ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Նախաքննիչ դիմանի միջոցաւ կրնայ նախաքննություն կատարուիլ:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Պետք է կարդացուի տեղեկագիրը

(Ատենադպիր ԷՖ. կարդաց Էտիրնեի ընտրական տեղեկագիրը)

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Չինադադար ըլլալէն ի վեր 2 տարի կ'անցնի: Էտիրնեի առաջնորդութիւնը 5 քաղաք է եւ կը գտնուի երկաթուղիի գծին վրայ, այնպէս որ կրնային կազմակերպել առաջնորդութիւնը, բայց այդպէս չէ եղած, նոյն իսկ թաղ. խորհուրդներու կարծիքն ալ չէ առնուած: Եթէ ուրիշ պաշտօնական մարմիններ գոյութիւն չունենալուն համար թաղ. խորհուրդներու միջոցաւ պիտի կատարուէր այդ ընտրութիւնը, պետք էր որ թաղ. խորհուրդը վերակազմուէր եւ յետոյ տեղի ունենար ընտրութիւնը: Գարաաղաճ, որ մէկ արուարձանն է Էտիրնեի, այս ընտրութենէն տեղեկություն չէ ունեցած, ինչպէս այդ կողմերէն անցնելու առթիւ տեղեկություն ստացանք: Արդ, քանի որ Գաւառ. Ժողով գոյութիւն չունենալուն համար պետք էր տեղական խորհուրդները կատարէին այդ ընտրութիւնները, ինչ որ չէ եղած, կ'առաջարկեմ չհաստատել կատարուած ընտրութիւնը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Կրնայի՞ն ժողովներ կազմուիլ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես այդ կողմերը կը ճանչնամ: Ժողովները կրնային վերակազմուիլ. ազատ համարձակ երթելություն կայ Տէտէաղաճէն Էտիրնէ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Քիչ առաջ Գարաաղաճի խօսքը եղաւ: Դիտել կու տամ թէ ընտրութիւնը կատարուած ատեն, այդ քաղաքը չէր վերաբերեր Էտիրնեի, այլ ուրիշ կառավարութեան կը վերաբերէր:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Կը յիշէք հարկաւ որ Վարչութիւնը ասկէ առաջ հրահանգ տուաւ որ ուր որ Գաւառ. Ժողով չկայ, այնտեղ գտնուած ազգ. մարմինները միանան եւ ընտրութիւնները կատարեն. Էտիրնեի մէջ ալ այդպէս եղած է, Քաղ. Ժողովն ալ օրինաւոր գտած եւ հաստատած է ընտրութիւնը: Պետք է ստուգել թէ ընտրութիւնը կատարուած է դժուարութեան շրջանի մը մէջ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Այս ընտրութիւնը բեկանելէ առաջ պետք է որ քաղաքական պայմանները նկատի առնուին. եթէ նոր ընտրութեան հրահանգ տրուի, կրնա՞յ ընտրութիւն կատարուիլ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Կամ այն է որ օրէնքը պիտի գործադրենք, կամ ոտնակոխ պիտի ընենք: Եթէ այս ժողովը թրքահայոց ժողով պիտի ըլլայ, պետք է դուրս մնան բոլոր այն երեսփոխանները, որոնք արտասահմանի հայութիւնը կը ներկայացնեն:

ՊԱՐԳԵԻ ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Ես կը փափաքեի որ դիւանը իր պարտականութիւնը կատարէր կէտ առ կէտ եւ չշեղ[էր] ներքին կանոնագրի գծած ճամբէն: Ընտրութեան մասին դիտողութիւնները լսուեցան, պետք է այս խնդիրը դրկուի նախաքննիչ դիւանին որ իր տեղեկագիրը բերէ:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այս տեղեկագիրը արդէն չի կրնար դրկուիլ դարձեալ Քաղ. Ժողովին, ուրկէ եկած է մեզի: Մէկ մաս մը միայն կայ որուն համար պետք է նախաքննություն կատարուի մեր դիւաններուն կողմէ, որպէսզի եթէ ապօրինութիւն մը կայ, երեսն էլլէ: Դիտելի է որ Էտիրնեի 4 թաղ. խորհուրդները իբրեւ միացեալ մարմին կատարէր են այս ընտրութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրեմն ժողովին որոշումը այն է [որ] մեր նախաքննիչ դիւաններուն դրկուի այս խնդիրը:

Պ. Ս. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Ինչպէս գիտէք, Իւսկիւտար Ս. Խաչ եւ Ս. Կարապետ թաղերու մէջ երեսփոխանական ընտրութիւններ կատարուեցան: Արդեօք տեղեկագիրները դրկուա՞ծ են ժողովիս:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Այս երկու ընտրութեանց դէմ բողոքներ եղած ըլլալով, [Քաղ. Ժողովը] նախնական քննութեան համար իր կողմէ քննիչներ դրկած է եւ այդ է յապաղման պատճառը:

ՕՐԱԿԱՐԳ Բ.

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Օրակարգի Բ. խնդիրն է թրքական դաշնագրի ստորագրութեան առթիւ Ազգ. Պատուիրակութեան պետէն Օգոստոս 12 թուականով հասած հեռագիրը:⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ Ակնարկություն 10 Օգոստոս 1920-ին ստորագրուած Մելի Դաշնագրին: Պօղոս Նուպարի հեռագրին, ըստ երեւոյթին 15 Օգոստոս թուակիր, չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ, սակայն անոր բովանդակութիւնը պատրիարքարանէն տրամադրուած ըլլալով մամուլին, «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթը հրատարակած է իր 17 Օգոստոսի թիւ 561 համարով: Տեսնել ծանօթագրություն թիւ 492:

(պատճեն)

ԱՏԵՆԱԳԵՏ ԷՖ.- Նոյնպէս Ս. Նախագահին կողմէ դիւանիս հաղորդուած է Պ. Ահարոնեանի հետեւեալ հեռագիրը:

(պատճեն)⁵⁰⁹

(Այս երկու հեռագիրները ծափերով ընդունուեցան)

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Օրակարգին մէջ շատ հակիրճ կերպով նշանակուած ըլլալով խնդիրը, ժողովս պիտի բաւականանայ այսօր իր խնդակցութիւնը յայտնելով, թողով իր արտայայտութիւնը Վարչութեան վիճաբանութեան պահուն:

ԱՏԵՆԱԳԵՏ ԷՖ.- Դիւանը իր վրայ ծանրացած այս պարտականութիւնը պիտի կատարէ սիրայօժար:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հարկաւ Վարչութիւնը այդ հեռագրին պատասխանած է: Կը փափաքինք որ այդ պատասխանն ալ ժողովին հաղորդուելով այդ պակասը լրացուէր:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Պատրիարք մը իր բոլոր ըրածներուն համար ժողովին տեղեկութիւն բերելու պարտաւոր չէ, մանաւանդ որ ինչ որ ըրած ենք՝ Վարչութեան խորհուրդով եղած է:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հեռագիրը ուղղուած է գործադիր մարմնի[ն] եւ նախագահին, հետեւաբար Ս. Պատրիարքը ստիպուած է անոնք բերելու այս ժողովին:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Հեռագիրը եկած է իմ անունով եւ խնդակցութեան առիթ մը ըլլալով ասիկա, պատասխանուած է յանուն ազգին: Եթէ Պ. Բարսեղեան ուրիշ խնդիր մը ունի, կրնայ անիկա մէջտեղ դնել: Պատրիարքը պարտաւոր չէ, ինչպէս ըսի, իր բոլոր ըրածներուն հաշիւը տալ այս ժողովին: Եթէ պէտք կը տեսնէ ինք այդ հեռագիրը տեսնելու, կրնայ ուզել Քաղ. Ժողովէն:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Պատրիարքի կողմէ յայտնուածը փոխադարձ շնորհաւորութիւն մ'է Պատուիրակութեան, որ գործեց եւ փակեց իր նստաշրջանը եւ հասաւ իր պահանջներու նուագադոյն չափին: Ինծի համար շատ անելի կարեւորութիւն ունի այն տեղեկագիրը, որ Պատուիրակութենէն պէտք է դրկուած ըլլայ: Եթէ այդ տեղեկագիրը չէ եկած, տարբեր խնդիր, իսկ եթէ եկած է, պէտք է հաղորդուի այս ժողովին: Ամէն գործ որ կը պատկանի այս ժողովին, պէտք է հոս բերուի, եւ եթէ զլացուի այդ իրաւունքը, ազգային ամենէն բարձր իրաւունքին դէմ գործուած կ'ըլլայ: Եթէ կան թուղթեր, որոնք հրապարակային ժողովի մէջ չեն կրնար կարդացուիլ, կրնայ նիստը դնփակ տեղի ունենալ: Հայկական Հարցը իբրեւ ազգին ընդհանրութիւնը հետաքրքրող խնդիր, պէտք է որ իր բոլոր մանրամասնութիւններով բերուի այս ժողովին եւ բոլոր գրերը կարդացուին, որպէսզի արժէք մը ունենայ մեր կողմէ յայտնուած գոհունակութիւնը: Անոնք պատմութեան աստաղծը պիտի կազմեն եւ այդ պատճառաւ պէտք է ներկայացուի[ն] այս ժողովին:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Կը կարծեմ որ երկու կողմն ալ հակասահմանադրական խօսքեր կ'ընեն. այս կէտին վրայ ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Հեռագիրը Վարչութեան ուղղուած ըլլալով, նոյն [Քաղ.] ժողովին ինչպէս նաեւ Համագ-գային Ժողովին ներկայացուած է: Ասկէ զատ, պատրիարքարանը ռեւէ տեղեկագիր չէ ստացած Պատուիրակ-ութենէն, մինչդէռ մամուլը ստացած եւ հրատարակած է Համագումարի արդիւնքներուն վրայ:⁵¹⁰ Ինչ որ գիտենք մենք մեր պատգամաւոր Դուրեան Ս.էն, կրնանք ի գիտութիւն ներկայացնել ժողովիդ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Իրաւ է որ այս հեռագրին կցուած եւ բերուած չեն պէտք եղած տեղեկութիւնները եւ մեր հետաքրքրութեան գոհացում չէ տրուած, բայց եւ կը փափաքէի որ Վարչութիւնը ստանձնէր այս հարցումին պատասխանը: Գալով հեռագրին տրուած պատասխանին, Վարչութեան պարտաւորութիւնն է

⁵⁰⁹ Տեսնել ծանօթագրութիւն թիւ 492:

⁵¹⁰ «Ամփոփում Հայ Ազգ. Համագումարի Բ. Նստաշրջանին Աշխատութեանց Եւ Որոշմանց» խորագրով հրատարակու-թիւնը կը ներկայացնէր 1920 Մայիս 5-էն Յուլիս 15 գումարուած նիստերու ընթացքին քննարկուած հարցերն ու կայացած որոշումները: Առանձնապէս կը յիշատակուէին Ազգային Պատուիրակութեան միամեայ գործունէութեան համարատուութիւնը՝ ներկայացուած Զօպանեանի կողմէ. Կիլիկիոյ կացութեան քննութիւնը. մասնաւոր յանձնա-ժողովի մը կազմութիւնը «Թուրքիոյ յանձնուած դաշնագրի ծրագրին քննութեան համար». Ազգ. Պատուիրակութեան հրաժարականին մերժումն ու անոր վերակազմութիւնը յանձին Պօղոս Նուպարի, Գրիգոր Մինապեանի, Լեւոն Մկրտիչեանի եւ Յակոբ Նեվրուզի. Պատուիրակութեան հետագայ գործունէութեան վերաբերեալ ուղեգիծերու որդեգրումը: Ուղեգիծերուն համար տեսնել Յաւելուած 219:

զայն հոս բերել: Ես չեմ կարծեր որ երկար բացատրություններու պետք ըլլայ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Թիւրիմացութիւնը պարզելու համար, Վարչութեան կողմէ Պատուիրակութեան որկուած պատասխանները պիտի բերուէին, բայց Ս. Պատրիարքը կ'ըսէ որ Վարչութիւնը պետք է պատասխանէ, ես ինչ որ ըրեր եմ ձեզի չի վերաբերիր, ես Վարչութեան հետ խորհրդակցաբար կը գործեմ, սակայն այս Ժողովը [տեղեկութիւնը] իրմէ կը պահանջէ իբրեւ նախագահ: Եթէ այդ հեռագիրը տրուած է Համագգայինի անունով, պետք է դիտել որ անիկա ուղղուած է Պատրիարքի[ն] անունով եւ հետեւաբար պետք է անցնէր Քաղ. Ժողովի բովմէ: Ուրեմն պետք է բերուին եւ կարդացուին հոս, որպէսզի հասկցուի թէ յետին նպատակ չկայ խնդրին մէջ:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես կ'առաջարկեմ որ ծրագրի ընթերցման առաջնութիւն տրուի, որովհետեւ ըսուեցաւ թէ այնպիսի տեղեկութիւններ կան անոր մէջ, որ պիտի լուսաբանեն խնդիրը:

Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ ԷՖ.- Ինչպէս գիտէք, Դուրեան Ս. եւ Պ. Բարսեղեան իբրեւ պատուիրակ զացին Փարիզ: Արդեօք այս երկու պատուիրակները պետք եղած կերպով լուսաբանա՞ծ են Վարչութիւնը իրենց պաշտօնի մասին:

Պ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Փարիզի համագումարէն վերադառնալէ յետոյ, բերանացի զեկուցում եղած է:

Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ ԷՖ.- Պէտք էր գրաւոր ներկայացուէր:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քանի որ Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ իր ծրագրին մէջ լուսաբանուած են կարգ մը խնդիրներ, եւ երեսփոխաններէ ոմանք ալ կը պահանջեն որ կարդացուի, կը հրաւիրեմ Վարչութեան ատենապետը որ այս ծրագիրը ներկայացնէ Ժողովիս:

ՕՐԱԿԱՐԳ Գ.

(Վարչութեան դեր-ատենապետ Տր. Եաղուպեան բեմ ելլելով կարդաց Վարչութեան ծրագիրը)⁵¹¹

[ՏՐ. ԵԱՂՈՒՊԵԱՆ.- Տեսքը Երեսփոխանք, Վարչութիւնս երբ ներկայ դժուարին պայմաններուն մէջ կը համարձակի Ազգային իշխանութիւնը ձեռք առնել, կը զգայ այն ծանր պատասխանատուութիւնը գոր կը ստանձնէ Պատ. Ժողովիդ եւ Ազգին հանդէպ:

Վարչութիւնս Ազգային գերագոյն շահերը պաշտպանելու եւ պահպանելու համար պիտի ընթանայ ոչ միայն անդուլ աշխատութեան պատրաստակամութեամբ, այլ եւ գիտակից եւ որոշ ծրագիրով մը:

Ըստ այսմ յարգելով Ժողովուրդին կամքը, որ ներկայիս կը խտանայ համերաշխութեան, համագործակցութեան եւ վիրաշինութեան նպատակին մէջ, Վարչութիւնս կը բերէ Պատ. Ժողովիդ իւր հետապնդելիք ուղղութեան եւ գործունէութեան ծրագիրը:

Արտաքին Քաղաքականութիւն.- Գործունէութեան այս շրջանի մէջ, Վարչութիւնս իրեն ուղեգիծ կ'ընտրէ չգրադիլ բարձր քաղաքականութիւնով, յանձնուած ըլլալով այն ազգին գերագոյն մարմիններուն: Պիտի բաւականանանք բարուք յարաբերութիւններ մշակելով բոլոր Պետութեանց Պոլսոյ պաշտօնական ներկայացուցիչներուն հետ, վերոյիշեալ մարմիններու թելադրած ուղղութեան համաձայն:

Բարձրագոյն Դրան հետ մեր յարաբերութիւններուն մէջ պիտի մնանք բողոքողի եւ պահանջողի դերին մէջ, մինչեւ այն ատեն որ Օսմանեան Կառավարութիւնը զգալով վերջապէս արդարութեան

⁵¹¹ Ծրագիրը ատենագրութեան մէջ կը մուծենք օգտուելով դիւանաթուղթերուն մէջ գտնուող տպագիր եռաւէ բնագրէն: «Ժողովուրդի Ձայնը» (5 Սեպտեմբեր 1920, 577) «Վարչութեան Ծրագիրը» խորագրուած առաջնորդողը կը բանար այսպէս. «Ծնորհաւորելի է ներկայ Քաղաքական Ժողովը, որ իբր կուսակցութեանց եւ չեզոքներու *համագործակցութեան* մարմնացում, առաջին անգամ ըլլալով որոշ ծրագիրով մը կը ներկայանայ Ազգային Ժողովին եւ անոր հաւանութեան կ'ենթարկէ զայն», ապա կը պաշտպանէր «բարձր քաղաքականութեամբ» չգրադիլով վարչութեան կեցուածքը, այդ «համահայկական համագգային» խնդիրները, այլ խօսքով՝ «Հայոց Դատին վերաբերեալ միջազգային կամ միջպետական համաձայնութիւններ կնքելու» իրաւասութիւնը վերապահուած նկատելով «գերագոյն մարմիններուն»: Որպէս եզրափակում, կ'ըսուէր թէ պատուիրակութիւններու մասին վէճերն աւելորդ կ'ըլլան, երբ նկատի առնուի թէ հայկական պետութեան վերաբերող բոլոր խնդիրները հետապնդելու իրաւասու մարմինը Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնն է Սեւրի Դաշնագրին ստորագրութենէն սկսեալ, եւ քանի որ դաշնագրին ստորագրութիւնը դեռ չի նշանակեր դաշնագրի գործադրութիւն մանաւանդ Փոքր Ասիոյ պարագային, Ազգային Պատուիրակութիւնը, որ հայկական պետութեան գործին չի խառնուիր, պետք է շարունակէ իր գոյութիւնը՝ զբաղելու արեւմտահայութեան խնդիրներով, որոնց «ուղղակի չի կրնար միջամուխ ըլլալ Հայ Հանրապետութիւնը»:

անյետաձգելի պահանջքը, գործնական քայլեր առնել դեպի հատուցումը, դարմանումը եւ պատժումը կատարուած ոճիրներուն:

Վարչութիւնս այժմէն իսկ ձեռնարկներ կ'ընէ Հաշտութեան Դաշնագրին փոքրամասնութիւններուն ապահոված իրաւունքներէն եւ առանձնաշնորհումներէն լայնօրէն օգտուելու համար:

Թուրքիոյ մէջ փոքրամասնութիւն կազմող ազգայնութեանց հետ մեր յարաբերութիւնները պիտի մշակենք փոխադարձ վստահութեան հիման վրայ: Մասնաւորապէս յոյն ազգին հանդէպ պիտի հետեւինք սիրալիր քաղաքականութեան մը:

Ներքին Զաղաքականութիւն. Ազգին ներքին քաղաքականութեան մէջ մեր տեսակէտն է համերաշխութիւն, համագործակցութիւն եւ վերաշինութիւն:

Առ այս Հայ Հանրապետութիւնը կը նկատենք իբր ամբողջական եւ միացեալ Հայաստանի խաւրիսխը, որուն հանդէպ մեր բարոյական, նիւթական եւ ֆիզիքական պատասխանատւութեան բովանդակ գիտակցութիւնը ունինք: Պիտի ջանանք մշտական եւ սերտ յարաբերութիւններ ստեղծել անոր եւ իր Պոլսոյ ներկայացուցիչին հետ:

Գալով Փարիզի Պատուիրակութեանց, զանոնք կը նկատենք միացեալ եւ անկախ Հայաստանի միակ Պատուիրակութիւն, որուն հետ նոյնպէս կանոնաւոր յարաբերութիւն պիտի պահենք:

Յարանուանութիւններու հետ մեր յարաբերութիւններուն իբր առաջնորդ ունինք այն անխախտ համոզումը թէ Հայը մի է եւ անբաժան: Առ այս յարմարագոյն ժամանակին Վարչութիւնս Պատ. Ժողովիդ պիտի ներկայանայ որոշ գործնական ծրագիրով:

Վարչութիւնս կ'առաջադրէ եկեղեցական բարձրագոյն այթոռներու հետ սերտ հաղորդակցութեան մէջ մնալ, ի մասնաւորի Ս. Երուսաղէմի այթոռով շահագրգռուելով եւ նախանձախնդիր ըլլալով Հայ Եկեղեցւոյ եւ կրօնական հաստատութեանց բարեկարգութեանը եւ եկեղեցականութեան բարձրացմանը:

Զաղաքական կուսակցութիւնները, ծնունդ առած ըլլալով Ազգային պատմական պահանջներէ, կը նկատենք զանոնք ազդակներ Ազգ. քաղաքակրթական գործին եւ իբր այդ կը բաղձանք օգտուիլ իրենցմէ համերաշխութեան եւ համագործակցութեան սկզբունքէն ներշնչուելով: Ազգային քաղաքականութեան մէջ անոնց համերաշխ աշխատակցութիւնը ապահովելը մեր կարեւորագոյն նպատակներէն է:

Այսու հանդերձ, ներքին քաղաքականութեան էն կարեւոր եւ սրտցաւ հարցը անտարակոյս Թուրքիոյ ներքին գաւառներու եւ մասնաւորապէս Կիլիկիոյ հայութեան ֆիզիքական գոյութեան եւ ազգային կազմակերպութիւններուն հարցն է:

Վարչութիւնը կը զգայ բովանդակ ծանրութիւնը այն տագնապին, զոր կ'անցնէ հայ ժողովուրդը ներքին գաւառներուն մէջ եւ ամէն կարելի միջոցներով գաւառի մեր եղբայրներուն ֆիզիքական գոյութիւնը, եւ ի մասնաւորի Կիլիկիոյ մէջ, ապահովելու ջանադիր է:

Տնտեսական Կալուածական. Տնտեսական գետնի վրայ վարչութիւնս արմատական բարեփոխումներու անհրաժեշտութիւնը կը զգայ:

Խնամատարական գործը կատարելագործել պիտի ջանանք, գաղթականներու հարցով պիտի զբաղինք ժամանակին պարտադրած շրջահայեցութեամբ եւ գործին ունեցած յատուկ կարեւորութեան համեմատ:

Բռնի իսլամացած բազմաթիւ հայեր իրենց մայրենի եկեղեցին վերադարձնելու հարցը վարչութեանս անյետաձգելի պարտականութեանց մաս կը կազմէ:

Լքեալ գոյքերու եւ կալուածներու խնդիրը իւր ազգային հասարակաց եւ անհատական հանգամանքով – մէջը ըլլալով նաեւ որբերու ժառանգական իրաւունքները – անշուշտ չի կրնար մեր հոգածութեան եւ հետապնդման առարկայ չըլլալ եւ չենք կրնար թոյլ տալ որ պետական եղեռնական օրէնքներ եւ արարքներ գան յանուն դիմակաւոր արդարութեան խլել եւ ոտնակոխել Ազգին նուիրական իրաւունքները: Այս մասին արդէն ձեռնարկներ եղած են լքեալ գոյքերու յատուկ Յանձնաժողովի մը կազմութեան:

Վարչութիւնս ազգային պետքերու համար պարտաւորիչ տուրքի դրութեան ընդհանրացումը սկզբունքով ընդունելով հանդերձ, համոզուած է որ այլ եւս եկած է ժամանակը օգտագործելու նաեւ

ազգային այն կայուածները ու գոյքերը, որոնք սպասուած արդիւնքը չեն տուած եւ չեն տար: Վարչութիւնս հետեւապէս իր կարգին պիտի ներկայացնէ օրինագիծ մը՝ ծախելու արտօնութիւն ստանալու համար Պատկ. Ժողովէր, ըլլայ հոս թէ գաւառը, ըլլայ արտասահման գտնուող համեմատաբար անպէտ եւ անօգուտ կայուածները ու գոյքերը, պահելով սակայն ամէն անոնք որոնք Ազգային եւ կրօնական ամանութիւններով եւ կամ եկեղեցական ըմբռնումով պէտք եւ անհրաժեշտ[ութիւն] կը ներկայացնեն: Այսպէսով գոյացած գումարը հասութեաբեր կայուածի վերածելով [վարչութիւնս] կը մտածէ յառաջ բերել անձեռնմխելի *ֆոնտ* մը:

Նոյնպէս կ'առաջադրենք ազգային պիւտճէն ներկայացնել Պատկ. Ժողովիդ մօտ ատենէն:

Վարչական. - Պատրիարքարանի եւ իր պաշտօնէութեան վերակազմութիւնը ազգային գործառնութեանց արդիւնաւորման տեսակէտէն անյետաձգելի պահանջ մը ըլլալով, Վարչութիւնս համոզուած է որ միմիայն ազգասիրաբար եւ ճիշդ գործունէութեան շրջանը պէտք է փակուած համարուի, ազգային խիստ կարեւոր պաշտօններու վրայ տեսականօրէն հեղինակաւոր անձեր կարենալ բերելու եւ պատասխանատուութիւնը իրական կարենալ դարձնելու համար, որուն մասին ծրագիրը մշակուած պիտի բերէ:

Դատաստանական Խորհուրդ. - Դատաստանական Խորհուրդը իբր հայ ընտանեկան բարօրութեան սատարող հաստատութիւն մը, որպէսզի կարենայ իր բարոյական բարձրութեան վրայ մնալ, արժանի կը նկատենք մասնաւոր հոգածութեան եւ ընդփոյթ պիտի բերենք դատական բարեփոխութեան օրինագիծ-ծրագիր մը:

Առհասարակ բոլոր բարեգործական հաստատութիւններու՝ վարչութեանս բարոյական աջակցութիւնը եւ հովանաւորութիւնը պիտի ապահովուի մեր հակակշռի իրաւունքին համընթաց:

Մեր ծրագրին գործադրութեան եւ ազգային քաղաքական կեանքի բովանդակ ընթացքին խորհրդարանական սկզբունքներու համաձայն պիտի փութանք միշտ շփման մէջ ըլլալ Պատկ. Ժողովիդ հետ:

Մեր սոյն ծրագրին յաջողութեան եւ իրագործման համար, պէտք եւ պարտք կը զգանք սրտագին կոչ ընել Պատկ. Ժողովիդ միջոցաւ հանուր ազգին համերաշխի եւ համակամ գործակցութեան եւ գոհաբեր օժանդակութեան, ապահովելու համար ազգային կեանքին վերականգնումը եւ քաղաքակրթական բարգաւաճ շրջան մը:]

ԱՏԵՆԱԴՊԵՏ ԷՖ.- Ծրագիրը լսեցիք: Ժողովդ պատրաստ է հարցումներ ուղղելու այս խնդրոյն վրայ:

Գ. ՍԻՄԷՇՇԵԱՆ ԷՖ.- Կը կարծեմ որ եթէ տպագրուէր եւ ուսումնասիրութեան ենթարկուէր, աւելի լաւ կ'ըլլար:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը իր ծրագիրը չէ տպագրած, որպէսզի ուսումնասիրուի եւ այդ կերպով խօսուի այստեղ: Միայն ծրագրին ընթերցումին ատեն որքան կոցինք ըմբռնել, բարի նպատակներ եւ առաջադրութիւններ ունի, որոնք գործադրելու համար անշուշտ պիւտճէի ծրագիր մը պիտի բերէ այստեղ եւ այն ատեն մեր քննադատութիւնները կ'ընենք: Միայն կէտ մը կայ որուն վրայէն անցնիլ կարելի չէ: Վարչութիւնը կ'ըսէ որ մենք բարձր քաղաքականութեամբ չպիտի զբաղինք: Այս բացատրութիւնը անհասկնալի է, որովհետեւ հանրային շահ մը կայ որ պէտք է պաշտպանուի: Այսօր դաշնագրով հաստատուած փոքրամասնութիւններու իրաւունքի խնդիրը կայ, գոր չենք կրնար յետաձգել, Թուրքիոյ մէջ մնացողներու իրաւունքներու պաշտպանութիւնը բնականաբար Վարչութեան պարտականութեան մաս կը կազմէ, ինք անոնցմով պիտի զբաղի, բայց կ'ըսէ որ չպիտի զբաղի բարձր քաղաքականութեամբ: Հիմա հոս քննուելիք հարց մը կայ: Վերջին 30 տարիներու մէջ, կամ Հայկական Խնդիրը գոյութիւն ունենալէն ի վեր, ամէն գաղութ կը զբաղի այս խնդրով: Ամենէն մեծ քաղաքականութիւնն է խորհիլ թէ ինչ պէտք է ընել ազգին շահուն համար: Արդ, բոլոր ասոնք պարտաւոր է ընել բնականաբար Վարչութիւնը, մինչդեռ կ'ըսէ որ քաղաքականութեամբ չպիտի զբաղի: Կ'երեւայ ըսել կ'ուզէ որ եթէ ազգային քաղաքականութեան մէջ սխալներ գործուին, այդ մասին իրենց հարցումներ չուղղուին եւ պատասխանատու չընտրուին: Ես կը պահանջեմ որ այդ կէտը հիմա իսկ սրբագրուի, վայրկեան մը իսկ պէտք չէ թողունք որ այդ պարբերութիւնը մնայ ծրագրին մէջ: Այսօր մենք ամենքս ալ անտեղեակ ենք ազգային քաղաքականութեան հետ կապ ունեցող խնդիրներու մասին: Չենք գիտեր, օրինակի համար, թէ ի՞նչ է ազգային ընդհանուր քաղաքականութիւնը, ի՞նչ է մեր յարաբերութիւնը [Հայաստանի] Հանրապետութեան հետ: Եթէ ասոնք բարձր քաղաքականութիւններ են եւ Վարչութեան նպատակը այն է որ անոնցմով չպիտի զբաղի, Ժողովը չի կրնար համամիտ գտնուիլ ասոր: Դարձեալ, կարելի չէ ըսել որ կիլիկեցիներուն ճակատագիրը որոշելու քաղաքականութեամբ մը չի զբաղիր եւ նոյնպէս [Ազգային] Պատուիրակութեան գործունէութեամբ [չ'ուզեր]

հետաքրքրուի: Այս տեսակետներով ես կ'առաջարկեմ յապաւել ծրագրէն այդ բացատրութիւնը: Միւս կէտերուն մասին մանր մունր դիտողութիւններ միայն ունինք, երբ կարգը գայ՝ կը խօսինք:

Մ. ՆԱՐԷԱՆ ԷՖ.- Ես կը փափաքէի որ Վարչութիւնը ըսէր մեզի թէ ի՞նչ արգելք կայ բարձր քաղաքականութեամբ զբաղելու եւ իր տեսակետը ի՞նչ է այս մասին: Նախ լսենք իրենց բացատրութիւնը:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Այս խնդրին շուրջ կարծիքի փոխանակութեան մը համար կ'առաջարկեմ 5 վայրկեան դադար տալ:

(Ժողովը 5 վայրկեան դադար ըրաւ)

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- (Ի դիմաց Վարչութեան) Զիչ առաջ ուղղուած հարցումին յանուն Վարչութեան պիտի պատասխանեմ, սակայն եթէ ուրիշ հարցումներ կան, լաւ կ'ըլլայ որ անոնք ալ ուղղուին, որպէսզի ամենուն մէկէն պատասխանենք: Վարչութիւնը իր ծրագրին մէջ բարձր քաղաքականութիւն ըսելով կ'ուզէ հասկցնել ազգային քաղաքական դատը, համահայկական հայ պետական անկախութեան դատը: Այս խնդիրը ինչպէս ունի իր պատմութիւնը, ունի նաեւ այն քաղաքական օրկանները, որոնք վարած եւ պաշտպանած են այս խնդիրը եւ մենք ազգին գերագոյն մարմիններուն ձգելով այս խնդիրը, մեր իրաւասութենէն դուրս կը նկատենք: Բայց մենք իբրեւ ազգային մարմին, պիտի աշխատինք իրականացնել այն ինչ որ գծուած է քաղաքական ընդհանուր ուղղութեան մէջ: Կը կարծեմ թէ բարձր քաղաքականութիւնը թիրիմացութեան առիթ տուաւ հոս: Օրինակի համար, վերջները քաղաքական դաշնագիրը, ուր փոքրամասնութեանց իրաւունքի խնդիրը մատնանիշ եղած է: Փոքրամասնութիւն ըսելով կը հասկնանք այն հայերը, որոնք պիտի մնան Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ եւ Վարչութիւնը բնականաբար պարտաւոր պիտի ըլլայ՝ զբաղիլ այդ խնդրով, որ ըստ երեւոյթին քաղաքական բնոյթ ունի: Գալով Կիլիկիոյ խնդրոյն, Վարչութիւնը պաշտօնապէս ռելէ տեղեկութիւն չունի, բայց ինքնին կիլիկեան շարժումը ֆիզիքական գոյութեան հարցն է, որ մեր ուշադրութեան պիտի արժանանայ: Պիտի աշխատինք սատարել արտաքին դժուարութիւններու մէջ այն պետութեան մօտ, որուն պաշտպանութեան թողուած է Կիլիկիան, սակայն երբեք չպիտի զբաղինք անոր ընդհանուր քաղաքականութեամբ, որովհետեւ այդ խնդիրը յանձնուած է Փարիզի Պատուիրակութեան եւ Համազգային Մարմինը կը զբաղի այդ գործով, իբրեւ համազգային բնոյթ ունեցող խնդիր:

Մ. ՆԱՐԷԱՆ ԷՖ.- Տրուած բացատրութենէն այնպէս ըմբռնեցի թէ ազգին գոյութեան եւ անկախութեան հարցին Վարչութիւնը ինքզինքը ձեռնհաս չի նկատեր միջամտելու: Ես տրուած բացատրութեան վրայ չունիմ ուրիշ ըսելիք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Երբ Վարչութիւնը կազմուեցաւ ազգին զանազան հատուածներէն եւ կուսակցութիւններէն, անշուշտ պէտք էր որ ազգային գործերուն որոշ ուղղութիւն մը տար, մինչդեռ տրուած բացատրութենէն կը հասկցուի որ դէպքերու բնական ընթացքին պիտի հետեւի եւ ինք պիտի աշխատի պարզ նպաստի գործերով, ինչպէս կը հասկցուի իր ներկայացուցիչին տուած բացատրութիւններէն: Կիլիկիոյ խնդրոյն մէջ, կուսակցութիւններու գործունէութիւնները իրար կը խաչաձեւեն, մինչդեռ մենք ունէինք այն համոզումը թէ համերաշխ Վարչութիւն մը կազմեցինք, որ ազգ. քաղաքականութիւն մը ինք պիտի գծէր եւ պիտի պարտադրէր ամէն ազգ. կուսակցութիւններու: Սակայն այս կերպով Վարչութիւնը պիտի չկրնայ թօթուել իր ուսերուն վրայ ծանրացող պատասխանատուութիւնը դիւրութեամբ, ըսելով որ գերծ կը նկատէ ինքզինքը ռելէ քաղաքական գործունէութենէ: Պիտե՞նք Ազգ. Ժողովներու ձեռքը՞ հակակշռի միջոց եւ իրաւունքն [է], սակայն այս խնդրոյն մէջ զլացուած է անոր հեղինակութիւնը յարգել: Հայ իրականութեան մէջ մենք ինքզինքնիս ամսական 60,000 ոսկինոց պիտե՞նք մը յանձանձումը գործադրելու պատրաստ կը զգանք: Այսօր ոչ թէ 60,000, այլ՝ 100,000 եւ աւելի պիտե՞նք համար պարտաւոր պէտք է ըլլանք հաշիւ տալու եւ Խնամատարութեան պիտե՞նք, որ շատ աւելի մեծ գումար մը կը ներկայացնէ, [պէտք է] իր վաւերացումը ստանայ [այս] ժողովէն: Վարչութիւնը պէտք է ընդունի իր պարտականութեան սահմանին մէջ որ ռելէ ծրագիր օրինագծով մը ներկայացնէ այստեղ, որովհետեւ ամէն դրամ որ ազգային է, պէտք է այս ժողովին արտօնութեամբ ծախսուի. պարագայ մը, որուն ուշադրութիւն չընծայուեցաւ, կը խոստովանիմ, նաեւ մեր օրով, Վարչութեան կողմէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Վարչութիւնը խոստացաւ ի մօտոյ բերել պիտե՞նք:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այո՛, պէտք է հոս բերէ պիտե՞նք:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան ներկայացուցիչին բացատրութիւնները իմ ըսածս դիւրացուց[ին] եւ հասկցուց[ին] մեզի թէ որն է բարձր եւ որն է պարզ դիւանագիտութիւնը: Բարձր քաղաքականութեան սահման[ում]ը կու տայ մեզի քաղաքական գիտութիւնը, որու համաձայն միջազգային դիւանագիտական յարաբերութիւններն են բարձր քաղաքականութիւնը կազմող խնդիրներ: Բայց ըստ Վարչութեան այսպէս չէ:

Անոր կարծիքով ինչ որ ազգին գոյութեան եւ անկախութեան հարց է, բարձր դիւանագիտութիւն է, որով որոշած են չգրադիլ: Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ մենք Կիլիկիոյ գործերուն չենք կրնար ուղղութիւն տալ, Համագումարն ալ Պատուիրակութեան պաշտօնը գծած է, Հանրապետութեան գործերուն ալ չենք կրնար խառնուիլ: Ես ինչպէս որ ըմբռնած եմ, Վարչութիւնը աւելի առաջ գացած է: Այս մասին խօսելէ առաջ, պէտք է քննենք թէ ինչ կը նշանակէ փոխանորդութիւն կամ պատուիրակութիւն: Փոխանորդութիւն մը կը տրուի որոշ նպատակով, որուն կ'ըսենք *մանտա* հրամայողական *մանտա*, այսինքն՝ *մանտա էմիլերաթիլ* եւ կամ պայմանադրական *մանտա*, որուն կ'ըսենք *մանտա քոնյորաթիլէ*, որոշ պայմաններու մէջ ազատութիւն տալով պատուիրակին: Մենք կաթողիկոսական ընտրութիւններու առթիւ պատուիրակներ կ'ընտրենք, առանց սակայն իրենց հրամայողական *մանտա* տալու, այլ կը թողունք իրենց կամքին, որպէսզի գործադրեն իրենց պէտք տեսածը: Մինչդեռ Փարիզի Համագումարը, որուն մէջ մեր ներկայացուցիչները կան, անոնք պայմանադրական *մանտա*ով ընտրուածներ են, հետեւաբար պարտաւոր են իրենց գործունէութեան հաշիւը տալ զիրենք ընտրողներուն եւ ընտրողներն ալ իրաւասու են իրենց հրահանգները փոխելու: Այս բոլոր իրաւունքները Վարչութիւնը կը զլանայ մեզի: Ասիկա ոչ մէկ երկրի մէջ տեսնուած է. երբ մէկուն պաշտօն մը կը յանձնենք, անոր պէտք է ըսենք որ այսպէս կ'ուզեմ, այնպէս չեմ ուզեր, մինչդեռ մենք այս պահուս չենք անդրադառնար այդ կերպով. ասկէ աւելի մոլար քաղաքականութիւն չ'ըլլար: Հիմա մենք պատուիրակութիւն մը ընտրեցինք Համագումարի մէջ, նոյնպէս Կիլիկիա ընտրեց, եւ հիմա հոն պայքար մը կայ, առանց պաշտօնական որոշման եւ արտօնութեան: Հիմա ալ Կիլիկիա անկախութեան հարց մը կը դնէ մէջտեղ, այս մասին Վարչութիւնը տեղեկութիւն ունի [թէ] չունի չեմ գիտեր, միայն դիտելի է որ վաղը ուրիշ տեղ մ'ալ նոյնը կրնայ պատահիլ: Օրինակի համար, Գոնիայի հայերն ալ կրնան ելլել եւ անկախութիւն հրատարակել. Վարչութեան բացատրութեամբ, այն ատեն ասոնց ալ պարտաւոր պիտի ըլլանք պատասխանել թէ մենք չենք կրնար զբաղիլ, եւ այս կերպով տեղ մը հանրապետութիւն, ուրիշ տեղ մը անկախութիւն պիտի հրատարակուի, տեղ մըն ալ փոքրամասնութեան խնդիր պիտի յարուցուի, բայց Վարչութիւնը այս գործերով չպիտի զբաղի, այլ մեր պաշտօնն է, կ'ըսէ, գործիմանկ Կիլիկիոյ մասին, դրամ հաւաքել եւ դրկել: Մենք չպիտի հասկնանք թէ ինչ պայմաններով կը կատարուին այս բաները եւ որ աստիճան վատութեամբ:⁵¹² Իսկ կը տեսնէք որ Վարչութեան յայտարարութեամբ իրաւունք չպիտի ունենանք բոլոր այս հարցերը քննելու, անոնց մասին խորհելու, մեր դիրքը ճշդելու, թելադրութիւններ ընելու, եւայլն: Երկար բացատրութիւններու պէտք չկայ. ես այսպէս բան մը չեմ կրնար ընդունիլ, այլ՝ Վարչութիւնը պէտք է գործէ իբրեւ բոլոր թրքահայ գաղթականութիւններու վրայ իրաւասութիւն ունեցող մարմին: Հետեւաբար, փոխանակ բարձր քաղաքականութիւն ըսելով խուսափելու գործերէ, պէտք է ըսէ եւ որոշէ իր քաղաքականութիւնը:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութեան ծրագիրը կը ծառայէ իբրեւ յառաջաբան մը, որովհետեւ այս ծրագրին մէջ խօսուած են կարգ մը ծրագիրներու վրայ, որոնք պիտի բերուին յառաջակային, բայց մինչեւ անոնց գալը, ժամանակ կրնայ անցնիլ, ուստի կը համաձայնիմ որ այս տեղ ժողովը որոշէ որ մինչեւ այդ ծրագիրները չբերուին՝ չգործադրուին, որովհետեւ մինչեւ հիմա առանց այդ ծրագիրները բերելու գործադրեր է: Օրինակի համար, տնտեսական եւ վարչական պաշտօնեաներու վճարեալ ըլլալու մասին առաջարկութիւն մը կայ, այս ալ առանց պիտո՞ն բերելու պէտք չէ որ գործադրուի, իսկ եթէ անհրաժեշտ պէտք մը կայ, պէտք է տեղեկութիւն տար մեզի, որովհետեւ մեր պաշտօնը ատ է: Օրինակի համար, Փարիզի Համագումարին ներկայացուցիչներ նշանակուեցան, դրկուեցան. անոնք ինչպէս որոշուեցան, վարկերը ինչ պիտո՞նէ սահմանուեցան, չենք գիտեր: Կը խնդրեմ որ այդ կէտերը որոշուին այստեղ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Առաջին անգամ է գուցէ որ այս ժողովը քննութեամբ եւ գիտակցութեամբ կ'ուզէ մօտենալ իրեն ներկայացուած խնդրոյն եւ դարձեալ առաջին անգամն է որ տրամաբանութեան ձայնը աջակողմէն կը լսուի եւ այն ալ Պ. Տ. Մովսէսեանի կողմէ: Վարչութիւնը կը թուի թէ իր մէջ համերաշխութիւն մը գոյացնելու նպատակաւ այս ծրագիրը բերած է եւ այս կերպով ամենքը գոհ⁵¹³ ձգել կը փափաքի: Սակայն ծրագիրը պահանջուած կերպով որոշ արտայայտութիւն չունի: Ոչ մէկ ազգ իր միութիւնը չամբողջացուց մէկ անգամէն: Այսօր մեր ազգն ալ իր անկախութեան մէկ մասը իրագործեր է: Բայց պատմութիւնը կը ցցնէ այն ճամբան ուրկէ անցեր են իրենց անկախութիւնը ձեռք ձգող բոլոր ազգերը: Երբ հեղին կառավարութիւնը կազմուեցաւ, ուրիշ մարմիններ, որոնք այդ նպատակին համար աշխատած էին, իրենց գոյութիւնը չպահեցին. նոյնը եղաւ նաեւ

⁵¹² Բառին գործածութիւնը կը գտնենք զարմանալի եւ կը տարուինք մտածելու թէ Խօնաարեան թերեւս ուզած է ըսել *անձեռնհասութեամբ*:

⁵¹³ Համարակալողը այս բառով աւարտող 568 համարակիր էջին յաջորդ էջը անուշադրութեամբ համարակալած է 570: Հետեւաբար, նիւթն պէտք է հետեւցնել թէ 569 համարակիր վաւերաթուղթ մը գոյութիւն չէ ունեցած:

Պուլկարիոյ համար: Մենք ալ երբ կ'ունենանք մեր հանրապետութիւնը, այլ եւս պէտք չունինք պահելու մեր պատուիրակութիւնները. հակառակը պիտի նշանակէր շրջել պատմութեան անիւր: Մենք չենք կրնար ըսել թէ թրքահայոց համար առանձին դատ մը կայ, այլ՝ իրականութիւնը այն է, որ Հայաստանի մէկ մասը ազատագրուած է եւ միւս մասը պիտի ազատագրուի եւ այս վերջնայն դատը պիտի հետապնդէ, իբրեւ միակ իրաւասու մարմին, հայ պետութիւնը, որ գոյութիւն ունի այսօր: Այս տեսակէտներով, կը կարծենք որ Պատուիրակութեան մասին եղած ակնարկութիւնը ծրագրին մէջ դրուած է Վարչութեան մը կողմէ պարզապէս ժողովի մեծամասնութեան գոհացում տալու համար, փոխանակ ըսելու որ այդ իրաւունքը կը պատկանի Հայ Հանրապետութեան, տուէք ձեր ձայնը անոր:

Պ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Պ. Տ. Մովսէսեան մեծ թիւրիմացութեան մէջ է: Վարչութիւնը այդ հարցը կը դնէ իր ծրագրին մէջ ուղիղ ճանապարհով:

Արդէն կայ ստորագրուած դաշնագիր մը, որ կը սահմանէ այն իրաւունքները, որոնք կան Թուրքիոյ սահմաններու[ն] մէջ եւ ոչ թէ անկէ դուրս: Այս դաշնագրին գործութեամբ կը սահմանուի նաեւ Վարչութեան իրաւասութիւնը, այնպէս որ մենք այս երկրին *օրկանիզապիտի* մէկ մասը կը կազմենք, եւ մեր դիրքը իր առջեւ այս կերպով որոշելէ յետոյ չենք կրնար արտաքին խնդրի մը մասին խօսիլ անոր հետ: Մենք կրնանք խօսիլ ոչ թէ հայ ազգին ամբողջութեան անունով, այլ այսինչ քան[ակութեամբ] թիւի մը համար: Պ. Տ. Մովսէսեան թուեց մէկ քանի հարցեր, եւ ալ թուեմ ուրիշ կարելու հարց մը, թէ այն կառավարութիւնը միայն որ իրաւապէս գոյութիւն ունի այսօր կրնայ խօսիլ ամբողջ հայ ազգին անունով, եւ երբ ընդհանուր պատուիրակութիւնը իր ներկայացուցիչները ընտրած եւ անոնց տուած է իր *տիրութիւն*ները, անոնք են որ պիտի վարեն *հոյժ փոխութիւն*ը եւ ոչ թէ այս ժողովը:

Արդ, քանի որ մենք կը կազմենք փոքրամասնութիւնը, պիտի աշխատինք այս սահմանին մէջ եւ Վարչութիւնը այս հիման վրայ սահմանած է իր ընելիքը: Մի մոռնաք սակայն որ, երբ մէկ կողմէն կ'ըսենք թէ չպիտի կրնանք զբաղիլ բարձր քաղաքականութեամբ, միւս կողմէ կ'ըսենք թէ պիտի շարունակենք մշակել բարոյք յարաբերութիւն, թելադրութիւններ պիտի ստանանք: Կիլիկիոյ հարցին մէջ Վարչութեան մասնակցող քաղաքական կուսակցութեանց ներկայացուցիչներու գաղափարները զիրար չեն խաչաձեւեր: Վարչութիւնը շատ լաւ կերպով կ'ըմբռնէ թէ դաշնագրի սահմանած հիմունքներով ինչ վիճակ կը ստանայ Կիլիկիան, որ եթէ [ֆրանսացիները կամ Համաձայնական Տէրութիւնները] Թուրքիոյ կը ձգեն, մենք չենք կրնար պահանջել անոր անջատումը, բայց այդ նահանգներէն ոմանց ժողովուրդը կ'ըմբռնտանայ եւ կ'ըսէ թէ այդ երկրին քաղաքական վարչութիւնը իրեն համար օրինաւոր չէ: Անիկա իր այս արարքին համար պարտաւոր չէ հաշիւ տալու մեզի:

Վարչութիւնը այս խնդիրներու մէջ իր ուղին գծեր է. Համագումարը գոյութիւն չունի,⁵¹⁴ բայց կայ եւրոպական պատուիրակութիւն մը⁵¹⁵, որ պիտի վարէ բարձր քաղաքականութեան գործերը: Մենք իրաւունք չունինք միջամտելու այդ գործերուն եւ այս ըմբռնումով [Վարչութիւնը] պատրաստած է ժողովիդ ներկայացուցած նախագիծը, որուն ոչ մէկ կէտը չի գիշիր եւ [կը] մնայ ժողովին ընդունիլ այս տեսակէտը կամ մերժել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵԴԵԱՆ.- Այստեղ յուզուածը այնպիսի խնդիր մ'է, որու մասին ո'չ նախորդ եւ ո'չ արդի Վարչութիւնները որոշ ուղղութեան մը հետեւեցան: Այս բարձր քաղաքականութեան խնդրի համար որոշ թիւրիմացութիւն կայ Վարչութեան երկու անդամներու միջեւ: Պ. Գալիկեան կ'ընդունի Համագումարը իբրեւ գերագոյն մարմին, մինչդեռ Վարչութիւնը, կ'ըսէ Պ. Ամատունի, չ'ընդունի Համագումարի գոյութիւնը: Եթէ Վարչութիւնը չպիտի զբաղի ազգային քաղաքականութեամբ, այլ պիտի զբաղի միայն դաշնագրով իր վրայ դրուած պարտականութեամբ, սխալ պիտի ըլլար ազգային քաղաքականութեան գործերը թողուլ այդ մարմնին, այլ պէտք էր վերջացած նկատել անոր պաշտօնը: Ծիշդ է որ Փարիզի Համագումարը վերջին անգամ վերակազմութեան մը ենթարկուեցաւ, սակայն այս երկրորդ Համագումարը վերջացած ատեն թրքական դաշնագիրը չէր ստորագրուած տակաւին եւ այդ Համագումարին մէջ երկու պատուիրակութիւններու ձուլման վերաբերեալ ռելէ որոշում անցած չէ: Հետեւաբար, նկատելով որ Սրբազան Պատրիարքը կը շնորհաւորէ Պատուիրակութիւնը, արդէն կը ճանչնայ նաեւ անոր գոյութիւնը, նոյնիսկ դաշնագրին ստորագրութենէն յետոյ, ասիկա թիւրիմացութիւն յառաջ կը բերէ: Պատուիրակութեան շրջանը փակուած է եւ նոյն ինքն Պ. Պօղոս Նուպար յայտարարած է ասկէ առաջ թէ դաշնագրին կնքումէն յետոյ, այլեւս «ժամանակավրէպ է պահել պատուիրակութիւնը»: Հետեւաբար ծրագրին մէջ կարկտան նախադասութիւն մ'է այդ: Եթէ ըսուի որ այդ խնդիրները կը վերաբերին

⁵¹⁴ Այսինքն՝ Հայ Ազգային Համագումարը լուծարուած եւ դադրած է Փարիզ նիստեր գումարելէ:

⁵¹⁵ Յոյն Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան, որ կը բաղկանար Հայ Ազգային Պատուիրակութեան եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան անդամներէն:

Համագային ժողովին, իրաւունք կ'ունենանք հարցնելու թէ ո՞վ տուաւ այդ իրաւունքը անոնց: Վարչութիւնը կրնայ նոր պահանջումներու հետեւանքով մնալ սպասողական դրութեան մէջ, փոխանակ պատճառ ըլլալու պարագայ *էնքոփ*ներու վատնումին, որովհետեւ եթէ Վարչութիւնը շարունակէ իր գործը այնպէս ինչպէս ծրագրեր է ինք, այսօր պիտի դիմէ Անգլիոյ, վաղը Ֆրանսայի եւ ասիկա պիտի նշանակէ միջամտել բարձր դիւանագիտութեան: Պէտք է լուսարանուի այլեւս թէ այս *հոթ փոլիթիք*ի դէկը որու ձեռքը պիտի գտնուի: Ասիկա պիտի գտնուի կա՛մ [Հայաստանի Հանրապետութեան] կառավարութեան, կա՛մ Պատուիրակութեան ձեռք[ը], որ չեմ գիտեր թէ ինչպէս կ'արդարացնէ իր գոյութիւնը: Ես կ'եզրակացնեմ որ պէտք է վերնայ ատիկա: Մենք չպիտի տարուինք ինքնախաբէութիւններով, ընդունելով որ միացեալ պատուիրակութիւն մը գոյութիւն ունի, մինչդեռ դաշնագրի մը գոյութեամբ, ուրոյն մարմնի մը գոյութիւնը աւելորդ կ'ըլլայ:

Ս. ՆԱՐԷԵԱՆ ԷՖ.- Ի գուր կ'երկարենք այս վիճարանութիւնը: Վարչութեան վերջին բացատրութիւն[ը] առաջինին լրացուցիչ մասը կը կազմէր եւ լիովին տեղեկութիւն տուաւ թէ ինչ է իր ըմբռնումը: Ես սա հասկցայ թէ արտաքին քաղաքականութիւնը պիտի ենթարկուի Երեւանի Հանրապետութեան եւ մենք պիտի հետեւինք անոր բռնելիք ուղղութեան, մինչդեռ Վարչութիւնը պիտի զբաղի Պոլսոյ հայութեան գործերով: Տ. Մովսէսեան ԷՖ.ի տուած բացատրութիւնը փոխանորդութեան մասին չի պատշաճիր այս պարագային մէջ, որովհետեւ մեր ներկայացուցիչները այսօր կ'երթան կը միանան ուրիշներու եւ աստոր ամբողջութիւնն է որ ազգը կը ներկայացնէ, ինչպէս մեր երեսփոխաններն ալ կ'ընտրուին զանազան թաղերէ կամ գաւառներէ, բայց իրենց ընտրուած օրէն այլեւս այդ թաղին եւ գաւառին երեսփոխանները չեն եւ պարտաւոր ալ չեն զգար զիրենք հետեւելու անոնց թելադրութեան, որովհետեւ անոնց տուած փոխանորդութիւնը չէ մնացած, դադրած է այլեւս եւ այդ երեսփոխանը այլեւս ազգը կը ներկայացնէ: Եւ որովհետեւ արտաքին քաղաքականութեամբ զբաղող մարմինը Երեւանի Հանրապետութիւնն է, ասիկա ինչ ուղղութիւն որ տայ, այն պիտի գործադրենք: Ասիկա ամենէն խելացի ընթացքը կը գտնեմ եւ հաւանութիւնս կը յայտնեմ:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ.- Ազգ. Համագումարին եւ Պատուիրակութեան շուրջ թիւրիմացութիւններ կան. քանի մը խօսքով կ'ուզեմ բացատրութիւն տալ: Համագումարին վերջին անգամ ցրուելէն ու գոյութիւն չունենալէն չի հետեւիր որ դադրած ըլլայ նաեւ Պատուիրակութիւնը: Համագումարը որոշեց որ թրքական դաշնագրին ստորագրուելէն վերջն ալ Պատուիրակութիւնը պիտի կրնար շարունակել իր գործը, քանի որ կային պարագաներ, զորս դժուար էր նախատեսել եւ հետեւաբար բաց դուռ մը պէտք էր ձգել: Եւ եթէ ծագելէն կարելորդ անհրաժեշտութիւններ, Պատուիրակութիւնը պիտի կրնար զօրացնել ինքզինքը նոր համագումարի մը կազմութեամբը: Այս կարգադրութիւններէ[ն] մէկն ալ կիլիկեան խնդիրն էր, որուն շուրջը կարծիքները կը տարբերէին: Ոմանք կը խորհէին թէ պէտք է հանդարտ կենան կիլիկեցիք, ուրիշներ՝ թէ պէտք է շարժին, իսկ ոմանք ալ՝ որոնց համամիտ էի նաեւ ես, կ'ըսէին թէ ի՞նչ իրաւունք ունենք խառնուելու կիլիկեցիներու գործին, իրենք պէտք է վարէին իրենց ճակատագիրը, եւն., երբ մանաւանդ կիլիկեցիք ամէն գնով կ'ուզէին կապուած մնալ իրենց հողին եւ իրաւունքին:

Պատուիրակութիւնը գլխաւորաբար կիլիկեան խնդրով է որ կը զբաղի, իրեն եղած դիմումներուն գոհացում տալու հոգածութեամբ, իրեն գլուխը ունենալով հանրային գնահատումին արժանացած պատուական անձնաւորութիւն մը⁵¹⁶:

Պատուիրակութեան պաշտօնը խափանել անժամանակ է եւ վնասակար. նախ որ իր գործը կենսական է իսկապէս: Միւս կողմէ, Հայ Հանրապետութիւնը Կիլիկիոյ գործերով չի կրնար զբաղիլ, որովհետեւ ունի ան իր յատուկ աշխատութիւնը, որ մեծամեծ գոհողութիւններու կը կարօտի դեռ: Պէտք է ըսել նաեւ թէ Պատուիրակութիւնը միայն Պոլսէն բղխած մարմին մը չէ. Պոլսոյ երկու պատգամաւորներէն զատ, հայ գաղութներու 14 պատգամաւորներ կային վերջին Համագումարին մէջ եւ աւելորդ է ըսել թէ մեր ներկայացուցչութիւնը աւելի ուժեղ կամ աւելի պարտադրող հանգամանք մը չէր կրնար ունենալ իբրեւ ներկայացուցչութիւն:

Պատուիրակութիւնը վերակազմուեցաւ, ուրեմն, իրականութեան մը պէտքի մը առջեւ: Ժամանակի մը համար իբրեւոյս այժմեան վիճակը կրնայ տեւել. այդ տեսակէտով [Հայկական] Հանրապետութիւնն ալ Պատուիրակութեան գոյութեան դէմ չէ արտայայտուած, ապա թէ ոչ պիտի ըսէր քաշուեցէք այլեւս: Այո, Հանրապետութիւնը չըսաւ այդ բանը, չ'ուզեր ըսել եւ պիտի չուզէ ըսել:

Վարչութիւնը իր ծրագրին մէջ «բարձր քաղաքականութեամբ» չգբաղելու պարագան շեշտելով կ'ուզէ ըսել, թէ ինք [հայկական] պետութեան եւ [Ազգային] Պատուիրակութեան կը թողու կատարել այդ կարգի

⁵¹⁶ Ակնարկութիւն Պօղոս Նուպարի:

դիմումները: Եթե իրեն մնայ, ինչ կրնայ ընել. պիտի երթայ խօսի այնպիսի պաշտօնատարներու, որոնք պիտի պատասխանեն թէ մեր կառավարութեան կը գրենք, կ'իմացնենք եւ կարելորդ կը հաղորդենք ձեզի: Ո՞վ կ'ուզէ կամ կրնայ համարձակիլ գործել այս պայմաններու մէջ երբ իր ջանքերը կրնան ապարդիւն մնալ: Ահա կիլիկեան խնդիրը կենսական հարց մը դարձած է այսօր. թէ ինչ վախճան պիտի ունենայ, յայտնի չէ: Սակայն Պատուիրակութեան այդ խնդրով զբաղելու յօժարութիւնը ո՛չ միայն Կիլիկիոյ, այլեւ բոլոր հայ գաղութներուն համար գոհունակութեան առիթ մը պիտի ըլլայ, քանի որ Կիլիկիան ամենուն համար առհասարակ նուիրական աշխարհ մըն է:

Եթե Վարչութիւնը քաղաքականապէս միջամուխ ըլլալ չ'ուզեր, ասկէ պէտք չէ հետեւցնել թէ պիտի չզբաղուի բնաւ նման հարցերով, այլ պատրաստ է միշտ իր պարտականութիւնը կատարելու՝ բարձրագոյն պահանջումներու գոհացում տալու համար, իրեն ինկած պարտականութեան սահմանին մէջ: *(Ճափէր)*

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Սրբազանին տուած լուրջ բացատրութիւններուն վրայ, Պատուիրակութեան պաշտօնը բացատրուեցաւ. այս մասին ժողովին տրամադրութիւնը կ'ուզեմ հասկնալ վիճաբանութիւնը շարունակելու համար:

Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ ԷՖ.- Ես կարծեմ թէ նախադասութեան մէջ փոփոխութիւն մը դնելով կրնայ փակուիլ խնդիրը: Վարչութիւնը կրնայ ըսել թէ ինք այս խնդիրներու մէջ ուղղութիւն չպիտի տայ, ոչ թէ բոլորովին չպիտի զբաղի:

Պ. Բ. ԿԻԷԼՊԷՆԿԵԱՆ.- Արդէն մեր ծրագրին մէջ գրուածն ալ այդ իմաստը ունի:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես խօսք ունիմ այս խնդրոյն նկատմամբ եւ չեմ հրաժարի իմ խօսելու իրաւունքէս: Դաշնագրի ստորագրութենէն առաջ, բոլոր տարրերը հրաւիրուեցան խորհրդակցութեան: Այդ խնդիրները լուծուած չեն տակաւին եւ Հայկական [Ազգային] Պատուիրակութիւնը չէ ճուլուած Հայկական Հանրապետութեան [Պատուիրակութեան] մէջ: Այս խնդիրը ուրիշ արտաքին պատճառ չունի: Սակայն մենք ունինք խօսելիքներ այս մասին:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը իր մեծամասնութիւնը կը կորսնցնէ հետզհետէ, այնպէս որ վիճաբանութեան շարունակութիւնը կարելի չէ. հետեւաբար կը թողունք յառաջիկայ նիստին:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 6ին)

[Համագային Խորհուրդ]

1920 Սեպտեմբեր 8

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան, ժամը 6

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Տեարք Պ. Փափագեան, Ա. Ինճիճեան, Տոք. Նազգաշեան, Գ. Տէվէճեան, Կ. Նուրեան, Ն. Աղասեան: Ազգապետ Փրոֆ. Պէգճեան:⁵¹⁷

1° Կիլիկիոյ կացութեան մասին առնուած զանազան տեղեկութիւնները կը հասկցուէր թէ Ատանայի մէջ թուրքերու կողմէ լքեալ գոյքերը կը վաճառուէին: Որովհետեւ կառավարութեան կողմէ տրուած պայմանա-
ժամին չէին դարձած թուրքերը, որոշուած էր զանոնք նկատել չէթէ: Կ'ըսուի թէ 200–250 հոգի եկած են եւ անոնց
դէմ բողոք եղած է իբր չէթէճի, պարենաւորումը դժուարացնող եւ այլն: Փրանսացիք ասոր վրայ ճամբած են
զանոնք:

Օգոստոս 17 թուականով Պէյրութի Հայ Ազգային Միութիւնը նոյնպէս կու տար կարգ մը տեղեկութիւններ
Կիլիկիոյ մասին:⁵¹⁸

Այս տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ ժողովը, պ. Ինճիճեան հարցուց թէ ինչո՞ւ Կիլիկիա դրամ դրկելու համար
յարանուանութեանց դիմում չէ եղած, ինչպէս որոշուած էր ասկէ առաջ: Նոյնպէս դիտել տուաւ թէ Հայրենիքի
Տուրքի հասոյթը պիտի գործածուէր նաեւ քաղաքական գործերու, որոնց կարգին բնական է թէ Կիլիկիան ալ
անտես չի կրնար առնուիլ:

Միայն Կիլիկիոյ Հանգանակիչ մասնախումբին վրայ յոյս դնելը մեծ սխալ մը պիտի ըլլայ: Հայրենիքի Տուրքը
դժբաղդաբար պէտք եղած տարածումը չէ գտած եւ շատերու մասին գնահատութիւն չէ եղած հեռ, հետեւաբար
պէտք է գրել Ելեւմտական Յանձնաժողովին որ զարկ տայ այս գործին:

Ժողովը համամիտ գտնուեցաւ այս տեղեկութեանց եւ Քաղ. Ժողովի նկատառութեան յանձնել որոշուեցաւ
այս խնդիրները:

2° Պոլսի ջարդին համար Ս. Տրփրանսի եղած դիմումին ֆրանս. դեսպանատան կողմէ բարեացակամ ոճով
պատասխան մը տրուած էր եւ ըսուած էր թէ կեղք. կառավարութեան հաղորդուած էր Պատրիարքարանի
դիմումը: Ս. Տրփրանս յոյս կը յայտնէր թէ ֆրանս. կառավարութիւնը ուշադրութեան պիտի առնէր այս դիմումը
եւ հայերը պիտի պաշտպանէր:⁵¹⁹

⁵¹⁷ Ազգապետին անուան յաւելումը ընկալեալ շարքէն տարբեր եւ վերջակէտի յաջորդող եղանակով կը յուշէ թէ ան հաւա-
նաբար ժողովին մասնակցած է յապաղումով:

⁵¹⁸ Տես Յաւելում 59:

⁵¹⁹ Անհրաժեշտ կը նկատենք անդրադառնալ Պոլսի կոտորածին կապակցութեամբ ամերիկեան բարձր յանձնակատա-
րին հետ Չաւէն Պատրիարքի անգլերէն լեզուով ունեցած հաղորդակցութեան:

8 Սեպտեմբեր 1920-ին Ամերիկեան Բարձր Յանձնակատար Ծովակալ Պրիպթոլ Չաւէն Պատրիարքին յայտնելէ ետք
թէ ստացած է Պոլսի կոտորածին վերաբերող 1 Սեպտեմբեր թուակիր նամակը, կ'աւելցնէ.

Կը փափաքիմ խոր համակրանքս յայտնել ձեզի եւ ձեր ժողովուրդին այս դժբախտութեան առիթով, եւ
պարգապէս շատ ուրախ պիտի ըլլամ ձեր ինծի տուած տեղեկութիւնը իմ կառավարութեանս փոխանցելով:

Կը փափաքիմ աւելցնել թէ ցարդ այս տեղեկութեան վերաբերեալ ոչ մէկ հաստատում ստացած եմ ներքին
գաւառներուն մէջ նպաստաբաշխ աշխատանք կատարող ամերիկացիներէ: Որպէսզի կարենամ որոշապէս
հաստատել ինքնութիւնը այս վայրին՝ Պոլսի, բարի կ'ըլլա՞ք ինծի տեղեկացնել անոր ուր գտնուիլը, որպէսզի
վստահ ըլլամ թէ կը ճանչնամ վայրը, որուն յղում կը կատարէք: Այս նիւթին շուրջ յաւելեալ տեղեկութիւն ստա-
նալու պարագային, ուրախ պիտի ըլլամ հաղորդելու ձեզի (ՆՄ, տրցակ 16-06, թղթապանակ, 10, 0080):

Ի պատասխան, Չաւէն Պատրիարք 17 Սեպտեմբերին շնորհակալութիւն յայտնելէ ետք Ծովակալին «խոր մտահո-
գութեան համար Պոլսի մէջ վերջերս պատահած ցաւառիք պատահարին առնչութեամբ», կ'աւելցնէ.

Մահէն խոյս տալու չափ բախտաւոր ականատեսներու կողմէ կատարուած յայտարարութիւնները լայնօրէն կը
վկայեն գործադրուած ոճիւրները: Կը ցաւիմ որ իրապէս ի վիճակի չեմ ձեզի տալու ցուցում մը ջարդերու միջոցով
հայերու կրած դժբախտութեան եւ կորուստներուն ճշգրիտ տարրոգութեան մասին, սակայն ուրախ պիտի ըլլամ
լրիւ մանրամասնութիւններ ներկայացնելով առաջին իսկ պատեհութեամբ:

3° Պեյրուքի Ազգ. Միության կողմէ գրուած Օգոս. 17 թուակիր նամակին մէջ թելադրութիւն կ'ըլլար լրագրաց յորդորներ ընելու, որ Կիլիկիոյ շարժումներուն մասին հրատարակութիւններ չընեն: Ժողովը կարծեաց փոխանակութենէ մը յետոյ որոշեց ինչպէս Պօղոս փաշա Նուպարի մէկ նման յանձնարարութիւնը, այս անգամ ալ Պեյրուքի Ազգ. Միության յանձնարարութիւնը հաղորդել մամուլին եւ խնդրել որ ի սեր ազգային շահերու, յարգէին իրենց եղած յանձնարարութիւնը:

4° Փոքրամասնութեանց համար Դաշնագրով ապահովուած իրաւունքները ուսումնասիրելու համար Քաղ. Ժողովի անդամները հաղորդեցին թէ յատուկ յանձնաժողով մը կազմուած է:

Տիար Արամ Ինճիճեան դիտել տուաւ թէ պէտք է որ յա[րա]նուանութեանց վարչութիւններն ալ ներկայացուցիչներ ունենան յանձնաժողովին մէջ:

5° Հելլէն դեսպանատունը մինչեւ ամսոյն 20 կը պահանջէր տեղահանութեան եւ ջարդերու կազմակերպիչներուն եւ գործադրողներուն ցուցակը: Ժողովը գործադրութիւնը յանձնեց Տեղեկատու Դիւանին:

[Համագգային Խորհուրդ]

1920 Սեպ. 15

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարքի բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Նիկողոս Աղասեան, Արամ Ինճիճեան, Գ. Տէվէճեան, Պարգև Փափագեան, Թ. Թումանճանեան:

1° Կիլիկիոյ կացութեան մասին վրդովալի լուրեր հասած էին: Կ'ըսուէր թէ ֆրանս. իշխանութիւնք հայոց զէնքերը կ'ուզեն, հայոց կռուողներու պետերը կը հեռացնեն եւայլն: Ժողովը այս տեղեկութեանց վերջնական ճշդումին սպասել որոշեց:

2° Պօղոս փաշա Նուպար նամակով մը կ'ուզէր Կ. Պոլսոյ վարչական մարմիններու կարծիքը իմանալ Ազգ. Պատուիրակութեան շարունակութեան մասին:⁵²⁰

Որոշուեցաւ յաջորդ նիստին ձգել անոր նկատառումը, որպէսզի Ազգապետ Էֆենտի[ի] կարծիքն ալ առնուի:

Յենելով վստահելի աղբիւրներէ ստացուած տեղեկութեան վրայ, կրնամ աւելցնել, ձեզ կողմնորոշելու համար, թէ Ամերիկեան Նպաստամատոյցը մասնաճիւղային գրասենեակ չունի Պոլսի մէջ, որ քալելով երկու օրուան ճանապարհի է Ատարբազարէն, եւ ըստ քարտէսին վրայ ցոյց տրուածին, կը գտնուի Քասթէմունի նահանգին մէջ (ՆՄ, տրցակ 16-06, թղթապանակ 10, 0079):

⁵²⁰ Նուպարի ֆրանսերէն նամակը կը կրէ 24 Օգոստոս 1920 թուականը (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L454): Կայ նաեւ նոյնին 23 Օգոստոս 1920 թուակիր հայերէն ձեռագիր տարբերակը (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ MD903, L456): Տեսնել Յաւելուած 60:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (17 Սեպտեմբերի 1920)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ
ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ ՏԻԳՐԱՆ ԷՖ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ

ԱՏԵՆԱԴՊԵՏ ԷՖ.- Ս. Պատրիարքը ժողովիս այսօրուան նիստին բացակայությունը կը հաղորդէ հետեւեալ նամակով:

(պատճեն)

ԱՏԵՆԱԴՊԵՏ ԷՖ.- Հետեւաբար կը հրաւիրեմ Դուրեան Ս.ը իբրեւ երիցագոյն երեսփոխան նախագահելու այսօրուան նիստին:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐԷ

ԱՏԵՆԱԴՊԵՏ ԷՖ.- Եկեղեցական երեսփոխան Երուանդ Վ.⁵²¹ Հետեւեալ հրաժարականը դրկած է:

(պատճեն)

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս առիթով ժողովիդ ուշադրութեան կ'ուզեմ յանձնել կարեւոր կէտ մը: Ասկէ առաջ ալ եկեղեցական երեսփոխաններու ընտրութեան առթիւ նկատողութեան չառնուեցաւ թէ ընտրողները կամ ընտրելիները Հայրենիքի Տուրք վճարած են թէ ոչ: Երբ աշխարհական երեսփոխանի ընտրութեան առթիւ այս պայմանը նկատողութեան կ'առնուի, ի՞նչ պատճառ կայ որ ջարգուի նոյն պայմանը եկեղեցական երեսփոխանի ընտրութեան առթիւ: Կ'առաջարկեմ որ այս պայմանով կատարուի ասկէ վերջ եկեղեցական երեսփոխաններու ընտրությունը:

ԱՏԵՆԱԴՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ուրիշ առարկություն չկայ, եւ արդէն չի կրնար ալ ըլլալ, այս իմաստով կը գրենք Ս. Նախագահին:

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԴԻՎԱՆՆԵՐՈՒ

ԱՏԵՆԱԴՊԵՏ ԷՖ.- Նախաքննիչ դիւաններու անդամներուն հաղորդեցինք իրենց կազմությունը եւ հրաւիրեցինք որ իրենց դիւանները կազմեն: Երկու դիւան, այսինքն՝ կալուածոց եւ դաստիարակութեան, պատասխանած են եղած հրաւերին, միւսներէն ալ կը խնդրենք որ օր առաջ հաղորդեն իրենց կազմությունը: Այս առթիւ պէտք կը զգամ ըսելու որ Էտիրնէի երեսփ. ընտրութեան նախաքննությունը յանձնուած ըլլալով նախաձեռնութեան դիւանին, տեսնուեցաւ որ երկու անդամները՝ տեարք Պ. Փափազեան եւ Տր. Թէրզեան, ներկայիս Վարչութեան անդամ կը գտնուին, ուստի պէտք եղաւ ուրիշ[ներ] անուանել անոնց տեղ, որպէսզի քննեն Քաղ. Ժողովի տեղեկագիրը: Դիւանս կ'առաջարկէ տեարք Տր. Թօփճեան եւ Արամ Հալաճեան: Եթէ ժողովը կը հաւանի, դիւանը կազմուի այս կերպով:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ՀԵՌԱԳԻՐ ՀԱՅԿ[ԱԿԱՆ] ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԵՒ [ԱԶԳԱՅԻՆ] ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

ԱՏԵՆԱԴՊԵՏ ԷՖ.- Անցեալ նիստին, Տր. Բարսեղեանի առաջարկութեան վրայ, ժողովս որոշեց պահանջել Հայկ. Հանրապետութեան եւ [Ազգ.] Պատուիրակութեան ուղղուած հեռագիրները: Ի գիտություն ժողովիդ կը հաղորդենք անոնց պատճենները:

(պատճեն)⁵²²

⁵²¹ Երուանդ Ծայրագոյն Վարդապետ Փերտահեան (1874–1938) հրաժարական ներկայացուցած է «Թրակիոյ առաջնորդական փոխանորդ նշանակուելուն առիթով» («Ժողովուրդի Ձայնը», 18 Սեպտեմբեր 1920, 588):

⁵²² Չաւէն Պատրիարքի ստորագրութեամբ Համագային Խորհուրդի անունով Նուպարի դրկուած 20 Օգոստոս 1920

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովիդ կը ներկայացնենք նոյնպէս մայր դիւանիս կողմէ հայկական խորհրդարանին ուղղուած հեռագիրը:⁵²³ Այս հեռագիրը ուղղակի դրկել անկարելի ըլլալով, ստիպուեցանք Պ. Թահթանեանի⁵²⁴ միջոցաւ դրկել Պաթում, ուրկէ հեռագրուեցաւ Երեսան:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տ. Հմայեակ Բհնյ. Էքսերնեան հարցում մը ունի, պիտի կարդացուի:
(պատճեն)⁵²⁵

ՊԱՐԳԵԻ ԷՖ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Նախաքննիչ դիւանին պետք է դրկուի, որպէսզի իր քննութեան արդիւնքը ժողովին բերէ:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ.- Իբրեւ հարցումին տէրը խօսք կ'ուզեմ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Խօսելու իրաւունք կ'ունենաք այն ատեն, երբ նախաքննութեան տեղեկագիրը կը հաղորդուի ժողովին:

ՀԱՐՑՈՒՄ Բ.

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ուրիշ հարցում մ'ալ կայ տեսարք Յ. Նշանեանի եւ Սիրունիի կողմէ:⁵²⁶
(Պատճեն)

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Ասկէ առաջ Վարչութիւնը Ամերիկեան Բըլիֆին դիմում ըրած էր, որպէսզի Նիկոմիդիոյ շրջականերու կարօտեալներու հոգատարութիւնը իրենք ստանձնեն: Հիմա կը տեսնուի որ անբաւարար է այս միջոցը ու որպէսզի կարելի ըլլայ աւելի լաւ մատակարարութիւն մը ընել, խորհրդակցութիւններ կը կատարուին: Քաղ. Ժողովը այսօր որոշեց 1000 ոսկիի *ավանս* մը ընել եւ այս գումարով պիտի սկսի մատակարարութիւնը եւ յետոյ պիտի ճշդուի թէ որքան գումարի պետք կայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այս բացատրութիւնները բաւական կը համարէ՞ք:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո:

թուակիր հեռագրին մէջ կ'ըսուի. «Միացեալ Ժողովը [Համագգային Խորհուրդը- Վ.Ղ.] մեծ ուրախութեամբ ի գիտութիւն ընդունեց ձեր հեռագրին բովանդակութիւնը՝ յայտարարող խաղաղութեան [դաշնագրին] ստորագրումը, որ կը նուիրագործէ Հայաստանի անկախութիւնը: Ան այս բարեբաստիկ առիթը կ'օգտագործէ Ձեր Գերագանցութեան անկեղծ շնորհաւորութիւններ յայտնելու եւ իր խորին երախտագիտութեան զգացումները կրկնելու այս արդիւնքին հասնելու ձեր անխոնջ եւ հայրենասիրական ջանքերուն համար: Յուսանք նոր յաջողութիւններ մեր ազգային բաղձանքներուն ամբողջական իրագործման ուղղութեամբ» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Խ, Խ628, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*): Ահարոնեանին ուղղեալ հեռագրին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

⁵²³ Ահաւասիկ բովանդակութիւնը տուեալ հեռագրին, ըստ «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթին (588).

Յարգելի Նախագահ Հայաստանի Հանրապետութեան Երեսի. Ժողովին, Երեսան

Հաշտութեան դաշնագրին ստորագրուելէն ետք իր գումարման առաջին նիստին մէջ, Հայ Ազգ. Ժողովը որոշեց իր ջերմագին շնորհաւորութիւնները ուղղել Հայկական Հանրապետութեան Երեսի. Ժողովին, Հայկական Պետութեան անկախութեան իրաւապէս ճանաչման առթիւ:

Իր շնորհաւորութիւններն ուղղելով ձեզ, մեր ժողովը միեւնոյն ժամանակ ջերմ մաղթանքներ կ'ընէ մեր սիրեցեալ Հայրենիքին մեծութեան, զարգացման եւ բարգաւաճման համար:

Դիւան Ազգ. Ժողովի:

⁵²⁴ Ֆերտինանտ Թահթանեան Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչն էր Պոլսոյ մէջ:

⁵²⁵ Էքսերնեան Քահանայ կը հետաքրքրուէր Ղեւոնդ Վարդապետ Մաքսուտեանի գեղծումներուն քննութեան արդիւնքով եւ հարց կու տար թէ ինչպէ՞ս Սահակ Կաթողիկոս «ազգովին ամբաստանեալ այդպիսի մէկը իր Կաթողիկոս-Պատրիարքութեան օրով Երուսաղէմ տարած եւ պաշտօնի գլուխ անցուցած է»: Ապա նաեւ կը հետաքրքրուէր Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան եւ միաբանական կազմի խնդիրներով («Ժողովուրդի Ձայնը», 588):

⁵²⁶ «Ճակատամարտ»ի 18 Սեպտեմբեր 1920-ի համարը (557/2378) կը տեղեկացնէ. «Ընկերներ Շահլամեան եւ Սիրունի գրով մը կը հարցնէին թէ Վարչութիւնը ի՞նչ ձեռնարկներ կատարած է օգնութեան հասնելու համար Բիւթանիոյ շրջանի թշուառ հայութեան: Վարչութեան կողմէ ընկեր Ամատունի պատասխանեց թէ մինչեւ հիմա Բըլիֆը ստանձնած էր այդ շրջանի օգնութեան գործը...»:

ՄԵԾԱՄԱՍՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Տակաւին մեծամասնութիւն չգոյացաւ. երկու երեսփոխանի ներկայութեան պէտք կայ: Դիւանս բացականերու համար իր պարտականութիւնը կը կատարէ. այս նիստին իսկ 4 երեսփոխաններու վերջնական կոչնագիր որկեցինք ու անոնք ներկայ են այսօր:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ազգ. Ժողովի գումարումը պէտք է թերթերու միջոցաւ ծանուցուի, ո՛չ թէ այդ թերթերը երեսփոխաններու հրաւերներէն իմանան եւ հրատարակեն: Ասկէ զատ, մեր կուսակցութեան պատկանող երեսփոխաններու հրաւերները կը ձգուին *Ճակատամարտ* եւ եթէ պատահի որ այդ օրերուն նոյն անձերը չհանդիպին հոն, հրաւեր ալ չեն ստանար եւ բոլորովին անտեղեակ կը մնան ժողովի գումարումէն: Կ'առաջարկեմ որ թէ՛ ժողովին հրաւերները թերթերու միջոցաւ հրատարակուին եւ թէ՛ հրաւերները տրուին այնպէս, որ հրաւիրուածներու ձեռքը հասնին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Անցեալ նիստին հարցում մը եղած էր մեզի Ուսումնական Խորհրդոյ իրաւասութեան մասին, այսօր պիտի կրնանք պատասխանել այդ հարցումին:⁵²⁷

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հարցումին հեղինակները⁵²⁸ այստեղ չեն այս միջոցին. ասկէ զատ, կարծեմ օրինաւոր կ'ըլլար գրաւոր բերել [պատասխանը]:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Այո, պէտք է պատասխանը գրաւոր ըլլայ. դիւանին վրայ այդ իմաստով զիր կա՞յ:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը իրեն ուղղուած հարցումի մը պատասխանելու պարտաւոր է, այս պատասխանը բերանացի կը հաղորդենք, անպատճառ գրաւոր ըլլալու ի՞նչ պատճառ կրնայ ըլլալ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ անցեալ ժողովին տեղեկութիւն տրուէր, անշուշտ պիտի լսէինք, ուրեմն ես հակառակելու պատճառ չեմ տեսներ: Միայն թէ հարցը կապուեցաւ օրակարգի երկրորդ խնդրոյն, ուստի լաւ կ'ըլլայ որ այն ատեն նկատողութեան առնենք:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Վարչութեան հարցում մը որկուած է, պատասխանը պիտի տրուի. ասիկա լսել կամ չլսելը ժողովին հաւանութենէն կախում չունի:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Պարզ հարցում մը եղած է, ասոր պատասխանը բերանացի կամ գրաւոր կրնայ գալ, ոչ մի արգելք չկայ, մանաւանդ որ չափազանց կարճ կերպով պիտի բացատրէ Վարչութեան ներկայացուցիչը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Արդէն հարցումը ուղղող երեսփոխաններէ[ն] մէկը⁵²⁹ եկած է, հետեւաբար կրնանք լսել Վարչութեան տպաւորութիւնը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը Պատ. Ժողովիդ կողմէ եղած հարցումը յանձնած էր իր ներքին գործերու դիւանին, որ նախ եւ առաջ նկատի առաւ այս մասին Սահմանադրութեան տրամադրութիւնը:

Օրէնքին 45րդ յօդուածը [Ուսումնական] Խորհրդոյ իրաւասութեան մասին որոշ տրամադրութիւն մը չունի, այլ ընդհանուր կերպով կ'ըսէ թէ Ուսումնական Խորհրդոյ պաշտօնն է հայոց ազգին դաստիարակութեան եւ կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը, իր պարտաւորութիւնն է ազգային վարժարանաց բարեկարգութեան հսկելը:⁵³⁰ Իսկ թաղ. խորհուրդներու համար դարձեալ օրէնքը կ'ըսէ որ իր պաշտօնն է թաղին մէջ թէ՛ աղջիկ եւ

⁵²⁷ Երուանդ Օտեան մէկն է եղած հարցումն ստորագրած երեսփոխաններէն («Ժողովուրդի Ձայնը», 588):

⁵²⁸ Հարցումին հեղինակներն էին Ալպոյաճեան եւ Օտեան:

⁵²⁹ Երուանդ Օտեան:

⁵³⁰ 1863-ին վաւերացեալ Սահմանադրութեան 45-րդ սկզբնական յօդուածը կը տրամադրէր հետեւեալը.

Ուսումնական Խորհուրդը եօթն ուսումնական աշխարհականներէ կը բաղկանայ:

Ուսումնական Խորհրդոյն պաշտօնն է՝ Հայոց Ազգին դաստիարակութեան եւ կրթութեան ընդհանուր տեսչութիւնը: Իր պարտաւորութիւնքն են Ազգային վարժարանաց բարեկարգութեանը հսկել, թէ՛ մանչ եւ թէ՛ աղջիկ տղայոց դաստիարակութեանը հոգ տանելու. նպատակաւ հաստատուած Ընկերութիւններուն խրախոյս տալ եւ ձեռնտու ըլլալ, դպրատանց դաստիարակներուն կացութիւնը լաւցունելու եւ ապագայն անդորրելու խնամ տանել, Ազգին մէջ յաջողակ եւ քաջահմուտ դասատուներ հասցունելու, եւ դպրոցական դասագիրքեր պատրաստելու ջանք եւ փոյթ ունենալ:

Ուսումնական Խորհուրդը Ազգային վարժարանաց մէջ ուսմունքնին լրացունող աշակերտաց վկայական կուտայ, ուսմանց դասագիրքերը կ'որոշէ, եւ տարեկան քննութիւնները կը կատարէ:

թե՛ մանչ տղայոց դաստիարակության համար դպրոցներ հաստատելու ջանք ընել եւ անոնց մատակարարության հոգ տանիլ:⁵³¹ Կը տեսնէք որ Սահմանադրութիւնը շատ որոշ կերպով չի պարզեր այս երկու մարմիններու իրաւասութիւնը: Սակայն ասկէ 27 տարի առաջ հրատարակուած է ազգ. վարժարանաց յատուկ կազմական կանոնագիր մը, որ 3 դասակարգի կը բաժնէ կրթական պաշտօնէութիւնը եւ անոնցմէ մէկը անուանելու իրաւունքը կու տայ թաղ. խորհուրդին, իսկ երկուքը՝ Ուսում. Խորհուրդին, որ թաղ. խորհուրդներու հետ խորհրդակցութեամբ պիտի կատարէ այդ անուանումները ընտրելեաց ցուցակի վրայ:⁵³² Եւ որովհետեւ Սահմանադրութեան մէջ որոշ տրամադրութիւն չկայ այդ մասին, կամ գտնուած տրամադրութիւնը աղօտ է, Ուսումնական Խորհուրդը փոխանակ ինք ընտրելեաց ցանկ կազմելու, ուղղակի ինք կատարած է ընտրութիւնը եւ այս կարգադրութեան դէմ թաղերու կողմէ ոեւէ բողոք ըլլալու մասին ալ արձանագրութիւն չկայ: Այս է ահաւասիկ մեր կատարած քննութեան արդիւնքը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը կ'ընդունի՞ որ այս խնդրոյն շուրջ վիճաբանութիւն տեղի ունենայ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես օրինական տրամադրութիւնը եւ գործադրուած ձեւը յիշեցուցի, ժողովին կը մնայ ընդունիլ կամ խնդիրը օրակարգ անցնել:

Պ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի կողմէ տրուած բացատրութենէն հասկցուեցաւ որ Ուսում. Խորհուրդը իր իրաւասութենէն դուրս ելած է եւ հետեւաբար զեղծում գործած է. մենք կ'ուզենք որ այս կէտը հաստատուի պաշտօնապէս:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Այստեղ Քաղ. Ժողովը ուրիշ կերպով կը ներկայացնէ այս խնդիրը: Ժողովին մէջ հարցում մը եղած էր, անոր պատասխանն է որ կը բերենք. իսկ եթէ Ուսում. Խորհուրդը ամբաստանելու ձեւով խնդիր ըլլայ, այն ատեն տարբեր կերպով կը կատարուի քննութիւնը եւ այն ուրիշ խնդիր է: Ասիկա չափազանց պարզ է եւ չենք կրնար դուրս ելլել այդ սահմանէն:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այո, եթէ ապացուցուի քննութեամբ որ զեղծում գործուած է, այն ատեն ժողովս տարբեր կերպով կը քննէ խնդիրը: Քանի որ [Վարչութիւնը] հարցումին պատասխանած է, փակուած կը համարենք խնդիրը:

Կ. ԽԱԶԱՏՈՒՐԵԱՆ ԷՖ.- Օրինական թիւէն դուրս երկու անդամ աւելցած է Ուսում. Խորհուրդի վրայ. կրնա՞նք այդ մասին բացատրութիւն մը լսել:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատիկա այսօր խնդրոյ առարկայ չի կրնար ըլլալ: Ժողովս տակաւին երկու երեսփոխանի պէտք ունի իր օրինական 52 թիւը ունենալու համար:

Պ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Բայց երեսփոխանի մը հրաժարականը ընդունուեցաւ այսօր, պէտք է մեծամասնութիւնը 51 ըլլայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ճիշդ է, ուրեմն մէկ երեսփոխանի պիտի սպասենք եւ այդ պատճառաւ 5 վայրկեան դադար կ'ընենք:

(դադարէն յետոյ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը իր օրինական կազմը ստացաւ: Ինչպէս կը յիշէք, այսօրուան վիճաբանութեան առարկայ եղած խնդիրը Վարչութեան ծրագիրն է: Անցեալ նիստին այս ծրագիրը կարդացուելով թեր ու դէմ խօսքեր եղան եւ Կրօն. Ժողովի Ս[րբազան] Ատենապետը այդ մասին կարելոր բացատրութիւններ տուաւ:

Այսօր այդ վիճաբանութիւնը պիտի շարունակուի. միայն կը յիշեցնեմ ձեզի որ Վարչութիւնը անցեալ անգամ ըսաւ որ իր ծրագրէն ոեւէ բան չի զիջիր. ամէն պարագայի մէջ ժողովը ազատ է թեր ու դէմ խօսելու: Երեսփոխանները պէտք է նշանակել տան թէ ի նպա՞ստ, թէ՞ ընդդէմ պիտի խօսին:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Ժողովականները լսեցին թէ Վարչութիւնը ինչ ըսաւ անցեալ նիստին. դիւանը իրաւունք չունի նախապաշարելու ժողովը:

Մ. ՆԱՐԼԵԱՆ ԷՖ.- Ուրիշ կարելոր խնդիր մը կայ: Եթէ ատենագրութիւնները առայժմ չեն կրնար

Իսկ կրօնական ուսմանց համար Կրօնական Ժողովին կը դիմէ, վասն զի այս Ժողովը կ'որոշէ կրօնական գիտութեանց դասագրքերը եւ դասատուները, քննութիւնները կ'ընէ եւ վկայականը կուտայ:

⁵³¹ Սահմանադրութեան Յօդուած 52:

⁵³² Խօսքը շատ հաւանաբար կը վերաբերի 1893-ին պատրաստուած եւ տպագրուած «Կազմական Կանոնագիր Ազգային Նախնական Կրթութեան» նախագիծին, որ, սակայն, չէ վաւերացուած Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին կողմէ:

տպագրուիլ, գոնէ անոնք կարդացուին ժողովին մէջ, որպէսզի հասկցուի թէ վիճաբանութիւնը որ կէտին մէջ մնացած է: Կանոնին մէջ այս մասին տրամադրութիւններ կան, բայց նկատողութեան չեն առնուիր: Ես կարելոր կը նկատեմ այս պարագան:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Այդ յայտարարութիւնը ճիշդ է, բայց ատենական գործոց կարգին ըսուելիք խօսք է, հիմա օրակարգի անցած ենք եւ չենք կրնար ատենագրութիւնով զբաղիլ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես պիտի խօսիմ Վարչութեան ծրագրին թէ՛ թեր եւ թէ՛ դէմ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Իմ խօսքս ո՛չ թեր է, ո՛չ դէմ: Տեսակէտներ կան, որոնց դէմ եմ. օրինակի համար եթէ ըսուի որ Վարչութիւնը պիտի տապալենք ու պիտի գայ Վարչութիւն մը, որ տարբեր ծրագրով պիտի ներկայանայ, ասոր համաձայն չեմ:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Հասկցուեցաւ որ ծրագրին համամիտ եղողները թեր պիտի խօսին, չեղողները՝ դէմ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Առաջին խօսքը Դ. Տ. Մովսէսեան ԷՖ.ն է, միւսներն ալ կարգաւ կրնան արձանագրել իրենց խօսքը:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Վարչութիւնը այս անգամ իր յայտագիրը տպագրելով բաժնած ըլլալով, կարդացի գայն: Վարչութիւնը արտաքին քաղաքականութեան բաժնին մէջ կ'ըսէ թէ բարւոք յարաբերութիւններ պիտի մշակէ բոլոր պետութեանց Պոլսոյ պաշտօնական ներկայացուցիչներուն հետ, Հաշտութեան Դաշնագրին փոքրամասնութիւններուն ապահոված իրաւունքներէն եւ առանձնաշնորհումներէն⁵³³ լայնօրէն օգտուելու համար ձեռնարկներ պիտի ընէ, նոյնպէս քեզ գոյքերը եւ կալուածները իր հոգածութեան եւ հետապնդման առարկայ պիտի ըլլա[ն]: Հիմա ես մասնաւորապէս այս 3 կէտերը Վարչութեան ծրագրին մէջ կը նկատեմ իր առաջադրութիւնները: Անցեալ նիստին հարցուցինք թէ ինչ է բարձր քաղաքականութիւնը, որովհետեւ մենք կը նկատենք անիկա դիւանագիտական յարաբերութիւններ ասելի փափուկ խնդիրներու յատուկ, սակայն Քաղ. Ժողովը ի՞նչ կը հասկնայ բարձր քաղաքականութիւն ըսելով: Անիկա պարզեց իր ըմբռնումը, երբ ի պատասխանի Նարդեան ԷՖ.ի ըսաւ որ մենք բարձր քաղաքականութիւն ըսելով կը հասկնանք հայկական անկախութեան եւ ֆիզիքական գոյութեան հարցը. անիկա բարձր քաղաքականութիւն մ'է մեզի համար, մենք անով չպիտի զբաղինք, այլ պիտի թողունք որ գերագոյն մարմիններ զբաղին անով: Այս բացատրութենէն Նարդեան ԷՖ. հասկցաւ որ Հայկական Հանրապետութիւնն է որ պիտի վարէ բարձր քաղաքականութիւնը: Քաղ. Ժողովը բարձր քաղաքականութիւնը այսպէս բացատրեց եւ ընկերս՝ Նարդեան ԷՖ., գոհացում գտաւ իր հարցումին համար: Սակայն Վարչութեան ծրագրին մէջ ուրիշ կէտ մը ձեր դատողութեան կը յանձնեմ. հոն դարձեալ արտաքին քաղաքականութեան մէջ ըսուած է որ Բ. Դրան հետ մեր յարաբերութիւններուն մէջ պիտի մնանք բողոքողի եւ պահանջողի դերին մէջ: Վարչութիւնը կ'ընդունի որ բողոքողի եւ պահանջողի դերին մէջ կենալը արտաքին քաղաքականութեան մաս կը կազմէ: Ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ սա կէտին վրայ, որ պաշտօնական ազգերու կարգին մէջ ընդունուած է այսօր Հայկական Հանրապետութիւնը եւ հոն, գործիմանկ, Պելճիքայի եւ մինչեւ իսկ Անգլիոյ հետ իրաւական հաւասար աստիճանի վրայ կը գտնուի: Կա՛մ պետական

⁵³³ Անկարկութիւն Սեւրի Դաշնագրին եւ անոր «Փոքրամասնութիւններու Պաշտպանութիւն» բաժնին, զոր կը բաղկացնէին Դաշնագրին 140-էն 151-րդ յօդուածները: 140-րդ յօդուածով Թուրքիա կ'ընդունէր ճանչնալ առանձին շեշտադրումով նշուած 141, 145 եւ 147-րդ յօդուածները որպէս հիմնական օրէնքներ, որոնց ոչ մէկ քաղաքացիական կամ զինուորական օրէնք կամ կանոնակարգ կրնար հակադրուիլ. այլապէս՝ ըստ 151-րդ յօդուածին, գլխաւոր Համաձայնական Պետութիւնները Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդին հետ խորհրդակցելով պիտի որոշէին փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան բաժնին նախատեսութիւններու գործադրութիւնը երաշխաւորող անհրաժեշտ միջոցները, որոնց Թուրքիա պարտաւոր պիտի ըլլար համակերպիլ: Յիշեալներէն 141-րդ յօդուածը կը վերաբերէր թուրք պետութեան կողմէ իր բոլոր բնակիչներուն կեանքի եւ ազատութեան պաշտպանութեան յանձնառութեան՝ առանց ծագման, ազգային, լեզուական, ցեղային, կրօնական խտրականութեան, եւլն.: 145-րդ յօդուածով կ'երաշխաւորուէր Թուրքիոյ բոլոր հպատակներուն հաւասարութիւնը օրէնքի առջեւ եւ համահաւասար քաղաքացիական եւ քաղաքական իրաւունքներու վայելումը առանց ցեղային, լեզուական ու կրօնական խտրականութեան: 147-րդ յօդուածը կը նշէր թէ ցեղային, կրօնական կամ լեզուական փոքրամասնութիւններու պատկանող թրքահպատակներ պէտք է ըստ օրինի եւ իրողապէս վայելէն այլ թրքահպատակներու համահաւասար վերաբերում: Մասնաւորապէս, անոնք հաւասար իրաւունք պէտք է ունենան իրենց ծախսով հաստատելու եւ անկախօրէն՝ առանց թրքական իշխանութիւններու միջամտութեան, վարելու իրենց բարեսիրական, կրօնական եւ ընկերային հիմնարկութիւնները, դպրոցները, կրթական այլեւայլ հաստատութիւնները, այնտեղ ազատօրէն գործածելով իրենց լեզուն եւ կիրարկելու իրենց կրօնը:

գոյություն մը ունինք այսօր մենք, կ'ամ չունինք. մինչդեռ ամէնքս ալ գիտենք որ մենք այսօր չենք գտնուիր 10 տարի առաջուան վիճակին մէջ եւ Վարչութիւնը ըսած է թէ Հայ Հանրապետութիւնը կը նկատենք իբր ամբողջական եւ միացեալ Հայաստանի խարխախը, եւ եթէ կայ այդ խարխախը, ուրեմն մենք պարտքեր եւ իրաւունքներ ունինք անոր հանդէպ, կ'ամ հպատակողի եւ հպատակի յարաբերութիւն պէտք է ստեղծուի անոր հետ, մինչդեռ Վարչութեան յայտարարութենէն կը հասկցուի որ Հանրապետութիւնը առանձին գոյութիւն ունի: Կը հարցնենք թէ Վարչութիւնը պիտի սպասէ Հանրապետութեա՞ն հրամանին եւ իր ուղղութիւնը պիտի չափէ անո՞ր վրայ: Այս հարցումը շատ օրինաւոր է այս վայրկեանին: Բարձրագոյն քաղաքականութիւն մը պէտք է յանձնուի անկախ եւ ձեռնհաս անձերու, մինչդեռ այս խնդրոյն մէջ Վարչութիւնը կ'ուզէ հասկցնել թէ ինք հրահանգ պիտի առնէ Հանրապետութենէն: Գալով պատուիրակութեանց, ինք կ'ընդունի թէ կան մէկէ աւելի պատուիրակութիւններ, զորս կը ճանչնայ իբրեւ միակ պատուիրակութիւն: Ասկա անտրամաբանական է, վասնզի մէկէ աւելի պատուիրակութիւն չի կրնար մէկ պատուիրակութիւն ըլլալ, այլ՝ տարբեր տարբեր, ինչ որ միացեալ չի կրնար նկատուիլ: Եթէ այս կէտերը չճշդուին, մեր քաղաքականութիւնը որոշած չենք ըլլար եւ մեր քաղաքականութիւնը անյարիր եւ անիմաստ բան մը կը դառնայ:

Այս պարագային մէջ, ըստ ծրագրի, ամենէն բարձր քաղաքականութիւնը ընդգրկած կ'ըլլանք մենք երբ Օսմ. կառավարութեան դէմ բողոքողի դերին մէջ կը գտնուինք: Կռուողի դեր կայ, բողոքողի դեր կայ Բ. Դրան դէմ եւ այս դերը ինք՝ Վարչութիւնը կ'որոշէ առանց հրահանգ ուզելու գերագոյն մարմիններէն: Ասկէ վերջ, մեր պահանջները պէտք է հաստատուած ըլլան իրաւունքի վրայ եւ այդ իրաւունքը պիտի պաշտպանուի օրինաւոր ուժով: Այդ ուժը Հանրապետութիւնը միայն ունի եւ այն միայն կրնայ իր իրաւունքները պաշտպանել: Ասկէ զատ, ծրագիրը կ'ըսէ թէ Դաշնագրին փոքրամասնութիւններու ապահոված իրաւունքներէն եւ առանձնաշնորհումներէն յայնօրէն օգտուելու համար պիտի ընէ պէտք եղած դիմումները: Սակայն դաշնագիրները ստորագրած են պետութիւնները, այնպէս որ ամէն անհատ իրաւունք չի կրնար ունենալ բողոքելու, այլ՝ այն մարմինները միայն, որոնք մտած են այդ դաշնագիր կողմին մէջ: Այս պարագային պետութիւն մ'է որ կրնայ բողոքել ուրիշ պետութեան մը դէմ, մինչդեռ ծրագիրը իբրեւ թրքահայերու հպատակելի պետութիւնը չ'ընդունիր Հայկական Հանրապետութիւնը, այլ՝ խարխախ միայն: Որոշ յայտարարութիւնը այս է Վարչութեան: Իսկ պատուիրակութիւնը կ'ընդունի որոշ կերպով, այնպէս որ իրենք ալ չեն գիտեր որ միասի՞ն, թէ՞ առանձին են:

Պ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ձեր կարծիքը ի՞նչ է:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ ԷՖ.- (շարունակելով) Դուք խօսեցէք յետոյ եւ ես մտիկ պիտի ընեմ, բայց թողուցէք որ խօսքս ամբողջացնեմ: Քաղաքականութիւն չպիտի ընենք խօսքը կը հերքուի ուրեմն քիչ մը վերը տուած բացատրութիւններով: Վարչութիւնը դարձեալ կ'ըսէ որ լքեալ գոյքերու համար իր դիմումները պիտի շարունակէ, սակայն լքեալ գոյքերն ալ կրնան առնուիլ ի հարկին բռնի ուժով եւ ասկա միակ պետութեան մը գործը կրնայ ըլլալ, միայն թէ արտաքին քաղաքականութիւնը կը ներէ՞ զբաղիլ այդ գործերով. բայց արտաքին քաղաքականութեամբ չպիտի զբաղի ինք. ասկէ կը հասկցուի որ ինքն ալ չէ հասկցած թէ ինչ է իր ըսածը, թէ որոնք են ներքին քաղաքականութեան մասը եւ ասկա կենսական հարց մ'է: Միջազգային քաղաքականութեան հիման վրայ Թուրքիոյ հայութիւնը հպատակ է, թէ՞ ազգական է, որպէսզի անոնց քաղ. թելադրութիւնները այդ կերպով ըմբռնէ մեր այստեղի համայնքը: Քանի որ որոշ ըսուած չէ թէ Վարչութիւնը ամէն տեսակ քաղաքականութեամբ պէտք է զբաղի, ես ոչ մէկ կարծիք չեմ յայտնէր այն ծիծաղելի դրութեան դէմ, որ յառաջ կու գայ Փարիզի պատուիրակութիւններ բացատրութենէն: Քաղաքականութիւն ընելու քաջութիւն չունեցող մարմին մը տարբեր կերպով չի կրնար վարուիլ: Կ'ամ ունինք պատուիրակութիւն մը, որ պիտի վարէ բոլոր հայ ազգաբնակչութեան ճակատագիրը եւ կ'ամ պիտի ըսենք որ մենք առանձին մարմին ենք: Վարչութիւնը այսօր պաշտօնապէս քաջութիւնը կ'ունենայ ըսելու թէ Կիլիկիոյ մասին այսպէս պիտի ընենք: Ես կ'ընդունիմ թէ ամէն հայ քաղաքացի այս ձգտումը ունենայ, կ'ընդունիմ նոյնպէս Դուրեան Ս.ի հեղինակութիւնը, որ անցեալ նիստին բերանացի բացատրութիւններ տուաւ այս մասին եւ ամէն յարգանք ունիմ ինչպէս իր հմտութեան, նոյնպէս այս խնդրոյն մէջ խօսելու իրաւունքին, սակայն այս խնդրոյն մէջ պիտի հպատակի՞նք մենք Հանրապետութեան, թէ՞ պիտի շարունակենք իրարու հակասական ուղղութիւն մը: Կրնա՞նք ըսել թէ Կիլիկեցիք տարբեր ազգութիւն են: Հիմա Հանրապետութիւնը ստորագրեց դաշնադրութիւնը եւ ինք դաշնագիր կողմ մըն է: Այդ դաշնադրութեան մէջ ըսուած է որ Կիլիկիան Թուրքիոյ կը վերաբերի: Մեր պատուիրակութիւնը, որ անշուշտ խելացի տարբերէ կը բաղկանայ, 2 տարիէ ի վեր պէտք էր զգացած ըլլար այս կէտը ու մեզի տեղեկացուցած՝ թէ իրենք ո՞ր միջոցին պիտի դիմեն: Հիմա որ վճռուած է այլեւս ամէն բան, պէտք չէ որ վիճաբանինք այդ մասին: Հանրութիւնը կ'ըսէ որ առանց Կիլիկիայի Հայաստան չ'ըլլար եւ միւս կողմէ դաշնադրութիւն մը կայ մէջտեղը. ի՞նչ պիտի ընենք հիմա. պիտի շարունակենք մեր ճամբան այս անորոշութեան մէջ, մինչեւ որ ազգին յետին բեկորներն ալ անհե-

տանան եւ կամ նոր կնճռոտութիւններ երեւան գան: Եթէ երբեք Հանրապետութիւնը Կիլիկիոյ մասին կամ իրեն ձգուելիք թրքական հողամասերու համար համաձայնութեան մը գայ թուրք կառավարութեան հետ եւ մեզի հրահանգ տայ գործադրելու, թուրք կառավարութեան հետ ի՞նչ պիտի ընենք: Քաղաքականութիւն կ'ըլլայ ամէն բանի մէջ որոշ ուղղութիւն բռնելով եւ առնուած քայլերը կշռելով, ապա թէ ոչ կարելի չէ որ ռեւէ մարմին վստահութիւն գրաւէ: Արդէն Քաղ. Ժողովի պաշտօնն է հսկել Պատրիարքին եւ Վարչութեան վրայ: Այս պաշտօնը պատուակալ գործ չէ եւ Վարչութիւնը կ'ընտրուի քաղաքականութիւն ընելու համար. այս ժողովը կ'ըսէ միայն որ պէտք չէ այսպէս ընել, այսպէս պէտք է ընել: Հակառակ ասոր, սակայն, մինչեւ հիմա ոչ մէկ կուսակցութիւն 30 տարիէ ի վեր այստեղ տեղեկութիւն չէ բերած թէ ինչ ընթացք պիտի բռնէ հանրութեան հանդէպ:

Վարչութիւնը չ'ընդունիր նաեւ պատուիրակութիւններ բացատրութիւնը, այլ կ'ընդունի միակ պատուիրակութիւն, որ պիտի ըլլայ միացեալ Հայաստանի պատուիրակութիւն: Հիմա հանրութիւնը կրնայ հետաքրքրուիլ թէ մենք պատրաստ ենք ընդունելու այս պատուիրակութիւնը եւ մեր պատուիրակները կորսնցուցա՞ծ են իրենց իրաւունքը: Բայց այս միջոցին մինչեւ հիմա եղած սխալները չէք յայտնէր: Միւս կողմէ, ծրագիրը կ'ըսէ. «Վարչութիւնը կը զգայ բովանդակ ծանրութիւնը այն տագնապին գոր կ'անցնէ հայ ժողովուրդը ներքին գաւառներու մէջ եւ ամէն կարելի միջոցներով գաւառի մեր եղբայրներուն ֆիզիքական գոյութիւնը, ի մասնաւորի Կիլիկիոյ մէջ, ապահովելու ջանադիր է»: Եթէ Կիլիկիոյ հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը կայ մէջտեղ, զօրաւոր պետութեան մը գոյութեան պէտք կայ: Հոս անցեալ նիստին մեր Ս[րբազան] պատուիրակը խօսեցաւ Կիլիկիոյ խնդրոյն վրայ, բայց իրականութեան մէջ չենք գիտեր թէ քանի՞ հոգի կայ հոն, ստուգիւ հրատարակուածը ի՞նչ է, բանակը որքա՞ն մարդէ կը բաղկանայ, անօթի՞ են, ծարա՞ւ են, որչա՞փ դրամի պէտք կայ: Մենք ասոնք չենք գիտեր եւ ձեռքերնիս ծալած նստած ենք: Միւս կողմէ, մեր բոլոր միջոցները կը տրամադրենք, կու տանք, կ'ըսենք՝ առանց գաղափար ունենալու պէտքին վրայ: Անորոշ եւ անպատասխանատու գործ մը, մինչդեռ պէտք էր խօսէինք բաց ճակատով եւ հոս նստինք իրար համոզենք ապահովելու բանակը եւ ձեռնհաս մարմիններով քննենք, ունեցածնիս չունեցածնիս տանք: Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ «ազգային խիստ կարեւոր պաշտօններու վրայ պիտի աշխատինք բերելու տեւականօրէն խիստ հեղինակաւոր անձեր», բայց մենք վերջին 30 տարուան մէջ ե՞րբ հարցուցինք թէ մենք քաղաքականութիւն պիտի ընենք, մեր դիրքը սա է, ո՞չ անկախութիւն կ'ուզենք Կիլիկիոյ համար եւ ո՞չ պատերազմ կրնանք շարունակել, այլ՝ յարձակումներու դէմ պիտի ինքնապաշտպանութիւն ընենք: Այս իմաստը ունի, ահաւասիկ, Կիլիկիոյ մասին Վարչութեան յայտարարութիւնը: Մինչդեռ իրողութիւնը ասոր հակառակն է: Հեղինակաւոր մարմինը պէտք է որոշ կերպով ասոնք ըսէ. բաւական չէ ըսել որ 20 հերոս 2000 հոգիի դէմ մեռան. պէտք է գիտական ձեւով անոր խորհուրդ տայ եւ ըսէ Վարչութիւնը որ այս ձեւը յարմար չէ, պէտք է սա եղանակով տանինք գործը: Կիլիկիոյ հանգանակութիւնը կը շարունակուի եւ ազգը կը մասնակցի անոր, բայց եթէ հանրութիւնը [Վարչութեան] հարցնէ թէ որո՞ւ պիտի տայ իր նպաստը, ի՞նչ պայմաններու տակ պիտի ծախսուի անիկա, Վարչութիւնը այս մասին ալ հակակշռի պարտականութենէն կը խուսափի՝ չստանձնելով պատասխանատուութիւնը: Մէկ խօսքով, Վարչութիւնը պէտք է անդրադառնայ եւ պարտադրէ ազգին իր ուղղութիւնը, ապա թէ ոչ ես կը զլանամ իրեն իմ վստահութեանս քուէն:

Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Մեր յարգելի ընկերը ազնիւ եղած կ'ըլլար եթէ իր քննադատութիւնը սկսէր աւելի հին օրէն, այսինքն 30-40 տարի առաջուրէն, որովհետեւ ազգը այդ օրերուն մէջ ալ ազգ. քաղաքականութիւն չէ ունեցած: Ազգ. Ժողովը կ'ըսէ թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը պիտի վարէ ազգին ճակատագիրը: Պէտք է որ այս վարագոյրը վեր առնուի եւ այս ցաւալի խնդիրը միանգամ ընդմիշտ վերնայ մէջտեղէն: Մեր դրացի յոյն ազգը տարբեր եղանակով կը վարէ իր գործերը. անկիս հրահանգ մը կը ստանայ հելլէն կառավարութենէն իր քաղաքական գործերուն համար ու անմիջապէս իր քով կը կանչէ ազգին կարեւոր ներկայացուցիչները եւ անոնց հետ խորհրդակցելով, կ'որոշէ այն ուղղութիւնը, գոր կարեւոր է ձեռք առնել: Մեր մէջ այսպէս չէ դժբաղդաբար եւ Թուրքիոյ Ազգ. Ժողով անունով գումարուած այս ժողովը կարծես թէ գոյութիւն չունի, որովհետեւ ամենուս յարգանքին արժանի Պօղոս Նուպար բան մը չ'իմացներ մեզի թէ Պատուիրակութիւնը ի՞նչ ծրագրած է եւ այս նպատակաւ Պոլսէն եղած հարցումներն ալ անպատասխանի կը մնան: Ասոր հետեւանքով ստեղծուած է իրաց վիճակ մը, որ կը շարունակուի մինչեւ հիմա: Չանագան առիթներ կը ներկայանան եւ քաղաքական քայլեր կ'առնուին, արդեօք սխալներ կ'ըլլան, չենք գիտեր, մինչդեռ պէտք է միանգամ ընդմիշտ գիտնանք: Վերջապէս այս տեսակետով գործունէութիւն եւ աշխատանք չկայ եւ թերեւս ասոր չհաւատացողներ ըլլան, բայց իրողութիւնն է: Հետեւաբար Քաղ. Ժողովը շատ անկեղծութեամբ ըսեր է թէ բարձր քաղաքականութեամբ չպիտի զբաղի: Միւս կողմէ, Հայկական Հանրապետութեան այս ժողովին կողմէ շնորհաւորականներ դրկուեցան եւ յարգանքի արտայայտութիւններ եղան, ասոնց ալ ռեւէ պատասխան չեկաւ. մինչեւ հիմա. ինչ է ասոնց պատճառը, չենք գիտեր, մթութեան մէջ մնացած գործեր են: Անդին Կիլիկիոյ մէջ անկախութեան շարժումներ կ'ըլլան, մենք

ոչ իսկ հետաքրքիր ենք հասկնալու համար թե ի՞նչ է եղածը: Պետք էր որ հոգևով մարմնով փարեինք Փոխառության⁵³⁴ գործին, որովհետև ամենուս վրայ մեծ պարտք կայ այս կերպով ծառայել Հայաստանի, որուն անունը 4 տարի առաջ ոչ միայն չէինք կրնար բերաննիս առնել, այլև իբրեւ հայ դատապարտուած էինք մեռնելու: Կարգ մը ուրիշ գործողություններ ալ տեղի կ'ունենան. օրինակի համար, Կիլիկիան ֆրանսական պետության հովանաւորութիւնը ընդունեց, ի՞նչ է Փարիզի Պատուիրակության տեսակետը՝ պէ՛տք է շարունակել այս ուղղութիւնը թէ ոչ, չենք գիտեր: Մասնաւոր տեղեկություններ ունեցողներ կան, բայց մենք պաշտօնապէս բան մը չենք գիտեր: Ջարդեր կ'ըլլան գաւառի մէջ, անոնց մասին ալ որոշ տեղեկութիւն մը չկայ: Կը թելադրեն մեր ընկերներուն որ պահանջուի միանգամ ընդմիշտ որոշելու մեր քաղաքականութիւնը: Պաշտօն մը ստանձնելը ենք. եթէ գոհացում չտանք հանրային պահանջներու, արժանի ենք այն քննադատութիւններուն, որոնք կ'ուղղուին մեզի դէմ: Ասկէ զատ կայ լքեալ գոյքերու կարելոր խնդիրը, որուն լուծում մը պէտք է տալ անպատճառ: Խնամատարության գործին զայով, այդ մասին ունիմ խօսելիքներ ի կարգին, բայց կը խորհիմ որ լրագրաց մէջ գրուեցաւ թէ գիւղատնտեսության մասնագէտներու Հայաստան փոխադրության համար իւրաքանչիւրին 25 ոսկի ծախք կ'երթայ: Քանի որ այսպէս է, որբերուն ամենքն ալ հոն փոխադրենք: Ասոնք մէջտեղէն վերցնենք եւ մէկ գիծ մը, մէկ քաղաքականութիւն մը որոշենք եւ այս ուղղութեամբ ընթանանք:

Եզրակացնելով կ'ըսեմ, մինչեւ որ Ազգ. Ժողովը չորոշէ մեր հետեւելիք քաղաքականութիւնը, այսպէս խաբխափելով պիտի քալենք եւ չպիտի գտնուի պատասխանատու մարմին մը ազգային ընդհանուր գործունէության համար:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ի նկատի ունենալով անցեալ նիստին խօսուածները եւ տրուած բացատրութիւնները, դարձեալ նկատի առնելով որ Ազգ. Վարչութիւնը կ'ըսէ որ զանազան ծրագիրներ պիտի ներկայացնէ Ժողովին, այն խմբակցութիւնը գոր ես կը ներկայացնեմ, ինչ ինչ վերապահումներով ծրագրին առաջին կետը կը քուէարկէ ի նպաստ Վարչութեան յայտարարութեան: Իսկ միւս մասերուն համար ո՛չ թեր, ո՛չ դէմ կ'արտայայտուի, այլ կը բաւականանայ Վարչութեան նկատողութեան յանձնելով քանի մը կարելոր խնդիրներ, որոնց գլխաւորներէն մէկն է կրթական գործը: Ես այս մասին ծրագրին մէջ եղած խօսքերը անբաւարար կը գտնեմ, պարզապէս այն պատճառաւ որ այս խօսքերով իրականութիւնը չի փոխուիր: Տարի ու կէսէ ի վեր այս տեսակ յայտարարութիւններ եղած են, սակայն կրթական կեանքի մէջ ոչ մէկ օգուտ չեն տուած. ո՛չ պիտոճէն կեդրոնացած է, ո՛չ դրամական մասի մէջ քայլ առնուած է. ապացոյցը այն է որ 1½ տարիէ ի վեր չտեսանք ոեւէ արտայայտութիւն տարագրութենէ վերադարձած հազարաւոր որբերու կրթութեան մասին: Անոնք կը գտնուին Խնամատարության հսկողութեան տակ, բայց չենք գիտեր թէ հետապնդող կա՞յ իրենց կրթական ուղղութիւնը.

⁵³⁴ Ակնարկուողն է «Անկախութեան Փոխառութիւն» անունով ծանօթ նախաձեռնութիւնը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը 5 Յունիս 1920-ին հաստատած էր վերոնշեալ անունով օրէնք մը, որուն առաջին յօդուածով կը նախատեսուէր հետեւեալը. «Հայաստանի Հանրապետության արդիւնաբերական ուժերը եւ տնտեսութիւնը վերականգնելու եւ Հանրապետության թղթադրամների ֆոնդն ապահովելու նպատակով կնքել 20 միլիոն ամերիկեան դոլլարի անուանական գումարի պետական փոխառութիւնը տոկոսով: Փոխառութեան 75 տոկոսը յատկացնել վերոյիշեալ նպատակին, իսկ 25 տոկոսը գործադրել պետական այլ կարիքների համար»: Հայաստանի Հանրապետության «ամբողջ գոյքով» ապահովելի այս փոխառութեան օրէնքը կը կրէր ստորագրութիւնը վարչապետ Համազասպ (Համօ) Օհանջանեանի, ելեւմտական նախարար Աբրահամ Գիւլիանդանեանի եւ նախարարներու խորհուրդի գործերու կառավարիչ Խ. [կարդալ Գ.- Վ.Ղ.] Խոջամիրեանի («Ճակատամարտ», 29 Յունիս 1920, 488/2309): Օրէնքը իր ամբողջութեամբ հրապարակելէ ետք, «Ճակատամարտ»-ի խմբագրութիւնը նոյն համարով կը տեղեկացնէր թէ Փրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ փոխառութեան համար կատարուած փորձերը «զանազան պատճառներով, բայց մանաւանդ ներքին շշուկներու հետեւանքով» կասած ըլլալով եւ «Հայաստանի ճանաչումէն յետոյ, գործը աստիճան մը դիւրացած» նկատուելով, շեշտը այժմ կը դրուի Հայաստանի սահմաններէն դուրս «հայաշատ եւ փարթամ գաղութներու» հայության մասնակցութեամբ ներքին փոխառութեան մը վրայ, որուն կազմակերպման համար Հ.Հ. երկրորդ վարչապետը՝ Ալ. Խատիսեան, ձեռնարկած է շրջապտոյտի մը եւ փոխառութեան մասնակցողները «Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի նիւթական հոգերը թերեւցնելու գոհունակութենէն զատ, պիտի ունենան իրենց դրամագլուխը շահագործելու լաւագոյն պատեհութիւն մը»:

Ազգային Ժողովի նիստէն քիչ առաջ, Օհանջանեան կոչով մը հրաւէր կարդացած էր աշխարհի բոլոր հայերուն՝ մասնակցելու փոխառութեան, զայն նկատելով քննութիւն մը ամբողջ աշխարհի առջեւ՝ թէ ընդունակ ենք պետականօրէն ինքնիշխան եւ ազատ ապրելու: Օհանջանեան կ'եզրափակէր թէ փոխառութեան յաջող վախճանով «պէտք է մեր *անկախութեան* ճանապարհի խութերը հարթենք եւ նետենք Միացեալ ու անկախ Հայաստանի վերջնական խարխալը» («Արեւ», 15 Սեպտեմբեր 1920, 815): Ի դէպ, «Արեւ»-ի նոյն համարը կը տեղեկացնէր թէ «փոխառութեան Պոլսոյ արձանագրութիւնները առաջին օրուան մէջ յանգած են 150,000 օսմ. ոսկւոյ»:

ընդհակառակը, կը տեսնենք որ ջանք մը կայ պահել[ու] միայն անոնց ֆիզիքական գոյութիւնը եւ Քաղ. Ժողովէն մինչեւ Ուսմ. Խորհուրդը յատուկ ծրագիր մը չէ հետապնդ[ու]ած: Մեր նախակրթարաններու մէջ ալ որոշ ուղղութիւն մը չկայ, մեր նոյն թաղերու մէջ գտնուած 2-3 կրթական հաստատութիւններու մէջ տարբեր տեսակի կարգ ու կանոն կը տիրէ եւ ոչ մէկ նմանութիւն կայ անոնց մէջ: Եւ եթէ այսօր հետաքրքրուիք, պիտի տեսնէք որ մեր ազգ. վարժարաններու մէջ այսօր հոգաբարձութիւն մը կ'ընտրուի, վաղը ուրիշ մը կը յաջորդէ եւ տարբեր ծրագրով կը վարէ իր հաստատութիւնը: Նոյնն է երկրորդական վարժարաններու մասին, ինչպէս՝ Կեդրոնական եւ Էսսեան վարժարանները: Կեդրոնական Վարժարանը ռեւէ կապ չունի Ազգ. Իշխանութեան հետ եւ խնամակալութիւնը ուզած կերպով փոփոխութիւններ կը կատարէ ծրագրին մէջ: Ուսումնական ծրագրի մէջ 2 տարին անգամ մը փոփոխութիւն ընել պարտաւորիչ ըլլալով, այդ նպատակաւ ալ մինչեւ հիմա ռեւէ լուրջ քայլ առնուած չէ, հակառակ անոր որ իր քաղաքացիական ուրոյն վիճակը ունեցող ազգի մը համար, կրթական գործը ամենէն մեծ շահագրգռող գործը պէտք է ըլլայ: Այս տեսակետով պէտք է մտածել նաեւ մեր բռնելիք դիրքին մասին՝ անհատական վարժարաններու համար: Անոնք կը գտնուին իբր թէ կրթական նախարարութեան հսկողութեան ներքեւ, բայց զինադադարէն ի վեր նախարարութիւնը իր վարժարաններով չկրցաւ զբաղի, ո՛ր կը մնան մեր ազգ. վարժարանները: Անոնք ռեւէ *քոնկրետ* գերծ են: Ծնողներ իրենց զաւակները կը դրկեն այդ վարժարանները, բայց ռեւէ մարմին քննա՞ծ է արդեօք որ այդ վարժարանները հնարաւորութիւն ունի՞ն ազգային կրթութեամբ գոհացում տալու եղած պահանջներու: Եւ որպէսզի կրթական գործը հասնի բարձր աստիճանի, ազգը պէտք է հետաքրքրուի թէ ինչ կերպով կը ղեկավարուի կրթական գործը: Վերջերս ուսուցիչներու վիճակը բարելաւելու համար ձեռնարկներ եղան, սակայն անոնք գործին մէկ կողմը եւ թէթեւ կշռող կողմն են: Ուսուցիչներու թոշակին վրայ եղած բոլոր յաւելումները ոչ մէկ նպատակի չեն հասնիր եթէ չունենանք դպրոցներ, որոնք կրթեն ազգային մանկտին: Ուսուցիչներ հասցնելու մասին ալ ռեւէ ջանք չէ եղած. այդ կետը պէտք է արժանանար Վարչութեան ուշադրութեան, այնպէս որ, օրինակի համար, 36էն 40 ժամ դաս ունեցող ուսուցիչներ կան, որոնք հեւ ի հեւ պիտի հասնին իրենց դասերուն: Եթէ ռեւէ ուսուցիչ բարեխիղճ կերպով կատարէ իր պաշտօնը, 24 ժամէն աւելի դասախօսութիւն չի կրնար ընել եւ այսպէս մէկը այստեղ միւսը այնտեղ կը դիմէ եւ նախակրթարաններու մէջ իսկ 10 ուսուցչի մէկ մէկ առարկայ կ'իյնայ դասախօսելիք եւ ասոնք բնական է որ ոչ մէկ տեղ չկարենան օգտակար ըլլալ: Դպրոցները պէտք է վարուին մանկավարժական սկզբունքներու համաձայն, պէտք է ուսուցչական ժողով գումարել եւ քննել ուսումնական խնդիրները: Կարգ մը պարոններ կը ձգեն երեսի վրայ իրենց վստահուած դպրոցները եւ ասոնք անոնք կը դիմեն իրենց նիւթականը ապահովելու համար: Եթէ այս ամէնը բերենք աչքի առջեւ, պատկերը կ'ըլլայ այն մեր կրթական գործին, որ գոհացուցիչ չէ, բայց կը բացատրէ մեր կրթական *մեթոտը* եւ արդիւնքը: Եւ այս տեսակետով իրեն բերած յայտարարութիւնն ալ նպատակ չ'ունենար: Ես կը փափաքեի որ ժողովը պարտք դնէր մասնաւոր կերպով զբաղելու կրթական խնդրով քան թէ զբաղէր *հոյժ փոխփոխքով*:

Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԷԺ.- Օրինական դիտողութիւն մը ունիմ. ինչպէս կը հասկցուի այս ընդհանուր ծրագրէն, իւրաքանչիւր ճիւղի համար առանձին ծրագիրներ պիտի բերուին, ուրեմն այս մանրամասնութիւնները իր ժամանակին քննութեան եւ խորհրդակցութեան առարկայ ընել աւելի արդիւնաւոր կ'ըլլայ:

Պ. Ս. ՄՐԵՆՑ.- Ոչ որ կրնայ ուրանալ որ մեր կրթական գործը զառիթափի մը վրայ է 30 տարիէ ի վեր եւ անկման շրջան մ'է որ սկսած է: 30 տարի առաջ մեր թաղային վարժարանները այնչափ արդիւնք կու տային որ, այսօրուան երկրորդական վարժարաններէ ելողները այդ օրերուն կը հասնէին թաղային վարժարաններէ: Եթէ չենք կրցած ունենալ ազգ. քաղաքականութիւն մը, զոնէ ունենանք կրթական քաղաքականութիւն մը: Ուրեմն Վարչութեան ուշադրութեան կը յանձնեմ հետեւեալ կէտերը: Առաջին՝ 35-40 տարիէ ի վեր կը խօսուի վարժապետանոցի մը ծրագրին վրայ: Մինչեւ որ Վարչութիւնը այս պէտքը չըրացնէ, աւելորդ կ'ըլլայ խօսիլ *մեթոտի* եւ ծրագրի վրայ: Երկրորդ՝ պէտք է միանգամ ընդ միշտ վերջ տալ այցելու ուսուցչութեան նախակրթարաններու մէջ: Ձեզի համոզելու համար սա միայն ըսեմ որ մեր ուսուցիչները տարրական նախակրթարաններու մէջ ժամացոյցը ձեռքերնին կը դասախօսեն: Այս դրութեան պէտք է վերջ տալ: Այսօր երկրորդական վարժարաններու ուսուցիչներ ունինք, որոնք տարրական վարժարաններու մէջ դասախօսելու վկայական իսկ չունին: Գ.- Պէտք է այս գործին հիմնական աղբիւրը գտնել: Ատիկա ապակեղոտնացման դրութիւնն է: Իւրաքանչիւր թաղական խորհուրդ կրթական գործը կը վարէ իր ըմբռնած կերպով, Վարչութիւնը իրաւասութիւն չունի ուղղութիւն տալու եւ պէտք է ըսենք թէ այս գործերը չեն ուղղուիր հրահանգներով միայն: Կազմական կանոնագիրը 1893ին Սահմանադրութեան խափանուած մէկ թուականին պատրաստուեցաւ եւ հակասահմանադրական օրէնք մ'է:

այն:⁵³⁵ Կրթական գործին նորոգում մը տալու համար պետք է փոխել այդ կազմական կանոնագիրը, որ երբեք չի համապատասխաներ ներկայ պահանջներուն եւ թաղական խորհուրդներու ու հոգաբարձութիւններու կամայականութեանց ասպարէզ կը բանայ: Կրթական միութիւն առաջ բերելու պետքը շատ աւելի կարեւոր եւ զգալի է եւ ասոր համար պիտոճէի միացումը այսօր աւելի անհրաժեշտ է քան թէ առաջները:

Գ. ՄԻՄՔԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Այքի առջեւ ունինք այսօր Վարչութեան ծրագիրը, որ առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայանայ մեզի եւրոպական դասիկներու ընդգրկած ձեւով: Անոր պարունակութեան մասին թէեւ նկատողութիւններ ունիմ, բայց հարկ չեմ տեսներ մանրամասնօրէն կրկնել զանոնք: Տր. Բարսեղեան եւ Պ. Սրենց խօսեցան կրթական գործին վրայ. ես անոնք չպիտի կրկնեմ, սակայն որբանոցներու մէջ 15 ամիսէ ի վեր երբեք աշխատութիւն մը չէ եղած եւ տղայք կը մնան անկիրթ վիճակի մէջ: Կը հրաւիրեմ Խնամատարութեան տնօրէն Պ. Էպիփոթեանը բացատրութիւն մը տալու համար թէ որբանոցները կազմակերպուա՞ծ են կրթական պահանջներու համաձայն: Իբրեւ Ուսում. Խորհրդոյ անդամ դիտել տուի թէ ինչու այդ վարժարանը Ուսում. Խորհրդոյ իրաւասութեան ենթարկուած չէ, որովհետեւ խորհուրդը իր իրաւասութեան մէջ կը նկատէ այդ խնդիրը եւ վերին հսկողութիւնը իրեն կը պատկանի: Ինծի պատասխանուեցաւ թէ Կեդրոնական Վարժարանը երբեք չէ գտնուած Ուսում. Խորհրդոյ իրաւասութեան ներքեւ. ասիկա օրինական չէր կրնար ըլլալ ըստ Սահմանադրութեան որոշ տրամադրութեանց, ուստի բաւականացայ միայն զարմանքս յայտնելով Քաղ. Ժողովի անդամներէն մէկ երկուքին, որովհետեւ եթէ ծրագիրը քննուած եւ վաւերացուած է Վարչութենէն, բնական է որ տեսակ մը իրաւունք կը ստեղծէ մեզի համար: Եթէ Քաղ. Ժողովը ինք տեղեկութիւն ունի, պիտի խնդրեմ որ այստեղ գոնէ բացատրութիւն մը տրուի:

Ս. ԷՊԻՓԻՍԹԵԱՆ ԷՖ.- Խնամատարութեան գործին վրայ ամբողջովին բացատրութիւն պիտի տրուի երբ պիտոճէն գայ: Այս երկուքը իրարմէ չեն կրնար զատուիլ: Այն ատեն որբանոցներու մասին ալ պետք եղած տեղեկութիւնը պիտի տրուի:

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ ԷՖ.- Արդէն Խնամատարութեան տնօրէն ըլլալը իրաւունք չի տար իրեն խօսելու այս ժողովին մէջ այդ հանգամանքով: Վարչութիւնը պետք է իւրացնէ եւ բերէ ժողովին բոլոր այդ տեղեկութիւնները:

Գ. ՄԻՄՔԷՇԵԱՆ ԷՖ.- Որբերը երբեք նկատի առնուած չեն, ուստի իրմէ տեղեկութիւն խնդրեցի Խնամատարութեան գործերու մասին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այն մարմինները, որոնց պարտքն էր որ զբաղէին որբանոցներու գործերով, չեն զբաղած: Որբանոցի չափահաս աղջիկներ եւ տղաքներ դրուած են միեւնոյն յարկի մէջ: Ասիկա որբա՞ն ճիշդ է, ո՛չ հարցուած է, ո՛չ քննուած: Այս տարի Խնամատարութիւնը յատուկ յանձնաժողով կարգեց զբաղելու համար որբանոցներու կրթական վիճակով, բայց ասիկա կը վերաբերի աւելի ապագային եւ անցեալին հետ յարաբերութիւն չունի ու չ'արդարացներ մեր անտարբերութիւնը ընդհանուր որբերու կրթական վիճակին նկատմամբ:

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ես ինչ որ ըսի անցեալները, նոյնը պիտի կրկնեմ եւ հիմա: Վարչութիւնը ծրագրի ուրուագիծ մը միայն բերած է: Երբ խոստացուած ծրագիրները գան, այն ատեն վիճաբանութիւն կ'ընենք եւ այն բոլոր խօսակցութիւնները, որոնք հիմա տեղի կ'ունենան, այդ օրինագծերու ներկայացուած ատեն ըլլալիք խօսքեր են: Ես կը կարծեմ որ այս ձեւով վիճաբանութիւն մը խնդրէն շեղում մ'է: Սպասելով այդ խոստացուած ծրագիրներուն, կը դառնանք բարձր քաղաքականութեան մասին Վարչութեան տեսակէտին: Վարչութիւնը չ'ուզեր ռեւէ փոփոխութիւն ընել իր ծրագրին մէջ: Մեզ կը մնայ կ'ամ ըսել թէ ետ պիտի առնես, եւ կամ եթէ թողուցինք այդ վիճակին մէջ, ըսել է ընդունեցինք զայն: Ուրեմն անցնինք ուրիշ խնդիրներու:

⁵³⁵ Խնդրոյ առարկան էր *Կազմական Կանոնագիր Ազգային Նախնական կրթութեան* խորագրով 23 էջանի հրատարակութիւն մը, որ լոյս տեսած էր Պոլիս, Ներսէս Ը. Արամեանի տպարանէն, 1893-ին՝ հաստատուած ըլլալով Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Խառն Ժողովին կողմէ: 3-րդ էջով տպուած է Խորէն Պատրիարքի 6 Մարտ 1893 թուակիրը, ուր կ'ըսուէր թէ Խառն Ժողովը յօդուած առ յօդուած քննել է ստանալէ ետք Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Ուսումնական Խորհուրդին բանաւոր բացատրութիւնները, կանոնագիրը կը հաստատէր շնորհակալութեամբ եւ «քանի մը մանր» փոփոխութիւններով: Խառն Ժողովը վաւերացեալ կանոնագիրը կը յանձնարարէր տպագրել եւ գործադրութեան համար հաղորդել անոնց որ անհրաժեշտ է: Վերջին, 23-րդ էջէն յայտնի կը դառնայ թէ Ուսումնական Խորհուրդը իր պատրաստած կանոնագիրը Ազգ. Կեդր. Վարչութեան ներկայացուցած է 1 Մարտ 1893-ին ատենապետ Ռէթնոս Պէրպէրեանի եւ ատենադպիր Պօղոս Քէրէստէճեանի ստորագրութեամբ, եւ Խառն Ժողովը զայն քննած եւ վաւերացուցած ըլլալով 3 Մարտ 1893-ի նիստի ընթացքին, հրամայած է անոր գործադրութիւնը: Սրենց հակասահմանադրական կը նկատէր զայն, քանի որ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի բովէն չէր անցած անոր քննարկումը՝ կառավարական ճնշումով դադրեցուած ըլլալով ժողովին նիստերը:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Չեմ ուզեր կրկնել ընկերներու ըսածները, այլ կ'ուզեմ շեշտադրել կէտ մը, որ ամենէն աւելի կարեւորութիւն ունի եւ այն ալ այն ներքին համերաշխութիւնն է, որ երեսան կու գայ Վարչութեան ծրագրով: Երբ երկպառակուած կ'ըլլանք ներքնապէս, թշնամիներուն կը ներշնչենք այն համոզումը, թէ պիտի յաջողին օգտուիլ այդ առիթէն, մինչդէռ մենք երբ կը ներկայանանք համերաշխ ամէն խնդիրներու մէջ, անոնք կը բարոյալքուին: Ես կը շնորհաւորեմ Վարչութիւնը, որ յաջողեր է յարմար գետնի մը վրայ միացնել քաղ. կուսակցութիւնները, հասկցնելով նաեւ մեր բարեկամներուն, թէ քաղ. կուսակցութիւններն ալ կրնան աշխատիլ համերաշխ կերպով, երբ ազգին շահը պահանջէ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Խօսողներու կարգը վերջացած ըլլալով, նախ եւ առաջ վիճաբանութեան փակումը քուէի կը դնեմ:

(Ժողովը ընդունեց վիճաբանութեան փակումը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Հիմա երեք բանաձեւ կայ: Մէկը Տ. Մովսէսեան ԷՖ.[իմն] է եւ միւս երկուքը Նաթանեան եւ Սիմքէշեան ԷՖ.ներէ: Վերջին երկու բանաձեւերը կրնան միանալ եւ մէկ բանաձեւ նկատուի: Հետեւաբար երկու բանաձեւերը պէտք է կարդացուին:

(պատճեն)⁵³⁶

ԱՐԱՄ ՃԻԲՄՊԻԾԵԱՆ ԷՖ.- Դիտել կու տամ կէտ մը միայն Տ. Մովսէսեան ԷՖ.ի բանաձեւին մէջ: Մինչեւ հիմա ինք բարձր քաղաքականութեան անունով խօսեցաւ, մինչդէռ իր այս բանաձեւին մէջ պարզապէս քաղաքականութիւն բացատրութիւնը կը գործածէ: Հարցին տեսակէտով տարբերութիւն կայ ասոր մէջ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Ես տեսայ որ քաղաքականութեամբ կը զբաղիք: Ասկէ գատ, դիտել պիտի տամ որ դիւանդ քննէ թէ քուէարկութեան համար պահանջուած թուով ներկայ կա՞յ այստեղ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Քուէարկութեան աստեւ մեծամասնութիւն չի փնտռուիր:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ ԷՖ.- Երբ առարկութիւն չըլլայ, ձեր ըսածը ճիշդ է, բայց երբ դիտողութիւն ըլլայ, դիւանդ պարտաւոր է կատարել այդ քննութիւնը: Կը յիշեցնեմ ներքին կանոնագրութեան տրամադրութիւնը այս մասին եւ կը խնդրեմ որ արձանագրուի այս դիտողութիւնս: Ես պիտի անդրադառնամ այս խնդրոյն, այդ պատճառաւ կ'ուզեմ պահել իմ իրաւունքս:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դրաւ երկու բանաձեւերն ալ թեր ու դէմ: Տ. Մովսէսեան ԷՖ.ի բանաձեւը ստացաւ 4 քուէ, իսկ Սիմքէշեան-Նաթանեան ԷՖ.ներու բանաձեւը 19 քուէ եւ ատենանը փակուեցաւ ժամը 6½ին:)

⁵³⁶ Տէր Մովսէսեան իր բանաձեւով նկատի առնելով թէ «մինչեւ ցարդ մեր ընդգրկած անորոշ, անսկզբունք եւ մտավախ աշխարհավարութիւնը հետզհետէ վտանգաւոր հանգամանք մը կ'առնէ ազգային շահերու տեսակէտով», անհամա-
մտութիւն կը յայտնէ ծրագրին քաղաքական եւ էական մասին: Իսկ Նաթանեան-Սիմքէշեան բանաձեւը կը տրա-
մադրէր հետեւեալը. «Ժողովը երկու յաջորդական նիստերու մէջ քննելէ յետոյ Վարչութեան կողմէ մշակուած եւ
ներկայացուած ուղեգիծ-ծրագիրը, եւ լսելէ յետոյ այս մասին կատարուած թեր ու դէմ վիճաբանութիւնները, ինչպէս
նաեւ Վարչութեան տուած լուսաբանութիւններն ու բացատրութիւնները, որոշեց հաւանութիւն յայտնել անոր ընդ-
գրկած ուղղութեան եւ շնորհակալութիւն յայտնել անոր, եւ յանձնարարել նոյն ծրագրին անթերի գործադրութիւնը,
պահանջելով որ խոստացուած օրինագիծերը եւ պիւտճեն ներկայացուին ընդփոյթ» («Ժողովուրդի Ձայնը», 588):

[Համագգային Խորհուրդ]

29 Սեպտեմբեր 1920

Ս. Պատրիարք Հոր բնակարան ժամը 5½ին

Ներկայք.՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չենոբ Պեգնեան, Տոբ. Եաղուպեան, Նիկողոս Աղասեան, Կար. Նուրեան, Տոբ. Նազգաշեան, Արամ Ինճիճեան:

Ա. Պօղոս փաշա Նուպար պաշտօնագրով մը Կ. Պոլսոյ Ազգ. իշխանութեանց կը հարցնէր թէ իր պաշտօնը շարունակելու պէտք մնացած է՞, թէ չէ: Քաղ. Ժողովը այս խնդրով զբաղած էր եւ որոշած էր իւրաքանչիւր հասարակութեան Ազգային Ժողովներու մէջ հարցը ուսումնասիրել առանձին:

Համագգային Ժողովի մէջ հարց ծագեցաւ թէ Քաղ. Ժողովը իրաւունք չունէր այս խնդրոյն վրայ վիճաբանելու եւ զայն պէտք էր ենթարկել Համագգային Ժողովին նկատառման, որ եթէ չկարենար վճիռ մը տալ իր կողմէն, կրնար խնդիրը ենթարկել Համագգային Ընդհ. Ժողովի նկատառումի: Պ. Արամ Ինճիճեան նոյնիսկ յայտնեց թէ այդ որոշումը կը նշանակէ խզում գործակցութեան եւ պէտք չէր թողուր այլեւս Համագգային Ժողովին գոյութեան, եթէ անոր վերաբերեալ խնդիրները Քաղ. Ժողովին նկատառման ենթարկուէին:

Քաղ. Ժողովին անդամները յայտնեցին թէ երբեք չէին փափաքել խզում առաջ բերելու եւ թէ վերջնական որոշում չկայ: Յայտնուածը սոսկ փափաք մըն էր: Այս շարքուան Քաղ. Ժողովը պիտի տար իր վերջնական որոշումը: Մինչեւ այդ, Պօղոս փաշայի նամակին եւ յարակից պաշտօնագիրներուն պատճենները որոշուեցաւ տրամադրել յարանուանական ժողովներու, անոնց մէջ ալ քննելու համար հարցը:

Բ. Կիլիկիայէն առնուած լուրերու համաձայն, առայժմ հայոց վիճակը լաւ էր, միայն թէ ապագային համար անստուգութիւն կը տիրէր:

Գ. Տոբ. Նազգաշեան ժողովին հաղորդեց թէ հանրագրութիւն մը կը պատրաստուի կիլիկեցիներու կողմէ, որով կը խնդրեն միջնորդել ֆրանս. իշխանութեանց մօտ որ գէթ բնիկ կիլիկեցիները կարենան իրենց երկիրը դառնալ եւ վերջերս դրուած արգելքը վերցնուի: Որոշուեցաւ հոս ֆրանս. քոմիսէրութեան եւ միեւնոյն ատեն Պօղոս փաշա Նուպարի միջոցաւ Փարիզ ֆրանս. կառավարութեան դիմում ընել այս արգելքը վերցնել տալու համար:

Դ. Մէօլեօզի հայերէն 21 հոգի բանտարկուած եւ պատերազմական ատեանին յանձնել որոշուած ըլլալով, Պատրիարքարանէ դիմում կատարուած էր: Ս. Պատրիարք Հայրը հաղորդեց թէ իր դիմումը շատ խոստմնալից ընդունելութիւն մը չէր գտած եւ մեծ յոյս պէտք չէ դնել, վասնզի յոյները տրամադիր էին թոյլատու ոգի մը ցոյց տալու, սակայն անգլիացիք անոնց խստիւ պատժուիլը կը պահանջէին:

[Համագգային Խորհուրդ]

6 Հոկտ. 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան ժամը 6½

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Արամ Ինճիճեան, Կարապետ Նուրեան, Տոք. Նազգաշեան, Պատ. Յ. Ճէնիգեան, Տոք. Եաղուպեան, Բարսեղ Կիւլպէնկեան:

Ժողովը խորհրդածութեան առարկայ ըրաւ Կիլիկիայէն հասած նամակները, ինչպէս նաեւ Պօղոս փաշա Նուպարի կողմէ դրկուած այն շրջաբերական-նամակը, որով իր պաշտօնին շարունակութեան մասին հարցում կ'ուղղէր.⁵³⁷

Ուել որոշում չտուաւ անոնց մասին:

⁵³⁷ Կը թուի թէ ականարկութիւնը կը վերաբերի նախապէս նշեալ 23 Օգոստոս 1920 թուակիրին, որուն նոյնիմաստ կրկնօրինակները դրկուած ըլլալու էին այլ պատկան մարմիններու եւս: Տեսնել Յաւելուած 60:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 8 Հոկտեմբերի 1920)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ՝⁵³⁸

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս իր մեծամասնությունը ունի, 55 երեսփոխան ներկայ են։⁵³⁹ Քանի մը ժողովականներ ալ, ինչպէս տեսարք Խ. Սվանեան, Յ. Նշանեան, Ա. Աղասեան ճամբորդութեան պատճառաւ, իսկ Տ. Հմայեակ Քինյ. հիւանդութեան պատճառաւ բացակայ են ժողովէս։ Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ։ Իսկ տիար Յ. Նշանեան կը հրաժարի նաեւ ելմտական ժողովի անդամակցութենէ, յաջորդ նիստին կը նշանակենք իր յաջորդը։

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Գարթալի երեսփ. ընտրութեան տեղեկագիրը եկած է, պիտի կարդացուի։
(պատճեն)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ այս ընտրութեան դէմ ոեւէ դիտողութիւն չկայ, Պ. Յովհաննէս Պապիկեանը երեսփոխան կը հռչակենք։

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո։

(Տ. Ատենապետ[ը] քուէի դնելով ընտրութիւնը, Պ. Յ. Պապիկեան երեսփոխան հռչակուեցաւ Գարթալէն)

ԳԻՐ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՄԱՍԻՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Երկու երեսփոխաններու՝ Պ.Պ. Դևունդ [Տէր] Աբրահամեանի եւ Լեւոն Պապօնեանի կողմէ հարցում մը եղած էր Կիլիկիոյ խնդրոյն համար, Քաղ. Ժողովը պատասխան մը ուղղած է անոր։
(պատճեն)⁵⁴⁰

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Երկու նիստ առաջ, ի դիմաց Վարչութեան տեղեկութիւն տրուեցաւ արդէն եւ հարցումը չկրկնուեցաւ։ Սակայն Քաղ. Ժողովը իր սեղանին վրայ չպահելու համար այդ հարցումը, որոշեց պատասխանել թէ խնդիրը փակուած է։

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս պատասխանը եթէ գոհացուցիչ կը նկատէ ժողովս, խնդիրը կը փակենք։

Պ. Ղ. [ՏԷՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Հարցումը մենք ուղղած ենք. եթէ տրուած պատասխանը ատենագրութենէն կարդացուի, գործը կը լուսաբանուի։

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի կողմէ բացատրութիւն մը տրուեցաւ այս խնդրոյն համար ժողովիս մէջ. եթէ պատրաստ է նախորդ նիստի ատենագրութիւնը, թող կարդացուի. ապա թէ ոչ կարելի չէ յիշել թէ ոեւէ խնդիր այնինչ նիստին ինչպէս կարգադրուած է։ Այս կերպով միայն կրնայ փակուիլ խնդիրը։

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ժողովին իրաւասութենէն դուրս է այս խնդիրը փակել։ Ես կը յիշեմ թէ այստեղ Կիլիկիոյ խնդրոյն համար եղած հարցումի մը պատասխան չտրուեցաւ, այլ Դուրեան Ս. իր կարգին այս մասին

⁵³⁸ Ըստ «Երկիր» օրաթերթի 9 Հոկտեմբեր 1920-ի թիւ 323-ի եւ «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթի 9 Հոկտեմբեր 1920-ի թիւ 606-ի։

⁵³⁹ Ըստ «Երկիր»-ի վերոնշեալ համարին՝ 52 երեսփոխան, թէւ «Ժողովուրդի Ձայնը» եւս, ատենագրողին նման, նշած է 55 երեսփոխանի ներկայութիւն։

⁵⁴⁰ «Երկիր» օրաթերթը իր վերոնշեալ 323-րդ համարով «Աղմկալից Նիստ Մը» ենթախորագրի ներքեւ նկարագրելով նիստը, կը տեղեկացնէ թէ Վարչութիւնը «կ'իմացներ թէ արդէն իսկ պատասխանած ըլլալով Կիլիկեան խնդրին շուրջ երկու երեսփոխաններու ուղղած հարցումին, աւելորդ կը զգար նոր բացատրութիւն մը տալ այս մասին»։ Նոյնիմաստ արձանագրութեան կը հանդիպինք «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի յիշեալ 606-րդ համարին մէջ։

ալ խօսելու առիթ ունեցաւ. ատենագրութիւնը մէջտեղն է եւ կը լուսաբանէ խնդիրը: Այնպէս որ ուրոյն կերպով Կիլիկիոյ մասին տրուած բացատրութիւն մը ծանօթ չէ մեզի: Եթէ այս բացատրութիւնը տրուած իսկ ըլլայ, բաւական չէ: Ես կ'իւրացնեմ այդ հարցումը եւ կը պնդեմ որ Վարչութիւնը բացատրութիւն տայ Կիլիկիոյ խնդրոյն մասին: Ասիկա օրակարգի հարց մը չէ. մեր ներքին կանոնադրութեան տրամադրութիւնը շատ որոշ է հարցումի մասին. պէտք է գործադրուի այն կէտ առ կէտ:

Պ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Քաղ. Ժողովի[ն] ուղղուածը հարցում մ'էր, որուն պատասխանը տրուած էր արդէն այս ժողովին մէջ: Եթէ Պ. Տ. Մովսէսեան հարցապնդումի կը վերածէ այս հարցումը, այն իր ձեւականութիւնը ունի, իսկ եթէ ժողովս արդէն բաւարարութիւն գտած է, կարիք չկայ անդրադառնալու այդ հարցումին եւ օրինական ալ չէ այս խնդիրը յուզելը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը կարծեմ թէ հարցումը հարցապնդման փոխելու համար պէտք է վիճաբանութեան օրը որոշուի եւ նոյն օրը խնդիրը նկատողութեան առնուի: Տարբեր կերպով այս խնդիրը չի կրնար քննուիլ:

Պ. Ղ. [ՏԷՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Մենք կը հրաժարինք բացատրութիւն պահանջելէ, առած ըլլալով պատասխանը: Մեր հարցումին սկզբունքային կէտին վրայ բացատրութիւն ստացանք, իսկ միւսը պարզ տեղեկութիւն մ'էր, որը մեր միջոցներով ստացած ենք արդէն:

ՏԻԱՐ Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ես ալ կը կարծեմ որ այս խնդիրը այլեւս փակուած կը համարուի, որովհետեւ Քաղ. Ժողովի մէկ երկու անդամները հարկ եղած բերանացի բացատրութիւնը տուին եւ ժողովս անցեալ նիստին վստահութիւն յայտնելով Քաղ. Ժողովին, ընդունած եղաւ տրուած բացատրութիւնը. մանաւանդ երբ հիմա հարցման տերերն ալ կը հրաժարին բաւականութիւն ստացած ըլլալով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խնդիրը պարզ է: Հարցումին հեղինակները բաւականութիւն գտած են կ'ըսեն, բայց ասիկա չ'արգիլեր որ նոր հարցում մը ըլլայ գրաւոր կերպով. այդ իրաւունքը չի կրնար կապտուիլ: Բայց առայժմ չենք կրնար զբաղիլ այդ խնդրով: Ես ներքին կանոնագրի որոշ տրամադրութիւնն է որ կը յիշեցնեմ ձեզի եւ մինչեւ որ ուրիշ հարցումով մը չ'իւրացուի խնդիրը, չեմ կրնար վիճաբանութեան թոյլտուութիւն ընել:

ՏԻԱՐ Ա. ՃԻԲՄՊԻԻՇԵԱՆ.- Երկու երեսփոխան հարցում մը ըրած էին եւ մեր ծրագրի վիճաբանութեան պահուն հարկ եղած պատասխանը տրուած էր, սակայն նկատելով որ դիւանը այդ գիրը յանձնած էր Քաղ. Ժողովի ուշադրութեան, հարկ դատեցինք ըսելու որ այդ գիրը ձեզ կը վերադարձնենք վերստին՝ խնդրոյ առարկայ չըլլալու կամ մեր սեղանին վրայ ռելէ գիր չմնալու համար:

Պ. Ղ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութեան պաշտօնագրին մէջ այնպէս ներկայացուած է որ իբր թէ առանձին կերպով այս հարցումին պատասխանած է, մինչդեռ այդպէս բան չէ եղած եւ իմ կողմէս ալ կ'իւրացուի ահաւասիկ: Ես կը խնդրեմ որ դիւանը նկատողութեան առնէ իմ այս հարցումը. գրաւոր ըլլայ կամ բերանացի, տարբերութիւն չունի:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Վերջընթեր նիստին խնդրոյն վիճակի մասին բացատրութիւն տրուած է: Ես պիտի առաջարկեմ որ այս խնդրով հետաքրքրուողները սպասեն քիչ մը եւս, մինչեւ որ գալ լրացուցիչ տեղեկութիւն տրուելու ատենը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Քանի որ ժողովականներէ ոմանք ըսին թէ վերջընթեր նիստին մէջ այս մասին բացատրութիւններ տրուած են, լաւ կ'ըլլայ որ կարդանք ատենագրութեան գոնէ այդ մասերը:

(Քարտուղարը կը կարդայ Դուրեան Ս.ի, Պ.Պ. Գալիկեանի [եւ] Ամատունիի խօսքերը)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ինչպէս կ'երեւայ, այս խօսքերը ըլլալէ յետոյ՝ ժողովը այս խնդրոյն նկատմամբ որոշում մը չէ տուած, որպէսզի կարելի ըլլայ վերստին նկատողութեան առնել. ուստի, երբ գրաւոր հարցում ըլլայ, այն ատեն կը քննենք:

Պ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հարցումին տերերը ըսին որ իրենք բաւարարուած են, հետեւաբար ով որ նոր հարց կ'ուզէ յարուցանել, կրնայ նոր հարցում մը ուղղել: Դիտելի է միայն, որ մեր ընկեր Պ. Ամատունիի յայտարարութիւնը շատ տարտամ եւ անորոշ է գրուած. ան Վարչութեան կողմէ բոլորովին տարբեր կերպով բանաձեւեց խնդիրը: Ես կը յիշեմ որ Վարչութեան ներկայացուցիչը ըսաւ որ Կիլիկիոյ մէջ անցած դարձածներուն պատասխանատուութիւնը չ'ստանձնէր Վարչութիւնը: Ժողովին քարտուղարը այդ տեսակ պարագաներու մէջ պէտք է արձանագրութիւնները գրէ այն մանրամասնութեամբ, ինչպէս կը գրէ իրեն հաճելի հատուածները:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Վարչութիւնը այդ հարցման պատասխանած է. հարցումը կրնայ հարցապնդման փոխուիլ ուրիշ երեսփոխանի կողմէ իւրացուելով, իսկ այսօր այստեղ ներկայ գտնուող հարցման տերը բաւականացած է. մինչեւ որ չ'ներկայանայ նոր հարցապնդում մը, ժողովը չի կրնար նկատողութեան առնել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս կերպով կը փակենք խնդիրը:

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ՎԱԻԵՐԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐ

Պ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Կը ներքո որ հարցնեմ թե Իւսկիւտարի երեսփ. ընտրութիւններու տեղեկագիրը ինչո՞ւ չի ներկայանար, երբ դեռ վերջին օրերս կատարուած ընտրութիւն մը վաւերացաւ այսօր:

Պ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Քաղ. Ժողովի քննիչները գացած էին օր մը, բայց ընտրողական ժողովի անդամները ներկայ չեն գտնուեր նոյն օրը եւ այդ պատճառաւ քննութիւնը չէ կատարուեր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Առանց գրաւոր հարցումի չեմ կրնար թոյլ տալ որ խնդիրներ յուզուին:

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ՎԱԻԵՐԱՑՈՒՄ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Էտիրնէի երեսփ. ընտրութիւնը եղած դիտողութեան մը վրայ նախաքննութեան յանձնուած ըլլալով, քննական տեղեկագիրը կը ներկայացնեմ ժողովիդ:

(պատճեն)

Պ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Տեղեկագիրը բերող անձերուն հարցում մը ընել կ'ուզեմ: Եթէ թաղ. խորհուրդն է որ կը վարէ Էտիրնէի գործերը, այդ քաղաքին մէջ կայ 4 եկեղեցի եւ 4 թաղ. խորհուրդ. այդ ընտրութիւնը ո՞վ կատարած է:

Պ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Միացեալ թաղ. խորհուրդի կողմէ կատարուած է ընտրութիւնը:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Եթէ ուրիշ դիտողութիւն չկայ, Էտիրնէի երեսփոխան կը հռչակեմ Տիար Լուիսֆիլ Գոյլումճեանը: Ժողովդ կը հաւանի՞:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

(Ատենադպիր ԷՖ. քուէի դնելով այդ ընտրութիւնը, ժողովը վաւերացուց գայն)

ԱՌԱՋԱՐԿ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երեսփոխան տիար Երուանդ Պէյագճեան առաջարկ մը ունի, կը ներկայացնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

(պատճեն)⁵⁴¹

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Այս առաջարկը ընելով գրեթէ ամենուն սրտէն խօսած կ'ըլլամ: Հայ գինուորը այսօր զէն ի ձեռին կոչուած է պաշտպանելու հայրենիքը. մեզի պարտականութիւն կը ծանրանայ թե՛ հաւաքապէս եւ թե՛ անհատապէս մասնակցելու բացուած նուիրական Փոխառութեան: Այս ըլլալով հանդերձ, կ'առաջարկեմ որ Բանկալթիի գերեզմանատան մէկ մասը ծախուի կամ երկար պայմանաժամով վարձու տրուի: Պէտք է մեր բոլոր միջոցները ի սպաս դնենք հայ գինուորին համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովդ կը հաւանի, նախաքննիչ դիւանին յղենք:

ՏՐ. ԴԱԻ[Ի]ԹԵԱՆ.- Խնդրոյ առարկան գերեզմանատուն մ'է, որուն վաճառելի ըլլալը կամ ոչ ուսումնասիրութեան կը կարօտի, հետեւաբար այս խնդիրը պէտք է դրկուի Քաղ. Ժողովին, որպէսզի նախ եւ առաջ խնդիրը քննէ այս տեսակետով:

ՏԻԱՐ Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Պէտքին ստիպողութիւնը օրէնքէն բարձր է, հետեւաբար հարկ է ամենէն արագ կերպով կատարել պէտք եղած գործողութիւնը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եթէ իւրաքանչիւր երեսփոխան ուղղութիւն ցոյց տայ դիւանին, կարծեմ թե՛ ճիշդ չ'ըլլար: Կանոնին մէջ տրամադրութիւն կայ այդ մասին: Դիւանը կը դրկէ խնդիրը հոն, ուր կրնայ քննուիլ առաջարկը եւ պատասխանը գալէ վերջ, եթէ նախաքննուել չմերժուի, խօսք կու տայ խնդրոյն վրայ: Այս

⁵⁴¹ «Պ. Ե. Պէյագճեան առաջարկ մը բերած էր Բանկալթիի ազգ. գերեզմանատան կէտը կամ վաճառել կամ վարձու տալու եւ գոյացած արդիւնքով օգնելու հայկական բանակին: Հարցման տեղը բերանացի ալ բացատրութիւններ տուաւ եւ հայ գինուորին անմասն կորովը եւ եռանդը դրուատելով անմիջական օգնութեան հասնելու պէտքը շեշտեց» («Ժողովուրդի Ձայնը», 606): «Երկիր» իր նախապէս նշուած 323-րդ համարով ի փոխարէն հայկական բանակին, կը նշէ թէ Պէյագճեան կ'առաջարկէր հասոյթը յատկացնել Անկախութեան Փոխառութեան:

պատճառաւ չի կրնար խօսք տրուիլ:

Պ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ խնդրին ստիպողութիւնը նկատի ունենալով դրկել Վարչութեան, պայման դնելով որ պատասխանը արագ գայ այստեղ. այս պարագային մէջ պէտք չկայ դրկելու նախաքննութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կանոնագրին հետեւելով, այս խնդիրը անպատճառ պիտի երթայ նախաքննիչ դիւանին, բայց Սահմանադրութիւնն ալ թոյլատու է որ Վարչութիւնը ուսումնասիրէ նախ այս խնդիրը եւ տրուած պատասխանին վրայ նկատողութեան առնուի գործը. ուստի կը դրկենք Քաղ. Ժողովին:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմա կ'անցնինք օրակարգի: Ինչպէս գիտէք, մեր այսօրուան առաջին խնդիրն է Փարիզի Հայկ. Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան խնդիրը: Ներքին կանոնագիրը իրաւունք կու տայ ժողովին ի հարկին դնելիս գումարելու նիստը. արդեօք պէտք կը տեսնէ՞ք ասոր:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Դիւանը անշուշտ այդ գրերը կարդացած է. ինք իր կողմէ պատճառ կը տեսնէ՞ դռնփակ գումարելու նիստը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Թղթածրարը ժողովի բացումէն հագիւ կէս ժամ առաջ հաղորդուած ըլլալով, ամիթ չունեցանք քննելու. հետեւաբար ուղղակի ժողովիդ կը հաղորդեմ:

ՁԱՅՆԵՐ.- Դռնփակ ընելու հարկ չկայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն ժողովիդ ուշադրութեան կը յանձնեմ Քաղ. Ժողովի պաշտօնագիրը, Հայկական Պատուիրակութեան պետին գիրը եւ յարակից մէկ քանի գրութիւններ:

(Տիար ատենադպիր հետզհետէ կարդաց այդ գրութիւնները)⁵⁴²

(պատճեն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կարդացուած գրութիւններէն խնդիրը հասկցուեցաւ անշուշտ: Քաղ. Ժողովը կը յայտարարէ որ այս խնդրոյն մէջ ինք կարծիք չունի եւ խնդիրը կը բերէ այս ժողովին, որպէսզի որոշում մը առնէ: Այս մասին Սահմանադրութեան մէջ որոշ տրամադրութիւն մը կայ, որ երբ Վարչութիւնը խնդիր մը իր իրաւասութենէն վեր նկատէ, կը տանի Ազգ. Ժողովին. իսկ ներքին կանոնագրի 88րդ յօդուածը կ'ըսէ թէ «Կեդրոնական Վարչութեան արտաքին յարաբերութիւններէն ծագած խնդիրները անուղղակի կու գան կ'ելլեն ժողովին ատենը Պատրիարք Սրբազանին միջամտութեամբը: Այս ճամբով եկած թուղթերը կամ հրամանագիր է Բ. Դռնէն, կամ կոնդակ Վեհ. Կաթողիկոսէն, կամ խնդրագիր Գաւառական Ժողովներէն եւ առաջնորդներէն եւ կամ աղերսագիր հասարակութեան կողմէ, Պատրիարք Ս.ին ուղղեալ, որ ատոնց մէջէն ժողովին ներկայելիները կը հաղորդէ անոր՝ կցելով միանգամայն Վարչութեան կարծիքը նոյն խնդրոյն վրայ եւ պարտ ու պատշաճն իմացնելով: Ժողովն ըստ պատշաճին կամ Վարչութեան կը յղէ ի տնօրինութիւն, կամ իր դիւանաց նախաքննութենէն կ'անցնէ խնդիրը, կամ մասնաժողովէ մը եւ կամ Ատենապետաց Դիւանէն եւ ատոնց տեղեկագրին վրայ կը վիճէ, կ'որոշէ իր պատասխանը եւ կը հաղորդէ իր նախագահին ամ ի տալ որում անկ է»: Օրէնսդիրը չէր կրնար նախատեսել նմանօրինակ պարագայ մը, ուստի եթէ ժողովը համամիտ է, կամ նախաքննիչ դիւանի մը եւ կամ յանձնախումբի մը յանձնենք այս գործին նախաքննութիւնը, որովհետեւ այստեղ կէս կամ մէկ ժամուան մէջ կարելի չէ գործը իր բոլոր մանրամասնութիւններուն մէջ քննել: Ես կը կարծեմ որ ուսումնասիրելիք իսկ մը խնդիրներ կան, որոնք առանձինն քննութեան կը կարօտին:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Իբրեւ երեսփոխան կը խօսիմ: Վարչութիւնը այս խնդրոյն լուծումը իր իրաւասութենէն վեր նկատելով կը ներկայացնէ այս ժողովին, հետեւաբար պէտք է քննենք թէ այս խնդիրը Համազգային

⁵⁴² Ընթերցուածներն էին Ազգային Պատուիրակութեան 23 Օգոստոս եւ 10 Սեպտեմբեր 1920 թուակի գրութիւնները: Առաջինով Պատուիրակութիւնը կ'ուզէր ունենալ Ազգային Ժողովին որոշումը՝ չազատագրուած հայկական նահանգներու խնդրին հետապնդման նպատակով իր պաշտօնին շարունակութեան վերաբերեալ: Երկրորդին մասին տրուած տեղեկութիւնը ջնջուած է գրաքննութեան կողմէ («Երկիր», 323): Տեղին է նշել թէ Պօղոս Նուպարի ստորագրութիւնը կրող 23 Օգոստոս թուակիին բովանդակութիւնը նման իմաստով յայտնող «Ժողովուրդի Զայնը»ի (606) մէջ ալ գրաքննութիւնը ջնջած է երկրորդ վաւերագրին վերաբերող հատուածը: Լեւոն Մկրտիչեանի ձեռագրով պատրաստուած եւ Պօղոս Նուպարի կողմէ ստորագրուած երկու նամակներուն համար տեսնել Յաւելուած 60 եւ 62:

Յարակից գրութիւններէն մին էր Միլրանի ուղղուած նամակը (Յաւելուած 57):

Երեսփոխանական Ժողովի⁵⁴³ կը պատկանի, թէ մենք կրնանք լուծել: Կարծեմ թէ խնդիրը վերլուծել պէտք է այս կերպով որոշ եզրակացութեան մը հասնելու համար, ապա թէ ոչ պարզ հարցումի մը ձեւով եթէ նկատողութեան առնուի, այն աստէն գործադրել պէտք կ'ըլլայ ներքին կանոնագրի այդ տրամադրութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խնդիրը Կեդրոնական Վարչութեան արտաքին յարաբերութենէն բղխած խնդիր մ'է եւ բնական է որ նախաքննիչ դիւանը պիտի քննէ եւ լուծում մը տայ այս խնդրին:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Եթէ այս հանգամանքով նկատի պիտի առնուի խնդիրը, նախաքննութեան համար պայման դնենք եւ ըսենք որ մինչեւ 15 օր քննուի:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Ո՛չ Սահմանադրութիւնը եւ ո՛չ ներքին կանոնագիրը չէր կրնար նախատեսել այսօրուան վիճակը եւ ասոր համաձայն տրամադրութիւն մ'ալ չէր կրնար դնել: Ներքին կանոնագրէն մեր կարդացած յօդուածը կրնար պատշաճիլ երբ Համագգային Մարմնին տանելու խնդիր չծագէր, սակայն Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ մենք Ազգ. Ժողովին կարծիքը կ'ուզենք այս մասին: Մեզ առաջնորդող օրէնքն է եւ այս պարագային մէջ *սթայթին*⁵⁴³ հարկաւ չէր գիտեր Համագգային կամ Համագումար, հետեւաբար այս ժողովին անկ է որոշել այս խնդրոյն լուծման եղանակը:⁵⁴⁴

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՄԵԱՆ.- Կարծեմ թէ խնդիրը սիսալ հասկցուեցաւ. մենք այս խնդիրը կը նկատենք իբրեւ արտաքին յարաբերութեան խնդիր: Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ ինք չունի օրէնք մը որ յարմարցնէ այս պարագային: Իրաւ է որ այն ամէն խնդիրներ[ն] որոնք լուծելու ձեռնհաս չէ Վարչութիւնը, իր կողմէ կը բերուի[ն] այստեղ եւ կը վիճարանուի եւ կը յանձնուի[ն] Վարչութեան՝ գործադրուելու համար: Սակայն պէտք է որ ազգային հանրային բնոյթ ունեցող խնդիրներու մէջ հռոմէական եւ բողոքական հայոց հետ կարծիքի փոխանակութիւն ունենար եւ հոս զար վերջնական որոշումը ստանալու համար: Հիմա առանց այս քննութիւնները կատարուած վերջացած ըլլալու, բնականաբար չենք կրնար գիտակցութեամբ վիճիլ այս խնդիրներուն վրայ, ուրեմն պէտք է որ Վարչութիւնը իր *օրկաններով* քննէ այս խնդիրները, հոգ չէ եթէ որոշում չեն կրնար կայացնել. միայն ըսէր թէ մենք քննեցինք այս գործը եւ սա արդիւնքին յանգեցանք: Վարչութիւնը անկատար ձգեր է այս խնդիրը: *Փրոթոքոլ*⁵⁴⁵ մը գոյութիւն ունի, որուն մէջ կան կարգ մը տրամադրութիւններ. հետեւաբար պէտք է որ այս ժողովը Վարչութեան վերադարձնէ խնդիրը, որպէսզի ամբողջացնէ իր քննութիւնը եւ ներկայացնէ ժողովիս:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Սահմանադրութեան 60րդ յօդուածը⁵⁴⁶ իրաւունք կու տայ Վարչութեան ռելէ խնդիր մը ներկայացնելու այստեղ, իսկ ներքին կանոնագրի 77րդ յօդուածը կ'ըսէ թէ այդ կարգի խնդիրները անուղղակի

⁵⁴³ Օրէնք կամ կանոնագրութիւն (օտարաբանութիւն): Ակնարկութիւնը կը վերաբերի քննարկման առարկայ ներքին կանոնագրին:

⁵⁴⁴ Ատենագրողը (քարտուղար թէ ատենադպիր) չէ հասցուցած ամէն բան արձանագրել, ինչպէս կը պարզուի աչքէ անցնելով ժամանակի օրաթերթերը: Անհրաժեշտ կը դառնայ, հետեւաբար, հետեւեալ մէջբերումներուն կատարումը «Ժողովուրդի Ձայնը»ի վերոնշեալ համարէն, ամբողջացնելու համար թերի ձգուածը:

ԲԺԻԶԼ Դաիթեանի ելոյթէն ետք «կարդացուեցաւ նոյնպէս Հայ Հռոմէականաց եւ Հայ Բողոքականաց հոգեւոր պետերու եւ վարչական ժողովականներու ստորագրութեամբ մատուցուած գիր մը, որուն իմաստը հրատարակած էինք երէկ:

Պ. Գալիկեան ի դիմաց Վարչութեան պատասխանեց թէ Հայ Հռոմէականաց եւ Հայ Բողոքականաց հետ կազմուած փրոթոքոլին մէջ համագգային համագումարի խօսք չկայ. այլ ըսուած է որ երբ խնդիր մը համագգայինի մէջ չկարենայ լուծուիլ երեք վարչական ժողովներու համաձայնութեամբ, կը մնայ ամկախ վիճակի մէջ. իսկ համագումար ընդհանուր ժողովի յիշատակութիւնը չկայ, որպէսզի այդ խնդիրը հոն տարուի:

Նախորդ պարբերութեան մէջ ակնարկուած միացեալ յայտարարութիւնը կ'ըսէր.

Համագգային ժողովի առջի իրիկուան նիստին մէջ Հայ Հռոմէականաց Տեղապահը եւ ժողովականները, ինչպէս նաեւ Հայ Բողոքականաց Ազգապետը եւ ներկայացուցիչը բանաձեւ մը յանձնեցին որ երկու համայնքներու ժողովներու հետ () ներկայացուցիչներէն ստորագրուած է: Այս բանաձեւով կ'ըսեն թէ Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան համար Համագգային Ժողովը միայն ձեռնհաս է որոշում տալու, իսկ եթէ անհամաձայնութիւն պատահի, այս խնդրոյն մէջ միակ գերագոյն իրաւասու մարմինը Համագումարն է («Ժողովուրդի Ձայնը», 8 Հոկտեմբեր 1920, 605):

⁵⁴⁵ Խօսքը կը վերաբերի առաքելական, կաթողիկէ եւ աւետարանական հայերուն առաջնորդութիւն տուող մարմիններու յարաբերութիւնները ճշդող համաձայնագրին:

⁵⁴⁶ Ակնարկեալ 60-րդ Յօդուածը կը տրամադրէ. «Ընդհանուր Ժողովին պաշտօնն է՝ Պատրիարքը, Կաթողիկոսը եւ Ազգին գլխաւոր պաշտօնատարները, եւ Կրօնական ու Բաղաբական Ժողովոց անդամները ընտրել, Ազգային Ժողո-

կերպով կու գան:⁵⁴⁷ Հիմա Վարչութեան կարծիքը կ'ուզէ իմանալ այս ժողովը, որովհետեւ մէկ երկու տեսակ յայտարարութիւն եղաւ այստեղ եւ քանի որ Վարչութեան անդամները ներկայ են, կրնան բացատրութիւն տալ, մանաւանդ որ խնդիրը պարտաւորիչ հանգամանք ստացած է: Հետեւաբար Վարչութիւնը կը հրաւիրուի որ որոշ յայտարարութիւն մը ընէ:

Պ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Չեմ գիտեր թէ խնդիրը ըստ ձեւի՞, թէ՞ ըստ տեսութեան պիտի քննուի: Տր. Թերզեան իբրեւ Վարչութեան ներկայացուցիչ չիօսեցաւ: Դուք կ'ըսէք որ հարցի էութեան մասին Վարչութիւնը իր կարծիքը յայտնէ: Դիտել կու տանք սակայն [թէ] մեր ձեռքը գտնուած *փրոյթքոյ*ը կը սահմանէ միայն երեք վարչութիւններու փոխարաբերութիւնները ու ռեւէ տրամադրութիւն չկայ անոր մէջ Համագումարի մասին եւ երբ որ չկայ, չէր կրնար ըսել ինք որ այս կամ այն ժողովին պիտի ենթարկուի [քննելի հարցը]: Մէկ խօսքով, ինք չի գիտեր իսկ այդ ժողովին գոյութիւնը եւ հետեւաբար անոր ռեւէ խնդիր չէր կրնար տանի: Այս պատճառաւ Վարչութիւնը բաւականացաւ ըսելով որ խնդիրը վեր կը նկատէ իր իրաւասութենէն եւ կը տանի այն ժողովին, ուր պէտք է երթայ օրէնքով: Քաղ. Ժողովը չէր կրնար կարծիք բերել, այլ՝ այս ժողովին որոշման ենթարկելով խնդիրը, իր տեսակէտը ձեւականօրէն լրացած կ'ըլլայ:⁵⁴⁸

ՏՐ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Այս խնդիրներուն շուրջ այստեղ բազմազան կարծիքներ յայտնուեցան, բայց չկրցաւ որոշուիլ թէ ուր պիտի դիմուի՝ Համագգայինի՞ն, թէ՞ Համագումարին: Եթէ մեր Վարչութիւնը իր կարծիքը չէ բերած, միւս վարչութիւնները իրենց կարծիքը բերած են: Ես այստեղ գտնուող մեծամասնութեան կարծիքներուն համամիտ կը գտնուիմ ու խնդրոյն ձգձգման կուսակից չեմ դրկելով այս խնդիրը յանձնաժողովի կամ ռեւէ դիւանի, այլ՝ այն կարծիքը ունիմ, որ պէտք է դրկուի Համագումարին իր լուծումը գտնելու համար:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Քանի որ Համագգայինի մէջ միաձայնութեամբ կ'որոշուին բոլոր խնդիրները, այն ատեն այս ժողովը պէտք է տայ իր որոշումը եւ ստիպէ որ գործադրուի:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵԴԵԱՆ.- Քիչ առաջ ըսուեցաւ թէ ըստ ձեւի՞ թէ ոչ ըստ էութեան պիտի քննուի այս խնդիրը: Ես աւելորդ կը նկատեմ զբաղիլ այս հարցով, որովհետեւ ոչ թէ ձեւ է ասիկա, այլ՝ էութիւն է եւ եթէ ձեւ կը նկատէ ժողովը, ինծի համար էութիւն է: Այստեղ Ազգ. Պատուիրակութեան յարատեւելու կամ դադրելու խնդիրն է որ նկատողութեան կ'առնուի: Ես հնարաւոր չեմ գտներ որ կաթոլիկ կամ բողոքական ժողովականներու ներկայութեան այս հարցը որոշուի: Այս տեսակէտը պէտք է մէկ կողմ դնել, որովհետեւ Համագգային Համագումար Ժողովը ո'չ իրական, ո'չ ալ իրաւական հիմ ունի, հետեւաբար կրնայ հաւաքուիլ փափաք կամ բողոք յայտնելու, բայց ոչ թէ *որոշում* մը տալու համար: Կաթոլիկ եւ բողոքական վարչութիւններ կրնան նման առաջարկ ըրած ըլլալ, սակայն այս ժողովին համար գոյութիւն չունի այս տեսակ խնդիր մը եւ այսպիսի հարց մը յուզել *սպիւրտ* է, հետեւաբար աւելորդ կը նկատենք դրկել խնդիրը Համագումարին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս կը խորհի որ Վարչութիւնը նախ եւ առաջ իր կարծիքը պէտք է յայտնէ իր իրա-

վոց վարչութեանը հսկողութիւն ընել, սոյն ժողովներուն վերաբերեալ՝ բայց իրենց ձեռնհասութենէն վեր համարուած գործերը որոշել եւ վճել, եւ Ազգային Սահմանադրութիւնը անխախտ պահել»:

⁵⁴⁷ Ատենախօսք կամ ատենագրողը կը թուի թէ սխալ մը թողի տուած է, որովհետեւ 77-րդ յօդուածը կը վերաբերի համարատուութեան եւ կապ չունի խնդիրներու ներկայացման կարգին հետ:

⁵⁴⁸ «Երկիր» իր վերոնշեալ 323-րդ համարով Ամատունիի արտայայտութիւնները կը վերագրէ Գալիկեանի, գրելով.

... ընկ. Հրանտ Գալիկեան յանուն Վարչութեան բացատրութիւն տալով ըսաւ.

Քաղաքական Ժողովը իր ձեռնհասութենէն վեր կը համարէ խնդիրը ըստ ձեւի եւ ըստ էութեան քնն[ելը]: Նախ, անիկա հարցը կարող չէ լուծել Համագգային վարչութեամբ, որովհետեւ զայն հոն տանելու համար նախ պէտք էր ինք իւրացնէր խնդիրը ըստ էութեան, մինչդեռ Քաղաքական Ժողովը տուեալ խնդրին լուծումը իր ձեռնհասութենէն վեր կը համարէ: Նաեւ խնդիրը հնարաւոր չէր Համագգային վարչութեան մէջ քննել եւ լուծել, ինչպէս կ'առաջարկեն Կաթոլիկ եւ Բողոքական յարանուանութիւնները, երբ գոյութիւն ունեցող *փրոյթքոյ*ին մէջ որոշուած է որ բոլոր հարցերը միաձայնութեամբ պէտք է լուծուին, այլապէս առկախ կը մնան: Հետեւաբար Վարչութիւնը չէր կարող խնդիրը Համագգային Երեսփ. Ժողովին տանելու որոշումն ալ տալ, երբ ռեւէ *փրոյթքոյ* կամ «սթաթի» չկայ մէջտեղը, այս Համագգ. Ժողովի գոյութեան մասին»: «Ժողովուրդի Զայնը», սակայն, իր նախապէս նշուած համարով Գալիկեանի խօսքերը կը ներկայացնէ այսպէս. «Պ. Գալիկեան ի դիմաց Վարչութեան պատասխանեց թէ Հայ Հռոմէականաց եւ Հայ Բողոքականաց հետ կազմուած *փրոյթքոյ*ին մէջ համագգային համագումարի խօսքը չկայ, այլ ըսուած է որ երբ խնդիր մը համագգայինի մէջ չկարենայ լուծուիլ երեք վարչական ժողովներու համաձայնութեամբ, կը մնայ առկախ վիճակի մէջ, իսկ համագումար ընդհանուր ժողովի յիշատակութիւնը չկայ, որպէսզի այդ խնդիրը հոն տարուի»: Օրաթերթն այնուհետեւ կը նշէ թէ Ամատունի եւ Ծիւնպիշեան եւս արտայայտուեցան նոյն հարցին շուրջ:

ւասութենէն վեր դատած խնդրոյն համար:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲՇԵԱՆ.- Վարչութիւնը թերեւս երեք անգամ ըսաւ որ ինք կարծիք չունի այս խնդրոյն մէջ: Երկու ընկերներս եւ ես կը ստիպուինք յայտնելու մեր կարծիքը ձեւի մասին: Համագգայինը գոյութիւն ունի, սակայն ոեւէ խնդիր լուծելու համար միաձայնութիւնը անհրաժեշտ է: Այս տեսակէտով Վարչութիւնը Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան մասին այդ ներկայացուցական ժողովի մէջ կարծիք յայտնելու տեղ, իր ձեռքը գտնուած կանոնագրին համաձայն հոս բերաւ խնդիրը, նկատելով օրէնսդիր ժողով մը. այն է պատճառը որ ինք կարծիք չի կրնար յայտնել: Մէկ խօսքով, մենք իբրեւ գործադիր իշխանութիւն իրաւասու չգտանք մեզի կարծիք յայտնելու. ձեզի՝ անկ է որոշելու այս խնդիրը:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Ազգային համերաշխութեան վերաբերող խնդիր մը ըլլալով՝ թեթեւակի չի նայուիր այս խնդրոյն վրայ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս հարցը դրուած է սեղանի վրայ եւ ժամէն աւելի է որ կը խօսինք առանց եզրակացութեան մը գալու: Ասկէ առաջ ալ զանազան Վարչութիւններէ այս տեսակ խնդիրներ եկած են, սակայն նախաքննիչ դիւանին որկուած են անոնք ուսումնասիրուելու համար: Ինչո՞ւ այս խնդիրը կ'ուզուի վերջացնել այստեղ, երբ աւելի ստիպողութիւն ունեցող խնդիրներու համար այստեղ վիճաբանութիւն ընելէ առաջ նախաքննութեան ենթարկուած են: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ կա՛մ ստիպողականութիւնը ընդունելով յարգել կանոնագրին տրամադրութիւնը եւ որկել նախաքննիչ դիւանին, եւ կա՛մ այս վայրկեանիս ըստ էութեան խօսելով զբաղիլ այստեղ, որպէսզի վերջնական որոշման մը յանգի հարցը:

ՏԻԱՐ ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այստեղ քուէարկուելիք խնդիրը այն է թէ, այս խնդիրը նախաքննութեան՞ պէտք է որկուի, թէ՞ Համագումար ժողովին նկատողութեան յանձնուի: Ահաւասիկ այս է խնդրոյն դիրքը եւ եթէ դուք չօգնէք, չի կրնար խնդիրը գտնել իր լուծումը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես պիտի խնդրեմ դիւանէն որ կանոնագիրը գործադրէ: Նախ եւ առաջ պէտք է որոշուի թէ ժողովը ձեւի մասին բացուած վիճաբանութիւնը կ'ուզէ՞ փակել, թէ՞ ոչ: Երկրորդ՝ ժողովը կ'ուզէ՞ զբաղիլ ըստ էութեան, թէ՞ նախաքննիչ դիւանին կը յանձնէ խնդիրը: Դուք մէկ կողմ կը դնէք այս խնդիրները ու հարցը չի կրնար որոշուիլ այս կերպով:

Տ. Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Ես խնդիրը կ'ըմբռնեմ այս կերպով: Փարիզէն հարցում մը եղած է Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան համար: Խնդիրը այն է թէ ասոր պատասխանը մե՞նք պէտք է տանք, թէ՞ յարանուանութիւններէ բաղկացեալ Համագումար ժողովը: Եթէ ուրիշ խնդիր է յուզուածը, պէտք է որոշ ըսուի որ հասկնանք, ապա թէ ոչ չենք կրնար քուէ տալ: Գոնէ ինծի համար այսպէս է:

Պ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Ես կը փափաքեի որ խնդրէն դուրս խօսքեր չըլլան, որպէսզի ամբողջացնեմ խօսքս...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այստեղ 3-4 տեսակ առաջարկութիւն եղաւ, այդ պատճառով դիւանս կը հարկադրուի առաջարկել որ նախ եւ առաջ այն կէտը որոշուի թէ Համագումար՞ը քննէ այս խնդիրը, թէ՞ այս ժողովը նայի: Ուրեմն պէտք է թեր ու դէմ խօսուի ուղղակի այս նիւթին վրայ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ժողովի օրինաւորութեան մասին նախանձախնդիր պէտք է ըլլանք մենք, որքան դուք: Կը խնդրեմ որ լսէք իմ խօսքերը: Ժողովը չի կրնար վիճաբանիլ այն կէտին շուրջը, թէ հարկ կա՞յ Համագումարին տանելու այս հարցը: Աւելորդ է յանուն համերաշխութեան եւ յանուն Ազգ. միութեան խօսք ընել այստեղ, երբ այս տեսակէտով տարակարծիք գտնուող չկայ: Խօսքը կը վերաբերի օրէնքի եւ իրաւասութեան եւ ես կը կանգնեմ այս կէտին վրայ: Այստեղ իրաւասութեան խնդիր մը կայ ու նախ եւ առաջ անիկա պէտք է լուծուի: Այսինքն, ո՞վ իրաւասու է լուծելու այն հարցը, որ ներկայացուած է Վարչութեան կողմէ: Այս ժողովը պիտի որոշէ թէ ինք իրաւասո՞ւ է: Իւրաքանչիւր ժողով իրեն համար օրէնքով սահմանուած իրաւասութիւններ ունի եւ այդ սահմանին մէջ միայն կրնայ գործել: Արդ, այս պարագային մէջ ո՞ր է այն օրէնքը, որ Համագումարի կազմութեան եւ գոյութեան իրաւունք տայ եւ սահմանէ անոր իրաւասութիւնը...

ԶԱՅՆԵՐ.- Դիտումով եւ նպատակով կ'երկարէք խօսքը...

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Մէկ երկու երեսփոխաններ անտեղի դիտողութիւններ կ'ընեն. կը փափաքիմ որ դիւանդ ետ առնել տայ այդ խօսքերը, որպէսզի կարենամ խօսքս շարունակել:

ՏԻԱՐ ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս չսեց այդ խօսքերը, բայց ոեւէ երեսփոխանի իրաւունք չի կրնար տալ իր պաշտօնակիցի հասցէին ականարկութիւն ընելու. ես անոնց կողմէ կրնամ ըսել թէ նպատակաւոր չեն այդ ականարկութիւնները:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Դիւանիդ յայտարարութիւնը յետս կոչում նկատելով կը շարունակեմ խօսքս: Համագումար կոչուած մարմնոյ էութիւնը կը բացատրուի բողոք, փափաք կամ ցանկութիւն յայտնելու նպատակաւ կատարուած դիմումներով: Համագումարը արտայայտուեր է փափաքի ձեւով եւ կամ գումարուեր է բողոք մը ներկայացնելու համար: Մինչդեռ ներկայ պարագան բոլորովին տարբեր է. հիմա այս ժողովէն որոշում մը կը սպասուի: Ատոր պատասխանելով կ'ըսեն որ թէեւ օրէնք չկայ, սակայն սովորութիւն կայ գումարելու: Համագումար Ժողովը, միայն թէ հիմա ո՛չ փափաք պիտի յայտնուի, ո՛չ ալ ցանկութիւն, այլ պիտի կոչուի որոշում տալու, որուն իրաւասութիւնը չունի իրաւական տեսակէտով: Կը հասկնայի՞նք եթէ այս անջատ Երեսփ. Ժողովները դադրէին եւ ընտրուէր մարմին մը, որ ազգին բոլոր հատուածները ներկայացնէր: Ուրեմն Համագումարը չունի այդ տեսակ իրաւասութիւն եւ չի կրնար որոշել ներկայացուած խնդիրը եւ դուք չէք կրնար [այդ խնդիրը] տանիլ հոն: Նկատի ունենալով այս պարագաները, պիտի խնդրէի որ այս ժողովը ընդունէր թէ ինք իրաւասութիւն չունի իր իրաւունքները փոխանցելու իրաւապէս անգոյ ժողովի մը եւ ինք զբաղի Պատուիրակութեան հարցումով կամ անմիջապէս եւ կամ նախաքննիչ դիւանին դրկելով, ի հարկէ ստիպողակաւութիւնը շեշտելով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Համագումարի կազմութիւնը Սահմանադրութեան ծնունդ չէ. այդ ժողովը կազմուեցաւ համերաշխութեան փափաքով:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ես խօսք ուզած էի ու չտուիք. Պ. Բարսեղեանը թող խօսի, դուք ալ պատասխանեցէք, բաւական է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ խնդացնելու նպատակ ունիք, ըսելիք չկայ. ապա թէ ոչ ներելի չէ այդ ոճով արտայայտուիլ:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Առանց երկարելու կ'առաջարկեմ խնդիրը յղել Համագգային Ժողովին իր համագգային հանգամանքին պատճառաւ: Սահմանադրութեան մէջ չգտնուիլը պատճառ մը չէ որ Համագումարը չզբաղի այս խնդրով: Իրականութիւն մը կայ մէջտեղը, որ կը հարկադրէ մեզի զբաղիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Փափաքելի է որ ընդմիջումներով դիւանիս պաշտօնը չդժուարանայ: Ժողովը կը փափաքի՞ շարունակել այս վիճաբանութիւնը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Փակում, փակում:

Պ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կը հարկադրուիմ օրէնքը յիշեցնելու: Այդտեղ խօսողներու ցանկ մը կայ, լրանալէ յետոյ կրնաք քուէի դնել վիճաբանութեան փակումը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բանաձեւերը պիտի կարդանք:

Պ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Իրաւունք չունիք կարդալու:

Պ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Բայց դուք մինչեւ հիմա պաշտպան էիք համերաշխութեան:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ոչ այս ձեւով, սակայն:

(Տ. ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ երկու բանաձեւերը)⁵⁴⁹

Պ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կը բողոքեմ եւ կը փափաքիմ որ արձանագրուի թէ Սահմանադրութեան հակառակ բանաձեւեր կը կարդացուին եւ կը քուէարկուին:

⁵⁴⁹ Յակոբ Թօփնեանի, Բարսեղ Աւետիսեանի եւ Միսաք Նարեանի միացեալ ստորագրութիւնը կրող բանաձեւը կ'ըսէր. «Ժողովս կ'ընդունի Հայ Կաթոլիկ եւ Հայ Բողոքական եղբայրներու վարչական ժողովներու փափաքին համաձայն Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան խնդիրը ենթարկել Համագումար Երեսփ. Ժողովին որոշման»: ԲԺԻԶԼ Ա. Բարսեղեանի ստորագրած բանաձեւը կը նշէր. «Նկատելով որ Համագգային Համագումար Ժողովը օրինական որեւէ հիմք չունի, ինչպէս ասկէ առաջ նոյն համագումարին կողմէ համագգային վարչութեան մը ընտրութեան իրաւասութիւնը մերժուած է զայն նկատելով *միջինկի* բնոյթ ունեցող հաւաքոյթ մը, եւ նկատելով մանաւանդ որ Ազգ. Ժողովս սահմանադիր հանգամանք չունենալով, չի կրնար որեւէ մարմնի օրինական եւ սահմանադրական հանգամանք տալ, կը գտնենք որ այս Ազգ. Ժողովը իրաւասու չէ զբաղելու նման խնդրով մը եւ մանաւանդ իրաւունքը փոխանցելու իրաւապէս անգոյ մարմնոյ մը» («Ժողովուրդի Զայնը», 606): Օրաթերթին մէջ կը նշուի թէ առաջին բանաձեւը մեծամասնութեան դրական քուէն ստանալէ յետոյ դաշնակցական երեսփոխանները չուզելով իրենց իսկ բանաձեւը քուէարկել, մեկնած են ժողովէն: Կը սպասուի Համագգային մարմնին կողմէ Համագումար Երեսփոխանական Ժողովի գումարման թուականին որոշման: Այլուր այսպէս կը նկարագրուի պահը. «... Դաշնակցական 13 երեսփոխաններ բողոքելով մեկնեցան ժողովարահէն օրէնքի դէմ գտնելով քուէարկութիւնը այդ բանաձեւին, որ ստացաւ 25 ձայն, ծափերու մէջ» («Երկիր», 323):

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեր դիտողությունը կ'արձանագրուի:

(Տիար ատենապետը սկսաւ քուէի դնել բանաձեւերը: Տր. Բարսեղեանի բանաձեւին համամիտ գտնուող դաշնակցական երեսփոխաններ բողոքելով ձգեցին սրահը եւ հեռացան մինչ ատենապետը քուէի կը դնէր առաջին բանաձեւը, որ հակասահմանադրական յայտարարեցին: Առաջին բանաձեւը առաւ 25 քուէ, իսկ երկրորդը ինքնին ստացաւ յայտարարութեան մը բնոյթը:)

[Համազգային Խորհուրդ]

13 Հոկտ. 1920

Ս. Պատրիարքի բնակարան ժամը 6

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Պեզնեան, Տոք. Եաղուպեան, Արամ Ինճիճեան, Նիկողոս Աղասեան, Կարապետ Նուրեան, Տոք. Նազգաշեան, Պատ. Յ. Ճեճիզեան:

1° Կիլիկիա երթալու համար անցագիր չտրուելուն համար գրուած գիրին պատասխանած էր 11 Հոկ. նամակով Ֆրանս. Բարձր Քոմիսէրը, որով կը հաղորդէր թէ խնդիրը պատկանելով Սուրիոյ եւ Կիլիկիոյ Բարձր Քոմիսէրութեան, խնդրամատոյց եղողները պէտք էին դիմել առանձին առանձին անոր: Իր կողմէ անոնց դիմումները հաղորդել կը խոստանար:⁵⁵⁰ Ի գիտութիւն լսեց ժողովը:

2° Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ Կիլիկիայէն 900ի չափ հայեր ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ տեղահան ըլլալով Կ. Պոլիս բերուած եւ տմարդօրէն քարափին վրայ ձգուած էին անպատսպար:

Ժողովը որոշեց այս պարագան տեղեկագրել Ազգ. Պատուիրակութեան, խնդրելով որ ամէն ջանք ընէ, որպէսզի այս տեղահանութիւնը դադրի: Յետոյ որոշեց գրով մը ցաւ յայտնել ֆրանս. իշխանութեանց իրենց այս հակամարդկային ընթացքին համար եւ միւս պետութեանց իրողութիւնը ծանուցանել անուղղակի կերպով, առանց Ֆրանսայի դէմ դժգոհելու երեւոյթ տալու:⁵⁵¹

3° Ժողովը կարդաց ի գիտութիւն Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահին մէկ նամակը Կիլիկիոյ խնդրոյն վրայ:⁵⁵²

4° Նոյնպէս կարդացուեցաւ Հայկ. Ազգ. Միութեան մէկ նամակը, որ կը հաղորդէր տեղւոյն ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ Կիլիկիոյ մասին տրուած կարգ մը որոշումներ, որոնք կը հաստատուէին Կիլիկիայէն եկած տեղեկութիւններով:⁵⁵³

5° Տոք. Նազգաշեան ժողովին հաղորդեց թէ Կ. Պոլիսէն կարմիր Մահիկը 30 բժիշկներ կը դրկէ Անատոլու, ինչ որ կը հաստատէ թէ Միլլի կազմակերպութեան եւ կեդրոնին միջեւ հասկացողութիւն մը կայ:

6° Փրոֆ. Պեզնեան ժողովին հարցուց թէ Ազգ. Ժողովը ինչ որոշում տուած էր Պօղոս փաշայի հարցումին մասին: Ս. Պատրիարքը հաղորդեց Ազգ. Ժողովին որոշումը Համազգային Ընդհ. Ժողով գումարելու մասին:

Փրոֆ. Պեզնեան դիտել տուաւ թէ կարելոյ փոքրամասնութիւն մը բողոքած էր Ազգ. Ժողովի որոշման դէմ եւ երկիւղ յայտնեց թէ այդ փոքրամասնութիւնը կրնայ անարգել գիրենք Համազգային Ժողովին մէջ: Պէտք է, ըսաւ, մեզի ապահովութիւն տրուի թէ մենք չպիտի անարգուինք: Յետոյ, պէտք չէ ասիկա նախընթաց մը ըլլայ եւ մեծամասնութեան կամքը պարտադրուի միշտ ուրիշ ատեն:

Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ Ազգ. Ժողովի մեծամասնութեան որոշումը պարտաւորիչ է եւ օրինական: Յետոյ, անիկա չի կրնար նախընթաց ծառայել եւ միշտ հարկադրել ձեզի որ խառն նիստ կազմէք:

⁵⁵⁰ Ֆրանսական բարձր յանձնակատար Տըֆրանսի 11 Հոկտեմբեր 1920 թուակիրէն կը հասկցուի թէ Չաւէն Պատրիարք 5 Հոկտեմբեր 1920 թուակիրով խնդրած էր հրահանգներ տալ, որպէսզի տուեալ պահուն Պոլիս գտնուող կիլիկեալե-րու թոյլ տրուի վերադառնալ իրենց ծննդավայրը (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ816, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*): Տըֆրանսի խուսափողական թուացող նամակէն մղուած, Չաւէն Պատրիարք անմիջապէս անթուակիր նամակով մը դիմած է Պօղոս Նուպարի, նշելով թէ թերեւ «Փարիզի կեդրոնէն կամ Պէյրութի Բարձր Քոմիսէրութեան կողմէ» տրուած հրահանգի մը համաձայն ֆրանսական իշխանութիւնը ատենէ մը ի վեր դադրած էր Պոլսէն Կիլիկիա երթալ փափաքող հայերու անցագիր տալ, իսկ վերջերս ալ նոյն արգելքը սկսած է գործադրուիլ Չմիւռնիոյ մէջ, որով անհրա-ժեշտ կը դառնար Փարիզ աշխատանք տանելով վերահաստատել անցագրային արտօնութիւնը գէթ բնիկ կիլիկեցի առեւտրականներու, հոն ընտանիք ունեցողներու եւ պաշտօնով իրենց այնտեղ գտնուիլը անհրաժեշտ հայերու համար (ՊՏԴ, տուի 11, թղթապանակ Ամենապատիւ, ենթաբաժին Ճ151, էջ 44-45, *հայերէն ձեռագիր*):

⁵⁵¹ Տեսնել Յաւելուած 68:

⁵⁵² Մեզի կը թուի թէ նշեալը Պօղոս Նուպարի ստորագրած 28 Մեպտեմբեր 1920 թուակիրն է: Տեսնել Յաւելուած 64:

⁵⁵³ Կը թուի թէ խօսքը կը վերաբերի տետրի մը մէջ արտագրուած 18 Մեպտեմբեր 1920 թուակիր նամակին (տեսնել Յաւելուած 63):

Այս որոշումը ունի բացառիկ հանգամանք եւ միայն այս խնդրոյն համար խառն նիստ կազմելու որոշում մըն է որ տրուած է:

Այս բացատրութիւնը բաւական համարուեցաւ եւ որոշուեցաւ սպասել Ազգ. Ժողովի դիւանին կողմէ գրաւոր որոշումին հաղորդուելուն:

[Համագգային Խորհուրդ]

20 Հոկտեմբեր 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէգնեան, Տոք. Եաղուպեան, Նիկողոս Աղասեան, Կարապետ Նուրեան, Արամ Ինճինեան, Տոք. Նազգաշեան:

Ա. Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Ազգ. Ժողովի դիւանին մէկ գիրը, որով կը հաղորդուէր Ազգ. Ժողովի որոշումը Համագգային Ընդհանուր Ժողով գումարելու համար: Ժողովը որոշեց յառաջիկայ Ուրբաթ (Հոկտ. 29) գումարել Համագգային Ընդհ. Ժողովը, Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան հարցը օրակարգ ունենալով:

Բ. Ս. Պատրիարքը նոյնպէս բերանացի բացատրեց այն դժուարութիւնները, որոնք առաջ կու գային հայոց անցագիրներուն մէջ օսմ. հպատակ նշանակուած ըլլալէն, քանի որ դեռ Դաշնագիրը չէ ստորագրուած: Նախապէս գործածուած «*բրոյթմէ աիւսիս*»⁵⁵⁴ բացատրութիւնը հիմա կը դժկամակէին գործածել եւ որովհետեւ Հայկական Հանրապետութեան թուղթերը միայն Հայաստանի սահմաններուն մէջ ծնողներու համար վաւերական կը նկատէին, վերտին «*Օսմ. հպատակ*» բացատրութիւնը սկսած էին գործածել: Այս անպատեհութեան առաջքը առնելու համար որոշուեցաւ որ առանց ռեւէ առաջարկ ներկայացնելու միայն գրուի թէ միջոց մը մտածուի առաջքը առնելու այն նեղութիւններուն, որոնց այս պատճառով կ'ենթարկուէին հայ ճամբորդները:

Գ. Ատանայի Ազգ. Միութեան կողմէ երկու անդամ (Տեարք Աշըգեան եւ Տոք. Պէգիրնեան) ներկայացան ժողովին եւ տեղեկացուցին իրենց մէկ տեսակցութիւնը, որ ունեցած էին ֆրանս. դեսպանատան մէջ: Ֆրանսացի պաշտօնատարը չէր ուզած հաւատալ թէ Ատանայէն բերուած գաղթականները բռնի բերուած են, այլ պնդած էր թէ անոնք իրենց ուզելովը եկած էին: Ասով հանդերձ, ըսած էր թէ իրենք Չօր. Կուրդի հարցուցած էին եւ պատասխանի կը սպասէին:

Պատգամաւորները բացատրած էին թէ երբեք տարակոյսի տակ չէր տարագրութիւն մը կատարուած ըլլալը եւ ճիշդ ասոր հակառակած ըլլալուն համար էր որ Ազգ. Միութիւնն ալ աքտորուած էր:

Ֆրանս. դեսպանատունը հարցուցած էր թէ ինչո՞ւ իրենցմէ միայն կը պահանջուէր այս գաղթականները խնամել: Ազգ. Միութեան անդամները ըսած էին թէ վասնզի իրենք են որ անոնք իրենց տեղերէն հանելով հոս բերած են:

Հաւաստիք տրուած էր Ազգ. Միութեան անդամներուն թէ այլեւս նոր գաղթականներ չպիտի հանուէին Կիլիկիայէն:

Ազգ. Միութեան անդամները իրենց Ատանայէն ստացած տեղեկութիւններուն վրայ հիմնուելով տեղեկացուցին թէ 40 *օթմուսկի*ներու թրքաց կողմէ գրաւումը ճիշդ էր, թէ իրապէս նոր գաղթականներ չէին հանուած ճամբայ, եւ կացութիւնը բարելաւուած է: Պ. Տամատեան հոն կը մնայ եւ նոր Ազգ. Միութիւն մը կազմուած է եւ ճանչցուած՝ ֆրանս. կառավարութենէն:

Դ. Համագգային Ժողովը որոշեց Հանրնի համար դիմում ընել ֆրանս. կառավարութեան, որ Հանրնը փրկէ տագնապալի դրութենէն, վասնզի այլեւս անոնց կորուստը անվրիպելի է եւ փրկութեան ռեւէ յոյս չէ մնացած:

⁵⁵⁴ Յատուկ պաշտպանեալ (ֆրանսերէն):

Այս դիմումին մէջ պիտի յիշուէր Ատանայի մէջ Հանրնի օգնութեան երթալու համար կազմուած արշաւա-
խումբին իրենց կողմէ զինաթափ ըլլալը եւ ասով Հանրնի բոլորովին լքանուած ըլլալը:

Այս առթիւ դիմում պիտի ըլլայ հեռագրով Ազգ. Պատուիրակութեան, որ ինքն ալ Փարիզի մէջ աշխատի
նոյն մտքով եւ եթէ կարելի էր հանրային կարծիքն ալ յուզէր:

[Համագգային Խորհուրդ]

27 Հոկտ. 1920

Ժամը 6

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Տոք. Եաղուպեան, Տոք. Նագ-
գաշեան, Արամ Ինճիճեան, Պարգեւ Փափագեան, Կարապետ Նուրեան, Նիկողոս Աղասեան:

1° Ս. Պատրիարքը հաղորդեց ժողովին այն զիրը, զոր ստացած էր Ֆրանս. Բարձր Քոմիսէրութենէն: Այդ
գրով կը հաղորդուէր [թէ] Հանրնի մասին գրուածը ստացուած [է] եւ հարկ եղած տեղը հաղորդուած ըլլալը կը
տեղեկագրուէր:

2° Ս. Պատրիարքը ժողովին ուշադրութեան ներկայացուց առաջարկ մը Հանրնի մասին բարձր Քոմիսէրու-
թեանց դիմելու, որպէսզի անոնք ճշշեն Բ. Դուռը որ Հանրնի պաշարումը վերցնելու համար միջոցներ ձեռք
առնէ:

Տիար Նուրեան առաջարկեց յիշատակագիր մը կազմել Հանրնի վիճակը ներկայացնող եւ Եւրոպայի
հանրային կարծիքը յուզող:

Թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութենէ մը յետոյ որոշուեցան *անպաշտօն* դիմումներով Բարձր Քոմի-
սէրութեանց կարծիքը ստանալ թէ կարելի՞ էր Հանրնի մասին թուրք կառավարութեան վրայ ռեւէ ազդեցութիւն
բանեցնել եւ Հանրնի պաշարումը վերցնել: Միւս կողմէն, որոշուեցաւ որ ռեւէ անպատեհութիւն չկար Տիար
Նուրեանի առաջարկը գործադրուելուն մէջ:

3° Տիար Ստեփան Գարաեան ներկայանալով Համագգային Ժողովին առաջարկեց որ Ուրբաթ օր Համագ-
գային Ընդհ. Ժողովի գումարման Համագգային Ժողովին կողմէ բացատրութիւններ տրուի[ն] օրակարգի
խնդրոյն վրայ:

Ժողովը իր կողմէ այս տեսակ բացատրութիւն մը տալու պէտք չտեսաւ:

4° Այնթապի Կաթ. Փոխանորդ Տ. Ներսէս Քհ. Թաւուզեան Պէյրութէն 2 Հոկտ. 1920 թուակիր նամակով
մը Այնթապի հայոց կացութիւնը կը բացատրէր եւ պարենաւորման գործը դիւրացնելու համար անհրաժեշտ
պէտքը ցոյց կու տար 40 ուղտերու:⁵⁵⁵ Ժողովը որոշեց առաջին առթիւ դարման տանիլ այս կարօտութեան:

5° Պօղոս փաշա Նուպար 16 Հոկտ. թուակիր նամակով մը կը հաղորդէր տեղեկութիւններ Կիլիկիոյ մասին
իր ըրած դիմումներուն մասին, ինչպէս նաեւ որկած էր պատճէնը այն յիշատակագրին, զոր պատրաստած էր
անձամբ մատուցանելու համար Ֆրանսայի նախարարապետին, Կիլիկիոյ մասին:⁵⁵⁶ Այս յիշատակագրով կը
խնդրուէր Օսմ. գերիշխանութեան եւ ֆրանսական հակակշռին տակ տեղական ինքնավարութիւն:

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 7½ին:

⁵⁵⁵ Տեսնել Յաւելուած 65:

⁵⁵⁶ Տեսնել Յաւելուած 66:

[Համագգային Խորհուրդ]

Նոյեմբեր 3 [1920]

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք. Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Տոք. Եաղուպեան, Տոք. Նագ-գաշեան, Պարգեւ Փափագեան, Կարապետ Նուրեան, Նիկողոս Աղասեան, Արամ Ինճիճեան, Թ. Թումանեան:

1° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Հանրնի անկումը ստուգուած է զանազան աղբիւրներէ: Ժողովը այս դժբաղդ կացութեան առջեւ որոշեց հեռագրով տեղեկացնել Պօղոս Նուպարի թէ 9 ամսուան պաշարումէ մը յետոյ Հանրն ինկած է, քաղաքը այրուած էւ ժողովուրդը ջարդուած: Այս առթիւ պիտի խնդրուէր որ միջոցներ ձեռք առնուէ[ին] որ բեկորները փրկուին:⁵⁵⁷

2° Սայեղեան Գերապայծառ ժողովին ներկայացուց Սինապեան Էֆ.Է ստացուած գիր մը Կիլիկիոյ կացութեան մասին, ինչպէս նաեւ Փարիզի մէջ այս մասին տ[ա]լրուած աշխատութեանց համար:⁵⁵⁸ Այս առթիւ ժողովին հաղորդուեցաւ թէ Հայկական Հանրապետութեան Փարիզի ներկայացուցիչ պ. Ահարոնեան յիշատակագիր մը ներկայացուցած է ֆրանսական կառավարութեան, որով կը պախարակէ Կիլիկիոյ հայոց շարժումը եւ պաշտօնապէս կը յայտնէ թէ Տամատեանը պաշտօնանկ ըրած է:⁵⁵⁹

⁵⁵⁷ Չաւէն Պատրիարք 4 Նոյեմբեր 1920 թուակիր հեռագրով կը հաղորդէր Պօղոս Նուպարի. «Չանագան աղբիւրներէ տեղեկութիւններու համաձայն, Հանրն ինկած է տաս ամիսներու պաշարումէ ետք: Բեմականները այրած են քաղաքը, կոտորած՝ բնակիչները: Կը խնդրենք ստիպողական քայլերու դիմել վերապրողները փրկելու համար» (ՊՏԴ, տուի 5, 5-Խ, Խ642, *Քրանսերէն մեքենագիր*):

Չաւէն Պատրիարք 10 Նոյեմբերին ուրիշ հեռագիր մըն ալ պիտի ուղարկէր Պօղոս Նուպարի, այս անգամ նշելու հետեւեալը. «Հանրնի [մասին] հեռագրէն ետք: Իմացած ենք թէ Հանրնի փոքրաթիւ բնակիչներ յաջողած են խոյս տալ, բայց դեռ կը մնան բռնուելու վերահաս վտանգի տակ: Կը խնդրենք ստիպողական քայլերու դիմել՝ Կիլիկիոյ զինուորական իշխանութիւններուն հրահանգ տալու, որպէսզի թոյլ տրուի անյապաղ դիմել բոլոր թոյլատրելի միջոցներուն՝ վերապրողները փրկելու համար» (ՊՏԴ, տուի 5, 5-Խ, Խ641, *Քրանսերէն մեքենագիր*):

⁵⁵⁸ Սինապեանի գրութիւնը կը կրէր 19 Հոկտեմբեր 1920 թուականը: Յայտնի չէ թէ դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուածը անոր ամբողջութիւնն է, թէ՛ միայն անկէ արտագրեալ հատուած մը: Ահաւասիկ անոր բովանդակութիւնը.

Կիլիկիոյ մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները հակասական են: Այժմ գրեթէ վստահ ըլլալ կը թուի թէ ֆրանսական կառավարութիւնը յետաձգեց Կիլիկիան պարպելու հրամանը, որ պատրաստ էր արձակելու. այս հարցով, մենք շատ քայլեր առինք: Միւս կողմէ, սննդեղէնի պարենաւորումը կը թուի շատ դժուար ըլլալ: Գիտե՞ք թէ Հայկական Լեզեոնը լուծուեցաւ. սոյն Լեզեոնի Ամերիկայի կամուրները, թիւով 500, Մարսէլյ հասան, մօտաւորապէս հարիւրեակ մը կիներով եւ երախաներով: Մեր պատուիրակութիւնը առաջին օգնութեամբ 10,000 ֆրանք դրկեց (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ821, *Քրանսերէն ձեռագիր*):

⁵⁵⁹ Հաղորդողը պէտք է ըլլայ Չաւէն Պատրիարք, հիմնուած՝ Պօղոս Նուպարէն ստացուած 16 Հոկտեմբեր 1920 թուակիր խորհրդապահական նամակին վրայ, որուն դժբախտաբար միայն առաջին էջին պատճենն ունինք մեր տրամադրութեան ներքեւ եւ ուր կ'ըսուի.

Կը ցաւիմ Ձերդ Ամենապատուութեան տեղեկացնելու, խիստ խորհրդապահաբար, թէ մեր աշխատանքը մասնաւորաբար դժուարացած է այն իրողութեամբ որ Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Փարիզի մէջ, հեռու՝ ինծի օգնելէ որ բարելաւեմ Կիլիկիոյ մեր հայրենակիցներուն վիճակը, ընդհակառակը, կ'արգելակէ այդ ուղղութեամբ մեր առած քայլերը:

Այսպէս, մինչ իմ բանաւոր թէ գրաւոր ծանօթագրերով կը փորձեմ բացատրել եւ արդարացնել 4 Օգոստոսի անկախութեան հռչակումը, Պր. Ահարոնեան կը միջամտէ եւ, Կիլիկիոյ մէջ ֆրանսական իշխանութիւններու վերջերս ձեռք առած միջոցները մեղմացնելու պատրուակով, առանց մեր հետ խորհրդակցելու, անպաշտօն ծանօթագիր մը կը դրկէ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, այս արարքը պախարակելով եւ զայն որակելով իբրեւ «անխորհուրդ», եւայլն:

Թերեւս այս հակադիր վերաբերումը կը բացատրուի վախով, գոր Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչները կը թուին ունենալ, թէ՛ ազատագրեալ Կիլիկիա մը կրնայ վնասել իրենց հռչակագրին մէջ ներկայացուած բարոյական շահերուն... (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ MD903, թիւ L435, *Քրանսերէն մեքենագիր*):

Ժողովը այս իրար խաչաձևող ձեռնարկը վնասակար գտնելով, պետք տեսաւ որոշ քաղաքականութիւն զօդելու Կիլիկիոյ հայոց նկատմամբ:

3° Մր. Բիթ⁵⁶⁰ հեռագիր մը ստացած էր Տոք. Պարթընէ, որով հրաւեր կ'ըլլար իրեն Ժընեւ գտնուիլ: Մր. Բիթ կարծելով թէ այս ժողովը հայասիրական նպատակ մը ունի, Ս. Պատրիարքէն խնդրած էր որ եթէ փափաք մը կ'ուզուէր արտայայտել, անիկա իրեն յայտնուէր հոն ներկայացնելու համար:

Ժողովը խնդրեց Ազգապետ Փրոֆ. Պէզճեան Էֆենտիէն որ յիշատակագիր մը խմբագրէ այս նպատակով: Հոն պիտի ներկայացուէր զինադադարէն յետոյ տիրող կացութիւնը, Դաշնագիրին տուած անբաւական ապահովութիւնները, կատարուած ջարդերը եւայլն: Նոյնպէս փափաք պիտի յայտնուէր որ Կիլիկիոյ մէջ ստեղծուէր քրիստոնէայ ինքնավարութիւն մը Համաձայնութեան հովանաւորութեան տակ:

4° Որոշուեցաւ ասկէ յետոյ ժողովը սկսիլ 5ին:

Ակնարկուած ծանօթագրէն հատուածի մը համաձայն՝ առնուած Պոսթոնի «Ազգ» պաշտօնաթերթի 21 Յունուար 1921-ի համարէն (17/1651), Ահարոնեան գրած է.

... Հայեր պետք տեսած են վաղաժամ կերպով անկախութեան րեժիմ մը յայտարարել Ատանայի մէջ...: Անմիջապէս որ այս անխորհուրդ աքթին լուրը հասաւ մեզ, մենք չթերացանք ժխտելու անոր հեղինակներուն իրաւասութիւնը, պաշտօնանկ ընելու Հայ. Պատուիրակութեան Ատանայի ներկայացուցիչը, եւ որոնց որ անկէ պաշտօնական հրահանգներ տալու թէ ոչ մէկ գործի չձեռնարկուի առանց ֆրանսական իշխանութեանց հաւանութեան: Բայց այս աքթերը որքան ալ պախարակելի ըլլան, կը բացատրուին քաղաքական հասկացողութեան պակասով, եւ մանաւանդ այն վախով ու սարսափով զոր կը զգայ անոր այնքան վատթար արհաւիրքները տեսնելէ յետոյ նորէն թուրք լուծին տակ մտնելու վախէն խելակորոյս ժողովուրդ մը... (Ճիզմէճեան, 473–474):

⁵⁶⁰ Ուիլիլմ Ուիլյաք Բիթ (William Wheelock Peet [1851–1942]), գանձապահն էր Պոլսոյ մէջ Արտասահմանեան Առաքելութիւններու Յանձնակատարներու Ամերիկեան Խորհուրդին (American board of Commissioners for Foreign Missions) 1881-էն ի վեր: Միաժամանակ, ան գանձապահն էր Ամերիկեան Կարմիր Խաչի Պոլսոյ մասնաճիւղին, խնամակալ՝ Պոլսոյ Կանանց Զոյէճին եւ սերտ գործակիցը՝ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին: Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդը իր ընդհանուր ժողովի 23 Սեպտեմբեր 1921-ի որոշման հիման վրայ, 2 Հոկտեմբերին Բիթը պիտի նշանակէր Յանձնակատար եւ Ատենապետ Խառն Տնօրէն Ժողովի: Բիթ իր առաքելութեան բերումով սորված էր հայերէն եւ Չաւէն Պատրիարք անոր հետ թղթակցած է հայերէնով, ինչպէս ի յայտ կու գայ SALT Հետազօտական հաստատութեան մօտ պահպանուած 26 Նոյեմբեր 1914 թուակիր նամակէ մը, ուր Չաւէն Պատրիարք կը գրէ.

Ստացանք Ձեր Սիրելութեան ամսոյս 24 թուականաւ նամակը եւ անոր հետ մէկտեղ մեր կողմէ Ձեզի իբր աւանդ յանձնուած գումարին ստացագիրը: Մեր շնորհակալութիւնը կը յայտնենք Ձեր ցոյց տուած բարեացակամութեան համար որով հաճեցաք ընդունիլ եւ պահել Ձեր մօտ այդ գումարը, եւ կը փութանք տեղեկացնել թէ՛ այդ եւ հետգիտել յանձնուելիք գումարները մեր անձնական ստորագրութեամբ միայն պիտի կրնան գանձուիլ (<https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/3530>, 11 Յուլիս 2020 թուականի դրութեամբ):

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ [ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ]⁵⁶¹

(5 Նոյեմբեր 1920)

(Ի ներկայության հայ հռոմեականաց տեղապահ Սայեդեան Արքեպի եւ հայ բողոքականաց ազգապետ Փրոֆ. Պեգնեանի նիստը տեղի ունեցաւ Ղալաթիոյ խորհրդարանը: Ներկայ էին 63 Ազգ. [Ժողովի] երեսփոխաններ, հայ հռոմեականաց Ընդհ. Ժողովի 13 եւ հայ բողոքական[աց] Ընդհ. Ժողովի 7 անդամներ:)

Ատենանը բացուեցաւ նախագահութեամբ Ս. Պատրիարքի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

ԱՌԺ. ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ Պ. Ղ. [ՏԷՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տեաքք, Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը հասկնալ ուզած է կարծիքը այս ժողովին, Պատուիրակութեան շարունակութեան խնդրոյն վրայ, եւ այս նպատակաւ ուղղած է երկու նամակներ:

Առաջին նամակին մէջ կը խօսի [Փարիզի Ազգային] Համագումարի որոշումներուն վրայ, իսկ երկրորդ նամակով մը պէտք տեսած է հաղորդել Համագումարի որոշումները, որոնք կը ճշդեն պատուիրակութեան պաշտօնավարութեան սահմանները:

Անցեալ նիստին ժողովոյ բացումէն քիչ առաջ այս գրերը ինծի հասած ըլլալով, չէի կրցած ուսումնասիրել, բայց վերջը ուսումնասիրելէ յետոյ այդ գրութիւնները, այն եզրակացութեան հասաւ որ պէտք է կարդալ անոնք դռնփակ նիստի մէջ: Եթէ ժողովը յարմար կը դատէ, այդպէս կ'ընենք:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Նիստի մը դռնփակ ըլլալը կամ չըլլալը որոշել գործադիր իշխանութեան կը պատկանի:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս իր իրաւունքին մէջ է, կարծեմ, պէտք տեսած ատեն այս առաջարկը ընելու: Դիւանը կարդացած է թուղթերը եւ իրաւունք ունի առաջարկելու որ դռնփակ տեղի ունենայ նիստը, քանի որ ժողովը անոնց պարունակութեան իրազեկ չէ:

Պ. ՍՐԵՆՑ.- Ժողովը դռնբաց պիտի ըլլայ թէ դռնփակ որոշել գործադիր մարմնոյն իրաւունքն է այս պարագային մէջ, քանի որ այդ գրերը իր կողմէ կու գան. տարբեր խնդիր է, երբ այս ժողովը ինք կ'որոշէ դռնփակ ընել նիստը:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այն վայրկեանին երբ ժողովը այդ թուղթերուն վերահասու ըլլալէ յետոյ պէտք տեսնէ դռնփակ ըլլալու, ուշ պիտի ըլլայ արդէն: Ես տեսայ որ Համագումարի որոշումներով շատ փափուկ պաշտօններ տրուած են Պատուիրակութեան եւ այդ որոշումները կը գծեն ազգին քաղաքականութիւնը: Եթէ ժողովը պէտք տեսնէ որ ատոնք յայտնուին կարդալէ վերջ այդ գրերը, ըսելիք չունիմ:

Ս. Հ. ԽՕԶԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես համակարծիք եմ Պ. Սրենցի: Ժողովին երեք նախագահները, որոնք այս գրերը որկած են այստեղ, անշուշտ ուսումնասիրած են անոնց[ն] պարունակութիւնը: Արդեօք անտեղութիւն մը կը տեսնե՞ն դռնբացի համար: Այս մասին արտայայտուելու իրաւունքը դիւանէն աւելի անոնց կը պատկանի:

⁵⁶¹ Այս նիստը սկզբնապէս որոշուած էր կայացնել 29 Հոկտեմբեր 1920-ին: «Ժողովուրդի Ձայնը» (624) եւ «Ճակատամարտ» (593/2413) օրաթերթերը 30 Հոկտեմբեր 1920-ին կը հաղորդեն թէ երբ ծրագրուած նիստին բացման պահուն արդէն հաւաքուած էին երեք յարանուանութիւններէ 55 երեսփոխաններ, դիւանի ատենապետ Գարաեան կը յայտարարէ թէ յոյներու Աղեքսանդր թագաւորին մահուան պատճառով դիւանը պարտք կը համարէ ի նշան սուգի նիստը դադրեցնել, որպէսզի երեք յարանուանութիւններու հոգեւոր պետերու գլխաւորութեամբ մասնակցութիւն բերուի յոյն ժողովուրդի սուգին: Այս առթիւ կ'որոշուի յանուն Համագումար Ժողովին ցաւակցական հեռագիր ուղղել յունական կառավարութեան եւ երեք հոգեւոր պետերը կարգ մը ժողովականներու ուղեկցութեամբ կը մեկնին յոյներու Փենէրի մայր եկեղեցին, ուր ցաւակցութիւն կը յայտնեն Պատրիարքական Տեղապահ Տորոթոսի եւ յոյն Բարձր Յանձնակատար Քանեդիփուսի, միաժամանակ մաղթանքներ ընելով նոր թագաւոր Փաւլոսի համար:

Աղեքսանդր 1917-ին գահ բարձրացած էր 24 տարեկանին եւ մահացած՝ 25 Հոկտեմբեր 1920-ին, կապիկի մը խածուածքէն ախտահարուած ըլլալով: Ինչ կը վերաբերի Աղեքսանդրի կրտսեր եղբոր՝ Փաւլոսի յիշատակութեան, հարկ է նշել թէ Աղեքսանդր Ա.ի մահէն ետք գահը պիտի վերստանձնէր արքայի Յունաստան վերադարձած անոր հայրը՝ Կոստանդին Ա.: Փաւլոս պիտի գահակալէր 1947–1964 տարիներուն:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ.- Ես կարդացեր եմ այդ գրերը եւ իրագել ըրած եմ ինչպէս Քաղաքական, նոյնպէս Համագ-
գային ժողովները: Աւելորդ է ըսել թէ Պատուիրակութեան պաշտօնը քաղաքական⁵⁶² է եւ անոր շուրջը տեղի
պիտի ունենան վիճաբանութիւնները, ուստի պէտք է ժողովով որոշել թէ մեր բոլոր քաղաքականութեան
հարցերը դնեալ՝ պիտի ըլլան թէ ոչ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ես չեմ կրնար կարծիք յայտնել այս մասին, քանի որ գործադիր մարմինը ոեւէ առաջարկ չէ
բերած թէ դոնրաց պէտք է ըլլայ ժողովը թէ դոնփակ:

Պ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Կան շատ մը կէտեր, որոնց հրապարակային քննութիւնը կրնա[յ] վնասել ազգ.
շահերուն: Հետեւաբար նկատի ունենալով մեր քաղաքական փափուկ կացութիւնը, կը ձայնակցիմ դիւանին եւ
կ'առաջարկեմ դոնփակ նիստ ընել:

Պ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Վարչութիւնը այս մասին կարծիք չունի, որովհետեւ հարցը փոխանցուած է Համագգային
Ժողովին եւ հետեւաբար Համագգային վարչութիւնն է որ պիտի ըսէ թէ ի՞նչ է իր տեսակէտը:

(Երեք նախագահները խորհրդակցելէ յետոյ)

ՆԱԽԱԳԱՀ.- Խորհրդակցելով իմ երկու յարգելի պաշտօնակիցներուս հետ, յարմար դատուեցաւ որ
դոնփակ տեղի ունենայ նիստը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մամուլի ներկայացուցիչներէն աւելորդ է խնդրել որ նիստին ներկայ գտնուելով ոեւէ
հրատարակութիւն չընեն իրենց թերթին մէջ:

Պ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Դիւանը պէտք է ճշդէ թէ ո՞ր մասը դոնփակ կը նկատուի, որպէսզի այդ մասը
չհրատարակուի եւ ժողովուրդը չսէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովէն վերջ կրնան ճշդուիլ այդ կէտերը:

(Ունկնդիրները սրահէն դուրս ելլելէ յետոյ առժամեայ] ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գրերը:)⁵⁶³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գրերէն կը հասկցուի թէ Պատուիրակութիւնը ի՞նչ պաշտօններ վարելու սահ-
մանուած է: Արդէն Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրուելէ յետոյ Պատուիրակութեան պետ Պօղոս Նուպար
փաշա[յ]ի կողմէ պ. Միլրանի մատուցուած գիր մը կայ 14 Օգոստոս թուականով: Այդ գրով կը բողոքեն մասնա-
ւորապէս Կիլիկիոյ խնդրոյն նկատմամբ:⁵⁶⁴

Ինչպէս տեսանք, 16 զանազան պաշտօններ յանձնուած [են] Պատուիրակութեան, մէկ մասը արտաքին եւ
միւսը ներքին խնդիրներու վերաբերեալ: Ասոնցմէ վերջը Համագումարը համաձայն է որ դաշնագրին ստորա-
գրութենէն յետոյ միակ պատասխանատու մարմինը Հայ Հանրապետութիւնը ըլլայ, սակայն Համագումարի
որոշման մէջ ըսուած ըլլալով որ, եթէ պէտք տեսնուի՝ կրնայ շարունակել Պատուիրակութիւնը իր պաշտօնը.
այդ մարմինը գաղութներուն դիմելով կարծիք կը հարցնէ եւ այս իմաստով շրջաբերականներ ուղղելով կ'ըսէ որ
Հայ Հանրապետութեան, ինչպէս նաեւ միւս գաղութներուն կողմէ յայտնուելիք կարծիքին համեմատ պիտի
որոշուի թէ Պատուիրակութեան շարունակութեան տեղի կա՞յ թէ ոչ: Ահաւասիկ այս կէտերուն շուրջ տեղի
պիտի ունենայ մեր այսօրուան խորհրդակցութիւնը:

Սակայն անկէ առաջ Համագումարի անդամներէն Հ. Յովսէփ Տ. Մարգարեան, Պահրի եւ Երուանդեան
ստորագրութեամբ գիր մը կայ, զոր ձեր ուշադրութեան կը յանձնեն:

(Պ. Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)⁵⁶⁵

(պատճեն)

ԶԱՅՆԵՐ.- Ի՞նչ է այս:

⁵⁶² Բնագրին մէջ՝ քաղաքային:

⁵⁶³ Այդ գրերէն մէկը որոշապէս կը ներկայացնէր 16 ուղեգծային կէտերը, որոնց յղում կը կատարուի դիւանի ատենա-
պետին խօսքին մէջ: Միւսը կրնայ ըլլայ այդ ուղեգծային փաստաթուղթին կցուած եւ գայն ներկայացնող պաշտօ-
նագիրը: Տեսնել Յաւելուած 219, որուն կցած ենք նաեւ նախորդ համագումարին որոշուած ուղեգիծերը:

⁵⁶⁴ Սկզբնապէս արձանագրուած է այսպէս. «... նկատմամբ ձեռք առնուած ընթացքին համար»:

Նամակին համար տեսնել Յաւելուած 57:

⁵⁶⁵ Ընթերցուած գրի բնօրինակին կամ պատճենին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Ան որոշապէս կը ներկա-
յացնէր տեղեկագիրը 5 Մարտ 1920-ի նիստի ընթացքին կազմուած եօթնանդամ Խորհրդարանական Յանձնաժողո-
վին՝ ստորագրուած անոր մաս կազմող երեք անդամներու կողմէ, ինչպէս խոստացուած էր իրենց հրաժարագրին մէջ:

Հ. Յ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Պաշտօն մը տրուած էր մեզի այս ժողովէն, այդ մասին տեղեկագրութիւն մը պիտի ընենք օրակարգէն վերջ:

Տ. ԱՏԵՆԱԳԵԱՆ.- Այդ մասին հիմա չենք կրնար խօսք տալ. որոնք որ օրակարգին վրայ թեր ու դէմ պիտի խօսին, անոնց միայն կրնանք խօսք տալ:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Նախ ժողովի սկսինք, որպէսզի հասկնանք թէ թեր եւ դէմ պիտի խօսինք:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովի սկսած ենք արդէն:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Մենք մեր քուէները գրպաննիս դնելով չենք եկած. ո՛չ թեր, ո՛չ դէմ պիտի խօսինք:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Այսօրուան օրակարգի նիւթը Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութեան շարունակութեան խնդիրն է: Ես չպիտի մօտենամ հարցին այն տեսակետով որ Պատուիրակութիւնը պիտի շարունակէ իր պաշտօնը թէ ոչ, այլ պիտի քննեմ թէ հայ ժողովուրդը անհրաժեշտութիւն ունի՞ պատուիրակութիւն մը պահելու, կամ թէ կա՞ն այսօր այնպիսի կնճիռներ, որոնց համար անհրաժեշտ է] Պատուիրակութիւնը:

Ինչպէս որ կարդացուած *տիրութիւն*երէ հասկցուեցաւ, եւ ինչպէս մենք գիտենք, կան կարգ մը հարցեր, որոնք չեն լրացած տակաւին: Այդ հարցերը կը բաժնուին 3 կարգի: 1.- Խնդիրներ միացեալ Հայաստանի վերաբերեալ: 2.- Խնդիրներ այն թրքահայ փոքրամասնութեան վերաբերեալ, [որ կը գտնուի] թրքական տիրապետութեան ներքեւ: 3.- Խնդիրներ որոնք ստեղծուած են այն հողամասերու վրայ, որոնք նոր ազգային եւ ընկերային մի շարժում յառաջ բերած են:

Այս խնդիրներու քննութիւնը մեզի կը բերէ ահաւասիկ այս եզրակացութեան: Առաջին քննելի խնդիրը այն է որ Հայաստանի պետութիւնը պետք ունի՞ այդ պատուիրակութեան թէ ոչ: Պատուիրակութեան ծրագրին մէջ կար, ինչպէս դիտեցիք, կազմել թրքահայերու մի կամաւորական բանակ: Ատիկա այսօր այնպիսի հարց է, որ մտած է այլեւս Հայաստանի կառավարութեան *օրկաններ*ու մէջ եւ այն ամէնը ինչ որ կը շօշափէ Միացեալ Հայաստանի ճակատագիրը եւ իր ներկայ եւ ապագայ կեանքը, կը պատկանի Հայաստանի կառավարութեան եւ այդ մասին խօսք չի կրնար ըլլալ: Մենք պետք է քննենք փոքրամասնութեան վերաբերեալ եւ այն ամէն խնդիրները, որոնք դաշնագիրներու դէմ են եւ արդէն նախատեսուած ըլլալով, լիակատար իրաւասութիւն ունի, ապահովելու համար թրքահայերու *կուլտուրական* յառաջդիմութիւնը եւ ատոր համար ստեղծուած է Ազգերու Լիկը: Մենք համաձայն ենք որ հետապնդուին այդ խնդիրները եւ փոքրամասնութիւնները տէր ընեն իրենց իրաւունքին ձեռնհաս *օրկաններ*ու մէջ յանձին Հայաստանի կառավարութեան:

Երրորդ *քաթեկորի*ի մէջ են Կիլիկիոյ եւ յարակից խնդիրները: Այս խնդիրը ժխտում մ'է, մինչդեռ միւսը հաստատութիւն: Այս պարագայի մէջ անհրաժեշտ է ունենալ մի *օրկան*, որ ստեղծած ըլլայ մեր պատմական հայրենիքի ժողովուրդը: Պարզ է որ այդ ժողովուրդը պետք ունի իր խնդիրը հետապնդելու եւ ձեւակերպուած նոր ձեւով ֆրանսական կառավարութեան հովանաւորութեան տակ ունենալ] ինքնուրոյն վիճակ մը, գոր ձեռք բերելու համար անշուշտ պիտի կատարուի պետք եղած աշխատութիւնը եւ ատոր համար կարելորդ է ունենալ մի *օրկան*, որ ներկայացուցիչ լինի դիւանագիտական աշխարհի առջեւ: Ուրեմն այսօր միակ խնդիրը այն է որ ո՞վ կրնայ տալ այդ իրաւասութիւնը եւ արդի Պատուիրակութիւնը հնարաւորութիւն ունի՞ այդ ներկայացուցիչը ըլլալու: Հիմա հարցի քննութիւնը այս է: Հիմա պարզ է որ Հայաստանի կառավարութիւնը չի կրնար զբաղիլ կիլիկեան հարցով, թուրքերու հանդէպ կռիւի յայտարարութիւն չի կրնար ընել եւ կամ նոր քաղաքականութեան պահանջ չի կրնար դնել: Հայաստանի կառավարութիւնը բացարձակապէս հնարաւորութիւն չունի ատոր եւ պատասխանատու կառավարութիւն մը չի կրնար այդ դերը վերցնել: Հայաստանի Պատուիրակութիւնն ալ այդ դերը չի կրնար վերցնել, որովհետեւ ինք յայտարարած է որ այդ շարժումին հակառակ է, քանի որ ներկայ կառավարութիւնը ստորագրած է Սեւրի Դաշնագիրը եւ հետեւաբար չպիտի ըսէ այն ինչ որ հակառակ է անոր տրամադրութիւններուն...

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ինչէ՛ն գիտէք:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- [շարունակելով] Արդէն Լոնտոնի մէջ արտաքին գործոց նախարարին պ. Ահարոնեան յայտարարած է որ ինք կիլիկեան շարժումին համամիտ չէ եւ այս յայտարարութիւնը ըրած է այն նպատակաւ որ Կիլիկիան կրնայ ազգին *կուլտուրական*, ֆիզիքական ուժը իրեն կողմը քաշել: Հիմա անհրաժեշտ է ուրեմն որ առանձին մարմին մը զբաղի այդ խնդրով, որովհետեւ Ազգ.⁵⁶⁶ Պատուիրակութեան *աթրիպիւ*ն չի կրնար օգնել անոր, քանի որ իր ժխտած մասն է որ պիտի գործադրուի:

⁵⁶⁶ Ծփոթեցուցիչ է Ազգ. Պատուիրակութեան նշումը հոս: Եթէ նոյն նախադասութեան մէջ նշուած «ժխտում»ը կը վերա-

Սակայն Կիլիկիոյ պատուիրակութիւնը պէտք է ունենայ առանձին քաղաքական կերպարանք, քանի որ այդ երկրամասը Ֆրանսայի հովանաւորութեան ներքեւ հայկական *քարաքշէր* պիտի ունենայ եւ ասիկա իբրեւ *թերկորդիալ* խնդիր իր պատուիրակութիւնը հարկ է որ ունենայ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը չի կրնար ունենալ եւ երբեք չէ ունեցած հնարաւորութիւն պէտք եղած կերպով զբաղելու այդ խնդրով, որովհետեւ ինք բողոքած է թէ ինչո՞ւ մաս չէ կազմեր այն պատուիրակութեան, որ ստորագրեր է Սեւրի Դաշնագիրը. կը հետեւի ուրեմն որ եթէ թոյլտուութիւն ըլլար՝ ինքն ալ պիտի ստորագրէր զայն, մինչդեռ Պօղոս փաշա լաւ գիտէր թէ Կիլիկիան դուրս կը ձգուի այդ դաշնագրով Հայաստանի սահմաններէն, հետեւաբար պէտք չէր որ միջնորդութիւն յարուցանէր օգտուելու այդ իրաւունքէն:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը չունի նաեւ բարոյական հեղինակութիւն, որովհետեւ Պատուիրակութիւնը ժողովրդեան մտածումներուն հաղորդակից չէ եղած եւ Կիլիկիոյ մասին կը ժխտէ այն հիմը, գոր ինք դրած է: Օրինակի համար, Ֆրանսական հովանաւորութեան հարցին տուեր է ուրիշ բնոյթ եւ կ'աւելցնէ օսմանեան վեհապետական իրաւունքներու պահպանութեամբ Ֆրանսայի հովանաւորութեան ներքեւ: Պատուիրակութիւնը իր նախկին *աթորիսկ*ներով բարոյական իրաւունք ալ չունի իր վրայ վերցնելու այդ պատասխանատուութիւնը:

Ասկէ կը հետեւի որ այդ ազգ. հարցը պէտք է հետապնդուի առանձին պատուիրակութեամբ, եւ նա ուղղակի պէտք է դիմէր ժողովուրդին, ըսելով որ կ'ուզէ՞ք որ հետապնդենք թէ ոչ ձեր խնդիրը: Պատուիրակութիւնը դիմած չէ Կիլիկիայի, եւ հետեւաբար մենք կը պահանջենք որ լուծուի այն եւ հարցը դրուի տարբեր հիման մը վրայ. այսինքն թէ ներկայ պատահական ժողովը ոչ մի իրաւասութիւն ունի ներկայացուցիչը ըլլալու Կիլիկիոյ հարցին, այլ կիլիկեան ժողովուրդը առանձին կերպով պէտք է հետապնդէ այդ խնդիրը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ քիչ առաջ ես կ'ուզէի առաջին խօսողը ըլլալ, նպատակս չէր անպատճառ երեւիլ ամենէն առաջ, այլ կ'ուզէի որ օրակարգէն, բուն իսկ օրակարգի նշանակուած խնդրէն առաջ, ճշդէ[ի] ուրիշ կարելորդ կէտ մը: Պ. Գալիկեան տուաւ ինծի այդ առիթը ու ըսաւ որ Պատուիրակութեան ներկայացուցած հարցով չի կրնար զբաղիլ այս պատահական հաւաքոյթը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Կը բողոքենք:

Պ. Վ. ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ.- Հոս ամբողջ ազգին ներկայացուցիչները եկած են:

Պ. Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Ի՞նչ է այս ամբոխավարութիւնը. ինչո՞ւ կ'ընդմիջէք ատենաբանը:

Պ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Ժողովի մէջ այսպիսի բացատրութիւն մը գործածողը պէտք է դուրս հանուի: Արդէն իր հայ բողոքական Ընդհ. Ժողովի անդամակցութիւնն ալ խնդրական է:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Քանի որ այստեղ եկած է ինք ներկայացուցիչի հանգամանքով, ես կ'ընդունիմ զինքը, սակայն ժողովը իր կարգն ու կանոնը ունի, որուն կամ պէտք է համակերպի եւ կամ դուրս ելլէ: Ուստի դիւանը պէտք է հրաւիրէ զինքը ետ ամենելու իր խօսքը:

ՓՐՈՓ. ՊԷՉՃԵԱՆ.- Հոս տարբեր դաւանանքով ներկայացող ժողովականներ չկան, այլեւ մէկ ժողով կայ եւ անոր կանոնները կը տիրեն, հետեւաբար գործադրութեանը համամիտ ենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բեմական լեզուի եւ վիճաբանութեան անյարմար ձեր խօսքերը պէտք է ետ ամենք: Այստեղ խօսքի ազատութիւն կայ, առանց սակայն իրաւունք ունենալու անպատեհ խօսք ըսելու:

Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Ես անարգանք ընելու դիտում չունիմ եւ այդ նպատակով ալ չեմ խօսած, սակայն ժողովին այս կերպով հաւաքումը կը հակասէ իր նպատակին:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Պատահական բառով ըսել կ'ուզենք որ այս ժողովը նախապէս տրուած օրէնքով մը չէ որ այս ժողովը կը գումարէ, այլ՝ սովորութեան վրայ հիմնուած կանոնով մը, եւ չունի օրինաւորութիւն ունէ որոշում տալու: Ասկէ առաջ այսպիսի համագումար ժողովներ տեղի ունեցան երեք յարանուանութեանց ժողովներու կողմէ, որոնք ոչ թէ որոշում տուին, այլ՝ ցանկութիւն, բողոք եւ փափաք յայտնեցին եւ այդպէս ալ շարունակուեցաւ: Ասկէ զատ, ինչպէս ասկէ առջի ժողովներու մէջ մեծամասնութիւն չէ փնտռուած, այսօր ալ չի փնտռուիր եւ այժմ ալ խնդրական է թէ մեծամասնութիւն կայ թէ ոչ: Երբ 55 ազգային երեսփոխաններ ներկայ են, ընդհանուր ներկաներու թիւը հազիւ 80ի կը հասնի եւ ասկէ կը հասկցուի որ ո՛չ հայ

բերի Կիլիկիոյ հարցին նկատմամբ Հայաստանի Հանրապետութեան բռնած ընթացքին, ապա ատենագրողը սխալմամբ Հայաստանի փոխարէն արձանագրած է Ազգ[ային:] Իսկ եթէ կը վերաբերի երկու նախադասութիւն ետք նշուած Սեւրի Դաշնագրին նկատմամբ Ազգ. Պատուիրակութեան արտայայտած բողոքին, ուրեմն արձանագրութիւնը հարազատ է Գալիկեանի ատենախօսութեան:

հռոմեական[ներ] եւ ո՛չ հայ բողոքականներ մեծամասնութիւն ունին, ու հաւաքոյթի մը հանգամանքը կու տան այս խորհրդակցութիւններուն, որոնք պատահական եղած են մինչեւ հիմա եւ այսօր ալ պատահական են, ու որոշում մը տալու յաւակնութիւնը չեն կրնար ներշնչել մեզի, որովհետեւ օրինական հիմի մը վրայ չենք գտնուիր եւ ո՛չ Սահմանադրութիւնը եւ ո՛չ ալ ռեւէ օրէնք նուիրագործած է այս կէտը: Այդ պատճառով դիւանին պարտականութիւնն էր ինք բերել այս առաջարկը, սակայն այդ խնդիրը ես կը ներկայացնեմ ահաւասիկ եւ կը կարդամ հետեւեալ յայտարարութիւնը իմ պատկանած խմբակցութեան կողմէ:

(պատճէն)⁵⁶⁷

Մեզի համար այս յայտարարութիւնը քննուել վերջ օրակարգի խնդիրը կրնայ նկատողութեան առնուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանի կողմէ բացատրութիւն տալու պէտք կը տեսնեմ, որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը մեզմէ կարծիք կ'ուզէ, ինչպէս բոլոր գաղութներէ՝ որպէսզի ըստ այնմ կառավարուի. մեր այսօրուան օրակարգը այս է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. Բարսեղեանի առաջարկը կրնանք օրակարգ անցնել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս պէս Ազգ. Ժողովը չէ որ որոշ օրակարգ գոյութիւն ունենայ եւ կարգով վիճաբանուին խնդիրները: Ես կ'ուզեմ ըսել որ այստեղ մեր յանգած եզրակացութիւնը չի կրնար օրինական ժողովի մը որոշումը ըլլալ: Մենք հաւաքուած ենք երեք հոգեւոր պետերու որոշման հիման վրայ, ո՛չ թէ առանձին

⁵⁶⁷ «Ճակատամարտ»ի մէջ կը հանդիպինք «Երեկուան Ազմկալի Ժողովը» խորագրով լրատուութեան մը, որուն ենթախորագիրը կ'ըսէ. «Ձեռքերը կը վճռեն «ազգ»ին բախտը, խեղդելով բանականութեան ձայնը»: Թղթակցիցը կը նշէ.

Դաշնակցութեան խմբակցութեան կողմէ Ընկ. Բարսեղեան եւ Սրենց պահանջեցին ճշդել համագումարի բնոյթը: Յայտարարեցին թէ իր այս կազմով համագումարը ոչ մէկ օրինական հիմ չունի եւ թէ պարզ *միջինիկ* մըն է ան: Հետեւաբար շեշտելով համագալին *իրական* օրէնսդիր մարմնի մը եւ վարչութեան մը պէտքը, ներկայացուցին հետեւեալ բանաձեւը:

«Նկատի ունենալով փոխանցման շրջանը, ուր կ'ապրի թրքահայութիւնը ներկայիս, եւ որ անհրաժեշտ կը դարձնէ համերաշխ գործակցութիւնը հայութեան երեք դաւանական հատուածներուն միջեւ,

Համոզուած որ կան համագալին բնոյթ ունեցող խնդիրներ՝ որ երեք հայ յարանուանութիւնները հաւասար չափով կը շահագրգռեն, կամ զանոնք կ'ենթարկեն միեւնոյն պարտականութեան կամ իրաւունքներուն,

Համոզուած դարձեալ որ հայութեան այդ երեք հատուածները պէտք է ունենան միակ օրէնսդիր իշխանութիւն մը, որ ունենայ ներկայացուցչական հանգամանք եւ որմէ բխի միակ գործադիր իշխանութիւն մը, իրաւասու՝ վարելու համագալին բնոյթ ունեցող խնդիրները, ինչպէս՝ խնամատարութիւն, հայրենիքի տուրք, վնասուց հատուցում, ներգաղթ, հանրային կրթութիւն եւ արտաքին յարաբերութիւններ,

Նկատելով սակայն որ առանց ստեղծուած ըլլալու այդ օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնները, ապօրէն եւ վտանգաւոր է այս կամ այն խնդիրը լուծելու համար ըստ կամս հաւաքական նիստի հրաւիրել երեք յարանուանութեանց ազգային ժողովները,

Ստորագրեալներս կը գտնենք ներկայ համագումարը անիրաւասու՝ զբաղելու համար այն տեսակ խնդիրներով, որոնք կը շահագրգռեն բովանդակ թրքահայութիւնը,

Բայց օգտուելով ներկայ առիթէն, անգամ մը եւս կու գանք սեղանի վրայ դնելու խնդիր մը, զոր իրագործելու համար ամէն ճիգ թափեցինք մասնաւորաբար երկու տարիէ ի վեր:

Ու կ'առաջարկենք

Ա. սկզբունքով ընդունիլ համագալին միակ օրէնսդիր ժողովի մը եւ անկէ բխած միակ գործադիր իշխանութեան մը անհրաժեշտութիւնը:

Բ. անմիջապէս ընտրել յանձնաժողով մը, որ նպատակ ունենայ ամենակարճ միջոցի մը մէջ պատրաստել եւ այս Համագումարին բերել ազգ. միակ սահմանադրութիւն մը, որուն տրամադրութիւններուն համաձայն ստեղծուած օրէնսդիր եւ գործադիր իշխանութիւնները վարեն բոլոր թրքահայերուն ազգ. եւ քաղ. կեանքը»:

Օրաթերթը այս յայտարարութեան բովանդակութիւնը ներկայացնելէ անմիջապէս ետք կ'աւելցնէ.

Ժողովին ծանօթ մեծամասնութիւնը ներկայացուած բանաձեւը օրակարգի անցուց առանց խնդրի կարեւորութիւնը նկատի առնելու, թրքահայութեան դատը բաժնելու բացայայտ ձգտումով անգամ մըն ալ ապացուցուց իր ախտաւոր ըմբռնումը ազգային գերագոյն շահերու հանդէպ եւ կոթնած գուտ ձայներու մեծամասնութեան մը վրայ, ամէն ճիգ թափեց խեղդելու համար բանականութեան ձայնը:

Փոքրամասնութիւնը շեշտեց վայրկեանի լրջութիւնը եւ ազգային բոլոր ուժերը մէկ կէտի շուրջ համախմբելու անհրաժեշտութիւնը: Սակայն աշակողմի խայտաբղետ խմբակցութիւնը փակեց իր ականջները եւ «քուէ, քուէ» պոռալով պահանջեց վերջացնել խնդիրը (6 Նոյեմբեր 1920, 599/2420):

օրենքով մը: Իսկ եթէ կարծիք տալու համար եկած ենք, ինչպէս կը բանաձեւէ դիւանը, ոչինչ չունիմ ըսելիք: Այս ժողովը օրինական ժողով չի կրնար ըլլալ եւ չէ:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Այսօր առաջին անգամ ըլլալով պատիւ կ'ունենամ խօսք առնելու այս ժողովին մէջ, նախ եւ առաջ շնորհակալութիւն յայտնելով ձեզի, որ վաւերացուցիք իմ ընտրութիւնս: Ես ալ կը խնդրեմ որ ընդունիք իմ ուխտս մեր նուիրական Սահմանադրութեան վրայ: Այդ ուխտը կ'ընդլայնեմ համերաշխութեան գոյութեան վրայ, որովհետեւ ես ասիկա կ'ըմբռնեմ գոյութեան հարց մը: Հարկ չկայ ըսելու, մենք ամէնքս ալ տուժեցինք այն բարբարոսութիւններէն եւ վայրագութիւններէն, որոնք գործուեցան Հայաստանի մէջ: Այս յիշատակը, յարգելի ընկերներ, պէտք է անջինջ պահուի մեր մտքերուն մէջ առյաւել եւ երբ այդ պատկերը կը ցցուի մեր աչքին առջեւ, հոն չի մնար այլեւս ո՛չ կագ, ո՛չ կռիւ, եւ կը փարատի ատելութեան նշոյլը: Ամէն ճակատ պէտք է խոնարհի միլիոնաւոր նահատակներու աճիւններուն առջեւ: Ես անցեալ նիստերուն չգտնուեցայ, բայց կ'ուզեմ խօսիլ թէ ինչ կը նշանակէ պայքարը...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- (ընդմիջելով) Ներեցէք որ դիտել տամ թէ անցեալ նիստին ներկայ չէիք. մեր որոշումը այն է որ այսօր իբրեւ օրակարգի խնդիր զբաղինք Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան խնդրով:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- (շարունակելով) Ես խօսքս կ'ուղղեմ մեր ընկերներուն եւ կ'ըսեմ անոն[ց] որ գործենք Հայաստանի գոյութեան շուրջ եւ պայքարինք Հայաստանի իրագործման համար: Դառնալով Պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան խնդրոյն, ես պէտք կը տեսնեմ որ այդ Պատուիրակութիւնը մնայ եւ գորավիզ ըլլանք իրեն: Պ. Գալիկեան քիչ առաջ իր տեսութիւնը պարզեց եւ հասկցուց թէ ասկէ վերջ պայքար պիտի ունենանք. հետեւաբար պէտք է մնայ Պատուիրակութիւնը մինչեւ այն ատեն: Ես այս տեսութիւնը ճիշդ չեմ գտներ: Իմ կարծիքս այն է որ Սեւրի Դաշնագիրը քանի որ գործադրուած չէ տակաւին, պէտք է մնայ Պատուիրակութիւնը եւ ուժ մը ունենայ: Այդ ուժը պիտի բղխի այս ժողովէն, որ պիտի ըսէ թէ ինք իրաւասու է շարունակելու իր պաշտօնը իր նիստերով եւ որոշումներով ու այդպէս ալ պէտք է արտայայտուի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովի վիճաբանութիւնը կրնայ տեղի ունենալ կա՛մ իրաւասութեան եւ կա՛մ բուն հարցին էութեան շուրջ: Նախ եւ առաջ այս կէտը որոշել կարելոր է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը անկարելիութեան առջեւ կը դնէք: Իրաւասութեան մասին վիճաբանութենէն առաջ ժողովին կազմութեան վրայ հարցում մը եղած է. ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:⁵⁶⁸

(պատճեն)

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ասիկա վիճաբանութեան պահուն չ'ըլլար:

Հ. Ռ. Վ. ԷԹՄԷՔՃԵԱՆ.- Օրինական ձեւակերպութիւնները ջարգուեցա[ն]: 3–4 երեսփոխաններ խօսք առին եւ խօսեցան: Եթէ այս ժողովին կազմութեան մասին ռեւէ դիտողութիւն ունին, պէտք չէր որ մտնէին վիճաբանութեան մէջ, մինչդեռ այս կանոնը ջարգեցին ու խօսեցան: Հիմա ինչպէ՞ս ուրեմն դիտողութիւն կ'ընեն այս ժողովին օրինաւորութեան դէմ: Մենք այստեղ եկած ենք իբրեւ հայ ազգային ժողովի անդամ:

Պ. Ա. ԻՆՃԻՃԵԱՆ.- Մինչեւ հիմա կատարուած վիճաբանութենէն ժողովին տրամադրութիւնը հասկցուեցաւ եւ օրինական բժախնդրութիւններու նպատակը պարզուեցաւ: Եթէ ասոնց շուրջ մինչեւ վաղը առաւօտ վիճաբանութիւն տեղի ունենայ, դարձեալ չի վերջանար: Խնդիրը այն է որ հայ ազգը գո՞հ է Պատուիրակութենէն, որուն աշխատութեան արդիւնքով եթէ մեծ շահեր չկրցան ապահովուիլ, դոյզն արդիւնքներ յառաջ եկան սակայն: Եթէ Պատուիրակութեան պաշտօնին կազմութիւնը խնդրոյ առարկայ է, այս հարցումը ինչո՞ւ չէ եղած այն ատեն երբ Էջմիածնէն Ս. Հայրապետը իր հոգեւոր պետի հանգամանքով ներկայացուցիչ կը նշանակէր Պօղոս փաշան. այն ատեն ինչո՞ւ չքողոքեցիք: Բաւական է այլեւս. պէտք է ազգը շունչ առնէ: Պէտք չէ խնդիրը *օպպօրիքսիտնի* հանդիպի: Դուք այստեղ չէք կրնար քննել իմ կրօնական դաւանանքս, որովհետեւ ես այստեղ եկած եմ իբրեւ ազգին մէկ երեսփոխան: Ես պիտի առաջարկեմ որ ժողովը առանց երկար վիճաբանութեան ընդունի Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութիւնը, մինչեւ որ իրագործուին չազատագրուած թրքահայոց բաղձանքները:

ՏԶԹ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կը փափաքիմ որ ճշդուի թէ կա՞յ պէտք եղած թիւը ժողովին օրինաւորութեան համար:

Պ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Եթէ այս վիճաբանութիւնները վերլուծուին պէտք եղած կերպով, Պատուիրակու-

⁵⁶⁸ Համապատասխան արձանագրութիւններու եւ փաստաթուղթերու բացակայութեան պատճառով ո՛չ մէկ լուսաբանութիւն կրնանք առաջարկել կատարուած հարցումին վերաբերեալ:

թիւնը պէտք է լուծուի, որովհետեւ իրենց համար մղձաւանջ մը եղած է այս խնդիրը: Արդեօք որչա՛փ երջանիկ պիտի համարեն իրենք զիրենք թուրքերը, երբ ազատին այն երկու ճակատներէն մէկէն, որ ամենէն աւելի իրենց միտքը զբաղեցուց մինչեւ հիմա. անոնք որքա՛ն կը փափաքին արդեօք որ Հայկական Խնդիրը լուծուի, առանց թրքահայոց վիշտերը ներկայացուելու հոն⁵⁶⁹, եւ իրենց համար մեծ ուրախութիւն է անշուշտ, երբ հայոց հողէն մատ մը կարենան ազատել: Հայ ազգին մէջ 30 տարիէ ի վեր յեղափոխութիւն տեղի կ'ունենայ, որովհետեւ Թրքահայաստան չէ ազատուած: Թողունք այն ոճիրները, որոնք կը շարունակուին ամէն օր, այսօր Մարաշի, վաղը Հանքնի մէջ եւն.: Այս տեսակէտներով, ասիկա հայու բերնէն ելլալիք խօսք չէ: Պօղոս փաշա Կաթողիկոսին կողմէ նշանակուեցաւ նպատակի մը համար, եւ այդ նպատակը ձեռք չէ բերուած տակաւին: Տրապիզոնի յունաց առաջնորդը կը դիմէ հոն ուր պէտք կայ եւ յունաց պատրիարքարանը կ'ընդունի անոր այդ հանգամանքը, մինչդեռ հելլէն բանակը կը դիմէ հոն ուր որ երկիւղ կայ: Ամէն կողմ կը պոռան կը կանչեն եւ հիմա ելլել ըսել որ Պատուիրակութեան պաշտօնը աւելորդ է, զարմանք կը պատճառէ մեզի: Շատ կը ցաւիմ որ Ազգ. Ժողովին առջեւ ելաւ այս խնդիրը, բայց քանի որ այսպէս եղաւ անգամ մը, պէտք է որ այսօր իսկ որոշենք իր պաշտօնին շարունակութիւնը: Զգճգումներ՝ այսօրուան նիստին մէջ առաջարկուած ձեւով, մեր դատին եւ մեր գոյութեան կը վնաս[են]: Վիճաբանութիւնը առանց երկար տեսելու պէտք է արտայայտուինք սա խնդրոյն շուրջ թէ Պատուիրակութիւնը իր պաշտօնը շարունակելո՞ւ է, թէ՞ ոչ:

Պ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս ժողովին թրքահայութեան անունով յայտնած ցանկութիւնը Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան մասին որոշումէ տարբերութիւն չունի: Որոշում [եւ] կարծիք միեւնոյն բաներն են: Այս ժողովին կարծիքը իր որոշումն է: Սակայն որոշում ըլլայ այն թէ կարծիք՝ խնդիր է թէ կրնա՞յ արդի կազմով նիստ գումարել: Համաձայն եմ որ աւելի որոշ օրէնքներով եւ կանոններով սահմանուի այս ժողովին պաշտօնը եւ իրաւասութիւնը, սակայն ուր որ օրինական բացորոշ տրամադրութիւն չկայ, հոն սովորութիւններն են որ կը յարգուին: Մենք 2 տարիէ ի վեր այս ժողովները կը գումարենք եւ մեր որոշումները ամենուն հաւանութեան արժանացան ու ոչ ոք դիտողութիւն չըրաւ: Ուստի նախագիծ մը պատրաստենք, սակայն այսօրուան ժողովը օրինական է...

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Նոյնիսկ այս ժողովը խորհրդարանական մարմին կազմեց...

Պ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (շարունակելով) Օրակարգի վրայ այսօրուան խօսողները իրենց իրաւասութենէն դուրս ելան: Պատուիրակութեան շարունակութեան մասին առաջին խօսողը երեք գլխաւոր կէտերու վրայ ծանրացաւ, որոնց մէջ կիլիկեան խնդիրը մատնանիշ եղաւ գլխաւորաբար: Սակայն այս 3 պատճառներով[ն] վրայ կարելի է 5 պատճառ եւս աւելցնել...

Պ. ՍՐԵՆՅ.- (ընդմիջելով) Պատուիրակութիւնը ի՞նչ շահեր պիտի պաշտպանէ, որո՞նք են ատոնք, այն թող ըսեն: Փաստացի կերպով պէտք է խօսիք:

Պ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- [շարունակելով] Փաստերը պիտի գտնէք մեր խօսքերուն մէջ, համբերութիւն ունեցէք լսելու: Երբ Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութիւնը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ, աչքի առջեւ ունինք Հայ Հանրապետութեան ազգութիւնը եւ իր այն նօթերը, որոնցմով կ'ըսէ թէ տրամադիր չէ պաշտպանելու թրքահայերու վերաբերեալ դատերը...

Պ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- [ընդմիջելով] Ինչէ՞ն գիտէք. կրնա՞ք ցոյց տալ այդ գիրը:

Պ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (շարունակելով) Վերջին նօթը ձեր քովն է: Պատուիրակութեան անձերու մասին թերեւս մենք ալ ունենանք մեր դիտողութիւնները, սակայն ես կը փափաքիմ որ ճանչցուի Պատուիրակութեան գոյութեան պէտքը, երբ մանաւանդ [Հայաստանի] Հանրապետութիւնը Կիլիկիոյ հարցի մասին որոշ կերպով իր կարծիքը յայտնեց: Թրքահայութիւնը կ'ըսէ թէ Մարաշէն յետոյ Հանքն գոհ կ'երթայ եւ ով գիտէ թէ տակաւին ինչե՞ր պիտի ըլլան. հետեւաբար, երբ որ Հանրապետութիւնը անոնց իրաւունքներու պաշտպանութեան համար իր ուղղութիւնը պարզ[ած է], Պատուիրակութիւնը այդ դաշնագրին դէմ իր բողոքը ներկայացուցած է: Հիմա ինչպէ՞ս կրնանք ըսել թէ պէտք չունինք այդ մարմինին: Ասիկա քանդելու գործ մ'է, որ ոչ մէկերնիս մտքերնուս չենք անցներ: Երբ կարգը գայ, կը խօսինք նաեւ Պատուիրակութեան արարքներու մասին, սակայն հիմա ինչ որ ձեռքէն գայ, պէտք է ընէ: Մենք այս խնդիրը քանի մը ամիս յետոյ դարձեալ կը քննենք: Հիմա աչքի առջեւ ունինք ուրիշ խնդիր մը, որ կ'ըսէ թէ Կիլիկիան Թուրքիոյ մէկ մասն է. հետեւաբար, իբրեւ պատասխանատու երեսփոխան մը, ես պէտք կը տեսնեմ որ թրքահայոց եւ անոր գաղթականութեան շահերու պաշտպանութեան համար Պատուիրակութիւնը շարունակէ իր պաշտօնը:

⁵⁶⁹ Ըսել կ'ուզուի Խաղաղութեան Վեհաժողովին մէջ:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես պիտի խնդրեմ դիմանեն որ խօսք տայ անոնց, որոնք պիտի արտայայտուին Պատուիրակության դեմ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Պատուիրակության կողմէ եկած այն հարցումին, թե՛ պէ՛տք է իր պաշտօնը շարունակէ թե՛ ոչ, այս ժողովին մէջ պատասխանուեցաւ մէկ երկու պաշտօնակիցներու կողմէ: Պ.Պ. Ինճիմեան[ի] եւ Տ. Մովսէսեանի խօսքերը լսելէ յետոյ, ես իմ կարծիքս պէտք է փոխէի, բայց, ընդհակառակը, այդպէս չեղաւ: Ես Պատուիրակության պաշտօնին շարունակութեան խնդիրը կը քննեմ ազգային իշխանութեան մէկ սխալը յաւերժացնելու կամ ջնջելու տեսակէտով: Ունեցեր ենք 3 կաթողիկոս, 2 պատրիարք, 3 յարանուանութիւն, եւ մենք կ'ուզենք շարունակել այս ուղղութիւնը եւ երկու *օրկան*ներ պահել պաշտօնի վրայ, որպէսզի խաչաձեւէն իրարու գործունէութիւն: Ես կը կարծեմ որ մինչեւ հիմա այդ կերպով գործեցին եւ պիտի շարունակեն գործել նոյն *մեթոտով*, այս բազմաշարժար ժողովուրդին մէջ, որ պէտք ունի այլեւս որ իրեն համար աշխատող մարմինները ներկայացնեն մէկ ճակատ եւ մտնեն այն մարմինին մէջ, որ կազմուէր է դաշնագրի հիման վրայ: Խրիմեան Հայրիկ ըսաւ ատենին ազատութիւնը շերտփով կ'առնեն:⁵⁷⁰ Եթէ հայ զինուորը չգտնուէր եւ իր արիւնը չթափէր հայրենիքի համար, կը կարծէք որ այսօրուան արդիւնքը ձեռք կը բերուէ՞ր: Դիւանագիտական ճամբով ոչ մէկ գործ չի կատարուիր: Անոնք որ դիւանագիտութեան դռները դեգերեցան, մեծ յուսալիկամներու հանդիպեցան: Ամենէն ցաւոտ խնդիրը, որ Պատուիրակության զբաղման առարկայ պիտի ըլլայ, Կիլիկիոյ խնդիրն է: 1912ին գոյացած համաձայնութիւնը 1916ին պատառ պատառ ըրին:⁵⁷¹ Պէտք է կռուինք մէկ ճակատով: Կ'եզրակացնեմ. մի՛ տարուիք զանազան ուղղութիւններով: Եթէ դուք պիտի ուզէք որ Պատուիրակութիւնը մնայ իր պաշտօնին մէջ, պէտք է գտնուի այն դեսպանութեան իրաւունքներու մէջ: Մենք միայն մէկ կողմը մտածած կ'ըլլանք այս խնդրոյն, երբ մեր յոյսերը կը կապենք Փարիզի հետ:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Փարիզի Պատուիրակութիւնը պիտի մնա՞յ թե՛ ոչ, այս է մեր այսօրուան նիստին օրակարգը: Ես համաձայն եմ որ այս ժողովի իրաւասութեան խնդիրը, որ միշտ սեղանի վրայ կու գայ, անցնի օրակարգ իբրեւ սկզբունքի խնդիր. բայց այս ժողովը խորհրդարանական մարմին կազմեց՝ պաշտօն տալով իրեն, որ հակակշռէ ազգ. իշխանութեանց գործունէութիւնը եւ հսկէ անոր վրայ: Խնդիրը պարզ է: Այստեղ նկատողներ կան որ Պատուիրակութիւնը տեսակ մը խաչաձեւող մարմին է կամ աւելի երկուութիւն մը պիտի ստեղծուի այս կերպով: Ոչ որ այդ կարծիքը ունի, սակայն: Հայ Հանրապետութիւնը որքան իրենց, նոյնքան մեզի սեպհական է եւ խտրականութեան ոեւէ պատճառ չունինք եւ Հայկ. Հանրապետութիւնը ոեւէ արտայայտութիւն չունի այդ մարմնոյն դեմ: Ուրեմն այդ բոլոր վտանգները գոյութիւն ունին մեր հոգիին մէջ եւ երբ Հայկ. Հանրապետութիւնը չի բողոքեր եւ իր իրաւունքներու դեմ ոտնձգութիւն չի նկատեր, մենք անոնցմէ աւելի կարմիր գտնուելու ի՞նչ պատճառ ունինք...

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- [ընդմիջելով] Ինչէ՞ն գիտէք որ չէ բողոքած:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (շարունակելով) Եթէ թրքահայութիւն մը գոյութիւն պիտի ունենայ, պէտք է թրքահայ պատուիրակութիւն մ'ալ գոյութիւն ունենայ, որ չիրականացած հողերու իրաւունքները պաշտպանէ: Յոյները իրենց ազգայնական ամէն ձգտումներով, մնացին իրենց գտնուած հողին վրայ: Թուրք շրջաբերականներ կը գրեն շարունակ իրենց թիւին առաւելութեան վրայ: Եթէ թրքահայութիւն մը գոյութիւն պիտի ունենայ, ասոր փոխարէն ինքզինք[ը] արտայայտ[ելու] համար *օրկան*ի մը պէտք ունի: Պ. Գալիկեան Կիլիկիոյ համար այսպիսի մարմնոյ մը գոյութեան պէտքը կը զգացնէ, սակայն ասիկա մեզ գգուող արտայայտութիւն մը չէ: Թրքահայերը իբրեւ դիւանագիտական ներկայացուցիչ ընդունած են զինքը⁵⁷² եւ իր յիշատակագիրները ներկայացուցեր են, ո՛չ թէ իբրեւ պատահական թղթակից: Ես կը նկատեմ զինքը հայկական ամէն խնդիրներու համար պաշտօնական ներկայացուցիչ: Վտանգը, զոր մատնանիշ կ'ընեն, գոյութիւն չունի:⁵⁷³ Պոլսոյ կեդրոնն է որ կը հասնի այսօր հոն, ուրկէ նպաստի եւ օգնութեան կոչ մը կը բարձրանայ: Ո՛չ միայն Կիլիկիոյ համար, ինչպէս ըսաւ պ. Գալիկ-

⁵⁷⁰ Խրիմեան Հայրիկ 1878-ին Պերիինի Վեհաժողովէն ձեռնունայն վերադառնալէ ետք հայութեան ուզած էր այլաբանօրէն հասկցնել թէ կաթսայէ մը ապուր կարենալ ուտելու համար հարկ է թողեայ շերտփը փոխարինել մետաղեայ շերտփով: Այլ խօսքով՝ զինու. ուժով եւ ո՛չ թէ աղերսանքներու լեզուով ժողովուրդ մը կրնայ պաշտպանել ինքզինք եւ տիրութիւն ընել իր արդար իրաւունքներուն:

⁵⁷¹ Կը դժուարանանք որեւէ որոշիչ յուսաբանութիւն ներկայացնել «1912-ին գոյացած համաձայնութեան» մը շուրջ, որ 1916-ին եղած է «պատառ պատառ»:

⁵⁷² Կը թուի թէ կ'ակնարկուի Պօղոս Նուպարի գլխաւորած Հայ Ազգային Պատուիրակութեան:

⁵⁷³ Վտանգի ակնարկութիւնը հաւանաբար կը վերաբերի այլ ատենախօսներու կողմէ նշուած խաչաձեւումին եւ, հետեւաբար, հաւանական անպատեհութիւններու:

եան, այլև ուրիշ վայրերու համար, օրինակի համար՝ Բաղէշի եւն., Պատուիրակութիւնը իր ձայնը պէտք է բարձրացնէ, ապա թէ ոչ այս ժողովը կորսնցուցած կ'ըլլայ իր հեղինակութիւնը: Եզրակացնելով, կ'ըսեն թէ ժողովս պէտք է յայտնէ իր անսահման համակրութիւնը Պատուիրակութեան՝ իբրեւ թրքահայութեան ներկայացուցիչ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Խօսք կ'ուզեմ:

Պ. Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Երկու անգամ խօսած է արդէն, չէք կրնար խօսք տալ այս նիւթին վրայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'ուզէ՞ք որ խօսք տանք, թէ ոչ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Եթէ ամէն երեսփոխան երկերկու անգամ խօսի, ամիս մը կը տեսնէ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես երկրորդ անգամ չէ, այլ առաջին անգամ ըլլալով կը խօսիմ, քանի որ օրակարգի անցնելէ առաջ չէի կրնար խօսիլ բուն խնդրոյն վրայ: Ես ստիպուած եմ խօսելու հիմա ըստ էութեան: Նախ եւ առաջ պէտք է ըսեն որ այս ժողովը իրաւասու չէ զբաղելու այս խնդրով. երկրորդ, եթէ նոյնիսկ ունենայ այդ իրաւասութիւնը, չունի հարկ եղած մեծամասնութիւնը: Քանի որ հայ հռոմէականներէն 12, իսկ հայ աւետարանականներէն 7 պատգամաւոր միայն ներկայ են: Իսկ որ այս հաւաքոյթը ձուլուած միութիւն մը չի ներկայացներ, այդ ալ բացորոշ է երեք նախագահներու եւ երեք ատենապետներու միաժամանակ նախագահական եւ ատենապետական աթոռներ գրաւելէ: Այս պարագան ալ կը ցուցնէ որ ներկայ համախմբումը երեք տարբեր ժողովներու հաւաքական մէկ գումարումն է, որուն նոյնիսկ ոչ-օրինական որոշումները արժէք մը կրնան ներկայացնել, երբ անոնց մեծամասնութիւնը անջատօրէն կը փնտռուի:

Անցնելով բուն խնդրոյն, մենք շատ լսեցինք Պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան թեր ու դէմ խօսքեր: Ոմանք կ'ըսէին թէ ասիկա թրքահայութեան դատ չէր, որուն համար անհրաժեշտ ըլլար Պատուիրակութիւնը, այլ՝ փոքրամասնութեան իրաւունքին ներկայացուցիչն էր այն, բայց այս կէտն ալ չփորձեցին փաստել եւ այն պահուն երբ կ'ըսէին թէ Պատուիրակութիւնը շարունակէ իր պաշտօնը, չըսին թէ ինչ գործեր պիտի կատարէ: Ուստի ես կը հարկադրուիմ խօսիլ մանրամասնօրէն եւ կատարել այդ խօսողներու դերը: Փոքրամասնութեանց իրաւունքի պաշտպանութեան խնդիրը Սեւրի Դաշնագրով որոշուած է եւ այդ գործը այլեւս միջազգային հանգամանք պիտի ունենայ: Այդ իրաւունքին պաշտպանութեան համար ուրոյն մարմնոյ մը գոյութեան փաստացիօրէն պէտք չկայ եւ եթէ պէտք կայ, այդ պէտքը պէտք է որոշ ըլլայ, մինչդէռ այդ իրաւունքը կը պատկանի անոնց, որոնք ստորագրած են այդ դաշնագրին տակ, հետեւաբար Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայ կազմով յարատեւելուն անհրաժեշտութիւնը չի կրնար ըմբռնուիլ:

Երկրորդ խնդիրը անջատ պատուիրակութեան մը գոյութեան հարցն է: Ըսուեցաւ որ այդ պատուիրակութիւնը պիտի զբաղի թրքական հողամասերու վերաբերեալ խնդրով: Կիլիկիան, որուն հետ է մեր սիրտը, Թուրքիոյ մաս կը կազմէ այդ դաշնագրին ուժով, հետեւաբար Պատուիրակութիւնը պիտի կատարէ *իլեկալ* մարմնի դերը եւ պիտի բացատրուի այնպէս՝ իբրեւ թէ ազգը յեղափոխութիւն կ'ընէ իրենց դէմ: Այս տեսակէտով յեղափոխական դեր պիտի տրուի մեզի եւ մենք պիտի գործէինք տարբեր տարբեր սահմաններու մէջ: Ասիկա կը հակասէ մեր ընդդիմադիրներուն իրենց մամուլին միջոցաւ մեզի դէմ 5 տարի առաջ եւ վերջին անգամ 2 տարիէ ի վեր ըրած մեղադրանքներուն եւ քննադատութիւններուն: Ասկէ գատ, կիլիկեան եւ յարակից նահանգներու համար որոշում տալու իրաւասութիւն ունի՞ր թէ ոչ, եւ կրնա՞նք խօսիլ այդ մասին ե[րբ] Պաքսանները, Պուրթէշ, Փարիզ ի՞նչ կը մտածեն այն ալ չենք գիտեր եւ մինչեւ որ իրողութեան ծանօթ չըլլանք՝ բնականաբար բան մը ըսել կարելի չէ:

Միւս կողմէ, Փարիզէն եղած տեղեկատուութեան մէջ կայ կէտ մը, որ պէտք է գրաւէ մեր ուշադրութիւնը: Համագումարը որոշեւ է որ Պատուիրակութիւնը իր պաշտօնը շարունակէ, եթէ պայմանները ստիպողական ըլլան եւ այդ պարագային առնուի կարծիքը պատուիրակներուն այն տեղերէն, ուր ներկայացուցիչ նշանակած են, դիմելով [նաեւ] հանրապետական կառավարութեան կարծիքին: Հետեւաբար, որպէսզի կարենայ գործադրուիլ Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան որոշումը, այդ պայմանները պէտք է գործադրուին: Հայկական Հանրապետութիւնը փափկանկատութեամբ հրապարակով հակառակ չէ արտայայտուած, բայց այս չի նշանակեր թէ իր կարծիքը չունի: Սակայն պ. Խատիսեան քանիցս ըսաւ մասնաւոր եւ ընդհանուր խօսակցութիւններու մէջ թէ երկու տարբեր մարմիններու գոյութիւնը Հայկական Դատին տեսակէտով վնասակար է...

Պ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՄԵԱՆ.- [ընդմիջելով] Իրեն անձնական կարծիքն է:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՏ.- [ընդմիջելով] Ո՞վ ըսաւ որ իր անձնական կարծիքն է. ասիկա ձեր տեսակէտն է:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Հայաստանի կառավարութիւնը իր կարծիքը ունի այս խնդրոյն մէջ եւ յայտնած է եւ անոր տեսակէտը որոշ է: Այստեղ նստող երեսփոխանները տգէտ են այդ մասին:

ՁԱՅՆԵՐ.- Կը բողոքենք:

Հ. Յ. Վ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Ասիկա անարգանք է մեզի:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այո, այստեղ նստող երեսփոխանները անգէտ են: Ըսել կ'ուզեն չեն գիտեր շատ մը պարագաներու հետ նաեւ հայկական կառավարութեան տեսակէտը եւ տարօրինակն այն է որ չեն ալ հետաքրքրուիր գէթ հիմա, այլ շուտ մը վերջացնել եւ տուն երթալը կը մտածեն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խնդրոյն էութեան վրայ խօսեցէք:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (Հարունակելով) Այս խնդիրը թեթեւօրէն չի կրնար լուծուիլ: Այն անձնաւորութիւնները, որոնք խօսեցան Պատուիրակութեան գոյութեան պէտքին վրայ, իմ փաստերուս դէմ պէտք է փաստեր ներկայացնեն: Ասոր հակառակ ռեւէ եզրակացութիւն չի կրնար արժէք ունենալ: Եզրակացնելով կ'ըսեմ որ Ազգային Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութիւնը անհրաժեշտ չէ Սեւրի Դաշնագրին ստորագրուելէն յետոյ, որուն տրամադրութեան համաձայն հետապնդուելիք գործ չկայ Պատուիրակութեան համար: Եւ արդէն Հայկական կառավարութեան կարծիքը, որ շատ էական է, չէ ստացուած: Ասկէ զատ, Կիլիկիոյ եւ յարակից նահանգներու շահուն պաշտպանութեան խնդիրները կը վերաբերին գլխաւորաբար կիլիկեցիներուն եւ հոսկէ չեն կրնար կարգադրուիլ: Հետեւաբար կ'առաջարկենք կա՛մ մերժել եւ կա՛մ հարցում ուղղել թէ կա՞ն հիմքեր, որոնց համաձայն Պատուիրակութիւնը պիտի շարունակէ իր պաշտօնը եւ թէ ի՞նչ կայ ընելիք: Ինչպէս կը տեսնէք, [Փարիզի] Համագումարի որոշումները 7ի, 8ի ձայնով ընդունուած են:

ՁԱՅՆԵՐ.- 13 քուէ ալ կայ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այո, հազիւ մէկ կամ երկու հատ: Իսկ թրքահայ կամաւորական խումբի մը կազմութեան գործը, որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը պիտի հետապնդէ, պէտք է մերժուի. իսկ եթէ կան պատճառներ արդարացող, անոնք բաւարար չեն նկատուիր: Այս ամենէն վերջ մենք որ կատարեցինք հիմա մեր պարտականութիւնը, կու գամ ըսելու իմ ընկերներուս կողմէ որ եթէ քուէարկութիւն պիտի կատարուի, այդ եզրակացութիւնը չի կրնար կրել օրինաւորութեան պայմանները: Հետեւաբար մեզի համար չի կրնար պարտաւորիչ ըլլալ անոր արդիւնքը, որքան ատեն որ օրինական համազգային մարմնոյ մը կողմէ չէ ընդունուած: Յետոյ, կ'առաջարկենք որ եթէ քուէարկութիւն պիտի ըլլայ, անուանական ըլլայ այն եւ անունները արձանագրուին, որպէսզի որոշապէս ճշդօրին պատասխանատուութիւնները:

ՁԱՅՆԵՐ.- Վիճաբանութեան շարունակութիւնը յաջորդ նիստին կրնայ մնալ:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եթէ գիշերը այստեղ մնալ պէտք ըլլայ, պիտի մնանք, որպէսզի եզրակացութեան մը յանգինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տակաւին 6 երեսփոխան խօսք ուզած են, կ'ուզե՞ք որ խօսք տրուի անոնց: Նախ վիճաբանութեան փակումը քուէի կը դնեմ:

(Ժողովը մեծամասնութեամբ ընդունեց վիճաբանութեան փակումը)

Պ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ներկաներու թիւը ստուգեցէք:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Օրէնքին տառը եւ ոգին պահեցէք գոնէ ի սէր օրինապահութեան:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հայ հռոմէականաց ընդի. Ժողովի ատենապետը կը յայտարարէ թէ իրենք մեծամասնութիւն չունին:

Հ. Ռ. Վ. ԷԶՄԷՔՃԵԱՆ.- Մենք հոս եկած ենք ոչ թէ [որպէս] հայ հռոմէական Ժողովի անդամ, այլ՝ իբրեւ հայ Ժողովի անդամ, հետեւաբար իրաւունք չենք տար այդ կերպ առարկութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ ուրեմն ներկայացեալ հետեւեալ բանաձեւը:

(պատճեն)⁵⁷⁴

⁵⁷⁴ Ըստ «Ճակատամարտ»ի (599/2420), «Առանց նկատի առնելու ձախակողմէն 5 երեսփոխաններու բանաձեւը, որ կը պահանջէր գոնէ անուանական քուէարկութիւն կատարել այսքան կենսական խնդրի մը ապագայ պատասխանատուները արձանագրելու համար՝ մեծ խառնաշփոթութեան, իրարանցման եւ Պատրիարքի անտեղի միջամտութիւններուն մէջ հետեւեալ բանաձեւը ներկայացուեցաւ աջակողմէն, որ ոտքի վրայ քուէարկեց 50ի մօտ ձեռքերով:

Թրքահայութեան գերագոյն ներկայացուցչական մարմինը եղող համագումարը, նկատի առնելով որ մինչեւ թրքական դաշնագրին վերջնական գործադրութիւնը անհրաժեշտ է թրքահայութեան իրաւունքները պաշտպա-

(Ժողովը ընդունեց 68 քուէով այս բանաձեւը եւ ատենը փակուեցաւ ժամը 6ին)

նել մասնաւոր պատուիրակութեամբ մը Եւրոպայի մէջ, կ'ընդունի ազգ. պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան անհրաժեշտութիւնը:

«Ժողովուրդի Ձայնը» (6 Նոյեմբեր 1920, 630) նոյն բանաձեւը ներկայացնելու կողքին, նշած է.

Վիճաբանութիւնները ուշ ատեն շարունակուեցան, բաւական յուզեալ եւ փոթորկալից: Դաշնակցական երեսփոխաններ ժողովը իրաւասու չեն նկատած այդ որոշումը տալու, մինչ մեծամասնութիւնը հիմնուելով անցեալին վրայ, որ օրէնքի կարգ անցուցած է եւ նոյնիսկ Դաշնակցական երեսփոխաններու մասնակցութեամբ եւ քուէով բանաձեւեր քուէարկուած եւ ընդունուած են,

Կատարելապէս իրաւասու դատեց համագումարը՝ իբրեւ թրքահայութիւնը ներկայացնող ժողով, տալու իր որոշումը եւ արտայայտելու իր կամքը պատուիրակութեան հարցին շուրջ:

Ոգեւորուած վիճաբանութիւնները շարունակուած են մինչեւ ուշ ատեն...:

Թերթը տեղեկատուութիւնը եզրափակած է նշելով.

Երէկուան համագումարի այս արդիւնքը ... օրինաւորութեան ամէն հանգամանք ունի եւ կ'արտայայտէ ազգին իղձը...:

Այս արդիւնքը անշուշտ նոր քաջակերութիւն մը պիտի ըլլայ Պ. Պօղոս Նուպարի գլխաւորութեամբ գործող պատուիրակութեան շարունակելու իր այնքան ազգօգուտ ջանքերը:

[Համագգային Խորհուրդ]

Նոյեմ. 10 [1920]

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան, Նիկողոս Աղասեան, Կարապետ Նուրեան, Տոք. Նազգաշեան:

1° Որոշուեցաւ ինչպէս Անգլ. Բարձր Քոմիսիոն, նոյնպէս նաեւ Ֆրանս. Բարձր Քոմիսիոն այցելել եւ կացութեան վրայ խօսիլ: Համագգային Ժողովը որոշեց որ ժամադրութիւնը ստանայ Գերապայծառ Սայեղեան Արքեպ.:

2° Ս. Պատրիարքը, Սայեղեան Արքեպ. եւ Ազգապետ Էֆենտի Անգլ. Բարձր Քոմիսիոնութեան իրենց առաւօտուն կատարած դիմումին արդիւնքը հաղորդեցին:

Անգլ. Բարձր Քոմիսիոնը սովորականէն աւելի յարգալի վերաբերում մը ցոյց տուած եւ Հանրնի ջարդին ու Կարսի անկման մասին ցոյց տրուած յուզումը արտայայտած էր եւ քաջալերիչ շեշտով մը խրախուսած էր երեք հոգեւոր պետերը: Նոյնպէս ինքն Անգլիոյ շահագրգռութիւնը յայտնած եւ հաւաստած էր թէ ինքն միշտ Լոնտոն կը տեղեկագրէր կացութիւնը եւ ստացած լուրը: Նոյնպէս Բարձր Քոմիսիոնը երեք հոգեւոր պետերուն հաղորդած էր զինադադարին կնքուած ըլլալը եւ պայմանները:

3° Ժողովը ցաւով տեղեկացաւ 30 Հոկ. թուակիր Մերսինէն ստացուած նամակի մը,⁵⁷⁵ որով մանրամասնութիւններ կը տրուէին Հանրն[ի] տարաբաղդ հայոց վերջին օրերուն եւ բեկորներուն արդի վիճակին վրայ:

⁵⁷⁵ Այդպիսի նամակի բնագիր չենք գտած դիւանաթուղթերուն մէջ: Կայ, սակայն, նոյն թուականին Մերսինի Հայ Ազգային Միութեան կողմէ Ազգային Պատուիրակութեան ուղարկուած նամակ մը, որուն մէկ տարբերակը կրնայ ըլլալ նշեալը: Տեսնել Յաւելուած 69: Դիտել տանք թէ Պատրիարքարանը մինչ այդ այլ նամակներ ալ ստացած էր Մերսինէն եւ մերձակայքէն, որոնցմէ հատուածներ կը ներկայացուին վերոյիշեալին յարակցութեամբ:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԸՆԴՀ. ԺՈՂՈՎ

(12 Նոյեմբեր 1920)⁵⁷⁶

(Ներկայ էին հայ հռոմեական տեղապահը եւ հայ բողոքականաց ազգապետը երկու ժողովի անդամներով⁵⁷⁷)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՏԻԱՐ Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Համազգային ժողովը, վերջերս ստեղծուած ծանր եւ ամենալուրջ կացութիւնը նկատի առնելով, հարկ տեսաւ հրաւիրել Համագումար ժողովը, խորհրդակցելու համար այդ խնդրոյն վրայ եւ իրագել ընելով նաեւ իր կատարած դիմումներուն վրայ, ըլլալիք թելադրութիւններուն վրայ տնօրինելով պարտ ու պատշաճը: Երէկ Պոլսոյ թաղերուն մէջ սուգի եւ կսկիծի արտայայտութիւններ եղան եւ բանաձեւներ քուէարկուեցան,⁵⁷⁸ որոնք պիտի կարդացուին հիմա եւ պիտի հարցուի ժողովին թէ, ներկայ փափուկ վիճակին մէջ ի՞նչ պէտք է ընել: Բայց անկէ առաջ նիստը դռնփակ ընելու պէտք կը տեսնեմ եւ ժողովին ներկայացուելիք գրութիւնները քննել, յետոյ, միայն թէ կ'ուզեմ որ Համազգային ժողովը կարծիք յայտնէ, ուստի նախ եւ առաջ այս մասին Ձեր գաղափարը կ'ուզեմ իմանալ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ Համազգայինի մէջ որոշուած է նիստը դռնփակ ընել, պէտք էր հրաւիրագիրներուն մէջ նշուած ըլլար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրէնք է որ կատարուած խորհրդակցութենէն վերջ վարչութեան ալ կարծիքը առնուի:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ծիշդ անցեալ նիստին մէջ ինչպէս ըսուեցաւ, Ազգ. ժողովը ինք կ'որոշէ նիստին դռնփակ կամ դռնբաց գումարումը: Այսօրուան նիստը Համազգային ժողովը ինք որոշած է, հետեւաբար եթէ որոշած ըլլար թէ այսօրուան նիստը դռնփակ պիտի ըլլայ թէ դռնբաց, խնդիր չէր մնար: Այսօր եթէ 3 հոգեւոր պետերու կարծիքը կը հարցնէք այս մասին, Համազգային ժողովը միայն անոնցմէ չի բաղկանար, այլ նաեւ հասարակութեանց ներկայացուցիչ ժողովականներէ: Հետեւաբար մենք չենք կրնար որոշում տալ այս մասին: Ասիկա անտրամաբանական կ'ըլլայ:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ներքին կանոնագրութիւնը կ'ըսէ որ երբ 10 երեսփոխան դռնփակ նիստ պահանջեն, այդ առաջարկը կ'ընդունուի: Ես անտեղի կը գտնեմ որ այսպիսի խնդիրներ 4 պատի մէջ քննուին եւ քանի որ այդպիսի պահանջ մ'ալ չկայ, նիստին դռնփակ ըլլալուն պատճառ չեմ տեսներ:

Հ. Գ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Այո, պէտք է որ նիստը դռնբաց տեղի ունենայ, որպէսզի այն գաղափարը չտայ թէ, անոնք իրենց ուզածը կ'ընեն եւ ժողովուրդին առջեւ չեն ուզեր այս խնդիրները ներկայացնել:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Այո, ես ալ այն գաղափարը ունիմ որ ժողովուրդէն ոեւէ խնդիր պէտք չէ որ ծածկուի: Ես նիստը դռնփակ ընելու պատճառ չեմ տեսներ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն նիստը դռնբաց կ'ընենք ու նախ եւ առաջ կը կարդանք զանազան թաղերէ հասած

⁵⁷⁶ Բնագրին մէջ՝ 13 Նոյեմբեր 1920: Ուղղումը կատարած ենք հիմնուելով երկու աղբիւրի վրայ: Նախ, Համազգային Խորհուրդի 15 Նոյեմբեր 1920-ի նիստին մէջ այս ժողովին յղում կը կատարուի որպէս Նոյեմբեր 12-ին կայացած նիստ: Ապա, «Ճակատամարտ» (13 Նոյեմբեր 1920, 605/2426) զայն կը ներկայացնէ իբրեւ օր մը առաջ տեղի ունեցած գումարում: Օրաթերթը նիստին անդրադարձած է «Համագումարը Վստահութեամբ Կը Դիտէ Ապագան Եւ Համազգային Վարչութեան Մը Անհրաժեշտութիւնը Կը Շեշտէ» ենթախորագրով, ի դէպ տեղեկացնելով թէ ատենանք բացուած է 76 երեսփոխաններու ներկայութեամբ: «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի (13 Նոյեմբեր 1920, 636) համաձայն, նիստը բացուած է 70 երեսփոխաններու ներկայութեամբ:

⁵⁷⁷ Կը թուի թէ ատենագրողը հարկ չէ տեսած առանձնաբար արձանագրելու ներկայութիւնը նաեւ Զաւէն Պատրիարքի եւ Ազգային Երեսփոխանական ժողովի անդամներու:

⁵⁷⁸ «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի (636) համաձայն, այդ բանաձեւերով «հազարաւոր բնակիչները իրենց սուգն ու բողոքը կը յայտնէին Կարսի եւ Հաճընի անկման առթիւ եւ կը խնդրէին պէտք եղած ազդու ձեռնարկները կատարել ձեռնհաս իշխանութեանց մօտ, վերջ տալու համար հայաջինջ սպանդին եւ ապահովելու համար Սեւրի դաշնագրով հայ ազգին տրուած իրաւունքներուն պաշտպանութիւնը»:

հանրագրություններ երեկուսան սգահանդեսներու մասին:

(Ատենադպիրը կարդաց հասած գրերը Գումգաբուէ, Սամաթիայէ, Խասքէօյէ, Գատրքէօյէ, Իւսկիւտարէ, Տաւրոս Տիկնանց Միութենէ:)⁵⁷⁹

Տ. ԱՏԵՆԱԳԵՏ.- Կը հրաւիրեմ Համագգային Ժողովը որ իր կատարած դիմումներուն վրայ տեղեկութիւններ տայ, որպէսզի այս ժողովն ալ ի վիճակի ըլլայ ընել իր թելադրութիւնները:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ.- Ծաբաթէ մը ի վեր կսկծալի լուրեր կը հասնէին արդէն Կարսի անկման եւ Հանրնի ջարդի մասին, որոնք յուզեցին մեր ամբողջ ժողովուրդը եւ ամենաձանր հարուած մը տուին անոր սրտին: Համագգային Ժողովը շաբաթէ մը ի վեր նիստ ընելով, կը խորհի զանազան միջոցներ դարձան մը տանելու համար այդ վիճակին: Արդէն Անցեալ շաբթու Համագումար Ժողովը հրաւիրուած ատեն, Հանոյ ժողովուրդին այդ քաղաքին առման ատեն ցոյց տուած հերոսական մարտնչումներու մասին նամակ մը առած էի, բայց առիթ չեղաւ ձեզի հաղորդելու: Այդ լուրերը յետոյ ստուգուեցան եւ հաղորդուեցան թէ աւելի ծանր են կարծուածէն: Դուք կարդացիք եւ լսած էք անշուշտ, որ մեր ազգին զաւակները 8 ամիսէ ի վեր պայքարելէ յետոյ վերջապէս ընկնուած են անօթութենէ, ոմանք ցրուած են, ոմանք զոհ գացած եւ քաղաքը աւերակ դարձած է: Ասոնցմէ փոքր մաս մը կըրցած է հասնիլ Ատանա: Համագգ. Ժողովը այդ մասին դիմումներ ըրաւ եւ Փարիզ հեռագրեց, որպէսզի ազգին բեկորները հաւաքուին: Ժողովուրդը չափազանց յուզուած, Կարսի անկամ լուրը ի սկզբան անհաստատալի թուեցաւ, բայց Երկուշաբթի օր ստուգուեցաւ իրողութիւնը եւ պաշտօնական լուրեր բերին արդիւնքը կատարուածին, թէ եւ ոչ ամբողջ, միայն սա յայտնի է որ այսօր մեր հայրենի հողին մէկ մասը թուրք բանակներու ձեռք ինկած է: Չէինք կրնար անտարբեր գտնուիլ եւ այդ պատճառաւ դիմումներ եղան: Որոշուեցաւ նախ եւ առաջ դիմել այն պետութեան, որ ամենէն աւելի համակիր կը գտնուի հայոց եւ շահ ունի Հայաստանի կանգուն մնալուն մէջ:⁵⁸⁰

Միջանկեալ ըսեմ որ նիստին դռնփակ ընելու մեր փափաքը յառաջ եկած է ոչ թէ Ժողովէն եւ ժողովուրդէն ասոնք գաղտնի պահելու մէջ, այլ որպէսզի մեր հաղորդելիք այս տեղեկութիւնները արձագանգ չգտնեն լրագրութեան մէջ, հետեւաբար կը կարծեմ որ Ժողովին ներկայ գտնուող հայ թերթերու ներկայացուցիչները ուշադրութիւն կ'ընեն այս կէտին: Դիմում ըրինք անգլ. պետութեան Բարձր Ներկայացուցիչին եւ յայտնեցինք մեր յուզման պատճառը եւ ներկայացուցինք իրեն որ հայ ազգը իր յոյսը դրած է Համաձայնական Պետութիւններու վրայ եւ խնդրեցինք որ անգլիական պետութիւնը չխնայէ իր նիւթական եւ բարոյական աջակցութիւնը: Քոմիսիոնը շատ համակրալից ընդունելութիւն մը ըրաւ եւ առաջին առթիւ մեզ յայտնեց թէ զինադադարը⁵⁸¹ կնքուած է, եւ ասիկա ձեզ կրնամ իմացնել ու կրնաք լրագրութեան տալ: Իրենց հեռագիրը այսպէս է: Հայկական կառավարութիւնը պաշտօնական զեկոյցով մը եւ 7 թուականով կ'ըսէ. Ա.- հայ զօրախումբերը պիտի քաշուին Արփա չայի արեւելեան ափերը. Բ.- թուրքերը Ալեքսանդրապոլի ամրոցը պիտի գրաւեն 10 քիլոմէթրօ շրջագծով. Գ.- թուրքերը Ալեքսանդրապոլի հայոց անհատական ապահովութիւնը պիտի յարգեն:⁵⁸² Բնական է որ որչափ ալ Բարձր Քոմիսիոն ուզեց մեզի հասկցնել թէ վտանգը հեռացած է, բայց չէինք կրնար մեր աչքէն հեռացնել որ մեր երկրին մէկ մասը կը յանձնուի թշնամիին: Այս պայմանները ծանր են մեզի համար, ոչ միայն այն պատճառաւ որ կը կտրատուի մեր երկիրը, այլ եւ մեր ժողովուրդը, որ նոր հաւաքուած է, կ'ենթարկուի

⁵⁷⁹ Տուեալ գիրերու ոչ մէկ հետքի հանդիպած ենք դիւանաթուղթերուն մէջ:

⁵⁸⁰ Պատրիարքը նկատի ունի Մեծն Բրիտանիան, ինչպէս կարելի է նաեւ հաստատել իր ելոյթին շարունակութենէն: Թերեւս այս համոզումին մէջ դեր ունէին մէկէ աւելի իրողութիւններ: Որբահաւաք աշխատանքներու նկատմամբ Պոլսոյ մէջ գործող ֆրանսական եւ իտալական ոստիկանութիւններէն աւելի շահագրգռութիւն ցոյց տուած էին բրիտանացի ոստիկանները: Ի տարբերութիւն Փրանսայի, որ յայտնի ըրած էր Կիլիկիոյ նկատմամբ իր մօտեցումը, ինչ որ պարարտ հող կը ներկայացնէր հայկական եւ ֆրանսական շահերու բախման համար, բրիտանացիները հայկական հողատարածքներու նկատմամբ ձգտումներ չէին արտայայտած: Աւելի՛ն, հայկական մամուլը տեղեկագրած էր թէ բրիտանացի արտաքին գործերու նախարար Պալֆուր Պօդոս Նուպարի ուղղուած նամակով մը «որոշապէս ճշդած էր բրիտանական կառավարութեան քաղաքականութիւնը հայերու հանդէպ», յայտարարելով. «Հայաստանի ազատագրութիւնը Դաշնակիցներու պատերազմի նպատակներէն մէկն է» («Ճակատամարտ», 4 Յունուար 1919, 41/1885):

⁵⁸¹ Ակնարկութիւն 7 Նոյեմբեր 1920-ին հայկական բանակին եւ քեմալական ուժերուն միջեւ կնքուած զինադադարին:

⁵⁸² Չինադադարէն օր մը ետք, 8 Նոյեմբեր 1920-ին, թրքական արեւելեան ճակատի ընդհանուր հրամանատար Քեազիմ Գարապէքի հայկական բանակի հրամանատարութեան կը ներկայացնէր Էնկիւրիի կառավարութենէն ստացած հակառաջարկ պայմաններ, պահանջելով որ այդ պայմանները լիովին գործադրելով հաշտութեան պատուիրակներ ուղարկուին Ալեքսանդրապոլ («Ճակատամարտ», 23 Նոյեմբեր 1920, 613/2434): Պայմաններուն համար տեսնել Յաւելուած 72:

ծանր զոհողություններու եւ նեղություններու, որոնք պատճառ պիտի ըլլան շատ կորուստներու: Քոմիսէրը իրաւունք տուաւ ասոնց եւ յայտնեց թէ շատ լուրջ է այն կացութիւնը, որուն մէջ կը գտնուի Արեւելք եւ թէ մեր դիմումը պիտի հաղորդէ իր կառավարութեան:

Այդ ամէն մանրամասնութիւնները քոմիսէրութեան կողմէ հաղորդուելով իր կառավարութեան եւ հրահանգ ուզուելով, հոս ալ Բ. Դրան ազդարարուեցաւ որ թուրքերը իրենց զինուորները քաշեն Հայաստանի սահմաններէն: Թէեւ այս վերջին ազդարարութենէն մեծ բան մը չսպասուիր, սակայն յուսատու եւ սրտապնդիչ խօսքեր եղան մեզի: Հակառակ անոր որ բաւական լուրջ է կացութիւնը, պէտք չէ յուսահատիլ եւ յուսախաբութեամբ դատել ամէն բան, լաւ օրերու հասնելու համար: Մեր այդ դիմումին ատեն փափաքեցանք *նօթ վերայալ* մ'ալ տալ: Ահաւասիկ այդ գրութեան թարգմանութիւնը:

(Պատճեն)⁵⁸³

Այդ գիրը տրուեցաւ եւ վստահ ենք թէ մինչեւ հիմա քոմիսէրը հեռագրով հաղորդած պիտի ըլլայ իր կառա-

⁵⁸³ Թարգմանութիւնն առանձին չէ պահպանուած դիւանաթուղթերուն մէջ: Չէ պահպանուած, նոյնպէս, անոր 11 Նոյեմբեր 1920 թուակիր մատուցողական թերթով 10 Նոյեմբեր թուակիր անգլերէն նօթագրութեան պատճենը, որուն կը հանդիպինք Նուպարեան Մատենադարանի դիւանաթուղթերուն մէջ (ծրար 16-04, թղթապանակ 10, 0045-0047): Նօթագրութիւնը կ'ըսէ.

Յայտնի է թէ Կարսի բերդին անկումով 31 Հոկտեմբերին, Հայաստանի Հանրապետութեան կացութիւնը դարձած է ճգնաժամային:

Ասոր աւելցած Հոկտեմբեր 15-ին Միլլի ուժերու կողմէ ութամսեայ պաշարումէ ետք նուաճումը Հանքնի հերոսական բնակչութեան, անոր պատահած ահարկու ճակատագիրը, գաւառներէն մեզի հասնող տագնապեցուցիչ լուրերը ապացոյցն են մտահոգիչ վիճակներուն, որոնց մատնուած կը գտնէ ինքզինք հայ ազգը մեր Համաձայնական մեծ տէրութիւններու վերջնական յաղթանակի այս երկրորդ տօնակատարութեան պահուն:

Համաձայնական տէրութիւններու մայրաքաղաքներուն մէջ գտնուող Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչները, արտասահմանի զանազան հայկական գաղութներու պատգամաւորները եւ այստեղի հայ ազգային իշխանութիւնները ամիսներէ ի վեր շարունակ ի զուր մերկացնելով կը յայտնէին թէ թուրքեւպոլշեիկի հսկայ դաւադրութիւն մը կը կազմակերպուէր նորածին Հայաստանի պետութեան շուրջ:

Այս դաւադրութեան հետեւանքն էր Կովկասի մէջ պոլշեիկներու ներկայացուցած վերջնագիրը, ուր Հայաստանի Հանրապետութեան ծանուցանած էին իր երկաթուղագիծերը դնել թուրքեւպոլշեիկ տրամադրութեան տակ՝ անոնց միացումը ապահովելու համար:

Հակառակ այն իրողութեան որ մերժումի մը պարագային, Հայաստանի Հանրապետութիւնը պիտի տեսնէր իր հողատարածքներուն ենթարկումը իր երկու հօգը դրացիներու յարձակումին, Հայաստանը ցոյց տալով միշտ Համաձայնական դատին համար կռուելու իր վճռակամութիւնը, մերժեց այս վերջնագիրը եւ իր փոքր ուժերով վճռակամօրէն մտաւ մեծ հակամարտութեան մէջ, այն ընդոծին համոզումով թէ պիտի չթողլոր իր Մեծ Դաշնակիցներուն կողմէ:

Այսօր, Հանրապետութեան հայ բնակչութիւնը, եօթ տարիներու պատերազմով եւ տառապանքներով հասած՝ ուժասպառութեան եւ յուսահատութեան եզրին, լքուած ինքն իրեն, այլեւս ի վիճակի չէ դիմադրելու:

Այս բնակչութեան մեծ մասն այժմ ենթակա է ամենասաստիկ ձմրան աղէտին՝ անօթեւան, անսուղ եւ անպատսպար:

Իր անկախութիւնը կը գտնուի մեծագոյն վտանգին ներքեւ եւ եթէ անմիջական եւ ազդեցիկ օգնութիւն չհասնի, դիւրին է նախատեսել պատահելիք սոսկալի իրադարձութիւնները:

Յանուն մեր ժողովուրդին, անգամ մը եւս մեր Դաշնակիցներուն կը յղենք հրատապ կոչ մը: Արտասահմանի հայկական գաղութներու բնակիչները, որոնց մինչեւ այս պահը հնարաւորութիւններ չեն տրուած բոլորովին աշխատելու իրենց երկրին փրկութեան համար, իրենց բոլոր միջոցները կը դնեն Համաձայնական տէրութիւններու տրամադրութեան տակ այս սրբազան նպատակին համար:

Մենք խոնարհաբար կ'ուզենք նաեւ հրաւիրել ուշադրութիւնը մեր Համաձայնական տէրութիւններուն, որոնք Թուրքիոյ հետ ստորագրեցին Չինադադարը, որուն պարունակած 15-րդ յօդուածը կը մատնանշէ թէ, հայկական վեց նահանգներէն որեւէ մէկուն մէջ խռովութիւն պատահելու պարագային, ատիկա պիտի նկատուի Թուրքիոյ մէջ կարգուկանոնը պահպանելու համար անհրաժեշտ շրջանները զրաւելու պատճառ, այն իրողութեան վրայ թէ, եթէ Հայաստանի անկախութիւնը ջնջուի, Արեւելքը թատերաբեմ պիտի դառնայ յոռեգոյն անիշխանութեան. պատահականութիւն մը՝ որ խիստ վնասաբեր պիտի ըլլայ Համաձայնական տէրութիւններու, յատկապէս՝ Մեծն Բրիտանիոյ, շահերուն համար, եւ որուն համար հնարաւոր պիտի չըլլայ այլեւս պատասխանատու նկատել հայ ժողովուրդը:

վարությամբ: Երեկ որ ֆրանսական զինուորական տարեդարձ մ'էր, մեր ժողովուրդը յուզուած էւ սրտաբեկ էր եւ յայտնեց իր այդ զգացումը եւ վաղն իսկ ժամադրութիւն առած ենք ֆրանսական դեսպանէն մեր ըսելիքները ըսելու համար իրեն: Գործին այս մանրամասնութիւնները հաղորդելով ձեզ, կ'ուզեմ տեղեկանալ թէ ինչ կը խորհի ժողովը եւ ինչ թելադրութիւններ որ ունի բարեհաճի ընել, որպէսզի մեր ընելիքը գիտնանք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կարդացուած բողոքագիրներու ընթերցումէն մխիթարական կէտը այն է, որ հայ ազգը տուաւ ապացոյցը թէ, այս աստիճան բուռն բողոք մը գիտէ ընել ամենէն քաղաքակիրթ ազգերու վայել կարգապահութեամբ եւ օրինապահութեամբ: Ժողովը իր վրայ ծանրացած պարտականութեան գիտակից, խիստ յուրջ կերպով խորհելով, պէտք է գործնական միջոցներ գտնէ եւ առջեւը առնէ վտանգին: Ուստի պէտք է գործնական կէտերու վրայ յայտնէք Ձեր կարծիքները խիստ հակիրճ կերպով եւ Համազգ. Ժողովին կատարած ձեռնարկներուն վրայ ինչ որ ունիք աւելցնելիք, այն միայն ըսէք:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Այս ցաւալի դէպքերուն վրայ ժողովրդեան կողմէ Պոլսոյ զանազան թաղերու մէջ արտայայտուած փափաքները կատարելապէս կը համապատասխանեն մեր կամքին:

Չինադադարէն յետոյ չէր պատահեր ռեւէ մէկը, որ դժգոհութիւն յայտնէր Դաշնակից կառավարութիւններէ: Այսօր, սակայն, մէկ կողմէն Կիլիկիոյ եւ միւս կողմէ Հայաստանի դէպքերու առթիւ հանրային ցասումը այն վիճակին հասած է որ ստանձնուած պայմաններու չգործադրուելուն դէմ բողոքելու պարտաւոր ենք: Չինադադարի պայմաններուն մէջ գրուած էր նոյնիսկ, որ եթէ երկրին ռեւէ մէկ կողմը անկանոնութիւն մը պատահի, իրաւունք պիտի ունենան գրաւումներ ընելու: Ինչպէս գիտէք, այս պայմանն ալ չգործադրուեցաւ: Այս միջոցին մենք ալ կրնայինք բան մը ընել, դժբաղդաբար չկրցինք ընել, եւ մեր գործերն ալ կանոնաւոր ուղղութիւն մը չունին: Հակառակ գործին մեծութեան, այսօր կանոնաւոր թղթակցութիւն մը չունինք ոչ Կիլիկիոյ եւ ոչ Փարիզի հետ: Չենք գիտեր թէ ինչ կը մտածեն Փարիզի մէջ. ուրեմն անուղղակի կերպով մենք ալ պատճառներէն մէկն ենք այս դժբաղդ դէպքերուն. մենք կրնայինք օգնութիւն հասցնել եւ չկրցանք: Հաճընցիները 8 ամիս պաշարուած մնացին եւ չկրցինք օգնութիւն մը ընել, ապահովելով նոյնիսկ ֆրանսացիներու օգնութիւնը, աշխատելով այս ուղղութեամբ: Մեր պատուիրակութեան պետը⁵⁸⁴ շատ ազգասէր մարդ է, սակայն մէկ, երկու, հինգ հոգի բաւական չէ այս գործերուն համար:

Ֆրանսական կառավարութեան առջի համակրութիւնը փոխուեցաւ, անհրաժեշտ էր որ Փարիզի մէջ զանազան կողմերէ օգնութիւններ ստացուէին, սակայն ինչպէս տեսայ վերջին ճամբորդութեանս միջոցին, Փարիզի մէջ այս գործերուն չեն մօտեցած: Հայ բժիշկ մը *Թան* լրագրի խմբագրապետին անձնական բժիշկն է, ուրիշ հայ մը Պանք Տըֆրանսի տնօրէնին բժիշկն է, գիտէք որ այս երկու հաստատութիւններն ալ որքան ազդեցութիւն ունին Ֆրանսայի քաղաքական կեանքի ճակատագրին վրայ, սակայն այս երկուքէն ալ օգտուելու չենք աշխատած, ինչպէս նաեւ չենք օգտուած մեր ուժերէն: Անհրաժեշտ է ուրեմն որ օգտուինք մեր բոլոր ուժերէն: Կը խորհիմ որ ինչո՞ւ մենք սուրիանդակ մը չունենանք, որ Պոլիսէն Փարիզ, Փարիզէն Կիլիկիա երթայ գալ: Այն համոզումը ունիմ որ եթէ այսպիսի կազմակերպութիւն մը ունենայինք, այսպիսի անհաճոյ բաներ չէին պատահեր...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- (*ընդմիջելով*) Ըսել կ'ուզեք որ եթէ մարդիկ ունենայինք որոնք երթային գային, այսպիսի բաներ չէին պատահեր:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- (*շարունակելով*) Ըսել կ'ուզեմ որ եթէ կացութեան իրազեկ ըլլային, սխալներ չէին գործուեր: Օրինակի համար Կիլիկիոյ մէջ նախարարութիւն կազմեր են, ինչո՞ւ Փարիզ այդ մասին բան մը չէր գիտեր, ի՞նչ պատճառաւ ռեւէ լուր չունէր, արտագաղթը ի՞նչ էր, կատարեալ *ֆիսարթ* մը: Մէկ խօսքով, ֆրանսացիներու համակրութիւնը գրաւելու համար աչքերնիս գոցեր ենք: Ես անհրաժեշտ կը գտնեմ հեռագրական հաղորդակցութիւնը Երեւանի եւ Փարիզի [միջեւ] եւ նոյնիսկ պէտք է ստեղծել ծածկագիր հեռագիր, որպէսզի չստիպուինք օգտուիլ պէճիական եւ հելլենական ծածկագիր հեռագիրներէ:⁵⁸⁵ Այս հաղորդակցութեան միջոցները ստեղծելով, իրարու հակառակ արտայայտութիւններ չպիտի ընենք եւ դաշնադրութեան գործադրութեան պայմանները ապահովելով, ինքզինքնիս ուղղենք:

⁵⁸⁴ Անկարկութիւն Պօղոս Նուպարի:

⁵⁸⁵ Վաւերաթուղթերը ցոյց կու տան թէ պատրիարքարանը զգայուն բնոյթի հաղորդակցութիւններու համար կը դիմէր օտար,- մասնաւորաբար՝ յունական,- հեռագրական ընկերութիւններու, երբեմն ալ կը փորձէր զանոնք տեղ հասցնել Պոլիս հաստատուած ամերիկացի, անգլիացի, ֆրանսացի եւ իտալացի բարձր յանձնակատարներու միջոցաւ, վերջիններու պարագային, սակայն, առաւելաբար բախելով մերժողական պատասխանի:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Ժողովուրդը իր բողոքի բուռն արտայայտությունը կ'ընէ այս բանաձեւներով. մեզ կը մնայ միաձայնութեամբ ընդունիլ զանոնք եւ այդպէս արտայայտուիլ: Ամենուն ենթարկուած խոր կսկիծը այնքան խանդավառած է մեզի, որ չնսեմացնելու համար անոր տպաւորութիւնը, կը փափաքիմ ուղղակի գործնական գաղափարներ յայտնել: Երէկ տեղի ունեցածը սուգի արտայայտութիւն մ'էր, սակայն պէտք է ըսել որ շատ պատշաճ արտայայտութիւն մ'էր: Ասոր միացնելով մեր զգացումներն ալ, պէտք է իրաւասութիւն տանք Հայկական Պատուիրակութեան մեր զգացումներուն թարգմանը ըլլալու եւ դիմենք աւելի գործնական միջոցներու: Եթէ այդ մասին պէտք եղած լուրերը առնենք, այն ատեն կ'արտայայտուինք: Դաշնագիրը փոքրամասնութեան իրաւունքի պաշտպանութեան համար առանձին տրամադրութիւններ ունի, սակայն Հանրի ժողովուրդը ամիսներով պաշարուած մնաց ու ռեւէ կողմէ օգնութիւն չեղաւ իրեն, եւ պէտք կը տեսնեմ որ պատուիրակութիւն մը դրկուի, որպէսզի մօտէն քննէ գործերը եւ պէտք եղած կարգադրութիւնները ընէ: Անոնք որ խուսափած են իրենց պարտականութեան մէջ, պէտք է մօտէն ճանչցուին եւ գործնական միջոց մը գտնենք կազմակերպուելու համար: Հանրն տակաւին պաշարուած կը մնայ եւ ժողովրդեան ցասումը այդ պայմաններուն չգործադրուելուն դէմ իր ծայրայեղութեան հասած է, այնպէս որ մենք բողոքելու պարտաւոր ենք: Չինադադարի պայմաններուն մէջ գրուած էր որ եթէ ռեւէ անկանոնութիւն ծագի, նոյն իսկ գրաւումներ կարելի պիտի ըլլար ընել: Մենք ալ այս նպատակաւ բան մը կրնայինք ընել, բայց դժբաղդաբար ամիսներէ ի վեր չըրինք:

Իտրիդարանական մարմնոյ կողմէ տեսանք քանի մը պակասներ եւ նկատեցինք որ գործերը կանոնաւոր կերպով չեն տեսնուիր: Դժբաղդաբար ահագին գործ կայ, բայց կանոնաւոր թղթակցութիւն չկայ ոչ Կիլիկիոյ եւ ոչ Փարիզի հետ, չենք գիտեր թէ ինչ կը մտածեն Փարիզի մէջ: Եւ այս անկանոնութիւնը պատճառ եղաւ ծանրացնելու դժբաղդ դէպքերը: Մենք կրնայինք օգնութիւն հասցնել Հանրին եւ չկրցանք, հակառակ անոր որ 8 ամիս պաշարուած մնացին: Բիչ մը աւելի աշխատութիւն պէտք է տարուէր ֆրանսական կառավարութեան օգնութիւնը ապահովելու համար, քանի որ հանրեցիները երկու ճակատի վրայ պատերազմելու հարկադրուած են: Ֆրանսական կառավարութեան համակրութիւնը հայոց նկատմամբ փոխուած կ'երեւայ, ինչ է պատճառը եւ ինչո՞ւ համար չ'աշխատուիր մօտենալու: Այստեղ ըսուեցաւ որ *Թան* լրագրի խմբագրապետին բժիշկը հայ մ'է, Պանք Տըֆրանսի տնօրէնին բժիշկն ալ հայ մ'է, բայց շատ ցաւեցայ լսելով որ անոնցմէ օգտուելու ոչ մէկ միջոց կը խորհուի: Ըսել է որ մենք մեր ուժերէն չենք օգտուած, մինչդէռ պէտք է որ օգտուինք հայ ազգին բոլոր ուժերէն: Ինչո՞ւ համար մենք ուղղակի *սուրիանդակ* մը չուենանք, Պոլիսէն Փարիզ, Փարիզէն Կիլիկիա երթեւեկելու, եթէ ասոնք ըլլային, չէին պատահեր այն բաները, որոնք պատահեցան ամիս մը առաջ...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- (*ընդմիջելով*) Ըսել կ'ուզեք որ սուրիանդակը երթեւեկելով չէին պատահեր այդ դէպքերը:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Անշուշտ ոչ, սակայն ժամանակին տեղեկանալով իրողութեան, 500 հոգի թերեւս մագապուր[ծ] չէր փրկուեր եւ հազարներ զոհ չէին երթար: Իմ նպատակս այն է, որ մօտէն տեղեկանանք իրողութեան եւ գործնական միջոցներ խորհինք այս մասին:

Տ. Տ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Օրուան տխուր լուրերը իրենց ազդեցութիւնը թողած են ամէն կողմ: Սակայն ես կը խորհիմ որ տխրութիւն եւ սուգ ռեւէ օգուտ յառաջ բերած չէ մինչեւ հիմա եւ ամէն ազգ իր անկախութիւնը տարբեր կերպով ստացած է: Մենք ալ փոխանակ սուգի պէտք է զայրոյթով տոգորուինք, զայրոյթ բոլոր աշխարհի եւ նոյնիսկ մեր անձին դէմ: Ինձ կը թուի թէ մեր իրաւունքները ամենէն առաջ լքողները մենք եղած ենք, ո՛չ արեան պարտականութիւնը յարգուած է, ո՛չ նիւթական պարտականութիւն, եւ ո՛չ ալ մտքի պարտականութիւն: Ամէն հայ կարծես կը խորհի թէ ամէն բան կրնայ ըլլալ, պայմանով որ ինք ապահով ըլլայ, եւ Հայաստան վայելէ գեղեցիկ պաշտօններով: Ես կը թելադրեմ որ ամէն մարդ այսօրուրնէ սկսի կատարել իր պարտականութիւնը: Մեր մեռելները անթաղ կը մնան, չենք զգար, բազմաթիւ հայեր հեռու կը մնան մայր հայրենիքէն, ո՞ր ժամանակին կը սպասենք, կ'ուզենք որ անոնք երթան եւ հայրենիք պատրաստեն, ու յետոյ մենք երթանք: Դրամականի գալով, ահաւասիկ Հայրենիքի Փոխառութիւնը, որչա՞փ արձանագրուեցան: Մեր մտաւորականները իրենց կարողութեան չափով պէտք է աշխատէին, բայց այդ ակնկալութիւնն ալ չիրականացաւ: Այո, ուրիշները պէտք է մեզի օգնեն, սակայն մենք ալ մեր պարտականութիւնը պէտք է ճանչնանք: Մենք պէտք կը տեսնենք որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը Փարիզէն Լոնտոն փոխադրուի անգլիական կառավարութեան մօտ կատարուելիք դիմումներու համար: Վաղն ալ ֆրանսական եւ ամերիկեան ներկայացուցիչներու կրնանք դիմումներ ընել, ուստի նախ եւ առաջ մենք մեր պարտականութիւնը կատարենք հայ ժողովուրդին անունով: Ուրիշներու շինած պարիսպները կը փլին:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կը փափաքէի որ եղած քննադատութիւնները քիչ մը աւելի կշռուած ըլլային, եւ ինչ որ կը պատահի ամէն տկար ազգի մէջ, հաշիւներ մաքրելու չճառայէին այդ քննադատութիւնները, այլ պատասխանատուութիւններ միայն յիշելու, ինչ որ կարելի է ազգային դատի տեսակէտով եւ մանաւանդ մեզի

համար, որ իր ազատությունը այնքան սուղ գնեց: Ես կը կարծեմ թէ այս խնդիրները չեն կրնար կարգադրուիլ Ազգ. Պատուիրակությունը հոս դրկելով, հոն դրկելով: Եթէ դէպքերը լաւ քննենք, կը տեսնենք որ հայ տարրը ծառայած է Եւրոպայի շահերուն, եւ հայ տարրին շուրջ եղած հետաքրքրությունները ուղղակի ատկէ առաջ կուգա[ն]: Համաձայնականները հայոց գոհողությունները ծառայեց[ուց]ին Գերմանիան վարկաբեկելու համար, ու երբ այս նպատակը գլուխ ելաւ, անկէ վերջ մոռցուեցաւ հայոց գոհողությունն ալ, գոհաբերությունն ալ: Ինչ որ անցեալին մէջ պատահած էր, նոյնը նորէն տեղի ունեցաւ: Այս ազգը որ Անգլիոյ յաղթանակին համար իր արիւնը թափած էր, ոչ իսկ [Անգլիա] հետաքրքրուեցաւ հայոց ջարդը արգիլելու համար, եւ Ֆրանսայի ունեցած համակրությունը արգելք չեղաւ այս ջարդին: Պրեմիէր Մարաշի ջարդին առթիւ ըսած էր թէ այս ջարդը վերջին ջարդն է, մինչդեռ հակառակ ամէն հերոսական դիմադրութեան, Հանրն ալ կ'իյնայ եւ ֆրանսական փառքը միասին կ'իյնայ: Ասոնք կ'ապացուցանեն թէ Եւրոպա կը պաշտպանէ մեզի եթէ իրենց պատահական շահերուն գուգադիպի գործը: Ես կ'առաջարկեմ այս բողոքը քուէարկել եւ դրկել անոնց, այն համոզումով որ ջարդուեցանք անոնցմէ:

Հ. Յ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Այսօր ճառի տեղը չէ, որովհետեւ ուրախութեան առիթ մը չկայ մեր առջեւ, մեր սրտերը միեւնոյն կերպով կը տրոփեն: Իցիւ թէ ամէն ատեն այսպէս վերջանային մեր բոլոր խորհրդակցությունները եւ ամուր ու երկաթեայ միություն մը կազմենք ասկէ մինչեւ Երեւան: Մենք պէտք է դիմենք ոչ միայն Համաձայնական կառավարություններու, այլեւ Ամերիկայի, Ճափոնի, վերջապէս բոլոր չէզոք կառավարություններու, բացատրելու համար թէ ինչ միջոցներ կը գործադրուին տկարը զգեստնելու համար:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Մեր ընկերները ըսին թէ այսօր մեզի համար սուգի օր է: Ես պիտի ըսեմ որ փառքի օր է: Եթէ Ճափոն իր Բորթ Արթիւրը ունի,⁵⁸⁶ մենք ալ մեր Հանրնը ունինք: Պ. Խօճասարեան իրապաշտ կերպով ներկայացուց իրերը, եւ կ'աւելցնեմ որ այն օրը որ Եւրոպայէ յոյսերնիս կտրենք, այն օրը ապրելու յոյսը կ'ունենանք: Ես չպիտի մտնեմ մանրամասնութեան մէջ, այլ պիտի ըսեմ այս Ժողովին որ իր պարտքն է գործադիր իշխանութեան ըսել որ արտաքին աշխարհէն յոյս չկայ, եւ աշխարհի մէջ խիղճ չկայ, այլ չոր ու ցամաք շահ կայ, հետեւաբար գործադիր իշխանությունը միմիայն այս կերպով իր ծրագիրը պէտք է բերէ այս Ժողովին:

ՏՐ. Յ. ԹՕԺԵԱՆ.- Ես շատ բնական կը գտնեմ այս Ժողովին ենթարկուած յուզումը: Այս Ժողովը գերագոյն ներկայացուցչական մարմինն է, բայց մենք այսօր ոչ զգացումներէ տարուելու եւ ոչ ալ պարագաներէ ազդուելու ժամանակ չունինք: Պատասխանատուությունը այնքան ծանր է, որ պարագաները նկատողութեան առնելով պէտք է խօսինք: Բուն խնդիրը այն է որ տրուած պայմաններու մէջ պաշտպանենք մեր իրաւունքները: Ոգեւորեալ ճառերով այս գործերը վարել կարելի չէ, պէտք է հետեւինք իրապաշտ քաղաքականութեան, բացարձակապէս զգացումէ ազատ: Պէտք է ազատինք զգացական քաղաքականութենէ, զգացումով չենք կրնար առաջնորդուիլ, ըլլա՛յ Կիլիկիա, ըլլա՛յ Թուրքիա: Մենք տեսանք թէ Համազգայինը որոշ դիմումներ կատարած է. այս գործունէությունը երկու մասի բաժնուած է՝ ներքին եւ արտաքին:

Պէտք է խորհինք թէ Եւրոպայէ ինչ օգուտ պիտի ունենանք եւ յետոյ պէտք է կշռել թշնամիին ուժերը, որպէսզի կարենանք լաւ գնահատել զայն: Եւրոպան մեզի թշնամի համարելով ի՛նչ օգտակարություն կարելի է յառաջ բերել, մինչդեռ մենք անոնց օգնութեամբ տեղ տեղ մեր գոյությունը կրցած ենք պաշտպանել, հետեւաբար հիմա անոնց հակառակութենէն օգուտ մը չունինք: Ես գործնական միջոց կը նկատեմ բոլոր զինակից պետութեանց դիմում ընել եւ այս Ժողովը ըլլալով ազգին գերագոյն Ժողովը, բոլոր երեսի. Ժողովներու եւ բոլոր երկիրներու հայասեր ընկերակցություններու դիմել, որպէսզի ազդեցություն գործադրեն իրենց քաղաքական շրջանակներուն վրայ: Ասկէ գատ, մամլոյ մէջ շատ ծեծուած ըլլալով Հայաստանի հոգատարութեան խնդիրը, որ վերջնական ձեւ մը պիտի առնէ, եւ կ'առաջարկեմ հոգատարութեան խնդիրը լուծել դարձեալ դիմելով Ազգերու Ընկերակցութեան: Ասկէ գատ, գանք մեր ներքին վիճակին: Ոչ մէկը մեզմէ բաց ճակատով կրնայ ըսել թէ կատարած է իր պարտականությունը: Մենք ունինք շատ ծանր պարտքեր գորս չենք կատարած: Ասոր համար պէտք է [խրաքանչիւրս] միջոցներ մտածէ թէ ինչ կերպով կրնայ ոգեւորություն ստեղծել եւ աւելի գոհաբերություն յառաջ բերել: Երկրորդ, Հայ Հանրապետութեան այստեղի պաշտօնական մարմիններու հետ պէտք է աւելի սերտ յարաբերություն ստեղծել, ինչ որ աւելի օգտակար կ'ըլլայ: Ես կ'առաջարկեմ որ ազգ. ընդհանուր շահերու պաշտպանութեան տեսակէտով սերտ գործակցություն ստեղծող մարմին մը երեւան գայ եւ այդ մարմինը աշխատի հասարակութեան շահերը պաշտպանելու համար:

Տ. Վ. ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ.- Համազգային Ժողովը հրաւիրելով մեզի խորհրդակցութեան, թելադրություններ

⁵⁸⁶ Անկարկություն 8 Փետրուար 1904-ին Արթիւր նաւահանգիստի ժուսական նաւատորմին վրայ ճափոնական նաւատորմի գիշերային յարձակումին, որմով սկիզբ կ'առնէր ժուսեւճափոնական պատերազմը:

կ'ուզէ լսել: Այսօր մենք կրկնելով մեր արտայայտությունները պիտի բաւականանանք: Կարսէն Կիլիկիա դժբաղդ վիճակ մը կը տիրէ: Ես կ'ուզեմ յիշել դէպք մը: 5 տարի առաջ Քիւթ⁵⁸⁷ կը գտնուէի: Երբ այդ քաղաքը ինկաւ թուրք զինուորին ձեռք[ը], գրաւողները ուրախ էին, բայց գրաւող անգլիացիները աւելի ուրախ էին եւ կ'ըսէին թէ թուրք տիրապետութիւնը վերջ գտած է այլ եւս հոն եւ իրաւ ալ Քիւթ գրաւուեցաւ, բայց թուրք կառավարութիւնը հոն գոյութենէ դադրեցաւ: Ասիկա պարագայ մ'է որ կը յիշեցնէ թէ թրքական յաղթանակները ինչ արդիւնք կու տան շատ անգամ: Ես պէտք կը տեսնեմ որ մնայուն եւ պատասխանատու ժողով մը ունենանք, որ *քոնյորուի* ներքեւ առնէ ամէն բան: Քանի մը ամիս առաջ նոյն կսկիծները ունեցանք եւ նոյն մեքենան է որ կը գործէ հիմա Հանրի դէպքին առթիւ, պէտք է մեքենան փոխել: Պէտք է ունենանք որոշ ուղղութիւն, որպէսզի մեր շահերը ապահովենք: Կ'առաջարկեմ կազմակերպել ազգին գերագոյն վարչութիւնը, որուն պէտք է հպատակին ամէն մարմիններ եւ ազգին հետեւելիք ծրագիրը ծնի այդ մարմինէն:

Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ.- Ս. Նախագահին կողմէ տրուած բացատրութենէն յետոյ, կը տեսնեմ որ պատասխանատուութեան մեծ բաժին մը կը վիճակի այս ժողովին՝ երբ կը խորհինք որդեգրել նոր քաղաքականութիւն մը:⁵⁸⁸

Շատեր՝ ուժգնօրէն բողոք բառնալու տրամադրութեամբ կը կարծեն ճշդաւ ըլլալ ազգին դիրքը Դաշնակից պետութիւններու հանդէպ: Բայց պէտք է յիշել Անդիսթենէսի առակը:⁵⁸⁹ Կենդանիներու երամակ մը բողոք բառնալով հաւասարութիւն կը պահանջէր, բայց սա պատասխանը ստացան առիւծներէն. Եթէ դուք մեր ճանկերը եւ մեր ժանիքը ունենայիք՝ կրնայիք արժեցնել Ձեր բողոքը:

Ունէ ժողովուրդ որ տկար է, ուզէ չուզէ պիտի ապաւինի իրմէ աւելի զօրաւոր ուժի մը: Մեզի համար՝ բողոքել Եւրոպայի դէմ, այն ժամուն ի դէպ ըլլալ թերեւս, երբ ապրելու բոլոր միջոցները պակսին այլեւս: Երբ մեր բոլոր յոյսերը քանդուին, այն ատեն կը խորհինք թէ ինչպէս պէտք է մեռնի: Այն ատեն կը խորհինք թէ ինչ պէտք է ընել: Բայց մենք մեր նախնիքներուն ժառանգորդներն ենք. ապրելու միջոցներուն վրայ միշտ խորհեցան անոնք. եւ ճիշդ չեմ գտներ եղած թելադրանքները:

Արեւելքի մէջ մեր շուրջը ապրող հին ազգերէն շատեր կործանեցան, մինչդեռ մենք կ'ապրինք դեռ: Շատեր ինկան օրհասական անկումով մը ու անհետացան պատմութեան էջերէն, բայց հայը իր կորովին եւ արիւթեան միացուց իր խոհականութիւնը եւ քանի քանի անգամներ՝ երբ պէտք տեսաւ՝ նոյնիսկ օգտուեցաւ իր թշնամիներէն:

Եւրոպայի դէմ կարգը կու գայ բողոքելու, երբ քաղաքականապէս մեռնիլը որոշ ճակատագիր մը դառնայ մեզի համար. իսկ եթէ իրաւ պիտի մեռնինք մեր առած վերքերէն, լաւ է նոյնիսկ չբողոքել գայլին օրհասը յիշելով:

Ճիշդ է որ ժողովուրդները իրենք կը տնօրինեն իրենց բաղդը, բայց ո՛չ առանց իմաստութեան. արդ՝ փոխանակ Դաշնակիցներուն ըսելու թէ դուք մեզ կը խաբէք, պէտք է շարունակ դիմենք, կոչ ընելով իրենց ցոյց տալ ճիշդներ, ժանիքներ. մեր առիւծները արդար են, հաւատա՛նք ասոր: Պէտք է լրջօրէն խորհինք թէ ո՛րն է մեր հետեւելիք քաղաքականութիւնը: Այն դուռները գոր[ս] բաղիւնք ենք մինչեւ հիմա, պիտի բաղիւնք հազար անգամ: Պէտք է որ չխափանուին մեր դիմումները եւ մեր ազգային բաղձանքը իրականացնելու համար պիտի կիրարկենք գէթ դիւանագիտական ամէն միջոցներ, իրենց հասկցած ձեւով բացատրելու համար մեր իրաւունքը: Ես մեծ իրաւունք մը չեմ տար անոնց որոնք կը կարծեն թէ ժողովուրդ մը կրնայ տարուիլ բանականութեան բոլորովին հակասող գզացումէ մը: Ինչ որ է. պէտք է կատարենք մեր դիմումները հաստատ, ուղիղ, ճիշդ եւ որոշ կէտերու մէջ ամփոփելով, որպէսզի ճշդուի, որոշուի նաեւ մեր գործունէութեան բովանդակ ուղղութիւնը:

Տ. Գ. ՄԻՍՔԷՇԵԱՆ.- Ես այն յայտարարութեանց համամիտ չեմ որ ազգը իր պարտականութիւնը չի

⁵⁸⁷ Քիւթ կամ Քիւթ-է-Ամարնա իրաքեան այն քաղաքն է, զոր օսմանեան ուժերը 1915-ի Դեկտեմբեր ամսէն մինչեւ 1916-ի Ապրիլ ամիսը պաշարման տակ պահելով, նուաստացուցիչ պարտութեան մատնեցին բրիտանական բանակը:

⁵⁸⁸ Դուրեան Արքեպիսկոպոս իր ձեռագրով բազմաթիւ ջնջումներ և յաւելումներ կատարած է իր արտասանած խօսքերու արձանագրութեան մէջ:

⁵⁸⁹ Յոյն իմաստասէր Անթիսթենէսի մասին կ'ըսուի թէ ապրած է մեր թուարկութենէն առաջ 5-4-րդ դարերուն եւ աշակերտած՝ Սոկրատի: Ոմանք զինք կը դաւանին հիմնադիր շնական (*սինիք*) իմաստասիրութեան: Արիստոտէլի կողմէ Անթիսթենէսի վերագրուած առակը, որ նաեւ մաս կազմած է եզովքոսեան առակներուն, աւելի որոշակիօրէն կը վերաբերի առիւծէն հաւասարութիւն պահանջող խումբ մը նապաստակներու:

կատարեր: Հայ ազգը միշտ կատարած է իր պարտականությունը, հետևաբար Հայրենիքի Տուրքը չվճարելու ամբաստանությունը ճիշդ չէ: Եղիշէ Ս. խիստ լաւ բացատրեց եւ հասկցուց թէ հայ ազգը իր կորուվով ապրած է միշտ եւ իր գոյությունը պահպանած է: Ատոր ամենէն ցայտուն ապացոյցը Հաճընի հերոսական դիմադրությունն է: Բանախօս մը հաստատեց թէ, մեծ խումբ մը օգնութեան կ'երթար Հաճընի եւ զինաթափ ըրին, երբ թուրք չեթէները կոտորեց ու տակաւին կը կոտորէ:⁵⁹⁰ Այստեղ մատերնիս վերքին վրայ դրուեցաւ: Եթէ Կիլիկիոյ տեղեկագիրը բերուի եւ կարդաք, համոզում պիտի գոյացնէք թէ Կիլիկիոյ ջարդը եղած է քաջալերութեամբ անոնց, որոնք արգիլելու պաշտօնը ունէին այդ դէպքերը հայ հեզ դժբաղդ նահատակներու վրայ: Հայ ազգը իր պարտականությունը կատարած է եւ վճարելու մէջ ալ երբեք չէ թերացած, այնպէս որ այս պարագան իբրեւ թերություն չի կրնար նետուիլ իր երեսին: Սուգը եւ արտասուքը պատած [են] ամենուն դէմքերը. ես կը կարծեմ որ գործնական եւ ազդու միջոցն է բողոքի հեռագիր մը ուղղել բոլոր երեսփոխանական ժողովներու, արտայայտուելով աւելի գործնական կերպով:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Զիչ առաջ խօսողներէ ոմանք ըսին թէ իրապաշտ քաղաքականութեան մը հետեւինք: Ես չկրցայ հասկնալ թէ որն է իրապաշտ քաղաքականությունը, որովհետեւ մէկը կը խօսի եւրոպական քաղաքականութեան հետեւելու պէտքին եւ ուրիշ մը մեր յոյսը մեր ուժերուն վրայ դնելու անհրաժեշտութեան մասին: Պէտք է հետեւիլ ի հարկէ կշռուած եւ ճշդուած արտաքին եւ ներքին ուղղութեան մը. իսկ ասիկա կ'ըլլայ իրապաշտ քաղաքականություն մը ունենալով: Մեր ժողովուրդը այսօր ցրուած վիճակ մը ունի, իսկ հայ կառավարությունը համաշխարհային մոլիշ ուժերուն մէկ պզտիկ օղակն է: Մենք չենք կրնար ունենալ մեր բոլորովին ուրոյն քաղաքականությունը եւ ազդել ուրիշներու վրայ: Ունինք փոքրիկ պետություն մը, որուն քաղաքականությունը վարելու կոչուած կառավարությունը պէտք է ապահովէ եւ ընտրէ այնպիսի գործակիցներ, որոնց շահերը մերիններուն համաձայն կ'ընթանան: Մենք կը տեսնենք որ Արեւելքի մէջ իրենց շահերով ամենէն աւելի մեզի բարեկամ կառավարություններէն մէկը Անգլիան է, միւսը՝ Յունաստանը: Սակայն այս գիտնալով, միւսներուն դէմ թշնամութիւն պիտի յայտարարենք. երբեք: Մենք մեր յոյսը պիտի դնենք թէ՛ եւրոպական պետություններու վրայ եւ թէ՛ մեր վրայ եւ մեզի համար բոյն մը պիտի ստեղծենք: Հայ ժողովուրդը պիտի քալէ իր ճամբան: Մենք կը տեսնենք թէ ինչպէս երկու մեծ ուժեր Համաձայնականներու ներքին անհամաձայնութենէն քաջալերուելով կազմակերպուեցան եւ երեւան եկան Քեմալիստանը եւ պոլշեւիզմը: Անկարելիություն մը չէ որ այս երկու ուժերը գան միանան եւ հայկական աշխարհը իրենց ազդեցութեան ենթարկելէ յետոյ անցնին դէպի հարաւ եւ Արեւմուտք: Դժբաղդաբար հայ ազգի քաղաքական ճակատագիրը կապուած է այնպիսի դրացիներու, որոնք իրեն դէմ են: Եթէ յաջողին ասոնք, պիտի վտանգուի Անգլիոյ ազդեցությունը Պարսկաստանի մէջ եւ գուցէ Եգիպտոսի եւ Հնդկաստանի ճակատագիրն ալ փոխուի: Երկրորդ կառավարությունը Յունաստանն է, որ ձեռք բերած է Չմիւռնիան եւ դէպքերու անմիջական հետեւանքով դուրս ելած է իր սահմանէն: Այս երկու տերություններու եւ մեր վիճակին մէջ նմանություն մը կայ եւ չենք կրնան տարբեր ուղիի մը հետեւիլ, բայց կ'ընդունին որ պէտք է ըլլանք աւելի *սիւսթեմաթիք* եւ որոշ:

Ոչ մէկ ժողովուրդ եւ ազգ ուրիշներու միջոցով կրնայ ձեռք բերել իր ազատությունը. անոնք առ առաւելն իրենց շագանակները կը հանեն կրակէն, ուստի պէտք է այդ ազատությունը ոչ միայն կերտել, այլ եւ պահել: Եթէ մենք մեր շահերու տեսակէտով մեր ամբողջ յոյսը կը դնենք մեծ պետութեանց վրայ, պէտք է գիտնանք որ անոնք մեզմէ պիտի օգտուին. մեր յոյսերը մեր վրայ դնենք:

Դժբաղդաբար այդ մասին մեր պարտականությունը չկրցանք լրացնել հայկական կառավարությունը ուժովցնելու եւ տալու անոր դիմադրական ուժ մը թշնամիներու դէմ: Մենք այս նպատակաւ գրեթէ ոչինչ ըրինք, մինչդեռ հայրենիքը այս կերպով միայն կրնայ ապրիլ եւ ազատ բոյն մը աւելի մեծնալ եւ ոչ միայն ֆիզիքական այլ եւ բարոյական առաւելություններ ունենալ:

Ատոր դարմանը՝ մեր ազդեցութեան շրջանակի[ն] մէջ միջոցներ ձեռք բերելով զանոնք դէպի Հայաստան փոխադրելն է:

Այսօր ինչ ալ ըլլայ, վաղը պիտի լսենք որ տարբեր պայմաններով Հայաստան կը կառավարուի. եթէ Հայաստանի համար պոլշեւիկեան քոմիսէր մըն ալ նշանակուի, մենք մեր երկրին տէրը կը մնանք, եթէ մեր շահերուն համաձայն շարժինք եւ մեզի վիճակուած դէրը կատարենք:

Պէտք է այստեղէն մարդիկ հաւաքել եւ 2-3 ամսուան ընթացքին մարզուած մարդիկ տանիլ մտցնել Հայաստան, այս կերպով այն երկրի ազգաբնակչութեան համար նոր յոյս մը ներշնչելով եւ ազատելով զանոնք այն

⁵⁹⁰ Այս շարահիւսականօրէն թերի նախադասությունը պահպանած ենք նոյնութեամբ:

ճնշող տրամադրություններ, որոնք ենթեր են կ'ապրին իրենք եւ երբ պատահին ամիսներ որ նոր միջադէպեր ծագին, այն ատեն ժողովուրդը կարող կ'ըլլայ պաշտպանել իր համոզումը:

Սերպիա, որ պատերազմի ընթացքին ծանօթ պայմաններու մէջ գրկուեցաւ իր երկրէն, վերջապէս տէր եղաւ անոր:⁵⁹¹ Մենք չափի սպասենք որ ամէն բան օտարներէ գալ մեզի, այլ պիտի կատարենք մեր պարտքը մեր ֆիզիքականով եւ բարոյականով, այն աննկուն հաւատքով, որ 7 տարիէ ի վեր հայութիւնը ապրեցուց անտանելի տառապանքներու մէջ: Ես այս կերպ օգնութիւն մը միայն ճիշդ կը գտնեմ:

ՓՐՈՓ. Չ. ՊԷՉԾԵԱՆ.- Ըսելիք շատ բան չունիմ. շատ բաներ լսեցիք արդէն. կ'ուզեմ այսօր մի քանի բաներ շեշտել: Մէկը այն է որ յուսահատինք: Մեծ սուգի օրուան մը մէջ ենք, սակայն պէտք է յուսահատութիւնը չմօտենայ մեզի: Մարդ անոնք են միայն, որոնք որչափ դժբաղդութիւնը աւելնայ, այնչափ կ'արիանան եւ կը գորանան. այս ոգիով ապրած ենք ու պիտի ապրինք. ամենէն առաջ մեր ժողովը պէտք չէ յուսահատի: Ասկէ վերջ կարգը կու գալ խորհելու թէ ի՞նչ պիտի ընենք: Բժիշկ մը ախտը կը քննէ եւ յետոյ կ'որոշէ անոր դարմանը: Այսօր Կարսը ինկած է եւ մեր սիրելի երկրին մեծ մասը օտարներու ձեռք անցած է: Ես դիւրին պատասխան կրնայի տալ ի՞նչ պէտք է ընել հարցումին, եթէ գիտնայի թէ ինչո՞ւ եւ ինչպէս ինկած է: Բայց չենք գիտեր, բնաւ չենք գիտեր թէ ինչու համար ինկած է, որովհետեւ մեզի կ'ըսուէր թէ այն երկիրը որ անյադէպի է ինկած է:

Սեր յարաբերութիւնը պէտք է ըլլայ շատ աւելի սերտ, որպէսզի կացութեան աւելի մօտեն տեղեակ ըլլանք. եթէ գիտնայինք կացութիւնը, մեր ունեւորներու քովէն կրնայինք աւելի դրամ հանել տալ: Պէտք է ճամբայ մը գտնել ուրեմն դրական կարգադրութիւններու եւ ճշգրիտ տեղեկութիւններու:

Սեր արտաքին քաղաքականութեան մէջ, ստիպուած ենք յարաբերութիւն ունենալու մեծ տէրութեանց հետ: Բողոքը դիւրին է: Դուրեան Ս. շատ գեղեցիկ կերպով խօսեցաւ. բողոքը խելքով տկարներու գէնքն է, մշտնջենական բողոքով ազգ չ'ապրիր, բայց միեւնոյն ատեն դուրսէն աւելի ներսէն պէտք էինք ստանալ մեր օգնութիւնը: Ծանիր գրեզը ամենէն հին խօսքերէն մէկն է: Մենք որ հոս կը նստինք պէտք է լաւ ճանչնանք մեզի: Ես կովկասահայերու մասին շատ քիչ բան գիտեմ. պէտք է լաւ մը ուսումնասիրենք եւ անաչառ աչքով տեսնենք ամէն բան: Պէտք է միանանք բոլոր յարանուանութիւններով եւ ազգին ամենամեծ օգուտը եւ նշանաբանը ըլլայ միութեամբ գործել, միշտ գործել եւ ազգին ամենամեծ նպատակակէտ ընտրել երկու բան՝ յոյս եւ միութիւն:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Ժողովականներէ շատերը արտայայտուեցան, իրենց պարզած գաղափարները լսեցինք: Ես ալ համամիտ եմ որ դիմումները հաւաքաբար, միասնաբար տեղի ունենան, սակայն պէտք չէ շեղիլ նաեւ տրամաբանութեան շաւղէն: Արդեօք քեմալականներու ձեռքը գտնուած այդ գեղեցիկ գէնքերը ով կուտայ, անոնք զգեստները ուրկէ կը հայթայթեն, սաւառնակները ուրկէ կը հայթայթեն. պէտք է ուշադիր հետեւինք նաեւ այս դարձումներուն եւ մեքենայութիւններուն՝ տեսնելու համար թէ ինչ վախճան կը ստանայ գործը: Շրջահայեցութիւնն ալ պէտք չէ թողուլ ձեռքէ:

ՏՐ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ.- Ես նամակ մը կարդացի Նոյեմբեր 2 թուակիր, ուրկէ հանած եզրակացութիւնս այն է որ քաղ. կացութիւնը թերեւս ամենէն նպաստաւոր ճամբուն մէջ մտնէ: Դէպքերը, որ մինչեւ հիմա աննպաստ էին մեզի, յուսալից ուղղութիւն մը առած են: Տեղացի թուրքեր եւ դուրսէն եկած թուրքեր կ'ըսեն թէ երբ մենք երթանք, Ատանայի մէջ Սելի Դաշնագիրը չի կրնար գործադրուիլ, հետեւաբար մենք պէտք է մնանք: *Քուրիէր տ'Ատանա* թերթը կ'ըսէ թէ Սելի Դաշնագիրը այստեղ չի կրնար գործադրուիլ: Իսկ չարաթէ մը ի վեր տեղացիներուն արտայայտութիւնը այն է որ տեղական ինքնավարութիւն մը հաստատուի ֆրանսական *մանտայի* ներքեւ: Ասոր ալ ապացոյցը այն է որ *քուրիէր*ի պաշտօնեաները ամէնն ալ իրենց տեղերը դրկուեցան: *Ֆերուս* թուրքերէն թերթը կ'ըսէ թէ Կիլիկիա ո՛չ թուրքերունն է, ո՛չ հայերունն է, այլ կիլիկեցիներունն է եւ այսօր ֆրանսացիներուն քաշուիլը ո՛չ հայերը կ'ուզեն, ո՛չ թուրքերը: Ֆրանսական պաշտօնատուներու մէջ կ'ըսեն որ թուրքերը չափի ելլեն:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Դուրեան Ս.ի եւ Փրոֆ. Պէգնեանի յայտարարութիւններէն յետոյ իրաւունք կը ստանամ քանի մը խօսք ըսելու: Անցեալ շաբթու այնքան յուսալից էինք ամէնքս ալ, որ Ազգ. Պատուիրակու-թիւնը ջնջել եւ Թուրքիոյ հայոց պաշտպանութիւնը Հանրապետութեան ներկայացուցիչներուն կ'ուզէինք յանձնել: Արդ, անկէ ի վեր ի՞նչ տեղի ունեցաւ որ Կարսի անկման գոյժը կը հասնի: Յետոյ Ս. Նախագահին

⁵⁹¹ 1916-ին աւստրո-հունգարացիներն ու պուլկարները համաձայնաբար իրենց միջեւ բաժնած էին պարտեալ Սերպիան: Ծնորիւ, սակայն, պուլկարներու եւ աւստրո-հունգարացիներու դէմ Համաձայնականներու արձանագրած յաղթա-նակներուն, սերպերու ներկայացած էր իրենց տարածքները ազատագրելու եւ հետզհետէ խրուարթներու եւ սլովեններու միացումով անկախ թագաւորութիւն հռչակելու պատենիութիւնը 1918-ի Նոյեմբերին:

խօսքերեն ալ կը հասկցուի որ Հանրնի համար օգնութիւնները արգիւտներ են: Արդ, պետք է հասկցուի որ Հանրնի օգնութիւնը ինչպէս արգիւտներ է եւ ինչ բան արգելք եղեր է Կարսի պաշտպանութեան, երբ անգլիացիներէն այնքան օժանդակութիւն տեսնուեր է: Ասոնք պետք է հասկցուին եւ չանցնինք վերիվերոյ կերպով այսքան կարելոր խնդիրներու վրայէն:

Տ. Մ. ՆԱՐԼԵԱՆ.- Ես կը փափաքիմ օրինական պարզ թելադրութիւն մը ընել: Բողոքը տարակոյս չկայ որ քաղաքականութեան մէջ արժէք չունի: Մերի Դաշնագրով ազգերը յանձնառութիւններ ունին, բայց հայերը պայմանադիր կողմերէն մէկն են եւ հետեւաբար իրաւունքներ ունին դաշնագրով, որուն գործադրութիւնը պիտի պահանջենք Ազգերու Լիկայէն: Մենք ուրեմն մեր առնելիքին մուրհակը ունինք մեր ձեռքը եւ անոր վրայ հիմնուելով պետք է պաշտպանենք մեր իրաւունքը, պնդելով մեր իրաւունքին վրայ պահանջի ձեւով, դիմելով Ազգերու Լիկին:

Տ. Գ. ՄԻՒԻԴԱՐԵԱՆ.- Ամբողջ շարաթ մը սուգի մէջ էինք եւ այսօր եկած ենք այդ արտայայտութիւնը ընելու: Մեր կեանքին մէջ բազմաթիւ սուգեր ունեցած ենք, բայց անոնք սրտապնդած են հայերը: Բայց այսօրուան սուգը 96ի ջարդերուն նման սուգ մը չէ, այլ պարտութեան սուգ մ'է: Հանրնը ինկաւ եւ Կարսը կորսնցուցինք անհաւասար կռիւով: Մեր ճակատագիրը սուգերու ճակատագիրն է: Բայց այն պատճառները որոնք յառաջ բերին այս աղետը՝ արտաքին են, մենք պետք է մեր ներքին ճիգերով ջանանք պահպանել մեր ֆիզիքական ճակատագիրը: Մենք հիմա երբ կը խորհինք մեր ճակատագրին մասին եւ կ'ուզենք որոշել զայն՝ պետութիւնները չենք նկատեր թշնամիներ: Պետութեանց դէմ ոչինչ ունինք: Պարտութեան հետեւանքով, պետութիւնը քայքայուած է, սակայն ամփոփենք մեր ուժերը, որպէսզի եթէ ըսեն որ Կարսը ետ առնուած է, պիտի տրամադրենք մեր միջոցները: Եւրոպա պետք է գիտնայ որ այն պիտի որ սպառնաց Մերի Դաշնագիրը պատռելու, պիտի գայ օր մը որ պիտի սպառնայ իրենց: Մենք այս մանրամասնութիւնները իրենց բացատրելէ յետոյ պետք է մեր ուժերը կեդրոնացնենք ի հարկին ըսելու համար որ մեզի գործածեցէք եւ պետք է մեր պահանջները ընենք բրիտանական ուժով:

Տ. Ղ. Տ. ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ.- Եթէ այսօր միայն սուգի արտայայտութեան համար հաւաքուած ըլլայինք, բաւական պիտի ըլլար քուէարկութիւն մը կատարելը միայն, սակայն կը կարծեմ որ գործնական քայլեր առնելու համար հաւաքուած ենք: Ատենախօսներէ շատերը մանրամասնութեամբ զբաղեցան եւ բուն խնդրոյն վրայէն շատ անորոշ կերպով անցան: Նոյնիսկ Սրբազանին խօսքերէն շատ որոշ բան մը չկրցաւ հասկցուիլ: Միայն ինչ որ որոշ է մեզի համար, որոշ դիւանագիտութեան մը պէտքն է եւ այս նպատակաւ պետք է օրինականացուի այս ժողովը. հոս հաւաքուելով մեր առաջին գործը պետք է ըլլայ նախ եւ առաջ օրինականացնել այս ժողովը, յետոյ ընտրել անկէ մարմին մը, ասկէ վերջ որոշ քաղաքականութեամբ գործելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բաւական կարծիքներ լսուեցան, եթէ կ'ուզէք բաւ կը համարենք այս վիճաբանութիւնները եւ բանաձեւ մը պատրաստելով՝ այդ բանաձեւը քուէարկուի:

(Ատենադպիրը կարդաց երկու բանաձեւները)⁵⁹²

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Եթէ կ'ուզենք միանանք առաջին բանաձեւի մասին: Ես պետք չեմ տեսներ որ հոգատարութեան հարցով այս ժողովը զբաղի, որովհետեւ մեր խորհրդակցութեան նիւթ չի կազմեր եւ հետեւաբար մեր բանաձեւին մէջ դնելու պետք չեմ տեսներ: Երկրորդ, եթէ մենք հոգատար ուզենք, պիտի հասկցնենք թէ պետութիւն մը ունինք որ իրաւաստ չէ, հետեւաբար սխալ է կարծեմ հոգատարութեան խնդիրը դնել բանաձեւին մէջ:

Պ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Համաձայն եմ որ այդ կէտը յապաւուի բանաձեւէն, որպէսզի հոգատարութիւնը նուիրագործուած չնկատուի ժողովէն, ուրեմն կը միացնենք բանաձեւերը:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Պետք է աւելցնենք որ լքուած ենք Դաշնակիցներէն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս բանաձեւը ընդհանուր թելադրութիւններ միայն կ'ընէ, ասիկա ուղեցոյց մ'է միայն:

Տ. Մ. ՆԱՐԼԵԱՆ.- Բողոքը ոչ մէկ արժէք ունի, պետք է Դաշնագրին վրայ հիմնուած պահանջ ներկայացնենք: Մենք Դաշնագիրը ստորագրող պայմանադիր կողմերէն մէկը կը ներկայացնենք եւ մեր ձեռքը Դաշնագիրը կը ծառայէ իբրեւ *սենէտ*: Մինչդեռ այս բանաձեւին մէջ եղածը պարզ բողոք մ'է որ արժէք չունի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պետք է վստահութիւն յայտնել եւրոպական պետութիւններու:

⁵⁹² Բանաձեւերը չեն պահպանուած դիւանաթուղթերուն մէջ:

(Ատենադպիրը այս միացեալ բանաձեւը⁵⁹³ կարդալով միաձայնութեամբ ընդունուելով նիստը վերջացաւ ժամը 6ին)

⁵⁹³ «Այս բանաձեւը կը սահմանէ թէ Կարսի եւ Հանքէնի անկման առթիւ ո՞ր մարմիններու պիտի կատարուին դիմումները, հիմնուելով ազգին դաշնադրական իրաւունքներուն վրայ: Այս բանաձեւով բացի Հայաստանի վրայ եղած յարձակումէն, խօսուած է Կիլիկիոյ ապագայ քաղաքական վիճակին ապահովութեան վրայ:
«Բանաձեւը եւ թաղերու հանրագրութիւնները պիտի դրկուին Համագգային Ժողովին, որպէսզի այդ ուղղութեամբ կատարէ իր դիմումները» («Ժողովուրդի Ձայնը», 636):

[Համագգային Խորհուրդ]

Բացառիկ նիստ

Նոյեմ. 15 [1920]

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարանը ժամ[ը] 10 առաւօտեան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարքը, Տ. Օգոստինոս Արքեպ., Փրոֆ. Պէգնեան, Տոք. Նազգաշեան, Նիկողոս Աղասեան, Կ. Նուրեան:

Համագգային Ազգ. Ժողովի կողմէ հաղորդուած էր Նոյեմ. 12ի նիստին որոշումը,⁵⁹⁴ որով գործադրութեան կը յանձնուէր քուէարկուած բանաձեւը:

Ըստ այդ որոշման խմբագրութեան հեռագիրներ ուղղուած Պօղոս փաշա Նուպարի, Ազգերու Դաշնակցութեան, Անգլիոյ, Ֆրանսայի, Իտալիոյ եւ Ամերիկայի կառավարութիւններուն եւ խորհրդարաններուն, եւ Ժընեւի Հայաստաններու Քոմիթէին եւ Անգլեւիայ Քոմիթէին:⁵⁹⁵

⁵⁹⁴ Այս ատենագրութեան կը յաջորդեն երկու գրեր, որոնցմէ երկրորդն է նշեալ որոշումը փոխանցող 13 Նոյեմբեր 1920 թուակիր նամակը: Տեսնել Յաւելուած 74:

Ահաւասիկ բովանդակութիւնը 5 Նոյեմբեր 1920 թուակիր առաջին վաւերագրին (ՊՏԴ, տու. փ 6, թղթապանակ M175, Թ823, *հայերէն ձեռագիր*).

Ամենապատիւ

Տ. Զաւէն Ս. Արքեպիսկոպոս

Պատրիարք Հայոց եւ Նախագահ Համագումար Ժողովոյ

Համագումար Ժողովը, ի ներկայութեան Հայ Հռոմէական եւ Հայ Բողոքական հոգեւոր պետերու եւ երեք երեսփոխանական ժողովներէ 83 անդամներու, ի նիստ գումար[ու]ելով երէկ Ղալաթիոյ խորհրդարանը՝ նախագահութեամբ Զերդ Բարձր Սրբազնութեան, ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Թրքահայութեան գերագոյն ներկայացուցական մարմինը եղող համագումարը, նկատի առնելով, որ մինչեւ թրքական դաշնագրին վերջնական գործադրութիւնը, անհրաժեշտ է թրքահայութեան իրաւունքները պաշտպանել մասնաւոր պատուիրակութեամբ մը Եւրոպայի մէջ, կ'ընդունի Ազգ. Պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան անհրաժեշտութիւնը»:

Սոյն բանաձեւը հաղորդելով ի գործադրութիւն, մնանք խորին յարգանքօք

Ազգ. Ժողովոյ Ատենադպիր՝ Հ. Խօրասանճեան, Ատենապետ՝ Ս. Գարսեան:

⁵⁹⁵ Դիւանաթուղթերուն մէջ հանդիպած ենք Պօղոս Նուպարի ուղղուած 16 Նոյեմբեր 1920 թուակիր հեռագրին՝ հետեւեալ բովանդակութեամբ.

Հայ ազգի երեք համայնքներու ազգային ժողովները մէկտեղուած համագումարի մը մէջ՝ աշխուժօրէն կը բողոքեն ընդդէմ պարագաներուն, որոնք յանգեցուցին Հայաստանի վրայ յարձակման եւ գրաւման, եւ Հաճնոյ ողբերգական ճակատագրին: Անոնք կը խնդրեն որ բոլոր անհրաժեշտ դիմումները կատարուին պահպանելու հայկական գոյութիւնն ու անկախութիւնը, անյապաղ վերջ մը դնելու ազգային տառապանքներուն եւ արգիլելու թրքական գերիշխանութեան վերադարձը Կիլիկիա: Կոչը նաեւ ուղարկուած է Մեծ Դաշնակիցներու եւ Ընկերակիցներու վարչապետներուն եւ խորհրդարաններուն եւ Ազգերու Ընկերակցութեան (ՊՏԴ, տու. փ 5, թղթածրար 5-Իւ, Խ639, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Հանդիպած ենք նաեւ Լորտ Պրայսի ուղղուած 18 Նոյեմբեր 1920 թուակիր անգլերէն հեռագրի մը պատճենին, որ հաւանաբար կը ներկայացնէ նոյն առիթով Անգլեւիայ Յանձնաժողովին ուղարկուած օրինակը: Այդ հեռագրին մէջ Վեր. Պէգնեան, Գերպժ. Սայեդեան եւ Զաւէն Պատրիարք կ'ըսեն.

Հայ ազգի երեք յարանուանութիւններու ազգային ժողովները ազդուած՝ [թուրքերու] Հայաստան ներխուժումէն եւ Հաճնի սոսկալի ճակատագրէն, եռանդագին կը բողոքեն մեր ազգային գոյութեան դէմ շարունակուող յարձակման դէմ եւ կը դիմեն բրիտանական աշխարհի գերագոյն խիղճին՝ վերջ դնելու անհանդուրժելի տառապանքներուն: Հայ ազգը վերահաս վտանգին դիմաց՝ փրկութեան համար կ'ապաւինի ձեր յանձնաժողովին ապացուցած մարդասիրական գործունէութեան (ՊՏԴ, տու. փ 5, թղթապանակ 5-Իւ, Խ635, *անգլերէն մեքենագիր*):

[Համագգային Խորհուրդ]

17 Նոյեմ. 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Զ. Պեգնեան, Տոք. Եսդուպեան, Թ. Թումանեան, Կարապետ Նուրեան:

1° Երեք հոգեւոր պետերը իրենց Ֆրանս. Բարձր Քոմիսիոն տուած այցելութիւնը պատմեցին:

Երեք հոգեւոր պետերը նախ խնդակցութիւն յայտնած են Ֆրանս. Հանրապետութեան յիսնամեակին եւ զինադադարի տարեդարձի առթիւ եւ բացատրած են այն պատճառները, որոնք ականայ գիրենք արգիլած [են] մասնակցելէ այդ տօներուն: Բարձր Քոմիսիոն իր համակրանքը յայտնեց ազգին եւ իր ցաւակցութիւնը՝ վերջին դէպքերուն համար: Նոյնպէս Բարձր Քոմիսիոն [ը], ինչպէս Անգլիական Քոմիսիոն, յայտնեց թէ իրենց համար ալ տազնապ մը կար եւ կացութիւնը շատ փափուկ էր: Վրանկէլի պարտութիւնը⁵⁹⁶ իրենց շփոթութիւն պատճառած է եւ ինչ ընելին չեն գիտեր: Յայտնի է Բարձր Քոմիսիոն խօսքերէն թէ իրենք ալ կը գտնուէին տազնապի մը մէջ եւ խիստ յուզուած էին:

Բարձր Քոմիսիոն կը գտնուէր գէշ տրամադրութեան մէջ եւ չափազանց յոռետես էր եւ Արեւելքի կացութիւնը շատ շփոթ կը տեսներ:

Մասնաւորապէս կը մեղադրէր Վրանկէլը, որ լեհական խնդրոյն հետ չուզեց կապել իր խնդիրը եւ այսպէս նոր տազնապի մը ծնունդ տուաւ:

Ֆրանս. Բարձր Քոմիսիոն [ը] ցոյց տուած է երեք հոգեւոր պետերուն մեծ համակրանք եւ [յայտնած է] թէ ինք իր կառավարութեան հրամաններուն կը սպասէ:

2° Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ Հայաստանէն պաշտօնական աղբիւրէ լուր առնուած է թէ Նոյեմ. 11ին խզուած է զինադադարը եւ պատերազմը վերսկսած է:

Գարապեթի⁵⁹⁷ դրած էր այնպիսի պայմաններ⁵⁹⁸, որ Հանրապետութիւնը անընդունելի գտնալով չէր ընդունած եւ 24 ժամուան պայմանաժամը լրանալէն առաջ պատերազմը սկսած էր:

⁵⁹⁶ Փիոթր Նիքոլայեւիչ Վրանկէլ (1878–1928), որ Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին ծառայած էր ցարական բանակին մէջ եւ արժանացած ցարական մեծարանքի, 1918-ի երկրորդ կիսուն միացած էր հակամեծամասնական կամ հակապոլշեիկ կամաւորական ուժերուն, որոնք պիտի ճանչցուէին սպիտակ պահակագորայիներ անունով: Պահ մը գլխաւորելէ ետք կովկասեան բանակը, մասնակցած էր Մոսկուան գրաւելու անյաջող փորձի մը, որմէ ետք իր երբեմնի գործակիցներուն հետ տարակարծութիւններու պատճառով քստորակալի կեանք վարած էր Պոլսոյ մէջ 1920-ի Փետրուարին: Նոյն տարուան Ապրիլին հրաւիրուած էր իբրեւ ընդհանուր հրամանատար գլխաւորելու Արիմի սպիտակ ուժերը եւ սկզբնական կարգ մը յաջողութիւններէ ետք, յաջորդական պարտութիւններ հարկադրած էին որ 1920-ի Նոյեմբերին շքանաւով մը խոյս տայ դէպի Պոլիս:

⁵⁹⁷ Մուսա Բեզգիմ Գարապեթի (1882–1948) 1916-ի Ապրիլին Քուրթի մէջ, Իրաք, պարտութեան մատնելէ ետք քրիտաւանական բանակը, հրամանատար նշանակուած էր կովկասեան ճակատին վրայ հայերու եւ ռուսերու դէմ պատերազմող երկրորդ բանակին: Սեւրի Դաշնագրին պայմաններուն համաձայն իրմէ պահանջուած էր անձնատուր ըլլալ Համաձայնական տէրութիւններուն, սակայն ինք մերժած էր համակերպիլ եւ միանալով Մուսթաֆա Բեմալի ազգայնական շարժման՝ ստանձնած էր արեւելեան ճակատի հրամանատարութիւնն ու 1920-ի Սեպտեմբերին պատերազմ շղթայազերծած Հայաստանի Հանրապետութեան դէմ: Գարապեթիի յաղթանակները պիտի հարկադրէին որ Հայաստանի Հանրապետութեան վարիչներն ստորագրեն Ալեքսանդրապոլի «նուաստացուցիչ» հռչակուած համաձայնագիրը:

⁵⁹⁸ Նիստէն օր մը ետք, «Ճակատամարտ» (18 Նոյեմբեր 1920, 609/2430) «Թուրքերը Կ'ուզեն Ոչնչացնել Հայաստանը» խորագրով եւ «Ամբարտաւան Պայմաններ» ենթախորագրով լրատուութեան մէջ յղում կատարելով «մասնաւոր աղբիւրի» մը, որ էր հաւանաբար Պատրիարքին նշած «պաշտօնական աղբիւրը», կը յայտնէր թէ Գարապեթի «պահանջեր է ոչ միայն իրեն յանձնել ահագին քանակութեամբ ռազմամթերք, այլեւ հայկական երկաթուղիներու հակակշիռը մինչեւ հայ-վրացական սահմանագլուխը, Սանահին: Յետոյ պահանջեր է հայկական ուժերը քաշել այնպիսի սահմանագիծ մը, որ հազիւ Երեւան նահանգը եւ կարգ մը լեռնավայրեր թողու Հայաստանին»: Թրքական պահանջները պիտի վերածուէին Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրին: Տեսնել Յաւելուած 72 (նշուած նախապէս):

[Համագգային Խորհուրդ]

1 Դեկտեմբեր 1920

Ժամը 5, Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան, Գրիգոր Մինապեան, Թ. Թումանյան, Կ. Նուրեան, Պատ. Ճեմիզեան, Տոք. Եսդուպեան:

1° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Չիլիի եւ Պոլիվիայի Ազգերու Դաշնակցութեան պատուիրակութիւններու հեռագրական⁵⁹⁹ եւ Փորթուկալի պատուիրակութեան՝ նամակով⁶⁰⁰ պատասխանը Լորտ Սեսիլ Ռոպերի առաջարկին ուժ տալու համար քաշուած հեռագիրներուն ի պատասխան⁶⁰¹:

2° Կարդացուեցաւ պատճենը այն յիշատակագիրին, որ Եգիպտոսի Ազգ. Միութիւնը ներկայացուցած էր 30 Հոկտ.ի[ն] Ազգերու Լիկին:

3° Հայաստանի կացութեան մասին Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ ոեւէ ստոյգ ու վաւերական տեղեկութիւն չկայ պաշտօնական աղբիւրէն, այնպէս որ կարելի չէ որոշ կերպով հասկնալ կացութիւնը:

4° Ազգապետ Էֆենտի դիտել տուաւ թէ հակառակ նախապէս տրուած որոշման թէ առանց Ազգ. իշխանութեանց գիտութեան հանգանակութիւնները չպիտի կատարուէին, վերջին օրերս զանազան խնդրով եւ միջոցներով հանգանակութիւններ կատարուիլ սկսած են: Ազգապետ Էֆ. կը հարցնէր թէ արդե՞ս ասոնց մասին Ս. Պատրիարքը ու Վարչութիւնը տեղեկութիւն ունէին: Ս. Պատրիարքը ըսաւ թէ իրմէն երբեք արտօնութիւն չէր ուզուած եւ չէր գիտեր թէ այդ հանգանակութիւնները որո՞նց հակակշիռին տակ կը կատարուէին: Ազգապետ Էֆ. դիտել տուաւ թէ՝ թէեւ փափաքելի դեր մը չէ, սակայն ազգին պետերուն անկ է, պատասխանատու չմնալու համար, գէթ յայտարարել թէ ազգային իշխանութիւնները ոեւէ մասնակցութիւն չունին կատարուած հանգանակութիւններու մէջ:

⁵⁹⁹ Չիլիի պատուիրակութեան կողմէ 21 Նոյեմբեր 1920 թուակիր հեռագիրը ուղղուած է Ստեփան Գարաբեանի, յայտնելու համար թէ իրենք ալ անկեղծօրէն հետաքրքրուած են Լորտ Սեսիլի ազնիւ ջանքերով՝ թեթեւցնելու Հայաստանի տագնապալի կացութիւնը, եւ պիտի ընեն յաւագոյնը՝ անոր աջակցելու իր մարդասիրական ճիգին մէջ (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ827, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

Պոլիվիոյ պատուիրակութիւնը 19 Նոյեմբեր 1920 թուակիր հեռագրով մը, դարձեալ ուղղուած Գարաբեանի, պարզապէս յաջողութիւն կը մատթեր (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ828, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

⁶⁰⁰ «Խաղաղութեան Խորհրդածողով, Փորթուկալական Պատուիրակութիւն» նշումով պաշտօնական նամակաթուղթի վրայ Ժընեւէն ուղարկուած 24 Նոյեմբեր 1920 թուակիր նամակը, ուղղուած երեք հոգեւոր պետերուն, կ'ըսէ. «Ի պատասխան ձեր հեռագրին, պատիւն ունիմ ձեզի հաղորդելու՝ յանուն Ազգերու Ընկերակցութեան մօտ Փորթուկալեան Պատուիրակութեան նախագահին, թէ ան պիտի չթերանայ իր զօրակցութիւնն ընծայել Հայաստանի ի նպաստ Լորտ Սեսիլի առաջարկին...» (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ831, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Յիշատակելի է նաեւ նոյն առիթով Հայաստներու Միջազգային Ընկերակցութեան Չաւէն Պատրիարքի ուղղած 23 Նոյեմբեր 1920 թուակիր ֆրանսերէն նամակը, ուր ընկերակցութեան ընդհանուր քարտուղարը կ'ըսէ. «Ստացած ենք ձեր 18 Նոյեմբերի հեռագիրը: Հայաստներու Միջազգային Ընկերակցութիւնը, որ Ժընեւի մէջ կը գումարուի այս պահուն, ըրած է անհրաժեշտ ամէն բան նշուած ուղղութեամբ եւ մենք յարատեւ կապի մէջ ենք Ազգերու Ընկերակցութեան հետ, որ պիտի քննարկէ Հայաստանի հարցը» (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ829, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁶⁰¹ Ազգերու Ընկերակցութեան 17 Նոյեմբեր 1920-ի նիստին Լորտ Սեսիլ (Edgar Algernon Robert Cecil [1864–1958]) առաջարկած ըլլալով միջոցներ ձեռք առնել Հայաստանի սպառնացող վտանգը չեզոքացնելու եւ հոն կայուն ու տեւական դրութիւն մը հաստատելու համար, 22 Նոյեմբերի նիստին մէջ յատուկ քննարկման նիւթ դարձած էր Հայաստանի կացութիւնը: Պեղծիքացի ծերակուտական Լաֆօնթէն Լորտ Սեսիլի առաջարկը բարեփոխելով մէջտեղ բերած էր վեցանդամ պատուիրակութեան մը կազմութեան գաղափարը՝ հայոց եւ Քեմալականներու միջեւ հակամարտութեան վերացման խնդիրը քննելու համար: Ի դէպ, այդ նիստին քննարկման նիւթ դարձած էր նաեւ Հայաստանի համար հոգատարի մը որոնումը: Լորտ Սեսիլ 1937-ին պիտի արժանանար Խաղաղութեան Նոպէլեան մրցանակին՝ Ազգերու Ընկերակցութեան կազմութեան որպէս ջատագով եւ խաղաղ լուծումներու ախտյեան: Իրաւաբան Հենրի Լաֆօնթէն (Henri La Fontaine [1854–1943]) արդէն Խաղաղութեան Նոպէլեան մրցանակակիր էր 1913-ին, ինչպէս նաեւ նախագահը՝ Միջազգային Խաղաղութեան Գրասենեակին եւ ջատագովը՝ Միջազգային Դատարանի հիմնադրման:

Համագգային Ժողովը որոշեց այս խնդիրը ներկայացնել Քաղ. Ժողովի ուշադրության:

5° Ս. Պատրիարքը ըստ թե՛ Քաղ. Ժողովը կ'ուզէ Համագգային Ժողովի կարծիքը ստանալ թե՛ պէ՛տք է դիմել Անգլ. Բարձր Բռնիսէրին՝ Բ. Դուռը ճնշելու համար որ ազատեալ հանրնցիները հաւաքուին:

Համագգային Ժողովը այսպիսի ձեռնարկ մը նպատակայարմար չտեսաւ եւ որոշեց որ Ազգապետ Էֆ. անպաշտօն դիմում մը կատարէ Ծով. Պրիսթոյի մօտ, որպէսզի այդ միջոցաւ Բ. Դրան թելադրութիւն ըլլայ, իսկ Ս. Պատրիարքին պաշտօն տուաւ Ծերակուտական Ազարեան եւ Երամ Էֆ.ներու միջոցաւ՝ եթէ կարելի է՝ եպարքոսին եւ ներքին գործոց նախարարին մօտ բարեկամական միջամտութիւն մը ի գործ դնելու համար, հանրնցիներու օգնութիւն մը ըլլալու համար:

— • —

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 3 Դեկտեմբերի 1920)⁶⁰²

ԱՌԺ. ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ԽՈՐԷՆ ՔՀՆՅ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՏԻԱՐ Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ժամը 3ին)

Պ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- 40 երեսփոխաններ միայն ներկայ կը գտնուին այս պահուս,⁶⁰³ երբ ժամը 3ի հասած է: Իբրեւ ատենական գործողութիւն կարգ մը գրեր կան ձեր նկատողութեան յանձնուելիք, ուստի անոնք կարգաւ ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ, խորհելով որ մինչեւ այն ատեն մեծամասնութիւն գոյանայ:

Նախ եւ առաջ Ս. Պատրիարքը գիր մը ունի, որով իր տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը կը յայտնէ: Մեր եպիսկոպոս պաշտօնակիցներն ալ բացակայ են: Կը հրաւիրեմ երիցագոյն եկեղեցական Տ. Խորէն Ա. Քհնյ. Յարութիւնեանը նախագահելու այսօրուան նիստին:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Առաջին անգամն է որ քահանայ մը կը նախագահէ մեր ժողովին: Ս. Պատրիարքը կրնար օր առաջ գրել եպիսկոպոսի մը, որ լրացնէ իր բացակայութիւնը, սակայն քահանայի մը նախագահութիւնն ալ պատիւ կը նկատեմ այս ժողովին:

(Տ. Խորէն Քհնյ. սովորական աղօթքով բացաւ նիստը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տէր Յովհաննէս Արքեպ. եւ տիար Յ. Պոյաճեան, ինչպէս նաեւ Տ. Արիստակէս Քհնյ. Հիսարլեան եւ տիար Գ. Նեմցէ հիւանդութեան պատճառաւ բացակայ կը գտնուին այսօրուան նիստէն: Տիար Վ. Էսսեան ալ ճամբորդութեան պատճառաւ իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ: Կ'արձանագրենք օրինաւոր բացականեր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ելմտական դիւանը որ ասկէ առաջ կազմուեցաւ, տակաւին չէ ձեռնարկած իր պաշտօնին, եւ ատենագրութեանց տպագրութեան խնդիրը, որ մաս կը կազմէ իր պարտականութեան, չէ կրցած նկատողութեան առնել, որովհետեւ պիտոճէի խնդիր է: Սակայն նախ եւ առաջ դիւանին կազմութիւնը պէտք է: Անդամներէն երկուքը Պոլիս կը գտնուին, իսկ երրորդ անդամը եւ տիար Յ. Նշանեան Երեւան գացած է. անոր տեղ կ'առաջարկեն տիար Սիրուն Տիօնեան: Եթէ ժողովը կ'ընդունի, այս կերպով կ'ամբողջացնենք այն դիւանը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ինչո՞ւ մինչեւ հիմա պաշտօնի չեն ձեռնարկած:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պէտք է Վարչութիւնը նիւթ հայթայթէ, որպէսզի անոնք ալ զբաղին: Համա-րատուութիւն կամ պիտոճէ չկայ մէջտեղ որպէսզի անոնց աշխատանքը կարելի ըլլայ: Եթէ յանձնաժողովը 30 անդամէ [իսկ] բաղկանայ, բան մը չի կրնար ընել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես ալ այնպէս կը տեսնեմ որ մինչեւ պիտոճէ չպատրաստուի, այդ մարմինին աշխատու-թիւնը կարելի չէ:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ՏՐ. ԹԵՐԶԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տր. Թերզեան Քաղ. Ժողովի անդամակցութենէ հրաժարական տուած է, կը ներկայացնեմ ձեր ուշադրութեան:

(պատճեն)

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պիտի խնդրէինք որ նախ եւ առաջ բացատրէր իր հրաժարման պատճառը:

Պ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Պարզ հրաժարական է տուածը:

⁶⁰² Թէեւ գրառողը իբրեւ տուեալ նիստին գումարման թուական նշած է Դեկտեմբերի 4-ը, պոլսահայ մամուլը նիստին նկարագրականը Դեկտեմբեր 4-ին հրատարակած ըլլալով, 4-ը վերածած ենք 3-ի:

⁶⁰³ Այլուր՝ 45 անդամ («Ժողովուրդի Ձայնը», 4 Դեկտեմբեր 1920, 654), հաւանաբար նիստի բացումէն ետք քանի մը այլ անդամներու ժամանումով:

Պ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Ընդհակառակը, պատճառաբանեալ է, որովհետեւ կ'ըսէ կը ստիպուիմ հրաժարելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տր. Թերզեան ուրիշ գիր մ'ալ ունի դիւանիս վրայ, քիչ մը վերջը այն ալ պիտի կարդացուի, եւ կը կարծեմ թէ կը լուսաբանէ այս խնդիրը: Միայն եթէ ժողովը յարմար կը դատէ, Ս. Պատրիարքն ալ ներկայ գտնուի:

ԶԱՅՆԵՐ.- Կարդացուի այդ գիրը:

(Ատենադպիր պ. Խօրասանճեան կարդաց հետեւեալ գիրը)⁶⁰⁴

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Օրէնքը բացորոշ է այս մասին. պէտք է Ատենապետաց Դիւանին որկուի, որպէսզի իր տեղեկագիրը բերէ: Ժամականաւ չլլալու համար, գործադրուելիք միջոցը այս է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պատրիարքի դէմ ամբաստանութեան պարագային Սահմանադրութեան եւ ներքին կանոնադրութեան տրամադրութիւնը բացարձակ է եւ առանձին յօդուածներով կը սահմանէ թէ ինչ պէտք է ընել: Ոչ մէկ օրէնք կը տրամադրէ որ Պատրիարքը ձեռնդրուի ըլլայ ո՞րքէն ամբաստանութեան պարագային. այլ որոշուած ձեւակերպութիւններէն յետոյ միայն կրնայ գործադրուիլ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Այս գիրը այստեղ բերուած է օրինական տրամադրութիւնները քննելէ յետոյ: Այդ կէտերը քննելու մարմինը Ատենապետաց Դիւանն է, ուր եթէ ամբաստանութիւնը հաստատուի, պիտի քաշուի պաշտօնէ: Կը խնդրեմ որ այս կերպով ընթացք տրուի այս խնդրոյն:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այս պարագային մէջ պէտք է տառապէս օրէնքին հետեւինք: Սահմանադրութեան 5[րդ] յօդուածը կը սահմանէ թէ ինչ պէտք է ընել այսպիսի պարագայի մը մէջ, իսկ ներքին կանոնագրի 84րդ յօդուածը որոշապէս կ'ըսէ. «Երբոր կանոնաւոր ամբաստանագիր մը աւանդուի դիւանին վրայ, ատենապետը զանի կը հաղորդէ ժողովին եւ առանց վեճի անոր կարծիքը առնելէ ետքը կը յղէ Ատենապետաց Դիւանի նախաքննութեան»: Ուրեմն մենք պարտաւոր ենք նախաքննութեան ենթարկել այս խնդիրը, որ օրէնքին համաձայն Ատենապետաց Դիւանն է այս պարագային մէջ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենապետաց Դիւանը տակաւին կազմուած չէ, բայց ես որքան որ կը հասկնամ, այս

⁶⁰⁴ Ահաւասիկ բժիշկ Թերզեանի նամակին բովանդակութիւնը, ըստ «Ճակատամարտ»ի (4 Դեկտեմբեր 1920, 623).

Նկատելով որ Ս. Պատրիարքը դժբախտ Հաճընի եւ Շարի փրկութեան համար Սեբաստիոյ առաջնորդին նամակին մասին Համագգային ժողովի տուած որոշումը չէ գործադրած եւ այդ կերպով յիշեալ զուտ հայաբնակ կիլիկեան ոստանները քանդուած եւ հազարաւոր ժողովուրդ բնաջնջուած են.

Նկատելով որ այս նամակը վարչութեան ներկայացած չէ.

Նկատելով որ այլեւայլ ժամանակներու մէջ եւ զանազան առթիւ նոյն նուիրական վայրերու պաշարմանց բարձման եւ Կիլիկիոյ մասին եղած առաջարկութեանց եւ թելադրութեանց կարեւորութիւն տուած չէ եւ ահաւոր պատասխանատուութեան տակ մտած է.

Սահմանադրութեան 5րդ յօդուածին համաձայն կ'ամբաստանեն Տ. Չաւէն Սրբազան Պատրիարքը իբրեւ պարտագանգ եւ Սահմանադրութեան հակառակ վարուող եւ կ'առաջարկեն նոյն կանոնագրին 6րդ յօդուածի վերջին հատուածին տրամադրութեամբ յանձնաժողով մը կազմել եղելութիւնները քննելու եւ հարկ եղած տեղեկագիրը պատրաստելով Պատ. Ժողովիդ ներկայացնելու համար:

Միւս կողմէ յարմարատեսին կը վերապահեն իրաւունքս մատնանշելու պատերազմի եւ զինադադարի շրջաններու Նորին Սրբազնութեան գործած բոլոր սխալները եւ առած ձախաւեր քայլերը, որոնք, աւաղ, այնքան վնասաբեր եղան ազգին:

Հարկ կը համարենք նշել թէ Սահմանադրութեան 5-րդ Զօդուածը կ'ըսէ. «Եթէ Պատրիարքը Սահմանադրութեան տրամադրութեանցը հակառակ շարժի կամ վարուի, ամբաստանութեան տակ կ'ընկնի». իսկ 6-րդ Զօդուածին վկայակոչուած հատուածը կը սահմանէ. «Ընդհանուր ժողովը իր մէջէն հինգ եկեղեցական եւ հինգ աշխարհական ընտրելով, տասն հոգիէ բաղկացեալ Բնիչ Զանձնաժողով մը կը կարգէ. բայց պէտք է որ այս քննիչներուն մէջ՝ ամբաստանող կամ բողոքող անձանցմէ մարդ չգտնուի: Բնիչ Զանձնաժողովը եղած ամբաստանութիւնները քննելէն ետքը՝ տեղեկագիր կուտայ Ընդհանուր Ժողովոյն, որ կ'որոշէ զխնդիրը գաղտնի քուէարկութեամբ»: Զօդուածը նաեւ կը նշէ թէ պատրիարքին հրաժարումը որոշուած ըլլալու պարագային, Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներու ատենապետներն ու Ազգային Ժողովի նիստին նախագահած եկեղեցականը Պատրիարքին երթալով վճիռը կը ներկայացնեն: Իր հրաժարականը տալու պարտաւորութեան տակ գտնուող պատրիարքը եթէ չուզէ հրաժարիլ, որոշման գործադրութեան համար կը դիմուի Բարձր Դուռ, այլ խօսքով՝ Օսմանեան Կայսրութեան գործերը վարող կեդրոնական իշխանութեան:

պարագային մէջ Ատենապետաց Դիւանի դերը ամբաստանիչ ատենանի դերն է, հետեւաբար նախ եւ առաջ ժողովը պէտք է արտայայտուի թէ կ'ուզէ՞ յղել այդ դիւանին: Բայց այսօր մեր ժողովը այդ մասին որոշում մը տալու կազմը չունի:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Օրէնքին տրամադրութիւնը շատ բացորոշ է: Ժողովը պիտի արտայայտուի թէ այդ գիրը Ատենապետաց Դիւանին քննութեան պիտի ենթարկէ՞, թէ՞ ոչ: Ուստի կ'առաջարկեմ յղումէն առաջ անցնել խնդիրը օրակարգ, որպէսզի ժողովը բաւական թիւ ունեցած պարագային այս մասին որոշում մը տայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը ըսելով մենք մեծամասնութիւն կը հասկնանք. օրէնքին մէջ յիշուած ժողովը այսպէս է: Քանի որ այսօր մեծամասնութիւն չունինք, չենք կրնար այս խնդրով զբաղիլ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Օրէնք ունինք. պէտք է անիկա գործադրուի տառապէս:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես *տորիւմանթ* ամբաստանութիւն մը ունիմ եւ կ'ըսեմ թէ ժողովը որոշում ունի, որ գործադրուած չէ, ինչպէս պիտի հասկնար յետ քննութեան. հետեւաբար կը կարծեմ թէ աւելի դիւրին պիտի ըլլայ նախ յանձնել Ատենապետաց Դիւանին ու անոր եզրակացութեան վրայ խօսիլ կատարեալ գիտակցութեամբ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես օրէնքը այնպէս կը հասկնամ որ ժողովը պիտի որոշէ թէ այսպիսի քննութիւն մը կատարելու տեղի կա՞յ, թէ՞ ոչ. բայց հիմա մեծամասնութիւն չունենալով, չենք կրնար որոշում տալ. ասիկա տարրական սկզբունք մ'է:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս խնդիրը օրակարգ անցնել կը նշանակէ ժողովին վիճաբանութեան ենթարկել թէ այսպիսի նամակ մը պէ՞տք է որկուի Ատենապետաց Դիւանին, թէ՞ ոչ. մինչդեռ օրէնքը առանց վէճի յղում կը պահանջէ: Հետեւաբար կ'ընդունինք որ յաջորդ նիստին նկատողութեան առնուի այս խնդիրը, բայց առանց օրակարգ անցնելու, այլ իբրեւ ատենական գործողութիւն, ճիշդ այսօր նկատողութեան առնուած ձեւով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի որ ժողովը կարծիք պիտի յայտնէ, քուէ պիտի տայ, շատ բնական է որ իբրեւ ուրոյն խնդիր նկատողութեան առնէ եւ այս պատճառաւ օրակարգ անցնել անհրաժեշտ է:

Պ. ՂԵԴՈՆԴ ՏԷՐ ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Կրնանք արձանագրել այսպէս. ժողովը մեծամասնութիւն չունենալով, խնդրոյն նկատառումը յետաձգեց յաջորդ նիստին:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Եթէ յառաջակայ նիստին համար տարբեր օրակարգ չունենանք, պէտք է 15 օրէն գումարուինք այս խնդիրը նկատողութեան առնելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն յառաջակայ նիստին օրակարգի առաջին խնդիր պիտի ընենք այս ամբաստանագրի մասին որոշում մը տալու խնդիրը:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ԽՆԴԻՐ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու երեսփոխանի կողմէ հարցում եւ առաջարկութիւն կայ Հայրենիքի Տուրքի մասին, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

(պատճեն)⁶⁰⁵

Պ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- (*յանուն Վարչութեան*) Ճիշդ է որ Հայրենիքի Տուրքի գանձումները չափազանց նուազած են, պարզապէս այն պատճառով որ գնահատիչը եւ ելմտականը չէին կատարած իրենց պարտականութիւնը: Նոր անդամներ աւելցուցինք ելմտական մարմնոյ վրայ, որպէսզի նոր միջոցներ գտնեն եւ գործադրեն ինչ որ անհրաժեշտ է: Միւս հարցումներուն [Վարչութիւն] ի հարկէ պիտի պատասխանէ այն ատեն, երբ ելմտական յանձնաժողովի եւ Խնամատարութեան հաշիւները ներկայացուին ժողովի յաջորդ նիստին:

⁶⁰⁵ Այդ երկու երեսփոխաններէն մէկն էր Ղալաթիոյ աւագերէց Մեսրոպ Քահանայ, որ կ'առաջարկէր. «1.- Բոլոր երեսփոխաններու, ժողովականներու, թաղ. խորհուրդներու հոգաբարձուներու Հայրենիքի Տուրքի ստացագիրները քննել. 2.- Հայրենիքի տուրք չվճարող ուսուցիչները պաշտօնէ դադարեցնել կամ իրենց թոշակներէն զեղչել այդ տուրքը. 3.- Ամուսնական հրամանագրի համար Պատրիարքարան դիմող քահանաներէն Հայրենիքի Տուրքի ստացագիր պահանջել» («Ժողովուրդի Ձայնը», 654): Այնտեղ յաւելուածաբար կը նշուի թէ Մեսրոպ Քահանայ իր նախանձախնդրութեան որպէս դրդապատճառ բերանցի աւելցուցած է. «Երբ ազգային պաշտօնի վրայ գտնուողներ իրենց Հայրենիքի Տուրքը վճարելու փութկոտ գտնուին, ժողովրդեան վրայ լաւ ազդեցութիւն յառաջ կը բերէ»:

Երկրորդ գիրին հեղինակն էր Սիմքէշեան, որ հարց կու տար թէ «ինչո՞ւ Ելմտական Յանձնաժողովի հաշիւները չեն ներկայացուած, մինչ 6 ամիսը անգամ մը պէտք է ներկայացուէին. թէ Պատրիարքարանի պիտո՞ւն ինչո՞ւ [Ազգային] ժողովին հակակշռին չ'ենթարկուիր, եւն.»: »

Պ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Այդ հարցումը պետք է դրկուի Վարչության. վիճարանության դեմը պատշան չ'ըլար: Իսկ առաջարկին համար ժողովը կրնայ յայտնել իր կարծիքը:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մեր ներքին կեանքին ամենէն ցաւալի կողմերէն մէկն ալ այն է որ, Ազգ. Ժողովը իր հակակշռի իրաւունքը պետք եղած կերպով չէ գործադրած եւ հանրային վստահութիւնը չէ կրցած ամրապնդել: Վարչութիւնները Ազգ. Ժողովէն ընտրուելէ յետոյ, կարծես թէ այլ եւս ոչ մէկ կերպով կապ չունին անոր հետ եւ նոյնիսկ կը մոռնան Ազգ. Ժողովի գոյութիւնը, այնպէս որ 20,000 ոսկիով սկսած գործ մը 40,000ի կը բարձրանայ: Եթէ այս բարձրացումը ստիպողութիւն ունէր, Պատրիարք եւ Վարչութիւն այդ ստիպողութիւնը պետք էր ներկայացնէին ժողովին: Ազգ. Ժողովին պարտականութիւնը հանրութենէն միայն ստակ ուզել չէ, այլ [նաեւ] իրմէ ծնած մարմնին համարատուութիւնը լսել: Բոլոր վարչութիւնները, նոյն իսկ մեր ալ անդամ գտնուած Վարչութիւնը, պետք չեն զգացած որբախնամ գործին շուրջ բացատրութիւն տալու այս ժողովին առջեւ: Պ. Ամատունիի հաղորդած տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ, ես այլ եւս աւելորդ կը նկատեմ յղել այս հարցումը եւ առաջարկը: Վարչութեան, եթէ կ'ուզէ, երկու շաբաթ միջոց կու տանք, որպէսզի Հայրենիքի Տուրքի եւ Խնամատարութեան հաշիւները ներկայացնէ ժողովին:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ժողովը այս կարգի խօսքերով ինքզինքը կը քննադատէ եւ այս վիճակը չի փոխուիր մինչեւ որ այս ժողովին *ֆիզիոնմի*⁶⁰⁶ չփոխուի: Արդի Վարչութիւնը ընտրուեցաւ, պայմանով որ ներկայացնէ իր պիւտճէն, բայց չներկայացուց: Կը հետեւի, ուրեմն, որ այս ժողովը իր *ֆիզիոնմի* եթէ չփոխէ, պիտի շարունակէ մնալ *քանթիթէ նեկլիժապլը*⁶⁰⁷: Պ. Ամատունի ըսաւ որ Վարչութիւնը մինչեւ յառաջակայ նիստ պիտի բերէ իր համարատուութիւնը: Ժողովը իր ըսելիքը պետք է վերապահէ այդ պիւտճէին գալուն:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՇԵԱՆ.- Իմ հարցումս այն է որ Հայրենիքի Տուրքի հաշիւները 6 ամիսը անգամ մը ինչո՞ւ չեն բերուիր, որպէսզի հակակշռի իրաւունքը ի գործ դրուի: Իմ ներկայացուցած գիրս հարցումներ միայն կը պարունակէ:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Վարչութիւնը յառաջակայ նիստին պիտի բերէ Հայրենիքի Տուրքի համարատուութիւնը: Ինք զբաղած է արդէն այս խնդիրներով եւ օրուան տագնապներուն մէջ միջոցներ ձեռք առած է գործին արդիւնաւորման համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Գալով Տ. Մեսրոպ Զինյ.ի առաջարկութեանց, անոնք օրէնքին գործադրութիւնը պիտի դիւրացնեն. այդ մասին ի՞նչ կը խորհի ժողովը:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Արդէն օրէնքին մէջ գրուած է թէ անոնք որ չեն գործադրեր օրէնքը, ազգ. քաղաքական իրաւունքէ զրկուած են. օրէնքին մէջ կայ արդէն այդ կէտը. ցոյց տրուածը գործադրութեան միջոցն է:

Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԶԷՆՅ.- Առաջարկութիւնս շատ պարզ է եւ մեկին: Ելմտական յանձնաժողովի կողմ շատ սրտառու էր:⁶⁰⁸ Անկէկա կ'ըսէ թէ ամիս մը վերջը որբերը ապրուստի միջոց չունին, մինչդեռ մէկ տարիէ ի վեր Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը վաւերացած է ու ազգային պաշտօնեաներ տակաւին չեն վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը: Կը կարծեմ թէ մենք պետք է ամենէն առաջ բարի օրինակ ըլլանք գործադրելով օրէնքը: Իմ

⁶⁰⁶ Կերպարանքը: Փոխաբերաբար՝ բնոյթը կամ բնորոշ գիծերը:

⁶⁰⁷ Զանցառելի քանակ: Այլ խօսքով՝ կշիռ չներկայացնող մարմին:

⁶⁰⁸ «Ճակատամարտ»ի (623/2446) մէջ լոյս տեսած հրապարակման համաձայն՝

Ազգ. Ելմտական Կեդրոնական Յանձնաժողովը կը հաղորդէ.- Տարիէ մը ի վեր ազգ. ելմտ. սնտուկը ապահոված է կանոնաւորապէս ազգին որբերուն եւ ընդհանուր պէտքերուն անհրաժեշտ եղող պիւտճէն՝ ամսական մօտ 50,000 ոսկի: Այս գումարին կարելոր մէկ մասը տրամադրուած էր արտասահմանի հայութեան՝ եւ մասնաւորապէս Ամերիկ[եան] Նպաստամատոյցին կողմէ, մինչեւ անցեալ ամիսները ու մնացեալ մէկ մասը միայն հայթայթուած է Պոլսոյ հայութենէն «Հայրենիքի Տուրք»ի անունով: Սակայն, վերջերս արտասահմանեան եւ ամերիկեան Նպաստամատոյցի օժանդակութիւնները գրեթէ դադրած ըլլալով, Պոլսոյ հարկատու ազգայիններուն կարելոր մէկ մասին իրենց պարտականութեան հանդէպ ցոյց տուած անտարբեր վերաբերմունքը պատճառ եղած են որ ելմտ. սնտուկը աննախընթաց տագնապի մը մատնուի: Այս ցաւալի կացութեան իբր հետեւութիւն, այսօր ելմտ. սնտուկին մէջ ազգին որբերուն եւ կարօտեալներուն անմիջական օգնութեան եւ պատսպարման համար, հազի՛ւ ամսուան մը բաւելու չափ դրամ կը գտնուի:

Ելմտ. Կեդր. Յանձնաժողովը իր սնտուկին այս ողբալի վիճակը ազգային իշխանութեան ուշադրութեանը յանձնած է պաշտօնապէս:

առաջարկությանն նպատակը այս է եւ կը փափաքիմ որ նկատողութեան առնէ Զաղ. Ժողովը, որ խոստացաւ պիտոճէն եւ համարատուութիւնը ներկայացնել ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս գիրն ալ կը յանձնենք Վարչութեան ուշադրութեան, որ իբրեւ միջոց օրէնքին գործադրութեան՝ նկատողութեան առնէ:

ՀԱՐՑՈՒՄ ՏԻԱՐ Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆԻ

ՏԻԱՐ ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար Գ. Ալանեան հարցում մը ունի, զոր կը յանձնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)⁶⁰⁹

ՏԻԱՐ Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Այս հարցումը սխալ հասցէի ուղղուած է. Հայաստանի պետական գործերու պատասխանատուութիւնը կը վերաբերի իր Պոլսոյ ներկայացուցիչին:⁶¹⁰ Ժողովը կրնայ ընտրել մասնաժողով մը, որ ունէ՛ ձեռով քաղէ պահանջուած այդ տեղեկութիւնները՝ որոնց վրայ այստեղ խօսուիլ չէ կարելի: Վարչութիւնը այս խնդիրներու մէջ ունէ՛ պատասխանատուութիւն չունի որ պատասխանէ:

ՏԻԱՐ Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ.- Պոլսոյ հայ եւ օտար թերթերու մէջ Հայաստանի վիճակին վրայ տեղեկութիւններ երեւցան այս շաբթուան ընթացքին:⁶¹¹ Կը հարցնեմ թէ Վարչութիւնը ի վիճակի՞ է պատասխանելու: Եթէ ի վիճակի չէ, բան մը չկայ:

ՏԻԱՐ Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Պատերազմը սկսելէն ի վեր սեպհական հաղորդակցութեան միջոցներ չկան Երեւանի հետ եւ տեղեկութիւնները կը ստացուին օտար շրջանակներէ եւ այդ շրջանակները կը յայտնեն այն

⁶⁰⁹ Ալանեան հարց կու տար.

Ի՞նչ է պատճառը որ մինչ Հայ Հանրապետութիւնը, որ բանակ մը ունենալ կը թուէր, ստիպուեցաւ կոխէ խոյս տալ եւ յանձնել բազում գէնքեր, Կարսի, Ալեքսանդրապոլի, Իգտիի, Էջմիածնի նման կարելու դիրքեր, գրեթէ առանց դիմադրութեան: Ինչպէս ո՞մանք կը հրատարակեն, կը տեսնենք դժբաղդաբար որ հայ բանակը, եթէ հայ բանակը գոյութիւն ունի, գէնքերը լքած է եւ ահա ցաւալի իրողութիւններ պատահած են կառավարութեան պաշտօնէից, զինուորականաց այլ եւ այլ միութիւններու պատկանող շտապախօս անձերու վարքէն եւ եթէ դիմադրողներ եղած են, անոնք ալ միայն մէկ քանի թըքահայեր եղած են:

Ճշմարտութիւնը պարզելը օգտաւէտ է. ազգային տեսակետով, եթէ ցաւելու բան մը կայ այն է հայ ազգային պատերազմական ոգւոյն այսպէս արատաւորուիլը: Պատմութենէն ինչպէս նաեւ ներկայ դարուս վերջին դէպքերէն գիտենք որ հայը վախկոտ չէ եւ ի հարկին գիտէ զոհուիլ պատերազմի մէջ: Աւաղ որ այս համբաւն ալ կորուսինք Երեւանի վարիչներուն եւ զինուորականներուն անարժանութեան եւ ապիկարութեան պատճառաւ: Եթէ իրօք Կարսը, Ալեքսանդրապոլը եւ Էջմիածինը թշնամիին ձեռք անցած են առանց դիմադրութեան, գէնքերը լքելով, եղելութիւնը սարսափելի եւ յուսահատեցուցիչ է եւ հայ ազգային պատ[ո]ւոյն մեծ արատ մը («Ժողովուրդի Ձայնը», 654):

⁶¹⁰ Ներկայացուցիչն էր Ֆերտինանտ Թահթանեան:

⁶¹¹ Լուրերը, հակասական եւ շփոթեցուցիչ, կը վերաբերէին Հայաստանի դէմ ազգայնական զինեալ ուժերու շղթայազերծած ռազմական գործողութիւններու արդիւնքներուն, առնչուած մասնաւորաբար Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի հետ: Մինչ, օրինակ, «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթին 28 Նոյեմբերի համարով (649) կը հաղորդուէր «Միլի ուժերու խուճապային նահանջի» եւ հայկական բանակին կողմէ Կարսի վերագրուման մասին Գ. Նաւասարդեանէ ստորագրուած թղթակցութեամբ..., Նոյեմբեր 29-ի համարով (650) կ'ըսուէր թէ երկու օր առաջ հասած ճամբորդներէ եւ թերթերէ կը տեղեկացուի թէ «Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի հայկական բանակի կողմէ գրաւման գրոյցները, որոնց արձագանգը հասած էր մինչեւ Պոլիս, ճիշդ չեն», թէ «Միլիճիներու ներկայացուցած ամբարտաւան պայմանները իրաւամբ մերժուելէ յետոյ թուրք բանակը յառաջխաղացութեան սկսեր է, բայց հայկական բանակին կողմէ հանդիպել է զօրաւոր դիմադրութեան», թէ «Օհանջանեանի դահլիճը ընդհանուր դժգոհութեան մէջ հարկադրուել է հրաժարելու եւ նախ Պ. Քաջագունի յետոյ Պ. Վրացեան կազմեր են խառն դահլիճ մը, որուն մէջ Ժողովրդական Կուսակցութեան մէկ քանի ազդեցիկ անդամներ պաշտօն ստանձնելու են գլխաւորաբար Կաթողիկոսին յորդորներով...», իսկ Դեկտեմբեր 1-ի համարով (651) կը յայտնուէր. «Երեկ լուր կար Պոլսոյ մէջ թէ քեմալականները մտած են Էջմիածին: Այս լուրը անհիմն է: Իկտիի գրաւումէն յետոյ Կաթողիկոսը կարգ մը կարելու գոյքերով եկեր է Երեւան եւ պահ մը միաբանութիւնը խորհեր է հեռանալ Էջմիածինէ ... սակայն զինադադարը կնքուելով պէտք չէ տեսնուած ատոր»: Նաեւ կը հաղորդուէր թէ ի պատասխան թուրք խմբագրի մը հարցումին, Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչ Թահթանեան ըսած է. «Կարսի վերագրուման լուրը ես ալ մեր թերթերուն մէջ կարդացի. այդպիսի բանէ մը տեղեկութիւն չունիմ: Տեղական թերթերու մէջ հրատարակուած լուրերը պէտք է վերապահութեամբ ընդունիլ: Ես պաշտօնապէս լուր չունիմ Կարսի գրաւման մասին»:

տեղեկությունները միայն [Հայաստանի] Հանրապետության ներկայացուցիչին, ինչ որ յարմար կը դատեն:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ամենէն ահաւոր դէպքերը տեղի կ'ունենան եւ կը տեսնուի որ Վարչութիւնը հետամուտ չէ եղած բացարձակ եւ ստոյգ տեղեկութիւն մը ստանալու համար: Ես չպիտի կրնայի համոզուիլ թէ, մեր Վարչութիւնը Երեւանի դէպքերու մասին, հակառակ իր բոլոր հետամտութիւններուն, տեղեկութիւն չէ կրցած ստանալ: Երբ ազգային փոքր ձախողանքի մը համար Պատրիարք եւ Վարչութիւն պատասխանատու կը բռնուին, արդեօք կարելի՞ էր անտարբեր մնալ [Հայաստանի] Հանրապետության կառավարութեան գործերուն համար, որուն քաղաքացիները կը դաւանինք ինքզինքնիս: Այս հետաքրքրութիւնը շատ բնական եւ սովորական է, ուստի այս հարցումը պետք է յանձնուի Ս. Պատրիարքին, որ քաղելով ստոյգ տեղեկութիւններ՝ թէ ի՞նչ է կացութիւնը, հաղորդէ այս ժողովին:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ հարցը տրուած ըլլար պարզ հետաքրքրութիւն մը գոհացնելու կամ տեղեկութիւն մը ստանալու ձեւով, այդ պարագային ոչ որ հակառակ պիտի ըլլար եւ հարցումը կը դրկուէր Վարչութեան, որպէսզի եթէ ինք ալ մանրամասն քննութիւն մը կատարելու ժամանակ չունի, զանազան խողովակներով ստոյգ տեղեկութիւններ քաղելով բերէր այս ժողովին: Բայց այն գրութիւնը որ կարդացուեցաւ, պարզ հարցում մը չէ, այլ խօսք կայ հոն ապիկարութեան, շռայլախօսութեան վրայ եւն., այնպէս որ հարցման տէրը ինքզինքը կը ներկայացնէ խնդրին ծանօթ եւ տեղեակ ամբողջ մանրամասնութիւններուն: Հետեւաբար այս ժողովը այդ գրութիւնը չի կրնար դրկել այն ձեւով, ինչ կերպով որ կը ներկայանայ, եւ եթէ հարցման տէրը, որ կ'երեւայ թէ վշտի հետեւանքով կ'արտայայտուի այդ կերպով, չ'ուզեր ամփոփ ձեւով հարցումի մը վերածել իր գիրը, անոր տեղը հոն է ուրկէ որ ելած է:

Տ. Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ.- Ես պատահած դէպքերը թերթերու մէջ կարդալով, կը տեսնեմ որ ապիկարութիւն եղած է Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի նման դիրքերու յանձնումով եւ իբրեւ երեսփոխան կը հարցնեն թէ ինչ որ կ'ըսուի լրագրաց մէջ որքա՞ն ճիշդ է ու այդ մասին ճշգրիտ տեղեկութիւն մը ունի՞ Վարչութիւնը, որովհետեւ եթէ ճիշդ է, ապիկարութիւն եւ ազգ. պատուոյն անարգանք մը եղած է: Այս մասին դուք ինչ որ գիտէք ես աւելի բան մը չեմ գիտեր եւ հետեւաբար վճիռ ալ չեմ կրնար արձակել:⁶¹²

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ուրեմն Վարչութիւն եւ Պատրիարք պետք է տեղեկագրով մը իրենց գիտցածը ժողովիս բերեն:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Պատահածը այնպիսի բան մ'է, որուն վրայէն չենք կրնար թեթեւ կերպով անցնիլ: Տեղեկութիւն կայ նոյն իսկ որ Հայաստան գինաթափ ըլլալէ յետոյ միլիական *քոնյորտի* ենթարկուած է. ասիկա ստոյգ է, թէ՞ ոչ. եւ եթէ ստոյգ է, բոլորիս յոյսերը կը մարէ ենթարկելով բոլոր հայութիւնը միլիական հակակշիռի: Ասկէ գատ, ո՞վ կ'երաշխաւորէ որ հայութիւնը անվնաս մնացած է այդ սահմաններուն մէջ: Պատերազմի ընթացքին մէկ ու կէս միլիոն հայութիւն ջարդուեցաւ, ո՞ր գերմանական կամ թրքական օրկան[ը] խոստովանեցաւ այս ջարդը: Արդ, ինչպէ՞ս կարելի է համոզուիլ թէ Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկումով մարդկային կորուստներ չեն պատահած: Թողունք ջարդը. այսօր 200,000 գաղթական հայութիւն այս խստաշունչ ձմեռուան մէջ կը թափառի ասդին անդին: Միթէ կարելի՞ է անտարբեր գտնուիլ այս վիճակին առջեւ: Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ տեղեկութիւն չունի: Ինչպէ՞ս չեն գիտեր. հայու արիւն ունենալ եւ աստնք չիմանալ կարելի՞ է: Երբ Կարսի

⁶¹² Գէորգ Ասլանեան (1849–1922) մօրեղբայրն էր Երուսանդ Օտեանի: Իբրեւ ճարտարագետ, 1909-ին տնօրէնն էր կամուրջներու եւ խճուղիներու, 1911-ին վարած էր Քաղաքական Ժողովի ատենապետութիւնը եւ 1914-ին՝ Հայկական Դրամատան վարչական խորհուրդին նախագահութիւնը (Թեոդիկ, «Ամենուն Տարեցոյցը», ԺԵ. տարի, Պոլիս, 1923, 417): Այսօր Երեւան, որ Շաւարշ գրչանունով «Պոլսական Նամականի» խորագրով աշխատակցութիւններ կ'ուղարկէր Եգիպտոս, «Արեւ» երկօրեային մէջ (5 Յունուար 1921, 103/863) նշելէ ետք Կարսի անկման հարցին քննարկումէն դաշնակցականներու խուսփողական ճիգերը, կը գրէր.

Ծերունի պատուական երեսփոխան մը, նախկին վարչութեանց մէջ անդամ ու վարչապետ, միջազգային շրջանակներու մէջ իբր երկրաչափ, գիտուն եւ պատմագետ ճանչցուած՝ Գէորգ Ասլան, ... Ազգային Ժողովին մէջ հարցում կ'ուղղէր թէ ըսուածները իրա՞ւ եւ եւ թէ Երեւանի վարիչները ինչո՞ւ այսքան ապիկար ու անկարող եղած էին հակառակ «շռայլախօս» ոմանց հաւաստիքներուն:

Այս հարցումը որ ժամի մը տպաւորութիւնը ըրաւ, պատճառ եղաւ որ Պր. Ամատունի, Քաղաքական Ժողովի դաշնակցական անդամը, չբնաղ յայտարարութիւն մը ընէ:

Պր. Ամատունի Գէորգ Ասլանի հարցումը սխալ հասցէի ուղղուած համարեց, յանձնարարելով որ այս հարցումը ուղղուի Պր. Թախթաճեանի:

Ժողովը այս տեսակէտը չընդունեց....:

վերագրաւումը կը հռչակուէր, արդեօք չէ՞ հետաքրքրուած թէ ասիկա որքան ճիշդ է: Ասիկա չիմանալը իրեն համար մեծ պակասութիւն մ'է: Մենք այսօր ինքզինքնիս Հայաստանի քաղաքացի կը նկատենք ու կը հարցնենք, ինչ եղած է մեր հայրենիքը՝ տեղեկութիւն մը չունինք: Կաթողիկոսը փախեր է Էջմիածնէն եւ եկած է Երեւան. ինչ եղած են արդեօք Էջմիածնի գոյքերը: Երբ Պոլսոյ թերթերու մէջ կը կարդանք որ Ալեքսանդրապոլի յունական եկեղեցւոյ գոյքերը Սելանիկ փոխադրուած են, հետեւաբար համակարծիք եմ տիար Ասլանեանի, որ այս մասին Վարչութիւնը տեղեկութիւն հաղորդէ: Արդէն պ. Օհանջանեան իր յայտարարութեան մէջ կ'ըսէ որ հայ բանակը չուզեց կռուիլ եւ այս կերպով կը բացատրէ պարտութեան պատճառը: Ասկէ աւելի անձնասպանութիւն կ'ըլլա՞յ. առանց թնդանօթ մը նետելու անոնք ինչպէ՞ս կը յանձնուին թշնամիին: Մենք ո՛չ միայն անձնասպան, այլ [նաեւ] ազգասպան եղանք. թո՛ղ երեւան ելլէ թէ ո՛վ յանձնեց բերդերը: Ես ալ կը պնդեմ, ուրեմն, որ յանձնաժողով մը ընտրուի, որպէսզի մինչեւ յաջողի նիստ որքան որ տեղեկութիւն կրնայ բերել՝ բերէ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Աղէտը մեծ է եւ անսպասելի, որուն առջեւ մեր ճակատը խոնարհեցնելու պարտաւոր ենք: Պատահած այս աղէտին պատասխանատուութեան ճշդումը 7-8 օրուան մէջ կատարուելիք գործ չէ եւ Վարչութիւնը այս միջոցին մէջ պատասխան չի կրնար բերել ձեզի: Այսպիսի մեծ աղէտի մը քննութիւնը պահանջելու պարտաւոր ենք, սակայն անոր պատասխանը Պոլսոյ մէջ չի կրնար տրուիլ: Համակարծիք եմ անոնց հետ, որոնք այս քննութիւնը կը պահանջեն. բայց մեր քննիչները պէտք է երթան Հայաստան եւ իրենց տեղեկութիւնը բերեն մեզ: Նոյն իսկ կը փափաքիմ որ պ. Նաթանեան եւ պ. Ալպոյանեան, երկուքը երթան եւ քննեն...⁶¹³

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Պատրաստ եմ...

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Կը սպասեմ...

Տ. ՍՐԵՆՑ.- (շարունակելով) Կ'եզրակացնեմ իբրեւ թրքահայերու ներկայացուցիչ, այս ժողովին հետաքրքրութեան բան մը չունիմ ըսելիք, միայն թէ այս քննութիւնը սենեկին մէջ պարփակուելով չ'ըլլար, պէտք է քննիչ մարմին մը երթայ եւ իր տեղեկագիրը բերէ այստեղ, որովհետեւ դէպքերը խեղաթիւրելով չենք կրնար հասնիլ իրողութեան: Ես իմ ըսածս կրնամ հաստատել, բայց այդ նամակին բոլոր պարբերութիւնները գրոյցներու վրայ հաստատուած են, եւ այդ գրոյցները հաւաքուած են առանց դէպքերը քննուելու: Մենք իրողութեան քննութիւն կը սպասենք այստեղ:

Պ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ուրիշներ կրնան խեղաթիւրել, ես կը հիմնուիմ Սարդամիշի եւ Ալեքսանդրապոլի առջեւ զինուորին առանց կռուելու քաշուելուն [վրայ], ինչ որ հրատարակուեցաւ պաշտօնապէս պ. Օհանջանեանի բերնով:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովին խորհրդակցութեան առարկայ եղած խնդրոյն մէջ երկու կարծիք չկայ. ամբողջ ժողովը համակամ է այս խնդրոյն մէջ եւ ամէնքս կը գտնուինք նոյն թախիծի եւ նոյն սուգի տալարութեան տակ եւ եթէ մեր արտայայտութեանց մէջ քիչ մը խիստ ըլլանք, ասիկա արդիւնք է յուզումին մեծութեան, քանի որ ուրիշ երկիրներու մէջ ամենէն բուռն միջոցները կը գործադրուին այսպիսի դէպքի մը առջեւ: Դժբաղդաբար իրողութիւն է այլ եւս այն ձախողանքը, որուն ենթարկուած է մեր հայրենիքը, ու տիար Ասլանեանի եզրակացութիւնը շատ արդար գտնելով, ապիկարէն աւելի ծանր բառ մը պէտք է գործածուի պատահածին դէմ: Ու մենք, կուսակցականներս մանաւանդ, որ ժողովուրդեան հայրենասիրական զգացումը վառելով մղեցինք այս աղէտին, երբ ժողովուրդը իր ամենապարզ բնագործ կրնար փրկել ինքզինքը ու մենք կապուած պահեցինք զայն իր հայրենի հողին ու ջարդուեցաւ, մեզի կը մնայ դատապարտել պատահած գործը վրէժխնդրական զգացումով: Կը պնդեմ որ բացարձակ ապիկարութիւն կայ Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի գրաւման գործին մէջ, երբ այդ ճակատամարտը այնքան մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենար մեր ճակատագրին վրայ: Ես ալ պէտք կը տեսնեմ որ Պատրիարք եւ Վարչութիւն ստիպուին բացատրութիւն տալու այս ժողովին մէջ, որուն առջեւ երբեք դարմանում մը չի կրնար ըլլալ ըսել՝ հրամմեր էք, գացէք եւ քննեցէք: Անէծք անոնց որ

⁶¹³ Արշակ Ալպոյանեանի ձեռագրով կայ հայերէն կարճատեւ արձանագրութիւն մը, որ կը կրէ «Յայտարարութիւն Այրի Տիկին Տոք. Գաբրիէ Սուրեանի» խորագիրը՝ «Անուած 6 Մայիս 1921ին Սկիւտար իր բնակարանին մէջ» բացատրականով:

Տիկին Տոք. Գ. Սուրեան եօթը ամիս առաջ Կ. Պոլսէն կը մեկնի Հայաստան իր ամուսինին քով, որ նախապէս մեկնած էր եւ հաստատուած Կարսի մէջ:

Տիկինին հոն հասնելէն անմիջապէս յետոյ կը սկսի հայ եւ թուրք պատերազմը: Հայ զինուորը կը լքանէ դիրքերը առանց կռուելու եւ խոյս կու տայ:

Թուրք զինուորը շատ սակաւաթիւ կը մտնէ քաղաքը եւ առաջին օրը թուրքերը ջարդ կ'ընեն իսկ երեք օր շարունակ թալան (ՊՏԳ, Տուփ 1, թղթապանակ M201, ենթաբաժին Դ, Դ301):

այս աղետը բերին ազգին գլխուն: Պէտք է Վարչութիւնը իսկական տեղեկութիւններ բերէ յաջորդ նիստին:

Տ. ՍՐԵՆՅ.- Մենք ըսինք որ փոխանակ գրոյցներու վրայ հիմնուելու, լաւ կ'ըլլայ որ երկրին վրայ քննութիւն մը կատարուի եւ այս մարմինը իր տեղեկագիրը բերէ: Երբ այդպիսի տեղեկագիր մը կազմուի կատարեալ գիտակցութեամբ կրնանք ճշդել պատասխանատուութիւնը եւ ես համաձայն եմ անոր արդիւնքին:

Տ. Խ. ՍԸՎԱԾԵԱՆ.- Ժողովը ոչ թէ պատասխանատուութեան ճշդումը կը պահանջէ, այլ ստոյգ տեղեկութիւն մը կ'ուզէ իրաց վիճակին վրայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովին մէջ արտայայտուած գաղափարներէն հասկցուածը այն է, որ կ'ուզուի ստոյգ տեղեկութիւններ ունենալ դէպքերու վրայ. հետեւաբար Վարչութեան կը մնայ իր միջոցներով, այսինքն՝ խորհելով թէ որոնց կրնայ դիմել, ինչպէս կրնայ տեղեկանալ, հասկնալ պէտք եղածը եւ հաղորդել ժողովին:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Խնդիրը պարզ էր, եթէ այդ գրութիւնը չգտնուէր այստեղ: Հետեւաբար ես պիտի խնդրէի դարձեալ որ այդ նամակը չըլլար սեղանին վրայ: Ես գուր աշխատանք կը համարեմ Վարչութեան միջոցաւ մասնախումբի մը կազմութիւնը, այլ տրամաբանական է որ եւ բոլորին կարծիքը այն է որ քննութիւն մը լուսաբանէ իրողութիւնը: Ես կը կարծեմ որ ճիշդ կ'ըլլայ ետ տալ այդ նամակը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հարցման տէրը յայտարարեց արդէն որ պարզ հարցում մ'է իր ըրածը եւ ոչ իբրեւ վճիռ կը ներկայացնէ: Իր տուած բացատրութենէն հասկցուածը այս է. հետեւաբար պէտք է խղճի մտքը ստոյգ տեղեկութիւններ առնել եւ հաղորդել ժողովիս:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ձեր խօսքերուն վրայ կ'ուզեմ մէկ քանի ծանօթութիւն աւելցնել: Չարմանալի է որ ճիշդ մը կայ այստեղ ամբաստանութիւն վերագրել մեզի, մինչդեռ պ. Սրենց ստոյգ է կ'ըսէ պատահած աղետը եւ պ. Օհանջանեան աւելի որոշ խօսքերով կ'արտայայտուի այդ մասին: Ահաւասիկ այս իրողութիւններն են որ պիտի քննուին, սակայն ինչո՞ւ համար մենք միայն պիտի երթանք եւ իրենք չպիտի գան: Եթէ ինծի համար որեւէ դեր կայ կատարելիք այդպիսի քննութեան մէջ՝ պատրաստ եմ կատարելու, միայն կ'ուզեմ գիտնալ թէ արդեօք իրենք այն համոզումը ունին որ այդպիսի բան մը տեղի չէ՞ ունեցած. եթէ այդպէս է, ուրեմն իրենք ալ «բարթի բրի»⁶¹⁴ կ'ընեն: Մէկ խօսքով, ամէն մարդ իր պարտականութիւնը պէտք է կատարէ իսկական վիճակը երեւան հանելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խնդրոյն վրայ երկար վիճելու պէտք չեմ տեսներ, քանի որ մեծամասնութիւնը համամիտ է որ իրաց ստոյգ վիճակին վրայ տեղեկութիւններ հաղորդուին ժողովին: Այս որոշումը պիտի գրուի Վարչութեան, որ այդ տեղեկութիւնները քաղելով հաղորդէ մեզի յառաջակայ նիստին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պէտք է ութը օրէն նիստ գումարուի:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Շատ լաւ:

(Նիստը վերջացաւ ժամը 5ին)⁶¹⁵

⁶¹⁴ Կողմնակալութիւն կամ կանխորոշութիւն:

⁶¹⁵ Յաջորդ՝ 10 Դեկտեմբեր 1920-ի նիստի նկարագրականին աւարտին աւելցուած հետեւեալ տողերէն կը հասկցուի թէ ինչու յաջորդ եւ այլ նիստերու տուեալ խնդիրը չէ վերադարձած Ազգային Ժողովի սեղանին. «Վարչութիւնը երեկուան նիստին ներկայացուցած չըլլալով Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկման եւ Հայկական Հանրապետութեան մասին ... Պ. Գ. Ասլանեանի հարցումին պատասխանը, կ'երեւայ թէ այդ խնդիրը Համագումար Ժողովին պիտի ներկայացնէ, ինչպէս պահանջած էր Համագգային Ժողովը» («Ժողովուրդի Ձայնը», 11 Դեկտեմբեր 1920, 660):

[Համագգային Խորհուրդ]

8 Դեկտ. 1920

Ժամը 5, Ս. Պատրիարքի բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան, Գրիգոր Սինապեան, Ն. Աղասեան, Թ. Թումանեան, Տոք. Եաղուպեան, Պատ. Ճէճիզեան:

1° Ազգապետ Էֆենտին հաղորդեց թէ ըստ նախորդ որոշման, Ծովակալ Պրիսթոլին գացած էր Հանրնի բեկորներուն մասին անպաշտօն դիմում մը ընելու համար: Ծովակալը ըսած է ինքն պատահածէն տեղեկութիւն ունի եւ գիտէ թէ 450 անձեր ազատած են եւ Ատանա կը գտնուին: Նոյնպէս ըսած է թէ եթէ ուրիշ տեղեր ալ կան հանրնցիներ, անոնց ալ օգնութիւն պիտի ըլլայ: Նոյնպէս խոստացած է աշխատիլ թուրք կառավարութենէն ալ տեղեկութիւններ առնելու: Կը կարծէ թէ Կեսարիոյ եւ Թալասի մէջ Հանրնցիներ չկան:

2° Քաղաքական Ժողովի կողմէն Ազգապետ Էֆենտի անցեալ նիստին մէջ ըրած առաջարկին համար պատասխանուեցաւ թէ նպաստներու խնդիրը նկատի առնուած է Քաղ. Ժողովին կողմէ եւ նկատելով թէ երկու տեսակ մարմիններ կան, այսինքն՝ անոնք որ վաւերացեալ են եւ Պատրիարքարանի ենթակայ, եւ անոնք որ վաւերացեալ չեն, Քաղ. Ժողովը որոշած է հրահանգ տալ վաւերացեալ մարմիններուն, որ ասկէ յետոյ ռելէ նպաստահաւաքում չընեն առանց Պատրիարքարանի կանխաւ հաւանութիւնը ստանալու եւ հակակշիռը ընդունելու: Իսկ այն մարմինները որոնք Պատրիարքարանէ վաւերացեալ չեն եւ Հայկական Բանակին համար եւ այլ հանգանակութիւններ կ'ընեն, անոնց համար Ս. Պատրիարք Հօր կողմէն հարցում պիտի ըլլայ Հայաստանի դիւանագիտական ներկայացուցիչին թէ ինքն հակակշիռ ի գործ կը դնէ: Եւ անկէ ստացուած պատասխանին վրայ է որ Վարչութեան որոշումը պաշտօնապէս պիտի ծանուցուի հանրութեան:

3° Որոշուեցաւ յառաջիկայ Դեկ. 17 Ուր[բաթ] օրը Համագգային Ժողով գումարել Հայաստանի կացութեան մասին Քաղ. Ժողովի տեղեկութիւններուն իրազեկ ընելու համար երեք յարանուանութեանց երեսփոխաններ:

4° Կարդացուեցաւ Պօղոս Նուպար փաշայի 29 Նոյեմ. թուակիր նամակը Պատուիրակութեան շարունակութեան մասին Համագգային Ընդհ. Ժողովի որոշման մասին եւ որոշուեցաւ յղել ի ծանօթութիւն Համագգային Ընդհ. Ժողովին:⁶¹⁶

⁶¹⁶ Տեսնել Յաւելուած 78:

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ]
ՆԻՍՏ 10 ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 1920

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ժամը 1ին)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը իր օրինական թիւը ունի, 52 երեսփոխաններ ներկայ են արդէն:⁶¹⁷ Եթէ կ'ուզէք անցեալ նիստի ատենագրութիւնը, որ պատրաստ է, կարդացուի: Եթէ չէք ուզեր, կը յետաձգենք:

ԶԱՅՆԵՐ.- Յետաձգենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը սկսինք ատենական գործողութիւններու: Զիգմէնեան Ա. Քհնյ. եւ պ. Ա. Տ. Յակոբեան հիւանդութեան պատճառաւ բացակայ կը գտնուին, կ'արձանագրենք օրինաւոր բացակայ: Ելմտից յանձնախումբը իր դիւանը կազմած է ատենապետ ընտրելով պ. Կոպեռնիկ Խաչատուրեանը, կ'արձանագրենք:⁶¹⁸ Տ. Արիստակէս Քհնյ. Հիսարեան գիր մը ունի, որով կ'ըսէ թէ Ազգ. Ժողովի ատենագրութիւնները չեն տպագրուիր: Ահաւասիկ այդ գիրը:

(պատճեն)

Պ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Ատենագրութիւնները չեն տպագրուիր երկու տարիէ ի վեր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստին ամբողջացուցինք ելմտից յանձնաժողովին կազմութիւնը, ատենագրութեան տպագրութեան գործն ալ իրենց պարտականութեան սահմանին մէջն է, հետեւաբար մօտ ատենէն հարկ եղածը կը կատարեն եւ պատասխանը կը բերեն:

Պ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Որչա՞ր ատենէն պիտի բերեն իրենց պատասխանը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պիտճէի խնդիր է, բայց կ'ըսենք որ շուտ բերեն:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ ԵՐԵՄՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար Լ. Գոյումճեան հարցում մը ունի, պիտի կարդանք:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)⁶¹⁹

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Տիար Գոյումճեանի այս 3-4 հարցումները կրնան վերաճուիլ 40ի, բայց մեր պաշտօնակիցը, իբրեւ նորեկ անդամ մը մեր մէջ, կ'երեւայ թէ անհմտութիւն ունի, որովհետեւ Վարչութիւն մը գոյութիւն ունեցած ատեն մարդահամարի գործը Ազգ. Ժողովին զբաղման առարկայ չի կրնար ըլլալ: Այդ պարագային պէտք պիտի ըլլար լուծելու Վարչութիւնը: Սահմանադրական կարգի մէջ մեր գործունէութիւնը որոշ է: Աւելի լաւ կ'ըլլար եթէ իր դժգոհութիւնը Վարչութեան յայտնէր: Այդ գրին մէջ կան առաջարկներ, ինչպէս տունի խնդիր եւն.: Ասոնք առնչութիւն ունին պիտճէի խնդրոյն հետ, հետեւաբար փափաքելի է որ այդ պիտճէն բերուի եւ եթէ այս ժողովը քննէ այդ պիտճէն, իր պարտականութիւնը կը կատարէ: Հետեւաբար պահանջենք որ այդ պիտճէն բերուի նախ: Կ'առաջարկեմ մերժել նախաձեռնող այդ առաջարկը: Կը կարծեմ որ 44 հարցում իրար անցնելով չ'ըլլար: Եթէ ուրոյն ուրոյն առաջարկներ ներկայացուին եւ մեր սահմանադրական իրաւաստութեան շրջանակի մէջ՝ նկատողութեան կ'առնենք:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Ամէն երեսփոխան իրաւունք ունի, երբ սահմանադրական կարգերու մէջ թերացումներ տեսնէ, հարցումներ ուղղելու եւ դիտողութիւններ ընելու: Այսօր Հայրենիքի Տուրքը, որ այս ժողովէն վաւերացաւ, վերջնական ձեւ մը չէ առած, եւ նոյն իսկ որոշումի հակառակ գործադրութիւններ եղած են: Կը

⁶¹⁷ «Ժողովը բացուեցաւ ի ներկայութեան 60 երեսփոխաններու» («Ժողովուրդի Ձայն», 11 Դեկտեմբեր 1920, 660):

⁶¹⁸ Բնագրին մէջ անուշադրութեան հետեւանքով արձանագրուած է «կ'արձանագրենք գիրենք օրինաւոր բացակայ»:

⁶¹⁹ «Լ. Գոյումճեան ... կանոնաւոր մարդահամարի մը կազմութեան, Հայրենիքի Տուրքի եւ խնամատարական պաշտօնի եւ պիտճէի վերաբերեալ հարցերու ... կանոնաւորութեան համար առաջարկներ կ'ընէր», նաեւ կ'առաջարկէր խնայողութեան համար Պատրիարքը փոխադրել Բերայէն Գումգաբուի պատրիարքարան («Ժողովուրդի Ձայն», 660):

հարցնեմ թե այս թերությունները հակասահմանադրական չեն: Ասկե՛զ գատ պիտո՛ճէի խնդիր մը գոյություն ունի, որո՛ւ մասին հարցումներ եղած են ասկե՛զ առաջ, բայց ապարդիւն, հետեւաբար իրաւունք ունէի, կը կարծեմ, այս մասին ալ հարցումներ ուղղելու: Իմ նպատակս այս էր, պարզապէս ազգային ելեւմուտքը կարգաւորելու համար:

Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես խնդրոյն էութեան մէջ չպիտի մտնեմ: Դիւանական սովորութիւն է որ հարցումները առանձին առանձին գիրերով ներկայացուին, որպէսզի յղումները ըլլան առանձին առանձին: Ուստի կ'առաջարկեմ որ այդ հարցումները վերադարձուին, որպէսզի այդ ձեւով պատրաստուելով ներկայացուին եւ այդ կերպով նկատողութեան առնուին: Կարելի է ժողովս հարցումներու մէկին պիտի համաձայնի, միւսներուն համար ալ դիտողութիւն ունի. վերջապէս հարկ է որ այդպէս առանձին առանձին պատրաստուի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այո, կ'առաջարկեմ վերադարձնել, որպէսզի պարզ ձեւով ներկայացուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը կը հաւանի, այդպէս կ'ընենք:

ՀԱՐՑՈՒՄ Պ.Պ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖԻ, ԲԱՐՍԵՂԵԱՆԻ ԵՒ ԳԵԻՈՆԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Չիֆթէ Սարաֆ հարցում մը ունի Իբրանոսեանի⁶²⁰ խնդրոյն համար, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ: Նոյնպէս ուրիշ երկու երեսփոխաններու կողմէ ալ հարցումներ կան, անոնք ալ ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրերը)⁶²¹

⁶²⁰ Իբրանոսեանի խնդիրը ինքնաբացատրական կը դառնայ հետագայ քանի մը նիստերու ատենագրութիւններէն: Այսուհանդերձ, տեղին կը գտնենք նշել կարգ մը յաւելեալ տեղեկութիւններ Մարութ Իբրանոսեանի մասին, որ իր ազգին տուածներուն համար ոմանց կողմէ նկատուած է գնահատանքի արժանի, մինչ ուրիշներ զինք գտած են պարսաւելի: «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթէն արտատպուած եւ Աղեքսանդրիոյ «Արեւ» լրագրի 6 Հոկտեմբեր 1920-ի թիւ 64 համարին մէջ արտատպուած գրութեան մը համաձայն, Ամասիա ծնած Մարութ Իբրանոսեան, որ հազիւ 55 տարեկան հասակին զոհ գացած էր Սերայիոյ մէջ շոգեկառքի արկածի, 1893-ին Պոլիս գաղթելէ ետք իր ձեռներէցութեան շնորհիւ տիրացած էր մեծ հարստութեան եւ հաստատած՝ բազմաճիւղ վաճառատուն մը: Ան երեսփոխան Հմայեակ Խոսրովեանի հետ «ծրագիր մը կը մշակէր ... շոգենաւային ընկերութիւն մը հաստատելու Հայաստանի համար եւ ուրիշ մէկ քանի ձեռնարկներու մասին...»: Ինք մեծ բաղձանք մը ունէր որ հայութիւնը իր երկին մէջ զարգանայ եւ բարգաւաճի...»: Մինչեւ տարագրութիւն ան Ամասիոյ մէջ իր նիւթական միջոցներովը պահած էր առեւտրական վարժարան մը: Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին Կեսարիա բանտարկուած Մարութ իր կեանքն ու հարստութիւնը փրկելու համար դարձած էր դաւանափոխ:

Հակառակ դաւանափոխութեան, ըստ ատենագրութիւններուն, զինադադարէն ետք ան ստանձնած էր զանձապահութիւնը Ազգային Վարչութեան Ելեւմտական Դիւանին, կատարած էր խոստացած էր կատարել նուիրատուութիւններ, բայց վերահաս մահը բարդ կացութիւն մը ստեղծած էր Իբրանոսեան ընտանիքի անդամներուն համար:

Թէեւ իսլամանալով Մարութ կրցած էր պահպանել իր հարստութիւնն ու նահանգներու մէջ բանող քառասունէ աւելի խանութներ, ինչպէս նաեւ շարունակել իր առեւտրական գործարքները, ներառեալ՝ Իբրանոս Նաւային Ընկերութեան նաւերուն շահագործումը պատերազմի ընթացքին, ապա իր մահով թրքական կառավարութիւնը անոր հաւատաւորի դարձած ըլլալը հիմ թռնելով մերժած է հանգուցեալին հարստութեան փոխանցումը հաւատաւորի չդարձած ժառանգորդներուն եւ ազգականներուն: Պետութիւնը գրաւած է նաւերը եւ Իբրանոսեաններու առեւտրական ցանցը կրած է անկում (Օյա Կեօզել Տուրմազի հետ Վարդան Հաղուգեանի հարցազրոյցը, «Ակօս», 12 Փետրուար 2016):

Յաւելուածաբար նշենք թէ Մարութ եղած է արտօնատէրը 1908-ին Պոլիս հրատարակուած «Առեւտուր» երեք-լեզուեան պատկերազարդ լրագրին (անկախ պաշտօնաթերթ վաճառականութեան եւ ճարտարարուեստի): Խստիսեանի Պոլիս այցելութեան շրջանին ընդունած է նախագահութիւնը Հայաստանի Անկախութեան Փոխառութեան Յանձնախումբին եւ յայտարարած. «Ես բոլոր ձեռքէս եկածը պիտի ընեմ յաջողութեամբ պսակելու համար հայ կառավարութեան այս անդրանիկ փոխառութիւնը: Ու այս առթիւ ինչ դիմում որ հարկ ըլլայ պիտի ընեմ, ի հարկին պիտի խնդրեմ, պիտի աղաչեմ մինչեւ որ յաջողցնեմ» («Ճակատամարտ», 3 Յուլիս 1920, 492/2313, «Հայրենիք» օրաթերթ, Պոսթոն, 4 Օգոստոս 1920, 2513):

Իբրանոսեան նաեւ «զլուխ կանգնած էր» եւ կը սպասուէր որ «առաջին օրինակը ինք տայ» Ազգային Խնամատարութեան բացած նուիրահաւաքէն առաջ սկսած Ազգային Հանգանակութեան «որբերու եւ կարօտելոց նպաստահաւաք մարմինը վերջնականապէս կազմուած ըլլալով» («Ժամանակ», 5 Ապրիլ 1919, 3488):

⁶²¹ Չիֆթէ Սարաֆ հարց կու տար՝ եթէ հանգուցեալ Մարութ Իբրանոսեան իր Հայրենիքի Տուրքը չէր վճարած, ինչպէս Քաղաքական Ժողովը խնդրի վերածած է պարագան, ինչո՞ւ անոր վստահուած էր զանձապետութեան պաշտօնը եւ

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Այսօր պիտի խօսի՞մք այս խնդիրներու վրայ:

Տ. Յ. ԱՍԱՏՈՒՆԻ.- Այդ գիրքերուն մէջ այնքան հարցումներ կան, որ Վարչութիւնը ի վիճակի չէ պատասխանելու. յաջորդ նիստին կը պատասխանենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութիւնը կ'ըսէ որ յաջորդ նիստին պիտի պատասխանէ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- 10-15 օր վերջ պիտի պատասխանեմ ըսելը մեր քիթին խնդալ է:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Որովհետեւ յաճախ կը պատահի որ Վարչութիւնը չի կրնար անմիջապէս պատասխանել ունէ հարցումի, կարծեմ լաւ կ'ըլլայ հետեւիլ ուրիշ խորհրդարաններու հետեւած ուղղութեան, նախապէս հաղորդելով Վարչութեան այն հարցումները, որոնք պիտի ուղղուին, եւ եթէ գոհացած չըլլայ հարցումին տէրը, այն ատեն հարցումը [ժողովէն անցնելով] դրկուի Վարչութեան: Անցեալ նիստին եւ մէկ քանի նիստէ ի վեր եղած հարցումները եթէ կանխաւ հաղորդուած ըլլային Վարչութեան, անոնց տրուելիք պատասխանները դիւրացած կ'ըլլային: Կան խնդիրներ, որոնք եթէ երկար վիճաբանութեան կը կարօտին, կան ուրիշ խնդիրներ ալ, որոնք կարճ լուսաբանութեամբ մը կրնան կարգադրուիլ: Եթէ ժողովը բաւական կը համարէ՝ խնդիրը կը վերնայ սեղանէն եւ զբաղելիք խնդիրներ չենք ունենար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեր այս ըսածը ճիշդ է եւ գործադրելի, եթէ նիստը սկսելէն յետոյ հարցումները չտեղան:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը կրնայ պատասխանել անմիջապէս իբրեւ պետ Վարչութեան:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս հարցումներուն պիտի պատասխանուի զանոնք ժողովին ներկայացնելէ յետոյ, քանի որ Պատրիարքը ժողովին որոշմանց գործադիրն է: Ս. Պատրիարքը ժողովին մէջ իր կարծիքը միայն կը յայտնէ, այնպէս որ եթէ տանք այդ իրաւունքը Պատրիարքին, հակասած կ'ըլլանք օրէնքի ոգիին, որ շինուած է Պատրիարքի շատ մը իրաւունքները սահմանափակելու համար:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ.- Եթէ ժողովը Ս. Պատրիարքի անհատական կարծիքը միայն կ'ուզէ, կրնայ լսել, իսկ եթէ Վարչութեան կարծիքը կ'ուզէ, պէտք է իրեն յղուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս երկու հարցումները կը յղենք Վարչութեան:

Տ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Անցեալ նիստին մէկ քանի հարցումներ ուղղած էի, Վարչութիւնը այդ հարցումներուն պատասխանը բերա՞ծ է: Եթէ չեմ սխալիր, որոշուած էր 8 օրէն բերել անոնց պատասխանը:⁶²²

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ.- Եթէ հարցումները կրկնուին, պատասխանները կրնանք տալ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Քանի որ այդ հարցումները ի դիւանէ դրկուած են Վարչութեան գրաւորապէս, պէտք է անոնց պատասխանն ալ դրկուի գրաւոր կերպով: Այս ձեւը ժողովական ձեւ չի կրնար ըլլալ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն Վարչութիւնը անոնց պատասխանները պէտք է դրկէ գրաւոր կերպով:

Ուրիշ հարցում մ'ալ կայ քանի մը երեսփոխաններէ Միացեալ Ընկերութեան⁶²³ մասին, այն ալ կը կարդանք:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ հարցումը)⁶²⁴

ինչո՞ւ Պատրիարքը գացած էր անոր յուղարկաւորութեան նախագահելու («Ժողովուրդի Ձայնը», 660): Ապա նաեւ՝ ինչո՞ւ գործադիր իշխանութեան իրաւունքը ձգուած է ազգին («Ճակատամարտ», 11 Դեկտեմբեր 1920, 629/2450):

Բարսեղեան եւ Գեւորեան «գրով մը կը յայտնէին թէ Իբրանոսեանի յուղարկաւորութեան դէմ եղած ժողովրդային ցոյցի պահուն Հայրենիքի Տուրքի հարց չկար. ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ Հայրենիքի Տուրքի համար պահանջք կ'ըլլայ յետոյ» եւ «Ճիշդ է որ Հայրենիքի Տուրքի հարցը խնդրոյ առարկայ չէ եղած նախապէս եւ Վարչութեան միջամտութենէն յետոյ այս հարցը երեւան ելած է» («Ճակատամարտ», 629/2450):

⁶²² Միմքէշեանի հարցումը կը վերաբերէր Եւմտական Յանձնախումբի կողմէ հաշիւներու ներկայացման:

⁶²³ Պաշտօնական անունով Միացեալ Ընկերութիւնը Հայոց, այս կրթական եւ բարեգործական կազմակերպութիւնը հիմնուել է 1 Յունիս 1880-ին Պոլիս, մինչ այդ իրարմէ անջատ գործող Արարատեան, Դպրոցասիրաց-Արեւելեան եւ Կիլիկեան նոյնանպատակ միութիւններուն միաձուլումով եւ հիմնադրման թուականէն իսկ վայելելով հովանաւորութիւնը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան եւ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքութեան: Իր գործունէութեան ամենատեղուն եւ ամենաբնորոշ շրջանին, ընկերութիւնը հոգացեր է ուր թատենակէ աւելի կրթարան, մինչեւ որ Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքին պայմաններու բերումով դադարէր է գործել:

⁶²⁴ Լուծարուած ընկերութեան գոյքերուն մասին հարցումը կը վերագրուի Միմքէշեանի («Ճակատամարտ», 629/2450): Միութեան կանոնագրին մեզի ծանօթ վերջին օրինակին 51-րդ յօդուածին համաձայն, լուծարման կամ դադարման պարագային, «Ազգային Կեդրոնական Վարչութիւնը տէր կը կանգնի յանուն Ազգին Ընկերութեան բոլոր ընչից ու ստացուածոց եւ կը յատկացնէ զայն Հայաբնակ Գաւառաց կրթութեան գործին» (*Հիմնական*, 14):

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս հարցումն ալ կը դրկենք Վարչութեան պատասխանելու համար:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Երեսփոխանական վաւերացման խնդիրները միշտ առաջնութիւն ունին ժողովին աշխատութեանց մէջ եւ շատ անգամ այդ ընտրութիւնները կը վաւերանան ատենական գործողութեանց կարգին: Կ'առաջարկեմ օրակարգի երկրորդ խնդրոյն առաջնութիւն տալ եւ վաւերացնել կարգ մը երեսփ. ընտրութիւններ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը կարդանք Նոր թաղի⁶²⁵ երեսփ. ընտրութեան մասին Վարչութեան տեղեկագիրը:

(Ատենադպիրը կարդալով տեղեկագիրը, Տ. Ատենապետ Քաղ. Ժողովի կարծիքը հարցուց այդ մասին եւ ոեւէ դիտողութիւն տեղի չունենալով, երեսփոխան հռչակուեցան տեսարք Լ[եւոն] Սէմէրճեան, Գ[ուրգէն] Շէրիկեան, Ս[կրտիչ] Ներսէսեան)

ՕՐԱԿԱՐԳ Բ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրակարգի երկրորդ խնդիրն է Տր. Թէրզեանի ամբաստանութեան խնդիրը: Այդ մասին Տր. Թէրզեան նոր գիր մը ունի, գոր պիտի կարդանք:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)⁶²⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ամենաբացառիկ հանգամանքի մէջ կը գտնուի այս խնդիրը. պէտք է, ուրեմն, կարդանք օրէնքին տրամադրութիւնները այս մասին:

(Տ. Ատենապետ կարդաց ներքին կանոնագրի յօդուածները)⁶²⁷

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Տր. Թէրզեանի այս նոր գիրը հիմնապէս կը փոխէ խնդիրը: Եթէ Պատ. ժողովը նկատի պիտի առնէ անոր պարունակութիւնը, պէտք է լսէ նաեւ իմ բացատրութիւններս:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Տր. Թէրզեանի գիրը օրինական ձեւով չի ներկայանար. ինք շատ մը հարցումներ կ'ուղղէ եւ անոնց պատասխանին կը սպասէ: Այս ձեւին մէջ ամբաստանութեան խնդիր չի քննուիր եւ ասիկա ամբաստանութիւն չէ: Ճարտասանական ոճով հարցումի ձեւ տրուած է խնդրոյն, որովհետեւ ինչպէս կը հասկցուի, Պատրիարքը կ'ամբաստանուի որ[պէս] ժողովի որոշումները չգործադրող. այս պարագային մէջ Վարչութիւնն ալ միասին պէտք է ամբաստանուի: Ես կը կարծեմ որ ամբաստանութիւն մը պէտք է հիմնուի Ֆէի վրայ եւ անոնք ենթարկուին նախաքննութեան: Դիւանդ այս կէտը պէտք է յիշեցնէ ամբաստանողին: Պատրիարքը ինչու այսպէս կամ այնպէս ըրաւ ըսելը ամբաստանութիւն չէ: Ինչպէս ըսի, ամբաստանութեան համար պէտք է դէպքեր յիշուին:

ՏՐ. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Այս երկրորդ գիրը աւելի բացատրագիր մ'է, որպէսզի այն մարմինը, որուն պաշտօն պիտի տրուի քննելու ամբաստանագիրը, լուսաբանուելու համար իր առջեւ ունենայ: Այս գիրը նոր բան մը չ'աւելցնէր արդէն իսկ մատուցուած ամբաստանագրին վրայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ որ անգամ մը կարդացուի առաջին ամբաստանագիրը:

(Ատենադպիրը կարդաց առաջին գիրը)

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Օրինական դիտողութիւն մը ունիմ: Դարձեալ ամբողջ չէ գործը: Ամբաստանողը չ'ըսեր թէ իր յիշած նամակի մասին ինչ ըրած է:

Տ. Ն. ԱՂԱՍԵԱՆ.- (յանուն Վարչութեան) Ս. Պատրիարքին դէմ եղած այս ամբաստանութեան մասին ժողովը իր որոշումը տալէ առաջ՝ պէտք է որ Վարչութիւնը լսուի: Որոշ իրողութիւն մը կայ, գոր պէտք է բացատրենք այստեղ:

⁶²⁵ Իսկիւտարի Նոր թաղը ծանօթ էր նոյնպէս Ենի Մահալէ թրքական անուամբ:

⁶²⁶ Թէ՛ «Ճակատամարտ», թէ՛ «Ժողովուրդի Ձայնը» կը տեղեկացնեն թէ Թէրզեան միայն լուսաբանութիւններ աւելցուցած էր իր ամբաստանութեան, ուր Հաննոյ անցքերուն առիթով պատասխանատու կը հռչակէր Պատրիարքը:

⁶²⁷ «... Կանոնաւոր ամբաստանութեան մը պարագային ժողովը առանց վեճի կամ նախավճռով կը մերժէ եւ կամ կ'ընդունի [զայն] ու կը դրկէ ատենապետաց դիւանին» («Ճակատամարտ», 629/2450):

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը իր գրության մեջ կ'ըստ որ ամբաստանագրին պարունակությունը թերթերեն տեղեկացեր է: Կ'ուզենք տեղեկանալ թե ամբաստանագիրը իրեն չէ՞ ներկայացուած:

Ս. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Չէք կրնար Վարչության ներկայացուցիչը ընդմիջել:

Ս. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ժողովը մեծ դժուարութեան առջև կը գտնուի ամեն անգամ երբ օրէնքին կը շեղի: Այս խնդրոյն մէջ օրէնքին տրամադրութիւնը շատ որոշ է. պէտք է որոշում տրուի եւ գործը յանձնուի նախաքննութեան:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես կը կարծեմ որ Վարչության բացատրութիւնը լսելը օրէնքը գործադրելու արգելք չէ. այդ պատճառաւ կրնանք լսել Քաղ. Ժողովի կողմէ հաղորդուելիք տեղեկութիւնը:

Ս. Ն. ԱՂԱՍԵԱՆ.- Չէք կրնար ընդմիջել: Վարչութիւնը ամէն խնդրոյ համար այստեղ խօսելու իրաւունք ունի եւ դիւանդ պէտք է խօսք տայ մեզի: Ժողովը ազատ է ընդունելու կամ ոչ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Տր. Թէրզեանի գիրը կարդացուեցաւ անցեալ նիստին եւ եթէ մեծամասնութիւն ըլլար, որոշում պիտի տրուէր: Այսօրուան ժողովը անցեալ նիստին պակաս մնացած այդ ձեւակերպութիւնն է որ կը լրացնէ: Ասկէ կը հետեւի որ, եթէ անցեալ նիստին այս ժողովը պէտք չէ ունեցեր լսելու Վարչության բացատրութիւնը, այսօր ալ նոյն պէտքը չ'զգար եւ երբ Ս. Նախագահը թերթերէն տեղեկանալով այս գիրը կը ներկայացնէ, անշուշտ առիթ չ'պիտի ունենար գրելու մեզի, եթէ ժողովը անցեալ նիստին իր որոշումը տուած ըլլար: Ուստի կ'առաջարկենք որ ժողովը գործադրէ լիազումար նիստի մէջ որոշում մը տալու համար իր ըրած կարգադրութիւնը:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ անցեալ նիստին Ս. Նախագահը ներկայ ըլլար, ձեր այս խօսքերը կրնային իրաւացի ըլլալ, սակայն կարծեմ թէ ի բացակայութեան որոշում մը տալ ճիշդ չ'պիտի ըլլար:

Ս. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովը այս խնդրոյն մէջ երկու ձեւով կրնայ որոշում տալ. կա՛մ նախավճռով կը մերժէ, կա՛մ կ'ընդունի: Այս երկրորդ պարագային մէջ իր որոշումը տալու համար, պէտք է բացատրութիւն առնէ, գիտակցօրէն տալու համար իր որոշումը, մանաւանդ թէ Տր. Թէրզեան իր ամբաստանագրին մէջ կ'ըստ թէ Ս. Պատրիարքը բեկանեց Հանրի մասին տրուած որոշում մը: Եթէ այդ բեկանման մէջ Վարչութիւնն ալ ունի իր պատասխանատուութիւնը, այդ պարագային ամբաստանութիւնը կը տարածուի նաեւ այդ մարմնոյն վրայ եւ Տր. Թէրզեան կը մտնէ ամբաստանեալի դերին մէջ, որ աղէտը պատահելէն յետոյ միայն տեղեկութիւն կու տայ այս ժողովին: Հետեւաբար այս կէտերը ճշդուելու նպատակաւ կ'առաջարկեմ որ լսուի Վարչության ներկայացուցիչը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո, կ'ուզենք լսել:

Ս. Ն. ԱՂԱՍԵԱՆ.- (*յանուն Վարչութեան*) Տր. Թէրզեանի գիրը իր ձեւին մէջ ամբաստանութիւն մ'է այն հիման վրայ որ Ս. Պատրիարքը Համագայինի որոշումը չէ գործադրած եւ աղէտի մը պատճառ եղած է արգիլելով անոր գործադրութիւնը: Եթէ իր բողոքը օրինական ձեւով ներկայացուցած ըլլար, կրնար նկատողութեան առնուիլ, բայց քանի որ այդ ձեւով չէ ներկայացուած, եւ ինք կ'ըստ որ Քաղ. Ժողովին չէ եկած այս խնդիրը, այդ պարագան ճիշդ չ'լրալլուն համար չի կրնար նկատողութեան առնուիլ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Չեմ ուզեր մտնել իմ անձիս շուրջ յուզուած այս մանրամասնութեանց մէջ, սակայն պէտք կը զգամ բացատրութիւն մը տալու մասնաւորապէս այն խնդրոյն շուրջ, թէ այս խնդիրը չէ ներկայացուած Քաղ. Ժողովին: Ասիկա բոլորովին սխալ է: Ես այս խնդիրը [ներկայացուցի] Քաղ. Ժողովին, որուն 13 անդամներէն 11ը նոյն օրը ներկայ էին: Պ. Ամատունի այդ միջոցին բացակայ էր Պոլիսէն, բայց իր ընկերը՝ Պ. Կիւլպէնկեան ներկայ էր նոյն նիստին, հետեւաբար լիազումար ժողով մ'էր այդ, որուն մէջ Քաղ. Ժողովը ոչ միայն իր անդամներուն ըսաւ որ իրենք պաշտօն չ'ունենին արդէն մասնակցելու այդ իմաստով խորհրդակցութեան մը, այլեւ՝ դատաւարտեց Տր. Թէրզեանը Համագայինի մէջ իր առած քայլին համար: Տր. Թէրզեանի այս նոր գիրին մէջ գրուածները ծայրէ ի ծայր հիմ չ'ունին: Ես օրը օրին եւ մանրամասնութեամբ խնդիրը դրած եմ ժողովներու սեղանին վրայ եւ այս ժողովը, որ ազգին ամենաբարձր ժողովն է, պէտք է խնդիրը քննէ ըստ էութեան ու այդ պարագային գործը կ'իջնէ ոչ թէ լուսաբանութեան աստիճանին, ինչպէս կ'ըստ գրութեան հեղինակը, այլ պարզ գրաբարութեան:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Համագայինի այն նիստին, ուր այս խնդիրը քննուեցաւ, [Պատրիարքը] ինձի ալ պատիւ ըրած էր հրաւիրելու, հետեւաբար գիտակցաբար կրնամ խօսիլ այս մասին եւ յայտնել Պատ. Ժողովիդ թէ, Քաղ. Ժողովի անդամները, որոնք ներկայ էին, չ'մասնակցեցան քուէարկութեան, այնպէս որ ըստ *փրոթոքոլի*, Համագայինի այդ որոշումը արդէն ինքնին չեղեալ կը համարուի:

Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Մէջտեղ դրուած գիրը ամբաստանութեան վերջնական հանգամանք չունի: Ատենապետաց Դիւանը պետութեանց ամբաստանիչ ատենաներու դերը կը կատարէ եւ ինք պիտի որոշէ թէ այս գիրը կամ բողոքը հիմք ունի թէ ոչ:

Տ. Վ. ԹԵՔԵՆԱՆ.- Բիչ առաջ կարդացուած ներքին կանոնագրի յօդուածը բաւական որոշ կերպով կը սահմանէ այն միջոցները, որոնցմով պատրիարք մը կ'ենթարկուի ամբաստանութեան: Այս պարագային մէջ ժողովը պէտք է համոզուի գոյացնէ թէ այդ ամբաստանութիւնը հիմ ունի՞, թէ՞ ոչ, որովհետեւ եթէ այդ չլլայ, դժգոհ երեսփոխանը իրաւունք ունի պնդելու իր ամբաստանողի դերին վրայ, մինչդէռ պատրիարք մը պէտք ունի իր հմայքին՝ իր պաշտօնին շարունակութեան համար: Տարակոյս չկայ որ այս հմայքը չի կրնար պահուիլ երբ Պատրիարքը ամբաստանութեան ներքեւ գտնուողի դիրքին մէջ [է]: Ուստի ժողովը պէտք ունի մասնակի լուսաբանութեան մը, իր խօսքը ըսելու համար: Օրէնքին առանց վէճի բացատրութիւնը շատ պարզ է որ կը վերաբերի խնդրոյն էութեան եւ չ'արգիլեր որ ամբաստանութեան հիմ կազմող խնդիրը յղելու կամ չլղելու մասին խորհրդակցութիւն տեղի չունենայ:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Այս ամբաստանագիրը, որ ներկայացուած է ժողովիս, պէտք է կանոնաւոր ըլլայ՝ որկելու համար Ատենապետաց Դիւանին, մինչդէռ կանոնաւոր չէ, որովհետեւ ամբաստանեալը յայտնի չէ: Նախ եւ առաջ այս կէտը ճշդել կարեւոր է, կարծեմ:

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը ըսաւ որ Քաղ. Ժողովը դատաւարտեց զիս, որ ներկայ գտնուած եմ Համագգայինի գումարման, քանի որ նոյն ժողովին անդամ չէի ներկայացուած Վարչութենէն: Կ'երեւայ թէ Ն. Սրբազնութիւնը մոռցած է որ շաբաթ մը առաջ իրեն տուած որոշման համաձայն, բոլոր յարանուանական ներկայացուցիչներէն երկերկու անդամ աւելի պիտի բերուէր: Ասիկա արձանագրուած է իրենց ատենագրութեան մէջ, որ կը գտնուի Պ. Ալպօյանեանի մօտ, եւ անշուշտ ինք կը հաստատէ այս պարագան եւ Ս. Պատրիարքն ալ նիստէն զիս եւ Պ. Պարգեւ Փափագեանը հրաւիրեց ժողովին մասնակցելու, ինչպէս ուրիշ յարանուանութիւններէ ալ զանազան անդամներ ներկայացած էին: Ծիշդ է որ Քաղ. Ժողովի յաջորդ նիստին մեր որոշումը բեկանող պաշտօնակիցները դիտել տուին այդ կէտը, խնդրէն անտեղեակ ըլլալով, բայց պէտք եղած բացատրութիւնը տուինք, որ մեր մասնակցելու իրաւունքը կը հաստատուէր: Տիար Խօճասարեան ալ դիտել տուաւ որ աւելի կանուխ պէտք էր բերուէր ամբաստանութեան խնդիրը Ազգ. Ժողովին: Անշուշտ կը յիշէր որ ասկէ առաջ Հանրին խնդիրը Ազգ. Ժողովին հանուած էր, մատնանիշ ընելով վտանգը, եւ առաջարկած էի միջոցներ ձեռք առնել: Ազգ. Ժողովը խնդիրը յղած ըլլալով Վարչութեան, այնտեղ միջոցներ առաջարկեցի օգնութիւն հասցնելու համար: Առաջնորդի նամակին գալով, Ս. Պատրիարքէն քանիցս խնդրեցի որ Ազգ. Ժողովին բերուի հարցը, բայց ինչպէս պարզած եմ բացատրագրիս մէջ, չիրագործուեցաւ: Երբ այս ժողովը ռեւէ ամբաստանութեան պարագային Վարչութիւնը կը տապալէ, ինչո՞ւ համար իրաւունք չունենայ քննելու պատրիարքի դէմ եղած ամբաստանութիւն մը: Ես միջանկեալ կ'ըսեմ որ այս հասակիս մէջ ռեւէ մէկը չեմ ամբաստանած եւ չեմ գրաւարտած, սակայն իբրեւ երեսփոխան մը եւ ազգի մը ներկայացուցիչը պարտաւոր եմ այս խնդիրը դնելու ժողովիդ առջեւ: Ես 13 կէտերու մասին ամբաստանութիւն ներկայացուցած եմ ընդարձակ տեղեկագրով մը. Վարչութիւնը պէտք է քննէ ատիկա եւ ձեզ բերէ իր արդիւնքը: Սահմանադրութեան 8րդ յօդուածը կը սահմանէ պատրիարքի պաշտօնը, որ է հոգ տանիլ ազգին նիւթական եւ բարոյական գործոց:⁶²⁸ Իր պաշտօնն է հոգ տանիլ անոնց բարոյք ուղղութեան, այնպէս որ եթէ իր ժողովները հակասեն, ինք պատասխանատու է: Հետեւաբար երկու տեսակէտով պատրիարք մը չի կրնար գերծ մնալ պատասխանատուութենէ: Սահմանադրութեան մէջ 70րդ յօդուած մը կայ, որ կ'ըսէ թէ Վարչութեան անդամները Ազգային

⁶²⁸ Սահմանադրութեան 8-րդ Զօդուածը կը սահմանէ.

Պատրիարքին պարտաւորութիւնքն են Սահմանադրութեան սկզբանց համեմատ վարուիլ, եւ անոր ամէն կէտերուն ճշդիւ գործադրութեանը ուշի ուշով հսկել:

Պատրիարքը իրեն եկած գործերը ո՛ր Ժողովոյ կը վերաբերի նէ այն Ժողովոյն կը յանձնէ՝ քննութեան եւ որոշման համար: Ժողովոց մէջ որոշուած գործոց վրայ Պատրիարքին թաքր/իրները եւ կամ ուրիշ Պաշտօնական գրութիւնները վաւերական եւ գործադրելի չ'են կրնար ըլլալ եթէ որոշող Ժողովոյն կողմէ ալ կնքեալ եւ ստորագրեալ չլլայ: Իսկ երբ ստիպողական գործ մը պատահի, որոյ տնօրինութեան համար կարելի չլլայ մինչեւ Ժողովոյն գումարման օրը սպասել եւ կամ արտաքոյ կարգի Ժողով գումարել, Պատրիարքը կրնայ պէտք եղածը ինքնին տնօրինել, իր վրայ առնելով պատասխանատուութիւնը. բայց պարտաւորեալ է եղելութիւնը արձանագրել տալ կանոնաւոր կերպիւ, եւ ո՛ր Ժողովոյն կը վերաբերի նէ՝ անոր յաջորդ նիստին ներկայացունելու վաւերացման համար» (Սահմանադրութիւն, 28):

Ժողովի մեջ կը գտնուին ի հարկին բացատրություն տալու համար, բայց քուէ չունին:⁶²⁹ Այս պարագային մեջ շատ պարզ է որ մենք իբր գործադիր իշխանության պետ պատասխանատու ճանչնանք պատրիարքը, որ չի կրնար թօթափել իր վրայէն պատասխանատւութիւնը: Ուրեմն իմ խնդիրս տարբեր է, Վարչութեան խնդիրը տարբեր է: Ես կը սպասէի որ 15,000 հայութեան ենթարկուած ներկայ վիճակը պիտի պարտաւորէ որ Վարչութիւնը տայ իր հրաժարականը...

Տ. Ն. ԱՂԱՍԵԱՆ.- Պ. Ատենապետ, հրաւիրեցէք ատենախօսը որ յարգանօք խօսի Վարչութեան նկատմամբ:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- (Հարունակելով) Ս. Պատրիարքը պատասխանատու է Վարչութեան յանձնուած խնդիրներու համար: Չանգուածական ջարդի վերաբերեալ այս կարգի խնդիրներ այնպէս 7 կամ 9-10 անդամէ բաղկացեալ ժողովներով չեն կրնար վճռուիլ. անոնք ազգին ֆիզիքական գոյութեան խնդիրներն են, որոնց երեսէն ահաւոր պատասխանատւութիւն կրնայ յառաջ գալ: Ինչո՞ւ այս խնդիրը ձեր Պատ. Ժողովին չէ ներկայացուած եւ Ս. Պատրիարքը ինչ պատճառաւ ուշադրութիւն չըրաւ. այս կէտին, եւ քանի որ օրէնքին սահմանած միջոցը չէ գործադրած՝ ինք պարտագանց կ'ըլլայ: Ես կ'ըսեմ որ այս ամբաստանագիրը յանձնուի Ատենապետաց Դիւանին, որ եթէ չկարենայ հաստատել այդ ամբաստանութիւնը, Ժողովը կրնայ տալ իմ պատիժս, իսկ եթէ նախազգուշացնուի մերժուի, առիկա կ'իսկատար գործողութիւն մը կ'ըլլայ, որովհետեւ մենք այստեղ չենք կրնար մտնել խնդրոյն էութեան մէջ եւ հետեւաբար այս Ժողովը այդ մասին չի կրնար բացատրութիւն լսել: Կ'ետ մ'ալ կայ: Եթէ Համագումար Ժողովը այս խնդիրը երեսն ղնէ, ինչպէ՞ս պիտի մերժենք: Արդ, ես կ'առաջարկեմ իմ գիրս նկատողութեան առնել օրինական ճամբով. արդիւնքին պատրաստ եմ համակերպելու:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Ամբաստանող երեսփոխանը չ'ուզեր օգտուիլ օրէնքին իրեն տուած իրաւունքէն: Ինք Պատրիարքը կ'ամբաստանէ Քաղ. Ժողովի մէկ որոշումը գործադրած ըլլալուն համար: Էականը այս չէ, սակայն: Ինք ալ կ'ըսէ թէ այս խնդիրը Քաղ. Ժողովին առջեւ բերուեցաւ եւ ծեծուեցաւ ու Պատրիարքը գործադրեց: Այս կէտին մէջ օրինական խողովակը Քաղ. Ժողովն է, հետեւաբար Վարչութիւնը առաջին աստիճանի պատասխանատու է, եւ որպէսզի երեսն գայ թէ Վարչութիւնը իրաւ մասնակցե՞ր է եւ որքան պատասխանատու է, պէտք է քննութիւն բանանք:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Սահմանադրութիւնը Վարչութիւնը ամբաստանելու իրաւունք չի տար. ապա թէ ոչ բնականաբար Քաղ. Ժողովն ալ պիտի ամբաստանէի: Կը կրկնեմ որ 4 ամիս առաջ ես այս խնդիրը բերի ձեր սեղանին առջեւ, բայց դուք յղեցիք զայն Վարչութեան, եւ եթէ ամբաստանագրիս մէջ թուած միւս կէտերուն համար ալ գայի, այն ալ պիտի յղէիք Վարչութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրէնքին դիւանին տուած իրաւունքը այն է, որ Ժողովին կարծիքը առնէ թէ կ'ուզե՞ր յղել Ատենապետաց Դիւանին, թէ՞ ոչ: Ասկէ զատ խնդրոյն էութեան մէջ մտնելու իրաւունք չունինք: *Առանց վէճի* բացատրութիւնը դիւանս այսպէս կը հասկնայ եւ կարծեմ թէ Ժողովը ալ տարբեր պէտք չէ հասկնայ: Պէտք է ուրեմն ձեր քուէն տաք, որ մենք ստիպուա՞ծ ենք այս ամբաստանագիրը դրկելու Ատենապետաց Դիւանին: Ըստ ձեռի խնդիրը այսպէս կրնայ ներկայացուիլ:

Տ. ԹԷՔԵԱՆ.- Մերժելու կամ ընդունելու որոշում տալէ առաջ, կրնանք ընդարձակ տեղեկութիւն պահանջել:

Տ. Ա. ՀԱՆԱԾԵԱՆ.- Պատասխանելով դիւանիդ դիտողութեան, դիտել տամ որ ամբաստանութիւնը բուն էութեան համաձայն չըլլալով եւ կանոնաւոր ձեւով ներկայացուած չըլլալով՝ չի կրնար նկատողութեան առնուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խօսքի կարգը վերջացած ըլլալով, ձեր դատին պիտի դիմեմ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Որպէսզի Ժողովը իր արտայայտութեան մէջ ազատ թողում, պէտք կը տեսնեմ մեկնելու: Ես կը փափաքիմ որ դատապարտուի այն որ պատասխանատու է, սակայն Ժողովիդ ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ այն կէտին վրայ, որ զգուշանաք ազգին ներշնչելու այնպիսի գաղափար մը, որ տարապարտ կասկածներ յարուցանէ մտքերու մէջ:⁶³⁰

⁶²⁹ Եշուած թուահամարով նման տրամադրութիւն գտած ենք ո՛չ Սահմանադրութեան, ո՛չ ալ կանոնադրութեան մէջ:

⁶³⁰ Պատրիարքին կը վերագրուի նաեւ ըսած ըլլալ. «Ես կը փափաքիմ որ եթէ Ժողովը նախազգուշացնուի իսկ այս ամբաստանութիւնը մերժէ, Վարչութեան որկէ, որպէսզի ազգը եւ օտարները լուսաբանուին եւ չկարծուի թէ ահագին դաւաճանութիւն մը գործուած է» («Ճակատամարտ», 629/2450):

(Ս. Պատրիարքը մեկնել է յետոյ, Երեսփոխաններէ ոմանք դիտողութիւն ըրին թէ ժողովը ունի՞ պէտք եղած մեծամասնութիւնը քուէարկութեան համար: Պատասխանուեցաւ որ, ըստ որում ժողովը իր օրինական մեծամասնութեամբ բացուած է, կրնայ քուէարկութիւնը կատարել ներքին կանոնագրի որոշած ձեւով: Եւ ձեռամբարձ քուէարկութիւն կատարելով, 26 քուէ Տր. Թէրզեանի առաջարկը մերժելու եւ 25 քուէ Ատենապետաց Դիւանին յղելու ի նպաստ տրուեցաւ: Սակայն ոմանք պնդելով որ ի նպաստ յղումին տրուած քուէները 27 էին, այս անգամ յոտնկայս քուէարկութիւն կատարուելով դարձեալ կարելի չեղաւ ստուգել որոշ թիւը:⁶³¹ Երեսփոխաններէ ոմանք անուանական եւ ուրիշներ գաղտնի քուէի պահանջ ըրին, սակայն միւս կողմէ ժամանակը յառաջացած ըլլալով, տիար Ատենապետը յայտարարեց թէ քուէարկութեան մասը կը հարկադրուի թողուլ յաջորդ նիստին: Ատենան փակուեցաւ ժամը 5½-ին:)

⁶³¹ «Ճակատամարտ»ի վերոնշեալ 629/2450-րդ համարով դիւանին «ապիկարութեան» կը վերագրուի քուէներու որոշակի թիւը ճշդել կարելի չըլլալը:

[Համագգային Խորհուրդ]

15 Դեկ. 1920

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէգնեան, Տոք. Եաղուպեան, Պատ. Յ. Ճէճիգեան, Թ. Թումանեան, Գր. Սինապեան:

1° Համագգային Ժողովի երեք նախագահներու հրաւերով Համագումար Ազգ. Ժողովի գումարումը որոշուած ըլլալով հարկ դատուեցաւ չքաւական[ան]ալ միայն Քաղ. Ժողովի հաւաքած տեղեկութիւններով, այլ նաեւ Ժողովին ներկայացնել որոշ առաջարկներ իբր կացութեան դարման եւ Համագումարին հաւանութիւնը եւ թելադրութիւնները եւս ստանալէ յետոյ գործադրութեան դնել:

Ազգապետ Էֆենտի առաջարկեց որ վիճակին վրայ ցաւ յայտնուի եւ մասնաւորապէս ըստ թէ 100,000ի չափ հայեր կրկին տեղահան եղած եւ իբր գաղթական կը թափառին ասդին անդին: Անոնց մասին ալ օգնութիւն մը առաջարկուի:

Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ Հայաստանի մէջ պոլշեիկութիւն յայտարարուած ըլլալով ստեղծուած է ծանր կացութիւն մը: Հայաստան այս կերպով Խորհրդային Ռուսաստանի ազդեցութեան կ'ենթարկուի: Այս կացութեան առջեւ կարծիք յայտնեց Ն. Ամենապատուութիւնը թէ հարկ անհրաժեշտ է որ թրքահայութիւնը գիտնայ թէ ինքը ի՞նչ պիտի ընէ: Եւ այս կարծիքը յայտնելու համար ամենէն ձեռնհաս մարմինը Համագումարն է:

Ժողովը նկատի առնելով այս կէտը կարծեաց փոխանակութենէ յետոյ որոշեց Համագումարին ներկայացուցած տեղեկատուութեան կցել երկու որոշ առաջարկ:

Ա. Սեւրի Դաշնագիրին գործադրութիւնը պահանջել Համաձայնական պետութիւններէն Ազգերու Լիկին դիմելով, առանց դէմ արտայայտուելու ռուս պոլշեիկութեան եւ միայն մերժելով Հայաստանի կնքած դաշնագիրը, եթէ անկալ յայտնած էր հրաժարում Սեւրի Դաշնագիրէն: Ասոր համար պիտի պատճառաբանուէր թէ Հայաստան այս դաշինքը կնքել հարկադրուած էր պարզապէս դանակը իր ոսկորին վրայ ունենալով:

Բ. Զօրացնել Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որ աւելի զօրեղ կերպով իր դիմումները շարունակէ վերը ցոյց տրուած հիման վրայ եւ թրքահայոց զոհողութեանց վարձքը եղող Սեւրի Դաշնագրով ապահովուած իրաւունքները անկորուստ պահելու համար:

2° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 3 Դեկտ. թուակիր մէկ նամակը մասնաւորապէս Կիլիկիոյ մասին:⁶³² Հոն ցոյց տրուած են Փրանսայի վերջերս ցոյց տուած ծայրայեղ թրքասէր հակումը, Կուրդի Հայոց աննպաստ յայտարարութիւնները, եւ Կիլիկիա պարպելու մասին ցոյց տրուած տրամադրութիւնները, որոնց դէմ Ազգ. Պատուիրակութիւնը ջանքեր կ'ընէր:

Որոշուեցաւ այս մասին ալ գոնէ ակնարկութիւն մը ընել Համագումարին կարդացուելիք տեղեկագիրին մէջ:

⁶³² Տեսնել Յաւելուած 79:

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎ

(նիստ 17 Դեկտեմբերի 1920)

(Ներկայ էին 3 հոգեւոր պետերէ գատ նաեւ 87 երեսփոխաններ, երեք ընդհանուր ժողովներէ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր այսօրուան նիստին սկսելէ առաջ, կ'ուզեմ ժողովիդ հաղորդել պատասխանը Հայկական Պատուիրակութեան պետին, իր պաշտօնին շարունակութեան մասին համագումարի տուած որոշման:

(Պ. Ատենադպիրը կարդաց նոյն նամակը)⁶³³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս մասին խօսք ուզող կա՞յ:

Հ. Յ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Ես կը փափաքիմ որ մեր համագումարի նախորդ նիստերու ատենագրութիւնները կարդացուին, որպէսզի կարենանք գաղափար մը կազմել ժողովին նախորդ որոշումներուն վրայ:

Տ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- 5-6 նիստի ատենագրութիւն պիտի կարդացուի եւ բաւական ժամանակ կ'անցնի, ուստի այդ ընթերցումը յառաջիկայ նիստերուն յետաձգելով, անցնինք այս օրուան նիստին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը համամիտ է, կը հրաւիրեմ Ս. Նախագահը որ բացատրէ մեր այսօրուան խորհրդակցութեան նպատակը:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ազգին այժմեան տագնապալի վիճակը, ոչ միայն մայր հայրենիքին, այլ ընդհանրապէս մեր ազգային դատին շատ փափուկ վիճակի մէջ գտնուելուն պատճառ եղած է: Համագալային ժողովը հարկ տեսաւ իր տեսութիւնները եւ առաջարկները ներկայացնել, որպէսզի եթէ ժողովը կը վաւերացնէ գործադրուին եւ եթէ կան ուրիշ առաջարկներ՝ անոնք ալ գործադրուին: Համագալային ժողովը այդ տեղեկագիրը յանձնած է Քաղ. ժողովի ատենապետին, որ պիտի կարդայ:

(Քաղ. ժողովի ատենապետ Տր. Եաղուպեան կարդաց հետեւեալ գիրը)
(պատճեն)

Տեա՛րք Երեսփոխանք,

Համագալային ժողովը անհրաժեշտ դատեց Համագալային Ընդհ. ժողովին ուշադրութեան ներկայացնելու Հայաստանի ու հայութեան դժբաղդ կացութիւնը, որպէսզի ազգին ներկայացուցիչն եղող այս մարմինը ո՛չ միայն իրազեկ ըլլայ կացութեան՝ որ արդէն քիչ շատ ծանօթ է հասարակութեան մամուլի տուած տեղեկութիւններէն, այլ նաեւ մտածէ այն միջոցներուն վրայ, որոնք վերջին դէպքերն անհրաժեշտ կը դարձնեն:

Համագալային ժողովը խորապէս կը ցաւի որ դարձեալ տխուր հարկին տակ կը գտնուի գոյժելու տխուր իրողութիւններ ու ցաւոտ հարցեր, որոնց համար կը փափաքի ստանալ նաեւ Ձեր կարծիքները:

Համագալային ժողովը նախ որքան կարելի է պաշտօնական աղբիւրներու վրայ հիմնուած կը ներկայացնէ կացութիւնը Համագալային Ընդհ. ժողովին:

Ահա այն հեռագիրները, որոնք ստացուած են Երեւանէն, Կարսի անկման թուականէն սկսեալ:-

4 Նոյեմբեր 920

Չորս օրուան բուռն կռիւներէ յետոյ թուրքերը ստանալով կարելորդ ուժեր, գրաւեցին Կարսը 31 Հոկտեմբերին: Մեր գորքը կը քաշուի դէպի Ալեքսանդրապոլ, շարունակելով վերջապահի կռիւները: Կառավարութիւնը ի գուր կը սպասէ շօշափելի օգնութեան:

Պեկատեան⁶³⁴

⁶³³ Կը թուի թէ ակնարկուածը Նուպարի 29 Նոյեմբեր 1920 թուակիր նամակն է (տեսնել Յաւելուած 78):

⁶³⁴ Ստալինեան եղեմագործութեան գոհ Աղեքսանդր Բեկզադեան (1879–1939) տակաւին Չուիցերիա ուսանած տարիներէն յարած էր ընկերավարական-համայնավար շարժումներու, կատարած էր Ռուսաստանի հովանիին տակ Հայկական Հարցի լուծման ի նպաստ քարոզական աշխատանք, անդամ էր այն Յեղափոխական Յանձնաժողովին,

5 Նոյեմբեր 920

Չորս օրուան բուռն եւ արինալի կռիւներէ յետոյ թուրքերը նոր ուժեր ստացած ըլլալով, յաջողեցան գրաւել Կարսը: Մեր բանակը կը քաշուի Ալեքսանդրապոլի ուղղութեամբ՝ պահելով շարունակական գործողութիւնները:

Աթապէկեան⁶³⁵

(Պաթումի Ընդի. Հիւպատոս)

11 Նոյ. 920

Հակառակ Նոյ. 7ի զինադադարին, թուրք հրամանատար Քեազիմ Գարապէքիի 8 Նոյեմ.ին ներկայացուց նոր վերջնագիր մը, որով հայերէն կը պահանջեն՝

1° Չինուորական անհամար քանակութեամբ իրեղէններ:

2° Երկաթուղային գծի *քոնթրոլ* մինչեւ Սանահին:

3° Հայկական զօրամասերը պէտք է քաշուին Սուրմալու-Արագած երկաթուղիի կայարանը, Գըզըլ Տաղ եւ Չիարէթ Տաղ, Արագած լեռ եւ Թանակերման գիւղ, Նովօ Միխայելովա, Նուրիքենտ, Թուլվանատաղ գծին ետեւը:

Պայմանաժամը կը վերջանայ 24 ժամէն:

Կառավարութիւնը նկատելով որ այս պայմանները ծանր եւ նուաստացուցիչ են, առաջարկեց անոնց մասին բանակցելու համար Ալեքսանդրապոլ *քոնֆերանս* մը գումարել:

Թշնամութիւններուն այսօր վերսկսումը հաւանական է. մեր կացութիւնը ճգնաժամային է: 1918էն եւ Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրուելէն ի վեր երկիրը կը կրէ թուրք յարձակողականներուն սարսափը: Թուրքիոյ վրայ հարկ եղած ճնշումը կատարելու համար պէտք է քայլեր առնել:

Անթել Պասրայի ճամբով

11 Նոյ. [1]920

Ստացուած 25 Նոյեմ.ին

Այսօր ես հետեւեալ հեռագիրը քաշեցի նախագահ Վիլսոնին եւ Դաշնակից նախարարական խորհուրդներու նախագահներուն, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ Դաշնակից Բարձր Քոմիտէներուն:

«Հակառակ ամսոյս 7ին կնքուած զինադադարի պայմաններուն, թշնամին զինադադարի մասին նոր պայմաններ առաջարկեց, որոնց նպատակն է Հայաստանի բնաջնջումը: Թշնամին կը պահանջէ Պրեսթ-Լիթովսքի Դաշնագրին ամբողջական գործադրութիւնը, ի միջի այլոց եւ Պաթում, մեծ քանա-

որ հռչակած էր Հայաստանի խորհրդայնացումը, եւ կոչուած էր գլխաւորելու հայկական պատուիրակութիւնը 1921-ի Փետրուարին Մոսկուա սկսելիք ռուսեւթրքական բանակցութիւններու ընթացքին, նպատակ ունենալով Թուրքիոյ եւ խորհրդային հանրապետութիւններու միջեւ յարաբերութիւններու կարգաւորումը: Թուրքիա պիտի պնդէր բանակցութիւնները Ռուսաստանի եւ Թուրքիոյ բանագնացներով սահմանափակելու պայմանին վրայ եւ այդպիսով Մոսկուայի Պայմանագիրը 16 Մարտին պիտի ստորագրուէր առանց հայկական պատուիրակութեան մասնակցութեան: Այդ պայմանագրով Ռուսաստանը կ'ընդունէր անվաւեր ճանչնալ, ի միջի այլոց, Սեւրի Դաշնագիրը, թուրքերուն կը զիջէր Կարսի մարզն ու Սուրմալուի գաւառը, եւ կ'ընդունէր Նախիջեւանի գաւառին ու յարակից այլ հայկական տարածքներու անցնիլը Ատրպէյճանի իշխանութեան՝ պայմանաւ որ անոնք որեւէ երրորդ կողմի չզիջուին հետագային:

⁶³⁵ 30 Մայիս 1921-ին Աթէնքէն սփռուած լուրի մը համաձայն, Միքայէլ Աթապէկեան՝ արդէն նախկին հիւպատոս Պաթումի, ձերբակալուած էր Աթէնքի մէջ, որպէս հետեւանք «հայերու Պոլսոյ ներկայացուցիչին» կողմէ Պոլսոյ յոյն բարձր յանձնակատարին ներկայացուած ամբաստանագրի մը: Կ'ըսուէր թէ ամբաստանեալը մեծամասնականներու կողմէ Պաթումի գրաւումէն ետք իւրացուցած եւ երիտասարդ հայուիիի մը հետ Պոլիս փոխադրած էր Պաթումի հայոց սահմանուած 60,000 ֆրանք արժողութեամբ դեղեր, եւ երբ Պոլիս ճնշում բանեցուած էր դեղերը յանձնելու, փախուստ տուած էր դէպի Պիրէոն (Փիրէա), ուր յայտնաբերուած էր իւրացման արարքին մաս կազմող «14 սնտուկ եւ տակառ դեղ»: Լուրին համաձայն, ձերբակալուածը ազատ արձակուած էր խնդիրը ճշդուելէ ետք («Ճակատամարտ», 3 Յունիս 1921, 772/2593):

կութեամբ ռազմանիւթ, վայրաշարժեր եւ վակոններ: Մեր կառավարութիւնը կտրուկ կերպով մերժեց այս ծանր պայմանները: Կառավարութիւն եւ ժողովուրդ որոշած են ուժեղ կերպով շարունակել գոյութեան կռիւը»:

Արտաքին Գործերու Նախարար
Օհանջանեան⁶³⁶

Անթել [հեռագիր] Երեւան-Պասրա ճամբով

Երեւան 12 Նոյ. քաշուած

Ճիշդ այն րոպէին, որ պիտի իրագործուէր հայ ժողովրդի ազատութիւնը, այն ժողովրդին, որ ընդհանուր պատերազմի ժամանակ այնքան հերոսաբար կռուեցաւ հասարակաց դատին համար, դարձեալ կը տեսնէ իր դարաւոր թշնամիին ներխուժումը դէպի իր հայրենիքը:

Ուժասպառ, անօթի, եւ տառապած հայ ժողովուրդը թողնուած է այն թշնամիին ձեռքը, որ կը հետապնդէ հայ ժողովրդի եւ պետութեան անէացումը, ինչպէս նաեւ անէացումը քրիստոնէայ հաւատքին եւ եկեղեցիին:

Յանուն Փրկչին, կոչ կ'ընեմ Ձեր վեհապետութեան քրիստոնէայ մարդասիրութեան, որպէսզի ազատէ իմ ժողովրդի մնացած մասը, Հայաստանի մէջ, տալով իր բարոյական եւ ֆիզիքական օժանդակութիւնը, մինչեւ որ կրնայ ամփոփել իր ցիր ու ցան ուժերը եւ ինքզինք պաշտպանել:

Գէորգ Ե. ⁶³⁷

Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Ծանօթ.- Այս հեռագիրը միաժամանակ դրկուած է բոլոր պետութեանց պետերուն:

Թիֆլիս 3 Դեկտ. (հասած Պոլիս 6 Դեկտ.[ին])

Երեւանէն ստացուած լուրերու համեմատ, Վրացեանի դահլիճը հրաժարած է:

Դրօն՝ զինուորական *դիկտատոր* եղած եւ Դիլիջանի յեղափոխական *քոմիտէի* հետ յարաբերութեան մտած է, որու բանակները կը քալեն դէպի Երեւան: Երեւանի մէջ կազմուած է սովիւթական կառավարութիւն մը, որու կ'անդամակցին Դրօ, դաշնակցական երկրորդ անդամ մը եւ 5 ուրիշներ, որոնցմէ երկուքը Դիլիճանի *քոմիտէին* կը պատկանէին:

Կ'ըսուի թէ 10,000 ռուս-պոլշեիկներ մտած են Հայաստան Դիլիճանի ճամբով եւ կ'սպասուի ուրիշներու ալ գալուն:

(Թուական չունի)

Սովիւթական Լըկրան⁶³⁸ կ'ապահովցնէ թէ Հայկ. կառավարութիւնը պիտի մնայ անկախ եւ թէ Ռուսաստանը պիտի թողու իրեն Չանգեզուրի եւ Նախիջեւանի շրջանները: Հաշտութեան բանակցութիւն-

⁶³⁶ Համազասպ կամ Համօ Օհանջանեան (1873–1947), մասնագիտութեամբ բժիշկ եւ կուսակցական յարումով դաշնակցական, տուեալ շրջանին նաեւ վարչապետն էր Հայաստանի Հանրապետութեան: Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, ինք ալ Լեւոն Շանթի նման պիտի ձերբակալուէր, ապա՝ իր ազատութիւնը գտնէր Փետրուարեան Ապստամբութեան օրերուն եւ 1928-ին Գահիրէի մէջ դառնար հիմնադիրներէն մին Հայ Կրթական Եւ Հրատարակչական Ընկերութեան, որ հետագային պիտի անուանուէր Համազգային Հայ Կրթական Եւ Մշակութային Միութիւն:

⁶³⁷ Գէորգ Ե. Սուրենեանց (1847–1930) Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրուած էր 1912-ին՝ Օսմանեան Կայսրութեան հայկական նահանգներու մէջ բարեկարգումներու նորոգումով միջազգային շարժման նախօրեակին, եւ իր նախաձեռնութեամբ պաշտօնի կոչուած էր Պօղոս Նուպար՝ գլխաւորելու Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը, որպէսզի հայոց իրաւունքները ներկայացնէր ու պաշտպանէր եւրոպական մեծ տէրութիւններուն առջեւ:

⁶³⁸ Պորիս Վասիլյեւիչ Լըկրան (1884–1936), որ հետագային պիտի նշանակուէր Հերմիթաժ Թանգարանի տնօրէն, որպէս Ռուսաստանի լիազօր ներկայացուցիչ կը գործէր Անդրկովկասի մէջ եւ կը գլխաւորէր պատուիրակութիւն մը, որ բանակցութիւններու ճամբով կը ջանար պայմանագիր մը ձեռք բերել ընդմէջ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Ռուսաստանի: Այդ պայմանագիրը պիտի կնքուէր Հայաստանի խորհրդայնացումէն ետք, 2 Դեկտեմբեր 1920-ին: Պայմանագրով Հայաստանը կը հռչակուէր անկախ ընկերվարական հանրապետութիւն եւ իշխանութիւնը կ'անցնէր ռազմա-

ները կը շարունակուին Ալեքսանդրապոլի մէջ, որոնց կը մասնակցին պոլշեիկները: Սակայն ռուս պատճառով մը թուրք ազգայնականները չեն ընդունիր Մտիվանին⁶³⁹ իբր ներկայացուցիչ պոլշեիկներուն:

Երեւան 3 Դեկտ. 920 (հասած 11 Դեկ.ին Պասրայի ճամբով)

Հայաստան Սովիեթական Անկախ Հանրապետութիւն հռչակուած է: Մինչեւ Հայաստանի Սովիեթական Յեղափոխական Քոմիթէին ժամանումը ի Երեւան, կառավարական իշխանութիւնը փոխանցուած է զինուոր. հրամանատարութեան, որուն գլուխ անուանուած է ընկեր Դրօ Կանայեան եւ Քոմիսէր Հայաստանի Հանրապետութեան մօտ՝ ընկեր Սիլին⁶⁴⁰: Բոլոր Հայաստանի պետական հիմնարկութիւնները, պաշտօնատարները եւ քաղաքացիները պարտաւոր են գործադրելու հրամանները զինուորական հրամանատարութեան: Անոնք որ կը գործեն հրամանատարութեան հրամաններուն հակառակ, յանցաւոր են եւ անմիջապէս պիտի պատասխանատուութեան հրաւիրուին յեղափոխական ժամանակներու օրէնքներով:

Հրամա[նա]տար Հայաստանի Զինուորական Ուժերու

Դրօ

Քոմիսէր

Սիլին⁶⁴¹

Այս հեռագիրները կը պարզեն քիչ շատ կացութիւնը Հայաստանի մէջ:

Դժբաղդաբար աւելի նոր տեղեկութիւններ կը պակսին մեզի: Մասնաւորապէս Հայաստանի եւ Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութեան միջեւ հաշտութիւն կնքուած ըլլալու լուրը, որուն պայմաններուն մասին նոյնիսկ զրոյցներ կան, դեռ չէ հաստատուած պաշտօնական աղբիւրէ:⁶⁴²

Արդ, այս բոլոր տեղեկութիւնները ցոյց կու տան թէ Հայաստանի կառավարութիւնը փոխած է իր ազգային նկարագիրը եւ դարձած է «խորհրդային կառավարութիւն» եւ ենթարկուած է ռուսական պոլշեիկ ազդեցութեան:

Հայաստանի կառավարութեան նկարագրին այս փոփոխութիւնը, ինչպէս նաեւ այդ փոփոխութեան նախընթաց դէպքերը, բնական է թէ անհետեւանք չեն կրնար մնալ եւ արդէն քաղաքական աշխարհի մէջ հայոց մասին տրամադրութեանց փոփոխութիւն մը կը նշմարուի:

Մասնաւորապէս հակառակ մեր հետաքրքրութեան՝ անմեկնելի մնացած են Կարսի անկումը, թուով կէս առ

յեղափոխական յանձնաժողովի մը, որ կը բաղկանար հինգ համայնավարէ եւ երկու ձախ դաշնակցականէ, վերջիններէն մին ըլլալով Զօրավար Դրօ, միւսը՝ Հ. Տէրտէրեան, որ ելեւմտական նախարար էր Վրացեանի դաւիթիին մէջ:

⁶³⁹ Բնագրին մէջ՝ *Միտիվանի*, Փոլիքարի Մտիվանի (1877–1937) վրացի համայնավար գործիչ մըն էր, որ գործօն մասնակցութիւն բերած էր Անդրկովկասի խորհրդայնացման կապակցութեամբ, բայց հետագային ընդդիմացած ըլլալով Վրաստանի նկատմամբ Ստալինի ծրագիրներուն, զոհ պիտի երթար ստալինեան եղեռնագործութեան: 1920-ին Ռուսաստանի կողմէ որպէս յատուկ պատուիրակ ղրկուած էր Թուրքիա՝ Հայաստանի Հանրապետութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ հաշտութեան դաշինք մը իրագործելու դիտաւորութեամբ:

⁶⁴⁰ Միլին Ռուսաստանի խորհրդային իշխանութեան կողմէ նշանակուած էր որպէս հաւանաբար ռազմական հարցերու գծով Հայաստանի յանձնակատար կամ քոմիսէր:

⁶⁴¹ Այս յայտարարութեան բնագիրը չնչին տարբերութիւններով հրատարակուած կը գտնենք այլուր (Լազեան, *Հայաստան*, 300):

⁶⁴² Խօսքը կը վերաբերի Ալեքսանտրապոլի Դաշնագրին, որուն ստորագրութեան իբրեւ թուական սովորաբար նշուած է 2 Դեկտեմբեր 1920, բայց խորքին մէջ ստորագրուած ըլլալով կէս զիշերը քիչ անց, փաստօրէն Դեկտեմբեր 3-ին իրագործուած է՝ ըլլար ան: Խատիսեանի գլխաւորած պատուիրակութիւնը, հակառակ անոր որ Հայաստան խորհրդայնացած էր արդէն, Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովին հետ ընթացող բանակցութիւններուն որպէս եզրայանգում Հայաստանի Հանրապետութեան անունով ստորագրած էր Դաշնագիրը, որ թէեւ պիտի չճանչցուէր Խորհրդային Հայաստանի կողմէ, սակայն հայկական կարեւոր հողատարածքներու նոր կորուստի աղէտը կատարուած պիտի ըլլար: Դաշնագիրը, որուն տրամադրութիւնները կը ներկայացուին Յաւելուած 80-ով, բանավէճի նիւթ դարձած է ատենին՝ անոր հայկական եւ թրքական աղբիւրներու կողմէ հրատարակուած օրինակները տարբեր ըլլալով իրարմէ:

կէս պակաս թշնամիի մը առանց կռիւի Կարսի պէս բերդաքաղաքի մը, մէկ տարուան բաւելու չափ պաշարով եւ մեծաքանակ զէնքերով եւ ռազմամթերքով յանձնումը, եւ զինուորներու զանգուածային դասալքութիւնը բովանդակ ճակատին երկայնքը:

Հայաստանէն եկող ճամբորդներ ալ չեն կրնար որոշ եւ մեկին պատճառ մը ցոյց տալ բանակին այս աղիտաբեր քայքայման, որ ազգին բարոյական համբաւին եւ անոր միջազգային վարկին եւ շահած համակրութեան հարուած մը տուած ըլլալու երեւոյթն ունի:

Այս կացութեան մէկ տխուր անդրադարձումն ալ կը տեսնուի Կիլիկիոյ մէջ, ուրկէ ալ հասած լուրերը միփթարական ըլլալէ հեռու են:

Չօր. Կուրօ, որ այս միջոցիս Փարիզ կը գտնուի, շատ աննպաստ կերպով արտայայտուած է հայոց մասին, եւ ինչպէս կը տեսնուի պաշտօնական շրջանակներէ քաղուած տեղեկութիւններէն, Փրանսա անդառնալի կերպով որոշած է քաշուիլ Կիլիկիայէն, հայ ազգաբնակչութիւնը լքելով իր բաղդին:

Եթէ մասնաւորապէս ճիշդ է տարածուած սա գրոյցը թէ Հայաստանի կառավարութիւնը Ալեքսանդրապոլի մէջ հարկադրուած է կնքել հաշտութիւն մը թրքաց հետ, որով Հայաստան կը յայտարարէ իր Սեւրի Դաշնագրէն հրաժարումը, Հայկական Դատը կը կրէ անօրինակ հարուած մը:

Այլեւս Հայաստանի կառավարութիւնը կը դադրի Թրքահայաստանի նահանգները պահանջելու իրաւունք ունենալէ, եւ Սեւրի Դաշնագրով իրեն վստահուած նաեւ փոքրամասնութիւնները պաշտպանելու իրաւունքէն:

Թուրքիոյ հայութիւնը այս պարագային կը դրուի նոր կացութեան մ'առջեւ: Իր դատը պաշտպանող կառավարութիւն մը չի մնար հիմա, եւ իրեն կը մնայ իր ձայնը լսելի ընել իր իսկ միջոցներով ու իր կազմակերպութիւններով:

Համազգային Ժողովն այս նոր կացութիւնը աչքի առջեւ ունենալով կը մտածէ թէ Թուրքիոյ հայութեան կեդրոնին եւ հեղինակաւոր մարմիններուն վրայ պարտք կը ծանրանայ որոշ կերպով արտայայտուիլ եւ մտածել այն միջոցներուն վրայ, որոնք ձեռք առնել անհրաժեշտ են, գէթ Սեւրի Դաշնագրով ապահովուած հողամասերը եւ իրաւունքները պահպանելու եւ անսպասելի աղէտին հետեւանօք, կրկին իրենց օճախները ու տունները լքելով թափառական դարձած հազարաւոր գաղթականներու օգնութիւն մ'ընելու համար:

Հետեւաբար, Համազգային Ժողովն իբր առաջարկ յարմար տեսաւ Համազգային Ընդհանուր Ժողովին ուշադրութեան ներկայացնելու հետեւեալ ուղեգիծը, խնդրելով որ պատկառելի Ժողովն ալ իր թելադրութիւններն՝ եթէ ունի՝ աւելցնէ անոնց վրայ, ըստ այնմ շարժելու համար:

Ա.) Համազգային Ժողովը կ'առաջարկէ յանուն թրքահայութեան մասնաւոր դիմում մ'ընել Ազգերու Դաշնակցութեան եւ խնդրել որ Հայաստանի Հանրապետութեան բռնութեան ու ճնշումի տակ ստորագրած դաշնագիրը՝ որով յանձն կ'առնէր հրաժարիլ Սեւրի Դաշնագրէն, չեղեալ համարուի եւ չնկատուի իբր ազգային բաղձանք մը:

Թրքահայութիւնը իբր գլխաւոր իրաւատէր կը խնդրէ որ Սեւրի Դաշնագրին հայոց մասին եղած տրամադրութիւնները եթէ կարելի չեն ի նպաստ մեզի բարեփոխել, գէթ անոնք պահուին նոյնութեամբ եւ գործադրութեան դրուին եւրոպական օժանդակութեամբ:

Բ.) Համազգային Ժողովն կ'առաջարկէ ուժ տալ Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան եւ զայն աւելի զօրացնել նոր անդամներով, յանձնարարելով միեւնոյն ատեն որ անկկա իր բոլոր կարելին ընէ եւրոպական դիւանագիտական աշխարհին պարգելու հայոց կացութիւնը եւ մասնաւորապէս ապահովելու թրքահայութեան իրաւունքներու անվթար պահպանութիւնը:

Ահա Համազգային Ժողովին արդի պայմաններուն եւ պարագաներուն մէջ անմիջական համարած ձեռնարկները, որոնց համար կը փափաքի ստանալ նաեւ Համազգային Ընդհ. Ժողովին կարծիքը:

Պ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Պատիւ ունիմ յայտնելու որ կարդացուած այս տեղեկագրին մէջ բացի տեղեկութիւններէն, միւս առաջարկութիւններէն տեղեկութիւն չունի Քաղ. Ժողովը, որ համազգայինի յանձնեց իր տեղեկութիւնները եւ այդ ուղղութեամբ եկած են այստեղ:

Պ. Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի ատենապետին կարդացած տեղեկագիրը այն տպաւորութիւնը ըրաւ մեր վրայ, որ ատենք միեւնոյն ատեն Քաղ. Ժողովի կարծիքներն ալ կը ներկայացնեն, սակայն պ. Գալիկեանի տուած բացատրութենէն կը հասկցուի որ ինք անմասն է եւ այս կարծիքները իրը չեն: Նախ եւ առաջ այս կէտը ճշդուի եւ յետոյ խնդրոյն մէջ մտնենք:

Պ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Իմ ըսածս շատ պարզ էր, կարդացուած տեղեկագրին տեղեկութեանց մասէն՝ Քաղ. Ժողովը տեղեկութիւն ունի եւ որովհետեւ Ազգ. Ժողովէն այդ տեղեկութիւնները ուզուած էին, Քաղ. Ժողովը պաշտօնական աղբիւրէ առնելով այդ տեղեկութիւնները որոշած էր հաղորդել ժողովին, իսկ ինչ կը վերաբերի առաջարկութեանց, անոր մէջ քաղաքական քայլեր կան ու անոնց համար կու գանք ըսելու որ Քաղ. Ժողովին բովէն չեն անցած:

Հ. Յ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Ջաղացքը փնացեր է, մենք ջախջախը կը փնտռենք ինչպէս կ'ըսէ առածը: Այսօր ազգը ողբալի վիճակի մէջ կը գտնուի եւ այն ազգերը որոնք այնքան բարեացակամութիւն ցոյց կու տային մեզի եւ որոնց ժպիտը տեսանք, անոնք մեր վերքին բալասան չեն կրնար ըլլալ ու իրականութիւնը այն է որ ներոնեան ժպիտով⁶⁴³ հանդիսատես կ'ըլլան մեր տառապանքներուն եւ մեր կորուստը կը դիտեն: Ասոնց վրայ պէտք է խորհիմք ամենալրջօրէն: Իրականութիւնը այն է որ Հայաստան ոտնակոխ եղած է եւ իտէալի ծառայող այս ազգը պիտի բողոքէ Եւրոպայի եւ եթէ չեն բանար դռները, պիտի հասկցնենք որ մենք կը մեռնինք, պիտի ըսենք որ յանուն մարդասիրութեան նայեցէք թէ ի՞նչ կ'ըլլայ այս ազգը, որ այնքան վնասուած է: Վաւերական եւ վստահելի աղբիւրէ առնուած տեղեկութեան մը նայելով, ժուսերը եթէ վաղը գան Պոլիս, Անգլիա պատրաստ է հեռանալ այստեղէն: Կը փափաքիմ որ այս կէտն ալ նկատողութեան առնէ ժողովը: Ի՞նչ պիտի ընենք այս պարագային մէջ: Ասոնք մտածելիք խնդիրներ են, մանաւանդ թէ պէտք կը զգացնեն մեր միութեան, համերաշխութեան եւ համախորհուրդ գործակցութեան:

Պ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս պէտք կը տեսնէ ըսելու որ Պոլսոյ հայոց պաշտպանութեան խնդիրը ապագային թողով, մենք խորհիմք հիմա Հայաստանի եւ գաւառի հայութեան պաշտպանութեան միջոցներուն վրայ:

Պ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՅԱՆ.- Այսօր Քաղ. Ժողովին կողմէ կարդացուածը մեր իմացածները միայն կը հաստատէ եւ մեզ կը համոզէ որ մեր պատուիրակներուն շարունակութեան մասին մեր տուած որոշման մէջ չենք սխալած: Հայաստանի հետ յարաբերութեանց յապաղումէն շատ անպատեհութիւններ յառաջ կու գան: Ասոնց համար դարման մը խորհուեցաւ, բայց որոշ եզրակացութեան չյանգեցաւ: Եթէ այս ժողովը օրէնսդիրի հանգամանք ունի, պէտք է այսօր իսկ որոշէ խառն վարչութեան մը կազմութիւնը, որպէսզի այս տագնապալից դրութեան մէջ դարման մը գտնուի եւ աւելի գործնական հանգամանք ստանայ մեր այսօրուան խորհրդակցութիւնը:

[ՏՐ. Սարգիս Թէրզեան]⁶⁴⁴.- Անցեալ համագումարին մէջ կարգ մը թելադրութիւններ եղան, որոշ տէրութեանց հեռագիրներ պիտի զարնուէր, և այդ առիթով որոշումներ ալ տրուեցան: Ի՞նչ եղաւ այդ դիմումներուն արդիւնքը: Ես ըսած էի որ յանձնաժողով մը կազմուի, Կիլիկիոյ խնդիրներուն համար խորհրդակցելու: Կը տեսնուի որ Կիլիկիոյ մասին շատ անպատաստ տրամադրութիւններ կը յայտնուին այսօր, այնպէս որ կը հաւատամ թէ, եթէ իմ առաջարկս ընդունուէր, տեղի չէր մնար այս խնդիրներուն: Կ'առաջարկեմ մասնախումբի մը կազմութիւնը, որպէսզի զբաղի մասնաւորապէս Կիլիկիոյ բեկորներուն պահպանութեան եւ Կիլիկիոյ գործերով:

Հ. Կ. ՊԱՏՈՒՀԱՄԵԱՆ.- Կը շեղինք նիւթէն: Այսօր եկած ենք ողբալու աղէտներու վրայ, որոնք իրարու կը յաջորդեն: Մենք չենք օգտուած անցեալէն եւ տրամադրութիւն ալ չունինք օգտուելու: Երբ առաջին անգամ հաւաքուեցանք այստեղ, ես հարցում ուղղեցի թէ մեր ազգ. քաղաքականութիւնը վարողը ո՞վ է, եւ հայու դէկը ձեռք առնողը ո՞վ է, որպէսզի անոր շուրջ հաւաքուինք, ապրինք կամ մեռնինք: Դէպքերը ցցուցին որ մենք շատ բաժնուած ենք եւ կարելի չէ որ հաւաքական ուժ մը կազմենք: Երբ այսօր աշխարհի գործերը տարբեր ուղղութիւն կ'առնեն, մենք պէտք է հաւաքուինք մէկ ուժի շուրջ եւ դիւանագիտօրէն մեր քայլերը ուղղ[ելինք]: Միայն ըրին անոնք որ ըսին թէ զենքով կրնանք բան մը ձեռք բերել: Ներկայ վիճակին մէջ կարելի չէ հասկնալ թէ պատասխանատուութիւնը ներքին է[ր] թէ արտաքին: Այս կէտը անորոշ կը մնայ, եւ ինչ որ ցաւալի է՝ ինչպէս կը հասկցուի տրուած տեղեկութենէն, Կարսի մէջ 4 օր բռնու կռիւ եղած է առանց արդիւնքի: Ասոնք առանձին փաստեր են եւ կը հաստատեն թէ կազմուած անպատասխանատու գլուխը որ իւրացուց Հայաստանի դատը եւ խօսեցաւ հայու անունով, չունէր իր ձեռքին մէջ այդ իրաւունքը եւ Թուրքիոյ հայութիւնը պատուիրակութիւն

⁶⁴³ Թէեւ չապացուցուած՝ զրոյցներ Ներոն Կայսեր կը վերագրեն քաղաքին մեծ մասը կործանած Հռոմի հրդեհին պատասխանատուութիւնը կամ գէթ այդ միջոցին նուագելով զուարճանալը: Ինչ ալ ըլլայ իրողութիւնը, յայտնի է թէ ան հրդեհէն ետք պատահարը օգտագործած էր իր քաղաքական շահերուն համար:

⁶⁴⁴ Ատենագրութեան բնագրին մէջ դատարկ տեղ ձգուած է խօսք առնողին անունը հետագային աւելցնելու նպատակով: Թէրզեանին վերագրած ենք ելոյթը, քանի որ ան էր նախորդ Համագումար Ժողովին մէջ յանձնաժողովի հարցը բարձրացնողը:

մը ուներ, որ չըմբռնեց կարեւորութիւնը եւ թուութեամբ ու անտարբերութեամբ վարուեցաւ: Մէկ խօսքով, չունեցանք դիւանագիտութիւն, եւ տկարացաւ դիւանագիտութիւնը եւ չկրցանք պաշտպանել ազգին իրաւունքը: Անհրաժեշտ է ուրեմն, որ ստեղծուի ուժ մը, որուն վստահի ամբողջ հայութիւնը ու բոլորուի անոր շուրջը, ոչ թէ երեւան գան այնպիսի ուժեր, որոնք իրար խաչաձեւեն: Մենք ողբալով այս պահուս պատահած աղէտներուն վրայ, պիտի աշխատինք այդ նպատակին իրագործման համար, պիտի հաւաքենք հայկական ուժերը մէկ նպատակի շուրջ եւ անոնց միջոցաւ ձեռք բերենք մեր ըզնացածը:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Խօսելէ առաջ, կ'ուզեմ կարդալ քանի մը վաւերական տեղեկութիւններ ծանօթ բարձրաստիճան գիւտութեանի մը կողմէ գրուած:

(Կարդաց նամակին այն մասը)⁶⁴⁵

Այս տողերը գրողը գիւտութեան բարձր ներկայացուցիչ մըն է, որուն անունը հրապարակաւ չեմ կրնար տալ, իսկ եթէ հարկ ըլլայ, կրնամ հաղորդել նախագահին: Ինչպէս կը տեսնէք, այս տողերը շատ քննադատութիւն կը վերցնեն: Հիմա մեզի համար պէտք կ'ըլլայ քննել խնդիրը ամենէն գործնական կողմէն, ներկան ուսումնասիրել եւ ապագային վրայ խորհիլ, բնականաբար առանց հրաժարելու մեր մտադրութիւններէն: Պէտք է գիտնանք թէ քաղաքականապէս ինչ կացութիւն ստեղծուած է մեր գոյութեան տեսակէտով: Մենք գտնուեցանք Հոկտ. 31էն սկսեալ, մեր դարաւոր թշնամին ձեռքը, որ մեր վզին վրայ ծանրանալով ըսաւ կամ կենքդ կամ երկիրդ եւ այսպիսի պարագաներու մէջ մեր ազգը իր գոյութիւնը պահելու համար մեծամասնականներու միացաւ որպէսզի չջարդուի: Արդ, ներկայ պարագային մէջ մեծամասնականները ի՞նչ ստեղծած են մեզի համար չենք գիտեր: Մենք ունինք Սեւրի Դաշնագիրը, սակայն այսօր եթէ Հայաստան չի ճանչնար այդ դաշնագիրը, այդ հիմը խախտուած է պոլշեիկեան Հայաստանի համար: Եթէ այդ տեսակ ստորագրութիւն տրուած է, բնական է որ Տաճկահայաստանի համար եւ մեր ազգային ու քաղաքական շահերու տեսակէտով անընդունելի պիտի համարուի, քանի որ աղմկեցինք ամբողջ աշխարհ մեր արդար դատին տեսակէտով:

Արդ, քննուելիք կարեւոր կէտը այն է որ, պոլշեիկ կառավարութիւն ընդունելով ի՞նչ կացութիւն կը ստեղծուի Հայաստանի համար: Մենք *խօսաւ* մը իսկ հրաժարելու չենք եւ պէտք է պնդենք Սեւրի Դաշնագրին վրայ, որուն տուած իրաւունքները պէտք է գործադրուին. ի՞նչ միջոցով, առիկա մտածելիք հարց է: Մեր այսօրուան ընելիքը մեզի ապահովուած իրաւունքներու պաշտպանութիւնն է: Այսօր ստեղծուած է վիճակ մը, որու համաձայն հայկական կառավարութիւնը չի կրնար անուանել դիւանագիտական ներկայացուցիչ, ու ոչ միայն չեն կրնար անուանել, այլեւ չեն կրնար խօսիլ անոր վրայ, եւ եթէ ուներ որոշ դիւանագիտական

⁶⁴⁵ «Ինչպէս Ինկաւ Կարսը» խորագրով ներդիր մը, 287-289 թուահամարներով, ունի հետեւեալ բովանդակութիւնը.

1920 Նոյեմբեր 4ին Երեւանէն մեզի գրուած նամակի մը համաձայն, Կարսի յանձնումը տեղի ունեցած է հետեւեալ պարագաներու տակ:

Կարսը առանց կռուի տաճիկները գրաւեցին մէկ ժամուայ ընթացքում: Տեղի ունեցաւ այն ազգային խայտառակութիւնը որուն սպասում էր: Թշնամին 3 ֆրքայով [զօրաբաժնով- Վ.Ղ.], ունենալով մօտ ընդամենը 9000 զօրք, գրաւեց առանց կռուի մեր առաջնակարգ բերդաքաղաքը, ուր մեր ուժերը 4 անգամ աւելի էին թշնամին ուժերէն: Ղարսում մնաց ամբողջ ազգաբնակչութիւնը, 40,000-ի չափ որբեր եւ 3-5000-ի չափ զօրք գլխաւորութեամբ Ժեներալ Արարատեանի եւ Փիրումեանի: Ինքնասպանութիւն գործած են Հայաստանի *էթամաժորի* [սպայակոյտի- Վ.Ղ.] պետ Գնդապետ Մելիքով (որ ուղղամիտ գիւտոր մըն էր որ չէր գործադրեր սպայակոյտի պետին հրամանները եւ հակառակ էր պատերազմ. նախարարին), Կարսի բերդի *էթամաժորի* պետ Գնդապետ Տէր-Առաքելեանը եւ Գնդապետ Մարգմանեանը: Կարսի նահանգապետ Կորկանեան քաղաքը թշնամին յանձնելէ յետոյ եկած է Ալեքսանդրապոլ: Մեր հրետանին եւ բանակին մեծ մասը յաջողած է նահանջել եւ դիրք բռնել Ալեքսանդրապոլի մօտ: Ընդհարումներ տեղի կ'ունենան Ալեքսանդրապոլէն 30 քիլոմէթր հեռու դէպի Կարս: Կարսի յանձնման պարագաները ցարդ մուծ են եւ հանելուկային: Օրինակ, հրամանատարական կազմի անհամաձայնութիւնը, ընդհանուր բարոյալքման պատճառները եւ այլն...:

Թուրքերը մեծ ուժեր չունին, նրանք կը յառաջանան կարմիր դրօշակներով եւ պոլշեիկի քօղին տակ: Անոնք Էրզրումի մէջ գրեթէ բնաւ զօրք չունին:

Երեւանի մէջ դպրոցները գոցուած են եւ ամբողջ քաղաքը յուզումի մէջ է: Կարսի մէջ թուրքերու ձեռքը գերի ընկած է նաեւ Ժեներալ Արարատեանի, Տէր-Ղազարեանի, Փիրումեանի հետ նաեւ նախարար Բիշկ Բաբալեանը, քաղաքագլուխ Նորհատեանը եւայլն: Մեր դրամի արժէքը հաւասարում է գերօյի, տաճկական ոսկի լիւրան արդէն կ'արժէ 725,000 թուրքի: Հայկական Պոնին [պարտատոմս, հատուցագիր- Վ.Ղ.] հազարը 78,000 կովկասեան թուրքի:

Իգտիրի տակ մեր վիճակը կայուն է առ այժմ:

ներկայացուցիչ, անհկա գոյության իրաւունք չունէր, հետեւաբար պէտք է ստեղծել դիւանագիտական մէկ ճակատ, քանի որ տարբեր կերպով չի կրնար խօսիլ, այլ՝ մէկ ճակատով: Ասկէ գատ, այն բոլոր դրամները, որոնք հանրութեան անունով հաւաքուեցան⁶⁴⁶, պէտք է դրուին⁶⁴⁷ հակակշռի մը տակ, մինչեւ Հայաստանի վերջնականապէս ապահովուիլը: Այս պարագային մէջ պէտք է նկատողութեան առնուին ազգին բուն շահերը, քանի որ այսօր ոչ ոք պատասխանատու է այդ դրամներուն համար: Այսօր կան դրամներ անհատներու պատասխանատուութեան տակ, պէտք է յանձնել այդ դրամները ազգ. իշխանութեանց մինչեւ ստեղծուի մարմին մը, որուն տրամադրութեան ներքեւ կարենանք դնել այդ գումարները: Կարծեմ որ մեր շահերը այս միջոցներով կրնան ապահովուիլ եւ արդի պայմաններու եւ պարագաներու պարտադրած միջոցները ասոնք են:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Անշուշտ մեր յարգելի երեսփոխանները կը յիշեն որ այս խնդիրը ժողովի սեղանին վրայ ելաւ տիար Գ. Ալանեանի մէկ հարցումով, որով կը պահանջէր ստոյգ տեղեկութիւններ Հայաստանի վիճակին վրայ, հասկցուելու համար թէ պատասխանատուութիւն կայ թէ ոչ: Վարչութեան անունով կարդացուած գրէն կը հասկցուի որ մեզի բերուած տեղեկութիւնները թերթերէն հաւաքուած լուրեր են, որոնք իրար կը հակասեն,- օրինակի համար, ըսուած է թէ Կարսի առջեւ 4 օր զօրաւոր դիմադրութիւն եղած է, մինչդեռ ամէնքս ալ գիտենք որ 4 ժամ ալ դիմադրութիւն չէ եղած,- կամ այն հեռագիրներն են, որոնց աղբիւրը շատ որոշ է, որովհետեւ անոնց մէջ կը հանդիպինք ընկեր Դրօ, ընկեր Կանայեանցի նման յորջորջումներու ու ասոնք կը ցցնեն թէ տեղեկութիւնները առնուած են այն շրջանակէն, ուր ընկեր կոչել իրար սովորութիւն եղած է: Սակայն ուշադրութիւն պէտք է ընել որ այս դէպքերու մէջ ազգին համբաւն է որ արատաւորուեցաւ, հետեւաբար քննել պէտք է թէ կա՞յ պատասխանատուութիւն թէ ոչ: Ամէնքս գիտենք որ Խրիմ ալ գրաւուեցաւ պոլշեիկներէն, սակայն Խրիմի մէջ գտնուող իշխանութիւնները կըցան պարպել քաղաքը, նոյնը կրնային ընել նաեւ ուրիշ տեղեր: Կարսի բերդն ալ եթէ չանձնուէր ու դիմանար, կրնար օգնութիւն ստանալ, նոյն իսկ դիմուելով Եւրոպայի ու ըսելով որ բնաջինջ կ'ընեն մեզի: Այսօր վերջացած խնդիր մ'է ատիկա եւ բան մը չէ հասկցուած քաղաքին անկման վրայ: Ասոր ի պատասխան անցեալ օր ըսուեցաւ որ տեղւոյն վրայ կրնան քննուիլ եւ գուցէ այդ է պատճառը, որ այսօր ռեւէ եզրակացութիւն չէ բերուած այստեղ: Հիմա գալով այսօրուան մեր վիճակին, յայտնի է որ եւրոպական տէրութիւններ չեն ճանչնար մեզի, փոքր եւ մեծ կառավարութիւններ իրենց յարաբերութիւնները խզած են եւ գուցէ ամերիկացիներ դադրեցուցած են հիմա իրենց նպաստը որբերու, ինչպէս կարդացինք հայ թերթերու մէջ: Ասոնց դէմ մենք բան մը չենք կրնար ընել, հիմա կը մնայ մեզի խորհիլ ասոնց վրայ եւ միջոցներ գտնել: Սակայն յարգելի վարդապետներէ մէկը քիչ առաջ ըսաւ որ ժուսերը⁶⁴⁸ հոս պիտի գան եւ անգլիացիք պիտի առնեն քալեն: Եթէ ստոյգ է այս լուրը, լաւ կ'ըլլայ որ անգլիացիք անցագիր տան եւ մենք երթանք հիմակուրէն: Մենք պիտի զբաղինք թրքական Հայաստանի հարցով մինչեւ վերջ եւ անոր համար ինչ որ կրնանք այն ընենք, որովհետեւ միւսը մեր ձեռքը չէ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍՏԱՐԵԱՆ.- Տիար Ատենապետ, դիտել կու տամ որ մենք մեր անձը ազատելու համար հաւաքուած չենք, այլ Հայաստանի օգնութիւն մը ընելու համար:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Աղէտը չափազանց մտահոգիչ է եւ պէտք է գալ ուղիղ եզրակացութեան: Առնուած տեղեկութիւնները ընդհանրապէս իրենց համար հիմք չունին եւ այդ տեղեկութիւնները քիչ են եւ հակասական ու ճիշդ այս տեսակետով Համագգային Ժողովը հիմնած է իր եզրակացութիւնը այդ տեղեկութեանց վրայ: Ինչ են այս երեւոյթներուն պատճառները. պէտք է հիմնուինք ուրեմն բոլոր պատճառներու եւ ազդակներու վրայ, որոնք ստեղծեցին այս կացութիւնը: Տարակուսելի չէ այն կէտը, որ պատասխանատուութիւն գոյութիւն ունի, բայց թէ ինչ չափով, այս տեղեկութիւններէն կարելի չէ հասկնալ: Մենք կ'ըսենք թէ ամենէն մեծ պատասխանատուութիւնը յառաջ կու գայ այն տարտամ քաղաքականութենէն, որ ստեղծած է այս վիճակը: Եթէ մենք կը ծանրանանք ասոր վրայ եւ պահանջկոտ կը դառնանք մեր ղեկավարներու հանդէպ, գիտենք նաեւ որ յաղթող դիւանագիտութիւնն է պատասխանատու այս *թրաժեմի*ին: Որպէս ենթակայ Սեւրի Դաշնագրէն պէտք է անպայման բաժնենք մեր ճակատագիրը: Այս տեսակետէն քննելով խնդիրը, կը տեսնենք որ իրաւունք չունինք առաջարկելու նոր բանաձեւներ եւ այս ժողովը ի վիճակի չէ այսօր որոշելու այս խնդիրը, քանի որ Հայաստանի կացութիւնը պարզ չէ: Արդի կառավարութիւնը կ'ըսէ որ կնքուած դաշնագիրը գոյութիւն չունի իրեն համար: Իմ կարծիքով, մինչեւ որ պարզուի վիճակը, երկու գլխաւոր պարտականութիւն կայ կատարելիք, առաջինը այն է

⁶⁴⁶ Ակնարկութիւն Հայաստանի Անկախութեան Փոխառութիւն անուան ներքեւ հանգանակուած գումարներու:

⁶⁴⁷ Բնագրին մէջ՝ *ենթարկուին*:

⁶⁴⁸ Բնագրին մէջ՝ *անգլիացիք*, ինչ որ սխալ է, որովհետեւ ատենախօս վարդապետը՝ Պատուհասեան, ակնարկած էր ժուսերու:

որ ոչ ոք իրաւունք ունի իբրեւ մի պետութիւն մեղադրել առնուած քայլը, այլ բացատրել որ Հայաստան հարկադրուած է հետեւիլ մեր քաղաքական *օրինակաւոր* ու կ'աշխատի պահելու մեր ֆիզիքական գոյութիւնը: Հակադիւանագիտական պիտի ըլլայ այս ուղղութեան հակառակ տրամադրութիւն ստեղծել: Երկրորդ, պէտք է նուիրուինք ներքին աշխատանքի, պէտք է ճշդութիւն ինչ չափով են պատահած վնասները, թէ որո՞նք են պատասխանատուները եւ պէտք է պահանջենք անոնց դատաւարտութիւնը եւ պատժումը, որպէսզի գոհացում տրուի հայկական հասարակական կարծիքին: Կ'եզրակացնեմ որ հայկական կառավարութիւնը դիւանագիտութեան մօտ բացատրել այսօրուան Հայաստանի վիճակին պատասխանատուութիւնը եւ քննութիւնը այն պատասխանատուութեան որ պէտք է ճշդութիւնը:

S. Ս. ՍՐՆՆՅ.- Այս աղետին եւ մեծագոյն դժբաղդութեան առջեւ պէտք է քննենք կարգ մը պատճառներ, որպէսզի վերջը ըստ այնմ շարժինք: Դուք լաւ գիտէք որ ամէն այս կարգի երեւոյթ իր խորունկ եւ հեռաւոր պատճառները ունի: Վերջին աղետները յառաջ եկան երկու պատճառով՝ քաղաքական եւ զինուորական: Առաջին պատճառը, որ քաղաքական եւ արտաքոյ Հայաստանի է, քննենք այստեղ: Ինձ կը թուի թէ այս արդիւնքները ունին իրենց որոշ պատճառները եւ ասիկա պէտք է փնտռել այն aspirationին մէջ, որ հարկադրեց մեզի հրաժարիլ ուժէ մը: Այս ուժը Ֆրանսան է, զոր մենք արհամարհեցինք եւ անոնք սկսան ատել մեզ այնքան որքան մենք կ'ատենք թուրքերը: Այս երկարատեւ ժխտումը տարակոյս չկայ որ վնասաբեր եղաւ անոնց համար մանաւանդ, որոնք երազը կը նախընտրէին իրականութենէ: Մենք փոխանակ զօրացնելու այդ խարխիւր, ստեղծեցինք կեղդոնախոյս ուժեր եւ այնքան յառաջ գացինք որ մեր դաշնակիցները հեռացուցինք մեզմէ եւ առանց օգնութեան թողուցինք այն Հայաստանը, որ ուժասպառ էր եւ չէր կրնար կանգնիլ իր ուժերով: Պաշտօնական փաստեր կան, որոնք կրնան համոզել որ Հայաստանի կառավարութիւնը իբրեւ պոլշեիկ ներկայացուեցաւ մեր բնական դաշնակից մեծ կառավարութեան մը առջեւ եւ այդ կառավարութիւնը որ զէնք տուաւ մեզի, տարիուկէս կասկածանքի տակ պահեց մեզի եւ միայն այն ատեն վստահեցաւ զէնք տալու, երբ մայիսեան շարժումի ատեն պոլշեիկները զսպուեցան: Ասկէ գատ, վտանգաւոր եղաւ նաեւ ստեղծուած գաղութային քաղաքականութիւնը: Ես կը խորհիմ որ, եթէ անոնք գտնուէին սահմաններէն ներս, բաւական ուժեղ կերպով պիտի ներկայանայինք իսլամ տարրին առջեւ, չպիտի ուզէինք ընդարձակ սահման մը եւ այս կերպով կարելի պիտի ըլլար առջեւը առնել նոր աղետներու: Չնմ ուզեր խօսիլ Հայաստանը Փարիզէն կառավարելու քաղաքականութեան վրայ, որ արդէն ծանօթ է ձեզի եւ այս ամէնը միացած թողուցին ժողովուրդը աղետին առջեւ:

Հիմա քննենք թէ ի՞նչ եղաւ Հայաստանի քաղաքականութիւնը իր դրացիներուն հետ: Այս հարցումին պատասխանը գտնել շատ կարեւոր է, որովհետեւ շատեր այս աղետին պատասխանատուութիւնը կը գտնեն ատոր մէջ: Քննելէ առաջ թէ ի՞նչ եղաւ Հայաստանի քաղաքականութիւնը իր դրացիներուն հետ, պէտք է քննել թէ որոնք են Հայաստանի դրացիները: Ի գուր պատմական փաստեր կը փնտռենք հաստատելու համար հայոց եւ վրացիներու վաղեմի բարեկամութիւնը, որ ամրապնդուած կ'ուզենք տեսնել: Միայն է որ Հայաստան յարձակած ըլլայ Վրաստանի վրայ: Իրականութիւնը այն է որ վրացիները պատերազմ հրատարակեցին հայոց դէմ: Քաղաքականութիւն ճշդելու առթիւ պէտք է գիտնանք թէ վրաստանցիք մշտնջենական թշնամի են մեզի հետ: Իսլամացած հայը կը դադրի հայ ըլլալէ, մինչդեռ իսլամացած վրացին կը մնայ կիւրճի եւ այսօր իսլամացած կիւրճիներ կան որոնք յարաբերութեան մէջ են քեմալականներու հետ: Գալով Ատրպէյ՝ճանի հետ յարաբերութեանց, կը բաւէ ըսել թէ վերջին ջարդերու կազմակերպութեան մէջ կարեւորագոյն դերակատարներէ մէկը ամենուս ծանօթ Աղայէֆն⁶⁴⁹ է: Կը մնայ հիմա Համաձայնութեան եւ ռուսական *օրինակաւոր* խնդիրը, որուն մէջ պէտք է փնտռել Կարսի անկման պատճառները:

Հայկական կառավարութիւնը չէր կրնար հրաժարիլ Մեքի Դաշնագրէն, սակայն հայկական բանակը կը բաժնուէր երկու մասի: Մէկ մասը անոնք էին որ կը կռուէին Հայաստանի համար, իսկ միւսները կը կռուէին պոլշեիկմի համար: Հայաստան ուզեր է մնալ միշտ հաւատարիմ Մեքի Դաշնագրին, սակայն ի՞նչ պիտի ըլլայ աշխարհի ապագայ քաղաքականութիւնը: Կամ այն է որ ռուս եւ թուրք զինակցութիւն մը պիտի հաստատուի եւ կամ Համաձայնութիւնը *սլօք* մը պիտի կազմէ թուրքերու հետ: Ձեր ուշադրութեանը կը յանձնեմ *Մայքէնի* վերջին թիւերը, որոնց մէջ պաշտպանուած էր թուրքերու հետ զինակցութիւն մը հաստատելու միտքը իբրեւ փրկութեան միջոց: Այս համաձայնութիւնը պիտի գոյանայ Ռուսիոյ դէմ եւ ցորչափ չճշդութիւն այս երկու կէտերէն

⁶⁴⁹ Հասան Մաշխատի Հիւսէյն-օղլու Աղայէվ (1875–1920) անդամ էր Ատրպէյճանի տիրական Մուսավաթ կուսակցութեան կեղդոնական յանձնաժողովին, 28 Մայիս 1918-ին իր ալ ստորագրութեամբ հռչակողներէն մին էր ատրպէյճանական հանրապետութեան անկախութեան եւ փոխ նախագահն էր երկրին խորհրդարանին: Թիֆլիս վտարանդի դառնալէ ետք 1920-ի Ապրիլին, սպաննուած էր 19 Յուլիս 1920-ին:

մէկը, չենք կրնար ճշդէլ նաեւ մեր դիրքը: Պէտք է գիտնանք որ մենք չենք որ կը վարենք քաղաքականութիւնը եւ երբ Սեւրի Դաշնագրով մենք կը ստիպուինք պահել երկու ճակատ, այս նոր հաստատուելիք վիճակներով, որոնց հաւանականութիւնը ներկայացուցի ձեզի, կը ջնջուին բոլոր դաշնագիրները: Հետեւաբար մինչեւ որ կացութիւնը չպարզուի այս կերպով, մենք պիտի սխալինք մեր դատողութիւններուն մէջ: Իսկ թէ այս պարագային մէջ ասոնցմէ ո՞րը պիտի կատարուի, ասիկա հիմնականընէ գիտնալ կարելի չէ, միայն ճիշդը այն է որ Սեւրի Դաշնագիր գոյութիւն չունի եւ Թուրքիա պիտի դառնայ ըլլայ Ռուսիա: Հետեւաբար նախքան այստեղ որոշում տալը, պէտք է ուշադրութիւն ընենք այն դէպքերուն, որոնք կը դառնան մեր գլխուն վրայ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս ազգը շատ քիչ անգամներ այսքան տխուր եւ յուսահատական վայրկեաններու մէջ նիստ գումարած է: Միլիոնաւոր զոհերէ վերջ մեր դարաւոր երազն է որ կը քայքայուի: Կը սպասէի որ այսչափ դժոխակ պայմաններու մէջ միայն միջոցի վրայ պիտի խորհուէր հոս, ինչ որ կարելի է փրկել ազգային ֆիզիքական գոյութենէն եւ պատիւէն: Պ. Սրենց պատճառներու եւ պատասխանատւութեան վրայ կը խօսի, ուրեմն կը հարկադրէ մեզի որ մենք վեր առնենք այդ տխուր քողը:⁶⁵⁰

Ազգերու կեանքին մէջ ձախողութեան իմաստութեան եւ փորձառութեան դասեր պիտի կազմեն, բայց երբ Պ. Սրենց կը կրկնէ հին յանկերգը եւ կ'ուզէ նուիրագործել հին սխալները, այդ կ'ապացուցանէ որ մենք աղէտներէն ալ օգտուելու իմաստութենէն զուրկ ենք, եւ իրաւամբ ըստած է թէ ամէն ազգ իր ճակատագիրը կ'արժէ:

Հայաստանի այս տխուր եւ յուսահատական կացութիւնը եւ երեք պատճառներու կրնամ վերագրել: Ա. Համաձայնական պետութեանց անկարելի վերաբերումը մեզ հանդէպ: Արդէն մեզ համար միամտութիւն մը պիտի ըլլար տարբեր ոգի մը սպասել այդ պետութիւններէն, որոնք պատերազմի միջոցին Գերմանիան վարկաբեկելու եւ պատերազմը ժողովրդական դարձնելու համար հայկական կոտորածներէն ճառեցին եւ այնքան սիրուն խոստումներ շայլեցին մեր հասցէին, երբ արդէն 1916ին իրենց միջեւ կնքուած գաղտնի դաշնագրով արդէն իսկ վճռած էին Հայաստանի բաղդը, իրենց մէջ բաժնելով: Պատմութեան մէջ ո՞ր նորագատ պետութիւնն էր որ առաջին շրջանին իր սեպիական միջոցներով կրցած էր պահպանել իր գոյութիւնը: Մենք որ բացառաբար շրջապատուած էինք անսահման դժուարութիւններով եւ աստիճաններով, բնական էր որ եթէ ոչ այսօր, վաղը դատապարտուած էինք ընկճուիլ:

Այս աղէտին երկրորդ պատճառը կը նկատեն հայ կառավարութեան դժուարին դիրքը ռուս պոլշեիկներու եւ Համաձայնական պետութեանց միջեւ: Պէտք է անկեղծ ըլլալ խոստովանելու համար որ Երեւանի պետութիւնը եթէ ոստում մը չըրաւ իյնալու համար այդ հոսանքին մէջ, պարզապէս թրքահայ դատը չվտանգելու համար էր, Համաձայնական պետութեանց հանդէպ, ապա թէ ոչ շատ դիւրին էր Դաշնակցութեան համար ձախէն դէպի ծայրագոյն ձախ ոստնուիլ, իրենց սիրելագոյն գաղափարին: Երրորդ եւ գլխաւոր պատճառը այս ատերումին հայ պետութեան վարած անհեռատես, արկածախնդրական եւ տիրամոլական քաղաքականութիւնն էր: Պ. Սրենց պատասխանատւութիւնները թաքցնելու համար կ'ըսէ թէ ի՞նչ գոհողութիւն ստանձնած էին գաղութները եւ Կ. Պոլիս Հայրենիքի հանդէպ: Ես կ'ընդունիմ Պ. Սրենցի առարկութեան ճշմարտութիւնը, բայց հարկ է անկեղծ ըլլալ խոստովանելու համար թէ ի՞նչ էր այն հզօր պատճառը որ գաղութները, հակառակ իրենց փափաքին եւ անսահման ազգասիրութեան, մեծ յարումով մը չփարեցան Մայր-Հայրենիքին: Դաշնակցութեան ահաւոր չարիքը արդէն հող կը սկսի: Հայ ժողովուրդը, որ հայրենիքի գաղափարով դարերով տոգորուած էր եւ անվերապահ իր զաւակները գոհաբերած էր ի սպաս այն դատին, դառնագոյն պատրանքը կրեց: Այդ հայրենիքը, որ կ'ենթադրէր ամէն հայ թէ իրենն է, դուք Դաշնակցութեան սեպիական կալուածը դարձուցիք եւ մաշած պիտակը չկրողներուն ազատ շունչն իսկ զլացաք այդ երկիրին մէջ: Երբ Հայրենիքի գերագոյն շահը կը պահանջէր այս սկզբնական շրջանին մէջ համադրել ամէն ուժ առանց քաղաքական դաւանանքի եւ կրօնի խտրութեան, դուք տարամերժօրէն հեռացուցիք ամէնքը եւ պատասխանատու պաշտօններու բերիք բացարձակ ոչնչութիւններ եւ միջակութիւններ, որոնց միակ արժանիքը դաշնակցական ըլլալն էր: Եւ դեռ կը զարմանայ Պ. Սրենց թէ ինչո՞ւ Պոլիս ու գաղութները լոկ հանդիսատեսի դերին մէջ մնացին: Ձեր կուսակցական տիրամոլութիւնը բացատրելու համար պէտք ունիմ օրինակներու: Փարիզի մէջ հայ եւ քիւրտ համաձայնութիւնը կնքուեցաւ, որուն տակ ստորագրեցին հայ կառավարութեան կողմէ Օհանջանեան եւ հայ պատուիրա-

⁶⁵⁰ Խօնասարեանի ելոյթը ներկայացնող էջերը կը թողուն այն տպաւորութիւնը, թէ հեղինակը նիստէն ետք խմբագրած է զայն: Այս ենթադրութիւնը կը հաստատէ «Արեւ» երկօրեային (11 Փետրուար 1921, 118/878) մէջ Չմիւռնիոյ «Արեւելեան Մամուլ»էն արտատպուած եւ կարգ մը աննշան տարբերութիւններ ներկայացնող «Կ. Պոլսոյ Համագումար Ժողովին Մէջ Պ. Խօնասարեանի Խօսած Ճառը» խորագրով գրութիւնը:

կույթան կողմէ՝ Պօղոս Նուպար: Ես չեմ մտնար հարցին էութեան մէջ թէ այդ *սկտը* օգտակար էր թէ ոչ, բայց այդ առթիւ փաշան հռչակեցիք ազգային շահերու դէմ դաւաճանող մը եւ ամենէն աղտոտ պայքարը բացիք իրեն դէմ, մինչ նոյն դաշնագիրը հաւասարապէս ստորագրող Օհանջանեանը բարձրացուցիք վարչապետութեան պաշտօնին: Խտրականութեան ասկէ աւելի ցած ոգին ո՞ր տեսնուած է արդեօք: Նոյն վերաբերումն ունեցար նաեւ Անդրանիկի հանդէպ: Ան որ Զաւարեանի, Քրիստափորի եւ Ռոստոմի հետ Դաշնակցութեան բիւրեղէ փառքը կազմած էր, - եւ եթէ ձեր կուսակցութիւնը ռեւէ հմայք մը ունի մաքուր, կը պահէ այդ մեծ հոգիներէն եւ որուն դուք անարժան եւ զանազան ժառանգորդները եղաք, - այդ Անդրանիկին [որ] հայ ազատագրութեան համար 30 տարի հերոսամարտ էր մղած, երբ դադրեցաւ ձեր կուսակցական դրօշին ստրկօրէն խոնարհելէ, պարզ զինուորի հանգամանքը անգամ մերժեցիք: Հայրենիքի պաշտպանութեան այս գերագոյն ժամուն մէջ, ան որ հմայքը ունէր իրեն նուիրուած լեզուններու վրայ եւ սարսափը թշնամիներուն, «*սայլլը* է»⁶⁵¹ ըսելով մերժեցիք, եւ բանակը յանձնեցիք ռուս բարքերու մէջ այլասերած սպաներու, որոնք Կարսի առջեւ առաջին թնդանօթին իսկ լեզուն[ն]երով ձգեցին փախան: Կարսի անկումը բերդաքաղաքի մը անկումը չէր, այլ նաեւ մահացումը հայուն մարտական համբաւին:

Պ. Սրենց այս քայքայումի պատճառներէն մին կը նկատէ անգլ. կառավարութեան համակրանքի պակասը եւ այդ երեւոյթին պատճառ կը նկատէ հայերու կողմէ եղած վերագրումը իրենց համար թէ Երեւանի կառավարութիւնը պոլշեիկ հակումներ ունի:

Մեր ձախողումին զիսաւոր պատճառներէն մին ալ անգլ. ազգին օժանդակութիւնը չկարենալ վայելելնիս էր: Եթէ ստոյգ է [որ] վերագրումներ եղած [են], ես չեմ որ պիտի վարանիմ դատապարտելու: Բայց կը հարցնեմ Պ. Սրենցին թէ պէտք կա՞ր այդ մասին *ժողնայ*ներու, երբ Երեւանի մէջ Պ. Ահարոնեան[ի] տղուն դեկավարութեա[մը] անգլ. հիւպատոսարանի առջեւ ցոյց կը կազմուի եւ «անկցի Անգլիա» կը պռոսացուի: Ասկէ աւելի յիմարական քաղաքականութիւն մը հետապնդել կարելի չէր:

Դուք այնքան անընդունակ էիք արտաքին քաղաքականութիւն վարելու որ ոչ միայն դրացի ազգութիւնները գրգռեցիք ձեզի դէմ, այլ նոյնիսկ չկրցաք տեսնել [որ] Վրաստան, որուն վրայ յոյս դրած էիք եւ օրը օրին ձեր *օրգան*ներով կը սպասէիք անոնց պատերազմի մասնակցութեան, այդ Վրաստանը նախօր[օք] Թիֆլիսի մէջ Քեմալականներու հետ հաշտութիւն կնքած էր իր չեզոքութեան փոխարէն ի վնաս Հայաստանի ընդարձակուելու:

Ո՞ր երկրին մէջ այսքան անհոգ եւ հայրենիքի քայքայման պատասխանատու կառավարութիւն մը Բարձրագոյն Խորհուրդի⁶⁵² առջեւ չպիտի քաշուէր դատուելու:

Այլեւս պատասխանատուութեան ժամը հնչած է: Կը բաւէ որքան յիմարական եւ անխորհուրդ ձեռնարկներով այս ազգը տասանորդեցինք: Յեղափոխութեան ամբողջ գործունէութիւնը կը կայանայ վտանգներ ստեղծելուն մէջ առանց այդ ժողովուրդը փրկելու միջոցները խորհելու:

Պատասխանատուութենէ խուսափելու համար կ'առարկէք որ ինչ ընէր կառավարութիւնը, երբ ժողովուրդը չուզէր կռուիլ: Ես չեմ մտնար այն պատճառներուն մէջ որով մեղապարտ է կառավարութիւնը այդ բանակին մէջ աւարառութեան ոգին արծարծելով եւ բացարձակապէս բարոյալքելով եւ անբարոյացնելով: Ես վայրկեան մը կ'ընդունիմ Պ. Սրենցի առարկութիւնը թէ ժողովուրդը չկռուեցաւ, բայց դեռ մինչեւ երէկ խառն դահլիճի առաջարկ կը բերէինք ձեզ, կ'առարկէիք մեզ թէ ինչպէս կրնայ խառն դահլիճ գոյութիւն ունենալ երբ ամբողջ ժողովուրդը դաշնակցական է: Եթէ իրաւ. ժողովուրդը դաշնակցական էր, ուրեմն ձեր դատախարակած ժողովուրդն էր որ դաւաճանեց ազգային դատին, լքելով անառիկ բերդաքաղաքը 10000 հոգինոց թուրք բանակի մը:

Ազգասիրութիւնը մենաշնորհ դարձուցած էիք եւ ձեր շարքերէն դուրս չէիք ընդունիր որ ռեւէ հայ մը կրնար մայր հայրենիք սիրել, մինչդեռ չկար հայ մը որ ձենէ առաջ հայրենասէր ըլլար⁶⁵³:

Այս ձախողուածը դժբաղդաբար միա[յն] ձեր կուսակցութեան ձախողուածը եւ սնանկութիւնը չեղաւ, այլ նաեւ՝ փնացումը հայրենիք[ին]:

Սահմանադրութենէն եւ զինադադարէն ասդին, ամէն հաւաքոյթի մէջ միամիտ ժողովուրդը խմբաւորած ձեր յանկերգը կը կրկնէիք թէ հայկական անկախութիւնը յեղափոխութեան ծնունդն է, թէ ազատութիւնը մենք

⁶⁵¹ Ծիծաղելի է:

⁶⁵² Կը թուի թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի Ազգերու Ընկերակցութեան Գերագոյն Խորհուրդին:

⁶⁵³ Կը թուի թէ պատշաճ է *չլլար* բային գործածութիւնը:

բերինք: Պարկեշտ եղեք այսօր գոնե ձեր կեանք[ին մէջ] անգամ մը այդ բեմը բարձրանալու եւ ըսելու որ հայկական անկախութիւնը մեր ապիկարութեամբ եւ կուսակցամոլութեամբ մենք քանդեցինք:

Միակ պարկեշտութիւնը որ կը մնայ այլեւս ձեզի ընդունիլն է իրականութիւնը թէ դուք այլեւս պարտուածներն էք:

Համագգային Ժողովի կողմէ եկած առաջարկը այնքան ծանրակշիռ է եւ լուրջ խորհրդակցութեան կարօտ, որ ես կ'առաջարկեմ անմիջապէս յանձնաժողով մը կազմել եւ լուրջ ուսումնասիրութենէ վերջ տեղեկագրով մը ներկայանալ ժողովիս:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Երբ առաջին անգամ խօսք առի, նպատակ չունէի պատասխանատուութիւններ փնտռելու եւ քննադատութիւններ ընելու, բայց երբ երկրորդ անգամ կ'ուզեմ խօսիլ, նպատակ ունիմ պատասխանելու անոնց որոնք իբրեւ ղեկավար կուսակցութեան կ'աշխատին խուսափելու այդ պատասխանատուութենէն: Անոնք որ ապրած են Կովկասի մէջ, գիտեն որ արդի կառավարական կուսակցութիւնն էր որ վարեց քաղաքականութիւնը եւ արդի աղէտին մէջ ամբողջ պատասխանատուութեան բաժինը իրեն կը պատկանի: Ես չեմ ուզեր անդրադառնալ այս պահուն այդ անցեալին մանրամասնութիւններուն վրայ, այլ միայն կանգ առնեմ այն կարեւոր խնդիրներուն վրայ, որոնք ունին ընկերային բնոյթ: Հայաստանի կառավարութիւնը հայ գիւղացիին եւ հայ քաղաքացիին միջեւ խտրի ստեղծեց եւ գիւղացիի ձեռքէն սերմնցուն առնելով բաժնեց քաղաքացիին, մինչեւ իսկ խորհրդարանի անդամներու կիներուն ալ բաժին հանելով անկէ ու այս կերպով օրինականացուց գեղծումը: Եւ այս գեղծումը Հայաստանի մէջ ծայր տուած մի իրողութիւն է եւ միատարր կառավարութիւնը ընդհանրապէս ոչ մէկ միջոց չէ գործադրած առջեւը առնելու համար ասոր: Ամերիկեան *Բլոքի* միջոցաւ բաժնուած նպաստին 100ին 50ը գողցուած է, նոյնպէս եւ պետական պահեստներէն մեծագոյն մասը:

Գիւղացիի եւ քաղաքացիի միջեւ գոյութիւն ունեցող խտրականութիւնը շեշտուեցաւ նաեւ անով, որ գիւղացին էր գերազանցապէս որ հայրենիքի պաշտպանութեան ծանր պարտականութիւնը ստանձնած էր, մինչ քաղաքացին շահադիտութեամբ եւ առեւտուրով կը զբաղէր:

Քաղաքացիի եւ գիւղացիի այս խտրականութիւնը ստեղծեց նաեւ թրքահայի ու ռուսահայի խնդիրներ, այնպէս որ թրքահայերը հաւաքուեցան Չանգեզուրի ճակատը Մեայուհի շուրջ: Ատոնք ինչու համար միայն Չանգեզուրի մէջ պահուեցան պոլշեիկ յարձակումի երկիւղով, մինչդեռ կարելի էր լաւագոյն ուժով դիմադրել Կարսի մէջ, ուր կ'ըսեն թէ թշնամիին ուժը գերազանց էր մեր ուժերէն մէկ քանի անգամ: Ես կ'ըսեմ որ չկար այդ ուժը եւ Կարսը ինկաւ մէկ քանի ժամուան մէջ առանց դիմադրութեան:⁶⁵⁴

Տխուր իրականութիւնը այն էր, որ դեռ Հոկտեմբերի սկզբին Սարիղամիշ ինքնաբերաբար կը լքուէր, ճիշդ միեւնոյն ատեն Կարսի մէջ ալ կը յայտարարուէր նահանջի եւ պարպումի կարգադրութիւնը եւ ժողովուրդը խուճապով փախուստի ճամբան կը բռնէր: Ուրեմն Կարսն ալ ինքնաբերաբար լքուած պիտի ըլլար դեռ Հոկտ.ի սկիզբին, եթէ երբեք Հայաստանէն հասնող քանի մը նախարարներ չյաջողէին յայտարարել զինուորական դրութիւն եւ պարպումը դադրեցնել: Ի՞նչ էր այս տխուր երեւոյթի պատճառը: Ատիկա ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մէկ կողմէ քաղաքացիական եւ զինուորական իշխանութիւններու միջեւ եւ միւս կողմէ ալ զինուորական ղեկավարներու իրենց միջեւ ունեցած տարակարծութիւններ: Ծիշդ 1918ի պատմութիւնն էր որ կը կրկնուէր՝ բազմիշխանութիւն եւ հետեւաբար անիշխանութիւն:

Թուրքերու յարձակման ժամանակ հայեր ոչ թէ քանի մը տասնեակ հազար զինուոր ունէին Կարսի ճակատին վրայ, այլ միայն 2-3000: Որպէս թէ կառավարական, ինչպէս նաեւ դաշնակցական հետախուզութիւնը այն եզրակացութեան եկած էր, որ թուրքերը ամբողջ ճակատին վրայ միայն 10000 զինուոր ունէին:

Մայիսեան դէպքերուն ատեն, նկատի չառնուեցան ժողովրդեան դժգոհութեան պատճառները եւ չաշխատուեցաւ ձեռք առնել այնպիսի միջոցներ, որոնցմով կարելի ըլլար ոչ միայն ճակատը այլ նաեւ թիկունքը պաշտպանել պէտք եղած կերպով: Նոյնը եղաւ նաեւ Ադպապայի շրջանին մէջ, ուր երկու տարուայ ընթացքին, Հայաստանի մականաններն ու թաթարները յաճախ ապստամբած էին: Տարօրինակ է սակայն որ կառավարութիւնը ոչ մէկ նախազգուշական քայլ առած էր արգիլելու համար անոնց նոր շարժումը, երբ համոզուած պէտք էր ըլլար թէ արտաքին կռուի ժամանակ ամենաժանր հարուածը կոնակէն հասնելիք հարուածը պիտի ըլլար: Կռուի ճակատագրական ժամին, Ադպապայի թաթարներն ապստամբեցան եւ կառավարութիւնը զանոնք զսպելու համար ճակատի ուժերը գործածեց, որով ճակատ[ը] ճեղքուեցաւ եւ թուրքեր ներս խուժեցին:

⁶⁵⁴ Գալիկեան իր ձեռագրով զանազան յաւելումներ և ուղղումներ կատարած է իր ելոյթը ներկայացնող այս բաժնին մէջ:

Ասոնք պատասխանատվությունը շեշտող դեպքեր են: Ես գիտեմ Ատրպեյճանի եւ Հայաստանի դեպքերու մանրամասնությունները: Կան նաեւ Վրաստանի հետ ներքին հասկացողութեան մը չգալու պատասխանատվություններ:

Հայ-վրացական պատերազմը անիմաստ քայլ մըն էր եւ Դրոն էր որ հայ ժողովրդին պարտադրեց այդ կռիւը, կառավարութեան հեռագրելով թէ եթէ դէպի Վրաստան յառաջխաղացման իրաւունք չստանայ, պիտի հրաժարի, որմէ յետոյ բանակն ալ պիտի բարոյալքուի եւ կազմալուծուի: Վրաստան այս կռուին վրայ փակեց Պաթումի ճանապարհը. այն միակ ճանապարհը, որով Հայաստան կը պարենաւորուէր: Միայն այս տարուայ ընթացքին սովէն 180000 մարդու կորուստ ունեցանք:

Այն համոզումը ունինք մենք որ կարելի էր Հայաստան չենթարկել այսօրուան աղէտին, եթէ չըսուէր որ այսուհետեւ ոչ մէկ պոլշեիկ կրնայ ազատիլ մեր գնդակէն: Եւ եթէ այս ուղղութեամբ աշխատուէր, կրնային փրկել Հայաստանը ինչպէս Վրաստանը: Ես կ'ըսեմ որ հայկական կառավարութիւնը սխալեցաւ իր քայլերուն մէջ մինչեւ մայիսեան դեպքերը, ուրկէ կրնար փրկուիլ, եթէ առնէր աւելի խոհեմ քայլեր: Պ. Սրենց սխալ տեղեկություններ տուաւ Հայաստանի եւ Վրաստանի միջեւ ծագած խնդիրներու համար: Ճիշդ է որ կային խնդիրներ, որոնք կրնայինք լուծել գալով փոխադարձ հասկացողութեան մը, որուն եկանք վերջին անգամ: Վրացիներու հետ մեր քաղաքականութիւնը՝ պէտք է խորհիլ թէ ինչ գոհեր արժեցին մեզի այդ բաղխումները, մանաւանդ Պաթումի ճամբան փակուելուն հետեւանքով: Իրողութիւնը այն է որ հայկական կառավարութիւնը չունեցաւ նաեւ քաղաքական *օրիանթաւոր* եւ աւելի շատ պատեհապաշտ եղաւ, որուն ամենէն նոր ապացոյցը այն է որ կ'ըսեն թէ մեր սխալը այն է որ թուրքերուն ձեռք չերկնցուցինք: Եթէ մեր կառավարութիւնը չունի *օրիանթաւոր*, մենք պէտք է գիտնանք այս թուպէին մեր վրայ ծանրացող պարտականութիւնը եւ յայտարարենք թէ չենք կրնար բաժնուիլ Սեւրի Դաշնագրէն:

Մենք պէտք էր ըմբռնէինք թէ դժուար պիտի ըլլար մեզ համար խուսափիլ ծանր աղէտներէն առանց ներքին իրերահասկացողութեան մը գալու Մոսկուայի հետ: Ի՞նչպէս Վրաստան կրցաւ ապահովել իր անկախութիւնը Ռուսաստանի հանդէպ, առանձին դաշնագրով մը⁶⁵⁵, մինչ Հայաստան մինչեւ վերջ թշնամական դիրք բռնեց անոր հանդէպ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կարելի եղած լուսաբանութիւնը տրուեցաւ արդէն, այնպէս որ կրնայ այլեւս այս ժողովը ընտրել յանձնաժողովը այն պայմանով որ իր աշխատութեան արդիւնքը կրկին բերէ ժողովին եւ ընդունիլ տայ: Յանձնաժողովը հիմակուրէն կը սկսինք ընտրելու: Պէտք է գործնական ըլլանք:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Կը կարծեմ որ այս շատ կարելոր խնդիրը պէտք եղած կերպով լուսաբանուած չէ տակաւին: Ես կանխաւ խօսք ուզած էի եւ եթէ կ'արտօնէք՝ կ'ուզեմ քանի մը տեղեկություններ տալ ժողովիդ:⁶⁵⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խօսքի կարգը ձերն է:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Ես հասկցայ կատարուած այս խորհրդակցութենէն որ ժողովը Պ. Ալանեանին հարցման վրայ ուզած էր տեղեկություններ ստանալ, բայց այնպիսի մանրամասնություններով, որ կարելի ըլլայ ըսել թէ այսինչ հետեւանքը այնինչ պատճառին արդիւնքն է: Պէտք է կացութիւնը լաւ հասկնալ. ո՛չ լռութիւնը, ո՛չ ալ հարեւանցի քննութիւն մը կրնան փրկել մնացորդը ազգին ֆիզիքական գոյութեան եւ անկախութեան: Պաշտօնակիցս՝ Պ. Սրենց, դեպքերու պատասխանատվությունը գաղութներու վրայ թողլով եւ գաղութային քաղաքականութեան մը մասին խօսելով, կը հասկնամ որ ուզեց *տիւնդաւոր* մը յառաջ բերել: Ընդհակառակն, Ազգային Պատուիրակութեան քաղաքականութիւնը չեզոքացուեցաւ Փարիզի մէջ: Այսպէս, երբ Ազգ. Պատուիրակութեան տեսակէտը այնքան որոշ էր Կիլիկիոյ մասին, Պ. Ահարոնեան ըսաւ թէ Հայկական Հանրապետութիւնը Կիլիկիոյ մասին ոչ մէկ պնդում չունի:

Ֆրանսական արտ. գործոց նախարարութեան շատ կարելոր մէկ պաշտօնատարը օր մը յայտարարեց Ազգ. Պատ[ուիրակութեան] անդամ պպ. Չօպանեանի եւ Տորթ. Նեվրուզի՝ թէ Ձեր հանրապետութեան պահանջները

⁶⁵⁵ 7 Մայիս 1920-ին Վրաստան Մոսկուայի մէջ կնքած էր դաշնագիր մը, որ պիտի ճանչցուէր Մոսկուայի Դաշնագիր անունով, ժուսերու կողմէ Վրաստանի Ժողովրդավար Հանրապետութեան պետական անկախութեան եւ գերիշխանութեան օրինական ճանաչման, ինչպէս նաեւ Վրաստանի գործերուն չմիջամտելու յանձնառութեան դիմաց խոստանալով ապագինել եւ Մոսկուայի յանձնել խորհրդային Ռուսիոյ վտանգ սպառնացող տարրերը, ինչպէս նաեւ, ըստ դաշնագրի խորհրդապահական յաւելումին, թոյլ տալ որ մեծամասնականներու տեղական մասնաճիւղը անկաշկանդ գործէ Վրաստանի մէջ:

⁶⁵⁶ Թէքէեան ալ, Գալիկեանի նման, անձամբ ուղղումներ մտցուցած է ատենագրողին արձանագրութեան մէջ:

շատ աւելի չափաւոր են: Այդպիսի գործեր էին որ Փրանսան համոզեցին թէ մէկ ճակատ չենք կազմեր եւ զայն մղեցին մեզի հանդէպ խիստ եւ անբարեացակամ դիրք մը բռնելու: Պ. Քլեմանսո՝ Կիլիկիան մէջը ըլլալու պայմանաւ՝ պահ մը ընդունած էր Հայաստանի կազմութիւնը, բայց անկէ ետքը մէկ ճակատ չներկայացուցինք, աշխարհի առջեւ երեւցանք տկար եւ պառակտուած, եւ ըստ իս այս է մէկը պատճառներէն այս աղէտին:

Համաձայն չեմ Խօճասարեան բարեկամիս քիչ առաջ ըսած այն խօսքին թէ ի պատիւ Հ. Հ. կառավարութեան պէտք է ըսել որ ան չլքեց Թրքահայաստանի դատը եւ այս ալ աղէտին պատճառներէն մին եղաւ: Պէտք է հոդ բարձրանալ այս աղէտին հիմնական կէտին հասնելու համար: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կ'ըսէր որ Թրքահայաստանի խնդիրը պէտք չէ խառնենք Ռուսահայաստանի խնդրոյն եւ երկու Հայաստանները միացնելու համար պէտք է սպասենք, քանի որ դատը Թրքահայաստանի դատ էր, թրքահայոց արիւնը թափած էր եւ Դաշնակիցներու թշնամին Թիւրքիան էր: Բայց 1919 Մայիս 28ին երկու Հայաստաններու մէկ կառավարութեան ներքեւ միացումը հռչակուեցաւ եւ մենք էինք որ վտանգեցինք մեր խնդիրը: Դաշնակիցները այլեւս պէտք չունէին իրենց խոստացած Հայաստանը կազմելու: Փարիզի առաջին համագումարին մէջ ալ խորհրդակցութեան առարկայ եղած էր այս խնդիրը եւ այն հոսանքը որ անմիջական միացման թէզը կը պաշտպանէր յաղթուած էր: Բայց Երեւանի կառավարութիւնը փութաց ճիշդ ատոր հակառակն ընելու:

Անցողակի խօսելով հայ-վրացական պատերազմին մասին, անոր բուն ներքին պատճառը այն է՝ որ Դաշնակցութիւնը ինքը կէս-յեղափոխական եւ կէս-պուրժուա մարմին մըն է եւ Թիֆլիսի պուրժուաները չէին ուզեր ձեռք քաշել Վրաստանէն: Ժողովրդական Կուսակցութեան ներկայացուցիչները, որոնք այդ միջոցին կառավարութեան մէջ կը գտնուէին եւ կը տեսնէին այս սխալները, թէ եւ համաձայն չգտնուեցան իրենց, սակայն շարունակեցին իրենց պաշտօնավարութիւնը, ըստ իս սխալ ընելով: Եթէ դահլիճին մէջ մնալով փափաքեցան ուրիշ սխալներու առաջըր առնել, ասիկա պէտք չէ մեղք մը նկատուի իրենց համար:

Պէտք է գիտնանք որ, եթէ այս աղէտը յանկարծախաւ կերպով պայթեցաւ եւ քեմալական հոսանքներու դէմ չկրցանք տոկալ, ասոր խոշոր պատասխանատուութիւնը կը պատկանի Դաշնակցութեան: Ես թէ՛ Երեւանի եւ թէ՛ Փարիզի մէջ շարունակ լսած եմ թէ Հայ Հանրապետութեան հետեւած քաղաքականութիւնն է սրբել-մաքրել՝ նօսրացնել Հայաստանի մէջ իսլամ տարրը եւ այս քաղաքականութեամբ շարունակ սպանութիւններ կը գործուէին: Տարակոյս չկայ որ ոչ մէկ հայ կրնայ խղճահարիլ եւ տեսականօրէն հակառակ ըլլալ իր ցեղին դահիճներէն վրէժ լուծելու գաղափարին, սակայն իբրեւ քաղաքականութիւն անիկա կրնայ գործադրուիլ միայն այն ատեն, երբ ուժով ենք եւ ատիկա ազգին համար նորանոր աղէտներու պատճառ չի դառնար: Պէտք է վճռական եւ որոշ եզրակացութեան մը յանգիլ: Պ. Գալիկեանի երկու եզրակացութիւններուն համամիտ եմ, այն է՝ նախ պատշաճ ձեւով բացատրել Համաձայնական Պետութեանց որ եթէ հայերը պոլշեիկ եղած են, ատիկա պարագաներու ճնշման ներքեւ է. երկրորդ՝ պէտք է քննուի եւ երեւան հանուին պատահած աղէտին պատճառները: Բայց ասոնցմէ զատ, կը փափաքիմ երրորդ եզրակացութիւն մըն ալ հանել եւ ըսել թէ մենք պէտք է աշխատինք ազատագրել թրքական Հայաստանը, որ խոստացուած է բայց ազատագրուած չէ դեռ եւ Եւրոպայէն պէտք է պահանջենք որ իրականացնէ մեր այս պահանջը: Չվախնանք այս քայլը առնելու այն նկատումով որ Ռուսահայաստանը կը գատուի մեզմէ, որովհետեւ անիկա գատուած է արդէն եւ եթէ կարելի ըլլայ, կրնայ օր մը միշտ միանալ Թրքական Հայաստանի ու կազմել Միացեալ Անկախ Հայաստանը: Մենք պէտք է խօսինք հաստատ կերպով եւ Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութիւնը դնենք ի վիճակի հետապնդելու այս գործերը: Գիտեմ որ անիկա այս պահուս իր ունեցած փոքրաթիւ կազմովը ի վիճակի չէ տանելու այս աշխատութիւնները եւ օր մը կրնայ գուցէ դադրիլ եւ վերջանալ իսկ, մինչդեռ կայ պէտքը խոշոր աշխատութեան:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Բնական է որ համագային մարմինը այս խնդիրները ունի սեղանին վրայ եւ չէ դադրեցուցած իր դիմումները ու շարունակ կը կատարէ եւ կը դիմէ ուր որ պէտք է: Բայց ազգին սպառնացող վերջին վտանգին վրայ, այս օրերս ալ դիմում կատարեց եւ Վեհաժողովին ուշադրութիւնը հրաւիրեց: Բնական է որ մանրամասնութիւններու մէջ չեմ կրնար մտնել այստեղ, սակայն միեւնոյն դիմումները ըրած ենք ամերիկեան պատուիրակութեան եւ Հասքէլի:⁶⁵⁷ Եթէ կան ձեր մէջ հետաքրքիրներ, կրնամ առանձին տեղեկութիւններ տալ եւ լիուրի գոհացնել զիրենք:

⁶⁵⁷ Ատենագրութեան մէջ՝ Հէսքէլ: Դիւանաթուղթերուն մէջ հանդիպած ենք Հասքէլի վերաբերող քանի մը վաւերագրերու: Առաջինը 12 Օգոստոս 1919 թուակիր դիմում մըն է իսլամացուած որբերու ազատագրման վերաբերեալ: Երկրորդը, կը ներկայացնէ Երեւան, խորհրդարանին մէջ 22 Օգոստոս 1919-ին Հասքէլի արտասանած ճառը: Երրորդը արձանագրութիւնն է Ազգային Խորհուրդի հանդիպման Հասքէլի հետ 20 Հոկտեմբեր 1919-ին (տեսնել Յաւելուած 22): Չորրորդը Ամերիկեան Նպաստամատոյցի նիւ-եորքեան գրասենեակին մէջ 12 Յունուար 1920-ին ստացուած հեռա-

Տ. ՊԱՐՄԱՍԵԱՆ ԷՖ.- Խօրասանճեան ԷՖ.ի յայտարարութիւնները շատ յոռետես են: Գիտենք թէ գաւառի այդ խժոժութիւնները տեղի ունեցան երբ Գերմանիա կար, Թիւրքիա կար: Այսօր վիճակը տարբեր է բոլորովին եւ ամէն շրջանակ իր պարտականութիւնները կը կատարէ: Ֆրանսա ալ կը սպասէ որ Ամերիկեան Ծերակոյտը հաշտութեան դաշնագիրը վաւերացնէ: Մէկ խօսքով իժմն գլուխը կտրուած է եւ պոչը կ'երերայ: Եթէ կան գաւառներու մէջ Միլիի շարժումներ, մենք ալ շարժինք եւ հասկցնենք ուր որ պէտք է թէ այստեղի կառավարութիւնն ալ այնքան պատասխանատու է եւ կան անոր մէջ մարդիկ որ Իթթիհատի թեւ եւ թիկունք եղած են: Մենք վստահութիւն ունինք մեր պետերուն վրայ, եթէ կ'ուզէք իմացնենք Եւրոպայի որպէսզի աջակցին մեզի:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կացութիւնը որուն առջեւ կը գտնուի մեր ժողովուրդը ճակատագրական է կարծես, եւ Հայաստանի նախկին սահմաններէն ասդին եւ անդին այնքան գոհաբերութիւն ըրած է որ ռեւէ կորուստ մեծ բան պիտի արժէ, հետեւաբար որոշ քայլեր առնելու է: Ճիշդ է թէ որոշ յանձնառութիւններ ունի Եւրոպա, սակայն մենք պէտք է կատարենք այն ինչ որ մեզի կը վիճակի: Ես յաճախ առիթ ունեցած եմ յետոյ ամերիկացիներ, որոնք նպաստի գործերու առթիւ կ'ըսեն, դուք ցոյց տուէք ինչ որ կրնաք կամ ըրէք ձեր հնարաւորը:

Անապահովութիւնը ամէն տեղ կայ, Միլիի կազմակերպութիւն գոյութիւն ունի ամէն կողմ, եւ կը սպառնան ոչնչացնել մնացորդ հայութիւնը: Սահմանէն անդին գտնուած հայերու գոյութեան սպառնալու համար, թիւրք սպաներու ղեկավարութեան ներքեւ զինուորներ խուժած են ներս եւ կը սպառնան մտնել հոն որ անգլիական կառավարութիւնը զատած է իբրեւ չեզոք հողամաս, մինչեւ որ Վեհաժողովը տայ իր որոշումը: Այսօր Անգլիոյ գծած սահմանէն ալ անդին կ'անցնին եւ կը տեսնուի որ հանրապետութիւնը օդակի մը պէս կը սեղմուի: 30-35000ի բանակ մը որ անօթութեան դիմադրելով իր ակռաներով կռուեցաւ, կը վախճանք որ այսպիսի բանակ մը չկարենայ դիմադրել, երբ ներս խուժեն սահմանէն. ուստի պէտք է խնդրուի որ հնարաւորութիւն տան զէնք ներմուծելու: Այդ հնարաւորութիւնը եթէ տրուի, հայ բանակը եւ հանրապետութիւնը չի պարտուիր: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ հեռագրով դիմել Փարիզ Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան անունով, որպէսզի հնարաւորութիւն տրուի գործնական մասնակցութեան եւ այդ կերպով ապահովութիւնը վերահաստատուի: Դիմում ըլլայ նաեւ որպէսզի օգնեն Երեսնի հանրապետութեան ոչ թէ խօսքով, այլ գործով. օտարներու ալ դիմում ըլլայ գործով օգնելու *պաշր պոզուք* աւագակներու դէմ:

Կ. Վ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ.- Կ'ուզեմ քանի մը բառ եւ քանի մը դիտողութիւն ալ իմ կողմէ միացնել, ինձմէ առաջ խօսք առնող յարգելի բանախօսներուն: Ամենքս գիտենք թէ գոհաբերութեան շրջան մ'է որ կ'անցնենք: Անցեալ անգամ երբ հոս հաւաքուեցանք կացութիւնը աւելի մթագնած ներկայացուեցաւ: Ազգերու գոյութիւնը արտաքին պայմաններէ աւելի կախում ունի ներքին ուժերէ: Երբ ջիղերը տկարացած եւ արիւնը հիւանդացած է, որքան ալ բժիշկներ հաւաքուին, դատապարտուած է մեռնելու, իսկ եթէ հայ ազգը ապրեցաւ, ապրելու իրաւունք ունի: Հայ ազգին ամենէն անձնուէր գործիչները անոնք էին, որոնք ամենամեծ գոհողութիւնը ըրին եւ ասով ամբողջ ազգին համակրութիւնը իրենց շուրջը հաւաքեցին: Ամենէն աւելի գոհողութեան բաժինը ունէին անոնք, որ պատերազմի շրջանին մէջ իրենց անձը ի սպաս դրին ազգին համար: Ստոյգ է որ դիւանագիտութիւնը կը գործէր եւ պէտք է գործէր, սակայն կը տարակուսիմ թէ մեր դիւանագետները շահուած իրաւունքը պիտի յաջողէին ձեռք բերել եւ այսօր չպիտի գտնուէինք բացարձակ արդիւնքի մը առջեւ, եթէ չըլլային այնքան գոհողութիւններ գործնական կերպով: Մեր դիւանագետներու ուշադրութիւնը հրաւիրենք ազգին փափաքները ի գլուխ հանելու, մանաւանդ նկատողութեան առնելու այն կէտը, որ մեր հակառակորդները իրենց թուական առաւելութիւնը կ'ուզեն յառաջ մղել:

Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ ԷՖ.- Կը կարծեմ որ շատ աւելի օգտակար պիտի ըլլայ եթէ Ազգ. Ժողովը ուրոյն բանաձեւ մը չորոշէ, այլ բաւականանայ ըսելով որ իր այս բաղձանքը ներկայացնէ պատշաճ կերպով:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Վարչութիւնը կ'ըսէ որ Համագումար Ժողովի բողոքի այս արտայայտութեան մէջ յայտնուած կարծիքները յանձնենք իր ուշադրութեան եւ թողունք որ գործադրեն ինչ ձեւով որ կարելի է: Ժողովդ համաձայն է այս առաջարկին:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ծառ լաւ:

Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ ԷՖ.- Ներեցէք որ քանի մը խօսք ալ ես աւելցնեմ եղած առաջարկներուն վրայ: Եղած խօսքերուն մէջ գործնական միջոց մը չ'առիւծուեցաւ: Ըստ իս զինուորական ուժը քանի մը տեղերէ ետ քաշելով

գիր մըն է, ուղարկուած Թիֆլիսէն եւ վերաբերող հացահատիկի ու պարենաւորման խնդրին: Հինգերորդը 7 Օգոստոս 1920-ին Հայ Ռամկավար Կուսակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Խորհուրդին ներկայացուած նամակի մը պատճենն է (տեսնել Յաւելուած 56): Ասոնցմէ ոչ մէկը կապ ունի ատենագրութեան մէջ ակնարկուած դիմումներուն հետ:

չի վերջանար այս խնդիրը, այլ պետք է հարկ եղած թուով սպաներե եւ զինուորներե հայկական բանակ մը կազմենք: Եթէ գործնական առաջարկութիւն մը պիտի ընենք, ա՛յս առաջարկենք, որպէսզի պետք եղած սպաները հայթայթեն մեզի եւ կարելի ըլլայ կազմել քրիստոնեայ բանակ մը. գործնական միջոցը ես այս կը տեսնեմ:

Լ. ՏՆՏԵՍԵԱՆ ԷՖ.- Համազգային Մարմինը արդէն կը խորհրդակցի այս խնդրին վրայ, հետեւաբար ես այս օրուան խորհրդակցութիւնը կ'ըմբռնեմ այն կերպով որ հրաւիրուած ենք օգնութիւն մը ընձեռելու համար իրենց: Ժողովս յայտնեց իր տրամադրութիւնը եւ հասկցուեցաւ թէ ինչ էին իր գաղափարները, հետեւաբար եթէ պետք կայ մենք ալ գործակցինք. այդ գնահատումը կրնայ ընել վարչութիւնը:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Համազգային Ժողովով կը խորհրդակցինք այդ կետին վրայ:

Ս. ՍՐԵՆՑ ԷՖ.- Կարծեմ թէ Գարաեան ԷՖ.ի առաջարկը չի կրնար ընդունուիլ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Գարաեան ԷՖ.ի առաջարկը այն է որ յանձնենք խնդիրը պատրիարքարանի, որպէսզի որը որ յարմար դատեն յայտնեն:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ Վարչութեան այդ առաջարկը եղած է որոշ ձեւ մը տալու համար այստեղ եղած առաջարկներուն, կրնանք ընդունիլ, իսկ եթէ այդ առաջարկը եղած է այնպիսի ձեւով մը որ ուզածը առնէ եւ չուզածը չառնէ՝ բնականաբար չենք կրնար ընդունիլ:

ՆԱԽԱԳԱՀ Ս.- Մինչեւ հիմա բոլորովին խնդրանքի ոճով մը դիմում եղաւ Համաձայնական կառավարութիւններու մօտ, այժմ պետք կը տեսնեմ որ աւելի խիստ ոճ մը գործածուի եւ ըսուի որ եթէ դուք արիւն թափեցիք ազատութեան համար, մենք ալ արիւն թափեցինք նոյն նպատակով, հետեւաբար մեր իրաւունքը մեզի տրուի: Երկրորդ, պետք է դիմենք եւ ըսենք որ զօրքերը մեր կողմէ ըլլալու պայմանաւ ապահովեցէք մեր խաղաղութիւնը: Այս դիմումները պիտի ըլլան պատշաճ ոճով եւ այդ նպատակաւ խորհրդակցելէ յետոյ աւելի իրազեկներու եւ զօրավարներու հետ, պիտի գործադրենք հարկ եղածը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երկու ամփոփումները ճիշդ են, բայց այս խնդիրը զինուորականներու հետ այստեղ կարգադրուելիք գործ չէ: Պէտք է երթալ այնտեղ ուր որ պետք է: Իսկ հայ ժողովուրդի կեանքի ապահովութեան եւ սահմաններու խնդիրը Միացեալ Հայաստանի Պատուիրակութեան միջոցաւ պետք է գործադրուի: Հայաստանի Հանրապետութեան պետք է յայտնուի օգնելու պատրաստակամութիւն եւ հիացում:

ԶԱՅՆԵՐ.- Քուէի դրէք:

(Ատենապետ ԷՖ. քուէի դնելով այս առաջարկները ժողովը ընդունեց միաձայնութեամբ)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ժողովը փակելէ առաջ պետք կը զգամ ներկայացնելու ձեզի զանազան լսարանական միութիւններու կողմէ եղած դիմումը: Կը գովենք իրենց եռանդը եւ կարդալէ յետոյ կ'արձանագրենք:

(Ատենապետ ԷՖ. կարդաց հետեւեալ գիրը)⁶⁵⁸

ԱՏԵՆԱՊԵՏ ԷՖ.- Ատենան կը փակեմ փափաքելով որ վերստին հաւաքուինք լաւագոյն պայմաններու մէջ, ծափահարելու համար մեր խաղաղութիւնը:⁶⁵⁹

⁶⁵⁸ Յստակ չէ թէ ինչ էր բովանդակութիւնն այդ դիմումին, որովհետեւ այդպիսի վաւերագիր չէ պահպանուած դիւանաթուղթերուն մէջ եւ ժամանակակից մամուլին մէջ ալ չենք հանդիպած այդ ուղղութեամբ որեւէ հրապարակումի:

⁶⁵⁹ «Ժողովուրդի Ձայնը» (18 Դեկտեմբեր 1920, 666) կը նշէ.

... Պ. Խօնասարեանի առաջարկութեամբ որոշուեցաւ յանձնաժողովի մը կազմութիւնը որ Համազգայինի առաջարկները քննելով պարագաներու պարտադրած հնարաւոր եւ գործադրելի միջոցները պիտի ներկայացնէ ժողովին, անմիջական կերպով գործադրուելու համար:

Այս յանձնաժողովին անդամ ընտրուեցան Տ. Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան, Պ. Գրիգոր Սինապեան, Բրօֆ. Ա. Տ. Յակոբեան, Վահան Թէքէեան, Հայկ Խօնասարեան, Տոքթ. Գ. Դաւիթեան, Պատ. Ճէճիգեան, Արամ Ինճիճեան եւ Հրանդ Գալիկեան:

Վերը ներկայացուած անուանացանկէն կը բացակայի անունը Ս. Սրենցի, որ, ինչպէս յաջորդ նիստի ատենագրութենէն յայտնի կը դառնայ, նոյնպէս անդամ ընտրուած էր յանձնաժողովին և որուն անունը յիշատակուած է «Ճակատամարտ»ի (18 Դեկտեմբեր 1920, 635/2456) տեղեկատուութեան մէջ:

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎ

(27 Դեկտեմբեր 1920)

(Նիստը տեղի ունեցավ Ղալաթիոյ խորհրդարանը: Ներկայ էին երեք հոգեւոր պետերը եւ 60է աւելի ժողովականներ:⁶⁶⁰ Ատենը բացուեցաւ ժամը 10½ին)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ Ս. Գ. ԴԱՐԲԵՆԵԱՆ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստին մեր ընտրած յանձնաժողովը բերած է իր տեղեկագիրը, որ պիտի կարգուի, սակայն երեք ստորագրութիւն կայ տեղեկագիրին տակ. կ'երեւայ որ միւսները դիտողութիւն ունին:

ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ Ս.- Կ'ուզեմ իմանալ որ այսօր ուրիշ խնդիր ունի՞նք գրադելիք:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ո՛չ, մեր օրակարգը միայն այս խնդիրն է:

(Պ. Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ տեղեկագիրը)⁶⁶¹

ՏՐ. Գ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Յանձնաժողովի անդամներէն Դուրեան Ս., Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան, Պատ. Ճէնիգեան եւ Տ. Թէքէեան համամիտ են այս եզրակացութեան եւ կը ստորագրեն այս տեղեկագիրը, իսկ պ. պ. Սրենց եւ Գալիկեան իրենց առանձին դիտողութիւնն ունին:⁶⁶²

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Բայց այս երեք ստորագրութեամբ տեղեկագիրը չի կրնար նկատողութեան առնուիլ. պէտք է սպասենք որ միւս անդամներն ալ գան:

Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Մինչեւ որ միւս անդամները գան, կրնանք շարունակել խորհրդակցութիւնը: Խօսք կու տանք յանձնաժողովին տեղեկաբեր Տր. Դաւիթեանի որ պէտք եղած բացատրութիւնը տայ:

⁶⁶⁰ «Ճակատամարտ» (28 Դեկտեմբեր 1920, 643/2464) կը նշէ 57 երեսփոխաններու ներկայութիւն:

⁶⁶¹ Բաց միջոց ձգուած՝ տեղեկագրին բովանդակութիւնը արձանագրելու դիտաւորութեամբ: Բժիշկ Դաւիթեանի, Խօնասարեանի, Սինապեանի, Թէքէեանի եւ Ինճիճեանի ստորագրութիւնը կրող տեղեկագրին բովանդակութիւնը հրատարակած է «Ճակատամարտ» իր վերոյիշեալ համարով (643/2464): Հոն կը կարդանք.

Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը հարցում ուղղած ըլլալով թէ Սեւրի դաշնագրին ստորագրութենէն վերջ տակաւին պէտք կը տեսնուի՞ իր գոյութեան շարունակութեան թէ ոչ, Համագումար Երեսփ. Ժողովը իր մէկ նիստին մէջ արդէն որոշած ու ըստ այնմ ալ պատասխանած է թէ ազգային շահերու տեսակէտով կարեւոր կը նկատէր որ չընդհատուի պատուիրակութեան գործունէութիւնը:

Նկատելով սակայն որ Հայկական Հանրապետութեան մէջ այնուհետեւ տեղի ունեցած ծանրակշիռ դէպքեր աւելի եւս շեշտած են Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան գոյութեան ու գործունէութեան կարեւորութիւնը, Համագումար Երեսփ. Ժողովը իր անցեալ նիստին մէջ մեզ յանձնարարած էր այս մասին խորհրդակցիլ Համագալային Ժողովի կողմէ բերուած առաջարկութիւններու վրայ եւ մեր եզրակացութիւնները հաղորդել:

Յանձնաժողովս համամիտ է որ Ժողովը յանուն հայութեան այն հոծ մասին՝ որ երբեմն Օսմ. տէրութեան վերաբերող գաւառներու մէջ կը գտնուէր, որոշէ կրկին դիմում ընել Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան պետին՝ Պ. Պօղոս Նուպարի, եւ խնդրէ որ իբր իր լիազօր ներկայացուցիչը, իր յարմար ու օգտակար դատած եղանակովը Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ հետապնդէ Սեւրի Դաշնագրին հայկական պետութեան մը կազմութեան համար պարունակած տրամադրութեանց գործադրութիւնը, եւ ջանայ նաեւ ամէն կարելի առաւելութիւնները ապահովել այն հայ բնակչութեանց համար, որ կը գտնուին այդ պետութեան սահմաններէն դուրս, Օսմանեան Կայսրութեան այլեւայլ մասերու եւ ի մասնաւորի Կիլիկիոյ մէջ:

Յանձնաժողովս կ'առաջարկէ նաեւ որ Համագումար Ժողովը իր բոլոր տրամադրելի բարոյական եւ նիւթական միջոցներովը աջակցի այս գործին մէջ Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան, անոր ընելիք թելադրութեանց համաձայն:

Յանձնաժողովս վստահ է թէ Համագումար Երեսփ. Ժողովը պիտի հաճի իր թելադրութիւնները ընել Համագալային Ժողովին, որ ամէն կարելի միջոցներով շարունակէ իր յարաբերական աշխատութիւնները մայրաքաղաքիս մէջ, անդադար չփնտռելով մնալով Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան հետ:

⁶⁶² «Ճակատամարտ» (643/2464) կը գրէ. «Այս տեղեկագրին տակ ստորագրած չէին Դուրեան [Արք]եպս., Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան եւ Փրոֆ. Ճէնիգեան»:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Յանձնաժողովը 4 յաջորդական նիստերու մէջ խորհրդակցութիւններ կատարել յետոյ, յանգեցաւ կարգ մը եզրակացութեանց, զոր կը ներկայացնենք ձեզ այս տեղեկագրով:

Տրուած ըլլալով անձանօթ պարագաներ, յանձնաժողովս վարանեցաւ կարգ մը կէտերու մէջ: Այսինքն ծանօթ չէ մեզի թէ Յունաստանի դիրքը ինչ է, թէ յունական բանակները պիտի հետապնդէ՞ն Մուսթաֆա Քեմալի բանակները, Հայաստանի կառավարութիւնը ի՞նչ ուղղութիւն պիտի հետապնդէ, անկախ կառավարութեան ծրագիրը պիտի պահպանուի՞, թէ պիտի հալի ռուս կառավարութեան մէջ:

Ծանօթ չէ դարձեալ մեզի թէ Քեմալական եւ Մեծամասնական⁶⁶³ յարաբերութիւնը ինչ վիճակի մէջ է. ռուսերը բոլորովին Քեմալականներու հե՛տ են, թէ անոնց կոնակ դարձուցած են. թէ ի՞նչ են Համաձայնականներու տեսակէտները այս խնդիրներու մէջ. կա՞յ որոշ քաղաքականութիւն մը: Ասոնք հասկնալու եւ իմանալու համար պէտք է գտնուիլ այնպիսի կեդրոնի մը մէջ, որ միշտ շփում ունենայ այդ օտար շրջանակներու հետ: Ահաւասիկ այս եւ այս կարգի տեսակէտներով յանձնաժողովը հասաւ այս եզրակացութեան: Մեր ընկերակիցներէն ոմանք երկուութիւն մը չստեղծելու վախով անշուշտ չստորագրեցին այս տեղեկագիրը. անոնք ալ անշուշտ պիտի յայտնեն իրենց տեսակէտը:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Իսնդոյն էութեան անցնելէ առաջ, կ'ուզեմ գիտնալ թէ ժողովս մեծամասնութիւն ունի՞ եւ թէ ներկայ թուով պիտի կրնա՞նք ընդունիլ յանձնաժողովին եզրակացութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Յանձնաժողովը իր խորհրդակցութեան արդիւնքը բերած ժողովին հաղորդած է եւ կ'ըսէ թէ [Ազգային] Պատուիրակութեան պաշտօն պիտի յանձնուի որ այդ գործը հետապնդէ: Այդ մասին մեծամասնութիւնը պէտք է տայ իր որոշումը:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յանձնաժողով մը կը ներկայանայ մեծամասնութեան եւ փոքրամասնութեան տեղեկութիւններով: Ասոնք իրենց կարծիքը կը յայտնեն առանձին առանձին տեղեկագիրներով: Շաբաթ երեկոյ տեղի ունեցաւ յանձնաժողովոյ վերջին նիստը ու այսօրուան նիստէն բացակայ եղողները համամտութիւն յայտնեցին ներկայ գտնուելու եւ ստորագրելու: Պատրաստուած առաջին տեղեկագիրը այս է, որուն շուրջ համախմբուած են անդամներու մեծագոյն մասը եւ բացատրութիւն պիտի տան այդ մասին: Երկու կարծիք կայ այս մասին, որուն շուրջը պիտի խորհրդակցինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու գլխաւոր գաղափար կայ, բայց անոնցմէ ո՛չ մէկը ունինք աչքի առջեւ, ո՛չ միւսը...:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Տեղեկագիր կայ սակայն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այո, սակայն մեծամասնութենէն ստորագրուած չըլլալով այս պահուս եւ 10 անդամներէն միայն 3ին ստորագրութիւնը գտնուելուն համար բան մը չի կրնար ըսուիլ: Եթէ երկուքն ալ գրաւոր կերպով պարզած ըլլային իրենց տեսակէտը, բան մը չէր կրնար ըսուիլ:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Գրաւոր տեղեկագիր մը ներկայացնելու տեղ մենք մեր սեփական տեսակէտը կը պարզենք այս ժողովին մէջ, բայց նախքան այդ, պէտք է նկատողութեան առնուի մեծամասնութեան խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս մեծամասնութեան, նոյնպէս փոքրամասնութեան կարծիքը մեր սեղանին վրայ գտնուիլը անհրաժեշտ է: 10 անդամէ բաղկացեալ յանձնաժողովի մը կարծիքը 5 անդամով ներկայանալ, որովհետեւ վերջին պահուն 2 անդամ ալ ստորագրեցին, ընդունուած սովորութիւն մը չէ: Ժողովս ի՞նչ կարծիք ունի այս մասին:

Պ. ՍՐԵՆՏ.- Խօսքս ձեզի ուղղելով, պ. Ատենապետ, կ'ըսեմ թէ ձեր այս հարցումին պատասխանելէ առաջ, ուրիշ հարցում մը ուղղուեցաւ ձեզի. ինչո՞ւ համար պատասխան չէք տար: Պ. Գալիկեան հարցուց թէ ժողովը ունի՞ օրինական մեծամասնութիւն: Մեր տալիք որոշումը ծանրակշիռ է եւ օրինական մեծամասնութեան պէտք ունի. ինչո՞ւ դուք օրէնքը չէք գործադրեր: Այս որոշումը 2 քուէէն կարելի է անցնել այս ժողովէն հետեւեալ կերպով. 3 Համագումար ժողովներու ամբողջական թիւին կէսէն մէկ աւելին այս ժողովին մեծամասնութիւնն է եւ կամ երեք ընդհանուր ժողովներու մեծամասնութիւնը առանձին առանձին կը փնտռուի: Եթէ այս երկուքն ալ չկան այսօր, Ուրբաթ օրուան յետաձգենք նիստը եւ նախ քան այս ծանրակշիռ հարցին նկատմամբ որոշում տալը, որոշենք այս կարեւոր խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեծամասնութեան խնդիրը պէտք է որ օրէնքով ճշդուի: Քանի որ այդ օրէնքը չկայ, պէտք կ'ըլլայ ժողովէն խնդրել որ ինք ճշդէ այդ օրէնքը: Այս գործը դիւանին չի վերաբերիր, այլ՝ ժողովին:

⁶⁶³ Ռուս պոլշեւիկներու:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Դիւանը զանցառու գտնուած է իր պարտականութեան մէջ. պետք էր դիմէր ժողովին որոշման: Այդ որոշումն է որ օրէնքի կարգ կ'անցնի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը կ'առաջարկէ որ ժողովը նախ եւ առաջ իր որոշումը տայ մեծամասնութեան մասին. աւելորդ են վիճաբանութիւնները: Ժողովը տէր է իր որոշումներուն:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ճիշդ է ձեր առարկայինը թէ օրէնք չկայ եւ առանց օրէնքի ժողով չի կառավարուիր, սակայն մինչեւ հիմա առանց ունենալու ձեր ձեռքը այդ օրէնքը եւ առանց մտածելու այդ կէտին վրայ, վարեցիք գործերը: Ազգ. Պատուիրակութեան վերաբերեալ առաջարկ մը բերուեցաւ. ասկէ առաջ, դուք ընթացք չտուիք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը ընթացք կու տայ, ո՛չ թէ դիւանը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երբ ժողովը ընթացքի չի տար, ատենապետն է որ կը հետապնդէ: Պատուիրակութեան խնդրոյն նկատմամբ որոշում տրուած նիստին մասնակցած էին 83 անդամներ, որոնց 14ը մեր խմբակցութեան կը պատկանին եւ բողոքեցին, մինչդեռ լրագիրները գրեցին թէ մենք աղմուկ հանած, շփոթութիւն ձգած են:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ ճիշդ ըրած են. այդպէս ըրիք:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Մէկ քանին ձեռնպահ մնացին. ոմանք չլսեցին իսկ կարդացուած բանաձեւը եւ քուէ չտուին եւ խումբ մը երեսփոխաններ ալ քուէարկութեան պահուն մեկնած էին:

Արդ, ի՞նչպէս կ'ըլլայ որ դիւանը կը հռչակէ թէ 58 քուէով ընդունուած է բանաձեւը: Ես իբրեւ ապացոյց կ'ուզեմ ցոյց տալ այս իբրեւ օրինակ եւ բացատրել թէ անելի մը առջեւ կը գտնուինք, որուն մէջէն ելլելու եւ այս խնդրոյն լուծում տալու պետք է աշխատինք:

Կ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ Վ.- Արշարունի Ս. ձեզ առաջ հարցուց թէ ի՞նչ է այս ժողովին այսօրուան օրակարգը եւ դուք բացատրութիւն տուիք. եթէ այս խնդիրներով պիտի զբաղինք, կանխաւ ըսելու էիք. այս առաջարկը կրնայ շատ իրաւացի ըլլալ, բայց հիմնական հարց չէ. Պ. Բարսեղեան իրաւունք չունի ժողովով որոշուած եւ վերջացած խնդիրներու օրինաւորութիւնը կասկածի ենթարկել եւ այսպիսի խնդիրներ յուզել. երբ որ պետք կը տեսնեն, այն ատեն միայն կը յուզեն այս խնդիրները:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Դիւանդ եղած առաջարկներու ալ ընթացք չէ տուած եւ 85–91 հոգի կը հաւաքուին ու առանց մեծամասնութեան նայելու որոշումներ կը տրուին եւ դիւանը իբրեւ օրինաւոր կը յայտարարէ. ոչ մէկ համագումար օրինականապէս գոյութիւն չէ ունեցած եւ այս ժողովը մեծամասնութեամբ չէ գումարուած:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Արդէն առաջարկ մը եղած է այդ նպատակաւ եւ այսօր դիւանը դիտաւորութիւն ունի յանձնաժողովի մը կազմութիւնը առաջարկելու. այն ատեն մեծամասնութեան խնդիրն ալ իրաւասութեան խնդրոյն հետ կ'որոշուի:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յանձնաժողովի մը կազմութեան տարակարծիք չենք, սակայն անկէ առաջ կան քանի մը դիտելի պարագաներ, զոր կ'ուզեմ յիշեցնել ձեզ: Համագումարը պէտքէ մը ծնունդ առած մարմին մ'է: Եւ ոչ մէկ տեղ ժողովները կը կազմուին դուրսը խմբագրուած իրենց կանոնադրութեան հիման վրայ. ընդհակառակը, նախ ժողովները կը կազմուին եւ յետոյ իրենց կազմութիւնը կ'օրինականացնեն կանոնադրութիւններով: Նոյնիսկ բացառիկ պարագաներու մէջ կացութեան համապատասխան կառավարութիւններ կը ստեղծուին, որոնք վիճակին համապատասխան գործերով եւ կարգադրութիւններով կը զբաղին: Այս պարագաներու մէջ ժողովականներ մէկ անդամի աւելիի կամ պակասի խնդիրներ չեն յարուցաներ, որովհետեւ իրարմէ աւելի ծանրակշիռ խնդիրներու առջեւ կը գտնուին:

Ներկայ պարագան ալ տարբեր չէ անոնցմէ եւ ես պէտք չեմ տեսներ սպասելու որ օրէնք մը դրուի այս մասին, քանի որ զանազան հատուածներու ներկայացուցիչներ այստեղ կը գտնուին եւ մեզի հետ համամտութեամբ կը խորհրդակցին այն ամէն խնդիրներու վրայ, որոնք ազգին ամբողջութեան հետ կապ ունին: Այս վիճակին առջեւ յուզուած մեծամասնութեան խնդիրը ես բծախնդրութենէ աւելի վար բան կը նկատեմ:

Պ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Ամէն հայ գիտէ որ Ազգ. Երեսփ. Ժողովը Հայ Եկեղեցւոյ Լուսաւորչական հատուածին վերաբերեալ խնդիրներով կը զբաղի. սակայն հիմա ժամանակը փոխուել է եւ Ազգ. Սահմանադրութենէն ամենուն հաճութեամբ տեսակ մը շեղում եղած է ազգին միւս հատուածներուն հաճութեամբ, եւ անոնք ալ հաւաներ են որ այս կարգի խնդիրներ երեք ժողովներ միացած վճռեն: Սակայն այդ մասին որոշ օրէնք մը կազմել ժամանակի խնդիր է եւ թերեւս ծանր խնդիր է: Երբ հոս Հայ Եկեղեցւոյ պաշտօնական ներկայացուցիչները մեծամասնութեամբ ներկայ կը գտնուին, իրաւունք ունին միւս հատուածներու ներկայացուցիչներն ալ ներկայ գտնուելու եւ իրենց կարծիքն ու քուէն տալու: Մենք չափազանց բծախնդիր եղած կ'ըլլանք երբ պահանջենք որ անոնք ալ զատ զատ իրենց ներկայացուցիչներն ունենան: Ուստի ես կ'առաջարկեմ որ միայն Ազգ. Ժողովի

մեծամասնությունը բառական համարուի է և եթե այսօրուան Ազգ. Ժողովն ունի այդ մեծամասնությունը, բառական սեպենք, մինչեւ որ նոր օրէնք մը պատրաստուի:

Այս է խնդրոյն բարոյական հիմը ըստ իս:

Պ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Ես ալ համամիտ եմ որ եթէ գոնէ Ազգ. Ժողովը իր մեծամասնությունը ունի այսօր, շարունակենք մեր խորհրդակցությունը, որովհետեւ այս գումարումն իր ձայնը ազդեցիկ ընելու համար պէտք ունի մեծամասնութեան. եթէ այդ ալ չկայ, չենք կրնար յանգիլ ծանրակշիռ որոշումներու:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ կ'ուզեմ պատասխանել պ. Խօճասարեանի այն խօսքին թէ մեծամասնութեան համար եղած առարկությունները բծախնդրություններ են եւ անկէ աւելի վար բան մը: Այս խօսքերը դիւանին դիտողութեան չարժանացան եւ ոչ իսկ մէկ երեսփոխան ալ ռելէ առարկություն ըրաւ այդ մասին: Պ. Խօճասարեան շատ բան գիտէ, բայց կը մոռնայ որ առժամանակեայ վիճակներ կրնան ստեղծուիլ ազգերու մէջ, սակայն անոնք յաւիտենապէս չեն տւել: 2 տարիէն աւելի անցած է երբ մենք այս կերպով կը գումարուինք եւ տակաւին վերջնական ձեւ մը չտուինք մեր ժողովներուն:

Ամէն ազգ կ'ունենայ իր առժամեայ օրէնքները, սակայն ուր ուրեմն կը փոխէ եւ վերջնականի կը վերածէ:

Մեր կողմէ եղածը ոչ թէ բծախնդրություն է, այլ օրինաւորություն փափաք: Այսօր կ'առաջարկուի որ եթէ Ազգ. Ժողովը մեծամասնություն ունի, Համագումարն ալ մեծամասնութեամբ գումարուած նկատուի: Չեմ գիտեր թէ ժողովականները ինչ կարծիք ունին այս մասին, միայն մէկ պարագայ կայ որ դիտել տալ կ'ուզեմ եւ այն ալ այն է թէ այս գումարումներուն օրինաւորութեան ձեւ մը տալու դիտաւորությունները երբեք նկատի չառնուեցան եւ գոնէ չպատրաստուեցաւ առժամեայ *սթայթի* մը, որմէ վերջապէս կախում ունենար այս ժողովը:

Համագումարը, որ հրաւիրուած է Համագայինէն, կրնար մնալ մէկ կամ երկու կամ տասը շաբաթ, սակայն ապօրինաւորությունը մինչեւ հիմա, այսինքն երկու տարիէն աւելի, շարունակուեցաւ ու տեւականութեան մէջն է: Անցնող երկու տարիին մէջ որոշ տարրեր հնարաւորություն ունեցած են անգամ մը համագումարի, անգամ մը *միթինկ*ի եւ անգամ մը ուրիշ ձեւով հաւաքել այս ժողովը եւ այս խառնակ համագումարն է որ պէտք է վերջ գտնէ եւ ապօրինությունը չշարունակէ:

Հ. Յ. Վ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Ես այս խօսակցությունը անօգուտ կը նկատեմ: Եթէ այսօր եկեր ենք այստեղ կա՛մ ծրագիրը ընդունինք եւ կա՛մ, եթէ մեծամասնություն չունինք, ուրիշ առիթի վերապահենք. մինչեւ ե՛րբ պիտի խօսակցինք:

Պ. Ա. ԻՆՃԻՃԵԱՆ.- Ի տեղեկություն կը հաղորդեմ թէ Համագային Ժողովը կազմուած է համաձայնագրի մը հիման վրայ, որ Հայ Կաթողիկէ եւ Հայ Բողոքական ընդհանուր ժողովներու կողմէ ընդունուած է:

Պ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄԵԱՆ.- Ես համամիտ պիտի գտնուի որ օրէնքը վերաքննելով հարկ եղած փոփոխությունները ընենք, եթէ [Ազգային] Սահմանադրությունը չորամադրէր որ 20 հոգիով յանձնաժողով մը կազմուի այդ փոփոխությունները ընելու համար:

Ուստի ես ալ կը հարկադրուիմ ըսելու որ ներկայ մեծամասնությունը բաւ համարուի եւ օրինականացնելով այս ժողովը՝ Համագայինի հանգամանքն ալ ճշդէ, որպէսզի ամէն ատեն այս խնդիրն երեսն չդրուի:

Պ. Ե. ԳԱՐԱԿԷՕՉԵԱՆ.- Կը տեսնեմ թէ որոշ կէտի մը կու գանք կը բաղխինք: Ազգին բոլոր հատուածներուն միջեւ գործակցութեան սկզբունքի խնդիրներ[ը] վաւերացուեր եւ իրենց ժողովներէն *փրոյթքոյ* մը անցեր է, հետեւաբար այս ժողովին կամքը պիտի որոշէ ընդունելու այս սկզբունքը. ուրիշ ելք չի կրնար ըլլալ: Ներկաներու թիւը մեծամասնություն պիտի նկատուի եւ քանի որ յանձնաժողովի ընտրությունը կատարուեցաւ նոյնպէս՝ կրնանք ընդունիլ իր եզրակացությունը: Օգտակարը այն է որ կեդրոնացնենք մեր քուէները այս խնդրոյն շուրջ:

Ասոր հակառակը *օպպոզիւքսիոն* պիտի ըլլայ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Պզտիկ սրբագրություն մը կ'ուզեմ ընել. նախ այդ համաձայնագիրը, որ Հայ Հռոմէականաց եւ Հայ Աւետարանականաց ժողովներէն վաւերացու[ե]ր է, [տրամադրէ որ] երեսփոխանական ժողովներու մեծամասնությունը կազմէ Համագումար Ժողովը: Իմ առաջարկությունս այս է ահաւասիկ:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես համամիտ եմ որ ասիկա ստիպողութեամբ օրակարգի խնդիր ըլլայ: Ժողովը միշտ իր նախընտրած խնդրոյն ստիպողականություն կու տայ: Կրնայ այսօր որոշուիլ այս խնդիրը:

Պ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Ժողովը կրնայ անմիջապէս ձեռք առնել այս խնդիրը, անոր վրայ վիճաբանելու պայմանով:

Հ. Կ. Վ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ.- Այսօրուան ժողովը որոշ օրակարգով մը գումարուած է. եթէ ուրիշ օրակարգով մը հրաւիրուէր ժողովը, կարելի է ներկայ անդամները չգային: Այսպէս որոշուած է, հետեւաբար այս ժողովը իրաւունք չունի շեղեցնելու մեզի այս ուղղութենէն եւ ես ասոր մէջ նպատակ մը կը տեսնեմ խնդիրը յետաձգելու: Այս մեծամասնութեան առարկութիւնները չկային ուրիշ ատեններ: Այս առարկութիւնը այն ատեն երեւան ելաւ, երբ այս ժողովին որոշումները չհամապատասխանեցին մէկուն [կամ] միւսին տեսակետին: Անոնք փոխանակ ուժ տալու որ այս ժողովը ուժ գտնէ եւ իր ձայնը օտարին առջեւ աւելի ազդեցիկ ըլլայ, ընդհակառակը այդ ուժը կը ջլատեն: Եթէ Համագգայինը կ'ուզուի կապել Սահմանադրութեան, ասիկա ճիշդ չէ: Հայ Երեսփոխանական Ժողովը իրաւունք ունի զբաղելու իր իրաւասութեան վերաբերեալ խնդիրներով, որոնք գծուած են այս երկրի օրէնքներուն համաձայն: Մեր զբաղման առարկայ եղած խնդիրները նոյնիսկ Սահմանադրութեամբ նախատեսուած չեն. սակայն մենք եկանք զբաղեցանք: Հիմա բժախնդրութիւն կ'ընենք. արտակարգ պարագաներու մէջ բնականաբար արտակարգ միջոցներ կը գործադրուին, եւ այս պարագային մէջ, մեր ընելիքը կազմութիւնն է այս ժողովներուն, որ ասկէ առաջ արդէն գումարուեցաւ եւ նմանօրինակ խնդիրներու մէջ որոշումներ տուաւ. հետեւաբար իրաւունք ունինք որոշելու նաեւ այս խնդիրը: Արդեօք եթէ 3 ժողովներու մեծամասնութիւնը հաւաքուի եւ փոխանակ 60–70 անդամի 200 հոգի հաւաքուի, անիկա ամբողջ հայութիւնը կը ներկայացնէ: Եթէ այս է ձեր համոզումը, ատիկա խաբուսիկ բան մ'է: Այս ժողովներն անոր համար արժէք մը կը ներկայացնեն, որովհետեւ ազգին ընտրեալ մասը կը ներկայացնեն: Եթէ այս զգացումը չունինք, ո՛չ իսկ հաւաքուինք այստեղ, որովհետեւ կուսակցութիւնները աւելի թիւ կը ներկայացնեն:

Տ. ԱԶԳԱՊԵՏ.- Ես չպիտի ուզեմ միջամտել այս խնդրոյն, որովհետեւ տեսակետները յստակ չեն, բայց իմ ըսելիքս այն է որ այս խնդիրը հոս կարգադրել որքա՞ն օրինաւոր կ'ըլլայ: Արդեօք առանձին խորհրդակցութեամբ լուծում մը տալ աւելի յարմար չ'ըլլա՞ր: Եւ միւս կողմէ, մեծամասնութիւն չսեպուող որոշում մը ի՞նչպէս պիտի կրնայ տալ այս ժողովը: Սակայն իմ ըսելիքս ասկէ աւելի կարեւորութիւն ունի. այն է թէ ինչ պարագայի մէջ կը գտնուինք մենք այսօր. մեր հայրենիքը կազմալուծեալ վիճակի մէջ է եւ անիկա կազմակերպել դիւրին չէ: Այսօր նոյնիսկ խորհիլ չենք կրնար: Երկու պատուիրակութիւնները ինչպէս խաչաձեւեցին զիրար տեսանք. ուստի Պոլսոյ կեդրոնին եւ այս 3 յարանուանութեանց վրայ կը ծանրանայ աշխարհի ամենէն մեծ պատասխանատուութիւնը:

Այստեղ ամենէն կարեւոր ժողովն է որ կը գումարուի եւ ես վստահաւոր կը նկատեմ պզտիկ բաներու վրայ կատարուած խորհրդակցութիւնները: Գործելու եւ միաձայնութեամբ գործելու ժամանակ է: Առանց կուսակցական դիտումներու եւ յարանուանական նպատակներու պէտք է մտածել թէ ինչ կրնանք ընել հիմա, այս րոպէին, առանց մտածելու թէ ներկաներու թիւը 50 է թէ 60–70: Հիմա տարօրինակ ժամանակի մէջ ենք եւ բոլոր հայկական կազմակերպութիւններու աչքը այս ժողովին վրայ է: Հետեւաբար պիտի մտածենք թէ ինչ կրնանք ընել, որովհետեւ կը գտնուինք ամենամեծ պատասխանատուութեան տակ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- 7–8 խօսք ուզողներ կան: Ժողովդ ի՞նչ կը խորհի վիճաբանութեան շարունակութեան մասին:

Պ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Այսօր այս խնդիրը լուծելու հնարաւորութիւն չկայ, մանաւանդ որ վիճաբանութիւնները ընդունուելու պէտք կայ. առաւօտ մը կը գումարենք եւ կը շարունակենք այս խորհրդակցութիւնը:

Պ. ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ.- Ինչպէս Ազգապետը ըսաւ, այսօր հայութեան անունով գործելու լիազօրութիւն ունեցող ժողովը այս բարձրագոյն ժողովն է, որ թեր ու դեմ վիճաբանելէ յետոյ միայն կրնայ որոշում տալ: Բոլոր խօսողները ազգին ծառայելու նպատակ ունին. ուստի նախ եւ առաջ մեծամասնութեան խնդիրը պէտք է լուծենք. կրնանք դարձեալ երթալ նոյն ընթացքով եւ ժողովը կրնայ իր մէջ կարգադրել խնդիրը. ասիկա արտակարգ պարագայի մէջ գործադրուելիք միջոց մ'է, այստեղ կրօնական յարանուանութեան խնդիր չկայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Փափաքելի է որ օրակարգի խնդրոյն վրայ եթէ ըսելիք նոր բան մը կայ այն միայն ըսուի:

Տ. Վ. ԹԵՔԵԱՆ.- Ներում կը խնդրեմ ձեզմէ խօսելու մէկ երկու կէտի վրայ: Ինձմէ առաջ խօսողները շօշափեցին այնպիսի կէտեր, որոնք սա համոզումը ներշնչեցին ինձի, որ երբ մեր ուզած տեսակետը կ'ուզենք պաշտպանել, այն ատեն օրէնքի խօսք չենք ըներ, իսկ երբ մեր չուզած տեսակետին վրայ կը խօսուի, այն ատեն օրէնքի կը կառչինք:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- (ընդմիջելով) Այս ուղղութեամբ պիտի խօսուի:

Պ. Վ. ԹԵՔԵԱՆ.- [շարունակելով] Ունկնդիրները կրնան չվրդովուիլ, որովհետեւ զարկածս քար մը չէր: Երկրին առաջին ազգը՝ Անգլիա, անգիր օրէնքներ ունի, որոնցմով կը կառավարէ իր խորհրդարանը եւ լուռ համաձայնութեամբ ստեղծած է այնպիսի վիճակ մը, որ այդ երկրին բարգաւաճման նպատակն է: Այնպէս ալ

տեսնում ավտոբուսի առջև համագումար ժողովը ստեղծում է, որ գործ տեսեր է եւ այսպէս անցեր է շրջան մը. մինչդեռ մենք այսօր կը խորհինք թէ ունի՞ այդ ժողովն իրաւասութիւն թէ ոչ: Ազգ. Ժողովն ալ փոխանակ առանձին գումարուելու, միասին գումարուելու եւ այդ կերպով գործեր են, ինչ որ իր օգուտն ունեցեր է: Կան օրէնքներ ալ, որոնք կը դրուին՝ սակայն չեն գործադրուիր: Ֆրանսական օրէնքին մէջ դրուած տրամադրութեան համաձայն, 20 հոգիով կրնայ նիստ ըլլալ եւ որոշում տրուիլ: Ասիկա ներքին օրէնք մ'է, որ դուն ուրեք գործադրուած է. բայց վերջապէս գոյութիւն ունեցող օրէնք մ'է եւ ոչինչ կ'արգիլէ որ նիստն օրինաւոր ըլլայ: Այսօր յանձնաժողովը իր եզրակացութիւնը բերեր է ու կարելի է առանց մեծամասնութեան եւ փոքրամասնութեան խնդիր նկատողութեան առնուելու, այս տեսակետներով լուծել խնդիրը եւ վերջացնել:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ. Նկատի ունենալով որ վիճելի պարագայ ներկայացուած ատեն ռելէ խնդիր չի կրնար որոշուիլ, ուստի Ուրբաթ օրուան համար նիստի կը հրաւիրենք, որպէսզի իւրաքանչիւր յարանուանութենէ աւելի թուով ներկայացուցիչներ գտնուին, որովհետեւ այստեղ ընդունուեցաւ լռելայն մեծամասնութեան խնդիրը:

Պ. Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ. Ինչպէս հասկցուեցաւ տրուած բացատրութենէն, Լուսաւորչական երեսփոխաններէ 44, աւետարանականներէ 4 եւ հայ քաթօլիկներէ 9, գումար՝ 57 երեսփոխան ներկայ են եւ այս թիւը բաւական է որոշում մը տալու այսպիսի խնդրոյ մը համար: Այս ժողովն անցեալ նիստին 10 հոգիէն յանձնաժողով մը կազմեց, որ իր եզրակացութիւնը բերած է: Մենք շատ անգամ Ազգ. Ժողովի մէջ մէկ կամ երկու անդամի մեծամասնութեան պակասի համար խնդիրը կը դադարեցնենք եւ հեռաձայններու կը դիմենք մէկ մարդ հրաւիրելու համար: Երբ մէկ կողմէ այսքան բծախնդիր կ'ըլլանք ու մէկ անդամ ճարելու համար այնքան դժուարութեան կը հանդիպինք, ի՞նչպէս պիտի ներենք մեզի ամուրթեան դատապարտելու համար այս գումարումը: Իմ կարծիքով պէտք է մեծամասնութիւն նկատուի այս ժողովը: Եզրակացնելով, կ'ըսեմ որ ոչ թէ 57-67, այլ եթէ 500 ալ նկատուի մեծամասնութիւնը, արդիւնքը տարբեր չի կրնար ըլլալ, ուստի առանց 8 օր կամ 4 օր յետաձգելու, պէտք է անմիջապէս լուծում մը տալ խնդրոյն, երբ անդին Հայաստան ռոտակոխ եղած է թշնամիներու:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ. Հարցը անշուշտ ծանրակշիռ է. ես չեմ ուզեր վիճաբանութեան մէջ մտնել ըստ էութեան:

Եթէ կարողացանք օրինականացնել ժողովը, կը զբաղինք. իսկ եթէ մեծամասնութեան պարագան չկարենայ որոշուիլ, այս նիստին ըստ էութեան չենք կրնար քննել խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ. Այս խնդիրը օրակարգի վրայ եկած է այս տեղեկագրով, որուն տակ 5 ստորագրութիւն կայ: Ժողովդ այդ մասին ինչ ունի ըսելիք:

Հ. Կ. Վ. ՊԱՏՈՒՀԱՍԵԱՆ. Անցեալ անգամ այս ժողովը գումարուելով ամէն կողմերու համաձայնութեամբ յանձնաժողով մը կազմուեցաւ, որ 8-10 օրուան մէջ իր աշխատութիւնը աւարտած է: Յայտնի չէ, սակայն, թէ յանձնախումբը ի՞նչ տեսակետներ ունեցած է, քանի նիստ գումարած է, միաձայնութեամբ եկած է այդ եզրակացութեան թէ ոչ: Ինչպէս կ'երեւայ, միաձայնութիւն չկայ այս խնդրոյն շուրջ եւ եթէ չկայ, ի՞նչ են երկու կողմի պատճառները. ասոնց մասին բացատրութիւն եւ լուսաբանութիւն մը կարելոր է այս տեղեկագրին մէջ:

Պ. Ա. ԻՆՃԻՃԵԱՆ. Իբրեւ յանձնաժողովի անդամ կրնամ այդ լուսաբանութիւնները հաղորդել: Յանձնաժողովը 4 նիստ գումարեց եւ այդ բոլոր նիստերը գումարուեցան մեծամասնութեան ներկայութեամբ: Յանձնաժողովի անդամներու մեծագոյն մասը համամիտ էր եւ անոնք որ այսօր բացակայ են, ինչպէս՝ Եղիշէ Ս., Փրոֆ. Տէր Յակոբեան եւ Պատ. Ճէնիգեան, անոնք իրենց համամտութիւնը յայտնած են:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ. Այս պահու տեղեկագրի մը առջև ենք: Փափաք յայտնողներ եղան որ աւելի մանրամասնութիւններ հասկցուին. ուստի խիստ մօտ օրէն կրնանք գումարուիլ եւ իմանալ այդ մանրամասնութիւնները:

Պ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ. Եթէ կը հաճիք փոքրամասնութեան մէջ մնացողները յայտնեն իրենց կարծիքը, քանի որ մեծամասնութեան տեսակետը հասկցուեցաւ:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ. Չստորագրողներէ Դուրեան Ս. առաջին նիստին ներկայ գտնուեցաւ: Պ.Պ. Թէքէեան, Ինճիգեան ուրիշ նիստի մը, իսկ Պատ. Ճէնիգեան հագիւ մէկ երկու նիստի ներկայ եղաւ, այնպէս որ սխալ է թէ այս տեղեկագիրը կը ցրուցնէ մեծամասնութեան գաղափարը: Ժողովը 4 որոշում տուաւ, որուն 2ը պիտի յանձնուի Համագային Մարմին:

Սեւրի Դաշնագրի հիման վրայ Հայկական Դատը մէկ է եւ հիմնականի վրայ ռելէ խօսք չեղաւ, իսկ գալով Ազգ. Պատուիրակութեան անունով կազմուելիք մարմնոյն, առաջին նիստին իսկ խնդիր եղաւ այդ կետը եւ տեսնելով որ Հայաստանի ներկայ վարչութիւնը բռնադատեալ կերպով հաստատուած է, որոշուեցաւ որ Հանրապետութեան ներկայացուցչութիւնը ի գօրու մնայ: Մեզի համար այն պահուն մուր էր արդէն թէ Հանրապետ-

տության Պատուիրակությունը իր յարաբերությունները կը պահէ դիւանագիտական շրջանակներու հետ: Դուրեան Ս. առաջարկեց որ եթէ երբեք Հայաստանի կառավարությունը իր գոյությունը չպահէր, այդ պարագային ուրիշ տեղեկասիւն մը կազմուի: Այս որոշումով խնդիրը պիտի յանձնուի Պօղոս փաշային եւ եթէ Հայաստանի Պատուիրակությունը իր ժիրիթը հիման վրայ կը մնայ, պիտի կրնայ պահել իր գոյությունը: Ժողովի մասին այսչափը կը բաւէ: Իսկ միաձայնութեամբ հասանք այն եզրակացութեան թէ Հայաստան մի է եւ անբաժանելի:

Այս որոշումէն վերջն ալ սակայն տիրող շփոթ վիճակը չկրցաւ փարատիլ եւ ես առաջարկեցի որ Փրոֆ. Տ. Յակոբեանը որկենք Փարիզ եւ անոր հաղորդելիք տեղեկութենէն վերջ ինչ որ պետք է գործադրենք: Պ. Խօճասարեան համամիտ գտնուեցաւ այս առաջարկին եւ մեկնեցաւ: Հայաստանը ստեղծուեցաւ, բայց առաջին օրէն երկուությունը միասին ստեղծուեցաւ. երանի թէ այս երկուությունը մէջտեղէն վերցնելու համար զոհենք նոյնիսկ Պ. Ահարոնեանի Պատուիրակությունը:

Պ. Ա. Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ուշ մնացիր:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- (շարունակելով) Պօղոս փաշա 17 կեդրոններու հարցում քրաժ է Համագումարի պաշտօնին շարունակութեան համար եւ մէկ երկուքէն բացասական պատասխան ստացած է եւ միայն 7 տեղեր մինչեւ հիմա պատասխան տուած են: Պոլիս կարեւորագոյն կեդրոններէն մէկն է եւ երանի թէ այս ժողովէն ստեղծուէր ու մենք կարենայինք ըսելու թէ մենք կը կազմենք տեղեկասիւնը: Հայաստանի կառավարությունը այսօր պոլշեիկ եղած է, հետեւաբար տեղեկասիւնի կազմութեան մասին դժուարութեան մէջ ենք. եթէ այս տեղէն կազմուած ըլլար, անշուշտ համարատու պիտի ըլլար այս ժողովին. սակայն հիմա ինքզինքը համարատու չ'զգար: Հայաստանի Հանրապետությունը այսօր Փարիզի մէջ իր ներկայացուցիչն ունի. արդեօք կա՞յ թէ չկայ, այս կետը ժողովը պետք չի՞ տեսներ հարցնելու: Մենք գիտենք թէ Հայաստանի կառավարությունը կը շարունակէ իր գործը որոնց քով որ *սքրետիթ* եղած է. եթէ այս այսպէս է, մենք ի՞նչ պիտի ընենք:

Իմ կարծիքս այն էր որ ասոնք հասկնանք, ճշդենք եւ գիտակցութեամբ որոշում մը տանք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Առաջարկությունը այն է որ մէկը որկենք Փարիզ, երթայ կացությունը ուսումնասիրէ եւ իր որկելիք տեղեկագրին վրայ որոշում մը տանք: Հայկական Հարցը արդէն լքուած չէ, իսկ եթէ տկարացած է ու անցած է այնպիսի ձեռքերու մէջ, որ *ֆայթայ* ազդեցութիւն մը կրնայ ունենալ իրաց այս կացութեան մէջ, ես ալ կը տարուբերիմ եւ օգտակար կը տեսնեմ որ ներկայացուցիչ մը երթայ հոն եւ տեղեկագիր բերէ: Հետեւաբար էութեան համապատասխան չէ երբ կ'ըսուի որ կ'ըսեն միաձայնութիւն առաջ եկած է: Ուստի յետաձգենք խնդրոյն նկատառումը:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ես կարծեմ որ անցեալ Համագոյնի ժողովը երկու պարտականություն ունէր. առաջին՝ գծել ազգ. քաղաքականությունը. երկրորդ՝ որոշել այն ազգային օրգանը, որուն միջոցաւ պիտի հետապնդուի ազգային դատը:

Ես այնպէս կ'ըմբռնեմ որ եկած բանաձեւը երբեք համաձայն չէ այդ տեսակետին եւ ասոր համար է որ չստորագրեցի: Յանձնաժողովը հնարաւորութիւն չունեցաւ քննելու թէ նոր ուղղությունը ի՞նչ ձեւով պետք է ըլլայ. ուրեմն հարցը ըստ էութեան չէ քննուած պետք եղած կերպով, այլ՝ կար մի տրամադրություն եւ այն ալ ստեղծել [էր] արտաքին աշխարհի առջեւ տանկահայ դատը՝ խախտելով, այսպիսով, արիւնով շահուած եւ դիւանագիտութեամբ նուիրագործուած *ազիլ*:

Հանրապետությունը Խորհրդային Հայաստան եղած է. այս պայմաններու մէջ անհրաժեշտ է որ բաժնենք խնդիրը եւ ստեղծենք թրքահայ հարց. ճիշդ է նոր ուղղութեամբ անկախ Հայաստանի կառավարութիւն կազմել կամ այդ մտքը հետապնդութիւն կատարել, բողոքելով պոլշեիկ կառավարութեան դէմ: Ասիկա մի խնդիր էր, որուն շուրջ կը դառնայ մեծամասնութեան եզրակացությունը: Սակայն մենք չենք կրնար ընդունիլ եւ նուիրագործել այսպիսի խնդիր մը, որ ազգին հիմնական քաղաքականութեան հետ կապ ունի: Նախ քան այդպիսի քայլ մը առնելը, պետք է տեղեկութիւն ունենալ ո՞չ միայն դիւանագիտական խնդիրներու, այլեւ՝ ներքուստ Հայաստանի մէջ տիրող վիճակին նկատմամբ: Արդեօք միացեալ Հայաստանը ձեռք պիտի բերուի դաշնագիրներով միջոցաւ, թէ Ռուսիոյ: Եթէ ձեւ[ակ]ան խնդիրներէ խուսափելով քիչ մը խորանանք քաղաքական իրադարձություններու եւ վաղուայ իրականություններու մէջ, պիտի տեսնենք որ Հայկական Հարցը միմիայն Մելրի Դաշնագրով չի կրնար կարգադրուիլ: Պէտք է որդեգրել այնպիսի ազգ. քաղաքականություն մը, որ մեզ ապահովէ նաեւ Ռուսաստանի բարեացակամությունը, որպէսզի կարելի ըլլայ կանխել այն բարդությունները, որոնք այս կողմէն կարող են գալ: Այս պարագային, Մելրի Դաշնագիրը իրականացնելու համար ի՞նչ եղանակի պետք է դիմել: Եթէ մենք կ'ընդունինք որ պետք չէ ժխտել Մելրի Դաշնագիրը, ուրեմն եւ չպետք է ժխտել նաեւ

Հայաստանի ներկայ կառավարությունը, որ դաշնագրով Միացեալ Հայաստանը ներկայացնող միակ քաղաքական օրգանն է. այստեղ մեր որոշումներով հայ կառավարության դէմ արտայայտուելու պարագային, ժխտած պիտի ըլլանք նաեւ դաշնագիրը, իսկ այս քաղաքական օրգանը որ իր միսինը կը պահէ Եւրոպայի մէջ եթէ յաջողի իր առաջարկներն ընդունիլ տալ եւ Դաշնակիցներն ալ առաջնորդուած իրենց սեփական քաղաքականութենէն ուժ տան Պ. Ահարոնեանին, ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր դիրքը այդ պարագային: Նոյնպէս պէտք է ուսումնասիրել թէ Եւրոպա ռեւէ *քոմիյունի* ունի՞ Ռուսաստանի հետ:

Այս աշխատանքները չկատարուած՝ անօգուտ կ'ըլլայ ռեւէ նոր որոշում: Եթէ Հայկական Հանրապետութեան միսինը կը շարունակէ իր պաշտօնը իր ուզած ձեւերով, ուրեմն մենք կը փոխենք մեր տուած իրաւասութիւնը: Կան ըսողներ թէ քանի որ Հայաստան պոլշէիկ եղած է, իսկ Պ. Ահարոնեանի պատուիրակությունն ալ լուծուած է, ուրեմն մեր միակ օրկանը պիտի ըլլայ Ազգ. Պատուիրակությունը եւ անոր համագային տեսակէտի որոշման հանգամանք տանք: Ես կը պնդեմ որ այս քայլը սխալ է եւ նկատի ունենալով ներկայ թուրք քաղաքական պայմանները, ըստ այնմ պէտք է շարժիլ. հակառակ պարագային պէտք կ'ըլլայ տուժել հետեւանքներ[էն]: Կ'եզրակացնեմ առաջարկելով որ կարելոր է ուսումնասիրել այս պայմանները, ծանօթանալ Հայաստանի ներկայ դեկավարներու քաղաքական հեռավարութիւն հետ եւ յետոյ միայն որոշել մեր քաղ. ուղղութիւնը:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Քիչ առաջ յանձնաժողովի անդամներէ ոմանց ստորագրած չլլալու պարագան մէջ բերուեցաւ, այն տեսակէտով որ համամիտ չեն այս եզրակացութեան: Այս հետեւութիւնը ճիշդ չէ, ինչպէս Փրոֆ. Յակոբեան, որ Պատրիարքարանն էր ու ինք իր ձեռքով *ֆրագներ* ուղղեց, ստորագրութիւնը միայն ժամանակի խնդիր էր եւ այդ պատճառաւ դժբաղդաբար չկրցաւ ստորագրել...:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- (*ընդմիջելով*) Եթէ երբեք Հանրապետութեան ներկայացուցիչը իր պաշտօնը չշարունակէր:

ՏՐ. Գ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ժողովի վիճաբանութեան պարագային այս երկուութիւնը նկատի ունենալով սա եզրակացութեան հասանք որ Հայկական Դատը Եւրոպայի առջեւ ներկայացնելու համար Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցիչը իրեն յենարան չունի. ինք սոսկական անհատ մ'է այսօր եւ հաւանական է որ ինք ալ կը հրաժարի ստանձնելէ այսպիսի պատասխանատուութիւն մը եւ հետեւաբար կրնան այս մարմինները միացուիլ, միաձոյլ մարմին մը կազմել: Հետեւաբար երբ բանաձեւը կարդացուեցաւ տարակարծիք եղող չգտնուեցաւ, մանաւանդ երբ ըսուեցաւ որ Փարիզէն ռեւէ բան մը չէ հաղորդուած, պ. Սրենց հակառակը պնդեց:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- (*ընդմիջելով*) Ես հակառակ կարծիք չայտնեցի. ընդհակառակը, կացութիւնը ստուգելու համար առաջարկեցի Փրոֆ. Յակոբեանը Եւրոպա դրկել:

Տ. Գ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ծիշդ է որ երկուութիւնը վնասաբեր, աղիտաբեր եղաւ եւ յանձնաժողովին մէջ տիրող գաղափարը այն էր որ երբ պոլշէիկութիւնը տիրեր է Հայաստանի, ի գին ամէն գոհողութեանց պետութեանց բարեացակամութեան պէտք է կոթնինք եւ անշուշտ կարելի չէ որ Հանրապետութեան ներկայացուցիչը առանց իր ետեւը [կառավարութիւն] ունենալու շարունակէ:

Պ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Պ. Ահարոնեան անձնապէս պիտի այս քաղաքականութիւնը շարունակէ:

Տ. Ա. ԻՆՃԻՃԵԱՆ.- Սեւրի Դաշնագրի հիման վրայ դիմում ընելու առաջարկ չէ եղած երբեք յանձնաժողովի մէջ, որովհետեւ անիկա պոլշէիկ եղած է եւ կարելիութիւն չունինք պնդելու անոր վրայ: Մենք պիտի պնդենք Թրքահայաստանի վրայ եւ 4 վիլայէթներու պահանջը անպատճառ այսօրունէ պիտի դնենք: Յանձնաժողովը ուսումնասիրելով այս խնդիրը հասաւ այն եզրակացութեան թէ Պատուիրակությունը կրնայ շարունակել իր պաշտօնը եւ Նուպար փաշա, Ահարոնեան եւ Նորատուրկեան սերտ գործակցութիւն մը հաստատելով իրենց մէջ: Գալով այն առարկութեան թէ 17 գաղութներէն Պատուիրակութեան պաշտօնին շարունակութեան մասին հարցում եղած է եւ մէկ քանի տեղերէ բացասական պատասխան ստացուած է, ասիկա բաւական չէ: Իրաւ է որ Էջմիածնայ Ս. Կաթողիկոսը Պօղոս փաշայի պաշտօն տուաւ իր ներկայացուցիչն ըլլալու, բայց երբ գինադադարը եղաւ, բոլոր հայաշատ կեդրոններէն հաւաքուած ներկայացուցիչներ Պատուիրակութեան պաշտօնը նուիրագործեցին եւ երկրորդ Համագումարը պայման դրաւ որ իր պաշտօնին շարունակութեան համար Պատուիրակությունը կրնայ կարծիք հարցնել կամ չհարցնել: Այսօր Պոլսոյ մէջ գումարուած այս ժողովը ի վիճակի է իրաւասութիւն տալու որ Պատուիրակությունը գործէ իբրեւ թրքահայոց ներկայացուցիչ:

Այս կերպով փաշան կրնայ շարունակել այն իրաւասութեամբ որ արդէն տրուած է իրեն, իսկ Հայաստանի մէջ Պոլշէիկ կառավարութիւն մը ստեղծուած ըլլալը պատճառ մը չէ [որ] արտասահմանի ներկայացուցիչները դադրին գոյութիւն ունենալէ, որովհետեւ օրինական կառավարութիւնը *ան թէօրի* գոյութիւն ունի, սակայն

բաւական չէ շարկելու ազգ. դասին ամբողջ ծանրութիւնը. ուստի պէտք է որ հասկացողութեան մը բերուի եւ Հանրապետութեան [Պատուիրակութեան] ու Ազգ. Պատուիրակութեան միջեւ գործելու ուղղութեան գիծ մը հաստատուի, որովհետեւ Սեւրի Դաշնագրի եւ միւս խնդիրները մինչեւ որ ուսումնասիրուին եւ որոշ տիրութիւններ տրուին, օրերը իրարու կը յաջորդեն եւ արագ գործելու պէտք կայ: Ըսին թէ Փարիզի մէջ նոր կառավարութիւն մը կը հաստատուի. ճիշդ է թէ սխալ չենք գիտեր. գալով պոլշեիկները ժխտելու կամ չժխտելու գործին, յանձնաժողովի տեսակէտը այն է որ մենք օրը օրին դէպքերու հետեւելու առիթ չունենալով չենք գիտեր թէ ինչ ընթացք պէտք է բռնել. այնտեղի մարմինները գիտեն այս ամէնը եւ անոնք մեզի պէտք է թելադրեն, որպէսզի անկէ ստացուելիք հրահանգներու համաձայն գործենք: Այս պայմաններու մէջ հարկ է որ պէտք եղած լիազօրութիւնը տրուի Ազգ. Պատուիրակութեան եւ որոշուի միանգամայն իր հետեւելիք ուղղութիւնը, որպէսզի հրահանգ տրուի այդ կերպով:

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մեր յարգելի ընկերները խօսեցան յանձնաժողովին մէջ եղած կարգ մը խորհրդակցութիւններու մասին, որոնք չեմ կարծեր որ կարելի ըլլան այս ժողովին համար:

Ամէն ժողովներու եւ յանձնաժողովներու մէջ խորհրդակցութիւնները թարթափումներով կը սկսին, բայց յետոյ կը յանգին եզրակացութեան: Թէ այդ ժողովներու մէջ ինչ խորհրդակցութիւններ, ինչ բանակցութիւններ եղեր [են], երբեք այս ժողովը հետաքրքրող հանգամանք չունի[ն]: Կարելիորը արդիւնքն է, որ կը ներկայացուի այս ժողովին: Մենք մտնելով հարցի էութեան մէջ տեսանք որ վերջին դէպքերէ յետոյ անորոշութիւն մը կը տիրէ. եթէ ժխտենք այս վիճակը, ժողովուրդը որ հոն իր ֆիզիքական գոյութիւնը փրկած է, այդ կռուան ալ կորսնցուցած պիտի ըլլանք եւ պոլշեիկներու միջոցաւ աւելի յոռեգոյն վիճակ մը ստեղծած պիտի ըլլայինք:

Այս մասին որոշ եւ յատուկ տեսութիւն մը չունինք, սակայն ունենք իրաւունք մը, Սեւրի մէջ ստորագրուած դաշինք մը կար, որու տրամադրութեան համաձայն մենք իրաւունքներ ունենք, առանց ոեւէ պատասխանատուութիւն ունենալու Կովկասի վերջին քաղաքական դէպքերու մէջ. հետեւաբար որոշեցինք առանց որոշ արտայայտութեան պահանջել միայն Սեւրի Դաշնագրին գործադրութիւնը: Այսօր Փարիզի մէջ Պ. Ահարոնեանէ գատ սեփական Պատուիրակութիւն մը ունինք. բայց պէտք է ունենայինք այդպիսի պատուիրակութիւն մը Երեւանի մէջ: Յայտնի է որ Երեւանի կառավարութիւնը ճնշումի եւ բռնութեան տակ մերժելով Սեւրի Դաշնագիրը, իր տեղական փրկութիւնը ապահովելու նպատակ ունէր: Չենք գիտեր թէ Պ. Ահարոնեան իբրեւ Հանրապետութեան ներկայացուցիչ այդ կէտերը բացատրա՞ծ է: Եթէ չէ բացատրած, տեսակ մը մերժում պիտի ըլլայ դաշնագրին: Ուստի, խորհեցանք որ բացարձակապէս անկախ մարմին ներկայացուցիչ մը ունենանք որ նոր իրադարձութեանց հետեւանօք ներկայանար: Այս պաշտօնը չպիտի վստահէինք արդէն Հանրապետութեան ներկայացուցիչին, քանի որ Պատուիրակութեան եւ Հանրապետութեան ներկայացուցիչները ճղճիմ հաշիւներու շուրջ Հայկական Դատը վտանգեցին:

Հետեւաբար խորհեցանք որ հոս թրքահայութեան ներկայացուցչութիւն մը կազմուի: Թէ այս ներկայացուցիչը Պօղոս փաշան կրնա՞յ ըլլայ, այդ կէտը մեզ չհետաքրքրէ, ուստի ուզեցինք որ Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան մեկնի Փարիզ եւ եթէ Պ. Ահարոնեանի հետ գործակցութիւն մը անհրաժեշտ դատուի, ատիկա իրագործուի եւ ինչ որ անհրաժեշտ է այս անելին մէջ, անկախ առանց յետին մտքի իրագործուի եւ հաստատուի պէտք եղած օրգանը: Ուստի անձնապէս կ'առաջարկեմ որ Փրոֆ. Տ. Յակոբեանի ներկայութիւնը Փարիզի մէջ անհրաժեշտ համարելով, լիազօրութիւն տանք Ազգ. Պատուիրակութեան պետին՝ լաւագոյն ուժերէ օգտուելու պայմանաւ:

Պ. Վ. ԹԷԲԵԱՆ.- Ըսուեցաւ որ 4 նիստերէն 2ին միայն ներկայ գտնուած են: Ասկա ճիշդ է, որովհետեւ 2 նիստին միայն հրաւեր ստացած էի եւ այդ վերջին նիստին աւարտէն առաջ մեկնելու հարկադրուած ըլլալով, բանաձեւին պատրաստութեան չկրցայ մասնակցիլ:

Իմ տեսակէտս մէկ քանի կէտերու մէջ տարբեր ըլլալով, կ'ուզեմ համառօտիւ ներկայացնել այստեղ:

Թրքահայ Դատը անջատել չէ մեր տեսակէտը. այլ՝ ներկայ Հայաստանի վրայ մեր իրաւունքը պաշտպանելով, մենք՝ թրքահայերս, առաւելապէս պնդելու պարտական ենք Թրքական Հայաստանի համար, առանց ոեւէ կերպով հրաժարելու միւսէն: Հիմնական կէտ մը այն է որ հայերը գործիք չդարձուին պոլշեիկներու դէմ եղած կռիւին: Գալով Ազգ. Պատուիրակութեան, ան պէտք է վերակազմուի իբրեւ թրքահայոց ներկայացուցիչ, որպէսզի Թրքահայ Դատը հետապնդէ, որովհետեւ իրականութեան մէջ թրքահայոց ներկայացուցիչն է:

Փարիզի Բ. Համագումարին մասին այստեղ տրուած բացատրութիւնը ճիշդ չէ: Անոր տուած որոշումը այն է որ Ազգ. Պատուիրակութիւնն է որ պիտի որոշէ իր մնալը կամ չմնալը:

Կ'ըսուի որ 17 գաղութներէ 7ը միայն պատասխանած են անոր հարցումին: Տարօրինակ պիտի ըլլար եթէ թրքահայութեան կեդրոնն եղող Պոլիսը հաւասար նկատուէր արտասահմանի ոեւէ սակաւահայ գաղութի: Ես

կը կարծեն որ այս ժողովին ձայնը քիչ մը աւելի կը կշռէ:

Եզրակացնելով՝ կը փափաքիմ որ Թրքահայաստանի Դատը հետապնդուի թրքահայութեան անունով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ խօսք ուզողներ ալ կան. այսօր կարելի չէ ամբողջացնել այս վիճաբանութիւնը, ուստի յառաջիկայ Ուրբաթ նիստ կը գումարենք վիճաբանութիւնը շարունակելու համար:

[Համագգային Խորհուրդ]

29 Դեկտ. 1920

Ժամը 5½ի[ն] Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Զ. Պեզնեան, Պատ. Ճեմազեան, Տոք. Եղորտեան, Թ. Թումանյան, Ն. Աղասեան, Կ. Նուրեան:

1° Կեմլեյիկէն 13 Նոյեմ. թուակիր նամակ մը Քերեմլեյի Հայոց վիճակին վրայ ուշադրութիւն կը հրաւիրէր:⁶⁶⁴ Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ արդէն այս մասին դիմում եղած էր հեյլէն իշխանութեանց եւ դիտել տուաւ թէ այդ շրջանակէն եկողները կը պատմեն թէ Միլլի յարձակմանց առարկայ կ'ըլլան այն գիւղերը, որոնք թուրք գիւղերու վրայ նախապարձակ կ'ըլլան, իսկ այն գիւղերը, որոնք չեն խառնուիր այս տեսակ գործերու, գերծ կը մնան յարձակումներէ: Ս. Պատրիարքը այս կացութեան առջեւ կը մտածէր թէ քանի որ ազգային ոեւէ շահ ու յաւակնութիւն չունինք այդ շրջանակներու մէջ, արդեօք տեղի կար այսպիսի ձեռնարկներու:

Ժողովը որոշեց Նիկոմիդիոյ եւ Պրուսայի առաջնորդներուն անուղղակի կերպով հասկցնել որ յորդորեն հայ ժողովուրդը որ իրենք նախապարձակ չըլլան, այլ՝ պաշտպանողականի վրայ մնան:

2° Սուրիական Տրիպոլիսէն կարգ մը բանտարկեալներ խնդրած էին որ իրենց համար բարեխօսութիւն ըլլայ: Որոշուեցաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին միջոցաւ դիմել Զօր. Կուրոյի, իսկ միւս կողմէն ալ անոր Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչ Ս. Լապոնի⁶⁶⁵ բարեխօսել՝ Ս. Պատրիարք Հօր կողմէ:

3° Կարդացուեցաւ Մր. Կրէյլի⁶⁶⁶ պատասխանը Հանգընի մասին եղած դիմումին Լոնտոն հաղորդուած ըլլալու համար:

⁶⁶⁴ Նշեալ նամակին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ, բայց տետրի մը մէջ անկէ արտագրուած է հետեւեալը.

«Ճիշդ մէկուկէս ամիս առաջ (30 Սեպ.) Միլլի հրոսախումբերու կողմանէ Քերեմլեյ [նաեւ՝ Քերեմլեյ-Վ.Դ.] գիւղի հրդեհուիլը ծանօթ է արդէն: Այժմ նորագոյն դէպքեր կու գան կատարեալ ընել գիւղին ընդհանուր ժողովուրդին թշուառութիւնը: Հետզհետէ մագապուր փրկուած սարսափահար ժողովուրդը յոյն զինուորներու Քերեմլեյ հաստատուելէն արտապնդուելով վերադարձած էր գիւղ՝ ուր հրդեհէ գերծ մնացած քառասունի չափ տուններու մէջ խնողուած կը յուսայինք կարենալ օգտագործել ձիթապտուղի բերքը, որ միակ միջոցը կը կազմէր մեր ապրուստին եւ որ այս տարի կը ներկայացնէ աննախընթաց առատութիւն մը, նուազագոյն հաշուով կէս միլիոն օխայէ աւելի:

Դժբախտաբար այս անգամ Միլլի նոր ուժեր շրջակայ թուրք գիւղերէ հաւաքուած ստուար հրոսախումբերու մասնակցութեամբ եւ մանաւանդ թնդանօթներով զինուած կրկին յարձակեցան գիւղին վրայ (23 Հոկտ.ին), ուր դիրք բռնած էր յոյն զինուորը: 27 ժամ տեւող յամառ եւ կատաղի կռիւէ մը վերջ թէւ Միլլիները լքեցին իրենց դիրքերը ու նահանջեցին, սակայն յոյն բանակն ալ օր մը վերջ լքեց գիւղն ու իր յարդարած ճակատի դիրքերը ու շէնքերը ու քաշուեցաւ 9-10 քիլոմէթր դէպի ետ:

Անպաշտպան ժողովուրդը յոյն բանակին ետեւէն կրկին անգամ ըլլալով ակամայ ու ճարահատ նորէն ձեռք առաւ տարագրութեան ուղին, բառին բովանդակ նշանակութեամբ մերկ ու անօթի՝ քանի որ յոյն զինուորական իշխանութիւններ դադրեցուցած են իրենց հացի նպաստը, որ քանի մը օր միայն տեւեց:

Սակայն ասոնցմէ շատ ծանր է ձիթապտուղի բերքին լքուիլը: Ասոր համար դիմում կատարուած է Օրիսան Ղազիի յոյն հրամանատարութեան մօտ, խնդրելով որ ըստ առաջնոյն Քերեմլեյ պահ[ուին] զինուորները, սակայն դժբաղդաբար պատասխան առնուած է թէ վերէն եկած հրամանի մը համաձայն ետ քաշած է գանոնք» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթածրար 5-Լ, Լ642-Լ643, *հայերէն ձեռագիր*):

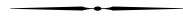
Դիտել տանք թէ առաջին անգամը չէ որ կեմլեյիկցիներ կը դիմէին Պատրիարքարան՝ իրենց պատահած անցքեր ներկայացնելով եւ դարման խնդրելով: Տես Յաւելուած 31 իր յարակիցով:

⁶⁶⁵ Մեզի կը թուի թէ ակնարկեալն է դեր-ծովակալ Ֆերտինանտ-Ժան-Ժազ տը Պոն, որ պիտի նշուի աւելի ուշ:

⁶⁶⁶ Ռայքըթ Ուինտըմ Կրէյլզ (Robert Wyndham Graves [1858-1934]), որ դիւանագիտական պաշտօններ վարած էր Օսմանեան Կայսրութեան, Եգիպտոսի, Մարոքի, Երուսաղէմի եւ Պալէստինայի մէջ, 1919-ին նշանակուած էր Կոստանդնուպոլսոյ Բրիտանական Բարձր Յանձնակատարի խորհրդական. պաշտօն՝ զոր պիտի վարէր մինչեւ 1922: Ունի 1933-ին Լոնտոն հրատարակուած եւ Հայաստանի ու Հայոց մասին տողեր պարունակող յուշագրական հատոր մը՝ Storm Centres of the Near East: Personal Memories, 1879-1929 (Մերձաւոր Արեւելքի Փոթորկի Կեդրոնները՝ Անձնական Յուշեր, 1879-1929) խորագրով:

4° Որոշուեցաւ ելեւմտական վիճակի մասին պարբերաբար տեղեկութիւններ ստանալ եւ դարմաններ խորհիլ: Նոյնպէս ելեւմտականին անդամները հրաւիրել՝ անոնց հետ կարծեաց փոխանակութիւն մը ունենալու համար:

Նոյնպէս խնդրոյ առարկայ եղաւ Հայաստանի անուամբ եղած հանգանակութեանց գումարներուն ապահովութեան հարցը եւ որոշուեցաւ որ մինչեւ վերջնական կարգադրութիւն մը Ս. Պատրիարքը նամակով մը գրէ որ անկորուստ պահուին այդ գումարները եւ ուրիշ նպատակներու չգործածուին:

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎ

(Նիստ 31 Դեկտեմբեր 1920)

(Համագումար Ժողովը գումարուեցաւ Ղալաթիոյ խորհրդարանը ի ներկայութեան 3 հոգեւոր պետերու:
Ներկայ էին ... անդամներ:⁶⁶⁷⁾)

ԱՏԵՆԱՊԵՏ Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենաւ քացուած է ի ներկայութեան ... անդամներու: Դիւանը մեծամասնութեան խնդրոյն համար տեսակցութիւն մ'ունեցաւ զանազան ներկայացուցիչներու հետ վերջնական որոշում մը տալու համար եւ յարմար դատուեցաւ որ ասկէ առաջ ընտրուած մասնախումբը Համագաղայինի հետ մեծամասնութեան խնդրոյն համար կարգադրութիւն ընէ եւ այն ատեն մեծամասնութիւնը կրնայ որոշուիլ:

Յանձնաժողովը հարկ եղած լուսաբանութիւնը կու տայ Համագաղայինի եւ կարծեմ թէ համոզում կը գոյանայ, որովհետեւ հիմա անորոշ է այս խնդիրը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մեծամասնութիւնը անորոշ է կ'ըսէք եւ ժողովի ամբողջութեան խնդրով կ'ուզէք որ Համագաղայինը զբաղի. ասիկա ճիշդ չեմ գտներ ես: Համագումարի մեծամասնութեան խնդիրը կրնայ որոշուիլ այս ժողովով:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես չեմ գիտեր թէ Համագումարի նիստերէն որը մեծամասնութեամբ գումարուած է որ Դիւանը կը ստիպուի հարցնելու թէ այսքան թիւով գումարուած ժողով մը մեծամասնութիւն պիտի կրնա՞յ նկատուիլ: Անցեալ ժողովին եղած վիճաբանութիւնները ուրեմն աւելո՞րդ էին: Անցեալ նիստին ըսուեցաւ որ իւրաքանչիւր ներկայացուցչական ժողովի մեծամասնութիւնը պէտք է փնտռել այստեղ, մինչդեռ ըսողներ եղան թէ մեծամասնութիւնը ընդհանուր թուին վրայ պէտք է փնտռել: Բայց այս ժողովը օրէնքին տէրը ինքն է եւ ինք կրնայ այս մասին որոշում մը տալ:

Ես որքան գիտեմ Կրօն. եւ Քաղ. ժողովները 14ական անդամ ունին եւ երկու ժողովները երբ խառն նիստ կը գումարեն, առանձին առանձին մեծամասնութիւն պէտք է ունենան նիստը օրինաւոր ըլլալու համար:

Այս խօսքը իբրեւ պատասխան կը յիշեմ անոնց համար, որոնք կ'ըսեն թէ 3 ժողովներու մեծամասնութիւնը զատ զատ փնտռելու չէ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երկրորդ անգամ ըլլալով կը զբաղինք այսօր այս խնդրով: Կրնայ Խառն ժողովի մէջ երկու ժողովներու մեծամասնութիւն փնտռուիլ, որովհետեւ [Կրօն. եւ Քաղ.] այդ երկու ժողովներն առանձին առանձին իրաւասութիւններ ունին. սակայն այս ժողովը միակ ժողով մ'է եւ իբրեւ միեւնոյն իրաւասութիւնը ունեցող մարմին մը նիստ կ'ընէ. այնպէս որ իրաւունք չունի ըսելու թէ ես այս հարցի մէջ չեմ կրնար քուէարկել. երեւակայեցէք որ այստեղ որեւէ յարանուանութենէ 8 հոգի կայ, անոնք իրաւունք չունին ըսելու թէ չեն կրնար միջամտել, որովհետեւ միեւնոյն քալիթէով միակ ժողով մ'է այս՝ հանրային եւ հասարակական խնդիրներ նկատողութեան առնելու համար: Մեր փափաքը այն է որ օրինագիծ մը ներկայացուի այս ժողովին, որպէսզի օրինական գոյութիւն ստանայ Համագումարը: Յանձնախումբ մը պէտք է կազմուի, որպէսզի իր արդիւնքը բերէ այս ժողովին եւ ներքին կանոնագրով մը սահմանուի այս ժողովին պաշտօնը եւ իրաւասութիւնը:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ինձ կը թուի որ թիւրիմացութիւն մը կայ այս խնդրոյն մէջ: Առաջարկ մը բերուած է ժողովի կազմին համար, բայց մինչեւ որ այդ խնդիրը իր լուծումը ստանայ, պէտք է մեր նիստերը օրինաւոր համարուին: Դիւանին պարտականութիւնն էր մտածել այդ կէտին վրայ եւ այսօրուան նիստը օրինաւոր համարել:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Պէտք է որ ուրիշ մարմին մը զբաղի այս խնդրով, հետեւաբար յանձնաժողով մը ընտրենք որ աշխատութիւն մը կատարելով ներկայացնէ այստեղ:

ՓՐՈՓ. Զ. ՊԷՉՃԵԱՆ.- Պէտք կը զգամ հաղորդելու ձեզի որ մեր ժողովը զբաղեցաւ այս խնդրով եւ որոշեց որ եթէ [Աւետարանական համայնքի] Խորհրդակցական Ժողովի 5 անդամները ներկայ գտնուին [Համա-

⁶⁶⁷ Ըստ «Ճակատամարտ»ի (1 Յունուար 1921, 647/2468), ներկայ էր 75 երեսփոխան. իսկ ըստ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (1 Յունուար 1921, 678)՝ 80 երեսփոխան:

գումար Ժողովին՝ նիստը օրինաւոր պիտի սեպուի, մինչդեռ հիմա 7–8 հոգի ներկայ է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանի համար մէկ քանի առաջարկութիւններ կան: Առաջինը այն է որ մեծամասնութիւնները զատ զատ պիտի փնտռուին, Բ.ը 3 ժողովներ միասին մէկ ժողով կազմելով եւ անոնցմէ մէկ մասը կաթողիկ, մէկ մասն ալ բողոքական են ինչպէս գիտէք, անոնց մէջ մեծամասնութիւն փնտռելու պէտք չի տեսներ, որովհետեւ նիւթը մէկ տեսակէ է: Այս մասին դիւանս խորհրդակցութիւն մ'ունեցաւ հոգեւոր պետերու հետ եւ այն եզրակացութեան հասաւ որ Յանձնաժողովը Համազգայինի հետ տեսակցութիւն մ'ունենալով, վերջնական եզրակացութեան մը գայ մեծամասնութեան մասին, ինչպէս նաեւ ճշդէ անոր իրաւասութիւնը:

Այս երկու խնդիրները միասին խորհրդակցութեան նիւթ պիտի ըլլան այսօր:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՇԵԱՆ.- Այդ մասին այս ժողովին կամքը առե՞ր էք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես կ'ըսեմ որ այս առաջարկները կ'ըլլան եւ լուծման եղանակ մը այս կերպով խորհուրդաւ. կրնաք դուք ձեր կամքը արտայայտել տարբեր կերպով:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Դիտել կու տամ որ այս ժողովը միշտ իրաւունք ունի ինքզինքը մեծամասնութիւն նկատելու եւ իր օրէնքը կազմելու: Համաձայն եմ յանձնաժողով մը կազմելու, սակայն այս ժողովը իր հեղինակութեան տէրն է եւ հարկ է որ կազմէ յանձնաժողովը եւ այդ յանձնաժողովը խորհրդակցի որոնց հետ որ պէտք է թէ՛ մեծամասնութեան եւ թէ՛ իրաւասութեան խնդիրները որոշելու համար: Ամէն երեսփոխան իրաւունք ունի փնտռելու այս կէտերը եւ ինքզինքը իրաւասու նկատել եւ կազմէ յանձնաժողովը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն ժողովը կը կազմէ յանձնաժողով մը, որ ո՛չ թէ հպատակի Համազգային [Խորհուրդ]ի որոշումներուն, այլ խորհրդակցի անոր հետ: Այս կէտը քուէի կը դնեմ:

(Ժողովը ընդունեց Պ. Խօնասարեանի առաջարկը միաձայնութեամբ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս 7 հոգինոց ցանկ մը պատրաստեց, եթէ կ'ընդունի ժողովը՝ անոնցմով կազմենք յանձնաժողովը:⁶⁶⁸

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Պէտք կը տեսնեմ որ մեր ատենագրութիւնները մանրամասն կերպով արձանագրուելով պահուին եւ տպագրուին, որովհետեւ ասոնք ապագայի համար պիտի ունենան իրենց կարելորդութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենագրութիւնները արդէն խնամով կը պատրաստուին եւ կը պահուին: Գալով տպագրութեան, ասիկա բազմահոգ գործ մ'է եւ երբ պիտոճէի մէջ գումար մը նշանակուի տպագրութեան համար, այն ատեն այդ գործն ալ կը լրանայ:⁶⁶⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմա կ'անցնինք օրակարգի. նախ եւ առաջ կարդանք յանձնաժողովի տեղեկագիրը, որ ստորագրուած է արդէն 5 անդամներու կողմէ:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Անցեալ նիստին կարդացուեցաւ արդէն այս գիրը եւ հասկցուեցաւ որ անդամներու մեծամասնութիւնը ստորագրած է: Ասկէ կը հետեւի որ խորհրդարանական սովորութեանց համաձայն օրինաւոր է այս տեղեկագիրը, որովհետեւ մեծամասնութիւնը ստորագրեր է եւ միայն 2 հոգի չեն ստորագրեր: Յանձնաժողովի անդամները զատ զատ խօսեցան եւ տեսակէտները հասկցուեցան: Կը կարծեմ թէ այս վիճաբանութիւնը աւելի երկարելու պէտք չկայ. պէտք է որոշում տանք վերջացնենք: Այս պատճառաւ կ'առաջարկեմ քուէի դնել տեղեկագիրը եւ վերջացնել:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Ես Պ. Նաթանեանի բողոքովին հակառակ պիտի խօսիմ: Խորհրդարանական ձեւերու հետեւելով, մենք որոշում կու տանք մէջէն կ'ելլենք, սակայն ազգը մինչեւ ետքը աղէտներու ենթակայ կը գտնուի եւ մենք կը կրենք հետեւանքներ, որոնք ուրկէ կու գան եւ ինչէն կը տուժենք չենք գիտեր. մենք լուծենք այդ խնդիրները եւ վերջնական եզրակացութեան մը գանք:

1878 թուականէն սկսելով, ազգ. քաղաքականութիւնը վարած են մէկ մասը Պատրիարքարանը, մէկ մասը քաղաքական կուսակցութիւնները: Հիմա քնացած աչքը արթնցաւ եւ ամէնքս մէկ մէկ գաղափար կազմած ենք: Հայոց ազգը այսօր այնպիսի վիճակի մը առջեւ կը գտնուի, որ իր խտէպին պիտի կրնայ հասնիլ: Մենք մինչեւ ե՞րբ անհատական քաղաքականութեան պիտի հետեւինք: Անոր հետեւանքները կրած ենք, եւ պէտք է արբա-

⁶⁶⁸ Դատարկ միջոց ձգուած թերթին վրայ՝ անուններն արձանագրելու համար: «Ժողովուրդի Ձայնը» (678) կը նշէ թէ այդ անդամներն են Պատուիասեան Վարդապետ, Տէր Մովսէսեան, Թէքէեան, Ինճիճեան, պատուելի Սթամայոյ[լու]եան, Սրենց եւ Գալիկեան:

⁶⁶⁹ Ընթերցողը շփոթի չմատնելու համար հարկ է նշել թէ դիւանի ատենապետին երկու արտայայտութիւնները չեն ընդմիջարկուած այլ անձի մը ատենախօսութեամբ:

գրենք այլևս այս ուղղությունը, եւ ընտրենք պատուիրակություն մը, որ ժամանակին ու պետքերուն համապատասխան գործելու կարող ըլլայ: Պատուիրակություն մը ընտրուեցաւ, որուն գլուխը կը գտնուի Պ. Ահարոնեան: Ինքը գրագէտ է, իր անձնութեան, բանաստեղծական տաղանդին ըսելիք չկայ, սակայն քաղաքականութեան հմուտ մէկը չէր եւ իր ներկայութիւնը խռովութիւններու առիթ տուաւ: Այնպէս կը մտածենք որ եթէ Պ. Խատիսեանը որկուէր անոր տեղը, իրերը մինչեւ հոս չէին հասներ:

Ազգ. Պատուիրակութիւնը իրեն յատուկ քաղաքականութիւն մ'ունի, որուն հետ իրար կը խաչաձեւեն Հանրապետութեան ներկայացուցիչներու քաղաքականութիւնը եւ իրարու այնքան հակառակ են, որ կարծես թէ տարբեր ազգ մը կը ներկայացնեն: Ասոր կենդանի ապացոյցը պիտի տամ: Փարիզի Հանր. Պատուիրակութիւնը ըսաւ որ Հայաստան մինչեւ Կիլիկիա պէտք չէ, մինչդեռ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցած իշխատակազմին համաձայն Հայաստան կը տարածուի մինչեւ Կիլիկիա:

Ո՛վ իրաւունք ունի եւ Հայաստան ո՛րքան մեծ պիտի ըլլայ. մենք պէտք է ցաւերնիս հասկնանք եւ բացէն ըսենք ամէն բան: Ազգ. Պատուիրակութիւնը Ամերիկեան *մանտան* պաշտպանեց, Հնչակեանները չենք ուզեր ըսին, Դաշնակցականներն ալ անոնց հետեւեցան: Անշուշտ անոնց նպատակը ազգը կործանել չէր, բայց չուզեցին այդ հովանաւորութիւնը, մինչդեռ մենք ուզեցինք: Օր մը երեւան պիտի գայ հարկաւ թէ ո՛վ իրաւունք ունի. մենք պէտք է ցաւերնիս բացէն հասկնանք եւ բացէն ըսենք ամէն բան:

Գալով այս տեղին, հոս Պատրիարքարան մ'ունինք, որ ոչ մէկ տեղէ *տիրեքթիվ* չունի:

Ամենքս ալ գիտենք որ հայոց բարձր քաղաքականութիւնը Փարիզի Պատուիրակութիւնը պիտի վարէ, հետեւաբար *տիրեքթիվ* մը ընդունելու համար կը դիմենք հոն, կը գրենք, 8 ամիս պատասխան չ'առնուիր ու Պատրիարքարանը չի գիտեր թէ ո՞ր ճամբէն պիտի ելոյթայ: Ասոնք այն տեսակ մանրամասնութիւններ են, որոնք պէտք է գիտցուին, ճանչցուին, խորհելու համար դարմանին վրայ:

Բայց ըստ իս ամենէն աւելի դատապարտելին Հայկական կառավարութեան ընթացքն է: Իմ քննութեանս արդիւնքն այն է, որ հայ զինուորը այնչափ յոգնած էր, որ այլևս կռուելու անկարող կը գտնուէր: Բայց ես կը խորհիմ որ երբ այստեղ 5-6000էն աւելի զինուոր ըլլալիք անձեր ունէինք եւ դիմում ալ ըրինք Երեւան, եթէ մեզի ըսուէր որ ասոնք որկեցէք, չպիտի՞ որկէինք:

ԶԱՅՆ ՄԸ.- Ի՞նչ կերպով պիտի որկէիք:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Ինչ կերպով որ որկեցինք ուրիշները: Այս մանրամասնութիւնը կ'ըսեմ անոր համար որ, երբ Սեւրի Դաշնագիրը գործադրուի, որոշ քաղաքականութիւն մ'ունենանք եւ ամէն որոշում մէկ տեղէ մը բղխելու է: Մենք պէտք է ժողովուրդին եւ քաղաքականութիւն մ'որոշենք, Դաշնակցականն ալ, Ռամկավարն ալ ձեռք ձեռքի տալով այս ուղղութեան հետեւինք եւ ամենքս ալ գիտնանք թէ ի՞նչ պիտի ընենք:

Երբ պատրիարքարանի նամակները 8 ամիս անպատասխանի կը մնան, ասիկա մեզի համար քաջալերական բան մը չէ: Սեւրի Դաշնագիրը Պ. Ահարոնեան ստորագրած է, Պօղոս փաշա չէ ստորագրած: Կրնայ ըլլալ որ ռուս պարագայի մէջ ինչ որ մենք կ'ընդունինք, անոնք չեն ընդունիր եւ ասկէ կը ծագին դժուարութիւններ, որոնք շատ սուղի կը նստին մեզի: Պ. Ահարոնեան Դժբաղդաբար *խորրոյթը չուկար*⁶⁷⁰ եղաւ, ուրեմն տանք իր գրիչը ձեռքը, որպէսզի զբաղի անով եւ դադրի ազգին ճակատագիրը վարելէ:

Ուրիշ կէտ մ'ալ կայ: Ես մինչեւ հիմա բոլոր թերթերը ուշադրութեամբ կը կարդամ. երբեք չպատահեցայ որ խոստովանին թէ Դաշնակցութիւնը սա սխալները ըրաւ, ուրիշ կուսակցական թերթեր ալ իրենց սխալները չխոստովանեցան: Ասկէ առաջ Պ. Խատիսեան Պոլիս եկաւ եւ փոխառութիւն մը հրապարակ հանեցինք, մենք ալ առջեւնին ինկանք, որպէսզի ամենուն մասնակցութիւնը ապահովենք ու ամէն մարդ իր բաժինը տայ, բայց յետոյ տեսնուեցաւ որ կառավարութեան եւ բանակի անունով տրուած գումարները բանի չծառայեցին ու *քարթուշ*⁶⁷¹ մը չնետելով Հայաստան ինկաւ թշնամիներու ձեռքը:

Այս ամենուն մէջ սակայն կէտ մը կայ, որ ամենէն աւելի ցաւալի է եւ այս ալ այն է որ ժողովուրդը այլևս ծայր աստիճան յուսահատութեան մատնուած է: Ամենքս ալ գիտենք որ այս խեղճ ժողովուրդը իր ձեռքը գտնուածը կու տայ, կոտորուեցաւ՝ դարձեալ չյուսահատեցաւ, տարագրութեան գողգոթան ելաւ ու դարձեալ

⁶⁷⁰ Այս թերթերէն բառակապակցութիւնը տառացիօրէն կը նշանակէ քրթմնջոցի կամ գոռոցի պարկ: Կը տարուինք փոխաբերաբար զայն գործածուած նկատել որպէս ակնարկութիւն անհամերաշխութեան կամ վէճերու:

⁶⁷¹ Այս առեւտրութենէն պահպանուած է երկու օրինակ՝ սեւագիր եւ մաքրագիր: Մաքրագիր օրինակին մէջ փամփուշտ նշանակող այս օտար բառը կը թուի թէ մաքրագրողին կողմէ անվերծանելի նկատուած ըլլալով բաց ձգուած է՝ զայն հետագային աւելցնելու համար: Բառը վերականգնած ենք սեւագիր օրինակէն օգտուելով:

յյուսահատեցաւ, բայց հիմա ասոնք յուսահատ են, եւ այդ տառապանքներու ժամանակ այնքան յուսահատ չէր որքան հիմա, որովհետեւ չկայ իր դէմը մէկը, որուն բան մը ըսէ եւ պատասխան մը ստանայ: Մենք կը փափաքինք որ ազգային քաղաքականութիւն մը ստեղծուի. ժողովուրդը ինք տէրն է այդ քաղաքականութեան, որովհետեւ երբ ջարդուելու պէտք ըլլայ, ինքն է որ կը ջարդուի: Չեմ կրնար գտել յուզումն, երբ աչքիս առջեւ կը պատկերանայ այն ահաւոր գոհողութիւնը, որուն ենթարկուեցաւ ժողովուրդը: 8 ամիս առաջ Հանրանի ժողովուրդը ըսաւ. «Մենք մինչեւ վերջ պիտի մնանք եւ պիտի պաշտպանենք մեր իրաւունքը»: 10000 ժողովուրդ այսպէս խորհեցաւ: Բայց մենք 8 հոգի քովէ քով գալով չենք կրնար ազգային քաղաքականութիւն մը գծել: Ասիկա ամօթ է մեզի համար: Ուստի մենք ըլլա՛յ պաշտօնական, ըլլա՛յ ոչ-պաշտօնական շրջանակներու մէջ խորհինք ասոնց վրայ, որպէսզի ապագային խղճի խայթ չունենանք:

Հ. Յ. Ս. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Երբ Մարաշի դէպքը տեղի ունեցաւ, Ազգ. Ժողովը յանձնաժողով մը կազմելու պէտք տեսաւ:

Այս յանձնաժողովը գումարուեցաւ եւ իր կատարած խորհրդակցութիւնները արդիւնքի մը յանգեցան: Այս ժողովը պէտք չէ՞ որ ուզէ հասկնալ թէ ինչ եղած է ու ազգային քաղաքականութիւն մը գծէ՝ որոշ կերպով...:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ասոր ձեւը յայտնի է. պէտք է յանձնուի դիւանին:

Հ. Յ. Ս. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Ամէն վերք պէտք է հասկցուի այստեղ եւ դարմանը խորհուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանին կը յանձնուի այդ գիրը եւ կը կարդացուի, եւ կամ դուք եզրակացութիւնը ըսէք:

Հ. Յ. Ս. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- Երբ որ կազմուեցաւ այս յանձնաժողովը, տրուած որոշումը այն էր որ Համազգային Ժողովին հետ գործէ եւ թելադրութիւններ ընէ: Հետեւաբար պէտք էր սերտիւ շփում մ'ունենալ: Համազգային Մարմինը Պատուիրակութեան հետ կապ չունէր, շեշտեց եւ թելադրեց որ այդ յարաբերութիւնը հաստատուի եւ Կիլիկիոյ հետ ալ յարաբերութեան մտնէ ու դիւանագիտական մարմիններու հետ անձամբ յարաբերութեան մտնելով, գաւառային եղեռնագործութեան մասին տեղեկութիւն հաղորդէ եւ նոյնիսկ առաջարկուեցաւ Զօր. Կուրդի մասնաւոր ներկայացուցիչ մը դրկել կամ անմիջական հեռագրաւ դիմում ընել եւ գրաւորապէս բացատրել հարկ եղածը: Ասկէ գատ թէ՛ հոս եւ թէ՛ Ատանա համարատուութեան եւ համարառութեան համար մասնաւոր մարմին մը կազմելու առաջարկ ըրինք, բայց չեմ գիտեր թէ ինչ եղաւ, եւ հաղորդեցինք որ վերջ տրուի այլեւս սնոտի կուսակցական վէճերու: Նոյնպէս պէտք զգացուցինք որ հսկողութիւն ըլլայ դաշնագրին տրամադրութեանց կիրարկութեան:

(Հարունակեց ընթերցումը իր տեղեկագրին)⁶⁷²

Այս ամէն տեղեկութիւններէն կը հասկցուի թէ ինչ քաղաքականութեան հետեւեր ենք մեր խորհրդակցութեանց ընթացքին մէջ: Հիմա ամենէն կարելոր խնդիրը այն է թէ ասկէ վերջ ինչ պէտք է ընէ: Պիտի խնդրեմ բոլոր կուսակցութիւններէ յանուն ազգային շահերու միանալ եւ ամէն ոք, ըլլա՛յ այն կուսակցական, չէ՞գոք կամ պահպանողական, միանան ազգ. որոշ քաղաքականութիւն մը գծելու համար: Այս չափով անցնելով այս խնդրոյն վրայէն, ձեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ ուրիշ կարելոր խնդրոյ մը վրայ, այն ալ Թրքահայաստանի եւ Ռուսահայաստանի կարելոր հարցն է: Ես կը կարծեմ որ այսպիսի խնդիրներ յարուցանել աւելորդ է բոլորովին, որովհետեւ որքան ալ հալածուեցանք եւ տարիներու ընթացքին մէջ զոհուեցանք, եւ որքան ալ մեր արիւնը ուղիսօրէն վազեց, այս միութեան կապը անխախտ մնաց եւ ռուսահայերը հետաքրքրուեցան մեր վշտերով, ինչպէս մենք ձարիզմի բռնութիւններուն դէմ այնքան զգածուած էինք եւ կը սպասէինք թէ ինչպէս անիկա պիտի ջնջուի, որովհետեւ հակառակ պարագային կը ձգտէր ռուսացնել հայութիւնը: Թրքական վայրագութիւններու եւ Ռուսիոյ ձարիզմին նպատակը նոյնն էր: Տարակոյս չկայ որ Ահարոնեանի քաղաքականութիւնը շատ աւելի նուազ ազդեցութիւն ունեցաւ եւ փաշան աւելի խոհեմ եղաւ եւ կամ երկուքն ալ արդիւնք մը յառաջ բերին: Այս տեսակետով ես այս պատուիրակութիւնները վերցնելու կողմը չեմ, անոնք պէտք չէ վերնան:

Ես այս երկուքին վերնալուն կը հակառակիմ, որովհետեւ *օթորիթ* մը ստեղծած են, եւ եւրոպական դիւանագիտութեան խարդախ ծալքերն այնքան լաւ ուսումնասիրած են:

Պէտք է հաշտեցնենք ասոնք իրարու հետ: Ես ցանկ մը պատրաստեր եմ, ձեզ[ի] կը ներկայացնեմ:⁶⁷³

Այս անձնաւորութիւններէ բաղկացած մարմին մը Հայկական Հանրապետութեան ժողովի մը համահաւա-

⁶⁷² Նման տեղեկագրի չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

⁶⁷³ Դատարկ միջոց՝ անուններն արձանագրելու համար:

սար է: Ուստի կ'առաջարկեմ որ այս կերպով մարմին մը կազմուի, ի բաց վանելով բոլոր իրերամերժ տարրերը: Այն ատեն միայն ապրելու իրաւունք պիտի ունենանք:

Տ. Գ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եկած տեղեկագիրը [մ]եզի չի գոհացներ եւ ոչ մէկերնիդ ալ դժգոհ չի ձգեր: Մենք կ'ուզենք աւելի ուժովցնել Պատուիրակութիւնը եւ ասկէ վերջն ալ աւելի եռանդով գործի մղելու առիթ տալ: Տեղեկագիրն մէջ պատուիրակութեան պետին դիմում ընելու առաջարկ եղած է, մինչդեռ մենք ի հարկին պատասխանատու բռնելու համար, իրաւասու մարմնի մը պէտք ունինք եւ մենք պէտք է ընդունինք որոշում մը Պատուիրակութեան անունով, գիտնալով սակայն թէ որոնք պիտի մասնակցին այդ մարմնին:

Երբ այս ժողովին մէջ ասկէ առաջ խնդիր յուզուեցաւ, որոշուեցաւ խորհրդարանական մարմին մը կազմել եւ համագործակցութիւն յառաջ բերել Համագայինի հետ: Մենք առիթ չունեցանք այդ մարմնէն պահանջելու իր աշխատութեան արդիւնքը: Այս ժողովը իր իրաւասութիւնը չորոշած՝ այդ բացատրութիւնը բերելու էին, մինչդեռ հիմա Համագայինը ամբաստանելու ձեւով կը ներկայանան այստեղ:

Կասկած չկայ որ 2 տարիէ ի վեր այս ժողովին մէջ բոլոր հոսանքներ թեր ու դէմ արտայայտուեցան եւ անպայման Հանրապետութեան դէմ իրենց վերաբերումը չձածկեցին: Սակայն քանի որ գործը չղկավարուեցաւ պէտք եղած կերպով, այսօր հակառակ արտայայտուելու ոեւէ պատճառ չկայ: Այս աշխատութեան պակասով, հանրութիւնը ղեկավարող պետական կազմ մը չկրցաւ ստեղծուիլ, եւ շատ մը սխալներ եւ չափազանցութիւններ գործուեցան, որոնք պատճառ եղան ձախողութիւններու: Մենք Փարիզի պատգամաւորութեան մէջ կը գտնենք աւելի խոհականութիւն, հետեւաբար նորէն կը կոթնինք այդ մարմնին: Առաջին անգամ երբ որ Համագայինի մէջ թրքահայութեան ներկայացուցիչ մարմին մը ստեղծելու խօսք եղաւ, ըսուեցաւ որ բոլոր հանրային շարժումները մէկ կեդրոնէ դեկավարուին, որպէսզի աշխատութիւնները արդիւնաւոր ըլլան: Հիմա կը դիմենք պատգամաւորութեան, որովհետեւ արտաքին մարմնի մը պէտք ունինք: Ամէն ժողովուրդ կը խորհի թէ իր բաղձանքները ուր պէտք է կեդրոնանան եւ եթէ պէտք ըլլայ՝ այդ բաղձանքները ինչ ձեւերով բարեփոխեն. ուրեմն պէտք է այդ քաղաքականութիւնը տեղէ մը գծուի: Մեզմէ աւելի քաղաքակիրթ երկիրներու մէջ հետեւումը ուղղութիւնն այս է. միայն թերթերու տուած ուղղութիւնը բաւական չէ. մենք այսօր պէտք է քննենք եւ որոշենք թէ արդիւնք մը կրնա՞նք սպասել մեր ներկայացուցիչ մարմիններէն, թէ անոնք կատարա՞ծ են իրենց պարտականութիւնը ինչպէս որ պէտք է. եթէ չեն կատարած, այն ատեն կը փոխենք զանոնք:

Ես հիմա չեմ գիտեր թէ 2 տարիէ ի վեր երկու պատուիրակութիւնները համերաշխութեամբ աշխատա՞ծ են, իրենց ձեռքէն եկածը ըրա՞ծ են: Պաշտօնական մարդ մը առանց քննելու չի կրնար խօսիլ: Եթէ իրաւ է որ հանրային հարցին մէջ չէ կրցեր հասկացողութիւն մը առաջ գալ, ես կ'անգիտանամ բնականաբար, բայց եթէ կան ճշմարտութիւններ, պարսաւելի է բնականաբար: Սակայն ի՞նչ օգուտ պիտի ընէ իրենց ետեւէն ասոնք ըսել: Պատուիրակութեան պետը իրաւունք պիտի ունենայ ըսելու որ հոս պէտք է գայիր եւ ըսէիք, մինչդեռ դուք այդ դիտողութիւնները ձեզի վերապահեր եւ լծեր էք:

Ասկէ կը հասկցուի ուրեմն որ գործադրուած *սիւթէն*ը սխալ է: Բոլոր նամակները պէտք է [խորհրդա-րանական] Յանձնաժողովի բովէն անցնէին, բայց կարելի չեղաւ: Հիմա երբ որ աշխատութեան ձեւը փոխենք եւ ուղեգիծ մը որոշելով ըսենք թէ այլեւս սա կերպով պիտի գործենք, կարելի է այդ ամէնը միացնելով գործել: Ռուսահայերու եւ թրքահայերու խնդիրը պատմականօրէն չէ քննուած եւ չէ ճշդուած նաեւ թէ ո՞ր կէտի մէջ կրնան միանալ անոնք: Ըսին է Դաշնակցական կուսակցութիւնը վարեց Հանրապետութիւնը, ատիկա շատ որոշ է. սակայն չեմ կրնար ըսել որ Հանրապետութեան շուրջ ի՞նչ կ'անցնի կը դառնայ, հոն տեղի ունեցած շարժում-ները ի՞նչ են եւ թէ զինուորականապէս ու պետականապէս ի՞նչ միջոցներ պէտք է գործադրենք: Պէտք է քննենք Փարիզի Պատուիրակութեան հարցը, որպէսզի կարելի ըլլայ որոշում մը տալ անոր կազմի մասին: Անիկա կը հակասէ մեր ըսած աշխատութեան ձեւին: Երբ որ պաշտօնեայ մը չէ գոհացուցած, զայն աշխատութեան կոչելու մէջ օգուտ չենք տեսներ: Անձերու բազմութենէն ի՞նչ շահ կայ, երբ *սիւթէնայթիք* աշխատութիւնը կը պակսի: Երբ լիազօրութիւն տուինք Պատուիրակութեան, անոր հաշիւը պահանջե՞ր ենք: Այդ մտայնութեամբ ոեւէ քայլ անպատեհ կը նկատեմ ես ու կ'առաջարկեմ որ քաղաքականութեամբ չզբաղելու մասին ասկէ առաջ եղած յայտարարութիւնը մէկ կողմ դնելով, հիմակուրէն որոշում մը տրուի որ զբաղի այդ քաղաքականութեամբ եւ երբ որ պէտք տեսնէ, բերէ իր գանգատները եւ կամ գնահատումները:

Տ. Գ. ՄԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Հայաստանի վերջին աղետին առջեւ ժողովը պէտք տեսաւ խորհելու թէ ինչ է անոր դարմանը եւ այդ դարմանը գտնելու համար այս ժողովը յանձնաժողով մը կազմեց, որպէսզի բերէ մեզի իր խորհրդակցութեան արդիւնքը եւ ենթարկէ մեր գնահատման կամ քննադատութեան:

Ես էի որ Յանձնաժողովի անդամներու ցանկին պատրաստութեան գործակցեցայ եւ առաջարկեցին

այնպիսի անձեր, որոնց կարողությունը անվիճելի էր եւ կրնային խօսիլ *ան քոնեսանս տր քոզ*⁶⁷⁴, որպէսզի մեր վերջին բառը յայտնենք: Սակայն մենք կը սպասէինք աւելի պատճառաբանուած մանրամասնութիւններ եւ գլխաւորաբար Սեւրի Դաշնագրին կնքուելէն յետոյ Պօղոս փաշայի Պատուիրակութեան դիրքը եւ դերը, բանը մը՝ որ բացատրուած չէ եւ այսօր այս ժողովը կը գտնուի չմշակուած եւ իրեն անձանօթ նիւթի մ'առջէ: Իմ յարգելի ընկերներէս շատեր արտայայտուեցան եւ այն եզրակացութեան եկան որ մենք պէտք է *քոնյօրոյի* իրաւունքը գործադրենք Փարիզի Պատուիրակութեան վրայ: Ասոր ոչ որ կրնայ հակառակի, սակայն ազգ. քաղաքականութիւն հիմնելու իրաւասութիւն ալ չունինք մենք, որովհետեւ այսպիսի որոշում մը կը տրուի *ան քոնեսանս տր քոզ* եւ Իտալիոյ մէջ, Աթէնքի մէջ գտնուած հայը այնքան հայ է որքան մենք, եւ հեռատես մէկը անշուշտ ամենուն գաղափարը ի մի բերելով պիտի կրնայ որոշել իր ուղղութիւնը:

Ինչ ընելու է ուրեմն: Ասոր համար մէկ ճամբայ միայն կայ՝ զօրացնել Փարիզի Պատուիրակութիւնը, որպէսզի ամենուն կարծիքներուն վրայ հիմնէ իր ուղղութիւնը: Սակայն Յանձնաժողովը իր բերած տեղեկագրին մէջ կ'ըսէ որ Փարիզի Պատուիրակութեան պիտի յանձնենք գործը, որպէսզի վարէ գործը Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ իր ուզած կերպով: Չեմ կարծեր որ այսպիսի գաղափար մը ճիշդ ըլլայ:

Ամէն ազգի մէջ հանրային դատը կը վարէ մարմին մը, ինչպէս յունաց մէջ *էթնիքի էթերիս*⁶⁷⁵, բայց ոչ մեր գիտցած ձեւով, այլ՝ ամէն երկրի մէջ ունէր ճիւղեր եւ *քոնիյօէներ*, որոնք կը վարեն եւ կը յաջողցնեն իրենց բաղձանքները: Ասոնք ունին իրենց ենթաքոնիյօէները, այնպէս որ միայն Պոլսոյ մէջ ալ բաւական չեմ նկատեր այդպիսի մարմնոյ մը կազմութիւնը եւ կը պահանջեմ որ մերինները կազմուին նոյնիսկ գիւղերու մէջ: Պէտք է աշխատութիւն եւ անձնագոհութիւն ի գործ դնել. Պատուիրակութիւնը չի կրնար երբեք եւ երբեք առանձին վարել այս գործը: Կը յիշէք հարկաւ որ Պատուիրակութեան պետը ինչ դժուարութիւններու ենթարկուած էր երբ յանկարծական կերպով այս կամ այն տեղը երթալու կը հարկադրուէր:⁶⁷⁶ Պէտք է ազգ. քաղաքականութիւն մը հիմնենք եւ պոլսահայութիւնը ու Փարիզի հայութիւնը միանալով զօրացնենք Պատուիրակութիւնը, որպէսզի Պատուիրակութեան պետն ալ ո'չ թէ իր ուզած կերպով, այլ՝ ամէն քաղաքակիրթ կեդրոններու մէջ ընդունուած կերպով գործէ: Ես կը խնդրեմ որ իմ այս առաջարկս արձանագրուի: Կ'առաջարկեմ նաեւ որ Պատուիրակութեան կեդրոնը ըլլայ մեր հայաշատ կեդրոններէն մէկը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Յանձնաժողովի տեղեկագրին վրայ խօսելու սկսելէ առաջ, կ'ուզեմ կարգ մը բացատրութիւններ տալ այնպիսի հարցումներու, որոնք թերեւս կրկնուին եւ որոնց պատասխանները չեն լսուած դեռ: Ես նպատակ չունիմ խօսիլ այն կուսակցական պայքարին վրայ որ կը մղուի այս միջոցին: Ես չպիտի անդրադառնամ ատոր, որովհետեւ փորձ մ'է այդ պղտոր ջուրի մէջ ձուկ որսալու:

Ամենէն կարեւոր յայտարարութիւնը որ եղաւ այն է թէ եղեր են զինուորներ, որոնք տրամադրութիւն յայտնէր են երթալու եւ պատասխան տրուէր է որ մենք պէտք չունինք: Այս բանը ե'րբ պատահէր է. ըսուեցաւ որ 9-10 ամիս առաջ: Այս թուականը կը համապատասխանէ այն օրերուն, երբ հայկական բանակը ինքզինք կերակրելու չափ իսկ պաշար չունէր: Իսկ այն միջոցին երբ պաշարը ամբողջովին հասած էր եւ ամբարուած, եւ զգեստի պէտքն ալ լրացած էր, պաշտօնական գրութեամբ մը, որ պ. Ամատունի բերած էր իրեն հետ, ըսուած էր թէ մեր չորս կողմը թշնամիներով պաշարուած է, մենք ունինք զինուորներ, բայց յոգնած են, որկեցէք թարմ ուժեր: Այս գիրը ժողովի դրուած է, բայց անտարբեր վերաբերման առարկայ եղած է: Միւս կողմէ, պ. Ամատունի քանի մը շաբաթ վերջ թէ՛ Պատրիարքին եւ թէ՛ Քաղ. Ժողովին նոյն ձեւով դիմում ըրած է եւ ուր որ առիթ տրուած է, խօսուած է նոյն ձեւով ժողովրդական խաւերու առջէ: Հետեւաբար կարծեմ թէ կարելի չէ խօսիլ այն կերպով, ինչ կերպով որ խօսուեցաւ այստեղ: Միւս կողմէ, ըսուեցաւ որ միակ քաղաքականութիւն մը կարելի չէրաւ հետապնդել մինչեւ հիմա: Ասոր պատճառները այս կողմերը պէտք է փնտռել, որովհետեւ այստեղէն պետական քաղաքականութենէն անկախ ուղեգիծ մը եւ դիւանագիտութիւն մը հետապնդուեցաւ: Միակ

⁶⁷⁴ Որպէս հարցին ծանօթ, լաւատեղեակ:

⁶⁷⁵ «Ազգային Համագործակցութիւն» անունով գործող կազմակերպութիւն, որ հիմնուած է 16 Յունուար 1814-ին, նպատակ ունենալով ապահովել թրքական մականի տակ բնակող յոյներու անկախութիւնը: Կազմակերպութեան շնորհիւ էր որ Պալքաններու մէջ ըմբոստութեան մղուած յոյներ կրցած էին ապահովել հարաւային Յունաստանի եւ կղզիներու անկախութիւնը տակաւին 1821-ին եւ շարունակած իրենց գործունէութիւնը՝ Առաջին Աշխարհամարտէն ետք ալ, յունական պատմական հողերու վրայ իրենց գերիշխանութիւնը հաստատելու մտադրութեամբ:

⁶⁷⁶ Մաքրագիր օրինակին շարունակութիւնը ձեռքի տակ չունենալով, յաջորդող տողերը, մինչեւ նիստի աւարտը, կը ներկայացուին սեւագիր օրինակին հիմամբ: Դիտելի է թէ Բժիշկ Բարսեղեան անձամբ յաւելումներու եւ յապաւումներու ենթարկած է ատենագրութեան իրեն վերաբերող բաժինը:

քաղաքականություն մշակելու իրաւունքը եւ պարտականութիւնը կը պատկանի պետութեան: Այդ իրաւունքն է, ահա, որ զլացուեցաւ մեր մէջ: Գալով տեղեկագրին, ես պիտի քննեմ անիկա ըստ էութեան: Տեղեկագիրը իր մէջ ամբողջութիւն մը չի ներկայացներ, այլ՝ հազիւ 25–30 տողի մէջ կը պարզէ մտքեր, որոնք իրարու կը հակասեն եւ ներելի չեն: Օրինակի համար, չ’ըսեր յանձնաժողովը թէ գործը ա՛յս կերպով պէտք է շարունակէ հետապնդուի, թէ տարբեր հողի վրայ պէտք է դրուի: Յանձնաժողովի կազմութեան նպատակը այն էր որ կացութիւնը պարզէր եւ բերէր: Երկրորդ դիտելի կէտը կամ հակասութիւնը թրքահայ եւ ռուսահայ դատերը զատելն է: Մերի Դաշնագիրը կը ճանչնայ միացեալ Հայաստան, մէջը ունենալով նաեւ այն հողամասը, որ երբեմն Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններուն մէջ կը մտնէր: Հետեւաբար ո՛չ Թրքահայաստանի եւ ո՛չ Ռուսահայաստանի անունով հետապնդուելիք խնդիր կայ:

Այս տեղեկագրին երրորդ հակասութիւնը այն է, որ կ’առաջարկեն զօրացնել Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որպէսզի գործէ իր յարմար դատած կերպով: Բայց պէտք է խորհիլ թէ մենք ինչպէս պիտի առնենք նման քայլ մը, երբ մեր կարգին Ազգ. Պատուիրակութենէն հրահանգներ պիտի ստանանք: Ասիկա ըսել է թէ մարմին մը, որ յաւակնութիւնը ունի գործադիր մարմին մը ստեղծելու, պիտի ղեկավարուի անկէ: Ասիկա եզրակացութիւն մ’է, որուն հետ կարելի չէ համաձայնի: Յանձնաժողովին անդամները երեւի եկած են այն եզրակացութեան թէ Ազգ. Պատուիրակութեան պետին անունը մէջտեղ ձգել կը բաւէ խնդրոյն լուծման համար:

Յանձնաժողովի իւրաքանչիւր անդամ առիթ ունեցաւ խօսելու եւ իւրաքանչիւրը տարբեր ձեւի մեկնութիւն մը տուաւ, եւ տեսնուեցաւ որ նոյնիսկ իրենցմէ ոմանք համաձայն չեն կարգ մը բաներու: Եթէ կը հետաքրքրուիք, կրնաք հետազօտել: Օրինակի համար, մէկը ըսաւ որ եթէ հնարաւոր է, պէտք է ստեղծել ազգ. քաղաքականութիւն մը: Ուրիշ մը ըսաւ որ որոշ ազգ. քաղաքականութեան ծրագիր մը մշակել անկարելի էր: Պէտք էր զարմանալ, ուրեմն, թէ ինչպէս մթութեան մէջ գտնուելով կարելի էր շարունակել ճամբայ մը, որ շատ աղիտաբեր կրնար ըլլալ: Մենք կազմեցինք յանձնաժողով մը, որ ո՛չ թէ Համազգայինի առաջարկը կրկնելու, այլ՝ որոշ քաղաքականութեան մը ծրագիրը ներկայացնելու պարտաւոր էր: Ուրեմն զուր տեղը ժամանակ կորսնցուցինք: Անիկա պարտաւոր էր այս կէտերը լուսաբանելու եւ առանց ասոր իրաւունք չունէր ռեւէ առաջարկ բերելու:

Այստեղ ամենէն հիմնական կէտը, որ աչքի կը զարնէ, դատի բաժանումն է: Ասիկա իրականութիւն է: Ես ասոր մէջ ռեւէ օգուտ չեմ տեսներ. ընդհակառակը, ամէն բան կը կորսնցնենք: Եթէ նոր թրքահայ դատ մը պիտի ստեղծուի, պէտք է հրաժարինք Մերի Դաշնագրէն: Եթէ պիտի կանգնինք թրքահայ դատին վրայ, պէտք է ուշադրութիւն դարձնենք որ Դաշնակիցներու կողմէ եղած խոստումներէն ո՛չ մէկը իրականացաւ: Դաշնակիցները Տրապիզոն գօրք պիտի հանէին, մենք որոշ յայտարարութիւններ ունեցանք Անգլիոյ, Իտալիոյ եւ Ֆրանսայի վարչապետներէն, եւ դարձեալ բան մը չեղաւ ու չխրատուեցանք ասոնցմէ ու չհասկցանք որ դիւանագիտական միջոցներով կարելի չէ բան մը շահիլ: Մենք կը թողունք ներքին աշխատանքը եւ կը ծանրանանք դիւանագիտական աշխատանքի վրայ: Պէտք է խորհիլ թէ Մերի Դաշնագիրը ո՞վ կը ճանչնայ իրաւատէր: Մերի Դաշնագիրը ստորագրուած է յանուն Հայկական Հանրապետութեան: Եթէ դիտողութիւնը անձի մասին է, կամ եթէ կորսնցուցած են վստահութիւնը Ահարոնեանի վրայ, ինչպէս յայտարարեց երեսփոխան մը, անհրաժեշտ է որ որոշ փաստեր մէջտեղ դրուին. ապա թէ ոչ, այս կերպով եւ մեծ մասամբ նախապաշարումներով չի կրնար խօսուիլ: Կայ միայն մէկ փաստ, թէ երկու պատուիրակութեանց նախագահներուն անձնական յարաբերութիւնները ոչ-մտերմական հանգամանք մը ունին, սակայն ո՛ւր տեսնուած է որ երկու կողմեր իրարու հակառակ ըլլան եւ միայն մէկը պատասխանատու նկատուի: Ես չեմ ուզեր աւելի խօսիլ այս նիւթին վրայ, այլ կ’ուզեմ դիտել տալ որ երկու պատուիրակութիւններուն միայն մէկ կողմը պատասխանատուութիւն փնտռել հիմնովին սխալ է...

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- Այս եւ այս կարգի դիտողութիւններ պէտք է վերադարձուին ուղղողներուն:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յանձնաժողովը չունի այն հանգամանքը, որ կը փնտռուի: Տեղեկագիրը ա՛յս է, ահաւասիկ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Այդ բոլոր հակասութիւնները ներկայացնելով, ուրիշ բան մը չունիմ աւելցնելիք մինչեւ հիմակուան խօսածիս վրայ. միայն թէ երբեք յաւակնոտութիւն պէտք չէ ունենալ *տիրեթթիվներ* որոշելու եւ աչքի փոշի փչելու համար նիւթական աջակցութիւններ խոստանալու:

Ամէն մարդ գիտէ որ շատ մը գործեր նիւթականը գլուխ կը հանէ եւ Ամերիկայի հայութիւնը նոյնքան իրաւունք եւ պարտականութիւն ունի, որքան Պոլիսը իր շրջաններով. հետեւաբար, մեր կազմելիք մարմինը թրքահայերու կեդրոնական ժողով ըլլալու հանգամանքն ալ չ’ունենար: Կ’առաջարկուի թրքահայ դատը շարունակել մեր ուզած եղանակով եւ ուղղութեամբ, սակայն պէտք է յիշել որ Հանրապետութեան սահմաններուն մէջ կա[յ] մօտ 200,000 հայ, որոնք տարիներով պայքարեր են եւ նախկին ռուսահայկական աշխարհի ներկայա-

ցուցիչները չեն: Ասոնք ապացույցներ են որ այս դատի բաժանումը աղիտաբեր է: Պետք է ընդունինք *մէկ դատ*: Կրնանք կանգնիլ Սեւրի Դաշնագրի վրայ եւ ընդունիլ [թէ] միակ դատ կը նշանակէ ընդունիլ միակ մարմին:

Այդ միակ մարմինը կրնայ ստեղծուիլ շատ ձեւերով: Մենք այստեղէն հնարաւորութիւն չունինք այդ կացութեան տէրը ըլլալու, ուստի պէտք է մէկ կողմ դնելու եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը միակ ազգ. ներկայացուցչութիւն ճանչնալու: Կան իրական յարաբերութիւններ, որոնք առանց նկատի ունենալու կ'ուզէք որոշում մը տալ: Կայ կացութիւն մը, որ անտեսած էք: Այս պարագան գիտնալով է որ միակ դատը հետապնդելու համար պէտք է խորհիլ:

Ես կը զգուշանամ որ նոր ճեղքուած մը յառաջ չգայ այս կերպով, ինչ որ Պատուիրակութեան համար ալ արատ մը պիտի ըլլայ: Ասիկա ո՛չ միայն արատ մը պիտի ըլլայ, այլ եւ արդիւնք մը չպիտի տայ: Պետք է համոզուինք որ մէկ, երկու, կամ երեք գաղութով չի կրնար վերջ տրուիլ Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցիչներու պաշտօնին եւ եթէ ընդունինք տարբեր ճամբով գործել, ասիկա սին փառասիրութիւններ յագեցնելէ զատ ուրիշ օգտակարութիւն չի կրնար ունենալ: Ուրեմն կը մնայ գործել այն ձեւով, ինչ ձեւով որ ընդունած է Սեւրի Դաշնագիրը: Մենք այստեղէն կրնանք կազմել մարմին մը, որ կրէ դիւանագիտական մարմին անունը եւ անոնց որոշումը պարտադիր կ'ըլլայ: Ես ըսի որ անձերու մասին չպիտի խօսիմ: Արդի մարմինը կրնայ փոխուիլ, սակայն այդ մարմինը կրնայ կազմուիլ Փարիզ իրարու հետ հասկացողութեան գալէ յետոյ: Որովհետեւ պէտք է գիտնալ որ հոն ո՛չ թէ Պօղոս փաշայի եւ Ահարոնեանի, այլեւ Նորատունկեանի խնդիր կայ: Այսինքն՝ ոչ թէ 2, այլ՝ 3 խնդիր: Պօղոս փաշայի եւ Նորատունկեանի գործակցութիւնն ալ կարելի չէ. անոնք ալ չպիտի կրնան գործել եւ ասիկա օգտակար չի կրնար ըլլալ ոչ մէկ կողմի համար: Եթէ այստեղ տանք որոշում մը, ո՛չ միայն չի գործադրուիր, այլեւ՝ գործադրուելու ամէն փորձ անօգուտ կը մնայ: Մենք կ'ընդունինք միակ դատ, միակ հետապնդող մարմին, եւ այն մարմինը որ ստորագրեր է Սեւրի Դաշնագրի տակ եւ բոլոր դիւանագիտական աշխարհէն ճանչցուած է, պէտք է վարէ գործերը, իր հրահանգը առնելով դիւանագիտական խորհուրդէ մը, որուն որոշումները պարտադիր ըլլան: Մէկ խօսքով՝ պահպանուի ներքին միութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ խօսք ուզողներ կան եւ ժամանակը ուշ ըլլալով շատերն ալ մեկնած են, ուստի կը հարկադրուինք նիստը դադրեցնել եւ այս մասին թէ՛ խորհրդակցութեանց շարունակութիւնը եւ թէ՛ եզրակացութիւնը կը թողունք յառաջակայ նիստին:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 6½ին)

1921

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

7 Յունուար 1921

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ժամը 10ին)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս մեծամասնութիւն ունի արդէն. 53 անդամներ ներկայ կը գտնուին, հետեւաբար կրնանք սկսիլ աշխատութեան: Ելմտական դիւանը ատենապետ ընտրել է իրեն Պ. Կոպեռնիկ Խաչատուրեանը, ատենադպիր՝ Պ. Լեւոն Պապօնեանը: Կ'արձանագրենք եւ կը սպասենք որ ձեռնարկեն իրենց պաշտօնին:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹԵՆԷ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ղեւոնդ Եպսկ. Դուրեան Չմիւռնիոյ առաջնորդ ընտրուած ըլլալով հրաժարական տուած է Կրօն. Ժողովի անդամութենէ եւ երեսփոխանութենէ:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)

ԶԱՅՆԵՐ.- Պարզ հրաժարական է, կ'ընդունինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ հրաժարական մը ունինք Տ. Պարգեւ Փափագեանէ, որ կը հրաժարի Քաղ. Ժողովի անդամակցութենէ:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս ալ պարզ հրաժարական է եւ կ'ընդունուի: Այս առիթով ժողովիդ կը ներկայացնեմ Տր. Թէրզեանի պարզ հրաժարականը, որ թէեւ անգամ մը ժողովիդ ներկայացած է, բայց որոշում չէ տրուած:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս ալ պարզ հրաժարական մ'է:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Պարզ հրաժարական չէ:

ՏՐ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ պարզ չէ, պատճառաբանութիւնը գրելու էիք, ուստի կը վերադարձնենք ձեզի, որ այդ կէտն ալ նշանակէք:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ժողովը պարտաւոր է ընդունելու այս հրաժարականը, որպէսզի Տր. Թէրզեան իր քննադատութեան մէջ ազատ ըլլայ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես հրաժարականս պատճառաբանեալ է չեմ ըսեր: Ժողովդ ազատ է ընդունելու կամ մերժելու: Ճիշդ է, սակայն, որ հրաժարականս ամբաստանութենէս առաջ կու գայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես կը տեսնեմ որ այս հրաժարականը պարզ է: Եթէ հրաժարականի տէրը կ'ուզէ ետ առնել, ուրիշ խնդիր է:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես կը պնդեմ որ այդպէս չէ:

Տ. Ա. ԱԼՊՅԱՃԵԱՆ.- Այս հրաժարականը անգամ մը կարդացուած եւ իրարու կցուած է:⁶⁷⁷ Ասոնք չեն կրնար գատուիլ իրարմէ՝ նոր մեկնութեամբ: Տարակոյս չկայ որ պարզ հրաժարական մը չէ այս:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ամբաստանութիւնը տարբեր բան է, պատճառաբանեալ հրաժարականը տարբեր բան է: Եթէ Տր. Թէրզեան ըսած ըլլար որ անհամաձայն եմ ընկերներու հետ, այն ատեն կը հասկնայինք իր ըսածը եւ ասիկա պատճառաբանութիւն մ'է: Բայց ինք այդպէս չ'ըսեր, այլ՝ ինք ամբաստանութիւն մը կ'ընէ ժողովի նախագահութեան դէմ եւ որպէսզի անկողմնակալ մնայ, պէտք է քաշուի: Ինչպէ՞ս կարելի է թէ՛ ամբաստանել նախագահը եւ թէ՛ իբրեւ գործադիր իշխանութեան մաս մնալ պաշտօնի վրայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներքին կանոնագրի 85րդ յօդուածը կ'ըսէ որ Վարչութեան անդամներն ալ կրնան

⁶⁷⁷ Ըսել կ'ուզուի՝ կցուած է Պատրիարքին դէմ ուղղուած ամբաստանագրին:

ամբաստանել Պատրիարք սրբազանը, բայց պետք է նախ հրաժարին կամ դադարին պաշտօնը:⁶⁷⁸ Այս կերպով Տր. Թերզեան արդեն դադարած կ'ըլլայ պաշտօնը, ուրեմն քուէի դնելու ալ պետք չկայ խնդիրը:

ՀԱՐՑՈՒՄ ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տր. Դաւիթեան հարցում մ'ունի Արպանպէկցիներու մասին, պիտի կարդացուի:

(Ատենադպիրը կարդաց հետեւեալ գիրը)⁶⁷⁹

Տ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Այս գիրը Վարչութեան որկեցէք որ պատասխանէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Շատ լաւ: Ուրիշ գիր մ'ալ կայ 5 երեսփոխանի կողմէ ստորագրուած: Կ'առաջարկուի գաղտնի քուէարկութիւն կատարել Տր. Թերզեանի ամբաստանագրին նկատմամբ: Հիմա կ'առաջարկեմ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին որ պատասխանէ մեր հարցումներուն:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲՇԵԱՆ.- Պատ. Ժողովիդ կողմէ որկուած հարցումներուն պատասխանները հետզհետէ պիտի ներկայացնենք Պատ. Ժողովիդ: Նախ եւ առաջ Միացեալ Ընկերութեան մասին տեղեկութիւն տամ: Ընկերութիւնը գործած է մինչեւ 1915ի վերջը, երբ դէպքերուն պատճառաւ գոյքերուն մէկ մասը յանձնուած է պատրիարքարան, իսկ պատրաստ դրամ չէ գտնուած: Դասագրքերը նախորդ Վարչութեան օրով գործածուելու համար յանձնուած են Խնամատարութեան, իսկ կարգ մը արժեթուղթեր՝ Գրէտի Լիօնէի⁶⁸⁰, որ կը պահէ զանոնք Փարիզի մէջ: Միացեալը լուծուած չէ, սակայն իր գործունէութեան ասպարէզը գաւառը ըլլալով, ներկայ հանգամանքները նպաստաւոր չեն շարունակելու իր գործունէութիւնը: Այս մասին մեր բացատրութիւնը այս է: Եթէ [երեսփոխաններ] ունին այս մասին ուրիշ հարցումներ, թող ընեն, որպէսզի մի առ մի պատասխանենք:

Պ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի կողմէ ըսուեցաւ որ Միացեալը պատրաստ դրամ չէ ունեցած. կարծեմ թէ այս կետը ճիշդ չէ: Միացեալը պատրաստ դրամ ունեցած է եւ այդ կետը պետք է ստուգել Քաղ. Ժողովը եւ ներկայացնէ:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ.- Հարցումին տերերէն մէկը ես ըլլալով, գոհացուցիչ չեմ նկատեր տրուած բացատրութիւնը: Պէտք է քննութիւն կատարուի իրողութիւնը երեւան հանելու համար: Այս տեսակ ընկերութիւններ կա՞մ պահեստի դրամ, կա՞մ բաց պետք է ունենան: Այս մասին քննութիւն տեղի ունեցած չէ, որովհետեւ հոս ներկայացուածը գոհացուցիչ արդիւնք մը չէ: Ասկէ գատ, Ս. Նախագահը միեւնոյն ատեն նախագահն է Միացեալ Ընկերութեան եւ անոր գործունէութեան մասին տեղեկութիւն ունի. այս մասին ի՞նչ է իր կարծիքը:

Տ. ՃԻԲՄՊԻԲՇԵԱՆ.- Տեղեկութիւնը Քաղ. Ժողովէն ուզուած էր, մենք մեզի ծանօթ պարագաները եւ մեր քննութեան արդիւնքը ներկայացուցինք:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին տուած բացատրութենէն կը հասկցուի որ Միացեալ Ընկերութիւնը ռեւէ գումար չունի, մինչդեռ մենք կը յիշենք որ իր հրատարակած տարեկան տեղեկագիրներուն մէջ այդ մասին յիշատակութիւններ կան եւ անձեռնմխելի դրամագլուխի հաշուոյն Պ. Հալաճեանի հանգուցեալ հայրը կարելորդ գումար մը նուիրած է: Կը կարծենք թէ այս մասին մանրամասնութիւն պետք է բերել Քաղ. Ժողովը: Ասկէ գատ, գոյքեր յանձնուել են պատրիարքարանի. ասոնք ինչպէ՞ս յանձնուել են եւ անեղծ վիճակի մէջ մնացա՞ծ են: Կը լսենք թէ գրքի պահեստին մէկ մասը գրավաճառներու ծախուած է. այդ մասին քննութիւն կատարուա՞ծ է: Ասոնց նկատմամբ ռեւէ բացատրութիւն չկայ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այդ ծախուած գրքերու գումարը ո՞ր գացած է:

⁶⁷⁸ 85-րդ յօդուածը կը տրամադրէր. «Վարչութեան անդամք ալ կրնան ամբաստանել Պատրիարք Սրբազանը, բայց պետք է նախ հրաժարին կամ դադարին պաշտօնը. եւ չեն կրնար ամբաստանել երբ արդէն Նորին Սրբազնութեան կողմէն վարչական փոփոխման մ'առաջարկութիւն աւանդեալ է Դիւանին» (*Կանոնադրութիւն*, 14):

⁶⁷⁹ «Տոքթ. Դաւիթեան Պոլսէն որկուած Արպանպէկցիներու ներգաղթին եւ անոնց վերադարձին պատճառով ազգ. սնտուկին ունեցած վնասին եւ անոնց անձի կորուստներուն պատասխանատուներուն մասին հարցումներ կ'ընէր» («Ճակատամարտ», 8 Յունուար 1921, 653/2474):

⁶⁸⁰ Փրանսական դրամատուն՝ հիմնուած 1863-ին Լիոն, ճիւղեր հաստատած աշխարհի զանազան երկիրներու մէջ եւ 1993 թուականին դադարած իր անունով ինքնուրոյն գործելէ:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՑԱԾԵԱՆ.- Այդ կետը չէ հասկցում: Պետք է Քաղ. Ժողովը ձեռք դնէ այդ գոյքերուն վրայ եւ պաշտպանէ զանոնք, քանի որ լուծման պարագային միայն այդ գոյքերը պիտի յանձնուին պատրիարքարանի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Գիտենք որ Միացեալ Ընկերութիւնը անձեռնմխելի դրամագլուխ ունի, սակայն իր ելեմուտքը չբերաւ որ այս մասին բան մը ըսել կարելի ըլլայ: Եթէ պետք կը տեսնէ ժողովը, վերստին Վարչութեան միջոցաւ այս կետերը կը քննենք: Ուրեմն այսօր կրնանք փակել այս խնդիրը՝ վերադառնալու պայմանաւ այս խնդրոյն, որովհետեւ չենք գիտեր այս պահուս իրողութիւնը:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Վարչութեան բերածը թերի եւ անկատար տեղեկագրութիւն մ'է եւ մեզ այն համոզման կ'առաջնորդէ, որ Միացեալի վերջին գործունէութիւնները մուր է խառնափնթոր հաշիւ մը կը ներկայացնեն: Կ'առաջարկեմ Վարչութեան հրահանգ տալ, որ յանձնաժողով մը կազմէ եւ աւելի մանրամասն տեղեկութիւն բերէ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Բացարձակապէս համակարծիք եմ Պ. Սրենցի: Պետք է վերջ գտնեն այլ եւս կամայական գործեր եւ պետք է հասկցուի որ դիրք ունեցող անձեր երբ հանրային գործառնութեան մէջ կը գտնուին, համարատու են ազգին: Հետեւաբար, ոչ միայն պահեստի գումարին հաշիւը պետք է ներկայացնէ Քաղ. Ժողովը, այլեւ ամբողջ գործառնութեան արդիւնքը: Այս կերպով պետք է վերադարձնէ խնդիրը եւ հաշուական տեղեկատուութիւն մը հաղորդէ:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- Յարգելի Երեսփ. Ժողովը մեզ կ'արտօնէ ուրեմն որ Միացեալ Ընկերութեան վարչական ժողովը կանչենք ու անկէ լիակատար տեղեկութիւն մը առնենք ու բերենք: Կ'ուզե՞ք որ ամբողջ հաշիւները առնենք ու բերենք: Այս կետը պետք է որոշէ այս ժողովը, որովհետեւ մենք կը նկատենք որ Միացեալ Ընկերութիւնը մեզի ենթակայ չէ եւ լուծուած ալ չէ. հետեւաբար ժողովը պետք է ըսէ որ դուք կանչեցէք եւ իրենցմէ հաշիւ առէք:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Մենք ըսինք որ այս հաշուետուութիւնը թերի եւ անկատար է եւ փոխանակ վերիվերոյ տեղեկութիւններու, պետք է իրական հաշիւներ բերուին:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութեան յարգելի ներկայացուցիչին կ'ուզեմ յիշեցնել թէ Վարչութեան պարտականութեան սահմանին մէջ է Վարչութեան հակակշռէն գերծ չպահել այն ամէն հաստատութիւնները, որոնք հանրային գումարներով կը մատակարարուին: Եթէ Միացեալ Ընկերութիւնը նկատուի մասնաւոր կազմակերպութեանց կարգին մարմին մը, դիտել կու տամ որ Ս. Պատրիարքը իբրեւ նախագահ կը բազմի այնտեղ՝ հանրային կազմակերպութեան մը հանգամանքը տալով անոր, հետեւաբար իբր այն կրնայ ենթարկել իր հակակշռին եւ հաշիւները քննելով ըսել որ կա՛մ շատ մաքուր են անոնք եւ կամ թէ մենք քննեցինք եւ զեղծում կայ: Ժողովը կրնայ վստահութիւն կամ վերապահութիւն յայտնել:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- Մենք ձեր հակակշռի իրաւունքը մերժել չենք ուզեր, այլ կ'ուզենք գիտնալ թէ ի՞նչ է ժողովին կամքը. պա՛րզ տեղեկութիւն պիտի հաղորդենք, թէ՛ պետք եղած *անքէթ* ընենք]:

Տ. Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Միացեալի խնդրոյն համար երկար վիճաբանութիւններ տեղի ունեցած են, որովհետեւ Ընկերութիւնը համազգային հանգամանք ունի եւ այդ պատճառաւ չէ վաւերացած պատրիարքարանէ[ն], այլ՝ ուղղակի պատասխանատու է [Միացեալի] Հիմնադրաց Ժողովին: Խնդիր է ուրեմն որ Վարչութիւնը *քոնկլէթ* ընելու, քանի որ վաւերացած չէ պատրիարքարանէ[ն]:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եթէ Վարչութիւնը անվստահութիւն չպիտի նկատէ իրեն այս պարագան, կրնայ այս ժողովէն ընտրուած մարմնի մը միջոցաւ ալ կատարել այս քննութիւնը:

Տ. Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Համազգային Մարմի՛նը ձեռնհաս է քննելու այս խնդիրը, քանի որ գուտ լուսաւորչական հանգամանք չունի այս կազմակերպութիւնը:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Համազգային Վարչութիւնը Չինադադարէն վերջ կեանքի կոչուած է, ուստի կարելի չէ պարտաւորել որ պատերազմէ առջի շրջանին վերաբերեալ գործի մը համար քննութիւն կատարէ: Ժողովը պետք է հետեւողական ըլլայ իր որոշումներուն մէջ, հետեւաբար կրնանք յանձնել Վարչութեան որ հաշիւները առնէ եւ բերէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրէնքը իրաւունքի եւ պարտականութեան վրայ հիմնուած է. մենք ալ իբրեւ օրէնսդիր մարմին կրնանք քննել տալ խնդիրը անմիջապէս յանձնաժողովի մը միջոցաւ:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒԴԻ.- Քաղ. Ժողովը նկատած է այս խնդիրը իբրեւ չվաւերացած ընկերութեան մը խնդիրը, որ չ'ենթարկուիր Քաղ. Ժողովին եւ չի հետաքրքրեր զինքը: Ս. Պատրիարքը նախագահն է այս մարմնոյն, սակայն գործնականօրէն անվստահութիւն է Քաղ. Ժողովի դէմ եթէ Ազգ. Ժողովը ինք կատարէ այս քննութիւնը:

Եթե Ազգ. Ժողովը իրաւունք ունի կատարելու այդ քննութիւնը՝ կրնայ անշուշտ կատարել. բայց այս ձեւով չ'ըլլար: Այս կարգի ընկերութիւններ վարչութիւններ ունին, որոնք պատասխանատու կ'ըլլան ընդհ. ժողովին: Այժմ եթէ Երեսփոխանական Ժողովը իրաւասու կը նկատէ ինքզինքը այդ քննութիւնը ուղղակի ինք կատարելու, մի տեսակ անվստահութիւն է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս ժողովը Վարչութեան կատարեալ իրաւասութիւն տուաւ, որպէսզի Ընկերութեան վիճակը ինք հասկնայ եւ տեղեկացնէ: Տրուած անորոշ բացատրութենէն կը հասկցուի որ համազգային հաստատութիւն մ'է Միացեալ Ընկերութիւնը, հետեւաբար կը հարցնեն թէ հաշիւները ի՞նչ ձեւով պէտք է քննուի[ն], քանի որ համազգային հաստատութիւն մ'է: Ուրեմն հիմա այս ժողովն է որ պէտք է քննէ այդ հաշիւները յանձնաժողովի մը միջոցաւ: Այդ կերպով կարելի է լուծում տալ խնդրոյն:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴԵԱՆ.- Միացեալի մասին պէտք եղած բացատրութիւնը տուի. մեր քննութեան արդիւնքը այն է, որ այս անկախ միութիւն մ'է եւ [անոր] Տնօրէն Խորհուրդը պատասխանատու է [անոր] Հիմնադրաց Ժողովին: Այս տեղեկութիւնը մեզմէ պահանջուած էր. մեր առած տեղեկութիւնները այս հանգամանքը երեւան կը հանեն, սակայն այս ժողովին մէջ այսօր պարզուած գաղափարներէն կը հասկցուի որ ժողովը տարակարծիք է: Եթէ այս ժողովը իրաւասու է քննելու այդ հաշիւները, կը յանձնէ Վարչութեան, որպէսզի տեղեկութիւն ստանայ եւ բերէ: Հակառակ պարագային, գործադիր իշխանութեան դէմ բացարձակ անվստահութիւն է ուղղակի ժողովէն մարմին մը կազմելու որոշումը:

Տ. Ա. ԱԼՕՅԱԾԵԱՆ.- Միացեալ Ընկերութեան մասին գոյացած [է] այն գաղափարը որ պատրիարքարանէ բոլորովին անկախ կերպով գործելու իրաւասութիւն ունի եւ պատրիարքարանի ենթակայ չէ: Քանի որ պատրիարքարանը Միացեալի գոյքերուն աւանդապահը եղած է, այդ քննութիւնը կատարելու հանգամանքին մէջ է եւ պէտք է որ կատարէ:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴԵԱՆ.- Կ'ըսուի որ ըստ որում Միացեալի գոյքերուն աւանդապահը պատրիարքարանն է, միեւնոյն ատեն իրաւասութիւն ունի անոնց հաշիւը հասկնալու, հետեւաբար եթէ մեզմէ Միացեալի հաշիւները կը պահանջէք, որոշեցէք այդ պարագան, որպէսզի ըստ այնմ գործենք:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Բացարձակ օրէնք է որ բոլոր ազգային մարմինները կը մտնեն պատրիարքարանի հսկողութեան ներքեւ, հետեւաբար հաշիւ առնելու կամ չառնելու խնդիրը չի կրնար խնդրոյ առարկայ ըլլալ. իսկ եթէ մեզի բերուած հաշիւը գոհացուցիչ չէ եւ օրէնքներու անյարմար է, կրնանք վերադարձնել: Միացեալ Ընկերութեան Տնօրէն Ժողովի անդամները մենք կը ճանչնանք, ամէնքն ալ ազգին մէջ դիրք եւ կշիռ ունեցող անձեր են. ուստի լաւագոյն կ'ըլլայ որ իրենք 3 կամ 5 հոգիէ բաղկացեալ մարմին մը կազմեն,- ատիկա մեր կողմէ ճշդելու պէտք չկայ,- ու անոնք բերեն պէտք եղած տեղեկութիւնը: Եթէ այսօր գոհացուցիչ չէ բերուած տեղեկութիւնը, անվստահութիւն կ'ըլլայ ուղղակի մարմին մը կազմել: Այսօր ազգին մէջ տեսակ տեսակ միութիւններ կան, որոնց գործունէութեան մասին ո՛չ մենք եւ ո՛չ Վարչութիւնը տեղեկութիւն ունի[նք], ի՞նչ կ'ընեն իրենց հաւաքած գումարները. մինչդեռ Միացեալ Ընկերութիւնը 120 վարժարան պահած է գաւառներու մէջ եւ այնքան օգուտ ունեցած է: Ուստի պէտք է վերադարձնել խնդիրը Վարչութեան, որ ճշդէ ուզուած տեղեկութիւնը եւ բերէ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս խնդրոյն մէջ կարելորդ ժողովին իրաւասութեան գծումն է: Միացեալի համար հարցում մը եկաւ. Վարչութիւնը չի կրնար ըսել թէ չունի պարտականութիւն, որովհետեւ Միացեալը իր վարչական խորհուրդը կ'ունենայ. սակայն հոս հակակշիռի ժողովն է եւ ազգը հոս արձագանգը պիտի ըլլայ ոեւէ բողոքի եւ դժգոհութեան: Երբ ոեւէ թաղական խորհուրդի մը հաշիւները Վարչութիւնը կը քննէ, չի կրնար ըսել որ Միացեալ Ընկերութիւնը իր պատասխանատու մարմինները ունի եւ այս խնդիրը չի վերաբերիր իրեն: Վարչութիւնը պէտք է խորապէս համոզուի որ ինք պատասխանատուութիւն ունի ազգէն առնուած գումարներու համար եւ այդ մարմինները Քաղ. Ժողովին եւ այս ժողովին պատասխանատու են, եւ Վարչութիւնը իրաւունք ունի լուծելու այդ կարգի մարմինները եւ կրնայ գգուշացնել հանրութիւնը ոեւէ հանգանակութենէ:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Իմ ըսելիքս լրացուցին ինձմէ առաջ խօսող յարգելի պաշտօնակիցներս: Կը կարծեմ թէ պէտք է վերադարձնել խնդիրը Քաղ. Ժողովին, որպէսզի ամբողջացնէ այն տեղեկութիւնները, զորս հաղորդեց Քաղ. Ժողովի յարգելի ներկայացուցիչը: Ազգին հանրային գործունէութեան մէջ բարեգործութեան անունով հաւաքուած գումարներու հակակշիռը կ'իյնայ Վարչութեան հակակշիռի ներքեւ եւ Քաղ. Ժողովը իրագործեց եւ գործադրեց իր պարտականութիւնը, յայտարարելով որ բոլոր այն ընկերութիւնները, որոնք օրինաւոր համարատուութիւն չեն ընել, պէտք է լուծեալ հռչակուին. այս իրաւունքն է որ ունի ինք նաեւ Միացեալի վրայ եւ իբր այն օրէնքի եւ կանոնի տրամադրութիւնը [պէտք է] գործադրուի իր մասին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երբ այս ժողովը ինք ուղղակի յանձնաժողով մը կազմէ քննութիւն կատարելու

համար, ասիկա անվստահություն մը չէ Վարչութեան դէմ, քանի որ ինք անցեալ նիստին ստանձնեց այս պաշտօնը: Եթէ Միացեալ Ընկերութիւնը անկախ մարմին է, Վարչութիւնը պէտք է ըսէր անցեալ նիստին որ չեմ կրնար այս քննութիւնը կատարել: Իսկ եթէ Միացեալ Ընկերութիւնը անկախ է պատրիարքարանէ, ինչպէս կ'ըսուի հիմա, կը դրկենք այս խնդիրը Համագգային Մարմինին: Իսկ եթէ Ժողովդ ռեւէ առարկութիւն չունի, մենք կը կազմենք ուղղակի այդ մարմինը եւ Վարչութիւնը, որ անցեալ նիստին առարկութիւն չըրաւ, հիմա ալ պէտք չէ որ ընէ:

Տ. Խ. ԾԱՄԾԵԱՆ.- Ներքին կանոնագիրը կը ճշդէ թէ որ կարգի խնդիրներ ինչ կերպով պէտք է քննուին: Ես կ'առաջարկեմ որ այս խնդիրը դրկուի Ձեռնհասութեան Դիւանին, որպէսզի այնտեղ քննութեան ենթարկուի:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Միացեալ Ընկերութիւնը համագգային մարմին մը չէ, որովհետեւ հոն գտնուած հայ բողոքական անդամը ազգապետարանի ներկայացուցիչը չէ եւ ընդհակառակը, հոն գտնուող հայ բողոքական կամ կաթողիկ անդամը իր մտքէն իսկ չէ անցուցած որ ինք այդ հանգամանքով կը գտնուի այնտեղ: Այդ առարկութիւնը ճիշդ կ'ըլլար, եթէ իրենց պատրիարքարաններու կողմէ կազմուած ըլլար այդ մարմինը, բայց այդպէս չէ եղած. հետեւաբար Քաղ. Ժողովը իրաւասութիւն ունի այս քննութիւնը կատարելու:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Անցողաբար կ'ուզեմ դիտել տալ թէ այն մարմինը, որ ազգին պատրիարքը նախագահ ունի իրեն, չի կրնար համագգային ըլլալ:

Տ. Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Ես կը յիշեմ որ Միացեալ Ընկերութեան կանոնագիրը Վարչութեան կողմէ չվաւերացաւ եւ Հիմնադրաց Ժողովը կը բաղկանայ լուսաւորչական եւ բողոքական անդամներէ: Ես իբրեւ Տնօրէն Ժողովի անդամ, գիտեմ որ համագգային հանգամանք տալ ուզած են ընկերութեան եւ այս պատճառաւ ետ առինք մեր կանոնագիրը:⁶⁸¹

Տ. Գ. ՄԻՍԶԷՇԵԱՆ.- Նախագահ Ս.ի յայտարարութիւնը լսեցիք որ Միացեալ Ընկերութիւնը իր կազմութեան ձեւով համագգային չի կրնար ըլլալ: Ինչպէս որ գիտէք, այսօր մեր զանազան մարմիններու մէջ բողոքական եւ կաթողիկ ներկայացուցիչներ ունինք, սակայն 40 տարի առաջ այդ մարմինները կազմուած ատեն ո'չ իբրեւ բողոքական եւ կաթողիկ, այլ իբրեւ հայ մասնակցած են այդ մարմիններու եւ հետեւաբար Պատրիարքը իրաւունք ունէր իր քննչութիւն տակ առնելու այդ մարմինները: Գրքերու խորումներ եղեր եւ ուրիշ դէպքեր պատահեր են, ասոնք պէտք է ստուգուին եւ յաջորդ անգամ իրաց վիճակին գիտակցութեամբ տեղեկութիւն բերէ Վարչութիւնը:

Տ. Յ. Զ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Թէ Միացեալ Ընկերութիւնը անկախ մարմին մ'է, ատիկա կատարեալ իրողութիւն մ'է: Պատերազմէն առաջ ընկերակցութեանց յատուկ հրատարակուած օրէնքին համաձայն, ներքին գործոց նախարարութիւնը կը վաւերացներ այդ ընկերութիւնները եւ այդ միջոցին Միացեալ Ընկերութիւնը իր կանոնագիրը վաւերացնէր տուաւ այդ օրէնքին համաձայն: Նոյն իսկ կանոնագիրը, որ Տնտես[ական] Խորհուրդին յանձնուած էր, ետ առնուեցաւ: Ասկէ զատ, [Միացեալի] Վարչական Ժողովը իր հաշիւները ներկայացուցած է միշտ Ընդհանուր Ժողովին եւ անկէ քննուած է: Ինք պահած է վարժարաններ, որոնք երբեք Ուսում[նական] Խորհուրդի քննչութիւն տակ գտնուած չեն: Ասոնցմէ կը հետեւի որ Միացեալ Ընկերութիւնը ենթակայ չէ գտնուած պատրիարքարանի[ն]: Դուք գիտէք որ օրէնք մը յետազոտեցիկ ուժ չի կրնար ունենալ: Ասկէ վերջ բոլոր ընկերակցութիւններ կրնան ենթարկուիլ պատրիարքարանի, սակայն ասիկա յետագային համար նշանակութիւն ունի: Եզրակացնելով, կ'ըսեմ որ Միացեալ Ընկերութիւնը իբրեւ համագգային մարմին՝ պէտք է տանիլ խնդիրը Համագգային Ժողովին:

Տ. Ղ. [ՏԷԼԻ] ԱՐԱՎԱԾԵԱՆ.- Այս խնդրին նկատմամբ յայտնուած կարծիքները իրարմէ կը տարբերին եւ եզրակացութեան մը գալը կը դժուարանայ: Պէտք է խնդիրը քննուի իրաւասութեամբ զբաղող մարմնոյն միջոցաւ եւ կ'առաջարկեմ որկել խնդիրը այդ դիւանին:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ես կը կարծեմ թէ մենք պարտաւոր ենք այս քննութիւնը կատարելու, երբ մանաւանդ խնդիրը կը դառնայ այնքան կարեւոր հարցի մը շուրջը: Ազգ. Ժողովը իր իրաւասութեան մէջ է, երբ պէտք կը տեսնէ այս քննութիւնը կատարելու:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Համագգային Մարմինը վերջերս կազմուեցաւ մասնաւոր համաձայնութեան հետեւանքով եւ այդ մարմինը գործադիր իշխանութիւն մը չէ: Այնպէս որ, եթէ համարառութիւնն ալ իրեն

⁶⁸¹ Միացեալ Ընկերութիւնը Հայոցի 1912 թուականին Պոլիս հրատարակուած հիմնական կանոնագրին անուանաթերթը փակագիծերու մէջ կը նշէ «Վաւերացեալ ազգային պատրիարքարանէն»:

տրուել, անելի մը մէջ պիտի մտնէր: Ուստի հետեւողական ըլլալու համար կ'առաջարկեմ խնդիրը դրկել Վարչութեան հաշիւ առնելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կատարուած խորհրդակցութենէն հասկցուեցաւ որ այս ժողովը իրաւասու է քննելու Միացեալ Ընկերութեան հաշիւները: Միայն թէ ոմանք կ'առաջարկեն խնդիրը յղել Վարչութեան, իսկ ուրիշներ կ'առաջարկեն յղել Համագային Ժողովին: Այս երկու կէտերը ձեր որոշման կ'ենթարկեմ:

(Քուէարկութիւն կատարուելով, 36 քուէ տրուեցաւ ի նպաստ Վարչութեան յղելու եւ 6 քուէ՝ Համագումարին յանձնուելու)

Պ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- (շարունակելով) Երկրորդը կը վերաբերի Տ. Գ. Միմքէշեանի մէկ հարցումին՝ Հայրենիքի Տուրքի համարատուութեան եւ պատրիարքարանի պիւտճէի մասին: Ինչպէս կը տրամադրէ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը, այդ տուրքը պիտի գանձուի 6 ամիսը անգամ մը, իսկ գալով պիւտճէին, Վարչութիւնը, ինչպէս գիտէք, 4 ամիսէ ի վեր պաշտօնի անցած [է], մինչդեռ այդ թուականէն առաջ ալ պիւտճէ չէ ներկայացուած: Սակայն մօտ օրէն դուք պիտի ունենաք Հայրենիքի Տուրքի ամբողջական հաշիւները...

Տ. Գ. ՄԻՄՔԵՇԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Որքա՞ն ատենէն կրնաք պայմանաժամ մը որոշել:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- (շարունակելով) Մինչեւ մէկ ամիս:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- (շարունակելով) Ուրիշ առաջարկ մ'ալ կայ Տ. Մեսրոպ Քինյի կողմէ, ուսուցիչներու, եկեղեցականներու ազգ. տուրք հատուցանելու մասին: Ինչպէս գիտէք, Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը առհասարակ ամէնքը ենթակա կ'ընէ այդ տուրքին. հետեւաբար ուսուցիչները եւ եկեղեցականները չեն կրնար բացառութիւն կազմել եւ օրէնքը կը գործադրուի ամենուն նկատմամբ: Տ. Մեսրոպ Քինյի առաջարկը կը վերաբերի գանձումին: Անկա օրէնքին կիրարկութեան ձեւն է, հետեւաբար յանձնուեցաւ պատկանեալ յանձնաժողովին: Ուրիշ գիր մ'ալ կայ որ ազգ. ընկերութիւններու եւ միութիւններու հակակշիռ կը պատկանի: Ծանօթ է ձեզի որ այն ընկերութիւնները արտօնեալ են հանգանակութիւն կատարելու, որոնք վաւերացեալ են Վարչութեան կողմէ. իսկ անոնք որ վաւերացուած չեն, չունին այդ իրաւասութիւնը...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովուրդը ինչէ՞ն պիտի գիտնայ թէ ո՞ր մարմինը վաւերացած է:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- (շարունակելով) Միջոց մը որոշած ենք, պարտադրելով զիրենք որ գան եւ իրենց կազմը վաւերացնեն: Անոնք որ այդ միջոցին չեն կատարել այդ ձեւակերպութիւնը, մենք կը ծանօթացնենք հանրութեան, որպէսզի կատարէ իր *քոնկորդը* եւ այդ կերպով ալ ազդարարութիւն կը կատարուի լրագրի միջոցաւ: Այն միութիւնը կամ ընկերութիւնը, որ իր հաւաքած գումարին ինչ կարգի պէտքի գործածուիլը չ'որոշէր, բնականաբար չի կրնար վաւերանալ:

Տ. Գ. ՄԻՄՔԵՇԵԱՆ.- Վարչութեան յարգելի ներկայացուցիչին յայտարարութենէն կը հասկցուի թէ այն մարմինները, որոնք այդ հսկողութիւնը կամ հակակշիռը չեն ընդունիր, չպիտի կրնան վաւերանալ, հետեւաբար անոնք ալ յաւերժաբար պիտի շարունակեն իրենց գործը:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- (շարունակելով) Եթէ գտնուի այդպիսի միութիւն մը, որ շարունակէ իր գործը այդ պայմաններու մէջ եւ ժողովուրդը վերստին վստահութիւն ունենայ անոր [հանդէպ], Վարչութիւնն հարկաւ պատասխանատու չի կրնար ըլլալ: Գանք հիմա Իբրանոսեան հարցին, որուն նկատմամբ ամբողջական բացատրութիւն մը պիտի տանք: Հայրենիքի Տուրքը տակաւին չհաստատուած խել մը ազգայիններ Որբախնամի գործին որոշ գումարներ տուած են: Երբ Հայրենիքի Տուրքը հաստատուեցաւ, որոշուեցաւ որ Որբախնամին տրուած գումարները գեղջուին գնահատեալ Հայրենիքի Տուրքէն: Իբրանոսեան հաճի Մարութն այդ նպատակաւ վճարած էր 58,000 ոսկի, որ պէտք է հաշուակցուէր Հայրենիքի Տուրքին: Այդ գումարը օրէնքին տրամադրած գումարը չէր եւ երբ Հայրենիքի Տուրքը գնահատուեցաւ, ինչպէս ամէն մարդու համար, նոյնպէս հաճի Մարութ Իբրանոսեանի Հայրենիքի Տուրքն ալ գնահատուեցաւ եւ որոշուեցաւ 200,000 ոսկի միանուագ եւ 1000 ոսկի ամսական: Ելմտական Յանձնաժողովը ստիպուած ըլլալով շրջահայեցութեամբ վարուելու այս խնդրոյն մէջ, իրեն համար ուղեգիծեր ունի, որոնց հետեւելով կը գործէ: Հետեւաբար, փոխանակ տեղեկագրելու, յարմար դատած է որ անձնապէս ներկայանայ եւ բացատրելով կարիքները, սահմանէ վճարումը այդ 200,000 ոսկիին, ինչպէս նաեւ ամսական 1000 ոսկիին: Այդ մասնախումբին կը մնար ուրեմն որոշել յարմարագոյն ժամանակը այդ դիմումը կատարելու համար, երբ արդէն ապահով կը զգար անոր ընդունելութիւնը: Հետեւաբար այս 200,000 ոսկիի գնահատութիւնը կազմուած յանձնաժողովին կողմէ պաշտօնապէս [կարելի չէ եղած հաղորդել] իրեն, որովհետեւ, ինչպէս գիտէք, այդ պատեն առիթը չէ ներկայացած՝ հաճի Մարութ աղայի յանկարծական

եւ եղեռնական կերպով մահուան պատճառաւ: Երբ մահը այս կերպով կը պատահի, ահա կը ներկայանայ թաղման պարագան: Իբրանոսեան ժառանգորդները պատուոյ խօսք կու տան իրենց պարտականութիւնը կատարելու եւ այս պարագային մէջ ոչ մէկ ազգ. իշխանութիւն կամ մարմին կրնար ժառանգորդներուն հետ դիակին գլուխը սակարկութիւն ընել: Օրէնքին գործադրութեան համար իրենք իբրեւ *սքսիոն* միջոցներ ունենին իրենց ձեռքը, սակայն պէտք եղած ճկունութիւնը կարելոր էր այս պարագային մէջ եւ դիակին գլուխը կատարուած ռեւէ սակարկութիւն տգեղ բնոյթ մը պիտի ունենար, երբ մանաւանդ հաճի Մարութէ Իբրանոսեանի դիրքը ունեցող մէկը այնպիսի յանկարծական եւ եղեռնական կերպով իր աչքերը կը փակէր: Չեմ կարծեր որ ոչ մէկ Վարչութիւն, ոչ մէկ *քասիկնէ* այս պարագային մէջ տարբեր կերպով կարենար գործել: Կը կարծեմ թէ այս առաջին կէտին մէջ յարգելի երեսփոխաններու հարցումները կը գտնեն իրենց պատասխանը, երբ մանաւանդ [մինչեւ] հաճի Մարութի եղեռնական մահուան թուականը իբրեւ անպարտաճանաչ իր մասին վճիռ մը արձակուած չէր: Հարցումի մը մէջ Պ. Չիֆթէ Սարաֆ կ'ըսէ թէ նոյն օրը, Իբրանոսեանի յուղարկաւորութենէն առաջ տեղի ունեցած ուրիշ յուղարկաւորութեան մը Ս. Պատրիարքը նախագահած է:⁶⁸² Ակնարկուած անձը Թօբալեանն է որ կարգադրած էր միանուագ տուրքի խնդիրը:⁶⁸³ Ահա թէ ինչու Ս. Պատրիարքը նախագահած է յուղարկաւորութեան: Այս առթիւ կ'ուզեմ ուղղել նաեւ ուրիշ սխալ մը, որուն վրայ հիմնուելով Պ. Բարսեղեան հարցում մը ըրած է: Կ'ըսուի թէ Հայրենիքի Տուրքի խնդիր չկար. յուղարկաւորութիւնը կատարելու համար պահանջուած գումարներուն մէջ Հայրենիքի Տուրքի պահանջ չկար: Անոնք որ այդ ցոյցին ներկայ եղած են, լսած են որ Ժողովուրդը, [Անկախութեան] Փոխառութեան հետ, Կիլիկիոյ եւ հազարաւոր որբերու աստիճանին թափառելու խօսքը ըրած է Ժողովրդային ցոյցի մը հանգամանքով եւ այդ օրերու մէջ ազգին բոլոր օրկանները արտայայտուած են այդ մտքով, արդարացնելով կատարուած ցոյցը իբրեւ արդար արտայայտութիւն մը Ժողովուրդին կողմէ: «Վերջին Լուր», որ յուղարկաւորութեան հետեւեալ օրը նկարագրած է այդ ցոյցը, այդ կերպով արտայայտուած է եւ կարծեմ թէ հակառակ արտայայտութիւն մը չէ եղած:

Այդ ցոյցին մէջ ի՞նչ եղած է Վարչութեան դիրքը: Քաղ. Ժողովի անդամները նոյն օրը ներկայ չէին եւ հոն կային միայն թաղ. խորհուրդ[ը] եւ Ս. Նախագահը, որոնց միջոցը այս ցոյցը հանդարտեցնելու համար պիտի ըլլար ոստիկանական ուժի դիմում ընել, սակայն Ս. Պատրիարքը աշխատած է որ գործը առանց ցաւալի հետեւանքներու հասնելու՝ զսպուի ցոյցը, եւ այդ նպատակով եղած աշխատութիւնները յաջողած են, այնպէս որ նոյն իսկ Իբրանոսեաններ իրենք առաջարկած են որ յետաձգուի յուղարկաւորութիւնը եւ ազգ. պահանջներու համար կարգադրութիւն մը ըլլայ: Օտար ոստիկանութիւնը նոյն պահուն կը գտնուէր այնտեղ եւ տարակոյս չկայ որ ռեւէ արտաքին միջամտութիւն կրնար պատճառ ըլլալ ցաւալի հետեւանքներու: Ի վերջոյ հանգուցելոյն մարմինը հոգեւորական փոխադրուելով բանալին յանձնուած է ազգի պետին: Այս բանալին ժամանակաւորապէս յանձնուած էր Ս. Պատրիարքին, բայց միւս կողմէ առանց արիւնահեղութեան վերջ տրուած էր ռեւէ միջադէպի:

Ասոնցմէ վերջ կու գայ շրջանը բանակցութիւններու, որու միջոցին Վարչութիւնը խնդիրը ժամ առաջ կարգադրելու եւ լսնալու համամիտ կը գտնուի: Հիմա դուք վայրկեան մը ինքզինքնիդ մեր դիրքին եւ պատասխանատւութեան մէջ դրէք եւ ըստ այնմ խօսեցէք: Մենք ամէն միջոց տուինք իրենց⁶⁸⁴, որ ազատ կերպով մտածեն եւ վճարեն ազգին կողմէ իրենցմէ պահանջուած գումարը: Վարչութիւնը այս պարագային մէջ իրաւունք ունէր պահանջելու միայն Հայրենիքի Տուրքը եւ արդէն Ելմտական Յանձնաժողովը տեղեկագրած էր որ հաճի Մարութէ Իբրանոսեանի համար գնահատուած էր 200,000 ոսկի միանուագ եւ 1000 ոսկի ամսական: Վարչութիւնը օրէնքին վրայ հիմնուած այս պահանջը միայն ըրաւ, միւսներուն համար ըսելով որ կ'ուզէք կու տաք, կ'ուզէք չէք տար, սակայն Իբրանոսեան ժառանգորդները ըսին որ իրենց համար փակուած է այդ խնդիրը. որքան ատեն որ 58,000 ոսկի տուած են իրենք, այլ եւս տուրքի խնդիր չի կրնար ըլլալ իրենց համար ու այս պահանջը կը համարէին իբրեւ վերջին պահուն ստեղծուած խնդիր մը, մինչդեռ այդ 58,000 ոսկին օրէնքին հրատարակութենէն առաջ տրուած էր, ինչպէս ըսի: Իբրանոսեան ժառանգորդները այս կերպով Հայրենիքի Տուրքին չմօտեցան, մինչդեռ մենք աշխատեցանք որ առաջարկութիւն մը բերուի: Այս բանը չեղաւ եւ իրենք անխախտ մնացին իրենց տեսակէտին վրայ: Պարզեցի ձեզի որ եթէ 200,000 ոսկի Հայրենիքի Տուրքի գնահատութիւնը իր վերջնական ձեւը չէր ստացած՝ քանի որ հարցը հրապարակ դրուած էր, պէտք էր որ Հայրենիքի Տուրքն ալ տային:

⁶⁸² 24 Հոկտեմբեր 1920-ին Իբրանոսեանի ծրագրեալ յուղարկաւորութենէն երկու ժամ առաջ Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին մէջ կը կատարուէր Վաղարշակ Թօբալեանի Սաթենիկ անուն կողակցին յուղարկաւորութիւնը:

⁶⁸³ Բնագրին մէջ՝ *Ակնարկուած անձը Թօբալեանի խնդիրն է որ կարգադրած է միանուագ տուրքի խնդիրը*:

⁶⁸⁴ Իբրանոսեան ընտանիքի այն անդամներուն, որոնք կը բանակցէին Քաղաքական Ժողովին հետ:

Բուն հարցին հոգին հոս է որ Իբրանոսեան ժառանգորդները յօժարած ըլլալով նուիրատուութիւններ ընելու, մերժեցին տալ 200,000 ոսկին: Մենք չնչին տարբերութեամբ գումար մը պահանջեցինք, իսկ անոնց կողմէ բնաւ առաջարկ մը չեղաւ: Այս խորհրդակցութեանց միջոցին, օր մը Քաղ. Ժողովի խորհրդակցութեան պահուն, Պ. Ն. Օհանեան հեռաձայնով հաղորդեց թէ Իբրանոսեան ժառանգորդները կը յօժարին վճարել իրենց Հայրենիքի Տուրքը, պայմանաւ որ մինչեւ 1923 տարւոյ վերջը Իբրանոսեան տունը միանուագ եւ ամսական վճարումներէ ունէ պարտք չունենայ ազգին:

Ելմտական Յանձնաժողովի 200,000 ոսկի գնահատութեան փոխարէն, Վարչութիւնը 100,000 ոսկի պահանջած էր ու այս 1923 տարւոյ վերջը ըլլալիք պահանջին համար կարգադրութիւն մը ընել մեր գործը չէր. ասիկա կը պատկանէր Կեդրոնական Յանձնաժողովին ու մեր կարգադրութիւնը կրնար ըլլալ միմիայն հաճի Մարութէ Իբրանոսեանի (մինչեւ իր) մահուան թուականը ունեցած պարտքին համար: Ուրեմն եղած առաջարկը այնպիսի հանգամանք մը ունէր, որուն չէինք կրնար մօտենալ: Արդ, խօսքս վերջացնելով կ'ըսեմ որ Վարչութիւնը հետեւած է մէկ ուղեգծի եւ աշխատած է որ հանգուցելոյն ժառանգորդները գործադրեն իրենց ազգային պարտականութիւնը, նոյն իսկ 200,000 ոսկին 100,000ի գեղչելով, որուն համար ալ Իբրանոսեան ժառանգորդները ըսին որ իրենց համար փակուած է այս խնդիրը: Ահաւասիկ այս է տալիք բացատրութիւնս եղած հարցումներու մասին: Եթէ մութ մնացած կէտեր կան, անոնց մասին ալ պէտք եղած բացատրութիւնը տալու պատրաստ եմ, եթէ հարցում ըլլայ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Այս հարցումներուն մէջ ինծի պատկանող կէտի մ'ալ պատասխանելով պէտք է ըսեմ որ, հանգուցելոյն ժառանգորդները 4 օր առաջ ինծի եկան եւ երբ իրենց զգացուցի իրենց պարտականութիւնը, առաջարկեցին որ յուղարկաւորութենէ վերջի ձգուի այդ խնդիրը եւ թէ իրենք գիտեն իրենց պարտականութիւնը: Իրողութիւնը այս է ահաւասիկ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Այս ցաւալի դէպքը որ տեղի ունեցաւ Իբրանոսեան հաճի աղայի յուղարկաւորութեան առթիւ, առաջին անգամ է որ կը պատահի եւ մեզի մտածել կու տայ թէ պէ՞տք էր պատահիլ թէ չէ: Մեր առաջին մտածումը այն պէտք էր ըլլալ այս պարագային մէջ որ կատարուած այս ցոյցը պէտք էր օգուտ մը ունենար: Ի՞նչ էր խնդիրը: Հաճի աղան Փոխառութեան համար գումար մը ստորագրած էր, կը պահանջուէր որ այդ գումարը տայ. եթէ այդ էր խնդիրը, Վարչութիւնը պէտք էր արգիլել տար այդ ցոյցը: Ես կը մտածեմ, սակայն, թէ այս ազգը օգտուեցա՞ւ *քոսկիսիւն* Վարչութենէն, որուն պէտքին վրայ կը պնդէին: Անոնք որ այս գաղափարը ունէին, շիտակը *խեղը* տեսնեն: Թէ ինչպէ՞ս եղաւ այս ցոյցը, հարկ չկայ բացատրուելու: Ժողովուրդը զգացում է լոյ եւ ամէն մարդ այդ օրը իր զգացումին հետեւելով մէկ մէկ գումար կը պահանջէր, բարա չունեցողները ամենէն շատ կը պահանջէին. 5-6 ժամ ժողովուրդը իր միտքին եւ զգացումին հետեւելով պահանջներ կ'ընէր, սակայն ի՞նչ էր իրողութիւնը: Ս. Պատրիարքը յայտարարեց որ Իբրանոսեան ժառանգորդներու կողմէ իրեն եղած խոստումին վստահութիւն ունեցեր է. ասոր բան մը չենք կրնար ըսել...

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- (*ընդմիջելով*) Քաղ. Ժողովին պարզ հարցում մը ուղղուած էր, պատասխանուեցաւ. եթէ գոհացուցիչ չէ, կրնայ հարցապնդման փոխուիլ:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ.- Հարցում մը եղաւ եւ լուսաբանութեան կարօտ կէտերու պատասխան տրուեցաւ: Եթէ ժողովը չի գոհանար, հարցապնդումի կը փոխուի: Չենք ուզեր ժողովիդ աշխատութեան միջամուխ ըլլալ, բայց կանոն մը կայ, որուն պէտք է որ հետեւինք:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութիւնը Քաղ. Ժողովին⁶⁸⁵ եղած հարցումի մը պատասխանը տուաւ. այլ եւս անոր հաւանիլ պէտք է թէ ոչ՝ այս ժողովին գնահատման յատուկ գործ է. Վարչութիւնը չի խառնուիր ատոր:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Քիչ առաջ տրուած պատասխաններուն վրայ դիւանին կը մնայ հարցնել հարցումը ուղղող երեսփոխաններուն, որ գոհացում գտա՞ծ են թէ ոչ: Երեսփոխաններ չեն կրնար օրէնքի սահմանէն դուրս ելլել եւ ժողովն է որ պիտի որոշէ վիճաբանելու պէտքը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը բաւական կը սեպէ՞ տրուած բացատրութիւնը:

Տ. Յ. ՊԱՀԸԲԻ.- Վարչութեան կողմէ եղած յայտարարութենէն յետոյ, միայն Պ. Օհանեանի խօսք տրուելով կրնայ ժողովին կամքը հարցուիլ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութեան ներկայացուցիչին առարկութիւնը ճիշդ չէ: Պ. Օհանեան պիտի խօսի այս հարցումը հարցապնդման փոխելու պէտքին վրայ: Տրուած պատասխանները թերի են եւ [իրականութեան]

⁶⁸⁵ Բնագրին մէջ՝ *Ժողովի կողմէ*:

չեն համապատասխաներ, ուստի ժողովը Պ. Օհանեանը լսել յետոյ իր որոշումը պիտի տայ իբրեւ օրակարգ նկատողութեան առնելու այս խնդիրը:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Խնդիրը օրակարգ անցած չէ, ուստի պէտք է նախ օրակարգ անցնի ու յետոյ ենթարկուի ժողովին վիճարկութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իրողութեան վրայ հարցում մը եղաւ: Երեսփոխաններ հարցուցին թէ այսինչ, այնինչ բաները տեղի ունեցա՞ծ են, թէ ոչ: Հիմա որպէսզի ժողովը համոզում մը գոյացնէ թէ տրուած պատասխանները բաւական են, ուրիշ երեսփոխաններ ալ, եթէ ունին տեղեկութիւն, կրնան հաղորդել, որպէսզի ժողովը իրողութեան վերահասու եղած իր կարծիքը յայտնէ: Ուրեմն խօսք կու տանք իրողութեան վրայ խօսելու համար:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ այս մասին գլխաւոր խօսքը կ'իյնայ հարցման տէրերուն: Անոնք նախ պէտք է ըսեն թէ գոհացում գտա՞ծ են, թէ ոչ:

Տ. Օ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖ.- Յանուն Վարչութեան տրուած բացատրութիւններուն մէջ սխալներ կան: Պ. Օհանեան աւելի մօտէն իրազեկ եւ խնդրոյն միջամտած ըլլալով, թող խօսի նախ եւ առաջ ինք, որպէսզի լուսաբանուինք եւ յետոյ մենք ալ խօսինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. ժողովը իր տեսակէտը յայտնեց: Հարցում մը եղած էր, որուն պատասխանը տրուեցաւ:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Քաղաքական ժողովի ներկայացուցչին տուած պատասխանը գոհացուցիչ չեմ նկատեր: Պէտք է հարցումը վերածել հարցապնդումի, ստիպողաբար օրակարգ անցնել եւ այսօր իսկ նկատողութեան առնել:

Տ. Լ. ԳԵԻՌԵԱՆ.- Իբրանոսեան խնդրոյն առիթով ըսուեցաւ որ 200,000 ոսկի գնահատուած է իր Հայրենիքի Տուրքը: Ես կ'ուզէի գիտնալ թէ, արդեօք այս դրութիւնը ուրիշներուն հանդէպ կիրարկուա՞ծ է եւ այս 200,000 ոսկիի գնահատութիւնը ի՞նչ հիման վրայ եղած է եւ ի՞նչ տոկոսի վրայ է: Այս հարցումին պատասխանը պէտք է տրուի, որպէսզի ճշդուի կարեւոր կէտ մը:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովին տրամադրութիւնը հասկցուեցաւ: Քաղ. ժողովը իր պատասխանը բերաւ, բայց ժողովը տակաւին չլուսաբանուած չի կրնար եզրակացութեան մը յանգիլ: Հետեւաբար իրաւունք ունինք խօսելու տակաւին այս խնդրոյն վրայ, սակայն տարակարծիք չեմ որ խնդիրը օրակարգ անցնենք եւ այնպէս խօսինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը կ'ընդունի այս առաջարկը, իբրեւ օրակարգի խնդիր թոյլ կու տանք որ Տ. Օհանեան շարունակէ իր խօսքը:

[Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ]⁶⁸⁶.- [շարունակելով] Հիմա գանք ուրիշ խնդրի մը: Արդեօք հանգուցեալ Մարութ Իբրանոսեան Հայրենիքի Տուրքի իր պարտքը կատարե՞ր էր, թէ չէ: Հայրենիքի Տուրքը ո՛չ Պատրիարքի եւ ո՛չ ալ Վարչութեան կողմէ կը պահանջուի ոեւէ անհատէ, ուստի յուղարկաւորութեան առթիւ Բերայի թաղ. խորհուրդին կողմէ հարցում եղեր է որ Իբրանոսեանի համար Հայրենիքի Տուրքի ոեւէ խնդիր կա՞յ, ու Ելմտական Յանձնաժողովը իբրեւ միակ ձեռնհաս մարմինը այս խնդրոյն մէջ, պատասխաններ է թէ ոեւէ խնդիր չկայ: Իսկ յուղարկաւորութեան օրը յանձնաժողովին անդամներէն տիար Յ. Տէիրումէնեան ցոյցի միջոցին կը յայտարարէ թէ Իբրանոսեան իր պարտքը կատարած է եւ նոյն իսկ տիար Ֆէպեան կը պատրաստուի այս պարագան յայտարարութեամբ մը ազդարարել ժողովուրդին, իբր Վարչութեան կողմէ պատուիրակ Ելմտականին մօտ: Հակառակ անոր որ Վարչութիւն [եւ] Պատրիարք կ'որոշեն որ այս յուղարկաւորութիւնը հանդիսաւորապէս կրնայ կատարուիլ, այդ ցոյցը տեղի կ'ունենայ սակայն եւ պահ մը Տրովադայի Պատերազմի⁶⁸⁷ դաշտը կը դառնայ Բերայի եկեղեցին ու ամէն մարդ իր մտածածը կը սկսի ըսել: Քանի մը օր յետոյ Քաղ. ժողովը խնդիրը նկատողութեան կ'առնէ եւ կ'որոշէ որ Ելմտական Յանձնաժողովը 100,000 ոսկի առնէ, երբ արդէն հանգուցեալը 58,000 ոսկի վճարած էր, իսկ Հոկտ. 29ին երկու անդամի լիազօրութիւն կը յանձնուի երթալու եւ բանակցելու համար,

⁶⁸⁶ Ատենագրութեան մէջ սկզբնապէս արձանագրուած է «Տ. Օհանեան», բայց յետոյ ջնջուելով գրուած է «Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ»: Ատենագրութեան ընդհանուր շարադրանքը, սակայն, կը յուշէ թէ Օհանեանն է քննարկումը շարունակողը:

⁶⁸⁷ Յունական դիցաբանութեան առնչուող եւ գեղարուեստի բազմաթիւ գործերու նիւթ տուած դրուագ մը, որ իր էութեան մէջ կրնայ դիտուիլ իբրեւ անհաշտելի տեսակետներու հետեւանք:

սակայն սա ալ անեցնենք որ երկու հոգի իրարու վրայ վստահություն չունին: Եւ այս միջոցին *Երկիր*⁶⁸⁸ մէկ մարդը⁶⁸⁹ կ'երթայ իրենց ըսելու որ՝ յանուն իր կուսակցության, դուք դաշնակցականներու հետ յարմարեցաք, բայց գիտցած եղէք որ մեզի ձեր դիմացը պիտի գտնէք: Երբ այս պատասխանը կ'առնեն Իբրանոսեանները, անելի դժուար վիճակի մէջ կը գտնուին, որովհետեւ պէտք կ'ըլլայ նախ եւ առաջ երկու կուսակցություն իրարու հետ հաշտեցնել: Չմոռնամ սակայն յիշատակելու որ խորհուրդ կը տրուի Իբրանոսեաններու, օտար իշխանությանց միջոցաւ կատարել յուղարկաւորությունը, սակայն անոնք մերժած են: Վերջապէս Քաղ. Ժողովը տուաւ իր որոշումը եւ իր պահանջը դրաւ եւ անկէ վերջն է որ Իբրանոսեաններու ներկայացուցիչը օր մը եկած էր պատրիարքարան, ուր գացած էի նաեւ ես ալ Ս. Պատրիարքը տեսնելու եւ ըսուեցաւ մեզի որ անգլիական քովիսերը⁶⁹⁰ ընդունելու համար Սրբազանը գացած է Գումգաբու: Հոն Ս. Պատրիարքը Քաղ. Ժողովին որոշումը հաղորդեց դարձեալ ու այդ թուականէն վերջը մինչեւ Դեկտեմբեր 7 շարունակեց բանակցությունը: Ի՞նչ էր սակայն Իբրանոսեաններու խոստացածը ազգին: Բացի 100,000 ոսկիէն որ պիտի տրուէր Հայկական Փոխառության անունով, 30,000 ոսկի ալ պիտի յատկացուէր ամեւտրական վարժարանի շինության եւ անկէ առաջ ալ 58,000 ոսկի վճարուած էր արդէն, երբ գնահատիչ մարմինը տակաւին չէր կազմուած: Երբ Ելմտական Յանձնաժողովի գնահատիչ մարմինը կազմուէր է, նկատողության առնելով որ Իբրանոսեան արդէն կարելոք գումար մը վճարած է, յարմար դատել է որ այլեւս միանուագի խնդիր չըլլայ եւ ամսական պահանջուի: Այս ամսականի խնդիրն էր որ կար ու կը մնար ու մենք ալ Ս. Պատրիարքին հետ խորհրդակցելով ուզեցինք որ այս ամսականներու վճարումը ապահովուի: Չմոռնամ ըսելու որ Փոխառության անունով տրուած գումարը պիտի արձանագրուէր իբրեւ դրամագլուխ ամեւտրական վարժարանի, որպէսզի թուրքերու ուշադրությունը չգրաւէ, ինչպէս եղաւ յետոյ եւ ներքին գաւառներու մէջ գտնուած Իբրանոսեաններու բոլոր գոյքերը գրաւուեցան...

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Արդէն մենք ոչ մէկ պարագայի մէջ Փոխառության անունը տուած ենք:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Իբրանոսեանները Քաղ. Ժողովի այս որոշման վրայ առաջարկեցին 70,000 ոսկի իբրեւ ապահովության գումար իրենց հաստատելիք վարժարանին, 30,000 ոսկի վարժարանին շինության, 33,000 ոսկի որբոց եւ տարագրելոց, 3200 ոսկի 16 ամսուան Իբրանոսեան տան Հայրենիքի Տուրք, ընդամենը 36,250⁶⁹¹ ոսկի:

Տ. Վ. ԳՆԱՃԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչը ըսաւ որ Իբրանոսեանները միանուագ ռելէ գումար տալու յօժարություն ցոյց չտուին...

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Այս գումարը Իբրանոսեան Տան մինչեւ 1920ի վերջը 16 ամսուան Հայրենիքի Տուրքին գումարն էր, մինչդեռ Իբրանոսեանները կ'ուզէին այս գումարով վճարած ըլլալ իրենց մինչեւ 1923ի տուրքը: Հիմա հաշիւ ըրինք որ 3 տարուան մէջ այս տարբերությունը կը յանգի 7200 ոսկիի, ամիսը 200 ոսկի հաշուով: Ահաւասիկ այս է որ խօսակցության նիւթ եղած է այսօր: Մինչդեռ ասոնցմէ զատ 10,000 ոսկի հիւանդանոցին, 500 ոսկի Գալֆաեան որբանոցին, 500 ոսկի Գատըքէոյի որբանոցին, 500 ոսկի Օրթաքէոյի աղջկանց որբանոցին, 500 ոսկի Էսաեան մանչերու, 500 ոսկի Դպրոցասէր Տիկնանց, 250 ոսկի Գուրուշեշմէ Առնապոլսքէոյի որբանոցին, 250 ոսկի Պեշիքթաշի, 250 ոսկի Նարը Գաբուի, 250 ոսկի Մագըրքէոյի, 250 ոսկի Պալաթի, 250 ոսկի Կարմիր Խաչի գումար՝ 150,000 ոսկի:⁶⁹² Կը հարցնեմ, արդեօք այս հաստատություններն ալ ազգինը չէ՞ն եւ ասոնց եղած ռելէ օգնություն ազգին եղած չի՞ նկատուիր: Երբ որ Հայրենիքի Տուրքը հաս-

⁶⁸⁸ «Երկիր» պաշտօնական խօսափողն էր Սոցիալ Դեմոկրատ Հնչակեան Կուսակցության: Տուեալ շրջանին անոր արտօնատէրն ու պատասխանատու տնօրէնն էր Օ. Ճէնազեան:

⁶⁸⁹ Հաստատապէս կարելի չէ ըսել թէ ով է եղած հնչակեաններու անունով ներկայացող այդ անձը, բայց հաւանաբար տեղին ըլլայ նշել թէ ազգային երեսփոխան Հրանտ Գալիկեան սերտօրէն կապուած էր «Երկիր» թերթին եւ շրջան մը կը ներկայանար թերթին պատասխանատու տնօրէնի հանգամանքով (Ամալիա) Կիրակոսեան, *Հայ Պարբերական Մամուլի Մատենագիտություն (1794–1967)*, հրատարակություն Խորհրդային Հայաստանի Մշակոյթի Նախարարության հովանիին ներքեւ գործող Միասնիկեանի անուան Հանրապետական Գրադարանի (Երեւան, 1970), 77):

⁶⁹⁰ 1920–24 թուականներուն Անգլիական Բարձր Յանձնակատարն էր Սըր Հորըս Ռամպոլտ (Horace George Montagu Rumbold [1869–1941]), որ 1924-ին յանուն Բրիտանական Կայսրության պիտի ստորագրէր Լոզանի Դաշնագիրը:

⁶⁹¹ Եթէ գումարումը կը վերաբերի որբերուն եւ տարագրեալներուն, ինչպէս նաեւ 16 ամսուան Հայրենիքի Տուրքի յատկացուելիք գումարին, արդիւնքը պէտք է ըլլայ 36,200:

⁶⁹² Պակասաւոր այս նախադասությունը կը մղէ ենթադրելու թէ Օհանեան հաւանաբար ըսել ուզած է թէ Իբրանոսեան տունը կատարած է նաեւ յիշատակեալ գումարներով նուիրատություններ:

տատուեցաւ, այլեւս հիւանդանոցի, որբանոցի, տարագրելոց նպաստ չպիտի տրուէր կ'ըսեն. հանրութեան մէջ այսպէս է ըմբռնուիր: Սակայն մենք գիտենք թէ յետոյ որքան ճշդութեամբ գործադրուեցաւ այս պայմանը: Ասկէ գատ Վարչութիւնը կ'ըսէ որ Փոխառութեան խնդիրը ինծի հետ առնչութիւն չունի, մինչդէռ այդ խնդիրն ալ սեղանին վրայ եկած եւ խորհրդակցութեան նիւթ եղած է:

Այս մանրամասնութիւնները պէտք է գիտնայ Պատ. Ժողովը եւ համոզուի թէ երբ գնահատեալ գումարներու 100ին 35ը հազիւ կրնայ գանձել, Իբրանոսեանները նախապէս իրենց վճարած գումարով գնահատութեան գրեթէ 100ին 50[ը] վճարած կ'ըլլային:

Տեսաք, մենք մեր ապրած տարիներուն մէջ շատ բան տեսանք, շատ մարդիկ որոնք ազգին դրամները կերած եւ մինչեւ իսկ դաւաճանութիւններ գործած են, հանդիսաւոր յուղարկաւորութեամբ թաղուեցան, իսկ Իբրանոսեանի նման մէկը, որ ոչ մէկ վնաս հասցուցեր, ընդհակառակը՝ ազգին պատուաբեր մէկը եղեր, առեւտրական վարժարան հաստատեր, ամէն ազգային մարմիններ նպաստի համար իրեն դիմեր ու ոչ մէկը մերժեր է, Եմտականը իրեն գանձապետ ընտրեր է, այս պաշտօնն ալ ընդուներ ու վարեր է եւ որբերու անունով 58,000 ոսկիի գումար մը տուեր է, եւ վերջապէս իր ազգակիցներուն պատիւը բարձրացուցեր է օտարներու առջեւ, կ'արգիլուի հանդիսաւոր յուղարկաւորութենէ, առարկայ ըլլալով ամէն անարգանքի: Այս տեսակէտներով կ'առաջարկեմ հեռացնել Քաղ. Ժողովը եւ գործի գլուխ բերել նոր Քաղ. Ժողով մը, որ ազգին վարկը բարձրացնէ թէ՛ օտարներու եւ թէ՛ ազգին առջեւ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Իբրանոսեան խնդիրը անարգանք մ'է այս ժողովին ողջմտութեան դէմ: Վարչութիւնը ոչ մէկ կերպով իրաւունք ունէր այսքան խիզախ եւ յանդուգն քայլ առնելու այս խնդրոյն մէջ, մանաւանդ երբ իր նպատակն էր օրէնքին գործադրութիւնը միայն: Ես չեմ հասկնար թէ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչը ինչպէ՞ս կը ներէ իրեն գալ այստեղ եւ խնդիրը ներկայացնել խեղաթիւրելով, առանց կշռելու այս ժողովին հանգամանքը: Թաղում մը պիտի կատարուի, Քաղ. Ժողովը կրնայ մերժել ասիկա երբ երկրին օրէնքը կը պարտաւորէ ննջեցեալ մը թաղել եւ ամէնքը ենթակայ են այս օրէնքին: Կառավարութիւն եւ օտարներ կրնան թողատրել որ մեռել մը անթաղ մնայ օրերով: Ուրիշ բան է ննջեցեալ մը թաղելը, բոլորովին տարբեր բան է անոր համար հանդիսաւորութիւն կատարելը: Սակայն երբ կու գան ըսելու որ Իբրանոսեանները շատ մը պարտքեր ունին, մենք ուրիշ միջոց չունէինք, մինչեւ որ նեղի չդնէինք չէինք կրնար գանձել, այս մասը օրէնքի սահմանին մէջ չի կրնար անցնիլ: Ազգին պարտականութիւնն էր տանիլ թաղել ննջեցեալը: Գալով Վարչութեան այն յայտարարութեան թէ հանգուցեալը իր Հայրենիքի Տուրքի պարտքը չէ կատարած, այն ալ ներկայացուած կերպով իրողութեան համապատասխան չէ, որովհետեւ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքով իրեն պիտի հաղորդուի, իր առարկութիւնը պիտի լսուի, անիկա պիտի քննուի եւ այդ պարագային է որ օրէնքը պիտի գործադրուի: Մինչդէռ հիմա կ'ըսուի որ յանձնաժողովը իր Հայրենիքի Տուրքը չկրցաւ ներկայացնել, որպէսզի կարենար մերժել: Այս պարագային մէջ պատճառ չկար որ իր յուղարկաւորութիւնը չկատարուէր իր եկեղեցւոյն մէջ: Սակայն գիտենք որ Փոխառութեան խնդիրը ինչ դեր ունեցած է այս խնդրոյն մէջ, մինչդէռ մամուլին տրուած բացատրութիւնը բոլորովին տարբեր էր: Եթէ նոյն իսկ Փոխառութեան համար ըլլար այս խնդիրը, պէտք չկայ բացատրելու որ բռնի փոխառութիւն չ'ըլլար եւ Վարչութիւնը միջամտելու պէտք չունէր այս խնդրոյն մէջ: Աստուծոյ կը հասկցուի որ Վարչութեան ընթացքը ո՛չ միայն ճկուն չէ եղած, այլ[եւ] կատարելապէս բիրտ եւ կոպիտ է այնպիսի ընտանիքի մը դէմ, որ եթէ հարստացած է՝ իր աշխատութեամբ հարստացած է, առանց գողնալու, առանց յափշտակելու: Ասիկա նշաւակելի գործ մ'է, որ մինչեւ իսկ կը մղէ պաշտօնական իրողութիւնները խեղաթիւրելու. ուստի կ'առաջարկեմ ո՛չ միայն անվստահութիւն յայտնել Վարչութեան, այլեւ դատապարտելի ու ամբաստանելի գտնել իր այս արարքը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ընկերս, Տիար Տ[եր] Մովսէսեան, այնքան գեղեցիկ եւ կուռ կերպով բացատրեց արդէն խնդիրը...

Տ. ԱՄԱՏՈՒԻ.- [ընդմիջելով] Դուք կ'իւրացնէք իր կարգ մը բացատրութիւնները, ինչպէս՝ բիրտ, կոպիտ[...]

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- [շարունակելով] Կատարելապէս, որովհետեւ անոնք ուղղուած չէին անձերու դէմ, այլ՝ Վարչութեան գործելու եղանակին եւ արարքներուն դէմ: Ես ըսուածները չպիտի կրկնեմ, այլ մէկ տեսակէտ մը կայ, զոր ի վեր հանել կ'ուզեմ: Այս ազգը շատ հարստութիւն տեսած եւ անսահման դրամ առած է, առանց նկատի ունենալու անոր քիչ մը աւելի, քիչ մը պակաս ըլլալը: Սակայն հաշիւէն վեր բան մը կայ. պէտք է արդար ըլլալ եւ անհատէ մը դրամ առնելու համար պէտք չէ դիմել այնպիսի միջոցներու, որ դրամ առնելը գողնալու հաւասար ընէ: Իբրանոսեանի յուղարկաւորութեան առթիւ տեղի ունեցած ցոյցէն յետոյ, ազգ. իշխանութիւնը ինք պիտի ուղղէ[ր] ժողովուրդը, սակայն կը նստի հրեայ սեղանաւորի նման սակարկութիւն ընելու, այս կերպով

մշակելով ժողովրդեան բնագործը: Եթե Վարչությունը համակարծիք էր, թող միլիոն մը ուզեր: Վարչությունը փոխանակ տկարանալու այս դեպքին առջեւ, պետք էր ըսեր մենք հրաժարած ենք, մինչդեռ ամբողջին մեջ այդ կիրքը մշակելով՝ չարիք մը գործած եղան: Այս տեսակետներով առանց վարանումի կու տամ անվստահության քուէն:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ստիպուած եմ յայտարարելու որ պատասխանատու կը նկատեմ Իբրանոսեան ընտանիքը, Պատրիարքը եւ Վարչությունը: Իբրանոսեանները պատասխանատու են, որովհետեւ ցոյցին յաջորդող օրերուն ամէն կերպով չաշխատեցան վերջացնել այս գործը: Պատրիարքը պատասխանատու է, որովհետեւ մինչեւ ծանօթ Կիրակիի դէպքը Իբրանոսեան ընտանիքին անդամները մէկէ աւելի անգամներ կը դիմեն Պատրիարքին եւ կը յայտենն ժողովրդական յուզումի առթիւ իրենց լաւները: Պատրիարքը կը վստահացնէ որ ոչինչ կրնայ պատահիլ եւ ինք իր դամբանականով պիտի հանդարտեցնէ մտքերը: Ասկէ զատ, ցոյցի օրն ալ, երբ ննջեցեալին դրուած նկուղի բանալին կը յանձնուի իրեն, Չաւէն Պատրիարք կ'առնէ կը տանի իր հետ ու կը պահէ շաբաթներով իր քով, առանց ժողովական որոշումի մը ենթարկելու գէթ ապագային, երբ Վարչությունը կը սկսի զբաղիլ Իբրանոսեան հարցով: Գալով Վարչութեան պատասխանատուութեան, այդ մասին ըսուեցաւ ծանօթ ցոյցին միակ առիթը եղած է Անկախութեան Փոխառութեան խնդիրը, մինչդեռ ցոյցէն յետոյ Հայրենիքի Տուրք կ'ուզուի Իբրանոսեանէն այն առարկութեամբ որ 200,000 ոսկիի Հայրենիքի Տուրքի գնահատում եղած է: Արդ՝ եթէ ուրիշ որեւէ ազգայինի համար օրէնքը պարտադիր հանգամանք ունի, նոյնը պիտի ըլլայ նաեւ այդ օրէնքին հետ սերտօրէն կապուած Եւմտականի գանձապահին համար: Անըմբռնելի է որ Իբրանոսեան գնահատուած ըլլայ 200,000 ոսկի Եւմտական Կեդր. Յանձնաժողովին կողմէ եւ ինք իբրեւ գանձապետ Եւմտականի անտեղեակ ըլլայ թէ ինչ գնահատում եղած է իրեն համար: Եւ եթէ գնահատուած Հայրենիքի Տուրք կը պահանջուէր իրենցմէ, ինչո՞վ կ'արդարացնեն Իբրանոսեաններէ եղած 500,000 ոսկիի պահանջը:

Պարզ է որ իրականութիւնը եւ Վարչութեան մեծամասնութեան ներկայացուցչին յայտարարութիւնները չեն համապատասխաներ եւ տրուած բացատրութիւններուն հակասութիւնները աւելի քան ակնեւ են: Հայրենիքի Տուրքով հետաքրքրուող մարմինը պիտի ըլլար Եւմտից Կեդր. Յանձնաժողովը եւ ո՛չ թէ Քաղաքական Ժողովը, որ իր տեսուչ խորհուրդներէն մէկուն դերը չի կրնար ստանձնել: Վարչութեան գնահատումին մեջ համեմատութիւն ալ չկայ: Հազարով, յիսուն հազարով գնահատած չէ: Ասիկա դիակ շահագործելու ձեւը առած է եւ այս տեսակ Վարչութեան չենք կրնար յայտնել մեր վստահութիւնը:

ՏՐ. Գ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Դրամի տեսակետը ինծի համար երկրորդական կարեւորութիւն ունի: Ես կը նախընտրէի որ յուղարկաւորութեան օրը Վարչութիւնը *էներժիք* ընթացքով մը ձերբակալէր եւ դատարանին յանձնէր այդ ցոյցը կազմակերպողները *էնթերալի*⁶⁹³ ոստիկանութեան միջոցաւ եւ թաղումը կատար[էր]: Սակայն այդպէս չէ եղած եւ, ընդհակառակը, յետոյ ննջեցեալը *հսնգ* եղած է⁶⁹⁴, պատրուակելով Հայրենիքի Տուրքը, մինչդեռ իրականութեան մեջ Փոխառութեան համար *հսնգ* եղած էր:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Իբրանոսեանի թաղումը եկաւ անգամ մ'ալ ապացուցանելու որ Վարչութիւնը քառակուսի անիւ մ'է, որուն բոլոր կողմերը իրարու հակառակ են: Այսպիսի իշխանութիւն մը երբեք գործադիր մարմին չէր կրնար ըլլալ: Ի՞նչ ըրած է Քաղ. Ժողովը: Աշխատած է համաձայնութեան մը բերել Իբրանոսեան ժառանգորդները եւ պահանջ դրեր է որ 500,000 ոսկի վճարուի, սակայն տեսակետները իրարմէ տարբեր եղած են, որովհետեւ անդամները կոթնած են 4 կուսակցութեան⁶⁹⁵ բնական է, ուրեմն, որ այսպիսի մարմին մը արժանանայ անվստահութեան:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Այս հարցին մեջ ամենէն նկատ[առելի]ի եւ կարելոր կէտը այն է, զոր պարզեց Պ. Օհանեան, շեշտելով թէ այս խնդիրը կուսակցական իրերամարտութեան կամ մրցակցութեան առարկայ եղած է: Ասկէ զատ, յայտնի չէ թէ Վարչութիւնը ի՞նչ ուզած է: Իսկ ասկէ աւելի կարելոր կէտը այն է, որ մինչդեռ կատարուած ցոյցէն օր մը վերջ կուսակցութեանց թերթերը ուժգին կերպով եւ իրարու տեսել պաշտպանեցին կատարուած այս ցոյցը ամբողջականութեան ամբողջ թափով, ճիշդ այդ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներն են որ հիմա տարբեր կերպով կ'արտայայտուին: Ասիկա ուշագրաւ հակասութիւն մ'է եւ պետք է մատնանիշ ըլլայ ներկայ պարագային մէջ...⁶⁹⁶

⁶⁹³ Տեսնել ծանօթագրութիւն թիւ 32:

⁶⁹⁴ Արգելքի տակ դրուած է (*հսնգ* = արգելք, թրջաբանութիւն):

⁶⁹⁵ Ակնարկութիւն ազատական, դաշնակցական, հնչակեան եւ սահմանադրական-ճամկավար կուսակցութիւններուն:

⁶⁹⁶ Կուսակցական թերթերէն մեր հասողութեան ներքեւ գտնուած են միայն «Ժողովուրդի Ձայնը» եւ «Ճակատամարտ»

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Կետ մը կայ, զոր պետք է ուղղել: Իբրանոսեանի յուղարկաւորութեան առթիւ տեղի ունեցած ցոյցը ռեւէ կուսակցութեան կողմէ պատրաստուած ցոյց մը չէր: Այդ օրուան պարագլուխները, ինչպէս գրուեցաւ, Սուրէնեան, Սուրեան, Անգուբ, ռեւէ կուսակցութեան անունով չեն գործած եւ իմ պատկանած կուսակցութիւնս մինչեւ այն օրը չէ հետաքրքրուած այս խնդրով:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Պ. Բարսեղեան կ'ըսէ որ իրենք չեն հետաքրքրուած, մինչդեռ մենք գիտենք որ ամենաբաւոյն կերպով կը պաշտպանուէր տեղի ունեցած ցոյցը, իսկ եթէ այսօր կ'ընդունին տեղի ունեցածին անտեղութիւնը, պետք է հռչակուի որ այն օրուան ցոյցը ապօրէն էր...

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- *[ընդմիջելով]* Ոչ, ապօրէն չէր:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Եթէ Վարչութիւնը չկրցաւ կարգադրել խնդիրը եւ այդ պատճառաւ յարձակում տեղի կ'ունենայ իր վրայ, պետք է գիտնալ որ հիմա դիւրին է խօսիլ այդ մասին, մինչդեռ խնդիրը այդ կէտին հասնելէ վերջ բնական է որ ռեւէ Վարչութիւնը քայլ առ քայլ պիտի մօտենար խնդրին: Կ'ըսուի նաեւ որ Վարչութիւնը ինչո՞ւ առջեւը չառաւ այս ցոյցին: Բացատրութիւնը պարզ է. որովհետեւ մեր ազգային իշխանութիւնը չ'ուզեր դիմել [օտար] իշխանութեան այսպիսի ցոյց մը զսպելու համար: Սակայն այս հարցումը Վարչութեան ընելէ առաջ, ուրիշ հարցում մը պետք է ընել. կատարուած այս ցոյցը լա՞ւ ցոյց էր, թե՞ գէշ ցոյց: Եւ իբրեւ եզրակացութիւն պետք է ըսենք որ Վարչութիւնը մեղադրելի է որ ամբոխին բուռն տրամադրութեան տակ գործած է: Իսկ ամբոխին արտայայտութիւնը Շաբաթ կամ Կիրակի կը դառնար Հայրենիքի Փոխառութեան շուրջ եւ Իբրանոսեաններու կ'ըսուէր որ չէք մասնակցած այդ Փոխառութեան, որուն համար պատրիարքարանի կողմէ ձեռնարկ մը կատարուիլը հարկաւ ճիշդ չէր:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Պ. Օհանեանի խօսքերը թէ Իբրանոսեան յուղարկաւորութիւնը մրցակցութեան առարկայ եղած է չի պատկանիր բնաւ Դաշնակցութեան: Ուրախ եմ յայտարարելու որ այն օրը երբ Իբրանոսեանները իրենց առաջարկը բերին, երեկոյին Քաղ. Ժողովի նիստին մէջ արտայայտուեցայ ըսելով որ պետք է զիջող ըլլալ եւ քանի որ Հայրենիքի Տուրքի հարց [զոյութիւն] չունի, արագօրէն պետք է լուծել, սակայն ես փոքրամասնութեան մէջ մնացի:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Պ. Ամատունի կրնա՞յ ըսել թէ Վարչութիւնը տեղեկութիւն չունէր որ Պ. Իբրանոսեանի՝ ննջեցեալին, պահարանի բանալին իմ քովս է...

Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(ընդմիջելով)* Վարչութիւնը այդ մասին որոշում չէ տուած. ուրիշ բան է տեղեկութիւն ունենալը, տարբեր բան է կարգադրութիւն ընելը:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- *(շարունակելով)* Կ'երեւայ որ յանցանքը ուրիշի վրայ ձգելու ճիգ մը կայ: Կը հարցունի թէ Պատրիարքը բանալին ինչո՞ւ առեր է, մինչդեռ բացատրուեցաւ թէ բանալին ինչու եւ ինչպէս յանձնուեցաւ ինծի: Դարձեալ բացատրուեցաւ որ Փոխառութեան խնդրոյն հետ պատրիարքարանը կապ չունի եւ Հայրենիքի Տուրքի համար ալ արգելք չեղաւ, մինչեւ իսկ Եւմուսկան Յանձնաժողովը խորհեցաւ ծաղկեպսակ մը դնել իր գանձապետին դագաղին վրայ, այդ պատճառաւ ես ալ ներկայ գտնուեցայ: Սակայն ես հարցում մը պիտի ընեմ Տր. Բարսեղեանի: Ինք չէ՞ր որ թաղումէն օր մը յետոյ հեռաձայնելով ինձ ըսաւ որ մենք շահագրգռուած ենք այս խնդրով. մինչեւ որ մեր կարծիքը չառնուի, ռեւէ կարգադրութիւն չըլլայ:

պաշտօնաթերթերը: Առաջինին մէջ չենք հանդիպած Նաթանեանի յայտարարութեան պատշաճող գրութեան: «Ճակատամարտ» (29 Հոկտեմբեր 1920, 592/2412) «Ժողովրդային Ցասումը» խորագրեալ խմբագրականով կատարած է կարգ մը նշումներ: Ազգային պարտականութեան գիտակցութիւնը ցոյցին միակ դրոշիչը հռչակելէ եւ ցուցարարներու բացազանչութիւններէն նմոյշներ ներկայացնելէ ետք, խմբագրականը կը հաստատէ. «Որքան ալ տարերային, նոյնիսկ տեղ-տեղ ամբոխային, ըլլար հոսանքը, ունէր հիմնաւոր պատճառներ: Եւ եթէ անախորժութիւնը եկաւ զուգահիշեցաւ յուղարկաւորութեան մը, այդ պարզապէս անոր համար էր որ անպարտաճանաչ ունեւորներու հանդէպ տիրող տրտունջները տարածուէր-կուտակուէր եւ անդիմադրելի ցասումի մը յանգեր էին»: Ընդունելով հանդերձ թէ ժողովրդային պոռթկումը «պղտորած եւ պզտիկցած» էր «տմարդի արտայայտութիւններով», խմբագրականը կը շարունակէ. «Հաճի աղան կենդանի մեռել մըն էր պարտաճանաչութեան տեսակէտով» ու կ'եզրակացնէ. «Խնդիրը իր ամբողջութեան մէջ այնքան պարզ է, որ օտարներն անգամ կը խոստովանին, իսկ հայ ժողովուրդը հարիւրին իննսուն համեմատութեամբ զայն կը մեկնէ ճիշդ այնպէս, ինչպէս որ եղեր է: Եւ ան, իր յստակ տրամաբանութեամբ, հրապարակային այդ ցասումը ուղղուած չի նկատեր միայն Իբրանոսեանի, այլ բոլոր անոնց ... որոնք իրենք զիրենք այնքան օտար կը զգան այս ժողովուրդին, իրենց ոսկի պատուանդանէն արհամարհանք եւ երբեմն փշրանք նետելով անոր երեսին, եւ կը կարծեն թէ ո՞վ որ կը բողոքէ յանուն ազգային պարտականութեան, խուժան է կամ վարձկան:

Ժողովուրդին արդար ցասումը նման է այն ալիքներուն, որոնք յաճախ փոթորիկներ կը յարուցանեն»:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կիրակի օրուան ցոյցը այն ձեւով եղած է որ Իբրանոսեան ընտանիքը Հայկական Փոխառութեան այսչափ գումար պարտաւոր է տալու եւ չէ տուած: Ասոր մէջ, ինչպէս քիչ առաջ ալ ըսի, իմ պատկանած կուսակցութիւնը ռեւէ շահագրգռութիւն չունէր: Սակայն այս ցոյցի խնդիրը դարձաւ հանրային սեփականութիւն: Եւ որովհետեւ կողմնակի կերպով մեզի դիմում ալ եղաւ եւ խնդրուեցաւ որ միջամտենք նպատակայարմար կերպով խնդիրը կարգադրելու համար, զբաղած ենք այս խնդրով: Նոյն օրը հաղորդուած էր մեզի որ այս գործին համար նշանակուած է յանձնախումբ մը, որուն պիտի անդամակցի նաեւ Պատրիարքը: Անոր համար դիմեցինք Պատրիարքին, ըսելու որ այս խնդրի մասին այսօր Ձեր մասնակցութեամբ խնդիրը սեղանի վրայ պիտի դրուի, կը խնդրենք որ վերջնական կարգադրութենէ առաջ լսէք նաեւ մեզի: Բայց երբ թերթի մը մէջ աղտոտ ակնարկներ եղան մեր հասցէին եւ մանաւանդ երբ Քաղաքական Ժողովը սկսաւ զբաղիլ այս հարցով, մենք դադրեցանք այլեւս այս խնդրով զբաղել:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ի՞նչ հանգամանքով միջամտեցիք:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հանգամանքի, այսինքն պաշտօնական հանգամանքի խնդիր չկայ, որովհետեւ պաշտօնական ռեւէ մարմնի գործին միջամտելու հարց չկայ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Այս դիմումին ատենն ալ պէտք է որոշուի: Երեքշաբթի կէսօրին այս դիմումը եղաւ, երեկոյին զբաղեցանք այս խնդրով: Սա ալ ըսեմ որ ցոյցէն յետոյ ոչ մէկը դիմում ըրած է մեզի խնդրոյն կարգադրութեան համար:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Իբրանոսեան խնդրոյն մէջ Վարչութեան դէմ եղած քննադատութիւններուն ես համամիտ չեմ, որովհետեւ Իբրանոսեան ժառանգորդները հանգուցելոյն մահուրէն վերջ սկզբունքով չեն ընդունած ռեւէ գումար տալ ու կատարուած ցոյցէն յետոյ ազգին երեսին ելթ գումար մը կը նետեն, ո՛չ թէ իրենց անձնականէն է որ բան մը կու տան, այլ՝ ժառանգութենէն, ու այդ ժառանգութեան գումարով կ'ուզեն կարգադրել իրենց Հայրենիքի Տուրքի պարտքը:

Տ. Ա. ՖԷՍԼԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ձեզելով նոյն իսկ Հայրենիքի Փոխառութեան սահմանեալ գումարէն:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- (շարունակելով) Այս խօսքերս կը վերաբերին, ինչպէս հասկցաք անշուշտ, վճարելի գումարին մինչեւ 1923 Հայրենիքի Տուրքի հաշուոյն: Ես կը տեսնեմ որ ռեւէ Ազգ. Վարչութիւն չէր կրնար տարբեր կարգադրութիւն մը ընել: Կը մնայ հիմա մեր ժողովին իր որոշումը տալ, քանի որ ինք ձեռնհաս է այս մասին որոշում մը տալու, բայց, ինչպէս ըսի, պատճառ չեմ տեսներ դատապարտելու Վարչութիւնը իր առած քայլին համար:

Տ. Ա. ՃԻԻՄՊԻԻԾԵԱՆ.- Շատ մը ատենախօսներ մեր հասցէին կարգ մը խօսքեր ըրին: Եթէ նոյն իսկ ճակատագրականօրէն Վարչութիւնը պիտի հարկադրուի քաշուիլ իր պաշտօնէն, անիկա մինչեւ այս պահուս ձեր վստահութիւնը կը վայելէ, հետեւաբար վերջին խօսքը պէտք է տրուի իրեն, փարատելու համար գոնէ կարգ մը թիւրիմացութիւններ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խնդրոյն շուրջ թեր ու դէմ եղածը խօսուեցաւ եւ պէտք է այլեւս դիմենք ժողովիդ քուէին, որովհետեւ վիճաբանութիւնը տակաւին երկարելու պատճառ չեմ գտներ: Սակայն ինչպէս ըսաւ Վարչութեան ներկայացուցիչը, պէտք է որ վերջին խօսքը տանք իրենց՝ պատասխանելու իրենց ուղղեալ քննադատութիւններուն: Բայց ժամանակը ուշ ըլլալով, կը թողունք յառաջակայ նիստին, որ պիտի գումարուի տօնական օրերէ վերջը:

(Ատենը փակուեցաւ ժամը 5½ին)

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ [28] Յունուարի 1921)⁶⁹⁷

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 48⁶⁹⁸ երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 53ի)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տակաւին մեծամասնութիւն չունինք, սակայն մինչեւ որ ատենական գործողութիւնները աւարտենք, մէկ երկու երեսփոխան եւս կու գայ եւ օրակարգի կ'անցնինք:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Մէկ քանի երեսփոխաններ կան, որոնք երեք անգամ բացակայութիւն ունին, բայց չեն հրաժարեցուցուած. արդեօք կանոնին գործադրութեան կը հետեւի՞ դիւանը:⁶⁹⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ ցանկերը կը պատրաստենք, յաջորդ նիստին կը ներկայացնենք:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ⁷⁰⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ազգ. երեսփոխան Տ. Սիրուն Տիօնեան հետեւեալ առաջարկը կը ներկայացնէ:
(Պատճէն)⁷⁰¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տարակոյս չկայ որ այս առաջարկը մեր ամենուն զգացումներուն արտայայտութիւնն է: Ամերիկեան Նպաստամատոյցի մարդասիրական դերը այնքան ծանօթ է, որ անիկա բացատրելու եւ դրուատելու համար ոեւէ խօսք աւելցնել աւելորդ է: Կ'առաջարկեմ ուրեմն որ յօտնկայս տանք մեր շնորհակալութեան քուէն:

(Բոլոր ժողովականները յօտնկայս շնորհակալութեան քուէ տուին)

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԶԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ ԱՆԴԱՄԱՍՏՈՒԹԵՆԷ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Զաղ. Ժողովի անդամներէն Տ. Մկրտիչ Մանուկեան հետեւեալ հրաժարականը դրկած է:

⁶⁹⁷ Ատենագրողը բնագրին մէջ արձանագրած է 31 Յունուար, սակայն պոլսահայ թերթերն արդէն 29 Յունուարին հրատարակած են նիստին նկարագրական իբրեւ նախորդ օրը կատարուած գումարում:

⁶⁹⁸ «Ժողովուրդի Չայնը» (29 Յունուար 1921, 700) նշած է 41:

⁶⁹⁹ «Ժողովուրդի Չայնը» իր վերոնշեալ համարով յաւելուածաբար կը նշէ թէ Սիրունի պահանջած է հրատարակել անունները երեք անգամ յաջորդաբար բացակայող երեսփոխաններու եւ զանոնք հրաժարած նկատել, իսկ «Ճակատամարտ» (29 Յունուար 1921, 669/2490) կը նշէ թէ Սիրունի «թուեց կարգ մը երեսփոխաններու անուններ»: Խօսքը անշուշտ կը վերաբերի առանց բանաւոր պատճառի բացակայող երեսփոխաններու:

⁷⁰⁰ «Ժողովուրդի Չայնը» ունի գրաքննուած պարբերութիւն մը այս բաժնէն առաջ:

⁷⁰¹ «Ճակատամարտ» իր վերոյիշեալ 669/2490-րդ համարով կը նշէ. «Պ. Սիրուն Տիօնեան յայտնելով որ Ամերիկեան Նպաստամատոյց մարմինը թէ՛ պատերազմի ընթացքին, թէ՛ զինադադարէն վերջ եւ այժմ ալ որբախնամ գործին եւ գաղթականներուն ահագին օժանդակութիւն ըրած եւ հազարաւոր որբերու կեանքը փրկած է, կ'առաջարկէր յօտնկայս շնորհակալութիւն յայտնել»: «Ժողովուրդի Չայնը», իր վերոնշեալ համարով, կը յայտնէր. «Պ. Սիրուն Տիօնեան գրով մը ներկայացնելով հայկական տարագրութեանց եւ ջարդերու միջոցին Ամերիկեան Նպաստամատոյց Մարմնին կատարած բարերար ու նախախնամական դերը, եւ յիշատակելով այն վերջին օժանդակութիւնը որ ըրաւ այդ բարեսիրական միութիւնը, երեք ամսուան համար յաջորդաբար ամսական 20,000 ոսկի տրամադրելով որբախնամ գործին, կ'առաջարկէր Ժողովին կողմէ յօտնկայս շնորհակալութիւն յայտնել յիշեալ Նպաստամատոյց մարմնին եւ Ս. Նախագահին միջոցաւ մասնաւոր գրութեամբ մը անոր տեղեկացնել այս պարագան: Ամերիկեան ազնիւ ազգին եւ զայն ներկայացնող Նպաստամատոյցին հանդէպ հայ ազգին տաժա՛ծ երախտագիտական անկեղծ զգացումները յայտնելու համար, ամբողջ ժողովականները իսկոյն ոտքի ելլելով, հաւանութիւն եւ համամտութիւն յայտնեցին այս առաջարկին: Ս. Պատրիարքը Ազգ. Ժողովին այս որոշումը նամակով մը պիտի յայտնէ Մերձ[աւոր] Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյց Ընկերութեան նախագահ Գնդ[ապետ] Զումսի»:

(Պատճեն)⁷⁰²

ԶԱՅՆԵՐ.- Պարզ հրաժարական է, կ'ընդունուի:⁷⁰³

[460] Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ հրաժարական մ'ալ կ'այ Ս. Ն. Աղասեանէ:

(Պատճեն)⁷⁰⁴

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Նախաքննութեան յղուի:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այդ հրաժարագրին մէջ պատճառաբանութիւններ կան, օրինական ձեւով նկատողութեան պէտք է առնուի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովէն հրաժարած անդամ մը Վարչութեան դէմ ամբաստանութիւն կ'ընէ: Քննութիւն կատարելու համար պէտք է յանձնուի որոշ դիւանին, որպէսզի լսէ եւ բերէ իր տեղեկագիրը:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս հրաժարագիրը կը յանձնուի նախաքննութեան:

ՀԱՐՅՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Կոպեռնիկ Խաչատուրեան հարցում մը ունի, ձեր նկատողութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)⁷⁰⁵

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Այս հարցումը թող ղրկուի Վարչութեան, որպէսզի յաջորդ անգամուն լիակատար տեղեկութիւն բերէ:

Տ. Կ. ԽԱՉԱՏՈՒՐԵԱՆ.- Խնդիրը այս է: Բաւական տարիներ առաջ, այդ շէնքին ֆրանսական հպատակ վարձակալը Պոլսէն մեկնելու պատճառով, աւստրիական հպատակներու կողմէ նոյն շէնքը գրաւուած է: Չինադադարէն յետոյ այդ ֆրանսական հպատակը վերադառնալով սկսած է մեծամեծ պահանջներ ընել իրենց ձեռքը գտնուած ցուցակին համաձայն: Սակայն Բերայի կալուածոց հոգաբարձութիւնը, որուն յանձնուած էր այդ կալուածը՝ մատակարարելու համար, շատ նպաստաւոր կերպով խնդիրը վերջացնելու կ'աշխատէ՝ 1700 ոսկիի բարձրացնելով վարձքը: Այս կարգադրութիւնը Քաղ. Ժողովի կողմէ չէ ընդունուած եւ գոյքերը անպատուաբեր կերպով փողոց նետուած են, այնպէս որ այսօր բաւական մեծ գումար մը վճարելու հարկին մէջ կը գտնուի ազգը իբրեւ վնասուց հատուցում եւ կորսուած գոյքերու փոխարժէք:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- Այդ գործին պարագաները մեզի ծանօթ են: Մեր հաղորդելիք բացատրութիւններէն ժողովը տեղեկ պիտի ըլլայ մանրամասնութիւններուն եւ իբրեւ գիտակ պիտի խօսի: Հարցումին տէրը կ'ըսէ որ Բերայի կալուածոց հոգաբարձութեան առաջարկած *արանժրմանը* մերժած է Քաղ. Ժողովը: Սաչափը միայն ըսեմ որ ասիկա ճիշդ չէ եւ Բերայի կալուածոցի ներկայացուցիչը բացարձակապէս համաձայն գտնուած է Վարչութեան տեսակետին եւ ետ առած է իր առաջարկը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Մեր սպասած կէտերուն պատասխանը կ'ակնկալենք Քաղ. Ժողովէն, ապա թէ ոչ այնպիսի մանրամասնութիւններ, որոնք մեզ չեն շահագրգռեր, աւելորդ է ներկայացնել այստեղ: Ես հեռուէն միայն խնդրին ծանօթ ըլլալով, վերջերս տեղեկացայ որ Համաձայնական *Փոխը* երկրին օրէնքին հակառակ որոշմնագրով մը դուրս հաներ է Խնամատարութիւնը: Կարելոր է գիտնալ թէ Վարչութիւնը ինչպիսի դիմումներ ըրեր է իր *ընտրութեանը* պաշտպանելու համար: Հետեւաբար, Քաղ. Ժողովը պարզ իրողութիւնները նշանակելու յոգնութիւնը թող յանձն չառնէ. պիտի բացատրէ մեզի իր ընթացքը այս խնդրոյն մէջ:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- Տ. Կ. Խաչատուրեանի այն հարցմանը, թէ ազգին շատ նպաստաւոր առաջարկ եղած է, պատասխանը պիտի տանք յաջորդ նիստին, նոյն ատեն տիար Տ. Մովսէսեանի ալ պատասխանած կ'ըլլանք:

⁷⁰² Մանուկեան կը հրաժարէր իր բնակարանին հեռաւորութիւնը պատճառ ներկայացնելով («Ժողովուրդի Ձայնը», 700):

⁷⁰³ «Ժողովուրդի Ձայնը» ունի գրաքննուած պարբերութիւն մը այս բաժնին յաջորդող:

⁷⁰⁴ Աղասեան «խնամատարական գործին մէջ վարչութեան սխալ քաղաքականութեան համար» պատճառաբանեալ հրաժարական կու տար («Ճակատամարտ», 669/2490), «պատասխանատու չըլլալու համար յառաջիկային» («Ժողովուրդի Ձայնը», 700):

⁷⁰⁵ Թէ՛ «Ճակատամարտ»ի եւ թէ՛ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի նկարագրականներէն գրաքննութիւնը յապաւած է Կոպեռնիկ Խաչատուրեանի հարցումին վերաբերող բաժինը:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԶԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իսկիւտար Սելիմիյէի ընտրութեան տեղեկագիրը եկած է Քաղ. Ժողովին:

(Պատճեն)

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Փոքրամասնութեան եզերակացութիւնն ալ իմանանք. կարդացուի տեղեկագիրը:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Միայն եկեղեցական երեսփոխանաց ընտրութեան տեղեկագիրը կը կարդացուի այս ժողովին մէջ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ընտրութիւնը վաւերացնող ժողովը եթէ պէտք տեսնէ, կրնայ կարդալ ընտրական թաղային տեղեկագիրը եւ ժողովին եզերակացութիւնը: Այս առաջին անգամը չէ որ այսպէս կ'ըլլայ:

(Ատենադպիրը կարդաց տեղեկագիրը եւ Քաղ. Ժողովի հետեւեալ եզերակացութիւնը)⁷⁰⁶

[Տ.] Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես պիտի առաջարկէի որ նախաքննութեան որկուի, բայց ձեռնպահի պարագան ուշադրութիւնս գրաւեց: Անոնք որ ձեռնպահ գտնուած են, պատասխանատու են: Ես առաջին անգամ է որ կը տեսնեմ թէ 7 հոգի ներկաներուն 3 հոգին մեծամասնութիւն կը կազմէ: Այս տեսակէտով կ'առաջարկեմ վերադարձնել տեղեկագիրը Վարչութեան, որպէսզի լիակատար նիստի մը մէջ քննեն խնդիրը եւ օրինաւոր մեծամասնութեամբ տան իրենց որոշումը:

Տ. Ա. ՃԻՒՄՊԻԲԵՇԵԱՆ.- Գործադիր իշխանութեան մէջ մեծամասնութիւն եւ փոքրամասնութիւն իրենց կարծիքը կ'ունենան, ձեռնպահութիւնն ալ օրէնքով արգիւտած չլլալով, այդ մասին դիտողութիւն աւելորդ է: Քանի որ արգելք չկայ, կրնայ գործադրուիլ, հետեւաբար այդ տեղեկագիրը վերստին Քաղ. Ժողովին յղելու առաջարկը չենք կրնար ընդունիլ: Եթէ հարցումներ ուղղուին, կը պատասխանենք. ժողովը ազատ է բեկանելու կամ վաւերացնելու:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ազգ. Ժողովը նախ եւ առաջ պէտք է որոշում մը տայ սա տեսակէտին վրայ: Ինք գործադիր իշխանութիւն մը կարգած է, որուն անդամակցողները կրնան երբեմն մեծամասնութեան, երբեմն ալ փոքրամասնութեան մէջ մնալ, սակայն կարծիք չունեցողը չի մասնակցիլ բնաւ: Գործ տեսնելու համար, կարծիք ունենալ պէտք է: Մենք կ'ուզենք հասկնալ թէ ժողովականները ի՞նչ տեսակէտներ ունին, հետեւաբար իբրեւ սկզբունքի հարց կը պնդենք որ վերադարձուի Վարչութեան, որպէսզի բացատրէ թէ ինչ տեսակէտներ ունի եւ որոնք ինչ կը խորհին ներկայացուած խնդիրներուն շուրջ:

Պ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Սահմանադրութիւնը ընտրութեան մասին որոշ տրամադրութիւններ ունի: Ազգ. Ժողովը կատարուած ընտրութիւնը կ'ընդունի կամ կը մերժէ: Սակայն ներքին կանոնադրութիւնը կարգ մը ուրիշ տրամադրութիւններ ունի ընտրութեան օրինաւոր նկատուելու մասին եւ պէտք է որ գործադրուի անկէա. հետեւաբար, Պ. Ատենապետ, պէտք է քննել թէ եկած տեղեկագիրը այդ պայմանները կը լրացնէ՞ թէ ոչ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ընտրական գործողութիւններու օրինաւորութեան քննութիւնը Վարչութեան յանձնուած է եւ բնական է որ իրեն իյնայ այդ պաշտօնը, որովհետեւ երեսփոխան ըլլալու համար կարգ մը պայմաններ կան, որոնց քննութիւնը Քաղ. Ժողովոյ գործն է, ինչպէս ընտրեալը 30 տարին լրացուցած պիտի ըլլայ, եւն.: Անշուշտ Ազգ. Ժողովը հնարաւորութիւն չունի ասոնք քննելու եւ ճշդելու, հետեւաբար մենք շատ երկար խօսելու պէտք չունինք, բայց Վարչութիւնը այս ընտրութեան մասին քննիչներ որկեր է եւ անոնց եզրակացութեան վրայ պիտի տայ հարկ եղած լուծումը: Սակայն ասոր համար օրինաւոր նիստի պէտք կայ, մինչդեռ գումարուածը օրինաւոր նիստ չէր, քանի որ ներկաներուն թիւը կէսէն մէկ աւելի պիտի ըլլայ: Կրնանք Քաղ. Ժողովի անդամներու թիւը գեղջել նոյնիսկ 9 հոգիի, բայց նորէն օրինական թիւը 8ն է, որ 14ի կէսէն մէկ աւելին կը ներկայացնէ: Սակայն այս տեղեկագրէն կը հասկցուի որ 2ի դէմ 3 քուէով օրինաւոր դատուած է: Հետեւաբար ես ալ համամիտ եմ որ այս տեղեկագիրը վերադարձուի, որպէսզի լիազումար նիստի մը մէջ վերստին նկատողութեան առնուի:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Տ. Խօնասարեան կը պահանջէ որ մեծամասնութիւն ունեցող նիստի մը մէջ քննուին ասոնք: Սակայն ինք որ Քաղ. Ժողովի անդամ եղած է, պէտք է գիտնար որ իր Վարչութեան օրով ալ 14 անդամի վրայ մեծամասնութիւն չէ եղած եւ զանազան նիստեր գումարուած են ասոր հակառակ ու պաշտօնի վրայ գտնուող անդամներու մեծամասնութեամբ: Այս տեսակէտով լիազումար նիստ չենք կրնար սղմեցնել մեր

⁷⁰⁶ Տեղեկագիրը կը հաղորդէր ընտրութիւնը Շահան Պերպերեանի եւ Շաւարշ Միսաքեանի: «Ճակատամարտ» իր վերոնշեալ 669/2490-րդ համարին մէջ Միսաքեանը կը ներկայացնէր որպէս «ընկեր» եւ կ'աւելցնէր թէ ընտրութիւնը կատարուած էր «օրինաւորապէս եւ մեծամասնութեամբ»:

ուղեղի[ն] մէջ, այնպէս որ եթէ այս կերպով նիստ գումարելու պայման դնենք, տարին 3 անգամ նիստ գումարել կարելի չէ: Բաց աստի, գումարուած օրինաւոր նիստի մէջ մեծամասնութեան որոշումն է որ արժէք ունի եւ ձեռնպահութիւնն ալ արգիւտուած չէ ու կրնայ պատահիլ որ առարկութիւն ունեցողները ձեռնպահ մնան:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վարչութիւնը 6 ամսուան ընթացքին մէջ շատ դժուարութիւններու բաղխեր է այսպիսի տեղեկագիր մը բերելու համար, հետեւաբար այլեւս աւելորդ է նոր տեղեկագիր մը պահանջել անկէ եւ աւելորդ ժամաւաճառութեան առիթ տալ: Այս ժողովը լսեց ընտրողական մարմնոյ տեղեկագիրը, հետեւաբար կա՛մ կը վաւերացնենք, կա՛մ կը մերժենք: Կ'առաջարկեմ այսօր իսկ քուէի դնել:

Յ. ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Իրաւ է որ Սահմանադրութեան մէջ Վարչութեան անդամի մը ձեռնպահ մնալու մասին թոյլատու տրամադրութիւն չկայ եւ այս պատճառաւ ոեւէ անդամի մը ձեռնպահութիւնը խոչ[ը]նդոտ կրնայ ըլլալ ժողովին գործունէութեան, սակայն արդիւնքը մեզի որկուելէն յետոյ վերստին Քաղ. Ժողովի[ն] որկուիլը ինչ պիտի ըլլայ չեմ հասկնար. ուստի նախամեծար կը դատեմ որ կա՛մ [Ազգ.] Ժողովի[ն] մէջ վիճաբանութեան ենթարկուի եւ կա՛մ որկուի Նախաձեռնութեան Դիւանի[ն]:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Եթէ կ'առաջարկուի որ այս որոշումը որկուի Վարչութեան պատճառը այն է, որ 7 հոգիով գումարուած նիստի մը մէջ 3 հոգի միայն համակարծիք գտնուեր են այս որոշման, հետեւաբար պէտք է վերադարձուի Վարչութեան:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Գործը լուսաբանուելու համար է որ կ'առաջարկուի վերադարձնել Վարչութեան: Տեղեկագիրը այս վիճակին մէջ չի կրնար օրինաւոր նկատուիլ: Եթէ Քաղ. Ժողովի 7 անդամներու ներկայութիւնը օրինաւոր նկատենք, մեծամասնութիւնը պիտի ըլլայ առնուազն 4, մինչդեռ տեղեկագրէն կը հասկցուի որ այդ օրը 7 անդամներն ալ հոն էին, բացակայ չէին, ուրեմն ի՞նչ էր իրենց կարծիքը: Ինչպէս կը հասկցուի, անոնցմէ երկուքը ձեռնպահ մնացեր եւ երկուքը վաւերացման հակառակ արտայայտուեր են: Ինչո՞ւ ոմանք ձեռնպահ մնացեր են, այս կէտն ալ յայտնի չէ, մանաւանդ թէ 3 քուէն ձեռնպահները հաշուելով, անբաւական է այս ընտրութիւնը վաւերացնելու: Այս վիճակին մէջ, ինչպէս կ'երեւայ, ժողովէն տրուած օրինաւոր որոշում մը չկայ, որպէսզի նկատողութեան առնուի եւ որոշում տրուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներքին կանոնագրին մէջ, որ մեր ձեռք[ը] գտնուած կանոնն է, կարգ մը պայմաններ կան երեսփոխանական ընտրութեան համար: Հոն ըստուած է որ Ս. Նախագահին ծանօթագրով ընտրուած երեսփոխանները կը ներկայացուին եւ ժողովը կ'արտասանէ իր որոշումը ընտրութեան օրինաւորութեան մասին...⁷⁰⁷

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Այդ տրամադրութիւնը չի գործադրուիր եւ Քաղ. Ժողովի տեղեկագրով կը ներկայացուին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- (շարունակելով) Ուրեմն որկենք Նախաձեռնութեան [Դիւանին], որպէսզի նախաքննութիւնը կատարէ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Վիճաբանութիւնը տեղի կ'ունենայ սիսալ հիման վրայ: Երբեք այս ժողովը խնդիր չի յարուցաներ թէ որոշում մը քանի հոգիով տրուած է, երբ մանաւանդ խնդիրը կը դառնայ ընտրութեան մը վաւերացման շուրջը: Ժողովը պէտք չէ տեսած այդ պարագային մէջ քննելու թէ քանի հոգիով տրուած են այդ որոշումները: Գալով սպիտակ քուէին, ատիկա միշտ գործադրուած իրաւունք մ'է եւ դիտողութիւն կ'ըլլայ այն պարագային, երբ կարծիք կը յայտնեն:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ծիշդ է որ ասկէ առաջ ալ օրինաւոր թիւէն աւելի նուազ թիւով անդամներու ներկայութեան վարչական ժողովներ գումարուած են, պայմանաւ սակայն որ որոշման դէմ դիտողութիւն կա՛մ քննադատութիւն տեղի չունենայ: Ժողովը չի կրնար ոեւէ Վարչութեան իրաւունք տալ որ ոեւէ թիւով անդամներու ներկայութեան նիստ գումարեն եւ որոշում տան, երբ միւս կողմէ օրէնքը կ'ըսէ որ 3 անգամ բացակայողը պէտք է հրաժարեցնել: Եթէ այդպէս չըլլայ, ժողովականներու թիւը 7էն աւելի վար կ'իջնայ: Հետեւաբար, պէտք է ներկաներու համար 8 թիւը փնտռել: Նոյն իսկ Քաղ. Ժողովի մը մէջ ոչ թէ 3, այլ՝ 5 անդամ կրնար համամտութիւն յայտնել, սակայն բոլորք եղած պարագային կը բեկանի որոշումը:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Իրաւ է որ Սահմանադրութիւնը չշարունակող 3 անդամներու հրաժարեցուման համար տրամադրութիւն ունի, սակայն ոեւէ արգելք չէ դրած ձեռնպահութեան համար: Օրէնքը անշուշտ ամէն մէկ

⁷⁰⁷ Ներքին Կանոնադրութեան 3-րդ Յօդուածը իր առաջին պարբերութեան մէջ կը տրամադրէ. «Ժողովը չվաւերացնէր զայն ընտրութիւնը որ ընտրեալին յանձնառութիւնն ապահովող ծանօթագիր չունի ընտրող ժողովին կողմէն, եւ ընտրելիութեան պայմաններն ապահովող ծանօթագիր չունի ընտրող ժողովին կողմէն, եւ ընտրելիութեան պայմաններն ապահովող ծանօթագիր՝ Պատրիարք Սրբազանին կողմէն...» (Կանոնադրութիւն, 1):

կէտի համար արգելք չէր կրնար դնել, ըսելով որ այն ինչ բանը կ'ըլլայ, այս ինչ բանը չ'ըլլար: Սակայն այն անդամները, որոնք առարկություն չեն ըրած ժողովին որոշման դէմ, ատիկա համամտություն կ'ենթադրէ տրուած որոշման:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երբ 7 անդամով գումարուած ժողովի մը մէջ 3 հոգիով մեծամասնություն գոյացած է կ'ըսուի, այլեւս օրինական երկար մանրամասնութեանց դիմելու պէտք չկայ ըսելու համար որ, բացակայ եղողները քանի որ բողոք չեն ըրած, անոնց համամիտ կը գտնուին: Այս առարկությունը ճիշդ ըլլար թերեւս, երբ իսկական մեծամասնություն մը գոյացած է խնդրոյ մը շուրջ, բայց ոչ այս պարագային մէջ, երբ 7 անդամէ 2ը հակառակ կ'արտայայտուին եւ 2 հոգի ալ ձեռնպահ կը մնան: Այս ժողովը իրաւունք ունի հետաքրքրուելու որ 2 հոգի ինչու չեն եկած կամ 2 հոգի ինչու ձեռնպահ մնացած են: Խորհրդարանական ժողովներու կազմը եւ գործադիր ժողովներու կազմը նոյնը չէ: Խորհրդարաններու մէջ բացակայությունները կրնան այդպէս մեկնուիլ, սակայն գործադիր ժողովներու մէջ այդպէս չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ անոր կազմը դաւիժնի մը կազմին կը նմանի, հոն գտնուող անդամները մէկ մէկ նախարարութեան ներկայացուցիչներ են եւ հետեւաբար չեն կրնար ըսել որ մենք կարծիք չունինք: Ես կը պարտադրեմ զիրենք որ իրենց կարծիքը ըսեն: Կ'առաջարկուի որ նախաքննութեան յոլի, սակայն անոնք որ քուէի չեն մասնակցած, կ'ըսեն [թէ] մենք Հայրենիքի Տուրք պիտի տայինք բայց չափին: Հիմա պէտք է քննել թէ անոնք իրաւ թերացեր են իրենց պարտականութեան մէջ: Այս քննությունը ռեւէ նախաքննիչ դիւան պէտք է կատարել, որպէսզի մենք ալ անոր վրայ հիմնաւորենք մեր որոշումը:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵՇԵԱՆ.- Եղած դիտողություններու մասին յանուն Վարչութեան բացատրություն մը տալ կարելու կը նկատեմ: Այն նիստը, որուն մէջ այս տեղեկագիրը քննուեցաւ, օրինական մեծամասնություն ունէր, քանի որ պաշտօնի վրայ գտնուող անդամներու մեծամասնությունը կը ներկայացնէ այդ թիւը:

Այս որոշումէն բացակայ եղող անդամները բողոքած չեն: Երկրորդ դիտողությունը կը վերաբերի ձեռնպահ մնալու մասին: Այդ մասին եղած առարկությունները ճիշդ չեն, ամէն ժողովի մէջ ռեւէ անհամաձայնութեան պարագայի ձեռնպահությունը չի կրնար արգիլուիլ: Երրորդ՝ Վարչութեան անդամները հաւաքաբար պատասխանատու են այս ժողովին առջեւ, քուէարկութեան խնդիրը ժողովին ներքին մէկ գործն է, եւ այս խնդրոյն մէջ ժողովականները թեր ու դէմ արտայայտուած են, հետեւաբար երբեք պէտք չեմ տեսներ որ խնդիրը վերադարձուի Քաղ. Ժողովին, որ այլեւս արտայայտուած է այս մասին:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Եթէ ժողովին օրինական թիւը եղող 14 հոգիի մէջ ձեռնպահություն ըլլար, կրնար հասկցուիլ. սակայն 7 հոգիով գումարուած նիստի մը մէջ 4 անդամի հակառակ կամ ձեռնպահ մնալը եւ միայն 3 անդամի մասնակցությունը օրինական չի կրնար ըլլալ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն ձեր որոշման կ'ենթարկեմ երկու առաջարկություններ, մէկը Քաղ. Ժողովին յղելու, միւսը նախաքննութեան ենթարկելու մասին:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Իմ առաջարկութիւնս ալ քուէի դրէք. այսինքն՝ խնդիրը այս ժողովին մէջ կարգադրելու:

(Ատենապետը երեք առաջարկները քուէի դնելով, առաջինը ստացաւ 1 քուէ, երկրորդը՝ 21⁷⁰⁸ քուէ, իսկ երրորդը 16 քուէ, ուստի որոշուեցաւ յղել խնդիրը Նախաձեռնութեան Դիւանին)

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու երեսփոխաններ, տեսարք Պ. Փափագեան եւ Սիմքէշեան, առաջարկություններ ունին, զորս ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)⁷⁰⁹

⁷⁰⁸ «Ճակատամարտ» (669/2490) եւ «Ժողովուրդի Ձայնը» (700) նշած են 25:

⁷⁰⁹ Փափագեան կը հարցնէր թէ Փարիզի խորհրդակցություններու առիթով, ուր մասնակցելու հրաւիրուած էին Յունաստան եւ Թուրքիա, ինչպիսի՞ միջոցներու դիմուած է հայկական ազգային շահերը պաշտպանելու համար, թէ Ազգային Պատուիրակությունը նոր ձեռնարկ մը պիտի ընէ՞ր, թէ պատրիարքարանը յարաբերութեան մէջ է յոյներու պատրիարքարանին հետ, որ Դաշնակիցներուն եւ Անկիւքան եկեղեցիին պետերուն մօտ ձեռնարկներ ըրած էր յոյներու իրաւունքները պաշտպանելու համար: Թերթը կ'աւելցնէր թէ Սիմքէշեան ալ նման հարցումներ ուղղած էր («Ճակատամարտ», 669): «Ժողովուրդի Ձայնը» (700) եւս ունի նոյնիմաստ նկարագրական մը իր վերոնշեալ համարին մէջ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ նախավճռով մերժել այս երկու առաջարկները, որովհետև ստորագրողները մեկը՝ Պ. Փափագեան, այս ժողովին առջև իբրև Զադ. Ժողովի անդամ յայտարարեց թե բարձր քաղաքականությամբ չպիտի զբաղի եւ Պ. Սիմբեշեան ընդունեց այդ յայտարարությունը:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այդ գրություններէն մէկը ուղղուած է Համագգայինի նախագահին, հետեւաբար այդ գրությունը չի կրնար նկատողութեան առնուիլ այս ժողովին մէջ: Երկրորդ առաջարկն ալ նոյն իմաստը ունի եւ այս ժողովին չի պատկանիր, կը կրկնեմ Պ. Տ. Մովսէսեանի սրախօսութեամբ ըրած առաջարկը:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ եւս այս ժողովէն բացատրութիւն չեմ պահանջած եւ համամիտ եմ որ այս ժողովին չի պատկանիր խնդիրը, բայց կ'առաջարկեմ որ յղուի պատշաճ ժողովին նկատողութեան առնուելու համար: Ես իբրեւ Զադ. Ժողովի անդամ չեմ բերած այս առաջարկությունը եւ հարցումը կ'ուղղեմ Ս. Պատրիարքին իբրեւ նախագահ Համագգ. Ժողովի: Գալով խնդրոյն էութեան, պարզ հարցում մ'է ուղղուածը, որպէսզի ստանայ պատշաճ պատասխանը:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՇԵԱՆ.- Իմ առաջարկս ինչ ինչ մանրամասն կէտեր ունի իր մէջ Պ. Փափագեանի առաջարկին հետ, սակայն պարզ հարցում մ'է եղածը: Երբ այս պահուս Թուրքիոյ խնդիրը կը քննուի եւ մեր ճակատագիրը կ'որոշուի,⁷¹⁰ ի՞նչ տեղեկություն ունի Վարչությունը. ասիկա բարձր քաղաքականությամբ զբաղելու խնդիր չէ, նոյն իսկ այսօր Ս. Պատրիարքը կրնայ հարցումիս պատասխան տալ: Իմ ուզածս պարզ տեղեկություն մ'է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Դիտելի պարագայ մ'է որ, այս խնդրոյն մէջ Պատրիարքը նոխազ քաւութեան կ'ուզենք ընել եւ իբրեւ պատասխանատու ներկայացնել: Տիար Պարզեւ Փափագեան այդ հարցումը կ'ընէ Պատրիարքին իբրեւ նախագահ Համագգայինի, սակայն Համագգայինի իրաւասութիւնը եւ պաշտօնն ալ չէ ճշդուած դեռ. թերեւս անիկա աւելի ընդլայնելու պէտք պիտի տեսնուի. ուստի այդ հարցումէն օգտուելով, անմիջապէս պէտք է ժողով գումարել եւ ճշդել այդ կէտը:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Ես այդ հարցումը ըրած եմ Ս. Նախագահին, կրնայ ենթարկել Համագգ. Ընդհ. Ժողովին որոշման:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ամենքս ալ գիտենք որ Փետրուար 21ին Հաշտութեան Ժողովը պիտի գումարուի, սակայն չենք գիտեր որ հայերը ներկայացուցիչ պիտի ունենա՞ն այնտեղ.⁷¹¹ Եւ կ'առաջարկեմ անմիջապէս գումարել Համագումար Ժողովը եւ այս մասին որոշում մը տալ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Համագգային Ժողովը ասկէ ամիս ու կէս առաջ այդ պէտքը տեսաւ եւ խնդիրը բերաւ այս ժողովին եւ շեշտեց որ այս խնդիրը պէտք է ստանայ իր լուծումը, սակայն երկու նիստի մէջ վիճաբանութիւն տեղի ունեցաւ եւ տակաւին լուծում չստացաւ գործը: Համագումարը պէտք է այս մասին իր որոշումը տալ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն Համագումարը նիստի կը հրաւիրենք յառաջիկայ շաբթու: Հիմա կ'անցնինք օրակարգի:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Օրակարգի անցնելէ առաջ, պիտի առաջարկեմ որ երկրորդ խնդիր[ին], որուն վիճաբանությունը վերջացած եւ միայն քուէարկությունը մնացած է, առաջնութիւն տրուի: Այսպիսի խնդիր մը երկարատեւ չի կրնար մնալ օրակարգի վրայ:⁷¹²

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երբ Իբրանոսեան խնդիրը մէջտեղ ելաւ, ժողովը որոշեց նախ եւ առաջ զբաղիլ այս խնդրով, ուստի պէտք է վերջացնել նախ եւ առաջ այդ խնդիրը. մենք չենք կրնար նորէն շրջել օրակարգը եւ պէտք

⁷¹⁰ Միլի շարժումը դեմ կանգնած ըլլալով Սեւրի Դաշնագրին գործադրութեան, Դաշնակիցները անհրաժեշտ նկատած էին Թուրքիոյ հարցը կրկին քննել, այս անգամ Լոնտոնի մէջ բանակցություններու ձեռնարկելով:

⁷¹¹ Հաշտութեան Ժողովի լոնտոնեան գումարումները տեղի պիտի ունենային 21 Փետրուարէն 12 Մարտ 1921-ին, որպէսզի Թուրքիոյ ազգայնականներուն հարկադրեն լեզու գտնել իր նստավայրը Կոստանդնուպոլիս ունեցող եւ Համաձայնականներու կողմէ պաշտօնապէս ճանչցուած թրքական կառավարութեան հետ: Ազգայնականները, սակայն, պիտի առարկէին այդ կառավարութեան ներկայացուցիչին մասնակցութեան, պնդելով թէ այդ կառավարութեան կողմէ ընդունուած Սեւրի Դաշնագիրն ընդունելի չէր իրենց համար:

⁷¹² Օրաթերթերու նկարագրականներէն կը յստականայ թէ երկրորդ խնդիրը կը վերաբերէր Զաւէն Պատրիարքի դեմ Թերզեանի ամբաստանագրին եւ Պատրիարքը կը փափաքէր որ քուէարկութեան դրուէր այդ ամբաստանագիրը, քանի որ ազգային ծանրակշիռ կացութիւնը անհրաժեշտ կը դարձնէր զայն («Ճակատամարտ», 669/2490 եւ «Ժողովուրդի Զայնը», 700):

է եզրակացութեան մը յանգիլ առաջին խնդրոյն նկատմամբ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Նախագահ Ս.ը օրինապահ է, սկսուած վիճաբանութիւնը չ'ընդհատուիր: Անցեալ նիստին վիճաբանութիւնը սկսաւ, ամբողջացնենք նախ այդ վիճաբանութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՂԵՏ.- Եթէ ժողովը համամիտ է, օրակարգի առաջին խնդրոյն վրայ, խօսք կու տանք Վարչութեան ներկայացուցչին:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- Այն հարցերը, որոնք ուղղուած էին Վարչութեան, անցեալ նիստին իրենց պատասխանները ստացան. սակայն այս առիթով եղած քննադատութիւններուն կը ստիպուինք դարձեալ պատասխանել, խնդրելով որ լռութեամբ ունկնդրէք, որովհետեւ եթէ Վարչութիւնը իր վերջին օրերը կ'ապրի կ'ըսեն ոմանք, հոգեվարքի մը վերջին շունչն ալ յարգանք կը պարտադրէ, իսկ եթէ կեանք ունի, պետք է ժամանակ տաք իրեն խօսելու համար: Ես յանուն Վարչութեան պիտի պատասխանեմ կարգաւ բոլոր քննադատութիւններուն եւ անոնց որոնք խօսեցան իրենց խմբակցութիւններուն անունով:

Պ. Օհանեանի քննադատութեան մէջ կարեւոր պարագան այն էր, որ Վարչութիւնը պետք էր օգտուէր ժողովրդեան ցոյցէն, բայց չկրցաւ օգտուիլ, թէ միագումար վճարումը վերջին բոլորին մէջտեղ դրուեցաւ եւ թէ *թելեֆոնով* բանակցութիւն տեղի ունեցաւ, բայց չկրցաւ յաջողիլ: Ցոյցէն օգտուելու խնդրոյն կը պատասխանենք նախ եւ առաջ: Ցոյց մը եղաւ եկեղեցւոյ բակը, սակայն Քաղ. Ժողովը միտքէն իսկ պետք չէ անցնէ օգտագործել այդպիսի առիթ մը՝ կոթնելով ապօրինութեան վրայ եւ ճամբայ բանալով ամբոխավարութեան: Քաղ. Ժողովը իր օրէնքներով կը կառավարուի եւ այդ օրէնքներէն կ'օգտուի եթէ թոյլատու է անիկա իրեն: Գալով միանուագի խնդրոյն, պետք է ընդունիք, պարոններ, որ հանգուցեալ Պ. Մ. Իբրանոսեանի միանուագի խնդիրը փակուած չէր եւ այս պարագան կը հաստատուի Հայրենիքի Տուրքի տոմարներով, որոնք կ'ապացուցանեն Վարչութեան ըսածը: Ես կ'ըսեմ ձեզի ահաւասիկ որ 7 Նոյեմբեր 1919ին փակուած չէր տակաւին այդ հաշիւը, ուրեմն ինչո՞վ պատասխանատու կը բռնէք մեզի որ իր միանուագ տուրքէն ունեցած պարտքը յիշեցուցած ենք իրեն: Պ. Օհանեանի անցեալ նիստին մէջ կարդացած թուանշաններէն կը հասկցուի որ 70,000 ոսկի պիտի տային Հայկական Փոխառութեան, 30,000 ոսկի վարժարանի մը շինութեան եւ 30,000 ոսկի Հայրենիքի Տուրքի: Կը հարցնենք, եթէ տրամադիր էին այս տուրքը վճարելու, ինչո՞ւ թողուցին որ այս ծայրայեղութեան հասնի գործը: Վերջին բոլորին ներկայացուած առաջարկը՝ Իբրանոսեան ժառանգորդներէն մինչեւ 1923 ռուս գումար չպահանջելու մասին առաջարկ մ'էր: Ուրեմն Իբրանոսեանները բանակցութեան ընթացքին 100,000 ոսկի Փոխառութեան խոստանալէ յետոյ, Պ. Օհանեան 70,000ի գեղջել կու տար այդ գումարը, 30,000 ոսկի հանելով Հայրենիքի Տուրքին, այս կերպով կարգադրելով ոչ թէ Իբրանոսեանի ունեցած պարտքը մինչեւ իր մահուան թուականը, այլ՝ ասկէ վերջի միանուագները եւ ամսականները Իբրանոսեան ժառանգորդներուն: Այս պայմանը կարելի չէր ընդունիլ առաջարկուած ձեւին մէջ, բայց ամէն բարիկամեցողութիւն եւ կարելի միջոցներ ի գործ դրինք, համոզելու համար զիրենք որ կատարեն Հայրենիքի Տուրքի իրենց ունեցած պարտքը, սակայն մօտեցող չեղաւ ասոր եւ մինչեւ այսօր ալ չեն մօտեցած: Եթէ Պ. Օհանեանի Իբրանոսեաններու կողմէ ըրած առաջարկութիւնը սխալ հասկցուած էր մեր կողմէ, Իբրանոսեանները կրնային գալ ներկայանալ եւ ուղղել այդ սխալը, մինչդեռ մեզի այդպէս բան մը չըսուեցաւ ու Քաղ. Ժողովը ստիպուած հրատարակութեան տուաւ խնդրոյն պարագաները,⁷¹³ որու տրուած պատասխանին մէջ կ'ըսեն թէ մետասաներորդ ժամու խորհուած բան

⁷¹³ Ատենագրութեան կցուած է ակնարկուած յայտարարութիւնը, որուն պատճենը կը տրուի ստորեւ:

Պաշտօնական Յայտարարութիւն Ազգ. Կեդր. Վարչութ. Քաղաք. Ժողովոյ

Քաղաք. Ժողովը Իբրանոսեան խնդրին ծագումէն ի վեր կեցած է Ազգ. Իշխանութեան օրինական պահանջներուն գետնին վրայ, առանց նկատի ունենալու ցոյցին օրը եղած պահանջները: Այսպէս Ելմտական Յանձնա-ժողովը պաշտօնագրով մը ներկայացուցած էր որ հանգուցեալին հայրենիքի միանուագ տուրքը գնահատուած է =200,000= ոսկի եւ յետ երկարատեւ բանակցութեան, ժողովը այդ գումարն ալ 100,000ի իջեցնելով, ու անկէ ալ հանգուցեալին վճարած 58,000 ոսկին գեղջելով, ժառանգորդներէն պահանջեց իբր միանուագ տուրքին մնացորդը 42,000 ոսկի, եւ դիմում ամսական տուրքերը: Ամբողջ բանակցութեան ընթացքին Իբրանոսեան ժառանգորդները միշտ պնդած են [թէ] իրենց համար միանուագ տուրքը վճարուած խնդիր է: Իսկ ամսական վճարումներու պահանջին սկզբունքով մօտենալ չեն ուզած եւ պարզապէս մերժած են հարցը կարգադրելու համար Վարչութեան ցոյց տուած բոլոր հաշտարար տրամադրութիւնները:

Այս առթիւ հարկ է յայտարարել որ Իբրանոսեան ժառանգորդներուն վճարելու տրամադիր եղած գումարները «Հայրենիքի Տուրք»ին հետ առնչութիւն չունին:

մ'է այս եւ Վարչութիւնը կը ներկայացուի իբրեւ կեղծարար: Վարչութիւնը երբեք անհատներու իրաւասութիւն չէ տուած իր կողմէ բանակցութիւն կատարելու: Պ. Օհանեան կ'ըսէ թէ որովհետեւ լիազօրներ չկարգեցին, այս խնդիրը ձախողեցաւ: Կը պատասխանենք թէ այս խնդրոյն մանրամասնութիւնը լիազօր կարգելու վիճակին մէջ չէր, որովհետեւ նախ եւ առաջ սկզբունքին վրայ համաձայն չէինք: Իբրանոսեաններու համար ամսականի հարց մը գոյութիւն ունէր, մինչդեռ միանուագի խնդիրը փակուած չէր մեզի համար, եւ Պ.Պ. Արսէնեան եւ Գարակէօգեան տեսակցելէ յետոյ Իբրանոսեաններու հետ հաղորդեցին որ անոնք ոչ միայն իրենց յուսացածը չեն ուզեր վճարել, այլ եւ Պ. Գարակէօգեան իր յուսացածն ալ չէ կրցած գանձել: Այս պարագային մէջ մենք չէինք կրնար Հայրենիքի Տուրքի համար լիազօրութիւն տալ եւ միեւնոյն ատեն չէինք կրնար մէկ կողմ թողուլ Հայրենիքի Տուրքի գանձումը, որովհետեւ օրէնքը դուք քուէարկել էք: Առաջին օրէն իրենք ըսին թէ Փոխառութեան⁷¹⁴ անունով գումար մը կու տան եւ ռելէ առնչութիւն չունին Հայրենիքի Տուրքի հետ: Եւ այն գումարը որ պիտի տային Փոխառութեան անունով, մենք ջանացինք որ մինչեւ վերջ գաղտնի մնայ, որպէսզի չիմացուի, մինչդեռ Իբրանոսեաններու գոյքերուն վրայ քեմալականներու կողմէ ձեռք դրուելու պարագան յառաջ եկած չէ Հայկական Փոխառութեան համար գումար մը յատկացուելէն, որովհետեւ քեմալականներու այդ միջամտութիւնը կամ գրաւումը Իբրանոսեաններու նուիրատուութեան լուրը հրապարակ ելլելէ առաջ տեղի ունեցած էր. պատրիարքարանը այս մասին ի ձեռին ունի պէտք եղած փաստը: Ահաւասիկ այս կերպով հիմնայատակ կը կործանի Պ. Օհանեանի խոշոր ամբաստանութիւնը: Գանք Պ. Տ. Մովսէսեանի, որուն չպիտի պատասխանենք, այն ծանր նախատիքներուն, լուտանքներուն, կոշտ ու կոպիտ բառերուն համար, որոնք ուղղուած էին մինչեւ այս պահու ձեր վստահութիւնը վայելող Վարչութեան դէմ: Ահա թէ ինչու համար ուղղակի իրեն չպիտի պատասխանենք. բայց իր խօսքերը Պ. Հ. Խօճասարեան⁷¹⁵ իւրացուցած ըլլալով, այդ առարկութիւններուն միայն պիտի պատասխանեմ եւ կարծեմ թէ Պատ. Ժողովը ալ իրաւունք կու տայ մեզի որ չզիջանինք [Պ. Տ. Մովսէսեանի] պատասխանելու:

Առաջին առարկութիւնը այն է որ երբ ցոյցը Փոխառութեան համար էր, ինչո՞ւ [Վարչութիւնը] մէջտեղ նետեց Հայրենիքի Տուրքը, թէ ինքզինքին մեռելաթաղի հանգամանք տուաւ, թէ *[կ]ալան* չեղաւ ժառանգորդներու դէմ, թերթերու մէջ հրատարակութիւններ ըրաւ եւ կոշտ ու կոպիտ ընթացք ունեցաւ:

Անցեալ նիստին ըսինք արդէն, բայց կ'երեւայ որ ժողովը ուշադրութիւն չըրաւ այդ կէտին: Յուդարկաւորութեան օրը ժողովուրդին մէջ կը շեշտուէ[ին] Փոխառութեան եւ Կիլիկիոյ նուիրատուութեան հետ նաեւ որբերու կարօտութիւնները, բայց ձայները աւելի տկար էին: Պ. Օհանեան ըսաւ որ Պ. Ֆէպեան յուդարկաւորութեան օրը յայտարարած է թէ Հայրենիքի Տուրքէ ռելէ հաշիւ չունի հանգուցեալը եւ ժողովուրդն ալ այդ նպատակով ռելէ պահանջ չէր դրած եւ ասկէ հետեւցուց թէ մենք ալ իրաւունք չունէինք պահանջելու: Ժողովուրդային ցոյցը ինչ հանգամանքով տեղի ունեցած ըլլայ, կամ պահանջէ թէ ոչ, մենք իրաւունք ունինք պահանջելու: Մեզի դէմ գործածուած ամենէն խոշոր պատճառաբանութիւններէն մէկն ալ այն է որ, երկրին օրէնքը կը պարտադրէր կատարել այս թաղումը: Մենք մեռելաթաղ չէինք եւ եթէ իրօք Վարչութիւնը արգիլած էր թաղումը, իրաւունք կար աստիճան մը այս առարկութիւնը ընելու, սակայն Վարչութիւնը այդպիսի արգելք մը չէր դրած: Ժողովուրդը յուզումի տպաւորութեան տակ բաներ մը պահանջած եւ այդ առիթով ցոյց մը տեղի ունեցած է: Սակայն ի վերջոյ երբ խնդիրը կը յանձնուի օրինաւոր ազգ. իշխանութեան, առաջին հանդիպումին ցաւ յայտնուած է պատահածին համար: Մեզի պատասխանած են որ մենք ազգին հետ հաշիւ ունինք, այն կարգադրեցէք:

Հետեւապէս Քաղաքական Ժողովը նկատելով որ հանգուցեալին «Հայրենիքի Տուրք»ի պարտքը վճարուած չէ, որոշեց գործադրել օրէնքին տրամադրութիւնը:

8 Դեկտմ. [1]920:

Հրատարակուած՝ 9 Դեկտեմբեր 1920-ի «Ճակատամարտ»ի (627/2448) եւ «Ժողովուրդի Ձայն»ի (652) համարներուն մէջ: Վերջինին խմբագրութիւնը իր կողմէ ծանօթութիւն մը աւելցնելով նշած է. «Ձենք կարծեր որ օրէնքին տրամադրութեան գործադրութիւնը համապատասխանէ Իբրանոսեան տան արժանապատուութեան»:

⁷¹⁴ Բնագրին մէջ սխալմամբ արձանագրուած է *փոխատուութիւն*, բայց եթէ յաջորդ նախադասութեան մէջ եւս սկզբնապէս գործածուած *փոխատուութիւն* բառը փոխարինուած է *փոխառութիւն* բառով, այս պարագային այդպիսի ուղղում չէ կատարուած անուշադրութեան հետեւանքով:

⁷¹⁵ Բնագրին մէջ գրուած է Տէր Մովսէսեան: Չայն փոխարինած ենք Հ. Խօճասարեանով՝ նախադասութիւնը տրամաբանական դարձնելու համար, մանաւանդ նաեւ նկատի ունենալով որ Ծիւմպիւշեան իր ելոյթին մէջ աւելի ուշ կ'ըսէ. «Պ. Տ. Մովսէսեանի ըրած եւ Պ. Խօճասարեանի իւրացուցած ...», «Պ. Հ. Խօճասարեան, ձայնակից գտնուելով Պ. Տ. Մովսէսեանի...»:

Երբ բանակցությունը յանգեցավ ծանօթ արդիւնքին, Բաղ. Ժողովը յայտարարությունը հրատարակելէ յետոյ բանալին դրկեց Բերայի թաղ. խորհուրդին, որուն քով մէկ ամիս մնաց բանալին եւ չպահանջուեցաւ ժառանգորդներու կողմէ ու թաղումն ալ տեղի չունեցաւ. ինչո՞ւ այս միջոցին չկատարեցին թաղումը: Անշուշտ այս հարցումը չպիտի ուղղուի Վարչութեան. կ'երեւի որ իրենք կ'ուզէին դիակը դիակին վրայ թաղել:⁷¹⁶ Պէտք է գիտնայ Պատկ. Ժողովը որ մենք Փոխառութեան խնդրոյն միջամտելու իրաւասութիւն չունէինք, մեր միջամտութիւնը կը սկսի այն կէտէն, որ եկեղեցւոյ բակին մէջ ցոյց մը տեղի ունեցաւ եւ մենք բնական է որ անտարբեր չէինք կրնար մնալ:

Ուրիշ ամբաստանութիւն մը, որ ամէն կերպով զգուելի է մեզի համար, այս խնդրոյն շուրջ անձնական շահեր հետապնդուած ըլլալու փաստն է: Մենք կը սպասէինք որ Ժողովը ծանրանար այս ամբաստանութեան դէմ, որովհետեւ եթէ այդպիսի նկատում մը գոյութիւն ունեցած ըլլար, Հայրենիքի Տուրքի եւն. խնդիրներ երեւան չէին դրուեր եւ բարոյական շահեր հետապնդուած ատեն նիւթապէս չէինք կորսնցունէր: Այս բացատրութիւններէն յայտնի կ'երեւայ արդէն թէ Վարչութիւնը պէտք եղած ճկունութիւնը ցցուցած է եւ այս անցուդարձերուն մէջ հետեւած է միայն օրէնքին իրեն գծած ուղղութեան, այնպէս որ Պ. Ս. Մովսէսեանի ըրած եւ Պ. Խօճասարեանի իւրացուցած ամբաստանութիւններէն կը մնան կոշտ եւ կոպիտ ածականները, որոնք կը վերադարձնենք իրենց, որպէսզի գտնեն իրենց գոյականը:

Պ. Հ. Խօճասարեան, ձայնակից գտնուելով Պ. Ս. Մովսէսեանի, կ'ըսէ թէ, ստակ առնելու համար [Վարչութիւն] շահութիւն ըրած է: Ազգ. իշխանութիւնը սակարկութեան մտած է հրեայ սեղանաւորի մը պէս, թէ Պատրիարքը գացած է յուղարկաւորութեան, թէ Պատրիարքը ամէն տեղ պատրիարք է:

Սկզբունքով եւ իբրեւ խորհրդարանական լեզուի հարց, տառացիօրէն համամիտ եմ Պ. Խօճասարեանի՝ որ իբրեւ խորհրդարանական կեանքի *սեւնայոյ* ընդունուած է մեր մէջ եւ որ կ'ըսէ թէ ասպետական *ժէստ* մը պէտք էր գործադրէր Վարչութիւնը այս խնդրոյն մէջ: Այս *ժէստ*ը, որ ասպետի մը կողմէ պաշտպանուեցաւ, հրապարակաւ կը քննադատէ՝ ըսելով որ առաջին անգամ է որ ազգ. պաշտօնական մարմին մը պատեհապաշտութեան կը դիմէ դրամ առնելու համար: Ուրեմն մենք պատեհապաշտութիւն ենք ըրեր եւ դրամ ենք առեր: Յոյցին օրը Բերայի Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ բակը Վարչութիւն չկար. հոն կար Ժողովուրդ մը, որ դրամներ կը պահանջէր, եւ որովհետեւ կրնար այս գործը յանգիլ անախորժ հետեւանքներու, Ս. Պատրիարքը այդ տագնապը անցնելու համար ժամանակաւոր կարգադրութիւն մը ըրեր է: Այս է ահաւասիկ ներկայացած վիճակին առջեւ եղած կարգադրութիւնը: Գալով Վարչութեան, Իբրանոսեաններու հետ այս խնդրոյն վրայ խօսելու համար ի՞նչ միջոց ունէր, եթէ ոչ Հայրենիքի Տուրքը, որու վերաբերեալ օրէնքը դուք տուէր էք Վարչութեան ձեռքը: Ասիկա ձեր ցոյց տուած ճամբան է մեզի, մինչդեռ հիմա դուք էք որ կը բողոքէք օրէնքը գործադրող Վարչութեան դէմ: Մենք այս Ժողովին որոշումներուն գործադրութեան պաշտօնը ունինք: Եթէ օրէնքը գործադրէր ենք, մեզի պատասխանատու մի բռնէք: Պէտք էր մեռնիլ եւ ննջեցեալը թաղել, կ'ըսէ Պ. Խօճասարեան: Վարչութիւնը պէտք էր մեռնէր եւ Իբրանոսեանը թաղէր նոյն օրը, հոգ չէ թէ քանի մը հոգի ալ մեռնէր այնտեղ: Եթէ այս է ըսել ուզուածը, ես կը կարծեմ թէ ասոր մէջ անելի Վարչութիւնը պատասխանատու բռնելու ճիգ մը կայ, որովհետեւ երբ 8-9 տարի առաջ այս եկեղեցւոյ դռները գոցուեցան եւ Տր. Սեդրոսեանի վրայ ծանօթ յարձակումը գործուեցաւ, ազգ. իշխանութիւնը իր *փրկաթիժ*ը յարգել տալու համար չդիմեց այդ *մեթոս*ին...⁷¹⁷

⁷¹⁶ Հաստատապէս կարելի չէ ըսել, բայց կը թուի թէ Ճիւմպիւշեանի ակնարկած երկու դիակներով յղում կը կատարուի Իբրանոսեանի անշնչացած մարմնին եւ Վարչութեան, որուն տապալումը փափաքողներ կային:

⁷¹⁷ 1910-ի Հոկտեմբեր 13-ին, Ենովք Ծախէն անուն անձ մը, որ եղբայրն էր պաշտօնագրկեալ ուսուցչի մը, մօտենալով Ղալաթիոյ խորհրդարանէն դուրս եկած Զաղաքական Ժողովի ատենապետ բժիշկ Սիմոն Սեդրոսեանի,- որ, ըստ Թեոդիկի, կայսերագուն իշխաններու անձնական բժիշկն էր («Ամենուն Տարեցոյցը», Ե. տարի, Պոլիս, 1911, 390),- գաւազանի հարուածներով կը ճեղքէ անոր գլուխը: Ժողովականներ կ'առաջարկեն որ նիստերը ոստիկաններու հսկողութեան տակ կատարուին, բայց Դուրեան Պատրիարք կ'ընդդիմանայ այդ գաղափարին, որով Սեդրոսեան եւ Ժողովակիցներ կ'որոշեն հրաժարիլ («Ժամանակ», 27 Հոկտեմբեր 1910, 328): Դէպքը պատճառ կ'ըլլայ որ Դուրեան Պատրիարք հրաժարեցոյի: Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 4 Նոյեմբերի նիստի ընթացքին,- որուն ամբողջական նկարագրութիւնը ներկայացուցած է «Ժամանակ» իր 5 Նոյեմբեր 1910-ի համարով (623), Սեդրոսեան իր պաշտօնական հրաժարականին կը կցէ երկար բացատրագիր մը, ուր կ'ամփոփէ իր տեսակէտով տիրող ազգային մթնոլորտը, պատասխան տալու համար 4 Մարտ 1910-ին արձարծուած այն հարցին թէ ինչո՞ւ եկեղեցիները փակ պէտք է պահուին *միթիս*ներու կամ ատենախօսութիւններու առջեւ եւ բաց ըլլան միայն կրօնական արարողութեանց համար: Ետ երթալով մինչեւ 1908-ի Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումը, Սեդրոսեան կը նշէ թէ անոր յաջորդեցին գումարումներ ամէն տեղ, բայց ատենաբաններ ուշադրութիւն չդարձնելով իրենց խօսքերը տեղւոյն համաձայն

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Այդ դեպքին հետեւանքով Դուրեան Ս.ի հրաժարականը ընդունեցինք:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲՇԵԱՆ.- (շարունակելով) Պետք էր մեռնիլ կ'ըսէ Պ. Խօճասարեան. իսկ եթէ աւելի ծանրանար դէպքը, հարկ պիտի ըլլար ոստիկանութեան միջամտութիւնը հրաւիրել: Կ'ըսեն որ, եթէ ցոյցը արգիւելու միջոց չունէիք, պետք չէ որ արժանանար վստահութեան, ու կ'աւելցնեն որ ինչու ոստիկանութիւն չկանչեցիք: Եթէ ժողովը կ'ընդունի որ միջազգային ոստիկանութիւնը կամ թուրք ոստիկանութիւնը բերելով եւ ժողովուրդը արիւնի մէջ խեղդելով պետք էր ցրուէր ժողովուրդը, այդ պարագային Վարչութեան հեղինակութիւնը եւ համբաւը ո՞ր կը մնար. ասկէ գատ, պետք էր այդ Վարչութիւնը իր վրայ առնէր հոսելիք արիւնին պատասխանատուութիւնը: Ես պիտի ըսեմ որ Վարչութիւնը ոչ մէկ ատեն չի կրնար վրան առնել այդ պատասխանատուութիւնը եւ ոչ ալ ոստիկանական ուժ կրնայ գործածել: Հայ եկեղեցին ափ մը Հայաստանի հող կը ներկայացնէ. անկաւ Էջմիածնի մէկ մանրանկարն է հոս եւ հայը տակաւին այսօր իր եկեղեցիէն տարբեր հաստատութիւն չունի, ուրիշ հող չունի եւ պետք չէ ոտքին կոխան ընէ վասակներու եւ կամ օտար ոստիկանութեան. այս պատրուակով Վարչութեան հանդէպ անվստահութիւն յայտնել՝ կը նշանակէ թէ ինչու հայ ժողովուրդին դէմ բռնութիւն միջոցի չդիմեց նոյն իսկ իր սրբավայրին շրջափակին մէջ...

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Տ. Ատենապետ, շատ սխալ է թոյլ տալ, որ խօսի այս ոճով:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութեան ներկայացուցիչը անիշխանութեան դրօշակ կը պարգէ:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲՇԵԱՆ.- (շարունակելով) Հիմա պիտի պատասխանեմ Տոքթ. Բարսեղեանի առարկութիւններուն: Պատրիարքը խոստացեր է Իբրանոսեան ժառանգորդներուն որ ցոյց տեղի չպիտի ունենայ եւ Հայրենիքի Տուրքի խնդիր չպիտի յուզուի:

Երբ մեր նախագահին դիմում ըրեր են յուղարկաւորութենէն առաջ, տարակոյս չկայ որ անոր մտքէն չէր անցներ ապահովութիւն տալ այնպիսի բանի մը համար, որուն կատարուիլը իր մտքէն չէր անցներ. սակայն միեւնոյն ատեն պատրիարք մը իրաւունք չունէր բաշխելու այն պարտքերը, որոնք օրինական ուժ ունին: Պատրիարքին խոստումը կը վերաբերէր ուրեմն ոչ թէ ժողովուրդին կողմէ տեղի ունեցած ցոյցին, այլ պատրիարքաւորանի կողմէ ոեւէ արգելք գոյութիւն չունենալուն, ինչ որ ճիշդ էր արդէն եւ յուղարկաւորութեան օրը պաշտօնական մարմիններու կողմէ ոեւէ արգելք չէ յարուցուած: Բայց Իբրանոսեանները այն պարտքին տակ կը գտնուին, որուն ենթարկուած է ամէն հայ քաղաքացի եւ իրենք յանուն Խնամատարութեան իրենց վճարած գումարներով չէին կրնար պարտավճար ըլլալ, այլ այդ վճարումները պիտի հաշուէին իրենց համար գնահատեալ Հայրենիքի Տուրքին: Տոքթ. Բարսեղեան յետոյ կը յարձակի ուրիշ կէտի մը վրայ ու կ'ըսէ թէ ցոյցին օրը միանուագի խնդիր չկար, իսկ ամենէն կարելոր կէտը այն 500,000ի կամ մէկ միլիոնի խնդիրն է, որուն վրայ խօսուեցաւ ու գրուեցաւ: Այս մասին գոյութիւն ունեցող թիւրիմացութիւնը պարզելու համար, պետք է որ բացատրեմ ամէն մանրամասնութիւն: Երբ որ Իբրանոսեան խնդիրը մէջտեղ եկաւ, յուղարկաւորութենէն օր մը յետոյ, այսինքն Երեքշաբթի, Քաղ. Ժողովը տակաւին խնդրոյն վրայ իր որոշումը չտուած, Տր. Բարսեղեան սա յատկանշական խօսքերով հեռաձայն կ'ընէր, մինչեւ որ մեզ չսէք, ոեւէ կարգադրութիւն մի ընէք Իբրանոսեան խնդրոյն համար, որովհետեւ մենք մասնաւորապէս կը շահագրգռուինք այս խնդրով: Երբ այս գեկուցումը հաղորդուեցաւ մեզի, մենք զարմացանք, եւ որովհետեւ Դաշնակցութիւնը իր ներկայացուցիչը ունէր մեր մէջ,

պատշաճեցնելու անհրաժեշտութեան, հետգիտել ծայր առին վեճեր, ծեծկռտութներ, կռիւներ, որոնց հետեւանքով վիրաւորուեցան անձեր, եղան ձերբակալութիւններ: Ան կը թուարկէ թէ Այնթապ գլուխներ պատռուեցան եւ եկեղեցիներ բռնութեամբ բացուեցան, Ծապին Գարահիսար եկեղեցւոյ կառոյցին վնաս հասցուեցաւ, Չմիւռնիա բանը հասաւ մինչեւ իսկ սպանութեան: Ըստ Սեղբոսեանի, այս հոսանքին մղիչներն էին արտասահմանէն վերադարձող ազգայիններ, որոնք յարած էին յեղափոխական շարժումներու: Մեծամասնութիւնը կ'ուզէր զոգ պահել եկեղեցիները, բայց այդ փոքրամասնութիւնը կը դիմէր ուժի գործածութեան եւ նոյնիսկ պայքար կը բանար կրօնքի դէմ Այնթապէն մինչեւ Պայագիտ, Մանազկերտ, Տրապիզոն, Ծապին Գարահիսար, եւլն.: Կացութիւնը իր բացասական ազդեցութիւնը կ'ունենար նաեւ «ազգային մանկտւոյն կողմէ» վրայ եւ փոքրամասնութիւնը կը ճգնէր քանդել ազգային իշխանութիւնները:

Ազգային Ժողովի ատենապետը կ'ընդունէր թէ մեծամասնութիւն եւ փոքրամասնութիւն երկուքն ալ ունէին իրաւացի փաստեր, բայց «խնդիրը իրար հասկնալու վրայ էր» եւ ազգային իշխանութիւններու պարտքն էր համերաշխութիւն պահպանել, ազգին բարեկարգութիւնը նկատի ունենալ: Իբրեւ եզրափակիչ հաստատում, Սեղբոսեան կ'ըսէր. «Վարչութիւնս կը նկատէ թէ երբ եկեղեցիները բաց ըլլան [քաղաքական ատենախօսութիւններու առջեւ- Վ.Դ.] ազգայնոց արդի գրգռեալ վիճակին մէջ, ազգին բարեկարգութիւնը պիտի խանգարի»:

մեր այս զարմանքը յայտնեցինք Պ. Ամատունիի, հարցնելով թե ի՞նչ կը նշանակէ մեզի մտիկ չըրած բացատրութիւնը եւ թե ո՞վ պիտի խօսի յանուն կուսակցութեան:

Նոյն օրը նիստը բացուելէ յետոյ, հարց կը տրուի ժողովին մէջ թե ինչ պիտի պահանջուի Իբրանոսեաններէ, որովհետեւ մինչեւ այդ օրը Հայրենիքի Տուրքի մասին բան մը չէր գրուած: Անպաշտօն նիստի մը մէջ Պ. Ամատունի կ'ըսէ որ պետք է մէկ միլիոն ոսկի պահանջենք, ու կ'աւելցնէ թե Իբրանոսեանները շատ մը տարագրեալ հայերու աւանդները ունին իրենց քով, հետեւաբար պետք է մէկ միլիոն ոսկի ուզենք: Ես ժողովականներու ամենէն կրտսերը, կ'ըսեմ որ միլիոններու արժէքը գիտնանք եւ առաջին անգամ այդ միլիոնը մէջտեղէն կտրելով 500,000ի վերածենք, յատկացնելու համար Փոխառութեան եւ զանազան նպատակներու: Բադ. Ժողովը ատկէ յետոյ այս ուղղութիւնով մօտեցաւ խնդրին եւ երբ Իբրանոսեանները ներկայացան, մենք մտիկ ընելէ յետոյ զիրենք, ոչ մէկ պայման չորինք, ոչ մէկ նիւթական առաջարկ չորինք, այլ միայն ըսինք որ դուք ինքզինքնիդ դրէք մեր տեղը եւ եթէ դուք Բադ. Ժողովի անդամ ըլլայիք, ի՞նչ կերպով պիտի վարուէիք: Իրենք էին որ առաջարկեցին 100,000 ոսկի Փոխառութեան, 30,000 ոսկի վարժարանի շինութեան եւ 20,000 ոսկի զանազան պէտքերու: Իսկ Պ. Օհանեան հեռաձայնով ծանօթ առաջարկը ընելէ յետոյ կ'ըսենք, Ելմտական Յանձնաժողովը թէւ Հայրենիքի Տուրքի խնդիրը չէ յարուցած, բայց այդ խնդիրը գոյութիւն ունի, միայն յետաձգուած է, հետեւաբար պետք է այդ մասին ներկայացնենք այդ պահանջը, քանի որ խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ:

Այս կերպով Իբրանոսեանները կու տան յանուն Փոխառութեան եւ զանազան նպատակներու, սակայն Հայրենիքի Տուրքի խօսքը չ'ըլլար եւ արդէն եթէ այդ օրուան մամուլը աչքէ անցնէք, պիտի տեսնէք որ Իբրանոսեան խնդրոյն նկատմամբ ինչպէս արտայայտուած է ու մենք մնացած ենք պարզ միջնորդի դերին մէջ: Ժողովին մէջ մենք կ'ըսենք որ Իբրանոսեաններու նուիրատուութիւնը ազգը չի կրնար գոհացնել, մինչ ուրիշներ կ'առաջարկեն Հայրենիքի Տուրքի խնդիրը մէջտեղ չհանել եւ գործը փակել: Ժողովը նկատելով որ Հայրենիքի Տուրքի պահանջը օրէնքի ճամբան է, իսկ միւսը նուիրատուութեան ճամբան, կը նախընտրէ առաջինը եւ այդ րոպէն կը դադրեցնէ Փոխառութեան խնդիրը ու կ'ըսէ թե մեզի համար Հայրենիքի Տուրքի խնդիրը հիմ կը կազմէ եւ կ'առաջարկէ որ որքան ալ գնահատեալ 200,000 ոսկին 100,000ի գեղչուած ըլլայ, բայց 42,000 ոսկի եթէ տան, խնդիրը կը փակենք: Դժբաղդաբար մեր այս պահանջն ալ անլսելի մնաց: Ահաւասիկ այս կերպով միլիոններու պատմութիւնը կը վերածուի իր իսկական արժէքին:

Այս բացատրութենէն դժուար չէ այլեւս հասկնալ թե ո՞վ է հաներ դժուարութիւնը այս խնդրոյն կարգադրութեան համար: Կ'առարկուի որ Իբրանոսեանները միջամտութիւն խնդրեցին, սակայն ճիշդ կ'ըլլար որ երբ ռեւէ անհատ կամ ռեւէ հարց ներկայանար կուսակցութեան մը, պաշտօնական մարմինները ըսէին թե այս խնդիրը կը պատկանի ազգ. իշխանութեան: Ուղղամիտ կուսակցութեան մը պարտականութիւնը այս է, երբ մանաւանդ *քոսիլիսիոն* Վարչութիւն կազմուէր է: Այդ պարագային մէջ իրենք պէտք էր պատասխանէին անոնց որ դիմում կ'ընէին թե, պարոններ, ազգին պատրիարքարանը Գապրիսթան⁷¹⁸ փողոցը չէ, Պրուսա փողոցն է:

Փոխառութեան Յանձնաժողովի անդամները գոնէ լաւ գիտէն եւ կը խոստովանին որ, Պ. Խատիսեան այստեղ եղած ատեն Իբրանոսեաններու բերնէն չկրցան հաւանութեան խօսք մ'առնել 50,000 ոսկիի վճարման համար, չեն յաջողած: Մինչ դաշնակցականներու դիմումին վրայ 100,000ի կը բարձրանայ եւ իրենք ցոյց տալու համար որ միակ ուժը իրենք են, *թելեֆոն* կ'ընեն կարգադրելու համար գործը: Պ. Սրենց Իբրանոսեան խնդրոյն առիթով կ'ըսէր թե ես առաջին օրէն գիտէի արդէն որ ասիկա քառակուսի անիւ մ'էր եւ *քոսիլիսիոն* վարչութիւններ չեն քալեր: Չարմանալի է սակայն որ իրենց պահանջած համազգային մարմինը այդ քառակուսի անիւի դրութեան վրայ հաստատուած էր եւ երբ զանազան կուսակցութիւններէ այդ մարմինը կազմուեցաւ, իրենք ինչո՞ւ մասնակցեցան եւ ցարդ իրենց անդամները կը պահեն նոյն ժողովին մէջ:

Եզրակացնելով կ'ըսեմ թե, երբ քանի մը վայրկեան յետոյ պիտի տաք ձեր քուէները Վարչութեան համար, եւ ենթադրելով որ այդ քուէն պիտի ըլլայ անվստահութեան քուէ մը, ժողովը պէտք է լաւ ուշադրութեան առնէ այն ամէնը ինչ որ ըսուեցաւ հոս եւ անոնք ջախջախիչ պատասխան մ'էին եղած առարկութիւններուն, եւ եթէ Իբրանոսեան խնդիրը չկրցաւ լուծուիլ ձեր փափաքած ձեւով, գոնէ այն օրէնքը, զոր դուք ձեր քուէներովը ընդունեցաք, այն փրկուեցաւ: Ահաւասիկ ձեզի բացատրեցի թե Պ. Օհանեանի այն առարկութիւնը որ միանուագէ ռեւէ պարտք չկայ հիմ չունի մեզի համար եւ այս կարեւոր կէտին վրայ հիմնուած էր Վարչութեան պահանջը: Այլեւս ժողովիդ կը մնայ տալ այս մասին իր վճիռը:

⁷¹⁸ Ակնարկութիւն Բերա, Գապրիսթան փողոց, թիւ 37 հասցէն ունեցող «Ճակատամարտ»ի խմբագրատան, որ կը խորհրդանշէր Դաշնակցութեան կեդրոնատեղին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժամանակը բաւական ուշ է, ուրիշ խօսք ուզողներ ալ կան,⁷¹⁹ հետեւաբար վիճաբանութեան շարունակութիւնը կը թողունք յաջորդ նիստին:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԲԾԵԱՆ.- Վերջին խօսք մ'ալ ունիմ, կը խնդրեմ որ դիւանդ խօսք տայ այն ալ ըսելու յաջորդ նիստին:

(Ատենանը փակուեցաւ ժամը 5½ին)

⁷¹⁹ Խօսք ուզողներն էին Ներսէս Օհանեան, Դաւիթ Տէր Մովսէսեան եւ Հայկ Խօճասարեան («Ժողովուրդի Ձայնը», 700):

ՀԱՄԱԳՈՒՄԱՐ ԺՈՂՈՎ

(Նիստ 4 Փետրուարի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. Չաւէն Արքեպ., Ս. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան եւ Ս. Չ. Պէգնեան
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Ստեփան Գարսեան⁷²⁰

(Ատեանը բացուեցաւ ի ներկայութեան երեք յարանուանութիւններէ՝ անդամներու, որոնց թիւը ի վերջոյ
հասաւ ի)⁷²¹

Ս. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Նիստը բանալէ առաջ կ'ուզեմ ժողովին ուշադրութիւնը հրաւիրել կարելոր կէտի մը վրայ: Համագային ժողովը ի զուր կարծեր է որ նիստին դռնփակ ըլլալուն պատճառաւ հոն խօսուածները միայն ժողովականներու ծանօթ պիտի մնան: *Արեւ[ելեան] Մամուլի* մէջ տեսնուեցաւ պ. Խօճասարեանի վերջին նիստին մէջ ըրած յայտարարութիւնը ո՛չ միայն իր բովանդակութեան մէջ, այլեւ՝ ճառը իր ամբողջութեամբ, կէտերով եւ վերջակէտերով, այնպէս որ ընթերցողին իրաւունք կու տայ կարծելու որ սղագրուած է այս ճառը: Այս պարագան կ'եղծանէ ժողովին դռնփակութեան պայմանը: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ ժողովին քարտուղարը դադրի իր պաշտօնէն, եթէ արձանագրութենէն քաղուած է անիկա:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս պատկանած քննիչ մարմնոյն միջոցաւ հարկ եղած քննութիւնը կատարելու համար պէտք է այս առաջարկը յանձնուի դիւանիս: Այս պահուս կարելի չէ ճշդել թէ ինչպէս հրատարակութեան տրուած է:

Ս. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովին քարտուղարը կասկածի տակ չմնալու համար, պէտք կը զգամ ըսելու որ խնդրոյ առարկայ ճառը ես տուած եմ եւ պատեհ ժամանակին պէտք եղած բացատրութիւնը կու տամ:

Ս. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Համագումարի աշխատութիւնները կանոնաւորելու համար, կանոնագրի մը պատրաստութեան պէտք զգացուցինք, սակայն յանձնաժողովը մինչեւ այսօր իր աշխատութեան արդիւնքը չ'ներկայացուց: Կարելի՞ է բացատրութիւն մը տալ այս մասին:

Ս. Դ. Ս. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Յանձնաժողովը գումարուեցաւ եւ համաձայնութեամբ ինձ յանձնուեցաւ ծրագրի մը պատրաստութիւնը: Ատոր մաքուրը պիտի տրուի եւ ծրագրին հետ ներքին կանոնագիրն ալ պատրաստելով, յանձնաժողովը վերջնական քննութեամբ մը պիտի բերէ այս ժողովին:⁷²²

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այդ յանձնաժողովին անդամ նշանակուած է պ. Սրենց, որ քաղաքէս բացակայ է այս միջոցին եւ բաւական ատեն բացակայ պիտի մնայ: Եթէ այդքան կարելորութիւն կը տրուի յանձնաժողովին, ուրիշ անդամ մը նշանակուի:

Ս. Դ. Ս. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ս. Սրենց մեկնած ատեն կատարելապէս համաձայն էր մեզի հետ կարգ մը հիմնական կէտերու վրայ: Երբ որ վերադառնայ, իր նկատողութեան կը յանձնենք:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Համագային ժողովին ուղղուած գրութիւններ կան, որոնք ընդհանուր ժողովի մէջ կարդացուելու պէտք տեսնուեցաւ. կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ գիրերը ժողովիդ ուշադրութեան կը յանձնեմ: Կը յուսամ որ օգտակար կ'ըլլայ անոնց ընթերցումը:

⁷²⁰ «Ժողովուրդի Չայնը» (5 Փետրուար 1921, 706) որպէս նիստի ատենապետ կը նշէ անունը Տիգրան Նազաշեանի: Նոյնը կը նշէ «Ճակատամարտ» (5 Փետրուար 1921, 675/2496) նիստի նկարագրականին մէջ, որ կը կրէ «Երեկի Համագային ժողովը՝ Անխորհուրդ Որոշում» խորագիրը:

⁷²¹ Դատարկ միջոցները որոշապէս ձգուած են աւելի ուշ ներկայ երեսփոխաններու թիւը արձանագրելու համար, բայց այդ դիտաւորութիւնը չէ իրականացած: «Ժողովուրդի Չայնը» (706) կը հաղորդէ թէ նիստին մասնակցած է 87 երեսփոխան, մինչ «Ճակատամարտ» (675/2496) պարզապէս կը նշէ թէ ներկայ էին 80-է աւելի երեսփոխաններ:

⁷²² «Ճակատամարտ» (675/2496) տարբեր կերպով կը ներկայացնէ պարագան, գրելով. «Ընկեր Սիրունի ժողովին ներկայացուց համագումար ժողովի կանոնագրութեան նախագիծը, որ այս խնդրով զբաղող խորհրդարանական յանձնաժողովին դրկուեցաւ»:

(պատճեն)⁷²³

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պոլսոյ հայրենակցական ընկերութեանց նամակները⁷²⁴ երբ այստեղ կարդացուեցան, պետք է նաեւ կարդացուի Պատուիրակութեան բողոքող մէկ անդամին գիրը, որուն պատասխանած է Պատուիրակութեան պետը եւ ի պատասխանի բացատրագիր մը դրկուած է իրեն: Քանի որ երեսփոխանները իրենց քուէն պիտի տան, ինչո՞ւ անոնք չեն կարդացուիր որ հասկնանք թէ ինչ եղած է:

(Կարդացուեցան Տր. Նեվրուզի գիրը եւ պատասխանը)⁷²⁵

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կարգաւ խօսք պիտի առնենք եւ պիտի խօսինք:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Իմ պաշտօնակից հոգեւոր պետերու կողմէ կը խօսիմ: Նկատի ունենալով որ 2 նիստեր ամուլ անցան, անհրաժեշտ կը նկատեմ որ, եթէ ժողովն ալ կը հաւանի, իւրաքանչիւր երեսփոխան խօսի 5էն 10 վայրկեան եւ արդիւնքի մը յանգինք այսօր:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

⁷²³ «Ճակատամարտ» (675/2496) կը նշէ.

Հոգեւոր պետերու խնդրանքով եւ Պատրիարքին առաջարկութեամբ, ներկայ ժողովականները յոտնկայս իրենց շնորհակալութիւնը յայտնեցին Ամերիկեան մեծ ազգին եւ Նպաստամատոյց մարմնոյ, հայ ազգին հանդէպ ցոյց տրուած մարդասիրական մեծ օժանդակութեան համար: Ժողովը յետոյ կարդաց Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ եկած երկու գրեր, որով ան, դիտել տալով քաղաք. դէպքերու գահավէժ ընթացքը, Պ. Վենիզելոսի անկումէն յառաջ եկած կացութիւնը եւ Սեւրի դաշնագրին վերաբնութենէն առաջ գալիք վնասները, կը յայտնէր թէ չի կրնար իր պաշտօնը շարունակել իրեն տրուած սահմանափակ իրաւունքներով: Հետեւաբար կ'առաջարկէր նոր լիազօր պատուիրակութիւն մը ընտրել նոր փոխանորդագրով եւ իրաւունքներով, ուղղակի Համազգային Ժողովէն, իբր ամբողջ հայութեան ներկայացուցիչ, քանի որ կարելի չէ [Փարիզի մէջ երրորդ] Համագումար ժողով մը գումարել ժամանակի չզոյրութեան պատճառով:

Պ. Պօղոս Նուպար ի վերջոյ կը յայտնէր թէ մինչեւ նոր պատուիրակութեան ընտրութիւնը, իրենք իրենց պաշտօնը պիտի շարունակեն:

⁷²⁴ Ըստ «Ճակատամարտ»ի (675/2496), «Հայրենակցական Միութիւններու Կեդր. Խորհուրդը գրութեամբ մը կը խնդրէր որ Պ. Ահարոնեան շարունակէ իր պաշտօնը իբրեւ հայկական դատին ներկայացուցիչ, անոր կցելով խորհրդատու մարմին մը՝ կազմուած Պ. Պօղոս Նուպար[է] եւ Պ. Գ. Նորատունկեանէ»: Օրաթերթն այնուհետեւ կը ներկայացնէր բովանդակութիւնն այդ գրութեան:

Նկատի ունենալով որ մինչեւ հիմա ազգային որոշ եւ միաձոյլ քաղաքականութեան մը չզոյրութիւնը մեր անկախութեան դատին վնասած է, որուն ծանր հետեւանքներն է որ կը կրենք ցարդ, միւս կողմէ հաւաստի ըլլալով որ Լոնտոնի մէջ յառաջիկայ Փետրուարին գումարուելիք խորհրդաժողովով գուցէ ամենավերջին առիթն է որ կ'ընծայուի մեզ մեր կիսով կորուսեալ դատը պաշտպանելու եւ մեր դարաւոր իրաւունքներուն տիրանալու, Կեդր. Վարչութիւնս, յանուն գաւառի Հայրենակցական Միութեանց, պարտք կը համարի ստիպողաբար պատկ. ժողովիդ ուշադրութեան յանձնել հետեւեալ բաղձանքները.

1. Ունենալ ազգային որոշ եւ միակ քաղաքականութիւն մը:
2. Քանի որ յայս Դաշնակից կառավարութեանց Տիար Ահարոնեան պաշտօնական եւ իրաւական ներկայացուցիչն է Հայ Հանրապետութեան որուն մաս կը կազմեն ըստ Սեւրի դաշնագրին Թուրքիայէն անջատուելիք հայկական նահանգները, կարգել զինք ընդհանուր հայութեան ներկայացուցիչ եւ առ այդ տալ որոշ հրահանգ, համաձայն ազգային քաղաքականութեան, որուն համեմատ պարտաւոր ըլլայ գործել:
3. Տիար Ահարոնեանի այս դժուարին պարտականութեան զօրավիզ հանդիսանալու եւ անմիջական գործակից ըլլալու համար կազմել խորհրդակցական պարտաւորիչ Մարմին մը որուն մաս կազմեն անպայման Պ.Պ. Պօղոս Նուպար եւ Գարրիէլ Նորատունկեան:

Պատկ. Համազգային Համագումար Ժողովիդ ներկայացնելով մեր վերոյիշեալ բաղձանքները կը խնդրենք նկատի ունենալ Գաւառի Հայութեան տոյն հայեցակէտերը, համոզուած ըլլալով որ մեր լաւագոյն ուժերու համերաշխ գործակցութեամբ միայն պիտի կարենանք ձեռք բերել մեր պահանջներուն նուազագոյնին իրականացումը:

⁷²⁵ «Ճակատամարտ» (675/2496) կը տեղեկացնէ.

Կարդացուեցաւ Պատուիրակութեան անդամներէն Տոքթ. Նեվրուզի մէկ գիրը, որով Ազգ. Ժողովի ուշադրութեան կը յանձնէր կարգ մը կէտեր, նկատի առնուելու համար: Տոքթ. Նեվրուզ հակառակ տեսակէտներ ունէր իր միւս ընկերներուն՝ Պ.Պ. Պօղոս Նուպարի, Սինապեանի եւ Լ. Մկրտիչեանի դէմ, եւ կը քննադատէր Յուն. 11ի նիստին տրուած վերոյիշեալ որոշումները եւ անկէ առաջ գալիք դժուարութիւններն ու վտանգները: Կարդացուեցաւ նոյնպէս Պ. Նուպարի յիշեալ գրին որկած պատասխանագիրը: Տեսնել Յաւելուածներ 84, 85, 86, 87 եւ 88:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Տեսնելով որ այսօր Հայաստանի մէջ Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը գոյութիւն չունի, եւ եթէ ունենայ իսկ՝ կնքուած պայմանագրութիւնը⁷²⁶ իր շահերուն հակառակ ըլլալուն համար գործադրելի չի կրնար ըլլալ, նոր պատուիրակութեան մը կազմութիւնը անհրաժեշտ է: Հետեւաբար այսօր կազմենք այդ պատուիրակութիւնը:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Պօղոս փաշայի կողմէ հասած վերջին գրութիւններ[ը] կը պարզեն կացութիւնը: Երկու նիստի մէջ խօսուեցաւ արդէն անոնց վրայ եւ պէտք եղած գաղափարը կազմուեցաւ: Ի՞նչ կ'ըսէ ինք: Նախ կը հրաժարի այն իրաւասութիւններէն, որ տրուած էր ասկէ առաջ, ու իր գործունէութիւնը կը գտնէ անօգուտ եւ աննպատակայարմար. հետեւաբար հարցի էութիւնը այն է, որ ստեղծուի նոր պատուիրակութիւն մը, որ խօսի ամբողջ հայութեան անունով: Ազգ. Պատուիրակութիւնը եկած է այն եզրակացութեան որ գոյութիւն չունի այլեւս որպէս ներկայացուցչութիւն, եւ քանի որ հանրապետական կառավարութիւնը տապալած է, Ահարոնեանի պատուիրակութիւնը չի կրնար հետապնդել Սեւրի Դաշնագիրը որպէս ներկայացուցիչ: Սակայն հայութիւնը պատմութեան եւ քաղաքականութեան իրաւունքներէն չի կրնար հրաժարիլ: Եթէ չկայ դաշնակցական նախկին կառավարութիւն, արդեօք չկա՞յ ոեւէ կառավարութիւն Հայաստանի մէջ: Ես չեմ կրնար ըմբռնել թէ իրաւունք մը, որ գոյութիւն ունէր հայկական կառավարութեան գոյութիւն ունեցած ատեն, դադրի՝ դաշնակցական կառավարութեան տեղ ուրիշ կառավարութիւն մը ունեցած ըլլալուն համար: Ուրիշ բան է եթէ հայկական կառավարութիւնը դադրած է գոյութիւն եւ յարաբերութիւն ունենալէ, ու մենք կը դադրինք անոր հետ յարաբերութիւն ունենալէ:

Մենք կ'ըսենք որ եթէ եւրոպական կառավարութիւնները, ինչպէս՝ Անգլիա, պոլշեւիզմի հետ յարաբերութեան մտած [են], ապա ուրեմն մեր կողմէ կարելի չէ ժխտել պետականութեան գոյութիւնը: Ծիծղ է որ անոնք շատ վերապահ են եւրոպական դիւանագիտութեան հանդէպ, սակայն Ուիլսոնի Հայկական Հարցը կը միանայ ռուսական հարցի հետ: Մենք պէտք է ճանչնանք, ուրեմն, որ եթէ Հայաստանի արդի վարիչները դաշնակցականները չեն, ուրիշներն են: Եթէ այսօր գոյութիւն ունի Հայաստանի կառավարութիւն, արդեօք մեր վրայ պատասխանատուութիւն չի՞ ծանրանար քաղաքական ձեռնարկ կատարելու: Միթէ կարո՞ղ ենք մոռնալ մի ժողովուրդ, որ ռուսահայութեան եւ թրքահայութեան մեծագոյն տոկոսը կը կազմէ: Եթէ Սեւրի Դաշնագրի մէջ կայ ազատագրուելիք հայ ազգ մը, պէտք է խորհինք որ անիկա կը գտնուի հայկական սահմաններու մէջ եւ թէ անոնց հասկացողութեամբ պիտի կարգադրուին անոնք: Այս պայմաններու մէջ կայ հայկական պետութիւն եւ հետեւաբար այսօր հնարաւորութիւն ունինք յարաբերութիւն ունենալու իրեն հետ:

Մենք հայկական դատը կը բաժնենք երկու մասի՝ Թուրքիոյ ժողովուրդը եւ Կիլիկիոյ ժողովուրդը: Այսինքն՝ չազատագրուած հայոց խնդիրը, որուն համար այս ժողովը կրնայ ընտրել ներկայացուցիչ մը, ինչպէս ընտրեց յունաց Պատրիարքը, պաշտօն տալով իրեն պահանջներ եւ բաղձանքներ ներկայացնելու: Կ'առաջարկեմ ստեղծել մի պատուիրակութիւն, որ հայ ազգի ամբողջութեան սահմանէն դուրս գտնուող հայութեան դատը հետապնդէ:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- (գրաւոր)⁷²⁷

Հ. Յ. Տ. ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ.- (գրաւոր)⁷²⁸

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կը կարծեմ որ եղած խօսքերը բաւական են: Այս հարցը բարդ է եւ կը ստիպեն մեզի որ անմիջապէս նկատողութեան առնենք խնդրոյն լուծումը: Պէտք կը տեսնեմ որ բաւական նկատուին այս խորհրդակցութիւնները:

Տ. Լ. ԳԵԻՌՆԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը ըսաւ որ իւրաքանչիւր երեսփոխան 5–10 վայրկեան խօսի եւ եզրակացութեան մը յանգինք. հետեւաբար պ. Տ. Մովսէսեան այլեւս մեզի պէտք չէ հրաւիրէ որ տարբեր բան մը ընենք:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես համակարծիք եմ որ խօսք ուզողները խօսին եւ խօսքի տւուողութեան մէջ սահմանափակույմ չըլլայ: Ներքին կանոնագրին մէջ այդպէս բան չկայ. պէտք է խօսք տրուի անոնց որոնք կ'ուզեն ազատօրէն արտայայտուիլ:

ՓՐՈՓ. ՊԷԶԾԵԱՆ.- Ես կանոնագրին դեմ խօսիլ չեմ ուզեր եւ կը փափաքիմ լսել անոնք որ խօսիլ կ'ուզեն: Երանի թէ շատ ժամանակ ըլլար եւ աւելի լսելինք:

⁷²⁶ Ակնարկութիւնը կը թուի վերաբերիլ Ալեքսանդրապոլի Դաշնագրին:

⁷²⁷ Դիւանաթուղթերուն մէջ չհանդիպեցանք Պահրիի գրաւոր խօսքի պատճենին:

⁷²⁸ Դիւանաթուղթերուն մէջ չհանդիպեցանք Տէր Մարգարեան Վարդապետի գրաւոր խօսքի պատճենին:

Տ. Մ. ՊԱՐՍԱՄԵԱՆ.- Տարակոյս չկայ որ մեր ազգային կեանքի վնասական թուլեւորումը մէջ կ'ապրինք եւ ամէն հայ որ կը զգայ այս թուլեւորումը յղուածին, կը զգայ նաեւ միութեան պետքը: Բայց դժբաղդաբար ես պառակտում կը տեսնեմ մեր մէջ: Կը տեսնեմ որ իրար չենք տանիր եւ կ'ափսոսամ այս ամենուն վրայ: Անգլիոյ ժողովուրդը կուսակցական խնդիրներու մէջ միայն կարծիքով կը տարբերին իրարմէ: Մենք հեռու կը գտնուինք այդ վիճակէն դժբաղդաբար: Կ'ըսուի թէ Սեւրի Դաշնագրին հակառակ գործ մը պիտի ըլլայ: Եւրոպա չէթէպաշի⁷²⁹ մը հետ կը խորհրդակցի. հետեւաբար մեր առնելիք քայլը ընդհանուր քաղաքականութեան տեսակէտով արժէք մը չունի, մի վախճաք:

Կ'ըսուի որ Փետրուար 21ին անպայման գտնուինք Լոնտոնի մէջ:⁷³⁰ Սակայն մեզի ժամանակ պետք է որ գտնուինք: Մենք այս վայրկեանիս Երեւանի ինչ ըլլալը չգիտենք, որպէսզի կարենանք բան մը ըսել, եւ կը խորհինք որ առածին համաձայն, «<...> բրինձ բերելու գացած ատեն տունը պուկուրէն չըլլանք»:⁷³¹ Այս վայրկեանիս Երեւանի ինչ ըլլալը չենք գիտեր, որպէսզի կարելի ըլլայ գիտակցութեամբ խորհիլ: Հիմա ներկայ դէպքերը երեսի վրայ ձգելով պետք չէ հետամտինք դժուարին գործերու: Դուք պետք է յարգէք մեր խօսելու իրաւունքը, առանց առաջ քննելու ներքին կանոնադրութիւնը: Բողոքական հայ մը չի կապտեր օրէնքը:

Տ. Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.- Ամէնքս ալ կարծեմ կ'ընդունինք թէ հարցը շատ ծանր եւ բարդ է: Պ. Պօղոս Նուպար հրաժարական մը դրկած է, սակայն ասոր մէջ ես խոշոր հակասութիւն մը կը տեսնեմ, որովհետեւ պ. Պօղոս Նուպար ասկէ առաջ շրջաբերականով մը բոլոր գաղութներու կարծիքը հարցուցած էր եւ անոնց պատասխանին կը սպասէր, որպէսզի ներկայացնէր նոր համագումարին: Չուիցերիա նոր առաջարկ մը բերաւ, սակայն տակաւին շատ տեղեր Պօղոս փաշայի պատուիրակութեան պաշտօնի շարունակութեան մասին չարտայայտուեցան, որպէսզի հասկցուէր թէ ամբողջ Հայկական Դատի վարչութիւնը ինչ ձեւ պիտի ստանայ եւ Պօղոս փաշա կու գայ այս անգամ համագումարի առջեւ իր պաշտօնի մասին որոշում մը ստանալու, մինչդեռ ինք պարտաւոր է նախ իր հրաժարականը ներկայացնել զինքը ընտրող մարմնոյն:

Երկրորդ հակասութիւնը այն է, որ այս կերպով հարուած մը կը տրուի հայկական անկախութեան: Հանրապետութիւնը կ'ապրի, հետեւաբար ապրող մարմնոյն դերը իր վրայ առնելու եւ առաջարկ բերելու ու ամբողջ Հայկական Դատի պաշտպանութիւնը ստանձնելու եւ այդ դատը գատելու երբեք իրաւունք չունի: Ամէն պարագայի մէջ, մենք այսօր պետութիւն ունինք եւ քանի որ Հայաստանը գոյութիւն ունի, զայն ձգել եւ ստուերի ետեւէ վազել ու նոր դատ մը հետապնդել ներքին չէ: Քանի որ պետութիւն կայ, անոր ներկայացուցիչն ալ կայ: Բայց արդեօք ո՞ր է այդ ներկայացուցիչը: Այդ մասին տարակարծութիւններ կան: Ոմանք կ'ընդունին որ ներկայ կառավարութիւնը օրինական կառավարութիւնն է, բայց կորիզ բառը չեն գործածեր ու կ'աւելցնեն որ եթէ *րեժիմի* փոփոխութիւն չըլլար, պիտի հպատակէին անոր: Կ'ըսեն նաեւ թէ Օհանջանեանի կառավարութիւնը ստորագրած է հաշտութեան դաշինքը պոլշեիկներուն հետ: Եթէ այդ դաշինքը ստորագրուած է, ատիկա ժողովուրդը ստիպած է...

Տ. Խ. ՍԸՎԱԾԵԱՆ.- Ինչո՞ւ թոյլատրեցիք:

Տ. Ե. ԽՕՐԱՍԱՆ.- Ինչո՞ւ զինուորը փախաւ:

Տ. Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.- (շարունակելով) Ամէնքդ կարդացիք անշուշտ այն յուզիչ կոչը, որ հրատարակուած էր Օհանջանեանի կողմէ:⁷³² Եթէ այդ կոչը արձագանգ գտնէր ինչպէս որ պետք է, կրնայ ըլլալ որ պարտադրուած

⁷²⁹ Բառացիօրէն՝ հրոսակապետի: Ակնարկութիւն՝ Մուսթաֆա Քեմալի:

⁷³⁰ Այսինքն՝ հայկական շահերը պաշտպանող հայ պատուիրակներ մասնակցին Լոնտոն գումարելի խորհրդաժողովին:

⁷³¹ Փոխաբերաբար՝ ունեցածնիս ալ վրայ չտանք կամ մեր ունեցածն ալ չգրկուինք:

⁷³² Ակնարկութիւն «Դէպի Ֆրոնտ» խորագրեալ կոչին, ուր Օհանջանեան վարչապետի հանգամանքով Հայաստանի քաղաքացիներուն դիմելով կ'ըսէր.

Անթիւ զոհերի արիւնով ձեռք բերած մեր հայրենիքը եւ ազատութիւնը վտանգի մէջ է. տաճիկ փաշաներն ու բէկերը ձեռնարկել են հայ ժողովրդի բնաջնջման գործին. թշնամին արդէն իսկ բռնաբարելով մեր երկրի սահմանները՝ արշաւանքի է սկսել դէպի մեր հայրենիքի սիրտը. մեր զօրքերը հերոսական դիմադրութիւն են ցոյց տալիս եւ կանոնաւորապէս նահանջում դէպի աւելի ամուր դիրքեր:

Կառավարութիւնը ամէն միջոց ձեռք առել է ժողովրդի եւ հայրենիքի պաշտպանութեան համար. նախարարները այսօր եւեթ մեկնում են ռազմաճակատ. թշնամին տիրանալով Սարիղամիշին եւ այլ դիրքերի, ուզում է յարձակուել Կարսի վրայ: Քաղաքացիներ, օրերը պատմական են. յիշեցէք 1918-ի օրերը, միտ բերէք Սարդարապատն ու Ղարաքիլիսան. նոր հերոսութիւնների հրաւեր է կարդացում: Ի զէ՛ն, քաղաքացիներ, ի զէ՛ն, անվարան եւ աւելի քան երբեք ինքնավստահ:

պայմանները չեղեալ նկատուէին, մինչդեռ ճնշումի տակ հարկադրուեցան ընդունիլ եւ այն որ պարտադրուած էր ընդունիլ պայմանները, այսօր միջազգային խաղով մը կը հրաւիրուի Լոնտոն բանակցութեան համար:

Կը մնայ այն խնդիրը թէ թրքական հարցը պէտք է զատել, որովհետեւ Պոլշեիկութիւնը տարածուած է Ռուսահայաստանի մէջ: Եթէ ռուսական վտանգը չէր կրնար պատժել, պէտք չէ շատ դիրքութեամբ համաձայնութեան գալ անոր հետ: Եթէ յառաջապահ եղանք մենք շատ պարագաներու մէջ, պէտք է վերջապահ ըլլանք պոլշեիզմի մէջ եւ այժմէն իսկ ուժ տանք Փարիզի մէջ Հայկական Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, ուժեղացնելով իր դիրքը, ո՛չ թէ տկարացնելով:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եղած խօսքերը տեսակ մը համերաշխութեան կոչեր են, սակայն ես չեմ կրնար նկատել մէկը որ այս պարագային մէջ կուսակցամոլութեամբ տարուած ըլլայ եւ տեսակ մը ատելութիւն սնուցանէ իր մէջ: Եթէ մեր ընկերները իրենց քուէն փաշային կամ պ. Ահարոնեանին կ'ուզեն տալ, անուններու եւ զգացումներու խնդիր չունին: Պ. Ահարոնեան եթէ կ'ուզէ՝ կրնայ շարունակել իր գործը. մենք շատ աւելի պէտք է գոհ ըլլանք. ան կը մնայ իր բացարձակ անկախութեան մէջ: Եթէ մեզի դաշնագիր մը պարտադրեցին ու հարկադրեցին որ ստորագրենք, պատճառը այն է որ պարտուած էինք: «Վայ ինկածին» ըսած են եւ մենք ինկած էինք: Մենք պատերազմ մը ըրինք եւ կորսնցուցինք: Ես անցեալը չեմ որ կը քրքրեմ, բայց այսօր պ. Ահարոնեանի դիրքը խախտած է: Անիկա իր ժողովրդով ամբողջ ազգը չի ներկայացներ, այլ՝ անոր մէկ մասը կրնայ ներկայացնել: Այդ անկումէն վերջն էր որ մենք չմտանք Ազգերու Լիկին մէջ եւ երբ յայնքը կանչուեցան, հայերը չկանչուեցան: Մենք չենք մտներ Ահարոնեանի պատուիրակութեան իրաւասութեան մէջ: Պէտք է լիազօրենք Պօղոս փաշան Փարիզի մէջ, ու եթէ պ. Ահարոնեան պիտի ներկայացնէ Հայկական Հանրապետութիւնը, թիկունք պիտի ըլլայ իրեն: Վրդովելու ինչ պէտք կայ ուրեմն: 1917ին երբ Երեսնի Հանրապետութիւնը հռչակուեցաւ, պ. Ահարոնեան եւ ընկերները քաղաքական հասունութեամբ ինչ որ կրնար փրկուիլ ա՛յն փրկեցին եւ գերման կայսեր հաւանութեամբ Հայաստան կազմուեցաւ: Այդ թուականին պ. Ահարոնեան կ'ըսէր մենք թրքահայութեամբ չենք զբաղիր ու իրենք Պոլիս գտնուելով զգուշացան Պատրիարքարան այցելութեան գալ Ճէվահիրճեան Սլորագանի: Ուրեմն թրքահայութեան ժողով մը կրնայ ընտրել իր լիազօր ներկայացուցիչը, իսկ եթէ Հայկական Հանրապետութիւնն ալ ունի իր ներկայացուցիչը, կրնայ շարունակել: Անիկա բան մը չի պակսեցներ խնդրոյն էութենէն: Ասոր մէջ ազգ. բաժանումի մը մտածումը կամ փոքրոգութիւնը գոյութիւն չունի:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Շատ տարօրինակ է որ այս խնդրոյն նկատմամբ Երեսնի. Ժողովի մէջ մանրամասն վիճաբանութիւն կատարուելէ յետոյ, դրկուած տեղեկագրին առիթով նոր վիճաբանութիւն մը կը բացուի: Կարծէք թէ այդտեղ բոլորովին նոր հիմքեր կան: Խնդիրը վերստին մէջտեղ կու գայ: Բարեբաղդաբար այսօր դատը երկուքի բաժնելու տրամադրութիւնը գոնէ շատ քիչ է. մինչդեռ անցեալ անգամ դատերու բաժանումի մասին կարծիքները շատ զօրաւոր էին:

Այսօր Փարիզէն եկած գրութիւնը ըսած է որ Պօղոս փաշա կ'ուզէ որ Պոլսոյ Համագումարի կողմէ Հայկական Դատի ամբողջական հետապնդումը իրեն յանձնուի: Ես կը զարմանամ որ պ. Խօճասարեանի պէս իրողութեանց մօտէն ծանօթ անձնաւորութիւն մը համոզուած է որ թրքահայ եւ ռուսահայ դատերու հետապնդութեան կարելիութիւն կայ Փարիզի մէջ: Մեր տեսակէտն է՝ միակ դատ, միակ ներկայացուցչութեամբ: Կ'ուզեմ ճշդել պարագայ մը. Պօղոս փաշա կ'ըսէ որ եթէ իրեն իրաւասութիւն տրուի, կամ այս ժողովը նոր լիազօրութիւն ստեղծէ, ինք պիտի հետապնդէ ո՛չ թէ թրքահայ դատը, այլ՝ ամբողջական հայկական դատը: Այն *թէրը* որ կը պաշտպանուէր մինչեւ հիմա թէ հայկական դատը միակ դատ պէտք է ըլլայ, կ'ենթադրեմ թէ Փարիզէն ալ հաստատուած է եւ այդ մասին ալ աւելի երկար խօսիլ չեմ ուզեր:

Ինձի համար որոշ է որ ռեւէ մարմին պէտք է Մելի Դաշնագիրը հետապնդէ: Ո՛վ պիտի հետապնդէ: Միակ դատ մը միակ հետապնդող մը պէտք է ունենայ: Ոչ ոք կրնայ հակառակը պնդել եւ Պատուիրակութիւնը ուրիշ հնարաւորութիւն չունենալով եւ կատարուած դիմումներուն մէկ մասին անորոշութիւնը եւ այդ ճամբուն մէջ շարունակելու անկարելիութիւնը տեսնելով, իր պաշտօնը վերջացած կը նկատէ: Այս պարագային մէջ ահա

Դէպի ռազմաճակատ. ահա թէ որն է կարգախօսը. հասել է օրը երբ այլեւս թոյլեր ու դասալիքներ չպիտի լինեն, այլ միայն հայրենիքին համար մեռնելու պատրաստ զինուորիկներ:

Քաղաքացիներ, ես յիշեցնում եմ ձեզ ձեր պարտքը եւ հրաւիրում սրբազան կռիւի. այն օրը միայն թշնամին պարտուած կը լինի, երբ ամենքդ իբրեւ մի անձ ոտքի կը կանգնէք սպառնալէն եւ զոհուելու պատրաստ:

Ի գլխի քաղաքացիներ, դէպի ռազմաճակատ, դէպի յաղթանակ («Յառաջ» օրաթերթ, 2 Հոկտեմբեր 1920, 214):

Նոյնին «Դէպի Ճակատ» խորագրով կը հանդիպինք «Ճակատամարտ»ի մէջ (21 Հոկտեմբեր 1920, 585/2406):

կ'ըսեմ թե՛ ձեզի կը մնայ որոշել թե՛ ո՛վ պիտի ըլլայ Հայկական Դատը ներկայացնող, որովհետեւ իր պաշտօնը վերջացած կը նկատուի այլեւս եւ կը յանձնարարէ որ նոր պատուիրակութիւն ընտրուի: Եւ որպէսզի արդարանայ իրենց այդ առարկութիւնը, Պօղոս փաշա եւ իր ընկերները կ'ըսեն որ Հայաստան դարձեր է մեծամասնական, նախկին կառավարութիւնը գոյութիւն չունի եւ այդ կառավարութեան ներկայացուցչութիւնը ինք իրեն կը վերջանայ ու քառս մ'է տիրողը ուրկէ լոյսը պիտի ծագի: Սակայն վիճակը բոլորովին տարբեր է: Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը իր ընտրութիւնը եւ *մանտան* կը պարտի խորհրդարանին, ո՛չ թէ ժամանակին կառավարութեան, իսկ խորհրդարանը չէ ցրուած նոյնիսկ նոր կառավարութեան կողմէ...

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ամէնքն ալ մեծամասնական եղան:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Խորհրդարանը չէ գումարուած, բայց չէ յայտարարուած նաեւ որ ցրուած է: Միւս կողմէ, Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը ճանչցուի Դաշնակից պետութիւններու կողմէ եւ այդ կերպով կը շարունակէ իր գոյութիւնը եւ յարաբերութիւնը, եւ անոր դիւանագիտական ներկայացուցիչը կը շարունակէ իր գործը Պոլսոյ մէջ...

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Այո, անցագիր տալով:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Անցագիր տալը պաշտօնական հանգամանք ըսել է, եւ արդէն օտար ներկայացուցիչներու կողմէ տրուած *նօթի* մը հիման վրայ կը գործադրէ այն իր այդ իրաւունքը: Հայկական Հանրապետութիւնը տեղի տուաւ բռնի ուժի ազդեցութեան ներքեւ եւ անիկա մեզի համար հայ ժողովուրդի կամքը չ'ենթադրեր: Հայկական Հանրապետութեան Փարիզի ներկայացուցիչները խորհրդարանի կողմէ նշանակուած են եւ Դաշնակից պետութիւններ կը շարունակեն ճանչնալ իրենց հանգամանքը: Այդ իմաստով եղած են նոր հաւաստումներ, որոնցմէ կը հասկցուի որ իրենց հետ պիտի շարունակեն փոխանակուիլ պաշտօնական գրութիւններ:

Ուրիշ պարագայ մ'ալ կայ գոր պետք է նկատի ունենանք: Կ'ըսուի որ Հայաստանի նախկին կառավարութիւնը հրաժարած է Սեւրի Դաշնագրէն: Այս փաստը, որ ըստ երեւոյթին ճիշդ կ'երեւայ, ըստ էութեան խախտած է, որովհետեւ Հայաստանի նախկին կառավարութիւնը ըսուած ձեւով դաշնագիր չէ ստորագրած: Ներկայացուցիչներուն կողմէ ստորագրուածը գործադրութեան մտնելու հնարաւորութիւն ըլլալու համար պետք ունէր խորհրդարանի եւ կառավարութեան վաւերացման. այս պայմաններու մէջ Սեւրի Դաշնագրէն հրաժարելու մասին խօսք անգամ չի կրնար ըլլալ:

Միւս կողմէ նկատի պետք է առնել մի ուրիշ պարագայ: Պօղոս փաշա իբրեւ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ Սեւրի Դաշնագրին առիթով բողոքեց Դաշնակից պետութիւններու՝ թրքահայոց վերաբերող ինչ ինչ տրամադրութիւններու մասին: Չեմ գիտեր թե՛ արդեօք իրենց յանձնելով մեր ներկայացուցչութիւնը, հետեւողականութեան տեսակետով հակասութիւն մը ստեղծած չէ՞նք ըլլալ: Ուրիշ պարագայ մը այն է որ Պօղոս փաշան կը յիշէ թե՛ Հայաստանի նախկին կառավարութիւնը պատասխանած է ասկէ առաջ թե՛ Ազգ. Պատուիրակութիւնը գոյութեան իրաւունք չունի. չունի նաեւ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը: Կը ցաւիմ որ Պօղոս փաշա կը ձգէ խնդրոյն մէկ մասը եւ միւս մասը կ'առնէ եւ կը ձգտի ստանձնելու Հայկական Դատի ամբողջական պաշտպանութիւնը, մինչդեռ դուք գիտէք որ ցորչափ նորը չէ ստանձնած գործ մը, հինը կը շարունակէ զայն: Այս կերպով Պատուիրակութիւնը կը շարունակէ նախապէս իր կատարած դերը:

Այսպէսով բոլոր այն փաստերը, որոնք իբր թե՛ ցոյց պիտի տային եւ արդարացնէին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան ջնջումը, ոեւէ իրական հիմք չունին եւ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը շարունակէ իր յարաբերութիւնը Դաշնակից կառավարութեանց հետ եւ հետեւաբար պիտի պահէ իր գոյութիւնը:

Ես չեմ կրնար հասկնալ թե՛, երբ մէկը կ'ըսէ մեզի թե՛ պետք կայ՝ որ շարունակէ պահելու իր գոյութիւնը, հասկնալով որ աւելորդ է այն այլեւս, մենք յանձնենք անոր ամբողջական դատը: Այն որոշումը թե՛ անջատ կերպով Հայկական Դատը հետապնդելու համար պատուիրակութիւն մը պետք է ընտրել՝ անշուշտ աւելորդ է, երբ կայ արդէն այդ նպատակով ուրոյն մարմին մը: Անոր քով ուրիշ մարմին մը ընտրել կը նշանակէ երկուութիւնը մշտնջենաւորել եւ այս ժողովը պիտի ստանձնէ դեր մը ներքին հակառակութիւնը շարունակութեան մէջ պահելու...

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- *(ընդմիջելով)* Եթէ Հայկական Հանրապետութեան ներկայացուցչութեան օրինաւորութիւնը ճանչցուած ըլլար, անշուշտ անոնց ալ հրաւեր պիտի ըլլար:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Անոնց հրաւեր չըլլալն յառաջ եկած կրնայ ըլլալ այն պարագայէն որ Լոնտոնի ժողովը չքաղի Հայկական Խնդրով: Կրնայ պատահիլ նաեւ որ յաղթանակէ Ուիլսոնի տեսակետը:

Կրնայ պատահիլ նաեւ որ մինչեւ Անգլիա ռեւէ եզրակացութեան յանգի, Հայաստանի խնդիրը կարգադրուի եւ կամ յետաձգուի այն մինչեւ որ Թուրքիոյ եւ Յունաստանի խնդիրը վերջանայ: Ասոնք պատահականութիւններ են, սակայն պէտք չէ մոռնալ որ մեր ներկայացուցիչները առանց հրաւիրուած ըլլալու գացին Սան Բէմոյի ժողովին ալ. հետեւաբար այս անգամ իրենց հրաւիրուած չըլլալու պարագան գորաւոր առարկութիւն մը չէ:

Հիմա նոր պատուիրակութիւնը եթէ ընտրուի, անկէա պիտի հետապնդէ Մելի Դաշնագիրը, ինչ որ արդէն կը հետապնդէ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը: Մեր ընտրելիք մարմնոյն լիազօրութիւն տալով, եթէ կը կարծենք որ տարբեր բան մը իրականացնել կարելի պիտի ըլլայ, ատիկա մանկական միամտութիւն է: Այս պայմաններու մէջ ի՞նչ պէտք կայ երկրորդ պատուիրակութեան, ատիկա ոչ ոք կրնայ փաստել: Ես կ'ըսեմ նոյնիսկ որ այսպիսի երկրորդ պատուիրակութիւն մը աղիտաբեր կրնայ ըլլալ: Երեւակայեցէք որ վաղը միւս օր, Ամերիկան՝ որ գլխաւորաբար նիւթական միջոցները հայթայթողը եղած է, ռեւէ ձեռով հակառակ արտայայտուի Պատուիրակութեան: Այդ տեսակ բան մը ինչ ներքին *քայթասթորթ* յառաջ կը բերէ: Ես կը խնդրեմ որ նախ քան որոշում տալը, խորհուի այս ամենուն վրայ: Պէտք է խորհուի թէ փրկութիւնը որ կ'ետեն պիտի գայ եւ այդ դատը ինչ կերպով պէտք է հետապնդուի: Մենք հնարաւորութիւն չունինք միացած ձեռով հետապնդելու մեր դատը Փարիզի մէջ: Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը Եւրոպայի մէջ գտնուող հայ դիւանագիտական ներկայացուցիչները հրաւիրած է արդէն խորհրդակցութեան: Այս պայմաններու մէջ այս ժողովը զգուշաւոր որոշում պիտի տայ:

Այս բոլորէն ետքը, պէտք է կանգնինք տեսակետի մը վրայ. այսինքն՝ միակ դիւանագիտական մարմնոյ մը կողմէ հետապնդուի եւ քանի որ Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կը ճանչցուի պաշտօնական անձերէ, սակայն վերջին յեղաշրջութիւններէ յետոյ այժմ աւելի դժուարացած է իր գործը ու աշակիցներու եւ օժանդակներու պէտք ունի, նկատի ունենալով որ անկէա իր ձեռքէն եկածը ըրած է մինչեւ հիմա, պէտք է ամբողջական դատը հետապնդելու գործը իրեն յանձնուի, բայց անոր կից կազմուի մարմին մը դիւանագիտական խորհուրդ անունով, որուն նախագահութիւնը կրնայ յանձնուիլ Պօղոս փաշայի, եւ որուն որոշած դիմումները կը կատարուին Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ:⁷³³

ԶԱՅՆԵՐ.- Փակում, փակում:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Որովհետեւ խօսքի կարգը վերջացած է արդէն եւ վիճաբանութեան փակում կը պահանջուի, պահ մը դադար կու տանք, որպէսզի համաձայնութիւն գոյանայ զանազան բանաձեւներու վրայ:

(Բառորդ մը դադարէ յետոյ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պիտի կարդանք երկու բանաձեւներ ալ. Գալիկեանի եւ պ. Պահրիի կողմէ: Տր. Բարսեղեան ալ պիտի կարդայ իր բանաձեւը:

(Ատենադպիրը կարդաց Տեարց Պահրի[-Սաաթեան]ի եւ Գալիկեանի բանաձեւները)⁷³⁴
(պատճեն)

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Իմ բանաձեւս, որ միեւնոյն ատեն իմ ընկերներուս կարծիքը կը ներկայացնէ, պիտի կարդամ:⁷³⁵

⁷³³ Այս արտայայտութենէն ետք ջնջուած է հետեւեալ պարբերութիւնը. «Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը միշտ մէկէ աւելի անդամներ ունի եւ անոնք Լոնտոնէն եկած էին Լօյտ Ճորճի եւ Քըրզընի կողմնակի կերպով մեր դատին նկատմամբ իրենց դիմումները ընելէ վերջ: Չեմ ուզեր անձնասիրութիւններ վիրաւորել աւելի երկարելով, ուստի քանի որ անոնք իբրեւ Հանրապետութեան [Պատուիրակութեան] նախագահ այս դիմումները ըրած են, մենք չենք կրնար ռեւէ բան պարտադրել եւ հրահանգել:

⁷³⁴ Ակնարկուած բանաձեւերը պահպանուած չգտանք դիւանաթուղթերուն մէջ:

⁷³⁵ «Ճակատամարտ»ի մէջ (675/2496) կը կարդանք հետեւեալը:

Պոլսոյ համագումար երեսփ. ժողովը, իր այսօրուան նիստին մէջ նկատի առնելով քաղաքական վերջին դէպքերը եւ հայկական դատին անցուցած նոր փուլերը,

Եւ նկատելով

Որ հայ ժողովուրդը, իբրեւ արդիւնք իր դարաւոր զոհողութեանց եւ ազատագրական ճիգերուն, տիրացած է անկախութեան, եւ իբրեւ անկախ պետութիւն ճանչցուած Մելի դաշնագրով,

Որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը, ինչ որ ալ ըլլան իր քաղաքական ներքին առժամեայ փոփոխութիւնները եւ իր անցուցած առժամեայ տագնապները, միշտ կը մնայ կորիզը մեր անկախութեան եւ վաղուան նուաճումներուն,

(պատճեն)

Այս բանաձեւն կը ձգտի միակ դատի վերածելու Հայկական Խնդիրը, մինչդեռ առաջին երկու բանաձեւները ատիկա բաժնելու նպատակ ունին: Քանի որ այդ բանաձեւներէն մէկը, որ ժողովի ստուար մէկ մասին ստորագրութիւնները կը կրէ եւ իբր բանաձեւ գրուելէ աւելի ժողովէն դուրս եւ վիճաբանութիւններէ առաջ տրուած որոշումի մը ձեւով կը ներկայացուի, ես իմ բանաձեւն ետ կ'առնեմ, ամբողջ պատասխանատուութիւնը ձգելով անոնց վրայ, որոնք այս ապօրինի եւ վնասակար ուղղութեամբ գործելու ընդունակութիւնը կը ցուցնեն:⁷³⁶

Տ. Յ. ԹՕԼԱՅԵԱՆ.- Անշուշտ իրաւունք ունի ետ առնելու իր բանաձեւը:

(Ատենապետը քուէի դնելով այս բանաձեւները, Պահրի-Սաթրեան բանաձեւը 2 քուէ [իսկ] Գալիկեան բանաձեւը 1 քուէ [ստացան] եւ մեծամասնութեան բանաձեւը ընդունուեցաւ 53 քուէով:⁷³⁷

Որ Սեւրի դաշնագիրը, չնայելով զենքի ուժով պարտադրուած ժխտումներուն, կը մնայ հայ ժողովուրդին համար իբրեւ յենակետը իր ճանչցուած իրաւունքներուն,

Որ հայ ժողովուրդը, առժամեայ սահմաններուն ո՛ր կողմն ալ գտնուի, կը վստահի կատարելապէս նախագահ Ուիլսոնի իրաւարարութեան՝ Միացեալ Հայաստանի սահմաններուն մասին,

Որ, ներկայ յոգան անգամ մը եւս պարտք կը դնէ մեր վրայ միակ ճակատով ներկայանալու արտաքին աշխարհին, բարեկամ թէ թշնամի,

Որ, Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական օրկանները կը շարունակեն իրենց գործունէութիւնը Դաշնակից պետութեանց մօտ:

Կ'առաջարկեմ

- 1) Պահել Դաշնակիցներու կողմէ Հայաստանի վերջին յեղաշրջումէն յետոյ ալ ճանչցուած Հանր. Պատուիրակութիւնը, իբր խողովակ:
- 2) Անոր կից ամբողջ հայութեան վստահութիւնը վայելող դիւանագիտական անձերէ կազմել դիւանագիտական խորհուրդ մը, որուն որոշումները պարտադիր ըլլան այդ խողովակին:
- 3) Այս դիւանագիտական խորհուրդը կազմակերպելու գործը թողուլ Փարիզի պատուիրակութիւններուն եւ Եւրոպայի հայ դիւանագիտական գործիչներուն:
- 4) Համազգ. Համագումարը փափաք կը յայտնէ որ այս դիւանագիտական խորհուրդի նախագահութիւնը յանձնուի Պօղոս Նուպար փաշայի:
- 5) Կը փափաքի նաեւ որ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մէջ հրաւիրուի համազգ. համագումար՝ դիւանագիտական այս խորհուրդը օրինականացնելու համար:

⁷³⁶ «Վերջին Լուր» (5 Փետրուար 1921, 2094) տալէ ետք «ջախջախիչ մեծամասնութեամբ» քուէարկուած բանաձեւին պատճենը, կ'աւելցնէ.

Միայն Դաշնակցական խմբակն էր որ յայտնի պատճառներով մերժեց քուէարկել այս բանաձեւը եւ առաջարկեց պահել Ահարոնեանը, անոր մօտ դնելով հայ դիւանագետներէ բաղկացած խորհրդակցական ժողով մը որուն նախագահն ըլլար Պօղոս փաշա: Դաշնակցական բանախօսները իրենց բոլոր ճիգը թափեցին Ազգ. Ժողովին [իմա՝ Համագումար Ժողովին- Վ.Գ.] իրաւասութիւնը ուրանալու եւ դէպի իրենց տեսակէտը կողմնակիցներ շահելու համար, բայց ձախողելով, ետ առին նոյնիսկ իրենց տուած բանաձեւը:

Ուրախ ենք որ Ազգ. Ժողովը տուաւ բանաւոր եւ օրինաւոր որոշում մը Թուրքիոյ Հայոց շահերուն հետապնդումին լիազօր կարգելով Պ. Պօղոս Նուպարը, որ իրեն խորհրդական պիտի առնէ իր նախընտրած հայ պետական մարդիկը:

Կը լսենք թէ համազգային ժողովը փափաք պիտի յայտնէ որ ազգ. պատուիրակութեան անդամ ըլլան նաեւ Պ. Գաբրիէլ Նորատունկեան եւ Յովհաննէս փաշա Գոյումճեան...:

⁷³⁷ Մեծամասնութեան բանաձեւը, 405 էջահամարով կցուած ատենագրութեան, կը նշէ.

Համագումար Երեսփ. Ժողովը նկատի առնելով օրուան քաղաքական կացութիւնը եւ տեղեկանալով թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը լուծուած է, նկատելով նոյնպէս Փետր. 22ին [21-ին՝ ըստ երեք լրագրերու մէջ հրատարակուած պատճենին- Վ.Գ.] Լոնտոնի մէջ գումարուելիք Վեհաժողովին օրակարգի կարեւորութիւնը եւ չկրնալով համակերպիլ ազգին դարաւոր գոհողութիւններուն ապարդիւն մնալու հաւանականութեան կ'որոշէ՝

Լիազօր Պատուիրակ կարգել Պ. Պօղոս Նուպարը որ կարելոր ուժեր իրեն գործակից ընտրելով հաճի պէտք եղած միջոցները ձեռք առնել եւ հարկաւոր դիմումները կատարել ուր որ անկ է, ապահովելու համար ազգ. դատի նպաստաւոր լուծումը»:

Այս բանաձեւին մասին «Ճակատամարտ» (675/2496) կը գրէ. «Ժողովը 59 քուէով ընդունեց ... բանաձեւը, զոր նախորդ

Ատեանը փակուեցաւ ժամը 6½ին)

իրիկուան իսկ ազգային իշխանութեան հետ կապ չունեցող եւ այդ տեսակէտով անպատասխանատու մարդոց մասնակցութեամբ Պատրիարքարանին մէջ գումարուած հաւաքոյթի մը կողմէ պատրաստուած էր: Այս բանաձեւը համագումարի նիստէն առաջ ստորագրել տրուած էր 42 երեսփոխաններու: «Ժողովուրդի Ձայնը» եւս, «Ճակատամարտ»ի նման, մեծամասնութեան բանաձեւին համար նշած է 59 եւ ոչ թէ 53 քուէ տրուած ըլլալը:

[Համագգային Խորհուրդ]

10 Փետր. [1921]⁷³⁸

Ժամը 6ին, Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Սայեդեան Արքեպ., Փրոֆ. Պեգնեան, Պատ. Ճեմազեան, Յ. Ալան, Գ. Ոսկեան, Տոբ. Եղորայեան:

1° Որոշուեցաւ Տոբ. Դաւիթեանէ, Հայկ Խօնասարեանէ եւ Գեր. Թերզիպաշեան Գեորգ Գերապայծառէն բաղկացեալ մասնաժողով մը կազմել Պօղոս փաշա Նուպարի հարկ եղած տեղեկութիւնները ու վաւերագիրները հասցնելու համար:

2° Որոշուեցաւ գրել Քաղ. Ժողովին, որ անցեալ տարուան Խնամատարութեան եւ Ելեմտական Յանձնաժողովներու հաշիւներուն վրայ տեղեկութիւն տայ Համագգային Ժողովին եւ անկէ յետոյ ամէն ամիս մանրամասն հաշուական տեղեկութիւններ հաղորդէ:

3° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի ընտրութեան մասին Անգլ. Քոմիսիոնին գրած գիրը, եւ արձանագրուեցաւ ի տեղեկութիւն:⁷³⁹

[Համագգային Խորհուրդ]

17 Փետր. 1921

Ժամը 6ին, Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Սայեդեան Արքեպ., Փրոֆ. Չ. Պեգնեան, Թ. Թումանճանեան, պ. Ալան, Կ. Նուրեան, Տոբ. Եղորայեան:

1° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Պօղոս փաշա Նուպարի հեռագիրները Պատուիրակութեան մասին, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս փաշա Գոյումճեանի հրաժարական-հեռագիրը⁷⁴⁰, որոնք ի գիտութիւն արձանագրուեցան:

⁷³⁸ Տրամաբանութիւնը կը յուշէ Համագգային Խորհուրդի նախորդ՝ 29 Դեկտեմբեր 1920-ի եւ այս՝ 10 Փետրուար 1921 թուակիր նիստերուն միջեւ մէկ կամ աւելի գումարումներ կատարուած ըլլալը: Դիտելի է, նաեւ, թէ նախորդ նիստը կը կրէ Թ835 համարակալումը, մինչ այս նիստը համարակալուած է Թ837: Դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած Թ836 համարակալումով վաւերագրի, որ կրնար թերեւս վերաբերիլ միջանկեալ նիստի մը ատենագրութեան:

⁷³⁹ Բրիտանացի բարձր յանձնակատար Հորըս Ռամպոլտ 8 Փետրուար 1921 թուակիրով կը յայտնէր ստացած ըլլալը երեք հոգեւոր պետերու միացեալ նամակին, ուր կը հաղորդուէր համագումարի նիստի ընթացքին Պօղոս Նուպարի նշանակումը իբրեւ լիազօր ներկայացուցիչ՝ կատարելու «Հայկական դատին պաշտպանութիւնը Դաշնակից տէրութիւններուն մօտ եւ յատկապէս պաշտպանելու հայկական իրաւունքները Լոնտոնի Խորհրդաժողովին մէջ»: Ապա կ'աւելցնէր թէ իրենց ցանկութեան ընդառաջելով, նամակին բովանդակութիւնը փոխանցած էր Նորին Վեհափառութեան արտաքին գործերու գլխաւոր քարտուղարին, բայց օգտակար կը նկատէր յիշեցնել թէ Փարիզի Գերագոյն Խորհուրդի որոշման համաձայն, մօտ ատենէն Լոնտոն գումարելի խորհրդաժողովին ներկայանալու համար հրաւերները դրկուած էին միայն Յունաստանի եւ Թուրքիոյ կառավարութիւններուն, ինչպէս նաեւ վերջինին միջոցով Մուսթաֆա Քեմալ փաշային, Անկորա (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ838, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁷⁴⁰ Գոյումճեան շնորհակալութիւն յայտնելով ցուցաբերուած վստահութեան համար, համեստօրէն կ'ըսէր թէ ծանօթ չըլլալով հարցին նախընթացին եւ օտար անձնաւորութիւններուն, իր մասնակցութիւնը անհրաժեշտ չէր նկատեր եւ կրնար մակերեսային ըլլալ (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ840, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

Նոյնպէս հաղորդեց Պ. Նուպարի մէկ հեռագիրը, որով կը հարցնէր թէ իր ընտրութիւնը հաղորդուա՞ծ է պետութեանց եւ ի՞նչ պատասխան ստացուած է:

Որոշուեցաւ հեռագրով հաղորդել անգլ. դեսպանատունէն ստացուած պատասխանը եւ նամակով հաղորդել անոր պատճենը:

Կարդացուեցան նաեւ Փետր. 5 եւ 6 թուականներով Պօղոս փաշա Նուպարի երկու նամակները:⁷⁴¹

2° Տոք. Եսդուպեան առաջարկեց Անգլ. նորընտիր Զոմիսէրէն⁷⁴² խնդրել որ նոր գրաւումներ չըլլա[ն] Հայոց տուներէն: Ժողովը համամիտ չգտնուեցաւ այս առաջարկին եւ յարմար չդատեց որ կրկին գիրով դիմում կատար[ուի], օգտակար չդատելով:

⁷⁴¹ Նուպարի 5 Փետրուար թուակիրին համար տեսնել Յաւելուած 91:

⁷⁴² Որպէս նորանշանակ Բարձր Յանձնակատար Հորըս Ռամպոլտ փոխարինած էր Ճոն տը Ռոպէքը, որ միաժամանակ գլխաւոր հրամանատարն էր Միջերկրականեան Նաւատորմիդին եւ Բարձր Յանձնակատարի պաշտօնը վարած էր 1919-ի Օգոստոսէն մինչեւ Փետրուար 1920:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
ՆԻՍՏ 18 ՓԵՏՐՈՒԱՐԻ 1921

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ
ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ Յ. ԴԱՐԲԵՆԵԱՆ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեծամասնություն գոյանալու համար մէկ երեսփոխան կը պակսի:⁷⁴³ Մինչեւ որ օրակարգի խնդիրները նկատողութեան առնենք, ժողովը կը գտնէ իր օրինական մեծամասնությունը:⁷⁴⁴

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԴԻԲԱՆՆԵՐՈՒ

Խմբագրական Դիւանը ատենապետ ընտրած է Ս. Գ. Սիմքէշեան: Փափաքելի է որ միւս դիւաններն ալ ընտրեն իրենց ատենապետները, որոնց պէտք պիտի ունենանք կ'երեւայ թէ: Միայն թէ դիւանները պէտք է ամբողջացնել: Ս. Մաղաքիա Եպսկ. հիւանդ ըլլալով, անոր տեղ կ'առաջարկենք Ս. Արիստակէս Քինյ. Հիսարլեան:

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տեսրք Պ. Խօրասանճեան եւ Մ. Ներսէսեան ճամբորդութեան պատճառաւ եւ Ս. Բարթող Քինյ. անյետաձգելի գործով, ու Տր. Թէրզեան հիւանդութեան պատճառով բացակայ են, ինչպէս կը հասկցուի իրենց գրություններէն: Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

Ս. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Տր. Թէրզեան երեք բացակայութենէ յետոյ ազդարարագիր ստանալով, այս նամակը կը գրէ:

Ս. Դ. Ս. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երեսփոխան մը հիւանդ չի՞ կրնար ըլլալ, կամ բացակայութեան բանաւոր պատճառ չի՞ կրնար ունենալ: Չեմ հասկնար այս առարկութեան պատճառը:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներկայացուած պատճառը կանոնական է. դիւանս ուրիշ բան չի կրնար ընել, եթէ ոչ բացակայությունը օրինաւոր համարել:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՈՒԹԵՆԷ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իսկիւտար Նոր Թաղէ երեսփոխան ընտրուած Ս. Սէմէրճեան հրաժարական տուած է:
(Պատճեն)⁷⁴⁵

Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Լաւ կ'ըլլայ որ մերժուի, որովհետեւ [այլապէս] բոլոր երեսփոխանները անձնական գործով կրնան հրաժարիլ:

ՁԱՅՆԵՐ.- Պարզ հրաժարական է, կ'ընդունուի:

(Ս. Ատենապետ[ը] քուէի դնելով այս հրաժարականը, 12ի դէմ 21 քուէով ընդունուեցաւ)

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Գ. Շէիրիկեան հարցում մը ունի, կը ներկայացնէմ ժողովիդ ուշադրութեան:

⁷⁴³ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի նկարագրականէն (19 Փետրուար 1921, 718) կարելի է հետեւցնել թէ նիստի բացման պահուն միայն 50 երեսփոխան ներկայ գտնուած է: Մեծամասնություն գոյանալու համար հարկ էր 51 երեսփոխանի ներկայություն, ինչ որ ապահովուած է երեսփոխան Եղուարդ Գարակէօգեանի ժամանումով ատենական գործողություններն սկսելէն քիչ ետք:

⁷⁴⁴ Ըստ «Ճակատամարտ»ի (19 Փետրուար 1921, 686/2507), նիստին տակաւ իրենց ներկայությունը բերած են 53 երեսփոխաններ:

⁷⁴⁵ Լեւոն Սէմէրճեան իր հրաժարականը կապած է «անձնական զբաղումներ»ու («Ժողովուրդի Ձայնը», 718):

(Պատճեն)⁷⁴⁶

Տ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Դրկեցէք Վարչութեան, որ պատասխանէ:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Վարչութեան ղրկուած հարցումները *Լաբիրինթոսի* մէջ կը կորսուին: Պիտճէի մասին ասկէ առաջ իմ հարցումիս պատասխանը տակաւին չէ տրուած, հակառակ անոր որ 2 ամիսի կը մօտենայ. պէտք է ըսէ թէ կ'ամ ի վիճակի է բերելու, կ'ամ չբերելու: Եթէ ամէն անգամ հարցումները յղուին եւ պատասխանի սպասուի, ի՞նչ կ'ըլլայ հետեւանքը: Շատ հարցումներ կան այսպէս, որոնք իրենց պատասխանին կը սպասեն:⁷⁴⁷

Տ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Սիսալ է երբ *Լաբիրինթոսի* կը նմանցնէք Վարչութիւնը, ուր գացած խնդիրները կը կորսուին: Ընդհակառակը, Վարչութեան եկած բոլոր խնդիրները կը քննուին իրենց կարգին եւ պատասխանները կը տրուին: Պիտճէի մասին 3 շաբաթ առաջուան նիստի մը մէջ խոստացանք մէկ ամիսէն բերել. որոշեալ օրը պիտի բերենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս գիրը կը յղենք Վարչութեան: Ուրիշ առաջարկ մը ունի Պ. Շէիրիկեան, այն ալ կը յանձնենք Ձեր ուշադրութեան:

(Պատճեն)⁷⁴⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիտել կու տամ թէ դիւանս ճիշդ որոշեալ ժամուն կը գտնուի այստեղ, ինչպէս այսօր ալ գտնուած է, ժողովին քարտուղարին հետ: Չեմ կարծեր որ մեր ժողովին քարտուղարը այնքան պատկառանք ազդէ երեսփոխաններու, որպէսզի ժողովատեղի գալէ յետոյ չհեռանան: Այսուհանդերձ, դիւանս ալ կը հաստատէ որ ժողովականները որոշեալ ժամուն ներկայ չեն գտնուիր եւ կարգ մը անյետաձգելի խնդիրներ կը մնան օրակարգի մէջ: Այսպիսի բաւ համարենք ուրեմն:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես կը ցաւիմ որ այսքան տարրական խնդիր մը վաղուց իր լուծումը չէ գտած: Երբ կ'ըսեմ թէ ժողովին ամբողջացուցիչ մասերը պէտք է ժամանակին եւ ամենէն առաջ գտնուին, չեմ գիտեր թէ պէտք կա՞յ դիւանին այն նկատողութեան, թէ քարտուղարը պատկառանք կրնայ ազդել թէ ոչ: Երեսփոխանները իրենց եղած հրաւերին պատասխանելով ժամը 1ին ամէն գործ ձգելով կու գան եւ այս կերպով պարտաճանաչները դիւրութիւն կու տան անպարտաճանաչներու: Յունուար 28ի նիստին ժամը մէկին եկած էի եւ ինծի հետ կը գտնուէր ուրիշ երեսփոխան մը, որ որոշեալ ժամուն գտնուելու համար ցերեկեայ ճաշ իսկ ըրած չէր ու հարկադրուեցայ գրպանիս հացը տալու իրեն ուտելու համար: Նոյն օրն էր որ երեսփոխան մը, որ ինծի պէս նորեկ մը չէր, ըսաւ որ ինքն ալ հետզհետէ վարժուեցաւ այս վիճակին ու բարապանը, որուն հարցուցի ժողովին չբացուելուն պատճառը, բացատրեց թէ 1ին հրաւիրուած ժողովը հազիւ 3ին կը բացուի: Այս վիճակը կ'անբարոյացնէ նաեւ պարտաճանաչները եւ մեզի կը պարտաւորէ հրաժարական տալ մեր ընտրական շրջանակին: Ներկայութեան տոմարին վրայ հսկողութիւն չկայ, որպէսզի բացակայութիւնները աւելի ճիշդ ստուգուին դրուած ստորագրութիւններէ: Դարձեալ եթէ ամէն մարդ իր գործի օրը չի կրնար գոհել, գոնէ նիստերը գումարուին Կիրակի օր, որպէսզի ամէն մարդ ազատօրէն կարենայ ներկայ գտնուիլ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ներքին կանոնագիրը այս մասին տրամադրութիւններ ունի, դժբաղդաբար 10 տարիէ ի վեր չկրցանք գործադրութիւնը ապահովել: Հիմա անոնց գործադրութեան ապահովութիւնը կը խնդրենք դիւանէն, այս ալ կրնայ ըլլալ օրէնքին տրամադրութիւնը գործադրելով: Դիւանին մասերը մեզ չեն շահագրգռեր: Քարտուղարը այսպէս ընէ, բարապանները այնպէս ընեն ըսելու պէտք չկայ, որովհետեւ անոնք անձնական գործեր են. մենք դիւանէն պիտի խնդրենք որ անկախօրէն կատարէ իր պարտականութիւնը եւ երեսփոխաններու ըսէ որ ժամը 1ին պիտի գտնուին, եւ երբ չեն կրնար կատարել իրենց պարտականութիւնը՝

⁷⁴⁶ Շէիրիկեան հարց կու տար թէ ճիշդ է որ Ազգային Խնամատարութիւնը եւ Կեդրոնական Վարժարանի Խնամակալութիւնը կը մերժեն ճանչնալ Ուսումնական Խորհուրդին իրաւասութիւնը («Ճակատամարտ», 686/2507):

⁷⁴⁷ Թէ՛ «Ճակատամարտ» (686/2507) եւ թէ՛ «Ժողովուրդի Ձայնը» (718) կը յայտնեն թէ Սիմբէշեան երկու հարցում ուղղած է: Երկու աղբիւրներէն համադրելով, կը պարզուի թէ Սիմբէշեան հարցերը տուած է հասկնալու համար թէ՛ նախ, իրա՞ւ է թէ Հայ Կարմիր Խաչի մարմինը չէ ընդունած Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան վերին հակակշիռը, եւ եթէ իրաւ է, ինչո՞ւ Ազգային Հիւանդանոցը կը յանձնուի անոր. ապա՝ ինչո՞ւ տակաւին Ազգային Ժողովին չեն ներկայացուած պատրիարքարանի եւ Խնամատարութեան պիտճէները վաւերացուելու նպատակով:

⁷⁴⁸ «Ընկեր Շէիրիկեան ... կը պահանջէր օրէնքին խստութիւնը գործադրել անպարտաճանաչ երեսփոխաններու հանդէպ եւ կ'առաջարկէր որոշեալ ժամուն ատենանք բանալ, [Ուրբաթ օրերու փոխարէն- Վ.Դ.] Կիրակի օրերը ժողով գումարել» («Ճակատամարտ», 686/2507): Շէիրիկեան նաեւ կ'ըսէր թէ ժողովը որոշեալ ժամուն չբանալով կը քաջալերուէր երեսփոխաններու անտարբերութիւնը եւ կ'առաջարկէր մեծամասնութիւն գոյացած չըլլալու պարագային նիստը բանալ որոշեալ ժամուն ու անմիջապէս փակել քառորդ ժամ ետք («Ժողովուրդի Ձայնը», 718):

օրենքին տրամադրությունը գործադրուի: Ես ալ կը խնդրեմ որ այսուհետեւ դիւանը խղճմտօրէն կատարէ իր պարտականութիւնը եւ երրորդ բացակայութիւն ունեցողները հրաժարեալ նկատելով, որոշեալ ժամուն նիստը գումարուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երեսփոխաններու ներկայութեան տոմարը ստորագրուած պահուն ոեւէ մէկուն ստորագրութիւնը քննելու պէտքը անհրաժեշտ չեմ գտներ, սակայն դիւանս խստիւ պիտի գործադրէ օրենքը, որոշեալ ժամուն ատեանը բանալու համար:

ԱՌԱՋԱՐԿ Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ առաջարկութիւն մը կայ Տ. Խ. Ճամճեանի կողմէ, հիմա պիտի կարդացուի:

(Պատճէն)⁷⁴⁹

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Անկախութեան Փոխառութեան Յանձնաժողովը Հայաստանի կառավարութիւնը կազմած է եւ գործը կապ չունի Վարչութեանս հետ: Այս ժողովը կրնայ ըսել թէ ինք կրնա՞յ [անով] զբաղիլ, թէ՞ ոչ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Տարակոյս չկայ որ չի կրնար զբաղիլ, որովհետեւ չի գիտեր թէ ինչ եղած է մինչեւ հիմա: Մասնախումբ մը կազմուած է այս նպատակով, որ ուղղակի յարաբերութիւն ունի հայկական կառավարութեան կամ անոր ներկայացուցիչին հետ: Երբ որ ժողովը ձեռք առնէ այս խնդիրը, պէտք է մերժէ այդ յարաբերութիւնը, քանի որ պետութիւնը գոյութիւն ունի եւ մենք չենք կրնար աւրել կամ փոխել այդ յարաբերութիւնը: Մէկ խօսքով, Փոխառութեան Մասնախումբը մեզի համարատու մարմին մը չէ, որպէսզի իրաւունք ունենանք այս խնդիրը նկատողութեան առնելու:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Ընդհանուր ազգը շահագրգռող խնդիր մ'է ասիկա եւ այս ժողովը իբրեւ ազգին ներկայացուցիչ ժողովը, այս հարցումը ներկայացուցիչ այստեղ: Մասնախումբը Հայաստանի կառավարութեան անունով ստացած է այս գումարները, ուրեմն ի՞նչ իրաւամբ կը վերադարձնէ զանոնք:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Իբրեւ համազգային բնոյթի կարեւորութիւն ունեցող խնդիր եւ իբրեւ Հայկական Դատի հետ առնչութիւն ունեցող գործ, կրնանք Համազգային Ժողովի գնահատութեան ենթարկել այս գործը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս ժողովը չունի իրաւասութիւն ոեւէ գործ *հեխալէ* ընելու Համազգային Ժողովին, հետեւաբար այդ պատճառով չենք կրնար [անոր] որկել [հարցը] եւ եթէ կան երեսփոխաններ, որոնք այդ պէտքը կը զգացնեն, կը կարծեմ թէ Համազգային Ժողովը կը վերադարձնէ այդ գիրը [առանց քննարկման առարկայ ընելու]:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կա՞մ օրակարգ անցնենք, կա՞մ նախաքննութեան յղենք:

Տ. ՆԱԹԱԼԵԱՆ.- Առաջարկին հեղինակը տարբեր խնդիր մը կը յուզէ եւ գործը իր բարոյական կողմէն ի վեր կը հանէ: Կ'ըսէ թէ երբ թերթերու մէջ այս լուրը կարդացուեցաւ, ժողովուրդը սկսաւ խորհիլ որ այն կառավարութիւնը, որ մինչեւ հիմա գոյութիւն ունէր, ուրեմն դադրած է այլեւս գոյութենէ ու ի սպառ կործանած է Հայաստան, մանաւանդ թէ այս ժողովին ոեւէ ձեւով միջամտելէ խուսափումը կրնայ ուժ տալ այդ գաղափարին: Իմ կարծիքովս պէտք է յետաձգել այս գործը, ըսելով որ դրամներու վերադարձուիլը պէտք է մնայ ատեն մը, որովհետեւ կրնայ շարունակուիլ Փոխառութիւնը, մինչդեռ այդ գումարները ետ տրուելով, կրնայ ընդհանուր լքում յառաջ գալ: Այդ գումարները պէտք է մնան ազգ. իշխանութեան հսկողութեան տակ, մինչեւ որ գայ օրը յատկացնելու իր նպատակին:

⁷⁴⁹ Խորէն Ճամճեան կը յայտնէր թէ «Հայաստանի Անկախութեան Փոխառութեան գումարին իրենց տէրերուն վերադարձնելու մասին յանձնաժողովին տուած որոշումը չէզոքացնելու համար ազգ[ային] իշխանութիւնները պէտք է միջամտեն» («Ճակատամարտ», 686/2507): Նոյնը «Ժողովուրդի Զայնը» իր նշեալ 718-րդ համարով կը հաղորդէր այսպէս. «Պ. Խ. Ճամճեան գրով մը բողոքելով հայկ[ական] փոխառութեան գումարները վերադարձնելու մասին Անկախութեան Փոխառութեան Յանձնաժողովին տուած որոշման դէմ, կ'ըսէր թէ Յանձնաժողովը իրաւասու չէր առանց Հայաստանի կառավարութեան արտօնութեան այդ տեսակ կարգադրութիւն մը ընելու: Քանի որ հայութեան կեանքը [թերեւս՝ կամբը- Վ.Ղ.] կը ներկայացնէ այսօր Թրքահայոց Ազգ. Ժողովը, ան կրնար այս խնդիրն ալ կարգադրել: Պ. Ճամճեան կը խնդրէր ապա ժողովէն բեկանել այս մասին տրուած որոշումը, գոր հակազգային եւ հակաիրաւական կը գտնէր եւ կ'ուզէր վարչութեան տեսակէտը իմանալ այս խնդրին մասին»:

Տ. Թ. ԱՐԵՒԵԱՆ.- Իբրեւ անդամ Փոխառության Յանձնաժողովի, ժողովիդ կը հաղորդեմ թէ, այսօր վաղը մանրամասն ազդարարութեամբ պիտի ծանուցուի թէ ինչ տեսակետներով հասանք այս եզրակացութեան: Այս որոշումը չէ տրուած վերիվերոյ կերպով, այլ ամէն բան մտածուելով եւ համաձայնութեամբ[ը] հայկական կառավարութեան լիազօր ներկայացուցիչին: Փոխառութեան Յանձնաժողովը իր ամբողջ իրաւասութիւնը քննելով չէր կրնար յանգիլ տարբեր եզրակացութեան:⁷⁵⁰

Պ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս հրատարակութենէն յետոյ այս խնդիրը նկատողութեան առնենք:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Համամիտ եմ որ յանձնաժողովին բացատրութենէն յետոյ նկատողութեան առնենք այս խնդիրը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես վերստին խօսք կ'առնեմ կարելոր կէտ մը ձեր ուշադրութեան յանձնելու համար: Քիչ առաջ ըսած էի որ մենք չենք կրնար զբաղիլ այս խնդրով, որովհետեւ չենք կրնար գործադրել մեր որոշումը: Փոխառութեան Յանձնաժողովը *ազն* մը կ'այացուցեր է այս մասին, որ պարագաներու բերմամբ չէ գործադրուեր, հետեւաբար իրեն կը մնայ այսպէս ընել: Մի մոռնաք որ ասիկա առեւտրական կամ սեղանաւորական ձեռնարկ մ'է եւ ձեր գործողութիւնը պահեցէք այս ժողովին իրաւասութեան պատկանած խնդիրներու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս հարցումը կէս հարցում եւ կէս պատասխան է եւ որովհետեւ այս ժողովին մէջ պատասխանելու իրաւասութիւն ունեցող ներկայացուցիչ չունինք եւ անհատ անդամի մը տուած բացատրութեան վրայ չենք կրնար որոշում տալ, ժողովս պարզապէս իր իրաւասութենէն դուրս կը նկատէ այս խնդիրը:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Փոխառութեան Յանձնաժողովին կողմէ տրուած բացատրութենէն յետոյ, խնդիրը կրկին յուզելու պայմանաւ, ետ կ'առնեմ առաջարկս:⁷⁵¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու երեսփոխաններու կողմէ հարցում մը կայ, այն ալ կարդանք եւ յետոյ անցնինք օրակարգին:

(Պատճեն)⁷⁵²

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Իբրեւ անդամ յանձնաժողովին, որ պաշտօն ունէր ներքին կանոնագիրը բարեփոխելու, կը տեղեկացնեմ ձեզի թէ կանոնագրի պատրաստութեան վերաբերեալ աշխատութիւնը աւարտած է, սակայն յանձնաժողովին անդամներէն Պ. Միրզախանեան երկարատեւ ի վեր Պոլսէն բացակայ ըլլալով, չկրցինք ներկայացնել մեր աշխատութեան արդիւնքը: Պ. Միրզախանեան այսօր վերադարձած ըլլալով, մօտ օրէն պիտի կրնանք ներկայացնել մեր աշխատութիւնը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Պ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողութիւնները աւարտած ըլլալով, խօսք պիտի տամ Վարչութեան ներկայացուցիչին, որ անցեալ նիստին չէր կրցած ամբողջացնել իր ըսելիքը:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԻՇԵԱՆ.- Անցեալ անգամ ստիպուած էի վերջացնել խօսքս. որովհետեւ ժամանակը ուշ էր եւ շատեր մեկնած էին, այսօր կը ստիպուիմ ամբողջացնել եւ Պատկ. Ժողովիդ քիչ մը եւս հաղորդել լրացուցիչ տեղեկութիւններ: Խեղաթիւրումներու շարքին ըսուեցաւ նաեւ որ Քաղ. Ժողովը իր պաշտօնէն չէ քաշուած:

⁷⁵⁰ Արեւեանի նշած յայտարարութիւնը Հ. Հ. Անկախութեան Փոխառութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Յանձնաժողովի 15 Փետրուար 1921-ի նիստի ընթացքին քուէարկուած օրակարգի հրապարակման ձեւով հանրութեան կը ներկայացուէր 19 Փետրուարին («Ճակատամարտ, 686/2507»): Հոն ցոյց տալով թէ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական կացութիւնը նկատի ունենալով եւ հաշուի առնելով որ մեծամասնական [պոլշեիկ- Վ.Գ.] իշխանութիւնը հռչակած է թէ ոչ մէկ պարտք կը ճանչնայ եւ կարելի չէ այլեւս շարունակել Անկախութեան Փոխառութիւնը, նաեւ նշելով նշելով թէ կան տուեալ ծրագրին իրագործումը խափանող կարգ մը այլ պատճառներ, կը յայտարարուէր թէ Ժողովը «կ'որոշէ Անկախութեան Փոխառութեան անունով արձանագրուողներու կողմէ իր տրամադրութեան տակ դրուած գումարները վերադարձնել իրենց տէրերուն 1 Մարտ 1921էն սկսեալ», միաժամանակ որոշելով «վերադարձուելիք գումարներէն գեղջէլ հարիւրին 5 փոխառութեան հաշուոյն եղած եւ ըլլալիք ծախուց ի հաշիւ, եւ այսպէսով գոյացած գումարէն եթէ բան մըն ալ աւելնայ՝ այժմէն կը յատկացնէ Սր. Փրկիչ Ազգ. Հիւանդանոցի սնտուկին»:

⁷⁵¹ «Ճակատամարտ»ի վերոյիշեալ 686/2507-րդ համարին մէջ նշուած է. «Թեր ու դէմ վեճերէ վերջ, ընկեր Բարսեղեանի առաջարկին վրայ հարցման տէրը ետ առաւ իր գիրը, ի [հ]արկին Համագումար Ժողովին ներկայացնելու համար:

⁷⁵² Յայտնի չէ թէ որոնք են հարցման տէրերը, բայց Ալօյաճեանի պատասխանէն կը հետեւցուի թէ անոնք հետաքրքրուած են ներքին կանոնագրի պատրաստութեան ընթացքով:

Անցեալ նիստին ժողովին առջեւ գտնուածը պարզ հարցում մ'էր, մենք սպասեցինք որ հարցապնդումի փոխուի, սակայն այս ժողովէն դուրս հասարակաց կարծիք կայ, որ նոյնպէս բեւ մ'է, ուրկէ կը խօսուի այլ եւ այլ հանրային խնդիրներու վրայ: Եթէ զգար Քաղ. Ժողովը թէ անհատներու կամ խմբակցութիւններու կողմէ չէր վայելեր ռեւէ վստահութիւն, հոս կու գար ըսելու թէ այս տեսակ դժուարութիւններու առջեւ կը քաշուինք պաշտօնէ: Մենք այս ժողովին դռնէն դուրս պէտք ունէինք այդ վստահութեան եւ մինչեւ որ չգոյացնէինք մեր վերջնական համոզումը, չէինք կրնար խնդիրը բերել այստեղ: Մեզի քննադատողները պէտք էր իրենց քննադատութիւնը հիմնէին *Ֆէրու* վրայ: Պէտք է համառօտ բացատրութիւն մ'ալ տամ թէ Իբրանոսեան խնդրոյն մէջ ինք ինչ վերաբերում ցոյց տուած է: Ինչպէս գիտէք, Իբրանոսեանները Պոլսոյ հարկատուներու առաջինը նկատուած էին եւ ամէն ոք կը հարցնէր Հաճի աղան ի՞նչ տուաւ: Ուրեմն Հաճի Մարութ Իբրանոսեան առաջին հարկատուն էր եւ ամէն ոք իր հաշիւները կը շինէր այդ ուղղութեամբ: Մեր ձեռքը գտնուածը պարզ նուիրատուութեան կանոն մը չէր, այլ՝ օրէնք մը, եւ ամէն ոք համեմատութեան եզր պիտի փնտռէր Իբրանոսեանի վճարած Հայրենիքի Տուրքին մէջ: Այս պարագային մէջ իբրեւ գործադիր մարմին չէինք կրնար զարտուղութիւն մը ստեղծել եւ ամիթ տալ որ ուրիշներ ինքզինքնին անիրաւուած համարէին: Ասիկա մեզի կը ներկայանար իբրեւ հիմնական սկզբունք մը տուրքի օրէնքին: Ես այստեղ սա տեսակէտը կ'ուզեմ ի վեր հանել, որ Հայրենիքի Տուրքի ենթակայ կարգ մը անձեր ամէն ատեն գտած են միջոցը իրենց մասին եղած գնահատումներէ խոյս տալու եւ ակնդէտ կը սպասեն թէ ինչ կերպով պիտի կարենան խուսափիլ անկէ: Անոնք եթէ նկատեն որ գործադիր իշխանութիւնը աչառութիւն ի գործ կը դնէ, այն ատենն է որ ամենագարհուրելի հարուածը պիտի տրուի օրէնքին մեր ձեռքովը: Այսօր Իբրանոսեան հարցով այս ժողովին կը յանձնենք անվթար՝ իբրեւ աւանդ մեզ յանձնած օրէնքը, ազգ. իշխանութեան մականին հետ: Քաղ. Ժողովը երբեք չէ ունեցած խաչաձեւումներ իր մէջ, բայց իր հրաժարականին առթիւ ըսել կ'ուզէ որ իր հետեւելիք ուղղութեան մէջ պէտք էր վայելէր լիակատար աջակցութիւն այստեղ եւ ասկէ դուրս: *Քոստիսիոն* Վարչութիւնը եղեր է միշտ համերաշխութեան մէջ, սակայն կը տեսնէ որ այլեւս կարելիութիւն չկայ իր պաշտօնը շարունակելու: *Քոստիսիոնը* շատ կլոր անիւ մ'է, ոչ թէ քառակուսի՝ ինչպէս ըսուեցաւ այստեղ, եթէ այս մարմինները, որոնց վրայ կոթնած է Վարչութիւնը, պէտք եղած օժանդակութիւնը նուիրեն իրեն: Ներկայ պայմաններու մէջ Քաղ. Ժողովը կը ներկայացնէ ձեզի իր հրաժարականը, որ թէպէտ ստորագրուած է [միայն] մեծամասնութենէն, սակայն անիկա հաւաքական հրաժարական մ'է եւ պէտք չէ հետեւցնէք թէ փոքրամասնութիւն մը տարակարծիք կը գտնուի:

(Տիար Ծիւմպիւշեան դիւանին յանձնեց հետեւեալ հրաժարագիրը)

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Այս խնդիրը օրակարգին հետ չի կրնար խառնուիլ: Իր կարգին այն ալ նկատողութեան կ'առնուի:

Տ. Ա. ԾԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- Վարչութիւնը իր խօսքը չէ աւարտած:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ հրաժարագիրը վերադարձնել Վարչութեան, որպէսզի իր ժամանակին ներկայացնէ:

Տ. Ա. ԾԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- Եթէ դիւանդ չպիտի կարդայ, ինծի տուէք որ կարդամ. ես խօսքս չեմ աւարտած:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պէտք է թողուլ որ վերջացնէ իր խօսքը: Մենք թատերական ներկայացումի առջեւ կը գտնուինք կարծես: Կարդացուի թող այդ հրաժարագիրը: Հակաօրինական եւ հակախորհրդարանական է այս ձեւը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դուք ձեր խօսքը աւարտեցէք:

Տ. Ա. ԾԻԲՄՊԻԲԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Վարչութիւնը ամէն բացատրութիւն տուած է եւ կը խնդրեմ որ այս ժողովը հաճի լսել իր տուած հրաժարականը:

(Տ. Ատենադպիր[ը] կարդաց հետեւեալ հրաժարականը)

(պատճեն)⁷⁵³

⁷⁵³ «Ժողովուրդի Ձայն»-ի 718-րդ համարէն արտագրելով կը ներկայացնենք այդ հրաժարագիրը, որ «Ճակատամարտ»-ի 686-րդ համարին մէջ ալ հրատարակուած է, սակայն կարգ մը տարբերութեւններով:

Քաղաք. Ժողովս Իբրանոսեան խնդրին առթիւ յառաջ եկած ամէն թիրիմացութիւն փարատելու բաւարար բացատրութիւնները եւ անոնց կոթնած իրողութիւններն ու փաստերը մանրամասնօրէն պարզած ըլլալով, զանոնք կը յանձնէ Ազգ. Պատկ. Ժողովիդ եւ ազգին դատաստանին:

Սակայն դիտած ըլլալով որ իբր *քոստիսիոն* Վարչութիւն իր գործունէութիւնը՝ հակառակ ցարդ իր ունեցած համերաշխութեան, կը բաղիսի ներկայիս իր իսկ յենելիք խմբակցութիւններէն ոմանց յարուցած դժուարութեանց,

Տ. Ա. ՃԻԻՄՊԻԲԵԱՆ.- Կը խնդրենք որ այսօրուան նիստին նկատողութեան առնուի այս հրաժարագիրը եւ եթէ իր պատճառաբանութեան համար պիտի որկուի ոեւէ դիւանի, յաջորդ նիստին իր պատասխանը ներկայացնէ: Վարչութիւնս իր բաղիսած դժուարութիւններուն առջեւ չի կրնար տանիլ այս լուծը եւ կը խնդրէ հետեւապէս որ փոխանակ վաղայաջորդ նիստերու ձգելու, այսօր իսկ նկատի առնուի այս խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կարծեմ այս խնդրոյն ստիպողութիւնը ժողովը կ'ընդունի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ օրակարգը շարունակել եւ աւարտել, ու յետոյ միայն նկատողութեան առնել այս խնդիրը: Դիւանիդ պարտքն է ժողովին կարծիքը առնել ստիպողութեան մասին. կրնայ մերժել կամ ընդունիլ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ շարունակել վիճաբանութիւնը:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Ստիպողութեան առաջարկը ժողովը կու տայ, գուցէ պարսաւանաց քուէ պիտի տայ Վարչութեան. ինչպէ՞ս միջանկեալ օրակարգ կը հանէք մէջտեղ:

Տ. Ա. ՃԻԻՄՊԻԲԵԱՆ.- Հոս հարց մը կայ օրինական: Դուք կրնաք ձեր որոշումը տալ ազատօրէն, համոզիչ նկատել մեր բացատրութիւնը, կամ հրաժարեցնել զինքը, այդ ձեր գործն է: Սակայն մինչեւ այն պէտք է որկէք ձեռնհաս նախաքննիչ դիւանին, որ իր տեղեկագիրը ներկայացնէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երբ որ ստիպողութեան առաջարկ կ'ըլլայ, դիւանին կը մնայ հարցնել թէ ստիպողութիւն կա՞յ, թէ՞ ոչ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ստիպողութեան եւ ոչ ստիպողութեան խնդիր չի կրնար ըլլալ առայժմ եւ ես որքան կրցայ հասկնալ Պ. Ալպօյաճեանի խօսքերը, այն էր թէ երբ Վարչութիւն մը հարցապնդումի տակ է, պարտաւոր է սպասել արդիւնքին: Իր ներկայացուցած հրաժարագրին մէջ բերած պատճառաբանութիւնը մեծ ուժ մը չունի, կրնայ ժողովը յետոյ վստահութիւն յայտնել, հետեւաբար այս հրաժարականը այս պահուս գոյութեան իրաւունք չունի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրէնքը ըսած չէ ատենին որ հրաժարելու իրաւունք չունիք: Խնդիրը կը վերաբերի առանց վէճի ըլլալուն: Ներքին կանոնագրի 80րդ յօդուածը պարզ է:⁷⁵⁴ Կ'ըսուի որ այս հրաժարականը այսօրուան օրակարգի[ն] մաս չի կազմեր, հետեւաբար կանոնին համաձայն, քանի որ այսօր օրակարգ մը կայ, պիտի նայինք թէ ստիպողութիւն կա՞յ, թէ՞ ոչ. ապա թէ ոչ ուզած ատեն հրաժարելու իրաւունքին մէջ է Վարչութիւնը: Դիւանս կը հարկադրուի ուրեմն քուէի դնել այս խնդիրը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Քուէ, քուէ:

(Ատենապետ[ը] քուէի դնելով այս խնդիրը, ժողովը մերժեց ստիպողութիւնը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն յաջորդ նիստին օրակարգին կ'անցնենք այս խնդիրը:

Տ. Ա. ՃԻԻՄՊԻԲԵԱՆ.- Ես յանուն Վարչութեան պատասխանեցի հարցապնդումը ուղղող երեսփոխանին եւ դուք յայտարարեցիք թէ վերջին խօսքը Վարչութեանն է, հետեւաբար կրնանք անցնիլ հրաժարականի խնդրին:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Չենք կրնար անցնիլ:

Տ. Ա. ՃԻԻՄՊԻԲԵԱՆ.- Կը պահանջեմ որ ատենագրութեան այդ մասը կարդացուի:

(Քարտուղարը կարդաց վերջընթեր նիստի ատենագրութեան այդ մասը)

տրուած հանգամանքով իր պաշտօնին շարունակութիւնը անկարելի կը նկատէ ու կը ներկայացնէ իր հաւաքական հրաժարականը:

Մնամք խորին յարգանքօք

Տոքթ. Եաղուպեան

Ա. Ֆէպեան

Ա. Ճիւմպիշեան

Հ. Անդրէասեան

Տ. Յակոբեան

Հ. Գալիկեան:

⁷⁵⁴ 80-րդ Յօդուածը կը տրամադրէ. «Վարչութեան անդամոց հրաժարականը կա՛մ ուղղակի ժողովին կը տրուի կա՛մ Պատրիարք Սրբազանին, որ եթէ ընդունի, կը հաղորդէ զանի ժողովին, որ կը հաստատէ զայն ընդունելութիւնը եւ նոր ընտրելեաց ցանկը կը խնդրէ...: — Ժողովին տրուած հրաժարականը եթէ պատճառաբանեալ է, ժողովն Իրաւատրութեան Դիւանին եզրակացութեանը վրայ ձեռամբարձով առանց վէճի կա՛մ կ'ընդունի կա՛մ գործադիր իշխանութեան կը յղէ ի տնօրէնութիւն» (*Կանոնադրութիւն*, 13):

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս չի կրնար թող տալ դնելու այնպիսի սկզբունք մը, որ մէկ երկու հարցումէ յետոյ երբ Վարչութիւնը պատասխան տայ, վիճաբանութիւնը կը փակուի: Դիւանը ըստ օրինի պարտական է խօսք տալու երեսփոխաններու, երբ խօսք կը խնդրեն, միշտ վերջին խօսքը տալով Վարչութեան: Ուրեմն կրնանք խօսք տալ ուզողներուն:

Տ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Որովհետեւ Վարչութեան ներկայացուցիչը անհատապէս կարգ մը յայտարարութիւններ րրած է անցեալ նիստին, ես պարտաւոր կը զգամ ինքզինքս արդարացնել: Անցեալ նիստին եղած այդ մեղադրանքին համար կը խնդրեմ որ 5 րոպէ խօսք տաք: Յետագայի երեսփոխանութեան համար այս ուղղութիւնը օգտակար է: Վարչութեան ներկայացուցիչը մեծամասնութեան բացատրութեան առթիւ բաներ կան, որոնց մասին չէ խօսած, պէտք է լրիւ ըլլայ այդ բացատրութիւնը: Վարչութեան մէջ փոքրամասնութիւն մը կայ, որ իր տեսակէտը պէտք կը զգայ ենթարկելու Ժողովի որոշման: Իբրանոսեան խնդրի ծագման ատեն, փոքրամասնութեան համար երբեք Հայրենիքի [Տուրքի] խնդիր գոյութիւն չունէր եւ Քաղ. Ժողովն ալ չէր զբաղեր: Առաջին անգամ երբ կանչուեցայ պատրիարքարան այս խնդրոյն համար, Պատրիարքին քով տեսայ Պ. Թահթանեանը, Փոխառութեան Յանձնաժողովի անդամները եւ Քաղ. Ժողովէն 2-3 անդամներ: Հարցուցի Ժողովին նպատակը: Ըսին թէ յանձնաժողով մը կազմուած է խնդրին ելք մը տալու եւ Իբրանոսեանի մարմինը թաղելու համար:

Փոխառութեան Յանձնաժողովին անդամները ըսին որ իրենք 50,000 ոսկի խոստում մը ունին հանգուցեալէն, ասով կը բաւականանան եւ ուրիշ բանի չեն խառնուիր: Քաղ. Ժողովի անդամները ասկէ վերջ արտաքոյ կարգի նիստ գումարեցին ոչ թէ Հայրենիքի Տուրք պահանջելու, քանի որ ատիկա ելմտական մարմնոյ պարտականութիւնն է, այլ սա տեսակետով որ դիակ մը կայ, հասարակութիւնը պահանջ մը դրեր եւ բողոքեր է, ազգ. իշխանութեան կը պատկանի միջամտել, հարցը լուծել եւ Իբրանոսեանը թաղել: Յոյցի Կիրակիէն մինչեւ Չորեքշաբթի, Քաղ. Ժողովը երբեք միմակը չէ զբաղած այս խնդրով. անկէ յետոյ այս հիման վրայ մասնաւոր յանձնաժողովը կանչեր է Ժառանգորդները Հինգշաբթի օր եւ հոն եղեր եմ նաեւ ես: Ես ուզեր եմ գիտնալ թէ վճարե՞ր են Հայրենիքի Տուրքը եւ պարտականութիւնն նկատած եմ հարցնելու Ս. Պատրիարքին իբրեւ լաւատեղեակ թէ Հայրենիքի Տուրքը վճարա՞ծ է [հանգուցեալը]: Ան ըսաւ թէ կարծեմ վճարած են, հետեւաբար մենք պիտի միջամտէինք խնդրոյն բաւարար լուծում մը տալու: Մենք ըսինք անոնց թէ ձեր նուիրատուութիւնը ըրէք եւ դուք որոշեցէք, բայց այնպիսի ձեւով մը որ թէ Իբրանոսեան գերդաստանին եւ թէ՛ ազգ. իշխանութեան պատուաբեր ըլլայ, եւ բացատրեցինք թէ մեր դիրքը միջնորդի դերն է լոկ: Պ. Ծիւմպիւշեան ըսաւ նոյնիսկ որ դուք ինքզինքնիդ որք մեր տեղը եւ ըստ այնմ ձեր առաջարկը բերէք: Յաջորդ Շաբաթ օրը, երբ իրենց առաջարկը կը բերէին եւ կը դնէին սեղանի վրայ, անոնց մէջ ալ Հայրենիքի Տուրքի պահանջ չկար: Ծիշդ այդ օրը, ելմտականէն գիր մը եկաւ որ Հայրենիքի Տուրքը փոխանակ ինք պահանջելու, կը խօսէր ելմտականի գնահատումին համար, որ 200,000 ոսկի էր, եւ կը խնդրէր Ժողովէն որ գնահատութեան համար որոշում մը տար: Ես քովս ունէի նամակներ Իբրանոսեաններու մօտիկ մարդոցմէ, որոնք կարգ մը մանրամասնութիւններ կը հաղորդէին Իբրանոսեաններու քով աւանդ դրուած գումարներու, մեռնող պաշտօնեաներու որոշ շահաբաժիններէ ունեցած իրաւունքներու եւ ուրիշ կարգ մը բաներու մասին, որոնք պատկառելի խոշորութեան մը կը հասնէին: Նկատի ունենալով որ այսքան գումարներ կան Իբրանոսեաններու քով, որոնք մէկ միլիոն ոսկի կը կազմէին արդէն, ըսի թէ մէկ միլիոն ոսկի պէտք է պահանջել:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ինչո՞ւ այդ նամակները ձեզի որկած էին:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- (շարունակելով) Ես նամակները դրի սեղանին վրայ եւ պահանջեցի որ այս գումարները վերադարձուին ազգին, քանի որ անիկա կրնայ տէր ըլլալ այդ գումարներուն: Եւ Իբրանոսեան Ժառանգորդները հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրին. «Անկախ այս հարցէն, մենք մեր տոմարները ձեր տրամադրութեան ներքեւ կը դնենք եւ ինչ կարգադրութիւն որ կ'ընեն՝ պատրաստ ենք ենթարկուիլ անոր: Եթէ աւանդներ կամ ուրիշ բաներ կան մեր քով, պարտաւոր ենք վերադարձնելու»: Այդպիսի յայտարարութենէ յետոյ, կարելի չէր այլեւս յենուիլ այդ գումարներու[ն] վրայ, քանի որ իրենք հանդիսաւոր յանձնառութիւն վերցուցին, բայց ատիկա չեղաւ, որովհետեւ հարցը չվերջացաւ եւ այդ աւանդներու վերաբերմամբ ռեւէ կարգադրութիւն չեղաւ...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այդ իրաւունքը վերապահուած է:

Տ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- (շարունակելով) Այս խօսակցութենէն յետոյ, ես իբրեւ բանակցող յանձնաժողովի անդամ, պարտաւոր էի քննել գործը: Ամէն մարդ իր համոզումը ունի եւ ես ըսի թէ Իբրանոսեաններու տալիք գումարը ոչ թէ մենք պիտի որոշենք, այլ լիազօրութիւն պիտի տանք, արագօրէն ձեռք բերելու առաջադրած գումարը ռեւէ սահմանի վրայ գոյացնելու վերջնական համաձայնութիւն: Ես արդիւնք ձեռք բերելու միջոցը այդ կերպով գտայ, սակայն մեծամասնութիւնը ուրիշ որոշում տուաւ:

Այդ իրիկուան նիստին յետոյ, յաջորդ օրը կուսակցութեան հասցէին ակնարկութիւններ երեւցան թերթի մը մէջ Զաղ. Ժողովի ընթացքին մասին եւ ես հոն կը ներկայացուէի անսխառնելի:⁷⁵⁵ Յաջորդ նիստին ըսի թէ ես կը նկատեմ անոնք զրպարտութիւն եւ թէ անթոյլատրելի է դուրսը երթալ եւ այդ կերպ ակնարկութիւններ ընել, իբրեւ թէ յետին մտածումներ կան գործին մէջ, եւ որպէսզի ապացուցանեմ որ այդպիսի մտածում գոյութիւն չունի, այսօրուրնէ կը քաշուիմ այս խնդրոյն միջամտել: Իմ ընկերներս ըսին թէ մինչեւ այդ օրը այդպիսի կասկած չէ յայտնուած եւ թէ իրենք չեն բաժներ այդ տեսակէտը: Այդ բացատրութենէն շատ պարզ կերպով կը յայտնուի թէ մեր խմբակցութեան ներկայացուցիչը կուսակցական ճանապարհով գործ չէ կատարած եւ ոչ ալ անձնական նկատում դրած է խնդրոյն մէջ, եւ եթէ արդիւնք յառաջ չէ եկած, պատճառը այն է, որ մեծամասնութիւնը կանգնած է սխալ ճանապարհի վրայ: Վարչութեան ներկայացուցիչը կ'ամբաստանէ այս ու այն. անոնք աւելորդ են. ճիշդը այն է որ գործը վարչականօրէն լաւ չենք տարած եւ ես կը վերցնեմ այդ մասին ինձ ինկած պատասխանատւութիւնը: Հայրենիքի Տուրքի համար որոշ օրէնք կայ, երբ յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի Բերայի թաղին մէջ, Բերայի մասնաճիւղը պէտք է ըսէ յուղարկաւորութեան տիրոջը. «Տեսնեմ ձեր ընկալագիրը»: Կեդրոնական յանձնաժողովը եւ կամ Զաղ. Ժողովը ոչ մէկ ատեն չեն կրնար Հայրենիքի Տուրք պահանջել եւ այս է պատճառը որ կեդրոնական յանձնաժողովի նամակը [կը] մնայ անհասկնալի: Հարցը պարզ է եւ յստակ, եւ այս կերպով պէտք է ըմբռնենք: Ամբողջ պարտականութիւնը կը պատկանէր եվմտականին, որ չկրցաւ կատարել: Ես հրաժարեցայ այն ատեն յանձնաժողովէն, այն առարկութեամբ որ պիտի վիժի այս գործը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Բիչ մը առաջ Վարչութեան փոքրամասնութեան անունով եղած արտայայտութիւններէն ապացուցուեցաւ որ հարցին կարեւորութեան տեսակէտով Վարչութեան սկզբունքները ի՞նչ եղած են եւ յայտնուեցաւ որ մեծամասնութեան անունով եղած յայտարարութիւններ են: Հոս երկու բացատրութիւն տրուեցաւ, ինչ որ լսեցինք հիմա: Գլխաւորը այն է որ, մինչդեռ Վարչութեան ներկայացուցիչը կ'ըսէր որ Փոխառութեան խնդրով չենք զբաղած, Պ. Ամատունի կը հաստատէ թէ այդ խնդրով զբաղած է ժողովը եւ պէտք եղածէն աւելի զբաղած է ու վերջէն իրենց մէջ տարակարծութիւն յառաջ եկեր է ննջեցեալին թաղման համար: Եթէ ակնարկ մը նետենք անցուդարձերուն վրայ, կը տեսնենք որ 23 Հոկտեմբերին մահազոյ մը հրատարակուելով 24 Հոկտեմբերին ցոյց մը տեղի ունեցեր է: Յոյցին մասին Վարչութիւնը կ'ըսէ նախ որ նիստ չունինք նոյն օրը, հետեւաբար պատասխանատու չենք: Այդ ցոյցը ազգ. իշխանութեան դէմ էր եւ իրենք իրենց պետին՝ Ս. Պատրիարք Հօր, տնօրինութիւնը ընդունած ըլլալով, պաշտպանեցին ժողովուրդին առջեւ թէ այս ցոյցին համար Վարչութեան [դիմաց] երկու միջոց կար՝ մէկը օրէնքին լեզուն, իսկ երկրորդը համոզելու լեզուն: Եւ Վարչութեան պետը, որուն հաւաներ է Վարչութիւնը ի վերջոյ, երկրորդ միջոցը ընտրած է եւ յարմար չեն տեսած ոստիկանութեան միջոցով ցրուել ցուցարարները: Ուրեմն աւելորդ էր Վարչութեան ներկայացուցիչին այն յայտարարութիւնը թէ իրենք հոն ներկայ չէին: Վարչութիւնը ներկայացուած էր իր պետով, որուն գործելակերպին ալ [Վարչութիւնը] հաւաներ է եւ այս ձեւն է որ մենք կը մերժենք: Վարչութիւնը պէտք է դիմէր այն միջոցին, որուն վրայ խօսեցաւ Տր. Դաւիթեան: Այս ցոյցի հանգամանքը ճշդելու համար նկատելի է որ յուղարկաւորութենէն օր մը առաջ Սուրբնէան եւ Խաչերեան ստորագրութեամբ գիր մը հրատարակուած է թերթերու մէջ,⁷⁵⁶ ուր ինքզինքնուն տուած հանգամանքով կ'ըսեն թէ դիմեր են Ս. Պատրիարքին եւ եթէ ցոյց մը տեղի

⁷⁵⁵ Նախադասութիւնը կը տառապի շարահիւսական թերութենէ: Պահպանած ենք բնագրային հարազատութիւնը:

⁷⁵⁶ Ակնարկուածը «Ճակատամարտ»ի 24 Հոկտեմբեր 1920-ի 588/2409-րդ համարով եւ «Պ. Մարութէ Իբրանոսեանի Թաղման Առթիւ» խորագիրը կրող նիւթն է: Խմբագրութեան կողմէ կը նշուի թէ Բերայի եւ շրջականերու փոխառութեան յանձնաժողովը հետեւեալը հաղորդած է թերթին.

Պ. Մարութէ Իբրանոսեանի անակնկալ եւ ցաւալի մահուան ու այսօր կատարուելիք յուղարկաւորութեան հանդիսութեանց առթիւ ժողովուրդին զանազան դասակարգերէն դիմում եղած էր յանձնաժողովիս, որպէսզի հարկ եղած տեղերը զգացնէ թէ՛ այս հանդիսութեանց մէջ ազգ. մասնակցութիւն մը ապահովելու համար պէտք է գիտցուի որ հանգուցեալին անունով իր ժառանգորդները կ'ուզեն յայտարարել Հ. Հ. փոխառութեան իրենց վճարելիք գումարը, կամ գէթ յանձնառութիւն մը թէ՛ հայկ. փոխառութեան ըստ իրենց կարողութեան պիտի մասնակցին:

Յանձնաժողովս պարտք համարեց ժողովրդական այս տրամադրութեան գիտակից ընել Պատրիարքը՝ որ առանց որոշ յայտարարութեան յորդոր կարողաց չվշտացնել հանգուցեալին ընտանիքը, որմէ ինքը կը յուսայ թէ գումար մը կարելի պիտի ըլլայ ստանալ փոխառութեան համար:

Յանձնաժողովս աչքի առաջ ունենալով Հայաստանի ներկայ ճգնաժամը, կենաց ու մահու պատերազմը, երիտասարդներուն զենքի դիմելը, վերջապէս ամենուն ինկած պարտականութեան ծանրութիւնը, բաւական սրտապնդիչ գտաւ Պատրիարքին խօսքերը եւ այսօր (Շբ.) առաւօտ իսկ իր կողմէ պատգամաւորութիւն մը

ունենայ, պատասխանատու չեն: Օր մը վերջ, սակայն, կեղդոնի Փոխառության Յանձնաժողովը պաշտօնական ազդով մը մերժեց անոնք նկատել յանձնաժողովի անդամ, թեև այդ գիրն ալ որոշ չէ, սակայն սա կետը հասկցուեցաւ շատ որոշ կերպով, որ անոնք չունէին այն հանգամանքը, զոր տուած էին իրենց, սակայն միեւնոյն ժամանակ կ'երեւայ թէ ճիշդ չէր նաեւ Վարչութեան այն յայտարարութիւնը, թէ իրենք տեղեկութիւն չունին:

Այսպիսի պարագաներու առջեւ Վարչութիւնը երբ որ տեսնէ թէ ժողովուրդին կողմէ փափաք մը կ'արտայայտուի, պարտաւոր էր անոնց կողմէ պատուիրակութիւն մը հրաւիրելով տեղեկանալ անոնց փափաքներուն եւ ըստ այնմ իր որոշումը հաղորդել անոնց՝ առանց իր իշխանութեան միջամտել տալու, մինչդեռ հոգ թոյլ տուեր են որ ոմանք հայիոյն, ուրիշներ պոռան եւ անարգանքներ ընեն այնտեղ: Ազգային իշխանութեան պարտքն է ազգային իշխանութեան դէմ անաստողները, բռնի միջոցներու դիմողները կարգի բերել. մասնաւոր որ երկրին ոստիկանական միջազգային ուժը կը գտնուի ամենէն քաղաքակիրթ մարդոց ձեռք[ը], ի՞նչ արգելք կայ հասկցնել ազգ. իշխանութեան ուժը անոնց: Ես այս ժողովին մէջ առաջին անգամ չէ որ այսպէս կ'արտայայտուիմ եւ այսպիսի դէպքի մը ատեն ուրիշ կերպով ալ արտայայտուիլ կարելի չէ: Պէտք է հասկնանք որ օրէնքը կ'ամ ամենուն համար է, կ'ամ անիշխանութիւն կայ: Երբ Վարչութիւնը այսպիսի ամենատարրական ընթացքի մը դէմ կը տարակուսի, ինչպէ՞ս կրնայ գործադրել իր իշխանութիւնը: Երբ որ երկրին իշխանութեան ներկայացուցիչները ուզեր են անդորրութիւնը հաստատել, Վարչութեան պետը իր վրայ առեր է պատասխանատուութիւնը, ինչ որ շատ մեծ քաջութիւն մը կ'ենթադրէ. բարեբախտաբար ցուցարարները իրական պատասխանատուութիւն բերող արդիւնքի մը չեն յանգեցուցած իրենց ցոյցը: Հետեւաբար ցուցարարներու <...> յայտարարութեան հանդէպ Վարչութեան կը մնար անմիջապէս սրբագրել՝ փոխանակ համաձայնելու, իրենց պետին տեսակէտը: Ասով կ'ապացուցանեն թէ իրենք վարչական ըմբռնումէ գուրկ են:

Երկրորդ՝ Վարչութեան ներկայացուցիչը կ'ըսէ որ մենք Իբրանոսեան ժառանգորդներուն ունէ պահանջ ներկայացուցինք: Ես կը ցաւիմ Վարչութեան այս յայտարարութեան վրայ, որովհետեւ յայտնապէս կը խեղաթիւրէ իրողութիւնը օրէնսդիր մարմնոյ առջեւ, քանի որ իր ընկերը՝ Պ. Ամատունի, կը յայտարարէ թէ 27 Հոկտեմբերին Վարչութիւնը զբաղած է այս խնդրով եւ կ'աւելցնէ թէ բանակցութիւնը ինչ կերպով տեղի ունեցած է:

Տ. Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ.- [ընդմիջելով] Այս վիճաբանութիւնը այս կերպով 6 ամիս պիտի տեւէ. ժամանակը դրամ է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (Հարունակելով) Այս վիճաբանութիւնը կարելոր է յետագայ ժողովներու ուղղութեան համար: Պէտք է գործադիր իշխանութիւնը յարգէ այս ժողովին վերին իրաւասութիւնը: Իրենք այս ժողովին առջեւ դէպքեր եւ իրողութիւններ կը խեղաթիւրեն, իրար կ'ամբաստանեն եւ անդին նոյն գործադիր իշխանութեան մէջ կը նստին իրենց գործը կը շարունակեն: Եւ որովհետեւ խնդիրը կնճռոտ է եւ գործին պատասխանատուութիւնը մէկը միւսին վրայ կը ձգէ, պէտք է այս ժողովը լուսաբանուի պէտք եղած կերպով. այս է պատճառը որ կը հարկադրէ մեզի խօսիլ խնդրոյն վրայ: Մենք որ 5 ոսկի նպաստ ստանալու համար 10 տուն կը պտտինք, 50,000 ոսկիի օգնութեան մը [հանդէպ] այսպիսի սխալ եւ քննադատելի ընթացքներով [վերաբերումը] չենք կրնար ընդունիլ: Գալով խնդրոյն, տրուած տեղեկութիւններէն եւ օրուան թերթերու տեղեկատուութենէն որոշապէս հասկցուեցաւ որ Փոխառության խնդիրը զբաղեցուցած է ժողովը: Եթէ կասկածողներ կան, այդ տեղեկութիւններէն [կարելի է] քաղուածներ կարդալ հոս եւ հաստատել թէ Վարչութեան այս խնդրոյն մէջ հետեւած քաղաքականութիւնն [եղած] է օգտագործել դիակ մը որքան որ հնարաւոր է: Ահաւասիկ Պոսթորի⁷⁵⁷

ներկայացաւ հանգուցեալին եղբօրն ու անոր զակին, ու խիստ փափկօրէն զգացուց թէ կատարուելիք հանդիսութեան մէջ *ազգային* մասնակցութիւն մը՝ ժողովրդական կարծիքով, կախում ունի Իբրանոսեան ընտանիքի կողմէ ազգին հանդէպ կատարուելիք պարտականութեան եղանակէն. դժբախտաբար պատգամաւորութիւնը լաւ ընդունելութիւն չգտաւ: Խոստում իսկ չտրուեցաւ. թէ այդ պարտականութիւնը ընտանիքին դիրքին պատշաճ չափով պիտի կատարուի:

Յանձնաժողովս կրկին ծանոյց այս իրողութիւնը Պատրիարքին, զգացնելով թէ այս վիճակին հանդէպ եկեղեցական հանդիսութիւններն ու ազգ. մասնակցութիւնը կրնան վիրաւորել ժողովուրդին զգացումները եւ գուցէ բողոքողներ գտնուին, ուստի յանձնաժողովս այս մասին ունէ պատասխանատուութիւն չ'ստանձնէր:

23 Հոկտ.

Ատենադպիր

Տրթ. Խաչերեան

Ատենապետ

Ա. Ա. Սուրենեան

⁷⁵⁷ «Պոսթոր»ի ականարկեալ գրութեան չենք հանդիպած: Ատենին, սակայն, «Ճակատամարտ» իր 27 Հոկտեմբեր 1920-ի 590/2411-րդ համարով եւ «Իբրանոսեանի Խնդիրը Եւ Օտար Մամուլը» հաղորդած էր հետեւեալը.

մէկ հատուածը, զոր ունինք այքի առջեւ: Հոն «Միլիոնների Մը Մահը» խորագրով հատուածի մը մէջ կը կարդանք թէ ի՞նչ է ազգայինի մը մասին յայտնուած անարգանք մը: Օտար մամուլը հայ թերթերու որոշ տեղեկատուութեան առջեւ պատրիարքարանի լռութենէն համոզուած որ ազգային տեսակէտն է հանգուցեալէն փոխառութեան համար կարեւոր գումար մը գանձել, ինքնիրեն կը ներէ սոյն անարգանքները ընելու եւ յանցանոր նկատելու Իբրանոսեանը, որովհետեւ իր ամբողջ ունեցածը ազգին չէ թողուցեր: Հետեւաբար մենք ոչ միայն ազգին, այլեւ օտարներու առջեւ ալ ամենէն ստորին եղանակով անարգեցիկք հանգուցեալը՝ պարզապէս առնելու, կողոպտելու համար, ինչ անունով որ կ'ուզէ ըլլայ, - Հայրենիքի Տուրքի՞ անունով, Փոխառութեան՞ անունով, կամ ոեւէ [այլ] անունով, - իրականութիւնը իր պատկերին մէջ այս է ու ասոր հակառակ ոեւէ յայտարարութիւն ճիշդ չի կրնար ըլլալ:

Երրորդ՝ Վարչութիւնը դարձեալ իր յայտարարութեան մէջ ըսաւ որ Իբրանոսեանի Հայրենիքի Տուրքի պարտքը բաց կը մնայ տետրակի մէջ, հետեւաբար պէտք է գործադրէր Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը: Այս ալ յայտնի խեղաթիւրում մ'է, որովհետեւ այն օրէնքը զոր դուք յանձնեցիք Վարչութեան, ի՞նչ կ'ըսէ. «Այն անհատը որ Հայրենիքի Տուրքի իր պարտականութիւնը չի կատարեր, կը զրկուի հանդիսաւորութենէ»: Օրէնքը բացորոշ է: Այս տրամադրութիւնը կը վերաբերի անոնց որ իրենց պարտականութիւնը չեն կատարեր, իսկ այս խնդրոյն մէջ եղած գնահատութիւնը ո՛չ հաղորդուած է, ո՛չ յանձնառութիւն կայ եւ ո՛չ ալ մերժում տեղի ունեցած է: Ուրեմն Հայրենիքի Տուրքի պարտք չկայ: Հայրենիքի Տուրքի վերաբերեալ երկու նամակները կը հաստատեն այս պարագան եւ կ'ապացուցանեն թէ Իբրանոսեան Հայրենիքի Տուրքը չէ մերժած. թողունք որ Քաղ. Ժողովի գործադրածը Հայրենիքի Տուրքի մերժման տրամադրութիւնն ալ չէ, որովհետեւ ո՛չ թէ հանդիսաւորութիւնն է որ կ'արգիլուի, այլ՝ թաղումը:

Ահաւասիկ 25 Հոկտ. եւ 19 Նոյեմբեր թուակիր երկու նամակներ,⁷⁵⁸ որոնց պարունակութենէն կը հասկցուի որ Իբրանոսեան պարտք չունի եւ երբ կատարուած գնահատութիւնը իրեն չէ հաղորդուած, իրաւունք չկայ բնաւ ո՛չ 10 միլիոն, ո՛չ 10 որշ. պահանջելու: Մենք գիտենք որ շատեր պարտք ունին, բայց չեն կատարած իրենց պարտականութիւնը: Օրակարգի հարցին Վարչութեան տալիք պատասխանը պէտք էր իրողութիւնը պարզապէս պատմէր, մինչդէռ անիկա գործը խեղաթիւրելով կը բերէ, իբր թէ չվճարուած պարտք մը կայ: Սոյն նամակները այքի առջեւ ունենալով, կ'ապացուցուի որ եղածը յայտնի խեղաթիւրում մ'է:

Չորրորդ՝ Վարչութեան մեծամասնութեան ներկայացուցիչը ըսաւ որ մենք իրաւունք ունինք գնահատեալ գումարները պահանջելու, իսկ թաղումը ընտանիքը կը կատարէ, մենք մեռելաթաղ չենք ու արգիլողը մենք չէինք: Վարչութիւնը, որ պատասխանատուութիւն ստանձնէր է, բնական է որ պէտք է տեղեակ ըլլար, գիտնար թէ ինչ [են] ազգային կրօնական օրէնքը եւ սովորութիւնները: Հայաստ[անեայց] Եկեղեցւոյ օրէնքով առանց կրօնական արարողութեան թաղում չի կատարուիր: Յայտարարելով թէ չվճարուած պարտք մը կայ, այն պարագային իսկ պարտաւոր էին թաղելու ննջեցեալը, ըսելով որ եթէ հանդիսութիւն կ'ուզէ՝ կատարեցէք ձեր պարտականութիւնը ազգին հանդէպ: Ասոր հակառակ եւ մանաւանդ միջազգային օրէնքներու հակառակ ննջեցեալը անթաղ թողուլ տարակոյս չկայ որ Վարչութեան պատասխանատուութիւնը բերող պարագայ մ'է: Վարչութիւնը պէտք է լուր որկէր որ պատրաստ է ննջեցեալը առնել եւ յանձնել, քանի որ յուղարկաւորութեան

... «Ժ. տ'Օրիան» եւ «Օրինէթ Նիւզ» կը ներկայացնեն հանգուցեալին ունեցած հարստութիւնը եւ հայ ժողովուրդին ներկայ տագնապի օրերուն անոր ցոյց տուած անտարբերութիւնն ու ժխտութիւնը, ի վերջոյ զայն կը դատապարտեն: «Ժ. տ'Օրիան» դատապարտելի կը գտնէ նաեւ անոր ժառանգորդները, որոնք հակառակ իրենց եղած դիմումներուն, ցարդ չեն ուզած բաւարարութիւն տալ այն պատուիրակութեան, որ յուղարկաւորութեան ծանուցուած հանդէսներէն քանի մը օր առաջ իրենց ներկայացած է:

Իբրանոսեան ընտանիքին կողմէ երէկ Պատրիարքարան դիմում մը եղաւ: Զաւէն Պատրիարք հաղորդեց թէ խնդրին կարգադրութեան ձեռնհաս մարմինը Հայկ. Փոխառութեան յանձնաժողովն է:

Ասոր վրայ փոխառութեան կեդր. յանձնաժողովը երէկ նիստ մը գումարելով առանձին յանձնախումբ մը ընտրած է որ միայն այս խնդրով պիտի զբաղի: Յանձնախումբին անդամ ընտրուած են Հ. Հ. դիւանագիտ. ներկայացուցիչ Պ. Թախթաւան, Զաւէն Պատրիարք, Պ. Պ. Ա. Արսէնեան, Թ. Սուքիասեան եւ Հ. Պապեան...:

Իսկ յաջորդ օրուան համարով (591/2411), կրկին Իբրանոսեան խնդրին անդրադառնալով, «ճակատամարտ» նշած էր.

... Պատրիարքը ... այքի առջեւ ունենալով ժողովրդային գրգռութենէն առաջ գալիք ցաւալի դէպքերն ու գայթակհութիւնները, այս տեսակ վիճակի տեղի չտալու համար պաշտօն յանձնեց ... Ամատունիի, Ֆէպեանի եւ Աղասեանի, որպէսզի ազգ. իրաւասու մարմիններու եւ հանգուցեալին ժառանգորդներուն միջեւ միջնորդի դեր կատարեն եւ այս հարցը կարգադրուի ազգային շահերու համապատասխան կերպով:

⁷⁵⁸ Ելմտական Յանձնաժողովին հեղինակութեամբ («Ժողովուրդի Ձայնը», 718):

օրը ներկայացող օտար պաշտօնէութեան Ս. Պատրիարքը ըսեր է որ ասիկա ներքին խնդիր մ'է եւ հանգուցելոյն ընտանիքը չէ բողոքած թէ մեր ննջեցեալը մեզի չեն տար: Ասիկա վարչական ձեւերու մէջ թերութիւն մ'է: Չենք կրնար ըսել որ մասնաւոր դիտումներ գոյութիւն ունեցած ըլլան, բայց իրողութիւնը այն եղաւ որ ազգը վարկաբեկուեցաւ օտարներու առջեւ:

Հինգերորդ՝ Վարչութեան ներկայացուցիչը ըսաւ իրենց համար որ շատ ճկուն գտնուեցան: Այս ալ իրողութեան հակառակ է: Պ. Օհանեան ներկայացուց կարգ մը ազգայիններ, որոնք անաստեր են իրենց եղած հրաւերներուն, յանձնառութիւն առեր են վճարելու եւ չեն վճարեր, մինչդեռ Իբրանոսեան մը , որ արդէն 58,000 ոսկի վճարեր է որբախնամ գործին, անոր դէմ միլիոններով խօսուած է եւ այսպիսով Վարչութիւնը անհաշտ ընթացք մը ցոյց տուած է: Եթէ Պ. Իբրանոսեան մեռած չըլլար, կրնայինք ըսել որ ամբողջացուցէք ձեզի համար գնահատուած գումարը: Սակայն իր մահունքէ վերջ այս խնդիրը առարկայ կ'ըլլայ քննութեան եւ շատ հաւանական է որ ժողովականներէ ոմանք ըսեր են որ մեր ընկերները յաջողեր են գումար մը ապահովել, մենք ինչո՞ւ չապահովենք, եւ հարկ տեսեր են ըսելու որ Հայրենիքի Տուրք այսչափ պիտի տաք, 100,000 կամ 150,000 ոսկի եւ հիմա որ ոչ մէկ բան կրցած են առնել, կ'ըսեն որ մեր սա ընկերն է պատճառ: Ես կը խղճամ այս արդիւնքին վրայ: Կ'ընդունիմ թէ իրենք իրենց մէջ անհամաձայնութիւններ ունենան, բայց իրենք դահլիճի մը անդամ եւ նախարար ըլլալով, ստորագրեր են տրուած որոշումները եւ հիմա կ'ըսեն թէ մեր ընկերը մեզ խաբեց: Այս պարագային մէջ, ամենէն նուազագոյն գնահատումը վարչական սխալն է: Այս խնդիրը ժողովին հաւաքական պատասխանատուութեան կը վերաբերի եւ չի բաւեր այս կամ այն անհատը պատասխանատու ցոյց տալ. ասիկա կը ծառայէ ժողովուրդը զրօսցնելու եւ հակառակորդները խնդացնելու:

Ազգ. Ժողովը շատ լաւ կը հասկնայ թէ սկզբունքի խնդիրներու պատրուակին տակ անձնական խնդիրներ կը յուզուին, հետեւաբար կը յայտնեն թէ վստահութիւն չունին: Այս կերպով ներքին կարգը խանգարեցին իրենք, միջազգային իշխանութեան առջեւ ազգին պատիւը խայտառակեցին, այլեւս ազգին գործերը իրենց վստահուելիք մարմին մը չեն, հետեւաբար տեղի չկայ ո՛չ օրակարգ անցնելու խնդիրը, ո՛չ վիճաբանելու եւ ո՛չ ալ պատճառաբանութիւնը նկատողութեան առնելու: Հիմա պիտի խնդրեմ որ դիւանը այս եղած առաջարկը քուէի ենթարկէ եւ այս հրաժարականը նկատողութեան չառնուի:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Այստեղ Վարչութեան կողմէ եղած յայտարարութիւնները իրողութեան համաձայն չէին եւ մեր ընկերներուն, մանաւանդ իմ կողմէ, բաւական փաստեր մէջ բերուեցան հաստատուելու համար Վարչութեան քննադատելի ընթացքը այս խնդրոյն մէջ: Բերայի թաղ. խորհուրդը այստեղ ամբաստանուեցաւ, բայց ասիկա իր պարտականութիւնը կատարած է: Ննջեցեալը տակաւին եկեղեցւոյ մէջ գտնուած ատեն Դեկտ. 21ին հարցում ըրած է որ կրնա՞նք թաղել: Պատասխան կը տրուի որ կրնաք վերցնել եւ նոյնիսկ յանձնաժողովին անդամները պսակ պիտի դնեն դագաղին վրայ: Պատրիարքին կը հարցնեն եւ պատասխան կը ստանան թէ պարտք չունի Հայրենիքի Տուրքէ: Յոյցէն 4 օր յետոյ յուզուած խնդիրը Փոխառութեան խնդիրն էր եւ ժառանգորդները կ'ըսէին թէ երկու անգամ գացինք Ս. Պատրիարքին մօտ, բայց խոստում մը չկրցինք առնել. միշտ Փոխառութեան խնդիրն էր քննութեան առարկայ եղածը: 4 օր յետոյ Ելմտական Դիւանի տնօրինութիւնը նամակ մը կը գրէ եւ տեսնելով որ դրամը մէջ պիտի խաղայ, առաւելագոյնը 5-600,000, նուազագոյնը 40-50,000 ոսկի կը պահանջէ, մինչդեռ անդին կան մեծահարուստներ, որոնք 3-4000 ոսկի հազիւ վճարեցին: Ասոնց մասին գաղափար մը կազմելու համար պէտք է երթալ ելմտականէն ներս: Դժբաղդաբար Քաղ. Ժողովը օրէնքի անունով կը խօսի, բայց ինք այս օրէնքը ոտնակոխ ըրաւ Հոկտեմբեր 23ին Իբրանոսեանի մարմինը պահելով, Դեկտ. 31ին հանելով: Դեկտ. 9ին Վարչութիւնը յայտարարութիւն մը ըրաւ, որուն պարունակութիւնն ալ ճիշդ չէ: Ահաւասիկ այդ յայտարարութիւնը:

(Պատճեն)⁷⁵⁹

Այս յայտարարութիւնն ալ ճիշդ չէ: Իբրանոսեաններու ազգին տրամադրած գումարներու ցանկը կայ մեր քովը: Անոր մէջ 70,000 ոսկի տրամադրուած է վարժարանի մը դրամագլուխին, 30,000 ոսկի վարժարանի շինութեան եւ կարգ մը ուրիշ նուիրատուութեանց մէջ 36,000 ոսկի Հայրենիքի Տուրքին հաշուուած է: Այս նուիրատուութեան մէջ կար նաեւ հիւանդանոցի համար 10,000 ոսկի, ինչպէս նաեւ ուրիշ կարգ մը նուիրատուութիւններ, իբրեւ թէ հիւանդանոցը բոլորովին օտար հաստատութիւն մը ըլլար: Եւ այն անձը որ անպարտաճանաչ նկատուած է, ազգին դրամը անոնց ստորագրութեամբ կը հաւաքուի: Ես կը կարծեմ որ մանկապարտէզի մը հոգաբարձութիւն մը այդպիսի բան մը չպիտի ընէր: Մենք Իբրանոսեանը զանձապէտ պահեցինք եւ թաղման առթիւ պատահածներով այն համոզումը ներշնչեցինք հարկատուներուն, որ պարտաճանաչներ եւ անպարտա-

⁷⁵⁹ Տեսնել թիւ 713 ծանօթագրութիւնը:

ճանաչներ հաւասար են, հետեւաբար եւ ալ չպիտի տամ կ'ըսէ: Քաղ. Ժողովին կողմէ բանալիին Բերայի թաղ. խորհուրդին դրկուած ըլլալն ալ արդարացում մը չէ: Մինչեւ հիմա լսուած չէր որ պատրիարք մը ննջեցեալի մը գտնուած պահարանի բանալին պահէ: Ասկէ կը հետեւի թէ Քաղ. Ժողովը այդ բանալիին պահպանութենէն տեղեկութիւն ունէր, ուրեմն կը հարցնենք թէ ի՞նչ իրաւունքով պահուած էր ննջեցեալը: Մինչեւ Դեկտեմբեր 10 պահուած ննջեցեալին համար դիմեցինք Ս. Պատրիարքին եւ բացատրեցինք իրեն թէ տեսնուած չէ որ այսքան ատեն ննջեցեալ մը անթաղ մնայ ու հետեւեալ օրը բանալին դրկուեցաւ Բերայի թաղ. խորհուրդին, որպէսզի մէկ քահանայով թաղումը կատարուի: Ահաւասիկ փրկութեան գործին համար եղած արտաքոյ կարգի ջանքերով 20,000 ոսկի հաւաքուեցաւ. ասկէ կը հետեւի որ մինչեւ մէկուն գլուխը չջախջախենք, չպիտի կրնանք մեր պիւտճէն հաւասարակշռել: Այս բացատրութենէն յետոյ, կ'ուզեմ հասկցնել թէ Քաղ. Ժողովը դրամ ուզելու եղանակն ալ չէ գիտցած: Ահաւասիկ ցուցակ մը, որ սեւ ցանկի մէջ անցնելիք անձերու անունները կը պարունակէ: Այս մարդոց մեր կողմէ դիմում պիտի ըլլայ, պիտի երթանք իրենց համոզելու համար որ կատարեն իրենց պարտքը: Վարչութիւնը իր այս ընթացքով ամենամեծ հարուածը տուած եղաւ Վարչութեան: Շիտակը ով որ *քուլիսիոն* դաւիճի կազմութեան փափաքող է՝ *խեղը* տեսնայ: Իմ խելքս չհասաւ այս կազմութեան եւ անոնք որ քառակուսի անիւի նմանցուցին՝ կատարելապէս իրաւունք ունին: Մենք կրնանք կուսակցականներ ալ ընտրել իրենց անձնական արժանիքին համար, սակայն մենք պէտք է հրաւիրենք անոնք ո՛չ թէ [որպէսզի] կուսակցութիւնները ներկայացնեն: Եզրակացնելով, կ'ըսեմ որ պէտք է ճամբայ [դնենք] մեռելապահ Վարչութիւնը եւ ես յոյս ունիմ որ Իբրանոսեանները պիտի կատարեն դարձեալ այն խոստումը, զոր ըրած էին կանխաւ:

Տ. Ս. Վ. ԳԱԶԱԶԵԱՆ.- Պ. Օհանեան ըսաւ որ 200,000 ոսկի գնահատուած է Իբրանոսեանը. արդեօք կա՞յ այդպիսի գնահատութիւն մը:

Տ. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Այո, կայ այդպիսի գնահատում մը, որ ընդունուած չէ: Մենք հազար նախատինք ըրինք Իբրանոսեաններու, այնպէս որ չենք կրնար անդրադառնալ այլեւս անոր վրայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երեսփոխաններէ մէկ մասը մեկնած են արդէն, քանի մը երեսփոխաններ ալ խօսք ուզած են, վերջին խօսքն ալ պիտի տանք Վարչութեան, հետեւաբար վիճաբանութեան շարունակութիւնը կը թողունք յաջորդ նիստին:

[Համագգային Խորհուրդ]
24 Փետրուար 1921
Ժամը 6ին, Ս. Պատրիարք[ի] բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Պեզնեան, պ. Ալան, Տոք. Եաղուպեան, Կ. Նուրեան:

1° Պօղոս փաշա Նուպարի 15 Փետրուար թուակիր նամակը կարդացուեցաւ:⁷⁶⁰

2° Կարդացուեցաւ նոյնպէս Պօղոս փաշա Նուպարի այն հեռագիրը, որ կը հաղորդէր երկու պատուիրակութեանց համաձայնութիւնը:⁷⁶¹

3° Կարդացուեցաւ երեք կուսակցութեանց – Ռամկավար, Ազատական եւ Ժողովրդական – թուղթը⁷⁶² եւ անոնց ներկայացուցիչներէն պ.պ. Ա[ւետիս] Թերզիպաշեան եւ Հրաչ Երուանդ⁷⁶³ խօսեցան եւ որոշուեցաւ հեռագրել Պօղոս փաշա Նուպարի՝ Կարսի շրջանակին մէջ թուրքերու գործած խժոժութեանց մասին, ինչպէս նաեւ շնորհաւորել [Ազգային եւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատուիրակութիւններուն] Համաձայնութիւնը եւ յոյս յայտնել թէ անկի ազդուութեամբ պիտի պաշտպանէ Ազգային Դատը ըստ իր տուեալներուն:

Նոյնը նաեւ շեշտել անձնական նամակով մը:⁷⁶⁴

4° Կարդացուեցաւ Ս. Տիւֆ[ի]էյի նամակը եւ Կիլիկեան Միութեան ուշադրութեան յանձնել որոշուեցաւ:

[Համագգային Խորհուրդ]
3 Մարտ 1921
Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեզնեան, Տոք. Եաղուպեան, Գ. Ոսկեան, պ. Ալան, Թ. Թումանեան:

1° Կարդացուեցան Գ[աբրիէլ] Էֆ. Նորատունկեանի 21 Փետր. թուակիր երկու նամակները եւ որոշուեցաւ դրամի խնդիրը օրակարգ անցնել:⁷⁶⁵

2° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 17 Փետր. թուակիր նամակը:⁷⁶⁶

⁷⁶⁰ Տեսնել Յաւելուած 94:

⁷⁶¹ 18 Փետրուար 1921 թուակիր հեռագրով Նուպար կը յայտնէր. «Ուրախ եմ յայտարարելու թէ այս վճռորոշ կամ բոլոր ուժերը միացնելու համար կենսական պահուն մենք համաձայնութիւն կնքեցինք Ահարոնեանի Պատուիրակութեան հետ եւ որդեգրեցինք հասարակաց ծրագիր մը, եւ թէ Լոնտոն կը մեկնինք համաձայնաբար պաշտպանելու մեր ազգային դատը» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Բ-Յ, 2423, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁷⁶² Տեսնել Յաւելուած 99:

⁷⁶³ Ռամկավարական եւ ազատական տեսութիւններու տարածիչ Հրաչ Երուանդի (Նշան Եագուպեան [1885–1968]) անունն առաւելաբար կապուած կը մնայ Պոսթօնի «Պայքար» օրաթերթին, որուն երկարամեայ խմբագիրն է եղած:

⁷⁶⁴ Տեսնել Յաւելուած 101:

⁷⁶⁵ Տեսնել Յաւելուած 97 եւ 98:

⁷⁶⁶ Եթէ Նուպար գրած է 17 Փետրուար թուակիր նամակ մը, զայն չենք գտած դիւանաթուղթերուն մէջ: Գտած ենք սակայն, 17 Փետրուար թուակիր երկու փաստաթուղթեր, ստորագրուած, ի շարս այլոց, Նուպարի կողմէ եւ վերաբերող Ազգային եւ Հանրապետութեան պատուիրակութիւններու համաձայնութեան (տեսնել Յաւելուած 96 եւ կցորդ):

3° Ազգապետ Էֆենտին ժողովին հաղորդեց Փրոֆ. Լեւոնեանի նամակը ի գիտություն:

4° Գատըքէօյ Հայրենիքի Տուրքիյան ձնաժողովը նամակով մը ցաւ կը յայտնէր թէ տուրքի խնդրոյ մը համար ազգային մը տեղւոյն մեծաւորին դիմած էր եւ անոր միջոցաւ պսակուած: Սայեղեան Արքեպ. խոստացաւ քննութիւն բանալ եւ արդիւնքը հաղորդել:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(4 Մարտ 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը իր օրինական մեծամասնությունը ունի արդեն, հետևաբար կրնանք զբաղիլ մեր ատենական գործողություններով: Տ. Աբել Զինյ., Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան տկարության պատճառաւ կը բացակային եւ իրենց բացակայությունը կը յայտնեն: Տ. Պետրոս Հալաճեան Եւրոպայէ վերադարձած ըլլալով, հետեւեալ նամակը դրկած է մեզի:

(Պատճեն)⁷⁶⁷

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրախ ենք որ ժողովս իր հմուտ եւ ազգասէր անդամներէն մէկը վերստին պիտի ունենայ եւ պիտի օգտուի իր գաղափարներէն:

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԴԻԲԱՆՆԵՐՈՒ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Համարակալության դիւանը իրեն ատենապետ ընտրած է Տ. Լեւոն Սաաթճեանը: Կ'արձանագրենք այս պարագան:

ԱՌԱՋԱՐԿ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՆԵՐՈՒ⁷⁶⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Շէիրիկեան գիր մը ունի, կը յանձնենք ձեր ուշադրության:

(Պատճեն)⁷⁶⁹

⁷⁶⁷ Խաաթէօյի երեսփոխան Պետրոս Հալաճեան կը տեղեկացնէր թէ վերադարձած է Զուիցերիայէն, «ուր կը գտնուէր 1918 Յունիսէն ի վեր իր առողջությունը դարմանելու համար, կ'ողջունէր Ազգ. Ժողովի իր ընկերները եւ կը յայտնէր թէ անձնական տկարության պատճառով չպիտի կրնայ այս նիստին ներկայ գտնուիլ» («Ժողովուրդի Ձայնը», 5 Մարտ 1921, 730):

⁷⁶⁸ «Երկիր» (435), «Ճակատամարտ» (698/2519) եւ «Ժողովուրդի Ձայնը» (730) 5 Մարտ 1921-ի իրենց հրապարակումներով կը նշեն թէ Ս. Պարսամեան մանրամասն տեղեկություն կը խնդրէր Քաղաքական Ժողովէն Անատոլուի եւ յատկապէս երկաթուղիի գծին վրայ գտնուած հայության ենթարկուած վիճակին ու կրած նիւթական վնասներուն շուրջ, միաժամանակ հետաքրքրուելով թէ ի՞նչ քայլեր առած է Քաղաքական Ժողովն այդ ուղղութեամբ: Ժողովը կ'որոշէր Պարսամեանի գիրը փոխանցել Քաղաքական Ժողովին:

⁷⁶⁹ «Ճակատամարտ»-ի (698/2519) եւ «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի (730) համաձայն, Շէիրիկեան բողոք կը բարձրացնէր Հայ Խմբագիրներու Միության եւ 27 Յունիս 1919-ին Հայ Լսարանական «Համագործակցական» Միության դէմ, որոնք Լոնտոնի Խորհրդաժողովին հեռագրեր յղած էին, ըսելով թէ միություններ իրաւունք չունին առանց ազգային իշխանության գիտության նման քաղաքական քայլերու դիմելու, եւ կ'առաջարկէր լուծեալ հոչակել զանոնք:

Ի դէպ, Հայ Լսարանական Համագործակցական Միությունը, որ կը նպատակադրէր «առանց դասակարգային, յարանուանական եւ կուսակցական խտրութեան» բոլոր միություններն ի մի հաւաքելով, գործունէության մղել զանոնք՝ ազգային հրատապ անհրաժեշտութեանց առջեւ» (Թէոդիկ, «Ամենուն Տարեցոյցը», ԺԵ. տարի, Պոլիս, 1921, 300), իր հեռագրին մէջ կ'ըսէր.

Խորապէս զգածուած մեր նուիրական հայրենիքին այժմու մտայն ու դժնդակ կացութենէն, ինչպէս նաեւ այն անպատմելի նախնիներէն ու սարսափներէն որոնցմով թուրք արիւնարբու հորդաներ տակաւին կը շարունակեն ամայացնել Հայաստանի գրաւեալ շրջանները, եւ դժելով տարակոյսի ստուերն իսկ ճշմարտութեան մասին այն սկզբունքներուն, որոնք հանդիսաւորապէս եւ կրկնակի անգամներ հռչակուած են Համաձայնական պետութեանց կողմէ, սկզբունքներ՝ որոնք կը կազմեն Համաձայնության մղած պայքարին բարձրագոյն իսկալը, համարձակութիւն կ'առնենք անգամ մը եւս յուզելու մեր ամենա[ա]րդար դատը ձեր ամենա[ա]նպառ դատարանին առջեւ եւ յայտնելու թէ այս վերջին դիմումն ու պատեհությունը հաստատ հաւատքն ու յոյսը կը ներշնչեն մեզի թէ մեր բազմաչարչար դատը եւ հայրենիքը այս անգամ վճռապէս պիտի նկատի առնուին ու փրկուին:

Տ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ նպատակն ազգային իշխանությունը բարձր տեսնել է: Երբ միություն մը կը վաւերացուի, աւելի վստահելի կերպով ի գործ կը դնեն իրենց պարտականությունը եւ այս վիճակին մէջ բնականաբար պէտք է գոյւշանան այսպիսի ձախաւեր քայլերէ, նոյնիսկ իր լիազօրներուն գլխուն վրայէն: Ասիկա այնքան ծիծաղելի գործ մ'է, որ հաւասար պիտի ըլլար, եթէ բեռնակիրներու միությունը ելլէր եւ իր կողմէ հեռագիր մը ուղղէր: Ազգ. իշխանությունը իր հսկողությունը պէտք է ի գործ դնէ եւ ռեւէ մէկուն իրաւունք չտայ յանուն ազգին խօսելու: Հայրենակցական միություններու կողմէ այս ժողովին ուղղուած գրի մը համար Քաղ. Ժողովը իր ցաւը յայտնեց, որչափ աւելի ուրեմն այս գրութեան համար:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՄԻ.- Յանուն Վարչութեան կը փութամ տեղեկացնել ժողովիդ թէ, առանց գիտնալու որ այդ միությունները վաւերացուած են թէ ոչ, ամիս մը առաջ երբ Ազգերու Լիկային դիմում կատարելու պէտք տեսնուեցաւ, Քաղ. Ժողովը ինք կանչեց զանազան մարմիններու ներկայացուցիչներ եւ անոնց հետ խորհրդակցաբար հեռագիրներու ծախքն ալ ինք տուաւ: Այս պարագան դիտել տամ: Ամիս մը առաջ տեղի ունեցած այդ դէպքին առիթով, հակասութեան մէջ չիյնալու համար:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Չայնակցելով այս առաջարկությունը բերող երեսփոխանին, դիտել կու տամ որ Պ. Ամատունի ըսաւ որ չվաւերացուած միությունները բացառություն են ու վաւերացուած միություններու վերջերս հեռագիրներ ուղղել տուեր են ծախքերը իրենց կողմէ վճարուելու պայմանաւ: Ես այս տեսակէտին համաձայն չեմ, որովհետեւ միությունները վաւերական մարմիններ չեն առանց Վարչութեան գիտակցութեան, եւ ես ալ կ'ընդունիմ թէ պատահածը ծիծաղելի է:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Կարգ մը հակախորհրդարանական բառերով հայ խմբագիրներու այդ ձեռնարկը⁷⁷⁰ որակելուն դէմ կը բողոքեմ: Հայ խմբագիրները կարելոր տարր մ'են եւ եթէ անոնք փափաք մը յայտնելու պէտք զգացեր են, բեռնակիրներու հետ բաղդատել ճիշդ չեմ գտներ բնաւ: Կը շնորհաւորեմ զիրենք իրենց ձեռնարկին համար:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կրնամ ըմբռնել որ ռեւէ ազգային գործի համար մարմին մը ձեռնարկ մը [կամ] դիմում մը կատարէ, սակայն պէտք է որ համախորհուրդ գործէ ազգային իշխանութեան հետ, ապա թէ ոչ ողբալի կերպով խորխորատը կ'իյնան: Ես այս մասին ուղղուած դիտողութեան համար գոհունակությունս կը յայտնեմ: Մամլոյ հաւաքականությունն ալ մէջը ըլլալով, այս ընթացքը կը նշանակէ կազմալուծել ազգային իշխանությունը, որ միակ պատասխանատու մարմինը կրնայ ըլլայ: Բնական է որ արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտով միակ եւ մեծ օրկանը այս ժողովն է: Կրնայ պատահիլ որ այս ձեռնարկը այսօր օգտակար կրնայ ըլլալ, սակայն այս վիճակը իրաւունք կրնայ տալ անհատի մը նմանօրինակ դիմումներ կատարելու եւ մենք պիտի ստիպուինք փակել պատրիարքարանը: Այս կերպով թո՛ւ ու բո՛ւ մը պիտի ստեղծուի եւ գործերը անկարգութեան պիտի մատնուին: Կը շնորհաւորեմ հարցումը ուղղող երեսփոխանը, որուն նպատակն է ուժ տալ ազգ. իշխանութեան:

Յանուն հայ ազգին մարդկային ու նիւթական անսահման գոհողութեանց՝ ճշմարտութեան յաղթանակին համար, յանուն Համաձայնական պետութեանց կողմէ հռչակուած խոստումներուն եւ կնքուած դաշնագիրներուն, կոչ կ'ընենք բարձր Խորհուրդիդ Ա. վերջ մը դնելու Հայաստանի մէջ գործուած թրքական վայրագութեանց. Բ. ջնջելու ոչ-թուրք ցեղերու վրայէն տիրապետությունը թուրք ազգին, որ շատոնց ապացոյցը տուած է իր անկարողութեան եւ եղած մշտակայ խաղաղութեան անախորժ տարր մը. Գ. ապահովելու հայ ազգին Մելի դաշնագրով նախատեսուած եւ Նախ. Ուխտի կողմէ գծուած սահմանները, այսպէսով արդար լուծում մը տալու համար Հայկական Դատին, որ ո՛չ միայն Համաձայնական պետութեանց, այլ եւ ամբողջ քաղաքակիրթ մարդկութեան դատն է միանգամայն: <գրաքննուած հատուած>» («Վերջին Լուր», 24 Փետրուար 1921, 2110):

⁷⁷⁰ Հայ Խմբագիրներու Միութեան նախագահի հանգամանքով Երուանդ Օտեանի ստորագրութեամբ Լոնտոնի Խորհրդաժողովին ուղարկուած էր հետեւեալ հեռագիրը.

Խորապէս վրդովուած այն քաղաքական տագնապէն որ կը հարուածէ Հայաստանը եւ այն կոտորածներէն որոնք կը բնաջնջեն հայ ժողովուրդը թրքական նոր արշաւանքով գրաւուած եւ տակաւին Օսմ. իշխանութեան տակ գտնուող հողամասերու մէջ, սպառնալով տարածուիլ <գրաքննուած>, համարձակությունը կ'առնենք մեր բոլոր անձկությունը ներկայացնելով քաղաքակիրթ աշխարհին՝ կոչ ընել պատկառելի խորհրդաժողովիդ՝ պաշտպան կանգնիլ դատին տառապող Հայաստանի:

Յանուն այն անհուն գոհաբերութեանց եւ արիւնին գոր թափեց համաձայնական տէրութեանց «փոքր զինակիցի» իր հանգամանքովը, կը յուսանք թէ Հայաստան պիտի վայելէ պաշտպանությունը Մեծ Պետութեանց եւ թէ վերջապէս վախճան մը պիտի գտնէ ահաւոր մարտիրոսությունը հայ ժողովուրդին, որուն միակ յոյսը կը կայանայ Խորհրդաժողովիդ աշխատութեանց ելքին մէջ» («Ճակատամարտ, 20 Փետրուար 1921, 687/2508):

Տ. Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ.- Աւելորդ է ըսել թէ միութիւնը գորութիւն է: Խմբագրական մարմնոյ այդ դիմումը ինչ կերպով վնաս տուեր է եւ չկրցի հասկնալ: Ըստ իս, ամէն ուժ պէտք է որ իր օժանդակութիւնը բերէ եւ այս պարագային մէջ եւ երբեք պատշաճ չեմ տեսներ երբ բեռնակիրներու հետ բաղդատելու չափ առաջ կ'երթայ:

Տ. Ղ. [ՏԷՐ] ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Հարցումը ուղղող ընկերը ըսաւ որ հայրենակցական միութիւններու կեդրոնը վերջին համագումարին դիմած ըլլալուն համար Վարչութեան կողմէ դիտողութեան առարկայ եղաւ: Ուղղելու համար այդ սխալը, կ'ըսեն թէ հայրենակցականի կեդրոնը իր իրաւասութեան սահմաններուն մէջ էր, ինչպէս այդ կերպով ալ պատասխանուած էր: Ներկայ պարագան տարբեր է, ասդին արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցութեան խնդիր մ'է, իսկ հայրենակցականը ուղղակի ազգ. իշխանութեան դիմեր էր, այնպէս որ առարկելի կէտ մը չկար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս վիճաբանութիւնը բաւական նկատենք այսօր եւ ընդունինք որ ազգային քաղաքականութեան բարձր խնդիրներու մէջ բոլոր մարմինները եւ միութիւնները իրենց դիմումները կատարեն ազգ. իշխանութեան միջոցաւ: Եթէ ժողովը այս սկզբունքը կ'ընդունի, փակենք խնդիրը:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Խորէն Ճամճեան, որ Հայկ. Փոխառութեան գումարներուն մասին անցեալ անգամ գիր մը ներկայացուցած էր, նոր գրութիւն մ'ալ կը դրկէ այդ մասին:

(Պատճեն)⁷⁷¹

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Ես կը խորհիմ թէ հայկ. կառավարութեան փոխառութիւնը ռեւէ կապ չունի Ազգ. Ժողովի հետ եւ թէ Հայկ. Հանրապետութիւնը իր ներկայացուցիչը ունի Պոլսոյ մէջ, որուն գլխաւորութեամբ Փոխառութեան գործը յառաջ կը տարուի, հետեւապէս Ազգ. Ժողովը այս խնդրին միջամտելու ռեւէ պատճառ չունի:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես համակարծիք պիտի գտնուէի պաշտօնակցիս, եթէ Հայաստանի անցքերու մասին ասկէ առաջ այս ժողովը այդ ուղղութեամբ արտայայտուած ըլլար եւ ըսուէր թէ Ազգ. Ժողովը իրաւասու չէ այդ քննադատութիւններուն, ետ առնելով իր նախորդ իրաւունքը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ստոյգ է որ ժողովս չմերժեց Հայաստանի անցքերով հետաքրքրուիլ, սակայն ասիկա արդիւնքն էր այն զգացումին որ ժողովս անտարբեր չէ բոլորովին Հայաստանի անցքերով եւ չի հետաքրքրուիր: Բայց այս պարագային մէջ խնդիրը կը վերաբերի ձեռնհասութեան, ոչ թէ հետաքրքրութեան: Մենք չենք կրնար ռեւէ օրէնք սահմանել կամ կանոն մը դնել:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես համակարծիք եմ անոնց, որոնք կ'ըսեն թէ ռեւէ հանրային խնդրոյ մէջ իրաւունք ունի միջամտելու Ազգ. Ժողովը: Թրքահայութեան-ռուսահայութեան խնդիրը այստեղ դատաւարտելի զարտուղութիւն մ'է եւ Փոխառութեան խնդրով Ազգ. Ժողովը զբաղելու իրաւունք ունի: Կ'առաջարկեմ խնդիրը անցնել Համագգային Ժողովի օրակարգ:

Տ. Ե. ԳԱՐԱԿԷՕՉԵԱՆ.- Խնդիրը միջազգային հանգամանք ալ ունի:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Համագգային վարչական խորհուրդը պէտք է շահագրգռուի այս խնդրով եւ Համագումար Ժողովը կրնայ արտայայտուիլ այս մասին:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես կը պնդեմ որ մենք պէտք է հետաքրքրուինք Փոխառութեան գործով:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Իմ խօսքս պէտք չէ որ սխալ հասկցուի: Ես կ'ըսեմ թէ քանի որ այս ժողովը զբաղած է Հայաստանի գործերով, պէտք է զբաղի նաեւ այս խնդրով: Քանի որ զբաղած է ասկէ առաջ, այդ պատճառաւ նաեւ պէտք է զբաղի հիմա:

⁷⁷¹ Ճամճեան «կրկնելով իր Փետր. 18ի բողոքը, կ'ըսէր թէ հակառակ Փոխառութեան կեդր. յանձնաժողովին կողմէ ցոյց տրուած պատճառաբանութեանց, ինք կը պնդէր որ այդ մարմնոյն կողմէ տրուած որոշումը՝ փոխառութեան դրամները վերադարձնելու մասին, բեկանուի Ազգ. Ժողովին կողմէ կամ յանձնուի Համագգային Ժողովի նկատաւման» («Ժողովուրդի Ձայնը», 730): «Ճակատամարտ» (698/2519) յաւելուածաբար կը տեղեկացնէր թէ ըստ Ճամճեանի «յանձնաժողովին անդամներէն շատեր մեծ գումարներով արձանագրուած ըլլալով, իբր դատաւոր չեն կրնար ներկայանալ, այլ միայն դատախազներ կրնան ըլլալ», որով եւ անհրաժեշտ կը դառնար որ Ազգային Ժողովը ինք զբաղի այս խնդրով:

Տ. ՊԱՐԳԵՒ ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Այս ժողովին հետաքրքրուած այդ հարցերը բոլորովին տարբեր խնդիրներ են առեւտրական հարցերէ: Իմ դիտողութիւնս այն է, որ այս ժողովը իրաւասու չէ Փոխառութեան խնդիրը նկատողութեան առնելու:

Պ. Լ. ԳԵՒՈՆԵԱՆ.- Ըսուեցաւ որ մենք զբաղւել ենք Հայաստանի կառավարութեան գործերով: Ես զբաղիլը կը հասկնամ որ[պէս] որոշում տալու եւ այդ որոշումը գործադրել տալու իրաւունք ունենալ, մինչդեռ մենք ռելէ որոշում չենք տուած: Հայաստանի կառավարութեան մասին ռելէ որոշում տալու իրաւունք չունինք ո՛չ մենք, ո՛չ Համագումարը: Եթէ այս ժողովը ինքն իրեն որոշում տուած է՝ կրնայ տալ, անոր գործադրութիւնը պարտադիր չէ հայկական կառավարութեան համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն առաջարկութեան տէր երեսփոխանին իրաւունք կու տանք որ եթէ ուզէ, Համագումարին ներկայացնէ իր այս խնդիրը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Համագումարի օրակարգը կ'անցնի այս խնդիրը:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻԲԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իսկիւտար Սելիմիյէի⁷⁷² երեսփոխանական ընտրութեան տեղեկագիրը դրկուած է Նախաձեռնութեան Դիւանի[ն], ուրկէ երկու տեղեկագիր հասած է: Այդ տեղեկագիր[ներ]ը կ'ենթարկեմ ձեր նկատողութեան:⁷⁷³

(Պատճէն)⁷⁷⁴

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ թէ նախաքննիչ դիւաններէն եկած տեղեկագիրները պարզապէս քուէարկութեան կը դրուի[ն]:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երբ այս խնդրոյն վրայ երկու տարբեր տեղեկագիրներ կան, պէտք է որ հասկնանք թէ ինչ ըսած են երկու տարբեր կողմերը, ուստի պէտք է որ դիւանը ժամանակ տայ, որպէսզի քննենք:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Խնդիրը կարծուածէն աւելի պարզ է եւ այնքան երկար առարկութիւններու եւ պատճառաբանութիւններու տեղի չկայ: Ամենաձանրակշիռ խնդիր մը չէ այս: Անոնք որ Հայրենիքի Տուրք չեն վճարած, ազգ. իրաւունքէ կը զրկուին. ապիկա օրէնքին տրամադրութիւնն է: Այդ բողոքողները իրենց ազգային պարտականութիւնը չեն կատարած: Եթէ տեղեկագիրը տպագրուի եւ բաշխուի եւ ուսումնասիրուել յետոյ որոշում մը տրուի՝ Ծռագատիկին [կը մնայ որոշումը]: Այս ժողովը օրէնք մը անցուցեր է, որոն համաձայն, Հայրենիքի Տուրք չվճարողները կը զրկուին ազգ. իրաւունքներէն: Շատ կարեւոր է որ նախքան այդ, բողոքողի իրաւունք ձեռք բերէին: Առանց ասոր այս ժողովը ինքզինքը կ'անպատուէ նկատողութեան առնելով բողոքը անոնց, որոնք զրկած է ազգ. իրաւունքներէն: Այստեղ մենք ալ կրնանք քննել խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Սակայն խնդրոյն էութեան մէջ կը մտնէք դուք, առ այժմ քննութեան ձեւին վրայ է խնդիրը:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այս ժողովը պէտք է խնդրոյն վրայ նայի լայն կամ խոհական կերպով, որովհետեւ այդ բողոքները աղտոտ եւ կուսակցական նկատումներով եղած են: Ընտրական տեղեկագիրները կա՛մ կը վաւերացուէին, կա՛մ կը մերժուէին. մինչդեռ այս խնդիրը 8-9 եւ 10 ամիսէ [ի վեր] իր լուծումը չէ ստացած եւ այլեւս երկարելու պէտք չկայ, կ'առաջարկեմ քուէի դնել:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Չկրցայ խնդիրը ըմբռնել, ինչպէ՞ս կրնամ քուէ տալ: Թող տպագրուին եւ բաժնուին երկու տեղեկագիրները, որպէսզի հասկնանք թէ ի՞նչ է եղած առարկութիւնը:

⁷⁷² Հարկ է նշել թէ այս թաղամասին անունը ներկայացուած է թէ՛ որպէս Սելիմիյէ, թէ՛ որպէս Սելամիյէ: Միօրինակութեան պահպանման նպատակով որդեգրած ենք աւելի յաճախադէպ Սելիմիյէ անունը, որ այլապէս ալ ուղիղ անուանում է, մանաւանդ որ այդ թաղամասին մէջ կը գտնուէին Սուլթան Սելիմ Գ.-ի կառուցած մզկիթն ու նոյնանուն զորանոցը:

⁷⁷³ Նախաձեռնութեան Դիւանը, քննելով բողոքները, «մի առ մի կը հերքէր եղած գեղծումները եւ կ'առաջարկէր վաւերացնել Պ.Պ. Շահան Պերպերեանի եւ Շաւարշ Միսաքեանի ընտրութիւնները: Նոյն դիւանի երրորդ անդամը Տօք. Թօփճեան (Ռամկավար) գատ տեղեկագրով մը կը պահանջէր այդ ընտրութեան բեկանումը, ինչ ինչ անհիմն պատճառաբանութիւններ մէջ բերելով» («Ճակատամարտ», 698/2519): Դիւանին միւս անդամները՝ Ա. Հալաճեան եւ Յ. Տէրունի, կը գտնէին թէ «եղած դիտողութիւններն օրինական ուժ չունին» («Ժողովուրդի Ջայըն», 730):

⁷⁷⁴ Ատենագրութեան մէջ չէ արձանագրուած, բայց «Ճակատամարտ» (698/2519) հետեւեալը կ'արձանագրէ Թօփճեանի տեղեկագրին ընթերցումէն ետք: «Ընկեր Սրենց (հեզնական).- Տքթ. Թօփճեան մէկ «նկատելով» մը միայն մոռցած է, այսինքն «նկատելով որ ընտրուածները Դաշնակցութեան թեկնածուներն են»: (Ծիծաղներ)»:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես այս պայմաններուն մէջ չեմ կրնար վարել ժողովը:⁷⁷⁵

(Ատենապետը ատենադպիրին հետ բեմէն իջաւ)

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Երբ ժողովը իր բարեկարգութիւնը չպիտի կրնայ պահպանել, լաւ կ'ըլլայ որ նիստը դադարեցնենք: Կը հրաւիրեմ ատենապետը որ դիւան անցնելով շարունակէ ժողովը:

(Ատենապետը դիւան անցնելով)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս ժողովը երեսփոխանական ժողով է, սակայն միւս երեսփոխանական ժողովներու համար որոշեալ պաշտօնական *սանքսիոններ* չունի, որպէսզի գործադրեմ: Արդէն փափաքող ալ չեմ որ պատժական տրամադրութիւններ գործադրեմ, ուստի եթէ այսպէս շարունակ[ուի] ու ամէն ոք առանց դիւանէն խօսք առնելու շարունակէ, այն ատեն պիտի ստիպուիմ դադարեցնել ժողովը: Արդէն այս ընտրական տեղեկագիրը ժողովը բացուելէ յետոյ մեզ յանձնուեցաւ, այնպէս որ մտադիր էի յաջորդ նիստին յետաձգել ուսումնասիրելու համար: Խնդիրն ալ երեսփ. ընտրութեան պատկանելուն, չենք կրնար յետաձգել, ուստի կը խնդրենք որ պետք տեսնողները գան ուսումնասիրեն:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յաջորդ նիստի օրակարգը կ'անցնի խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այո, յաջորդ նիստին օրակարգը կ'անցնենք այս խնդիրը:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ես կը խնդրեմ որ կուսակցական նկատումներ մէկ կողմ դնենք եւ օրինական պատճառաբանութիւնները քննենք: Իրենք կրնան հերքել, պայմանաւ որ վիրաւորիչ չըլլան իրենց խօսքերը, ուստի պետք է համբերութիւն ունենան լսելու մեր պատճառաբանութիւնները:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Մօտաւորապէս 6 ամիսէ ի վեր կը ձգձգուի այս խնդիրը, այնպէս որ այլեւս երկարաձգելու պէտք չէ մնացած: Ժողովին աշխատութիւնը դժուար չէ, երկու տեղեկագիրներու մէջ եղած օրինական դիտողութիւնները քննելով, անմիջապէս քուէի կը դրուի խնդիրը եւ ժողովը կ'ընդունի կամ կը մերժէ: Այն ժողովը որ տակաւին իր ատենագրութիւնները չկրցաւ տպագրել, ինչպէս պիտի տպագրէ այս տեղեկագիրները: Ամէն մարդ գիտէ խնդիրը, այնպէս որ տպուելիք տեղեկագիրները նոր բան մը չեն կրնար աւելցնել, հետեւաբար այսօր իսկ կրնայ որոշուիլ այս խնդիրը:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես կ'ըսեմ, այս խնդիրը 25 հոգիի բողոքէն յառաջ եկած է, գործը 2 րոպէէն կրնայ վճռուիլ, երբ քննուի թէ այդ 25 հոգին իրենց պարտականութիւնը կատարա՞ծ են թէ ոչ: Միւս առարկութիւնները երկրորդական կարեւորութիւն ունին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վիճաբանութիւնները երկարելու պէտք չկայ, անոնք որ յաջորդ նիստին օրակարգը անցնել կ'ուզեն այս խնդիրը, թող տան իրենց քուէները:

(Ժողովը 18ի դէմ 31 քուէով որոշեց անցնել այս խնդիրը յաջորդ նիստի օրակարգը)

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Բաղ. Ժողովի[ն] որկուած կարգ մը հարցումներ կան, որոնց պատասխանները պատրաստ են: Դարձեալ Խնամատարութեան պիւտճէն պատրաստ է, սակայն Համագգային Ժողովը կ'առարկէ որ այս խնդիրը համագգային բնոյթ ունենալով, պէտք է իրեն որկուի. եթէ յարմար կը դատէ ժողովը, իրեն որկենք քննութեան համար: Վարչութիւնը կը փափաքէր որ բոլոր պիւտճէները ամբողջանան եւ այնպէս ներկայացուին ժողովիդ, փոխանակ մաս առ մաս բերուելու: Ելմտականի պիւտճէին համար գրուած է արդէն [Ելմտական] յանձնաժողովին, բայց պիւտճէն դեռ չէ որկուած, իսկ պատրիարքարանի պիւտճէն մինչեւ մէկ շաբաթ պատրաստ կ'ըլլայ, ուստի եթէ ժողովը կ'որոշէ, այդ պիւտճէները ամբողջանալէ յետոյ կը ներկայացուին ժողովիդ:

⁷⁷⁵ «Ատենապետ.- Կ'առաջարկեմ օրակարգի խնդիր ընելու տեսակետը քուէի ենթարկել:

Ընկեր Սրենց.- Քուէի չ'ենթարկուիր. այս ժողովը ինքզինքը անպատուած կ'ըլլայ եթէ ոտնակոխէ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը:

Ատենապետ.- Չորս անգամ է որ խօսեցաք. ա՛լ կարելի չէ ժողովը այս պայմաններու մէջ վարել:

Ու դիւանը ատենապետով, ատենադպիրով տեղէն վար իջաւ:

Ժողովը պահ մը թոն ու բոհի ենթարկուեցաւ» («Ճակատամարտ», 698/2519):

«Այս խնդիրը բաւական երկար վիճաբանութեան տեղի տուաւ մասնաւորապէս Դաշնակցական երեսփոխաններու կողմէ եւ Դ. Սրենց երբ չորրորդ անգամ կը պատրաստուէր վերստին խօսիլ, ատենապետը եւ ատենադպիրը բողոքելով վար իջան իրենց տեղէն» («Ժողովուրդի Ձայնը», 730):

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Իրաւ է որ Քաղ. Ժողովը պատրաստակամութիւն կը յայտնէ Ազգ. Ժողովէն դրկուած հարցումներուն պատասխանելու, սակայն պէտք է որ անիկա ներկայանար օրինական ձեւով: Մայր Դիւանը ո՛չ բերանացի գործ կ'ընդունի եւ ո՛չ [ալ] կը յղէ: Քաղ. Ժողովը իրաւունք չունի խօսուընտուքի ձեւով պատասխաններ բերել այստեղ, պէտք է եղած հարցումներուն գրաւոր պատասխանները հաղորդուին:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Պիտճէն արդէն գրաւոր է. գալով հարցումներուն, սովորութեան կարգ անցած է անոնց պատասխանը բերանացի տալ: Տասնեակ տարիներէ ի վեր պիտճէն չէ ներկայացած այս ժողովին եւ ներկայացուելու պահանջ ալ չէ դրուած: Ահաւասիկ Քաղ. Ժողովը այդ պէտքը լրացուց այս անգամ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս ժողովին ներկայացուած ունէ գործ օրինական ձեւով պէտք է ներկայացուի, տարակոյս չկայ ատոր, միայն կը յիշեցնենք ձեզի որ այս ժողովին որոշումով յանձնաժողով մը կազմեցինք, որ ծրագիր մը պատրաստելով պիտի ներկայացնէր Համագումար Ժողովին: Այդ ծրագիրը պատրաստ է եւ մօտ օրէն պիտի ներկայացուի ժողովիդ, այնպէս որ այդ ծրագիրով կարելի պիտի ըլլայ ճշդել թէ պիտճէններու քննութիւնը որուն իրաւասութեան կը պատկանի: Սակայն անկէ առաջ դիտելի է որ, երբ պիտճէնները ամբողջ չեն, կարելի չէ որ քննութեան ենթարկուին:

Օրինակի համար, որքա՞ն հասոյթ ունինք, ասոր փոխարէն որքա՞ն ծախք ունինք, որքա՞նը բաց է, ասոնք չճշդուած ինչպէ՞ս կրնանք պիտճէի մէկ մասը նկատողութեան առնել:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Այս ժողովը չէ վաւերացուցած *փոթորեղը*, որու համաձայն Խնամատարութեան վերաբերեալ գործերը նկատողութեան պիտի առնէ Համագային Ժողովը, հետեւաբար որովհետեւ Քաղ. Ժողովը չի կրնար այս խնդիրը որոշել, կ'ենթարկենք ձեր որոշման, որպէսզի եթէ անյարմարութիւն չի ներկայացներ, Համագայինը նկատի առնէ:

Տ. Գ. ՄԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Վարչութիւնը իր վրայ դրուած մեղադրանքէն արդարանալու համար պէտք է իր բացատրութիւնները ներկայացնէ այս ժողովին, այն հարցումներուն մասին, որոնք ուղղուեցան ասկէ առաջ: Վերջին երկու հարցումները շատ կարելորդ էին, հետեւաբար յաջորդ նիստին կը սպասենք այդ պատասխանին:

Տ. Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ.- Ներքին կանոնագիրը մէկ ժամ հաստատած է ատենական գործողութեանց համար,⁷⁷⁶ արդէն մէկ ժամն ալ անցած է, ուստի կ'առաջարկեմ օրակարգի անցնիլ, քանի որ մեծամասնութիւն կայ:

Տ. Լ. ԳԵԴՈՆԵԱՆ.- Խնամատարութեան պիտճէն ընդհանուր պիտճէին հետ կապ չունի, ընդհանուր պիտճէն մեզի կրնայ բերուիլ, իսկ Խնամատարութեան պիտճէն անջատ կերպով կրնայ ենթարկուիլ Խնամատարութեան քննութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հասկցուածը այն է որ Վարչութիւնը կ'ուզէ հասկնալ թէ պիտճէն Համագայինի բովէն անցնելէ՞ յետոյ պէտք է բերուի այստեղ եւ թէ Համագային Ժողովի պահանջումին պէ՛տք է գոհացում տալ:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Վարչութեան պատասխանատուութեան մաս կը կազմէ պիտճէն բերել այս ժողովին: Կ'ըսուի թէ Համագային Ժողովին նկատողութեան պէտք է յանձնուի, սակայն անոնք չպիտի կրնան բարեփոխել քննել յետոյ, հետեւաբար պէտք է ներկայանայ այս ժողովին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը այս ժողովէն քուէարկուած է եւ Համագային մարմնոյն փափաքին վրայ հայ հռոմէական եւ հայ բողոքական ընդհանուր ժողովներ քուէարկեցին այդ օրէնքը,- թէ եւ չեմ ալ գիտեր որ նման է թէ տարբեր է,- այս կերպով ստեղծուած է արդէն ընդհանուր գործակցութեան հիմ մը: Սակայն պիտճէն մենք չենք կրնար դրկել ասկէ, պէտք է Համագային Վարչութիւնը նախ եւ առաջ բարութիւնը ունենայ վերջնական ձեւ մը տալ իր կազմին եւ անկէ վերջն է որ պիտի դրկուի[ն] նոյն պիտճէնները:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես ալ համաձայն եմ որ երեք յարանուանութեանց յարաբերութիւնը եւ պաշտօնը չճշդուած այդ տեսակ յղում մը չկարենանք ընել: Այն յանձնաժողովը որ պաշտօն ունի ճշդելու այդ յարաբերութիւնը, եթէ իր աշխատանքը բերէ՝ այն ատեն կրնայ երթալ պիտճէն Համագայինին եւ անոր պաշտօնը ճշդուելէ յետոյ կրնանք վիճաբանիլ:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Երկու յարանուանութիւն արդէն իր ընդհանուր ժողովներուն մէջ ընդունած է համագործակցութեան վերաբերեալ ծրագիրը, անկախ այդ հանգամանքէն, այս ժողովը որոշեց արդէն որ մի համագ-

⁷⁷⁶ 1878 թուականի Դ. նիստին կողմէ որդեգրուած երկրորդ յօդուածը կը տրամադրէր հետեւեալը. «Իւրաքանչիւր ատենի սկիզբն ատենական գործողութեանց համար առ առաւելն մէկ ժամ կը գոհուի. ի լրման ժամուն՝ անկատար մնացած գործողութիւնք յաջորդ նիստին կը ձգուին, բացի ժողովով ստիպողութիւն տրուած խնդիրներէն որ առ ժամայն կը լուծուին»:

գային վարչություն կազմուի, հետևաբար մինչև որ վաւերացուի անկա Համագումար ժողովէն, չենք կրնար դրկել այդ հաշիւները, կ'առաջարկեմ որ յետոյ դրկուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու առաջարկութիւն եղաւ. մէկը այն է որ սպասուի մինչև որ որոշում մը տրուի Համագայինի կազմութեան մասին, ուրիշ առաջարկութիւն մ'ալ այն է, որ [պիտոնէն] հիմակուրնէ դրկուի քննութեան համար. այս մասին է որ ժողովդ իր որոշումը պիտի տայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Կա՛մ այն է որ համագործակցութիւն մը գոյութիւն ունի, կա՛մ չունի. քանի որ անկա գոյութիւն ունի եւ երկու տարիէ ի վեր շարունակուած է, բնական է որ նկատողութեան առնէ նաեւ Խնամատարութեան պիտոնէն, որովհետեւ այդ ժողովն է որ նկատողութեան պիտի առնէ թէ որքան բողոքական եւ կայտիկ իրենց Հայրենիքի Տուրքը վճարած են կամ ինչու չեն վճարած: Ասիկա առժամեայ պիտոնէով չ'ըլլար. առժամեայ պիտոնէն առօրեայ գործունէութեան միայն կը վերաբերի, իսկ մնայուն պիտոնէ մը վերջնական հանգամանք կ'ունենայ, ուստի պէտք է սպասել որ հանրային օրէնքի հանգամանք առնէ, որպէսզի պիտոնէի քննութիւնը տեղի ունենայ անոր կողմէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն ժողովին տրամադրութիւնը այն է, որ ժամ առաջ ճշդութիւն Համագայինի իրաւասութիւնները եւ անկէ վերջ նկատողութեան առնուի պիտոնէն եւ անոր կազմը: Դիւանս կրկին կը գրէ մեր կողմէ կազմուած յանձնաժողովին, որպէսզի փութացնէ այդ նպատակաւ իր աշխատութիւնը եւ ժամ առաջ ճշդուելէ յետոյ Համագայինի իրաւասութիւնները, անոր համաձայն պիտոնէն ենթարկուի անոր քննութեան:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Որովհետեւ առանց օրէնքի ծախս չի կրնար ըլլալ, ուստի Քաղ. ժողովը արտօնած ըլլանք այս կերպով, որպէսզի իր պատասխանատւութեան ներքեւ պիտոնէն գործադրէ:

Տ. Վ. ԹԷԲԷԱՆ.- Նախընթաց ծախքերու հիման վրայ:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողութիւնները վերջացած ըլլալով, հիմա կ'անցնինք օրակարգի: Ինչպէս կը տեսնէք, այս խնդիրը պէտք եղածէն աւելի երկարեցաւ, հետեւաբար պէտք է վերջ գտնէ այս նիստին: Մէկ քանի երեսփոխաններ խօսք ունին այս խնդրոյն վրայ, սակայն Վարչութեան ներկայացուցիչն ալ խօսք ունի, ուրկէ յետոյ ձեր քուէին պիտի ենթարկենք խնդիրը:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Քանի որ այդպէս է, Վարչութիւնը թող պատասխանէ եւ խնդիրը փակուի:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՇԵԱՆ.- Այս խնդիրը 3 նիստէ ի վեր կը զբաղեցնէ մեզ, մեռելներու վրայ վիճաբանութիւն կ'ընենք, կ'առաջարկեմ որ կատարուած վիճաբանութիւնը բաւ համարուի:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴԵԱՆ.- Այս խնդիրը հարցումի ձեւով եկաւ այս ժողովին, բայց հարցապնդման փոխուեցաւ եւ կարգ մը երեսփոխաններ խօսեցան, ոմանք նոյնիսկ կէս կէս ժամ ու յարգուեցաւ իւրաքանչիւր երեսփոխանի խօսքի իրաւունքը: Ներկայ պարագային մէջ խօսքի իրաւունք կա՛մ կայ, կա՛մ չկայ: Եթէ անոնք խօսեցան, պէտք է դիւանդ իրաւունք տայ նաեւ մեզի խօսելու համար:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Դիւանդ խօսք ուզող երեսփոխանները չի կրնար արգիլել, սակայն անոնց խօսք տրուելէ յետոյ կը խնդրենք որ բաւ համարեն:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ Վարչութիւնը բացատրութիւն միայն տար այստեղ, ու այս կամ այն ուղղութեամբ խնդիրը չխնդրէր, կարելի էր այլեւս բաւ համարել վիճաբանութիւնը, սակայն այդպէս չեղաւ: Ես գիտեմ որ Վարչութեան մեծամասնութեան տեղեկաբերը երիտասարդ փաստաբան մ'է, նորընծայ կուսակցական մը եւ աթոռի վրայ գտնուելու մարմաջն ունեցող մը, այն պատճառով ալ չեմ զբաղիր իր բոլոր ըսածներով, այլ կը պարզեմ կարգ մը եղելութիւններ: Երբ այս խնդիր[ն] համար առաջին անգամ առիթ ունեցայ խօսելու, նախ ըսի որ ցոյցին յաջորդող օրերուն Իբրանոսեան ընտանիքը հետամուտ չեղաւ օր առաջ մարելու այս խնդիրը. երկրորդ, ըսի որ Ս. Պատրիարքը ցոյցէն առաջ տեղեկութիւն ունեցած է որ այս տեսակ բաներ պիտի ըլլա[ն], սակայն չէ կրցած արգելք ըլլալ եւ ցոյցէն ետք բանալին առած պահած է ամիսէն աւելի: Հետեւաբար Իբրանոսեան ընտանիքի պատասխանատւութեան բաժինի մասին տեսակէտս պահելով, կ'ուզեմ խօսիլ ամենէն առաջ չարաբաստիկ *թելեֆոն*ի խնդրոյն վրայ: Վարչութեան մեծամասնութեան տեղեկաբերը պիտի գիտնար որ այդ հեռաձայնը ես ըրած եմ Երեքշաբթի կէսօրին եւ այն ատեն, երբ Վարչութիւնը ո՛չ զբաղած էր Իբրանոսեան խնդրով եւ ո՛չ ալ զբաղելու որոշում տուած էր: Այս պարագան միայն բաւարար է ցոյց տալու որ ազգ. իշխանու-

թեան գործերուն միջամտել չէր մեր նպատակը: Այդ օրը մենք տեղեկութիւն առած էինք որ ազգ. իշխանութեան տեսակետով անպատասխանատու անձեր նոյն օր պիտի հաւաքուէին Պատրիարքին մօտ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (ընդմիջելով) Անունները ըսէք:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- [շարունակելով] Վարչութիւնը նիստ չունէր, այլ Անկախութեան Փոխառութեան յանձնաժողովի մէկ երկու անդամները Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցիչն ալ մէջը ըլլալով, պիտի գումարուէին ու պիտի զբաղէին այս խնդրով, հետեւաբար յայտնի խեղաթիւրում մ'է երբ կ'ըսուի որ Վարչութիւնը նիստ ունէր այդ օրը: Խնդիրը արդէն ելած էր մամուլին մէջ եւ ասկէ զատ դիմում կատարուած էր անհատական շրջանակի մէջ, ու հետաքրքրութիւնը այդ կերպով յառաջ եկած էր ու *թելեֆոն*ն ալ այդ պատճառաւ եղած էր: Կը պնդեմ որ այս ձեւով եղած է միջամտութիւնը եւ մենք շատ լաւ գիտենք որ գումարուածը վարչական ժողով չէր... Բացարձակ խեղաթիւրում է ուրեմն այն յայտարարութիւնը թէ՛ մենք միջամտած ենք ազգ. իշխանութեան գործին:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (ընդմիջելով) Պ. Բարսեղեան ըսաւ որ Պատրիարքը ժողովի մը պիտի նախագահէր, անպատասխանատու անձերէ բաղկացեալ, այդ անպատասխանատուներուն անունները կ'ուզեմ, ապա թէ ոչ սուտ է յայտարարութիւնը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Ես չըսի որ Պատրիարքը պիտի նախագահէր այդ յանձնաժողովին: Չեմ ալ հասկնար թէ ուրկէ ելաւ այս վերագրումը: Յետոյ սուտ է ըսելով իրողութիւնը չի հերքուիր. նոյն օրը հրաւիրուած էին, բացի Պ. Թահթաճեանէ, Պ.Պ. Ս[ո]ւքիասեան, Արսէնեան, Գարակէօզեան:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (ընդմիջելով) Եթէ ես հրաւիրած եմ անոնք, ես սուտ կը խօսիմ, ապա թէ ոչ ինք սուտ կը խօսի:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Ո՞վ ըսաւ որ Պատրիարքն էր հրաւիրեր այդ անձերը: Կը զարմանամ որ այս ժողովին ատենապետը թոյլ կու տայ ոչ միայն ընդմիջել իմ խօսքս, այլ կը հանդուրժէ որ այս ժողովի նախագահը սուտ բառը նետէ երեսփոխանի մը երեսին: Իմ տուած բացատրութիւններէս եւ Պատրիարքին ըսած խօսքերէն պարզ է որ իմ յայտարարութիւններս իրականութեան համապատասխան են: Եւ քանի որ այս ժողովին ատենապետը իր պարտականութիւնը չի կատարեր մինչեւ այս վայրկեանն ալ, ես սուտ բառը նոյնութեամբ եւ նոյն ճամբով կը վերադարձնեմ Չաւէն Պատրիարքին: Այժմ կ'անցնիմ նորէն բուն հարցին: Կրկին անգամ կը յայտարարեմ որ մենք ազգ. իշխանութեան գործին չենք միջամտած Իբրանոսեան հարցի առիթով: Երկրորդ խեղաթիւրումը եղած է անով որ Փոխառութեամբ սկսած գործ մը վերածուած է Հայրենիքի Տուրքի: Սկիզբէն Հայրենիքի Տուրքի խնդիր գոյութիւն չունէր եւ ժողովը կը զբաղէր Փոխառութեան հարցով միայն: Անցեալ ժողովին այս կետը լուսաբանուեցաւ պետք եղած չափով: 200,000 ոսկի Հայրենիքի Տուրքի գնահատումը բացատրուեցաւ թէ ինչպէս եղած էր եւ Իբրանոսեան տունը այդ գումարը չվճարելով, խնդիրը ձգձգուած եւ անպատեհութիւն մը ստացած էր: Եթէ նոյնիսկ Հայրենիքի Տուրքի խնդիր կար, սակարկութեան գործը կը մնար ելմտականին եւ Ազգ. Վարչութիւնը չէր կրնար ստանձնել իր մէկ դիւանին գործը, ըսելով որ ինք պիտի վարէ:

Վերջացնելէ առաջ կ'ուզեմ յայտնել ժողովիդ որ Իբրանոսեան խնդրի առթիւ Վարչութեան ռամկավար անդամներէն մէկը բացատրութիւն մը պատրաստած էր եւ առաջադրած էր տպագրել տալ իր կուսակցութեան օրկանին մէջ: Այդ բացատրագիրը երբեք չէր համապատասխաներ Վարչութեան մեծամասնութեան ներկայացուցչին ըրած յայտարարութիւններուն: Տարօրինակն այն է, որ այդ բացատրագիրը ո՛չ միայն չհրատարակուեցաւ, այլեւ յօդուածագիրը տարօրինակ կերպով այստեղ, ժողովի մէջ, իր համամտութիւնը յայտնեց Վարչութեան մեծամասնութեան ներկայացուցչին յայտարարութիւններուն: Ահա թէ ինչպէս գործած է այս խնդրին մէջ Վարչութեան մեծամասնութիւնը, որ լիազօրած է իր մէջէն մէկը բացատրութիւններ տալու, առանց որոշելու գէթ ըսելիքներուն հիմերը: Պարզ է որ, եթէ այս խնդիրը խառնող անձեր կամ կուսակցութիւններ կան, ատիկա չէ այն կուսակցութիւնը, որուն ես կը պատկանիմ եւ որուն անհիմն ակնարկներ ըրին անոնք: Կը յայտարարեմ նաեւ թէ որքան ալ նոր խեղաթիւրումներ տեղի ունենան, ես չպիտի զիջանիմ պատասխանելու, վստահ որ խեղաթիւրումներով չեն հերքուիր իրական փաստերը:

Տ. Գ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- (գրաւոր)⁷⁷

⁷⁷ Գ. Դաւիթեանի գրաւոր ելոյթը կը բացակայի սեւագիր ատենագրութենէն: Ան «փաստացի կերպով ի վեր հանեց վարչութեան պատասխանատուութիւնը այս խնդրոյն մէջ, ցոյց տալով որ իր պարտքն էր զսպել այդ ցոյցը նոյն իսկ համաձայնական ոստիկանութեան ուժով, երբ ըսաւ ժամանակին՝ Գարսեան-Շահրիկեան Քաղ. ժողովը 10 տարի

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Այսօրուան օրակարգի[ն] մէջ Իբրանոսեան խնդիրը նշանակուած է առաջին խնդիր, իսկ Քաղ. Ժողովի հրաժարականը իբրեւ երկրորդ խնդիր, բայց ես կը կարծեմ որ այս երկու խնդիրները իրարմէ անջատել կարելի չէ: Հիմա որ պիտի խօսինք Իբրանոսեան խնդրոյն վրայ, ես կը կարծեմ որ այս ժողովը գրա-դելով այդ խնդրով դժբախտաբար մեծ պատիւ մը կ'ընէ, որուն արժանի չեն ո՛չ մեռնողը եւ ո՛չ ողջը: Ես վայրկեան իսկ չեմ կասկածիր Պ. Օհանեանի ազգասիրութեան եւ հայրենասիրութեան վրայ. ինք արտաքոյ ժողովի շահագրգռուէր է ու երթալէ ու բանակցելէ յետոյ երբ տեսեր է որ 36,000 ոսկիի իր առաջարկը չէ ընդունուէր, հոս եկեր է Քաղ. Ժողովը տապալելու այս խնդրով: Սակայն ես կը խորհիմ որ երեսփոխանները իրաւունք չունին տապալելու Քաղ. Ժողովը, որովհետեւ ան իր ուղեգիրը ունի եւ չի կրնար ընել ամենուն ըսածը: Ամենէն մեծ առարկութիւնը որ կ'ըլլայ Վարչութեան դէմ այն է թէ ինչու օտար ոստիկանութեան միջոցաւ ցուցարարները չցրուեց: Ես կը յիշեմ որ Իգմիրեան Ս[րբազանի] օրով երբ օտար հիւրերու առջեւ հայ գաղթականները կը խուժէին իր վրայ, Պատրիարքը չտարիեցաւ զանոնք ցրուելու, այլ ըսաւ թէ դուք ալ տեսէք որ թշուառութիւնը այս ժողովուրդը ինչ վիճակի հասցուցեր է...

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- [ընդմիջելով] Կը փափաքէինք որ դուք ալ նոյն միջոցին հոն գտնուէիք եւ այդպէս ընէիք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- (շարունակելով) Ասկէ զատ, ես դատապարտելի կը գտնեմ քիչ առաջ Պատրիարքի[ն] դէմ եղած քննադատութիւնները: Պէտք է ընդունինք որ ինչ որ է վեհապետ մը սահմանադրական երկիրներու մէջ, նոյնն է պատրիարքը մեր մէջ, մանաւանդ որ յուդարկաւորութեան օրը ինք կը գտնուէր այնտեղ ոչ թէ իբրեւ պատրիարք, այլ բարձրաստիճան եկեղեցական մը, հետեւաբար չէր կրնար հոն կատարել այն գործը, որ կը պահանջուի իրմէ: Մէկը կար միայն, որ նոյն օրը կրնար արգելք ըլլալ, եւ այն ալ Բերայի եմտական մասնաճիւղն էր. անիկա պէտք էր ըսէր թէ պարոններ, Իբրանոսեանը իր Հայրենիքի Տուրքը չէ վճարած: Գլխաւոր թերութիւնը այն է, որ ինչպէս ըսաւ Պ. Ծիւմպիւշեան, Հայրենիքի Տուրքի գնահատութիւնը չեն տեղեկացուցած Պ. Իբրանոսեանի. ասիկա մեր մէջ տիրող մտայնութեան մը հետեւանքն է, որովհետեւ անոնք աղա են, պէ են, հետեւաբար անոնց գնահատութիւն չի ներկայացուիր, կամ պաշտօնի մը մէջ կը գտնուին ու անհաշիւ կը ծախսեն, որովհետեւ մեծ մարդ են անոնք: Այս մտայնութիւնն է, ահա, որ ամէն ատեն գոյութիւն ունի եւ միշտ պիտի ունենայ: Ինք իբրեւ յանձնաժողովի անդամ պարտաւոր էր պահանջել, ըսելով որ տուէք իմ գնահատութիւնս. ինք ուզած է շահագործել իր ստանձնած պաշտօնը: Պ. Օհանեան, որ այնքան վարժ կ'երեւայ միջին թիւեր գտնելու մէջ, կ'ըսէ թէ մինչ ուրիշներ 100ին 30-35 հազիւ կը վճարեն, Իբրանոսեան 100ին 75 վճարեր է 55,000 ոսկի տալով, հետեւաբար իր պարտականութիւնը լայնօրէն կատարած է: Ես չեմ կարծեր որ ճիշդ ըլլայ այս հաշիւը եւ իրաւունք տայ իրեն որ իբրեւ պարտաճանաչ մարդ իրեն համար գնահատութիւն չպահանջէ:

Պ. Օ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱԺ.- (ընդմիջելով) այսօր չի լմնար ասիկա եւ դուք պատասխանատու էք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- (շարունակելով) Այստեղ մեզի կարդացին հատուածներ զանազան թերթերէ, որոնց մէջ այս ցոյցին դէմ խօսուած էր: Ի պատասխանի կրնանք ցոյց տալ իրենց օտար թերթ մը, որ կ'ըսէր թէ ազգը ինչ որ տուած է Իբրանոսեանի, զայն պահանջելու իրաւունք ունի.⁷⁷⁸ Պ. Չիֆթէ Սարաֆ իբրեւ գրագետ պէտք է յիշէ ուրիշ գրագետի մը անմահ տողերը, որո[նց] մէջ կ'ըսէր որ եթէ քու դրամէդ, քու գրչէդ շահ չունի Հայաստան, թքել ենք քու փողիդ ալ վրան, գրչիդ ալ վրան.⁷⁷⁹ Մենք մէկ ոսկի նպաստն ալ չենք կրնար մերժել, բայց եթէ ստիպուեցանք մերժել Իբրանոսեանի տուած գումարը, պատճառը այն է որ չափազանց վիրաւորիչ ձեւով տրուեցաւ այն, ինչպէս մեր կողմէ ալ չափազանց կարեւորութիւն տրուեցաւ: Իբրանոսեանները կրնան 50,000 կամ 100,000 ոսկի տալ ազգին, բայց իմ կարծիքս այն է որ, եթէ մեր որբերը պիտի ապրին, պէտք է *հալալ* բարայով ապրին: Ես այս խնդրոյն մէջ միակ պատասխանատու կը նկատեմ Իբրանոսեան ընտանիքը, որոնք իրենց

առաջ ժողովին առաջարկ բերած եւ իրաւունք ուզած էր ոստիկանական միջամտութիւններ ի գործ դնել հայ գաղթականներու դէմ, որոնք կ'անսաստէին ազգային իշխանութեան: Տքթ. Դաւիթեան ըսաւ որ եթէ պատահմամբ ժողովրդային ինքնաբեր ցոյց մը ըլլար այդ Հայաստանի վերջին աղէտներուն առթիւ, երբ իր գոյութիւնն էր որ կը վտանգուէր, ճիշդ այն պահուն երեւան պէտք է զար այն եւ իր ցատումը ու դժգոհութիւնը յայտնէր, մինչդեռ չպատահեցաւ այս. հետեւաբար Իբրանոսեանի յուդարկաւորութեան օրը պատահածը տարբեր հանգամանք ունէր, որուն համար վարչութիւնը պէտք է պատասխանատու բռնէր, որ չէ գործադրած օրէնքը» («Ժողովուրդի Ձայնը», 730):

⁷⁷⁸ Ի մտի ունի շատ հաւանաբար The Orient News-ը, որ Պոլիս հրատարակուած է 1919–1922 տարիներուն, եւ որուն ակնարկութիւն կ'ընէ աւելի ուշ Ծիւմպիւշեան: Տեսնել նաեւ թիւ 757 ծանօթագրութիւնը:

⁷⁷⁹ Ազատ մէջբերում բանաստեղծ Գամառ Զաթիպայի (Ռաֆայէլ կամ Ռափայէլ Պատկանեան [1830–1892]) «Հայերուս Թուրքը» բանաստեղծութենէն:

ննջեցնալը իր գերեզմանին մէջ թաղել չուզեցին գոնէ: Անցեալ նիստին եթէ քուէարկութիւն տեղի ունենար, ես Վարչութեան վստահութիւն պիտի յայտնէի, հակառակ անոր որ իմ պատկանած կուսակցութեան լիազօր տարբեր տեսակէտ պարզեց, ազդուելով այս ինչ կամ այն ինչ պարագայէն, կամ կանգնելով տարբեր կողմանի վրայ: Պէտք է դիտել տամ որ, եթէ լիազօրներու կարծիքով միայն պիտի շարժինք, այստեղ գալու պէտք չունինք, լիազօրները թող գումարուին եւ պէտք եղած որոշումը տան: Այս խօսքերը կ'ընեմ այն պատճառով որ ես այս խնդրոյն մէջ Քաղ. Ժողովը պատասխանատու համարելու կողմը չեմ, ընդհակառակը՝ անիկա կը գտնեմ իր իրաւունքին մէջ, ցորչափ [Իբրանոսեան ընտանիքը] չէ յարգած օրէնքը:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ.- Ըսուեցաւ որ Վարչութիւնը չի կրնար խառնուիլ վիճաբանութեան եւ այս պատճառաւ իրողութիւնը բացատրեցի այնպէս ինչպէս որ է: Սակայն ըսել թէ Վարչութիւնը խեղաթիւրեց իրողութիւնը, ու անոնք որ այս խօսքերը ըրին, իրենք խեղաթիւրեցին իրողութիւնը: Ամենէն նշանաւորը այն էր որ իմ տուած բացատրութենէն օգտուելով, ըսին թէ փոքրամասնութիւն եւ մեծամասնութիւն համամիտ չեն իրարու հետ:⁷⁸⁰ Պէտք կը զգամ ըսելու որ այդ բացատրութիւնները չեն կրնար իբրեւ զենք ծառայել: Իբրանոսեան խնդրոյն վրայ կատարուած խորհրդակցութեանց համար ատենագրութիւն չկար, սակայն Վարչութիւնը միեւնոյն տեսակէտը ունէր այս խնդրոյն մէջ, այնպէս որ այս առարկութիւնը չի կրնար զենք ծառայել իրենց ձեռքը: Յուդարկաւորութեան օր[ը] տեղի ունեցածը ցոյցէ մը աւելի ժողովրդական պոռթկում մ'էր եւ Վարչութեան եկած հարցը Փոխառութեան խնդիրն էր, այնպէս որ Փոխառութեան համար իբրեւ [ան]իրաւասու մարմին մեր միջամտութիւնը անտեղի էր: Տարակոյս չկայ որ մեր միջամտութիւնը կրնար հիմնուիլ միայն Հայրենիքի Տուրքին համար, որուն նկատմամբ օրէնք մը հրատարակուած է: Սակայն այդ օրէնքին համաձայն, գնահատիչ մարմիններ գոյութիւն պիտի ունենան, եւ եթէ գնահատում չըլլայ՝ վերջնական չի նկատուի[ր] որոշեալ գումարը. ահա թէ ինչու խնդիրը իբրեւ Փոխառութեան հարց նկատողութեան առնուեցաւ. ո՞ր է ասոր մէջ հակասութիւնը եւ խեղաթիւրումը: Հետեւապէս, պէտք է ճշդել թէ մեծամասնութիւնը եւ փոքրամասնութիւնը ինչպէս կը տարբերէին իրարմէ: Զիրար բաժնող կէտը այն էր որ Պ. Ամատունի մեծամասնութեան տեսակէտէն կը տարբերէր՝ նուիրատուութիւն նկատելով Իբրանոսեաններու տալիք գումարը, մինչդեռ մեծամասնութիւնը կ'ըսէր որ հանգուցեալը պարտք մը ունէր հատուցանելիք եւ պէտք է որ հատուցանէ: Եթէ ընդունուէր նուիրատուութեան սկզբունքը, արդիւնքը այն պիտի ըլլար, որ ոչ մէկ նուիրատուութիւն պարտաւորիչ է: Այս հարցապնդումները ես կը մեկնեմ այն կերպով որ Վարչութիւնը ինչո՞ւ համար օրէնքով տրուած տուրքը կը պահանջէ կ'ըսուի այս հարցապնդումով: Այս խնդրոյն մէջ Վարչութեան ռեւէ մէկ հատուածին կողմէ տարակարծիք ըլլալ կարելի չէր: Այս ամէնը ցոյց կու տան թէ մեր ընդդիմադիրներուն փաստերը որքան անգոր են, երբ պղպշակներու նման կը մարին անոնց ամբողջ փաստերը...

Պ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Չենք ներեր դիւանին որ թոյլատրէ Վարչութեան ներկայացուցիչի մը այս ոճով արտայայտուելու զինք ընտրող ժողովին դէմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Փափաքելի է որ Վարչութեան ներկայացուցիչը յարգէ բեմական լեզուն:

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԴՇԵԱՆ.- (շարունակելով) Պ. Տ. Մովսէսեան կ'ըսէ թէ ազգ. իշխանութեան ներկայացուցիչները ցոյցը արգիլելու միջոց ձեռք չառին նոյն օրը եւ հետեւաբար իրենք ալ բացարձակապէս համակարծիք են: Այս կերպով ինք կ'ուզէ հասկցնել թէ այս ցոյցը ժողովրդական չէր եւ պէտք էր ցրուել զենքի եւ բռնի ուժով: Այս գաղափարը կրկնեց նաեւ Տր. Դաւիթեան, որոնց ի պատասխանի կ'ըսեմ որ թող կարդան այդ օրերու մէջ հրատարակուած հայ եւ օտար թերթերը, ուրկէ պիտի հասկցուի որ քաղաքակիրթ աշխարհը ի՞նչ կերպով կը նկատէ այդ ցոյցը եւ ասիկա պատասխանը կ'ըլլայ Պ. Տ. Մովսէսեանի: Որքան ատեն մենք մեզի յատուկ մասնաւոր ուղղութիւն մը չունինք, այս տեսակ պարագաներու մէջ ամէն Վարչութիւն իր հասկցած կերպով կը գործէ եւ այսօր ջճաղուելու համար, վաղը թաղուելու համար ցոյց կ'ընէ եւ մենք կը ստիպուինք միշտ գործ ունենալ օտար ոստիկանութեան հետ:

Ծատ պարզ է որ յուդարկաւորութեան օրը հոն գտնուողները, առիթ չտալու համար ծայրայեղութեան, յուդարկաւորութիւնը յետաձգեր են: Եթէ այսպէս չըլլար եւ արիւն թափէր, ինչպէս կը կարծուէր, պիտի ըսուէր թէ ազգին անունը աղարտեցիք օտարներու առջեւ՝ ոստիկանական ուժ բերելով եւ հասկցնելով այս ձեւով որ հայ ժողովուրդը իր ներքին բարեկարգութիւնը պահպանելու համար պէտք ունի որ օտարները գան միջամտեն: Ես կը կարծեմ որ ասիկա աւելի նուաստացուցիչ է: Իսկ եթէ անպայման ոստիկանական ուժ գործադրել պէտք

⁷⁸⁰ Բնագրին մէջ առկայ եւ հետեւեալ նախադասութեան մէջ շեղագրուած կրկնաբանութիւնը կրճատած ենք. «Ամենէն նշանաւորը այն էր որ իմ տուած բացատրութենէն օգտուելով, ըսին թէ փոքրամասնութիւն եւ մեծամասնութիւն համամիտ չեն իրարու հետ, օգտուելով իմ տուած բացատրութենէն»:

էր, Տր. Դաւիթեանի յառաջ բերած փաստը ուղղակի իրեն դէմ կրնայ գործածուիլ, որովհետեւ կ'ըսէ թէ Գարաեան-Շահրիկեան Վարչութիւնը առաջարկ բերած է Ազգ. Ժողովին ոստիկանական ուժ գործածելու իրեն դէմ ըմբոստացողներուն, բայց խնդիր է թէ արդեօք առանց ժողովին որոշումը առնելու զենք գործածուեցա՞ւ: Քաղ. Ժողովը եթէ այստեղ չդիմեց այդ ցոյցին առթիւ, պատճառը այն էր որ այդ ցոյցը կրկնելու հաւանականութիւն չկար, հետեւաբար ատիկա մեզի դէմ փաստ չէ: Պ. Տ. Մովսէսեան *Պոսֆորի* մէկ զաւեշտական գրուածը առաջ կը բերէ, բայց ինչո՞ւ չի յիշեր *Օրիէնթ Նիուզի* գրածը, որուն մէջ պաշտպանուած էր այն դէպք թէ, այն որ հարստութիւն դիզած է, պէտք է իր ազգին բաժինը հանէ: Ես Պ. Տ. Մովսէսեանի այս խօսքերը կը նկատեմ ունեւոր դասակարգը իր կողմը քաշելու միջոց մը: Յետոյ կ'ըսուի որ մենք իբր թէ ըսեր ենք, «քանի որ դուք դրամ չէք տար, մենք ալ ննջեցեալը չենք թաղեր»: Մենք այսպէս բան չենք ըսած. ընդհակառակը, ես լիազօրներու կողմէ ըսի որ ձեր ուզած սուգի արարողութիւնն ալ կատարելու պատրաստ ենք, ու երբ կարելի չեղաւ յանգիլ ռեւէ կարգադրութեան, Ս. Պատրիարքը բանալին յանձնեց Բերայի խորհրդարանը, ու անկէ վերջն ալ տակաւին ամիս մը անթաղ մնաց ննջեցեալը: Այս պարագան ալ արդէն բաւական է հերքելու այն խօսքը, թէ Վարչութիւնը չէ ուզած թաղել ննջեցեալը: Այլ իբրեւ օրէնքի *սանքսիոն* հանդիսաւորութիւնը արգիլած է: Այս նպատակաւ ալ եղած խօսքերը խեղաթիւրում են:

Պ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Վարչութիւնը այստեղ վիճաբանութիւն բացած է մեզի հետ, եթէ այսպէս է, թոյլ տուէք որ մենք ալ պատասխանենք: Վարչութեան այս խօսքերը 5 վայրկեանի մէջ կրնան ըսուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- 5-6 երեսփոխան խօսեցան, պարտաւոր էինք վերջին խօսքը տալու Վարչութեան, սակայն կը խնդրենք որ կարելի եղածին չափ ամփոփեն իրենց խօսքը այն կէտերուն վրայ, որոնք շատ կարեւոր են այս պարագային մէջ:

Տ. Ա. ԾԻԲՄՊԻԴԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Գալով Պ. Օհանեանի, անիկա կ'ըսէ թէ Հայրենիքի Տուրքին պարտք չկար: Եթէ ստոյգ է որ պարտք չկար, ինք ինչո՞ւ համար Իբրանոսեաններու հետ բանակցութեան մտածատեն խնդրոյ առարկայ ըրաւ այս կէտը, կամ ինչո՞ւ արդեօք բաց կը մնան տակաւին Հայրենիքի Տուրքի տոմարները: Ես կ'ըսեմ ահաւասիկ թէ տակաւին այսօր իսկ գոյութիւն ունի [պարտքը], արդէն այս մասին պէտք եղած բացատրութիւնը տուի եւ կատարուած քննութենէն կը հասկցուի որ գնահատութիւնը իրեն հաղորդելու եւ եզրակացութեան մը գալու պարագային [պատրուակելու հարկ չէր մնար թէ] հանգուցեալ Պ. Իբրանոսեան Եւրոպա մեկնած էր եւ իր եղե[ր]ական մահով այլեւս կարելի չեղաւ ելք մը տալ այս խնդրոյն եւ իր ժառանգորդները ճանչնալով այդ պարտականութիւնը կը խոստանան գործադրել այդ պարտականութիւնը, եւ այս յանձնառութեան պատճառաւ էր որ ելմտական յանձնաժողովը իր գանձապետին պսակ մը դրկել խորհած էր: Հետեւապէս կարգադրուած խնդիր չկայ եւ սխալ է ըսել թէ հանգուցեալը Հայրենիքի Տուրքի խնդիր չունէր, որովհետեւ այդ պարագային այս յայտարարութիւնը պիտի հակասէր տոմարներուն: Կը տեսնէք ուրեմն որ ճիշդ չեն այն յայտարարութիւնները, որո[նց] համաձայն, ըստ Պ. Օհանեանի, ռեւէ հաշիւ չկայ Հայրենիքի Տուրքի: Պարոններ, Իբրանոսեանի հարստութիւնը կը յանգի մեծ գումարներու: Կան գաւառներ, ուր ունեցած իր գործարաններու կէսն ալ տուած չ[էր] ըլլար եթէ վճարէ[ր] ազգին իրմէ պահանջած գումարը, եւ եթէ այդ *ժխթը* տեղի ունենար, կը դադրէր այլեւս ամէն խօսք ու ամէն պերճախօսութենէ աւելի կ'արժէ ատիկա: Տր. Դաւիթեան շատ մը կէտերու մէջ յիշեց նաեւ Ռումանիոյ թերթերու մէջ եղած հրատարակութիւնները, բայց ինչո՞ւ չի դիմեր արդեօք նմանօրինակ ուրիշ հրատարակութիւններու: Ինք կ'ըսէ թէ Քաղ. Ժողովը կը հրաժարի խոյս տալով անվստահութեան քուէէն: Իրաւունք չունի այդ կէտը յիշելու, որովհետեւ մեր հրաժարագրին մէջ յիշուած է որոշ կերպով թէ մեր Վարչութիւնը *քոսիխիոնի* Վարչութիւն էր, բայց քանի որ կուսակցութեան մը լիտ[ը]րը կը յայտարարէ թէ իրենք վստահութիւն չունին այս մարմնոյն վրայ, այդ վայրկեանին կը քանդուի *քոսիխիոնի* հիմը եւ այդպիսի Վարչութիւն մը կը կորսնցնէ իր գոյութեան հիմը եւ այդ կերպով իրաւունք չ'ունենար գոյութեան: Տր. Բարսեղեան չափաւոր գտնուեցաւ իր յայտարարութիւններուն մէջ եւ չարտասանեց այն բառերը, գոր[ւ] ուրիշներ ըսին, ինչպէս *կոշտ ու կոպիտ, դիակ շահագործող*, եւն.: Գալով *թելեֆոնի* խնդրոյն, ես կը կրկնեմ իմ նախկին յայտարարութիւնս թէ Պ. Բարսեղեան, առանց ռեւէ իրաւասութիւն ունենալու, մտած է ազգային իշխանութեան գործին մէջ եւ անոր սահմաններէն ներս: Երբ որ պատրիարքարանի մէջ անպատասխանատու անձերու ներկայութիւնը կը տեսնեն իրենք, մենք ալ կ'ըսենք որ երեսփոխանութեան մէջ գործող տարբեր ուժ մը կայ: Ս. Պատրիարքը բացատրեց արդէն, որ ոչ մէկ ատեն անպատասխանատու անձեր չեն զբաղած այս խնդրով:

Իբրեւ Փոխառութեան խնդիր, առաջին օրէն Փոխառութեան յանձնաժողովի երկու անդամները պատրիարքարան եկած էին, որոնց կ'ընկերանար նաեւ Պ. Թախթաճեան: Այս խնդրոյն մէջ Վարչութեան կատարած դերը միջնորդի դեր էր երկու եզրերու [միջեւ], այսինքն ժողովուրդին եւ Իբրանոսեան ժառանգորդներուն,

հետեւապէս անպատասխանատու անձերու ներկայութիւնը անտեղի եւ անհիմն բացատրութիւն մ'է եւ Պ. Թահթաճեան, որ ներկայ էր, անշուշտ անպատասխանատու մէկը չէ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Կիրակի օր այդ ցոյցը ըլլալէ յետոյ, առաջին անգամ Պ. Բարսեղեանէ լսեցի որ յանձնաժողով մը կազմուած է այս խնդրով զբաղելու համար եւ այդ մարմնոյն մէջ անդամ դրած են նաեւ զիս եւ ես այդ տեղեկութիւնը առաջին անգամ իրմէ առի եւ ինք կ'ըսէր թէ Իբրանոսեան ժառանգորդները պիտի գան եղեր, մենք շահագրգռուած ենք այս խնդրով, առանց մեզի տեղեկութիւն տալու բան մը չընէք: Ատկէ 2 ժամ վերջ այդ յանձնաժողովոյ անդամները եկան եւ ես տեղեկութիւն տուի Վարչութեան:

Պ. Ա. ՃԻԲՍՊԻԻՇԵԱՆ.- (շարունակելով) Պ. Բարսեղեան Ազատամարտի մէջ իր ստորագրութեան տակ հրատարակած նամակով ալ կը հաստատէ այդ իրողութիւնը:⁷⁸¹ Ես կ'ըսեմ որ կիրակի օր այդ ցոյցը տեղի ունենալէ յետոյ, Վարչութիւնը իր առաջին նիստը պիտի ընէր Երեքշաբթի երեկոյ եւ նոյն օրը Տր. Բարսեղեան կ'իմացնէր թէ մենք այս խնդրով կը շահագրգռուինք, առանց մեզի հարցնելու ռեւէ կարգադրութիւն տեղի չունենայ, եւ այնպիսի ատեն մը կ'ըլլայ այս զեկուցումը, երբ այդ յանձնաժողովը չէ գումարուեր տակաւին: Ես կ'ըսեմ թէ ռեւէ խմբակցութիւն իրաւունք չունի միջամտելու երբ երկու կողմերու [միջեւ] անհամաձայնութիւն

⁷⁸¹ «Ազատամարտ» լոյս չէր տեսներ այդ թուականին: Ճիւմայիշեան «Ճակատամարտ»ին ուզած է յղում կատարել: Բարսեղեանի նամակը «Ճակատամարտ» (9 Յունուար 1921, 654/2475) հրատարակած է «Խեղաթիւրումները Ազգային Երեսփ. Ժողովին Մէջ Եւ Դուրսը» խորագրով: Բարսեղեան կը գրէ.

Իբրանոսեան ծանօթ խնդրին առթիւ Ուրբաթ օրուան ազգ. ժողովին մէջ իմ արտայայտած միտքերս առիթ են տուեր խեղաթիւրումներու: Իրողութիւնը պարզելու համար՝ անհրաժեշտ կը համարեմ հրապարակով ընել հետեւեալ յայտարարութիւնը.

Իմ խօսքերէս յետոյ՝ Չաւէն Պատրիարք ժողովին յայտնեց իմ կողմէս հեռաձայնով իրեն հաղորդուած առաջարկի մը մասին, իբր թէ մենք հաղորդած ըլլանք թէ *շահագրգռուած* ենք Իբրանոսեանի հարցով եւ բանակցութիւններ կը կատարենք. հետեւաբար առանց մեր կարծիքը առնելու պէտք չէ կարգադրութիւն ընել:

Իբր պատասխան, ես յայտարարեցի որ հեռաձայնով իմ յայտնածս եղած է հետեւեալը.- «Մինչեւ Կիրակիի դէպքերը մենք որեւէ ձեւով շահագրգռուած չէինք Իբրանոսեան հարցով: Այդ դէպքերով սակայն խնդիրը կը դառնայ հասարակական լայն խաւերու սեփականութիւն: Բացի այս՝ հանգուցեալին ժառանգորդները կողմնակի ճանապարհով մեզի դիմում կատարած են եւ խնդրած մեր միջամտութիւնը՝ նպատակայարմար եղանակով մը հարցը կարգադրելու համար. այնպէս որ այժմ մենք ստիպուած ենք այս խնդրով զբաղելու: Եւ որովհետեւ մեզի կը տեղեկացնեն որ այսօր (ծանօթ դէպքին յաջորդող Երեքշաբթին) յատուկ յանձնաժողով մը պիտի զբաղի այս հարցով ձեր իսկ մասնակցութեամբ, կը խնդրենք որ վերջնական կարգադրութենէն առաջ լսեք նաեւ մեզ:»

Սակայն շուտով, շարունակեցի բացատրել ազգ. ժողովի մէջ, պարագաներու բերումով մենք դադրեցանք այս խնդրով զբաղել:

Իմ այս յայտարարութեան վրայ ո՛չ միայն լռեցին հանգամանք փնտռող երեսփոխանները, այլեւ Չաւէն Պատրիարքը, որ հաւանօրէն տեսաւ իր փորձին անյաջողութեան մատնուիլը:

Այլապէս ստիպուած պիտի ըլլայի յայտնել որ մենք ընդառաջ գացած ենք այդ դիմումին, որպէսզի պատրիարքը եւ զինք շրջապատող *անպատասխանատու անձերը ձախաւեր քայլեր չառնեն*, ինչպէս հիմեր ունէինք ենթադրելու:

Հակառակ իմ նոյնքան պարզ ու որոշ յայտարարութեան թէ՛ մենք հայկ. փոխառութեան համար որեւէ բանակցութիւն չենք վարած, ոչ ալ այդ մասին մտածած, քանի որ ատոր համար յատուկ մարմին կար,՝ այնուամենայնիւ Ռամկավարներու օրկանը եւ անոր տեղեկաբերը աւելորդ չեն համարեր ներկայացնելու խնդիրը այնպէս՝ իբր թէ նման ճշդում մը չէ եղած երբեք:

«Ճակատամարտ»ի յաջորդ համարով (11 Յունուար 1921, 655/2476) Ամատունի եւս ստորագրած է նամակ մը՝ «Յայտնութիւն Թէ Դիտումնաւոր Չրպարտութիւն» խորագրով: «Ժողովուրդի Չայնը» (13 Յունուար 1921, 688) հարկ տեսեր է «Իբրանոսեան Խնդրոյն Մէջ Դաշնակցութեան Դերը» խորագրով բացատրագրով դիմադարձել երկու նամակագիրներուն՝ վկայակոչելով, ի միջի այլոց, հնչակեաններու «Երկիր» (4 Նոյեմբեր 1920, 345) պաշտօնաթերթը:

Չաւէն Պատրիարք անդրադառնալով Իբրանոսեանի խնդրին եւ ի պատասխան Յ. Ամատունիի յուշագրական տողերուն («Ռամկավարներու Հակահայաստանեան Մարգանքները», «Հայրենիք» ամսագիր, ԺԹ տարի, թիւ 5, Մարտ 1941, 150–154), կ'ըսէ թէ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքի տրամադրութիւններէն մին օգտագործելով, դաշնակցականները Իբրանոսեանի յուղարկաւորութեան օրը գայթակղութեան տեղի տուին եւ կ'աւելցնէ. «Դաշնակցութիւնը առիթը կ'ուզէ օգտագործել խոշոր գումար մը եւս փրցնելու համար...: Աւելորդ է ըսել թէ ուրիշներ ալ օգտագործել փորձեցին պատեհութիւնը եւ իրենք ալ դրամ կորզել աշխատեցան: ... Թէ՛ Զաղաքական եւ թէ Ազգ. Ընդհանուր Ժողովին մէջ այս խնդիրը յուզուած ատեն որոշապէս ըսած եմ որ այս ցոյցը Դաշնակցութեան գործն էր, որ յաչս օտարաց մեծապէս վարկաբեկ ըրաւ մեզ» (Չաւէն Արքեպս., 281–282):

չկայ, հետևաբար կորոշենք մեր ժողովին մէջ որ նախքան գիրենք լսելը, մենք իբրեւ Քաղ. ժողովի անդամ անպաշտօն նիստի մը մէջ խորհրդակցինք այս մասին: Այդ նիստին Պ. Ամատունի բացակայ էր, բայց յաջորդ անգամ բացառիկ նիստ մը գումարելով, խորհրդակցեցանք եւ այդ նիստին մէջ էր որ խորհրդակցութիւններ եղաւ թէ ինչ ձեւով պիտի լսենք Իբրանոսեանները, ու Պ. Ամատունի մէկ միլիոնի պահանջը դրաւ մէջտեղ, երբ տակաւին միջամտութեան համար դիմում չէր եղած իրենց...

Պ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- *[ընդմիջելով]* Սուտ կը խօսիք:

Պ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԻՇԵԱՆ.- *[շարունակելով]* Այդ միջամտութեան առաջարկը վերջը եղած է: Ես կը կրկնեմ որ Քաղ. ժողովը երբ որ Իբրանոսեան խնդրով կը զբաղէր, այն խմբակցութիւնը, որ կ'ըսէր թէ մենք կը հետաքրքրուինք, յայտնի ոտնձգութիւն գործած կ'ըլլար: Եւ քանի որ այդպէս էր, մենք հրաժարեցանք յանուն Փոխառութեան ռէւէ պահանջ ընելէ եւ իր օրինական պարտքին վրայ էր որ ծանրացանք: Ուրեմն այս ամբողջ իրողութիւնը ներկայացնելով ժողովիդ, կ'ուզեմ հասկցնել մէկ բան միայն թէ մեր ճիգը եղած էր յարգել տալ օրէնքը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վերջին խօսքը Վարչութեանն էր, այդ խօսքն ալ տալէ յետոյ վիճաբանութիւնը փակուած կը յայտարարենք եւ կը կարդանք բանաձեւը:

(Բանաձեւ)⁷⁸²

Տ. Ա. ՃԻԲՄՊԻԻՇԵԱՆ.- Ժողովդ պարսաւանքի քուէ առաջարկելու իրաւունք չունի, կա՛մ վստահութեան եւ կա՛մ անվստահութեան քուէ պէտք է տայ: Պարսաւանքի քուէ այն ատեն միայն կրնայ տրուիլ ռէւէ երկրի մէջ, երբ գործադիր իշխանութեան գործունէութիւնը հակառակ կ'ըլլայ իշխանութեան: Այս պարագային մէջ ո՛չ միայն ատիկա գոյութիւն չունի, այլեւ Քաղ. ժողովը հրաժարական ալ տուած է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր ըմբռնումը այն է որ Քաղ. ժողովի ընթացքը պարսաւելի կը նկատուի հարցապնդման առարկան եղած խնդրոյն մէջ: Ժողովը այդ մասին իր հաւանութիւնը պիտի տայ կամ չպիտի տայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես իմ կարծիքս չեմ փոխեր:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Արդէն Քաղ. ժողովի ներկայացուցիչը իր բացատրութիւններովը նորութիւն չբերաւ:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Բանաձեւ մը կայ եւ միւս կողմէ Քաղ. ժողովը վստահութեան խնդիր մը կը յուշէ: Թերեւս բանաձեւը կը քուէարկուի, անոր համար պէտք է դիմէք ժողովի կամքին:

Տ. ՃԻԲՄՊԻԻՇԵԱՆ.- Ես անպատճառ վստահութիւն չուզեցի. կա՛մ վստահութիւն յայտնեցէք, կա՛մ անվստահութիւն:

(Տ. Ատենապետ[ը] քուէի դնելով բանաձեւը, ժողովը 7ի դէմ 20 քուէով ընդունեց զայն եւ ատենը փակուեցաւ ժամը 5ին)

⁷⁸² Ըստ «Ճակատամարտ»ի (689/2519).

Ազգ. ժողովը Իբրանոսեան հարցին նկատմամբ ուղղուած հարցապնդումին Վարչութեան Քաղաքական ժողովին կողմէ տուած բացատրութիւնները եւ այդ մասին տեղի ունեցած թեր ու դէմ երկար վիճաբանութիւնները լսելէ յետոյ,

Նկատելով որ Քաղաքական ժողովի երկու ներկայացուցիչներու կողմէ տրուած բացատրութիւնները ըստ ինքեան հակասական են,

Նկատելով որ Քաղ. ժողովի տեղեկաբերութիւնը չի համապատասխաներ իրողութեանց,

Նկատելով որ այս հարցին շուրջ նոյն ժողովի հետեւած գործելակերպը օրէնքի բացորոշ տրամադրութեանց, ազգային շահերու եւ արդարութեան սկզբունքներուն չի համաձայնիր,

Ժողովը իր անվստահութիւնը կը յայտնէ Քաղ. ժողովին:

Ազգ. երեսփոխաններ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Ներսէս Օհանեան, Հայկ Խօճասարեան:

[Համազգային Խորհուրդ]

14 Մարտ 1921

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան եւ Փրոֆ. Պէզնեան, Գ. Ոսկեան:

1° Կարդացուեցան առ ի տեղեկութիւն Պօղոս փաշա Նուպարի 12 Մարտ թուակիր հեռագիրը Լոնտոնի դեսպանախորհուրդի որոշման մասին⁷⁸³ եւ 23 Փետր. եւ 1 Մարտ թուակիր երկու նամակները:⁷⁸⁴

2° Անգլ. դեսպանատունէն 21 եւ 27 Փետրուար ու 2 Մարտ եւ պ. Թահթանեանէ 8 Մարտ թուականով անթել հեռագիրներ հաղորդուած էին Հայաստանի կացութեան մասին: Ժողովը կարդաց անոնք եւ արձանագրեց:

3° Կարդացուեցաւ հեղին խորհրդարանին անդամակցող հայ երեսփոխան Տիար Գ. Փափագեանի մէկ նամակը⁷⁸⁵ եւ գոհութեամբ արձանագրուեցաւ:

4° Կարդացուեցաւ նաեւ Ռամկավար Կուսակցութեան 9 Մարտ թուակիր մէկ նամակը⁷⁸⁶ զոր ժողովը որոշեց անհետեւանք թողուլ:

[Համազգային Խորհուրդ]

18 Մարտ 1921

Ներկայ[ք].- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան եւ Փրոֆ. Պէզնեան:

1° Կարդացուեցաւ 7 Մարտ թուակիր Պօղոս փաշա Նուպարի նամակը:⁷⁸⁷

⁷⁸³ Նուպար կը յայտնէր.

Խորհրդաժողովը աւարտեցաւ: Հայաստանի համար առաջարկ եղաւ թուրքերուն, որոնք Անկորայի հետ խորհրդակցելէ ետք պիտի պատասխանեն մէկ ամիսէն: Պաշտօնական հաղորդագրութիւնը կ'ըսէ թէ Սեւրի Դաշնագրին Հայաստանի վերաբերող յօդուածները պիտի փոխուին այն իմաստով որ Թուրքիա պիտի ճանչնայ Թուրքիոյ հայոց ազգային տուն մը ունենալու իրաւունքները թրքական Ասիոյ արեւելեան մասին մէջ, որ Թուրքիա պիտի ընդունի ենթարկուիլ որոշումներուն Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ նշանակուած յանձնաժողովի մը, որ տեղւոյն վրայ այս նպատակով պիտի հաստատէ սահմանները այն հողամասերուն, զորս մենք արդարացիօրէն պէտք է փոխանցենք Հայաստանի: Ասիկա կը պահպանէ Հայաստանի անկախութեան սկզբունքը:

Ըստ Փրանսայի եւ Թուրքիոյ միջեւ կնքուած համաձայնութեան, որուն բնագիրը տակաւին յայտնի չէ մեզի, ֆրանսական ուժերը պիտի հեռանան Կիլիկիայէն, բայց խորհրդաժողովին ֆրանսացի պատուիրակները յայտարարեցին թէ Փրանսան որոշած է ընել կարելի ամէն բան՝ երաշխաւորելու Կիլիկիոյ հայ փոքրամասնութեան ամբողջական ապահովութիւնը, ստեղծումով ֆրանսացի սպաներու հրամանին տակ խառն ոստիկան զօրաց կամ ուրիշ միջոցներով: Երեքշաբթի կը վերադառնանք Փարիզ (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ L1, L149-L150, բնագիրը՝ ֆրանսերէն):

⁷⁸⁴ Տես Յաւելուած 100 եւ 103:

⁷⁸⁵ Ռոտոսթօ ծնած եւ Աթէնք մահացած իրաւաբան Գեորգ Փափագեան (1882-1953) Յունաստանի կողմէ Արեւելեան Թրակիոյ կարճատեւ ազատագրումէն ետք, 1920-ին դարձած էր Յունաստանի խորհրդարանի առաջին ընտրեալ հայ անդամը: Թուրքիոյ կողմէ Արեւելեան Թրակիոյ վերագրաւումէն ետք, 1923-ին իբրեւ արտօնատէր կը մասնակցի Մալմիկի մէջ «Ալիք» օրաթերթին հիմնադրութեան: Տես Յաւելուած 102:

⁷⁸⁶ Տես Յաւելուած 106 եւ կցորդ:

⁷⁸⁷ Տես Յաւելուած 105:

2° Կարդացուեցաւ Եզիպտոսէն ստացուած թուակիր նամակը:⁷⁸⁸

⁷⁸⁸ Կը թուի թէ արձանագրողը նպատակ ունեցած է հետագային ճշդելու բազմակէտով յատկանշուող տեղեկութիւնները:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 18 Մարտ[ի] 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔ. ԴՈՒՐԵԱՆ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովն մեծամասնությամբ ունի արդեն, հետևաբար ատենանք քացուած է: Ս. Պատրիարքը հայրը տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը գրով մը հաղորդած է: Ահաւասիկ այդ նամակը:

(Պատճեն)

Ուրեմն կը հրաւիրենք Դուրեան Ս.ը որ իբրեւ երիցագոյն [եկեղեցական] նախագահէ այս գումարման:
Ուրիշ գիր մը ունի Արշարունի Ս., որ իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ տկարութեան պատճառաւ:
Յարաբերական Դիւանը ատենապետ ընտրած է իրեն Տր. Դաւիթեանը: Կ'արձանագրենք:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'անցնինք օրակարգի: Առաջին խնդիրն է Ս. Պատրիարքի մասին ներկայացուած ամբաստանագրի խնդիրը:

Ս. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Անցեալ նիստին որոշուեցաւ Իւսկիւտարի երեսփոխանական ընտրութեան տեղեկագիրը օրակարգի առաջին խնդիր ընել, մինչդեռ հիմա երրորդ խնդիր եղած է:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդպիսի փափաքներ յայտնուեցան, սակայն ժողովը որոշում չտուաւ:

Ս. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ընտրական խնդիրները միշտ առաջնութիւն ունին օրակարգի մէջ:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տարբերութիւն չկայ, ժողովը այսօր կրնայ լուծել երեք խնդիրներն ալ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո, կարգաւ կը կարգադրենք:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս գիտէք, այս խնդրոյն քուէարկութեան պահուն անստուգութիւն պատահեցաւ եւ որոշուեցաւ անուանական կամ գաղտնի քուէարկութիւն կատարել, սակայն Ս. Պատրիարքը նամակ մը ունի այս խնդրոյն վրայ, գոր կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

(Պատճեն)⁷⁸⁹

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պատրիարքին գիրը բաւական չէ, ուրիշ գրութիւն մը կայ երեսփոխանաց կողմէ ստորագրուած: Ես կը փափաքեի որ ժողովը այդ տպաւորութիւնը չունենայ որ Պատրիարքին փափաքին գոհացում տալու համար կ'ընդունի որկէլ այդ գիրը: Դիւանդ պէտք է կարդար այդ գրութիւնը եւ քուէի դնել:

Ս. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ասիկա օրէնքը խեղաթուրել է, 5 երեսփոխան պահանջեր են որ գաղտնի քուէարկութիւն ըլլայ, ինչո՞ւ չեք կարդացներ:

Ս. ԴԱՐԲԵՆԵԱՆ (Ատենադպիր).- Կարդացուած է, ատենագրութեան դիմեցէք:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես ալ կը յիշեմ որ կարդացուած է ժողովին:

Ս. Ս. ՆԱՐԷԱՆ.- Եթէ ներքին կանոնագրին 84րդ յօդուածին իմաստը ըմբռնուէր, առիթ չէր տրուէր այս վիճաբանութեան: Օրէնքը կ'ըսէ որ եթէ կանոնաւոր ամբաստանագիր մը աւանդուի ժողովին, առանց վճի կը յանձնուի Ատենապետաց Դիւանին:⁷⁹⁰ Գիտէք որ օրէնքներու մէջ երկու տեսակ քննութիւն կայ՝ մին ձեւական,

⁷⁸⁹ Պատրիարքը կը յայտնէր հետեւեալը. «... թէւ ասկէ առաջ յիշեալ ամբաստանագիրը քուէի դրուած էր, բայց կարելի եղած չըլլալով որոշումի մը յանգիլ քուէի շփոթութեան պատճառաւ, այս անգամ ինք կը խնդրէր որ այդ ամբաստանագիրը որկուի Ատենապետաց Դիւանին, որպէսզի մանրակրկիտ կերպով քննուելով, բոլոր երեսփոխաններն ալ վերահասու ըլլան ճշմարտութեան» («Ժողովուրդի Ձայնը», 19 Մարտ 1921, 741): Ատենապետաց Դիւանը յետ քննութեան պիտի արդարացնէր Չաւեն Պատրիարքը (տեսնել Յաւելուած 221):

⁷⁹⁰ Ներքին Կանոնադրութեան 84-րդ յօդուածին երրորդ եւ հետագայ պարբերութիւնները կը նշեն.

միւսը կը փնտռուի թէ օրինական պայմանները կա՞նք քննութեան համար: Ներկայ պարագային մէջ մենք պիտի փնտռենք օրինական պայմանները. օրինակի համար, պէտք է համոզում գոյացնենք թէ ամբաստանագիրը կանոնաւոր է թէ ոչ, պէտք է գործին էութիւնը քննուի, եթէ մեր մէջ այդ մասին դիտողութիւն կայ՝ կը լսենք, ապա թէ ոչ՝ նոյնիսկ օրէնքին տրամադրութեան համաձայն պէտք է որկուի Ատենապետաց Դիւանին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենապետաց Դիւանին չորկուելու մասին եթէ առարկութիւն կայ, այն լսենք:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Մեր այս դիտողութիւնը չի նշանակեր որ մենք համամիտ չենք: Այն խմբակցութիւնը, որուն կը պատկանիմ, համամիտ է որ որկուի Ատենապետաց Դիւանին, բայց ձեր պարտքն է 5 երեսփոխաններու առաջարկը քուէի դնել. ո՛չ թէ այնպիսի հանգամանք մը տրուի այս խնդրոյն, որ Պատրիարքին փափաքին գոհացում տալու համար կը որկէք Ատենապետաց Դիւանին: Այդ կէտը որոշելու իրաւունքը կը պատկանի ուղղակի այս ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ոեւէ տարբերութիւն չունեցող խնդրոյ մը համար երկար վիճաբանութեան պէտք չկայ: Անոնք որ Ատենապետաց Դիւանին որկուիլը կ'ուզեն, իրենց քուէն տան:

(Մէկ հակառակ եւ մէկ քանի ձեռնպահներով, Ժողովը [28 ձայներով]⁷⁹¹ մեծամասնութեամբ որոշեց Ատենապետաց Դիւանին որկել խնդիրը)

Բ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրակարգի երկրորդ խնդիրն է Քաղ. Ժողովի հրաժարականը: Արդէն այդ հրաժարագիրը կարդացուած եւ ժողովը լուսաբանուած է...

Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Օրինական դիտողութիւն մը ունիմ: Քաղ. Ժողովի հրաժարականը յառաջ եկաւ Վարչութեան դէմ ուղղուած հարցապնդումով մը, որուն իբրեւ հետեւանք անվստահութեան քուէ տրուեցաւ, հետեւաբար հրաժարեցուցուած Վարչութեան հրաժարականի խնդիր չի կրնար գոյութիւն ունենալ: Ասկէ գատ, դիւանի հրաւերով զանազան անհատ երեսփոխաններ գումարուեցան եւ նոր Քաղ. Ժողովի մը կազմութեան վրայ խորհեցան, մինչեւ իսկ իրենցմէ մէկուն պաշտօն յանձնեցին որ Վարչութիւնը կազմէ: Ես կը խորհիմ որ այսօր եթէ Քաղ. Ժողովի հրաժարականը մերժուի ինչ պիտի ըլլայ: Ահա թէ ուր է սխալը. հետեւաբար մենք չենք կրնար քուէի դնել այս խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը հրաժարած է. այս հրաժարականի ընդունելութեան որոշումը պէտք է գտնուի արձանագրութեանց մէջ: Քաղ. Ժողովը անվստահութեամբ դադրեցաւ, բայց այդ ժողովը կ'ըսէ ինծի հանդէպ ուրիշ խնդիր ալ կայ: Սակայն ասկէ գատ, օրէնքը որոշ է ամենուն համար, երբ հրաժարական մը կու գայ սեղանին վրայ, ժողովը պէտք է արտայայտուի անոր մասին: Պէտք է անպատճառ վերջ տալ այս խնդրոյն, որովհետեւ երկու շաբաթ է ի վեր Քաղ. Ժողովը ձեռնթափ եղած է գործէ եւ ազգ. գործերը ով կը վարէ չենք գիտեր: Մենք այս հրաժարականը չենք կրնար թողուլ օդին մէջ. ներքին կանոնագիրը Քաղ. Ժողովի հրաժարականին համար կարգ մը տրամադրութիւններ ունի, եթէ պատճառաբանեալ է, պատկանեալ դիւանին կը որկուի: Այս վերջին ձեւակերպութեան պէտք չկայ, որովհետեւ ժողովը անվստահութիւն յայտնած է արդէն. հետեւաբար հրաժարականը ուղղակի ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(Ատենապետը քուէի դնելով Քաղ. Ժողովի հրաժարականը, ժողովը [2ի դէմ մեծամասնութեամբ]⁷⁹² ընդունեց զայն)

Երբոր կանոնաւոր ... ամբաստանագիր մ'աւանդուի Ս[այր] Դիւանին վրայ, Ատենապետը զանի կը հաղորդէ ժողովին եւ անոր կարծիքն առանց վէճի ստանալէ ետքը կը յղէ Ատենապետաց Դիւանին նախաքննութեանը:

Այս դիւանն իր տեղեկագրով կա՛մ պարզապէս մերժման կ'ենթարկայէ կա՛մ նկատառման:

Տեղեկագրին եզրակացութեան վրայ Ժողովը կ'արտասանէ իր վճիռը ձեռամբարձով, առանց վէճի, եւ ըստ այնմ կա՛մ կ'անցնի իր օրակարգին եթէ մերժումն արտասանէ, կա՛մ ելք կու տայ ամբաստանութեան՝ եթէ նկատառումն արտասանէ:

Այս ետքի պարագային մէջ յատուկ մասնաժողով մը կ'ընտրուի ... ամբաստանութիւնը քննելու համար (*Կանոնադրութիւն*, 13):

⁷⁹¹ «Ժողովուրդի Ձայնը» (741):

⁷⁹² «Ժողովուրդի Ձայնը» (741):

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր օրակարգի երրորդ խնդիրն է Իսկիւտար Սելիմիյէի երեսփոխանական ընտրութեան խնդիրը: Այս մասին Նախաձեռնութեան Դիւանի երկու տեղեկագիրներն ալ կարդացուեցան անցեալ նիստին եւ անոնք որ պէտք կը տեսնէին առանձին քննեցին: Որպէսզի այս խնդիրն ալ լուծուի, այսօր մէկ մէկ անգամ խօսք կու տանք:

Տ. Յ. ՏԷՐՈՒՆԻ.- Իբրեւ անդամ Նախաձեռնութեան Դիւանի, ես կու գամ խօսիլ յանուն մեծամասնութեան, որովհետեւ դիւանի մէկ անդամը՝ Տր. Թօփճեան, համակարծիք չեղաւ մեզի: Ես պիտի փափաքէի սակայն որ մեր այդ պաշտօնակիցը փոխանակ վերջէն գրաւոր ներկայացնելու իր դիտողութիւնները, մեր նիստին մէջ ընէր, որպէսզի այնտեղ լուսաբանելով ժամավաճառ չըլլայինք այստեղ: Այստեղ ծայրէն պիտի սկսինք հիմա վիճարանելու եւ իր առարկութեանց պատասխանելու: Սահմանադրութեան որոշ յօդուածի մը համաձայն, ամենքս ալ կ'ընդունինք որ ընտրող ըլլալու առաջին պայմանը օրինական տարիք ունենալն է, սակայն միեւնոյն ատեն պէտք է վճարած ըլլայ Հայրենիքի Տուրքը եւ թաղեցի ըլլայ: 25 հոգի դիմելով ըսեր են որ իրենք պատրաստ են Հայրենիքի Տուրք վճարելու եւ թէ այդ թաղին մէջ կը բնակին: Տր. Թօփճեան կ'ըսէ թէ թաղ. խորհուրդի անդամներէն Զէհեաեանի յանձնուեր է քննութիւնը: Այդ անունով թաղ. խորհուրդի անդամ չկայ, անիկա թաղին պաշտօնեան է՝ *plihnas*, որու պաշտօն տրուել է քննութիւն կատարելու, որովհետեւ դիմողները ոչ թէ 25 հոգի են, այլ 4 հոգի, որոնք կը դիմեն 25 հոգիի անունով, հետեւաբար պէտք եղած է ճշդելու թէ այդ 25 հոգին իրապէս գոյութիւն ունի՞ն, թէ ոչ, եւ թէ կը գտնուի՞ն այդ թաղին մէջ: *Plihnas* հասկցած է որ ներկայացուած անուանացանկին մէջ գտնուած անունները գոյութիւն չունին: Կարելոյ կ'ետը այն է, որ ընտրողութեան իրաւունք ունեցող անձեր պէտք է իրենք անձամբ ներկայանան եւ քուէ ստանան, ոչ որ կրնայ փոխանորդութիւն տալ: Հակառակ ասոր, սակայն, այդ ներկայացող անձերու[ն] ըսեր են որ, եթէ դուք հաստատէք թէ քուէ ուզողները այս թաղին մէջ կը բնակին, անոնց քուէի իրաւունք տալու պատրաստ ենք: Սակայն այդ անձերը չեն ներկայացեր եւ հետեւաբար իրենց թաղեցի ըլլալը չեն կրցեր ապացուցանել: Մեր պաշտօնակցին ուրիշ մէկ դիտողութիւնն ալ հիմնաւոր չէ. այդ բողոքողները ընտրողական ժողովին եւ Ս. Պատրիարքին բողոքագիր ներկայացնելէ յետոյ, ինչպէս կը հասկցուի տեղեկագրէն, քուէաթուղթ տալու համար փնտռուած են նոյն անձերը եւ 25 հոգի չէ գտնուած եւ անոնք իրենց թաղեցի ըլլալն ալ չկարենալով հաստատել, մերժուած են: Առարկութիւններէն մէկն ալ այն է, որ քուէարկութեան մասնակցի ուզողները անիրաւաբար գրկուած են: Մինչդեռ եթէ անոնց նպատակն էր մասնակցի քուէարկութեան, անոնք պէտք է ճանչցնէին իրենց ընտրող ըլլալու իրաւունքը փոխանակ չվճարելու կամ սակարկութեան մտնելու: Հայրենիքի Տուրքի համար: Իրենք իբրեւ հայ ազգային անհատներ պէտք է արձանագրուած ըլլային, մինչդեռ այսպէս չէ եղած եւ Քաղ. Ժողովի քննիչները կը հաստատեն թէ չեն վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը: Քանի որ այս ամենէն էական պայմանը չէ կատարուած, ինչպէ՞ս կարելի է լսել բողոքը եւ բեկանել այս ընտրութիւնը:

Գալով ընտրողական ժողովի կուսակցական երկու անդամներուն հրաժարման, անոնք այն ատեն միայն բողոքած եւ հեռացած են, երբ այլեւս որոշապէս հասկցած են թէ իրենց դատը կորսնցուցած են:⁷⁹³ Սակայն Շարաթ կէսօրէն յետոյ բողոք ըլլալով 4 հոգիի կողմէ, նոյն օրը գումարուած Քաղ. Ժողովը կը յանձնարարէ նկատողութեան առնել եղած բողոքները եւ երբ այդ հրահանգը կը հասնի Իսկիւտար, նախագահ հայրը կը հրաւիրէ այդ հրաժարող անդամները հետեւանք տալու համար խնդրոյն: Այդ միջոցին իրենք թատրոնի մէջն են եղեր ու չեն ուզեր գոհել իրենց գումարնութիւնը ու անկէ յետոյ կ'ելլեն կը պնդեն թէ ապօրինի է կատարուած ընտրութիւնը: Այս է ահաւասիկ ապօրինի յայտարարուած Իսկիւտարի երեսփ. ընտրութիւնը, որ ընդհակառակը օրինաւոր է ամէն տեսակէտով: Քանի մը խօսք ալ կ'ուզեմ ընել արդիւնքի մասին: 320 հոգի ունի թաղը իբրեւ ընտրող, ուրկէ 240 հոգի մասնակցեր է եւ նուագագոյնը 206 քուէ ստացեր է, իսկ ընդդիմադիրները՝ քանի մը տասնեակ քուէ: Այս մանրամասնութիւնը ի տեղեկութիւն կը հաղորդեմ, հասկցնելու համար մասնաւորապէս որ եթէ այդ մէկ քանի տասնեակ քուէներն ալ մասնակցէին, չէին կրնար ազդել այս արդիւնքին վրայ: Այս ամենէն վերջ կու գամ աւելցնել որ ես եղած բողոքներուն մէջ չեմ տեսներ ոեւէ օրինական հիմ, հետեւաբար կը պահանջեմ որ ընտրութիւնը վաւերանայ:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Իսկիւտար Սելիմիյէի երեսփ. ընտրութեան խնդիրը Նախաձեռնութեան Դիւանի[ն] մէջ քննութեան առարկայ եղաւ: Գործին վիճակը այս է: Օգոստոս 3էն մինչեւ 13 պայմանաժամ տրուել է որ ընտրող եղողները գան ներկայանան եւ հաստատեն իրենց ընտրելիութիւնը: Որոշեալ ատենն էր 13 Օգոստոս

⁷⁹³ Այս պարբերութեամբ սկսող էջին համար թերթերու համարակալութեան սխալի հետեւանքով 661-ի փոխարէն նշուած է 663:

Ուրբաթ կեսօրին: Չորեքշաբթի օր այդ անուններուն ցուցակը ներկայացուած է 4 հոգիի միջոցաւ, որովհետեւ այդ 25 հոգին աշխատաւոր են եւ բնականաբար ամէնքը միասին չէին կրնար ներկայանալ: Անոնք որոշապէս ըսած են որ պատրաստ են վճարելու իրենց Հայրենիքի Տուրքը եւ ընտրողական ժողովին առաջարկեր են ստուգել իրենց ընտրողական իրաւունքը: Երբ այսպիսի դիմում կ'ըլլայ, ընտրողական ժողովի պաշտօնն է ստուգել, մինչդեռ ընտրողական ժողովը կ'ըսէ թէ ուշ դիմած են, հակառակ անոր որ այդ դիմումը եղած է ժամանակէն առաջ ու այդ բողոքողները Քաղ. Ժողովին տեղեկացուցեր են թէ իրենց մասին անիրաւութիւն եղած է եւ հաստատած են թէ իրենք ժամանակէն առաջ դիմած են ու չեն ուզած լսել զիրենք: Եթէ ստուգիւ 4 հոգի եղած ըլլան անոնք, ինչ որ այնպէս ալ չէ, մինչեւ Ուրբաթ օր որոշեալ ժամը իրենց չէ յայտարարուած որ դուք թաղեցի չէք: Եւ ընտրողական ժողովի երկու անդամներ տեսնելով որ չեն կրցած լսել տալ իրենց ձայնը, հրաժարած են: Ծշմարտութիւնը այսպէս է: Հիմա մեր առջեւ կը գտնուին անձեր, որոնք կը բողոքեն իրենց ընտրողական իրաւունքէն զրկուելուն համար: Ասոնք փոխանակ դիմելու գաւազանով այդ իրաւունքը պաշտպանելու դրութեան, կը դիմեն օրէնքին իրենց տուած միջոցին: Իսկ ընտրողական ժողովը Ծաբաթ օրը կէս գիշերին ժողով գումարելու կը ձեռնարկէ ձեւականօրէն գոնէ փրկելու համար գործը, բայց այնպիսի ատեն մը, երբ կարելիութիւն ալ չկար ներկայ գտնուելու: Ինչպէս գան հրաւիրուածները այդ ժամուն. ահա թէ ձեւականութիւնը ո՞ր է: Ազգ. պաշտօնական մարմինները իրաւունք մը ունին սակայն. կրնան ըսել ոեւէ մէկուն թէ դուն թաղեցի չես, բայց երբ այդ մարդը թաղեցի չի ճանչցուիր, իրաւունք չկայ օրէնքները պարտադրելու եւ պահանջելու թէ անկէ վերջ ինչո՞ւ չեն վճարեր իրենց Հայրենիքի Տուրքը: Ես կը տեսնեմ որ ազգ. իշխանութիւնները եթէ կ'ուզեն աւելցնել հետաքրքրութիւնը դէպի ընտրողական գործ, ատիկա չի կրնար ըլլալ զրկելով զիրենք ազգ. իրաւունքէ: Հետեւաբար ճիշդ այս պատճառով պէտք է բեկանի կատարուած ընտրութիւնը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Ես միջոց ունեցայ քննելու մեր նախաքննիչ դիւանին տեղեկագրին հետ նաեւ Վարչութեան տեղեկագիրը եւ պէտք է ըսեմ որ շատ թերի հիմերու վրայ դրուած գտայ գործը, իսկ տեղեկագիրը՝ իրողութեան հակառակ: Իմ յարգելի ընդդիմախօսներուս պէտք կը զգամ ըսելու որ ընտրութեան մէջ ձեւականութիւնը յարգելը օրինական է: Այս ընտրութեան մասին խօսելով կ'ըսեմ թէ այս ընտրութիւնը օրինաւոր չէ եղած: Ընտրական տեղեկագիրը կ'ըսէ որ ընտրութիւնը պիտի կատարուէր 15 Օգոստոս Ուրբաթ օր, սակայն 14ին դիմումներ եղած են Քաղ. Ժողովին, ըսելով որ մեզի զրկանք եղած է: Ժողովն ալ ուշադրութեան առած է այս դիմումը եւ հրահանգ տուած է, որ գոհացում տրուի: Հետեւաբար կը հաստատուի որ այս դիմումը 14ին եղած էր, որովհետեւ հակառակ պարագային ընտրողական ժողովին հրահանգ չպիտի տրուէր այս մարդիկը լսելու համար: Սակայն զարմանալի է երբ իրենք կ'ըսէին որ պիտի հաստատէին անոնց թաղեցի ըլլալը ու առանց այդ ձեւակերպութիւնը լրացնելու, անոնք կը դիմեն Քաղ. Ժողովին ու հրահանգ կը տրուի որ լսուին անոնք: Տեղեկագիրը կ'ըսէ. «Բնական է որ այս դիմումներուն չափի ուզէր հետեւանք տալ»: Ինչո՞ւ բնական է ասիկա, չկրցինք հասկնալ: Որոշեալ ատենէն առաջ բողոքողները ներկայացեր եւ ըսեր են մեզի քուէի իրաւունք տուէք. ասոր կը պատասխանեն թէ ժամանակը անցաւ: Մինչդեռ քուէարկելու իրաւունքը տարբեր բան է, քուէ տալն ալ տարբեր բան է: Հայրենիքի Տուրքը կարելի է փնտռել քուէ տալու պարագային, սակայն ասիկա պատճառ մը չէ ոեւէ մէկը զրկելու ընտրողութեան իրաւունքէն: Այն որ կը դիմէ եւ կ'ըսէ իմ անունս արձանագրուած չէ, հոգ չէ թէ այն 25 հոգի չէ ու մէկ հոգի է, ու կ'ըսէ թէ ինծի ալ քուէ տուէք, անիկա իր իրաւունքին մէջն է: Այս դիմումը եղած է ու պատրուակելով որ ժամանակէն վերջ եկած են, մերժուած է: Քաղ. Ժողովը այս խնդիրը քննէր է եւ առաջին անգամ կատարուած քննութեամբ հաստատեր է որ եղած բողոքները անհիմն են, իսկ այս քննութիւնը անբաւական նկատելով երկրորդ քննութիւն մը կատարուէր եւ այն ատեն երկու բանաձեւ պատրաստուէր է իրարու հակառակ, մէկը ժամանակէն առաջ դիմած ըլլալուն մասին, միւսը անոր հակառակ եւ ասկէ զատ կը հասկնանք թէ ընտր. ժողովի անդամներէն մեծամասնութիւնը նիստ կազմեր, աղմուկ ելեր եւ վերջապէս ժամը 12ը հասած ըլլալով, ըսուէր է որ այլեւս ժամանակը անցաւ:

Այս առարկութիւնը ես քննեցի եւ տեսայ որ հիմ չունի. իսկ ընտրողական ժողովի անդամները իրենց հրաւիրագիրները վերադարձուցեր են ժամանակին լսուած չլլալուն համար եղած զանգատները, պարագայ մը՝ որ կը հաստատէ թէ բողոքները եղած են ժամանակէն առաջ: Հետեւաբար տեղեկագրին այն մասը թէ Հայրենիքի Տուրքի պարտականութիւն կատարուած չլլալուն համար քուէի չեն մասնակցած՝ անտեղի դիտողութիւն մ'է: Երբ մէկը կը դիմէ եւ կը պնդէ իր թաղեցի ըլլալուն վրայ, անշուշտ պիտի փնտռուի իր անունը թաղային մարդահամարի տոմարին մէջ եւ հրաւէր պիտի ուղղուի, որպէսզի ընտրութեան մասնակցի: Իսկ կան մարդիկ, որոնք նոր եկած են եւ անոնց արձանագրութիւնը պիտի ըլլայ, երբ որ հաղորդեն, ու այդ պարագային մէջ երբ որ մէկ հոգի ելլէ եւ ըսէ թէ ես հոս կը գտնուիմ ու վաղը կը վճարեմ իմ պարտքս, կրնա՞ք ըսել թէ դուք քուէի իրաւունք չունիք, որովհետեւ տուրք չէք վճարած: Ասիկա կարելի՞ է. ո՞ր տեսնուած է այսպիսի բան մը: Քաղ. Ժողովը

պետք էր քննութիւնը այս կէտին վրայ կեդրոնացնէր, փոխանակ ըսելու միայն որ անոնք Հայրենիքի Տուրք չեն վճարած: Եղած արձանագրութիւնը կողմնակալ բան մ'է եւ պատմութիւններ կան ընտրական տեղեկագրին մէջ, որոնք գոյութիւն չունին: Օրինակի համար արձանագրութեան մէջ տեղ մը ըսուած է թէ անոնք որ քուէի իրաւունք ունենալ կ'ուզէին, չեկան չերեւցան վճարելու համար իրենց Հայրենիքի Տուրքը, հետեւաբար չկրցան հաստատել իրենց քուէարկելու իրաւունքը, իսկ աւելի վերջը ըսուած է որ ժամանակին չեն դիմած: Ասոնք իրարու կը հակասեն եւ ապահովաբար քննութեան եղանակը այս չէ:

Ասոնցմէ վերջը ես կ'առաջարկեմ խնդիրը վերադարձնել Բաղ. Ժողովին իբրեւ թերի, որովհետեւ այն նիստը որուն մէջ այս ընտրութիւնը օրինաւոր դատուէր է՝ թերի է: Բաղ. Ժողովի նիստ մը օրինաւոր ըլլալու համար պէտք է 8 հոգիով գումարուի, 7 անդամի ներկայութեան տրուած որոշում գոյութիւն չունի: Անցեալ նիստին ձեռնպահութեան խնդիր մը յուզուեցաւ: Ձեռնպահութիւնը կ'ընդունուի, սակայն պայմանաւ որ Ժողովին կազմը օրինաւոր ըլլայ: Այս Ժողովին մէջ կրնա՞ք որոշում տալ եթէ 4 հոգի ներկայ գտնուի: Տեսականը այսպէս է, մենք չենք կրնար պարտաւորել զիրենք որ ձեռնպահ չմնան, սակայն իրենց ձեռնպահութիւնը ցոյց կու տայ միեւնոյն ատեն որ չեն լուսաբանուած, ուստի կ'առաջարկեմ վերադարձնել այս տեղեկագիրը իբրեւ թերի եւ ըսել որ օրինաւոր ձեւով ու օրինաւոր մեծամասնութեամբ պէտք է տայ որոշումը: Եթէ ես առաջարկեցի նախաքննութեան յղել խնդիրը, պատճառը այն էր որ ամբողջանայ. կը սպասէի որ նախաքննիչ դիւանը գար ըսէր որ այս քննութիւնը կարելի չէ: Ուրեմն Ժողովս այսքան թերի գործ մը չի կրնար վաւերացնել. կ'առաջարկեմ Բաղ. Ժողովին յղել խնդիրը:

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ կ'ուզեմ թելադրութիւն մը ընել դիւանիդ. կը կարծեմ թէ տակաւին կան բաւական թուով երեսփոխաններ, որոնք խօսք ուզած են. եթէ խնդիրները այս կերպով վիճաբանութեան դրուին եւ բոլոր երեսփոխանները խօսին կարգաւ, կարելի չէ ելք տալ խնդիրներուն: Պէտք է որ թեր ու դէմ խօսողները միայն արտայայտուին ու կարծիքները լուսաբանուին: Դիւանն ալ պէտք է այս խնդիրներու[ն] վրայ իր գաղափարը կազմէ, ո՛չ թէ վիճաբանութեանց միջամտէ եւ պատասխանէ. շատ շատ եթէ օրէնքի տեսակետով դիտողութիւն մը ունի, ատիկա ընէ...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- *[ընդմիջելով]* Դիւանս դիտել տալ կ'ուզէ որ որոշ խմբակցութիւններ մէկ *[խտր]* ըլլով կը խօսին, դիւանս ցարդ չէ կրցած ճանչնալ եւ որոշել թէ որոնք են խմբակցութեանց *[խտր]* ըները, այս պարագային մէջ ինչպէ՞ս կրնայ արգիլել զիրենք խօսելէ...

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Գալով այս ընտրութեան խնդրոյն, նախ եւ առաջ կ'ըսեմ թէ ընտրուած երկու անդամներու ներկայութիւնը բաղձալի էր մեր մէջ, սակայն ընտրութեան վաւերացման մասին չպիտի կարենամ համամիտ գտնուիլ նախաքննիչ դիւանի ներկայացուցիչին յայտարարութիւններուն, անոր համար որ անհատի ընտրողի իրաւունքն է որ ոտնակոյի եղած է եւ ասկէ գատ ընտրութիւնը կը վերաբերի իմ թաղիս, քանի որ ես ալ իւսկիւտարցի եմ: Բաղ. Ժողովի[ն] բերած տեղեկագրէն մանրամասն տեղեկութիւն մը չի կրնար առնուիլ, միայն Ձեռնհասութեան Դիւանի մեծամասնութեան տեղեկագրին մէջ մի քանի կէտեր կան, որոնք պէտք է ի վեր հանենք: Ընտրողներու կողմէ բողոք եղած է ընտրութեան դէմ. ընտրողական Ժողովը իրաւունք չունէր աննկատ ձգելու եւ կարելի չէր ընթացք տալ ընտրական գործողութեան: Ըսուեցաւ որ բողոքողներու թիւը ընտրութեան արդիւնքին վրայ ազդեցութիւն չ'ըներ եւ թէ անոնց թիւը 50 չէ այլ 4 է: Ես կը կարծեմ որ նոյնիսկ 2 հոգիի բողոքը իրաւունք կու տայ որ զբաղինք եւ ռելէ անհատի մը քուէէ զրկուելու պատճառը պէտք է օրինական ըլլայ: Ըսուեցաւ թէ անոնք Հայրենիքի Տուրքը վճարած չեն: Ընտրողութեան իրաւունքը անհատի մը ձեռք[ը] գտնուած քուէաթուղթով կրնայ հաստատուիլ: Անհատ մը ես ընտրող եմ ըսելու համար իր ձեռքը պէտք է ունենայ այդ թուղթը ու մինչեւ որ Հայրենիքի Տուրքը չվճարէ, իր ընտրողական իրաւունքը չի կրնար գործադրել: Այդ ընտրողական իրաւունք տուող թուղթը չէ տրուած. այդ թուղթը ինչո՞ւ չէ տրուէր. պէտք էր տալ թուղթը, որպէսզի քուէարկութեան պահուն մէկուն համար տարբեր, միւսին համար տարբեր ուղղութիւն ի գործ չդրուի: Վերջապէս, Կիրակի առաւօտ կատարուելիք ընտրութեան համար Ծաբաթ կէս գիշերին հրաւեր եղեր է ընտրողական Ժողովի անդամներուն, որոնք բնականաբար չէին կրնար այլեւս գալ եւ բողոքողները գտնել, անոնց լուր որկել եւ ընտրութեան մասնակցութիւնը ապահովել: Ասոնք ապացուցելու համար քննութիւններ կատարուած են, նախ Տր. Եաղուպեան եւ Պ. Նուրեան գացեր են եւ հրաւիրեր են որ բողոքողները ներկայանան, 7-8 հոգի ներկայացեր եւ ըսեր են որ միւսներն ալ սա փութը կ'աշխատէին, 2-3 հոգի ալ Ազգ[ային] Հիւանդանոցը կը գտնուին եւ ուրիշներ լուր տրուած չըլլալով բացակայ կը գտնուին զանազան տեղեր. ասոնք են որ իրենց 4 ընկերներուն միջոցաւ քուէարկողի իրաւունք ուզած են: Կը հետեւի ուրեմն, որ անոնք գոյութիւն ունեցող անձեր են, որոնց զլացուած է ընտրական իրաւունքը: Եզրակացնելով, կ'ըսեմ թէ կարելի չէ վաւերացնել այս ընտրութիւնը իր օրինական թերութիւններուն համար:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃՅԱՆ.- Իբր անդամ Նախաձեռնության Դիւանի, եւ իբրեւ դատաւոր երկու կողմերը լսած ըլլալով, երկուքն ալ արդար կը նկատեմ սկզբունքի մէջ, բայց բողոքողները իրենց դերը լաւ կատարած չեն, որովհետեւ ընտրութիւնը բեկանել տալու իրենց հիմը խախտու է եւ չեն կարող ապացուցանել թէ գեղծում գործուած է: Պէտք էր որ ընտրութեան չմասնակցողները բերուէին ու մասնակցէին կ'ըսուի, բայց ատիկա ընտր. ժողովները չէ որ կ'ընեն, այլ՝ ընտրողական ժողովը պարզ միջնորդի մը դերը ունի: Սակայն պէտք է դիտել որ երբ մէկը կը ներկայանայ եւ կ'ըսէ թէ քուէաթուղթ տուէք եւ գրել պիտի տամ, օրէնքը կ'արգիլէ այսպիսի բան մը եւ լաւ նկատեր է ընտր. ժողովը ըսելով որ թող իրենք գան հոս եւ հաստատեն իրենց թաղեցի ըլլալը: Ու այդ փռապանները, որոնք բողոք ըրած էին, հասկցուած է որ թաղեցիներ չեն, այլ՝ կ'աշխատին հոս ու հոն ու իրաւունք չունին միջնորդներու միջոցաւ քուէ պահանջելու: Յետոյ Հայրենիքի Տուրք վճարելու պարագային գալով, այդ վճարումը անհրաժեշտութիւն մը չէ կ'ըսուի քուէ տալու համար, սակայն պայմանաւ որ թաղեցի արձանագրուած ըլլան: Ինչպէս պաշտօնական տեղեկագիրներու մէջ նշանակուած է, հակառակ ընտրութեան համար որոշ ժամանակ մը սահմանուած ըլլալուն, անոնք Հայրենիքի Տուրք վճարած չեն. ընդդիմադիր թաղեցիները գիտէին թէ ընտրողական ժողովը կը գումարուի կոր, հետեւաբար իրենք կրնային երթալ եւ քուէաթուղթ առնել[ել], մինչդեռ իրենց դերին մէջ չեն գտնուած ու խափանարար դեր կատարած են, միայն աշխատելով որ ընտրութիւնը բեկանի:

Գալով ընտրողական ժողովի անդամներուն, անոնք ալ հրաւիրուած ատեն ըսած են որ մենք բողոքած ենք եւ բաւականապէս յայտարարելով, ուզած են աւել գործը: Եւ իբր անկախ եւ չէզոք մէկը կը յայտարարեմ որ ռեւէ գեղծում չտեսայ գործին մէջ: Այսքան ընտրական պայքար տեղի կ'ունենայ Անգլիոյ մէջ ալ, բայց ընտրութիւնը բեկանելու ուժ չունի եւ այսօր երբ այդ թաղին մէջ 200 քուէով ընտրութիւն մը կը կատարուի, պէտք է վաւերացնէ այս ժողովը: Երբ այս տեղեկագիրը բերուեցաւ այս ժողովին, աւելի լուսաբանուելու համար նախաքննութեան յանձնեց. մեր քննութեան արդիւնքը այն է, որ ռեւէ անկանոնութիւն չէ պատահած, թաղին ստուար մեծամասնութիւնը մասնակցած է եւ կատարուած գործողութիւնը օրինաւոր է:

Տ. Յ. ՏԷՐՈՒՆԻ.- Որովհետեւ դատողութիւնները կը դառնան մէկ կէտի շուրջ, այսինքն՝ կարգ մը անձերու ընտրողական իրաւունքէ զրկուելուն շուրջ, դիւանա առիթ ունեցաւ ստուգելու որ 25 ներկայացուած այդ թիւը 8 հոգի ալ չէ իրականին մէջ եւ ամենէն աւելի դիտելի պարագան այն է, որ այդ դիմողները ո՛չ տուն ունին բնակութեան եւ ո՛չ գոնէ գրասենեակ, այլ՝ նկատելի է այն հանգամանքը, որ 10-15 հոգի Արմէնեան փողոցին պաշտօնեաներն են, որոնք իբրեւ շարժուն բանակ կը փոխադրուին մէկ թաղէն միւսը եւ ուզուած ատեն Գուգլունճուգէ կը բերուին Իւսկիւտար:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԿԻԱՆԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ տարօրինակ կը գտնեմ եւ Պ. Տէրունիի այս խօսքերը, որով ենթադրել տուաւ թէ Հնչակեան մէկը կրնայ խարդաւանք գործել, այն կերպով որ 25 հոգի շարժուն կերպով կը փոխադրուի մէկ թաղէ միւսը: Բայց երեսփոխանական ընտրութեան խնդրէն առաջ դերերի փոփոխութիւնն է որ աչքի կը զարնէ եւ բանուորութեան դատն է որ կը պաշտպանէ Պ. Տ. Մովսէսեան, փաստաբանելով փռապան աշխատաւորներու դատը աւելի *տեւորարտիք* ոճով՝ քան իր ընդդիմաբանները: Այս կէտը պէտք է արձանագրուի: Ասկէ գատ, սակայն, կոիւ կայ ուրիշ մի մտքի շուրջ եւ ասիկա այն է, թէ մարդիկ գոյութիւն չունին եւ կը ստեղծուին, ուրկէ կը հետեւի որ մարդիկ կան, որոնք կեղծիք կը գործեն: Ասիկա ամբաստանութիւն մ'է, որ մինչեւ չհաստատուի կամ չմերժուի, մենք գոնէ չենք կրնար մասնակցիլ քուէարկութեան:

Պ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Երեք առաջարկ եղաւ այստեղ՝ մէկը վաւերացուելու, միւսը՝ Քաղ. Ժողովին յղելու, երրորդը բեկանելու: Պ. Տ. Մովսէսեան իբրեւ ճարտար փաստաբան յետաձգման կողմը հակեցաւ, քանի որ խնդիրը յանձնել Քաղ. Ժողովին կը նշանակէ թաղել: 15 Օգոստոս 1920ին ընտրութիւն մը կատարուել է ու դեռ նոր կու գայ այս ժողովին, ով գիտէ թէ դրկուած քննութիւնը երբ պիտի աւարտի: Կ'ըսուի թէ Քաղ. Ժողովը պէտք էր 8 անդամի ներկայութեան գումարուէր, մինչդեռ մենք գիտենք որ աւելի նուազ թիւով ծանրակշիռ որոշումներ տրուած են: Ընտրելեաց ցանկը 10 օր կախուել է եկեղեցւոյ բակը եւ ազդարարուել է որ դիտողութիւններ ունեցողները թող գան յայտնեն: Քաղ. Ժողովը 11րդ օրը եղած բողոքները պէտք է անհիմն նկատել եւ նկատողութեան չառնել: Ընտրական պայքարներու հետեւողները գիտեն որ իւրաքանչիւր կողմ գիտէ թէ ինք որքան քուէ ունի եւ այդ գիտակցութեան արդիւնքն է որ վերջին պահուն այդ բողոքը եղած է: Քաղ. Ժողովը սխալ ըմբռնելով գործը, տկարութիւնը ունեցեր է նկատողութեան առնելու եղած բողոքները: Գանք երկրորդ խնդրոյն: Բողոքող ըլլալու համար թաղեցի ըլլալ պէտք է, ո՛չ թէ քուէարկելու համար միեւնոյն օրը միեւնոյն ժամուն մէկ կողմէն միւս կողմը պէտք է անցնի: Ընտրողական ժողովը քննութիւն կը բանայ, 25 հոգիինոց բողոքողներու ցանկէն 4 հոգի եկեղեցի կը հրաւիրէ եւ քննութենէ յետոյ կը հասկցուի որ ասոնք են միայն որ խարդախած եւ ասոր անոր քուէները ժողոված են: Տեղեկագրին այս մասը բաւական որոշ է, հետեւաբար բողոքողներու շփոթ

վիճակը կ'ապացուցանե որ իրենք բողոքող են եւ վերջին պահուն միայն *սօյքոթաժի* ենթարկել են ընտրութիւնը, երբ ջախջախիչ պարտութեան մը առջեւ գտնուել են՝ 216 քուէով ընտրուած տեսնելով ընդդիմադիրները: Այս արդիւնքէն բացայայտ կերպով կը հասկցուի որ բողոքողները անպատճառ ուզած են հարկադրել ինքզինքնին, հակառակ պարագային պէտք չէր որ 10 ամիս մնար խնդիրը ժողովի սեղանին վրայ: Այս պարագաները կը բացատրեն արդէն թէ եղած դիտողութիւնները անհիմն են ու պէտք է վաւերանայ այս ընտրութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տակաւին 6 երեսփոխաններ խօսք ուզած են, չեմ կարծեր որ այլեւս խնդիրը լուսաբանուելու պէտք ունենայ, ուստի եթէ կ'ուզէք փակելնք այս վիճաբանութիւնը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Փակում, փակում:

(Ատենապետը վիճաբանութեան փակումը քուէի դնելով, 31 քուէով որոշուեցաւ փակել վիճաբանութիւնը)

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես խօսք կ'ուզեմ խնդիրը լուսաբանելու համար: Փաստաթուղթ մը պիտի ներկայացնեմ, ուրկէ պիտի հասկցուի թէ որպէսզի ընտրողները իրենց իրաւունքը գործադրեն, ընտրութիւնը յետաձգուած է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քուէարկութենէն յետոյ չեմ կրնար խօսք տալ. վիճաբանութեան փակումը այս ժողովին իրաւունքն է:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Երբ վիճաբանութիւնը կ'երկարի, ատենապետը կը կարդայ խօսք ուզողներու անունները եւ իր կամքը կը յայտնէ, հետեւաբար դիւանին գործադրած միջոցը կանոնական է:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պէտք է լուսաբանուի խնդիրը, ես խօսք կ'ուզեմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Լուսաբանուիլ ուզելու իրաւունքը այս ժողովին կը պատկանի: Քանի որ վիճաբանութեան փակումը ընդունեց, ես չեմ կրնար խօսք տալ: Հիմա երեք առաջարկութիւն կայ, մէկը՝ խնդիրը վերստին դրկել Քաղ. Ժողովին...

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես ետ կ'առնեմ այդ առաջարկութիւնն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն երկու առաջարկ կը մնայ, մէկը վաւերացնելու, միւսը՝ բեկանելու համար:

(Ատենապետը քուէի դնելով այս երկու առաջարկները, 19ի դէմ 24 քուէով ժողովը բեկանեց Իւսկիւտար Սելիմիյէի երեսփ. ընտրութիւնը: Ատենան փակուեցաւ ժամը 5ին)⁷⁹⁴

⁷⁹⁴ «Ճակատամարտ»ի 19 Մարտ 1921-ի (709/2530) համարով տրուած նիստի նկարագրութեան աւարտին աւելցուած է հետեւեալը.

Քուլիսին մէջ

Երեսփոխան մը (դիմացի կողմէն).- Ես քուէս վաւերացման ի նպաստ պիտի տայի, սակայն չտուի, որովհետեւ 16ը (Դաշնակցականները) 17 պիտի ըլլար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (25 Մարտ 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենանք բացուած է. օրինական մեծամասնութիւն ունինք արդէն.⁷⁹⁵ քանի մը ատենական գործողութենէ յետոյ պիտի անցնինք օրակարգի:

Տ. Յ. Ը. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Աշխատութեան անցնելէ առաջ, կը փափաքիմ կարելոր կէտ մը յանձնել ձեր ուշադրութեան: Օրէնքը 3 անգամ նիստէ բացակայող երեսփոխաններու համար պատիժ սահմանած է, բայց ի՞նչ պիտի ընենք անոնց համար, որոնք նիստը դեռ չսկսած կը ստորագրեն ու կը մեկնին. ասոնք օրէնքը խախտողներ են, կը պահանջեմ որ այսօրուան նիստի ներկայութիւնը ստուգուի տոմարէն:

(Տ. Ատենադպիր[ը] կարդաց երեսփոխաններու անունները, ուրկէ հասկցուեցաւ որ Տ. [Բարթող] Զինյ.
Թագրմնեան, Տր. Լ. Մալխասեան եւ Տր. Թիւլեան ստորագրելէ յետոյ մեկնած են)

Տ. Յ. Ը. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կ'առաջարկեմ ուրեմն որ այս խնդիրը ուսումնասիրելու համար յանձնաժողով մը կարգուի եւ այդ 3 երեսփոխանները կախակայուին իրենց պաշտօնէն:

Տ. Օ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖ.- Ասիկա խաբէութիւն է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կարելի չէ այդ տեսակ պատիժներ գործադրել երբ օրէնքին մէջ տրամադրութիւն չկայ: Անոնք կրնան 10 վայրկեան կամ քառորդ մը վերջ գալ դարձեալ:

Տ. Լ. ԳԵԻՈՆՆԵԱՆ.- Շատ անգամ նիստը կը բացուի 60 հոգիի ներկայութեան, երբ այդչափ ներկայ չկայ սրահին մէջ: Կա՛մ պէտք է օրէնքները վերցնենք, կա՛մ նիստը չսկսած հեռացողները կախակայենք:

Տ. Յ. Ը. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Մենք ո՛չ թէ պիտի հրաժարեցնենք զիրենք, այլ՝ պիտի կախակայենք, մինչեւ որ յանձնաժողովը իր առաջարկը բերէ:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ուե՛լ վճիռ մը տրուելէ առաջ, պէտք է անոնց պատասխանները առնենք:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Երկու առաջարկ եղաւ այստեղ, որոնցմէ մէկը կը վերաբերէր ստորագրելով մեկնող երեսփոխաններու կախակայման: Առաջին անգամը չէ որ այսպէս բաներ կը պատահին. ասկէ առաջ ալ երեսփոխան մը ժամանակէն առաջ գալով նոյնիսկ իբրեւ քարտուղար ներկայութեան տոմարը կը գրէր եւ կը մեկնէր: Հետեւաբար ասիկա կրկնուած գործ մ'է եւ պէտք է որ այս կախակայման առաջարկը նկատի առնուի, որովհետեւ զեղծումէ զեղծում է որ կը շարունակուի եւ կախակայումն ալ վճիռ ըսել չէ: Եթէ ժողովը չի գործադրեր ասիկա եւ երեսփոխանական ընտրութիւնները դիտմամբ կը ձգձգէ, այս ժողովը ամբողջութեան դատապարտած պիտի ըլլանք: Ես անունով կրնամ յիշել երեսփոխաններ, որոնք 3-4 անգամը մէկ կու գան այստեղ իրենց ստորագրութիւնը դնելու համար ներկայութեան տոմարին մէջ, որպէսզի չկորսնցնեն իրենց երեսփոխանի հանգամանքը:⁷⁹⁶ Ես կախակայումը տրամաբանական կը գտնեմ եւ գործադրութիւնը կը պահանջեմ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այսպիսի կարգադրութիւն մը չի կրնար արդարանալ ոչ մէկ մտայնութեամբ: Երեսփոխան մը իբրեւ ազգին ներկայացուցիչը ինքնիշխանութիւն ունի. վերջապէս այստեղ մանկապարտէզ չէ, որպէսզի բացակայող երեսփոխանի մը համար,- որ կրնայ օրինաւոր պատճառ մը ունենալ,- այսպիսի կարգադրութեան վրայ խորհինք: Անոնք փոխանակ այսպիսի առաջարկներ ընելու, պէտք է օրինագծով առաջարկութիւն մը բերէին. պատիժի տրամադրութիւնը այս կերպով կրնայ դրուիլ օրէնքին մէջ: Այս տեսակ քննութիւն մը կրնայ ըլլալ երբ երեսփոխաններու թիւը այնքան կ'իջնէ որ պէտք տեսնուի քննելու:⁷⁹⁷ Այդ պարագային

⁷⁹⁵ Նիստին յաջորդ օրը՝ 26 Մարտին, երեք տարբեր օրաթերթեր երեք տարբեր թուանշաններով կը ներկայացնէին ներկաներու թիւը: «Վերջին Լուր»ի (2135) համաձայն, ներկայ էր 63 երեսփոխան: «Ժողովուրդի Չայնը»ի (747) համաձայն, այդ թիւն էր 65: «Ճակատամարտ» (715/2586) կը նշէր 59 երեսփոխաններու ներկայութիւն:

⁷⁹⁶ Սրենցի կը վերագրուի հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Զանիցս տեսնուեցաւ թէ Տոքթ. Թիւլեան երեք նիստի չի գար, այլ մէկ նիստի կու գայ եւ այն ալ ստորագրելով կ'երթայ» («Ճակատամարտ», 715/2586):

⁷⁹⁷ Այս պարբերութեան վերջաւորութենէն եւ յաջորդ պարբերութեան սկզբնաւորութենէն յապաւած ենք կարգ մը բառեր, որոնք անուշադրութեան հետեւանքով կրկնութիւն ըլլալով, այլապէս կը խեղաթիւրեն ըսել ուզուածը:

դիւանէն կը խնդրուի որ ստուգուի թէ որոնք ներկայ են, որոնք՝ բացակայ: Աշխատութեան *սիսթէմ*-ով, երբ մէկը ժամը 2ին կը հրաւիրուի ու կէս ժամ վերջ կը ստիպուի մեկնելու, անիկա իրաւունք չունինք կախակայելու: Ես չեմ հակառակիր երբ ժողովը այս որոշումը կու տայ, սակայն նախ օրէնք մը դնենք այստեղ, եթէ կ'ուզէք որ օրինաւորութիւն հաստատուի եւ ստիպենք որ ամէն երեսփոխան յարգէ օրէնքը: Հետեւաբար եղած առաջարկները ոեւէ օրինական հիմ չունին: Մենք *սիսթէմ* ընենք մեզի կարդալու ներկաներու անունները եւ անոնք որ այստեղ չեն գտնուիր՝ բացակայ նկատենք:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս ժողովը բացարձակ բացականերու համար աւելի ներողամիտ է: Թերին եղած է որ մէկ երեսփոխանի համար նիստ ցրուեցաւ եւ մենք ներողամտութեամբ վերաբերուեցանք...

Ս. ՍՐԵՆՑ.- Դուք այդպէս ըսիք...

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ամէն թերի աջին ալ կը պատկանի, ձախին ալ: Ոչ մէկ օրէնք կայ այդպիսի խստութիւն ի գործ դնելու համար: Երեսփոխան մը կրնայ բացակայիլ քուէարկութեան պահուն, բայց օրէնքը այն է որ ներկաներու թիւով որոշուի խնդիրը: Ինչո՞ւ չենք ըսեր որ [ժամը] 2ին եկող երեսփոխան մը մինչեւ [ժամը] 3 եւ երբեմն աւելի սպասելու կը հարկադրուի եւ խստութիւն չենք գործադրեր անոնց [ուշացողներուն] նկատմամբ: Կրնայ ըլլալ որ մեկնող երեսփոխանը նոր լուր մը առած ըլլայ ու հարկադրուի հեռանալու, բայց բաւական է որ ստորագրած է եւ հարկադրուած է ընդունելու ժողովին որոշումը: Գալով ժողովին ամբողջութեան լրանալուն, ես համամիտ եմ Պ. Սրենցի ու ես ալ կը ձայնակցիմ⁷⁹⁸ իրեն խնդրելու համար դիւանէն որ այդ նպատակաւ կատարէ պէտք եղած աշխատութիւնը:

Ս. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Պ. Տ. Մովսէսեան կը պաշտպանէ դատեր իրաւաբանական հմտութեամբ, սակայն այս գործին մէջ պարագան տարբեր է: Ճիշդ է որ ոեւէ երեսփոխան չենք կրնար դադրեցնել, սակայն կախակայելու իրաւունքը այս ժողովին կը պատկանի: Պ. Խօճասարեանին չեմ կրնար համամիտ ըլլալ որ կ'ըսէ թէ ստորագրող երեսփոխանը այս ժողովին մէջ տրուած որոշումները ընդունած կ'ըլլայ, մինչդեռ երեսփոխան մը կրնայ վիճաբանութեան ընթացքին փոխել իր կարծիքը եւ եթէ այս սկզբունքը ընդունուի, ո՛չ մէկ ատեն ժողով մը կրնայ մեծամասնութեան երես տեսնել:

Տ. Լ. ԳԵԻՈՆԵԱՆ.- Ես այս կարգի բացակայութիւնները չեմ կրնար արդարացնել, որովհետեւ մեկնողները եթէ բացակայութեան բաւարար պատճառներ ունեն, կրնային իրենց բացակայութեան պատճառը հաղորդել: Այս կերպով անել կացութեան մը կը մատնուինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս գիտէք, նիստը բացուելէն յետոյ ոեւէ երեսփոխան կրնայ մեկնիլ եւ դիւանը զայն արգիլելու իրաւունք չունի, սակայն առանց նիստին բացման սպասելու մեկնիլը պարտագանցութիւն է: Ժողովները երկու կերպ պատիժ ունին, որոնցմէ մէկը հիմնական իսկ միւսը *տիսիվիլինէր* պատիժ է եւ կախակայումը ատոնց կարգէն պատիժ մը չէ: Սահմանադրութիւնը կամ ներքին կանոնագիրը այդպիսի պատիժ մը չեն ընդուներ, հետեւաբար դիւանս այս պարագային մէջ կրնայ մեկնողները բացակայ նկատել իբրեւ օրինաւորութեան հակառակ շարժողներ եւ այս կերպով կը զգացնէ թէ այդպիսի վարմունք մը վայել չէ: Կանոնին մեզի տուած իրաւունքը այս կրնայ ըլլալ: Իսկ եթէ այս տրամադրութիւնները բաւական չեն եւ ժողովը կ'ուզէ անպատճառ օրէնք մը դնել, այդ պարագային ծրագիր մը կը բերէ եւ դիւանս ժողովիդ ներկայացնելով կը վաւերանայ եւ մեզի համար ալ գործադրելի կանոն կը դառնայ: Ասկէ աւելին ընելու դիւանս իրաւունք չունի:

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՄՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ[իկին] Լ. Պապօնեան երկտողով մը կ'իմացնէ մեզի որ Տ[իար] Լ. Պապօնեան արկածի մը հետեւանքով հարկադրուած է տունը մնալու, կը նկատենք զինքը օրինաւոր բացակայ:

ԱՏԵՆԱՊԵՏԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նախաձեռնութեան Դիւանը ատենապետ ընտրած ըլլալով Տ. Հալաճեանը, կը հաղորդէ մեզի. կ'արձանագրենք:

⁷⁹⁸ Բնագրին մէջ՝ մասնակցիմ:

ԱՌԱՋԱՐԿ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱԳԵՏ.- Ազգ. երեսփոխան Տ. Գ. Շեհրիկեան գիր մը ունի, որով կը բողոքէ Տ. Օտեանի իրեն նկատմամբ գրած մէկ հատուածին դէմ:⁷⁹⁹

Տ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ակնարկուած գրութիւնը երկու մաս ունի. մէկը կը վերաբերի անձնականիս, իսկ միւսը կը վերաբերի ժողովին: Անձնականիս վերաբերեալը գուրկ կը գտնեմ կարեւորութենէ եւ հետեւաբար պիտի խօսիմ միայն ժողովին վերաբերեալին համար: Կը կարծեմ որ այս ժողովը իրապէս ազգին կամքը կը ներկայացնէ եւ ամէն որոշումները, որոնք կը տրուին ասկէ, պետք է յարգուին ամենէն յետին անհատին կողմէ: Այս կերպով այդ ժողովին տուած որոշումները ազգին կամքը կը ներկայացնեն: Լոնտոն որկուած հեռագրին առթիւ իբրեւ երեսփոխան իմ ըրած առարկութեանս հոս ոչ ոք հակառակեցաւ, բացի Պ. Սիմքէշեանէ, որ կարծեր էր թէ ես բեռնակիրներու կը նմանցնեմ հայ խմբագիրները: Ասկէ զատ, Պ. Տ. Մովսէսեան համամիտ գտնուեցաւ ու Պ. Խօճասարեան նոյնիսկ պատիւ ըրաւ շնորհաւորելով զիս: Հիմա Պ. Օտեան մեր ժողովին հակառակ տեսակետը կը պաշտպանէ եւ կ'ըսէ թէ ըստ Պ. Շեհրիկեանի շոշորթաբանական տրամաբանութեան եւն. արդ, ժողովը կ'ընդունի՝ իր իւրացուցած մէկ խնդրոյն համար այսպիսի եզրակացութիւն մը եւ այն բառերը, որոնցմով կ'որակէ իմ հարցումս [եւ որոնք] ուղղուած են ոչ միայն ժողովին այլեւ դիւանիդ...

Տ. ԱՏԵՆԱԳԵՏ.- *[ընդմիջելով]* Դուք ձեր բաժինով գոհացէք...

Տ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Ես կը կարծեմ որ եթէ կը գտնուին ոմանք, որոնք կը յարգեն կարծիքի ազատութիւնը, բայց անոնք կ'ընդունին միեւնոյն ատեն որ ռեւէ մէկը այդ ազատութիւնը պետք չէ չարաչար գործածէ տանելով այդ ազատութիւնը մինչեւ հայիոյելու սահմանները, վերջապէս հոս զինետուն չէ եւ այս վիճակն ալ կ'առաջնորդէ մեզի դէպի անիշխանութիւն: Ուստի պետք է վերջ տալ այս կացութեան: Մենք մեր Պատրիարքը անմիտ կը կոչենք...

Տ. ԱՏԵՆԱԳԵՏ.- *[ընդմիջելով]* Հիմա ալ սկսաք Պատրիարքին անձը խառնել գործին...

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Իմ առաջարկս այն է որ ռեւէ մէկը իր ընելիքին համար Քաղ. ժողովին հարցնէ եւ այնպէս ընէ: Ժողովը պետք է առջեւը առնէ ասոր. ասիկա մամուլի ազատութիւն չէ: Մենք վստահ ենք որ Լոնտոնի ժողովին խորհրդակցութեանց վրայ ռեւէ ազդեցութիւն չէ ունեցած այդ հեռագիրը, այսուհանդերձ պետք կը տեսնեմ ժողովին ուշադրութիւնը հրաւիրելու այս վիճակին վրայ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս ժողովին մէջ կատարուած կարծիքի փոխանակութեան մը շուրջ տեղի ունեցած լրագրական վիճաբանութիւն մը կը վերադառնայ հոս: Ես համաձայն պիտի ըլլայի Պ. Շեհրիկեանի, եթէ միեւնոյն նախանձախնդրութիւնը ցոյց տար իր կուսակցութեան անդամներու քով, որոնք չեն քաշուիր *փառութեան օճախ, մեքենական գործ, հաւաքոյթ* եւն. անուանելու այս ժողովը: Երբ դուք այդ եղածները կը տեսնէք ու անտարբեր կը մնաք եւ միայն ձեր անձնականին դէմ եղած յարձակման մը համար ցոյց կու տաք այդ նախանձախնդրութիւնը, իրաւունք կը ստանանք ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու ծանրագոյն հայիոյութիւններու վրայ, որոնք ուղղուած են այս ժողովին դէմ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես համաձայն եմ որ ամէն մտաւորական եւ ամէն գրող քննադատութիւններուն մէջ որոշեալ սահմանէն անդին չանցնի: Պ. Շեհրիկեան ըսաւ թէ իր անձին համար եղածներուն կը ներէ. այս ժողովն ալ ճիշդ իրեն պէս կը մտածէ: Իսկ եթէ ինք կ'ուզէ պաշտպանել իր իրաւունքը, այդ պարագային ասոր համար տարբեր միջոցներ կան եւ օրէնքին կրնայ դիմել աւելի մեծ իրաւունքով. ամէն պարագայի մէջ ճիշդ չէ ասիկա առաջարկել այս ժողովին: Երգիծական թերթի մը մէջ երեւցած այդ քննադատութիւնը չ'արժեր խնդիր ընել այստեղ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Պ. Խօճասարեան փրկութեան լաւտ մը գտաւ: Նախ եւ առաջ ըսեմ որ այստեղ գտնուող մեր խմբակցութեան պատկանող երեսփոխանները հիմնական կէտերու մէջ համամիտ են, իսկ երկրորդական խնդիրներու մէջ ազատ են իրենց ուղղութեան մէջ: Պ. Շեհրիկեան խնդիր մը կը հանէ այստեղ, ասիկա իր

⁷⁹⁹ Օտեանի գրութեան չենք հանդիպած: Տրամաբանութիւնը կը յուշէ թէ Օտեան արտայայտուած ըլլալու է «Վերջին Լուր»ի 7 Մարտ 1921-ի 2119-րդ համարի իր «Իրիկուան Տոմսակ»ով: Համար՝ որ առանձնապէս կը բացակայի 4 Մարտի Ազգային ժողովի նիստէն ետք եւ մինչեւ ներկայ նիստը հրատարակուած մեզի հասանելի հաւաքածոյէն: Ի դէպ, «Վերջին Լուր»ի 9 Մարտ 1921-ի թիւ 2121 համարին մէջ «Ազգային Անցուդարձ – Դամբանականը» խորագրեալ առաջնորդող յօդուածի մը մէջ Օտեանի գործակիցը՝ երեսփոխան Յովհաննէս Ասպետ (Օննիկ Զիֆթ Սարաֆ), կը գրէ. «Պ. Շեհրիկեան, նորեկ մը, արդէն ասկէ առաջ մէկ երկու անգամ խօսք առած ըլլալով ցոյց տուած էր իր ջղային խառնուածքը եւ պատիպատ տրամաբանութեամբ անգուսպ խօսելակերպը»:

անձնական տեսակետն է եւ իրաւունք ունի պաշտպանելու: Ես չեմ կրնար ընդունիլ որ երեսփոխան եղող մը պիտի բաւականանայ միայն այստեղ խօսելով, այլ անհկա իրաւունք ունի պայքարելու նաեւ ասկէ դուրս եւ եթէ իրեն համար փտութեան օճախ մ'է այս՝ անհկա ըսել նոյնիսկ հրապարակաւ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես կը զարմանամ կարգ մը պաշտօնակիցներու տրամաբանութեան, որոնք արդարացնելու համար այդ գրուածները, կ'ելլեն բան մը ըսելու: Երբ մէկը կը բողոքէ թէ այսինչը իմ անձիս դէմ բան մը գրած է, կը պատասխանենք թէ մամուլը ազատ է, բայց կ'ուզեմ հասկնալ թէ այդ ազատութիւնը իրաւունք կու տա՞յ մէկուն գործածելու *ծանծադամիտ, շոշորթաբանութիւն*, եւն. բացատրութիւններ: Տարակոյս չկայ որ Պ. Օտեան կրնար գրել իր ուզած քննադատութիւնը, եւ ես հաճոյքով պիտի կարդայի զայն ամենէն առաջ, եթէ գտնուէր անոր մէջ սրամտութեան ռելէ հետք եւ երգիծական տաղանդ մը երեւան բերէր, սակայն այս գրուածին մէջ միայն հայիոյութիւն կայ եւ եթէ ասիկա կ'ընդունիք, ուղղակի ձեզի դէմ պիտի ըլլայ անհկա:

Տ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Ես որքան որ կը յիշեմ, անցեալ նիստին տիար Ատենապետ[ը] փակեց այս վիճաբանութիւնը, պարզելով իր տեսակետը այս խնդրոյն վրայ, սակայն ժողովը լուռ մնաց Պ. Տ. Մովսէսեանի եւ Խօճասարեանի խօսքերէն յետոյ. այնպէս որ սիսալ է ենթադրել թէ ժողովը համամիտ գտնուեցաւ Պ. Շէիրիկեանի տեսակետին: Ինք ըսաւ նաեւ որ ես սիսալ հասկցած եմ իր խօսքերը, մինչդեռ այդ խօսքերը մէկ կերպով միայն կարելի էր հասկնալ եւ այդպէս ալ հասկցանք. բեռնակիրները հայ խմբագիրներու հետ բաղդատութեան եզր չէին կրնար կազմել, մեր դիտել տուածը այս էր միայն: Այս խնդիրը մէկ ձեւով միայն կրնայ պաշտպանուիլ. Պ. Շէիրիկեան դատարան կը դիմէ եւ իր դատը կը պաշտպանէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես չեմ կրնար այս խնդիրը քուէի դնել, կը բաւականանամ ամփոփելով այս խորհրդակցութիւնները սա կերպով որ, իւրաքանչիւր ոք իրաւունք ունի քննադատելու, սակայն երբեք իրաւունք չունի նախատելու իրեն տարակարծիք գտնուող մէկը: Ուստի այս եզրակացութեամբ կ'անցնինք ուրիշ խնդրոյ մը:

ՀԱՐՅՈՒՄ ՏԻԱՐ Գ. ԹՈՐԳՈՍԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Գ. Թորգոմեան գիր մը ունի, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

(Տ. Ատենադպիր կարդաց հետեւեալ գիրը)⁸⁰⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գիրը իսկոյն Վարչութեան պիտի դրկուէր, սակայն Քաղ. Ժողովը հրաժարած է, ինչպէս գիտէք: Եթէ մինչեւ յաջորդ նիստ ընտրուի այդ ժողովը, կը յղենք Քաղ. Ժողովին:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը կրնա՞յ արդեօք բացատրութիւն մը տալ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքը Վարչութեան հետ խորհրդակցելով կրնայ պատասխանել:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Եթէ կը ներէք, մէկ կէտի միայն կ'ուզեմ պատասխանել: Այս գրութեան մէջ քննադատուածը Պատրիարքին հակասահմանադրական արարքն է եւ աւելի իմ անձիս կը վերաբերի, մինչդեռ այս Քանչելերի⁸⁰¹ խնդրոյն համար տրուած հրահանգը ըստ օրինի կ'անցնի Քաղ. Ժողովին: Տնտես. Խորհուրդը այս հրահանգը ուղղակի ինք հաղորդելու պէտք տեսած է թաղ. խորհուրդներուն, հետեւաբար պաշտօնական մարմնոյ մը բովէն անցած է գործը: Գալով իմ բնակութեան խնդրոյն, կը պատասխանեմ որ Պատրիարքը ուր ուզէ, հոն կը բնակի:

Տ. Գ. ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ.- Պայմանաւ որ իր անձնականէն տայ վարձը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս կը տեսնէք Ս. Պատրիարքին բացատրութենէն ալ, պէտք է այս գիրը դրկուի Քաղ.

⁸⁰⁰ «Պ. Գեորգ Թորգոմեան գրով մը կը յայտնէր թէ քաղաք. ժողովը որոշած է Պատրիարքարանի բացը գոցելու համար զանցելիի [դիւնատան- Վ.Ղ.] տուրքը հարիւրին 2էն 4ի բարձրացնել եւ այդ առթիւ կը բողոքէր, դիտել տալով որ տուրք մը աւելցնելու իրաւունքը Ազգ. Ժողովին միայն կը պատկանի: Նամակագիրը ասկէ զատ կը յիշեցնէր թէ Պատրիարքը իբր Սահմանադրութեան վրայ ուխտ ընող, պէտք էր այս ոտնձգութեան դէմ կանգնէր, եւ իբր խնայողութիւն կ'առաջարկէր որ Պատրիարքը իր բնակութիւնը փոխադրէ Գումգաբուի պատրիարքարանը եւ ջնջուի Տեղեկատուութեան Դիւանը» («Ճակատամարտ», 715/2586): Կը տեղեկագրուի թէ Պատրիարքը մեծ գումար մը կը վճարէր իբրեւ վարձք իր տունէլ պահու բնակարանին մէջ բնակելով, որով առաջարկուած փոխադրութեամբ խնայողութիւն կը կատարուէր («Ժողովուրդի Ձայնը», 747):

⁸⁰¹ Ճատ հաւանաբար թրքերէն լեզուի մէջ խտպերէնէ փոխառեալ բառ, որ կը նշանակէ դիւանատուն, դիւանապետարան: Այս պարագային՝ պատրիարքարանի պետին կացարանը, ուր ազգի ներկայացուցչի հանգամանքով ան կ'ընդունի այցելուներ եւ ուրկէ կը վարէ գործեր:

Ժողովին, բացատրություն ստանալու համար: Հիմա կ'անցնինք օրակարգին:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովի կազմության համար սահմանադրության տրամադրությունը բացորոշ է, սակայն վերջին տարիներու բացառիկ հանգամանքին բերմամբ, ժողովս որդեգրել ուզեց դրություն մը, որ ընդունուած է բոլոր սահմանադրական երկիրներու մէջ. այս դրությունը համերաշխ տարրերու գործակցութեան ապահովութիւնն էր եւ այս պատճառաւ երկու անգամ Ս. Պատրիարքին յանձնուեցաւ Քաղ. Ժողովին կազմութիւնը, պայմանաւ որ սահմանադրական իրաւունքը գործադրուի: Երկու անգամ այս դրությունը գործադրելէ յետոյ, այս անգամ պէտք տեսաւ ուղղակի երեսփոխանական ժողովի քուէով ընտրել ատենապետ մը, որ որոշէ իր ընկերները: Այս նպատակաւ դիւանս կարգ մը երեսփոխաններու հետ կարծիքի փոխանակութիւն ունեցաւ եւ այս եզրակացութեան յանգելէ յետոյ, յարմար տեսաւ որ կազմուած ժողովը յայտագրով մը գայ եւ եթէ ժողովէն հաւանութիւն գտնէ, ձեռնարկէ պաշտօնի: Այսօր եթէ ժողովը այս սկզբունքը կ'ընդունի, անմիջապէս ատենապետ մը ընտրենք, որպէսզի իր ընկերները որոշէ եւ յաջորդ նիստին ներկայացնէ իր ընտրած ժողովականներուն անունները, ու յայտագիրը բաժնետով ժողովականներուն, անոնք որ դիտողութիւն ունին՝ յայտնեն: Ինչպէս գիտէք, վերջին ծայր բացառիկ հանգամանքի մէջ կը գտնուինք, հետեւաբար ժողովս այս աշխատութիւնը գլուխ հանելով օգտակար գործ մը կատարած պիտի ըլլայ:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այօրինութիւն գործուած է, զոր դիտել կ'ուզեմ տալ: Ես առարկութիւն չունիմ որ մայր դիւանը պէտք տեսեր է *խորր*ները հրաւիրելու կամ երեսփոխաններու կարծիքը առնելու, սակայն դիւանը հրաւիրած է նաեւ խնդրոյն հետ ուղղակի կապ չունեցող անձեր եւ ասիկա ապօրինութիւն կը նկատեմ: Դիւանը իրաւունք չունի բացի այս ժողովէն ուրիշներու հետ յարաբերութեան մտնելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես առաջին անգամ երեսփոխանները հրաւիրեցի անպաշտօն կերպով, յետոյ այդ խորհրդակցութեան մէջ դիտուեցաւ որ ոչ-երեսփոխաններ ալ կրնան Քաղ. Ժողովին անդամ ըլլալ, ուստի անոնց հետ ալ խորհրդակցելու պէտք տեսաւ եւ փոխանակ այդ մարմինը իր անունով հրաւեր ընելու, դիւանէն խնդրեց որ կարգ մը պատուաւոր ազգայիններ հրաւիրէ, եզրակացութեան մը յանգելու համար, եւ որոշեալ օրը հրաւիրուածներէ մէկ մասը եկաւ, միւս մասը չեկաւ:⁸⁰²

⁸⁰² Բացատրութեան մը անհրաժեշտութիւնը կը զգացուի այստեղ: Նիստէն առաջ նախապատրաստական աշխատանքներ կը տարուէին արդէն: Առաջին անգամ «Վերջին Լուր»ի 3 Մարտի համարով (2116) կը յայտնուէր թէ Քաղաքական Ժողովը 4 Մարտի նիստին անվստահութեամբ տապալելու պարագային, Ազգային Ժողովը անմիջապէս «պիտի ձեռնարկէ նոր վարչապետի մը ընտրութեան եւ անոր պիտի յանձնէ իր ընկերները որոշելու գործը»: Ապա կ'աւելցուէր. «Կը լսենք թէ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի առաջարկուած է վարչապետութիւնը, բայց ան մերժած է մօտաւոր ճամբորդութեան պատճառաւ: Իսկ երեսփոխաններու խմբակ մը ցանկ մը կը պատրաստէ որով այս անգամ Քաղ. Ժողովի անդամակցութեան պիտի կանչուին շատ մը առեւտրականներ»: «Ճակատամարտ» Իր 12 Մարտի համարով (703/2523) կը նշէր թէ Ազգ. Ժողովի մայր դիւանին հրաւերով զանազան խմբակցութիւններէ 15-ի չափ երեսփոխաններ՝ Գարսեան, Նազաշեան, Դարբինեան, Սրենց, Խօճասարեան, Տէր Մովսէսեան, Թէքէեան, Թօփճեան, Դաւիթեան, Օհանեան, Ա. Հալաճեան, Գալիկեան, Սիմքէեան եւ Նալբանեան, նիստ մը գումարած են զբաղելու նոր Քաղ. Ժողովի ընտրութեան հարցով: Ժողովականները մեծամասնութեամբ որոշած են այդ պարտականութիւնը յանձնել «միակ անձի մը», փոխանակ Ազգ. Ժողովէն ընտրելու ամբողջ կազմը: Այնուհետեւ ներկաները նկատելով որ Պատրիարքին նշանակած ատենապետներով կազմուած երեք Քաղ. Ժողովներ ունեցած են կարճատեւ կեանք, «երկրորդ, որ Պատրիարքը այս անգամ անհրաժեշտ նկատած է որ խմբակցութիւնները իրենք իրենց մէջ որոշեն այդ ընտրելին, եւ երրորդ որ, Պատրիարքը ինքը՝ ենթարկուած ըլլալով սահմանադրապէս վարչութեան հրահանգներուն, ազգային վերին իշխանութեան պետին անոր կողմէ պաշտօնի կոչուիլը սահմանադրութեան ոգիին հակառակ է», որոշած են որ Ազգ. Ժողովին մէջ մեծամասնութիւն ունեցող կուսակցութիւնը ինք ներկայացնէ ընտրելին, «ստանալով նաեւ միւս կուսակցութիւններուն հաւանութիւնը»: Վերջապէս, ժողովականները նաեւ փափաքած են որ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի յանձնուի այդ պաշտօնը եւ ան իր ընկերակիցներուն ցուցակը ներկայացնէ տուեալ ժողովին, որպէսզի ընդհանուր հաւանութեան արժանանալէ ետք տարուի Ազգային Ժողովին: Երեք օր անց, իր 15 Մարտի համարով (705/2526), «Ճակատամարտ» կը նշէր թէ մայր դիւանը հեղինակաւոր Քաղ. Ժողով մը կազմելու կանխահոգութեամբ վերոյիշեալ ներկայացուցիչներէն զատ խորհրդակցութեան հրաւեր տուած է նաեւ երեսունի մօտ հայ առեւտրականներու: Երեսուն հրաւիրեալներէն հազիւ վեց հոգի հրաւերին ընդառաջած են («Վերջին Լուր», 16 Մարտ 1921, 2126):

Այս բոլորէն ետք, «Ճակատամարտ»ի 17 Մարտի համարին (707/2528) մէջ կը կարդանք թէ Տէր Մովսէսեան երկրորդ անգամ ըլլալով հաւաքուած մէկ քանի երեսփոխաններու յոյս յայտնած է թէ պիտի կարենայ կազմել նոր Քաղ. Ժողովի ցանկը եւ թէ անոր անդամակցելու յօժարած են երեսունի մօտ ազգայիններ, բայց անոնց մէկ մասը պայման դրած է

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Դիւանը իրաւունք չունի յարաբերութեան մտնելու ռեւէ անպաշտօն անձի հետ եւ նոյնիսկ առաջարկ ընելու: Քաղ. Ժողովի անդամները հոս պիտի հաստատուին:

Տ. Ժ. ՄԻՐՉԱԽԱՆԵԱՆ.- Ես անշուշտ չափէն աւելի կը փափաքէի ռեւէ ձեւ գտնել եւ վերջապէս ելլել այն փտութենէն, որ չի համապատասխաներ այսօրուան իրականութեան, սակայն վարչապետ մը պէտք է կոթնի դուրսի իրական ուժերու վրայ, պէտք է ճշդորոշէ իր քաղաքական *պլատֆորմը* ներքին եւ արտաքին կեանքի մէջ: Նախ եւ առաջ այս ժողովը պէտք է որոշէ ցայտուն կերպով իր *բարոյքները*: Այստեղ կարող անձի խնդիր չկայ, արժանաւոր[ը] իմ կարծիքով ուրիշ է, ձեր կարծիքով՝ ուրիշ: Այստեղ *բարոյքներ* կան եւ որքան ալ այդ կուսակցութիւնները չարտայայտուին, իրականութիւնը այն է, որ կայ Դաշնակցական Կուսակցութիւն, կայ նաեւ Հնչակեան *Ժրաքսիոն*, ինչպէս նաեւ Կեդրոնի Խմբակցութիւն, որ խնդիր է դրած ժողովի առջեւ որ Քաղ. Ժողովը զբաղի բարձր քաղաքականութեամբ. հետեւաբար պէտք է յենուի ժողովուրդի գործօն ուժերու վրայ, հակառակ պարագային, կրնայ վնասակար ըլլալ եւ ընտրուած Քաղ. Ժողով մը նկատելով որ անհամաձայն է այս ժողովին հետ, կրնայ ըսել թէ ես գործ չունիմ եւ քաշուի: Եւրոպական խորհրդարաններու մէջ կայ կեդրոնի կուսակցութիւն, որ այլազանութիւն չունի, իւրաքանչիւր խմբակցութիւն կ'եղլէ կ'արտայայտուի ու կեդրոնը իրեն յատուկ նոր գաղափար մը կը բերէ: Փափաքելի է որ մենք այդ աշխատանքով պարապելնք նախ եւ ճշդէինք թէ որն է մեր մէջ *րիւէ* ուժ: Այստեղ պէտք է անհատականէն ելլենք *բարոյք*ականին, անձը այստեղ որոշ *բարոյքի* ներկայացուցիչ պէտք է ըլլայ, պէտք չէ ազատ եւ անկուսակցական ըլլայ եւ ամէն ատեն պէտք է հարցնէք թէ որ անձը որ *բարոյքի*ն կը վերաբերի:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս ժողովի կազմութեան մասին ձեր տուած բացատրութիւնը աւելի յարմար պիտի ըլլար տալ այն նիստին, երբ ժողովը անվստահութեամբ դադրեցուց նախորդ Քաղ. Ժողովը: Այդ թուականէն ի վեր Քաղ. Ժողովը մէկ շաբաթ կորսնցուց: Պէտք է, ուրեմն, օր առաջ ընտրենք Քաղ. Ժողովը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ընտրութիւնը կ'անցնի յաջորդ նիստի օրակարգ:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Այսօր խօսինք սակայն սկզբունքին վրայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը սկզբունքով պէտք է ընդունի որ անձ մը որոշուի եւ անկաւ ընտրէ իր ընկերները ու յայտագրով մը գալ ներկայանայ ժողովին: Այս կէտը նախ եւ առաջ ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(Տ. Ատենապետ[ը] քուէի դնելով այս կէտը, 38 հոգիով ընդունուեցաւ մէկ հոգիի մը յանձնել Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը, որպէսզի անկաւ որոշէ իր ընկերները: Ժողովը ընտրութիւն կատարելու համար 10 վայրկեան դադար տալով, յետոյ բացուեցաւ ատենանք:)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմա գաղտնի քուէարկութեան պիտի ձեռնարկենք այսօր ընտրելու ատենապետը:

Պ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Թիչ առաջ խօսեցանք խորհրդարանական դրութեան մասին. տրամաբանականը այն է, որ մեծամասնութիւնը վերցնէ պատասխանատուութիւնը, ուստի գաղտնի քուէարկութիւն անհրաժեշտ է, որ ով որ է մեծամասնութիւնը՝ հրապարակ գալ:

Տ. ՄԻՐՉԱԽԱՆԵԱՆ.- Ես քիչ առաջ պիտի աւելցնէի որ շատ տարօրինակ է, երբ յանախ Քաղ. Ժողովը իր իրաւասութիւնը կ'ոտնակոխէ մաշած կանոնագրի մը համաձայն պաշտօնի ձեռնարկելով եւ բարձր քաղաքականութիւն մշակելով: Հետեւաբար անհրաժեշտ է որ մեծամասնութիւնը արտայայտուի եւ անձնականութեամբ անձանօթ անձերու չյանձնուի ազգին ճակատագիրը: Եթէ այստեղ մեծ պետութեան մը խորհրդարանը իսկ չըլլայ, ռեւէ կուսակցութիւն պէտք է գալ այստեղ եւ ըսէ որ իմ թեկնածուն այս է: Իմ պատկանած կուսակցութիւնը գոնէ չի կրնար իր գործակցութիւնը նուիրել այս Քաղ. Ժողովին, ցորչափ չէ վերցուցած բարձր քաղաքականութեամբ զբաղելու պարագան իր ծրագրէն, այս կերպով ժողովրդին կաշիին վրայ փորձելով այդ պաշտօնը:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Ես ալ յաւակնութիւնը ունիմ հեռուէն հետեւած ըլլալու Քաղ. Ժողովի կազմութեան խնդրոյն, բայց ուրիշ բան է գիտնալը եւ ուրիշ բան է պահանջելը: Ինչպէս յարգելի երեսփոխանը ըսաւ. «գէկուզ մէկ *միւնիսթիւր*ն է» եւրոպական դաւիլոններուն: Այդ *թէկուզին* մէջն է ահաւասիկ ամբողջ հոգեբանութիւնը: Մենք կը կառավարուինք Սահմանադրութեամբ, որ կարգ մը պատասխանատուութիւններ եւ պարտականութիւններ դրած է Քաղ. Ժողովի համար, սակայն մենք հոս անկախ պետութեան մը խորհրդարանը չենք եւ այստեղ գտնուող երեսփոխանները իրենց ժամանակը յատկացուցած չեն այդ պաշտօնին, այնպէս որ երբ շատին կը ձգտինք, քիչն ալ չենք կատարեր: Մենք պիտի ընտրենք 14 անդամներ, առանց փնտռելու թէ ինչ են իրենց

որ կուսակցականներ չառնուին վարչութեան մէջ, «այլ կազմուի բացարձակապէս անկախ վարչութիւն մը՝ որ անշուշտ յենուած ըլլայ Ռամկավար կուսակցութեան վրայ», մինչ ուրիշներ չեն առարկած անհատ կուսակցականներու ալ մուտքին:

քաղաքական հայեացքները, որովհետև անոնց կատարելիք գործը ժամանակէն եւ դէպքերէն կախում ունի: Կը պատահի որ անոնք գրադին ազգային քաղաքականութեամբ, բայց անոնց կատարելիք գործը ողջամիտ մարդու եւ ազգասէր հայու գործ պիտի ըլլայ, ուրիշ ազգերու մէջ եղածին պէս: Երբ Ֆրանսայի մէջ դահլիճի կազմութեան պէտք ներկայանայ, անպատճառ *ֆրակցիան*երը նկատի չեն առնել, այլ խորհրդարանը դիմում կ'ընէ իրմէ դուրս մարմիններու, ինչպէս՝ արմատական, կեդրոն, *ալիանս նասիոնալ*⁸⁰³, սակայն տազնապին դէմ դիմաց կը դնէ զանոնք եւ արժանիքն է որ կը փնտռէ, ո՛չ թէ անպատճառ ռեւէ կուսակցութեան մը պատկանիլը պայման կը դնէ: անգլիական դահլիճը մէկ կուսակցութեան մը ներկայացուցիչն է, իսկ ընդդիմադիրները կը պատկանին քանի մը խմբակցութեան:

Այս ուղղութեամբ աշխատութիւն մը գաղափարական ուղղութիւն մ'է: Ռամկավարները, այս ընտրութեան պարագային, իր[ենց] կողմէ ընտրելի չ[են] ներկայացներ, ու եթէ ընտրուելիք Քաղ. Ժողովը իր[ենց] տեսակէտներուն համաձայն ըլլայ, անշուշտ ուժ պիտի տա[ն] անոր: Վերջապէս, մեր խմբակցութիւնը չ'ուզեր որ ներկայացուցչութեան ձեւով կազմուի այս մարմինը: Այն ձեւով որ կ'ուզուի ներկայացնել այս մարմինը, չափազանց խոշոր է եւ ասիկա պարզապէս *քսպինէ տ'աֆէլ*⁸⁰⁴ մ'է, իրար հասկցող մարդոցմէ բաղկացեալ եւ հետեւաբար աւելորդ կ'ըլլայ ուզողներու եւ չուզողներու խնդիր յարուցանել:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Պ. Միրզախանեանի ներկայացուցած հոսանքները գոյութիւն ունին այս ժողովին մէջ, որոնք ըմբռնումի տեսակէտով կը գատուին իրարմէ: Մենք ռեւէ անդամի մը ողջախոհութիւնը եւ ազգասիրութիւնը խնդրոյ առարկայ ըրած չունինք, սակայն դուք աչ կը նստիք, մենք՝ ձախ: Եւ այն խմբակցութիւնը որ Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը ստանձնած է ու կ'ուզէ վերցնել պատասխանատուութիւնը, ինքզինքը մեծամասնութիւն կը դաւանի եւ իր ընտրելին է Պ. Տ. Մովսէսեան: Աւելորդ է խօսիլ ասոնց վրայ, որովհետեւ Քաղ. Ժողովի անդամներու ցանկը Պ. Տ. Մովսէսեանի գրպանն է: Ես յանուն իմ *ֆրակցիայի*ս կ'ըսեմ թէ չի կոթնիւր նոր Քաղ. Ժողովին վրայ, որ այնքան տարամերժ տարրերէ կազմուած է, որոնք իր թախանձանքներուն վրայ այսօր ընդունած են այդ պաշտօնը, սակայն վաղը, միւս օր չպիտի գան եւ կրկին երեք հոգիով որոշում պիտի տրուի: Դաշնակցական Կուսակցութիւնը կը ստանձնէ պատասխանատուութիւնը եւ իր կողմէ ներկայացուցիչ կը նշանակէ Փրոֆ. Ա. Խաչատրեանը:

Տ. Ժ. ՄԻԲՉԱԽԱՆԵԱՆ.- Դաշնակցութիւնը ինք կը վերցնէ պատասխանատուութիւնը, սակայն մենք առանց խորը մտնելու այս խնդրոյն, քանի որ նորընտիր Քաղ. Ժողովը կը վերցնէ պատասխանատուութիւն Հայկական Հարցի մէջ, մենք չենք կարող մասնակցիլ կազմուելիք ժողովին:

Պ. Հ. ԽՕԶԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութեան անունին տրուած ընդարձակութիւնը մեր փափաքներն են աւելի եւ եւ պիտի խնդրեմ որ անոնք վայրկեան մը իբրեւ փափաք պահենք: Այստեղ ո՛չ աջակողմի խնդիր կայ, ո՛չ ձախակողմի: Քաղ. Ժողովը օրըստօրեական խնդիրներու պիտի նայի, ազգը դպրոցներ ունի՝ պիտի նայի, տարագրեալներու պատճառ մը հաց պիտի տայ, որբախնամ գործին պիտի աշխատի: Հայկական Խնդրոյն պատասխանատուութեան գալով, ազգին ընդհանուր խնդիրներուն մէջ տարակարծութիւն չկայ մեր մէջ: *7 նստակն ուղեցինք, ինչո՞ւ 8 չուղեցինք* խնդիրներ չկան, բացարձակապէս ազգը միակամ է, երբ իր գոյութեան շուրջը կը դառնայ այն եւ աւելորդ է աչ ու ձախ փնտռել այդ պարագային մէջ:

Միւս խնդիրները պետութեան կողմէ գործադրութեան դրուելիք խնդիրներ են, մինչդեռ Սահմանադրութեան պահանջը պարզապէս արդարութեան յարգանքն է եւ այն Վարչութիւնները որ կը շեղին այդ արդարութենէն, կ'իյնան ամբաստանութեան ներքեւ, ինչպէս տեսանք Իբրանոսեան խնդրոյն մէջ. նոյնիսկ պատրիարքներն ալ կ'իյնան այդ ամբաստանութեան ներքեւ: Պէտք է որ նախ եւ առաջ արդար մեծամասնութեան ձայնը յարգուի: Պ. Սրենց աչի եւ ձախի խնդիր մը յարոյց, սակայն եւ կ'ուզէի հասկնալ թէ իրենք իբրեւ ձախ եւ մենք իբրեւ աչ ի՞նչպէս կը տարբերինք իրարմէ:

Արդեօք դուք բերի՞ք որեւէ խնդիր ձեր այդ ուղղութիւնը արդարացնող եւ մենք ձեզ հակառակեցանք: Այս տեսակէտով այդ կարգի բաժանումներու պէտք չկայ ամենեւին: Ամէնքնիս ալ ձախ ենք: Ես ինքզինքս ձեր թիւերէն աւելի թիւ ունեցող մեծամասնութեան մը անդամ չեմ նկատեր: Մենք չեզոքներու մեծամասնութիւն մը կը կազմենք այստեղ եւ մեր ողջմտութեան վրայ հաւատք ունինք ու կը փափաքինք որ ամէն կուսակցութեան մէջ նոյնը ըլլայ: Մեր ընտրելիք Քաղ. Ժողովը մարմին մ'է, որ անաչառօրէն պէտք է հետեւի արդարութեան գործադրութեան, կողմնակցութիւն չընէ, հոգ տանի խնամատարութեան գործին, ազգ. դաստիարակութեան

⁸⁰³ Ազգային ուխտ կամ դաշինք:

⁸⁰⁴ Աշխատանքային դահլիճ:

ուշադիր ըլլայ, հակակշիռը արդարութեամբ գործադրէ, կամայականութեան վերջ տայ, պատրիարքարանի պիւտնէն գատ ազգին գրպանէն ելած 50-60,000 ոսկի տարեկան նպաստներու հաշիւները քննէ եւ անոնց գործածուած նպատակը որոշէ, եւ վերջապէս, սահմանադրական օրէնքները գործադրէ: Այս է ահաւասիկ նոր Քաղ. Ժողովի պաշտօնը, որուն համար մեր կողմէ կ'առաջարկենք Պ. Դ. Ս. Մովսէսեան, որուն ուժ կու տանք ամէն կերպով: Բուէն պիտի ցոյց տայ անշուշտ այս ժողովին կամքը:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ բաւական կը սեպէ ժողովը այս վիճաբանութիւնը, քուէարկութիւն կատարենք:

(Գաղտնի քուէարկութեան ձեռնարկելով, 63 մասնակցողներէ Ս.Տ. Դ. Ս. Մովսէսեան 30 քուէ, Փրոֆ.

Խաչատրեան 17, Տր. Դաւիթեան 4, Ս. Սիմքէշեան, Պ. Փափագեան, Ս. Օհանեան եւ Ս. [Աբրահամ Տէր] Յակոբեան մէկ մէկ քուէ ստացան եւ 8 քուէ սպիտակ ելաւ: Այս քուէարկութիւնը բացարձակ արդիւնք չտալով, երկրորդ քուէարկութեան մասնակցեցաւ 58⁸⁰⁵ երեսփոխան:⁸⁰⁶ Այս անգամ Պ. Ս. Մովսէսեան ստացաւ 30 քուէ եւ Փրոֆ. Խաչատրեան 16 քուէ: Ս. Ատենապետ[ը] այս արդիւնքը հաղորդելով հռչակեց թէ Պ. Ս. Մովսէսեանի յանձնուած է Վարչութեան ատենապետի պաշտօնը: Ատենան փակուեցաւ ժամը 5ին:)⁸⁰⁷

⁸⁰⁵ «Ճակատամարտ» ալ ունի 58 իր 715/2586-րդ համարին մէջ, բայց «Ժողովուրդի Ձայնը» եւ «Վերջին Լուր» համապատասխանաբար իրենց 747-րդ եւ 2135-րդ համարներով նշած են 57:

⁸⁰⁶ «Հակառակ ձախակողմին դիտողութեան թէ առաջարկուած թեկնածուներէն ո՛չ մէկը հետեւաբար ժողովին վստահութիւնը կը գրաւէ, դիւանը համեմատականի մնացած հռչակեց երկու առաւելագոյն քուէ ստացող թեկնածուները, եւ վերստին քուէարկութիւն կատարել տուաւ, մինչդեռ 5-6 երեսփոխաններ մեկնած էին» («Ճակատամարտ», 715/2586):

⁸⁰⁷ Այս նիստին պատկերն աւելի յստակ դարձնելու համար, անհրաժեշտ կը համարենք այստեղ ներկայացնել վերոյիշեալ երեք թերթերուն մէջ հրապարակուած մեկնաբանութիւնները:

«Ժողովուրդի Ձայնը» (747) կը գրէր.

Ազգ. Ժողովի երեկուան արդիւնքին վրայ, փոքրամասնութեան մէջ մնացող երեսփոխաններ նիստէն յետոյ դիտողութիւն րրին թէ Պ. Ս. Մովսէսեան 2 քուէ պակասով բացարձակ առաւելութիւն չէր շահած, թէւ համեմատական ընտրութեան մէջ առաւելագոյն քուէն ստացած էր: Ասիկա իբր թէ իր կազմելիք ժողովին մէջ ուժ մը չի տար իրեն: Դիտողութիւնը ճիշդ կ'ըլլար եթէ իր դէմ 30 կամ գոնէ քսանըփինգ քուէ ներկայացնող ընտրելի մը գտնուէր, եւ կամ փոքրամասնութեան ընտրելին 62 երեսփոխաններու հազիւ մէկ քառորդին քուէն առած չըլլար: Ասկէ գատ, նոյնիսկ այնպիսի ատեններ երբ Քաղ. Ժողովը կ'ընտրուէր Ազգ. Ժողովի քուէով, հազիւ մէկ քանին բացարձակ քուէով կ'ընտրուէին, իսկ մեծամասնութիւնը համեմատականով կ'ընտրուէր, բայց չէր դադրեր ըլլալ ժողովին հաւաքականութենէն բոխած մարմին: Այսպէս եղած է Ազգային Ժողովի դիւանի ընտրութիւններու ատեն, նոյնիսկ ազգին Կաթողիկոսը ընտրուած է մէկ քուէի առաւելութեամբ ու եղած է այն ազգին ընդհանրական Հայրապետը: Հետեւաբար այդ համեմատականի ելին. առաքելութիւնները խորհրդարանական կեանքի մէջ ունէ արժէք չունին օրէնքէ հասկցողներու համար:

«Ճակատամարտ» (715/2586), որ «Աջակողմին Ձախողումը» ենթախորագրով ներկայացուցած էր Ազգային Ժողովի նիստը, հետեւեալ մուտքով ընթերցողները կը յղէր նիստի նկարագրականին.

Ազգային Ժողովի երեկուան նիստը պատմական էջ մը պիտի կազմէ մեր ազգային տարեգրութեանց մէջ: Բոլոր անոնք որ մեծամասնութեան մը կոթնած ըլլալ կը կարծեն՝ արհամարհելու համար ամէն օրէնք եւ բանականութիւն,- ինչպէս այդ ըրին Ազգ. Ժողովի վերջըներ նիստին մէջ,- եւ կը յաւակնին ազգային գործերուն դէկը իրենց ձեռքը պահել, անտեսելով այս ժողովուրդին իրական ուժերը, ձախողանքի մը մատնուեցան երէկ: Ձախողանք, որովհետեւ, ինչպէս պիտի տեսնեն մեր ընթերցողները յետագայ նկարագրութենէն, իրենց ընտրելին չկրցաւ իր վրայ համախմբել ժողովին մեծամասնութեան քուէն, հակառակ իրենց բոլոր նախատեսութիւններուն:

«Վերջին Լուր» (2135), որ ի տարբերութիւն առաւօտեան յոյս տեսնող միւս օրաթերթերուն յոյսին կու գար երեկոյեան եւ այդպիսով ծանօթ կ'ըլլար միւս թերթերու մեկնաբանութիւններուն, կը գրէ.

Հնչակեան Պ. Միրզախանեանց պահանջեց որ ... մեծամասնական կուսակցութիւնը վերցնէ գործելու պատասխանատուութիւնը...: Ասոր Դաշնակցականներն ալ համամիտ եղան: Բայց ուշագրաւ էր որ Ռամկավարները դէմ արտայայտուեցան այս ձեւին եւ խուսափեցան պատասխանատուութիւնը ստանձնելու առիթէն:

Ասոր վրայ Դաշնակցականները իրենց թեկնածու հռչակեցին բրոֆեսոր Խաչատրեանը, Հնչակեանները ձեռնպահութիւն յայտարարեցին, իսկ չեզոքներուն կողմէ ընկեր Հայկ Խօնասարեան իրենց թեկնածուն հռչակեց Պ. Դաւիթ Տէր Մովսէսեանը: Ռամկավարները խուսափեցան նաեւ իրենց թեկնածուն յայտարարել...:

Շատեր դիտել կու տային թէ այս արդիւնքը պարտութիւն մըն էր նոր վարչապետին համար, քանի որ առաջինին մեծամասնութիւն չշահեցաւ, իսկ երկրորդին 1 քուէի առաւելութիւն միայն ձեռք բերաւ: Ի գուր է այն առաքելութիւնը թէ հակառակորդը մէկ քառորդ հազիւ շահեցաւ, քանի որ 17 դաշնակցական քուէին երբ աւելցնենք 11

[Համագգային Խորհուրդ]

31 Մարտ 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք Հայր, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Պեգնեան, Տիար Պ. Ալան:

1° Կարդացուեցան Պօղոս փաշա Նուպարի 10, 12 եւ 19 Մարտ թուակիր նամակները:⁸⁰⁸

2° Նկատի առնելով Աթենքի մէջ հայ ներկայացուցիչ մը ունենալու պէտքը, [Ժողովը] որոշեց իբր թելադրանք անպաշտօն կերպով խորհուրդ տալ իբր ներկայացուցիչ պ. Միհրան Սըվազլըն կարգելու եւ Աթենք դրկելու:

3° Ժողովրդային հաւաքման մը մէջ Հայաստանի սովի համար օգնութեան համար բանաձեւ մը խմբագրած եւ Համագգային Ժողովի[ն] յղած էին:

Ս. Պատրիարքը հաղորդեց իր կատարած բանակցութիւնները եւ ստացած տեղեկութիւնները Հայաստանի սովի մասին: Որոշուեցաւ այս տեղեկութիւնները հաղորդել Պօղոս փաշա Նուպարի:

4° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 29 Մարտ հեռագիրը⁸⁰⁹ Կիլիկիոյ խնդրոյն մասին եւ հոն տիրող կացութեան համար: Ս. Պատրիարքը կարդաց իր ստացած մասնաւոր նամակները Կիլիկիոյ մասին, եւ հաղորդեց թէ ծրագրուած էր Չօր. Կուրոյի ներկայանալ եւ յիշատակագիր մը տալ այս մասին: Չօր. Կուրօ չէր ընդունած Ս. Պատրիարք[ը], որով այդ յիշատակագիրը չէր կրցած տրուիլ:

Ժողովը որոշեց այդ յիշատակագիրը սրբագրել եւ Պէյրութ Չօր. Կուրոյի դրկել:

[Համագգային Խորհուրդ]

5 Ապրիլ 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան, Տեարք Պ. Ալան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան եւ Մատթէոս Նալբանտեան⁸¹⁰:

Չօր. Կուրոյի տրուելիք յիշատակագրին վրայ խորհրդակցութիւններ կատարուեցան եւ որոշուեցաւ այս հիման վրայ սրբագրել եւ նոր մը խմբագրել:

ճերմակ [քուէ]ները (որոնք անհամամտութիւն կը յայտնեն) ուրեմն 28 քուէ աննպաստ կը գտնենք Պ. Տէր Մովսէսեանի 30 ի նպաստին դէմ:

Այսու հանդերձ, չենք ուզեր այժմէն Պ. Տէր Մովսէսեանի ժողովին մէջ ունենալիք դիրքին մասին խօսիլ. կրնայ ըլլալ որ իր կազմած ժողովը առիթ տայ այդ ժուժկալ վստահութիւնը զօրացնելու, ինչ որ անկեղծօրէն կը մաղթենք:

⁸⁰⁸ Տեսնել Յաւելուած 107, 108 եւ 109:

⁸⁰⁹ Նուպար իր 29 Մարտ թուակիր հեռագրով կը գրէր. «Բազմաթիւ տագնապեցնող հեռագրեր ստացած ենք Կիլիկիայէն վտանգաւոր կացութեան մասին, արտայայտող անձկոտ մտահոգութիւններ՝ Դաշնագրին մէջ նախատեսուած անբաւարար երաշխիքներու պատճառով ֆրանսական ուժերու մեկնումէն ետք մեր որբանոցներուն եւ այլ հաստատութիւններուն, ինչպէս նաեւ մեր բնակչութիւններուն դէմ բոլոր ծայրայեղ արարքներուն համար: Այժմ ամէն բան կախում ունի Չօրավար Կուրոյէ, որ ներկայիս Կոստանդնուպոլիս կը գտնուի եւ միայն Չերդ Ամենապատուութեան միջամտութիւնը կրնայ ազդեցիկ ըլլալ» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Լ, Լ120, *Քրանսերէն մեքենագիր*):

⁸¹⁰ Մատթէոս Նալբանտեանի մականունն կը հանդիպինք մերթ ընդ մերթ Նալպանտեան եւ Նալբանտեան տարբերակներով: Միօրինակութեան համար որդեգրած ենք յաճախագոյն գործածութեամբ Նալբանդեան տարբերակը:

[Համագգային Խորհուրդ]

7 Ապրիլ 1921⁸¹¹

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարանը Եր. ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք Հայր, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
Տեարք Դաւիթ Տէր Մովսէսեան եւ Պ. Ալան

1. Ս. Պատրիարքը հաղորդեց ժողովին ի գիտութիւն 27 Մարտ 1337 թուակիր հեռագիր մը,⁸¹² որ Էնկիւրիի կառավարութիւնը իր Չոնկուտագի հաղորդակցութեան տնօրինութեան միջոցաւ հաղորդած էր Կ. Պոլիս: Այդ հեռագիրը կը հաւաստէր թէ «ղաշնակ»ները եւ ուրիշ հայ ընտանիքներ կ'ապաստանէին Քեմալին կառավարութեան, որ յարմար չնկատելով անոնց բնակութիւնը Թրքահայաստանի մէջ, Կ. Պոլիս փոխադրել կ'ուզէր զանոնք:

2. Չօր. Բելլէի⁸¹³ (Կ. Պոլսոյ Բարձր Քոմիսէր) մատուցուելիք գիրին նախագիծը կարդացուելով զանազան սրբագրութիւններ կատարուեցան անոր վրայ եւ որոշուեցաւ շաբաթ օրը երեք հոգեւոր պետերով մատուցանել Չօրավարին:

⁸¹¹ Ի տարբերութիւն Համագգային Խորհուրդի նախորդ եւ յաջորդ ատենագրութիւններուն, որոնք կը գտնուին անջատ թերթերու վրայ, գրառուած՝ յարաբերաբար անխնամ կերպով, 7 Ապրիլէն 15 Դեկտեմբեր 1921 ձգուող ատենագրութիւնները մաքրագրուած եւ պարփակուած են տետրի մը մէջ որպէս «Ատենագրութիւնք Համագգային Ժողովոյ» (ՊՏԴ, տուփ 11, Դ659–Դ721):

⁸¹² Հեռագրին օսմաներէնէ հայերէնի վերածեալ պատճենը կը բովանդակէ հետեւեալը.

Էնկիւրիի կառավարութեան Արտ. Գործոց փոխանորդութենէն Չոնկուտագի հաղորդակցութեան տնօրինութեան միջոցաւ ստացուած 27 Մարտ. 337 թուակիր հեռագրին պատճենն

Երեւանի մեր ներկայացուցիչէն առնուած տեղեկութեանց համաձայն, Հայաստանի ղաշնակցականներուն եւ հայ ընտանիքներու դէպի մեր կողմը ապաստանելու փափաքին հասկցուած է: Ատոնց թէ՛ մեր սահմաններուն մօտերը եւ թէ՛ Արեւել. Նահանգներուն զանազան հողամասերուն մէջ պաշտպանելը խիստ ծանր ու դժուար ըլլալով - քանի որ անոնք թուրքերու մարդկային բարձր զգացումներուն եւ վեհանձնութեամբ օժտուած ըլլալուն հակառակ շատ մը բռնութիւններ եւ վայրագութիւններ ի գործ դրին - քաղաքակրթական մտածումով մը յիշեալներու այդ շարժումն անհրաժեշտ նկատուելով, Տրապիզոնի կամ Խուրսի ճամբով անոնց առաքումն որոշուած է:

Ուել միջոցաւ յարմար եղանակով մը իրականութիւնը Հայոց Պատրիարքարանին հաղորդելով պէտք եղած միջոցներու ձեռք առնուելուն համար հրաւիրելնիդ կը խնդրուի» (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150_Թ947-1000, Թ951):

⁸¹³ Չօրավար Մորիս Բելլէ (Maurice Pellé [1863–1924]) 1919–1920 տարիներուն ֆրանսական զինուորական առաքելութիւնը վարելէ ետք Չեխոսլավաքիոյ մէջ, նշանակուած էր Արեւելքի Բարձր Յանձնակատար, կեդրոն ունենալով Պոլիսը, եւ այդ հանգամանքով պիտի կարգուէր Փրանսայի ներկայացուցիչ Լոզանի Խորհրդաժողովին մօտ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ ՆԻՍՏ 8 ԱՊՐԻԼԻ [1921]

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարք Հայրը անձնական տկարության պատճառով այսօրուան ժողովին բացակայելու կը հարկադրուի, հետեւաբար կը հրաւիրեն Արշարունի Ս.ը իբրեւ երիցագոյն [եկեղեցական] նախագահելու այսօրուան նիստին:

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Գ. Թորգոմեան ճամբորդության պատճառաւ 3 ամիսի չափ իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ, իսկ Պ. Պ. Հալաճեան տկարության պատճառաւ այսօրուան նիստին կը բացակայի, կ'արձանագրենք օրինաւոր բացակայ:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Սիրունի առաջարկ մը կ'ընէ երեսփոխանական ընտրութիւնները ամբողջացնելու եւ Դ. վիճակի երեսփոխանները ընտրելու համար:

(Պատճեն)⁸¹⁴

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս նոր Քաղ. Ժողովին պիտի տայ հարկ եղած հրահանգը, ընտրութիւնները կատարելու համար:

ՀՐԺԱՐԱԿԱՆ ԴԻԴԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր երկրորդ ատենադպիրը՝ Տ. Դարբինեան, հրաժարական կու տայ ատենադպրութենէ:

(Պատճեն)⁸¹⁵

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Արդէն դիւանիս պաշտօնը կը լրանայ յառաջիկայ Մայիսին, հետեւաբար մինչեւ այն ատեն առժամեայ ատենադպիրով կը վարէ իր պաշտօնը:⁸¹⁶

Ժողովը պէտք եղած օրինական մեծամասնութիւնը ունի, հետեւաբար կ'անցնինք օրակարգի:

ՏՐ. Ն. ԹԻԲԼԵԱՆ.- Անձնական դէպքի մը համար խօսք կ'ուզեմ: Կը պահանջեմ որ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը կարդացուի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Անցեալ նիստի ատենագրութիւնը միայն կարդալ անիմաստ է. տասը եւ ասելի նիստերու ատենագրութիւնները չեն կարդացուած: Ատենագրութիւնները պէտք է հրատարակուին. մենք գթութեան համար հաւաքուած գումարով հատորներ կը տպագրենք ամենապարզ ցուցակի մը համար ու կը զլանանք ատենագրութեանց համար գումար մը տրամադրելու: Ես կը պահանջեմ որ ատենագրութիւնները տպագրուին եւ հրատարակուին:

⁸¹⁴ «Ընկեր Սիրունի գրով մը կ'առաջարկէր հրահանգ տալ Քաղ. Ժողովին որպէսզի կատարել տայ վիճակով վերջին անգամ դադրած կամ հինէն թափուր մնացած աթոռներու տեղ երեսփոխանական նոր ընտրութիւններ» («Ճակատամարտ», 9 Ապրիլ 1921, 727/2548):

⁸¹⁵ Յարութիւն Դարբինեանի հրաժարականին պատճառն էր նորակազմ Քաղաքական Ժողովի անդամութիւնն ընդունած ըլլալը («Ժողովուրդի Ձայնը», 9 Ապրիլ 1921, 759):

⁸¹⁶ Ատենադպրութիւնը վարած է Օ[ննիկ] Սինասեան («Ժողովուրդի Ձայնը», 759):

ՏՐ. ԹԻԲԼԵԱՆ.- Ես կը զարմանամ որ այս ժողովը իր նիստերուն ատենագրութիւնները չի վաւերացներ. եթէ տպագրութիւնը կարելի չէ, գոնէ անոնք հոս կարդացուին: Մենք 10 օր առաջ խօսուածը երբ չենք կրնար միտք պահել, ինչպէս պիտի յիշենք ամիսներ առաջ եղած խորհրդակցութիւն մը: Մեր ատենագրութիւնները մնացած են քարտուղարին ձեռքը, որ ինչպէս կ'արձանագրէ չենք գիտեր: Ես կը պահանջեմ որ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը կարդացուի այստեղ, ինչպէս ուրիշ նիստերու ատենագրութիւններն ալ յաջորդ նիստին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քիչ առաջ ըսիք թէ քարտուղարը իր ուզած կերպով կ'արձանագրէ. արդեօք դիտում-նաւոր կը նկատէք ատիկա:

ՏՐ. ԹԻԲԼԵԱՆ.- Ոչ, սիսալ ըմբռնելով: Եթէ ժողովը չ'ուզեր լսել անցեալ նիստի այդ ատենագրութիւնը, ես եղած խօսքերը չեղեալ կը նկատեմ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ոեւէ անդամ չի կրնար չեղեալ նկատել այս ժողովին մէջ եղած խօսքերը, ես կը բողոքեմ ասոր դէմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այսօր կարելորդ աշխատութիւն մը ունինք, մեծամասնութիւնն ալ ներկայ է, պէտք է անցնինք օրակարգի, որովհետեւ այս խնդիրը չի կրնար յետաձգուիլ այսօր:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Ես Սամաթիոյ երեսփոխան ըլլալով, կարծեմ թէ 4րդ վիճակով կը դադրիմ այլեւս. այս կէտը կը յիշեցնեմ դիւանիդ, որպէսզի տրուի հարկ եղած հրահանգը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քիչ առաջ այդ մասին խօսուեցաւ արդէն. Քաղ. Ժողովի ընտրութենէն յետոյ պիտի տրուի պէտք եղած հրահանգը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ՎԱԲԵՐԱՑՈՒՄ ԲԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս այսօր կենսական խնդրոյ մը համար նիստ կը գումարէ: Անցեալ նիստին իր քուէն տուաւ ատենապետի մը ընտրութեան համար: Այսօր նորընտիր ատենապետը իր ընկերները պիտի ներկայացնէ այս ժողովին ու թէ՛ իր կազմը եւ թէ՛ ծրագիրը Ձեր հաւանութեան պիտի ենթարկէ: Կը հրաւիրեմ Վարչութեան ատենապետը որ կարդայ իր յայտագիրը:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ժողովը ի՞նչ պիտի ընէ . պիտի վաւերացնէ՞ ներկայացուած անունները, թէ՞ պիտի քուէարկէ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ խորին շնորհակալութիւնս կը յայտնեմ պատկառելի ժողովիդ, որ պատուեց զիս իր քուէով, այսպիսի պատասխանատու պաշտօն մը յանձնելով ինձ: Այս պաշտօնը պարտաւոր նկատեցի զիս ընդունելու այն տեսակէտով որ, ամէն ազգ. անհատ պարտաւոր է չմերժելու իրեն առաջարկուած հանրային ոեւէ պաշտօն: Հետեւաբար, Քաղ. Ժողովը կազմեցի հետեւեալ կերպով:

Տեարք Աւետիս Թերզիպաշեան

Արամ Գալէնտէր

Երուանդ Լաթիֆեան

Հայկ Անտոնեան

Լեւոն Թորպեան

Խաչիկ Գէորգեան

Մատթէոս Նալբանտեան

Յարութիւն Դարբինեան

Սերովբէ Պէրպէրեան

Սիմոն Մելքոնեան

Ժողովին կազմը լրացնելու համար պակաս կը մնայ տակաւին 3 անդամ, որոնց ընտրութիւնը պիտի կատարուի այն ատեն երբ աշխատութեան բաժանման հիման վրայ գործի կը սկսինք եւ մասնագիտական ձեռնհասութիւն ունեցող անձերու պէտք տեսնուած ատեն, անոնցմէ անդամներ կ'ընտրենք: Ժողովիդ ներկայացուցած կազմովս Քաղ. Ժողովը ուղեգիծ մը ընտրեց իրեն, որ եթէ թոյլ տաք պիտի կարդամ:

ԱԶԳ. ԿԵՂՐ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ԲԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

«Այն խիստ անմխիթար կացությունը, որուն մէջ կը գտնուի այսօր ամբողջ հայութիւնը, եւ այն ընդհանուր յուսալքումը որ կը տիրէ ներկայիս հայ ժողովրդեան մէջ, մեզ համար քաջալերական չէին բնաւ ստանձնելու համար Քաղաքական Ժողովոյ կազմութեան ծանր պատասխանատուութիւնը, բայց խոր գիտակցութեամբ այն պարտականութեան, զոր Ազգ. Սահմանադրութեան առաջին յօդուածը գծած է ամեն հայ անհատի համար, եւ այն վստահութեամբ որ Ազգ. Երեսփ. Ժողովը զօրավիզ պիտի հանդիսանայ եւ դիւրացնէ իր գործունէութիւնը, կը համարձակինք ստանձնել Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովոյ պաշտօնը:

Նկատելով որ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովը, որպէս ներկայացուցչական գերագոյն օրկանը ամբողջ Թրքահայութեան եւ անկէ ծնած գաղութներու, համաձայն միւս երկու հայ յարանուանութեանց համաստիճան ժողովներու հետ, ստանձնած է հայ ազգային դատին հետապնդութեան պարտականութիւնը, Քաղաքական Ժողովս ինքզինքը պարտաւոր կը զգայ, խորհրդակցութեամբ Համազգային Երեսփոխանական Ժողովներուն եւ գործակցութեամբ Համազգային Վարչական Ժողովին, պաշտպանել մեր նուիրական դատէն ծնունդ առած իրաւունքները եւ շահերը:

Քաղ. Ժողովս կը հաւատայ որ ազգին բոլոր տարրերու մէջ անկեղծ հասկացողութեան ոգին է միայն որ այս ճգնաժամային օրերուն կրնայ դիւրացնել ազգային շահերուն պաշտպանութիւնը:

Քաղ. Ժողովս ջանադիր պիտի լինի շրջահայեաց կերպով գործել որպէսզի Ազգին մէջ աւելորդ գրգռումներ պատճառող արտայայտութիւններ տեղի չունենան, որոնք մէկ կողմէն կը վտանգեն մեր ֆիզիքական գոյութիւնը, միւս կողմէն կրնան դժուարացնել ազգին քաղաքականութեան ղեկավարութիւնը:

Քաղ. Ժողովս պիտի ջանայ սերտ յարաբերութիւն պահել ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայութեան հետ, եւ կանոնաւոր ընթացք տալու համար արտաքին եւ ներքին յարաբերութեանց, ան պիտի աշխատի ընդարձակել Յարաբերական դիւանը, օժտելով զայն պէտքերու համապատասխան բոլոր անհրաժեշտութիւններով:

Ժողովս՝ Ազգ. ներքին գործերու մէջ եւս, առաջնորդուած աշխատութեան բաժանումի սկզբունքէն, որոշ անդամներու միջոցաւ պիտի հսկէ ներքին, ելմտական, կրթական, խնամատարական եւ յարաբերական դիւաններու վրայ, պիտի ջանայ վերակազմել զանոնք, արդիական պահանջներու համապատասխան վիճակի մէջ դնելով, որով պիտի ապահովէ գործերու արագութիւնը, կանոնաւորութիւնը եւ մասնաւոր անհրաժեշտ հակակշիռի հաստատումը:

Ելմտական գործերու մէջ Քաղ. Ժողովս պիտի առաջնորդուի խնայողութեան սկզբունքներէ: Պիտի ջանայ ապահովել տուրքերու արդար բաշխումը եւ կանոնաւոր գանձումը, արդիւնաւորել հասոյթները, եւ հոգ տանիլ որ ազգին կողմէն վճարուած գումարները իրենց նպատակին ծառայեն, որուն համար ան պիտի կիրարկէ հարկաւոր հակակշիռը:

Խնամատարութեան գործին մէջ, համախորհուրդ համազգային Գործադիր Ժողովին հետ՝ Քաղ. Ժողովս պիտի ջանայ վերել պարգուած սկզբունքներով կանոնաւորել եւ ապահովել որբերու պահպանութիւնը, եւ հոգ տանիլ անոնց բարոյական, ֆիզիքական եւ մտաւոր զարգացումին: Ան մասնաւոր խնամք պիտի տանի, որպէսզի որբերը ըստ յարմարութեան եւ տարիքի, գիւղատնտեսական աշխատանքներու եւ արհեստներու հետեւելով նախաձեռնութեան մղուին, եւ պատրաստուին հետզհետէ հոգալ իրենց ապրուստը:

Կրթական գործին մէջ, Քաղ. Ժողովս պիտի ջանայ կրթական ընդհանուր ծրագրով մը միօրինակութիւն մտցնել հայ մանկտւոյն կրթութեան գործին մէջ. այդ ծրագրին մէջ ան պիտի աշխատի պահպանել հայ դպրոցականի ազգային ոգւով դաստիարակութիւնը եւ ապահովել որպէսզի հայ դպրոցը ծառայէ միմիայն հայ մանկտւոյն բարոյական, ֆիզիքական եւ մտաւոր զարգացումին, առ այս Ազգ. Իշխանութեանց վերապահելով հարկաւոր հակակշիռը:

Վերել պարգուած տեսակէտներէն անոնք, որոնք Ազգ. Սահմանադրութեան տրամադրութեան համաձայն, Ժողովի վաւերացումէն վերջ միայն գործադրելի են, հետզհետէ օրինագծի եւ ելմտացոյցի ձեւին տակ, պիտի ներկայացուին Ազգ. Երեսփ. Ժողովի:

⁸¹⁷ Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովին 6 Ապրիլ 1921 թուականը կրող տպագիր յայտագիրը կամ ծրագիրը պոլսահայ մամուլին մէջ հրատարակուած էր 8 Ապրիլ 1921-ին:

Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովի գնահատության ենթարկելով Քաղ. Ժողովիս որդեգրած ուղղության վերեւ պարզուած ընդհանուր գիծերը, կը յայտարարենք որ, այն պարագային, երբ Ազգ. Երեսփ. Ժողովի իր բարձր վստահութեան արտայայտութեամբ հաւանի մեր սոյն ծրագրի ուղղութեան, Քաղ. Ժողովս ինքզինքը յանձնառու պիտի նկատէ եւ ջանադիր պիտի լինի անոր աստիճանական գործադրութեան»:

Հիմա ինչպէս կը տեսնէք, այս յայտագրին մէջ յիշատակուած են նախ Քաղ. Ժողովի օրէնքով գծուած պարտականութիւնները եւ երկրորդ՝ գործունէութեան այն ուղեգիծը, որ ներմուծուած է իբրեւ նորութիւն: Աշխատութեան բաժանման սկզբունքով Քաղ. Ժողովը ներկայացուցիչներ պիտի նշանակէ եմտական, կրթական, ներքին, խնամատարական ճիւղերու մէջ եւ այս ամէնքը կազմակերպուած, պիտի ջանան կատարել իրենց պարտականութիւնը: Ինչպէս յիշուած է յայտագրին երկրորդ պարբերութեան մէջ, ազգին նուիրական դատէն ծնունդ առած իրաւունքները եւ շահերը յանձնուած են թէւ Համագումար Ժողովին կամ անկէ ընտրուած Համագազային Ժողովին, սակայն այդ նպատակաւ նոյն մարմիններու կատարած աշխատանքներուն մէջ ինք չի կրնար չէզոք մնալ, եւ ինքն ալ ստանձնած է ուղղակի գործունէութեան մաս մը: Քաղ. Ժողովը ինքզինքը պարտաւոր կը զգայ եւ պիտի աշխատի որ հայ ազատագրութեան դատէն ծնունդ առած խնդիրներու մասին բացատրութիւն տալու վիճակին մէջ գտնուի, երբ հարցում ըլլայ իրեն: Ահաւասիկ այս կերպով Քաղ. Ժողովս ձեռնարկած է պաշտօնի եւ իր ծրագիրը կը ներկայացնէ ենթարկելով Ժողովի գնահատման:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ համաձայն էք այս ծրագրին եւ եղած յայտարարութիւններուն, կրնաք Ձեր վստահութիւնը յայտնել:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ես կարելոր կէտ մը կ'ուզեմ դիտել տալ: Նախորդ նիստերէ մէկուն մէջ սկզբունքի մասին խօսելով, Տիար Խօնասարեան մեծամասնութեան կողմէ յայտնեց թէ «*քապիւն տ'ափէր*» մը պիտի ըլլայ այս մարմինը, բայց կը տեսնուի որ Քաղ. Ժողովը այդ հիման վրայ կազմուած չէ.⁸¹⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս գիտէք, մենք առանց շեղելու Սահմանադրութեան ոգիէն, քիչ շատ փոփոխութիւն մտցուցինք ընտրութեան ձեւին մէջ եւ այսպէս Ժողովը ընտրեց իր ատենապետը, իրաւունք տալով իրեն ընտրելու իր ընկերները: Այսպէս կը գործեն ուրիշ երեսփոխանական Ժողովներու մէջ եւ ընտրուած դահլիճը կը բերէ իր յայտագիրը որ քննելէ յետոյ Ժողովը կը յայտնէ իր վստահութիւնը...

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- *[ընդմիջելով]* Սահմանադրութեան դա՛ն կու տաք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ *(շարունակելով)*.- Ժողովին տեսակէտը կը բացատրեմ, որովհետեւ ինչպէս կ'երեւայ շատ լաւ ըմբռնուած չէ: Ուստի կա՛մ այն է որ այս յայտագիրը ընդունուած է, կա՛մ մերժուած է: Եթէ յայտագիրը ընդունուած է, ուրեմն Ժողովի կազմը խնդրոյ առարկայ չի կրնար ըլլալ, հետեւաբար պէտք է խօսինք ուղղակի յայտագրին [մասին] եւ Ժողովս լուսաբանուի: Մենք բացառիկ կացութեան մը առջեւ կը գտնուինք եւ պէտք է այդ տեսակէտը ունենալով աչքի առջեւ, ըստ այնմ ուղղութիւն տանք գործերուն:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Կը ցաւիմ որ դիւանդ սխալ ուղղութիւն կու տայ գործերուն: Ժողովս այս ծրագիրը քննադատելէ վերջ միայն կրնայ յայտնել իր վստահութիւնը կամ անվստահութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ ցաւը Ձեզի պահեցէք: Մենք նոր կացութեան մը առջեւ կը գտնուինք հիմա եւ պէտք է որ Վարչութիւնը օր առաջ գործի ձեռնարկէ. ուստի պէտք է խսկոյն սկսինք քուէարկութեան:

Տ. Ն. ԹԻԲԼԵԱՆ.- Այս Ժողովը առանց Քաղ. Ժողովի յայտագրին վրայ վիճաբանելու չի կրնար ընդունիլ զայն: Կ'ուզէի հարցնել նորընտիր Քաղ. Ժողովին թէ ինչ կը մտածէ իր յարաբերութեանց մասին թուրք կառավարութեան հետ: Իր նախորդները յախուռն կեանք մը ունեցան այս տեսակէտով, կ'ուզէի հասկնալ թէ ինչ պիտի ըլլայ արդի Քաղ. Ժողովի ուղղութիւնը այդ տեսակէտով: Յետոյ կարգ մը խնամակալութիւններ կան, որոնք ազգին դրամները կը մատակարարեն, անոնք պէտք է Տնտես. Խորհուրդի բովէն անցնին Քաղ. Ժողովէն անցնելէ առաջ: Կ'առաջարկեմ նոյնպէս փոխել Դատաստ. Խորհրդոյ կազմը: Կ'առաջարկեմ այս կէտն ալ նկատողութեան առնել:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒԲՄՃԵԱՆ.- Ես ամէն բանի մէջ նորութիւն դնել վտանգաւոր կը գտնեմ: Վարչապետ կամ ատենապետը ընտրելէ յետոյ իր ներկայացուցած ցանկը պէտք է ենթարկել այս Ժողովին: Այս կերպով միայն կարելի է ոեւէ շեղում չընել կանոնէն...

⁸¹⁸ Հայաճեան նաեւ ըսած է. «Այս Ժողովին մէջ ասկէ առաջ ըսուեցաւ թէ վարչութիւնները բարձր քաղաքականութեամբ չպիտի զբաղին: Մինչդէռ այս Քաղ. Ժողովը կ'ըսէ թէ պիտի զբաղի քաղաքականութեամբ: Ի՞նչ հակասութիւն է աս: Այս Ժողովը պէտք է որոշէ թէ վարչութիւնը կրնա՞յ քաղաք. գործերու միջամուխ ըլլալ» («Ճակատամարտ», 727/2548):

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ըսել կ'ուզեք ուրեմն որ փոխանակ յայտնի ընտրելու Քաղ. Ժողովի անդամները, գաղտնի՞ ընտրենք:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Այս յայտագրին մէջ կայ նաեւ երկու կէտ, որ նորութիւն է ինձ համար եւ այս մարմնոյն քաղաքականութիւնը գծելու հանգամանքը ունին: Ասոնց մէկն է գաղութները կեդրոնին կապելու խնդիրը: Ասիկա ինչպէ՞ս պիտի ըլլայ: Կան Եգիպտոսի, Ամերիկայի մէջ հայեր, որոնք ինչպէս պիտի կապուին կեդրոնին հետ որոշ չէ: Երկրորդ կէտն է Համագային վարչական Ժողովին հետ յարաբերութեանց խնդիրը: Չենք գիտեր թէ կարգ մը գործեր ինչպէս պիտի պարտադրուի[ն] Համագային վարչական Ժողովին: Յայտագրին այս երկու կէտերը մանուածապատ կը գտնենք:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Վարչութեան ատենապետին ներկայացուցած անուանացանկը չենք կրնար գործելու վիճակին մէջ դնել: Այս ժողովը իր վստահութիւնը պէտք է յայտնէ գործելու վիճակի մէջ դնելու համար Վարչութիւնը: Վարչութեան ատենապետին ներկայացուցած ցանկէն հասկցուեցաւ իր որոշած ընկերները: Անոնք պիտի վարեն գործերը իբր թէ այս ժողովը ընտրութեան ձեւով որոշած ըլլար այդ պաշտօննին: Հետեւաբար երբ ժողովս ընդունեց միայն ատենապետը ընտրելու սկզբունքը, ինչպէս կ'ըլլայ եւրոպական պետութեանց մէջ, երբ վեհապետները կ'ընտրեն վարչապետը, պէտք է ընդունի նաեւ անոր հետեւանքները եւ ձեռամբարձ քուէով վաւերացնէ նոր Քաղ. Ժողովի կազմը. գրաւոր քուէն պարզապէս անհեթեթութիւն կ'ըլլայ: Կրնանք սակայն կարծիքներ յայտնել ծրագրի մասին, ուրկէ կ'օգտուի Վարչութիւնը:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Նախ քան անցնիլ ծրագրի էութեան քննութեան, կ'ուզեմ հարցում մը ընել կեդրոնի կուսակցութեան շէֆին՝ Պ. Խօճասարեանին, թէ կիւրացնէ՞ Վարչութեան պետին ծրագիրը: Ես կ'ըսեմ թէ կարելի չէ խաղաղ ազգի մը ճակատագրին հետ ամբողջովին մէկ կողմ դնելով այն ամէն տրամադրութիւնները, որոնք կան այս ժողովին մէջ: Տակաւին ականջիս մէջն է կեդրոնի խմբակցութեան պետին այս ժողովին մէջ ըրած յայտարարութիւնը թէ Քաղ. Ժողովը այս ու այն պաշտօնները ունի, մինչդեռ ներկայացուած ծրագրէն կը հասկցուի որ կեդրոնի խմբակցութիւնը կ'առնէ որոշ պատասխանատուութիւն *տիրերթիւ*ներ տալու մասին: Կեդրոնի խմբակցութեան կազմը քաղաքակա՞ն է, ինչ է, անորոշ կը մնայ:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Մէկ դիտողութիւն մը ունիմ լուսաբանութեան համար: Նորընտիր Քաղ. Ժողովը պարտաւոր է նուիրուիլ Սահմանադրութենէ[ն] ծնունդ առած շահերու պաշտպանութեան: Կ'երեւայ թէ մոռացման արդիւնք է որ Կրօն. Ժողովի հետ համախորհուրդ գործելու մասին ռեւէ տրամադրութիւն չկայ, մասնաւորապէս ազգին նուիրական դատէն ծնունդ առած շահերու պաշտպանութեան համար:

Բոլոր հարստահարական խնդիրները, սկսելով հին ատեններէն, նոյնիսկ Սահմանադրութեան սկիզբէն ի վեր, լուծուած են Կրօն. եւ Քաղ. Ժողովներու կողմէ: Միշտ այսպէս եղած է եւ փափաքելի է որ Կրօն. Ժողովին մասնակցութիւնը զանց չառնուի, քանի որ այն ալ իր կշիռը ունի: Ինչպէս կ'երեւայ, այս կէտը վրիպած է իրենց ուշադրութենէն: Կանոնները կան ու կը մնան որքան ալ Հայկական Դատի պաշտպանութեան մէջ Համագային վարչութիւնը ձայն ունենայ: Այսօր Կրօն. Ժողովը *տր ֆէ* գոյութիւն ունի եւ մեր Պատրիարքը իր կրօնական հանգամանքով է որ կը նախագահէ Համագային Ժողովին, որուն 4 անդամը Քաղ. Ժողովին եւ երկերկու անդամ միւս վարչական ժողովներէն նշանակուած է, բայց Կրօն. Ժողովէն ոչ ոք կայ: Այս կէտը կարօտ է բացատրութեան: Փափաքելի է որ ասկէ վերջ չշեղինք իրականութենէն եւ սահմանադրական սկզբունքներէն:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մենք քիչ մը աւելի կը մօտենանք խորհրդարանական կեանքի: Այս յայտագիրը կը պարունակէ կարելոր մէկ մասը Քաղ. Ժողովի աշխատութեան: Յայտագիրը կը խօսի ոգիին վրայ, իսկ եթէ ստորաբաժանումներու վրայ պիտի խօսի, ոչ մէկ յայտագիր գոյութեան իրաւունք կրնայ ունենալ: Պ. Միրզախանեան հարցում մը կ'ընէ. գոհ ենք որ 30 հոգիով քուէարկեցինք եւ 31րդի մեծամասնութիւն չունեցանք: Մեզի կը վերապահենք Քաղ. Ժողովի վստահութիւն յայտնելու պարագան: Բարձր քաղաքականութիւնը ընդարձակ բառ մ'է: Նոր Քաղ. Ժողովը կը բացատրէ թէ ինչ տեսակ ուղղութիւն պիտի տայ գործերուն եւ պիտի ենթարկէ այս ժողովին վստահութեան եւ վաւերացման: Ես այստեղ ռեւէ բան մը չեմ տեսներ վրդովելու. երէկ Պատրիարքը, առջի օր երեք հոգեւոր պետերը դիմումներ կ'ընէին Փարիզ ազգին պահանջին համար: Քաղ. Ժողովը վայրկեանին ուղղութեան թելադրածը պիտի գործադրէ: Ի՞նչ կայ ուրեմն ազգը ահաբեկող, երբ ազգին նիւթապէս ու բարոյապէս պատասխանատու մարմինի մը կը զլանան այն իրաւունքը, զոր կը գործադրեն ուրիշներ եւ ամենէն բարձր քաղաքականութիւնը կը վարեն անպատասխանատու կերպով, իրենք ամէն բան կ'ընեն իրենք իրենց համար, բայց կածես ըսել կ'ուզեն դուք դադրեցէք, մենք պիտի գործենք: Մենք հոս պիտի որոշենք ազգ. քաղաքականութիւնը եւ չպիտի թոյլ տանք պատահական անձերու գործունէութեան, որոնք ձախողուածքի ատեն ոչ մէկ պատասխանատուութիւն կը ստանձնեն: Կիլիկիոյ դէպքերը փայլուն ապացոյցներն են ասոր: Պ.

Միրզախանեան հարցուց թէ չեղոքներու խմբակները ինչ կ'ըսեն: Մենք կազմակերպուած չենք, բայց համախոհներու խմբակ ենք ու կը ստանձնենք բարձր քաղաքականութենէ կամ պզտիկ քաղաքականութենէ յառաջ գալիք ամէն պատասխանատւութիւն:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Պ. Տ. Մովսէսեանի յայտագրին մէջ որոշ կէտ մը կայ այս ժողովի կազմին եւ իրաւասութեան մասին եւ ինչպէս կ'երեւայ, սխալ ըմբռնում ունի այս ժողովի մասին, իսկ իր միւս ըսածները աւելի անորոշ են: Այս ժողովը թրքահայերու բարձրագոյն ժողովը չէ, այլ լուսաւորչական հատուածին ժողովն է: Յայտագիրը կ'ըսէ նաեւ որ գաղութներու հետ սերտ գործակցութիւն պիտի կատարէ. սակայն ո՞ր գաղութը ներկայացուցիչ ունի այս ժողովին մէջ: 1909էն ի վեր Գոնիա երեսփոխանական պօռո ունի այստեղ, բայց Պուլկարիա, Ամերիկա, Ռումանիա ներկայացուցիչ չունին: Այս ժողովը գաղութներու ներկայացուցիչը ըլլալու համար, անոնք պէտք է ներկայացուցիչ ունենային այս ժողովին մէջ, որպէսզի իրաւունք ունենայինք գոնէ ազգին գերագոյն ներկայացուցիչ մարմինը նկատելու: Ասկէ գտաւ, Ազգ. Ժողովը ազգին լրիւ ներկայացուցիչ մարմինը չէ. Ազգ. Ժողովը իբրեւ լուսաւորչական հատուածին ներկայացուցիչը ինքն էր որ չուզէր ներկայացուցիչ ըլլալ առանձին, մինչ Պ. Խօճասարեան իր համամտութիւնը կը յայտնէ, երբ այս ժողովը կը ներկայանայ *կրան քապիկէի*⁸¹⁹ հանգամանքով: Ծրագրին միւս մասերը աւելի շփոթ են. քանիցս կարդացի անիկա եւ չկրցի հասկնալ: Ըսուած է որ Քաղ. Ժողովը պիտի ջանայ կրթական գործը հաստատուն կռուանի մը վրայ դնելու: 60 տարիէ ի վեր Սահմանադրութիւն ունինք եւ 1864էն ի վեր կրթական ծրագիր ունինք, որուն գործադրութեան հետամուտ չենք եղած եւ այս *պատմա քալու*⁸²⁰ բացատրութիւններն են որ գործածուած են ու կը կրկնուին: Յետոյ կան ծրագրին մէջ կարգ մը բացատրութիւններ, որոնք ոսկեգօծ դեղահատերու տպաւորութիւնը կ'ընեն: Յայտագրին մէջ կայ պարբերութիւն մը աշխատութեան բաժանման վերաբերեալ. այդ մասին ամէն Վարչութիւն միեւնոյն բանը ըսած է, առանց սակայն գործադրութիւն ըլլալու: Պ. Տ. Մովսէսեան գիտէ թէ իր ընտրած այդ տարրերով, որոնք կրնան շատ յարգելի անձեր ըլլալ, կարելիութիւն չկայ աշխատութեան բաժանում ընելու: Ես գիտեմ որ անոնք չպիտի կրնան գոհացում տալ բազմաթիւ պէտքերու եւ քիչ ժամանակ ետքը գործերը դարձեալ անկերպարան վիճակի պիտի մատնուին: Քաղ. Ժողովը «կը հաւատայ որ ազգին բոլոր տարրերու մէջ անկեղծ հասկացողութեան ոգին է միայն որ այս ճգնաժամային օրերուն կրնայ դիւրացնել ազգին շահերուն պաշտպանութիւնը»: Անիկա ամէն մարդ գիտէ, սակայն Պ. Տ. Մովսէսեան չի բացատրեր թէ այդ ոգին յառաջ բերելու համար ինչ հիմ պիտի ունենար իրեն: Ինք իր կազմած Քաղ. Ժողովով կը հակասէ այդ ճշմարտութեան, որովհետեւ շատ յարգելի անձեր չէ ուզած ամենէլ եւ ժխտած է անոնց աշխատութիւնը: Դարձեալ, յայտագիրը կ'ըսէ թէ շրջահայեաց կերպով պիտի գործէ. ո՞վ կ'ըսէ թէ չպիտի գործէ: Ներքին գործերու մասին իր ըսածը, ինչպէս բացատրեցի քիչ մը վերը, ոսկեգօծ դեղահատ մ'է, իսկ մեծամասնութեան գնահատութիւնը այն ատեն միայն կրնայ ըլլալ, երբ Քաղ. Ժողովը իր պիտոնէն բերէ եւ իր գործունէութիւնը ճշդէ:

Տ. Ժ. ՄԻԺԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Լսելէ յետոյ Պ. Խօճասարեանի պատասխանը իբրեւ կեդրոնի ներկայացուցիչ, ես կը տեսնեմ որ կեդրոնը այլեւս անորոշ դէմք մը չէ, այլ՝ քաղաքական օրկան մը, ո՛չ թէ անհատ մարդկանց հաւաքոյթ մը, այլ՝ քաղաքական խմբակցութիւն մը, որոնք ունին իրենց տեսակէտը իւրաքանչիւր քաղաքական եւ հասարակական գործերու վրայ: Ես կեդրոնի խմբակցութեան ետին կը տեսնեմ Ռամկավար Կուսակցութիւնը. պէտք է այլեւս բաց խօսինք եւ մենք կ'ամ կը համաձայնինք իրենց ուղղութեան, կ'ամ կռիւ կը յայտարարենք: Ռամկավար Կուսակցութիւնը մէջտեղ կը բերէ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեանը եւ այս ժողովին վերագրելով բարձր քաղաքականութիւն վարելու իրաւունքը, Փարիզը Պոլիս կը փոխադրէ: Մենք պիտի վարենք եւ պաշտպանենք, կ'ըսէ, Հայկական Խնդրէն ծնունդ առած իրաւունքները եւ շահերը եւ ես կը հետեւեցնեմ որ Փարիզի մեր պատուիրակութեան գործը հոս կու գայ. ինչո՞ւ կու գայ, որովհետեւ անոնք ձախողեցան իրենց ձեռնարկին մէջ եւ անձնական ու այլ պատճառներով ստոյգ վիճակ մը չկրցան ստեղծել: Այս ձախողանքէն յետոյ, այն տարրերը որոնք *աքթիւֆ* գործ կ'ուզեն ստեղծել, պէտք է որ յոյս տան ժողովուրդին Ազգ. Օճախի մը ուրուանկարով: Քանի որ Փարիզը սնանկացաւ, պէտք է տեղափոխել: Կեդրոնի կուսակցութեան յայտարարութիւնը բաւականաչափ քօղարկուած է, բայց ցոյց կու տայ որ այդ տարրը ուժ ունի եւ կը գործէ, հետեւաբար պէտք չէ զինքը նկատել անպատասխանատու: Հետեւաբար, եթէ ոեւէ աղէտ մը պատահի, ո՞վ պէտք է պատասխանատու նկատենք: Անիկա գոյն չունի. մենք պիտի կրնա՞նք ըսել որ դուռն քու ետիդ *մասաւ* մը ունէիր, անոնք բերին քեզի իշխանութեան գլուխ: Կեդրոնը պէտք է ըսէր որ կ'իւրացնենք ամէն պատասխանատւութիւն եւ բոլորս մէկ հայեացք ունինք Ռամկավար Կուսակցութեան հետ. արդ, ինք կրնա՞յ այդ բանը ըսել: Եթէ Պ. Տէր Մովսէսեան

⁸¹⁹ Մեծ դահլիճի:

⁸²⁰ Բառացիօրէն՝ տպածոյ կաղապար: Փոխաբերաբար՝ ծամծամած, ձեւականօրէն յանախ յեղեղուած:

առանձին Տանկաստանի խնդիր կը յարուցանէ, եւ Տանկաստանի մէջ տանկահայի իրաւունքը կը համարեմ *ֆանթազիա* եւ ոչ *րէալ* գործ: Տանկահայ Օճախը միայն մեր երեւակայութիւնը կը փայփայէ եւ նոր աղէտներու դուռ կը բանայ: Ասկէ կը հետեւի որ Հայկական Հարցի կեդրոնը փոխադրուած է մի ուրիշ տեղ, ուր չի հասնիր Պ. Տ. Մովսէսեանի հորիզոնը: Ես կը սպասեմ որ Պ. Տ. Մովսէսեան ներկայանայ որոշ դիմագծով, որպէսզի հիմակուրէն գործէր այդ ուղղութեամբ, ձախողութեան պարագային իյնար եւ յաջողութեան պարագային բարձրանար: Դուք կ'ըսէք որ մինչեւ հիմա անպատասխանատու անձերու երեսէն տուժեցինք...

ՁԱՅՆԵՐ.- Այո, այո:

Պ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Բայց իրենք պէտք է ըսեն թէ կը վերցնեն այդ պատասխանատուութիւնը, որպէսզի նոր աղէտներ ստեղծուած պարագային գիտնանք թէ ով պիտի ստանձնէ պատասխանատուութիւնը: Եւ որպէսզի այս բոլորը կարողանայ ընել, յանկարծ կու տայ այս ժողովին թրքահայութեան ներկայացուցիչի հանգամանք: Այստեղ թրքահայութիւն չկայ եւ ձեր խիղճը պէտք չէ ներէ որ այդ կերպով ճանչցուի այս ժողովը, իսկ եթէ կը ճանչնաք այդ հանգամանքով, տուէք այդ համեմատական իրաւունքը: Եթէ դուք կոթնած էք ձեր մեծամասնութեան վրայ, պէտք չէ մոռնաք որ կը գրաւէք նախկին աթոռները. եթէ այսօր թողուք այդ աթոռները, այն ատեն միայն կրնայ հասկցուիլ թէ ո՞վ է ժողովրդեան իրական ներկայացուցիչը: Այստեղ չկան Կովկասի 150000 հայութեան ներկայացուցիչները, այլ Պոլսոյ 3-4000 հայութեան քուէն, որ 80-10[0] հոգի ստեղծած է. ասկիւ խոճի դէմ բան է: Կարո՞ղ էք ըսել որ 2-3000 քուէով կարելի է կազմել թրքահայ ներկայացուցչութիւն: Ես կը յիշեմ որ Պ. Խօճասարեան անցեալ նիստին ըսաւ որ ե՞րբ բերիք ոեւէ ծրագիր ձեր ուղղութիւնը արդարացնող եւ մենք մերժեցինք:

Չեմ գիտեր թէ ինչպէ՞ս պիտի անցնին, բայց եթէ այսպէս պիտի ըլլայ այն, ուրեմն աշակերտները իրենց վարպետները կը գերազանցեն: Ես կ'ըսեմ որ այս ուղղութիւնը սխալ է եւ կրնայ հակառակ հետեւանքներ տալ. ժողովուրդը դեռ եւս կրաւորական դերի մէջ չէ, իր քննադատական ոգին կը պահէ անիկա եւ այդ ոգիէն կրնաք վնասուիլ դուք: Մենք երկու ծայրերու վրայ ենք, դուք քննադատեցէք մեզի, բայց դուք սխալ մի ընէք. եթէ այս ուղղութիւնը չփոխուի, պիտի ստեղծուի քաոս մը. ասկիւ կրնամ ըսել իբրեւ իրողութիւն: Պէտք է գործել շրջահայեաց կերպով՝ չվտանգելու համար մեր ֆիզիքական գոյութիւնը: Կացութիւնը ճգնաժամային է, մենք անտէր ենք մնացած ու անստուգութեան մէջ: Մեզ կը մնայ այդ բոլորէն օգտուելով ուղղութիւն մը տալ մեր գործերուն, *րէալ*, իրապաշտ քաղաքականութեան պէտք է հետեւինք, տեսնելով որ ուրկէ ինչ կը հետեւի: Եթէ դուք այսպէս պիտի տանիք մեր գործերը, պէտք է յիշէք որ հիւծուած է ազգը, որուն համար մենք՝ յեղափոխական կուսակցութիւններս մեր արիւնն ալ տուինք ի հարկին: Ժողովուրդը կը համբերէ, այո, բայց պէտք է յիշէք որ ի վերջոյ վրէժխնդիր կը լինի ձեզմէ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Կարգ մը երեսփոխաններ խօսեցան իրենց կուսակցութիւններու անունով, եւ պիտի խօսիմ իմ *ֆրակցիայի* անունով: Այս այն *ֆրակցիան* է, որ միայն ազգը կը ճանչնայ եւ ժողովուրդին 100ին 95ը կը կազմէ: Պ. Տ. Մովսէսեան յայտագիր մը բերած է այստեղ, եւ իր ճակատը պիտի համբուրեմ, եթէ յաջողի գործադրել զայն: Չեմ կարծեր որ այստեղ գտնուի անդամ մը, որ ելմտական, կրթական, խնամատարական, վարչական եւն. գործերու մէջ իր պարզած տեսակէտներուն համամիտ չգտնուի: Պ. Միրզախանեան քիչ առաջ ըսաւ որ պէտք է զգուշանալ ժողովրդեան քննադատութիւններէն եւ թէ ժողովուրդը գիտէ քննադատել: Ու զգուշացուց մեզի առարկայ ըլլալէ այդ ժողովուրդին քննադատութեան: Ես կը փափաքեի որ ժողովուրդը ո՛չ միայն քննադատէր, այլ եւ իր քննադատութենէն յետոյ եզրակացութեան մը յանգէր: Ես կը զարմանամ որ ամէն անգամ այս ժողովին մէջ խօսք եղած ատեն, ո՛չ մէկ ակնարկութիւն կ'ըլլայ չէզոք ժողովուրդին համար, որ ամէն ժամանակ ձախողութեան հետեւանքները ինք կրեց, իր ամբողջ հարստութիւնը փնացուց եւ 100ին 95 ինք գոհուեցաւ եւ նահատակուած մէկ միլիոնէն 999,000 այդ չէզոք ժողովուրդին մաս կը կազմէ: Հետեւաբար, մենք իրաւունք չունինք նախատելու այդ չէզոք ժողովուրդը, ինչպէս մեր մտքէն ալ չ'անցնիր, յարգելու համար այդ չէզոք ժողովուրդը, Մուրատ մը, Շահիրիկեան մը նախատել:

Ըսուեցաւ որ այս ժողովին մէջ գտնուած անդամները ընտրուած են Պոլսոյ հայութենէն: Այս յայտարարութիւնը ընողները կ'երեւայ թէ չեն գիտեր [թէ] այս ժողովին մէջ կան անդամներ գաւառներէն ընտրուած, որոնց ներկայացուցիչներն են այստեղ եւ հետեւաբար այստեղ ազգ. քաղաքականութիւնը աւելի լաւ կրնայ գործադրուիլ: Եթէ պիտի խօսինք պատասխանատուութեան վրայ, ի՞նչ պէտք է ըսել այն երեւոյթին վրայ որուն հանդիպեցանք Կիլիկիոյ մէջ: Հոն խումբ մը հանրապետութիւն հռչակեց,⁸²¹ մէկ մասը ֆրանսական հովանաւո-

⁸²¹ Կը թուի թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի 2 Օգոստոս 1920-ին Միհաս Վերածինի գլխաւորութեամբ հռչակուած Հայկական Միջազգետի Ինքնավարութեան, որուն մասին կը մէջբերենք հետեւեալը.

րութիւն խնդրեց⁸²², ուրիշ մը անկախութիւն պահանջեց⁸²³: Ահաւասիկ այս է արդիւնքը Ձեր գտնուած տեղւոյն մէջ տիրող կացութեան: Ո՞վ պատասխանատուութեան ենթարկեց ասոնք եւ ո՞վ խօսեցաւ բռնուած այս ընթացքին յառաջ բերելիք վնասներուն վրայ: Եթէ այս պատասխանատուութիւնը ճշդուէր, մենք այնպէս կը հաւատանք որ անգամ մ'ալ այսպէս բան չէր պատահեր:

Հետեւաբար, ինչպէս որ ըսի քիչ առաջ, ես շատ ուրախ եմ որ ժողովուրդը կը քննադատէ, բայց կը փափաքիմ միեւնոյն ատեն որ եզրակացութեան մը գայ եւ ըսէ թէ այս ինչ գործը այն ինչը բոլորն է, եւ մինչեւ որ ասիկա չըլլայ եւ ազգ. քաղաքականութիւն մը չգծուի, մենք ոչնչանալու դատապարտուած ենք: Պէտք է միանգամ ընդմիշտ որոշ քաղաքականութիւն մը ունենայ այս ազգը:

Երբ զինադադարը կնքուեցաւ, ամէն հայ ամերիկեան *մանտան* կը խնդրէր, եւ Պ. Ուիլսոնի դիմումներ կ'ըլլային այդ նպատակով: Հայ մը չկար որ ասոր հակառակը խորհէր: Ամէնքը իրար կը շնորհաւորէին: Այդ միջոցին ես ամերիկեան Հնչակեան թերթի մը մէջ կարդացի յօդուած մը եւ դաշնակցականներն ալ յետոյ իրենց հետեւեցան. ասոնք կ'ըսէին հայեր գգուշացէք, Ամերիկա ձեզի պիտի շահագործէ. բայց խորհող չկար թէ ով պիտի շահագործէ, որովհետեւ Հայաստանի մէջ խումբ մը այդի կիներ եւ խել մը որբեր կային. այս պայմաններու մէջ ո՞վ էր շահագործուելիքը:

Հնչակեանները 7-8 հոգիով հաւաքուեցան եւ ամերիկեան *մանտային* դէմ արտայայտութիւնը ազգային բաղձանք հռչակեցին. ուրկէ՞ առին այդ իրաւունքը: Ուրեմն դուք որքան որ ազգը փրկեցիք, բաւական է, քիչ մ'ալ մենք փրկենք: Երբ որ Քաղ. Ժողովը իր պիւտճէն բերէ, այն ատեն առիթ պիտի ունենանք խօսելու ազգ. քաղաքականութեան վրայ:

Հարստահարական խնդրոյն առթիւ ես գիր մը ներկայացուցած էի, որուն մէջ ըսուած էր թէ Ազգ. Ժողովէն ծնած Քաղ. Ժողովը չբաղի այս խնդրով, որովհետեւ մենք թրքահայ ենք. ինծի ըսին որ ետ առ այդ նամակը, որովհետեւ դաւաճանութիւն է: Եթէ այս բաները պէտք եղած կարելորութեամբ նկատողութեան առնուած ըլլային ատենին, այսքան գոհ չէինք տար: Այսօր մեր գործադրելիք քաղաքականութիւնը մեր մորթը ազատելու քաղաքականութիւնն է. մենք ուրիշ քաղաքականութիւն չունինք որ հետապնդէր Քաղ. Ժողովը: Կը շնորհաւորեմ ես զինքը, եթէ ասոնք յաջողի գործադրել եւ մենք պէտք է օգնենք իրեն այս ուղղութեան մէջ:

Տ. Վ. ԹԷԲԷԵԱՆ.- Նորընտիր Քաղ. Ժողովը ընդունուած խորհրդարանական դրութիւններու հետեւելով իր յայտագիրը բերաւ հոս: Առանց մոլորելու ինձմէ առաջ խօսուածներուն մէջ, որոնք կրնան նիւթ ըլլալ հրապարակային բանախօսութիւններու եւ լրագրութեան, մենք ունինք մեր առջեւ յայտագիր մը, որուն վրայ իբրեւ երեսփոխան պիտի ըսենք թէ ինչ է մեր վերաբերումը եւ ինչ դիրք կը բռնենք անոր նկատմամբ: Ես կը նկատեմ որ այս յայտագիրը Քաղ. Ժողովէն պահանջուած գործունէութեան ծրագիրն է: Եթէ աչքէ անցնէք ուրիշ երկիրներու մէջ վարչութեան ծրագիրները, երբեք այդ նորութիւնները չէք տեսներ. ասոնք չեն պարունակեր նաեւ այն մանրամասնութիւնները, որոնք կը փնտռուին այս ծրագրին մէջ: Երբ այս ժողովը Ձեր հաւանութեան կամ վստահութեան կ'արժանանայ, այն ատեն մաս առ մաս պիտի գործադրուի անիկա: Յայտագիրը կ'ըսէ որ տարրերու մէջ անկեղծ համաձայնութիւն մը յառաջ պիտի բերէ. այս խոստումը նորութիւն մը չէ, որովհետեւ միշտ այս կոչը ուղղուած է տարախոհ խումբերու կողմէ եւ կ'ըսէ թէ ես այս ընկերային ծրագիրը ունիմ, Ձեր աջակցութիւնը ինծի նուիրեցէք: Մեզի համար ամենէն կարելորը ապահովելն է գլուխ դնելիք տեղ մը եւ այս

Աւելի զաւելտականը, Ատանայի Անկախութեան արտէն երեք օրեր առաջ, կարծէք «կանխելու» եւ «առաջնութիւնը» խլելու փութկոտութեամբ, 1920 Օգոստոս 2-ին Կիլիկիոյ Սիհուն եւ Ծիհուն գոյգ գետերուն միջեւ տարածուող լեռնային գոգին՝ հին հայոց Արքակաղնի վանքին մէջ կեդրոնացած խումբ մը փախստական եւ ինքնագլուխ հայեր, *Մինաս Վերածինի* հրամանապետութեամբ, կը հռչակեն «*Սիհուն եւ Ծիհուն գետերու Հայկական Միջազգետքի Բնքնավարութիւն*» մը, իրենք զիրենք երեսակայելով վերականգնիչները Ռուբէն Մեծի անկախութեան... Եւ ... իր միակ ստորագրութեամբ յայտարարութիւններ կ'ուղղէ Ֆրանսական Ընդհանուր Կառավարիչ Գնդապետ Պոնտնի, Ազգային Միութեան եւ հայ կուսակցութեանց ... - «*Մեր նպատակն է Կիլիկիան օժտել հայ ինքնավար ռեժիմով եւ արժեցնել մեր դարաւոր իրաւունքները...*» (Եղիայեան, 156):

⁸²² Այս անկարկութիւնը կը թուի վերաբերիլ 4 Օգոստոս 1920-ին Ատանայի Միջքրիստոնէական Խորհուրդի նախաձեռնութեան, որ կը բանաձեւուէր ի շարս այլոց Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Միհրան Տամատեանի եւ առաջնորդ Գեորգ Ծայրագոյն Վարդապետ Արպանեանի ստորագրութիւնը կրող յայտարարութեամբ, ուր կ'ըսուէր. «Այսօրուրէն սկսեալ Կիլիկիան հանդիսաւորապէս կը հռչակենք Թուրքիայէն անջատ եւ անկախ երկիր մը, օժտուած տեղւոյն ինքնավար վարչութեամբ, եւ դրուած Ֆրանսայի մանտայի տակ...» (Եղիայեան, 156):

⁸²³ Անկարկութիւն Միհրան Տամատեանի գլխաւորութեամբ 5 Օգոստոս 1920-ին Կիլիկիոյ պահիկ մը միայն տեւած անկախութեան հռչակման (տեսնել Յաւելուած 54):

արդիւնքը ձեռք բերելու համար Քաղ. Ժողովը պիտի դիմէ այն միջոցներուն, որ պարագաները կը հարկադրեն: Եթէ աւելի որոշ չէ այս կէտը, իւրաքանչիւր երեսփոխան կրնայ զգալ զայն: Գործադիր իշխանութիւնը կը բաւականանայ միայն ըսելով որ պիտի աշխատինք որ գրգռիչ արտայայտութիւններ տեղի չունենան, թուրք տարրը եւ թուրք կառավարութիւնը չմղելու համար բարբարոսութեան: Հարկ չկայ դարձեալ փնտռելու թէ ինչ տրամադրութիւն ունի Քաղ. Ժողովը *մարքսիզմին*⁸²⁴ հանդէպ, որովհետեւ մեր համոզումը այն է որ մեր մէջ *փրոլեթարիա* գոյութիւն չունի: Թէ այս Ժողովը թրքահայոց դատը հետապնդելու իրաւունք ունի՞, ես կը կարծեմ որ ունի եւ այս կերպով ալ այս Ժողովը կրնայ յայտնել իր վստահութիւնը: Այս Ժողովը իր 60 տարուան գոյութեան ընթացքին օրինականութեան բոլոր պայմանները լրացնելով համեմատական թուով ներկայացուցչութեամբ ներկայացած է եւ ինչ որ ունէր այս ազգը այս Ժողովն էր, որ եթէ լաւագոյն բան մը ըրած է, ազգային դատը ընդգրկած ըլլալն է: Ան իր ցանկութիւնները յայտնած է այդ կերպով, ինչպէս ամէն մարդ կրնայ դատել: Հայ լուսաւորչականներու այս գերագոյն Ժողովը ազգային դատին մէջ հրաւիրեց իր ազգակից միւս եղբայրները, որպէսզի յայտնեն իրենց կարծիքը եւ որոշումը: Իրաւ է որ արդարութիւն չկայ մասնակցութեան մէջ, քանի որ քանի մը տասնեակ հազար հայ բողոքականները 30 հոգիով կը ներկայանան մէկ միլիոն հայոց ներկայացուցիչներուն հետ եւ ասիկա ալ ճիշդ չ'ըլլար, սակայն ինչ կրնանք ընել երբ ոգին է որ նշանակութիւն ունի մեզի համար: Եւ ասիկա յառաջդիմութիւն մը եղած է ազգակիցներու իրարու քով գալուն հետեւանքով, որոնք գիտակցութիւն կ'ունենան աւելի մեծ խնդիրներու վրայ, կազմելով Համագումար Ժողովը՝ համաստիճան այս Ժողովին:

Դարձեալ ըսուեցաւ որ Քաղ. Ժողովի այս յայտարարութեան մէջ Վարչութեան պարտականութեան վերաբերեալ գործերու համար Կրօն. Ժողովի յիշատակութիւն չկայ: Թէ Քաղ. Ժողովը Կրօն. Ժողովին հետ գործակցութեան ինչ բաժին ունի, ասիկա երեւան եկած է տարիներու գործակցութեամբ: Այն ամէն խնդիրները, որոնք օրէնքով կը պատկանին երկու Ժողովներու՝ հաւասար ձայնով կը լուծուին եւ միասին կը ճշդուին: Ս. Պատրիարքը պաշտօն ունի հոս գալու եւ ըսելու որ օրէնքի հակառակ կը գործուի, անոնք որ *քոնֆլի* կը տեսնեն երկու Ժողովներու մէջ, ծայրայեղ զգուշաւորութիւն ի գործ կը դնեն:

Ես իմ ընկերներուս հետ կ'ըսեմ որ հոս ունինք Քաղ. Ժողովի անդամներու անուններ: Անոր մէջ կան անձանօթ անուններ, ինչպէս նաեւ ծանօթ անուններ, որոնք կը բաւեն որոշուած աշխատութեան համար: Այդ աշխատութեան իւրաքանչիւրին համար ձեռնհաս տարրեր կան եւ պիտո՞նէ եւ այլ աշխատութիւններ յաջողութեամբ կրնանք գլուխ հանել: Մենք հիմա վստահութիւն կը յայտնենք նորակազմ Քաղ. Ժողովին, որպէսզի պէտք եղած զոհողութեամբ գործի լծուելով ի գլուխ հանեն իրենցմէ սպասուած աշխատութիւնը:

Եթէ այս Քաղ. Ժողովին տեղ ընտրուէին ուրիշներ, եւ եթէ գիտնայի թէ անոնք ճշմարիտ հայեր են, եւ դարձեալ վստահութիւն պիտի յայտնէի իրեն ու ըսէի որ քու ընկիծներուդ համար ես վարկ կ'ընեմ, որովհետեւ պարկեշտ մարդ ես: Ինչ որ կ'ըսեմ այսօր այս Քաղ. Ժողովին, նոյնը պիտի ըսէի նաեւ իրեն: Առանց այլեւս մանրամասնութեան մէջ մտնելու՝ մեր պատրաստակամութիւնը կը յայտնենք ամէն աջակցութիւն նուիրելու այս Ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի մը երեսփոխաններ խօսք ուզած են տակաւին ու Քաղ. Ժողովի ատենապետն ալ պիտի պատասխանէ անոնց: Կ'ուզե՞ք որ խօսք տանք, թե՞ վիճաբանութիւնը փակենք: Անոնք որ փակումը կ'ուզեն, իրենց քուէները տան:

(Ժողովը 28 քուէով վիճաբանութեան փակման որոշում տուաւ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նորընտիր Քաղ. Ժողովի հետեւեալ անդամները

(անդամներու անուններ)⁸²⁵

Քաղ. Ժողովի յայտագրով վաւերացնողները ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

(Ժողովը 13ի դէմ 28 քուէով վաւերացուց Քաղ. Ժողովը եւ ընդունեց իր յայտագիրը)

⁸²⁴ Գերմանացի տնտեսագէտ, իմաստասէր, ընկերաբան Քարլ Մարքսի (1818–1883) տնտեսաքաղաքական տեսութիւններուն ամբողջութիւնը, որ հիմը պիտի կազմէր համայնակարութեան, խթան մը ըլլալով նաեւ ընկերվարական գաղափարներու տարածման համար:

⁸²⁵ Ինչպէս նախապէս նշուած է Տէր Մովսէսեանի կողմէ, իր կողմէ գլխաւորելի եւ հետագային երեք այլ անդամներու յաւելումով ամբողջանալի կազմը կը բաղկացնէին Աւետիս Թերզիպաշեան, Արամ Գալէնտէր, Երուանդ Լաթիֆեան, Հայկ Անտոնեան, Լեւոն Թորպեան, Խաչիկ Գեորգեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Յարութիւն Դարբինեան, Մերովբէ Պէրպէրեան եւ Սիմոն Մելքոնեան:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կը հարցնեմ որ նորընտիր Քաղ. Ժողովի անդամները իրենց Հայրենիքի Տուրքը վճարած են: Եթէ վճարած չեն, պիտի հրաժարեցնենք:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Նոյնը պէտք է գործադրուի նաեւ երեսփոխաններու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անշուշտ կը գործադրուի օրէնքին տրամադրութիւնը:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 5½[ին])⁸²⁶

⁸²⁶ «Վերջին Լուր» (9 Ապրիլ 1921, 2147) ընթերցողներուն ներկայացնելով նիստին նկարագրականը, կը նշէ.

Ընդդիմադիր կողմէն յայտագրին զանազան կէտերուն մասին կարգ մը դիտողութիւններ եղան, որոնց պատասխանեցին չեզոքներու եւ ռամկավարներու ներկայացուցիչները:

Երէկի նիստին ամենէն կարեւոր մասը կը կազմէր այս վերջիններուն կտրուկ եւ վճռական յայտարարութիւնները՝ ուղղեալ ընդդիմադիրներուն, որոնցմով Պ. Հայկ Խօնասարեան եւ թէ՛ մանաւանդ Պ. Ներսէս Օհանեան հանդիսաւորապէս յայտարարեցին թէ ազգին չեզոք մեծամասնութիւնը այլեւս թոյլ չպիտի տայ փոքրամասնութեան մը, որ իր ուզածին պէս գործէ ազգին մէջ, փորձանքներ բերէ անոր գլխուն, եւ յետոյ ալ թօթափէ ամէն պատասխանատւութիւն: Այս կերպով չեզոքներն եւ ռամկավարները, իրենցմէ կազմած ըլլալով Քաղ. Ժողովը, կը ստանձնեն անոր գործերուն պատասխանատւութիւնը:

[Համագգային Խորհուրդ]

14 Ապրիլ 1921

Սրբազան Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6½

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք Հայր, Տ. Օգ. Արք. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեզնեան

Տիար Դաւիթ Տէր Մովսէսեան եւ, Տիար Ա. Թէրզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Պ. Ալան

1. Ս. Պատրիարքը, Սայեդեան Արք. եւ Փրոֆ. Պեզնեան ժողովին հաղորդեցին թէ շաբաթ օր ներկայանալով Փրանս. Բարձր Զոմիսէրին, անոր յանձնած էին ժողովին պատրաստած գիրը՝ Կիլիկիոյ մասին: Չօր. Բեյլէ յայտարարած էր թէ ներկայացուած առաջարկները մասամբ արդէն ֆրանքո-թուրք համաձայնագրին մէջ գոյութիւն ունին եւ խոստացած էր Փարիզ եւ Ժենեւայ Կուրոյի հաղորդել այս գիրը:

2. Կարդացուեցան Պօղոս փաշա Նուպարի 4 եւ 5 Ապրիլ թուակիր նամակները⁸²⁷ եւ անոնց յարակից թուրքերը, որոնց մէջ գլխաւորաբար երկու հարցեր շօշափուած էին. Ա. Պատուիրակութեան հարց եւ Բ. Կիլիկիոյ խնդիր:

3. Ժողովը նախադասեց երկրորդը՝ իբր աւելի ստիպողական եւ որոշեց Պ. Թէրզիպաշեանի առաջարկով այս խնդրոյն համար զօրաւոր դիմում մը կատարել Ամերիկայի նոր նախագահին՝ Մր. Հարտինկի մօտ, եթէ կարելիութիւն կայ ուղղակի Փարիզի Պատուիրակութեան կամ իրմէն կարգուած ներկայացուցիչներու միջոցաւ: Ազգապետ Էֆենտին առաջարկեց նախ հեռագրով անմիջական դիմում մը կատարել, քանի որ Ամերիկա պատուիրակութիւնը դրկելը կրնայ յապա[ղ]իլ:

Այս դիմումին գլխաւոր նպատակը պիտի ըլլար որ Ամերիկա, որմէ մեծ ակնկալութիւններ ունին Դաշնակիցները, մասնաւորապէս Փրանսա, որ իր պետական մարդոցմէ մին՝ Մ. Վիվիանին⁸²⁸ որկած էր այս պահուս Ամերիկա, իր բարոյական ազդեցութիւնն ի գործ դնելու հին աշխարհին վրայ, որպէսզի անիկա յարգէր իր յանձնառութիւնները:

Որոշուեցաւ առ Մր. Հարտինկ ուղղուելիք հեռագրին բնագիրը յաջորդ նիստին մէջ խորհրդակցութեամբ որոշել:

4. Ս. Պատրիարքը ուզեց գիտնալ թէ ժողովը ինչ կը խորհի նախորդ նիստին իր հաղորդած 27 Մարտ թուակիր հեռագրին վրայ եւ թէ ի՞նչ պատասխան պետք է տալ:

Երկար վիճաբանութիւններէ յետոյ ժողովը չկրցաւ որոշ եզրակացութեան մը հասնիլ եւ ժամանակը առաջացած ըլլալուն համար այս մասին իր որոշումը վերապահեց յաջորդ նիստին:

[Համագգային Խորհուրդ]

16 Ապրիլ 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք Հայր, Տ. Օգ. Արք. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեզնեան

Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Ա. Թէրզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Գալէնտէր, Տիար Պ. Ալան

⁸²⁷ 5 Ապրիլ թուակիրի չենք հանդիպած: 4 Ապրիլ 1921 թուակիրին համար տեսնել Յաւելուած 111:

⁸²⁸ Վիվիանի (Jean Raphaël Adrien René Viviani [1863–1925]) Առաջին Աշխարհամարտի օրերուն պահ մը վարած էր Փրանսայի վարչապետի պաշտօնը եւ 1917-ին ալ այցելած էր Միացեալ Նահանգներ, որպէսզի ապահովէ ամերիկեան կառավարութեան մասնակցութիւնը պատերազմին՝ ի նպաստ դաշնակից ուժերու:

1° Ժողովը քննության առաւ առ նախագահ Հարտինկ ուղղելի հեռագրի մը ծրագիրը եւ կատարեց անհրաժեշտ դատումը փոփոխութիւնները:⁸²⁹

2° Կարդացուեցաւ վասպուրականցիներու հանրագիրը, եւ

3° Հայ Սպաներու Միութեան անունով Պ. Տէր Ռուբինեանի գրութիւնը⁸³⁰ եւ միայն յարմար տեսաւ Երեւանէն տարագրեալ թրքահայ սպաներու իրենց ընտանիքներուն մօտ վերադարձին համար դիմում կատարել Երեւանի կառավարութեան մօտ: Այս դիմումին միջոցը գտնալը ժողովը որոշեց յաջորդ նիստին մէջ ճշդել:

4° 27 Մարտ 1337 թուակիր թուրքերէն հեռագրին խնդիրը դարձեալ նկատի առնուեցաւ: Ս. Պատրիարքը յայտնեց թէ այս հեռագիրը իրեն հաղորդող անձը Պատրիարքարանի պաշտօնական թուղթի վրայ գրաւոր պատասխան մը պահանջած էր պատասխանատուութենէ խուսափելու համար:

Ժողովը յետ խորհրդակցութեան որոշեց անպաշտօն կերպով եւ պարզ թուղթի վրայ թուրքերէն գրուած երկտող մը յանձնել յիշեալ անձին սա իմաստով:-

«27 Մարտ 1337 թուակիր հեռագրին պարունակութիւնը Պատրիարքին հասցուեցաւ: Ի պատասխան այս մասին հարկ եղած միջոցները ձեռք առնելու համար այդ ազգայիններուն քանի՞ հոգի ըլլալը, ո՞ր ատեն, ուրկէ՞ առնուելուն տեղեկութիւնը իմացնելու է»:

5° Կարդացուեցան նախ Հալէպի Առաջն. Տեղ.ի եւ [ապա] Այնթապի Կաթողիկոսական Փոխանորդին Հալէպէն 25 Մարտ թուակիր երկու նամակները, Կիլիկիոյ Փրանս. գորաց կողմէ պարպումին առնչակից:

Ժողովը նկատելով որ այս խնդիրը Կիլիկիոյ ընդհանուր հարցին հետ կապ ունի եւ թէ այդ մասին աշխատութիւններ կը տ[ա]րուին, մասնաւոր որոշման մը պէտք չտեսաւ:

[Համազգային Խորհուրդ]

21 Ապրիլ 1921

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Սայեդեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէզնեան

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տ[իար] Գ. Ոսկան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Պ. Ալան, Տիար Ա. Գալէստէր, Տիար Մ. Նալբանտեան

1° Նախորդ ժողովի որոշման համաձայն Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան հետ յարաբերութեան մէջ մտնելու հարցը նկատի առնելով ժողովը որոշեց օգտուիլ Ամերիկեան *Լոյիֆ* ձեռնարկներէն եւ եթէ անոնք յաջողին յարաբերութեան մէջ մտնել՝ անոնց միջոցաւ հաղորդակցիլ Երեւանի հետ:

Մինչեւ այն ատեն որոշուեցաւ սպասել:

2° Կարդացուեցան Պօղոս փաշա Նուպարի 7 Ապրիլ թուակիր նամակը եւ յարակից գրութիւնները,⁸³¹ որոնցմով կը պարզուէին այն բանակցութիւնները, որոնք կը կատարուէին Փարիզի մէջ երկու պատուիրակութիւնները միացնելու համար:

[3°] Կարդացուեցան Կիլիկիոյ Տ. Սահակ Կաթողիկոսի 28⁸³² Մարտ թուակիր Ատանայէն, Գ. Թահմազեանի 1 Ապրիլ թուակիր Մերսինէն, եւ Չաքարիա Պզտիկեանի⁸³³ 8 Ապրիլ թուակիր Պէյրութէն գրած նամակները

⁸²⁹ Տեսնել Յաւելում 115:

⁸³⁰ Տեսնել Յաւելում 114:

⁸³¹ Տեսնել Յաւելում 112:

⁸³² Մեագիր օրինակին մէջ վերածումը՝ 26-ի:

⁸³³ Ատանա ծնած եւ Պէյրութ մահացած Չաքարիա Պզտիկեան (1870–1950) Ժընէի համալսարանին մէջ ուսանած էր իրաւաբանութիւն եւ Ատանայի մէջ անդամ էր տեղական վարչական խորհուրդին: 1920-ին Սահակ Բ. Խապայեան

Կիլիկիոյ կացութեան մասին:

Որոշուեցաւ մասնաւորապէս Robert de Caix-ի հետ Չաքարիա Պօփօկեանի կատարած բանակցութիւնները եւ ստացած պատասխանները տեղեկացնել Ազգ. Պատուիրակութեան:

Միեւնոյն ատեն որոշուեցաւ թելադրել Պատուիրակութիւնը որ դիմում կատարէ այս խնդրոյն համար նաեւ Ազգերու Լիկին, կա՛մ ուղղակի իրենց կողմէն, կա՛մ երեք հոգեւոր պետերու անունով:

Նոյնպէս խնդրել որ իրենց յարմար դատած բոլոր միջոցներուն դիմեն Կիլիկիոյ Հայոց վիճակը ապահովելու համար, եւ մասնաւորապէս Ամերիկայի միջնորդութիւնը ձեռք բերելու համար, եթէ կարելի է, Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահը անձամբ [երթայ] կամ իր կողմէ պատուիրակութիւն մը որկուի Ամերիկա:

Ազգապետ Էֆ. առաջարկեց որ Կիլիկիոյ մասին Անգլ. Քոմիսէրութեան ալ յիշատակագիր մը ներկայացուի՝ կացութեան տեղեկակ ընելու համար նաեւ զայն:

4° Արմաշէն 4 Ապրիլ թուականով նամակ մը գրուած էր, որով կը խնդրուէր հեղին գորաց պաշտպանութիւնը ապահովել գիւղին համար: Առաջարկ եղաւ Նիկոմիդիոյ շրջանը ուղարկել պատուիրակ մը՝ համոզելու համար ժողովուրդը որ չէզոք մնայ:

Որոշուեցաւ այս խնդիրը օրակարգ անցնել:

5° Տիար Գ. Ոսկան ժողովին տեղեկացուց որ Իզմիրի Հայոց առաջնորդը՝ Տ. Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան դիմած է հեղին իշխանութեանց՝ զինուոր տալու համար հեղին բանակին:

Այս պարագան տեղեկագրած էր տեղւոյն Հայ-Կաթողիկէ առաջնորդը: Որոշուեցաւ հեղին գրաւման շրջանակին մէջ գտնուող առաջնորդութեանց յարմար եղանակով մը հասկցնել թէ Հայոց քաղաքականութիւնը պէտք է ըլլայ՝ չէզոք մնալ եւ չխառնուիլ թուրք եւ հեղին վեճին:

6° Տքթ. Պարթըն 30 Մարտ թուակիր նամակով մը⁸³⁴ շնորհակալութիւն կը յայտնէր Ամերիկեան Նպաստամատոյցի նկատմամբ Համագգային Ընդհ. Ժողովի կողմէ կատարուած շնորհակալութեան ցոյցին համար եւ հաւաստիքներ կու տար թէ յառաջիկային եւս պիտի աշխատէր այս մարմինը Հայոց բարոյն համար:

Ժողովը այս քաջապետական ու խրախուսիչ ոճով գրուած տողերը նկատի առնելով եւ մտածելով թէ Ռըլիքֆի մարդիկը եւ հայասերներ Ամերիկայի մէջ կրնան դեր մը կատարել, որոշեց նամակով մը Տքթ. Պարթընի ուշադրութեան ներկայացնել Համագգային Ժողովին որոշումով երեք հոգեւոր պետերու կողմէ նախագահ Հարտինկի քաշուած հեռագրին պատճենը, խնդրելով որ իրենք ալ այս ուղղութեամբ աշխատին:⁸³⁵

Իսկ Տքթ. Պարթընի նամակը որոշուեցաւ յղել Համագգային Երեսփ. Ժողովին ի գիտութիւն:

Կաթողիկոսին հետ մեկնած էր Փարիզ եւ հոն մասնակցած Ազգային Բ. Համագումարի նիստերուն: Կիլիկիոյ պարպումէն ետք պիտի վարէր Լիբանանի հայոց առաջնորդարանի դիւանապետի պաշտօնը: Իր անուան կը հանդիպինք Յակոբ Յ. Թերզեանի *Կիլիկիոյ Աղէտը* փաստագրական ծաւալուն գործին մէջ (Պոլիս, 1912), ուր կը յիշատակուի 1909-ի կոտորածներու շրջանին որպէս անգլիական հիւպատոսարանը ապաստանողներէն մին, որ Ատանայի կուսակալին կողմէ ամբաստանուած էր իբրեւ «Դաշնակցութեան [տեղական] նախագահ» (էջ 375): Պօփօկեան հեղինակած է *Կիլիկեան Կսկիծներ՝ Վաւերագրեր Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Դիւանէն 1903–1915* խորագրով հատորը (Պէյրութ, 1927): Նշեալ նամակին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

⁸³⁴ Տես Յաւելուած 110:

⁸³⁵ Նշեալ նամակը երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ ուղարկուած է 29 Ապրիլ 1921-ին: Հոն շնորհակալութիւն կը յայտնուի Լոնտոնի մէջ Պարթընի կատարած հայանպաստ աշխատանքին համար եւ ներկայացնելով նախագահ Հարտինկի ուղղուած հեռագրին պատճենը, կը խնդրուի որ Պարթըն եւ հայոց բարեկամները «ոչ մէկ ճիգ խնայեն ազդու երաշխիքներ ապահովելու գոյութեանը եւ իսկական պաշտպանութեանը համար հայոց Կիլիկիոյ մէջ, որ մեր անբախտ ժողովուրդին ձգուած վերջին օճախն է» (ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, 0240): Պէտք է դիտել տալ թէ նամակին մէջ սխալմամբ Պարթընի վերոյիշեալ 30 Մարտ թուակիր նամակին յղում կատարուած է որպէս 10 Մարտ թուակիր:

[Համագգային Խորհուրդ]

27 Ապրիլ 1921

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Սայեդեան Արքեպ., Փրոֆ. Պեգնեան

Տիար Գ. Ոսկեան, Տիար Պ. Ալան, Տիար Դ. Տէր Մովսէսեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Գալենտէր

1° Մասնաւոր հրաւերով ժողովին ներկայ եղան «Ժողովուրդի Ձայն[ը]»-ի կողմէն՝ Պ. Վ. Թէքէեան, «Ճակատամարտ»-ի կողմէ՝ Պ. Խ. Պապանեան⁸³⁶, «Երկիր»-ի կողմէ՝ Պ. Ժ. Միրզախանեան եւ «Վերջին Լուր»-ի կողմէ՝ Պ. Յակոբ Տէր Յակոբեան: Ժողովը հաղորդեց իր տեսութիւնները եւ կարծիքները մամուլին կատարելիք դերի մասին եւ յորդորեց որ աւելի զգուշաւոր լեզու մը գործածուի: Այս առթիւ որոշուեցաւ կանոնաւորապէս յարաբերութեան մտնել թերթերու խմբագրութեանց հետ եւ զծել ծրագիր մը իրենց հետեւելիք ընթացքին համար:

2° Ազգապետ Էֆենտի հաղորդեց ժողովին թէ Ամերիկայի Մամուլի Դիւանի պետ Տիար Վահան Գարտաշեանի արարքները շատ գէշ տպաւորութիւն ձգած են ամերիկացւոց վրայ, այնպէս որ հետզհետէ ընդի. համոզում մը կը դառնայ թէ հայերը արժանի չեն ո՛չ ազատութեան եւ ո՛չ ալ ունէլ օգնութեան:

Որոշուեցաւ հակազդելու համար Գարտաշեանի հրատարակութեանց՝ պաշտօնական յայտարարութիւն մը ցրուել Համագգային Ժողովի կողմէ՝ Ամերիկայի եւ Ամերիկեան շրջանակներու մէջ:

Այս յայտարարութեան խմբագրութիւնը յանձնուեցաւ Տիար Ա. Թերզիպաշեանի:⁸³⁷

3° Որոշուեցաւ յայտարարութիւն մը եւս ցրուել արտասահմանի լրագրաց, որպէսզի իրենք ալ զգոյշ ընթացք ունենան եւ չվտանգեն իրենց անխորհուրդ գրութիւններով թրքական իշխանութեան տակ գտնուող հայերը:

Այս շրջաբերականին պատճէնը պիտի յղուի նաեւ Արտասահմանի Առաջնորդներուն:

4° Համագգային Ժողովի վերջին նիստին որոշման համաձայն, Անգլ. Բարձր Բոմբիւրդեան մատուցանելի յիշատակագիրը երեք հոգեւոր պետերը անձամբ ներկայացուցած էին: Այս առթիւ ժողովին հաղորդեցին թէ յիշատակագիր մատուցանելէ զատ բերանացի ալ բացատրած էին Հայոց մտատանջութիւնները եւ երկիւղները ֆրանքո-թուրք համաձայնութեան մասին:

Անգլ. Բարձր Բոմբիւրդը յայտնած է թէ իրաւունք կու տայ Հայոց. սակայն որովհետեւ ֆրանսական ազդեցութեան շրջանակին մէջ է Կիլիկիա՝ խորհուրդ կու տայ դիմելու Ֆրանսայի: Երեք հոգեւոր պետերը ըսած են

⁸³⁶ Խ. Պապանեան «Ճակատամարտ»-ի մէջ (15 Փետրուար 1921, 682/2503) ստորագրելով «Ծուռ Նստինք Շիտակ Խօսինք» խորագրեալ յօդուածաշարքի մը Է. մասին մէջ «Անդրանիկի Պարագան» վերնագրեալ յօդուածը, շարժած էր զայրոյթը Զօրավար Անդրանիկի՝ առիթ դառնալով «Զօրավար Անդրանիկ Կը Խօսի» յօդուածաշարքին հրատարակութեան: Յօդուածաշարքը պիտի վերածուէր նաեւ գրքոյկի՝ «Ապագայ» թերթի խմբագիր Յովհաննէս Պօղոսեանի խմբագրութեամբ (*Զօրավար Անդրանիկ Կը Խօսի*, խմբ. Վալէ Դազարեան [Պոսթոն, 1994]):

⁸³⁷ Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած է Թ958 համարակիր եւ 20 Մայիս 1921 թուակիր «Յայտարարութիւն» մը, որ տպուած է Ազգային Խորհուրդի (Ֆրանսերէնով՝ Conseil Mixte [Խառն Խորհուրդ]) պաշտօնաթուղթի վրայ՝ Ազգապետ Զ. Պեգնեանի, Պատրիարքական Տեղապահ Սայեդեան Արք.ի եւ Զաւէն Պատրիարքի կողմէ, հետեւեալ բովանդակութեամբ.

Մեր ուշադրութեան բերուած է թէ Վահան Գարտաշեան անունով հայ մը վերջերս Ամերիկայի մէջ հրատարակած է «Ուիլսոն՝ Հայաստանը կործանողը» (*Wil[l]son the Wrecker of Armenia*) խորագրով գրքոյկ մը, ուր հեղինակը փորձած է Հայաստանի դժբախտութիւններուն երկարաձգումը վերագրել Նախագահ Ուիլսոնի, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին եւ Ամերիկացի Միսիոնարներու:

Մենք կը փափաքինք յայտարարել թէ չափազանց կը ցախնք այս հրատարակութեան համար եւ շատ նուաստացած ենք գիտնալով՝ թէ գտնուած է հայ մը, որ կրնայ ստորագրել այսպիսի գիրք մը, որ այնքան անիմաստ եւ անհիշող է, որքան՝ անարդար:

Մենք վստահ ենք թէ կ'արձագանգենք հայերու բացարձակ մեծամասնութեան զգացումին երբ կը հաստատենք թէ երբեք չենք կրնար բաւարար չափով երախտագէտ ըլլալ որպէս Ամերիկեան ամենաառատաձեռն ժողովուրդին ներկայացուցիչները Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին, Ամերիկացի Միսիոնարներուն եւ Նախագահ Ուիլսոնի այն բոլոր բաներուն համար, զորս ըրած են եւ տակաւին կ'ընեն յանուն մեր շատ տանջուած ազգին:

թէ իրենք արդէն դիմած են Ֆրանսայի եւ եթէ այս անգամ եկած են իրեն, ուրիշ բանի մը համար չէ, եթէ ոչ անգլիական բարեկամ ազգն ալ տեղեակ պահելու անցուդարձերուն:

Անգլ. Բարձր Քոմիսէր[ը] ի պատասխանի յայտնած է թէ Անգլիա չի կրնար ճնշում բանեցնել Ֆրանսայի վրայ, սակայն ինքն ինքնաբերաբար արդէն իր կառավարութեան մատնանշած է այն հաւանական վտանգները, որոնք առաջ կրնան գալ Ֆրանքո-թուրք Համաձայնութեան իբր արդիւնք: Խոստացաւ կրկին այս յիշատակագիրն ալ հաղորդել Լոնտոն:

5° Որոշուեցաւ դիմել նաեւ Ս. Պապին, ինչ հիման վրայ որ եղած էր նախագահ Հարտինկին: Սայեդեան Գերապայծառ հաղորդեց թէ Նազլեան Գերապայծառ երբ Հռոմի մէջ ներկայացած էր Ս. Պապին, Անիկա յայտնած էր թէ մասնաւոր կերպով կը շահագրգռուէր հայերով:

Ս. Պատրիարքը առաջարկեց այս գրաւոր դիմումէն զատ Հռոմի մէջ նշանակել մէկը, որ բերանացի դիմումներով ուժ տար այս խնդրանքին:⁸³⁸

Ազգապետ Էֆենտին պատշաճ դատեց օգտուիլ Ս. Պապին բարեացակամութենէն, որ ուրիշ առիթներու մէջ ցոյց տուած է: Դիտել տուաւ թէ Ս. Պապը չըլլալով վեհապետ մը՝ այնչափ մեծ ազդեցութիւն մը չունի, սակայն իրմէն խնդրուած միջամտութիւնը իբր բարոյական հեղինակութիւն կրնայ ի գործ դնել:

Տիար Ալան հաւաստեց թէ Նազլեան Գերապայծառ միջոց ունի ուղղակի յարաբերութեան ալ մտնելու եւ նաեւ բերանացի դիմումներ կատարել տալու:

Հետեւաբար որոշուեցաւ այս դիմումը կատարել եւ յիշատակագիրին պատրաստութիւնը յանձնուեցաւ Տիար Ալանի:

Իսկ Սայեդեան Գերապայծառէն խնդրուեցաւ Նազլեան Գերապայծառէն ստանալ կարծիքը այս դիմումին ամենապաւ եղանակի մասին:⁸³⁹

6° Բենետիկոտո ԺԵ.ի հայ որբանոցի վարիչ Մխիթարեան վարդապետները նամակով մը (17 Ապրիլ) կը խնդրէին որ իրենց տարեկան բացը՝ 10000 լիրան, հայթայթուէր ազգին կողմէ: Որոշուեցաւ Քաղ. Ժողովի ուշադրութեան յանձնել:

[Համազգային Խորհուրդ]

5 Մայիս 1921

Ժամը 6 Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգ. Արք. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեզնեան

Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Թէրզիպաշեան, Տիար Գ. Ոսկեան, Տիար Ա. Գալէնտէր, Տիար Պ. Ալան

⁸³⁸ Այս նիստի սեւագիր օրինակին մէջ կը հանդիպինք ջնջուած եւ մաքրագիր օրինակէն բացակայող հետեւեալ հատուածին. «Ս. Պապը արդէն Պեքիր Սամի պէյը իր ներկայութեան ընդունած ատեն հայոց մասին յանձնարարութիւններ ըրած ըլլալը հաղորդուած էր եւ հեռագրով հաւաստիք տրուած էր Էնկիւրիէն»:

⁸³⁹ Սեւագիր օրինակին մէջ այս նախադասութեան փոխարէն արձանագրուած եւ ապա ջնջուած են հետեւեալ երկու կէտերը.

6° Սայեդեան Գերապայծառ տեղեկացուց թէ Ֆրանսայի մէջ Կիլիկիոյ մասին տրուած որոշումներու մասին գաղափարներու յեղաշրջում մը կը հաղորդուի եւ նոյնիսկ կ'ըսուի թէ Ֆրանքո-թուրք համաձայնութիւնը սխալ մը կը նկատուի:

7° Սայեդեան Գերապայծառ ժողովին հաղորդեց թէ Անգլիոյ մէջ փոքրամասնութիւններու վիճակը ապահովելու ծրագիրներու պատրաստութեան ձեռնարկուած է եւ Ֆենէրի [յունաց- Վ.Ղ.] պատրիարքարանէն գաղափար ուզուած է:

1° Ս. Պատրիարքը առաջարկեց Եպովացի գաղթականներու ոմանց ձերբակալութեան մասին երեք Բարձր Քոմիսիւններուն դիմում կատարել: Այս առաջարկն ընդունուեցաւ:

2° Ստացուած նամակները կարդացուեցան (20 Ապրիլ թ. Պէյրութէն Պ. Զաքարիա Պգոսիկեանէ, 21 եւ 25 Ապրիլ՝ Իզմիրէն Դեւոնդ Եպս. Դուրեանէ, 9 Ապրիլ՝ Ատանալիէն] Առ. Տեղապահէն, 18 Ապրիլ Մագրիգիւղ[էն] Ազատական Կուսակցութենէն, 6 Ապրիլ՝ Հալէպէն՝ Այնթապի Կաթ. Փոխան. Տ. Ներսէս Քհ. Թաւուզճեանէ, 18 Ապրիլ՝ Վառնայի Ազգ. Միութենէն):

Նպաստի խնդրանքներն որոշուեցաւ յղել Քաղ. Ժողովին, իսկ Օտեսա գտնուող 300 թրքահայ գաղթականներու փրկութեան խնդրին համար ուրիշ միջոց չգտաւ, եթէ ոչ դարձեալ Հայաստանի Սովիէթ կառավարութեան հետ յարաբերութեան մտնել:

Պ. Թէրզիպաշեան առաջարկեց Հայաստան դրկել անկաշկանդ ու անկախ մտքի տէր անձնաւորութիւն մը:

Ժողովը սկզբունքով համամիտ ըլլալով Պ. Թէրզիպաշեանի առաջարկին, որոշեց Քաղ. Ժողովի[ն] յանձնել այս մասին որոշ առաջարկ մը բերելու պաշտօնը եւ յարմարագոյն ընտրելի մը ներկայացնելու գործը:

3° Պ. Ա. Թէրզիպաշեան առաջարկեց Հ. Հ. Փոխառութեան դրամներու վերադարձուելուն առթիւ միջամտել եւ առաջարկ ներկայացնել զայն Հայաստանի սովեալներուն յատկացնելու:

Քաղ. Ժողովին ուշադրութեան յանձնուեցաւ:

4° Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին որոշուեցաւ գրել որպէսզի յորդորներ ըլլա[ն] ժողովուրդին՝ միջադէպերու տեղի չտալու, ինչպէս վերջերս Տէօթթ-Եօլի մէջ պատահած էր:

5° Կարդացուեցաւ Ս. Պապին մատուցանելի գրին նախագիծը եւ որոշուեցաւ յառաջիկայ նիստին խորհրդակցութեան առարկայ ընել այս խնդիրը:

6° Գարտաշեանի մասին պաշտօնական յայտարարութեան նախագիծը ընդունուեցաւ:⁸⁴⁰

7° Գեր. Սայեդեան Արք. պատմեց իր մէկ տեսակցութիւնը, որ ունեցած էր Միջերկրականի ֆրանս. նաւատորմի իրամանատար Ամիրալ տը Պոնի⁸⁴¹ հետ:

Գերապայծառը բացատրած էր այն շահերը, որոնք հայ եւ ֆրանս. գործակցութիւն մը կրնային ապահովել ֆրանսական պետութեան եւ թէ ինչ օգուտ կրնար քաղուիլ այդ գործակցութենէն: Ծովակալը խոստացած էր այս մասին խօսիլ Զօր. Կուրոյի հետ Պէյրութ այցելութեան առթիւ:

[Համագգային Խորհուրդ]

12 Մայիս 1921

Ժամը 6 Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեդեան, Փրոֆ. Պէզճեան

Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Մ. Նալբանտեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Ա. Ինճիճեան, Տիար Ա. Գալէնտէր

1° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի հեռագիրը, որով կը հաղորդէր Կիլիկիոյ կացութեան մէջ բարւոքում մը:

2° Պ. Ալան ներկայացուց Ս. Պապին մատուցանելի յիշատակագիրը, որուն նկատառումը յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին:

⁸⁴⁰ Տեսնել ծանօթագրութիւն թիւ 837:

⁸⁴¹ Ֆերտինանտ-ժան-ժաք տը Պոն (Ferdinand-Jean-Jacques de Bon [1861–1923]) դեր-ծովակալ էր նշեալ պահուն եւ այդ աստիճանով ալ պիտի մահանար 1923-ի Յուլիսին:

3° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 4 Մայիս թուակիր նամակը,⁸⁴² որ Կիլիկիոյ մասին նոր տեղեկութիւններ կու տար:

4° Ռուս Պոլշեիկ կառավարութեան Կ. Պոլսոյ մէջ ներկայացուցիչներ ունենալը լսուած ըլլալով որոշուեցաւ ջանքեր ընել անոնց ծանօթանալու եւ անոնց միջոցաւ Հայաստանի կացութեան մասին տեղեկութիւն ստանալու:

5° Նախորդ նիստի որոշման համաձայն Փոխառութեան դրամներուն վերադարձուելուն առթիւ երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ հրատարակելի կոչին նախագիծը վաւերացուեցաւ եւ որոշուեցաւ մամուլին հաղորդել:⁸⁴³

6° Գեր. Տ. Օգոստինոս Արքեպ. Սայեղեան եւ Տիար Արամ Ինճիճեան ժողովին ուշադրութեան ներկայացուցին տրապիզոնցի Օր. Ատրիին՝ Տ. Բարսեղեան անուն որբուհիի մը խնդիրը: Այս որբուհին իր Հայ-Կաթողիկ խնամակալին՝ Օր. Աղաւնի Սանտալճեանի տունէն Ազգ. Խնամատարութեան որբախոյզ պաշտօնեաներու պահանջումով, իբր թուրքի տունէ, անգլ. ոստիկանութեան միջոցաւ առնուած եւ իր մէկ ազգականին յանձնուած էր:

Այս գործը կը նկատէին անարգանք մը հայ-կաթողիկ կնոջ մը դէմ, որ արդէն որբը յանձնած էր Ազգ. Խնամատարութեան հոգաձութեան եւ անոր կարգադրութեամբ դրկուած էր Ս. Աննայի որբանոցը, Մելիքեան անունով, որպէսզի հետապնդումէ գերծ մնայ:

Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի Վարչութեան որոշումով կը պահանջուէր որ՝

Ա. Որբուհին ոստիկանական ուժով առնել տուող պաշտօնեան պատժուէր:

Բ. Որբուհին վերադարձուէր առնուած տեղը:

Գ. Խնդիրը կարգադրել երկու Պատրիարքարաններու միջեւ՝ առանձին կերպով. ժողովը որոշեց որ Քաղ. Ժողովը քննութիւն կատարէ եւ արդիւնքը հաղորդէ:⁸⁴⁴

7° Լառնաքայէն 11 Մայիս թուականով հեռագիր մը,- որ ստորագրած էին Ատանայի հոգեւոր պետերը,- կը հաղորդէր թէ Չէյթունի վրայ Քենալականները յարձակում մը կազմակերպած էին եւ Չէյթուն կը գտնուէր ճգնաժամի մը մէջ:⁸⁴⁵

Ժողովը որոշեց սովորական տեղեկատուութենէ զատ, որ արդէն կը կատարուի միշտ դեսպանատանց, առանձին կերպով ալ անոնց ուշադրութեան ներկայացուի այս խնդիրը:

8° Տիար Դաւիթ Տէր Մովսէսեան Քաղաքական Ժողովի կողմէ հաղորդեց թէ Ազգ. Խնամատարութեան վարչութեան թիւը որոշուած է առժամապէս վեց հոգիի իջեցնել եւ Քաղ. Ժողովի կողմէ անդամ կարգուած են Տեարք Տրք. Դաւիթեան, Հայկ Խօճասարեան, Արտաշէս Մկրտեան, Հրանդ Կերեւամեան, եւ խնդրեց որ Կաթողիկէ եւ Աւետարանական հաստատութեանց կողմէ ալ մէկ մէկ ներկայացուցիչ կարգուի, որպէսզի կազմը ամբողջանայ:

Տիար Արամ Ինճիճեան վեց հոգին անբաւական գտաւ, սակայն ժողովը նկատի առնելով Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեանի բացատրութիւնները թէ Վարչութեան կողմէ Խնամատարութեան պիտճէն եւ նոր կազմը պիտի հաղորդուի [Ազգային] Ժողովին եւ նկատելով որ այս կարգադրութիւնը առժամեայ հանգամանք ունի, յարմար դատեց որ այս կարգադրութիւնը ընդունուի:

Հայ Կաթողիկէից Վարչութեան կողմէ ներկայացուցիչ նշանակուեցաւ Տիար Միքայէլ Ալեմշահ եւ Հայ-Աւետարանականաց կողմէ՝ Տիար Գրիգոր Շահպազ:

⁸⁴² Տեսնել Յաւելում 116:

⁸⁴³ Տեսնել Յաւելում 118:

⁸⁴⁴ Չաւէն Պատրիարք Սանտալճեանի պարագան Համագգային Խորհուրդի նիստերուն վերաբերող ծանօթագրութեան մը մէջ (Չաւէն Արքեպս., 300–301) նշած է որպէս միջյարանուանական յարաբերութեան խնդիր:

⁸⁴⁵ Հայ Բողոքականներու Հովիւ Յարութիւնեանի, Հայ Կաթողիկէներու Առաջնորդ Քէրիկեանի եւ Ատանայի Հայրապետական Փոխանորդ Կարդեան Եպիսկոպոսի ստորագրութեամբ 10 Մայիսին առաքուած հեռագրին մէջ կ'ըսուէր. «Չանագան աղբիւրներէ հասած լուրեր կը հաստատեն թէ Քենալական ուժերը կը քալեն Չէյթունի վրայ՝ գէնքերու յանձնման եւ թրքական բանակին զինուորագրուելու մերժումը պատրուակելով: Հանրնի ողբերգական վախճանը ցոյց կու տայ Չէյթունի սպասող ճակատագիրը՝ առանց արագ ազդու միջամտութեան: Կ'աղաչենք անյապաղ առնել անհրաժեշտ քայլերը» (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M111, Թ961, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

[Համագգային Խորհուրդ]

19 Մայիս 1921

Սր. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպս. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեզնեան
Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Ա. Ինճիճեան, Մ. Նալբանտեան, Գ. Տէվէճեան

1° Հայ-Կաթողիկէ Վարչութիւնը կը ծանուցանէր թէ նոր վարչութեան կողմէ Համագգային Ժողովի անդամ ընտրուած էին Տեարք Արամ Ինճիճեան եւ Գարեգին Տէվէճեան:

2° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի Մայիս 7 թուակիր նամակը յարակից թուղթերով:⁸⁴⁶ Այս նամակէն կը հասկցուէր թէ Կիլիկիոյ կացութիւնը մասամբ բարւոքած էր եւ ֆրանս. կառավարութիւնը հաւաստիքներ տուած էր Կիլիկիոյ մէջ նոր վարչութիւն մը հաստատելու համար:

[Նուպար] Նոյնպէս կը յայտնէր թէ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանը Ամերիկա իբր պատուիրակ որկելու որոշում տրուած է:

Ժողովը գոհութեամբ տեղեկանալով տրուած բացատրութեանց, որոշեց իր կողմէն նամակ գրել Նորատունկեան Էֆ.ի, որպէսզի Ամերիկա երթալու գոհողութիւնը յանձն առնէ [եւ] միեւնոյն ատեն պարզել իր տեսութիւնները եւ քանի պարագաները նպաստաւոր էին, ժամ առաջ Կիլիկիոյ մէջ նոր վարչութիւն մը ստեղծելու համար փութալու պէտքը մատնանշել:⁸⁴⁷

Իսկ Պատուիրակութեան նիւթական օժանդակութիւն մը ընելու հարցը յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին:

3° Որբուհի Ատրիմէ Տ. Բարսեղեանի խնդրոյն համար Տիար Դաւիթ Տէր Մովսէսեան Վարչութեան քննութեանց արդիւնքը հաղորդեց:

Տիար Ա. Ինճիճեան քանի մը դիտողութիւններ ըրաւ եւ երկար վիճարանութենէն յետոյ ժողովը որոշեց խնդիրը յանձնել երեք հոգեւոր պետերուն:

⁸⁴⁶ Տես Յաւելուած 117 եւ կցորդ:

⁸⁴⁷ Տուեալ բովանդակութեամբ նամակի չենք հանդիպած: Տեղեակ ենք, սակայն, 31 Մայիս 1921 թուակիր հեռագրէ մը, որ երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ հասցեագրուած է Նորատունկեանի, ըսելով. «Մեծ գոհունակութեամբ տեղեկացանք թէ Նորին Վսեմութիւնդ կ'ընդունի Ամերիկա մեկնիլ: Կը քաջալերենք որ այս պատեհութենէն օգտուելով որպէս մեր պատգամաւորը վեհ եւ հզօր Հանրապետութեան կառավարութեան մօտ, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Յանձնաժողովին եւ Հայաստան Ամերիկա Ընկերութեան [ինչպէս] նաեւ բոլոր բարեկամ ամերիկացիներուն յայտնէք մեր Ազգին անսահման երախտագիտութիւնը այն բոլոր բաներուն համար, որ ազնիւ գտնուած էին ընել պատերազմի ընթացքին եւ զինադադարէն ի վեր, ամոքելու մեր բարոյական եւ նիւթական տառապանքները: Ապագային համար եւս մենք յոյս դրած ենք անոնց բարեսիրական եւ ազդու աջակցութեան վրայ» (ՆՄ, տրցակ 16-04, թղթապանակ 10, թիւ 0209, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 20 Մայիսի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՌԺ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ԱՌԺ. ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ Տ. Ե. ՉՕԲՈՒՐԵԱՆ

(Ատենանը բացուել է անմիջապես յետոյ Ս. Պատրիարքը կարդաց հետեւեալ բացման ճառը)⁸⁴⁸

[Տեարք Երեսփոխանք,

Բացուած հոչակելով Ազգ. Ժողովի նոր նստաշրջանը, կը մաղթեմ որ անկա աւելի քան երբեք արդիւնաւոր լինի եւ փոյթեաճանդս գործունէութեամբ օգտակար հանդիսանայ:

Գիտէք արդէն թէ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Քաղ. Ժողովը տակաւին նոր պաշտօնի ձեռնարկած է եւ իր առաջին մտահոգութիւնը ըրած է իբրեւ հիմնական ուղեգիծ իր գործունէութեան՝ կազմել ելեւմտացոյց մը:

Այս աշխատութիւնն աւարտած ըլլալով, պիտի ներկայացուի Ազգ. Ժողովիդ:

Ազգ. Ժողովդ իր առաջին ու օրինական պարտականութիւնն եղող այս խնդիրը կը յուսամ թէ պիտի նախադասէ բոլոր միւս հարցերէն, եւ վարչական մեքենային գործունէութիւնը այս կերպով պիտի կանոնաւորուի:

Ասկէ զատ, Քաղ. Ժողովը ծրագրած է Ազգ. Ժողովիդ բերել կարգ մը անհրաժեշտ օրէնքներու ծրագիրները, զանոնք ժողովիդ քննութեան եւ վաւերացման ենթարկելու համար:

Կ. Պոլսոյ աշխարհագրական դիրքին եւ վարչական կեդրոնի հանգամանքին բերմամբ, ամէն կողմէ հոս է որ դիմում կը կատարուի կարօտութեանց համար: Ազգ. իշխանութիւնք չեն կրնար անպատասպար թողուլ տարագրեալները եւ անխնամ որբերը:

Այս գործը խիստ դժուար պայմաններու մէջ մատակարարուեցաւ մինչեւ հիմա եւ յոյս ունինք թէ յառաջիկային եւս կարելի պիտի ըլլայ աստուածային ողորմութեամբ եւ մեր ազգին սովորական առատաձեռնութեամբը շարունակել կատարելու մեր պարտականութիւնը հանդէպ ազգին զրկեալներուն:

Միայն թէ Ազգ. Ժողովդ պէտք է գիտնայ թէ Խնամատարութեան գործը մեծ տագնապի մը մէջ է, վասնզի երբեք հասոյթները համեմատական չեն ծախքերուն եւ եթէ արտաքին աջակցութիւնները – մասնաւորապէս Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ձեռնտուութիւնները – չըլլային, այսօր անկարելի պիտի ըլլար մեր որբերն իսկ խնամել:

Թէեւ Պատրիարքարանը անցեալ տարուան բոլոր տեսողութեան միջոցին գրեթէ զրկուած էր ներքին գաւառներու հետ կանոնաւոր յարաբերութիւններէ, սակայն որքան որ կարելի եղած է ստուգել, տիրող վիճակին բերմամբ ներքին գաւառներու մէջ ապրող հայերը ունին մեծ կարօտութիւններ:

Անոնց եւս օգնութիւն հասցնելու պէտքը կը ծանրանայ Կեդրոնին վրայ, որ անշուշտ անտարբեր չպիտի գտնուի իր ազգակիցներուն կարօտութեանց:

Այս օրերս Հայաստանէն հասնող կսկծալի ու դառն լուրեր ծանր պարտականութիւններու առջեւ կը դնեն Ազգ. Վարչութիւնը:

Հայաստանի բնակչութիւնը սովի մատնուած է եւ կը կարօտի արտաքին աջակցութիւններու: Անօթութեան ճիրաններու մէջ տուայտող մեր տառապեալ եղբայրներու այս ողբալի կացութեան բնական է թէ լուռ հանդիսատեսները մնալ կարելի չէ:

Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը որքան որ տեղական կարօտութեանց հասնելու հարկին տակ ճնշուած՝ պարտականութիւն համարեց իրեն համար նոյնպէս Հայաստանի սովեալներուն օգնութեան հասնելու մասին միջոցներ ձեռք առնել:

⁸⁴⁸ Ծառը կը բացակայի ատենագրութեան բնագրէն: Զայն կու տանք հիմնուելով «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (21 Մայիս 1921, 793) եւ «Ճակատամարտ»ի (21 Մայիս 1921, 761/2582) համարներուն վրայ:

Առաջին առթիւ, ինչպէս արդէն յայտնի է, կոչում եղաւ հայ ժողովուրդին Հ. Հ. Անկախութեան Փոխառութեան դրամներէն մաս մը յատկացնել Հայաստանի սովետներուն:

Յոյս մեծ ունինք թէ հայ ժողովուրդը, որ միշտ գիտցած է իր գթասրտութեան ապացոյցները տալ, իբր նուիրական պարտականութիւն ընդ առաջ պիտի երթայ այս կոչին եւ ոչ միայն փոխատուները, այլ նաեւ բոլոր հայերը բաժին մը պիտի հանեն նաեւ Հայաստանի սովետներուն:

Ներքին գաւառներու եւ Հայաստանի այս դժբախտ կացութիւնը չունի թէւ Կիլիկիոյ հայութիւնը, որ սովէն չէ որ կը հալածուի, սակայն հոն հաւաքուած հայութիւնն ալ, որ կը ներկայացնէ այսօր գլխաւոր մէկ մասը ազգին, դեռ չէ ունեցած բաղձացուած հանգիստը ձեզի ծանօթ պատճառներով:

Կիլիկիոյ անստուգութիւնը եւ յարափոփոխ վիճակը թոյլ չտուաւ այս ժողովուրդին՝ որ հոն հաւաքուած էր խաղաղ բարգաւաճումի մը նպաստաւոր պայմաններ գտնելու յոյսով, [որ] հոն վերջապէս տեղաւորուէր ու նուիրուէր շինարար աշխատանքի, անդորր մտքով: Մասնաւորապէս հոն ստեղծուեցաւ վերջերս ծանր կացութիւն մը, որ մեծապէս կը զբաղեցնէր Կեդր. Վարչութիւնը, որ ինչպէս բարոյական, նոյնքան ալ նիւթական նոր հոգերու առջեւ գտնուեցաւ պահ մը:

Սակայն ուրախ ենք ըսելու թէ վերջերս մեզի հասան անդորրեցուցիչ տեղեկութիւններ, որոնք գէթ ժամանակի մը համար կը հեռացնեն տագնապը ու կ'ապահովեն իրաց արդի հաստատեալ դրութեան տեւականութիւնը:

Այս բոլոր իրողութիւնները ցոյց կու տան թէ՛ անցեալ տարին եւս չբերաւ Հայոց բաղձանքներուն իրագործումը եւ խաղաղ բարգաւաճման մը ապահով պայմաններու ստեղծումը:

Քաղաքական կարգ մը իրադարձութեանց հետեւանօք Արեւելքի մէջ կատարուեցան շրջափոխութիւններ, որոնք մեր հարցի վերջնական լուծումը յետաձգեցին եւ նախապէս ընդունուած ու նուիրագործուած կարգադրութիւնները նորանոր սրբագրութիւններու ենթարկելու տեղի տուին: Սակայն մենք յուսահատ չենք հայ ազգին ապագային մասին եւ վստահ ենք թէ հայ ազգը՝ ինչպէս անցեալին նոյնպէս նաեւ յառաջիկային, իր բարոյական կորովը պահպանելով եւ անայլայլ հաւատքով մը աշխատելով պիտի կրնայ վերաշինել իր կեանքը, իր տնտեսութիւնը եւ իր հայրենիքը:

Այս հաւատքն ունենաք մենք, Տեարք Երեսփոխանք, եւ անով ձեռնարկենք գործի այս նոր նստաշրջանին սկիզբը, որպէսզի եռանդեամբ գործենք եւ արդիւնաւորութեամբ աշխատինք:

Աշխատութիւնը թող չպակսի ձեզի եւ Բարութեանց Աստուածը թող արդիւնաւորէ եւ պսակէ ձեր աշխատութիւնները:]

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ծանօթ է ամենուդ որ մայր դիւանի պաշտօնավարութիւնը լրացած է: Այսօր մեր օրակարգն է մայր դիւանի ընտրութիւն, ուստի կը հրաւիրեմ երիցագոյն երեսփոխան Պ. Ե. Խօրասանը առժ[ամեայ] ատենապետութեան, իսկ Պ. Չօբուրեանը՝ առժ. ատենադպրութեան:

Տ. Ե. ԽՕՐԱՍԱՆ.- Այսօր տկար զգալով ինքզինքս, չեմ կրնար վարել ատենապետութիւնը. կ'առաջարկեմ որ իմ տեղս Փրոֆ. [Տէր] Յակոբեանը ատենապետէ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Կը հրաւիրեմ, ուրեմն, Փրոֆ. [Տէր] Յակոբեանը այսօրուան նիստին ատենապետելու համար:

ՓՐՈՖ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ.- Երբ կը հրաւիրուիմ առժամապէս ատենապետելու այսօրուան ժողովին, կը հարկադրուիմ յայտարարելու թէ պատրաստ չեմ ժողովը վարելու, սակայն կ'ընդունիմ եղած հրաւերը, մինչեւ որ դիւանը ընտրուի: Որչափ կարող եղայ հասկնալ Ն. Ամենապատուութեան խօսքերէն, մեր այսօրուան միակ կատարելիք գործը դիւանի ընտրութիւնն է: Ուստի նախ Ա. ատենապետը պիտի ընտրենք առանձինն ու յետոյ Բ. եւ Գ. ատենապետները ու 3 ատենադպիրները միասին:

Տ. Յ. ՍԻՐՈԲԵՆԻ.- Կ'առաջարկեմ որ կարդացուի[ն] ներքին կանոնագրի մայր դիւանի ընտրութեան վերաբերեալ յօդուածները, որպէսզի հասկցուի թէ ժողովը ինչ ուղղութեամբ պիտի աշխատի:

(Պ. Չօբուրեան կարդաց ներքին կանոնագրի յօդուածները)⁸⁴⁹

⁸⁴⁹ Ազգային երեսփոխանական ժողովի Ներքին Կանոնադրութեան Բ. Գլուխը, որ կը կրէ «Կազմութիւն Մայր Դիւանի» խորագիրը, կը բաղկանար երեք յօդուածներէ (Յօդ. 4 – Յօդ. 6), որոնք կը մանրամասնէին մայր դիւանին կազմին, ընտրութեան, հրաժարումներու եւ գործելակերպին ու պահելիք տոմարներուն վերաբերող տրամադրութիւններ, միաժամանակ նշելով թէ մայր դիւանին կազմութենէն անմիջապէս ետք պարտ է կազմել նախաքննիչ դիւանները՝ եթէ

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ինչպես հասկցուեցաւ կարդացուած ներքին կանոնագրի յօդուածներէն, Ազգ. Ժողովը նստաշրջանի բացման ատեն, նախ քան դիւանի ընտրութիւնը, երկու գլխաւոր գրադում ունի, որոնցմէ մէկն է նախագահական բացման ճառը, իսկ երկրորդը՝ նորընտիր երեսփոխաններու վաւերացումը, եւ եթէ երեսփոխանական դադարումները նոյն տարւոյն կը պատահին, ընտրուածներու տեղեկագրին ընթերցումը եւ վաւերացումը:⁸⁵⁰ Այս տարի Դ. վիճակով դադրած երեսփոխաններու տեղ նորեր պէտք է ընտրուէին եւ այդ հրահանգը պէտք է տրուէր Փետրուարին, որպէսզի արդիւնքը տեղեկագրուէր Մայիսին:⁸⁵¹ Այս տրամադրութիւնը չէ գործադրուած եւ հակառակ անոր որ քանի մը անգամ առաջարկ եղած է ընտրութիւնները կատարելու, որոշ չէ թէ ինչո՞ւ չէ գործադրուած օրէնքը: Միայն կողմնակի կերպով մեր առած տեղեկութենէն կը հասկցուի որ դիւանը այս յանձնարարութիւնը մի քիչ ուշ կատարած է եւ այդ միջոցին հանդիպելով Քաղ. Ժողովի փոփոխութիւնը, կարելի չէ եղած պատրաստ ունենալ ընտրական տեղեկագիրը: Ամէն պարագայի տակ, օրէնքի տրամադրութիւնը չէ յարգուած եւ չէ կատարուած: Մենք կը կարծենք որ Ժողովը ինք նախանձախնայոր պիտի ըլլայ յարգելու օրէնքը անպայման կերպով եւ ինք իր կողմէ պիտի տայ անպարտաճանաչներու բողոքի քուէն: Այս ձեւով ո՛չ եկող գացող քաղ. Ժողովները, ո՛չ դիւանը եւ ո՛չ Ազգ. Ժողովի եւ Վարչութեան նախագահը չեն կրնար գերծ մնալ պատասխանատուութենէ: Այժմ կը գտնուինք 1/5ի վիճակով դադրած երեսփոխաններու տեղ ուրիշներ ընտրել տալու հարկին առջեւ եւ քանի որ չէ կատարուած այս գործը, մենք կը նկատենք մայր դիւանի ընտրութիւնը ոչ համապատասխան օրէնքին եւ իբր այն գործնական մասնակցութիւն չպիտի ունենա[նք] դիւանին ընտրութեան մէջ: Քանի որ պակաս երեսփոխաններ չեն եկած այստեղ, այս Ժողովը չի կրնար ընտրել իր մնայուն դիւանը, որ կը բղխի այս Ժողովին մեծամասնութեան քուէէն, տարի մը պաշտօնավարելու համար: Ուստի իմ պատկանած խմբակցութիւնը թեկնածու չպիտի կրնայ տալ եւ իբրեւ բողոքի արտայայտութիւն, պիտի մասնակցի քուէարկութեան սպիտակ քուէով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եղած այս դիտողութիւնը պիտի արձանագրուի եւ Ժողովը պիտի շարունակէ իր գործը եթէ հարկ դատուի:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Եղած դիտողութեանց վրայ կ'աւելցնեմ որ կանոնը շատ որոշ կերպով կ'ըսէ թէ դիւանի ընտրութենէն առաջ ընտրուած երեսփոխաններու պաշտօնը կը վաւերանայ, հետեւաբար չենք կրնար առանց նկատողութեան թողուլ յայտնուած դիտողութիւնը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Տր. Բարսեղեանի դիտողութիւնը ուղղուած է ոչ միայն արդի Վարչութեան, այլ՝ ամէն Վարչութեան դէմ: Այս Ժողովին կարելորդ եւ գլխաւոր աշխատութիւններէն մէկն է իր ամբողջացումը եւ լրացումը, եւ պէտք է ըլլայ պարտականութեան ամենէն կարելորդ մասը այս Ժողովին, որ 50-60 տարիներէ ի վեր կը պարծի իբրեւ սահմանադրական ազգի Ժողովը: Ես ճիշդ չեմ գտներ այն առարկութիւնը, որ ընտրութիւնները կատարել կարելի չ'ըլլար: Եթէ կայ հիւանդագին վիճակ մը, պէտք է գայ սեղանին վրայ, հակառակ պարագային այս Ժողովը կ'առաջնորդուի կազմալուծման: Օրէնսդիրը Փետրուարի սկիզբը դադարեալ կը հռչակէ երեսփոխանները, որպէսզի մինչեւ Ապրիլի վերջ ընտրութիւնները լրանան եւ դիւանին ընտրութեան անոնք ալ մասնակցին, հետեւաբար ես համաձայն եմ Տր. Բարսեղեանի՝ մեր ցաւը եւ մինչեւ իսկ պարսաւ յայտնելու կատարուած այս զանցառութեան մասին, որու որ կը վերաբերի այն, նոյնիսկ Ս. Նախագահին, որ իբրեւ ուխտադիր՝ օրէնքին գործադրութեան պէտք է հսկէ: Սակայն ես չեմ կրնար համամիտ ըլլալ Տր. Բարսեղեանի եզրակացութեան, որովհետեւ այս դիտողութիւնը պէտք է ըլլար Ժողովի փակման նիստին, պահանջելով որ նստաշրջանը երկարի բացառաբար, մինչեւ որ պակտող երեսփոխաններու տեղ նորեր ընտրուին: Այս դիտողութիւնը չեղած, այսօր ելլել ու առարկել թէ սպիտակ քուէ պիտի տանք, ճիշդ չեմ գտներ ես եւ կը նկատեմ դժուար-

ժամանակը ներէ, այլապէս այդ դիւաններուն կազմութիւնը յետաձգել ութ օրէն գումարելի յաջորդ նիստին (*Կանոնադրութիւն*, 2):

⁸⁵⁰ Բժիշկ Բարսեղեանի խօսքէն կը հասկցուի թէ առժամեայ առենադպիրը մայր դիւանին ընտրութեան վերաբերող բաժնէն առաջ ընթերցած է ներքին կանոնադրութեան Ա. Գլուխի երեք յօդուածները, որոնք կը վերաբերէին Ժողովին բացման եւ երեսփոխանական ընտրութիւններու վաւերացման ընթացակարգերուն, մանրամասնելով պատրիարքին վերապահուած դերն ու սահմանելով առժամեայ դիւանին գործը՝ «վաւերացում ընտրութեանց եւ կազմութիւն Մայր Դիւանին» (*Կանոնադրութիւն*, 1):

⁸⁵¹ Հարկ է նշել հետեւեալը: «Ճակատամարտ» (19 Դեկտեմբեր 1920, 334/2155) ամիսներ առաջ արդէն հաղորդած էր. «Քաղաքական Ժողովը երէկ կատարեց Ակն, Արաբկիր, Վան, Մուշ, Չմշկաձագ, Աղթամար, Սղերդ, Բաղէշ, Տիվրիկ, Ծ[ապին] Գարահիսարէ մահուամբ կամ վիճակով դադրած երեսփոխաններու բաշխումը եւ նկատելով որ յիշեալ վայրերու մէջ հայութիւն չկայ, բաշխումը կատարուած է հետեւեալ տեղերու վրայ՝ Իզմիր, Պանտրմա-Պալքընսիք, Ատանա, Արմաշ, Սեբաստիա, Խարբերդ, Այնթապ, Աֆ[իոն] Գարահիսար, Ատաբազար»:

րութիւն մը ժողովին կանոնաւոր աշխատութեան դէմ: Ասիկա ներկայ վիճակին լուծման ձեւ մը չի ստեղծեր, այլ՝ կազմալուծման կը տանի գործը:

Ս. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Բայց անցեալ նիստին դիւանը հրաժարականը չտուաւ:

Ս. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եթէ այդպէս է, ապօրինութիւն մ'ալ այդ է եւ ես ըսելիք չունիմ:

Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Իբր նախորդ դիւանի ատենապետ պարտք կը զգամ տեղեկացնելու ձեզի թէ անցեալ նիստին դիւանը իր հրաժարականը տալու առիթ չունեցաւ եւ յաջորդ նիստի մը վերապահեց, բայց բացառիկ պատճառներով այդ վերջին նիստը գումարել կարելի չեղաւ: Ասկէ գատ, ընտրութեանց յետաձգումը ո՛չ թէ դիւանի ուշ տեղեկութիւն տալուն հետեւանքն է, այլ՝ Հայրենիքի Տուրքի գործ[ին], որ մինչեւ հիմա արգելք եղաւ մղում տալու նոյնիսկ տեղեկագրուած ընտրութիւններու:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եղած յայտարարութիւններէն կը հասկցուի որ ցաւալի պարագայի մը առջեւ կը գտնուինք. ընտրութիւններ կան, որոնք չեն կատարուած: Թէ ինչ պատճառաւ չեն կատարուած, կրնայ քննութեան առնուիլ, սակայն առանց այդ ընտրութիւնները կատարուած ըլլալու նոր շրջան մ'է որ կը սկսինք եւ չենք կրնար խուսափիլ այն պարտականութենէն, որուն առջեւ կը գտնուինք: Հետեւաբար դարձեալ կու գանք այն եզրակացութեան, որ արձանագրելով եղած դիտողութիւնները, աշխատինք դարմանել եղած թերութիւնները, որպէսզի չկրկնուին անոնք եւ շարունակենք գործերնիս:

Ս. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Եղած խօսքերէն հասկցուեցաւ արդէն որ Ազգ. Ժողովը անելի մը մէջ մտած է: Այսօր պիտի ընտրենք դիւան մը այն երեսփոխաններու քուէներով, որոնք իրենց երեսփոխանի *մասնաւոր* կորսնցուցած են: Այս ձեւով ընտրուած դիւան մը համաձայն չափի ըլլալ կանոնին պահանջներուն եւ հետեւաբար ընտրութիւնը պիտի ըլլայ ապօրինի: Իբրեւ կիսամիջոց, կ'առաջարկենք որ առժամեայ դիւանը շարունակէ իր աշխատանքը եւ պարտադրենք որ նոր ընտրութիւնները կատարուին, անկէ վերջ ունենալու համար մնայուն դիւանը:

Ս. Գ. ԾԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Այս ցաւին դարմանը ապօրինաւորութեան դէմ նոր ապօրինաւորութիւն մը գործելով չ'ըլլար: Այս ապօրինաւորութիւնը կը դարմանուի վիճակով դադրած երեսփոխաններուն հասկցնելով որ իրաւունք չունին այլեւս մնալու այս ժողովին մէջ եւ ընտրութիւններուն մասնակցելու: Եթէ ես ալ մէջն եմ անոնց, պէտք է ես ալ դադրիմ եթէ իմ *մասնաւոր* ալ վերջացեր է: Վարչութեան մէկ ապօրինութեան հետեւանքով պէտք չէ տեղ ունենան անոնք այստեղ:

Ս. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Կարդացէք ներքին կանոնագիրը, հոն այդպէս բան չկայ:

Ս. Գ. ԾԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Դուրս ելողները թող ելլեն, յետոյ ներքին կանոնագիրը միասին կը սերտենք:

Ս. Վ. ԹԷԲԵԱՆ.- Ինչպէս գիտեն բոլոր անդամները, ժողովները կը վարուին գրաւոր օրէնքներով եւ սովորութիւններով, եւ երբեմն կան սովորութիւններ, որոնք կը փոխանորդեն գրաւոր օրէնքին տեղ: Կեանքը երբեմն այդ փոփոխութիւնը կ'արտօնէ եւ կարգ մը օրէնքներ ու կանոններ անգործադրելի կը մնան: Ազգ. Ժողովը մէկ երկու տարուան կէտէն չունի, այլ՝ սահմանադրական երկար շրջան մը կը բոլորէ: Ես 13 տարուան փորձառութիւն մը միայն ունիմ, բայց ինձմէ աւելի հին երեսփոխաններ կան եւ վստահ եմ որ անոնք ալ ինծի հետ չափտի յիշեն ունէ նստաշրջան մը, որուն սկիզբը վիճակաւ դադարեալ երեսփոխաններու ընտրութիւն կատարուած ըլլայ: Կը յիշեմ սակայն շրջան մը, երբ Ազգ. Ժողովը հրատապ հարցով մը, այսինքն՝ բացի գոցի խնդրով կը զբաղէր եւ երբ վիճաբանութիւնը սաստկացաւ, Ազգ. Ժողովի 1/5ի փոփոխութեան պէտքը մէջտեղ դրուեցաւ եւ ա՛յս այնպիսի ատեն մը, երբ տարեշրջանը սկսած էր արդէն եւ ամիսներ անցած էին: Անշուշտ միշտ լաւ է դարմանել սխալ մը, սակայն կարելի չէ պակաս մը խոշոր պակասով մը դարմանել: Պ. Սրենցի ներկայացուցած ձեւը դարման մը չէ գործուած պակասը դարմանելու եւ այնպիսի ձեւ մ'է, որ ոչ մէկ ատեն գործադրուած է: Առժամեայ դիւանին պաշտօնը, որ նոյնպէս գծուած է ներքին կանոնագրութեան մէջ, մէկ նիստի համար է, մինչեւ որ մնայուն դիւանը ընտրուի, եւ այդ առժամեայ դիւանը կ'ընտրուի՝ նկատի ունենալով տարիքով երիցագոյնը [եւ կրտսերագոյնը]: Անշուշտ այս խօսքերը վիրաւորիչ չեն նկատուիր մեր առժամեայ դիւանին համար՝ իր արժանիքը նսեմացնելու տեսակետով:

Եթէ երեսփոխանական ընտրութիւնները ժամանակին չեն կրցած կատարուիլ, ասիկա արդիւնք է կամքէ անկախ պատճառներու: Հետեւաբար կարելի չէ ազգային ամենէն մեծ մարմինին գործունէութիւնը անդամալուծել, սպասելով որ չգումարուի ան մինչեւ որ ընտրութիւնները ամբողջանան:

Կը տեսնէք, ուրեմն, որ եղած առարկութիւնները օրինական հիմ մը չունին եւ թերեւս այս է պատճառը, որ դաշնակցական երեսփոխաններ սպիտակ քուէ տալու որոշման յանգեր են, նոյնիսկ այս ժողովը իր կամքը չարտայայտած:

Պետք կը զգամ ըսելու որ այս ժողովին մեծամասնությունը նպատակ չունի ցրուելու այս ժողովը՝ անդամալուծելով իր գործունեությունը, հետևաբար կ'առաջարկեմ որ անցնինք մայր դիւանի ընտրութեան:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Շատ ուրախ եմ որ օրէնքի եւ Սահմանադրութեան գործադրութեան մասին այսքան նախանձախնդրութիւն կը տեսնուի, սակայն զարմանալի է որ այդ նախանձախնդրութիւնը ցոյց տուողներն են որ կ'առաջարկեն Ազգ. ժողովը վարել առժամեայ դիւանով: Սահմանադրութեան 70րդ յօդուածը կը տրամադրէ որ Փետրուարի մէջ սկսին ընտրութիւնները եւ լրանան Մայիսին:⁸⁵² Մենք ալ կը փափաքէինք որ այսպէս ըլլար, բայց եթէ չէ եղեր, պատասխանատուութիւնը չի վերաբերիր արդի Քաղ. ժողովին, որ հազիւ ամիսէ մը ի վեր պաշտօնի գլուխ անցած է, այլ՝ նախկին Քաղ. ժողովին, որուն ճամբայ տուինք, եւ եթէ ներկայ մարմնոյն դէմ ալ նոյն գանգատներն ունենանք, անոնք ալ կը ճամբենք անոր ետեւէն: Կարգ մը երեսփոխաններ խօսեցան, նոյնիսկ անոնցմէ մէկը պահանջեց որ վիճակաւ դադարեալները դուրս ելլեն ժողովէն: Ինք նորեկ մը ըլլալով այստեղ, կ'երեւայ թէ չի գիտեր կանոնը, որ այժոյի պարապօրէիսն չ'ընդունիր եւ մինչեւ որ իր տեղը ընտրուածը գայ, անիկա կը շարունակէ իր պաշտօնը: Ասոր հակառակ ընթացք մը կը նշանակէ օրէնքը ոտնակոխ ընել, մէկ ապօրինութեան վրայ երկրորդ մը աւելցնելով: Ես կ'առաջարկեմ դիւանը ընտրելէ յետոյ, շուտով կատարել նոր երեսփոխաններու ընտրութիւնը:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Պ. ատենապետ, խօսք կ'ուզեմ բացատրելու համար որ ով է այս ժողովը ամլութեան դատապարտողը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչ բանի համար կ'ուզէք ըսել ատիկա:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Պատասխանատուները ճշդելու համար:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Սկիզբէն ըսի արդէն որ այս անելէն դուրս ելլելու համար Ազգ. ժողովը պէտք է միջոց մը խորհի: Իրեն իրաւասութիւնը կորսնցնող երեսփոխանական ժողով մը կը հրաւիրուի դիւան ընտրելու: Պիտի ընտրենք դիւան մը, որ *բայխաթիֆ* պիտի ըլլայ միայն: Գալով Պ. Թէքէեանի գրգռիչ խօսքերուն, այդ մասին կը խօսինք իրեն հետ ուրիշ տեղ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ազգ. ժողովի աւանդական սովորութիւնները չեն կրնար խախտել օրէնքը: Պ. Թէքէեանի յիշած օրինակը եզակի դէպք մ'է եւ ամէնքս ալ գիտենք ատիկա: Եթէ օրէնքը չէ գործադրուէր տասնեակ տարիներէ ի վեր, անիկա չի կրնար խախտել սկզբունքը եւ այդ ձեւով տեւականացնել օրինականութիւն չէ: Յետոյ այն վերագրումը թէ մենք կ'ուզենք անդամալուծել ժողովը բացարձակապէս ետ կը մղեմ: Պ. Սրենցի խօսքերը երբեք այդ իմաստը չունին: Առժամեայ դիւան մը երկու ամիս պաշտօնավարելով կարելի է այդ միջոցին մէջ կատարել ընտրութիւնները: Ուրեմն կը հասկցուի թէ ոեւէ յետին միտք չկայ այն յայտարարութեան մէջ, թէ մենք սպիտակ քուէ պիտի տանք. մենք կ'ըսենք թէ ոեւէ թեկնածու չպիտի ներկայացնենք դիւանի համար: Ժողովը ինք թող գտնէ ձեւ մը, որպէսզի գործերը երթան օրինաւոր ձեւով եւ որոշ ձեւ մը առնեն անոնք: Մենք ո'չ անցեալ Վարչութեան խնդիր կը յուզենք, ո'չ ներկայ Վարչութեան, ինչպէս կարծեր է սխալմամբ Պ. Օհանեան: Եթէ նախորդ Վարչութիւնը սխալ մը գործեր է, ապա հետագայում ներկայ Վարչութիւնը զայն չպիտի շարունակէր միեւնոյն ուղղութեամբ: Երբ գործադիր մարմին մը եւ Ազգ. Սահմանադրութեան վրայ երդուընցող պատրիարք մը չեն դարմաներ, չեն ուղղեր անցեալի սխալը, բացատրած կ'ըլլան թէ ով է անդամալուծող[ն] այս ժողովը: Առժամեայ դիւանի մը ընտրութիւնը խթան մը կ'ըլլայ, որպէսզի օր առաջ գլուխ ելլեն ընտրութիւնները:

Ես այս բացատրութիւնները անհրաժեշտ կը նկատեմ, որովհետեւ Քաղ. ժողովը այս ընտրական գործին առթիւ յանձնարարած է Եւմուականին Հայրենիքի Տուրքի մասնակցութեան հրահանգ մը պատրաստելու, մինչդեռ ոեւէ տեղ չկայ գրուած որ եթէ Հայրենիքի Տուրք վնարողները այսքան թիւէն պակաս ըլլա[ն], ընտրութիւնը չի կատարուիր: Թաղի մը մէջ երբ 100 ընտրողներ 7 հոգինոց թաղ. խորհուրդի մը ընտրութիւնը կը կատարեն, միեւնոյն մարդերը ինչո՞ւ երեսփոխանի մը ընտրութիւնը չկատարեն: Այս իմաստով հրահանգ մը տեսակ մը ձգձգում ըսել է, մինչդեռ այս օրէն պիտի սկսէր Քաղ. ժողովը նախանձախնդիր ըլլալ ընտրութիւնները կատարելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի մը երեսփոխաններ տակաւին խօսք ուզած են, եթէ յարմար կը դատէք, անոնք ալ իրենց գաղափարը արտայայտեն:

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես կ'ուզեմ նախ եւ առաջ ճշդել թէ պատասխանատուութիւնը որո՞ւ կը պատկանի: Ապրիլ 8ին հոս որոշում տրուեցաւ որ հրահանգ դրկուի Քաղ. ժողովին՝ ձեռնարկելու ընտրութեան, սակայն

⁸⁵² 1863 թուականին վաւերացուած Սահմանադրութեան մէջ 69-րդ Յօդուածն է որ կը ճշդէ երեսփոխաններու ընտրութեան պայմանները: Տեսնել 21 Նոյեմբեր 1919-ի նիստը:

քանի մը օր առաջ միայն խուեցաւ որ Զադ. Ժողովը դեռ նոր սկսեր է զբաղելու: Յետոյ կանոնին որոշ մէկ տրամադրութիւնը կ'ուզէմ յիշեցնել թէ նոր նստաշրջանի առաջին նիստին երեսփոխաններու ընտրութեանց տեղեկագիրը նկատողութեան կ'առնուի: Ասիկա նոր բացուած նստաշրջանի առաջին գործն է եւ ներքին կանոնագիրը առաջնութիւնը կու տայ երեսփոխանական վաւերացումներու, այնպէս որ 3րդ Յօդուածին վերջին մասին մէջ ըսուած է. «անմիջապէս կը ձեռնարկուի մայր դիւանի կազմութեան, եթէ ժամանակը ներէ եւ Ժողովը ուզէ, եթէ ոչ 8 օրէն վերստին կը գումարուի նիստը ի ներկայութեան նորընտիր անդամներու»: Ասկէ կը հասկցուի որ երեսփոխանական ընտրութեան գործերը առաջնութիւն ունին եւ մենք այդ ուղղութեամբ պարտաւոր ենք գործելու.⁸⁵³

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Կը նկատեմ որ ամէն պարագայի մէջ անել կացութիւն մը ստեղծուած է եւ չարիքի փոքրագոյնը կը նկատուի դիւանի ընտրութիւնը կատարելը: Այդ կէտն է, ահաւասիկ, որ պիտի քննենք հիմա եւ պիտի տեսնենք թէ այս Ժողովի հեղինակութեան դէմ գործ մը չէ մեր այս արարքը, ուրկէ խուսափիլը պէտք էր ըլլալ փոքրագոյն չարիքը: Մենք չափազանց սխալեր ենք եթէ Վարչութիւնը ընտրեր ենք այն անդամներով, որոնք Ժողովուրդին ներկայացուցիչը չեն այլեւս եւ անոնց քուէի իրաւունք տալով խոշոր դեր մը յանձնէր ենք իրենց: Մենք լաւ եզրակացութեան կը հասնինք այն ատեն, երբ օրինական դիտողութիւնները լսենք եւ չարիք մարտնչէր ամէն անգամ սպիտակ քուէները, ինչպէս կ'ընենք ներկայ պարագային մէջ, փափաքելով առանձին գործել, այնպիսի ձեւ մը տալով գործին, որ իրենք շատ ուժեղ են: Ուստի կ'առաջարկեմ որ կա՛մ նախկին դիւանէն խնդրենք որ շարունակէ իր պաշտօնը եւ կա՛մ ընտրենք առժամեայ դիւան մը այս պաշտօնով, որպէսզի Ժողովը չդիմէ սայթաքումէ սայթաքում:

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- Որովհետեւ ակնարկութիւններ եղան իմ խօսելու ձեւիս համար, պէտք կը տեսնեմ որ քանի մը խօսքով պատասխանեմ: Ես կը խօսիմ այն ձեւով որ իմա է, բայց կը խօսիմ ո՛չ թէ կիրք դնելով, այլ՝ կը խօսիմ իմ խղճով:

Ինծի պատասխանելով ըսուեցաւ թէ մէկ անգամ նստաշրջանի կէսին եղած է վիճակաւ դադարումը, բայց ասիկա չի կրնար իբր փաստ ծառայել: Ես չըսի թէ մէկ անգամ միայն այդպէս եղած է, այլ թէ՛ 12 տարիէ ի վեր չեմ յիշեր բնաւ որ նստաշրջանի բացման ատեն ընտրական ցուցակները ներկայացուին, այսինքն՝ Փետրուարին դադրին եւ Մայիսին նոր անդամները մասնակցին ժողովին: Ըսի թէ այդ 12 տարուան մէջ երբեք չէ եղած եւ չեմ յիշեր թէ անկէ առաջ ալ այդպէս եղած ըլլայ: Ու ասիկա յառաջ եկած է մեր պայմաններու յատուկ արգելքներէն, որոնք ժամանակին այդ ընտրութիւնները կատարելու պէտք եղած դիւրութիւնները չեն տուած:

Այս առիթով պէտք կը զգամ ուղղել նաեւ ուրիշ սխալ ըմբռնում մը, որ պատճառ կ'ըլլայ թիւրիմացութիւններու: Ազգ. երեսփոխանները կ'ընտրուին 10 տարուան համար, սակայն բոլոր ընտրուած երեսփոխանները 10 տարի չեն պաշտօնավարեր. ոմանք 2 տարիէն, ուրիշներ 4 տարիէն եւ ոմանք ալ 6 տարիէն կը դադրին, հետեւաբար այն առումով որ կ'ըսուի թէ երեսփոխանական պաշտօնավարութեան պայմանաժամը լրացած է, ճիշդ չէ եւ հետեւաբար պէտք չի մնար այսպիսի երեսփոխան մը դադրեցնելու անմիջապէս: Օրէնսդիրը այս նկատումով է որ անտեղութիւն մը չի նշմարեր վիճակաւ դադրած երեսփոխանի մը 2-3 ամիս աւելի պաշտօնավարութեան, քան թէ թաղի մը կամ վիճակի մը բնաւ ներկայացուցիչ չունենալուն: Ես ըսի թէ այս Ժողովը կ'անդամալուծուի այն պարագային միայն, երբ սպիտակ քուէ տրուի մէկ կողմէ եւ միւս կողմէ ալ օրինական նկատուի որ դադարեալ երեսփոխաններ չմասնակցին նիստերուն, իսկ առժամեայ դիւանի համար՝ Պ. Սիրունիի ներկայացուցած փաստը չի պատշաճիր, որովհետեւ մէկ նիստի յատուկ գործողութիւն է:

Այս մասնաւոր խնդրէն քիչ մը աւելի վեր բարձրանալով, կը հասնինք սկզբունքին: Ամէն անգամ որ ռեւէ խնդիր վէճի առարկայ կ'ըլլայ այս Ժողովին մէջ, Ժողովը ինքն է որ կը լուծէ, հետեւաբար Ժողովին կազմը պահել ամենէն անհրաժեշտն է եւ եթէ պէտք ըլլայ 3 ամիս երկարաձգել, պէտք է երկարաձգել: Եւ ասիկա ո՛չ միայն մեր մէջ այսպէս կ'ըլլայ, այլ եւ՝ եւրոպական քաղաքակիրթ ազգերու մէջ. օրինակի համար՝ Ֆրանսայի մէջ, ուր 2

⁸⁵³ Կանոնադրութեան 3-րդ յօդուածը կը սկսի նշելով. «Ժողովը չվաւերացնէր զայն ընտրութիւնը որ ընտրեալին յանձնառութիւնն ապահովող ծանօթագիր չունի ընտրող Ժողովին կողմէն, եւ ընտրելիութեան պայմաններն ապահովող ծանօթագիր չունի ընտրող Ժողովին կողմէն, եւ ընտրելիութեան պայմաններն ապահովող ծանօթագիր՝ Պատրիարք Սրբազանին կողմէն»: Ապա կարգ մը մանրամասնութիւններ ներկայացնելով, կ'աւարտի այսպէս. «Անմիջապէս կը ձեռնարկուի Մ[այր] Դիւանին կազմութեանը, եթէ ժամանակը ներէ եւ Ժողովն ուզէ, եթէ ոչ՝ ութ օրէն վերստին կը գումարուի նիստը ի ներկայութեան նորընտիր անդամոց, օրակարգ ունենալով 1. Կազմութիւն Մ. Դիւանին, 2. Կազմութիւն Նախաքննիչ դիւանաց» (*Կանոնադրութիւն*, 1):

տարի *փերիսէ սուրբներուն*⁸⁵⁴ ըրին երկարաձգելով նստաշրջանը: Ես կը կարծեմ որ ամէնքս ալ կրնանք իւրացնել այս սկզբունքը: Գալով այն առարկութեան, թէ մեր կողմէ արհամարհանք կը տեսնուի ուրիշ պաշտօնակիցներու հանդէպ, բան մը՝ որուն ակնարկեց Պ. Միրզախանեան, ես կը հաստատեմ որ ո՛չ մէկերնիս մտքերնուս այդպիսի բան մը կ'անցնենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կատարուած վիճաբանութիւնը կարելի է ամփոփել հետեւեալ երկու կէտերուն մէջ: Ա. առաջարկուեցաւ որ մայր դիւանի ընտրութիւնը յետաձգուի ժամանակի մը համար, մինչեւ որ երեսփոխանական ընտրութիւնները լրանան ու մինչեւ այն ատեն կառավարուի իր հին դիւանին միջոցաւ: Երկրորդ առաջարկն է մայր դիւանի ընտրութիւնը այսօր կատարել, քանի որ պարագաներու բերմամբ մինչեւ հիմա կարելի չէ եղած ընտրութիւնները կատարել:⁸⁵⁵ Դիւանի պարտքն է այս երկու առաջարկները ենթարկել ձեր քուէին:

(Ժողովը 12ի դէմ 37 քուէով որոշեց կատարել մայր դիւանի ընտրութիւնը եւ քուէհամարի քննիչներու հսկողութեան ներքեւ կատարուած քուէհամարին արդիւնքը եղաւ հետեւեալը:

Թիւ քուէարկուաց	60
Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան	39
Ստեփան Գարսեան	3
Սպիտակ	17
Հայկ Խօճասարեան	1

—
(60)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս ըսի քիչ առաջ՝ երբ հրաւիրուեցայ ստանձնելու առժամեայ ատենապետութիւնը, բոլորովին անակնկալ մ'էր ինձ համար ժողովին այսօրուան աշխատութիւնը վարելու գործը: Երկրորդ եւ մեծագոյն անակնկալ մը կ'ըլլայ ինձ համար, երբ կը հրաւիրուիմ տեսականացնելու այդ պաշտօնը: Առանց ձեւականութեան⁸⁵⁶ կը յայտարարեմ որ ամենամեծ պատիւը կը համարեմ ասիկա ինձ համար, սակայն իմ կարողութենէ վեր կը զգամ վարելու այս պաշտօնը ու միայն համակերպելով ժողովիդ կամքին պիտի ընդունիմ եւ պիտի աշխատիմ օգտակար ըլլալու իմովսանն ժողովիդ աշխատութեանց, այն վստահութեամբ որ պիտի վայելեմ ո՛չ միայն աջակցութիւնը անոնց որոնք պատուեցին զիս իրենց քուէներով, այլեւ անոնց՝ որոնք իրենց վերապահուած պատճառներով չմասնակցեցան այսօր քուէարկութեան, որովհետեւ ազգը կը գտնուի այսօր այնպիսի վիճակի մէջ, որ պէտք ունի իր բոլոր տարրերու միակամ եւ սիրայօժար աշխատութեան:

(Քուէարկութիւնը շարունակուելով, դիւանը ամբողջացաւ հետեւեալ կերպով.-

Բ. եւ Գ. ատենապետներու ընտրութիւն
Թիւ Քուէարկուաց 58
Տր. Տիգրան Նազաշեան 37
Տ. Պարգեւ Փափագեան 33
Ա., Բ. եւ Գ. ատենադպիրներու ընտրութիւն
Տ. Օննիկ Չիֆթէ Սարաֆ 31
Տ. Խորէն Ճամնեան 25
Տ. Եղուարդ Չօրուբեան 20

Ատենան փակուեցաւ ժամը 5ին, յաջորդ նիստը 8 օրէն գումարելու որոշումով)

⁸⁵⁴ Գերիշխանաբար անվաւեր:

⁸⁵⁵ Նաեւ՝ «պահանջել որ ըստ կարելւոյն դարմանուին ընտրութեանց յետաձգման պատճառները» («Ճակատամարտ», 761/2582):

⁸⁵⁶ Բնագրին մէջ՝ ձեւաբանութեան:

[Համագգային Խորհուրդ]

26 Մայիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
Տեարք Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Մ. Նալբանտեան, Ա. Ինճիճեան, Ա. Գալէստէր, Գ. Տէվէճեան,
Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Ազգապետ Փրոֆ. Չ. Պէզնեան հաղորդեց թէ ասկէ յետոյ Հայ Աւետարանական Վարչութեան կողմէ
Համագգային Ժողովի նիստերուն պիտի մասնակցի Պատ. Սթամպոլլուեան:

2° Կարդացուեցաւ Կիլիկիոյ Տ. Սահակ Կաթողիկոսին 7 Մայիս թուակիր նամակը, որով կը հաղորդէր թէ
արտագաղթի շարժումը դադրած է:

Նոյնպէս կարդացուեցան 3 Մայիս թուակիր Մերսինի եւ Տէօթ-Եօլի Չէյթունի Հայրենակցական Միու-
թիւններու նամակները, որոնք կը հաստատէին Լառնաքայէն 7 Մայիս թուակիր Ատանայի երեք հոգեւոր պետե-
րու ստորագրութեան տակ Չէյթունի մասին քաշուած հեռագրին բովանդակութիւնը եւ կը խնդրէին Չէյթունը
փրկելու համար միջոցներ ձեռք առնել:

Ժողովը որոշեց անոնց բովանդակութիւնը եւս հաղորդել Բարձր Քոմիտէներուն, իսկ մասնաւոր դիմումի
մը համար յարմար դատեց սպասել նոր տեղեկութիւններու:

3° Կարդացուեցան նաեւ Նահիր-էլ-Էօմէրէն գրուած երկու նամակներ՝ մին հովիւ Յովհաննէս Վրդ.ի եւ
միւսը՝ գաղթականութեան ներկայացուցիչներուն կողմէ:

Այս նամակներով գանգատ կը յայտնուէր որ փոխանակ գաղթականներուն նպաստ տրուելու՝ իրենց հոգեր
պիտի տրուէր երկրագործական աշխատութիւններով պարապելու համար:

Ս. Պատրիարքը կլիմային անյարմարութիւնները ցոյց տալով, առաջարկեց որ դիմում ըլլայ [որպէսզի] գոնէ
գաղթականներ,- անոնք որ ուրիշ տեղեր ազգականներ ու ծանօթներ ունին,- փոխադրուին իրենց ազգական-
ներուն մօտ:

Ժողովը որոշեց խնդիրը հիմնովին ուսումնասիրելու համար պաշտօն տալ Տիար Ա. Թէրզիպաշեանի,
որպէսզի քննութիւն մը կատարէ եւ իր եզրակացութիւնները բերէ Ժողովին:

4° Ս. Պատրիարք Հայրը Ժողովին հաղորդեց ի գիտութիւն թէ Հայաստանի սովեայներուն համար Հայրե-
նիքի Օգնութեան Մարմինին կողմէ առաջարկ եղած ըլլալով յառաջիկայ Չորեքշաբթի օրը (Յունիս 1) երե-
կոյեան հսկումի արարողութիւններ կատարել եկեղեցիին մէջ, շրջաբերականով մը արտօնած է հսկումին
կատարուիլը:

5° Պատուիրակութեան նիւթական խնդրոյն համար Տիար Դ. Տէր Մովսէսեան առաջարկեց որ անիկա
նկատի առնուի պիտոճէին հետ միասին, մանաւանդ որ յառաջիկայ նիստին Քաղ. Ժողովի կողմէ պիտի
ներկայացուի Համագգային պիտոճէն, ուր պիտի տեսնուի թէ ի՞նչ միջոցներ կան տրամադրելի եւ որչա՞փ կարելի
է տրամադրել Պատուիրակութեան:

6° Արտասահմանի Ազգ. իշխանութեանց ուղղուելիք շրջաբերականին նախագիծը ներկայացուցին Տեարք
Ա. Թէրզիպաշեան եւ Ա. Ինճիճեան:

Ժողովը յարմար տեսաւ անոր ցրուիլը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(27 Մայիս 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ԵՂԻՇԷ ԱՐՔԵՊ. ԴՈՒՐԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատեանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 52 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 54ի)⁸⁵⁷

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր այսօրուան նիստին սկսելէ առաջ, պիտի թոյլ տաք անշուշտ յիշեցնելու ձեզի որ վաղը Հայկական Հանրապետութեան հաստատութեան 4րդ տարեդարձն է: Չպիտի ուզէինք, անշուշտ, որ այսպիսի կարելորդ եւ յիշատակելի թուական մը մոռցուի մեր կողմէն: Ժողովիդ անկեղծ զգացումներուն արձագանքը եղած պիտի ըլլամ մատթելով որ ուրիշ տարիներ աւելի ուրախ եւ խոստմնալից կերպով կարենանք տօնել բոլոր ազգին համար այնքան նշանակալից այս տարեդարձը:

Ս. Պատրիարքը իր անձնական տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը յայտնած է ժողովին, յանձնարարելով որ եկեղեցականաց երիցագոյնը նախագահէ մեր այսօրուան նիստին: Հետեւաբար կը հրաւիրենք Դուրեան Ս.ը որ նախագահէ այսօրուան նիստին:

Դեր-ատենապետ Տ. Նագաշեան հիւանդութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը հաղորդած է, կ'արձանագրենք զինքը օրինաւոր բացակայ:

Նախորդ շրջանին Քաղ. Ժողովին երկու հարցումներ որկուած էին, անոնց պատասխանները եկած ըլլալով, կը ներկայացնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:⁸⁵⁸

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես այս հարցումը ընելէ առաջ, վստահաբար տեղեկութիւն առած էի թէ Կեդրոնական Վարժարանի Խնամակալութիւնը եւ Ազգ. Խնամատարութիւնը մերժած են ենթարկուելու Ուսում[նական] Խորհրդոյ: Եւ ես այս հարցումը ըրած էի մասնաւորապէս նկատի ունենալով Խնամատարութիւնը եւ Խնամակալութիւնը: Ատիկա այսօր հրապարակաւ կ'ըսեմ եւ կ'աւելցնեմ որ նոյն Խնամակալութիւնը եւ Խնամատարութիւնը չեն ընդունած եւ չեն ենթարկուած այդ հսկողութեանը եւ Գուլեիի որբանոցը տեղեկութիւն որկուած է [թէ] Ուսում. Խորհրդոյ քննիչը կրնայ ընդունուիլ իբրեւ պարզ հետաքրքիր այցելու: Ես կը խնդրեմ որ Քաղ. Ժողովը որոշ յայտարարութիւններ ընէ, քանի որ իմ յիշած մարմիններս երբեք չեն ընդունած Ուսում. Խորհրդոյ հակակշիռը եւ մերժած են ենթարկու[իլ] անոր: Ես կը խնդրեմ որ Ուսում. Խորհուրդը որոշ յայտարարութիւններ ընէ թէ ինչ ըրած է եղած այս մերժումներուն դէմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գրութեան իմաստը այն է, որ բոլոր կրթական հաստատութիւններն ալ ենթակալ են, ըստ Սահմանադրութեան, Ուսում. Խորհուրդին: Քանի որ հարցում եղած չէր թէ կրթական քննիչը ընդունել են թէ չէ, բնական է որ այդ մասին բան մը չ'ըսուիր:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Կրթական քննիչը գացած է Գուլեիի որբանոցը եւ իրեն ըսուած է որ իբրեւ պարզ այցելու կ'ընդունուի, որովհետեւ իրենք անկախ են: Արդ, կ'ուզէինք հասկնալ թէ այդ երկու հաստատութիւնները անկախ են թէ ոչ, եւ ենթակալ են թէ չէ Ուսում. Խորհրդոյ: Եւ եթէ չեն ենթարկուած, Ուսում. Խորհուրդը ի՞նչ ըրած է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը օրինագծի մը պատրաստութեան ձեռնարկած է, թերեւս այդ մասին ալ տրամադրութիւններ գտնուին մէջը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Մենք ըսելիք բան մը չունինք. այդ հակակշիռը կը տարածուի առհասարակ բոլոր

⁸⁵⁷ «Ժողովուրդի Ձայնը» (28 Մայիս 1921, 799) նշած է 55 երեսփոխաններու ներկայութիւն:

⁸⁵⁸ «Կարդացուեցաւ նախորդ վարչութեան օրով Կեդրոնականի Խնամակալութեան եւ Ազգ. Խնամատարութեան վրայ հակակշիռի իրաւունքի կիրարկութեան մասին ընկ. Շէիրիկեանի հարցման ի պատասխան նոր վարչութեան պատասխանը, ուր կ'ըսուէր թէ վարչութիւնը իրաւասու կը նկատէ ինքզինքը ազգ. բոլոր մարմիններու վրայ հակակշիռ ի գործ դնելու եւ այս մասին արդէն մասնաւոր ծրագիր մը եւս պիտի ներկայացնէ ժողովին» («Ճակատամարտ», 28 Մայիս 1921, 767/2588): Նոյնին մասին կը նշուի թէ Քաղաքական Ժողովին պատասխանին մէջ կ'ըսուէր. «... բոլոր վարժարանները եւ որբանոցները ենթակալ են Ուսումն. Խորհրդոյ հակակշիռին» («Ժողովուրդի Ձայնը», 799):

ազգային մարմիններու եւ միութիւններու վրայ, բայց թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ անոնց ենթարկուելու ձեւը, ատիկա որոշուած չէ տակաւին: Իսկ եթէ գտնուի մարմին մը, որ ըմբոստանայ ասոր դէմ, գիտէ թէ ինչ պիտի ընէ: Ես կրնամ ըսել թէ բոլոր մարմինները պիտի ենթարկուին ազգ. իշխանութեան հակակշռին: Անոնք որ այս հակակշռը չեն ընդունիր, իրենց հաշիւներն ալ չեն ընդունուիր: Մենք հիմա մասնաւոր հարց մը չունինք մեր սեղանին վրայ, այս պատճառաւ ընդհանուր կերպով պատասխանեցինք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Երկու հաստատութեանց անուններ տուած են եւ, հասկցնելով որ անոնք մինչեւ հիմա հակակշռի չեն ենթարկուած եւ Ուսում. Խորհրդոյ քննիչները պարզապէս վնասած են, յանձնարարելով որ իբրեւ պարզ այցելու զան հետաքննութեան համար. ասկէ շատ որոշ կերպով կը հասկցուի որ այդ հաստատութիւնները չեն ուզած ճանչնալ անոր պաշտօնական հանգամանքը: Արդ, կ'ուզեմ գիտնալ թէ կրթական տեսչին պաշտօնին դէմ եղած այս անարգանքին համար ի՞նչ միջոցներ խորհեր է [Քաղ. Ժողովը]:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Եթէ պաշտօնական քննիչին հրահանգներուն չեն անսացեր, կամ չեն ուզեր ճանչնալ իր հանգամանքը, օրէնքին տրամադրութիւնը կը գործադրուի պէտք եղած կերպով: Գալով սկզբունքին, կարծեմ ժողովս համաձայն է Քաղ. Ժողովի տեսակետին եւ այդ մասին ռեւէ առարկութիւն չի կրնար ըլլալ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ ըսածս չէ հասկցուած որոշապէս, ինչպէս կարելի է դատել այս նամակէն: Ես երկու մասնաւոր պարագայ յիշած էի, ինչպէս՝ Կեդրոնական Վարժարան եւ Խնամատարութիւն: Ասոնց մասին Քաղ. Ժողովը ի՞նչ միջոցներ ձեռք առեր է, այդ մասին բան մը չ'ըսեր: Ապահովաբար մենք վարդի թերթեր չպիտի ցանենք Քաղ. Ժողովի աշխատութեան ճամբուն վրայ: Քաղ. Ժողովի պարտքն էր հարցնել այս երկու մարմիններուն թէ իրենք ստուգիւ մերժած են այս քննութիւնը: Եթէ ասիկա իրենց պաշտօնը չէ, շատ ցաւալի կը գտնեմ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Կարծեմ բաւական լուսաբանուեցաւ խնդիրը: Գործը յստակ եւ որոշ է, մինչդեռ Վարչութեան պատասխանը անորոշ է:

Տ. Դ. Տ. ՍՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ուրիշ երեսփոխաններու այս կերպով արտայայտութիւնը բնաւ կանոնական չէ: Եթէ հարցումին տէրը չէ գոհացած, իր հարցումը կը փոխէ հարցապնդումի: Ըսինք թէ մինչեւ հիմա մեր սեղանին վրայ այսպիսի խնդիր գոյութիւն չունի. Կեդրոնական Վարժարան պաշտօնեայ մը գացեր է եւ անոր պաշտօնական հանգամանքը չէ ճանչցուեր: Քաղ. Ժողովը կ'ըսէ թէ ինծի յանձնեցէք որ ճանչցնել տամ անոնց իրաւատրութիւնը, քանի որ մէջտեղը մասնաւոր դէպք մը չկայ: Մեր բացատրութիւնը այս է, ահաւասիկ:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ՔԶՆՅ. ԷԲՍԷՐՃԵԱՆ.- Հարցման տէրը ռեւէ խնդրոյ մէջ չէ մտած եւ Վարչութիւնն ալ պատասխան բերած է թէ բոլոր մարմինները պարտաւոր են հաշիւ տալու:

Այս բացատրութիւններէն կը հասկցուի որ Վարչութիւնը իրեն ուղղուած սկզբունքի խնդրոյ մը կը պատասխանէ, իսկ եթէ ռեւէ խնամակալութեան եւ մարմնի դէմ է զանգատը, կրնայ Վարչութեան տեղեկացնել որ հետապնդէ գործը:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Քանի որ հարցապնդման փոխելու առաջարկ եղաւ, կը համակերպիմ այդ առաջարկին եւ յաջորդ նիստին կը բերեմ: Միայն կ'ուզեմ ձեզի յիշեցնել որ Իբրանոսեան խնդրոյն մէջ երբ հարցումը հարցապնդումի փոխուեցաւ, ժողովը անմիջապէս նկատողութեան առաւ խնդիրը եւ Պ. Օհանեան իսկոյն բեմ բարձրացաւ խօսելու այս նիւթին վրայ:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը ուրիշ գիր մ'ալ ունի պիւտճէի վերաբերեալ հարցումի մը մասին:

(Պատճէն)⁸⁵⁹

Տ. Գ. ՍԻՍՔԷՇԵԱՆ.- Այս հարցումին տէրը ես եմ ու գոհացած եմ տրուած պատասխանով:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Գ. Շահլամեան իրեն դէմ եղած գրկանքի մը համար դիմում կ'ընէ ժողովիս:

⁸⁵⁹ Այս հարցումը կը վերաբերէր Պատրիարքարանի եւ Խնամատարութեան պիւտճէին: «Պատրիարքարանի պիւտճէն երէկ դրկուած ըլլալով, Քաղ. Ժողովը կը խոստանար Խնամատարութեան պիւտճէն բերել ընդիուպ» (Ժողովուրդի Ձայնը», 799):

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ի՞նչ կ'ուզե ընել ժողովը այս մասին:

Տ. Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Ազգ. ժողովը անհատներու վերաբերեալ խնդիրներով չի կրնար զբաղիլ. կ'առաջարկեմ յղել Վարչութեան:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Բողոքագրին իմաստէն կը հասկցուի որ այս բողոքը կ'ըլլայ երեսփոխանական հանգամանքով եւ բողոք մ'է Վարչութեան դէմ, Ուսումնական Խորհուրդի կողմէ անիրաւուած ըլլալու մասին: Այս ժողովը պետք է գործադրէ իր գերագոյն դատաւորի հանգամանքը եւ երբ իբրեւ գերագոյն մարմին այս դիմումը կ'ըլլայ [Ազգ. ժողովին], պետք է հետեւանք տայ անոր, նկատելով բողոք մը ուղղակի Վարչութեան դէմ՝ որկուած անոր գերագոյն մարմնոյն, եւ յանձնէ զայն մասնաւոր յանձնաժողովի մը:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԶԷՆՅ. ԷԶՍԷՐՃԵԱՆ.- Այս խնդրոյ[ն] վրայ խօսող երեսփոխանը նոր անգամ մը ըլլալով, կ'երեւի չէ ուսումնասիրած սահմանադրական օրէնքը: Երբ բողոքը Վարչութեան դէմ է, ուղղակի այդ ձեւով կը ներկայացնէ եւ խորհրդարանական մարմնոյ միջոցաւ քննութիւն կատարուելով տեղեկագիր կը տրուի այս ժողովին: Հակառակ պարագային, երեսփոխաններ ձեռքերին թուղթեր բռնած, ոմանք ընտանեկան գործի համար, ուրիշներ առուծախի խնդրոյ համար կրնան բողոքել Վարչութեան դէմ: Ես այս ձեւը օրինական չեմ նկատեր եւ նայելով խնդրոյն վրայ իբրեւ անհատական գործ, կ'առաջարկեմ որկել ուղղակի Վարչութեան, հոս մտնելու իրաւունք չտալով գործին:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Ոեւէ անհատ իրաւունք ունի իր բողոքը ներկայացնելու այս ժողովին եւ մեր ընկերը քանի որ ինքզինքը անիրաւուած կը նկատէ, կրնայ դիմել այստեղ եւ մեր պարտաւորութիւնն է քննել եղած բողոքը: Գրութիւն մը եկած է, որուն մէջ անիրաւուած կը ներկայացնէ ինքզինքը երեսփոխան մը եւ բողոքը Ազգ. Կեդրոնական Վարչութեան մաս կազմող մարմնոյ մը դէմ է: Այս մասին մեր վճիռը արձակելու համար, պետք է ռեւէ մարմնոյ մը պատասխանը ունենանք եւ որովհետեւ Ուսումնական Խորհրդոյ [կողմէ] գործուած անիրաւութեան մասին է բողոքը, կը վերադարձնենք Վարչութեան որ իր պատասխանը բերէ եւ ժողովը լսելով այդ տեղեկութիւնը, պետք է պաշտպանենք [անիրաւեալը]:⁸⁶¹

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կ'ընդունիմ թէ երբ մէկը անիրաւութեան ենթարկուած է, բոլոր դիմումները ընելէն վերջ կը դիմէ Ազգ. ժողովին եւ եթէ ժողովի քննութեան կարօտ է, այդ պարագային երեսփոխաններու կողմէ հարցում-հարցապնդում տեղի կ'ունենայ:

Այս բողոքին մէջ, սակայն, մատնանիշ եղած մարմինը գործադիր իշխանութեան մաս կը կազմէ: Երբ երեսփոխան մը կ'ըսէ թէ անիրաւուած է եւ անձնական խնդիր մը կը յուզէ, նկատողութեան չի կրնար առնել այս ժողովը, բայց եթէ օրէնքի տեսակետով կրած է ռեւէ անիրաւութիւն, ժողովը կը հարկադրուի վերադարձնել իր իրաւունքը: Բայց այս ժողովը հաստատելու համար այդ կէտը, կը յանձնէ այն դիւանին, որ աղերսագիրերը քննելու պաշտօնը ունի եւ եթէ սկզբունքով ընդունի գործը՝ օրակարգ կ'անցնի, իսկ եթէ Վարչութեան յղել յարմար դատուի, հոն կը յղուի: Ազգ. ժողովը ասոնցմէ մէկուն յղումը կը կատարէ:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Երբ որ պաշտօնեայ մը անիրաւութեան մը կ'ենթարկուի, գերագոյն իշխանութեան կը դիմէ եւ յետոյ ներկայացուցչական մարմնոյն: Ամէն անիրաւուած ուսուցիչ եթէ չէ դիմած գերագոյն մարմնոյն, իրաւունք չունի իր մասին եղած անարդարութեան համար դիմելու այստեղ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Մենք այստեղ պարապ տեղը կը վիճինք: Այս կերպով ժողովը ռեւէ գործ չի կրնար տեսնել: Պէտք է իր պատկանած դիւանին մէջ քննուի գործը, որպէսզի որոշուի թէ ինչ պետք է ընել: Առանց ատոր կարելի չէ եզրակացութեան մը յանգիլ:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ես բոլորովին կը ձայնակցիմ անոնց որոնք կը պահանջեն այս խնդիրը յանձնել աղերսագիրերու դիւանին: Ամէն անհատի իրաւունքն է դիտողութիւնը եւ բողոքը ուղղելու գերագոյն իշխանութեան,

⁸⁶⁰ «Կարդացուեցաւ ընկ. Շահլամեանի մէկ գիրը որով իր դէմ Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Ուսումն. Խորհուրդին կողմէ եղած անիրաւութեան մը առթիւ ժողովին արդարադատութեան կը դիմէր» («Ճակատամարտ», 767):

⁸⁶¹ Բնագիրը կ'ըսէ. «Այս մասին մեր վճիռը արձակելու համար, պետք է ռեւէ մարմնոյ մը պատասխանը ունենանք եւ որովհետեւ Ուսումնական Խորհրդոյ դէմ գործուած անիրաւութեան մասին է բողոքը, կը վերադարձնենք Վարչութեան որ իր պատասխանը բերէ եւ ժողովը լսելով այդ տեղեկութիւնը, պետք է պաշտպանենք անիրաւութիւնը»: Տրամաբանական չի կրնար ըլլալ այսպիսի արտայայտութիւն՝ նկատի ունենալով այս մասին Շէրիկեանի տուած լուսաբանութիւնը: Կա՛մ ատենագրողը սխալ արձանագրած է Օհանեանի խօսքը, կա՛մ Օհանեան սխալ թոյլ տուած է իր խօսքին մէջ:

որ պարտաւոր է առանց վիճելու յանձնել ձեռնհաս յանձնաժողովին: Այդ յանձնաժողովը պետք է պարապի այդ խնդրով եւ արդիւնքը բերէ մեզի: Այս վիճաբանութիւնը շատ երկար կրնայ տեւել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կատարուած խորհրդակցութիւնը ամփոփելով կը տեսնենք որ ոմանք կ'առաջարկեն այս խնդիրը յղել Վարչութեան եւ ուրիշներ՝ իր պատկանած դիւանին: Այս երկու առաջարկները զատ զատ քուէի կը դնենք:

(Քուէարկութեան արդիւնքով ժողովը 6ի դէմ 24 քուէով որոշեց յղել Յարաբերական Դիւանին)

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ՄԱՍԻՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Մեայուհ Ստեփանեան առաջարկութիւն մը ունի Հայրենիքի Տուրքի մասին: Ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)⁸⁶²

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ԷԶՍԷՐՃԵԱՆ.- Փափաքելով հանդերձ որ Հայրենիքի Տուրքը արդիւնաւորութիւն կարելի չափով, գոհ պիտի մնանք որ ամէն հայ իր պարտքը կատարէ որոշեալ չափով, մէկ կողմ դնելով յաւելումը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Բաղ. Ժողովը Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը վերատեսութեան ենթարկեց: Պիտո՞ւնք օրինագիծին քննութիւնը մինչեւ որ աւարտի, միւս օրինագիծերն ալ կը հասնին եւ ժողովը գիտակցօրէն նկատողութեան կ'առնէ խնդիրը: Կը փափաքիմ որ ժողովը սպասէ մինչեւ որ այդ քննութիւնը տեղի ունենայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս գիրն ալ կը դրկենք Վարչութեան:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ԷԶՍԷՐՃԵԱՆ.- Բանի մը առաջարկութիւն ունիմ, որոնք նախաքննութեան յանձնուած էին: Կ'երեւայ թէ անոնք օրակարգէն դուրս նետուած են:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ նախաքննութեան տեղեկագիրները խնդրոց կարգին մէջ կը գտնուին եւ երբ կարգը գայ, նկատողութեան կ'առնուին:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱՔՆՆԻՉ ԴԻԴԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր օրակարգի առաջին խնդիրն է ընտրութիւն նախաքննիչ դիւաններու: Կը փափաքիմ ըսել որ ես փոքրիկ ուսումնասիրութիւն մը կատարեցի. կանոնը կ'ըսէ որ ընտրութիւնը կատարուի սրբագրելի ցանկի վրայ,⁸⁶³ սակայն անցեալ շրջաններու մէջ դիւանը այդ ցանկը ներկայացուցած է եւ ժողովն ալ իր հաւանութիւնը կամ մերժումը յայտնած է: Մենք ալ այսօր այդ ցանկը կը ներկայացնենք եւ եթէ մասնաւոր առաջարկ մը չկայ, այն ալ նկատողութեան կ'առնենք:

(Տ. Ատենապետը կարդաց պատրաստուած ցանկը)⁸⁶⁴

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Որպէսզի ժողովին աշխատութիւնը կատարելապէս համաձայն ըլլայ օրէնքին, որուն գործադրութեան խոստումը ըրաւ դիւանը անցեալ նիստին, կ'առաջարկեմ որ այս ընտրութիւնը կատարուի այն ձեւով, ինչ ձեւով որ օրէնքը կը պարտադրէ: Ես կը պահանջեմ որ ի գործ դրուի օրէնքին նախատեսութիւնը: Եթէ այսպէս չընենք, առիթ կու տանք ուրիշ պարագաներու մէջ ալ օրէնքէն շեղելու: Ընտրական ձեւը օրէնքին հիմնական մասն է, հետեւապէս պետք է յարգենք օրէնքը:

⁸⁶² «Ընկեր Ս. Ստեփանեան գրով մը ազգ. սնտուկին հասցրեցին համար Հայրենիքի Տուրքին հարիւրին 50 նոր յաւելում մը ընել կ'առաջարկէր» («Ճակատամարտ», 767/2588): Ստեփանեան նկատի ունէր «որքերու ստիպողական պետքերը» («Ժողովուրդի Ձայնը», 799):

⁸⁶³ Կանոնադրութեան 8-րդ յօդուածը կը տրամադրէր. «Դիւանները (ինչպէս անունը կը ցուցնէ) երեքական անդամէ կը բաղկանան եւ անդամաց ընտրութիւնը՝ իւրաքանչիւր դիւանի համար, սրբագրելի ընդհանուր ցանկի մը վրայ կ'ըլլայ, զոր Մայր Դիւանը կը ներկայէ Ժողովին եւ Ժողովը ցանկը սրբագրելով մէկ դարձ քուէարկութեամբ կ'ընտրէ զամէնը համեմատական առաւելութեամբ միայն...» (Կանոնադրութիւն, 2):

⁸⁶⁴ Ցանկը կը բացակայի ատենագրութեան բնագրէն, բայց զայն կու տանք ներկայ արձանագրութեան աւարտին՝ հիմ թռնելով «Ճակատամարտ»ի եւ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի համապատասխանաբար թիւ 767/2588 եւ 799 համարներով ներկայացուած անուանացանկը:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ԷԶՍԷՐՃԵԱՆ.- Մինչև ցարդ դիւանը կը ներկայացնէր այդ ցուցակները:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'առաջարկուի որ կանոնը տառապէս գործադրուի, այդ պատճառաւ օրէնքը պիտի գործադրենք: Մենք ցանկ մը ունինք, պիտի կարդանք, երեսփոխանք անիկա կը սրբագրեն ու կը յանձնեն:

ՕՐԱԿԱՐԳ Բ.

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԿՐՕՆ[ԱԿԱՆ] ԺՈՂՈՎՈՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր օրակարգի երկրորդ խնդիրն է Կրօն. Ժողովոյ հրաժարականը: Այդ գիրն ալ ձեր նկատողութեան կը յանձնեմ, որպէսզի անմիջապէս յետոյ սկսինք նախաքննիչ դիւաններու ընտրութեան:

(Պատճեն)

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ.- Երբ որեւէ մարմին մը ամբողջ շրջան մը անընդհատ եւ անվիատ պաշտօնավարած է իր պաշտօնին գիտակցութիւնը ունենալով, պէտք է անոր շնորհակալութիւն յայտնուի:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Կրօն. Ժողովը երբ որ պաշտօն մը կը վարէ, պարտաւոր է ներկայացնելու իր համարատուութիւնը, որ ամբողջ ժողովը կը կարդայ եւ իր դիտողութիւնը կամ շնորհակալութիւնը կը յայտնէ այն ատեն միայն: Երբ ժողովը չի գիտեր, չի կրնար անշուշտ իր գոհունակութիւնը կամ դժգոհութիւնը յայտնել:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը այս անգամ ընտրուեցաւ տարբեր ձեւով: Ազգ. Ժողովը ընտրեց ատենապետ մը, որ իր ընկերները որոշելով, բերաւ հոս վաւերացուց: Արդեօք նոյն ձեւով պիտի ընտրուի Կրօն. Ժողովը, մինչդեռ Սահմանադրութիւնը ճշդած է ընտրութեան եղանակը: [Եկեղեցական] Համագումար Ժողովը նիստ պիտի ընէ եռապատիկ ցանկի պատրաստութեան համար եւ վերջնական ընտրութիւնը տեղի պիտի ունենայ այս ժողովին մէջ:⁸⁶⁵ Ընտրական ուրիշ ձեւ մ'է դարձեալ ատենապետը ընտրել այստեղ: Պէտք է որոշուի այս խնդիրը հիմակուրէն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը նախ եւ առաջ հրաժարականը թող ընդունի, ընտրութեան եղանակին մասին առանձին կը խօսուի:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Խնդիրը օրակարգ անցնելէ առաջ կարծեմ յարմար կ'ըլլայ որ ներկայ բացառիկ պայմաններու մէջ որդեգրուած *մեթոտով* գործադրուի:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ես կ'առաջարկեմ յանձնել Համագումարին, որ պատրաստէ եռապատիկ ցանկը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը առարկութիւն չունի, [Եկեղեցական] Համագումար Ժողովին կը յանձնենք եռապատիկ ցանկին պատրաստութիւնը:

Գ. ՕՐԱԿԱՐԳ

ԵԼՄՏԱՑՈՅՑ ԱԶԳ. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր օրակարգի երրորդ խնդիրն է պատրիարքարանի պիւտճեն, որ այսօր ցրուեցինք արդէն բոլոր անդամներուն: Օրինական է որ նախաքննութեան յղենք:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վարչութիւնը բերանացի բացատրութիւն չպիտի տայ: Ինք մասնաւոր բան մը չունի՞ ըսելիք:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Պիւտճեն օրակարգ անցնելէ յետոյ երբ վիճաբանութեան ենթարկուի, այն ատեն պիտի տանք պէտք եղած բացատրութիւնը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վարչութեանը գրաւոր ներկայացուցած այս տեղեկագրի մասին անշուշտ մեր խօսքը պիտի ըսենք յաջորդ նիստին: Սակայն իր մանրամասն բացատրագիրն ալ պէտք է օրակարգ անցնի, որպէսզի երբ Համարակալութեան Դիւանը իր քննութիւնը կատարելէ յետոյ արդիւնքը բերէ ժողովին, այն ատեն երկուքը միասին նկատողութեան առնուին:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Վարչութիւնը ոտնակոխած է օրէնքը. որեւէ պիւտճէ իր բացատրագրով կը ներկայացուի հոս: Չոր ու ցամաք թուանշաններէ բան մը չի հասկցուիր: Պէտք է այն ալ տեսնենք ու յետոյ խօսինք:

⁸⁶⁵ Ըստ Ազգային Սահմանադրութեան Ազգային Կրօնական Ժողովին վերաբերող 24-րդ եւ 25-րդ յօդուածներու տրամադրութեան (*Սահմանադրութիւն*, 24):

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Բացատրագիրը կը գտնէք պիւտճէին մէջ եւ եթէ անբաւական համարէք այդ բացատրութիւնը, բերանացի ալ պիտի հաղորդուի պէտք եղած ծանօթութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութիւնը այս պիւտճէն առանձին նամակով մը դրկած է մեզի. մենք հետեւելով օրէնքին ցոյց տուած ճամբուն, օրակարգ կ'անցնենք եւ երբ ուսումնասիրութեան ատենը գայ, իրաւունք ունիք քննադատելու: Հետեւաբար կը յանձնենք այս պիւտճէն Համարակալութեան Դիւանին:

(Յետոյ կարդացուեցաւ նախաքննիչ դիւաններու ընտրութիւնը սրբագրելի ցանկի վրայ եւ արդիւնքը եղաւ հետեւեալը: Ատեանը փակուեցաւ ժամը 5ին:)

Դաստիարակութեան Դիւան

Հայկ Խօճասարեան	49
Սարկոս Նաթանեան	36
Պետրոս Ատրունի	34

Համարակալութեան Դիւան

Սեպուհ Ստեփանեան	51
Լեւոն Սաաթճեան	51
Բարսեղ Աւետիսեան	38

Նախաձեռնութեան Դիւան

Արամ Հալանեան	51
Տոքթ. Յակոբ Թօփճեան	37
Հայկ Խօճասարեան	31

Ձեռնհասութեան Դիւան

Գնէլ Եպսկ. Գալեմքեարեան	52
Սարգիս Սրենց	51
Ժիրայր Միրզախանեան	35

Կարուածոց Դիւան

Ներսէս Օհանեան	52
Լուիս Գոյումճեան	45
Աղասի Աղասեան	35

Յարաբերութեան Դիւան

Տոքթ. Գրիգոր Դաւիթեան	51
Հրանտ Գալիկեան	36
Արշակ Ալպոյանեան	36

Իրաւաստութեան Դիւան

Ռուբէն Փափագեան	40
Արիստակէս քինյ. Հիսարեան	36
Ստեփան Գարսեան	31

Խմբագրութեան Դիւան

Երուանդ Օտեան	52
Գուրգէն Մխիթարեան	52
Գէորգ Սիմբէշեան	38

Ելնտական Դիւան

Կոպէռնիկ Խաչատուրեան	50
Լեւոն Պապօնեան	49
Սիրուն Տիօնեան	35

[Համագգային Խորհուրդ]

2 Յունիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարանը, Ժամը 6ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք Հայր, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տեսարք Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Ա. Թերզիպաշեան, Ս. Նալբանտեան, Ա. Ինճիճեան, Գ. Տէվէճեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան ժողովին հաղորդեց թէ՛ թէեւ նախորդ նիստին Քաղ. Ժողովին կողմէ խոստացած էր Համագգային պիւտճէն այս նիստին ներկայացնել, սակայն Խնամատարութեան պիւտճէին մէջ փոփոխութիւններ մտցնելու հարկ տեսնուած ըլլալով⁸⁶⁶, կարելի չէր եղած, ուստի յաջորդ նիստին պիտի բերուէր ժողովին ի նախաքննութիւն:

Տ. Դաւիթ Տէր Մովսէսեան հաղորդեց նաեւ Քաղ. Ժողովին կարծիքը Պատուիրակութեան նիւթական օժանդակութիւն մ'ընելու հարցին մասին:

Քաղ. Ժողովը սկզբունքով կ'ընդունէր Պատուիրակութեան նիւթական օժանդակութիւն մը ընելու պարտաւորութիւնը, սակայն կը փափաքէր գիտնալ թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը ի՞նչ կը մտածէր Արտասահմանի մէջ հանգանակիչ մասնախումբ մը կազմելու համար եւ տեղեկանալ Ազգ. Պատուիրակութեան պէտքերուն, որպէսզի ըստ այնմ կարգադրութիւն մը ընէր:

Համագգային Ժողովը Քաղ. Ժողովի տեսակէտներուն համամիտ գտնուեցաւ եւ որոշեց այս իմաստով գիր մը դրկել Պօղոս փաշա Նուպարի:

2° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 23 Մայիս թուակիր նամակը,⁸⁶⁷ որով տեղեկութիւններ կու տար Չէյթունի մասին իր կատարած դիմումներուն եւ իր ստացած պատասխանին մասին, ինչպէս նաեւ քեմալական եւ ֆրանսական կառավարութիւններու յարաբերութեանց ձգտման ու Նորատունկեան Էֆ.ի մօտաւոր մեկնումին մասին:

Այս առթիւ Պօղոս փաշա Նուպար կը թելադրէ Համագգային Ժողովին կողմէն Նորատունկեան Էֆ.ի պաշտօն տալ Ամերիկեան կառավարութեան եւ ժողովուրդին շնորհակալութիւն յայտնել հայոց կողմէն այն օժանդակութիւններուն համար, որոնք ընծայուած էին հայոց՝ Ամերիկեան ազգին կողմէ: Արդէն այս իմաստով հեռագրուած էր Նորատունկեան Էֆ.ի:

Կարդացուեցաւ նաեւ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանի 24 Մայիս թուակիր նամակը,⁸⁶⁸ որով Պօղոս փաշա Նուպարի կողմէ եղած թելադրանքին իբր յաւելուած կ'առաջարկէր խնդրել Կ. Պոլսոյ Ամերիկեան ներկայացուցիչէն որ հեռագրէ Վաշինկթոն թէ Կ. Պոլսոյ Ազգ. իշխանութիւնը պաշտօն տուած են իրեն յատկապէս երթալ մատուցանել իրենց սրտաբուրդի եւ խորին երախտագիտութիւնը հանդէպ Ամերիկեան մեծ ազգին եւ կառավարութեան:

⁸⁶⁶ Մաքրագիր օրինակին մէջ սխալմամբ արձանագրուած է *չղլալով*: Ուղղումը կատարուած է հիմնուելով սեւագիր օրինակին վրայ:

⁸⁶⁷ Տես Յաւելում 119 եւ կցորդ:

⁸⁶⁸ Իր գիրին «Փութանակի» մակագրութիւնը աւելցուցած եւ զայն Չաւէն Պատրիարքին հասցեագրած նամակին մէջ Նորատունկեան կ'ըսէ.

Այսօր իմացայ թէ Պօղոս փաշա գրել է Ձեզ երէկ՝ վերաբերմամբ այն շնորհակալութեան որ պիտի յայտնուի յանուն հայ ազգին Ամերիկայի կառավարութեան:

Չեմ գիտեր թէ կարելի՞ պիտի ըլլայ ինձ այդ ճամբորդութիւնը կատարել. ընտանեկան ու անձնական ինչ ինչ արգելքներ կան որ նախապէս հարթուելու են ու այս օրերս յայտնի կ'ըլլան: Վասն որոյ կը կարծեմ թէ առ այժմ պէտք չէ հրապարակել խնդիրը: Միայն թէ շատ պատշաճ կը համարեմ եւ օգտակար որ, Փարիզէն մեկնելէ յետոյ, բարեհաճիք խնդրել ամերիկեան ներկայացուցիչէն որ հեռագրէ Վաշինկթոն թէ մայրաքաղաքիդ պաշտօնական ազգային մարմինք պաշտօն տուած են ինձ յատկապէս երթալ մատուցանել իրենց սրտաբուրդի ամենախորին երախտագիտութիւնը հանդէպ ամերիկեան մեծ ազգին եւ կառավարութեանը... (ՊՏԴ, տու.փ 1, թղթապանակ M111, Թ964, *հայերէն մեքենագիր*):

Ժողովը՝ համամիտ այս առաջարկին, որոշեց որ երեք հոգևոր պետերը երբ Նորատունկեանի մեկնումին մասին հեռագիր ստանան, անմիջապես այս դիմումը պիտի կատարեն Ծովակալ Պրիսթոլի մօտ:⁸⁶⁹

3° Ս. Պատրիարքը ժողովին կարդաց Պ. Արշակ Զօպանեանէ ստացուած գրութեան մը մէկ հատուածը, որմէ կը հասկցուէր թէ Չէյթունի վրայ յարձակման մը մասին տրուած տեղեկութիւնները ենթադրութեանց վրայ հիմնուած էին եւ ոեւէ հաստատ եղելութիւն գոյութիւն չունէր:

Ժողովը գոհութեամբ տեղեկացաւ եւ նախորդ նիստին մէջ ծրագրած դիմումին այլեւս պէտք չտեսաւ:

4° Կարդացուեցաւ Կիլիկիոյ Ծնորհ. Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոսի 22 Մայիս թուակիր նամակը, որ Կիլիկիոյ մէջ տիրող կացութեան եւ դիմումներուն մասին տեղեկութիւններ կու տար եւ շնորհակալութիւն կը յայտնէ[ր] Համագգային Ժողովին աշխատութեանց համար:

5° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Եպովայի ձերբակալեալներու մասին գործակատարին կատարած ձեռնարկները եւ անոնց խնդրագրերը: Նոյնպէս հաղորդեց թէ այս բանտարկեալները պատերազմական ատեան յանձնուած ըլլալին կ'իմացուի:

Ժողովը նոր գրութիւնով մը դիմում ընելու որոշում տուաւ:

6° Ս. Պատրիարք Հայրը ժողովին առաջարկեց որ դիմում ըլլայ ձեռնհաս իշխանութիւններուն, որպէսզի վերջերս չէզոք գօտի հռչակուած շրջանակի մէջ առնուի նաեւ Արմաշը, ուր կը գտնուին կարեւոր վանք մը եւ հաստատութիւններ, որոնք պատերազմի վայր դառնալով կրնան վտանգուիլ: Ժողովը թեր ու դէմ օգուտը եւ վնասը նկատի առնելով այս ձեռնարկին առ այժմ յարմար չդատեց ոեւէ դիմում ընել:

7° Երեւանի կառավարութեան մօտ բանագնաց պաշտօնին համար իբր յարմար ընտրելի մը ցոյց տուաւ Ազգապետ Էֆենտին՝ Տիար Յ. Արոյեանը, որ այս օրերս Կովկաս պիտի մեկնի: Համագգային Ժողովը որոշեց

⁸⁶⁹ Զաւէն Պատրիարք 14 Յունիս 1921 թուակիր նամակով մը, որուն ձեռագիր օրինակը պահպանուած է խումացած էջերով տետրի մը մէջ, Պօղոս Նուպարի դիմելով իբրեւ «Նախագահ Թուրքիոյ Հայոց Պատուիրակութեան», կը յայտնէ անոր 23 եւ Գաբրիէլ Նորատունկեանի 24 Մայիս թուակիրներուն ստացուած եւ առ այդ [Ծովակալ Պրիսթոլի միջոցով] Նորատունկեանի պաշտօնին մասին ամերիկեան կառավարութեան հեռագրած ըլլալը: Ապա կ'աւելցնէ.

... Այս շաբթու Համագգային Ժողովի որոշումով ձեռնարկ եղաւ յարաբերութեան մտնելու Հայաստանի խորհրդային արդի կառավարութեան հետ:

Հետեւաբար, Համագգային Ժողովն օգտուելով Տիար Յ. Յ. Արոյեանի դէպի Երեւան ուղեւորութենէն, անոր պաշտօն տուաւ պատճէնը ներփակ նամակը յանձնելու Հայաստանի վարչապետին եւ անոր կարծիքներ[ու]ն ու տեսութիւններ[ու]ն տեղեկանալու:

Յարակցաբար, ականարկելով Եպիսկոպոսանալու համար Էջմիածին գացած Պատրիարքական Փոխանորդ Երուանդ Ծ. Վրդ. Փէրտահեճեանի, որ Կովկասի շրջափոխութիւններուն հետեւանքով եւ հիւանդացած ըլլալով չէր կրցած վերադառնալ Պոլիս, բայց կրցած էր Գէորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին մի քանի գրութիւնները առաքել Պոլիս, Զաւէն Պատրիարք կը յայտնէ թէ Փէրտահեճեան Եպիսկոպոս իբր ականատես վկայած է «Մայր Աթոռի ենթարկուած վիճակը եւ նոյնիսկ Ն. Ս. Օծութիւն Ազգիս Վեհ. Կաթողիկոսի կրած տառապանքներն ու Աթոռին կրած նիւթական անձկութիւնները, որոնց դարման տանելու համար Կ. Պոլիսէն գումար մը դրկելու կարգադրութիւն եղած է»:

Ապա կը շարունակէ.

Այս մասին արդէն տեղեկութիւններ պէտք է հասած ըլլան նաեւ եւրոպական ու ամերիկեան գաղութներու եւ ասոր հետեւանօք՝ յանձնաժողովներ կազմուած են Լոնտոնի, Մարսիլիոյ եւլն. մէջ:

Նոյնպէս Ձեր Վսեմութեան կը հաղորդեմ թէ Նահր-է-Էօմէրի հայ գաղութէն մեզի կը հասնին ցաւալի տեղեկութիւններ, որոնք հաւանական է որ Ձեզի ալ հասած են:

Անգլիական կառավարութեան մօտ մեր ըրած դիմումը գտնոնք տեղափոխելու համար Բոր-Մայիտ, ինչպէս յայտնի է, ընդունելութիւն չգտաւ: Ընդհակառակը, մեր առած տեղեկութեանց համաձայն, հիմա ծրագիր կայ անոնք նոր տեղափոխութեան մը ենթարկելու դարձեալ Միջագետքի շրջանակին մէջ:

Այս պարագան մեծ յուսահատութեան եւ սրտաբեկութեան մատնած է գաղթականները: Մեր կողմէն գտնէ Կ. Պոլսոյ շրջակայքը ազգականներ եւ ծանօթներ ունեցողները տեղափոխելու առաջարկ մը ընելու մտադրութիւն կայ, սակայն չենք գիտեր թէ ինչ ընդունելութիւն պիտի գտնէ:

Միեւնոյն ատեն, Կ. Պոլիս գտնուած գաղթականները Թրակիա տեղափոխելու ծրագիր մը կը մշակուի եւ այս մասին արդէն դիմում եղած է հելլէն եւ Համաձայնական իշխանութեանց, որոնք բարեացակամ ընդունելութիւն մը ըրած են եւ յոյս ունինք թէ պիտի յաջողի այս գործը... (ՊՏԴ, Տուփ 11, թղթապանակ՝ Ամենապատիւ սրբազան, ենթաբաժին 84–113, էջ 93–95):

Ազգապետ Էֆենտիի միջոցառ թանակցիլ Տիար Յ. Արոյեանի հետ եւ եթէ ընդունի՝ անոր տալ նամակ մը ուղղուած առ Հայաստանի վարչապետը:

8° Ատանայի Ազգ. Միութիւնը 16 Մայիս թուակիր նամակով մը կը տեղեկացնէր իր ձեռնարկները Լոնտոնի Համաժողովին եւ Չոր. Տիւֆիէօյի մօտ եւ նպաստ կը խնդրէր կարօտութեանց համար:

Համազգային Ժողովը որոշեց հետեւանք չտալ նպաստի մասին եղած խնդրանքին մինչեւ որ ասկէ առաջ դրկուած գումարներու մանրամասն հաշիւը չներկայացնեն:

9° Տիար Ա. Թերզիպաշեան Նահր-էլ-Էօմէրի գաղութին խնդիրը նկատողութեան առած էր եւ իբր եզրակացութիւն իր ուսումնասիրութեան կ'առաջարկէր դիմում կատարել անգլիական իշխանութեանց մօտ, որպէսզի Կ. Պոլիս եւ այլուր ազգականներ ունեցողները անմիջապէս փոխադրուին իրենց ծանօթներու մօտ, իսկ մնացեալներու փոխադրութեան հարցը թողուլ յառաջիկային, մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ գաղթականաց Թրակիա փոխադրութեան մասին կատարուած ձեռնարկին ելք մը ստանալէ վերջ:

[Համազգային Խորհուրդ]

16 Յունիս [1921]

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան, Ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տիար Արամ Գալենտէր, Տիար Գարեգին Տէվէնեան, Տիար Արամ Ինճիճեան, Պատ. Սթամպոլլուեան, Տիար Մատթէոս Նալբանտեան

1° Ս. Պապին յղելի գիրին նախագիծը ընդունուեցաւ:

2° Եպովկայի ձերբակալեալներուն մասին Ս. Պատրիարքը գործակատարին միջոցառ ստացած տեղեկութիւնները հաղորդեց:

Որոշուեցաւ նորէն շարունակել դիմումները:

3° Կարդացուեցաւ Նորատունկեան Էֆ.ի մեկնումը ծանուցանող Պօղոս փաշա Նուպարի հեռագիրը:⁸⁷⁰

Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ ըստ որոշման Համազգային Ժողովոյ այս հեռագիրը ստացուելէն յետոյ Ծով. Պրիթօլին երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ գիր մը տրուած էր Նորատունկեան Էֆ.ի պաշտօնը բացատրող:

4° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց նաեւ թէ Տիար Յ. Արոյեան մեկնած էր Երեւան, իր հետը տանելով նամակ մ'ուղղուած Խորհրդային Հայաստանի վարչապետին, ինչպէս որ որոշուած էր ժողովին կողմէ:

5° Ընդունուեցաւ սրբագրութեամբ Ազգ. Պատուիրակութեան նիւթականին համար Պօղոս փաշա Նուպարի դրկուելիք նամակին նախագիծը:

6° Կարդացուեցաւ 15 Յունիս թուակիր Պաղտատէն Թանիրեան ստորագրութեամբ հեռագիր մը,⁸⁷¹ որով Նահր-էլ-Օմարի հայ տարագրեալներու հացին դադրիլը կը ծանուցանէր եւ կը խնդրէր որ անոնք ուրիշ տեղ մը փոխադրուին:

⁸⁷⁰ Պօղոս Նուպարի 5 Յունիս 1921 թուակիր հեռագիրը պարզապէս կ'ըսէր. «Նորատունկեան այսօր մեկնեցաւ Ամերիկա» (ՊՏԴ, Տուփ 2, թղթապանակ M100-Կ-Ժ-Ի, Ժ, Ժ587, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

⁸⁷¹ Հեռագրին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: 10 Օգոստոս 1921 թուակիր անգլերէն վաւերագրէ մը՝ Բրիտանական Բարձր Յանձնակատար Հորրս Ռամպոլտի ստորագրութեամբ, կը պարզուի թէ Չաւէն Պատրիարք 13 Յուլիսին խնդրած է, ըստ հնարաւորութեան, Միջագետքէն 421 գաղթականներ փոխադրել Պոլիս (ՊՏԴ, Տուփ 1, թղթապանակ M111, Թ947-1000, Թ987, *անգլերէն մեքենագիր*):

Որոշուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի նամակ մը գրելով խնդրել որ ուղղակի Լոնտոնի դահլիճին մօտ դիմում մը ընէ, որպէսզի այդ գաղթականները փոխադրուին կլիման աւելի յարմար վայր մը, միւս կողմէն հոս դիմում ընել, որ ազգական ունեցողները բերուին Կ. Պոլիս, իրենց ազգականներուն մօտ:⁸⁷²

7° Ելեւմտից Յանձնաժողովը որկած էր Մայիս ամսուան մտից եւ ելից գումարները:

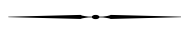
8° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 31 Մայիս թուակիր նամակը,⁸⁷³ որով համամտութիւն կը յայտնէր Ս. Պատրիարքի 21 Մայիս թուակիր նամակով ժողովին կողմէ պարգուած տեսութիւններուն եւ կը տեղեկացնէր այն բանակցութիւնները, որոնք կը կատարուէին Ազգ. Պատուիրակութեան միջոցաւ ֆրանս. կառավարութեան հետ Կիլիկիոյ մասին:

9° Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան հաղորդեց ժողովին թէ Համագգային պիւտճէն պատրաստուած է եւ յաջորդին (նիստ) զայն նկատողութեան առնելու համար որոշուեցաւ որ անդամները զայն նախապէս ուսումնասիրեն, որպէսզի պատրաստուած ըլլան:

Նոյնպէս հաղորդեց թէ Համագումար Երեսփ. Ժողովի կանոնագիրը պատրաստուած է եւ յանձնաժողովին մէջ վերջին անգամ մը քննութեան առնուելէ յետոյ պիտի բերուի Համագգային Ժողովին եւ անոր կարծիքը ստանալէ յետոյ պիտի յղուի Համագումար Երեսփ. Ժողովին:

10° Կարդացուեցաւ ի տեղեկութիւն Ատանայի Ազգ. Միութեան 31 Մայիս թուակիր նամակը Կիլիկիոյ մէջ տիրող կացութեան մասին. իսկ Ազգապետ Էֆենտին բերանացի հաղորդեց իր ստացած տեղեկութիւններն Այնթապի կացութեան մասին:

Առնուած տեղեկութեանց համաձայն, Հալէպ-Այնթապ ճամբան փակուած է, գրաքննութիւն հաստատուած է եւ շրջականերու հետ յարաբերութեան մտնելու միջոցներ չկան:

⁸⁷² Թիւ 869 ծանօթագրութեամբ արդէն մէջբերած ենք այս ուղղութեամբ Չաւէն Պատրիարքի 14 Յունիս 1921-ին Նուպարի ուղղած նամակէն հատուած մը: 16 Յունիսին կամ անոր վաղորդայնին նոյն մտքով գրուած նամակի չենք հանդիպած:

⁸⁷³ Տեսնել Յաւելուած 120:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(Նիստ 17 Յունիսի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Տ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԳԱՇԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենը բացուած է ի ներկայութեան 47 երեսփոխաններու: Մեծամասնութիւն գոյանալու համար 4-5 հոգի կը պակսի. մինչեւ որ օրակարգի անցնի ժողովը, մեծամասնութիւնն ալ կը գոյանայ:⁸⁷⁴ Ատենական գործողութեանց կարգին ունինք բացակայութեան գրեր Դուրեան Ս.ի եւ Սմբատ Վ.ի կողմէ, որոնք Երուսաղէմ ուղևորութեան պատճառաւ ժամանակի մը համար իրենց բացակայութիւնը կը յայտնեն: Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ՀԱՐՅՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Սրենց հարցումը մը ունի, որով բացատրութիւն կը պահանջէ Քաղ. Ժողովէն: Ահաւասիկ այդ զիրը:

(Պատճէն)⁸⁷⁵

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Յղեցէք Քաղ. Ժողովին որ պատասխանէ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այս հարցումը Քաղ. Ժողովին ուղղուած է եւ անոր կատարած մէկ գործի մասին բացատրութիւն կը պահանջուի, ոչ թէ կը վերաբերի հեռաւոր թաղի մը թաղ. խորհուրդի մէկ արարքին, որպէսզի տեղեկութիւն առնէ եւ մեզի հաղորդէ: Քաղ. Ժողովի մէկ որոշումի մասին պատասխան կը սպասենք: Ուսումնասիրուելիք բան մը չկայ եւ հակառակ այսքան պարզ վիճակի մը եթէ կ'ըսէ որ մեզի յղեցէք, ծիծաղելի կը դառնայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս խօսքերը ընող երեսփոխան մը այն տպաւորութիւնը կը թողու, որ իր պարտականութեան գիտակից չէ: Քաղ. Ժողովը երբ կ'ըսէ թէ իրեն յղեցէք, անպատճառ պատասխանելու պարտականութիւն կը ստանձնէ ու կ'ուզէ որ գրաւոր եւ մանրամասն կերպով բերէ իր պատասխանը. եւ արդէն երեսփոխան մը օրէնքով չի կրնար պարտադրել Վարչութիւնը, որ անպայման պատասխան տայ. այս է ահաւասիկ ըսելիքը:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այստեղ տրամաբանութեան եւ ողջմտութեան խնդիր մը կայ, պէտք չկայ բնաւ կառչելու դատարանական վարպետութիւններու: Հակասահմանադրական արարք մը մատնանիշ կ'ըլլայ, Պ. Տ. Մովսէսեան մեզի պիտի ըսէ որ ճիշդ է, թէ սխալ: Խոստումով չենք կրնար բաւականանալ. ժողովին տրամաբանութեան կը յանձնենք Քաղ. Ժողովի ատենապետին տուած պատասխանը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ասիկա ձեռի խնդիր է. հիմա կամ շաբաթ մը յետոյ պատասխանելուն մէջ տարբերութիւն չեմ տեսներ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Մենք կ'ըսենք քու սեղանիդ վրայէն ապօրինութիւն մը եղած է, պիտո՞ւն տակաւին չհաստատուած հրահանգներ տուեր է անոր գործադրութեան. կը հարցնեն [թէ] այդ տեսակ որոշում մը անցա՞ծ է: Ամէն երեսփոխանի իրաւունքն է որ երբ ապօրինութիւն գործուած է, մատնանիշ ընէ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ամբաստանեցէք Վարչութիւնը:

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Հարցումին տէրը երբ ստիպողութիւն ցոյց կու տայ, Վարչութիւնը պարտաւոր է պատասխանելու: Ներքին կանոնագրութեան յաւելումական Տրդ յօդուածի Բ. պարբերութեան մէջ որոշ կերպով ըսուած է որ գրաւոր հարցման եւ հարցապնդման հետեւեալ նիստին պատասխան կը տրուի, եթէ հարցման կամ հարցապնդման հեղինակը ստիպողութիւն չի ներդրէ եւ կամ ժողովը չընդունի ստիպողութիւն: Իսկ հակառակ պարագային մէջ վարչութիւնը պարտաւոր է նոյն նիստին վերջերը յայտնել կարծիքն ի պատասխանի

⁸⁷⁴ Ներկայ երեսփոխաններու թիւը տակաւ պիտի յանգէր 52-ի («Ժողովուրդի Ձայնը», 18 Յունիս 1921, 817):

⁸⁷⁵ Սրենց հարց կու տար թէ «ճիշդ է որ պիտո՞ւն տակաւին չվաւերացուած, գործադրութեան դրած է վարչութիւնը եւ մարմիններէ ոմանք մերժած են գործադրել ու Ս. Պատրիարքը հրահանգ տուած է գործադրելու այդ ապօրէն կարգադրութիւնը» («Ժողովուրդի Ձայնը», 817):

հարցման կամ հարցապնդման:⁸⁷⁶ Մեր ընկերոջ ըրածը կանոնին յիշած այս վերջին պարագան է եւ հետեւաբար Քաղ. Ժողովը պարտաւոր է պատասխանելու: Ո՛չ միայն կանոնական չէ, այլ եւ անիմաստ կ'ըլլայ ըսել թէ յաջորդ շաբթու կը պատասխանեն:

Ս. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես կը կարծեմ որ Քաղ. Ժողովը դժուարին կացութեան մը մէջ կը գտնուի, այո կամ ոչ չի կրնար ըսել հակասահմանադրական որոշումներու առթիւ:

Ս. Ս. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երբ որ Քաղ. Ժողովը կը մերժէ անմիջապէս պատասխանելու, պատճառներէն մէկն ալ այն է, որ գրուածը մութ է եւ անորոշ, ուստի պէտք է հասկնայ քննէ:

Ս. Գ. ՄԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը անկարող կը զգայ զինքը պատասխանելու:

Ս. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Իմ հարցումներուս մէջ ո՛չ մութ կէտ կայ եւ ո՛չ անորոշութիւն: Կը հարցնեմ՝ ճիշդ է որ Քաղ. Ժողովն երեսփոխանութեան բերած պիտոճէն տակաւին չվաւերացած, գործադրութեան դրած է եւ այն մարմինները, որոնց յանձնարարած է գործադրել, մերժած են: Ճիշդ է դարձեալ, թէ Զաւէն Պատրիարք խորհրդակից եղած է Քաղ. Ժողովին եւ հրահանգ տուած է:

Ս. Դ. Ս. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ատենական գործողութեան կարգին երբ մեծամասնութիւն ալ չունի ժողովը, իրաւունք չունի հարցման տէրը ստիպել Քաղ. Ժողովը որ հիմա պատասխանէ:

Ս. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Պ. Ս. Մովսէսեան մայր դիւանը կը վարէ:

Ս. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Զանազան անգամներ հարցումներ ուղղուած են Վարչութեան եւ խոստացած են յաջորդ նիստին պատասխանելու ու պատասխանած են, չեմ գիտեր թէ ի՞նչ անպատեհութիւն կայ այս հարցումն ալ յղելու մէջ:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը կ'ըսէ որ պատասխանելու վիճակի մէջ չեմ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Քուէի դրէք:

Ս. Դ. Ս. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Չէք կրնար քուէի դնել, երբ Քաղ. Ժողովը չէ արտայայտուած: Մեր ըսածը այս է, մեզի որկեցէք քննենք, շաբաթ մը վերջ պատասխան բերենք: Քուէի կրնաք դնել, երբ ժողովը իր մեծամասնութիւնը ունի արդէն:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ասիկա միջադէպ մ'է, պէտք է որ Վարչութեան պատասխանը լսէ ժողովը եւ թեր ու դէմ քուէ առնենք. առանց ատոր բան մը չենք կրնար ընել:

Ս. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ատենական գործողութիւնը կը կատարուին առանց մեծամասնութիւն գտնուելու, մինչդեռ հիմա մեծամասնութեան խօսք կ'ըլլայ պատասխանել խուսափելու համար, ասիկա ամօթալի ճամբայ մ'է եւ անվայել գործ է: Եղած հարցումը այն է թէ ըսուածը ճիշդ է, թէ սխալ: Ես կը բողոքեմ նաեւ դիւանին դէմ. ան իրաւունք չունի սպասելու որ մեծամասնութիւն գոյանայ եւ անկէ յետոյ նկատողութեան առնուի խնդիրը. ասիկա Վարչութիւնը իր գտնուած անելէն փրկելու ջանք մ'է:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը պէտք է վստահ ըլլայ անկողմնակալութեանը վրայ դիւանին, որ ոչ մէկ կուսակցութեան կը պատկանի: Անիկա այս ժողովէն դիւրութիւն կը սպասէ եւ պատասխանը այսօր կամ շաբաթ մը յետոյ տրուելուն մէջ տարբերութիւն մը չի տեսներ: Հարկ չկայ այդքան *էնթրանսիժան* ըլլալու:

Ս. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Յետաձգումը արդարացնող ռելէ պատճառ չկայ, որովհետեւ կատարուելիք քննութիւն կայ: Պատասխանը այն պիտի ըլլայ թէ այս տեսակ հրահանգ մը տրուած է, թէ ոչ: Այս է պատճառը որ յետաձգման պէտք մը չենք տեսներ:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐԶԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Այսպիսի վիճաբանութիւն ես աւելորդ կը նկատեմ. եղածը պարզ հարցում մ'է, ժողովը ժամավաճառ չի կրնար ըլլալ, այո[ն] կամ ոչ[ը] կրնայ լուծել խնդիրը:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Թեր ու դէմ խօսքերը վերջացած են: Հիմա ժողովիդ քուէին պիտի դիմեմ որ կ'ուզէ՞ այսօր լսել Վարչութեան ատենապետին բացատրութիւնները:

⁸⁷⁶ Յիրաւի, վկայակոչուած նախատեսութիւնը կը տրամադրէր. «Հարցում կամ հարցապնդում գրաւոր կ'արձանագրուի Մայր դիւանին որ ատենական գործողութեանց կարգը կը հաղորդէ գայն ժողովին եւ կը յղէ առ որ ուղղելի է ի պատասխանատւութիւն, որ պարտաւոր է ՀԵՏԵԲԵԱԼ ՆԻՍՏԻՆ կարծիքը յայտնել, եթէ հարցման կամ հարցապնդման հեղինակն ստիպողութիւն չիսնդրէ եւ կամ ժողովն չընդունի ստիպողութիւն: Իսկ հակառակ պարագային մէջ վարչութիւնը պարտաւոր է նոյն նիստին վերջերը յայտնել կարծիքն, ի պատասխանի հարցման կամ հարցապնդման» (*Կանոնադրութիւն*, 19):

ՏՐ. Ս. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Ըստ կանոնի, նախ եւ առաջ ստիպողութիւնը քուէի պէտք է դնէք:

(Ատենապետը քուէի դնելով խնդրոյն ստիպողութիւնը, 27 քուէով ընդունուեցաւ եւ Քաղ. Ժողովի
ատենապետը նիստէն յետոյ խոստացաւ պատասխանել)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Սիրունի գիր մը ունի Քաղ. Ժողովի անդամներուն Հայրենիքի Տուրքի մասին, կը ներկայացնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

(Պատճէն)⁸⁷⁷

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Հիմնուելով Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին վրայ, [անձ մը] ընտրելի ըլլալու համար պէտք է մինչեւ իր ընտրութեան օրը վճարած ըլլայ իր տուրքը: Հակառակ որ դեռ երկուքուկէս ամիս առաջ ընտրուած է Քաղ. Ժողովը, իր մէջ կան անդամներ, որոնք [մինչեւ] այդ թուականը չէին վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը: Ասիկա այնպիսի վիճակ մ'է, որ կրնայ վարկաբեկ ընել Հայրենիքի Տուրքը եւ անգործադրելի թողուլ, լսուած ըլլալով որ կան անդամներ, որոնք մինչեւ ընտրութեան օրը չէին վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը եւ հետեւաբար չէին կրնար Քաղ. Ժողովի անդամ եւ նոյնիսկ ընտրող եւ ընտրելի ըլլալ: Այն օրէնքը, որուն գործադրութեան պաշտօն[ն] ունի Քաղ. Ժողովը, ամենէն առաջ ինք պէտք է յարգէ անշուշտ: Կ'առաջարկեմ յանձնաժողովի մը կազմութիւնը, որպէսզի ստուգէ թէ Վարչութեան անդամները Հայրենիքի Տուրք վճարած են, թէ ոչ:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ՔՇՆՅ. ԷՔՍԷՐԾԵԱՆ.- Պ. երեսփոխանը դիտել կու տայ թէ Քաղ. Ժողովի անդամները Հայրենիքի Տուրք չեն վճարած: Կը կարծեմ թէ այս դիտողութիւնը պէտք է ըլլար անոնց վաւերացումէն առաջ եւ եթէ յանցաւոր մը կայ այս խնդրոյն մէջ, այն ալ Ազգ. Ժողովն է, որ առանց ստուգելու վաւերացուցեր է այդ ընտրութիւնը: Սակայն ես դիտել պիտի տամ որ երբ յարգելի երեսփոխանները երբեմն այնքան կառչած կը մնան օրէնքին, որուն մեր յատուկ յարգանքը ունինք, այդ օրէնքին գործադրութիւնը պէտք է փնտռեն ամէն պարագայի մէջ: Ասկէ առաջ 3 հարցումներ ներկայացուցած էի, որոնցմէ մէկուն պատասխանը հազիւ օրակարգ մտած՝ դուրս հանուեցաւ, իսկ երկուքին պատասխանը բնաւ չհաղորդուեցաւ: Իմ այս հարցումներէս մէկը կը վերաբերէր ազգային դաստիարակութեան խնդրոյն, որովհետեւ Պ. Սրենց, Քաղ. Ժողովի անդամ գտնուած ատեն, յեղաշրջած էր կրթական օրէնքը, հակառակ սահմանադրական սկզբունքներու եւ օրէնքներու...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր այսօրուան խորհրդակցութեան նիւթը այս չէ: Պ. Սիրունիի գիրը կը որկենք Համարակալութեան Դիւանին:

Գ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Սիրունի ուրիշ գիր մը ունի երեսփոխանական ընտրութեանց մասին: Ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճէն)⁸⁷⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը պիտի գրէ որ [Քաղաքական Ժողովը] փութացնէ ընտրութիւնները:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Իմ գրութեան վերջին հատուածին համաձայն պէտք է կատարէ ընտրութիւնները:

Դ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Միրզախանեանց ալ գիր մը ունի: Կը ներկայացնեմ ժողովիդ:

(Պատճէն)

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութեան որկեցէք որ պատասխանենք:

Տ. Ժ. ՍԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ստիպողութեամբ պէտք է պատասխանուի, ստիպողականութիւնը մի ծաղրէք: Ձեր կատարած մեծադողորդ յայտարարութենէն յետոյ 3 ամիս անցած է եւ մենք չենք գիտեր թէ ինչ կ'անցնի կը

⁸⁷⁷ «Պ. Սիրունի հարցում կ'ընէր որ ճիշդ է թէ Քաղ. Ժողովի անդամներէ ոմանք չեն վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը...» («Ժողովուրդի Ձայնը», 817):

⁸⁷⁸ Սիրունի «... կը հարցնէր թէ Քաղ. Ժողովը ի՞նչ պատճառաւ ընտրութեանց հրահանգները կը յապաղեցնէ, ուստի կ'առաջարկէր այդ հրահանգը տալ՝ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին մեկնութիւնը ժողովին ձգելով» («Ժողովուրդի Ձայնը», 817):

դառնայ: Քաղ. Ժողովը պետք է լուսաբանություններ տայ թե ինչ միջոցներ կը գործադրէ մեր ազգ. դատը բարուր լուծումի տանելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պիտո՞նք վիճաբանութեան միջոցին, ամէն խնդրոյ վրայ կրնայ խօսուիլ, պատասխանները ստացուիլ: Եթէ չէք ուզեր այն ժամանակին վերապահել ձեր հարցումը, կը յղենք Վարչութեան, որ պատասխանէ:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Երեք ամիս անցած է այդ թուականէն ի վեր երբ Քաղ. Ժողովը ընտրուեցաւ եւ իր յայտագիրը բերաւ, բայց թէ ի՞նչ եղաւ անկէ յետոյ, չենք գիտեր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը յղենք Վարչութեան պատասխանելու համար: Ժողովը մեծամասնութիւն ունի, հետեւաբար պիտի անցնինք օրակարգի: Քանի մը երեսփոխաններ հարցումներ ունին, բայց որովհետեւ օրէնք է որ հարցումները ժողովին բացուելէն մէկ ժամ առաջ պետք է յանձնուին դիւանին,⁸⁷⁹ մինչդեռ այս հարցումները ժողովը բացուելէն քիչ առաջ ներկայացուեցան, այդ պատճառաւ յաջորդ նիստին կը մնայ անոնց ընթերցումը:

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ.- Ես իմ հարցումներս նիստը բացուելէն բաւական առաջ յանձնած էի Պ. Ատենապետին: Եթէ անոնք յաջորդ նիստին պիտի կարդացուին, շատ լաւ, սակայն անոնցմէ մէկը եկեղեցական երեսփոխաններու ընտրութեան կը պատկանի, կը փափաքիմ որ կարդացուի, քանի որ խնդիրը օրակարգի վրայ է:

(Հարցում Պ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ)⁸⁸⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս հարցումին պատասխանը պիտի տրուի երբ օրակարգի անցնինք:

[Ե].

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Համարակալութեան Դիւանը ներկայացուցած է իր քննութեան արդիւնքը պիտո՞նք մասին: Այդ տեղեկագիրը պիտի տպագրուի եւ բաժնուի երեսփոխաններու, սակայն նախ եւ առաջ պետք է կարդացուի ժողովին մէջ:

(Պատճեն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս տեղեկագիրը կը տպագրենք եւ կը բաժնենք երեսփոխաններու եւ յառաջակալ նիստի պիտո՞նք կ'անցնենք խնդիրը:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ.- Քահանայից Տնօրէն Խորհուրդը գիր մը ունի ժողովիդ ուղղուած, կը փափաքէինք որ կարդացուէր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս անոր նկատմամբ ալ պետք եղածը կը գործադրէ:

Տ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Օրակարգի անցնելէ առաջ ժողովիդ ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ կարելուր խնդրոյ մը վրայ: Սահմանադրութիւնը Ազգ. Ժողովի նստաշրջանի բացումէն ու երեսփ. ընտրութիւններէն յետոյ կը յիշատակէ Վարչութեան համարատուութիւնը, որ այս ժողովին էական պարտականութիւններէն մէկն է: Ներքին կանոնագրութեան մէջ այս կէտը աւելի որոշ է, բայց մենք օժանդակ դիւանները կազմելէ յետոյ չտուինք նախապատուութիւն համարատուութեան խնդրոյն ու անհոգութիւն մը կը տիրապետէ:

Համարատուութիւն պատրաստելու հրաւերը նախագահ Ս.ը պետք է ընէ: Գիտե՞ք թէ Վարչութեան անդամակցութիւնը վճարեալ պաշտօն չէ եւ երբ իրենց պաշտօնը լրանայ, Վարչութեան անդամները անմիջապէս կը քաշուին: Ժողովին պետք պէտք է հոգ տանի որ ժողովականները ստանձնեն համարատուութեան պատրաստութիւնը, որովհետեւ եթէ Վարչութեան իւրաքանչիւր անդամ պատասխանատու է այս ժողովին, նախագահը այդ ամբողջութեան պատասխանատուն է: Որպէսզի ասկէ վերջ ընդհանուր կերպով այդ համարատուութիւնը կանոնաւոր կերպով ներկայացուի, ձեր վրայ պատասխանատուութիւն կը ծանրանայ, որպէսզի յանձնարարէք եւ պայմանաժամ տաք առանց պարտագանցութեան համարատուութիւնը պատրաստելու: Ըսուի թերեւս որ կան կարգ մը խնդիրներ որոնք համարատուութեան մէջ ընդարձակօրէն գրել եւ յետոյ դռնբաց ժողովի մէջ վիճաբանութեան ենթարկել ներելի չէ: Կ'ընդունիմ ասիկա, բայց ասոր համար օրէնքին մէջ ըսուած է որ, երբ պետք ըլլայ, դռնփակ նիստեր կրնան գումարուիլ: Եթէ դրամ չկայ ծախսելու ասոնց տպագրութեան համար,

⁸⁷⁹ 1880 տարուան ԺԹ. նիստին կողմէ բարեփոխեալ յօդուածի մը համաձայն, «Առաջարկութիւն, հարցում, հարցապնդում, խնդրագիր, տեղեկագիր եւ այլն նշանակող գրութիւնք ատենանին բացումէն մինչեւ մէկ ժամ առաջ պիտի աւանդուին Ատենապետին» (*Կանոնադրութիւն*, 1914, 19):

⁸⁸⁰ «Պ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ եկեղեցականաց Հայրենիքի Տնօրէնի համար հարցում ըրած էր» («Ժողովուրդի Ձայնը», 817):

սիրով պիտի քուէարկենք պէտք եղած գումարը՝ եթէ առաջարկուի: Վերջապէս, 7 երկար տարիներու եւ կարելորդ շրջանի մը համարատուութիւնը անհրաժեշտ է, պէտք է պարտադրենք որ բերեն այս ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ խնդիրը մեր այսօրուան օրակարգին մէջ չկայ. դիւանը պիտի գրէ Վարչութեան պետին, որ 10 տարիներէ ի վեր անգործադրելի մնացած օրէնքը գործադրուի եւ համարատուութիւնը ներկայացուի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Դիւանը ո՛չ միայն պէտք է գրէ, այլ եւ գործադրութեան միջոցը ցոյց տայ: Ամէն Վարչութիւն իր համարատուութիւնը կը պատրաստէ, արդի Վարչութիւնը ատենագրութիւնները կը տպէ եւ այստեղ կը բերէ. յուզուած խնդիրներու մասին ի՞նչ բացատրութիւն կրնայ տալ, ատոնք ծանօթ են նոյն գործերը վարողներուն, մեր կողմէ դիւրութիւններ միայն կրնան տրուիլ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Շատ լաւ, բայց դուք պէտք է հրաւիրէք որ պատրաստեն այդ համարատուութիւնը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մենք կ'ամ ծայրայեղ խորհրդարանականութեան, կ'ամ ծայրայեղ աւանդապահութեան կ'երթանք: Վարչութեան համարատուութիւնը Սահմանադրութեան պահանջն է, սակայն օրէնքին մէջ ըսուած է որ երկու տարին անգամ մը երբ Վարչութեան պայմանաժամը լրանայ՝ իր համարատուութիւնը ներկայացնէ ժողովին, որ կ'ամ գնահատութեամբ եւ կ'ամ քննադատութեամբ պիտի ընդունի:⁸⁸¹ Սակայն յետոյ ներքին կանոնագրով ընդունելու ենք այնպիսի դրութիւն մը, որու համաձայն ամէն նիստի ռեւէ խնդրոյ վրայ հարցում եւ հարցապնդում ուղղել կարելի է Վարչութեան, այնպէս որ համարատուութիւնը իր գոյութեան իրաւունքը չի պահեր եւ մենք փոխանակ սպասելու որ Վարչութիւն մը երկու տարի պաշտօնավարէ ու անկէ յետոյ մեր քննադատութիւնը կարենանք ընել, հազիւ 3 ամիս պաշտօն վարող Քաղ. Ժողով մը մենք կրնանք հարցման կամ հարցապնդման ձեւով բացատրութիւններ ստանալ եւ Վարչութիւնը անվստահութեամբ իյնալու կամ պաշտօնը շարունակելու դիրքին մէջ կրնայ գտնուիլ: Այսպէս երկամեայ համարատուութիւնը մեծ շահեկանութիւն չի կրնար պահել: Եւ այս ձեւը, որ որդեգրած է այս ժողովը, Վարչութեան երկամեայ համարատուութենէն աւելի կարելորդ է անշուշտ, որովհետեւ առիթ չի տար որ Վարչութիւնը երկու տարի գործէ ու յետոյ համարատուութիւն մը ներկայացնէ: Այս ձեւը չի խանգարեր օրէնքին մէջ նախատեսուած համարատուութեան սկզբունքն ալ, որուն տեղի չկայ այլեւս բացատրուած ձեւին մէջ:⁸⁸²

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Այս օրէնքները պատրաստողները շատ բարձր անձեր էին, ու անոնք բոլոր կանոնական եւ օրինական տրամադրութիւնները իրարու հետ հաշտեցուցած են: Երկամեայ համարատուութեան տրամադրութիւն գտնուած ատեն հարցում կամ հարցապնդում ալ դրած են, այնպէս որ մէկը միւսը չի

⁸⁸¹ Նման տրամադրութեան կը հանդիպինք *Ծրագիր Ներքին Կանոնադրութեան Ազգային Ժողովոյ, 1889* խորագրեալ տպագիր գրքոյի մը մէջ, ուր Ա. Գլխու Ա. եւ Բ. Յօդուածները կը նշեն Ազգային Ընդհանուր Ժողովներու երկու տարին անգամ մը գումարելի պարբերական տարբերակը, որ ըստ 5-րդ Յօդուածին կը կայանայ Մայիս ամսուն եւ այդ առիթով, ըստ 11-րդ Յօդուածին, կը կատարուի Վարչութեան երկամեայ համարատուութիւնը, որ «կը վերջանայ Ժողովոյ գաղտնի քուէարկութեամբ որ մասնաւոր բանաձեւով մը կ'արտայայտէ Ժողովոյ դատողութիւնը» (էջ 2-3): Երեսփոխան Ստեփան Ալանեանի մասնակցութեամբ պատրաստուած այս կանոնադրութիւնը չէ վաւերացուած: 1914-ին հրատարակեալ Կանոնադրութիւնը, որ 1876, 1878 եւ 1880 տարիներուն սակաւաթիւ տրամադրութիւններու յաւելումներու կամ բարեփոխումներու ընդգրկումով հիմնականին մէջ է՝ այն կանոնադրութիւնը, որ խմբագրուած է Ազգային Սահմանադրութեան գլխաւոր մշակներէն Նահապետ Ռոսինեանի կողմէ եւ վաւերացուած է 4 Հոկտեմբեր 1874-ին, ոչ մէկ յիշատակութիւն ունի 1889-ի Կանոնադրութեան կամ անկէ ներմուծուած որեւէ տրամադրութեան մասին:

⁸⁸² Նշում մը անհրաժեշտ կը դառնայ այստեղ: Ըստ 1914-ին հրատարակուած կանոնադրութեան, 1878 տարուան ԻԱ նիստը հետեւեալ բարեփոխումը մտցուցած էր ներքին կանոնագրին մէջ.

Վարչութիւնն փոխանակ վարչական գործոց տեղեկագրի մը, որ մինչեւ ցարդ համարատուութեան համար գործածուած ձեւն էր, պարտի հարկ տեսած ատեն կամ գէթ Ազգային Ժողովոյ նոր շրջանին բացման միջոցին հրատարակել ՍՊԻՏԱԿ ՏԵՏՐ անունով, պաշտօնական գրութեանց տետր մը, այն դրութեանց մասին որ կրնան ի լոյս գալ ա[ն]վմաս:

Երեսփոխանք միշտ ազատ են անցեալ եղելութեանց համար պաշտօնական դիւաններուն դիմել եւ ճշմարտութեան վերահաս ըլլալու համար պէտք եղած հետազոտութիւնն ընել ըստ պատշաճից օրինաց, որով առիթ կ'ունենան՝ եթէ կամք ընեն՝ հարցում կամ հարցապնդում ուղղել որեւէ գործոց վրայ եւ այս կերպով ալ համարատուութիւն կատարել:

Որոշ է թէ բարեփոխման անհրաժեշտութիւնն զգացուած էր ապահովական նկատումներով՝ կանխահոգաբար վնասազերծելու համար ազգային շահերը վտանգող որեւէ բացայայտում:

խանգարեր, ընդհակառակը՝ կ'ամբողջացնէ: Ազգը մեզմէ հաշիւ կը պահանջէ, պէտք է այդ համարատուութիւնը ըլլայ, որպէսզի դիմակները վար առնուին եւ ամէն գործի իսկական արժէքը ճանչցուի:

ՕՐԱԿԱՐԳ Ա.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Միջանկեալ դիտողութիւն մը ասկէ աւելի երկարելու համար խօսք չի կրնար տալ դիւանս: Եղած առաջարկը նկատողութեան կ'առնուի երբ ուրոյն կերպով ներկայացուի այստեղ: Կ'անցնինք օրակարգի եւ ամենէն առաջ նկատողութեան կ'առնենք Համագումար Եկեղեցական Ժողովի տեղեկագիրը եկեղեցական երեսփոխաններու ընտրութեան համար:

(Պատճեն)

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Քիչ առաջ հարցում ըրած էի թէ եկեղեցականները իրենց Հայրենիքի Տուրքը վճարած են, թէ չեն վճարած, եւ ի՞նչ ձեւով վճարած են: Կարդացուած տեղեկագիրը իմ հարցումիս պատասխանը չըլլալով, կը կրկնեմ հարցումս եւ կ'ուզեմ որ բացատրուի թէ ինչպէս օրէնքը կը տրամադրէ, այդ կերպով եղած են վճարումները:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Քանի որ տեղեկագիրը կ'ըսէ թէ վճարած են իրենց Հայրենիքի Տուրքը, խնդիր չի կրնար ըլլալ: Պէտք է հաստատուի որ չեն վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Մեզի որկուածը պաշտօնական տեղեկագիր մ'է եւ ցորչափ անոր կեղծ ըլլալը չի հաստատուիր, պէտք է հաւատանք թէ Հայրենիքի Տուրքի խնդիրը կարգադրուած է:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Երեսփոխանական ընտրութեան համար քիչ առաջ առաջարկ մը բերի, որ ի գործադրութիւն Վարչութեան յանձնուեցաւ...

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ոչ թէ գործադրութեան, այլ՝ նկատառման համար որկուեցաւ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- (շարունակելով) Ես ըսած եմ իմ առաջարկիս մէջ որ ընտրութեան ձեւի փոփոխութիւն[ը] կը վերաբերի Ազգ. Ժողովին եւ կը խորհիմ որ այս է տրամաբանականը, մինչդեռ տեսած եմ շրջաբերական մը Պատրիարք Հայոցէն ստորագրուած եւ ուղղուած թաղերուն, որ կ'ըսէ թէ հակառակ անոր որ կանոնը կը տրամադրէ որ քուէարկուները վերջընթեր ամսականը վճարած ըլլան, յանձնառութիւնը պէտք է վճարում նկատուի եւ այս հիման վրայ Համագումարը 42 հոգիով նիստ գումարած եւ այս ընտրութիւնները կատարած է: Ես ասոնք կ'ըսեմ փաստաթուղթերու վրայ հիմնուելով եւ կ'առաջարկեմ չվաւերացնել այս ընտրութիւնը, որովհետեւ, ինչպէս ըսի, ընտրական օրէնքին մէջ փոփոխութիւն[ը] այս ժողովին կը պատկանի եւ ռեւէ շրջաբերականով չի կրնար փոխուիլ օրէնքը: Հետեւաբար քուէարկող 42 եկեղեցականները գուրկ են ընտրողի իրաւունքին:

Տ. Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Վարչութիւնը չի կրնար այս հարցին նկատմամբ տեղեկութիւն տալ, որովհետեւ ընտրութեան հրահանգը կը տրուի ուղղակի նախագահէն:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Շատ բնական է որ այս հրահանգը տալը ինծի կը պատկանէր, որովհետեւ մայր դիւանի կողմէ ընտրութիւններ կատարել տալու հրահանգն ալ ինծի տրուած էր: Ես չեմ ուզեր խօսիլ եւ ժողովիդ գնահատման կը թողում քիչ առաջ կարդացուած գրութեան մէջ Չաւէն Պատրիարք անունով կատարուած յորջորջ[ումը]: Ժողովը կրնայ գնահատել թէ Հայոց Պատրիարք եմ, թէ Թուրքիոյ Պատրիարք: Ես ասոր նման յորջորջումներ կը նկատեմ յարգանքի պակաս ո՛չ թէ իմ անձիս, այլ՝ իմ պաշտօնիս հանդէպ: Գալով այս ընտրութեան առթիւ տրուած հրահանգին, նկատելով որ կարգ մը եկեղեցական խնդիրներու կարգադրութեան համար Կրօն. Ժողովի ընտրութիւնը անհրաժեշտ է եւ այս ընտրութիւնը կրնար կատարուիլ եկեղեցականաց մասնակցութեամբ, որոնք մէկուկէս տարիէ ի վեր սկզբունքի խնդրոյ մը համար չէին վճարած իրենց Հայրենիքի Տուրքը, բնական էր որ այս մէկուկէս տարուան տուրքը ամբողջովին չէինք կրնար պահանջել իրենցմէ՝ ծանօթ ըլլալով իրենց վիճակը: Եւ որովհետեւ Կրօն. Ժողովը Վարչութեան մէկ մասը կը կազմէ եւ հետեւաբար պէտք է լրացնել անոր ընտրութիւնը ու միւս կողմէ տեղեկանալով որ Խնամատարութեան եւ Եւմուսականի պաշտօնեաներու դիրքութիւն մը տրուած է իրենց յետեւալ պարտքը վճարելու եւ յետեւալ պարտք ունեցողներն ալ միեւնոյն ձեւով վճարելով նոյնիսկ Բերայի երեսփ. ընտրութիւններու մասնակցէն եւ, արտօնեցինք եկեղեցականները, որ նոյն ձեւով մասնակցին ընտրութիւններու, նկատելով որ իրենց յետեւալ տուրքերու գանձումը ապահովուած է պատրիարքարանէ իրենց ստացած գումարներով, ու պայման դրինք որ 3 ամսուան ընթացքին վճարեն իրենց յետեւալ պարտքերը: Այս բացատրութենէն կ'երեւայ որ երկու չափ երկու կշիռ չէ գործադրուած, եկեղեցականները միշտ կապուած ըլլալով պատրիարքարանի, կրնանք ամէն ատեն ճշշում բանեցնել եթէ պէտք

ըլլայ: Ուեւ անձ իր Հայրենիքի Տուրքին վճարման համար աւելի հաստատուն երաշխաւորութիւն կրնա՞յ տալ: Ես այս հրահանգը տուի ճիշդ այս վստահութեամբ ու պարտադրեցի որ պարտք ունեցողները յանձնառագիր մը ստորագրեն, որու համաձայն պիտի կրնանք գանձել մեր պահանջը, նոյնիսկ ի հարկին ճնշում գործադրելով:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Երբեմն այս ժողովը ամենափոքր խնդիր մը երկար վիճաբանութեան նիւթ կ'ընէ իրեն համար, մինչդեռ սկզբունքի կարելոր խնդիրներ զանցառութեան կու տայ: Եթէ ընտրութիւնը օրինաւոր եղած ալ ըլլայ, պէտք է ընթացք տալ պահանջուած քննութեան մը: Ժողովին պատիւը կը պահանջէ որ փոխանակ խուսափելու, այդ քննութիւնը պահանջուի: Ս. Պատրիարքը չկրցաւ ըմբռնել գործը եւ տարբեր կերպով մեկնեց խնդիրը: Երբ մէջտեղը կայ կանոն մը, որուն հետեւելու պարտաւոր ենք, անոր փոփոխութիւնը բացարձակապէս այս ժողովէն կրնայ ըլլայ: Հակասահմանադրական է կանոնին մէջ յօդուածը բարեփոխել ինքնին: Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին գործադրութիւնը այս ժողովէն յանձնուեցաւ Քաղ. Ժողովին, որ թոյլատրեր է եւ նախագահը ինք կատարել տուեր է այդ ձեւով ընտրութիւնը: Իրաց այս վիճակին մէջ յայտնի եղաւ որ օրէնքի բարեփոխութիւն մ'է կատարուածը. ես կը խնդրեմ քննութիւն կատարել այս կէտին վրայ առանց վաւերացնելու ընտրութիւնը, ընդհակառակը՝ զեղծանդներու հանդէպ կարգադրութիւններ ընելով:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Քիչ առաջ նախագահին ըրած յայտարարութենէն հասկցուեցաւ որ օրէնքը որքան թերի կերպով գործադրուած է: Պէտք էր ընկալագիր պահանջել մասնակցողներէն, ապացուցանելու համար իրենց Հայրենիքի Տուրքին վճարած ըլլալը...

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ.- *[ընդմիջելով]* Հարցուեցաւ ու ընկալագիր պահանջուեցաւ:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(Հարունակելով)* Նախագահը գիտէր որ Կրօն. Ժողովի շրջանը կը լրանայ, գիտէր նաեւ թէ այդ ժողովը ինչպէս կ'ընտրուի. այս պարագային մէջ գանձումները ինչո՞ւ ձգձգուեր են եւ վերջապէս ինք կրնա՞յ միջամտութիւն ընել քահանայի մը համար գնահատուած Հայրենիքի Տուրքը կէսին իջեցնելով եւ առանց անոր պատկանած թաղի մասնաճիւղին արտօնութեան, հրամայելով կեդրոնի Եւմտականի մասնաճիւղին որ գանձեն այդ կէս վճարումը, մինչդեռ ամէնքս գիտենք թէ 100 ոսկիէ աւելի գումարները կեդրոնը կը գանձէ եւ աւելի փոքր վճարումները՝ պատկան թաղի մասնաճիւղերը: Այդ քահանան Գատրքէօյի Տ. Խորէն քահանան է...

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ԷԲՍԷՐԾԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Ծիշդ չէ այս ըսուածը, պատասխանելու համար խօսք կ'ուզեմ:

Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(Հարունակելով)* Այդ քահանան մասնակցած է երեսփոխանական ընտրութեան: Այս կերպով բացայայտ է թէ օրէնքը ոտքի տակ առնուած է: Ես կ'առաջարկեմ որ ո՛չ միայն մերժուի, այլեւ հաստատուի թէ Վարչութիւնը իր պարտականութեան հակառակ ընթացք ունեցած է:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Մեր փափաքն է որ ընտրութիւնները աւելի ժողովրդավարական ձեւ մը առնեն, մինչդեռ անոնք որ մեզի պահպանողական կը համարեն, գործը դժուարացնելու կողմը կ'երթան: Մեզի համար փափաքելի է որ ընտրողներու առջեւ բարձրացած պատնէշները վերցուին: Այստեղ եկած է Կրօն. Ժողովի ընտրելեաց ցանկ մը եւ եկեղեցական երեսփոխանաց ընտրութեան ցանկ մը: Եթէ օրէնքը յարգուած է՝ Հայրենիքի Տուրքի մասնակցութիւնը պայման նկատելով ընտրութեան, եւ երբ ազգային մարմիններ կ'ըսեն թէ մենք գանձած ենք ու պաշտօնական յայտարարութիւնը այն է որ դրամները ապահովուած են, մեզ կը մնայ վաւերացնել ընտրութիւնը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կը տեսնենք որ ամենէն անշան խնդիրը սկզբունքի խնդիր կը դառնայ եւ օրէնքի ու Սահմանադրութեան անունով կը ճառենք անկէ, ինչպէս ըրաւ Պ. Սրենց: Այս ժողովը չի կրնար զբաղիլ թէ ընտրողները իրենց Հայրենիքի Տուրքը ինչ ձեւով պիտի վճարեն: Ազգ. Ժողովի վաւերացուցած օրէնքին մէջ յիշուած է մէկ բան միայն, այսինքն թէ՛ ամէն անհատ պարտաւոր է մասնակցիլ այդ տուրքին: Վճարման մանրամասնութիւնները ճշդէլ Ազգ. Ժողովին գործը չէ եւ վճարման ձեւը ցոյց տուող վաւերացուած ուեւ օրէնք չկայ: Վարչութիւնը իրեն տրուած հրահանգներուն համաձայն պիտի հսկէ ընտրական գործողութիւններու: Մենք արդէն բարոյապէս ինկած եկեղեցականութիւնը կ'աշխատինք աւելի վարկաբեկելու...

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Եկեղեցականութեան բարոյապէս ինկած ըլլալու մասին եղած այս յայտարարութեան դէմ կը բողոքեմ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- *(Հարունակելով)* Եկեղեցականութիւնը բարոյապէս ձգելու համար մեր ձեռքէն եկածը ըրինք եւ վարկաբեկեցինք ու հիմա կ'աշխատինք բարձրացնելու: Երբ որ հոս նիւթական ճղճիմ գործերու համար այսպէս կ'արտայայտուինք, տարակոյս չի մնար որ բարեմտութեան պակասը մատնանիշ կ'ընենք: Իբրեւ սկզբունքի խնդիր, ինչո՞ւ այսքան կը վրդովուինք եկեղեցականաց ընտրութեան համար եւ նոյն վրդովու-

մը չենք զգար երբ միեւնոյն պայմաններու մէջ անձեր կը մասնակցին Բերայի ընտրութիւններուն եւ երբ Ելմտա-կանի մէջ Հայրենիքի Տուրքի մասնակցողները 100էն 15-20-30ն է եւ անդին կայ 70 մը, որ Հայրենիքի Տուրքի մասնակցութիւն չունի: Մեզի համար եթէ սահմանադրական կազմը գոյութիւն ունի, այս ժողովը ամբողջ եկեղեցական կազմակերպութեան մը ծնունդն է: Ես օրէնքին լրացումը կը նկատեմ երբ եկեղեցականներ իրենց յանձնառութեան թուղթը ստորագրած են, որ այդ գումարներու գանձման ապահովութիւն կը տրուի, ուստի կ'առաջարկեմ քուէարկել կատարուած ընտրութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Թեր ու դեմ բաւական խօսուեցաւ այս խնդրոյն վրայ, հետեւաբար վիճաբանութեան փակումը ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:⁸⁸³

(Ժողովը 19ի դեմ 23 քուէով որոշեց փակել վիճաբանութիւնը)

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Քուէի դրուելու համար առաջարկ մը ունիմ:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ԷԲՍԷՐՃԵԱՆ.- Առաջուրնէ պէտք էր որ ներկայացնէր:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Օրինական է, երբ երեսփոխան մը կ'ըսէ թէ գրաւոր բանաձեւ պիտի ներկայացնէ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Եկեղեցականները քուէարկութեան չեն կրնար մասնակցիլ, որովհետեւ ամբաստանեալ են:

Տ. ԳՆԷԼ ԵՊՄԿ.- Կը բողոքենք ամբաստանութիւն բառին դէմ:

Տ. ՉԱՐՄԱՅՐ ԲՀՆՅ.- Մենք ինչո՞վ ամբաստանուած ենք, ո՞վ է մեզ ամբաստանողը:

Տ. ԲԱՐԹՈՂ ԲՀՆՅ.- Կը մերժենք այդ բացատրութիւնը:

(Այս միջոցին թեր ու դեմ խօսակցութիւնը մը սկսած ըլլալով ժողովին մէջ առանց դիւանէ[ն] խօսք խնդրելու, ատենապետը ստիպուեցաւ 10 վայրկեանի համար դադար տալ)

Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Քիչ առաջ եկեղեցականաց համար ամբաստանեալ բացատրութիւնը գործածեցի, նպատակս էր ըսել թէ քանի որ անոնք խնդրոյ առարկայ են, պէտք չէ մասնակցին քուէարկութեան:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Իմ բանաձեւս կը ներկայացնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

Ա. Նկատելով որ տրուած բացատրութիւններէն կը հասկցուի թէ՛ ընտրութիւնը կատարուած է հակաօրինական կերպով. Բ. Նկատելով որ այդ հակաօրինական արարքը մատնանշուած է երեսփոխանի մը կողմէ մասնաւոր գրութեամբ. Գ. Նկատելով որ ընտրուածներէն մէկուն մասին մեղադրանք ունինք, կ'առաջարկեմ նոյն քուէարկութեան տեղեկագիրը ենթարկել օրինական քննութեան:⁸⁸⁴

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ.- Ընտրուածներու մասին եղած այս դիտողութիւնը ռեւէ կայ չունի ընտրութեան օրինաւորութեան հետ: Կարդացուած բանաձեւէն կը հասկցուի որ ինչի շուրջ կը դառնայ խնդիրը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ամբաստանութեան մասը առանձին քննուելիք խնդիր է: Նախ ընտրութեան օրինաւորութիւնը կը քուէարկուի եւ երբ կարգը գալ ընտրելիներու, անոնց նկատմամբ ինչ որ ունինք կ'ըսենք:

(Տ. Ատենապետ ընտրութեան օրինաւորութիւնը քուէի դնելով 16ի դեմ 24 ձայնով ընդունուեցաւ)

օրինաւորութիւնը եւ երեսփոխան հռչակուեցան Տ. Դանիէլ Արքեպ., Տ. Արիստակէս Քհնյ. Հիսարեան, Տ.

Տաճատ Քհնյ. Փաշաեան, Տ. Խորէն Քհնյ. Յարութիւնեան, Տ. Հմայեակ Քհնյ. Պախլիյարեան)

Տ. ԳՈՒՐԳԷՆ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.- Անշուշտ անհատներ իրենց թերիները կ'ունենան անհատական կեանքի մէջ, բայց անոնք չեն հետաքրքրեր մեզ: Բայց երբ մէկը երեսփոխանի հանգամանք կը ստանայ, անշուշտ անով հետաքրքրուիլ մեր իրաւունքն է ու ժողովուրդն ալ պէտք է վստահութիւն ունենայ անոր նկատմամբ: Ընտրուածներէն մէկը Արսլանեան Վ.ն է, որ այստեղ կը ներկայանայ երկու հանգամանքով, նախ իբրեւ եկեղե-

⁸⁸³ «Այս խնդրոյն շուրջ թեր ու դեմ վիճաբանութիւնները այնքան սաստկացան, որ սրահին մէջ պահ մը մեծ ժխոր տիրեց: Ոմանք կը պնդէին թէ ընտրութիւնը ապօրէն է, ուրիշներ ոչ մէկ ապօրինութիւն կը գտնէին: Դիւանը 10 վայրկեան դադար տուաւ եւ երբ ատենաբացուեցաւ, քուէի դրուեցաւ այլեւս ընտրութեան օրինաւորութիւնը, վերջացած համարուելով վիճաբանութիւնը: Ժողովը փակեց վիճաբանութիւնը եւ Հայրենիքի Տուրքին գանձուելու մասին նախագահին ներշնչած վստահութիւնը բաւ համարուելով, վաւերացուց կատարուած ընտրութիւնները եւ երեսփոխան հռչակուեցան Տ. Դանիէլ Արքեպ., Տ. Խորէն, Տ. Արիստակէս, Տ. Տաճատ եւ Տ. Հմայեակ քհնյ.ները...» («Ժողովուրդի Չայնը», 817):

⁸⁸⁴ Դիտել հարկ է տալ թէ այս բանաձեւը ատենագրութեան մէջ ընդգրկուած է տպագիր ձեւով, որ կը յուշէ լրագրէ մը մկրատուած ըլլալը:

ցական եւ յետոյ իբրեւ երեսփոխան: Քննել պետք է թէ Գեորգ Վ. ունի՞ պետք եղած արժանաւորութիւնը: Ինք բաւական երկարատեւ մնաց Կիլիկիա եւ այնչափ դժուարութիւններ հանեց Ազգ. Միութեան դէմ, որ ի վերջոյ կազմալուծուեցաւ եւ այս պարագան առիթ տուաւ անհատական դժգոհութիւններու: Երկրորդ, իր արարքը ազգավնաս նկատուած է նոյնիսկ իր պատկանած կուսակցութենէն, որ վտարած է զինքը իր մէջէն: Արդ, եկեղեցական մը որ պիտի գայ իբրեւ օրէնսդիր նստելու այստեղ եւ իբր այն պետք է վայելէ վստահութիւն, մինչդեռ իր կեանքը եղած է ազգավնաս թէ՛ իր կուսակցութեան եւ թէ՛ ուրիշ կազմակերպութեան համար, բնական է որ պետք չէ վայելէ այդ իրաւունքը: Քիչ առաջ Պ. Խօճասարեան երբ ըսաւ թէ եկեղեցականութիւնը բարոյապէս ինկած է, փոթորիկ բարձրացաւ այստեղ, զարմանալի է որ այդ բողոքող եկեղեցականները 26 քուէ տուած են իրեն այս պաշտօնին համար:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Որովհետեւ Հնչակեան Կուսակցութեան անունով խօսք եղաւ, պարտք կը համարեմ յայտարարել թէ Պ. Մխիթարեանի այդ մասին խօսածները արդիւնք են թիւրիմացութեան:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս ժողովը արդար ըլլալու համար պետք չէ դատապարտել մէկը ի բացակայութեան, ուստի պետք է գրաւորապէս ներկայացնուի այն, որպէսզի քննութեան ենթարկուի:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Կը կրկնեմ այս առաջարկը: Մենք ընտրութիւնը օրինաւոր նկատած ենք, անձնական դիտողութիւնները պետք է գրաւոր բերուին:

Տ. ՀՄԱՅՆԵԱՆ ՔՀՆՅ.- Սահմանադրութեան մէջ ընտրելի ըլլալու իրաւունքէն զրկուելու համար կարգ մը պայմաններ կան, ինչպէս նենգութեան մէջ բռնուած, կամ ազգավնաս գործի մէջ գտնուած եւ անոր հետեւանքով վճիռ մը ստացած: Արսլանեան Վ.ի մասին այդպիսի վճիռներ գոյութիւն չունին ու ոեւէ կուսակցութեան մը դատապարտութիւնը չի կրնար զրկել զայն իր իրաւունքէն:

Տ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Եթէ կուսակցութիւն մը մէկ երեսփոխանի բերնով այսպիսի յայտարարութիւններ ընէր ու ժողովը նկատողութեան առնէր զայն, այստեղ կատարեալ քառս կը դառնար եւ ես իրաւունք կը ստանայի այն ատեն ըսելու իրենց որ դուք ալ ձեր շարքերը մաքրեցէք: Ես կը ցանկայի որ այս կարգի ամբաստանութիւններ ըլլային որոշ փաստի վրայ:

Տ. Վ. ԹԷԲԵԱՆ.- Այս ժողովը պաշտօն ունի ընտրուած երեսփոխաններու ընտրութիւնը միայն վաւերացնելու. թէ երեսփոխան մը այն ինչ յանցանքը գործեր է այս պաշտօնին ընտրուելէ առաջ, ատիկա քննել նախաքննիչ դիւաններու գործն է, հետեւաբար ներքի չէ մտնել այդ մանրամասնութիւններու մէջ: Եւ այսօրուան վաւերացման յետաձգումը վարկաբեկիչ հանգամանք ալ չունի: Արսլանեան Վ.ի Ազգ. Միութիւնը ցրուած ըլլալը ազգավնաս արարք մը մատնանիշ ընել ճիշդ չէ, ինչպէս՝ իր կուսակցութենէն վտարումը: Եթէ նոյնիսկ ճիշդ ըլլայ, կրնայ արդիւնք ըլլալ կարգապահական տեսակէտի մը: Ուստի նախաքննիչ դիւանն է որ պիտի քննէ ասոնք եւ իր քննութեան արդիւնքը պիտի հաղորդէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուստի կը հրաւիրենք Պ. Գուրգէն Մխիթարեանը, որ Արսլանեան Վ.ի նկատմամբ իր դիտողութիւնները կամ քննադատութիւնները գրաւոր կերպով ներկայացնէ, նախաքննութեան դիւանին քննութեան յանձնելու համար:

ՕՐԱԿԱՐԳ Բ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրակարգի երկրորդ խնդիրն է Կրօն. Ժողովի ընտրութիւնը: Քանի մը վայրկեան դադար կու տանք քուէները պատրաստելու համար:

(Դադարէն յետոյ քուէարկութիւն տեղի ունեցաւ եւ քուէհամարի քննիչներու հսկողութեան ներքեւ քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

Թիւ քուէարկուաց	47
Տ. Վահան Ա. Քհնյ. Խոյեան	47
Տ. Դանիէլ Արքեպ. Յակոբեան	45
Տ. Փառէն Ծ.Վ. Մելքոնեան	43
Տ. Բարթող Քհնյ. Թագրմնեան	43
Տ. Խորէն Քհնյ. Յարութիւնեան	42
Տ. Աբել Քհնյ. Երեցեան	42

S. Արիստակես Քինյ. Հիսարկեան	41
S. Մեսրոպ Քինյ. S. Մեսրոպեան ⁸⁸⁵	39
S. Գաբրիել Արքեպսկ. Ճեվահիրճեան	33
S. Մեսրոպ Վ. Ամատունի	29
S. Գեորգ Վ. Արսլանեան	26
S. Հմայեակ Քինյ. Էքսէրճեան	26
S. Չարմայր Քինյ. Կէզիւրեան	25
S. Վարդան Քինյ. Դերձակեան	23
S. Արիստակես Քինյ. Վարժապետեան	23

(Վերջին երկուքը համեմատականի մնացած ըլլալով, նոր քուէարկութիւն տեղի ունեցաւ եւ S. Արիստակես Ա. Քինյ. Վարժապետեան ընտրուեցաւ անդամ Կրօն. Ժողովի)

S. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հազիւ երկու դիւաններ ընտրած են իրենց ատենապետները, կը սպասենք որ ամբողջական այդ ընտրութիւնները, որպէսզի Ատենապետաց Դիւանը ձեռնարկէ աշխատութեան:

Քաղ. Ժողովոյ ատենապետը խոստացաւ նիստէն յետոյ իր բացատրութիւնը տալ, սակայն կը տեսնէք որ ժողովը իր մեծամասնութիւնը կորսնցուցած է:

S. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կան այն տեսակ խնդիրներ, որ նոյնիսկ 5 հոգիի ներկայութեան կրնան լսուիլ, ժողովականներէ մէկ մասին մեկնած ըլլալը պատճառ չէ ժողովը դադրեցնելու:

S. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ կանոնը պիտի գործադրուի, ո՛չ մէկ ատեն մեզի իրաւունք չի տար այստեղ 4 ժամ անընդհատ նիստ գումարելու:

S. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ես կը խնդրեմ որ ժողովը յարգէ օրէնքը, որովհետեւ եթէ մենք չկարենանք յարգել, չպիտի կրնանք պարտադրել այս ժողովէն դուրս: Ատենական գործողութեանց ատեն որոշուեցաւ. նիստէն յետոյ լսել բացատրութիւնը Քաղ. Ժողովին գործուած ապօրինութեան մը համար, այդ որոշումը կայ եւ կը մնայ, դիւանին պարտքն է գործադրել այդ որոշումը:

S. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Բացատրութիւն մը լսելու համար մեծամասնութեան պէտք չկայ: Կրօն. Ժողովի ընտրութիւնը երբ տեղի կ'ունենայ ունէ թուով, ինչպէ՛ս թոյլ կու տաք ուրեմն որ ըսուի թէ ժողովը իր մեծամասնութիւնը կորսնցուցած է: Եթէ չպիտի գործադրենք օրէնքը, ո՛չ մէկ ատեն իրաւունք չպիտի ունենանք անոր գործադրութիւնը պահանջելու: Պէտք է վերջ տրուի կամայականութեան:

S. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն ժողովին կամքը կը հարցնենք թէ կ'ուզէ՞ լսել այսօր այդ բացատրութիւնը:

S. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Պ. Սրենցի հարցումին անշուշտ Վարչութիւնը պատասխան պիտի տայ: Սակայն հարցումին տէրը իր խօսքերուն մէջ ըսաւ թէ ապօրինութիւն մը գործուած է. ուրեմն ինք ո՛չ թէ լուսաբանութեան համար բացատրութիւն կը պահանջէ, որովհետեւ իր կարծիքը կազմեր է արդէն: Մինչդեռ հարցումի մը պատասխանը լուսաբանութեան համար կը տրուի եւ եթէ չէ գոհացած հարցման տէրը, հարցապնդումի կը փոխուի: Ես ապօրէն կը գտնեմ քուէարկութեամբ ժողովին կամքը հարցնել այս մասին. հարցումին տէրը կամ կը գոհանայ բացատրութենէն, կամ հարցապնդումի կը փոխէ իր գիրը:

S. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութիւնը հարցումի մը պատասխանին համար կրնայ ըսել որ անժամանակ է կամ ժամանակ կ'ուզէ այդ հարցման պատրաստուելու համար: Ատիկա իր վարչական իրաւունքին մէջ է: Սակայն պէտք չէ որ բացականչելու թիւէն ներկաները տուժեն: Ժողովը քուէարկութեամբ մը կրնայ հասնիլ եզրակացութեան մը: Օրէնքը նախատեսած է այդ պարագան եւ ժողովը իրաւունք ունի բացատրութիւն պահանջելու: Հետեւաբար, այսօր բացատրութիւն տալու պարագան քուէի դնելու պէտք չկայ. նստած ենք ու պիտի լսենք:

S. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- (յանուն Վարչութեան) Սակայն հարցումին տէրը մեկնած է:

S. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես կ'իւրացնեմ հարցումը:

S. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Առաջարկը կ'իւրացուի, հարցումը չիւրացուիր: Երկու երեսփոխանները կը հարցնեն Վարչութեան թէ ճիշդ է որ պիտուեն վաւերացուել առաջ գործադրութեան դրուեր է: Այս առիթով

⁸⁸⁵ «Ժողովուրդի Ձայնը»ին (817) մէջ անունը ներկայացուած է որպէս Մեսրոպ քինյ. Ղալաթիոյ:

ուղղուած երեք հարցումներուն մի ամ մի չափիտի պատասխանեմ, որովհետեւ երբ ամառին հարցումին պատասխան տրուի, միւսներուն ալ պատասխանուած կ'ըլլայ: Կարելի չէ երեւակայել որ ստորադաս մարմին մը մերժած ըլլայ ընդունիլ Քաղ. Ժողովի որոշումը եւ այդ մարմինը մնայ իր պաշտօնին վրայ, երբ հարկադրուած է միշտ համաձայնութեամբ գործելու վերին մարմինին հետ: Կարելի չէ երեւակայել որ այսպիսի մարմին մը գոյութիւն ունենայ եւ Վարչութիւնը չկարենայ զայն փոխել: Ուրեմն էական հարցումը ամառինն է եւ ես կը պատասխանեմ թէ Քաղ. Ժողովը այս ժողովէն չվաւերացած եւ ոչ մէկ օրէնք կը գործադրէ եւ այս ժողովէն վաւերացած օրէնքներն ալ տառապէս կը գործադրէ: Հետեւաբար այն ենթադրութիւնը թէ չարտօնուած օրէնք մը գործադրութեան դրուած է ճիշդ չէ: Հարցման տերը պետք է յիշէ եւ մանրամասնէ թէ այսինչ կամ այնինչ գործն է որ ապօրէն եղանակով գործադրուած է:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այս բացատրութիւնը գոհացուցիչ չէ, ես հարցումը հարցապնդման պիտի փոխեմ յառաջակային:

(Ատեանը փակուեցաւ⁸⁸⁶ ժամը 6½-ին)

—————

⁸⁸⁶ Բնագրին մէջ սխալմամբ արձանագրուած է *բացուեցաւ*:

[Համագգային Խորհուրդ]

23 Յունիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Պէզնեան

Պատ. Սթամպոլլուեան, Մ. Նալբանտեան, Դ. Տէր Մովսէսեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Ա. Գալէնտէր, Ա. Ինճինեան

1° Հ. Հ. Աթենքի դեսպան Պ. Տիգրան Չայեան իբր թէ հելլէն Արտաքին Գործոց նախարար Մ. Պալթանիսի՝ յոյն բանակին օժանդակելու համար հայկական լեգէօներ կազմակերպելու պատրաստակամութիւն յայտնած էր, ինչպէս տեղական մամուլին մէջ հրատարակուած էր: Ժողովը տեղեկանալէ յետոյ այս առթիւ Ս. Պատրիարք Հօր Պօղոս փաշա Նուպարի ուղղած նամակին⁸⁸⁷ եւ անպաշտօն կերպով կատարուած հերքումներուն, Պ. Տիգրան Չայեանի կողմէ այս տեսակ յայտարարութեան մը արձագանգը շատ աննպաստ գտնալով ազգային շահերու, պաշտօն տուաւ Ս. Պատրիարք Հօր որ կէս պաշտօնապէս հերքէ այս յայտարարութիւնը:

2° Ս. Պատրիարք Հայրը ժողովին հաղորդեց թէ Օգոստոս Տին Պօղոս փաշա Նուպարի 70րդ ամեակն է:

Այս առթիւ փափաք յայտնեց որ յանձնաժողով մը կազմուի, որպէսզի կատարուելիք հանդէսին մասին յայտագիր մը կազմէ: Ժողովը համամիտ գտնուելով այս առաջարկին, այդ յանձնաժողովին անդամ կարգեց՝

1. Եղուարդ Գարակէօզեան
2. Լեւոն Սաաթճեան
3. Տքթ. Գ. Դալիթեան
4. Ալետիս Թէրզիպաշեան
5. Արամ Ինճինեան
6. Տքթ. Վ. Թորգոմեան
7. Աբրահամ Տ. Յակոբեան
8. Միհրան Ճէճիգեան
9. Սարգիս [Գ]նանեան

3° Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան ժողովին ներկայացուց համագգային պիւտճէն եւ տուաւ բացատրութիւններ անոր ինչ ինչ մասերուն: Որոշուեցաւ յաջորդ նիստին շարունակել պիւտճէին քննութիւնը:

4° Տիար Մ. Նալբանտեան քաղաքական կացութեան փոփոխութեան հետեւանօք Կիլիկիոյ կացութեան մասին նոր ձեռնարկներ ու դիմումներ ընելու համար Պօղոս փաշա Նուպարին թելադրանքներ ընելու պէտք ներկայացուց:

Ժողովը համամիտ գտնուեցաւ:⁸⁸⁸

⁸⁸⁷ Չաւէն Պատրիարք իր 21 Յունիս 1921 թուակիրը հասցեագրելով Պօղոս Նուպարի որպէս «Նախագահ Ազգ. Պատուիրակութեան», կը յայտնէ.

Այսօրուան տեղական թերթերը, հիմնուելով Աթենքէն հոս հրատարակուած *Նէօլոյոս* յոյն լրագրին քաշուած հեռագրի մը վրայ՝ վերապահութեամբ կը հրատարակեն թէ «Պ. Տ. Չայեան, Աթենքի մէջ Հայաստանի դեսպանը, այցելութիւն մը տուաւ արտաքին գործոց նախարար Մ. Պալթանիսի եւ յայտարարեց թէ հայերը կը փափաքին մասնաւոր լեգէօն մը կազմել հելլեններու կողքին Քեմալիսթներու դէմ կռուելու համար»:

Այս լուրը, որուն ստուգութեան մենք կը տարակուսինք, բուն յուզում առաջ բերաւ եւ հանրային կարծիքը վրդովուած է, անոր մէջ տեսնելով իրական վտանգ մը Փոքր Ասիոյ մէջ ապրող հայոց համար:

Այս տեսակ անխորհուրդ եւ ամէն կերպով անդիւսնագիտական յայտարարութիւն մը կը կարծենք թէ չէ կատարուած:

Պատրիարքարանը թերեւս պաշտօնապէս կամ անպաշտօն կերպով պիտի հերքէր այս լուրը եթէ հաւաստիքներ ունենար թէ այս տեսակ յայտարարութիւն մը չէ եղած Պ. Տ. Չայեանի կողմէ:

Հետեւաբար կը խնդրենք որ Ձեր Վսեմութիւնը իրագէլ դառնալէն յետոյ իրողութեան, այս լուրին տպաւորութիւնը չեզոքացնելու միջոցներ ձեռք առնուին, որպէսզի Քեմալական երկիրներու մէջ գտնուող հայերը չվտանգուին... (ՊՏԴ, Տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ սրբազան, էջ 96–98):

⁸⁸⁸ Այս որոշման համաձայն, Չաւէն Պատրիարք Պօղոս Նուպարի ուղղած 25 Յունիս 1921 թուակիրին մէջ կ'ըսէ.

[Համազգային Խորհուրդ]

30 Յունիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարանը ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան

Տեսարք Ա. Ինճիճեան, Դ. Տէր Մովսէսեան, Ա. Թերզիպաշեան, Մ. Նալբանտեան, Պատ. Սթամպօլլուեան

1° Կարդացուեցաւ Պոսթըն 1 Յունիս թուակիր Տք. Պարթընի նամակը, որ կը տեղեկացնէր Նպաստամատոյցի եւ ամերիկեան ժողովուրդին ջանքերն ի նպաստ հայկական դատին:

2° Կարդացուեցաւ Հալէպի Ազգային Միութեան 27 Մայիս թուակիր նամակը Մարաշի եւ Ուրֆայի կացութեան եւ տիրող աղբատութեան մասին: Ժողովը որոշեց Ամերիկեան Նպաստամատոյցին միջոցաւ մօտէն ծանօթանալ տիրող կացութեան եւ այս նպատակով խնդրեց Ազգապետ Էֆենտիէն որ հաճի տեսնուիլ Տք. Մեքալէմի⁸⁸⁹ հետ այս մասին, որպէսզի ըստ այնմ կարգադրութիւն մը ըլլայ:

3° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 22 Յունիս թուակիր նամակը, որով կը տեղեկացնէր Հ. Հ. Պերլինի ներկայացուցչութեան անդամներէն Պ. Նազարեանցի մէկ դիտողութիւնը որ հակագերման հրատարակութիւնները վնասակար կը գտնէր ազգային շահերուն համար, երբ գերման ազգին մէջ այս պահուս դէպի հայերը համակրութիւն մը ստեղծուած էր:⁸⁹⁰

Ժողովը որոշեց շրջաբերականով մը այս թելադրութիւնը հաղորդել մամուլին, միեւնոյն ատեն յայտնելով որ ոչ մէկ մեծ պետութեան դէմ հրատարակութիւններ չկատարուին:⁸⁹¹

4° Որոշուեցաւ Տեղեկատու Դիւանին պաշտօն տալ որպէսզի հետեւի մամուլին հրատարակութեանց, ի պահանջել հարկին ազգային շահերու անհամապատասխան լուրերը հերքելու համար:

Քաղաքական ներկայ կացութեան բերմամբ, կը մտածուի թէ Կիլիկիոյ խնդիրը դիւանագիտական բանակցութեանց առարկայ պիտի ըլլայ նորէն հաւանօրէն:

Այս մասին մտածելով թէ թերեւս իր որոշ օգտակարութիւնը կրնայ ունենալ Հռոմի Ս. Պապին մօտ միջնորդութեան խնդրանք մը ներփակ պատճենին համաձայն՝ երեք հոգեւոր պետերուն կողմէ ստորագրուած գիրը յղուեցաւ Հռոմ:

Ազ[գ]. Պատուիրակութիւնը կը յուսանք թէ գտնուելով դիւանագիտական աշխարհին աւելի մօտ [եւ շարունակ] շփման մէջ, աւելի դիւրութիւն ունի մօտէն իրագել ըլլալու կատարուած անց ու դարձերուն եւ բանակցութեանց, եւ ամէն կարելի միջոց ի գործ կը դնէ Կիլիկիոյ Հայոց ապագայ բարօրութիւնը եւ ազատ զարգացման պայմանները ապահովելու համար... (ՊՏԴ, Տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ սրբազան, ենթաբաժին 84-113, էջ 99-100):

⁸⁸⁹ Գանատացի բժիշկ Ֆրետերիք Ուիլիլմ Մըքալլըմ (Frederick William MacCallum [1863-1945]) Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի կովկասեան մասնաճիւղի ներկայացուցիչն էր Պոլսոյ մէջ:

⁸⁹⁰ Լ[իպարիտ] Նազարեանցի ֆրանսերէն նամակին պատճենը կցուած է Նուպարի նամակին, որուն միայն առաջին էջը կը թուի պահպանուած ըլլալ դիւանաթուղթերուն մէջ: Նուպար կը նշէ թէ Պերլինի մօտ հայ դիւանագիտական առաքելութեանէն Նազարեանցի հաղորդած տեղեկութեան համաձայն դրական փոփոխութիւն մը կատարուած է գերման մամուլին եւ հանրային կարծիքին մէջ,- պատերազմի ընթացքին եւ բաւական երկար ժամանակ թշնամական ըլլալէ ետք,- եւ թէ հարկ է պահպանել այդ լաւ տրամադրութիւնը: Թելադրելով որ վերջ գտնեն կարգ մը հայկական թերթերու մէջ գերմանացիները դատաւիտող հրապարակումները, Նուպար կ'ըսէ. «Որոշ է թէ կարգ մը հայկական թերթերու եւ մեր հայրենակիցներէն ոմանց այս ընթացքը շատ ցաւալի է, քանի որ ամէն կերպով շահագրգռուած ենք բոլորին համակրանքը շահելու», ապա կ'աւելցնէ թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը միշտ թելադրած է ըլլալ շրջահայեաց եւ չափաւոր, եւայն (ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Ժ, Ժ568-Ժ570, ֆրանսերէն մեքենագիր):

⁸⁹¹ Պօղոս Նուպարի ուղղած 2 Յունիս 1921 թուակիր նամակին մէջ Չաւէն Պատրիարք կը յայտնէ.

Պ. Նազարեանցի կողմէ Ձեզի եղած խնդրանքը եւ Ձեր տեսութիւնները Համազգային Ժողովը նկատի առաւ եւ կատարելապէս ազգային շահերու համապատասխան գտաւ գերման ժողովուրդին դէմ մամուլի էջերուն մէջ ռեւէ յարձակում չկատարելը:

Հետեւաբար այս մասին յատուկ շրջաբերականով մը զգուշացուց Կ. Պոլսոյ հայ մամուլը (Տուփ 11, թղթապանակ՝ Ամենապատիւ սրբազան, ենթաբաժին 84-113, էջ 101, *հայերէն ձեռագիր*):

5° Որոշուեցաւ հերքել Պ. Տիգրան Չայեանի յայտարարութիւնները:⁸⁹²

6° Որոշուեցաւ գրել *Վերջին Լուրի* որ զգուշանայ թուրքերը գրգռելու նկարագիր ունեցող հրատարակութիւններէ, ինչպէս ըրած էր *Արեւելեան Մամուլ*էն արտատպելով Առաջնորդին խօսած մէկ ճառը Կոստանդին թագաւորին:

7° Որոշուեցաւ հերքել նաեւ Յովհաննէս Չավուշի մասին *Երկիրի* լուրը, եթէ ստուգուէր թէ սխալ է:⁸⁹³

8° Կարդացուեցան նաեւ Պօղոս փաշա Նուպարի 21 եւ 23 թուակիր երկու նամակները⁸⁹⁴ կովկասեան ժողովուրդներու արտերկրեայ կառավարութեանց միջեւ կնքուած դաշնակցութեան⁸⁹⁵ եւ այն անուղիղ ընթացքին մասին, որով Պ. Խատիսեան ուզած էր Հ. Հ. Պատուիրակութեան այս քայլին համար Ազգ. Պատուիրակութեան համամտութիւնը ձեռք բերել իր չհաւանած մէկ եղանակով:

Համազգային Ժողովը վրդովուած այս իրողութենէն, որոշեց սպասել այս համաձայնութեան բնագրին, որպէսզի ինքն արտայայտուի անոր մասին եւ իր այս որոշումն անմիջապէս Փարիզ Ազգ. Պատուիրակութեան հաղորդելու որոշում տուաւ:⁸⁹⁶

⁸⁹² Պաշտօնական հերքումի պատճենին կը հանդիպինք «Ճակատամարտ»ի մէջ (2 Յուլիս 1921, 797/2618).

Լրագիրները գրած էին որ Հ. Հ. Աթէնքի ներկայացուցիչ Պ. Տիգրան Չայեան իբր թէ հելլէն արտաքին գործոց նախարար Մ. Պալթանիսի յայտարարած է թէ՝ Հայ Լեզգեաներ պիտի կազմուին հելլէն բանակներու կողքին կռուելու համար:

Պատրիարքարանս ի վիճակի է յայտարարելու թէ՛ այս լուրը հիմնովին սխալ է:

⁸⁹³ Ձեռքի տակ ունեցած չըլլալով նիստի թուականին նախորդած վերջին երկու օրերու՝ 28 եւ 29 Յունիս 1921-ի «Երկիր» օրաթերթի համարները, կը բաւարարուինք նշելով թէ լրագիրն իր 27 Յունիս 1921-ի համարով (թիւ 513) կը տեղեկացնէր հետեւեալը. «Պարտիզակի շուրջ կռիւները բուռն հանգամանք մը ստացած են: Բոլոր շրջակայ իսլամ գիւղացիները զենքի տակ առնուած են եւ օժանդակութեամբ կանոնաւոր ոյժերու, պաշարած են Պարտիզակը: Գիւղին մէջ գտնուող հելլէն գումարտակը եւ հայ երիտասարդները, խմբապետութեամբ Յովհաննէս Չավուշի, կը շարունակեն դիմադրել»:

⁸⁹⁴ Տես Յաւելուածներ 122, 123 եւ 124:

⁸⁹⁵ «Երկիր» իր վերոնշեալ համարով ունի «Փարիզի Մէջ Կազմուած Կովկասեան Դաշնակցութիւնը Ինչ Նպատակ Կը Հետապնդէ» խորագրով տեղեկատուութիւն մը, ուր նշելէ ետք թէ «Հայաստանի, Վրաստանի, Ատրաքեանի եւ Տաղիստանի նախկին կառավարութիւնները, որոնք փախած էին իրենց երկիրներէն», Փարիզի մէջ հիմնած են Կովկասեան համադաշնակցութիւն մը, այդ առիթով կը ներկայացնէր վրացական ներկայացուցիչ Կվարժապաճէի յայտարարութիւնները, որոնց համաձայն քաղաքական եւ տնտեսական միութիւն մը ներկայացնող համադաշնակցութեան նպատակն է այդ միութեան շնորհիւ «պահել իրենց անկախութիւնը եւ ապահովել իրենց զարգացումը», յուսալից թէ Դաշնակից պետութիւնները եւ Թուրքիա նպաստաւոր վերաբերում մը պիտի ունենան, քանի որ «Կովկասեան հանրապետութիւնները թումը մը պիտի ըլլան ռուս *էմբերիալիզմի* յարձակումներուն դէմ»:

⁸⁹⁶ Չաւէն Պատրիարք իր վերոնշեալ 2 Յուլիս 1921 թուակիրին մէջ Պօղոս Նուպարի կը գրէ.

Գալով Կովկասեան Ժողովուրդներու Դաշնակցութեան մասին Ձեր տուած տեղեկութիւններուն, Համազգային Ժողովը մեծ վրդովումի ենթարկուեցաւ եւ մտադիր է այս մասին որոշապէս արտայայտուի, երբ կնքուած համաձայնութեան բնագիրը ունենայ աչքի առջեւ:

Առ այժմ Համազգային Ժողովը համաձայն է Ձեր տեսակէտին եւ կը փափաքի որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը հեռու մնայ այս միութենէն եւ անոր ռելէ կերպով չմասնակցի:

Ամէն պարագայի մէջ, Համազգային Ժողովն անձկանօք կը սպասէ կնքուած համաձայնութեան բնագրին՝ իր վերջնական կարծիքը յայտնելու համար... (Տուփ 11, թղթապանակ՝ Ամենապատիւ սրբազան, էջ 100–101, *հայերէն ձեռագիր*):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 1 Յուլիս[ի] 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 50 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 65ի)

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարք Հայրը հետեւեալ նամակով այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը կը հաղորդէ, հետեւաբար պիտի խնդրենք Արշարունի Ս.էն նախագահելու մեր այսօրուան նիստին:

(Պատճեն)

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու հրաժարականներ ունինք. մէկը՝ Ճէվահիրճեան Ս.է եւ միւսը՝ Էքսէրճեան Ա. Քահանայէ: Ժողովիդ նկատողութեան կը յանձնեն:

(Պատճեն)⁸⁹⁷

(Ժողովը ընդունեց այս երկու հրաժարականները)

Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Այս հրաժարականներու առիթով դիտել կու տամ որ լաւ կ'ըլլայ կարծեմ նախապէս ստանալ ընտրելիներու յանձնառութիւնը իրենց ընտրուելիք պաշտօնին համար:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու գրութիւններ կան նախաքննիչ դիւաններէ, որոնք իրենց ատենապետներու ընտրութիւնը կը հաղորդեն: Կան մի քանի դիւաններ ալ, որոնք իրենց ատենապետները չեն ընտրած, կը խնդրենք որ այսօր ամբողջացնեն, եթէ կարելի է: Ուրեմն Կարուածոց Դիւանին ատենապետ կը հռչակենք Ս. Աղասեան եւ Դաստիարակութեան Դիւանի՝ Ս. Նաթանեան:

Ս. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Ատենապետաց Դիւանին մէջ կարելոր աշխատութիւն մը կայ, ամբողջանալու համար պէտք է ընտրուին դիւաններու ներկայացուցիչները:

Ս. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Ս. Ռուբէն Փափագեանի կողմէ կը յայտարարեմ որ ինք արդէն վիճակով դադրած երեսփոխաններու մէջ գտնուելով, չպիտի կրնայ շարունակել իր երեսփոխանական պաշտօնը եւ ընտրուած դիւանի անդամակցութիւնը:

Ս. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Երեսփոխանութենէ հրաժարականը այս կերպով չի կրնար նկատողութեան առնուիլ:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Միայն իր գտնուած դիւանին մէջ իրեն տեղ ուրիշ անդամ մը կրնայ դրուիլ:

ՊԱՇՏՏՕՆԱԳԻՐ ԱԶԳ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ազգիս Վեհ. Հայրապետին ուղեւորութեան մասին հետեւեալ պաշտօնագիրը դրկուած է Ազգ. Վարչութենէն:

(Պատճեն)⁸⁹⁸

Ս. Դ. Ս. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Վարչութիւնը կը խնդրէ որ Ազգ. Ժողովը ստիպողութեամբ նկատի առնէ սոյն գիրը:

Ս. Ժ. ՄԻՐՉԱԽԱՆԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ աւելի լաւ պիտի ըլլար նախապէս ներկայացուցիչի մը միջոցաւ

⁸⁹⁷ «Ճակատամարտ»ի 2 Յուլիս 1921-ի թիւ 797/2168 համարի տեղեկատուութիւնը կը յստակացնէ թէ յիշեալ հոգեւորականները կը հրաժարին Կրօնական Ժողովին անդամակցելէ:

⁸⁹⁸ «Ժողովուրդի Ձայնը» իր 2 Յուլիս 1921-ի թիւ 829 եւ «Ճակատամարտ» իր թիւ 797/2168 համարով կը տեղեկացնեն թէ Վարչութիւնը յայտնելէ յետոյ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին Պոլիս այցելութեան դիտաւորութեան մասին, կ'աւելցնէր թէ հայրապետական դիւանապետը կը հրաւիրէր որ Կաթողիկոսն ու իր հետեւորդները Պոլիս առաջնորդելու նպատակով որպէս հրաւիրակ Էջմիածին մեկնին Ազգային Ժողովի դիւանի ատենապետն ու Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներու ատենապետները: Այս կարելոր պատմական դէպքին առիթով Վարչութիւնը Ազգային Ժողովէն 1000 ոսկիի վարկ կը խնդրէր պատուիրակութեան արժանապատուութեան պահպանման համար:

իմանալ թե քաղ. պայմանները որքա՞ն նպաստաւոր են Ն. Վեհափառութիւն Կաթողիկոսի ուղեւորութեան: Գուցէ այս ճամբորդութեան քաղ. նշանակութիւն տրուի եւ Հայաստանի կառավարութիւնը անշուշտ կը շահագործուի այս խնդրով: Ըստ իս լաւագոյնը այն է որ մէկը դրկուի ձեւակերպութիւնները կատարելու համար, որովհետեւ արգելք մը պատահելու պարագային, արձագանգը գէշ ազդեցութիւն յառաջ պիտի բերէ: Նախ քան վարկը քուէարկելը, պէտք է խորհի Վարչութիւնը այս կէտերուն վրայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութիւնը այդ կէտերը նկատողութեան առաւ եւ բաւական ծանօթութիւններ ստացաւ մասնաւորապէս կաթողիկոսական դիւանապետի գրութենէն, որով կ'առաջարկուի հրաւիրակներ դրկել Էջմիածին: Անշուշտ այս գիրը ուղղելէ առաջ պէտք եղած միջոցները ձեռք առնուած են: Երեւանի կառավարութեան մօտ: Արդէն Բլիֆի միջոցաւ ալ կատարուած ձեռնարկներէն մեր համոզումը այն եղած է, որ Ս. Կաթողիկոսը ռեւէ դժուարութեան չպիտի հանդիպի եւ այն համոզումը ունինք արդէն որ այս ամէնը նկատողութեան առնուած են Էջմիածնի մէջ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Վարչութեան կողմէ տրուած բացատրութիւններէն այնպէս համոզուեցանք որ ռեւէ դժուարութեան հաւանականութիւն չկայ: Եթէ այս ժողովը ընդունի եւ արտօնէ ուզուած վարկին գործածութիւնը, ասիկա պատճառ մը չէ որ այդ գումարը ծախսուի անպատճառ: Սկզբունքը պիտի ընդունինք մենք, եթէ նոր դժուարութիւն մը կամ նոր կնճիռ մը պատահի՝ Վարչութիւնը նկատողութեան կ'առնէ: Մեզի եղած դիմումը կը վերաբերի վարկին ընդունելութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Յարգելի երեսփոխանին խօսքը կը վերաբերի ռեւէ քաղ. դժուարութեան, որ կը կասկածուի թէ երեւան կրնայ գալ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այդպիսի հաւանականութիւններ նկատողութեան առնելու պէտք չտեսաւ Վարչութիւնը. իսկ եթէ այդպիսի խնդիրներ երեւան ելլեն, անշուշտ անոր միջոցներն ալ պիտի խորհուին:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Էջմիածնէն հասած գրութիւններէ կը հասկցուի որ Ս. Հայրապետի ճամբորդութեան խնդիրը լուծուած է, սակայն այստեղէն պատուիրակութիւն երթալու խնդիրն է որ կը զբաղեցնէ այս ժողովը, եւ իրաւ ալ դժուարութիւն ծագելու պարագային, շատ վնասակար կրնայ ըլլալ: Հետեւաբար, փափուկ խնդիր մ'է այս, եւ Ռուսաստան, որ անիծեալ երկիր մը դարձաւ, հոն գործերը շատ դժուարութեան կը բաղխին: Մեր պարտականութիւնն է ուշադրութիւնը հրաւիրել Վարչութեան այս կէտերուն վրայ, որոնց հետեւանքով կրնան ծագիլ պատասխանատուութիւններ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կաթողիկոսական դիւանապետի նամակին մէջ պէտք զգացուցած են պատուիրակութիւն մը հոն երթալու եւ մենք անպատեհութիւն չտեսանք ատոր մէջ: Կաթողիկոսը կը ճամբորդէ հիւանդութեան պատճառով եւ մենք նկատեցինք որ ռեւէ քաղաքական անպատեհութիւն չկայ իր ճամբորդութեան համար: Եթէ Պոլիս գալէն վերջ ռեւէ դժուարութիւն ծագի, այն ատեն կը խորհինք պէտք եղածը: Առայժմ դժուարութիւն չկայ:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՆՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Կիսապաշտօն կերպով կաթողիկոսական դիւանապետին գրութենէն կը հասկցուի որ Հայաստանի կառավարութեան կողմէ ռեւէ դժուարութիւն չի յարուցուիր եւ այս գրութենէն կը հասկցուի որ մտածուած է ատոնց վրայ եւ առջեւը առնուած է. հետեւաբար, պէտք չեմ տեսներ այդ ձեռնարկներուն:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Այդ նամակը գրուած թուականէն յետոյ գուցէ պարագաները փոխուած են: Ես այս գրութենէն կը հասկնամ որ Կաթողիկոսը փափաք ունեցեր է ուղեւորութիւն կատարելու, սակայն նախ քան պատուիրակութիւն դրկելը, կ'առաջարկեմ հասկնալ կառավարութեան տեսակէտը: Կրնայ ըլլալ որ պատուիրակութիւնը երթայ եւ չկարողանայ բերել Կաթողիկոսը եւ ասով վատ հետեւանքներ կարենան յառաջ գալ: Մեր հարցնելիքը այն է որ այդտեղ ինչ կը մտածէ կառավարութիւնը եւ Կաթողիկոսի ճամբորդութիւնը թոյլ կու տա՞յ, թէ՞ ոչ:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Ես համոզուած եմ որ Ռուսիոյ մէջ քաղաքականութիւնը օր ըստ օրէ կը փոխուի եւ հետեւաբար հարկ է տեղեկանալ թէ միեւնոյն մտադրութեան մէջ կը գտնուի՞ կառավարութիւնը: Սակայն կաթողիկոսական դիւանապետին թղթակցութենէն կը հասկցուի որ Կաթողիկոսը ոչ պաշտօնապէս հոս պիտի գայ եւ ո՛չ ուրիշ բանի համար: Հետեւաբար արգելք մը չեմ տեսներ ես ընդունելու Քաղ. Ժողովի առաջարկը:

Տ. Ս. ՆԱՌԱՆԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ ընդունիլ Վարչութեան առաջարկը առանց վիճաբանութեան եւ տարակարծութեան: Այնպիսի խնդիր մ'է այս, որ նիւթ ընելու չէ վիճաբանութեան: Միեւնոյն ատեն իրաւասութիւն

տալով է Վարչության, որ գործ է պատշաճ սահմանի մեջ:

(Տ. Ատենապետ քուէի դնելով այս առաջարկը, ընդունուեցաւ 3ի դէմ 40 քուէով:⁸⁹⁹)

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆՔ ԵՒ ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նիկոմիդիոյ բանտարկեալներու մասին Տ. Լ. Գոյումնեան հարցում մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճէն)⁹⁰⁰

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս խնդրով այսօր ալ զբաղեցանք, մենք ալ դիմումներ ըրինք, սակայն կարելի չէ մէջտեղ բերել տակաւին արդիւնքը: Երբ որոշուի, բնականաբար կը բերենք:

ՏՐ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Քերեմիթցիներու եւ եալովացիներու ձերբակալութիւնները եղան ասկէ առաջ իբրեւ համախորհուրդ յոյներու: Այդ մասին կարեւոր դիմումներ եղան եւ այդ օտար շրջանակներն ալ դիմած են օսմ. կառավարութեան, որպէսզի այդ բանտարկուածները ազատ արձակուին եւ խոստում ալ եղած է, բայց ռեւէ արդիւնք չտեսնուեցաւ: Հիմակուան ձերբակալութիւնները կը վերաբերին նոր տարագրութիւններու եւ պատ-րիարքարանը զգացուց որ այս ձերբակալութիւնները կ'ըլլան ընդհանուր եւ անորոշ խօսքերով: Այս անգամ ձերբակալուածները շատ պարկեշտ մարդիկ են, հետեւաբար իրենց անմեղութիւնը աւելի դիւրաւ կրնայ ապացուցուիլ եւ պատրիարքարանը աւելի կրնայ արժեցնել իր դիմումները: Հիմա այդ հիման վրայ կ'ըլլան դիմումները:⁹⁰¹

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Կը տեսնեմ որ ազգ. երեսփոխան մը աւելի հետաքրքրուել է ազգ. գործերով, քան թէ նոյնիսկ Վարչութեան ատենապետը: Մենք այսօր պիտի զբաղինք այն խնդրով թէ 2-3 օրէ ի վեր արդէն ձերբակալութիւններ սկսած են, Վարչութիւնը ի՞նչ ըրեր է այս մասին, բան մը չ'ըսեր: Քերեմիթցիներու սոսկալի տանջանքներ տուել են, մենք լուր չունինք ասոնցմէ: Կը պահանջեմ որ լուսաբանութիւններ հաղորդուին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութեան այս խնդրոյն մէջ ընելիքը՝ անարդար ձերբակալութիւններ չըլլալու, խուզարկութիւններ տեղի չունենալու համար իշխանութեանց մօտ դիմում կատարել է: Ասոնք ալ կ'ըլլան արդէն. կը դիմենք, կը գանգատինք ու եղածները կը բացատրենք ու պատասխան կը ստանանք թէ ատոնք բոլորն ալ պիտի արձակուին: Միւս կողմէ, թուրք կառավարութիւնը դատավարութիւն կը կատարէ, պատերազմական ատենանով, անմեղները կ'արձակուին, յանցաւորները կը պատժուին: Քանի մը օրէն այդ մասին աւելի մանրամասն տեղեկութիւն պիտի կրնանք հաղորդել: Հետեւաբար աւելորդ տեղը հետապնդած պիտի ըլլանք գործը եւ պարսպ աշխատութիւն՝ նուիրուած այս նպատակին:

Ուստի, փոխանակ ընդհանուր խօսքերու, լաւ կ'ըլլայ նշանակել թէ որո՞ւ մասին է ըսուած խօսքը, որո՞ւ դէմ է, ի՞նչ պատասխան ստացուած է: Գալով վերջին ձերբակալութիւններուն, ասոնք, ինչպէս գիտէք, նոր սկսած են եւ անոնց համար ալ ջանքեր կ'ըլլան մեր տրամադրութեան տակ գտնուած միջոցներով, որոնք պէտք է ըսենք թէ բաւական պզտիկ չեն: Եթէ մեզի դէմ ռեւէ հարցում ուղղող երեսփոխաններ գիտեն թէ կան միջոցներ, որոնք թերի ձգլույն են, ունինք միջոցներ, որոնք չենք գործադրեր, պէտք է ատիկա ըսեն ու նոյնիսկ մատնանիշ ընեն թէ սա անարդարութիւնը չէք պաշտպանած, սա մարդիկը չէք պաշտպանած: Ո՛չ մէկ Վարչութիւն հարցումը ուղղող երեսփոխանը չի կրնար գոհացնել, եթէ որոշ կերպով չըսուին այս կէտերը: Վարչութեան պարտքն է եղած հետապնդութեան դէմ պէտք եղած դիմումները ընել: Շատ ապօրէն է, ուրեմն, դատապարտել Վարչութիւնը, որ ասոնց ազատութիւնը ձեռք չէ բերած:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Վարչութեան ատենապետը այնպէս կը ներկայացնէ թէ այդ խեղճերու մասին իբր թէ օրինաւոր դատավարութիւն տեղի կ'ունենայ: Այս պարագան ճիշդ չէ եւ պէտք է որ այս կերպով ճշդուի:

⁸⁹⁹ Դէմ քուէարկողներն էին ժողովին ներկայ երեք հնչակեան երեսփոխանները («Ճակատամարտ», 797/2168):

⁹⁰⁰ Լ. Գոյումնեան «ասկէ առաջ ձերբակալուած քերեմիթցի, եալովացի եւ շրջակայ գիւղացի հայերու, ինչպէս նաեւ մէկ քանի օր առաջ Իզմիթէն Պոլիս ապաստանած հայերու թշուառ վիճակին եւ գործուած անիրաւութեան մասին Վարչութեան կողմէ ձեռք առնուած միջոցներուն մանրամասնութիւնները կը հարցնէր» («Ճակատամարտ», 797/2168):

⁹⁰¹ Բժիշկ Դաւիթեան նաեւ ըսած է. «Եթէ կ'ուզուի գործնական քայլ մը առնել, ձերբակալուածներու անունները եւ անոնց վկայութիւն տուողները պէտք է պատրիարքարան ներկայացուին, ճշդելու համար թէ ի՞նչ տեսակ դիմումներ պիտի ըլլան: Այսպիսով երեւան կ'ելլէ նաեւ սա պարագան թէ՛ տարիներով Պոլիս հաստատուած անձերուն ձերբակալութիւնն ալ միւսներուն պէս ապօրինի է» («Ճակատամարտ», 797/2168):

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Այս խնդրոյն մէջ ամենէն աւելի եւ ամենէն առաջ դիտուածը ո՛չ թէ մասնակի դէպք մ'է, այլ՝ այն ընդհանուր ուղղութիւնը, որուն կը հետեւի տակաւին թուրք կառավարութիւնը: Մենք գիտենք որ հազարաւորներ ազատ արձակուեցան: Աստիք իբրեւ ջարդարար ամբաստանուած էին եւ իբր անմեղ ամենուն աչքին առջեւ ազատ կը պտտին, մինչդեռ միւս կողմէ կարգ մը մարդիկ կը հետապնդուին ծայրայեղ կերպով: Այս կառավարութեան դարերէ ի վեր հետապնդած քաղաքականութիւնը մասնաւորապէս 19րդ դարէն սկսեալ այս է: Իսլամներու եւ ոչ իսլամներու խնդիրը գոյութիւն ունի եւ քրիստոնէից հալածանքը անոր արդիւնքն է: Այս երևոյթին առջեւ չենք կրնար անտարբեր մնալ: Մենք նախ եւ առաջ կը պահանջենք արդարութիւն եւ ճիշդ կը գտնենք արտայայտուիլ այս տեսակէտով դէպի քրիստոնէայ պետութիւնները: Մենք պէտք է ուժ տանք դատը պաշտպանելու այս տեսակէտով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եղած յայտարարութիւնները ամենուն սրտին կը խօսին, հետեւաբար բաւական նկատենք այս մասին ըսուածները եւ արտօնենք Վարչութիւնը որ իր միջոցները գործածելով պաշտպանէ խել մը անմեղներու իրաւունքը:

Բ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տեսաք Պէյագճեան եւ Սիմքէշեան հարցում մը ունին Դպրոցատէր Տիկնանց անդամներու ուղեւորութեան մասին:

(Պատճեն)⁹⁰²

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Յղեցէք Վարչութեան, որպէսզի քննուի թէ այս արտօնութիւնները ինչ կերպով տրուած են: Ասկիւս նախորդ Վարչութեան օրով եղած գործ մ'է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն եթէ ժողովդ առարկութիւն չունի, այս գիրը կը յղենք Վարչութեան:

Գ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ գիր մը ունի Տ. Տիօնեան ազգ. կալուածներու մասին:

(Պատճեն)⁹⁰³

Տ. Լ. ՍԱԳԹԾԵԱՆ.- Շատ կարելոր խնդիր մ'է այս: Պէտք է յանձնուի Վարչութեան ուշադրութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս գիրն ալ կը դրկենք Վարչութեան:

Դ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար Սիրունի հարցապնդում մը ունի. ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)⁹⁰⁴

⁹⁰² Այլուր այս հարցման որպէս տէր կը յիշատակուի միայն Ե. Պէյագճեան, որ կը հետաքրքրուէր թէ «Դպրոցատէր Տիկնանց ներկայացուցիչներուն Ամերիկա մեկնումը, հանգանակութեան համար, ո՞վ եւ ի՞նչպէս արտօնած է եւ թէ լաւագոյն չէ՞ր ըլլար որ Բրիքի միջոցաւ հաւաքուէր այդ գումարը» («Ժողովուրդի Չայնը», 829):

⁹⁰³ Սիրուն Տիօնեան «գրով մը կ'ըսէր թէ՝ պատերազմէն ի վեր ազգային կալուածներու սեփականութեան հաստատուն ձեւ մը տրուելու համար ոեւէ ջանք չէ եղած եւ ազգ. վարչութիւններու փոխանցումը *Տեֆթերհանէ*ի անցնելէն ի վեր, հակառակ խոստման, ոեւէ *ֆերադի* ծախք չէ վճարուած Պատրիարքարանի եւ եկող գացող վարչութիւններ չեն զբաղած այս կարելոր խնդրով, նոյնիսկ պիւտճէին մէջ այս մասին ոեւէ վարկ չէ նշանակուած. այնպէս որ յայտնի չէ թէ այս գործով ասկէ յետոյ ո՞ր մարմինը պիտի զբաղի: Պ. Տիօնեան բացատրութիւն կը պահանջէր այս մասին եւ խնդիրը կը յանձնէր Քաղ. Ժողովի ուշադրութեան» («Ժողովուրդի Չայնը», 829):

⁹⁰⁴ Ըստ «Ճակատամարտ»ի (797/2618).-

Կարդացուեցաւ ընկեր Սիրունիի հետեւեալ գիրը.

Ազգ. Երեսփ. Ժողովոյ վերջին նիստին հարցուցեր էի թէ՝

1. Ճիշդ է որ վարչութիւնը՝ ժողովիս բերած իր պիւտճէին նախ քան վաւերացումը, անոր գործադրութիւնը հրահանգած է:

2. Ճիշդ է որ տեսուչ խորհուրդներէն ոմանք այս հակաօրինական հրահանգին անսացած են:

3. Ճիշդ է որ տեսուչ խորհուրդներէն ոմանք անսաստած են այս հակասահմանադրական հրահանգին:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես իբրեւ հարցապնդման տէրը, պահանջ կը դնեմ որ ժողովին նկատողութեան յանձնուի: Մերժել կամ ընդունիլ ժողովին կը պատկանի: Տիար ատենապետ, անցեալ նիստին դուք բացակայ ըլլալով, չէք գիտեր տեղի ունեցած անցքերը: Վարչութեան ատենապետը ժողովին վերջաւորութեան ատեն բացատրութիւն տուաւ եւ ես յայտնեցի որ իմ հարցումս հարցապնդման պիտի փոխեմ եւ այս խօսքս է որ կը գործադրեմ հիմա, առաջարկելով որ ժողովը նկատողութեան առնէ ստիպողութիւնը, որովհետեւ առանց այս խնդիրը նկատողութեան առնելու չի կրնար քննուիլ պիւտճէն, որովհետեւ Վարչութիւնը ամբաստանութեան կամ մեղադրանքի տակ է, որ առանց Ազգ. Ժողովէն վաւերացուելու ձեռնարկած է [պիւտճէի] գործադրութեան:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եթէ ժողովը ուզէ, Վարչութիւնս ի վիճակի է պատասխանելու: Սովորութիւնը եւ կանոնը այնպէս է որ, եթէ հարցում մը ժողովը չիւրացնէ, հարցման տէրը կրնայ հարցապնդումի փոխել իր հարցումը, սակայն ժողովը հարցապնդումը իւրացնելու կամ չիւրացնելու համար պէտք է որ լսէ նախ եւ առաջ. հետեւաբար պէտք է նախ եւ առաջ ժողովը ընդունի հարցապնդումը: Հակառակ պարագային, ամէն երեսփոխան ամէն ատեն կրնայ ուզած հարցապնդումը բերել օրակարգ անցնել տալով զբաղեցնել ժողովը:⁹⁰⁵

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Մէկ ժամէ ի վեր կը զբաղինք ատենական գործողութիւններով եւ այս կարգին վիճաբանութիւններ ալ տեղի կ'ունենան, մինչդեռ այս ժողովին գործն է ատենական գործողութեանց կարգին ընթերցում եւ յղում կատարել միայն: Դիւանէն կը խնդրեմ որ օրէնքը գործադրէ, առանց առիթ տալու երկար վիճաբանութեան, միայն ժողովին քուէն առնելով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինծի այնպէս կը թուի որ այս խնդիրը երկու կերպով կը ներկայանայ: Առաջինը այն է, որ Վարչութեան ատենապետը կ'ըսէ որ, եթէ կարգ մը բացատրութիւններ տալու ըլլայ, տեղի չի մնար հարցապնդումով զբաղելու: Երկրորդ կէտը այն է, որ ժողովը պարտաւոր է այս հարցապնդման վիճաբանութեան մէջ մտնելու անմիջապէս: Իմ տեսակէտս ալ այն է որ, եթէ լսէինք Վարչութիւնը ու չգոհանայինք, այն ատեն կարենայինք մտնել մանրամասնութեան մէջ, եթէ ժողովիդ կամքն է որ պիտի տիրէ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ժողովը չի կրնար չընդունիլ հարցապնդման ստիպողութիւնը: Այսպիսի գործ մը մերժում պիտի ըլլար հարցապնդումին: Ստիպողութիւնը կրնանք ընդունիլ այսօր, յաջորդ անգամին թողով վիճաբանութիւնը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Հարցումին պատասխանը մեր յարգելի ընկերը գոհացուցած չըլլալով, հարցապնդումի կը փոխէ: Ժողովս ստիպողութեամբ կ'իւրացնէ զայն եւ Վարչութեան պայմանաժամ տալով օրակարգի կ'անցնէ խնդիրը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Պայմանաժամ տալու պէտք չկայ, հիմա կրնանք պատասխանել:

4. Եւ վերջապէս, ճիշդ է որ Պատրիարք Զաւէն արքեպիսկոպոս խորհրդակից եւ գործակից եղած է այս հակասահմանադրական անօրէնութիւններուն:

[Նկատելով]

Ա. Որ վարչութեան կողմէ տրուած պատասխանը անբաւական եւ խուսափողական էր:

Բ. Որ վարչութիւնը նոր կարգադրութիւններով կը շարունակէ իր հակասահմանադրական նոյն այդ ընթացքը:

Գ. Որ վերջապէս վարչութիւնը իր այս ընթացքով ժողովս պիտի դնէ կատարուած իրողութիւններու առջեւ:

Կ'առաջարկեմ յուզուած այս խնդիրներուն անմիջական վիճաբանութիւնը:

Կը յուսամ որ ժողովս մտահոգութիւններուս հիմնաւորութիւնը գնահատելով հարցապնդումիս ստիպողականութիւն պիտի տայ:

⁹⁰⁵ Բաղդատելով ատենագրութեան բնագիրը մամլոյ մէջ կատարուած հրապարակումներուն հետ, կը պարզուի հետեւեալը.-

«Ժողովուրդի Ձայնը» (829) կը նշէ. «Պ. Տ. Մովսէսեան ուզեց կարգ մը բացատրութիւններ տալ հարցապնդումի մասին, բայց Պ. Սրենց դիտել տուաւ որ այդ բացատրութիւնները կը լսուին այն ատեն, երբ խնդիրը օրակարգի կ'անցնի»: Իսկ «Ճակատամարտ» (797/7618) Սիրունիի հարցապնդման գիրէն անմիջապէս ետք կը նշէ արտայայտուիլը հետեւեալ երկու երեսփոխաններուն.

Ընկեր Սրենց.- Այս ժողովը իր համարառուի դիրքին մէջ կը գտնուի եւ պէտք է ըսէ թէ՛ մենք իրաւունք ունինք հարցումը հարցապնդումի ստիպողաբար փոխելու:

Պ. Օհանեան.- Շատ զարմացայ որ վարչութիւնը այս հարցին մէջ խուսափողական պատասխաններ տուած է. ես կը զարմանամ այս հարցումը ընող երեսփոխանին վրայ, որ երբ պիւտճէն այս ժողովէն չէր վաւերացուած, ստիպողական եւ անհրաժեշտ պարագայի մը առջեւ ի՞նչ պէտք էր ընէր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Արդարեւ վիճաբանությունը բաւական երկարեցաւ: Կ'առաջարկուի կանոնական տրամադրութեան վրայ հիմնուելով՝ վիճաբանութեան օր որոշել: Եթէ ժողովը կ'ընդունի, ըստ այնմ օրակարգ կ'անցնենք խնդիրը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Հարցապնդումը եւ ստիպողությունը իրարմէ տարբեր բաներ են: Վարչութեան ուղղութեամբ հարցումի մը պատասխանը եթէ չի գոհացներ, կը վերածուի հարցապնդման: Ունէ երեսփոխան իր այս իրաւունքը շատ որոշ կերպով ի գործ կը դնէ: Սակայն ստիպողությունը վերապահուած է այս ժողովին համար չափազանց շահեկան հանգամանք ունեցող խնդիրներու եւ օրակարգը կը պատրաստուի այդ խնդրոյն ունեցած կարելորութեան համաձայն: Վարչությունը բերած է իր պիւտճէն Ազգ. Ժողովէն վաւերացնելու պայմանաւ: Եթէ այս պիւտճէին քննությունը մերժուի, Վարչությունը իր մէջ կը քայքայուի: Կ'առաջարկեմ խնդիրը անցնել օրակարգ առանց ստիպողութեան:

(Տ. Ատենապետ քուէի դնելով խնդիրը, 35 քուէով ընդունուեցաւ Պ. Խօճասարեանի առաջարկը եւ որոշուեցաւ անցնել յաջորդ նիստի օրակարգը)

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԱԶԳ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողությունները աւարտած են⁹⁰⁶ եւ օրակարգի պիտի անցնինք, սակայն Քաղ. Ժողովը զիր մը ունի, որ ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն նիստը դռնփակի կը վերածենք եւ այս առիթով 5 վայրկեան դադար կու տանք:

(Դադարէն յետոյ նիստը բացուեցաւ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը հրաւիրեմ Վարչութեան ներկայացուցիչը, որ բացատրէ նիստին դռնփակ ըլլալուն պատճառը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչությունը կը խնդրէ մասնաւորապէս մամուլի ներկայացուցիչներէն, որ Պոլսոյ, ո՛չ իսկ արտասահմանի, թերթերուն մէջ այս մասին բան մը չգրուի: Մեր ներկայացնելիք խնդիրը Բանկայթիի գերեզմանատան խնդիրն է, որ մասամբ գրուած է արդէն թերթերու մէջ: Խնդիրը կը դառնայ անգլիական եւ ֆրանսական կառավարություններու կողմէ միաժամանակ եւ մէկը միւսէն վերջ ըրած պահանջումներ[ուն շուրջ]: Անգլիացիները գերեզմանատան մէջ մարգանքի յատուկ տեղ մը պահանջած են, իսկ ֆրանսացիները անցք մը կ'ուզեն գերեզմանատան մէջէն՝ երթալու համար Գանլէ տ'Էրրէի հիւանդանոցը, կարճեցնելու համար այս կերպով հիւանդանոցի ճամբան: Այս խորհրդակցութեան միջոցին, զտանք արձանագրութիւն մը մեր նախորդին կողմէ՝ 1920 Սեպտ. 11ին: Ահաւասիկ այդ արձանագրութիւնը:⁹⁰⁷

(Պատճեն)

Այս արձանագրութեան հիման վրայ, անգլիական կառավարութեան հետ համաձայնագիր մը ստորագրուած է:⁹⁰⁸ Երբ անգլիացւոց հետ այս համաձայնությունը եղած էր, ֆրանսացիները Սեպտեմբերէն առաջ Պ. Չայեանի միջոցաւ փափաք մը ներկայացուցած են, որ առժամեայ կերպով անցք մը տրուի իրենց վարձքով:

⁹⁰⁶ Օրակարգի անցնելէ առաջ, «Իրաւասութեան Դիւանէն Պ. Ռ. Փափագեան հրաժարած ըլլալով, անոր տեղ ընտրուեցաւ Պ. Տէրունի, իսկ նոյն դիւանէն Հիսարլեան քինյ. Կրօն. Ժողովի անդամ ընտրուած ըլլալով, անոր տեղ նշանակուեցաւ Տ. Տանատ քինյ.» («Ժողովուրդի Ձայնը», 829):

⁹⁰⁷ Նախորդ Քաղաքական Ժողովին վերագրուող արձանագրութեան պատճենը մաս չէ կազմած մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն:

⁹⁰⁸ 8 Սեպտեմբեր 1920 թուակիր համաձայնագրին մէջ կը նշուի թէ համաձայնությունը կը կատարուի ընդմէջ Վեր. Լ. Ա. Հիւզի միջոցով ներկայացուող բրիտանական զինուորական իշխանություններուն եւ հայ պատրիարքին, որպէսզի բրիտանացի զինուորները Բանկայթիի հայկական գերեզմանոցի մակերեսն օգտագործեն որպէս մարգավայր: Համաձայնագիրն ըստ երեւոյթին կրած է միայն Չաւէն Պատրիարքի ստորագրությունը, որ փաստաթուղթին առաջին կէտով կ'ըսէ թէ ինք կը համաձայնի եւ բրիտանական զինուորական իշխանություններուն համար կ'երաշխաւորէ Հայ Մարմնամարզական եւ Սկաւտներու Միութեան հետ որպէս մարգավայր համատեղ օգտագործումը գերեզմանոցի մակերեսի մէկ մասին այն սահմաններուն մէջ, որոնց շուրջ արդէն համաձայնություն գոյացած է Հայ Սկաւտներու Միութեան հետ, փակագիծերու մէջ աւելցնելով թէ յարգալիք տարածութիւն մը պէտք է մարգավայրը բաժնէ այն տապանաքարէն, որ կը կոչուի Հոգեւոր Տէր եւ ուխտավայր է: Համաձայնագիրը նաեւ կը թոյլատրէ շարունակել հարթեցումը համաձայնուած նպատակով օգտագործելի գետինին՝ բոլոր դամբանաքարերու պահպանման պայմանաւ,

Այս միջոցին, Բերայի կալուածոց հոգաբարձութիւնը Տ. Ռուբին Փափագեանի պաշտօն յանձնած ըլլալով, յիշեալը գացած է խորհրդակցութեան եւ այս միջոցին շատ մը տեսակէտներ պարզուած են. ի մէջ այլոց հասկցուցած է որ այսպիսի ձեռնարկ մը վտանգաւոր կ'ըլլայ ազգին համար, մանաւանդ *էլքաֆի* հետ յառաջ գալիք խնդիրներու համար: Այս բանակցութեանց միջոցին, ֆրանսացիները զգացուցեր են որ, ըստ որում անգլիացիներու համար *սիորի* տեղ յատկացուցած են, անբարեացակամ վերաբերում մը պիտի ըլլայ ֆրանսացիներու զանալով այս անցքը եւ հետեւաբար ուզեր են իրենք իրենց ձեռնարկել գործի: Այս բանակցութենէն յետոյ այլեւս իբր 2-3 ամիս իրենց չէ պատասխանուած եւ այդ միջոցին Բերայի կալուածոցին գիր մը հասած է, որ կը հաղորդէ [գերեզմանատան] պատերուն փլցուած ըլլալը: Ուզեցինք նախնական քննութիւն մը կատարել պատերու փլուած ըլլալուն պատճառները հասկնալու համար եւ տեսանք որ ֆրանսական կառավարութեան հաւանութեամբ եղած է, հետեւաբար տրուած որոշումը դժուար է ետ առնել: Խորհեցանք որ արդեօ՞ք կարելի է *մոսիսս վիվանտի*⁹⁰⁹ մը գտնել, եւ երկար քննութիւններէ յետոյ խնդիրը ենթարկեցինք Խառն Ժողովի քննութեան: Վերջին Խառն Ժողովին մէջ այս խնդիրը քննուելէ յետոյ, հասանք այն եզրակացութեան որ այս խնդիրը ենթարկենք Ազգ. Ժողովի որոշման, որպէսզի նոյն գետինը ձգուի, եթէ ոեւէ անպատեհութիւն չի տեսներ: Այս ալ աւելցնեմ որ խնդրոյն փափկութիւնը նկատողութեան առնելով, իրաւագէտներու քննութեան ենթարկած եւ տեղեկագիր մ'ալ պատրաստուած է, գոր յանձնած ենք պատ. Ժողովիդ: Դիտելի ուրիշ պարագայ մը այն է, որ մինչ Ս. Պատրիարքը իր ստորագրութեան ներքեւ յանձնառութիւններ կը ստանձնէ հանդէպ անգլիացիներու, անոնք փոխադարձաբար ոեւէ յանձնառագիր չունին եւ երբ իրենց տրամադրուած է այդ մարգարանը առանց ոեւէ պայմանի, ասոյն ոսկորներու փոխադրութեան կաթողիկոսական հրամանի պայմաններ դրուած են եւ ասոնք բաւական վրդովման պատճառ եղած են:

Այս վրդովման հետեւանքը այն եղած է, որ ֆրանսացիները անմիջապէս գործի ձեռնարկեր են:

Ինչպէս կը տեսնէք այս բացատրութենէն, ազգը *անկաժոման* մը ունի անգլիացիներու հանդէպ 3 տարուան համար հոն մարգարներ կատարելու մասին: Երկրորդ գրով մ'ալ իրենց պատրաստակամութիւնը կը յայտնեն ասպագային ազգին յանձնելու այդ գետինը, որ հիւանդանոցի համար ճամբայ պիտի ըլլայ, կ'ըսեն: Ահաւասիկ այս է իրողութիւնը...

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Այս խնդիրը սկզբնաւորութիւն մը ունի: Այս ժողովը պէտք է քննէ թէ ի՞նչ է խնդրոյն ծագումը, ո՞վ է պատասխանատուն, ի՞նչ է դերը Բերայի պարտուց հաստատման յանձնաժողովին...

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ժողովը կրնայ այդ կէտերը քննել, սակայն այս պահուս Ժողովին քննութեան առարկայ ըլլալիք խնդիրը գործին արդի վիճակն է: Յառաջակային Ժողովը կրնայ երկարօրէն քննութեան ենթարկել թէ *պօյսքաւոյ*ները ի՞նչպէս մտեր են, ո՞վ արտօներ է զիրենք եւ ի՞նչ պատճառաւ չեն արգիլուեր, եւն.: Սակայն մենք պէտք է քննենք հոս եկած հարցը ներկայացուած ձեւին մէջ եւ մեր դիրքը որոշենք, որովհետեւ չենք կրնար սպասել: Այս խնդիրներու մէջ կարելորդ կէտը այն է, որ եթէ ոտնձգութեան առիթ տրուի ֆրանսացիներու, արդեօք մեր սեպհականութեան իրաւունքը կը կորսնցնենք: Ինչպէս իրաւագէտներու տեղեկագրին մէջ պարզուած է, եւ որուն համամիտ չգտնուելու գորաւոր պատճառ մը չկայ մէջտեղ, այդպիսի մտավախութեան պէտք չկայ: Այս գործին էական մասը այս է: Սակայն ճիշդ չէ այս կէտը իրենց հասկցնել: Հիմա մենք կրնանք ըսել թէ զանազան պայմաններով այդ անցքը կրնանք տրամադրել: Միայն [թէ] եթէ Ժողովը այս որոշումը տալէ առաջ կ'ուզէ կարգ մը իրողութիւններու վերահասու ըլլալ, կրնայ հարցնել եւ հասկնալ: Խառն Ժողովը այս խնդիրը քննեց նախ եւ առաջ սկզբունքի տեսակէտով ու տեսաւ որ պայմանաւոր կերպով ճամբայ տրուելով, ոեւէ կնճռոտութիւն յառաջ չի կրնար գալ սեպհականութեան տեսակէտով, ինչպէս կը դիտեն նաեւ իրաւագէտները: Գալով պայմաններուն, թէեւ անգլիացիներուն 3 տարուան համար ձրի ձգուած է իբրեւ մարգարան, սակայն կրնանք ֆրանսացիներու վարձքով տալ եւ կամ ձրի ձգել: Այս կէտերը Ժողովը պիտի որոշէ: Ամէն պարագայի մէջ, եթէ կ'ուզէք, խնդիրը կը յանձնէք վերստին Վարչութեան կամ առանձին յանձնաժողովի մը կը յանձնէք: Վարչութեան համար արժանապատուութեան հարց չէ ասիկա:

ինչպէս նաեւ կ'արտօնէ գերեզմանատան յիշեալ բաժինը ցանկապատել այնպէս, որ հանրութիւնը չկարենայ մուտք գործել հոն, պայմանաւ որ փակեալ վայրերէն դուրս ձգուին գերեզմանատան այն մասերը, որոնք փողոցէն բաժնուած են փայտեայ միջնապատերով: Այդ մասերը ազատ պէտք է մնան 20-25 մէթր խորքով, քանի որ արդէն կարգադրութիւններ եղած են անոնց վրայ շինարարութիւն կատարելու ուղղութեամբ: Փաստաթուղթը ոչ մէկ ակնարկութիւն կը պարունակէ համաձայնագրին տեւողութեան մասին (ՊՏԴ, Տուփ 3, թղթապանակ 2-Խ, Խ826-Խ827, *անգլիկոն մեքենագիր*):

⁹⁰⁹ Ժամանակաւոր կարգադրութիւն (խաղաղ գոյակեցութեան նպատակով):

Տ. ԱՏԵՆԱԳԵՏ.- Ժողովին ներկայացուած այս խնդրոյն մասին ռեւէ տեղեկութիւն չունի, ինչպէս կը կարծեմ թէ ձեզմէ շատերն ալ տեղեկութիւն չունին. բայց քանի որ խնդիրը ներկայացուեցաւ, պէտք է նկատողութեան առնենք եւ ո՛չ թէ քննենք առիթ տուող պատճառները: Ընդունինք թէ անհրաժեշտութեան մը առջեւ կը գտնուինք եւ պէտք է որոշում մը տանք այդ մասին:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես Վարչութեան տեղեկատուութիւնը թերի կը գտնեմ: Պէտք է որ Վարչութիւնը ինք կարծիք մը ունենայ եւ իր առաջարկին հիման վրայ այս ժողովը որոշում մը տայ: «Կ'ուզեք ընդունեցէք մեր այս յայտարարութիւնները, եթէ չէք ուզեր՝ յանձնաժողով մը կազմեցէք» ըսելը ես բնաւ ճիշդ չեմ գտներ: Այս ժողովը պէտք է աչքի առջեւ ունենայ Վարչութեան առաջարկը եւ եզրակացութիւնը, որպէսզի որոշում մը տալ կարելի ըլլայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Խառն ժողովը այս խնդրոյն վրայ խորհրդակցելով ռեւէ վտանգ չնշմարեց սեպհականութեան մասին եւ կու գայ հարցնել ժողովիդ թէ կը համաձայնի՞ եզրակացութեան:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ես գաղափար չկազմեցի թէ Վարչութիւնը ինչպէս կը հիմնաւորէ սկզբունքը: Պէտք է կարդալ իրաւագէտներուն տեսակէտը, որպէսզի կարելի ըլլայ որոշել թէ ինչ ձեռք պատասխան տալ պէտք է: Առանց ասոր կարելի չէ որոշման մը յանգիլ: Իմ կազմած գաղափարը այն եղաւ, որ Վարչութիւնը կ'ուզէ իր վրայէն նետել այս խնդիրը, գոր մենք չենք կրնար ըմբռնել:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Այս խնդրոյ մասին ֆրանսական դեսպանատան մէջ ձեռնարկներ ըրած ըլլալով, կը փափաքեմ իմ տեղեկութիւններս հաղորդել ժողովիդ: Ինչպէս գիտեք, տարիներ առաջ մեր Վարչութեան օրով գերեզմանատան խնդրով բաւական զբաղեցանք: Մեր ընկերներուն՝ Շահրիկեան[ի] եւ Չօիրապի հետ կը հաւաքուէինք յաճախ եւ Բերայի գերեզմանատան մասին խորհրդակցութիւն տեղի կ'ունենար: Մասնաւորապէս նկատողութեան առնուած էր անոր անփոխանցելի հանգամանքը, որու համար միջոցներ խորհուած պահուն գանազան վերահաս դէպքեր արգելք եղան մեր աշխատութիւնը եզրակացութեան մը հասցնելու: Հարկ չկայ ըսելու թէ կ'արժէ որ այս խնդրով զբաղէինք, որովհետեւ Բերայի գերեզմանատունը այնպիսի դիրք մ'է, որ ազգին մեծ եկամուտ կրնայ ապահովել: Վերջին օրերս երեսն եկած խնդրոյն վրայ ինձ առաջարկուեցաւ ֆրանսական դեսպանատունը դիմում մը կատարել, որովհետեւ հոն գտնուող պաշտօնեաները վաղաժամօք են ինձ ու անոնց ըսի որ թէւէ ռեւէ օրինական հանգամանք չունիմ, սակայն կ'ուզեմ հասկնալ այս մասին ֆրանսական պաշտօնական շրջանակի ըմբռնումները: Իմ առած տեղեկութիւններէս զոյացուցած համոզումս այն եղաւ որ ֆրանսական դեսպանատունը նախ եւ առաջ ուզեր է լայն ճամբայ մը բանալ եւ ասոր համար ազգէն ծախու առնել գերեզմանատան այն գետինը, ուրկէ այդ ճամբան պիտի շինուի: Խնդիրը պարզ տնտեսագիտական տեսակէտով քննուած էր այս միջոցին ֆրանսական դեսպանատան մէջ, սակայն այդ ճամբան անհրաժեշտ էր իրենց, որովհետեւ աստրիական հիւանդանոցը, որ գնուած էր ֆրանսական կառավարութենէն, անհրաժեշտ ճամբու մը պէտք ուներ: Սակայն, ինչպէս գիտեք, ազգը այդպիսի վաճառման գործողութեան մը չէր կրնար ձեռնարկել, որովհետեւ պէտք էր գիտնալ նախ եւ առաջ թէ ինչ են իր սեպհականութեան իրաւունքները այդ գետինին վրայ, որպէսզի յափշտակութեան առարկայ չըլլայ եւ ի վերջոյ ձեռքէն չառնուի: Գիտեք որ *վարֆի* եւն. խնդիրներ սեպհականութեան իրաւունքը այնպիսի վիճակի մէջ դրած են, որ Թուրքիոյ մէջ կալուած ունենալը Սեւ Ծովի մէջ նաւ ունենալու նման բան մ'է, ինչպէս կ'ըսեն ժողովրդական բացատրութեամբ:

Այս նկատումներով, բացատրեցի իրենց թէ գերեզմանատան գետինէն տեղ չեն կրնար ծախու առնել, սակայն հակառակ անոր որ 8-9 ամիս առաջ եկած խօսած են իրենք, պատրիարքարանը ամիսներով ձեռք չէ առած խնդիրը եւ ասիկա ֆրանսական կառավարութիւնը մեկնած է իրեն դէմ արարք մը եւ մեզի նկատած է միշտ անգլիական իշխանութեան հակամէտ: Ես բացատրեցի իրենց թէ ազգին համար ինչ ծանր խնդիրներ կան, որոնք արգելք կ'ըլլան մտածելու ուրիշ ռեւէ խնդրոյ վրայ ու այս առթիւ ըսի որ պարզեցէք ձեր գաղափարը այս խնդրոյ մասին: Իրենք որոշապէս ըսին թէ մեր նպատակն է միայն ճամբայ մը ունենալ: Այս յայտարարութեան վրայ, իրենց հասկցուցի թէ ազգը կը խորհի այդ գետինին վրայ ընդհանուր *արանժոյնան* մը ընել եւ այն ատեն բնականաբար այս ճամբան ալ պիտի բացուի, ուրկէ կրնայ օգտուիլ նաեւ ֆրանսական կառավարութիւնը: Յետոյ ըսի թէ ոսկորներու փոխադրութեան խնդիրն ալ կրօնական տեսակէտով ունի իր առանձին նշանակութիւնը եւ օրինագէտներու տեսակէտով ալ ունի տարբեր նշանակութիւն մը, որովհետեւ այս կերպով պիտի հաստատուի մեր սեպհականութեան իրաւունքը: Ուստի, ըսի որ եթէ կ'ուզեք ճամբայ բանալ, ասիկա մենք չենք կրնար ընել: Մեր սեպհականութեան իրաւունքը կու տանք ֆրանսական ընկերութեան մը, որ շինութիւններ կատարէ եւ այդպէս ճամբան ալ կարենայ բացուիլ: Այդ օրը այս բանակցութիւնը կատարուած պահուն, ինծի ըսին որ սկսած են արդէն գործի, թէւէ ես տեղեկութիւն չունիմ այդ մասին, ու աւելցուցին թէ այդ ոսկորներու փոխադրութիւնը խնդիր մ'է, որ մահմետական կառավարութեան դէմ իբրեւ գէնք կրնայ ծառայել:

Ըսին նաև որ երբ խնդիր եղած էր մաս մը գետին փողոցի ձգելու, դուք այն ատեն միջոց մը գտաք, հայ *սքա-նյոթներու* մարգարանի համար դիւրութիւն տուիք, անգլիական զինուորներու մարզանքին համար թոյլտուութիւն ըրիք, ու մեզի դէմ միայն այս առարկութիւնները կ'ընէք: Պատասխանեցինք որ այդ մարգարաններու գետինը հողով լեցուած է ու այդ հողերը կրնան վերնալ, մինչդէռ ձեր բանալիք ճամբուն վրայ գերեզմաններ կան եւ ասիկա բացառիկ կերպով խորհելիք խնդիր մ'է: Որովհետեւ խնդրոյն սկզբունքը 4 փաստաբաններէ կազմուած յանձնաժողովի մը քննութեան յանձնուած է, անոնց տալիք կարծիքին համեմատ պիտի շարժինք: Մեր քննելիք խնդիրը այն է հիմա, որ այս կերպով կը վտանգուի՝ մեր իրաւունքը եւ այս պարագային մէջ այդ գետինը տա՛լ պէտք է, թե՛ ոչ: Ասիկա Վարչութեան որոշելիք խնդիրն է: Քննութեան առթիւ սա կէտը նկատողութեան պիտի առնուի որ անգլիացիներուն համաձայնագիր մը տրուած է, հիմա ֆրանսացիներո՛ւն ալ այդ կերպով համաձայնագիր մը պիտի տրուի, թե՛ օրինական կերպով փոխանցում պիտի ըլլայ: Չմոռնամ աւելցնել որ անգլիացիներու տրուած այդ գետինն համար ո՛չ թէ մարգարան, այլ՝ *սքորի* տեղ ըլլալու համար տրուել եւ այդպէս ալ նշանակուել է: Մեր տեսակէտը այս վերջին երեւոյթին առթիւ պարզուած է այն տեղեկագրին մէջ, որ կը մատուցուի պատ. ժողովիդ:

(Տիար ատենադպիրը կարդաց անգլիացիներու տրուած համաձայնագիրը եւ իրաւագէտներու տեղեկագիրը)⁹¹⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անգլիական համաձայնագրին մէջ եկեղեցականի մը յիշատակութիւն կայ. ի՞նչ է արդեօք հանգամանքը:

Տ. ԳԱՐԱՇԱՆ.- Չկրցանք հասկնալ իր հանգամանքը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմա որ ժողովը իրազեկ եղաւ այս խնդրոյն բնութեան, պարտաւոր է իր կարծիքը յայտնելու:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Անհրաժեշտ կը նկատեմ որ բացուելիք անցքին վրայ պահապան մը դրուի, որպէսզի հասարակ ճամբայ չըլլայ եւ որոշուի որ միայն հիւանդանոցի պաշտօնեաները պիտի անցնին դառնան: Այս կարգադրութիւնը իր ազդեցութիւնը պիտի ընէ նաեւ թուրք կառավարութեան վրայ, որ պիտի հասկնայ թէ հասարակաց ճամբայ մը չէ բացուելիքը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ինձ այնպէս կը թուի որ, ինչպէս շատ ճիշդ կերպով ալ դիտել տրուեցաւ, այս խնդիրը յառաջ եկած է անգլիացիներու համար նոյն տեղը մարգարան յատկացուելէն: Արդէն շատ թեթեւօրէն վերաբերում ունեցած են մեր պաշտօնական մարմինները, երբ հայ *սքաւոյթները* դիմում ըրած են մարզանքի համար: Մենք ամէն համակրութիւն ունենալով իրենց, չենք կրնար ներել անշուշտ որ սխալ քայլով մը առիթ տան վտանգելու ազգային շահ մը: Անշուշտ պիտի քննենք թէ ո՞վ [տուած է] եւ ի՞նչպէս տրուած է այս թոյլտուութիւնը...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- (*ընդմիջելով*) Եթէ մտնէք այդ մանրամասնութեան մէջ, որ անցեալ պատմութեան կը վերաբերի, այսօր եզրակացութեան մը գալ կարելի չ'ըլլար: Իրաց վիճակը գոյացեր է այսօր, որուն դարմանը պիտի խորհինք:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Չարիքի արմատը դրուել է այն օրէն, երբ անգլիացիներու տրուել է այդ գետինը իբրեւ մարգարան, նոյնիսկ գերեզմաններու վրայ հող դրուելու պայմանով: Երբ անգամ մը այս արտօնութիւնը կը տրուի, բնականաբար կը ստեղծուի շատ փափուկ կացութիւն մը, երբ կը խորհինք ընել այսպիսի մերժում մը: Ես կը խորհիմ որ ապագային քննելու պայմանով այս գործին մանրամասնութիւնները, ժողովը տայ Վարչութեան պէտք եղած իրաւունքը, ազատութիւն ընծայելով, որ չխախտի սեպհականութեան իրաւունքը եւ գործը կարգադրուի փոխադարձ համաձայնութեամբ: Սակայն պէտք է ուշադրութիւն դարձնել որ ազգը այս կացութենէն որոշ չափով օգտուի եւ միանգամ ընդ միշտ կարգադրէ իր իրաւունքը այս գետնին վրայ ո՛չ իբր գերեզմանատուն, այլ՝ իբր գետին:

Եթէ Վարչութիւնը այս տեսակէտէն խորհի խնդրոյն վրայ եւ ազգը ունենայ այդպիսի գետին մը, կրնայ զայն գործածել օգտակարապէս եւ կրնան շինուիլ թերեւս յարմարաւոր շէնքեր եւ նոյնիսկ այն գետիններու վրայ, որոնք անգլիացիները 3 տարի յետոյ մեզի ձգելու համար պայման կնքած են: Ես այսպէս խորհելու կը մղուիմ աչքի առջեւ ունենալով այդ *վաքթի* եւն. մանուածապատ գործերը, որոնք չպիտի լուծուին եւ չպիտի կրնայ վերջ տրուիլ այն դժուարութիւններուն, որոնք գոյութիւն ունին ներկայիս այդ գետինը վերջնականապէս ազգին

⁹¹⁰ Իրաւագէտներու տեղեկագրին պատճենին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ, իսկ ակնարկուած համաձայնագրին բովանդակութիւնը տրուած է արդէն թիւ 908 ծանօթագրութեամբ:

սեպհականությունը դարձնելու համար:

Տ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Տրուած բացատրութենէն եւ գործին ներկայ վիճակէն կը հասկցուի որ ռեւէ մերժում անկարելի է եւ ուզենք չուզենք պիտի ընդունինք եղած առաջարկը: Միայն թէ այս չարիքէն օգուտներ կրնանք առաջ բերել եւ մեր շահերը ապահովել, ուստի պէտք է աշխատինք այդ ուղղութեամբ: Առաջին խնդիրը այն է, որ երբ պահանջուած ճամբուն յատուկ գետինը ստիպուած ենք տալ, շատ սիրալիր կերպով պէտք է կատարուի այս գործը, որպէսզի ապահովուի նաեւ ազգին իրաւունքը: Երկրորդ՝ որչափ կարելի է շուտ պէտք է գտնել անգլիական կամ ֆրանսական գորեղ կազմակերպութիւն մը, որ իրենց դեսպանատուններու վրայ ազդեցութիւն գործադրելով, առջեւը առնուի ռեւէ ոտնձգութեան եւ այդ գետիններէն ազգը օգտուի պէտք եղած կերպով: Ասիկա պէտք է գործադրուի որքան կարելի է շուտ եւ այդ մարմիններուն յանձնուի շինութեան արտօնութիւն առնելու իրաւունքը: Երրորդ՝ այն ճամբան որ պիտի տրուի, պէտք է դուռով մը գոցուի եւ պահապան դրուի: Ասոնք են իմ առաջարկութիւններս, զորս նկատողութեան կ'առնէ հարկաւ Վարչութիւնը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութիւնը հոս բերած է խնդիրը եւ կ'ըսէ թէ կրնանք տալ կամ չտալ ուզուած գետինը: Սակայն կը տեսնենք որ ֆրանսացիներու կամ անգլիացիներու միջեւ մրցակցութեան առիթ եղած է այս գործը: Հիմա ալ ինչպէս կը լսեմ Տր. Դաւիթեանէ, ամերիկացիներն ալ պահանջ մը կը դնեն: Ես կը տեսնեմ որ ասիկա բացարձակապէս վարչական գործ մըն է եւ եթէ խնդիրը կը բերուի Ազգ. Ժողովին, պատճառը այն է որ այդ գետինը արժէք մը կը ներկայացնէ եւ այս ժողովը իր բարոյական հեղինակութիւնը կ'ունենայ ազգային կարեւոր հարցերու մէջ մասնաւոր զինադադարէն ասոյին: Հարկ չկայ ըսելու որ մենք տկար ազգ մ'ենք: Ասիկա բացարձակապէս կ'ընդունինք, սակայն ամէն տկարի իրաւունք բողոքի իրաւունքն է: Միայն մը գործուած է արդէն: Ի՞նչն է որ մենք պիտի դարմանենք. ճամբան տալով ի՞նչ ձեռք պիտի բերուի, չենք զիտեր: Ես կ'առաջարկեմ առանց այս տեսակ համաձայնութեան, թողու որ գործադրեն իրենց մտածումը, մնալով բողոքողի դերին մէջ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես կը տեսնեմ որ այս գործը անոյշ տեղը կապէն գատ ուրիշ միջոց չկայ: Ինձ կը թուի թէ պայմանագրութեան մէջ կէտ մը պէտք է դնենք, որոշապէս մեր շահերը ապահովելու համար: Այսինքն՝ այն պարագային, երբ այս գետինը ազգը վերածէ կալուածներու, իսկոյն դադրած կ'ըլլայ պայմանագրութիւնը գոյութենէ եւ գոյութիւն ունեցող ճամբան փոխուի այդ պարագային: Ֆրանսական կառավարութեան մենք պիտի ըսենք որ քու գծելիք քարտէսդ մեր իրաւունքը ապահոված ըլլայ: Ես պիտի առաջարկէի որ Վարչութիւնը վերջնական կարգադրութիւնը կատարէր իրաւաբաններու յանձնաժողովին հետ միասին:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Պայմանագրութեան մէջ ամէն բան յստակ կերպով ըսուած է եւ այդ պայմանները ճշդուած են: Փաստաբանները օրէնսդրական կարծիք յայտնած են, եթէ Վարչութիւնը իւրացնէ զանոնք եւ այս ժողովը ընդունի, անոնք արդէն ծանր պայմաններ են: Նոյնիսկ ըսուած է անոր մէջ որ իրենց իշխանութեան կողմէ պահապան նշանակուի:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Պոլսոյ հայ իրաւագէտներու ամենէն կարկառուն դէմքերուն կողմէ տրուած այս տեղեկագրին մէջ խնդրոյն վրայ իրենց գաղափարը պէտք եղած կերպով արտայայտուած է եւ ինչպէս կը հասկցուի գրուածէն, սեպհականութեան վտանգ մը չի նշմարուիր, սակայն [...] ⁹¹¹ եւ վարձու տալ տարբեր բաներ են ու այս պարագային մէջ այդ գետինը յանձնուելու ձեւին մէջ ըստ թրքական օրէնքի վտանգ մը կը նշմարեմ: Բաղ. Ժողովը իրաւագէտներու ցոյց տուած եղանակին պատասխանատուութիւնը չի բաժներ, հետեւաբար ես կ'երկրորդեմ Պ. Խօնասարեանի տեսակէտը: Եթէ ֆրանսացիները անպատճառ առնեն գետինը, ասիկա *ֆիզուկ* գրաւում մը պիտի ըլլայ, մինչդեռ ասոր հակառակը՝ մեր կողմէ վաւերացում մը: Պէտք կը զգամ բացատրութիւն մը տալու թէ *քափիլիպասիոն*ի այն օրէնքները, որոնք կ'իշխեն հիմա, կը դադրին հողային խնդրոյն մէջ, որովհետեւ ֆրանսացիները թուրքերու տկարութենէն օգտուելով, տրամադրութիւն մը դրեր են, որու համաձայն *խաթիւլաքի* օրէնքէն բխած *աքսիոն փերսունէ*ները ⁹¹² պիտի լուծուին դատական օրէնքով: Կ'ըսեն թէ եղածը տարբեր խնդիր մ'է եւ պարզ ոտնձգութիւն մ'է, մինչդեռ մենք այդ գետինը վարձով տալով *աքսիոն փերսունէ* մ'է [արդիւնքը], որ ֆրանսական օրէնքով պիտի լուծուի ապագային: Ես այս վիճակին առջեւ պէտք կը զգամ յիշեցնելու թէ ազգը այս գերեզմանատան խնդրոյն համար գերագոյն ճիգեր ըրած է ժամանակին եւ ռոտոսթոցի Թադէոս Եպսկ.ի մէկ *ժեստը* դուր ամենքդ ալ գիտէք: ⁹¹³ Կ'եզրակացնեմ առաջարկելով որ Վար-

⁹¹¹ Բնագրին մէջ դատարկ տեղ ձգուած է անհրաժեշտ բառը աւելցնելու նպատակով, որոշապէս:

⁹¹² Անձնական ունեցումների վերատիրացման կամ պարտաւորութեան մը գործադրութեան դատական գործերը:

⁹¹³ Մաղաքիա Արքեպիսկոպոս Օրմանեանի արձանագրութեամբ, Խրիմեան Պատրիարքի օրով, 1872 թուականի Նոյեմբերի վերջերը, պատրիարքարանին կը հրամայուի շուտով կառավարութեան յանձնել Բերայի բարձունքը երկու մեծ

չութեան որկուի խնդիրը՝ մերժելու համար:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Իրաւագէտները գիտեն թէ սեպհականութեանց խնդիրները կը կարգադրուին այն օրէնքներով, որ երկրին մէջ որ կը գտնուին անոնք: Ճիշդ է որ ֆրանսական հիւպատոսը վարձակալութեան խնդրոյն վրայ խօսեցաւ, սակայն անշարժ ստացուածքներու դատերը կը տեսնուին օսմ. կառավարութեան առջեւ: Օսմ. կառավարութիւն ըսելով կ'իմանանք *հուլիս*⁹¹⁴ դատարանը: Սակայն ինչպէս իրաւագիտական մարմինը պէտք զգացուցած է, պէտք է ունենանք պայմանագրութիւն մը, ճիշդ ինչպէս կ'ընենք անհատներու հետ: Իրաւագիտական մարմինը կ'ըսէ որ սեպհականութեան վախ չկայ, սակայն ասիկա արգելք մը չէ որ պայմանները օրինաւոր եւ կատարեալ ըլլան: Գերեզմանատունը անգլիացիներուն տալէ վերջ իբրեւ մարգարան, ինչպէս ֆրանսացիներն ալ դիտել տուին, շատ բանի կը նմանի, բայց գերեզմանատան չի նմանիր: Այս պարագաներու մէջ այլեւս ժողովիդ կը մնայ որոշել թէ եղած առաջարկը մերժելու՞ է, թէ՞ ոչ:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Այս խնդրոյն վրայ ըստ էութեան անհրաժեշտ է համաձայնութեան մը գալ, սակայն Ազգ. Ժողովը պատասխանատուութիւն չի վերցնէր. պէտք է յանձնենք խնդիրը Վարչութեան, որ քաղ. պայմաններու համաձայն ազատ ըլլան գործելու:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եղած առաջարկը մերժելու եւ բողոքելու մասին խօսքեր կ'ըլլան: Անշուշտ շատ լաւ կ'ըլլար ատիկա: Սակայն ինծի այնպէս կը թուի թէ մեր սեպհականութեան իրաւունքը պահպանելով այդ տեղը թողուլը միակ լուծումը պիտի ըլլայ խնդրոյն: Սակայն պէտք է ուշադրութիւն դարձնել որ ճամբուն վրայ ազգին իրաւունքը չկորսուի: Այս ճամբան վարձքով տալու առաջարկ մը կայ. ես կը կարծեմ որ նիւթական կապերը տկար կ'ըլլան. ուստի վարձակալութեան մասին խօսք ընել յարմար չ'ըլլար: Պէտք է ճամբան բանալու արտօնութիւն տանք՝ պահելով մեր իրաւունքները:

Տ. Յ. ՊԱՀԼԻ.- Այս տեղին վարձքին համար խօսեր են: Որպէսզի ապագային խնդիր չըլլայ քանակութիւնը, պիտի առաջարկեմ որ, եթէ կարելի է, դրուի որոշուելիք գումարը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Որչափ դիւանա կարող եղաւ ըմբռնել, երկու գլխաւոր առաջարկ կայ այս միջոցին: Ասոնցմէ մէկն է լաւագոյն պայմանները ապահովելով տալ հարկ եղած արտօնութիւնը եւ երկրորդ առաջարկ մ'ալ՝ մնալ բողոքողի դիրքին մէջ: Երկու առաջարկները ձեր քուէին եւ որոշման կ'ենթարկեմ:

Տ. Ա. ԱԼՊՅԱԾԵԱՆ.- Մենք Խառն Ժողովին առաջարկը կ'ամ պիտի ընդունինք, կ'ամ պիտի մերժենք: Տարբեր բանաձեւներ չենք կրնար նկատողութեան առնել:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Խառն Ժողովը իր իրաւասութենէն վեր դատելով՝ խնդիրը բերեր է մեզի. մենք խօսելու բան մը չունինք: Ժողովս պայմանաւոր կերպով պէտք է տայ իր հաւանութիւնը:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ես կ'ըմբռնեմ որ այս առաջարկութիւններով խնդրոյն էութիւնը չի փոխուիր: Ազգ. Ժողովը չի կրնար պատասխանատուութիւն վերցնել: Այդ պատասխանատուութիւնը պէտք է Վարչութիւնը վերցնէ, իսկ երբ այս ժողովը ընդունի Վարչութեան առաջարկութիւնը, այն ատեն պատասխանատուութիւնը իր վրայ առած կ'ըլլայ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Այս ժողովը համաձայն է Վարչութեան եզրակացութեան, եւ քանի որ նիստը դռնփակ է ու այս խօսակցութիւնները ոեւէ կերպով հրապարակ չեն ելլեր, կրնանք ըսել Վարչութեան որ առանց այս ժողովին գիտակցութեան՝ Վարչութիւնը գործէ իր պատասխանատուութեան ներքեւ: Ազգ. Ժողովը լռելեայն կը հասկցնէ թէ ես ձեզի համաձայն եմ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Գոհ եմ որ ժողովը կ'անդրադառնայ շատ կարեւոր կէտի մը: Այս խնդիրը բացարձակապէս վարչական է եւ պէտք է թողուլ որ Վարչութիւնը ինք զբաղի այս խնդրով: Կը յիշէք, անշուշտ, երբ

գորանոցներու մօտ գտնուող հայոց գերեզմանոցը՝ զայն հասարակաց պարտէզի կամ գորանոցներուն կողմէ օգտագործելի հարթավայրի վերածելու համար: Հրամանին ի լուր, հանրութիւնը կը խռովի, բողոքի հանրագրութիւն, ժողովներ ու դիմումներ կը յաջորդեն իրարու՝ միշտ անյաջող ելքով: Ի վերջոյ, «Եկեղեցական դասը գրեթէ ամբողջութեամբ, 6 եպիսկոպոս, 40 վարդապետ եւ 150 քահանայ, իրենց գլուխ ունենալով Ռոտոսթոցի Թաղէոս եպիսկոպոսը, Դեկտեմբեր 22-ի Ուրբաթի աղօթքին առթիւ Տոմապահճէի արքունիքին առջեւ կայսեր կը մատուցանէ աղերսագիր մը, զոր գլխուն վրայ բարձր բռնած էր Թաղէոս եպիսկոպոսը, եւ կայսրը հանութեամբ կ'ընդունի...»: Յաջորդ գիշեր Խրիմեանի կը հաղորդուի «գերեզմանոցը իր վիճակին մէջ Հայոց ձեռքը թողլու կայսերական հրամանը» (Օրմանեան, 4289–4290):

⁹¹⁴ Օրէնք կամ իրաւունք, ընդհանուր առմամբ: Երբ բառը կը կապակցուի դատարանի, կը հասկցուի քաղաքացիական դատարանը:

Եռանդագույն խնդիրը⁹¹⁵ դատարանի առջև ելաւ, Վարչութեան կառչած գլխաւոր կէտը այն եղաւ որ այս որոշումը չէ վաւերացած Ազգ. Ժողովէն եւ հետեւաբար յաշա ազգին վաւերական չէ: Պարզ վարչական գործ է այս. հետեւաբար Վարչութեան գնահատման պէտք է թողունք, նոյնիսկ գործին ապագայ օգտակարութեան տեսակէտով:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Մահմանադրութիւնը որոշապէս կ'ըսէ որ, երբ Վարչութիւնը խնդիր մը իր իրաւասութեան վեր դատէ, կը բերէ Ազգ. Ժողովին: Սակայն ասիկա ըսել չէ թէ ոեւէ խնդիր[ով], քանի որ իր իրաւասութեան վեր է, Ազգ. Ժողովը կը զբաղի եւ մենք իրաւունք չունինք ըսելու թէ քու իրաւասութեամբ գործէ, որովհետեւ այդ պարագային ուրիշ Վարչութիւն մ'ալ կու գայ, որ տարբեր ձեւ կու տայ գործին: Եթէ Վարչութեան պիտի թողունք խնդիրը, կարծեմ ըսել կ'ուզուի որ գոնէ բաց դուռ մը ունենանք. սակայն երբ խնդիրը բերենք այստեղ եւ ըսենք որ դուք պէտք է ընէք, կրնա՞ք լուծել այս խնդիրը: Այս է, ահաւասիկ, կարելու կէտը:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես իմ ըսածս կ'ուզեմ օրինակով մը բացատրել: 1919ին Վարչութիւնը հակասահմանադրական քայլ մը առաւ. Դուրեան Ս.ի հրաժարականը նախ եւ առաջ մատուցանելով Բ[արձր] Դրան: Այս հակասահմանադրական քայլը առնուեցաւ ապահովելու համար ազգին շահը: Այսպէս կը պահանջէ նաեւ ներկայ աշխարհը: Ժողովը պէտք է ըսէ որ նկատողութեան առնելով խնդիրը կ'անցնի իր օրակարգին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կ'առաջարկէք որ գործադրութիւնը յանձնուի Վարչութեան, որպէսզի լաւագոյն պայմաններով կատարէ այս գործը: Լսեցիք Պ. Գալիկեանի բանաձեւը: Կը կարծեմ թէ այնպէս կրնայ ենթադրուի որ Ազգ. Ժողովը կարեւորութիւն չէ տուեր Վարչութեան բերած առաջարկին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եթէ այս ժողովը չի հաւանիր Վարչութեան բերած առաջարկին, ըսելիք չունիմ: Երբ որ այս հարցը հոս բերաւ Վարչութիւնը, սկսուած գործը շարունակելու համար էր. հետեւաբար մինչեւ որ ժողովէն որոշում չտրուի, Վարչութիւնը չի կրնար ոեւէ քայլ առնել: Սա ալ ըսեմ որ այս խնդիրը սխալ ուղղութեան մէջ դրուած է եւ անելի սխալի տեղի չտալու համար ուզեցինք պատ. ժողովիդ որոշումը առնել:

Անոնք որ կը կարծեն թէ ազգ. տեսակէտով կրնան մերժել այս առաջարկը եւ կը խորհին թէ ինչպէս [ֆրանսացիները] պիտի բռնանան իրենց վրայ, կը սխալին: Մենք կրնանք մերժել ֆրանսացիներու առաջարկը, պայմանով, սակայն, որ անելի վնասակար հանգամանք չառնէ գործը: Եւ երբ Վարչութիւնը կը հարցնէ ձեզի որ շարունակե՞մ այս գործը, կրնայ այս ժողովը ըսել թէ մենք հրաման չունինք, սակայն չի կրնար ըսել որ կարծիք չունինք, ուզածնիդ ըրէք: Այս պարագային մէջ Վարչութիւնը չի կրնար ստանձնել ոեւէ պատասխանատւութիւն: Եթէ ժողովը այս արտօնութիւնը տալով կը կարծէ թէ այս որոշումը ինք կնքած կ'ըլլայ, կը սխալի: Հետեւաբար, չենք կրնար ընդունիլ այս ձեւը: Ժողովը պէտք է իր հաւանութիւնը տայ շարունակելու այս գործը:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Պէտք է խոստովանինք որ այս գերեզմանատան խնդիրը կրնայ կարգադրուիլ

⁹¹⁵ 28 Փետրուար 1907-ին Փարիզ մահացած ռուսահայտակ Անդրանիկ Եռանդագու 1905-ի Յունիսին կտակագրով մը իր շարժական սեփականութեան մէկ մասը ձգած էր Պոլսոյ պատրիարքարանին, անոր տարեկան հասոյթը հայ որբերու յատկացնելու, ինչպէս նաեւ իր պատրաստած անտիպ բառարանին հրատարակութիւնը իրագործելու նպատակով:

Յակոբ Պահրիի պատրաստած եւ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 11/24 Նոյեմբեր 1911-ի նիստին ներկայացուցած ութ էջանի մանրամասն տեղեկագրին համաձայն, կը թուի թէ կարելի եղած էր ժառանգորդներուն հետ հասկացողութեան մը գալով ձեռք անցնել այն ինչ կարելի էր որբերուն յատկացուելու նպատակով գործածելու համար, բայց տակաւին որպէս առկախ հարց կը մնար բառարանին տպագրութիւնը, որուն ոչ մէկ յատկացում ուզած էր կատարել Օրմանեան Արք. իր պատրիարքութեան օրով, զայն բոլորովին անպէտք աշխատութիւն նկատելով («Եռանդագուի Կտակի Խնդրոյն Առթիւ Ազգ. Երեսփոխան Յակոբ Պահրիի Բացատրութիւն Եւ Առաջարկութիւնները Մատուցեալ Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովոյ 11 Նոյեմբեր 1911 Նիստի», Պոլիս, [1911]): Տեղեկագիրը նաեւ կը դատապարտէր կտակի հասոյթին իր նպատակէն շեղեցումը՝ յատկացուելով կարօտ ուսանողներու, որքան ալ այդ ըլլայ նուիրական պարտականութիւն: Տեղեկագիրը ակնարկութիւն կը պարունակէր Եռանդագուի «զաղտնալից եւ անակնկալ» մահուան մասին, թողով այն տպաւորութիւնը թէ ան կրնար զոհ գացած ըլլալ յանցագործութեամբ պարտքէ խուսափիլ ձգտող կողմի կամ կողմերու:

Երուանդ Օտեան 1896–1908 տարիներու անձնական յիշատակները պարփակող *Տասներկու Տարի Պոլսէն Դուրս* խորագրով գործին եօթներորդ գլխով լայնօրէն կ'անդրադառնայ Եռանդագուի, պատմելով թէ ինչպէս Չօպանեան զինք ծանօթացուցած էր այդ «փախուկ» հայուն, որուն մայր լեզուն ռումաներէնն էր եւ հայերէնը անելի ուշ՝ բառարաններով սորվելով հանդերձ, նպատակադրած էր իր հեղինակելիք բառարանով ապացուցանել թէ բոլոր լեզուները ծագում առած էին հայերէնէ, միաժամանակ խորհելով թէ այդպիսով նպաստած կ'ըլլայ Հայկական Խնդրին լուծման՝ եւրոպացիները սիրաշահելով: Օտեան զայն ներկայացուցած է որպէս Անտրօնիկ Եանէսքօ (նաեւ՝ Եանէսքոն):

օգնությամբ Եւրոպայի: Խնդրոյն լուծումը այդ կերպով միայն հնարաւոր է եւ մինչեւ այն ատեն պէտք է պահուի գերեզմանատան նուիրական հանգամանքը: Խնդիրը կը գտնուի այսօր այնպիսի վիճակի մէջ, որ Վարչութիւնը չի կրնար առանձին պատասխանատւութիւն ստանձնել, որովհետեւ ֆրանսացիները ըսին ինծի թէ այդ տեղը գերեզմանատուն ըլլալէ առաջ ամէն բան է: Այս վիճակին մէջ Վարչութիւն եւ Ազգ. Ժողով բնականաբար ռելէ պատասխանատւութիւն չեն ստանձներ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խօսքի կարգը աւարտած է: Զանի մը բանաձեւներ կան տեարք Ա. Ալպօյանեանի եւ Խօճասարեանի, ինչպէս նաեւ տեարք Գալիկեանի եւ Պահրիի կողմէ: Անոնք մի առ մի կ'ենթարկեմ ձեր որոշման:

Տ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Խօճասարեան եւ Ալպօյանեան բանաձեւը այս ձեւին մէջ չենք կրնար ընդունիլ:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եթէ ռելէ փոփոխութիւն պիտի ըլլայ, ես ստորագրութիւնս ետ կ'առնեմ:

Տ. ԱԼՊՕՅԱՆԵԱՆ.- Ես կ'ընդունիմ առաջարկուած փոփոխութիւնը:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Իմ բանաձեւիս համար բացատրութիւն մը տալ կ'ուզեմ: Գերեզմանատան վերաբերեալ խնդիրներ միշտ կաթողիկոսներու որոշման եւ կարգադրութեան յանձնուած են:

(Տ. Ատենապետ քուէի դնելով վերոգրեալ բանաձեւները, Տ. Ալպօյանեանի բանաձեւը ստացաւ 27 քուէ, Տ.

Գալիկեանի՝ 5 եւ Տ. Պահրիի՝ 2, որով ընդունուած ըլլալով առաջին բանաձեւը, որոշուեցաւ ըստ այնմ հրահանգ տալ Վարչութեան)⁹¹⁶

(Ատենանը փակուեցաւ ժամը 6½ին)

⁹¹⁶ Յիշեալ բանաձեւերը պահպանուած չըլլալով դիւանաթուղթերուն մէջ, ապա նաեւ նկատի ունենալով նիստին դմփակ բնոյթին հետեւանքով մամուլին լռութիւնը այս մասին, անհնար կ'ըլլայ որոշակի գաղափար մը կազմել այս բաւական երկար քննարկման եզրակացութեան եւ Վարչութեան տրուած հրահանգին շուրջ:

[Համագգային Խորհուրդ]

7 Յուլիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արքեպս. Սայեդեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան
Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տիար Արամ Ինճիճեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Պատ.
Սթամպոլլուեան

1° Պօղոս փաշա Նուպար 3 Յուլիս թուակիր հեռագրով մը կը հերքէր Հ. Հ. Պատուիրակութեան հաւաստումներուն վրայ Պ. Տիգրան Չայեանի յայտարարութեանց անհիմն ըլլալը:⁹¹⁷

Իսկ 6 Յուլիս թուակիր ուրիշ հեռագրով մը կը տեղեկացնէր թէ Բրիտանական կառավարութիւնը խոստացած էր ժամանակ մ'եւս կերակրել Նահր-էլ-Օմարի տարազրեալները:⁹¹⁸

2° Կարդացուեցաւ 18 Յունիս թուակիր Ատանայի Առաջ. Փոխ. Տ. Եղիշէ Եպս. Կարոյեանի նամակը, որով Անատոլիոյ ներքին գաւառներու մէջ բնակող հայոց վիճակին վրայ տեղեկութիւններ կու տար եւ անոնց Պիթիսի եւ Էրզրումի նահանգներ տեղափոխուիլը կը ծանուցանէր:

Ժողովը որոշեց անուղղակի կերպով իրաց կացութեան տեղեկանալ եւ եթէ կարելի է օտար շրջանակներու միջոցաւ ջանք մը ընել մեղմելու համար դժուար վիճակը Քեմալական երկիրներու մէջ գտնուող հայոց: Ասոր համար հարկ դատեց անձնական դիմումներով ծանօթանալ կարծիքին Ամերիկեան եւ Իտալական Բարձր Քոմիսիոններուն եւ ասոր համար խնդրեց Ազգապետ Էֆենտիէն որպէսզի Ամերիկեան բարձր Քոմիսիոն Ծով. Պրիսթոլի հետ կարծիքներու փոխանակութիւն մ'ունենայ, ինչպէս Տիար Արամ Ինճեճեանէ՝ որպէսզի իտալական դեսպանատան հետ յարաբերութեան մտնելու միջոց մը փնտռէ, ըստ այնմ վերջին կարգադրութիւն մը ընելու համար:

3° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ ձեռք ձգած է 10 Յունիսին կնքուած կովկասեան ժողովուրդներու դաշնագրին պատճէնը:

Ժողովը վերահասու ըլլալէ յետոյ այդ բնագրին, հարկ դատեց մասնաւորապէս անոր եօթերորդ յօդուածին վերջին մասին համար բողոքել Համաձայնական պետութեանց մօտ եւ դիտել տալ թէ յանուն թրքահայոց ոչ մէկը իրաւունք ունի խօսելու եւ Թրքահայաստանի մասին ոեւէ համաձայնութիւն մեզի համար ընդունելի չէ որչափ ատեն որ մեր համամտութիւնը չէ առնուած: Որոշուեցաւ այդ հիման վրայ գիր մը պատրաստել եւ ժողովին մէջ քննութեան առնել յետոյ յղել Բարձր Քոմիսիոններուն:⁹¹⁹

4° Ժողովը գրադեցաւ նաեւ Համագգային պիւտճէին քննութեամբ, որուն Յարաբերական Դիւանի մասը աւարտեց:

⁹¹⁷ 2 Յունիսին առաքուած եւ յաջորդ օրը Պոլիս հասած հեռագրով Նուպար բառացիօրէն կ'ըսէր. «[Հայաստանի] Հանրապետութեան Պատուիրակութեան կողմէ մեզի կը յայտնուի թէ Նէօլոկի [Նէօլոկոս-Վ.Ղ.] կողմէ հրատարակուած լուրը անհիմն է» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ I-3, I126, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

⁹¹⁸ Խնդրոյ առարկան 5 Յունիսին հեռագրական գործակալութեան թելադրուած կարճ հեռագիր մըն է (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ I-1, I122, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

⁹¹⁹ Ինչպէս Ծովակալ Պրիսթոլի աւելի ուշ ներկայացուող մէկ նամակէն կը պարզուի, երեք հոգեւոր պետերը իրօք այս խնդրով դիմած են Բարձր Յանձնակատարներուն: Խնդրոյ առարկայ եօթներորդ յօդուածին վերջին մասը կը տրամադրէր. «Նկատելով նաեւ թէ մինչեւ այսօր Թուրքիոյ մէջ Հայկական Հարցին անյոյժ մնալը եղած է Կովկասեան Պետութիւններու միութիւն ստեղծելու գլխաւոր խոչընդոտներէն մէկը ի մեծ վնաս իրենց ակներեւ շահերուն, այս Պետութեանց ներկայացուցիչները կը գտնեն թէ Թուրքիոյ եւ Հայաստանի արագ եւ արդար հողամասային սահմանագծում մը Թուրքիոյ սահմաններուն մէջ, իրենց փոխադարձ շահերուն համաձայն, պիտի ըլլայ Մերձաւոր Արեւելքի մէջ գրաւականներէն մէկը խաղաղութեան եւ անդորրութեան, եւ թէ Կովկասեան Հանրապետութիւններուն եւ անոնց միութեան տոկոնութիւնն ու կենսունակութիւնը յայն չափով կախում պիտի ունենայ այս կարգադրութենէն, որուն հասնելու համար Կովկասեան Պետութիւնները պիտի աջակցին իրենց հասարակաց ջանքերով» (Յաւելուած 121):

[Համագային Խորհուրդ]

14 Յուլիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան

Տեսարք Ս. Նալբանտեան, Ա. Թերզիպաշեան, Ա. Ինճիճեան, Թ. Թումանյան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Ազգապետ Էֆենտին ժողովին հաղորդեց իր ստացած նոր տեղեկությունները Ուրֆայի մասին եւ յայտնեց թէ Ծովակալ Պրիսթոնի հետ տակաւին չէ կրցած տեսակցիլ Զեմալական երկիրներու մէջ գտնուող հայոց վիճակին դարման մը խնդրելու համար։ Իսկ Տիար Արամ Ինճիճեան հաղորդեց թէ իտալական դեսպանատան մէջ թրքական շրջանակներով ամենէն աւելի շահագրգռուած անձը Ս. Կալի է, որուն հետ խիստ բարեկամական յարաբերություններ ունի Տիար Ռուբէն Փափագեան։

2° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Նիկոմեդիայէն ստացուած տեղեկություններ քաղաքին պարպուելէն յետոյ թուրքերու ընթացքին համար եւ տեղեկացուց Ֆրանսական Գոլէճէն ֆրանսացի վարդապետի մը գրած մէկ նամակը այս մասին։

3° Ս. Պատրիարքը նոյնպէս հաղորդեց թէ Մարտինի շրջակայքը անապահովութիւն կը տիրէ եւ Ասորոց Կաթողիկոսին տեղեկություններուն համաձայն, այս շրջանակներուն մէջ խառնակություններ պատահած ըլլալը հաւանական կը թուի։

4° Սայեղեան Գերապայծառ ժողովին հաղորդեց Սինապեան Էֆ. Է Յուլիս 8 թուականով ստացած մէկ նամակը, որով Կիլիկիոյ ապագային մասին լաւատես կարծիքներ կը յայտնուէր։

Սայեղեան Արքեպ. իբր լրացուցիչ տեղեկություն մը հաղորդեց Կիլիկիոյ մէջ կրթական քննչի հանգամանքով պաշտօնավարող հայ ֆրանսական կառավարական պաշտօնատարի մը տեղեկությունները, որոնց համաձայն ֆրանս. կառավարությունը Հալէվի մը կուսակալ⁹²⁰ կարգած է եւ պետական վարչութեան մէջ ֆրանսական *քոնյո-րոյը* աւելի զգալի է։ 50 դպրոցներ բացուած են Ատանայի, Մերսինի եւ Տարսուսի մէջ, ինչպէս նաեւ հայ դպրոցներու նպաստ կը տրուի ֆրանսական կառավարութեան կողմէ։

Չէթէի երկիւղ գոյություն չունի։

Կիլիկիոյ այն մասը որ Սեւրի Դաշնագրով Ֆրանսայի կը ձգուէր, այսինքն Ճիհան, Օսմանիյէ, Գարաթաշարդէն վարչապէս կցուած են Հալէվի։ Կրթական վարչութեան պիւտճէն ալ այդ շրջանակին կցուած է։

Կ'ըսուի թէ Լոնտոնի Համաձայնութեան համաձայն Կիլիկիան պարպուելու պարագային, պիտի կազմուի խառն ոստիկանութիւն, ֆրանսական զինուոր պիտի մնայ կեդրոններու մէջ եւ հակակշիռ ի գործ պիտի դրուի։

Իբր լրացուցիչ այս տեղեկութեանց, Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան ըսաւ թէ Փարիզէն Պ. Կարիկեանէ հեռագիր մը կայ, որով կը հաւաստուի թէ կիլիկեցիք պիտի վայելեն երջանկություն եւ արդարություն, զորս Ֆրանսա վեհաժողովէն պիտի հաստատէ։

5° Նահր-էլ-Օմարէն Յուլիս 11 թուակիր հեռագրով մը⁹²¹ կը տեղեկացնէին թէ հակառակ Պօղոս փաշա Նուպարի հաւաստումներուն, անգլ. կառավարությունը նպաստը դադրեցուցած էր։ Որոշուեցաւ իմացնել Պօղոս փաշա Նուպարին։⁹²²

⁹²⁰ Մաքրագիր օրինակն ունի «... Հալէվի կուսակալ», սակայն նախադասութեան կառոյցը կը թելադրէ թէ մաքրագրողը սխալած է եւ սեւագրին մէջ գտնուող «... Հալէվի [ալէվի- Վ.Ղ.] մը կուսակալ» արձանագրությունն է ճիշդ։

⁹²¹ Հեռագրի բնագրէն կը հետեւցուի թէ ան առաքուած է 12 Յուլիսին։ Հոն կ'ըսուի. «Յուլիս 11, ժողովուրդը պէտք է ցրուի. ոչ մէկ հետագայ աջակցություն. օգնություն պէտք է անյապաղ։ Մենք պիտի չցրուինք՝ սպասելով ձեր հրահանգին։ [Սմբատ] Վարդապետ» (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ I-1, I.121, *ֆրանսերէն ձեռագիր*)։

⁹²² Անգլերէն վաւերագրէ մը՝ Բրիտանական Բարձր Յանձնակատար Հորըս Ռամպոլտի ստորագրութեամբ եւ 6 Օգոստոս 1921 թուակիր, կը պարզուի թէ Չաւէն Պատրիարք 18 Յուլիսին դիմած է պարզելու ստուգությունը Նահր-էլ-Օմարի գաղթակայանի վերահաս փակման յուրին։ Ի պատասխան, Ռամպոլտ յայտնած է թէ Պաղտատի Բարձր Յանձնակատարէն ստացած է պարագան հաստատող հեռագիր մը։ Գաղթակայանին աջակցելու համար Բրիտանական կառավարութեան յատկացուցած դրամական միջոցներն սպառած ըլլալով, գաղթակայանը բաց կը մնայ միայն հիւանդ

6° Զօր. Կուրօ հեռագրով շնորհակալություն յայտնած էր իրեն դեմ կատարուած մահափորձին [ձախողութեան] առթիւ քաշուած խնդակցութեան հեռագրին ի պատասխան:⁹²³

7° Ատանայէն 27 Յունիս թուականով Կիլիկիոյ Ազգ. Խորհուրդը կը հաղորդէր Չէյթունի հայոց նիւթական անձկութիւնը: Ժողովը որոշեց նիւթական ձեռնտուութիւն մը ընել Չէյթունի հայոց եւ այս նպատակով որոշեց Ամերիկեան Նպաստամատոյցին դիմել:

8° Այնթապէն 9 Յունիս թուականով տեղւոյն Ազգ. Միութիւնը կը ներկայացնէր տեղական հայոց անձուկ վիճակը եւ նիւթական կարօտութիւնները:

Որոշուեցաւ ֆրանսական կառավարութեան բարեհաճ ուշադրութեան ներկայացնել այս նամակը, որպէսզի ֆրանս. կառավարութեան կողմէ օգնութիւն մը ըլլայ Այնթապի հայոց:⁹²⁴

9° Կարդացուեցաւ Ծովակալ Պրիսթօլի նամակը, որ կը հաղորդէր 8 Յունիս թուակիր Համագգայինի նամակին (ի մասին Նորատունկեան էֆ.ի առաքելութեան) հաղորդուած ըլլալը:⁹²⁵

10° Իգմիրի Առաջնորդ Տ. Դեռնդ Եպս. (...⁹²⁶ Յունիս թուակիր) նամակով մը կը տեղեկացնէր ներքին գաւառներէ ստացուած տեղեկութիւններ: Որոշուեցաւ հաղորդել Բարձր Զոմիսէրներու:

11° Նուպար փաշայի 30 Յունիս թուակիր նամակը կարդացուեցաւ:⁹²⁷

12° Յունիս 10ի Ալկոն դեմ բողոքի երկու ծրագիրները կարդացուեցան եւ վերջնական որոշումը վերապահուեցաւ յաջորդ նիստին:

եւ անկար գաղթականներու համար, որոնք քանի մը շաբաթ եւս պիտի պահուին, յուսալով որ մինչ այդ բարեախրական կազմակերպութիւն մը ստանձնէ անոնց հոգը: Պաղտատի մէջ, ուր աշխատող ուժի լաւ պահանջարկ կայ, աշխատանք ճարուած է կարողունակ անձերու համար, որոնք իրենց ընտանիքներով ձրի փոխադրուած են Պաղտատ՝ 14 օր բաւող պարէնով եւ քիչ մը դրամով մէկտեղ (ՊՏԴ, Տուի 1, M111, Թ947-1000, Թ988, *անգլերէն մեքենագիր*):

⁹²³ Սուրիացի եւ լիբանանցի խումբ մը յեղափոխականներ 23 Յունիս 1921-ին փորձած էին ահաբեկել Զօրավար Կուրօն մինչ ան Դամասկոսէն Զընէշթըրա կ'ուղղուէր ինքնաշարժով: Զօրավարը անվնաս դուրս էր եկած, բայց վիրաւորուած էր Դամասկոսի կառավարիչն ու մահացած՝ անոնց ուղեկցող ֆրանսացի հրամանատար մը:

⁹²⁴ Այս որոշման համաձայն, երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ 20 Յունիս 1921 թուակիր հեռագիրը ուղղուած է Պոլսոյ մէջ Ֆրանսայի Բարձր Յանձնակատար Զօրավար Բելլէի, անոր ուշադրութեան յանձնելով Այնթապէն ստացուած տեղեկագրին պատճենը եւ աշակցութիւն խնդրելով կացութեան մը համար, «որուն դժնդակութիւնը կը խուսափի ոչ ոքէ» (ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2-Խ, Խ444, *ֆրանսերէն մեքենագիր*): Այս գրութեան հետեւած է նոյնին ուղղեալ 22 թուակիրը, ուր ի յաւելումն նախորդին բովանդակութեան, կը խնդրուի ազդու միջոցներ ձեռք առնել բնակչութեան օգնելու համար (ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2-Խ, Խ445, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

⁹²⁵ Մաքրագիր ատենագրութեան մէջ այս նախադասութիւնն արձանագրուած է հետեւեալ կերպ. «Կարդացուեցաւ Ծովակալ Պրիսթօլի նամակը, որ կը հաղորդէր 8 Յունիս թուակիր Համագգայինի նամակին մասին Նորատունկեան էֆ.ի առաքելութեան հաղորդուած ըլլալը»: Նկատի ունենալով թոյլ տրուած իմաստային անճշդութիւնը, հիմք ընդունած ենք սեւագիր օրինակին մէջ մատիտով աւելցուած բաժինը, զոր որպէս ընդմիջարկութիւն առած ենք փակագիծերու մէջ, որովհետեւ նոյնիսկ «ի մասին»ի մաքրագիր օրինակէն բացակայող «ի»ն վերականգնելու պարագային, նախադասութիւնը պիտի մնար խոցելի:

⁹²⁶ Կը թուի թէ սեւագիր օրինակին մէջ գտնուող բազմակէտը փորձուած է փոխարինել 5 թուանշանով: Հաւանաբար անյստակութիւնը մղած է մաքրագրողը կախման կէտ արձանագրելու:

⁹²⁷ Ատենագրութիւնը, հետաքրքրականօրէն, ո՛չ մէկ տեղեկութիւն արձանագրած է այս նամակին բովանդակութեան վերաբերեալ: Նուպար Պատրիարքին գրած է 30 Յունիս թուակիր երկու նամակ: Անոնց յաջորդած է 1 Յունիս թուակիր մըն ալ, ուր պարզապէս նշուած է թէ Պատրիարքին ուշադրութեան կը յանձնուին խորհրդապահական տեղեկագիր մը եւ անձնական ու խորհրդապահական նամակ մը, եւ թէ Պատրիարքին հայեցողութեան կը ձգուի այն՝ թէ ո՛ր մասերուն հաղորդակից պէտք է դարձնէ Համագգայինը, «տրուած ըլլալով որ վերջինն ունի անդամներ, որոնք հակառակորդ են մեզի եւ որոնք կրնան տեղեկ պահել [Հայաստանի] Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը» (ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ Կ-Ժ-Ի, Ժ530, *ֆրանսերէն մեքենագիր*): Չաւէն Պատրիարք յիշեալ երեք նամակներուն արձագանգած է 20 Յունիս 1921 թուակիր նամակով մը, զոր մակագրած է «անձնական եւ մտերմական»:

Նուպարի 30 Յունիս երկու թուակիրներուն եւ Չաւէն Պատրիարքի 20 Յունիս թուակիր պատասխանին համար տեսնել Յաւելուած 125, 126 եւ 130:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(15 Յուլիս 1921)⁹²⁸

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 54 երեսփոխաններու)

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի մը բացակայութեան գրեր կան, անոնք ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ: Տիար Պետրոս Հալաճեան տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ: Նոյնպէս՝ Տ. Դանիէլ Արքեպ. իր բացակայութիւնը գրաւորապէս հաղորդելու առթիւ օրակարգի մասին իր կարծիքը կը յայտնէ: Իր կարգին, վիճաբանութեան ենթարկուած ատեն նկատի կ'առնուի:

ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ԴԻԴՆՆԵՐՈՒ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խմբագրութեան Դիւանը ատենապետ ընտրած է իրեն Տ. Սիմքէշեանը, Նախաձեռնութեան Դիւանը՝ Տ. Հալաճեանը, եւ Իրաւասութեան Դիւանը՝ Տ. Գարսեանը: Այս ընտրութիւնները կ'արձանագրենք:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստէն մնացած մէկ քանի հարցումներ կան, անոնք ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)⁹²⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ասիկա մեր ալ փափաքն է եւ այսօր ալ խորհեցանք այդ մասին եւ որոշեցինք ճշօրէն գործադրել կանոնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.⁹³⁰.- Չեմ կարծեր որ փափաքով միայն լուծուի այս խնդիրը: Խնդրանքը եւ մաղթանքը կանոնին պահանջած կարգը չեն կրնար ստեղծել:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Քանի մը նիստէ ի վեր առանց բանաւոր պատճառի բացակայողներ կան, դիւանիդ ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ անոնց վրայ:

Ներքին կանոնագիրը ժողովին աշխատութեան համար ալ ուղղութիւն մը ունի, պէտք է անոր հետեւիլ եւ որոշեալ ժամուն ատենանը բանալէ յետոյ կարդալ եւ վաւերացնել ատենագրութիւնը:⁹³¹ Ես կը կարծեմ որ առանց նկատի առնելու բացականերու թիւը, երբ որոշեալ ժամուն ներկաներու ունէ թիւով ատենանը բացուի, ատենագրութիւնը կարդացուի ու վաւերացուի: Այս առիթով կ'ուզեմ դիտել տալ Համարակալութեան Դիւանի տեղեկագրին մէջ ուրիշ կարեւոր կէտ մը, որ իմ ուշադրութիւնս գրաւեց: Ժողովի քարտուղարին ամսաթղթակին յաւելումը առաջարկելու առթիւ, կ'ըսէ թէ պայմանաւ որ ժողովին ատենագրութիւնները պատրաստէ: Ես ասիկա վիրաւորիչ կը նկատեմ այս ժողովին համար, որովհետեւ այնպէս մը ցոյց կու տայ որ իբր թէ ատենա-

⁹²⁸ Բնագրին մէջ՝ 15 Յունիս 1921: Նիստը նկարագրուած է պոլսահայ մամուլի 16 Յունիս 1921-ի համարներուն մէջ:

⁹²⁹ «Ընկ. Շէրիկեան գրով մը կ'առաջարկէր ատենանը որոշուած ժամուն բանալ եւ անցեալ նիստերու ատենագրութիւնները կարդալ» («Ճակատամարտ», 16 Յունիս 1921, 809/2630):

⁹³⁰ Յստակ է թէ ատենագրութեան մէջ սխալմամբ դիւանի ատենապետին վերագրուել է այս մասը: Ատենապետէն տարբեր անձ մը (թերեւս հարցման տէր Շէրիկեանը) տրամաբանօրէն կրնար ատենապետին «մեր ալ փափաքն է» արտայայտութեան դիմադարձել թէ փափաքով միայն չի լուծուիր քննարկուող խնդիրը:

⁹³¹ Ներքին կանոնագրի Դ. Գլխու «Ատենական Գործողութիւնք» բաժնին 15-րդ յօդուածը կը սահմանէր. «Ատենանը կը բացուի ճիշդ որոշեալ ժամուն, եւ նախընթաց ատենագրութիւնն ընդունելութեան կը դրուի՝ ի ներկայութեան որեւէ թիւի անդամոց» (Կանոնադրութիւն, 3):

գրությունները չեն գրուած ու այսօր պետք է գրուի[ն]:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս համամիտ է որ օրէնքը գործադրուի, սակայն որպէսզի խնդիրները նկատողութեան առնուին գոնէ մեծամասնութեան ներկայութեան, ստիպուած կը սպասենք այդ թիւը լրանալուն եւ որովհետեւ նիստը բացուելէն յետոյ մեկնողներ կ'ըլլան, այդ պատճառաւ ուղղակի օրակարգի խնդիրները նկատողութեան կ'առնուին: Երբ որ ատենագրութեանց տպագրութիւնը սկսի, կարծեմ գոհացում կը տրուի այդ պահանջին:

Տ. Շէիրիկեան ուրիշ գիր մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճէն)⁹³²

Տ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Եթէ Ազգ. Ժողովը ուղերձով մը չպիտի պատասխանէ [Ազգ. Ժողովի] նախագահի բացման ճառին, բացման ճառը ռեւէ արժէք չի ներկայացներ: Ուղերձին պատասխանել ուղեգիծն է նաեւ այս ժողովին ապագայ աշխատութեան եւ այս առիթով կ'ըլլան կարգ մը թելադրութիւններ: Ատենապետաց Դիւանը պիտի պատրաստէ նախագահական ուղերձին պատասխանը, որ պետք է կարդացուի եւ վիճաբանուի ժողովին մէջ:

Պ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ուղերձին պատասխանը կը պատրաստուէր եւրոպական դահլիճներու մէջ տարին մէկ անգամ եւ ասիկա առիթ մը կ'ըլլար որ դահլիճն ալ քննադատուի այդ առիթով: Այս միջոցին նշանաւոր կը հանդիսանար Պ. Կամպեթթան⁹³³ իր քննադատական ճառերով: Խորհրդարաններու յատուկ այս սովորութիւնը մեզի համար գործադրութեան պէտք տեսնուած չէ, որովհետեւ վեհապետ մը չունինք մեր դէմը, այլ՝ նախագահ մը, որ ամէն ատեն կը գտնուի մեր մէջ եւ կրնայ ժողովը իր տեսակէտը յայտնել ամէն ատեն: Արդէն նստաշրջանը բացուած է, նոր Վարչութիւնն ալ կազմուած է. ըստ իս ժամավաճառութիւն կ'ըլլայ անդրադառնալ ասոնց: Եթէ պերճանքի համար է այս առաջարկը, գործադրութեան մէջ ռեւէ անպատեհութիւն չկայ, ապա թէ ոչ յետամնաց եւ անպէտ գործողութիւն մը պիտի ըլլայ կատարուածը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներքին կանոնագիրը այս առիթով անգամ մ'ալ ուսումնասիրեցի եւ տեսայ որ շատ մը կէտեր կան, որոնք չեն գործադրուած: Եթէ ժողովը կ'արտօնէ, դիւանս մինչեւ հիմա չգործադրուած յօդուածներն ալ կը գործադրենք:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ազգ. Ժողովի դիւանները ամլութեան դատապարտեր են օրէնքը, պէտք եղած կերպով չգործադրելով զայն: Պէտք է այս ժողովը նախանձախնդիր ըլլայ օրէնքին գործադրութեան ու այս պատճառաւ այս առաջարկը քուէի չի դրուիր, այլ կը գործադրուի իբրեւ օրէնքի գործադիր մարմին: Պէտք է փակել այս խնդիրը եւ ասկէ յետոյ հետեւիլ այս ուղղութեան:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կը տեսնեմ որ շփոթութիւն մը կը տիրէ ժողովին մէջ եւ սխալները իրարու կը յաջորդեն: 1874ին խմբագրուած օրէնքին կանոնագիրը կրճատուած եւ փոխուած է յետոյ, իսկ 1884ին կառավարութիւնը դիտողութիւն ըրած է որ համաձայն չէ սահմանադրական օրէնքներու եւ մեծագոյն մասը դադրած է գործադրութենէ: Եթէ այդպէս չըլլար, 34 հոգիով, նոյնիսկ 14 հոգիով պիտի կրնայինք նիստ գումարել եւ որոշում տալ, մինչդէռ Սահմանադրութեան պահանջը 71 հոգի է: Այդ 71ն ալ իրականացնել կարելի չըլլալով, ժողովը այսօր իր ունեցած անդամներու մեծամասնութիւնը կը փնտռէ: Կեանքը եկած ցոյց տուած է թէ այս ժողովը նախ եւ առաջ մղուի գործ արտադրելու եւ որոշած է թէ որոնք կրնան ըլլալ զինքը գործունէութեան մղող ազդակները: Այս ժողովին գլխաւոր գործը պիտի ըլլայ որ իր կողմէ նշանակուած յանձնաժողովին միջոցաւ կատարէ հարկ եղած սրբագրութիւնները կանոնին մէջ եւ համոզուի թէ այդ ամէն յօդուածները չեն կրնար գործադրուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ընդդէմ խօսելով, ես ալ շփոթուած եմ որ կանոնին մէջ ո՞ր յօդուածներն են որ պիտի գործադրուին. հետեւաբար, կանոնին քննութեան գործը շատ կարելոր է:

Տ. Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ.- Կարծեմ թէ այս նպատակաւ կազմուած յանձնաժողովն ալ իր աշխատութիւնը լրացած է:

⁹³² Շէիրիկեանի առաջարկը կը վերաբերէր նոր տարեշրջանի բացման առիթով նախագահական ճառին ուղերձով մը պատասխանելու հարկին («Ճակատամարտ», 809/2630):

⁹³³ Բնագրին մէջ՝ *Կամպեթթա*: Կը խորհինք թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի ճարտասան ճենովագի նպարավաճառի մը որդի Լէոն Կամպեթթայի (Léon Gambetta [1838–1882]), որ անդամ էր Փրանսայի Երեսփոխանական Ժողովին եւ 1881–1882 տարիներուն ստանձնած էր Փրանսայի վարչապետի պաշտօնը:

Տ. ՂԵԻՈՆԴ Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Ասկէ առաջ եւ այս հարցումը ըրի եւ պատասխանուեցաւ որ յանձնաժողովին երրորդ անգամ Պ. Միրզախանեան նոր եկած է, իր քննութենէն ալ պիտի անցնի կատարուած աշխատութիւնը եւ ժողովին ներկայացուի: Սակայն այդ թուականէն ի վեր բաւական օրեր անցան եւ ստորագրութեան խնդիրը չաւարտեցաւ:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ուրեմն պէտք է յանձնաժողովը փութացնէ իր աշխատութիւնը եւ գործը վերջանայ:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Մինչեւ մէկ ամիս մեր աշխատութիւնը կրնանք ներկայացնել ժողովիդ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. ՇԷԻՐԻԿԵԱՆ ուրիշ գիր մը ունի տեսուչ խորհուրդներու մասին:

(Պատճեն)

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Զադ. Ժողովը տեսուչ խորհուրդները կ'ընտրէ եւ գործի կը ձեռնարկէ. անոնք Վարչութեան պատասխանատու են եւ մեզի հետ գործ չունին: Թերթերը հրատարակեցին արդէն անոնց կազմութիւնը:

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Թերթերու մէջ եւ ալ կարդացի հրատարակուած ցուցակները, սակայն պաշտօնապէս կ'ուզեմ իմանալ, որպէսզի իմ նկատողութիւնս ներկայացնեմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը խնդրենք որ գրաւոր ներկայացնէք:

Դ.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար ՇԷԻՐԻԿԵԱՆ ուրիշ գիր մը ունի, որով Ուսում[նական] Խորհուրդին համար իր ուղղած հարցումը հարցապնդումի կը վերածէ:

(Պատճեն)⁹³⁴

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Անկեղծօրէն խօսելով, Վարչութիւնը ինք թելադրեց որ այս հարցապնդումը ներկայացնեմ: Ես վիրաւորուած կը զգամ արժանապատուութիւնս, երբ Վարչութիւնը կը պատասխանէ այնպիսի թօնով մը, ուրկէ կը հետեւի որ չէ հասկցած իմ հարցումիս ոգին: Ես իբրեւ երեսփոխան օրէնքին գործադրութիւնը կը պահանջեմ: Երեսփոխանութիւնը կ'ուզէ պաշտօնապէս իմանալ թէ ճիշդ է որ Կեդրոնական Վարժարանի Խնամակալութիւնը չէ ուզած ենթարկուիլ Ուսումնական Խորհրդոյ քննութեան: Ասիկա փաստ է այսօր ու Կեդրոնական Վարժարանի Խնամակալութիւնը չի կրնար պատասխան տալ: Վարչութիւնը անշուշտ պիտի յիշեցնէ Խնամակալութեան իր պարտականութիւնը եւ այս ժողովին պիտի հաղորդէ թէ իր պաշտօնը ինչպէս գործադրած եւ ինչ ըրած է: Ասոնց եւ ո՛չ մէկուն պատասխանը կու տայ ինք, հետեւաբար կը հարկադրուիմ հարցապնդումի փոխել հարցումս:

Տ. ՀՄԱՅՅԵԱԿ ԲԶՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Պ. ՇԷԻՐԻԿԵԱՆ կ'ըսէ թէ պատասխանատու է Կեդրոնական [Վարժարան]ի Խնամակալութիւնը եւ միւս կողմէ բացատրութիւն կ'ուզէ Վարչութենէն: Եթէ ստուգիւ պատասխանատու է, ի՞նչ բանի համար զբաղեցուց ժողովը:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Վարչութեան կողմէ կու գամ պատասխանել թէ Կեդրոնական Վարժարանը ենթակայ է Ուսում. Խորհրդոյ, նոյնպէս ենթակայ են որբանոցները եւ իր պաշտօնավարութեան օրով ո՛չ Կեդրոնական Վարժարանի եւ ո՛չ ոեւէ որբանոցի կողմէ այդ հսկողութեան դէմ առարկութիւն եղած կամ մերժուած է: Վարչութիւնս կը հաստատէ թէ այդպիսի ընթացք մը երբեք չպիտի թոյլատրէ եւ եթէ այդ ընթացքին մէջ գտնուողներ ըլլան, խստիւ պատասխանատու պիտի համարէ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այսօրուան տրուած պատասխանը նոյնն է, ինչպէս անցեալին մէջ: Ներկայ Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ այդպիսի դէպք չէ պատահած եւ պիտի տեսնէք թէ Կեդրոնական Վարժարանը եւ որբանոցները պիտի ենթարկուին մեր հսկողութեան: Ես լաւ կը յիշեմ որ կրթական քննիչը տարիներէ ի վեր չէ այցելած Կեդր. Վարժարան եւ հրաժարած Վարչութեան օրով եղած այս հարցումին արդի Վարչութիւնը պատասխան մը կը բերէ, որ քննութեան հետեւանք չէ, այլ՝ կերպով մը գլխէ կը նետէ գործը: Ասիկա վիրաւորական է այս ժողովին համար: Երբ Խնամատարութեան մէջ յանձնաժողով կայ որ ուսուցիչները կը քննէ, այդ պարագային Ուսում. Խորհուրդի ազդեցութիւնը ի՞նչ եղած է: Այս պարագային մէջ մեր անդամակիցներէն մէկուն կողմէ ուղղուած

⁹³⁴ «Ընկեր ՇԷԻՐԻԿԵԱՆ ... կը յայտնէր թէ Ազգ. Խնամատարութեան որբանոցներուն եւ Կեդր. Վարժարանի խնամակալութեան՝ Ուսումն. Խորհուրդին հակակշիռը մերժած ըլլալուն մասին իր ըրած հարցումին վարչութեան կողմէ տրուած պատասխանը անբաւական գտնելով, հարցումը հարցապնդումի կը փոխէր («Ճակատամարտ», 809/2630):

հարցումը կ'արժե որ ուսումնասիրուի ինչպես որ պետք է:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Եթե կրթական քննիչին դեմ այդ տեսակ արտայայտություն մը տեղի ունեցած է, յանցանք մը գործուած է, սակայն Վարչութիւնը իր դերին մէջ չէ թերացած, հետեւաբար իր տուած բացատրութիւնը բաւական է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս այս մասին կ'ուզէ լսել ժողովիդ կամքը:

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Վարչութեան ներկայացուցիչին բացատրութիւնը լսելէ յետոյ, իրաւունք չունի ժողովը քուէի դնելու թէ այս հարցապնդումը կ'ընդունի՞, թէ չ'ընդունիր: Ասիկա օրէնքին տուած մէկ իրաւունքն է, գոր պարտաւոր եմ գործադրելու:

Տ. Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ.- Կարդացէք ներքին կանոնագրի 83րդ յօդուածը:

(Տ. ատենադպիր[ը] կարդաց յիշեալ յօդուածը)

ՅՕԴ. 83.- Վարչութեան անդամներէն անի որում անկ է պատասխանել իր կարծիքը տալէ ետքը, ժողովը կը վճռէ ձեռամբարձով առանց վեճի միթէ կամի՞ լսել այդ հարցապնդումը եւ կ'որոշէ օրը:⁹³⁵

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հարցումը հարցապնդումի փոխելը ձեր իրաւունքն է, սակայն Վարչութեան պատասխանը լսելէ յետոյ իմ պարտականութիւնս է դիմել ժողովի քուէին, ինչպէս կը սահմանէ ներքին կանոնագրութիւնը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եթէ ասիկա նախորդ Վարչութեան դեմ նոր ամբաստանութիւն մ'է, դիտել կու տամ որ անվստահութեամբ դադրած Վարչութեան մը դեմ ասիկա ամբաստանութեան նիւթ չի կրնար ըլլալ, մանաւանդ այնպիսի մարմնի մը դեմ, որ գոյութիւն չունի: Արդի Վարչութիւնը կ'ըսէ որ մեր օրով այդ հսկողութիւնը պիտի գործադրուի: Միանգամ ընդ միշտ պետք է գիտնանք թէ երեսփոխան մը իրաւունք ունի իր հարցումը հարցապնդման վերածելու, երբ չէ գոհացուցած տրուած բացատրութիւնը եւ այդ գնահատումը կը պատկանի այս ժողովին: Կ'առաջարկեմ որ ժողովը անցնի օրակարգին:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Խնամակալութիւն եւ Խնամատարութիւն անաստեր են ու չեն ընդուներ հսկողութիւնը, ասոր վրայ երկարօրէն խօսիլ ժամավաճառութիւն պիտի ըլլայ: Հարցը պարզ է. այդ վիճակը կայ եւ կը շարունակէ, հետեւաբար մեր կողմէ լիազօրուած մարմին մը պիտի ըսէ գործը քննեցի, այդ դէպքը եղեր է կամ չէ եղեր: Հակառակ պարագային այն համոզումը պիտի ունենանք, թէ Վարչութիւնը խոյս կու տայ այս խնդրէն ալ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես մէկ օրինակ պիտի բերեմ հաստատելու համար թէ Կեդրոնական Վարժարանը չի գտնուիր Ուսում. Խորհրդոյ հսկողութեան ներքեւ: Այս տարի կատարուեցան Կեդրոնական Վարժարանի քննութիւնները. ես որոշ գիտեմ որ Ուսում. Խորհուրդը ո՛չ քննիչ կարգած է եւ ո՛չ ալ վաւերացուցած է շրջանաւարտներու վկայականները: Մենք որքան գիտենք, բոլոր կրթական հաստատութիւնները կ'ենթարկուին Ուսում. Խորհուրդին եւ եթէ Կեդրոնական Վարժարանը չ'ընդունիր այդ հսկողութիւնը, կը հաստատէ ինչ որ ըսած ենք մինչեւ հիմա:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Փափաքելի է որ ինչ որ կ'ըսուի հոս, նախ ստոյգ ըլլայ, որպէսզի անկէ հանուած եզրակացութիւններն ալ ճիշդ ըլլան: Յարգելի երեսփոխանին այն խօսքը թէ Ուսում. Խորհուրդը ռելէ ներկայացուցիչ չունէր Կեդրոնականի հարցաքննութեանց մէջ ճիշդ չէ: Ես գիտեմ եւ Տր. Բարսեղեան ինքն ալ գիտէ որ խորհուրդին ատենապետը բազմաթիւ քննութիւններու ի պաշտօնէ ներկայ գտնուած է:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կրնայ հետաքրքրուելով ներկայ գտնուիլ Ազգ. ժողովի ատենապետը, որ Ուս. Խորհուրդի ատենապետն է միանգամայն. ինք թող յայտարարէ թէ ի պաշտօնէ քննիչ ներկայ գտնուած է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նախ եւ առաջ դիւանս հետեւելով կանոնագրին, պետք կը զգայ հարցնել ժողովիդ թէ կ'ուզէ՞ որ այս հարցումը փոխուի հարցապնդման:

(Այս կէտը քուէի դրուելով, ժողովը 19ի դէմ 24 ձայնով մերժեց հարցապնդման առաջարկը)

⁹³⁵ Ահաւասիկ յօդուածը իր ամբողջութեանը մէջ.

Յօդ. 83.- Վարչութեան անդամներէն անի որում անկ է պատասխանել իր կարծիքը տալէն ետքը, ժողովը կը վճռէ ձեռամբարձով առանց վեճի միթէ կամի՞ լսել այդ հարցապնդումը, եւ կ'որոշէ օրը:

Իրաւունք է դնալ նստել եթէ խնդրէ հարցապնդեալ պաշտօնեայն:

Հարցապնդումն լրանալէն եւ միջադէպը գոցուելէն ետքը, ժողովը կը դառնայ իր օրակարգին (*Կանոնադրութիւն*, 13):

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՀԱՄԱՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻԲԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Համարակալության Դիւանը ժողովիս կողմէ իրեն յանձնուած երկու խնդիրներու քննութիւնը կատարած եւ տեղեկագիրները որկած ըլլալով, ժողովիդ քննութեան կ'ենթարկեմ: Ամենէն առաջ պիտի կարդացուի Քաղ. Ժողովի անդամներու Հայրենիքի Տուրքի մասին կատարած քննութիւնը:

(Պատմէն)⁹³⁶

Տ. Յ. Ծ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ամօթ:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ *ամօթ* բառը իր տիրոջը կը վերադարձնեմ, որովհետեւ ես Հայրենիքի Տուրքս վճարած եմ եւ սկիզբէն ի վեր վճարած եմ: Համարակալության Դիւանը այս քննութիւնը թերի կերպով կատարած է, բացատրեմ թէ ինչու համար: Համարակալության Դիւանի ատենապետ Պ. Սաաթնեան օր մը ինձ հանդիպեցաւ այստեղ եւ ըսաւ որ *վեսիքադ*⁹³⁷ տեսնել կ'ուզեմ: *Վեսիքա* բառով կ'ուզէր հասկցնել Հայրենիքի Տուրքի ստացագիրը: Իրեն հասկցուցի թէ քննութեան այս ձեւը սխալ է, որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ մէկը իր Հայրենիքի Տուրքի ստացագիրը կորսնցուցած ըլլայ, ուստի այս քննութիւնը պէտք է կատարուի ուղղակի իւրաքանչիւր անդամի իր պատկանած մասնաճիւղին միջոցաւ: Այս կերպով կարելի է միայն իրողութիւնը ստուգել եւ խնդիրը սխալ չներկայացնել:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Դիւանս իրեն յանձնուած պարտականութիւնը կատարելու միջոցներուն վրայ խորհած ատեն, տեսաւ որ կարելի չպիտի ըլլար Կեդրոնէն ստուգել պէտք եղած մանրամասնութիւնները, ուստի դիմեցինք Ս. Պատրիարքին, որպէսզի յանձնարարէ ժողովականներուն իրենց հետ ունենալ Հայրենիքի Տուրքի ստացագիրը: Այս յանձնարարութեան վրայ, հարկադրուեցանք իւրաքանչիւր անդամի հարցնել իր Հայրենիքի Տուրքի ստացագիրը, որովհետեւ եթէ այս միջոցը չգործադրէինք, պիտի ստիպուէինք 7 թաղ երթալ քննութիւն կատարելու համար: Տիար Տ. Մովսէսեան, որուն դիմեցինք բացատրութիւն ստանալու համար, պատասխանեց «*օլմագ, օլմագ*» ըսելով...

Տ. Վ. ԹԷԲԷԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) *Վեսիքա* հարցումին պատասխանը այդ է...

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- (*Հարունակելով*) Մենք պահանջեցինք որ եթէ ընկալագիրները պատրաստ ունին իրենց քով տան, եւ երբ մէկը իր ընկալագիրը չի ներկայացներ, բնականաբար ես չեմ կրնար հաւատալ: *Վեսիքա* բառը իմ գործածած բացատրութիւնս է, ետ չեմ առներ:

Տ. Վ. ԹԷԲԷԵԱՆ.- Ազգին ճակատագիրը վարելու կոչուած գործադիր իշխանութեան մաս կազմող անձնորու մասին գործադրուած այս դրութիւնը ես բոլորովին սխալ կը գտնեմ: Անոնք ժողովին որդեգրած այս դրութեան առարկայ չէին կրնար ըլլալ: Թէ արդեօք Քաղ. Ժողովի անդամները իրենց Հայրենիքի Տուրքը վճարած են, թէ ոչ, ասիկա ստուգելու եղանակը այս չէ. պէտք էր երթալ Եմտական Կեդրոնական Յանձնաժողովին եւ մասնաճիւղերուն միջոցաւ ստուգել պէտք եղածը, որովհետեւ ինչպէս տեսնուեցաւ, ահաւասիկ Պ. Դարբինեան իր տուրքը վճարած է եւ անշուշտ ուրիշներ ալ, որոնց մասին կասկած յայտնուած է, անոնք ալ վճարած են իրենց պարտքը: Ես չեմ ուզեր որ այս պզտիկութիւնները գործուին ժողովին անունով. այս ձեւը ես արժանապատուութեան դէմ կը նկատեմ, իսկ այս տեսակ տեղեկագիր մը բերել եւ բացարձակապէս աննպատակայարմար կը գտնեմ:

⁹³⁶ «Ճակատամարտ» (809/2630) կը հաղորդէ.

Ազգ. Երեսփոխան Պ. Յ. Ծ. Սիրունիի հարցումը որ կը վերաբերէր Քաղաք. Ժողովի նորընտիր անդամներուն Հայրենիքի Տուրքի վճարման խնդրոյն, դիւանիս կողմէ քննուելով հետեւեալ արդիւնքը ունեցաւ:

Պ. Պ. Խաչիկ Գէորգեան, Սիմոն Մելքոնեան եւ Արամ Գալէստէր՝ ըստ օրինի ընտրութենէն առաջ իրենց Հայրենիքի Տուրքի վերջընթեր ամիսը վճարած են:

Հայկ Անտոնեան.- Հիւանդութեան պատճառաւ չէ քննուած:

Մատթ. Նալբան[տ]եան.- Առիթը չունեցանք տեսնելու:

Դաւիթ Տէր Մովսէսեան եւ Յարութիւն Դաւիթեան հակառակ մեր կրկնակի դիմումներուն՝ մերժած են ցոյց տալ իրենց ստացագիրները:

Աւետիս Թէրզիպաշեան.- Իր ստացագիրը կը կրէր 25 Ապրիլ թուականը, սակայն ինքը կը յայտարարէ թէ Ապրիլ 3ին դիմում ըրած եւ 25ին միայն կրցած է վճարել:

Պ. Սերովբէ Պէրպէրեան ըստ օրինի վճարած է:

⁹³⁷ Վկայագիր, հաւաստագիր, մուրհակ: Հո՛ս, ինչպէս յաջորդ նախադասութեան մէջ կը ճշդուի, բառը գործածուած է որպէս ստացագիր կամ ընկալագիր:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Մենք խորհեցանք քննությունները կատարել Կեդրոնին միջոցաւ, բերել տալով իւրաքանչիւր անդամի բնական տեղի մասնաճիւղին ընկալագիրները, սակայն մեզի ըստեցաւ որ ստացագրի կտրօններուն վրայ վճարուած գումարը եւ որ ամսուան ի հաշիւ վճարուած ըլլալը արձանագրուած է, սակայն վճարման օրը չէ նշանակուած, այդ պատճառաւ համոզուեցանք որ քննությունը արդիւնք մը չպիտի կրնայ ունենալ:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Եթէ կտրօններուն վրայ չէր նշանակուած վճարման օրը, անշուշտ տետրակներու մէջ նշանակուած էր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողութեանց համար սահմանեալ մէկ ժամ միջոցը լրացած է արդէն: Դիւանիս վրայ կան կարգ մը գրություններ, որոնք ստիպուած ենք յետաձգել յաջորդ նիստին, հետեւաբար կ'անցնինք օրակարգի, որ մասնաւոր կարեւորութիւն ունի ժողովին համար:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ժողովը ի՞նչ որոշեց, սակայն, կարդացուած տեղեկագրին համար եւ ի՞նչ պիտի արձանագրուի այս մասին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս ըսի, ներքին կանոնագրութիւնը ատենական գործողութիւններով մէկ ժամէ աւելի զբաղելու իրաւունք չի տար մեզի. եթէ ժողովը յարմար դատէ, ուրիշ առթիւ դարձեալ կրնայ զբաղիլ այս խնդրով:

ՕՐԱԿԱՐԳ Ա.

ԵԼՄՏԱՑՈՅՑ ԱԶԳ. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այսօր Ազգ. Ժողովս իր օրակարգին վրայ ունի պիւտճէի խնդիրը: Ուրախ եմ որ այս ժողովը առիթ կ'ունենայ այսօր կատարելու իր սահմանադրական գլխաւոր պարտականութիւնը: Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչն ալ հոս է եւ հարկ եղած բացատրութիւնը կրնայ տալ: Կը փափաքինք որ ջանք մը ընենք օր առաջ աւարտելու այս աշխատութիւնը:

Տ. Ս. ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ.- (*յանուն Վարչութեան*) Վարչութիւնը պիւտճէն ներկայացնելով այսօր Ազգ. Ժողովին, թերեւս իր կարեւոր գործերէն մէկը կատարած ըլլալու հաւատքը ունի: Նախ եւ առաջ ըսեմ որ յաւակնութիւնը չունինք բնաւ խորունկ ուսումնասիրութեան արդիւնք եղող պիւտճէ մը ներկայացնելու: Ատիկա չենք կրցած ընել երկու պատճառաւ. նախ անոր համար որ պիւտճէի մը պատրաստութիւնը կը պահանջէր նախ եւ առաջ ուրիշ պիւտճէի մը գոյութիւնը, մինչդեռ պատրիարքարանը երկարատեւ ի վեր առանց վաւերացեալ պիւտճէի կառավարուել է, հետեւաբար ամէն մասին մէջ փափաքուած կատարելութիւնները պարունակող պիւտճէ մը ներկայացնել կարելի չէ եղած, որովհետեւ չենք գիտեր թէ ո՞ր տեսակ ծախքերուն մէջ պէտք է յապաւումներ ընել: Պէտք է վաւերացուած պիւտճէ մը գործադրութեան դրուած ըլլայ, որպէսզի հասկցուի թէ ինչ փոփոխութիւն անհրաժեշտ է: Երկրորդ պատճառը ժամանակի խնդիրն էր. Վարչութիւնը փոխանակ զբաղելու անցեալին վրայ, նախամեծար համարեց զբաղիլ ընթացիկին վրայ եւ փոխանակ առանց պիւտճէի կառավարուելու, նախամեծար համարեց հարկ եղած պրպտումներ եւ քննություններ կատարելով շուտ բերել պիւտճէն, որովհետեւ այս կերպով եղած յապաղում մը պիտի նշանակէր շարունակել այն վիճակը, որ առանց օրէնքի կ'ընթանայ:

Մենք հետաքրքիր եղանք հասկնալու թէ սահմանադրութենէն ի վեր քանի՞ պիւտճէ վաւերացած է եւ այս կարգի ուսումնասիրութիւններով ծանօթ մեր պաշտօնակից Պ. Ալպօյանեանի դիմելով տեղեկացանք թէ առաջին անգամ 1860ին պիւտճէ ներկայացուած է Ազգային Ժողովին եւ անգամ մ'ալ 10 տարի յետոյ, այսինքն՝ 1868ին: 1874ին կեդրոնական ընդհանուր տրոց պիւտճէ մը ներկայացուած է եւ 1876-77ին կարելի եղած է քննել: 1877ին մասամբ, իսկ 79-80ին ամբողջութեամբ: 80-81-82-83ին իրագործուած պիւտճէները ներկայաց[ու]ած են եւ 84-85 եւ 86-87-88ին պիւտճէ ներկայաց[ու]ած եւ վաւերացուած է: Ասկէ վերջ պիւտճէ[ներ]ն եւ ոչ մէկը վաւերացուած է նախապէս, այլ՝ գործադրութենէ յետոյ ներկայացուած է ժողովին:

Սահմանադրութեան մէջ տարեշրջանի սկզբնաւորութեան մասին ռեւէ տրամադրութիւն չկայ եւ իրաւ ալ մինչեւ վերջին ատենները 75-76 եւ 85-86ի պիւտճէները տարեշրջանի սկիզբէն 6 ամիս վերջ վաւերացուած են եւ Վարչութիւնները ստիպուած են վարել գործերը առժամեայ պիւտճէով:

Երբ ասոնք կ'ըսեմ, մեր նախորդները քննադատելու նպատակ չունին. նպատակս վիճակը ներկայացնել եւ հասկննել [է] պատ. Ժողովիդ, թէ քիչ անգամ հաստատուած են պատրիարքարանի պիւտճէները գործադրուելէ առաջ եւ ասիկա յայտարար նշան է ընդհանուր մտայնութեան մը, որ պիւտճէի կարեւորութիւնը չէ ըմբռնուած:

Այս նկատումներով Վարչությունը իրեն համար աւագ պարտականություն նկատեց պիտոնի պատրաստությունը եւ այս պատրաստութեան գործը Վարչութեանն աւելի կը վերաբերի Ազգ. Ժողովին, ուրկէ բոլորեալ է Վարչությունը:

Երբ այս պիտոնը կը ներկայացնենք Ժողովիդ, տարակոյս չկայ որ իր գլխաւոր սկզբունքներէն մէկն է եւ խորապէս համոզուած է որ առանց պիտոնի կամ ուղեցոյցի գործ վարելու սկսիլը օգտակար չէ ո՛չ իրեն եւ ո՛չ ալ այս Ժողովին: Կ'ըսեն թէ պիտոնի ծախքին կողմը հաստատուն է, իսկ մուտքին⁹³⁸ կողմը երեւուն, քանի որ ինքնաբոյս նուէրներով կը գոյանայ:

Այս առարկային մէկ տեսակետով կրնայ ճիշդ ըլլալ, սակայն վտանգաւոր մտածում մ'է այդ նկատումներով ընթանալ առանց պիտոնի, որովհետեւ հասոյթներու ենթադրականութիւնը պատճառ մը չէ որ պէտք եղած պաշտօնեաները չունենանք եւ չգիտնանք թէ ի՞նչ է մեր չափը, եւ երբ տեսնենք որ մեր հասոյթները չեն համապատասխաներ մեր ծախքերուն, այդ հասոյթներու անբաւականութեան պարագան իսկ պատճառ մը չէ որ պիտոնը չգործադրուի: Պէտք է պարտադրել որ մեր բոլոր գործերը քալեն իրենց օրինական ճամբաներէն եւ մեր ընթացքը հարկ է սահմանաւորել:

Երբ պիտոն մը պատրաստելու ճամբան կը մտնենք, պէտք է խորհիլ թէ ինչպէս պիտի դիմադրենք ծախքերուն, թէ ուր պէտք է տանիլ սեղմումները եւն.: Աստի պիտի սահմանուին ազգային ընդհանուր պիտոնի օրէնքով, գոր պիտի բերենք ներկայացնենք ի մօտոյ:

Մեր պիտոնը կազմուած է 1.- պիտոնի կանոնագծով, 2.- այդ կանոնին յարակից ծախուց ցուցակով գլուխներու բաժնուած եւ դասաւորուած, 3.- հասոյթներու ցուցակը երկու գլուխներու եւ համարներու բաժնուած: Գ. ցուցակով Ազգ. Ժողովէն ընդունուած սակագինն համաձայն պիտի գանձուին տուրքերը եւ իրաւունքները: Եւ որովհետեւ պիտոններու յարակից չգտանք տուրքերու եւ իրաւունքներու ընդարձակ սակացոյցները եւ ամենքը վարչական որոշումներով փոխուած եւ գործադրուած են իբրեւ տուրքերու օրէնք, մենք ցցուցինք ամէն մէկ տուրքին ինչ համեմատութեամբ գանձուելիքը: Բնականաբար ասկէ վերջ Գ. ցուցակը այդ կերպով չպիտի պատրաստուի:

Համարակալութեան Դիւանը իր տեղեկագրին մէջ կ'ըսէ թէ հասոյթներու տեսակետով Վարչությունը շատ լաւատես եղած է եւ չափազանց նախատեսութիւններ ըրած է: Մենք, ինչպէս ըսի, մեր առաջարկած պիտոնի ծրագրին մէջ եւ հաշիւներու քննութեան առթիւ ըրինք մեր նախատեսութիւնները եւ ուրախ եմ յայտարարելու որ վերջին անգամ, այսինքն՝ այս տարուայ Յունուարին մինչեւ Մայիս մէկ, հասոյթներու ցուցակը պատրաստած ենք, ուրկէ կ'երեւայ որ 5000 լիւրա նախատեսուած նշանախօսութեանց հասոյթէն 2300 լիւրա գոյացած է 5 ամսուան մէջ, իսկ 12,000 լիւրա նախատեսուած դիւանական հասոյթէն 5 ամսուան արդիւնքը 4468 լիւրա եղած է: Նկատելի է, նոյն ատեն, որ այս դիւանական հասոյթներու կարելոր մէկ մասը կը գոյանայ Դատաստ[անական] Խորհուրդէն եւ նոր Դատաստ. Խորհուրդ չկայ, որով պաշտօնաթուղթերու այդ գլուխէն բնաւ բան մը չէ գոյացած: Ասկէ վերջ պատրիարքարանի ծանուցագիրները որոշ թուղթերու վրայ պիտի տրուին եւ հետեւաբար մեր նախատեսութիւնները չեն չափազանցուած: Գալով ծախքերուն, մենք պաշտօնեաներու նուագադոյն չափով ապրելու չափ ամսական մը միայն ապահոված ենք, մինչդեռ Համարակալութեան Դիւանը կարելոր գեղչեր ըրած է. ո՞վ պիտի գտնէք այդ ամսականներով. ասիկա կարելոր խնդիր մ'է, ուստի մենք պիտի պահանջենք մեր առաջարկած գումարներուն հետեւի, առանց ընդունելու գեղչերու ուղղութիւնը: Գիտէք անշուշտ որ պիտոնը օրէնք մ'է եւ ծախուց ցուցակներն են որ օրէնքի ուժ կը ստանան եւ գլուխի գումարներն [են] որ հիմ պիտի ըլլան մեզի, այնպէս որ գլուխները քուէարկուելէ յետոյ գործադրութեանց ընթացքին այդ համարներու մէջ գտնուած պաշտօններու ամսականներ կրնան աւելցուիլ կամ պակսիլ, նոյնպէս՝ կրնան պաշտօններ ջնջուիլ: Վարչությունը անով առիթ պիտի ունենայ զբաղելու:

Պիտոնի ընդհանրութեան մասին ահաւասիկ պէտք եղած բացատրութիւնը տուի, երբ զանազան գլուխներու մասին դիտողութիւններ ըլլան, այն ատեն լրացուցիչ բացատրութիւններ կը ստանաք անոնց նկատմամբ: Վարչությունը իր պիտոնէն այստեղ բերաւ. այն համոզումով որ այն Վարչությունը որ իր պիտոնէն չի բերեր, իրաւունք չունի այստեղ նստելու: Ասոր փոխարէն ձեզմէ ալ կը սպասենք որ վաւերացնէք պիտոնէն եւ գործադրութիւնը յանձնարարէք:

Պ. Բ. ԱԲԵՏԻՍԵԱՆ.- Ծնորհաւորելի է որ նորընտիր Վարչությունը պիտոն մը ներկայացուց այս Ժողովին վաւերացուելու համար: Վարչութեան հետ Համարակալութեան Դիւանս ընդհանուր գիծերու մէջ անհամաձայն

⁹³⁸ Բնագրին մէջ արձանագրուած է *եղբին*, սակայն տրամաբանութիւնը կը յուշէ թէ մուտքն է որ նուէրներով կը գոյանայ եւ ոչ թէ եղբը:

չէ: Դիւանս 7-8 նիստերու մէջ քննեց պիւտճէն եւ այդ կերպով հասաւ եզրակացութեան: Ճիշդը ըսելու համար, պիւտճէին մէջ նշանակուած գումարները մենք լաւատեսութիւն կարծեցինք, սակայն Պ. Պերպերեան կ'ըսէ թէ դիւանական հասոյթներէ 4400 ոսկի եւ նշանախօսութենէ 2000 ոսկի իրականացած է արդէն տարույս առաջին 5 ամիսներուն մէջ: Այս պարագան բնականաբար ուրախալի է, սակայն պատճառ մը չէ որ դարձեալ մեր ծախքերը [չ]զեղչենք, որովհետեւ պատրիարքարանը կարելորդ պարտքեր ունի աւանդ գումարներէ, որոնց վճարման պիտի յատկացնենք այդ գումարները: Դիւանս ամէն գլուխ զատ զատ վիճաբանութեան դրած եւ պաշտօնի ամսականներու վրայ առանձին խորհրդակցելով հասած է այն եզրակացութեան, զոր ժողովը ունի աչքի առջեւ եւ ձեր վիճաբանութենէն անցնելէ յետոյ գործադրութեան պիտի դրուի:

Տ. Լ. ՍԱՍԹՃԵԱՆ.- (Գրաւոր)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Լսեցինք թէ՛ Վարչութեան եւ թէ՛ Համարակալութեան Դիւանին բացատրութիւնները: Ժողովս վիճաբանութեան պիտի ենթարկէ այլեւս պիւտճէն: Այստեղ մասնագէտներ կան, որոնք կրնան կարծիք յայտնել պիւտճէի մասին: Ժողովը ինչպէ՛ս յարմար կը դատէ. նախ ընդհանուր վիճաբանութիւն կատարենք, թէ՛ գլուխ առ գլուխ վիճաբանութեան ենթարկենք: Այս կէտը որոշուելէ յետոյ խօսք ուզողները կարգաւ պէտք է նշանակել տան իրենց անունները:

ՁԱՅՆԵՐ.- Նախ ընդհանուր վիճաբանութիւնը պէտք է ըլլայ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վարչութեան տեղեկաբերի[ն] տուած ծանօթութեան համաձայն, այս պիւտճէն խոր ուսումնասիրութեան մը արդիւնք չէ: Եւ իրօք ականարկ մը նետելով պիւտճէի[ն] վրայ, աչքի կը զարն[են] այնպիսի թերութիւններ, որոնց համար երկու պատճառ ցոյց տուաւ Վարչութեան ներկայացուցիչը: Առաջին՝ մինչեւ հիմա վաւերացեալ պիւտճէ մը գոյութիւն չունենալը: Հարկ չկայ ըսելու որ այս տեսակ պարագայի մէջ գործադրելի միջոցը պէտք է ըլլայ մինչեւ հիմա գործադրուած պիւտճէներու միջինը գտնել եւ անոր վրայ հիմնել հաշիւը: Սակայն Վարչութիւնը այդպէս չէ ըրած ու անապարանքով եւ գործ մը վերջացնելու փափաքով պատրաստած ու բերած է մեզի այս պիւտճէն: Աչքի զարնող պարագան այն է, որ Համարակալութեան Դիւանը իր տեղեկագրին մէջ հաւասարակշռուած պիւտճէ մը կը ներկայացնէ եւ մինչ Վարչութիւնը 49,000 ոսկիի պիւտճէ մը կը բերէ մեզի, անդին Համարակալութեան Դիւանը 36,000 ոսկիի պիւտճէ մը կը բերէ, այն առարկութեամբ որ հասոյթները անկայուն են: Որքան ալ Վարչութեան ներկայացուցիչը այստեղ յայտարարեց թէ որոշ չափով իրագործուած են, սակայն այդ նկատողութիւնները քիչ մը միակողմանի եւ հասոյթներն ալ կասկածելի են:

Նախ եւ առաջ աչքի զարնող պարագան Հայրենիքի Տուրքէն յատկացուած հարիւրէն հինգ բաժինն է, ուրկէ 20,000 ոսկի պիտի գոյանայ եւ այս գումարը ընդհանուր պիւտճէին կէտը կը գոյացնէ: Այս պարագան շատ աչքառու է: Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին մէջ ըսուած է որ ինչպէս պիտի գործածուի գոյացած հասոյթը: Կարծեմ թէ ճիշդ չ'ըլլար այս տեսակ բան մը մտցնել օրէնքին մէջ եւ եթէ մինչեւ հիմա 100ին 5 առնուած է, ատիկա օրինական ճամբէն դուրս առնուած քայլ մ'է: Պիւտճէին մէջ դարձեալ ոչ-կրօնական պսակները բացառապէս օրինականացնելու համար տուրք մը սահմանուած է: Կրօնանուիրապետական հաստատութեան մը համար այս տեսակ տուրք մը անըմբռնելի է պարզապէս եւ ոչ կանոնական: Պիւտճէին գրեթէ կէտը Հայրենիքի Տուրքէն առնուած 20,000 ոսկիով փակելէ յետոյ, մնացեալ գումարները պիտի հայթայթուին թաղային եւ ուրիշ հասոյթներէ, որոնց կէտը խախտու է: Այս մտածումները խորհիլ կու տան մեզի թէ արդեօք Եւմտիցեն ռեւէ գումար առնելով պիտի կրնա՞նք գոցել պիւտճէին բացը:

Եթէ Եւմտիցի գումարին վրայ առնուած 100ին 5ով պիտի հաւասարակշռուի պիւտճէն, եզրակացնեմ որ այս հաւասարակշռութիւնը *ֆիքթիւ* է եւ այդ տեսակետով բոլորովին պէտք է արգիլել այդպիսի պիւտճէի մը գործադրութիւնը:

Երկրորդ կարելորդ նկատողութիւնը, զոր պէտք կը զգանք ընելու պիւտճէի մասին, հետեւողականութեան պակասն է: Իրենք առաջնորդուած են խնայողութեան սկզբունքէն եւ մինչ ստորադաս պաշտօնեաներու թոշակները [կը զեղչուին], ընդհակառակը աւելի լիառատ կը դառնա[ն] աւելի բարձր պաշտօնեաներու համար: Ճանապարհաձախսի անունով 4000 ոսկի նշանակուած է: Այս ալ անհասկնալի է: Գործակատարի թոշակը ելմտացոյցի մէջ չէ տրուած, իսկ օգնականին թոշակը 36% լիւրայէն բարձրացած է 70 ոսկիի եւ այս պաշտօնը Համարակալութեան Դիւանը ջնջած է:

Բոլոր օրինակները կը ցցնեն թէ հետեւողականութիւն չկայ այս գործերուն մէջ. տեղ մը յաւելում, ուրիշ տեղ մը՝ զեղչում եղած է առանց մասնաւոր պատճառի: Բարապաններու թոշակը զեղչուած է 40 ոսկիի: Փոքրաթիւ ընտանիք ունեցող մարդու մը համար իսկ կարելիութիւն չկայ այս թոշակով ապրելու: Ուրիշ աչքի զարնող կէտ

մը այն է, որ կանոնադրություն չէ պահպանուած կազմակերպութեան մէջ, այնպէս որ նոր հաստատուած դիւանները ինչ պիտի ընեն եւ մինչեւ հիմա ո՛վ կ'ընէր այդ գործերը պարգուած չէ, հետեւաբար Քաղ. Ժողովը պարտաւոր էր պիւտճէի հետ բերել յատուկ ցանկ մը, որուն մէջ ճշդուած ըլլայ թէ այս կամ այն նոր պաշտօնին յատկացուած անձերը ի՞նչ պիտի ընեն եւ ինչու այդ պաշտօնները նախապէս չեն եղած:

Ասկէ գատ, պատրիարքարանի մէջ պակաս մնացած կարգ մը պետքեր երբեք նկատի չ[են] առնուած. օրինակի համար՝ մամուլի դիւան գոյութիւն չունի եւ ռեւէ պաշտօնեայ չկայ որպէսզի կարելու տեղեկութիւնները հաղորդէ, այնպէս որ թերթերու ազգային բաժիններու մէջ շատ անգամ ամէն մէկ թերթի մէջ տարբեր ձեւով կը հրատարակուին միեւնոյն տեղեկութիւնները:

Վարչական որոշում մը կը հաղորդուի երբեմն թերթերու եւ երբ որ սխալ բան մը տպուած ըլլայ, պատասխանատու գտնել կարելի չ'ըլլար:

Կալուծական Դիւանի մասին բան մը չկայ. ուրիշ մէկ պակասն ալ, զոր պետք է նկատի առնել, վարժապետանոցի պակասն է: Ո՛չ մէկ հասոյթի աղբիւր յատկացուած է այդ նպատակաւ: Ամէնքս ալ գիտենք որ Չէզոք Տունը⁹³⁹ պարագաներու բերմամբ հաստատուած է: Վերջերս գրեցին որ Վարչութիւնը խնայողութեան համար կը ջնջէ Չէզոք Տունը,⁹⁴⁰ սակայն 3-4 որբախոյզ պաշտօնեաներ կան, որոնք կը զբաղին իրենց յանձնուած գործով: Համազգային Մարմնոյն միացած է Տեղեկատու Դիւանը: Ուրեմն կա[յ] այստեղ Համազգային անունին տակ առանձին պիւտճէ մը: Ես ուրիշ ատեն ալ յայտարարեցի, հիմա դարձեալ կը կրկնեմ որ Ազգ. Ժողովը ռեւէ տեղեկութիւն չունի Համազգային պիւտճէ մը եւ Համազգայինի գործառնութիւններէն, նոյնիսկ անոր կողմէ պատրաստուած *փողոթնովէն*: Ժողովս կ'անգիտանայ անոնք եւ Վարչութիւն մը որ բոլորած է այս ժողովէն ուրիշ տեսակ մարմիններու մէջ խցել անընդունելի է:

Եթէ Վարչութիւնը Համազգային հաստատութիւններու պիւտճէն կ'անջատէ, ի՞նչպէս կ'ըսէ թէ Հայրենիքի Տուրքին 100ին 5ը պիտի ստանայ: Եթէ վաղը Համազգային Ժողովը մերժէ ատիկա, ի՞նչ վիճակ յառաջ կրնայ գալ: Հայ [բողոքականաց] ազգապետարանը եւ հայ հռոմէականաց պատրիարքարանը կրնան պահանջել իրենց բաժինը, հետեւաբար պետք է ճշդուի թէ հարիւրին քանի՞ համեմատութեամբ մասնակցութիւն բերած են: Այս ամէնը աչքի առջեւ ունենալով, ես պիւտճէն գործադրելի վիճակի մէջ չեմ գտներ եւ կ'առաջարկեմ որ այստեղ եղած դիտողութիւնները նկատի ունենալով պետք է գործադրելի վիճակի մը վերածուի անիկա:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Վարչութիւնը իր պիւտճէն ներկայացուց այստեղ եւ Համարակալութեան Դիւանն ալ իր քննութեան արդիւնքը բերաւ. մեզի, ուրկէ կը հասկցուի որ իր քննութեանց հիմ ընդունած է խնայողութիւնը. խնայողութիւն մը, որ շատ անգամ օգտակար ըլլալու տեղ վնասակար կ'ըլլայ: Հիմա տեսնենք թէ որ կէտերու մէջ է փոփոխութիւնը: Առաջուայ ամսականներն էին 1300 ոսկի. Վարչութիւնը ներկայացուց մեզի պիւտճէ մը 2000 ոսկիի, Համարակալութեան Դիւանը կը գեղջէ գայն 1600 ոսկիի: Վարչութիւնը հին պիւտճէին վրայ 8-900 ոսկիի յաւելում մը ըրած է, մինչդեռ Համարակալութեան Դիւանը 300 ոսկիի: Կասկած չկայ որ երբ թուանշաններու վրայ դիտողութիւն ընենք, ամէն մանրամասնութիւններու վրայ կը խօսուի եւ կարգ մը անտեղութիւններու առջեւն առնուած կ'ըլլայ: Թոշակներու գլուխը քննուած պահուն, դիւանական ամսականներու մէջ կը տեսնենք որ վարչական դիւանի պետին 110 ոսկիի ամսականը անմիջապէս կը գեղջէ Համարակալութեան Դիւանը: Մինչդեռ ինք պետք է բարեխիղճ ըլլար եւ քննէր թէ այդ դիւանը մինչեւ հիմա ինչով կը կառավարուէր ու պահանջէր որ այդ դիւանին մէջ իրենց գործին հետեւող անձեր գտնուին, այսինքն՝ խնայողութիւն ըլլայ ո՛չ թէ ամսականներու, այլ՝ անձերու վրայ, այնպէս որ 2 հոգիով կառավարուած դիւանին վրայ երրորդ մ'ալ աւելցնելու պետք չմնար, մինչդեռ հիմա այդպէս եղած է: Ի՞նչ օգտակարութիւն առաջ պիտի գայ Յրդ քարտուղարի մը պաշտօնը աւելցնելով գտնուած երկուքին վրայ: Երբ որ կ'ուզենք որ դիւանի մը պաշտօնը կանոնաւորապէս

⁹³⁹ Հայ, յոյն եւ քրիստոնէայ այլ որբերու ինքնութիւնը ճշդելու եւ զանոնք թուրքերու ձեռքէն ազատագրելու նպատակով Բրիտանական Բարձր Յանձնակատարութեան ներկայացուցիչ հրամանատար Հեթքոթ-Սմիթի (Clifford Edward Heathcote-Smith [1883–1963]) նախաձեռնութեամբ 24 Ապրիլ 1919-ին հաստատուած Չէզոք Տան մասին տեսնել Յաւելուած 220-ով ներկայացուող ծաւալուն տեղեկագրին ներածական բաժինը:

⁹⁴⁰ «Ճակատամարտ» իր 2 Յուլիս 1921-ի թիւ 797/2616 համարին 4-րդ էջով «Հայկական Կեանք» ընդհանուր խորագրին ներքեւ կը գրէր. «Պատրիարքարանի հրահանգով Չէզոք Տունը փակուեցաւ խնայողական եւ քաղաքական զանազան նկատումներու պատճառով», իսկ «Չէզոք Տունն Ալ Կը Վերցնեն» խորագրով եւ «Մեր Խօսքը» վերնախորագրով սիւնակին մէջ կը նշէր. «Առջի բերան մենք ալ չուզեցինք հաւատալ շշուկի մը, որ մէկ երկու շաբաթ ի վեր արդէն կ'ընէր իր շրջանը, եւ որուն համաձայն Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը իբր թէ վճռած է եղեր փակել Չէզոք Տունը, առանց նոյնիսկ խնդիրը Ազգ. Երեսփ. Ժողովին բերելու...»:

կատարուի, պետք է փոյթ տանինք որ այդ դիւանին մէջ ծառայողը լայն ապրի: Համարակալութեան Դիւանը օգտակար գործ մը կատարած ըլլալ կը կարծէ 110 ոսկիի ամսականը 80 ոսկիի գեղջելով, մինչդեռ պետք է ըսէր որ այս գործը երկու հոգիով օգտակարապէս կրնայ կատարուի, ուստի քարտուղարներէ[ն] մէկը ջնջենք: Բարապաններու մասին եղածն ալ նոյնն է. Համարակալութեան Դիւանը թոշակները կը գեղջէ, որպէսզի *պահշիշի* դրութիւնը հաստատուի...

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Թող ներուի մեզի ընդմիջելով ըսելու որ պիտոճէի օրէնքին ճող յօդուածին մէջ արդէն այս կէտը պարզուած է. պաշտօնեաները որոշեալ թոշակը կը ստանան եւ պիտի ստանան:

Տ. Ս. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ.- Պիտոճէին մէջ նշանակուած գումարները երբեք չպիտի իջեցնենք: Օրինագծին ճող յօդուածը այդ կէտը կը բացատրէ: Մենք պիտի շարժինք վարձերու գլուխի սահմանին մէջ, այնպէս որ երբ քարտուղար մը 45 ոսկի ամսական կ'առնէ, այդ գումարը պիտի շարունակ[ուի]:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ուրիշ դիտելի կէտ մ'է կարօտ պաշտօնեաներու տրուած թոշակը: Այս գլուխին մէջ 2 ոսկինոց թոշակներ կան, թող առնեն այդ գումարը եւ ուտեն ու կշտանան: Դիտելի [են] մանաւանդ այն 7 ոսկիի թոշակները, որոնք տրուած են 35 տարիներ ազգին ծառայող պաշտօնեաներու. ասիկա զգացումի խնդիր է եւ Համարակալութեան Դիւանը այս թոշակներն ալ աւելորդ գտեր ու ջնջեր է: Ասոնցմէ յետոյ պիտոճէին մէջ երկու գլխաւոր պաշտօն ստեղծուէր է, որուն գումարը կը հասնի 11,000 ոսկիի. շիտակը՝ Վարչութեան այս գիւտը հրաշալի է: Մենք ազգային կեանքի մէջ փորձառութիւն ունեցեր ենք. այս տեսակ նոր ստեղծուած պաշտօններու մէջ տնօրէն, քարտուղար, եւն. մէկ երկու ամիս կ'աշխատին, բայց անկէ յետոյ ժամը 11ին կու գան 2ին կ'երթան: Մենք Տնտես[ական] Խորհուրդին զբաղումը աւելի աղէկ գիտենք եւ կրնանք համոզումով ըսել թէ 10էն 11,000 ոսկի ծախքը աւելորդ է...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- (*ընդմիջելով*) Ներեցէք, դիտել տամ որ դուք պատեհութիւն պիտի ունենաք դարձեալ խօսելու ասոնց վրայ երբ պիտոճէի մանրամասնութեանց մէջ մտնենք: Կը վախճամ որ այս կերպով կրկնութիւններ կ'ըլլան: Ապա թէ ոչ եւ մտիկ ընելու յօժար եմ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Հիմա հասոյթներու գլուխին անցնելով, ես պետք կը տեսնեմ մտածելով մօտենալու այս կէտին: Իբրեւ հասոյթ նշանակուած է 20,000 ոսկի 100ին 5ի հաշուով զանձուած ազգային գումարներէ: Կարելոր տեղը կը գրաւ[է] Հայրենիքի Տուրքը, որուն մէջ հայ հռոմէականները եւ հայ բողոքականները իրենց բաժինը ունին: Վարչութիւնը սխալ ըրած է հապեալ որոշումով այս կարգադրութիւնը ընելու, կը սպասենք որ իր կարգին խօսինք այս մանրամասնութիւններու վրայ:

Տ. Գ. ՍԻՍԻԵՆԵԱՆ.- Մեր Ազգային Սահմանադրութիւնը 70 տարուան հնութիւն ունի եւ երբ այս ժողովին, ինչպէս նաեւ ամբողջ ազգին կողմէ այնքան հոգածութիւն եւ կարեւորութիւն կ'ընծայուի բարոք տնտեսութեան խնդրոյն հանդէպ, կարելի չէ չնորհաւորել Վարչութիւնը եւ իրեն բարենիշ մը չտալ բերած պիտոճէին համար: Բայց այն փափաքը կանոնաւոր տնտեսելու համար պետք է ըլլայ գործադրելի, հակառակ պարագային՝ կը դառնայ կ'ըլլայ մեռեալ տառ մը: Ակնարկ մը նետելով պիտոճէին վրայ, կը տեսնենք որ 5 կէտեր կան այնտեղ՝ անիրաւութիւն, պակաս, աւելի, սխալներ, գեղջումներ: Նախ եւ առաջ ըսեմ թէ Վարչութիւնը իր պիտոճէին հետ պետք է բացատրական գիր մ'ալ բերէր, որուն մէջ ըսուած ըլլար թէ առաջարկուած յաւելումները ինչ պէտքերէ կը բխին: Ուսում[նական] եւ Տնտ[եսական] Խորհուրդներու պիտոճէին վրայ յաւելումները ինչ հիման վրայ եղած [են] եւ ինչ պէտքեր բռնադատեր են զինքը 5 պաշտօնեայով կառավարելու դիւան մը, որ ասկէ առաջ 1 պաշտօնեայ միայն ունէր: Եթէ այսպիսի տեղեկագիր մը ներկայացուած ըլլար մեզի, այն ատեն պիտի ըսէինք որ այդ մարմինը իր աշխատանքը կատարած է:

Այս ելմտացոյցը մեզի բերող Վարչութեան անդամը ելմտական կեանքի մէջ մեծ դեր եւ ճամբայ ունեցող անձ մ'է, սակայն թող ներէ մեզի ըսելու որ պիտոճէին պաշտօնէից յատկացեալ գլուխին մէջ պետք էր տրուած ըլլար այն սկզբունքը, որուն կը հետեւին պետական հաստատութեանց մէջ: Այդ հիմներն են ամսաթոշակներու որոշ սահման մը իրենց կարեւորութեան համաձայն եւ յաւելումներ օրուան պէտքերու համաձայն: Ըսել կ'ուզեմ, պետք է որոշել հիմնական ամսականը եւ այն *մաժորասիտնը*, որ կը հարկադրէ օրուան պէտքը: Այսօր ռեւէ պաշտօնեայ չի գիտեր թէ ի՞նչ է իր հիմնական ամսականը՝ եթէ օրուան պէտքերը դադրին: Բոլոր պիտոճէի օրէնքներու մէջ տեսած ենք որ այսպէս եղած է, այսինքն՝ անփոփոխ ամսականը 30 ոսկի է, որ յաւելումներով 30 ոսկի եղած է: Ես կը կարծեմ որ Վարչութեան ձեռնհասութեան մէջ էր ճշդել ամսականները, պահելով համեմատութիւնը ստորին եւ բարձրագոյն պաշտօնեաներու [միջեւ]:

Քիչ առաջ թուած 5 գլուխներուս առաջինն է անիրաւութեան բաժին[ը]: Նախ եւ առաջ ըսեմ որ Վարչութեան պիտոճէին քննութեան տեղեկագիրը, որ պատրաստուած է Համարակալութեան Դիւանէն, ուշադրութիւն

ըրած է միմիայն գեղջումներու: 100 ըսուածը 90ի, 50ը 40ի իջեցուցած է, այս կերպով հասկցնելով որ իր ուղեգիծն է ասիկա, առանց դիտողութիւն ընելու նոր պաշտօններու ստեղծումին համար, որոնց մասին ռեւէ փոփոխութիւն չկայ իրենց տեղեկագրին մէջ: Որքա՞ն մեծ անխղճութիւն պիտի ըլլար կարգ մը վաղեմի պաշտօնեաներու տրուած ամսականները դադրեցնել:

Մասնաւոր տուրքերու մէջ տեսայ պսակադրութեան համար սահմանեալ սակերը, որոնք պիտո՞ւն հաւասարակշռելու համար տրուած են, ինչպէս կ'երեւայ: Օրինակի համար, Ա. Աստիճանի ամուսնութեան համար 308 ոսկի պիտի գանձէ պատրիարքարանը իբր խաչագին, ուրկէ քահանաներու շատ ճղճիմ գումար մը պիտի տրուի: 75 դրշ.նոց խաչի նշանախօսութեան արտօնութիւնը 750 դրշ.ի բարձրացուցեր է Քաղ. Ժողովը: Աւելորդ է ըսել թէ քահանաները կ'ապրին ժողովուրդին նուէրներով եւ երբ պատրիարքարանը իր ստանալիք նուէրը 308 ոսկիի կը բարձրացնէ, անարդարութիւն պիտի ըլլայ թողով քահանային բաժինը այնքան աննշան քանակութեան մէջ:

Պակասներու բաժնին մէջ կը նշմարուի փոխանորդարանի քարտուղարը: Այս պակասը չէ նշմարած ո՛չ Քաղ. Ժողովը եւ ո՛չ Համարակալութեան Դիւանը, քանի որ օրական 40-50 նամակ գրող քարտուղարի մը ոչ իսկ յիշատակումը կայ: Ասկէ գատ, օրուան պէտքերը կը հարկադրեն որ պատրիարքարանը ունենայ իր ֆրանսերէնի եւ անգլիերէնի քարտուղար[ներ]ը, այս ալ պակաս մ'է, որ բաւական աչքի կը զարնէ:

Տնտեսական Խորհրդոյ նոր կազմակերպութեան մէջ կը տեսնենք որ ելմտական քննութիւնը յանձնուած է երկու ելմտական քննիչի, ասոր փոխարէն 30 թաղային դպրոցներ, որբանոցներ եւ կարգ մը մասնաւոր վարժարաններ կ'ուզենք ենթարկել մէկ կրթական քննիչի: Ասկէ կը հետեւի որ Քաղ. Ժողովը իրաց գիտակցութեամբ չէ շարժած, քանի որ 30 եկեղեցիներու երկու ելմտական քննիչ տրուած ատեն, 50 հաստատութիւններու մէկ քննիչ կը կարգուի: Եթէ Ուսում. Խորհուրդը կը փափաքի իրական հակակշիռ մը ստեղծել կրթական հաստատութիւններու վրայ, առնուազն երկու կրթական քննիչ պէտք է նշանակուի:

Արձանագրութեան դիւանը օրական 15 նամակ կը մտնէ եւ դիւանին քարտուղարը 15 նամակի մակագրութիւնը պիտի գրէ: Այդ 15 նամակներու մակագրութիւնը 2½ ժամ կը տեւէ ու այս պաշտօնին համար օգնական մը կը տրուի, եւ եթէ ընդունինք որ արձանագրութեան դիւանի օգնականը նշանախօսութեանց արձանագրողը ըլլայ, ինչպէս կ'առաջարկուի, առաւել քան ծիծաղելի է...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պիտո՞ւն իւրաքանչիւր գլուխը պիտի ենթարկուի վիճաբանութեան: Մենք յօժար պէտք է ըլլանք սպասելու որ կարգը գայ մանրամասնութիւններուն:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ.- (Հարունակելով) Որովհետեւ նշանախօսութեան արձանագրութեան գործողութիւնը պէտք է կատարուի քահանայի միջոցաւ, որովհետեւ այդ արձանագրութեան յարակից կարգ մը գործողութիւններ կան, որոնք քահանաները կրնան կատարել:

Միայնքու բաժնին մէջ կը գտնուի ազգ. հաստատութիւններէ առնուած 100ին 5ը: Ասոր մէջ կը գտնուի նաեւ Հայրենիքի Տուրքը, ուրկէ 100ին 5 առնել սխալ է, քանի որ այս գումարը ազգային աղետներէ յառաջ եկած պէտքերուն պիտի յատկացուի: Անհարկի գեղջումներու կարգին մէջ կը գտնուի նաեւ Կրօն[ական] Քննիչի պաշտօնը: Համարակալութեան Դիւանը այս պաշտօնը ջնջելով կը յանձնէ զայն տեղւոյն քարոզիչին կամ Կրօնական Ժողովոյ քարտուղարին: Բայց խնդիր է թէ անոնք այս պաշտօնը պիտի կատարե՞ն: Մեր ազգը իր կրօնքով եւ եկեղեցիով կը պահպանուի եւ կը կարծեմ թէ մեր եկեղեցական հաստատութիւններուն որքան ուշադրութիւն եւ խնամք ընծայենք, անոնք աւելի կանոնաւորութիւն պիտի ունենան: Ասոնք են, ահաւասիկ, իմ ընդհանուր նկատողութիւններս պիտո՞ւն մասին, երբ կարգը գայ մանրամասնութիւններուն, այն ատեն կը խօսինք ուրիշ մէկ քանի կէտերու վրայ:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Ես ալ պէտք կը տեսնեմ շնորհաւորել Վարչութիւնը, որ պիտո՞ւն մը կազմութիւնը անհրաժեշտութիւն տեսած եւ բերած է զայն այս ժողովին, սակայն փափաքելի էր որ աւելի խնամեալ ըլլար այն, մինչդէռ կը կարծեմ որ թերի պատրաստուած է այն: Ես կ'ուզեմ քանի մը ընդհանուր նկատողութիւն ընել այդ մասին: Անցնելէ առաջ այդ կէտերուն, կը տեսնեմ որ ելմտական տարին Սեպտեմբերէն կը սկսի. ես պատճառ մը չեմ տեսներ ասոր. անշուշտ Վարչութիւնը իր պատճառաբանութիւնը պիտի ներկայացնէ թէ ինչու Յունուարին չէ եւ Սեպտեմբերին է մեր տարեգլուխը:

Բաղդատութեան եզր ըլլալու համար կարելու էր նախորդ տարիներու ծախքերու գլուխը, ինչ որ կը պակսի:

Վարչութիւնը գլխաւորաբար հիմնական երկու կազմակերպութիւն կ'առաջարկէ ու Համարակալութեան Դիւանը կը գեղջէ այդ պիտո՞ւն: Ես կ'ընդունիմ Վարչութեան որոշած ամսականները:

[Վարչությունը] Յարաբերական Դիւանի պիտոճէին մէջ անցուցած է գործակատարին թոշակը, մինչդեռ անոր պաշտօնն է պատրիարքարանի վարչական գործոց հետապնդությունը:

Հին կարօտ պաշտօնեաներու համար սահմանեալ թոշակը Համարակալութեան Դիւանը 6ի գեղչած է, բնական է որ այս մասին բացատրություն տրուի:

Վարչական ծախքերու մէջ անցած է Պայպլ Հաուզ⁹⁴¹ իբրեւ նպաստ վճարուած գումար մը, ինչ առթիւ եւ ինչ կերպով չենք գիտեր:

Հին պարտքերը 16,000 ոսկիի կը հասնին, մինչդեռ Համարակալութեան Դիւանը 6360 ոսկիի կը գեղչէ. Համարակալութեան Դիւանը պատճառները ցոյց տալ[է] ինքն ալ կը խուսափի:

Պիտոճէին հասոյթները եւ ծախքերը իրար կը հաւասարակշռեն, սակայն հասոյթներու կէսէն աւելին ենթադրական հիմերու վրայ է: Օրինակի համար, զանազան հաստատություններէ զանձուելիք 100ին 5էն՝ տարեկան 20,000 ոսկի հասոյթ մը նշանակուած է: Այդ հասոյթներու ամենէն կարելորն է Հայրենիքի Տուրքը, ուրկէ կը գոյանայ տարին 100,000 ոսկի եւ 100ին 5էն հաշուելով կը գոյանայ 5000 ոսկի. ուստի պէտք է ճշդել որ մնացեալ 15,000 ոսկին ի՞նչ կերպով պիտի գոյանայ, որովհետեւ այս 100,000էն զատ պէտք է 300,000 ոսկի ալ հաւաքուի, որպէսզի կարելի ըլլայ գոյացնել այդ 15,000 ոսկին: Այս գլուխը բոլորովին խախտու է եւ արդէն այդ սկզբունքը չի կրնար ընդունուիլ, որովհետեւ Հայրենիքի Տուրքը պիտի գործածուի քաղաքական դէպքերէ ծագում առած պէտքերու, ինչպէս օրէնքին մէջ ըսուած է:

Վարչությունը նոր սակացոյց մը կը բերէ մեզի նշանախօսութեան համար, սակայն Համարակալութեան Դիւանը անմատչելի կը նկատէ առիկա: Արդէն շատեր երբ պատրիարքարան կ'երթան նշանախօսութեան համար, կ'աշխատին ամենէն վար աստիճանով կարգադրել իրենց գործը: Նոր օրէնքը, որ բարձրացուցեր է այդ աստիճանը, չի կարծուիր որ կարելոր հասոյթ մը ապահովէ, որովհետեւ պարտաւորիչ բան մը չկայ: Քահանայից իրաւունքն ալ գեղչուած է, այնպէս որ խաչագինը 4000 որշ.ի բարձրացած ատեն քահանաները աւելի նուազ գումար պիտի առնեն: Փափաքելի է որ Քաղ. Ժողովը որոշ սակեր բերէ եւ փոխանակ խախտու հասոյթներու, իրական հասոյթներ ներկայացնէ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ինձմէ առաջ խօսողները ամէն բան ըսին արդէն եւ ինծի համար շատ քիչ բան մնաց ըսելիք: Պիտոճէին մէջ հիմնական պակաս երկու հատ մնաց: Պիտոճէն չէ կանխատեսած անհրաժեշտ եւ ամենակարելոր կրթական խնդիրը: Ես կ'ուզէի հիմնաւորել այս խնդիրը: Մենք կրթական ազգ կը դաւանինք ինքզինքնիս Արեւելքի մէջ, սակայն պատրաստուած 46,000 ոսկիի պիտոճէն ոչինչ չ'ըներ ազգ. կրթութեան համար: Եթէ պիտի ակնարկուի Կրթական Դիւանին, պիտի ըսեմ որ տարիներէ ի վեր գոյություն ունեցեր է Կրթական Դիւանը, սակայն մագի չափ ազդեցություն չէ ունեցեր մեր կրթական գործին վրայ: Շատ կարելոր է որ Կեդրոնական Վարչությունը կատարէ այդ պարտքը: Պիտոճէին մէջ կը տեսնեմ նշանակուած 7000 ոսկի Տնտես. Խորհուրդի եւ Ելմտիցի համար: Տնտես. Խորհուրդը պիտի քննէ թաղ. խորհուրդներու պիտոճէն միայն ու ելմտական նոր դիւաններու կազմակերպությունը ազգին պիտի պատճառէ տարեկան 10,000 ոսկի ծախք՝ առանց արդիւնքի: Ես պիտի փափաքէի որ մենք արտադրող պիտոճէ մը ունենանք, ո՛չ թէ՝ սպառող: Ես պիտի առաջարկէի որ Տնտեսական եւ Ուսումնական Խորհուրդներու պիտոճէն միացուի եւ 3000 ոսկի որոշուի: Համարակալութեան Դիւանը 56,000 ոսկիի պիտոճէն 46,000 ոսկիի գեղչած է հասոյթի չգոյութեան պատճառաւ: Պէտք է գիտնալ թէ ցորչափ մենք այդ հասոյթը չկարենանք գտնել, նոյնիսկ իր գեղչուած վիճակին մէջ այս պիտոճէն բարձր է: Ըսուած է թէ հայր ալիւրի պարկի կը նմանի, որքան զարնես՝ այնքան ալիւր կը թափի: Փորձենք անգամ մը. եթէ մեր Հայրենիքի Տուրքը ձախողեր է, արդեօք պատճառը այն է որ հայր տուրք չի՞ տար. երկրագունդին վրայ կա՞յ ուրիշ ազգ մը որ հայ ժողովուրդին չափ տուրք տայ. սակայն հետեւողական աշխատանքի պէտք կայ: Եթէ Հայրենիքի Տուրքը պահանջուած կերպով չկրցաւ արդիւնաւորուիլ, պատճառը այն է, որ մենք չկրցանք արդիւնաւորել: Ես կը խորհիմ որ մենք կրնանք 16էն 20,000 հարկատու գտնել եւ

⁹⁴¹ Պայպլը Հաուզը (Աստուածաշունչի Տուն) կը պատկանէր Ամերիկեան Աստուածաշունչի Ընկերութեան (American Bible Society), որ հիմնուած էր 11 Մայիս 1816-ին՝ Աստուածաշունչի թարգմանությունն ու տարածումը ունենալով իբրեւ գլխաւոր նպատակ: Ընկերությունը 1824-ին արդէն աշխարհաբար հայերէնի վերածուած Աստուածաշունչի օրինակներ սկսած էր ցրուել Պոլիս եւ Հայաստան: Պայպլը Հաուզը Մաթեոսեանի տպարանին միջոցով 1910–1922 տարիներուն յոյս կ'ընծայէր Չարլզ Թ. Ռիկզի խմբագրութեամբ The Orient (Արեւելքը) անունով շաբաթաթերթ մը, որ արձանագրությունն էր Օսմանեան Կայսրութեան եւ Մերձաւոր Արեւելքի կրօնական, կրթական, քաղաքական, տնտեսական եւ այլ մարզերու վերաբերող տեղեկություններու: Ընթերցողը հոն կը հանդիպի Առաջին Աշխարհամարտի, զինադադարի եւ Քեմալական շարժման շրջաններուն հայոց կացությունը ներկայացնող նիւթերու:

վերակենդանացնել ազգ. տուրքը, դնելով մեկ մեկ ոսկի տարեկան, իսկ ոմանց համար՝ 2էն 5 ոսկի: Ասկէ կը գոյանայ տարեկան 20,000 ոսկի նուագագոյն եւ մենք կրնանք ըսել որ բարւոք կրթական հաստատութիւն մը ունենալու համար մենք ձենէ կը պահանջենք 20,000 ոսկի: Եւ որովհետեւ ունինք ելմտական կազմակերպութիւն մը, այդ ազգ. տուրքը անշատ Հայրենիքի Տուրքէն կրնայ գանձել:

Ասկէ գատ կ'առաջարկեմ նաեւ կեդրոնացնել կալուածական հասոյթը եւ իւրաքանչիւր կալուածի նորոգութիւնը, *քիրաչը*, *ինթիքարը*, ապահովութիւնը այդ կեդրոնէն կատարուին:

Մենք կը գանգատինք շատ անգամ Բերայի կալուածոց մատակարարութենէն, որուն թերութիւնները որքան ալ շատ ըլլան, գտնուող կալուածները կեդրոնացնելու տեսակէտով իր օգտակարութիւնը ունեցած է: Այս կերպով մեր *քանչելէրի* տուրքը պիտի կրնանք լայնօրէն ստանալ: Եթէ այս միջոցները չգործադրուին, շատ անգամ ազգապատկան գետիններու տէրը իսկ մէջտեղ չի գտնուիր: Աւելի երկար խօսելու պէտք չեմ տեսներ ու կ'առաջարկեմ որ ուշադրութիւն դարձնենք ազգային այս կարեւորագոյն կարիքին վրայ: Եզրակացնելով, կ'առաջարկեմ վերահաստատել ազգ. տուրքը, Բ. կեդրոնացնել կալուածները ստեղծելով հսկայական կալուածական կազմակերպութիւն մը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Թող ներեն յարգելի ընկերներս որ չբաժնեմ իրենց տեսակէտները պիտոճէի մասին: Այս պիտոճէն Վարչութեան կեանքի շատ ցամաք արտադրութիւն մ'է: Ազգ. Հիւանդանոցը 120,000 ոսկիի պիտոճէ մը ունի, եւ ուրիշ թաղերու միացած պիտոճէն կը յանգի գումարի մը, որուն մէկ քսաներորդն անգամ չէ այս պիտոճէն: Եթէ մեր Պոլսոյ ազգ. հաստատութեանց մատակարարութիւնը կէս միլիոն ոսկիէ աւելի ենթադրենք, առիթ չի մնար խորհելու 36,000 ոսկիի գումարի մը վրայ: Սակայն մէկ տեսակէտով ես գոհ եմ այս պիտոճէէն, որովհետեւ Վարչութիւնը կ'ըսէ թէ այս թիւերով գործերը կանոնաւոր վիճակի մէջ կրնամ պահել: Պատրիարքարան մը ունինք, ուրկէ դժգոհ է ազգը եւ կատարուած գործերը դանդաղացումի ենթակայ են: Դատաստանական Խորհուրդի մէջ աղքատն է որ կը գրկուի: Ասոնց մէջ Վարչութիւնը կը ներկայանայ եւ բարւոք կազմակերպութեան համար այս պիտոճէն կը ներկայացնէ վերջ դնելու համար մամուլին ալ, ուսուցիչին ալ, ժողովուրդին ալ դժգոհութեան:

Մեր կրթական վիճակին մէջ դարուս համապատասխան ոգի եւ ուղղութիւն մը մտցնելու անհրաժեշտութեան հետ՝ կրօնական ոգիէ ուժացում մը կայ: Կրօնական Ժողովը, որ Վարչութեան մէջ իր մասնակցութիւնը եւ պիտոճէի կազմութեան մէջ իր բաժինը ունի...

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (*ընդմիջելով*) Կրօն. Ժողովը [այս] պիտոճէի կազմութեան մէջ իր մասը [չ]ունի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- [*շարունակելով*] Ծիծղ է որ կալուածներ անհետացած են, եւ եթէ կան կալուածներ որոնց հասոյթը ազգը կ'առնէ, սակայն անոնց իրապէս տէր ըլլալու համար մասնաւոր աշխատութեան պէտք կայ: Եթէ այս պիտոճէով պիտի յաջողինք կանոնաւորութիւն դնել եւ ազգը տէր պիտի ըլլայ այդ կալուածներուն, եւ պիտի վերապահեմ իմ ըսելիքս եւ իմ թուած տեսակէտով գործերը տանելու հանդիսաւոր խոստում նկատելով ասիկա, պիտոճէն կ'ընդունինք ներկայացուած կերպով:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը ընդմիջում մը ըրաւ ու ըսաւ թէ Կրօն. Ժողովը տեղեկութիւն չունի այս պիտոճէէն, մինչդեռ պիտոճէն կու գայ Վարչութեան կողմէ: Պէտք է քիչ մը լուսաբանութիւն հաղորդուի այս մասին, որովհետեւ այս կէտը շատ կարեւոր է:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Պիտոճէն կը պատրաստուի եւ կը ներկայացուի Քաղ. Ժողովէն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովի փակման ժամը հասած է: Յաջորդ նիստը ե՞րբ կ'ուզէք որ գումարուի:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Չեմ գիտեր թէ Ազգ. Ժողովը Վարչութեան հրաւերով միայն կը հաւաքուի: Ես կը խորհիմ որ Ժողովի սեղանին վրայ հաւաքուած գործերը դադարեցնենք եւ յետոյ արձակուրդ տանք Ժողովին: Ուստի յաջորդ շաբթու ալ նիստ գումարենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն մէկ շաբաթէն նիստ կը գումարենք:

(Ատենանք փակուեցաւ ժամը 6½-ին)

[Համագգային Խորհուրդ]

2[1]⁹⁴² Յուլիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տիար Ա. Թէրզիպաշեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Տիար Թ. Թումանյան, Տիար Մ. Նալբանտեան

1° Ազգապետ Էֆենտի յայտնեց թէ տեսակցած էր Ծով. Պրիսթոլի հետ եւ անոր բացատրած էր հայերու կացութիւնը ներքին գաւառներու մէջ: Ծովակալ Պրիսթոլ յանձնարարած էր գրաւոր *նօթ* մը ներկայացնել, զոր Ազգապետ Էֆենտին պատրաստելով ներկայացուցած էր:

2° Ս. Պատրիարքը եւ Ազգապետ Էֆենտի ներքին գաւառներէ իրենց ստացած տեղեկութիւնները հաղորդեցին: Գոնիացիք Խարբերդ եւ Սեբաստիա փոխադրուած են առնուած տեղեկութեանց համաձայն եւ Աֆիոն Գարահիսարցիներէն ոմանք մինչեւ Տիարպէքի տարուած են:

3° Կարդացուեցաւ 9 Յուլիս թուակիր Տ. Ոսկի Բիյ. Պիպիեանի նամակը, որ Քաղ. Ժողովը Համագգային Ժողովին ուշադրութեան ներկայացուցած էր: Հայոց գոյքերու թուրք կառավարութեան կողմէ ծախուելուն դէմ բողոքելու առաջարկը ժողովը որոշեց անհետեւանք թողուլ, նկատի առնելով տիրող տրամադրութիւնները պաշտօնական շրջանակներու մէջ:

4° Կարդացուեցաւ Երուանդ Եպս. Փէրտահճեանի նամակը, 15 Յուլիս թուակիր, որով կը հաղորդէր թէ նախորդ արտաքին գործոց քոմիսար Պեկատեան իրմէ քանիցս խնդրած էր Ս. Պատրիարքէն օգնութիւն խնդրելու Հայաստանի կարօտեալներուն, զոմէ որբերուն համար:

Տիար Արամ Ինճիճեան հաղորդեց [թէ] Հայկական Փոխառութենէն 15000 լիրայի չափ գումար մը գոյացած էր եւ Հայաստանն զրկուած էր Ռըլիֆի միջոցաւ, եւ մաս մըն ալ դեռ պիտի զրկուէր կրկնապատկուելով Ռըլիֆի կողմէն:

5° Կարդացուեցաւ 1921 Յուլիս 5 թուակիր Պաթումէն Տ. Մելքոն Արք.ի նամակը, որով կը հաղորդէր թէ Հայաստանէն կը մեկնին ոչ միայն թրքահայերը, այլ՝ վախ կար թէ պիտի մեկնէին նաեւ տեղւոյն բնիկները եւ պիտի դատարկանար Հայաստան: Հետեւաբար կ'ուզէր որ զոմէ կղերը այս գաղթին արգելք հանդիսանար եւ ասոր համար անհրաժեշտ կը դատէր ճշգրիտ տեղեկութեանց փոխանակութիւնը:

Ժողովը Հայաստանի հետ յարաբերութիւնները արդէն ընդունած ըլլալով, գոհութեամբ լսեց Ս. Պատրիարք Հօր կողմէ Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեանի եղած առաջարկը Հայաստան մեկնելու եւ թէ՛ կառավարութեան եւ թէ՛ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին հետ տեսնուելու համար: Այս առթիւ որոշուեցաւ Փրոֆ. Տէր Յակոբեանի հաւանութիւնը ստացուելու պարագային բացառիկ նիստ մը գումարել եւ պատրաստել պատուիրակութեան հրահանգը:

6° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 11 Յուլիս 1921 թուակիր նամակը,⁹⁴³ որով գոհունակութիւն եւ յոյս կը յայտնէր թէ Ս. Պապը երեք հոգեւոր պետերու մատուցած գիրը նկատողութեան պիտի առնէր:

7° Հ[այաստանի] Օ[գնութեան] մարմնի ձեռնարկներուն օգնելու առաջարկ ըրաւ Տիար Ա. Թէրզիպաշեան: Այս մարմնին գործունէութիւնը եւ նպատակը անձանօթ ըլլալով Համագգային Ժողովին, պէտք եղածը տնօրի-

⁹⁴² Բնագրին մէջ՝ 29 Յուլիս: Տրամաբանօրէն, թուականը պէտք է ըլլայ 21 Յուլիս, մանաւանդ որ շաբաթական հերթակա-
նութեամբ գումարող այս ժողովներէն ներկայ նիստին անմիջականօրէն յաջորդող հանդիպումը կայացած է 28
Յուլիսին:

⁹⁴³ Նուպար յայտնելով թէ ստացած է 25 Յունիս թուակիրով իրեն զրկուած Լէօ ԺԵ. Պապին ուղղուած նամակին պատ-
ճէնը, կը նշէ թէ Ազգային Պատուիրակութիւնը խոր շահագրգռութեամբ նկատի առած է զայն եւ կը յուսայ թէ Պապը
անոր պիտի ընծայէ իր բարի ուշադրութիւնը: Ապա կ'աւելցնէ թէ իր նամակը, որ խաչաձեւած է Չաւէն Պատրիարքի
նամակը, արդէն քննարկած է հարցերը, որոնց մասին Պատրիարքը խօսած է իր նամակին մէջ, եւ թէ Ազգային
Պատուիրակութիւնը ամբողջովին համաձայն է Պատրիարքին եւ Համագգային Խորհուրդին, ոչինչ պիտի անտեսէ
պաշտպանելու համար ազգային շահերը, հակառակ իր դիմագրաւած բացառիկ դժուարութիւններուն, որոնք ամէն
ժամանակէ աւելի դժուարակննիւ կը դարձնեն իր աշխատանքը (ՊՏԴ, տուփ 7, թղթապանակ NM101, Ժ539,
ֆրանսերէն մեքենագիր):

ներու համար Զաղար. Ժողովին քննութեան ձգուեցաւ խնդիրը:

8° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 13 Յուլիս թուակիր ընդարձակ նամակը, իր յարակից գրութիւններով:⁹⁴⁴

Այս նամակին մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահը կը ներկայացնէր երկու պատուիրակութեանց միացման համար կատարուած ջանքերը եւ այս առթիւ ծրագրուած համաձայնագրին պատճէնը կը դրկէր:

Ժողովը կարծիքներու փոխանակութենէ մը յետոյ որոշեց սկզբունքով մերժել այս համաձայնութիւնը, եւ

Ա. Անմիջապէս հեռագրել Պօղոս փաշա Նուպարի որպէսզի սպասէ Համագգային Ժողովի որոշումին:

Բ. Պատրաստել նամակի մը ծրագիրը եւ յաջորդ նիստին մէջ զայն քննել յետոյ յղել, որպէսզի համաձայնութիւնը չստորագրուի առանց ապահովելու թրքահայոց իրաւունքները:

9° Նոյնպէս որոշուեցաւ բողոքել կովկասեան ազգերու անունով արտաերկրեայ կառավարութեանց կողմէ Յունիս 10ին Փարիզի մէջ կնք[ու]ած համաձայնութեան այն մասին դէմ, որ թրքահայոց խնդրոյն կը պատկանի, եւ այս առթիւ պատրաստուած բողոքի պատճէնը որոշուեցաւ դրկել Փարիզ, որպէսզի նոյն հիման վրայ [Պօղոս Նուպար] ինքը բողոքէ եւ եթէ պատճառ մը կը տեսնէ ինքը վերապահ մնալու, հեռագրով հրահանգ տայ, որպէսզի հոս բողոքուի:

⁹⁴⁴ Տեսնել Յաւելուած 128 իր կցորդներով:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(22 ՅՈՒՆԻՍ 1921)⁹⁴⁵

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ Տ. Օ. ՉԻՖՈՒՄԱՐԱՖ

(Ատենանը բացուեցաւ Ղալաթիոյ խորհրդարանը ի ներկայութեան 48 երեսփոխաններու, որոնց թիւը ի վերջոյ յանգեցաւ 54ի)

ԱՏԵՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրակարգի անցնելէ առաջ, ատենական գործողութեանց կարգին մէջ քանի մը խնդիրներ կան, զորս կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Շէիրիկեան յուղարկաւորութեան մը ներկայ գտնուելու հարկադրուած ըլլալով այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը կը հաղորդէ:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տր. Թէրզեան հարցում մը ունի Հանընի հայութեան մասին, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

(Պատճեն)⁹⁴⁶

Տ. Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Ղրկեցէք Վարչութեան, որպէսզի պատասխանը բերենք յաջորդ անգամ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ հարցում մը կայ Պ. Տէրունիի կողմէ Չէզոք Տան մասին:⁹⁴⁷

(Պատճեն)⁹⁴⁸

Տ. Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Վարչութիւնը Չէզոք Տունը պահպանելու որոշում տուած է: Խնդիրը կը կայանայ խնայողութեանց շուրջ. այդ մասին ալ կը գործադրուին պէտք եղած միջոցները:⁹⁴⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Սիրունի հարցում մը ունի վիճակով դադրած երեսփոխաններու մասին:

(Պատճեն)⁹⁵⁰

⁹⁴⁵ Այս նիստին տեղեկատուութիւններուն կը հանդիպինք «Ժողովուրդի Ձայն»-ի (847) եւ մանաւանդ «Ճակատամարտ»-ի (816/2636) 23 Յուլիս 1921-ի համարներուն մէջ: Առաջինը «Ինչո՞ւ Չեն Կատարուիր Երեսփ. Ընտրութիւնք» ենթախորագրին տակ կը նշէր. «Քանի մը երեսփոխաններու ու Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին բացատրութիւնը լսուելէ յետոյ ընդհ. վիճաբանութիւնը փակուեցաւ ու յաջորդ նիստին մնաց [պիտոնէի] գլուխներու վիճաբանութիւնը»: Երկրորդը «Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը Պիտոնէի Ընդհանուր Վիճաբանութիւնները Կ'աւարտէ» խորագրին եւ «Աղմկալից Նիստ Մը» ենթախորագրին ներքեւ աւելի ընդարձակօրէն կը ներկայացնէ նիստին նկարագրականը:

⁹⁴⁶ «Ժողովուրդի Ձայն»-ի (847) եւ «Ճակատամարտ»-ի (816/2636) համարներէն համադրաբար կը հասկցուի թէ բժիշկ Թէրզեան հարց կու տար թէ Վարչութիւնը կրնա՞յ բացատրութիւն մը տալ Հանընի փրկուած հայերու մասին:

⁹⁴⁷ «Ժողովուրդի Ձայն» (847) եւ «Ճակատամարտ» (816/2636) օրաթերթերը կը տեղեկացնեն թէ Թէրզեանի հարցումէն ետք եւ Տէրունիի հարցումէն առաջ բժիշկ Թիւլեան եւս տուած է հարց մը, որ կը վերաբերի Դատաստանական Խորհուրդի կազմութեան յապաղման եւ որ նախորդ հարցման նման որոշուած է յղել Քաղաքական Ժողովին:

⁹⁴⁸ «Ընկեր Տէրունի կը հարցնէր թէ Չէզոք Տունը իրա՞ւ է թէ պիտոնէի խնայողութեան համար փակուած է» («Ճակատամարտ», 816/2636):

⁹⁴⁹ «Ճակատամարտ» (816/2636) կը նշէ. «Տրուած բացատրութիւնը գոհացուցիչ նկատուեցաւ»:

⁹⁵⁰ «Ընկեր Սիրունի գրով մը պարզելով Քաղ. Ժողովին ցոյց տուած անտարբերութիւնը, հակառակ օրէնքին եւ Ազգ. Ժողովի կամքին, վիճակով դադրած եւ որեւէ կերպով պակսած երեսփոխաններու տեղ նոր ընտրութեանց ձեռնարկելու,

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես սաչափը միայն կրնամ ըսել թե Վարչությունը անփոյթ գտնուած չէ եւ մեզի եղած յուսադրութիւններէն կը հասկնանք որ կը զբաղի այդ գործով, որուն վերջնական կարգադրութիւնը ժամանակի կը կարօտի:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Հինգ շաբաթ առաջ բերած էի առաջարկ մը այս ընտրութիւններու մասին եւ պէտք էր մինչեւ հիմա կատարուած ըլլային այդ ընտրութիւնները: Փետրուարին լրացած էին վիճակով դադարումները եւ անցած 4-5 ամիսները կրնային բաւական ըլլալ հարթելու այդ դժուարութիւնները:⁹⁵¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իմ ատենապետութեանս օրէն ի վեր 4-5 ամիս անցած չէ եւ գիտեմ որ Վարչութիւնը կը զբաղի օրէնքին տրամադրութիւնը գործադրելով:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես դիւանին ռեւէ ակնարկութիւն չըրի եւ կը հասկնամ որ դուք կը զբաղիք օրէնքը գործադրել տալով, սակայն ես ըսել կ'ուզեմ որ, քանի որ նստաշրջանը բացուած ատեն 2 տարին անգամ մը երեսփոխանական ընտրութիւններու տեղեկագիրները նկատողութեան պիտի առնուին, պէտք էր որ ամբողջացած ըլլար այդ գործը: Ես 5 շաբաթ առաջ զգացուցի այդ կէտը եւ կը յուսայի որ մինչեւ հիմա հրահանգը տուած կ'ըլլայ [Վարչութիւնը], մինչդեռ պատրուակներ կը ստեղծէ յետաձգելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես պիտի զգուշանայի պատրուակ բառը գործածել: Մէկէ աւելի անգամներ այս մասին կարծիքի փոխանակութիւններ ունեցանք եւ այն համոզումը գոյացուցինք թե Վարչութիւնը լրջօրէն կը զբաղի այս խնդրով:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Ինչպէս յիշեցիք, Պ. Ատենապետ, ժողովը կրնայ վստահ ըլլալ որ Վարչութիւնը լրջօրէն կը զբաղի այս խնդրով: Յառաջակային այդ մասին նոր փաստեր ներկայացնելու պատրաստակամութեամբ, այժմէն կու գամ յայտարարել որ Սամայթոյ թաղը, որ 700⁹⁵² ընտրող ունի, 30 հոգի միայն Հայրենիքի Տուրք կը վճարէ մինչեւ վերջընթեր ամիս: Դուք գնահատեցէք այլեւս թե 30 հոգիով ընտրութիւն կրնա՞յ կատարուի: Կ'աշխատինք յարմարագոյն ձեւը գտնել, որպէսզի Վարչութիւնը իր պարտքը կատարէ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ այս առարկութիւնները հիմնաւոր նկատենք, ո՞ր կ'երթայ ծայրը: Ընտրութիւնները առիթ եղած են որ քիչ մը աւելի կանոնաւորուին Հայրենիքի Տուրքի գանձումները ու շատ մը թաղերու մէջ վճարումներ եղած են այդ առիթով: Վարչութիւնը պէտք է գործադրէ օրէնքը: 30 հոգի երբ թաղի մը մէջ պարտաճանաչ գտնուին, պէտք է անոնք մասնակցին ընտրութեան: Ատեն եղած է որ 8 հոգիով ընտրութիւն եղած է: Ընտրութիւնները պէտք է ընել, արագացնելով անոնց վերաբերեալ գործողութիւնները: Վարչութիւնը մինչեւ հիմա տեղեկութիւն չբերաւ թե ինչ եղան Բերայի ընտրութիւնները: Ո՞չ մէկ պաշտօնական տեղեկութիւն տրուեցաւ այստեղ: Վերջապէս այս տեսակի պատասխան բաւարար չի կրնար նկատել ժողովս: Վարչութիւնը Հայրենիքի Տուրքի գործը կա՞մ պէտք է ապահովել եւ կա՞մ պիտի ըսէ որ անկարելի եղած է: Փոփոխութեան առաջարկ չի կրնար ըլլալ:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ԷՔՍԷՐՃԵԱՆ.- Գանգատ կը յայտնուի որ Վարչութեան կողմէ երեսփ. ընտրութեանց համար փութաջանութիւն ցոյց չի տրուիր, սակայն չափազանց զարմանալի կը թուի ինծի, երբ նոյն փութաջանութիւնը ցոյց չի տրուիր օրինաւորապէս ընտրուած եւ այդ պարագան այս ժողովէն հաստատուած երեսփոխան մը այս ժողովը բերելու համար: Կ'ուզեմ ակնարկել Արսլանեան Վ.ի երեսփոխանութիւնը, որ առկախեց այս ժողովը եւ չիրաւիեց զինքը գրաւելու իր աթոռը: Ամբաստանող կողմը պարտաւոր էր գրաւոր ամբաստանագիր մը տալ, մինչդեռ այն ալ չտուաւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ի դիւանէ կը յայտարարենք որ արդէն այդ մասին գիր մը տրուած է մեզի, որու համաձայն պիտի կատարենք մեր պարտքը՝ ինչ որ է:

կ'առաջարկէր որ դիւանը Զաղ. Ժողովին զգացնէ իր այս արհամարհոտ վերաբերումը դէպի օրէնքն ու Ազգ. Ժողովը եւ հրամայէ, այս անգամ քիչ մը աւելի խստիւ, որ ընտրութիւնները փութացուին» («Ճակատամարտ», 816/2636):

⁹⁵¹ «Ճակատամարտ» (816/2636) Սիրունիի խօսքը կը ներկայացնէ այսպէս. «Ըստ Սահմանադրութեան, անհրաժեշտ էր որ Վարչութիւնը Փետրուարին վիճակով դադրած 28 երեսփոխաններուն տեղ մինչեւ Մայիս նորեր ընտրել տար: Անկէ ի վեր 5 ամիս անցած է: Վարչութիւն մը երբ պաշտօնի կ'անցնի, անհրաժեշտ է որ Սահմանադրութեան պահպանման հոգ տանի: Հինգ շաբաթ առաջ այս մասին հարցում ըրի, սակայն չենք գիտեր ի՞նչ պատճառով ցարդ ռեւէ պատասխան չստացանք: Վարչութիւնը պէտք է մեզի ըսէ թե ի՞նչ պարագաներ պատճառ դարձած են որ երեսփ. ընտրութիւնները յետաձգուին եւ ի՞նչ պատրուակներ կան իր այս ընթացքը արդարացնողը»:

⁹⁵² «Ճակատամարտ» (816/2636) ունի 780, թերեւս գրաշարական վրէպի հետեւանքով, որովհետեւ աւելի ուշ Միրզախանեան իր ելոյթին մէջ խօսքը կ'ընէ 700-ի:

Տ. ՍՐԵՆՑ.- Տրուած հարցումին պատասխանը անբաւարար է⁹⁵³ ու այս պարագային մէջ ճիշդ չ'ըլլար խնդիրը յղել Վարչութեան: Վարչութեան պատասխանը լսեցինք քիչ առաջ: Դիւանը թերեւս ծանր գտաւ Վարչութեան համար գործածուած պատրուակ բառը ընտրութիւնները չկատարելու համար, սակայն փաստերը որոշ են որ չկամութիւն մը կայ ընտրական գործը գլուխ հանելու համար: Ատոնց մէկ մասին վրայ խօսեցաւ արդէն Տր. Բարսեղեան: Օրէնքը կ'ըսէ որ Հայրենիքի Տուրք վճարողները իրաւունք ունին իրենց պարտքը կատարելու: Չկայ ռեւէ օրէնք որ անոնք գրկէ իրենց իրաւունքէն, եթէ ուրիշներ չեն կատարել իրենց պարտքը: Քանի որ այսպէս պիտի ըլլայ, ուրեմն ջնջեցէք Հայրենիքի Տուրքի պահանջը եւ եթէ չպիտի ջնջուի, տուէք վճարողներու իրաւունքը, եթէ նոյնիսկ 30 հոգի ըլլայ այն եւ Սամաթիոյ թաղը [չ]գրկուի իր երեսփոխանները որկելու իրաւունքէն ու թաղին երեսփոխաններն ալ, հակառակ իրենց *մանտան* վերջացած ըլլալուն, չշարունակէին իրենց պաշտօնը: Այս ժողովը պէտք է կատարէ իր պարտականութիւնը ըսելով Վարչութեան որ բերէք ձեր առաջարկները:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանիս գիտցածը այն է որ Վարչութիւնը ծրագրի մը պատրաստութեամբ զբաղած է:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես ալ պիտի ձայնակցիմ ինձմէ առաջ խօսողներուն: Այս ժողովին ամբողջացումը էական եւ հիմնական գործ է, սակայն Վարչութեան ներկայացուցիչը մեծ ամբաստանութիւն մը կ'ընէ ըսելով որ 100ին 90ը չի վճարել իր տուրքը եւ միայն 10ը կը վճարէ: Ես շատ իրաւացի չեմ գտներ ասիկա: Ազգ. Ժողովը օրէնք մը տուած է Վարչութեան գործադրութեան համար: Եթէ անկարելիութիւն կամ դժուարութիւն մը կայ այս մասին, պէտք է բերէ եւ հաղորդէ ժողովին՝ իր փափաքն ալ աւելցնելով: Երբեք օրինական չէ որ այսպէս ձգձգուի ընտրութիւնը: Կը [ձա]նակցիմ միւս ընկերներու եւ կը պահանջեմ որ [հարցը] պայմանաժամով մը որկրուի Վարչութեան, որ պարտաւոր ըլլայ մինչեւ 15 օր բերելու իր պատասխանը:

Տ. Ն. ՕՀԱՆՏԱՆ.- Եղած դիտողութեանց մասին բացատրութիւն մը տալ կարելորդ կը նկատեմ: Պոլսոյ բոլոր հարկատուներուն 100ին 10ը իր պարտականութիւնը կը կատարէ ըսելը նախատինք մ'է նետուած ժողովորդի երեսին: Պոլսոյ բոլոր հարկատուներուն 100ին 74ը իր պարտքը կը կատարէ: Իսկ գալով Սամաթիոյ, որուն համար ըսուեցաւ թէ 30 հոգի հարկատու կայ, ասիկա պէտք չէ ըմբռնուի թէ ընդամենը 30 հոգի տուրք կը վճարէ. այլ՝ տեղեկութիւն ուզուած ատեն վերջընթեր ամիսը վճարողը այնչափ է: Բայց կան շատեր որոնք աւելի առջի ամսականները վճարել են եւ ատոնց թիւը 100ին 75 է: Իսկ եթէ Վարչութիւնը դիւրութիւններ պիտի տայ երեսփ. ընտրութեան համար, ատոր համամիտ ենք եւ ամէնքս ալ փափաքող ենք որ 15 օրուան մէջ բերէ արդիւնքը:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Վարչութեան փափաքն է որ այս ժողովը իսկական ներկայացուցիչը ըլլայ ժողովուրդին եւ ամէն խաւեր լրիւ ներկայացուցիչներ տան ամենալայն չափով: Այս ծրագիրը շատ շուտով պիտի բերուի ժողովիդ:⁹⁵⁴

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես կ'առաջարկեմ որ ցարդ դադրած երեսփոխաններու տեղ նորերու ընտրութիւնը կատարուի հին օրէնքին համաձայն, իսկ եթէ Վարչութիւնը կ'ուզէ նոր ծրագիր մը բերել, այդ ծրագիրը կը քննենք եւ անոր հիման վրայ կը կատարենք յաջորդ ընտրութիւնները:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ժողովը իր պակաս անդամներու ընտրութեան խնդրոյն համար չղազգրիտ դրութեան մատնուած է եւ ասիկա կ'ազդէ ժողովին հոգեբանութեան վրայ: Ես կ'ըսեմ որ, եթէ ընտրութիւնները պիտի կատարուին հին *սիսթէմ*ի վրայ, գոյութիւն ունեցող ապօրինաւորութիւններու վրայ բան մ'ալ պիտի բարդուի: Իմ կարծիքով ընտրական դրութիւնը պէտք է փոխուի եւ ընտրական *ցենզը* պէտք չէ կազմէ Հայրենիքի Տուրքը, որ կարելի չէ հիմ բռնել ընտրութեանց եւ ընտրութիւնները կատարել այդ հիման վրայ, երբ 700 ընտրողներէ հազիւ 200ը կը վճարէ իր Հայրենիքի Տուրքը: Պէտք է յանձնարարենք Վարչութեան որ ընտրական նոր օրինագիծ մը բերէ:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ Սահմանադրութիւնը կը պահանջէ ժողովրդական լայն սահմանի

⁹⁵³ Տրամաբանական կապի խախտում մը կը յայտնուի այստեղ: Հարցը կը յստականայ, եթէ ենթադրենք թէ Էքսերճեան Քահանայի եղյոթն առաջ, մայր դիւանի ատենապետը բժիշկ Բարսեղեանի խօսքէն ետք յայտարարած է. «Հարցը կը յղենք Վարչութեան՝ յանձնարարելով որ պէտք եղած ուշադրութիւնը դարձնէ անոր», ինչպէս տեղեկագրած է «Ճակատամարտ» (816/2636), ուր սակայն խօսք չկայ Էքսերճեան Քահանայի միջանկեալ եղյոթին եւ ատենապետին այդ առիթով ունեցած արտայայտութեան մասին:

⁹⁵⁴ «Ճակատամարտ» (816/2636) Թերզիպաշեանի խօսքը կը ներկայացնէ այսպէս. «Ընտրութիւնները աւելի ժողովրդականացնելու համար, ինչպէս կը պահանջէ Սահմանադրութեան ոգին, նոր ծրագիր մը պիտի ներկայացնենք Ազգային Ժողովին նոյնիսկ ձեր պահանջած ժամանակէն առաջ, բայց այս աշխատութիւնը չկրցանք ամբողջացնել մեր անդամներէն մէկ երկուքին հիւանդութեան պատճառաւ եւ մօտ ատենէն պիտի ներկայացնենք Ազգ. Ժողովին»:

մէջ ընտրութեանց մասնակցութիւնը, որքան ալ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը սահմանափակած ըլլայ զայն: Սահմանադրութեան պահանջն է որ ժողովրդական ստուար զանգուածներ մասնակցին ընտրութեանց եւ այս տեսակետով պէտք է ապահովել Սահմանադրութեան գործադրութիւնը: Վարչութիւնը կ'ըսէ որ ինք կը պատրաստէ այդպիսի օրէնք մը, հետեւաբար պէտք է պահէ Սահմանադրութեան ոգին եւ քանի որ Վարչութեան դէմ անվստահութեան պատճառ մը չունինք, պէտք է սպասենք լսելու անոր տեսութիւնները:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն Վարչութեան յղենք այս գիրը, որպէսզի փութացնէ ընտրութիւնները:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Օրէնքները յետագոյցիկ ուժ չունին, հետեւաբար վիճակով դադրածները ընտրուին մինչեւ հիմա գոյութիւն ունեցող օրէնքով եւ նոր օրինագիծ մը եթէ ներկայացուի, նկատողութեան առնուի այս ժողովէն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.-Պ. Խօճասարեան կ'առաջարկէ յղել խնդիրը Վարչութեան, որպէսզի փութացնէ իր պատասխանը, իսկ Պ. Սիրունի կ'առաջարկէ առանց սպասելու Վարչութեան պատասխանին, ընտրութիւնները կատարել ներկայ օրէնքին համաձայն, ապագային վերապահելով նոր օրէնքով ընտրութիւնները:

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- Վարչութեան տուած պատասխանէն յետոյ, ժողովս պարտաւոր է տալ իր ուզած պայմանաժամը, եթէ նպատակ չունի անվստահութիւն յայտնելու իրեն: Ենթադրենք թէ ժողովը որոշեց ընտրութիւնները անմիջապէս կատարել առաջարկուած ձեւով եւ Վարչութիւնը մերժեց: Ի՞նչ պիտի ըլլայ հետեւանքը: Իմ գիտցածս այն է որ երբ հարցում մը նկատողութեան չառնուի, հարցապնդումի կը փոխուի եւ անկէ վերջ ժողովը իրաւունք ունի որոշում մը տալու: Եթէ ներքին կանոնադրութեան դիմենք, հոն պիտի գտնենք որ Վարչութեան տուած պատասխանը ժողովը չգոհացնելու պարագային ի՞նչ միջոց կը գործադրուի: Այնպէս որ կը խորհիմ որ դիւանդ այս օրինական ճամբէն դուրս ուրիշ ոեւէ միջոց չունի գործադրելիք:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Յարգելի երեսփոխանին⁹⁵⁵ յայտարարութիւնները չեն համապատասխաներ ճշմարտութեան: Վարչութիւնս կը խորհի մինչեւ հիմա կատարուածներէն տարբեր, խաղաղ կերպով ընտրութիւններ կատարել, փոխանակ առիթ տալու ծեծկուութներու: Քանի որ Սամաթիոյ ընտրելիներու մասին խօսք եղաւ, կը փութամ [լսելու թէ] ես ընկերոջ մը հետ Սամաթիա քննութեան գացի: Թաղ. խորհրդոյ ատենապետը յայտարարեց որ թէն ինք իբրեւ թաղ. խորհրդոյ ատենապետ որքան որ ի պաշտօնէ Հայրենիքի Տուրքի զանձման պիտի աշխատի, բայց իր պատկանած *ֆրակցիան* թոյլ չի տար որ Հայրենիքի Տուրքի զանձումները կանոնաւորուին...⁹⁵⁶

ՏՐ. Ն. ԹԻԲԷԱՆ.- Մագրքքէօյ ալ նոյն վիճակին մէջ է:⁹⁵⁷

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վարչութեան ներկայացուցիչը ինչ ըսել կ'ուզէ *ֆրակցիա* ըսելով. սուտ կը խօսի, թո՛ղ անունը տայ:

Տ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Ֆրակցիան իր պատկանած Դաշնակցական Կուսակցութեան կ'ակնարկէ, իսկ անունը Պ. Բագրեւանդեան է:⁹⁵⁸

⁹⁵⁵ Տպաւորութիւն կը ստեղծուի թէ Դարբինեան նկատի ունի Թէքէեանը, մինչդեռ իր ընդդիմախօսութիւնը ուղղուած է առկայ օրէնքով ընտրութիւնները կատարելու դրոյթը պաշտպանող երեսփոխանի մը. այս պարագային՝ Սիրունիի:

⁹⁵⁶ «Ժողովուրդի Ձայնը» (847) հետեւեալ կերպով կը ներկայացնէ Դարբինեանի խօսքը. «Բաղ. ժողովը կը խորհի գործադրել այնպիսի ձեւ մը, որ ասկէ վերջ բոլոր ընտրութիւնները առանց աղմուկի եւ վեճի ըլլան եւ կատարուին իբր ժողովրդեան կամաց արտայայտութիւնը: Բայց ես քննութեան համար մեր անդամակիցներէն մէկուն հետ զացած ըլլալով Սամաթիա, թաղ. խորհուրդի ատենապետը, որ Դաշնակցական էր, յայտարարեց որ *ինք թէն [որպէս] թաղ. խորհուրդի ատենապետ կը փափաքի որ Հայրենիքի Տուրքի մասնակցի ժողովուրդը, բայց իր պատկանած ֆրակցիան չի թոյլատրեր այս մասնակցութիւնը*»:

⁹⁵⁷ «Ժողովուրդի Ձայնը» (847) կը հաղորդէ.

Այս յայտարարութեան վրայ Տր. Բարսեղեան եւ իր ընկերները պահանջեցին որ ցոյց տրուի թէ ով է այդ ֆրակցիային պատկանողը, ուզելով հասկնալ թէ Երեսփ. ժողովի Դաշնակցական բաժանո՞ւմը կ'ուզէ հասկցնել:

Պ. Դարբինեան եւ ուրիշներ բացատրեցին թէ «ֆրակցիան» կուսակցութեան իմաստ ունի եւ Դաշնակցութիւնը կը նշանակէ:

Այս միջոցին ժխտը մը տիրեց սրահին մէջ, աջակողմէն կ'ըսէին «Դուք ձեզի հարցուցէք թէ ինչո՞ւ ընտրութիւնները կը յապաղին եւ ո՞վ է պատասխանատուն»:

⁹⁵⁸ Ատենագրութեան մէջ «իսկ անունը Բագրեւանդեան է» բառերը ջնջուած են, բայց «Ճակատամարտ» (816/2636) նիստի նկարագրականին մէջ տեղ տուած է անոնց. իսկ իր 27 Յուլիսի համարին (818/2638) երկրորդ էջով «Ճակա-

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պետք է թողուք որ Վարչութեան ներկայացուցիչը իր խօսքը աւարտէ ու եթէ կը պահանջուի՝ այդ անունն ալ տայ:⁹⁵⁹

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Դիւանը պէտք է վերջ տայ այս յարձակումներուն: Չենք կրնար ներել որ երեսփոխան մը Վարչութեան ներկայացուցիչին ստախօս ըսէ: Այս նախատինքը մեզի է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս տեսակ խօսք մը դիւանս անվայել կը գտնէ բոլորովին:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Չանագան թաղերու մէջ ընտրութիւնը ապահովելու համար նախագիծ մը կը պատրաստուի: Ատիկա օր առաջ պիտի փութացնենք: Եթէ ժողովը կ'ընդունի ասիկա, այս գիրը պէտք է յղէ Վարչութեան: Մենք այդ օրինագիծը անպատճառ պիտի բերենք ժողովին⁹⁶⁰:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վերջին օրինական դիտողութիւն մը կ'ուզեմ ընել: Ընտրական գործողութիւնները օրէնքով յանձնուած են Վարչութեան: Անոր կը մնայ ըսել որ ի վիճակի չեմ բերելու այդ օրէնքը եւ կամ պէտք է քաշուի: Ամէն պարագայի մէջ զանազան առաջարկներ չեն կրնար քուէի դրուիլ: Բերուելիքը նոր օրէնք մ'է, հետեւաբար ոեւէ քուէի պէտք չկայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը դրկենք խնդիրը Վարչութեան, որպէսզի այդ ընտրական օրինագիծը փութով բերէ ժողովին:

[ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑ]

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Արպանեան Վ.ի երեսփոխանութեան մասին Տ. Գ. Մխիթարեանի կողմէ ներկայացուած գիր մը կը յանձնեմ ժողովիդ ուշադրութեան: Ինչպէս կը յիշէք, ինք բերանացի կարգ մը յայտարարութիւններ ըրաւ, որոնց գրաւոր ներկայացուելուն պէտք[ը] զգացուց ժողովը:⁹⁶¹ Սակայն անկէ առաջ Պախթիարեան

տամարտ» հրատարակած է Վ. Գ. Բագրեւանդեանի ստորագրութեամբ բաց նամակ մը՝ ուղղուած Յ. Դարբինեանի:

Չարմանքով եւ միանգամայն զգուանքով կարդացի ձեր այն յայտարարութիւնը զոր կատարեալ անբարեխղճութեամբ թոյլ տուած էք ձեզի ընել Ազգ. Երեսփ. Ժողովին մէջ, վերագրելով ինծի այնպիսի խօսքեր, զորս ոչ մէկ պարկեշտ հայ, բացի ձեզմէ, չէր կրնար նոյնիսկ մտքէն անցնել: Մենք ընդունակ չենք, Պ. Դարբինեան, մեր որբերու պատառ մը չոր հացի դրամին վճարման արգելք հանդիսանալու, այդ ձեր մէջ փնտռեցէք: Եթէ իրաւ եւ ըրի այդ ծանօթ յայտարարութիւնը Սամաթիոյ թաղ. խորհրդարանին մէջ, դուք եւ ձեզի ընկերացող Պ. Թերզիպաշեան իբրեւ Քաղ. Ժողովոյ անդամներ պաշտօնական ի՞նչ ձեռնարկ ըրիք Յուլիս 11էն մինչեւ այսօր թաղ. խորհրդոյ ատենապետի մը դէմ՝ որ համաձայն ձեր յայտարարութեան իր ընթացքով դէմ կ'երթայ ազգ. շահերուն, ինչո՞ւ ձեր տեղեկագրին մէջ ոչ մէկ ակնարկութիւն չըրիք այդ մասին եւ ինչո՞ւ Քաղաք. Ժողովէն չպահանջեցիք վճռական կարգադրութիւն մը իմ մասիս: Երբ Ազգ. Ժողովին մէջ «սուտ կը խօսիս» պոռացին ձեր երեսին, ինչո՞ւ համար չհամարձակեցաք անունը տալ ձեր պաշտօնակցին եւ հրաւիրել զինքը որ հաստատէ ձեր յայտարարութիւնը. եւ նոյն ինքն Պ. Ա. Թերզիպաշեանի լռութիւնը փաստ չէ՞ր որ դուք իսկապէս սուտ կը խօսէիք:

Պ. Դարբինեան, թաղ. խորհրդարանի մէջ մինակ չէինք ձեզի հետ. Ելեւմտից մասնաճիւղի Պ. ատենապետը, սկիզբէն մինչեւ վերջ (համաձայն ձեր հրաւերին) մեր խօսակցութեանց ներկայ էր, ինչպէս նաեւ քարտուղարը. արդ, յիշեալ երկու պարոններն ալ թաղ. խորհրդոյս եւ Ելեւմտից անդամներու ներկայութեան խորհրդարանիս մէջ յայտարարեցին որ եւ ո՛չ *Ճակատամարտի* եւ ոչ ալ միւս թերթերու արտատպած ձեռով եւ իմաստով ոչ մէկ յայտարարութիւն չեմ ըրած:

Իսկ դուք ի՞նչ փաստ ունիք ասոր փոխարէն առնուազն ինքզինքնիդ արդարացնելու, փրկելով Քաղ. Ժողովոյ *փրկաթիժը*, որուն անունով դուք ձեզի թոյլ տուիք ստել, վարկաբեկելով եւ նախատելով այսպէս Ազգ. Գործադիր թէ օրենսդիր իշխանութիւնները:

Ատոր ալ հաշիւը թող պատկանեալ մարմինները պահանջեն ձեզմէ:

⁹⁵⁹ «Ճակատամարտ»ի եւ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի համապատասխան թիւ 816/2636 եւ 847 համարներուն դիմելով կարելի կ'ըլլայ ենթադրել թէ Դարբինեան նախ չէ տուած անունը Բագրեւանդեանի (որով կը բացատրուի անուան ջնջումը նախորդ տողէն) եւ «ձախակոդմեան» երեսփոխաններ «Սուտ կը խօսիք» աղաղակելով ժխտը մը ստեղծուած ըլլալով, դիւանի ատենապետը փորձած է կարգ հաստատել եւ այնուհետեւ, հաւանաբար, Դարբինեան նշած է Սամաթիոյ թաղական խորհուրդի ատենապետին անունը:

⁹⁶⁰ Բնագրին մէջ՝ *վարչություն*, ինչ որ տրամաբանական չէ եւ արդիւնք պէտք է ըլլայ շփոթութեան:

⁹⁶¹ «Ճակատամարտ»ի (816/2636) մէջ կը կարդանք թէ Մխիթարեանի դիտողութիւններուն մէջ կան հետեւեալ պարագաները.

քահանայի մէկ հարցումը պիտի կարդացուի:

(պատճեն)⁹⁶²

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ԷԶՍԵՐՃԵԱՆ.- Կարդացուած գրութենէն հասկցուեցաւ որ Պ. Մխիթարեան ռեւէ ամբաստանութիւն չունի, այլ՝ լրագրական հրատարակութիւններու վրայ հիմնուելով կարգ մը բաներ կ'ըսէ: Ես պիտի հերքեմ այդ ըստածները նոյնիսկ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին գրերով:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶՃԵԱՆ.- Ընտրուած երեսփոխան մը կրնայ կախակայուիլ՝ եթէ իրեն դէմ ամբաստանութիւն կայ: Սակայն կարդացուած գրութենէն կը հասկցուի որ ռեւէ ամբաստանութիւն չկայ եւ ինքն ալ կ'ըսէ արդէն թէ փաստ չունիմ: Եթէ ինք փաստ չունի, մենք պարտաւոր ենք փաստ հաւաքելու: Կ'առաջարկեմ նախաձեռնող մերժել:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Պատկառելի ժողովդ նկատողութեան առաւ [Կրօնական] Համագումարի գրութիւնը, որու համաձայն 6 եկեղեցական երեսփոխաններէ 5ը եկան իրենց պոթոնները գրաւեցին, իսկ ճորը չհրաւիրուեցաւ, որովհետեւ իր մասին ամբաստանութիւն կար: Հիմա կը հասկցուի որ սխալած է այս ժողովը, որովհետեւ այդ ամբաստանութիւնները հիմնաւոր չեն ու ժողովս չի կրնար համոզում գոյացնել այդ մասին: Սահմանադրութեան տրամադրութիւնը երեսփոխանի մը կախակայման մասին որոշ է. պետք է քրեական յանցանք գոյութիւն ունենայ, մինչդեռ այդ գրութեան մէջ յիշուածները ռեւէ առնչութիւն չունին այդպիսի գործերու հետ: Մենք որ թրքական *ռէժիմ*ին դէմ բողոքած ենք թէ շատ մը անձեր ամբաստանութեան ներքեւ կը պահէ առանց քննութեան, չպիտի ներենք անշուշտ որ Արսլանեան Վ. մնայ այս կախակայուած վիճակին մէջ առանց որոշ յանցանքի: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ ժողովս այսօր իսկ իր որոշումը տայ:

Տ. ԽՕՐԱՍՄԱՆՃԵԱՆ.- Այսօր Պ. Գուրգէնի նամակը լսելէ յետոյ չենք կրնար նախաձեռնող մերժելու կողմը երթալ, քանի որ անցեալ նիստին այս ժողովը ընդունեց կախակայումը: Ես այս գործին առաջարկուած ձեւով վերջ տալու կողմը չեմ: Քանի որ գրոյցներ կան մէջտեղ, պետք է փարատին անոնք: Դիւանը մէկ պայման միայն կրնայ դնել. այսինքն՝ պայմանաժամ կ'որոշէ եւ եթէ այդ պայմանաժամին մէջ քննութեան արդիւնքը չներկայացուի ժողովին, պարտագանց կը նկատուի եւ այդ մարմինը կը դադրի գոյութենէ: Իբրեւ երեսփոխան չեմ կրնար ընդունիլ նախաձեռնող մերժումը եւ կը խորհիմ որ Արսլանեան Վ.ի պատիւն ալ այդ կը պահանջէ:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Այսպէս *սպիւր* բան ինչպէս կը բերուի այս ժողովին: Եթէ այսպիսի գրոյցներու վրայ հիմնուելով մարդիկ պիտի ամբաստանուին, ես ալ կ'ըսեմ որ Պ. Գուրգէն Մխիթարեան դաւանան է, այս ժողովը պիտի կախակայէ՞ զինք:⁹⁶³

Գէորգ վրդ. պայքարած է [Ատանայի] Ազգ. Միութեան դէմ եւ ջանացած է զայն անդամաւորել. Կիլիկիոյ դէպքերու պահուն, Ազգային Խորհուրդի որոշման հակառակ ընթացք ունեցած է. ժողովրդեան դժգոհութեան եւ ցաւալի ցոյցերու տեղի տուած է. իբրեւ «ազգավնաս» [տարր] վտարուած է իր կուսակցութենէն եւ հակառակ Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Պ. [Միհրան] Տամատեանի եւ Ազգ. Միութեան ընդդիմութեան, դիւրացուցած է ազգային ներքին գործերու մէջ օտար միջնորդութիւնը՝ իր թելադրութեամբ հայ դպրոցներու քննիչ կարգել տալով Երեւեան անուն մէկը:

... Գէորգ վարդապետին անուան շուրջ եղած զանազան տարաձայնութիւնները պետք է լուրջ քննութեան մը ենթարկուին, որպէսզի Գէորգ վարդապետ ռեւէ կասկածէ գերծ ընդունուի Ազգային Ժողովէն ներս, ինչ որ թէ՛ ժողովիս եւ թէ՛ եկեղեցական երեսփոխանի մը արժանապատուութեան համար անհրաժեշտ պարագայ մըն է: Փափաքելով որ քննութիւնը արդար հանէ Արսլանեան վարդապետը, ժողովին միեւնոյն արդարութեան կը յանձնեմ հայ մամուլին մէջ երեւցած զանազան գրութիւններ, մասնաւորաբար՝ [Հայկական] Բարեգործական [Ընդհանուր] Միութեան պատուիրակ Պ. Մելքոն Ասատուրի երկար յօդուածաշարքը «Արեւելեան Մամուլ»ի մէջ:

⁹⁶² Պախիթարեան Քահանայ հարց կու տար. «Երբ Արսլանեան վարդապետի Կրօն. Ժողովոյ անդամակցութիւնը կը վաւերացուի, ինչո՞ւ մայր դիւանին կողմէ հրաւեր չ'ըլլար անոր Երեսփ. Ժողովին մասնակցելու» («Ճակատամարտ», 816/2636):

⁹⁶³ Գուրգէն Մխիթարեանի գիրով սկսած քննարկումներուն համար «Ժողովուրդի Ձայնը» (847) կը տեղեկագրէ.

Պ. Գ. Մխիթարեան գրաւորապէս ներկայացուցած էր ժողովին իր դիտողագիրը եւ քննադատութիւնները, որոնց համար Արսլանեան Գէորգ Վ. չէր հրաւիրուած իբրեւ երեսփոխան [Ազգ. Ժողովի նիստին մասնակցելու]: Պ. Մխիթարեան Արսլանեան Վ.ի Ատանայի պաշտօնավարութեան առթիւ թերթերու մէջ եղած քննադատութիւնները հիմ կը բռնէր...

Տ. Բարթող եւ Տ. Հմայեակ քահանաները, ինչպէս նաեւ Պ. Պէյագճեան ըսին թէ ուրեմն ռեւէ ամբաստանութիւն չկայ անոր դէմ, թէ ասոնք գրոյցներ են եւ հետեւաբար նախաձեռնող մերժուի:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ժողովը պետք չէ կորսնցնել իր պաղարիւնութիւնը: Արսլանեան Վ.ը կախակայելով ժողովը հակասութիւն մը ստեղծեց, որովհետեւ երբ մէկ կողմէն իրեն իրաւունք չտուաւ երեսփոխանական պաշտօնը վարելու, միւս կողմէ 27 քուէով Վարչութեան անդամ ընտրեց զինքը: Ես հակառակ չեմ կատարուելիք ունէլ քննութեան՝ եթէ ժողովը պետք կը տեսնէ, սակայն կը խորհիմ որ, ինչպէս կը վարէ Կրօն. Ժողովի անդամակցութիւնը, նոյնպէս պետք է վարէ երեսփոխանական պաշտօնը, մինչեւ որ իր մասին քննութիւնները աւարտին:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Կը տեսնեմ որ կիրքերը գրգռուած են այս խնդրոյն շուրջ: Մենք մինչեւ հիմա անբասիր նկատած էինք Արսլանեան Վ.ը, սակայն մեզի կ'ըսեն որ այնպէս չէ ու քննութիւն կը պահանջեն: Այս կէտը չէ որ զիս կը հետաքրքրէ: Ես կը շնորհաւորեմ Պ. Մխիթարեանը, որ այս խնդիրը բերաւ այս սեղանին վրայ. խնդիր մը, որուն տակը թարախով լեցած է: Մենք այս առիթով մէջտեղ պիտի հանենք, դիմակագրեմ պիտի ընենք անոնք, որոնք ժողովուրդը կողոպտեցին: Պէտք է այս առիթով մէջտեղ ելլեն այդ գողերը, զեղծարարները:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողութեանց համար սահմանուած ժամանակնիս լրացած է, հետեւաբար պիտի դիմեմ ժողովիդ քուէին:

Տ. Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.- Ես հարկ չեմ տեսներ պատասխանել կարգ մը մարդոց, որոնց բարոյական արժէքը ծանօթ է մեզի: Ինչպէս ըսի քիչ առաջ եւ Պ. Խօճասարեան ու Պ. Թէքէեան ալ յայտարարեցին, այս ժողովը հետեւողական ըլլալու համար իր անցեալ նիստի որոշումին, պետք է կատարէ քննութիւնը: Ինծի համար կարելիութիւն չունի այն Կրօն. Ժողովը, որ խաչագող...

Տ. ԳՆԷԼ ԵՊՍԿ. ԵՖ Տ. ԲԱՐԹՈՂ ԲՀՆՅ.- Կը բողոքենք այս բացատրութեան դէմ: Կրօն. Ժողովը կարելիութենէ զուրկ չէ, ո՛չ ալ խաչագող է: Չենք կրնար լսել իր խօսքերը: Պէտք է ետ առնէ իր խօսքը:

(Սրահին մէջ աղմուկ յառաջ գալով, Տ. Ատենապետ դադրեցուց նիստը 10 վայրկեանի համար)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նիստը վերաբանալու առթիւ պետք կը տեսնեմ յայտարարելու թէ բոլորովին սխալ հասկցուած է [է] խօսող երեսփոխանին միտքը, ուստի պետք է թողուք որ ամբողջացնէ իր խօսքը:

Տ. Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.- Իմ ըսածս այն էր որ ինծի համար նշանակութիւն չունի այն ընտրութիւնը, որուն ընտրելիներէն մէկն է քահանայ մը, որ ննջեցեալի մը ոսկի ակռաները հանելու իր արարքովը փիլոնագուրկ եղած է Պատրիարքին կողմէ:⁹⁶⁴

Տ. ԲԱՐԹՈՂ ԲՀՆՅ.- Ետ կ'առնէ իր խօսքը:

Տ. Գ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ.- (շարունակելով) Ես փաստաթուղթեր չունիմ, սակայն իրողութիւններ կան, որոնք փաստի չեն կարօտիր: Իմ մատնանիշ ըրած իրողութիւններս երեւցան մամուլի մէջ, որ ժողովրդեան կարծիքը կը ներկայացնէ: Իմ նպատակս այն է միայն որ հոս եկող անդամ մը պետք է մաքուր կեանք ունեցած ըլլայ: Սինչդեռ Արսլանեան Վ.ի դէմ եղած քննադատութիւնները պէտքը կը զգացնեն այդ քննութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս ստիպուած է քուէի դնել այս խնդիրը նախաքննութեան դրկելու եւ նախապնդում մերժելու առաջարկները:⁹⁶⁵

(Ժողովը 18ի դէմ 22 քուէով մերժեց նախաքննութեան ենթարկելու առաջարկը եւ Տ. Գեորգ Ծ. Վ. Արսլանեան երեսփոխան հռչակուեցաւ)⁹⁶⁶

Պ. Միրզախանեան.- Եթէ այսպիսի հրատարակութիւններով եւ ըսի ըսաւներով մարդիկ պիտի ամբաստանուին, ես ալ ձեզի Դաշնակցականները կ'ամբաստանեմ իբրեւ դաւաճան եւ պետք է դուք ալ դուրս ելլէք ասկէ:

Դարձեալ աղմուկ եւ ժխտր տիրեց սրահին մէջ:

⁹⁶⁴ «Ճակատամարտ» (816) այսպէս կը ներկայացնէ Մխիթարեանի խօսքը. «Իմ ըսածս այն էր որ ինծի համար նշանակութիւն չունի այն ընտրութիւնը, որուն ընտրելիներէն մէկն է քահանայ մը, որ ննջեցեալի մը ոսկի ակռաները հանելու իր արարքովը փիլոնագուրկ եղած է Պատրիարքին կողմէ»:

⁹⁶⁵ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (847) տեղեկատուութենէն յայտնի կը դառնայ թէ Սիմքէշեանի եւ Պէյագնեանի ներկայացուցած բանաձեւը ամբաստանութեանց նախապնդում մերժուիլը կը պահանջէր: Կը թուի թէ Սիմքէշեան-Պէյագնեան միացեալ առաջարկին կողքին գտնուող երկրորդ առաջարկին հեղինակն էր Հայկ Խօճասարեան, որ կ'առաջարկէր հարցը «նախաքննութեան դրկել, հետեւողական ըլլալու համար նախապէս [17 Յունիսի նիստի ընթացքին] տրուած որոշման»:

⁹⁶⁶ Արսլանեան Ծայրագոյն Վարդապետին երեսփոխանութիւնը օրինաւոր հռչակուած է 19-ի դէմ 24 քուէով («Ժողովուրդի Ձայնը», 847):

ՕՐԱԿԱՐԳ
ԵԼՄՏԱՑՈՅՑ ԱԶԳ. ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստին պիտոճէի մասին կատարուած վիճաբանութիւնները ծանօթ են: Ընդհանուր կէտերու վրայ խօսուեցան եւ Վարչութեան կողմէ կարելու լուսաբանութիւնները հաղորդուեցան: Մեր այսօրուան նիստին խօսք պիտի տանք դարձեալ Վարչութեան ներկայացուցիչին: Բայց անկէ առաջ անցեալ նիստին խօսք ուզող երկու երեսփոխաններու խօսք պիտի տանք:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Վարչութեան անունով ներկայացուած պիտոճէն 50,000 ոսկիի ծախք մը կը սահմանէ, սակայն չենք գիտեր թէ պիտոճէի ստեղծագործող մասը ո՞րն է: Այլապէս՝ երբ 50000 ոսկիի ծախքը պիտի քուէարկուի, ժողովը ի՞նչ մտածելով պիտի քուէարկէ: Ո՞ր քաղ. օրկանն է որ պիտի գրադի ազգին քաղաքական կեանքով եւ ի՞նչ ծրագրով, ո՞չ մէկ տեղեկութիւն տրուած է: Խնամատարական օրկանը պահելու համար ի՞նչ քանով առաջ կը տարուին, ի՞նչ է գործը, [Վարչութիւնը] պարտաւոր էր յիշել մանրամասնօրէն: Եթէ անհրաժեշտութիւն մ'է այդ պիտոճէն, ապա ուրեմն պէտք է ձեռնարկել նախ եւ առաջ Համագային Ժողովէն վաւերացնել[ու] այդ պիտոճէն: Որքան ատեն որ մեզ ծանօթ չէ թէ ուսումնական գործը ինչ վիճակի մէջ է, որքան կը ծախսուի ուսումնական գործի համար եւ ինչ գործ կը կատարուի, յանկարծ 50000 ոսկիի պիտոճէ մը քուէարկելը ճիշդ չէ: Հետեւաբար մեր խմբակցութիւնը չի քուէարկեր այս պիտոճէն, քանի որ ծանօթ չէ մեզի թէ ինչպէս կը գործածեն պիտոճէն եւ ինչ չափով կը գործեն:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը պիտոճէ մը բերած է մեզի քուէարկուելու համար: 50–60 տարուան ընթացքին, ինչպէս լսեցինք տրուած բացատրութենէն, մէկ քանի պիտոճէ հագիւ քուէարկուած է. հետեւաբար իրենք ալ արժանի են շնորհաւորութեան, որ կը յաջողին բերել այս պիտոճէն: Պիտոճէին քննութենէն կը հասկցուի որ Վարչութիւնը զբաղեր է պատրիարքարանի կազմակերպութեամբ, նպատակ ունենալով որ պատրիարքարանի ամբողջ կազմը լաւագոյն ընթացք մը ունենայ: Սակայն կան շատ մը մութ մնացած կէտեր, որոնք պէտք է լուսաբանուին: Օրինակի համար, ստեղծուած են մէկ երկու դիւաններ: Եթէ այդ պէտքը զգալի էր, օրինագծով մը այս ժողովին պէտք էր պարզել եւ ընդունուել վերջ գործադրութեան դրուէր: Այսինքն՝ նոր ստեղծուած պաշտօնները Երեսփ. Ժողովի կողմէ ընդունիլ տրուելէ յետոյ գործադրութեան դրուէին: Կը խորհինք թէ պատրիարքարանի միայն եղմտակա՞ն մասը կը կարօտի բարոյքման եւ չկա՞ն շատ մը խնդիրներ, որոնք ժամանակին եւ պէտքերուն համաձայն պէտք է ենթարկուին փոփոխութեան: Ատոնք կապ ունենալով Սահմանադրութեան վերաքննութեան [հետ], կարելի չէ եղած մինչեւ հիմա նկատողութեան առնել եւ կանոնաւորել հիմնական կէտերը:

Ինչպէս յայտնի է, Սահմանադրութեամբ ունինք Քաղ. Ժողով մը եւ տեսուչ խորհուրդներ, սակայն անոնցմէ զատ կան ուրիշ մարմիններ ալ, որոնք բոլորովին նոր են մեր ազգ. կեանքի մէջ ու ոեւէ օրինական հիմ չունին:

Ոչ մէկերնիս կ'առաջարկենք օրինականացնել այդ մարմինները: Քաղ. Ժողովը, որ 14 անդամէ կը բաղկանայ, որոշ չէ թէ ինչ պիտի ըլլայ իրենց փոխ-յարաբերութիւնը այդ մարմիններու հետ, կամ թէ այս կերպով պիտի կառավարուին: Վերջին տարիները ճշդելու համար այդ յարաբերութիւնները, այսինչ կամ այնինչ մարմիններու քով ներկայացուցիչներ նշանակեց, որոնք խորհրդակցական ձայն ունէին, սակայն որոշիչ ձայն չունէին: Յայտնի չէ թէ անոնք իրենց քննութեան արդիւնքը կը հաղորդէին Վարչութեան թէ չէ, այնպէս որ Վարչութեան անդամները լուր չունէին շատ անգամ թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ այդ մարմիններու մէջ: Ասոր իբրեւ դարման պէտք էր օրինագծով մը ներկայացուէր այս ժողովին թէ Քաղ. Ժողովը ի՞նչ կերպով պիտի հետեւի այդ մարմիններու գործերուն, որպէսզի տեղեակ ըլլայ անցուդարձերուն: Պէտք էր որ ժողովը նկատի առնէր ատոնք առանձինն օրինագծով մը:

Գիտենք թէ Վարչութիւնը հագիւ շաբաթը մէկ կամ երկու ժամ նիստ կ'ընէ եւ ամենէն կարելու խնդիրները նկատողութեան առնելով, միւսները կը մնան երեսի վրայ: Ասոր իբր դարման, Սահմանադրութիւնը դրեր է դիւանապետի պաշտօն մը, որ խորհուրդներուն եւ Վարչութեան մէջ կապ մ'է եւ անիկա, միւս դիւաններու տնօրէնները եւ տեսուչները միանալով կը վարեն ընթացիկ գործերը: Ես կը նկատեմ որ, փոխանակ պիտոճէին մէջ նոր պաշտօններ ստեղծելու, Քաղ. Ժողովի 14 անդամներէն երկերկու հոգի զանազան մարմիններու մէջ կրնային իբրեւ ներկայացուցիչ գտնուիլ եւ ամենքը միանալով կը կազմէին Վարչութիւնը: Մենք երբ որ չենք ուզեր փոխել մեր սահմանադրական ձեւը, պէտք է աշխատինք դիւրացնելու գայն: Քաղ. Ժողովը ոչ միայն այսպիսի կազմակերպութիւն մը յառաջ չի բերեր, այլեւ Սահմանադրութեամբ ճշդուած պաշտօններն ալ կը յապաւիւնէ: Կը յիշէք հարկաւ որ ժամանակին Մատթէոս Մամուրեանէ սկսելով, պատրիարքարանի դիւանապետները հոգին եղած են պատրիարքարանի ու Սահմանադրութեան 14րդ յօդուածը կ'ըսէ թէ դիւանապետը պիտի ըլլայ

քաջահմուտ ֆրանսերենի եւ հայերենի:⁹⁶⁷ Եթէ այս պաշտօնը գոյություն ունենար, անշուշտ պետք պիտի չլիար ստեղծելու յարաբերական կամ տեղեկատու դիւանը: Ամէն վարչություն իր ունեցած դիւանապետով շաբաթական երկու կամ երեք անգամ կրնար խորհրդակցություններ կատարել տալ տեսուչ խորհուրդներու ու խնամակալություններու տնօրէններուն հետ եւ այն ամէն խնդիրները, որոնք կը շահագրգռեն վարչությունները, կը ներկայացունեն: Եթէ պետք ըլլայ խնդիր մը ուսումնասիրել կամ քննություն մը կատարել, անոնք կը կատարեն այդ աշխատությունը եւ տեղեկությունը կը բերեն յաջորդ նիստին: Վարչությունը այս դիւանապետի պաշտօնը ջնջելով իր գործը դժուարացուցած է: Ինչպէս իմ ընկերներս ըսին, ազգին 50,000 ոսկի տարեկան պիտոճէն ռելէ տեղեկություն չունինք, ու հետեւաբար ամբողջ ազգին պիտոճէն չէ ասիկա: Հետեւաբար Քաղ. Ժողովը թերի գործ մը կատարած է այստեղ բերելով ներկայ պիտոճէն, որ իբրեւ անընդունելի պետք է վերադարձուի Վարչութեան:

[Տ. Ս. ՊԵՐՊԵՐԵՄ.- (վարչության կողմէ)]⁹⁶⁸ Պիտոճէի մասին անցեալ նիստին մէջ եղած քննադատությունները եւ դիտողությունները լսեցինք եւ ամէն մէկուն խօսքը հաճոյքով մտիկ ըրի: Անոնց մէջ կային քննադատություններ, որոնք կը վերաբերէին աւելի գլուխներուն եւ համարներուն, որոնց պիտի պատասխանենք երբ խօսքի կարգը անոնց գայ, բայց կային նաեւ ընդի. կարելոր դիտողություններ, որոնց պիտի աշխատիմ պատասխանել, լուսարանելու համար զանոնք:

Պիտի սկսիմ նախ եւ առաջ Պ. Սիմքէշեանի խօսքերէն, քանի որ անիկա բարենիշ մը տալ չէր մոռցած Վարչութեան եւ ատով իսկ շնորհակալութեան պարտականություն մը ունիմ իրեն հանդէպ:

Պ. Սիմքէշեան աւելի գլուխներու պատկանող շատ մը դիտողություններու հետ մատը դրաւ իրօք շատ կարելոր կէտի մը վրայ, այն՝ թէ փոխանակ այսպէս 40, 50, 100 լիրա ամսականներ յատկացնելու, պետք էր պաշտօններու համեմատ հիմնական ամսականներ որոշել եւ կէանքի սղութեան փոխարէն յաւելումի կանոն մը դնել, ինչ որ այս երկրին մէջ ալ ամէն կանոնաւոր վարչութեան համար սովորություն եղած է:

Թող չկարծուի թէ այս կէտը վրիպած է Վարչութեան ուշադրութենէն. պիտոճէն բերելէ առաջ փափաքեցանք ընել այդ բանը, սակայն նկատողութեան առիթը թէ որո՞նց ամսականներուն վրայ պիտի խորհէինք: Պատրիարքարանի պաշտօնէութենէն դուրս կայ նաեւ պաշտօնեաներու խոշոր թիւ մը, որուն քով Պատրիարքարանի պաշտօնէութիւնը շատ քիչ կը մնայ. ասոնք են նախ խնամատարական պաշտօնեաները, որոնք ամէն պարագայի մէջ առժամանակեայ հանգամանք ունին: Աւելի կարելորն է՝ կրթական պաշտօնէութիւնը, որուն թոշակներուն մասին Ուսումնական Խորհուրդը մասնաւոր սակացոյց մը ունի: Ասոնցմէ ամէն մէկուն պաշտօնին կարելորութեան ու բնութեան համեմատ հիմնական ամսականներ որոշելու եւ յաւելումները ճշդելու համար, նախ եւ առաջ պետք էր շինել *քատրօ*ի կանոն մը, որ գոյություն ունի այլ եւ այլ հաստատութեանց մէջ: Ասիկա ընդարձակ գործ մըն էր, կարօտ երկար աշխատութեան եւ ժամանակի: Հարկ էր նկատի ունենալ մեր բոլոր կրթ. պաշտօնեաներու դիրքն ու պահանջումները, պետք էր գիտնալ ամսականներու քանակը, հարկ էր հասկնալ անոնց պաշտօնին բնութիւնը եւ խորհրդակցիլ նաեւ Ուսումն. Խորհուրդին հետ, որու կողմէ պատրաստուած ուսուցչաց թոշակներու սակացոյց մը արդէն ի գործադրութեան է: Ասոր համար առ նուազն 2 ամիս զբաղիլ կարելոր էր, մինչդեռ այսպիսի բան մը հակառակ պիտի ըլլար մեր ուղղութեան, որ կը պահանջէր կարելի

⁹⁶⁷ Ահաւասիկ ամբողջությունն այդ յօդուածին.

Յօդ. 14. Պատրիարքական Դիւանատունը պիտի ունենայ Դիւանապետ մի որ պատասխանատու է դիւանատան բոլոր գործառնութեանց: Քաղաքական Ժողովը կ'ընտրէ եւ Պատրիարքը կ'անուանէ զայն: Դիւանապետը կ'ընէ նաեւ Ընդհանուր Ժողովոյն դիւանադպրութիւնը:

Դիւանապետը պարտաւորեալ է ամէն տարի՝ թէ՛ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ եւ թէ՛ դուրսերը ծնած, ամուսնացած եւ վախճանած ազգայնոց տոմարներուն օրինակները բերել տալ, եւ Պատրիարքարանի Դիւանատան ընդհանուր Ազգահամարին մէջ արձանագրել տալ: Դիւանապետը հայերէն լեզուի քաջ հմուտ եւ տաճկերէնի ու գաղղիերէնի ալ վարժ անձ մը պիտի ըլլայ:

Յաւելուածաբար նշելի է թէ յաջորդ՝ 15-րդ յօդուածով կը տրամադրուէր թէ դիւանատունը պետք է ունենայ դիւանապետին պատասխանատու հայերէն քաջ գիտցող բաւական թիւով դիւանադպիրներ, իւրաքանչիւրը իր պաշտօնին մէջ կատարելապէս հմտացած, ինչպէս նաեւ պատասխանատու իրեն վերաբերող մարմնին (*Մահմա-նադրութիւն*, 20–21):

⁹⁶⁸ Մերովքէ Պերպէրեանի ներկայացուցած այս լուսաբանությունները ատենագրութեան բնագրին մաս կազմած են որպէս հերթական թերթերու վրայ փակցուած լրագրային կտրօններ, որոնք շատ հաւանաբար մկրատուած են «Ժողովուրդի Ձայնը» օրաթերթէն (3 Օգոստոս-5 Օգոստոս 1921, 856–858):

եղածին չափ շուտով ունենալ վաւերացեալ պիտոճէ մը: Կարելի էր այս նպատակին իրագործման համար պահանջուած ժամանակն ալ տրամադրել, բայց որովհետեւ միայն ատիկա չէր մեր գործը, լաւ համարեցինք անմիջական պէտքը ձեռք առնել եւ Պատրիարքարանը չձգել առանց պիտոճէի, դնելով ամսականները միայն ու *որթուշ* մը ընելով, ապագային թողով անոնց քանակութիւնը պակսեցնելու եւ աւելցնելու գործը, երբ կը ճշդուի վերջնականապէս պաշտօնին հանգամանքը:

Պ. Բարսեղեանի քննադատութիւններուն մէջ ալ կան կարելւոր կէտեր: Օրինակի համար Պատրիարքարանը չունի մամուլի դիւան, կալուածոց դիւան, խնամատարական կազմակերպութիւն եւլն.: Նախ եւ առաջ սա ըսեմ թէ, Վարչութիւնը չէ ըրած այն ամէն կազմակերպութիւնը, որ անհրաժեշտ էր: Ասիկա ընելէ առաջ՝ պէտք էր որոշել թէ որ մասին համար ինչ կազմակերպութիւն պէտք է, բան մը՝ որ ժամանակի կը կարօտէր. անմիջական պէտք կար ազգին ելմտական գործերը հակակշռի ենթարկելու ելմտական քննիչներով: Մենք ասիկա նկատեցինք անմիջական պէտք մը եւ նկատեցինք որ գործադրութիւնը կարելի չափտի ըլլայ մեր ձեռքը գտնուած միջոցներով: Ի՞նչ է Տնտես. Խորհուրդի տրուած իրաւասութիւնը այս մասին: Սահմանադրութիւնը Տնտես. Խորհուրդի պարտականութիւնը կը սահմանէ թաղային հաշիւները քննել եւ ընդհանուր ազգապատկան կալուածներու մայր տոմարը պատրաստել:

Ասիկա եթէ կէտ առ կէտ գործադրուի, արդէն ինքնին խոշոր գործ մըն է, սակայն ասկէ դուրս կայ ուրիշ կարելւոր գործ մը, այսինքն ելմտական հակակշիռը: Ելմտական հակակշիռը միայն կատարուած ծախքերու հաշիւները քննելու մէջ չի կայանար, պէտք է նաեւ որ համարատու մարմինները նախ պիտոճէով մը արտօնուին, պէտք է որ պիտոճէ մը պարտադրուի անոնց, բան մը՝ որ բնաւ չէ եղած մինչեւ հիմա: Ոչ մէկ թաղ եւ ոչ մէկ մարմին պիտոճէ որկած է, եւ որկուած հաշիւներն ալ մնացած են Տնտես. Խորհուրդը զգրոցներուն մէջ, որովհետեւ Տնտես. Խորհուրդին պէտք եղած գործիքները չեն տրուած: Հաշուական քննութիւն ըսելով մենք երկու բան կը հասկնանք: Նախ՝ բոլոր հաշիւները *փուսկթաժի* (pointage) դրութեամբ քննել, փաստաթուղթերուն հետ բաղդատել եւ գումարները ճշդել, հասկնալու համար թէ ցուցուած գումարները ճիշդ են եւ կը համապատասխանեն իրենց կռթնած փաստաթուղթերուն. յետոյ քննել թէ *առնուած հասոյթները* եւ վճարուած ծախքերը համաձայն են պատկանեալ օրէնքներուն կանոններուն եւ թէ այդ ծախքերը իրօք յատկացուած են ազգին պէտքերուն, թէ իրապէս օգտակար կերպով կատարուած են այդ ծախքերը:

Չհամարձակեցանք նախ աւելի ընդարձակ կազմակերպութիւն մը տալ գործին եւ նոյնիսկ եթէ փորձառութեամբ գիտցած ըլլայինք որ, գոր օրինակ, 10 մարդ պէտք պիտի ըլլայ, 10 պաշտօնէի համար վարկ չափտի առաջարկէինք, վասնզի պէտք եղած պաշտօնեաները գտնելն ու ընտրելն եւ զանոնք գործունէութեան դնելն ալ ժամանակի կարօտ խնդիր է [եւ] ամէն կազմական նոր ծրագիր հագիւ մէկ քանի տարիներու շրջանին կարելի է իր լրումին հասցնել, ուստի եթէ մեր ծրագիրը ամբողջութեամբ պատրաստ իսկ ըլլար, ատոր համար պէտք եղած ամբողջական վարկը առնուազն երկու երեք հատուածի պիտի բաժնէինք եւ մաս առ մաս պիտի ուզէինք: Մենք համոզուած ենք, որ եթէ հակակշռի դրութիւն մը հաստատուի եւ գործադրուի, այն հասոյթները որոնք այսօր քիչ կամ ենթադրական կը տեսնէք, պիտի իրականանան եւ պիտի շատնան նախ այն պատճառաւ որ պիտի դադրին կամ նուազին կարգ մը փախուստներ (fuite)⁹⁹ որ հիմա անպատճառ գոյութիւն ունին տեղ տեղ, երկրորդ՝ որովհետեւ ժողովուրդին աւելի վստահութիւն պիտի գայ երբ տեսնէ թէ իր տուած դրամներուն պահպանումն ու գործադրութիւնը որոշ կանոններու եւ աշալուրջ հակակշռի մը կ'ենթարկուին, եւ ասիկա ամենակարելւորն է մանաւանդ մեր պիտոճէին համար, վասնզի անոր հասոյթները ի՞նչ ձեւի ալ դրուին, միշտ հիմնուած պիտի մնան ինքնակամ նուիրատուութեան սկզբունքին վրայ:

Շատ մեծ պակաս մըն է մեր մէջ ազգ. համարակալութեան կանոնի մը չգոյութիւնը. չենք գիտեր թէ ամէն ազգ. հաստատութիւն ի՞նչպէս հաշիւ կը բռնէ. թաղ. խորհուրդներէն ամէն մէկը իր ըմբռնած կերպով հաշիւ կը բռնէ կամ չի բռներ. որոշ կանոններ չկան որոնց պարտաւոր ըլլայ հետեւելու այդ հաստատութիւններէն ամէն մէկը. նկատողութեան առինք այս պարագան եւ պատրաստեցինք ազգ. ընդհանուր համարակալութեան կանոնագծի ծրագիր մը, գոր քիչ օրէն կը յուսանք ներկայացնել Պատկ. Ժողովիդ:

Ուսումն. Խորհուրդի համար ուզեր ենք մէկ կրթական գործիչ եւ մէկ դիւան: Հարկ չկայ բացատրել որ Ուսումն. Խորհուրդը շատ պարտականութիւններ ունի. մինչեւ այսօր ան հագիւ կրցած է զբաղիլ ուսուցիչներու կամ շրջանաւարտներու քննութեամբ եւ ուրիշ նմանօրինակ երկրորդական գործերով, սակայն չէ կրցած հետեւիլ թէ այդ ուսուցիչները ո՞ր աստիճան արժանի կը հանդիսանան տրուած այդ վկայականներուն. ան չէ կրցած հետեւիլ թէ իր ընդունած ու պարտադրած կազմական կանոնագիրը ո՞ր վարժարանի մէջ որքա՞ն ճշդու-

⁹⁹ Գումարի կամ եկամուտի մը սահմանաւելն տարբեր նպատակով օգտագործում:

թեամբ կը գործադրուի. ան չէ կրցած ազդեցութիւն ի գործ դնել թաղային վարժարաններու մէջ որոշ կրթական մակարդակի մը յարատեւ գոյութիւնը ապահովելու համար: Ամենքդ գիտէք թէ մեր ազգային մանկտին ամէն բանէ աւելի վարժարաններու կրթական մակարդակին այս անկայուն վիճակէն է որ կը տուժէ: Այսինչ թաղին մէջ այսօր թաղ. խորհուրդ մը կ'ընտրուի ուսումնասէր, եռանդուն եւ թաղին վստահութիւն ներշնչող անդամներէ բաղկացած. ան կ'աշխատի, հասոյթներ կ'ապահովէ եւ լայն պիտոճէ մը կը յատկացնէ վարժարանին ուսումնական աւելի բարձր մակարդակի մը ձգտելով. վաղը անոր կը յաջորդէ ուրիշ թաղ. խորհուրդ մը, թերեւս նոյնքան բարեացակամ տարրերէ բաղկացած, որ սակայն կ'ամ նոյն գործունէութիւնը չունի եւ կամ թէ կրթական գործին հանդէպ տարբեր ըմբռնումով կը վերաբերուի եւ ահա վարժարանին պիտոճէն կը նեղնայ եւ կրթական մակարդակը վար կ'իջնէ: Ապահովաբար վերջ մը պէտք է դնել այս վիճակին, սակայն բաւական ընդարձակ գործ մըն է այս եւ Ուսումն. Խորհուրդը երբ չունի իրեն պէտք եղած գործիքները, չենք կրնար այս աշխատութիւնը սպասել իրմէ:

Տնտես. եւ Ուսումն. Խորհուրդները եթէ մեր առաջարկած վարկերը ունենան իրենց տրամադրութեան տակ, մէկ կողմէն վարժարաններու վիճակը պիտի կանոնաւորուի եւ միւս կողմէ հասոյթներու աղբիւրները պիտի աւելնան:

Հիմա կու գամ Պ. Ճամճեանի հարցումին: Ինք հարցուցած էր նախ եւ առաջ թէ ելմտական տարին ի՞նչ պատճառաւ Սեպտեմբերէն որոշուած է: Սահմանադրութեան մէջ ելմտական տարւոյ մասին ռեւէ յիշատակութիւն չկայ, սակայն նստաշրջանի բացումը Մայիսին ըլլալէն կրնանք հետեւցնել թէ Սահմանադրութեան ընդունած ելմտական շրջանը Յունուար 1էն չի սկսիր. հին պիտոճէները 1 Մայիսէն մինչեւ 30 Ապրիլ տարեշրջանի համար շինուած են: Վերջին 10–15 տարիներու ընթացքին տարին Յունուարէն սկսած է, բայց ամէն հաստատութիւն իր պէտքերուն համեմատ տարեգլուխ մը որոշած է: Սակայն անհրաժեշտութիւն մըն էր որոշել ելմտական տարին, այսինքն՝ մեկնակէտ մը, ուրկէ կարելի ըլլայ ճշդել ելմտացոյցին հիմ կազմող հասոյթները եւ իրենց կրկնուելու եղանակները:

Մեր հասոյթներուն կրկնուելու եւ նորոգուելու շրջանը մեր կրթական հաստատութիւններն են, որոնց տարեշրջանը կը սկսի Սեպտեմբերին եւ հետեւաբար մենք ալ յարմար դատեցինք որ ելմտական տարին սկսի Սեպտեմբերին:

Կը հարցուի դարձեալ թէ ո՞ր են ելմտական, խնամատարական եւ Չէզոք Տունի պիտոճէները եւ անոնց յատկացեալ վարկերը: Մենք Պատրիարքարանի պիտոճէ ըսելով կը հասկնանք Պատրիարքարանի շուրջ եղած ծախքերը, այսինքն՝ միայն մեր համայնքին ստեղծած կազմակերպութեան: Իսկ յիշուածները, ինչպէս՝ ելմտական, խնամատարական եւ Չէզոք Տան գործերը, կը պատկանին Համազգայինի եւ անոնք համազգային ձեռք տակ պիտի մատակարարուին: Ասոնք պիտի հոգացուին գլխաւորաբար Հայրենիքի Տուրքով եւ ասոնք Պատրիարքարանէ դուրս ուրիշ ամբողջութիւն մը կը կազմեն:

Այս⁹⁷⁰ գործերը, որ կը տեսնեն երկու տարիէ աւելի, համազգային բնոյթ ունին եւ այս պատճառաւ կազմած ենք զատ պիտոճէ մը, որ պիտի երթայ Համազգային Ընդհանուր Ժողովին:

Պատերազմէն առաջ Պատրիարքարանը միայն Բ. Դրան հետ յարաբերութեան մէջ էր, սակայն պարագաներու բերմամբ ուրիշ յարաբերութիւններ ալ ստեղծուած են, գործնք ստանձնած է Տեղեկատու Դիւանը եւ այս դիւանին պիտոճէն ալ, որ մաս կը կազմէ Համազգայինի պիտոճէին, պիտի ներկայացուի Համագումար Ժողովին: Ըսողներ եղան որ Հայրենիքի Տուրքէն պէտք չէ ռեւէ բաժին առնուի Պատրիարքարանի ծախուց համար, քանի որ Հ. Տուրքի օրէնքը միայն խնամոր. եւ քաղ. անհրաժեշտութիւններու համար յատկացնել կը տրամադրէ: Գաղտնիք մը չէ ձեզի համար, որ Հայրենիքի Տուրքի հաստատութեամբ դադրած է ազգ. տուրքը, որ Պատրիարքարանի հասոյթին մէկ գլխաւոր աղբիւրն էր պատերազմէն առաջ եւ կ'արտադրէր 3–4000 ոսկի: Եւ այս գումարը ձեռք կը բերուէր ո՛չ թէ կանոնաւոր կազմակերպութեամբ, ինչպէս կ'ըլլայ հիմա, այլ տարեկան 25–50–75 որշ.ի հաշուով քանի մը ծանօթ անձերու միայն դիմելով, եւ անցագրի, նշանախօսութեան ու հարսնիքի առթիւ գանձելով ազգ. տուրքերը, որոնք ընդհանրապէս ալ սակարկութիւններու եւ զեղչերու

⁹⁷⁰ «Ճակատամարտ» (816/2636), այս նախադասութենէն առաջ հաղորդած է հետեւեալ ընդմիջարկումները.

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Բայց այս ժողովը պաշտօնապէս չի գիտեր Համազգայինի գոյութիւնը:

Տ. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ.- Այս ժողովը խորհրդակցած չէ՞ ուրեմն միւս յարանուանութեանց ժողովներուն հետ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ոչ, ոչ. կը զարմանանք որ Վարչութեան ներկայացուցիչը անցած դարձածէն լուր չունի:

ԳՆԷԼ ԵՊՍԿ.- Հանդիսաւոր առիթներով միայն հաւաքուած է Համազգայինը:

կ'ենթարկուէին: Ես կը յիշեմ որ 1908ին երբ 1909ի պիւտճէի ծրագիրը պատրաստեցի, հանգուցեալ Օրմանեան Ս.ի օրով հաւաքուած վիճակագրական ծանօթութիւններու վրայ հիմնուելով առաջարկած էի սակարկութեան ձեւով առնուած միւս ամէն հասոյթները գեղջել եւ ուժ տալ ազգ. տուրքին, ուրկէ տարեկան հնչուն դրամով 8000 ոսկիի հասոյթ մը ապահով կը տեսնէի: Այդ 8000 ոսկին այսօրուան 40000 ոսկին ըսել է. ինչո՞ւ շատ կը տեսնէք երբ այսօր Հայրենիքի Տուրքին հասոյթին վրայ միայն 15–18000 ոսկի կ'ուզեմ իբր ազգ. տուրքի բաժին: Այդ ծրագիրը այն ատեն չգործադրուեցաւ: Այն համոզումը ունիմ որ այդ ծրագիրը եթէ այսօր գործադրուի պէտք եղած կերպով, տարեկան 25000 ոսկի կրնայ գոյանալ, սակայն մենք ստիպուած մէկ կողմ դրած ենք այս ծրագիրը, որովհետեւ Հայրենիքի Տուրքը կայ եւ միեւնոյն *assiette*ի վրայ երկու ուղղակի տուրք չի գանձուիր:

Կը խորհիմք նոր առաջարկութիւն մը բերել Հայրենիքի Տուրքի համար, որ բարեփոխութեան կարօտ կ'ետեր ունի եւ կ'ընդունիմ որ անցեալին մէջ պատրաստուած այդ օրէնքը եթէ աւելի գիտական ձեւով ի գիր առնուի, պիտի օգնէ աւելի դրամ ձեռք բերելու:

Այս է պատճառը ահաւասիկ որ Հայրենիքի Տուրքին 100ին 5ը կ'առնենք, երկու տուրք չսահմանելու համար:

Ամէն կառավարութիւն մէկէ աւելի ուղղակի տուրքեր ունի, բայց ամէն մէկը իրենց տարբեր *assiettes* ունի, եւ ոչ մէկ տեղ կրնաք հանդիպիլ որ մէկ *assiette*ի վրայ երկու ուղղակի տուրք դրուի. այս ձեւը գանձման ծախքերը շատցնելէ եւ դժգոհութիւններ աւելցնելէ ուրիշ օգտակարութիւն չ'ունենար: Ասկէ զատ մենք ունինք թաղային հաստատութիւններ, որոնք իրենց կարգին կ'ստանան ժողովրդեան նուէրները եւ նպաստները եւ միշտ դիտուածը այն է, որ մէկ կողմէն տրուած ատեն միւս կողմէն կը գեղջուի: Այս պայմաններու մէջ Հայրենիքի Տուրքէն բաժին մի՞ ուզէք ըսելը Պատրիարքարանը գոցեցէք ըսել է: Այս առիթով ըսուեցաւ նաեւ որ Հայ Հռոմէական եւ Հայ Բողոքական հասարակութիւններն ալ կրնան բաժին ուզել Հայրենիքի Տուրքէն: Վախճալու բան մը չեմ տեսներ ատոր մէջ ալ, չէ՞ մի որ իրենց բերածին 100ին 5ը պիտի ուզեն: Հայ Բողոքականաց մասնակցութիւնը Հայրենիքի Տուրքին հագիւ 50 հոգի է 110 ոսկի ամսականով, իսկ Հայ Հռոմէականները 224 հոգի 263 ոսկի ամսականով: Այս թուանշանները կը ներկայացնեմ իբրեւ գուտ տոմարական ծանօթութիւն եւ այս ըսելով երբեք մտքէ չ'անցնիր ըսել թէ մեր միութեան կարելորդութիւնը այս թուանշաններով պէտք է չափել. ընդհակառակը, ես կը հաւատամ որ շատ տարիներէ ի վեր փափաքուած ուղղութեան մէջ օգտակար քայլ մըն է այս եւ մեզի ինկածը անհկա օգտագործել ու առաջ տանիլ է եւ ո՛չ թէ ետ դառնալ:

Կ'առարկուի սակայն որ Հայրենիքի Տուրքէն առնուած գումարով կազմուած պիւտճէն Համազգայինի պիւտճէն կախում պիտի ունենայ եւ եթէ այս ժողովը մերժէ ընդունիլ այս կէտը, ի՞նչ կ'ըլլայ այս ժողովին տուած որոշումը: Ես այնպէս կը տեսնեմ որ աւելորդ մտավախութիւն մըն է այս եւ այս ժողովին *փրեսային*ին դաչելիք բան չկայ: Մէկ պիւտճէ մը ունի Պատրիարքարանը, մէկ պիւտճէ մը Համազգայինը, եւ Պատրիարքարանը իր պիւտճէին մէջ դրեր է գանձումներէն ազգային տուրքի իր բաժինը: Ասիկա իր իրաւունքն է որ պիտի պահանջէ եւ մինչեւ որ այս ժողովը չիւրացնէ այս տեսակէտը, Համագումարին մէջ պէտք եղած ուժով չի կրնար պաշտպանել:

Ահաւասիկ ջանացի ցոյց տալ Պատ. Ժողովիդ որ Պ. Սրենցի առաջարկութիւնը Հայրենիքի Տուրքէն անջատաբար ազգ. տուրք հաստատելու մասին շատ գործնական չեմ գտներ եւ որքան մեծ դժուարութիւններ կը ծագին եթէ երկու անունով տուրք հաւաքենք:

Խօսք առնող յարգելի երեսփոխաններուն ամէնքն ալ ըսին թէ նախատեսուած հասոյթները ենթադրական են. մեր վարչական մարմիններէն շատերու քով ալ հանդիպեցայ այս կարծիքին թէ ենթադրական հասոյթներով չ'արժեր պիւտճէ շինել, եւ ահա ճիշդ այս մտայնութեան է որ կ'ուզեմ հակազդել. համարենք թէ իրօք ենթադրական են մեր ամէն նախատեսած հասոյթները. ասիկա պատճառ մը կ'ըլլա՞յ որ մենք գործեր չսահմանենք, պաշտօնեաներ չանուանենք, ամսաթոշակներ չորոշենք, շէնքեր չվարձենք եւ ասոնց նման ծախքերու յանձնառութիւններ չընենք, եւ երբ այս ամէնը կ'ընենք, ինչո՞ւ կը վախճանք մեր ընելիք ծախքերուն չափ ու սահման մը դնելու. մենք ահաւասիկ կ'ուզենք որ ոչ մէկ վարչութիւն առանց պիւտճէի մնայ:

Գալով Պ. Խօնասարեանի այն առարկութեան թէ ազգը 500,000 ոսկի կը ծախսէ տարին եւ Պատրիարքարանի պիւտճէն անոր մէկ տասներորդն է, կը խորհիմ թէ թերեւս լաւ չըմբռնեցի. արդեօք Պ. Խօնասարեան ըսել կ'ուզէր որ չէ՞ր արժեր այս պիւտճէն հոս բերել: Եթէ այսպէս չէ ու կ'ուզէ ըսել որ թաղային պիւտճէներն ալ բերուին այստեղ ու քննուին, դիտել կու տամ որ ո՛չ մէկ երկրի ազգ. ժողովի մէջ այս կերպ քննութիւն մը տեղի կ'ունենայ: Եւրոպայի մէջ *քոմիսն*ներու, *Տեխսթրօքսն*ներու պիւտճէները իրենց յատուկ ժողովներուն մէջ կը քննուին: Կարելիութիւն չկայ 32 թաղերու պիւտճէները բերել այստեղ եւ պարտաւորել ժողովը որ զբաղի անոնց

քննությամբ: Ծրջաբերականներ գրուած են արդէն թաղերը եւ պահանջուած են անոնց պիտոճները, զորս պիտի քննէ Տնտես. Խորհուրդը եւ Քաղ. Ժողովը պիտի հաստատէ:

Ուրիշ բան է ուզել ազգ. ընդհանուր մատակարարութեան հաշուական տեղեկութիւնը: Տնտես. Խորհուրդը պիտի զբաղի ազգին այս ժողովին բերուած կամ չբերուած պիտոճներու վերաբերեալ բոլոր հասոյթներու եւ ծախսերու հաշիւները գիտական ձեւի տակ մտցնելով ընդհ. մատակարարութեան տեղեկագիր մը պատրաստել ամէն տարի. այս ալ ահաւասիկ Տնտեսական Խորհուրդէն սպասուած կարելոր պարտականութիւններէն մէկն է:

Գործ մը, սակայն, որ մեր մտադրած կազմակերպութիւնը ամբողջացնելէ յետոյ կարելի պիտի ըլլայ:

Պ. Խօնասարեան կ'ըսէ թէ ազգը դժգոհ է իր Պատրիարքարանէն, դժգոհ է ազգային գործերու ընդհանուր մատակարարութենէն եւ կը հարցնէ թէ Քաղ. Ժողովը պիտի կրնա՞յ այս պիտոճեով գոհացում տալ կրթական պէտքերուն, կալուածական գործերուն: Այո՛, գիտենք որ այդպէս է. բայց մենք այս պիտոճով առաջարկեցինք ինչ որ անմիջապէս ընելու անհրաժեշտութիւնն ու կարելիութիւնը տեսանք. մենք գիտենք թէ կրթական գործը որքան բարենփոխութիւններու պէտք ունի. շատ բաներ կը խորհինք այդ մասին. պէտք է անշուշտ նկատողութեան առնել թէ ո՞ր թաղին մէջ ի՞նչ կը ծախսուի կրթական գործին եւ ի՞նչ է ձեռք բերուած արդիւնքը, ո՞ր թաղը ինչի՞ պէտք ունի իրապէս, եւ ի՞նչ միջոցներով կարելի է առաւելագոյն օգուտը քաղել ամէն մէկ թաղի կրթական գործին յատկացուած հասոյթներէն, ի՞նչ է անոնց բնակչութիւնը, ո՞ր տեղ ի՞նչ աստիճանի վարժարան պէտք է, ո՞ւր պէտք է ի՞նչ աստիճանի վարժապետանոց հաստատել եւ ի՞նչ կերպով. ասոնք հարցեր են որոնց Քաղ. Ժողովը չի կրնար պատասխանել մէկ անգամէն. ինչպէս ըսի, ասոնցմով է որ լրջօրէն պիտի զբաղի Ուսումն. Խորհուրդը եւ պիտի պատրաստէ ծրագիրը:

Գիտենք թէ ամէն թաղի մէջ ազգ. պէտքերու մատակարարութեան գործը շատ թերի կողմեր ունի. գիտենք մանաւանդ թէ կալուածական գործը ո՞րքան խնամքի եւ ուսումնասիրութեան կը կարօտի: Վանօրէից խորհուրդ մը կայ, որուն պաշտօնը շատ կարելոր է եւ սակայն պիտոճէի մէջ ատոր համար վարկ չենք առաջարկած: Կտակաց հոգաբարձութիւն մը կայ, որուն պաշտօնն ալ շատ կարելոր է եւ պիտոճէի մէջ բան մը չէք տեսներ այդ անունով. երբեք չեն ճշդուած Վանօրէից Խորհուրդին եւ Կտակաց Հոգաբարձութեան գործունէութեանց ասիմանները:

Ազգապատկան շատ կալուածներ կան նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ մէջ, որոնց ո՞ւր եւ ի՞նչ ըլլալը չենք գիտեր. չենք գիտեր թէ ատոնցմէ ո՞րը ունի իր կալուածաթուղթը եւ ո՞ւր են այդ թուղթերը. շատ կալուածներ կան, որոնց պաշտօնական կամ անձնական հանգամանքով տէր դարձած են զանազան անհատներ: Չենք գիտեր թէ ատոնցմէ ո՞րը որի ի՞նչ վարձք կը վճարէ եւ ո՞վ իր առածը որո՞ւ կը յանձնէ եւ այս անկանոնութիւնը մէկ երկու տարուան մէջ գոյութիւն առած վիճակ մը չէ, 80–100 տարիներէ ի վեր տեւող անխնամ գործելակերպի մը հետեւանքն է: Ասոնց համար ալ ծրագիրներ ունինք եւ պիտի աշխատինք ժամ առաջ կարելի եղածին չափ բան ազատել՝ մէկ կողմէն հին արձանագրութիւններն ու թուղթերը պրպտելով, միւս կողմէն ալ տեղւոյն վրայ հետախուզութիւններով:

Մենք բնաւ յաւակնութիւնը չունինք մտածելու թէ մոզական գաւազանով մը մէկ օրէն միւսը պիտի կարողանանք բնականոն ընթացք մը տալ 80–100 տարիներէ ի վեր շարունակուող այս անկանոնութիւններուն. այսպէս բան մը ես չորի եւ եթէ ըսէր մէկը, բնականաբար ոչ ոք պիտի հաւատար անոր. մենք մտադրած ենք միայն կանոնաւոր աշխատութեամբ եւ մեր ժամանակը պարապի չանցնելով ընել այն ինչ որ կը սպասուի խղճամիտ եւ իր պարտականութեան գիտակից Վարչութենէ մը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս լսելէ յետոյ Վարչութեան ներկայացուցիչին բացատրութիւնները, պիտի սկսի մտնել մանրամասնութեանց մէջ: Վարչութեան կողմէ բերուած գլուխները եւ Համարակալութեան Դիւանի փոփոխութիւնները ունինք աչքի առջեւ: Հիմա գլուխ առ գլուխ ձեր վճիռին պիտի ենթարկուի:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ընդհանուր վիճաբանութիւնը փակուելու առիթով, պէտք է որ քուէարկութիւն մը կատարուի եւ ժողովը իր կամքը արտայայտէ: Ժողովին մէջ իմ պարզած տեսակէտներուս վրայ կարգ մը ընկերակիցներ պատրաստած ենք հետեւեալ բանաձեւը:

(Պատճէն)⁹⁷¹

⁹⁷¹ «Ճակատամարտ»ի (816/2636) մէջ լոյս տեսած բանաձեւին ամբողջական բնագրին համաձայն՝
Նկատելով որ՝

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչության ներկայացուցիչին տուած բացատրությունները մեզ կը գոհացն[են] եւ իր ընդհանուր ձեւին մէջ կ'ընդունինք պիտոճեն:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Քանի մը հոգի առանձնաշնորհեալ կ'երեւին այս ժողովին մէջ, որովհետեւ քանի անգամ է խօսք կ'ուզեմ եւ չի տրուիր դիւանէն, ուստի կը հարկադրուիմ մեկնի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեր անունը արձանագրուած է այստեղ, սակայն ժողովը ուզեց փակել ընդհանուր վիճաբանութիւնը եւ այդ պատճառաւ խօսք չկրցաւ տրուիլ: Այս նիստին խօսեցան միայն անոնք, որոնք անցեալ նիստին խօսք առած էին, սակայն պիտոճէի վիճաբանութիւնը կը շարունակուի եւ մանրամասնութիւնները քննուելու առթիւ կրնաք խօսիլ: Պիտոճէն մէկ երկու նիստի մէջ վիճաբանութեան դրուեցաւ եւ շատ քաջալերական կերպով շարունակուեցաւ: Կը յուսամ որ մանրամասնութեանց վիճաբանութիւնն ալ նոյն ձեւով տեղի կ'ունենայ: Հիմա պիտի քուէարկենք ներկայացուած բանաձեւը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովը քուէարկելու օրինական թիւը ունի⁷²:

Տ. Յ. ՍԻՐՈԲԵՆԻ.- Երբ ժողովը օրինաւորապէս բացուած է եւ նիստը կը շարունակէ, օրինաւոր կրնայ նկատուիլ նաեւ կատարուելիք քուէարկութիւնը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ներքին կանոնագիրը այդպէս չ'ըսեր սակայն, այլ՝ իրաւունք կու տայ ռեւէ երեսփոխանի, որպէսզի պահանջէ ստուգելու թէ ժողովը ունի⁷² օրինաւոր մեծամասնութիւն:

(Դիւանը ներկայ երեսփոխաններու թիւը համընդամենը, տեսնուեցաւ թէ 40 է ներկաներու թիւը, հետեւաբար որոշուեցաւ քուէարկութիւնը թողուլ յառաջակալ նիստին:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը 6ին:)⁷²

Ա. Ազգ. Կեդր. Վարչութեան անունով Ազգ. Ժողովին բերուած պիտոճէն ներկայացուած է առանց Սահմանադրութեամբ գծուած ձեւերը նկատի առնուած ըլլալու:

Բ. Պիտոճէի հետ միասին չէ բերուած որեւէ օրինագիծ կամ բացատրագիր՝ որ արդարացնէր նոր դիւաններու եւ պաշտօններու յաւելումը եւ գծեր անոնց բնոյթը:

Գ. Պաշտօնէութեան թոշակներուն բաշխումը կատարուած է առանց արդար համեմատութեան մը:

Դ. Հասոյթներու բաժինը պատրաստուած է երեւակայական եւ հազիւ թէ իրականա[նա]յի հաշիւներով:

Ե. Հայրենիքի Տուրքի հասոյթներէն 5 առ 100 բաժին մը վար դնել ի հաշիւ Պատրիարքարանի ծախքերուն՝ կը նշանակէ ոտնակոխ ընել Հայրենիքի Տուրքի օրէնքի բացորոշ տրամադրութիւնը:

Զ. Նկատի չեն առնուած կարգ մը ազգային պահանջներ՝ որոնք իրենց համապատասխան պիտոճէն պէտք էր ունենային, ինչպէս մամուլի դիւան, վարժապետանոց:

Է. Պիտոճէին չեն կցուած ազգային ուրիշ հաստատութեանց պիտոճէները, որոնք պէտք է ներկայացուէին եւ քննուէին ներկայ պիտոճէին հետ, ինչպէս Չեզոք Տուն, եւլն.:

Իր ամբողջութեանը մէջ անընդունելի կը նկատենք Քաղ. Ժողովի կողմէ ներկայացուած պիտոճէն:

⁷² «Վերջին Լուր» իր 23 Յուլիս 1921-ի թիւ 2236 համարով «Աղմկալից Նիստ Մը» որակումով կու տայ նիստին ամփոփ նկարագրականը հետեւեալ պարբերութիւններով:

Ազգ. Ժողովի ... նիստին մէջ դարձեալ տգեղ երեւոյթներ պարզուեցան: Պակասեալ երեսփոխաններու նոր ընտրութեան հրահանգ տալ պահանջեցին ձախակողմէն, իսկ վարչութիւնը ըսելով թէ ընտրական նոր օրինագիծ մը կը պատրաստէ, մերժեց: Այս պահուս յիշատակուեցաւ նաեւ Սամաթիոյ Թաղ. Խորհուրդի խնդիրը, որուն ատենապետը ըսեր է Վարչութեան ներկայացուցիչներուն թէ իբր Դաշնակցական պիտի ջանան որ Հայրենիքի Տուրքի գանձումը տեղի չունենայ: Ասոր վրայ աղմուկ եւ տգեղ բառերու փոխանակումներ եղան:

Երկրորդ աղմուկը բարձրացաւ Գէորգ Ծ. Վրդ. Ա[ր]սլանեանի խնդրին առթիւ Պ. Գ. Մխիթարեանի տուած գիրին վրայ...:

Այս երկու միջադէպերուն միջոցին ցաւալի է որ երեսփոխանները իրենց լրջութիւնը կորսնցուցին եւ գործածեցին իրարու դէմ «դաւաճան», «ողորմելի», «ստախոս», «անբարոյական» բառերը, ինչ որ ամօթ մըն է թէ՛ իրենց եւ թէ՛ ժողովին համար: Եթէ դիւանը այսպիսի լեզուազարնէրուն համար օրէնքը գործադրէ, կատարած կ'ըլլայ լեզուական մաքրագործումի իր պաշտօնն ալ:

Ժողովը ի վերջոյ զբաղեցաւ պիտոճէի խնդրով եւ ընդհանուր վիճաբանութիւնը աւարտելով, որոշեց քուէի դիմել: Ձախակողմը պատճառաբանեալ բանաձեւով մը կը մերժէր ելմտացոյցը: Աջակողմէն Պ. Հայկ Խօճասարեան նշմարելով որ իրենք մեծամասնութիւն չունին եւ այդ բանաձեւին քուէարկումը Վարչութեան անկումը առաջ պիտի բերէ, անմիջապէս առարկեց ժողովին մեծամասնութիւն չունենալը, որով քուէարկութիւնը թողուեցաւ յաջորդին»:

[Համագգային Խորհուրդ]

28 Յուլիս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պէգճեան

Տիար Ա. Ինճինեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Ա. Գալէստէր, Տիար Մ. Նալբանտեան, Պատ. Սթամպոլլուեան⁹⁷³

1° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Փրոֆ. Աբրահամ Տ. Յակոբեան Յուլիս 26 թուակիր երկտողով մը ծանուցած էր թէ իրեն անկարելի պիտի ըլլար մեկնիլ Հայաստան: Միւս կողմէ, Հայաստանի Խորհրդային կառավարութեան կողմէ Կ. Պոլիս եկած էր իբր ամետրական գործակալ Պ. Շահվերտեան, որ խոստացած էր Ս. Պատրիարք Հօր այցելել: Հետեւաբար Ս. Պատրիարքը կ'առաջարկէր այս պատեհութենէն օգտուիլ եւ Պ. Շահվերտեանի հետ կարծեաց փոխանակութիւն մը ընել եւ անկէ քաղուած լուսաբանութեանց համաձայն որոշել թէ նորէն պատուիրակ որկելու պէտք կա՞յ, թէ ոչ:

2° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Պօղոս փաշա Նուպարի 70 ամեակին առթիւ կազմուած յանձնաժողովը Ն. Վսեմութեան ցանկութիւնը նկատի առնելով որոշած էր հանդիսութիւններ չընել եւ կ'առաջարկէր միայն Համագգային Ժողովի կողմէ հեռագիր մը քաշել եւ պատարագ մատուցանել Նուպարեան ընտանիքի ննջեցեալներու հոգւոյն:

Ժողովը համամիտ եղաւ այս առաջարկին:

3° Երկու պատուիրակութեանց համագործակցութեան մասին Համագգ. Ժողովին կարծիքը ներկայացնելու համար Ազգ. Պատուիրակութեան ուղղելի նամակին ծրագիրը սրբագրութիւններով ընդունուեցաւ միաձայնութեամբ, բացի Տիար Մ. Նալբանտեանէ, որ կը պահանջէր անպատճառ դնել հակաառաջարկներ համերաշխութեան համար:

4° Կարդացուեցան Պօղոս փաշա Նուպարի 21 Յուլիս թուակիր նամակը,⁹⁷⁴ որ կը վերաբերէր Կիլիկիոյ հարցին եւ Քեմալօ-Ֆրանսական համաձայնութեան, եւ Վ. Գաբրիէլ Նորատունկեանի 19 Յուլիս թուակիրը,⁹⁷⁵ իր Ամերիկա առաքելութեան աւարտին⁹⁷⁶:

5° Նահր-էլ-Էօմէրի գաղթականներու մասին անգլ. կառավարութեան կողմէ եղած կարգադրութիւնները 27 Յուլիս թուակիր հեռագրով մը Պօղոս փաշա Նուպար հաղորդած էր:⁹⁷⁷ Ժողովը գոհութեամբ տեղեկացաւ այս արդիւնքին եւ որոշեց հեռագրել Նահր-էլ-Էօմէր:

6° Կարդացուեցան Ատանայի Կաթ. Փոխանորդ Տ. Եղիշէ Եպս. Կարոյեանի Յուլիս 12 թուակիր նամակը եւ Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին Յուլիս 14 թուակիրը, որոնք կը գովէին Զէյթունի հայոց բնաջնջումի վտանգին առջեւ վերջին յուսահատական ձեռնարկ մը ընելը եւ դէպի Օսմանիյէ փախուստը եւ հաւանական կոտորածը:

⁹⁷³ Սեւագիր օրինակը թուարկեալներու շարքին մէջ որպէս ներկայ ունի նաեւ Գարեգին Տէվլենեան:

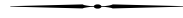
⁹⁷⁴ Տես Յաւելում 131 եւ 132:

⁹⁷⁵ Տես Յաւելում 129:

⁹⁷⁶ Մաքրագիր օրինակը *աւարտին* բառին փոխարէն ունի *մասին*: Նախընտրեցինք սեւագիր օրինակին հետեւիլ՝ զայն գտնելով ճշգրիտ:

⁹⁷⁷ Նուպար 26 Յուլիսին առաքուած հեռագրով կը յայտնէր թէ Լոնտոնի Գաղթային Գրասենեակին մօտ իր որդին՝ Առաքել, բանակցած ըլլալով որպէս իր ներկայացուցիչը, որոշուած է՝ Միջագետքի իշխանութիւններուն միջոցով գործ ճարել ապրուստ շահելու ի վիճակի 7000 գաղթականներու համար. շարունակել հոգ տանիլ աշխատելու ի վիճակի չեղող 4000 գաղթականներու, ներառեալ՝ 830 որբերու. որբերը փոխադրել Երուսաղէմ կամ այլուր, պայմանաւ որ ազգը ստանձնէ անոնց հոգատարութիւնը. Բարեգործական ու Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը պիտի հոգատարեն 400 որբեր (տուփ 1, թղթապանակ M111, Թ978, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*): Աւելի ամբողջական պատկեր մը կը ներկայացնէ ֆրանսերէն գեկուցագիրը լոնտոնեան այդ հանդիպման, ուր կը նշուի թէ Նահր էլ Օմարի հայ գաղթականներու ընդհանուր թիւն է 11,584, որոնցմէ աշխատելով ապրուստ հոգալու ի վիճակի կը նկատուի 6,920 անձ, 4,664 անձեր ի վիճակի չեն աշխատելու, 2,068 կիներ եւ երախաներ գուրկ են այդ մարդու նեցուկէ, կան 16 տարեկանէ փոքր 830 որբեր, եւլն. (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ 2, 2435-2437, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

7° Թիֆլիսի արեւմտահայութեան ներկայացուցիչները նամակով մը կը խնդրէին գիրենք Կ. Պոլիս կամ ուրիշ ապահով վայր մը փոխադրել եւ իրենց պատուիրակներ կարգուած ըլլալը կ'իմացնէին: Ժողովը առայժմ ռեւէ ձեռնարկ ընելու պէտք չտեսաւ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(5 Օգոստոս 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ԴԱՆԻԷԼ ԱՐՔԵՊՍ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը մեծամասնությամբ ունի արդեն, հետևաբար նիստը բացում է: Ս. Պատրիարքը այսօրուան նիստին բացակայությունը հաղորդած է գրաւորապէս, հետևաբար Ս. Դանիէլ Ս.ը կը հրաւիրեն նախագահելու այսօրուան նիստին:

(Պատճեն)

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարժապետեան Ա. Զինյ. եւ տեարք Վ. Թէքէեան ու Յ. Պոյաճեան այսօրուան նիստին իրենց բացակայությունը հաղորդած են գրաւորապէս:

ՕՐԻՆԱԳԻԾ ԱԶԳ. ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հայրենիքի Տուրքի մասին Վարչութեան կողմէ հասած օրինագիծը ձեր ուշադրութեան կը ներկայացնենք անոր կցում սակացոյցով:

(Պատճեն)

Ս. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Չեմ հասկնար թէ ո՞վ իրաւունք տուաւ Վարչութեան նոր օրինագիծ մը բերելու, երբ ունինք արդէն ի գօրու գտնուած օրէնք մը: Վարչությունը կը պահանջէ որ կարելի եղածին չափ շուտ քննուի օրէնքը: Իր այս ստիպողությունը չկրցի հասկնալ: Եթէ գտնուած օրէնքը թերի է, նոր մը կը պատրաստուի:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս այս պարագային մէջ մէկ միջոց միայն ունի. այսինքն՝ ծրագիրը յղել նախաքննութեան:

Ս. Դ. Ս. ՍՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եթէ Վարչությունը այս օրէնքին քուէարկութեան ստիպողություն կու տայ, հին օրէնքը չի դադրեցնէր գործադրութենէ՝ մինչեւ այս օրէնքին վաւերացումը: Այս կէտը պէտք էր գիտնար Պ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ իբրեւ օրէնագէտ: Եւ արդէն այս օրինագծին մէջ այդպէս բան չկայ թէ օրէնքը այսօրուընէ գործադրելի է:

Ս. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Վարչությունը անցեալ նիստին ըսաւ որ ընտրութեան հրահանգ չենք կրնար տալ, որովհետեւ արդի օրէնքը թերի է, պակասաւոր է, մինչդեռ հիմա կ'ընդունի որ արդի օրէնքով ընտրութիւններ կրնան կատարուիլ: Ի՞նչ է այս մասին իր որոշ միտքը եւ ինչո՞ւ հրահանգ չի տրուիր չենք հասկնար, պէտք է խղճմտութեան տէր ըլլալ:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչությունը կը փափաքի որ փութացնենք այս ծրագրին քննությունը: Հետևաբար կրնանք խնդրել նախաքննիչ դիւանէն որ արագ բերէ իր քննութեան արդիւնքը: Եթէ բերուի քննութեան տեղեկագիրը, կը դադրին այս խնդիրները:

ՄՈՒՐԱՏ ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ԿՏԱԿԸ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մուրատ Ռափայէլեան կտակին նկատմամբ երկու երեսփոխաններու ստորագրութեամբ գիր մը ունինք սեղանի վրայ: Շատ փափուկ խնդիր մ'է այս եւ ի դիւանէ ոեւէ խօսք ընել աւելորդ կը նկատեմ: Հետևաբար պէտք է ուշադրութեամբ հետեւի, քննէ եւ խօսի մէկը, եթէ դիտաւորություն ունի խնդրոյն մօտենալու:

(Պատճեն)⁹⁷⁸

⁹⁷⁸ «Ճակատամարտ» (6 Օգոստոս 1921, 827/2648) յայտնելէ ետք թէ ժողովի ընթացքին կարդացուեր է «ընկեր Սրենցի եւ Պ. Խօնասարեանի կողմէ հանգուցեալ Սամուէլ-Մուրատի կտակին մասին» ներկայացուած գիրը, «Սամուէլ-Մուրատ»

[«1916-ին ի վեր Վատիկան ջնջած է Վենետիկի Մխիթարեան Միաբանութեան երկու հարիւրամեայ սահմանադրութիւնը՝ որուն հետեւանքով Միաբանութեան վարչութիւնը եւ ինչքերու մատակարարութիւնը անցած են, գործնականին մէջ, Վատիկանի ձեռքը:

Այս նոր կացութեան հետեւանքով Միաբանութիւնը տարուած է մեծամեծ ոչ-ազգային ծախքերու եւ մասնաւորապէս անշարժ կալուածներու վաճառման, գործողութիւններ՝ որ կը սպառնան հայ կտակներու եւ նուէրներու՝ որ եղած են սոյն միաբանութեան՝ իր գիտնականներու եւ թէ կրթական եւ դաստիարակչական հանգամանքներուն եւ թէ մանաւանդ գերազանցապէս հայ-ազգային դիմագիծին վրայ:

Վտանգ կայ որ վաճառուին Ադա Սամուէլ-Մուրատի կալուածները եւ արդէն յօգուտ Վատիկանի գրաւուած են կարգ մը վանքեր, դպրոց, տուն, հող, կալուած եւայլն, այնպէս տեղեկութիւն կայ որ ազարակի մը վաճառքէն գոյացած 7,000,000 ֆրանքի գումար մը յանձնուած է նախկին *փրոփակսնտի* յաջորդող Արեւելեաց Ս. Ժողովին:

Առ այժմ մէկ կողմ թողով այն խնդիրը թէ՝ Վատիկան որքան իրաւասու է ջնջելու ներքին ինքնավարական սահմանադրութիւնը երկու հարիւր տարիէ աւելի ժամանակէ մը ի վեր գոյութիւն ունեցող Ս. Ղազարի վանքին՝ որ շնորհիւ իր գիտական-բանասիրական նկարագրին միշտ գերծ է մնացեր ամէն կարգի բռնադատական միջամտութիւններէ, այսօր ժողովիդ ուշադրութեանը կը յանձնեմ Ադա Սամուէլ-Մուրատի կտակը՝ որուն գործադրութեանը յանձնառու եղած է Ս. Ղազարի Միաբանութիւնը շատ բացորոշ յանձնառութիւններէ վերջ:

Պ. ատենապետ եւ պարոնայք երեսփոխաններ,

Ադա Սամուէլ-Մուրատ իր կամքը կը յայտնէ իր կտակով՝ որուն բացորոշ տրամադրութիւններն են.

1. Իր կտակած գումարով պիտի շինուին դպրատուններ Հայոց ազգի որբ եւ աղքատ մանկանց համար:
2. Ըստ խորհրդոյ եւ միջնորդութեան Վենետիկի Հայոց միանձանց՝ ո՛ր մի կողմն Եւրոպիոյ որ աջողակ համարեն գետին գնեն, եւ ասացեալ գետնի եկամուտն քանի մանկանց տարեկան ծախուցն որ բաւական առի, այնքան Հայոց ազգէն որբ ու աղքատ մանկունք ասացեալ դպրատանն ձրիապէս ուսուցումն եւ լեզուք ուսանին եւ դառնան իւրեանց հայրենիքն:
3. Եւ պարտականութիւն չիին ասացեալ դպրատանն ուսանողաց վերայ քահանայ լինելոյ, բայց եթէ ոմանք իւրեանց ազատ կամաւն յօժարեսցին քահանայութեան, լինիցին:

Այս որոշ պայմաններով կտակուած գումարին մատակարարութիւնն յանձն առած են Մխիթարեանները՝ նոյնքան որոշ հետեւեալ յանձնառութիւններով դաշնագրութեամբ մը՝ ստորագրուած իրենց լիազօրէն՝ Հայր Սարգիս Թէո[դ]որեանէ եւ վաւերացուած Միաբանութեան ընդհանուր Արքայէն եւ բոլոր միաբաններէն.-

1. Կը խոստանամ յանուն Միաբանութեան կառուցանել, կարգել եւ հաստատել դպրատունն եւ ըստ ամենայնի կատարումն տալ վերջին կամաց հանգուցեալ ադա Սամուէլ Մկրտիչ Մուրատի:
2. Կտակեալ դրամը ամբողջապէս կամ մասամբ ստանալուս հետ անմիջապէս ձեռնարկել կը խոստանամ:
3. Դպրատան ամէն կալուածները պիտի գնուին յանուն բարերարին ժառանգորդաց եւ յանուն Միաբանութեան, որպէսզի ո՛չ որ կարող չլլայ կալուածները սեփականացնել, ձեռքէ հանել որեւէ պատճառաւ եւ որեւէ ժամանակի մէջ:
4. Այս բոլոր դաշինքով, պայմաններով կտակին գործադրութիւնը, կարգաւորութիւնը, խնամակալութիւնը, կալուածոց պահպանութիւնն Մխիթարեանց Միաբանութեան ձեռքը պիտի մնայ միշտ այն դաշամբ որ արդարապէս այս պայմաններուն համաձայն վարուի Միաբանութիւնն:

Հետեւաբար նկատելով որ՝

1. Կտակարարին բացորոշ եւ նուիրական կամքը ոտնակոխ կ'ըլլայ,

տի կտակին խնդիրը» ենթախորագիրը կրող բաժնին մէջ կը յիշատակէ միայն Սրենցի անունը որպէս առաջարկը բերած անձ:

2. Որ այդ կտակը գործադրելու յանձնառու եղող կողմը կամայ թե ակամայ կը դրժէ իր յանձնառութիւններուն,
3. Ներկայ վիճակին շարունակումը կը սպառնայ հայ որբերու եւ աղքատ մանուկներու անունով եղած կտակը վտանգել:

Եւ նկատի առնելով միւս կողմէ՝ որ՝

1. Մխիթարեան Միաբանութիւնը գրկուած է իր անկախութենէն եւ կտակը կտակարարին կամքին համաձայն գործադրելու կարելիութենէն,
2. Որ կտակը իր էութեամբ եւ իր նպատակով կը շահագրգռէ ամբողջ ազգը, եւ անոր վտանգումը հայ ժողովուրդը կը գրկէ իր որբերու եւ աղքատ մանուկներու համար տրամադրուած հնարաւորութենէն,
3. Որ այս ժողովը ստիպուած է, ինչպէս ուրիշ անգամներ, բայց մանաւանդ այսօր երբ վտանգը խիստ ակներեւ է, տէր կանգնիլ ազգին իրաւունքներուն:

Կ'առաջարկեմ անմիջապէս օրակարգ անցնել այս խնդիրը:]

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խնդիրը չենք կրնար անմիջապէս օրակարգ անցնել, առանց կանխաւ նախաքննութեան դրկելու:

Տ. ՂԵԻՈՆԴ Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Այս գրութեան մէջ շօշափուած նիւթերը ամբողջ ազգը կը շահագրգռեն, հետեւաբար աւելի Համագային Ժողովին կ'իյնայ եւ քննութիւնը անոր պատկանող խնդիր մ'է: Եթէ այս խնդրով այս ժողովը զբաղի, անձեռնհաս կերպով զբաղած կ'ըլլայ, հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ Համագային Ժողովին տարուի եւ հոն ծեծուի այս խնդիրը:

Տ. Հ. ԽՕԾԱՍԱՐԵԱՆ.- Տիրող այս մտավախութիւնը կը զարմացնէ զիս: Այս առաջարկը փափուկ խնդիրի մը կ'ուզուի վերածել, մինչդեռ, ընդհակառակը, ես կը խորհիմ որ մեր կաթոլիկ եւ բողոքական եղբայրները մեզի համակարծիք են, երբ ազգին որբերուն դաստիարակութեան համար կտակուած միլիոններ զանազան *էնթրիկ*ներով կը գրաւուին կաթոլիկ *փրոփակսնտի* համար: Մենք երախտագիտութիւն զգացինք Պապին նկատմամբ տարագրութեան շրջաններու մէջ ցոյց տուած հոգածութեան համար:⁹⁷⁹ Մենք կը պահենք մեր յարգանքը անոր նկատմամբ, միայն կ'ուզենք երեւան հանել այն դաւերը, որոնք կ'ըլլան այս մասին եւ զինքը կը սխալեցնեն: Մենք այն համոզումը ունինք, որ պիտի կրնանք լսելի ընել մեր ձայնը մեր իրաւունքին համար, ուրեմն պէտք է բարձրացնենք մեր ձայնը հայ մշակոյթին, հայ վերածնութեան եւ հայ գրականութեան համար: Չմոռնանք որ 200 տարի հայ գրականութիւնը, հայ պատմութիւնը, հայ մշակոյթը բարձրացնող ամենամեծ ազդակը Վենետիկի Մխիթարեան վանքը⁹⁸⁰ եւ վարժարանները եղած են, որոնք կը դադրին իրենց նախկին դերը կատարելէ: Եւ ասիկա արդիւնքն է կրօնական նեղմիտ մտածումներու: Միաբանութիւնը կ'արգիլուի հայ գրականութեան, հայ պատմութեան եւ ազգային ոգիի մշակութենէն, հակառակ անոր որ այդ կտակը եղած է լուսաւորչականի մը կողմէ:

Ասիկա կ'եղծանէ նաեւ կտակներու անբռնաբարելիութիւնը: Մենք պէտք է բողոքի ձայն բարձրացնենք, առանց ստուերելու Պապին ստեղծած համակրութիւնը, զգացնելով որ այդ զգացումը պէտք չէ թողուլ որ պաղի ազգին մէջ: Հետեւաբար, եթէ Համագային Ժողովին երթայ այս խնդիրը, նոյնիսկ հայ կաթոլիկ հոգեւորա-

⁹⁷⁹ Բենետիկտոս ԺԵ. (1854–1922), որ Պապական Աթոռ բարձրացած էր 3 Սեպտեմբեր 1914-ին, 10 Սեպտեմբեր 1915-ին նամակ մը յղելով Մեհմետ Ե. Սուլթանին, փորձած էր կասեցնել հայոց դէմ գործադրուող ցեղասպանութիւնը, կոչում ընելով անոր խղճմտանքին, որպէսզի միջամտէ ի նպաստ կոտորուող եւ տեղահանուող անմեղ հայերու: Ան իր նամակը փակած էր ըսելով. «Խօսեցէք խաղաղութեան եւ ներողամտութեան Ձեր հօգոր եւ ներշնչող բառերը եւ, վստահ ըլլալով որ այլեւս պիտի չտառապին բռնութենէ եւ հալածանքէ, հայ ժողովուրդը պիտի օրինէ իրենց երաշխաւորին վսեմ անունը»:

⁹⁸⁰ 8 Սեպտեմբեր 1701-ին Մխիթար Սեբաստացի (1676–1749) Պոլսոյ մէջ հիմնէր Սուրբ Անտոն Աբբայի կաթողիկէ միաբանութեան: Զայլը ծայր կու տար Հայ Առաքելական Եկեղեցիի ընդդիմութեան, որմէ խուսափելու համար Մխիթար եւ իր սակաւաթիւ հետեւորդները ի վերջոյ կը յայտնուէին պապական հովանիի ներքեւ եւ բենետիկտեան կանոններու որդեգրումէն ետք 1717-ին նաեւ ձեռք կը բերէին Կղեմէս ԺԱ. Պապին վաւերացումն ու Մխիթար կը հռչակուէր արքահայր: Նոյն տարին, Մխիթար նաեւ ձեռք կը բերէր Սուրբ Ղազար կղզի հաստատուելու եւ հոն վանք կառուցանելու իրաւունքը: Ծինութիւնը իր աւարտին հասնելով 1740-ին, վանքը կը դառնար հայ դպրութեան եւ լուսաւորութեան տարածման կեդրոն:

կանությունը կրնայ մեզի ձայնակցի: Ազգին շահը եւ պատիւը կը պահանջ[են] ազդուօրէն լսելի ընել մեր բողոքը, խառն յանձնաժողովի մը միջոցաւ քննել տալէ յետոյ այս խնդիրը:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Օրինական կէտ մը կ'ուզեմ յիշեցնել: Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովը երկու անգամ զբաղած է այս խնդրով եւ խորհրդարանական յանձնաժողով մը տեղեկագիր մը տուած է այս մասին: Հետեւաբար խնդիրը Համագային Ժողովին տանելով կը վախճան որ դաւանական խնդիր կը ծագի եւ ասկէ խրտչողներ ալ ըլլան: Ուստի կ'առաջարկեմ որ Երեսփ. Ժողովը այս երկրորդ կէտը նկատի առնէ:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ըստ իս, նախ քննել պէտք է թէ այս խնդիրը այս ժողովի՞ն կը պատկանի: Առանց երկար վիճաբանութեան, երբ հասնինք եզրակացութեան մը ու յարմար տեսնուի, Համագային Ժողովին վիճաբանութեան կ'ենթարկուի:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ըսուեցաւ արդէն որ դաստիարակչական խնդիր մ'է այս եւ խօսք կ'ըլլայ Համագային Ժողովին տանելու: Երբ դաստիարակութեան գործը չենք կրցած համագայնացնել Պոլսոյ մէջ, ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլայ այս գրութիւնը նկատողութեան առնել: Այս խնդիրը որքան մեզի համար, նոյնքան ալ հայ աւետարանականներու համար մեծ կարեւորութիւն ունի: Լաւագոյն ձեւը այն է որ նման խնդիրներ զատ զատ երեսփ[ոխանական] ժողովներու մէջ նկատողութեան առնուին:

Կը կարծեմ թէ այս ձեւը աւելի օգտակար եւ տպաւորիչ կը դառնայ ու առիթ չի տար կարծելու որ լուսաւորչականները իրենց քուէին մեծամասնութեամբ ճշեցին անոնց կարծիքին վրայ: Կը կրկնեմ թէ քանի որ դաստիարակչական գործը համագայնացած չէ, երեք զատ աղբիւրներէ քննուելով խնդիրը իր ազդեցութիւնը պիտի ունենայ եւ այս է օգտակար ձեւը մեզի համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ամենքս ալ կը փափաքինք որ օգտակար եզրակացութիւն մը յառաջ գայ այս առաջարկէն, ուստի ուսումնասիրութեան համար պիտի դրկենք նախ Իրաւասութեան Դիւանին:

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Ծէիրիկեան առաջարկութիւն մը ունի, պիտի կարդացուի:

(Պատճէն)⁹⁸¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գիրը ուշադրութիւն հրաւիրելու համար ուղղուած է ժողովիս եւ տարակոյս չունինք որ պէտք եղած ուշադրութիւնը գրաւեց:

Տ. Յ. ԾԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Մեր Ազգ. Սահմանադրութեան մէջ չկայ տրամադրութիւն մը, ուր ըսուած ըլլայ որ երեսփոխաններ կրնան տեսուչ խորհուրդներու անդամ ըլլալ. շատ շատ Քաղ. Ժողովի կրնան անդամակցիլ: Իսկ երբ գործադիր իշխանութիւնը մէկ երկու երեսփոխաններ կը գետեղէ տեսուչ խորհուրդներու մէջ, ներկայ սահմանադրական կարգերու կը հակառակի եւ վնասակար կը դառնայ, շփոթութիւն յառաջ գալով գործադիր եւ օրէնսդիր իշխանութիւններու միջեւ: Օրինակի համար, Տր. Դաւիթեան եւ Պ. Խօնասարեան, որոնք իբրեւ երեսփոխան հակակշռողի դեր ունին, միեւնոյն ատեն պատասխանատու են խնամատարական գործերու մէջ: Կամ դուք, Պ. Ատենապետ, որքան ալ թանկագին ըլլայ ձեր մասնակցութիւնը Ուսում. Խորհուրդի մէջ, կը խորհիմ թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ ձեր դիրքը երբ պատասխանատուութեան խնդիր մը ծագի այս ժողովին առջեւ: Այս ընթացքը կրնայ նաեւ կասկած ներշնչել թէ Վարչութիւնը իր դիրքը ապահովելու համար երեսփոխաններ տարած է տեսուչ խորհուրդներու մէջ: Իսկ Եմտականին մէջ բացի մէկ քանի երեսփոխաններէ, կը գտնուի նաեւ Պ. Եփրեմ Իբրանոսեան, որուն եղբոր մահուան առթիւ Վարչութիւնը տապալեցաւ: Պ. Օհանեան այս ընտանիքին կողմէ հանդիսաւոր խոստումներ ըրաւ այստեղ, թէ անոնք պիտի յարգեն իրենց խոստումը, թէիւրան մը չեղաւ տակաւին: Եթէ ուրիշներ գտնուէին այդ դիրքին մէջ, շատ աւելի բծախնդիր պիտի գտնուէինք: Այս առիթէն օգտուելով կ'առաջարկեմ Պ. Օհանեանի որ հերքէ այն գրոյցը թէ ինք Իբրանոսեաններու հետ համաձայնած է Վարչութիւնը տապալելու պարագային կարգադրել տալու իրենց պարտականութիւնը: Կը տեսնենք որ Վարչութիւնը տապալեցաւ եւ Իբրանոսեանները դեռ իրենց պարտքը չկատարեցին: Այս կէտը պէտք է պարզուի, որպէսզի անոնք որ իրենց պէս չեն մտածեր, լուսաբանուին պէտք եղած կերպով:

⁹⁸¹ «Ընկեր Ծէիրիկեան գրով մը կը յայտնէր թէ՝ ազգ. երեսփոխաններ տեսուչ խորհուրդներու մէջ պաշտօնի կոչուելով գործադիր եւ օրէնսդիր մարմիններու մէջ շփոթութիւններ կը ծագին, եւ կը յայտնէր թէ՝ Իբրանոսեանի հարցին մասին երբ վարչութիւն մը տապալեցաւ, ի՞նչպէս կարելի է Իբրանոսեան մը զանձապետ ընել եմտականին՝ երբ իր յանձնառութիւնները չէ գործադրած ցարդ» («Ճակատամարտ», 827/2648):

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Եթե Պ. Շեիրիկեան երեսփոխանները դաստիարակելու պաշտօն ստանձնել է, մենք մեր ցաւը կը յայտնենք, որովհետեւ հոս բազմողները իրենց պաշտօնը գիտեն: Վարչութիւնը ընտրուելէ յետոյ, իրեն կը մնայ որոշել թէ ինչպէս պիտի գործէ: Սահմանադրութիւնը եթէ ունի տրամադրութիւն չունի որ երեսփոխաններ տեսուչ խորհուրդներու անդամ ըլլան, անոր հակառակն ալ չի տրամադրել: Եթէ ինքզինքը դաստիարակի տեղ դրած է դաս տալու համար, պէտք է չներել իրեն, որ ինքզինքին ազգին շահուց պաշտպանի եւ մեզի ալ ասոնց ամէնքը անտեսողի դեր տայ: Պէտք է մերժել իր խօսքերը եւ չներել որ ժամավաճառ ընէ ժողովս:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Անմիջապէս կ'ուզեմ պատասխանել Պ. Շեիրիկեանի: Նախորդ Վարչութիւնը տապալեցաւ անոր համար որ իբրեւ անպարտաճանաչ հռչակեց մէկը, որ կատարած էր ազգին հանդէպ իր պարտականութիւնը 58,000 ոսկի նուիրելով որբախնամ գործին եւ այդպիսի մէկը անպարտաճանաչ չէր կրնար ըլլալ: Վարչութիւնը ինկաւ ասիկա չգիտնալուն համար: Իսկ այն յայտարարութիւնը, որ ըրի 50,000 ոսկի գանձուելու մասին, ասիկա մեր բանակցութեան արդիւնքն էր ժառանգորդներուն հետ, բայց տնտեսական պատճառներ արգելք եղան ասոր: Մինչեւ 15 օր յուսամ ելքի մը կը յանգի: Իսկ իբրեւ Ելմտականի անդամ կը փութամ յայտարարել այստեղ որ հակառակ պարագային չպիտի թերանանք Ազգ. Ժողովէն վաւերացուած օրէնքը գործադրել իրենց նկատմամբ, եւ պիտի ըսենք որ «Իբրանոսեան ընտանիքը ամբողջ ազգը խաբեց»:

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ առաջարկս կը վերաբերի իշխանութեանց շփոթութեան, որուն պէտք չէ զլանայ Վարչութիւնը իր ուշադրութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մենք ալ կ'ըմբռնենք իբրեւ թելադրութիւն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես պատեհ առիթ կը համարեմ յայտարարելու որ եթէ այս ժողովը վերջնականապէս որոշէ իշխանութեանց բաժանումը, մենք շատ սիրով կ'ընդունինք եւ կը համակերպինք, սակայն այս ժողովը արտօներ է որ երեսփոխաններ գործադիր իշխանութեան մէջ պաշտօններ առնեն ու այս ուղղութիւնն է որ կը շարունակուի: Եթէ իբրեւ օրէնսդիր մարմին այս սկզբունքը վերստին քննութեան ենթարկէք ու որոշում տաք, մենք իսկոյն կը գործադրենք: Արդէն իր օրինաւոր եղանակն ալ այդ է: Սակայն մինչեւ հիմա երեսփոխաններ մասնակցել են գործադիր իշխանութեան եւ իրենց օգտակարութիւնը ունեցել են: Այս անգամ ընտրուածներն ալ իրենց պատասխանատուութեան գիտակից անձնաւորութիւններ են, գործին մէջ յետին միտք [կամ] դիտում չկայ, հետեւաբար ժողովին կը մնայ այս մասին տալ իր յարմար դատած որոշումը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Օրէնքը որոշ կերպով կը յիշատակէ Վարչութեան ոչ-երեսփոխան անդամները, որոնք Ազգ. Ժողովին մէջ ձայն ունին, բայց քուէ չունին, ու ասկէ կը հետեւի թէ արգելք չունի օրէնսդիր իշխանութեան անդամներուն մասնակցելու գործադիր իշխանութեան: Եթէ ասիկա օրէնքի սրբազրութեան առաջարկ է, պէտք է ըլլայ իր օրինական ձեւին մէջ, իսկ եթէ պարզ թելադրութիւն է՝ իր նպատակին հասած է, հետեւաբար հարկ չկայ վիճաբանութիւնը երկարելու:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ես պիտի առաջարկէի որ օրակարգ անցնի, որովհետեւ մենք 5-6 մարմիններ ունինք, որոնց մէջ եթէ ազատ ըլլան երեսփոխաններ առնելու, 30 երեսփոխան պիտի մտնէ Վարչութեան մէջ եւ այս ժողովին *քոնթրոլ*ի ոյժը կորստած պիտի ըլլայ: Ասիկա սահմանադրական *սնտմայի* մ'է եւ բացարձակապէս կը ջնջէ սահմանադրական իրաւունքները, հետեւաբար ես պիտի առաջարկէի որ խնդիրը անցնէր օրակարգ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ասիկա գրաւոր առաջարկ մ'է եւ օրէնքի փոփոխութեան խնդիր չէ, այլ՝ օրէնքին մեկնաբանութեան, համարառուի եւ համարատուի իրաւասութիւնները ճշդելու խնդիր է, հետեւաբար իբրեւ օրէնքի մեկնաբանութիւն այս գրութեան հիման վրայ կրնայ որոշում մը տրուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրակարգ անցընելու եւ կամ խնդիրը ձեր ուշադրութեան յանձնելով բաւականանալու մասին առաջարկութիւններ կան: Այս երկու կէտերը կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Խնդիրը տարբեր ձեւ ունի կարծեմ: Առարկութիւնը սա է թէ Վարչութիւնը տեսուչ խորհուրդները երեսփոխաններով կը լեցնէ: Ճիշդ է որ այս մասին որոշ արգելք չկայ տեսուչ խորհուրդներու մէջ երեսփոխան անդամներ չդնելու, սակայն ասիկա սկզբունքի հարց մ'է եւ եթէ ժողովը կ'ընդունի, կրկին կրնանք անդրադառնալ եւ, ինչպէս ըսի, ժողովին որոշման կը համակերպինք: Միայն դիտել կու տամ որ, եթէ արգելք չկայ, կրնանք պէտք եղած երեսփոխանները առնել, իսկ եթէ արգելք կայ, մէկ երեսփոխան իսկ չենք կրնար առնել:

Տ. Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Այս հարցումը գոյութեան իրաւունք չունի, որովհետեւ հարցումին տէրը կ'ըսէ թէ բազմաթիւ երեսփոխաններ գործադիր իշխանութեան մէջ ընդունուել են, մինչդեռ մինչեւ հիմա ընտրուած Տնտես. եւ Ուսում. Խորհուրդներու մէջ հազիւ 5-6 երեսփոխաններ մտած են, այնպէս որ բազմաթիւ բառին չեն

համապատասխաններ, ու այս պատճառաւ պետք չկայ Վարչութիւնը մեղադրելու: Կ'առաջարկեմ անհետեւանք թողով այս առաջարկը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս գրութեան նպատակէն կը հասկցուի, եթէ առաջարկին տէրը նպատակ ունի թելադրութիւն մը ընելու, արդէն այդ նպատակը գոյիս ելաւ, իսկ եթէ նոր փոփոխութեան մը պետք կը տեսնէ, այդ պարագային պետք է նոր առաջարկ մը ներկայացնէ:⁹⁸²

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Տէրունի Չէզոք Տունի մասին հարցում մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)⁹⁸³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նոյն խնդրոյ մասին Պ. Գ. Նեմցէ ալ հարցում մը ունի, պիտի կարդանք:

(Պատճեն)⁹⁸⁴

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես այս ձեւով ընդդիմադրութիւն չեմ հասկնար: Երբ հարցումի մը ոչ կամ այդ ըսելով պատասխան կը տրուի եւ հարցման տէրը չի գոհանար, իրաւունք ունի իր հարցումը հարցապնդման փոխելու, որուն նկատմամբ ժողովը որոշում մը կու տայ: Բայց երբ ասիկա չէ եղած, պարզապէս *օպպօզիւքսիօն* կ'ըլլայ: Եթէ յետին միտք չկայ ասոր մէջ, կրնայ այս հարցումը ներկայացուիլ հարցապնդումի ձեւով եւ կը պարտաւորէ Վարչութիւնը որ պատասխանէ: Իսկ եթէ կ'ուզէ հիմա որ պատասխան տանք, կը պարտաւորիմ ըսել թէ որոշ բան մը չկայ եւ այդպիսի խժժանքներ անտեղի են: Վարչութիւնը այս խնդրոյն մէջ կը գործէ իր գիտցածին պէս. այսինքն՝ Չէզոք Տան մասին կատարուած բանակցութիւնը կը շարունակուին եւ կ'աշխատուի տալ Չէզոք Տան իր միջազգային անունին համապատասխան դիրք մը: Որքախոյզ մարմինը ջնջելու խնդիր չկայ, սակայն զեղծումներուն վերջ տալու պետք կայ: Ես պատրաստ եմ պատասխանելու, եթէ այս մասին մանրամասնութիւն ուզուի:⁹⁸⁵ Պատրաստ եմ պատասխանելու նոյնիսկ հիմա: Դուք ինչ նպատակ ունիք՝ ա՛յն բացատրեցէք:

Տ. Յ. ՏԷՐՈՒՆԻ.- Վարչութիւնը կը խելադրուի խնդիրը: Ինք չի բաւականանար Ազգ. Ժողովի մէջ տրուած պատասխանով եւ 2-3 օր յետոյ խնդիրը կը փոխադրուի Համազգային Ժողովի մէջ եւ հոն կը ծեծուի: Մեր այսօրուան ներկայացուցած գիրը եւ անցնող նիստին մէջ եղած հարցումը միեւնոյն խնդիրը չէ: Մենք սիրտ ալ չունինք զբաղելու երկարօրէն մեր սրտին այսքան մօտ այսպիսի հաստատութեան մը շուրջ պատահած խաղերով. մենք բաւարար բացատրութիւն կը պահանջենք այս մասին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Չէզոք Տունի խնդիրը Խնամատարութեան պիտճէին հետ Համազգայինի սեղանին վրայ է, ոեւէ որոշում չէ տրուած այդ մասին: Չէզոք Տան մասին որոշում տալու Համազգային Ժողովն է իրաւասու, այս ըսել չէ, սակայն, որ Վարչութիւնը պատասխանատու չէ. այն ալ ունի իր պատասխանատուութեան որոշ բաժինը:

Տ. Յ. ՏԷՐՈՒՆԻ.- Վարչութեան ատենապետը կ'ըսէ թէ Չէզոք Տան գործը Համազգայինի խնդիր է. անցեալ անգամ ինչո՞ւ չըսուեցաւ, երբ Ազգ. Վարչութեան մէջ խնդրոյ առարկայ եղաւ, որ Համազգայինին տարաւ գործը: Ձեռք առնուածը բոլորովին տարբեր ուղղութիւն է, այսինքն՝ այն կը միտի փակել այդ Տունը: Այս առթիւ կ'ուզեմ

⁹⁸² Այս պարբերութենէն ետք 843 համարակալուած վաւերագրին մէջ մէկ երրորդ չափով դատարկութիւն մը կը գտնուի եւ յաջորդ էջը, որ իր 844 թուահամարով շարունակութիւնն է այս ատենագրութեան, կը կրէ «Ազգ. Ժողով» վերտառութիւնը, թողով այն տպաւորութիւնը, թէ կ'ա՛մ չէ ամբողջացած արձանագրութիւնը Շէհրիկեանի արժարժած հարցին քննարկման, կ'ա՛մ ատենապետին խօսքով եզրափակուած նկատելով խնդիրը, ժողովականները լուռ մնացած են եւ ատենապետը անցած է յաջորդ նիւթին:

⁹⁸³ «Ընկեր Տէրունի գրով մը կը յայտնէր թէ երբ անցեալ նիստին վարչութեան հարցում կ'ըլլար Չէզոք Տան փակման մասին, եւ պատասխան կը ստացուէր թէ ատանկ բան չկայ, այժմ կը տեղեկացուի թէ վարչութեան ատենապետը Չէզոք Տան փակման մասին Համազգային Ժողովին առաջարկ տարած է.- ո՞րքան ստոյգ [են] այդ պարագաները» («Ճակատամարտ», 827/2648):

⁹⁸⁴ «Պ. Գասպար Նեմցէ այս խնդրին մասին նոյն հարցումը կ'ընէր» («Ճակատամարտ», 827/2648):

⁹⁸⁵ «Ճակատամարտ» (827/2648) Տէր Մովսէսեանի խօսքը կը ներկայացնէ այսպէս. «Մենք Չէզոք Տունը փակելու որոշում չենք տուած, քննած ենք այդ հաստատութեան հաշիւները եւ բանակցութեանց մէջ ենք օտար շրջանակներու հետ, գործը աւելի իր դիրքին արժանի վիճակի մը ենթարկելու համար: Եթէ ժողովը կ'ուզէ՝ կրնանք մանրամասնութիւններ բերել, ուր ցոյց պիտի տանք (ձախակողմին ակնարկելով) իր պաշտպանեալներուն զեղծումները»:

տեղեկացնել ժողովին թե մէկ ու կէս ամիս առաջ ոստիկանական պաշտօնատան մէջ ըստ մէկ ազգ. պաշտօնէի մը թէ Չէզոք Տունը պիտի փակուի: Ահաւասիկ թէ մինչեւ ուր կ'երթայ այդ գործին ծայրը:⁹⁸⁶

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Երբ որ կարգ մը գրոյցներ արձագանգ կը գտնեն այս ձեռով, պէտք է այս ժողովը հետաքրքրուի իրողութիւնը մէջտեղ հանելու: Երկուստեք զեղծումներու խօսք եղաւ, ասոնց արժէքը պէտք է հասկնայ այս ժողովը եւ քանի որ Վարչութեան ատենապետը կը պահանջէ որ հարցապնդումի փոխուի խնդիրը, կը պահանջեն որ ստիպողաբար իբրեւ հարցապնդում նկատողութեան առնուի եւ փոխանակ ընդհանուր բառերով միայն քննուելու, իբրեւ ստիպողական խնդիր նկատողութեան առնուի:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ես կը ձայնակցիմ որ այս խնդիրը ստիպողաբար անցնի օրակարգի եւ մինչեւ այն ատեն ոչ մէկ բանակցութիւն տեղի ունենայ Չէզոք Տան առթիւ: Պէտք է հարցնել թէ Վարչութիւնը այս պարագան կ'ընդունի, թէ ոչ: Ժողովը պէտք է առաջարկէ որ Վարչութիւնը ամէն բանակցութիւն, գործողութիւն եւ որոշում յետաձգէ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Չէզոք Տանի խնդիրը յառաջակայ նիստի օրակարգը կ'անցնենք: Համաձայն եմ որ Չէզոք Տան մասին եղած բանակցութիւնները կախակայուին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Առաջարկուած ձեւին Վարչութիւնը չի կրնար համակերպիլ, որովհետեւ եթէ որոշ հարցում մը ըլլայ եւ տրուած բացատրութիւնները անգոհացուցիչ նկատուին, այն ատեն կրնաք հարցապնդում ընելով օրակարգ անցնել: Մենք գիտակից ենք մեր պաշտօնին ո՛չ միայն Չէզոք Տան պէս երկրորդական, այլ[եւ] իրեն համար կենսական կարեւորութիւն ունեցող խնդիրներու շուրջ...

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲԷՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- [ընդմիջելով] Մէկ որբը մեզի համար շատ թանկագին է եւ այս խնդիրը երկրորդական կարեւորութիւն չունի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (շարունակելով) Միլիոններու վրայ պէտք է խորհինք եւ ոչ թէ տասնեակներու... Ես պիտի ցոյց տամ որբերու անունով գործուած զեղծումները:

[Աղմուկը եւ ժխտը տիրեց ժողովին մէջ]⁹⁸⁷

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովին մէջ յառաջ եկած անկարգութիւնը ո՛չ միայն ժամավաճառ կ'ընէ մեզի, այլեւ դուրսն ալ հասարակաց կարծիքին վրայ շատ աննպաստ ազդեցութիւն յառաջ կը բերէ: Այս ժողովը պէտք է իր ամբողջական արժանապատուութիւնը պահպանէ: Այս ժողովը պէտք է իր ժամանակը վայելուչ կերպով գործածէ: Մեր առջեւ եղած հարցը Չէզոք Տան խնդիրն է, որով կը շահագրգռուինք եւ այս ժողովը միշտ տրամադիր է իր վճիռը տալու: Ուստի պէտք է աշխատինք չսանձարելու կարգապահութիւնը: Ներեցէք որ ըսեմ թէ այսպիսի երեւոյթներ անսխորժ ազդեցութիւն յառաջ կը բերեն: Վարչութիւնը կը յայտարարէ թէ Չէզոք Տան փակուելու մասին ռեւէ խնդիր չկայ: Եթէ բաւական կը նկատէք այս բացատրութիւնը, անցնինք օրակարգի: Ժամանակնիս լրացած է արդէն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութիւնը եղած հարցումներուն որոշ պատասխանը տուաւ: Երբ առաջարկ ըլլայ քննութիւններ կատարելու, Վարչութիւնը կ'ընդունի ատիկա: Տիար Խօճասարեան ըսաւ որ զեղծումի խօսքեր եղան. որպէսզի այս խօսքերը կշիռ մը ունենան՝ պէտք է գիտակցութեամբ ըսուին: Երբ որ հարցը քննելու համար որոշում մը կու տաք, Վարչութիւնը կը գործադրէ պէտք եղածը, իսկ երբ առանց մեզ լսելու հարցը օրակարգի անցնելու կը ձեռնարկուի, ասիկա տրամաբանական չէ: Ըսի արդէն թէ ազգ. շահերը կը պաշտպանենք եւ որոշ աշխատութիւններ կը կատարենք օտար շրջանակներու հետ: Կամ պէտք է բաւարար նկատէք եւ կամ որոշ կերպով պէտք է ըսէք թէ ի՞նչ կը պահանջէք. պիտճնէ՞, որբերու ցուցա՞կ, կամ Չէզոք Տան գործունէութիւնները: Երբ այս ժողովը շահագրգռողներուն հետ մեր բանակցութիւնները կախակայէ կամ արգիլէ, այն ատեն հետեւանքներուն պատասխանատուութիւնը ինք պէտք է կրէ: Երբ օրը գայ, այն ատեն բացատրութիւն պիտի տանք թէ ինչու Չէզոք Տան 500 ոսկին զեղել կ'ուզենք: Վարչութիւնը եղած առաջարկները ընդունելու համար պէտք է գիտնայ թէ ի՞նչ բանի պիտի պատասխանէ: Մէկ խօսքով, օրինական հիմի վրայ պէտք է դրուի խնդիրը:

⁹⁸⁶ «Ճակատամարտ» (827/2648) Տէրունիի խօսքը կը ներկայացնէ այսպէս. «Վարչութեան ատենապետը իրականին մէջ Չէզոք Տունը զոցել կ'ուզէր, սակայն, բարեբախտաբար չյաջողեցաւ ամէն կողմէ եղած արտայայտութեանց պատճառով. խնդիրը կը կարծեմ թէ հինէն ծրագրուած հանգամանք մը կը ներկայացնէ: Ասկէ երկու ամիս առաջ Փոյիս միխտիրյէլթի մարդիկը մեր որբախոյզներուն յայտարարեցին թէ ժամանակը եկաւ այլեւս այս Տունը (Չէզոք) փակելու: Ասկէ յայտնի կ'ըլլայ թէ մեր չակերտաւոր «վարչապետ»ին ցանցերը մինչեւ ո՛ր կ'երթան»:

⁹⁸⁷ «Ճակատամարտ», 827/2648:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը դեռևս ռեւէ եզրակացութեան չէ հասած, հետեւաբար բնական է որ շարունակէ իր խորհրդակցութիւնը:

Համազգային Ժողովը պիտի զբաղի Չէզոք Տան պիւտճեով, իսկ Համագումարը պիտի ըսէ թէ պիւտճէն աւելցուցէք, պակսեցուցէք. ասոնք ամէնքը ժողովին պատկանող գործեր են:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Վարչութիւնը կը փափաքի ճշդուած հարցման պատասխանել եւ պատրաստակամութիւն կը յայտնէ ատոր եւ բոլորս ալ կը հետաքրքրուինք:

Օրէնքին տրամադրութիւնը շատ որոշ է: Երեսփոխան մը հարցում մը ըրաւ. եթէ տրուած պատասխանը չգոհացնէ զինքը, հարցապնդման կը փոխէ, բայց միեւնոյն ատեն պէտք է միջոց տալ Վարչութեան որ պատրաստուի պատասխանելու:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Քիչ առաջ հարցը փակուած էր, բայց անիմանալի կերպով նորէն կը բացուի: Այսպէս, որոշուած էր օրակարգ անցնել խնդիրը, պայմանով որ Չէզոք Տան մասին խորհրդակցութիւն չկատարէ: Ժողովը ի գուր կէս ժամ կորսնցուց: Իմ առաջարկս որոշ է եւ հարցը այնպէս դրուած է, որ Վարչութիւնը ոչ մէկ խորհրդակցութիւն չկատարէ: Եթէ ժողովը հարկ կը դատէ, դժնփակի կը վերածուի նիստը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Որպէսզի գրաւոր ձեւ մը առաջարկուի, այսքան կարելոր հարցի մը համար 10 վայրկեանի դադար մը կու տանք ժողովին:⁹⁸⁸

(Կէս ժամ դադարէ յետոյ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատեանը վերաբացուած է: Երկու բանաձեւեր կան դիւանիս վրայ: Դիւանս յօժար է անոնք ենթարկելու ձեր քուէին:⁹⁸⁹

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Տիրող այս մթնոլորտին պատասխանատուութիւնը պէտք է վերցնէ Պ. Վարչապետը: Որքան հետեւեցայ կատարուած վիճաբանութեան, բացորոշ հարցումի մը պէտք էր բացորոշ պատասխան մը տալ, մինչդեռ ըսուածը անորոշ խօսք մ'էր: Չէզոք Տան փակման մասին եղած խօսքերուն պէտք էր պատասխան տրուէր թէ Չէզոք Տունը չպիտի փակուի: Քանի որ ատիկա չըսաւ, այս ժողովը պէտք է որոշում մը անցնէ թէ բանակցութիւնները ինչ ելքի ալ յանգին: Չէզոք Տունը հաստատութիւն մ'է, որ կենդանի բողոք կը բառնայ երեւոյթի մը դէմ. այդ տունը փակել կը նշանակէ այդ բողոքը մէջտեղէն վերցնել: Ես անորոշ կը գտնեմ ազգային շահերու տեսակէտով «Վարչութիւնը կ'աշխատի» խօսքը: Եթէ մեր բանաձեւը կը քուէարկէ Վարչութիւնը, եւ պէտք է որ քուէարկէ, խնդիր չի մնար:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Իսլամացած որբերու հաւաքման հարցը միջազգային խնդիր է: *Լիկ տէ Նասիոնը* որոշ պարտականութիւններով մարմին մը դրկած է, որուն երկու անդամները եկած են արդէն ու երրորդ անդամը Հայէպ կը գտնուի, ի մօտոյ պիտի գայ ու այն ատեն պիտի որոշուի թէ ի՞նչ կերպով առաջ պիտի տանին գործը, որ մասնաւոր կարեւորութիւն մը ունի: Մենք կը բանակցինք թէ ինչ ձեւով պիտի բարելաւենք, ինչ ձեւով պիտի ընդարձակենք այս կարեւոր գործը: Իսկ եթէ հարցում մը ունիք թէ ինչպէս կ'ըմբռնեն այդ ձեւերը կամ ինչ առաջարկներ ունիք, մենք կը բերենք հարկ եղած տեղեկագիրը, եթէ հարցապնդումի ձեւով ըլլայ: Բայց բնաւ բան մը մի ընէք ըսելը չեմ հասկնար. պէտք է շարունակենք մեր քննութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես որչափ հասկցայ, այդպէս ըսող չկայ, այլ՝ որոշ կերպով ըսուած է թէ որոշում չտրուի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Մենք հետաքրքրուեցանք Չէզոք Տան մասին եւ հասկցանք ինչ որ պէտք է: Պիւտճէին առիթով դուք պիտի ըսէք որ Չէզոք Տան գոյութիւնը կ'ուզէք կամ չէք ուզեր:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես խնդիրը կ'ըմբռնեմ այս կերպով: Վարչութիւնը հանդիսաւորապէս ըսաւ թէ՛ Չէզոք Տունը փակելու խնդիր չունի, այլ իր խնդիրը ներքին զեղծումներու կը վերաբերի: Վարչութիւնը պիտի հաղորդէ մեզի թէ ի՞նչ գիտէ իբրեւ իր քննութեան արդիւնք: Ես կը պահանջեմ որ տեղեկագիր մը բերէ այս մասին

⁹⁸⁸ «Ատենապետին առաջարկով հինգ վայրկեան դադար տրուեցաւ, որպէսզի բանաձեւեր պատրաստուին եւ ժողովին հաւանութեան ենթարկուին: Կէս ժամ դադարէ ետք երկու բանաձեւերը կարդացուեցան վիճաբանութիւնները փակելու մասին, բայց այդ մասին խօսք տրուեցաւ դարձեալ» («Ճակատամարտ», 827/2648):

⁹⁸⁹ «... Ժողովը գրեթէ միաձայնութեամբ տրամադիր էր այս հարցը օրակարգի անցընելու եւ աջէն ու ձախէն երեսփոխաններ պատրաստեցին բանաձեւ մը, որով հարցը օրակարգի կ'անցուէր, արգիլելով միեւնոյն ժամանակ վարչութիւնը որ այդ մասին ռեւէ որոշում չտայ:

«Այս բանաձեւը ժողովին բերուած պահուն, փոխանակ քուէարկուելու, շարունակուեցաւ վիճաբանութիւնը...» («Վերջին Լուր», 6 Օգոստոս 1921, 2248):

և հաղորդել թե ինչեր կան Չեզոք Տան շուրջ և վաղուան մասին ինչ կը խորհի:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Խնդիրը նախ Չեզոք Տան փակման շուրջն էր, բայց երբ Վարչությունը ոչ ըսաւ, խնդիրը փակուեցաւ: Բայց անկէ ատին այնպիսի ձեռնարկներ եղան, որոնք գործին վիճակը կը փոխեն: Չեզոք Տան խնդիրը տարուած է Համազգայինի սեղանին վրայ, ուր եթէ որոշում մը տրուի, այս ժողովին կարծիքը արժէք չ'ունենար այլեւս: Դուք գիտէք որ ըստ *փողոթնի*, Համազգայինի կողմէ ռեւէ որոշում չի կրնար գործադրուիլ, եթէ միաձայնութեամբ տրուած չէ: Այս անգամ խնդիրը զացած է պիւտճէի պատրուակով և նախագահը համաձայն չէ գտնուած: Չեզոք Տունը նախապէս միջազգային հաստատութիւն մը եղած է, որուն մէջ գտնուած են թրքուիիներ, բայց աստիճանաբար հայացած է գործը, իսկ հիմա դարձեալ առանց այս ժողովին հաւանութեան միջազգայինի կը վերածուի: Վարչապետը մէկ քանի ընկերներով կը վարէ բանակցութիւնները ու ռեւէ հաւանական եզրակացութենէ ետք, տասը ազգային ժողով եթէ գայ, խնդիրը չի փոխուիր: Ուրեմն պէտք է Չեզոք Տան ներկայ վիճակը անփոփոխ մնայ. մենք կ'ուզենք արգիլել ներկայ վիճակի փոփոխութիւնը, որպէսզի օր մը չգտնուինք գերեզմանատան խնդրոյն նման վիճակի մը առջեւ: Միջազգային ձեւի բանակցութիւնները պէտք է դադրին մինչեւ այս ժողովին որոշումը: Այս ժողովը չ'ուզեր որ այդ բանակցութիւնները շարունակուին: Հակառակ պարագային Վարչութիւնը ամենամեծ պատասխանատուութիւնը կը հրաւիրէ իր վրայ. մենք իբրեւ գերագոյն մարմին այս բանն է որ կ'ուզենք արգիլել: Վարչութիւնը որեւէ որոշման չափոյի գայ և չափոյի շարունակէ իր բանակցութիւնը: Մինչև որ Վարչութիւնը չ'արգիլէ իր տեսակետը, ժողովս չի հաւանիր որեւէ առաջարկի: Այստեղ եւ դո՛ւրեւ ճիշտի մէջ չըսուելիքներուն համար բացատրութիւն չեմ պահանջեր:

Տ. [Դ. Տ.] ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Տր. Բարսեղեան թիրիմացութեան մէջ է. ճիշդ ասոր հակառակն է որ պատահած է: Մեր նախագահն է որ պահանջեց Չեզոք Տան գոյութիւնը: Երբ կարգը եկաւ. Խնամատարութեան պիւտճին քննութեան, մեր ժողովին անդամները բացատրութիւններ տուին, և Ս. Պատրիարքը աւելցուց թէ միջազգային մարմին մը եկած է զբաղելու այս խնդրով, հետեւաբար պիտի աշխատինք բարոյքելու այս գործը: Ատոնցմէ կը հետեւի որ Չեզոք Տունը չափոյի ջնջենք, հետեւաբար քննենք խնդիրը...

ԶԱՅՆԵՐ.- Դո՛ւնիակ նիստի մէջ շարունակուի խորհրդակցութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը այդպէս կը փափաքի, դո՛նիակ կ'ընենք նիստը:⁹⁹⁰

(Նիստը վերածուեցաւ դո՛նիակի)

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Տր. Բարսեղեան ըսաւ որ Համազգային ժողովի մէջ ամէն խնդիր միաձայնութեամբ կ'որոշուի: Այս կէտը ճիշդ է. ճիշդ է նաեւ որ հոն կարծիքներու անհամաձայնութիւն մը յառաջ եկած է: Մեր պատրիարքը բացատրեց նոյն ժողովին մէջ թէ միջազգային շրջանակներու հետ յարաբերութեան մէջ է այս խնդրոյ մասին, և պէտք է սպասել անոր ելքին, սակայն Ազգապետ Էֆ.ն ուժգին *թոնով* մը ըսաւ որ ես քննեցի, հոն շատ անկանոնութիւններ գործուած են և թէ պիւտճէն ալ շատ է, հետեւաբար Չեզոք Տունը այս ձեւով չի կրնար շարունակուիլ: Երկար վիճաբանութիւններ տեղի ունեցան և վերջապէս որոշուեցաւ որ քննութիւն մը կատարուի Չեզոք Տան մասին: Ես անձնապէս ո՛չ Չեզոք Տունը տեսած եմ, ո՛չ ալ անոր պաշտօնէութիւնը կը ճանչնամ, միայն թէ բերուած տեղեկագրերէն կը տեսնուի որ այդ հաստատութիւն 3 շրջան ունի: 1919 Ապրիլ 20էն մինչև 20 Օգոստոս 4 ամիս այս հաստատութիւնը վարէր են հայ, ամերիկացի, թուրք ու 150 տղայ բերուեր է, որուն 73ը հայ եղեր է, 74ը թուրք և 3ը՝ յոյն: 1919 Օգոստոս 20ին ամերիկացի Թօմսըն Պեպլէքի մէջ 3 ամիս վարէր է այս հաստատութիւնը և հոն բերուեր է 23 որբ, որոնց 6ը հայ և 16[ը] թուրք եղեր է: Երրորդ շրջանը Չեզոք Տան՝ Վարչութեան ձեռք[ը] գտնուած շրջանն է, որ կը սկսի 1920 Ապրիլէն մինչև Նոյեմբեր: Միջոց մ'ալ իբրեւ կայան ծառայեր է այդ հաստատութիւնը և երրորդ շրջանին 153 որբ ընդունուեր է, որո[նց] մէջ 78 հայ, 74 թուրք, 6 յոյն, 1 պուլկար: Ուզեցինք հասկնալ թէ բերուած որբերը կ'աւելնա՞ն թէ կը պակսին, ու պատասխան ստացանք թէ Յունուարէն առիկն զգալի կերպով պակսած է անոնց թիւը, հակառակ անոր որ ամսական 600 ոսկի ծախք մը կ'ըլլայ 8-9 որբ առնելու համար: Ինչ թիւ որ ներկայացուցի, անոնք մեզի յանձնուած որբերու թիւը կը ներկայացնեն, օտարները ռեւէ մաս չունին այս խնդրոյն մէջ, թէւէ միջազգային հաստատութիւն մը ըլլայ Չեզոք Տունը: Հոն 30ի կը հասնի պաշտօնեաներու թիւը...

ԶԱՅՆԵՐ.- Կը սխալիք, ո՛ւր է 30 պաշտօնեայ. հազիւ 4-5 հոգի կայ հոն:

⁹⁹⁰ ««Վարչապետ»ը անորոշ, անկապակից և օդային խօսքեր ծամծմեց, որոնցմէ ժողովը բան մը չհասկցաւ, ամէն կողմէ ձայներ բարձրացան որ որոշ խօսի, այն ատեն Պ. «Վարչապետ»ը ապաստանեցաւ ժողովը դո՛նիակ ընելու առաջարկին:

Ատենապետին առաջարկով հանդիսականները դուրս եղան» («Ճակատամարտ», 827):

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Թերեւս այդպէս է: Երբ անոնց մանրամասն ցուցակները բերուին, այն ատեն ամեն բան կը պարզուի: Երբ այս խորհրդակցութեանց միջոցին Պատրիարք Ս.ը փոխադրութեան դէմ կեցաւ եւ այս կերպով անհամաձայնութիւն մը յառաջ եկաւ, այն ատեն ըսի որ անգլիացւոց ալ կարծիքը առնենք: Ասիկա ինչպէս կը տեսնէք պարզ *քոնսիլյատիոն* մ'էր որ պիտի կատարուէր. ըսի որ երթանք, քննենք, հասկնանք գործին վիճակը, իրենց տրամադրութիւնը եւ կարծիքը Չէզոք Տան մասին: Երբ Ս. Պատրիարքը չուզեց երթալ, Ազգապետին առաջարկեցի որ ընկերանայ ինձի եւ ժամը 11ին երեքշաբթի օր ժամադրութիւն ըրինք Ազգապետ Է.Ֆ.ին հետ միանալու անգլիական դեսպանատան մէջ: Որոշեալ ժամուին Ազգապետը եկած չլլալով, որուն պատճառը թիւրիմացութիւն մ'էր,- ինչպէս հասկցուեցաւ յետոյ, Ազգապետ Է.Ֆ.ն կարծած էր որ Պատրիարքարան պիտի հաւաքուէինք եւ այդպէս հեռաձայն ըրած էր, մինչդեռ ժամադրութիւնը անգլիական դեսպանատան համար էր,- այս ժամադրութեան եւ առանձին գտնուեցայ: Տր. Քենետի, Թաք[ը]ր⁹⁹¹ եւ Կրէյվս հոն ներկայ էին եւ Չէզոք Տան շուրջ խորհրդակցութիւն տեղի ունեցաւ: Թէեւ եւ անգլիերէն չեմ գիտեր, անոնք ալ ֆրանսերէն շատ լաւ չեն գիտեր, սակայն Չէզոք Տան արդիւնքի մասին կարգ մը բացատրութիւններ տալէ յետոյ հասկցուցինք որ պիտոճէն ծանր կու գայ եւ Ազգերու Դաշնակցութեան այս պիտոճէն պետք է զիտցնենք: Երկար խորհրդակցութիւններ եղաւ[ն] այս առիթով եւ Տր. Քենետի հետաքրքրուելով ըսաւ. որ ծրագիր մը շինուի, որպէսզի այս հաստատութիւնը աւելի արդիւնք տայ, ուստի որոշուեցաւ որ քննութիւն մը կատարուի, որպէսզի հաստատութեան մէջ *էլեման նէօթը*⁹⁹² աւելնայ: Այս կարգադրութեամբ վերջին Հինգշաբթի օր պիտի երթայինք Չէզոք Տուն, սակայն Տր. Քենետի տկարացած ըլլալով, կարելի չեղաւ այս քննութիւնը: Մենք Պատրիարքին հեղինակութիւնը պահպանելու եւ համաձայնութիւնը չխանգարելու համար այս ձեռնարկը ըրինք: Այս առթիւ հարկ է ըսել որ Ազգապետ Է.Ֆ.ին հասած ձայներն ուրիշ կողմերէ ալ արձագանգ տուած էին, սակայն եւ չեմ կրնար ոչ մէկը ամբաստանել, որովհետեւ պարտաւոր եմ առնել իրենց գրաւոր յայտարարութիւնները:⁹⁹³

Երէկ Ազգապետ Է.Ֆ.ն ինձ ըսաւ. որ հեռաձայնով դաշնակցականները ինձ ըսեր են թէ ասիկա մեր ներքին խնդիրն է, պետք չէ որ դուն խառնուիս: Այս խօսքին պատասխանեցի թէ ոչ մէկ ուժ չեմ երեւակայեր որ արգիլէ զիս իմ ընթացքէս: Եթէ զեղծում կայ, մենք առանց վախճալու ռեւէ սպառնալիքէ, կը տանինք ժողովին եւ կը հարցնենք թէ շարունակե՞նք մեր գործը այս պայմաններու մէջ, թէ ոչ: Ժողովը ինք թող ըսէ թէ այո, այս պայմաններու մէջ շարունակեցէք:

Սակայն այս կողմնակի տեղեկութիւններէ[ն] գատ, անձ մը, որ մէկ անգամ միայն տեսայ, ինձ յանձնեց գրութիւն մը, որ *Վերջին Լուրի* մէջ հրատարակուելու եւ առանց ուշադրութեան անցեր է: Այս անձը նոյն թերթը յանձնելէ յետոյ աւելցուց նաեւ որ եթէ պետք ըլլայ, պատրաստ է գալու եւ անձամբ պետք եղած ծանօթութիւնները, լուսաբանութիւնները ըսելու:⁹⁹⁴ Ահաւասիկ այդ գրութեամբ:

(պատճեն)⁹⁹⁵

Այս գրութեամբ հրատարակուելէ յետոյ, անձնական նամակ մ'ալ տուաւ, այն ալ կը կարդամ ձեզի:

(պատճեն)

Այս գրութիւնները ստորագրուած են Տր. Արթինեանի կողմէ: Ասոնցմէ գատ, Պալաթէն 2 ամիս առաջ հայ աղջկան մը մասին տեղեկութիւններ տուին եւ ըսին թէ թուրքի մը քով կը գտնուի, բայց գիտեն որ հայ է: Ինք կու լայ եւ կ'ուզէ ազատիլ, բայց միջոցը չգտանք եւ անունը չենք գիտեր, քանիցս դիմում ըրինք պատրիարքարան, սակայն արդիւնք յառաջ չեկաւ, ըսին: Այս մասին հետաքրքրուեցանք եւ պատասխան տրուեցաւ մեզի որ անոնք որ գտնուին կը հաւաքուին եւ անգլիացիներու աջակցութեամբ կ'ըլլայ ասիկա: Սակայն այսօր գործը

⁹⁹¹ Գնդապետ Թաքըր (Tucker) կցորդներէն մին էր Պոլսոյ մէջ Բրիտանական Բարձր Յանձնաժողովին եւ անոր նախագահութեան տակ կը գումարուէին հայեայն համատեղ ժողովները:

⁹⁹² Չէզոք տարրը: Ըսել կ'ուզուի թէ հայերու կողքին այլ ազգութեան կամ ազգութիւններու պատկանող տարրեր աւելցուին անձնակազմին:

⁹⁹³ Չէզոք Տան խնդիրը բաւական մեղան հոսեցուցած ըլլալուն համար, կարելի էր նկատենք նշել թէ ատենագրութեան մէջ ջնջուած է այս նախադասութենէն ետք արձանագրուած հետեւեալ պարբերութիւնը. «Ասոնցմէ գատ, անհատներ ալ կու գան եւ կը բողոքեն, ըսելով որ այս ի՞նչ վիճակ է, պետք է որ խառնուիք գործին եւ վերջ տաք պատահածներուն»:

⁹⁹⁴ Բնագրին մէջ, սխալմամբ՝ *յսէրու*:

⁹⁹⁵ Խնդրոյ առարկան «Վերջին Լուր»ի 28 Փետրուար 1921-ի թիւ 2113 համարին մէջ հրատարակուած «Որբերու Գողգոթան» խորագրով յօդուածն էր Չէզոք Տան յանձնախումբի երբեմնի անդամ թմիշկ Յովհաննէս Արթինեանի ստորագրութեամբ: Յօդուածը տեսնել Չէզոք Տան վերաբերող Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովի «Տեղեկագիր»ի աւարտին՝ Յաւելուած 220:

այնպիսի վիճակ մը ստացեր է, որ անգլիացիք կ'ամ նեղուեր, կ'ամ ձանձրացեր են եւ կ'ըսեն մեզի թէ դուք վարեցէք այս գործը: Հիմա իմ նպատակս այն է որ այս գործը սրբագրուի եւ մտքերու մէջ յառաջ եկած վարանումները, տարակոյսները փարատին: Օրինակի համար փողոցներու մէջ կռիւներով առնուած որբեր, որոնց հայ ըլլալը գիտենք, ետ տուին, կ'ըսեն եւ գուցէ կը խորհին նաեւ որ դրամով կը ծախենք, ինչպէս ակնարկութիւն կայ կարդացուած հատուածներուն մէջ: Մենք մեր ձեռքէն եկածը կ'ընենք այս ուղղութեամբ եւ այսպէս մտադիր ենք շարունակելու: Այս սրբագրութեան գործն է որ միաձայնութեամբ պէտք է կատարենք: Տր. Քենետի *Լիկ տէ Նասիոնի* ծրագիրը տեղեկացուցած է մեզի եւ խոստացած է նիւթական եւ քաղաքական միջոցներով օժանդակել: Մենք այս կերպով մեծ պատասխանատւութեան տակ կը գտնուինք, ասիկա կշռենք եւ քմահաճոյքով գործելէ դադրինք:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Անցեալ Ուրբաթ օրուրն է ի վեր տեղեկութիւն տրուած է մեզի թուրքի մը ձեռք գտնուած հայուհիի մը մասին: Ըսուած էր որ [հայուհին] Երեքշաբթի պիտի տրուի [մեզի]: Յետոյ զանազան անցքեր պատահեցան ու նոյն հայ այդ պաշտօնեան թուրքին տունը գացեր ըսեր է աղջկան որ քեզ պիտի առնենք, բայց մինչեւ հիմա ոեւէ արդիւնք յառաջ չէ եկած:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Լսուածներուն համար ես դժգոհ չեմ, թէ եւ օրակարգին վրայ պիտոճենիս կը մնայ սակայն: Հիմա շատ մը խօսք ուզողներ կան եւ դիւանին փափաքը՝ անմիջապէս օրակարգ անցնելու, անկարելի կ'ըլլայ: Ուստի կ'առաջարկենք որ տրուած բացատրութիւնները բաւ համարուին, իսկ եթէ կայ մէկը որ անբաւական կը համարէ այդ բացատրութիւնները, կրնայ յայտնել:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Վարչութեան կողմէ ծանր ամբաստանութիւններ եղան, ուստի պէտք է որ խօսուի այս մասին:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Այստեղ սկզբունքի խնդիր չկայ եւ բարեբաղդաբար այս վիճաբանութիւնը իր սահմանէն դուրս ելաւ: Հոս Պատրիարքն ալ ամբաստանուեցաւ եւ որոշ ու հիմնական յայտարարութիւններ ալ եղան, այնպէս որ մեր տեղեկութիւններն ալ պէտք է հաղորդենք:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես կը փափաքեի լուսաբանութիւն մը ուզել: Կ'ուզէի հասկնալ թէ Չէզոք Տան գործը աւելի կանոնաւոր հողի վրայ դնելու համար ի՞նչ հարկ կար դիմելու անգլիացիներուն: Եթէ կայ գեղծում մը, այդ քննութիւնը ընելու համար Վարչութիւնը ունէր պէտք եղած միջոցները. ի՞նչ հարկ կար օտարներուն դիմելու:

Տ. Ս. ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ.- Ես ալ նոյն հարցումը պիտի ուղղէի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Կ'երեւայ թէ ուշադրութիւն չէ եղած իմ խօսքերուս: Ըսի որ Համագգային Ժողովին մէջ Ազգապետը կը պնդէր, ես ալ մասամբ համաձայն էի իրեն կարգ մը կէտերու մէջ, ու երկուքս պիտի երթայինք խօսելու, աւելի ճիշդը՝ հասկնալու անգլիացիներու տրամադրութիւնը Չէզոք Տունը Խնամատարութեան մէջ փոխադրելու մասին: Յետոյ [նաեւ] հասկցնելու համար որ մեր կարողութենէն վեր ծախս մ'է եղածը եւ ասոր համար ալ դարման մը պիտի խնդրէինք:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես պիտի ուզէի յայտնել թէ իրօք ցաւալի է որ մեր մէջ համերաշխութիւն գոյացնելու համար կը ստիպուինք դիմել օտարներու: Ո՛ր կը տանի մեր այս ընթացքը, երբ մենք օտարէն կը խնդրենք որ համերաշխութիւն ստեղծէ մեր մէջ: Մենք պէտք է վարենք գործը մեր կարողութեան սահմանին մէջ, մենք պիտի առնենք այդ որբերը, եւ երբ կարգը գայ խօսելու նիւթական միջոցներու վրայ, անիկա պէտք է վերապահուի այն պարագային, երբ խօսիլ հարկ ըլլայ պիտոճէի մասին:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Վարչութեան ատենապետը իր խօսքերովը կը հակասէ իր գործերուն: Նախ եւ առաջ կ'ուզեմ որ ճշդուի սա կէտը թէ, ստո՞յգ է որ Պ. Տ. Մովսէսեան անգլիական դեսպանատունը երթալով յայտարարած է թէ ազգը կ'ուզէ ջնջել, *սիւսիքիս* ընել Չէզոք Տունը: Այո կամ ոչ, պէտք է ճշդուի այս կէտը...

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Եթէ այդ բացատրութիւնը գործածած ըլլայինք, չէինք կրնար որոշում տալ երթալու եւ տեսնելու այդ հաստատութիւնը:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ես կը պնդեմ թէ Պ. Տ. Մովսէսեան գործածած է այս բացատրութիւնը ինչպէս նաեւ *սիւսիքիս* բառը ու իր տուած պատասխանը առնուազն փաստաբանի բացատրութիւն է: Ինք պէտք է ըսեր եւ Չէզոք Տունը փակելու խօսք չեմ ըրած, մինչդեռ կը պնդեմ որ վարչապետը հոն այս խօսքը ըսած է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Համագգայինի մէջ այս մասին որոշման մը յանգելու անկարող ըլլալով, ըսինք երթանք անգլիացիներէն խորհուրդ առնենք եւ տեսնենք թէ ինչպէս պիտի կրնանք օգտուիլ անոնց դիւանագիտական կարողութենէն: Այս վիճակին մէջ տրամաբանակա՞ն է երթալ ըսել թէ ջնջենք այդ հաստատութիւնը:

Տ. ՄՐԵՆՑ.- Այս խուսափողական պատասխանին առջև, դարձեալ կը պնդեմ որ Տէր Մովսէսեան գործածած է *սխալիքի*՝ բառը, ինք կատարած է այդ դաւանանքիւնը, սակայն միջոցը կը պակսի ինծի փաստ ներկայացնելու այստեղ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- *Մխիթնախոն*ի հարց չկար արդէն, հարցը Չէզոք Տունը իր տեղէն փոխադրութեան վրայ էր, եւ իր այս պնդումին կը պատասխանեմ որ «ոչ», այդպէս խօսք չեղաւ:

Տ. Ս. ՄՐԵՆՑ.- Եւ Չաւէն Պատրիարք որ տեղեակ է այս իրադարձութեանց, դիտմամբ ներկայ չէ գտնուած այսօր այստեղ: Չէզոք Տունը Ազգ. Խնամատարութեան շէնքին մէջ փոխադրելը կը նշանակէ ջնջել զայն, ինչ որ առաջարկած է Դ. Տ. Մովսէսեան անգլ. իշխանութեան:

Տ. Մովսէսեանի այս առաջարկով այդ հաստատութիւնը կը դադրի չէզոք տուն ըլլալէ, եւ արդէն ինք նպատակ ունի նաեւ պարպելու այդ տունը, որ կը պատկանի Մկրտիչ Ֆրէնկեանի, որուն կողմէն Գամեր Շիրինեան կաշառք առաջարկած է ազգ. պաշտօնէի մը: Անգլիական իշխանութեան մօտ ձեռնարկը պիտի ընէր Պ. Չաքրեան⁹⁹⁶, որ եկած այս պարագան լուր տուած է Պատրիարքին:

Դիմում եղած է Պատրիարքին ստուգելու իրողութիւնը եւ այն ալ հաստատած է: Կ'եզրակացնեմ՝ որովհետեւ անբաւական կը գտնեմ Վարչութեան ատենապետին յայտարարութիւնը եւ պատ ի պատ խօսքերը, կ'առաջարկեմ Պատրիարքին ներկայութեան շարունակել այս վիճաբանութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս թոյլատու գտնուեցաւ որ խօսուի այս կարեւոր խնդրոյն վրայ: Հիմա ժողովիդ որոշման պիտի ենթարկեմ սա երկու կէտերը: Անոնք որ Վարչութեան այս մասին հաղորդած տեղեկութիւնները բաւական կը համարեն, պէտք է տան իրենց քուէն, իսկ անոնք որ աւելի մանրամասնեալ տեղեկութիւն ստանալու համար կ'ուզեն վիճաբանութեան շարունակութիւնը թողուլ յաջորդ նիստին, անոնք ալ թող հաճին տալ իրենց քուէն:

(Ժողովը 15ի դէմ 23 քուէով որոշեց շարունակել վիճաբանութիւնը յաջորդ նիստին: Ատենան փակուեցաւ ժամը 6½-ին:)⁹⁹⁷

⁹⁹⁶ Քիմիագէտ գիտարար Առաքել Չաքրեան (1885-1954) Առաջին Աշխարհամարտի աւարտէն ետք կամովին լծուած էր որբահաւաք եւ որբափրկարար երախտաշատ աշխատանքի: Ի դէպ, Վահան Թէքէեան «Կաղանդ Պապան» խորագրեալ երգիծական չափածոյ ստեղծագործութեան մը մէջ ունի հետեւեալ քառատողը, ուր կը խտացնէ գուրգուրոտ որբապաշտպան Չաքրեանի հանդէպ ազատագրուած հայ որբերու վերաբերումը՝

«Քիմիագէտ Չաքրեանին Առաքել
Ի՞նչ կրնայի մուճակին մէջը ձգել,
Եթէ ոչ մեծ յուշատետր մը, եւ յետոյ՝
Որբոց սրտէն հաւաքուած անշէջ ռատիօմը սիրոյ...»:

⁹⁹⁷ Նիստին դոմփակ բաժնին վերաբերեալ «Ճակատամարտ» (827/2648) կը հաղորդէ հետեւեալը.

Պ. Տէր Մովսէսեան մէկ ժամէն աւելի բացատրութիւններ տուաւ, պարզեց իր կատարած բանակցութիւնները, Պատրիարքի, Ազգապետի տեսակէտները եւ այլն:

Խօսք առին դարձեալ ընկերներ Բարսեղեան եւ Սրենց, որ ծանր եւ տագնապեցուցիչ հարցումներ ըրին Պ. «վարչապետ»ին, որ պատ ի պատ բացատրութիւններով ուզեց պատասխանատուութիւնը թօթուել իր վրայէն:

Յետոյ ներկայացուեցան երկու բանաձեւեր.- Տըքը. Թօփճեանի բանաձեւը՝ որ բաւարար նկատելով վարչութեան բացատրութիւնները, կ'առաջարկէր փակել վիճաբանութիւնները, եւ որ ստացաւ 13 քուէ, իսկ ընկեր Սրենցի բանաձեւը՝ որ կը պահանջէր շարունակել վիճաբանութիւնները Պատրիարքի ներկայութեան, ստացաւ 23 քուէ:

Ժողովը փակուեցաւ յառաջիկայ Ուրբաթ գումարուելու որոշումով:

[Համագգային Խորհուրդ]

5 Օգոստոս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստ. Արք. Սայեղեան, Փրոֆ. Չ. Պեզնեան

Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Գալէնտէր, Պատ. Սթամպոլլուեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Տիար Թ. Թումանեան

1° Կարդացուեցաւ 21 Յուլիս թուակիր Միտիլիէն գրուած նամակ մը, որով տեղեկութիւններ կը տրուէր հելլէն կառավարութեան կողմէ Իզմիրի շրջանակէն Միտիլի փոխադրուած հայոց վիճակին վրայ եւ նպաստ կը խնդր[ու]էր:

Ս. Պատրիարքը այս առթիւ ժողովին հաղորդեց թէ Հ.Բ.Ը. Միութիւնը 500 անգլ. ոսկի նպաստ մը տրամադրած էր Նիկոմիդիոյ շրջանակէն այլուր փոխադրուած գաղթականներու համար:

Ժողովը՝ նկատելով որ դեռ որոշապէս յայտնի չէ Նիկոմիդիոյ գաղթականներուն ո՞ր եւ ինչ վիճակի մէջ գտնուիլը, որոշեց այս բաներուն ճշդութիւնը յետոյ որոշել 500 անգլ. ոսկիի բաշխման եղանակը:

2° Կարդացուեցան Ատանայի Հայ Ազգ. Խորհուրդին 16 Յուլիս թուականով եւ Ատանայի Կաթ. Փոխանորդ Եղիշէ եպս. Կարոյեանի 18 Յուլիս թուակիր նամակները, որոնք մանրամասնօրէն կը նկարագրէին Չէշթունի հայոց բնաջնջման պարագաները, քաղուած երեք Օսմանիյէ ապաստանող գէյթունցիներէն եւ այլ աղբիւրներէն: Ժողովը որոշեց պատշաճ եղանակով մը այս իրողութեան վրայ ուշադրութիւնը հրաւիրել Համաձայնական պետութեանց:

3° Ազգապետ Էֆենտի հաղորդեց իր Ծով. Պրիսթոյի մօտ կատարած դիմումին արդիւնքը: Ամերիկեան Բարձր Բոմիսերը նամակով մը պատասխանելով ըսած էր թէ Աֆիոն Գարահիսարի տեղափոխութիւնը ստուգուած չէ, բնակչութեան սպաննուած ըլլալը հաստատուած չէ եւ եթէ պատահած է այսպիսի բան մը, ուրիշ նպատակով չէ, եթէ ոչ զինուորական անհրաժեշտութեանց հետեւանօք: Այս պատասխանը ցոյց կու տար թէ Ծովակալին մօտ եղած դիմումէն ռեւէ դրական արդիւնք մը ակնկալելու կարելիութիւն չկար:

4° Իտալական Բարձր Բոմիսեր Ս. Կար[ր]ոնի 1 Օգոստ. թուակիր գրութեամբ մը Պաթումի մէջ հաւաքուած հայոց Կ. Պոլիս գալուն մասին հարցում կ'ըներ Պատրիարքարանին, թէ Պատրիարքարանը յանձն կ'առնէ՞ր Կ. Պոլիս եկող գաղթականները շուտով ուրիշ տեղեր դրկելու եւ հոս չլսեցին [պատասխանատուութիւնը]:⁹⁹⁸

Համագգային Ժողովը որոշեց պատասխանել թէ գաղթականները պէտք է մնան Հայաստան եւ անոնց հոս բերուած ատեն Պատրիարքարանը ռեւէ պատասխանատուութիւն չ'ստանձնէր զանոնք այլուր դրկելու համար: Սակայն կը խնդրէ որ իտալական իշխանութիւններ դիւրութիւններ տան ամէն անոնց, որոնք իրենց միջոցներով ի վիճակի են ճամբորդելու՝ իրենց ուզած տեղերը երթալու, առանց հանրային նպաստի վրայ յոյս դնելու:

5° Ազգապետ Էֆենտի հարցում ըրաւ թէ Ազգ. Խնամատարութեան Վարչութեան ատենապետ Տրթ. Դաւիթեան եւ տնօրէն Պ. Կեօգիւպէտիքեան ինչո՞ւ հրաժարած են: Տիար Սերովբէ Պերպերեան իբր վարչական պատուիրակ բացատրեց թէ ինչ բանէ առաջ եկած է այս անհամաձայնութիւնը:⁹⁹⁹ Որոշուեցաւ յառաջիկային վերստին զբաղիլ այս հարցով եւ վերջ մը տալ Խնամատարութեան մէջ տիրող շփոթութեան:

6° Ս. Պատրիարքը ժողովին պարզեց այն տպաւորութիւնները որ ստացած է Պ. Շահվերտեանի հետ իր ունեցած տեսակցութեանց միջոցին: Ս. Պատրիարքը կը կարծէ թէ այժմեայ պոլշեիկ վարիչներն աւելի մեղմ

⁹⁹⁸ Իտալական Բարձր Բոմիսերութեան պաշտօնաթուղթով Կարրոնիի ֆրանսերէնով գրուած նամակէն կը հասկցուի թէ Թիֆլիսի մօտ Իտալիոյ արքայական ներկայացուցիչէն ստացուած հեռագրին համաձայն խնդրոյ առարկան էր Պաթում կեդրոնացած 1200 օսմանահպատակ հայերու փոխադրութիւնը Պոլիս (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M111, Թ982): Մարքիզ Եւոնենիօ Քամիլիօ Կարրոնի (Eugenio Camillo Garroni Carbonara [1852–1935]) միաժամանակ կը վարէր Թուրքիոյ մօտ իտալական դեսպանի պաշտօնը եւ իրեն պիտի վստահուէր Լոզանի Խորհրդաժողովին մօտ Ճուլիօ Սեզար Մոնթանիայի գործակցութեամբ Իտալիոյ ներկայացուցչութիւնը:

⁹⁹⁹ Կը հետեւցուի թէ Սերովբէ Պերպերեան ներկայ եղած է նիստին, թէւ իր անունը չէ ընդգրկուած նիստի մասնակիցներու շարքին մէջ (ՊՏԴ, Տուի 1, թղթապանակ M111, Թ982):

քաղաքականության մը կը հետեւին եւ ցրուել կ'ուզեն այն տպաւորութիւնը որ Պ. Կասեանի շրջանի խստութիւնները թողած էին Հայաստանի բնակչութեան վրայ: Գալով երկրին անկախութեան, Պ. Շահվերտեան պնդած է անոր գոյութեան վրայ եւ ռուս զօրքին համար ըսած է թէ անհկա ուղղակի կը հնազանդի հայ կառավարութեան: Պ. Շահվերտեան նաեւ մեծ յոյս յայտնած է թէ պիտի վերագրաւուի[ն] Կարս ու Արտահան ռուսական միջամտութեամբ: Հայաստանի մէջ գտնուող ռուս զինուորներու թիւը 10000ի կը հասնի եւ անոնց տեղը փոխարինելու համար հայ զինուորի պէտք կայ: Ռուս եւ հայ պետութեանց յարաբերութիւնը՝ խնամատարի եւ պաշտպանեալի յարաբերութիւնն է: Հայաստան ուղղակի Մուլթաֆա Քեմալի կառավարութեան հետ յարաբերութեան մէջ չէ եւ հայ գերիները կ'աշխատին ազատել Մոսկուայի կառավարութեան միջոցաւ:

Պ. Շահվերտեան բացորոշապէս յայտնած է թէ Խորհրդային Հայաստան ի վիճակի չէ Թրքահայաստանի հողերը գրաւելու: Հետեւաբար ըսած է թէ «Դուք Ձեր շահերը հետապնդեցէք»: Էջմիածին կը պահէ իր բոլոր իրաւունքները եւ կալուածները, որոնք անձեռնմխելի հռչակուած են: Իր կալուածներու հասոյթները ամբողջովին իրեն կը տրուին եւ տուրք իսկ չ'առնուիր:

Պ. Շահվերտեան յետոյ փափաք յայտնած է որ գաղութները օժանդակութիւն ընեն Հայաստանի եւ յայտնած է թէ Հայաստան որկուած ապրանքներէն 30%-ը Վրաստան վար կը դնէ, եթէ մասնաւորներու ձեռամբ ըլլայ. իսկ եթէ ուղղակի իրենց ձեռքովը որկուի՝ այդ 30%-ը վար չի դրուիր: Վրաստանի իբր մաքս առած 30%-ն ալ որոշուած է բաժնել երեք երկիրներու՝ Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի միջեւ:

Պ. Շահվերտեան ըսած է թէ Հայաստանի առողջապահական վիճակը լաւ չէ, համաճարակ կայ մալարիայի, սակայն դեղ չկայ: Մասնաւորապէս քինինի պէտք կայ, առնուազն հինգ հարիւր քիլո: Թրքահայ գաղթականները կը գետեղուին ամառի գիւղերը: Հայաստանի մշակելի հողերուն 60–70%ը հազիւ սերմանուած է եւ գիւղացին բացարձակ իր հաճոյքին տէրն է եւ պետութիւնը չի գրաւեր անոր ապրանքը: Նոյնպէս ըսած է թէ Հայաստանի մէջ կը պակսին կարգ մը անհրաժեշտ նիւթեր, ինչպէս՝ թուղթ:

Համազգային Ժողովն այս տեղեկութիւնները ստանալէ յետոյ որոշեց Հայաստանի բնակչութեան վիճակը նկատի առնելով անոր օգնութեան ձեռք կարկառել որքան որ մեր միջոցները կը ներեն: Հետեւաբար որոշեց նախ մէկ երկու հարիւր քիլո քինինի որկել Հայաստան թէ՛ Պ. Շահվերտեանի եւ թէ՛ Ռզիֆի միջոցաւ:

Նոյնպէս նկատի առնելով որ արդէն թերթերը հանգանակութիւն բացած են, որոշեց անպաշտօն կերպով քաջալերել մամուլին այս նախաձեռնութիւնը, ինչպէս նաեւ նիւթեղէններու հանգանակութիւն մը կազմակերպել:

Հետեւաբար որոշեց յանձնարարել Քաղ. Ժողովին որ կազմէ յանձնաժողով մը այս հանգանակութիւնը կատարելու համար:

7° Տեղեկատու Դիւանի մէքենագիրը՝ Օր. Չապէլ Ծիրինեան, հիւանդութեան պատճառով 15 օրուան արձակուրդ մը խնդրած էր. Ժողովը որոշեց տալ այդ արձակուրդը:

8° Որոշուեցաւ ասկէ յետոյ ժամը 4ին նիստ գումարել:

9° Գեր. Տ. Օգոստինոս Սպեղեան հաղորդեց թէ Հռոմ[ի] իր փոխանորդէն 2 Յուլիս թուականով ստացած էր հետեւեալ երկտողը, որ Ժողովին հաղորդեց:-

Հռոմ, 2 Յուլիս 1921

Ընդունեցայ Ձեր պատ. նամակն, յորում ներփակեալ էր նամակ մը առ Սրբազան Քահանայապետն ուղղեալ Ամեն. Չաւէն Պատրիարքէն, ձեզմէ եւ Փրոֆ. Պէզճեանէ:

Ես անձամբ յանձնեցի նամակն Կարդ[ինալ] Կասպարրիի¹⁰⁰⁰, որուն հետ խօսեցայ եւս նամակին բովանդակութեան իմաստով:

Նորին Վսեմութիւնը ամենասիրալիք ունկնդրութենէ մը վերջ աւելցուց սա բառերն. «Ս. Աթոռն ունեցած է միշտ մասնաւոր հոգածութիւն մը հասնելու օգնութեան այս հալածեալ թշուառ ազգին. հիմակ ալ կը շարունակէ ընել իր պարտքն: Այաւիով եղէք վաղն իսկ պիտի խօսիմ ասոր վրայ Նորին Սրբութեան հետ»:¹⁰⁰¹

¹⁰⁰⁰ Ծիրանաւոր դիւանագետ Փիեթրօ Կասպարրի (Pietro Gasparri [1852–1934]), որ գործած է որպէս Վատիկանի պետական քարտուղար 1914–1930 տարիներուն, դիւանաթուղթերուն մէջ յիշատակուած է նաեւ Գասպարի մականունով:

¹⁰⁰¹ ՊՏԴ, տուփ 2, թղթապանակ Թ-Է, Անթիւ, հայերէն ձեռագիր:

10° Արհիպապատիւ Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան ժողովին վերջնապէս առաջ խօսք առնելով յայտնեց թէ տեղապահութենէ հրաժարած եւ Հալէպ՝ իր առաջնորդական վիճակը դառնալ որոշած ըլլալով, հրաժեշտ կ'առնու ժողովէն, յայտնելով իր շնորհակալութիւնները այն համակրութեան համար, որ ցոյց տրուած է հանդէպ իր անձին: Ըսաւ թէ այն երկար շրջանին, ուր ինք գործակցեցաւ այս ժողովին, ուրախ է որ ռեւէ անհամաձայնութիւն չունեցաւ ինքն իր պաշտօնակիցներուն հետ, այլ ընդհակառակը կատարեալ համերաշխութիւն մը տիրեց իրենց միջեւ: Ուրախ է որ ինքը համագգային համերաշխութեան այս անդրանիկ ձեռնարկին գործակցելու բաղդն ունեցած է եւ կը մաղթէ որ այս համերաշխութիւնը ապագային աւելի եւս ամրապնդուի եւ հաստատուն հանգամանք առնէ:

Արհ. Սրբազանի այս խօսքերուն հանդէպ Տիար Դաւիթ Տէր Մովսէսեան, Ազգապետ Էֆենտին եւ Ս. Պատրիարքը յաջորդաբար խօսք առնելով ցաւ յայտնեցին որ կը գրկուին այսպէս անակնկալ կերպով Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեանի գործակցութենէն եւ անոր իմաստուն ու օգտակար խորհուրդներէն:

Շնորհակալութիւն յայտնեցին Ն. Սրբազնութեան որ միշտ համերաշխութեան անեղծ պահպանման համար ջանքեր ըրած է եւ միշտ դիւրութիւններ տուած է:

Յայտնեցին որ իրենց համար փափաքելի էր որ չգրկուէին իր գործակցութենէն, սակայն ինքզինքնին ձեռնհաս չէին դատեր միջամտելու ներքին խնդրոյ մը, որուն մասին կարծիք յայտնելու իրաւունք չունէին:

[Համագգային Խորհուրդ]

11 Օգոստոս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեան

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տիար Արամ Գալէնտէր, Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան, Տիար Մատթէոս Նալբանտեան

1° Ս. Պատրիարքը առաջարկեց որ օգտուելով Գերագոյն Ժողովին գումարումէն, հեռագիր մ'ուղղուի անոր նախագահին, որպէսզի վերջ տրուի Անատոլիոյ ջարդերուն, որոնց մասին նոր տեղեկութիւններ կը հասնին ամէն օր: Այսպէս, Չէշթունի ջարդէն յետոյ այսօր Մարգուսնէն լուրեր կան թէ տեղւոյն հայ բնակչութիւնը ջարդուած է: Որոշուեցաւ տալ այս իմաստով հեռագիր մը:¹⁰⁰²

2° Անգլ. Բարձր Քոմիսէրութեան կողմէ 6 Օգոստոս թուակիր գրութեամբ մը տեղեկութիւններ կը տրուէ[ին] այն կարգադրութիւններուն մասին, որոնք Անգլ. կառավարութեան կողմէ ձեռք առնուած են Նահիր-էլ-Օմարի հայ գաղթականներու մասին:¹⁰⁰³

3° Անգլ. Բարձր Քոմիսէրութեան կողմէ 10 Օգոստոս թուակիր պաշտօնագրով մը կը հաղորդուէր թէ Նահիր-էլ-Օմարի գաղթականներուն Կ. Պոլիս փոխադրութիւնը նպատակայարմար չէր:¹⁰⁰⁴

¹⁰⁰² Այս նիստի ատենագրութեան կցուած է սեւագիր օրինակը ակնարկուած հեռագրին՝ հասցեագրուած Ֆրանսայի վարչապետ Արիսթիտ Պրիանի, որ կը նախագահէր 1921-ի Օգոստոսին Փարիզ գումարուող Համաձայնականներու Գերագոյն Խորհուրդի նիստերուն: Հոն կ'ըսուի թէ հայ ազգի հոգեւոր պետերը ցաւագնօրէն ազդուած Չէշթունի եւ Մարգուսնի քրիստոնէայ մնացորդացին նոր ջարդերէն, այս գերագոյն կոչը կ'ընեն արդարութիւն հայցելով վասն հայ ազգի գոյութեան երաշխաւորման, որպէսզի հնարաւոր դառնայ այս կարգի կրկնուող դիմումներու դադրեցումը (ՊՏԴ, Տուի 1, M111, Թ986, *Ֆրանսերէն, ձեռագիր*):

¹⁰⁰³ Վաւերագրին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

¹⁰⁰⁴ Բրիտանական Բարձր Յանձնակատար Հորըս Ռամպոլտ կը յայտնէր թէ շատ ուշադիր նկատառումէ ետք, Գաղթականներու Ընդունման Միջ-Համաձայնական Յանձնաժողովը համաձայն չէ գտնուած՝ ռազմական նպատակայարմարութեան նկատառումներու, ինչպէս նաեւ տուեալ պահուն Պոլսոյ շատ խնդրեալ վիճակին թելադրանքով, եւ թէ

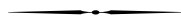
Ժողովը որոշեց պատեհ առթիւ բերանացի խնդրել որ գոնէ իրենց անձնական միջոցներով եկողներու դէմ արգելք չյարուցուի:

4° Ժողովը շնորհակալութեամբ արձանագրեց Պօղոս փաշա Նուպարի հեռագիրը,¹⁰⁰⁵ որով շնորհակալութիւն կը յայտնէր Համազգային Ժողովին իր ծննդեան եօթանասունամեակին առթիւ յայտնուած շնորհաւորութեանց համար:

5° Կարդացուեցան Պօղոս փաշա Նուպարի 21, 25, 26 (կրկին) եւ 31 Յուլիս թուակիր¹⁰⁰⁶ եւ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանի 28, 29 Յուլիս եւ 5 Օգոստոս թուակիր նամակները,¹⁰⁰⁷ որոնք կը պարունակէին Նորատունկեան Էֆ.ի Ամերիկայի առաքելութեան համարատուութիւնը եւ Պատուիրակութեան գործոց վրայ տեղեկութիւններ:

Նոյնպէս Պօղոս փաշա Նուպարի արձակուրդին եւ անոր տեւողութեան մասին, ինչպէս նաեւ Պատուիրակութեան կազմին եւ տնտեսական վիճակին մասին տրուած տեղեկութիւնները Համազգային Ժողովն որոշեց իր նկատողութեան առարկայ ընել:

6° Հ.Բ.Ը. Միութեան կեդրոնին Փարիզ փոխադրութիւնը Պօղոս փաշա Նուպար իբր նախագահ Միութեան ի գիտութիւն հաղորդած էր: Գոհութեամբ արձանագրուեցաւ:¹⁰⁰⁸

Պատրիարքը պիտի բաժնէ այդ տեսակէտը, մանաւանդ նկատի ունենալով տիրող ընդհանուր անորոշ պայմանները (ՊՏԴ, Տուփ 1, M111, Թ987, *անգլերէն մեքենագիր*):

¹⁰⁰⁵ Պօղոս Նուպար միաժամանակ կը յայտնէր թէ այդ շնորհաւորանքները ցաւ կ'առթէին իրեն, քանի որ յառաջացեալ տարիքին բերումով իր մէջ սպառող ուժերը կը ստիպէին ընդմիջել ազգային դատին պաշտպանութիւնը: Ան հեռագիրը կ'աւարտէր ազգին փրկութեան համար մաղթանքներով (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M111, Թ985, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹⁰⁰⁶ 26 Յուլիս թուակիր երկու նամակներէն մին պարգապէս Չաւէն Պատրիարքին կը ներկայացնէր Նորատունկեանի տեղեկագիրը անոր Ամերիկայի մէջ ունեցած գործունէութեան շուրջ (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Լ, 2521, *ֆրանսերէն մեքենագիր*), իսկ երկրորդը յաւելալ մանրամասնութիւններ կը պարունակէր Նահիր-էլ-Օմարի գաղթականներուն եւ որբերուն տեղաւորման գծով առնուած եւ առնուելիք քայլերու մասին (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Լ, 2519–2520, *ֆրանսերէն մեքենագիր*): 31 Յուլիս թուակիրով Նուպար կը հաստատէր Պատրիարքին 20 Յուլիս 1921 թուակիրն ստացած ըլլալը եւ կ'ըսէր թէ Պատրիարքին եւ Համազգայինին հաւանութիւնը կը համապատասխանէին Պատուիրակութեան իր գործակիցներուն առաջարկներուն, հետեւաբար մտքի մեծ հանգստութեամբ երկու օրէն կը մեկնի դարմանուելու եւ պատուիրուած հանգիստը ունենալու համար (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-2, 2533, *ֆրանսերէն մեքենագիր*): Յուլիս 25 թուակիրին համար տեսնել Յաւելուած 133:

¹⁰⁰⁷ 28 Յուլիս թուակիրը խորքին մէջ ստորագրուած էր Նորատունկեանի, Գ. Սինապեանի եւ Միք. Պապաջանեանի կողմէ: Տեսնել Յաւելուած 134:

29 Յուլիս թուակիրով Նորատունկեան, ի պատասխան Չաւէն Պատրիարքի 30 Յունիս թուակիրին, կը յայտնէր թէ Ազգային Պատուիրակութեան «սնտուկը դատարկ է բառին ամբողջական նշանակութեամբ», կը նշէր թէ որոշ պիտոճէ մը կազմել անհնար է, քանի որ «ծախքերը կախուած են քաղաքական պայմաններէն եւ տրամադրելի միջոցներէն», եւ ենթադրելով թէ «գոնէ տարի մը հարկ պիտի ըլլայ ոգի ի բռին աշխատի», պէտքը կը ներկայացնէր երկու միլիոն ֆրանքի, եւայն: Տեսնել Յաւելուած 135:

Նորատունկեանի 5 Օգոստոս թուակիր կարելոյր նամակին համար տեսնել Յաւելուած 138:

¹⁰⁰⁸ Թէ ինչպէս հաղորդուած էր այս տեղեկութիւնը, նամակով, թէ՛ հեռագրով, յստակ չէ, որովհետեւ չենք հանդիպած համապատասխան վաւերացումի: ՀԲԸՄ-ի կեդրոնին Գահիրէէն Փարիզ փոխադրումը որոշուած էր 13 Մայիս 1921-ին Գահիրէ գումարուած Ընդհանուր Ժողովի ընթացքին: Այդ որոշումը կը տրամադրէր Կեդրոնական Վարչական Ժողովին փոխադրութիւնը, Գահիրէ ձգելով միութեան գրասենեակը, պաշտօնէութիւնը եւ մեքենականութիւնը՝ Գահիրէի համար նշանակելով լայն իրաւասութիւններով գործադիր ժողով մը եւ շարունակելով Գահիրէն նկատել միութեան պաշտօնական կեդրոնատեղի, ուր պիտի դրկուէին մասնաճիւղերուն դրամներն ու հաշիւները («Հայաստանի Կոչնակ», 2 Յուլիս 1921, թիւ 27, 878–879 եւ 891–892):

[Համագգային Խորհուրդ]

18 Օգոստոս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք՝ Տ. Չաւէն Պատրիարք, Պատ. Տեղապահ Տ. Յովհ. Արք. Նազլեան, Փրոֆ. Պէգնեան
Տեարք Արամ Ինճիճեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Թ. Թումանեան, Ա. Թերզիպաշեան, Գ. Տէվէնեան, Ա.
Գալէնտէր, Պատ. Սթամպոյլուեան

1° Ժողովը գոհութեամբ ողջունեց Արհիպատիւ Տ. Յովհաննէս Արք. Նազլեանի իբր Տեղապահ Կաթողիկէ Հայոց Պատրիարքութեան Համագգային Ժողովի մասնակցութիւնը, շնորհաւորելով Ն. Սրբազնութիւնը իր նոր պաշտօնին համար եւ վստահութիւն յայտնելով որ իր իմաստուն խորհուրդներով ժողովին պիտի բերէ իր աջակցութիւնը:

Ն. Սրբազնութիւնը ի պատասխան յայտնեց թէ ինքը միշտ պատրաստակամ է եւ կը խոստանայ ամէն առթիւ բերելու իր գործակցութիւնը եւ համերաշխաբար գործելու միւս հոգեւոր պետերուն հետ ի շահ եւ յօգուտ հայ ազգին եւ պահպանելու համերաշխական այս գեղեցիկ գործը, որ արդէն մարմին առած է եւ կը գործէ:

2° Կարդացուեցաւ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանի 12 Օգոստոս թուակիր նամակը,¹⁰⁰⁹ որով տեղեկութիւն կու տար Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան Գերագոյն Ժողովին մատուցած յիշատակագիրներուն վրայ:

Որոշուեցաւ խնդրել Ն. Վսեմութենէն որ այդ գրերու պատճենը հաղորդէ, որպէսզի հոս եւս առիթը ներկայացած պահուն այդ հիման վրայ կատարուին դիմումները:

3° Ամերիկեան Բարձր Քոմիսէր Ծով. Պրիսթոլ Օգոստ. 10 թուակիր գրութեամբ մը երեք հոգեւոր պետերու 2 Օգոստ. թուականով Յունիս 10ի կովկասեան ազգերու համաձայնութեան դէմ յարուցած բողոքին մասին բացատրութիւն կ'ուզէր եւ կը հարցնէր թէ ստորագրողներու ձեռնհասութեա՞ն, թէ՞ 7րդ յօդուածին պարունակութեան մասին է բողոքը:¹⁰¹⁰

Որոշուեցաւ գիրով մը պատասխանել թէ երկու կէտերու մասին ալ առարկելու իրաւունք ունին թրքահայերը:

4° Արհիպապ. Նազլեան Արք. հաղորդեց թէ Էնկիւրիի քահանայէն հեռագիր մը ստացած է, ուր կ'ըսուի թէ քրիստոնեաները հանգիստ են, ինչ որ կը նշանակէ թէ հոնտեղերն ալ դէպքեր կը պատահին:

5° Հայաստան պատուիրակութիւն մը որկելու հարցը դարձեալ նկատի առնուեցաւ եւ նկատելով որ Ամերիկեան Ռըիֆին կողմէ Հայաստան գացող պատուիրակութեան մէկ մասը դարձած է եւ մնացեալներն ալ դառնալու վրայ [են], որոշուեցաւ սպասել անոնց դարձին եւ անկէ յետոյ որկել պատուիրակ:

¹⁰⁰⁹ Նորատունկեան կը յայտնէր թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր 10 Օգոստոս թուակիր յուշագրով պնդած էր որ «Թուրքիոյ հայոց ճակատագրին նկատմամբ չգոհացուի պարզ խոստումներով, այլ դրական երաշխաւորութիւններ ստացուին», մինչ Խատիսեան եւ Ահարոնեան 3-4 անգամ տեսակցելէ ետք Ազգ. Պատուիրակութեան հետ, որդեգրելով Նորատունկեանէ բխած խորհուրդը, իրենց ներկայացուցած յուշագրով առաջարկած էին կազմել Բարձր Յանձնաժողով մը, որ ծրագիր մը պատրաստէ Հայկական Խնդրին կարգադրութեան մասին, հետեւելով ժուսէթուրք դէպքերուն՝ առաջարկներ բերէ Հայաստանի եւ հայոց պաշտպանութեան միջոցներու գործադրութեան շուրջ, ուսումնասիրել հայ գաղթականներու ներգաղթին օգնելու միջոցները, եւայլն: Տեսնել Յաւելուած 140:

¹⁰¹⁰ Ծովակալ Մարք Պրիսթոլ որպէս Միացեալ Նահանգներու Բարձր Յանձնակատար իր 10 Օգոստոս թուակիրը մեքենագրել տուած էր Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան պաշտօնաթուղթին վրայ, ուղղուած՝ Հայոց Խառն [Համագգային-Վ.Ղ.] Խորհուրդին: Երեք հոգեւոր պետերու 2 Օգոստոս թուակիր նամակին ստացումը յայտնելէ ետք, Ծովակալը կ'աւելցնէր. «Իմ անձնական տեղեկութեանս համար, ուրախ պիտի լլլամ գիտնալով, որ այս համաձայնագրին եօթներորդ յօդուածին ձեր առարկութիւնը կապ ունի այն իրողութեան հետ, որ ան ստորագրուած է անձի մը կողմէ, զոր անիրաւատ՝ կը նկատէք հայ ժողովուրդը յանձնառու դարձնելու, թէ՞ կ'առարկէք նոյնինքն յօդուածին բովանդակութեան դէմ, եւ եթէ այդպէս է՝ ինչ հիման վրայ» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M111, Թ990, *անգլերէն մեքենագիր*):

Ժողովը որոշեց նաև խնդրել Ազգապետ Էֆենտիին որպեսզի Հայաստանէն դարձող ամերիկացիներու հետ տեսակցելով անոնց տպաւորութիւնները հաղորդէ ժողովին:

6° Շարունակուեցաւ Համագային պիւտճէին քննութիւնը:

Տիար Դաւիթ Ս. Մովսէսեան դիտել տուաւ թէ ասկէ առաջ Չէզոք Տան պիւտճէն քննուած ատեն կատարուած խորհրդակցութիւնները չեն արձանագրուած, ուստի պահանջեց որ անոնք արձանագրուին:

Տիար Դաւիթ Ս. Մովսէսեան բացատրեց թէ ինչպէս այդ նիստին մէջ մտածուած էր Չէզոք Տան փոխադրութեան վրայ եւ Ս. Պատրիարքը առարկած էր [թէ] հովանաւորող պետութեան կարծիքը առնել անհրաժեշտ էր: Ասոր վրայ որոշուած էր ստանալ այդ պետութեան կարծիքը եւ Ս. Պատրիարքը անձնապէս մերժած ըլլալով իր կողմէ դիմում կատարուիլը, որոշուած էր Ազգապետ Էֆենտիին հետ կատարել այս դիմումը: Այս խորհրդակցութեան նպատակը պիտի ըլլար գործը դնել աւելի նպատակայարմար եւ արդիւնաւոր վիճակի մը մէջ, տրուած ըլլալով որ վերջին ամիսներուն գրեթէ որբեր չէին հաւաքուած, յետոյ հասկնալ թէ արդեօք Չէզոք Տան ուրիշ տեղ փոխադրութիւնը անհաճոյ կ'ըլլա՞յ անգլիացւոց կամ գործին վնաս կը բերէ՞: Նոյնպէս պիտի աշխատուէր որ այնպիսի կարգադրութիւն մ'ըլլար, որ վնաս մը չըլլար եւ անգլիացւոց օգնութենէն չգրկուինք: Ժողովականներն հաստատեցին որ ժողովին մէջ նախապէս կատարուած խօսակցութիւնը այս եղած էր. միայն Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ ինքը չէր անգլիացւոց կարծիքը առնելու առաջարկ ներկայացնողը, այլ՝ Տիար Արամ Ինճիճեան: Ս. Պատրիարքը ըսաւ թէ երբեք չէր ուզեր արծարծել Չէզոք Տան խնդիրը եւ պիւտճէի գեղչուիլը կը նկատէր լոկ ներքին խնդիր մը: Ինքը՝ Ն. Ամենապատուութիւնը, կը մտածէր թէ այս խնդիրը արծարծելով գործը պիտի վնասուէր:

Ազգապետ Էֆենտին յայտնեց թէ՝ եթէ գիտնար որ Ս. Պատրիարքը դէմ է այս դիմումին, ինքը չպիտի ուզէր երթալ:

Ս. Պատրիարքը յայտնեց թէ ինքն իբր Պատրիարք չէր կրնար հակառակիլ, քանի որ այս կարծիքը իր անձնական կարծիքն էր եւ ինքը ժողովին որոշումը չգործադրելու պատճառ մը չունէր:

Ազգապետ Էֆ. ասոր վրայ առաջարկեց որ խնդիրը վերստին քննուի եւ անգլ. դեսպանատան մէջ կատարուած տեսակցութեան մասին լուսաբանուիլ ուզեց:

Տիար Ս. Մովսէսեան պատմեց թէ ինչպէս սխալ հասկացողութեամբ մը պարտաւորուած էր ինքն առանձին երթալ անգլ. դեսպանատուն եւ հոն տեսակցիլ Գնդ. Կրէյվսի, Մ. Թ[ա]լլըրի եւ Տքթ. Քենետիի հետ: Տիար Ս. Մովսէսեան յայտնած է թէ ինքը եկած է խորհուրդ առնելու համար թէ Չէզոք Տունը ինչպէ՞ս կրնայ օգտակարութիւն մ'ունենալ: Ինքն ըսած է թէ նոր որբեր չեն առնուիր գրեթէ, թերեւս քաղաքականութիւնն ալ ասոր թոյլատու չէ, սակայն խոշոր ծախքեր կ'ըլլա[ն] ապարդիւն կերպով: Եւ հարցուցած է թէ արդեօք կարելի չէ՞ որբանոց մը փոխադրել Չէզոք Տունը:

Անգլիացի պաշտօնակալները ըսած են թէ ձեզի ծանօթ է թրքաց չարամտութիւնը, հաւանական է որ դիտողութիւն ընեն, ուստի պէտք է աւելի մեծ հեռատեսութեամբ շարժիլ, մանաւանդ որ Ազգերու Դաշնակցութիւնը կը շահագրգռուի այս գործով: Եւ առաջարկած են քանի որ արդիւնքը քիչ է, այնպիսի ծրագիր մը չինուի, որ աւելի արդիւնաւոր ընծայէ այս հաստատութիւնը: Այս առթիւ յայտնած են թէ արդէն Ազգերու Դաշնակցութեան ծրագիր մը դրկուած է, ուրիշ մըն ալ չինուի¹⁰¹¹ Տքթ. Քենետիի կողմէ:

Այդ նոր ծրագիրը շինելու համար որոշուած է Եշ. օրը կրկին գումարուիլ եւ խորհրդակցիլ: Սակայն նոյն օրը Տքթ. Քենետի կը հիւանդանայ եւ քանի մը օր յետոյ Տիար Դ. Ս. Մովսէսեանի հանդիպելով կ'ըսէ Միս Բուշմանը դրկած է Չէզոք Տուն քննութեան համար եւ անկէ յետոյ ռեւէ նոր տեղեկութիւն չ'առնուիր:

Այս բացատրութիւններն ստանալէ յետոյ, ժողովը ձեռնարկեց Չէզոք Տան պիւտճէի քննութեան:

Տիար Թէրզիպաշեան առաջարկեց նոյնութեամբ վաւերացնել Չէզոք Տան պիւտճէն եւ անցնիլ միւս գլուխներուն եւ յառաջիկային թողուլ գեղչերը, երբ որ կարելի ըլլայ: Ազգապետ Էֆենտին առաջարկեց որ Չէզոք Տունը պահուի եւ ծախքերուն մէջ խնայողութիւն ըլլայ:

Տիար Արամ Ինճիճեան առաջարկեց Որբախոյզ Դիւանի պետի պաշտօնը ջնջել եւ ըսաւ թէ Չէզոք Տան տեսչուհիի օգնականին պէտք չկայ:

¹⁰¹¹ Մաքրագիր օրինակին մէջ՝ *կը շինուի*: Ծփոթի տեղի չտալու նպատակով, յարմար նկատեցինք որդեգրել սեւագիր օրինակին «շինուի» բայը, որովհետեւ վերջինը կը յուշէ տեսակցութեան հետեւանքով նոր ծրագրի մը մշակումը, մինչդեռ «կը շինուի»ն ենթադրել կու տայ թէ ծրագրի մը մշակումն ընթացքի մէջ էր արդէն:

Ս. Պատրիարք Հայրը դիտել տուաւ թէ ներկայացուած պիւտճէին եւ Չէզոք Տան համար ցարդ ծախսուած գումարներուն միջեւ զգալի տարբերութիւններ կային: Ս. Պատրիարքը ընդամենը ամսական 57½ L.O. ծախք կատարուիլը կ'ըսէր, մինչ պիւտճէով 90 L.O. ծախք մը ցոյց կը տրուէր:

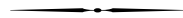
Այս թիւրիմացութեան մասին լուսաբանուելու համար որոշուեցաւ յետաձգել Չէզոք Տան պիւտճէին քննութիւնը եւ Ելմտականի պիւտճէին քննութեան ձեռնարկուեցաւ:

Ելմտական Կեդր. Յանձնաժողովին մէկ քննիչ անբաւական նկատուեցաւ եւ երկու հատ քննիչ ունենալ որոշուեցաւ, եւ հետեւաբար պաշտօնէութեան ծախքը 785 ոսկի ընդունուեցաւ:

Իսկ վարչական ծախքը 200Էն 137 ոսկիի գեղչուեցաւ:

Իսկ հաւաքիչներու ծախքը ժողովը համեմատական չգտաւ եւ որոշեց որ 10%-ը չանցնի հաւաքման ծախքը:

Ժամանակը ուշացած ըլլալով, ժողովը փակուեցաւ յաջորդ նիստը ժամը 5ին սկսելու որոշումով:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (19 Օգոստոս 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենանը բացուած է. մեծամասնութիւն ունինք արդէն:¹⁰¹² Տեսրք Տ. Նազաշեան, Տր. Թօփնեան, Ս. Տիօնեան, Տր. Թորգոմեան օրինաւոր պատճառներով այսօրուան նիստէն իրենց բացակայութիւնը հաղորդած են: Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պատուարժան երեսփոխանի մը կողմէ խնդրուած է որ անցեալ նիստի դռնփակ մասին ատենագրութիւնը կարդացուի, որովհետեւ այսօրուան նիստին ներկայ գտնուողներէ ոմանք անցեալ նիստէն բացակայ էին: Մենք ատենագրութիւնները ի մօտոյ տպագրելու պիտի սկսինք, այդ պատճառաւ ատենագրութիւններու ընթերցումը տեղի չ'ունենար:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Առանց վաւերացուելու՝ պիտի տպագրուին:

Տ. Յ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Տպագրութենէն անկախաբար, կը պահանջեմ որ ատենագրութիւնները կարդացուին եւ վաւերացուին, ինչպէս կը տրամադրէ ներքին կանոնագիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս ըսի, մօտ օրէն պիտի սկսի տպագրութիւնը, այն ատեն ձեր դիտողութիւնները եւ սրբագրութիւնները կ'ընէք:

(Կարդացուեցաւ անցեալ նիստի դռնփակ մասին ատենագրութիւնը)

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ատենագրութեան մասին երկու դիտողութիւն ունիմ: Առաջին, ըսուած է որ երբ խնդիրը անգամ մը Համագգայինի մէջ որոշում մը ստանայ, տասը Ազգային Ժողով քովէ քով գալով այս խնդրոյն լուծում չի կրնար տալ: Այս խօսքը ըսած եմ խնդիրը միջազգային մարմնոյ առջեւ որոշում մը ստանալու պարագային ակնարկելով: Երկրորդ դիտողութիւնս այն է, որ երբ Վարչութեան ատենապետը ըսաւ որ Ազգապետը ըսած է որ Դաշնակցութիւնը իրեն ազդարարած է չմիջամտել այս խնդրոյն, այս յայտարարութեան պատասխանեցինք, ինչպէս կը յիշէք, թէ Դաշնակցութեան կողմէ այդպէս բան չէ եղած ու պատահածը առ առաւելն թիրիմացութիւն է, ու ընկեր Սրենց աւելցուց թէ անձնապէս իր կողմէ եղած է այս դիմումը եւ չէ ըսած որ դուն մի մտնէր այս գործին մէջ, այլ ըսած է թէ ասիկա մեր ներքին խնդիրն է, որ պէտք չէ առիթ տայ միջազգային միջամտութեան, եւ ինք, ինչպէս նաեւ ռեւէ հայ, պէտք չէ տանի զայն միջազգային ատենի առջեւ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Ազգապետը ինձ այսպէս ըսաւ. «Համագգայինի մէջ յուզուած այս խնդիրը ինչ զարմանալի ձեւ առաւ: Դաշնակցականները ինձ թելեֆոն ըրին եւ ըսին որ դուն մի խառնուիր այս խնդրոյն, որուն մէջ մասնաւոր շահեր կը հետապնդուին, հետեւաբար քեզի ինչ, դուն մի մտնէր այս գործին մէջ»: Ես իր խօսքերն են որ յիշեցուցի ձեզի անցեալ նիստին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես կ'առաջարկեմ որ իմ խօսքերս նոյնութեամբ արձանագրուին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ուրիշ դիտողութիւն չկայ, անցեալ նիստի դռնփակ մասին ատենագրութիւնը վաւերացուած կը նկատենք:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի մը երեսփոխաններու ստորագրութեամբ գիր մը կայ սեղանի վրայ, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ, որովհետեւ անիկա օրակարգի կը վերաբերի:

¹⁰¹² Կը տեղեկագրուի 60 երեսփոխաններու ներկայութիւն («Ժողովուրդի Ձայնը», 20 Օգոստոս 1921, 871):

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Երբ խնդիր մը օրակարգի անցած է, այլեւս այն միջոցին նոյն խնդրոյն վերաբերեալ հարցում հարցապնդում նկատի չ'առնուիր: Ժողովը այս խնդիրը իւրացուցած ըլլալով նոր հարցում չի կրնար ընդունիլ:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Այս գիրը օրակարգին հետ առնչութիւն ունի եւ խնդիրը լուսաբանելու կը ծառայէ, մանաւանդ ստորագրուած է 5-10 երեսփոխաններու կողմէ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պէտք է կանոնը նկատի առնել. ռեւէ երեսփոխան օրակարգի վերաբերեալ խնդրոյ մը համար կրնայ խօսք առնել եւ խօսիլ, սակայն նոր առաջարկ կամ հարցում չի կրնար բերել: Եթէ նախընթաց մը պիտի ստեղծուի այս կերպով, չենք կրնար ընդունիլ...:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Վաղն ալ ուրիշ մը ճառ մը կը գրէ եւ կը բերէ. ըսել է այն ալ պիտի կարդացուի, որովհետեւ այս խնդրոյն կը վերաբերի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Դիւանը պէտք է վերադարձնէ, որպէսզի խօսք առնեն եւ խօսին:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ես կը պնդեմ որ կարդացուի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովը օրակարգէն դուրս չի կրնար ելլել:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ես ներկայ գտնուած եմ օտար խորհրդարաններու նիստերուն եւ անսովոր բան մը չէ կարդալ օրակարգի վերաբերեալ գրութիւնները: Հոս *օսպօթիքսիոնի* խնդիր չկայ, քանի որ օրակարգի կը պատկանին անոնք, պէտք է կարդացուին:

Երեսփոխաններու կողմէ ստորագրուած թուղթ մը իրաւունք ունի հոս կարդացուելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողութեան համար որոշուած Ժամանակնիս լրացած է արդէն եւ բնականաբար պիտի անցնինք օրակարգի, ուստի ի տեղեկութիւն յարմար դատեցի հաղորդել ժողովիդ:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ես պիտի տամ արդէն բերանացի պէտք եղած բացատրութիւնը, երբ խօսիմ այդ խնդիրներու մասին:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Հարցումին տէրը ինքզինքին կը հակասէ: Իր խօսքերէն կը հասկցուի որ մենք պիտի թողունք մեր օրակարգը եւ պիտի զբաղինք իր հարցումները գոհացնելով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Արդէն ատենական գործողութեանց համար որոշեալ Ժամանակը լրացաւ, այս հարցումները կրնան բերանացի ուղղուիլ դիւանէն խօսք ուզելով: Անցեալ նիստէն Պ. Ղ. Տ. Աբրահամեան եւ Պ. Սիրունի խօսք ուզած են: Առաջին խօսքը անոնց պիտի տանք:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Տաւր երեսփոխան հարցում մը ուղղած են ժողովին: Ի՞նչ է այդ մասին այս ժողովին կարծիքը:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Երեսփոխանական ժողովներու մէջ հարցապնդումը օրուան իշխանութեան կ'ուղղուի եւ անոր ներկայացուցիչներէն մէկը կ'ելլէ կը պատասխանէ. ուրիշներ իրաւունք կ'ունենան ըսելու թէ չեն գոհացած: Պ. Պահրի եւ ընկերները կ'ըսեն թէ այս հարցումը նիւթին կը վերաբերի, սակայն կը վախճան հարցապնդումի վերածելու, այդ պատճառաւ չենք կրնար նկատողութեան առնել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երեսփոխանները դժ ատ դժ խօսելու իրաւունք չունին: Օրակարգի անցած ենք արդէն. մեր ամենուս փափաքն այն է որ ամէն երեսփոխան իրաւունք ունենայ իր կարծիքը ազատօրէն յայտնելու:

Տ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Ինչպէս անցեալ նիստին խօսուեցաւ, Պ. Տ. Մովսէսեան շատ մը պատճառներով միջազգային մարմինին հետ խորհրդակցելու գացած է: Ա. զեղծումներ, Բ. ծախս, Գ. Ազգերու Լիկին յանձնուած ըլլալը, Դ. Ամենէն կարելորդ՝ անհամաձայնութիւն յառաջ գալը ժողովին մէջ: Ինչպէս մեր ընկերներէն Տր. Բարսեղեան ըսաւ, այս խնդիրը, որ միջազգային հողի վրայ փոխադրուեցաւ, ինչ պատճառ կար եւ կ'արժէ՞ որ փոխադրուէր:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԷՆԵԱՆ.- Լաւ կ'ըլլայ որ պատասխանէ Քաղ. Ժողովի ատենապետը:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ես կ'ուզեմ տեղեկանալ թէ Քաղ. Ժողովը ռեւէ որոշում ունի՞ այս խնդիրը Համազգ. Ժողովին առջեւ տանելու եւ իրեն արտօնութիւն տրուա՞ծ է այս նպատակաւ: Համազգային Ժողովին մէջ հակառակ արտայայտուած ըլլալով հանդերձ, ինչպէ՞ս միացած էր Ազգապետին հետ Չէզոք Տունի փակումը խնդրելու համար: Պատրիարքը հակառակ արտայայտուած ըլլալով հանդերձ, ի՞նչ պատճառ կար Քաղ. Ժողովի ատենապետին [երթալու] այն մարմնոյն մօտ, որ պաշտօն ունի փրկելու իսլամացած որբերը: Գ. Այս դիմումը ի՞նչ ձեւով որոշուած էր կատարել եւ եթէ Ազգապետը իրեն հետ միասին չէր եկած, ինք ի՞նչ պատճառ ունէր

առանձինն երթալու: Դ. Եւ մանաւանդ, Պ. Տ. Մովսէսեան ազգին պիտոճէին վրայ ամսական 500 ոսկի ծախքի մը համար իրաւունք ունէ՞ր անգլիական դեսպանատունը երթալու եւ գանգատելու: Պ. Տ. Մովսէսեան այս կերպով ազգը անպատուած եղաւ իսլամացած տղաքը փրկելու համար յանձն առնուած այսքան չնչին գոհողութեան մը [համար]: Ես առաջին օրէն ի վեր այս գործին աշխատողներէն եմ անուղղակի կերպով, հետեւաբար կը պահանջեմ որ այս հարցումներուն պատասխանները տրուին:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԾԵԱՆ.- Խորհրդարանական լեզուի մէջ ռեւէ խնդրոյ համար խօսք չի տրուիր, բացի այն պարագայէն, երբ հարցումը հարցապնդումի է¹⁰¹³ փոխուած: Իսկ երբ հարցապնդումի փոխուած է, այն ատեն այս տեսակ քննութիւններ կրնան կատարուիլ եւ կու գան կ'ըսեն հոս թէ կը հարցապնդեմ եւ Վարչութիւնը պատասխանատու կը բռնէ: Վարչութեան ատենապետը եղած հարցումներուն պատասխանները տուաւ. եթէ իւրաքանչիւր երեսփոխան գայ եւ ուզածին չափ հարցում ուղղէ ու Վարչութիւնը պարտաւոր ըլլայ պատասխանելու, ես սահմանադրական օրէնքի մէջ այսպէս բան մը չեմ գիտեր: Եթէ Վարչութեան դէմ ամբաստանութիւն մը ըլլայ, նուիրական պարտականութիւն մ'է իրեն համար պատասխանել այստեղ, ապա թէ ոչ կատարուած իրողութիւններ ցոյց տալով, գործին *խաթինթաքի* ձեւ տալը ճիշդ չեմ գտներ: Ես կը փափաքէի որ ինք ելլէր ըսէր թէ այս ինչ այն ինչը վկայ է, կամ սա փաստաթուղթը կայ. այն ժամանակ Վարչութիւնը պարտաւոր կրնար ըլլալ պատասխանելու, ապա թէ ոչ այսպէս այսօր 4 հարցում, վաղը 10 հարցում եւ դեռ 5-6 հարցում բերեն, ի՞նչ կ'ըլլայ հետեւանքը, երբ անոնց մէկ մասն ալ տեղի չունին: Հիմա մեր ընկերները եթէ փաստ ունին, [թող] ճշդ[են] եւ պատասխան ուզ[են] Վարչութենէն, մենք ալ այն ատեն կը բռնենք իրենց օձիքէն եւ պատասխանատուութեան կը հրաւիրենք:

Տ. Ա. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Հարցում ընելու համար իւրաքանչիւր երեսփոխան խօսքի իրաւունք ունի:

Տ. Լ. ՍԱԼԹԾԵԱՆ.- Անցեալ նիստին Քաղ. Ժողովի ատենապետը ըսաւ որ 30 պաշտօնեայ կայ Չէզոք Տան մէջ, իսկ ուրիշ մը աւելցուց որ 13 պաշտօնեայ կայ հոն, որոնց 55 ոսկի կը տրուի, իսկ որբերու սնունդի, որբախոյզի 550 ոսկի կը տրուի: Որբախոյզ պաշտօնեաները 3 հոգի են, որոնց գլխաւորին 70 ոսկի ամսական կը տրուի: Որբերու սնունդին գալով, անոնք եթէ հոն չգտնուէին, ուրիշ տեղ նոյն սնունդին ծախքը պիտի ըլլար, հետեւաբար պաշտօնութեան համար եղած ծախքը աննշան գումար մը կը կազմէ: Ահաւասիկ Վարչութեան հաղորդած տեղեկութեան արժէքը. միւսներն ալ ասկէ կրնաք հետեւցնել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես կը փափաքիմ որ իւրաքանչիւր երեսփոխանի պատեհութիւն տրուի խօսելու, որպէսզի եզրակացութեան մը հասնինք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Անցեալ նիստին Վարչութեան ատենապետը իր գրգռուած մէկ վայրկեանին մեր խմբակցութեան երեսին ըսած խօսքերէն ժողովուրդը այն տպաւորութիւնը ունեցաւ որ մենք գեղծարարները կը պաշտպանենք: Արդ, երբ մէկը ռեւէ ամբաստանութեան մը կամ գեղծումի մը ապացոյցները չունի, պետք չէ ինքզինքին իրաւունք տայ զանոնք հրապարակելու եւ ես բաւական ստոյգ կերպով տեղեկացած եմ որ ինք այդ փաստերը նոր սկսած է հաւաքել: Եթէ այդ փաստերը ունի ու հոս կրնայ ըսել, ես երախտապարտ պիտի ըլլամ իրեն, իսկ եթէ չկարենայ հաստատել, ցած պիտի կոչեմ զինքը, որ չի կրնար հաստատել իր ըսածը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս կարգի արտայայտութիւններ բոլորովին աւելորդ են ու խորհրդարանական ալ չեն:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Եթէ կայ գեղծարար պաշտօնեայ մը, կը պահանջեմ որ ըսէ:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Շատ ուրախ ենք որ Չէզոք Տունը փակելու խնդրոյն առթիւ այս աստիճան եռանդով կը շահագրգռուին անոնք, որոնք նոյն նախանձախնդրութիւնը ցոյց չտուին երբ Կարս[ը] ինկաւ, իրեն հետ յառաջ բերելով խել մը աղէտներ: Նոյնպէս, ոչ մէկ շահագրգռութիւն ցոյց չտրուեցաւ, երբ դաշինք կնքուեցաւ Փարիզի մէջ:¹⁰¹⁴ Կ'երեւայ թէ իր[ենց] նախանձախնդրութիւնը վերապահած [են] աւելի մեծ խնդիրներու եւ այս

¹⁰¹³ Բնագրին մէջ՝ չէ:

¹⁰¹⁴ Պոլշեիկներու գործունէութեան հետեւանքով իրենց իշխանութիւնը կորսնցուցած Հայաստանի, Վրաստանի, Ատրպէյճանի եւ Հիւսիսային Կովկասի նախկին կառավարութիւններու ներկայացուցիչները, համապատասխանաբար՝ Աւետիս Ահարոնեան, Աբաքի Չիսենկէի, Ալի Թօփճիպաշէլ եւ Ապտուլմենհիտ Չերմօյէֆ, 10 Յունիս 1921-ին Փարիզի մէջ կը ստորագրէին տաս կէտերէ բաղկացած համաձայնագիր մը՝ անկախութեան, ռամկավար վարչաձեւի եւ տնտեսական բարգաւաճման բարիքները ապահովելու, ինչպէս նաեւ իրենց հանրապետութիւններուն միջեւ անհամաձայնութեան պատճառները բաշխելու, սերտ համերաշխութիւնը հաստատուն հիմերու վրայ դնելու համար («Ապագայ» շաբաթաթերթ, Փարիզ, 23 Յուլիս 1921, 32): Համաձայնութեան դէմ կ'արտայայտուէին ոչ-դաշնակցական քաղաքական կուսակցութիւնները՝ զայն անյարիր նկատելով արեւմտահայկական շահերու: «Ապագայ» իր վերոյիշ-

խնդիրն է ակնարկուած այդ մեծ խնդիրը: Վարչութիւնը որոշապէս ըսաւ որ Չէգոր Տան փակելու խնդիր չկայ: Այս յայտարարութեան վրայ խնդիրը դարձեալ հոս բերել ցոյց տալով այսքան ջղագրգռութիւն կը նշանակէ որ կ'ուզեն ցոյց տալ որ այն խնդրով մինակ իրենք կը շահագրգռուին եւ մենք չենք շահագրգռուի որբերուն գործով: Ժողովը վերջ [թող] տայ Վարչութիւնը էապէս տապալելու այս ձեռնարկներուն, հետեւապէս կ'առաջարկեմ փակել վիճաբանութիւնը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Փափաքելի է որ այս վիճաբանութիւնը քիչ մը աւելի կանոնաւոր առաջ տարուի: Անցեալ նիստին կարդացուած մէկ քանի գրութիւններու մէջ ակնարկութիւններ կային այս ազգին Պոլսոյ Պատրիարքին եւ խորհրդակցութիւնները հասան այնպիսի արդիւնքի, որ պէտք եղաւ յետոյ Ս. Պատրիարքի[ն] տեղեկութիւնները: Այս պարագան նշանակուած է արդէն ատենագրութեան մէջ, հետեւաբար առանց Պատրիարքի[ն] բացատրութեան՝ ժողովը չպիտի ուզէ վիճաբանութեան ենթարկել խնդիրը եւ խօսք տալ: Ասկէ գատ, ես ճիշդ չեմ գտներ այն խօսքը, թէ նոր հարցում չի տրուիր, քանի որ անցեալ նիստին եղած հարցումներուն պատասխանները տրուած են արդէն: Երբ հարցում մը կը տրուի եւ կամ յայտարարութիւն մը կայ, որուն պատասխանը տրուած է տարբեր ձեւով, ըսել է թէ եղած վիճաբանութիւնը կանոնաւոր չէ: Վարչութիւնը պէտք է պատասխանէ. լսելէ յետոյ անցեալ նիստի ատենագրութիւնը, *Վերջին Լուրի* յօդուածը եւ նամակը, եւ ասոնցմէ վերջը ելլել ըսել թէ ամբաստանութիւն չկայ, պարզապէս տղայական է: Հետեւաբար պէտք է լսենք նախ Պատրիարքը, յետոյ Վարչութեան ներկայացուցիչը, որպէսզի հասկնանք թէ ինչ եղած է, եւ անկէ վերջ հարցումներ ուղղենք, եթէ պէտք է:

Տ. Ն. ԹԻԻԼԵԱՆ.- Թէ ժողովը սկսուած վիճաբանութեան մը մէջ նոր հարցում մը չի կրնար ընդունիլ՝ բացայայտ է: Միւս կողմէ, ըսուեցաւ որ 500 ոսկի սնունդի ծախք կ'ըլլայ: Այդ ծախքը քննել ժողովին կը պատկանի: Ես այս կէտին վրայ չպիտի խօսիմ, այլ պիտի յիշատակեմ պարագայ մը, որ բաւական պիտի ըլլայ ապացուցանելու գոյութիւնը գեղծումին: Մագրքէօյի որբանոցէն 4 ամիս առաջ որբ մը առնուեցաւ հայ ընտանիքի մը կողմէ, որ կը խնամէ զինքը իբրեւ ճշմարիտ գաւալ: Ասկէ մէկ երկու ամիս առաջ, որբախոյզ պաշտօնեաներու ջոշը ներկայացաւ այդ տունը եւ առանձին մասնաւոր քննութիւն մը կատարեց տանկացած այդ աղջկան նկատմամբ, որո՞ւ կողմէ եւ ի՞նչ իրաւասութեամբ, չենք գիտեր: Յետոյ այդ աղջիկը տանիլ ուզեցին, նոյնիսկ թուրք կին մ'ալ միջամտեց: Ահաւասիկ դէպք մը, որուն հետեւանքը ճշդէլ կը թողում ժողովիդ:

Տ. Լ. ՍԱՊԱՏԵԱՆ.- Այստեղ ըսուեցաւ որ պիտեմք ծանր կու գայ, այդ պատճառաւ ես քննութիւն կատարեցի եւ արդիւնքն ալ հաղորդեցի ժողովիդ, ուրկէ հասկցուեցաւ որ 600 ոսկի ծախքէն որբերու եւ որբախոյզ մարմինին յատկացեալ գումարէն գատ աւելորդ ծախք ըլլալով 50 ոսկի կայ:

Տ. Ե. ՊԵՅԱՉԸՆԵԱՆ.- Պէտք է բաւ համարել այս վիճաբանութիւնը: Վարչութեան ատենապետին յայտարարութենէն հասկցուեցաւ որ Չէգոր Տունը փակելու դիտաւորութիւն չկայ: Ասկէ գատ, կ'ըսուի որ Տր. Արթինեանի նամակը, որ կարդացուեցաւ այստեղ, Վարչութեան կողմէ խրացուցուած է: Ես այնպէս կը կարծեմ որ այս ալ ճիշդ չէ: Այդ գիրը կարդացուեցաւ իբրեւ օրակարգի խնդրոյն հետ յարակից խնդիր. այդ գիրը ամբաստանութիւն մ'է մարմնոյ մը մէկ անդամին կողմէ, ուղղուած այդ մարմնոյն դէմ, որով այդ նամակին պարունակութիւնը առնչութիւն չունի յարգելի ատենապետին հետ, որուն աշխատութիւնը ծանօթ է: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ փակել այս խնդիրը:

Տ. Ժ. ՄԻՐՉԱԽԱՆԵԱՆ.- Չէգոր Տան փակման վիճաբանութեան առթիւ ըսուեցաւ որ գործը պիտի բարեփոխենք, որովհետեւ հոն գեղծումներ կան: Բնական է որ այսպիսի խօսք մը տպաւորութիւններու վրայ չ'ըսուիր, այլ՝ փաստերու պէտք կայ. հետեւաբար, պէտք է պաշտօն տանք՝ փաստացի կերպով բերելու այս գործերը: Պ. Պէյագնեան առաջարկեց փակել այս խնդիրը. ի գուր է այս ջանքը: Ես կ'առաջարկեմ պահել այս ժողովի հեղինակութիւնը եւ հետեւողական ըլլալ, քննելով թէ այդ գեղծումներու շղթան մինչեւ ուր կ'երթայ: Ես կարծեմ որ ճիշդ կ'ըլլայ խօսք տալ Ս. Պատրիարքին: Վարչութեան ատենապետին խօսքերէն միտքս, խիղճս խռովեցաւ: Ազգին ամենակարեւոր հաստատութեան մասին եղած գեղծումի բողոքները թաղել չենք կրնար ընդունիլ բնաւ:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Այս խնդիրը կը բաղկանայ երկու մասերէ: Նախ եւ առաջ կայ գեղծումի մը խնդիրը, յետոյ կայ բո՛ւն խնդիրը. այսինքն՝ Չէգոր Տան պահպանման խնդիրը: Չէգոր Տան համար ամենէն գորաւոր պատճառաբանութիւնը *էքոնումի*ն է, որուն համար այս հաստատութիւնը վերցնելու վրայ խորհուր է: Մենք

եալ համարի խմբագրականով համաձայնագիրը կ'որակէր «թրքամէտ արեւելում», որ «կ'այլափոխէ Թրքահայ Հարցը»: Յայտարարութեան բնագիրն իր ամբողջութեանը մէջ տրուած է Յաւելուած 121-ով:

վստահություն ունինք Վարչութեան վրայ, սակայն պետք է պարզել խնդիրը. հակառակ պարագային, եզրակացության մը չեն կրնար յանգիլ մեր խորհրդակցությունները: Հետեւաբար, Վարչութիւնը պետք է արտայայտուի այս խնդրոյն շուրջ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Չէզոք Տունի խնդիրը երկու պարագայ ունի: Այստեղ ո՛չ աջի խնդիր կայ, ո՛չ ձախի: Այս խնդրոյն շուրջ ամենքնիս ալ նոյն կարծիքը ունեցած ենք ու այսքանը կը բաւէ իրբէս պատասխան: Երբ Համագգային Ժողովը կը քննէ Չէզոք Տան պիւտճէն, հաստատած կ'ըլլայ արդէն թէ անիկա անհպելի հաստատութիւն մ'է, անիկա չի կրնար փակուիլ: Հետեւաբար, ցոյց տրուած այս վրդովումը աւելորդ է, երբ մանաւանդ միջազգային մարմին մը իր հսկողութեան տակ առած է որբերու գործը: Սակայն կը զարմանամ եւ կը հարկադրուիմ հարցնելու թէ արդեօք ինչո՞ւ նոյն վրդովումը ցոյց չի տրուիր, երբ կ'ըսուի որ որբեր կը ծախուին, որովհետեւ այդ քննադատողներուն համար կենսական խնդիրը Վարչութեան դիրքը խախտող խնդիրն է: Մի՞ խեղաթիւրէք գործերը. ամէն մէկերնիս պետք է նախանձախնդիր ըլլանք եւ պետք է պարզուի գեղծումի խնդիրը: Ես չպիտի փափաքէի բնաւ որ ռեւէ պաշտօնեայ մը չպաշտպանուէր այստեղ: Հոս կը ներկայանայ հաստատութեան մը վարչական ժողովին մէկ անդամը, որ 6 ամիս առաջ հրապարակ հանած է այսպիսի քննադատութիւն մը: 6 ամիս ոչ մէկ հերքում տրուած է, հակառակ անոր որ փողոցէն հաւաքուած տեղեկութիւն մը չէ ասիկա, այլ՝ վարչական ժողովի պաշտօնական մէկ անդամին խօսքը: Ես համաձայն եմ քննելու եւ դատաւարտելու պատասխանատուները: Այս խնդրոյն մէջ ո՛չ Վարչութեան կուսակից կայ, ոչ՝ հակառակորդ:

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Վարչութեան ընդդիմադիրներ կան, որոնք ուխտեալ հակառակորդ դարձած եկեղեցականներէ աջակցութիւն կը փնտռեն:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Պէտք է խառն յանձնաժողով մը ըլլայ, ստուգելու համար որ իրապէս հայ որբեր ծախելու նման դէպք մը տեղի ունեցա՞ծ է: Ասոնք պետք է քննուին խորհրդարանական յանձնաժողովի առջեւ:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ես հարցումներ ըրած էի, որոնց պատասխանները չտրուեցան:

Տ. Լ. ՍԱՎԹԾԵԱՆ.- Անցեալ նիստին այս վիճարանութեան շարունակութիւնը Պատրիարքի[ն] ներկայութեան յետաձգուեցաւ:

Տ. Դ. Տ. ՍՈՎԱՍԵՍԵԱՆ.- Եթէ խօսքերը վերջացան, թոյլ տուէք որ պատասխանենք: Անցեալ նիստին հարցում եղաւ որ Չէզոք Տունը պիտի փակէ՞ք, պատասխան տրուեցաւ որ չպիտի փակենք եւ ապացոյցն ալ այն է, որ պիւտճէն կը քննուի Համագգային Ժողովի մէջ: Երբ պիւտճէ մը կը քննուի, կը նշանակէ թէ անիկա փակելու որոշում չկայ, այլ՝ խնդիրը կը կայանայ հաստատութիւնը բարելաւելու, բարոյքելու [մէջ]: Ասոնք հաւանական են եւ մենք ասոնց վրայ խորհեր ենք. Չէզոք Տունը կեցած է իր հին պաշտօնէութեամբ: Յետոյ ըսուեցաւ որ այդ փակումին Պատրիարքը հակառակէր է, դուք օտարներու դիմէր էք: Նախ եւ առաջ ըսեմ թէ, եթէ Վարչութիւն եւ Պատրիարք իրենց մէջ ունենան ռեւէ լուրջ հակառակութիւն, կու գան այստեղ եւ կը պարզեն վիճակը. մենք չունինք այդպիսի վիճակ մը: Հետեւաբար, մենք պատրաստ ենք ռեւէ հարցման պատասխանելու, եթէ յետին մտքեր չկան մէջը: Չէզոք Տան խնդիրը Համագգային Ժողովի սեղանին վրայ դրուեցաւ պիւտճէի առիթով, որովհետեւ այդ տան պիւտճէն Խնամատարութեան պիւտճէին մէջ անցուած է: Համագգային Ժողովին մէջ այդ պիւտճէն շատ տեսնուեցաւ եւ բողոքականաց Ազգապետը դիտողութիւն ըրաւ ու պետք զգացուց այդ պիւտճէն գեղչելու: Այս առիթով ըսուեցաւ որ Չէզոք Տունը իր կարեւորութեան համար ջնջելու խնդրով պետք չէ զբաղինք, այլ՝ պետք է փոխադրենք մեր որբանոցներէն մէկուն մէջ:

Կաթոլիկ եւ բողոքական համամիտ էին գեղչելու մասին, մենք ըսինք որ չենք կրնար գեղչել, որովհետեւ այս գործը հովանաւորութեան մը տակ կը զտնուէր, ուստի որոշեցինք անոնց հաւանութեան ենթարկել եւ այս կերպով անմիջապէս համաձայնութեան *թելը*ն մը գտանք այս կերպով եւ որոշեցինք երթալ իրենց կարծիքը առնել: Երբ Ս. Պատրիարքը ըսէր որ ո՛չ, ես յարմար չեմ տեսներ, այն ատեն խնդիրը կը փոխուէր. ընդհակառակը, ըսաւ որ երբ որ կ'ուզէք երթալ, ժամադրութիւն կ'առնենք եւ արդարեւ ալ ինք առաւ հարկ եղած ժամադրութիւնը ու այս տեսակցութեան մէջ կարծիքի փոխանակութիւններ տեղի ունեցան ծախքի եւ ուրիշ պայմաններու մասին: Պ. Քենետի յարմար դատեց որ ծրագիր մը շինենք, քանի որ *Լիկ տէ Նասիոնը* իր հովանաւորութեան ներքեւ առած է [Չէզոք Տունը]: Հետեւաբար աւելի մանրամասն ծրագիր մը պատրաստելու պետք ներկայացաւ, սակայն Տր. Քենետի հիւանդացաւ, չեկաւ: Ահաւասիկ պատասխանը այն հարցումին, թէ ինչո՞ւ օտարներու կը դիմենք: Անոնք մեզի վստահութիւն ունեցեր են, մենք ալ կ'ուզենք որ արդարացնենք այդ վստահութիւնը եւ փոխանակ մէկ կամ երկու որբ ունենալու, հոն աւելի թուով որբեր ունենանք, բարոյքենք այս

հաստատությունը, որպեսզի իր միջազգային պարտականության սահմանին մէջ գործէ նպատակայարմար կերպով:

Գալով այն գրութեան, զոր եւ ներկայացուցի այս ժողովին, հրատարակուել է անցեալ Փետրուարին, երբ ես տակաւին Զադ. Ժողովի անդամ ընտրուած չէի: Ես այդ յօդուածը չէի կարդացած, սակայն երբ այդ գրուածը վերստին ուշադրութեանս յանձնուեցաւ, ի՞նչ կրնայինք ընել: Բնականաբար պիտի հրաւիրէինք ամբաստանողը, որ հաստատէ իր ամբաստանութիւնը: Եթէ ես հաւատացած ըլլայի այդ ամբաստանութեան, անշուշտ խնդիրը այս կերպով չէի ներկայացներ, այնպէս որ երբ տիկին Պահրի եկաւ եւ իրաւունք ուզեց պաշտպանելու իր պատիւը, պատասխանեցինք թէ ինք ռեւէ ձեռնարկ պէտք չէ ընէ. իր արժանապատուութիւնը պահպանելու գործը կը պատկանի Վարչութեան:

Պ. Սրենց ուրիշ ակնարկութիւն մ'ալ ըրաւ, ըսաւ թէ Չէզոք Տան շէնքը Պ. Սկրտիչ Ֆրէնկեանի պատկանելուն համար, Գամբր Ծիրինեանի միջոցաւ կաշառք առեր եմ շէնքը պարպել տալու համար...

Տ. ՍՐԵՆՑ.- (*ընդմիջելով*) Պէտք կը զգամ ընդմիջելով ըսելու որ ես այնքան հիմնաւոր ամբաստանութիւններ ունիմ, որ չեմ խորհիր կաշառքի խնդիր յարուցանել: Իմ մէջ բերած փաստս կը ծառայէր հաստատելու Չէզոք Տունը փակելու այն ծրագիրը, որուն նկատմամբ արտայայտուեցայ անցեալ նիստին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Հիմա խնդիրը լուսաբանելու համար սա ըսեմ թէ Տ. Սկրտիչ Ֆրէնկեան այս շէնքին մէկ վեցերորդին տէրն է, այնպէս որ իր օրինական իրաւունքը պէտք է ըլլայ 20 ոսկի, մինչդեռ այս խնդրոյն հետեւանքով 100 ոսկի Հայրենիքի Տուրքը չի վճարեր. ուրեմն ի՞նչ պատճառով հետաքրքրուի եւ միջոցներ գտնէ անպատճառ այս տունը պարպելու համար: Ես այս ակնարկութիւններէն չզգածուեցայ, որովհետեւ գիտեմ թէ ձեր հանրային պաշտօնը կը պահանջէ ըսի ըսաւներուն ականջ չկախել, այլ՝ զեղծումներու մասին հարցումներ ընել եւ առնուած պատասխաններուն համաձայն կարծիք յայտնել թէ գոհացած եմ, թէ ոչ: Իբրեւ երեսփոխան անշուշտ իւրաքանչիւրը իր պարտականութիւնը պիտի կատարէ, սակայն վստահ թող ըլլան որ Վարչութիւնը պատասխանատու քայլեր չ'առնէր, այլ՝ իր քննութեան արդիւնքը կը բերէ այստեղ եւ դուք կը խորհիք թէ ինչ պէտք է ընել եւ եթէ համաձայնութիւն չգոյանայ, կը ձգէ կ'երթայ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ծառ բնական է որ պատուարժան ժողովը որոշում տայէ առաջ զիս ալ պիտի լսէ, ինձմէ ալ բան մը հասկնալու եւ եղած խօսքերուն պատասխանները լսելու համար: Կը ցաւիմ որ անցեալ նիստին [ներկայ] չգտնուեցայ անմիջապէս պատասխանելու համար կարգ մը խօսքերու: Նոյն օր Պօղոս փաշայի եօթանասնամեակին առիթով պատարագեցի եւ ժամը 12 էր երբ արարողութիւնը աւարտեցաւ, ես ալ յոգնած վիճակի մէջ չկրցի գալ ժողովի: Ահաւասիկ այս է բացակայութեանս պատճառը:

Խորապէս կը ցաւիմ որ ժողովիդ մէջ այս ուղղութիւնը ստացած է գործը եւ խնդիրը դարձած է Չէզոք Տան շուրջ, փոխանակ ըլլալու ուղղակի որբահաւաքութեան խնդիր, որուն շուրջ 2 տարիէ ի վեր պայքար կը մղենք թուրք թերթերու դէմ:

Ես ջանացած եմ որ Չէզոք Տունի շուրջ ոչ թէ այս ժողովին մէջ, այլ լրագիրներու մէջ ալ ռեւէ խօսք չըլլայ:

Չէզոք Տունի մասին այս քննադատութիւնը ընողը ժողովի մը անդամ էր¹⁰¹⁵ եւ քննադատելու բան մը գտնելով թերթերու մէջ հրատարակեց:

Ասիկա մի՛ մեղադրէք, որովհետեւ դժբաղդաբար ոգի մ'է որ գոյութիւն ունի մեր մէջ. այսինքն՝ ուրիշի մը վրայ անկանոնութիւն մը գտնել եւ ամէն պաշտօնեայ, թոշակաւոր կամ անթոշակ, մեր քննադատութեան առարկայ կ'ըլլայ: Պատրիարքարանը *պայթախհանէ* եւ զեղծումներու բոյն կը ներկայացնենք, ուրիշներ հիւանդանոցը¹⁰¹⁶ կը քննադատեն եւ վերջապէս ամէն ոք մոլոյթիւնը ունի թերութիւն մը գտնելու, այնպէս որ ազգային գործերու գլուխ գտնուողները կամ անոր մէջ մտնողները պէտք է մէկդի դնեն արժանապատուութիւնը:

Եթէ զեղծում պիտի փնտռէք, ես ալ ձեզի հետ եմ, բայց 6-7 տարիէ ի վեր պաշտօնի վրայ կը մնամ, ի բաց առեալ երկու տարին որ աքսորի մէջ անցուցի, եւ չպատահեցայ այն զեղծումներուն, որոնց վրայ կը խօսուի, եւ եթէ գտայ զեղծարար պաշտօնեայ, անմիջապէս դուրս նետեցի պատրիարքարանէն: Եթէ հիմա ալ կայ զեղծում, ես ալ իրենց հետ մէկտեղ եմ փնտռելու եւ երեւան հանելու համար, սակայն այն մտայնութիւնը թէ ամէնքն ալ

¹⁰¹⁵ Այսինքն թէ բժիշկ Արթինեան, հեղինակը՝ նախապէս ծանօթագրութեամբ մը նշուած «Որբերու Գողգոթան» յօդուածին, պահ մը անդամ էր Չէզոք Տունը կառավարելու կոչուած յանձնախումբին:

¹⁰¹⁶ Ակնարկութիւն 1832-ին Յարութիւն Ամիրա Պեգնեանի հիմնադրած եւ ցարդ գործող Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցին, որ հիւանդներու առջեւ իր դուռները բացած էր 1834-ին:

գեղծանող են, թե ամենքն ալ կը գեղծանեն, այս կերպով մենք գեղծանող կը շինենք:

Ասիկա թեթևություն մ'է եւ մենք կը գործածենք առանց երբեք մտածելու: Մեր մէջ ազգային պաշտօնեայ մը ամբաստանելէ դիւրին բան չկայ գրեթէ, որովհետեւ ամենամեծ պատիժը¹⁰¹⁷ այն է որ քննություն մը կատարուի եւ երբ հաստատուի որ սուտ է, առ առաւելն ներողություն պիտի խնդրուի: Ճակատագրական է որ երբ մարդ ազգ. պաշտօնեայ ըլլայ, անպատճառ պէտք է քննադատուի: Արդ, ես կը կարծեմ որ Չէզոք Տունի խնդիրն ալ այս տեսակ մտայնութեան մը արդիւնք է: Ես այն կարծիքը ունիմ որ այս տեսակ խնդիր մը գալու չէր այս ժողովի սեղանին վրայ եւ ոչ ալ՝ լրագրական հրապարակը: Այն նշանաւոր յօդուածը, որ երեւցաւ թերթի մը մէջ, կը հաստատէ թէ ես որբերու փրկութեան գործին մէջ գողություն մը ըրած եմ:

Տարի ու կէս առաջ երբ այդ Չէզոք Տունը կազմուեցաւ, հոն դրուեցաւ թուրք կին մը, ամերիկուհի մը, հայուհի մը, ներքին գործը վարելու համար: Այն ատեն մեր գործը ահագին դժուարութեան կը բաղխէր: Մեր աշխատանքը եղաւ հազարումէկ ձեւերով թուրքին ոտքը դուրս քաշել տալ եւ եթէ Չէզոք Տուն ըսուեցաւ այդ տեղին՝ թուրքին պահանջման վրայ եղաւ եւ մենք իւրացուցինք այդ անունը: Իսլամացած որբը մեր գիրկը կու գար եւ մենք երեւան կը բերէինք իր ինքնութիւնը ու վերջին կնիքը կը վերաբերէր անգլիական իշխանութեան, որ ազգին որբերը իրեն կը դարձնէր, իրեն առջեւ պէտք եղած յայտարարութիւնը եւ հաւաստիքը տրուելէ յետոյ: Եթէ կրցեր ենք ազատել ազգին որբերը, 100ին 50 այդ կերպով եղաւ: Ով գիտէ, թերեւս գտնուին մարդիկ, որոնք ըսեն թէ այսչափ ծախք կրնա՞յ ըլլալ այս գործին համար: Կը պատասխանեմ որ եթէ հազարաւոր ոսկիներու զոհողութեան պէտք ըլլայ, պէտք է ընել այդ զոհողութիւնը: Ազատուած տղայ մը իմ գաւակս կը նկատեմ ես եւ այն օրը ամենամեծ ուրախութիւնը կը զգամ եւ դժբաղդութիւնը այն է, որ ուրիշներ քան զպապն պապական կը դառնան եւ հայ տղան, կ'ըսեն, օտարին կը ծախենք:

Բնաւ չեմ կրնար ըսել թէ թեթևօրէն նայինք այս խնդրոյն վրայ, սակայն երբ ոստիկանական տնօրինութիւնը ահագին *փրփիսկանտ* մը կը մղէ այս խնդրոյն շուրջ, եւ բազմաթիւ խնդրագիրներով եւ ջանքերով չկրցաւ փակուիլ այս տունը ու որբահաւաքութեան գործը չդադրեցաւ, շատ խոհականութեամբ պէտք է գործել, կշռելով որ մանաւանդ անգլիական շրջանակներու մէջ ինչ ազդեցութիւն առաջ կը բերեն մեր խօսքերը, որովհետեւ իտալական եւ ֆրանսական իշխանութիւնք չեն օգնէր. քաղաքականութիւնը այնպէս է, որ անգլիական իշխանութիւնը կ'օգնէ ու այս կամ այն թաղին մէջ կ'ընկերանայ մեր պաշտօնեային:

Ես այս տեսակէտով չէի փափաքեր որ այս խնդիրը յուզուի ու կը տեսնեմ որ իմ հեռատեսութիւնս ճիշդ է եղեր, որովհետեւ երէկ լսեցինք որ Գնդապետ Կրէյվս, Թ[ա]լլըր, Քուշման¹⁰¹⁸ միանալով մեր ձեռքէն առնել կ'ուզեն այդ գործը: Եւ ինչո՞ւ համար, գիտե՞ք, որովհետեւ անոնք իրենց հսկողութեան տակ կը նկատեն եւ իրենց արժանապատուութեան դէմ կը գտնեն այս գործը, ու կ'ըսեն որ հայերը գեղծում կը գործեն, պէտք է առնենք իրենց ձեռքէն: Հիմա այս գործը ձեր ձեռքին տակէն ելած է, ես իբրեւ պատրիարք պարտք կը սեպեմ հաղորդել այս տեղեկութիւնները...

Տ. Ն. ԹԻԲԼԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Մուսուլի որբերուն պատմութիւնն ալ պէտք է լսուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես ալ դիտել տուի որ խօսքի տեղի չտրուի, որպէսզի խնդիրը [չ]հասնի մեզի վնասելու աստիճանին:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (*շարունակելով*) Կան գործեր, որոնց վրայ պէտք է գաղտնի նստիլ եւ խորհրդակցիլ: Պէտք չէ որ անոնք ժամկոչները գիտնան: Ճիշդ է որ ծանրակշիռ խնդիր մ'է այս, խորհեցէք որ իբրեւ հայ թուրքի մը տունը կը կոխենք եւ մեր գաւակը անկէ դուրս կը հանենք: Ազգերու Լիկը կը զբաղի այս ծանրակշիռ խնդրով, պէտք է այս պարագաները աչքի առջեւ ունենանք եւ շարժինք խիստ զգուշաւորութեամբ, երբ խնդիրը կը դառնայ մանաւանդ Չէզոք Տան շուրջ:

¹⁰¹⁷ Բնագրին մէջ՝ *պատիւը*:

¹⁰¹⁸ Ամերիկեան Նիւ Եորք նահանգը ծնած եւ Գահիրէ մահացած Էմմա Քուշման (Emma Darling Cushman [1864–1930 կամ՝ ըստ այլ աղբիւրի՝ 1863–1931]) որպէս հիւանդապահուհի արդէն ծառայութիւններ մատուցած էր ամերիկացի միախոնարներու պատկանող Թալասի հիւանդանոցին, ապա նաեւ Գոնիայի մէջ, երբ 1919-ին Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը զինք նշանակած էր Գոնիայի մէջ բարեփրական գործունէութիւններու տնօրէն: Աւելի ուշ, Պոլիս իր պատասխանատուութեան տակ դրուած էին Պօյանիքէօյի եւ Ետիզուլի որբանոցները: Իրեն ալ դերակատարութիւն մը կը վերագրուի Չէզոք Տան հիմնադրման մէջ եւ ինք ալ թիշկ Զենետիի նման Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ անդամ նշանակուած էր Մերձաւոր Արեւելքի Մէջ Կանանց Եւ Երախաներու Պաշտպանութեան Հետաքննիչ Յանձնաժողովին: Չմիւռնիոյ աղէտէն ետք, որբերու հետ անցած էր Կորնթոս կամ Քորինթոս եւ վարած էր այդտեղի նորահաստատ որբանոցը:

Հիմա ես կը մեղադրեմ Պ. Տ. Մովսէսեանը, որ եթէ կարդացած ըլլար պէտք եղած կարելորոյթեամբ այս յօդուածը, արդար չպիտի գտներ Պ. Թէքէեանի այնքան գովասանքները: Եթէ պէտք եղած լրջութեամբ կարդացուէին այդ յօդուածները, պիտի տեսնուէր որ անիկա կ'ամբաստանէ նաեւ Պատրիարք եւ Վարչութիւն ու կ'ամբաստանէ նաեւ իր ընկերները, որոնք դրամով գործ տեսեր են, ու միւս կողմէ Պատրիարքը կ'ամբաստանէ որ հաւատաքնական ատեան հաստատել է: Անիկա գոհացում կու տայ թուրքերուն ալ, որոնց պնդումը շարունակ այդ եղած է, եթէ երբեք այս յօդուածը կարդան:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Վստահ եղէք որ թուրքը գոհ չի մնար այս յօդուածէն:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (շարունակելով) Յարգելի երեսփոխաններ, թուրքերը այս խնդրոյն մէջ կը շարժին մեթոտաւոր աշխատութեամբ: Անոնք իրենց տղաքը որբանոցէ որբանոց կը փախցնեն մեր ձեռքէն, ու այս ջանքերուն դէմ է որ մենք կը պայքարինք: Անոնք հայ որբերը աւելածու չեն ըներ, ինչպէս գրեր է յօդուածագիրը, ու ոչ ալ ինքնասպան եղած թուրք կիները հայ աղջիկներ կամ կիներ են: Ասոնք ոչ մէկ հաւանականութիւն ունին եւ այս է պատճառը որ կ'ըսեն թէ ես այս յօդուածը լուրջ բան մը չեմ նկատեր: Սակայն այսօր վիճակը այնպէս է, որ ժողովուրդը տպաւորուած է այս գրուածներէն, ու կը հետեւի տեսնելու համար որ ազգային իշխանութիւնները պէտք եղած կերպով ընդգրկա՞ծ են խնդիրը, թէ թերեւ կերպով կը վերաբերուին անոր մասին...

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Փոխ տախրէսին¹⁰¹⁹ 2 ամիս առաջ գիտէ եղեր արդէն...

Տ. Վ. ԹԷԲԷԵԱՆ.- Չէզոք Տունը ծախեր են:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- (շարունակելով) Եթէ երբեք դուք նախանձախնդիր էք պահպանելու ձեր պաշտօնակիցներուն պատիւը, ես ալ պարտաւոր եմ պաշտպանելու իմ պաշտօնեաներուն պատիւը, որոնց գեղծումին վերահասու չեմ եղած: Ուստի կը փափաքեմ որ այս խօսքերուն միանգամ ընդ միշտ վերջ տրուելու համար ամբաստանողները հոս գան եւ ըսեն իրենց ըսելիքը: Այս կերպով պիտի հասկցուի նաեւ որ դուք Պատրիարքին կարելորութիւն կու տաք, թէ չէք տար, որովհետեւ ես Պատրիարքին հետ կապուած կը նկատեմ այս գործը: Ուստի կ'առաջարկեմ յանձնաժողով մը կազմել, որպէսզի զբաղի հաստատելու այդ ամբաստանութիւնները եթէ ճիշդ են, իսկ եթէ ճիշդ չեն ու չհաստատուի, հեղինակը խայտառակուի: Այն ատեն կրնաք հասկնալ թէ որբեր ծախուած են, թէ ոչ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքին յուզումը ես շատ բնական կը գտնեմ: Սակայն չեմ կրնար ըմբռնել որ ուղղակի եւ անմիջական պատասխանատուութեան հետեւանքով այդքան լաւատես ըլլայ: Շարլ Տիւրէյի Ֆրանսայի հանրապետութեան նախագահին փեսան էր, որ գեղծման մէջ ամբաստանուեցաւ, հետեւաբար այն վարկածը գոր մէջ բերաւ [նախագահը, այն էր թէ] ինք չի կրնար փրկել գործը ու իրական քննութիւնն է որ կրնայ հասցնել մեզի որոշուած հետեւանքին: Այս կերպով Վարչութիւնը մեղադրելու պէտք չկայ որ իր պաշտօնէութիւնը ամբաստանած է: Այդ նախանձախնդրութիւնը գեղծարարները կ'իջեցնէ պարզ միջնորդի դերին: Ես համամիտ եմ որ առաջարկուած քննութիւնը կատարուի:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ես երբեք Վարչութիւնը չմեղադրեցի, սակայն միեւնոյն ատեն դիտել կու տամ որ իբրեւ պետ ազգային իշխանութեան, անշուշտ ինձմէ պիտի պահանջուի հարկ եղած բացատրութիւնը: Ես կ'ըսեմ միայն որ մինչեւ չհաստատուին եղած ամբաստանութիւնները, վնասակար են: Հայ տղաքը անուրդի կը դրուին, դրամ տուող թուրքեր հայ տղաք իրենց քովը կը պահեն խօսքերը արժէք չունին երբ ոեւէ ապացոյցով չեն ներկայանար: Ես կը պահանջեմ որ զրպարտողները պատժուին:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Իմացանք որ Ազգերու Լիկին ներկայացուցիչներուն հսկողութեան անցեր է Չէզոք Տունը, բայց կէտ մը կայ, որ անորոշ մնաց: Վերջին որոշումին եւ այս ըսուած խօսքերուն մէջ ոեւէ յարաբերութիւն կա՞յ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ես ըսի որ պէտք չէր մէջտեղ ելլ[ին] այս խնդիրները ու խօսակցութեան նիւթ ըլլա[յին] զանազան շրջանակներու մէջ եւ թէ Չէզոք Տունը իրենց վրայ առնելը հետեւանքն է դուրսը խօսուելուն:

(Այս միջոցին ամեն կողմէ խօսակցութեան ձայներ բարձրանալով ժխտը տիրեց սրահին մէջ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պէտք է խորհիք, տեսաք, որ փողոցին մէջ չենք: Մեզի համար անվայելուչ է այս կերպով արտայայտուիլը, պէտք է մտածենք որ երեսփոխաններ ենք եւ մեզմէ կախում ունի[ն] ազգին համար կարելոր որոշումներ: Որչափ աշխատած եմ որ վիճաբանութիւնները տեղի ունենան ուղղակի խնդրոյն շուրջ, մինչդեռ

¹⁰¹⁹ Ոստիկանական բաժանմունք:

երբ կը գրգռենք անձնական նկատումներ, խնդրոյն սրբութեան դէմ է որ կը մեղանշենք. եթէ կարելի է, վերջ տանք այս խնդիրներուն: Հիմա բաւականաչափ խօսուեցաւ այս մասին:

Հարցում եղաւ որ իրա՞ն է որ որոշում տրուած է փակելու Չէզոք Տունը ու յայտարարուեցաւ Վարչութեան կողմէ որ բացարձակապէս սխալ է: Այսու ամենայնիւ, կարգ մը երեսփոխաններ խօսք կ'ուզէին եւ մենք իբրեւ դիւան խօսք տալու պատրաստ էինք անոնց, որոնք գոհացում չէին գտներ ու այսպէս խնդիրը կ'ընձոտեցաւ: Վարչութիւնը յայտարարեց թէ Չէզոք Տունը փակելու դիտում չունի. սակայն այսօր դարձեալ եզրակացութեան մը չափտի կրնանք գալ եւ չեմ գիտեր թէ այսպէս երկարելով բան մը պիտի շահի՞նք: Հիմա դիմում կ'ընեմ ձեզի որ բարւոյք եզրակացութեան մը յանգինք: Ս. Նախագահը կ'առաջարկէ որ խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմուի եւ ես այդ առաջարկը քուէի դնելու հարկադրուած եմ: Անոնք որ առաջարկ մը ունին, բանաձեւ մը թող ներկայացնեն: Ուստի փակուած նկատենք այս վիճաբանութիւնը այլեւս:¹⁰²⁰

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ս. Պատրիարքը իր բացատրութիւնը լրացուց, հետեւաբար թոյլ տուէք որ խօսինք այս խնդրոյն վրայ: Տրուած բացատրութենէն սա կը հասկցուի որ ներքին գեղծումի մը խնդիրը կայ, որուն քննութեան համար մինչեւ խորը կրնանք երթալ, իսկ ասկէ դուրս Վարչութեան պատկանող խնդիր մը կայ: Ես անցեալ անգամ ըսի որ Վարչութեան ատենապետը առաջարկած է Չէզոք Տունը ջնջելով զայն փոխադրել: Ժողովը այս խնդիրը պէտք է տանի տրամաբանական կերպով: Տիար Տ. Դ. Տ. Մովսէսեան երկարօրէն խօսեցաւ այստեղ եւ ուզեց ապացուցանել որ ինք տեղափոխութեան վրայ միայն խօսած է, սակայն իր տուած տեղեկութիւնները հայերուն դիմագիծը փոխած [են]:

Վարչութեան ատենապետը, որ Պ. Ազգապետին հետ անգլիական դեսպանատուն պիտի երթար ժամը 11ին, երբ Ազգապետը չէ եկած, ինք առանձին երթալու եւ այս բանակցութիւնը կատարելու իրաւունք չունէր:

Վստահ կրնաք ըլլալ որ եթէ այս ժողովը գտնուի ոեւէ գեղծումի առջեւ եւ այդ պաշտօնեան մեր մարդը ըլլայ, մենք առաջինը պիտի ըլլանք ատոր պատժուիլը պահանջող: Սակայն գեղծումի ճարտար ռազմաճակատ մը ստեղծեց Վարչութեան ատենապետը փախուստ տալու եւ չպատասխանելու այդ կամ ոչով մը այն հարցումին, որ 15 օրէ ի վեր ուղղուած է իրեն: Ուրեմն երկու առաջարկ կայ մէջտեղը, առաջինը կը վերաբերի քննութեան մը, քանի որ գեղծումի խօսք կայ: Ընդունելով այս քննութիւնը, մեր ամենախոր անվստահութիւնը կը յայտնենք Վարչութեան գործելու եղանակին դէմ:

Տ. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Կարելոր կէտ մը կայ, որուն վրայ կը հրաւիրեմ ժողովիդ ուշադրութիւնը: Վարչութեան ատենապետը ըսաւ որ փոխադրութեան խօսք եղաւ եւ ջնջման խօսք չեղաւ: Մինչդեռ Պ. Սրենց կ'ըսէ որ *սխալութիւն* բացատրութիւնը գործածուած է: Այդ բառը ջնջում կը նշանակէ եւ եթէ ստուգիւ այդ բացատրութիւնը գործածուած ըլլար, պէտք չէր մնար այլեւս երթալ եւ տեղւոյն վրայ քննութիւն կատարել[ու]: Չնչում բացատրութիւնը գործածուած տեղ մը հարկ չի մնար այս կերպ գործելով զբաղելու: Այս կէտը ուղղելով ես կ'ամբաստանեմ զիրենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը կը կարծէ՞ որ այս վիճաբանութիւնը շարունակելով այսօր կարելի պիտի ըլլայ եզրակացութեան մը յանգիլ: Արդէն որոշեալ ժամանակը անցած է եւ ուրիշ խօսք ուզողներ ալ կան, հետեւաբար վիճաբանութեան շարունակութիւնը կը թողունք յաջորդ նիստին:

(Ատենանք փակուեցաւ ժամը 6½-ին)

¹⁰²⁰ «Երբ ատենապետը պիտի ամփոփէր ըսուածները, տիրող ժխտը, մանաւանդ Կեդրոնի խմբակցութեան անդամներուն դիտումնաւոր մեկնումը պատճառ դարձան որ ժողովը պահ մը իր կանոնադրութիւնը կորսնցնէ: Ատենապետը, որ որոշապէս կը նշմարէր վարչութեան անցուցած տագնապալի թուայները, նիստը փակեց, պատրուակելով որ ժամանակը ուշ է, մինչդեռ ժողովականներէն մեծամասնութիւնը նիստին շարունակութիւնը կը պահանջէր: Տասնի չափ երեսփոխաններ ... Պատրիարքին գիր մը ներկայացնելով, պահանջեցին որ յառաջիկայ Ուրբաթ օր դռնփակ նիստը շարունակուի եւ վերջնականապէս լուծուի օրակարգի այդ խնդիրը եւ այդ առթիւ մէջտեղ դրուած ամբաստանութիւններու խնդիրը» («Ճակատամարտ», 20 Օգոստոս 1921, 839/2660):

[Համագային Խորհուրդ]

25 Օգոստոս 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Գեր. Տ. Յով. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Պեգնեան
Տիար Ա. Ինճիճեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան

1° Սամսոնէն 8 Օգոստ. թուակիր անհատական նամակէ մը կը հասկցուէր թէ Հավգայի եւ շրջակայ գիւղերու քրիստոնէաները, ինչպէս նաեւ Մարգուանի հայերը ջարդուած էին։¹⁰²¹ Այս տեղեկագիրն որոշուեցաւ ներկայացնել Բարձր Քոմիտէներուն ուշադրութեան։

2° Նկատողութեան առնուելով Իտալիոյ արտաքին քաղաքականութեան մէջ վերջերս առաջ եկած փոփոխութիւնը, որոշուեցաւ գրել Ազգ. Պատուիրակութեան որ երբ ինքն ալ նպատակայարմար կը նկատէ, Պատուիրակութեան նախագահը Հռոմ այցելել եւ տեսակցութիւններ ունենայ Իտալիոյ պետական շրջանակներուն հետ։

3° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան 16 Օգոստ. թուակիր նամակը,¹⁰²² որով կը յայտնուէր պետական ապագայ կազմակերպութեան համար պէտք ըլլալիք պաշտօնէից եւ մասնագէտներու, ինչպէս նաեւ սպաներու մանրամասն մէկ ցուցակը պատրաստելու կարելիութիւնը։ Ազգ. Պատուիրակութիւնն այս պէտքը զգացած է Փարիզի Օգոստ. 9-ի Խորհրդաժողովին մասնակցող Դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչներու կողմէ այս առթիւ եղած հարցումներու վրայ։

Որոշուեցաւ Տեղեկատու Դիւանին յանձնել ուզուած ցուցակին պատրաստութիւնը, պահանջուած մանրամասնութեամբ, թէ՛ կ. Պոլսոյ եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ։

4° Կարդացուեցաւ նաեւ 19 Օգոստոս թուակիր Ազգ. Պատուիրակութեան մէկ նամակը,¹⁰²³ որով Ազգ. Հիմնադրամի մասին կատարուած ձեռնարկներուն վրայ տեղեկութիւն կը պահանջուէր։

Որոշուեցաւ յառաջիկայ ժողովին բերել տալ այս առթիւ հասած գրութիւնները եւ տալ հարկ դատուած որոշումները։

5° Եղած առաջարկի մը վրայ որոշուեցաւ խնդրել Սկիւտար-Գատըքէօյի զինուորական հակակշիռի միջամտութիւնը՝ զեղջ մը ձեռք բերելու համար Գուլեիի, Պէլլէրպէի եւ այդ շրջանի միւս որբանոցներու սպառնիք ջուրի գնոյն վրայ։

¹⁰²¹ Տեսնել Յաւելուած 139։

¹⁰²² Տեսնել Յաւելուած 141։

¹⁰²³ Նամակն ստորագրած է Նորատունկեան, նշելով թէ ստացած է Չաւեն Պատրիարքի 12 Օգոստոս թուակիրը, որուն բովանդակութեան համաձայն է Պատուիրակութիւնը, եւ պատճենը Գերագոյն Խորհուրդին դրկուած հեռագրին, բայց ոչ մէկ նամակ ստացած է Նուպարի գործօն նախագահութենէ քաշուելէն ետք իր առաքած 19, 24, 28, 29, 30 Յուլիս եւ 5, 12 եւ 16 թուակիր նամակներուն ստացումը հաստատող, այնուհետեւ անցնելով. «Պատուիրակութիւնս մասնաւոր կերպով հետաքրքրիւ է զիտնալու թէ ինչ ձեռնարկներ կատարուեցան այդտեղ Ազգ. Հիմնադրամի մասին, որուն նկատմամբ մանրամասնօրէն գրած էինք Օգոստոս 29-ի նամակով, եւ որուն ստիպողութիւնը շեշտելու համար կը բաւէ յայտնել որ Պատուիրակութիւնս այս միջոցիս չի գիտեր որոշապէս թէ ինչ պիտի ըլլայ իր պիւտճեն, ըստ այնմ գործադրելու համար այն նախապատրաստութիւնները զորս ծրագրած է ազգային դատին բարուք հետապնդութեան մասին։ Այս մտօք գրուած է նաեւ Ամերիկա, թէ՛ Ազգ. Միութեան եւ թէ՛ Նիւ Եորքի Մասնախումբին» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-2, 2541, *հայերէն մեքենագիր*)։ Բացի 24 Յուլիս թուակիրէն, այս ծանօթագրութեան մէջ նշուած միւս նամակներուն համար տեսնել համապատասխանաբար 129, 133, 134, 135, 137, 139 եւ 140 Յաւելուածները։

Ի դէպ, վերը ակնարկուած հեռագիրը, ուղղուած երեք հոգեւոր պետերու կողմէ Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Պրիանի, կը յայտնէր թէ ստորագրողները ցաւագնօրէն ազդուած են Չէյթուն եւ Մարգուան քրիստոնէայ խլեակներու նոր կոտորածներով եւ կը խնդրեն արդարութիւն ու հայ ազգի գոյութեան երաշխաւորութիւն՝ կրկնուող քայլերը դադարեցնելու համար (ՊՏԴ, տուի 3, 2-Խ, Խ446, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)։ Տեսնել նաեւ Ծանօթ. 1002։

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 26 Օգոստոսի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատեանը բացուեցաւ ի ներկայութեան ...¹⁰²⁴ երեսփոխաններու, որոնց թիւը ի վերջոյ յանգեցաւ ...ի)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը ունի 53 երեսփոխաններու մեծամասնութիւնը, հետեւաբար կրնանք սկսիլ: Անկէ առաջ կ'ուզեմ տեղեկութիւն տալ թէ երեսփոխաններէ ոմանք տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն իրենց բացակայութիւնը կը հաղորդեն: Տր. Թէրզեան ճամբորդութեան պատճառաւ իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ, կ'արձանագրենք զինքը օրինաւոր բացակայ: Տ. Գէորգ Վ. Արսլանեան պաշտօնական զբաղման պատճառաւ [կը բացակայի]: Նոյնպէս տիար Բարսեղ Աւետիսեան հետեւեալ գրով հրաժարական կու տայ Համարակալութեան Դիւանի անդամակցութենէ:

(Պատճեն)¹⁰²⁵

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Տիար Աւետիսեան օգտակար էր մեր անդամ գտնուած Համարակալութեան Դիւանին մէջ եւ քանի որ իր բացակայութիւնը ժամանակի մը համար է, կ'առաջարկեմ մերժել իր հրաժարականը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Կը ձայնակցինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Թէքեան ալ բացակայութեան գիր մը ունի, կը յանձնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

(Պատճեն)¹⁰²⁶

¹⁰²⁴ Ատենապետին խօսքէն կը պարզուի թէ ատեանը բացուած է 53 երեսփոխաններու ներկայութեան..., սակայն «Ճակատամարտ»ի համաձայն (27 Օգոստոս 1921, 845/2666), ժողովի բացման պահուն ներկայ գտնուած է 49 երեսփոխան...: Այդ թիւը պահ մը բարձրացած է 55-ի («Ժողովուրդի Ձայնը», 27 Օգոստոս 1921, 877):

¹⁰²⁵ Աւետիսեանի նամակը կցուած չլլալով ատենագրութեան եւ այդ մասին մամուլի մէջ ալ տեղեկութիւն տրուած չլլալով, այդ հրաժարականը «Ժամանակաւոր բացակայութեան» պատճառով տրուած ըլլալը կը պարզաբանուի Սաաթճեանի յայտարարութենէն, որ կը յաջորդէ գիրին ընթերցման:

¹⁰²⁶ «Պ. Թէքեան գրով մը յայտնելէ ետք թէ հիւանդանոց փոխադրուած եւ հոն գործողութեան մը ենթարկուած ըլլալով չէր կրնար ժողովին ներկայ ըլլալ, ժողովին ուշադրութիւնը կը հրաւիրէր «Ճակատամարտ»ի մէջ Պ. Ե. Օտեանի մէկ քրոնիկին վրայ, ուր հեղինակը խօսելով Պ. Թէքեանի անցեալ ժողովին մէջ խօսած ճառին վրայ, ըսած է եղեր թէ Պ. Թէքեան «ջղաձգական շարժումներ» ըրած է հիւանդագին վիճակ մը ի յայտ բերելով: Պ. Թէքեան վիրաւորուած նկատելով ինքզինք, կ'առաջարկէր որ դիտողութիւն ըլլայ Պ. Օտեանի որ այդպիսի լեզու չգործածէ երեսփոխանի մը հանդէպ» («Ճակատամարտ», 845/2666):

Հոս անհրաժեշտ է ուղղում մը կատարել: Օտեան կ'աշխատակցէր թէ՛ «Ճակատամարտ»ի եւ թէ՛ «Վերջին Լուր»ի, առաջինին մէջ «Օրը Օրին» իսկ երկրորդին մէջ «Իրիկուան Տոմսակ» ընդհանուր վերնախորագրերուն տակ ընթերցողներուն ներկայացնելով իր քրոնիկները: «Դռնփակը» խորագրեալ խնդրոյ առարկայ քրոնիկը որպէս իրիկուան տոմսակ լոյս էր տեսած «Վերջին Լուր»ի (20 Օգոստոս 1921, 2260) եւ ո՛չ թէ «Ճակատամարտ»ի մէջ: Հոն Օտեան պաքներ կ'ուղղէր Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի, Չաւէն Տէր Եղիայեան Պատրիարքին, Սարգիս Սրենցի, Հայկ Խօճասարեանի եւ այլոց, բաժին մը հանելով նաեւ իր բարեկամին՝ Վահան Թէքեանի, գրելով. «Իսկ Պ. Վ. Թէքեանի ջղագարային ետեւ առաջ ուստումները, ճշող ընդմիջումները, բարկաճայթ պոռչուածքները հետզհետէ կը հասնին իրենց զայրուցքին եւ լուրջ մտահոգութիւն կը պատճառեն իր համակիրներուն եւ բարեկամներուն»:

Հարկ է յիշատակել հոս Օտեանի «Մեր երեսփոխանները» շարքին 34-րդը՝ նուիրուած Վահան Թէքեանի («Մանանայ», Գ. շրջան, 10, 14 Յունիս 1914, 155–158): Հոն Օտեան կը գրէ.

Մեր Ազգային Ժողովի ամենէն աւելի ներկայանալի երեսփոխաններէն մին:

Թէ՛ իր նկարագրովը, թէ՛ իր խօսուածքովը, թէ՛ իր գաղափարներովը եւ թէ իր արտաքինովը Վահան Թէքեան տիպար երեսփոխան մըն է:

... Անոնք որ զինք մօտէն չեն ճանչցած, սխալ գաղափար մը կազմած են իր մասին, կատաղի կուսակցամոլ, կռուազան, անտանելի մէկը համարելով զինքը...:

Տ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Պ. Օտեանի դեմ այս դիտողությունները քանի մը անգամ տեղի ունեցած են եւ Պ. Շէիրիկեան ալ իրաւամբ բողոքի ձայն բարձրացուցած է այստեղ այդ նպատակաւ: Անհրաժեշտ է որ դիւանդ նկատողութեան առնէ այս կէտերը:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Պ. Օտեանի գրութիւնները իբրեւ երգիծական չեմ կարծեր որ այս ժողովին մէջ եղած քննադատութիւնները արդարացնեն, մինչդեռ մենք գիտենք որ դռնփակ ժողովի մը մէջ եղած խօսքերը երեսփոխանի մը կողմէ բառ առ բառ հրատարակուեցան եւ այն ալ ծանր պարագայի մը մէջ, ոչ թէ այսպէս երեսփոխանի մը դիմագծին նկարագրութեամբ: Անկէ ի վեր 7-8 ամիսներ անցած են՝ երբ ես դռնփակ նիստի մը մէջ այս խնդիրը յարուցի. անշուշտ խնդրոյ առարկայ երեսփոխանը չի կրնար ուրանալ այս կէտը: Հետեւաբար ես ծիծաղելի կը գտնեմ այս առաջարկը, որ պէտք է նկատողութեան իսկ չառնուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գիրը դիւանիս ուղղուած ըլլալով, ըստ այնմ նկատողութեան կ'առնուի, ուստի կ'առաջարկեմ դիւանիս թողուլ այս գործը:

ՄԵԼԳՈՆԵԱՆ¹⁰²⁷ ԿՏԱԿԸ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքին կողմէ գրութիւն մը ունինք, որ մեր այսքան տառապանքներուն մէջ քիչ մը հաճելի կրնայ ըլլալ:

(Պատճեն)¹⁰²⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս մասին Պ. Յ. Իսագուլեան ալ գիր մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)¹⁰²⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը հրաւիրեմ Ս. Պատրիարքը որ աղօթք մը կարդայ հանգուցելոյն հոգւոյն համար եւ եթէ կը թոյլատրէք, ժողովիս շնորհակալութեան թարգման ըլլայ դիւանս Պ. Մելգոնեանի մօտ, որ հայրենասիրական

Եւ այս պատճառաւ էր որ Դաշնակցականները երկար ատեն սուր հակառակութիւն մը ունէին իրեն դէմ, զայն նկատելով իրենց ամենէն անհաշտ թշնամիներէն մէկը:

Յետոյ, կամաց կամաց, երբ ւաւելի մօտէն շփում ունեցան իրենց [իրեն- Վ.Դ.] հետ, տեսան որ Թէքէեան իրենց ենթադրած անհանդուրժելի մարդը չէր եւ ո՛չ ալ յամառ կուսակցամոլ մը...:

Ընդհակառակը՝ Վահան Թէքէեան անկեղծ հակառակորդ մըն էր որ գիտէր ի հարկին ուղղամտօրէն ձեռք երկնցնել երկի հակառակորդներուն, եւ անոնց հետ քով քովի քալել, երբ այդպէս կը պահանջէ[ին] կուսակցական նկատումներէ աւելի բարձր շահեր:

Բայց հակառակ իր այս յատկութիւններուն՝ Վահան Թէքէեան չէ կրցած ինքզինք սիրցնել Ազգային Ժողովի մեծամասնութեան..., եւ յետոյ, ինք երբեք իր կողմէ ջանք կամ գոհողութիւն չ'ըներ ինքզինք սիրցնելու համար:

Եւ յետոյ, խօսելու ձեւ մը ունի, որ միշտ յարձակողական է...: Քու կարծիքդ պաշտպանած ատենը կարծես որ հակառակը կը փաստաբանէ:

- Երբ խօսք կ'ուզեմ, կ'ըսէ ու զսպանակէ մը մղուածի պէս ոտքի կը ցատքէ, այն տպաւորութիւնը կը գործէ թէ երեսփոխանի մը վրայ պիտի յարձակի զայն բզկտելու համար:

Վահան Թէքէեան ազգայիննի մըն է, բայց ո՛չ ինչ դպրոցէն: Քծնի, շողոքորթել, վարդապետն ու վարժապետը շահագործել, պատրիարքարանի կամ առաջնորդարաններու դուռը ափ առնել եւ կամ հասութաբեր վանքերու շուրջը դեգերել իր գործը չէ: Գիտցած է ու կարողացած է ազգայինճիւղեանը [ազգայինճիւղիւնը- Վ.Դ.] արժանաւոր աստիճանի մը մէջ պահել...:

¹⁰²⁷ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան բարերար Կարապետ եւ Գրիգոր Մելգոնեան եղբայրներուն մականունը նուիրականացած ըլլալով գ-ով, բնագրային Մելքոնեանը վերածած ենք Մելգոնեանի:

¹⁰²⁸ «Կարդացուեցաւ Զաւէն Պատրիարքին մէկ գիրը, որով Մելգոնեան եղբայրներուն ըրած կտակին մասին մանրամասնութիւններ կու տար» («Ճակատամարտ», 845): Նոյնին մասին «Ժողովուրդի Զայնը» (877) կը հաղորդէ. «... Կարդացուեցաւ Խառն Ժողովին մէկ գիրը, որ կը հաղորդէր Մելգոնեան կտակի մանրամասնութիւնները եւ ազգին համար իբր կէս միլիոն եգիպտական) ոսկիի նուիրատուութիւնը, աւելցնելով որ թէ եւ այդ մասին դատաւարութիւն մը տեղի կ'ունենայ, սակայն չի կրնար ազգը զրկել իր իրաւունքէն: Այս գիրը կը վերջանար երախտագիտական խօսքերով, Պ. Կ. Մելգոնեանի նկատմամբ»:

¹⁰²⁹ Իսագուլեան կ'առաջարկէր յարգանքի արտայայտութիւն մը ընել Մելգոնեան բարերար եղբայրներուն («Ճակատամարտ», 845/2666):

եռանդով մը իր եղբորը կամքը կը կատարէ կարենոր գումար մը աւելցնելով անոր վրայ:¹⁰³⁰

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Երանի թէ կտակն ալ իր նպատակին ծառայէ:¹⁰³¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ ալ ուրիշ բաղձանք մ'է:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ՉԷՉՈՔ ՏԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստին ընդերկար վիճաբանելէ յետոյ, մեր խորհրդակցութիւնները չկրցան եզրակացութեան մը յանգիլ: Պիտի խնդրէի որ այսօրուան նիստին կարելի ըլլայ ատիկա, հոգ տանելով մեր վարուելակերպին եւ հաստատ պահելով ժողովին կարգապահութիւնը: Անցեալ անգամ Ս. Պատրիարքը երկար ատենախօսութենէ մը վերջ առաջարկ մը բերաւ այստեղ, թէ քանի որ այդպիսի տարաձայնութիւններ կան, խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմուի: Այս առաջարկը քուէի դրուելու առիթով ռեւէ եզրակացութիւն յառաջ չեկաւ: Ուստի այսօր այդ եզրակացութիւնը գոյացնելու համար խօսք կու տանք նախ Պ. Գալիկեանի, որ անցեալ նիստին ոտքի վրայ էր խօսելու համար եւ ներում կը խնդրեմ իրեն այդ խօսքը չտալու համար:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Սկզբնական վիճակի մէջ ուրիշ բնոյթ ունէր խնդիրը, անցեալ նիստին ուրիշ գոյն առաւ: Չէզոք Տան մասին Վարչութեան ատենապետը ըսաւ որ մենք գացինք ապահովել[ու] անոր շարունակական ընթացքը: Չէզոք Տունը Ազգերու Լիկին կողմէ կը հովանաւորուի եւ հետեւաբար միջազգային գոյն պիտի ստանայ ազգային քաղաքականութեան տեսակէտով: Հետեւաբար անիկա միջազգային մի հաստատութիւն է եւ մենք չենք կրնար խորհիլ տարբեր կարգադրութիւն մը, որովհետեւ այդ հաստատութիւնը դրուած է այն վիճակին մէջ, ուրկէ պիտի օգտուէր ազգը:

Որոշ կասկածներ կան, սակայն, որ Վարչութեան ընթացքը պատճառ եղած է այն վիճակին, որ յառաջ եկած է այսօր: Գալով գեղծումի խնդրին, քաղաքական տեսակէտով տարակարծութիւն մը կայ այդ մասին: Ծատ հասկնալի է որ այդ խնդիրը քննուէր եւ արդիւնքը հաղորդուէր: Սակայն պետք է քննուին նաեւ այն ամէն խնդիրները, որոնք անվստահութեան պատճառ եղան եւ Չէզոք Տունը ստացաւ այս վիճակը՝ իբրեւ հետեւանք այդ բանակցութիւններուն: Եթէ պիտի կազմուի յանձնաժողովը, պետք է քննէ նաեւ թէ ինչ արդիւնք ունեցած են կատարուած բանակցութիւնները. այսինքն՝ քննէ խնդրոյն քաղաքական կողմը եւ գեղծումի գործը միանգամայն:

Տ. Լ. ԳԵԵՐՈՆԵԱՆ.- Այս խնդիրը երկու մասի կրնայ բաժնուիլ: Առաջին մասը այն ամբաստանութիւնն է որ Պ. Սրենց ներկայացուց այստեղ եւ Քաղ. Ժողովի ատենապետին տուած պատասխանը բոլորովին խուսափողական էր ճշմարտութիւնը պարտկելու համար, որովհետեւ երբ կ'ըսուի որ այդ հարցին մօտեցած են պիւտճէի տեսակէտով, խնդիր կը ծագի թէ ինչպէ՞ս տարին անգլիական դեսպանատունը: Թէեւ չըսաւ որ Չէզոք Տունը փակելու ծրագիր կար, բայց ես կրնամ ըսել թէ փակումի եւ տեղափոխութեան մէջ այս պարագային տարբերութիւն չկայ, մանաւանդ թէ տեղափոխութեան համար լուրջ պատճառներ չկան: Այլ, ինչպէս հասկցուեցաւ տրուած տեղեկութիւններէն, ասիկա առ առաւել ամսականի խնդիր է, մինչդեռ մենք լուր ունինք որ կազմուած է արդէն այն մարմինը, որ Չէզոք Տունը պիտի մատակարարէ եւ թուրքերու ձեռքէ առնուած իրաւասութիւնը կրկին իրենց կը վերադարձուի, մինչդեռ Չէզոք Տունը դրուած էր հայ խնամակալութեան հովանիին ներքեւ: Որբերու տեղափոխութեան խնդրոյն յաջորդող այս միջազգային հանգամանքը այդ տունը փակուելէն տարբերութիւն չունի: Իսկ գալով երկրորդ կէտին, այսինքն այն նամակին եւ յօդուածներուն, Քաղ. Ժողովի ատենապետը պետք է ուսումնասիրէր զանոնք եւ այնպէս բերէր: Անոնց ուսումնասիրութենէն սա կարծիքը դուրս կու գայ որ ատոնք արդիւնք են հիւանդ մտայնութեան: Այս կրնայ ըլլալ նաեւ օտարներու տպաւորութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իբրեւ ատենապետ դիտել կու տամ որ ձեր նկատողութեան յանձնած խնդիրները իրաւացի դիտողութիւններ կրնան ըլլալ, բայց այս կերպով պիտի ճապաղին խնդիրները: Քիչ առաջ յորդորեցի

¹⁰³⁰ «Յոտնկայս հոգւոց աղօթք»ի եւ «շնորհակալութեան քուէ» տալու գաղափարը կը ներկայացնէ ոգին Իսազուլեանի նախապէս ակնարկուած առաջարկին («Ժողովուրդի Ձայնը», 877):

¹⁰³¹ Կը տարուինք ենթադրելու թէ Խօճասարեան բաղձանքը յայտնած էր անոր համար որ Հայաստան խորհրդային կարգերով օժտուած, Կիլիկիոյ մէջ հայկական ինքնավարութեան կամ անկախութեան հաստատման յոյսը փետրաբար դարձած, իսկ հոն կամ Արեւմտահայաստանի մէջ Հայ Ազգային Տան մը ստեղծման ճիգերուն արդիւնքը տակաւին անորոշ ըլլալով, կտակը կրնար չծառայել Մելգոնեան բարերարներու բանաձեւած նպատակին:

ձեզի ուղղակի նպատակին դիմելու: Նոյնը պիտի կրկնեմ հիմա: Ս. Պատրիարքը խորհրդարանական յանձնաժողովի մը կազմութիւնը կ'առաջարկէ: Եթէ ունիք այդ մասին ըսելիք, հաճեցէք խօսիլ:

Տ. Լ. ԳԵԻՈՆԵԱՆ.- Ես կ'առաջարկեմ որ կազմուելիք յանձնաժողովը երկու կէտի մասին քննութիւն կատարէ եւ արդիւնքը մեզի բերէ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես նոր բան մը չունիմ ըսելիք. պէտք կը տեսնեմ որ բաժնուիին այս խնդիրները եւ բուն խնդիրը, որ Չէզոք Տան կը վերաբերի, յանձնաժողով մը կազմուի քննելու համար գեղծումներու մասին ըսուածները:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Ես առաջարկ մը միայն ունիմ: Պ. Գալիկեան կը միացնէ Չէզոք Տան խնդիրը իր քաղաքական հանգամանքին: Այս մասին վիճաբանութիւն եւ խնդրոյն քաղաքական բնոյթի մասին խօսք աւելորդ կը նկատեմ: Յանձնաժողով մը պէտք է կազմուի, որ ո՛չ միայն գեղծման խնդիրը, այլեւ՝ քաղաքական հանգամանքը պէտք է քննէ:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲԷՆԻՍ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Այս կողմէն հարցում մը եղաւ, որուն պատասխանուեցաւ որ Չէզոք Տունը փակելու խնդիր չկայ: Յետոյ այս ժողովին մէջ ջղայնութիւն մը յառաջ եկաւ երբ Ս. Պատրիարքը յայտարարեց որ Չէզոք Տունը մեր ձեռքէն ելած է: Այս պարագային մէջ Քաղ. Ժողովին որոշ պատասխանատուութիւն կը վիճակի: Ես պիտի խնդրէի որ այս ժողովը նկատողութեան առնէր Քաղ. Ժողովի պատասխանատուութեան չափը:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Չեմ գիտեր թէ ժողովը պէտք եղած կերպով լուսաբանուա՞ծ է երկու մասերու վրայ եւ արդարեւ վիճաբանութեան նիւթ չէ՞ մնացած: Բաւական ճարտարութիւն մ'է եւ աւելի ճիշդը դատաստանական ճարտարութիւն մ'է խնդիրները վերածել ներկայ վիճակին: Ս. Պատրիարքը առաջարկեց յանձնաժողովին կազմութիւնը: Այս ժողովը ինչպէս հասկցաւ, Վարչութեան ատենապետը առանց Քաղ. Ժողովոյ հետ խորհրդակցելու ըրած է այնպիսի յայտարարութիւններ, որոնք օրինականապէս ամբաստանութեան տակ կը դնեն զինքը: Սակայն Պ. Գալիկեան, Տր. Դաւիթեան եւ Տ. Հմայեակ Բենյ. ըսին թէ այս յանձնաժողովը, որ պիտի քննէ գեղծումներու խնդիրը, քննէ նաեւ Քաղ. Ժողովի պատասխանատուութիւնը: Դիտել կու տամ, սակայն, որ Քաղ. Ժողովը տակաւին ամբաստանութեան տակ չէ առնուած, մինչդեռ հակառակ անոր որ նոր բան մը չունինք ըսելիք եւ մեր խօսքը սպառած է, եթէ Վարչութիւնը կ'ընդունի այս կերպ քննութիւն մը, ասիկա իր դատապարտութիւնն է: Մենք ոչ թէ տեղեկութիւն չունինք պատահածէն անգլիական դեսպանատան մէջ կատարուած դիմումի մասին, մութին մէջ կատարուած այդ գործողութիւնը կը պատկանի Չէզոք Տան...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- [ընդմիջելով] Առաջարկի մասին ի՞նչ է ձեր կարծիքը:

Ս. ՍՐԵՆՅ.- Խորհրդարանական յանձնաժողովը կազմուի Վարչութեան պատասխանատուութենէն անջատ կերպով խնդիրը քննելու համար:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶՁԵԱՆ.- Խմբակցութիւն մը ամբաստանեց Վարչութիւնը որ Չէզոք Տունը փակելու փորձ ըրած է: Այդ ամբաստանութեան պէտք եղած պատասխանը տրուեցաւ արդէն. սակայն միեւնոյն ատեն Վարչութեան ատենապետը ներկայացուց քանի մը նամակներ, որոնց քննութիւնը այստեղ ռեւէ արժէք չի կրնար ունենալ: Պէտք է այդ ամբաստանութիւնը քննէ գործադիր իշխանութիւնը: Ես 10 տարիէ ի վեր երեսփոխան եմ, ո՛չ մէկ Վարչութիւն պիտո՞՞նէ չէ բերած այստեղ եւ չէ քննուած, եւ երբ հիմա այս աշխատութեան սկսած ենք, յանկարծ միջանկեալ դէպքով մը կը խանգարուի այն: Ս. Պատրիարքը ըսաւ որ ես իմ անձովս պատասխանատու եմ անոնց համար: Ասիկա ստիպուեցաւ ըսել, որովհետեւ ոչ երեսփոխան մը յօդուած մը գրեր է, որուն մէջ կ'ըսէ որ աւելածուները հայ որբուհիներ են, եւլն.: Եթէ ատոր տակը ռեւէ երեսփոխան ստորագրած ըլլար, այս ժողովը կրնար նկատողութեան առնել, սակայն [զայն ստորագրած է] մարդ մը, որ այսպէս երեսակայական փաստերու վրայ կոթնած է: Ես կ'առաջարկեմ բաւարար համարել Վարչութեան տուած բացատրութիւնը եւ յանձնել Տր. Արթինեանի խնդիրը Վարչութեան, որ ինք քննէ՝ լսելով բողոքողը, ու եթէ գեղծում կայ, ստուգէ եւ երեսան հանէ: Այս պայմաններու մէջ Ազգ. Ժողովը չի կրնար խորհրդարանական յանձնաժողով կազմել. ասիկա օրէնքի հակառակ է եւ կը կարծեմ թէ այս կերպով գործած կ'ըլլայ Սահմանադրութեան դէմ:

Տ. Յ. ՊԱՀԼԻ.- Անցեալ անգամ Վարչութիւնը ներկայացուց Տր. Արթինեանի մէկ նամակը, որ մինչեւ այսօր Չէզոք Տան մէջ պատահածներու մասին ամբաստանութիւններ կ'ընէ: Տր. Արթինեան 10 ամիսէ ի վեր Չէզոք Տունէն ելած է, հետեւաբար համառօտիւ տեղեկութիւն տամ ձեզի այդ տան ներկայ վիճակին նկատմամբ:

Այդ տունը նախապէս օտարներու ձեռքն էր թելւ, բայց անոնց մէջ թուրք ալ կար: Յետոյ թուրքը

հեռացուեցաւ անկէ, սակայն թուրք կառավարութիւնը չ'ուզեր որ օտարներու [կամ] հայկական շրջանակի մէջ մնայ այս գործը եւ շարունակ կը պայքարի այս նպատակով: Անոնք որ գեղծանողներու պատժուիլը կը պահանջեն, ես կը ձայնակցիմ անոնց. իսկ եթէ գեղծում չըլլալը հաստատուի, անմեղները պէտք է երեւան գան եւ պատժուին ամբաստանողները: Իսկ անոնք որ այս ամբաստանութիւնը իւրացնելով կը բերեն ժողովին, պէտք չէ անպատասխանատու մնան, որովհետեւ եթէ կայ գեղծում մը, որ իրենց ըսուած է եւ 4 ամիսէ ի վեր պաշտօնի վրայ գտնուելով չեն քննած, այս կերպով պատասխանատու կը մնան իրենք: Երբ Տր. Արթինեանի այս քննադատութիւնը 8 ամիս առաջ երեւցաւ թերթերու մէջ, Չէզոք Տունի Վարչութիւնը դիմած է Ս. Պատրիարքին, ըսելով որ մենք պատասխանենք: Ն. Սրբազնութիւնը ըսած է որ մենք պէտք է պատասխանենք, որովհետեւ ասիկա շատ փափուկ խնդիր մ'է ու Վարչութեան պիտի յանձնուի, որպէսզի զրպարտողը կամ յանցաւորը երեւան հանուի: Բաղ. Ժողովը այս քննութիւնը չկատարած, ատենապետը այդ զրպարտագիրը կը բերէ ժողովին եւ կը ձգտի արատաւորելու կարգ մը մարդոց պատիւը: Ժողովին վերջին նիստէն ի վեր 15 օր անցած է եւ Բաղ. Ժողովը նոր պայմանաժամ մը ունեցաւ այս միջոցին քննութիւն մը կատարելու համար: Այս 15 օրուան մէջ պէտք է գար եւ ըսէր որ այսինչ մարդը յանցաւոր է: Այս ալ չըսաւ եւ իրաւունք տուաւ մեզի կատարելապէս պատասխանատու նկատելու Վարչութիւնը, որ առանց քննութեան այդ զրպարտագիրը բերած է ժողովին: Ես այս տեսակէտէն կատարելապէս պատասխանատու կը գտնեմ զինքը:

Ասկէ գատ, տեղեկութիւն առնուել է որ Չէզոք Տունը փակելու կամ չէզոքացնելու համար ստորերկրեայ գործողութիւններ տեղի կ'ունենան, պատասխան տրուել է այս նպատակաւ եղած հարցումին թէ այդպէս բան չկայ եւ այդ կերպով ժողովականներու բերանը գոցեր են: 15 օր յետոյ տեսանք թէ տրուած այս պատասխանը շիտակ չէ, Բաղ. Ժողովին մէջ այս խնդիրը քննուել եւ Համագգային Ժողովին տարուել է, յետոյ անգլիական դեսպանատան դիմում եղեր է եւ այս անգամ փակման խնդիր երեւան եկեր է: Հետեւաբար ես կ'առաջարկեմ Վարչութեան այս ընթացքին համար քննութիւն կատարել, քանի որ ինք իր այս պատասխանատու քայլը գոցեց գեղծումի խօսքով մը, ասոր համար պահելով այդ մասին իմ իրաւունքս, կ'առաջարկեմ կազմել խորհրդարանական յանձնաժողով մը հետեւեալ բանաձեւով:

(Պատճեն)¹⁰³²

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կ'ուզեմ պատասխանել երկու կէտի: Նախ եւ առաջ կ'ըսեմ թէ երբ որ Վարչութիւնը ունեցած էր իր ձեռքը այսպիսի ամբաստանութիւններ, ինչու կեցեր էր եւ քննութիւն չկատարեց: Պէտք է ըսեմ թէ Վարչութիւնը անպատրաստ էր այսպիսի ամբաստանութեան եւ չէր գիտեր որ եթէ կան այդպիսի գործեր, ինչպէ՛ս եղած [են]: Միայն այսօր զբաղեցաւ Չէզոք Տան գործով: Այդ տունը կը գտնուի Ս. Պատրիարքին վստահութեան ներքեւ եւ այս պատճառաւ ինք ուզեր է որ այդ հաստատութեան վարկը բարձր պահուելու համար Վարչութեան բերէ խնդիրը, սակայն զանազան զբաղումներու եւ նախորդ Վարչութեան հրաժարման պատճառաւ գործը յետաձգուել է եւ այս յօդուածը չէ յանձնած եւ հետեւաբար չէ եկած Վարչութեան սեղանին վրայ: Բայց երբ մեր ընկերները ստիպել են որ Չէզոք Տունը բաւական ծախսով կը մատակարարուի, եւն., այդ պարագային ըսեր են փոխադրութեան պէտք չկայ: Հետեւաբար Վարչութիւնը չի գիտեր թէ իր անդամներէն որո՞նք ինչ դիտողութիւններ ունին. ասոնց հետզհետէ կը ծանօթանայ:

Երկրորդ, ըսուեցաւ թէ այս թուրքը ներկայացնելը զայն իւրացնել կը նշանակէ: Այս ալ ճիշդ չէ բնաւ, որովհետեւ Վարչութիւնը չըսաւ բնաւ որ ես պարունակութիւնը կ'ընդունիմ: Ի տնօրինութիւն դրկուած է այս գիրը եւ չէր կրնար համամտութիւն յայտնել, որովհետեւ նամակագրին բացատրութիւնները չէ լսած: Սակայն ինք չի կրնար ձեռնթափ ըլլալ, պատրաստ է զբաղիլ հասկնալու համար որ անտեղի՞ է թէ պատշաճ իր պարունակութիւնը: Վարչութիւնը չի խրտչիր ոեւէ խորհրդարանական քննութենէ: Ես կը ճշդեմ կարգ մը անճիշդ կէտեր ու կ'ուզեմ հասկցնել թէ Վարչութիւնը ոեւէ սխալ քայլ չէ առած:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ինք ըսած է որ ես պիտի ցոյց տամ գեղծումները:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Խնդիրը երկու հանգամանքով ներկայացաւ: Առաջին՝ կը ներկայացուի Վարչութեան մթին հաշիւներով առած քայլը եւ յետոյ գեղծման խնդիր մը, որ ոմանց համար գոյութիւն չունի: Ըսուեցաւ նոյնիսկ որ այս գեղծումի խնդիրը գործը փակելու խնդիր է: Հոս Պ. Տ. Մովսէսեանի խնդիրը ներկայացուց իբրեւ պիտճէի խնդիր մը, որու միջոցին շռայլութիւն եւ գեղծում ալ ուշադրութեան առարկայ եղած են: Այս խնդիրը ո՛չ Պ. Տ. Մովսէսեանի խնդիր է եւ ո՛չ ալ Չէզոք Տան: Կը պահանջենք որ այս երկու

¹⁰³² «Պ. Պահրի կը պահանջէր գեղծումի մասին եղած ամբաստանութիւնը քննել եւ արդիւնքին համաձայն պատժել ենթակաները եւ կամ զրպարտողները» («Ճակատամարտ», 845/2666):

խնդիրները միանգամայն քննուին, քանի որ անոնք չեն կրնար գատուիլ իրարմէ: Եթէ Քաղաքական Ժողովի ատենապետը անգլիական դեսպանատունը գացած է, ատիկա եղած է նախագահին թոյլտուութեամբ եւ ժամադրութիւնը առնուած է Ս. Պատրիարքին հաւանութեամբ, ուրեմն Քաղ. Ժողովի ատենապետին համար անձնական յանցապարտութեան բան մը չկայ:

Իմ միտքս ալ կը մղուի հաւատալու որ գրպարտութիւն մ'է եղածը, բայց եթէ հաստատուի որ ճիշդ է, ո՞ր խիղճ[ը] կ'արդարացնէ այս բանը եւ Վարչութեան Չեզոք Տունի խնդիրը ձեռք առնելը ո՞վ չպիտի արդարացնէ: Եթէ մէկ որը ձեռք ձգելը մեծագործութիւն է, մէկ որը ծախուած ըլլալը, եթէ հաստատուի, որչափ ծանր գործ է, ու եթէ հաստատուի որ ռեւէ պաշտօնեայ դրամի համար այս գործը կատարած է, որքան ծանր պիտի կշռէ: Ես կ'առաջարկեմ կազմել յանձնաժողովը, որ լիազօրուի թէ՛ քաղաքական մասին եւ թէ՛ բուն խնդրոյն համար քննութիւն մը կատարելու, ու պայմանաժամ մը տրուի որ 15 օրէն երեք շաբաթ ըլլայ: Այս խնդիրները պէտք չէ մնան ստուերի մէջ: Այս խնդիրները կը շօշափեն մեծագոյն շահեր, հետեւաբար պէտք է շատ անաչառօրէն ու անկախօրէն քննուին անոնք եւ եթէ ապացուցուի, տարակոյս չկայ որ ո՛չ թէ Վարչութեան անկումի խնդիր չի կրնար ըլլալ, այլ եւ այս կերպով Վարչութիւնը իր դերն է որ կատարած է, հետեւաբար կարելի չեմ գտներ բաժնել այս երկու խնդիրները իրարմէ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Քուէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս կ'ուզէ ձայնակցիլ անոնց, որոնք քուէի խօսք կ'ընեն, սակայն խոստացած էինք Պ. Միրզախանեանի խօսք տալու համար իրեն, ուստի կը հրաւիրեմ զինքը որ խօսի այս նիւթին վրայ:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱՄԽԱՆԵԱՆ.- Վարչութիւնը ամբաստանեց այս ժողովը իր առած սխալ քայլին համար ու Ս. Պատրիարքը դատապարտեց Վարչութեան գործը, որ առիթ եղաւ Չեզոք Տունը մեր ձեռքէն հանելու: Ծիշդ է որ դիւրին ձեւ մ'է յանձնաժողով մը կազմել եւ թողուլ որ այս խնդիրները քննէ, սակայն եթէ այդ խնդրոյ շուրջ պիտի կատարուի քննութիւնը, պէտք է հրաժարական տայ [Վարչութիւնը], քանի որ անվստահութիւն յայտնուած է իրեն: Ուրեմն երբ մենք երկու խնդիրներու շուրջ քննութիւն պիտի կատարենք, Վարչութիւնը չի կրնար մնալ պաշտօնի վրայ: Դառնանք միւս երեսին: Եթէ Ս. Պատրիարքը կ'ամբաստանէ Վարչութիւնը եւ մենք կը քննենք խնդիրը իր խորհրդարանական հանգամանքին համար, կը հանենք իր իսկական փուլէն այս խնդիրը եւ Վարչութիւնը պէտք է առնել ամբաստանութեան տակ: Այս կերպով կախակայման մէջ կը դնենք այդ մարմինը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս ձեւը Վարչութիւնը ամբաստանելու ռեւէ բնոյթ չունի: Ամէն խնդիրներու համար Ազգ. Ժողովը իրաւունք ունի յանձնաժողովներ կազմելու եւ քննութիւններ կատարելու, ու այդ պարագային ոչ մէկ Վարչութիւն կը դադրի իր պաշտօնէն: Նոյնիսկ պատրիարքներն ալ կրնան ամբաստանուիլ կ'ըսէ օրէնքը, բայց անոնք ալ չեն դադրի պաշտօնէ: Օրէնքին այս մասին ունեցած տրամադրութիւնը շատ որոշ է: Ժողովը իր նախասիրած խնդրոյն համար այս կերպ կարգադրութիւններ ըրած է: Կը յիշենք նոյնիսկ որ Գարաեան Վարչութեան օրով տեւական մնայուն յանձնաժողով մը կը գործակցէր իրեն, առանց ոչ մէկ անվստահութեան ցոյց ըլլալու:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ծիշդ է որ խորհրդարանական յանձնաժողովի կազմութեամբ Վարչութիւնը հրաժարեալ չի նկատուիր: Այս կէտը պէտք է լաւ հասկցուի եւ զեղծումներու մասին պէտք է քննութիւն կատարուի: Պէտք է երկու խնդիրներն ալ քննուին հաւասարապէս:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Քիչ առաջ ես իմ խօսքս կրճատեցի, կարծելով որ հարցումի մասին խօսք չպիտի ըլլայ ու յետոյ պիտի խօսուի այդ խնդրոյն նկատմամբ: Այս երկու խնդրոյն համար ինչ տեսակ քննութիւն մը պէտք է ըլլայ մեր ընկերներու կողմէ որոշ փաստերով ցոյց տրուեցաւ: Վարչապետը ըսաւ որ Վարչութիւնը բերած է զեղծումները որպէսզի կարենայ քննել բնոյթը պատասխանատու եղողներուն, ուրեմն ասիկա ապացոյց մ'է Վարչութեան համամտութեան: Միւս կողմէ Վարչութեան մասին ըսուեցաւ որ զբաղած է այս խնդիրներով, մինչդեռ Պ. Տ. Մովսէսեան ըսաւ որ այսօր զբաղեցաւ այս գործով: Հետեւաբար այլեւս անհրաժեշտ չէ որ քննութիւն մը կատարուի Վարչութեան ընթացքի մասին, որովհետեւ ատիկա ճշդուած է: Կ'առաջարկուի որ քննուի թէ ինչ պատասխանատուութիւն ունի նաեւ նախագահը, որ առած է թելեֆոնով այդ ժամադրութիւնը. սակայն պարզ է որ ինք մասնակցութիւն չէ ունեցած այս խնդրոյն մէջ: Եթէ Վարչութիւնը չպաշտպանէր այդ յօդուածը եւ նամակը, ատիկա չպիտի կարդացուէր այս ժողովին մէջ: Այլեւս այս մասին Վարչութիւնը լսուելու պէտք չունինք, որովհետեւ նոր բան մը չունի ըսելիք, հետեւաբար այս մասին յանձնաժողովներու կազմութիւնը կը նշանակէ ձգձգել խնդիրը եւ երկարաձգել այն ձեւով, ինչպէս ժամանակին ձգձգուած է Երուսաղէմի խնդիրը: Հետեւաբար պէտք չէ երկու խնդիր[ներ]ը խառնել իրարու. կարելի չէ այս երկու խնդիրները միացնել, երբ Քաղ. Ժողովի ընթացքը պարզ է եւ նոր ոչինչ կայ քննուելիք: Այս յանձնաժողովը

չի կրնար բաղդատուիլ Պ. Գարաեանի Վարչութեան առիթով կազմուած յանձնաժողովին հետ, որուն կազմութիւնը տարբեր քաղաքականութեան արդիւնք էր, մինչդեռ հիմա կազմուելիք մարմինէն յետոյ այլեւս Վարչութիւնը գոյութեան իրաւունք չ'ունենար:

ՁԱՅՆԵՐ.- Փակում, փակում:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նախապէս կ'առաջարկէի վիճաբանութեան փակումը քուէի դնել:

(Ժողով[ին] 19ի դէմ 27 քուէով որոշուեցաւ փակել վիճաբանութիւնը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Առաջարկութիւն եղաւ խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմելու, սակայն ի՞նչ պիտի ըլլայ այդ մարմնոյն պաշտօնը եւ իրաւասութիւնը: Բանաձեւներ կան, որոնց մէջ ըսուած է որ կազմուելիք յանձնաժողովը պաշտօն ունենայ քննելու Վարչութեան պատասխանատւութիւնը եւ 15 օրուան մէջ աւարտելով իր գործը արդիւնքը բերել այս ժողովին:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մինչեւ մէկ ամիս:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Պէտք է 15 օրէն աւարտել իր աշխատութիւնը եւ քննել Վարչութեան քաղ. գործունէութեան հետ նաեւ զեղծումներու խնդիրը: Իմ բանաձեւս ահաւասիկ:

(Պատճեն)

Տ. ՍՐԵՆՑ.- Երկու անշատ խնդիրներ կան, որոնցմէ մէկը ներքին է: Այդ ներքին խնդրոյն համար կը միացնենք մեր ձայնը, սակայն մենք ունինք մեր որոշ բանաձեւը, որ հետեւեալն է:

(Պատճեն)¹⁰³³

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ասոնք ուղղակի ամբաստանութիւններ են, չենք կրնար ընդունիլ այդ բանաձեւը եւ չէք կրնար քուէի դնել:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այդ բանաձեւը կը դրկուի կազմուելիք յանձնաժողովին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պ. Տ. Մովսէսեան Վարչութեան կողմէ ըսաւ որ այս բանաձեւը չի կրնար քուէի դրուիլ. ասիկա սխալ է: Անցեալ նիստին երբ Վարչութեան ներկայացուցիչը իր բացատրութիւնը տուաւ, Պ. Միրզա-խանեան իրաւամբ յայտարարեց որ այս ընթացքը ունեցող Վարչութեան մը համար տրամաբանական չէ որ մնայ պաշտօնի վրայ:

Պ. Պահրիի բանաձեւը ունի երկու բաժին, որոնցմէ մէկն է խորհրդարանական յանձնաժողովի մը կազմութիւնը՝ զեղծումի խնդիրը քննելու համար: Այս մասին երկու բանաձեւները կրնան միանալ:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Երրորդ բանաձեւ մը ունինք մէկ յանձնաժողով կազմելու համար:

(Պատճեն)¹⁰³⁴

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. Պահրիի բանաձեւին մէջ դատական հիմ մը կայ, մինչդեռ պէտք է խորհրդարանական ձեւ մը ունենայ: Հարկ է նախ քննութիւն ըլլայ, որպէսզի անկէ վերջ դատաստանի մասին խօսք կարելի ըլլայ ընել:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Իմ բանաձեւս ուրիշ բանաձեւի մը հետ չի կրնար միանալ. պէտք է առանձին առանձին քուէարկուի: Այս իմաստով ուրիշ բանաձեւ մը ըլլալը չի բաւեր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բանաձեւներու պատմութիւնը այս է: Կատարուելիքը ընդհանուր քննութիւն մ'էր Չեզոք Տունի մասին, բայց աւելցուեցաւ որ քննիչները լիազօրուին նաեւ քննելու Վարչութեան ընթացքը: Իսկ Պ. Սրենցի բանաձեւը բոլորովին տարբեր է եւ կ'ընդունի նաեւ դատապարտել առանց դատաստանի: Ինչպէս յայտնի է, այս երկու բանաձեւները միեւնոյն բնութիւնը չունին: Այս կէտը կը յանձնեմ ձեր դատողութեան: Կամ պիտի որոշէք այս զեղծումներու խնդիրը քննել, եւ կամ պիտի որոշէք որ դատաստանի կամ քննութեան հարկ չկայ: Տր. Դաւիթեանի բանաձեւով պիտի կազմուի յանձնաժողով մը, որ պիտի զբաղի զեղծումներու խնդրոյն քննութեամբ առհասարակ եւ երբ որ այդ յանձնաժողովը բերել իր քննութեան արդիւնքը, այն ատեն նկատողութեան պիտի առնուի: Եթէ իմ ըսածիս մէջ ճշդութիւն չկայ, կրնաք ուղղել: Իմ փափաքս այն է, որ ձեր

¹⁰³³ «Պ. Սրենցի ներկայացուցած եւ Պ. Պահրիի իրացուցուած» բանաձեւը տեսնել խորհրդարանական Քննիչ Ցանձնաժողովին կազմած 16 Նոյեմբեր 1921 թուակիր տեղեկագրին մէջ (Ցաւելուած 220):

¹⁰³⁴ Այս երրորդ բանաձեւը բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանի՝ քուէներու առաւելութիւն ստացած եւ ատենագրութեան աւարտին արձանագրուած բանաձեւն է:

դատաստանին յանձնուի այս խնդիրը: Դատաւորը այս ժողովն է, հետեւաբար այս ժողովի դատաստանին պէտք է յանձնուի խնդիրը:

Խնդիրը այս է ահաւասիկ: Մին յանձնաժողովի մը կազմութեան կը վերաբերի, միւսը անվստահութեան առաջարկ է: Հետեւաբար անոնք որ առաջին ձեւով քննութեան համամիտ են, իրենց քուէաթուղթին վրայ պէտք է գրեն Տր. Դաւիթեանի, իսկ երկրորդը Սրենց բանաձեւ պէտք է նշանակէ:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ես իմ բանաձեւս կը միացնեմ Սրենցի բանաձեւին, յաւելումով մը, որ զեղծման խնդիրը առանձին քննութեան առարկայ ըլլայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն պէտք է գրուի Սրենց-Պահրի բանաձեւ: Եւ որովհետեւ խումբ մը երեսփոխաններու կողմէ գաղտնի քուէարկութիւն պահանջուած է, այդ կերպով գաղտնի քուէարկութիւն պիտի կատարենք:

(Գաղտնի քուէարկութիւն կատարուեցաւ մասնաւոր քննիչներու հսկողութեան ներքեւ եւ արդիւնքը եղաւ 24 քուէ ի նպաստ Սրենց-Պահրի բանաձեւին եւ 29 քուէ ի նպաստ Տր. Դաւիթեանի հետեւեալ բանաձեւին)

«Ժողովս լսելով Չէզոք Տան շուրջ եղած վիճաբանութիւնները, կ'որոշէ խորհրդարանական յանձնաժողով մը ընտրել, քննելու համար այդ առթիւ զեղծումներու տարաձայնութիւնները, նաեւ Վարչութեան ընթացքը այս խնդրոյն մէջ, [առ] առաւելն մինչեւ մէկ ամիս»]:

(Յետոյ ձեռնարկուեցաւ յանձնաժողովի ընտրութեան եւ անդամ ընտրուեցան առաւելագոյն քուէով Տ.

Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեան, Տեարք՝ Ն. Օհանեան, Ա. Հալաճեան, Տր. Դաւիթեան, Ղ. Տ. Աբրահամեան:

Ատեանը փակուեցաւ ժամը 6½-ին)

[Համազգային Խորհուրդ]

1 Մեպտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան
Տիար Դ. Տէր Մովսէսեան, Տիար Ա. Թէրզիպաշեան, Տիար Գ. Տէվէնեան

1° Ս. Պատրիարք Հայր եւ Փրոֆ. Պէգնեան Ս. Վիքրի[ի]¹⁰³⁵ հետ իրենց տեսակցութիւնը հաղորդեցին ժողովին:

Ս. Պատրիարքը ըսաւ թէ Ռւլիֆի ընդի. քարտուղարը ուզած էր կարգ մը տեղեկութիւններ, որոնք տրուած էին իրեն: Հայաստանի վիճակը շատ խեղճ նկարագրած է եւ յայտնած է թէ անիկա կը կարօտի արտաքին օգնութեան, եւ կասկած չայտնած է թէ, եթէ Ամերիկայի մէջ արձագանգ գտնէ սա լուրը թէ Ռուսիա ոսկեդրամ տուած է Հայաստանի, որ ամերիկացիք չօգնեն: Ս. Պատրիարքը անոր ուշադրութեան ներկայացուցած է Պաղտատ գտնուող հայերու վիճակը: Մր. Ուիքրի խոստում ըրա[ծ է] զբաղելու եւ ըսած է թէ արդէն 200 որբեր ճամբայ ելած են, եւ ինք Պէյրութ եւ Երուսաղէմ պիտի երթայ եւ ուրախ պիտի ըլլայ եթէ Բարեգործականէն ներկայացուցիչ մը Երուսաղէմ գտնուի, որպէսզի որբերու մասին տեղւոյն վրայ կարգադրութիւն մ'ըլլայ:

Նոյնպէս խօսուած է քաղաքական օգնութեան վրայ: Մր. Ուիքրի ըսած է թէ Ուաշինկթընի մէջ մեծամասնութեան բերանը՝ ծերակուտական Մր. Պոռա,¹⁰³⁶ ըսած է ճշգրիտ բան մը չէք ըսեր, դրամը որո՞ւն տանք:

Ասկէ գատ ըսած է թէ Հայաստանի օգնելու համար զինուորական առաքում ընել պէտք է. գաւակներ ունի՞նք տրամադրելիք այս զինուորներուն համար: Հետեւաբար, Մր. Ուիքրի ըսաւ թէ Ամերիկայի վրայ շատ յոյս պէտք չէ դնել: Իսկ երբ հարցում եղաւ թէ «դուք բոլորովին պիտի քաշուի՞ք»:

Ըսաւ թէ երկու խնդրոյ մէջ չպիտի քաշուինք. Ա. կրթական եւ Բ. բարեգործական տեսակետով:

2° Ազգ. Պատուիրակութենէն հեռագրով թելադրանք եղած էր Ազգերու Դաշնակցութեան դիմում ընելու հեռագրով: Որոշուեցաւ կատարել այս դիմումը:

3° Մոն[սիւնիոր] Տոյի 20 Օգոստոս թուակիր նամակով մը կը հաղորդէր Ս. Պապին հաղորդուած ըլլալը երեք հոգեւոր պետերու թուղթին:¹⁰³⁷

Որոշուեցաւ Արհ. Նազկեան Գերապայծառէն խնդրել որ շնորհակալութիւն յայտնէ:

4° Պօղոս Նուպար փաշա իր 70 ամեակին առթիւ յայտնուած շնորհաւորութեանց¹⁰³⁸ համար շնորհակալութիւն կը յայտնէր:

¹⁰³⁵ Բնագրին մէջ՝ *Ուիքրի*:

¹⁰³⁶ William Edgar Borah (1865–1940) 1907-ին ծերակուտական ընտրուելէն մինչեւ մահ պիտի շարունակէր պահել իր աթոռը ծերակոյտին մէջ որպէս Հանրապետական Կուսակցութեան ազդեցիկ դէմքերէն մին, որ կը գլխաւորէր ամերիկեան հոգատարութիւններու հաստատման ընդդիմացող «մեկուսապաշտներ» կամ «անհամաձայններ» որակուած պաշտօնակիցներու խումբը: Ա. Աշխարհամարտի վաղորդայնին ան մղիչ ուժն էր ծերակուտականներու այն խումբին, որ դէմ էր Վերսայի Դաշնագրին վաւերացման, որպէսզի Ամերիկա մաս չկազմէր Ազգերու Դաշնակցութեան եւ չհարկադրուէր, օրինակ, Հայաստանի մէջ խնդիր ծագելու պարագային, զինուժով մասնակից դառնալ լուծման մը ապահովման: Ան դէմ էր նաեւ Խաղաղութեան Դաշնագրով Գերմանիոյ դէմ սահմանուած պատժամիջոցներուն, զանոնք դիտելով որպէս դաժան եւ վրիժառական: Իր դիրքորոշումները նպաստած են նախագահ Ուիլսոնի ծրագիրներուն եւ Արեւմտահայաստանի համար ամերիկեան հոգատարութիւն ապահովելու հայկական ճիգերուն ձախողութեան:

¹⁰³⁷ Առաքելական Պատուիրակի նամակաթուղթով Չաւէն Պատրիարքին ուղղեալ նամակով Տոյի կը յայտնէր թէ Բենետիկտ[ոս] ԺԵ Պապը ստացած է երեք հոգեւոր պետերուն 18 Յուլիս նամակը, ուր կը խնդրուէր անոր բարձր միջամտութիւնը ի նպաստ [հայ] ազգին, աւելցնելով թէ, ի պատասխան, Ծիրանաւոր Կաթալիարի իր 30 Յուլիս թուակիրով թելադրած է հաղորդել թէ Սուրբ Աթոռը ոչ մէկ առիթ բաց պիտի ձգէ ազդուօրէն գործելու ի նպաստ ձեր ազնուական ազգին եւ թէ Ֆրանսա կրկնած եւ երաշխիքներ տուած է թէ երբեք պիտի չանտեսէ այդ նահանգին մէջ հայոց իրաւունքներու պաշտպանութիւնը (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M111, Թ993, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹⁰³⁸ Մաքրագիր օրինակին մէջ՝ սխալմամբ՝ *շնորհակալութեանց*:

5° Պարսից գահաժառանգին¹⁰³⁹ տրուած այցելութեան ատեն Ս. Պատրիարքը հաղորդած էր թէ ատրպատականցի 2000 հայեր,- Ուրմիայի շրջանակէն,- կը գտնուին Նահր-էլ-Էօմէր եւ Մուսուլ, որով կարելի էր զանոնք իրենց տեղը դարձնել: Գահաժառանգը խոստացած է դիւրացնել անոնց փոխադրութիւնը եւ ընդունիլ:

6° Հայաստանի սովեալներուն օգնութեան հասնելու համար հանգանակիչ մասնախումբ մը ընտրուեցաւ, որուն անդամ ընտրուեցան.-

Տեաք Կոպեռնիկ Խաչատուրեան

Արա[մ] պէյ Կէօշտօլլու

Արամ Ինճիճեան

Թագլոր Արեւեան

Արմենակ Շէքերճեան

Գառնիկ Սարգիսօֆ

Սարգիս Թէլֆէեան

Ստեփան Խաչատուրեան

Արամ Հալաճեան

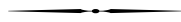
Գրիգոր Երամեան

Մկրտիչ Սերվիեան

Թո[մ]մաս Թումանճանեան

7° Ազգ. Պատուիրակութեան նիւթական վիճակին խնդիրը նկատողութեան առաւ [ժողովը] եւ միջոցներ մտածեց այս խնդրոյն ելք մը տալու համար, եւ իր ծրագրած եղանակներէն յարմարագոյն գործադրութեան համար որոշեց Պատուիրակութեան կարծիքն առնել:

8° Որոշուեցաւ Բշ. օրը ի պատիւ Արհի[ապատիւ] Տ. Օգոստինոս Արք. Սայեղեանի թեյասեղան մը տալ Ազգ. Մատենադարանին մէջ:

¹⁰³⁹ Պարսից գահաժառանգն էր Ղանար գերդաստանի վերջին գահակալ Ահմատ Շահ Ղանարի եղբայրը՝ Մոհամմատ Հասսան Միրզա Ղանար (1899–1943), որ իր ընտանիքով 1925-ին պիտի արքայութիւնը Անգլիա: Քաղաքական կեանքի մէջ մինչեւ 1921 անկարելի մնացած այս գահաժառանգը նոյն տարուան Մարտին անգլիացիներուն դիմելով առաջարկած էր գահընկէց ընել իր եղբայրը, պատճառաբանելով թէ ան իր թոյլ կեցուածքով չէր կրնար դէմ դնել մեծամասնականներու (պոլշեիկներու) տարածման:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(Արտասովոր Նիստ 5 Սեպտեմբերի 1921)¹⁰⁴⁰

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԸ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ժամը 3ին ի ներկայութեան 53 երեսփոխաններու, որոնց թիւը ի վերջոյ հասաւ 68ի)¹⁰⁴¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Համառօտակի յիշեցնեմ թէ Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութիւնը կատարուած է 1886ին եւ Վեհապետեան Յարութիւն Սրբազան¹⁰⁴² 22 տարի մնալէ յետոյ պատրիարքական աթոռին վրայ, վախճանած է 1910ին ու 11 տարիէ ի վեր թափուր կը մնար աթոռը:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳԻՐԵՐ

Ա. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԽԱՌՆ ԺՈՂՈՎԻ

Ատենադպիրը կարդաց Խառն Ժողովի տեղեկագիրը, ուր մանրամասնօրէն բացատրուած էր Երուսաղէմի աթոռին վերջին տարիներու մէջ ունեցած վիճակը, Դանիէլ Եպիսկոպոսի¹⁰⁴³ պատրիարքական տեղապահ անուանումը, այնուհետեւ յիշատակելով 1914ին Քաղաքական Ժողովի կողմէ Օրմանեան սրբազանի եւ Ազգային Ժողովի կողմէ Վահան Թէքէեանի առաքելութիւնը,¹⁰⁴⁴ Սահակ Կաթողիկոս-Պատրիարքի շրջանը¹⁰⁴⁵

¹⁰⁴⁰ Այս նիստի ատենագրութեան բնագրին պատճնէր չունինք. հետեւաբար, զայն կը ներկայացնենք համադրելով պոյսահայ մամուլի 6 Սեպտեմբեր 1921-ի համարներով յոյս տեսած նկարագրականները, հիմնուելով «Ժողովուրդի Ջայնը»ի (884), «Ճակատամարտ»ի (852/2673) եւ «Վերջին Լուր»ի (2274) տեղեկատուութիւններուն վրայ:

¹⁰⁴¹ «Ճակատամարտ» (852/2673) ուղղակի կը նշէ թէ նիստը բացուած է 3:20ին 68 երեսփոխաններու մասնակցութեամբ: «Ժողովուրդի Ջայնը»ի (884) նկարագրականին մէջ 68-ը գրաշարական վրէպով դարձած է 63, բայց աւելի ուշ քուէարկող երեսփոխաններու թիւը ներկայացուած է ճիշդ՝ 68:

¹⁰⁴² Գահիրէ ծնած Յարութիւն Արք. Վեհապետեան (1819–1910) տարիներ շարունակ զանազան վայրերու մէջ առաջնորդական, ապա նաեւ թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ Երուսաղէմի մէջ պատրիարքական փոխանորդի պաշտօններ վարելէ ետք, 1885-ին ընտրուած է նախ Պատրիարք Թուրքիոյ Հայոց եւ ապա, նոյն տարին, Պատրիարք Հայ Երուսաղէմի, սակայն մնացած էր Պոլիս՝ հոնկէ հետապնդելով միաբանութեան վերաբերող կարգ մը կարեւոր կալուածական խնդիրներ՝ մինչեւ Երուսաղէմ պաշտօնապէս մեկնումը 1889-ի Մայիս ամսուն:

¹⁰⁴³ Պոլիս ծնած Դանիէլ Արք. Յակոբեան (1865–1922) Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան տեղապահութիւնը վարած էր 1909–13 տարիներուն: 1920–21 անդամ էր ան Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Կրօնական Ժողովին:

¹⁰⁴⁴ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովն ու Քաղաքական Ժողովը Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան եւ վանքին վիճակին բարուրման անհրաժեշտութեան դէմ յանդիման գտնուելով՝ 1914-ի Յունուարին որոշած էին որպէս պատուիրակ Երուսաղէմ դրկել Օրմանեանն ու Թէքէեանը, երբ վերջինը դեռ ընդամենը քանի մը ամիս առաջ Կեսարիա դրկուած էր որպէս տեսուչ Կեսարիոյ Սր. Կարապետ վանքի վարժարանին: Թէքէեան հագիւ Մայիս ամսուն պիտի կարենար գտնուիլ Երուսաղէմ, ուրկէ Եգիպտոս պիտի անցնէր Օգոստոսին՝ դառնացած Օրմանեանի մեքենայութիւններէն: Օրմանեանի մահէն ետք միաբանութիւնը 1929-ին պիտի հրատարակէր անոր «Խոհք Եւ Խօսք» հատորը, ուր վախճանեալ նախկին պատրիարքը շօշափած էր իր եւ Թէքէեանի պատուիրակութեան հարցը՝ խեղաթիւրելով կարգ մը իրողութիւններ, որոնց ջրումը կատարելու հարկին տակ զգացած էր ինքզինք Թէքէեան, «Արեւ» օրաթերթի 4–8, 10–11, եւ 13–15 Յունիսի 1929-ի համարներուն մէջ ստորագրելով «Օրմանեան Սրբազան Եւ Երուսաղէմ – Անձնական Բողոք Սը Եւ Ճշդում Սը» խորագրով յօդուածաշարք մը:

¹⁰⁴⁵ Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոս 1915-ի Հոկտեմբերին օսմանեան իշխանութիւններու հարկադրանքին տեղի տալով անցած էր Երուսաղէմ՝ Օրմանեանի յիագոր պատուիրակութեան շրջանին, առանց գործօն դերակատարութիւն մը ունենալու վանքին մէջ իր կեցութեան սկզբնական շրջանին: Պատկերը փոխուած էր 1916-ի Յուլիսին, երբ օսմանեան իշխանութիւններու նոր կարգադրութեամբ Խապայեանի անձին վրայ կեդրոնացուած էին Սիսի եւ Աղթամարի կաթողիկոսական, ինչպէս նաեւ Պոլսոյ եւ Երուսաղէմի պատրիարքական պաշտօնները: Այդպիսով, Երուսաղէմի մէջ Խապայեանի որպէս պատրիարք պաշտօնավարութիւնը տեւած է մինչեւ Պաղեստինի մէջ պատերազմական գործողութիւններու հարկադրանքով իր Դամասկոս անցնիլը 1917-ի Նոյեմբեր 19-ին:

և ի վերջոյ [Պաղեստինի] անգլիական գրաւումէն¹⁰⁴⁶ յառաջ եկած վիճակը:

Բ. ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԵՐՈՒՄԱՂԵՄԻ ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ

Ատենադպիրը նաեւ կարդաց Երուսաղէմէն ուղարկուած միաբանական ընդհանուր ժողովին ընտրական տեղեկագիրը, որով յայտնելով Եղիշէ Դուրեան եւ Մկրտիչ Աղաւունի¹⁰⁴⁷ եպիսկոպոսներու միաբան ընտրուած ըլլալը, կ'աւելցնէր թէ 40 միաբաններէ 30ին ներկայութեան օրինաւորապէս պատրաստուած ըլլալով եօթնանուն ցանկը ըստ 1883ին վաւերացուած միաբանական կանոնագրին, որուն հիմամբ արդէն կատարուած էր Եսայի¹⁰⁴⁸ եւ Յարութիւն պատրիարքներու ընտրութիւնը, ժողովին կը ներկայացնէր գաղտնի քուէով որոշուած պատրիարքական ընտրելիներու եռանուն ցանկը, որ կ'ընդգրկէր Եղիշէ Դուրեան, Եղիշէ Չիլիսկիրեան¹⁰⁴⁹ եւ Տրդատ Պալեան¹⁰⁵⁰ եպիսկոպոսները:

Այս առիթով կարդացուեցան եօթնանուն ցանկին մէջ գտնուող եկեղեցականներուն կենսագրականները, բացառելով կենսագրութիւնը Դուրեան Եպիսկոպոսի, որուն համար ըսուած էր թէ ամենուն ծանօթ է եւ հարկ չկայ անոր մասին խօսելու:

Գ. ԱՐՏՕՆԱԳԻՐ ՄՐ. ՍԹՕՐՍԷ¹⁰⁵¹

Կարդացուեցաւ Երուսաղէմի մէջ անգլիական կառավարութեան ներկայացուցիչ Մր. Սթորսի գիրը, որով կ'արտօնէր միայն այս անգամ պատրիարքի ընտրութիւնը կատարել ըստ Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութեանց:

¹⁰⁴⁶ Բրիտանացիները Պաղեստինը գրաւած էին 1917-ին եւ զինուորական գրաւման վիճակի մէջ պահած մինչեւ 1920՝ հոն քաղաքային վարչութիւն հաստատելէ առաջ: Այդ քաղաքային վարչութիւնը ճամբան պիտի հարթէր Ազգերու Լիկային կողմէ Պաղեստինի վրայ բրիտանական հոգատարութեան պաշտօնական ճանաչման 1923-ի Սեպտեմբերին:

¹⁰⁴⁷ Մկրտիչ Արք. Աղաւունի (1863–1942) եղած է բազմաշխատ հոգեւորական եւ հեղինակած է կարգ մը կարեւոր աշխատութիւններ, ինչպէս՝ *Միաբանք Եւ Այցելութիւն Հայ Երուսաղէմի* (Երուսաղէմ, 1929), *Հայկական Հին Վանքեր Եւ Եկեղեցիներ Սուրբ Երկրին Մէջ* (Երուսաղէմ, 1931), *Սուրբ Երկրին Սրբավայրերու Աւանդութիւնները* (Երուսաղէմ, 1936):

¹⁰⁴⁸ Թալաս ծնած Եսայի Արք. Կարապետեան (1825–1885) Հայ Երուսաղէմի Պատրիարք ընտրուած էր 1864-ին, համաձայն Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն, եւ իր պաշտօնին անցած էր 1865-ին, եպիսկոպոսական աստիճան ստանալու նպատակով Էջմիածին ուղեւորուելէ ետք: Լուսանկարչութեամբ հրապուրուած եւ Եւրոպա այդ մարզին մէջ համապատասխան գիտելիքներ ձեռք բերած ըլլալով, Երուսաղէմ հիմնած է լուսանկարչատուն եւ ծաւալած է տպագրական-հրատարակչական բեղուն գործունեութիւն:

¹⁰⁴⁹ Խարբերոցի Եղիշէ Եպսկ. Չիլիսկիրեան (1863–1929) կրթական եւ տեսչական պաշտօններ վարած էր զանազան վայրերու մէջ եւ 1910–16 տարիներուն ատենապետած էր Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան Ընդհանուր Ժողովին եւ 1918–1921-ին նախագահած է Միաբանութեան բարեկարգութեան հետամտող Վրացական Ժողովին: Սահակ Բ. Խապայեան Կաթողիկոսի հետ Դամասկոս տարագրութեան շրջանին վարած էր այդտեղի առաջնորդութիւնը: Իր գործերուն մաս կը կազմեն Նկարագրութիւնը *Երուսաղէմի-Հայկի-Դամասկոսի Գաղթականական Եւ Վանական Չաւնազան Դիպաց Եւ Անցքերու 1914-1918* (Երուսաղէմ, 1922), *Յուշեր Եւ Նօթեր Ս. Երուսաղէմէն, Պոլսէն Եւ Դամասկոսէն* (1916-1920) (Երուսաղէմ, 1923) եւ *Յիշատակներ Բաղէշի Առաջնորդութենէն* (Երուսաղէմ, 1925) հատորները:

¹⁰⁵⁰ Թալասի ծնունդ Տրդատ Եպս. Պալեան (1850–1928), որ 1887–1910 վարած էր Կեսարիոյ առաջնորդութիւնը եւ 1911-ին ալ տեղապահական փոխանորդի պաշտօնը Երուսաղէմ, տուեալ շրջանին հաստատուած էր Չմիւռնիա: 1923-ին ապաստան գտած է Աթէնք, Քեմալական շարժման հետեւանքով իր ձեռագիրները Չմիւռնիոյ հրդեհին զոհ դառնալու եւ քաղաքը իր յոյն ու հայ բնակչութենէն դատարկուելու աղիտալի օրերուն: Հեղինակ է ձեռագրացուցակներու, եւայլն:

¹⁰⁵¹ Մըր Ռանըլտ Հենրի Էմհերսթ Սթորս (Ronald Henry Amherst Storrs [1881–1955]) նախ զինուորական եւ ապա քաղաքային կառավարիչն էր Երուսաղէմի 1920-ի Յուլիսէն մինչեւ 1926-ի Նոյեմբեր ամիսը: Իր կենսագիրները կ'ըսեն թէ ան փորձած է նեցուկ կանգնիլ սիոնական շարժման, միաժամանակ պաշտպանելով Պաղեստինի արաբ ազգաբնակչութեան շահերը եւ այդ իսկ պատճառով իր վրայ հրաւիրած է երկու կողմերուն ալ թշնամանքը: Հետաքրքրական է նշել թէ «Արեւ» օրաթերթի 14 Մարտ 1919-ի թիւ 590 համարին մէջ Երուսաղէմէն «Էնիփշըն Կազէթ»ին ուղարկուած լրատուութեան մը թարգմանեալ բովանդակութեան համաձայն, Չօր. Սթորս «արմատական կարգադրութեամբ մը բռնութիւն էր Երուսաղէմի Միաբանութեան քաղցկեղը...: Չօր. Սթորս, որուն սրտցաւ հայասիրութիւնը եզիպտահայոց ծանօթ է՝ վանքին խնդիրները մօտէն ուսումնասիրելէ յետոյ՝ այս անգամ անոր ընդհանուր վարչութեան եւ մատակարարութեան վերին հսկողութիւնը ինք ստանձնած է եւ իր կողմէն Տնօրէն Ժողովի նախագահ անունամբ Եղիշէ [Չիլիսկիրեան] Սրբազան, որն որ ուղղակի պատասխանատու պիտի ըլլայ Երուսաղէմի Վսեմ. Կառավարչին»:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Գնահատելով անգլիական կառավարության պաշտպանությունը Երուսաղեմի վանքին հանդէպ, կ'առաջարկեմ կատարուած բարեացական կարգադրութեան համար շնորհակալութիւն յայտնել անգլիական կառավարութեան:

Տ. Վ. ԹԷԶԷՏԱՆ.- Ըստ որում իմ յիշատակութիւնը եղած էր տեղեկագրին մէջ իբրեւ քննիչ Ազգ. Ժողովին կողմէ, կը փափաքեմ մանրամասն տեղեկութիւն տալ իմ կատարած պաշտօնին համար: Հարկ կը դատեմ ըսելու թէ 1914ի Յունուարին կոչուելով այդ պաշտօնին, մեկնած եմ Երուսաղեմ, ուր Ազգ. Ժողովին ընդունած օրէնքին գործադրութեան համար յուրջ անհամաձայնութիւններ ունեցած եմ Օրմանեան Ս.ի հետ ու մեկնելով Եգիպտոս, [Համաշխարհային Ա.] պատերազմը ծագած ու որեւէ կարգադրութիւն չէ կրցած ըլլալ: Ազգ. Պատուիրական կարգադրութեամբ անգամ մըն ալ գացած եմ Երուսաղեմ 1918ին, բայց միաբանութեան նիստական վիճակը այնքան աննպաստ էր որ Եգիպտոսէն սպասուած օգնութիւնները չեն կրցած ըլլալ եւ վանքին վիճակը մնացած է նոյն կացութեան մէջ: Փափաքելի է որ ըստ որում անգլ. կառավարութիւնը այս անգամի համար կ'արտօնէ ընտրութիւնը կատարել Ազգային Ժողովէն, Ժողովին շնորհակալութեան հետ փափաք յայտնուի նաեւ որ յառաջիկայ ընտրութիւններն ալ տեղի ունենան ազգային օրէնքներու անփոփոխ պահպանութեամբ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես ալ իբրեւ [Ազգային Համագումարի] պատուիրակ Փարիզ գտնուած ատենս մօտէն տեղեկութիւն ունենալով Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրութեան պէտքին համար կատարուած խորհրդակցութիւններուն, կը փափաքեմ տալ կարգ մը տեղեկութիւններ:

ԿԱՐԾԻԶՆԵՐՈՒ ՓՈԽԱՆԱԿՈՒՄ

Խօսք առին Պ.Պ. Գարաեան, Խօնասարեան, Պոպանճեան եւ Տ. Հմայեակ քահանայ: Կարծիքներու փոխանակութենէն վերջ, Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց Ատենապետին առաջարկը եւ յօտնկայս շնորհակալութիւն յայտնեց Անգլիոյ, փափաք յայտնելով որ Երուսաղեմը միշտ կապուած մնայ կեդրոնին [Ազգային Երեսփոխանական Ժողովին], քանի որ վանքը կը պատկանի ազգին եւ միաբանութիւնը լոկ անոր իրաւունքներուն հսկող մարմինն է:

ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ ԱԶԳԱՅԻՆ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՅՕՂՈՒԹՆԵՐՈՒ

Կարդացուեցան Ազգային Սահմանադրութեան այն յօդուածները, որոնք կը վերաբերին պատրիարքական ընտրութեան:¹⁰⁵²

ԱՂՕԹԱՍԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ատենապետը հրաւիրեց Ս. Պատրիարքը որ օրինէ յիշատակը վախճանեալ Յարութիւն Պատրիարքի, որ արժանաւորապէս վարեց պատրիարքական պաշտօնը 22 տարի: Ս. Պատրիարքը կարդաց հոգեւոյ աղօթքը, զոր բոլոր երեսփոխանները յօտնկայս ունկնդրեցին: Յետոյ սեղանը բացուելով, ըստ ձեւակերպութեան, եկեղեցական դասը երգեց «Լուսով աստուածութեան քո Քրիստոս լուսաւորեցեր Ս. զեկեղեցի, պահեա զսա անշարժ յախտեան» շարականը, ընտրութիւնը փափաքուած ելլին հասցնելու համար:

¹⁰⁵² «Պատրիարք Սրբոյ Երուսաղեմի» գլխուն տակ Ազգային Սահմանադրութիւնը այդ պաշտօնն ու ընտրութեան կարգը կը սահմանէ 17–23 յօդուածներով, նշելով թէ Երուսաղեմի Պատրիարքը Ս. Յակոբայ Աթոռին ցկեանս գահակալն է եւ միաբանութեան նախագահը, որ միաբանութեան կանոնագրին հակառակ վարուելու պարագային ենթակայ կը դառնայ ամբաստանութեան կա՛մ իր միաբանութեան, կա՛մ Պոլսոյ Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներուն կողմէ: Նման պարագայի, Ազգային Ընդհանուր Ժողովը կը քննէ ամբաստանութիւնն ու եթէ հաստատուի անոր հիմնաւոր ըլլալը, Պատրիարքը կը հեռացուի եւ անոր պաշտօնը կը վստահուի տեղապահի մը, որ անդամ է միաբանութեան եւ Ընդհանուր Ժողովէն կ'ընտրուի գաղտնի քուէարկութեամբ: Պատրիարքին վախճանման պարագային, միաբանութիւնն իր մէջէն կ'ընտրէ տեղապահ մը, որուն ընտրութիւնը կը հաստատեն Ազգային Ժողովները: Սահմանադրութեան տրամադրութիւններուն համաձայն, Պատրիարք կրնար ընտրուիլ 35 տարիքը լրացուցած միաբան մը, պայմանաւ որ ըլլար ի ծնէ օսմանեան հպատակ: Կրօնական եւ Քաղաքական Ժողովներէն կազմուած խառն ժողովի մը վերապահուած էր ընտրելիներու եօթնանուն ցանկէն երեք ընտրելիներու անուններուն ներկայացումը Ընդհանուր Ժողովին քուէարկութեան համար: Միաբանութեան ներկայացուցած ցանկէն դուրս ղեւէ անձ թեկնածու չէր կրնար նկատուիլ (*Սահմանադրութիւն*, 21–24):

ՔՈՒԷԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՓԱԿՈՒՄ ՆԻՍՏԻ

Քուէհամարի քննիչ նշանակուեցան Տ. Մեսրոպ Եպս., Տ. Սմբատ Վ., Պ.Պ. Վ. Էսսեան, Տքթ. Բարսեղեան, Լ. Սաաթճեան եւ Հ. Անտոնեան: Քուէհամարը կատարուեցաւ:

Մասնակցեցան 68 երեսփոխաններ, որոնց 6ը սպիտակ քուէ տուած էին եւ 62 քուէ ստացած էր Տ. Եղիշէ Արքեպ. Դուրեան:

Ատենապետը նորընտիր պատրիարքի ընտրութիւնը հռչակելու առթիւ, եկեղեցւոյ բոլոր ջահերը վառուեցան եւ ժողովականք յոտնկայս լսեցին Դուրեան Ս.ի անձնական դրուատիքը ժողովին ատենապետին կողմէ: Ատենապետը յայտնեց որ նորընտիր պատրիարքէն կը սպասուին օգտակար ծառայութիւններ ազգին համար:

Դարձեալ սեղանը բացուելով, եկեղեցականք երգեցին «Լուսաւորեա Երուսաղէմ» եւ «Որ գՇնորհս» շարականները եւ Ատենապետը յայտնեց թէ ժողովին շնորհաւորութիւնները պիտի հաղորդէ նորընտիր պատրիարքին եւ պաշտօն տրուեցաւ Եգիպտոսի առաջնորդին եւ Գաւառ. ժողովի անդամներէն մէկուն որ յանուն Ազգ. ժողովին երթան ներկայ գտնուելու պատրիարքի գահակալութեան: Ժողովը ընդունեց միաձայնութեամբ եւ նիստը վերջացաւ ժամը 5:30ին օրինակելի բարեկարգութեամբ:

[Համագգային Խորհուրդ]

15 Մեպո. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Գեր. Նազկեան Արք., Փրոֆ. Պեզնեան

Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Կարդացուեցան Տեարք Արմենակ Շէքերեանի¹⁰⁵³ եւ Գ. Երամեանի հրաժարականները Հայաստանի Սովետացի Յանձնաժողովի անդամակցութենէն: Նոյնպէս Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Յանձնաժողովին 12 անդամներէն միայն մէկ հոգի (Թ. Թումանճանեան) պատասխանած էր իր հրաւերին, որով կարելի չէր եղած գործի ձեռնարկել:

Կարծեաց փոխանակութենէ մը յետոյ, ժողովը որոշեց ստացուած նպաստները դրկել Ռըլիֆի միջոցաւ եւ տեղւոյն վրայ կազմուած յանձնաժողովի մը պաշտօն տալ որ բաշխման գործին մէջ գործակցի Ամերիկեան Նպաստամատոյցին հետ: Իսկ նպաստահաւաքութեան գործը յանձնել Հայրենիքի Օգնութեան Մարմնին, անոր իբր խորհրդատու-գործակից տալով Համագգային ժողովին կողմէ կարգուած յանձնաժողով մը, որուն անդամ կարգեց՝

Տեարք Թագլոր Սուքիասեան

Արտաշէս Ֆէպեան

Կարապետ Էսմէրեան

Երուանդ Բէքմեզեան

Սարգիս Քէչեան

2° Որոշուեցաւ յաջորդ նիստի[ն] ծանօթանալ Հայրենիքի Տուրքի նոր կանոնագրին, որպէսզի յարանուանական երեսփոխանական ժողովներու կողմէն ալ ուսումնասիրուի:

3° Կարդացուեցաւ 27 Օգո. թուակիր Ատանայի Ազգ. Խորհուրդին նամակը Չէյթունի կացութեան մասին:

Որոշուեցաւ Կիլիկիոյ հանգանակութեան գումարէն 1000 ոսկի դրկել իբր նպաստ:

4° Ս. Պատրիարքը տեղեկացուց ժողովին Նահր-էլ-Օմարի գաղթականները Պարսկաստան՝ Սուլթանապատ փոխադրելու համար Տ. Սահակ Եպս. Այվատեանի¹⁰⁵⁴ կողմէն եղած ձեռնարկներն եւ իր այս մասին կատարած դիմումը Ազգ. Պատուիրակութեան մօտ:

5° Ժողովն զբաղեցաւ նաեւ Խնամատարութեան պիւտնէին քննութեամբ եւ անոր մէկ մասը քննեց:

¹⁰⁵³ Նախորդ նիստի ատենագրութեան մէջ արձանագրուած որպէս Շէքերեան:

¹⁰⁵⁴ 1853-ին Պոլիս ծնած Այվատեան Արքեպիսկոպոս աշակերտած է Խրիմեան Հայրիկի Վանի մէջ եւ դարձած Վարագայ Վանքի միաբանական ուխտի անդամ: Եկեղեցական պաշտօններու բերումով վարած է աստանդական կեանք մը յատկապէս եպիսկոպոս ձեռնադրուելէ ետք, որպէս առաջնորդ Ատրպատականի, ապա Պարսկա-Հնդկաստանի եւ Վանի գրաւումէն ետք պահ մըն ալ «Գրաւեալ Հայաստանի», միջանկեալ ստանձնած ըլլալէ ետք լուսարարապետութիւնը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի: Առաջնորդական վերջին պաշտօնը Պաղտատի մէջ կատարած օրերուն հիւանդանալով անցած է Երուսաղէմ, ուր կնքած է իր մահկանացուն: Մկրտիչ Եպսկ. Աղաւնունի անոր կենսագրական տուեալներուն համար յղում կատարելով հանդերձ Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը»ին (ԺԹ. տարի, 1925, 377), ուր կ'ըսուի թէ Այվատեան մահացած է 25 Յունուար 1924-ին, կը գրէ. «1923ին ուխտաւորութեամբ այցելած է Ս. Յակոբի վանքը եւ նոյն տարին վախճանած հոն եւ թաղուած Սիոնի գերեզմանատունը» (*Միաբանք եւ Այցելութ Հայ Երուսաղէմի*, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1929, 436):

[Համագգային Խորհուրդ]

22 Սեպտեմբեր 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Պէգնեան

Պատ. Սթամպոլլուեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Թ. Թումանեան

1° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան Ժընեւէն 21 Սեպտ. թուակիր հեռագիրը, որով կը հաղորդուէր Ազգերու Դաշնակցութեան «Ազգային Տուն» մը կազմելու մասին տրուած որոշումը:¹⁰⁵⁵ Ժողովը գոհութեամբ արձանագրեց:

2° Արքի. Տ. Յովհաննէս Արք. Նազկեան հաղորդեց թէ Կարտինալ Գասպարին հաղորդած է թէ Հռովմի Ս. Պապը զգաժուելով Մարգուանի եւ Արդուինի ջարդերէն, հայ կարօտեալներու եւ արկածեալներու համար նուիրած է 50000 իտալ. լիր:

3° Համագգային Ժողովը քննելով իրեն ներկայացուած Խնամատարութեան պիւտճէն, մանրամասնութեանց մէջ թէ եւ փոքրիկ փոփոխութիւններ ըրաւ եւ սակայն նկատի ունենալով մուտքի բաժիններու անկանոն եւ անորոշ վիճակը, ինչպէս նաեւ պիւտճէի գումարին մեծութիւնը՝ գտաւ որ յիշեալ պիւտճէն իր ամբողջութեան մէջ կարօտ է հիմնական վերաքննութեան, կարելի խնայողութիւն մը ընել կարենալու համար:

Համագգային Ժողովը Խնամատարութեան վերադարձնելով յիշեալ պիւտճէն կը խնդրէ որ ան իր պաշտօնավարութեան շրջանէն քաղած փորձառութեան յոյսին ներքեւ վերագնահատութեան ենթարկելով զայն, հնարաւորութիւն տայ իրեն իր յառաջիկայ նիստին մէջ Խնամատարութեան Ժողովի հետ խառն խորհրդակցութեան մէջ գործին մօտիկ ծանօթութեամբ վերաքննել զայն:

Համագգային Ժողովին մէջ հարց ծագած ըլլալով չափահաս որբերու գիւղատնտեսական եւ արհեստական աշխատանքի լծել եւ անոնց աշխատանքի մէկ մասով դիմաւորել անոնց ծախքերը, որոշեց խնդրել Խնամատարութենէն կատարուելիք խորհրդակցութեան մէջ ի ձեռին ունենալ որբերու տարիքը ցուցնող վիճակագրական տախտակ մը:

[Համագգային Խորհուրդ]

29 Սեպտ. 1921

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Պէգնեան

Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանդեան, Տիար Ա. Ինճիճեան

1° Որոշուեցաւ յաջորդ նիստին խառն գումարում մ'ունենալ Խնամատարութեան վարչութեան պիւտճէին վրայ խորհրդակցելու համար:

2° Կարդացուեցաւ Ծով. Պրիսթոլի նամակը (27 Սեպ. թուակիր), որով կը հաղորդուէր կովկասեան Ժողովուրդներու կնքած համաձայնագրին մասին իր պահանջած բացատրութիւնները ստացած եւ իր կառավարութեան հաղորդած ըլլալը:

3° Տիար Թերզիպաշեան առաջարկեց «Ազգային Տուն»ին իրագործման մասին դիւրութիւններ տալ եւ

¹⁰⁵⁵ Պարզապէս Պատուիրակութիւն ստորագրութեամբ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանին ուղղուած հեռագիրը կ'ըսէր. «Ազգերու Ժողովը այսօր քուէարկեց անկախ Ազգային Տան ստեղծման ի նպաստ» (ՊՏԴ, Տուփ 1, թղթապանակ M111, Թ996, ֆրանսերէն ձեռագիր):

տեղեակ պահել միշտ Ազգ. Պատուիրակությունը այս մասին տիրող գաղափարներու վրայ:

Այս առթիւ Արիի. Տ. Յովի. Արք. եւ Տիար Ա. Ինճիճեան ժողովին հաղորդեցին թէ առիթ ունեցած էին տեսնուելու *Ֆիկաւոյի* թղթակից եւ յատուկ պաշտօնով Կ. Պոլիս եկող Սր. Բեռնօ-ի հետ, որուն պարզած էին հայկական տեսակէտը Կիլիկիոյ մասին եւ բացատրած էին թէ հայերը կը փափաքէին Ֆրանսայի Կիլիկիոյ մէջ մնալը, ապահով կերպով հոն բնակելու համար:

Ժողովը նկատի ունենալով սա պարագան որ յատուկ ծրագրով մ'եթէ միտքերը միշտ մշակուէին պաշտօնական շրջանակներու մէջ, կարելի էր որոշ արդիւնքի մը հասնիլ, որոշեց ծրագիր մը կազմել այս մասին կանոնաւոր աշխատութիւն մը տալ[նէ]լու համար:

4° Կարդացուեցաւ 20 Սեպ. թուակիր Ատանայի Հայ Ազգ. Խորհուրդին նամակը Ձեյթունցիներու Զիլիս ապաստանելու մասին: [Ժողովը] որոշեց արձանագրել:¹⁰⁵⁶

[Համազգային Խորհուրդ]

6 Հոկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովի. Արք. Նազեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզճեան

Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան, Տիար Յովհաննէս Գարտաշեան, Տիար Արամ Ինճիճեան, Պատ. Սթամպոյլուեան

Մասնաւոր հրաւերով Խնամատարութեան վարչութենէն ներկայք՝ Տրթ. Դաիթեան, Արտաշէս Սկրեան, Սերովբէ Պերպերեան, Հրանդ Կերեւամեան, Միքայէլ Ալեմշահ:

1° Պատ. Տեղապահ Տ. Յովհաննէս Արք. Նազեան կը ծանուցանէր թէ Համազգային Ժողովին անդամ Տիար Գարեգին Տէվէճեան իր բնակավայրին հեռաւորութեան պատճառով հրաժարած ըլլալով, իրեն յաջորդ ընտրուած է Վսեմ. Տիար Յովհաննէս Գարտաշեան: Գոհունակութեամբ ժողովը արձանագրեց:

2° Քննելով Օր. Աղաւնի Սանտալճեանի պահանջը ի մասին իր պահած որբուհիին՝ Ատրիմէ Տ. Բարսեղեանի առիթով ըրած ծախքերուն եւ հիմնուելով Խնամատարութեան հաշիւներուն, [ժողովը] գտաւ որ իւրաքանչիւր ամիս որբի մը ծախքին նուազագոյն գումարն է վեց ոսկի, ինչ որ ութսուն ամսուան համար 500 ոսկիի մօտ գումար մը կ'ընէ, մինչդէռ որբուհիին հօրեղբայրը՝ Արտաշէս Տէր Բարսեղեան, երկու հարիւր ոսկի միայն յանձնած է Ս. Պատրիարքին: Այս ըմբռնումով որոշեց յիշեալ 200 ոսկին յանձնել Օր. Աղաւնի Սանտալճեանի՝ անոր իրաւունքը ճանչնալով, միանգամայն պահանջել մնացեալ 300 ոսկին որբուհիին ստանձնող անոր հօրեղբայր Արտաշէս Տ. Բարսեղեանէն:¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁶ Այս չորրորդ պարբերութիւնը կը բացակայի մաքրագիր տարբերակէն եւ վերականգնուած է սեւագիր օրինակէն:

¹⁰⁵⁷ Կայ այս երկրորդ կէտին բոլորովին նոյնական, հապճեպով արձանագրուած սեւագիր տարբերակը, որ կը կրէ Թ685 թուահամարը: Ի դէպ, Սեւագիր օրինակին մէջ սկզբնապէս գրառուած է հետեւեալը.

Արիի. Տ. Յովհաննէս Արք. Նազեան դիտել տուաւ թէ Տրապիզոնցի Սմբատ Տէր-Բարսեղեան իր Պաթում երթալէն յետոյ հիմա ալ իր եղբօրը աղջիկը Պաթում կը տանէր ազգականներու միջոցաւ, առանց հոգեւոր պետերու կարգադրութեան համակերպելու եւ տիկին Աղաւնի Սանտալճեանի բարոյական եւ նիւթական գոհացում մը տալու:

Ժողովը նկատելով թէ արդէն կատարուած իրողութեան առջեւ կը գտնուի, որոշեց իր միջոցներով հարկադրել Սմբատ Տէր Բարսեղեանը գոհացնելու տիկին Սանտալճեանը, իսկ հակառակ պարագային 500 ոսկի գումար մը որոշեց վճարել համազգային պիտճէն եւ խնդիրը փակել:

Դիտելի է, թէ մաքրագիր օրինակին մէջ *Սմբատը* եղած է *Արտաշէս*: Մէջբերուած սեւագիր օրինակին մէջ սկզբնապէս արձանագրուած է Արտաշէս, բայց ջնջուելով վերածուած է Սմբատի: Նոյնպէս դիտելի է թէ սեւագիր օրինակին մէջ օրակարգի այս երկրորդ նիւթին դիմաց արձանագրուած է «չէ վաւերացուած»:

3° Որոշուեցաւ Եգիպտոսի Առաջնորդ Տ. Թորգոմ Եպս. Գուշակեանի հեռագրական թելադրութեան համաձայն հեռագրել Գահիրէ երեք հասարակութեանց պետերուն որ միանալով Հայաստանի Սովետաց Օգնութեան գործը կազմակերպեն Եգիպտոսի մէջ:

4° Ազգ. Խնամատարութեան վարչութեան անդամներուն հետ ժողովը խորհրդակցութիւն մը կատարեց պիւտճէին վրայ: Տքթ. Դաւիթեան բացատրեց թէ արդի տուեալ պայմաններու մէջ ներկայացուած պիւտճէն նուազագոյն սակն է եւ աւելի նուազով կարելի չէ հոգալ այսօրուան պետքերը: Տոք. Դաւիթեան յայտնեց թէ պիւտճէն անպատճառ ծախսուելու սահմանուած չէ եւ Խնամատարութիւնը կարելի խնայողութիւնները կիրարկելու կ'աշխատի: Իսկ պիւտճէն նուազեցնելու մասին երբ խորհուրդ հարցուեցաւ, Տոք. Դաւիթեան անձնապէս պարզեց իր տեսութիւնները, որոնց համաձայն անիկա կ'առաջարկէր գործը ենթարկել շարունակական մաքրագործումի մը եւ հետզհետէ պակսեցնել որբերու եւ ամէն կարգի նպաստը նկատելու թիւը:

Խնամատարութեան վարչութիւնը այս առթիւ ներկայացուց նաեւ Համազգային Ժողովէն պահանջուած որբերու տարիքը ցոյց տուող ցուցակը:

Համազգային Ժողովը Տոք. Դաւիթեանի անձնական տեսութիւնները նկատողութեան արժանի համարելով, ուսումնասիրութեան մը համար որոշեց յանձնարարել Խնամատարութեան որ Համազգային Ժողովի կողմէ ընտրուած երեք անդամներու՝ Տեարք Արամ Ինճիճեանի, Աւետիս Թերզիպաշեանի եւ Սերովբէ Պէրպէրեանի հետ խորհրդակցելով որոշ ծրագիր մը ներկայացնէ:

5° Ժողովը խորհրդակցութիւն կատարեց նաեւ քաղ. նոր կացութեան եւ Ս. Պատրիարք Հօր հաղորդած Կիլիկիոյ պարպումի լուրին վրայ եւ որոշեց Չօր. Բելլէի մօտ երեք հոգեւոր պետերու միջոցաւ դիմում մը կատարել:¹⁰⁵⁸

6° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 14 Սեպտ. թուակիր նամակը¹⁰⁵⁹ եւ որոշուեցաւ պատշաճ պատասխանով մը փակել միջադէպ մը:

[Համազգային Խորհուրդ]

13 Հոկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արք. Նազլեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզնեան

Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Յ. Գարտաշեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Ս. Պատրիարք Հայրը ժողովի հաւանութեան ենթարկեց Հայաստանի Սովետներու համար Հ.Օ.Մ.ի առաջարկը, որ Կ. Պոլսոյ թաղերու մէջ հանգանակութիւնը ինքը կատարէ, իսկ Համազգային Ժողովէն ընտրուած Յանձնաժողովը կեդրոնական մարմնոյ դերը կատարէ:

Ժողովը հաստատեց այս կարգադրութիւնը եւ որոշեց կոչով մը¹⁰⁶⁰ հրաւեր ընել հանրութեան, որ իր մասնակցութեան բաժինը բերէ Հայաստանի սովետներուն:

¹⁰⁵⁸ Յաջորդ ատենագրութիւնը կը պարզէ թէ որոշումը կը վերաբերէր անձամբ այցելութեամբ դիմումի մը կատարման:

¹⁰⁵⁹ Տեսնել Յաւելուած 143: Հարկ է նշել թէ դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած Նուպարի ականարկուած նամակին պատասխանող որեւէ վաւերագրի:

¹⁰⁶⁰ Ակնարկուած կոչը բովանդակող վաւերագրի չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Նիստին յաջորդող տաս օրերու ընթացքին յոյս տեսած եւ մեր հասողութեան ներքեւ գտնուող պոլսահայ օրաթերթերու մէջ ալ չենք հանդիպած հանրութեան ուղղուած այդպիսի կոչի մը:

2° Պ. Արամ Ինճիճեան հաղորդեց թէ 200,000 կտոր զգեստներ կան, որոնք մաքսը վար դրուած են եւ 1500 Լ.Օ. աւանդ դրուելով կարելի է անոնք Հայաստան ուղարկել:

Որոշուեցաւ Սովեցոց Յանձնաժողովին ուշադրութեան ներկայացնել:

3° Երեք հոգեւոր պետերը Կիլիկիոյ մասին Չօր. Բելլէի իրենց Գշ. օրուան այցելութիւնը տեղեկացուցին: Չօրավարը ըսած է թէ արդէն եւս ըսած էի 3 ամիս առաջ թէ Կիլիկիա պիտի պարպենք եւ ահա կը կատարուի: Կ'աշխատուի որ երաշխաւորութիւն ստացուի, ժանտարմայի սպաներ դրուին, եւ այլն:

Չօր. Բելլէ փափաքած է հասկնալ թէ ի՞նչ առաջարկներ ունին: Երեք հոգեւոր պետերը խոստացած են գրաւոր ներկայացնել ազգին փափաքները եւ բերանացի ալ ըսած են թէ ազգը կը փափաքի որ Կիլիկիա մնայ ֆրանսական հակակշռի տակ:

Չօրավարը ըսած է թէ Հայկական Օճախը Կիլիկիոյ մէջ կարելի չէ հաստատել: Երբ երեք հոգեւոր պետերը կ'ըսեն թէ հայերը ի՞նչ ըսեն երբ Կիլիկիան ապահով ըլլալուն համար հոն ապաստանած են եւ այսօր այսպէս անպաշտպան կը մնան:

Չօրավարը արգահատանքով ըսած է թէ արդարեւ կ'ընդունի թէ ծանր է հայոց կացութիւնը եւ խոստացած է նոյն օրն իսկ հեռագրել հոգեւոր պետերու դիմումը իր կառավարութեան եւ Էնկլիւրիի իրենց բանագնացին:

Ժողովը երեք հոգեւոր պետերուն կողմէ խոստացուած բացատրական գիրը խմբագրելէ վերջ, որոշեց այս առթիւ նաեւ Անգլ. Բարձր Բոմիսէրին եւս հաղորդել ֆրանս. ներկայացուցիչին մատուցուած գիրին պատճէնը:

Նոյնը որոշուեցաւ տալ բոլոր այն պետութեանց ներկայացուցիչներուն, որոնք Կ. Պոլսոյ մէջ ներկայացուցիչ ունին:

4° Նկատելով որ լրագիրները այլ ընդ այլոց հրատարակութիւններով միտքերը կը շփոթեցնեն եւ ուշադրութիւն գրաւել կու տան Համազգային Ժողովի կողմէ կատարուած ձեռնարկներու եւ դիմումներու վրայ, որոշեց յանձնարարել մամուլին որ Համազգային Ժողովի նիստերուն եւ երեք հոգեւոր պետերու այցելութեանց եւ դիմումներուն վրայ հրատարակութիւններ չընեն:

5° Ազգերու Դաշնակցութեան ուղղելի հեռագիրը խմբագրուեցաւ եւ որոշուեցաւ վաղը նիստ գումարելով Ազգերու Դաշնակցութեան ուղղելի գրին խմբագրութեամբ զբաղիլ:¹⁰⁶¹

6° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ անգլ. կառավարութեան կողմէ իրեն ծանուցուած է թէ Նահիր-է-Օմարի գաղթականները Հայաստան փոխադրելու որոշում տրուած է եւ անոր համար ինքը բանակցութիւններ ըրած՝ Պ. Շահվերտեանի հետ, որպէսզի անոնց Հայաստան տեղաւորումը ապահովուի:

¹⁰⁶¹ 14 Հոկտեմբեր 1921 թուակիր հեռագրով, ուղղուած Ազգերու Ընկերակցութեան գործադիր խորհուրդի նախագահին եւ ստորագրուած Չաւէն Պատրիարքի, Նազեան Տեղապահի եւ Փրոֆ. Պէգճեանի կողմէ, կ'ըսուէր. «Յանուն մարդկութեան կ'արձակենք անձկութեան գերագոյն աղաղակը Թուրքիոյ հայ խլեակներու վերջին ապաստան Կիլիկիոյ վերահաս պարպումին դիմաց: Ազատագրութեան նոր խոստումով Դաշնակիցներու հոգատարութեամբ Կիլիկիոյ մէջ համախմբուելէ ետք, նոր արտագաղթ մը գործնապէս անկարելի է: Առանց ազդու երաշխիքներու պարպում մը մահացու պիտի ըլլայ փրկուած հայոց համար, այսպիսով գիրենք անխուսափելիօրէն ենթարկելով Քեմալիստներու կողմէ ոչնչացման: Հետեւաբար կը պահանջենք անմիջապէս լքել պարպումի ծրագիրը կամ յետաձգել անոր գործադրութիւնը մինչեւ Գերագոյն Խորհուրդին եւ Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ Ազգային Տան նշանակման որոշումը: Այսպէս, առժամապէս ստեղծել Կիլիկիոյ համար միջազգային վարչաձեւ մը Ազգերու Ընկերակցութեան հովանիին ներքեւ՝ երաշխաւորելով հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը: Նամակը կը յաջորդէ» (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ Խ1, Խ669, *Փրանսլէտն մեքենագիր*): Հեռագրին մէջ նշուած նամակին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Ի փոխարէն, «Արեւ»ի մէջ կը հանդիպինք Հայաստան-Ամերիկա Ընկերութեան կողմէ հրատարակութեան համար թերթերու հաղորդուած «նամակին», որ կը թուի ըլլալ նոյն հեռագիրը: Կը ներկայացնենք զայն առ ի բաղդատութիւն. «Յանուն մարդկութեան ձեր մօտ արտայայտիչը կ'ըլլանք տագնապի այն գերագոյն աղաղակին գոր Թուրքիոյ հայոց վերջին ապաստարան, Կիլիկիան, կ'արձակէ՝ ի տես անմիջական պարպումին: Դաշնակիցներու միջոցաւ ազատագրութեան խոստումով Կիլիկիոյ մէջ կեդրոնացուելէ յետոյ, նոր արտագաղթ մը անկէ նիւթապէս անհնար է: Առանց ազդեցիկ երաշխիքներու տեղի ունեցած պարպում մը աղէտաւոր պիտի ըլլայ հայոց, որոնք այս կերպով անխուսափելիօրէն պիտի լքուին Քեմալականներուն, բնաջնջուելու համար: Հետեւաբար, կը խնդրենք որ անմիջապէս անտեսուի Կիլիկիան պարպելու ծրագիրը կամ անոր գործադրութիւնը յետաձգուի մինչեւ Գերագոյն Խորհուրդին եւ Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ որոշուած ազգային բնակավայրին սահմանագծումը: Այսպէս կը խնդրենք որ Կիլիկիոյ մէջ հաստատուի միջազգային ժժիմ մը Ազգերու Ընկերակցութեան տակ, հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը երաշխաւորելով» (7 Նոյեմբեր 1921, 87/998: Նոյնը հրատարակած է նաեւ «Ապագայ» շաբաթաթերթը (21 Նոյեմբեր 1921, 50)):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 14 Հոկտեմբերի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՔԵՂ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենը բացուեցաւ ի ներկայութեան 45 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 53ի)

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տակաւին մեծամասնութիւն չէ գոյացած, սակայն [կը գոյանայ] մինչեւ որ ատենական գործողութիւններ աւարտենք: Ս. Պատրիարք հայրը հետեւեալ գրով իր բացակայութիւնը կը յայտնէ, հետեւեալքար կը հրաւիրեմ Արշարունի Ս.ը նախագահելու մեր այսօրուան նիստին:

(Պատճէն)¹⁰⁶²

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երուսաղէմի նորընտիր Ս. Պատրիարքը փափաք յայտնած է մանրամասնութեանց տեղեկանալու համար ունենալ իր ընտրութեան նիստի ատենագրութիւնը, զոր դրկելէ առաջ կ'ուզենք որ կարդացուի ժողովիդ մէջ եւ արձանագրուի:

(Կարդացուեցաւ 5 Սեպտ. նիստի արձանագրութիւնը եւ դիւանի[ն] կողմէ Ս. Պատրիարքին մատուցուած ու թարգմանութիւնը անգլիական բարձր քոմիսէրին ներկայացուած տեղեկագիրը)

Ս. ՀՄԱՅԵԱԿ Ա. ԶՀՆՅ.- Իմ խօսքերս աղմուկի մէջ կորսուելով ամբողջութեամբ չ[են] արձանագրուած: Ես չեմ ըսած որ պատրիարքական ընտրութեան վերաբերեալ յօդուածները կամ ներքին կանոնագրութիւնը փոխուի քանի որ համապատասխան չէ ընտրութեան, այլ՝ կարգուի վերաբննիչ յանձնաժողով մը, որ ուրիշ յօդուածներու հետ բարեփոխէ Երուսաղէմի կանոնագրին այն յօդուածները, որոնք ապագային ալ Ղեւոնդ Վ.ներ¹⁰⁶³ կրնան աւելցնել վանքին մէջ:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեր դիտողութիւնը կ'արձանագրուի:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Գիր մ'ալ ունինք Ս. Պատրիարքին կողմէ, այս տեղեկագրին թարգմանութեան հետ անգլիական քոմիսէրին ներկայացուած:

(Պատճէն)

Ս. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Այս գրութեան պատասխանն ալ եկած է, եթէ կարելի է այն ալ կարդացուի ժողովիս մէջ եւ արձանագրուի:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ գիրը չունինք մեր սեղանին վրայ:

Ս. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Կարծեմ թէ վաւերութեան գիր էր ատիկա:

Ս. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Տեղեկատուութիւն մ'էր լոկ, որ պաշտօնական արձանագրութիւնը եղած է:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Միայն իրենց ընդունած եւ արձանագրած ըլլալը զեկուցած են:

Ս. Յ. ՊԱՀԼԻ.- Ես որքան կը յիշեմ այդ գրութեան հրատարակուած թարգմանութեան մէջ ըսուած էր ինչ որ ըստ իս կը ցցնէ թէ մեր գործին միջամտել չեն ուզեր: Ժողովս այդ մասին կ'ուզէ տեղեկութիւն առնել:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Չեմ գիտեր թէ անգլիերէն բնագրին մէջ գործածուած բացատրութիւնը ինչ է, միայն այնպէս կ'ենթադրեմ որ զեկոյց մ'է պարզապէս Անգլիա արտաքին գործոց քարտուղարին հաղորդուած ըլլալու մասին, որպէսզի արձանագրուի սովորական եղանակաւ: Ասիկա պարզ ընկալագիր մ'է նոյն գիրը ստացուած ըլլալու մասին:

Ս. Յ. ՊԱՀԼԻ.- Իմ տպաւորութիւնս բոլորովին տարբեր է եւ կը կարծեմ թէ նոյնիսկ աւելորդ է վաւերացումի սպասելը: Ինծի այնպէս կը թուի թէ մեր ներքին ինքնօրինութիւնը ճանչնալով կը հաղորդէ թէ դուք ընտրած էք,

¹⁰⁶² Չաւէն Պատրիարք իր բացակայութիւնը կը պատճառաբանէր Միջագետքի գաղթականներու փոխադրութեան ստիպողականութեամբ («Ճակատամարտ», 15 Հոկտեմբեր 1921, 888/2707):

¹⁰⁶³ Ակնարկութիւն Ղեւոնդ վրդ. Մաքսուտեանի նման միաբաններու, որոնք կը մատնուին ազգապատկան ինչքեր սեփականացնելու փորձութեան:

եւ ալ ճանչցած են: Ամէն պարագայի մէջ լաւ կ'ըլլայ որ ասոնց կարգին այդ գիրն ալ արձանագրուի:¹⁰⁶⁴

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Շատ լաւ, յաջորդ նիստին կը ներկայացնենք այդ գիրը: Ասոնցմէ զատ, այս ժողովին արտօնութեամբ շնորհաւորական հեռագիրեր դրկուած էին նորընտիր Ս. Պատրիարքին եւ միաբանութեան: Ասոնց պատասխաններն ալ եկած են:

(Պատճէն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ հեռագիր մը ունինք Պ. Մելգոնեանէ, որ շնորհակալութիւն կը յայտնէ իրեն եղած գնահատման համար:

(Պատճէն)

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Գ. Շէիրիկեան երկու գիր ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճէն)¹⁰⁶⁵

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ կ'ուզէք այդ հարցումներու մասին մեր ունեցած տեղեկութիւնները կը հաղորդենք:

Տ. Գ. Շէիրիկեան.- Ես միայն տեղեկութիւն չեմ պահանջեր, այլեւ կը բողոքեմ այս կերպով այդ խնդիրներու այսքան ատեն ձգձգուած ըլլալուն համար: Ասոնցմէ մէկն է ներքին կանոնագրի խնդիրը, որուն պէտքը այնքան զգալի է այս ժողովին համար եւ կանոնագրին ոեւէ տրամադրութեան մասին հարկադրուած ենք լսելու Պ. Խօճապետանի բացատրութիւնը: Ըսուեցաւ որ Պ. Միրզախանեան Ամերիկա կը գտնուի, ինք եկաւ գուցէ դարձեալ երթալու կը պատրաստուի ու տակաւին այդ աշխատութիւնը ժողովիս չէ ներկայացուած: Դարձեալ կը քննադատենք Ատենապետաց Դիւանը, որ իր քննութեան արդիւնքը չներկայացուց: Կը հարցնեմ դարձեալ որ Պ. Օտեանի մասին անցեալ նիստին տրուած գրի մը նկատմամբ ի՞նչ կարգադրութիւն եղած է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենապետաց Դիւանի քննած ամբաստանութեան խնդիրը վերջացած է: Խմբագրութիւնը քանի մը օրէն կ'աւարտի եւ դիւանը արժան եղանակաւ պիտի ներկայացնէ այս խնդիրը: Պ. Շահլամեանի մասին եղած հարցումին պատասխանն ալ քիչ ատենէն պիտի գայ: Ներքին կանոնագրի աշխատութեան գալով, յանձնաժողովը փափաքեր է ձեռք անցնել հանգուցեալ Ստեփան փաշայի պատրաստած կանոնագիրը,¹⁰⁶⁶ որ դժուարաւ այս օրերս միայն ձեռք անցուցեր է եւ քիչ ատենէն պիտի ներկայացուի ժողովին:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. Շէիրիկեան այս հարցումները ուղղելու բացարձակապէս իրաւունք ունի. արդէն ներքին կանոնագիրը կ'ըսէ որ այն յանձնաժողովը որ որոշ պայմանաժամի մէջ իր աշխատութեան արդիւնքը չի ներկայացներ, կը լուծուի: Միայն եթէ Պ. Շէիրիկեան այսպէս ամէն նիստի 4-5 հարցումներ բերէ, ինչ որ ճակատագրական բան մը դարձաւ, այս ժողովը իր օրակարգի աշխատութիւնը չի կրնար աւարտել: Պիտո՞նք

¹⁰⁶⁴ Խնդրոյ առարկան 1920–24 տարիներուն Պոլիս Բրիտանական Բարձր Յանձնակատարի հանգամանքով գործած եւ 1924-ին յանուն Բրիտանական Կայսրութեան Լոզանի Դաշնագիրը ստորագրած Սըր Հորըս Ռամպոլտի ստորագրութեամբ Չաւէն Պատրիարքի հասցեագրուած հաստատագիր մըն էր, որուն հայերէնի վերածուած օրինակը կը բովանդակէ հետեւեալը.

Ստացանք Ձեր 12 Սեպտեմբեր թուակիր նամակը, որով բարի եղած էք հաղորդել Եղիշէ Դուրեան Արքեպի ընտրութիւնը ի պատրիարքութիւն Հայոց Երուսաղէմի:

Պատիւ ունիմ հաղորդել Ձեր ամենապատուութեան որ Ն. Վեհափառութեան Բրիտանական արտաքին գործոց պետական գլխաւոր քարտուղարութիւնը արձանագրեց այս իրողութիւնը ըստ արժանւոյն («Ժողովուրդի Ձայնը», 23 Սեպտեմբեր 1921, 899):

Բարձր Յանձնակատարին մականունը թերթին մէջ տառադարձաբար ներկայացուած է Բումպոլտ ձեւով, թէւ իսկութեան մէջ կը հնչուի Ռամպոլտ:

¹⁰⁶⁵ Շէիրիկեան կը հարցնէր թէ ի՞նչ եղած են՝

Ա. Պատրիարքին դէմ Տոքթ. Թերզեանի ամբաստանագիրը.

Բ. Պ. Շահլամեանի Ուսումն. Խորհուրդի դէմ ըրած բողոքը.

Գ. Ներքին կանոնագիրը բարեփոխող մարմնոյն տեղեկագիրը.

Դ. Պ. Թէքեանի կողմէ՝ Պ. Օտեանի Ազգ. Ժողովի գաղտնի նիստերուն մասին ըրած հրատարակութեան առթիւ եղած բողոքը եւ դիւանին ընելիք կարգադրութիւնը («Ճակատամարտ», 888/2707):

¹⁰⁶⁶ Տեսնել ծանօթագրութիւն թիւ 444:

խնդիր մը ունինք օրակարգի վրայ, ուր կը մնայ ամիսներէ ի վեր: Ամէն թերթ գրեց արդէն թէ Ատենապետաց Դիւանի աշխատութիւնը ուր կը գտնուի, հետեւաբար այդ մասին հարցում ընելու պետք չկայ: Պետք է այս ժողովը նուիրուի հիմնական աշխատանքի:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Թերթերու մէջ գրուածները կարեւորութիւն չունին եւ նոյնիսկ այս ժողովին մէջ ըսուածները պարապ խօսքեր են, ցորչափ այդ գործերու վերաբերեալ տեղեկագիրները չեն բերուած այս ժողովին: Ժողովը իր օրէնսգիտական աշխատութիւնը ազատօրէն կատարելու համար պետք է որ ժողովը հետեւի իր ձեռնարկած աշխատութիւններուն: Երեսփոխանի մը անձնական արժանապատուութիւնը այս ժողովին պատիւն է եւ այս տեսակետով ըրած եմ հարցումս:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Օտեանի մասին Պ. Թէքէեանի մատուցած գրին նկատմամբ այս ժողովին մէջ եղած արտայայտութիւնները բաւական նկատեց դիւանս:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Շէիրիկեան ուրիշ գիր մը ունի, ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

(Պատճեն)¹⁰⁶⁷

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ մասին ալ դիւանիս ունեցած տեղեկութիւնը այն է, որ այս հարցումը նախապէս ուղղուած ըլլալով Պ. Շէիրիկեանի կողմէն, պատասխան տրուած էր որ Կեդրոնական Վարժարանը ենթակայ է Ուսումն. Խորհուրդին: Սակայն յետոյ Վարչութեան կողմէ տարբեր քայլ առնուեցաւ, այդ վարժարանին կրթական գործը ամբողջովին յանձնելու համար Ուսում. Խորհուրդին եւ մշակելու վրայ էր այս ծրագիրը, բայց չէ եղած այդ կարգադրութիւնը: Այսինքն, ո՛չ միայն Ուսում. Խորհուրդոյ հակակշռին ենթարկել այդ վարժարանը, այլ[եւ] վարժարանը ամբողջովին Վարչութեան յանձնելու ծրագիրը: Իմ ունեցած տեղեկութիւնս այս է:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Այդ գիրը դրկեցէք Քաղ. Ժողովին, որպէսզի աւելի մանրամասն պատասխանուի:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ուրիշ երկու գրեր ալ ունիմ սեղանիդ վրայ, որոնք նկատողութեան չեն առնուած տակաւին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այդ մասին յիշատակութիւն մը կար ձեր նամակին մէջ, բայց քարտուղարը չիշեց թէ որ գրերն են անոնք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Այդ գրերէն մէկը ժողովին նիստերուն յապաղման եւ միւսն ալ Սամաթիոյ խնդրոյն կը վերաբերէր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութեան ատենապետը մէկուկէս ամիս Պոլսէն բացակայութիւնը հետեւեալ նամակով կը հաղորդէ ժողովին:

(Պատճեն)¹⁰⁶⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ գրով մ'ալ, զոր ստորագրած են Քաղ. Ժողովի 8 անդամները, նոր անդամներ կ'առաջարկուին:

(Պատճեն)¹⁰⁶⁹

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Քաղ. Ժողովը պարզ խամաճիկի տեղ կը դնէ այս ժողովը: Ինչպէս կը տեսնէք, ժողովը ընտրութիւնը իրեն կը վերապահէ եւ կը բերէ այս ժողովին վաւերացման ենթարկելու համար: Ես կը բողոքեմ այդ կամայականութեան դէմ: Իսկ եթէ որ Վարչութիւնը ստորագրէր է այս գիրը, ուրեմն թակարդը աւելի լայն բացուած է: Քաղ. Ժողովը ամիսներէ ի վեր 11 անդամի վրայ մեծամասնութիւն փնտռելէ յետոյ, հիմա եւեր ու 14 անդամի օրինական մեծամասնութիւն կը փնտռէ: Այս կերպով Քաղ. Ժողովին 8էն պակասով եղած նիստերը

¹⁰⁶⁷ Ըստ «Ճակատամարտ»ի (888/2707), Շէիրիկեան իր երկրորդ գրով կը հարցնէր՝

1. Ճիշդ է որ Վարչութիւնը Ուսումն. Խորհուրդին հակակշռին ենթարկած է Կեդրոնական Վարժարանի խնամակալութիւնը.
2. Այս չի՞ նշանակեր թէ ցարդ հակակշռի իրաւունքը չէ գործադրուած.
3. Այս պարագան չի՞ հակասեր Վարչութեան՝ Ազգ. Ժողովին մէջ այս մասին ըրած յայտարարութեանց:

¹⁰⁶⁸ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան կը յայտնէր «անձնական գործերու եւ առողջական պատճառներով» Աւստրիա մեկնիր («Ճակատամարտ», 888/2707):

¹⁰⁶⁹ «Ճակատամարտ» (888/2707) կը յայտնէ. «Քաղաք. Ժողովը գրով մը Ժողովին վաւերացման կ'ենթարկէր իր կողմէ «ընտրուած» վարչութեան երեք անդամները, որոնք էին՝ Տոքթ. Տատուրեան, Տոքթ. Հինդեան եւ Յովսէփ Տէյրմէնեան»:

ապօրէն են, որովհետեւ հիմա է որ օրինաւորութեան վերածելու խղճահարութիւնը կ'ունենան: Եթէ այս առաջարկը ժողովը ուզէ իսկ նկատողութեան առնել, պէտք է անցնէ զայն օրակարգի, որովհետեւ այսպիսի կարելոր խնդիր մը կարելի չէ իբրեւ ատենական գործողութիւն նկատի առնել:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ապօրինութիւնը որն է չենք տեսներ, նոր ընկերներ կը ներկայացնեն իրենց համար:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Իրողութիւնը այն է որ Քաղ. Ժողովի ատենապետը քաղաքէն կը մեկնի առանց տեղեկութիւն տալու: Գիտէք որ անցագիր մը պատրաստելու համար ամիս մը առաջ պէտք է ձեռնարկուի գործողութեան, հետեւապէս ինք իր մտադրութիւնը կրնար նախապէս յայտնել ժողովին եւ ստանալ անոր արտօնութիւնը, մինչդեռ ինք առանց կարեւորութիւն տալու կը մեկնի ու այդ պահուն միայն տեղեկութիւն կու տայ մեզի: Ուէ՛լ Վարչութեան ատենապետ խորհրդարանի գումարուած միջոցին չի կրնար արձակուրդ տալ ինքզինքին ու մեկնի: Կայ նաեւ երկրորդ պարագայ մը: Ազգ. Ժողովը Վարչութեան ատենապետին մեկնումէն մէկ երկու շաբաթ առաջ կասկածանքի տակ դրաւ զինքը եւ քննիչ յանձնաժողով մը կազմեց այդ նպատակաւ: Առանց սպասելու այդ յանձնաժողովի արդիւնքին, այս մեկնումը ես կը նկատեմ դասալքութիւն: Ինք կոթնելով այս ժողովին մէջ գտնուած չակերտաւոր մեծամասնութեան կ'առնէ կը քալէ՝ առանց պէտք ունենալու գիտնալու ժողովին տրամադրութիւնը, մինչդեռ ինք պիտի մեկնէր եթէ ժողովը արտօնէր: Եթէ ժամանակին դիմած ըլլար, այս ժողովը պիտի ըսէր իրեն դուն պէտք է սպասես մինչեւ որ այդ քննութիւնը աւարտի, բայց Պ. Տ. Մովսէսեան գրաւոր բացատրութիւն տուեր ու մեկնէր է: Կ'առաջարկեմ որ այս պարագան նկատողութեան առնուի այս պահուս:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս դիտողութիւնը պիտի արձանագրուի:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Պ. Տ. Մովսէսեան իր մեկնումին առթիւ ինչ որ ըսած էր, լաւ բան չկար իր մէջ եւ այն զայրոյթը որ կար իր ընթացքին դէմ արդար էր, որովհետեւ ժողովուրդին տրամադրութեան արտայայտութիւնն էր այն: Ասիկա յանկարծ գայթակղութեան տարօրինակ ձեւ մը առնելով ամբաստանութեան կը փոխուի եւ այս միջոցին է որ Պ. Տ. Մովսէսեան գողի նման կը փախչի կ'երթայ: Գալով նամակին, որով 3 անդամ կ'ուզեն աւելցնել իրենց թիւին վրայ, տարօրինակ համարձակութիւն մը կը նկատեմ ես ասիկա, որ կը ժպրիի դեռ վստահութեան քուէ չառած եւ երբ 29ի դէմ 24 հոգի կ'ամբաստանեն զինքը ու խնդիրը տակաւին քննութեան տակ է եւ միաձայնութեամբ որոշուած է *անբէթ* ընել, այս միջոցին իր գտնուած դրութիւնը մէջ բերելով կ'առաջարկէ անդամներ աւելցնել իր վրայ, որոնք իրեն հետ պիտի տապալին, երբ այս ժողովին կողմէ անվստահութեան քուէ ստանան: Ասիկա սխալ դրութիւն է. ես կը բողոքեմ այդ նամակի[ն] դէմ, որ պէտք է այն ատեն ներկայանայ այս ժողովին, երբ մեր վստահութեան քուէին կ'արժանանայ Քաղ. Ժողովը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս ժողովը Ազգ. Ժողով մ'է եւ պէտք է այստեղ բեմական լեզուի ուշադրութիւն դարձուի: *Այս ժողովին քիչօքն կը խնդայ, չակերտաւոր Վարչութիւն, գողի պէս փախաւ* եւլն. բացատրութիւններ բեմական լեզուի չեն յարմարիր ոչ մէկ կերպով: Վարչութեան պակասած անդամները կ'ընտրուին այս ժողովէն, կասկած չկայ: Մենք իբրեւ աչ բողոքեցինք ասկէ առաջ կղերական իշխանութեան *վեթօ* տալու իրաւունքին դէմ ու ձախն էր որ չսեց մեզի, ու հիմա իրենք կը վերադառնան մեր ձեռին ու այս կերպով իրարու աւելի կը մօտենանք: Վարչութիւնը կասկածի ենթարկուած է. կ'ընդունիմ նոյնիսկ ամբաստանութեան ներքեւ ալ առնուած կրնայ ըլլայ, բայց գործադիր իշխանութիւնը այս պատճառով չի դադրիր ոչ մէկ օր: Հրաժարած Վարչութիւնները, մինչեւ իսկ պարսաւանքի քուէի արժանացող Վարչութիւնները կը շարունակեն իրենց գործը մինչեւ որ յաջորդը գայ: Այս ժողովը հետեւողական ըլլալու համար պէտք է ընդունինք Քաղ. Ժողովի առաջարկութիւնը. չենք կրնար ըսել իրեն որ պակասը չըրացնէ: Իսկ թէ կ'արժէ՞ որ խնդիր ըլլայ թէ ինչու անոր մէկ անդամը դուրս գնաց կամ ներս գնաց, ասիկա անհատական իրաւունք մ'է, որուն դէմ չեմ կարծեր որ իրաւունք ունենանք բան մը ըսելու: Ո՛չ միայն Վարչութեան անդամներ կամ ատենապետներ, այլ [նաեւ] Ազգ. Ժողովի անդամներ կրնան բացակայիլ եւ այդ միջոցին յաջորդները կը շարունակեն անոնց գործը: Վարչութեան ոչ մէկ անդամ ազգ. խնդիրներու մէջ անհատական պատասխանատուութիւն ունի: Այդ պատասխանատուութիւնը կը վերաբերի հաւարականութեան եւ եթէ Պ. Տ. Մովսէսեան առանց արտօնութիւն առնելու հեռացեր է ամբաստանութեան միջոցին, ասիկա աննպաստ է իրեն, որովհետեւ իր բացակայութեան միջոցին կրնայ աննպաստ որոշում մը տրուիլ Պ. Տ. Մովսէսեանի համար: Մենք ալ կը միանանք անոնց, որոնք Վարչութեան 3 անդամներու վաւերացումը կը պահանջեն:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Վարչութեան նամակը տարօրինակ պարբերութեամբ կը սկսի: Պ. Խօնասարեան փոխանակ լսած բառերուն թեթեւութեան վրայ խօսելու, լաւ կ'ընէր եթէ գործերուն թեթեւութիւնը նկատի առնէր եւ մեզի խօսիլ սորվեցուցած պահուն խոշոր սխալով մը չսկսի իր խօսքերը: Վարչութեան ատենապետը 11

հոգինոց ցանկով մը ներկայացաւ այստեղ, եւ երբ այդ ցանկը կարդացուեցաւ այս ժողովին մէջ, 2 հոգի չէին ընդունած արդէն այս պաշտօնը եւ այդ 2ը ներկայ չեն եղած ռեւէ նիստի եւ գրաւոր հրաժարական ներկայացուցած են, բայց այդ երկուքն ալ վաւերացած են: Ուրեմն ներկայիս Վարչութեան իսկական անդամներու թիւը 9ն է եւ եթէ այդ 3[-ն] ալ վրան աւելնայ, 12 կ'ըլլայ, ինչ որ դարձեալ օրինական թիւը չէ: Ասկէ գատ, մեր կեանքին մէջ նոր երեւոյթ մը եւ դէպք մ'է, որ Քաղ. Ժողովը իր պակսած անդամները ինք ընտրէ եւ այս ժողովին բերէ վաւերացուելու համար: Ատիկա եթէ պէտք իսկ ըլլայ, այս ժողովին մէջ վիճաբանուելէ եւ ընդունուելէ վերջը կրնայ ըլլալ: Ասիկա սկզբունքի հարց մ'է եւ այդ կարգի խնդիրներ չեն կրնար ընդունուիլ առանց վիճաբանութեան: Քաղ. Ժողովը ամբաստանութեան ներքեւ գտնուած ատեն, այսպիսի ձեռնարկ մը բոլորովին անտեղի է: 24 ձայն ժողովին ընթացքը քննադատելի գտաւ եւ պիտի գայ օր մը, որ մնացեալներն ալ պիտի ընդունին անոնց տեսութիւնները: Եւ այս միջոցին է որ Քաղ. Ժողովը կը յանդգնի խնդալ մեր երեսին, ոչ անկեղծ ձեւով մը ներկայանալով այստեղ: Երբ սկզբունքի կէտը տակաւին չէ ընդունուած, քննութեան տակ առնուած Քաղ. Ժողովի մը այս գիրը պէտք չէ որ նկատողութեան առնուի, իբրեւ օրակարգի խնդիր քննելէ առաջ:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Չախակողմը կը կրկնէ միշտ միեւնոյն խօսքը թէ սկզբունքի խնդիր կայ ասոր մէջ, մինչդեռ այդ սկզբունքը ճշդուած է այս ժողովէն: Այն օրը որ Ազգ. Ժողովը Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը յանձնեց միակ անհատի մը, այսինքն՝ վարչապետի մը, ու այն իր ընկերները ներկայացուց, միեւնոյն ձեւով կարելի է նաեւ վաւերացնել այս 3 անդամները: Ասոր հակառակ ռեւէ ընթացքով մենք մեր որոշումին դէմ գործած¹⁰⁷⁰ կ'ըլլանք: Գալով ամբաստանութեան կէտին, որուն խօսքը ընելով Քաղ. Ժողովի 3 անդամ առաջարկելը ժպրհութիւն կը համարեն, կամ այս խօսքը ընողները իրենց ըսածին իմաստը չեն հասկնար եւ կամ մտքերը շփոթեցնելու համար այս խօսքը կ'ընեն: Ո՞վ ըսաւ թէ Քաղ. Ժողովը ամբաստանութեան տակ է: Այս բացուած քննութիւնը ինչի՞ վրայ է:

Չեմ ուզեր դմնիակ նիստի մէջ կատարուած վիճաբանութեան մը վրայ խօսիլ, սաչափ միայն ըսեմ որ կազմուած խորհրդարանական յանձնաժողովը պիտի քննէ թէ Վարչութիւնը ռեւէ պատասխանատուութիւն ունի՞ խնդրոյ առարկայ եղած գործին մէջ: Այս բանաձեւը մենք ներկայացուցինք, բայց Վարչութիւնը ինքն ալ այսպէս առաջարկեց եւ ժողովը ընդունեց: Տիեզերական օրէնք է որ երբ մարմին մը ռեւէ ամբաստանութեան դէմ վճիռ չէ ստացած, լիակատար կերպով իր իրաւունքին մէջ է: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ վաւերացուի այս հաշիւը:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- (յանուն Վարչութեան) Ես կը կարծեմ որ Պ. Տ. Մովսէսեանի մասին ըսուածները աւելորդ են: Լաւ կ'ըլլայ որ իր վերադարձին սպասուի: Մենք հետեւողական եղանք այստեղէն որդեգրուած ուղղութեան հետեւելու: Ազգ. Ժողովը յանձնաժողով մը կարգեց, որ պիտի քննէ նաեւ թէ Վարչութիւնը ռեւէ պատասխանատուութիւն ունի՞ այս գործին մէջ: Համբերութիւն ունեցէ՛ք մէկ շաբաթ եւս, որպէսզի իրողութեան վերահասու ըլլաք եւ այս ամէնը ըսէք այն ատեն:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Նկատելով որ Վարչութեան պաշտօնագիրը սխալ խմբագրուած է, օրինակի համար՝ անոր մէջ ըսուած է որ Քաղ. Ժողովի երեք անդամները ընտրուած են, մինչդեռ Քաղ. Ժողով մը իր պակսած անդամները ընտրելու ռեւէ իրաւունք չունի, նկատելով դարձեալ որ 3 անդամի յաւելումով ժողովականներու թիւը ո՛չ թէ 14ի այլ 11ի կը վերածուի, երրորդ, նկատելով որ Պ. Տ. Մովսէսեանի իրաւասութիւն տրուած է Ազգ. Ժողովին կողմէ իր ընկերները ընտրելու եւ շատ շատ անիկա իրաւունք պիտի ունենար իր ընկերները ներկայացնելու, քանի որ ժողովին կազմը այն բերաւ այս ժողովին, կ'առաջարկեմ վերադարձնել այս գիրը Քաղ. Ժողովին, աւելցնելով որ ռեւէ ցանկի վաւերացում յետաձգուի մինչեւ որ Քաղ. Ժողովի դիրքը ճշդուի Ազգ. Ժողովին առջեւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը այլեւս իր քուէով պէտք է որոշէ այս կէտը:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Օրէնքը քուէի չի դրուիր: Պէտք է այս խնդիրը նախապէս օրակարգ անցնի եւ յետոյ ժողովը նկատողութեան առնէ գայն:

ՏՐ. Յ. ԹՕԺԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ որ ստիպողաբար օրակարգի անցնի այս խնդիրը:

ՏՐ. Գ. ՍԻՄԷՇԵԱՆ.- Այսօր իսկ նկատողութեան առնելու պայմանաւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երեսփոխաններէ ռմանք կ'առաջարկեն այս կամ այն պատճառաւ յետաձգել Վարչութեան առաջարկին քննութիւնը, երկրորդ առաջարկն է ստիպողաբար քննել իբրեւ օրակարգի խնդիր:

¹⁰⁷⁰ Բնագրին մէջ՝ գործադրած:

(Այս երկու առաջարկները քուէի դրուելով, 18ի դէմ 23 ձայնով ընդունուեցաւ օրակարգ անցնել այս խնդիրը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն Վարչութեան առաջարկը օրակարգ անցած ըլլալով, այսօր պիտի զբաղինք այս խնդրով:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այսօր զբաղելու առաջարկ չկայ: Տր. Թօփճեան, որ ներկայացուց առաջարկը, այսօր զբաղելու խնդիր չըրաւ:

Տ. Գ. ՍԻՍԶԷՇԵԱՆ.- Այսօր զբաղելու պէտքը եւ շեշտեցի:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Ինչ կ'ըսէք. երբ խնդիր մը ստիպողաբար օրակարգ կ'անցնի եւ ժողովը իր մեծամասնութիւնը կ'ունենայ, պարտաւոր է անմիջապէս նկատողութեան առնել այդ խնդիրը:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Ես ալ կը պնդեմ որ այսօր նկատողութեան առնելու խնդիր չկայ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ի՞նչ հարկ կայ վիճաբանելու: Ներքին կանոնագիրը շատ որոշ կերպով կը սահմանէ թէ ստիպողաբար օրակարգ անցնել ի՞նչ կը նշանակէ. ուստի կարդացէք այդ յօդուածը:¹⁰⁷¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քուէարկութիւն առաջարկուեցաւ եւ մենք քուէի դրինք խնդիրը ու ստիպողութիւնը ընդունուեցաւ: Կը մնայ հիմա այն կէտը թէ Քաղ. Ժողովի անդամակցութեան համար առաջարկուած այս 3 անձերը կ'ուզէ՞ք թէ ոչ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Ստիպողաբար օրակարգ անցնել չի նշանակեր որ այսօր պէտք է քննել այս խնդիրը: Եթէ ժողովը կ'ուզէ այսօր իսկ քննել իբրեւ առաջին խնդիր, պէտք է իր քուէն տայ այդ մասին:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Ես երբ այս ստիպողութեան առաջարկը ներկայացուցի, նկատի ունէի որ ժողովը այսօր նկատողութեան պիտի առնէ այս խնդիրը, բայց եթէ մեծամասնութիւնը յարմար կը դատէ որ նոր քուէարկութիւն մ'ալ ըլլայ, դիւանը ազատ է գործադրելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կրնայ ըլլալ որ ուշադրութենէս վրիպեցաւ կէտ մը: Տր. Թօփճեանի առաջարկը, որ ստիպողութեան կը վերաբերէր եւ ես ալ կրկնեցի զայն, եթէ բաւական չէ եւ առաջնութիւն տալու համար նոր քուէարկութեան մը պէտք կայ, դարձեալ կը դիմեմ ժողովիս կամքին:

(Դարձեալ քուէարկութիւն տեղի ունենալով, ժողովը 20ի դէմ 25 քուէով ընդունեց առաջնութիւն տալ այս խնդրոյն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հինգ երեսփոխաններ գաղտնի քուէարկութիւն կը պահանջեն:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Յայտնի քուէարկութենէն յետոյ այդպիսի պահանջ չի կրնար քննուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Առաջնութեան խնդիրը ժողովիդ հաւանութեան պիտի ենթարկեմ: Ասիկա քուէարկութեան եղանակին կը վերաբերի: Առանց ժամանակ կորսնցնելու կատարենք այս քուէարկութիւնը: 5 երեսփոխաններու կողմէ ներկայացուած գիրը այս խնդրոյն քննութեան համար չէ, այլ՝ քուէարկութեան եղանակին համար:

Տ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Կ'ընդունինք:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Դիւանը ժողովիս աշխատութիւնը իր ընթացքէն կը շեղեցնէ կոր: Առաջարկը դեմ նոր օրակարգ անցաւ: Քաղ. Ժողովը ընտրութեամբ պաշտօնի կը կոչուի, իսկ երբ ժողովը պիտի ընդունի առաջարկուած ձեւը, ասիկա պէտք է ըլլայ վիճաբանութեամբ: Ո՛չ մէկ առաջարկ կրնայ ընդունուիլ այս ժողովէն առանց օրակարգ անցնելու եւ վիճաբանութեան ենթարկուելու: Եթէ այս ժողովին մեծամասնութիւնը իր քուէին վրայ կոթնելով կ'ուզէ ոտնակոխ ընել օրէնքը, գիտցած ըլլաք որ այս ժողովը *թեքս* կը դառնայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես պարտաւոր եմ քալել քայլ առ քայլ: Իմ ձեռքս գտնուած առաջարկը քուէարկութեան առաջարկ է եւ պատճառ մը չկայ որ այդպիսի փափաք մը ժողովիդ որոշման չենթարկեմ: Եթէ կը փափաքիք որ վիճաբանութեան ենթարկուի, կը համակերպինք:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Գիտէք որ Վարչութեան ընտրութեան ձեւը Սահմանադրութեան մէջ որոշ է եւ ոեւէ ընտրութիւն երբեք ընդունելի չի կրնար ըլլալ, երբ այս ժողովին քուէէն չէ բղխած: Եթէ այս անգամ ժողովը ատենապետը ընտրելով արտօնեց որ անիկա իր ընկերները ընտրէ եւ ներկայացնէ, ասիկա ընդունուած ընտրական դրութիւն մը չէ, այլ՝ բացառութիւն մը, եւ երբեք օրէնքի կարգ չի կրնար անցնիլ: Հետեւաբար Վարչութեան ներկայ անդամները սկիզբէն արտօնուած չեն այս ձեւով իրենց ընկերներ ներկայացնելու, քանի որ Սահմանա-

¹⁰⁷¹ Ներքին Կանոնադրութեան 59-րդ յօդուածը կը տրամադրէր. «Եթէ ստիպողութիւն յայտարարուի, Ժողովին հարցուէն ետքը դիւաններուն կը յղուի ... եւ ըստ այնմ վիճաբանութեան օրը կ'որոշուի (Կանոնադրութիւն, 10):»

դրություն հակառակ է: Ուստի կ'առաջարկեմ լրացնել ժողովին կազմը ուղղակի ըստ Սահմանադրության այս ժողովին ընտրելով պակաս անդամները:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Առաջարկը ընդունել առաջ խնդիրը օրակարգ անցնել կը նշանակե որ պիտի քննուի այս խնդիրը: Ինչպես ըսաւ իմ ընկերներէս մէկը, այս խնդիրը ոչ թէ քուէարկութեան պիտի դրուի, այլ՝ ուղղակի վիճաբանութեան պիտի ենթարկուի: Այսքան տարրական բան մը առանց հասկնալու քուէի պզտիկ առաւելութենէ մը օգտուելով անմիջապէս քուէի ենթարկել օրինաւոր չեմ նկատեր: Այսօր պիտի զբաղինք Վարչութեան կողմէ եկած առաջարկով, ով որ այս մասին խօսք ունի, դիւանէն թող խօսք առնէ եւ խօսի:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Հիմա քուէարկութիւն եղաւ եւ խնդիրը նկատողութեան առնելու որոշում տրուեցաւ: Ի՞նչ օգուտ կայ գործերը այսպէս ձգձգելէն:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Դուք ժողովին աշխատութիւնները կը դժուարացնէք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես կը փափաքիմ որ ժողովը մնայ իր արժանապատուութեան վրայ եւ ամէն երեսփոխան իր առաջարկը ներկայացնելով բաւականանայ: Այս խնդրոյն վրայ կարծիքի փոխանակութիւններ ոչ թէ արգիլուեցան, այլ եղան, եւ եթէ ուրիշներ ալ արտայայտուին, ժողովս պետք է լսէ:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ժողովը վիճաբանեցաւ ըստ էութեան. այսինքն՝ խնդիրը օրակարգ անցնելու չանցնելու խնդրոյն վրայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Սակայն ինձմէ խօսք չուզուեցաւ տարբեր բանի մը վրայ եւ ես ներկայացուած առաջարկը միայն քուէի դրի. իսկ եթէ կան ուրիշներ, որոնք ըստ էութեան կ'ուզեն խօսիլ, հարկաւ խօսելու իրաւունքը չի զրկուի իրենց:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կ'երեւայ որ այս ժողովը ջարդերու վերաբերեալ խնդիրներու մէջ օգտակար աշխատութիւն մը պիտի կրնայ կատարել, որովհետեւ այն ատեն միայն իրար հասկնալու կարելիութիւն կայ եւ անկէ դուրս սնտոյի խնդիրներով ժամավաճառ կ'ըլլանք, կամ հարցումներով ժամանակի կորուստ կը պատճառենք: Եւ այս է պատճառը որ աջակողմը երբեմն յարմար կը նկատէ ոտնակոխ ընել օրէնքը, արգիլելու համար խափանարարութիւնը: Ես այն համոզումը ունիմ որ եթէ այս ժողովին մէջ առանց կիրքի խօսինք, քանի մը վայրկեանի մէջ կրնայ կարգադրուիլ այսպիսի խնդիր մը: Եւ կը խորհիմ որ եթէ այս ժողովը խորհրդարանական յանձնաժողովի արդիւնքով պիտի դատապարտէ Վարչութիւնը, 3 անգամ աւելի գտնուիլը անոր մէջ ի՞նչ տարբերութիւն կ'ընէ, կամ կրնա՞յ փոխել ժողովին որոշումը: Իսկ գալով ընտրութեան եղանակին, եղած առաջարկները կիրարկելի են ապագային մէջ: Հիմա պետք է հետեւեալական ըլլանք եւ ինչ կերպով որ կազմեցինք Վարչութիւնը, այդ կերպով վաւերացնենք նաեւ ներկայացուցած անդամները, որովհետեւ մեզմէ ոչ ոք կայ որ լուսաբանութեան պէտք ունենայ: Վարչութեան դիրքը խախտու է առարկութիւնը այլեւս սպառած նիւթ մ'է եւ այս բացատրութիւնը կը գործածուի միշտ Վարչութեան դիրքը խափանելու համար: Կ'առաջարկենք քուէի դնել Վարչութեան առաջարկը:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Մեր կողմէ գործ խափանելու ոեւէ ձգտում չկայ. ընդհակառակը, իրենք, այսինքն՝ Վարչութիւնն էր որ շատ մը գործեր խափանեցին: Ես կ'առաջարկեմ հետեւանք չտալ Վարչութեան առաջարկին, քանի որ ոեւէ գործ չէ ցցուցած մեզի եւ ինչպէս առաջարկեցի, Երեսփ. Ժողովը ինք ընտրել պակաս անդամները:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ըսուեցաւ թէ խափանարար ընթացք կը փորձուի մեր կողմէ: Ես կը մերժեմ այս խօսքը եւ դիտել կու տամ որ այն կողմը որ մեզի կ'ուղղէ այս խօսքը, ինք կը խոստովանի թէ ոտնակոխ կ'ընէ օրէնքը: Պէտք է շեշտուի այս խօսքը, որովհետեւ օրէնքը ոտնակոխողներու դէմ արտայայտութիւններ կ'ըլլան, ատիկա կը մեկնուի իբրեւ խափանարարութիւն, մինչդեռ ասոնք կարելի չէ գործադրել առանց օրէնքի ոտնակոխումին ու ասոր դէմ բողոքելն ալ իւրաքանչիւր մարդու պարտականութիւնն է: Գալով բուն խնդրոյն, նախ եւ առաջ Վարչութենէն եկած առաջարկը օրինաւոր չէ, որովհետեւ հետեւելով այն տրամաբանութեան թէ Վարչութեան ատենապետը ինք պիտի ընտրէ իր ընկերները, պէտք է իւրաքանչիւր անգամ պակսելուն Պ. Տ. Մովսէսեան ներկայացնէր պակսածներու տեղ...

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- *[ընդմիջելով]* Պ. Տ. Մովսէսեանն ալ ստորագրած է այդ գիրը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- *(շարունակելով)* Մինչդեռ անցած մէկուկէս ամսուան ընթացքին երբ 10 երեսփոխան նիստ գումարելու առաջարկ ըրին, Վարչութիւնը կրնար օգտուելով այս դիմումէն իր առաջարկը բերել, եթէ ստիպողութիւն ունէր: Ասիկա ապացոյց է որ ստիպողութիւն չունի, հետեւաբար կը մերժեմ նկատառութեան առնել այս խնդիրը:

Այս ժողովը վաւերացուց այն սկզբունքը, որով իրաւունք կը տրուի անձի մը ներկայացնելու իր ընկերները

վաւերացուելու համար իբրեւ ժողովական, մինչդեռ հիմա գործադրուածը բոլորովին տարբեր դրութիւն մ'է: Երկրորդ պարագան այն է, որ այդ գիրին մէջ կը յիշատակուի ժողովականներու թիւը 14ի բարձրացնելու անհրաժեշտութիւնը եւ այդ պատճառաւ 3 անդամ կը ներկայացուի, մինչդեռ նախապէս ընտրուածներէն 2ը բնաւ նիստի չեն եկած եւ իրենց պաշտօնը վարած են անուանապէս. հետեւաբար այս նոր առաջարկուած անդամներով, ժողովականներու թիւը կը բարձրանայ ոչ թէ 14ի, այլ՝ 10ի կամ 11ի: Առաջարկ մը, որ իրականութեան չի համապատասխաներ, չի կրնար նկատողութեան առնուիլ: Քաղ. Ժողովը ամիսներով 5 կամ 6 անդամով նիստեր գումարելէ յետոյ, երբ իր անդամները աշնան տերեւի նման կը թափին եւ ժողովները կը սկսին անկանոն դառնալ բոլորովին, այն ատեն կը դիմէ մեզի եւ կը բերէ ժողովը լրացնելու առաջարկը: Այս նամակը գրուած է Սեպտեմբեր 2ին ու հիմա Հոկտեմբեր 14ն է, երբ նկատողութեան կ'առնուի այն: Եթէ պետք կը տեսնէր այն ամբողջացնելու ժողովը, պետք է առաջարկ ընէր այն դիւանին եւ նախագահին, օր առաջ գումարելու ժողովը եւ վաւերացնելու նոր անդամները: Այս վիճակը կը ցցնէ թէ ստիպողութիւն չունի այն եւ այդ որոշումները արուեստակեալ են: Կ'առաջարկեմ մերժել բոլորովին եւ ոչ իսկ քուէարկութեան ենթարկելով:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Այս հարցի[ն] մէջ նկատելի խնդիրը այն է, որ Վարչութեան ատենապետը իրաւունք ունի նշանակել իր ընկերները եւ պահանջել անոնց վաւերացումը, սակայն ընտրուածները երբեք չեն կարող պակսածներու տեղն ալ նշանակել պաշտօնապէս: Այստեղ Պ. Դաւիթ Տ. Մովսէսեան կը ներկայանայ ոչ որպէս Վարչութեան ատենապետ, այլ՝ որպէս հաւասար իր միւս պաշտօնակիցներուն եւ կը խախտէ այն յարաբերութիւնը, որ կայ զինքը ընտրող ժողովին եւ իր միջեւ, երբ պակսած անդամները կ'ընտրուին ուղղակի Վարչութեան կողմէ: Իսկ թէ Վարչութեան ատենապետն ալ ինք կրնա՞յ ներկայացնել իր պակսած ընկերները, բաւական ուշացած կերպով, երբ իր մէկ գործին վերաբերմամբ դռնփակ նիստի մէջ եղած արտայայտութիւնները եւ անոնց հետեւանքով սկսուած քննութիւնը ծանօթ են ժողովիդ: Վարչութիւնը այս կերպով կը զգացնէ թէ ինք բաւական ուժեղ է եւ *ս[ը]/ը[ն]ք* մ'է որ կ'ընէ իր այս առաջարկութեամբ: Կ'առաջարկեմ յետաձգել այս խնդիրը մինչեւ որ Վարչութիւնը գայ պատասխանէ այստեղ իրեն եղած հարցումներուն:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Խաբեքայութեամբ գործի սկսող Քաղ. Ժողովի մը այս առաջարկը ո՛չ իսկ կրնայ նկատի առնուիլ: Ասկէ առաջ 11 հոգի ներկայացուած ատեն 9 հոգի պաշտօնի անցած է: Երբ ժողովին ներկայութեան տոմարները քննուին, այս կէտը պիտի տեսնուի: Ներկայացուած 11 հոգիէն 2ը արդէն հրաժարած էին առաջին օրէն կամ աւելի ճիշդը պաշտօն չէին ընդունած, մինչդեռ անոնց անունները իբրեւ ժողովական կարդացուեցաւ առաջին օրէն եւ ժողովիս վստահութիւնը ստացաւ Քաղ. Ժողովը: Այս մասին ես հիմա առանձին բանաձեւ պիտի ներկայացնեմ:¹⁰⁷²

Պ. Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Խստիւ կը բողոքեմ խաբեքայութիւն բառին դէմ: Պէտք է ետ առնէ այդ տգեղ բացատրութիւնը:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Հիմա այստեղ գտնուող ունկնդիր ժողովուրդը կը հետաքրքրուի անշուշտ հասկնալու որ 2 ամիսներէ ի վեր չգումարուած այս ժողովը ինչ օգտակար գործ պիտի տեսնէ: Գիտե՞ք որ խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմուեցաւ քննելու համար կարգ մը ամբաստանութիւններ: Այդ յանձնաժողովը, որ իր քննութիւնը աւարտելու մօտ է, երբ որ ամբաստանութեան հիմ մը չգտնէ, պիտի գայ այստեղ եւ յայտարարէ որ ամբաստանութիւն գոյութիւն չունի: Ես կը ցաւիմ լսելու այստեղ կարգ մը խօսքեր, որոնք իրողութեան համապատասխան չեմ նկատեր: Իբրեւ Վարչութեան ատենապետը մեկնելէն վերջ այս ժողովը անակնկալի մը բերելու համար 3 անդամի ընտրութիւնը կատարեր է: Եթէ չունէր ժողովը այն հանգամանքը առաջարկելու իր ընկերները, ըսելիք չունիմ. իսկ եթէ ունի՝ ինչ որ տարակոյս չի վերցներ, կրնայ այս առաջարկը ներկայացնել, երբ մանաւանդ որոշումը տրուած է այդ մարմինը ամբաստանուած է ըսուած թուականէն առաջ: Եւ հիմա ալ անոնք կու գան յայտարարելու թէ տակաւին այդ կարծիքին վրայ են թէ պետք է վաւերացուին իրենց ընկերները: Այս ամենուն մէջ ես խաբէութիւն չեմ տեսներ: Եթէ 11 անդամ ներկայացուեր եւ 9 անդամ պաշտօն ստանձնէր են, ասիկա առաջին անգամ տեսնուած բան մը չէ. Գարաեան եւ Խոսրովեան Վարչութիւններու օրով ալ պատահեցան այս կարգի հրաժարումներ: Ժողովի կազմութեան համար առաջուրէն շատերու կը դիմուի, իրենց հաւանութիւնը կը յայտնեն, յետոյ հիւանդութեան կամ գործի պատճառաւ հրաժարական կու տան: Անոնք որ հրաժարեր են, եթէ հաւանութիւն չէին տուած, ինչպէ՞ս հրաժարեցան: Ասկէ կը հետեւի որ գործադրուածը խաբէական ձեւ մը չէ, այլ՝ օրինաւոր ձեւով ժողովին ներկայացուած է այն: Վաւերացնելը կամ մերժելը ձեր կամքէն կախում ունի: Իսկ երբ շօշափելի փաստ մը կ'անցնի մեր ձեռքը, այն ատեն կ'ամբաստանենք այդ

¹⁰⁷² Ըստ «Ճակատամարտ»ի (888/2707), Սրենց կ'ըսէ. «Ես բանաձեւով խորհրդարանական մարմնոյ այս մասին քննութիւն կատարելը կը պահանջեմ»:

մարմինը եւ երթաք բարով կ'ըսենք, Ինչպէս ըրած ենք մեր քուէներով ընտրուած Վարչութիւնները մեր քուէներով տապալելով: Այս տեսակետով կ'առաջարկեմ քուէի դնել եղած առաջարկը:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Ես ամենայն անկեղծութեամբ կ'ըսեմ որ Քաղ. Ժողովը ո՛չ իր կազմը ուժեղացնելու, ո՛չ ալ ակնարկուած նպատակի[ն] համար առաջարկած է այս երեք անդամները: Ժողովականներէն Պ. Հայկ Անտոնեան հարկադրուած ըլլալով դարմանի համար Եւրոպա ճամբորդել ու Պ. Դ. Տ. Մովսէսեան անձնական գործով ստիպուած ըլլալով հեռանալ Պոլիսէն ժամանակաւոր կերպով, Քաղ. Ժողովի նիստերը օրինաւոր թիւով գումարելու համար ստիպուեցանք այս երեք անդամները առաջարկել: Ես բոլորովին կը մերժեմ այն խօսքը թէ Քաղ. Ժողովը խաբէութիւն ի գործ դրած է. եթէ ժողովը խաբէութեան նպատակ ունենար, փոխանակ 11ի 101 հոգի կրնար ներկայացնել: Իրողութիւնը այն է որ մեր ցանկէն հրաժարած Պ. Թորալեան ի սկզբան հաւանութիւն յայտնած էր, բայց ընտրուելէ անմիջապէս վերջ ճամբորդելով չկրցաւ ընդունիլ այս պաշտօնը, իսկ Պ. Լաթիֆեան կիսով չափ յայտնած էր իր հաւանութիւնը: Ես ձեր ազգասիրութեան կոչում կ'ընեմ ժամավաճառ չլլալ աւելորդ վիճաբանութիւններով եւ քանի որ առանձին յանձնաժողովի մը յանձնուած է Քաղ. Ժողովի ուղղութեան մասին քննութիւն մը կատարելը, կը խնդրեմ որ ամէն ազնիւ հայ համբերութիւնը ունենայ սպասելու այս քննութեան արդիւնքին եւ եթէ պատասխանատուութիւն ճշդուի, այն ատեն տապալէ Քաղ. Ժողովը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու ատենախօս ունինք, անոնք ալ լսենք:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ժողովը չափազանց երկար զբաղեցաւ այս խնդրով, ինչ որ չէր արժեր: Գործը պարզ է, Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին ըրած *սակթիմանթալ* արտայայտութիւնները չեն կրնար ծածկել ճշմարտութիւնը: Եթէ իրենք այդքան ազգասէր էին ու մեր ազգասիրութեան ալ կոչում կ'ընէին, պէտք չէր որ այսօր բերէին այս խնդիրը այստեղ: Մենք կը խորհինք որ Քաղ. Ժողովը իր դիրքը խախտուտ կը զգայ եւ կ'ուզէ ուժեղացնել: Մենք կը մերժենք խափանարարութիւնը, որ մեզի կը վերագրեն. խափանարարը մեծամասնութեան *բարթին* է, որ չ'ուզեր ազդուիլ երբեք ընդդիմադիրներու խօսքերէն. մենք կ'ընենք մեր առարկութիւնները, որպէսզի մեծամասնութիւն եւ Վարչութիւն խելքի գան եւ ճանչնան թէ այն ճամբան, որուն կը հետեւին, օրէնքի գծած ճամբան չէ:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ըսուած խօսքերէն հասկցուեցաւ որ Վարչութիւնը իբր թէ տապալելու հաւանակաւորութիւն ունի եւ այս տագնապէն նեղուած անդամակիցներ կը ներկայացնէ: Գլխաւոր պարագան այն է, ինչ որ դիտել տուաւ տիար Օհանեան. այսինքն թէ ներկայացուած անդամները որոշուած են Վարչութեան ընթացքի մասին քննութիւն մը կատարելու որոշումէն առաջ: Այդ 3 անդամները Սեպտեմբեր 2ին առաջարկուած են: Երկրորդ կարեւոր պարագայ մ'ալ այն է, որ Քաղ. Ժողովի նոր ընտրութեան պարագայ մը չէ այս, այլ՝ արդէն իսկ գոյութիւն ունեցող մարմնոյ մը վրայ 3 անդամներու յաւելում կ'ըլլայ եւ այս առաջարկը կը բեր[են] մեզի ոչ միայն Վարչութեան ատենապետը, որ այս ժողովէն ընտրուեցաւ, այլ եւ իր պաշտօնակիցները, որոնց պաշտօնը այս ժողովէն վաւերացած է: Երկու կողմէն խօսուեցաւ այս խնդրոյն վրայ. կ'առաջարկեմ որ այլեւս փակուի վիճաբանութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վիճաբանութիւնը փակուած է այլեւս: Անդամներէ ոմանք առաջարկած ըլլալով որ գաղտնի քուէարկութիւն տեղի ունենայ, ժողովը իր կամքը այդ կերպով պիտի արտայայտէ: Տիար Սրենց իր յայտարարութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ բանաձեւով, որ կ'անցնի մեր խնդրոց կարգին մէջ:¹⁰⁷³

(Գաղտնի քուէարկութիւն կատարուելով 21ի դէմ 25 քուէով ժողովը ընդունեց առաջարկել երեք անդամները եւ տիար Ատենապետը Քաղ. Ժողովի անդամ հռչակեց Տեարք Յովսէփ Տէյիրմէնճեան, Տր. Տատուր եւ Տր.

Հինդլեան: Ատենանը փակուեցաւ ժամը 6ին:)]

¹⁰⁷³ «Ընկեր Սրենց գրով մը կ'առաջարկէր յանձնաժողովի մը կազմութիւնը՝ քննելու համար Պ. Տէր Մովսէսեանի կողմէ Քաղաք. Ժողովի կազմութեան սկիզբը 11 անձեր ներկայացնելու պարագան, հակառակ անոր որ անոնք միայն 9 հոգի էին» («Ճակատամարտ», 888/2707):

[Համագգային Խորհուրդ]

20 Հոկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Գեր. Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Պէզնեան

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան, Տիար Արամ Ինճիճեան, Տիար Յովհ. Գարտաշեան

1° Երեք հոգեւոր պետերը իրենց անգլ. դեսպանատուն կատարած դիմումը հաղորդեցին ժողովին: Բարձր Քոմիտէին կողմէ՝ ընդունուած են Շբ. (Հոկտ. 15) օր ժամը 12ին եւ հաղորդած՝ իրենց ստացած տեղեկութիւնները Կիլիկիոյ վիճակին վրայ եւ իրենց Ֆրանս. Քոմիտէին մօտ կատարած դիմումը:

Անգլ. Քոմիտէին ըսած է թէ ինքը պաշտօնապէս ցարդ ունէ տեղեկութիւն չունի եւ թէ շատ կը ցաւի հայոց վիճակին վրայ, սակայն դժբախտաբար անգլ. կառավարութիւնը ոչինչ կրնայ ընել, քանի որ Կիլիկիա կը գտնուի ֆրանս. շրջանակի մէջ: Բարձր Քոմիտէին յետոյ հաւաստած է թէ ասով հանդերձ ինքը իր կառավարութեան տեղեկագրած է արդէն իր լսածները եւ դարձեալ պիտի գրէ:

Երեք հոգեւոր պետերը դիտել տուած են թէ Համաձայնական պետութեանց քաջալերանքովը հայերը հոն փոխադրուած են, հետեւաբար իրենցմէ կ'ակնկալեն պաշտպանութիւնը:

Բարձր Քոմիտէին անգիտացած է¹⁰⁷⁴ այս պարագան եւ հարցուցած է խօսակցութեան պահուն ներկայ գտնուող Սր. Կրէյվսի¹⁰⁷⁵ թէ ճիշդ է: Սր. Կրէյվս հաստատած է որոշապէս:

Յետոյ երեք հոգեւոր պետերը դիտել տուած են թէ իրենց զարմանք պատճառով է ֆրանս. կառավարութեան՝ անպատասխանատու կառավարութեան մը հետ բանակցիլը:

Բարձր Քոմիտէին իրաւացի գտած է այս դիտողութիւնը:

Համագգային Ժողովը այս առթիւ որոշեց նաեւ դիմել իտալական բարձր Քոմիտէին եւ Պելճիքայի ներկայացուցիչին:

Յետոյ որոշուեցաւ գրաւոր հաղորդել:

2° Կարդացուեցաւ Վսեմ. Գաբրիէլ Նորատունկեանի 10 Հոկտ. թուակիր նամակը,¹⁰⁷⁶ որով կը տեղեկացնէր իր ժընեւ ուղեւորութեան ընթացքին կատարած դիմումները եւ անոնց արդիւնքը Ազգերու Դաշնակցութեան վերջին գումարման առթիւ: Ժողովը նկատի առնելով որ Ն. Վսեմութիւնը իր նամակին մէջ Ուաշինթընի Խորհրդաժողովին առթիւ ալ Պատուիրակութեան կողմէ՝ դիմում կատարելու մտադրութիւն ունենալը կը յայտնէ, որոշեց գրել որ արդեօք գաղութները եւ Կ. Պոլիս իրենք ալ դեր մը չէ՞ն կրնար կատարել եւ եթէ կրնան, ի՞նչ պէտք է ընեն:

3° Գեր. Սայեդեան Արքեպս. 27 Սեպ. թուակիր նամակով մը իր ուղեւորութեան ընթացքին քաղած կարգ մը տեղեկութիւնները, ինչպէս՝ Հալէպի համագգային գործերու վրայ ծանօթութիւններ, կը հաղորդէր, զորս ժողովս գոհութեամբ տեղեկացաւ:

4° Կարդացուեցաւ նաեւ Հալէպի Առ. Փոխանորդին 27 Սեպ. թուակիր նամակը, որ Մարաշի հայոց կացութեան մասին իր ստացած տեղեկութիւնները կը հաղորդէր: Համագգային Ժողովը նկատի առնելով Մարաշի հայոց նիւթական տազնապալի կացութիւնը որոշեց 1000 ոսկի նպաստ դրկել:

5° Կուտինայի Առ. Տեղապահը 12 Սեպտ. թուակիր նամակով մը կը տեղեկացնէր անցեալ մէկ տարուան ընթացքին Քեմալականաց կողմէ՝ իրենց կրած տառապանքները եւ ենթարկուած խժոժութիւնները: Ժողովը որոշեց տեղեկացնել այս ծանօթութիւնները Համաձայնական պետութեանց:

6° Արիի. Նազկեան Յովհաննէս Արք. հաղորդեց թէ Լեհաստանի դեսպանին բարի գալստեան այցելութիւն մը տուած էր եւ դեսպանը իր համակրութիւնը յայտնած է հանդէպ հայ ազգին, որմէ կարելոր հատուած մը

¹⁰⁷⁴ Այս նիստին Ժ1 թուահամարը կրող սեւագիր օրինակին մէջ սկզբնապէս նշուած է «անգիտանալ ձեւացուցած է»:

¹⁰⁷⁵ Բնագրին մէջ՝ *Կրէյվս*:

¹⁰⁷⁶ Տեսնել Յաւելուած 144 եւ 145 (վերջինը՝ ցանկը առաքուած կարգ մը կարելոր փաստաթուղթերու):

իրենց երկրին մէջ կ'ապրի:

Ասոնցմէ է Ծերակոյտի անդամ եւ Լեւոնակի Արքեպս. Թէոփոփի, որ ազդեցիկ ընդդիմադիր մըն է կառավարութեան:

Սակայն Լեւոնակի դեսպանը չէ ժխտած նաեւ սա պարագան թէ իրենց աւանդական քաղաքականութիւնը եղած է միշտ թուրքերուն մօտ ըլլալ իբր Բուսիոյ ընդդիմադիր, հետեւաբար իրենց համակրանքը լոյս պղատողական հանգամանք ունի եւ բարեկամական թելադրանք կրնան ընել գոնէ ի նպաստ հայոց Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ:

7° Համագգային Ժողովը բրօպականտի նոր եղանակի մը դիմելու պէտքը զգալով, պաշտօն տուաւ Տեղեկատու Դիւանին այս մասին ծրագիր մը ներկայացնել:

[Համագգային Խորհուրդ]

27 Հոկտ. 1921

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արք. Նազեան, Փրոֆ. Չենոր Պէզճեան

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տիար Յովհաննէս Գարտաշեան, Տիար Աւետիս Թէրզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Երեք հոգեւոր պետերը հաղորդեցին իրենց 21 Հոկտ. Ուրբաթ օրուան իտալական Բարձր Քոմիսիոն մօտ կատարած դիմումին արդիւնքը: Հոգեւոր պետերը Բարձր Քոմիսիոնին բացատրած են թէ ինչ որ Փրանսա կ'ընէ՝ իրենք կը նկատեն Համաձայնութեան կողմէ գործադրուած, եւ մատնանշած են այն ստոյգ վտանգը, որ Փրանսայի Կիլիկիան պարպելէն յետոյ առաջ պիտի գար:

Իտալացի Բարձր Քոմիսիոնը պատասխանած է թէ կատարելապէս համակարծիք է եւ թէ կարելի չէ թուրքերու վստահիլ:

Բարձր Քոմիսիոնը ըսած է թէ թուրքերուն համար դիւրին է ռելէ պատրուակ մը ստեղծել, ուստի ուրիշ միջոց չկայ եթէ ոչ գաղթել: Յետոյ Իտալիոյ համակրանքը յայտնած է հայոց նկատմամբ եւ ըսած է թէ հոգեւոր պետերու դիմումը պիտի տեղեկագրէ իր կառավարութեան: Յետոյ ըսած է թէ ինքը խօսած է նաեւ Չօր. Բելլէի եւ Փրանսա դժբաղդաբար հարկադրուած է Կիլիկիան պարպելու ներքին պատճառներով:

2° Ժողովը զբաղեցաւ կրկին Կիլիկիոյ հարցով: Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան առաջարկեց պատուիրակութիւն մը դրկել Կիլիկիա, ազգային շահերը պաշտպանելու համար եւ թիւրքիմացութիւնները հարթելու, քանի որ ինքնապաշտպանութեան դիմելու ի վիճակի չէ Կիլիկիոյ հայութիւնը եւ ոչ ալ դիւրին է մէկ օրէն միւսը ձգել երկիրը եւ մեկնիլ: Տիար Մ. Նալբանտեան դիտել տուաւ թէ եթէ պէտք ըլլայ թուրքերու հետ համաձայնիլ, նախ կեղդոնէն պէտք է սկսի: Ազգապետ Էֆ. դիտել տուաւ թէ տակաւին կանխահաս է այս մասին մտածել, երբ մեզի անձանօթ է Համաձայնութեան բնագիրը, անգլ. եւ իտալական կառավարութեանց կարծիքը: Յետոյ, Փրանսայի մեկնումը անմիջական չի թուիր եւ փոքրամասնութեանց իրաւունքը ապահովելու խօսքեր կան: Հետեւաբար Ազգապետ Էֆենտի կ'ուզէր որ, քանի որ «Ազգային Տան» մը խոստումը եղաւ, պահանջուէր անոր կազմութիւնը Կիլիկիոյ մէջ: Ինքը հաւատք ունէր թէ ասոր կարելիութիւնը կար, քանի որ Համաձայնական կառավարութեան կողմէ ընդհ. հարցերու համար կարգադրուած բանակցութիւնները չէին վերջացած:

Տիար Թէրզիպաշեան նաեւ կանխահաս գտաւ թուրքերու հետ տեսնուելու առաջարկը եւ ըսաւ թէ թուրքերը եթէ համաձայնին իսկ պետութեան ուրիշ մասերուն մէջ հայոց մնալուն եւ ապրելուն, *չէին հանդուրժեր Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ մէջ հայոց ապրելուն*,¹⁰⁷⁷ հետեւաբար Կիլիկիոյ հայոց ջարդը անխուսափելի է: Գալով

¹⁰⁷⁷ Այս շեղագրեալ հատուածը վրիպած է ատենագրութիւնը մաքրագրողին ուշադրութենէն: Չայն վերականգնած ենք նոյն նիստին սեւագիր ատենագրութենէն, որ կը կրէ Ժ5 թուահամարը:

Անգլիոյ կարծիքը հասկնալու առաջարկին, ասիկա աւելորդ կը դատէր, նախ անոր համար որ անիկա չէր ըսեր եւ յետոյ մեր արիւնով իր ջաղացքը դարձնելու չէր վարաներ: Յետոյ, կը կարծէր թէ չէինք կրնար Ազգային Տունը Հայաստանէն տեղափոխել Կիլիկիա: Արդէն յայտնի է թէ Իզմիրէն իսկ հելլենները հանելու գաղափարներ կան: Հետեւաբար, մինչեւ Ազգային Տան ստեղծումը պէտք է պահանջել որ Ազգերու Լիկը առժամապէս պաշտպանէ հայերը Կիլիկիոյ մէջ: Ինքնավարութիւնը ստանալէն շատ դիւրին է պաշտպանութիւն խնդրելը: Հետեւաբար, օր առաջ Ազգային Տունը ստանալու պէտք է աշխատիլ, եւ այս տեսակետով լաւագոյն առիթը՝ իր կարծիքով՝ Ուաշինկթընի Խորհրդաժողովն էր:

Ազգապետ Էֆենտին ըսաւ թէ Անգլիոյ դիմումը անպաշտօն պիտի ըլլայ. նոյնպէս կ'ընդուն[ի] Ուաշինկթընի մէջ գործ մը ըլլալը: Մեզի անհրաժեշտն Ազգային Տունն է: Յետոյ առաջարկեց ուսումնասիրել փոքրամասնութեանց իրաւունքը, եւ միւս կողմէ աշխատիլ որ՝

Ա. Կա՛մ Ֆրանսա մնայ մինչեւ Ազգային Տան կազմութիւնը

Բ. Կա՛մ Ազգերու Լիկը պաշտպանէ հայերը մինչեւ Ազգային Տունի կազմութիւնը

Գ. Կա՛մ չէգոք գօտի մը կազմել մինչեւ Ազգային Տունի կազմութիւնը

Արիի. Նազկեան Արք. եւս համաձայն էր որ կարելի չէր համաձայնիլ թրքաց հետ եւ առաջարկեց դիմում ընել օտար հպատակութիւն ընդունելու: Որոշուեցաւ յաջորդ նիստին այս մասին դարձեալ խորհրդակցիլ:

3° Կարդացուեցան 12, 14 եւ 20 Հոկ. թուակիր 3 նամակներ¹⁰⁷⁸ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանէ եւ որոշուեցաւ անոնցմով եւս զբաղիլ յաջորդ նիստին:

4° Կարդացուեցաւ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի ընդհ. քարտուղար Մր. Վիքրի[ի] 26 Սեպտ. նամակը, որով շնորհակալութիւն կը յայտնէր իրեն յանձնուած վաւերագիրներուն համար:

5° Տիար Թէրզիպաշեան առաջարկեց Ուաշինկթըն Պատուիրակութեան կողմէ ներկայացուցիչ դրկել, սակայն ժողովը հարկ չդատեց:

¹⁰⁷⁸ 12 Հոկտ. թուակիրին համար տեսնել Յաւելուած 146, 14 Հոկտ. թուակիրին համար՝ Յաւելուած 147, իսկ 20 Հոկտ. թուակիրին համար՝ Յաւելուած 148:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 28 Հոկտեմբերի 1921)¹⁰⁷⁹

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 19 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 58ի)¹⁰⁸⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս յայտնի է ձեզ, պիտի կարդանք նախորդ նիստի ատենագրութիւնը: Թէեւ սակաւաթիւ երեսփոխաններ ներկայ են, սակայն ստիպուած ենք բանալ նիստը եւ կարդալ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:

(Քարտուղարը կարդաց նախորդ նիստի ատենագրութիւնը)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ խօսքերուս մէջ կէտ մը մոռցուած է, կ'ուզեմ ւաւելցնել: Պ. Շահլամեանի գործին յապաղման առիթով ըսած էի այս ժողովէն արդարութիւն պահանջողին պէտք է արագ արդարութիւն տալ: Այս խօսքերը իմ նպատակս ասելի լաւ կը բացատրեն, ուստի պէտք է ւաւելցուին իմ խօսքերուս վրայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ուրիշ դիտողութիւն ունեցող չկայ, Պ. Շէրիկեանի դիտողութեամբ կը վաւերացնենք նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:

Տ. Լ. ՍԱՄԹԾԵԱՆ.- Այս առիթով կ'ուզեմ դիւանիդ ուշադրութեան յանձնել որ ատենագրութիւնները պիտի տպագրուէին մէկ հինգէն մէկ նորէն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս այդ խնդիրը ի նկատի ունի եւ երբ դիւրութիւն ունենայ, պիտի տպագրէ:

Տ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Կը շնորհաւորենք դիւանը նիստերու ատենագրութիւնները այսքան մանրամասն պատրաստած ըլլալուն համար եւ կը փափաքինք որ գոնէ իւրաքանչիւր նիստի կարդացուի այն ժողովիս մէջ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս ըսի, կը փափաքինք որ տպագրուի այն եւ երբ որ դիւրութիւն ունենանք, պիտի ձեռնարկենք:

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Գնէլ Եպսկ. [Գալէմբեարեան] եւ տիար Սրենց բացակայութեան գրեր ունին, որոնք պիտի կարդացուին:¹⁰⁸¹

¹⁰⁷⁹ Բնագրին մէջ սրբագրումի փորձ մը կատարուելով արձանագրուած է 27: Նշանակեցինք 28, որովհետեւ պոլսահայ թերթեր իրենց 29 Հոկտեմբերի համարներուն մէջ տեղեկագրած են նիստը:

¹⁰⁸⁰ «Ճակատամարտ» (29 Հոկտեմբեր 1921, 898/2719) իր նկարագրականին մէջ կը նշէ 19 երեսփոխան, սակայն «Ժողովուրդի Ձայնը» (29 Հոկտեմբեր 1921, 930) 45 երեսփոխանի ներկայութիւն կը տեղեկացնէ իր նկարագրականին մէջ:

¹⁰⁸¹ Գնէլ եպիսկոպոս եւ Սրենց Ռումանիա կը մեկնին որպէս Ազգային Ելմտական Յանձնաժողովի Արտասահմանի Պատուիրակութիւն, ինչպէս կ'եզրակացնենք իբրեւ այդպիսին իրենց ստորագրութիւնը կրող եւ Չաւէն Պատրիարքի ուղղեալ 20 Հոկտեմբեր 1921 թուակիր նամակէ մը, ուր կը յայտնեն.

Պատուիրակութիւնս Ռումանիոյ Ռուման քաղաքին մէջ առիթը ունեցաւ քանիցս տեսակցելու այրի Տիկին Էլիզ Նէվրուզեան-Pruncul-ի հետ: Յիշեալ Տիկինը հարստութեամբ, ընկերային դիրքով եւ զարգացումով կը գտնուի առաջնակարգ գծի վրայ: Տարաբաղդաբար ազգային ոգիէն ասելի իր մէջ զարգացած ըլլալով Ռումանիոյ հանդէպ սէրն ու համակրանքը՝ քիչ յոյս կայ որ իր հսկայական հարստութենէն ժառանգութեան բաժին հանէ իր տարաբաղդ ազգին:

Պատուիրակութիւնս լսած ըլլալով որ յիշեալ տիկինը արդէն իր կտակը պատրաստած է ի նպաստ ռումէներու եւ ռումէն հաստատութեանց, երկարօրէն խօսեցաւ այս մասին իրեն հետ եւ յայտնեց թէ Pruncul-ներու ստացած ընկերային բարձր դիրքին եւ հարստութեան մէջ իրաւունք ունի այն հայ ցեղը, որուն կը պատկանին:

Տիկինը թերեւ իմն խոստացաւ այս մասին կարգադրութիւն մը ընել: Պատուիրակութիւնս կը յուսայ որ Ձերդ Սրբազնութեան կողմէ կատարուելիք բանակցութիւններ եւ աշխատանք կրնան նպաստաւոր եզրակացութեան մը յանգիլ (ՊՏԴ, Տուփ 11, թղթապանակ MD901, L862, *հայերէն ձեռագիր*):

(Պատճեն)¹⁰⁸²

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երուսաղեմի պատրիարքական ընտրության տեղեկագիրը ընդունուած ըլլալու մասին անգլիական բարձր քոմիտէին կողմէ՝ դրկուած գիրը պիտի կարդացուի: Ինչպէս կը յիշէք, անցեալ նիստին ժողովը փափաք յայտնած էր տեսնելու:

(Պատճեն)¹⁰⁸³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բնագրին հայկական թարգմանութիւնը այս է եւ ինչպէս կ'երեւայ, պարզ նամակ մ'է՝ տեղեկագրին ստացումը հաղորդող:

Տ. Գ. ՍԻՄԵԸՆԵԱՆ.- Ուրիշ գիր եկա՞ծ է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանիս վրայ ուրիշ ռեւէ գիր չկայ:¹⁰⁸⁴

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Եթէ կարելի է անգլիերէն բնագիրը կարդացուի անգամ մը, որովհետեւ անցեալ անգամ ըսուեցաւ որ Լոնտոնէն եկած է այս գիրը, մինչդեռ հիմա կ'երեւայ որ Պոլիսէն դրկուած է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բնագիրը կրնանք տալ:

(Պատճեն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստին գուշակած էինք արդէն թէ այս պէտք է ըլլայ ըսուած այդ գիրը:

ՊԱՇՏՏՕՆԱԳԻՐ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. ժողովի մէկ պաշտօնագիրը ունինք դիւանիս վրայ, կը յանձնեմ ժողովիդ ուշադրութեան:

(Պատճեն)¹⁰⁸⁵

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Այս խնդիրը մեծամասնութեան մէջ կրնայ որոշուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Շատ լաւ: Ուրիշ գիր մ'ալ ունինք 4 երեսփոխաններու ստորագրութեամբ Կարմիր Խաչի եւ [Ս. Փրկիչ Ազգային] Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան յարաբերութեան խզման մասին: Այս գիրը անցեալ նիստին տրուած էր, բայց ատենական գործողութեանց համար որոշեալ ժամանակը լրացած ըլլալով, չկրցաւ կարդացուիլ:

Զաւէն Պատրիարք 2 Մարտ 1922 թուակիր նամակով մը Պօղոս Նուպարէն կը խնդրէ որ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահը բարի գտնուի միջամտել՝ իր բարոյական ազդեցութիւնը բանեցնելով, որպէսզի իր «հարստութեան մեծագոյն եւ կարեւորագոյն մասը՝ հողային կալուածները» Ռումանիոյ թագաւորին որդւոյն կտակած Էլիզ տակաւին իր տրամադրութեան տակ մնացած «խոշոր տունէն, շարժուն ստացուածքներէն ու դրամական հարստութենէն» բաժին հանէ «անձկագոյն վայրկեաններու» մէջ գտնուող ազգին գաղթականներուն եւ որբերուն: Կ'աւելցնէ թէ ազնիւ տիկինը «օտար միջավայրի մէջ անգիտակ մեր ազգին բազմաթիւ եւ անյետաձգելի պէտքերուն, իբր նոր Աճեմ Օղլու մը իր ամբողջ հարստութիւնը պիտի թողու օտարներուն» (ՊՏԴ, Տուփ 11, թղթապանակ Ամենապատիւ սրբազան, էջ 111-113, *հայերէն ձեռագիր*): Պետրոս Աճեմ Օղլու 200,000 ոսկիի հարստութեամբ Պոլսէն անցած էր եւրոպական քաղաք մը՝ «յետ վախճանին կտակելով իր հարստութիւնը տեղւոյն քաղաքապետարանին» (Յ[արութիւն] Գ. Մ[ընդրեան], *Թուրքսահյոյց Հին Վանատականութիւնն եւ Վանատականք* – 1740-1890 [Կ. Պոլիս, 1908], 27):

¹⁰⁸² «Սրենց Ռումանիա երթալը կը ծանուցանէր եւ օրինաւոր բացակայ արձանագրուիլը կը խնդրէր» (Հայր Վարդանի «Ազգ. ժողովը Եւ... Ներսէս Ընդհալին» տոմսակէն, «Ժողովուրդի Ձայնը», 30 Հոկտեմբեր 1921, 931):

¹⁰⁸³ Տեսնել թիւ 1064 ծանօթագրութիւնը:

¹⁰⁸⁴ Նիւթին հետ իր անմիջական աղերսին համար, թերեւս տեղին ըլլայ նշել թէ Հոկտեմբերի 31-ին Աղաւնունի Եպիսկոպոս Երուսաղեմէն Պոլսոյ Պատրիարքարան կը հեռագրէր. «Ն. Վեհափառութիւն Ճորձ թագաւոր հաստատեց պատրիարքական ընտրութիւնը»: Յաջորդող բացատրականը կը պարզէ թէ նորընտիր Եղիշէ Պատրիարք այդ գիրին կը սպասէր, որպէսզի կարենայ ի պաշտօնէ յարաբերութեան մտնել տեղական կառավարութեան հետ («Ժողովուրդի Ձայնը», 3 Նոյեմբեր 1921, 934):

¹⁰⁸⁵ Քաղաքական ժողովը «կարգ մը կարեւոր հարցերու առթիւ» կ'առաջարկէր «յարաբերական խնդիրներու համար խորհրդարանական մարմնի մը կազմութիւնը» («Ճակատամարտ», 898/2719): «Վերջին Լուր» ալ (29 Հոկտեմբեր 1921, 2321) կը հաղորդէր կազմութիւնը «Յարաբերական Յանձնախումբի»: Ատենագրութեան մէջ, սակայն, աւելի ուշ կը պարզուի թէ յարաբերական մարմինն արդէն գոյութիւն ունէր եւ Քաղաքական ժողովը կը փափաքէր կազմել արտաքին գործերու խորհրդարանական յանձնաժողով մը:

(Պատճեն)¹⁰⁸⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գիրն ալ որկենք Քաղ. Ժողովի նկատողութեան:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Այս հարցումներն ալ պիտի երթան միանալ ասկէ առաջ որկուած կարգ մը հարցումներու, որոնց պատասխանը ուշ գալուն հետեւանքով իրապէս իրենց այժմէութիւնը կը կորսնցնեն: Թէեւ ասիկա ձեր կամքէն անկախ պատճառներով տեղի կ'ունենայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ հարցում մը կայ տիար Գ. Շէիրիկեանի կողմէ Սամաթիոյ թաղ. խորհրդոյ ընտրութեան մասին:

(Պատճեն)¹⁰⁸⁷

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Տեղեկութիւն կը տրուի ինձ թէ այս խնդրոյն վերաբերեալ հանրագրութիւն մ'ալ կայ, եթէ կարելի է այն ալ կարդացուի:

(Պատճեն)¹⁰⁸⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս հանրագրութիւնն ալ կցելով նամակին, կը յղենք Քաղ. Ժողովին:

Տ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Այդ հանրագրութեան վաւերացման տողերն ալ եթէ կարելի է կարդացուի:

(Պատճեն)

Տ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Վաւերացումը նպատակայարմար ըլլալու համար պէտք է որ թաղ. խորհուրդները վկայեն թէ ստորագրութիւնները իրենց ներկայութեան տրուած են եւ թէ ստորագրողներու իրենց ձեռագիր ստորագրութիւններն են:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ընդունուած ձեւը այս է եւ բաւական է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տակաւին մեծամասնութիւն չունինք, 5-6 երեսփոխաններ կը պակսին: Կը յուսանք որ քիչ մը վերջ մեծամասնութիւն կ'ունենանք, ուստի տասը վայրկեանի դադար մը կ'ընենք:

(Դադարէն յետոյ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս իր օրինական թիւը ունի հիմա, հետեւաբար կրնանք անցնիլ օրակարգի: Նախ եւ առաջ կարդանք Քաղ. Ժողովի այն գիրը, զոր քիչ առաջ չկրցանք նկատողութեան առնել մեծամասնութեան բացակայութեան պատճառաւ:

Տ. Գ. ՍԻՍՔԷՇԵԱՆ.- Այս գրութեան մէջ ծանրակշիռ բառեր կան. կարելի չէ՞ արդեօք որ Վարչութիւնը տեղեկութիւն կամ բացատրութիւն մը տայ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ըստ Սահմանադրութեան, խորհրդարանական յանձնաժողովներու թիւը ճշդուած է: Ազգ. Ժողովի վերաբացումէն յետոյ յարաբերական գործերու համար յանձնաժողով մը ընտրեցինք, որ կրնայ աջակցիլ Քաղ. Ժողովին, հետեւաբար արտաքին գործերու յանձնաժողովը աւելորդ կը նկատեն:

Տ. ՍԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ես կարծեմ թէ այս մասին եզրակացութեան մը գալէ առաջ պէտք է լսել Քաղ. Ժողովը, որովհետեւ եթէ իսկապէս կան ծանրակշիռ խնդիրներ, այդ մասին գաղափար չգոյացուցած չենք կրնար գիտնալ թէ ինչ չափով անհրաժեշտ է այդ մարմնոյն կազմութիւնը: Իմ կարծիքով Վարչութիւնը պէտք է որոշ յայտարարութիւն ընէ այս մասին եւ եթէ չ'ուզեր դռնբաց նիստի մէջ խօսիլ, ազատ է դռնփակ նիստ պահանջելու:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Ստոյգ է որ Վարչութեան առաջարկը լուսաբանութեան պէտք ունի, սակայն ես խորհրդարանական յանձնաժողովի մը ընտրութեան անհրաժեշտութիւն չեմ տեսներ, որովհետեւ այն պէտքը, որուն կ'ակնարկէ Քաղ. Ժողովը, կրնայ լրացնել Ատենապետաց Դիւանը: Ներքին կանոնագրի տրամադրու-

¹⁰⁸⁶ Այդ չորս երեսփոխանները հարց կու տային. «ի՞նչ պատճառաւ Կարմիր Խաչը եւ Հիւանդանոցի հոգաբարձութիւնը բաժնած էր Վարչութիւնը» («Ժողովուրդի Ձայնը», 930): «Ճակատամարտ» (898/2719) կը նշէր թէ Հալաճեան, Սաաթեան, Պահրի եւ Ստեփանեան կ'ուզէին հասկնալ թէ ինչո՞ւ Ազգ. Հիւանդանոցը առնուած է Հայ Կարմիր Խաչին ձեռքէն եւ ստո՞յգ են արդեօք այս ուղղութեամբ շրջող զրոյցները:

¹⁰⁸⁷ «Պ. Շէիրիկեան հարցում մը ըրած էր Սամաթիոյ Թաղ. Խորհուրդի մասին եղած «կամայական» կարգադրութեան նկատմամբ» («Ժողովուրդի Ձայնը», 930):

¹⁰⁸⁸ «Կարդացուեցաւ Սամաթիայէն եկած հանրագրութիւն մը Օգոստ. 2 թուականով որով տեղւոյն Թաղ. Խորհուրդի դէմ վարչութեան կողմէ եղած կարգադրութիւնները անիրաւ. նկատուելով, այդ մարմնին թաղին ունեցած օգտակարութիւնը կը գնահատուէր եւ կ'առաջարկուէր կամ նոր Թաղ. Խորհուրդը ընտրելու հրահանգ տալ եւ կամ պակսած 3 անդամներուն տեղ նորեր ընտրելով վերակազմել Թաղ. Խորհուրդը» («Ճակատամարտ», 898/2719):

թիւնը շատ որոշ է այդ մասին:¹⁰⁸⁹ Փափաքելի է որ մի քիչ լուսաբանուի խնդիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութիւնը տեղեակ է գոյութիւն ունեցող մարմիններէն, սակայն երբ երեսփոխանական ժողովէն ընտրուած մարմին մը կ'ուզէ, կը կարծեմ թէ նպատակը այն է, որ գործակցի իրեն իբր խորհրդարանին ներկայացուցիչը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութեան այս ժողովէն խնդրածը արտաքին գործերու յանձնաժողով մ'է: Ատենապետաց Դիւանը կամ ուրիշ ոեւէ դիւան, նախաքննիչ մարմին մ'է եւ այս ժողովէն իրեն յանձնուած ոեւէ աշխատութիւն կը կատարէ: Բաւական առաջ, մեր յարգելի պաշտօնակից Պ. Խոսրովեանի հետ համաձայնեցանք արտաքին գործոց խորհրդարանական յանձնաժողովի մը կազմութեան համար, որ ոմանց ըմբռնումին նման Յարաբերական Յանձնաժողովէն տարբեր կազմութիւն պիտի ունենայ եւ գործադիր իշխանութեան հետ պիտի խորհրդակցի այն կարեւոր հարցերու վրայ, որոնք ներկայիս գոյութիւն ունին: Այս յանձնաժողովը պետք է կազմուի ժամ առաջ եւ այս ժողովին կողմէ իր հսկողութիւնը ի գործ դնէ գործոց կարեւորութեան համաձայն եւ այդ խնդիրներու նկատմամբ իր տեսակէտները պարզէ: Ասիկա Վարչութեան կողմէ ի գործ դրուած հեռատես զգուշութիւն մ'է: Եթէ ժողովը այնպէս կը կարծէ որ Ատենապետաց Դիւանը այս դերը կրնայ կատարել, անշուշտ ըսելիք չունինք: Ներքին կանոնագրութիւնը չէ զբաղած մեր մատնանիշ ըրած այս խնդիրներով, օրէնքը չէր կրնար նախատեսել ասոնք. ասոնք բացառիկ հանգամանքներ են, որոնց առջեւ գործադիր իշխանութիւնը բացառիկ կարգադրութիւն մը կը պահանջէ ժողովէ: Կարծեմ որ ասոր համար չէր արժէր նիստ մը գոհել, ինչ որ արգելք կ'ըլլայ ժողովին օրինական աշխատութեան: Կը փափաքինք որ եթէ ժողովը կ'ուզէ լուսաբանուիլ, օր յատկացնէ՝ իրաց կացութեան մասին տեղեկութիւն առնելու համար:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՇԵԱՆ.- Վարչութեան ատենապետին տուած բացատրութենէն հասկցուեցաւ որ ինք կ'ուզէ հակակշռող մարմին մը, որ ի հարկին հսկէ Վարչութեան գործունէութեան վրայ: Այս պարագային մէջ ես կը բաժնեմ այն կարծիքը, որ յայտնեց իմ պաշտօնակիցս՝ Պ. Փափաքեան, խնդիրը տանելու համար Ատենապետաց Դիւանին, որուն պաշտօնը ճշդած է ներքին կանոնագրութիւնը: Ուստի կ'առաջարկեմ որ այդ դերը կատարէ Ատենապետաց Դիւանը, եթէ հարկը պահանջէ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Ես ուրիշ կէտի մը վրայ պիտի հրաւիրեմ ձեր ուշադրութիւնը: Վարչութիւնը երկու տեսակ զբաղում ունի. մէկը՝ զուտ ազգային եւ միւսը՝ արտաքին: Այս վերջնոյն յատուկ բառ մը գտած է եւ այն ալ *յարաբերական* բառն է: Կը կարծեմ թէ *արտաքին գործերու* բացատրութիւնը ծանր թիւրիմացութիւններու առիթ պիտի տայ, որովհետեւ անկախ պետութեանց կամ օտար կառավարութեանց պատկանող բացատրութիւն մ'է: Սահմանադրութիւնը նախատեսած է այս պարագան եւ *յարաբերական* բացատրութիւնը դրած է անոր տեղ. այս մտքով դրած է, ահաւասիկ, այդ բացատրութիւնը, հետեւաբար կը փափաքիմ որ այս կէտը նկատողութեան առնուի թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վարչութեան առաջարկը շատ բանաւոր է եւ անհրաժեշտ է յանձնաժողովի մը կազմութիւնը: Նոյնիսկ պիտի ըսեմ եթէ մինչեւ այսօր չէ բերած եւ այսօր միայն կը բերէ, կը նշանակէ թէ աւելի հիմեր գտած է այս մասին, ինչ որ կ'ենթադրենք: Գալով այն կէտին թէ Վարչութիւնը ներկայացնէր այն հիմերը, ինչ որ կ'ենթադրենք, ես համակարծիք չեմ այդ առաջարկին: Համամիտ չեմ նոյնպէս այն խօսքերուն թէ Յարաբերական Դիւանը կամ Ատենապետաց Դիւանը կրնան կատարել այս գործը: Որովհետեւ ինչպէս ըսաւ Վարչութեան ատենապետը, այդ դիւանները այս ժողովէն իրենց ստացած գրութիւնները միայն կրնան քննել, մինչդեռ մեր ընտրելիք մարմինները պիտի ըլլան մանրանկարը այս ժողովին եւ Վարչութեան հետ պիտի քննեն այն խնդիրները, որոնք պիտի ենթարկուին իր քննութեան: Կը յիշէք անշուշտ որ 1912–13 թուականներուն ալ այս կերպով յանձնաժողով մը կազմուած էր, որուն բոլոր յարաբերութիւնները Վարչութեան հետ էին եւ գաղտնապահութեամբ գործեցին, ապագային հաշիւ տալու համար ուղղակի այս ժողովին:¹⁰⁹⁰ Այս առաջարկէն

¹⁰⁸⁹ Կանոնադրութեան 13-րդ յօդուածը կը նշէր.

Դիւանաց ատենապետները կրնան միանալ առժամապէս եւ Ատենապետաց Դիւան կազմել՝ որ եւ Համագումար Դիւան կ'ընտրի, ազգային խիստ կարեւոր կամ յարաբերական ծանր խնդրի մը նախաքննութեան համար:

Ժողովը կ'որոշէ Համագումար դիւանի մը պետքը, եւ Ս[այր] Դիւանին Ատենապետը զանի կը գումարէ իր նախագահութեամբ:

Ատենապետաց դիւանը պետք է ըստ կանոնի՝ Պատրիարքի ընտրութեան, ամբաստանութեան եւ հրաժարման խնդրոց նախաքննութեան համար...» (Կանոնադրութիւն, 3):

¹⁰⁹⁰ Արշակ Այալօյանեան կ'արձանագրէ թէ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 21 Ապրիլ 1913-ի դոմփակ նիստի ընթացքին, Ստեփան Գարաեան-Վահան Փափաքեան Քաղաքական Ժողովը կը հրաժարէր, զգացնելով Հայաստանի

ես որոշ կ'ենթադրեմ թե մինչև հիմակուան ընթացքին գոհացուցիչ արդյունք չառաջ չէ եղած: Ես կ'առաջարկեմ սկզբունքով ընդունիլ արտաքին խնդիրներու համար յանձնաժողովի մը կազմութիւնը՝ այսօրուան ժողովին իսկ ստիպողաբար նկատողութեան առնելու համար, պայմանաւ որ արդիւնքը ներկայացնէ մեզի:

Պ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես եղած խօսքերը լսելով այն տպաւորութիւնը ստացայ որ այդ նամակով ուզուածը ուրիշ բան է, ուստի Վարչութիւնը թող հաճի քիչ մը աւելի լուսաբանութիւն տալ. կարծեմ թե յանձնաժողովին կազմութեան սկզբունքը խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Վարչութեան բերած առաջարկը յանձնաժողովոյ մը կազմութեան մասին լսելէ յետոյ, ես ալ պէտք կը տեսնեմ որ այս ժողովը գիտնայ Վարչութեան նպատակը, որպէսզի կարենայ հասկնալ թե ինչ տարրերէ պիտի կազմուի այդ մարմինը: Ես կը կարծեմ որ եթէ այս կէտերը աւելի որոշ ըլլան, աւելի օգտակար պիտի ըլլայ: Ներկայ քաղաքական փափուկ կացութեան առջեւ պէտք է այս ամենուն վրայ խորհիմք, հետեւաբար կ'առաջարկեմ դնուիլ նիստի մէջ նկատողութեան առնել այս խնդիրը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Այս ժողովին եւ Վարչութեան տեսակէտներուն մէջ տարբերութիւն գոյութիւն չունի: Ժամանակին հարց ծագեցաւ այս ժողովին մէջ արտաքին յանձնաժողովի կազմութեան համար եւ սկզբունքը ընդունուեցաւ, այնպէս որ ես չեմ կարծեր որ տեղի մնայ նոր քննութեան մը: Յարաբերական Դիւանը տարբեր նպատակի համար կազմուած մարմին մ'է, մեր պահանջած յանձնաժողովին պաշտօնը տարբեր է: Կը պնդեն թե *արտաքին գործոց* բառ[ակապակցութիւն]ը կրնայ առիթ տալ թիրիմացութեան, բայց մենք այստեղ գերիշխան պետութեան մը հպատակ ազգի ձեւով չենք գործեր, այլ՝ կը վարուինք իբրեւ պետական մանրադիտակ կազմ, որ ոչ մէկ կերպով չէ ենթարկած ինքզինքը տիրող կառավարութեան. հետեւաբար, այս նկատումներով հաւանեցանք որ *արտաքին գործոց յանձնաժողով* բացատրութիւնը գործածուի: Վարչութիւնը արգելք մը չտեսաւ այս մասին եւ 6-7 ամսուան պաշտօնավարութեան միջոցին աւելի լուսաբանուած խնդիրներու վրայ՝ պէտք կը տեսնէ որ ձեր ժողովին կողմէ ընտրուած մարմին մը մօտէն զբաղի այս խնդիրներով, որոնց մէջ խորհրդակցութիւնը կարեւոր նկատուած է: Եթէ կ'ուզէք, դուք փոխեցէք մեր առաջարկը եւ ըսէք որ մեզի տրուած իրաւասութիւնը բաւական է: Այլեւս երկար բացատրութեան պէտք չեմ տեսներ: Այս ժողովը այսօր իսկ իր որոշումը կրնայ տալ, որովհետեւ ազգը փափուկ է ծանրակշիռ խնդիրներ ունի աչքի առջեւ. անոնք պէտք է իրարու հաղորդենք եւ բոլոր տարրերը զբաղին անով: Մենք գաղտնի դիւանագիտութեան կուսակից չենք, սակայն տարակոյս չկայ որ 50-60 հոգիէ բաղկացեալ ժողովի մը մէջ այս խնդիրները չեն կրնար քննուիլ: Ուստի այս ժողովէն ներկայացուցիչ մարմին մը անցած դարձածէն կրնայ տեղեկութիւն ստանալ: Կը տեսնէք որ հայոց խնդրոյն շուրջ նոր համաձայնութիւններ կը կնքուին: Անշուշտ մենք ձեռքերնիս ծալած չենք կրնար նստիլ. պէտք է պաշտպանենք մեր գործերը, բայց անկէ առաջ հասկնանք թե ինչ *ֆազեր* կ'անցնի մեր խնդիրը: Եթէ

եւ Կիլիկիոյ նոր ջարդերու սպառնալիքին տակ գտնուին ու Վարչութեան միջոցներուն սպառած ըլլալը: Ի պատասխան, Գրիգոր Զօհրապ կը ներկայացնէր բանաձեւ մը, ուր կ'առաջարկէր մերժել Վարչութեան հրաժարականը եւ «Յանուն բովանդակ Թիւրքիոյ Հայոց, որուն ներկայացուցիչն է Ազգ. Ժողովը, իր բոլոր հեղինակութեամբը զօրացնելու համար Ազգ. Վարչութիւնը, եւ հարստահարութեան խնդիրն ալ իր բոլոր հանգամանքները ուսումնասիրելով պէտք եղած թելադրութիւնները եւ աջակցութիւնը տալու համար անոր հինգ հոգիէ բաղկացեալ յանձնաժողով մը կը կազմէ»: Այսօրանեան ապա կ'աւելցնէ թե նոյն նիստին իսկ կազմուած Խորհրդարանական Յանձնաժողովը «թէ եւ զօրացնելու պատրուակով կ'ընտրուէր, սակայն իրապէս Վարչութեան քայլերուն հսկելու պաշտօն ունէր» եւ յանձնաժողովին անդամ կ'ընտրուէին Գրիգոր Զօհրապ (Ազատական), Յարութիւն Ծաիրիկեան (Դաշնակցական), Վահան Թէքեան (Սահմանադրական-Ռամկավար), Պետրոս Գալֆայեան (Հնչակեան) եւ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան (Կեդրոն) (Այսօրանեան, *Զօհրապ*, 209–211):

Վահան Փափագեան իր կարգին կը յայտնէ թե նշեալ յանձնաժողովը կոչուեցաւ. Ազգային Ժողովի Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողով, առանց իբրեւ հնգանդամ յանձնաժողովի մասնակից սկզբնապէս Զօհրապի անունը յիշատակելու, կը թուարկէ անունները միւս չորս անդամներուն, կը հաստատէ թե Գարսեան-Փափագեան Վարչութեան Ապահովութեան Յանձնաժողովը կը կազմուէր թէ՛ զօրացնելու, թէ՛ անոր հետ գործակցելու եւ թէ՛ անոր հսկելու պաշտօնով, ու կ'աւելցնէ. «Պէտք է ըսեմ, որ այդ Հարստահարական Յանձնաժողովի անդամներէն բարեխղճօրէն եւ նուիրումով իրենց պարտականութիւնը կատարեցին Գ. Զօհրապը եւ մասամբ Ծաիրիկեանն ու Թէքեանը միայն» (Փափագեան, հտ. Բ., 184):

Հարստահարական Խորհրդարանական Յանձնաժողովն ունէր իր նախընթացը՝ նոյնպէս կազմուած արտակարգ իրավիճակի մը թելադրանքով եւ առնչուած բարենորոգումներու հարցին: Արդարեւ, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը իր 16 Փետրուար 1879-ի նիստի դոմփակ բաժնի ընթացքին որոշած էր կազմել Հայկական բարենորոգմանց Խորհրդարանական Յանձնախումբ մը՝ անոր անդամակցելու հրաւեր տալով Քաղաքական եւ Կրօնական Ժողովներէն երկերկու անձերու եւ այդ երկու ժողովներուն չափականող երեք երեսփոխաններու:

ամեն գործ պետք եղած կերպով յստակ եւ որոշ ըլլար, այդ արդիւնքները կը բերէինք ձեր ժողովին եւ անոր լուծման կ'ենթարկէինք, բայց գործը այս վիճակին մէջ չէ. պետք ունինք մարմինի մը, որ մեզի հետ աշխատի այս խնդիրներու մէջ: Իրողութիւնը այս է:

Տ. Ս. ԳԱՐԱՅԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ որ քուէի դրուի թէ ժողովը կ'ուզէ՞ լսել այս վիճաբանութեան շարունակութիւնը:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կ'առաջարկեմ Վարչութեան նամակը անցնել օրակարգի, որպէսզի ժողովականները պատրաստուին: Տրուած լուսաբանութիւնները լիակատար չեն, պետք է հասկնալ այս խնդիրը ըստ էութեան: Ուստի, եթէ դռնբաց նիստի մէջ չ'ուզեր, կրնանք դռնփակ նիստի մէջ քննել խնդիրը: Հետեւաբար, առանց լսելու պետք եղած լուսաբանութիւնները, չենք կրնար զբաղիլ այս խնդրով:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Վարչութեան ատենապետը հասկցուց թէ ասկէ աւելի խօսելու պետք չի տեսներ. հետեւաբար, խնդիրը փակելով պետք է անցնինք յանձնաժողովի կազմութեան:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Ես կը պնդեմ իմ տեսակետիս վրայ: Իրաւ է որ կանոնը չէր կրնար նախատեսել այսօրուան վիճակը, բայց ընդհանուր կերպով սահմանած է թէ որ կարգի խնդիրներն են, որոնցմով պիտի զբաղի Ատենապետաց Դիւանը:

Տ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես ճիշդ կը գտնեմ այն դիտողութիւնը թէ ըստ էութեան խնդրոյ մը վրայ լուսաբանուելէ յետոյ պետք է անցնել անիկա օրակարգ. ուստի նախ եւ առաջ պետք է որոշել թէ այս խնդիրը կրնա՞յ անցնիլ օրակարգ եւ քանի որ այսօրուան օրակարգին վրայ չի գտնուիր այս խնդիրը, կ'առաջարկեմ անմիջապէս նկատողութեան չառնել, որովհետեւ անոնք որ այսօրուան նիստէն բացակայ են, իրաւունք ունին դիտողութիւն ընելու թէ այսպիսի կարելոր հարց մը նախապէս պետք էր օրակարգ անցնէր, որպէսզի տեղեկութիւն ունենային:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ Վարչութեան ատենապետը ոեւէ լուսաբանութիւն չտուաւ այս խնդրոյն նկատմամբ: Քանի մը ամիս առաջ գրաւոր հարցում ըրած էի, թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ քաղաքական աշխարհի մէջ եւ մեր հարցին շուրջ, առանց նայելու այս հարցումին եւ պատասխանին սպասելու, կ'ըսէ ստիպողական կերպով որ յանձնաժողով մը ընտրեցէք: Հիմա ամէն ոք իրաւունք ունի խորհելու թէ ի՞նչ ստիպողութիւն էր այդ որ շաբաթ մը առաջ չէր զգացուեր եւ հիմա կը զգացուի, մինչդէռ մենք որքան կը հասկնանք, այս խնդիրը, որուն կ'ակնարկուի, նոր խնդիր չէ, այլ՝ 5-6 ամսուան խնդիր է եւ 5-6 ամսուան իրողութիւն կայ մէջտեղը, որուն նկատմամբ իրենք ալ բան մը չեն գիտեր: Ես կ'ըսեմ որ մեր հարցի[ն] շուրջ ինչ խնդիր որ գոյութիւն ունի, պետք է պարզուի այստեղ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութիւնը այսպիսի առաջարկ մը չէր կրնար բերել այստեղ Պ. Միրզախանեանի յիշած ատեն, որովհետեւ իր պաշտօնի անցնելէն 2 ամիս անցած էր եւ նիւթապէս կարելի չէր ուսումնասիրել մեր բոլոր քաղաքական գործունէութիւնը այդ միջոցին մէջ: Հայկական Խնդիրը մէկ ճակատ չունի, ուստի զանազան խնդիրներու համար Վարչութիւնը ի վիճակի դնելու համար որ այս ժողովին կարելոր դատուած լուսաբանութիւնը բերէ, պետք է ընտրէք այս յանձնաժողովը: Պ. Միրզախանեանի պատասխանելով կ'ըսեմ որ եթէ պետք կը տեսնէ որ Վարչութիւնը կարգ մը տեղեկութիւններ բերէ այս ժողովին, մէկը միւսին արգելք չէ. կրնայ ընտրուիլ յանձնաժողովը եւ միեւնոյն ատեն այս տեղեկութիւնն ալ բերուի: Բայց պետք է գիտնայ այս ժողովը, թէ մեր ազգային դատին ամբողջ ուղղութիւնը մի առ մի պարզելու խնդիրը մէկ օրուան գործ չէ: Վարչութիւնը չ'ըսեր ձեզի թէ այս գործերը վարելու անկարող է կամ անբաւական: Ձեր ընտրելիք մարմինը պիտի ըլլայ ներկայացուցիչը այս ժողովին, իսկ իրական պատասխանատուութիւնը պիտի մնայ դարձեալ Վարչութեան վրայ: Եթէ Վարչութիւնը զգայ որ անկարող է տանելու այս գործերու պատասխանատուութիւնը, ի՞նչ արգելք կայ որ չգայ չըսէ այս ժողովին թէ չի կրնար տանիլ այս գործը, որովհետեւ անձնական գործ մը չէ այս, այլ՝ ձեր ամենուն եւ ընդհանուրին գործն է: Մեր պահանջն է 3 հոգիից յանձնաժողով մը, որ խորհրդակցի մեր ժողովին հետ երբ որ յարմարութիւն առնէ ու մօտէն տեղեկանայ թէ ինչ կ'անցնի կը դառնայ: Ըստ իս, չ'արժեր աւելի երկարել այս խնդիրը, ուստի ձեր որոշումը տալով անցնինք օրակարգին:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Այս խնդիրներուն վրայ քիչ մը բացատրութիւն տալու պէտքը քիչ առաջ ես զգացուցի, սակայն կը տեսնեմ որ Քաղ. Ժողովը ինչ պարագայի մէջ այս մարմինը կազմելու պէտք տեսեր է, ուստի կ'առաջարկեմ որ կազմուի այս մարմինը:

Տ. Դ. Տ. ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ.- Պ. Տ. Մովսէսեան ըսաւ որ այս յանձնախումբին կազմութեան համար օրինական տրամադրութիւն կայ, բայց ես իբրեւ ժողովական այդպիսի տրամադրութիւն մը չեմ գիտեր:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս ժողովին որոշումը օրինական տրամադրութիւն է:

Տ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Եթե օրինական տրամադրություն չկայ յանձնաժողովի կազմության մասին, ուրեմն բարոյական պատասխանատվությամբ պիտի գործենք եւ այս պարագային մէջ եթէ չորոշուի իրաւասութեան սահմանը, ոեւէ արդիւնք չի կրնար գոյանալ ու ընտրուած ոեւէ մարմին պատասխանատվութիւններ պիտի ունենայ, որոնց մասին գիտակցութիւն չպիտի ունենայ ինք: Հետեւաբար ես ալ պէտք կը տեսնեմ որ այս խնդիրը անցնի օրակարգ եւ վիճաբանուի:

Տ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Ես պարզ հարցում մը պիտի ընեմ հասկնալու համար որ այս խնդիրը իբրեւ օրակարգի խնդիր կը քննենք հիմա, թէ իբրեւ ատենական գործողութիւն...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քիչ առաջ ատենական գործողութեան կարգին կարդացուեցաւ, բայց ժողովը հարկադրեց որ մեծամասնութեան ներկայութեան քննուի այս առաջարկը, այդ պատճառաւ վերստին կարդացուեցաւ այս գիրք:

Տ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Քանի որ այդպէս է եւ ժողովը մեծամասնութիւն ունի հիմա, խնդիրը ստիպողութիւն ունի՞ թէ ոչ քուէով պէտք է որոշուի:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Խնդիրը եւ կացութիւնը որոշ է, պէտք է կազմենք այդպիսի յանձնաժողով մը, որովհետեւ ժամանակները եւ քաղաքական դէպքերը մեզի չեն սպասեր: Ստիպուած ենք փութացնելու այս կազմութիւնը, ուստի կ'առաջարկեմ կազմել յանձնաժողովը:

Տ. ՀՄԱՅՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Երբ որ Քաղ. ժողովը կ'ըսէ թէ խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմութեան պէտք ունի կարելու խնդրոյ մը շուրջ խորհրդակցելու համար, կը հետեւի որ ինք պատասխանատվութիւնը նետած կ'ըլլայ իր վրայէն: Ուստի այսպիսի կանոնական խնդրոյ մը շուրջ լուսաբանութիւն պահանջել կարելու է անշուշտ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս չ'ուզեր որ արգիլէ երեսփոխանները արտայայտուելէ ոեւէ խնդրոյ շուրջ, երբ անոնք պահանջուած կերպով լուսաբանուած չ[են] տակաւին: Պէտք է ըսեմ որ ես իսկ կը զգայի լուսաբանուելու պէտքը Վարչութեան ատենապետին կողմէ եղած յայտարարութեան մասին, որովհետեւ ես ալ տեղեակ չեմ այն շարժառիթներուն, որոնք առիթ տուած են Վարչութեան այս առաջարկը ներկայացնելու: Եղած առաջարկութեան ձեւէն այնպէս կը հասկցուի որ Վարչութիւնը փափաք կը յայտնէ կարելու եւ բաղդատաբար նոր ազգ. գործերու համար իր քով ունենալ մարմին մը, որ այս ժողովին կողմէ հեղինակութիւն ունենայ: Այս առաջարկը մենք կրցինք ըմբռնել երկու կերպով. նախ որ ստիպողական խնդիր մը ծագած է եւ անոր համար Վարչութիւնը կը փափաքի օժանդակ մարմին մը ունենալ իր քով, եւ երկրորդ՝ մարմին մը, որ տեւական հանգամանքով պաշտօնավարէ: Առաջարկուած ձեւին մէջ յայտնի չէ թէ որքան պիտի տեւէ յանձնաժողովին պաշտօնավարութիւնը եւ որչափ պիտի շարունակէ այն: Կարելի է որ այս դիմումին պատճառը ըլլա[ն] իր կամքէն անկախ պարագաներ, [որոնք] մասնաւոր կարելորութիւն կամ աջալոյսութիւն կը պահանջեն եւ ստիպողութիւն կայ այս խնդրին մէջ: Ես կը կասկածիմ թէ առանց շատ որոշ հասկցուելու այս ամէնը, գուցէ պատահին իրաւասութեան հարցեր: Ասիկա կ'ըսեմ անձնական փորձով, որովհետեւ պատահած է որ ես ալ անդամ եղած եմ այս կարգի յանձնաժողովներու եւ իրաւասութեան խնդիր յարուցուած ատեն չենք կրցած հասկնալ թէ ինչ ծրագրով պիտի գործենք եւ ինչ պիտի ըլլայ մեր պարտականութիւնը Քաղ. ժողովին[ն] եւ այս ժողովին առջեւ եւ ինչ ծրագրով պիտի գործէ [տուեալ մարմինը]: Իմ մտքէս անցածները ըսելէ յետոյ, ժողովդ այսպիսի յանձնաժողովի մը կազմութեան պէտքը զգալով, անմիջապէս կրնայ կազմել այսպիսի մարմին մը իր յարմար դատած անձերէն, որպէսզի աջակցի այս կենսական եւ փափուկ պարագաներուն մէջ: Թէեւ մանրամասնութիւնները չսեցինք, բայց մեր բոլոր հոգիովը կը հետեւինք եւ գիտենք որ ինչ բանի համար կը զգայ այս պէտքը: Նախ Վարչութեան բերած առաջարկով պիտի ընտրենք յանձնաժողով մը աջակցելու իրեն այս մասնաւոր գործին մէջ, ուրիշներ ալ կ'առաջարկեն որ յապաղինք այս ընտրութեան մէջ, քանի որ ըստ բաւականին ճշդած չենք պէտքը: Նախ այս կէտը հասկնանք, ապա ընտրենք, կ'ըսուի եւ այս երկու տեսակէտներու[ն] շուրջ եզրակացութեան մը պէտք է յանգինք այսօր:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Իրաւասութեան մասին եղած խօսքը բանաւոր է, սակայն պէտքը գոյութիւն չունի, որովհետեւ իրաւասութիւնը հոն միայն կրնայ փնտռուիլ, ուր իրական պատասխանատվութիւն կայ, մինչդեռ ձեր ընտրելիք մարմինը խորհրդակցական սահմանէն անդին չպիտի անցնի եւ խորհուրդի համար միայն պիտի գործակցի Վարչութեան, աւելի լուսաբանուելու համար հարցին մէջ, կարծիք տալու, հսկելու, նայելու թէ Վարչութիւնը ինչ տեսակէտ ունի այն խնդիրներուն վրայ, որոնց համար այս մարմինին գործակցութիւնը կը փափաքի եւ եթէ իր կարծիքները իւրացնէ Վարչութիւնն ալ, աւելի քաջութեամբ եւ համոզումով գործելու համար: Վարչութիւնը պատասխանատվութենէն ոչ մէկ ատեն չի խուսափիր, մանաւանդ ինքզինքը պատաս-

խանաստու կը զգայ այն կարգի խնդիրներուն համար, որոնք ազգովին իր վրայ դրուած են: Այս խօսքերէն ժողովդ հասկցաւ անշուշտ որ ռեւէ կերպով իրաւասութեան խնդիր չի կրնար յառաջ գալ այս գործակցութենէն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իրաւասութեան մասին եղած խօսքերը ես ոչ կրնամ ժխտել, ոչ ալ արդարացնել: Ես ենթադրեցի, ինչպէս պատահեցաւ անցեալին մէջ ալ, որ եթէ նախապէս իրաւասութիւնները չճշդուին, գործերու մէջ կրնան շփոթութիւններ պատահիլ, սակայն ըսել չուզեցի թէ անպատճառ այս անգամ ալ պիտի պատահին այդ կարգի խնդիրներ: Այսուամենայնիւ ժողովդ իր քուէով կրնայ յայտնել իր կամքը:

Տ. Լ. ԳԵՒՈՆԵԱՆ.- Վարչութիւնը հոս պահանջ մը կը դնէ, բայց ինքզինքը հակասութեան մէջ կը գլորէ: Կ'առաջարկէ որ մարմին մը կազմուի, որ իրեն թելադրութիւններ ընէ: Սակայն դիտելի է թէ այն մարմինը առանց լուսաբանուած ըլլալու այս խնդիրներուն վրայ, ինչ *տիրեքթիվ*ներով պիտի գործէ, մենք չենք գիտեր: Հետեւաբար, մեր ներկայացուցիչներն ալ չպիտի գիտնան եւ այս պարագային մէջ ինչպէ՞ս պիտի գործեն: Ես կ'առաջարկեի, ուրեմն, որ լրացնէին իրենց կազմը:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ սահմանադրական մէկ քանի սկզբունքներ կան, որոնք պէտք չէ մոռնալ: Վարչութիւնը իր իրաւասութեան պատկանող խնդիրները կ'ամ ինք կ'որոշէ, կ'ամ հոս կը բերէ. Ազգ. Ժողովն ալ այն ատեն լուծում մը կու տայ այդ խնդրոյն: Վարչութիւնը հիմա կու գայ կ'ըսէ թէ պայմանով մը գործերը իր վրայ կ'առնէ ու իր ներկայացուցած առաջարկի մասին որոշում մը առնելէ առաջ պիտի յայտնէր իր պատճառները եւ պիտի գար Ազգ. Ժողովին, ըսելու համար որ իր պատասխանատուութեան վերաբերեալ այնինչ խնդիրը ծանր է եւ չի կրնար բաժնել ժողովին կարծիքը, ապա թէ ոչ կը հրաժարի եւ կամ այնինչ խնդիրը գործադրելի չէ: Մինչդեռ Վարչութիւնը այդպէս չ'ըսեր, այլ՝ կ'ըսէ թէ ժողովին մէկ *մինիսթիալ* գայ, մենք յայտնենք մեր կարծիքը: Սակայն ես կը խորհիմ որ արդեօք այդ մարմինը իրօք պիտի կրնայ՝ ներկայացնել Ազգ. Ժողովը: Ըստ իս աւելի գործնական քայլ մը առնուած պիտի ըլլար եթէ *լիտորներ* միանային ու որոշ խնդիրներու մէջ իրենց կարծիքը յայտնէին, մինչդեռ մեր կողմէ կարգուելիք այս 5-6 անդամները, քանի որ տեղեկութիւն չունին, անկարելի պիտի ըլլայ իրենց համար պատասխանատուութիւն առնել: Նոյնիսկ կրնայ պատահիլ որ Ազգ. Ժողովը իր կարգած յանձնաժողովին կարծիքը չընդունի. այդ պարագային զանազան դժուարութիւններ պիտի ելլեն, ինչպէս պատահած է անցեալին մէջ: Մեր Վարչութեան մէջ գտնուած ատեն ալ փորձեր եղան մեզի խորհրդատու մարմին մը տալու համար, սակայն այս ժողովը իր ընտրած մարմնոյն տեսակէտները չընդունեց: Ասոր դարմանը ես կը նկատեմ որ Վարչութիւնը գործէ իր պատասխանատուութեամբ եւ եթէ անյադելի դժուարութիւններու բաղխի կամ ծանր խնդիր մը երեւան գայ, այն ժամանակ կրնայ գալ այս ժողովին եւ դնուիակ նիստի մէջ նկատողութեան կ'առնուին այս խնդիրները: Ես ուրիշ միջոց չեմ գտներ:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վարչութեան առաջարկը ընդունելու սկզբունքով համաձայն եմ եւ անհրաժեշտութիւն կը տեսնեմ, ինչպէս առաջին անգամ ալ ըսի: Սակայն չեմ կրնար պնդել որ այսօր վերջանայ այս խնդիրը, որովհետեւ Վարչութեան ատենապետը իր երկրորդ խօսակցութեան միջոցին այնպիսի ուղղութիւն մը տուաւ խնդրոյն, որ հասկցուեցաւ թէ խորհրդակցութեան համար կարգուած այս մարմինը ունկնդիրներու խումբ մը պիտի ըլլայ: Այսպէսով ես կը վախնամ որ աւելի դժուարանայ Վարչութեան գործը: Պէտք է օրակարգ անցնել խնդիրը եւ որոշել քննիչ յանձնաժողովին ընտրութեան եւ իրաւասութեան պարագաները: Գիտենք որ Զինադադարէն յետոյ համազգային եւ համագումար մարմիններ կազմուեցան, որոնց *փրոթոքոլ* չենթարկուեցաւ այս ժողովին եւ անոնք հիմա ձեւական կերպով գոյութիւն ունին եւ ապօրինի իշխանութիւն են: Յայտնի չէ որ այս յանձնաժողովին դիրքը ի՞նչ պիտի ըլլայ հանդէպ Համազգային Ժողովին: Հոս ալ, ահաւասիկ, իրաւասութեան խնդիր յառաջ կու գայ: Այս բոլոր խնդիրները լաւ չափելու ձեւելու համար պէտք է ժամանակ տալ եւ խնդիրը անկէ վերջ պէտք է անցնել օրակարգ: Իմ եզրակացութիւնս այն է, որ սկզբունքով չմերժենք, այլ՝ անցնենք օրակարգ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես ալ կ'առաջարկեմ որ այս խնդիրը օրակարգ անցնի, որովհետեւ ճիշդ է որ իրաւասութեան խնդիր մը կրնայ ծագիլ Համազգային Ժողովի հետ: Ինչպէս կը յիշէք, ասկէ առաջ կարգադրութիւն եղաւ այս ժողովին մէջ եւ ընտրուեցաւ մարմին մը, որուն անդամներէն մէկն էր նաեւ Վարչութեան ատենապետը: Հակառակ ընտրութենէն ի վեր ամիսներ անցած ըլլալուն, այդ մարմինը տակաւին չէ բերած իր կանոնագիրը: Նախ եւ առաջ նկատելի կ'ետը այն է, որ Վարչութեան առաջարկը եթէ երբեք ընդունուի այս ժողովէն, արդեօք այդ խնդիրը Համազգային Ժողովի իրաւասութեան չի՞ դաիր եւ այսպիսի յանձնաժողովի մը կազմութիւնը պէտք չէ՞ բղխի Համագումար Ժողովէն: Կ'առաջարկեմ անցնել խնդիրը յառաջիկայ նիստի օրակարգը, որպէսզի կ'ամ ընդունինք, կ'ամ մերժենք: Կ'առաջարկեմ այս խնդիրը անցնել օրակարգ:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Ես յոյս չունիմ որ այս խնդիրը կարելի ըլլայ այսօր լուծել այն ձեւով, ինչ ձեւով որ կը

վիճաբանինք եւ պետք է աւելցնեն որ չափազանց ջղայնացած եմ, տեսնելով որ անգամ մը խօսողները քանի մը անգամ ալ խօսք կ'առնեն այս շատ պարզ խնդրոյն շուրջ: Ես այս մասին դիւանն ալ պատասխանատու կը նկատեմ, անոր համար որ բոլոր խօսք ուզողներուն կը թելադրէ որ շարունակ կրկնեն միեւնոյն խօսքերը, ժամավաճառ ընելով այս ժողովը՝ առանց եզրակացութեան մը յանգելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանիս պարտականութիւնն է ունէ խնդրոյ համար ժողովին կամքը ստանալ եւ ատոր համար խօսք ուզողներուն չի կրնար զլանալ խօսելու իրաւունքը՝ եզրակացութեան մը գալու համար: Եթէ ժողովը բաւական կը նկատէ վիճաբանութիւնը, ինք կրնայ փակել վիճաբանութիւնը: Քիչ առաջ ինչպէս առաջարկեցի, կ'ամ կ'ընտրէք յանձնաժողովը եւ կ'ամ կը յետաձգէք:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Վարչութեան առաջարկը այն է, որ կ'ամ մերժէք, կ'ամ ընդունիք իր առաջարկը: Եթէ կ'ուզէք պատասխանատուութեան հետ գործելու ազատութիւնը ձգեցէք մեր վրայ, մենք չենք փախչիր ստանձնելէ այդ պատասխանատուութիւնը: Եթէ ժողովը համաձայն չէ Վարչութեան տեսակէտին, կը մերժէ, ու եթէ համաձայն է, հիմա իսկ կ'ընտրենք այս մարմինը: Վարչութիւնը իրեն համար արժանապատուութեան խնդիր չի նկատեր ասիկա, որովհետեւ անպատճառ այս մարմինին կազմութիւնը չի պահանջեր ձեզմէ:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Պէտք է հասկցուի նախ եւ առաջ թէ այդ յանձնաժողովը միայն խորհրդարանակա՞ն հանգամանք պիտի ունենայ, թէ՞ հակառակ այդ յանձնաժողովի որոշման Վարչութիւնը պիտի կրնայ գործել: Տրուած բացատրութիւններէն հասկցուեցաւ որ Վարչութիւնը իր պատասխանատուութիւնը չի բաժներ. այս պարագային մէջ, ինչպէս տիար Գարաեան ալ բացատրեց, Վարչութեան վրայ 4-5 հեղինակաւոր անդամներ աւելնալով, կրնայ գործել եւ ազատ կ'ըլլայ որ կէտը որ ուզէ բերելու եւ այս ժողովին որոշման ենթարկելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խօսողներու կարգը աւարտած է: Խնդիրը ձեր քուէին պիտի ենթարկուի, սակայն նախ եւ առաջ պէտք է ճշդենք: Վարչութիւնը առաջարկ մը կը բերէ, եթէ կ'ընդունիք, ընտրենք յանձնաժողովը, իսկ եթէ չենք ընդունիր՝ մերժենք: Վարչութեան կողմէ քիչ առաջ ըսուեցաւ որ խորհելու համար հարկ չկայ յետաձգելու խնդիրը: Ուրեմն Վարչութեան առաջարկը այս յանձնաժողովը ընտրել է: Եթէ հակառակը խորհողներ կան, այս յանձնաժողովը փոխանակ ընտրելու՝ պիտի թողուն որ Վարչութիւնը գործէ իր պատասխանատուութեամբ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ 5 վայրկեանի դադար տալ, աւելի լուսաբանուելու համար խնդրոյն վրայ:

(Դադարէն վերջ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութեան առաջարկը, այսօր իսկ ընտրելու համար խորհրդարանական մարմինը, այլեւս բաւական լուսաբանուած է այն տեղեկութիւններով, որոնք տրուեցան դադարի միջոցին: Այն երեսփոխանները, որոնք համամիտ են այս ընտրութեան, բարեհաճին իրենց կամքը յայտնել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եղած առաջարկը ընդունելու եւ այսօր իսկ այս մարմինը ընտրելու համամիտ ենք, միայն այն պայմանով որ Վարչութեան հետ կատարուելիք խորհրդակցութիւնը սահմանափակուի այն խնդրոյն վրայ, որ առիթ տուած է յանձնաժողովին կազմութիւնը պահանջելու: Մենք միայն այդ խնդրին շուրջ խորհրդակցելու համար խորհրդարանական մարմնոյ մը կազմութիւնը կրնանք ընդունիլ:

(Տիար Ատենապետ քուէի դնելով Վարչութեան առաջարկը, Պ. Միրզախանեանի մէկ հակառակ քուէին դէմ ժողովը ստուար մեծամասնութեամբ ընդունեց յանձնաժողովի կազմութիւնը եւ առաջարկելով որ յանձնաժողովը ընտրուի 5 անդամներով, անդամ ընտրուեցան Տ. Գեորգ Ծ.Վ. Արսլանեան, տեարք Տր.

Դաւիթեան, Արամ Հալանեան, Վահան Թէքէեան¹⁰⁹¹

Ատենանը փակուեցաւ ժամը 6ին)¹⁰⁹²

¹⁰⁹¹ Ատենագրողը չէ արձանագրած անունը հինգերորդ անդամին՝ Փրոֆ. Խաչատրեանի: Ըստ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (930) փափաք յայտնուած էր որ Փրոֆ. Տէր Յակոբեան եւ Գարաեան գործակցին յանձնաժողովին, սակայն Գարաեան չէ ընդունած պաշտօնը, իսկ Տէր Յակոբեան պատրաստակամութիւն ցոյց տալով հանդերձ, յայտնած է թէ ժամանակը կը պակսի իրեն: Նշուած է նաեւ ատենանին փակուած ըլլալը առանց անցնելու դարձեալ պիտո՞ւնէին, որ նիստին «աշխատութեան գլխաւոր առարկաներէն մէկը պիտի ըլլար»: «Ճակատամարտ» (898/2719) յանձնաժողովին կազմութեան ուղղութեամբ. «Ընկեր Բարսեղեան ժողովին զգացմանց թարգման ըլլալով առաջարկեց որ ժողովին ատենապետ Փրոֆ. Ա. Տէր Յակոբեան եւս անպաշտօն կերպով ներկայ ըլլայ այդ ժողովներուն: Փրոֆ. Տէր Յակոբեան ըսաւ թէ իր բազմազբաղ վիճակին մէջ չպիտի կրնայ պահանջուած կերպով օգտակար ըլլալ...»:

¹⁰⁹² «Վերջին Լուր» (2321) ունի յանձնաժողովի կազմութեան վերաբերեալ ժողովին տրուած հետեւեալ գնահատականը.

[Համազգային Խորհուրդ]

3 Նոյ. 1921

Ժամը 4½ Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Գեր. Ս. Յովհաննես Եպս. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան
Տիար Դ. Ս. Մովսէսեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Ա. Ինճինեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Պ.Պ. Յովհաննէս Թումանեան եւ Եր. Թադիանոսեան ընկերակցութեամբ Պ.Պ. Արտաշէս Կարինեանի եւ Դանիէլ Շահվերտեանի ներկայացան ժողովիս եւ Հայաստանի կացութիւնը եւ արտաքին օժանդակութեան պետքը եւ իրենց առաքելութեան նպատակը բացատրեցին:

Ժողովը որոշեց իր նախորդ որոշման համաձայն Հայաստանի Սովետոյ Յանձնաժողովը նիստի հրաւիրել եւ Հայաստանէն եկող պատուիրակները յարաբերութեան դնել անոնց հետ, որպէսզի ինչ որ կարելոր է ի գործ դրուի:

[Համազգային Խորհուրդ]

5 Նոյեմ. 1921

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Գեր. Ս. Յովհաննէս Արքեպս. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան
Տիար Դաւիթ Ս. Մովսէսեան, Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Յ. Գարտաշեան, Տիար Ա. Ինճինեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Կիլիկիոյ մասին Ֆրանքո-Քեմալական Դաշնագիրը հրատարակուած ըլլալով, նոր կացութիւնը խորհրդակցութեան առարկայ ըրաւ ժողովը եւ որոշեց օգտուելով Ուաշինկթընի Խորհրդաժողովին գումարումէն, դիմել նախագահ Հարտինկի գլխութեան եւ խմբագրեց հետագիր մը, որ Իզմիրի վրայով տալ որոշուեցաւ:¹⁰⁹³

Այս շատ պարզ ու կենսական հարցը դժբախտաբար ժամերով գրաւեց ժողովը եւ սակայն յետոյ, հինգ վայրկեանի մէջ լուծուեցաւ, երբ երկու կողմերը իրար եկան ու զիրար հասկցան:

Ուրեմն ... ամբողջական պատասխանատուութիւնը կը ծանրանայ միայն դիւանին վրայ, որ անվերջ խօսք կուտայ նոյնիսկ քուէարկութեան պահուն:

Եթէ դիւանը ժողովէն առաջ կանչէր երկու կողմերը եւ անոնց ներկայացնէր Վարչութեան նամակը, ներսը ժողովին մէջ հինգ վայրկեանէն կը լուծուէր այդ հարցը եւ ժողովը կը զբաղէր իր օրակարգով: Ապա մայր դիւանին կ'առաջարկուէր օրուան նիստերուն վրայ նախնական խորհրդակցութիւններ կատարել տալ այդուհետեւ:

«Ժողովուրդի Ձայնը» (930) եւս ունի նիստին նկարագրականին սկիզբը արձանագրուած հետեւեալ տողերը. «Ազգ. Ժողովի երէկուան նիստին մեծամասնութիւն կար, աղմուկ եւ խափանարարութիւն չկար, բայց արդիւնք ալ չեղաւ, որովհետեւ՝ ինչպէս դիտել տուաւ Պ. Թէքէեան, պարզ առաջարկի մը շուրջ այնքան խօսք առնուեցաւ եւ խօսուեցաւ որ, հազիւ ժամը 6ին արդիւնքի մը հասաւ ժողովը, երբ արդէն նիստը փակելու ատենը եկած էր»:

¹⁰⁹³ 5 Նոյեմբեր 1921-ին Չմիւռնիոյ միջոցով ԱՄՆ-ի նախագահ Հարտինկի ուղղուած հետագրին բնագրին համաձայն, Համազգային Խորհուրդը կ'ըսէր. «Գերագոյն կոչով մը կը դիմենք Ամերիկայի կառավարութեան եւ ժողովուրդին՝ իրենց արգահատանքին յանձնելու Կիլիկիոյ քրիստոնեաներու ճակատագիրը՝ պարպումի սպառնալից կացութեան ներկայութեան դիմաց» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ MD320, ենթաբաժին I-Իս, L305, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*): «Արձա-գանգ Փարիզի» պարբերականը իր 25 Նոյեմբերի համարով (Չ. տարի, թիւ 16, 5), այսպէս հրատարակած է երեք

Որոշուեցաւ նաեւ յաջորդ նիստին խառն նիստ մը գումարել Խորհրդարանական Յանձնաժողովին հետ, ինչպէս նաեւ քոյր հաստատութեանց կողմէ ընտրուած անձնաւորութեանց հետ, Կիլիկիոյ մասին խորհրդակցելու համար:

[Համագգային Խորհուրդ]

9 Նոյեմբեր 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½ին

Ներկայք՝ Ս. Չաւէն Պատրիարք, Ս. Յովհաննէս Արքեպս. Նազլեան, Փրոֆ. Չենոր Պեգնեան

Տիար Դաւիթ Ս. Մովսէսեան, Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Յովհ. Գարտաշեան, Տիար Արամ Ինճիճեան

Իսկ Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Ս. Գեորգ Ծ.Վրդ. Արսլանեան, Տիար Վահան Թէքէեան, Տիար Տըթ. Դաւիթեան, Տիար Արամ Հալաճեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

Հայ Կաթողիկէ հասարակութենէն հրաւիրեալ էին՝ Արամ պէյ Կեօշեօղլու, Տիար Միհրան Հրաչեան

1° Կարդացուեցաւ 8 Նոյեմբեր թուականով Կիպրոսէն Ս. Սահակ Կաթողիկոսի հեռագիրը սա բովանդակութեամբ.¹⁰⁹⁴

Patriarcat Armenien Constantinople

Volonté inébranlable nation émigrer pour échapper Catastrophe. Envoyez urgence bateaux transport designez régions sures. Sahag deux Catholicos Cilicie.¹⁰⁹⁵

Ժողովը սկզբունքով համամիտ եղաւ սա տեսութեան թէ կարելի չէ ընդդիմանալ ժողովուրդին մեկնելու տրամադրութեան: Իսկ երթալու յարմարագոյն տեղը նկատուեցաւ Սուրիա: Ազգապետ Էֆենտին առաջարկեց որ միջոցներ մտածուին, որպէսզի ամէն հնարաւորութիւն ձեռք առնուի ժողովուրդը հոն մնալու համար:

Տիար Արամ Ինճիճեան իբր միակ միջոց ցոյց տուաւ *փրոյթեքսիոն* օտար պետութեան մը հայերու վրայ:

Տիար Դաւիթ Ս. Մովսէսեան առաջարկեց հարցնել թէ ի՞նչ կրնան ընել այս տեսակետով եւ ըստ այնմ առաջարկ ներկայացնել կամ միջոցներ ձեռք առնել:

Տիար Ա. Հալաճեան ներկայ պայմաններու մէջ *փրոյթեքսիոն* մը ընդունիլը *մանտայի* մը ընդունելութեան հաւասար համարեց, նկատի առնելով Փրանսայի գերագոր ոյժը եւ կարծիք յայտնեց թէ Փրանսա լքելով հանդերձ Կիլիկիան, չպիտի կրնայ թողուլ որ ուրիշ մը այսպիսի *փրոյթեքսիոն* մը առնէ: Հարցը հայոց ֆիզիքական

հոգեւոր պետերուն հեռագիրը. «Գերագոյն կոչ կ'ընենք Ամերիկեան կառավարութեան եւ ժողովուրդին, անոնց յանձնարարելով Կիլիկիոյ քրիստոնէայ ժողովուրդին ճակատագիրը, այն սպառնական կացութեան առթիւ, որ յառաջ եկած է ֆրանսական զօրաց հեռացումովը»:

Պարբերականը նաեւ հրապարակած է Չմիւռնիոյ եւ Կիլիկիոյ հայոց միացեալ հեռագիրը՝ Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանի ստորագրութեամբ եւ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Կիլիկիոյ եւ Իզմիրի հայութիւնը խորունկ սարսափի մէջ կը գտնուի ֆրանսական զօրաց Կիլիկիոյ հողէն հեռացումով եւ անոր յանձնումովը Քեմալական ոյժերու. փախստական հայեր հոս հասած՝ անմիջական վտանգը կը մատնանշեն: Յանուն մարդկութեան եւ քաղաքակրթութեան կոչ կ'ուղղենք Ձեր վեմութեան, որպէսզի միջամտէք, անմիջական, գործնական եւ ազդու կերպով՝ Կիլիկիոյ 150,000 հայութեան համար»:

¹⁰⁹⁴ Ժ7 թուահամարով սեւագիր օրինակին մէջ ֆրանսերէն բնագիրը աւելցուած է ջնջելով «որ միջոցներ կը խնդրէր ժողովուրդը ապահով վայրեր փոխադրելու համար» բառերը եւ մատիտով թելադրելով «հեռագիրին պատճենը դնել»:

¹⁰⁹⁵ Մօտաւոր թարգմանութիւն ֆրանսերէն բնագրի. «Ժողովուրդին գաղթելու կամքը անտեղիտալի է, աղէտէ խոյս տալու համար: Ստիպողաբար նաւեր ուղարկեցէք [ժողովուրդը] նշանակուած ապահով վայրեր փոխադրելու համար: Սահակ Բ. Կաթողիկոս Կիլիկիոյ»:

գոյութեան ապահովութեան վրայ է. ասոր համար պէտք է բանակցիլ թրքաց հետ, ինչ որ կարելի չէ: Հետեւաբար միայն փոխադրութեան միջոցը կը մնար, կամ՝ դիմում ընել որ Ֆրանսա մնայ Կիլիկիոյ մէջ: Եւ առաջարկեց որ այս մասին հանդիսաւոր դիմում մը ընելու համար երեք հոգեւոր պետերը Փարիզ երթան:

Ժողովը երկար խորհրդածութիւններէ յետոյ որոշեց հաղորդել բոլոր Դաշնակից եւ բարեկամ կառավարութեանց իրենց Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն միջոցաւ եւ անդրադառնալով վերջին յիշատակագրին, մատնանշել թէ Դաշնակիցներու կողմանէ Կիլիկիոյ մէջ հաւաքուած հայ ժողովուրդը չկրնալով ոչ մէկ ապահովութիւն գտնել իր ֆիզիքական գոյութիւնը երաշխաւորող վերջին անգամ կնքուած Ֆրանքո-Քեմալական Համաձայնութեան մէջ, ներկայ հեռագրին համաձայն վերջնականապէս որոշած է խմբովին գաղթել իր հայրենի դարաւոր օրրանէն եւ կը խնդրէ որ տեղ ցոյց տրուի իրեն եւ միջոցներ հայթայթուին:

Կիլիկիոյ ժողովուրդին այս որոշման առջեւ որոշուեցաւ խնդրել Համաձայնական պետութիւններէն որ ապահովութիւններ տրուին Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին, որ Կիլիկիա մնայ. իսկ եթէ անիկա անկարելի է, գոնէ հաճին մարդասիրաբար միջոցներ տրամադրել, որպէսզի գաղթեն այլուր:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 11 Նոյեմբերի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ **Ս. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ. ՆԱՐՈՅԵԱՆ**
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ **ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ**

(Ատենանը բացուեցաւ ժամը 2ին ի ներկայութեան 20 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 50ի)¹⁰⁹⁶

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարք Հայրը իր տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը հաղորդած է հետեւեալ գրով:

(Պատճեն)¹⁰⁹⁷

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը հրաւիրեմ ուրեմն Ս. Մեսրոպ Ա.ը նախագահելու այսօրուան նիստին:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԵՐԵՄՓՈԽԱՆՈՒԹԵՆԷ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Դանիէլ Արքեպ.¹⁰⁹⁸ Երուսաղէմ մեկնելու առթիւ եւ տիար Գէորգ Թորգոմեան գրաւորմներու պատճառաւ կը հրաժարին երեսփոխանութենէ. ահաւասիկ իրենց գիրերը:

(Պատճեն)

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Դանիէլ Արքեպ. Երուսաղէմ մեկնած ըլլալով, իր հրաժարականը ստիպուած ենք ընդունիլ, իսկ տիար Գէորգ Թորգոմեանի հրաժարականի մասին արդեօք ժողովդ ունի՞ր ոեւէ դիտողութիւն:

Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Տիար Թորգոմեանի անձին հանդէպ ամէն յարգանք ունինք, բայց քանի որ յաճախակի բացակայութեան պատճառաւ կը հրաժարի եւ իր գրաւորմները չեն թողատրեր իրեն ժողովին ներկայ գտնուելու, օրինաւոր կը նկատենք իր հրաժարականը եւ կ'առաջարկենք որ ընդունուի:

ԶԱՅՆԵՐ.- Համամիտ ենք:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս առիթով դիտել կու տամ որ պակսած երեսփոխաններու տեղ նորերու ընտրութիւնը տակաւին չկրցաւ կատարուիլ. ասկից զատ, կան նաեւ կատարուած ընտրութիւններ, որոնց ելքի մասին ոեւէ տեղեկութիւն չունի ժողովս, ինչպէս՝ Բերայի ընտրութիւնները: Ինչ եղած է: Չենք գիտեր թէ օրինաւոր էին: Ինչո՞ւ չվաւերացան: Եթէ ապօրինի էին, ինչո՞ւ չտեղեկագրուեցան: Վերջապէս, ոչ մէկ բանէ տեղեկութիւն ունի ժողովս եւ մէկ կողմէն երեսփոխաններ կը հրաժարին ու միւս կողմէ անոնց տեղը ուրիշներ չեն ընտրուիր:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մենք այդ մասին ոեւէ տեղեկութիւն չունինք, որ ժողովիդ հաղորդենք: Վարչութեան անդամներն ալ բացակայ են. անոնց գալէն վերջ այս խնդիրը նկատողութեան կ'առնենք:

Ս. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Լաւագոյն կ'ըլլայ որ Տր. Բարսեղեան գրաւոր բերէ իր հարցումը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես գրաւոր առաջարկ չեմ ներկայացներ, նկատելով որ ոեւէ գրաւոր առաջարկի համար տրուելիք պատասխանը այս է՝ որկեցէք Վարչութեան, եւ ցորչափ հետապնդութիւն չկայ, այդ պատասխանն ալ չի բերուիր: Հետեւաբար անօգուտ կը նկատեմ գրաւոր հարցումը, քանի որ արդէն եղածներէն ոեւէ արդիւնք չի տեսնուիր:¹⁰⁹⁹

¹⁰⁹⁶ «Ատենանը բացուեցաւ ժամը 2:10ին ի ներկայութեան 16 երեսփոխաններու» («Ճակատամարտ», 12 Նոյեմբեր 1921, 910/2731), «Ազգ. Ժողովը անբաւական նիստ մը ունեցաւ... Ներկայ էին 50 երեսփոխաններ...» («Ժողովուրդին Ձայնը», 12 Նոյեմբեր 1921, 942):

¹⁰⁹⁷ Սմբատ Վրդ. Գազազեան, Արէլ Քինյ. Երեցեան եւ Պ.Պ. Հ. Արեւեան եւ Ե. Խօրասան եւս գիրերով իրենց բացակայութիւնը յայտնած ըլլալով, անոնք ալ նկատուած են օրինաւոր բացակայ («Ճակատամարտ», 910/2731): Դիտել հարկ է տալ թէ Արեւեան Չաւէն Պատրիարքի յուշերուն մէջ յիշատակուած է *Թազուր* անունով, բայց «Ճակատամարտ» նոյնին անունը կը ներկայացնէ Հ. յապաւումով:

¹⁰⁹⁸ «Ճակատամարտ» (910/2731) նշած է *Եպիսկոպոս*, հաւանաբար գրաշարական սխալի մը հետեւանքով: Դանիէլ Արքեպ. Յակոբեան թէ եպիսկոպոսութեան եւ թէ՛ արքեպեան աստիճան ստացած էր 1910-ին (Աղաւունի, 105):

¹⁰⁹⁹ «Այդ մասին բացատրութիւն տալու կարող էր միայն Քաղ. Ժողովը, որուն նիստը ... կէսօրին աւարտած ըլլալով՝ ներ-

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Կը յիշենք որ Քաղ. Ժողովը Հայրենիքի Տուրքի նոր օրէնք մը բերաւ հոս եւ նախաքննութեան յանձնուեցաւ, սակայն միեւնոյն ատեն այս ժողովը սկզբունք մը դրաւ, որ ցորչափ նոր օրէնքը չէ վաւերացած, հին օրէնքին համաձայն կատարուին ընտրութիւնները:

Եւ արդէն այս ժողովին մէջ ատենապետն ալ այդ կերպով արտայայտուեցաւ ու ըսաւ թէ մենք հին օրէնքը ի գօրու կը նկատենք եւ չենք կրնար մէջտեղէն վերցնել: Քանի որ այսպէս է, ինչո՞ւ ընտրութեան հրահանգ չեն տար եւ այսօր ո՛չ հին օրէնքը կը գործադրուի, ո՛չ նորը ու 100ի չափ երեսփոխան հազիւ մնացած է Պոլսոյ մէջ եւ դուրսը ու մենք այստեղ 50–60 երեսփոխանի ներկայութեան նիստ գումարելու կը դժուարանանք: Ասիկա նշանակելի կէտ մ'է, մանաւանդ երբ կ'ըսուի թէ հին օրէնքը գործադրութեան մէջ է: Պէտք է լուծուի մը գտնէ այս խնդիրը եւ ընտրութիւնները չընդհատուին:¹¹⁰⁰

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ընտրութիւնները կատարելու առաջարկ մը բերի եւ դիւանէն յանձնուեցաւ Քաղ. Ժողովին, սակայն դիւանդ իր հետապնդելու պարտքը կատարած չլլալով, խնդիրը մնացած է առանց հետեւանքի:¹¹⁰¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ընտրութիւնները չկրցան կատարուիլ, որքան բացատրուեցաւ ինծի, Հայրենիքի Տուրքը աւելի արդիւնաւոր ընելու համար, բայց ամէն պարագայի մէջ պէտք է լսել Քաղ. Ժողովի բացատրութիւնը:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը եկած ատեն կը խօսինք այս մասին:

ՀԱՐՅՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Ծէիրիկեան երկու հարցումներ ունի, կը յանձնեմ ժողովիդ ուշադրութեան: Ասոնցմէ մէկը Կարապետ Գալֆայի *վաքֆին* առթիւ եղած հարցում մ'է, երկրորդը՝ Դատաստանական Խորհրդոյ կը վերաբերի:

(Պատճեն)¹¹⁰²

Տ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Առաջին հարցումին մէջ ծանրակշիռ տեղեկութիւններ կան. պէտք է նկատողութեան առնուի Քաղ. Ժողովի ներկայութեան:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Կարելի չէ՞ որ [ներկայ] գտնուի Վարչութիւնը որոշեալ ատենին:

Տ. Գ. ԾԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Վարչութեան յղել առաջ քիչ մը բացատրութիւն պէտք է ուզուի իրմէ, հետեւաբար կը սպասենք Վարչութեան ներկայութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Ծէիրիկեան ուրիշ գիր մ'ալ ունի, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

[Պատճեն]¹¹⁰³

Տ. Գ. ԾԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ կ'ուզեմ կէտ մը ճշդել: Կը տեսնեմ որ այս կարգի հարցումներ ոմանց ծիծաղը կը շարժեն, բայց ես այս հարցումներով կ'ուզեմ սկզբունքներ դնել, հետեւաբար այդ կարգի արտայայ-

կայացուցիչ չունի Ազգ. Ժողովին մէջ, ու որոշուեցաւ անոնց ներկայութեան անդրադառնալ այս խնդրոյն» («Ժողովորդի Ձայնը», 942):

¹¹⁰⁰ Այլուր այսպէս ներկայացուած է Էպիփոթեանի խօսքը. «Վարչութիւնը ինք հոս քանիցս յայտարարած է թէ մինչեւ նոր օրէնքի մը հրատարակութիւնը հինները իրենց ուժը կը պահեն: Ընտրութեանց գործին մէջ, սակայն, բոլորովին տարբեր արտայայտուած է եւ այս պատճառով այդ գործին յետաձգման պատճառ եղած: Եթէ ընտրութիւնները թաղերու մէջ փափաքելի կերպով չեն ընթանար, այս ժողովը պէտք է այդ մասին կարգադրութիւններ ընէ: Հայրենիքի Տուրքի նոր առաջարկները, որ Վարչութեան կողմէ պիտի բերուին ստիպողաբար եւ որուն պատճառով ընտրութիւնները յետաձգուեցան, դեռ չեն եկած, հետեւաբար պէտք է հին օրէնքը գործադրել» («Ճակատամարտ», 910/2731):

¹¹⁰¹ Սիրունիի խօսքը «Ճակատամարտ»ի (910/2731) տեղեկատուութեան մէջ բանաձեւուած է այսպէս. «Ասկէ ամիսներ առաջ այս մասին առաջարկ ըրի եւ ժողովը դիւանին պաշտօն յանձնեց ստիպողաբար հետապնդել այդ խնդիրը: Սակայն դիւանը ցարդ այդ չէ ըրած»:

¹¹⁰² Ծէիրիկեան «հարցում կ'ուղղէր թէ իրա՞ւ է որ Պատրիարքարանի պաշտօնեաներէն Պ. Նշասթանեան իր հանգամանքէն օգտուելով կարգ մը ազգավնաս գործերու ձեռնարկած է եւ վտանգած Սկիւտար Կարապետ Գալֆայի այգիին դատը, եւ ճի՛շդ է որ Պեշիքթաշի թաղ. խորհուրդէն պահանջուած այս խնդրոյն թղթածրարը անյայտացած է» («Ճակատամարտ», 910/2731):

¹¹⁰³ «Ընկեր Ծէիրիկեան ... կ'ուզէր տեղեկանալ թէ ճի՛շդ է որ Խառն Ժողովը որոշած է Դատաստ[անական] Խորհուրդին մէջ փաստաբաններ չընդունիլ եւ ստանալ այս մասին նոյն Խորհուրդին կարծիքը եւս» («Ճակատամարտ», 910/2731):

տութիւններու ալ կարելորութիւն չեմ տար: Դատաստանական Խորհրդոյ առջեւ հանրային իրաւունքի պաշտպանութեան խնդիրը սկզբունքի խնդիր մ'է եւ կը խորհիմ որ ոեւէ մէկը եթէ ի վիճակի չըլլայ նոյնիսկ փաստաբան մը կարգելու, դատարանը ինք պիտի ուզէ անոր փաստաբան մը նշանակել արդարութիւնը երեւան հանելու համար: Խառն ժողովոյ տեսակէտը որքան ալ բանաւոր ըլլայ, պէտք է յիշէք որ իրենք գործադիր մարմին են: Կը լսուի որ այս կարգադրութիւնը [որ] յառաջ եկած է, անբարեխիղճ փաստաբաններէ ոմանց ընթացքէն կրնայ ըլլայ, բայց այս պարագային մէջ գործադրելի միջոցը ի՞նչ է. պէ՛տք է մէկ ջուրով լուալ բոլոր փաստաբանները եւ ամենուն ալ մուտքը արգիլել Դատաստ. Խորհրդոյ մէջ, թէ՛ վննտել այն անձերը, որոնց անբարեխիղճութիւնը երեւան կ'ելլէ կամ օրէնքի հակառակ ընթացքը կ'ապացուցուի: Այսպիսի արգելք մը նոյնիսկ ոմանց մտքին մէջ կ'արթնցնէ այն գաղափարը թէ Դատաստանական Խորհրդոյ առջեւ գործ ունեցողները փոխանակ դուրսէն փոխանորդներ ճարելու՝ ժողովի շրջանակին մէջ փնտռեն իրենց պաշտպանները: Հանրային իրաւունքի հետ կապ ունեցող այս կարելոր խնդրով կը փափաքիմ որ զբաղի Ազգ. Ժողովը:¹¹⁰⁴

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դատաստ. Խորհրդոյ վերաբերեալ ոեւէ գիր չունինք դիւանիս վրայ, ու Քաղ. Ժողովի անդամներն ալ ներկայ չեն պատասխանելու համար:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այս խնդիրն Խառն Ժողովի վերաբերեալ խնդիր է եւ եթէ Քաղ. Ժողովի անդամները բացակայ են, եկեղեցականները ներկայ կը գտնուին եւ կրնան խօսիլ այս մասին:

Տ. ԳԵՈՐԳ Ծ. Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ.- Խառն Ժողովը տակաւին այդպիսի որոշում մը չէ տուած, հետեւաբար այդ մասին եղած խօսքերը կանխահաս են:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Կրնա՞յ ըսել թէ Դատաստ. Խորհրդոյ այդ մասին կարծիքը առա՞ծ է, թէ ոչ:

Տ. ԳԵՈՐԳ Ծ. Վ.- Քանի որ որոշում մը չկայ տակաւին, չենք կրնար խօսիլ այդ մասին:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Մեզի համար ալ որոշումը տրուելէն յետոյ խօսիլը անելորդ է, ուստի պէտք է այժմէն խօսուի այս մասին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի որ յանուն Վարչութեան յայտարարուեցաւ թէ որոշում չկայ այս մասին, անելորդ է այլեւս երկարել այս վիճաբանութիւնը, հետեւաբար պ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ գիրը կը նկատենք թելադրութիւն մը այս խնդրոյ մասին Վարչութեան կողմէ տրուելիք որոշման:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Խորհրդարանական Յանձնաժողովի տեղեկագիրը եկա՞ծ է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այսօր հարցուցինք եւ պատասխան ստացանք թէ իր վերջնական ձեւը առած է եւ անդամներու ստորագրութիւնը կը մնայ. հետեւաբար կարելի պիտի ըլլայ ներկայացնել յաջորդ նիստին:¹¹⁰⁵

(Այս միջոցին ժողովը մեծամասնութիւն չունենալով նիստը դադրեցաւ ու կէս ժամ յետոյ վերաբացուելով դերատենապետ տիար Տիգրան Նազաշեան յայտարարեց թէ 50 անդամներ ներկայ կը գտնուին, հետեւաբար 3 անդամ կը պակսի ու այդ պատճառաւ կարելի չէ օրակարգի անցնիլ: Տոքթ. Բարսեղեան առաջարկեց շաբաթ մը յետոյ նիստ գումարել, ինչպէս կը տրամադրէ ներքին կանոնագիրը անբաւական նիստի մասին: Դիւանը յայտարարեց որ ըստ կանոնի շաբաթ մը յետոյ պիտի գումարուի յաջորդ ժողովը եւ ատենանք փակուեցաւ ժամը 4½ին:)¹¹⁰⁶

¹¹⁰⁴ Տեղին կը գտնենք ներկայացնել «Ճակատամարտ»ի (910/2731) հրապարակած արձանագրութիւնը. «Հարցը հանրային իրաւունքի խնդիր մը ըլլալով հոս բերի: Փաստաբանները մինչեւ ցարդ կ'ընդունուէին, Խառն Ժողովը ի՞նչ պատճառով այդ որոշումը տուած է: Այս տեսակ որոշում մը Ազգային Ժողովին կը վերաբերի: Կրնայ ըլլայ որ անբարեխիղճ փաստաբաններ պատճառ ըլլան որ Դատաստ. Խորհուրդի գործերը դժուարութեան մատնուին, սակայն կարելի չէ ամէնքը մէկ ջուրով լուալ: Լաւ կ'ըլլայ որ այդ անբարեխիղճ փաստաբանները զրկուին Դատաստ. Խորհուրդին ներկայանալու իրաւունքէն եւ ոչ թէ բոլոր փաստաբանները...»:

¹¹⁰⁵ «Ժողովուրդի Ձայնը» (942) կը նշէ. «Պ. Ա. Աղասեանի մէկ կարելոր հարցումը դրկուեցաւ Վարչութեան»: Նոյնը կը հաղորդէ նաեւ «Ճակատամարտ» իր համապատասխան տեղեկատուութեան մէջ:

¹¹⁰⁶ «Ճակատամարտ» (910/2731) կը նշէ. «Ներկաներուն թիւը 37 ըլլալով դիւանը դադար տուաւ մինչեւ որ մեծամասնութիւն գոյանայ: Ժողովը վերաբացուելով մէկ ժամ ետք, փակուեցաւ մեծամասնութիւն գոյացած չըլլալով»: Ի տարբերութիւն, «Ժողովուրդի Ձայնը» (942) կը նշէ. «Ատենական գործողութիւնները աւարտած, բայց ներկայ երեսփոխաններու թիւը հազիւ 50ի հասած ըլլալով, հարկ եղաւ նիստը փակել ժամը 4ին»:

[Համագգային Խորհուրդ]

14 Նոյեմ. 1921

Ժամը 5½ Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Զ. Պեզնեան

Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Տիար Յ. Գարտաշեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Հ.Բ.Ը. Միութեան մատակարարութեան տակ գտնուած Կիլիկիոյ որբանոցներու 800 որբերու մասին Պ. Վահան Մալեգեանի տուած հեռագրին որոշուեցաւ պատասխանել, որ եթէ Եգիպտոս փոխադրել կարելի չէ, փոխադրուին Պոլիս: Բայց հեռագիրը տալէ առաջ որոշուեցաւ տեսնել Ռըլիֆի ներկայացուցիչը, իմանալու համար թէ կարելի չէ՞ ծախքը Բարեգործականէն վճարուելու պայմանով որբանոցին մատակարարութիւնը եւ հսկողութիւնը յանձնել Ռըլիֆին:

2° Որոշուեցաւ Գշ. օրը յունական դեսպանատուն դիմում կատարել, Կիլիկիոյ հայոց փոխադրութեան միջոցներ տրամադրելու եւ յունական իշխանութեան տակ գտնուած երկիրներ ընդունելու համար: Մասնաւորապէս խնդրել որ Կիլիկիայէն փախստականները Իզմիր ընդունելու մասին արգելք չարուցուի:

3° Որոշուեցաւ դիմել նաեւ սոյն իմաստով ռումանական դեսպանին:

4° Որոշուեցաւ դիմել Անգլ. Բարձր Քոմիսիոնութեան, որպէսզի ներկայ արտասովոր եւ բացառիկ պայմաններու մէջ հայ գաղթականներէն չպահանջուի 20 հնչուն ոսկի աւանդ ձգելու պայմանը Կիպրոս հասած ատենին:

5° Նոյնպէս որոշուեցաւ դիմել Դաշնակից քոմիսիոններուն, որպէսզի կիլիկեցի հայերուն Կ. Պոլիս գալուն դէմ դժուարութիւններ չարուցուին:

6° Համագգային Ժողովի կողմէ պաշտօն տրուեցաւ Տեարք Ա. Ինճիճեանի եւ Մ. Նալբանտեանի, որպէսզի դիմում ընեն շոգենաւային ընկերութեանց մօտ եւ տեղեկանան թէ անոնք ինչ պայմաններով կը յօժարին շոգենաւ դրկել Մերսին, գաղթականներու տեղափոխութեան համար: Անոնք իրենց դիմումին արդիւնքը պիտի տեղեկագրեն յառաջիկայ ժողովին:

7° Որոշուեցաւ հեռագիր մը ուղղել Ազգերու Ընկերակցութեան եւ անոնց ծանուցանել թէ արդէն սկսած է պարպումը Կիլիկիոյ եւ խնդրել միջոցներ ձեռք առնել յանուն մարդասիրութեան 100000 հայերու փրկութեան համար:¹¹⁰⁷

8° Որոշուեցաւ Ֆրանսայի եղած դիմումին պատճենները Ազգ. Պատուիրակութեան եւ անոր միջոցաւ բոլոր պետութեանց դրկել:

9° Որոշուեցաւ կրկին դիմել Իտալիոյ Բարձր Քոմիսիոնին թէ՛ Կիլիկիոյ խնդրոյն եւ թէ՛ փոխադրութեան միջոցներ խնդրելու համար:

10° Որոշուեցաւ հեռագրել Պատուիրակութեան Մոնսենիոր Չեռետին¹¹⁰⁸ տեսնել յետոյ երթալ Հռոմ:

¹¹⁰⁷ 16 նոյեմբեր 1921-ի հեռագրով երեք հոգեւոր պետերը Ազգերու Ընկերակցութեան նախագահին կ'ըսէին. «Կիլիկիա սկսած պարպումը ընդհանուր խուճապ կը պատճառէ քրիստոնէայ բնակչութիւններուն, որոնք կ'ուզեն փախուստ տալ՝ բնաջնջումէ խուսափելու համար: Յանուն մարդկութեան, անյապաղ ազդու միջոցներ կը հայցենք հարիւր հազար դժբախտներու փրկութեան համար»: (ՊՏԴ, տուփ 4, թղթապանակ Իս, Խ674, *Ֆրանսէրէն մեքենագիր*):

¹¹⁰⁸ Արքեպիսկոպոս Պոնաւենթուրա Չեռետի (Bonaventura Cerretti [1872–1933]), որ ծիրանաւորի աստիճան պիտի ստանար 1925-ին եւ Ա. Պատերազմէն առաջ պաշտօնավարած էր Թրակիոյ եւ Յունաստանի մէջ, 1919-ին պահ մը որպէս Վատիկանի ներկայացուցիչ փորձած էր Բենետիկտոս ԺԵ Պապին կողմէ առաջարկուած սկզբունքները ընդունիլ տալ Խաղաղութեան Վեհաժողովին եւ 1921-ին նշանակուած էր Ֆրանսայի Պապական Նուիրակ:

[Համագգային Խորհուրդ]

17 Նոյեմբեր 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Չենոբ Պեգնեան

Տիար Յ. Գարտաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Ա. Ինճինեան, Պատ. Սթամ-պոլլուեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Տ. Գեորգ Ծ.Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

Հայ Կաթոլիկ հասարակութենէն՝ Արամ պէյ Կէ[օ]լէ[է]օլլու

Հայ Աւետարանական հասարակութենէն՝ Տրթ. Նազաշեան

1° Երեք հոգեւոր պետերը իրենց Բարձր Քոմիսիւներուն տուած այցելութիւնները ժողովին հաղորդեցին: Նոյ. 10ի օրը գացած են անգլ. դեսպանատունը եւ ներկայացած՝ Բարձր Քոմիսիւրին: Երեք պետերը ըսած են թէ հիմա գիտենք դաշնագրին պայմանները, որոնք բացարձակ անբաւական են եւ իրաւունք կու տան յուզուելու: Կը խնդրեն որ Կիլիկիոյ փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան համար հաստատուն երաշխաւորութիւններ ստացուին:

Բարձր Քոմիսիւրը ըսած է թէ Անգլիա ինչպէ՛ս կրնայ միջամտել: Ինքը հաւաստած է թէ Անգլիա կը շահագրգռուի փոքրամասնութիւններով, սակայն չի կրնար միջամտել, վասնզի Կիլիկիա ֆրանսական ազդեցութեան գօտիին մէջ է:

Երեք հոգեւոր պետերը դիտել տուած են՝ Անգլիա շատ մը պատճառներով կրնայ միջամտել: Իբր դաշնակից անկա իրաւունք ունի իր ձայնը լսելի ընել՝ եթէ ուզէ:

Բարձր Քոմիսիւրը խոստացած է իրեն մատուցուած *նօթ-վերսպալը*, որ այս խօսակցութեան ամփոփումն էր, հաղորդել իր կառավարութեան:

* * *

Նոյեմբեր 14ին այցելած են կրկին Չօր. Բելլէին եւ խօսած են անգլիական դեսպանատան մէջ խօսուածին պէս եւ ըսած են թէ իրենք ռեւէ երաշխաւորութիւն չեն տեսնար եւ այս պատճառով կը գտնուին անխուսափելի երկայրաբանութեան մ'առջեւ. կա՛մ պէտք է հայերը ջարդուին, կա՛մ Կիլիկիայէն հեռանան եւ գաղթականութեան մէջ փնանան:

Այս կերպով մեր դատին հաշուեյարդարն է որ տեղի կ'ունենայ եւ մեր օճախին կազմութիւնը անկարելի կը դառնայ:

Ֆրանսա գոնէ այս բանը ընելու չէր, գիտնալով որ ամենէն աւելի իր դրօշին տակ էր որ հայերը կռուեցան իբր կամաւոր եւ ասով ստացան առանձին պաշտպանութեան մը իրաւունքը:

Չօր. Բելլէ հարցուցած է թէ ինչ մասնաւոր երաշխիքներ կ'ուզուի[ն]: Երեք հոգեւոր պետերը խնդրած են որ հայերը գերծ մնան զինուորագրութենէ առանց փրկանքի, ապահովուին տեղահանութեան դէմ եւ նկատուին մասնաւոր պաշտպանութեան տակ: Նոյնպէս՝ արգելք չդրուի մեկնողներու դէմ:

Չօր. Բելլէ դիտել տուաւ որ ասկէ առաջ հոգեւոր պետերը իրեն առաջարկ ըրած էին Ատանա մարդիկ դրկելու եւ ըսաւ որ անունները տան հոն երթալիք մարդոց, որպէսզի անոնք հաղորդէ Քեմալականներու:

Երեք հոգեւոր պետերը ըսին թէ դէպքերը այնքան գահավէժ կերպով կ'ընթանան որ պատուիրակ դրկելու պէտք չմնաց:

Չօր. Բելլէ բացորոշ ըսած է թէ ըլլալիքներուն պատասխանատուութիւնը չենք կրնար առնել եւ ձեր պահանջած դրական երաշխաւորութիւնները ծանր են, ասով հանդերձ խոստացած է երեք հոգեւոր պետերու դիմումը հաղորդել իր կառավարութեան, սակայն իր համոզումովը կնքուած դաշնագիր մը կարելի չէ փոխել, քանի որ անիկա խոստում մըն է որ պէտք է յարգէ ֆրանս. կառավարութիւնը: Միւս կողմէ, Բարձր Քոմիսիւրը յոյս յայտնեց թէ Մուսթաֆա Քեմալ եւս իր խոստումը պիտի յարգէ նոյնիսկ իր շահուն համար:

Ազգապետ էֆ. այս առթիւ դիտել տուած է թէ իր կառավարութիւնը հայերուն տուած է աւելի հին

խոստումներ, որոնք նաեւ կը յուսանք թէ նմանապէս պիտի յարգէ:

Նոյեմբեր 15ին երեք հոգեւոր պետերը այցելած են Հելլէն Բարձր Քոմիսէրին եւ խնդրած են անոր օժանդակութիւնը: Բարձր Քոմիսէրը վշտակցութիւն յայտնած եւ ըսած է թէ ինքը նոյն օրը հեռագիր առած է, որուն համաձայն Իզմիրի առաջնորդին խնդրանքը երեք շոգենաւեր դրկուած [են]: Երեք հոգեւոր պետերը խնդրած են որ Աթէնք եւ Սր. Կունարիսին¹¹⁰⁹ հեռագրէ, որպէսզի դիւանագիտական ճամբով իրենց օժանդակութիւնը չզրկան հայոց: Իսկ հայոց Իզմիր ընդունելու մասին եղած խնդրանքին [վերաբերեալ] խորհուրդ տուած է որ Իզմիրի առաջնորդը դիմում ընէ:

Այսօր (Նոյ. 17) երեք հոգեւոր պետերը կ'այցելեն կրկին իտալական դեսպան Մ. Կար[ր]ոնիի, որ լսելէ յետոյ երեք հոգեւոր պետերը, հայոց համար իր կարեկցութիւնը յայտնած է, սակայն խորհուրդ տուած է իրողութիւնները նկատել այնպէս ինչպէս որ են: Եւ իրողութիւնը սա է որ ո՛չ Անգլիա եւ ո՛չ Իտալիա ոյժ չեն կրնար տրամադրել, պաշտպանութիւնն ալ անկարելի է: Թուրքերու վստահիլ կարելի չէ եւ պետք չէ վստահիլ: Պատերազմ ալ ընելու կարելիութիւն չկայ: Կ'ուզէք որ Ֆրանսա մնայ մինչեւ վերջնական խաղաղութիւն: Ֆրանսա կարելի չէ որ տոկայ, հետեւաբար ամենէն գործնականը մեկնիլն է, որ սակայն շատ դժուար է: Յարմարագոյն տեղը Սուրիան է: Եւ իբր բարեկամ անպաշտօն յայտնած է թէ ինքը երբեք համամիտ չէ թրքաց հետ մշակուած քաղաքականութեան եւ Զօր. Բելլէ ալ անձնապէս իրեն նման կը խորհի եւ կը ցաւի հայոց վրայ: Երեք ազգապետները խնդրած են իրմէ նաեւ փոխադրութեան միջոցներ: Մ. Կար[ր]ոնի յայտնած է թէ իր կառավարութիւնը այս մասին պիտի օժանդակէ իրենց:

2° Ամերիկեան նպաստամատոյցի դիմում կատարել որոշուած էր ասկէ առաջ, Բարեգործականի խնամքին տակ գտնուած որբերու պաշտպանութեան համար: Ռըլիֆը հաճած է ստանձնել այդ հոգը եւ խորհուրդ տուած է որբերը Սուրիա փոխադրելու համար Ֆրանսայի դիմել եւ եթէ անիկա չընդունի, ինքը պատրաստ է ստանձնելու: Այս կարգին Ամերիկեան Ռըլիֆը խոստացած է իր պաշտպանութեան տակ առնել նաեւ Ֆրանս. կառավարութեան հովանիին տակ գտնուած որբանոցներու մէջի որբերը, որոնց նպաստը դադարեցնել որոշած էր Ֆրանսա:

3° Նոյնպէս դիմում կատարուած է ըստ որոշման Համազգային Ժողովի անգլ. իշխանութեանց մօտ, որպէսզի Կիպրոս մտնալու համար դրուած պայմանը (20 անգլ. ոսկի աւանդի) ջնջուի. պատասխան առնուած է թէ Կիպրոս շատ մարդ չի կրնար առնել, թէւ այս դիմումը պիտի հաղորդուի առ որ անկ է:

4° Ազգապետ Էֆենտի հաղորդեց թէ Ամերիկայէն՝ Տոքթ. Մոնթկոմերիէն¹¹¹⁰ նամակ մը ստացած է, որով կը հաղորդուի թէ ստացուած է Առնէնիէն-Ամերիքէն Ընկերութեան ուղղուած նամակը, որ Սր. Հիւզի¹¹¹¹ տրուած է ազգու. նամակով մը: Նոյնպէս այս հեռագրով Ուաշինկթընի Ֆրանս. դեսպանին ալ դիմուած է:

Նոյնպէս Տքթ. Մոնթկոմերի հեռագիր մը ուղղած է երեսփոխան Մ. Սիւլիվէնի¹¹¹², որ միակ ընդդիմադիրն է

¹¹⁰⁹ Տիմիթրիոս Կունարիս (1867–1922) որպէս Յունաստանի աջակողմեան Ժողովրդային Կուսակցութեան ղեկավար գլխաւոր ընդդիմադիրն էր Վենիզելոսի եւ որպէս վարչապետ նախորդած ու յաջորդած էր անոր 1915-ի Փետրուար-Օգոստոս եւ 1921-ի Մարտէն 1922-ի Մայիս ամիսներուն:

¹¹¹⁰ Անունը արձանագրուած է իբրեւ Մօնթօկօմէրի: Վստահաբար խնդրոյ առարկայ ենթական է George R. Montgomery (1864–1952), Արեւմտահայաստանի մէջ գործած միսիոնարի գաւակ, Ելի Համալսարանին մէջ դասախօսած իրաւաբան, որ 1916–1920 տարիներուն գործած էր Պոլսոյ ամերիկեան դեսպանատան մէջ, մասնակցութիւն բերած՝ Քինկ-Քրէյն Յանձնաժողովի առաքելութեան, Հայաստանի վրայ ամերիկեան հոգատարութեան հաստատման հետամուտ Հայաստան-Ամերիկա Ընկերութեան տնօրէն դառնալէ ետք իր գործակիցներուն մօտ ջատագոված էր Կիլիկիոյ մէջ Պօղոս Նուպարի ներքեւ ժամանակաւոր կառավարութեան մը կազմութեան գաղափարը եւ 1921-ի Յունուարին նախագահ Ուիլսոնի եւ ծերակուտական Լոճի առաջարկած էր,– առանց դրական արձագանգ գտնելու,– Քոնկրէսին կողմէ որդեգրել որոշում մը, որուն համաձայն Միացեալ Նահանգները առանձին կամ այլ պետութիւններու գործակցութեամբ հոգատարութիւն հաստատէ Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը տարածքներու վրայ՝ նկատի ունենալով այդ տարածքներուն վերածումը Հայկական Օճախի (Grabill, 255):

¹¹¹¹ Charles Evans Hughes (1862–1948) Միացեալ Նահանգներու 1916-ի նախագահական ընտրութիւններուն ներկայացած էր իբրեւ Հանրապետական Կուսակցութեան թեկնածու ընդդէմ Ուիլսոնի, որ պիտի դառնար ընտրեալ նախագահը: 1921-ի Մարտ ամսուն նախագահ Հարտինկի կողմէ նշանակուած էր Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղար (արտաքին գործերու նախարար): Անդամ էր ան Ճերարտի գլխաւորութեամբ գործող Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնախումբին՝ խումբ մը կառավարիչներու եւ յայտնի այլ ամերիկեան դէմքերու հետ:

¹¹¹² Բնագրին մէջ՝ Սիւլիվէն: Անկարկեալը հաւանաբար Նիւ. Եորքը ներկայացնող ծերակուտականն է՝ Christopher Daniel Sullivan (1870–1942):

խորհրդարանին մէջ: Տքթ. Մոնթկոմերի կը յայտնէր թէ ինքն անյոյս չէր:

5° Որոշուեցաւ Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին գրել որ իրենց վիճակին վրայ կը մտածուի:

6° Կարդացուեցան Ազգ. Պատուիրակութենէն եկած 21 եւ 24 Հոկտեմբեր, 4 եւ 7 Նոյեմբեր նամակները,¹¹¹³ որոնցմով տեղեկութիւններ կը տրուէին Կիլիկիոյ մասին եղած ձեռնարկներուն [շուրջ], որոնք ժողովը նկատի առաւ եւ որոշեց անոնց պատասխանել Համագգային Ժողովի տեսակէտները բացատրելով: Տիար Արամ Ինճիճեանի որոշուեցաւ յանձնել Տքթ. Մախութեանի առաջարկին քննութիւնը:

Կարդացուեցաւ նաեւ Տ.Տ. Սահակ Կաթողիկոսի 6 Նոյ. թուակիր նամակը¹¹¹⁴, որ կը նկարագրէր Կիլիկիոյ հայոց մէջ տիրող խուճապը եւ յուզումը:

7° Ժողովը նկատի առաւ Դավրէժի մէջ սովամահ ըլլալու սպառնալիքին տակ գտնուող հայ գաղթականներու եւ մտաւորականներու հեռագիրը եւ որոշեց գայն ներկայացնել Սովիէթական կառավարութեան ներկայացուցիչներուն ուշադրութեանը, որպէսզի դիւրացն[են] անոնց մուտքը ի Հայաստան:

8° Յոյն Պատրիարքարանի կողմէ առաջարկ եղած էր հաւաքական դիմում մը ընել, որպէսզի քրիստոնեաները դատուին Դաշնակիցներու կողմէ կազմուած դատարաններու առջեւ:

Ժողովը համամիտ ըլլալով հանդերձ այս դիմումին ոգւոյն, որոշեց անջատ դիմում կատարել կտրուկ ու կարճ գրով մը:

¹¹¹³ Խորքին մէջ 21 Հոկտեմբեր թուակիրը կը վերաբերէր Նահր-էլ-Օմարի գաղթականներու հարցին լուծման (տեսնել Յաւելուած 149), 24 Հոկտեմբերի նամակը կը վերաբերէր Օսմանեան Դրամատան կողմէ իրենց պարտքը տարագրութեան պատճառով վճարելու անկարող հայ առեւտրականներու դէմ հետապնդումներուն (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Լ, 2454, *հայերէն մէքենագիր*), 4 Նոյեմբեր թուակիրով, ի պատասխան Համագգային Ժողովի 27 Հոկտեմբեր թուակիրով հարցման, Նորատունկեան պարգապէս կը պատասխանէր թէ Ուաշինկթընի Համաժողովին հարցով առիթ պիտի ունենայ ի մօտոյ ընդարձակօրէն գրելու, անելցնելով. «Մինչեւ այդ, հարկ կը համարիմ այժմէն ըսել թէ Պ. Խատիսեանի եւ կամ իր պաշտօնակիցներուն Պատուիրակութեանս անունով գործելու կամ խօսելու ոեւէ իրաւունք տրուած չէ մեր հաղորդակցութեանց մէջ» (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Լ, 2460, *հայերէն մէքենագիր*): Միայն 7 Նոյեմբեր թուակիրն է որ կը շօշափէ Կիլիկիոյ հետ կապուած հարց (տեսնել Յաւելուած 153): Իրենց կարեւորութեան համար, տեղին կը գտնենք յաւելուածաբար ներկայացնել բովանդակութիւնը 1 եւ 2 Նոյեմբեր 1921 թուակիր նամակներու, որոնց յիշատակութիւնը չէ կատարուած ատենագրութիւններուն մէջ (տեսնել Յաւելուած 150 եւ 151):

¹¹¹⁴ Նշեալ նամակը պահպանուած չգտանք, բայց տեղին է նշել թէ նոյն թուակիրով նամակ մըն ալ Սահակ Կաթողիկոս ուղարկած էր Պօղոս Նուպարի, հոն խօսելով ֆրանսէալոքական համաձայնագրին, Կիլիկիոյ պարպումին, այդ խնդրով Չօր. Կուրոյի սպայակոյտի պետին հետ իր ունեցած հանդիպման եւ Ազգային Պատուիրակութեան թէ Հ.Բ.Ը. Միութեան կողմէ առնուելիք քայլերու մասին (Բեհբուղեան, 339):

[ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ]
(Նիստ 18 Նոյեմբերի [1921])

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 40 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 60ի)

ԱՏԵՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Արեւ Զինյ. Երեցեան անձնական տկարութեան պատճառաւ իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ: Կ'արձանագրենք զինքը օրինաւոր բացակայ: Դիւանիս վրայ ուրիշ ատենական գործողութիւն չկայ. խորհրդարանական յանձնաժողովը իր տեղեկագիրը դրկած ըլլալով, պիտի կարդանք: Քաղ. Ժողովը կարգ մը հարցումներու պատասխանել կ'ուզէ, ուստի եթէ ժողովը կը փափաքի, կրնանք լսել Վարչութեան ներկայացուցիչը:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովին որկուած կարգ մը հարցումներու պատասխանները պատրաստ են, կարգաւ պիտի ներկայացնենք ժողովիդ: Առաջին խնդիրն է պ. Հալաճեանի եւ 3 ընկերներու կողմէ ներկայացեալ հարցում մը, Կարմիր Խաչի եւ [Ս. Փրկիչ] Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան միջեւ կնքուած պայմանագրութեան ջնջման մասին: Քաղ. Ժողովը այս խնդիրը լուծեց իբրեւ սկզբունքային խնդիր մը, որովհետեւ Ազգ. Սահմանադրութեան իր վրայ դրած պարտականութիւններէն մէկն ալ Հիւանդանոցի մատակարարութեան վերին հսկողութիւնն է, եւ այս պատճառաւ այդ կէտն ալ նշանակեցինք մեր յայտագրին մէջ, սակայն Կարմիր Խաչը չ'ընդունիր Վարչութեան այդ *քոնյորոլը* եւ ուղղակի իր հսկողութեան ներքեւ կ'առնէ Հիւանդանոցը: Իրաւ է որ զանազան գրոյցներ շրջան կ'ընեն հրապարակի վրայ, բայց անոնք իրողութիւն չեն. իրողութիւնը այս է եւ այս պատճառաւ Քաղ. Ժողովը հակասութենէ փրկելու համար ինքզինքը, վերջ տուաւ Կարմիր Խաչի եւ [Հիւանդանոցի] հոգաբարձութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող պայմանագրութեան:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Մենք դռնփակ նիստ կ'ընենք այսօր եւ պետք է յարգուի այդ պայմանը. այսինքն՝ ինչ պատճառաւ որ նիստը դռնփակ տեղի կ'ունենայ, պետք է յարգուի այդ պայմանը: Հետեւաբար այդ պատասխանները պետք է վերապահուին դռնբաց նիստի մը:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Մանաւանդ որ հարցումը ուղղող երեսփոխաններէ ոմանք ալ բացակայ են:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տրուած պատասխանները հասարակաց համար չեն, այլ՝ հարցումը ուղղող երեսփոխաններու եւ այս ժողովին համար, հետեւաբար պատճառ չկայ որ չսենք Վարչութեան ներկայացուցիչը: Ես ժողովին կամքին դիմում ըրի եւ այնպէս խօսք տուի: Արդէն ժողովին մէջ ալ քանիցս գանգատ յայտնուեցաւ որ այդ հարցումներուն պատասխանները չեն տրուիր եւ դիւանս արձագանգ եղաւ ժողովին արտայայտութեանց: Հետեւաբար ես պատճառ չեմ տեսներ դռնփակի եւ դռնբացի խնդիրներով յետաձգում ընել:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Հարցումը ուղղող երեսփոխաններէ 2ը հոս են եւ 2ը հոս չեն: Քանի որ առաջին մասը դռնփակ պիտի ըլլայ, մեր առաջարկութիւնը այն է որ դռնբաց մասին մէջ նկատողութեան առնուին անոնք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես բացակայութիւններու պատճառաւ չրի այս առարկութիւնը: Անոնք պարտաւոր էին ներկայ գտնուելու նիստին եւ քանի որ չեն գտնուիր, պատճառ մը չէ ասիկա որ յետաձգենք մեր աշխատութիւնը:

Իմ առարկութիւնս այն է թէ, որովհետեւ նիստին այս մասը դռնփակ տեղի կ'ունենայ միմիայն տեղեկագիրը լսելու համար, հետեւաբար աւելորդ է սովորական ատենական գործողութեանց վերաբերեալ աշխատութիւններ կատարել այս խնդրին մէջ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տեղեկագիրը բազմաշխատ գործ մ'է եւ ընթերցումը երկար պիտի տեւէ: Ես ալ առիթ չեմ ունեցած կարդալու նախապէս, բայց մեր յարգելի ատենադպիրը, որ պիտի կարդայ հիմա, նախապէս տեսած եւ կարդացած է:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Տեղեկագրով ներկայացուած խնդիրը շատ կարելու է եւ հետեւաբար օգտակար բան մը չ'ըլլար առանց մեծամասնութեան քննել: Կ'առաջարկեմ յետաձգել եւ երբ մեծամասնութիւն ներկայ գտնուի, այն ատեն կարդալ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Բացականերու փաստաբանութիւն ընելու պէտք չկայ: Անոնք որ ներկայ չեն, կրնան յետոյ դիմել եւ կարդալ յառաջակայ նիստին վիճաբանութիւն սկսելէ առաջ:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ես կը բողոքեմ «բացականերու փաստաբան» բացատրութեան դէմ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես անարգանք մը ընելու համար չըրի այդ խօսքը, սակայն չեմ կրնար ըմբռնել որ բացականերու համար այսպիսի գիշումներ ըլլան. հետեւաբար կ'առաջարկեմ տեղեկագրին ընթերցումը:

(Ատենադպիր տիար Օ. Զիֆթէ Սարաֆ կարդաց ընդարձակ տեղեկագիրը:¹¹¹⁵ Երեսփոխաններէ ոմանք եւ Ս.

Նախագահը խօսք ուզեցին պատասխանելու համար. դիւանը հաղորդեց թէ ընթերցումը վերջանալէ յետոյ

կարգաւ խօսք պիտի տրուի: Ժամը ճին աւարտեցաւ ընթերցումը եւ դիւանը յայտարարեց որ

վիճաբանութիւնը յետաձգուած է յաջորդ նիստին: Նիստը փակելու պահուն, տիար Պ. Փափագեան, որ կը

փոխանորդէր Ա. ատենապետին, յայտարարեց թէ տ. Սողոմոն Տ. Ազարեան երկար ատենէ ի վեր նիստերէ

բացակայ ըլլալով, չէ պատասխանած իրեն եղած գրաւոր եւ բերանացի հրաւերներուն, ուստի ներքին

կանոնագրի տրամադրութեան համաձայն դադրած է երեսփոխանութենէ:)¹¹¹⁶

¹¹¹⁵ Տեղեկագրին ամբողջութիւնը տեսնել Յաւելուած բաժնին մէջ (թիւ 220):

Նիստէն երկու օր առաջ, 16 Նոյեմբերին, «Վերջին Լուր» (2336) տեղեկացնելով թէ Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովը իր 170 մեծադիր էջերէ բաղկացած տեղեկագիրը յղած է Ազգային Ժողովի մայր դիւանին, կ'աւելցնէր. «Իր ծաւալովը, իր բազմակողմանի եւ մանրամասն հանգամանքով եւ իր դատական ուղղութեամբ, Խորհրդարանական տարեգրութեանց մէջ աննախընթաց գործ մըն է այս, որ կը յուսանք թէ վրդովեալ խիղճերը եւ գայթակղած միտքերը հանդարտեցնելու դերը պիտի կատարէ»:

¹¹¹⁶ «Ժողովուրդի Ձայնը» (19 Նոյեմբեր 1921, 948) կը գրէ.

Ժողովը ... լսեց [Զեղոք Տան խնդրոյն վերաբերող] Խորհրդարանական Քննիչ Յանձնաժողովին 120 երես կազմող տեղեկագիրը, որուն ընթերցումը 3 ու կէս ժամ տեւեց: Այս երկարաշունչ աշխատութեան մէջ մանրամասնուած էին երկու ամսուան միջոցին կատարուած քննութիւնները եւ լսուած վկայութիւնները առաջադրուած խնդրոյն շուրջ:

Ժողովականները, որոնց մէջ կը գտնուէին նաեւ Վարչութեան անդամները, համբերութեամբ լսեցին այս երկարաշունչ աշխատութիւնը եւ որոշեցին օրակարգ անցնել խնդիրը՝ յաջորդ նիստին քննելու համար:

«Ճակատամարտ» (19 Նոյեմբեր 1921, 916/2737), որ կը նշէ թէ տեղեկագրին ընթերցումը տեւած է չորս ժամ, գնահատական մը տալով, կ'աւելցնէ. «Տեղեկագրին եզրակացութիւնը Վարչութեան ընթացքը *քննադատելի* կը նկատէ, իր կողմէ բերուած զեղծումներու պարագան ժխտելով եւ անտեղի նկատելով»:

[Համագային Խորհուրդ]

21 Նոյեմբեր [1921]

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Չենոբ Պեզնեան

Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Ինճիճեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Տ. Գէորգ Ծ.Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, Տիար Արամ Հալաճեան

Հայ Աւետարանական հասարակութենէն՝ Տոքթ. Նազաշեան

1° Կիլիկիոյ պարպումը յետաձգուած ըլլալու մասին շրջած զրոյցները դժբախտաբար հաստատուած չեն:

Ս. Պատրիարքը պաշտօնապէս տեղեկութիւն ուզած էր անգլ. դեսպանատունէն եւ ստացած էր ժխտական պատասխան. ուստի ժողովը որոշեց շարունակել իր դիմումները եւ միեւնոյն ատեն միջոցներ ձեռք առնել Կիլիկիոյ գաղթականներուն տեղաւորման համար: Առաջարկ եղաւ Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեանի կողմէ Կիպրոս մարդ որկելու, որպէսզի թէ՛ Կիլիկիոյ կացութեան վրայ կանոնաւոր տեղեկութիւններ ստացուին եւ թէ՛ գաղթականներու վրայ հոգածութիւն ըլլայ:

Գէորգ Վրդ. Արսլանեան առաջարկեց նաեւ ուշադրութեան առնել փոքրամասնութեանց իրաւունքը եւ փոխադրութեան խնդիրը, որովհետեւ իր տեսութեամբ գրեթէ անկարելի էր 60000 հոգին հեռացնել: Անպատճառ անոնցմէ մաս մը պիտի մնար հոն: Ինքը տեղեկացած էր թէ Տէօրթ-Եօլի մէջ կարգ մը հայեր գաղափար ունին դիմադրելու զենքով: Արսլանեան Վրդ. կը կարծէր թէ պէտք էր ամէն ջանք թափել որ այդ գաղափարը արմատախիլ ըլլար եւ դիմադրութիւն չփորձուէր, քանի որ միջոցներ կը պակսէին եւ աղէտալի հետեւանքներ կրնար ունենալ այդ դիմադրութեան փորձը՝ առանց օգուտ մը ունենալու:

Ազգապետ Էֆենտի առաջարկեց Ազգերու Դաշնակցութեան դիմել եւ պնդել որ մեզի *Օնախ* կազմելու յանձնառու եղած են: Ասիկա միշտ պէտք է մեր ամէն դիմումներուն առանցքը կազմէ:

Տիար Արամ Ինճիճեան ըսաւ թէ համամիտ է այս տեսակետին, սակայն Կիլիկիոյ խնդիրը այնպիսի հրատապ երեւոյթ մը առած է, որ ամենէն առաջ անոր դարման մը խնդրելու հարկին տակ կը գտնուինք:

Տիար Արամ Հալաճեան դիտել տուաւ թէ ազգային միջոցներով ըլլալիք բաներու համար իսկ կազմակերպութիւն մը չունինք:

Այս կազմակերպութեան իբր նախաքայլ ժողովը համամիտ գտնուեցաւ սկզբունքով ընդունելու Կիպրոս ներկայացուցիչ որկելու առաջարկը: Իբր ընտրելի առաջարկուեցան Տիար Միհրան Սըվազլըի եւ Տ. Գէորգ Վրդ. Արսլանեանի անունները:

Ժողովը վերջնական անուանումը ձգեց յաջորդ նիստին:

2° Հոս Բարձր Բոմիսէրներու մօտ կատարուած դիմումին պատասխան ստացուած չըլլալով, որոշուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան միջոցաւ բոլոր դաշնակից եւ բարեկամ պետութեանց դիմել տեղեկագրով մը, որ յիշուի[ն] նաեւ *Օնախ*ին հարցը եւ վերջերս պատահած ջարդերը:

3° Տիար Մ. Նալբանտեան ժողովին հաղորդեց Շոգենաւային Գործակալութեան հետ կատարած բանակցութիւններու արդիւնքը, որմէ կը հասկցուէր թէ իւրաքանչիւր շոգենաւի համար ամսական 4000 L.O. կը պահանջէին, ածուխի ծախքը մեր վրայ ըլլալու պայմանով, որով մօտաւորապէս ամիսը 5000 L.O. ծախք պիտի ըլլար:

Ժողովը նկատելով թէ գոնէ մէկ շոգենաւի համար 5000 L.O. պատրաստ դրամի մը պէտքը կայ, Տիար Արամ Հալաճեանի առաջարկով որոշեց հրաւեր ուղղել հետեւեալ անձնաւորութիւններուն:

- 1° Թագլոր Սուքիասեան
- 2° Եղուարդ Գարակէօզեան
- 3° Սարգիս Գարակէօզեան
- 4° Պերճ Իբրանտեան
- 5° Մկրտիչ Ֆրէնկեան

- 6° Կոպեռնիկ Խաչատուրեան
- 7° Միհրան Կեսարեան
- 8° Տիրան Շամտանճեան
- 9° Հրանդ Շամտանճեան
- 10° Հրանդ Պապեան
- 11° Թագուոր Արեւեան
- 12° Արամ Հալանճեան
- 13° Միհրան Մուրատեան
- 14° Մկրտիչ Թօգատեան
- 15° Չարեհ Խօրասանճեան
- 16° Արսէն Արսէնեան
- 17° Սարգիս Գնանճեան
- 18° Արամ պէյ Կէօշտօղլու
- 19° Ժօզէֆ Ազարեան
- 20° Պետրոս Խօրասանճեան
- 21° Սիմոն Գայսէրեան
- 22° Միքայէլ Նուրիճան¹¹¹⁷
- 23° Գառնիկ Սեպուհեան
- 24° Յովսէփ Թօգատեան
- 25° Կարապետ Թահթապրունեան
- 26° Արմենակ Ծէքերճեան
- 27° Գ. Մարքեան Որդի
- 28° Լեւոն Թորպեան

Դժ. օր ժամը 5-ին պիտի ըլլայ հրաւերը եւ Համագգային Ժողովը ներկայ պիտի ըլլայ, պարգելու համար այս հրաւերին պատճառը:

[Համագգային Խորհուրդ]

23 Նոյեմբեր [1921]

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Համագումար Ժողովի կազմը մեծամասնութեամբ

1° Եղած հրաւերին պատասխանած էին անձամբ՝

Տեարք՝ Թագուոր Սուքիասեան, Եղուարդ Գարակէօզեան, Հրանդ Շամտանճեան, Արամ Հալանճեան, Չարեհ Խօրասանճեան, Արամ Կէօշտօղլու, Սիմոն Գայսէրեան

Իսկ գրաւորապէս իրենց բացակայութիւնը ծանուցած էին տկարութեան պատճառաւ՝ Տիար Միհրան Կեսարեան, Տիար Տիրան Շամտանճեան, Տիար Միքայէլ Նուրիճան

Անձնական պատճառով՝ Տիար Միհրան Մուրատեան

Զբաղումներու պատճառով՝ Տիար Սարգիս Գարակէօզեան

Երեք հոգեւոր պետերը Կիլիկիոյ խնդրին ներկայ վիճակը բացատրեցին եւ օգնութեան մը անհրաժեշտութիւնը ցոյց տուին: Բացատրեցին նաեւ շոգենաւային ընկերութեան հետ կատարուած բանակցութիւնները եւ ստակի անհրաժեշտ պէտքը:

¹¹¹⁷ Բնագրին մէջ՝ սխալմամբ՝ Նուրիճան:

Կատարուած խորհրդակցութեանց իբր եզրակացութիւն, ներկաներու թելադրութեամբ կազմուեցաւ յանձնաժողով մը, բաղկացեալ Տեարք՝

Արամ Հալանեանէ
Սիմոն Գայսերլեանէ
Եղուարդ Գարակէօգեանէ
Թագուոր Սուքիասեանէ
Արամ պէյ Կէօշտողլուէ¹¹¹⁸
Տ. Գէորգ Վրդ. Արսլանեանէ եւ
Տիար Մատթէոս Նալբանտեանէ
Այս յանձնաժողովը պիտի զբաղի շոգենաւի առաքման եւ հանգանակութեան գործով:

[Համազգային Խորհուրդ]

24 Նոյեմ. [1921]

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արքեպս. Նազլեան, Փրոֆ. Չենոր Պէզնեան

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տիար Աւետիս Թէրզիպաշեան, Տիար Յովհ. Գարտաշեան, Տիար Մատ. Նալբանտեան, Տիար Արամ Ինճիճեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

1° Կիլիկիայէն հոս գաղթող Տքթ. Քէշիշեան ժողովին ներկայանալով Կիլիկիոյ կացութեան մասին տեղեկութիւններ տուաւ: Իր առած տեղեկութեանց համաձայն, Տէօրթ-Եօլի մէջ ընդհարումներ եղած են 600 անձեր վիրաւորուած են: Նոյնպէս շշուկ կայ թէ Ատանայի մէջ ալ բաղխում եղած է: Ատանայի մէջ՝ կ'ըսուէր թէ ֆրանսացւոց մեկնելէն 48 ժամ յետոյ պիտի գային Քեմալականք: Ֆրանսացիք վերուցած են ծանր հրետանին: Իբր թէ Քեմալականք 600 անձերու համար մեկնելու արտօնութիւն չտրուիլը խնդրած են, սակայն ֆրանսացիք իբր թէ առանց մտիկ ընելու անոնց անցագիր կու տան եղեր: Այդ ցանկին մէջ կան եղեր հայերու, թուրքերու եւ յոյներու անուններ:

Ատանայէն հարուստները կը մեկնին, իսկ աղքատները միջոց չունին եւ շփոթած են: Երկաթուղին օրական 2–3 հարիւր անձ կը փոխադրէ, եւ որովհետեւ 80000ի չափ հայ կայ Ատանա, օրական երթ 500 անձ գայ, երկու ամսուան մէջ 30000 մարդ կրնայ մեկնիլ եւ 50000-ը պիտի մնայ հոն:

Սիլիական լրագիր մը (Ատանա Իչի [Ատանայի Մէջ]) հաշիւները կարգադրելէ վերջ մեկնելու հրաւեր կ'ըներ, Պոթոսաքի[ի] դէմ ալ ծանր բառեր գրուած են: Մինչեւ իր մեկնումը, այսինքն՝ Նոյեմ. 10, Սուրիա երթալու արգելք չկար. միայն Իսկէնտերունի համար դժուարութիւններ կա[յին]:

Հայոց դէմ *յօլթոթ* կայ: Թուրք մը հայու մը վեց աթոռը առած ըլլալուն համար սաստիկ ծեծած եւ աթոռները փշրած են:

Ժեն[երայ] Տիւֆիէօ «մի՛ վախճաք» կ'ըսէ: Չօրավարը Նոյ. 2ին Ֆրանսացի զինուորներու գերեզմանին վրայ ճառ մը խօսած է եւ ըսած է թէ մենք ինչ նպատակով եկանք եւ հիմա ինչ եղաւ: Մենք կը թողունք ձեզի եւ պիտի գանք ձեզի այցելել, բայց առանց համազգեստի եւ ձեր անիւնները հիւպատոս մը պիտի պաշտպանէ:

Տէօրթ-Եօլի մէջ կան 2000 զինեալներ: Ատանա գտնուած երկու *մեթրսետո*ներէն մէկը դրկուած է Տէօրթ-Եօլ: Կուսակցականները փախչողներէն առաջինը եղած են եւ Տէօրթ-Եօլիք առանձինն են:

Կաթողիկոսը միշտ կը խորհրդակցի ժողովորդին ներկայացուցիչներուն հետ: Ժողովուրդը արգելք ըլլալ ուզեց հարուստներու մեկնումին, սակայն ֆրանսացիք միջամտեցին:

¹¹¹⁸ Բնագրին մէջ՝ *Քէօշտողլու*:

2° Կարդացուեցաւ Cardinal Mercier-ի հեռագիրը, որով կը յայտնէր իր յուզումը եւ պելժ կառավարութեան մօտ դիմում ըրած ըլլալը:¹¹¹⁹

Ժողովը գոհութեամբ արձանագրեց:

3° Կարդացուեցաւ Քենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսին 22 Նոյ. 1921 թուակիր մէկ հեռագիրը, որով իր համակրանքը կը յայտնէր հայոց եւ առանց իսլամներու դէմ ատելութիւն ունենալու, փափաք կը յայտնէր որ թրքական վայրագութեանց չենթարկուէին հայերը:¹¹²⁰

Նոյնպէս արձանագրուեցաւ գոհունակութեամբ:

4° Տ. Սահակ Կաթողիկոս 23 Նոյեմ. թուականով կը հեռագրէր թէ «Arméniens Cilicie émigrés»: Այս հեռագրէն կը հասկցուէր թէ հայերը կը մեկնէին Ատանայէն:

Թէեւ հեռագիրը տարտամ էր, սակայն Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ Ռըլիֆը ստացած էր նոյնիմաստ եւ աւելի մանրամասն հեռագիր մը, որ կը հաստատէր այս միտքը:

Ատանայի ժողովուրդը ելած էր Մերսին, թուով իբր 60000 հոգի եւ կը սպասէր շոգենաւի:

Ժողովը կատարուած այս իրողութեան առջեւ որոշեց այս գաղթականներն այլուր փոխադրելու համար միջոցներ ձեռք առնել եւ գրել Կաթողիկոսին թէ իր հեռագիրներն ուշադրութեան առնուած են եւ կ'աշխատուի:

5° Կարդացուեցաւ 15 Նոյ. թուակիր Իզմիրի առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանի նամակը, որ տեղեկութիւններ կու տար Կիլիկիոյ գաղթականներուն եւ Իզմիրի հայոց կատարած ձեռնարկներուն եւ դիմումներուն մասին:¹¹²¹

Որոշուեցաւ գրել Առաջնորդին որ շոգենաւ փութացնելու նայի:

6° Կարդացուեցաւ Նիկումիդիոյ Առաջնորդին 1 Նոյ. թուակիր նամակը Թրակիոյ գաղթականաց վիճակին վրայ, սակայն ժողովը չկրցաւ հետեւանք տալ այս խնդրոյն, նկատելով որ Կիլիկիոյ հայոց տագնապին բերմամբ աւելի ստիպողական դարձած է անոնց օգնութեան հարցը:

7° Ռումանիոյ դիւանագիտական ներկայացուցիչին մատուցուելիք գիրը պատրաստուեցաւ:¹¹²²

¹¹¹⁹ Բնագրին մէջ սխալմամբ՝ Merciel, որովհետեւ հեռագիրը այդպէս հասած էր: Պելժիքացի ծիրանաւոր Désiré-Félicien-François-Joseph Mercier (1851–1926) յայտնի էր Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին իր սաստիկ հակառակութեամբ գերմանական աշխարհակալական գործողութիւններուն եւ գիտական աշխարհին ծանօթ էր իր իմաստասիրական, հոգեբանական եւ այլ ուսումնասիրութիւններով, ինչպէս նաեւ երիտասարդ գիտնականներու ընծայած քաջալերանքով: Ան իր 22 Նոյեմբեր 1921 թուակիր կարճ հեռագրին մէջ կ'ըսէր. «Խորապէս ազդուած տխուր յուրերէն, անմիջապէս դիմեցի պելժիքական կառավարութեան» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, Յ18, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹¹²⁰ Քենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը իր 21 Նոյեմբեր թուակիր հեռագրով կ'ըսէր. «Մենք խորապէս կը համակրինք ձեզի ներկայ անձկութիւններուն մէջ: Կրնաք վստահիլ ինձի թէ գործի կը դնեմ յաւագոյն ջանքերը՝ ապահովելու խոստումներն ու յոյսերը քրիստոնէայ բնակչութեան անվտանգութեան համար: Մենք չենք դատապարտեր իսլամական հաւատքը, այլ՝ թրքական իշխանութեան կեղեքումն ու դաժանութիւնները» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, Յ19, *ֆրանսերէն ձեռագիր*): Հարկ է նշել թէ Փարիզի Արքեպիսկոպոս ծիրանաւոր Տիւրուայի կողմէ Չաւէն Պատրիարքին ուղղուած հեռագրին կցուած է անգլիական «Թայմզ» օրաթերթի 19 Նոյեմբեր 1921-ի համարէն մկրատուած կտրօն մը, ուր կը կարդանք. «Քենթըրպըրիի Արքեպիսկոպոսը, պատասխանելով Կիլիկիոյ Հայ Արքեպիսկոպոսէն եւ Կոստանդնուպոլսոյ Հայ Պատրիարքէն ստացուած հեռագիրներու, կը յայտնէ եկեղեցւոյ անկեղծ ցանկութիւնը՝ ապահովելու թրքական իշխանութենէն տառապող քրիստոնէայ ազգաբնակչութիւնը ազատագրելու խոստումին կատարումը: «Ինչ որ մենք կը դատապարտենք», կ'ըսէ ան, «Իսլամ հաւատքը չէ, այլ՝ թրքական կառավարութեան վտանգներն ու դաժանութիւնները» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, Յ25, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹¹²¹ Տեսնել Յաւելուած 155 եւ կցորդներ:

¹¹²² Երեք հոգեւոր պետերուն կողմէ Ռումանիոյ ներկայացուցիչին ուղղուած նամակը կը կրէ 26 Նոյեմբեր 1921 թուականը: Հոն նախ դրուատիքը կ'ըլլայ հայոց հանդէպ համակրանք տաժող ժողովուրդին եւ ազնիւ ժողովուրդին, կ'անկարկուի Առաջին Աշխարհամարտին, անկէ առաջ թրքական լուծի ներքեւ գտնուող հայութեան, զինադադարէն ետք Համաձայնականներու կողմէ Կիլիկիոյ գրաւումով հայոց գտած ապահովութեան, ապա նաեւ 20 Հոկտեմբերէն ետք Անկորայի դաշնագրով նախատեսուած Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով ստեղծուած ծանրակշիռ եւ վտանգալից իրավիճակին, եւայն: Նամակը կը փակուի կարելի միջոցներով օգնելու խնդրանքով, մասնաւորապէս նշելով փոխադրութեան անհրաժեշտութիւնն ու հայ գաղթականներու Ռումանիա ապաստանելու արտօնութեան մը տուչութիւնը: (ՊՏԴ, տուի 4, թղթապանակ 4Ի, ԻԿ753–ԻԿ755, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)

8° Որոշուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան ուշադրութեան ներկայացնել Կիլիկիոյ վիճակը եւ այդ նպատակով երէտ դրամ կայ իրենց քով, խնդրել որ փութացնեն ի նպաստ գաղթականներուն:

[Համագգային Խորհուրդ]

28 Նոյեմբեր [1921]

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք Հայր, Տ. Յովհ. Արք. Նազլեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզնեան

Յովհ. Էֆ. Գարուշեան, Դաւիթ Էֆ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Մատթէոս Նալբանտեան, Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Գեորգ Վրդ. Արսլանեան

1° Կարդացուեցաւ 27 Նոյ. թուակիր Cardinal Dubois-ի հեռագիրը եւ արձանագրուեցաւ:

2° Կարդացուեցաւ Գարրիէ Էֆ. Նորատունկեանի 25 Նոյ. թուակիր Փարիզէն քաշած հեռագիրը, որով կը յայտնէր թէ կը փափաքէին Տիար Միհրան Սըվազլըն դրկել Ուաշինկթըն եւ իր ընդունած պարագային կ'ուզէին որ ուղղակի Փարիզ գար անմիջապէս:

Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ հեռագրով Ազգ. Պատուիրակութեան այս փափաքը հաղորդած էր Տիար Միհրան Սըվազլըն, որ Նոյ. 27 թուակիր հեռագրով մը պատրաստականութիւն կը յայտնէր Ամերիկա երթալու, սակայն 25000 ֆր. կը պահանջէր:¹¹²³

Որոշուեցաւ պատասխանել որ Համագգային Ժողովը տրամադրելի գումար չունի, եւ խնդրել Իզմիրի առաջնորդարանէն որ տեղւոյն վրայ հոգայ 5000 ֆր.ի չափ գումար մը Տիար Սըվազլըն մինչեւ Փարիզ երթալու ծախքին համար:

3° Կարդացուեցաւ Բըլիֆէն եկած Նոյ. 20 թուակիր հեռագրին պատճենը, որմէ կը հասկցուէր թէ կիլիկեցւոց խմբական գաղթը կը շարունակուի, եւ Մերսինի մէջ գաղթականները համախմբուած են եւ սպառնալից վիճակի մը մատնուած են եւ 50000 ոսկի փոխադրութեան համար միջոցներ ձեռք առնելու պէտք ցոյց կու տար:¹¹²⁴

4° Կարդացուեցաւ Կիպրոս պատրիարքական հեռագրական հրամանով կազմուած յանձնաժողովին 27 Նոյեմ. թուակիր հեռագիրը, որով կը տեղեկագրուէր թէ 9000 անձ որոշած են Կիպրոս երթալ եւ 2000 անձ ցամաք ելած են: Եւ դիմումները ապարդիւն եղած են:¹¹²⁵

5° Կարդացուեցաւ Իսկէնտերունէն Տ. Սահակ Կաթողիկոսի 28 Նոյ. թուակիր հետեւեալ հեռագիրը.

¹¹²³ Սվազլըն կ'ըսէր. «Կ'ընդունիմ կամովին: Դրամական կացութեան մը կապակցութեամբ, խնդրեմ, ձեռնհաս իշխանութեան թելադրեցէք ստիպողաբար հոս ինծի դրկել քսանհինգ հազար ֆրանք: Պատուիրակութեան կը բացատրեմ անմիջապէս որ Փարիզ հասնիմ» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, 326, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹¹²⁴ Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած է արտագրութիւնը հեռագրին: Կը տարուինք մտածելու թէ խօսքը կրնայ վերաբերիլ ոչ թէ 50,000 ոսկիի փոխանցման, այլ 50,000 գաղթականներու փոխադրութեան: Բնագրին համաձայն, Տըթ. Բիթ կրնայ ըսած ըլլալ. «Կիլիկիոյ քրիստոնեաներու զանգուածային գաղթը կը շարունակուի: Մերսին խոնուած գաղթականները լուրջ սպառնալիքի տակ [են]: Անհրաժեշտ է յիսուն հազար [հոգիի] համար անմիջական փոխադրութիւն՝ մեծ տագնապ մը կանխելու համար»: Նկատի ունենալով վերոնշեալը, անհրաժեշտ կը նկատենք ներկայացնել հեռագրին անգլերէն բնագիրը.- mass migration cilician christians in progress stop serious congestion refugees in mersine threatened stop immediate transportation for fifty thousand necessary to prevent great distress. (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, 327, *անգլերէն ձեռագիր*):

¹¹²⁵ Ըստ պահպանուած բնագրին, հեռագիրը կը նշէ միայն 9000 եւ 2000 անձերու պարագան: Ապարդիւն դիմումներու մասին ոչ մէկ խօսք հեռագրին մէջ (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, 328, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

Nos tentatifs d'empêcher emigration furent inutiles dumes quitter Adana 25 Novembre faites demarches autorités compétentes autorisés émigration en Palestine et Chypres. Deurt-Yol attend bateaux transports pour éviter toute facheuse complication eventuel partirons Alep pour situation Aintab, Kilis.

Sahag Catholicos¹¹²⁶

Կարդացուեցան նաեւ Ն. Ս. Օծութեան Նոյեմ. 15 թուակիր նամակը եւ ներփակ երկու պատճենները, որոնք Կիլիկիոյ կաթողիկոսական մասին տեղեկութիւններ կու տային եւ ժողովուրդին յուսահատութիւնը եւ խուճապը կը նկարագրէին:

6° Կարդացուեցաւ Պ. Ֆ. Թախթաւանի 26 Նոյ. գրութիւնը, որով կը հաղորդէր Բաստրմաճեանի եւ Չայեանի հեռագիրներուն պատճենները,¹¹²⁷ նաեւ պատճենը Հ. Հ. Պատուիրակութեան Նոյ. 3 բողոքագրին Կարսի Դաշնագրին դէմ:¹¹²⁸

Ժողովը արձանագրեց այս տեղեկութիւնները:

7° Կարդացուեցաւ Տ. Աբել Վրդ. Նազարեանի 17 Նոյ. թուակիր նամակը, որով կը հաղորդէր թէ զանազան կողմերէն իրեն եղած դիմումներու հետեւանօք նոյն օրը ներկայացած է Զենթըրպըրիի Արքեպսկ.ին, խնդրելու իր բարձր միջնորդութիւնը Բրիտանական կառավարութեան մօտ ի նպաստ Կիլիկիոյ հայոց, որոնք նոր վտանգի առջեւ դրուած են թուրքօ-ֆրանսական վերջին համաձայնագրի հետեւանօք:

Նորին Սրբազնութեան վերաբերմունքը, ինչպէս միշտ, այս անգամ նոյնպէս շատ սիրալիր էր: Խօսակցութեան միջոցին կարդացած է Ս. Պատրիարքէն ստացած հեռագիրը նոյն հարցին մասին, ինչպէս եւ իր տուած պատասխան հեռագիրը:

Նոյնպէս յայտնած է թէ ինքը երկու անգամ Կիլիկիոյ հայոց պաշտպանութեան հարցին առթիւ դիմած է արտաքին գործոց նախարարութեան մօտ եւ վստահ է թէ կառավարութիւնը պէտք եղած միջոցներու դիմած է

¹¹²⁶ Հեռագիրը առաքուած է 27 Նոյեմբերին եւ հասած է 28-ին: Ինչպէս շատ ուրիշ հեռագրերու պարագային, ֆրանսերէնի յայտարար նշանները կը բացակային բնագրէն: Ատենագրողը աւելցուցած է այդ նշանները, բայց չէ ուղղած բառական սխալներ. օրինակ՝ *tantatifs*-ը, որ պէտք է ըլլայ *tantatives*, եւ այլն: Ահաւասիկ թարգմանութիւնը. «Գաղթը կանխելու մեր փորձերն անօգուտ եղան: Նոյեմբեր 25-ին ստիպողաբար լրեցինք Ատանան: Իրաւասու իշխանութիւններու մօտ դիմում կատարեցէք Պաղեստին եւ Կիպրոս գաղթելու համար: Տէօրթ-Եօլը կը սպասէ փոխադրութեան նաւերուն՝ խուսափելու պատահական ամէն գէշ բարդութենէ: Մենք Հալէպ պիտի մեկնինք Այնթապի, Զիլիսի կացութիւններուն համար:՝ Սահակ Կաթողիկոս (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, 329, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹¹²⁷ Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչ Թախթաւան «խորհրդապահական» նշումով իր հայերէն նամակին մէջ կ'ըսէր.

«Ներփակ պատիւ ունիմ Ձեզ մատուցանելու Կարսի *conférenci* առթիւ Հ. Հ. Պատուիրակութեան Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրող պետութեանց Արտաքին Գործերի Նախարարների ներկայացրած *note*ի պատճենը:

Ներկայիս կը կցեմ այսպէս վերոյիշեալ Պատուիրակութեան Վաշինկթընից եւ Աթէնքից ստացած երկու հեռագրերի պատճենները» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5Յ, 322, *հայերէն ձեռագիր*):

Բաստրմաճեանի հեռագրին մէջ կ'ըսուի. «Բողոք ներկայացուցի Կիլիկիոյ համար, իմ քայլերուս ի հետեւանք՝ Հայաստան պիտի ստանայ քիչ մը նիւթական օգնութիւն, զոր ԱՄՆ կառավարութիւնը Ռուսիա պիտի առաքէ»: Իսկ Չայեան կը հեռագրէ. «Հելլէն կառավարութիւնը երեք փոխադրանաւ յատկացուցած է Կիլիկիայէն կարելի թուով յոյներու եւ հայերու պարպումին համար» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, 323, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹¹²⁸ Ահարոնեանի 3 Նոյեմբեր 1921 թուակիրին ֆրանսերէն անստորագիր պատճենին համաձայն բողոքագրով կը յայտնուի հետեւեալը.

«Անձնական աղբիւրէ ստացուած հաւաստի յուրերու համաձայն, 13 Հոկտեմբեր 1921-ին Կարսի մէջ համաձայնագիր մը կնքուեր է մէկ կողմէ Անկորայի ներկայացուցիչներուն եւ միւս կողմէ Մոսկուայի, Երեւանի, Թիֆլիսի եւ Պաքուի պոլշէիկ ներկայացուցիչներուն միջեւ՝ կարգադրելով Կովկասեան Հանրապետութիւններուն եւ Թուրքիոյ միջեւ սահմաններու հարցերն ու այլ առկախ հարցեր:

.....ի կառավարութենէն խնդրելով նկատի առնել այն իրողութիւնը թէ Հայաստանին զենքի ուժով պարտադրուած պոլշէիկ վարչութիւնը, որուն ներկայացուցիչները ստորագրեր են այս համաձայնութիւնը, երբեք չի ներկայացներ ազգային կամքը՝ Խաղաղութեան Վեհաժողովի Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութիւնը կարելորդեամբ կը յայտարարէ թէ ինք այժմէն իսկ կը կատարէ ամենաբացոռոշ վերապահումները հանդէպ մասնակի կամ ընդհանուր վնասներուն, զորս խնդրոյ առարկայ համաձայնութիւնը կրնայ բերել Սեւրի Դաշնագրին եւ այն բոլոր իրաւունքներուն, որոնք ճանչցուած եւ ձեռք բերուած են Հայաստանի համար միջազգային յանձնառութիւններու ուժով» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Յ, 324, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

արդեն, որպեսզի ֆրանսացիք բոլորովին անպաշտպան չթողուն Կիլիկիոյ հայ բնակչութիւնը: Ըսած է նաեւ, որ Բրիտանական կառավարութիւնը ի պատասխան ֆրանսական կառավարութեան ըրած իր հարցումներուն, անոր կողմէ հաւաստիքներ ստացած է որ անոնք նոյնպէս կը հետաքրքրուին Կիլիկիոյ քրիստոնէայ ազգաբնակչութեան ապահովութեան խնդրով եւ պէտք եղած իրական երաշխաւորութիւնները պիտի ապահովեն:

Աբել Վրդ. կ'ըսէ թէ թուրքերու վրայ մեծ տպաւորութիւն կը գործէր եւ ի նպաստ քրիստոնէից պաշտպանութեան կը ծառայէր, եթէ անգլ. կառավարութիւնը իր պատերազմական նաւերէն քանի մը հաստ դրկէր Կիլիկիոյ ջուրերը:

Արքեպիսկոպոսը պատասխանի փոխարէն հարցուց. «How do you know that the government has that intention?»¹¹²⁹ Եւ այս մասին չուզեց մանրամասնութեանց մէջ մտնել: Որմէ կ'եզրակացնէ Տ. Աբել Վարդ. թէ նման քայլ մը հաւանական է անգլ. կառավարութեան կողմէ:

Յետոյ Արքեպիսկոպոսը հետաքրքրուած է Միջագետքի հայ տարագրեալներու վիճակով, որոնք Հայաստան կը տեղափոխուին, ինչպէս նաեւ Հայաստանի ներկայ կառավարութեան մասին:

Ի վերջոյ ըստ ամենայնի կը վստահեցնէ, որ ինքը իր ձեռքէն եկածը չպիտի խնայէ եւ մեծ յոյս ունի որ Բրիտ. կառավարութեան ջանքերն ալ ի նպաստ Կիլիկիոյ հայոց ֆրանսական կառավարութեան մօտ ապարդիւն չպիտի մնա[ն] եւ կը յայտնէ որ իր կարծիքով առ այժմ հայոց համար մեծ խուճապի առիթ չկայ:

Տ. Աբել Վրդ. ի վերջոյ կ'առաջարկէր ներկայացուցիչ մը ունենալ Անգլիքան Եկեղեցւոյ պետին մօտ:

Ժողովը այս նամակը որոշեց արձանագրել:

8^օ Ս. Պատրիարքը հաղորդեց ժողովին երեք հոգեւոր պետերուն տեսակցութիւնը Անգլ. Բարձր Քոմիսէրին հետ: Երեք հոգեւոր պետերը յատուկ հրաւերով Ծաբաթ օր կանչուած էին Անգլ. Բարձր Քոմիսէրին մօտ, եւ հաղորդած է անցեալ Ուրբաթ օրուան քոմիսէրներու ժողովին որոշումները, որոնց համեմատ,

Ա. Չօր Բելլէ հեռագրած է Չօր. Կուրոյի որ compromis-ները Սուրիա ընդունուին:

Բ. Որոշուած է Կ. Պոլիս գաղթական չընդունիլ, Կիպրոս 2000 հոգի միայն առնել, իսկ Պաղեստին եւ Եգիպտոս մէկ հոգի [իսկ] չպիտի առնուի:

Գ. Մերսինի ծովեզերքը համախմբուածները պաշտպանելու համար որոշուած է մարտանաւ մը պահել հոն, բայց ոչ տեւական կերպով:

Երեք հոգեւոր պետերը կը հարցնեն թէ այս պայմաններու մէջ ո՞ր պիտի երթայ հայ ժողովուրդը եւ կը յայտնեն թէ իրենք կ'ուզեն զանոնք մօտ տեղեր բնակեցնել, որպէսզի ապագային կարենան դառնալ իրենց տեղերը: Նոյնպէս կը խնդրեն պարենաւորումը ստանձնելու պայմանով արտօնել զիրենք որ երեք շոգենաւ դրկեն, որպէսզի քանի մը հազար անձ Կ. Պոլիս փոխադրուի:

Նոյնպէս կը խնդրեն որ Տէօրթ-Եօլցիք compromis-ներու կարգին արտօնուին Սուրիա անցնելու:

Կը խնդրեն նաեւ մեկնողներու գոյքերը պահպանելու համար միջոցներ ձեռք առնել:

Անգլ. Բարձր Քոմիսէրը Կ. Պոլիս գաղթական ընդունելու հարցին համար խոստացաւ խորհրդակցութեան ենթարկել քոմիսէրներու ժողովին մէջ եւ յետոյ պատասխանել: Իսկ Տէօրթեօլցիներու համար խոստացաւ խօսիլ Չօր. Բելլէի, որպէսզի կարելի ընէ: Իսկ թողուած գոյքերուն համար խորհուրդ տուաւ դիմել ֆրանսացւոց, վասնզի անոնք միայն կրնային ընել այդ բանը:

Երեք հոգեւոր պետերը ի վերջոյ խնդրեցին Անգլ. Բարձր Քոմիսէրէն Միջագետքի հայ գաղթականները, որոնց առաջին 3000-նոց խումբը նամբայ ելած էր, մաս առ մաս դրկուին Հայաստան եւ մնացեալներու փոխադրութիւնը յետաձգուի մինչեւ յառաջիկայ գարուն, իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ ազգականներ ունեցողները Կ. Պոլիս ելլեն: Այս առաջարկները մերժուեցան առարկուելով թէ կարելի չէ փոխադրութիւնը յետաձգել:

9^օ Կարդացուեցաւ Մերսինի Ազգ. Միութեան 18 Նոյ. թուակիր մէկ նամակը, որ մասնաւորապէս կը շեշտէր Սպանիական հիւսպատոսին *վիզէի* տուրքը կէս ոսկիէն մէկուկէս ոսկիի բարձրացած լինելը եւ կ'առաջարկէր Սպանիական դեսպանատունէն ետ պահանջել:

Որոշուեցաւ դիմում մը ընել:

¹¹²⁹ «Ի՞նչպէս գիտէք թէ կառավարութիւնն այդ դիտաւորութիւնն ունի»: Հարկ է նշել թէ բնագրին մէջ has-ի փոխարէն արձանագրուած է have:

10° Որոշուեցաւ Ֆրանս. Բարձր Քոմիսէրին դիմում ընել, որպէսզի Տէօրթ-Եօլի շրջանի բնակչութիւնը, որոնք ամբողջն ալ *compromis* կը համարուին, ընդունուին Սուրիա, ինչպէս նաեւ դիւրութիւններ տալ միւս շրջանակներէն գաղթողներու: Նոյնպէս խնդրել, որպէսզի Կիլիկիոյ շրջանին մէջ հայ անհատներու լքած գոյքերը, կալուածները, ապրանքները, պանքաները թողած աւանդները, պարտեզները պահպանուին որոշ ծրագրով մը:

11° Որոշուեցաւ դիմել Ռումանիոյ դեսպանին Կիլիկիոյ գաղթականներէն մաս մը ընդունելու եւ շոգենաւ տրամադրելու համար:

12° Որոշուեցաւ դիմել Յունական Բարձր Քոմիսէրին եւ խնդրել որ գաղթականներէն 2-3 հազար հոգի Իզմիր, Թրակիա, կղզիները եւ այլ[ուր] ընդունուին:

13° Որոշուեցաւ յայտնել Անգլ. Բարձր Քոմիսէրին թէ Պոլիս եկողներուն թիւը 7-8 հազարը չպիտի անցնի:

[Համազգային Խորհուրդ]

1 Դեկտեմբեր 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տիար Յ. Գարտաշեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Տիար Մ. Նալբանտեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Տ. Գեորգ Վրդ. Արսլանեան, Տիար Վահան Թէքէեան, Տիար Արամ Հալանեան

1° Երեք հոգեւոր պետերը, որոնք նոր կը վերադառնային Չօր. Բելլէի քովէն, իրենց տեսակցութեան արդիւնքը հաղորդեցին:

Անոնք խնդրած են որ Տէօրթեօցիք ընդունուին Սուրիա, որպէսզի յառաջիկային անոնց դարձը դիւրին ըլլայ:

Չօր. Բելլէ յայտնած է թէ ցարդ 1000 հոգի ընդունուած են: Հոգեւոր պետերը դիտել տուած են թէ ասիկա բաւական չէ եւ եկողները պէտք է ընդունուին: Կարելի չէ խուճապին առջեւ առնել, վասնզի մեր ժողովուրդը իր կեանքին համար ոեւէ երաշխաւորութիւն չի տեսներ: Աւելի դիւրին է Իսկէնտերուն երթալ, ուստի պէտք չէ արգելք ըլլալ:

Նոյնպէս խնդրած են որ Կ. Պոլիս ընդունուելու մասին արգելքը վերցուի:

Երեք հոգեւոր պետերը դիտել տուած են որ իրենք չեն որ ժողովուրդը կը յորդորեն գաղթելու, այլ անոնք ինքնաբերաբար կ'ելլեն: Յետոյ, մեզի կ'ըսուի թէ թրքական հպատակ ենք եւ մայրաքաղաք գալու արգելք կը յարուցուի: Յարդ մեկնողներու թիւը 13000ի հասած է. ուստի շատ մեծ թիւ մը չէ որ Կ. Պոլիս պիտի գայ, եւ ասոնք բեռ չպիտի ըլլան Համաձայնական կառավարութեանց վրայ:

Չօր. Բելլէ խոստացած է անմիջապէս հեռագրել իր կառավարութեան հայ գաղթականներու Սուրիա ընդունուելուն համար [իսկ] Կ. Պոլիս մտնելու դէմ դրուած արգելքը վերցնելու մասին խորհրդակցիլ իր պաշտօնակիցներուն հետ:

Երեք հոգեւոր պետերը նոյնպէս խօսած են ֆրանս. կառավարութեան խնամքին եւ պաշտպանութեան տակ գտնուած որբանոցի մասին, որուն համար Վսեմ. Նորատունկեան էֆ. ալ Փարիզի մէջ դիմում ըրած էր:

Հոգեւոր պետերը փափաք յայտնած են գիտնալ թէ որբերը պիտի հանուի՞ն դուրս. ֆրանսացիք ձեռնբափ պիտի ըլլա՞ն, թէ ոչ, զանոնք հոգալէ: Չօր. Բելլէ նոյնպէս այս մասին խոստացած է իր կառավարութեան տեսակէտին տեղեկանալ եւ հաղորդել:

Իսկ հոգեւոր պետերու հայոց փոխադրութեան համար միջոցներ խնդրելու համար ըրած դիմումին Չօր. Բելլէ պատասխանած է թէ *Էռնեսթ Ռոման* մարտանաւը հոն է եւ ուրիշ մը պիտի երթայ: Չօրավարը իբր հայոց ի նպաստ ձեռնարկ մը դիտել տուած է թէ Ֆրանսա Մուսթաֆա Քեմալէն ապահովութիւն առած է թէ թուրքերը երեք ամիս զինուոր չպիտի առնեն Կիլիկիոյ մէջ եւ հիմա Ֆրանսա կ'աշխատի այս պայմանաժամը վեց ամսուան բարձրացնել:

Երեք հոգեւոր պետերը ըսած են թէ՝ ինչպէս ասկէ առջի, նոյնպէս նաեւ այս, շատ աննշան երաշխաւորութիւն մըն է: Հայերը համոզուելու համար, թրքական երաշխաւորութեանց չէ՛, այլ եւրոպական երաշխաւորութեանց պէտք ունին: Եւ իբր ապացոյց թրքական մտայնութեան, ցոյց տուած են թէ այս օրերս իսկ, ուր հայոց միտքերը այնքան վրդովուած են եւ իբր ապահովութիւն տրուած այս երաշխաւորութեանց չեն հաւատար, Էնկիւրիի կառավարութիւնը վաղեմի առանձնաշնորհումները կը ջնջէ: Նոյնպէս Չօր. Բելլէ խնդրած են կարգադրութիւններ՝ ապահովելու համար քրիստոնէից թողած գոյքերը եւ դիտել տուած են թէ դեռ նոր Տրապիզոնէն տեղահան եղող քրիստոնէաներու գոյքերը ծախուած են, եւ ապահովաբար նոյնը պիտի ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ: Ըսին թէ արդէն Քեմալականք սպառնալիքներ ընելու սկսած են հիմակուրնէ:

2° Կարդացուեցաւ Չօր. Բելլէի նամակը ուղղուած Ս. Պատրիարք Հօր 28 Նոյ. թուականով, որով կը պատասխանէր երեք հոգեւոր պետերու 16 Նոյ. թուակիր գրին եւ կը հաղորդէր 25 Նոյ.ի Բարձր Քոմիտէներու ժողովին որոշումները:¹¹³⁰

3° Արհի. Տ. Յովհ. Արք. Նազլեան հաղորդեց թէ 30 Նոյ. թուակիր Ատանայէն Գեր. Քէրիկեանէ հեռագիր մը ստացած է ռ[ւ]ր ամբողջական գաղթ կը ծանուցուէր. իսկ Կիպրոսէն Տ. Յովհաննէս Վրդ. Գոյումճեան կը գրէր տիրող խուճապին վրայ:

4° Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ ժողովին որոշման համաձայն երեք հոգեւոր պետերը երէկ Ռումանիոյ ներկայացուցիչին դիմած են եւ ներկայացուցած են ժողովին խմբագրած գիրը Կիլիկիոյ հայ գաղթականներու մասին: Դիւանագիտական ներկայացուցիչը խոստացած է իր կառավարութեան հաղորդել այս դիմումը:

Ս. Պատրիարքը հաղորդեց ի գիտութիւն ժողովին թէ¹¹³¹ այս դիմումին ոյժ տալու եւ հոն կառավարութեան մօտ աշխատելու համար մատուցուած գիրին մէկ պատճենը դրկուած է Ռումանիոյ Հայ Ազգային Միութեան նախագահին՝ Տիար Յ. Խնդիրեանի:

5° Ժողովը երկարօրէն զբաղեցաւ Մերսին շոգենաւ դրկելու հարցով եւ այս մասին ներկայացուած առաջարկները քննեց:

Նոյնպէս գործին դրամական մասին վրայ երկար խորհրդակցութիւններ եղան եւ ի վերջոյ որոշուեցաւ Ս. Պատրիարք Հօր պաշտօն տալ որ Ազգ. շրջանակի մէջ դրամ կամ երաշխաւորութիւն հայթայթէ, որպէսզի կարելի ըլլայ շոգենաւի մասին ընտրութիւն մը ընել:

6° Ազգ. Պատուիրակութիւնը հեռագրով կ'ուզէր բաժանորդագրուիլ տեղական թուրք եւ օտար լրագրաց երեք ամսուան համար: Որոշուեցաւ այս փափաքին գոհացում տալ:

7° Կարդացուեցաւ 28 Նոյեմ. թուակիր Պ. Ֆ. Թահթանէանի մէկ նամակը, որով ի գիտութիւն կը հաղորդէր պատճենը այն յիշատակագրին, որ Հայաստանի Հանրապետութեան Փարիզի պատուիրակութիւնը ներկայացուցեր է Նոյեմ. 18ին ֆրանսական կառավարութեան, Ֆրանքօ-Քեմալական Համաձայնութեան հետեւանօր Կիլիկիոյ հայոց համար ստեղծուած ծանրակշիռ կացութեան առթիւ:¹¹³²

8° Կարդացուեցան Այնթապէն 4 Նոյեմ. եւ Հալէպէն 12 Նոյեմ. թուակիր Տ. Ներսէս Քհ. Թաւուզճեանի եւ Տ. Յարութիւն Քհ. Եսայեանի երկու նամակները,¹¹³³ որոնք տեղեկութիւն կու տային Կիլիկիոյ հայոց, մասնաւորապէս Այնթապի եւ Զիլիսի հայոց վիճակին վրայ:

9° Որոշուեցաւ հեռագրել Երուսաղէմ Դուրեան Պատրիարքի որպէսզի դիմէ Պաղեստինի իշխանութեանց, ընդունելու համար որոշ թուով հայեր ի Պաղեստին, եւ իր ստացած պատասխանը հաղորդէ Մերսին:

¹¹³⁰ Տեսնել Յաւելուած 157:

¹¹³¹ Բնագրին մէջ՝ սխալմամբ՝ *դէմ*:

¹¹³² Թահթանէանի «գաղտնի» պիտակուած կարճ նամակով (ՊՏԴ, տու. 5, թղթապանակ 5-Յ, Յ43, *հայերէն ձեռագիր*) փոխանցուած յուշագրին համար տեսնել Յաւելուած 156:

¹¹³³ Տեսնել Յաւելուած 152 եւ 154:

10° Որոշուեցաւ Հելլէն Բարձր Քոմիսէրին մօտ նոր դիմում մը կատարել, փոխադրութեան միջոցներ խնդրելու համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 2 Դեկտեմբերի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ.¹¹³⁴

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. ՏԻԳՐԱՆՆԻ ՆԱԳԱՇԵԱՆ

(Ատենանք բացուեցաւ ժամը 2½ին ի ներկայութեան 40 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 55ի)

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքը բանաւոր պատճառաւ այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը հաղորդած է: Նոյնպէս [Մայր Դիւանի] Ա. ատենապետ Փրոֆ. Ս. Յակոբեան գրաւոր կերպով կը ծանուցանէ իր բացակայութիւնը:

(Պատճեն)

Կը հրաւիրենք Ս. Մեսրոպ Ա[ւագ] Քահանան որ իբրեւ երիցագոյնը ներկայ եկեղեցականներուն բացման աղօթքը ընէ:

(Կարդացուեցաւ վերջին նիստի ատենագրութիւնը)

Ս. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Կարդացուած ատենագրութեան մէջ կէտ մը միայն կ'ուզեմ ուղղել: Հիւանդանոցի առթիւ կնքուած պայմանագրութիւնը Քաղ. Ժողովոյ եւ Կարմիր Խաչի միջեւ գոյացած համաձայնութեան հետեւանք է, ոչ թէ Կարմիր Խաչի եւ [Հիւանդանոցի] հոգաբարձութեան միջեւ:

(Այս դիտողութեամբ վաւերացաւ ատենագրութիւնը)

Ս. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ժողովին աշխատութեանց սկսելէ առաջ, կէտ մը կայ գոր ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ: Մենք գիտենք որ երբ անցեալ նիստին խորհրդարանական յանձնաժողովի տեղեկագիրը կարդացուեցաւ, ժողովը որոշեց օրակարգ անցնել խնդիրը ստիպողութեամբ, մինչդեռ հիմա կը տեսնենք որ օրակարգի երկրորդ խնդիր եղած է այն: Եթէ ասիկա մասնաւոր դիտումի մը արդիւնք չէ, կ'առաջարկեմ որ դիւանդ իր օրինական ձեւին վերածէ օրակարգը, մասնաւոր որ պիտունէի վիճաբանութիւնը եւ քննութիւնը աւարտելէ առաջ, անյետաձգելի հանգամանք ունի խորհրդարանական յանձնաժողովի տեղեկագրին նկատառումը, ըստ այնմ ճշդելու համար Վարչութեան դիրքը:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երբ օրակարգի անցնինք, ձեր առաջարկութիւնը նկատողութեան կ'առնենք, մասնաւոր որ այդ մասին դիւանդս վրայ ալ գիր մը կայ:

Ատենական գործողութեանց կարգին պիտի կարդացուի Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոնդակը:

Ս. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Ընդհանրական Հայրապետի կոնդակը պէտք եղած կարեւորութեամբ նկատողութեան առնելու համար ես կը կարծեմ որ հոծ թուով երեսփոխաններու ներկայութեան պէտք է կարդացուի, ուստի ընթերցումը կրնանք քիչ մ'ալ յետաձգել:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը կարդանք Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան առթիւ նորընտիր Պատրիարք Ամեն. Տ. Եղիշէ Ս.ի գիրը, ինչպէս նաեւ մեր ներկայացուցիչ Թորգոմ Ս.ի տեղեկագիրը:

(Պատճեն)¹¹³⁵

¹¹³⁴ «Ճակատամարտ» իր 3 Դեկտեմբեր 1921-ի համարով (928/2749) նիստին նախագահութիւնը կը վերագրէ Ս. Մեսրոպ Աւագ Քահանայի, հաւանաբար շփոթի մը հետեւանքով: Մեսրոպ Աւագ Քահանայ [Մեսրոպեան] մայր դիւանի ատենապետին կողմէ հրաւիրուած էր կատարելու բացման աղօթքը, ինչպէս կը պարզուի յաջորդող տողերէն եւ ինչպէս յիշատակուած է «Ժողովուրդի Չայնը»ի մէջ, ուր նաեւ արձանագրուած է թէ նիստին նախագահած է Մեսրոպ Եպիսկոպոս [Նարոյեան] (3 Դեկտեմբեր 1921, 960): Շփոթը կրնայ բացատրուիլ, թերեւս, Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեանի ուշ ժամանումովը:

¹¹³⁵ «Ճակատամարտ» (928/2749) կը տեղեկացնէ. «Եգիպտոսի առաջնորդ Ս. Թորգոմ Արք. Գուշակեան տեղեկագրով մը կը յայտնէ թէ յանուն Ազգ. Ժողովին Պ. Վարդան Պարծանքեանի հետ Երուսաղէմ երթալով ներկայ գտնուած է Դուրեան Պատրիարքի աթոռ բարձրանալու արարողութեան եւ շնորհաւորած է զինք»: «Ժողովուրդի Չայնը» նոյնպէս իր 3 Դեկտեմբեր 1921-ի համարով (960) տալով նիստին նկարագրականը, յաւելուածաբար կը նշէ. «Ներփակուած են նաեւ Պաղեստինի բարձր քովսէրին պատրիարքական ընտրութիւնը հաստատող գիրը եւ այդ առթիւ իր կատարած

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տարակոյս չունիմ որ այս ժողովը գոհունակութեամբ լսեց հաղորդուած այդ տեղեկութիւնները [եւ] ի մասնաւորի Երուսաղէմի առաքելական պառօնին իրաւունքներու եւ առանձնաշնորհումներու պահպանութեան մասին եղած խոստումները: Ժողովս փոխադարձաբար իր երախտագիտութիւնը կը յայտնէ եւ Ս. նախագահը մեր այս զգացմանց թարգմանը պիտի ըլլայ անտարակոյս:

Տ. ՍԻՄԶԷՇԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ մանաւանդ որ այս ժողովը հայ ազգին անունով յոտնկայս երախտագիտութիւն յայտնէ բրիտանական կառավարութեան:

(Ժողովականք յոտնկայս շնորհակալութիւն յայտնեցին)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս այս արտայայտութեան թարգման պիտի ըլլայ ժողովին շնորհակալութիւնը յայտնելով անգլիական կառավարութեան, որ իր հովանիին ներքեւ առած է Երուսաղէմի պառօնը:¹¹³⁶

ԿՈՆԴԱԿ Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պիտի կարդանք Ամենայն Հայոց Հայրապետի կոնդակը: Կը հրաւիրեմ ժողովականները, որ յոտնկայս լսեն հայրապետական խօսքը:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Մանաւանդ կ'առաջարկեմ որ, ինչպէս սովորութիւն է, եկեղեցական հայրերը շարական մը երգեն:

(Եկեղեցական հայրերը «Էջ Միածինն ի Հօրե» շարականը երգեցին եւ տիար ատենադպիր կարդաց Հայրապետին կոնդակը, որուն յոտնկայս ունկնդրեցին ներկաները)¹¹³⁷

բանախօսութիւնը, Տ. Եղիշէ Պատրիարքի պատասխանը, ինչպէս նաեւ կատարուած հանդէսներու մանրամասնութիւնները: Կարդացուեցաւ նոյնպէս Երուսաղէմի Պատրիարքին կողմէ Ազգ. Ժողովին ուղղուած շնորհակալութեան գիրը»:

¹¹³⁶ «Տեղեկագրի ընթերցումէն վերջ ատենապետը յայտնեց թէ ժողովը իր խորին երախտագիտութիւնը կը յայտնէ Պաղեստինի [բարձր] քովսէր Սըր Հերպըրթ Սամուէլի բարեացակամութեան համար» («Ճակատամարտ», 928/2749): «Ժողովուրդի Ձայնը» (960) կը նշէ թէ ժողովին այդ արտայայտութեան մղիչ ուժը եղած է մասնաւորապէս հայ ազգին Երուսաղէմի մէջ վայելած բոլոր առանձնաշնորհումներուն անփոփոխ պահպանութեան խոստումը: Տեղին է դիտել տալ թէ ծագումով հրեայ Հերպըրթ կամ Հըրպըրթ Լուիս Սամուէլի (Herbert Louis Samuel [1870–1960]) կը վերագրուի առաջին անգամ, տակաւին 1915-ին, Պաղեստինի վրայ բրիտանական հոգատարութիւն հաստատելու գաղափարին առաջարկութիւնը. բան մը՝ որ գետին պիտի հարթէր Պաղեստինի մէջ հրեաներու ազգային տան հաստատման աջակցելու յանձնառութեամբ 1917-ին Պալֆուրի կատարած յայտարարութեան առջեւ: Սամուէլ Պաղեստինի մէջ Բրիտանական Բարձր Զովսէրի պաշտօնը վարած է 1920–25 տարիներուն: Նոյնպէս տեղին է նշել թէ «Ժողովուրդի Ձայնը» իր վերոյիշեալ համարի նկարագրականին մէջ աւելցուցած է ծանօթագրութիւն մը, ուր իր Գահիրէի պաշտօնակից «Արեւ» օրաթերթէն քաղելով տեղեկութիւնը, կը յայտնէ թէ անգլիական իշխանութեան խնդրանքով Եղիշէ Պատրիարք խօսած է իր մայրենի լեզուով եւ ապա իր խօսքը թարգմանուած է անգլերէնի:

¹¹³⁷ «Վերջին Լուր»ի 17 Նոյեմբեր 1921-ի թիւ 2337 համարով ներկայացուած տեղեկատուութեան համաձայն, իր անուան կողքին *վրտակի* բառն աւելցուցած Գեորգ Ե. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը իր 31 Հոկտեմբեր 1921 թուակիր Հայրապետական Կոնդակին մէջ խօսելով պառօն բարձրանալէն ի վեր իր հօտին բարօրութեան համար կատարած ջանքերուն մասին, կը թուէ այն բիւրաւոր տառապանքները, որոնց պատճառով ամայացաւ Մեծն Հայաստան իր բնիկ բնակիչներէն եւ նահատակութենէ անմասն մնացածները հասան անապատներն Արաբիոյ եւ մատուցեցան սառնամանիքներուն Սիպրիոյ: Ցաւելով բոլոր շէն քաղաքներուն եւ օճախներուն աւերակ դառնալուն վրայ, Հայրապետը կ'անդրադառնայ քրիստոնէայ եւ մարդասէր պետութիւններու յոյսերուն եւ անտարբերութեան՝ հանդէպ սոսկալի գազանութիւններուն, որոնց ենթարկուեցաւ իր հօտը, կ'ողբայ աւերակեալ Հայաստանի, ինչպէս նաեւ բոլոր նահատակներուն վրայ, եւ անոնց յիշատակը յարգելէ ետք կ'ըսէ թէ ականատես եղած է նաեւ ներքին թշնամութեանց եւ եղբայրասպան պատերազմներու, որոնք միայն կորստաբեր եղած են մեր հայրենիքին համար, առիթ դառնալով հայ ժողովուրդի մնացորդացին ոչնչացման ու թշուառութեան: Հասնելով Կոնդակին բուն պատգամին, Հայրապետը ի սէր ազգին եւ հայրենիքին կը յորդորէ սթափիլ եւ գէթ այսուհետեւ վանել կուսակցական պայքարները, նեցուկ կանգնիլ աւերեալ հայրենիքի վերաշինութեան եւ անբաղդ մնացորդացին վերածնութեան միաբան ոգիով եւ համերաշխութեամբ, եւ օգնել Հայաստանի մերկ եւ անօթի ժողովուրդին, ինչպէս անոնք Մեծ Եղեռնի պահուն օգնած էին իրենց արեւմտահայ փախստական եղբայրներուն:

«Ժողովուրդի Ձայնը» (960) կը նշէր. «Ս. Հայրապետին Հայաստանի օգնութեան այս յուզիչ եւ սրտաշարժ կոչը, խմբագրուած այնքան զեղեցիկ ոճով մը, ներկաներու աչքերէն արցունքներ իլեց, երբ կը նկարագրէր մանաւանդ թէ Հայաստանը»:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Սրտի ամենամեծ կսկիծով եւ մորմոքումով լսեցինք այս կոնդակը, որուն մէջ այնքան սրտաշարժ կերպով նկարագրած է հայ ազգին անցուցած դառն օրերը եւ յուզիչ կոչ մը ըրած է Ս. Հայրապետը ազգիս այրացաւեր վիճակին վրայ: Տարակոյս չունինք որ Ն. Վեհափառութեան այս հայրական հրաւերը արձագանգ պիտի գտնէ հայութեան սրտին մէջ եւ պիտի ունենայ իր բարերար ազդեցութիւնը:

Տ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ.- Փափաքելի է որ այս կոնդակը, ազգին ներկայացուցիչներէն զատ, լսեն նաեւ ազգին անհատները. հետեւաբար կ'առաջարկեմ տպագրելով դրկել բոլոր եկեղեցիները:

Տ. ՉԱՐՄԱՅԻՐ ՔԱՀԱՆԱՅ.- Խառն ժողովը արդէն այդ մասին որոշում տուած է: Կոնդակը բոլոր եկեղեցիները դրկուելէ զատ, պիտի տպագրուի առանձին եւ պիտի տարածուի ժողովուրդին մէջ:

ԱՌԱՋԱՐԿ ԵԼՄՏԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ազգային ժողովի Ելմտական Յանձնաժողովը առաջարկութիւն մը ունի, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

(Պատճեն)¹¹³⁸

Տ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ.- Պիտճէի քննութեան ատեն նկատողութեան կ'առնուի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (յսկումն Քաղաքական ժողովոյ) Ազգ. ժողովը իր պիտճէին տէրը ինքն է, հետեւաբար պատրիարքարանի պիտճէին վաւերացումէն անջատ կերպով կրնայ քուէարկել իր պիտճէն, որ շատ բանաւոր է առանձին գլուխով մը ներկայացնել ընդհանուր պիտճէին մէջ: Եթէ ժողովը կ'ընդունի նկատողութեան առնել այս առաջարկը եւ անմիջապէս կը յանձնէ Քաղ. ժողովին ի գործադրութիւն, մենք պատրաստ ենք համակերպելու:

Տ. Լ. ՍԱԹԹԵԱՆ.- Առանց պատկանեալ դիւանին նախաքննութեան, ինչպէ՛ս կարելի է քուէարկել այստեղ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կ'երեւայ որ միտքս լաւ չհասկցուեցաւ: Այս ժողովը իրաւունք ունի մասնաւոր պիտճէ քուէարկելու երբ որ պէտք ներկայանայ եւ ապացոյցը այն է որ վարչութիւններ միշտ ունին իրաւունք ստիպողական եւ հարկեցուցիչ պէտքի մը առջեւ առժամեայ պիտճէներ ներկայացնելու եւ ժողովը ասոնք կ'ընդունի եւ կը քուէարկէ: Ասիկա ռեւէ կողմի համար ոտնձգութիւն չէ, մասնաւոր թէ քանի որ պէտքը եւ պահանջը չի դադրիր, մենք ալ չենք կրնար երկար ատեններ սպասել պիտճէի խնդիրներու մէջ: Հետեւաբար, Ազգ. ժողովը կրնայ իր պիտճէն ընդունիլ եւ քուէարկել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'առաջարկուի Համարակալութեան Դիւանէն անցնել. դուք ի՞նչ կ'ըսէք:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ըսուեցաւ թէ առանց ընդհանուր պիտճէին ինչպէս պիտի քուէարկուի այս մասնակի պիտճէն. ես այդ առարկութեան պատասխանեցի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի որ պիտճէի վերաբերեալ խնդիրներու նախաքննութիւնը Համարակալութեան Դիւանը կատարեց մինչեւ հիմա, այս գիրն ալ կը դրկենք նոյն դիւանին, որպէսզի իր կարծիքը յայտնէ եւ յետոյ ժողովը ըստ այնմ գիտակցութեամբ իր որոշումը տայ:

ՉԱՅՆԵՐ.- Կը հաւանինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողութիւնները աւարտած են, բայց օրակարգի անցնելու համար հարկ եղած մեծամասնութիւնը չունինք, ուստի քառորդ ժամ դադար պիտի ընենք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Բացականերու երեսէն ժամավաճառ չըլլալու համար կ'առաջարկեմ որ ներքին կանոնագրի այն տրամադրութիւնը, որու համաձայն ներկաներու թիւով կարելի պիտի ըլլայ նիստը գումարել, անյապաղ գործադրուի:

(Ժողովը քսան վայրկեան դադարի միջոցին իր մեծամասնութիւնը գտած ըլլալով, տիար ատենապետ ատենանը բացաւ)

տան ինչ բարբարոսութիւններու ենթարկուած է եւ որքան մեծ պարտականութիւն կը ծանրանայ ազգին վրայ՝ օգնելու անոր մնացորդներուն»:

¹¹³⁸ Պիտճէն ցոյց կու տար տարեկան 1316 ոսկիի պէտքը՝ ատենագրութիւնները տպագրել տալու համար, զգացնելով անոր ստիպողաբար վաւերացման անհրաժեշտութիւնը («Ճակատամարտ», 928/2749):

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Գիր մը կայ սեղանիս վրայ, որ օրակարգին կը վերաբերի: Քանի որ հիմա օրակարգի պիտի անցնինք, պետք կը տեսնեմ ժողովիդ ուշադրութեան յանձնելու:

(Պատճեն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'առաջարկուի որ ժողովս նկատողութեան առնէ նախ խորհրդարանական յանձնաժողովի տեղեկագիրը: Քանի որ անցեալ նիստին տեղեկագիրը կարդացուեցաւ եւ, ինչպէս կ'ըսէ ներքին կանոնագիրը, նախաքննութեան յանձնուած խնդրոյ մը պատասխանը երբ որ գայ՝ ժողովը նկատողութեան կ'առնէ, այդ հիման վրայ կրնանք առաջնութիւն տալ այս խնդրոյն, եթէ ուրիշ ըսելիք չունիք:

Պ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մենք ռեւէ պատճառ չունինք օրակարգին չհետեւելու եւ պիտճէի վիճաբանութենէն չսկսելու: Մենք ալ կ'առաջարկենք որ այսպէս ըլլայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը այս խնդրոյն ստիպողութիւնը հաստատած եւ այս ձեւով քննութիւն յանձնարարած ըլլալով, կը պահանջուի որ ըստ որում տեղեկագիրը եկած է՝ իբրեւ ստիպողութիւն ցոյց տրուած խնդրոյ քննութիւն[ը] նկատողութեան առնուի:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Կը պահանջենք որ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը կարդացուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես կը յիշեմ որ այս խնդիրը իր ծագման օրէն ի վեր Տր. Թօփճեանի առաջարկով օրակարգ անցաւ ստիպողութեամբ եւ այդ պատճառաւ պահ մը ժողովին նիստերը դադրեցան, ստիպողութիւն տրուելով այս խնդրոյն քննութեան:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Երբ խնդրոյ մը մասին տարակարծութիւն պատահի ժողովին մէջ, ատենագրութեան կը դիմուի:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Եթէ ատենագրութեան դիմուի, պիտի տեսնուի որ ստիպողութեան որոշումը տրուած է խորհրդարանական յանձնաժողովի կազմութեան համար: Ժողովին քուէին դիմուեցաւ թէ այս յանձնաժողովը պիտի կազմուի՞, թէ՞ ոչ, եւ ժողովը թէ՛ կազմութիւնը որոշեց եւ թէ՛ մէկ ամիս պայմանաժամ տուաւ, որպէսզի բերէ իր տեղեկագիրը: Այդ պայմանները յարգուեցան արդէն ու տեղեկագիրը բերուեցաւ եւ այսպիսով ստիպողութեան որոշումը վերջ գտաւ: Ատենագրութեան մէջ այս խնդիրը ստիպողաբար նկատողութեան առնելու որոշում չի կրնար ըլլալ, որովհետեւ ժողովը այդ կերպով որոշում չտուաւ:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Աւելի ճիշդ կ'ըլլայ դիմել վերջին նիստի ատենագրութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստի ատենագրութիւնը կարդացուեցաւ եւ վաւերացաւ, սակայն եթէ ժողովը յարմար կը դատէ, վերջին մասը անգամ մ'ալ կը կարդանք:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Պէտք կը զգամ ժողովիդ ուշադրութեան յանձնելու սա պարագան որ նիստերու մէկ ամիսէն աւելի դադարումը այս խնդրին տրուած ստիպողութեան հետեւանքն էր, հետեւաբար օրակարգի մէջ ստիպողութիւն տրուած չըլլալու առարկութիւնը ճիշդ չեմ գտներ:

(Կարդացուեցաւ ատենագրութեան վերջին մասը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս արձանագրութենէն կը հասկցուի որ ժամանակը ուշ ըլլալուն համար ժողովը իր նիստը ընդհատեր է եւ քանի որ հիմա առաջնութիւն տալ կ'ուզուի այս խնդրոյն, դիւանս կը հարկադրուի խօսք տալ տեղեկագրի մասին խօսք ուզողներու:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Նախ քան խօսք առնելը այս խնդրոյն վրայ, կը փափաքէի որ յանձնաժողովին տեղեկաբերը բացատրութիւն տար, լուսաբանուելու համար տեղեկագրին զանազան կէտերուն վրայ: Արդէն խոստացան այս լուսաբանութիւնը տալ, հետեւաբար կը փափաքիմ որ նախ եւ առաջ իրենք խօսին:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Ես կ'ուզէի որ բոլոր խօսք առնողները իրենց ըսելիքը վերջացնէին: Մենք պիտի նշանակենք անոնց ըսածները եւ ամենէն վերջ պիտի պատասխանենք: Մենք կը փափաքինք որ ամենուն պատասխանենք եւ տանք հարկ եղած բացատրութիւնը:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Դիւանիդ վրայ այս խնդրոյն վերաբերեալ գիր մը կայ. ինչո՞ւ չկարդացուեցաւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անհատական գիր մը ըլլալուն համար չկարդացուեցաւ:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Ես կ'իւրացնեմ այդ գիրը եւ կը պահանջեմ որ կարդացուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իր կարգին նկատողութեան կ'առնուի:

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Պիտի խօսիմ անձնական խնդրոյ մը վրայ: Անցեալ նիստին լսեցինք յանձնաժողովի տեղեկագիրը, որուն ընթերցումը 3 ժամ տեւեց եւ մեր տպաւորութիւնը այն եղաւ որ կատարուած քննութիւնը

շատ թեթև եւ տղայական կերպով տեղի ունեցած է: Իբրեւ օրինակ կրնամ յիշել քանի մը կետեր: «Վերջին Լուր»ի մէջ 2 յօդուածներ հրատարակուած էին, որոնց մէջ պատմուած դէպքերը կասկածի տակ դրուած չէին. այս պատճառաւ յանձնաժողովին տարրական պարտականութիւնն էր հարցնել ինծի թէ ուրկէ առնուած էին այդ տեղեկութիւնները: Մինչդէռ առանց այս քննութեան, անհեռատես կերպով եզրակացութեան մը կը յանգի եւ չի յիշեր նոյնիսկ թէ ի՞նչ էին տարբերութիւնները գրուածներուն եւ կատարուած քննութեան: Ես կատարուած այս անիրաւ դատաստանին դէմ կը բողոքեմ եւ կը նկատեմ զայն արդիւնք անձնական թշնամութեան:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Խորհրդարանական յանձնաժողովոյ տեղեկագիրը լսելէ եւ կատարուած քննութեան արդիւնքին տեղեկանալէ յետոյ իմ դիտողութիւններս կը սահմանափակեմ 3 խնդրոյ շուրջ: Առաջին՝ Համագգային Ժողովի որոշման Վարչութիւնը պարտաւոր էր համակերպելու, թէ՛ ոչ: Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան Համագգայինի այդ խորհրդակցութեան վրայ գացած է անգլիական դեսպանատուն եւ հոն ազգին անպատուաբեր խօսքեր ըրած է 500 ոսկի ամսական պիւտճէի մը համար, մինչդէռ եթէ 50000 ոսկի ալ ըլլար այն, չպիտի ներէինք մենք մեզի որ մեր հոգեհատորները մնային օտարներու ձեռքը ու այդ նպատակին համար պիտի տրամադրէինք մեր միջոցները: Արդ, կ'ուզեմ գիտնալ թէ Համագգային Ժողովի մէջ եղած այդ խորհրդակցութեան Քաղ. Ժողովի անդամները համամիտ էին: Պէտք է նախ եւ առաջ այս կետը պարզուի: Ես պիտի ըսեմ որ այդպիսի որոշման մը գոյութիւնը իսկ կասկածելի է, որովհետեւ երբ նկատի առնենք թէ Ս. Պատրիարքը համամիտ չէ գտնուեր, այս որոշումը ինչպէ՛ս տրուած է կ'ըլլայ, քանի որ ըստ *փրոթոքոլի* որոշում ըլլալու համար միաձայնութիւնը պայման է, եւ ինչպէ՛ս կ'ըլլայ որ պ. Տ. Մովսէսեան այս միաձայնութիւնը չգոյացած, անգլիական դեսպանատուն կը տանի խնդիրը: Ուստի պէտք է պարզուի սա կետը թէ Քաղ. Ժողովի անդամները համամիտ են իրենց ատենապետի ընթացքին, թէ՛ անիկա ինքնաբերաբար կատարած է այդ դիմումը: Դիտելի երկրորդ կետն ալ այն է, որ եթէ Համագգայինը իրական կերպով տուած է այդ որոշումը, անոր հակառակ շարժած է տիար Տ. Մովսէսեան, որովհետեւ միեւնոյն ատեն որոշուած է որ ազգապետին հետ միասին երթան դեսպանատուն, մինչդէռ ինք առանձին գացած է: Հիմա պէտք է Քաղ. Ժողովը արտայայտուի թէ ինք համամիտ է ասոր, թէ՛ ոչ, որովհետեւ եթէ համամիտ չէ, Վարչութիւնը ամբողջութեամբ մեղադրելու եւ Քաղ. Ժողովի մնացեալ անդամներն ալ այս կետին մէջ անձնապէս պատասխանատու նկատելու պատճառ չկայ: Այս հարցումները ժողովէն զատ զիս ալ անձնապէս շահագրգռելուն համար կ'ուղղեմ: Երրորդ կետը այն է, որ Տր. Արթինեանի այդ քստմնելի նամակը, որուն պարունակութիւնը իրաւ գանելիք բան էր, երբ այստեղ բերուեցաւ ու կարդացուեցաւ, Քաղ. Ժողովը համամիտ էր ասոր թէ ոչ:

Յանձնաժողովը իր քննութեանց ընթացքին նոր ամբաստանութիւն մ'ալ լսեր է եւ այս անգամ բերանացի, երբ տիար Տ. Մովսէսեան Եւրոպայէն վերադառնալով ներկայացեր է յանձնաժողովին եւ հոն ըսեր է թէ ազգ. որբանոցի մը մէջ իսլամի մը տղաքներ կը պատսպարուին: Անիկա իրողութեան հակառակ է եւ զրպարտութիւն է, որովհետեւ ինչպէս գրուած է տեղեկագրին մէջ, հայ տղաքներ իսլամներու յանձնուելուն եւ իսլամ տղաքներ հայացնելու մասին եղած ամբաստանութիւնները բացարձակապէս անգոյ եւ սուտ են: Քաղ. Ժողովի ատենապետին այդ խօսքն ալ այդ անգոյ եւ սուտ յայտարարութիւններուն կարգէն է, որովհետեւ այդ տղաքը իսլամացած մէկուն հայ մնացած զաւակներն են...

Տ. Գ. ՄԻՍԶԷՇԵԱՆ.- Այդ մարդը Պրուսայի *փոլիս միւտիդին*¹¹³⁹ է այժմ:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Կը պնդեմ թէ այդ տղաքը հայ մնացած են եւ այս պարագան Պատրիարքէն սկսելով շատերուն ծանօթ է եւ իրողութիւնն ալ այս է: Հետեւաբար կ'ուզեմ գիտնալ թէ այս գործերուն եւ խօսքերուն համար Քաղ. Ժողովի անդամները համաձայն են, թէ՛ չեն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Եթէ տիար Պահրի քննութիւնը բաւական չի նկատեր ու թերութիւն կը գտնէ անոր մէջ, կրնայ պահանջել որ նոր քննութիւն մը տեղի ունենայ, բայց ամէն պարագայի մէջ ինք նոր քննութեան մը ձեռնարկելու իրաւունք չունի, կարծեմ. աւելորդ բաներով ժողովը զբաղեցնել պէտք չէ. եթէ ունի ռելէ քննադատութիւն, կը լսենք եւ ես ամենուն միասին կը պատասխանեմ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Տիար Պահրի կրնայ քննադատել ամբողջ ժողովը, քանի որ չքմեղանք մը չ'ըներ, երբ ինք պատասխանատու չէ՝ կրնայ յայտարարել ժողովին մէջ:

Տ. ՊԱՀՐԻ.- Իմ պահանջածս այդ կամ ոչ պատասխան մ'է, թող ըսեն կա՛մ համաձայն են, կա՛մ չեն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ լռութիւն կը պահեն, ըսել է համաձայն են:

¹¹³⁹ Ոստիկանապետը:

Տ. Ս. ՊԷՐՊԷՐԵԱՆ.- Ես կը ստիպուիմ դիտել տալ թէ երեսփոխաններու կողմէ Վարչութեան այս ձեւով հարցում չ'ուղղուիր եւ անոր մէկ մասէն բացատրութիւն չի պահանջուիր: Երեսփոխաններու կողմէ եղած ոեւէ հարցում կ'ուղղուի Վարչութեան եւ պատասխանը կը տրուի կա՛մ անմիջապէս, կա՛մ յետ խորհրդակցութեան: Յարգելի երեսփոխանը եթէ այս կերպով հարցում մը ուղղէ, Վարչութիւնը կը պատասխանէ: Անոր հակառակը հարցաքննութիւն կ'ըլլայ պարզապէս:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- (շարունակելով) Ես կը փափաքեի որ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչը ըսէր որ մենք ալ համա-միտ էինք կամ չէինք. արդէն գործը կ'որոշուէր: Բայց քանի որ այս կերպով չի պատասխաներ, ես կը շարունակեմ իմ նկատողութիւններս տեղեկագրին վրայ:

Խորհրդարանական յանձնաժողովը իր դրկած տեղեկագրին մէջ ըսած է որ որբեր ծախելու կամ թուրքերու յանձնելու մասին եղած տարաձայնութիւնները անգոյ են ու սուտ են, եւ Քաղ. Ժողովի ընթացքը արժանի է քննադատութեան: Այս եզրակացութիւնը բաւական չէ, որովհետեւ Քաղ. Ժողովի ընթացքը միայն քննադատելի չէ, այլ[եւ] պարսաւի արժանի է եւ հակաօրինական է, քանի որ Համագգայինի մէջ միաձայնութեամբ որոշում մը չեղած ատեն դիմում մը կը կատարուի ծանօթ պայմաններու մէջ, իսկ եթէ կար այդ որոշումը, պէտք է երթային ազգապետին հետ եւ հոն եղած խօսակցութիւնը ես կը նկատեմ վնասակար ազգին համար եւ հետեւաբար պարսաւելի: Նոյնպէս պարսաւելի կը նկատեմ այդ որբերուն ազգային որբանոցի մը մէջ պատսպարուելու առաջարկը եւ Պատրիարքը ամբաստանելու մասին եղած խօսքերը:

Երբ որ անմեղ անձեր այս կերպով կ'ամբաստանուին եւ հետզհետէ կը պակսին ազգային գործիչներ, ազգն է որ կը տուժէ: Այդ ամբաստանողներու միակ յանցանքն է ազգին համար աշխատած ըլլալը եւ միւսներու գրպարտութեան շարժառիթը, որովհետեւ իրենք չեն կրցած անդամակցիլ այն մարմնոյն, ուր ուրիշներ օգտա-կարապէս աշխատել են եւ կամ պատժական կարգադրութեամբ դուրս ձգուած են: Այն որ այս տեսակ նկա-տումներով կը գտնուի նմանօրինակ ընթացքի մէջ, կը հաստատէ թէ չունի երբեք հայութեան զգացում:

Ըսին թէ այսինչ այնինչ բաները եղած են. հիմա որ կը հաստատուի թէ անոնք գրպարտութիւններ են, ազգը պարտաւոր չէ՝ գրպարտիչներուն յանդիմանագիր ուղղել ու պէտք եղած պարսաւը ուղղել Վարչութեան ատենապետին, եւ քանի որ համաձայն են իրեն հետ, նոյնիսկ ամբողջ [Քաղ.] Ժողովին: Ես կը գտնեմ գիրենք այս կերպով պարսաւի արժանի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յանձնաժողովի տեղեկագիրը մեծ բեռն մը կը թեթեւցնէ մեզի: Ըսուեցաւ որ հայ որբերը կը ծախուին. յանձնաժողովը իր կատարած քննութիւնը եզրակացնելով կ'ըսէ թէ այդ տեղեկութիւնը անհիմն է: Այս մասին մենք մեր խնդակցութիւնը կը յայտնենք: Ազգին ենթարկուած այսքան աղէտներէն վերջ այս արդիւնքը գոհ կը թողու մեզի: Յանձնաժողովին այս աշխատութեամբ այդ խնդիրը կը ջնջուի, սակայն Չէզոք Տան շուրջ երեւան եկած գայթակղութիւնները, որոնք խառնուած էին այս խնդրոյն եւ յանձնաժողովը պաշտօն ունէր քննելու նաեւ այդ խնդիրները, եւ լիակատար կերպով քննուած չեմ գտներ: Յանձնաժողովը առանց ոեւէ իրաւասութիւն ունենալու Ժընըվիէի խնդրոյ մը համար Պատրիարքն ալ առել է ամբաստա-նութեան տակ եւ այդ առթիւ քննութիւն կատարել է, մինչդեռ ոեւէ պատրիարքի ամբաստանութիւն բոլորովին տարբեր պայմաններու մէջ տեղի կ'ունենայ, մինչդեռ յանձնաժողովը անստորագիր նամակով մը կը քննէ ամբաստանութիւններ՝ առանց իր իրաւասութեան գիտակցութիւնը ունենալու: Եթէ համոզուած ըլլար որ այդպիսի ամբաստանութեան մը տեղի կայ, պէտք էր տեղեկացնէր այս ժողովին, լրացնելու համար օրինական պայմանները: Ասկէ զատ, Վարչութեան առած քայլը՝ ինչպէս կ'երեւայ իր ատենագրութենէն, Համագգային Ժողովի որոշման վրայ տրուած է եւ Համագգային Ժողովը մեզմէ բոլորած մարմին մը չըլլալով, Ազգ. Ժողովի մէջ չի կրնար քննադատուիլ Համագգային Ժողովի որոշումը...

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Կը խեղաթիւրէք:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ոչ մէկ պատճառ ունիմ խեղաթիւրելու, հետեւաբար տեղեկագրին այդ եզրակա-ցութիւնն ալ անընդունելի է:

Դարձեալ հետեւելով տեղեկագրին, կը տեսնենք որ փառքի նախանձով երկու կիներու պայքարին ծնունդն է այդ խնդիրներու մեծ մասը...

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Պիտի խնդրէի դիւանդ որ ատենախօսը զգուշանար այդպիսի բառերէ եւ ակնարկու-թիւններէ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յանձնաժողովի տեղեկագրին մէջ աւելի ծանր բացատրութիւններ գործածուած են եւ հոն յիշուած են իրենց անուններով: Ես կը խօսիմ հիմնուած այդ տեղեկագրին վրայ: Պայքարը կը սկսի

անոնց մէջ, կը մտնէ վերջապէս այդ հաստատութեան մէջ, այնպէս որ այս տիկինին կամ այն տիկինին խնդիրը սնոտի վէճի մը առիթ կու տայ եւ կը ստեղծուի Չէզոք Տունի գայթակղութիւնը: Դարձեալ ըստ տեղեկագրի, տիկիններէն մէկը չափազանց խանդ կը դնէ գործին մէջ: Ասոնց մէջ ոեւէ յետին միտքի պատճառներ չկան, սակայն որբեր ետ տրուած ըլլալու կասկածներ յառաջ կու գան, նոյնիսկ պատրիարքութեան շուրջ լրագրական քննադատութիւններ կ'երեւին: Յանձնաժողովը քննէր է այս խնդիրները եւ իր տեղեկագրին մէջ կը յիշէ նա-մակագրութեան մը պարագան, որ այսինչին կամ այնինչին կը վերագրուի, նախանձի խնդիրներ ծայր կու տան եւ երկու անդամներ դուրս կ'իյնան: Չէզոք Տունի գայթակղութեան պարագան ահաւասիկ յառաջ կու գայ այս կարգի խնդիրներէ: Որբ մը, որուն հայ ըլլալուն համոզուած է յանձնաժողովը, վերադարձնելու հարկադրութիւն մը կը ծնի: Անգլիական դեսպանատան եւ որբահաւաք մարմնոյ մէջ հարցաքննութիւնը տեղի կ'ունենայ ու յետոյ կ'ըսուի որ միեւնոյն անգլիական իշխանութեան ճնշումով վերադարձուցաւ:

Ես արդար կը գտնեմ Տիկ. Տայլերեանի կամ Տր. Արթինեանի սրտմտութիւնը, որովհետեւ իրենց փողոցէն գտած եւ հայ ըլլալուն համոզուած որբ մը կը տրուի թուրքի մը, առանց իրենց ալ ոեւէ հարցում ընելու:

Եզրակացութիւնը այս է: Չէզոք Տունի խնդրոյն մէջ ազգային նախանձախնդրութեան վրդովում մը կայ, քննութիւն մը պիտի կատարուէր. այդ քննութիւնը կատարուած է. ես եզրակացութեան համաձայն քննա-դատելի իսկ չեմ գտներ Վարչութիւնը:

Պ. ԷՊԼԻԴԱԹԵԱՆ.- Ես կը փափաքէի որ տիար Խօճասարեան որոշապէս ըսէր թէ ինք ի՞նչ կը մտածէ: Քաղ. Ժողովի ատենապետին դեսպանատուն երթալով Չէզոք Տան մասին կատարած խօսակցութեան համար:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես տակաւին խօսելիք ունիմ, այն ատեն կը պատասխանեմ:

ՏԻԱՐ ԳԷՈՐԳ ՄԻՄՔԷՇԵԱՆ¹¹⁴⁰. - Նախ կը շնորհաւորեմ յանձնաժողովը, որ աննախընթաց համբերու-թիւնը ունեցած է 120 էջերէ բաղկացեալ Տեղեկագիր մը պատրաստելու եւ բերելու հոս, բայց կը ցաւիմ որ այս հսկայ Տեղեկագիրն ալ չի տանիր մեզի ուղիղ եզրակացութեան մը: Յանձնաժողովը երեք ուրոյն մասի բաժներ է Տեղեկագիրը: Առաջին՝ Որբերու վերադարձում, Երկրորդ՝ Մատակարարութեան խնդիր, եւ Երրորդ՝ Վարչա-կան մաս: Մօտ *երեք* տարիներէ ի վեր Պալաթի Որբանոց Վարժարանին մէջ պաշտօնավարելու առիթ ունեցած ըլլալով իբր տնօրէն, անոնց մասին կրնամ ամենէն աւելի *գիտակցութեամբ* եւ *իրազեկօրէն* արտայայտուիլ, բայց աւելորդ կը համարեմ ժամավաճառ ընել պատկառելի ժողովդ, որ Տեղեկագրին շատ մը մասերէն հասկցաւ արդէն թէ Չէզոք Տունը որքան կրցեր է ծառայել իր նուիրական կոչումին: Ամբաստանութիւն եղած է թէ հայ որբերը թուրքերուն կը յանձնուին: Այս ամբաստանութիւնը ժխտուա՞ծ է Տեղեկագրին մէջ: Ո՛չ երբեք: Տեղե-կագրին մէջ յիշատակուած են մէկէ աւելի իրողութիւններ, որոնք կը հաստատեն դժբախտաբար թէ յանձնումի դէպքեր տեղի ունեցած են քանիցս: Միայն թէ, ամէն անգամ որ հայ որբ մը տրուած է թուրքի մը, ըսուած է թէ անգլիական իշխանութիւնը հրամայած է որ վերադարձուի: Ես չեմ կարծեր որ անգլիական վերին իշխանու-թիւնը այսքան թեթեւօրէն շարժած ըլլայ մեր գոյութեան հետ կապ ունեցող հարցի մը մէջ, որով իրաւունք կ'ու-նենամ մտածելու թէ որբերու հաւաքման գործին վարիչները չեն կրցած պէտք եղած ջանքն ու գործունէութիւնը ցոյց տալ այս մասին, թոյլ չտալու համար որ տեղի ունենային նմանօրինակ դժբախտութիւններ: Կ'ըսուի թէ հայ որբեր չեն յանձնուած թուրքերուն: Ի՞նչ է ուրեմն Տեղեկագրին այն յայտարարութիւնը թէ՝ Տիկին Պահիր երկու հայ որբեր տուեր է Պաքրի պէյի, իր անձնական պատասխանատուութեան տակ, միմիայն անոր համար որ դէմքի նմանութիւններ կան եղեր այդ որբերուն եւ թուրք ընտանիքին միջեւ: Չարմանալի չէ՞ք գտներ ասիկա: Նոյնպէս զարմանալի չի՞ թուիր ձեզի որ Պատրիարքարանի վերին իշխանութիւնը հաւանք կամ արտօսներ է որ հայ որբ մը ամէն շաբթու դրկուի այն թուրքին տունը, ուրկէ առնուած էր, տեսակ մը հաճոյք կամ մխիթարութիւն հայթայթելու համար անոնց, ինչպէս կ'ըսէ Տեղեկագիրը: Այս թոյլտուութիւնը ընողները գիտե՞ն արդեօք թէ ի՞նչ տեսակ բախտի մը կ'արժանանան յաճախ որբի մը մօտաւոր կամ հեռաւոր ազգականները, որոնք կը դիմեն մեր որբանոցները՝ իրենց ջարդուած ընտանիքին եւ քայքայուած բոյնին մէջ իրենց յետին մնացորդը տեսնելու եւ մխիթարուելու համար: Անոնք, շատ անգամ, բացարձակ մեղքումի մը առջեւ կը գտնեն ինքզինքնին, ըսուելով թէ «Այսօր օրը չէ», եւայլն, եւայլն: Միթէ մեր որբերը եւ անոնց ազգականները մխիթարուելու իրաւունք չունի՞ն: Ի՞նչ որ որբերու տէրերուն կը զլացուի, ինչո՞ւ թուրքերու կը թոյլատրուի: Այս բաները կ'ըսեմ, հիմնուելով ամէնօրեայ փորձառութեանս վրայ եւ հետեւելով Տեղեկագրին պարունակութեան, որ բաւականէն աւելի յոյս սփռեց արդէն Չէզոք Տան վիճակին վրայ: Տեղեկագիրը կ'ընդունի նաեւ թէ եղած են մատակարարական անկա-նոնութիւններ, միմիայն հակակշիռ մը չգտնուելուն հետեւանքով: Կը հարցնեմ ուրեմն թէ մատակարարական

¹¹⁴⁰ Միմքէշեան որոշապէս հետազային իր իսկ ձեռագրով երկարաւուն թերթ մը ներկայացուցած է դիւանին՝ անով փոխարինելու համար ատենագրողին արձանագրութիւնը:

անկանոնություններու գոյութիւնն իսկ բաւական ապացոյց մը չէ՝ թէ Չէզոք Տունը չէ՝ եղած տիպար հաստատութիւն մը, եւ երբ Քաղ. Ժողովը կ'ուզէ հակակշիռ հաստատել անոր վրայ, ինչո՞վ կրնայ մեղադրելի ըլլալ: Մատակարարութեան գումարն ալ բաւական ուշագրաւ է ըստ իս, նկատի առնելով իր բերած արդիւնքը՝ ըստ Տեղեկագրի: Օրինակ մը տալու համար ըսեմ թէ մեր Պալաթի որբանոցը կը մատակարարուի ամսական 500 ոսկի ծախքով, քիչ մը աւելի, քիչ մը պակաս, բայց 150 որբով եւ մէկէ աւելի ներքին պաշտօնեաներու ամսականներով, մինչդէռ Չէզոք Տունը կը ծախսէ գրեթէ նոյնքան գումար միմիայն 5-6 որբի համար, եւ տակաւին կ'ըսուի թէ այս գումարը քիչ է: Ես իմ ըսելիքներս աւարտեցի եւ չեմ ուզեր աւելի մանրամասնութեանց մտնել, թէպէտ Տեղեկագիրը առատ նիւթ կը մատակարարէ այս մասին: Կ'եզրակացնեմ թէ, հակառակ 120 էջերէ բաղկացած ըլլալուն, այս Տեղեկագիրը քննելի եւ քննադատելի շատ կէտեր ունի տակաւին, ինչպէս ըսաւ պաշտօնակիցս՝ Պրն. Ե. Օտեան: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ առանց առիթ տալու անօգուտ վիճաբանութեանց եւ ձգձգումներու, հաստատել իրողութիւնները նոյնութեամբ եւ անցնիլ անմիջապէս օրակարգին:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Ընդհանուր կանոն է որ, երբ ամբաստանութիւն մը ներկայանայ, անպատճառ պէտք է գրաւոր ըլլայ: Ասոր պատճառը պարզ է. այսինքն՝ ամբաստանութիւնը պէտք է ճշդուի եւ քննող ժողովը պէտք է գիտնայ թէ ի՞նչ է բուն խնդիրը, որպէսզի կարելի ըլլայ ճշդել իր իրաւասութեան սահմանը: Օրինական տեսակէտով, քննութիւն մը այս պայմաններու մէջ միայն կրնայ կատարուիլ եւ երբ քննութիւնը կատարուի ու վերջանայ, յանձնուած տեղեկագրին մէջ պէտք է որոշ կերպով գրուի թէ գեղծումները գոյութիւն ունի՞ն, թէ՛ ոչ, երկրորդ՝ Վարչութեան ատենապետը Չէզոք Տան շահերուն դէմ գործած է, թէ՛ ոչ, երրորդ՝ իրողութեան մասին ինք ինչ ապացոյցներ մտիկ ըրած է. օրինակի համար, պէտք է ըսուի որ այսինչ խնդրոյ համար այսինչ ապացոյցները լսած է եւ ինքն ալ այդ կարծիքէն է եւ դարձեալ թէ իրողութիւնը հաստատելու կը բաւէ կամ չի բաւեր: Պատրաստուած տեղեկագիրը, որուն ընթերցումը 3 ժամ տեւեց, տեսակ մը շտեմարան է, որուն մէջ 15 տեսակ խնդիրներու վրայ կը խօսուի: Ես կը շնորհաւորեմ յանձնաժողովին աշխատութիւնը, սակայն աւելի գոհ եւ շնորհակալ պիտի ըլլայի, եթէ իր քննութիւնը սահմանափակած ըլլար, մինչդէռ հիմա իր քննութեան սահման չկայ եւ կարելի չէ որոշ կերպով հասկնալ թէ այսինչ բանը այսպէս եղեր է: Դժբաղդաբար այնքան խնդրուած է գործը, այնպէս որ այս խնդիրը այս վիճակով լուծուելու վիճակին մէջ չէ: Եթէ դիւանդ ուրիշներու ալ խօսք պիտի տայ, կրնայ վստահ ըլլալ որ ռեւէ որոշում տրուելու վիճակին մէջ չէ, ուստի կ'առաջարկեմ որ խնդիրը կրկին դրկուի յանձնաժողովին, որպէսզի ճշդէ այն ամէն կէտերը, որոնք անհրաժեշտ են որոշում մը տալու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը կարծեմ թէ այս խնդիրը հոս եկաւ գայթակղալից արարքներու, զրոյցներու մասին Վարչութեան տուած տեղեկատուութեան վրայ, անոր համար այս տեղեկագիրն ալ ամբաստանութիւն մը քննելու ձեւով չէ պատրաստուած: Հիմա ուղղակի կրնանք վիճաբանիլ ուրեմն տեղեկագրին վրայ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Քննուելիք առարկաները չեն որոշուած: Պէտք է նախ եւ առաջ անոնք որոշուին, հետեւաբար նորէն քննելու է խնդիրը:

Տ. Վ. ԹԷԲԵԵԱՆ¹¹⁴¹. - Գարաեան էֆ. իրաւունք ունի իր ըրած նոր քննութեան պահանջումին մէջ, որովհետեւ անոնք որ լսեցին այդ ընդարձակ տեղեկագիրը, փոխանակ լուսաբանութեան՝ մթնութիւն հաւաքեցին: Մէկ բան մը միայն նկատելի է եւ այն ալ յանձնաժողովին խղճմտութիւնն է, զոր ցոյց տուած է այդ խնդիրը ջանալ հասկնալու համար, բայց դժբաղդաբար չէ կրցած հասկնալ, ինչպէս մենք ալ չհասկցանք: Կ'արժէ սակայն որ նոր քննութեամբ մը աւելին հասկնանք: Գալով տեղեկագրին եզրակացութեան, պէտք է յիշել նախ թէ խնդիրը ի՞նչպէս ծնաւ: Ծնաւ պարզապէս անոր համար որ գտնուեցան երեսփոխան ընկերներ, որոնք Վարչութեան ատենապետը ամբաստանեցին եւ նոյնիսկ դաւաճանութիւն բառը գործածեցին, ըսելով թէ ան զացած է անգլիական դեսպանատուն՝ Չէզոք Տան փակումը առաջարկելու: Արդ, տեղեկագիրը կ'ըսէ թէ այդ դիմումը փակումի համար չէր: Այսպէսով, խնդրին սկզբնապատճառը եւ ամենէն կարելոր կէտը, որ Վարչութեան ատենապետին դէմ ծանր ամբաստանութիւն մը կը կազմէր, հերքուած է այս տեղեկագրով:

Այդ ամբաստանութեան առթիւ էր որ Քաղ. Ժողովի ատենապետը հոս ըսաւ թէ ինք քննութիւն մը կատարելու վրայ է Չէզոք Տան ներքին վիճակին մասին իրեն հաղորդուած կարգ մը աննպաստ տեղեկութիւններու վրայ, առանց սակայն ըսելու թէ ինք կ'իւրացնէ զանոնք: «Գրաւոր եւ բերանացի տեղեկութիւններ կան, որոնց մասին քննութիւն պիտի կատարեն», ըսաւ եւ այս ժողովին պահանջման վրայ է որ կարդաց զանոնք:

Անոնք որ կը մերժէին ընդունիլ այդ գայթակղութեան գոյութիւնը, հիմա այս տեղեկագրով ստիպուած են

¹¹⁴¹ Թէքեան, ինչպէս այլուր, հոս եւս անձամբ ստուգած եւ խմբագրած է իր արտայայտութիւններուն վերաբերող արձանագրութիւնը:

ընդունիլ գայն: Տեղեկագիրը ցոյց կու տայ թէ Համագգային Ժողովն է որ զբաղեր է այս խնդրով, քանի որ Չեզոք Տունը առիթ տուած է այդքան ըսի ըսաւներու, [եւ] աւելի արդիւնաւոր ընծայելու համար գայն, որոշուեր է որ Ազգապետը Քաղ. Ժողովի ատենապետին հետ դիմում ընէ, որուն համար ժամադրութիւն ալ ամուրներ է: Այս դիմումը պիտի ըլլար անգլիական կառավարութեան, իբրեւ Չեզոք Տունը հովանաւորող բարձր իշխանութիւն: Այդ խօսակցութեան չէ ուզեր մասնակցիլ Ս. Պատրիարքը, ի՞նչ պատճառաւ եւ ի՞նչ վնաս տեսնելով՝ չկրցինք հասկնալ, մինչդէռ ես կը խորհիմ որ եթէ իրապէս վնաս մը կը տեսնէր՝ պէտք չէր որ ուրիշներու երթալուն ալ հաւանութիւն յայտնէր: Վերջապէս, Քաղ. Ժողովի ատենապետը առանձին կատարեր է այդ դիմումը Ազգապետին անակնկալ բացակայութեան պատճառաւ: Արդիւնք՝ ոչինչ վնասակար ազգին համար, ըստ տեղեկագրի:

Ասկէ գատ, տակաւին պնդողներ կային թէ ատենապետը անձնական շահ մը ունէր Չեզոք Տունը պարպուելուն մէջ: Յանձնաժողովը բացարձակապէս կը հերքէ այդ ամբաստանութիւնը:

Կը յիշեցնեմ դարձեալ որ Ս. Պատրիարքը այս ժողովին մէջ ըսաւ որ պ. Տ. Մովսէսեանի դիմումը իր գէշ արդիւնքը տուաւ արդէն եւ ժողովին մէջ ոմանք «ամօթ, ամօթ» խօսքերով ընդունեցին այս յայտարարութիւնը, մինչդէռ քննութիւնը կը հերքէ թէ՛ այդ յայտարարութիւնը եւ թէ՛ հետեւաբար այդ «ամօթ»ները:

Տեղեկագրին եզրակացութիւններէն մէկ երկու բաներ կը տեսնեմ շատ որոշ կերպով: Առաջին՝ թէ Վարչութեան ատենապետին դէմ եղած ամբաստանութիւնները զուր էին, սխալ էին: Երկրորդ՝ թէ ժողովին մէջ այդ առթիւ եղած յայտարարութիւնը զուր էր, սխալ էր: Կը տեսնեմ դարձեալ որ եթէ ապօրինութիւն մը գործուեր է, Համագգայինի որոշմամբ գործուեր է, որով Համագումար [Ժողով]ը պէտք էր որ կատարէր քննութիւնը եւ վճիռ տար անոր մասին: Տեղեկագիրը քննադատելի կը գտնէ Քաղ. Ժողովի փութկոտութիւնը, բայց եթէ Քաղ. Ժողովի այս ընթացքը իր արդարացումը ունի, ինչո՞ւ քննադատելի ըլլայ:

Մենք կրնանք գալ արդար եզրակացութեան մը, ամէն բան վերածելով իր ճիշդ արժէքին: Ըստ տեղեկագրի, նկատեցինք գործին մէջ կնոջական գործերու յատուկ ոգի մը, նկատեցինք *էնթրիկ* եւ ըսի ըսաւներ, իսկ գործին պահանջած մաքրութիւնը եւ նախանձախնդրութիւնը չգտանք: Դժբաղդաբար եղած են հայ որբեր, որոնք յանձնուած են թուրքերուն: Ասոնք եղած են ոչ թէ դիտումով,- ատիկա ոչ մէկերնիս մտքէ կ'անցնենք,- այլ գործին անկանոն կազմակերպութեան եւ գործողներու անպատասխանատու ընթացքին պատճառաւ, որ սովորական է մեր բոլոր ազգային գործերուն մէջ:

Ես այն խառնուածքը չունիմ որ ամէն բանի մէջ անպատճառ գեղծումներ եւ գայթակղութիւններ կը տեսնեմ: Եթէ այս քննութիւնը նկատենք զուտ օրինական հանգամանքով, պէտք է նոր յանձնաժողովի մը որկենք գայն, բայց պէտք է մտածել թէ, կ'արժէ՞ որ այս ժողովը ասկէ աւելի ժամանակ տրամադրէ գործի մը համար, որուն ի՞նչ ըլլալը հասկցում է:

Եթէ Վարչութեան ատենապետը դաւաճանած ըլլար եւ եղած կասկածները արդարացում ըլլային, ու գործին ոեւէ չարիք հասած ըլլար, ես ոչ թէ քննադատելի, այլ դատապարտելի պիտի գտնէի Վարչութիւնը. իսկ հիմա որ անոնցմէ ոչ մէկը կ'ապացուցուի, պէտք է պարզապէս փակուած հոշակենք խնդիրը:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԶԷՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱԲԵԱՆ.- Այս խնդրոյն համար երկու դռնփակ նիստ զումարուեցաւ եւ վստահութեան ու անվստահութեան խօսքեր եղան: Կը յիշեմ որ նոյնիսկ 24 անվստահութեան քուէի դէմ 29 վստահութեան քուէ տրուեցաւ: Այդ դռնփակ նիստերու մէջ ըստ բաւականին լուսաբանուեցաւ խնդիրը, հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ բաւական համարուելով վիճաբանութիւնը, օրակարգի անցնինք:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես այս խնդրոյ մասին իմ քուէս տալու համար պէտք ունիմ լսելու յանձնաժողովին տեղեկաբերը, որովհետեւ կան կէտեր, որոնք պէտք է լուսաբանուին, ինչպէս՝ մէկ քանի որբերու մասին քննութիւններ կատարուեր են ու յանկարծ քննութիւնը ընդհատուեր եւ ըսուեր է որ վերին իշխանութեան կարգադրութեամբ յանձնուեցաւ եւ այսպէս հայ տղաքներ թուրքի յանձնուեր են, յետոյ պ. Սրենց կ'ըսէ թէ ես Վարչութեան ատենապետին նկատմամբ ունեցած տեղեկութիւնս եթէ զլուխս կտրեն չեմ կրնար ըսել. կը նախընտրեմ ստախօս ըլլալ քան թէ ըսել: Ասոր մէջ ալ հարկաւ գաղտնիք մը կայ. պէտք է այս կէտն ալ լուսաբանուի: Չեմ գիտեր թէ այս անորոշութեան մէջ մենք որքա՞ն գիտակցութեամբ կրնանք որոշում մը տալ: Հետեւաբար պէտք է որ տեղեկաբերն ալ լսուի այս մասին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նախ եւ առաջ Վարչութեան ատենապետին խօսք տալու հարկադրուած ենք, տեղեկագրին մէջ իրենց վերաբերող մասին պատասխանելու համար:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Տեղեկագրին մէջ Վարչութեան մասին քննադատութիւններ կան. պէտք է լուսաբանենք այդ խնդիրը, հետեւելով միշտ տեղեկագրին եւ մեր փաստերը անկէ քաղելով: Պիտի աշխատինք,

անշուշտ, համառօտ խօսելու, որպէսզի չարգիլենք ժողովին սովորական աշխատութիւնը, բայց պէտք է բացատրենք ժողովիդ այս խնդրոյն մէջ Վարչութեան հետեւած ուղղութիւնը: Տեղեկագրին մէջ կան կէտեր, որոնք ամբաստանութիւն կ'ենթադրեն եւ մենք երբեք չենք կրնար ընդունիլ զանոնք:

(Մեծամասնութիւնը կորսնցուցած ըլլալով ժողովը, երեսփոխաններէ ոմանց առաջարկութեանը վրայ դիւանը վիճաբանութեան շարունակութիւնը թողուց յաջորդ նիստին եւ ատենանը փակուեցաւ ժամը 5½ին)¹¹⁴²

¹¹⁴² Մինչ «Ժողովուրդի Ձայնը» (960) կը տեղեկագրէ. «Ամենէն վերջը պիտի խօսէր Քաղ. Ժողովի ատենապետ Պ. Տ. Մովսէսեան, բայց ժամանակը ուշ ըլլալով մնաց յաջորդ նիստին: Այդ նիստին Յանձնաժողովի կողմէ պիտի խօսի նաեւ տեղեկաբերը եւ որոշումը պիտի տրուի», «Ճակատամարտ» (928/2749) կը հաղորդէ. «Պ. Տէր Մովսէսեան խօսք առնելով՝ ծրարներով եւ թուղթի տրցակներով բեմ բարձրացաւ: Ժողովը երկարատեւ ճառախօսութեան մը սպառնալիքին առջեւ գտնուելով, եւ նկատելով որ ժամանակը ուշ էր, փակուած յայտարարեց ինքզինքը ժամը 5:30ին»:

[Համագային Խորհուրդ]

5 Դեկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5ին

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազլեան

Տիար Յ. Գարտաշեան, Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Տիար Մ. Նալբանտեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Տ. Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, Տիար Արամ Հալաճեան

1° Նկատի առնելով որ Գերագոյն Խորհուրդին նախապատրաստական խորհրդակցութեան համար յիշատակագիր մը անհրաժեշտ է ներկայացնել նորագոյն դէպքերու տեղեկագրութեամբ, որոշուեցաւ ուրուագիծ մը պատրաստել եւ որկել Ազգ. Պատուիրակութեան:

2° Էնկիւրիի Ազգ. Ժողովին մէջ սուլթաններու ֆէրմաններով տրուած առանձնաշնորհումներու ջնջումը առաջարկուած ըլլալով, որոշուեցաւ քննել թուրքերու Ազգային Ուխտին պարունակութիւնը, տեսնելու համար թէ ան կը պարունակէ՞ պատրիարքարաններու առանձնաշնորհմանց մասին ռելէ տրամադրութիւն: Այս քննութենէն յետոյ պիտի քննուի հարցը:

3° Ժողովին հաղորդուեցան Օթոման-Ամերիքան Լայն Շոգենաւային Ընկերութեան հետ Համագայինի ներկայացուցիչներուն՝ Տիար Ա. Հալաճեանի եւ Մ. Նալբանտեանի կատարած բանակցութիւնները եւ այն պայմանագիրը, որ Ս. Պատրիարք Հօր հետ կնքուած էր: Այս պայմանագրին համաձայն, ընկերութեան «Կիւ-Ճեմալ» շոգենաւը Դեկտ. 9ին Մերսին եւ Տէօրթ-Եօլ հանդիպելով 5-ական ոսկի վարձքով 3-5000 զաղթական պիտի փոխադրէ Պոլիս: Ժողովը հաւանութիւն յայտնեց եղած կարգադրութեան եւ որոշեց պատասխանել ընկերութեան թէ ճամբորդներու Կ. Պոլիս ելլալուն որելէ արգելք չէր տեսնէր:

Որոշուեցաւ նոյնպէս «Կիւ-Ճեմալ»ի դէպի Մերսին ջնեկնելու պարագային, որկել *Կառլկաս* նաւը, որուն տիրոջ հետ բանակցութիւնները վերջացած են եւ գինն ու պայմանները որոշուած էին արդէն:

4° Որոշուեցաւ հեռագրաւ հարցնել Կիպրոս թէ Տէօրթ-Եօլ եւ Մերսին դեռ որչափի հայ կայ եւ ի՞նչ մտադրութիւն ունին անոնք:

5° Անգ. դեսպանատան միջոցաւ կը հաղորդուէր 1 Դեկտ. թուականով Պաղտատէ առնուած տեղեկութիւն մը, որուն համաձայն տեղական անգլ. իշխանութիւնք կը մերժէին Պատրիարքարանի առաջարկը որպէսզի զաղթականները պզտիկ խումբերով եւ պարբերաբար դրկուին Պաթում: Անգլ. իշխանութիւնք այս պարագային կը պահանջէին որ ազգը ստանձնէր այս միջոցին մէջ զաղթականները կերակրելու հոգը: Իրենք Հիճազ իսլամներու ուխտագնացութեան շոգենաւերէն օգտուելով այս տեղափոխութիւնը պիտի ընէին եւ չէին կրնար յապաղեցնել:

Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ արդէն իրաց այս վիճակը հաղորդած է Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչներուն եւ Պ. Արտաշէս Կարինեան այս նպատակով գացած¹¹⁴³ է Հայաստան:

6° Կազմուեցաւ Կիլիկիոյ համար հանգանակիչ մասնախումբ մը, որուն անդամ ընտրուեցան՝

Տեարք Արամ Հալաճեան

Լեւոն Թորալեան

Գառնիկ Ինճիճեան Եօլսուֆեան ?

Պենոն Տէյիրմէնճեան

Հրանտ Էսսեան

Մկրտիչ Սիպեան

Յովակիմ Արիկեան

Տ. Գեորգ Վրդ. Արսլանեան

Սիմոն Գայսէրլեան

Եդուարդ Գարակէօզեան

¹¹⁴³ Հետաքրքրականօրէն, բնագրին մէջ արձանագրուած է՝ *գնացած*:

Արամ Կեօշեղյու
Արտաշէս Ֆէսլեան
Մատթէոս Նալբանտեան

7° Կարդացուեցաւ Իզմիրի առաջնորդին 1 Դեկտ. թուական հեռագիրը, որով կը խնդրէր գաղթականներու ցամաքահանման համար դիմումներ ընել:

Նոյնպէս [ընթերցուեցաւ] Հանրի առաջնորդ Սարաճեան Եպս.ի 2 Դեկտ. 1921 թուակիր Նիքոսիայէն տուած հեռագիրը, որ ստիպողաբար 5000 ոսկի կը պահանջէր կիլիկեան գաղթականներու անհրաժեշտ պէտքերուն համար:

[Համագային Խորհուրդ]

8 Դեկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5½

Ներկայք՝ Տ. Յովհ. Արք. Նազլեան, Փրոֆ. Չենոբ Պէզճեան

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Տիար Յովհաննէս Գարտաշեան, Տիար Արամ Ինճիճեան, Տիար Մատթէոս Նալբանտեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Տ. Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Ա. Խաչատրեան, Տիար Արամ Հալաճեան

Ս. Պատրիարք Հայրը հիւանդ ըլլալով, իր կողմէ Տ. Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան ժողովին յանձնեց ստացուած թուղթերը:

1° Կարդացուեցաւ Ամեն. Տ. Եղիշէ Դուրեան Պատրիարքի հեռագիրը 7 Դեկտ. 1921 թուակիր, որով կը հաղորդէր ժխտական պատասխան ստացած ըլլալը՝ Պաղեստին գաղթականներ ընդունելու համար իր ըրած դիմումներուն:

Ժողովը ցաւով արձանագրեց այս տեղեկութիւնը:

2° Կարդացուեցաւ Լոնտոնէն Տիար Մալքոմի¹¹⁴⁴ 8 Դեկտ. թուակիր քաշած հեռագիրը, որով կը հաղորդէր թէ 12 Դեկտ.ին Լոնտոնի քաղաքապետարանին մէջ պիտի գումարուէր բողոքի *միջոցով* մը եւ կ'ուզէր հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ հեռագիր մ'ունենալ կարդալու համար:

Ժողովին անդամները թեր ու դեմ արտայայտուեցան այս մասին, սակայն ժողովը չկրցաւ եզրակացութեան մը հասնիլ եւ որոշեց վաղը ժամը 3ին բացառիկ նիստ մը գումարել, որպէսզի այս մասին որոշում մը տրուի:

3° Կարդացուեցաւ 30 Նոյեմբեր թուակիր Ազգ. Պատուիրակութեան փոխ-նախագահ Վսեմ. Գաբրիէլ Նորատունկեանի ընդարձակ նամակը, որ Կիլիկիոյ մասին Պատուիրակութեան կատարած դիմումները կը

¹¹⁴⁴ Սերաստիա ծնած Վարդան Մալքոմ (1883–1967) Հարվըրտի Համալսարանէն իրաւաբանի վկայական ձեռք բերելէ ետք իր մասնագիտութիւնը գործադրելու կողքին մասնակցած էր ազգային գործունէութիւններու եւ նշանակուած էր Ճերարտի գլխաւորած Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Յանձնաժողովի խորհրդատու անդամ: 1919-ին հրատարակած էր *The Armenians in America* (Հայերը Ամերիկայի Մէջ) խորագրով հատորը, որուն ներածականը, ի դէպ, գրած էր Ճերարտ, գլխաւոր նպատակ ունենալով ամերիկացիներուն ներկայացնել ակնարկ մը ամերիկահայերու կեանքին եւ պատմութեան մասին՝ շեշտելով թէ, ինչպէս ուրիշներ նշմարած են, հայերը «անկյո-սաքսոններն են Արեւելքի», եւ նշելով որդապատճառները Օսմանեան Կայսրութենէն Միացեալ Նահանգներ հայերու գաղթին: Վերջին գլխուն մէջ անդրադառնալով Միացեալ Նահանգներու մէջ հայոց ապագայ ներկայութեան ու ներգաղթի եւ արտագաղթի հարցին եւ զայն կապելով Փարիզի Խաղաղութեան Խորհրդաժողովի ելքին հետ, նշած էր թէ, ի միջի այլոց, եթէ հայոց արդարութիւն ըլլար եւ անոնք ունենային անկախ պետութիւն, ամերիկացիներու եւ ամերիկահայերու առջեւ պիտի բացուէին ամերիկեան խտելներ եւ արտադրանքներ տարածելու պատենհոյութիւններ:

տեղեկացներ եւ կարգ մը ծրագիրներ կը պարզէր:¹¹⁴⁵ Ժողովը որոշեց այս նամակը եւս հասուն խորհրդածութեան առարկայ ընել:

4° Կիլիկիոյ վիճակին մասին առնուած վերջին տեղեկութեանց համաձայն 20000 հայեր մեկնած են եւ անոնց մէկ մասը Կիպրոս գացած է: Մաս մըն ալ Քիոս գացած եւ աննկարագրելի խեղճութեան մատնուած է: Մաս մըն ալ Եգիպտոս մեկնած, սակայն ներս չեն ընդունուած ու շոգենաւին մէջ մնացած են, ինչպէս կը հաստատուէր փոխանորդ Հ. Հայկազունի հեռագրէն:

Ժողովը նկատի առնելով որ ամենէն անհրաժեշտ բանը գաղթականներու ընդունելութիւնն է Եգիպտոսի, Սուրիոյ, Պաղեստինի, Իզմիրի եւ Կ. Պոլսոյ շրջաններուն մէջ, որոշեց այս մտոք իր դիմումները շարունակել:

[Համագգային Խորհուրդ]

9 Դեկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան Ժ[ա]մ. 4

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տիար Ա. Թերզիպաշեան, Տիար Յ. Գարտաշեան, Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Ա. Գալէստեր, Պատ. Սթամպոլլուեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Տ. Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Տիար Արամ Հալաճեան

Մասնաւոր հրաւիրեալ՝ Տիար Հայկ Խօճասարեան

Քաղ. Ժողովէն՝ Տիար Տրթ. Տատուր, Տիար Խաչիկ Գեորգեան, Տիար Սիմոն Մելքոնեան, Տիար Տրթ. Հինդեան, Տիար Սերո[վ]բէ Պերպերեան

1° Կարդացուեցաւ Լառնաքայէն 9 Դեկտ. թուակիր Աշըգեանի ուղղած մէկ հեռագիրը, որ մինչեւ 3 Դեկ. կացութիւնը կը ներկայացնէր: Այս հեռագրին համաձայն, 8000 անձ Մերսինի մէջ եւ 4000 անձ Տէօրթ-Եօյի մէջ փոխադրութեան կը սպասէին մեկնիլ արտօնուած ըլլալով, եւ կը խնդրէին ընդունիլ Կիպրոս, Եգիպտոս, Սուրիա, Իզմիր, Պաղեստին:

Նոյնպէս կարդացուեցաւ Աթէնքէն 8 Դեկտ. թուակիր Պ. Տիգրան Չայեանի մէկ հեռագիրը, որով կը ծանուցուէր Բոլիքոս շոգենաւին դէպի Պոլիս մեկնումը 180 գաղթականներով: Երեք հոգեւոր պետերը գաղթականներու ընդունելութեան մասին իրենց դիմումները բացատրեցին: Երեք հոգեւոր պետերը դիմած են երեք Դաշնակից մեծ պետութեանց, որպէսզի գէթ Կ. Պոլիս ընդունուին:

Իտալացիք եւ ֆրանսացիք ըսած են թէ իրենք արգելք չեն, միայն անգլիացիք էին որ դժուարութիւն կը հանէին: Անգլիացւոց հետ կատարուած երկար բանակցութիւններէ յետոյ կարելի եղած է համոզել որ Կ. Պոլիս հասածները ընդունուին եւ նորերը մերժուին, որով բացորոշ էր թէ ասկէ յետոյ Կ. Պոլիս ալ նոր գաղթականներ ընդունիլ կարելի չպիտի ըլլար: Միայն Չօր. Բելլէ իմաց տուած էր թէ Չօր. Կուրոյի հեռագրած էր Տէօրթ-Եօյիները ընդունիլ Սուրիա:

Ժողովը որոշեց իրաց կացութիւնը տեղեկագրել Ազգ. Պատուիրակութեան եւ ըսել թէ մեր դիմումները մերժուած են եւ խնդրել որ աշխատին արտօնութիւն ստանալու գաղթել ուզողներուն եւ ծովու վրայ գտնուողներուն համար գաղթավայր մը որոշելու:

2° Ժողովը յետոյ կրկին նկատի առաւ Լոնտոնէն Տիար Մալքոմի հեռագրական առաջարկը՝ որ երեկ ժողովին ներկայացուած էր:

Տիար Արամ Հալաճեան հեռագրին անորոշ խմբագրութենէն հետեւեցնելով թէ այս *միջին* ֆրանսայի դէմ

¹¹⁴⁵ Տեսնել Յաւելուած 159:

է, հակառակ արտայայտուեցաւ բողոքի *միջոցն*ի մը երեք հոգեւոր պետերու հեռագրով մասնակցութեանը, նկատի առնելով թէ հոգեւոր պետերու դիրքը պիտի դժուարանար: Ընդհակառակը, ինքը յարմար կը դատէր որ ընդարձակ եւ խնամեալ յիշատակագիր մը ներկայացուէր Գերագոյն Խորհուրդին երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ:

Տիար Թերզիպաշեան պաշտպանեց սա տեսակետը թէ այս պատեհութենէն չօգտուելով առիթ մը փախցուցած պիտի ըլլայինք բողոքելու այն մեծագոյն անիրաւութեան դէմ որ կը գործադրուի: Պետք է այսօրուան դառն կացութիւնը հեռագրել թէ՛ Անկլօ-Արմենիէն¹¹⁴⁶ Քոմիթէին եւ թէ՛ Տիար Մալքոմի:

Տիար Խօճասարեան համամիտ եղաւ Թերզիպաշեանի հետ, ըսելով թէ հայերը միշտ նոխազ քաւութեան եղած են:

Բողոքելը կրնայ ըլլալ որ սխալ մը ըլլայ, սակայն այսօր պետք մըն է այս ձեռնարկը, զի շատ ուշ է ետ դառնալու համար: Հիմա նախորդ ճամբան շարունակելէ զատ ուրիշ ճամբայ չունինք: Յետոյ դիտել տուաւ թէ պետք է նկատի առնել թէ Տիար Մալքոմ անգլ. կառավարութեան շրջանակներու ծանօթ է եւ անշուշտ բարձր [տեղէ] թելադրուած այս հեռագիրը ուղղած է:

Տիար Արամ Ինճիճեան դիտել տուաւ թէ՛ եթէ այս բողոքին նպատակը Անգլիան շարժել է, Անգլիա նոր դիմումի պետք չունի: Եթէ կարենար բան մը ընել՝ արդէն պիտի ընէր. ընդհակառակը, չկրցաւ ընել: Հետեւաբար, զմեզ Փրանսայի հետ գէշ մարդ ընելէ զատ ուրիշ բանի չի կրնար ծառայել այս հեռագիրը: Ընդհակառակը, պետք է հեռագրել Մալքոմին որ փոխանակ բողոքի *միջոցն*ի ընելու, գաղթականներու Եգիպտոս եւ Պաղեստին ընդունուելու համար դիմում ընէ: Տքթ. Հինդեան համակարծիք եղաւ Տիար Արամ Հալաճեանի, իսկ Տքթ. Տատուր կարծիք յայտնեց թէ մենք պետք չէ երկու ազգերու պայքարին մասնակցինք, հետեւաբար պետք չէ բողոքի ձեւ տրուի անոր:

Տիար Հալաճեան դարձեալ անդրադառնալով իր տեսակետին, դիտել տուաւ թէ քաղաքապետարանի մէջ կատարուած *միջոցն*ները որոշ գոյն կ'ունենան եւ քաղաքական տեսակետէ մը կ'առաջնորդուին. ապահովաբար ասիկա ալ անոնցմէ մէկն է, որ լոկ հայկական ալ չէ, այլ՝ միջազգային:

Արիի. Նազեան Գերապայծառ կարծիք յայտնեց թէ պետք չէ բողոքել. այլ կացութիւնը պետք է ծանօթացնել: Նոյնպէս պետք է հեռագրել թէ՛ Անգլիա եւ թէ՛ Փրանսա միեւնոյն ատեն: Այս հեռագիրը եթէ ուզեն թող օգտագործեն Անգլիոյ մէջ:

Ազգապետ Էֆենտին ալ բողոքին մէջ օգուտ մը չտեսնալը յայտնեց եւ առաջարկեց Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Տիար Մալքոմի միջոցաւ կառավարութեան դիմել:

Ի վերջոյ ժողովը որոշեց հեռագրել Տիար Մալքոմին եւ իր հեռագիրը ստացած ըլլալը յայտնելով ծանօթացնել կիլիկեցիներուն ծանր դրութիւնը իր տխուր մանրամասնութիւններով եւ յանձնարարել որ անգլ. կառավարութեան դիմում կատարէ:¹¹⁴⁷ Միաժամանակ հեռագրել Ազգ. Պատուիրակութեան եւ Լոնտոն եղած դիմումը յայտնելով, խնդրել որ իր կարգին ֆրանսական կառավարութեան մօտ դիմում կատարէ:

3° Ժողովը նկատի առնելով որ Կիլիկիոյ գաղթականները ո՛չ Կիպրոս եւ ո՛չ Կ. Պոլիս կ'ընդունուին, որոշեց *Կիլի-Ճեմալ* շոգենաւը վարձելու մասին կնքուած պայմանագրութիւնը խզել:

¹¹⁴⁶ Մաքրագիր օրինակին մէջ սխալագրուած՝ *Ափրիքէն*: Ժ51 թուակիր սեւագիր օրինակը ունի *Արմենիէն*, ինչ որ ճիշդ եւ այլապէս ալ տրամաբանական արձանագրութիւն է:

¹¹⁴⁷ Չաւէն Պատրիարք որոշման համաձայն 10 Դեկտեմբերին Մալքոմի կը հեռագրէ. «Կիլիկիոյ պարպումին որպէս հետեւանք, հայ բնակչութիւնը կը լքէ պապենական տունները՝ դէպի ծովեզերք շտապելով:

Քանի մը հազար արդէն հասած է Սուրիա, Եգիպտոս, Կոստանդնուպոլիս եւ յունական կղզիներ՝ թշուառ վիճակի մէջ: Մերսին ութ հազար, Տէօրթ-Եոլ վեց հազար [հայեր] կը սպասեն նպաստաւոր կացութեան մը՝ մեկնելու համար. սակայն քանի որ շոգենաւերը խճողած հազարաւոր ուրիշ գաղթականներ կ'ընդունուին ոչ մէկ տեղ, ոչ իսկ Կոստանդնուպոլիս, կը խնդրենք կոչ ընել մարդասիրութեան եւ Նորին Գերագանցութիւն Կառավարութեան ազնիւ ուշադրութիւնը հրաւիրել գաղթականներու սոսկալի նեղ կացութեան վրայ եւ ձեռք բերել անոնց ընդունումը Պաղեստին, Եգիպտոս եւ, ամէն բանէ վեր, Կոստանդնուպոլիս» (ՊՏԳ, տուփ 4, թղթապանակ Խ1, Խ676, *անգլերէն, մեքենագիր*):

[Համագգային Խորհուրդ]

15 Դեկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհ. Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Զ. Պէգնեան

Տիար Դ. Տ. Մովսէսեան, Տիար Յ. Գարտաշեան, Տիար Մ. Նալբանտեան, Տիար Ա. Ինճիճեան, Պատ. Սթամպոլլուեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն՝ Տ. Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, Տիար Արամ Հալանեան

1° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան փոխ-նախագահ Վսեմ. Գաբրիէլ Նորատունկեանի Դեկտ. 9 թուակիր հեռագիրը սա բովանդակութեամբ.

«Reçu par Président Briand avec Aharonian, avons exposé situation navrante exode de Cilicie et réfugiés et demandé secours et aide autorités françaises. Briand nous affirma avoir déjà donné ordre de les accueillir en Syrie et promis de prendre en sérieuse considération les mesures que nous lui avons proposées pour remédier autant que possible cette situation critique»:¹¹⁴⁸

Այս առթիւ Ս. Պատրիարք Հայրը ժողովին հաղորդեց Հ. Հ. դիւանագիտական ներկայացուցիչ Պ. Ֆ. Թահթանեանի կողմէ հաղորդուած Պ. Ահարոնեանի մէկ հեռագրին պատճենը, նոյն թուականով եւ գրեթէ բաւական ճշդութեամբ նոյնիմաստ:¹¹⁴⁹

Համագգային ժողովը գոհունակութեամբ արձանագրեց երկու պատուիրակութեանց ջանքերով հայ գաղթականներու գէթ Սուրիա ընդունելութեան որոշումը, որ Պ. Պրիան հաղորդած էր անոնց հաւաքական դիմումին իբր պատասխան:

2° Կարդացուեցաւ Կիլիկիոյ Շնորհ. Տ. Սահակ Բ. Կաթողիկոսի Ատանայէն 22 Նոյեմ. թուակիր նամակը, որով կը տեղեկացնէր մասնաւորապէս Ատանայի եւ ընդհանրապէս Կիլիկիոյ մէջ առաջ եկած կացութիւնը իբր հետեւանք Ֆրանքո-Բեմալ Համաձայնութեան: Նոյնպէս կը նկարագրէր այն ամէն ձեռնարկները, որոնք կատարուած էին ֆրանսացի պաշտօնատարներու կողմէն գաղթը կասեցնելու համար, եւ ժողովուրդին անհամոզելի ընթացքը եւ իր Հալէպ անցնելու մտադրութիւնը:

Որոշուեցաւ նամակին գլխաւոր մասերը հաղորդել Չինակից պետութեանց Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն:

3° Կարդացուեցաւ Իտալական Բարձր Բոմիսէր Մարքիզ Կարրոնիի մէկ նամակը, 8 Դեկտ. թուակիր, որով կը ծանուցուէր երեք հոգեւոր պետերու 6 Դեկտ. թուակիր գիրը ընդունած ըլլալը, Կիլիկիոյ գաղթականներուն Կ. Պոլիս ընդունման համար, եւ կը խոստանար իր պաշտօնակիցներուն մօտ աշխատիլ եղած խնդրանքին ընդունելութեան համար:¹¹⁵⁰

Ժողովը շնորհակալութեամբ արձանագրեց իտալական պետութեան ներկայացուցիչին բարեացակամութիւնը:

4° Կարդացուեցաւ Իզմիրի առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ Եպս. Դուրեանի 9 Դեկտ. 1921 թուակիր հեռագիրը, որով

¹¹⁴⁸ «Ահարոնեանի հետ ընդունուեցայ նախագահ Պրիանի կողմէ, ներկայացուցինք Կիլիկիոյ պարպումի եւ գաղթականներու սրտանմիկ կացութիւնը, եւ ֆրանսական իշխանութիւններէն խնդրեցինք օգնութիւն եւ օժանդակութիւն: Պրիան վստահեցուց մեզ թէ արդէն հրահանգած է զանոնք Սուրիա ընդունիլ եւ խոստացաւ լրջօրէն նկատի առնել մեր իրեն առաջարկած միջոցառումները, հնարաւորին չափ դարմանելու համար այս ճգնաժամային իրավիճակը»:

¹¹⁴⁹ Թահթանեան Ահարոնեանի համարեա բառացիօրէն նոյնական հեռագրին պատճենը հաղորդած է 10 Դեկտեմբեր 1921 թուակիր նամակով (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Յ, 356, *հայերէն եւ ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹¹⁵⁰ Կարրոնի կը յայտնէր. «... Պատիւը ունիմ հաղորդելու թէ, նկատի առած ըլլալով վերոյիշեալ նամակին մէջ ներկայացուած յատուկ պարագաները, չեմ թերացած զօրակցելու իմ գործակիցներուն՝ Ֆրանսայի եւ Մեծն Բրիտանիոյ Բարձր Յանձնակատարներուն, այս գաղթականներուն շնորհելու Կոստանդնուպոլիս ավիանման արտօնութիւնը. ավիանում մը, որ իրապէս տեղի կ'ունենայ օրերս...» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Յ, 355, *ֆրանսերէն մէքենագիր*):

կը հաղորդէր թէ իր ստացած տեղեկութեանց համաձայն, Մերսինի մէջ 20000 անձեր փոխադրական միջոցներու կը սպասէին եւ կը խնդրէր որ այդ միջոցները տրուէին ամէն կարելին ընելով:

5° Կարդացուեցաւ Աթենքի Հ. Հ. դիւանագիտական ներկայացուցիչ Պ. Տիգրան Չալեանի 9 Դեկտ. թուակիր մէկ հեռագիրը, որով կը հաղորդէր թէ գաղթականներ պարունակող «Roi Constantin» շոգենաւին նաւապետը տեղեկացուցած էր թէ Դաշնակից իշխանութիւնը նաւը արգիլած էին Տարտանէլէն ներս անցնելու: Կը խնդրէր որ արտօնութիւն ձեռք բերուի:

Ս. Պատրիարքը այս առթիւ հաղորդեց թէ ինչ ձեռնարկներ եղած էին գաղթականներու Կ. Պոլիս ընդունելութեան համար եւ մասնաւորապէս Roi Constantin-ի Տարտանէլէն անցնիլ արտօնուելուն համար:

Ն. Ամենապատուութիւնը հաղորդեց թէ վերջին պահուն ֆրանսական դեսպանատան Ա. թարգման Ս. Քիւնէ եկած է տեսնելու զինքը եւ խոստացած էր [թէ] երբ պատրիարքարանը յանձն առնէր հոս գալիք գաղթականներուն համար ոեւէ դիմում չընել օգնութեան համար, ինքը կը խոստանար վաղուան Բարձր Քոմիսիւններու ժողովին մէջ աշխատիլ որ Կ. Պոլիս գաղթականներ ընդունելու արտօնութիւն տրուի:

Ժողովը Ս. Պատրիարք Հօր այս տեղեկութիւնները լսելէ յետոյ որոշեց Բարձր Քոմիսիւններու ժողովին որոշման տեղեկանալէ յետոյ կրկին շոգենաւ դրկելու մասին խորհրդակցիլ:

6° Կարդացուեցաւ 5 Դեկտ. թուակիր Իզմիրի առաջնորդ Տ. Դեւոնդ Եպս. Դուրեանի մէկ նամակը, որով կը հաղորդէր թէ կեդրոնի հրահանգին համաձայն Տիար Միհրան Սըվազլըի փոխանակ 5000 ֆր.ի 10000 ֆր. տրամադրած էր՝ անոր մեկնումը դիւրացնելու համար եւ Տիար Սըվազլը դէպի Փարիզ արդէն մեկնած էր:

Ժողովը շնորհակալութեամբ արձանագրեց:

7° Կարդացուեցաւ Լոնտոնի հոգեւոր հովիւ Տ. Աբել Վրդ. Նազարեանի 5 Դեկտ. թուակիր նամակը, որով կը հաղորդէր թէ Դեկտ. 12-ին Լոնտոնի քաղաքապետարանի մեծ սրահին մէջ հայոց բարեկամ եկեղեցականներու նախաձեռնութեամբ պիտի կատարուի բողոքի *միջոցն* մը ի նպաստ Կիլիկիոյ հայոց եւ Մերձաւոր Արեւելքի քրիստոնեաներուն: Այս *միջոցն*ին պիտի նախագահէ Քենթըրպրիի [ի] Արքեպս.ը կամ իր փոխանորդը, եւ կը խնդրէր, *միջոցն*ին կազմակերպիչներուն թելադրութեամբ, որպէսզի Պատրիարքն ալ բողոքի հեռագիր մը տար, ինչպէս պիտի տար Յունաց Պատրիարքը:¹¹⁵¹

Լոնտոնէն Վեր. Տուկլասի¹¹⁵² Քենթըրպրիի [ի] Արքեպ.ի փոխանորդին կողմէ 4 Դեկտ. թուակիր նոյնիմաստ գիր մը եւս կար, որ *միջոցն*ին կարեւորութիւնը եւ ներկաները աւելի կը մանրամասնէր:

Ժողովը արդէն նախապէս որոշած ըլլալով հեռագրել եւ ձեռք ճշդած ըլլալով, նոր կարգադրութեան մը պէտք չտեսաւ:

8° Կարդացուեցաւ Տէօրթ-Եօլի Կաթ. Փոխանորդ Տ. Փառէն Վրդ. Մելքոնեանի 26 Նոյ. Տէօրթ-Եօլէն գրած նամակը, որով կը հաղորդէր Տէօրթեօլցւոց ալ գաղթելուն որոշում տուած ըլլալը:¹¹⁵³

9° Կարդացուեցաւ Այնթապի կաթող. Փոխանորդ Տ. Ներսէս Քինյ. Թաւուզճեանի Ադեքսանդրիայէն 3 Դեկտ. թուակնով դրկած գիրը Այնթապի կացութեան մասին: Այս նամակէն կը հասկցուէր թէ Այնթապի եւ Քիլիսի ժողովուրդն ալ որոշած է գաղթել:¹¹⁵⁴

¹¹⁵¹ Աբել Վարդապետի նամակը յղում չունի Քենթըրպրիի Արքեպիսկոպոսին կամ անոր փոխանորդին որպէս հաւաքի նախագահ: Հոն կ'ըսուի. «... շատ կարեւոր անձինք են ներկայ լինելու, ի շարս որոց Քենտրբրիի Արքեպիսկոպոսը, եթէ իր առողջական վիճակը թոյլ տայ: Ամէն պարագայի իր գրութիւնը կարդացուելու է...» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Յ, 354, *հայերէն մեքենագիր*): Հաւանական է որ ատենագրողը Աբել Վարդապետի յայտնած տեղեկութիւններուն միաձուլած ըլլայ այն՝ ինչ Վեր. Տակլըս յայտնած է ատենագրութեան յաջորդ պարբերութեան մէջ ակնարկուած իր հեռագրով, որ չենք տեսած:

¹¹⁵² Ճոն Ալպերթ Տակլըս (John Albert Douglas [1868–1956]) հետազային պիտի դառնար Անկլիքան Եկեղեցւոյ արտաքին գործերու պատուակալ ընդհանուր քարտուղար:

¹¹⁵³ Դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած նշեալ նամակին:

¹¹⁵⁴ Թաւուզճեան Քահանայ անթուակիր նամակով Չաւէն Պատրիարքի կը գրէր.

Մեր կասկածները իրականացան. ֆրանսացիք կը քաշուին եւ մենք՝ նկատելով որ Այնթապի հայութիւնը՝ թուրքին հանդէպ մեզի ունեցած ատելութիւնը առաւել եւս զայրացուցինք անոնց դէմ կռուելով եւ ետքը ֆրանսացւոց կողմը բռնելով, նկատելով որ չենք կրնար ապահով ըլլալ Քեմալիստանի խոստումներուն, որոշեցինք Այնթապը պարպել ելլել:

10° Կարդացուեցաւ Լառնաքայի Հայ Գաղթականաց Յանձնախումբի 3 Դեկտ. թուակիր տեղեկագիրը Կիպրոս ապաստանած հայ գաղթականներու վիճակին մասին:

Փրանսացիք չեն ուզեր որ ելլենք, եւ կը կարծենք թէ պիտի արգիլեն: Մանաւանդ որ եթէ չարգիլեն իսկ, ձմեռը հասաւ, ճամբորդութիւնը դժուարացաւ եւ 8000 հոգիի փոխադրութիւնը ահագին ծախքի կը կարօտի: Ելլել մահ է, բայց կը նկատենք որ մնալն ալ խայտառակ մահ է. հետեւաբար ժողովուրդը չի համբերեր եւ պիտի ելլէ:

Խնդրեմ, յանուն Այնթապի եւ Քիլիսի 12–13 հազար հայութեան, դիմելով առ որ անկ է ազատեցէք զմեզ: Եթէ անկարելի է տեղւոյն վրայ *քոնյորուէօր* [Վերահսկիչ- Վ.Ղ.] մը ունենալ, գէթ ազատ թողուն մեզ եւ չարգիլեն եւ մենք Սուրիոյ փողոցներուն մէջ մեռնինք: Ահա մեր պաղատանքը (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ Յ, Յ36, *հայերէն ձեռագիր*):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 16 Դեկտեմբերի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Տ. ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԳԱՇԵԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տակաւին մեծամասնութիւն չունինք¹¹⁵⁵, սակայն դիւանիս վրայ կարգ մը տեղեկագիրներ եւ գրութիւններ կան, անոնք ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:

Ասոնցմէ առաջ պիտի կարդացուի նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:

(Կարդացուեցաւ նախորդ նիստին ատենագրութիւնը)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ատենագրութեան վերջին մասը իրողութեան համապատասխան չէ: Երեսփոխաններէ ըսող չէրաւ թէ ժողովը իր մեծամասնութիւնը կորսնցուցած է, այլ՝ ոմանք ոտքի ելան եւ եթէ դիւանը ելլողները նստեցնէր, նիստը կը շարունակուէր, սակայն այդպէս չէրաւ եւ նիստը ցրուեցաւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիտել կու տամ ձեզի որ դիւանը ոտքի ելլող կամ մեկնիլ ուզող երեսփոխանները իրենց տեղերը նստեցնելու միջոց չունի:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ դիտողութիւնս կը վերաբերի նշանակուած ձեւով բան մը տեղի չունենալուն: Դիւանին առարկութիւնը տարբեր խնդիր է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս դիտողութեամբ ատենագրութիւնը վաւերացած է:

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենապետ Փրոֆ. Տէր Յակոբեան տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը կը հաղորդէ: Նոյնպէս իրենց տկարութեան պատճառաւ կը բացակային Արշարունի Արքեպ., Տ. Բարթող քինյ.: Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՆԱԽԱԶԵՌՆՈՒԹԵԱՆ ԴԻՒԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նախաձեռնութեան Դիւանը Հայրենիքի Տուրքի նոր օրինագիծը քննած եւ իր տեղեկագիրը բարեփոխուած օրինագիծով ներկայացուցած է: Ահաւասիկ այդ տեղեկագիրը:

(Պատճեն)¹¹⁵⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խնդրոյն կարելութիւնը բացատրելու պէտք չկայ, սակայն ժողովը անցեալ նիստին ստիպողութիւն տուած ըլլալով խորհրդարանական յանձնաժողովի տեղեկագրին, այս խնդիրը անշուշտ անկէ վերջը նկատողութեան պիտի առնուի:

¹¹⁵⁵ «Ճակատամարտ» (17 Դեկտեմբեր 1921, 940/2761) կը նշէ թէ ատենանք բացուեցաւ ժամը 2ին ի ներկայութեան 16 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ քառասունը անցաւ, սակայն «Ժողովուրդի Ձայնը» (17 Դեկտեմբեր 1921, 972) յղում կը կատարէ 53 երեսփոխաններու մասնակցութեան:

¹¹⁵⁶ «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի (972) եւ «Ճակատամարտ»-ի (940/2761) տեղեկատուութիւններուն համադրութեամբ կը ներկայացնենք բովանդակութիւնը այդ տեղեկագրին.- Նախաձեռնութեան Դիւանին ընթերցուած տեղեկագիրը Հայրենիքի Տուրքին վերաբերեալ Քաղ. Ժողովի նոր օրինագիծով հարկատուները սակի ենթարկելու առաջարկը կը գտնէր անգործադրելի եւ կը յանձնարարէր պահպանումը հին օրինագիծին, որ գնահատութեան ձեւը հիմ կը բռնէր հարկատուներէ կատարելի գանձումներուն: Անցնելով հարկատուներու՝ ընտրութիւններու մասնակցելու ձեւին, Դիւանը վերջը ընթերցեալ ամսոյ ընկալագիրը ներկայացնելով ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք ձեռք բերելու պարագան ճիշդ եւ օրինական չէր գտնէր եւ ի փոխարէն կ'ըսէր թէ անոնք որ կը մերժեն մասնակցիլ Հայրենիքի Տուրքին կամ իրենց կարողութենէն շատ վար գումար կ'առաջարկեն, անոնց անունը նախ եւ առաջ թերթերու մէջ հրատարակուելէ կամ եկեղեցիներու բակը կախուելէ յետոյ, պէտք է զրկուին ընտրողութեան իրաւունքէ, ապա թէ ոչ քանի մը ամիս Հայրենիքի Տուրք չվճարելու պարագան պէտք չէ արգիլէ ոեւէ հայ անհատ իր ընտրական իրաւունքը գործադրելէ, քանի որ հայ ժողովուրդը մինչեւ հիմա յօժարութեամբ եւ եռանդով կատարած է իր այդ պարտքը:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ որ այս ծրագիրը տպագրուի եւ բաժնուի երեսփոխաններու, որպէսզի ուսումնասիրելու առնէ ըլլայ:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ Նախաձեռնութեան Դիւանի ծրագրին հետ տպագրել նաեւ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցած ծրագիրը, որպէսզի կարելի ըլլայ բաղդատել եւ գործնական արդիւնք մը յառաջ գալ:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Կը ձայնակցինք:¹¹⁵⁷

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար Սիրունի առաջարկութիւն մը ունի, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

(Պատճեն)¹¹⁵⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ասկէ առաջ եղած առաջարկութիւնը Նախաձեռնութեան Դիւանին որկուած ըլլալով, կը գրենք որ փութացնէ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այս առաջարկութիւնը ներկայացուելէն ի վեր 4½ ամիս անցած է, բայց տեղեկագիրը չէ բերուած: Այս անգամ պէտք է ժողովը պայմանաժամ մը որոշէ, որպէսզի այդ միջոցին մէջ իր տեղեկագիրը բերէ: Խնդիրը ձգձգել կարելի չէ այլեւս: Միաբանութիւնը մէկ ու կէս ամսուան ընթացքին պարտաւոր է Արքահայր մը ընտրել: Հետեւաբար ազգը կ'ամ ուղղակի այս ժողովին, կ'ամ Համագգային Ժողովին միջոցաւ պէտք է կատարէ հարկ եղած դիմումը եւ տէր կանգնի իր իրաւունքներուն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պիտի գրենք Իրաւաստութեան Դիւանին որ որոշեալ ժամանակի մէջ անպատճառ բերէ իր տեղեկագիրը:

Տ. Սաաթնեան անցեալ նիստին ներկայացուած տիկին Պահրիի գիրը իւրացուցած ըլլալով, այդ գիրը կը ներկայացնեմ ձեր ուշադրութեան:

Տ. Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Ի՞նչ հանգամանքով պիտի կարդացուի: Նախ եւ առաջ ժողովին հարցուցէք թէ կ'ուզէ՞ լսել այդ գիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հարցնելու պէտք չեմ տեսներ, որովհետեւ երեսփոխանի մը գիրն է որ պիտի կարդացուի նախ: Տիկին Պահրիի գիրը անցեալ նիստին չկարդացինք, որովհետեւ ձեւակերպութեան թերութիւններ ունէր:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ո՞նէ խնդրոյ մը մասնակից եւ քննութեան միջոցին բացակայ գտնուող մէկուն յայտարարութիւնը լսել կարելորդ է, երբ մասնաւանդ անհկա չէ լսուած նոյն խնդրին առթիւ: Բայց քանի որ տիկին Պահրի լսուած է խորհրդարանական յանձնաժողովին առջեւ, եւ կը խորհիմ որ ի՞նչ հանգամանքով պիտի լսուի այստեղ: Ուրիշ խնդիր էր եթէ երբեք լսուած չըլլար բնաւ, կամ [եթէ] ունենար ո՞նէ նոր բացատրութիւն՝ կրնար լսելի ընել տալ:

Տ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Քուէի դրէք:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Քանի որ պ. Սաաթնեան կ'իւրացնէ, իր կողմէ առաջարկուած ըսել է, հետեւաբար ժողովը չի կրնար ընթերցումը մերժել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը կարդանք ուրեմն այդ գիրը:

¹¹⁵⁷ Նիստը նկարագրող հրապարակումներէն յայտնի կը դառնայ թէ որոշուած է խնդիրը օրակարգ անցնել եւ տպագրել Քաղ. Ժողովի եւ Նախաձեռնութեան Դիւանի պատրաստած օրինագիծերը՝ յաւելեալ քննարկման համար:

¹¹⁵⁸ «Ընկեր Սիրունի գիրով մը կը հարցնէ թէ Օգոստոս Տին երկու երեսփոխաններ գիր մը տուած էին Մուրատ Ռափայէլեան կտակին մասին եւ հակառակ չորս ամիսներ անցած ըլլալուն, ինչո՞ւ Նախաձեռնութեան Դիւանը ցարդ տեղեկագիր չէ բերած: Հետեւաբար կ'առաջարկէ քննութիւնը փութացնել, նկատի առնելով նաեւ որ Վենետիկի Արքահայրը վերջերս վախճանած եւ նոր կացութիւն մը ստեղծուած է» («Ճակատամարտ», 940/2761):

Դեկտեմբեր 1-ին վախճանեալն էր Տրապիզոն ծնած Հ. Իգնատիոս Կիւրեղեան (1833–1921), որ Ռափայէլեան վարժարանի տեսչութիւնը վարած շրջանին Վենետիկի Միփթարեան Միաբանութեան ընդհանրական արքահայր ընտրուած էր 1876-ին՝ առաջարկովը Ղեւոնդ Ալիշանի, որ նախընտրած էր իր ժամանակը յատկացնել իր ուսումնասիրական աշխատանքներուն եւ գրական ստեղծագործութեան: Կը թուի թէ Կիւրեղեան Արքահայր իր ուշադրութիւնը առաւելաբար վարչական-մատակարարական հարցերու նուիրելով, գրական-բանասիրական մարզին չէ կրցած բաւարար ժամանակ յատկացնել, բայց ոգեւին զարկ տուած է Միաբանութեան հրատարակչական եւ կրթական գործունէութեան ընդարձակման:

(Պատճեն)¹¹⁵⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կարդացուած նամակէն հասկցանք որ տիկին Պահրի այս խնդրոյն լուծումը կը պահանջէ եւ պ. Սաաթնեան ալ կ'իւրացնէ: Եթէ Ազգ. Ժողովը իր պարտականութիւնը կատարելու այդ ձեւով պիտի հրաւիրուի, ես չեմ ուզեր իւրացնել այս գիրը. թո՛ղ պ. Սաաթնեան իւրացնելով բերէ տոյն գիրը:

Այս խնդիրը արդէն օրակարգի վրայ կը գտնուի, հետեւաբար առանձին նկատողութեան առնելու խնդիր չկայ: Ուրիշ գիր մ'ալ կայ պ. Շէիրիկեանի կողմէ:

(Պատճեն)¹¹⁶⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ամենէն առաջ եւ ամենէն աւելի կուսակից եմ որ այս ժողովը իր գործունէութեան արդիւնաւոր ընթացք մը ունենայ եւ իբրեւ ատենապետ՝ մէկ թուի պաշտօնի վրայ մնալու կուսակից չեմ: Եթէ ժողովը ալ համոզուած է որ այս վիճակին պատասխանատուն դիւանն է, մենք անմիջապէս կը քաշուինք այս պաշտօնէն, միայն թէ այս մասին անկարելի է մեզի համար որոշում տալ, պէտք է ժողովը արտայայտուի:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Թէեւ Սահմանադրութիւնն ու ներքին կանոնադրութիւնը ռեւէ տրամադրութիւն չունին անվստահութիւն յայտնելու դիւանին դէմ, բայց ես ինքզինքիս ներքին անվստահութիւն յայտնելու այս ձեւով: 50 տարի է ի վեր Երեսփ. Ժողովը գոյութիւն ունի եւ այս ժողովին գործունէութեան մասին երկու կարծիք գոյութիւն չունի, բայց եւ այնպէս այս ժողովը իրմէ պահանջուած օգտակարութիւնը չէ կրցած ցոյց տալ: Ես այս վիճակին պատասխանատու կը նկատեմ մայր դիւանը: Եթէ Ազգ. Ժողով ունինք՝ պէտք է լաւ ըմբռնէ իր դերը: Ո՛չ կանոնաւոր ժողով ունինք եւ ո՛չ ալ նիստերը կանոնաւոր կը վարուին. բաղդին ձգուած գործ մ'է այն: Օրինակի համար, այս գիրս վերջին ժողովին առիթով տրուած է: Խորհրդարանական յանձնաժողովը տեղեկագիր մը պատրաստեց, որուն ընթերցումը միայն 4 ժամ տեւեց եւ մենք մտիկ ըրինք ամենայն համբերատարութեամբ, բայց երբ այդ մասին վիճաբանելու եւ որոշում տալու կարգը եկաւ, երեսփոխաններէ ոմանք ոտքի ելան մեկնեցան եւ դիւանը փոխանակ նիստը շարունակելու, ատենանը փակեց: Ներքին կանոնագիրը եւ Սահմանադրութիւնը 50 տարի առաջ շինուած ըլլալով, հարկաւ այսօրուան պահանջներուն բոլորովին համապատասխան չեն] կրնար ըլլալ, բայց ես այն կարծիքը ունիմ որ այս Սահմանադրութիւնը մեզի 500 տարի կրնայ կառավարել, եթէ մենք գիտնանք պատշաճեցնել ինքզինքնիս օրէնքին:

Մայր դիւանը հազիւ մէկ անգամ մը հրաժարեցուց տեւական բացակայութեան պատճառաւ: Այս կանոնը ուրիշներու համար ալ գործադրուելու ի՞նչ արգելք կայ, կամ ի՞նչ նկատում կրնայ գոյութիւն ունենալ: Կը կարծեմ թէ փոխանակ թելեֆոնով ասկէ անկէ երեսփոխան հրաւիրելու, յարմար կ'ըլլայ որ ներքին կանոնագիրը գործադրուի, օրինաւորութիւն պահելու համար: Իսկ եթէ չենք կրնար ընել ասիկա, ըսենք ազգին որ իրեն պարտաճանաչ ներկայացուցիչներ նշանակէ, փոխանակ այնպիսի մարդոց, որոնք կ'ամբողջաբար չեն գար, կ'ամ կու գան կը ստորագրեն եւ կը մեկնին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներքին կանոնագիրը ռեւէ տրամադրութիւն չունի, սակայն, ստորագրող եւ մեկնող երեսփոխաններու համար:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ասոնք իբրեւ դիտողութիւն կրնան լսուիլ, բայց դուք դիւանը կ'անարգէք: Եթէ չէք անդրադարձեր՝ աւելի գէշ: Երկրորդ անգամ թող կարդացուի այդ գիրը:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես ոչ մէկը անարգել ուզած եմ: Եթէ այդպիսի նպատակ մը ունենամ, գործածելիք բառերս գիտեմ եւ Տր. Թէրզեանէն ալ չեմ վախնար: Ես այնչափ միամիտ ալ չեմ որ ժողովին ատենապետները հրաժարեցնելով, մոզական գաւազանի նման մէկ օրէն միւսը կացութիւնը պիտի փոխուի: Իմ նպատակս է այս ժողովին վիճակին համար դարման մը գտնել: Պ. Սիրունին 4½ ամիս առաջ առաջարկութեան մը խօսք ըրաւ, որուն պատասխանը չէ բերուած. տիկին Պահրի Փարիզէն նամակ մը կը գրէ եւ խորհրդարանական յանձնաժողովի տեղեկագրին քննութեան պէտքը կը յիշեցնէ, որովհետեւ այդ տեղեկագիրն ալ հազիւ 2 ամիսէն եկած է: Այս ժողովին նախագահին դէմ ամբաստանութիւն մը եղած է, ամիսներէ ի վեր կը մնայ Ատենապետաց Դիւանի սեղանին վրայ, ու տեղեկագիրը չի բերուի ժողովին: Ս. Պատրիարքը կը համակերպի այս վիճակին, բայց մենք

¹¹⁵⁹ Երեսփոխան Յակոբ Պահրիի կողակցին խնդրոյ առարկայ գիրին պատճենը կը բացակայի դիւանայթուղթերէն եւ մամուլն ալ լռութեամբ դիմաւորած է գայն:

¹¹⁶⁰ «Ճակատամարտ»ի եւ «Ժողովուրդի Ձայն»ի յիշատակեալ համապատասխան համարներուն համաձայն, Շէիրիկեան իր անվստահութիւնը կը յայտնէր մայր դիւանի կազմին, որ պէտք եղած ջանքը չի նուիրեր ժողովին ներքին բարեկարգութեան եւ նիստերուն արդիւնքի մը հասնելուն համար, եւ կը հրաւիրէր որ տեղ տայ երկաթեայ դիւանի մը՝ ժողովը լաւ պայմաններով ղեկավարելու համար:

պետք չէ համակերպինք: Բազմաթիւ հարցումներ դրկուած են Վարչութեան, որոնց պատասխանները չեն եկած ու այդ պատասխանները բերել տալու միջոցներուն վրայ ալ չէ մտածուած...

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը այդ մասին իր պարտքը կատարած է եւ մէկ երկու նիստ առաջ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչը ուզեց պատասխանել, բայց նիստին դռնփակ ըլլալը առարկելով չուզեցիք լսել:

Տ. Գ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Կը յիշեմ որ մէկ խնդրոյ համար պատասխանեց, սակայն մեռնողներու ու բացականերու ընտրութեան հրահանգ չէ տրուած: Ժողովդ եթէ կ'ուզէ իր վստահութիւնը կրնայ յայտնել, իմ նպատակս ամէն բանի կանոնաւոր կերպով գործադրութիւնն է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. Ծէիրիկեանի գրութենէն որչափ կրցանք հասկնալ, ինք այս ժողովի գործունէութենէն գոհ չէ: Միամտութիւն պիտի ըլլայ ասոր հակառակը պնդել: Սակայն ինք ասոր համար յանցաւոր կը նկատէ դիւանը: Այս կէտն է, ահաւասիկ, որուն համակարծիք չենք կրնար ըլլալ, որովհետեւ ինք [իմա՝ Մայր Դիւանը- Վ.Դ.] ժողովը պատժելու ոեւէ իրաւասութիւն չունի, այլ՝ երեսփոխանները միայն ի կարգ կը հրաւիրէ ու այդ պարտականութիւնն ալ շատ անգամներ կատարած է: Երբ մենք երեսփոխանութեան արժանաւոր հանգամանքը չենք ներկայացներ եւ օրէնքի հակառակ կը շարժինք, անշուշտ օրէնքը ոտնակոխողները մոզական գաւազանով ուղղութեան չեն կրնար բերուի: Պէտք է յիշենք թէ այս ժողովը մեծամասնութիւն ունենալով օրակարգի անցնելու պարտաւորուած ատեն, պ. Ծէիրիկեանի քանի՜ հարիւր գրերը կարդալով ժամավաճառ ըլլալու հարկադրուեցաւ ու արգիլուեցաւ օրակարգով սահմանուած սահմանադրական աշխատանքը կատարելու: Ասիկա կ'ըսեմ իբրեւ օրինակ եւ պէտք կը զգամ յիշեցնելու որ երբ ամէն երեսփոխան ինքզինքը յարգէ, դժգոհութեան պատճառ չի մնար: Մեծամասնութեան ներկայութիւն փնտռուած ատեն, մենք ժամանակ անցնելու համար ատենական գործողութիւններով կը զբաղինք ու պատահած է որ ցրուինք ապարդիւն: Ասոնց պատասխանատուն հարկաւ դիւանը չէ, երբ այս ժողովը կը հեռանայ երբեմն բարեկարգութեան օրինակ ըլլալէ: Կը հետեւի ուրեմն, որ մենք ո'չ բարեխղճութիւն ունինք եւ ո'չ ալ քաղաքավարութիւն. հետեւաբար պէտք է ճշդենք ասոնք եւ բաժնենք այն պատասխանատուութիւնը, որ կ'ուզուի վերագրել դիւանին: Դիւանը իրաւունք ունի վստահութեան քուէ պահանջելու:

Տ. Գ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Պ. Խօնասարեանի խօսքերուն եզրակացութիւնը այն է որ իր տեսակետով պատասխանատուն ես եմ: Ասիկա պատասխան չէ. ուրեմն թող մնայ այդ ցաւը իր վիճակին մէջ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. Ծէիրիկեան այս ժողովին ամբողջական պատճառը շատ աւելի ճիշդ որոշած կ'ըլլար, եթէ ուշադրութիւն դարձնէր այստեղ շատ անգամ խափանարար ձեւով եղած փորձերուն: Ասոնք իրեն բացատրելու պէտք չեմ տեսներ եւ ո'չ ալ յիշեցնել՝ թէ թուղթեր ալ պատռուեցան եւ այնքան աղմուկ յարուցուեցաւ: Ասիկա ժողովին կանոնաւոր գումարման ապացոյցը չէ. ընդհակառակը՝ ապացոյց մ'է, որ մենք չենք դիւրացներ դիւանին գործը: Ես կը յիշեմ, եւ անշուշտ պ. Ծէիրիկեան ալ ինծի հետ կը յիշէ, թէ այս ժողովին յարգելի Ա. ատենապետը անցեալ օր շատ փափկութեամբ կոչում ըրաւ ժողովականներուն, որ խղճմտութիւն դնենք մեր պաշտօնին կիրառութեան մէջ եւ ժողովին պատկառանքը պահենք: Անշուշտ այս կոչը շարժառիթ մը ունէր եւ եթէ պ. Ծէիրիկեան կ'ուզէ արդիւնաւորել ժողովը, պարկեշտ ըլլանք մենք ինքզինքնիս ուղղելու:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Իբրեւ բանաձեւ կ'առաջարկեմ ըսել. «Ժողովը լսելէ յետոյ պ. Ծէիրիկեանի գիրը, անցաւ օրակարգին»:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Այս նամակը կարդալէ յետոյ, ժողովը դիւանին նկատմամբ առանց վստահութիւն յայտնելու չի կրնար անցնի: Օրակարգի անցնիլը վստահութիւն չ'ենթադրեր: Դիւանը իրաւունք ունի վստահութեան քուէ պահանջելու, քանի որ անարգուեցաւ այս գրով:

Տ. Գ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Տր. Թէրզեան կ'առաջարկէ վստահութիւն յայտնել դիւանին, որովհետեւ անպատուուած է. պ. Նաթանեան ալ վստահութիւն առաջարկելու մտքով առաջարկ կ'ընէ, բայց ես կ'ըսեմ որ չեմ ներքէն ինքզինքիս որ դիւանը անպատուեմ:¹¹⁶¹

¹¹⁶¹ Հարկ է ներկայացնել «Ճակատամարտ»ի (940/2761) նկարագրականէն այն բաժինը, որ կը վերաբերի Ծէիրիկեան-Խօնասարեան երոյթներուն, մանաւանդ որ այդ նկարագրականին մէջ Խօնասարեանի վերագրուած է իր կատարած մէկ հաստատումին բողոքովին հակադիր արտայայտութիւն մը, որ կը նկատենք անհաւանական.

Տ. Գ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ինծի համար հաճոյք մը չէ այս տեսակ խնդիրներու մասին խօսիլ: Սակայն պէտք չէ անտեսել որ ազգ. գործերու այս վիճակին զխաւոր պատասխանատուներէն մէկն ալ մայր դիւանն է: Պէտք է գիտնալ թէ Ազգ. Ժողով ունի՞նք թէ չունինք: Ո'չ կանոնաւոր ժողով կայ, ո'չ կանոնաւոր ժողով վարել կայ, եւ այս պատճառով ազգ. գործերը կը մնան երեսի վրայ: Իմ ձգտումս ժողովին կանոնաւորութիւնն է: Ինչո՞ւ բացակայ երեսփո-

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այստեղ դրուած է հարց մը, որուն երկու կողմն ալ շօշափուեցաւ: Դիւանը ունի իր պարտաւորութիւնը, որուն մէջ թերացած է. նոյնպէս մենք ալ ունինք մեր պարտաւորութիւնը, գոր չենք գործադրած:

Իսկ եթէ այս պարտաւորութեան շարքը գործադրելու համար տեղէ մը պիտի սկսուի, դիւանն է որ օրէնքով իրեն տրուած իրաւունքներէն պիտի օգտուի: Պ. Խօճասարեան խօսեցաւ այնպիսի դէպքերու վրայ, որոնք բացառիկ երեւոյթներ են այս ժողովին համար. անոնք տեւական գոյութեան իրաւունք չունին, այլ՝ կու գան եւ կ'անցնին: Իսկ այն անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնեն եւ կ'ըլլան *քրոնիկ*, մեզմէ իւրաքանչիւրը պետք է աշխատի վերջ տալու անոր: Ուրեմն պ. Շէիրիկեան իր անհատական կարծիքն է որ կ'ըսէ եւ անհատապէս անվստահութիւն կը յայտնէ: Բայց իր նամակէն չի հետեւիր թէ ամբողջ պատասխանատւութիւնը կ'ուզէ բեռնել դիւանին վրայ, այլ՝ իր նպատակն է պատասխանատւութեան ծայրը գտնել եւ այդ ծայրը դիւանն է կ'ըսէ: Ես կ'առաջարկեմ փակել այս մասին սկսուած վիճաբանութիւնը, բայց քանի որ հարցը մէջտեղ դրուած է, դիւանին ուշադրութիւնը կը հրաւիրեմ, որպէսզի քիչ մը աւելի ճիգ թափէ եւ իր ձեռք[ը] գտնուած օրէնքներով պատժական գործադրութիւնները ընէ: Այս խորհրդարանը հեզ մարդ մը գտաւ յանձին Դուրեան Ս.ի եւ դադրեցուց զինքը երեսփոխանութենէ, մինչդեռ ամէնքս գիտենք որ Դուրեան Ս. որքան պարտաճանաչ մէկն է եւ եթէ դիւանին կոչնագրին չէ պատասխանած, կա՛մ այն է որ չէ ստացած եւ կա՛մ հարկեցուցիչ պատճառ մը ունեցած է, մինչդեռ կան շատ աւելի անպարտաճանաչներ, որոնց նկատմամբ այսպիսի կարգադրութիւն մը չըլլալը ցոյց կու տայ որ դիւանը լիովին չէ գործադրած իր պարտականութիւնը: Եթէ դիւանը կ'ընդունի կանոնին տրամադրութիւնները՝ գործադրելու պէտք եղած կերպով, չենք վարանիր վստահութիւն յայտնելու իրեն:

ՁԱՅՆԵՐ.- Կը ձայնակցինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովին կողմէ տարբեր արտայայտութիւն մը չ'ըլլար, շնորհակալութիւն կը յայտնենք եւ կը խոստանանք նախանձախնդիր ըլլալ մեր պաշտօնին կիրառութեան մէջ: Եթէ երբեմն դիւանս խստութիւն չի գործադրեր, անոր պատճառը հասկնալի պէտք է ըլլայ ձեզի համար: Բայց վերջապէս ժողովին կամքն ալ յարգելու պարտաւոր ենք:

Ատենական գործողութիւնները վերջացան. պիտի անցնինք օրակարգի, սակայն քանի մը անդամ կը պակսի, ուստի 10 վայրկեան դադար կու տանք:

[ՕՐԱԿԱՐԳ]

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը իր մեծամասնութիւնը գտած ըլլալով, կը հրաւիրենք Վարչութեան ներկայացուցիչը որ խօսի:

Տ. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- (*յանուն Քաղ. Ժողովոյ*) *Գրաւոր*:¹¹⁶²

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես քննիչ յանձնաժողովոյ տեղեկագիրը լսելով այն տպաւորութիւնը ունեցայ, որ անիկա իր անկեղծ համոզումը չէ բերած, այլ՝ խուսափողական միջոցի դիմելով միջին ճամբան ընտրած է եւ աւելի Վարչութեան նպաստաւոր ուղղութիւն մը ունի: Առանց նկատի առնելու կանացի խնդիրները, ըսի ըսաւները, ոչ օրինական ընթացքները, ես կ'ըսեմ թէ անկեղծ չէ այն իր ընթացքին մէջ ու քննադատելի կը գտնէ միայն , մինչդեռ պէտք է ըսեր որ կ'ամբաստանեմ կամ կ'արդարացնեմ: Ինք ատենան մ'է որ քննութիւն կատարած է ու իր եզրակացութիւնը պէտք է բերեր ճիշդ այս կերպով:

խաններ չեն հրաժարեցուիր: Ես պիտի դիմեմ Պատրիարքին, որ Սահմանադրութեամբ իրեն վիճակուած օրէնքը ինք գործադրէ:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովին ներկայ արդիւնքէն ոչ ոք գոհ է: Բայց կը տեսնեմ թէ փոխանակ յանցանքը մեր ալ վրայ առնելու, մէկը կը փնտռենք, որպէսզի զայն յանցաւոր նկատենք, եւ ատիկա ալ դիւանը կ'ըլլայ: Ազգային Սահմանադրութիւնը դիւանին իրաւունք տուած է ժողովը պատժելու համար. դժբախտաբար դիւանը երեսփոխան մը ի կարգ հրաւիրելու իրաւունքն իսկ չէ կիրարկած: Եթէ հոս ամէն երեսփոխան ինքզինքը յարգէ, կրնայ գործ մը տեսնուի: Եթէ մենք մեր նախասիրած ռելէ խնդիրը ուստում ընել տալով օրակարգի անցնենք, այն ատեն իրօք գործ չի տեսնուիր: Մենք ամէնքս ալ ըսենք որ ո՛չ արժանաւորութիւն ունինք, ո՛չ քաղաքավարութիւն, եւ այսպիսով բաժնենք բովանդակ յանցանքը ամենուս վրայ: Հոս ժամանակներ եղան, որ նոյնիսկ թոյլ չտրուեցաւ խօսելու, թուրքեր պատռուեցան, խափանարար ընթացքներ տեղի ունեցան, եւ ասոնց մէջ մենք ենք գլխաւոր պատասխանատուները:

¹¹⁶² Թէրզիպաշեանի գրաւոր խօսքին հետքը կարելի չեղաւ գտնել դիւանաթուղթերուն մէջ:

Սակայն անկեղծորեն խօսելով, ատեն մը որ իրեն մէջ ունի տըր. Դաւիթեանի եւ պ. Օհանեանի պէս անձեր, տարբեր բան մը չէ[ր] կրնար ընել, որովհետեւ իրենք *խտարէի մասպահայթի*¹¹⁶³ դպրոցին աշակերտներն են:

Պէտք է քննենք թէ այս խնդրոյն սկզբնաւորութիւնը ինչպէս եղած է: Երեսփոխան մը՝ պ. Տէրունի, հարցում ըրաւ թէ ճիշդ է որ Չէզոք Տունը պիտի փակուի: Քաղ. Ժողովի կողմէ պատասխան տրուեցաւ որ այդպէս բան չկայ եւ ժողովը միամտութիւնը ունեցաւ հաւատալու տրուած պատասխանին ճշդութեանը վրայ, մինչդեռ իրականութիւնը այն էր, որ նոյնիսկ օտար դեսպանատուն մը դիմում եղած էր այդ նպատակով: Երբ իրողութիւնը պարզուեցաւ այս կերպով եւ պ. Սրենց ալ ձայնակցեցաւ եւ կազմուեցաւ քննիչ յանձնաժողովը, [որ] պաշտօն ունէր քննելու թէ որչա՞նի ճիշդ էր թէ Քաղ. Ժողովի ատենապետը նոյնիսկ հոգեւոր պետերու որոշումով դիմած է դեսպանատուն եւ ոչ օրինական բառերով ուզած է վարկաբեկել խնամատարական գործը, ցցնելով կարգ մը հաշիւներ, ինչպէս՝ Չէզոք Տունը ամիսը 500 ոսկի կը ծախսէ եւ 5 որբ կ'առնէ ու իւրաքանչիւր որբ 100 ոսկիի ապրանք կ'ըլլայ, մինչդեռ մէկ որբը պէտք է 5 ոսկի արժէ, եւն.:

Եթէ այս խնդիրը Համագգայինի որոշումէն բոլորովն ելլած էր, յանձնաժողովը պէտք է յայտնէր իր տեսակետը: Մենք կը դատաւարտենք պէտք է ըսելին յանձնաժողովի անդամները, եթէ իրապէս դատաւարտելի բան մը կայ: Պէտք է նկատի ունենանք որ Քաղ. Ժողովի ատենապետը այստեղ չխօսեցաւ քննութիւն մը կատարելու եւ իրողութիւնը երեւան հանելու պէտքին վրայ, այլ անիկա հաստատապէս ըսաւ որ զեղծումներ կան եւ թէ որոշապէս ըսաւ որ ձեր մարդոց զեղծումները ցոյց պիտի տամ: Այս բացատրութենէն կ'երևայ արդէն թէ ինք համոզուած էր այդ զեղծումներու գոյութեան վրայ եւ երբ ձախակողմէն հարցուեցաւ թէ ինչ ըսել կ'ուզէք «ձեր մարդոց» ըսելով, պատասխանեց թէ ձեր պաշտպանած մարդոց եւ ժողովականք այն տպաւորութիւնը ունեցան թէ մեր մարդիկ նիւթական զեղծումներ կը գործեն եւ գուցէ բաժին մ'ալ մեզի կը հանեն: Ահաւասիկ այս համոզման հետեւանքն է որ ինք հարկ տեսեր է դիմել դեսպանատուն, մինչդեռ քննիչ յանձնաժողովին եզրակացութիւնը այն է որ բացարձակապէս սուտ են:

Քաղ. Ժողովի ատենապետը եթէ մեզի ըսած ըլլար որ բարեկարգութեան կարօտ գործեր կան Չէզոք Տան մէջ, ժողովը անշուշտ անտարբեր չպիտի գտնուէր եւ պիտի արտօնէր զինքը որ զբաղի այդ բարեկարգութիւններով. սակայն ինք այդ ըսածներուն գոյութեան վրայ համոզուած ըլլալով, Չէզոք Տունը *սխալիքիմէ* ընելու ձեռնարկ ըրած է: Եթէ գոյութիւն չունին այդ զեղծումները, ինչպէս կ'ըսէ յանձնաժողովը, այս կերպ ձեռնարկ մը ինչպէ՞ս կ'ըլլայ. ձեռնարկ մը՝ որ ազգին արժանապատուութեան հետ այնքան սերտ յարաբերութիւն ունի:

Գործին սկզբնաւորութեան նայելով, Համագգային Ժողովի մէջ Ազգապետը ըսեր է թէ ականջիս ձայներ կու գան Չէզոք Տան մասին: Այս յայտարարութիւնը առիթ պէտք է ըլլար քննութիւն կատարելու անմիջապէս, մինչդեռ 15 օր յետոյ լսուեցաւ այստեղ որ նոր սկսեր է քննութիւն կատարելու, եւ թէ փաստերը իր թղթապանակին մէջ էին, ինչպէս ըսաւ: Ստուգիւ եթէ այդ փաստերը իր թղթապանակին մէջ էին, պէտք է արդարացնէ իր ըսածները, հակառակ պարագային, եւ որակեցի զինք ատենին, պէտք չէմ տեսներ կրկնելու այստեղ: Աւելի լաւ էր որ այդպիսի զեղծում մը գոյութիւն ունենար, քան թէ Վարչութեան ատենապետը այս ընթացքին մէջ գտնուէր:

Ես քննադատելի բառը չափազանց մեծ պատիւ մը կը համարեմ Վարչութեան համար: Պէտք է վճռել զիրենք այս պաշտօնէն, այն պատճառաւ որ առանց հաստատած ըլլալու զեղծումներու [գոյութիւնը] չափազանց եռանդով անպէտ ձեռնարկներ ըրած է:

Իմ այս եզրակացութենէս յետոյ, կ'ուզեմ խօսիլ նաեւ ուրիշ խնդրոյ մը վրայ. այն ալ պ. Օտեանի պարագան է: Ամենքս գիտենք որ պ. Օտեան ազգ. երեսփոխան մ'է, սակայն հակառակ իր այս դիրքին, աջէն ու ձախէն լսուած ամէն խօսք առտուան տոմսակի, իրկուան տոմսակի նիւթ կ'ընէ ու կը գրէ: Ասիկա երգիծաբանի մ'ալ վայել ընթացք չէ, գործը պարզապէս *շանթաժի* ձեւ առնել սկսած է, մինչդեռ ինք պէտք է յարգանք պարտադրէ մեզի իր գրածներուն [նկատմամբ], ինչպէս յարգանք ունինք իր երգիծական տաղանդին: Ինք իբրեւ ազգային երգիծաբան գուցէ կարենայ ըսել կարգ մը բաներ, որոնք չպիտի ներէ իրեն ըսել երեսփոխանի հանգամանքով: Ասոր օրինակը քանի մը օր առաջ ալ տեսնուեցաւ, երբ Քաղ. Ժողովի ատենապետին վերագրեց կարգ մը խօսքեր, որոնց համար ըսաւ յետոյ թէ այսինչը իրեն ըսած է, այսինչը իրեն ըսած է: Ասոնք պատուաբեր գործեր չեն. հետեւաբար պարտք կը զգամ իբրեւ դիտողութիւն ներկայացնել այստեղ:

¹¹⁶³ Օսմաներէն դարձուածաբանութիւն, որ ունի օրուան կամ պայմաններուն համաձայն բան մը ընելու, բժախնդիր չգտնուելու, լաւագոյնին չձգտելու իմաստ:

Տ. Օ. ՉԻՖԹԷ ՍԱՐԱՖ.- (գրաւոր)¹¹⁶⁴

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Անցեալ նիստին ա. Խօճասարեան եւ ա. Թէքէան խօսեցան ժողովի ներկայացուած տեղեկագրին մասին եւ որքան դիտեցի հեռացան իրենց դատաւորի հանգամանքէն նոյնիսկ իրենց յայտարարութեամբ: Աւելի զարմանալի գտայ Գարաեան Էֆ.ի խօսքերը: Ինք իբրեւ բազմամեայ եւ հմուտ դատաւոր մը, չափի ներքէն ինքզինքին գլորելու այս սխալին մէջ: Խորհրդարանական յանձնաժողովը լաւ ըմբռնած էր իր դերը եւ չուզեց գլորիլ այդ սխալին մէջ, ուր պէտք էր գլորիլ կ'ըսեն, ու ինք տեսաւ որ իր դերը քննիչ մարմնոյ մը դերն է միայն, ու չունի երբեք իրաւասութիւն իրեն վճիռը բերելու, ըսելով որ արդար է կամ անարդար: Այս ժողովն է որ պիտի կատարէ այդ դատաւորի հանգամանքը ու պիտի վճռէ ինչ որ յարմար կը տեսնէ:

Բայց այս եզրակացութիւնը յառաջ գալու համար, այս ժողովին իւրաքանչիւր անդամը իբրեւ դատաւոր պէտք է տեղեկ ըլլայ ամէն մանրամասնութիւններու եւ նոյնիսկ ամենափոքր իրողութիւններու: Հետեւաբար այս տեսակետէն առաջնորդուելով, բերինք այդ տեղեկութիւնները, որուն համար ըսին թէ երկար էր ու պէտք չէր որ գրուէին այդ մանրամասնութիւնները:

Կարծեմ կրցաք ըմբռնել թէ ինչ ոգիով շարժած ենք այս գործին մէջ, առանց խորհելու ո՛չ աջը, ո՛չ ձախը, կամ հաճելի ըլլալու մէկին ու տհաճելի ըլլալու միւսին:

Մեր աշխատութիւնը 3 ամիս տեւեց, շաբաթը 3 օր հաւաքուելու պայմանով, որովհետեւ գործին կարելորութիւնը այդպէս կը պահանջէր եւ ամենայն խղճի հանդարտութեամբ ստորագրեցինք մեր տեղեկագիրը: Պարոնայք Խօճասարեան, Թէքէան, Չիֆթէ Սարաֆ, ինչպէս ամենքդ ալ դատաւորներ էք տուէք ձեր վճիռը այս քննութեան վրայ: Ըսէք թէ անպարտ կը գտնէք զիրենք եւ այդ կերպով պիտի տանք մեր վճիռը: Յանձնաժողովը առարկութիւն չունի ընելիք:

Յանձնաժողովի ներկայացաւ 4 տեսակ խնդիր. 1.- որբերու գեղծման խնդիր, 2.- վարչական խնդիր, 3.- մատակարարական խնդիր, 4.- Վարչութեան ատենապետին դեսպանատան դիմումի խնդիր: Տեղեկագրին մէջ որբերու գեղծման խնդրոյն վրայ երկարօրէն խօսուած է, սակայն մէկ քանի կէտերու վրայ մանրամասնութիւն հաղորդել աւելորդ չեմ նկատեր:

Տր. Արթինեանի յիշած որբերէ մէկը Պերճուհի Հուրիյէ անուն աղջիկն է: Այս աղջիկը, որ 1920 Օգոստոս 1ին ընդունուած է Չէզոք Տուն, Օգոստոս 25ին Չէզոք Տան յանձնաժողովի մեծամասնութիւնը կ'որոշէ վերադարձնել, որովհետեւ հակառակ անոր որ շատ ջանք եղեր է խոստովան[ե]ցնելու զինքը, չէ խոստովաներ, ու այս վիճակին մէջ է որ կ'որոշեն թուրք ըլլալը. ինքն ալ արդէն կը յայտարարէր որ թուրք է: Հարկ չկայ աւելցնելու որ յամառ աղջիկ մ'էր ու անդրդուելի կը մնայ իր յամառութեան մէջ: 1921 Փետրուար 13ին այս աղջիկը փախած եկած ու ըսած է թէ թուրքերը զինքը անօթի ձգած եւ ծեծած են, ու այս պատճառաւ վերադարձած է: Չէզոք Տան մէջ 5-6 օր վար կը դնեն, բայց բան մը չ'ըսեր, յետոյ 20-21 օր հեռաւոր տան մը մէջ կը պահեն, ուր կը յայտարարէ թէ ներողամիտ եղէք, եթէ առաջ չ'խոստովանեցայ, ինծի վախցուցին ըսելով որ հայերը քեզ պիտի սպաննեն, այդ պատճառաւ հայ չեմ ըսի, բայց ահա կը յայտարարեմ որ հայ եմ եւ այժմ կը գտնուի Մեծ Կղզիի ապաստանարանը:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Կը խեղաթիւրէք գործը. սուտ կը խօսիս ըսած եւ յանձնած են որբը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տեղեկագրին մէջ մի առ մի յիշուած էին այս դէպքերը, ինչ որ լուսաբանութեան կը ծառայէ, փափաքելի է որ դուք անոնք խօսիք:

Տ. ՕՀԱՆԵԱՆ.- [շարունակելով] Ես պիտի խօսիմ այն նիւթերու վրայ, որ[ոնք] պիտի օգն[են] լուսաբանութեան համար:

Մարքուհի Նաճիյէ: Այս աղջկան մասին Տր. Արթինեան սքողեալ տողեր ունի: Ինք կ'ըսէ այս որբը առնուեցաւ Սուլթան Ահմէտ Ս. պէյի տունէն, պէյը շատ աշխատեցաւ. բայց չ'աջողեցաւ, որովհետեւ Ս. պէյ հիւանդ էր, գուցէ մեռած: Այս որբը խոստովանեցաւ. Կարնոյ Օվանըզ գիւղէն եւ հայ ըլլալը: Վերջը տեսչուհիին ընկերակցութեամբ Ս. Պատրիարք հօր ներկայացաւ, բայց...: Մեր կատարած քննութենէն կը հասկցուի թէ այս որբը առնուած է 1920 Հոկտ. 6ին եւ Նոյեմբեր 11ին մէկ ամսուան աշխատութենէ վերջ խոստովանած է իր հայ ըլլալը: Այժմ կը գտնուի Պօյաճը Բէօյի որբանոցը (Չէզոք Տան տոմար, թուահամար 44): Ծիշդ է որ այս որբը կը գտնուէր այն 375 որբերուն մէջ, երբ թրքական ոստիկանութեան յանձնուած էր պահ մը որբերու քննութեան գործը: Թուրք ոստիկանութիւնը 400 որբերէն 375ը թուրք հանած էր: Այս վիճակին առջեւ դիմում եղաւ անգլիական

¹¹⁶⁴ Այս գրաւոր ներկայացուած խօսքն ալ կը բացակայի դիւանաթուղթերէն:

դեսպանատան, ըսելով որ հայ որբերը թուրք կը հանեն. այն ատեն իրենք ձեռք առին գործը եւ մեր որբախոյզները, որոնք ի ձեռքն ունէին թուրք ոստիկանութեան կողմէ իբրեւ թուրք նշանակուած որբերու տուներուն հասցէները, ցոյց տուին անգլիական ոստիկանութեան այդ հասցէները եւ այդ ցուցմունքին վրայ հաւաքուեցան անոնք: Ահաւասիկ անոնց մէջ կը գտնուի նաեւ այս Մաքրուիին: Հետեւաբար, Տր. Արթինեանի կէտադրեալ բացը մեզի համար անմեկնելի մնաց. ապահովաբար նոյնը պիտի [մնայ] նաեւ ձեզի համար ալ:

Տր. Արթինեան դարձեալ իր յօդուածին մէջ կը խօսի օրտուցի Ֆաթմայի մասին, որ Նեճաթի պէյի տունէն առնուած է: Այս որբի մասին է որ պ. Էպլիդաթեան ըսած է եթէ քիչ մը ծանրանաք, կարելի կրնայ ըլլալ երեւան հանել իր ազգութիւնը: Ս. Պատրիարքը հրաւիրուել է որ անգլ. դեսպանատան յանձնէ եւ 1920 Ապրիլ 25ին յանձնուել է այն Ատաբազարի նախկին քայմաքամ Նեճաթի պէյին: Ըսուած է թէ բողոք չէ եղած, մինչդեռ եղած է, բայց յանձնողը անգլ. դեսպանատունն է: Ոստիկանական տնօրէն Նուրէտտին պէյ 195 թիւ եւ 6 Մայիս 1920 ամսաթիւ բողոքագրով մը կը դիմէ անգլիական դեսպանատուն: Հոն նկատողութեան կ'առնուի այդ գիրը եւ նոյնպէս *Էնթելիմանու Պիւրօն*¹¹⁶⁵ կը հաստատէ թէ աղջիկը թուրք է:

Ըստ օրինի մէկ ամիս պէտք է պահուել Չէզոք Տան մէջ, բայց 3 ամիս պահուած է, անկէ Գալֆաեան որբանոց ղրկուած է 8-9 օր ալ հոն պահուելու համար, բայց 15 օր պահուելէ յետոյ, Գալֆաեան որբանոցի մայրը ըսած է թէ այս աղջիկը թուրք է ու ղրկուել է Ս. Պատրիարքի տունը, ուր իբր վերջին փորձ 8 օր մնալէ վերջ, Նեճաթի պէյի վերադարձուել է: Ինչպէս ըսի, անգլ. դեսպանատունն է որ համոզում գոյացուցեր է որ թուրք է եւ դեսպանատունէն յանձնուել է Նեճաթի պէյի: Առ այս ատենագրութիւնը այնքան բացորոշ էին որ ոեւէ կասկածի առիթ տուող պարագայ չգտանք:

Տր. Արթինեան դարձեալ իր յօդուածին մէջ կ'ըսէ թէ կ'ուզուել ետ դարձնել Գատըզիւղ բնակող Ֆեհմի պէյի Ժընըվիէվը, զոր ամէն շաբթու անոր տունը կը ղրկէր Ս. Պատրիարքը: Ժընըվիէվ Չէզոք Տան հետ գործ չունէր, այլ՝ Կանանց Լիկայի ապաստանարանին մէջ կը գտնուէր: Այդ Լիկան անպատշաճ ոճով նամակ մը կը գրէ Ս. Պատրիարքին եւ կը պահանջէ որ Ժընըվիէվը իրենց յանձնեն, պատճառաբանելով որ կղզի պիտի ղրկեն: Ս. Պատրիարքը կը պատասխանէ որ այս խնդրոյն համար ձեր ինծի դիմելու ձեւը առնուազն անքաղաքավարութիւն է:

Այս որբն է Ժընըվիէվը, որուն համար Տր. Թիւլեան ըսաւ որ կարգ մը գրոյցներու [մասին] պէտք է լուսաբանութիւն տրուի: Պ. Խօճասարեան անցեալ նիստին առաքելեց թէ յանձնաժողովը չունէր իրաւասութիւն այս մասին հարցաքննելու Ս. Պատրիարքը, այլ եթէ որոշ ամբաստանութիւն մը կար, այն կը քննուէր եւ կը յանձնուէր Ատենապետաց Դիւանին: Այս ամէնը մենք գիտենք, սակայն պարտաւորուեցանք այս տեղեկութիւնները առնել ուղղակի Ս. Պատրիարքէն, իբրեւ Չէզոք Տան հետ յարաբերութիւն ունեցող խնդիր: Պ. Չիֆթէ Սարաֆ եւ Պ. Թէքէեան, որ Արթինեանի ներբողը ըրին իբրեւ գիտուն անձ, կրնայ ըլլալ, եւ հակառակը չեմ կրնար ըսել, բայց մարդ մը կրնայ գիտուն եւ պատուաւոր մէկը ըլլալ եւ գործի մը մէջ կիրքով գործել: Մենք ամբողջ ամիս մը այս գործով զբաղեցանք, լսեցինք տիկ. Տայլերեանը եւ Տր. Արթինեանը, ինչպէս նաեւ Կիւրիինի Ազգ. Միութեան ատենապետը: Ս. Պատրիարքը այս աղջիկը ղրկել է Գատըքէօյ Ֆեհմի էֆ.ի տունը եւ տիկին Պահրի համամիտ գտնուել է իրեն, որովհետեւ Ֆեհմի պէյ թուրք անուն իսկ դրած չէ, այլ՝ հայ անունով պահած է այդ աղջիկը եւ իր մասին շատ նպաստաւոր վկայութիւն ըլլալէ զատ, ինք կ'ըսէ որ գտէք պատուաւոր հայ երիտասարդ մը, որպէսզի ամուսնացնենք անոր հետ, եւ պատրաստ եմ նոյնիսկ դրամօժիտ տալու: Գոնիայէ, Զէօթահիայէ եւ ուրիշ առաջնորդարաններէ շատ նպաստաւոր տեղեկութիւններ տրուած [են] Ֆեհմի էֆ.ի մասին իբրեւ հարիւրաւոր հայեր ազատող մէկը: Մենք հաւատացինք որ իբրեւ զաւակ կը սիրէ այդ որբը եւ ամէն գուրգուրանք կը տածէ անոր նկատմամբ:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ուրեմն գլխաւոր գործը կատարուած է Չէզոք Տունը չհաստատուած:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (շարունակելով) Երբ զինադադարը հռչակուեցաւ, առաջին թափով առնուեցան այդ տղաքը եւ հայ որբանոցներ տարուեցան, սակայն այն որ թուրք եմ կ'ըսէ, Չէզոք Տուն կը տարուի ինքնութիւնը ստուգելու համար:

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- Ուրեմն Չէզոք Տունը սուտ խօսքերը եւ յայտարարութիւնները ստուգելու տեղ մ'է:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (շարունակելով) Գրեթէ այդպէս է, բայց հայ ըլլալը ստուգելէ վերջ այդ տղաքը ազգին կը դարձուին:

Մինչեւ հիմա Պոլսոյ մէջ գտնուած 4-5000 որբերէն 3000ը հայ ազգը ազատել է եւ այս ալ եղած է հետեւեալ

¹¹⁶⁵ Գաղտնի ոստիկանական կամ հետախուզական գրասենեակը:

ձեռով. այսինքն՝ իմացուելով որ այնինչ տեղը տղաք կան եւ որբախոյզները զացած ու անոնք առած են: Չէզոք Տունին մէջ առնուած 184 հայ տղաքներուն չափ ալ թուրք գտնուած է: Մինչեւ հիմա, այսինքն՝ 1919 Մայիսէն սկսելով 1920 Մայիս, մենք տուած ենք 7617 լիրա 8½ դրուշ: 19 Մայիսէն 1921 Օգոստոս, որբահաւաքներու ամսական տուած ենք 6152 լիրա 63½ դրուշ: Որբահաւաքներու ծախք տրուած է 2039 լիրա 97½ [դրուշ]: Ընդհանուր գումար 15,880.48 լիրա: Որպէսզի այս ժողովը լուսաբանուի Չէզոք Տան մատակարարութեան արդի վիճակին վրայ, պարտք կը զգամ մանրամասնել ամսական ծախքի գումարը: Չէզոք Տունը ներքին պաշտօնեայ ունի 4: Մէկ տեսչուհի ամսական 22½, խոհարար 10, դռնապան 10, առժամեայ մառանապետ 6, գումար՝ 48½: Մատակարարութեան համար 176½ ոսկի, իսկ 3 որբախոյզի կը տրուի ամսական 175 ոսկի, որով Չէզոք Տան ամսական պիտոճեն է 400 լիրա:

Բոլոր ծախքերը ամսէ ամիս կանոնաւոր կերպով արձանագրուած են եւ մինչեւ Մեպտեմբեր այս վիճակը յստակ կերպով կը տեսնուի:

Աւելի մանրամասնութիւն կարելի է գտնել խորհրդարանական յանձնաժողովի տեղեկագրին մէջ: Հոն իբրեւ եզրակացութիւն ըսուած է որ որբերուն դրամով թուրքերու ծախուած ըլլալու պարագան գայթակղեցուցիչ տուտ մ'է եւ անգոյ է: Բոլոր պաշտօնեաները քննելով հարցաքննելով, մեր հանած արդիւնքը այս եղած է: Ես այս քննութեան արդիւնքէն չհանդիպեցայ մէկուն որ իրողութիւն մը հաստատէր եւ կամ կասկած մը յայտնէր ռելէ որբախոյզի նկատմամբ: Ընդհակառակը, այն համոզումը ունեցանք որ անոնք շատ մը պարագաներու մէջ իրենց պարտականութիւնը կատարած են:

Այս խնդրոյն առթիւ կատարուած քննութեան ընթացքին, ո՛չ տիկին Տայլերեան եւ ո՛չ ալ Տր. Արթինեան կրցան հաստատել թէ հայ անհատ մը որբ ծախած ըլլայ. ասիկա ամօթ եւ նախատինք մը պիտի ըլլար մեզի համար, հետեւաբար այս նպատակաւ եղած խօսքերը կը ժխտենք եւ կը խորհինք թէ մասնաւորապէս անգլիացիները եւ բոլոր օտար ազգեր, որոնք մեր վրայ գաղափար ունին իբրեւ կանոնաւոր ազգ, ի՞նչ պիտի խորհին արդեօք երբ մտածեն թէ կը գտնուի հայ մը, որ ծախէ իր զաւակը:

Ինչ որ յանձնաժողով[ի]ս պատահեցաւ[ն] իր քննութեան արդիւնքին մէջ՝ տոմարական անկանոնութիւն կամ կամքէ անկախ հարկադրութիւններ են: 5 տղայ ալ իրենց դիմագծութեան նմանութեան համար յանձնուած են: Այս տողոց համար նոյնիսկ Տր. Արթինեան չէ պնդած որ հայ են ու այդպէս ալ արձանագրուած է:

Տոմարական անկանոնութիւնը գեղծում չ'ենթադրեր, որովհետեւ բոլոր վճարումները եղեր են Ս. Պատրիարքին կողմէ Չէզոք Տան յանձնաժողովին հետ համախորհուրդ եւ Խնամատարութեան կողմէ ամէն վճարում կատարուել է յետ քննութեան: Այս պատճառաւ գեղծում չկայ, սակայն պատահած է որ ելքին տեղ մուտք, մուտքին տեղ ելք նշանակուած ըլլայ: Իսկ միւս ըսի ըսաւները անհիմն են բոլորովին, ինչպէս յանձնաժողովի մը անդամին 200 ոսկի խլացուցած ըլլալը, եւն.: 25 ոսկիի սխալ հասկացողութիւն մը պատահած է, ինչ որ վերջն ալ ուղղուած է:

Տ. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Թող ներէ խորհրդարանական յանձնաժողովի յարգելի ներկայացուցիչը ընդմիջելու զինքը եւ հարցնելու թէ արդեօք իր յիշած տոմարական խնդիրները, այսինքն ելքի տեղ մուտք եւ մուտքի տեղ ելք նշանակուած ըլլալը անկանոնութիւն մը չ'է եւ Քաղ. Ժողովի մը պարտականութեան սահմանին մէջ չ'է ասոնք հարցնել եւ քննել:

Տ. Ն. ՕՀՆԵԱՆ.- Գողութիւն չկայ, որպէսզի աղմուկ հանուի: Եթէ անկանոնութիւն պատահած է, օրուան վարչութեան կը դիմուի որ անոնք երեսան հանէ եւ հարթէ, ո՛չ թէ աղմուկներ հանելով անվստահութիւն յառաջ բերուի ազգին եւ օտարներուն առջեւ, ինչ որ այդ հաստատութիւնը կործանել է: Յանձնաժողովս հիմնական ամբաստանութեան առարկայ ըլլալիք գործի մը չհանդիպեցաւ: Մեր երկարօրէն կատարած քննութեամբ հասանք այն եզրակացութեան թէ այս խնդիրներու մէջ ռելէ հիմնական ամբաստանութեան առիթ չկայ. ընդհակառակը, անձնական մրցման գործեր են, որոնք պայթուցիկ ռումբի մը պէս պայթեցան մինչեւ հոս:

Այս խնդիրները տիկին Պահրիի, տիկին Տայլերեանի եւ Տր. Արթինեանի մէջ յառաջ եկած խնդիրներ են: Մեր գոյացուցած համոզումը այն եղաւ որ, եթէ Ս. Պատրիարք Հայրը փոխանակ ասոնցմէ մէկ մասը հրաժարեցնելու, այս երկուսը նոյնքան իրարու միացուցած ըլլար, իրերը այս վիճակին չէին հասներ: Ինք, ընդհակառակը, մէկ մասէն տարուած միւս մասը դուրս նետած է եւ այս վեճերը այլեւս ծայր տուած են: Մենք այս կէտը Ն. Սրբազնութեան ալ ուշադրութեան յանձնեցինք:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- (ընդմիջելով) Ս. Պատրիարքը չէր կրնար ընել, որովհետեւ վնասակար գործ տեսած եւ կա՛թեր ըրած էին:

Տ. ՕՀԱՆԵԱՆ.- [շարունակելով] Գալով ներքին խնդրոյն, ինչպէս որ Չեզոք Տան յանձնաժողովի անդամ եւ այդ գործոց մօտէն տեղեակ պ. Չափուշեան մեզ հաւաստեց, այս երկու կողմերը կազմելու եւ իրարու դէմ շարժելու գործին մէջ շատ յոռի դեր մը կատարած են տիկին Պոնաբարդեան մէկ կողմէ, Անդրանիկ Բաբերդեան միւս կողմէ, այնչափ որ գործը պայթած է վերջապէս եւ խնդիրը եկած է Ազգ. Ժողովին: Մեր համոզումը այն եղաւ որ, ինչպէս ըսի, եթէ Ս. Պատրիարքը փափաքէր, գործը այս վիճակը չէր ստանար:

Այս առիթով կ'ուզեմ դիտել տալ նաեւ որ վերջին անգամ պ. Տ. Սովսէսեան Եւրոպայէ ուղեւորութենէ դարձին, պնդեց յանձնաժողովին առջեւ որ Ս. Պատրիարքը Վարչութեան հետ չէ բանակցած պիտոճէի մասին, մինչդեռ նախկին Վարչութիւնը այդ պիտոճէն հաստատած է, իրազեկ ըլլալէ յետոյ գործերուն:

Պ. Տէրունի ամբաստանութիւն մը ըրաւ այս ժողովին թէ, ոստիկանութեան պաշտօնատան մէջ ըսուել է իրեն որ քիչ օրէն պիտի փակուի Չեզոք Տունը եւ այդ խօսքին ու պ. Տ. Սովսէսեանի ձեռնարկին մէջ կապ մը ըլլալու մասին ակնարկութիւն մը ըրաւ: Խորհրդարանական Յանձնաժողովը վստահ ըլլալով պ. Տէր Սովսէսեանի ինչպէս քաղաքացիական արիութեան, նոյնպէս նկարագրին վրայ, պարագայ մը որ կ'ընդունի ու կը հաստատէ կարծեմ նոյնիսկ ձախակողմը, հարկ տեսաւ քննելու այս կետը ու համոզուեցաւ որ այս ակնարկութիւնը յաճախ որբախոյզներու ալ եղած խօսքի մը արձագանգն է: Ոստիկանութեան Քրտն Սիյասիի¹¹⁶⁶ պետ Շատի պէլէ ու թուրք որբերու տնօրինութենէն լսուած խօսք մ'է այս, ու ինչպէս ըսի, ոստիկանութիւնը իրեն յանկերգ ըրած է: Յանձնաժողովս համոզում գոյացուց նաեւ, որ անհիմն էր այն ամբաստանութիւնը, թէ պ. Տ. Սովսէսեան իր յանախորդներէ մէկուն շնորհի մը ընելու համար այս ձեռնարկը ըրած է եւ թէ պ. Գամբէր Շիրինեան կաշառք առաջարկած է: Այս կէտն ալ չհաստատուեցաւ եւ ընդհակառակը, պ. Մ. Ֆրէնկեան հաստատեց թէ դատական գործի մը հետեւանքով երկար ժամանակէ ի վեր յարաբերութիւն ալ չունի պ. Տ. Սովսէսեանի հետ, իսկ պ. Գ. Շիրինեանէ այսպիսի արարք մը չի կրնար սպասուիլ: Ասկէ գատ, Մ. Ֆրէնկեան իր Հայրենիքի Տուրքի ամսականը չի վճարեր, մինչդեռ Չեզոք Տան 1/4ին միայն տէրն է, որուն համար հազիւ 20 ոսկի պիտի առնէր: Այս գործին ալ բացարձակ սուտ ըլլալը հաստատուեցաւ...

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Նոյնիսկ այս պայմաններու մէջ «քննադատելի» ըսած էք, ինչո՞ւ պախարակելի չէք ըսած. կրնայիք այդպէս ալ ըսել:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Եթէ պախարակելի գործ մը գտնէինք, պիտի պախարակէինք: Եթէ այս արարքին հետեւանքով վնասակար բան մը եղած ըլլար, պիտի դատաւարտէինք: Իսկ ներկայ պայմաններու մէջ, ուր ռեւէ վնաս յառաջ եկած չէ ազգային տեսակետով, քննադատելի միայն կը գտնենք:

Գալով այն կէտին, այսինքն թէ Քաղ. Ժողովի ատենապետը անգլիական դեսպանատունը երթալով ի՞նչ ըսած է: Մեր ընկերներէն Տր. Դաիթեան այս խնդրոյն քննութեան համար անգլիական դեսպանատունը դրկեցինք: Ինք գնաց ու հարկ եղած քննութիւնը կատարելով տեղեկութիւն բերաւ որ պ. Տ. Սովսէսեան ըսեր է. «en supprimant la maison neutre, nous transféreront dans une orphelinat arménien»¹¹⁶⁷:

Տ. Դ. Տ. ՍՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս խօսքը որո՞ւ ըսեր եմ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Կամ պ. Կրէյվսին, կամ պ. Զենետիին:

Տ. Դ. Տ. ՍՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Պէտք է որոշէք թէ որո՞ւ ըսուած է:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Պ. Կրէյվսին:

Տ. Դ. Տ. ՍՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Շատ աղէկ, շարունակեցէք:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Յանձնաժողովս երկարօրէն խորհրդակցելով այս մասին, հասաւ այն եզրակացութեան թէ, քանի որ փոխադրութեան առաջարկ կայ, ուրեմն բոլորովին ջնջման խնդիր չկայ եւ սխալ հասկացողութեան արդիւնք է գործը, որովհետեւ ջնջել կը նշանակէ բոլորովին գոցել ռեւէ հաստատութիւն: Անշուշտ ճիշդ չ'ըլլար ըսել որ անգլ. դեսպանատունը երթալու իրաւունք չունէր Վարչութեան ատենապետը: Ատիկա իր իրաւասութեան մէջն էր, սակայն կ'ըսենք որ այնքան փութոյնութեան պէտք չկար, պէտք էր փափկութեամբ մօտենայինք այս խնդրոյն եւ պէտք էր Ս. պատրիարքը ինք երթար, քանի որ Համագումարի որոշումը այդպէս էր: Չարմա-նայի է որ Չեզոք Տունի մասին այն բանը որ Վարչութիւնը ինք պէտք է գնահատէ, ուրիշի մը վճռին եւ գնահատութեան կ'ենթարկէ: Անկէ վերջ կու գայ Համագոյնի Ժողովի ընթացքը, անոր փութոյնութիւնն ալ այս մասին անմեկնելի կը մնայ: Անշուշտ ազգին այս տագնապալի վիճակին մէջ այս կարգի ընթացք մը

¹¹⁶⁶ Քաղաքական բաժնի:

¹¹⁶⁷ Չեզոք Տունը վերացնելով հայկական որբանոց մը կը փոխադրենք:

քննադատելի է՝ բայց դաւանանական հանգամանք չունի, որպէսզի դատապարտութեան ալ առարկայ ըլլայ:

Տր. Արթինեան եկաւ եւ յայտարարեց թէ ինքն ալ գրած նամակին համար ռելէ թշնամական զգացում չունի եւ իր այս յայտարարութիւնը բառ առ բառ արձանագրուեցաւ ու ինքն էր որ ըսաւ նաեւ որ պ. Օտեանի ինք հաղորդած է այս մանրամասնութիւնները ու այդ յօդուածը գրել տուած է: Այս է պատճառը որ պ. Օտեան չկանչուեցաւ յանձնաժողովին առջեւ. բան մը, որուն դէմ բողոքեց անցեալ նիստին:

Պ. Օտեան թող հաստատէ թէ ինք տոքթ. Արթինեանէ չէ առած տեղեկութիւնը եւ անոր վրայ հիմնուելով չէ գրած իր տոմսակը: Այդ պարագային մենք չենք քաշուիր Տր. Արթինեանը իբրեւ զրպարտիչ եւ ստախոս արձանագրելէ եւ պ. Օտեանի մասին գրուած հատուածն ալ կը ջնջենք:

Այս բերանացի բացատրութիւնը տալէ վերջ, ժողովիդ մեր հաղորդելիք տեղեկութիւնները կը լրանան: Մեր քննութեան արդիւնքը ժողովիդ բերած ենք ոչ թէ մեծամասնութեամբ, այլ միաձայնութեամբ, բայց ինչպէս ըսի, դուք իբրեւ դատաւոր իրաւունք ունիք ընդունելու կամ մերժելու: Այս տեսակէտով մենք ինչ որ գտանք թեր ու դէմ, անիկա բերինք այս ժողովին: Կը մաղթենք որ ուրիշ ատեն նմանօրինակ յանձնաժողովներ կազմելու եւ այս կարգի քննութիւն մը կատարելու հարկին ներքեւ չգտնուինք:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ՝.- Խօսք կ'ուզեմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բացի Ս. Նախագահէն, որ պէտք տեսած ատեն խօսելու իրաւունք ունի, ուրիշ 6 երեսփոխաններ ալ խօսք ուզած են. միւս կողմէ՝ ժողովականներն ալ հետզհետէ կը մեկնին. ուստի վիճաբանութեան շարունակութիւնը կը թողուի յառաջակայ նիստին:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Մենք կը փափաքինք որ նիստը շարունակուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Չորս ժամի մօտեցաւ նիստին բացումը: Եթէ ժողովին բացման ատեն կայ, նիստը փակելու ալ ատեն կայ եւ 3 ժամէ աւելի նիստին շարունակութիւնը կանոն չէ: Արդէն քանի որ այսօր եզրակացութեան մը չափտի յանգինք, վիճաբանութեան շարունակութիւնն ալ արդիւնք մը չի կրնար տալ: Միայն յառաջակայ նիստը դուք որոշեցէք, քանի որ վիճաբանութիւնը աւարտելու ստիպողութիւն ցոյց կու տաք:

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ [ԵԷ] ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ուրթ օրէն պէտք է գումարուի:

(Յաշորդ նիստը 8 օրէն գումարելու որոշումով, ատեանը փակուեցաւ ժամը 6ին)¹¹⁶⁸

¹¹⁶⁸ Մամուլի մէջ երեւցած տեղեկատուութիւնները նաեւ կը նշեն հետեւեալը, որուն վերաբերեալ արձանագրութեան չենք հանդիպիր ատենագրութեան բնագրին մէջ. «Ընթերցուեցաւ նոյնպէս Համարակալութեան Դիւանին տեղեկագիրը, որ կ'ընդունէր Ազգ. Ժողովին համար ներկայացուած ուրոյն պիւտճէն՝ ժողովին որոշման յանձնելով անոր գործադրութիւնը: Այս հարցն ալ օրակարգ անցաւ»:

[Համագգային Խորհուրդ]

19 Դեկտ. 1921

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5ին

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արք. Նազեան, Փրոֆ. Զ. Պէգնեան, Տեարք Թերզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան, Ս. Նալբանդեան, Յ. Գարտաշեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Տ. Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Արամ Հալաճեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան:

1° Կարդացուեցան Աթենքի դիւանագիտական ներկայացուցիչ Պ. Տիգրան Չայեանի Դեկ. 16 եւ 18 երկու հեռագիրները,¹¹⁶⁹ որոնցմով հելլէն կառավարութեան կողմէ ուրիշ կողմերէ մերժուած գաղթականներու ընդունումը ըլլալը կը հաղորդէր, սակայն կը խնդրէր որ օգնութեան համար կազմակերպութիւն մը ըլլար ստիպողաբար:

Ս. Պատրիարքը այս առթիւ հաղորդեց թէ ինքն նախապէս հեռագրած էր Պ. Տիգրան Չայեանի, որպէսզի դիմում ընէ հայ գաղթականաց ընդունելութեան համար եւ այս հեռագիրին պատասխանն էր որ հիմա կը ստանար:

Նոյնպէս Ս. Պատրիարքը հաղորդեց որ, ինչպէս անցեալ նիստին մէջ ծանօթացուցած էր, ֆրանս. դեսպա-նատան առաջին թարգմանը խոստացած էր քոմիսէրներու ժողովին արդիւնքը հաղորդել:

Այդ արդիւնքը հաղորդուած էր գրաւոր կերպով: Ասկէ կը հասկցուէր թէ՛ Կ. Պոլիս պիտի ընդունին.

Ա. Այն հայերը, որոնք կանոնաւոր անձնագրով կը ճամբորդէն եւ ունին ապրելու միջոցներ:

Բ. Եթէ «Կիւլ Ճեմալ» շոգենաւը չէ մեկնած դեռ, Ֆրանս. Բարձր Զոմիսէրը պիտի հեռագրէ ի Մերսին, որպէսզի դէպի Կ. Պոլիս ճամբայ չելլէ:

Նոյնպէս հիմա Մերսին գտնուող շոգենաւերը [ճամբայ չհանելու հրահանգ պիտի տայ]:

Գ. Եթէ «Կիւլ Ճեմալ» ճամբայ ելած է, պիտի վար դրուի ի Տարտանէլ եւ պիտի խնդրուի պատրիարքարանէ, որ բացի Կ. Պոլիսէն գաղթականները ցամաք հանելու համար տեղ մը ընտրուի:¹¹⁷⁰

Ս. Պատրիարքը հաղորդեց նաեւ իր տեսակցութիւնը, որ ունեցած էր գրաւման բանակի հրամանատար Զօր. Հար[ի]նկթընի¹¹⁷¹ հետ, իր իսկ հրաւերով: Զօրավարն ալ արտայայտուած էր ընդդէմ հայ գաղթականաց Կ. Պոլիս մուտքին եւ Ս. Պատրիարք Հօր բացատրութիւնները եւ տուած հաւաստիքները,- թէ անոնք երբեք բեռ չպիտի ըլլային իրենց վրայ,- լսելէ յետոյ խոստացած էր հրահանգ տալ որ «Roi Constantine» շոգենաւը արտօնուէր Կ. Պոլիս գալու եւ ասկէ յետոյ հասնող գաղթականներու համար իրեն իմաց տալու:

Ժողովը այս տեղեկութիւնները ստանալէ յետոյ որոշեց ստիպողութիւն տալ Կիլիկիոյ գաղթականաց օգնու-թեան գործին, ուստի որոշեց Դ. օրուան համար նոր հրաւիրագիրներ ուղղել հետեւեալ անձերուն:

Տեարք	Արամ Հալաճեան	Լեւոն Թորալեան
	Եղուարդ Գարակէօեան	Մատ. Նալբանտեան
	Արամ Կէօշեօղլու	Սիմ. Գայսէրլեան
	Գառնիկ Ինճիճեան	Սար. [Գ]նանեան

¹¹⁶⁹ Պահպանուած բնագրերէն կը հետեւցուի թէ յունական կառավարութիւնը ազնուաբար համաձայնած է ապաստան շնորհել շատ ողբալի վիճակի մէջ գտնուող բազմահազար գաղթականներուն, որոնց համար կարիքը կայ նիւթական անյապաղ օգնութեան (ՊՏԴ, տու. 6, թղթապանակ M175, Թ883-Թ884, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹¹⁷⁰ Մեր տրամադրութեան տակ գտնուող պատճէնը, որ կը ներկայացնէ երկէջանի վաւերագրին միայն առաջին էջը՝ վերջին նախադասութիւնը թերաւարտ, կը կրէ 17 Դեկտեմբեր [1921] թուականը եւ հիմք կ'ընծայէ հաստատելու թէ հարազատօրէն վերարտադրուած են ատենագրութեան մէջ ընդգրկուած երեք կէտերը (ՊՏԴ, տու. 6, թղթապանակ M175, Թ881, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹¹⁷¹ Չարլզ Հերինկթըն (Charles Harington [1872-1940]) Առաջին Աշխարհամարտին զանազան պաշտօններով իր մասնակցութիւնը բերելէ եւ 1918-1920 թուականներուն Կայսերական Սպայակոյտի պետի տեղակալի պաշտօնով ծառայելէ ետք, նշանակուած էր Սեւ Ծովու եւ Թուրքիոյ գրաւման բանակի հրամանատար:

Միհրան Իբրանոսեան	Գէորգ Վ. Արսլանեան
Թագուր Սուքիասեան	Արտ. Ֆէսլեան
Գ. Եռսուֆեան	Տիրան Կիւմիշկերտան
Կար. Թահթայրուն[եան]	Վահան Էսաեան
Մկրտիչ Սիսլեան	Հրանտ Էսաեան
Հրանդ Խան Շամտանճեան	Ա. Մնտիկեան
Պերճ Քէրէսթէճեան	Լ. Խուրտաճի
Գ. Արապեան	Ս. Սերվ[ի]եան
Տ. Նշաս[թ]անճեան	Հ. Պապաեան

Եւ որոշեց գրել նաեւ Ամերիկայի եւ Եւրոպայի գաղութներուն՝ օգնութեան հասնիլ Կիլիկիոյ:

Իսկ Պ. Չայեանի որոշուեցաւ պատասխանել թէ հանգանակութիւն ընելու համար յանձնաժողով մը ընտրուած է եւ արդիւնքը մաս առ մաս պիտի դրկուի:

2° Կարդացուեցաւ Աթէնքէն Յունական Բարձր Բոմխերութեան հաղորդուած հետեւեալ հեռագիրը.

«J'ai l'honneur de vous informer que le Conseil de la Société des nations session du 10 Janvier examinera la question de la situation arméniens en Cilicie.

6/19 Décembre, Athènes. Koutalis»¹¹⁷²

Ժողովը որոշեց Ազգերու Դաշնակցութեան այս գումարումին ներկայացնելու համար պատրաստել ընդարձակ յիշատակագիր մը Կիլիկիոյ դէպքերուն մասին, եզրակացութեան մէջ խնդրելով Ազգ. Դաշնակցութենէն] ցոյց տալ «Ազգային Տունը», ուր հաւաքուի Կիլիկիոյ այս պարպումին հետեւանօք գրեթէ ամբողջովին աստանդական դարձած հայութիւնը: Այս յիշատակագիրը պիտի յղուի Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէսզի անկիւ ներկայացնէ:

3° Կարդացուեցաւ Շնորհ. Տ. Սահակ Կաթողիկոսի Ալեքսանտրէթէն 29 Նոյեմ. թուակիր նամակը, որ կը ներկայացնէր Փրանքօ-Զեմալ համաձայնութենէն յետոյ կատարուած պաշտօնական դիմումներու եւ ձեռնարկներու մէկ թուումը, եւ ժողովուրդին տրամադրութեան մասին տեղեկութիւններ:¹¹⁷³

Որոշուեցաւ այս նամակին թարգմանութիւնը կարգ մը մասերու յապաւմամբ ներկայացնել Ազգերու Դաշնակցութեան, ինչպէս նաեւ հաղորդել Ազգ. Պատուիրակութեան:

4° Համազգային Ժողովը որոշեց նոյնպէս Գերագոյն Խորհուրդի յառաջիկայ գումարման համար,- ուր Արեւելքի խնդիրը հաւանօրէն նկատի պիտի առնուի,- պատրաստել ընդարձակ յիշատակագիր մը եւ նոյնպէս դրկել Պատուիրակութեան:

5° Կարդացուեցան Վսեմ. Գաբրիէլ Նորատունկեանի եւ Պ. Ահարոնեանի Մ. Պրիանի հետ ունեցած տեսակցութեան համարատուութիւնը, ինչպէս նաեւ իրենց մատուցած յուշագիրը¹¹⁷⁴ եւ յարակից մի քանի թուղթեր, որոնց մէջ էր նաեւ Փրանս. Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Հ. Հ. Պատուիրակութեան ուղղած 1 Դեկտ. թուակիր նամակը, որուն մէջ Փրանքօ-Թիւրք համաձայնութեան մէջ պարունակուած փոքրամասնութեանց իրաւունքի որպէս հիմ ցոյց կու տար պուլկարական, հունգարական, լեհական եւ յունական պետութեանց մէջ փոքրամասնութեանց մասին կնքուած դաշինքները, որոնք նոյնպէս կը հաղորդուէին:¹¹⁷⁵

¹¹⁷² Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած ձեռագիր պատճենը կը նշէ 19/6 [իմա՝ 19] Դեկտեմբեր 1921 թուականը: «Պատիւը ունիմ ձեզի տեղեկացնելու թէ Ազգերու Ընկերակցութեան Խորհուրդը իր 10 Յունուարի նիստին պիտի քննէ Կիլիկիոյ մէջ հայերու կացութեան հարցը» (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ880, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹¹⁷³ Տեսնել Յաւելում 158:

¹¹⁷⁴ Տեսնել Յաւելում 160:

¹¹⁷⁵ Ակնարկուածը ստորագրուած է Փերէթթի տը լա Ռոքքայի (Emmanuel de Peretti de La Rocca [1870–1958]) կողմէ: Նորատունկեան 17 Նոյեմբեր 1921 թուակիրով մտավախութիւն յայտնած էր Անքարայի (Անկորա) Համաձայնութեան եւ ֆրանսական ուժերու կողմէ Կիլիկիան պարպելու հետեւանքներուն շուրջ: Փրանսացի պաշտօնատարը կը յղէր, որպէս մտքի հանդարտութիւն, նշեալ համաձայնութեան 6-րդ յօդուածը, ուր կ'ըսուի. «Թուրքիոյ Մեծ Ազգային Ժողովի կառավարութիւնը կը յայտարարէ թէ Ազգային Ուխտին մէջ հանդիսաւորապէս ճանչցուած փոքրամասնութիւններու իրաւունքները իր կողմէ պիտի հաստատուին այնպիսի հիման վրայ, որպիսին են տուեալ նիւթին շուրջ Համաձայնական Տէրութիւններուն, անոնց թշնամիներուն եւ դաշնակիցներէն ոմանց միջեւ հաստատուած կնքուած համաձայնութիւնները», եւայլն (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Ծ, Թ687–Թ671, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

Որոշուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրել այն հանգամանքին վրայ թէ Ֆրանսայի կողմէն փոքրամասնութեանց իրաւունքին ցոյց տրուած օրինակներուն վրայ սահմանափակուիլը արդէօք չի՞ վնասեր պատրիարքարանի առանձնաշնորհումներուն: Եթէ այդ վտանգը կը նշմարուի՝ զգացնել այժմէն բողոք բառնալու [պէտքը] Ֆրանսայի այս իրաւանց անտեսութեան համար եւ ջանալ հետապնդել գործը, որպէսզի հնարաւորութեան սահմանի մէջ լայնագոյն չափով մը ապահովուին առանձնաշնորհումներու իրաւունքները:

[Համագային Խորհուրդ]

22 Դեկտ. 1921

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք. Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան, Տեարք Ա. Թերզիպաշեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Պատ. Սթամպոլլուեան, Արամ Ինճիճեան, Մ. Նալբանտեան: Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն. Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան, Արամ Հալաճեան:

1° Կարդացուեցաւ Վսեմ. Նորատունկեան Էֆ.[ի] 20 Դեկտ. թուակիր հեռագիրը, որով կը խնդրէր յանձնարարել մեղմութիւն եւ շրջահայեցութիւն եւ կ'իմացնէր թէ ֆրանս. իշխանութիւններու բարեացակամութիւնը ապահովուած էր Սուրիա գացող գաղթականներու համար:¹¹⁷⁶

Ժողովը գոհութեամբ արձանագրեց այս հեռագիրը եւ որոշեց խնդրել Պատուիրակութենէն որ հետապնդէ դարձեալ հարցը որքան կարելի է ազդուութեամբ, եւ եթէ կարելի է ապահովութիւններ ձեռք բերուին, որպէսզի կիլիկեցիք դառնան: Մասնաւորապէս որոշուեցաւ թելադրել որ Ազգային Տան հարցը չըլլի եւ անոր աւելի ստիպողութիւն տրուի: Նոյնպէս պիտի խնդրուի Ազգ. Պատուիրակութենէն որ Տէօրթ-Էօցլիներու նարինջի բերքը, որ հազարաւոր ոսկիներու արժէք մը կը ներկայացնէ, փրկելու համար դիմում կատարէ ֆրանս. կառավարութեան մօտ, որպէսզի ֆրանսացիներէ կազմուած յանձնաժողովի մը հսկողութեան տակ քաղուի եւ արդիւնքը կիլիկեան գաղթականաց յատկանայ:

2° Կարդացուեցաւ 3 Դեկ. թուակիր Լաւնաքայէն Հայ Գաղթականաց Յանձնախումբի նամակը, որով կը ծանուցանէր գաղթականաց յանձնախումբին կազմութիւնը: Արձանագրուեցաւ:

3° Կարդացուեցաւ 9 Դեկ. թուականով Քիոսէն Տ. Եփրեմ Վրդ. Տոհմունի[ի] նամակը, որով կը հաղորդէր թէ Կիլիկիայէն հոն հասած էին 1000ի չափ գաղթական, որոնք նախապէս գտնուող 300 նիկոմիդիացի գաղթականներուն վրայ կ'աւելնային: Կը նկարագրէր անոնց վիճակը եւ դարման կը խնդրէր:

4° Կարդացուեցաւ 27 Նոյ. թուականով Հալէպի Առ. Փոխ. Տ. Յարութիւն Զհ. Եսայեանի նամակը, որ տեղեկութիւններ կու տար Այնթապի եւ Զիլիսի Հայոց վրայ եւ կը խնդրէր դիմում ընել, որ արգելք չարուցուէր անոնց գաղթին դէմ: Նկատի առնելով որ վերջին անգամ ֆրանսացիք որոշած էին հայ գաղթականները ընդունիլ Սուրիա, ժողովը հարկ չտեսաւ նոր դիմումի մը:

5° Որոշուեցաւ խնդրել ֆրանս. կառավարութենէն Ազգ. Պատուիրակութեան միջոցաւ որպէսզի Արշիպէ-դագոսի կղզիները, Աթէնք, Պիրէոն եւայլն գտնուող գաղթականները, ինչպէս նաեւ Կիպրոս գտնուող գաղթականներէն անոնք որոնք որ կ'ուզեն փոխադրուին Սուրիա, որպէսզի գէթ կարենան իրենց միջավայրին ծանօթութեամբ՝ իրենց օրապահիկը հայթայթել եւ իրարմով ապրուին եւ փրկուին այդ անձանօթ վայրերու մէջ նեղութիւններ քաշելէ:

6° Կարդացուեցաւ Լոնտոնի հոգեւոր հովիւ Տ. Աբել Ծ. Վրդ.ի 13 Դեկտ. թուակիր նամակը, որով տեղեկութիւններ կու տար Լոնտոնի քաղաքապետարանին մէջ 12 Դեկտ.ին Արեւելքի քրիստոնէից համար կատարուած

¹¹⁷⁶ Հեռագիրը ուղարկուած է 19 Դեկտեմբեր 1921-ին եւ Պատրիարքարան յանձնուած՝ նոյն ամսուն 20-ին (ՊՏԴ, տու. փ 5, թղթապանակ I-1, L36, *ֆրանսերէն ձեռագիր*):

միջոցներին մասին: Ժողովը գոհությամբ արձանագրեց:

7° Վսեմ. Ազգապետ Էֆենտին ժողովին հաղորդեց ի տեղեկություն Նոյ. 26 թուակիր նախագահ Մր. Հարտինկի մէկ գիրը ուղղուած Մր. Ճերարտի: Մր. Հարտինկ կը յայտնէր անով թէ Կիլիկիոյ կացութեան պէտք եղած ուշադրութիւնը ընծայուած է եւ հեղինակաւոր անձերու կողմէ ապահովութիւն տրուած է թէ ընկճուածները զինուորական պաշտպանութենէ զերծ չպիտի մնան, թէ վերջապէս Մր. Հիւզ ապահովութիւններ առած է Ամերիկայի նախկին դաշնակիցներէն եւայլն:¹¹⁷⁷

8° Արիի. Նազլեան Գերապայծառ ժողովին ուշադրութեան ներկայացուց *Թանի* 15 Դեկ.ի թուով հրատարակուած մէկ հատուածը Պելժիոյ արտաքին գործոց նախարար Մ. Ժասբառի¹¹⁷⁸ Փարիզ ուղևորութեան առթիւ եւ պելճիական կառավարութեան Կիլիկիոյ խնդրոյն առթիւ գործադրած բարոյական ճնշումին մասին:

9° Կարդացուեցաւ Նորատունկեան Էֆ.ի 14 Դեկ. թուակիր նամակը, որով տեղեկութիւններ կու տայ Ազգ. Պատուիրակութեան նոր դիմումներուն մասին:¹¹⁷⁹ Ժողովը շնորհակալութեամբ արձանագրեց եւ որոշեց հոս կատարուած դիմումներն ալ փոխադարձաբար Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացնել:

10° Արիի. Նազլեան Գերապայծառ ժողովին հաղորդեց երկու Յիսուսեաններու տեղեկագիրները՝ մին Կիլիկիոյ եւ միւսն Անատուրի քրիստոնէից մասին: Որոշուեցաւ նոյնութեամբ հաղորդել Դաշնակից ներկայացուցիչներուն եւ Ազգերու Դաշնակցութեան:¹¹⁸⁰

11° Որոշուեցաւ ըստ նախորդ ժողովի որոշման Ազգերու Դաշնակցութեան եւ Գերագոյն Ժողովին ներկայացնելու համար պատրաստուելիք յիշատակագիրին խմբագրութեան համար կազմել յանձնաժողով մը եւ անոր անդամ ընտրուեցան Տեարք Ա. Թերզիպաշեան, Ա. Ինճիճեան եւ Տիրան Լուսարար: Մինչեւ յառաջիկայ ժողով անոնք պիտի ներկայացնեն իրենց ծրագիրը:

¹¹⁷⁷ Նախագահ Ուորըն Հարտինկի (Warren Gamaliel Harding [1865–1923]) յիշեալ հեռագրանման նամակին դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած պատճէնը հարազատօրէն ներկայացուած է ատենագրութեան մէջ (ՊՏԴ, տու. 6, M155, Թ937, *անգլերէն մեքենագիր*):

¹¹⁷⁸ Հենրի Ժասբառ (Henri Jaspard [1870–1939]) 1918–1920 տարիներուն տնտեսական հարցերու նախարարութիւնը գլխաւորելէ ետք, որպէս արտաքին գործոց նախարար իր պաշտօնավարութեան ընթացքին պիտի իրագործէր Պելճիքա-Լիւքսեմպուրկ տնտեսական միութիւնը եւ հետագային, 1926–1931, պիտի վարէր իր երկրին վարչապետութիւնը: Փրանսայի ամենաազդեցիկ օրաթերթերէն Թանի (Le Temps) 15 Դեկտեմբեր 1921-ի 22048 համարին չորրորդ էջով հաղորդուելէ ետք թէ Պելճիքայի արտաքին գործերու նախարար Ժասբառ շատ կարճ կեցութիւն մը պիտի ունենայ Փարիզ, քանի որ Պրիւքսէլ կանչուած է նոր դահլիճի մը կազմութեան համար, կ'աւելցուէր թէ ըստ Ռէյթըր լրատու ընկերութեան, Պելճիքայի կառավարութիւնը Ազգերու Ընկերակցութեան ընդհանուր քարտուղարութիւնը հրաւիրած է Կիլիկիոյ հայոց հարցը դնել խորհուրդի յաջորդ նիստի օրակարգին վրայ: «Կարգ մը անգլիական թերթեր արդէն հետաքրքրական մեկնաբանութիւններ հրատարակած են այս նախաձեռնութեան մասին, սակայն պատճառ կայ հաւատարմութեան պելճիքական եւ ֆրանսական կառավարութիւններուն միջեւ տեսակետներու տարբերութիւն չի կրնար ծագիլ...: ... Հակառակ պելճիքական կառավարութեան մօտ յառաջացած հասկացողութեան, քրիստոնէաները ոչ մէկ կերպ վտանգուած կը թուին ըլլալ Կիլիկիոյ մէջ: Պր. Փրանքլին-Պույետոն ու իր գործակիցները յաջողութեամբ գործադրած են ամէն ճիգ զանոնք ապահովելու անհրաժեշտ երաշխիքներով եւ միակ քրիստոնէայ բնակիչները, որոնք վնասուած են, անոնք են՝ որոնք արտաքին տարաձայնութիւններէ խաբուած, գաղթած են՝ ապաստան գտնելու համար Եգիպտոս, Կիպրոս կամ Չմիւռնիա: Ետ մղուած բրիտանական եւ յունական իշխանութիւններուն կողմէ՝ այս դժբախտ անձերէն շատեր հարկադրուած են վերստին Կիլիկիա ափ ելլել եւ հիւծիլ Մերսինի մէջ: Փրանսացիները դիմած են օգնութեան եւ առաջարկած՝ Պէյրութ փոխադրել զանոնք»:

¹¹⁷⁹ Տեսնել Յաւելուած 161:

¹¹⁸⁰ 17 Դեկտեմբեր թուակիր Պոլիս թուղթի յանձնուած ֆրանսերէն մեքենագիր տեղեկագրերէն մին, «Քրիստոնէաներու Կացութիւնը Ներքին Գաւառներուն Մէջ» խորագրով եւ եօթ էջերէ բաղկացեալ, պահպանուած գտանք դիւանաթուղթերուն մէջ (ՊՏԴ, տու. 4, թղթապանակ 4-Ը, Ը146–Ը152, *ֆրանսերէն մեքենագիր*): Կը թուի թէ ա՛յդ տեղեկագրին կ'ակնարկուի այստեղ եւ յաջորդ ատենագրութեան մէջ՝ որպէս յուշագրի կցորդ ուղարկելի Ազգերու Ընկերակցութեան:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 23 Դեկտեմբերի 1921)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ժամը 2ին ի ներկայութեան 45 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 65ի)¹¹⁸¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր Ա. Ատենապետին տկարութիւնը շարունակուելուն համար, այսօր դարձեալ չի կրնար ատենապետել ժողովին եւ կը բացակայի նիստէն: Նախ եւ առաջ կարդանք անցեալ նիստի ատենագրութիւնը:

(Կարդացուեցաւ անցեալ նիստի ատենագրութիւնը)

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Անձնական ակնարկութեան մը պատասխանելու համար խօսք կ'ուզեմ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երեսփոխան մը անձնական դէպքի մը համար խօսք կ'ուզէ, մանաւանդ կ'ուզէ պատասխանել իր բացակայութեան եղած անպատեհ ակնարկութեան մը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անձնական դէպքի համար խօսք կը տրուի անշուշտ, սակայն նախ եւ առաջ ատենագրութիւնը պէտք է վաւերացուի: Օրակարգի մէջ է արդէն այն խնդիրը, որու մասին խօսք կ'ուզէ Պ. Օտեան: Օրակարգի անցած ատեն խօսք պիտի տամ:

(Անցեալ նիստի ատենագրութիւնը վաւերացաւ առանց դիտողութեան)

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Անցեալ նիստին իմ բացակայութեանս միջոցին Պ. Գ. Շէիրիկեան իմ հասցէիս *շանթածիպօ* բառը գործածեր է, կը պահանջեմ որ կա՛մ ապացուցանէ թէ ես *շանթած* կ'ընեմ, կա՛մ ընդունի թէ ինք զրպարտիչ ստախօս մ'է:¹¹⁸²

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Հմայեակ Ա. Քհնյ. [Էքստրանէան] տկարութեան պատճառաւ կը հրաժարի երեսփոխանութենէ:

(Պատճեն)

(Ժողովը ընդունեց սոյն հրաժարականը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Գ. Շէիրիկեան գիր մը ունի, որով առաջարկներ կ'ընէ. ձեր ուշադրութեան կը յանձնեմ:
[Պատճեն]¹¹⁸³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գիրին մէջ քանի մը առաջարկութիւններ կան: Առաջինը ներկայութեան տոմարին կը վերաբերի, որ Շէիրիկեան կրնայ վստահ ըլլալ որ դիւանը հսկողութիւն կը գործադրէ այդ տոմարին վրայ եւ հոն ներկաները բացակաները այնքան յստակ կ'երեւան որ այս անգամ 8-10 երեսփոխաններու կոչնագիրներ դրկուեցան: Միւս խնդիրները, օրինակի համար՝ երեսփոխաններու վերջընթեր ամսոյ Հայրենիքի Տուրքի ստացագրին քննութիւնը խնդիր մ'է, որ դիւանիս չի պատկանիր, ուստի լաւագոյն է որ այս գիրը դրկենք ներքին կանոնագրի պատրաստութեան պաշտօն ունեցող յանձնաժողովին:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Աւելի լաւ կ'ըլլայ դրկուի Նախաձեռնութեան Դիւանին, որ պաշտօն ունի կանոնական եւ օրինական առաջարկները քննելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ծիշդ է որ Նախաձեռնութեան Դիւանի պաշտօնը այդ է, բայց որովհետեւ ներքին կանոնագրի գործը ուրոյն յանձնաժողովի մը յանձնուեցաւ, պէտք է որ այս գիրն ալ յանձնենք անոր նկատողութեան:

¹¹⁸¹ «Ճակատամարտ» (24 Դեկտեմբեր 1921, 946/2767) կը տեղեկացնէ թէ ժողովը բացուած է 16 երեսփոխաններով, որոնց թիւը աւելի ուշ հասած է 65-ի:

¹¹⁸² Օտեանին վերաբերող այս պարբերութիւնն ամբողջովին ջնջուած է: Անոր յաջորդող պարբերութիւնը կը յայտնէ. «Ատենական գործողութեանց կարգին, բացակայութիւն մը հաղորդուած է Սմբատ Վ.ի կողմէ»:

¹¹⁸³ Շէիրիկեան կ'առաջարկէր «կարգ մը բարեփոխութիւններ մտցնել ներքին կանոնագրի 6-րդ յօդուածին մէջ» («Ճակատամարտ», 946/2767):

(Ժողովին որոշումով այս գիրը դրկուեցաւ ներքին կանոնագրի յանձնաժողովին)

ՕՐԱԿԱՐԳ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը օրինական մեծամասնություն ունենալով, պիտի անցնինք օրակարգի: Առաջին խօսքը պիտի տանք Պ. Օտեանի՝ անձնական դեպքի մը մասին խօսելու համար, բայց պիտի խնդրեմ որ չափաւոր բացատրութիւններ գործածուին:

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Չեմ գիտեր թէ իմ անունս ինչպէս խառնուեցաւ Չէզոք Տան քննութեան խնդրոյն, որովհետեւ ես ռեւէ մասնակցութիւն չունիմ այս գործին մէջ: Տեղեկագիրը իմ երկու յօդուածներս յիշած է, որոնցմէ մէկը կը պատկանի իզմիտցի որբուհիի մը խնդրոյն, որ ռեւէ կապ չունի այս քննութեան [հետ] եւ ինչպէս եկեր մտեր է այս տեղեկագրին մէջ չեմ յիշեր: Երկրորդը ուրիշ որբուհիի մը խնդիրն է: Այս ալ թէշվիզիլէն Հերմինէ եւ միւսն ալ Բաբերդցի որբուհիի մը խնդիրն է: Ասոնք Օգոստոս 20ին հրատարակուած են, սակայն հրատարակութեան հետեւեալ օրն իսկ ուշադրութիւն գրաւած եւ Գալֆաեան որբանոցը տարուած են:¹¹⁸⁴ Չեմ գիտեր թէ այս մասին խօսելով արդեօք ռճի՞ր մը գործած եմ: Ի՞նչ սխալ կայ եղեր ասոր մէջ. անմեղ գրութիւն մ'է այդ, որուն համար կ'ամբաստանէ զիս Պ. Շէրիկեան իբրեւ *շանթաժիպօ*: Այս բառը կը գործածուի մէկուն համար, որ ուրիշի մը գաղտնիքը կ'իմանայ եւ կը սպառնայ իրեն որ եթէ դրամ չվճարէ՝ հրապարակ պիտի հանէ: Ասիկա տեսակ մը դրամաշորթութիւն է. յետոյ կը դիմուի մէկուն եւ կ'ըսուի թէ ձեզի դէմ այս ան պիտի գրեմ, եթէ ինծի դրամ չվճարէք: Կամ ես այդ տեսակ արարած մ'եմ ու պետք չէ որ վայրկեան մը կենամ այս ժողովին մէջ, եւ կամ Պ. Շէրիկեան գրապարտիչ, ստախօս մ'է:

Ասիկա վճռելու համար կ'առաջարկեմ երեք անդամով յանձնաժողով մը կազմել, որ եթէ հաստատէ իմ հասցէիս ըսուածը, ես ելլեմ այս ժողովէն, հակառակ պարագային՝ ինք ելլէ ժողովէն:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Առաջարկ մ'է այս, որ կամ պետք է ընդունուի, կամ՝ մերժուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ասիկա առաջարկութիւն մ'է Պ. Օտեան, որ բերանացի նկատողութեան չի կրնար առնուիլ: Պէտք է գրաւոր բերէք:

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Գրաւոր կը բերեմ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Խօսք կ'ուզեմ պատասխանելու համար: Իմ հասցէիս անարգական բացատրութիւն գործածեց, ես անոր հաշիւը դուրսն ալ կրնամ կարգադրել, սակայն ինք իրաւունք չունի բացակայ գտնուած մէկ նիստին վերաբերեալ խօսք մը գալու եւ շարունակելու այսօր: Ինծի համար ըսուածները արձանագրեցէք. ապահովաբար ես չեմ որ պիտի վախնամ:

¹¹⁸⁴ Լուսաբանութիւն մը անհրաժեշտ է հոս: Նախ՝ «իզմիթցի» որբուհիին մասին: Օտեան ունի «Որբուհիի Մը Ողիսականը» խորագրով տոմսակ մը «Վերջին Լուր»ի մէջ (6 Հոկտեմբեր 1921, 2301): Քննութեան հետ այս տոմսակին կապն այն է, որ բժիշկ Արթինեանի յօդուածին հետ առնչութիւն չունենալով հանդերձ, Քաղաքական Ժողովի ատենապետ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի կողմէ բերուած էր խորհրդարանական յանձնաժողովի ուշադրութեան՝ հիմնուելով իր ստացած մէկ տեղեկութեան վրայ:

«Վերջին Լուր»ի Օգոստոս 20-ի համարով լոյս տեսած գրութիւնը, որ ակնարկուած եւ ծանօթագրուած է նախապէս, կը վերաբերի խորհրդարանական յանձնաժողովի տեղեկագրին քննարկման յատկացուած դնփակ ժողովին առիթով եւ Օտեանի ստորագրութեամբ հրապարակուած «Դոնփակը» տոմսակին: Հոն ո՛չ մէկ խօսք կայ որբուհիներու մասին: Բաբերդցի որբուհիի մը մասին տեղեկագրին մէջ ոչ մէկ յիշատակութիւն կը գտնուի, մինչ Հերմինէի պարագան արծարծուած էր բժիշկ Արթինեանի յօդուածին մէջ եւ ո՛չ թէ Օտեանի ստորագրութիւնը կրող մեզի ծանօթ որեւէ գրութեան: Տեղեկագիրը Հերմինէի պարագային արձանագրած է հետեւեալը.

Տօգ. Արթինեան յանձնաժողովիս ներկայացած օրը (Մեպտ. 7) ի մէջ այլոց բերանացի հետեւեալ յայտարարութիւնը ըրաւ:—

Հերմինէ անուն աղջիկ մը թուրք փաշայի մը քով ձգուած էր Ս. Պատրիարք հօր թուրթով: Տօգ. Արթինեան յայտնեց թէ ինքն Պ. Երուանդ Օտեանը թելադրած էր «Վերջին Լուր»ի մէջ տոմսակ մը գրելու որբերու վրայ, եւ հոն այս խնդրոյն ակնարկութիւն եղած էր: Եւ իբր թէ այդ յօդուածին գրուելուն հետեւեալ օրն իսկ Պ. Բաբերդեանի միջոցաւ աղջիկը առնուած եւ Հայ Կանանց Լիկայի[ն] յանձնուած էր:

Ասոնցմէ անկախ, Օտեան «Վերջին Լուր»ի 4 Ապրիլ 1921-ի թիւ 2142 համարին մէջ ունի «Ութը Որբերը» վերնագրով տոմսակ մը, որ կապ չունի խնդրոյ առարկայ տեղեկագրին հետ: Հոն կը քննադատէ Խնամատարութիւնը թէ Կարսէն Պոլսի հասած ութ տղոցմէ չորսը որբանոցէ եկած ըլլալով նկատուած են իսկական որբեր, իսկ միւս չորսը միայն խունապային փախուստի պահուն իրենց ծնողները կորսնցուցած ըլլալով որբանոց չեն ընդունուած:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Սակայն թեր ու դեմ վիճաբանություն բանալու թոյլատու չէ օրենքը:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Ներքին կանոնագիրը կը թոյլատրէ որ անձնական դէպքի մը համար թեր ու դեմ մէկ անգամ խօսք տրուի:¹¹⁸⁵

Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Անձնական դէպքի համար խօսք ուզուելէ յետոյ կը կարծուէր թէ քարտուղարը պիտի ամբաստանէ որ չըսածը արձանագրած է. իրապէս հոս *սանքսիոն* պէտք է ըլլայ:

Տ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երբ անձ յիշուի եւ ատենագրութեան մէջ այդ կերպով յիշատակութիւն կ'ըլլայ, չի կրնար արգիլուիլ որ խօսուի. պէտք է խօսք տրուի իրեն: Անցեալ նիստին այս *շանթաժիպօ* բառը պէտք էր քննադատութեան առարկայ ըլլար եւ ետ առնել տրուէր իրեն. քանի որ չէր եղեր, հարկաւ բողոքը իր [Օտեանի-Վ.Ղ.] իրաւունքն էր: Ասիկա օրակարգի հարց չէ, թեր ու դեմ տրուած բացատրութիւններով անհասկացողութիւնը կրնայ պարզուիլ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Չեմ կարծեր որ ներելի ըլլայ թոյլատրել այս տեսակի խօսակցութիւն: Ժողովը այստեղ չի կրնար վիճաբանիլ թէ իրաւացի է, իրաւացի չէ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես իմ ըսած խօսքս ետ չեմ առներ: Ես խօսեր եմ ատենագրութեան համաձայն եւ անոր դէմ չբողոքեցի: Պէտք է թոյլ տաք խօսելու, որպէսզի հասկցուի որ ե՛ս դուրս պէտք է ելլեմ, թէ՛ այն պիտի ելլէ: Խնդիրները այս կերպով չեն կրնար լուծուիլ, պէտք է հրաւիրէք որ խօսին: Տիար Ատենապետ, այդ կանոնները դուք գիտնալու էիք:

Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Պ. Շէիրիկեան կրկնեց իր խօսքը, դիւանը պէտք է պնդէ որ ետ առնէ զայն:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Օրենսդիրը այս ժողովին մէջ երեսփոխանի մը իր պաշտօնակցին ուղղած անարգանքին կամ հայիդութեան դէմ բողոքելու իրաւունք տուած է եւ եթէ իր իրաւունքը չգործադրուի, պարսաւանաց քուէ կ'առաջարկէ: Դիւանը ինչպէս կ'երեսայ անուշադիր գտնուէր է իր իրաւունքը գործադրելու համար, ուստի պէտք է պարտաւորէ Պ. Շէիրիկեանը որ ետ առնէ իր խօսքը. հակառակ պարագային, պարսաւանաց քուէ պէտք է տայ ժողովս:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Երեսփոխան մը երբ իր անարգական խօսքը ետ չ'առնէր, իրաւունք չունի այստեղ նստելու: Ինք այն ձեւը կու տայ գործին որ իբր թէ բացակայ երեսփոխանի մը հասցէին կարելի է հայիդել: Այս ժողովը չի կրնար անտարբերութեամբ անցնիլ այս դէպքին վրայէն: Դիւանը պէտք է կատարէ իր պարտականութիւնը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Խորապէս կը ցաւիմ որ անցեալ նիստին ակնարկուած խօսքը եղած է եւ դիւանին կողմէ թոյլատրուած է այդպիսի խօսք մը: Եթէ նոյն օրը կարգը գար ինծի խօսելու, ես այդ դիտողութիւնը նոյն օրը պիտի ընէի: Ըստ իս, դիւանն է գլխաւոր պատասխանատուն, որ առանց ռելէ դիտողութեան թոյլ տուաւ այդ խօսքերուն, մինչդեռ ամէն իրաւունք ունէր ըսելու որ պէտք է չափաւոր արտայայտուի եւ կամ առաջարկէր որ իր ըսածը ապացուցանէ: Եթէ անցեալ նիստին դիւանը իր այս պարտականութիւնը կատարած ըլլար, այդպիսի խնդրում մը յառաջ չէր գար: Ես կ'առաջարկեմ փակուած համարել խնդիրը եւ քննիչ յանձնաժողովը կազմելով կէս ժամուան մէջ որոշուի գործը: Եթէ ինք ապացուցանելիք բաներ ունի, կրնայ ապացուցանել եւ յանձնաժողովը ըստ այնմ կը բերէ իր եզրակացութիւնը:

Տ. Պ. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Ես համակարծիք չեմ այս առաջարկին, որովհետեւ այս ժողովը ձեռնհաս չէ յանձնաժողով կազմելու համար: Երբ երեսփոխանի մը մասին ամբաստանութիւն մը կ'ըլլայ, պէտք է վերնայ խնդիրը մէջտեղէն: Եթէ այդպէս չլլայ, ոչ մէկ խորհրդարանի մէջ աշխատութիւն չի կատարուիր, գործ չի տեսնուիր: Այս պարագային մէջ ամբաստանողը Պ. Օտեանը չէ, որովհետեւ կ'ըսէ որ եթէ Պ. Շէիրիկեան չկարենայ հաստատել իր ըսածը, ես զինքը կ'անուանեմ զրպարտիչ, եւլն.: Այս մտայնութիւնը պէտք է վերնայ եւ բռնութեան գաղափարն ալ ջնջուի ու մեզ ուղղէ միայն ազգին օգտակար ըլլալու գաղափարը: Եւ ասիկա պէտք է մենք *տիսիփիլինի* խնդիր մը նկատենք ազգային տեսակետով եւ Պ. Շէիրիկեան պէտք է ըսէ թէ ինք իր ընկերը չանարգեց: Այս

¹¹⁸⁵ «Յօդ. 27- Խօսքը չը զլացուի որ անձնական դէպքի մը համար խօսիլ ուզողէն(1), կամ կանոնական դիտողութեան մը համար:

(1) Չորօրինակ՝ խօսքի առաջնութեան համար, քուէի սխալ մ'ուղղելու համար, անընդունելի բառի մը կամ թիւի մեկնուած իմաստի մը սրբագրութեան համար, եւլն: Մոյն պարագայից մէջ, եթէ պատասխանելու տեղի կայ, որո՞ւ որ անկ է անի միայն կը պատասխանէ. բայց թէ՛ բողոքող թէ՛ պատասխանող մէկ անգամ կրնան խօսիլ» (*Կանոնադրութիւն*, 5):

ժողովին արժանապատուության տեսակետով կարելու դեպք մ'է այս եւ Պ. Շէիրիկեանի պետք է ետ առնել տրուի իր խօսքը:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Պ. Հալաճեան, որուն չափ ազգասիրութիւն ես ալ ունիմ, եւ այս ժողովը պետք է գիտնա[ն] որ ես երբեք բերնէս չեմ հաներ խօսք մը, որ ետ առնելու պիտի հարկադրուիմ:

Տ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Կ'առաջարկենք ուրեմն որ ներքին կանոնագրի 103րդ յօդուածի 4րդ հատուածին համաձայն պարսաւանօք յանդիմանութիւն ըլլայ:¹¹⁸⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը ցաւ կը զգայ Պ. Շէիրիկեանի այս ընթացքին համար:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Այստեղ մթնոլորտը այնպէս է եղեր, որ տեսակ մը մարդիկ ազատ կը զգան զիրենք վատ բառեր իրենց բերնէն հանելու, ուստի պետք է մենք մշակենք այնպիսի օրէնքներ, որոնցմով պատիժներ տնօրինենք: Ուստի ես կ'առաջարկեմ փակել այս խնդիրը: Գուցէ ատենագրողը սիսալ արձանագրած է: Պէտք է դատապարտել դիւանը որ այս արտայայտութիւնը ըլլալէ յետոյ իր պարտականութիւնը չէ կատարեր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պէտք է կոչում ընենք Պ. Շէիրիկեանի ազգասիրութեան, որպէսզի ետ առնէ իր խօսքը: Տիար Հալաճեանի բացատրութեան համաձայն, ժողովիս կարգապահութեան տեսակետով շատ կարելորութիւն ունի այս խնդիրը: Կ'առաջարկուի պարսաւանօք յանդիմանութիւն ընել...

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Ժողովին գործադրել ուզած պատիժը ես կը գործադրեմ իմ մասին:

(Պ. Շէիրիկեան մեկնեցաւ ժողովատեղիէն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներքին կանոնագիրը այս տեսակ պարագաներու մէջ տրուելիք պատիժին մասին աստիճաններ որոշած է: Այդ տրամադրութիւնը կը կարդանք:¹¹⁸⁷

Հետեւաբար դիւանս պարզ յանդիմանութեամբ կը բաւականանայ այս անգամ: Կ'ենթարկեմ ժողովիդ որոշման:¹¹⁸⁸

ԶԱՅՆԵՐ.- Կը հաւանինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս մեծամասնութիւն ունի, կ'անցնինք ուրեմն օրակարգի:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈԻՆԻ.- Օրակարգի անցնելէ առաջ դիտել պիտի տամ որ անցեալ նիստին իմ բերած առաջարկս իր այժմեայութեան պատճառաւ որկուեցաւ Իրաւաստութեան Դիւանին, պայման դրուելով որ մինչեւ 8 օր իր պատասխանը բերէ, սակայն այսօր ռեւէ պատասխան չէ եկած: Ազգին համար շատ կարելու խնդիր մ'է, պէտք է որոշում մը տրուի այս խնդրոյն համար:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Այս մասին կ'ուզեմ բացատրութիւն մը տալ: Դիւանիդ գիրը ստացած ենք, ինչպէս ժամանակին ալ մեզ որկուած էր այս մասին ժողովիդ եղած առաջարկը, սակայն ես դիւանէդ տեղեկութիւններ ուզած էի այս քննութիւնը պէտք եղած կերպով գլուխ հանելու համար: Մասնաւորապէս պէտք ունէինք այդ կտակի պատճենին: Դիւանէն այդպիսի *տուիլ* մը չէ որկուած մեզի. մէկ խօսքով, ռեւէ պաշտօնական թուղթ

¹¹⁸⁶ «Յօդ. 103- Պարսաւանօք յանդիմանութիւն կ'արտասանուի այն անդամի դէմ.

1. Որ պարզ յանդիմանութեան դիմադարձութիւն ընէ.

2. Որ բռնութեանց դիմէ կամ ունկնդրաց յարձակման ձայնատու ըլլայ.

3. Որ հայիոյէ կամ ընկերին ձեռք վերցնէ.

4. Որ ժողովն անարգէ, կամ անոր մէկ մասը, կամ Ատենապետը» (*Կանոնադրութիւն*, 16):

¹¹⁸⁷ Ատենագրութեան մէջ բացութիւն մը ձգուած է այս նախադասութենէն ետք, ներքին կանոնագրի համապատասխան տրամադրութիւնը աւելցնելու համար, հաւանաբար: Ըստ Յօդուած 97-ի, այդ նախատեսուած աստիճաններն էին՝ ի կարգ կոչում, ատենագրութեամբ ի կարգ կոչում, յանդիմանութիւն եւ պարսաւանօք յանդիմանութիւն (*Կանոնադրութիւն*, 16):

¹¹⁸⁸ «Յօդ. 102- Յանդիմանութիւն կ'արտասանուի այն անդամին դէմ.

1. Որ ատենագրութեամբ ի կարգ կոչումէն ետք չը դառնար ի կարգ եւ ի պարտականութիւն.

2. Որ մի եւ նոյն նիստի մէջ երեք անգամ կամ յաջորդապէս երեք նիստի մէջ ի կարգ կոչման պատժին կ'արժանանայ.

3. Որ ժողովին մէջ աղմկայոյց տեսարան մը յարուցանելու նախաձեռնէ, կամ օրէնսդրական աշխատանքէ հաւաքապէս ձեռնպահութիւն թելադրէ.

4. Որ իր պաշտօնակցաց մէկուն կամ մէկ մասին դէմ նախատինք կամ զրգոյշ սպառնալիք ուղղէ» (*Կանոնադրութիւն*, 16):

չունինք ի ձեռին: Մեզ գրուած նամակին մէջ ըսուած է թէ մինչեւ 15 օր պատասխան մը բերուի, այսուհանդերձ եւ երեկ գիշեր առիթ ունեցայ գործը քննելու, կը կարծեմ որ մինչեւ յաջորդ նիստ կարելի պիտի ըլլայ պատասխան մը բերել եւ կարծեմ որ Վարչութեան պիտի յանձնենք քննելու համար որ իրօք այդ կտակը բռնաբարուա՞ծ է, որովհետեւ առ այս ապացոյցներ եւ փաստեր չկան: Առ այժմ կարելոր է գիտնալ թէ այդ կտակին դէմ ձեռնարկներ եղա՞ծ են, թէ ոչ. այդ մասին ստոյգ տեղեկութիւններ չունինք: Եւ քանի որ ասոնք չենք գիտեր, միեւնոյն ատեն չենք գիտեր նաեւ թէ ինչ միջոցներու պիտի դիմենք: Վարչութիւնը Իտալիոյ մէջ ներկայացուցիչ չունի որ ասոնք հասկնայ, տեղեկանայ եւ եթէ անոնցմէ զոհացում չկարենայ ստանալ, այն ատեն տարբեր միջոց մը կը խորհուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Գարաեան Էֆ. կը խոստանայ յաջորդ նիստին բերել պատասխանը:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այս խնդիրը 5 ամիս ձգձգել օրէնքի տրամադրութեան հակառակ է եւ հետեւաբար այս մասին ինչ որ է օրէնքը, կ'առաջարկեմ որ անիկա գործադրուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կանոնը կը տրամադրէ պաշտօնանկ ընել դիւանը,¹¹⁸⁹ բայց նոր եկող դիւանը ի՞նչ պիտի ընէ այն պայմաններու մէջ, որ բացատրուեցաւ: Ինքն ալ այս խնդիրը քննելու, ուսումնասիրելու պէտք չպիտի ունենայ:

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Նախաքննիչ դիւանին պարտականութիւնն էր որոշեալ ատենին մէջ բերել իր պատասխանը, սակայն եթէ այս պայմանը չգործադրուի, ժողովիս դիւանին պարտականութիւնն է յիշեցնել այս կէտը իրեն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի որ դիւանին ատենապետը կը խոստանայ յաջորդ նիստին բերել պատասխանը, կ'առաջարկեմ փակել այս խնդիրը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրակարգի կ'անցնինք: Անցեալ նիստէն քանի մը երեսփոխաններ խօսք ուզած եւ իրենց անունը արձանագրուած է. այսօր խօսք պիտի տանք իրենց, բայց շատ փափաքելի է որ բաւական երկարած այս խնդիրը այսօր այլեւս իր լուծումը ունենայ, որպէսզի կարելի ըլլայ օրակարգի ուրիշ խնդիրներ ալ նկատողութեան առնել: Ամենէն առաջ խօսք կու տանք Ս. Նախագահին, որ նոյնպէս խօսք ուզած էր անցեալ նիստին:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԹ.- Անցեալ նիստին խօսք ուզեցի խօսելու համար: Ամենէն առաջ պիտի յայտնէի իմ ցաւս, որ այսպիսի միջադէպով մը ժողովը զբաղեցաւ եւ 4-5 նիստ զոհեց այնպիսի ժամանակի մը մէջ, երբ մեր ժողովուրդը ցրիւ եւ թափառական ծովերու վրայ, անդին անօթութիւն կը տիրէ, հազարաւոր աղջիկներ ու կիներ գերի են օտար ձեռքերու մէջ եւ մենք օրերով նիստ կ'ընենք ստուգելու համար որ արդեօք իրա՞ւ հայ տղաքներ ծախուած են օտարներու: Կիլիկիոյ ժողովուրդը 100,000աւոր եւ աւելի թուով կը թափառի օտար երկիրներու մէջ եւ ամէն տեղէ նպաստ կ'ուզուի մեզմէ, ըսելով որ եթէ օգնութիւններ չըլլան՝ պիտի մեռնին: Գլուխնիս ծանրացած է խորհելէ, գիշերը քուն չունինք: Ու այս պատկառելի ժողովը, որ պաշտօն ունի նաեւ ասոնց դարմանին վրայ խորհելու, նիստեր կը գումարէ կարծիք յայտնելու համար այն տեղեկագրին վրայ, որ արդէն որոշէր է թէ գոյութիւն չունին այն գրաբարտութիւնները, որոնք եղած են անհատներու կողմէ: Մեր որբերը անօթի, տարագիրները անօթի, անդին մաս մը որբեր քարերու վրայ կը պառկին, նպաստները հետզհետէ կը դադրին, հրաւեր կ'ընեն ծանօթ անձերու, որպէսզի գան հաւաքուին եւ խորհինք թէ արդեօք կրնա՞նք դարման մը գտնել այս վիճակին, ոչ ոք կը պատասխանէ, ու մենք կը խորհինք թէ ո՞նէ որբ մը այսի՞նչ տեղն է, թէ այնի՞նչ տեղը: 100,000-աւոր որբեր կան ամերիկացիներու ձեռք[ը] եւ տակաւին բազմաթիւ են անապատներու մէջ գտնուողները. անոնք կ'աղաղակեն ազատեցէք մեզի, ու անոնք որ կու գան հոս, չունինք պատամ մը հաց տալու համար անոնց:

Ահաւասիկ այս վիճակին մէջ է որ ամէն շաբթու կը հաւաքուինք խորհելու 2-3 որբերու վրայ, որոնց թիւը 8ը

¹¹⁸⁹ Ազգային Ժողովի 1878 տարուան Դ. նիստով յաւելեալ տրամադրութիւն մը կը նշէ. «Յօդ. 4.- Որեւէ դիւան կամ յանձնախումբ պարտաւոր է իր քննութեան յանձնուած խնդրոյն տեղեկագիրը պայմանեալ ժամանակին բերել եւ կամ չկրնա[լ] բերելու պատճառը գրաւոր բացատրել Ժողովին: Պայմանաժամին տեղեկագիր կամ բացատրութիւն չբերող դիւան կամ յանձնախումբ ազդարարութիւն կ'ընդունին Դիւանէն յատենի ժողովոյ, եւ երկրորդ անգամ պայմանաժամ որոշուելով, եթէ դարձեալ պարտագանց գտնուի, դժգոհութեան քուէ կը տրուի ժողովէն եւ տեղն ուրիշ մը կ'ընտրուի» (Կանոնադրութիւն, 19):

չ'անցնիր, թե անոնք թո՛ւրք էին, թե հայ երբ վերադարձուեցան: Չեմ գիտեր թե ապագայ պատմությունը ինչպե՛ս պիտի դատե՛ մեզ: Եւրոպայի մէջ, Ամերիկայի մէջ կը մտածեն ազգին այս դժբաղդ վիճակին վրայ, մենք կը մտածենք միայն անոնց թուրք կամ հայ ըլլալուն վրայ, երբ մասնաւոր մարմին մ'ալ քննած եւ իր որոշումը տուած է: Ահաւասիկ վիճակը այս պահուս: Կը խորհիմ որ երբ կորով մը ցոյց տայինք ու իրարու հետ միանալով միացեալ ոյժով դիմագրաւէինք, մեր գլխուն վրայ այս աղետները չէին կուտակուէր: Կարծես ազգը անգիտակից է իր վիճակին: Ես կը սպասէի որ այս ժողովը հաւաքուէր դարման մը տանելու այս կացութեան, կակղացնելով քար սրտերը:

Կ'ուզէք որ Չէզոք Տան խնդրոյն շուրջ կարծիք յայտնեմ: Սի՛րտ կայ որ կարծիք յայտնեմ, երբ մենք խորունկ վերքեր ունինք: Ի՞նչ է եղածը. իրարու գլուխ կը պատռենք. մարդուն մէկը յօդուած մը գրեր է, այդ անձը ահագին տաղանդի տէր է եղեր, սակայն մեզի անպէտ գործով մը զբաղեցուց: Որբեր առնուէր են, ասոնց 3ը հայ են եղեր, 3 հատն ալ յանձնուէր են, որովհետեւ թուրք են եղեր, 2-3 հատն ալ խնդրոյ առարկայ նկատուէր են: Ասոնք քննող ժողով մը կայ եւ այդ անձն ալ անդամ է նոյն ժողովին: Ժողովը մեծամասնութեամբ որոշէր է զայն վերադարձնելու պէտքը: Այդ մարդը փոխանակ բողոքելու գերադաս ժողովի մը, թերթի մը խմբագրատունը գացեր ու այն ալ այդ յօդուածը առեր հրատարակեր է, հիմա մենք մոռցած ինքզինքնիս, կ'ըսենք թե ասոնք իբրեւ թուրք յանձնուէր են, քանի որ այդ անձը կը պնդէ թե թուրք է:

Չեմ գիտեր թե կ'արժէ՞ր այս յօդուածը հիւր ընել վիճաբանութեան այսքան ատեն: Օգոստոս 19ին այս խնդիրը եկաւ այստեղ եւ մենք սկսանք զբաղիլ անկէ ի վեր, երբ այդ մարդը¹¹⁹⁰ փոքրամասնութեան մէջ մնացած ըլլալով յանձնաժողովին մէջ, կ'ամբաստանէ այդ մարմինը¹¹⁹¹ իբրեւ հաւատաքննական ատենան: Եւ այս կ'ըլլայ այնպիսի ատեն մը, երբ կառավարութիւնը իր ոստիկանութեան միջոցաւ մեզ կը հետապնդէ եւ ամէն շաբթու զբաղում կը հայթայթէ: Այս խօսքը եթէ Տ. Մովսէսեան ըսած ըլլար, կը կախէին զինքը, բայց այդ մարդը դուրսն է, բան մը չենք ըներ իրեն ու մեծ մարդ կ'անուանենք զինքը: Երբ ներքին գործոց նախարար մը համարձակեցաւ ըսելու թե հայերը ինչպէս կը վարուին որբերուն հետ, ես բողոքեցի ու մինչեւ իսկ յանդիմանեցի, մինչդեռ հայ մը կը համարձակի ըսելու որ հաւատաքննական ատենան է եւ պատրիարք մը, որ կը յանդիմանէր այդպէս ըսողները, այս անգամ կը գտնուի իր ազգայիններէ[ն] մէկուն զրպարտութեան հանդէպ:

Յանձնաժողովը երկարօրէն զբաղած է խնդրոյն քննութեամբ, սակայն ես տեղեկագիրը կը գտնեմ վերէն վար սրբագրելի: Իրենք հասեր են այն եզրակացութեան թե պատրիարքը չէ կրցած հաշտեցնել յանձնաժողովի անդամները եւ զանոնք դուրս հանած է յանձնաժողովէն: Պետք է գիտնաք, սակայն, որ անգլիական դեսպանատունը, որ որբերը հաւաքելու գործին մէջ մեր գլխաւոր ոյժն էր, մերժեց *տրքէթ*¹¹⁹² տալ, որովհետեւ այս յանձնաժողովին երկու անդամները դեսպանատան դռները ինկած էին: Ես չեմ ուզեր խօսիլ, սակայն հարկադրուած եմ ըսելու տեղեկագրին ստորագրելու օրն իսկ յանձնաժողովը կարգ մը տեղեկութիւններ ուզեց ինձմէ, որովհետեւ ես ալ խնդրոյ առարկայ եմ եղեր. ու բացատրեցի իրենց թե, առանց ժողովին որոշման ռելէ գործ չէ եղած: Այս քննութենէն յետոյ երկու շաբաթ ալ ուշացուցին տեղեկագիրը, որուն մէջ տարբեր գրերով ատեն ատեն հատուածներ աւելցուցին եւ եզրակացութիւնը նոյնը պահելով արդեօք խարդախութիւն չէ՞ ատիկա:

Բայց չ'արժեր խօսիլ այս մասին: Ես շատ շնորհակալ եմ որ յանձնաժողովի անդամները իրենց ժամանակը նուիրեցին ստուգելու համար որ կա՞ր արդեօք խարդախութիւն կամ գեղծում այն խնդրոյն մէջ, որ ժողովիդ քննութեան առարկայ եղաւ: Ես իրենց ազգասիրութեան վրայ կասկած մը չունիմ եւ հետեւաբար այդ մասին իրենց կատարած քննութիւնը չեմ կրնար խնդրոյ առարկայ ընել:

Բնական է որ չեմ ուզեր երկար խօսիլ, բայց կը յայտարարեմ դարձեալ, ինչպէս յայտարարեցի 2-3 ամիս առաջ, թե ազգին որբերը չեն ծախուած: Ես պահանջեցի որ Տր. Արթինեան, եթէ ունէր իր ըսածները հաստատելու քաջութիւնը, ինք անդամ էր յանձնաժողովին, կրնար հոն դիմել եւ որոշում առնել, փոխանակ ելլելու լրագրական հրապարակը: Ամէն մարդու գործ չէ ելլել լրագրական հրապարակ, մանաւանդ ամէն խնդիր այդ հրապարակային վիճաբանութեան չի կրնար ենթարկուիլ: Ահաւասիկ այդ է պատճառը որ այս սխալ ուղղութիւնը առած է խնդիրը:

¹¹⁹⁰ Ակնարկութիւն բժիշկ Արթինեանի:

¹¹⁹¹ Չէզոք Տան Յանձնախումբը:

¹¹⁹² Կը դժուարանանք յստակօրէն ըսել թե Չաւէն Պատրիարք ճիշդ ի՞նչ իմաստով գործածած է այս անգլերէն բառը, որ կը նշանակէ ցուցակ կամ դատելի գործերու ցուցակ, բայց նաեւ՝ դատական գործի մատենան, դատարանական օրացոյց, դատարանական գործունէութեան ամփոփում, զբաղելի հարցերու ժամանակաւորապէս կազմուած ծրագիր:

Ես կ'ըսեմ որ խնդրոյ առարկայ եղած որբերէն 3ը որբանոցներու մէջ են: Մնացեալ 2ը՝ մէկը Խնամատարութեան կողմէ քննուած է, միւսը պատրիարքը տունը տարեր է իր եղբորորդիներուն քով: Ու խմբագրատունէ խմբագրատուն կը պտտին բամբասելու համար հայոց պատրիարքը, որ իր ընտանեկան պարագաներուն քով տարեր է հայ որբ մը: Բայց պատրիարքը 1916ին ալ իր տունը որբ կը տանէր ու կը մեծցներ, երբ հայութիւնը կը գտնուէր այնքան դժուար վիճակի մէջ: Եւ այս նիւթին վրայ խմբագրականներ, պաշտպանողականներ, ներքողականներ կը գրուին: Բայց, ինչպէս ըսի, չ'արժեր որ զբաղինք այս խնդիրներով ու պիտի փափաքէի որ փակուէր այլ եւս այս գործը: Մեր ցաւը մեզի կը բաւէ արդէն:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը ակնարկութիւն մը ըրաւ իր խօսքերուն մէջ, եւ պիտի փափաքէի որ ետ առնէր իր խօսքը: Ակնարկութիւն մը ըրաւ որ իբր թէ խարդախութիւն մը գործուած է յանձնաժողովին կողմէ: Ես իբրեւ յանձնաժողովի անդամ չեմ կրնար ընդունիլ այդպիսի բան մը: Մեր եզրակացութեան մէջ պարզած ենք մեր համոզումը: Ատիկա Ս. Պատրիարքին անձնական կարծիքը միայն կրնայ ըլլալ, բայց եւ չեմ փափաքիր որ նոյնիսկ այդպէս ըլլայ. ռեւէ խարդախութիւն չէ եղած:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ.- Ես ըսի որ նախորդ Քաղ. Ժողովի արձանագրութիւնը թիւեր են այս ու այն կողմը, բայց եզրակացութիւնը նոյնը պահեր են: Պատրիարքը սահմանադրական օրէնքէ դուրս եղած չէ, ինչպէս ցոյց տրուեցաւ, եւ ինքնագլուխ ռեւէ գործ չէ կատարած:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Այս խնդրոյն նկատմամբ ես ալ պետք կը տեսնեմ բացատրութիւն մը տալու: Ս. Պատրիարքը ըսաւ որ կարգ մը բացատրութիւններ հոս ու հոն թիւեր են: Ասիկա ճիշդ չէ: Երբ Քաղ. Ժողովի ատենապետը Եւրոպայէ[ն] դարձին ըսաւ որ Վարչութիւնը տեղեկութիւն չունի եղած ծախքերէն եւ այդ մասին Ս. Պատրիարքը կը գործէ առանց բան մը հարցնելու, այդ մասին մանրամասն տեղեկութիւն առնելու համար դիմեցինք Ս. Պատրիարքին եւ հասկցանք թէ նախորդ Վարչութիւնը վաւերացուցած է արդէն այդ պիւտճէն եւ ինչպէս որ կ'ըսուի կամ կը կարծուի, ռեւէ հակասահմանադրական գործ տեղի չէ ունեցած:

Այդ միջոցին արդէն մենք մեր տեղեկագիրը աւարտած էինք, ուստի մեր առած այս նոր տեղեկութիւնները պետք տեսանք աւելցնելու տեղեկագրին՝ ճշմարտութիւնը կամ իրողութիւնը երեւան հանելու համար: Մենք ո'չ մէկուն նպատակին կրնանք ծառայել, ո'չ միւսին՝ կատարուած գործը դատապարտելով կամ վեր առնելով: Մեր կատարած մանրամասն քննութենէն եկանք այն եզրակացութեան որ Չէզոք Տան խնդիրը երկու ոյժերու մրցման խնդիրն է եւ այդ ոյժերը միացնելով կարելի է օգտագործել, մինչդեռ այդ ոյժերու բաղխումէն շինուեցաւ այն ռումբը, որ եկաւ պայթեցաւ հոս եւ 5 նիստէ ի վեր կը զբաղեցնէ մեզ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երբ Ս. Պատրիարքը կ'ըսէ թէ յանձնաժողովին անդամները յարգելի անձեր են, ինքնին կը չէզոքանայ այն կասկածը, որ կը յայտնուի անոնց մասին:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Սակայն Ս. Պատրիարքը շատ որոշ կերպով ըսաւ:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ.- Տարակոյս չկայ որ յանձնաժողովի անդամներու պատուասիրութիւնը խնդրոյ առարկայ չեմ կրնար ընել, բայց ինձմէ առնուած եւ տեղեկագրին մէջ վերջէն տրուած այդ բացատրութենէն յետոյ, պետք է այն եզրակացութեան յանգել քննութիւնը, թէ պատրիարքը ինքնագլուխ չէ գործած եւ օրէնքով գործած է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յանձնաժողովի տեղեկագրին առթիւ խօսելով Ս. Պատրիարքը դիտողութիւններ ըրաւ որ այս ժողովը անտարբեր գտնուէր է Կիլիկիոյ աղիտեալներուն վիճակին եւ որբերու կացութեան համար եւ կերպով մը պարտագանց ներկայացուց մեզ: Սակայն ես կը կարծեմ որ ինքզինքը յարգող Քաղ. Ժողովի մը համար ամօթ մը պիտի ըլլար իր գործելու իրաւունքը ենթարկել այս ժողովին, սպասելով որ գործելու համար հարցում կամ հարցապնդում ուղղուի իրեն: Վարչութիւնը իր իրաւասութենէն վեր եղած ռեւէ խնդիր պարտաւոր է այս ժողովին բերելու:

Կը սպասէինք որ Քաղ. Ժողովը ինք բերէր մեզի այս խնդիրը: Ես ալ ա'յս ժողովի արժանապատուութեան նախանձախնդիր եւ իբրեւ ազգին վիճակին իրազեկ՝ ա'յս դիտողութիւնը կ'ընեմ:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ.- Իմ առաջարկութիւնս այն է, որ այս խնդիրը փակուի, ինչպէս որ կ'ուզէ ժողովը: Պատասխանելով Պ. Խօնասարեանի, կ'ըսեմ որ իմ ներկայացուցած վիճակիս դարման գտնելու համար Վարչութիւն եւ պատրիարք կ'ընեն ինչ որ կարելի է եւ կը կատարեն հարկ եղած դիմումները: Ես մտադիր եմ անձամբ ալ դիմելու¹¹⁹³, կը փափաքիմ որ Պ. Խօնասարեան ալ գալ հետս:

¹¹⁹³ Ատենագրութեան մէջ ջնջուած է հետեւեալը, որ կը յաջորդէ *դիմելու* բառին. «անոնց որոնք կը յապաղին կատարելու իրենց պարտականութիւնը»:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս խնդրի քննության միջոցին եղած դիտողություններու մէջ իրաւացի կէտ մը կայ: Ճիշդ է որ այս հարցի[ն] քննութիւնը երկար տեւեց եւ եթէ այդպէս եղաւ, պատասխանատուն գործադիր իշխանութիւնն է, որ օրէնքով պարտաւոր էր իր իրաւասութենէն վեր եղած խնդիրները բերել այս ժողովին: Եթէ օրէնքին այս պայմանը գործադրուած ըլլար, ապահովաբար այս վիճակը յառաջ չէր գար: Այս ժողովին մէջ ըսուեցաւ որ այս [Չէզոք] Տան շուրջ շատ խօսքեր կ'ըլլան եւ թէ գեղծումներ պատահած են: Այս քննութիւնը 3 ամիս տեւեց, լսուեցան բոլոր կողմերը եւ Քաղ. Ժողովի ատենապետը, որ ամբաստանողի դերին մէջ կը գտնուէր անորակելի արտայայտութիւններ ընելով, որոնք չեն ապացուցուած ալ, եւ իր խօսքը վերջացնելէ յետոյ առանց 2 շաբաթ եւս յետաձգելու մեկնած է Պոլսէն, ու վերադարձին դարձեալ ներկայացած է յանձնաժողովին ըսելով որ նոր ըսելիք ունի ու կը խօսի մինչեւ հիմա, եւ կը կարծեմ որ եթէ այս խնդիրները պետք կը տեսնուէին քննուելու, այդ քննութիւնը պիտի կատարէր [գործադիր] իշխանութիւնը փափկութեամբ, մինչդեռ այդպէս չ'ըլլար ու ինք կ'ըսէ թէ քննութիւն պիտի կատարէ, այսինքն՝ գործը կ'իւրացնէ ու այս կերպով կը ստեղծուի թնճուկ մը: Ամէնքս գիտենք որ կայ Համազգային Ժողով մը, որուն պատասխանատու է Չէզոք Տան վարչութիւնը: Համազգայինէն ոչ ոք տեղեկութիւն ունի այս մասին, ու Պ. Տ. Մովսէսեան Համազգային Ժողովի մէջ անգլիական դեսպանատուն երթալու պէտք մը կը ներկայացնէ յանկարծ ու միւս հոգեւոր պետերը առարկութիւն չեն ըներ եւ Ս. Պատրիարքը կ'առարկէ որ եւ չեմ երթար, ով որ կ'ուզէ այն երթայ: Այս յայտարարութիւնը բաւական է բացատրելու որ համաձայնութիւն չկար Համազգային Ժողովի մէջ, եւ փոխանակ խնդիրը բերելու Ազգ. Ժողովին եւ առաջարկելու որ այն ըսէ իր վերջին խօսքը, խնդիրը այնպիսի ձեւ մը կ'առնէ, որուն լուծումը շատ կը կնճռոտի: Ես կը փափաքէի որ խորհրդարանական յանձնաժողովը բռնէր Քաղ. Ժողովի օճիքէն եւ ստիպէր հաստատելու թէ որոնք են իր ամբաստանութիւն[ներ]ը: Այդ մասին ոչինչ կայ տեղեկագրին մէջ, հետեւաբար ինք չէ գործադրած այդ իրաւունքը: Այս ժողովին մէջ խնդիր գալէն ի վեր 3 ամիս անցած է ու ամբաստանութիւնը կը մնայ այս ժողովի մթնոլորտին մէջ, այն հաստատ գաղափարը ներշնչելով մեզի, որ գեղծումի խնդիրը օճառի պղպջակ մ'է եւ այս պարագային մէջ պատասխանատուութիւնը կ'իյնայ Քաղ. Ժողովին վրայ: Այսպէս ըսելու կը հարկադրուինք, որովհետեւ մինչեւ նախորդ նիստ մեր տպաւորութիւնը այն էր, որ Քաղ. Ժողովի ատենապետը անձնապէս կ'ամբաստանէ, մինչդեռ անցեալ նիստին եղած հարցումէ մը վերջ, այլեւս պէտք կ'ըլլայ որ Վարչութիւնը բաժնէ այդ պատասխանատուութիւնը: Այս խօսքերէն կը հետեւի որ գեղծումի մաս չկայ:

Քաղ. Ժողովի պատասխանատուութիւնը մեծ է դարձեալ, որովհետեւ Չէզոք Տունը ջնջելու մասին եղած հարցումի մը Քաղ. Ժողովի ատենապետին տուած պատէ պատ բացատրութենէն յետոյ, հիմա հաստատուած է եւ այն յայտարարութիւնը, որ գրապարտութիւն նկատուեցաւ, իր արժէքին մէջն է այսօր. այսինքն՝ Չէզոք Տան մասին այդ տեսակ որոշում մը կայ, պատասխանատու գործ մը կայ մէջտեղը եւ այն տեսակցութիւնը որ Պ. Տ. Մովսէսեան ունեցած է անգլիական դեսպանատան մէջ, անպատուաբեր է ազգին համար ամէն կերպով:

Քանի որ այս գործին ծայրը կ'երթայ կը հասնի մինչեւ Համազգային Ժողովը, որուն օճիքէն բռնելու հնարաւորութիւն չկայ, մենք պատասխանատու կը նկատենք թէ՛ այս ժողովին նախագահը [եւ թէ՛] մանաւանդ գործադիր իշխանութիւնը, որ իր իրաւասութիւնը ըմբռնէր է այնքան թեթեւօրէն ու չէ կրցած ելլել այն գործին մէջէն, ուր մտած էր, եւ կ'առաջարկեմ անվստահութիւն յայտնել Քաղ. Ժողովին դէմ, երկրորդ անգամ չդնելով իրենց անունը իբրեւ ընտրելի, որպէսզի այսպիսի խնդիրներով չբաղեցնէ մեզի:

ՁԱՅՆԵՐ.- Փակում, փակում:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ խօսք ուզողներ ալ կան, բայց որովհետեւ վիճաբանութեան փակումը կը պահանջուի, հարկադրուած եմ ժողովիդ քուէին դիմելու:

(Ժողովը մեծամասնութեամբ որոշեց փակել վիճաբանութիւնը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու բանաձեւեր կան սեղանի վրայ, կարգաւ կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

Տր. Բարսեղեանի բանաձեւը

Ժողովս լսելէ ետք Չէզոք Տան խնդրի մասին կազմուած խորհրդարանական քննիչ յանձնաժողովին տեղեկագիրը, Վարչութեան պատասխանը եւ այդ առթիւ խօսք առնող զանազան երեսփոխաններ, եւ գտնելով որ քննիչ յանձնաժողովի եզրակացութիւնը ընդհանուր կերպով իրականութեան համապատասխան է, իր անվստահութիւնը կը յայտնէ Քաղ. Ժողովին:

Ուրիշ երեսփոխաններու բանաձեւը

Ժողովն լսելով Չեզոք Տան խնդրոյն առթիւ խորհրդարանական յանձնաժողովի բերած տեղեկագիրը, ինչպէս նաեւ այս առթիւ յայտնուած տեսութիւններն ու թեր ու դէմ վիճաբանութիւնները, նոյնպէս լսելով Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին եւ յանձնաժողովոյ տեղեկաբերին բացատրութիւնները, չի գտներ ոեւէ պատասխանատուութեան հրաւիրող ընթացք Քաղ. Ժողովոյ կողմէ այս խնդրոյն մէջ եւ վստահութիւն յայտնելով անոր կ'անցնի իր օրակարգին:

Հ. Խօնասարեան
 Պ. Փափազեան
 Գ. Տէմիրճիպաշեան
 Ս. Տիօնեան
 Գ. Սիմքէշեան
 Ս. Նաթանեան
 Ա. Սարաֆեան
 Զ. Խօրասանճեան¹¹⁹⁴

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Այս բանաձեւերու մասին խօսք կ'ուզեմ: Այս քննութիւնը կատարելու պէտք ներկայացուցի ես, որովհետեւ այն գաղափարը արթնցաւ մտքերու մէջ, թէ որքեր կը ծախուին: Հիմա կը տեսնեմ որ այս բանաձեւերուն մէջ այդ մասին ոեւէ ակնարկութիւն չկայ: Ի՞նչ եղաւ. այս ժողովը համոզում գոյացո՞ւց, թէ չգոյացուց այդ մասին. ես բան մը չհասկցայ:

Տ. Ա. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Այստեղ Չեզոք Տան խնդիր մը յուզուեցաւ եւ ատոր քննութիւնը յանձնուեցաւ մասնաւոր յանձնաժողովի մը, որ իր տեղեկագիրը յանձնած է եւ ժողովը որոշում մը պիտի տայ այդ մասին: Ժողովին յայտնելիք վստահութիւնը կամ անվստահութիւնը այս խնդրոյն մէջ երկրորդական կարեւորութիւն ունի: Ես կ'առաջարկեմ որ յանձնաժողովի եզրակացութիւնը քուէի դրուի:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Յանձնաժողովը 3 ամիս աշխատել է այս տեղեկագրին պատրաստութեան համար եւ հոն Քաղ. Ժողովի պատասխանատուութեան բաժինն ալ ճշդուած է, քննադատելի նկատելով իր արարքը, ուստի ժողովը կամ պէտք է ընդունի այդ եզրակացութիւնը, կամ մերժէ: Ես ճիշդ կը գտնեմ Պ. Հալաճեանի յայտարարութիւնը:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ներկայացուած բանաձեւերուն մէջ խօսուած է այդ եզրակացութեան վրայ. օրինակի համար, ըսուած է մեր բանաձեւին մէջ, որ պատասխանատուութիւն չենք գտներ Քաղ. Ժողովի համար: Կամ մեր բանաձեւը կը քուէարկուի, կամ միւս բանաձեւը, եւ այդ պահանջը գոհացում կը գտնէ: Կ'առաջարկեմ քուէի դնել այդ բանաձեւերը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վեց երեսփոխաններու ստորագրութեամբ գիր մը կայ, որ գաղտնի քուէարկութիւն կ'առաջարկէ: Հետեւաբար գաղտնի քուէարկութիւն պիտի կատարուի:

(Քուէհամարի քննիչներու հսկողութեան ներքեւ գաղտնի քուէարկութիւն տեղի ունենալով արդիւնքը եղաւ հետեւեալը, զոր ատենապետը հռչակեց ի դիւանէ)

Նիստին ներկայ երեսփոխաններու թիւն էր 64, որոնցմէ 5ը մեկնած ըլլալով քուէարկութենէ առաջ, 59 երեսփոխան մասնակցած էին եւ արդիւնքը եղած էր հետեւեալը՝

Վստահութիւն	29 քուէ
Անվստահութիւն	27 քուէ
Սպիտակ	2 քուէ
Ոչ	1 քուէ
	59

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Քուէարկութեան այս արդիւնքէն կը հասկցուի որ ժողովը իր վստահութիւնը զլացած է Քաղ. Ժողովին, որ քուէի մասնակցողներու կէսէն մէկ աւելիին քուէն պէտք էր առնէր անպայման:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներքին կանոնագրի 48րդ յօդուածը կ'ըսէ. «Քուէի մասնակցողաց բացարձակ առաւելութեամբ կը գոյանայ ժողովին որոշումը»:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ծատ ճիշդ: Այդ կէտն է, ահա, որ կ'ուզենք հաստատել:

¹¹⁹⁴ «Ճակատամարտ» (946/2767) տուած է պատճենը ութ երեսփոխաններու բանաձեւին, բայց զայն ներկայացնող երեսփոխաններու անուններու թուարկման պահուն դուրս մնացած է Խօրասանճեանի անունը:

ՉԱՅՆԵՐ.- Այո, այո, այդպես է:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Աղմուկով պետք չէ խեղդելու փորձ ընել կանոնը եւ մինչեւ հիմա գործադրուած ձեւը: Մեր կատարածը պարզ քուէարկութիւն մ'է: Ժողովին ներկաները իրենց կամքը յայտնեցին այո կամ ոչ ըսելով եւ մեծամասնութիւն մը իր կամքը արտայայտեց: Եթէ դուք մեծամասնութեան այդ արտայայտութիւնը չէք ընդունիր, Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը ռոտակոխ կ'ընէք. այսինքն՝ կ'ըսէք որ փոքրամասնութեան կամքը տիրապետէ մեծամասնութեան վրայ: Կարելի՞ է ընդունիլ այսպիսի եզրակացութիւն մը եւ հաշտեցնել այս ժողովը վարող սկզբունքին:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Այն արդիւնքը որ այստեղ տուաւ քուէարկութիւնը, թուաբանական հաշիւ է եւ չկայ երկիր մը, ուր այս ձեւի մեծամասնութիւն մը ճիշդ նկատուի, սակայն Պ. Խօճասարեան իր խօսքերուն կը խառնէ նաեւ տրամաբանութեան ձայնը: Եթէ պիտի խօսինք տրամաբանութեան ձայնով, Քաղ. Ժողովը չի կրնար մնալ իր պաշտօնին վրայ, որովհետեւ ամէն գործադիր իշխանութիւն իր ոյժը կ'առնէ զինքը ընտրող խորհրդարանէն, ու ամէն Վարչութիւն կը փափաքի որ մեծամասնութիւն մը ապահովէ ժողովին մէջ, իր իշխանութիւնը գորաւոր ընելու համար:

Ճիշդը այն է որ այս ժողովը կազմող 100 երեսփոխաններէ 59ին ներկայութեան Քաղ. Ժողովը 29 քուէ միայն կրցաւ ապահովել: Այս պարագաներու մէջ, իմ կարծիքով աւելի լաւ կ'ըլլայ որ Պ. Խօճասարեան եւ իր *սլոքը* անդրադառնա[ն] իր[ենց] սխալին վրայ եւ այս կերպով սխալ նախընթաց մը չստեղծուի:

Տ. Յ. Զ. ՄԻՐՈՒԼԻ.- Ընդունուած դրութիւնը այն է, որ վստահութիւնը յայտնուի ներկաներու մեծամասնութեան քուէով: Մէկ քուէի պակասը ընտրութիւն մը համեմատութեան կը թողու եւ վերստին քուէարկութիւն տեղի կ'ունենայ: Այս դրութիւնը կը գործադրուի նաեւ վստահութեան խնդրոյ առթիւ: Խօսքը չենք ընել ձեռնպահներուն եւ «ոչ» քուէին, որոնց անվստահութիւն յայտնած ըլլալը բացատրութեան կը կարօտի: Քաղ. Ժողովին վստահութիւնը 60 ներկաներու 31 քուէն ապահովելու պայմանով կրնար տրուած ըլլալ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներքին կանոնագրութիւնը 48րդ յօդուածով սահմանել է յետոյ թէ քուէի բացարձակ առաւելութեամբ որոշում կրնայ տրուիլ, յաջորդ յօդուածով ալ կը բացատրէ թէ մեծամասնութիւնը ինչպէ՞ս կը գոյանայ: Այդ յօդուածին մէջ որոշապէս ըսուած է [թէ] Ազգ. Ժողովը երկու տեսակ մեծամասնութիւն ունի՝ օրինական եւ իսկական: Օրինական մեծամասնութեան, այսինքն՝ 71ի որոշող ձայնը 36 է, ու իսկական մեծամասնութեան որոշող ձայնը կը սահմանուի օրուան պաշտօնի վրայ գտնուող երեսփոխաններու կէսէն մէկ աւելիին մեծամասնութիւնը, որ մեր այսօրուան 51ի մեծամասնութեան վրայ 26 է¹¹⁹⁵ եւ այդ քուէն ալ գոյացած ըլլալով, դիւանս բաւական կը նկատէ քուէարկութիւնը:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը թողենք որոշէ թէ իրեն համար բաւական կը նկատէ՞, թէ ոչ այս մեծամասնութիւնը: Պ. Միրզախանեանի ըսածները այս ժողովին անդամներուն վերաբերեալ գործ չ[են], ատոնք կը պատկանին Քաղ. Ժողովին:

Տ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Տիար Ատենապետ, կողմնակցութեամբ կը գործէք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեր այդ յայտարարութեան դէմ խստիւ կը բողոքեմ եւ չեմ կարծեր որ երկրորդող մը գտնուի այստեղ: Դիւանը Քաղ. Ժողովին պաշտօնի վրայ մնալուն կամ չմնալուն մէջ ոեւէ տեսակէտ չունի. ատիկա ժողովին գիտնալիք գործն է: Բայց քանի որ այստեղ օրէնքի եւ կանոնի անունով խօսքեր կ'ըլլան, ես պարտք կը համարեմ ժողովիդ ներկայացնել կանոնին տրամադրութիւնը: Ժողովը թող փոխէ իր կանոնադրութիւնը, այն ատեն անոր կը հետեւինք: Ատենան կը փակեմ յաջորդ նիստը 15 օրէն գումարելու որոշումով:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 6ին)¹¹⁹⁶

¹¹⁹⁵ Ծփոթութեան արդիւնք, թէ՞ սխալագրութիւն, երբ քանի մը տող վեր կը նշուի 59 երեսփոխանի ներկայութիւն:

¹¹⁹⁶ Հետաքրքրական պիտի ըլլայ ներկայացնել կատարուած քուէարկութեան շուրջ մեկնաբանական բնոյթի մօտեցումները երեք տարբեր օրաթերթերու: «Ժողովուրդի Չայնը» (972) կը գրէ.

Քուէարկութեան այս արդիւնքը յայտնուելէ յետոյ, ժողովին ձախակողմը առաքելով որ մասնակցողները 59 են եւ քանի որ վստահութեան քուէն 29 է, հետեւաբար անվստահութիւն կը նշանակէ այս, աղմուկ եւ ժխտը հանած է: Այս առարկութենէն կը հետեւի որ 29 քուէն մեծամասնութիւն չէ, ինչպէ՞ս ուրեմն 27 քուէն մեծամասնութիւն պիտի ըլլայ եւ 27 հոգիի կամքը պիտի պարտադրուի 29ի դէմ:

Ստոյգ է որ ընտրութեանց մէջ կէսէն մէկ քուէի առաւելութիւնը պայման է, ինչպէս կանոնն ալ կը տրամադրէ, բայց վստահութեան առթիւ առաւելագոյն քուէն է որ արժէք ունեցած է միշտ:

«Ճակատամարտ» (946/2767) տարբեր մօտեցում կը պարզէ.

[Համազգային Խորհուրդ]

29 Դեկտ. 1921

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք Հայր, Ս. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տիար Դաւիթ Ս. Մովսէսեան, Պատ. Սթամպոլլուեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Արամ Ինճիճեան, Ա. Թէրզի-պաշեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Արամ Հալաճեան

1° Կարդացուեցաւ Ատանայի Առաջնորդ Տ. Եղիշէ Եպ. Կարոյեանի 28 Դեկ. 1921 թուակիր մէկ հեռագիրը, որով կը խնդրէր 100 անգլ. ոսկի նպաստ մը հասցնել Լառնաքա կիլիկեան գաղթականներու համար:

Տ. Չաւէն Պատրիարք նոյնպէս ժողովին հաղորդեց Նորատունկեանի 25 Դեկ. թուակիր մէկ հեռագիրը, որով կը ծանուցանէր Կիպրոս գաղթականաց համար 20000 ֆր. տրամադրուած ըլլալը:¹¹⁹⁷

Ս. Պատրիարքը բացատրեց թէ Կիպրոս ապաստանողները համեմատաբար բարեկեցիկ դասուն պատկանելով այնքան մեծ կարեւորութիւն չունին, որքան ունին Աթէնք, Պիրէոն, Քիոս եւ այլ կղզիներ գտնուող գաղթականները, որոնք իրենց ձայնը լսելի ընել տալու ալ ի վիճակի չեն՝ շնորհիւ ա[յլ]ն հանգամանքին, որ իրենց գլուխը [գիրենք հոգացող] մարդ չկայ: Հետեւաբար յայտնեց թէ ինքն Պատուիրակութեան հաղորդած է թէ իր տրամադրած գումարէն մաս մըն ալ միւս տեղերու գաղթականներուն վերապահած է:

Ժողովը հաւանեցաւ այս կարգադրութեան: Այս առթիւ հարց տրուեցաւ թէ արդեօք Ամերիկեան Նպաստամատոյցին ուշադրութեան ներկայացուա՞ծ [են] կիլիկեան գաղթականները: Ազգապետ Էֆենտին հաղորդեց թէ ինքն անպաշտօն կերպով դիմում մը կատարած է եւ իրեն պատասխան տրուած է թէ Սուրիա եւ Կիպրոս Պոլսոյ շրջանին տնօրէնութենէն դուրս կը մնա[ն] եւ կը պատկանի[ն] Պէյրութի շրջանակին: Ազգապետ Էֆ.

«Ոչ»ը փոխանակ անվստահութեան քուէներուն վրայ բարդուելու ինչպէս պետք էր, դիւանին կարգադրութեամբ աւելցուեցաւ սպիտակ քուէներուն վրայ, որոնց թիւը եղաւ 3: Զախակողմը եւ ուրիշ երեսփոխաններ դիտել տուին թէ 59ի վրայ կէսէն մէկ աւելի՝ այսինքն 30 քուէ ստացած չլլալով, վարչութիւնը տապալած կը համարուի:

... Ժողովին մէջ պահ մը աղմուկը տիրեց...:

Ատենապետը աջակողմէն եղած ճնշումի մը վրայ կարդաց ներքին կանոնագրէն յօդուած մը, որ վստահութեան քուէի հետ կապ չունէր եւ պարզ որոշումներու կը վերաբերէր եւ որ կ'ըսէր թէ համեմատական մեծամասնութիւն ընդունելի է: Ի վերջոյ աղմուկի մէջ ատենանը փակեց առանց որոշ եզրակացութեան մը բերելու ժողովը:

«Վերջին Լուր» (24 Դեկտեմբեր 1921, 2369) իր նկարագրականը խորագրած էր «Վարչութիւնը Ինկա՞ծ Է Թէ Ոչ» եւ տալէ ետք մանրամասնութիւնները քուէարկութեան յաջորդած տեսակէտներուն ու աղմկալից վեճին, կ'աւելցնէր.

Մեր կարծիքով վստահութեան քուէն վերընտրութիւն մը կը համարուի, եւ ինչպէս որ ընտրութիւն մը չի կրնար օրինական ըլլալ մինչեւ որ քուէներու կէսէն մէկ աւելին չունենայ, այնպէս ալ Տ. Մովսէսեան-Ռամկավար այս վարչութիւնը կը համարուի ձախողած իր պահանջած վստահութեան քուէին մէջ:

Հակառակ Ռամկավարներու շարքի մը ի վեր թափած ջանքերուն, հակառակ *Ժողովուրդի* Չայնրի երեք յաջորդական խմբագրականներուն որպէսզի յաճախողները համոզէ Տ. Մովսէսեան-Ռամկավար Քաղաքական Ժողովին ի նպաստ քուէ տալու, հակառակ շատ մը աջակողմեան բացակայ երեսփոխաններու բերուելուն, ահա, Ռամկավարները չկրցին պահել իրենց ստեղծագործ իշխանութիւնը:

Պ. Մովսէսեան որ արդէն հագիւ մէկ քուէի առաւելութեամբ (31 ձայնով) եկաւ, այսպէս մեծամասնութենէ մէկ պակասով վստահութիւն կը ստանայ: Իրեն համար պատուաբեր պիտի ըլլար ժողովին մէջ իսկ իր հրաժարականը տալ, քանի որ եթէ Ռամկավարները օրէնքի քաջշուքներով կարենան իսկ տակաւին պահել գիրենք [իմա՝ Քաղ. Ժողովի անդամները- Վ.Ղ.], բարոյապէս ինկած կը համարուի [այդ կազմը]:

¹¹⁹⁷ Նորատունկեան 24 Դեկտեմբեր 1921 թուակիր նամակով յայտնելէ ետք թէ ֆրանսական կառավարութեան դիմած է Մերսինի գաղթականները ձրի Սուրիա փոխադրելու եւ առժամաբար ֆրանսական կառավարութեան միջոցներով հոն պահպանելու համար, կ'աւելցնէր թէ Կիպրոս եղողներուն համար որոշած են յատկացնել Հայաստանի կարօտեալներու ի նպաստ Փարիզ կատարուած հանգանակութեան մնացորդ գումարը, որմէ մաս մըն ալ կրնայ Մերսին որկուիլ ի հարկին: Այս կարգադրութիւնը կատարուած էր ստիպողաբար՝ Պատուիրակութեան նիւթական միջոցներուն անբաւարարութիւնը նկատի ունենալով (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-M170, 2488, *հայերէն մեքենագիր*):

ասոր վրայ խնդրած է որ գոնե իրեն[ք] թելադրանք ընեն Պեյրութ, ինչ որ խոստացած են: Նոյնպես խոստացած են իրենց հոս եղած խնդրանք մը յանձնարարականով Պեյրութ հաղորդելու:

2° Ազգապետ Էֆ. Ժողովին հաղորդեց Փրոֆ. Թումայեանի մէկ նամակին պարունակութիւնը, որ Հայկական Խնդրոյն վրայ իր տեսութիւնները կը պարզէր եւ եւրոպական պետութիւններէ վերջնապէս յոյսը կտրելով՝ մեր սեպհական միջոցներով Երեւանի Հանրապետութեան ամրապնդումին աշխատելու պէտքը ցոյց կու տար, ի հարկին թրքաց հետ ալ բանակցելով:

3° Ազգերու Դաշնակցութեան եւ Գերագոյն Ժողովի յառաջիկայ գումարմանց առթիւ ներկայացուելիք յիշատակագիրին ծրագիրը կազմուեցաւ եւ որոշուեցաւ զայն յղել իբր ատաղձ եւ թելադրանք Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէսզի ինքն իր կողմէ նոր խմբագրութեամբ մը եւ յարմար դատած եղանակովը ներկայացնէ որոշուած տեղերը:¹¹⁹⁸

4° Հայաստանի Հանրապետութեան Աթենքի ներկայացուցիչ Պ. Տիգրան Չայեան 22 Դեկ. թուակիր հեռագրով մը կը տեղեկացնէր Աթենք եւ Պիրէոն ապաստանող զաղթականներու ենթարկուած խեղճութիւնը եւ կը հաղորդէր թէ յանձնաժողով մը կազմուած է: Նոյնպէս դրամական առաքմանց համար հասցէ ցոյց կու տար Տիար Օհանեանը:¹¹⁹⁹

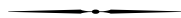
5° Կարդացուեցաւ Հ. Բ. Ը. Միութեան 12 Դեկտ. թուակիր նամակը, որով տեղեկութիւններ կը տրուէին Բարեգործականի հսկողութեան տակ գտնուած որբանոցներու եւ հիւանդանոցներու մասին եղած կարգադրութեանց վրայ: Նոյնպէս Նահր-էլ-Օմարէն բերուելիք որբերուն ի մօտոյ Սուէզ ժամանումը կը ծանուցանէր: Եզիպտոսի Առաջնորդն ալ այս մասին ունէր 7 Դեկ. թուակիր նամակ մը, որ նոյնպէս արձանագրուեցաւ:

6° Կարդացուեցաւ Մերսիսէն 17 Դեկ. թուակիր ընդարձակ տեղեկագիր մը, որ կիլիկեան անցուդարձերու վրայ ընդարձակ ծանօթութիւններ կու տար եւ ներփակ ունէր տեղական ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ խմբագրուած պաշտօնագիրներու եւ այլ վաւերագիրներու պատճեններ:

7° Արիի. Նազեան Գերապայծառ ժողովին հաղորդեց Հռոմէն իր ստացած տեղեկութիւնները Ազգ. Պատուիրակութեան իբր ներկայացուցիչ Տիրան պէյ Նորատունկեանի Հռոմի մէջ գտած ընդունելութեան եւ թողած տպաւորութեան մասին: Իտալական շրջանակներու մէջ դէպի հայերը բարեացակամութիւն կը տեսնուի կ'ըսուի:

8° Կարդացուեցաւ Տիար Արշակ Սաֆրաստեանի Դեկ. 9 թուակիր մէկ նամակը, որ կը վերաբերէր իր Պաթում ուղեւորութեան միջոցին շոգենաւին մէջ Պեքիր Սամի պէյի հետ իր ունեցած մէկ տեսակցութեանը:

Ի գիտութիւն արձանագրուեցաւ:

¹¹⁹⁸ Խնդրոյ առարկայ ընդարձակ յուշագիրը, որ կը կրէ մատիտով աւելցուած 27 Դեկտեմբեր 1921 թուականը (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ886–Թ890 *Ֆրանսերէն, մեքենագիր*), հետագային՝ 3 Մարտ 1922-ին, պիտի առաքուէր զանազան երկիրներու արտաքին գործերու նախարարներուն (տես Յաւելուած 178):

¹¹⁹⁹ Չայեան իր հեռագրով պարզապէս կ'ըսէր. «Գաղթականներն առժամապէս կեդրոնացած են Փիրէա եւ Աթենք: Կազմուած է օգնութեան յանձնաժողով մը: Դրամական միջոցները առաքեցէք պարոն Օհանեանին, Աթենք» (տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ885, *Ֆրանսերէն ձեռագիր*):

1922

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 6 Յունուարի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ **Տ. ԳԷՈՐԳ Ծ.Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ**¹²⁰⁰
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ **ՏԻԱՐ ՏԻԳՐԱՆ ՆԱԳԱՇԵԱՆ**

(Ատենը բացուեցաւ ժամը 2ին ի ներկայութեան 30 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 46ի:
Կարդացուեցաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ատենագրութեան ինծի վերաբերեալ մասը թերի է: Երբ Պ. Օտեան բողոքեց իրեն նկատմամբ եղած խօսքի մը համար, ես խօսք ուզեցի պատասխանելու նպատակաւ եւ դիւանը մերժեց խօսք տալ: Բայց եթէ խօսք տար ու բացատրութիւն տայի, ուրիշ ձեւով պիտի արտայայտուէր ժողովը: Դուք, Պ. Ատենապետ, մերժեցիք խօսք տալ եւ յետոյ երբ խօսք տուիք, ես չուզեցի խօսիլ: Այս ձեւին եւ գրուածին մէջ ահագին տարբերութիւն կայ: Եւ երբ խօսք առաւ Պ. Օտեան խօսելու համար, նախ եւ առաջ շոշորթաբանութիւն անուանեց այդ տեղեկագիրը եւ դուք չափաւորութեան չիրաւիքեցիք զինքը, ու շարունակելով խօսքը՝ սրիկայ մ'է ըսաւ ինծի համար: Ասոնք պէտք է արձանագրուին, որպէսզի ապագայ սերունդը տեսնէ ու կարդայ թէ ինչ հայհոյութիւններ եղած են հոս. ես ասոնք կը պահանջեմ ապագայ սերունդին համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը չէ արտօնած որպէսզի այդ կարգի անվայել բացատրութիւններ արձանագրուին այստեղ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես կը պահանջեմ որ արձանագրուի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Պ. Օտեանի ըսածները յապաւելու իրաւունք չունի դիւանը: Պէտք է նոյնութեամբ արձանագրուի այն. զնահատումը կը վերաբերի այս ժողովին: Ես համաձայն եմ Պ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ եւ կ'առաջարկեմ որ ինք գրաւոր տայ իր խօսքերը, որպէսզի արձանագրուին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բեմական բարբառի հակառակ խօսքեր չարձանագրելու իրաւունք ունինք, կը փափաքինք որ այս տեսակ տեսարաններու կրկնութեան տեղի չտրուի:

Տ. Ե. ԳԱՐԱԿԷՕԶԵԱՆ.- Ես այնպէս հասկցայ որ Պ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ կ'ըսէ թէ ինք այդ բացատրութիւնը չէ գործածած. եթէ այդպէս է, արդէն խնդիր չի մնար ու այնպէս ալ կ'արձանագրենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմա խնդիրը ատենագրութեան վաւերացման վրայ է, հետեւաբար չենք կրնար նոր խնդիր արծարծել: Անոնք որ կ'ընդունին նախորդ նիստի ատենագրութիւնը, ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

(Ժողովը վաւերացուց նախորդ նիստի ատենագրութիւնը: Ժողովը այս միջոցին դմբփակ ըլլալով, Պ. Սիրունիի պահանջման վրայ դմբացի վերածուեցաւ:)

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ Ս. ՆԱԽԱԳԱՀԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքը այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը կը հաղորդէ հետեւեալ գրով:
(Պատճեն)

Նոյնպէս բանաւոր պատճառով կը բացակայի նաեւ Տ. Աբել քինյ.:

ԱՌԱՋԱՐԿ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տքթ. Բարսեղեան գիր մը ունի, պիտի կարդանք:

¹²⁰⁰ «Ժողովուրդի Զայնք»ի (7 Յունուար 1922, 990) համաձայն, տկարութեան պատճառով բացակայող Զաւէն Պատրիարքի փոխարէն Արպանեան Ծայրագոյն Վարդապետ նախագահած է նիստին: «Ճակատամարտ», սակայն, իր նոյն ամսաթիւը կրող թիւ 958/2779 համարով նիստին նախագահութիւնը վերագրած է Մեսրոպ Քահանայ Տէր Մեսրոպեանի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես կը կարծեմ որ այս սխալը յառաջ կու գայ քուէարկութեան մասնակցողներու թիւէն: Ճիշդ է որ 59 քուէարկողք ելաւ քուէատուփէն, բայց յետոյ տեսնուեցաւ որ երեքը սպիտակ է, որով արդէն 56 հոգի մասնակցած եղան եւ 29 քուէն անշուշտ ժողովին մեծամասնութեան կամքը կ'արտայայտէ: Դիւանը այս բացատրութիւնը կու տայ ցոյց տալու համար ձեզի թէ Վարչութիւնը այդ ժողովին վստահութեան քուէն առեր է եւ տրուած վստահութեան քուէն ալ իր արժէքը ունի: Այս թիւրիմացութիւնը 59 քուէարկողներէն յառաջ կու գայ, մինչդեռ իմ բացատրութենէս կը հասկցուի որ 27ի դէմ 29 ձայնով վստահութիւն յայտնուած է Քաղ. Ժողովին: Դիտել տրուած պարագան գոյութիւն ունի ընտրութեան առեւն:

Տ. Լ. ՍԱԼԹԻՆԻԱՆ.- Վարչութեան ընտրութիւնը եւ վստահութեան խնդիրը իրարմէ տարբերութիւն չունին: Օրէնքը տարբեր կերպով մեկնաբանելու պէտք չկայ: Անուանակոչութեամբ իւրաքանչիւր որ տարաւ իր քուէն տուաւ եւ համրուելէ յետոյ հասկցուեցաւ ու հռչակուեցաւ որ 59 քուէարկու կայ, որուն բացարձակ առաւելութիւնը պէտք է ըլլայ 30, մինչդեռ քուէհամարը 29 քուէ ցոյց տուաւ: Այսօր քուէարկուները 59 հոգի են եւ չկայ օրէնք մը որ 3 սպիտակ քուէ տուողները գրկէ քուէարկողի իրաւունքէն: Այդ տեսակ մեկնութիւն մը ո՞ր կանոնին վրայ հիմնուած է չեմ գիտեր:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Մէկ երկու բացատրութիւն կ'ուզեմ տալ քուէարկութեան նկատմամբ: Օրէնքը քուէարկութեան համար որոշ տրամադրութիւն ունի եւ այս տրամադրութիւնը կը գործադրուի մասնաւորապէս Քաղ. Ժողովի ընտրութեան առթիւ, քուէարկուներու կէսէն մէկ աւելի քուէն փնտրուելով, որպէսզի ժողովը օրինապէս ընտրուած նկատուի: Եթէ ժողով մը այս պայմաններու մէջ պաշտօնի գլուխ կը բերուի, միեւնոյն պայմաններով ալ մէջտեղէն կը վերցուի: Ատոնք իրարմէ զատել կարելի չէ եւ տարբեր տարբեր մեծամասնութիւն փնտրել ճիշդ չ'ըլլար: Երբ 59 հոգի մասնակցած են քուէարկութեան, պէտք է կէսէն մէկ աւելին, այսինքն՝ 30 քուէ փնտրուի պաշտօնէ դադրեցնելու համար այն մարմինը, որ միեւնոյն պայմաններու մէջ պաշտօնի կոչուած է:

Ըստ իս, որոշող ձայնի մեծամասնութեան պարագան չի պատշաճիր ասոր: Դիւանը յայտարարեց թէ 3 սպիտակ քուէները *նիւ* են եւ *նիւլ* գոյութեան իրաւունք չունի: Դիւանը կը գրկէ զիրենք այդ իրաւունքէն, մինչդեռ այն որ ձեռնպահ կը մնայ, այն միայն ինքզինքը կը գրկէ քուէարկելու իրաւունքէն, իսկ այն որ քուէ կու տայ, ըսել է կը մասնակցի վստահութեան-անվստահութեան խնդրոյն: Այդ 3 սպիտակ քուէները վստահութիւն չեն յայտնել. ատոնք քուէներ են եւ ամենուն արդիւնքով Քաղ. Ժողովը վստահութիւն չստացաւ, չէ թէ անվստահութիւն ստացաւ: Կը խորհիմ թէ ի՞նչ պիտի ըլլար եթէ փոխանակ 3ի 20 հոգի սպիտակ քուէ տային, արդեօք չպիտի՞ ազդէր քուէարկութեան արդիւնքն վրայ: Այս կէտն է, ահա, որ կ'ուզենք ի վեր հանել:¹²⁰²

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Օրէնքը կ'ըսէ քուէի մասնակցողներուն մեծամասնութեամբ:¹²⁰³

Տ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Ասիկա տեսնելու կամ դատելու խնդիր է:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Անցեալ նիստին ըսած էի արդէն եւ Պ.Պ. Սաաթճեան[ի] եւ Էպիփաթեանի խօսքերէն յետոյ աւելի համոզուած կ'ըսեմ թէ երբ մենք խորհրդարանական բոլոր ձեւերը կ'ընդունինք, օրէնքի չնախատեսած խնդիրներն ալ պէտք է լուծենք այն ձեւով, ինչպէս որ կ'ընեն ուրիշ խորհրդարաններ: Հոն վստահութեան

¹²⁰¹ Բարսեղեան «դիւանին կ'առաջարկէ ճշդել թէ անցեալ նիստին Վարչութեան վստահութիւն յայտնուած է թէ ոչ: Եւ քանի որ ըստ օրինի «քուէի մասնակցողներուն բացարձակ մեծամասնութիւնը նկատի առնել անհրաժեշտ է», կ'առաջարկէր քուէին արդիւնքին համաձայն եզրակացութիւնը Վարչութեան աննպաստ յայտարարել («Ճակատամարտ», 958/2779):

¹²⁰² Այլուր հետեւեալ ձեւով ներկայացուած է Էպիփաթեանի խօսքը. «Այս տեսակ պարագաներու մէջ կէսէն մէկ աւելին քուէն անհրաժեշտ է: Սահմանադրութեան 40րդ յօդուածին տուած բացատրութիւնը Վարչութեան վստահութեան հարցին չի պատշաճիր: Դիւանը երեք քուէներ չեղեալ (*նիւ*) նկատեց եւ մնացեալ 29ը վստահութիւն: Անիկա գոյութեան իրաւունք ունի այն առեւն՝ երբ ենթական ձեռնպահ կը մնայ. իսկ երբ ոեւէ թողութիւն մը կը մասնակցի, ճերմակ կամ սեւ, այն առեւն անիկա գոյութեան իրաւունք չունի: Եթէ օրինակի համար 59ի վրայ 20ը ճերմակ քուէ ըլլար, կրկին անոնք *նիւ* պիտի համարուէին» («Ճակատամարտ», 958/2779): Ի դէպ, 1863-ին վաւերացուած Սահմանադրութեամբ 40-րդ յօդուածը կը տրամադրէր. «Երբ Քաղաքական Ժողովը հրաժարական տուող կամ ուրիշ պատճառաւ պակտող անդամոց թիւը երեքի հասնի, անոնց տեղ ուրիշ անդամներ կ'ընտրուին Ընդհանուր Ժողովով: Բայց մինչեւ որ այս ընտրութիւնը ըլլայ, Քաղաքական Ժողովը մէջ բոլոր անդամոց մեծագոյն մասը կը փնտրուի» (էջ 28): Որոշապէս սխալմունք մը թոյլ տրուած է արձանագրուած յղումով:

¹²⁰³ Ատենապետին կը վերագրուի ըսած ըլլալ. «Մնացեալ 39ի վրայ մեծամասնութիւն պիտի նկատուի» («Ճակատամարտ», 958/2779):

խնդիրները կը կարգադրուին ճիշդ ընտրութեանց պէս: Դահլիճները կու գան պաշտօնի վրայ վստահութեամբ ու ժողովուրդին մեծամասնութեան քուէով, ու դարձեալ պաշտօնի վրայ կը մնան նոյն կերպով: Հետեւաբար օրէնքի առջեւ եւ խորհրդարանական սովորութեանց մէջ ոչ մէկ տարբերութիւն կայ դահլիճի մը պաշտօնի գլուխ գալուն եւ անկէ դադրելուն մէջ: Պ. Խօճասարեան որ օրէնքը կը մեկնէ ուզած ատեն ուզած կերպով, այս անգամ ալ տարբեր մեկնութիւն մը տուաւ:¹²⁰⁴ Մենք կը պնդենք թէ ձեռնպահները կը նկատուին անվստահութիւն: Ենթադրենք թէ ներկաներու թիւը 50 ըլլար, որոնցմէ միայն 6ը վստահութիւն եւ 4ը անվստահութիւն յայտնէր, ի՞նչ պիտի ըլլար արդիւնքը: Վարչութիւնը վստահութիւն առա՞ծ պիտի նկատուէր քանի որ 10էն 4ը անվստահութիւն յայտնած է 40 ձեռնպահներու հետ: Օրէնքով եւ տրամաբանութեամբ կարելի չէ այս գործողութիւնը վստահութիւն նկատել: Սպիտակ քուէները կը նշանակեն անվստահութիւն եւ «ոչ» քուէն, որ դասեցիք սպիտակներու մէջ, այն աւելի որոշ կերպով անվստահութեան քուէ մ'էր:¹²⁰⁵ Կ'առաջարկեմ որ ժողովը պաշտօնապէս ուղղէ անցեալ նիստին գործած սխալը եւ յայտարարէ թէ Վարչութիւնը անվստահութեան արժանացաւ այս ժողովէն:¹²⁰⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմնուելով ներքին կանոնագրի տրամադրութեանց վրայ¹²⁰⁷, կը յայտարարեմ թէ ժողովը 27ի դէմ 29 քուէով վստահութիւն յայտնած է:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ոչ:

ԶԱՅՆԵՐ.- Այո:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ այսպէս շարունակէ, կը հարկադրուիմ դադրեցնել նիստը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Երեք հոգի տարբեր տարբեր կերպով խօսեցան եւ կ'երեւայ թէ անհամաձայն են իրարու հետ: Երբ բացակաները ձեռնպահ կը նկատուին, անշուշտ ձեռնպահներն ալ բացակայ կը նկատուին: Կանոնը ժողովի մը ձեռամբարձ եւ գաղտնի քուէի իրաւունք տուէր է: Օրէնսդրական ժողովներու մէջ երբ ձեռամբարձ քուէարկութիւն կը կատարուի, կը հաշուեն այն քուէները միայն, որոնք ձեռամբարձ կը տրուին: Անոնք որ ձեռքերնին կը վերցնեն, անոնք մասնակցած կ'ըլլան քուէարկութեան, իսկ անոնք որ լուռ կը մնան, անոնք քուէները չեն հաշուուիր: Եւ եթէ 3 հոգի ձեռք բարձրացնէ, այդ 3ը այս ժողովին կամքը կը ներկայացնեն: Ուրեմն քուէարկութիւնը հարցում մ'է ժողովականներուն թէ այսինչ խնդրոյն համար կ'ուզե՞ն արտայայտուիլ, անոնք ալ կ'ամ կ'արտայայտուին, կ'ամ սպիտակ քուէ կու տան, եւ երբ հարցուի թէ քանի՞ հոգի մասնակցեցան, կը համրուին տրուած քուէները միայն:

¹²⁰⁴ Ակնարկութիւնը կը վերաբերի նախորդ նիստի ընթացքին Խօճասարեանի հետեւեալ արտայայտութեան. «Ազմուկով պէտք չէ խեղդելու փորձ ընել կանոնը եւ միևնչեւ հիմա գործադրուած ձեւը: Մեր կատարածը պարզ քուէարկութիւն մ'է: Ժողովին ներկաները իրենց կամքը յայտնեցին այդ կամ ոչ ըսելով եւ մեծամասնութիւն մը իր կամքը արտայայտեց: Եթէ դուք մեծամասնութեան այդ արտայայտութիւնը չէք ընդունիր, Սահմանադրութեան հիմնական սկզբունքը ոտնակոխ կ'ընէք. այսինքն՝ կ'ըսէք որ փոքրամասնութեան կամքը տիրապետէ մեծամասնութեան վրայ: Կարելի՞ է ընդունիլ այսպիսի եզրակացութիւն մը եւ հաշտեցնել այս ժողովը վարող սկզբունքին»:

¹²⁰⁵ Այլուր Սիրունիի խօսքերը ներկայացուած են այսպէս. «Խորհրդարանական կեանքի մէջ վստահութեան քուէարկութիւնը համագործ է ընտրութեան համար կատարուած քուէարկութեան. նոյնիսկ դահլիճները չեն ընտրուիր քուէով եւ վստահութեան քուէն է որ իրենց գոյութիւնը կ'օրինականացնէ: Հետեւաբար երբ ընտրութեան առթիւ բացարձակ մեծամասնութիւն կը պահանջուի, պատճառ մը չէ որ վստահութեան քուէի համար չպահանջուի: Ասկէ գատ, վստահութեան քուէարկութեան ատեն սպիտակ քուէն,- գոր պէտք չէ շփոթել ձեռնպահութեան հետ,- վստահութեան զացում է եւ հետեւաբար անվստահութիւն կը նշանակէ: Եթէ համեմատական մեծամասնութիւն ընդունէինք՝ պէտք պիտի ըլլար որ ընդունէինք նաեւ հինգի դէմ վեց քուէն ալ իբրեւ մեծամասնութիւն 60 ներկաներով ժողովի մը մէջ, ուր 50 հոգի սպիտակ քուէ տուած են: Ասկէ գատ «ոչ» մակագրութեամբ քուէն ալ պէտք է հաշուուած ըլլար անվստահութիւն յայտնող քուէներուն թիւին մէջ» («Ճակատամարտ», 958/2779): Օրաթերթը ապա կը հաղորդէ թէ Դաւիթ Տէր Մովսէսեան փորձած է միջամտել, բայց Սիրունի շարունակած է իր ելոյթը՝ ըսելէ ետք. «Կը խնդրեմ որ դիւանը արգիլէ «նախկին վարչապետ»ին միջամտութիւնը:

¹²⁰⁶ «Ճակատամարտ» (958/2779) այսպէս կը ներկայացնէ Սիրունիի շարունակեալ ելոյթը. «Դիւանը եթէ այս տասնհինգ օրուան մէջ այդ օրէնքները ուսումնասիրած ըլլար, հոս այս ծիծաղելի յայտարարութիւնները չէր ըներ: Կ'առաջարկեմ որ դիւանը իր անցեալ նիստի յայտարարութիւնը սրբագրէ, ըսելով. «Տեսարբ երեսփոխանք, անցեալ նիստին Վարչութեան անվստահութիւն յայտնուեցաւ»:

¹²⁰⁷ «Ճակատամարտ» (958/2779) մայր դիւանի ատենապետին խօսքը կը ներկայացնէ այսպէս. «Ներքին կանոնագրի 47րդ յօդուածին տրամադրութիւնը մեկնաբանելով է որ յայտարարեցի թէ Վարչութեան վստահութիւն յայտնուած է»:

Բոլոր խորհրդարաններու մէջ քուէարկութիւնը երկու ձեւով կ'ըլլայ՝ բացարձակ կամ համեմատական, եւ կամ երբ օրէնքի փոփոխութեան պէտք ներկայանայ, 3/4ի մեծամասնութիւն կը փնտռուի եւ եթէ ժողովի մը մէջ 2/4րդը արտայայտուի, մնացածները կը նկատուին անոր յարած: Ամէն յայտնի քուէարկութիւններու մէջ երբ ժողովականներու մէկ մասը իր քուէն կու տայ, ատենապետը կ'ըսէ հակառակ քուէ կա՛յ. երբ լռութիւն կը պահուի, առանց համրելու այդ լռութիւն պահողներու թիւը, այդ խնդիրը վճռուած կը նկատուի եւ մեզմէ ոչ ոք կը խորհի այդ լռութիւն պահողներուն հարցնել թէ ինչու իր կարծիքը չ'ըսեր եւ այդ ձեռնպահ մնացողներուն կարծիքը կը մնայ անորոշ: Այսպէս է գաղտնի քուէարկութեան ատեն ալ եւ մենք իրաւունք չունինք հարցնելու անոր որ իր քուէն չի տար թէ ինչո՞ւ չ'ըսեր իր կարծիքը եւ անոր կարծիքը կը մնայ անորոշ, եւ հետեւաբար ինք ալ՝ բաղաձայն: Երբ ժողովական մը իր ձեռքը չի բարձրացներ եւ գաղտնի քուէարկութեան չի մասնակցիր, ժողովին մասնակցող չի նկատուիր: Այս տեսակետով նոյնիսկ մէկ ձայնի առաւելութիւնը մեծամասնութիւն կը նկատուի եւ այդ կերպով այս ժողովին վստահութիւնը ստացած կը նկատուի Քաղ. Ժողովը:¹²⁰⁸

Տ. Գ. ՄԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Մենք օրէնքի մեկնաբանութեամբ կը խորհինք թէ Քաղ. Ժողովը այս ժողովին վստահութիւնը ստացա՞ծ է, թէ ոչ, եւ թէ 2 քուէի առաւելութիւնը կրնա՞յ մեծամասնութիւն նկատուի: Սակայն անկէ առաջ խորհուելիք կ'էտը այն է, որ այս կարգի խնդիրներ ընդհանրապէս կը վճռուին ձեռամբարձ քուէարկութեամբ: Այդ քուէարկութիւնն էր որ այս անգամ տեղի ունեցաւ գաղտնի քուէով եւ հետեւաբար տարակոյս չկայ որ յայտնի եւ գաղտնի քուէ միեւնոյն ուժը ունին: Եթէ մասնաւոր նպատակով այս անգամ ալ գաղտնի քուէարկութիւն չկատարուէր, ի՞նչ պիտի պատահէր: 29 ձեռք[եր] պիտի բարձրանային ընդդէմ 27ի եւ 2 քուէի առաւելութեամբ վստահութիւն յայտնուած պիտի ըլլար: Այսպէս պատահած է ուրիշ ատեններ եւ երբ վստահութիւն յայտնողները աւելի էին անվստահութիւն յայտնողներէն, ժողովը առանց այս մանրամասնութեանց մէջ մտնելու բաւական համար[ած է] կատարուած քուէարկութիւնը: Հետեւաբար այդ կարգի առարկութիւններ չեն կրնար լսուիլ այստեղ եւ օրէնքը մեկնաբանուիլ այդ կերպով:

Տ. Մ. ԷՂԻԴԱԹԵԱՆ.- Իմ առարկութիւններէս մէկուն պատասխանուեցաւ, բայց միւսը անպատասխանի մնաց: Ըսի թէ Քաղ. Ժողովի ընտրութեան ժամանակ պէտք է մասնակցողներու քուէին մէկ աւելին ունենայ: Այս մարմինը ընտրուած ատեն ալ 29 քուէ առեր էր եւ մեծամասնութեան ձայնով ընտրուած հռչակուեցաւ: Հարցուցած էի թէ վստահութեան հարցը ինչո՞ւ չենթարկուի քուէարկութեան միեւնոյն օրէնքին. այս հարցումիս պատասխանին կը սպասենք:¹²⁰⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչ որ կը գործադրենք մինչեւ հիմա կուան այս ժողովին ըմբռնումն է: 56 հոգի մասնակցեր են քուէի եւ Քաղ. Ժողովը մեծամասնութեամբ վստահութեան քուէ ստացեր է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վստահութիւն եւ ընտրութիւն միեւնոյն բաները չեն: Այս մասին յիշեցուցի ձեզի օրէնքին տրամադրութիւնը, որ ընտրութեան պարագային իրաւունք կու տայ երկրորդ քուէարկութիւն մը կատարելու, երբ առաջին քուէարկութեան առթիւ բացարձակ մեծամասնութիւն չգոյանայ: Եւ այդ երկրորդ քուէարկութիւնը կը կատարուի ճիշդ փակեալ ցանկի վրայ: Վստահութեան առթիւ ձեր 27 քուէն եթէ գերակշիռ է մեր 29 քուէն, այն ատեն ժողովը ընդունած պիտի ըլլայ փոքրամասնութեան տիրապետութիւնը մեծամասնութեան վրայ:

¹²⁰⁸ Տեղին պիտի ըլլայ դարձեալ «Ճակատամարտ»ի (958/2779) համաձայն ներկայացնել Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի խօսքը, որ տարբեր նրբերանգներով ներկայացուած է հոն. «Ձեռամբարձ կամ գաղտնի ամէն քուէի մէջ ալ որոշում մը կամովին կը քուէարկուի եւ ոչ ոք ստիպման տակ քուէ կու տայ: Անոնք որոնք ձեռք կը վերցնեն՝ քուէն տուած կը համարուին, իսկ չվերցնողները ոչ: Գաղտնի քուէարկութեան ատեն սպիտակ քուէ տալ կը նշանակէ բնաւ ձեռք չվերցնել: Պարապ թուղթ տալը քուէհամարը դիւրացնելու միջոց մըն է միայն: Երբ հինգ հոգի կը մնան իրենց պարտականութեան բարձրութեան վրայ եւ խնդիր մը կը պաշտպանեն եւ քուէ կու տան, իսկ անդին 50 հոգի անտարբեր կը մնան եւ նոյնիսկ քուէի չեն մասնակցիր, այն ատեն այդ հինգին քուէները անարժէք չեն նկատուիր, անոնք ժողովին ձայնը կը ներկայացնեն, ցորչափ հակափորձով աւելի ձայներ զայն չեն մերժած: Հոս նոյնիսկ երեսփոխաններ շատ ատեն երեք ձայնով կը վաւերացուն: Ճերմակ քուէն կը պատկանի անոնց, որոնք չեն կրցած որոշել թէ ո՞ր կողմը հակին. անոնք աւելի ենթակայ են մեծամասնութեան տեսակէտին: Չենք կրնար ըսել թէ սպիտակները դէմ են մեզի: Մենք մէկ ձայնի առաւելութիւնը վստահութիւն նկատած եւ ըստ այնմ մեր գործը շարունակած ենք»:

¹²⁰⁹ «Ճակատամարտ» (958/2779 Էպիդարեանի խօսքը այսպէս կը ներկայացնէ. «Վարչութեան ընտրութեան պահուն 60 հոգի մասնակցած եւ սակայն գլխաւոր թեկնածուն 29 քուէ միայն ստացած ըլլալով, դիւանը ընտրութիւնը չեղեալ նկատեց իբրեւ մեծամասնութիւն չշահած եւ երկրորդ անգամ ըլլալով նոր քուէարկութիւն կատարել տուաւ: Ինչո՞ւ այսօր տարբեր չափ ու կշիռ կը գործածէր եւ 29 կ'ուզէր մեծամասնութիւն նկատել 59 քուէարկողներու մէջ»:

Օրենսդիրը չէր գիտեր որ Վարչությունը կրնայ ատելի ըլլալ օր մը եւ հետեւաբար համապատասխան օրէնքներ սահմանել: Օրէնքին յարգանք պէտք է ընծայենք եւ մէկ ձայնը երբ լռություն կը պահէ ու չ'ուզեր արտայայտուիլ, չենք կրնար բռնադատել որ արտայայտուի: Սպիտակ քուէները ձեռնպահներն են, որոնք դեռ բաւական լուսաբանուած չեն խնդրոյն մասին եւ կ'ուզեն որ իրենցմէ դուրս ժողովին մեծամասնութեան կարծիքը որոշում կազմէ: Դուք կ'առարկէք որ մէկ թիւի մեծամասնությունն ունինք ժողովի մէջ, մինչդեռ իրողությունն չէ. ներկաներու պատահական թիւն էր որ այդ մէկ թիւի մեծամասնությունը տուաւ մեզի, ապա թէ ոչ մենք այս ժողովին մէջ իսկական մեծամասնությունը միշտ կազմած ենք եւ կը կազմենք:¹²¹⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը կ'ըսէ որ Վարչությունը վստահություն առած է, հետեւաբար կը փակենք այս խնդիրը:

ՏՈԲԹ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Դուք խօսք կու տաք անոնց որ ձեր թէզը կը պաշտպանեն: Քանի մը երեսփոխաններ խօսեցան՝ ոմանք կանոնին այս տրամադրությունը մեկնելով, ոմանք ալ իրենց տեսությունը պարզելով: Եթէ կ'ուզէք որ կանոնադրություն պահուի ժողովին մէջ, նախ եւ առաջ դիւանը ինք պէտք է պահէ կարգը:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Այս ժողովը դատաւորի դիրքին մէջ է այս պահու: Անոնք որ վստահություն կ'ուզէին յայտնել Քաղ. Ժողովին, իրենց քուէն տուին, իսկ անոնք որ սպիտակ քուէ տուին, կը նշանակէ թէ լռություն պահեցին եւ պատասխան չտալը ոչ ըսել է: Այս ժողովին մէջ իրաւաբաններ կան եւ գիտեն թէ երբ դատաւոր մը մէկուն վստահելի ըլլալու կամ չըլլալու մասին հարցում մը կ'ընէ եւ [ենթական] սպիտակ թուղթով պատասխան տայ եւ կամ Աստուած գիտէ ըսէ, այս պատասխան չտալը վստահելի չէ ըսել է. օրինական տրամադրությունը այսպէս է...

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ատիկա շերիի¹²¹¹ օրէնքն է...

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- (շարունակելով¹²¹²) Կանոնը կ'ըսէ թէ ռեւէ որոշում քուէարկողներու մեծամասնութեան ձայնով կը տրուի: Մենք ալ պիտի փնտռենք ուրեմն 59 մասնակցողներու մեծամասնությունը: Մենք սպիտակ քուէն կը հասկնանք վստահություն չունենալու նշան եւ տարբեր կերպով ալ չի կրնար մեկնուիլ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երբ անցեալ նիստին բանաձեւին քանի մը տողերը կը գրէի, չէի կարծեր որ թեր ու դէմ այսքան վիճաբանութեան առիթ պիտի տրուի: Եւ եթէ անցեալ ժողովին թիրիմացության մը պատահեցաւ, դիւանը առիթ տուաւ այդ թիրիմացութեան: Այն բացատրությունները որոնք տրուեցան այստեղ իբրեւ համոզիչ փաստ, արժէք չունին: Երբ խնդիրը դրուած է իբրեւ վստահութեան հարց, տրուած սպիտակ քուէները ո'չ վստահություն կը նշանակեն եւ ո'չ անվստահություն: Բայց իրականություն մը կայ որ մէջտեղէն չի վերցուիր եւ այն ալ քուէարկութեան ընդհանուր արդիւնքին սպասուած վստահությունը չիրականացնելն է: Էական եւ հիմնական խնդիրը այն է, որ ներքին կանոնագրութեան 48րդ յօդուածը կ'ըսէ թէ այդ կամ ոչ քուէի մասնակցողներուն մեծամասնութեան ձայնով որոշում կը տրուի: Երբ քուէ տուեր եւ մասնակցեր են 59 հոգի, մեծամասնությունը կը փնտռուի 59ի վրայ: Այս բացատրութենէն յետոյ կը կարծեմ թէ ռեւէ իրաւունք չկայ այդ 2-3 քուէները գեղջելով մեծամասնություն մը գոյացնելու, որովհետեւ այդ սպիտակ քուէները տուողները իրենց յատուկ նկատում մը ունէին: Օրինակի համար, անոնցմէ մէկը Պ. Օհանեանն էր, որ իբրեւ յանձնաժողովի անդամ չէզոքություն պահելու համար սպիտակ քուէ տուաւ: Քանի որ 59 մասնակցողներու 30ին քուէն չէ ստացած Քաղ. Ժողովը, չի նշանակել թէ ինք այս ժողովին վստահութեան արժանացած է. այլ՝ ինչպէս ըսի, անվստահութեան ալ չէ արժանացած: Եւ ես կրնամ հաւաստել ձեզի ալ որ Քաղ. Ժողովը այսպէս կ'ըմբռնէ խնդիրը, որովհետեւ այստեղ տեղի ունեցած մասնաւոր խօսակցութեան մը մէջ Վարչութեան անդամներէն մէկը յայտարարեց թէ իրենց համար պատուաբեր բան մը չէ այս արդիւնքը:

¹²¹⁰ Նկատի ունենալով ատենագրութեան բնագրին եւ «Ճակատամարտ»ի 958/2779-րդ համարին մէջ տպուած համարատուութեան տարբերությունները, անհրաժեշտ կը նկատենք այստեղ մէջբերել Խօճասարեանի վերագրուած տպագրեալ տարբերակը. «Ճերմակ քուէ ան կու տայ որ չէ կրցած որոշ կարծիք մը գոյացնել, եւ կամ ան որ կ'ուզէ որ իր քուէով ուրիշին քուէին վրայ չազդէ: Մենք չենք կրնար ճերմակը վստահություն նկատել, բայց անվստահություն ալ չէ: Կը պատահի որ փոքրամասնությունները յաջողություն մը կ'ունենան մեծամասնութեան բացակայութեան պատճառով եւ որոշումներ կու տան, սակայն յաջորդ նիստին անոնք կը դարմանուին: Ատիկա *բարբի* մը պարտությունը չի նշանակել: Մենք մեր թիւին վրայ ալ չենք կոթնիր: 29 այո՛ է, 27 ո'չ: Դիւանին կը մնայ ճշդել թէ ո՛րը մեծամասնութեան ձայնն է»:

¹²¹¹ Իսլամական կանոնական օրէնք՝ հիմնուած Քուրանի եւ մարգարէին աւանդաբար վերագրուող խօսքերուն եւ գործերուն վրայ:

¹²¹² Բնագրին մէջ՝ *ընդմիջելով*:

Տ. Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Անձնական խօսակցություններ հրապարակելը բարոյականի դեմ է:

ՏՈՔԹ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Քուէարկութեան արդիւնքով քանի որ 59 քուէի մասնակցութիւնը ճշդուեցաւ, կէսին մէկ աւելի[ի]ն քուէն իրականացնել անհրաժեշտ էր, հետեւաբար Քաղ. Ժողովը վստահութեան չէ արժանացած:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կանոնը բացարձակ է «զի ձեռնպահք բացակայից կարգը կը դասուին», հետեւաբար բացակայք ալ ձեռնպահից կարգը կը դասուին:¹²¹³

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- Բացակաները քուէի կը մասնակցի՞ն արդեօք:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Անշուշտ մէկը որ բացակայ է չի կրնար քուէ տալ. պարզ է ատիկա:

ՉԱՅՆԵՐ.- Փակում:¹²¹⁴

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը անցեալ նիստին հաղորդեց քուէարկութեան արդիւնքը, ինչպէս ատենագրութիւնն ալ կարդացուեցաւ, հետեւաբար խնդիրը փակուած կը հռչակենք:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղաքական Ժողովը հաւաքական հրաժարական մը ունի, որ պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)

[Ազնուաշուք Տիար Ատենապետ Պատ. Ազգ. Երեսփ. Ժողովոյ]

Պատ. Ժողովիդ կողմէն յայտնուած վստահութեան վրայ ասկէ ինն ամիս առաջ կազմուած Քաղ. Ժողովը որքան որ վայելած է միշտ Ազգ. Ժողովիդ վստահութիւնը, պարտաւորուած է սակայն ներկայացնել այսօր իր հաւաքական հրաժարականը:

Չենք ուզեր Ազգ. Ժողովէդ թաքուն պահել այն պատճառները, որոնք մղեցին Քաղ. Ժողովը հրաժարելու իր ստանձնած պարտականութենէն:

Գաղտնիք չէ որ Ազգ. Սահմանադրութեան կազմութենէն ի վեր տասնեակ տարիներու հոլովմամբ փոփոխուած պայմաններուն եւ մանաւանդ համաշխարհային պատերազմին բերմամբ մեծապէս բարդացած են Ազգ. Պատրիարքարանին վրայ ծանրացած պարտականութիւնները: Գաղտնիք չէ նաեւ որ դիմագրաւելու համար տոյն պարտականութիւնները, առանց դպչելու անոր ոգիին՝ Ազգ. Սահմանադրութեան նախատեսած միջոցներէն անբաւական եւ անյարմար նկատուածներուն մէջ պարագաներու բերմամբ բարեփոխութիւններ ներմուծուած են:

Առաջնորդուելով այս իրողութենէն, Քաղ. Ժողովը կը կարծէ թէ՝ այդ բարեփոխութիւնը իր ամենալայն իմաստովը պէտք էր կիրարկել այս օրերուն հայ ազգին համար ճակատագրական նշանակութիւն ունեցող Ազգ. Պատրիարքարանի յարաբերական գործերուն մէջ, օր ըստ օրէ աճող պէտքերուն համապատասխան հիմնական բարենորոգումներ ներմուծելով անոր մէջ, եւ ան կը կարծէ թէ՝ այդ բարեփոխութիւնը հիմնապէս կիրարկելու է նաեւ Ազգ. Պատրիարքարանի ներքին վերակազմութեան, ինչպէս նաեւ Ազգ. հաստատութեանց նիւթական եւ բարոյական մատակարարութեան գործին մէջ:

Կրթական գործին մէջ եւս ան կը կարծէր նոյնպէս թէ՝ ծրագրի միօրինակութեամբ եւ կեդրոնացումով միայն կարելի պիտի ըլլար ապահովել ամէն թաղերու հայ մանկտուոյն միօրինակ եւ համապատասխան կրթութիւն մը: Քաղ. Ժողովս իր պաշտօնավարութեան ձեռնարկած օրէն իսկ քննելով իրեն տրամադրուած հնարաւորութիւնները, տեսած էր որ հասնելու համար այս հիմնական բարենորոգումներուն, հարկաւոր է իրեն հաստատուն պիտոճէ մը, եւ իր փնտռած հնարաւորութեան ամենագլխաւոր մասը ան գտած էր Ազգ. կալուածներու եկամուտները լաւագոյն եղանակաւ յանձանձելուն մէջ: Զննելով Ազգ. կալուածներու պահպանումի եւ օգտագործումի ներկայ վիճակը, Քաղ. Ժողովը համոզուած է որ իրենց մատակարարութեան արդի ձեւին մէջ

¹²¹³ Ներքին կանոնադրութեան քուէարկութիւններու վերաբերեալ բաժնին 51-րդ յօդուածին մէջ կը հանդիպինք հետեւեալ տրամադրութեան. «... զի բացակայք ձեռնպահից կարգը կը սեպուին»: Խօսնասարեան եթէ ըսած ըլլար «Կանոնը բացարձակ է «զի բացակայք ձեռնպահից կարգը կը սեպուին, հետեւաբար ձեռնպահք ալ բացակայից կարգը կը դասուին», այդ պարագային իր հաստատումը հաշտ պիտի ընթանար կանոնադրութեան հետ (Կանոնադրութիւն, 9):

¹²¹⁴ «Ժողովուրդի Չայնը» (990) կը նշէ. «Ձախակողմէն կը բարձրանային ձայներ՝ «անվստահութիւն», «անվստահութիւն», ու պահ մը Ժողովը մնաց աղմուկի մէջ»:

մեծ մասամբ կորսուած եւ կամ կորսուելու դատապարտուած այդ կալուածներու գոյութիւնը ու պահպանումը օրինականապէս ապահովելու, ինչպէս նաեւ անոնց յանձանձումը իր առաւելագոյն չափին հասցնելու համար ուրիշ միջոց չկար, եթէ ոչ զանոնք կեդրոնացնել եւ պատասխանատու ու մասնագիտական ձեռքերու մէջ ամփոփել այդ գործին վարչութիւնը:

Քաղ. Ժողովը ունենալով հանդերձ այս տեսակետը, հեռու էր սակայն յաւակնել թէ մէկ օրէն միւսը կարելի պիտի ըլլար գործադրել այսպիսի հիմնական բարենորոգումներ, եւ խոստացած էր իր պաշտօնական յայտագրին մէջ առնել հնարաւոր քայլերը միայն, քայլեր՝ որոնք աստիճանաբար պիտի առաջնորդէին զինքը դէպի վերը յիշուած հիմնական բարենորոգումները:

Այս խոստումներն էին, ինչպէս կը յիշեն յարգելի երեսփոխանները, խնայողութեան եւ հակակշռի կիրարկումը Ազգ. հաստատութեանց մատակարարութեան մէջ, Ազգ. Պատրիարքարանի եւ թաղային պիւտճէներու կազմութիւնը, կրթական միօրինակ ծրագիր եւն.:

Քաղ. Ժողովը հաւատարիմ իր խոստումին շատ սուղ ժամանակի մէջ Ազգային Ժողովիդ ներկայացուց Ազգային Պատրիարքարանի պիւտճէն, պատրաստել տուաւ գրեթէ բոլոր Թաղ. Խորհուրդներուն իրենց թաղային պիւտճէները եւ զանոնք Տնտես. Խորհուրդին վաւերացնել տալէ վերջ գործադրութեան յղեց, նաեւ Ազգային հաստատութեանց վարչական եւ մատակարարական գործերու մէջ միօրինակութիւն ստեղծելու եւ այդու հակակշռի գործը դիւրացնելու համար տոմարակալութեան եւ ստացագիրներու ձեւի, Ազգ. շարժական գոյքերու ցուցակագրութեան եւ արժեթուղթերու պահպանման մասին առանձին առանձին հրահանգներ մշակեց եւ տպագրել տալով հաղորդեց համապատասխան մարմիններու, եւ այսու յաջողեցաւ թէ՛ ծրագրուած եւ թէ՛ վաւերացուած պիւտճէներու սահմանին մէջ Ազգ. հաստատութեանց հակակշռի ներքեւ մատակարարութեան սկզբունքը ապահովել:

Անբնական կը լինէր եթէ Վարչութեան այս բարենորոգչական նախաձեռնութիւնը դժգոհներ չստեղծէր Ազգ. պաշտօնէից եւ զանազան շրջանակներու մէջ, ուր խնայողութեան սկզբունքին կիրարկումովը ոմանք առանց պաշտօնի կրնային մնալ, եւ ուր քիչ չէր թիւը անոնց որոնց փափաքելի չափով ըլլար անշուշտ հակակշռ տեսնել իրենց գործունէութեանց վրայ: Այս խուլ դժգոհութեան արձագանգը միացած զանազան նկատումներու, պատճառ դարձան որ պիւտճէի քուէարկութիւնը, որ գլխաւոր մասը կը կազմէր Վարչութեան գործունէութեան, յետադասուեցաւ վերեւ պարզուած երեւոյթներէն արուսետականօրէն ստեղծուած խնդրոյ մը քննութեան: Իսկ Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը, որմէ կախուած էին մէկ կողմէն երեսփոխանական եւ թաղային շատ մը ընտրութիւններ, միւս կողմէ այդ տուրքին կանոնաւորումը՝ ամփոփելով յետաձգուեցաւ եւ բնաւ օրակարգի չանցաւ:

Ճիշդ է որ Քաղ. Ժողովը միշտ վայելեց Պատկ. Ժողովիդ մեծամասնութեան վստահութիւնը, բայց թոյլ տուէք մեզ, Տէր Ատենապետ, յայտնել որ Ազգ. Երեսփ. Ժողովի աշխատանքի արդի ձեւը բնաւ քաջալերական չեղաւ մեզի համար:

Այս քանի մը տողերու մէջ խտացնելով իր հրաժարականին պատճառները, Քաղ. Ժողովս կը հեռանայ իր պաշտօնէն այն սփոփիչ մտածումով թէ իրեն յաջողուած է ազգային գործերու բարենորոգումի ճամբայ մը հարթել եւ այն յոյսով թէ իր յաջորդները պիտի շարունակեն ընթանալ այդ հարթուած ճամբով, որ միայն կրնայ հասցնել տիպար մատակարարութեամբ լաւագոյն արդիւնք մը ձեռք բերելու մեր ամենուս նպատակին:

Առաջիկային Պատկ. Ժողովիդ պիտի ներկայացնենք Պատրիարքարանի ինը ամսուան ելմտական գործառնութեանց մէկ պատկերը:

Մնամք խորին յարգանքօք

Դիւան հրաժարեալ Քաղ. Ժողովոյ
Ատենապետ Դ. Տ. Մովսէսեան
Ատենադպիր Յ. Դարբինեան
Անդամք Ա. Թէրզիպաշեան
Վ. Հինդլեան
Տոքթ. Տատուր
Ս. Պէրպլերեան¹²¹⁵

¹²¹⁵ «Ժողովուրդի Ձայնը» (990):

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այս հրաժարագիրը 7 անդամ միայն ստորագրած է, միւս անդամներն ալ հրաժարագիր ունին:

Տ. Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը կը բաղկանայ ներկայիս 9 անդամէ, որուն մէկը Պոլսէն բացակայ է, մէկ անդամն ալ՝ Պ. Գալէնտէր, ստորագրուած ատեն ներկայ չէր. մնացեալ 7 անդամները ստորագրած են:¹²¹⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իբրեւ պատճառաբանեալ հրաժարական նախաքննութենէ յետոյ ժողովիս մէջ նկատողութեան կրնայ առնուիլ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Հրաժարականը պատճառաբանեալ չէ, պարզ է. հոն գրուածները տեսութիւններ են:

Տ. Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Եւ վերջնական հանգամանք ունի:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Եթէ պարզ է հրաժարականը՝ կ'ընդունուի եւ նոր Քաղ. Ժողովի ընտրութիւնը յաջորդ նիստի օրակարգը կ'անցնի: Միայն պատճառաբանեալ հրաժարականներն են որ օրակարգ կ'անցնին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բայց մեծամասնութիւն չունինք:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Հրաժարական մը ընդունիլը կամ մերժելը մեծամասնութեան հետ կապ չունի. իբրեւ ատենական գործողութիւն նկատողութեան կ'առնուի:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Քանի որ Քաղ. Ժողովը կը պնդէ իր հրաժարականին վրայ, պարտք կը համարեմ գոնէ ապագայ պատմութեան համար արձանագրել[ի] մեր տպաւորութիւնները: Ես չպիտի ուզէի որ նոյնիսկ անոնք որ տարակարծիք կը գտնուին արդի Քաղ. Ժողովին, լռութեամբ անցնին կարգ մը իրողութիւններու վրայէն, որքան ալ դժգոհ մնացած ըլլան անկէ: Իմ մասիս գոհունակութեան ամենէն աւելի իրաւունք ունի այս Քաղ. Ժողովը, որ ամենէն աւելի շատ յարգեց այս ժողովը եւ ոչ միայն պիտոճէն ներկայացուց, այլեւ Ս. Հայրապետի ուղեւորութեան համար անհրաժեշտ նկատուած քանի մը հազար ոսկիի բացառիկ վարկի մը համար դիմեց այս ժողովի արտօնութեան: Իր ցոյց տուած խստամբեր ոգին եւ գնահատելի կը գտնեմ արդարեւ: Այս Քաղ. Ժողովն էր որ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը բերաւ. մեզի եւ իր հակակշռի իրաւունքը գործադրեց օրէնքին թոյլատրած ձեւով: Ես ասոնք կ'ըսեմ որպէսզի արձանագրուի ատենագրութեան մէջ: Չէզոք Տունի խնդրոյն մէջ ալ կը գնահատեմ այն քաջութիւնը, որ ցոյց տուաւ դէմ երթալով հասարակաց կարծիքին: Ես կ'ըսեմ ասոնք, ինչպէս ըսի, ատենագրութեան համար:¹²¹⁷

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ըստ իս հրաժարականը ոչ պարզ է, ոչ պատճառաբանեալ, այլ՝ բաղադրեալ: Եթէ Վարչութեան բարենորոգչական ծրագիրներու գործադրութեան արգելք ըլլալու ամբաստանութիւնը կ'ընդունի այս ժողովը, եւ պարտք կը զգամ ըսելու որ ասիկա ամենամեծ գրպարտութիւնն է որ նետուած է մեր երեսին: Ինք կ'ըսէ իր հրաժարագրին մէջ թէ ազգային պաշտօնէութեան մէկ մասը խուսափեցաւ *քոնյորմէ*. այս պարագային մէջ ինչո՞ւ չբերաւ խնդիրը Ազգ. Ժողովին: Ինք հետեւողական ըլլալու համար պէտք է գար եւ ըսէր որ ունիմ դիտողութիւններ եւ եթէ դասակարգ մը կը հակառակի իմ ծրագիրներուս, պէտք է մնամ որ գլուխ հանեմ զանոնք: Վերջին պարագային ալ գրպարտութիւն մը մէջտեղ դրուեցաւ, եւ քննութիւն կատարուելով

¹²¹⁶ Թերզիպաշեան բացատրած է. «Քաղ. Ժողովը ներկայիս 8 անդամ ունի, որուն 7ը ստորագրած են այս հրաժարականը եւ մէկը բացակայ ըլլալով չէ կրցած ստորագրել» («Ժողովուրդի Չայնը», 990): Դատելով Սիրունիի եւ Թերզիպաշեանի խօսքերէն, հարկ է եզրակացնել թէ «Ժողովուրդի Չայնը»ի հրատարակած ցանկէն ստորագրող մը գրաշարական վրէպով դուրս մնացած է՝ եօթի փոխարէն վեց անուն ընդգրկելով:

¹²¹⁷ Առ ի հետաքրքրութիւն, հոս կը մէջբերենք Խօնասարեանի ելոյթին «Ժողովուրդի Չայնը»ի (990) մէջ լոյս տեսած տարբերակը, ուր, ի դէպ *Չէզոք Տունը* փոխարինուած է Ազգային Ժողովի յաջորդական դռնփակ նիստերուն քննարկման ենթարկուած խնդրի.

Մենք ալ համաձայն ենք որ իբր պարզ հրաժարական Վարչութեան հրաժարականը ընդունուի: Սակայն քանի որ այս հրաժարագրին համար կ'ըսուի թէ վերջնական հանգամանք ունի, գոնէ պատմութեան համար եւ չպիտի փափաքէի որ լռութեամբ անցնինք իրողութիւններու վրայէն, որքան դժգոհներ ալ ըլլան Քաղ. Ժողովէն: Իմ մասիս գոհունակութեան մասնաւոր առիթ մըն է այն պարագան, որ Քաղ. Ժողովը ամենէն աւելի շատ յարգեց Ազգային Ժողովը: Ինքն էր որ եկող զացող բոլոր Քաղ. Ժողովներու մէջ պիտոճէ մը ներկայացուց այս ժողովին եւ այնքան ճշդութեամբ յարգեց անոր գործադրութիւնը, որ Կաթողիկոսի ընդունելութեան համար ըլլալիք քանի մը հազար ոսկիի վարկը խնդրեց այս ժողովէն: Ինք բերաւ ժողովին Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը եւ հակակշռի խիստ ձեւ մը հաստատեց բոլոր ազգ. մատակարարութիւններու վրայ: Ես նոյնիսկ կը գնահատեմ իր քաջութիւնը այն խնդրոյն մէջ որ առարկայ եղաւ այս ժողովին յաջորդական դռնփակ նիստերուն, դէմ երթալով հասարակաց կարծիքին: Ես ասոնք կ'ըսեմ ատենագրութեան մէջ արձանագրուելու համար միայն:

տեղեկագրեն հասկցուեցաւ որ զրպարտութիւն էին ըսուածները: Պ. Խօճասարեան գնահատական խօսքերու կարգին ըսաւ որ այս Վարչութիւնը յարգեց Ազգ. Ժողովին հեղինակութիւնը: Ես կ'ըսեմ որ երբեք չյարգեց, Հայրենիքի Տուրքի գործին չտրուեցաւ պէտք եղած մղումը, եղբայրասպան կռիւի պատճառ եղաւ թաղերու մէջ ան: Հիմա իր այս հրաժարագրով զո՞վ կ'ամբաստանէ չեմ գիտեր: Եթէ ստոյգ է որ ինք ունէր բարենորոգչական ծրագիրներ, պէտք է ըսէր որ պիտի մնամ եւ գործադրեմ այս ծրագիրները, փոխանակ ըսելու թէ այսինչը կամ այնինչը հակառակեցաւ: Ես Քաղ. Ժողովին հրաժարականը կը նկատեմ այս կերպով միայն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Մենք առիթ պիտի ունենանք կրկին Երեսփոխանական Ժողովին բերելու այն հաշուետւութիւնը զոր խոստացած ենք: Եթէ կը կարծէք թէ մենք պատասխանատւութենէ խոյս կու տանք, ես պատրաստ եմ պատասխանելու ոեւէ հարցման եւ բացատրելու ինչ որ անհասկնալի կը մնայ մեր հրաժարագրին մէջ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս մասին խօսքը երկարել աւելորդ է այլեւս, ուստի Վարչութեան հրաժարականը ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(քուէարկութենէ վերջ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց այս հրաժարականը:

Տ. Վ. ԹԷՔԷՏԵԱՆ.- Ես չեմ ընդունիր:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԵԱՆ.- Նոյնպէս:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն 2 քուէի դէմ մեծամասնութեամբ ընդունուած է:

ՄՈՒՐԱՏ ՌԱՓԱՅԷԼԵԱՆ ԿՏԱԿԻ ԽՆԴԻՐԸ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իրաւասութեան Դիւանը իր տեղեկագիրը բերած է Մուրատ Ռափայէեան կտակային խնդրոյն համար: Ահաւասիկ այդ տեղեկագիրը:

(Պատճեն)

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս տեղեկագիրը թերի մաս մը ունի զոր պէտք է ուղղել: Երբ այս խնդիրը յուզուեցաւ այստեղ, պէտք տեսնուեցաւ լուծելու նախ եւ առաջ իրաւասութեան մասը, այսինքն թէ Ազգային Ժողովը իրաւասութիւն ունի՞ զբաղելու այս խնդրով, երբ Համագգային Մարմին մը ունինք, որուն մէջ հայ կաթոլիկ եւ եւ հայ բողոքական անդամներ ալ կան: Այս կարգի դիմումները միայն հայ պատրիարքարանէ՞ն պիտի ըլլան, թէ՞ Համագգային Ժողովի կողմէ, որպէսզի անգործնական բան մը եղած չըլլայ: Ծիշդ այս է պատճառը որ այս խնդիրը Համագգային Ժողովի իրաւասութեան մէջ կը գտնուի եւ պէտք չէ հոս բերուի այս խնդիրը: Եթէ խնդիրը պիտի յանձնուի Վարչութեան, պէտք է արտօնուինք ձենէ, որպէսզի խորհրդակցինք Համագգային Ժողովին հետ, հետեւաբար ապարդիւն է այստեղ զբաղիլ այդ գործով: Այնպէս կը կարծեմ որ այս իրաւասութեան կէտը կարելորդ է ճշդել նախ եւ առաջ եւ նախաքննիչ դիւանը պէտք է արտայայտուի այս մասին, որպէսզի եթէ իրաւասու է ժողովը, պէտք եղած բանակցութիւնը կատարէ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱՇԵԱՆ.- Եթէ գիրը անգամ մ'ալ կարդացուի, պիտի հասկցուի որ մենք իրաւասութեան մասը պէտք եղած կերպով ճշդելու համար ոեւէ փաստաթուղթ մը չունէինք աչքի առջեւ: Միայն զրոյցներ կային թէ այդ կտակին դէմ ոսնձգութիւններ կ'ըլլան եւ ասիկա ալ վնասեցնէ միաբանութեան սահմանադրութեան հակառակ է, սակայն այս կէտը ճշդելու եւ որոշում մը տալու վիճակի մէջ չենք: Հետեւաբար Վարչութիւնը պարտական է երթալ բանակցի: Կարելի է այնպիսի տեղեկութիւններ կու տան, որ այս խնդրոյն մասին մտահոգուելու առիթ չի մնար ու համաձայնութեան մը կը յանգի գործը եւ կամ Համագումար Ժողովին կը տարուի խնդիրը: Մեր սկզբունքը այն է որ նախ բանակցութիւն մը սկսի այս մասին եւ հասկցուի թէ կա՞յ արդարեւ վանական սահմանադրութիւն մը, որուն հակառակ կը գործուի: Այս կէտը կրնայ որոշուիլ միաբանութեան այստեղի ներկայացուցիչներուն կարծիքը առնելէ յետոյ: Մեր յանձնաժողովի եզրակացութիւնը այն է, որ ասիկա Ազգ. Ժողովի կողմէ որոշուելիք խնդիր չէ, այլ թէ գործադիր իշխանութեան կողմէ ըլլալիք ձեռնարկներ կան: Այսինքն գործադիր իշխանութիւնը բանակցութիւններ պիտի կատարէ: Ուստի եթէ կը հաւանիք, կը դրկուի Քաղ. Ժողովին, որպէսզի նախ եւ առաջ *տուիտ* մը պատրաստել տայ, կատարեալ գաղափար մը կազմելու համար այս խնդրոյն վրայ:

Աւելի որոշ բացատրելու համար միտքս կ'ուզեմ աւելցնել թէ Քաղ. Ժողովը պէտք է քննէ թէ օրինական եւ վարչական ինչ դիւրութիւններ ունի այս հետապնդուած նպատակը զլուխ հանելու համար: Ասոնք լաւ մը

հասկնալէ եւ երկու կողմը մտիկ ընելէ վերջ, գիտակցաբար ի վիճակի կրնայ դրուիլ Վարչութիւնը պետք եղած քայլը առնելու: Ասիկա ո՛չ Ազգային Ժողովի, ո՛չ ալ Համագումարի գործն է, այլ կարելորդ գործադիր ժողովին կարծիքն է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Իբրեւ հարցումը ստորագրողներէն մէկը, ես համակարծիք չեմ այս տեսութեան: Մենք Մուրատ Ռափայէեան կտակի մէջ իրաւունք մը ունինք եւ երկար տարիներ այդ իրաւունքը ճանչցուած եւ գործադրուած է: Ասկէ 30 տարի առաջ այս խնդիրը երկու անգամ Ազգ. Ժողովին եկած է...

Տ. Վ. ԹԷԲԷՏԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Ճիշդ է որ կտակագրին մէջ ըսուած է «հայ ազգի տոհմ»:

Տ. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Մենք կտակագիրը չտեսանք:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ինչպէս ըսի, այս խնդիրը քանի մը անգամներ եկած է Ազգ. Ժողովին: Վերջին անգամ երբ մենք յուզեցինք այս խնդիրը, այն հաւատքը ունէինք որ ասիկա պիտի օգնէ աւելի սերտ գործակցութիւն մը հաստատելու: Կայ հռոմէականներու հետ, որովհետեւ Վատիկանի կողմէ ձեռք դրուած էր մեծ գումարի մը վրայ, որ յատկացուած էր ընդհանուր հայ տոհմ, եւ այս գումարը յատկացուած է կրօնի տարածման գործին: Այս վիճակին առջեւ չէինք կրնար անտարբեր մնալ, որովհետեւ այս կտակին արդիւնքով պիտի ապահովէնք նախ հայ դաստիարակութեան գործը: Քանի որ Վենետիկ մեր գրական եւ դաստիարակութեան գործին այնքան օգտակար եղած է, անշուշտ չէինք կրնար անտարբեր մնալ, երբ այդ կտակը կը շեղեցնէ իր նպատակէն: Ասիկա առիթ մը պիտի ըլլայ միանգամայն հասկցնելու Միխիթարեան Միաբանութեան թէ զիրենք որքան կը սիրենք եւ ինչ սերտ կապ ունինք իրենց հետ, երբ կը մերժենք Վատիկանի այդ միջամտութիւնը: Մենք կրնանք դիմել Պապին վեհօգի զգացումներուն, որոնց արտայայտութիւնը տեսնուեցաւ տարագրութեան օրերուն մէջ, հետեւաբար պապին կոթնելով կրնանք ուժեղացնել մեր դատը:

Ես համամիտ եմ Պ. Գարեանի որ կ'ըսէ թէ քաղաքական նուրբ խնդիր մ'է այս, եւ կ'ընդունիմ նաեւ որ յոյնք Վարչութեան, որպէսզի ուսումնասիրէ զայն եւ թերեւս Համագային Ժողովէն աւելի անկախ կերպով կրնայ գործել: Հետեւաբար մեր նախաքննիչ յանձնաժողովի եզրակացութիւնը կրնանք յղել, որ ցոյց տրուած ձեւով գործելու իրաւունքը թողու Վարչութեան իմաստութեան:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ինչ ձեւով ալ մտնենք այս խնդրոյն մէջ, կը կարծեմ թէ պետք է արագացնել մեր ընելիքը: Ես կը ցաւիմ որ այս առաջարկը եղած օրէն ի վեր այսօր միայն կու գայ դիւանին պատասխանը: Վենետիկի Աբբահօր նոր ընտրութեան առիթով որոշ հիմեր կան կասկածելու որ խնդրոյն ուսումնասիրութեան համար ուշ կը մնանք:¹²¹⁸ Ես համամիտ եմ որ Վարչութեան յղուի, բայց պիտի առաջարկէի որ օր առաջ ընէ ինչ որ պետք է, առանց վիճաբանութեան մտնելու: Ոեւէ կողմի հետ, պահանջելով միայն որ հինը պահուի եւ այս նպատակաւ դիմելով ուղղակի աղբիւրին: Այս նպատակաւ եղած ձեռնարկ մը, փափաք նկատեցէք, խնդրանք, կամ աղերս նպատակ պիտի ունենան կտակի տրամադրութիւնները յարգել տալու:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ մեր իրաւունքն է վիճաբանիլ եւ անկէ վերջ եթէ որոշ բան մը ունինք ըսելիք, անկէ ըսնք:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Մենք այս խնդրոյն նախաքննութեան համար փաստաթուղթեր ունենալու պետք տեսանք, սակայն պատրաստ փաստաթուղթ չգտանք: Այս կտակին վերաբերեալ գիրք մը հրատարակուած է «Պատմութիւն անցից Մուրատ Ռափայէեան Վարժարանի» անունով Դեռտորեան վրդ.ի կողմէ գրուած եւ քանի մը հատորէ բաղկացած ուսումնասիրութիւն մ'է:¹²¹⁹ Պալենց գրատունը տուաւ մեզի եւ հասկցանք որ

¹²¹⁸ Կիրեղեան Աբբահօր պիտի յաջորդէր Յովհաննէս Վարդապետ Թորոսեան, որ սակայն պիտի գործէր միայն տեղապահի հանգամանքով մինչեւ Միխիթարեան Միաբանութեան նոր կանոնադրութեան ընդունումը 1928-ին:

¹²¹⁹ Ակնարկուած գործին հեղինակն է Սարգիս Վրդ. Թեոդորեան, որ 1854-ին բանասէր Գաբրիէլ Վրդ. Այվազեանի (Այվազովսկի), բանաստեղծ Խորէն Վրդ. Գալֆայեանի եւ անոր եղբոր՝ Ամբրոսիոս Վրդ. Գալֆայեանի հետ հրաժարելով Միխիթարեան Միաբանութեան կրօնաւորութենէ, անցած էր Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ ճոցը: Իր հեղինակութեամբ Մուրատ Ռափայէեանի խնդրին առնչուող հրատարակութիւններն են՝ վերոյիշեալ Ամբրոսիոս եւ Գաբրիէլ վարդապետներուն հեղինակակցութեամբ *Յայտարարութիւն Անցից Մուրատեան Վարժարանին* հատորը (Փարիզ, 1855), *Պատմութիւն Մուրատեան Վարժարանին Ի Սկզբնատրութենէ Նորին Մինչեւ ցԱմն 1855*, Ա. հատոր (Փարիզ, 1857), 1866-ին դարձեալ Փարիզ հրատարակուած եռահատոր աշխատութիւնը՝ *Պատմութիւն Մուրատեան Եւ Հայկազեան Վարժարանաց Եւ Միխիթարեան Աբբայից* խորագրով եւ *Նորատիպ Տետրակ. Յայտարարական Թղթակցութիւն Գեր. Սարգիս Վարդապետի Թեոդորեան, Որ Ի Փարիզ՝ Ընդ Գերապայծառ Գէորգ Հիւրմիզ Աբբայի Միխիթարեան - Յաղագս ճշմարտութեան եւ արդարութեան վասն անբիծ հաւատոյ հայաստանեայց եկեղեցւոյ եւ վասն իրաւանց որք եւ աղքատ մանկանց ազգիս Հայոց հասարակաց, որ ի Մուրատեան վարժարանի* խորագրեալ հատորը (Փարիզ, 1874): Ի

վնենտիկեան միաբանութիւնը կամ անմիաբանութիւնը շատ տգեղ վարմունքներու պատճառ եղած է այդ կտակին շուրջը եւ գործը շատ մեծ արկածներու հանդիպեր է: Նոյնիսկ այդ դէպքերը կը հարկադրեն մեզի փափկութեամբ մօտենալու խնդրոյն եւ կատարելու անմիջական դիմումները պէտք եղած ուշադրութեամբ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս բաւական լուսաբանուեցաւ անհրաժեշտ եղած ձեռնարկին համար, հետեւաբար խնդիրը կրնանք յղել Քաղ. Ժողովին, խնդրելով որ պէտք եղած կարելորութեամբ եւ ուշադրութեամբ նկատի առնէ զայն եւ պէտք եղածը գործադրէ:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 4½ին [մեծամասնութեան չգոյութեան պատճառով, որոշելէ ետք յաջորդ նիստը գումարել յառաջիկայ Ուրբաթ, օրակարգ ունենալով նոր Վարչութեան ընտրութիւնը])

դէպ, Սարգիս Վարդապետի համար կ'ըսուի թէ 1824-ին Հնդկաստան մեկնելով կրցած էր քանի մը ամսուան մէջ յաջողութեամբ կարգադրել Սամուէլ Մուրատի (կամ Մուրատեանի) 27 Մայիս 1815-ին պատրաստած կտակին գործադրման հարցը՝ համապատասխան թոյլտուութիւն ապահովելով անգլիական կառավարութենէն, գործնապէս նաեւ հետեւելով 1834-ին Բատուայի (Բատովա) մէջ, Իտալիա, հիմնադրմանը Մուրատեան վարժարանին, որ հետագային քաղաքական դրդապատճառներով պիտի փոխադրուէր Փարիզ (Վահան] Գ. Զարդարեան, *Յիշատակարան*, Գ. հատոր, ԻԹ. պրակ, [Պոլիս, 1912] 447): 1870-ին, դարձեալ քաղաքական դրդապատճառներով, Մուրատեան Վարժարանը պիտի միացուէր 1834-ին Վնենտիկի մէջ հիմնուած Ռափայէլեան Վարժարանին, որ այս առիթով պիտի մկրտուէր Մուրատ-Ռափայէլեան անունով: Սամուէլ Մուրատ փեսան էր Եղուարդ Ռաֆայէլ Ղարամեանի, որ խոստացած էր դպրատուն հիմնել հայագգի աղքատ տղոց համար եւ առ այդ Ռափայէլեան կոչուած էր իր միջոցներով հիմնուած վարժարանը: Զարդարեանի նշումով, Թէոդորեանի հեղինակութիւնը եղած է քառահատոր, բայց գէթ Հայաստանի Ազգային Գրադարանի գրացանկին մէջ նշուած են միայն երեք հատորներ: Կը տարրուինք մտածելու թէ Զարդարեան թերեւս 1857-ին հրատարակուած վերոնշեալ հատորն ալ բաղկացուցիչ մաս նկատած է 1866-ին հրատարակուած երեք հատորներուն:

Յաւելուածաբար նշենք հետեւեալը: Բժիշկ Վահրամ Յ. Թորգոմեան, որ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի 31 Հոկտեմբեր 1919-ի նիստին ներկայացուցած էր երեսփոխանութենէ իր հրաժարման նամակը, 1927-ին Փարիզ հրատարակուած «Ֆրանսահայ Տարեգիրք»ի Բ. հատորին մէջ ունի յօդուած մը «Փարիզի Մուրատեան Վարժարանը» խորագրով (էջ 94–98): Հոն վարժարանին Բատովայի մէջ հաստատման որպէս տարեթիւ նշելէ ետք 1835՝ փոխանակ 1834-ի, կը տեղեկացնէ թէ վարժարանը 11 Փետրուար 1846-ին փոխադրուած էր փարիզեան ապարանք մը, պաշտօնապէս բացուած էր 1849-ին եւ անխափան գործած մինչեւ 1870: Ապա կ'աւելցնէ. «... Մուրատեան վարժարանը եղած է մեր *Ազգային Սահմանադրութեան* բուն օրրանը:

... երբ անոր ձեւակերպութիւնը տալու խորհուրդը ծնաւ Փարիզի այն ատենի հայ ուսանողութեան սրտին մէջ եւ այդ առթիւ հաստատուեցաւ 1849ի *Արարատեան* ընկերութիւնը, զայն հիմնող Հայերը՝ Նահապետ Ռուսինեան, Յովսէփ Ծերենց, Յովսէփ Պէյրան, Յակոբ Արզուման, Յակոբ Պալեան եւ ուրիշներ, իրենց ժողովները կը գումարէին Մուրատեան վարժարանին մէջ. հոն է որ ասոնք Ազգ. Սահմանադրութեան սաղմը յղացան...»:

Թորգոմեանի այլապէս շահեկան տեղեկութիւններուն մէջ նշուած թուականները ճշգրտման կարօտ ըլլալով, հիմ կը բռնենք Հայր Բարսեղ Վ[արդապետ] Սարգիսեանի *Երկհարիւրամեայ Կողթական Գործունէութիւն Վնենտիկոյ Միջոցարեան Միաբանութեան* աշխատութեան Ա. հատորը (Վնենտիկ, 1936), յստակացնելու համար թէ Մուրատեան Վարժարանը Բատուայի մէջ իրապէս բացուած է 1834-ին՝ Պոլսէն դրկուած 12 ձրիավարժ աշակերտներով (էջ 102) եւ 1845-ին գնուած Գոնտէի ապարանքին մէջ դպրոցին հանդիսաւոր բացումը կատարուած էր 1846-ին (էջ 110):

[Համագգային Խորհուրդ]

1922 Յունուար 9¹²²⁰ Բշ.

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք Հայր, Տ. Յովհաննես Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան
Պատ. Սթամպոլլուեան, Արամ Ինճիճեան
Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Արամ Հալաճեան

1° Կիլիկիոյ անուամբ եկած դրամներուն եւ Կ. Պոլսոյ եւ արտասահմանի մէջ կատարուած հանգանակութեանց արդիւնքը կիլիկեան գաղթականներու կարօտութեանց յատկացնելու գործը եւ անոնց բաշխման համար կարգադրութիւններ ընելու գործը որոշուեցաւ յանձնել երեք հոգեւոր պետերուն:

2° Ս. Պատրիարքը հաղորդեց ժողովին թէ Ազգ. Պատուիրակութենէն որկուած 50000 ֆր.ին բաշխումը կատարուած էր հետեւեալ կերպով. 100 անգլ. ոսկի որկուած էր Լառնաքա Եղիշէ Եպս. Կարոյեանի հասցէին, իսկ մնացեալ 5870 ոսկի 68 դր.ն ալ Աթէնք պ. Տիգրան Չայեանի՝ տեղւոյն գաղթականաց բաժնուելու համար:

3° Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեան Փարիզէն 50,000 ֆր. որկած էր չէքով մը ի նպաստ Կիլիկիոյ գաղթականներուն եւ միեւնոյն ատեն մտադրութիւն յայտնած՝ Ամերիկեան Ռըլիֆի միջոցաւ Հայաստանի սովեալներուն տրամադրելու նոյնքան գումար մը:¹²²¹

Որոշուեցաւ շնորհակալութեան նամակ մը գրել նուիրատուին:

4° Կարդացուեցաւ Աթէնքէն պ. Տիգրան Չայեանի 5 Յունուար թուականով ուղղած հեռագիրը, որով ստիպողաբար նպաստ կը խնդրէր եւ գաղթականաց թիւը 4000ի հասած ըլլալը կը հաղորդէր:

Ս. Պատրիարքը Ազգ. Պատուիրակութենէն եկած գումարէն կարելոյ մաս մը արդէն յղած ըլլալով, անմիջական նոր կարգադրութեան մը պէտք չտեսաւ:

5° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան 31 Դեկ. թուակիր նոր տարւոյ առթիւ որկած շնորհաւորագիրը, որ արձանագրուեցաւ գոհունակութեամբ:

[6°] Նոյնպէս կարդացուեցան Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ ի գիտութիւն հաղորդուած պ. Սաֆրաստեանի մէկ հեռագիրը, Պատուիրակութեան մէկ դիմումին ի պատասխան հեղին վարչապետ պ. Կունարիսի հեռագրական պատասխանը եւ Ս. Պրիանի մէկ նամակը՝ նոյնպէս ուղղուած Ազգ. Պատուիրակութեան, Կիլիկիոյ հարցին վերաբերմամբ:¹²²²

7° Կարդացուեցաւ 15 Դեկ. թուակիր Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի մէկ նամակը ի պատասխան Համագգային Ժողովոյ որոշմամբ՝ Նոյ. 11 թուականաւ իրեն եղած առաջարկին:

Կարդացուեցաւ նաեւ Վսեմ. Գ. Էֆ. Նորատունկեանի 23 Դեկ. թուակիր նամակը այս առթիւ:¹²²³

Համագգային Ժողովը վերահասու ըլլալէ յետոյ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանի մերժման համար ըրած առարկութիւններուն եւ Ազգ. Պատուիրակութեան փոխ-նախագահին տեսութեանց, որոշեց թելադրել Ազգ. Պատուիրակութիւնը որ եթէ յարմար կը դատէ Ազգ. Պատուիրակութեան անդամակցի, հրաւիրէ Տիար Գալուստ Կիւլպէնկեանը՝ անոր յանձնելով ելեւմտական գործերը եւ անոր նախագահութեան տակ կազմուի

¹²²⁰ Սկզբնապէս արձանագրուած՝ 22:

¹²²¹ Նման վաւերագրի չենք հանդիպած: Դիւանաթուղթերուն մէջ կը գտնուի «Ձերդ Գերազանցութիւն եւ սիրելի Բարեկամ» դիմումով վստահաբար Նորատունկեանի ուղղուած 18 Դեկտեմբեր 1921 թուակիր երկտողը, որ կցուած կը թուի ըլլալ Նորատունկեանի 31 Դեկտեմբեր 1921 թուակիր նամակին: Գալուստ Կիւլպէնկեան Փարիզի իր 27 Էփ. տ'Օրսէ հասցեով նստավայրէն կը գրէ. «Մեր երեկի խօսակցութեան հետեւողութեամբ, կը խնդրեմ որ բարի ըլլաք ներսիակ նամակը առաքել Նորին Ամենապատուութիւն Պատրիարքին, եւ մինչ կը սպասեմ ձեր ձեռքը սեղմելու, խնդրեմ ընդունեցէք, Ձերդ Գերազանցութիւն եւ սիրելի Բարեկամ, իմ ամենաանձնուէր զգացումներուն երաշխիքը» (ՊՏԳ, տուփ 8, թղթապանակ MD2000-2, 2502, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*): Տեսնել նաեւ Յաւելուած 166:

¹²²² 5 եւ 6 համարակալեալ պարբերութիւններուն մէջ յիշատակուած բոլոր վաւերագրերուն համար, բացի Սաֆրաստեանի հեռագրէն, տեսնել Յաւելուած 166 իր կցորդներով:

¹²²³ Տեսնել Յաւելուած 164:

Ժողով մը, որ զբաղի դրամահաւաքութեան, բաշխման եւ փրոփականտի գործերով, կանխաւ Ազգ. Պատուիրակութեան հետ համախորհուրդ այս մասին ծրագիր մը մշակելէ յետոյ:

8° Չմիւռնիոյ առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ Եպս. Դուրեան 5 Յունուար 1922 թուակիր հեռագիրով մը կը տեղեկացնէր թէ Ազգ[երու] Դաշնակցութիւնը ի մօտոյ պիտի զբաղէր Կիլիկիոյ կացութեամբ եւ կը խնդրէր որ եթէ պատրիարքարանը դիմում մը պիտի կատարէ, պատճենը հաղորդէ նաեւ Չմիւռնիա հեռագրով, որպէսզի ըստ այնմ կարելորդ գործադրուի:

Ժողովը նկատելով որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը պետք եղածը կ'ընէ եւ թէ Ժամանակ չկայ մեր կողմէ ուրիշ դիմում մը կատարելու, հարկ չտեսաւ նոր ձեռնարկ մը ընելու եւ որոշեց ըստ այնմ պատասխանել Չմիւռնիա:

9° Կարդացուեցաւ Սր. Ժէրարտի 7 Յունուար թուակիր մէկ հեռագիրը, որով կը հաղորդուէր թէ Սր. Հովսէփ¹²²⁴ հրահանգ տուած է Սր. Հասքէի, որ մասնաւոր քննիչներ որկուի[ն] Ռուսահայաստան՝ Ժողովուրդին պետքերը ճշդելու համար եւ անոր համեմատ Հայաստան պարէն որկելու Նովորոսիսկ ամբարուած մթերքներէն:¹²²⁵

Նոյն խնդրոյն վրայ 8 Յունուար թուակիր պ. Թահթաճեան եւս ունէր նամակ մը, որով կը հաղորդէր միեւնոյն լուրը պ. Խատիսեանէ հաղորդուած ըլլալը եւ կը ներփակէր պատճենը իր ստացած հեռագիրին եւ Ս. Նահանգներու Երեսփ. Ժողովոյ այս մասին քուէարկած բանաձեւին:¹²²⁶

10° Ազգապետ էֆ. Ժողովին հաղորդեց Դեկ. 15 թուակիր Սր. Մոնթկոմերիի նամակը, որով յիշեալը կը հաղորդէր թէ ինքն ցաւակից է մեր ներկայ դժբաղդ կացութեան եւ կը յուսայ թէ ան ի մօտոյ պիտի բարելաւուի: Այս առթիւ Սր. Մոնթկոմերի կը հաղորդէր թէ Երեսփ. Ժողովի մէջ ի նպաստ հայոց առաջարկ մը եղած էր, որպէսզի Ամերիկեան կառավարութիւնը ձեռնարկներ ընէ եւրոպական պետութիւններու մօտ, բարելաւելու համար հայոց վիճակը որոշ առաջարկներով եւ հայոց իբր ազգ ապրելու կարելիութիւններ տալով:

11° Ս. Պատրիարքը Ժողովին հաղորդեց իր մէկ տեսակցութիւնը Քեմալական պաշտօնատարի մը հետ:

Այս տեսակցութենէն կը հասկցուէր թէ Քեմալականք Կիլիկիոյ հայոց գաղթը կը նկատէին քաղաքական ձախողում մը եւ կ'ուզէին որ հայերը Կիլիկիա դառնան: Ս. Պատրիարքը բացատրած է թէ հայերը կարելի չէր որ հոն կենային, քանի որ Մուսթաֆա Քեմալի կառավարութիւնը Թալէաթ-Էնվերի քաղաքականութիւնը գրեթէ նոյնութեամբ կը շարունակէ եւ քրիստոնեաներու նկատմամբ կը հետապնդէ քաղաքականութիւն մը, որ երբեք քաջալերական չէ հայերուն:

Հայերը ջարդելու քաղաքականութիւնը, որ իբր թէ կը պախարակուէր երբեմն, դարձեալ ի պատիւի է եւ Մարգուանի, Ամասիոյ, Թօգատի եւ այլ [վայրերու մէջ] Միլիներու կողմէ կազմակերպուած եւ գործադրուած ջարդերը ասոր ապացոյցն են:

Պաշտօնատարը խոստացած է Ս. Պատրիարք Հօր տեսութիւնները հաղորդել Էնկիւրի:

[Համազգային Խորհուրդ]

12 Յունուար 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Փրոֆ. Չ. Պէզճեան

¹²²⁴ Հըրպըրթ Քլարք Հովսէփ (Herbert Clark Hoover [1874–1964]) նախագահ Հարտինկի կողմէ 1921-ին նշանակուած էր ամերիտոյի նախարար եւ 1929-ին Մարտին պիտի դառնար Միացեալ Նահանգներու 31-րդ նախագահը:

¹²²⁵ Ակնարկուած հեռագիրն չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Յաջորդ պարբերութիւնը, սակայն, իր համապատասխան ծանօթագրութեամբ, կ'ընծայէ բաւարար լուսաբանութիւն:

¹²²⁶ Տեսնել Յաւելուած 169:

Տեարք Դաւիթ Տ. Մովսէսեան, Մատթէոս¹²²⁷ Նալբանտեան, Պատ. Սթամպոլլուեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Արամ Ինճիճեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

1° Ազգապետ Էֆենտին ղիտել տուաւ թէ Տոք. Դաւիթեան Էֆ. ասկէ ամիսներ առաջ Խնամատարութեան վարչութեան անդամներուն հետ ժողովին հրաւիրուած էր խնամատարական պիտոճէին մասին իրենց բացատրութիւնները լսելու եւ հնարաւոր գեղչերը կատարելու համար: Այն ատեն Տոք. Դաւիթեան խոստացած էր մինչեւ 15 օր գեղչեալ պիտոճէ մը բերելու, սակայն մինչեւ ցարդ երեք ամիս անցած էր եւ այդ պիտոճէն չէր բերուած: Ազգապետ Էֆ. յայտնեց թէ անձնապէս ինքն Խնամատարութեան պիտոճէին մասին ղիտողութիւններ ունի, աւելորդ ծախքեր տեսած է եւ վարչական ծախքերը չափազանց կը գտնէ, ուստի այլեւս այն օրէն ասդին պատասխանատուութիւն չ'ստանձնէր եւ կ'ուզէ որ այս պարագան արձանագրուի:

Տիար Դաւիթ Տէր Մովսէսեան առաջարկեց որ ուղղակի ժողովս կատարէ այն փոփոխութիւնները եւ խնամողութիւնները, որոնք հարկ կը դատէ, ուստի առաջարկեց կազմել յանձնաժողով մը, որ քննէ Խնամատարութեան պիտոճէն եւ վերակազմէ:

Այս առաջարկը ընդունուելով կազմուեցաւ յանձնաժողով մը, որուն անդամ ընտրուեցան Տեարք Արամ Ինճիճեան, Պատ. Սթամպոլլուեան եւ Սերովբէ Պէրպէրեան:

2° Համազգային Ժողովը զբաղեցաւ նաեւ Կիլիկիոյ գաղթականներու վիճակով: Մասնաւորապէս ժողովը նկատի առնելով թէ Սուրիա ապաստանած գաղթականներու վրայ լիակատար տեղեկութիւններ կը պակսին իրեն, որոշեց գրել Պէյրութ Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ Տոք. Մելքոնեանի, որպէսզի այս մասին լիակատար տեղեկութիւններ տայ:

Նոր հասած տեղեկութեանց համաձայն, որոնց ստուգութիւնը տարակուսելի էր, իբր թէ Մարաշի հայերուն Քենդականք թոյլ կու տային ազատօրէն գաղթելու:

3° Կարդացուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի 12 Յունուար թուակիր նամակը, որով շնորհակալութիւն կը յայտնէր իր անուան տարեդարձին առթիւ յայտնուած շնորհաւորութեանց:¹²²⁸

Գոհութեամբ արձանագրուեցաւ:

4° Կարդացուեցաւ Հ. Հ. դիւանագիտական ներկայացուցիչ պ. Թահթանեանի 11 Յունուար թուակիր նամակը, որով կը հաղորդէր Փարիզէն 10 Յունուար թուականով պ. Վ[ահան] Փափագեանէ քաշուած երկրորդ հեռագիր մը, որ կը յայտնէր թէ Հով[ը]րի կողմէ Հայաստանի ընծայուելիք օժանդակութեան մասին պ. Փաստրմանեանէն ալ հեռագիր մը ստացուած է:

Այս առթիւ Ազգապետ Էֆ. հաղորդեց թէ Ամերիկայի մէջ հացահատիկներու այնքան մեծ մթերք մը հաւաքուած եւ սպառման միջոցներ պակսած են, որ կառավարութիւնը արտաքին աշխարհի նպաստ մը եւ ներքին տնտեսութեան վերականգնումին օժանդակութիւն մը ըլլալու համար 20 միլիոն տոլարի վարկ մը քուէարկած է մթերուած հացահատիկները սպառելու համար:

5° Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ բազմազբեալ երեք հատուած որկուած էր փոքրամասնութեանց խնդրոյն մասին: Ա.ը Սեւրի Դաշնագրին փոքրամասնութեան[ց] վերաբերեալ յօդուածներու պատճենն էր. Բ.ը Թրիանոյի, Նէօյի տարագիրներուն եւ Յունաստանի եւ Լեհաստանի հետ կնքուած դաշնագիրներուն փոքրամասնութեանց վերաբերող յօդուածներուն հաւաքումն էր եւ Գ.ը քննութիւն մըն էր փոքրամասնութեան իրաւունքներու խնդրոյն: Առաջին երկուքն հիմը կը կազմէին այս երրորդ հատուածին, որ խնամեալ աշխատութիւն մըն էր, զոր ժողովը կարդաց գոհութեամբ եւ գնահատութեամբ:¹²²⁹

¹²²⁷ Բնագրին մէջ՝ *Մարտիրոս*:

¹²²⁸ Նշենք առկայութիւնը 11 Յունուարին առաքուած եւ 12 Յունուարին ստացուած հեռագրի մը, որուն մէջ Նուպար կ'ըսէ. «Ես այնքան աւելի երախտապարտ եմ Ձերդ Ամենապատուութեան մաղթանքներուն համար, որքան անոնք կը հասնին աշխատանքէ քաշուելու ժամանակ, եւ երբ, ի մեծ ափսոսանք ինձի, [այլեւս] անկարելիութեան մէջ կը գտնուիմ ծառայելու մեր ազգային դատին» (ՊՏԴ, տու. 6, թղթապանակ M175, Թ895, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹²²⁹ Խնդրոյ առարկայ «Փոքրամասնութիւններու Իրաւունքներու Հարցի Քննութիւն» խորագրով հակիրճ ուսումնասիրութիւնը պահպանուած է դիւանաթուղթերուն մէջ (ՊՏԴ, տու. 8, թղթապանակ M177, ենթաբաժին I, L895–890, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

6° Ասկէ առաջ Համագգային Ժողովոյ որոշմամբ Տիար Արամ Ինճինեան ֆրանսական դեսպանատան մօտ դիմում կատարած էր Տէօրթ-Եօլի մէջ տեղական ֆրանսական պաշտօնատարներու կողմէ հայ *քայնաքան* եւ հայ ոստիկան-զինուորներ ունենալու առաջարկին որ աստիճան իրագործելի ըլլալը հասկնալու համար:

Ֆրանս. դեսպանատան կողմէ խոստում եղած էր Փարիզի կեդրոնական կառավարութեան տրամադրութիւնը հասկնալու եւ արդիւնքը հաղորդելու:

Արդ, 11 Յունուար թուակիր *նօթով* մը այդ պատասխանը հաղորդուած ըլլալով, Տիար Արամ Ինճինեան ժողովին հաղորդեց:

Այս *նօթին* մէջ 15 Դեկ.ին այս տեսակ առաջարկի մը վրայ կրնայ մտածուիլ կ'ըսուի, սակայն հիմա լքուած է գաղթող հայերու վճռական կամքին վրայ եւ հիմա անոր վրայ մտածել կարելի չէ նորէն՝ Տէօրթ-Եօլ թրքական վարչութեան անցած ըլլալով:¹²³⁰

Համագգային Ժողովը նկատելով թէ այս պատասխանին վրայ Կ. Պոլսոյ մէջ այլեւս կատարուելիք գործ չէ մնացած այս մասին, որոշուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան հաղորդել պատճենը ստացուած *նօթին*, որպէսզի եթէ կարելի է [Ազգ. Պատուիրակութիւնը] Փարիզի մէջ շարունակէ այս մասին բանակցիլ:

7° Կարդացուեցաւ 30 Դեկտ. թուակիր Դամասկոսի Ազգ. Միութեան նամակը, որով կը բացատրէր այն դժուարին կացութիւնը, որուն մատնուած էր միութիւնը Դամասկոս ապաստանող կիլիկեան գաղթականներու օգնութեան հասնելու միջոցներէն զուրկ ըլլալուն համար:

8° Կարդացուեցաւ Քիոսէն Տ. Եփրեմ Վրդ. Տոհմունիի 28 Դեկտ. թուակիր նամակը, որ Քիոս ապաստանող կիլիկեցի գաղթականներու խղճալի վիճակը կը նկարագրէր:¹²³¹

Ժողովը որոշեց առաջին առթիւ Քիոս դրկել 500 լիրա գաղթականներուն բաժնելու համար:

Այս առթիւ Համագգային Ժողովը նկատի առնելով որ Իզմիրի մէջ արդէն գաղթականաց նպաստամատոյց մարմին մը կազմուած է, որ իր կարգին Իզմիր եւ շրջակայից գաղթականաց օգնութիւններ կ'ընէ, եւ կեդրոնը անտեղեակ է անոնց ըրածէն, Համագգային Ժողովը աշխատութեանց խաչաձեւումին առաջըն առնելու համար որոշեց գրել Իզմիրի առաջնորդին, որպէսզի տեղեկացնէ թէ ամենէն աւելի ո՞ւր է կարօտութիւնը եւ իրենց կողմէ ինչ ձեռնարկներ եղած [են]:

9° Կարդացուեցաւ Կիլիկիոյ Տ. Սահակ Ս. Կաթողիկոսի 20 Դեկ. թուակիր Հալէպէն գրած նամակը, որով տեղեկութիւններ կու տար Կիլիկիոյ անցուդարձերուն մասին:¹²³²

Որոշուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան հաղորդել այս նամակին եւ Կիլիկիայի վերաբերեալ ուրիշ նամակներու բովանդակութիւնը, որպէսզի զանոնք իբր *փրօպագանտի* միջոց գործածէ մանաւանդ Ամերիկայի մէջ:

¹²³⁰ Ի տարբերութիւն Ինճինեանի դիմումին, որուն պատճենը պահպանուած է, անոր տրուած պատասխանին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

¹²³¹ Նամակին բնագիրը տարօրինակօրէն կը կրէ 28 Յունուար 1922 թուականը... Տեսնել Յաւելուած 165:

¹²³² Ինչպէս է Սահակ Կաթողիկոսի նամակներուն բացարձակ մեծամասնութեան պարագան, այս նամակի պարագային ալ չենք հանդիպած անոր բնագրին: Նշել տանք, սակայն, թէ Կաթողիկոսը օր մը ետք գաղթականներն ու այլ հարցեր շօշափող նամակ մը գրած է Պէյրութ, Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչ բժիշկ Մելքոնեանի (Բեհբունդեան, 347–348): Դժբախտաբար իր հատորին մէջ Բեհբունդեան *Մելքոնեանը* վերածած է *Մելիսեանի*՝ ճիշդ չվերծանելով բնագրին ձեռագիրը:

[Համագգային Խորհուրդ]

16 Յունուար 1922 ԲՂ.¹²³³

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք Հայր, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան

Արամ Ինճիճեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Յովհաննէս Գարտաշեան

1° Կարդացուեցաւ Յունուար 5 թուականով Պէրյուշէն Զաքարիա Պատիկեանի նամակը Կիլիկիոյ կացութեան վրայ։¹²³⁴

Նոյնպէս Կիլիկիայէն Կ. Պոլիս նոր ժամանող Տեարք Շալվարճեան եւ Չէլվէեան ներկայանալով ժողովին տեղեկութիւններ տուին այս մասին։

Անոնք ժողովին պարզեցին Սուրիոյ մէջ գաղթականներու դժբաղդ կացութիւնը եւ աջակցութիւն խնդրեցին։

Համագգային Ժողովը խոստացաւ իր միջոցներուն ներած չափով իր օժանդակութիւնը չղանալ, իսկ անոնց վերադարձին պայմաններուն համար իրենց պաշտօն տուաւ ծրագիր մը ներկայացնել։

[Համագգային Խորհուրդ]

30 Յունուար 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պեգնեան

Տեարք ¹²³⁵

1° Պ. Թահթաճեան 28 Յունուար թուակիր նամակով մը Ս. Պատրիարք Հօր մտերմօրէն կը հաղորդէր իր ստացած մէկ ծածկագիր հեռագիրը 27 Յունուար թուականով, պ. Ահարոնեանէ։

Այդ հեռագրով պ. Ահարոնեան կը հաղորդէր թէ թուրքական Հայաստանի հարցը վտանգուած էր եւ Դաշնակիցները մտադիր են հարցը վերածելու քրիստոնէայ փոքրամասնութեանց իրաւունքներու պաշտպանութեան, պատճառաբանելով թէ իրենք անգոր են ազդելու Թուրքիոյ վրայ։ Պ. Ահարոնեան անհրաժեշտ կը դատէր որ պատուիրակութեանց ձեռնարկներէն զատ պատրիարքարանները, Համագգային Ժողովը եւ միւս հաստատութիւնները ազդու դիմումներ ընեն պետութիւններու մինչեւ Փետր. 1ի ժողովը, նշաւակելով այն զար-

¹²³³ Լառնաքայէն Եղիշէ Եպիսկոպոս Կարոյեանէ ստացուած 31 Դեկտեմբեր 1921 թուակիր նամակին վրայ Չաւէն Պատրիարքի կատարած նշումէն կարելի է հետեցնել թէ Ազգային Խորհուրդը ունեցած է նիստ մը 19 Յունուար 1922-ին, բայց չէ պահպանուած անոր ատենագրութիւնը։ Կարոյեան կը գրէր. «...Տեղական կառավարութիւնը գաղթականաց համար 21 օր սպասել եւ օրական երկու շիլին վճարել որոշած էր։ Ամէնքն ալ անտրտունջ սպասեցին նոյն 21 օրը, համբերելով ամէն տեսակ գրկանքի, քանի որ ատոր շատոնց վարժուած է ժողովուրդը։ Բայց 42 շիլին վճարել ոմանց համար կարելի չէր, ըստ որում մարդիկը արդէն աղքատ, խուճապէն ալ դատարկ քսակով մեկնած էին իրենց տեղերէն։ Մեր դիմումները կառավարութեան այսպիսիներուն պարտքը բաշխելու մասին մնացին ապարդիւն, կամ աւելի խստացուցին պաշտօնէութիւնը, որ վերջապէս խեղճներուն գոյքերը գրաւի պահելով, զիրենք արձակեց փողոցները անձածկ ու անպատսպար...» (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Ը, Ը518, *հայերէն ձեռագիր*)։

¹²³⁴ Պատիկեանի յիշեալ նամակին բնագիրը պահպանուած չգտանք դիւանաթուղթերուն մէջ։ Ի փոխարէն, տետրի մը մէջ գտանք անկէ արտագրեալ քաղուածք մը։ Տեսնել Յաւելուած 168։

¹²³⁵ Բազմակէտէն ետք միջոց ձգուած է ներկաներու անուններն աւելցնելու, բայց այդպէս ալ միջոցը մնացած է դատարկ։

հուրելի հետեւանքները, որոնց ամարկայ պիտի ըլլայ հայ ժողովուրդը եւ Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղութիւնը:

Պ. Ահարոնեան կը հաղորդէր թէ այս իմաստով արդէն հեռագրած էր Ամերիկա պ. Փաստրմաճեանին եւ կ'ուզէր որ իր հեռագիրը հաղորդուէր Կ. Պոլիս գտնուող նախկին նախարարներուն եւ Ս. Պատրիարքին:¹²³⁶

Համազգային ժողովը որոշեց հեռագրել Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ արտաքին գործոց նախարարներուն, որպէսզի «Այս յոպէին երբ Փարիզի մէջ կը հաւաքուին Արեւելքի հարցը վճռելու համար, մենք մեզի պարտք կը համարիմք քաղաքակրթութեան դատին զոհուած մեր մէկ միլիոն զոհերու եւ իրենց հայրենիքը վերաշինելու յոյսով քաղաքակրթութեան արդարութիւնը սպասող ուրիշ մէկ միլիոն թափառական հայերու անունով յիշեցնել Ձեր վսեմութեան որքան հայ ազգին իրաւունքները, նոյնքան անոր ստացած նուիրագործուած բազմաթիւ յանձնառութիւնները եւ խնդրել որպէսզի վճռուի մեր ազատագրութիւնը եւ որոշուի վերջապէս այն վայրը, ուր ան պիտի գտնայ ապրելու եւ ազատ զարգացումի հնարաւորութիւնը»:

2° Արիի. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան ժողովին հաղորդեց առ Չօր. Բելլէ իր ուղղած 3 Դեկ. թուակիր նամակին պատճէնը, որ արձանագրուեցաւ:

3° Կարդացուեցաւ պ. Արշակ Սաֆրաստեանի Դեկտեմբեր 27 Յունուար թուականով մէկ հեռագիրը, որով տեղեկութիւններ կու տար Հայաստանի մէջ տիրող սովին սաստկութեան վրայ եւ կ'ըսէր թէ 500000 անձեր սովամահ ու ցուրտէն մեռնելու վտանգին տակ կը գտնուին:

Ինչպէս կը խնդրուէր, այս հեռագիր[ը] որոշուեցաւ հաղորդել Ազգ. Պատուիրակութեան եւ անոր միջոցաւ արտասահմանի հայ գաղութներուն:

4° Կարդացուեցաւ ի գիտութիւն Արիի. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեանի կողմէ բազմագրութեամբ հաղորդուած այն նամակը, որ ստացած էր Ուեսթմինստրի Արքեպ. Կարտինալ Պուրնէ¹²³⁷:

5° Ս. Պատրիարքը հաղորդեց պատճէնը այն հեռագիրին, որ Անգլ. Բարձր Քոմիսէրութեան կողմէ ուղղուած էր Լորտ Մայորս Փոնտի կողմէ Հայաստան գացող Սր. Պրքսթընի¹²³⁸ ի Պաթում 24 Յունուար

¹²³⁶ Թէեւ ատենագրութեան մէջ համարեա ամբողջութեամբ ներկայացուած է Ահարոնեանի հեռագրին բովանդակութիւնը, այստեղ կը ներկայացնենք պահպանեալ պատճէնին վերարտադրութիւնը՝ անոր ծածկագրեալ բնոյթին շուրջ պատկերացում տալու նպատակով:

Նախ, սակայն, հեռագիրը 28 Յունուար 1922-ի ժամը 4-ին Պատրիարքին փոխանցող Թահթաճեանի նամակին բովանդակութիւնը. «Ամենապատիւ Սրբազան Հայր, Ժամը մը յառաջ ստացայ Պ. Ահարոնեանից ներփակ հեռագիրը: Պարունակութիւնը Ձեզ հաղորդելու համար Ձեր բնակավայրը եկայ եւ այնտեղ իմացայ, որ Սաքրիքէօյ գնացել էք եւ մտադիր էք Երկուշաբթի առաւօտ միայն վար իջնալ:

Եւ որովհետեւ գործը չափազանց ստիպողական է, խնդրեցի Միհրան Էֆենտիից, որ սոյն ծրարս այս երեկոյ իսկ Ձեզ հասցնէ:

Ինչպէս պիտի տեսնէք հեռագրից, ժամանակ չկայ կորսնցնելու, ինչ որ եւ համարձակութիւն տուեց ինձ Ձեր հանգիստը խանգարելու...»:

Ստորեւ՝ ֆրանսերէնով «խորհրդապահական» նշուած գրութիւնը:

Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ՝ Պ. Ահարոնեանից ստացուած 27 Յունուար 1922 թիւ ծածկագիր հեռագրի պարունակութիւնը:

Suivant nos renseignements, Թիւրքիայի Հայաստանի հարցը վտանգուած է: Դաշնակիցները մտադիր են հարցը վերածել միայն à protection minorités chrétiennes Turquie, պատճառաբանելով իրանց անգործութիւն ազդել Թիւրքիայի վերայ:

Բացի մեր կատարելիք ներկայացուցիչ est indispensable ainsi que պատրիարքարանները Համազգային ժողովը et autre institutions ազդու դիմումներ անեն [պետու]թիւններուն մինչեւ Փետրվարի 1ի ժողովը en signalauf այդպիսի որոշումի զարհուրելի հետեւանքը pour peuple armenienne եւ Մերձաւոր Արեւելքի խաղաղութեան համար:

«Nous avons télégraphié même dans Pasternadjian: Հաղորդեցէք նախկին նախարարներին, Պատրիարքին: - Ահարոնեան (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ904-Թ905, *հայերէն եւ ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹²³⁷ Ուեսթմինսթրի Ծիրանաւոր Ֆրանսիս Պուրն (Francis Alphonsus Bourne [1861-1935]) կը գլխաւորէր Անգլիոյ եւ Ուելզի Կաթողիկէ Եկեղեցին եւ քաղաքական գետնի վրայ որպէս պահպանողական իր հաւատացեալներուն կտրականապէս կ'արգիլէր մաս կազմել Անգլիոյ Աշխատաւորական կուսակցութեան:

¹²³⁸ «Սր.»-ի ներկայութիւնը Պրքսթընի անուան ամօքն կը թողու այն տպաւորութիւնը թէ աշխարհականի մը կը վերաբերի արձանագրութիւնը եւ տրամաբանօրէն ուշադրութիւնը կ'երթայ երեսփոխան Նոէլ Էտուարտ Պրքսթընի (Noel Edward

թուականով եւ կէս-պաշտօնապէս հաղորդուած էր պատճենը Ազգ. Պատրիարքարան: Այս հեռագրէն կը հասկցուէր որ անգլ. կառավարութիւնը Նահր-էլ-Օմարէն Հայաստան տեղափոխուած հայ գաղթականներուն նախապէս տրամադրած 5000 անգլ. ոսկի գումարին վրայ 30,000 անգլ. ոսկի եւս կ'աւելցնէր:¹²³⁹

6° Կարդացուեցաւ Տ. Փառէն Վրդ. Մեթոնեանի 31 Դեկտ. թուակիր Իսկենտերունէն ուղղած մէկ նամակը, որով Տէօրթ-Եօլի պարպումը կատարուած իրողութիւն մը ըլլալը եւ իրեն ալ Իսկենտերուն տեղափոխուած ըլլալ[ը] կը հաղորդէր, եւ կը բացատրէր այն ջանքերը, որ ինքն ի գործ [կը] դնէր Տէօրթ-Եօլի հայերը առողջարար միջավայր մը փոխադրելու համար:

Որոշուեցաւ գրել իրեն եւ խրախուսել, որպէսզի իր ջանքերը միշտ նուիրէ գաղթականաց հանգստութեան համար:

7° Կարդացուեցան նաեւ Լառնաքայէն Դեկ. 22ին Եղիշէ Եպ. Կարոյեանէ եւ Պետրոս Եպ. Սարաճեանէ ստացուած մէկ նամակը, նոյնպէս՝ Դեկտ. 26ին Գաղթականաց Յանձնաժողովի Ատենապետ Տիար Աշրգեանի, եւ կրկին 18 Յունուար թուակիր Եղիշէ Եպ. Կարոյեանի նամակը, ամէնքն ալ Կիլիկիոյ հայ գաղթականներու կացութեան վերաբերեալ: Իսկ Ճիւնիայէն [Ճիւնի- Վ.Դ.] Տ. Յարութիւն Քհ. Թումայեան, որ Մերսինէն վերջին մեկնողներէն եղած էր, Դեկ. 31 թուական նամակով մը կը նկարագրէր Մերսինէն հայ գաղթականներու մեկնումի պարագաները եւ կու տար անոնց թիւերը, ինչպէս նաեւ Սուրիոյ հայոց վիճակը:

Noel-Buxton [1869–1948]), որ անդամ էր Անգլիոյ Աշխատաւորական Կուսակցութեան եւ հետագային պիտի վարէր երկրագործական նախարարութիւնը: Լայն մասնակցութիւն բերած էր Անգլիոյ հայանպաստ շարժման՝ գործակցելով Պրայսի հետ եւ 1914-ին իր կրտսեր եղբոր՝ Հարոլտ Պրքսթընի հեղինակակցութեամբ հրատարակած էր *Travel and Politics in Armenia* (Ուղեւորութիւն Եւ Քաղաքականութիւն Հայաստանի Մէջ) գիրքը, որուն ներածականը գրած էր Պրայս եւ ուր հայոց պատմութեան եւ մշակոյթին վերաբերող բաժին մը ունէր Արամ Ռաֆֆի:

Իսկութեան մէջ, սակայն, կ'անկնարկուէր Վերապատուելի Հարոլտ Պրքսթընը (Harold Jocelyn Buxton [1880–1976]), որ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին գտնուած էր Կարին՝ Ռուսական Կարմիր Խաչին միջոցով իր ծառայութիւնները մատուցելու կարիքաւորներու: 6 Դեկտեմբեր 1921-ին որպէս Լորտ Մէյըրզ Ֆոնտի քարտուղար, Երախաներու Փրկութեան Ֆոնտի ներկայացուցիչ եւ Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ Ռուսիոյ Նպաստամատոյցի Բարձր Յանձնակատար նշանակուած Տքթ. Նանսէնի Խորհրդատու Յանձնախումբի անդամ Պօղոս Նուպարի քարտուղար եւ հայկական զանազան նպաստամատոյց ընկերութիւններ ներկայացնող Արշակ Սաֆրաստեանի հետ Պոլսէն մեկնելով այցելած էր Պաթում, Թիֆլիս, Ալեքսանդրապոլ, Պաքո եւ այլ կեդրոններ, Պոլիս վերադարձած էր 3 Փետրուար 1922-ին, եւ 10 Փետրուարին 18 էջերէ բաղկացած տեղեկագիր մը ներկայացուցած էր Նանսէնի, անդրադառնալով անցած եօթ տարիներու ընդհանուր պատկերին, լայն բաժին մը յատկացնելով Հայաստանի եւ հայ գաղթականներու կարիքներուն (https://wdc.contentdm.oclc.org/digital/api/collection/russian/id/1036/page/0/inline/russian_1036_0, 25 Մարտ 2021-ի դրութեամբ): 25 Նոյեմբեր 1921-ին Պրքսթըն գրութեամբ մը արդէն յայտնած էր թէ Պոլիս պիտի մեկնէր եւ ջանար «ձեռք բերել կարելի ամենալիակատար տեղեկութիւնը Վրաստանի եւ Հայաստանի մէջ տիրող կացութեան վերաբերեալ», իսկ 27 Յունուար 1922-ին Երեւանէն հեռագիր մը որկելով հարց պիտի տար թէ Ազգերու Ընկերակցութիւնը պիտի կարենա՞ր օգնել ազդեցութիւն բանեցնելով պաշար ուղարկել հոն եւ Պասրայէն Պաթում հասած հայ գաղթականներու, որոնց համար գումար յատկացուցած էր բրիտանական կառավարութիւնը (ՄԱԿ-ի Ժընեւի դիւանապետութիւն R1754/47/17728/17592 եւ R1754/47/18823/17592):

¹²³⁹ Ահաւասիկ բովանդակութիւնը հեռագրին.

Հանձնեցէք Հայկական Կառավարութեան տեղեկացնել թէ Միջազգետքի գաղթականներուն պահպանութեան համար յաւելեալ £30,000 (երեսուն հազար Սթերլինկ) յատկացուած է Նորին Վեհափառութեան Կառավարութեան կողմէ՝ տնօրինուելու Լորտ Մէյըր-ի Հիմնադրամին միջոցով, պայմանաւորուած ըլլալով առաջին երկու նաւաբեռներու ցամաքահանումով և երաշխիքով՝ թէ Հայաստանի Կառավարութիւնը պիտի ընդունի մնացեալ 1200 [գաղթականները] Պասրայէն, որ թուականին ալ անոնք հասնին:

Այս՝ ի յաւելումն £5000 սթերլինկին, որուն մասին ձեզի տեղեկացուցած եմ թէ կրնաք [դրամատունէն] ստանալ ըստ վերոյիշեալ պայմաններուն:

Հանձնեցէք յստակ ընել թէ այս առաջարկը վերջնական է եւ՝ առաւելագոյնը, զոր Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը կրնայ ընել (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ896, *անգլերէն, մեքենագիր*):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ (Նիստ 3 Փետրուարի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենը բացուեցաւ ի ներկայութեան 40¹²⁴⁰ երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 62ի)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վերջին նիստէն ի վեր տեղի ունեցաւ Ս. Պապին մահը:¹²⁴¹ Ինչպէս գիտէք, Ս. Պապը բարեացական զգացումներ ունեցաւ մեզի նկատմամբ եւ բարեացական գործեր կատարեց: Միւս կորուստն է Լորտ Ճէյմս Պրայսը¹²⁴², զոր հարկ չկայ ներկայացնելու ձեզի, մեր ամենէն ճշմարիտ, գործունէայ եւ արդիւնաւոր բարեկամը եղաւ երկար տարիներու ընթացքին: Ես զինքը անձամբ ճանչնալու եւ գնահատելու պատիւը ունեցած եմ եւ կը կարծեմ թէ ժողովդ համամիտ կը գտնուի ինձ՝ 5 վայրկեանի դադար մը տալու ժողովիս:

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Ես պիտի առաջարկեմ որ ցաւակցական հեռագիր մը ուղղուի Լորտ Պրայսի ընտանիքին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս պատրաստ է գործադրելու ժողովիդ որոշումը այս մասին եւ եթէ կը թոյլատրէք, պարագայ մը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան: Անգամ մը անձնապէս Լորտ Պրայսի այցելութեան գացած էի: Ինք բացակայ էր տունէն եւ կինը ընդունեց զիս: Ինք շատ աւելի երիտասարդ էր եւ ուժեղ եւ Լորտ Պրայսի երկար ապրելուն յոյս չունէր: Տիկինը¹²⁴³ յայտնեց թէ ան կ'ապրի հայ ազգին համար եւ ինք իր ամուսնոյն վրայ գուրգուրալով, այն հաւատքը ունի, որ մեծ ծառայութիւն մը կը մատուցանէ հայութեան:

ԶԱՅՆԵՐ.- Կեցցէ՛:

Տ. Գ. ՄԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Արդեօք Պապին մահուան առթիւ ալ ցաւակցական հեռագիր մը ուղղելու պէտք չկայ:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Այդ առթիւ արդէն Պապական Աթոռի ներկայացուցիչին¹²⁴⁴ պաշտօնական ցաւակցութիւն յայտնուեցաւ եւ ինքն ալ փոխադարձ շնորհակալութեան եկաւ: Ասկէ զատ, կը կարծեմ որ մինչեւ մեր

¹²⁴⁰ 43՝ ըստ «Ճակատամարտ»ի (4 Փետրուար 1922, 981/2802):

¹²⁴¹ Բենեդիկտոս ԺԵ. Պապը մահացած էր 22 Յունուար 1922-ին:

¹²⁴² Ճէյմս կամ Ճէյմզ Պրայս (James Bryce [1838–1922]) նախքան Առաջին Աշխարհամարտը վարած էր Միացեալ Նահանգներու մօտ Մեծն Բրիտանիոյ դեսպանի պաշտօնը, իսկ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի տարիներուն եւ այնուհետեւ ամէն առիթով ձայն բարձրացուցած էր յանուն հայ ժողովուրդի իրաւունքներու պաշտպանութեան: Տակաւին 1877-ին Հայաստան այցելելով հեղինակած էր *Transcaucasia and Ararat* (Անդրկովկաս եւ Հայաստան) գիրքը, ուր արդէն դրսեւորած էր հայ ժողովուրդի հանդէպ իր բարեկամական ոգին: 1894-ին Լոնտոնի մէջ ի՛ր ալ ձեռնբերեցութեամբ հիմնուած էր Անգլօ-Հայկական Ընկերակցութիւնը, որ օգտակար աշխատանք պիտի կատարէր հայութեան եւ Հայկական Հարցին ի նպաստ՝ մանաւանդ Առաջին Աշխարհամարտի օրերուն, երբ, ի միջի այլոց 1916-ին, Հայ Ազգային Պատուիրակութեան տրամադրած նիւթերով եւ Առնոլտ Թոյնպիի աշխատակցութեամբ Լոնտոնի մէջ հրատարակութեան պիտի տար Օսմանեան Կայսրութեան վարիչներուն ձեռքով հայերու մարտիրոսագրութիւնը փաստագրող «Կապոյտ Գիրք» անունով ծանօթ հատոր մը, որուն խորագիրն էր *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16, Documents presented to Vt Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs* (Հայոց Հանդէպ Վերաբերումը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ 1915–1916, Արտաքին Գործերու Պետական Քարտուղար Փալլըտոնի Կրէյ Դերկոմսին Ներկայացուած Փաստաթղթեր):

¹²⁴³ Դեր-Կոմսուհի Էլիզաբէթ Մարիոն Պրայս (1854–1939) ինք ալ գործօն մասնակցութիւն բերած էր հայանպաստ շարժումներու որպէս նախագահ 1914-ի Դեկտեմբերին Լոնտոնի մէջ հիմնուած Հայկական Կարմիր Խաչ կազմակերպութեան, որ թրքական ցեղասպանական ծրագրին գործադրութեան հետեւանքով արագօրէն բազմացող հայ զաղթականներու կարիքներուն հասնելու համար դրամահաւաքի աշխատանքը պիտի կատարէր *Armenian Red Cross and Refugee Fund* անուան ներքէ: Ան նաեւ հայերու օգտակար եղած էր որպէս անդամ Լոնտոնի Քաղաքապետի Հիմնադրամի (Լորտ Մէյըրզ Փոնտ) գործադիր յանձնախումբին թէ այլապէս:

¹²⁴⁴ Ծիրանաւոր Տոյլիի:

ցաւակցութիւն յայտնելը արդէն նոր Պապի ընտրութիւնը կատարուած կ'ըլլայ Հռոմի մէջ:¹²⁴⁵

(5 վայրկեան դադարէն յետոյ կարդացուեցաւ նախորդ նիստին ատենագրութիւնը)

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Թէեւ ապագայ սերունդի դատաստանէն վախճալով չէ որ կ'ըսեմ եւ գիտեմ նաեւ որ ապագայ սերունդն ալ չպիտի զբաղի այս խնդրով, բայց ատենագրութեան մէջ կէտ մը կայ, գոր պէտք է ուղղեմ: Ես պ. Շէրիկեանը ուղղակի սրիկայ չանուանեցի, այլ՝ ըսի որ եթէ պարագաները այնպէս են ինչպէս կը ներկայացնէ պ. Շէրիկեան եւ եթէ ես *շանթաժիստ* եմ, ինքն ալ սրիկայ մ'է: Ժողովը մերժեց իմ *շանթաժիստ* մը ըլլալս, հետեւաբար պէտք չունէի զինքը սրիկայ կոչելու: Եթէ ինք չի պնդեր իր ըսածին վրայ եւ ետ կ'առնէ իր խօսքը, պէտք չունիմ անարգելու ոեւէ պաշտօնակից մը, որուն հետ ոեւէ անձնական խնդիր չունիմ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես ալ կ'ուզեմ ուղղել կէտ մը իմ խօսքերէս: Ես բողոքած եմ դիւանին դէմ, որովհետեւ հակառակ անոր որ խօսք առած էի խօսելու եւ իմ անունը նշանակուած էր ցանկին մէջ, երբ կարգը եկաւ ինձ խօսելու, ուզեցին կրճատել խօսողներու կարգը: Քանի որ ես գրութիւն մը ունէի ժողովին ուղղուած, բնական է որ իրաւունք ունէի խօսելու: Երկրորդ՝ երբ ժողովէն վերջ ատենապետը հարցուց թէ երբ կը փափաքիք որ տեղի ունենայ յաջորդ նիստը, ըսուեցաւ որ 8 օր յետոյ, եւ երբ ըսուեցաւ որ Կաղանդի երեկոյ է, պէտք ցոյց տրուեցաւ որ մտքերու փոխանակութեան համար գումարուի այդ ժողովը: Ես խնդրոյն էութեան մէջ չեմ մտնէր այլեւս, բայց այս կէտը կ'ուզեմ ճշդել:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես ալ կը յիշեմ որ ութ օր յետոյ նիստ գումարելու որոշում եղաւ:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ես կը յիշեմ որ ատիկա ոտքի վրայ եղած խօսակցութիւն մ'է նիստը փակուելէ յետոյ:

Տ. Գ. ՍԻՍՔԷՇԵԱՆ.- Ժողովի որոշում չէ:

(Ժողովը եղած դիտողութիւններով վաւերացուց վերջին նիստի ատենագրութիւնը)

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տեաքք Ա. Հալաճեան եւ Կ. Խաչատուրեան Պոլսէն մեկնելու պատճառաւ ժամանակի մը համար Ազգ. Ժողովէն իրենց բացակայութիւնը կը հաղորդեն. կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ: Նոյնպէս Տ. Արիստակէս Քինյ. Վարժապետեան եւ Տ. Մ. Նաթանեան հիւանդութեան պատճառաւ իրենց բացակայութիւնը կը հաղորդեն: Կ'արձանագրենք զիրենք ալ օրինաւոր բացակայ:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Շէրիկեան մէկ քանի գրութիւններ ունի: Անոնցմէ մէկը կը վերաբերի Ազգ. Ժողովի նիստին Դեկտ. 31ին գումարուած չըլլալուն: Այդ զիրը ժողովիդ նկատառութեան կը յանձնեմ:

[Պատճեն]

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Վերջին նիստին դիտել տրուեցաւ որ Դեկտ. 31ի նիստին կղերական երեսփոխաններ չեն կրնար ներկայ գտնուիլ, բայց հակառակ ատոր որոշուեցաւ որ նիստը տեղի ունենայ: Ատիկա ժողովին որոշումն է եւ ոեւէ անդամոց ներկայութեան կրնայ տրուիլ: Պ. Նազաշեան ալ յայտարարեց այդ որոշումը: Եթէ ժողովը յետաձգուեցաւ Քաղ. Ժողովի կազմութեան համար, ատիկա երկար ատեն կրնայ տեւել եւ պատճառ չէ որ նիստը յետաձգուի ժողովէն դուրս եղած կարգադրութիւններով: Իմ տպաւորութիւնս այն է որ նիստին գումարումը բաղդի առարկայ եղած է: Ես չեմ կարծեր որ եթէ դիւանը պատրաստէ հրաւերները, Ս. Պատրիարքը չստորագրէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստէն դժբաղդաբար բացակայ ըլլալով, չեմ գիտեր թէ ժողովի գումարման մասին ինչ կերպով կարգադրութիւն եղած է եւ հետեւաբար չպիտի կրնամ լիովին տեղեկութիւն տալ: Միայն սաչափը կրնամ դիտել տալ, որ դիւանը երբ տեսնէ թէ ժողովը նիստի հրաւիրելով անկարելի պիտի ըլլայ մեծամասնութիւն գոյացնել, եւ հետեւաբար ոեւէ գործ տեսնելու հաւանականութիւն ալ չկայ, կրնայ խորհիլ զանց ընելու այդ նիստը: Եթէ դիւանը վստահութիւն ունենայ թէ արդիւնաւոր նիստ մը պիտի ունենայ, անշուշտ նիստը կը գումարէ: Եթէ այս մասին ուրիշ կարծիք յայտնողներ կան, ուրախ կ'ըլլանք լսելու նաեւ զանոնք:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ես նիստին յետաձգման համար մասնաւոր պատճառ մը չեմ գտներ եւ արդէն Դեկտ.

¹²⁴⁵ Այդ նոր Պապը պիտի ըլլար Պիոս ԺԱ (1857–1939), որ Աթոռ պիտի բարձրանար 6 Փետրուար 1922-ին եւ որուն օրով, 11 Փետրուար 1929-ին, Վատիկան պիտի հռչակուէր ինքնիշխան պետութիւն:

31ին ժողովի գումարումը կանոնաւոր որոշում մը չէր, մանաւանդ թէ հոգեւորական երեսփոխաններ յայտարարեցին թէ իրենք չպիտի կրնան ներկայ գտնուիլ եւ այս պատճառաւ մեծամասնութիւն գոյացնելն ալ երկբայելի կը մնար: Թէեւ պէտք է ըսենք հակառակ կողմի երեսփոխաններու մէջ ջերմ փափաք մը կար այն օրը նիստ գումարելու: Երկրորդ պատճառը այն էր որ մեր օրակարգին վրայ կը գտնուէր Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը: Հրաժարուած Վարչութեան տեղ նոր մը պիտի ընտրուէր եւ պաշտօնի գլուխ պիտի բերուէին ազգին մէջ շատ ու քիչ դիրք ունեցող անձեր: Սահմանադրութեան հիմնարկութեան ատեն, շատեր Քաղ. Ժողովի անդամակցելու յօժարութիւն ունէին, բայց հիմա այդպէս չէ. ուստի, որպէսզի արդիւնքի մը յանգին այս ուղղութեամբ կատարուած աշխատութիւնները, նիստը յետաձգուեցաւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովիս գիր մը մատուցուած է: Ես գայն ձեր դատողութեան յանձնելու չեմ վարանիր եւ մինչեւ իսկ կրնամ ըսել թէ այս առթիւ դիւանիս յայտնուած ցաւին համար գոհ կը մնամ, որովհետեւ պէտք է գիրար ուղղենք եւ խթանենք:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մեր պաշտօնակցին կրած դառնութիւնը իր արդարանալի պատճառը ունի, որովհետեւ ժողովին վեհապետութեան խնդիրն է այս: Ազգ. Ժողովներու գումարումը Ս. Նախագահին քմահաճութենէն կամ Քաղ. Ժողովի որոշումէն կախում չունի, եւ եթէ ժողովը պէտք տեսնէ գումարելու իր նիստերը, ուրիշներ պէտք չէ իրաւունք ունենան յետաձգելու:

Տ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Եթէ ժողովը տարակարծիք չէ ինծի հետ, ես իմ յայտնած ցաւս ետ կ'առնեմ: Դիւանը յայտարարեց թէ այս դիտողութիւնները կը ծառայեն իբրեւ խթան, հետեւաբար կը բաւականան[ան]ք դիւանին եւ պ. Խօնասարեանի յայտարարութիւններով, փափաքելով գործել նմանօրինակ պարագայի մէջ այս ուղղութեամբ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. ԸԷԻՐԻԿԵԱՆ ուրիշ գիր մ'ալ ունի Իւսկիւտարի Հրկիզելոց Յանձնաժողովի մասին. կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:¹²⁴⁶

[Պատճեն]¹²⁴⁷

Տ. Գ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես կը ցաւիմ որ շատ անգամ ազգին կարելու խնդիրները երեսի վրայ ձգելու կը հարկադրուինք եւ կը զբաղինք բանկալի, ժամկոչի խնդիրներով, բայց իրողութիւնը այն է որ մեր մէջ կան մարդիկ, որոնք պաշտօնի անցնելէ վերջ բռնապետ կը կտրին եւ նոյնիսկ ասպարէզ կը կարդան իրենց պաշտօնակիցներուն: Եթէ ժողովը չ'ուզեր կատարել այս քննութիւնը՝ այդ մարմինը նկատելով Քաղ. Ժողովէն ընտրուած, ես կը պահանջեմ որ ամենախիստ քննութիւն մը տեղի ունենայ այդ մարմնոյ գործառնութեանց մասին: Ասիկա անուղղակի կերպով պիտի ըլլայ հաշուետուութիւն մը ժողովուրդին: Տեղեկութիւն ունինք նոյնիսկ որ այս յանձնաժողովին 5 անդամները դժգոհ են իրենց մէկ անդամին դէմ, որ մէջտեղ չկայ, բայց կայ բան մը որ մէջտեղն է. այսինքն թէ այդ անդամները ինչու հաշիւ չեն տար եւ ազգը ինչու տեղեկութիւն չ'ունենար թէ իր տուած նպաստները ինչպէս ծախսուած են: Խնդիրը միայն Հրկիզելոց Յանձնաժողովի խնդիրը չէ, այլ թէ ազգին դրամը հակակշռի տակ պահելու խնդիր է եւ մեր մատակարար մարմիններն ալ պարտաւորելու՝ որ օրը օրին հաշիւ տան:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Պ. ԸԷԻՐԻԿԵԱՆ ցաւ յայտնեց որ այս ժողովը բանկալի, ժամկոչի խնդիրներով կը հար-

¹²⁴⁶ Սկիւտարի հրդեհը, որ 15 Օգոստոս 1921-ին ծայր առած էր Իճնախիյէի Ներսէսեան վարժարանին կից հայու մը տունէն, արագօրէն տարածուելով յափիզած էր բազմաթիւ բնակարաններ, մեծագոյն վնասը հասցնելով հայոց պատկանող բնակարաններու եւ ինչքերու: Վնասներ կրած էին Իճնախիէ բնակող Թէքէեան, որուն ձեռագիրներն ու գիրքերը եւս կեր գացած էին հրդեհին, ապա նաեւ գրող Միքայէլ Ծամտանճեան, երեսփոխաններ Տիօնեան եւ Տէմիրճիպաշեան, Գրիգորիս Վարդապետ Պալաքեան, Ռամկավար Ալումըր, եւայլն («Ժողովուրդի Ձայնը», 17 Օգոստոս 1921, 868): Հայկական Դրամատան նախաձեռնութեամբ անմիջապէս բացուած էր հանգանակութիւն մը: Նախնական տուեալներով Սկիւտարի շէքերէն հրկիզուած էին 1220 տուն եւ 60 խանութ, ընդհանուր վնասը գնահատուելով երկու միլիոն օսմանեան: Տոկոսային յարաբերութեամբ՝ վնասեալ շէքերու 75%-ը կը պատկանէր հայերու («Ժողովուրդի Ձայնը», 19 Օգոստոս 1921, 870): Մեզի կը թուի թէ որպէս Հրկիզելոց Յանձնաժողով նկատի պէտք է ունենալ հրդեհի վաղորդայնին պատրիարքարանին նախաձեռնութեամբ եւ Գէորգ Վրդ. Ասլանեանի նախագահութեամբ կազմուած մարմինը, դիւանը բաղկացած ըլլալով ատենապետ Ներսէս Ներսէսեանէ, ատենադպիր Գալուստ Կիլպէնկեանէ, գանձապահ Գէորգ Արխանեանէ եւ համարակալ Հայկ Գալէնտէրէ («Ճակատամարտ», 18 Օգոստոս 1921, 837/2658):

¹²⁴⁷ ԸԷԻՐԻԿԵԱՆ «կ'առաջարկէր որեւէ միջոցով անմիջական քննութիւն կատարել Սկիւտարի հրկիզեալներուն համար կազմուած յանձնաժողովին հաշիւներուն մասին, քանի որ կազմուած մարմինը հաշիւ չի տար եւ նոյնիսկ յանձնաժողովին անդամներէն մէկ քանինքն դժգոհ են» («Ճակատամարտ», 981/2802):

կադրուի զբաղելու եւ օրակարգի անցնելու ժամանակ չի մնար, բայց ես կը խորհիմ որ այս խնդիրը ի՞նչ է եւ ի՞նչ հիմներու վրայ բերուած է այս ժողովին: Հարցման տէրը պէտք է ըսէր թէ ի՞նչ է իր ըսածին էութիւնը, որպէսզի այս ժողովն ալ հասկնար թէ խորհրդարանական յանձնաժողով պէտք է կազմել, թէ՞ Քաղ. Ժողովին յղել: Իսկիւտարի եկեղեցւոյ յանձնաժողովը աղէտին յառաջ բերած ցաւերը ամոքելու համար կազմուած մարմին մ'է եւ մէկ երկու ամսուան կեանք ունենալով, իր հաշիւները փակուած չեն թերեւս, եւ արդէն մինչեւ հիմա մէկն ալ չուզեց այդ հաշիւները: Հիմա չենք գիտեր թէ ինչո՞վ է յանցաւոր: Կ'ըսուի թէ վրդովիչ բաներ կ'ըլլան, բայց թէ ի՞նչ են անոնք, ինչո՞վ կ'ամբաստանեն, ի՞նչ կը մեղադրեն: Առանց ասոնց այս ժողովը ինչպէ՞ս կրնայ գիտնալ թէ ինչ տեսակ քննութիւն պիտի կատարուի: Ես կը կարծեմ որ աւելորդ ժամականաշրջանին պիտի ըլլայ մեզի համար զբաղիլ այս խնդրով, առանց ասոնք գիտնալու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խնդիր մը ներկայացած է, եթէ կը հաւանիք՝ յղենք կա՛մ յանձնաժողովի մը, կա՛մ Քաղ. Ժողովին ի քննութիւն:

Տ. Հ. ԽՕԾԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես համամիտ չեմ որ ամէն ներկայացած խնդիր ոեւէ տեղ մը դրկուի քննութեան համար: Եթէ հիմ մը կայ խնդրոյն մէջ եւ եթէ իբրեւ ամբաստանութիւն ներկայացած է, այն ատեն կրնայ յղուիլ: Պէտք է որոշուի թէ ի՞նչ է պատահած գեղծումը, որպէսզի հետեւանք տանք: Այս ձեւին մէջ ես կ'առաջարկեմ մերժել:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես իմ առած տեղեկութիւնս բոլոր մանրամասնութեամբ ներկայացուցի: Իմ պահանջածս ամենախիստ քննութիւն մ'է, որովհետեւ եթէ գեղծում չկայ այդ մարմնին գործերուն մէջ, չարաշահութիւն կայ: Պ. Թէքէեան թող վստահ ըլլայ որ ես ոչ մէկը ամբաստանելու նպատակ ունիմ, այլ կը փափաքիմ որ ճշմարտութիւնը երեւան գայ:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Ի՞նչ ըսել է գեղծում չկայ, չարաշահութիւն կայ: Չենք հասկնար, չարաշահութիւնը գեղծում մը չէ՞:¹²⁴⁸

Տ. Հ. ԽՕԾԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես այս առաջարկին կամ հարցումին ձեւն ալ ճիշդ չեմ գտներ: Հարցումը պէտք է ուղղուէր Քաղ. Ժողովին, ուրկէ ընտրուէր է Իսկիւտարի Հրկիզելոց Յանձնաժողովը: Ժողովը անպատրաստ է այս մասին ոեւէ որոշում տալու: Խորհրդարանական յանձնաժողովները կը կազմուին կանոնով որոշուած պարագաներու մէջ միայն. այսինքն՝ Պատրիարքի կամ Քաղ. Ժողովի ամբաստանութեան պարագային. հետեւաբար այս հարցումը կ'ուղղուի Քաղ. Ժողովին եւ եթէ տրուած պատասխանը չգոհացնէ զինքը, այն ատեն իր հարցումը կրնայ փոխել հարցապնդումի: Այս գործին օրինական ճամբան այս է եւ հետեւաբար ներկայացուած գիրը թերի կը նկատեմ եւ կ'առաջարկեմ վերադարձնել իրեն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը առարկութիւն չունի, այս կերպով ամբողջացնելու համար այդ գիրը կը յղենք հարցումին տիրոջը:¹²⁴⁹

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԱՆԴԱՄԱԿՑՈՒԹԵՆԷ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ամատունի Վ[արդապետ] հրաժարական մը ունի Կրօն. Ժողովի անդամակցութենէ:

(Պատճէն)¹²⁵⁰

ՏՐ. ԹԻԲԼԵԱՆ.- Այս գրութեան մէջ քօղարկեալ ծանր ամբաստանութիւններ կան: Ժողովս այդ կերպով պէտք է նկատողութեան առնէ:

Տ. Հ. ԽՕԾԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութեան անդամներէ մէկուն հրաժարականն է, պէտք է երթայ Իրաւասութեան Դիւանին, որպէսզի որոշէ թէ իսկապէս կարեւորութիւն կ'ընծայէ՞, թէ՞ ոչ: Միայն դիտելի կէտ մը կայ այդ

¹²⁴⁸ «Պ. Թէքէեան դիտել տուաւ թէ երբ մարմին մը իր գործը չէ աւարտած, ի՞նչպէս կարելի է հաշիւ պահանջել, մանաւանդ որ Պ. Շէիրիկեան իր գրոյն մէջ որոշ ամբաստանութիւն չ'ըներ: Ես կ'ամբաստանեմ Պ. Շէիրիկեանը՝ որ ժողովը այսպէս ժամականաւ կ'ընէ» («Ճակատամարտ», 981/2802):

¹²⁴⁹ «Ժողովուրդի Զայնը» (4 Փետրուար 1922, 1013) այս առթիւ կը յայտնէ. «Ժողովը համամիտ գտնուեցաւ որ վերադարձուի գիրը Պ. Շէիրիկեանի, որպէսզի ներկայացնէ այդ պայմանները լրացնելով»: «Ճակատամարտ» (981/2802), սակայն, կը գրէ. «Որոշուեցաւ գիրը վերադարձնել իրաւասու մարմնին, վարչութեան դրկուելու համար»:

¹²⁵⁰ «Ճակատամարտ»ի եւ «Ժողովուրդի Զայնը»ի համապատասխան համարներուն համաձայն, Մեսրոպ Վ. դիտողութիւններ ընելով Կրօն. Ժողովի կազմին եւ կարգ մը ուրիշ խնդիրներու մասին, պատճառաբանեալ գիրով մը կը հրաժարէր Կրօն. Ժողովին անդամակցելէ:

գրության մեջ եւ այն ալ Կաթողիկոսի կողմէ պատրի[ա]րքական իրաւասութեան ընդարձակման պարագան է: Ասիկա կը նշանակէ նաեւ իր [Ազգ. Ժողովի- Վ.Դ.] նախագահին սահմանադրական իրաւասութեանց ընդարձակումը, որուն պէտք է իրագել եւ գիտակ դառնայ այս ժողովը:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ.- Եթէ ժողովը կ'ուզէ, կրնամ տեղեկութիւն տալ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ առթիւ պիտի լսենք այդ տեղեկութիւնները: Ժողովս միայն պէտք է որոշէ թէ համա-մի՞տ է որ նախաքննութեան յղուի այս գիրը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ժողովս այս գիրը նախաքննութեան յղել առաջ պէտք է լսէ հարկ եղած բացատրութիւնը, որպէսզի նախաքննիչ դիւանն ալ բերէ կարեւոր լուսաբանութիւնը: Չենք կրնար յղել այս գիրը. պէտք է հասկնանք իր էութիւնը, քանի որ պատճառաբանեալ է հրաժարականը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գրության մէջ կան խնդիրներ, որոնց քննութիւնը չի կրնար կատարուիլ այս ժողովին մէջ. հետեւաբար, պատկանեալ դիւանին կը մնայ քննել եւ արդիւնքը հաղորդել:

Տ. Լ. ՍԱՎԹԸՆԵԱՆ.- Յղումները ընելով գործերը չեն վերջանար: Այնքան խնդիրներ կան յղուած, որոնց պատասխանը չէ եկած եւ մեր մտքերէն ալ կ'ելլեն այդ գործերը: Ես կ'առաջարկեմ որ ժողովատեղիին մէջ ցանկ մը դրուի նախաքննութեան յանձնուած խնդիրներու մասին, որպէսզի աչքի առջեւ ունենանք թէ ո՞ր խնդիրները ուր յանձնուած են:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈԲԵՆԻ.- Ժողովիդ սեղանին վրայ առաջարկ մ'ալ ես ունիմ տարիէ մը ի վեր յապաղած խնդրոյ մը մասին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այո, ձեր այդ գրութենէն զատ, պ. Շէիրիկեան ալ ունի այդ յապաղումներուն վերաբերող գրութիւն մը: Դիւանս արդէն ունի նախաքննութեան յանձնուած խնդիրներու ցանկը: Այսօր մեր սեղանին վրայ գտնուած առաջարկներուն համար ալ կը ստանձնենք կատարել անհրաժեշտ հետապնդութիւնը:

Այսօր ժամանակնիս սուղ է եւ չենք կրնար զբաղիլ: Դիւանը կը ստանձնէ կատարել իր պարտականութիւնը ժողովին թելադրած կերպով:¹²⁵¹

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ դիւանին գործը մեծապէս դիւրացած կ'ըլլայ եթէ ներքին կանոնագրի տրամադրութիւնը գործադրուի: Ներքին կանոնագրութեան մէջ ըսուած է որ իր պարտականութիւնը չկատարող դիւանը կը լուծուի եւ երկրորդ պայմանաժամ կ'որոշուի նախաքննութեան տեղեկագիր մը բերելու համար:¹²⁵² Եթէ դիւանդ այս տրամադրութիւնը գործադրէ, իր աշխատութիւնն ալ մեծապէս դիւրացած կ'ըլլայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս ըսի, պ. Սիրունիէն եւ պ. Շէիրիկեանէն գրեր կան այս մասին, դիւանս պիտի կատարէ այդ նպատակաւ կարեւոր ձեռնարկը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

[ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ]

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այսօր Քաղ. Ժողովի կազմութեան մասին պիտի խորհրդակցինք, սակայն դիւանս կը փափաքի գիտնալ թէ ժողովիդ կամքը ի՞նչ է ընտրութեան եղանակի մասին, եւ եթէ դիտողութիւններ կան, պէտք է լսենք:¹²⁵³

¹²⁵¹ «Պ. Սիրունի առաջարկած էր որ Համագումար Ժողովի աշխատութեանց համար ծրագրի մը պատրաստութեան համար տարի մը առաջ կազմուած յանձնաժողովը ներկայացնէ այլեւս իր աշխատութեան արդիւնքը: Այս առթիւ Պ. Սաաթեան եւ ուրիշներ դիտել տուին որ նախաքննիչ յանձնաժողովներու յանձնուած աշխատութիւններ ալ կան, որոնց պատասխանը չէ ներկայացուած ցարդ» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1013):

¹²⁵² Տէր Մովսէսեան կամ ատենագրողը սխալած է: Խնդրոյ առարկայ տրամադրութիւնը նախապէս ներկայացուած է թիւ 1189 ծանօթագրութեամբ:

¹²⁵³ Ի տարբերութիւն «Ճակատամարտի» (981/2802), «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի (1013) նկարագրականը չի տար առանձին երեսփոխաններու համառոտեալ ելոյթները եւ կը բաւականանայ նշելով.

Երկու գլխաւոր կարծիք կար: Պ.Պ. Պահրի, Սիրունի եւ Օտեան առաջարկեցին Սահմանադրութեան գծած ընտրութեան ձեւը գործադրել:

Տոքթ. Թօփիզեան, Պ. Խօնասարեան մանրամասն կերպով բացատրեցին թէ գործնական օգուտ չկայ այդ ձեւին գործադրութենէն, քանի որ Սահմանադրութեան հաստատուած ատեն պաշտօն ընդունելու տրամադիր անձեր

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այդ խնդրոյն նկատմամբ քանիցս հոս վիճաբանեցանք եւ ժողովը դէպի սահմանադրական ուղղութիւն ընտրութեան եղանակը որոշեց: Ստոյգ է որ մեր Սահմանադրութեան մէջ ընտրութեան եղանակը գծուած է, սակայն մենք պետք տեսանք որ դէպի իրական սահմանադրութիւն առնենք մեր քայլերը եւ մեր կատարելիք ընտրութիւնը անոր վրայ հիմնուի: Անշուշտ այսօր տարբեր ձեւի մը վրայ չենք կրնար խորհիլ եւ պիտի շարունակենք նոյն ուղղութիւնը: Երբ մենք ընտրութեան այս ձեւը ընդունելէ վերջ վարչութիւնները տեւականութիւն չեն ունեցած, պատճառ մը չէ որ այս դրութիւնը մէկ կողմ դնենք. ասոր յանգանքը սկզբունքին չէ: Կրնայ ըլլալ որ ընտրուելիք [Քաղաքական] Ժողովին մէջ 14 դաշնակցական կամ 14 ռամկավար ընտրուի եւ ասոնք սկզբունքի մէջ համաձայն ըլլան իրարու, սակայն դժուարութիւնները աշխատելու եղանակին մէջ կարելի է փնտռել եւ պետք է այս *սխալները* գործադրել: Այս ժողովին առջեւ պետք է իր ընտրած անձը պատասխանատու ըլլայ եւ ինք ընտրէ իր ընկերները: Առանց ժամանակ կորսնցնելու պետք է կատարենք այս ընտրութիւնը, որովհետեւ նոր վիճաբանութիւնները անելի ժամավաճառ կ'ընեն մեզի: Մենք այդ ամենուն վրայ խորհած եւ խօսած ենք ու վերջապէս եկած ենք այն եզրակացութեան որ ընտրութեան մէջ գործադրելի օգտակար ձեւն է:¹²⁵⁴

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը պատրաստ էր այս հարցը դնել ժողովիդ առջեւ, բայց նպատակ չունի նոր վիճաբանութիւններու դուռ բանալու: Հիմա առաջարկը այն է որ վարչապետ մը ընտրուի եւ իր ընկերները գտնելու հոգը անոր յանձնուի: Ես ասկէ առաջ կատարուած ընտրութեանց առթիւ ժողովիս մէջ չեմ գտնուած եւ տեղեկութիւն չունիմ արտայայտուած միտքերէն: Եթէ ոեւէ դիտողութիւն չկայ, քուէի պիտի դնեմ այս առաջարկը:

ՏԲ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ազգ. Ժողովը մէկ երկու անգամ կատարած է Քաղ. Ժողովի ընտրութիւնը: Անգամ մը այս ժողովի նախագահին յանձնելով, ուրիշ անգամ մ'ալ ատենապետը ուղղակի ինք ընտրելով: Բայց որովհետեւ այս ժողովը խնդրոյն թերն ու դէմը չէ քննած, ես շատ իրաւացի կը գտնեմ ատենապետին այն հարցումը թէ այս անգամ ո՞ր ձեւով կ'ուզուի կազմել [Քաղ.] Ժողովը: Ստոյգ է որ Քաղ. Ժողովի անդամները ուղղակի ժողովի[ս] քուէով ընտրելու ձեւը ունեցած է իր անպատեհութիւնը, բայց բարի ըլլանք միեւնոյն ատեն խոստովանելու նաեւ որ վերջին անգամ գործադրուած ձեւն ալ ունեցած է իր անտեղութիւնը: Ճիշդ է որ 14 հոգի երբ ընտրուին այս ժողովէն, անոնցմէ հրաժարողներ կը գտնուին. սակայն ճիշդ է նաեւ որ երբ մէկը կ'ընտրուի, այնպիսի ծայրայեղութիւններ կը գործէ, որ կը դալի իրեն տրուած իրաւասութեան: Արդ, որքան ատեն որ Սահմանադրութիւնը չէ փոխուած, խնդիր է թէ Վարչութեան ընտրութիւնը օրէնքին տառին համաձայն պետք է կատարուի, թէ՛ ուրիշ ձեւով:

Այդ մէկը ընտրելու դրութիւնը կը գործադրուի այն երկիրներու մէջ, ուր հանրապետութեան նախագահը կամ միապետը կ'անուանէ զինքը, ու ինք կը ներկայանայ ժողովին եւ անոր վստահութեան կ'արժանանայ: Մինչդեռ մենք կ'ընտրենք մէկը, որուն կ'ըսենք թէ դուն մեր ներկայացուցիչն ես ընտրելու համար ընկերներդ եւ յաջորդ անգամ պատճառներ կ'ունենանք տարակարծիք ըլլալու կամ իր բերած ցանկը սրբագրելու: Ի՞նչ է այս երեւոյթին պատճառը: Ասո՞նք պետք է հետաքրքրեն մեզի, այս խնդիրները պետք է յուզուին ուրեմն, որովհետեւ այս տեսակի խնդիրներ ո՛չ առաջինն [են] եւ ո՛չ վերջինը, եւ հետեւաբար պետք է նկատի ունենալ այն անձը, որուն հետ համախորհուրդ այս ժողովի բոլոր խմբակցութիւնները պիտի կազմեն Վարչութիւնը: Այդ պարագային մէկ անգամն է կ'ընտրուի [Քաղ.] Ժողովը եւ պետք չ'ըլլար 2-3 շաբաթ խորհրդակցելու այս մասին: Պատկանած խմբակցութեանս կողմէ իբրեւ սկզբունք կը ներկայացնեմ այս առաջարկը ժողովին ուշադրութեան:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Ես չեմ գիտեր թէ այսօր ինչպէս պետք է մօտենալ այս խնդրոյն, որովհետեւ ընտրութեան այն ձեւը, որ գործադրուեցաւ, իր անպատեհութիւնը ունի եւ գուցէ նոյն անպատեհութիւնը երեւան գայ, եթէ գործադիր իշխանութիւնը ընտրուի օրէնսդիր ժողովէն, հազիւ հասարակական կեանք ունեցող անձեր կամ ժամանակ չունեցող անձեր լեցնելով վարչութեան մէջ: Ես կ'առաջարկեի որ, եթէ հնարաւոր չէ մեծամասնու-

կային, իսկ հիմա անոնք կը պակսին ու հրաժարականներու առջեւ պիտի ստիպուի ժողովը նոր ընտրութիւններ կատարել շարունակ:

Ուստի առաջարկեցին որ ատենապետը ընտրէ միայն ժողովը:

¹²⁵⁴ Այս արձանագրութիւնը յստակացման կարօտ ըլլալով, կը ներկայացնենք «Ճակատամարտ»ի (98/12802) հրապարակած պարբերութիւնը. «Ասկէ առաջ կատարուած ընտրութեան ձեւը սովորութեան կարգ անցած կարելի է նկատել: Արդէն ընտրութեան ձեւին շուրջ հոս վիճաբանութիւն կատարուած է, հետեւաբար աւելորդ է այլեւս այս խնդրով զբաղիլ»: Յաւելուածաբար կը ներկայացնենք նաեւ «Ժողովուրդի Չայնը»ի (1013) նոյնին վերաբերող հետեւեալ նախադասութիւնը. «Եթէ սահմանադրական երկիրներու մէջ վեհապետն է որ կ'ընտրէ վարչապետը, Ազգ. Ժողովը ի՞նք ընտրելով զայն կը պահէ իր ազգային վեհապետութիւնը»:

թեան համար կազմել Վարչութիւնը, հնարաւորութիւն ունենայինք դէմ առ դէմ գալու իրենց հետ, աւելի հիմնական ուղիի մէջ մտնելու համար:

Տ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ գործադրուելիքը լաւագոյն ձեւն է եւ կը վախճամ որ տարբեր ձեւ մը հակառակ արդիւնք տայ գուցէ: Առաջարկուած այս ձեւը լաւ է անոր համար [որ] մեր այսօրուան վիճակը կը տարբերի ընտրութեան այս [Սահմանադրութեամբ կանոնակարգուած] դրութիւնը որդեգրուած օրերէն: 1860 թուականին երբ Սահմանադրութիւնը հիմնուեցաւ, վարչական ժողովի անդամակցութեան համար ընտրուածները ուրախութեամբ ստանձնած են իրենց պաշտօնը, մինչդեռ հիմա ընտրուածները չեն մօտենար պաշտօնի եւ կը հարկադրուին կատարելու 2–3–4 ընտրութիւն: Ասիկա տեսակ մը յուսահատական վիճակ է եւ պէտք է խորհիւնք որ եթէ սկսի հրաժարականներու շարքը, դուրսը շատ գէշ ազդեցութիւն պիտի ընէ:

Հետեւաբար լաւ կը համարեմ ընդունիլ եւ գործադրել այն դրութիւնը, որ գործադրուեցաւ մինչեւ հիմա: Այսինքն՝ ընդունիլ վարչապետութեան դրութիւնը, որովհետեւ այսօր բոլոր սահմանադրական դրութիւններ քայլ մը առաջ գացած ատեն, մենք դէպի ետ չենք կրնար երթալ: Եթէ մեզի իրապէս կատարելիք գործ մը կը մնայ, պէտք է կարգ մը դնենք վիճաբանութեանց եւ փոխանակ ապարդիւն վէճերու, ջանանք դուրսը¹²⁵⁵ համաձայնութիւն մը գոյացնելու եւ գոնէ սկզբունքները որոշելու, որպէսզի մէկ կամ երկու հոգի խօսի եւ ժողովը իրապէս արդիւնաշատ ըլլայ: Մինչեւ որ այդ կարգ կանոնը չդնենք, ուղիղ գործունէութեան ճամբան չենք կրնար գտնել: Պէտք է կազմենք այնպիսի Վարչութիւն մը, որ իրար հասկցող անհատներէ բաղկանայ եւ համերաշխութիւն մը ներկայացնէ: Կը խնդրեմ որ վիճաբանութեան տեղի չմնայ այլեւս ու յառաջակային ձգենք այս մասին մեր խորհելիքը:

Տ. Գ. ՏԷՄԻՐՃԻՊԱՇԵԱՆ.- Այս ժողովին մէջ մեր խօսակցութիւնը կարճ կապելու համար եղած թելադրութիւնները շատ օգտակար կը գտնեմ եւ կը յիշեմ դէպք մը, որ շատ նշանակալից է: Հանգուցեալ Ճէյմս Պրայս Պոլիս գալու առթիւ օր մը այցելեց Ազգ. Ժողովին եւ կատարուած խորհրդակցութիւնները լսելէ յետոյ ըսաւ. «Այոքան շատ մի յոգնիք»: Մենք պէտք է այս խօսքերը յիշենք միշտ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կ'երեւայ որ վարչութեան ընտրութեան համար վերջին անգամ ընտրուած ձեւը մինչեւ որ որոշ օրէնքի կարգ չանցնի, ամէն անգամ այս վիճաբանութիւնները պիտի ըլլան: Ազգ. Ժողովը ինք նուիրագործեց այս ձեւը եւ 2–3 շրջան այդ օրէնքը գործադրեց: Հետեւաբար այսօր վերստին անոնց անդրադառնալու պէտք չկայ: Միայն եթէ ժողովը յարմար կը դատէ, եղած առաջարկները կրնան անցնիլ օրակարգ:

Հետեւաբար, ես չպիտի կրկնեմ այսօր մեզի 3 վարչութիւններու ընտրութեան առթիւ տեղի ունեցած խորհրդակցութիւնները, որոնք միշտ կը մնան նոյնը, այլ՝ պիտի պատասխանեմ Տր. Բարսեղեանի, որ ըսաւ թէ ներկայ օրէնքները աննպաստ են համերաշխ ժողով մը կազմելու համար, եւ կ'առաջարկէր համաձայնութեամբ ընտրել [Քաղ.] Ժողով մը անոր տեսականութիւնը ապահովելու համար, մինչդեռ մէկը որ կ'ըսէ թէ ես այս բեռը կ'առնեմ իմ ուսերուս վրայ ու մենք մեր վստահութիւնը կը յայտնենք իրեն, վաղը կրնանք դադրեցնել մեր վստահութիւնը, բայց եթէ ցանկերու շուրջ առաջարկուած ձեւով համաձայնութիւն գոյանայ, այս ժողովին հակակշռի ամենէն մեծ իրաւունքը կորսուած կ'ըլլայ: Ուրիշ իրողութիւն մ'ալ այն է, որ անձանօթներ կը մտնեն ժողովներու մէջ: Ես ասիկա կը նկատեմ Սահմանադրութեան յառաջ բերած բարիքներէ[ն] եւ առաւելութիւններէ[ն] մէկը եւ այն է պատճառը որ Քաղ. Ժողովի մը երկամեայ շրջանը լրանալէ յետոյ, այլեւս անոր վերընտրութիւնը չ'ընդունիր, որպէսզի նորեր գան անոնց տեղ եւ ազգային գործերով հետաքրքրուողներու թիւը աւելնայ: Անոնք որ այսօր ազգային գործերու մէջ ձայն եւ աթոռ ունին, երբեմնի անձանօթներն էին իրենց հանրային կամ ազգային կեանքով: Կը կարծեմ որ մեր ազգային գործունէութեան անցքը այնքան նեղ է, որ կուսակցականները կրնան սղմիլ:

Ես համամիտ չեմ կրնար ըլլալ դարձեալ Տր. Թօփճեանի, որ ժողովին վիճաբանութիւնը կարճելու համար կ'առաջարկէր համաձայնութիւն գոյացնել՝ այս ժողովին մէջ սկսած վիճաբանութիւն մը դուրս փոխադրելով եւ այս սրահները ձեւականութեան վայր ընելով: Ասիկա Սահմանադրութիւնը սպաննել է:

Ես կ'ընդունիմ որ երեսփոխաններ նախնական խորհրդակցութիւններ կատարեն իրենց մէջ, սակայն պէտք է ընդունինք որ ամենապարզ *քարթի* մը կրնայ բերել առաջարկութիւն մը, որուն կը հետեւի ժողովին ստուար մեծամասնութիւնը: Այս ժողովը պէտք է լիովին պահէ իր վեհապետական իրաւունքը Վարչութեան ընտրու-

¹²⁵⁵ Ատենագրութիւնը պատրաստողը հետագային ջնջած է այս բառը բնագրին մէջ, բայց որոշած ենք զայն պահել պարզապէս անոր համար որ Խօճասարեան իր ելոյթին ընթացքին ակնարկութիւն ըրած է իր անհամաձայնութիւնը յայտնած է անոր:

թեան մէջ եւ իր կամքը մէկտեղ քալէ եղած կարգադրութեանց մէջ՝ ընտրուած [Քաղ.] Ժողովը վերստին ենթարկելով իր քուէին:

Տ. Դ. [Տ.] ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս ժողովը որոշում մը ունի, որով Վարչութեան ընտրութեան համար ներկայ դրութիւնը կ'որդեգրէ: Այս մասին չեմ ուզեր ասելի երկար խօսիլ: Այդ դրութիւնը մինչեւ որ տարբեր առաջարկով մը չփոխուի, տիրող դրութիւնը այդ է: Ժողովիս ատենապետը ըսաւ որ ինք ներկայ չէ գտնուած եւ հետեւաբար կատարուած խորհրդակցութենէն տեղեկութիւն չունի. սակայն ժողովս իբրեւ որոշում ընդունած է ասիկա եւ մենք պարտաւոր ենք քալել մեր այդ ուղղութեամբ: Հետեւաբար այսօր այդ խնդիրը չի կրնար վիճաբանութեան առարկայ ըլլալ ու պետք է շարունակել մեր ուղղութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես հարցուցի որ եթէ ժողովը կանխաւ տրուած որոշում մը ունի ընտրական եղանակի մասին, դիւանս պարտաւոր է գործադրելու, ըսուեցաւ որ այդպիսի որոշում մը չունի:

Տ. Յ. ՊԱՀԸԲ.- Սահմանադրութիւնը Վարչութեան ընտրութեան ձեւը որոշած է ու մէկ կամ երկու անգամ բացառիկ պարագայի մէջ այս ձեւէն շեղում եղած է, հետեւաբար մինչեւ որ Սահմանադրութեան մէջ գծուած այդ ձեւը չփոխուի, ստիպուած ենք հետեւիլ անոր, ուստի ես կ'առաջարկեմ ըստ Սահմանադրութեան կատարել ընտրութիւնը, մինչեւ որ օրէնքը բարեփոխենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովին մէջ տարակարծութիւն կայ միայն Քաղ. Ժողովի ընտրելու եղանակի մասին: Չանագան երեսփոխաններ առաջարկներ ըրին այդ մասին: Եթէ կան ուրիշներ ալ, որոնք նոր առաջարկներ ունին, կրնան ներկայացնել, իսկ արդէն եղած առաջարկները կրնանք քուէի դնել:

ԶԱՅՆԵՐ.- Քուէ, քուէ:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ընտրութեան ձեւի մասին եղած առաջարկութիւններու եւ գործադրելի եղանակին մէջ նկատողութեան առնուելիք պարագան վեհապետի եւ ժողովուրդին միջեւ նկատողութեան առնուելիք փոխարարելութիւնն է: Երբ մենք կ'ընտրենք Վարչութեան ատենապետը միայն, կը փոխենք ըստ էութեան ընտրական հիմը, որովհետեւ վեհապետը ինք ընտրելով վարչապետը, նկատի ունի երկրին մէջ գոյութիւն ունեցող ոյժերը, որոնց վրայ կ'աւելնէ կ'ազդէ, կ'աւելնէ կ'ազդուի անոնցմէ: Ասկէ առաջ երբ Ս. Պատրիարքին յանձնեցինք վարչապետը ընտրելու [դերը], իրաւունք տուինք խորհրդակցելու զանագան ոյժերու հետ, անոնց վրայ ազդելու կամ ազդուելու համար: Եւ խորհրդարանական երկիրներու մէջ գտնուած այդ ոյժերը կ'որոշուին իրենց ծրագիրներով, որոնցմով կը տարբերին իրարմէ: Այստեղ խնդիր կը ծագի մեր Սահմանադրութեան փոփոխելիութեան մասին եւ քանի որ օրէնքը ըստ էութեան փոխել կարելի չէ, ես կը կարծեմ որ պարտաւոր ենք խօսիլ այս խնդիրներուն շուրջ, որպէսզի օրէնքը փոխելու պարագային կարելի ըլլայ օգտուիլ անոնցմէ: Կ'ըսուի թէ Վարչութեան ընտրութիւնը այս քանի մը շաբթուան ընթացքին մէջ խորհրդակցութեամբ հասունցեր է: Ասկէ առաջ Քաղ. Ժողովը մեր վեհապետին հետ ծրագիր տուեր [է], բայց այդ կազմութիւնը ուժեղ չէ եղած: Մեծամասնութեան *բարդին* լաւ գործ կատարած կ'ըլլայ եթէ ընտրութենէն առաջ խորհի թէ ով պիտի ընտրուի եւ ինչ ծրագրով:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Տր. Բարսեղեան եւ միւս երկու բանախօսները ըսին թէ այս ժողովը Սահմանադրութիւնը կը փոխէ՝ Վարչութեան ընտրութեան համար ընդունելով նոր ձեւ մը: Ես կը կարծեմ որ այս տեսութիւնը ճիշդ չէ բնաւ, որովհետեւ ընտրութեան ամենէն էական կետը, այսինքն՝ ազգային վեհապետութիւնը, ժողովը իրեն կը [վերա]պահէ եւ ասկէ դուրս ընտրութիւնը ինչպէս որ կ'ուզէ՝ այնպէս կը կատարէ: Կ'ուզէ ամէնը ինք կ'ընտրէ, կ'ուզէ անոնցմէ մէկը կ'ընտրէ, կը բաւէ որ այս ձեւերուն մէջ իր վեհապետութիւնը պահպանուած է:

Մեր ընդունած ձեւը ժողովին իրաւանց [դէմ] ոսնձգութիւն չէ եւ արդէն ընտրութեան ձեւին շուրջ հոս վիճաբանութիւն կատարուած է. հետեւաբար անկողոր է զբաղիլ այս խնդրով:

Տր. Բարսեղեան ըսաւ նաեւ որ խմբակցութիւնները ընտրուելիք անձերու վրայ պետք է խորհրդակցութիւն կատարեն եւ որոշ յանձնառութիւններով պաշտօն ստանձնեն եւ իրենց հաւատալիքը, համոզումները պարզեն ու ընտրուելիքներուն մասին փոխադարձ համաձայնութիւններ գոյացնեն: Ահաւասիկ այն է որ օրէնքով արգիլուած է եւ հետեւաբար այս պայմանը չի կրնար կատարուիլ: Կը կրկնեմ որ ընտրութեան այս ձեւը սահմանադրական սկզբունքներէն բան մը չի փոխել եւ օրինական ու հիմնական տրամադրութիւնները անփոփոխ կը մնան:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Այս ժողովը ցաւալի թիւրիմացութեան մը մէջ կը գտնուի: Մեզի եկած հրաւերներուն մէջ Քաղ. Ժողովի ընտրութիւն նշանակուած չըլլալէն կը հասկցուի որ ժողովը այսօր ընտրութիւն կատարելու

համար չէ գումարում, քանի որ այս ընտրությունները մինչև հիմա տարբեր տարբեր ձևերով տեղի ունեցան: Առաջին անգամ Ս. Պատրիարքը կատարեց ընտրությունը եւ առ ի տեղեկություն հաղորդեց ժողովին: Երկրորդ անգամ յանձնուեցաւ անձի մը, որուն պատրաստած ցանկը այս ժողովէն քուէարկուեցաւ: Իսկ վերջին անգամ վարչապետը ընտրուեցաւ այս ժողովէն եւ ամբողջ կազմը այս ժողովին վաւերացման ենթարկուեցաւ: Հետեւաբար սխալ է կարծել որ մենք այսօր նախընթաց ձեւի մը վրայ քուէարկություն պիտի կատարենք, որովհետեւ հետեւելիք որոշ ձեւ մը եւ ուղղություն մը չունինք: Եթէ Սահմանադրութեան գծած ձեւէն տարբեր կերպով պիտի կատարուի այս ընտրությունը, նախ պէտք է փոխել այդ ձեւը եւ ըսել որ նոր օրէնք մը կը գծենք ու անոր հիման վրայ կատարենք ընտրությունը: Պ. Խօնասարեան եւ Տ. Սովսէսեան ըսին թէ այս կերպ ընտրութեամբ չենք շեղիր Սահմանադրութենէն, բայց ես ճիշդ չեմ գտներ այս առարկությունը, որովհետեւ կրնայ ըլլալ որ Վարչութեան անդամակցութեան համար առաջարկուած անձերը չընդունուին այս ժողովէն եւ [նշանակեալ վարչապետը] ստիպուի այն ատեն նոր ցանկ մը բերել. հետեւաբար այս ձեւը գործնական ալ չէ: Ուստի կ'առաջարկեմ ուղղակի այս ժողովէն ընտրել Քաղ. Ժողովը 14 անդամներով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը կը հաւանի, վերջացնենք այլեւս այս խորհրդակցությունը: Երկու առաջարկություն կայ. ատենցմէ մէկն է ընտրել մէկը որ իր ընկերները ներկայացնէ ժողովին վաւերացուելու համար, ուրիշ առաջարկություն մ'ալ կայ Սահմանադրութեան գծած ձեւով կատարել ընտրությունը...

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- (*ընդմիջելով*) Ներեցէք, այդ վերջինը առաջարկություն չէ, օրէնքին գործադրությունը կը պահանջենք: Չեմ կարծեր որ իբրեւ առաջարկություն քուէի ենթարկել ճիշդ ըլլայ:

Տ. Պ. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Վիճաբանությունը չէ փակուած տակաւին, քանի որ ժողովը իր քուէովը չարտայայտուեցաւ: Ես եղածներէն բոլորովին տարբեր առաջարկություն մը ունիմ, կը փափաքիմ որ ժողովը լսէ զիս:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իրաւ է որ վիճաբանութեան փակումը քուէի չորուեցաւ, հետեւաբար իրաւացի կը գտնեմ ձեր առարկությունը. սակայն կը յիշեցնեմ որ երբ յայտարարուեցաւ որ խօսքի կարգը վերջացած է, ոչ որ դիտողություն ըրաւ եւ դիւանա այն համոզումը գոյացուց թէ ժողովն ալ վիճաբանութեան շարունակութեան փափաքող չէ: Բայց եթէ ժողովը ոեւէ առարկություն չունի եւ կ'ուզէ լսել տիար Հալաճեանը, դիւանա պատրաստ է խօսք տալու իրեն:

Տ. Պ. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Կարեւորագոյն խնդրոյն մէջ առաջարկուած երկու ձեւերէն մէկը օրինականն է, իսկ միւսը՝ գործնական. սակայն ներուի ինձ որ իբրեւ խոնարհ օրէնագէտ մը ըսեմ թէ առաջարկուած այս գործնական ձեւը Սահմանադրութեան համապատասխան չէ եւ չեմ գիտեր թէ գործնական ձեւ մը ընդունելու համար կրնա՞նք օրէնքին դէմ ընթանալ, քանի որ մեր օրէնքը կ'ըսէ որ Վարչութեան անդամները պիտի ընտրուին այս ժողովէն եւ յետոյ իրենց ատենապետը իրենք պիտի որոշեն: Այս կերպով կը սահմանուի թէ ժողովին ատենապետը ընտրելու իրաւունքը կը պատկանի Քաղ. Ժողովի անդամներուն, մինչդեռ այս ժողովը անցեալին մէջ երկու անգամ տարբեր տարբեր ընտրություններ կատարել է, շեղելով օրէնքին տրամադրութենէն: Սակայն ներկայ բացառիկ պայմաններու մէջ ես ալ կ'ընդունիմ որ պէտք է հետեւինք աւելի գործնական ձեւին, պայմանով, սակայն, որ օրէնքը համաձայնեցնենք գործնական պարտադրութեանց հետ:

Ես նպատակայարմար չեմ գտներ նաեւ օրէնքը փոխելու մասին եղած առաջարկը, որովհետեւ Ազգ. Սահմանադրութեան մէջ ըլլալիք ոեւէ փոփոխություն, յայտնի է թէ որպիսի դժուարութեանց կրնայ հանդիպիլ:

Ուստի կը մնայ մեզի մէկ միջոց՝ օրէնքը հաշտեցնել գործնականին հետ: Ուստի պէտք է ընտրել անձ մը, որ ըլլայ ո՛չ թէ Վարչութեան ատենապետը, այլ՝ բերել մեզի ցանկը Քաղ. Ժողովի անդամներու, որոնց պիտի յայտնէ այս ժողովը իր վստահությունը եւ իրաւունք պիտի տայ ընտրելու իրենց ատենապետը:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Կ'ընդունինք այս առաջարկը:

Տ. Պ. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Ես տարակոյս չունիմ որ ազգը ներկայ պայմաններու մէջ պէտք ունի համաձայնութեան: Այդ պէտքը զգալով հանդերձ, անհրաժեշտ է որ ներդաշնակութեան մէջ մնան մեր գործերը օրէնքին հետ, առանց դիմելու այնպիսի ձեւերու, որոնք գոյություն չունին ոչ մէկ երկրի մէջ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Լսեցինք երրորդ առաջարկությունը: Առաջարկուեցաւ որ ընտրուելիք անձը ոչ թէ վարչապետի հանգամանքը ունենայ, այլ՝ ցուցակ մը ներկայացնէ Վարչութեան անդամներուն: Այս առաջարկը կ'ենթարկեմ ձեր քուէին:

(Ժողովը 15ի դէմ 37 քուէով ընդունեց այս առաջարկը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Օտեան բանաձեւ մը ունի, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

Նկատելով որ վերջին մէկ քանի անգամները հակասահմանադրապէս ընտրուած քաղաքական ժողովները ունէ՛ բացառիկ օգտակարութիւն մը չունեցան քան սահմանադրապէս ընտրուած քաղաքական ժողովները, կ'առաջարկեմ պարապ տեղ ոտնակոխ չընել Սահմանադրութիւնը:

Տ. Վ. ԹԷԶԷՆՄԱՆ.- Ես երեսփոխանի մը չեմ վայելցներ հակասահմանադրական արարք եւ օրէնքը ոտնակոխ ընելու նման բացատրութիւններ, եւ կ'առաջարկեմ նկատողութեան չառնել այս բանաձեւը:

(Քանի մը վայրկեանի դադար պահանջուելով, ատենանը 10 վայրկեանի համար դադրեցուց նիստը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենանը վերաբացուած է: Քուէարկութիւն պիտի կատարենք. հետեւաբար եթէ ընտրելիներ ունիք՝ կրնաք առաջարկել:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Իմ պատկանած խմբակցութեան կողմէ կ'առաջարկեմ տիար Յարութիւն Մօստիչեանը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Իմ խմբակցութեանս ընտրելին ալ այն է:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Ձեր ընտրելիին յատկութեանց մասին կրնա՞ք տեղեկութիւն տալ:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Տիար Մօստիչեան պետական այն հայ պաշտօնատարներէն է, որոնք իրենց պաշտօնավարութեան ընթացքին ազգին շահերը պահպանած եւ ներկայացուցած են իրենց վարած պաշտօնին հետ: Ատանայի դէպքին ատեն դրկուած է իբր քննիչ եւ իր մատուցած տեղեկագրով մատնանիշ րրած է պատասխանատուութիւնը, որ կը ծանրանայ օրուան իշխանութեան վրայ: Ինք անդամ եղած է զինադադարէն յետոյ այն պատերազմական ատեանին, որ դատեց հայկական ջարդերու պատասխանատուները եւ իր այդ պաշտօնին մէջ ալ անվեհեր հայու մը ամբողջ արիութիւնը ցոյց տուած եւ այս անգամ հանգստեան կոչուած է: Մեր ազգային վարչական շրջանակներու մէջ ալ անձանօթ մը չէ ինքը: Վարած է թաղ. խորհուրդներու անդամակցութիւններ, երկար տարիներ աթոռ ունեցած է Երեսփ. Ժողովի մէջ, ուրկէ հրաժարած է իր տկարութեան պատճառաւ: Ինք թէ՛ իբրեւ դատաւոր մաքուր անուն մը ունի եւ թէ՛ ազգային վստահութեան առարկայ եղած անձնաւորութիւն մ'է: Այս համոզումով եւ վստահութեամբ ընտրելի կը նկատենք զինքը այս պաշտօնին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ընտրութեան եղանակը որոշելէ յետոյ, պիտի մասնակցինք քուէարկութեան: Մենք յատուկ թեկնածու չունինք, հետեւաբար պիտի քուէարկենք ի նպաստ ներկայացուած ընտրելիին:

Տ. Ժ. ՄԻՐԶԱԽԱՆԵԱՆ.- Մեր խմբակցութիւնը ներկայացուած ընտրելիին շուրջ դիտողութիւն չունի: Պ. Մօստիչեան շատ յարգելի անձնաւորութիւն մը կրնայ ըլլալ, քանի որ երեսփոխաններ անձնապէս կը գնահատեն զինք: Սակայն հետեւողական ըլլալու համար, կ'ուզենք որ ինք որոշ ծրագրով ներկայանայ այստեղ, որպէսզի կարենանք ըսել մեր ըսելիքը, եւ քանի որ չենք գիտեր այդ կէտը, չենք կարող քուէ տալ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Անշուշտ այս քուէարկութեան մասնակցելով, մենք հրաժարած չենք ըլլար մեր ըսելիքներէն: Երբ Վարչութեան ծրագիրը բերուի այստեղ, այն ատեն կը խօսինք ինչ որ պէտք է:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այսօր մեր քուէարկութեամբ պիտի հաստատենք թէ իր անձին հետ ունէ խնդիր չունինք: Եթէ մեր ընտրելիք անձնաւորութեան կազմած Քաղ. Ժողովը չ'արդարացներ մեր վստահութիւնը, այն ատեն պիտի վարուինք իրեն հետ, ինչպէս որ պէտք է: Ժողովին գործը ցանկ շինել է. երբ հաստատուի այս ժողովէն, այն ատեն իրենց հաւաքական ծրագիրը կը բերեն այս ժողովին:

ԶԱՅՆԵՐ.- Ուրեմն ձեռամբարձ քուէարկութեամբ կրնանք ընտրել:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս ձեւը բնաւ օրինական չէ: Ընտրութիւնները կը կատարուին միշտ գաղտնի քուէարկութեամբ: Հետեւաբար այդ դրութիւնը պէտք է գործադրուի նաեւ այս պարագային մէջ: Եթէ ժողովին մէկ մասը իր սեպիական ընտրելին ունի, պէտք է արտայայտուի:

(Քուէհամարի քննիչ նշանակուեցան տեարք Տր. Իւթիւնեան, Մկրտիչ Պարսամեան, Օննիկ Մինասեան, Գէորգ Միմբէշեան)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քուէարկութեան մասնակցեցան 57 երեսփոխաններ: Ասոնցմէ 49 երեսփոխաններ քուէ տուած են Յարութիւն էֆ. Մօստիչեանի, 5 քուէ սպիտակ, 1 քուէ տ. Պ. Հալաճեան, 1 քուէ տ. Գ. Շէիրիկեան, 1 քուէ Տր. Դալիթեան:

Դիւանս ժողովին քուէարկութեան արդիւնքը պիտի հաղորդէ պ. Մօստիչեանի, որպէսզի կազմելով Քաղ. Ժողովի ցուցակը, ներկայացնէ 15 օրէն գումարելի նիստին:

(Ատենանը փակուեցաւ ժամը 5½ին)

[Համագգային Խորհուրդ]

6 Փետր. 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արք. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան, Տեարք Արամ Ինճիճեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան

1° Կարդացուեցան Ազգ. Պատուիրակութեան փոխ-նախագահ Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեանի 27 Յունուար թուակիր երկու նամակները,¹²⁵⁶ որոնցմով կը հաղորդուէր իր հիւանդութիւնը եւ հիւանդ վիճակի մէջ ալ իր աշխատելէ կասած չըլլալը:

Նոյնպէս Գերագոյն Խորհուրդին մատուցանելի գիրին ծրագիր[ին] իր կողմէ թելադրուած սրբագրութիւններով մատուցումը յարմար կը դատէր:

Համագգային Ժողովը գնահատելով Նորին Վսեմութեան ցոյց տուած անձնուիրութիւնը, որոշեց գնահատական նամակով մը քաջալերել զինքը եւ խրախուսել, որպէսզի շարունակէ իր աշխատութիւնները:

Իսկ Գերագոյն Ժողովին որկուելիք գիրը որոշուեցաւ մատնանշուած սրբագրութիւններով ներկայացնել:¹²⁵⁷

2° Ժողովին ներկայացան Կիլիկեան Ընդհանուր Միութեան կեդր. գործադիր ժողովին անդամներէն պ.պ. Մարտիրոս Շալվարճեան, Գրիգոր Չէլվէեան, Պօղոս Եղիայեան, Կարապետ Աբրահամեան, Զերովբէ Փափագեան, Մատթէոս Նալբանտեան եւ Տոք. Աւետիս Նազգաշեան, եւ ներկայացուցին իրենց միութեան ծրագիրը, խնդրելով որ վաւերացուի իրենց միութիւնը:

Նոյնպէս անոնք մանրամասնելով գաղթող կիլիկեցիներու հետզհետէ ծանրացող թշուառ դրութիւնը, կը խնդրէին որ թէ՛ այս տեղ եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ Համագգայինի անունով կոչեր ուղղուին, դրամական օգնութիւն հասցնելու համար այդ գաղթականներուն:

Որոշուեցաւ գրել Ազգ. Պատուիրակութեան, մասնաւորապէս յիշատակելով այն պարագան, որ Փրանս. խորհրդարանը 30 միլիոն ֆրք. աւելցուցած է Սուրիոյ վարկին վրայ՝ լոկ կիլիկեցի հայերուն նպաստելու անով, եւ պնդել որ Փրանսայի պետական օգնութիւնը ապահովուի:

Նոյնպէս որոշուեցաւ գրել Ամերիկա, Եգիպտոս եւ այլուր, որ հանգանակութիւնները ըլլան եւ օգնութիւն հասցնեն կիլիկեցիներու անունով:

[Համագգային Խորհուրդ]

9 Փետր. 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարանը

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Եպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան, Տիար Արամ Ինճիճեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Աստուածատուր Խաչատրեան

¹²⁵⁶ Տեսնել Յաւելում 171:

¹²⁵⁷ Դիւանաթուղթերուն մէջ չենք հանդիպած պատճենին 6 Փետրուար 1922-ին կամ անոր անմիջական վաղորդայինի հոգեւոր պետերուն կողմէ ուղարկուած որեւէ յուշագրի, որուն յիշատակութիւնը կ'ըլլայ նաեւ յաջորդ՝ 9 Փետրուարի ատենագրութեան մէջ: Դատելով Նորատունկեանի 19 Յունուար 1922 թուակիր նամակէն (տեսնել Յաւելում 170), կ'ուզենք հետեւցնել թէ քաղաքական նոր զարգացումներու հետեւանքով եւ Նորատունկեանի թելադրանքը նկատի ունենալով, ծրագրեալ յուշագիրը չէ ուղարկուած Գերագոյն Խորհուրդին:

1° Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան առաջարկեց անպաշտօն կերպով Յունաց Պատրիարքարանին հետ յարաբերութեան մտնել ոեւէ պատահականութեան հանդէպ գործակցութիւն մը ստեղծելու եւ գիտնալու համար թէ յոյն շրջանակներու մէջ ինչ կը խորհուի, մասնաւորապէս Կ. Պոլսոյ պարպումի պարագային ի նախատեսութիւն:

Ժողովը սկզբունքով համամիտ գտնուեցաւ այս առաջարկին:

2° Արիստակաւոսի Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազեան ժողովին յայտնեց թէ մտադիր է նորընտիր Ս. Պապին ներկայացնելու Հայկական Հարցի մասին յիշատակագիր մը:

Ժողովը ուրախութեամբ լսեց Նազեան Գերապայծառի այս մտադրութիւնը եւ օգտակար դատեց անոր գործադրութիւնը:

3° Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ վերադարձուած էր Գերագոյն Ժողովին ներկայանալի յիշատակագիրին օրինակը, որ պզտիկ սրբագրութեամբ ներկայացնել կը յանձնարարէր: Ժողովը զայն վերստին կարդալով որոշեց աւելի կրճատել եւ արտաքին գործերու նախարարներուն ներկայացնել բարձր քումիսէրներու միջոցաւ:

Եւ պաշտօն տուաւ Տիար Արամ Ինճիճեանի որ անոր վերջնական խմբագրութեան հսկէ:

4° Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան առաջարկեց որ այս առթիւ Երեւանի սովիէթ կառավարութեան միջոցաւ նաեւ ժողովներու մօտ դիմում մը ըլլայ, որպէսզի Ճենովայի ժողովին¹²⁵⁸ մէջ ժողով պատուիրակները հայկական շահերը պաշտպանեն: Եւ առաջարկեց այս մտադրութեամբ Երեւանի պատուիրակութիւն մը որկէ:

Ժողովը պատուիրակութեան մը առաքումը յարմար չդատեց, [սակայն] Երեւանի կառավարութեան այստեղի ներկայացուցիչներուն այս նպատակով թելադրութիւն մը ըլլալը օգտակար դատեց:

5° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Ժընեւի Ազգ. Դաշնակցութեան վերջին ժողովին մէջ քրիստոնէայ կիներու եւ տղայոց ազատագրութեան հարցը նկատի առնելով, Կ. Պոլսոյ մէջ իբր Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչ պաշտօն տրուած էր Սր. Բիթի¹²⁵⁹ այս գործով զբաղելու իբր քումիսէր: Սր. Բիթի մտադիր էր հրաժարիլ եւ այս մասին Ս. Պատրիարք Հօր կարծիքը առնելու համար իրեն այցելած էր: Ս. Պատրիարքը իրմէ խնդրած էր որպէսզի իրեն վստահուած պաշտօնը ստանձնէ, վասնզի ոչ ոք իրմէ աղէկ կը ճանչնար հարցը եւ անգիտակ մարդու մը առաքումը կրնար դժուարութեանց տեղի տալ: Սր. Բիթի ի պատասխանի մէջ բերած էր կարգ մը առարկութիւններ, որոնցմէ ամենէն գլխաւորն էր իր լիազօր գործելու ազատութենէ զուրկ ըլլալը եւ սոսկ որբերու խնդրոյն մէջ սահմանափակուած ըլլալը: Այս պայմաններու մէջ ինքն օգտակար չէր դատեր իր պաշտօնը եւ եթէ իրեն լայն իրաւասութիւն տրուէր, ինքն կրնար ընդունիլ իր պաշտօնը: Սր. Բիթի հաւաստած էր թէ ինքն արդէն այս ուղղութեամբ կ'աշխատի եւ խնդրած էր որ եթէ ազգն ալ կրնայ իր կարգին իր միջոցները գործածէ, որպէսզի իր առաջարկները ընդունուին:

Ժողովը որոշեց իրողութիւնը տեղեկագրել Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէսզի Սր. Բիթի[ի] պահանջներուն ոյժ տալու համար միջոցներ ձեռք առնէ:

6° Պ. Արշակ Սաֆրաստեան, որ Սր. Պրքսթընի հետ Հայաստան շրջած էր, ժողովին ներկայանալով տեղեկութիւններ տուաւ իրենց Հայաստան ճամբորդութեան մասին:

Վերջին անգամ Ազգերու Դաշնակցութեան գումարումին մէջ երբ Ռուսիոյ սովետներու օգնութեան համար Տոք. Նանսէնի¹²⁶⁰ նախագահութեան տակ յանձնաժողով կազմուեցաւ, առաջարկ եղաւ նաեւ Հայաստանի

¹²⁵⁸ Ճենովայի Խորհրդաժողովը 10 Ապրիլէն 19 Մայիս 1922-ին պիտի գումարուէր 36 երկիրներու մասնակցութեամբ՝ Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետ Լօյտ Ճորճի 6 Յունուար 1922-ին Քաննի մէջ ներկայացուցած առաջարկին հետեւողութեամբ լուծում գտնելու համար Եւրոպան շահագրգռող տնտեսական խնդիրներու եւ զբաղելու Գերմանիոյ եւ Ռուսիոյ հետ կապ ունեցող հարցերով, քանի որ անոնք 1919-ին դուրս ձգուած էին Փարիզի Խաղաղութեան Խորհրդաժողովէն: Ֆրանսա զանազան պատճառներով վերապահ գտնուած էր առաջարկին նկատմամբ եւ միայն Փետրուարին վերջապէս զիջած էր մասնակցիլ ծրագրուած նիստերուն:

¹²⁵⁹ Ազգերու Դաշնակցութիւնը կամ Լիկը 23 Սեպտեմբեր 1921-ի իր նիստին որոշած էր յանձնակատարի եւ ատենապետի պաշտօնը յանձնել Բիթի:

¹²⁶⁰ Ըստ բնագրին՝ հետեւողականօրէն՝ *Նանսէն*, ներկայ ատենագրութեան մէջ: Նոպէեան մրցանակակիր Ֆրիտիոֆ Նանսէն (Fridtjof Wedel-Jarlsberg Nansen [1861–1930]) նորվեկիացի գիտնական բեւեռախոյզը զինադադարէն ետք իր մարդասիրական նկարագրին համար Ազգերու Ընկերակցութեան կողմէ նշանակուած էր Բարձր Յանձնակատար՝ իր

օգնելու: Տոք. Նանսեն առարկեց թե միջոցներ չկան օգնություն կատարելու: Մր. Պրքաթըն այն ատեն պատրաստակամություն յայտնեց ինքն երթալու եւ Հարաւային Կովկասի վիճակը քննելու:

Այս քննությունը կատարելու համար էր որ Մ. Պրքաթըն Հայաստան գացած էր եւ պ. Սաֆրաստեան անոր ընկերացած էր Ազգ. Պատուիրակության կողմէ:

Պ. Սաֆրաստեան կը հաւաստէ թե Վրաստանի մէջ իրապէս սով չկայ, այլ՝ սղություն: Հազիւ 60000 սովեալներ կան, որոնց թիւը փախստական հայերով 100000ի կը բարձրանայ:

Հայաստան երեք շաբաթ մնացած են եւ մինչեւ Չուլֆա, մինչեւ Արագած գացած են: Իրենց տեսութեամբ 150000 հոգի կայ Հայաստանի մէջ, որոնց եթէ օգնություն չհասնի, կը մեռնին, զի հիւժած եւ սպառած են: Մասնաւորապէս Աշտարակի եւ Դալինի շրջանակը մինչեւ Սար[դ]արապատ, ինչպէս նաեւ կարսեցիք եւ սուրմալուցիք, բացարձակապէս ոչինչ ունին: Անոնք հագուստ չունին, այլ՝ ցնցոտիներ, սակայն մաքուր են: Քաղաքային պատերազմի հետեւանօք Նոր-Պայագիտ (Ատրպատականի սահման), Ալեքսանդրապոլի շրջանակը, կատարեալ սով կայ: Իսկ այն տեղերը ուր տեղահան չեն եղած, սով չկայ: Իսկ Ղազախի շրջանակը վնասուած է մարախէ: Կառավարությունը ջանքեր կ'ընէ մարախը փնացնելու: Հայաստան ունի բարեկարգ հիւանդանոցներ, մինչ Վրաստանի [հիւանդանոցները] բարեկարգ չեն, իսկ Ատրպատականի մէջ բնաւ չկան:

Գնահատելի են կառավարութեան ճիգերը երկիրին վիճակը բարուրդելու համար: Միասնիկեան¹²⁶¹ բարեկամ է Լենինի¹²⁶² եւ Թրոցքի[ի]¹²⁶³ եւ այս պատճառով Հայաստան կ'օգտուի, ստանալով ոսկի Ռուսաստանէն: Բամպակի մշակութեան զարկ կու տայ¹²⁶⁴ կառավարությունը, ինչպէս [նաեւ] կը ջանայ վերակազմել այգիները, որոնք փնացած էին պատերազմի հետեւանօք: Նոյնպէս կը բացուին ջրանցքներ:

Եթէ կարելի ըլլայ հայ գիւղացիին հասցնել սերմնոցու, յառաջիկայ տարի սովի արհաւիրքը կը վերնայ Հայաստանի վրայէն:

Հայաստանի մէջ իբր սերմնոցու միայն ռումանական եւ գանատական ցորեն է որ կը յաջողի, ուստի պէտք է սերմնոցուն այդ տեղերէն հասցնել:

Տոք. Նանսեն դեռ վարկ չունի. Ճենովայի Ժողովին արդիւնքին կը սպասէ, ինչ որ կրնայ ուշանալ:

Ամերիկեան Նպաստամատոյցին Կովկասի ներկայացուցիչը՝ Տոք. Եարօ¹²⁶⁵, հեռագրած է Նիւ Եորք[ի] կեդրոն, որպէսզի օգնություն ուղարկուի:

ուշադրությունը կեդրոնացնելու համար մասնաւորապէս գաղթականներու եւ ռազմագերիներու հետ կապուած հարցերու վրայ: Բազմաթիւ գաղթականներ, ներառեալ՝ հայեր, մեծ անձկութենէ մը ձերբագատուած էին ստանալով իր անուան կապուած անցագրեր: Լոզանի տխրահռչակ Դաշնագրի ստորագրումէն ետք պիտի լծուէր թրքական ցեղասպանական ծրագրերուն հետեւանքով տարագիր դարձած հայերու (իր բառերով՝ «խաբուած ժողովուրդի» զաւակներուն) Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձը դիւրացնելու աշխատանքին: Նանսեն ծանօթ է նաեւ իր հայանպաստ հրատարակություններով, յատկապէս՝ *Հայաստան Եւ Մերձաւոր Արեւելքը* (1923), *Հայաստանի Մէջ* (1927) գործերով:

¹²⁶¹ Ալեքսանդր Միասնիկեան (1886–1925), ռուսական համայնավար կուսակցութեան ամենասկսնառու ղեմքերէն մին, 1921-ին նշանակուած էր Հայաստանի Ժողովրդային Քոմիսերներու Խորհուրդի նախագահ: Մօտէն շահագրգռուած ըլլալով Հայկական Հարցով, յաճախ անդրադարձած է անոր իր գրություններուն մէջ: Ազգային կուսակցություններու մասին իր քննադատական տեսակետները պարզած է Ալեքսանդր Մարտունի գրչանունով 1925-ին Պերլին հրատարակուած *Կուսակցությունները Արտասահմանի Մէջ* գիրքով:

¹²⁶² Լեւ Տավիտովիչ Թրոցքի (1879–1940) ռուս մարքսիստ յեղափոխականը, որ Լենինի սերտ գործակիցն էր եւ Խորհրդային Ռուսաստանի (եւ հետեւաբար Խորհրդային Միութեան) ռազմածովային նախարարը 1918–1925 տարիներուն, մասնաւորապէս Լենինի մահէն ետք պիտի հարկադրուէր ընդդիմանալ իշխող հոսանքին եւ 1927-ին արտաքսուէր համայնավար կուսակցութենէն ապա նաեւ երկրէն (1929-ին):

¹²⁶³ Վլատիմիր Իլիչ Լենին (1870–1924) գլխաւոր ղեմքն էր ռուսական ցարական կարգերը յեղաշրջած յեղափոխութեան եւ 1917–1924 տարիներուն նախագահն էր նախ Խորհրդային Ռուսաստանի եւ ապա Խորհրդային Միութեան Ժողովրդային Քոմիսերներու Խորհուրդին:

¹²⁶⁴ Բնագրին մէջ՝ *quy*:

¹²⁶⁵ Վանի մէջ որպէս միսիոնար գործած Էրնեսթ Ալֆրէտ Եարօ (Ernest Alfred Yarrow [1876–1939]) կարեւոր ականատես մը եղած էր թուրքերու գործադրած ցեղասպանութեան: 1919-ին մաս կազմած էր Գնդ. Հասքէլի կովկասեան առաքելութեան եւ 1920-ին սկսած էր գործել որպէս Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի ներկայացուցիչ Կովկասի մէջ:

Մր. Վիքրի հեռագրած է թէ սերմնցու կը դրկուի: Ամերիկացիք Հայաստան կը դրկեն նաեւ հերկող գործիքներ, որոնք ահագին դեր կրնան կատարել: Ռըլիֆը նոյնիսկ ամերիկացի երկրագործներ բերած է մշակութեան նպաստելու համար, ինչպէս նաեւ կաթնատնտեսներ, որպէսզի պանիր, կարագ, եւայլն շինելու արուեստը տարածեն եւ կատարելագործեն երկրին [մէջ]:

Վերջերս Լոռի եւ Պորչայու տրուած են Հայաստանի եւ երկիրը խաղաղ է: Այլեւս գոյութիւն չունի *մաւշերի* արհաւիրքը, որ այնքան գէշ ներգործած էր ժողովուրդին վրայ: Ժողովուրդը՝ մանաւանդ առեւտրականները, միայն մէկ դժգոհութիւն ունին կառավարութենէն, այն ալ սա է որ տուրքերը ծանր են: Վաճառականներու մտքին մէջ հիմ դրած է սա գաղափարը թէ սովիէթական մտայնութեամբ կառավարութիւնը զիրենք կ'աղքատացնէ:

Արդի կառավարութեան կազմը աւելի լաւ է: Չեկան¹²⁶⁶ կերպով մը հակակշիռ է կառավարութեան վրայ եւ զեղծարարները կը պատժէ իսկոյն՝ զանոնք հրացանի բռնելով: Կաշառքը գոյութիւն ունի, վասնզի թոշակները անբաւական են: Իրենց մէջ ծայրայեղներ շատ կան: Վրացիք կը գանգատին հայերէն, վասնզի իրենց երկրին մէջ հայերն հակակշիռ ի գործ կը դնեն:

Միասնիկեան, որ նոր Մոսկուայէն եկած էր, կը հաւաստէր թէ օր մը ժողովուրդը պիտի վանեն թուրքերը: Լըկրան, որուն հետ տեսնուած են [Միասնիկեան եւ ուղեկիցներ], իրենց ըսած է թէ թուրքերը Համաձայնութեան դէմ գործածելու համար [ռուսները] որոշած են բարեկամանալ թրքաց, հետեւաբար ժամանակաւոր բան մըն է այս բարեկամութիւնը:

¹²⁶⁶ Ռուսերէն *Արտակարգ Յանձնաժողով* բառակապակցութեան յապաւումը: Խորհրդային իշխանութիւններն այս մարմինը ստեղծած էին 1918-ին, պայքարելու ընդդէմ «հակայեղափոխական, սադրիչ եւ շահաղէտ» տարրերու:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 17 Փետրուար[ի] 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ԳՆԷԼ ԵՊՄԿ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ՝ Ս. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ժամը 2.30ին ի ներկայութեան 30 երեսփոխաններու, որոնց թիւը հասաւ յետոյ 51ի)

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարք Հայրը օրուան ժողովէն իր բացակայութիւնը հաղորդող գիր մը ունի, որուն մէջ կ'ըսէ թէ ազգային կարեւոր գործով մը կը բացակայի,¹²⁶⁷ հետեւաբար կը հրաւիրենք Ս. Գնէլ Ս.ը, իբրեւ երիցագոյնը ներկայ եկեղեցականներու նախագահելու մեր այսօրուան նիստին:

Պիտի կարդանք նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:

(Ժողովը նոյնութեամբ վաւերացուց նախորդ նիստի ատենագրութիւնը)

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Աբել Քինյ., տեարք Լ. Սապօնեան, Տր. Դաւիթեան, Ս. Նազաշեան տկարութեամբ եւ բանաւոր պատճառներով կը բացակային. կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԴԵՐԿՈՍՍ ՊՐԱՅՍ[Ի ԿՈՂԱԿԻՑԷՆ]

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստին ժողովս իր ցաւը յայտնեց Լորտ Պրայսի մահուան առթիւ եւ քանի մը օր յետոյ տեղի ունեցաւ հանդիսաւոր հոգեհանգիստ ու ինչպէս գիտէք, հեռագիր մը խմբագրեցինք թէ՛ ժողովիս ցաւակցութիւնը եւ թէ՛ կատարուած հոգեհանգստեան նկարագրութիւնը պարունակող եւ ուղղեցինք Դերկոմս Պրայսի [կողակիցին], որ պատասխանած է հետեւեալ հեռագրով: Այս հեռագիրը կ'արձանագրենք մեր ատենագրութեան մէջ:

[Պատճեն]¹²⁶⁸

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս կը յիշէք, անցեալ նիստին մեր յարգելի երեսփոխաններէն մէկ քանին նամակներ ունէին եւ կարգ մեր դիւաններու յանձնուած խնդիրներու պատասխանները կը պահանջէին: Դիւանս

¹²⁶⁷ «Ժողովուրդի Ձայնը» (18 Փետրուար 1922, 1025) կը նշէ թէ Պատրիարքը կը բացակայի իր բնակարանին մէջ ստիպողաբար գաղթականաց գործերով զբաղած ըլլալուն հետեւանքով:

¹²⁶⁸ Ըստ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (15 Փետրուար 1922, 1022), Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքին եւ Ազգ. Ժողովին հասցեագրուած հեռագրին մէջ կ'ըսուի.

Դեր-Կոմսուիի Պրայս իր շնորհակալութիւնները կը փափաքի յայտնել Հայ Ազգային Ժողովին: Խորապէս զգածուած է իրենց գեղեցիկ յարգանքի արտայայտութենէն Լորտ Պրայսի նկարագրին եւ այն ծառայութիւններուն մասին, որ անիկա նուիրած է իր սրտին այնքան սիրելի Հայաստանի դատին:

Դեր-Կոմսուիի Պրայս շատ երախտապարտ է այս անփոխարինելի կորուստին առթիւ իրեն յայտնուած համակրանքին համար:

Կը թուի թէ դեր-կոմսուիին Ազգային պատուիրակութեան տրամադրելի դարձուցած է պատճենը Պրայսի վերջին նամակին՝ 15 Յունուար 1922-ին ուղղուած իտալացի ծերակուտական եւ հայոց բարեկամ Լուիճի Լուծաթթիի, ուր կ'ըսուէր.

... Մեծ հաճոյքով տեղեկացայ թէ դուք եւ ուրիշ բազմաթիւ իտալացիներ, որոնք կը զգան Հայոց եւ Արեւելքի ուրիշ ճնշուած ժողովուրդներու տառապանքները, ձայն կը բարձրացնէք ազատութեան եւ արդարութեան վեհանձն սիրով մը:

Այս ժողովուրդները շատ տառապած են եւ դաշնակից պետութիւնները չգործադրեցին ազատութեան եւ ապահովութեան այն խոստումները, զոր ըրին անոնց...» («Ապագայ», 11 Մարտ 1922, 13):

ստանձնեց կատարել հարկ եղած հետապնդությունը եւ կու գայ հաղորդել թէ՛ Ազգ. Ժողովի ներքին կանոնագրի յանձնաժողովը իր աշխատությունը աւարտած է ու անդամներու կողմէ անգամ մ'ալ կարդացուելով պիտի ներկայացուի Ժողովիս: Համագումարի կանոնագիրը պատրաստելու համար կազմուած յանձնաժողովը, որ երկարատեւ ի վեր դադրեցուցած էր իր նիստերը, դիւանիս կողմէ եղած դիմումին վրայ, Ս. նախագահին կողմէ նիստի հրաւիրուեցաւ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Պ. Շահլամեանի խնդրոյն քննութիւնը ի՞նչ եղած է արդեօք:

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Այն ալ պատրաստ է:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՀՐԱԺԱՐԵԱԼ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎՈՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հրաժարեալ Քաղ. Ժողովը մեր քանի մը հարցումներուն պատասխանները դրկած է: Անոնք անցեալ նիստին չկրցին կարդացուիլ, այսօր պիտի կարդանք:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Կրնանք կարդալ, սակայն հրաժարեալ Քաղ. Ժողովէն ներկայ գտնուող անդամ չկայ որ պատասխանէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը կարդանք ուրեմն առանց վիճաբանութեան: Առաջին գիրը կը վերաբերի ընտրութեան:

(Պատճեն)¹²⁶⁹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս կը յիշէք, ընտրութիւնները սկսելու համար Քաղ. Ժողովէն ծրագիր մը ներկայացուած եւ նախաքննութենէ անցնելով Ժողովիս ներկայացուած էր: Այդ ծրագիրը տպագրուած է եւ ի մօտոյ պիտի ցրուենք Ժողովականներու, որպէսզի քննուի:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը իր ներկայացուցած ծրագրէն առաջ, այդ իմաստով յայտարարութիւն մ'ալ ըրաւ Ժողովիս մէջ եւ ես բողոքեցի այն ատեն թէ մինչեւ որ նոր օրէնք մը չվաւերացուի՝ հինը գործադրութենէ չի կրնար դադրիլ: Քաղ. Ժողովը այս առարկութիւնը իրաւացի գտաւ եւ խոստացաւ այս ուղղութեամբ գործել: Հիմա կ'ըսէ որ 5 ամիսէ ի վեր այդ օրինագիծը ներկայացուցեր ենք ու Ազգ. Ժողովէն չէ վաւերացուած որ գործադրենք. ըսել է կրկնուածը միեւնոյն յանկերգն է եւ հին Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը դադրեր է գոյութենէ: Կրնայ այդ օրէնքը շատ թերութիւններ ունենալ, բայց այս ձեւով գործադրութենէ չի կրնար դադրիլ եւ հետեւաբար Քաղ. Ժողովի առարկութիւնը անընդունելի է: Կ'առաջարկենք որ մինչեւ նոր օրէնքին ընդունելութիւնը՝ հինը գործադրուի: Ժողովը չի կրնար տարբեր կերպ իր կամքը յայտնել:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ.- Ճիշդ չէ որ հրաժարեալ Քաղ. Ժողովը Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը գործադրութենէ դադրեցուցած է: Քաղ. Ժողովը ըսաւ այս Ժողովին թէ՛ նախորդ օրէնքով այս ընտրութիւնները չեն կրնար կատարուիլ եւ իր առարկութիւնները պարզեց այս Ժողովին առջեւ: Կարծեմ թէ այս Ժողովը համոզուեցաւ թէ ճիշդ էին այդ առարկութիւնները, հետեւաբար պետք կ'ըլլայ սպասել նոր օրէնքին վաւերացման:

ՏՐ. ԹԻԲԼԵԱՆ.- Այս խնդրոյն մէջ պ. Շեհրիկեան իրաւունք ունի, երբ կ'ըսէ թէ հին օրէնքը պետք է գործադրել: Կրնայ ըլլալ որ նորընտիր Քաղ. Ժողովը պահանջէ մեզմէ վերադարձնել նոր օրէնքը եւ մենք հարկադրուած ենք այդպէս ընել, որովհետեւ օրէնքին վիճաբանութեան ատեն անիկա պաշտպանող Քաղ. Ժողով մը չպիտի գտնուի: Կրնայ ըլլալ որ այս պատճառով երկարի ընտրութեան գործը, հետեւաբար պետք է որոշենք որ հին օրէնքով կատարուի ընտրութիւնը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հրաժարեալ Քաղ. Ժողովէն եկած գրերը մեր հարցումներուն պատասխանները չեն: Թէ՛ այս պատճառաւ եւ թէ՛ Քաղ. Ժողովին հրաժարած ըլլալուն համար այս գրերը կարդալը իմաստ չունի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գրերը անցեալ նիստին մեր ձեռքը հասած է[ին], բայց ատենական գործողութեանց ժամը լրացած ըլլալուն համար միայն նկատառումը յետաձգեցինք: Դիւանիս պարտքն էր յանձնել զանոնք

¹²⁶⁹ «Ճակատամարտ» (18 Փետրուար 1922, 993/2814) կը նշէ թէ նախորդ Քաղաքական Ժողովը գիրով մը կը պատասխանէր Շեհրիկեանի հարցումին, որ կը վերաբերէր «վիճակով եւ այլ պատճառներով դադրած երեսփոխաններու ընտրութեան յապաղման» եւ կ'ըսէր թէ «նախորդ Վարչութիւնները Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը սխալ մեկնած ըլլալով մեծ արդիւնք մը չէ գոյացած: Հետեւաբար կ'առաջարկէր իր պատրաստած եւ Ազգ. Ժողովին յանձնած նոր ծրագիրը գործադրել առժամապէս, որպէսզի կարելի ըլլայ ապահովել հանրութեան մեծամասնութեան մասնակցութիւնը»:

ժողովի ուշադրության:¹²⁷⁰ Այս կարգին մեջ երկու գրեր ալ կան, անոնք ալ պիտի կարդանք: Տ. Սիրուն Տիօնեանի մէկ հարցումին կը պատասխանէ Բաղ. Ժողովը հետեւեալ կերպով:

(Պատճեն)¹²⁷¹

Տ. Ս. ՏԻՕՆԵԱՆ.- Այս մասին վիճաբանելու պէտք չկայ: Խնդիրը մեն կարելորութիւն ունի, հետեւաբար նախաքննութեան համար կ'առաջարկեմ յղել Կալուածոց Դիւանին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ազգային *վարք*ներու¹²⁷² պատկանող կալուածները, որոնք թուրքերէն *միւսթանա վարք* անունով կը ճանչցուին, ժամանակին Պատրիարքարանի մէջ կեդրոնացած էին եւ իրենց բոլոր գործողութիւնները կը կատարուէին հոն: Վերջին անգամ հրատարակուած օրէնքի մը տրամադրութեամբ այդ գործերը կեդրոնացան *տեֆթերխանէի* մէջ եւ սկսաւ այդ կալուածներու *ինսպէ* անկէ զանձուիլ, այնպէս որ հազարաւոր ոսկիներ իրաւունքը ըլլալով ազգ. *վարք*ներու, կը մնան այնտեղ: Քանիցս առաջարկուած է որ երթանք դրամնիս առնենք, սակայն Պատրիարքարանը առանձնաշնորհմանց հարց յուզելով չէ մօտեցած եղած առաջարկին: Բաղ. Ժողովը պէտք տեսաւ խորհրդակցելու իրաւագէտներու հետ, անոնց կարծիքը առնելու համար Պատրիարքարանի առանձնաշնորհմանց եւ կառավարութենէն հրատարակուած օրէնքին գործադրութեան մասին, որպէսզի առնուին, ժամ առաջ, հաւաքուած *ինսպէ*ները: Բաղ. Ժողովը պէտք կը տեսնէ որ ստիպողութիւն տրուի այս գործին եւ Ազգ. Ժողովը ինք ձեռք առնէ այս գործը, նախաքննութեան յղել չեալ, անմիջապէս նկատողութեան առնելով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'առաջարկուի այս խնդիրը յղել Կալուածոց Դիւանին նախաձեռնութեան համար: Եթէ համամիտ էք, այդ կերպով քննութեան կրնայ յանձնուիլ խնդիրը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բաղ. Ժողովը ուրիշ գիր մ'ալ ունի Դատաստանական Խորհուրդի կազմութեան մասին:

(Պատճեն)¹²⁷³

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Դատաստ. Խորհուրդը կազմուած է արդէն: Արդեօք այս գիրը կազմութենէն առաջ գրուած է: Եթէ այդպէս չէ, ի՞նչ պատճառ կայ այսքան օր վերջը այդ գիրը դրկելու ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եկած գիրը Փետրուար 3 թուականը կը կրէ, սակայն Սահմանադրութեան մէկ յօդուածին մեկնաբանութեան կը վերաբերի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ասկա բարդ հարց մ'է, որ անտեսուած է մինչեւ հիմա: Հրաժարեալ Վարչութիւնը պաշտօն ստանձնեց Ազգ. Սահմանադրութեան 47րդ յօդուածի¹²⁷⁴ տրամադրութիւնը մեկնելու եւ ըստ այնմ

¹²⁷⁰ «Ճակատամարտ» (993/2814) եւ «Ժողովուրդի Ձայնը» (1025) կը նշեն թէ Հայրենիքի Տուրքի նոր ծրագիրը որոշուեր է յղել նոր Բաղ. Ժողովին:

¹²⁷¹ Ըստ «Ճակատամարտ»ի եւ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի համապատասխան համարներուն, Սիրուն Տիօնեանի առաջարկը կը վերաբերէր ազգային կալուածներու կամ *միւսթանա վարք* կոչուող անփոխանցելի գոյքերու գումարներուն կառավարութենէն ստացման եւ Բաղ. Ժողովը կ'ըսէ թէ Ազգ. Ժողովը պէտք է զբաղի այս հարցով եւ յանգի որոշման մը:

¹²⁷² Բարեպաշտական կամ բարեսիրական նպատակով անվերադարձօրէն կատարուած անօտարանալի կամ անվաճառելի նուիրատուութիւն, սովորաբար՝ անշարժ գոյք, որուն հասոյթը կը յատկացուի բարեգործութեան: Բառը ատենագրութիւններուն մէջ գործածուած է *վագֆ*, *վագրֆ*, *վաքֆ* եւ *վարքֆ* տարբերակներով:

¹²⁷³ Այս հարցը բարձրացուցած էր բժիշկ Թիւեան 22 Յուլիս 1921-ի նիստին:

¹²⁷⁴ Սահմանադրութեան 47-րդ Յօդուածը կը տրամադրէր հետեւեալը.

Դատաստանական Խորհուրդը կը բաղկանայ ութ իրաւագէտ, եւ ամուսնացեալ եւ քառասուն տարին լրացուցած անձերէ, որոց չորսը եկեղեցական եւ չորսը աշխարհական պիտի ըլլան:

Դատաստանական Խորհրդոյ նախագահը Պատրիարքի փոխանորդն է. եւ անդամներուն բոլորն ալ Խառն Ժողովոյ կողմէ կ'ընտրուին՝ քուէից առաւելութեամբ:

Դատաստանական Խորհրդոյ պաշտօնն է՝ ընտանեկան վեճերը լուծել, եւ Բ[արձր] Դրան կողմէ Պատրիարքարան յանձնուած դատերը՝ յանձնարարութեան համեմատ քննել եւ որոշել:

Երբ պատահի այնպիսի դատ մը զոր Դատաստանական Խորհուրդը իր ձեռնհասութենէն վեր կը դատէ, ըստ պահանջման խնդրոյն կամ Կրօնական կամ Բաղաքական եւ կամ Խառն Ժողովոյն յանձնուելուն հարկաւորութիւնը կը ցուցնէ:

Դատաստ. Խորհուրդը կազմելու, սակայն կարելի չեղաւ համաձայնիլ, որովհետեւ մէկ մասը կը պնդէր թէ Դատաստ. Խորհուրդէ եկած որոշումները տեղեկագիր չեն, վճիռ են, եւ միայն Կրօն. Ժողովը իրաւաստ է ամուսնալուծում կատարելու: Այս մասին թեր ու դէմ կարծիքի փոխանակութիւններ տեղի ունեցան եւ Դատաստանական Խորհուրդը չկազմուեցաւ: Այս միջոցին էր որ Տր. Թիւեան հարցում մը ուղղեց այս ժողովին թէ ինչո՞ւ չէք կազմեր Դատաստ. Խորհուրդը: Սակայն Կրօն. Ժողովը կը պնդէր իր տեսակետին մէջ ու մենք ըսինք որ տանինք Ազգ. Ժողովին մեկնաբանել տանք: Կրօն. Ժողովը չընդունեց այս տեսակետը: Երկու տարի առաջ կազմուած Վարչութեան մէջ այս խնդիրը յուզուած էր, սակայն Կրօն. Ժողովը այդ թուականին մեծամասնութիւն չունենալուն համար, խորհրդակցութիւնները եզրակացութեան մը չյանգեցան, սակայն շատ մը ամուսնալուծական վճիռներ ալ տրուեցան: Այդ Կրօն. Ժողովին մէջ Դուրեան Ս.ի նման հեղինակաւոր եկեղեցականներ ալ կային ու անոնք ալ տարակարծիք չէին մեզի, ինչպէս 10 տարի առաջ Գարաեան Է.Ֆ.ի Վարչութեան օրով ամուսնալուծական որոշումներ վերաբններ են, ու մենք ըսինք որ այդպէս շարունակենք, բայց Կրօն. Ժողովը ասոր ալ հակառակեցաւ եւ ըսաւ թէ մենք իրաւաստ ենք այդ վճիռները տալու ու միայն պարենագին խնդիրներու համար Խառն Ժողովը կրնայ որոշում տալ: Չաւէն Ս. ալ համամիտ էր եկեղեցական անդամներուն եւ մենք այս պատճառով չկրցանք կազմել Դատաստ. Խորհուրդը: Անկէ վերջ եւ Պոլսէն մեկնեցայ առժամեայ կերպով, վերադարձիս տեսայ թէ իմ պաշտօնակիցներս ընդունած էին սկզբունք մը Դատաստ. Խորհուրդը կազմելու հին իրաւաստութեամբ, միւս կողմէ օրէնքին տրամադրութեան ենթարկելով Ազգ. Ժողովի մեկնաբանութիւնը: Ես այս վիճակին առջեւ բան մը չէի կրնար ընել: Ուստի, համակերպելով տրուած որոշումին, խնդիրը ենթարկեցինք ձեր որոշման, այն համոզումով որ անխղճութեան ամենամեծը կ'ըլլար եւ այս ժողովը զինքը ընտրող ժողովուրդին հանդէպ մեծագոյն անարդարութիւնը գործած կ'ըլլար, եթէ արտօնէր գործադրելու այն ձեւը, որ ոչ մէկ կերպով չէր համապատասխանէր արդարութեան սկզբունքներուն: Ուստի կ'առաջարկեմ [որ] հարցը քննելու համար օրակարգ անցնի:¹²⁷⁵

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեզի ներկայացած խնդիրը սա է. հարցում մը ուղղուեր է Բաղ. Ժողովին, որուն պատասխանը դրկած են: Կ'առաջարկուի օրակարգ անցնել խնդիրը, որովհետեւ անոր մէջ սկզբունքի խնդիր մը կայ: Եթէ ժողովն ալ համաձայն է, կ'անցնենք օրակարգ:

Տ. ԳՆԷԼ ԵՊՍԿ.- Տր. Թիւեան շատ իրաւամբ խնդիր յարոյց եւ Դատաստ. Խորհրդոյ կազմութեան պէտքը զգացուց: Հիմա եկած պատասխանը կը կրէ միայն Բաղ. Ժողովի անդամներու ստորագրութիւնը, մինչդեռ խնդիրը կը պատկանի Կրօն. եւ Բաղ. Ժողովներուն եւ երկու ժողովի անդամները [պէտք է] ստորագրած ըլլան: Այս ձեւին մէջ ժողովը չի կրնար նկատողութեան առնել:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Պէտք է խնդիրը օրակարգ անցնի: Մեր առաջարկութիւնը այս է միայն, որպէսզի հաստատենք թէ ինչ ապօրէն որոշումներ տրուած եւ ինչ քննադատելի քայլեր առնուած են:

Տ. ԳՆԷԼ ԵՊՍԿ.- Դուք Չէզոք Տան խնդրոյն առիթով ալ շատ բաներ հաստատել խոստացար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բաղ. Ժողովը խնդիրը միայն ժողովիս ուշադրութեան կը յանձնէ:

Տ. ԳԷՈՐԳ Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ.- Իրաւունք չունի խօսելու. հակառակ պարագային, մեզի ալ իրաւունք պէտք է տաք պատասխանելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բաղ. Ժողովը առաջարկ մը կը բերէ մեզի, որպէսզի ժողովը իր մեկնաբանութիւնը յայտնէ: Առաջարկը այս է. Սահմանադրութեան 47րդ յօդուածի մասին Վարչութեան երկու ժողովները տարակարծիք գտնուած են, կ'առաջարկուի օրակարգ անցնել խնդիրը, որպէսզի կարող ըլլանք վիճաբանելու, եթէ ժողովը յարմար կը նկատէ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Հրաժարեալ Բաղ. Ժողովը այլեւս այս խնդիրը այստեղ պէտք չէ բերեր, որովհետեւ վիճաբանութեան ժամանակ իր թէզը պաշտպանող չափի գտնուի: Եթէ երեսփոխաններու կողմէ այս խնդիրը

Եթէ Դատաստանական Խորհրդոյ մէջ որոշուած դատի մը դէմ բողոքէ դատապարտեալը, խնդիրը վերստին կը քննուի յիշեալ Ժողովներէն մէկուն մէջ՝ որո՞ւն որ կը վերաբերի:

¹²⁷⁵ («Ճակատամարտ», 993/2814) կը գրէր «Պ. Տէր Մովսէսեան երկարօրէն բացատրեց վճին պատճառները եւ անհրաժեշտ նկատեց որ այս խնդիրը լրջօրէն նկատի առնուի, առաջը առնելու համար կարգ մը թիւրիմացութիւններու, որոնք կապուած են մեր ընտանեկան կեանքին հետ: Այս պարագան բաւական յուզում յառաջ բերաւ ներկայ եկեղեցականներուն մէջ, որոնք բողոքի ձայներ բարձրացուցին»:

«Ժողովուրդի Ձայնը» (1025) եւս կը նշէր թէ Տէր Մովսէսեանի «խօսքերը եկեղեցական երեսփոխաններու դժգոհութեան եւ բողոքին տեղի տուին»:

կ'իւրացուի, այն ատեն միայն օրակարգ կրնայ անցնիլ. առանց այս պայմանին, չի կրնար վիճաբանութեան դրուիլ անիկա: Կ'առաջարկեմ կա՛մ մէկ կողմ դնել այս խնդիրը, կա՛մ եթէ կ'իւրացնեն ուրիշ երեսփոխաններ, վիճաբանութեան ենթարկել: Ես սկզբունքային տեսակէտ չեմ ուզեր պարզել այստեղ ու կը խօսիմ միայն խնդրոյն ձեւական կողմին վրայ, առաջարկելով որ եթէ իւրացնողներ կան, իբրեւ օրակարգի խնդիր վիճաբանութեան դրուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Առաջարկ մը կայ որ եթէ իւրացնողներ կը գտնուին այս խնդիրը, օրակարգ անցնենք:

ՏՐ. ԹԻԻԼԵԱՆ.- Ներքին կանոնագրութեան մէջ խնդիր մը իւրացնելու մասին տրամադրութիւններ կան եւ ժողովականներէ ոմանք տրամադրութիւն կը յայտնեն իւրացնելու: Ես կ'ընդունիմ Տր. Բարսեղեանի առաջարկը եւ կը խնդրեմ որ ժողովիս քուէին դիմէք:

(Տ. Ատենապետ քուէի դնելով այս առաջարկը, ժողովը 8 քուէի դէմ մեծամասնութեամբ ընդունեց օրակարգ անցնել այս խնդիրը)

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Անշուշտ ասիկա պատճառ մը չէ որ Դատաստ. Խորհուրդը ընդհատէ իր աշխատութիւնը: Անիկա պիտի շարունակէ իր գործը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Անշուշտ:

ԱՌԱՋԱՐԿ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Սիմքէշեան առաջարկ մը ունի ռումանահայոց շնորհակալութիւն յայտնելու համար: Ահաւասիկ իր գիրը:

(Պատճեն)¹²⁷⁶

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս տեղեկացաք այս գրութենէն, մեր ռումանահայ եղբայրները այնքան վեհանձնօրէն պատասխանած են մեր հրաւերին, որուն համար կ'առաջարկուի որ ժողովս յայտնէ իր գնահատութիւնը:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մենք բացարձակապէս համաձայն ենք այս առաջարկին, սակայն անկէ առաջ կարեւոր է որ [Ռումանիա դրամահաւաք կատարած] պատուիրակութիւնը իր համարատուութիւնը ներկայացնէ եւ յայտնենք իրեն մեր գնահատութիւնը: Երբ տակաւին տեղեկութիւն չունինք պաշտօնապէս իր գործունէութեան մասին, կը կարծեմ որ ճիշդ չ'ըլլար առանց այս տեղեկագրութեան յայտնել մեր շնորհակալութիւնը, որ կրնայ ցաւ պատճառել ուրիշներու: Ժողովը իր պատուիրակներէն առնել յետոյ այս տեղեկատուութիւնը, ընդհանուր կերպով իր գաղութներուն պէտք է յայտնէ իր շնորհակալութիւնը:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Համակարծիք եմ որ յարմար ձեւով եւ չափով յայտնուի այս շնորհակալութիւնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես Ամերիկա գտնուած միջոցիս ականատես եղայ որ տեղւոյն հայութիւնը որքան սիրով եւ անկեղծ հայրենասիրութեամբ կը մասնակցէր որբախնամ գործին: Երբեք չափի մոռնամ Ամերիկայի հայութեան կողմէ ցոյց տրուած ոգևորութիւնը եւ եռանդը որբախնամ գործին շուրջ եւ շատ իրաւացի կը գտնեմ այն դիտողութիւնը, որ մեր բոլոր գաղութները արժանի են նմանօրինակ յարգանքի եւ գնահատումի: Երբ ժողովը կ'ընդունի այս առաջարկը, պատեհ առթիւ կրնանք յայտնել ամենուն մեր շնորհակալութիւնը:

Տ. Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Ես այս առաջարկը ըրի, որովհետեւ այս գործին մէջ պատուիրակութիւնը շօշափելի աշխատութիւն մը կատարեց: Ռումանահայութիւնը, որ այլասերած կը կարծուէր, իր ազգասիրութեան ապացոյցը տուաւ այնքան արտաբուրիս կերպով մասնակցելով եղած հրաւերին: Եթէ ժողովը կը վերապահէ յառաջակային, ես տարակարծիք ըլլալու պատճառ չունիմ, որովհետեւ առաջարկութեանս ոգին չի հակառակիր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս կ'իւրացնէ ուրեմն այս առաջարկը, համաձայն ըլլալով անոր ոգին ու յառաջակային կը վերապահէ իր հրապարակային գնահատութիւնը:

¹²⁷⁶ Սիմքէշեանի առաջարկին բնագիրը չէ պահպանուած դիւանաթուղթերուն մէջ: Նշենք թէ «Ճակատամարտ»ի (993/2814) մէջ թերթին երրորդ էջէն չորրորդին անցման պահուն Ազգային Ժողովի նիստի տեղեկատուութենէն գրաշարական վրէպով մը դուրս մնացած է այն բաժինը, որ կը վերաբերի Հայրենիքի Տուրքի գծով Ռումանիա մեկնած պատուիրակութեան ձեռք բերած արդիւնքին մասին Սիմքէշեանի կողմէ բանաձեւուած առաջարկին, որուն կ'անդրադառնան Խօճասարեան եւ դիւանի ատենապետը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

[ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ՆՈՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ]

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենական գործողությունները աւարտեցան: Հիմա կ'անցնինք օրակարգի. սակայն այս պահուս կը լսեմ թէ Քաղ. Ժողովի կազմութեան պաշտօնը ստանձնող տիար Մօստիչեան, որ Ժողովին կազմութիւնը հաղորդած է մասնաւոր նամակով, անձամբ ալ ներկայ պիտի գտնուի մեր այսօրուան նիստին: Ուստի եթէ կը հաւանիք, 10 վայրկեանի դադար մը կ'ընենք:

(Տասը վայրկեանի դադարէն յետոյ:)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ստիպուած ըլլալով այս միջոցին մեկնիլ Ժողովէս, եւ մեր Բ. եւ Գ. ատենապետները տկարութեան պատճառով բացակայ ըլլալով այսօրուան նիստէն, կը խնդրեմ ներկայ երեսփոխաններու երիցագոյնը եղող տիար Գարաեանէ որ հաճի ատենապետել:

(Նիստը շարունակուեցաւ ատենապետութեամբ տիար Գարաեանի)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցեալ նիստին Ազգ. Ժողովը Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը յանձնեց տիար Մօստիչեանի, որուն նամակը պիտի կարդացուի:

(Պատճեն)¹²⁷⁷

[Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.-] Դիւանը այս ցանկին առջեւ կը խորհի թէ, քանի որ ընտրական սովորական կանոններէն շեղեցանք եւ տիար Մօստիչեանի յանձնեցինք Ժողովին կազմութիւնը, հետեւողական ըլլալու համար մեր նախորդ որոշումներուն, ամենէն յարմար եղանակն է, եթէ այս ներկայացուած կերպով քուէի դրուի: Որովհետեւ, ինչպէս գիտէք, ընտրուած անձերը պիտի գործեն իրարու հետ համերաշխօրէն եւ այս պարագան նկատի ունենալով կազմուած է այս ցանկը: Մեր Քաղ. Ժողովի մէջ գտնուած ատենն ալ գաղափարով եւ սկզբունքով տարակարծիք անձեր կային, սակայն անոնք համերաշխօրէն կը գործէին իրարու հետ: Արդ, կը կարծեմ որ իմաստութեան գործ մը ըրած կ'ըլլանք, եթէ իր ամբողջութեան մէջ ընդունինք կամ մերժենք այս ցանկը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը, որուն պաշտօնը պիտի վաւերացնէ այս Ժողովը, կազմուած է: Ես համամիտ եմ որ անձերու համար դժուարութիւններ չյարուցուին, բայց ասիկա ըստ իս երկրորդական կարեւորութիւն ունեցող խնդիր է: Պէտք է այս Ժողովը գիտնայ թէ նորընտիր Քաղ. Ժողովը ի՞նչ հիման վրայ պիտի գործէ, քանի որ մենք չենք կրնար ըսել որ լիազօրեցինք ընտրուելիք Քաղ. Ժողովը իր ուզած կերպով գործելու: Հետեւաբար պէտք է տեսնենք նորընտիր Ժողովին յայտագիրը, որուն մէջ պէտք է նշանակուած ըլլայ նաեւ իր գործելու եղանակը: Այս կերպով վստահութիւն ալ ներշնչուած կ'ըլլայ Ժողովիս: Այս պատճառաւ ես կ'առաջարկեմ որ փոխանակ ցանկի քուէարկութեան ձեւի մասին խորհրդակցութիւն կատարելու, յետաձգենք շաբաթ մը այդ քուէարկութիւնը եւ Ժողովը աւելի գիտակցօրէն այդ կազմը քուէի դնէ՝ յայտագիրը տեսնելէ յետոյ:

Տ. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Ես վաւերացման յետաձգուելու կողմը չեմ: Պէտք է վաւերացնենք եւ պահանջենք նոր ծրագիրը:

Տ. ՄԻՐԶԱԿԱՆԵԱՆ.- Պ. Տ. Մովսէսեանի դիտողութեան համամիտ եմ եւ ես ալ գրեթէ նոյն բանը պիտի ըսէի: Նորընտիր անդամները գուցէ իրենց ծրագրի պատրաստութեան առթիւ անհամաձայն գտնուին: Երբ մենք այդ կազմը վաւերացուցած ըլլանք, խորհեցէք թէ ինչ պատկերի առջեւ պիտի գտնուինք: Ուստի աւելի լաւ է որ մեր գնահատութիւնը ընենք իր գործունէութեան շուրջ, փոխանակ ենթարկուելու երկու աշխատանքի: Մենք պաշտօն տուինք Պ. Մօստիչեանի որ Քաղ. Ժողովի անդամներու մէկ ցանկը բերէ: Այս ցանկը տեսնելէ յետոյ, պէտք է պահանջենք նաեւ ծրագիրը, մեր վաւերացումը եւ գնահատութիւնը յայտնելու համար:

Տ. ՍԻՄԵՆԵԱՆ.- Ես պէտք կը զգամ յիշեցնելու ձեզի որ պէտք է հետեւողական ըլլանք: Հոս որոշում մը տրուեցաւ յանձնելու անձի մը Քաղ. Ժողովի անդամներու ցուցակը կազմելու գործը: Ասոր բնական հետեւանքն է կազմուած Քաղ. Ժողովը վաւերացնել, մինչդեռ փոխանակ վաւերացնելու, կ'ըսենք թէ իր ծրագիրը բերէ՝ յետոյ վաւերացնենք: Պ. Միրզախանեանի եզրակացութիւնը այն է որ, եթէ ծրագրին շուրջ անհամաձայնութիւն

¹²⁷⁷ Ըստ «Ժողովուրդի Ձայն»ի (1025) եւ «Ճակատամարտ»ի (993/2814), Մօստիչեան շնորհակալութիւն յայտնելով Քաղ. Ժողովի անդամներու ցանկին պատրաստութիւնը իրեն վստահուած ըլլալուն համար եւ նշելով թէ նոր Քաղ. Ժողովին ծրագիրը պիտի ներկայացնէ պաշտօնի ձեռնարկելէ յետոյ, կը թուարկէ հետեւեալ 14 անունները՝

Արամ Ֆրնտրզեան, Արամ Ծիւմպիւշեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Լեւոն Թորպեան, Հայկ Խօճասարեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Յարութիւն Մօստիչեան, Յարութիւն Կեզնեան, Յովհաննէս Ամատունի, Պետրոս Խօրասանեան, Սեդրակ Քարեան, Ստեփան Կուրտիկեան, Վրթանէս Մարտիկեան, Տիրան Կիւմիւշկերտան

պատահի, կրնայ ըլլալ որ Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը դժուարանայ, իսկ Պ. Տ. Մովսէսեան, որ Քաղ. Ժողովի ատենապետ ընտրուած ատեն իր ծրագիրն ալ միասին բերաւ, կ'ըսէ թէ այս ժողովը իրաւունք տուաւ Պ. Մօստիչեանի¹²⁷⁸ միմիայն ընտրելեաց ցանկը բերելու եւ այդ պաշտօնը կատարելէ յետոյ այլեւս իր պաշտօնը լրացած պէտք է նկատուի: Ես պատիւը ունեցեր եմ մասնակցելու այն խմբակցական խորհրդակցութեան, ուր Քաղ. Ժողովի կազմութեան շուրջ կարծիքի փոխանակութիւններ տեղի ունեցաւ: Այնտեղ տիրող ըմբռնումն ալ այն էր որ ընտրենք վարչապետ մը, որ իրեն գաղափարակից անձերը ցոյց տար եւ վաւերացնենք ամբողջ կազմը: Ես կը կարծեմ որ մեր գործերը պէտք չէ փցուն պատրուակներով յետաձգենք եւ արգելք ըլլանք անոնց աշխատանքին: Ես կ'առաջարկեմ որ հետեւելով մեր նախորդ որոշումին՝ վաւերացնենք Քաղ. Ժողովի կազմը, պայման դնելով որ իրենց ծրագիրը բերեն ժողովին:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կարգ մը երեսփոխաններ շատ հեռուները տարին խնդիրները, այնպէս որ բոլորովին խանգարուեցաւ գործը: Առարկութիւն մը այն է որ ընտրելեաց ցանկը այստեղ չենք կրնար քուէարկել ձեռքերը բարձրացնելով, երկրորդ առարկութիւնը այն է որ անդամները զատ զատ քուէարկուին, երրորդը այն է որ եթէ մենք Քաղ. Ժողովի անդամները քուէարկենք՝ բնաւ վստահութիւն յայտնած չենք ըլլար, սակայն երբ օր մը ժողովը անվստահութիւն յայտնէ իր բերած ծրագրին համար, բնականաբար ասիկա ձախող գործ մը կ'ըլլայ: Կը կարծեմ որ Սահմանադրութիւնը չարափոխելու պէտք չկայ. կ'առաջարկեմ որ ներկայացեալ այս ցուցակը իբրեւ ընտրելիներու ցանկ նկատենք եւ մեր քուէաթուղթերուն վրայ գրենք Քաղ. Ժողովի անդամներու անունները Սահմանադրութեան գծած ձեւով եւ գաղտնի քուէարկութեամբ ընտրենք ժողովը:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Կը կարծեմ որ այս առաջարկութիւններու բուն նպատակը ընտրութիւնը յետաձգել է: Անցեալ նիստին մենք ընտրեցինք ո՛չ թէ վարչապետը, այլ՝ մէկը, որ ժողովականներու ցանկը ներկայացնէ մեզի: Հետեւապէս պէտք է առանց վիճաբանութեան ընդունինք այդ ցանկը, ուրկէ եթէ մէկ հոգի պակսեցնէ [այս ժողովը], խորհրդարանական ընդունուած ձեւերու հակառակ շարժած կ'ըլլայ: Այս ժողովը ազատ է մերժել ծրագիրը Քաղ. Ժողովին, եթէ անընդունելի է անիկա, եւ մերժման պարագային, կը հրաժարի [Քաղ.] Ժողովն ալ: Այս վիճակին մէջ ես մասնաւոր նպատակ մը կը տեսնեմ վիճաբանութիւնը երկարելուն մէջ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Խնդիրը իր օրինական կողմէն քննելով, կը տեսնենք որ Քաղ. Ժողովը ընտրելու իրաւունքը կը վերաբերի այս ժողովին, որ վերջին անգամներ իր հաւանութեամբ յանձնած է անդամի մը, սակայն ոչ մէկ ատեն ըսուած է իրեն որ ծրագիրը տեսնենք, որպէսզի մեր քուէն տանք: Այս ընտրութիւնները եղած են անձին վստահութեամբ եւ եթէ ձեւերը փոխուած են, ընտրութեան ոգին եւ էութիւնը ռեւէ փոփոխութիւն չեն կրած:

Այս ժողովը իր քուէով ընտրուած անձի մը յանձնելով Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը, իր գործակցութիւնը ապահոված եղաւ, սակայն իրեն վերապահեց իրաւունքը վաւերացնելու կամ մերժելու: Քաղ. Ժողովը շաբաթ մը վերջ պիտի ներկայանայ եւ երբ [այս ժողովը] շաբաթ մը առաջ իր ընտրած ժողովը տեսնէ թէ իր ուղղութեամբ եւ փափաքներով չպիտի կրնայ վարել, ոչ մէկ արգելք կայ որ ժողովին ազատ կերպով իր կարծիքը յայտնէ: Նոյնիսկ եթէ այսպէս ալ չըլլայ, Ժողովին գործունէութեան ընթացքին այն օրը որ իրական դէպքի մը առջեւ կը գտնուի, կրնայ իր անվստահութիւնը յայտնել Ժողովին դէմ: Պ. Սիրունի իրաւունք չունի այսօր կրկնելու ինչ որ ըսաւ անցեալ նիստին: Եթէ ես դիւանին տեղն ըլլայի, իրաւունք իսկ չէի տար իրեն այս իմաստով խօսելու, քանի որ իր քուէով մերժած է:

Տ. Վ. ԹԷՔԷՆԵԱՆ.- Ներկայացուած ցանկին մասին իմ ալ կարծիքս է թէ այն յարգելի ընկերները, որոնք անձի մասին խղճի առարկութիւն մը ունին, կրնան պահանջել որ զատ զատ ըլլայ քուէարկութիւնը եւ, այդ պարագային, ամբողջութիւնը կրնայ քուէարկուած ըլլալ:

Գալով Քաղ. Ժողովի ծրագիրը բերելու առաջարկին, արդէն շատ լաւ լուսաբանուեցաւ այստեղ որ վերջին մէկ երկու անգամներ համախոհ տարրերով վարչութիւններ կազմուելով, անոնց ընտրութիւնը ընդունեցինք եւ յետոյ անոնք իրենց ծրագիրը ներկայացուցին այս ժողովին: Նոյնիսկ այն անդամը որ ընտրուեցաւ այս ժողովէն, յանուն իր 13 ընկերներուն կրնար գալ այստեղ եւ ըսել թէ ազգին շահերուն համաձայն պիտի գործէ եւ կամ առանց իր ծրագիրը ներկայացնելու կրնայ գործել, որովհետեւ Սահմանադրութեան մէջ ալ այդ մասին տրամադրութիւն չկայ: Հետեւաբար ես չեմ կրնար իմ վստահութիւնս մերժել այնպիսի մարմնոյ մը, որ այս առարկութիւններով առանց իր ծրագիրը պարզելու պաշտօնի կը ձեռնարկէ: Այս տեսակէտներով, ես բաւական

¹²⁷⁸ Ատենագրութեան մէջ սխալմամբ Սիմքէշեանի վերագրուած է Մօստիչեանի անուան փոխարէն յիշատակումը Տէր Մովսէսեանի անուան:

կը նկատեմ ներկայացուած այս ցանկը գործի սկսելու համար, մեզի վերապահելով իրաւունքը՝ երբ որ ուզենք բացատրութիւն պահանջելու իրմէ: Եթէ [Քաղ.] ժողովը իր ծրագիրը ներկայացնելու առթիւ անվստահութիւն յայտնուի իրեն, ասիկա իրաւունք մ'է որ կրնանք գործադրել երբ որ ուզենք:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ես կը խորհիմ որ այս կարելու խնդրոյն մէջ ի նկատի առնուելիք խնդիրները 3 հանգամանքով կը ներկայանան: Առաջինն է օրէնքը յարգել, երկրորդն է գործնական ըլլալ եւ երրորդը՝ տրամաբանական ըլլալ: Վերջինն նիստին մէջ եղած առաջարկին համաձայն, մեր կատարելիք ընտրութիւնը այս երեք պայմաններուն պէտք է համապատասխան ըլլայ. այսինքն՝ մեր կատարած գործին պէտք է հաշտուի *թէօրին* եւ տրամաբանութիւնը: Պէտք է գիտնանք նախ եւ առաջ թէ օրէնք մը տառական կերպով գործադրելը օրէնքը յարգել չէ: Այլ՝ պէտք է իմաստութեամբ գործադրել զայն, օգտակար հետեւանք յառաջ բերելու համար: Ընդհանուր սկզբունք մ'է որ ինչ որ օրէնքը չ'արգիլեր, անիկա կը գործադրուի երբ յառաջդիմութեան պէտքերը կը ստիպեն գործադրել: Տիար Մօստիչեան պաշտօն ունէր Ազգ. Ժողովին բերելու Քաղ. Ժողովի անդամներու ցանկը: Ասիկա հակառակ չէ ո՛չ օրինականութեան, ո՛չ յառաջդիմութեան եւ ո՛չ [այ] տրամաբանութեան. սակայն այս ցանկը ամբողջութիւն մը կը ներկայացնէ եւ ասոր մէջ դիտուած գլխաւոր պայմանը համերաշխութիւնն է, այնպէս որ ճիշդ չ'ըլլար ըսել թէ այս ցանկին մէջ այնինչ մարդը կ'ընդունինք, բայց այսինչը չենք ընդունիր: Ասիկա գործադիր յանձնաժողով մը չէ, այլ՝ ըստ իս՝ ընդհանրական շահերու կեդրոն եւ միջոց ուժ է եւ հետեւաբար իր այդ հանգամանքով պէտք է նկատողութեան առնել, որպէսզի անպատեհութիւն մը յառաջ չգայ:

Այս կէտը ճշդելէ յետոյ, ուրիշ պարագայ մը կը ներկայանայ մեր ուշադրութեան. այսինքն թէ՛ այս մարմինը իր ծրագիրը պէ՛տք է բերէ, թէ՛ ոչ:

Այս պարագային մէջ ալ տրամաբանութիւնը եւ յառաջդիմութեան պայմանները պէտք է նկատի ունենայ: Մեր կազմած Ժողովին կը յանձնուի կարելու գործ մը. ուստի պէտք է գիտնանք թէ ի՞նչպէս կը հասկնանք իրեն յանձնուած գործը եւ մենք այս կէտը պէտք է ճշդենք տակաւին պաշտօնի գլուխ չեկած: Ես կ'ընդունիմ Քաղ. Ժողովի անդամակցութեան համար որոշուած անձերու յարգելի հանգամանքը, սակայն թող ներուի ինձ ըսել թէ արեւելեան մտայնութիւն է այն ըմբռնումը, թէ այս մարդը խելացի մարդ է եւ ամէն գործ կրնայ վարել: Այս ըմբռնումը ես վնասակար կը գտնեմ ու պէտք կը տեսնեմ որ ժողովը երբ որոշէ մէկը, անիկա երթայ իր ընկերները փնտռէ գտնէ եւ յայտագիրը պատրաստելով բերէ ժողովին, եւ հոս քուէարկութեան ենթարկուի: Զաղաքակիրթ երկիրներու մէջ գործադրուած եղանակը այս է եւ այս կերպով ընտրուած ժողովը գործելու համար անելի ուժ կ'ունենայ:

Այս յայտագիրով պիտի բացատրեն թէ ի՞նչ գործ պիտի տեսնեն եւ, մէկ խօսքով, ի՞նչ պիտի ընեն իրենք:

Մեր մէջ օրէնքը լուռ է եւ Սահմանադրութեան մէջ որոշ տրամադրութիւններ գոյութիւն չունին այս մասին. ուստի ժողովին կը մնայ որոշել թէ յայտագիրը ժողովին առջեւ պարզելը անհրաժեշտ է նախապէս, թէ՛ [վարուի] այս երկրին մէջ հետեւած սովորութեան համաձայն, ինչպէս կառավարութիւնը քանի մը շաբաթ վերջ կը բերէ իր ծրագիրը, եւ կամ սպասել որ հարցման կամ հարցապնդման պարագային վստահութեան կամ անվստահութեան խնդիրը երեւան գայ: Ես ընդհանուր կարգի օրէնք չեմ նկատեր ասիկա եւ ցանկին ամբողջութեան քուէարկութեան մէջ ալ ռելէ արգելք եւ դժուարութիւն չեմ տեսներ: Այս երկու ձեւերէն մէկը պէտք է գործադրութեան դրուի. այսինքն՝ կամ ցանկը ընդունելով պէտք է բաւականանայ ժողովը եւ կամ ծրագիրը պահանջէ եւ յետոյ իր քուէն տայ:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Եթէ Քաղ. Ժողովի ընտրութիւնը կատարուէր Սահմանադրութեան տրամադրութեանց համաձայն, տարակոյս չկայ որ ընտրելիները չպիտի հրաւիրէինք, այլ այս ժողովը իր վերջնական ընտրութիւնը կատարելէ յետոյ պիտի հրաւիրէինք, որպէսզի ձեռնարկէր իր պաշտօնին: Բայց քանի որ հակասահմանադրական ձեռով կատարուեցաւ ընտրութիւնը...

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Կը բողոքեմ հակասահմանադրական բառին դէմ. ետ առնել տուէք այդ խօսքը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ծիշդ է, քանի որ ժողովը որոշում մը տուած է ընտրութեան եղանակի մասին, չէք կրնար այս կերպով դիտողութիւն ընել:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ԲՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Կ'երեւայ թէ ըսածս չհասկցուեցաւ: Իմ ըսածս այն էր թէ, քանի որ Քաղ. Ժողովը կազմուել¹²⁷⁹ առաջ չէր կրնար իր կազմը վաւերացնել, այդպէս ալ պէտք է

¹²⁷⁹ Բնագրին մէջ՝ *չկազմուելէ*:

իրենց ծրագիրը բերեն եւ յետոյ ժողովը իր վաւերացումը յայտնէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խնդիրը ա՛յս է հիմա. Քաղ. Ժողովի կազմը մեզի հաղորդուած է, կ'առաջարկուի որ ընդունինք այս կազմը եւ սպասենք որ անջատ կերպով բերէ իր ծրագիրը:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Սահմանադրութեան գծած եղանակը որոշ է եւ դիւանը չի կրնար զայն քուէի դնել: Առաջարկուած ձեւը օրէնքին փոփոխութիւնն է: Մեր այսօրուան նիստին օրակարգն է ընտրութիւն Քաղ. Ժողովոյ: Հետեւաբար մեզի ներկայացուածները ընտրելիներ չեն: Ուստի ինչ որ է Սահմանադրութեան տրամադրութիւնը, ա՛յն պէտք է գործադրուի:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. Սիրունիի յայտարարութենէն կը հասկցուի որ ինք բարեփոխութիւն կը նկատէ առաջարկուած ձեւը: Օրէնքը բարեփոխութիւններու առաջնութիւն կու տայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն ցանկը քուէարկելու առաջարկը քուէի կը դնեմ:

(Ժողովը 4ի դէմ 32 քուէով ընդունեց միայն ցանկը քուէարկելու առաջարկը, սպասելով որ նորընտիր ժողովը բերէ իր ծրագիրը:)

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Ես կ'առաջարկեմ ներկայացած ցանկը ամբողջութեամբ քուէի դնել: Եթէ անոնցմէ 10 հոգի ժողովին մեծամասնութեան քուէն շահած ըլլան, կ'ընտրուին. իսկ անոնք որ մեծամասնութեան քուէն չեն շահած, անվստահելի կը նկատուին ժողովիս համար եւ անոնց տեղ ուրիշներ կ'ընտրուին: Իմ այս առաջարկս չի հակառակիր քիչ առաջ կատարուած քուէարկութեան ոգիին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն հիմա քուէի պիտի դնենք ցանկը ամբողջութեամբ քուէարկելու հարցը:

(Ժողովը 3ի դէմ 32 քուէով ընդունեց ցանկին ամբողջութեամբ քուէարկութիւնը)

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ժողովը որոշեց ցանկը ամբողջութեամբ քուէարկել. ես պիտի առաջարկեմ այս իսկական վաւերացումը գաղտնի քուէարկութեամբ կատարել:

(Ժողովը ընդունելով այս առաջարկութիւնը, գաղտնի քուէարկութիւն կատարուեցաւ եւ արդիւնքը եղաւ հետեւեալը:

Ընդունող	33
Մերժող	5
Սպիտակ	7
Ձեռնպահ	1
	46[]]

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Քանի որ ժողովը օրինաւոր կը նկատէ այս քուէարկութիւնը, ես պէտք կը տեսնեմ որ ատենագրութեան մէջ արձանագրուի այս պարագան, որովհետեւ ժողովին մեծամասնութիւնը չէ մասնակցած այս քուէարկութեան եւ վաւերացումը չէ կատարուած պահանջուած օրինաւորութեամբ:¹²⁸⁰

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեր դիտողութիւնը կ'արձանագրուի, բայց միեւնոյն ատեն դիւանս ընտրութեան այս արդիւնքը կը տեղեկագրէ իր նախագահին, սպասելով նորընտիր Քաղ. Ժողովի ծրագրին:

(Ժողովը փակուեցաւ ժամը 5½ին)¹²⁸¹

¹²⁸⁰ «Ճակատամարտ» (993/2814) հետեւեալ ձեւով ներկայացուցած է Սիրունիի դիտողութիւնը. «Քուէարկութեան պէտք է ներկայ ըլլային 53 հոգի եւ Քաղ. Ժողովը պէտք է ստանար առնուազն 36 քուէ, ըստ ներքին կանոնագրի բացորոշ տրամադրութեան»:

¹²⁸¹ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (1025) համաձայն եւս ատենանը փակուած է ժամը 5:30-ին: Սակայն «Ճակատամարտ» (993/2814) հաղորդած է. «Ժողովը փակուեցաւ ժամը 5ին, առանց որոշում տալու այդ մասին»:

[Համագգային Խորհուրդ]

2 Մարտ 1922¹²⁸²

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք Հայր, Գեր. Նազկեան Յովհաննէս Արքեպ., Փրոֆ. Պէգնեան, Պ.Պ. Յարութիւն Մօս-տիչեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Արամ Ինճիճեան

1° Տիար Արամ Ինճիճեան դիտել տուաւ թէ Ազգ. Պատուիրակութենէն ստացուած Յունուար 19 թուակիր նամակին¹²⁸³ մէջ գրուած էր թէ «յօրեւս Ձեր Բարձր Սրբազնութիւնն ալ անպատեհ չնկատէ կայս[երական] պալատան եւ Բ. Դրան հետ ներկայիս քիչ շատ լաւ յարաբերութեան մշակումը»: Ինչպէս նաեւ ցոյց տուած էր մամուլին մեղմ լեզուով մը խօսելու օգտակարութիւնը, եւայլն, եւ այս մասին Համագգային Ժողովը որեւէ որոշում չէր տուած, եւ կ'ուզէր գիտնալ թէ այս տարտամ խօսքերով արդեօք ի՞նչ ըսել կ'ուզէր Պատուիրակութիւնը եւ ի՞նչ ընելու հարկ կար Կ. Պոլսոյ մէջ:

Ս. Պատրիարքը միեւնոյն մտածումով հարցում ուղղած ըլլալով Տ. Նորատունկեանի, անիկա անձնական նամակով մը,- որուն այս մասին գրուած տողերը ժողովին հաղորդեց Ն. Ամենապատուութիւնը,- կ'ըսէր թէ ինքն երբեք համամիտ չէր քաղաքավարական պարզ յարաբերութիւններէն անդին անցնելու եւ Հայկական Հարցին համար բանակցութեան մտնելու թուրք կառավարութեան հետ:

Ժողովը նկատելով թէ արդէն պատրիարքարանը գրաւորապէս յարաբերութեան մէջ է Բարձրագոյն Դրան հետ եւ բացարձակ խզում մը չկայ կառավարութեան հետ, նոր կարգադրութիւն մը ընելու պէտք չտեսաւ:

2° Ազգ. Եւեմտական Կեդր. Յանձնաժողովը 20 Փետր. թուակիր գրութեամբ մը կը խնդրէր որ Թրանսիլ-վանիա եւ Պաքովիա մեկնելիք Արտասահմանի Եւեմտական Պատուիրակութեան եկեղեցական անդամը անուանուէր Հայ-Կաթոլիկ կղերէն:

Ժողովը որոշեց խնդրել Արհի. Տ. Նազկեան Արքեպ.էն որպէսզի այս պաշտօնին յարմար թեկնածու մը ներկայացնէ:

3° Հ[այ] Օ[գնութեան] Մարմինը 14 Փետրուար թուակիր նամակով մը կարգ մը առաջարկներ կը ներկա-յացնէր: Ս. Պատրիարքը բացատրեց թէ արդէն կարգ մը ձեռնարկներ կատարուած էին եւ Քաղ. Ժողովին որոշ-մամբ ինքն անձնապէս հանգանակութեան գործը առաջ տանելու համար թաղերը կը շրջէր եւ այս գործը կը կազմակերպէր:

Ժողովը որոշեց որ ինքն ալ իր կարգին իր աջակցութիւնը չզրկանայ, սակայն միեւնոյն ատեն որոշեց որ իր կողմէն հակակշիռ մը ի գործ դրուի այս մարմնոյն գործառնութեանց վրայ եւ հրաւիրուի որ հրատարակու-թիւններով անիկա միշտ համար տայ իր գործառնութեանց վրայ:

Համագգային Ժողովի կողմէ հակակշիռ դնելու համար յատուկ պաշտօնեայի մը ստիպողութիւնը ընդունուելով այդ պաշտօնը յանձնուեցաւ Տիար Մերովրէ Պէրպլեռեանի:

4° Կարդացուեցաւ Հ. Բ. Ը. Միութեան գործադիր ժողովի 1 Փետր. թուակիր նամակը, որով տեղեկու-թիւններ կը տրուէ[ին] Կիլիկիոյ որբանոցներու տեղափոխութեան եւ անոնց Լիբանանի մէջ նոր կազմակեր-պութեան վրայ: Այս առթիւ խնդրանք կ'ըլլար որ Զմմաթի վանքին ընծայարանը, որ առժամապէս տրամա-դրուած էր, քիչ մը երկար ատեն տրամադրուէր եւ այս մասին դիմում ըլլար Արհ. Մեծաւորին եւ պատրիար-քարանի մօտ: Ժողովը խնդրեց Արհի. Նազկեան Արքեպ.է որպէսզի այս մասին չզրկանայ իր աջակցութիւնը: Արհի. Նազկեան Արքեպ. յայտնեց թէ ինքն արդէն այդ ուղղութեամբ կը բանակցի եւ թելադրանքներ կ'ընէ:

5° Կարդացուեցան Ազգ. Պատուիրակութեան Փետր. 8, 10, 17, 22 թուակիր նամակները եւ 28 Փետր. թուականով հեռագիրը:¹²⁸⁴

¹²⁸² Հետեւցնելով շաբաթը գէթ անգամ մը Համագգային Խորհուրդի նիստ գումարելու սովորութենէն եւ ատենագրութեան մէջ Նորատունկեանի 19 Յունուար 1922 թուակիր նամակին յիշատակումէն, կրնանք անվարան եզրակացնել թէ դիւա-նաթողութիւնը կը բացակային 9 Փետրուարի եւ այս նիստերուն միջեւ գումարումներու ատենագրութիւնները:

¹²⁸³ Տեսնել Յաւելուած 170:

¹²⁸⁴ Տեսնել Յաւելուած 172, 173, 174, 175 եւ 176՝ նամակներուն համար: Հեռագրին պատճենին չենք հանդիպած

Ժողովը գոհությամբ տեղեկացաւ թէ Ազգ. Պատուիրակութիւնը յաջողած է Եւրոպայի հայասէր շրջանակները եւ պետական մարդիկը շահագրգռել Հայկական Հարցով, ինչպէս կը տեսնուէր իրենց կառավարութեանց ուղղած գիրերէն եւ հիմա հանրային կարծիքին մէջ տեղ ունէր Հայկական Հարցը, որուն համար բանակցութիւններ կը կատարուէին Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Իտալիոյ կառավարութեանց միջեւ:

Նոյնպէս Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը հաղորդէր Ազգ. Հիմնադրամի մը կազմութեան համար իր ջանքերը եւ Համազգային Ժողովի կողմէ գործադրութեան դրուելիք ծրագիր մը, որուն գործադրութիւնը յետաձգել յանձնարարուած էր 28 Փետր.ի հեռագրով, որով որոշուեցաւ սպասել նամակին, ունէ կարգադրութիւն ընելէ առաջ:

6° Համազգային Ժողով[ը] նկատի առնելով վերջին անգամ պատրաստուած ծրագիրը արտաքին գործոց նախարարներու մատուցանելի յիշատակագրին,¹²⁸⁵ որոշեց զայն յանձնել տեղւոյս անգլիական, ֆրանսական, իտալական, ճարտնական եւ պեղծիական ներկայացուցիչներուն:

7° Արհի. Նազեան Արքեպ.ի կողմէ պատրաստուած Ս. Պապին մատուցանելի շնորհաւորագիրին եւ Հայկական Խնդրոյն վրայ իր ուշադրութիւնը հրաւիրող գիրին ժողովը հաւանեցաւ եւ որոշուեցաւ զայն մատուցանել:¹²⁸⁶

8° Կարդացուեցաւ 24 Փետրուար թուականով Անգլ. Բարձր Քոմիտէին մէկ գիրը, որով կը հաղորդէր թէ Լորտ Քրըքըն ստացած էր երեք հոգեւոր պետերու 31 Յունուար թուակիր հեռագիրը եւ իրեն պաշտօն տուած էր հաղորդելու թէ կատարեալ ուշադրութեամբ նկատի պիտի առնուէր հարցը:

Որոշուեցաւ արձանագրել շնորհակալութեամբ:

9° Կարդացուեցաւ Տիար Գալուստ Կիւպէնկեանի 31 Յունուար թուակիր նամակը:¹²⁸⁷ [Ժողովը] որոշեց սպասել Պատուիրակութեան նամակին կարեւորը գործադրելու համար:¹²⁸⁸

դիւանաթուղթերուն մէջ:

¹²⁸⁵ Նշեալ յիշատակագիրը խնդրոյ առարկայ ներկայացուցիչներուն պիտի յանձնուէր 3 Մարտ 1922-ին: Բովանդակութեան համար տեսնել Յաւելուած 178:

¹²⁸⁶ Պապին ուղղեալ գիրը կը կրէ 4 Մարտ 1922 թուականը: Տեսնել Յաւելուած 179:

¹²⁸⁷ Կիւպէնկեանի յիշեալ նամակին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ: Կ'ենթադրենք, սակայն, թէ խնդրոյ առարկայ նամակին պատճենը, որպէս 30 Յունուար 1922-ին Չաւէն Պատրիարքի ուղղեալ գիր, Սանդրո Բեքուդեանի կողմէ հրատարակուածն է: Հոն Կիւպէնկեան ի միջի այլոց ջրելով Պատրիարքին կարգ մը հաստատումները, կ'ըսէ թէ իր ընտանեկան աւանդութիւնները իրեն տրվեցուցած են ազգային շահերը չգոհել անձնական զգացումներու եւ նկատառումներու, ինչպէս նաեւ չխուսափիլ գործել՝ երբ ազգին օգտակար ծառայութիւն մատուցելու համար առիթ ներկայացած է: Կը նշէ թէ ազգային դատի վարիչները այդ դատը անձնական փառասիրութեան առարկայ դարձնելով պատճառ դարձած են որ հայ ազգը մեծապէս տուժէ: Կ'աւելցնէ թէ անոնց մօտ «անձնական հպարտութիւնը բռնած է համեստութեան տեղը եւ ճշմարիտ հայրենասիրութիւնը դարձուած է լոկ պատուանդան անձերու փառասիրութեան համար», ինչ որ միշտ վանելի եղած է իրեն համար եւ ինք յաճախ ուժգնօրէն պայքարած է անոնց դէմ: Ապա Չաւէն Պատրիարքի ուղղած իր նախորդ նամակին ակնարկելով կը վերահաստատէ իր պատրաստակամութիւնը՝ իր «աշխատութիւնը, փորձառութիւնը եւ անձնական ծանօթութիւնները» ազգին ի սպաս դնելու, եթէ, սակայն, տեսնէ թէ այդպիսով իրապէս պիտի կարենայ օգտակար ծառայութիւն մատուցանել: Կիւպէնկեան տակաւին կը նշէ թէ անցեալին պատուիրակութիւններուն ներկայացուցած է իր մտածումներն ու առաջարկները, շեշտած ազգային միութեան անհրաժեշտութիւնը՝ միացեալ ճակատով ազգային շահերու պաշտպանութեան համար, տեսնելով թէ վարուած քաղաքականութիւնը հեռու եղած է ազգին վիճակը բարւոյնելու կարողութենէն, չէ թերացած խորհուրդներ տալու իր պարտականութեան մէջ, մանաւանդ որ անցեալին «զեղեցիկ առիթներ շատ կային, որոնցմէ փայլուն արդիւնքներ կարելի էր ձեռք բերել մեր դատին համար»: Իր առաջարկներուն անհետեւանք մնալը ցուցուցած է զինք, բայց չէ մղած «քէն ընելու» եւ հիմա, երբ «մեր հարցին ներկայ կացութիւնն այնքան վատթարացած է եւ յուսահատական դարձած», բնաւ կարելիութիւն չի տեսներ օգտաբեր նպատակի մը ծառայելու եւ կը խնդրէ որ իր վրայ չդրուի «անցեալի մէջ գործուած սխալները շտկելու անհրազործելի պարտականութիւնը» (Բեքուդեան, 356–358):

¹²⁸⁸ Կիւպէնկեանի վերաբերեալ Պատուիրակութեան նամակը պիտի կրէր 8 Մարտ 1922 թուականը: Տեսնել Յաւելուած 180:

[Համագային Խորհուրդ]

9 Մարտ 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք Հայր, Գեր. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան
Տեարք Յ. Մօստիչեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Մ. Նալբանտեան, Ա. Գըպըզեան, Ա. Ինճիճեան, Յ. Գարտաշեան

Ժողովին մէկ մասը բացակայ գտնուեցաւ Ս. Պատրիարքը՝ ստիպողաբար հարկադրուած ըլլալով Բերա եկեղեցին երթալու, Հայաստանի սովետներու հանգանակութեան կազմակերպութեան համար:

1° Ս. Պատրիարք[ը] Ժողովին որոշման ենթարկեց յունական տիրապետութեան տակ գտնուած հայոց դիրքը, որ խնդրոյ առարկայ կ'ըլլայ: Յունական շրջանակներ փափաք կը յայտնեն որ հայերը իրենց գործակցին եւրոպական ճնշման տակ երբ Յունաստան լքանէ իր գրաւած շրջանակները եւ բանակը ու տեղական ազգաբնակչութիւնը հարկադրուի[ն] իր[ենց] շահերը իր[ենց] սեպհական միջոցներովը պաշտպանել: Այս մասին օրինակ ցոյց կը տրուին Չերքէզները:

Ժողովը երկարօրէն քննելէ յետոյ հարցը իր ամէն կողմերովը, նկատի առնելով հայ ազգին փափուկ դիրքը եւ յունաց Կիլիկիոյ շրջանին մէջ բռնած դիրքը, որ նախընթաց մը կը ստեղծէր, որոշեց հաղորդել Իզմիրի, Պրուսայի, Պանտրմա-Պալքէսիի Առաջնորդներուն որպէսզի յորդորեն ընեն ազգովին ռելէ մասնակցութիւն չբերելու համար յունական տեղական կազմակերպութեանց, առանց արգելք հանդիսանալու անհատներու գործակցութեան՝ եթէ ուզեն ինքնաբերաբար [գործակցի]:

2° Ժողովին ներկայացաւ Հ. Վրթանէս Վրդ. Խունկանց եւ իր տպաւորութիւնները բացատրեց Հունգարիոյ հայոց կացութեան եւ վիճակին վրայ: Ըսաւ թէ ինքն վերջերս առիթ ունեցած էր շրջագայելու այդ կողմերը եւ համոզուած էր թէ հոն հայոց մէջ մեղեդիութիւն չկար եւ զանոնք կարելի է մօտեցնել ազգային մեծ զանգուածին. միայն կ'ուզէր որ իր[են] միջոց տրուէր ճամբայ ելլալէ առաջ պաշտօնական դիմումներով տեղական ազգային իշխանութեանց եւ հովիւներու հետ բանակցելու եւ միտքերը պատրաստելու, որպէսզի իրենց առաքելութիւնը յաջողութիւն գտնար:

Հ. Վրթանէս Վրդ. կը կարծէր թէ 200 որբեր առնուազն կարելի էր պահպանել Հունգարիոյ հայոց մօտ: Ինք շատ մօտէն ճանչնալով Թրանսիլվանիոյ հայութիւնը, վստահութիւն ունէր այս մասին, սակայն չէր կրնար միեւնոյն հաւաստիքը ընծայել Չերնովիցի, Լեմպերկի եւ Լեհաստանի շրջանին պատկանող ուրիշ քաղաքներու հայոց մասին, որոնց մասին ալ տեղեկութիւններ պիտի հաւաքէ:

Ժողովը այս առաջարկը բանաւոր գտնաւոր որոշեց զինքը յանձնարարել Ելեւմտական Կեդր. Յանձնաժողովին, որպէսզի հարկ դատուած միջոցները խորհրդակցաբար ձեռք առնուին:

3° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան Փետր. 27 թուակիի նամակը, որով իրեն եղած թելադրութեան վրայ Սուրիա ապաստանող հայոց նպաստին ֆրանսական կառավարութեան կողմէ հակառակ տրուած խոստումին անտեսուելուն համար գրաւոր դիմում կատարած ըլլալը կը տեղեկացնէր:¹²⁸⁹

4° Որոշուեցաւ Տիար Արամ Ինճիճեանի պաշտօն տալ որպէսզի պ. Թախթաճեանի մօտ դիմում կատարէ յանուն Համագային Ժողովի եւ թելադրէ որ իր կողմէ դիմում մը կատարուի պ. Ահարոնեանի, որ զգուշու-

¹²⁸⁹ Խորքին մէջ Նորաստունեան կը հաղորդէր թէ 28 Փետրուարին Պատուիրակութիւնը իր պատրաստած յուշագիրը պիտի ներկայացնէր ֆրանսական կառավարութեան, նշելով թէ Պրիան սկզբնապէս պահանջած էր Սուրիոյ համար 50 միլիոն ֆրանքի նկատառումը 1922-ի ամսականի նախագծին մէջ, երեսփոխանական Ժողովը 20 միլիոնի գեղջած էր գայն, բայց մինչ այդ պատահած Կիլիկիոյ արտագաղթին պատճառով վաւերացուած էր 50 միլիոնի վարկը, սակայն «ոչ ամբողջովին գաղթականներու յատկացուելու համար», մանաւանդ որ քուէարկուած գումարէն արդէն 13 միլիոն յատկացուած էր «նպաստի եւ ուսուցման գործերու...», ըստ «Թան» լրագրին մէջ հրատարակուած լրատուութեան մը (ՊՏԴ, Տուի 4, թղթապանակ 4-2, 2552-2553, *հայերէն մէքենագիր*): Ի դէպ, այս նախադասութիւնն ընթեռնելի դարձնելու համար անկէ յապաւած ենք հետեւեալ բնագրային հատուածին մէջ շեղագրով ներկայացուող բառերը. «որով կը տեղեկացնէր թէ իրեն եղած թելադրութեան վրայ Սուրիա ապաստանող հայոց նպաստին ֆրանսական կառավարութեան կողմէ հակառակ տրուած խոստումին անտեսուելուն համար գրաւոր դիմում կատարած ըլլալը կը տեղեկացնէր»:

թիւներ ի գործ դրուին Փարիզ Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ, մամուլին չհաղորդելու համար այնպիսի տեղեկութիւններ, որոնք վնաս առաջ կրնան բերել Հայկական Դատին:

5° Ժողովը նոյնպէս նկատի առաւ հայ մամուլին մէջ երեւցած կարգ մը հրատարակութեանց վնասակար հետեւանքները եւ որոշեց Տիար Աւետիս Թէրզիպաշեանի պաշտօն տալ, որ լրագրաց համար հրահանգ մը պատրաստէ եւ ժողովին ներկայացնէ:

6° Արհի. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազեան ժողովին հաղորդեց թէ ինքն պատեհութիւն ունեցած էր տեսակցութիւն մը ունենալու Չօր. Բելլէի հետ եւ անոր ուշադրութեան ներկայացնելու Կիլիկիոյ գաղթականաց օգնութեան հարցը: Նոյնպէս դիտել տուած էր թէ Փրանսայի՝ Արեւելքի մէջ կաթողիկներու պաշտպանի դիրքը խախտած կը թուէր որքան ատեն որ Փրանքօ-Թուրք Համաձայնութիւնը կը մնար եւ Կիլիկիոյ հայութեան կարելիութիւն չէր տրուէր իր տեղը դառնալու:

Չօր. Բելլէ հաւաստած էր թէ Փրանսա այդ մասին կ'աշխատի:¹²⁹⁰

7° Ի տեղեկութիւն կարդացուեցան Կիլիկիոյ Ծնորհ. Կաթողիկոսին Փետր. 18 եւ 22 թուակիր երկու գրութիւնները Սուրիա ապաստանած կիլիկեան գաղթականաց վիճակին վրայ: Նոյնպէս Տ. Փառէն Վրդ. Մելքոնեանի 31 Յունուար թուակիր տեղեկագիրը, 14 Փետր. թուակիր Իսկենտերունի Կիլիկեան Հայ Գաղթականաց Մասնախումբի նամակը, Պէյրութէն 7 Փետր. թուակիր Տ. Յարութիւն Քհ. Թումայեանի նամակը, ինչպէս նաեւ Հալէպէն 24 Յունուար թուակիր Ձէյթունի Հայրենակցական Միութեան նամակը, ամէնքն ալ հայ գաղթականաց մասին գրուած:

Նոյնպէս կարդացուեցան Վորլյէն Տ. Անանիա Վրդ. Հաթէշեանի 11 Փետր. թուակիր մէկ նամակը, որով նպաստ կը խնդրէր, եւ Գահիրէի առաջնորդարանին կազմած մէկ վիճակագրութիւնը, որ ցոյց կու տար պատերազմի տեւողութեան եգիպտահայոց ազգային զանազան նպատակներով տուած գումարներուն քանակը:

¹²⁹⁰ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարանի նամակաթուղթի մը վրայ ֆրանսերէնով նշուած են հետեւեալ հինգ կէտերը, զորս Նազեան Արքեպիսկոպոս քննարկած է Բելլէի հետ.

- 1.- Քրիստոնեաներու գերծ կացուցանում, սահմանափակ շրջածիրով, զինուորական ծառայութենէ եւ այդպիսի ծառայութենէ ներման դիմաց վճարումներու.
- 2.- Իրենց բնակած վայրերէն քրիստոնեաներու ոչ մէկ տեղաշարժ կամ տարագրում, որեւէ պատճառով կամ պատրուակով.
- 3.- Քրիստոնեաներուն ամբողջական ազատութիւն Կիլիկիայէն մեկնելու եւ վերադառնալու.
- 4.- Փրանսական իշխանութիւններու միջոցներով երաշխաւորումը Կիլիկիայէն արտագաղթին՝ զայն փափաքող քրիստոնեաներու համար, եւ անոնց ընդունումը Սուրիոյ սահմաններուն մէջ.
- 5.- Հայ պատուիրակութեան մը առաքումը Կիլիկիա (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M360, Բ794, *Փրանսերէն մեքենագիր*):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(Նիստ 10 Մարտի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՅՐ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՓ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենը բացուեցաւ ի ներկայութեան 40 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 62ի: Բացման աղօթքէն յետոյ կարդացուեցաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը)

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Անցեալ նիստին քուէարկութիւն մը կատարուեցաւ, որու նկատմամբ սխալ արձանագրութիւն մը կը տեսնեմ: Ես պահանջեցի դիւանէն որ ստուգուի թէ քուէարկութեան պահուն ժողովը իր օրինական մեծամասնութիւնը ունի: Այս կէտը չստուգուեցաւ: Այս պարագան ես յիշեցուցի քուէարկութենէն առաջ ու քուէարկութեան արդիւնքը ցոյց տուաւ իմ յայտարարութեանս ճշդութիւնը եւ հաստատուեցաւ թէ մեծամասնութիւնը ո՛չ միայն մասնակցած չէ, այլեւ՝ ներկայ չէ: Նոյնիսկ Սահմանադրութեան պէտք տեսած 36 ձայներու միութիւնն ալ չցոյցացաւ: Այս կերպով հաստատուած ըլլալով որ ժողովը կորսնցուցած է իր մեծամասնութիւնը, ես առաջարկեմ եմ որ ժողովիս սկիզբը նկատողութեան առնուի այս խնդիրը. այսինքն՝ առաջին խնդիր կազմէ այս եւ հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ այս կերպով ուղղուի ատենագրութեան այդ մասը:

(Ժողովը այս դիտողութեամբ վաւերացուց անցեալ նիստին ատենագրութիւնը:)

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տր. Դաւիթեան եւ Տ. Ս. Տիօնեան այսօրուան նիստէն տկարութեան պատճառաւ իրենց բացակայութիւնը կը հաղորդեն: Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ՀԱՐՑՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ազգ. երեսփոխան Փրոփ. Խաչատրեան հարցում մը ունի, կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան: Ինչպէս կը յիշէք, հրաժարեալ Քաղ. Ժողովի պահանջման վրայ, Ազգ. Ժողովը խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմեց ասկէ առաջ: Կը հարցուի հիմա որ այդ յանձնաժողովը ի պաշտօնի պիտի նկատուի, թէ իր պաշտօնը վերջացած պիտի համարուի:

(Պատճեն)

Տ. Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Այդ յանձնաժողովը նախորդ Քաղ. Ժողովէն բոլորովն է, հետեւաբար իր պաշտօնն ալ անոր հետ կը դադրի: Անկա պէտք տեսաւ որ այս ժողովը իր ներկայացուցիչները ունենայ իրեն մօտ, չենք գիտեր, սակայն, թէ ի՞նչ կը խորհի այս մասին արդի Քաղ. Ժողովը եւ ինք ի՞նչ տրամադրութիւն ունի: Կ'ուզէ՞ որ գործակցին իրեն, քանի որ իր գործունէութեան ծրագիրն ալ պատրաստած եւ բերած է: Կ'ուզէ՞ որ շարունակեն անոնք պաշտօնին: Վերջապէս, նորընտիր Քաղ. Ժողովին կամեցողութենէն կախում ունի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ խնդիրը օրակարգ անցնել եւ խօսք չտալ այս մասին: Ասկա ժողովը նկատողութեան պէտք է առնէ իբրեւ առանձին խնդիր եւ կարելոր հարց: Հրաժարեալ Քաղ. Ժողովը պէտք տեսաւ այս յանձնաժողովին կազմութեան եւ ատոր վրայ պէտք է խօսուի երբ օրակարգի մէջ նկատողութեան առնուի խնդիրը:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Նախորդ Քաղ. Ժողովը պնդեց եւ այդ պատճառաւ ժողովս համակերպեցաւ կազմելու այս մարմինը: Նոր Քաղ. Ժողովոյ կը մնայ որոշել թէ ինք օժանդակ կ'ուզէ, թէ ոչ:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Ես պէտք չեմ տեսներ այս խնդիրը օրակարգ անցնելու, որովհետեւ արդի Քաղ. Ժողովի կամեցողութենէն կախում ունի անոր պաշտօնին շարունակութիւնը: Ուստի պէտք է թողուլ որ Քաղ. Ժողովը այդ մասին իր կարծիքը բերէ եւ արտայայտուի:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ժողովը սխալ մեկնակէտէ կ'առաջնորդուի: Այս յանձնաժողովը Վարչութեան կողմէ պաշտօնի չկոչուեցաւ. այլ՝ անկա այս խորհրդարանին կամքը կը ներկայացնէ, հետեւաբար ո՛ր Վարչութիւնն

ալ գտնուի իշխանութեան զլուխ, մինչև որ այս ժողովը յետս կոչէ զինքը, պարտաւոր է շարունակել իր պաշտօնը:

Տ. Լ. ԳԵԻՈՆԵԱՆ.- Այս յանձնաժողովը կազմուեցաւ նախորդ Քաղ. Ժողովի առաջարկութեան վրայ, ո՛չ թէ այս ժողովը ընտրեց այս մարմինը: Ուստի, պէտք է սպասենք որ Քաղ. Ժողովը ըսէ թէ մենք պէտք չունինք անոր գործունէութեան եւ այս կերպով կը դադրի գոյութենէ:¹²⁹¹

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երբ խօսքը խորհրդարանական յանձնաժողովոյ մասին է, կը յիշենք որ ամիսներ առաջ կազմուեցաւ այն՝ այս կամ այն գործը կատարելու համար եւ առանց հասկնալու թէ ինչ ըրած է ցարդ, այժմ 2 տեսակի առաջարկութեան առջեւ կը գտնուինք, սակայն որոշում մը տալու համար, նախ եւ առաջ պէտք է լսենք տեղեկատուութիւն մը մեր ընտրած յանձնաժողովին կողմէ, անկէ վերջ որոշում տալու համար: Խորհրդարանական յանձնաժողովը ասկէ բխեցաւ, հետեւաբար բացատրութիւն մը պէտք է բերէ այստեղ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը տեսնեմ որ այս ձեւով վիճաբանութիւնը պիտի երկարի, ուստի պէտք է որ ամփոփենք եղած խօսքերը: Երեք կարծիք կայ այս խնդրոյն շուրջ: Առաջինը այն է որ այս մարմինը ուղղակի նախորդ ժողովի առաջարկութեամբ կազմուած է, հետեւաբար դադարեալ կը համարուի: Երկրորդ առաջարկն է՝ այս յանձնաժողովը ուղղակի բոլորած ըլլալով այս ժողովէն, իր պաշտօնը տեսական կը նկատուի: Երրորդ առաջարկն է պահանջել տեղեկագիր մը, քիչ մը աւելի տեղեկութիւն քաղելու համար, որպէսզի կարելի ըլլայ յանգիլ եզրակացութեան մը:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈԲԻՆԻ.- Ես իմ առաջարկս կը միացնեմ Տոքթ. Բարսեղեանի առաջարկին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն առաջին եւ երկրորդ առաջարկները ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես առաջարկեցի որ այս խնդիրը օրակարգ անցնենք: Խորհրդարանական յանձնաժողովը օժանդակ մարմին մը չէ. Վարչութիւնը այս պէտքը զգացուց միայն Ատանայի հարցին համար: Ես դարձեալ կ'առաջարկեմ որ օրակարգ անցնենք, որպէսզի քննուի եւ հասկցուի թէ պէտք կա՞նք նոր մարմին մը ընտրելու յարաբերական խնդրոց համար:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Խնդիրը ուղիղ ճամբէն պէտք չէ հանել: Նոր Քաղ. Ժողովին պիտի ըսենք որ այս մարմինը քու վրադ պիտի հսկէ: Ես ասիկա անվստահութեան ցոյց մը կը նկատեմ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կը կրկնեմ դարձեալ որ դիւանը չի կրնար ժողովին քուէին դիմել առանց օրակարգ անցնելու խնդիրը, որպէսզի վիճաբանութեամբ որոշուի թէ ո՞ր առաջարկին պէտք է յարի ժողովը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես ռեւէ ապօրինութիւն չեմ տեսներ ժողովին կարծիքին դիմելուն մէջ, թէ այս յանձնաժողովը դադրած է, թէ դադրած չի նկատեր:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Պ. Տ. Մովսէսեանի այն խօսքը թէ օրակարգի չանցած խնդիր մը չի կրնար նկատողութեան առնուիլ եւ թէ օրակարգի անցուցած օրերնիս կը վիճաբանինք այս մասին կը նշանակէ թէ 3 ամիս կը դադրեցնենք այս մարմինը գործելէ, որովհետեւ մինչև որ կարգը այս խնդրոյն գայ, արդէն 3 ամիս կ'անցնի: Ուստի առանց այդ կարգի օրինական ձեւակերպութիւններու, ժողովը իր որոշումը թող տայ թէ կա՞նք դադրի իսկոյն, կա՞նք տեղեկագիրը կը բերէ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես համամիտ եմ որ Փրոֆ. Խաչատրեանի նամակը անտեղի է, որովհետեւ եթէ այս կարգի հարցումներու ժամանակ պիտի յատկացնենք, ասոր վերջը չի գար: Այս մարմինը ընտրուեցաւ Քաղ. Ժողովին առաջարկով, բայց անիկա պաշտօնի մէջ դրուեցաւ այս ժողովին որոշումով եւ հետեւաբար անոր պաշտօնին վերջ դնելու որոշումը այս ժողովին կը պատկանի եւ առաջարկը տարբեր կողմէ մը չի կրնար գալ: Եթէ ընդունինք որ վերջ գտած է այլեւս իր պաշտօնը, պէտք պիտի ըլլայ ընդունիլ որ նախորդ Քաղ. Ժողովը ապիկար էր եւ այդ պատճառաւ օժանդակ ուզեց իրեն: Ես համամիտ չեմ նաեւ Տր. Բարսեղեանի առաջարկին եւ արգելք մը չեմ տեսներ որ այս մարմինը իր պաշտօնը շարունակէ: Կարելի է յանձնաժողով մ'էլ այս եւ կրնայ շատ գործունէութիւն ունենալ եւ Վարչութիւնն ալ, եթէ ուզէ, կրնայ օգտուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս եղած վիճաբանութիւնը բաւական համարելով, ձեր քուէին կ'ենթարկէ երկու առաջարկները, զորս ներկայացուց քիչ առաջ:

(Տ. Ատենապետ քուէի դնելով այս առաջարկները, 14ի դէմ 24 քուէի մեծամասնութեամբ ընդունեց յանձնաժողովի պաշտօնին գոյութիւնը, մինչև որ ժողովը ստանայ իր տեղեկագիրը)

¹²⁹¹ Գեւորեանի ելոյթին միտք բանին հետեւեալն էր. «Երբ նոր Վարչութիւն մը կ'ընտրուի, այդ մարմինը ինքնին պաշտօնէ կ'իյնայ» («Ճակատամարտ», 1010/2831):

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Այս խնդրոյն մէջ մութ կէտ մը մնաց: Խորհրդարանական յանձնաժողովը տեղեկագիր մը պիտի բերէ, բայց մինչեւ այն ատեն պիտի շարունակէ՞ իր պաշտօնը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Առաջարկին ոգին այն էր, որ պիտի շարունակէ իր պաշտօնը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Երբ ժողովը կ'որոշէ որ տեղեկագիր մը պիտի բերէ, կը նշանակէ թէ ինք ի պաշտօնի է:

ՏՐ. ԹՓՓԵԱՆ.- Այս պէտք է յստակ ըստի: Այս մարմինը կազմուեցաւ Վարչութեան իբրեւ օժանդակ, բայց ճշդելու համար թէ օգտակա՞ր եղած է, թէ վնասակար, աչքի առջեւ պէտք է ունենանք տեղեկագիր մը, որպէսզի հասկցնուի թէ իրապէս օգտակար գործունէութիւն ունեցե՞ր է: Խորհրդարանական յանձնաժողովը եթէ իր գոյութիւնը շարունակէ ու ռեւէ օգտակարութիւն չունենայ, կրնայ խաչաձեւել Վարչութեան գործունէութիւնը, ուստի պէտք է անմիջապէս ստանալ իր տեղեկագիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը այս մասին իր որոշումը տուաւ եւ կը յուսանք որ յանձնաժողովը մօտ օրէն իր տեղեկագիրը կը ներկայացնէ:

Ժողովիս այսօրուան մեծամասնութիւնը այսքան ստուար թուով այնքան շնորհաւորելի պարագայ մ'է, որ այս առիթէն օգտուելով կը փափաքիմ անմիջապէս անցնիլ օրակարգի, հակառակ անոր որ ատենական գործողութեանց մէջ ունինք տակաւին մէկ քանի կարեւոր խնդիրներ:

ՕՐԱԿԱՐԳ

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ժողովը պէտք է արտայայտուի նախ թէ անցեալ նիստի իր քուէարկութիւնը օրինաւո՞ր էր, թէ ոչ:

ՁԱՅՆԵՐ.- Հարկ չկայ. օրակա՛րգ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր այսօրուան օրակարգը [նոր Քաղ. Ժողովի] ծրագիրն է:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Մինչեւ որ անցեալ նիստի քուէարկութեան օրինաւորութիւնը չհաստատուի, չէք կրնար ծրագրի անցնիլ: Ես ասիկա կ'ըսեմ պատմութեան համար:

ՁԱՅՆԵՐ.- Օրակա՛րգ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը հրաւիրեմ ուրեմն Վարչութեան ատենապետ տիար Մօստիչեանը կարդալու իր տեղեկագիրը:

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Ամեն. Սրբազան Հայր, Գեր. հարք եւ յարգելի տեարք երեսփոխանք, ինչպէս յայտնի է ամենուս, Քաղ. Ժողովը հրաժարած ըլլալով իր պաշտօնէն, նոր մարմին մը կազմելու պաշտօնը գերագոյն ժողովի երկու նիստ առաջ ինձ յանձնելու պատիւն ըրաւ: Պատուաբեր նկատելով ինձ համար ձեր յայտնած վստահութիւնը, համակերպեցայ ու ձեռնարկեցի նոր Քաղ. Ժողովի մը կազմութեան: Պէտք է ըսեմ թէ բաւական դժուարութեան հանդիպեցայ այս մասին, որովհետեւ շատեր չէին ուզեր Վարչութեան անդամացիլ, ու վերջապէս յաջողեցայ գտնել ընկերներ, որոնց ամէնքն ալ ազգասէր ու ազգին ծառայելու պատրաստակամ անձեր են եւ անոնցմէ կարելի եղաւ Քաղ. Ժողով մը կազմել: Անոնց անունները տեղեկագրեցի ձեզ եւ ուրախ եմ որ գերագոյն ժողովիդ հաստատութեան արժանացաւ: Այս առթիւ կը փութամ յայտնել իմ պաշտօնակիցներու շնորհակալութիւնը: Մեր յարգելի պաշտօնակիցներուն հետ երկար խորհրդակցութենէ յետոյ, պատրաստեցինք համերաշխ ծրագիր մը, զոր պիտի կարդամ եւ անկէ վերջ ձեր յարմար դատած որոշումը պիտի տաք: Կա՛մ վստահութիւն կը յայտնէք եւ կա՛մ անվստահութիւն ու կը քաշուինք կ'երթանք:

(Պատճէն)¹²⁹²

[ՅԱՅՏԱԳԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՂԻ. ՎԱՐԶ. ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

Ներկայ տազնապալի շրջանին, երբ հայ ժողովուրդը ֆիզիքական, բարոյական եւ նիւթական ճգնաժամ կ'անցընէ, դժուար պիտի ըլլար մեզի համար ստանձնել ծանր պատասխանատուութիւն մը՝ կազմելով Ազգ. Կեդր. Վարչութեան Քաղաքական Ժողովը: Սակայն համոզուած ըլլալով որ Ազգային Երեսփոխանական Ժողովս իր համերաշխ եւ ներդաշնակ աշխատութեամբ զօրավիգ պիտի ըլլայ եւ մեծ չափով պիտի դիւրացնէ իր աշխատանքը, կը համարձակինք ստանձնել այդ պատասխանատուութիւնը, եւ պիտի աշխատինք հնարաւոր չափով արդարացնել այն յոյսերը, որ դրուած են մեր վրայ:

¹²⁹² Հրատարակութիւնը Մ. Յովակիմեանի տպարանին վստահուած եւ դիւանաթուղթերուն մաս կազմող տպագիր թերթիկէ մը արտատպելով կը ներկայացնենք այդ յայտագիրը կամ ծրագիրը:

Քաղաքական ժողովիս գլխավոր նպատակը պիտի ըլլայ, հայ ժողովուրդին ներկայ բարոյալքուած վիճակին մէջ, աշխատիլ դարմանելու անոր նիւթական եւ բարոյական պէտքերը, մեր ժողովուրդի եւ գաղութներու հայութեան նիւթական ու բարոյական աջակցութեամբ: Ինչպէս նաեւ ձգտիլ մեր ժողովուրդը պահելու օրինաւորութեան եւ ներդաշնակութեան սահմաններուն մէջ:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Զինադադարէն յետոյ մեր ազգային կեանքը պէտք ստեղծեց համազգային գործակցութեան կազմակերպելու եւ յանձանձելու համար ազգային բնոյթ կրող բոլոր գործերը: Քաղաքական ժողովը պիտի շարունակէ ընթանալ նոյն ուղղութեամբ, ձգտելով տեսական իրաւական եւ արդիւնաւոր հիմքերու վրայ դնել այդ համագործակցութիւնը:

ՄԵՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆԵՐԸ

Այս ներկայացուցչական գերագոյն օրկանը, Համազգային Համագումար ժողովին հետ, Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան միջոցով ստանձնած ըլլալով հետապնդել Միջազգային Դաշնագրերով նուիրագործուած՝ Հայկական Դատէն ծնունդ առած մեր օրինաւոր իրաւունքները, Քաղաքական ժողովս պարտք կը զգայ յայտնելու, որ ինք, իբրեւ գործադրիչը այս ժողովի բաղձանքներուն եւ որոշումներուն, եւ կոթնած անոր վստահութեան վրայ, պիտի աշխատի հետապնդել այդ իրաւունքներու իրականացումը:

Միաժամանակ, Քաղաքական ժողովս ատկէ անկախ կը նկատէ թուրք ժողովուրդի հետ բարուք յարաբերութեան վիճակ մը մշակելու հարցը, որուն լուծումը կը դիւրանայ մեր իրաւունքներու ճանաչումով:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻՆ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՐՑԸ

Նկատելով որ ներկայիս Հայաստանի ժողովուրդը ընդհանրապէս եւ հոն ապաստանած Արեւմտահայութիւնը մասնաւորապէս, սովի ծանր ճգնաժամ մը կ'անցընեն, Քաղաքական ժողովս՝ բոլոր հնարաւոր միջոցները ի գործ դնելով, Համազգային Վարչութեան հետ պիտի աշխատի կարելի եղբայրական օգնութիւնը հասցնել անոնց:

ԽՆԱՄԱՏԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾ

Այս աշխատանքը կրելով համազգային բնոյթ, Քաղաքական ժողովս Համազգային Վարչութեան հետ համախորհուրդ, պիտի աշխատի դնել զայն այնպիսի վիճակի մը մէջ, որ մեր որբերը ոչ միայն պահպանուին ֆիզիքապէս, այլ[եւ] ստանան մտաւոր եւ բարոյական որոշ զարգացում, ըստ յարմարութեան եւ տարիքի՝ տիրանան արհեստներու եւ արուեստներու եւ դառնան լաւագոյն սերունդ մը վաղուան համար: Այս պէտքերուն հասնելու համար Քաղաքական ժողովս պիտի աշխատի կանոնաւորելով եւ ընդհանրացնելով արդիւնաւորել Հայրենիքի Տուրքը:

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹԻՒՆ

Պատրիարքարանի ներքին Ելմտական, Դատաստանական, Կրթական եւ Կալուածական գործերու մէջ Քաղաքական ժողովս պիտի ջանայ զանոնք համաձայնեցնել արդիական պահանջներուն: Պիտի հսկէ ազգային կալուածներու պահպանումին եւ անոնց բարուք մատակարարութեան, կիրարկելով առ այդ պիւտճէի դրութիւն եւ հակակշռի սկզբունք:

Վերեւ պարզուած տեսակետներէն անոնք, որոնք ըստ Ազգային Սահմանադրութեան տրամադրութեան՝ ժողովի վաւերացումէն յետոյ գործադրելի են, պարբերաբար օրինագծի ձեւով պիտի ներկայացուին Ազգ. Երեսփոխանական ժողովի:

Պատկառելի Երեսփոխանական ժողովիդ ներկայացնելով մեր գործունէութեան ծրագրին գլխաւոր կէտերը, Քաղաքական ժողովս անհրաժեշտ կը նկատէ ժողովիդ ուշադրութեան յանձնել, թէ այդ հիման վրայ աշխատանքի կրնայ անցնիլ միայն այն ատեն, երբ վստահութիւն կը ստանայ Պատկ. Երեսփոխանական ժողովէդ:]

Ահա այս է մեր ծրագիրը: Ժողովդ եթէ իր վստահութիւնը չյայտնէ, կը քաշուինք կ'երթանք, ինչպէս ըսի: Ես իմ մասիս այժմէն պատրաստ եմ. հիմա խօսելու կարգը ձերն է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Լսեցինք նորընտիր Քաղ. ժողովի ծրագիրը: Անոնք որ այդ մասին ըսելիք ունին, թող հաճին խօսք առնել:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Մէկ քանի դիտողութիւններ ունիմ, ինչպէս՝ Ա. Բաժնին մէջ ըստւած է «Քաղ. Ժողովը պիտի ձգտի մեր ժողովուրդը օրինաւորութեան եւ ներդաշնակութեան սահմանին մէջ պահելու»: Կ'ուզէինք գիտնալ թէ ինչպէ՞ս ժողովուրդը եղած է այդ օրինաւորութեան սահմանէն, որուն մէջ պիտի մտցնէ: Երկրորդ՝ ըսած է թէ Հայկ. Դատը պիտի հետապնդէ Համագումարէն որոշուած ձեւով: Կ'ուզէինք գիտնալ նոյնպէս թէ արդեօք ամբողջ հայկական դատն է որ պիտի հետապնդէ, թէ թրքահայոց դատը, ինչպէս սովորութիւն եղած է ու կը գործածուի: Հայաստանի կառավարութեան հանդէպ Քաղ. Ժողովի դիրքի մասին ռեւէ յիշատակութիւն չկայ. միայն Հայաստանի մէջ տիրող սովին է ճգնաժամին առթիւ յիշատակութիւն մը կայ: Կը հարցնեմ թէ ի՞նչ է իր դիրքը Հայկ. Հանրապետութեան հանդէպ եւ ինչո՞ւ լռելայն կ'անցնի իր ծրագրին մէջ: Փափաքելի էր որ բացատրութիւն մը տրուէր այդ մասին:

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Յայտագրին պարունակութիւնը բացորոշ է եւ կը կարծենք որ ռեւէ բացատրութեան պէտք չկայ: Մեր ընկերներն ալ նոյն գաղափարը ունին այս մասին:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Երբ ժողովը ռեւէ մթութիւն կը տեսնէ պատրաստուած յայտագրի մէջ, անշուշտ իրաւունք ունի հարցնելու եւ լուսաբանութիւն պահանջելու: Օրինակի համար՝ թէ ի՞նչ է բացատրութիւնը ժողովուրդը օրինաւորութեան մէջ պահելու յայտարարութեան: Եթէ կը վերաբերի այն քաղաքական հարցին, այդ հարցը այս ժողովը կը հետաքրքրէ եւ որոշ պարտաւորութիւն կայ այս ժողովին վրայ բացատրութիւն պահանջելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը կ'ըսէ թէ բացատրութեան պէտք չենք տեսներ:

Տ. Գ. Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը իր յայտագիր ծրագիրը ներկայացուց, սակայն անոր մէջ կան խնդիրներ, որոնք խառն բնոյթ ունին, հետեւաբար պէտք չէր որ անիկա իւրացուցած ներկայացներ, այլ՝ ստանար նաեւ Կրօն. Ժողովի համամտութիւնը եւ այդպէս ներկայացներ եւ կամ հոս բերէր լոյս քաղ. Բաժնի ծրագիրը: Ես կ'առաջարկեմ վերադարձնել այս ծրագիրը, որ Խառն Ժողովի անունով բերուի եւ պարտաւորել որ Կրօն. Ժողովի հետ բերէ այս ծրագիրը, քանի որ մեծաւ մասամբ կը դառնայ ազգ. խնդիրներու շուրջ:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Կ'ուզեմ հարցնել թէ այս յայտարարութիւնը ի՞ր կողմէ կ'ընէ, թէ Կրօն. Ժողովի կողմէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կրօն. Ժողովի կողմէ կը խօսի:

Տ. ՀՄԱՅԵԱՆ ՔՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի յայտագրին այն տողերը թէ պիտի աշխատի օրինաւորութեան եւ ներդաշնակութեան մէջ պահելու ազգը ես ոչ թէ դիտողութեան, այլ՝ շնորհակալութեան արժանի կը գտնեմ այդ յայտարարութիւնը, որովհետեւ այս ժողովէն ընտրուած մարմին մը կը խոստանայ յարգել օրէնքը: Միայն փափաքելի էր որ Կրօն. Ժողովի հետ խորհրդակցելէ յետոյ բերէր իր յայտագիրը:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Դիտել տալ կ'ուզեմ կէտ մը: Կրօն. Ժողովի դիտողութիւնը արդեօք կը վերաբերի միայն յայտագիրը իրենց հետ բաժնա՞ծ չլլալուն, թէ ուրիշ դիտողութիւն մ'ալ ունի: Այս կէտը պէտք է որ որոշուի նախ եւ առաջ: Եթէ դիտողութիւնը ձեւական մասին համար է, պէտք է հասկցուի որոշապէս:

Տ. Գ. Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ.- Ես այս դիտողութիւնը զարդարանքի համար միայն չըրի, այլ թէ՛ ազգ. կարելոր հարցերու մէջ Կրօն. Ժողովի ձայնն ալ յարգուելու նախանձախնդրութենէն: Արդէն մենք հրաւիրուեցանք Քաղ. Ժողովէն խորհրդակցութեան համար, բայց յետոյ մեզի ըսին որ յայտագիրը պիտի տրուի մինակ Քաղ. Ժողովի կողմէ ու հարկադրուած մեկնեցանք:¹²⁹³

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես Կրօն. Ժողովի կողմէ եղած յայտարարութեան չպիտի հակառակիմ: Ռեւէ տեսուչ խորհուրդ իսկ պաշտօն ունի գործակցելու Քաղ. Ժողովին, ո՛ր կը մնայ Կրօն. Ժողովը, որ հեղինակութիւն մը ունի Վարչութեան մէջ: Ասիկա կ'ընդունիմ. պէտք է երկու ժողովներ իրարու հետ խորհրդակցութեամբ գործեն: Մեր Վարչութեան ատեն մեզի հետ համաձայնութեան եկան ու իրենք ալ ստորագրել ուզեցին մեր յայտագիրը ու այդպէս ներկայացուցինք: Այս անգամ քանի որ Վարչութեան մէկ մասը միայն հրաժարեցաւ, անշուշտ լաւ կ'ըլլար որ համերաշխութիւնը պահուէր եւ յայտագիրը միասին ստորագրուէր, սակայն քանի որ իրենք առանձին նկատած են իրենց ծրագիրը, անշուշտ Կրօն. Ժողովի իրաւունքն է պարզել իր դիտողութիւնը, սակայն ծրագիրը վերադարձնելու պէտք չկայ: Այս մասին այսքանը բաւական համարելէ յետոյ, ուշադրութեան պիտի յանձնէի մէկ քանի կէտեր: Օրինակի համար, ըստւած է որ պիտի ձգտի օրինաւորութեան [եւ] ներդաշնակու-

¹²⁹³ «Ժողովուրդի Ձայնը» (11 Մարտ 1922, 1042) կը նշէ. «Կրօն. Ժողովի դեր-ատենապետ Ա[ր]սլանեան վրդ. ըսաւ որ այս ծրագիրը երկու ժողովներու խորհրդակցութեամբ պիտի բերուէր, մինչդեռ իրենք Քաղ. Ժողովի նիստին հրաւիրուած են, բայց յետոյ յարմար չէ դատուած որ միասին ներկայացուի այս ծրագիրը, հետեւաբար առաջարկեց վերադարձնել Վարչութեան»:

թեան մէջ պահելու ազգը. բացատրութիւն մը՝ որ ենթադրել կու տայ թէ օրինաւորութեան [եւ] ներդաշնակութեան մէջ չի գտնուիր արդէն...

ԶԱՅՆԵՐ.- Պահել ըստած է, սակայն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎԱԼԵՍԵԱՆ.- (Հարունակելով) Եթէ տարակուսելի բան մը չըլլար, անշուշտ չպիտի ըսուէր որ պիտի պահուի: Եթէ օրինաւորութեան մէջ է արդէն, ի՞նչ պէտք կայ ըսելու թէ պիտի պահուի: Գալով ազգ. դատին, պէտք է որոշապէս ըսենք թէ մենք ինչ քաղաքականութիւն պիտի հետապնդենք: Հայկական Հարցը շատ քունկիլքասիոններու ենթակայ եղած է. բայց այս հարցը զատուէր է այսօր եւ եղեր է թրքահայերու դատ եւ աղէկ գէշ ներկայացուցական մարմին մը ունինք, որոնք քաղ. թերէնի վրայ ձեռնարկներ կ'ընեն: Արդ, այդ ձեռնարկները պէ՛տք է ընել, թէ պէտք չէ ընել, ասոնց շուրջ որոշ կերպով պէտք է արտայայտուի, որպէսզի վերջէն անհամաձայնութիւններ չպատահին: Դարձեալ, թուրք կառավարութեան հետ մեր յարաբերութիւնը ի՞նչ պիտի ըլլայ: Պէտք է լուսաբանենք այս ամէնը, քանի որ այս դժբաղդ հարցին շուրջ այնքան գոհողութիւններ կ'ընենք: Ուստի պէտք է խօսուի ասոնց շուրջ, հոգ չէ դռնփակ նիստի մէջ ըլլայ, միայն թէ հասկցուի Քաղ. Ժողովի տեսակէտը այս մասին:¹²⁹⁴

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Անցեալ նիստին Քաղ. Ժողովի նոր կազմը վաւերացուցինք, պայմանով որ ժողովը իր յայտագիրը բերէ: Այս նորընտիր մարմինը այսօր իր պարտականութիւնը կը կատարէ շատ ամփոփ տեղեկագրով մը, որուն պարունակութիւնը քննադատողներ կը կարծենք թէ չպիտի գտնուին հոս: Ուստի ես կը փափաքիմ որ այսօրուան յայտագիրն համար մեր հաւանութիւնը յայտնենք Քաղ. Ժողովին: Եթէ Կրօն. Ժողովը դիտելի բան մը ունի ասոր մէջ, կրնայ յայտնել: Քննադատելի կէտեր կրնան գտնուիլ, սակայն ընդհանուր առմամբ գովելի է եւ այս կերպով պէտք է արտայայտուի այս ժողովը:

Տ. ԶԱՐՄԱՅՐ ՔՀՆՅ.- Այս տեղեկագիրն մէջ մէկ երկու վիճաբանութեան եւ խորհրդակցութեան նիւթ ըլլալիք խնդիրներ կան: Բայց մասնաւորապէս կէտ մը կայ, որ կը փափաքիմ ենթարկել ժողովիդ ուշադրութեան իբրեւ սկզբունքի խնդիր: Օրինակի համար, ազգային գերագոյն հարցին շուրջ եւ ազգային գերագոյն շահերու հետապնդման գործին մէջ կրօնական հայրերը խորհրդակցութեան մասնակցելու, իրենց ձայնը լսելի ընելու իրաւունք ունի՞ն, թէ ոչ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ներեցէք որ դիտել տամ թէ այս խնդիրը ներկայ յայտագիրն հետ առնչութիւն ունեցող խնդիր մը չէ:

Տ. ԶԱՐՄԱՅՐ ՔՀՆՅ.- Կ'ուզէի ճշդել, տէր ատենապետ, որ հայ եկեղեցական մը, գոնէ ազգային անհատ ըլլալու հանգամանքով, կրնա՞յ ազգային շահերու հետ ուղղակի յարաբերութիւն ունեցող խնդիրներու մէջ իր ձայնը լսելի ընել տալ, թէ ոչ միայն օրէնքով սահմանուած եկեղեցական խնդիրներով պիտի զբաղի: Կը խնդրեմ որ իմ տեսակէտս նկատողութեան առնեք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տէր հօր յարուցած այս հարցի մասին Վարչութիւնը ի՞նչ կը խորհի:

Տ. Յ. ՄՕՍԻԳԵԱՆ.- Ազգ. Վարչութեան մէկ մասը եթէ Քաղ. Ժողովը կը կազմէ, միւս մասն ալ՝ Կրօն. Ժողովն է եւ անիկա ունի մեզի հետ գործակցութեան իրաւունք, ինչպէս նաեւ պատասխանատւութեան բաժին: Այնպէս որ Քաղ. Ժողովը չունի ոեւէ դիտաւորութիւն առանձինն ստանձնելու այդ պատասխանատւութիւնը եւ կը փափաքի, ընդհակառակը, օգտուիլ Կրօն. Ժողովէն: Ինչպէս կը յիշէք, ասկէ առաջ Քաղ. Ժողովը առանձինն բերած է իր ծրագիրը եւ Ժողովիդ կողմէ դիտողութեան առարկայ չէ եղած, որովհետեւ հրաժարածը Քաղ. Ժողովն էր եւ Կրօն. Ժողովը կը մնար պաշտօնի վրայ: Այս անգամ ալ ճիշդ այս նկատումով բերուեցաւ այդ յայտագիրը Քաղ. Ժողովի կողմէ: Արդ, եթէ պատկ. Կրօն. Ժողովը եւ իրենց ատենապետը սրբազրութեան կարօտ կէտ մը կը տեսնեն, կրնան անշուշտ յայտնել այստեղ, միեւնոյն ատեն վստահ ըլլալով որ եղածը ձեւականութեան խնդիր է, քան թէ՝ իրաւասութեան: Մենք այն ամէն խնդիրներու մէջ որ եկեղեցական հայրերը իրենց ձայնը ունին, պիտի յարգենք իրենց մասնակցութիւնը եւ Խառն Ժողովով պիտի գործենք:

Տ. Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆ.- Ես յայտագրին մէջ ուրիշ կէտ մը ձեր ուշադրութեան պիտի յանձնեմ: Ըստած է որ պէտքերուն հասնելու համար Հայրենիքի Տուրքի արդիւնաւորման հոգ պիտի տարուի, սակայն ըստած չէ որ անօգուտ ծախքերը պիտի ջնջուին: Դիտել կու տամ որ անօգուտ ծախքերուն համար բան մը չէ ըստած:

¹²⁹⁴ «Ճակատամարտ»ի (1010/2831) մէջ Պահրիի եղյոթէն առաջ Գալիկեանի կը վերագրուի կրկին հարցուցած ըլլալ թէ ի՞նչ յարաբերութիւններ կան Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան եւ ազգային իշխանութեան միջեւ, ինչո՞ւ չէ յիշուած այդ պարագան:

Տ. Գ. ՍԻՄԶԵՇԵԱՆ.- Նոր յայտագիր ծրագիրը ջատագովելու կոչում չեմ: Յայտագիրը իսկապես ամփոփ ծրագիր մ'է, որուն մէջ մասնաւորապէս իմ ուշադրութեանս առարկայ կ'ըլլայ հակակշռի սկզբունքը, զոր կ'առաջադրէ գործադրել: Ծատ փափաքելի է որ թերեւումներ ցոյց չտայ: Ես կ'ուզեմ իր ուշադրութեան յանձնել խնդիր մը, որ կը յուզուի իր պաշտօնավարութեան առաջին օրերուն: Այդ խնդիրը խնամատարական գործերու մէջ գործադրուելիք կարգադրութիւններն են...

ԶԱՅՆԵՐ.- Նիւթէն դուրս է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կարծեմ թէ այդ խնդրոյն վրայ այսօր խօսիլը կարելորութիւն չունի, հետեւաբար իր ատենին խօսիլ աւելի օգտակար կ'ըլլայ:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Յարգելի Վարչութեան ատենապետը իր յայտագիրը կարդացած պահուն իմ ալ ուշադրութիւնս գրաւեց այն կէտը թէ պիտի աշխատի օրինաւորութիւն եւ ներդաշնակութիւն հաստատելու. երբ պաշտօնական յայտագիրը այս կերպով կ'արտայայտուի...

Տ. Լ. ՍԱԱԹՃԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Օրինաւորութեան եւ ներդաշնակութեան մէջ պահել ըստւած է:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- (շարունակելով) Յետոյ, յայտագրին մէջ ըստւած է Ազգ. Ժողովին համար «այս ներկայացուցական գերագոյն օրկանը»: Այս ժողովը օրկան չէ. անիկա օրինական եւ սահմանադրական ոճով իր անունը ունի: Գալով այն հարցին, որ ազգային հարցէն ծագում առած խնդիրներ Քաղ. Ժողովին կողմէ խորհրդակցութեան առարկայ պիտի ըլլան, զարմանալի է որ յայտագրին այդ տողերով տեսակ մը արգելք կը դրուի բողոքական եւ գաթօլիք հասարակութեանց ներկայացուցիչներուն, որոնց ամենուն յանձն[արար]ուեցաւ Համագումար Ժողովէն գործակցելու Ազգ. Պատուիրակութեան: Իսկ թուրքերու հետ յարաբերութեան պարագային յիշատակութիւնն ալ այս միջոցին աւելորդ կը նկատեմ ծրագրին մէջ:

Տ. Վ. ԹԷՔԵԵԱՆ.- Ես պիտի խօսիմ երկու կէտի վրայ, առաջին մասը իմ անունովս, իսկ երկրորդը՝ իմ պատկանած խմբակցութեանս անունով: Նախ Կրօն. Ժողովը հոս խնդիր յարոյց թէ Քաղ. Ժողովի այս յայտագիրը պէտք է միասին խմբագրէր: Իմ կարծիքս ալ այն է որ երբ ժողով մը առանձինն կը կազմուի, իր յայտագիրը կրնայ առանձինն պատրաստել եւ բերել: Երբ այս երկու ժողովները իրենց երկամեայ շրջանը բոլորելով միասին կը դադրէին ու միասին կ'ընտրուէին, բնական էր որ յայտագրին ալ միասին մշակէին, բայց այն օրէն ի վեր երբ այս կարգը խանգարուեցաւ, առանձին ընտրուած ժողովներ կու գան առանձինն կը ներկայանան այստեղ: Եւ արդէն յայտագիրը ընդհանուր տեսութիւններ միայն կը պարունակէ, բայց իրաւունք կու տայ եկեղեցականներու ըսելու համար որ իրենք համամիտ չեն այս կամ այն կէտին: Այս խնդիրը այն ատեն այս ժողովին առջեւ խորհրդակցութեան առարկայ պիտի ըլլար, երբ յայտագիրը երկու ժողովներու խորհրդակցութեան ենթակուէր ու եկեղեցական անդամները համամիտ չըլլային, այն ատեն խնդիրը պիտի ներկայացուէր այստեղ, որպէսզի ժողովը վճիռ արձակէ: Սակայն ինչպէս ըսի, յայտագրին մէջ գրուածները ընդհանուր խնդիրներ են եւ առ այժմ մանրամասնութեանց վերաբերեալ ոեւէ խնդիր չկայ:

Այս պատճառաւ, եկեղեցական անդամներու յարգանքի արտայայտութիւն մը ըլլալու համար, իր գործի սկսած պահուն հրաւիրեր է զանոնք եւ անոնց ներկայութեան կարդացեր է՝ առանց պէտք տեսնելու որ վիճաբանութիւն ըլլայ անոր վրայ: Այս խնդիրը իրականութեան մէջ այնքան փոքր խնդիր մ'է, որ գործնականին մէջ մեծ կարելորութիւն մը չի ներկայացներ:¹²⁹⁵

ԶԱՅՆԵՐ.- [ընդմիջելով] Որոշում մը տանք այլեւս:

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Ես կը կարծեմ որ այս յայտագրին պատրաստութեան առթիւ յառաջ եկած խնդիրը օրէնքին գործադրութեան կը պատկանէր: Օրինակի համար, Քաղ. Ժողովի անդամներուն մտքին մէջ տարակոյս յառաջ եկած էր որ Կրօն. Ժողովի անդամները պէ՛տք է հրաւիրուին, թէ ոչ, ապա թէ ոչ տարակոյս չունիմ որ Քաղ. Ժողովը Կրօն. Ժողովի կարծիքին կը դիմէ երբ պէտք ունենայ եւ օրէնքը երկուքը մէկէն կը գործադրեն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը տեսնենք որ Ս. Նախագահին ալ այն կարծիքը կը յայտնէ, ինչ որ յայտնեց արդէն Քաղ. Ժողովի ատենապետը: Ժողովը բաւական կը համարէ այս խօսքերը:

Տ. Գ. Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի ատենապետին եւ Ս. Նախագահին յայտարարութիւնը լսելէ յետոյ, Կրօն. Ժողովին կը մնայ ընդունիլ զայն:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Քանի որ իրաւաստութեան կը վերաբերի այս խնդիրը, քանի մը կէտեր ձեր ուշադրութեան

¹²⁹⁵ «Ճակատամարտ»ի (1010/2831) մէջ կը կարդանք. «Պ. Թէքէեան Քաղ. Ժողովին առանձինն ներկայանալը արդարացնելէ յետոյ, ցաւ յայտնեց որ Կրօն. Ժողովը առաջին քայլերուն իսկ դժուարութիւններ կը յարուցանէ»:

յանձնել պարտք կը համարեն: Սահմանադրութիւնը առանձին առանձին յօդուածներով կը սահմանէ այս երկու ժողովներու պարտականութիւնը: Քաղ. ժողովը գուտ քաղաքական խնդիրներու համար եւ Կրօն. ժողովը գուտ կրօնական խնդիրներու համար, բայց կան խառն բնութիւն ունեցող խնդիրներ, որոնք երկու ժողովներու խառն խորհրդակցութեամբ կը կարգադրուին: Եթէ յարգենք Սահմանադրութեան ոգին, Քաղ. ժողովը իր գործերուն նկատմամբ յայտագիրը բերելէ յետոյ, խառն խնդիրներու համար ալ Կրօն. ժողովի հետ համախորհուրդ յայտագիր մը պէտք է բերէ: Սահմանադրութիւնը եթէ քննենք, մեզի ցոյց տրուած ճամբան այս է եւ հետեւաբար պէտք կ'ըլլայ մշակել ծրագիր մը երկու ժողովներու յարաբերութեան մասին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Յայտագիրը կարդացուեցաւ եւ ես հրաւիրեցի ձեզի կարծիք յայտնելու կամ հարցում ընելու համար: Քանի մը երեսփոխաններ խօսք ուզած եւ արձանագրուած են, բայց ինչպէս դիտել տուի, ժողովը պատկառելի մեծամասնութիւն մը ունի եւ փափաքելի է որ այս խնդիրը վերջ գտնէ: Մէկ երկու երեսփոխան խօսեցան եւ կրկին խօսք ուզած են: Եթէ չեն պնդեր իրենց խօսքին վրայ, կրնանք քուէարկութիւն կատարել:

Տ. ԳՆԷԼ ԵՊՍԿ.- Յայտագրին բոլոր կէտերուն համաձայն եմ, սակայն մէկ կէտէն չեմ կրնար հրաժարիլ: Ես ուշի ուշով կարդացի այդ յայտագիրը եւ տեսայ որ պատրիարքարանի ներքին երմտական, կթական, դատաստանական խնդիրներու մէջ արդիացման միտումներ կան: Ես անոնք կ'ընդունիմ: Օրինակի համար, Դատաստ. Խորհուրդին աւելի գործնական դիւրութիւններ պէտք է տրուին, ժողովականներու թիւը պէտք է պակսեցնել, միայն թէ Դատաստ. Խորհուրդի համար Սահմանադրութեան մէջ վերապահեալ եւ դարձեալ Սահմանադրութեան մէջ գծուած Կրօն. ժողովի իրաւունքները անփոփոխ պահելով կրնամ քուէարկել այս յայտագիրը:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Այս յայտագրին մէջ մէկ երկու բառեր կան, որոնք ժողովուրդը յուսահատեցնելու բնոյթը ունին. անոնք պէտք է ուղղել նախ եւ առաջ: Օրինակի համար, տեղ մը ըսուած է «ժողովուրդին ներկայ բարոյալքուած վիճակին մէջ»: Ասիկա յուսահատեցնող բացատրութիւն մ'է, մանաւանդ որ ճիշդ ալ չէ, որովհետեւ ես ալ այդ ժողովուրդին մէկ անհատն եմ եւ ո՛չ միայն բարոյալքուած չեմ, այլեւ՝ չեմ ալ ուզեր այստեղ ներկայացուցիչը ըլլայ բարոյալքուած ազգի մը: Եթէ Քաղ. ժողովը մասնաւոր նպատակ մը ունի այսպէս ըսելու, կրնայ բացատրել. համամիտ եմ նոյնպէս որ խօսուի թէ ինչ պիտի ըլլայ ազգին դիրքը եւ դռնբաց նիստի մէջ խօսուի ասոնց վրայ: Կ'ընդունիմ որ Քաղ. ժողովը պիտի ձգտի կազմակերպել ազգին ոյժերը եւ նիւթապէս պիտի աշխատի սնուցանել անոնք, ուր որ ալ ըլլան: Դարձեալ յայտագրին մէջ ըսուած է որ պիտի աշխատի [ազգը] բարւոք յարաբերութեան մէջ պահել թուրք ժողովրդեան հետ: Ես երբեք չեմ գիտեր որ թուրք ժողովրդեան հետ ոչ-բարւոք յարաբերութեան մէջ գտնուած ըլլանք: Ուրիշ դիտելի կէտ մը ծրագրին մէջ յիշուած խոչընդոտն է ընտրութեանց առթիւ: Ես այդ խոչընդոտը երբեք չեմ տեսած եւ կը կարծեմ որ Քաղ. ժողովը այս բացատրութիւնը գործածելով [հանդերձ] ինքն ալ համամիտ է:

Գուցէ Հայրենիքի Տուրքի արդի օրէնքին ինչ ինչ մասերը թերի են, բայց եթէ Քաղ. ժողովը այս առարկութեամբ ընտրութիւն չկատարէ, օրէնքը բարձի թողի կ'ըլլայ, ինչպէս սովորութիւն է ըսել:

Ասոնցմէ զատ ուրիշ բան մը չունիմ ըսելիք: Ես կը մատթեմ որ եթէ ծրագիրը գէշ ալ ըլլայ, լաւ գործադրուի:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Մենք հարցում մը ըրինք, Վարչութիւնը բացատրութիւն մը պէտք է տայ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եթէ նոր հարցումներ չկան, մինչեւ հիմա եղած հարցումներուն պատասխանենք: Նախ եւ առաջ դիտողութիւն եղաւ որ ըսուած է թէ Քաղ. ժողովը պիտի աշխատի օրինաւորութիւն հաստատելու: Պէտք է այստեղ ամէն բան ըսենք մերկապարանոց: Գիտէք արդէն որ ոչ մէկ տեղ հնարաւոր դարձած է օրինաւոր ընտրութիւն կատարել եւ տեղ տեղ շատ ամօթալի վիճակ առած են ընտրութիւնները նոյնիսկ օտարներու առջեւ: Քաղ. ժողովը այս ընտրութիւններու մէջ օրինաւորութիւնը հաստատելու համար դիտեց որ ազգին ամէն անհատներուն կարելու է յարգել տալ օրէնքը եւ այս տեսակէտով յարմար դատեց բաժին մը տալ իր յայտագրին մէջ:

Երկրորդ հարցումը այն էր որ ի՞նչ պիտի ըլլայ իր դիրքը Երեւանի Հանրապետութեան հանդէպ: Քաղ. ժողովը նկատեց թէ երբ Երեւանի արդի կառավարութիւնը ժողովրդեան ֆիզիքական գոյութեան տեսակէտով դաշնագիրներով կապուելու պարտաւորուած է, մեր ազգային քաղաքականութեան տեսակէտով յարմար կ'ըլլայ ոչ մէկ բան խօսիլ:¹²⁹⁶

¹²⁹⁶ «Ճակատամարտ» (1010/2831) առաջին պարբերութեան համար Խօնասարեանի կը վերագրէ ըսած ըլլայ. «Այս ազգը պէտք ունի ազգ. օրէնքներու յարգանքին», իսկ երկրորդ պարբերութեան պարագային այսպէս կը ներկայացնէ նոյնին խօսքը. «Բ. հարց մը թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ մայր հայրենիքի հետ մեր կապը: Քաղաք. ժողովը ազգ. շահերու համար աւելորդ համարեց խօսիլ այդ մասին, քանի որ ներկայ կառավարութիւնը կը զբաղի միայն իր գոյութեան պահպա-

Տ. Ա. ԹԵՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Հարցունցաւ դարձեալ թէ յայտագրին մէջ ակնարկուած ազգ. քաղաքականութիւնը Ռուսահայաստանի՞ կը վերաբերի, թէ Թրքահայաստանի: Պատասխանելով կ'ըսեմ թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի թրքահայ դատին միայն, որուն գերագոյն ներկայացուցական մարմինը այս ժողովն է: Գալով ընտրական խնդրոյն, Քաղ. Ժողովը կը դիտէ որ ընտրական խնդրոյն մէջ օրէնքն է որ խոչընդոտ է, որովհետեւ ընտրական իրաւունքէն կը զրկուին անոնք, որոնք իրենց վերջընթեր ամսոյ Հայրենիքի Տուրքը չեն վճարած: Քաղ. Ժողովը այս մասին յառաջ եկած դժուարութիւնը նկատի ունենալով, ընտրութիւնները գլուխ հանելու արգելք նկատեց եւ իր ծրագիրը բերաւ այստեղ, պահանջելով որ օր առաջ քննուի ժողովէն: Եթէ դուք փութացուցած ըլլայիք, մինչեւ հիմա այս խնդիրը կարգադրուած կ'ըլլար արդէն: Ահաւասիկ այս է պատասխանը ընտրական խնդրոյն առթիւ եղած դիտողութեան:¹²⁹⁷

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Խօսք կ'ուզեմ: Տակաւին բան մը չիօսեցանք խնդրոյն էութեան վրայ: Ես կը փափաքէի որ դիւանդ խօսելու ազատութիւնը չկապտէր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանը ռեւէ երեսփոխանի խօսք չի կապտեր եւ այդ պատճառաւ իրաւացի չէ որ ձեր վստահութիւնը զլանաք: Մինչեւ հիմա եղած դիտողութիւնները խնդրոյն էութեան կը պատկանէին եւ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչները պատասխանեցին: Չեմ գիտեր թէ ճիշդ է ըսել որ դիւանը խօսելու իրաւունքը կապտած է, երբ ազատութիւն տրուեցաւ իւրաքանչիւրին իրենց կարծիքը յայտնելու: Անոնք որ գոհացուծ չեն գտած իրենց հարցումներուն մէջ, կրնան զլանալ իրենց վստահութեան քունէն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Քուէի դրէք ձեր առաջարկը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես այս դիրքը անբացատրելի կը գտնեմ, քանի որ դիւանը արգելք չէ դրած խօսողներուն:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Կարդացուած յայտագիրը ուշադրութեամբ ուսումնասիրեցի եւ լսեցի նաեւ Վարչութեան ատենապետին տուած բացատրութիւնները: Այս յայտագիրը ես բաւարար յայտագիր մը կը նկատեմ եւ Քաղ. Ժողովի անդամները մեր ամենուս վստահութեան արժանի կը գտնեմ: Բնականաբար երբ Վարչութիւն մը պաշտօնի գլուխ անցնի, իր հետեւելիք ուղիին սկզբունքները կը պարզէ. սակայն կէտ մը կայ, որուն վրայէն չեմ կրնար անցնիլ առանց ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրելու: Այս ժողովը գերագոյն ժողով մ'է եւ շատ տարիներէ ի վեր ամենամանր տազնապի մէջ կը գտնուինք: Ես կ'ուզէի հասկնալ թէ ի՞նչ է դերը Ազգ. Ժողովին, ինչպէս նաեւ Ազգ. Վարչութեան: Երբ մենք *մանտա* մը կու տանք [մարմնի մը], պէտք է գիտնանք թէ ի՞նչ պիտի գործադրէ: Անշուշտ բարեմիտ եւ պատուաւոր անձեր են ազգին ներկայացուցիչները, սակայն խնդիր է թէ պէտք եղած ճարտարութեամբ վարա՞ծ են ազգին գործերը եւ արդեօք պէտք չէ՞ շահագրգռուիլ թէ ֆինանսական հարցերու գործադրութիւնը ի՞նչ կերպով պիտի ըլլայ: Եթէ Ազգ. Ժողովը տաճկահայութեան ներկայացուցիչն է, մենք կը գտնուինք հիմա ամենէն էական խնդիրները պարզելու կարելու վայրկեանի մը մէջ եւ երբ Քաղ. Ժողովի յայտագիրը բերուած է այստեղ, բնականաբար Ազգ. Ժողովը կ'ուսումնասիրէ այդ հարցերը, որովհետեւ ասկէ աւելի մեծ առիթ չկայ: Եւրոպական խորհրդարաններու մէջ քաղաքական մեծ հարցերը կը քննուին եւ ուղղութիւններ կ'որոշուին յայտագիրներու եւ պիտոճէի ուսումնասիրութեան առիթներով, որովհետեւ այդ երկու խնդիրները հարցերուն ընդհանրութիւնը կը բովանդակեն: Եթէ ատոնց մասին հրապարակային վիճարանութիւն կատարել անյարմար է, ինչպէս յարգելի ընկերներէն մին դիտել տուաւ, [ժողովը պէտք է] գաղտնի նիստ գումարել եւ հոն պարզել թէ ի՞նչ է իր իղձը, անշուշտ համախորհուրդ Ազգ. Վարչութեան, եւ ամենակարեւոր հարցերը ուսումնասիրուին այնտեղ: Այս ժողովը պէտք է ցցնէ եւ հասկցնէ թէ ազգ. ամենակարեւոր հարցերը ինք ինչպէս կ'ըմբռնէ եւ անոնց գործադրութիւնը յանձնած է Քաղ. Ժողովին:

Տ. Վ. ԹԵՔԷԵԱՆ.- Ես յօժարակամ հրաժարած էի խօսելէ, սակայն եղած թեր ու դէմ արտայայտութիւններէ յետոյ, քանի մը խօսք ըսելու պէտք կը զգամ: Ներկայ Քաղ. Ժողովին երկունքը դժուար եղաւ արդէն. հիմա կ'երեւայ թէ մկրտութիւնն ալ վտանգներով լեցուն է ու գուցէ մինչեւ աւագանը հասնիլ՝ երախան վար իյնայ կնքաօր գրկէն եւ արկածով մը մեռնի: Իրաւունք չէ, արդարութիւն ալ չէ, որ ռեւէ Քաղ. Ժողով հազիւ կազմուած եւ իրեն ուշադրութեան յանձնուած խնդիրները քննելու դեռ առիթ չունեցած, դիտողութեանց առիթ տայ: Գիտենք թէ օտար խորհրդարաններու մէջ նոր նախարարութիւն մը կազմելէ վերջ օրուան ամբողջ խնդիրներու

նումով, որուն համար ունի յստակ դաշնագիրներ: Մենք ալ ունինք մեր իրաւունքները՝ հիմնուած ուրիշ դաշնագիրներու վրայ. ըսել կ'ուզեմ՝ թրքահայ դատը, որուն կը վերաբերի մեր յայտագրին համապատասխան հատուածը»:

¹²⁹⁷ Թերզիպաշեանի խօսքէն ետք դիւանին ատենապետը կ'ուզէ վիճաբանութիւնները փակել, բայց Տէր Մովսէսեան եւ Գալիկեան կ'ուզեն հարցին ըստ էութեան մօտենալ («Ճակատամարտ», 1010/2831):

վիճաբանությունը տեղի չ'ունենար, այլ վերջին հարցապնդումի ձեռով անկէ կը պահանջուի իր դիրքը որոշել:¹²⁹⁸

Մենք հոս կոչուած ենք մեր ընտրած Քաղ. Ժողովի մէկ անդամին բերած ցանկը վաւերացնելու: Ասկէ առաջ քաղ. Ժողովներ տարիներով առանց ծրագիր տալու վարած են իրենց գործը եւ Ազգ. Ժողովը ըսած է իրենց. վարեցէք գործը, մենք պատրաստ ենք հսկելու եւ օգնելու ձեզի, եւ եթէ ծանր սխալներ գործէք, կը տապալենք ձեզ ու ձեր տեղը նոր մը կը դնենք: Տիար Մօստիչեան, որ այդ մասին պաշտօն ստանձնած է մենէ, կու գայ ըսելու որ ազգին ծանօթ անձերէն կազմած է Քաղ. Ժողովը: Մեզի կը մնայ ըսել որ ասոնց վրայ վստահութիւն ունինք կամ չունինք: Ըսուեցաւ. նաեւ որ անիկա համառօտ յայտագիրն է որ բերած է հիմա: Սակայն յայտագիր բերելու տեղ եթէ ան ըսէր միայն որ պիտի ջանամ իմ ոյժերուս ներած սահմանին մէջ ազգային խնդրոյ բարուք լուծումին ալ աշխատիլ, պիտի զանայի՞նք արդեօք մեր քուէն:

Մենք կրնանք վաղը անմիջապէս կանչել Վարչութիւնը եւ Հայկական Խնդրոյն, Կիլիկիոյ, Հայրենիքի Տուրքի, թուրք կառավարութեան հետ յարաբերութեան եւ ուրիշ խնդրոց մասին իր տեսակէտը իմանալ եւ այն ատեն պարզել նաեւ մեր կարծիքը: Իսկ եթէ ընդունինք Պ. Տ. Մովսէսեանի առաջարկը, կը կարծեմ որ 3 շաբաթ կը տեւէ այդ վիճաբանութիւնը. բան մը, որ ո՛չ հնարաւոր է, ո՛չ ալ՝ օգտակար: Օգտակար չէ, որովհետեւ եթէ որոշ ուղղութիւն մըն ալ գծէ Ազգ. Ժողովը, ան կրնայ չգործադրուիլ մեր կամքէն անկախ պատճառներով, քանի որ Ազգ. Ժողովը եւ Քաղ. Ժողովը անկախ ազգի մը երեսփ. Ժողովն ու կառավարութիւնը չեն դժբախտաբար:

Եզրակացնելով, կ'ըսեմ թէ մենք այսօր Վարչութիւնը հարցապնդելու իրաւունքն ալ չունինք: Տիար Մօստիչեան կարդաց իր յայտագիրը, որ մեծ բան մը չի պարունակեր եւ չէր կրնար արդէն պարունակել: Գիտենք միայն թէ նորընտիր Վարչութիւնը իրօք դժուարին խնդիրներու առջեւ կը գտնուի եւ մեր օժանդակութեան պէտք ունի՝ զանոնք լուծելու համար, որքան որ իրմէ կախում ունենայ այդ: Մինչդեռ առաջին վայրկեանէն մեր յարուցած դժուարութիւնները կրնան շուարման մատնել զինքը: Ինչպէս քիչ առաջ ըսի արդէն, իմ խօսքերուս առաջին մասը անձնական [էր], իսկ երկրորդ մասը կարծիքն է իմ պատկանած խմբակցութեանս, ուստի անոր կողմէ եւ անոր անունով վստահութիւն կը յայտնեն Քաղ. Ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խօսուածներուն եզրակացութիւնը այն է թէ, քանի որ այս ժողովը տիար Մօստիչեանի յանձնեց Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը, ընդհանուր գիծերով զիր մը բերած են, որուն մէջ պարզած են թէ ինչպէս կ'ըմբռնեն իրենց պարտականութիւնը: Ես կը խորհիմ թէ ամենէն ճարպիկ մարդիկ իսկ չեն կրնար ըսել այն ամէնը, ինչ որ կը պահանջենք որ ըսուած ըլլայ այս յայտագրին մէջ: Միւս կողմէ, տարակոյս չկայ դարձեալ որ մենք մեր իղձերը ունինք եւ անոնց հետեւելով մեր ուղղութիւնները տալու եւ խօսելու պատեհութիւնը պիտի ունենանք: Ժողովը իրաւունք ունի միշտ գործադրելու իր իրաւունքը՝ [հաշիւ կամ բացատրութիւն] պահանջելու եւ իրեն ուղղութիւն տալու, ուստի ընդհանուր սկզբունքները կ'ընդունինք, մեզի վերապահելով իրաւունքը կարծիք արտայայտելու ոեւէ խնդրոյ մէջ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պ. Ատենապետ, այս խնդրոյն վրայ խօսելու մինչեւ հիմա փափաք չունեցայ, ասկէ վերջ ալ չեմ կարծեր որ ունենամ: Թոյլ տուէք, սակայն, որ կարենոր կէտ մը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան: Օրէնքը կը պահանջէ որ ամէն անոնք որ ըստ էութեան խօսք ունինք կ'ըսեն, այդ խօսելու իրաւունքը չզրացուի իրենց, միայն կրնանք խօսողներու թիւը սահմանափակել եւ առիթ չտալ որ անգամ մը ըսուած խօսքերը դարձեալ կրկնուին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Շատ իրաւունք ունիք: Պէտք է որ ժողովը իր կարծիքը յայտնէ եւ այստեղ տիրապետէ մեծամասնութեան կարծիքը. սակայն այստեղ որոշ մէկ հարց կայ: Քաղ. Ժողովի ատենապետը յայտարարեց թէ եղած հարցումներուն պատասխանելէ կը հրաժարի եւ դիւանդ կը յայտարարէ թէ ժողովը ազատ է ըսելու որ վստահութիւն չունի կամ կ'ընդունի ու վստահութիւն կը յայտնէ: Եկեղեցական հայրերը տրուած պատասխանին համար իրենց գոհունակութիւնը յայտնեցին, միւս հարցերու մասին ալ լսեցինք Վարչութեան պատասխանները, ուստի ժողովս կրնայ իր քուէովը արտայայտուիլ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Թեր ու դեմ պէտք է խօսինք, տակաւին խնդրոյն էութեան մէջ չենք մտած:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ կան այնպիսի կէտեր, որոնց վրայ խօսուած է, կրնայ անոնց վրայ չխօսուիլ դարձեալ. եթէ կան այնպիսի կէտեր որոնց վրայ պէտք չէ խօսուի, չէք թողուր որ խօսուի, բայց միւս կէտերու մասին չէ խօսուած տակաւին եւ խօսք պէտք է տրուի:

¹²⁹⁸ Ատենագրութեան մէջ ջնջուած է հետեւեալը. «Այս կէտը այս ժողովին խղճմտութեան կը յանձնեմ, առանց սակայն այս ժողովը բաղդատելու. եւրոպական խորհրդարաններու հետ, որոնք իրենց որոշումները գործադրելու ուժը ունին»: Կը թուի թէ Թէքէեան ի՞նք ջնջած է զայն՝ ի շարս իր ձեռագրով կատարուած այլ ճշդումներու:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Քիչ առաջ պատիւ ունեցայ խօսելու եւ պարզեցի իմ համոզումս այն վիճաբանութեան մասին, որ պէտք է տեղի ունենայ: Իմ խօսքերս չեն ենթադրեր անշուշտ որ անվստահութիւն կ'ուզեմ յայտնել նորընտիր Քաղ. Ժողովին, ընդհակառակը մեծագոյն վստահութիւնը ունիմ, սակայն ես անկարելի կը գտնեմ որ ինքզինքը հասկցող ժողով մը չարտայայտուի ամենէն էական խնդիրներու շուրջ: Այս տեսակ պարագաներու մէջ ինչ որ է վիճակը մեծ ազգերու մէջ, նոյնն է նաեւ փոքր ազգերու մէջ: Ինչ ենք այստեղ. մենք ժողովուրդին ներկայացուցիչներն ենք եւ հետեւաբար ամենէն կարեւոր վայրկեանի մէջ ամէն երեսփոխան յարմար ձեւով պէտք է արտայայտուի, եւ ասիկա օգտակար է նորընտիր Քաղ. Ժողովին համար, որ գործադրիչն է ազգին կարեւոր հարցին վերաբերեալ կարգադրութիւններուն:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ժողովը մինչեւ հիմա ընդհանուր բառեր լսեց եւ անոնք որ մանրամասնութիւն լսելու կը փափաքէին, անոնց համար անբաւական էին եղած խօսքերը: Մենք հետեւողական ըլլալու համար մեր որոշումներուն [մէջ], պէտք է նկատի ունենանք որ Համագումար Ժողովին կողմէ տրուած որոշմամբ Համագոյին Ժողովն է որ տեսակ մը խորհրդականի դեր ունի Ազգ. Պատուիրակութեան մօտ եւ այս կերպով դադրած են այն պարտականութիւնները, որոնք կը ծանրանան Քաղ. Ժողովին վրայ: Խնդիր չէ թէ դոմբա՞ց նիստի մէջ նկատողութեան պիտի առնուի խնդիրը, թէ դոմ[փակ]¹²⁹⁹ նիստի մէջ, բայց պէտք է ճշդուի որ ազգ. քաղաքականութիւնը այստե՞ղ պիտի որոշուի, թէ Համագումարի մէջ: Պատասխանելով նաեւ այն հարցումին թէ պէ՞տք է ճշդել մեր քաղաքական ուղղութիւնը, դիտել կու տամ թէ մեր ազգը հաւասար ոյժերով չի գտնուիր ուրիշ ազգերու հանդէպ, այլ՝ կը ջանայ օգտուիլ պատահականութիւններէ, հետեւելով ուշադիր կերպով դէպքերուն եւ այդ դէպքերը օրն ու պարագան է որ կը ճշդ[են]: Հետեւաբար սխալ կ'ըլլայ երբ խնդիրը կը դնենք դաշնակցող պետութեան մը ըմբռնումով: Քաղ. Ժողովի դերն է քննել իր սեղանին վրայ գտնուած խնդիրները եւ եթէ ուզէք տեղեկանալ, Պատուիրակութենէն հասած տեղեկութիւնները կրնանք դոմփակ նիստի մը մէջ ներկայացնել: Քաղ. Ժողովը կանխահաս կը նկատէ այս խնդիրը եւ այս վիճաբանութիւնը նուազ օգտակար կը նկատէ:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Ես կ'առաջարկեմ որ 10ական վայրկեան խօսելու իրաւունք տրուի:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ խօսիլ դոմփակ նիստի մէջ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ես կը կարծեմ թէ Քաղ. Ժողովը պատեհութիւն չունի տակաւին մանրամասնօրէն գծելու իր ուղղութիւնը, բայց եթէ ոեւէ երեսփոխան ազգ. շահերու հակառակ բան մը տեսնէ այս ամփոփ ձեւին մէջ, անշուշտ կ'ըսէ: Այսօր մեր ընելիքը այս պիտի ըլլայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Դիւանը եթէ թոյլտուութիւն չընէ խօսելու, մեր իրաւունքը կապտած պիտի ըլլայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ձեզի ամէն պատեհութիւն տրուեցաւ խօսելու յայտագրին վրայ, դիւանս ոեւէ երեսփոխանի խօսելու իրաւունքը չի կապտեր եւ կը մերժէ այդ յայտարարութիւնը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես բան մը չխօսեցայ տակաւին ամենէն էական խնդիրներու վրայ:

(Այս միջոցին Ժողովը տարաբար խօսեցաւ մէջ, Ժողովին պահ մը դադար տրուեցաւ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նիստը վերաբացուած է: Քիչ առաջ ներկայ էիք այստեղ եւ իրազեկ կը գտնուիք այստեղ խօսումներուն: Դիւանս երբեք իր միտքէն անցուցած չէ զլանալ խօսելու իրաւունքը ոեւէ երեսփոխանի եւ մինչեւ ցարդ այս ուղղութեամբ գործած է: Սակայն այստեղ առաջարկութիւններ եղան բաւական համարել եղած վիճաբանութիւնները եւ ընդունիլ ներկայացուած յայտագիրը, ուրիշներ ալ վիճաբանութեան շարունակութիւնը պահանջեցին: Դիւանիս պարտաւորութիւնն է ձեր ուշադրութեան ներկայացնել ասոնք եւ իմանալ Ժողովին կամքը: Կը խորհիմ որ եթէ ընդմիջումներ տեղի չունենային, արդէն հասած կ'ըլլայինք եզրակացութեան մը: Նոյն առաջարկները կը ներկայացնեմ դարձեալ, հարցնելով Ժողովիդ կամքը:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Բոլոր երեսփոխաններու կարծիքները իմացանք, կարեւոր եւ կենսական խնդիրներու մասին այս յայտագրին մէջ պէտք եղած բացատրութիւնները չտեսնելով, կարծիքներ յայտնուեցան, սակայն կը խորհինք որ արդէն Քաղ. Ժողովը երկու շաբաթ է վեր կազմուած է եւ ժամանակ չէ ունեցած ուսումնասիրելու գործերը: Ամէն անոնք որ կ'ուզեն գիտնալ [կրնան] գատ գատ Վարչութեան կարծիքը առնել եւ ուղղութիւն տալ, կարծեմ թէ վիճաբանութիւնը իր ընդհանուր գիծերուն մէջ աւարտած է, ուստի Քաղ. Ժողովը եթէ կ'ընդունի հարկ եղած մանրամասնութիւնները հաղորդել յառաջիկային, անմիջապէս կրնանք քուէի դնել:

ՁԱՅՆԵՐ.- Փակում, փակում:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Խօսիլ ուզողները 2-3 հոգի են, պէտք է իրաւունք տանք իրենց խօսելու:

¹²⁹⁹ Բնագրին մէջ սխալմամբ՝ *դոմբաց*:

Տ. Լ. ՍԱՎԱԹՃԵԱՆ.- Կրնանք իրաւունք տալ իրենց խօսելու տասնական վայրկեան, ես ալ համամիտ եմ որ խօսին:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ես ալ կը ձայնակցիմ տիար Գարաեանի, առանց սպասելու Քաղ. Ժողովին բացատրութեանց վստահութիւն տալու, պայմանով որ խիստ մօտ ատենէն յարմար ձեռով իր գաղափարը յայտնէ ազգին կենսական խնդիրներու մասին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խօսք ուզող երեսփոխաններն են տեսրք Տ. Մովսէսեան, Գալիկեան, Միրզախանեան:

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Պայմանաւոր վստահութեան քուէ չենք կրնար ընդունիլ: Երբ Քաղ. Ժողովի կազմութիւնը ստանձնելու յանդգնութիւնը ունեցանք, մեզի նշանաբան ընտրեցինք քիչ խօսիլ եւ շատ գործել: Ժողովը եթէ ուզէ, իր վստահութիւնը կը յայտնէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովի այս յայտարարութենէն յետոյ պարտաւոր եմ այլեւս դիմել ժողովիդ քուէին: Անոնք որ վստահութիւն կը յայտնեն Քաղ. Ժողովին, պէտք է իրենց քուէները տան:

(Ժողովը 2ի դէմ 42 քուէով վստահութիւն յայտնեց Քաղ. Ժողովին)¹³⁰⁰

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Ժողովիդ վստահութեամբ պատուուած՝ կրկին շնորհակալութիւն կը յայտնեմ: Աշխատութիւնը՝ մեզմէ, վստահութիւնը՝ ձեզմէ, իսկ յաջողութիւնը՝ Աստուծմէ կը սպասենք:

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԷՆ 4 ՊԱԿՍԱԾ ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Սեղանին վրայ գիր մը կայ Կրօն. Ժողովէն պակսած 4 անդամներու ընտրութեան մասին:
(Պատմէն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը կը հաւանի, Ս. Նախագահին կը գրենք որ ընտրելեաց ցանկի պատրաստութեան ձեռնարկէ, որպէսզի յառաջակայ նիստին կարելի ըլլայ ընտրութիւն կատարել:

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍՈՎԸ

Ս. ՆԱԽԱԳԱՀ.- Յայտնի է որ Հայաստան սովի տագնապին մէջ է: Բոլոր հայերու սիրտերը կը ճմուռն լսելով այն տխուր լուրերը, որոնք կը հասնին հայ եւ օտար աղբիւրներէ: Քաղ. Ժողովոյ որոշմամբ, անձամբ թաղերը պիտի պատիւն¹³⁰¹ քաջալերելու համար ժողովուրդը որ լիաբուն մասնակցին: Պիտի խնդրեմ որ բոլոր երեսփոխանները ըլլա՛յ իրենց ընտրական շրջանակներու մէջ, ըլլա՛յ Պոլսոյ մէջ, այս գործին գլուխ կանգնին եւ չզլանան իրենց քաջալերութիւնը: Այդ վստահութեամբ գործի կը սկսիմ:¹³⁰²

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 5.30ին)¹³⁰³

¹³⁰⁰ «Ժողովուրդի Ձայնը» (1042) կը նշէ թէ տաս երեսփոխաններ մեկնած էին արդէն քուէարկութենէ առաջ եւ թէ տակաւին ներկայ էին 52 երեսփոխաններ, որոնք մեծամասնութենէն աւելի թիւ մը կը ներկայացնէին: Նոյնպէս կը նշէ թէ երկու դէմ քուէարկողներն էին Գալիկեան եւ Միրզախանեան:

¹³⁰¹ Պատրիարքը կ'ուզէր թաղերը այցելել «սերմնցուի համար» («Ճակատամարտ», 1010/2831):

¹³⁰² Տեղին է հոս մէջբերել այս հատուածին վերաբերող «Ժողովուրդի Ձայնը»ի 1042) արձանագրութիւնը:

Ս. Պատրիարքը ժողովի փակման պահուն յայտարարեց թէ Հայաստանէն հասած աղեխարշ լուրերու վրայ, Քաղ. Ժողովը որոշած է հանգանակութեան մը ձեռնարկել՝ դիմելով ազգին ամէն դասակարգին, դարման տանելու համար տիրող սովին:

«Այս գործին գլուխը ես կը գտնուիմ եւ կոչում կ'ընեմ ձեզի որ իբրեւ ազգին ներկայացուցիչները ձեր աջակցութիւնը բերէք այս նուիրական գործին: Ամէն երեսփոխան իր շրջանակին մէջ պարտաւոր է ուժ տալու այս ձեռնարկին բարուր յաջողութեան»:

Բոլոր երեսփոխանք հաւանութիւն յայտնեցին:

¹³⁰³ «Ժողովուրդի Ձայնը» (1042) եւս կը նշէ ժողովին 5:30-ին փակուած ըլլալը, բայց «Ճակատամարտ» (1010/2831) յղում կ'ընէ 6:30-ի որպէս ատենի փակման ժամ:

[Համագգային Խորհուրդ]

20 Մարտ 1922

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Գեր. Ս. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան

Տեսարք Յար. Մօստիչեան, Մ. Նալբանտեան, Արամ Ֆընտըզեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան, Պատ. Սթամպօլ-յունեան, Յովհաննէս Գարտաշեան:

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Տ. Գէորգ Վրդ. Արսլանեան

1° Չմիւռնիոյ Առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ Եպ. Դուրեան 16 Մարտ 1922 եւ 663 համար գրութեամբ մը կը հաղորդէր թէ «Չմիւռնիոյ եւ շրջակայից մասին եւրոպական պետութեանց կողմէ ըլլալիք տնօրինութեանց առթիւ, տեղոյս յոյն հասարակութիւնը հելլենական դատին ոյժ տալու եւ այդ ուղղութեամբ ալ Փոքր Ասիոյ քրիստոնէից գոյութիւնը ապահովելու նպատակաւ կազմած ըլլալով Փոքր Ասիական Համաժողով անունին տակ մարմին մը, այս վերջնոյն կողմէ պատգամաւորութիւն մը ներկայացաւ մեզ եւ առաջարկեց որ տեղոյս հայութիւնն ալ իր գործօն մասնակցութիւնը ունենայ այդ ուղղութեամբ եւ իր կողմէ ալ ներկայացուցիչներ նշանակէ յիշեալ մարմնոյն մէջ»¹³⁰⁴

«Պատգամաւորութիւնը պարզած է նաեւ որ Փոքր Ասիական Համաժողովին պարտականութիւնը պիտի ըլլայ իր առաջադրած նպատակին հասնելու համար բարոյական եւ նիւթական ամէն աջակցութիւն ապահովել հելլեն գրաւման բանակին, եւ ի հարկին մասնաւոր պատուիրակութիւն մ'ալ դրկել Եւրոպա, այդ նպատակաւ տէրութեանց մօտ առանձին դիմումներ կատարելու համար»:

Տ. Ղեւոնդ Եպ. կը տեղեկացնէր թէ այս տեսակ առաջարկներ Աթէնք եւ թեմերն ալ եւ իրեն ալ ուղղակի եղած ըլլալով, ինքն ինքզինքն անիրաւասու համարելով ըսած էր թէ հրահանգ պիտի խնդրէր:

Եւ իր այս նամակով կ'ուզէր գիտնալ թէ ինքն ի՞նչ դիրք բռնելու էր:

Ժողովը նկատի ունենալով խնդրոյն մեծ կարեւորութիւնը եւ անոր ազգին ապագային եւ թրքական իշխանութեան տակ գտնուած հայութեան կեանքին համար ունեցած նշանակութիւնը, որոշեց դիմել Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէսզի ինքն գծէ հայոց համար գծուելիք ուղղութիւնը:

Հետեւաբար որոշեց հեռագրել Ղեւոնդ Եպ. Դուրեանի որ սպասէ նամակի եւ միեւնոյն ատեն որոշեց նամակով իմացնել, որպէսզի ոեւէ պատասխանատու քայլ չառնէ մինչեւ որ Ազգ. Պատուիրակութենէն,- որ միակ ձեռնահաս մարմին[ն] է այս մասին,- որոշ հրահանգներ չստանայ:

Միւս կողմէն Համագգային Ժողովը իրեն համար պարտականութիւն համարեց հեռագրել Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէսզի Ղեւոնդ Եպ. Դուրեանի նամակին պատասխանելէ առաջ սպասէ Համագգային Ժողովի նամակին, ուր պիտի պարզուէ[ին] ժողովին տեսակետները, որոշումը թողով Ազգ. Պատուիրակութեան: Համագգային Ժողովը պիտի բացատրէր այս առթիւ թէ հայ ժողովուրդը համակիր ըլլալով հանդերձ յունաց, այսպիսի ձեռնարկի մը մասնակցելով չէր կրնար Համաձայնական պետութեանց զայրոյթը իր վրայ հրաւիրել եւ Փոքր Ասիոյ հայերը վտանգել: Նոյնպէս Համագգային Ժողովը կը մտածէր թէ յոյները, նկատի առնելով մեր վիճակը, խստապահանջ չպիտի ըլլային:

2° Ս. Պատրիարք Հայրը ժողովին հաղորդեց թէ Յունաց Պատրիարքարանի կողմէ իրեն ներկայացուած էր հեռագիր յիշատակագիրի մը ծրագիրը, որ կարդացուեցաւ:

Այս յիշատակագրով Գերագոյն Ժողովի գումարման առթիւ կը պահանջուէր մեծ պետութիւններէն որ փոքրամասնութեանց իրաւունքի իբր մաս պաշտպանուէին նաեւ առանձնաշնորհները քրիստոնէայ հասարակութեանց:

¹³⁰⁴ Չմիւռնիոյ յոյները 1921-ի վերջերուն հիմնած էին Փոքր Ասիոյ Պաշտպանութեան Կազմակերպութիւն անունով գործող մարմին մը՝ գլխաւորութեամբ քաղաքին Բրիտոսթոմոս Քալաֆաթիս (1867–1922) առաջնորդին եւ քանի մը ուրիշներու: Կազմակերպութիւնը կը ջանար ոչ-յոյն գործակիցներ գտնել Չմիւռնիոյ, ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիոյ այլ շրջաններու մէջ բնակող քրիստոնէայ տարրերէ: Յունաց Եկեղեցին սրբացուցած է կորովի առաջնորդը, որ 1922-ին Չմիւռնիոյ առումէն ետք մերժելով քաղաքէն հեռանալ՝ մարտիրոսացած էր թուրք խուժանին ձեռքով:

Այս թուղթին տակ կ'ուզեին որ մեր հոգեւոր պետերն ալ ստորագրէին եւ երկու ազգերու մէջ կրկին համագործակցութիւն մը ստեղծուէր:

Համագգային Ժողովը չմերժելով հանդերձ համագործակցութեան գաղափարը, այս յիշատակագիրը աւելորդ համարեց ստորագրել, նկատի առնելով թէ արդէն հայոց կողմէ աւելի կարեւոր բաներու համար դիմում եղած ըլլալով, այս դիմումը կը տկարացնէր նախորդ դիմումը:

Հետեւաբար Ս. Պատրիարք Հօրմէն խնդրուեցաւ յարմար եղանակով մը առանց վշտացնելու մերժել:

3° Ս. Պատրիարք Հայրը հաղորդեց թէ Զադ. Ժողովը որոշած է Ելեւմտից Կեդր. Մարմինը եւ Խնամատարութիւնը իրարու միացնել եւ կ'ուզէր գիտնալ թէ այս մասին ոեւէ առարկութիւն կա՞ր:

Արիի. Նազլեան Գերապայծառ եւ Փրոֆ. Չ. Պէզնեան ոեւէ անպատեհութիւն չտեսան այս միացման մէջ:

4° Կարդացուեցան ի տեղեկութիւն Պեղծիքայի դեսպանատան 9 Մարտ թուակիր եւ Ֆրանս. Բարձր Զոմիսէրէն 16 Մարտ թուակիր գրութիւնները, որոնք կը հաղորդէին Մարտ 3 թուակիր առ արտաքին գործոց նախարարները իրենց ներկայացուցած պետութեանց երեք հոգեւոր պետերու կողմէ մատուցուած գիրին ստացուած եւ դրկուած ըլլալը:

— • —

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 24 Մարտի [1922])

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ **Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ. [ՆԱՐՈՅԵԱՆ]**
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ **ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ**

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 30 երեսփոխանաց, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 51ի: Կարդացուեցաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը եւ վաւերացաւ առանց դիտողութեան:)

ԲԱՏԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆՔ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարք Հայրը այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը հաղորդած է մասնաւոր գրով մը: Ահաւասիկ իր նամակը:

(Պատճեն)¹³⁰⁵

Այս պատճառաւ իբրեւ երիցագոյնը ներկայ եկեղեցականներու Տ. Մեսրոպ Ս. կը նախագահէ:

Նոյնպէս Տ. Գնէլ Ս. Պուկարիա ճամբորդութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն կը բացակայի: Կ'արձանագրենք զինքը օրինաւոր բացակայ:

ՀԱՆՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՊԷՇԻՔԹԱՇԷ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պեշիքթաշի ժողովրդեան կողմէ ներկայացուած է հանրագրութիւն մը, զոր կարդալու առիթ չունեցանք քանի մը նիստէ ի վեր, դիւանական գործողութեանց որոշեալ ժամը լրացած ըլլալուն համար: Այս հանրագրութիւնը, որ քսան ստորագրութիւն կը կրէ, վաւերացած է թաղ. խորհուրդէն:

(Պատճեն)¹³⁰⁶

Տ. Ս. ՏԻՕՆԵԱՆ.- Ես պիտի առաջարկեմ որ այս հանրագրութիւնն ալ դրկուի Կալուածոց Դիւանին, որ արդէն կ'ուսումնասիրէ ազգային *վարք*ներու վերաբերեալ խնդիրները, տեղեկագիր մը բերելու համար այս ժողովին:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Առանց Վարչութեան քննութեան չենք կրնար յանձնել Կալուածոց Դիւանին: Կ'առաջարկեմ յղել Քաղ. Ժողովին:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Այս հանրագրութիւնը Դեկտ. 30 թուականը կը կրէ եւ ինչպէս կ'երեւայ, բաւական ուշ եկած է այստեղ: Մենք այս մասին կրնայինք նախորդ Վարչութեան պատասխանը առնել. ուստի պէտք է յղել նոր Քաղ. Ժողովին, որպէսզի պատասխանը բերէ:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Կրնանք յղել ստիպողաբար արդիւնքը բերելու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը յղենք Վարչութեան:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԶԱՂ. ԺՈՂՈՎԷՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովի անդամներէն Պ. Ս. Քարեան հրաժարական տուած է անդամակցութենէ, կը յանձնենմ ձեր ուշադրութեան:

¹³⁰⁵ Պատրիարքը «պաշտօնական գրառումներ» կը ներկայացնէր իբրեւ պատճառ իր բացակայութեան («Ժողովուրդի Ձայնը», 25 Մարտ 1922, 1054):

¹³⁰⁶ Հանրագրութեան հեղինակները «կը բողոքէին Կարապետ Գալֆայի կողմէ Սկիւտար գտնուած եւ ազգին *վարք* եղած 160,000 կանգուն հողին ազգ. իշխանութիւններու զանցառութեան պատճառով կորստեան վտանգին ենթարկուած ըլլալուն դէմ» («Ճակատամարտ», 1022/2843): Յաւելուածաբար՝ հողը կը գտնուէր Սկիւտարի հայկական վանքին *պատը* կամ այգին, որուն վրայ կառուցուած էր նաեւ աղբիւր մը, որ նոյնպէս կորստեան կը մատնուէր: Նաեւ կը յայտնուէր. «Կառավարութիւնը կ'ուզէ տէր դառնալ այդ *միւսթեսնա վարք*ին [տրագերծ անփոխանցելի գոյքին- Վ.Դ.], ուրկէ գոյացած հասոյթը կը յատկացուէր Պեշիքթաշի աղքատաց պէտքերուն» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1054):

(Պատճեն)¹³⁰⁷

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Կանոն է որ ընտրություն, վաւերացում եւ հրաժարական մեծամասնութեան ներկայութեան նկատողութեան առնուի, ուստի սպասենք որ մեծամասնութիւն ներկայ գտնուի:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ինչպէս գիտէք, այս ժողովը Քաղ. Ժողովի անդամները զատ զատ չքուէարկեց այստեղ, այնպէս որ ռեւէ անդամ իրաւունք չունի հրաժարական բերելու: Այս հրաժարականը պիտի տրուի Քաղ. Ժողովին եւ հոն ատենապետը համաձայնելով իր ընկերներուն հետ հրաժարականը կ'ընդունին եւ նոր մը կ'ընտրեն ու կը ներկայացնեն եւ կամ ժողովիս կ'ըսեն որ դուք ընտրեցէք: Պ. Քարեանի հրաժարականը այստեղ բերուելով օրինական ձեւը ընտրուած չէ, հետեւաբար՝ որպէսզի նախապէս ընդունուած սովորութիւնը շարունակուի, կ'առաջարկեմ որկել Վարչութեան, որ մերժէ կամ ընդունի եւ այս վերջին պարագային նոր անդամը ներկայացնէ վարչապետը Ազգ. Ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս հրաժարագիրը որկուած է Քաղ. Ժողովի նախագահին անունով եւ անոր կողմէ յանձնուած է մեզի: Դիւանս կ'ուզէ հասկնալ այս մասին ժողովի տրամադրութիւնը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Վերջին անգամ, նախորդ Քաղ. Ժողովին կողմէ հրաժարեալ անդամներու տեղ նորեր առաջարկուեցան եւ այս ժողովէն ընդունուեցան: Այս հրաժարականն ալ Քաղ. Ժողովէն ընդունուելու պարագային, կրնան անոնց տեղ նորեր առաջարկել:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը այս անգամ ընտրուեցաւ ո՛չ թէ վարչապետական դրութեամբ, այլ՝ ընտրելով մէկը, որ ցանկը պատրաստելու պաշտօն ունենայ, եւ այդ ցանկը հոս որկուեցաւ ու ընտրութիւնը այս ժողովը կատարած եղաւ: Հետեւաբար, պէտք է այստեղ նկատողութեան առնել խնդիրը եւ հետեւանք տալ: Պ. Քարեան իր հրաժարագրին մէջ այնպիսի խնդիրներ յարուցած է, որ չեմ կարծեր թէ հրաժարականը ընդունելէ զատ միջոց ունենանք, այնպէս որ կ'առաջարկեմ ընդունիլ այս հրաժարականը:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ օրակարգ անցնել եւ երբ մեծամասնութիւն ներկայ գտնուի, այն ատեն նկատողութեան առնել:

Տ. Յ. Զ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կ'առաջարկեմ հրաժարականը յղել նախ Քաղ. Ժողովին, որպէսզի իր կարծիքը յայտնէ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի որ խնդիրը կը պատկանի Քաղ. Ժողովի մէկ անդամի հրաժարականին, դիւանս պէտք կը տեսնէ որ մեծամասնութեան ներկայութեան նկատողութեան առնուի այս խնդիրը:

ԿՐՕՆ. ԺՈՂՈՎԻ ԳԻՐԸ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կրօն. Ժողովը գիր մը ունի, որ կը յանձնեմ ձեր ուշադրութեան:

(Պատճեն)¹³⁰⁸

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գրով կ'առաջարկեն որ Քաղ. Ժողովի գիրը որկուի իրենց, որպէսզի ներկայացնեն իրենց դիտողութիւնը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Խնդիրը օրակարգ անցնելէ յետոյ, ինչպէ՞ս կը փոխէք եւ տարբեր կարգադրութիւն կ'ընէք: Եթէ այս ժողովը ուզէ իսկ այդպիսի փոփոխութիւն մը ընել, ըստ ներքին կանոնագրի 3-4 ամիսէն առաջ չի կրնար ընել: Դիւանը չի կրնար այսպիսի առաջարկ մը ընել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խնդիրը օրակարգէն հանած չենք եւ այդպէս առաջարկութիւն ալ չկայ: Կրօն. Ժողովը կ'ըսէ որ այս խնդրոյն համար իր կարծիքն ալ ուզուի եւ բերուի այս ժողովին: Ես այսպէս կը հասկնամ այս գիրը:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Ինչպէս կը յիշեն ժողովականք, նախորդ Քաղ. Ժողովը երբ այս խնդիրը բերաւ,

¹³⁰⁷ «Պ. Քարեան կը հրաժարէր դիտել տալով որ ազգ. դատին հետապնդման գործը զանազան մարմիններու տրուած է, որոնք իրարու ներհակ ուղղութեամբ կը գործեն, եւ նոր վարչութիւնն ալ իւրացուցած է [այս գործելակերպը]» («Ճակատամարտ», 1022/2843):

¹³⁰⁸ Կրօնական Ժողովին անունով հարց կը տրուէր. «Ինչո՞ւ մայր դիւանը Դատաստ. Խորհուրդի կազմութեան մասին եղած հարցումը միայն Քաղաք. Ժողովին որկած է, մինչդեռ ժողովը որոշած է Վարչութեան որկել, որուն մաս կը կազմէ Կրօն. Ժողովը: Կրօն. Ժողովը կ'առաջարկէր որ այդ հարցումը իրեն ալ ուղղուի, իր տեսակէտը պարզելու համար» («Ճակատամարտ», 2843): Այսպէս կը հասկցուի թէ ներկայացուած գիրով Կրօն. Ժողովը կը փափաքէր Ազգ. Ժողովի կարծիքն ստանալ ամուսնական խնդիրներու մէջ Կրօն. Ժողովի իրաւասութեան մեկնաբանութեան առթիւ («Ժողովուրդի Ձայնը», 1054):

եկեղեցականները խնդիր ըրին ու ըսին թե առանձինն պիտի բերեն իրենց տեսությունը, բայց այս ժողովը մերժեց եւ Քաղ. Ժողովի գիրը կարդալ յետոյ խնդիրը օրակարգ անցուց. այսինքն՝ ուզեց որ ինք որոշում մը տայ: Այս վիճակին մէջ այլեւս խնդիրը դարձեալ Կրօն. Ժողովին դրկել աւելորդ է: Իրենք այս ժողովին մէջ իբրեւ եկեղեցական անդամ կրնան խօսիլ:

Տ. Գ. Ծ.Վ. ԱՐՄԼԱՆԵԱՆ.- Անցեալ նիստերէն մէկուն որչափ որ այս խնդրոյն մէջ բողոքի ձայներ բարձրացուցինք, սակայն անոնք անլսելի մնացին ու առանց մեր նկատողութիւնը լսուելու, անմիջապէս օրակարգ անցաւ խնդիրը: Մենք օրէնքի հակառակ կը նկատենք այս ընթացքը, որովհետեւ օրէնքը կ'ըսէ որ երբ Կրօն. եւ Քաղ. Ժողովները տարակարծիք կը գտնուին իրենց մէջ խնդրոյ մը մասին, խնդիրը կը տարուի Ազգ. Ժողովին. հետեւաբար, այս խնդիրն ալ պէտք է բերուէր հոս այս ձեւով եւ օրակարգի անցնէր, մինչդէռ մեր Կրօն. Ժողովին հետ այդ մասին Քաղ. Ժողովը ռնէ խորհրդակցութիւն չէ կատարած: Երբ գործը այս վիճակին մէջ է, ժողովը ինչպէ՞ս խնդիրը կ'իւրացնէ եւ օրակարգ կ'անցնէ: Մեր դիտողութիւնը այս է եւ կու գանք հաղորդել թէ Կրօն. Ժողովը իր տեսութիւնները ունի, պէտք է թողուք որ պարզենք անոնք, թերեւս կարելի ըլլայ որոշ համաձայնութեան մը գալ: Եթէ ժողովը պիտի բռնադատէ մեզի որ իբրեւ օրակարգի խնդիր մասնակցինք վիճաբանութեան, այժմէն կ'ըսենք որ ճիշդ չէ ասիկա:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը փափաքիմ այս խնդրոյն ինչպէս օրակարգ անցնելու մասին բացատրութիւն մը տալ. թերեւս լուսաբանութեան համար օգտակար ըլլայ:

Երբ Տր. Թիւեանի հարցման պատասխանը բերուեցաւ Քաղ. Ժողովէն, եկեղեցական հայրերու կողմէ դիտողութիւններ եղան թէ իրենց հետ համախորհուրդ նկատողութեան չէ առնուած այդ խնդիրը, բայց այդ պահուն երեսփոխաններէ ռմանք, որոնց մէկ քանիին անուններն ալ կը յիշեմ, ըսին թէ կ'իւրացնեն այդ խնդիրը: Նոյնիսկ ըսուեցաւ որ գրաւոր բերուի եւ յետոյ աւելորդ դատուեցաւ եւ այսպէս ժողովը իւրացուց այդ խնդիրը եւ օրակարգ անցուց, այնպէս որ Քաղ. Ժողովի պահանջմամբ չէր որ դիւանս յայտարարեց խնդրոյն օրակարգ անցած ըլլալը:

Տ. Գ. Ծ.Վ. ԱՐՄԼԱՆԵԱՆ.- Վարչութեան երկու ժողովներուն մէջ Սահմանադրութեան մէկ յօդուածը մեկնաբանելու խնդիր գոյութիւն չունի:

ՏՐ. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Երեսփ. Ժողովը այս խնդիրը նկատողութեան պիտի առնէ ո՛չ թէ [իբրեւ] Խառն Ժողով: Եկած խնդիր մը, այլ՝ երեսփոխաններու կողմէ առաջարկուած խնդիր մը եւ այն ատեն եկեղեցական հայրերը ամէն իրաւունք ունին իրենց դիտողութիւնները ընելու, ուստի պէտք է վերջ տանք եւ անցնինք ուրիշ խնդիրներու:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՇԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ եկեղեցական հայրերու դիտողութիւնը ճիշդ է, որովհետեւ այս տեսակ խնդիրներու մէջ երկու մարմիններու իրաւասութիւնը ճշդուած է օրէնքով. պէտք է այդ իրաւասութիւնը յարգուի, ինչ որ դժբաղդաբար չէ յարգուած եւ Կրօն. Ժողովն ալ իր կարծիքը պէտք է բերէ: Այս կերպով վեճ, եւն. կը վերնայ վերջնականապէս:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Իրողութեան հակառակ խօսքեր ոճիր [են] պարգապէս եւ Արսլանեան Վ.ի խօսքերը իրողութեան բոլորովին հակառակ [են]: Երբ նախորդ Քաղ. Ժողովը Դատաստ. Խորհուրդը կազմելու պէտք տեսաւ, խնդիրը տարաւ. Խառն Ժողովին, ինչպէս կը տրամադրէ Սահմանադրութիւնը:

Հոն հարց ծագեցաւ թէ Դատաստ. Խորհրդոյ կողմէ տրուած վճիռները Կրօն. Ժողովի՞ կողմէ պիտի քննուին, թէ Խառն Ժողովի: Քաղ. Ժողովը ըսաւ որ այդ խնդիրը լուծենք, յետոյ ընտրենք Դատաստ. Խորհուրդը եւ ցոյց տուաւ որ Մեսրոպ Եպսկ.ի տեղապահութեան օրով, Դուրեան Ս.ի Կրօն. Ժողովոյ անդամակցութեան ատեն, այս խնդիրն ալ սկզբունքով լուծուած, բայց յետոյ չէր գործադրուած: Եկեղեցական անդամները ըսին թէ չեն կրնար թոյլ տալ, թէ իրենք այդ տեսակետը չեն կրնար ընդունիլ, որովհետեւ ամուսնութիւնը լուծելու իրաւունքը Աստուծոյ կողմէ իրենց յանձնուած է եւ Կաթողիկոսն ալ, որ եկեղեցւոյ պետն է, իրենց յանձնած է այս գործը: Պատասխանեցինք թէ իրենցմէ առաջ, ասկէ 5 տարի 8 տարի առաջ, Խառն Ժողովի մէջ այս մասին որոշում տրուած է եւ յետոյ արդի պատրիարքի[ն] օրով այդ որոշումները անգործադրելի մնացած են թերեւս անուշադրութեան պատճառաւ եւ անցած է այսպէս: Մենք տիար Գարսեանի հարց տուինք թէ քանի որ Խառն Ժողովի մէջ այս մասին որոշում կայ տրուած, ինչո՞ւ չէ գործադրուած, մեզի պատասխանեց թէ եկեղեցականները հակառակեցան:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ այսպէս է, ինչո՞ւ ձեր պաշտօնավարութեան օրով խնդիրը հոս չբերիք:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (շարունակելով) Մենք ըսինք այն ատեն որ մեր մէջ անհամաձայնութիւն կայ, բայց

դուք չուզեցիք լսել: Ուրեմն Դատաստ. Խորհուրդ կազմելու գաղափարեն հրաժարեցանք ու ըսինք թե այս պայմաններու մէջ չենք կրնար կազմել Դատաստ. Խորհուրդը ու առաջարկեցինք խնդիրը տանիլ Ազգ. Ժողովին: Իրենք ըսին որ հարկ չկայ ասոր ու մենք բերինք ներկայացուցիչներ իրենց այն հին արձանագրութիւնները, որոնք չեն գործադրուած: Իրենք նեղը մնացին, երբ տեսան թե իրենց արարքը ապօրէն է, ու դարձեալ առաջարկեցինք իրենց որ կա՛մ իրենք դիմեն, կա՛մ մենք դիմենք Ազգ. Ժողովին, ու ես մտադիր էի մինչեւ որ խնդիրը իր լուծումը չգտնէր այստեղ, չընտրէր Դատաստանական Խորհուրդը: Երբ Գեորգ Վ. կ'ըսէ թե Կրօն. Ժողովի հետ այս մասին խորհրդակցութիւն չէ եղած, հարկ կը տեսնեմ այս բացատրութիւնը տալու:

Տ. Գ. Ծ.Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ.- Խօսքը մեր Կրօն. Ժողովի վրայ է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- (շարունակելով) Ահաւասիկ թե ի՛նչ էր պատճառը որ Վարչութեան երկու մասերուն մէջ անհամաձայնութիւն գոյացաւ եւ չկրցինք ընտրել Դատաստ. Խորհուրդը: Յետոյ ես ճամբորդութեամբ քանի մը շաբաթ բացակայեցայ, վերադարձիս ընկերներս դիտել տուին որ խնդիրը պահելով օրակարգի մէջ, Դատաստ. Խորհուրդ մը ընտրած են գործերու շարունակութեան համար: Ի՛նչ կրնայի ըսել, երբ մեծամասնութիւնը այսպէս յարմար դատած էր: Ահաւասիկ պատճառները Վարչութեան երկու մասերուն մէջ գոյացած անհամաձայնութեան եւ ասոր հետեւանքով Դատաստ. Խորհրդոյ ընտրութիւն տեղի չունենալուն: Բայց կէտ մը կայ հիմա, որուն վրայ կը հրաւիրեմ ձեր ուշադրութիւնը: Եթէ երկու ժողովները չկրցան համաձայնիլ, ո՞վ կ'արգիլէ այս ժողովը որպէսզի օրէնքին մէկ յօդուածը մեկնաբանէ: Մեր պաշտպանածը ճիշդ այս տեսակէտն էր եւ հարկ դատեցի այս բացատրութիւնը տալ, հասկնցնելու համար թե խորհրդակցութիւն կատարած ենք թե ոչ: Ահաւասիկ այս [են] խնդրոյն պարագաները եւ օրակարգ անցնելու պատճառները:

Տ. Գ. Ծ.Վ. ԱՐՍԼԱՆԵԱՆ.- Մենք դիտողութիւն ըրինք այն պատճառով որ Տր. Թիւլեանի հարցումը կը վերաբերէր Դատաստ. Խորհրդոյ ընտրութեան կամ ոչ ընտրութեան խնդրոյն, մինչդեռ օրակարգ անցած է ուրիշ խնդիր մը, որու մասին ինչ որ կարգադրուեցաւ ժողովով, անիկա կը հաղորդենք:

Տ. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՄԿ.- Տիար Տ. Մովսէսեանի ըսածներուն պատասխաններ ունիմ, բայց երբ օրակարգի մէջ կարգը գայ, այն ատեն պիտի խօսինք:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Նախորդ Քաղ. Ժողովը այս խնդիրը յուզեց եւ օրակարգ անցաւ: Երբ կարգը գայ Կրօն. Ժողովի ներկայացուցիչը կ'ելլէ կը խօսի նոյն ժողովի տեղեկագրին վրայ, ուստի կ'առաջարկեմ փակել այս խնդիրը այլեւս:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ հակառակ կարծիք չկայ, կ'անցնինք ուրիշ խնդրոյ:

ՆԵՐՔԻՆ ԿԱՆՈՆԱԳԻՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎՈՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Գիտէք որ ասկէ առաջ յանձնաժողով մը կազմած էինք Ազգ. Ժողովի ներքին կանոնագրութեան պատրաստութեան համար: Յանձնաժողովը իր աշխատութիւնը աւարտած ըլլալով, նամակով մեզի դրկած է նոյն կանոնագրի ծրագիրը, որուն յօդուած առ յօդուած ժողովին մէջ քննութիւնը շատ ժամանակ պիտի առնէ: Ուստի դիւանս խորհեցաւ տպագրել զայն եւ ցրուել բոլոր երեսփոխաններուն, որպէսզի զգուշութեամբ կարդան եւ յետոյ իրենց դիտողութիւնները գրաւորապէս հաղորդեն դիւանիս, որ անոնք նկատողութեան առնուին եւ սրբագրութեան կարօտ կարելու յօդուածները բերեն ժողովիս քննուելու համար, որովհետեւ, ինչպէս ըսի, այսքան ընդարձակ գրութեան մը ժողովիս մէջ քննութիւնը դիւրին չպիտի ըլլայ, երբ մենք նոր ներքին կանոնադրութիւնը գործադրելու այնքան պէտք ունինք:

Օրակարգ անցնելու համար քանի մը երեսփոխան կը պակսի տակաւին, ուստի պահ մը դադար կ'ընենք:

ՕՐԱԿԱՐԳ Ա.

ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԿՐԾՆ. ԺՈՂՈՎԷՆ ՊԱԿՍԱԾ 4 ԱՆԴԱՄՆԵՐՈՒ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- 51 ժողովականներ ներկայ են, ուստի կրնանք ձեռնարկել քուէարկութեան:

(Քուէհամարի քննիչ կարգուեցան տեարք Յ. Մինասեան, Գ. Շէիրիկեան¹³⁰⁹ եւ քուէարկութեան արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

Թիւ քուէարկուաց՝ 49

¹³⁰⁹ Ատենագրողը դատարկ միջոց մը ձգած է՝ հետագային աւելցնելու քուէհամարի եւս մէկ կամ երկու քննիչի անուն:

Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Արշարունի	46
Տ. Մեսրոպ Եպսկ. Նարոյեան	41
Տ. Տրդատ Քինյ. Պօյաճեան	40
Տ. Տաճատ Քինյ. Փաշաեան	29

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Քուէարկութեան մասնակցեր են 49 երեսփոխաններ, ուրկէ կը հասկցուի որ այդ միջոցին 49 երեսփոխան ներկայ էր այստեղ եւ հետեւաբար մեծամասնութիւն չկար:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Եթէ խնդիրը ընտրութեան մասին է, 51 ներկաներու վրայ ընտրուածները առնուազն 27 քուէ պէտք է առնեն: Այս հաշուով բոլոր ընտրուածները օրինաւորապէս ընտրուած են եւ դիտողութեան տեղի չկայ:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- 36 քուէէն պակաս ստացողները օրինաւորապէս ընտրուած չեն նկատուիր:

ՉԱՅՆԵՐ.- Օրէնքով սահմանուած [են] 36 քուէի պէտք եղած խնդիրները. դիմեցէք ներքին կանոնագրութեան:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես 51 երեսփոխանի կոչում ըրի եւ անոնցմէ 49ը պատասխանեցին եւ 2ը չպատասխանեցին: Չեմ գիտեր թէ անոնք մեկնա՞ծ էին, ուրի՞շ սրահի մէջ էին, թէ ոչ այստեղ կը գտնուէին ու չպատասխանեցին: Արդեօք իրաւունք չունէի՞ն չպատասխանելու: Դիւանս այս տեսակէտով օրինաւոր կը նկատէ կատարուած ընտրութիւնը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես չէի ուզեր յուզել այս խնդիրը, բայց քանի որ պաշտօնակից մը մատնանշեց, պէտք կը զգամ ըսելու որ այն որ քուէարկութեան չի մասնակցիր, սպիտակ քուէ կու տայ, ինչպէս ես այնպէս ըրի: Ներկայութիւնը տարբեր բան է, չմասնակցող տարբեր բան. այսինքն՝ եթէ 40 երեսփոխան ալ պակսի, դարձեալ տարբերութիւն մը չպիտի՞ ընէ: Իսկ եթէ օրինական պիտի ըլլանք, ասիկա տարբեր բան է:

Տ. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Ներքին կանոնագրով երկու տեսակէտով ալ ընտրութիւնը օրինաւոր է, որովհետեւ ներքին կանոնագիրը նախ ընտրուած երեսփոխաններու կէսէն մէկ աւելիին ներկայութեամբ գումարուած նիստը օրինաւոր կը նկատէ եւ երկրորդ՝ ընտրութեան համար անոր որոշող ձայնի մեծամասնութիւնը կը պահանջէ: Այս երկու պարագան ալ գոյութիւն ունի: Սակայն կ'ըսուի որ եթէ 40 երեսփոխան ալ պակսի, ընտրութիւնը օրինաւոր կրնա՞յ ըլլայ: Այս պարագային ընտրութեան առթիւ որոշող ձայներու միութիւն չի կրնար գոյանալ, հետեւաբար այս դիտողութիւնն ալ աւելորդ է:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Խնդիրը այնքան կնճռոտելու պէտք չկայ: 51 քուէարկուներէ 2ը քուէ չտուին եւ 49 հոգի մասնակցեցան: Ինչո՞ւ քուէ չտուին, չենք գիտեր, ուրիշ ատեն ալ այսպէս եղած է ու կ'եզրակացնենք թէ այս ընտրութիւնն ալ օրինաւոր է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ժողովին բացարձակ մեծամասնութիւնը 71 ըլլալով, 36 քուէով մեծամասնութիւն կը գոյանայ, բայց երբ ժողովը 71ի տեղ 51ով նիստ կը գումարէ, պէտք է նոյնչափ թիւով անդամներու ներկայութեան քուէարկութիւն կատարէ. ճշմարտութիւնը այս է:

Տ. ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԲՆՆՅ. ՀԻՍԱՐԼԵԱՆ.- Ձեր ընտրութեան եւ պաշտօնավարութեան ատեն այսքան խղճմտութիւն ցոյց չտուիք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս ընտրութեան օրինաւորութիւնը ժողովիդ ուշադրութեան ներկայացուցի: Մեծամասնութիւնը վաւերական կը նկատէ ընտրութիւնը, ուստի կ'անցնինք օրակարգի Բ. խնդրոյն, զոր շատ կարեւոր կը նկատենք եւ քանի որ այս նիստը ըստ ներքին կանոնագրի մեր վերջին նիստը պիտի ըլլայ, պէտք է նկատի առնենք:

ՕՐԱԿԱՐԳ Բ.

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻԲԻ ՏՈՒՐԲԻ ՕՐԷՆՔԻՆ

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ներքին կանոնագրի այն տրամադրութիւնը, որու համաձայն այս նիստը պիտի ըլլայ մեր վերջին նիստը, այն նկատումով եղած է, որ մինչեւ տարեշրջանի սկզբնաւորութիւնը երեսփոխանական ընտրութիւնները կատարուին ամբողջական. ուստի, նոյնիսկ այդ տեսակէտով, Հայրենիքի Տուրքի կանոնագրին քննութիւնը անհրաժեշտ է:¹³¹⁰

¹³¹⁰ Ներքին կանոնագիրը կամ կանոնադրութիւնը իր առաջին յօդուածով կը սահմանէր հետեւեալը.

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ծրագիրը քանի մը օր առաջ դրկուած է արդէն բոլոր երեսփոխաններու[ն], հետեւաբար անոնք որ թեր ու դէմ պիտի խօսին, թող արձանագրեն իրենց անունները:¹³¹¹

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը նախորդ Քաղ. Ժողովին կողմէ բերուած էր. խնդիր է թէ օրուան Քաղ. Ժողովը կիւրացնէ՞ այս ծրագիրը, որովհետեւ հակառակ պարագային՝ պաշտպանող չպիտի գտնուի:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Այս նախագիծը Քաղ. Ժողովին դրկուելէ յետոյ, այստեղ Նախաձեռնութեան Դիւանին նախաքննութենէն անցած եւ դարձած է այլեւս Երեսփ. Ժողովի սեպիականութիւն, հետեւաբար Քաղ. Ժողովը պէտք զգաց խնդրելու, որ փութացնէ այս հարցի քննութիւնը: Այս պահանջման մէջ անպատեհութիւն մը չտեսնուեցաւ: Քաղ. Ժողովը կը ցանկայ որ այս խնդիրը չձգձգուի այստեղ եւ լուծման համար լաւագոյն ձեւ մը տրուի:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչը իր կարծիքը բացորոշ կերպով յայտնեց ու ըսաւ թէ Քաղ. Ժողովը իր կարծիքը պիտի յայտնէ այս խնդրոյն մէջ, բայց ասիկա բաւական չէ. պէտք է ըսեն թէ այս ծրագիրը կ'ընդունին՞, թէ նախորդ օրէնքին մէջ առաջարկուած փոփոխութիւններու պէտք չունին:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Երբ ետ չեն պահանջեր օրինագիծը, ըսել է համամիտ են, ուստի պէտք է փութով եզրակացութիւն մը հանեն:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Երկու օրինագիծերը էութեամբ իրարմէ կը զանազանուին եւ ըստ էութեան իրարու հակոտնեայ են: Պէտք է ըսէ Քաղ. Ժողովը թէ ասոնցմէ որը կը նախընտրէ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Օրինագիծ մը կայ մէջտեղ, որուն վրայ զադափար մը կազմելու համար նախ ընդհանուր կերպով կարծիքներու փոխանակութիւն պիտի կատարուի: Օրէնքին սկզբունքը ընդունուած է ասկէ առաջ. հոս խորհրդակցութեան նիւթ ըլլալիք խնդիրները Նախաձեռնութեան Դիւանէն առաջարկուած սրբագրութիւններ են: Կրնայ ըլլալ որ Ժողովը թէ՛ նախորդ օրէնքին վրայ եղած փոփոխութիւնները եւ թէ՛ Նախաձեռնութեան Դիւանի[ն] սրբագրութիւնները չ'ընդունիր եւ պարապ տեղը վիճաբանութիւն տեղի կ'ունենայ:

Ուստի անկէ առաջ մեզի համար կարեւոր եղածը այն է, որ բացատրութիւն մը տրուի թէ նախորդ օրէնքին գործադրութեան համար ի՞նչ դժուարութիւններ գտնուեցան եւ ի՞նչ պատճառաւ այս փոփոխութեան պէտք տեսնուեցաւ: Այս տեղեկութիւնը առնուելէ յետոյ միայն կարելի պիտի ըլլայ հասնիլ որոշ եզրակացութեան մը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու առաջարկ կայ: Կ'առաջարկուի ծրագրին յօդուած առ յօդուած քննութեանը սկսիլ, իսկ ոմանք ընդհանուր դիտողութիւններ ընելու պատեհութիւն կը պահանջեն: Անոնք որ առաջին կամ երկրորդ ձեւը կ'ուզեն ընտրել, ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

(Ժողովը 15ի դէմ 19 քուէով որոշեց նախ ընդհանուր վիճաբանութիւն կատարել եւ յետոյ յօդուած առ յօդուած քննել ծրագիրը:)

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ուրեմն նախ եւ առաջ լսենք Վարչութիւնը եւ յետոյ խօսինք:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այստեղ մեր ձեռքը կը գտնուի 3 թուոյթ: Մէկը 1919ին վաւերացած Հայրենիքի Տուրքի օրէնքն է, որ մեր քննութեան ընդհանուր հիմ պիտի ծառայէ իբրեւ այս Ժողովէն վաւերացած օրէնք. երկրորդ՝ Քաղ. Ժողովէն պատրաստուած օրինագիծ մը եւ երրորդ՝ Նախաձեռնութեան Դիւանի ծրագիրը: Չորրորդ գրութիւն մ'ալ այն բաղդատական ցուցակն է, որ բաւական կը լուսաբանէ թէ Հայրենիքի Տուրքէն ինչ գանձուած է մինչեւ հիմա:

Այս բաղդատական ցուցակը տիտուր եզրակացութեան մը կը հասցնէ մեզի, որովհետեւ ընդհանուր կերպով երեւան կու գայ որ Հայրենիքի Տուրքի հաստատութեան առաջին երկու տարիներու ընթացքին, երբ հայ Ժողովուրդը իր որբերուն համար կարելին ընելու պատրաստակամութիւն կը ցցնէր, 10[.000]-էն 11,000 անհատներ հազիւ մասնակցեր են, բայց հարկատուներու թիւը 10,000ը չէ անցեր: Թէեւ բաղդատական ցուցակը

Կ. Պոլսի Պատրիարք Բարձրաշնորհ Սրբազանը՝ իբրեւ նախագահ՝ զազգային Ժողովը կը բանայ մայիսի առաջին եօթնեկին մէջ:

... Ատենական շրջանը մարտի վերջերը կը լմնայ, յորում Ժողովը կը փակուի, յորում սահմանադրապէս լուծանելի երեսփոխանաց պաշտօնը կ'աւարտի, եթէ Ժողովին մասնակի վերանորոգումը այն տարւոյն հանդիպի:

Նոր ընտրութիւնը՝ ժամանակին սկսելով ապրիլին կ'աւարտին (Կանոնադրութիւն, 1):

¹³¹¹ Քաղաքական Ժողովին առաջարկած եւ Նախաձեռնութեան Դիւանին կողմէ որպէս հակառաջարկ խմբագրուած ծրագրին կամ նախագիծին համար տեսնել Յաւելուած 181:

թաղերու մէջ 73ի եւ կեդրոնին մէջ 64ի կը բարձրացնէ յանձնառութիւն ստանձնողներու թիւը, սակայն ընդհանուր քննութիւն մը բաւական է հաստատելու թէ 65-70ի համեմատութիւնը ճիշդ չէ եւ Հայրենիքի Տուրքը դրուած է ոչ յաջող պայմաններու մէջ: Պաշտօնական շրջանակներու արձանագրութիւններ ցոյց կու տան թէ Պոլսոյ հայ բնակչութեան թիւը 150,000ի հասեր է. այս թիւը նոյնիսկ 100,000 հաշուելով, երբ ասոնցմէ 10,000ը մասնակցեր է միայն, համեմատութիւնը 100ին 50ի կ'իջնէ:

Ասկէ յետոյ մեզ հետաքրքրող եւ նախորդ Քաղ. Ժողովը այս փոփոխութիւնը կատարելու մղող պարագան այն է, որ ինչպէս փաստարկուեցաւ. նախորդ Քաղ. Ժողովին կողմէ, ընտրութիւնները այս կանոնագրով չեն կրնար կատարուիլ ժողովրդական սկզբունքներով եւ ըսուեցաւ որ այդ պատճառաւ ընտրութիւնները չկրցան կատարուիլ անցեալ տարի: Օրինագծին հիմնական կէտերէն մէկն ալ այս է, հետեւաբար պէտք է փնտռենք թէ կա՞ն այնպիսի տրամադրութիւններ, որոնք ընտրողական պայմանները կը դիւրացնեն: Ինչպէս յայտնի է, ընտրական գործողութեանց մէջ դժուարութիւնը տեսնուած է քուէարկուներէ պահանջուած վերջընթեր ամսոյ ընկալագիրը: Այդ պայմանն է որ փոխուած է Քաղ. Ժողովի ծրագրին մէջ եւ Նախաձեռնութեան Դիւանն ալ իր կողմէ արձագրութիւն առաջարկած է:

Քաղ. Ժողովի կողմէ եղած առաջարկութիւնը 7րդ յօդուածին մէջ ճշդուած է: Այս յօդուածը կը դառնայ ընտրական իրաւունք տալու եւ չտալու խնդրոյն շուրջ, սակայն յօդուածը ձախող կերպով բանաձեւուած է, որովհետեւ շարունակաբար իր տուրքը չվճարող մը Քաղ. Ժողովէն ազդարարագիր պիտի ընդունի, յաջորդին՝ դարձեալ ազդարարութիւն, այնպէս որ բոլորովին անորոշ կը մնայ թէ այս ազդարարութիւնները ուր կը սկսին եւ ուր կը վերջանան:

Նախաձեռնութեան Դիւանի տեղեկագիրը կ'ըսէ թէ ազդարարութիւնը որկուի Եւմտական Կեդրոնի կողմէ: Այս ձեւով ընտրական խնդիրը աւելի կը դժուարանայ, մինչդեռ գործը պէտք է պարզ ըլլայ եւ մենք չենք կրնար ստանձնել այդպիսի պատասխանատուութիւն մը, որովհետեւ աւելի մեծ դժուարութեան մը կը մատնենք Հայրենիքի Տուրքը, որ մեր որբերու պահպանութեան համար էական է: Սակայն զարմանալի է որ երբ Քաղ. Ժողովը 3 ամիս Հայրենիքի Տուրք չվճարողի մը ընտրական իրաւունք կու տայ, անդին երկու յօդուած վերը կ'ըսէ թէ մկրտութեան, անցագրի եւ այլ խնդիրներու համար վերջընթեր ամսոյ ընկալագիր ներկայացնել անհրաժեշտ է: Ասկէ երեսն կու գայ յետին միտք մը, որ ծածկուած է եւ որու համաձայն ընտրութիւններու առիթով Հայրենիքի Տուրք չպահանջել պայման կը նկատէ: Ես սկզբունքով համամիտ եմ որ ռեւէ ազգային անհատ ընտրական իրաւունքը գործադրելու պահուն սակի չենթարկուի, բայց դժբաղդաբար իրականութիւնը տարբեր է եւ ես այս խնդրոյն մէջ ձեռնպահ մնալով, չեմ ուզեր պատասխանատուութիւնը առնել իմ վրաս: Այս կերպով ոչ թէ պիտի դիւրանայ, այլ 10,000 հարկատուն պիտի իջնէ 3000ի, 2000ի: Միեւնոյն խնդրոյ առթիւ Նախաձեռնութեան Դիւանի տեղեկագրին մէջ աւելի կամ պակաս կերպով դիմումներու ճամբաներ ցոյց տրուած են եւ յաջորդական ազդարարութիւններու խօսք կայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ասիկա ընդհանուր վիճաբանութիւն չէ. պէտք է ընդհանուր կերպով խօսուի Հայրենիքի Տուրքին վրայ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Իմ յիշած կէտերս այս օրինագծին հիմնական տրամադրութիւններն են: Երկրորդ ուշադրութեան արժանի պարագան Հայրենիքի Տուրքի գործին մէջ թաղ. խորհուրդներու տրուած իրաւատութիւնն է, մինչդեռ ամէնքս գիտենք որ իրականին մէջ թաղ. խորհուրդները հազիւ կը հասնին իրենց գործերուն եւ եթէ անոնք յաջողին մարդահամարի ցանկը պատրաստելու, բաւական մեծ բան մը կատարած կ'ըլլան:

Երրորդ կարեւոր կէտը յառաջատուական սկզբունքն է, որ [նախագիծը] ընդունել է Հայրենիքի Տուրքին մէջ: Ինչպէս կը յիշէք, առաջին անգամ երբ այս խնդիրը սեղանի վրայ եկաւ, մենք առաջարկեցինք որ ընդունուի[ն] այս արդար հիմը եւ սակացոյցը եւ ընդհանուր կերպով յառաջատուական *սխաթեմ*ով կառավարուի այս գործը, որպէսզի ո՛չ գանգատներու տեղի տրուի, ո՛չ ալ խուսափելու առիթ ստեղծուի...

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶՃԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Ներեցէք որ հարցնեմ թէ այս դրութիւնը ինչպէ՞ս պիտի գործադրուի, իւրաքանչիւր մարդու վիճակը իր տեսրակները քննելով պիտի ճշդուի:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Այն ատեն ըսուեցաւ որ այս դրութիւնը գործադրելու համար բարոյական ոյժը չի ներեր: Եթէ ասիկա ճիշդ է, երեք դիտողութիւնը ի՞նչ կարելորութիւն ունի անոնց համար, որոնք չեն ուզեր վճարել իրենց տուրքը:

Եզրակացնելով կ'ըսեմ որ բացի յառաջատուական դրությունեն, Քաղ. Ժողովի ծրագրին մէջ ռեւէ նորություն չկայ եւ գործադրութեան մէջ եղող օրինագիծը աւելի նպատակայարմար կրնայ ըլլայ, եւ եթէ այս ընտրութեան խնդրոյ առիթով փոփոխութեան պէտք չներկայացուէր, ոչ մէկ հիմք չկար օրէնքի փոփոխութեան:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Երկու ծրագիրներն ալ տարբերություն չունին իրարմէ: Երկուքին մէջն ալ օրէնքէ շեղումներ կան եւ օրինագիծի յատուկ լեզուական ճշդութիւններու ալ ուշադրություն չէ եղած, այնպէս որ հակասական կէտեր պիտի շուարեցնեն թէ՛ Ժողովուրդը եւ թէ՛ զայն գործադրող մարմինները:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Քանի որ բացատրագիր չկայ, պաշտօնական մարմիններէն պէտք է լսենք հարկ եղած լուսաբանությունը:

Տ. Մ. ՆԱՐԼԵԱՆ.- Եթէ օրէնքը գոյություն չունենար, նոր օրէնք մը բերելու առթիւ կարգ մը բացատրություններ անհրաժեշտ էին: Բայց որովհետեւ օրէնք մը գոյություն ունէր արդէն, մեր պահանջած տեղեկություններէն մէկ մասը աւելորդ կը նկատուի, միայն թէ կարելու է որ ընդհանուր տեղեկություն մը տրուի թէ օրէնքը ինչ պատճառաւ փոփոխութեան ենթարկուեցաւ:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Եթէ մենք կ'ուզենք լրջօրէն քննել այս խնդիրը, ներկայ Քաղ. Ժողովի կարծիքը պէտք է լսենք, որովհետեւ Քաղ. Ժողովը, որ պիտոճէն քննելու պէտք տեսեր է, պիտոճէի հիմը կազմող տուրքի խնդրոյն համար առանց կարծիք մը կազմելու՝ ինչպէ՛ս կարելի է որ պաշտպանէ այս Ժողովին մէջ: Կը ցաւիմ որ ես ալ՝ թէւ անդամ Նախաձեռնութեան Դիւանի, բայց անոր կողմէ տեղեկաբեր նշանակուած չեմ, այնպէս որ նոյն դիւանն ալ Ժողովիս մէջ պաշտօնապէս ներկայացուցիչ չունի: Ուստի, նախ եւ առաջ մենք պէտք է լսենք Քաղ. Ժողովի տեսակէտը այս մասին: Պէտք չէ որ սխալ ուղղութեամբ գործենք, որովհետեւ անոր հետեւանքները վերջը կրնանք կրել թէ՛ դրամապէս եւ թէ՛ օրէնքի գործադրութեան տեսակէտով: Քաղ. Ժողովը, որ պիտի ստանձնէ այս օրէնքին գործադրությունը, պէտք է լուսաբանուի այս խնդրոյն վրայ հին Վարչութեան բացատրություններով եւ տեղեկաբերն ալ լսուի: Պէտք չէ թերեւութեամբ առնել այս խնդիրը, որուն հետեւանքները պիտի կրէ ամբողջ ազգը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը դիւանիս ուղղուած պաշտօնագրով ստիպողություն տուած էր Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին քննութեան, դիւանս ալ այս առաջարկը կը գործադրէ խնդիրը օրակարգ անցնելով:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Վարչությունները կը փոխուին, սակայն օրէնքները մնայուն եւ տեւական են, ուստի տրամաբանական գտանք որ այս օրէնքին քննությունը եւ վերադարձուիլը պահանջենք: Այս օրէնքը դարձուելէ վերջն է որ Քաղ. Ժողովը պիտի մտածէ թէ՛ այս օրէնքը կ'իւրացնէ՛, թէ ոչ: Երեսփոխանական Ժողովը իր օրակարգին վրայ դրած է այս ծրագիրը, որ քննուելէ յետոյ պիտի անցնի գործադիր իշխանութեան եւ այն ատեն է որ Վարչությունը կրնայ ըսել թէ չի կրնար գործադրել անիկա:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Քաղաքական Ժողովին տեսակէտը իմանալ շատ կարելու էր նկատեմ եւ պատասխանատուութեան գիտակցությունն է որ այսպէս խորհիլ կու տայ մեզի: Օրուան քաղաքական վարիչ իշխանությունը չի կրնար ըսել որ ես ձեռքերս կը լուծեմ, այս գործին մէջ դուք ինչ օրէնք կ'ուզէք՝ դրէք, քանի որ իրմէ վերջ պիտի գայ ուրիշ իշխանություն մը, որ պարտաւոր պիտի ըլլայ այդ օրէնքը գործադրելու: Ուստի, երբ Վարչություն մը օրէնքի մը պատրաստութեան մէջ նախաձեռնարկ չէ, պէտք է ըստ որ կը հաւանիմ կամ չեմ հաւանիր: Վաղը կրնան նաեւ գալ ուրիշ խնդիրներ, որոնց համար Քաղ. Ժողովը չի կրնար ըսել որ ուզածնուդ պէս կրնաք վճռել կամ ինչպէս որ կ'ուզէք՝ կ'ընէք: Այս յայտարարությունը բաւական վրդովեց գիս, որովհետեւ կը սպասէի որ օրէնքի մասին Քաղ. Ժողովը պարզէ իր տեսակէտը:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Եթէ Ժողովը կ'ուզէ Քաղ. Ժողովին տեսակէտը իմանալ, կրնայ որոշել եւ յղել իրեն: Քաղ. Ժողովը միայն այս խնդրոյն փութացման պէտք տեսաւ եւ այդ կէտին համար որոշում տուաւ. օրէնքին միւս կէտերու մասին խորհրդակցություն չէ կատարած:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Կ'առաջարկեմ կենալ մեր առաջին որոշումին վրայ եւ այսօր սկսիլ օրէնքին յօդուած առ յօդուած քննութեան:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Օրէնքը խաղալիք չէ. պէտք է լսենք Քաղ. Ժողովի կարծիքը եւ պատճառաբանությունները եւ ընդունիմք կամ մերժենք:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ հետեւողական ըլլալ եւ սկսիլ յօդուածներու վիճաբանութեան: Մենք պէտք չենք տեսներ Քաղ. Ժողովի կարծիքը իմանալու անպատճառ, որովհետեւ Քաղ. Ժողովը մէկ մասն է, մանրանկարն է այս Ժողովին, որ հիմա պիտի զբաղի այս խնդրով: Քաղ. Ժողովը պարտաւոր չէ անպատճառ ետ ուզել իր նախորդին պատրաստած օրէնքները:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Հիմա այստեղ յայտարարությունեցաւ որ քուէարկուելիք օրէնքը պաշտպանող չկայ: Իրաւ է որ մենք ինքզինքնիս եւրոպական խորհրդարաններու հետ բաղդատութեան դրած չունինք, սակայն բացատրութիւն մը լսելու պէտքը ստիպողական է: Մենք խեղճ ազգի մը խորհրդարանն ենք այստեղ, բայց կը տեսնենք որ տակաւին ամենէն յառաջադէմ ազգերու չընդունած *փրոկլոսիֆ* սկզբունքները կը ջատագովենք եւ կը փափաքինք որ անոնք մեր մէջ ալ գործադրուին: Եւրոպական խորհրդարաններէ ընդունուած օրէնք մը երբ չի գործադրուիր, գործադիր իշխանութիւնը իրաւունք կ'ունենայ բանտարկելու անոնք որոնք չեն գործադրեր այդ օրէնքը: Ես կը խորհիմ թէ մենք ինչպէ՞ս *փարլամենթ* կը նկատուինք, երբ այդ ոյժը չունինք: Ես յօդուած մը պակաս կը տեսնեմ այս օրէնքին մէջ: Երբ Հայրենիքի Տուրքը հաստատուեցաւ եւ ժողովուրդը հրաւիրուեցաւ մասնակցելու, ըսուեցաւ թէ այլեւս ազգային ամէն նուիրատութենէ ազատ պիտի մնանք, մինչդեռ տարին 24 անգամ զանազան պետքերու համար դիմումներ կ'ըլլան եւ բնական հետեւանքը այն է, որ շատեր կը խուսափին այս տուրքին մասնակցելէ: Մենք պէտք է հետեւողական ըլլանք եւ մեր ժողովուրդին հանդէպ ստանձնուած յանձնառութիւնը գործադրենք: Պէտք չէ հանգանակութիւններ ընել զանազան անուններով: Անշուշտ խօսքս չի վերաբերիր սերմնցուի եւ Կարմիր Խաչի հանգանակութեան, բայց անկէ զատ միւս հանգանակութիւններու համար պէտք է ըսել թէ արտօնուած չեն եւ այս իմաստով յօդուած մը անելցնել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վիճաբանութեամբ բաւական ժամանակ կորսնցուցինք: Եթէ թոյլ կու տաք, տեղեկութիւն մը հաղորդեմ թէ այս խնդիրը ինչպէս եկաւ մեր օրակարգին վրայ: Քաղ. Ժողովը գրութեամբ մը խնդրած էր որ Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը յանձնենք ժողովին ուշադրութեան եւ ի դիւանէ յայտարարեցինք ատիկա: Ժողովը վիճաբանութեան սկսաւ ընդհանուր տեսակէտէն ու այս միջոցին էր որ ուրիշ խնդիրներ ծագեցան այս ծրագիրը իւրացնելու չիւրացնելու մասին: Փափաքելի է որ ժողովը եզրակացութեան մը գայ ուղղակի նիւթին վրայ խօսելով եւ այսօր այս նպատակաւ կարող ըլլայինք կատարել արդիւնաւոր աշխատութիւն մը:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Կ'երեւայ թէ ոմանք օրէնքի փոփոխութիւնը շատ դիւրին գործ մը կը տեսնեն: Ես իբրեւ հետեւող մէկը այս օրէնքին գործադրութեան, պարտք կը զգամ ըսելու որ պզտիկ սխալով մը կրնանք փլցնել 2-3 տարուան շէնք մը: Պէտք է գիտնաք որ այս գործը ինչպէս սկսած է, ամբողջ ազգը ինչ ընդունելութիւն ըրած է, եւլն., ուստի յաջորդ Ուրբաթ կրնանք բացառիկ նիստ մը գումարել եւ զբաղիլ միմիայն այս գործով ու նախ ընդհանուր տեսութիւններով քննել այս Հայրենիքի Տուրքի գործը, որ կեանքեր փրկելու յատկացուած է, որբերու եւ տարագիրներու պահպանութեան պիտի ծառայէ: Ես կը կարծեմ որ նոյնիսկ այստեղ գտնուողներէ շատեր պէտք եղած գիտակցութիւնը չունին այս գործին ընթացքին վրայ, ուստի կանոնագիրը հասկնալու համար ընդհանուր վիճաբանութեան պէտք է սկսինք:

ԶԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես ալ կ'առաջարկեմ յօդուած առ յօդուած քննութեան [սկսիլ], միւսներն ալ յաջորդ նիստին կը քննենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'առաջարկուի մասնաւոր նիստ մը յատկացնել այս խնդրոյն, որովհետեւ կարող չպիտի ըլլանք այսօր աւարտել:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Եթէ այսօր վիճաբանութեան սկսինք, ծրագիրը պաշտպանող մարմին չկայ, իբրեւ Քաղ. Ժողով պատասխանող չկայ, Նախաձեռնութեան Դիւանն ալ ներկայացուցիչ չունի, ուրեմն մենք պիտի վիճաբանինք պարապութեան մէջ: Պ. Օհանեան ըսաւ արդէն թէ պէտք եղած լրջութեամբ խնդիրը նկատողութեան առնելու համար տեղեկութիւններ պիտի հաղորդէ: Եթէ այս յայտարարութիւնն ալ եղած չըլլար, Ազգ. Վարչութիւնը պէտք էր մասնագէտ մը բերէր, որ այս մասին տեղեկութիւն մը հաղորդէր մեզի: Վերջապէս այսքան կարելոր խնդրոյ մը մասին պէտք է լրջօրէն վերաբերուէր:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Նախաձեռնութեան Դիւանը իր տեղեկաբերը պէտք է ունենայ, որ հոս պիտի պարզէ իր դիւանին տեսակէտը: Եթէ տեղեկաբերը չկայ, փոխեցէք դիւանը:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Սկզբունքի տեսակէտով, Քաղ. Ժողովը որպէսզի արդարացնէ այսքան ատենէ ի վեր ընտրութեանց յետաձգումը, ըսաւ որ նոր օրէնքին վաւերացման կը սպասէ, որպէսզի ընտրութիւնները տեղի ունենան, սակայն հիմա կը հասկցուի որ եթէ հին օրէնքը գործադրութեան մէջ մնար, ռեւէ արգելք մը չէր այդ ընտրութիւնները կատարուելուն եւ արդէն տարի մը առաջ այս ժողովին ամբողջացման գործը կրնար գլուխ ելլել: Որովհետեւ նոր օրէնքը իր հակասական կողմերով ոչ մէկ նորութիւն չի բերեր եւ նոյնիսկ տեղի ունեցած փոփոխութիւններն ալ չ'արդարացներ: Պ. Թէքէեան Նախաձեռնութեան Դիւանէն բացատրութիւն կը սպասէ, բայց անոնք մեր հրաւերին վրայ կը խուսափին այդ բացատրութիւնը տալէ, որովհետեւ իրենք ալ համոզուած չեն իրենց տալիք բացատրութեան վրայ եւ շատ բնական է որ խուսափին: Եթէ խորհինք թէ այս նոր օրինագիծը

ինչ տարբերություն ունի հիմեն, պիտի տեսնենք որ ասիկա շատ ավելի խեղճ է, եւ այս վճիռը կրնանք տալ առանց նոյնիսկ լսելու գիրենք, քանի որ իրենց պատրաստած ծրագրին մէջ երբեք բան մը չեն լուսարաներ: Այս վիճակին մէջ եւս կ'առաջարկեմ վերադարձնել այս ծրագիրները եւ հին օրէնքը գործադրել գիտակցօրէն, այն պայմանով որ ընտրութիւնները կատարուին եւ նոր տարրեր գտն մտնեն մեր մէջ եւ ժամանակին պահանջման համաձայն օրէնքներով օժտեն ազգը:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Կ'երեւի դուք չէք կարդացեր Հայրենիքի Տուրքի հին օրէնքը, որուն մէջ ըսուած է թէ քուէի իրաւունքն է կը գրկուի միայն տուրքը վճարելէ խուսափողը. այդպէ՞ս եղած է մինչեւ հիմա:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Դարձեալ կ'առաջարկեմ որ այս խնդիրը յառաջակալ նիստին միակ օրակարգ ըլլայ եւ Քաղ. Ժողովը ու Նախաձեռնութեան Դիւանը տեղեկաբեր նշանակեն եւ որկեն, քանի որ արդի Քաղ. Ժողովը խնդիր չի յարուցաներ եւ չ'ըսեր թէ ետ պիտի առնեն իրենց պատրաստած օրէնքը: Այս պայմաններու մէջ տեղեկաբեր մը կրնան նշանակել յաջորդ նիստին [համար]:

Տ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Քաղ. Ժողովը իր հաւաքական կարծիքը չի ներկայացներ այստեղ, որովհետեւ անիկա այս օրէնքը կը նկատուի սեպհականութիւն այս ժողովին, որ օրակարգ անցուցած է արդէն խնդիրը եւ նոյնիսկ պետք չէ տեսած Քաղ. Ժողովի անդամներուն մէկ մէկ օրինակ որկելու այս ծրագրէն: Ուրիշ խնդիր է, եթէ Երեսփ. Ժողովը ետ կը որկէ այս ծրագիրը եւ իր կարծիքը կը պահանջէ: Մինչ այն, [Քաղ. Ժողովը] իրաւունք չունի միջամտելու այս վիճաբանութեան, քանի որ ձեր նախաքննիչ դիւանի տեղեկութիւններն ալ կան: Երբ այս օրէնքը կ'ընդունուի այստեղ ու կը որկուի գործադրութեան համար Քաղ. Ժողովին, անշուշտ այն ատեն ժողովը կը խորհի որ պարտաւոր է գործադրել զայն, իսկ այստեղ կրնայ անհատական կարծիք միայն յայտնել, որքան ատեն որ ժողովը այս օրէնքը չէ որկած իրեն:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Ես կարծեմ թէ այս յայտարարութիւնը պետք է բաւական նկատենք, քանի որ ծրագիրը եկած է նախորդ Քաղ. Ժողովի կողմէ ու արդի Քաղ. Ժողովը անպատճառ ետ չի պահանջեր զայն ու կ'ըսէ թէ շարունակեցէք ձեր փոփոխութիւնները եւ եթէ ունինք ռեւէ դիտողութիւն, այն ժամանակ կը յայտնենք գիտակցաբար: Ես տրամաբանական կը գտնեմ այս խօսքը եւ կ'առաջարկեմ շարունակել քննութիւնը:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին յայտարարութեան մէջ որոշ կէտ մը կար, որ ուշագրաւ եւ միեւնոյն ատեն ծանրակշիռ էր: Ըսաւ որ եթէ մեր կարծիքը չառնելով քուէարկուի ծրագիրը, մեզի կը մնայ ըսել թէ մենք չպիտի կարենանք գործադրել այս ծրագիրը: Ասկէ կը հետեւի ուրեմն, որ եթէ առանց իրենց կարծիքը առնելու քուէարկենք այս ծրագիրը, ի՞նչ պիտի պատասխանեն իրենք: Եւ անշուշտ շատ իրաւունք ունին այսպէս ընելու, որովհետեւ ո՛ր տեսնուած է որ օրէնք մը տան մէկուն գործադրելու համար, երբ այդ օրէնքին գործադրելի ըլլալու կամ չըլլալու մասին իր կարծիքը չէ առնուած: Տարակոյս չունիմ որ Քաղ. Ժողովը ճիշդ այս սկզբունքով ետ առած է պիտոճէն, այնպէս որ եթէ Քաղ. Ժողովի ներկայացուցիչին ըսածին պէս Ազգ. Ժողովին եկած ռեւէ ծրագիր սեպհականութիւն դառնար այս ժողովին, պիտոճէի ծրագիրը ետ պահանջելու պետք չպիտի մնար, մանաւանդ որ պիտոճէն իրականացնելու գլխաւոր միջոցներէն մէկն ալ Հայրենիքի Տուրքն է. գուցէ այս գործադրուելիք ծրագրով ավելի քիչ արդիւնք յառաջ պիտի գայ Հայրենիքի Տուրքէն, Քաղ. Ժողովը պետք չունի՞ արդեօք ճշդելու այս կէտը: Կը յուսամ թէ պետք եղած նրբամտութիւնը կ'ունենանք որկել այս օրինագիծը Քաղ. Ժողովին՝ իրենց կարծիքը առնելու համար, որպէսզի տեղեկաբեր որոշեն:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի մը երեսփոխաններ խօսք ուզած են, ժամանակն ալ անցաւ արդէն. միեւնոյն կէտերուն վրայ դարձեալ խօսիլ ավելորդ է: Վերջին առաջարկն է Քաղ. Ժողովին որկել այս ծրագիրը, որպէսզի իրենք ալ իրենց կարծիքը բերեն:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Նկատելով որ յօդուածներու քննութիւնը որոշեց ժողովը, կ'առաջարկեմ յարգել այդ որոշումը եւ յօդուած առ յօդուած սկսինք ծրագրին քննութեան:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ես կը պնդեմ որ կարելոր է եւ պետք է լսել Քաղ. Ժողովը այս մասին:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի տեսակէտը հասկնալու մասին խօսք չի կրնար ըլլալ, քանի որ նորընտիր մարմինը իր նախորդին օրինագիծի առաջարկը իւրացուցեր է: Ինք կրնայ խօսիլ թէ՛ ընդհանուր եւ թէ՛ յօդուած առ յօդուած վիճաբանութեան առթիւ: Նախորդ Քաղ. Ժողովը փոփոխութեան պետք զգացեր է, բայց մինչեւ հիմա այս ժողովը ռեւէ քննութիւն չկատարեց այդ մասին. ուստի արդի Քաղ. Ժողովը այդ օրինագիծին փութացումը կը պահանջէ, որովհետեւ անոր պետք[ը] կը զգայ, բայց եթէ ժողովը պետք կը տեսնէ, կրնանք առ ի տեղեկութիւն հաղորդել Քաղ. Ժողովին. սակայն ուրիշ կէտ մ'ալ այն է, որ Քաղ. Ժողովը իր նախորդին՝ օրէնքին մէջ կատարած տեղեկութիւններէն տեղեկութիւն առնելէ վերջ ռեւէ որոշում չունի ու միայն օրինագծին փութացումը խնդրելով կը բաւականանայ, պետք է շարունակենք վիճաբանութիւնը ու իրեն

կը մնայ գործադրել: Այս տեսակետով այլեւս Քաղ. Ժողովի[ն] օրինագիծը դրկելու առաջարկ նկատողութեան չի կրնար առնուիլ, այլ՝ պետք է շարունակել օրինագծին քննութիւնը:

Տ. Մ. ՆԱՐԷԱՆ.- Նախորդ Քաղ. Ժողովը պետք զգացեր է օրէնքը բարեփոխելու եւ ծրագիր մը պատրաստել է ու մենք դրկել ենք զայն Նախաձեռնութեան Դիւանին: Ես նոյնպէս կը նկատեմ որ մենք այլեւս գործին տէրն ենք եւ չեմ կրնար գտնել պատճառը վերստին այս օրէնքը Քաղ. Ժողովին դրկելու: Ներկայ Քաղ. Ժողովը եթէ չընդունի այդ օրէնքին գործադրութիւնը, կը հրաժարի: Ուրեմն մենք պիտի քննենք թէ պետք կա՞յ օրէնքին բարեփոխման. եթէ պետք կայ, քննութեան պիտի մտնենք: Իսկ այն պարագային երբ Վարչութիւնը գործադրութեան մէջ անպատեհութիւն կը տեսնէ, կրնայ դիտել տալ: Կրնայ ըլլալ որ այս Ժողովը օրէնքին մէջ փոփոխութեան պետք չկայ ըսէ, իսկ եթէ Քաղ. Ժողովին դրկենք, յաւիտեան պիտի երթայ գայ: Այսուհանդերձ ես համամիտ եմ Պ. Թէքէեանի, որ կ'ըսէ թէ պետք է ծրագիրը պաշտպանող մէկը ըլլայ Ժողովին առջեւ. կը համաձայնիմ, ուրեմն, որ այդ բացատրութիւնը լսելէ յետոյ քուէարկենք այս օրէնքը:

Տ. Ս. ՏԻՕՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի կողմէ տեսակետներ պարզուեցան ծրագրին վրայ. ես կ'առաջարկեմ, ուրեմն, դրկել օրինագիծը Քաղ. Ժողովին, իր հաւաքական կարծիքը ստանալու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովին փակման ժամը հասած է: Շատ փափաքելի էր որ այսօր եզրակացութեան մը գայինք, սակայն կարելի չեղաւ: Ժողովը փակելէ առաջ երկու կէտերու մասին կ'ուզեմ որ ձեր կարծիքը յայտնէք: Ոմանք կ'առաջարկեն որ վիճաբանութիւնը շարունակելէ առաջ դրկենք այս օրինագիծը Քաղ. Ժողովին, որ իրենց հաւաքական տեսակետը յայտնեն: Երկրորդ առաջարկը այն է որ Քաղ. Ժողովը այս օրինագիծը ետ չէ պահանջած եւ Ժողովին մէջ ալ պարզեց իր տեսակետը, առանց դրկելու օրէնքը, ուղղակի քննենք առանց անոր կարծիքը առնելու: Այս երկու տեսակետները ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:

(Ձեռամբարձ քուէարկութենէ յետոյ)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը քուէից մեծամասնութեամբ ընդունեց երկրորդ տեսակետը. այսինքն՝ առանց Քաղ. Ժողովի տեսակետը իմանալու սկսիլ վիճաբանութեան: Թէեւ ըստ ներքին կանոնագրի մեր վերջին նիստն է այս, սակայն Ժողովը փափաքեցաւ որ յաջորդ Ուրբաթ բացառիկ նիստ մը գումարուի այս խնդրոյն համար, ուստի յառաջակայ Ուրբաթ այս միակ օրակարգով նիստ պիտի ընենք եւ պիտի շարունակենք նախ օրինագիծին ընդհանուր վիճաբանութիւնը եւ յետոյ յօդուած առ յօդուած քննութիւնը:

(Ատենան փակուեցաւ ժամը 6ին)

[Համագգային Խորհուրդ]

30 Մարտ 1922

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 5ին

Ներկայք. Ս. Պատրիարք, Գեր. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տեարք Յար. Մօստիչեան, Աւետիս Թէրզիպաշեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Արամ Ինճիճեան, Արամ Փըն-տըզեան, Յովհաննէս Գարտաշեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն. Տ. Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան

1° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց Նորատունկեան Էֆ.ի 28 Մարտ թուակիր հեռագիրը, որով կը հաղորդէր արտաքին գործոց նախարարներու ժողովին որոշումը ի մասին Հայ Ազգային Տան։¹³¹²

Ժողովը սպասելով հանդերձ Ն. Վսեմութեան լրացուցիչ տեղեկութիւններուն, խորհրդակցութեան առարկայ ըրաւ կացութիւնը եւ որոշեց հարցնել Ազգ. Պատուիրակութեան թէ ի՞նչ անցաւ դարձաւ ժողովին մէջ, թէ Ազգային Տունը ո՞ր հաստատել հաւանական կ'երեւայ, թէ ի՞նչ է Ռուսիոյ դիրքը, թէ ի՞նչ է Կիլիկիոյ եւ Սուրիոյ սահմանը, եւ թէ ի՞նչ ուղղութեամբ աշխատիլ պէտք է։

Եւ իբր թելադրութիւն, որոշեց Ազգ. Պատուիրակութեան ներկայացնել Կիլիկիոյ համար աշխատելու պէտքը եւ Ազգերու Դաշնակցութեան մասնակցող մեծ ու փոքր պետութիւններէ իւրաքանչիւրէն օգնութիւն մը խնդրելու հարցը։

2° Չմիումնիոյ Առաջնորդ Տ. Ղեւոնդ Եպ. Դուրեան 24 Մարտ թուակիր եւ համար 683 նամակով¹³¹³ կը տեղեկացնէր թէ կամաւորական զուկեր կազմելու մտադրութեամբ Իզմիր գացած էր Չօր. Թորգոմ, որ դարձեալ վերադառնալու մտադրութեամբ անցած էր Աթէնք։

Նոյն թուականով Աթէնքէն Տ. Երուանդ Եպ. եւս նամակով մը¹³¹⁴ կը հաղորդէր թէ Չօր. Թորգոմ գացած էր Աթէնք եւ Չօր. Բագրատունիի¹³¹⁵ յանձնարար[ա]կանով դիմումներ կը կատարէր եւ արդէն ընդունուած էր թագաւորին հրամանով հեղին բանակին մէջ։

Ժողովը նկատելով որ Չօր. Թորգոմ Ազգ. Պատուիրակութենէն արտօնուած չէ, որոշեց նամակով հաղորդել Տ. Ղեւոնդ Եպ.ի թէ անիկա ոեւէ պաշտօնական հանգամանք չունի, միւս կողմէ որոշեց իր ձեռնարկին մասին

¹³¹² Նորատունկեան իր 28 Մարտ թուակիր ֆրանսերէն հեռագրով կը յայտնէր. «Ահաւասիկ խորհրդաժողովին որոշումը [Ազգային] օճախին վերաբերեալ։ Հայոց կացութիւնը պէտք է առնուէր յատուկ նկատողութեան որքան պատերազմի ընթացքին Դաշնակից Տէրութեանց կողմէ կնքուած յանձնառութիւններուն նոյնքան՝ այս ժողովուրդին կրած դժգոհութեան տառապանքին պատճառով։ Հետեւաբար, Ազգերու Ընկերակցութեան օժանդակութիւնը խնդրուած է, ի յաւելումն փոքրամասնութիւններու շնորհիւմ պաշտպանութեան նախատեսութիւններուն, որոնց մասին հիմա խօսուեցաւ, գոհացնելու համար ազգային տուն մը հիմնելու հայոց աւանդական իղձերը» (ՊՏԴ, Տուփ 6, թղթապանակ MD42, չհամարակալուած)։ Քանի որ այս հեռագիրը հայ մամուլի մէջ թարգմանուած է մէկէ աւելի տարբերակով, տեղին պիտի ըլլայ ներկայացնել անոր թարգմանութիւնը քաղուածաբար Նորատունկեանի 25 Ապրիլ 1922 թուակիր նամակէն. «Պէտք տեսնուեցաւ հայոց կացութիւնը մասնաւոր կերպով նկատողութեան առնելու, որքան Դաշնակից Պետութեանց կողմէ պատերազմին ընթացքին ստանձնուած յանձնառութեանց, նոյնքան նաեւ այդ ժողովուրդին կրած անագորոյն տառապանքներուն պատճառաւ։ Հետեւաբար, Ազգերու Ընկերակցութեան օժանդակութիւնը խնդրուած է, որպէսզի փոքրամասնութեանց շնորհիւմ իր պաշտպանութենէն գատ, որ վերեւ առանձին յիշուած է, գոհացուին հայոց աւանդական ցանկութիւնները Ազգային Տան մը հաստատման մասին»։

¹³¹³ Տեսնել Յաւելուած 184։

¹³¹⁴ Տեսնել Յաւելուած 185։

¹³¹⁵ Ախալցխա ծնած եւ Լոնտոն մահացած Չօրավար Յակոբ Բագրատունի (1879–1943) ցարական բանակներու մէջ իր ակնառու ծառայութեան առընթեր մասնակցած էր հայկական զօրաբանակի կազմաւորման աշխատանքներուն եւ 1919-ին հրաւիրուած էր որպէս խորհրդատու մաս կազմելու Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան, ապա նաեւ ճամբորդելու Միացեալ Նահանգներ՝ ռազմական բնոյթի բանակցութիւններ վարելու ամերիկեան պատկան մարմիններու հետ, գործակցելով Խատիսեանի եւ Չօրավար Անդրանիկի հետ։ 1920-ին նշանակուած էր Մեծն Բրիտանիոյ մօտ Հայաստանի դեսպան, շարունակելով մասնակցութիւն բերել Հ. Հ. Պատուիրակութեան գործունէութեան։

գրել Ազգ. Պատուիրակության եւ հաղորդել անոր հաւանական հետեւանքներուն համար ժողովին մտահոգութիւնները:

3° Կարդացուեցան Կիլիկիոյ Տ. Սահակ Կաթողիկոսի Մարտ 1, 11 եւ 18 թուակիր երեք նամակները, որոնցմով տեղեկութիւններ կու տար Կիլիկիոյ հայ գաղթականաց մասին:

Ժողովը որոշեց նոր նպաստ մը եւս հասցնել Կիլիկիա՝ տրամադրելի գումարներէն:

Նոյնպէս ժողովը նկատի առնելով Ս. Կաթողիկոսին տուած այն տեղեկութիւնը թէ կիներ եւ տղաքներ կու գան ներքին գաւառներէն դէպի Ատանա, խնդրեց Արհի. Նազկեան գերապայծառէն Ատանայի Առաջնորդ Բէք-իկեան Գերապայծառին գրելու եւ անկէ տեղեկութիւն ստանալու, որպէսզի եթէ պէտք է, անոնց համար միջոցներ ձեռք առնուին:

Ս. Պատրիարքը այս առթիւ խոստացաւ ի մօտոյ ժողովին հաղորդել Կիլիկիոյ գաղթականներու համար կատարուած հանգանակութեան եւ դրկուած գումարներուն հաշիւը:

4° Կարդացուեցան պ. Տիգրան Չայեանի եւ Աթէնքի Գաղթականաց Յանձնաժողովի երկու գիրերը, որ կիլիկեցի 23 որբերու վիճակին համար դարման կը խնդրէին: Ս. Պատրիարքի[ն] առաջարկով որոշուեցաւ Ազգ. Խնամատարութեան ուշադրութեան յանձնել այս խնդիրը, որպէսզի այս 23 որբերը Կ. Պոլիս բերուին եւ ազգային խնամքի տակ առնուին:

5° Տիար Ա. Թէրզիպաշեանի պաշտօն յանձնուած էր լրագրաց համար հրահանգ մը պատրաստել: Տիար Ա. Թէրզիպաշեան ներկայացուց այս հրահանգին գլխաւոր հիմերը:

Համազգային Ժողովը որոշեց նախ քան հրահանգի մը հաղորդուիլը յառաջիկայ Եշ. ժողովի հրաւիրել լրագրաց խմբագրապետները:

6° Կարդացուեցաւ 18 Մարտ թուականով Ազգ. Պատուիրակութեան Ելեւմտից Յանձնաժողովոյ մէկ նամակը, որով փափաք կը յայտնուէր Կ. Պոլսոյ մէջ ալ հանգանակութիւն մը բանալու ի նպաստ Հիմնադրամին:

7° Կարդացուեցան Իսկենտերունէն Տ. Փառէն Ծ. Վրդ.ի 7 Մարտ թուակիր¹³¹⁶ եւ տէօրթեօյցիներու ներկայացուցիչ մարմնոյն 19 Փետրուար թուակիր նամակները Տէօրթ-Եօլի գաղթականաց կացութեան վրայ:

¹³¹⁶ Ակնարկեալ 7 Մարտ թուակիրին չենք հանդիպած, բայց կացութեան մասին որոշ պատկերացում մը ներկայացնելու համար տեղին պիտի ըլլայ տեսնել Յաւելուած 177:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 31 Մարտի [1922])

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՔԵՂ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 47 երեսփոխաններու)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Նախագահը բանաւոր պատճառով այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը կը հաղորդէ հետեւեալ նամակով:

(Պատճեն)

Հետեւաբար կը հրաւիրեմ Արշարունի Ս.ը նախագահելու այսօրուան նիստին:

Նախ եւ առաջ պիտի կարդանք անցեալ նիստի ատենագրութիւնը:

(Քարտուղարը կարդաց անցեալ նիստի ատենագրութիւնը):

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Անցեալ նիստին տրուած որոշումը այն էր, որ Հայրենիքի Տուրքի մասին ընդհանուր վիճաբանութիւնը փակեալ նկատուի եւ յօդուած առ յօդուած վիճաբանութեան դրուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Չեմ կարծեր որ ճիշդ ըլլայ ձեր ըսածը. սկսուած վիճաբանութեան շարունակութիւնը որոշուեցաւ եւ այդ վիճաբանութիւնը կանոնագրին ընդհանրութեան կը վերաբերէր. այս տեսակետով եւ ճիշդ կը գտնեմ եղած արձանագրութիւնը:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Այո, այդպէս եղած է:

(Ժողովը առանց դիտողութեան վաւերացուց նախորդ նիստի ատենագրութիւնը)

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար Հալաճեան այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը հաղորդած է նամակով: Կ'արձանագրենք զինքը օրինաւոր բացակայ:

ՅԱԲԱԿԱԿԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՈՒԹԻՒՆ ՏԸՆԻ ՔՈՇԷՆԻ¹³¹⁷ ՀԱՄԱՐ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տեսրք, մենք ինքզինքնիս պարտաւոր կը զգանք յարգանք յայտնելու անոնց, որոնք ազգին օգտակար ծառայութիւն մը մատուցած են: Անշուշտ գիտէք որ վերջին օրերս կորսնցուցինք մեր օտար բարեկամներէ[ն] մէկը՝ Տընի Քոշէնը: Դիւանս յարմար կը դատէ որ այս առթիւ յօտնկայս յայտնենք մեր ցաւակցութիւնը եւ Ս. Նախագահը մեր այս արտայայտութիւնը ներկայացնէ հանգուցելոյն պարագաներուն:

ՁԱՅՆԵՐ.- Համամիտ ենք:

[Բոլոր ժողովականք ոտքի ելլելով նախագահը «հոգւոց» աղօթքը կարդաց]

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վեհ. Կաթողիկոսը կոնդակ մը դրկած է պատրիարքարան եւ Ս. Պատրիարքը իր նամակով ուղղած է ժողովիս:

¹³¹⁷ Տընի Քոշէն (Denys Marie Pierre Augustin Cochin [1851–1922]) եղած է անդամ Ֆրանսայի Ազգային Ժողովի (1893–1919), Պետական նախարար (1915–16), հեղինակ, ֆրանսական կաճառի անդամ եւ խմբագրական կազմի անդամ հայկական շահերու պաշտպանութեան նուիրուած Pro Armenia կիսամսեային (1900–1914): Քոշէն Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներուն եւ այնուհետեւ ալ սերտ յարաբերութիւն պահպանած էր Հայ Ազգային Պատուիրակութեան հետ, ջանալով օգտակար ըլլալ հայոց:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ի՞նչ է ժողովիդ կարծիքը այս մասին:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես կը խորհիմ որ ազգիս հայրապետին այս կոնդակը յարգանքով լսել վերջ, ուրիշ պարտականություն մ'ալ ունի այս ժողովը, այն է՝ գործով ալ ցոյց տալ թէ հայրապետական հրաւերը մենք կ'ըմբռնենք հարկ եղած կարեւորութեամբ եւ արդեամբ պատասխանենք թէ մեր նպատակն է օգտակար ըլլալ հայութեան այն զաւակներուն, որոնց վիճակը նկարագրուած է այս կոնդակին մէջ: Իմ փափաքս այն է, որ իրական արդիւնք մը յառաջ գայ, ապա թէ ոչ յոտնկայս ընթերցումը պատասխան մը չի կրնար ըլլալ եղած առաջարկին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ն[որին] Վեհափառութիւնը իր այս կոնդակը ուղղած է ի միջի այլոց նաեւ ժողովիս եւ կարծեմ թէ պատշաճ կ'ըլլայ պատասխան մը տալ: Դիւանը ամենայն սիրով կ'ստանձնէ այս պարտականութիւնը կատարել իր նախագահին հետ, եթէ ժողովը յարմար կը դատէ:

Տ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ փափաքելի էր հասկնալ թէ ի՞նչ յարաբերութիւն կայ Պոլսոյ Կարմիր Խաչին եւ Հայաստանի Կարմիր Խաչին¹³¹⁹ միջեւ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մենք պիտի խօսինք Ն. Վեհափառութեան կոնդակին մէջ եղած առաջարկութեան վրայ: Փափաքելի էր որ ժողովը այդ մասին արտայայտուի:

Տ. Ե. ՊԷՅԱՉԻՆ.- Կաթողիկոսական կոնդակէն իմ հասկցածս այն է որ Ն. Վեհափառութիւնը նիւթական օգնութիւն կ'ուզէ մեզմէ Հայաստանի Կարմիր Խաչին համար: Սակայն այս առիթով յարմար կ'ըլլայ կարծեմ գիտնալ թէ Պոլսոյ Կարմիր Խաչը ինչ յարաբերութիւն ունի Հայաստանի Կարմիր Խաչին հետ, թէ այստեղի Կարմիր խաչը կ'ընդունի՞ [Ազգային] Կեդրոնական Վարչութեան հակակշիռը: Ասոնք գիտնալ կարեւոր է, որպէսզի կարենանք պատասխանել եւ նիւթական օգնութիւն ընենք: Կաթողիկոսը Հայաստանի համար դրամ կ'ուզէ, սակայն Կարմիր Խաչը ի՞նչ կ'ընէ իր հաւաքած դրամը. Վարչութեան պարտականութիւնն է բացատրութիւն տալ, որովհետեւ ընդհանուր կարծիքը այն է, որ Կարմիր Խաչը *իւրօրինակ* հիւանդանոցներ կը պահէ 2էն 4-5 հիւանդներու համար Ծիշի կամ Գատըքէօյ ամսական 7-800 ոսկի ծախքով, մինչդեռ դժուար չպիտի ըլլար անոնք պահել ունէլ հիւանդանոցի մէջ շատ աւելի նուազ ծախքով: Մենք որ ազգին փոխանորդներն ենք, պէտք է զբաղինք այս գործերով, որովհետեւ այդ հիւանդանոցներու մատակարարութեան դրամը ազգը կը հոգայ, հետեւաբար պէտք է Վարչութիւնը զբաղի այս խնդիրներով, որովհետեւ դժուար պիտի ըլլայ թէ՛ Պոլսոյ եւ թէ՛ Հայաստանի Կարմիր Խաչին համար ժողովուրդին դիմել:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Այս խնդիրը նոր եկաւ Վարչութեան սեղանին վրայ եւ երկու Կարմիր Խաչերուն

¹³¹⁸ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը «ծանուցանելով Հայաստանի մէջ Կարմիր Խաչի մարմնի մը կազմութիւնը, կը հրաւիրէր ազգ. բոլոր պաշտօնական մարմինները, գաղութները, միութիւնները եւ ժողովուրդը օժանդակել անոր, վստահ ըլլալով որ դրկուած բոլոր դէպքերը, ուտեստեղէնը եւլն. իրենց նպատակին պիտի յատկացունին» («Ճակատամարտ», 1 Ապրիլ 1922, 1028/2849):

¹³¹⁹ Հայաստանի Կարմիր Խաչը հիմնուած էր կարգ մը հասարակական գործիչներու նախաձեռնութեամբ եւ պաշտօնականացուած էր Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարանին կողմէ 19 Մարտ 1920-ին՝ *Հայաստանի Կարմիր Խաչի Ընկերութիւն* անուան ներքեւ անոր կանոնադրութեան հաստատումով: Ընկերութեան առաջին ընդհանուր ժողովը 28 Մարտ 1920-ին միաձայնութեամբ ընդունած է կանոնադրութիւնը, որուն հիմք ծառայած էր Ռուսաստանի Կարմիր Խաչի Ընկերութեան կանոնադրութիւնը՝ տեղական պայմաններուն պատշաճեցուցելով, եւ կազմած էր գլխաւոր վարչութիւն մը՝ Գրիգոր Չալիուշեանի նախագահութեամբ եւ բժիշկներ Վահան Արծրունիի եւ Սպանդարատ Կամսարականի փոխ-նախագահութեամբ: Հայաստանի խորհրդայնացման հետեւանքով պահ մը անոր գործունէութիւնն առկախուելէ ետք, 15 Հոկտեմբեր 1921-ին ժողովրդական կոմիսարներու խորհուրդը հրամանագրով մը արտօնած էր ընկերութեան գործունէութեան վերակսումը՝ հիմ ընդունելով Ժընեւի 1864-ի համաձայնագիրն ու յաջորդող լրացուցիչ համաձայնագրերը: 20 Նոյեմբեր 1921-ի ընդհանուր ժողովը գլխաւոր վարչութեան նախագահ ընտրած էր բժիշկ Սպանդարատ Կամսարականը եւ 1922-ի Մայիսին հաստատուած էր անոր նոր կանոնադրութիւնը որպէս «հասարակական-անկուսակցական եւ ոչ քաղաքական-կառավարական կազմակերպութիւն» (*Տեղեկագիր Հայաստանի Կարմիր Խաչի Ընկերութեան 1921–1924 Թ.* [Երեւան, 1924] 3–7): Ուրիշ աղբիւր մը, սակայն, կազմակերպութեան կանոնադրութեան հաստատման որպէս թուական նշելով 1921-ը, կ'աւելցնէ թէ ան 1922-ի Մարտին դարձած է ինքնուրոյն ազգային կազմակերպութիւն (Այվազեան, 251): Դիտելի է թէ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսն ալ իր կոնդակով կը յայտարարէր թէ Մարտ ամսուն կազմուած էր Կարմիր Խաչի մարմինը:

գործակցության խնդիրը պիտի ուսումնասիրենք: Երբ Վարչությունը եզրակացության մը յանգի, կը կարծենմ որ կրնանք բաւարարութիւն տալ ժողովիդ եւ այն ատեն եթէ յարմար դատէք, կրնաք զբաղիլ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես զարմանալի կը գտնեմ երբ երկու երեսփոխաններ իրականութեան իբրեւ անծանօթ կը խօսին. ասիկա ներելի չէ, որովհետեւ Կարմիր Խաչը մեր մէջ կը գործէ տարիներէ ի վեր եւ պէտք է զիտցուէր թէ ինչ են իր յարաբերութիւնները ազգ. իշխանութեան հետ:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Բայց Հայաստանի Կարմիր Խաչի եւ Պոլսոյ Կարմիր Խաչի յարաբերութեանց մասին բան մը չենք գիտեր:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Պոլսոյ եւ Հայաստանի Կարմիր Խաչերու յարաբերութեանց մասին Վարչությունը բան մը չի կրնար ըսել, որովհետեւ բան մը չի գիտեր: Երկրորդ դիտելի կէտը այն դիտողութիւններն են, որոնք կ'ըլլան Պոլսոյ Կարմիր Խաչին յիշատակէ հիւանդանոցներ պահելու մասին: Ասիկա չի համապատասխաներ իրողութեան եւ չեն ըլլար այն ծախքերը, զորս կ'ըսեն, հակառակ անոր որ հոն կը դարմանուին որբեր եւ տարագիրներ: Գալով այն կէտին թէ ինչ եղած են յարաբերութիւնները Պոլսոյ Կարմիր Խաչի եւ ազգ. իշխանութեան, այդ մասին պէտք կը տեսնեմ քանի մը տեղեկութիւններ տալ: Չինադադարէն յետոյ երբ Պոլսոյ Կարմիր Խաչը հաստատուեցաւ, դիմում եղած է վաւերացուելու համար իբրեւ շարունակութիւնը Պալքանեան Պատերազմի Կարմիր Խաչին ու վաւերացումի եղանակով խօսք մը եղած է ու գրաւոր յայտարարութիւն ալ կայ, սակայն այդ թուականէն յետոյ զանազան տեսակի յարաբերութիւններ ունեցած են: Ամենէն յատկանշականը նախորդ Քաղ. Ժողովինն էր: Կարմիր Խաչը մտածեց բժշկական առաքելութիւն մը դրկել եւ Կեդրոնական Վարչութեան առաջարկ եղաւ իր օժանդակութիւնը բերելու, մեղմելու համար Հայաստանի ժողովրդեան տառապանքները. Քաղ. Ժողովը չընդունեց եւ Կարմիր Խաչը ստիպուեցաւ իր միջոցներով դրկել[1]: Միւս կողմէ, ճիշդ չէ նաեւ որ Կարմիր Խաչը չէ ընդունած Կեդրոնական Վարչութեան հակակշիռը: Կ. Խաչի կանոնագիրը չմերժեց այդ հակակշիռը, որ կրնայ ի գործ դրուիլ ամէն ատեն, բայց երբ գործադրող չկայ, հարկաւ պատասխանատուն Կարմիր Խաչը չէ: Ատեն եղաւ նոյնիսկ, որ ըսուեցաւ թէ Կարմիր Խաչի դրամ տալու պէտք չկայ, Հայրենիքի Տուրք տուէր: Ես Կարմիր Խաչի դէմ յարուցուած այս խաչակրական արշաւանքը ճիշդ չեմ գտներ: Հայ Կարմիր Խաչը միջազգային Կարմիր Խաչի [ն] հետ յարաբերութեան մտնելով ապահոված է իրեն իրաւունքներ, որոնք կարելի չէր ձեռք բերել ազգ. իշխանութեան միջոցով եւ նոյնիսկ միջազգային Կարմիր Խաչի ժողովին իր անդամներէ[ն] մէկը մասնակցած է խորհրդակցական ձայնով: Այս մասին գրութիւններ ալ կան, որոնք կը հաստատեն փոխ յարաբերութիւնը: Ասոնք պէտք է նկատողութեան առնուին, գնահատելու համար եղած դիտողութիւններու արժէքը:

Տ. Լ. ԳԵՒՈՆԵԱՆ.- Այս կոնդակը ուղղուած է միութիւններու եւ ուրիշ մարմիններու, սակայն այստեղ ընդհանուր Կարմիր Խաչի խնդիր չկայ, հետեւաբար ես համամիտ չեմ որ Կարմիր Խաչի խնդիրը յուզուի այստեղ այս ձեւով:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԾԵԱՆ.- Ես ըսի որ 7-800 ոսկի կը ծախսուի Ծիլիի հիւանդանոցը 4-5 հոգիի համար, նոյնը կը կրկնեմ դարձեալ, որովհետեւ եղած ծախսը իր նպատակին չի ծառայեր: Դէպք մը միայն բաւական է բացատրելու նպատակաւ: Անցեալ շաբթու Գուլիի որբանոցէն տղայ մը տարած էին հիւանդանոց, ուր չէ ընդունուած մահը մօտաւորաւ նկատուելով եւ այդ խելոյն որբը 4½ ժամ մնացած է փողոցին մէջ: Ես քննեցի այս խնդիրը եւ տեսայ որ իրականութեան համապատասխան է: Ամէն ազգ իր Կարմիր Խաչերը ունի ու անոնք պատասխանատու են միակ տեղ մը: Ես պէտք կը տեսնեմ որ Պոլսոյ Կարմիր Խաչը կա՛մ այնտեղի¹³²⁰ պատասխանատուութիւնը ընդունի, կա՛մ այստեղի մեր Վարչութեան:

Տ. Լ. ՍԱԼԹԾԵԱՆ.- Ատիկա կապ չունի ընդհանուր խնդրոյն հետ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութեան յայտարարութիւնը ունինք, թէ խնդիրը կը գտնուի իր սեղանին վրայ եւ քիչ ատենէն տեղեկութիւն պիտի բերէ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես կը ցաւիմ որ սխալ հասկացողութեան մէջ կը գտնուի ժողովը: Այստեղ ո՛չ Կարմիր Խաչի դէմ խօսելու, ո՛չ ալ փրոփակման պէտք կայ, եւ փցուն վիճաբանութիւն մ'է որ տեղի կ'ունենայ այս խնդրոյն շուրջ: Կաթողիկոսական կոնդակին պէտք է պատասխան մը տրուի, մեր ընելիքը այս է եւ կը փափաքիմ որ քուէի դրուի իմ այս առաջարկս:¹³²¹

¹³²⁰ Այսինքն Հայաստանի Կարմիր Խաչի պատասխանատու մարմինն:

¹³²¹ Այլուր այսպէս կը ներկայացուի Ծէրիկեանի խօսքը. «Ես չպիտի ուզէի որ Կ. Խաչի հաշիւները մաքրուին հոս: Ես չպիտի զիջանէի իսկ որ հոս խժքժանքի կամ պաշտպանումի բառեր արտասանուէին» («Ճակատամարտ», 1028/2849):

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կարգ մը յայտարարություններ եղան, որոնք պետք է որ սրբագրենք, որովհետև անոնց մէկ մասը կը վերաբերի նախորդ Քաղ. Ժողովին: Տր. Բարսեղեան պատմեց Կ[արմիր] Խաչի բոլոր գործունէութիւնը եւ խօսեցաւ պաշտօնական մարմիններու եղած առաջարկներուն վրայ: Այդ յայտարարութիւնը լսողները պիտի ըսեն անշուշտ որ ազգը չի կրնար երկու Կարմիր Խաչ պահել՝ մէկը Հայաստանի, միւսը թրքահայոց մէջ: Ի՞նչ է այստեղի մեր Կարմիր Խաչին դիրքը: Ըսուեցաւ որ անիկա ենթակայ է Վարչութեան, մինչդեռ իրականութիւնը այն է, որ ենթակայ չէ եղած: Սակայն խնդիրը այն է թէ Կարմիր Խաչը ի՞նչ կը հասկնայ հակակշիռ ըսելով: Կարմիր Խաչ[ը] այդ հակակշիռը այս ձեւով կը հասկնայ. հաշիւ մը ներկայացնել, որու մէջ ըսուած ըլլայ թէ այսչափ դրամ գանձեցինք, այսչափ դրամ ծախսեցինք: Իրականութեան մէջ ասիկա հակակշիռ չէ ու Վարչութիւնը երբեք տարբեր վերաբերում չունեցաւ ու բանակցութեան միջոցին զգացուց անոնց թէ իրենք հակակշիռը սխալ կ'ըմբռնեն ու առաջարկեց հասկացողութեան գալ: Քանիցս ներկայացուցիչ որկեցին, բանակցութիւններ եղան, բայց դժբաղդաբար չկրցան համաձայնութեան մը գալ: Երբ Կարմիր Խաչը իր գործունէութեանց համար Վարչութեան առջեւ պատասխանատու մնար, այն ատեն է որ ենթակայ կ'ըլլար: Մինչդեռ հիմա ինք կը տնօրինէ իր յարմար դատած կերպով, պետք կը տեսնէ՝ դարմանատուն կը բանայ եւ կ'ըսէ թէ պարտաւոր էր օգնելու: Օր մը կրնայ դարմանատուն բանալ եւ յաջորդ օրը փակել, առանց ոեւէ մէկուն պատասխանատու ըլլալու: Կարմիր Խաչ[ը] իր այս անօրինակ կազմով չի կրնար ներկայանալ ազգ. իշխանութեան հակակշիռն ենթակայ: Անիկա պետք է ներկայացնէ թէ ի՞նչ ժողոված է եւ ինչ կերպով պիտի գործածէ, բայց ամէն պարագայի մէջ իր հաւաքած գումարը չգործածած ըսէ: Ահաւասիկ այս հակակշիռն է, որուն ենթարկուիլ չէ ուզած Կարմիր Խաչ, եւ այսօր այսպէս կ'ըսէ, վաղը ուրիշ Վարչութեան օրով տարբեր բան կ'ըսէ, բայց ամէն պարագայի մէջ ուղղութիւնը այն է, ինչ որ բացատրեցի: Կաթողիկոսական կոնդակին պատասխանները եւ կ'ընդունին որ հպատակինք եղած թելադրութեան, սակայն չենք կրնար հաշտուիլ Պոլսոյ Կարմիր Խաչին պաշտպանած սկզբունքին հետ: Կրնանք գումար մը հաւաքել որկել, օրինակի համար 5000 ոսկի կրնանք հաւաքել որկել, սակայն ասիկա յուծում մը չէ գործին: Պէտք է այստեղի Կարմիր Խաչը յարաբերութեան մէջ դնել Հայաստանի Կարմիր Խաչին հետ: Ամենէն ուղիղ ճամբան այս է, թէեւ այս ժողովը, որուն ուղղուած է նաեւ այս կոնդակը, կրնայ իր պարտականութիւնը կատարել պնակ պտտցնել տալով կամ ուրիշ ձեւով գլուխ հանելով այս գործը:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Իբր Կարմիր Խաչի վարչութեան ատենապետ եւ գործերուն մօտէն իրագել, կը փափաքիմ մուտք մնացած քանի մը կէտեր յուսաբանել: Մենք դիտաւորութիւն ունինք արդէն նոր Վարչութեան բացատրել թէ ինչ է Կարմիր Խաչի օրինական կացութիւնը եւ դիրքը, եւ ինչո՞ւ չենք ուզեր ենթարկուիլ ազգ. իշխանութեան պահանջուած ձեւով: Ասոր համար շատ զօրաւոր եւ օրինական պատճառներ կան: Չանագան երկիրներու Կարմիր Խաչերը կառավարութեան *քոնթրոլ*ի ենթակայ չեն, այլ մէկ ընդհանուր Կարմիր Խաչ գոյութիւն ունի, որուն կապուած են միւս Կարմիր Խաչերը: Մենք պաշտօնական գրութիւններով պիտի հաստատենք թէ Ժընեւի Կարմիր Խաչի կեդրոնին քով մէկ քանի իրաւունքներ ապահոված ենք:

Հ[այ] Կարմիր Խաչը ըսած չէ բնաւ որ եթէ երբեք զեղծում մը պատահի եւ ձեր կողմէ դիտողութեան առարկայ ըլլայ, չենք ճանչնար ձեր կատարելիք քննութիւնը: Մենք երբեք ըմբոստացած չենք իշխանութեան դէմ: Սակայն եթէ այնպէս պատահի որ օր մը ազգին բոլոր առանձնաշնորհումները ջնջուին եւ ազգային կազմակերպութիւնը քայքայուի, Կարմիր Խաչը իր օրինական գոյութիւնը [կը պահէ]:¹³²² Մենք պաշտօնական թուղթերու վրայ պիտի տանք պետք եղած բացատրութիւնները այս խնդիրներու վրայ եւ պիտի արդարացնենք Կարմիր Խաչի բռնած ընթացքը: Քանի որ ներկայիս կառավարութիւն մը չունինք, ազգ. իշխանութիւնը իր իրաւունքին մէջ է բացատրութիւն պահանջելու համար երբ ոեւէ զեղծում տեսնէ եւ Կարմիր Խաչ[ը] պարտաւոր է տալ այդ բացատրութիւնը: Ես կ'առաջարկեմ ուրեմն վերջ տալ այստեղ սկսած վիճաբանութեան մինչեւ որ մեր կացութիւնը պարզենք եւ տանք պետք եղած բացատրութիւնը:¹³²³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովի կողմէ ըսուեցաւ որ կը զբաղի այս հարցով, իրենք ալ ամենայն սիրով ընդունեցին բացատրութիւն տալ երբ պահանջուի ազգ. իշխանութենէն: Մեր ատենական գործողութեանց

¹³²² Կը հաղորդուի թէ Խօճասարեան ընդմիջելով Գարաեանի ըսած է. «Հոս դուք հաւատացա՞ծ էք այդ բաներուն: Մին խօսքերով մի օրօրէք մեզ» («Ճակատամարտ», 1028/2849):

¹³²³ Բնագրին մէջ սկզբնապէս արձանագրուած է *կը պահէ*, բայց յետոյ ջնջուած եւ փոխարինուած է *պիտի ունենայ* բառերով, բայց քանի որ արդէն Կարմիր Խաչը գոյութիւն ունէր, աւելի տրամաբանական պիտի ըլլար պահպանել սկզբնական *կը պահէ*-ն: Հոս հարկ է նշել թէ «Ժողովուրդի Ձայնը»-ի (1 Ապրիլ 1922, 1060) համաձայն, Գարաեանէն ետք խօսք առած է Յ. Թօփճեան, ըսելու համար թէ բաւարար կը նկատուի յանուն վարչութեան տրուած բացատրութիւնը:

կարգը վերջացաւ, բայց օրինական թիւը չունինք օրակարգի անցնելու համար: Այս առիթով ի տեղեկութիւն կը հաղորդեմ ժողովիդ թէ պիտոճէի օրինագիծը, որ նախորդ Քաղ. Ժողովին կողմէ դրկուած էր, ներկայ Քաղ. Ժողովը պէտք տեսնելով քննութեան՝ դրկուեցաւ իրենց, պէտք եղած քննութիւնը կատարելու համար:

Գալով կարդացուած կոնդակին, նախ եւ առաջ պատշաճ պատասխան մը պէտք է տրուի ասոր. դիւանս պիտի գրէ այս մասին հարկ եղածը Ս. Նախագահին: Առաջարկուեցաւ դարձեալ որ գործնական արդիւնք մը ունենայ այն. դիւանս պիտի զբաղի նաեւ այս խնդրով:

Պահ մը դադար կու տանք ժողովին, մինչեւ որ մէկ քանի անդամներ ալ գան եւ կարելի ըլլայ օրակարգի անցնիլ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ստիպուած դիւանին կը յիշեցնեմ դարձեալ բացակայութեանց խնդիրը: 3 անգամ բացակայ գտնուողներ կան, որոնց ազդարարութիւն չէ դրկուած եւ ժողովականութենէ չեն դադրեցուած:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երեք անգամ բացակայ գտնուողներու մէջ կան երեսփոխաններ, որոնք հիւանդութեան պատճառաւ կը բացակային եւ այս պարագան հաղորդած են ժողովիս: Առանց բանաւոր պատճառի բացակայողներու կոչնագիրներն ալ կը դրկուին կանոնաւորապէս:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Ուրի՛ր օրը անգամ մը գումարուած նիստերը արդիւնք չեն տար: Ես կ'առաջարկեմ յետաձգել 15 օրուան: Արդէն տօնական օրեր կը սկսին յառաջիկայ շաբթու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս նիստը արդէն բացառապէս գումարուեցաւ իբրեւ նստաշրջանի վերջին նիստը, որովհետեւ Հայրենիքի Տուրքի ծրագիրը մասնաւոր կարեւորութիւն մը ունի եւ ընտրութիւններու համար անոր Ազգ. Ժողովէն վաւերացումը կարեւոր է: Անցեալ նիստին մեր եզրակացութիւնը առկախ մնաց: Եթէ այսօր մեծամասնութիւն ունենանք [կ'անցնինք օրակարգի], Ազգ. Ժողովը պիտի վերաբացուի Մայիսի սկիզբը:

(Ժողովը կէս ժամու դադար ըրաւ, բայց նոյն միջոցին մեծամասնութիւն գոյացած չըլլալով, ատենանը փակուեցաւ ժամը 4.30ին)

[Համագգային Խորհուրդ]

6 Ապրիլ 1922

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք. Ս. Պատրիարք, Գեր. Նազկեան Յովհ. Եպ., Փրոֆ. Զ. Պեգնեան

Տեսարք Յար. Մօստիչեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Արամ Փընտըզեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն. Տ. Գեորգ Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

1° Ժողովին յատուկ հրաւերով ներկայացան Ժողովուրդի Ձայն[ը]ի կողմէ պ. Հրաչ Երուանդ, Ճակատամարտի կողմէ՝ պ. Շաւարշ Միսաքեան, Երկիրի կողմէ պ. Հրանտ Գալիկեան եւ Վերջին Լուրի եւ Ճաւիղի կողմէ պ. Յակոբ Տէր Յակոբեան եւ Առաւօտի կողմէ՝ Միսաք Սուրեան:

Ս. Պատրիարք Հայրը բացատրեց հրաւերին պատճառը եւ Համագգային Ժողովին բաղձաւորները, որպէսզի հայ մամուլը աւելի զգուշաւոր լեզու մը գործածէ հանդէպ թուրքերուն, Ազգային Դատին համար շատ յուսահատական շեշտ մը չգործածուի, Ժողովուրդին մէջ այն գաղափարները տարածուին որ ամէն մարդ ինքնագլուխ չգործէ եւ շատ մը գլուխներէ ձայն չելլայ, նոյնպէս զգուշանայ Համագգայինի եւ ուրիշ ազգային մարմիններու կողմէ կատարուած դիմումները հրատարակել եւ մեր գաղտնիքները հրապարակել:

Պ. Յակոբ Տէր Յակոբեան գանգատեցաւ որ մինչեւ հիմա Համագգային Ժողովը ոչինչ ըսաւ մամուլին եւ ոչ մէկ իրողութիւն հաղորդեց եւ ոչ ալ հրահանգ տուաւ, իսկ պ. Հրանտ Գալիկեան ըսաւ թէ եղածները լոկ թելադրութիւններ են, որոնք, մամուլը եթէ ուզէ, նկատի կ'առնէ եւ եթէ չուզէ՝ ո'չ: Այս պարագայի խորհրդակցութեան մը հանգամանքը չունի այս գումարումը, ինչ որ պէտք է ըլլար բուն նպատակը:

Տիար Աւետիս Թերզիպաշեան յայտնեց թէ Համագգային Ժողովի տեսակէտն էր այս պարագային նաեւ տեղեկանալ մամուլի ներկայացուցիչներու տեսակէտին եւ գիտնալ թէ անոնք ի՞նչ կը մտածէին, օրինակի համար, թուրք եւ հեյլէն պատերազմի մասին հայոց բռնելիք դիրքին համար, թէ ի՞նչ բան օգտակար կը նկատէին եւ թէ ի՞նչ վնասակար հրատարակութեան համար:

Պ. Միսաք Սուրեան ըսաւ թէ մամուլը լուսաբանուած չէ գիտնալու համար թէ ի՞նչ բան հրապարակելու է եւ ի՞նչ բան ոչ:

Տիար Արամ Ինճիճեան բացատրեց թէ Համագգային Ժողովը չունի այնքան լայն միջոցներ որպէսզի մամուլին հետ շարունակ յարաբերութեան մտնայ. ուստի առտնին միջոցներով կը գոհանայ¹³²⁴ եւ մամուլը երբեք օտար նկատուած չէ որպէսզի անկէ բաներ պահուին:

Ս. Պատրիարքը Հայկական Հարցին արդի վիճակը պարզելով ուզեց որ մամուլը աջակցի Ազգային բաղձաւորներու իրագործման աւելի վերապահ եւ զգուշաւոր ընթացք մը բռնելով:

Պ. Շաւարշ Միսաքեան պարզեց կացութեան մասին իր տեսութիւնները եւ ըսաւ թէ մամուլը արդէն կը հետեւի թելադրուած ուղղութեան:

Ժողովը գոհունակութիւն յայտնեց լրագրողներու այս ուղղութեան համար:

2° Կարդացուեցան Ազգ. Պատուիրակութեան Մարտ 28, 29, 30 թուակիր նամակները Փարիզի Խորհրդա-Ժողովին, Պատուիրակութեան ելեւմտական վիճակին եւ Իզմիրի խնդրոյն վերաբերեալ:¹³²⁵

Ժողովը նկատի առնելով Իզմիրի խնդրոյն ստիպողութիւնը, որոշեց նախ զբաղիլ այս խնդրով:

Կարդացուեցան այս մասին Առաջնորդ Տ. Դեռնոյ Եպ.ի 31 Մարտ թուակիր երկու (թ. 690 եւ 691) եւ 1 Ապրիլ թ. 693 նամակները, որոնք մանրամասնութիւններ կը հաղորդէին եւ Կ. Պոլսոյ որոշումը ստանալու համար Առաջնորդարանի դիւանապետ պ. Ներսէս Քէսիմեանի հոս որկուած ըլլալը կը հաղորդէին:

Լսուեցաւ նաեւ պ. Ներսէս Քէսիմեանը, որ տուաւ կարգ մը լրացուցիչ բացատրութիւններ:

¹³²⁴ Բնագրին մէջ՝ կը գոյսնայ:

¹³²⁵ Նորատունկեանի ստորագրութեամբ առաքուած յիշատակեալ երեք նամակներուն բովանդակութեան համար տեսնել յաջորդաբար Յաւելուած 187, 188 եւ 189:

Ըստ պ. Զեպիմեանի տեղեկութեանց, յոյները կը սպասեն հայոց դիրքը ճշդելուն եւ հաւանական կը նկատեն հայոց գործակցութիւնը: Յետոյ տեղեկութիւններ տուաւ «Փոքր Ասիական»ի կազմակերպութեան մասին եւ անոր ծրագիրներուն վրայ:

Բարձր Զոմիսէրը ներքուստ համաձայն կը թուի շարժումին եւ յոյները հաւատք ունին թէ Անգլիա անոր պիտի օգնէ:

Հայոց առաջարկ եղած է մասնակցութեան, գրաւոր, երկու անձերու կողմէ: Առաջնորդարանը նեղ դրութեան մատնուած՝ զաւառական ժողով գումարեց եւ պարզեց Զադ. Ժողովի բռնած ուղղութիւնը:

Ժողովը բաւական նկատեց եղածը եւ որոշեց կեդրոնին հրահանգին սպասել եւ իբր պատասխան յունաց ըսուեցաւ թէ «Հայ ազգը իր պարտքը պիտի կատարէ»:

Այս խօսքը լաւ մեկնուած է յունաց կողմէ: Իզմիրի Առաջնորդարանը ցարդ զգուշացած է բանակցութեան մտնելէ, սակայն հիմա կացութիւնը շատ կնճռոտած է եւ որոշ բան մը ըսելու պարտաւորուած են: Ժողովուրդը կը վախճայ զինուորագրութենէ եւ կ'ուզէ որ այնպէս դիրք մը բռնուի, որ զինուոր չառնուի հայերէն:

Իզմիրի հայոց մէջ սա համոզումը կը տիրէ թէ կարելի է հայկական օժանդակութեան փոխարէն պայմաններ դնել եւ 1) զերծ մնալ զինուորագրութենէ, 2) նուազ զոհողութիւն ընել, 3) Հայ Ազգ. Տան կազմութեան հելլէն օժանդակութիւնը ապահովել:

Ասկէ զատ կուսակցութիւնները հիմա խառնուած են գործին եւ Առաջնորդին դիմելով ըսած են թէ իրենք *միջին* պիտի ընեն ի նպաստ Փոքր Ասիականին:

Համազգային Ժողովը նկատի առնելով թէ իր տուած որոշման կրնան հակասել կուսակցութիւնները, ազգային ընդհ. համամտութիւն մը ստեղծելու եւ ընդհ. ուղղութիւն մը ճշդելու համար որոշեց Շաբաթ օրը կուսակցութիւններու լիազօրները խորհրդակցութեան կոչել եւ անոնց հետ կարծիքներ փոխանակել յետոյ իր որոշումը տալ:

3⁰ Տիար Արամ Ինճիճեան յայտնեց թէ Գարտաշեան էֆ. Տերքոսի Ջուրի Ընկերութեան¹³²⁶ տնօրէնին հետ իր ունեցած ծանօթութենէն օգտուելով յաջողած էր որբանոցներու ջուրի սակացոյցին վրայ 20%-ի զեղչ մը ձեռք բերել եւ խոստում առած էր թէ նոյնը պիտի գործադրէ նաեւ Սկիւտար-Գատըքէօյի ջուրի ընկերութիւնը եւս:

Ժողովը շնորհակալութիւն յայտնեց Գարտաշեան էֆ.ի այս աշխատութեան համար:

[Համազգային Խորհուրդ]

8 Ապրիլ 1922

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք [Հօր] բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան, Տեարք Յ. Մօստիչեան, Յ. Գարտաշեան, Ս. Նալբանտեան, Ա. Ինճիճեան, Ա. Թերզիպաշեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Տ. Գեորգ Վրդ. Արսլանեան

Երեք կուսակցութեանց լիազօրները.- պ.պ. Հրաչ Երուանդ, Տոք. Ա. Բարսեղեան, Լեւոն Կանտ

1⁰ Ս. Պատրիարքը հրաւիրեալ կուսակցութեանց ներկայացուցիչներուն բացատրեց Իզմիրի մէջ տիրող կացութիւնը եւ հայերուն ենթարկուած վիճակը:

¹³²⁶ Պոլսոյ Տերքոս Ջուրի Ընկերութիւնը հիմնուած էր Սուլթան Ազիզ Բ.ի օրով Սեւ Ծովի մերձակայ Տերքոս Լիճին ջուրը Պոլսոյ բնակիչներուն մատակարարելու նպատակով: Կը թուի թէ ընկերութիւնը սկսած է դժգոհութեան տեղի տալ եւ բաժանորդներ կորսնցնել, ինչպէս կը պարզուի Ծորն Չամիչի խմբագրած տեղեկատուէն (The Surveyor and Municipal, 24 Փետրուար 1905, 276): Մատակարարուած ջուրը յարմար չէր նկատուեր խմելու համար (Hidden, 379):

Կուսակցությանն ներկայացուցիչները պարզեցին իրենց տեսությունները եւ ստացած տեղեկությունները տեղւոյն կացութեան վրայ: Այս տեղեկությունները լիովին համապատասխան էին Համագգային Ժողովին ստացած տեղեկութեանց հետ:

Տոք. Ա. Բարսեղեան բացատրեց թէ հայոց վերապահումը գէշ պիտի ազդէ յունաց վրայ եւ վնասը աւելի մեծ պիտի ըլլայ, վասնզի հայերը բռնի պիտի զինուորագրուին եւ մէկը չպիտի կարենայ բարեխօսել: Ուել պայման դնել կարելի պիտի չըլլայ:

Արդէն յոյն իշխանութիւնք Էօտեմիշ հայ երիտասարդները արձանագրած են: Հայերու անպաշտօն մասնակցութեան մէջ ինքն օգուտ կը տեսնէր քան թէ վնաս: Նոյն տեսակէտ[ն] ունէր նաեւ Ազատական-Ռամկավար ներկայացուցիչը՝ պ. Հրաչ Երուանդ, որ ինքն ալ իր կարգին պէտք կը տեսնէր պաշտօնական մասնակցութենէ հեռու մնալով անադմուկ գործել եւ յունաց համակրութիւնը չկորսնցնել:

Իսկ Հնչակեան ներկայացուցիչը՝ պ. Լ. Կանտ, կը մտածէր թէ Անատոլիոն թուրքերու մնալու սահմանուած է, ուստի հայերը պէտք չէ գործակցին:

Տոք. Բարսեղեան ըսաւ թէ ինչ որ ալ ըլլայ ապագան, սա իրողութիւն է թէ եթէ յոյները մնան՝ հայերը կան, եւ եթէ յոյները չըլլան՝ հայերն ալ չկան: Հետեւաբար առանց այս գործին տալու Հայկական Խնդրոյ մը գոյնը, պէտք է որ հայերը իրենց մասնակցութիւնը բերեն նոյնիսկ իրենց շահուն համար:

Ազգապետ Էֆենտի դիտել տուաւ թէ ընդհանուր կերպով կատարելապէս համակարծիք էին բոլոր ներկաները, որ հայերը պաշտօնապէս չէզոք մնային, իսկ Տիար Ինճիճեան պէտք ցոյց տուաւ որ կուսակցությունները հրահանգ տան իրենց Իզմիրի ճիւղերուն, որ չէզոք մնան: Յիշեցնել անոնց Պոնտոսի եւ Կիլիկիոյ դէպքերը:

Արիի. Նազլեան Արքեպ. ցոյց տուաւ թէ հայոց քաղաքականապէս յունաց միանալը կերպով մը դեմ երթալ է Դաշնակիցներուն:

Կարծիքներու փոխանակութենէ յետոյ ժողովը որոշեց Իզմիրի առաջարկին պատասխանել թէ՝ 1° Իզմիրի Առաջնորդարանը իր պաշտօնական մարմիններով երբեք պէտք չէ մասնակցի Փոքր Ասիական շարժման յանուն ո՛չ ազգին, ո՛չ Հայ Պատուիրակութեան, եւ ո՛չ ալ Համագգայինի, վասնզի խնդիրը լոյ տեղական է:

2° Միշտ պէտք է արտայայտուիլ յոյներուն հանդէպ յարգալից եւ համակրական եղանակով մը եւ զգացնել թէ հայոց վիճակը այնքան փափուկ է եւ վտանգաւոր, որ այսպիսի զգուշաւորութիւն մը պէտք է մեր յոյն եղբայրները ընդունին ո՛չ թէ ոչ-բարեկամական եւ ոչ-համակրական, այլ՝ պարագաներուն եւ մեր նեղ դրութեան ստիպումը:

Ժողովին այս մտածութիւնները որոշուեցաւ հաղորդել բերանացի Առաջնորդարանին դիւանապետին, որ վաղը կը մեկնէր եւ կարճ նամակ մըն ալ գրել Առաջնորդին:

[Համագգային Խորհուրդ]

20 Ապրիլ 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարքի բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզեան

Տեսաք Յարութիւն Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Արամ Ֆընտըզլեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան:

1° Ազգ. Պատուիրակութեան 7 եւ 8 Ապրիլ թուակիր նամակները կարդացուեցան,¹³²⁷ որոնցմով [Պատուի-

¹³²⁷ Նորատունկեանի 8 Ապրիլ թուակիրով պարգապէս առ ի տեղեկութիւն Չաւէն Պատրիարքի կը փոխանցուէր «Հանրապետութեան նախկին Պատուիրակութեան» կողմէ Փարիզի խորհրդաժողովին առիթով Դաշնակից արտաքին

րակությունը՝ տեղեկություններ կու տար Ազգերու Դաշնակցության մօտ իրենց կատարած դիմումներուն մասին:

2° Կարդացուեցաւ նաեւ 8 Ապրիլ թուականով Պօղոս փաշա Նուպարի մէկ նամակը, որով վերջնապէս կը հրաժարէր Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահութենէն:¹³²⁸

Համագգային Ժողովը նկատի առնելով թէ Համագգային Ընդհ. Ժողովի գումարումը դժուարութիւններ ունի, միւս կողմէ՝ նկատի առնելով թէ արտաքին աշխարհի առջեւ նոր պատուիրակութեան մը ընտրութիւնը կրնայ խնդիրներ յարուցանել եւ գէշ տպաւորութիւններ առաջ բերել, որոշեց որ Ս. Պատրիարքը անձնական նամակով մը խնդրէ Պօղոս փաշա Նուպարէն որ վերջին գոհողութիւն մը ընէ եւ հրաժարականին վրայ չպնդէ:

3° Կարդացուեցաւ նաեւ 13 Ապրիլ թուականով պելճիական դեսպանին նամակը,¹³²⁹ որով կը յղէ Պելճիքայի արտաքին գործոց նախարարին մէկ նամակը (5 Ապրիլ) թուականով:

Այս նամակով ի պատասխան Համագգային Ժողովի դիմումին, արտաքին գործոց նախարարը կը հաւաստէ թէ Պելճիքա ինչ որ կարելի է պիտի ընէ Հայկական Խնդրոյն լուծման համար:

4° Վսեմ. Ազգապետ Էֆենտի ժողովին հաղորդեց Այնթապէն ստացուած մի քանի տեղեկութիւններ տեղւոյն կացութեան մասին, ինչպէս նաեւ հաղորդեց թէ այնթապցիք հակառակ անոր որ իրենք սովաւար են, իրենցմէ աւելի կարօտ Հայաստանի բնակչութեան օգնութիւն մը ըլլալու համար հանգանակած են 52 ոսկի հնչուն դրամ նպաստ մը:

5° Անգլ. Բարձր Քոմիսէրը 5 Ապրիլ թուական գրութեամբ մը կը հաղորդէր թէ Համագգային Ժողովի 3 Ապրիլ թուակիր գրութիւնը հաղորդած է իր կառավարութեան:¹³³⁰

6° Արհի. Նազեան Գերապայծառ ժողովին հաղորդեց իր տեսակցութիւնը Զօր. Բելլէի եւ Զօր. Կուրոյի հետ, որ ասկէ անցնելով Պէյրութ կ'երթար:

Զօր. Կուրօ հարցուցած էր թէ թրքաց հետ հայոց ապրելուն երբեք կարելիութիւն չկա՞յ արդեօք: Գերապայծառը պատասխանած էր թէ այդ կարելիութիւնը չէր տեսնար:

Ասոր վրայ էր որ Զօր. Բելլէ դիտել տուած էր թէ Նորատունկեան Էֆ.ի Մթանայուլի մէջ հրատարակած նամակը այս տեսակ համաձայնութեան մը կարելիութիւնը ցոյց կու տայ: Եւ Գերապայծառը դիտել տուաւ որ այս տպաւորութիւնը, որ անոնք ունեցած էին, վնասակար էր եւ պէտք էր ցրուել:¹³³¹

գործոց նախարարներու մատուցուած գիրը, որուն պատճէնը չէ պահպանուած որպէս այս նամակին կցորդ մեր աչքէ անցուցած դիւանաթուղթերուն մէջ: 7 Ապրիլ թուակիրին համար տեսնել Յաւելուած 190:

¹³²⁸ Տեսնել Յաւելուած 191:

¹³²⁹ Պելճիքայի դեսպանը իր նամակին մէջ ի միջի այլոց կը յայտնէր թէ ամբողջ ուշադրութեամբ կարդացած է իր ստացած գրութեան յատկապէս այն հատուածները, որոնք կը վերաբերին Աշխարհամարտի ընթացքին հայ ազնիւ ազգին ըրած գոհողութիւններուն եւ կրած տառապանքներուն, ապա կ'աւելցնէր.

Դուք, անկասկած, տեղեակ էք, պարոնայք, թէ Արքայական կառավարութիւնը ներկայացուած չէր խնդրոյ առարկայ ժողովին, ինչպէս որ չէր, առաւել եւս, զանազան խորհրդաժողովներուն մէջ, որոնք որոշումներ տուած են Անատոլիական հարցերուն շուրջ: Կարելի չէ, այս պայմաններուն տակ, իմ աջակցութիւնն ընծայել ձեզի: Մեծապէս մասնակից դառնալով ձեր հայրենակիցներու ցաւերուն, ես արդէն պատեհութիւնն ունեցած եմ ջերմօրէն պաշտպանելու ձեր արդար դատը եւ կրնաք վստահ ըլլալ թէ մտահան պիտի չընեմ այս հարցը, որ նիւթն է ձեր խնդրանքին: Ուստի, պիտի ընեմ լաւագոյն կարելիս՝ օգտուելու բոլոր պատեհ հանգամանքներէն, ոգելին պաշտպանելու, գէթ անպաշտօն կերպով, այնքան վայրագօրէն հալածուած ձեր Ազգին շահերն ու օրինական իրաւունքները:

Դուք գիտէք թէ կառավարութիւնը, ինչպէս նաեւ պելճիքացի ժողովուրդը, միշտ խոր համակրանքով հետեւած են ձեր քաջարի ազգին յամառ ջանքերուն՝ վերականգնելու իր կանոնական միասնութիւնն ու վերատիրանալու իր քաղաքական անկախութեան... (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ915, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹³³⁰ Բրիտանական Բարձր Յանձնակատար Հորըս Ռամպոլտ իր 5 Ապրիլ 1922 թուակիրին մէջ բացի 3 Ապրիլի յուշագրին յանձնումէն, կ'ըսէր. «Հեռագրով մը, որ թուագրուած է Փարիզի վերջին Խորհրդաժողովէն անմիջապէս առաջ, Նորին Բրիտանական Վեհափառութեան Արտաքին Գործերու Գլխաւոր Պետական Քարտուղարին կողմէ ինծի թելադրուած է վստահեցնել Ձերդ Ամենապատուութիւնը թէ Հայկական Հարցին բոլոր կողմերը նկատի պիտի առնուին Բրիտանական Պատուիրակութեան կողմէ» (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ M175, Թ913, *անգլերէն մեքենագիր*):

¹³³¹ Նորատունկեանի նամակին համար տեսնել Յաւելուած 183:

Համագգային ժողովը նկատի առնելով թե երկրորդ նամակ մը կրնայ դարձեալ կրճատուիլ եւ իր բուն ոգին կորսնցնել, որոշեց գրել Նորատունկեան Էֆ.ի, որպէսզի ցրուելու համար իր նամակին թողած տպաւորութիւնը, Փարիզեան մամուլին մէջ յայտարարութիւն մը ընէ:

7° Տիար Արամ Ինճիճեան առաջարկեց որ նաեւ Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկուի որպէսզի Կիլիկիոյ մէջ Ազգային Տան մը կազմուելուն համար ջանք չխնայէ, մանաւանդ օգտուելով Սուրիոյ մէջ Ֆրանսայի դէմ արաբ ժողովուրդին ըրած արտայայտութենէն, որոնք նոյնիսկ ցոյցերով եւ ոճիրով արտայայտուած էին:

[Համագգային Խորհուրդ]

24 Ապրիլ 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարանը

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Արիի. Տ. Նազլեան Գեր.

Տեար[ք] Յար. Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Արամ Ֆընտ[ը]զեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Արամ Ինճիճեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Գէորգ Վրդ. Արսլանեան

1° Արիի. Նազլեան Գերապայծառի առաջարկով անցեալ ժողովին մէջ ծրագրեալ թուղթը վերջապէս խմբագրուեցաւ: Այս թուղթին մէջ ցոյց կը տրուէ[ին] Ազգային Տան կազմութեան համար միջոցներ, ինչպէս նաեւ Փարիզի ժողովին որոշմամբ գործին ձգձգումին համար բողոք:

Այս թուղթը որոշուեցաւ դրկել Ազգ. Պատուիրակութեան, որ եթէ յարմար դատէ ներկայացնել մեծ պետութեանց արտաքին գործոց նախարարներուն եւ Ազգերու Լիկի նախագահին:¹³³²

2° Նոյնպէս խմբագրուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան ուղղելի նամակը թէ՛ այս խնդրոյն եւ [թէ՛] Stamboul-ի մէջ հրատարակուած նամակին համար:

3° Յոյներու կողմէ Զաթալճայի Մեթրոպոլիտ Յովակիմ Ս. եկած էր Ս. Պատրիարքին եւ բացատրած էր թէ Արեւելեան Խնդրոյն մէջ հայ եւ յոյն առանձին խնդիր չկայ, այլ՝ Արեւելեան քրիստոնէից հարցն է եւ պէտք է որ այս տեսակէտը պաշտպանուի:

[Համագգային Խորհուրդ]

27 Ապրիլ [1922]

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Պէզճեան

Տ.Տ. Մօստիչեան, Մ. Նալբանտեան, Պատ. Սթամպոլլուեան, Ա. Թէրզիպաշեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

¹³³² Տեսնել այս մասին Նորատունկեանի 15 Մայիս 1922 թուակիրը, Յաւելուած 194:

1° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան անդամներէն Տեարք Գ. Նորատունկեանի, Մ. Պապանդեանի եւ Գ. Սինապեանի 18 Ապրիլ թուակիր գրութիւնը, որով հիմնուած այն վերապահութեան վրայ, զոր իրենք յայտնած էին Պօղոս փաշա Նուպարի վեցամսեայ արձակուրդ ստանալու առիթով եւ այն պատճառաբանութեամբ թէ Պօղոս փաշա Նուպար ինն ամիսէ ի վեր իր հիւանդութեան պատճառով չէ կրցած ոչ միայն գործօն մասնակցութիւն բերել Պատուիրակութեան աշխատութեանց, այլ նաեւ չէ կրցած նոյնիսկ խորհրդակցութեանց մասնակցիլ եւ այդ պատճառով իր հրաժարականին վրայ կը պնդէ, Պատուիրակութեան վերակազմութեան պէտքը ցոյց կու տային եւ իրենց հրաժարականը կը ներկայացնէին, յայտնելով միանգամայն թէ մինչեւ նոր մարմնոյն ընտրութիւնը իրենք պիտի շարունակեն իրենց գործունէութիւնը:

Ժողովը քննելով թէ՛ այս եւ թէ՛ Պօղոս Նուպար փաշայի գրութիւնները, այն տեսակէտը ունեցաւ թէ այս վերին աստիճանի լուրջ թափէնքուն աննպատակայարմար կ'ըլլար Պատուիրակութեան կամ անոր նախագահին փոփոխութիւնը եւ նոր ընտրութեան հարցի մը ստեղծուիլը: Համազգային Ժողովը իբր լաւագոյն լուծում կը մտածէր պարզել կացութիւնը Պօղոս փաշա Նուպարին, եւ յայտնել թէ քանի որ իր հիւանդութեան պատճառով ի վիճակի չէ մասնակցելու պատուիրակութեան աշխատութեանց, բնական է որ անոր գործունէութեան պատասխանատու չի կրնար համարուիլ, եւ միայն Ազգային Դատին յաջողութեան համար խնդրել որ պահէ Ազգ. Պատուիրակութեան պատուոյ նախագահութեան տիտղոսը:

Սակայն նկատելով որ այս պարագային Ազգ. Պատուիրակութեան գործօն նախագահութիւնը Տիար Գ. Նորատունկեանի պիտի վստահուի, յարմար դատեց որ այս նամակը գրուելէ առաջ Մ. Պատրիարքը մտերմաբար Տիար Նորատունկեանի կարծիքը շօշափէ թէ՛ այս եւ թէ՛ Ազգ. Պատուիրակութեան յառաջիկայ գործունէութեան մասին, եւ անոր տեսակէտներուն տեղեկանալէ յետոյ վերջնական խորհրդակցութեան ենթարկել թէ՛ Պօղոս փաշա Նուպարի եւ թէ՛ Ազգ. Պատուիրակութեան հրաժարագիրերը:

2° Կարդացուեցաւ 20 Ապրիլ թուականով Տիար Գ. Կիւլպէնկեանի նամակը Ազգ. Հիմնադրամի համար իրեն եղած մասնակցութեան հրաւերին ի պատասխան եւ որոշուեցաւ հաղորդել Ազգ. Պատուիրակութեան:

3° Կարդացուեցան Իսկենտերունէն Տ. Փառէն Վրդ.ի 12 Ապրիլ թուակիր, Հալէպէն Պատ. Աբրահամ Յարութիւնեանի եւ Տ. Սահակ Քհ. Տէր Պետրոսեանի՝ Մարաշի հայոց մասին 21 Մարտ թուակիր եւ Հալէպէն Տ. Գարեգին Քհ. Պօղարեանի 4 Ապրիլ թուակիր եւ Հալէպէն Յարութիւն Քհ. Եսայեանի 22 Մարտ թուակիր նամակները, որոնք կը պարզէին Իսկենտերունի հայ գաղութին թշուառ վիճակը եւ Քեմալական կառավարութեան հալածանքները հայոց հանդէպ Կիլիկիոյ շրջանակին մէջ:

Ժողովը որոշեց այս նամակներուն թարգմանութիւնը դրկել Ազգ. Պատուիրակութեան, որպէս փաստ գործածելու համար փոքրամասնութեանց իրաւունքներու ապահովութեան գործին համար եւ միւս կողմէն ցոյց տալու համար անհրաժեշտութիւնը հայ ժողովուրդը ապահով տեղ մը ամփոփելու համար:

Որոշուեցաւ այս առթիւ հազար ոսկի դրկել Մարաշի կարօտելոց համար Հալէպ Կաթողիկոսին եւ հինգ հարիւր ոսկի Այնթապի կարօտելոց համար:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

(Նիստ 28 Ապրիլի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենը բացուեցաւ ժամը 2.30ին ի ներկայութեան 40 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ բարձրացաւ 60ի)

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքը այսօրուան նիստին բացակայութիւնը կը հաղորդէ նամակով:

(Պատճեն)

Կը հրաւիրեմ, ուրեմն, Արշարունի Ս.ը նախագահելու այսօրուան նիստին:

ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄ

(Քարտուղարը կարդաց նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Անցեալ նիստին Կարմիր Խաչի խնդրոյն վիճաբանութեան առթիւ Պ. Խօճասարեանի կողմէ յատկանշական խօսք մը ըսուեցաւ, կը փափաքիմ որ արձանագրուի ատենագրութեան մէջ: Երբ Պ. Գարաեան ըսաւ որ եթէ ազգ. իշխանութիւնը ջնջուի, Կարմիր Խաչը իր գոյութիւնը կրնայ պահել շնորհիւ իր կնքած համաձայնութիւններուն, Պ. Խօճասարեան հարցուց դուք ձեր այդ ըսած խօսքերուն կը հաւատա՞ք: Փափաքելի է որ այդ խօսքերը աւելցուին ատենագրութեան մէջ:

Տ. Ե. ՕՏԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ երեսփոխան մը իր խօսքերը միայն կրնայ ուղղել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ատենագրութեան մէջ կ'ետ մը կ'ուզեմ ուղղել: Ես չեմ ըսած թէ զինադադարէն յետոյ Կարմիր Խաչը վաւերացած է իբրեւ Պալքանեան Պատերազմի Կարմիր Խաչին շարունակութիւնը: Կրնամ ըսած ըլլալ որ Վարչութիւնը այդպէս ըմբռնած է եւ վաւերացումի նման գիր մը դրկած է:

Ասկէ գատ ըսած եմ նաեւ որ երբ Հայաստան բժշկական առաքելութիւն մը պիտի դրկուէր, Վարչութիւնը այնչափ ձգձգեց պատասխանը, որ ի վերջոյ ինք դրկեց: Փոխանակ մէկ անգամէն մերժելու այնքան մտածեց, որ ձգձգուեցաւ գործը:

(Այս դիտողութիւններով վաւերացաւ ատենագրութիւնը:)

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՈՒԹԵՆԷ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար Բարսեղ Աւետիսեան իր անձնական տկարութեան պատճառաւ կը հրաժարի երեսփոխանութենէ:

Տ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Տիար Աւետիսեան կը հրաժարի երեսփոխանութենէ իր հիւանդութեան պատճառաւ: Սակայն կրնայ ըլլալ որ բարւոքի իր վիճակը, ուստի մինչեւ իր ապաքինումը կ'առաջարկեմ յետաձգել հրաժարականին նկատողութիւնը:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ըստ օրինի, իբրեւ պարզ հրաժարական մ'է, կ'առաջարկեմ ընդունիլ:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Ըստ օրինի կ'ըսեք. այդ մասին օրինական տրամադրութիւն կայ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ինչպէս կ'երեւայ, Պ. Աւետիսեան¹³³³ բժիշկներու խորհրդով տուած է իր հրաժարականը, որովհետեւ արդէն երկար ատենէ ի վեր բացակայ կը գտնուի ժողովէն եւ իր յառաջացած տարիքը յոյս չի ներշնչեր իրեն կատարելու այլեւս իր երեսփոխանական պարտականութիւնը: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ ընդունիլ այս պարագաներու մէջ տրուած հրաժարականը:

¹³³³ Ատենագրութեան բնագրին մէջ, սխալմամբ՝ *Բարսեղեան*:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Հրաժարականները երկու տեսակ կ'ըլլան՝ մէկը պարզ, միւսը պատճառաբանեալ: Տիար Բարսեղեան կը հրաժարի հիւանդութեան պատճառաւ. եթէ չընդունինք իր հրաժարականը, տեղը պարապ կը մնայ, ուստի կ'առաջարկեմ ընդունիլ իր հրաժարականը:

Տ. Վ. ԹԷՔԷՆԵԱՆ.- Տ. Աւետիսեան կը թուէ պատճառը իր հրաժարականին: Այդ պատճառը իր հիւանդութիւնն է, որ կը դատապարտէ զինքը տալու իր հրաժարականը: Ես կ'առաջարկեմ որ միջոց տրուի իրեն, որպէսզի դարմանուի եւ գայ, ինչպէս ուրիշներու ալ պատահած է, իսկ եթէ շրջանը լրանայ, կրնանք իրեն տեղ ուրիշ մը ընտրել: Հետեւաբար իբրեւ պատճառաբանեալ հրաժարական կ'առաջարկեմ մերժել:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Փափաքելի էր որ Տ. Աւետիսեան իր պաշտօնը շարունակէր, սակայն ինք իբրեւ խղճամիտ երեսփոխան հասկնալով որ իր պաշտօնը չպիտի կրնայ շարունակել, հրաժարական կու տայ: Իր հրաժարականը բողոքի մը կամ դժգոհութեան մը արդիւնքը չէ, որպէսզի նախաքննութեան դրկուի, ուստի իբրեւ պարզ հրաժարական կ'առաջարկեմ ընդունիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երկու կողմին կարծիքները լսուեցան: Տիար Աւետիսեան կը յայտնէ թէ կարող չէ իր հիւանդագին վիճակին մէջ շարունակելու իր պաշտօնը: Ասիկա իր կարծիքն է, որ կը ներկայացնենք եւ կ'ենթարկենք ձեր հաւանութեան:

(Ատենապետը քուէի դնելով այս հրաժարականը, [ժողովը] 15ի դէմ 22 քուէով ընդունեց այս հրաժարականը:)

ՀՐԱՄԱՐԱԿԱՆ ԿՐՕՆ. ԺՈՂՈՎԻ ԱՆԴԱՍԱՑՈՒԹԵՆԷ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Տրդատ Քինյ. Պոյանեան հրաժարական տուած է Կրօն. Ժողովի անդամակցութենէ:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Այս հրաժարականէն տեղեկութիւն չունի Կրօն. Ժողովը. կը կարծեմ թէ հրաժարականը այս ժողովին գալէ առաջ պէտք է ներկայացուէր իր անդամ գտնուած ժողովին:

ՏՐ. ԹԻԻԼԵԱՆ.- Նախագահը պէտք էր վերադարձնէր այս հրաժարականը տիրոջը, որպէսզի ուղղէր Կրօն. Ժողովին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս գիրը արդէն դրկուած է Ս. Պատրիարք հօր իբրեւ նախագահ Կրօն. Ժողովոյ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Եթէ տէր հայրը ուղիղ բան մը չէ ըրեր, Ս. Պատրիարքը ուղիղ սրբագրութիւն մը ըրեր է եւ այս ժողովին դրկեր է: Այդ հրաժարականը այս ժողովին կը պատկանի, հետեւաբար կ'առաջարկեմ քուէի դնել այդ կերպով:

Տ. Պ. ՓԱՓԱՉԵԱՆ.- Օրինաւոր մեծամասնութիւն ունի՞ ժողովը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այո, ունի օրինական թիւը:

(Քուէի դրուելով սոյն հրաժարականը ընդունուեցաւ)

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՆԱԽԱՔՆՆԻՉ ԴԻԲԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը յիշէք որ ազգ. կալուածներու եւ վաճառքներու ապահովութեան մասին ասկէ առաջ Տ. Ս. Տիօնեանի կողմէ եղած առաջարկ մը նախաձեռնութեան համար յանձնուած էր Կալուածոց Դիւանին, որ հետեւեալ տեղեկագիրը ներկայացուցած է:

(Պատճեն)¹³³⁴

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս տեղեկագիրը իմ վրաս այն տպաւորութիւնը կ'ընէ, որ Կալուածոց Դիւանը ռեւէ աշխատութիւն չէ կատարած: Այս տեղեկագրին եզրակացութիւնը, ըստ իս, տղայական է: Ինք պարտաւոր էր հարկ տեսած քննութիւնը կատարել եւ այս ժողովին ներկայացնել ամբողջական գործողութիւն մը: Կ'առաջարկեմ վերադարձնել այդ տեղեկագիրը, որպէսզի այդ կերպով պատրաստեն եւ բերեն:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովէն եկած գիրը պարզապէս կ'ըսէ թէ դիմումներ եղած են եւ արդիւնք մը յառաջ չէ եկած: Ասիկա ընդհանուր բնոյթ ունեցող խօսք մ'է եւ դատելու համար թէ այդ դիմումները ինչ

¹³³⁴ Տեղեկագիրը «միայնեանս ազգ. վաճառք կալուածներու հասոյթներու մասին Պ. Տիօնեանի հարցումներուն նկատմամբ բացատրութիւններ տալու համար անհրաժեշտ կը նկատէր անոր [Կալուածոց Դիւանին- Վ.Դ.] տրամադրութեան տակ դնել այս առթիւ ձեռք առնուած միջոցները եւ կ'առաջարկէր խնդիրը նախ Վարչութեան նկատմամբ յանձնել» («Ճակատամարտ», 29 Ապրիլ 1922, 1050/2871):

կերպով եղած ու ինչ արդիւնքի յանգած են, պետք է տեղեկութիւն ունենալ եւ ճշդել թէ որ կէտերն են որ յուսահատութեան մղեր են զինքը, որպէսզի զբաղինք այդ խնդրով:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Տ. Տիօնեան գլխաւորաբար ազգ. *վաքֆներու* հասոյթներու մասին առաջարկ մը ներկայացուցած է: Վարչութիւնը ասիկա կնճռոտ խնդիր մը նկատելով, շատ իրաւացի կերպով այս ժողովին բերած եւ այդ գործով զբաղող դիւանին յանձնուած է, սակայն վերստին կրկնելու հարկին տակ կը գտնուիմ, որ դիւանը ոչ մէկ բան չէ բերած: Այս բացատրութիւնը տալու պետք տեսանք, որովհետեւ նոյն դիւանը ուսումնասիրութեան պետք կը զգացնէ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Քննելի ոեւէ խնդիր չկայ: Քաղ. Ժողովը դիտեց որ ազգ. *վաքֆներու* մասին Վարչութեան բռնած քաղաքականութիւնը ճիշդ չէ եւ գործը որոշեց ենթարկել օրէնսդիր մարմնի որոշման: Մեզմէ առջի Քաղ. Ժողովները այս մասին հրատարակուած օրէնքները չեն ճանչցեր եւ ազգը իր իրաւունքը չէ կրցեր պաշտպանել: Առաջարկութեան հիմը կալուածներու հարց չէ: Ազգը *վաքֆներու* տեսրակները յանձնելու յանձնառու չէ եղեր եւ *ինսարէները* չէ պահանջեր: 3-4 տարիներէ ի վեր միւս համայնքները ընդունել են այդ օրէնքները, բայց մեր պատրիարքարանը չէ ընդունել. յոյները չեն գիտեր թէ ինչ ըրել են: Սակայն մեր ըրած առարկութիւնը հիմ չունի, որովհետեւ այս խնդիրը պատրիարքարանի առանձնաշնորհումներու հետ յարաբերութիւն ալ չունի: Նոյն ձեւով Երուսաղէմի պատրիարքութիւնն ալ իր *վաքֆի* տոմարները չէ յանձնած: Ահաւասիկ 5 տարիէ ի վեր շարունակուող այս խնդրոյն վերջ մը տրուելու համար, այս ժողովին բերել ենք խնդիրը: Կալուածոց Դիւանը պիտի նստէր քննէր թէ հին Վարչութիւնը ինչ պատճառաւ այս խնդիրը չէ կրցեր որոշել, այդ թուականներուն ի՞նչ արգելքներ տեսնուէր, ո՞ր իրաւունքներուն հակառակ նկատուէր են, եւ յետոյ պիտի առաջարկէր որ այս ժողովը արտօնէ *ինսարէները* զանձել եւ տեսրակները յանձնել:

Ինչպէս կը տեսնէք, ըլլալիք երկար բան մը չկայ: Մենք կ'ըսենք թէ այս *միւլթեսնա վաքֆներու* խնդիրը առանձնաշնորհումներու հետ յարաբերութիւն չունի. այս *վաքֆներու* վերաբերեալ կալուածներու *թաքրիրները* ասկէ առաջ իրենց *միւլթելիլիներու* քով կ'ըլլալին], ուստի խնդրոյն աւելի հաստատուն ձեւ մը տրուելու համար *տեֆթերիսանէի* մէջ կեդրոնացան եւ այս *միւլթեսնա վաքֆները* մէկուն կամ միւսին համար չեն, այլ հայուն ալ, հրեին ալ կը վերաբերին մասնաւորապէս: Ու *տեֆթերիսանէի* կ'ըսէ որ առէք ձեր *ինսարէները*, ու մենք կը փափաքինք որ հին *միւլթէնը* շարունակուի. անոնք կը պնդեն, մենք չենք ընդունիր ու կառավարութիւնը կը շարունակէ զանձել *ինսարէները*: Չեմ գիտեր թէ ի՞նչ շահ կայ այս դրութեան շարունակութեան մէջ: Կալուածոց Դիւանը պարտաւոր էր դիմել ամէն տեղ եւ իր եզրակացութիւնը բերել այն ձեւով որ ազգը կարող ըլլար տէր դառնալու իր իրաւունքին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես որքան հասկցայ, նախորդ Քաղ. Ժողովը առանց մանրամասնելու այս կէտերը, պարզ նամակով մը բերած ըլլալով խնդիրը, դիւանը ինքզինքը դժուարութեան առջեւ գտեր է ու կ'ըսէ թէ ի՞նչ միջոցներ կան արդիւնաւորապէս կատարելու իր պաշտօնը:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Նախորդ Քաղ. Ժողովի ատենապետը արտայայտուեցաւ մէկ կէտի վրայ: Խնդիրը միմիայն *միւլթեսնա վաքֆներու* խնդիր չէ, այլ՝ երեք կէտի կը վերածուի: Առաջին՝ ընդհանուր կալուածներու ապահովութեան խնդիր. երկրորդ՝ անհատներու անուան արձանագրուած կալուածներու խնդիր. երրորդ՝ *ինսարէներու* խնդիր: Անհատական անուններու վրայ գտնուած ազգ. կալուածներու փոխանցման համար օրէնքը 6 ամիս պայմանաժամ տուած է, յետոյ այդ պայմանաժամը երկարաձգուած է, սակայն չի հասկցուիր որ Քաղ. Ժողովը դիմում ըրա՞ծ է եւ եթէ չէ ըրած, ինչո՞ւ չէ ըրած: Ասոնք որոշ տուեալներու վրայ կրնան քննուիլ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Այս խնդիրը նոր բան մը չէ: Բոլոր հին Վարչութիւնները զբաղեցուցած է այն եւ պետք է ըսել որ մասնագիտական խնդիր մ'է, հետեւաբար գործադիր իշխանութիւնը պարտաւոր էր ընդարձակ տեղեկագիր մը ներկայացնել այս մասին, որպէսզի եթէ իր կարողութիւններէն վեր կը համարէ գործը, այս ժողովը տեղեկալ ըլլայ թէ որ կէտերուն մէջ են դժուարութիւնները: Ես պետք կը տեսնեմ որ Վարչութիւնը մասնախումբ մը կազմէ, որպէսզի քննէ թէ որ խնդիրներն են որ լուծման կը կարօտին: Պէտք է այս խնդիրներու միկնելու հիմնական անցուդարձերը ներկայացնող *պարտոյթա* մը ունենանք եւ բոլոր տեղեկութիւնները հաղորդուին, որպէսզի որոշում մը տալ կարելի ըլլայ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս խնդիրը օրակարգի խնդիր չէ, ուստի պէտք չէ երկարաձգել վիճաբանութիւնը: Այս հարցի խնդիրը պէտք է դրկենք Վարչութեան: Կ'առաջարկեմ քուէի դնել:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ճիշդ է որ Պ. Տիօնեանի ներկայացուցած հարցումը զատ զատ խնդիրներ կը պարունակէ: Առաջին մասը ընդհանուր կերպով կալուածներու մասին է, որուն նկատմամբ ինչպէս քիչ առաջ բացատրեցինք, պէտք եղածը չէ գործադրուած ասկէ առաջ սխալմամբ: Գալով երկրորդ կէտին, ինչպէս կը յիշէք,

իթթիհատական կառավարությունը յառաջդիմական մեծ քայլ մը առաւ բարոյական մարմինները սեպհակա-նատէր դարձնելով. պարագայ մը՝ որ հայոց ալ մեծ գոհացում մը կու տար: Սակայն այս դիւրութենէն օգտուելու համար Վարչութիւնները ոչ մէկ միջոց ձեռք չեն առած: Թաղերու մէջ տուրքերու անուններով արձանագրուած կալուածներ կան, որոնք պիտի սրբագրուէին նոյն մարմիններու անունով: Այս թոյլտուութեան վրայ ոմանք ձեռնարկած են գործի, ոմանք չեն ձեռնարկած, բայց մինչեւ այսօր ոչ մէկ Վարչութիւն չէ հետաքրքրուած թէ ինչո՞ւ այս աշխատութիւնները գլուխ չեն ելած, մարդ չէ խորհեր այս մասին: Օր մ'ալ, պետական խորհուրդէն որոշում մը ելեր է թէ այն որուն անունով կալուած արձանագրուած է, պէտք է գայ եւ յայտարարէ թէ այդ կալուածը իրեն չի պատկանիր, իսկ այն կալուածները, որոնց տէրերը չեն կրնար ներկայանալ, անոնց համար ալ պէտք է դատարան դիմուի: Ասիկա օրէնսդրութեան հարց մ'է հիմա, սակայն հետաքրքրականը այն է որ ինչո՞ւ չէ գործադրուած ժամանակին տրուած այդ որոշումը եւ հարիւրաւոր կալուածներու վիճակը անստոյգ մնացեր է: Այս վիճակին մէջ երբ գործադիր իշխանութեան անհոգութիւնը մէջտեղն է, ի՞նչ պիտի ըսէ Կալուածոց Դիւանը, որուն եզրակացութիւնը խնդիրը Վարչութեան վերադարձնելու մասին ռեւէ արդիւնք յառաջ չի կրնար բերել: Այս ժողովը պէտք է յանձնարարէ Վարչութեան խնդիրը լուծելու ազգին նպաստաւոր ձեւով:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վիճաբանութիւնը աւարտած է: Ժողովին մէջ տրամադրութիւն մը կը տեսնուի յղելու այս խնդիրը Քաղ. Ժողովին, որպէսզի ամբողջացնեն քննութիւնը եւ արդիւնքը բերեն ժողովիս: Եթէ հակառակ արտայայտուող չկայ, ընդունուած պիտի նկատենք այս առաջարկը:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր այսօրուան օրակարգի հարցն է Հայրենիքի Տուրքի ծրագիրը: Ինչպէս կը յիշէք, այս ծրագիրը վիճաբանութեան դրուեցաւ ասկէ առաջ, սակայն չեմ կրնար ջայտնել իմ ցաւս որ մաս մը յարգելի երեսփոխաններու մեկնելուն պատճառաւ կարելի չեղաւ նոյն օրը եզրակացութեան մը գալ: Տարակոյս չունիմ որ ամէնքս ալ կ'ըմբռնենք օրակարգի այս խնդրոյն կարեւորութիւնը եւ պիտի փափաքինք եզրակացութեան մը հասնիլ: Անցեալ նիստին երբ ձեր ուշադրութեան յանձնուեցաւ այս խնդիրը, մեր ընդհանուր վիճաբանութիւնը գրեթէ վերջ գտած է[ր] եւ կարգը եկած է[ր] յօդուած առ յօդուած վիճաբանութեան: Ուստի կարդանք նախ Քաղ. Ժողովի ծրագիրը եւ ապա Նախաձեռնութեան Դիւանի բարեփոխութիւնը:

Տ. Լ. ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ.- Յօդուածներու վիճաբանութեան սկսելէ առաջ, օրէնքին անունին համար դիտողութիւն մը պիտի ընեմ: Ինչպէս որ կ'ըսենք ամուսնական օրէնք, այսպէս ալ կարծեմ յարմար կ'ըլլայ ըսել Ազգային Տուրքի Օրէնք եւ կամ քանի որ ազգին բոլոր հատուածներէն ընդունուած է այս օրէնքը, Համազգային Տուրքի Օրէնք: Ես Հայրենիքի Տուրքի Օրէնք բառը շատ ճիշդ չեմ գտներ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես այս անունին փոփոխութիւնը յարմար չեմ նկատեր: Ժողովուրդը Հայրենիքի Տուրք անունով գաղափար մը ունեցած է եւ կը կարծեմ թէ այս անունին փոփոխութեամբ ամբողջ զգացումներու ալ փոփոխութիւն յառաջ պիտի գայ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Պ. Խօճասարեան խնդրոյն բարոյական տեսակէտին վրայ միայն խօսեցաւ: Օրինա-կան տեսակէտ մ'ալ կայ, զոր պէտք չէ աննշմար անցնի: Ազգային Տուրք անունով ուրիշ տուրք մը ունինք Սահ-մանադրութեան մէջ, որ եթէ այսօր չի գանձուիր, օր մը կարելի է երեւան հանել եւ այս տուրքը մեր գանձած Հայրենիքի Տուրքէն բոլորովին տարբեր բան մ'է. ուստի ես ալ անունի փոփոխութիւնը անյարմար կը նկատեմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը սկսինք կարդալ օրինագիծը ա. յօդուածին:

Յօդ. 1.- Տարագրութեան եւ յարակից դէպքերու հետեւանքով ստեղծուած ազգային պէտքերու հոգացման համար հաստատուած է Հայրենիքի Տուրքը: Այս տուրքին պարտաւոր է¹³³⁵ մասնակցիլ այդ թէ կին ամէն չափահաս հայ անհատ, որ ունի ռեւէ եկամտի կամ շահու աղբիւր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս առաջին յօդուածը, որ Հայրենիքի Տուրքին նպատակը կը բացատրէ, նոյնն է երկու ծրագիրներուն մէջ ալ: Կարծեմ թէ դիտողութիւն չկայ:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Խմբագրութեան մէջ սխալ մը կայ. պէտք է ըլլայ *պարտաւոր է*, ոչ թէ *պարտաւոր են*:

¹³³⁵ Բնագրին մէջ՝ են:

Տ. Վ. ԹԷԶԷԵԱՆ.- Ճիշդ է, պետք է ըլլայ *պարտաւոր է վճարել*:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն այս դիտողութեամբ ընդունուած է այս առաջին յօդուածը: Կ'անցնինք 2րդ յօդուածին:

Ծրագիր Քաղ. Ժողովի:

Յօդ. 2.- Հայրենիքի Տուրքը երկու մասէ կը բաղկանայ, ամսական եւ միանուագ: Ամսական տուրքը կ'որոշուի հարկատուին տարեկան հասոյթին վրայ յառաջատուական իսկ անդամներու թիւին վրայ խոտորնակ եւ աստիճանական համեմատութեամբ թիւ 1 սակացոյցին համաձայն: Միանուագ տուրքը ամսական տուրքին տասնապատիկն է:

Նախաձեռնութեան Դիւանի ծրագիր:

Յօդ. 2.- Հայրենիքի Տուրքը միանուագ եւ ամսականաւոր է: Ամէն հայ անհատ պարտաւոր է վճարել ազգին որոշ գումար մը իր կարողութեան համեմատ՝

ա.- մէկ անգամուան համար միանուագ գումար մը.

բ.- ամէն ամիս վճարել որոշ գումար մը:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Այս յօդուածը երկու տեսակետով քննադատելի է եւ պատրաստուած երկու յօդուածներն ալ օրէնքի եւ խմբագրութեան պայմանները չեն լրացուցած: Նախ սկզբունքի մասին խօսելով, կը տեսնենք որ առաջին ծրագրով յառաջատուական դրութեան վրայ կը խօսուի, մինչ երկրորդին մէջ կարողութիւնը հիմ կը բռնուի:

Եւ Նախաձեռնութեան Դիւանի ծրագիրը գործադրելի չեն գտներ նախ եւ առաջ սկզբունքի տեսակետով: Սկզբունքի մասէն վերջ գործադրութեան մասին մէջ ալ փոփոխութիւն մը կ'առաջարկեմ. օրինակի համար, փոխանակ ամսականաւոր գանձուելու, կրնայ կիսամսեայ *սխաթելով* գանձուիլ: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ փոքր փոփոխութիւն մը ըլլայ եւ ըսուի. Հայրենիքի Տուրքը երկու մասէ կը բաղկանայ, միանուագ եւ պարբերական, ու անկէ անմիջապէս յետոյ բացատրուի թէ պարբերական տուրքը պետք է ամսականաւոր ըլլայ: Ասկէ վերջ պետք է ըսուի անմիջապէս որ տուրքը կը գանձուի հարկատուին հասոյթին վրայ յառաջատուական *սխաթելով*: Երբ յօդուած մը կ'ըսէ թէ իր կարողութեան համեմատ կը գանձուի, այս *սխաթել* ո՛չ միայն կամայականութիւններու, այլեւ՝ գեղծումներու դուռ կրնայ բանալ, որովհետեւ *քախրիսը* կամ սխալ դատումը կրնայ դեր ունենալ գործին մէջ եւ հետեւաբար ոչ օրինական կ'ըլլայ այդպիսի արարք մը: Աշխարհի ամէն կողմը, այլեւ մեր միջազգային մէջ, տուրքը պետք է գանձուի սակացոյցի մը համաձայն: Հակառակ պարագային, զանազան կողմէ դիմումներ կրնան մեծ զբաղումներ առաջ բերել, ուստի կ'առաջարկեմ ձեւական մասը ընդունիլ մինչեւ հիմա գործադրուած կերպով, սկզբունքի մասին մէջ իւրացնելով Քաղ. Ժողովի առաջարկած դրութիւնը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Նախորդ Քաղաքական Ժողովը Հայրենիքի Տուրքը յառաջատուական *սխաթելով* գանձելու ծրագիր բերած է: Օրէնքի ոգին բուն իսկ այս կէտին մէջ է, առանց որու տուրքի օրէնքները ամենէն դժուարներն են: Ըսուած է որ յառաջատուական դրութիւնը անարդար է, սակայն անիկա պետք է գործադրուի ո՛չ թէ գլխահարկի ձեւով, այլ՝ իր կարողութեան մէջ յառաջատուական *սխաթել*ը հիմ բռնելով, որ եթէ չարաչար չգործածուի, շատ դիւրին է գործադրելը: Կանոնագրին մէջ պետք [է] սահմանուի թէ գնահատութիւնը ինչ կերպով տեղի պիտի ունենայ անոնց համար անշուշտ, որոնք չեն մասնակցած: Պէտք է մարդահամարն ալ կանոնաւոր ըլլայ եւ պիտի տեսնենք թէ անոնք որ Հայրենիքի Տուրք չեն վճարեր, անարդարութեան երեսէն փախած են: Ուրեմն այս տուրքի խնդրոյն նախ եւ առաջ պետք է գնահատութիւնը արդար ըլլայ: Եւ եթէ անգամ մը այսպէս ապահովուի տուրքի գանձումը, ընդվզելու, բողոքելու առիթները կը պակսին: Այս ոգին ընդունելէ յետոյ լեզուական փոփոխութիւնը Խմբագրական Դիւանին մէջ կ'ըլլայ:

Նախաձեռնութեան Դիւանը այն երկիւղին մէջ է, որ այս դրութիւնը գործադրելի չէ, սակայն պետք է քննուի թէ հիմա ինչպէս կ'ըլլայ: Գնահատութիւն մը տեղի կ'ունենայ թէ այսինչ անձը 20 ոսկի կամ 50 ոսկի պիտի վճարէ, սակայն ասիկա ռելէ հիմ չունի: Միակ արդարութեան հիմ մը կայ եւ այն ալ օրէնքն է, որուն վրայ հիմնուելով ռելէ անհատ կրնայ ըսել թէ իմ հասոյթս 100 ոսկի չէ, հետեւաբար գնահատուած տուրքը աւելի է: Մենք ալ պետք է իրաւունք ունենանք, օրինակի համար, ըսելու թէ քու որոշ հասոյթդ 50 ոսկի է, 5 ոսկի պետք է տաս: Սակայն այսչափն ալ բաւական չէ. պետք է նկատի ունենալ որ ընտանիքի անդամներու թիւին վրայ խոտորնակ համեմատութեան մէջ ըլլայ, քանի որ ամիսը 100 ոսկի շահող եւ 10 անդամէ բաղկացեալ ընտանիքի տէր հարկատու մը պետք է նուագ քանակով մասնակցի, քան նոյնքան շահող եւ 2 անդամէ բաղկացող ընտանիք մը:

Երբ այս աստիճանաւոր բաժանումը ըլլայ, ասոր մէջ դժկամակելու պատճառն ալ կը վերնայ եւ ժողովրդեան մեծագոյն մասը, որ հիմա չի մասնակցի Հայրենիքի Տուրքին, այն ատեն կը մասնակցի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պէտք կը զգամ դիտել տալու յարգելի բանախօսին, որ ըսաւ թէ մեծամասնութիւնը չէ մասնակցած Հայրենիքի Տուրքին, թէ մեր ձեռքը գտնուած ցուցակէն կը հասկցուի որ 100ին 73ը մասնակցեր է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Առաջին տարին չեն մասնակցած, երկրորդ տարին մասնակցած են: Յառաջատուական դրութիւնը այնքան բացարձակ է եւ դիւրին է գործադրութիւնը, որուն վրայ նոր բացատրութիւն մը տալու պէտք չեմ տեսներ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յառաջատուական տուրքի դրութեան արդարութիւնը այնքան բացարձակ է, որ անոր վրայ խօսիլ աւելորդ կը նկատեմ: Սակայն այդ ձեւով տուրք մը պետութիւն մը կը զանձէ, մինչդեռ մեր տուրք նկատածը իրականին մէջ նուիրատուութիւն է: Առաջին անպատեհութիւնը, որ աչքի կը զարնէ, այն է թէ երբ այս դրութիւնը ընդունուի եւ տուրքի գնահատում մը ըլլայ 800ով, 1000ով, պէտք չէ որ յետոյ 500 ուգուի ու անիկա ալ տուող չգտնուի: Պէտք է կազմել ուրեմն օրէնք մը, որով այս տուրքը դիւրութեամբ վճարուի: Ելմտական յանձնաժողովը 100 պահանջած ատեն 90ը կ'առնէ, մինչդեռ այս տեսակ օրէնքի մը գործադրութեան պարագային Հայրենիքի Տուրքի չմասնակցողներու թիւը շատ աւելի պիտի ըլլայ: Այս տուրքին՝ ներկայ ձեւին մէջ վճարումը անօրինակ է: Պատրիարքարանը միակ ազգ. տուրք մը ունէր եւ գիտէր թէ որքան անկանոն կերպով կը վճարուէր: Ազգ. Հիւանդանոցի որբանոցին մէջ 100 որբ չէին կրնար խնամուիլ պէտք եղած կերպով...

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Կօշիկ ալ չունէին...

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (շարունակելով) Մինչդեռ այս ժողովուրդը վերջին աղետներէն յետոյ ամիսը 10,000 ոսկի ալ տուաւ, 50,000 ոսկի ալ, իսկ եթէ վերջին ամիսներու մէջ դժուարութիւններ ծագեցան, պատճառը չկամութիւնը չէ, այլ՝ տնտեսական անձկութիւնը: Հետեւաբար մեր գլխաւոր տեսակէտը պէտք է ըլլայ դիւրութիւն ընծայել թէ՛ խանութպանին եւ թէ վաճառականին, մինչդեռ այն դրութիւնը որ կ'առաջարկուի, ամենէն աւելի կազմակերպուած ազգերու մէջ իսկ գործադրելի չէ. այն ազգերու մէջ, ուր միլիոններ կը զանձուին, ո՛ր կը մնայ մեր մէջ: Երբ կարողութեան չափով կ'ըսենք, յառաջատուական դրութիւնը գործադրած կ'ըլլանք մեր ընդունած ձեւով:

Տ. Յ. ՄՕՍԻԺԵԱՆ.- Մենք մեր բոլոր ընկերներով խորհրդակցեցանք այս խնդրոյն վրայ եւ աւելի նպատակայարմար գտանք Նախաձեռնութեան Դիւանի ծրագիրը, որ աւելի գործնական հանգամանք ունի:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Պէտք կը զգամ աւելցնելու նաեւ թէ, քանի որ 100ին 73ը կարգադրուած է Հայրենիքի Տուրքի գործերէն, մեծապէս պիտի դժուարանայ զանձումը եւ վերաքննութեան գործեր պիտի սկսին:

Տ. Գ. ՄԻՍԷՇԵԱՆ.- Եղած յայտարարութիւնները ուշադրութեամբ մտիկ ըրի. մասնաւորապէս լսեցի Քաղ. Ժողովի կողմէ եղած յայտարարութիւնը, որովհետեւ Քաղ. Ժողովը ինք հեղինակն է այս ծրագրին: Իմ մասին խօսելով, ես չկրցայ համոզուիլ թէ նախորդ Քաղ. Ժողովի ծրագիրը գործադրելի բան մ'է, որովհետեւ նախ եւ առաջ տուրքը սահմանելը դիւրին բան մը չէ, որովհետեւ շատեր իրենց ամսականէն դուրս հասոյթներ ունին եւ հետեւաբար արդար բաշխում մը ըլլալու համար, պէտք է իրենց ամբողջ հասոյթները հիմ բռնել: Արդ, երբ որոշ հասոյթներու շուրջ գնահատութիւնը կարելի չ'ըլլար, այս տեսակ խառն հասոյթներու շուրջ ինչպէ՞ս կարելի պիտի ըլլայ: Ասկէ գատ, ուրիշ տարտամ կէտեր ալ կը տեսնենք ծրագրին մէջ եւ հետեւաբար կարելոր է որ ճշդում մը ըլլայ: Ես միանուագը կամաւոր ձեւի տակ ձգելու կուսակից չեմ, այլ՝ կը փափաքիմ որ օրէնքի մը ենթակայ ըլլայ: Օրինակի համար, 10 ոսկի ամսական տուողը 50 ոսկի ալ միանուագ տայ, եւ որպէսզի զանազան դիտողութիւններ չըլլան, ես կը խորհիմ որ տրամադրութիւն մը աւելցուի, որ միանուագը ամսական գումարին սաչափը ըլլայ, իսկ գալով ամսավճարներուն, գնահատիչ մարմինները պէտք է իւրաքանչիւրին կարողութեան համեմատ սահմանեն:

Տ. Ե. ՊԷՅԱԶԸՆԵԱՆ.- Ինձմէ առաջ խօսողները արդէն պարզեցին այն տեսակէտը թէ յառաջատուական դրութիւնը գործադրելի չի կրնար ըլլալ: Ես ալ համաձայն եմ Նախաձեռնութեան Դիւանի տեսակէտին եւ օգտակար կը գտնեմ որ գնահատութիւն ըլլայ կարողութիւնը հիմ բռնելով: Ես այդ դրութեան գործադրութիւնը ոչ թէ կարելի, այլեւ՝ վնասակար կը գտնեմ եւ պէտք կը զգամ դիտել տալու որ այս երկրին մէջ կառավարութիւնը չի կրնար գործադրութեան դնել յառաջատուական տուրքը ու *թանկթօթի* եւլին. այս *սխալեմով* զանձել: Մենք առաջարկուած դրութեամբ պիտի խորհինք թէ այսինչ անձը ի՞նչ կը շահի եւ անոր համաձայն գնահատութիւն մը պիտի ընենք, իսկ եթէ այդ անձը կը վնասէ, այդ գնահատութիւնը ինչպէս պիտի ըլլայ: Հակառակ որ մենք տուրք անունը դրած ենք, գիտենք թէ իրականութեան մէջ ինչ է ասիկա եւ հետեւաբար իւրաքանչիւր անձի խղճին դպելով պիտի աշխատինք որ գործը արդիւնաւորուի: Ինձի համար կարելոր կէտերէն մէկն է նաեւ

հաշուետվությունը. այսինքն թե՛ առնուած դրամները ինչպե՛ս կը գործածուին: Ասիկա գիտնալ շատ կարեւոր է:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Յառաջատուական տուրքի դրուծինը հաստատելու գաղափարակիցները եւ ընդդիմադիրները կը շարունակեն իրենց տեսակետները պարզել եւ անոնք որ յառաջատուական տուրքի դրուծեան գաղափարակից չեն, կ'ըսեն թէ մեր գանձածը ոչ թէ տուրք է, այլ՝ նուիրատւութիւն. մենք ո՛չ պետութիւն ունինք, ո՛չ ոստիկանութիւն: Ես կը տեսնեմ որ ուժ ըսելով մենք կ'իմանանք միմիայն սուիւի ոյժը, մինչդեռ եթէ ունինք բարոյական ուժ մը, որ պարտադրէ մէկը իր կարողութեան չափով տուրք վճարելու, նոյն ոյժը կրնայ գործածուիլ յառաջատուական դրուծեամբ տուրք վճարելու առթիւ: Եթէ իբր տուրք չենք վճարեր ասիկա, իբր այն ժողովի բերելու պէտք չկայ. հարկ է ըսել որ նուիրատւութիւն մ'է միայն: Գործը այս ձեւի վրայ դնելը սխալ է: Երբ տուրք մը կը քուէարկուի, պէտք է արդարութիւնը հիմ բռնենք եւ Հայրենիքի Տուրքը պէտք է գանձուի ճիշդ տուրքի մը գանձումին ձեւով եւ արդար եղանակով: Սուիւներէն առաջ պէտք է արդարութիւնը գործէ: Այս խօսքերէն կը հասկցուի անշուշտ որ յանուն գործնական ըլլալու պէտք չէ ոտքի տակ տալ սկզբունքը, որովհետեւ անոնք որ բարոյական ճնշումէն չեն ազդուիր, ո՛չ մէկ ձեւով իրենց պարտքը չպիտի կատարեն ու այդ պատճառաւ պէտք չէ զիջանիլ կարելի եղածը փրցնելու: Բոլոր երկիրներու մէջ, ուր արդարութիւնը գործադրելու հակամէտ չեն, գոնէ սկզբունքով ընդունած են յառաջատուական տուրքը: Եթէ մեր պայմանները տարբեր են, ինչպէս կ'ըսեն, այդ կէտերը նկատողութեան առնենք ո՛չ թէ սկզբունքին համար, այլ՝ սակացոյցի կազմութեան ժամանակ: Ես կը կարծեմ որ յառաջատուական տուրքի սկզբունքը ընդունելով, փոխանակ ամսական հասոյթին, տարեկան հասոյթին վրայ ճշդուին տուրքին քանակները, քանի որ ամէն ամիս չի կրնար ստուգում ըլլալ:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Կարծեմ թէ՛ նախորդ Քաղ. Ժողովը եւ թէ՛ Նախաձեռնութեան Դիւանը փափաքելով ըստ կարելոյն մեծ հասոյթ մը գոյացնել, պայման դրեր են որ շատ ունեցողը շատ տայ: Այս սկզբունքը յառաջատուական տուրքի դրուծեամբ չէ որ կը գործադրուի անպատճառ, այլ՝ համեմատական դրուծեամբ:

Ամէնքս ալ շատ դիտողութիւններ կարդացեր ենք յառաջատուական տուրքի կիրարկութեան մասին, նոյնիսկ այն երկիրներու մէջ, ուր ստուգող եւ գանձող ուրոյն մարմիններ կան: Ունի՞նք այդ *սխալներ*, եթէ ոչ՝ պէտք է գոհանալ այն միջոցներով, որոնք տրամադրելի կը մնան մեզի. այսինքն՝ բարոյական միջոցներով միայն, սակայն հարկատուն պէտք է վճարէ իր տուրքը սակի մը համաձայն, ո[ւ]ր գանձող մարմնոյն կողմէ անոր կարողութիւնը պէտք է հիմ բռնուի: Պէտք է աւելցնենք նաեւ որ գանձողները լաւ կազմակերպուած մարմիններ չեն. ասոր համար Հայրենիքի Տուրքի մարմինները պէտք է կազմուին կէսը թաղ. խորհուրդներէն եւ միւս կէսը երկրային մարմիններէն: Այս կազմակերպութիւնը մէջտեղ հանելէ յետոյ, ես յառաջատուական դրուծինը անգործադրելի կը գտնեմ, այլ՝ տուրքը պէտք է վճարուի կարողութեան համեմատ, բայց սակի մը համաձայն, միջոցներ չունենալով յառաջատուական դրուծինը գործադրելու:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես համամիտ չեմ յաճախ կրկնուած այն խօսքերուն թէ Հայրենիքի Տուրքը նուիրատւութեան սահմանը չ'անցնիր: Յառաջատուական դրուծեան դէմ խօսողները իբրեւ առարկութիւն կ'ըսեն որ մենք բռնի միջոցներ չենք կրնար գործադրել. մինչդեռ մենք կը գործադրենք այնպիսի միջոցներ, որոնք նոյնիսկ կառավարութիւնները չեն գործադրեր իրենց տուրքը գանձելու համար, ինչպէս՝ նշանախօսութեան եւ յուղարկաւորութեան արգելքներն են:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Կառավարութիւնը տուրք չվճարողին կարասիները կը ծախէ...

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Ո՛չ թէ յուղարկաւորութիւնը արգիւրած է, այլ՝ հանդիսաւորութիւնը:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- (*շարունակելով*¹³³⁶) Անշուշտ ննջեցեալը պիտի վերցուի, որովհետեւ կը հոտի: Այս պահանջներէն կը հասկցուի որ վճարուելիքը տուրք է, միայն դժուարութիւնները կը ծագին գնահատութեան առիթով, ուստի ես արգելք մը չեմ տեսներ որ յառաջատուական դրուծինը չգործադրուի: Միայն պարբերութիւն մը կայ, որ անհասկնալի է. այսինքն՝ ընտանիքի անդամոց թիւին վրայ խտտորակ կը համեմատի. այս կէտը պարզուած չէ պէտք եղած կերպով, որովհետեւ տուրքը կը վճարուի անհատի վրայ եւ ոչ թէ *ֆիրմայի* վրայ: Օրինակի համար, Թօփալեան եղբայրները իրենց առեւտրական տան անունով կը վճարեն Հայրենիքի Տուրքը, մինչդեռ օրէնքին տրամադրութիւնը տարբեր է:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս օրէնքին պատրաստութեան առթիւ նկատողութեան առնուած կէտը այն է, որ երկու հոգիէ բաղկացեալ ընտանիքի մը տուրքը տարբեր կ'ըլլայ 10 հոգիէ բաղկացեալ ընտանիքէ մը, ենթադրելով որ երկուքին ալ եկամուտը նոյնն է:

¹³³⁶ Բնագրին մէջ՝ *ընդմիջելով*:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես այ համամիտ եմ անոնց, որոնք կ'ըսեն թե կարողությունը հիմ թունելով պետք է քննուի այս տուրքը: Տօնիկեան անուն հարուստ անձ մը կը ճանչնանք, որ 1000 ոսկի Հայրենիքի Տուրք տալու յօժարեցաւ, սակայն առնող չըլլալով պատեհութիւնը կորսուեցաւ: Այս կարգի խստապահանջութիւններ ահա թէ ուր տարին մեզի. քիչ մը գործնական ըլլանք: Ես կը կարծեմ, սակայն, թէ փոքր սրբագրութեան մը պետք ունի այս խնդիրը: Պէտք է ըսենք «ոեւէ անհատի եկամուտին եւ շահուն համեմատութեամբ»: Բուն դժուար կէտը գնահատիչներուն եւ գանձողներուն է, ապա թէ ոչ պատեհութիւնները կը կորսուին, ինչպէս ըսուեցաւ: Մէկ խօսքով, պէտք է վարուելակերպ գիտնալ, որպէսզի ազգին սնտուկն այ պարարտանայ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի բաշխման եւ գանձման մասին ըսուածները լսեցի: Այնպիսի սխալ կարծիքներ կը յայտնուի[ն], որ ազգին անունն այ կ'աղարտի: Ես այս տուրքի գանձման մէջ աշխատութեան բաժին մը ունենալով, ինչ որ ճշմարտութիւն է՝ պարտաւոր եմ խօսելու եւ բացատրելու թէ Հայրենիքի Տուրքի վնաս տուողները որոնք են, այս տուրքը ինչպէ՞ս հաւաքուած է: Ատոնք պէտք է գիտնալ, որպէսզի հասկցուի քննադատութեանց արժէքը: Նախ եւ առաջ ըսեմ որ Ելմտական Յանձնաժողովը հարկատուներու մարդահամարները պատրաստած է, սակայն ազգին դժբաղդութեան հետեւանքով այս մարդահամարը շարունակ փոփոխութեան ենթարկուած է, որովհետեւ նոր գաղթականներ եկած են: Գտնուած են մարդիկ, որոնք ըսած են որ եթէ ամէն հայ մէկ մէկ ոսկի տայ, ամիսը 150,000 ոսկի կ'ընէ: Բայց ասիկա գործնական խօսք մը չէ: Մենք մինչեւ 15,900 հոգի արձանագրած ենք եւ 12,600 հոգիէ կը գանձենք իրենց տուրքը: Գնահատումը եղած է այս ձեւով. *սլանք*ներ, վաճառականներ, արհեստավորներ, իւրաքանչիւրը իր շրջանակին մէջ որոշ ցանկերու վրայ գնահատուած է եւ միանուագէ ու ամսականներէ 2 տարուան մէջ գանձուած է 626,000 ոսկի: Սակայն ազգը միայն Հայրենիքի Տուրքի համար դրամ չէ տուած, հակառակ անոր որ յայտարարուած է ժամանակին թէ Հայրենիքի Տուրք տուողներէ ուրիշ ազգային նուիրատուութիւններ չպիտի գանձուին: Սակայն անոնք տուած են նաեւ Կարմիր Խաչի, մասնաւոր որբանոցներու, Կիլիկիոյ, սերմնացուի, իբր 300էն 400,000 ոսկի: Յունաց ազգը, որ առատաձեռնութեան մէջ մեզմէ շատ աւելի գերազանցութեան համբաւ ունի եւ թուով 3 անգամ աւելի է, իրենց ազգային նուիրատուութիւններուն մէջ մեզմէ շատ աւելի ետ կը մնան: Եթէ կան այնպիսիներ, որոնք մինչեւ հիմա իրենց պարտքը չեն վճարած, ատոր պատճառը պէտք է փնտռել ուրիշ կէտի մը մէջ. այսինքն՝ անոնք որ իրենց կարողութեան համապատասխան գումար մը առաջարկեցին, մենք չկրցանք ընդունիլ, որովհետեւ գիտէինք թէ անոնք *խաւեր*ու, կալուածներու տէր են, մինչդէռ 2 *խաւի* տէր կարծուած մէկը, այդ *խաւի*ն 1/6ին տէրը ելաւ: Երբ այս տեսակէտները աչքի առջեւ ունենանք, պիտի տեսնենք թէ այս ժողովուրդը ո՛չ թէ դրամ կու տայ, այլ՝ աւելին այ կ'ընէ: Սակայն այս պարտաճանաչներուն քով կան անզգաներ, անպարտաճանաչներ, այնպէս որ ես կը խորհիմ թէ փոխանակ պարտաճանաչներու, անզգաներու եւ անզգամներու համար օրէնք մը դնենք եւ անոնք անցնենք սեւ ցանկին մէջ: Ենթադրենք որ գնահատութիւն մը եղաւ եւ ոեւէ մէկուն եկամուտը գնահատուեցաւ, բայց տուրքը ինչպէ՞ս պիտի գանձուի, ինչպէ՞ս պիտի գործածուի: Ասկէ առաջ ոեւէ մէկը 18 տարի ազգ. տուրք չէր վճարեր, օր մ'այ ամուսնութեան կամ ուրիշ ոեւէ առիթով 3 տարուան տուրքը կը վճարէր եւ հաշիւը կը փակէր: Կրնայ ըլլալ որ յառաջատուական դրութիւնը տեսականին մէջ շատ մեծ առաւելութիւններ ունի, բայց գործնականին մէջ ոչնչութիւն է եւ մենք գաղափար իսկ չունինք թէ յառաջատուական տուրքը ինչպէս կը գանձուի: Այսօր կառավարութիւնը իր այնքան միջոցներով *փաղթելոյ* տուրքը այս կերպով չի գանձեր: Հիմա անոնք որ պիտի քուէարկեն այս տեսակ տուրքերու ի նպաստ, պէտք է լաւ խորհին որ չվնասեն որբերու եւ տարագիրներու: Ես կը յիշեցնեմ ձեզի որ Նուրեան-Նորատունկեան Վարչութիւնը ազգ. տուրքի վրայ 370 ոսկի աւելցուցած ըլլալուն համար Ազգ. Ժողովին գոհունակութեան առարկայ եղած է: Եւ մինչ ազգ. տուրքը տարեկան 1200-1500 ոսկի արդիւնք կու տար, Հայրենիքի Տուրքէն գոյացած է 10-15,000 ոսկի ամիսը: Ահաւասիկ պարագայ մը, որ 20-30 տարուան մէջ մեր ըրած մեծ յառաջդիմութիւնը կը ցնէ: Այո, ես կը կրկնեմ դարձեալ որ մեր ժողովուրդը ոչ մէկ ատեն թերացաւ իր պարտականութիւնը կատարելէ: Պարագայ մը միայն բաւական է բացատրելու այս թիւը: Օր մը ցնցոտիներ հագած գաղթականի երեւոյթով մէկը եկաւ ներկայացաւ մեզի. խորհեցանք որ այս մարդը սխալ ներկայացած է, որովհետեւ կ'երեւայ թէ նպաստ պիտի ուզէ կ'ըսէինք մեր մտքէն: Այս անձը ըսաւ. որ տարագրութեան ճամբուն վրայ որբերու վիճակը տեսնելով չափազանց յուզուած եւ ուխտ ըրած է որ իր առաջին վաստակէն 100 ոսկի տրամադրէ որբերու համար: Այս անձը եկած էր իր ուխտը կատարելու եւ 100 ոսկի յանձնեց մեզի որբախնամ գործին յատկացուելու համար... (*ծափեր*)

ԶԱՅՆԵՐ.- Անունը ի՞նչ է...

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- (*Հարունակելով*) Նիկոմեդիացի ճարտարապետ մ'էր, անունը չեմ յիշեր: Ես ասիկա կ'ըսեմ մեր անզգայ հարուստներուն օրինակ ըլլալու համար. անոնք եթէ կարելի է իրենց մահէն յետոյ գերեզմանատունէն դուրս թաղենք: Խելագարներուն համար կանոն դրեր են որ գերեզմանատուններէն դուրս թաղուին,

մինչդեռ խելագարները հիւանդ են. ասոնք կը գործեն մտքով առողջ վիճակի մէջ եւ այս կարգի անձեր մէկ քահանայով թաղելն իսկ շահ մ'է իրենց համար: Պէտք է աւելի խիստ պատիժներ տալ անոնց համար:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Նախ եւ առաջ ըսեմ որ տուրքը նուիրագործելու համար պէտք է պատիժ սահմանել եւ այս սկզբունքով ի հարկին հարկատուին ունեցած չունեցածը կը ծախսեն եւ կը գանձեն տուրքը:

Տուրքի սկզբունքները յայտնի են արդէն. ամենէն յարմար դրութիւնը անոնց հետեւեղութիւնն է, իսկ եթէ մենք այստեղ օրէնք դնենք եւ օրինակի համար 100ին 5½ տալու տրամադրութիւն մը դնենք ու 100ին 4½-ով գոհ ըլլայ [զանձող մարմինը], այն ատեն պատասխանատու կ'ըլլայ:

Այս երկրին մէջ *թանկթօխ* եւ նման տուրքեր կը գանձուին ի հարկին հարկատուին գոյքերը ծախուելով: Գալով յառաջատուականին, բոլոր ընկերվարական տեսութիւնները կ'արտայայտուին ի նպաստ յառաջատուական դրութեան, որ *Էվոլյուսիոնի* վերջին շրջանը կրնայ կազմել եւ մենք քաղաքակրթեալ երկիրներու աստիճանին հասած չենք տակաւին: Ես յօդուած երկրորդով սահմանուած կարողութիւնը աւելի նպատակաւարմար կը տեսնեմ քան թէ յառաջատուական կամ համեմատական դրութիւնը՝ յառաջիկային Հայաստանի մէջ սահմանուելիք օրէնքներու վերապահելով աւելի հիմնական կարգադրութիւններ ու սա բացառիկ պարագաներու մէջ գործադրելով միայն ինչ որ հնարաւոր է:

Տ. Ա. ՍԵՂՈՍԵԱՆ.- Երկու առաջարկութիւններ կան մեր առջեւ, որոնցմէ մէկն է հարկատուներէ ամէն ամիս իրենց կարողութեան համաձայն գումարի մը գանձումը եւ երկրորդը՝ յառաջատուական կամ համեմատական սկզբունքով տուրքի մը գանձումը: Այս վերջինին մէջ ես տարբերութիւն մը չեմ տեսներ, որովհետեւ Պ. Թէքէեան, որ համեմատական սկզբունքով տուրք գանձելու առաջարկը ըրաւ, ըսել ուզեց որ ցանկ մը ըլլայ, որու համաձայն տուրքը գանձուի: Ըստ իս, առաձգական բառ մ'է համեմատականը, որովհետեւ երբ ըսուի թէ այսինչ անձին կարողութիւնը կը ներէ որ այսչափ գումար մը տայ, պիտի հարցնէ թէ ի՞նչ սակի վրայ պիտի տայ: Այնպէս որ, ամէն պարագայի մէջ, ուղիղ արդիւնքի մը յանգելու համար, սակի մը անհրաժեշտութիւնը երեւան կու գայ եւ ես կը կարծեմ թէ ամէն անհատ իր պարտքը պիտի կատարէ յօժարութեամբ, պայմանով որ գիտնայ թէ դիմացինն ալ այսպէս պիտի կատարէ իր պարտականութիւնը: Մինչդեռ արդի դրութիւնը, որուն շարունակութիւնը կ'առաջարկուի մեզի, պարզապէս սակարկութեան դուռ բանալու դրութիւնն է, որ ո՛չ մասնաճիւղերու գործը կը դիւրացնէ, ո՛չ ալ հարկատուներու: Ամէն պարագայի մէջ, պէտք է չափանիշ մը գոյութիւն ունենայ, որպէսզի որոշենք թէ այս տուրքը ինչ ձեւով պիտի գանձենք: Երբ 30 ոսկի հասոյթ ունեցողը 30 դրշ. կու տայ, արդար է որ 60 ոսկի հասոյթ ունեցողը 60 դրշ. տայ: Չափանիշ մը ունենալ ո՛չ դժուար գործադրելի է եւ ո՛չ ալ անարդար: Այս կերպով պէտքի մը գոհացում տուած կ'ըլլանք, երբ ընդունինք որ յառաջատուական ըլլայ տուրքի գանձման սկզբունքը:

Տ. Ս. ՆԱՐԷԵԱՆ.- Տուրքի օրէնք մը դնելու համար, քանի մը նկատելի պայմաններ կան: Առաջին՝ տուրքին քանակութիւնը: Երկրորդ՝ տուրքին ինչ համեմատութեան վրայ բաշխուիլը: Երրորդ՝ արդար բաշխումի խնդիրը: Գիտէք որ օրէնքի մը տրամադրութիւնները որքան բացայայտ ըլլան, օրէնքը այնքան դիւրին կը գործադրուի: Սկսելով քանակութեան խնդրէն, երբ աչքի առջեւ ունենանք այն սակացոյցը, որ առաջարկուած է, կարելի է վիճաբանիլ անոր վրայ, բայց սակացոյց մը անհրաժեշտ է: Պ. Գարսեան ըսաւ որ չունինք կառավարական միջոցներ եւ ուրիշ վնասներու կրնանք ենթարկուիլ: Սակայն եթէ մենք տուրքի մը հանգամանքը կու տանք ասոր եւ նոյնիսկ պատիժներ կը նախատեսենք, պէտք է աշխատինք որ գործադրելի ըլլայ, եւ գործադրելի ըլլալու համար ալ պէտք է որ սակացոյց մը ունենայ:

Գալով հիմնական խնդրոյն, ես կը խորհիմ որ տուրքը ինչպէ՞ս պիտի գնահատուի եւ եթէ օրէնքը չկարենայ գործադրուիլ, անկէ յառաջ եկած խնդիրները ի՞նչ կերպով պիտի քննուին: Կառավարութիւնը *թանկթօխ*ի օրէնք մը հաստատած է, բայց գնահատութեան համար դրած է պայմաններ, որոնցմով յայտնի կ'ըլլայ թէ իրենք ինչ կարողութեան տէր են եւ եթէ որոշուած տուրքը չընդունին, իրենց ամէն իրաւունքները կը վայելեն բողոքելու համար: Իսկ առեւտրականներու վիճակը ստուգելու համար կան ուրիշ միջոցներ, որոնց համաձայն որոշ կերպով կը սահմանուի անոնց տուրքն ալ եւ ըստ այնմ կը գանձուի: Կը խորհիմ թէ մենք ինչո՞ւ ձեռնուրնիս չունենանք այդպիսի կանոնաւոր միջոց մը. այսինքն՝ սակացոյց մը, որուն բացայայտ տրամադրութիւններուն հետեւելով կատարենք մեր պաշտօնը:

ՏԲ. Յ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Նախաձեռնութեան Դիւանը երբ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը այս ձեւով փոխեց, իր օրինաւոր պատճառը ունէր: Դիւանը նկատողութեան առած էր ո՛չ թէ սկզբունքը, այլ՝ գործադրելիութեան աստիճանը: Եւ հետեւաբար պիտի հետեւէր տարբեր *մեթոտի* մը. այսինքն՝ ոչ *փրոկրեսիս*, այլ՝ աւելի նոր *մեթոտով* մը մեր ժողովուրդին մէջ արթնցնելու իր պարտքին գիտակցութիւնը, ու խորհեցանք թէ ինչո՞վ կրնանք

գոհացում տալ պետքին, ինչո՞վ կրնանք հասոյթներ աւելցնել: Այս նպատակաւ, մեր կատարած աշխատութիւնը լրացնելու համար, դիմում ըրինք անոնց, որոնք երկարատեւ գրադար են Հայրենիքի Տուրքի գործերով եւ երկար բացատրութիւններ առինք իրենցմէ, ու անոնք հասկցուցին մեզի որ եթէ այս օրէնքը ընդունուի, իրենց Հայրենիքի Տուրքի գործը կարգադրող 12,600 հոգիի հետ վէճ պիտի ունենանք: Եւ յետոյ ըսին մեզի որ եթէ դուք այսպիսի նորութիւն մը ներմուծէք, մենք չենք կրնար արդիւնաւորել Հայրենիքի Տուրքը: Հետեւաբար դիւանս պէտք տեսաւ աւելի գործնականացնելու այս դրութիւնը եւ բարեփոխութիւնը կատարուեցաւ ճիշդ այս ըմբռնումով: Յետոյ մեզի ըսին թէ յառաջատուական դրութիւնը ներմուծելով անարդարութիւնը վերցուցած կ'ըլլանք, մինչդեռ իրողութիւնը այդպէս ալ չէ եւ այս դրութեան կիրառութենէն մեծամասնութիւնը պիտի օգտուի: Այս տեսութիւններով էր որ Քաղ. Ժողովի ծրագիրը մէկ կողմ դրուեցաւ ու անյարմար նկատուեցաւ, երբ մանաւանդ ըսին մեզի թէ այս ծրագրին գործադրութեամբ 12,600 խնդիր պիտի ունենայ ազգը: Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը 1919ի կազմութեան միջոցին առաձգական կերպով պատրաստուած էր եւ տուրքը որոշելը ամէն անհատի հայրենասիրական զգացման թողուած էր, մինչդեռ մեր պատրաստած օրէնքին մէջ կարգ մը պայմաններ ճշդուած են:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երկու ատենախօսներ օրէնքը հակասական ձեւով մեկնեցին. այս վիճակին մէջ եթէ դիւանը լուսաբանուած կը կարծէ այս խնդիրը՝ կը սխալի: Ուստի, պէտք է լուսաբանուի որ յառաջատուական դրութիւնը աւելի պարզ է համեմատականէն: Այս տեսակէտով, ես կը խնդրեմ որ վիճաբանութիւնը շարունակուի եւ ինծի ալ խօսք տրուի:

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Եղած խօսքերէն բաւական լուսաբանուեցանք: Մենք իբրեւ գործադիր իշխանութիւն գործադրելի օրէնք մը կը պահանջենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես պիտի շնորհաւորեմ այս ժողովը, որ այնքան լրջօրէն եւ հմտօրէն վիճաբանեցաւ օրակարգի խնդրոյն վրայ: Ես գոհ եմ որ գործին արդիւնաւորութիւնը նպատակ ունինք եւ այս վիճաբանութեան իմ վրաս ըրած տպաւորութիւնը այն է, որ կը փափաքինք հասնիլ այնպիսի եզրակացութեան մը, որ Հայրենիքի Տուրքը արդիւնաւոր ըլլայ ասկէ վերջը:

Տ. Վ. ԹԷԲԷԵԱՆ.- Ես Քաղ. Ժողովի եւ Նախաձեռնութեան Դիւանի առաջարկներէն տարբեր բան մը ըսի ու առաջարկեցի որ կարողութեան հետ համեմատական ըլլայ վճարելիք տուրքը. այսինքն՝ ամէն 100 ոսկի ունեցողէ մինչեւ ունի ձեւով չգանձուի տուրքը:

Տ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Որպէսզի քուէարկութիւնը եզրակացութեան մը յանգի, պէտք է որ կարողութեան ճշդումը *սիսթէմ*ի մը համաձայն ըլլայ: Մենք այդ *սիսթէմ*ը ճիշդ կը գտնենք յառաջատուութեան մէջ: Քանի որ գլխաւոր կէտին մէջ միաձայնութիւն կայ արդէն, այս *սիսթէմ*ին համար ալ կրնանք համաձայնիլ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի հին օրէնքը հիմնուած էր սակարկութեան վրայ: 100 ոսկի ունեցողէ մը 5 ոսկի կը պահանջենք, անդին ուրիշ 100 ոսկի ունեցողէ մը՝ 10 ոսկի: Կ'ըսեն թէ սակը կը խրտչեցնէ, հետեւաբար կարողութեան համեմատութիւնը հիմ պէտք է բռնուի, կ'ըսեն: Այս կերպով 100 ոսկի հասոյթ ունեցողէն 2 ոսկի պիտի առնենք, 1000 ոսկի ունեցողէն՝ 70 ոսկի: Միմիայն սակն է որ այս սխալ դրութիւնը կրնայ փոխել, ապա թէ ոչ ի՞նչ դրութիւնը պիտի մնայ ըսել է: Երեք տարի ո՛չ կանոնաւոր մարդահամար եղած է, ո՛չ ալ կարողութիւնները ճշդուած են պէտք եղած կերպով: Այս պատճառաւ յառաջատուական օրէնքին գործադրութիւնը ամենէն նպատակայարմարն է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բանաձեւները պէտք է քուէարկուին այլեւս, բաւական համարելով կատարուած վիճաբանութիւնը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Բարեփոխումները քուէարկենք նախ եւ առաջ:

Տ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Կ'առաջարկեմ որ երկու բանաձեւներու վրայ աւելցնէք իմ առաջարկս ալ...

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- Առաջարկները ժողովին քուէին կ'ենթարկուին առանձին բանաձեւով: Բերանացի առաջարկութիւն քուէի չի դրուիր: Հակառակը ժամավաճառութիւն կ'ըլլայ ժողովին համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն կը մնա[ն] միայն Քաղ. Ժողովի եւ Նախաձեռնութեան Դիւանի առաջարկները:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Պէտք է նախապատուութիւն տալ արդի Քաղ. Ժողովի ընդունած ձեւին, որովհետեւ օրէնքը գործադրողը ինքն է: Ինք չ'իւրացներ Նախաձեռնութեան Դիւանի առաջարկը:

Տ. Վ. ԹԷԲԷԵԱՆ.- Կրնանք կարողութեան 100ին 2ը ամսական եւ 5 անգամը միանուագ գանձել:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Մենք 100ին 5էն սկսած եւ 2ի իջած ենք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նախ եւ առաջ նախորդ Քաղ. Ժողովի առաջարկած ձեւը ձեր քուէին կ'ենթարկեմ:
(Ժողովը 13ի դէմ 22 քուէով մերժեց յառաջատուական դրութիւնը:)

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Բողոքս արձանագրեցէք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պէտք կա՞յ տիար Սիմքէշեանի բանաձեւը քուէի դնելու:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես կ'առաջարկեմ որ երկրորդ յօդուածը իմ առաջարկած ձեւովս քուէի դրուի:

(Տիար ատենապետ օրէնքին երկրորդ յօդուածը քուէի դրաւ հետեւեալ կերպով:

Յօդ. 2.- Հայրենիքի Տուրքը երկու մասէ կը բաղկանայ, միանուագ եւ պարբերական: Միանուագ տուրքը կը գանձուի հարկատուին յանձնառութենէն անմիջապէս յետոյ, իսկ պարբերական տուրքը ամսական դրութեամբ, իր կարողութեան համաձայն:¹³³⁷

Ժողովը 16ի դէմ 20 քուէով ընդունեց այս յօդուածը: Յաջորդ նիստին 3րդ յօդուածէն սկսելով վիճաբանութիւնը շարունակուելու պայմանով, ատենանք փակուեցաւ ժամը 5.30ին:)¹³³⁸

¹³³⁷ «Ժողովուրդի Ձայնը» (29 Ապրիլ 1922, 1082) ունի «իր կարողութեան համեմատ»:

¹³³⁸ «Նախաձեռնութեան Դիւանին Բ. յօդուածը ստացաւ 13ի դէմ 22 քուէ: Ատենանք փակուեցաւ ժամը 6ին» («Ճակատամարտ», 1050/ 2871):

[Համագային Խորհուրդ]

5 Մայիս 1922

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարքի բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արք. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
Տեարք Յ. Սօստիչեան, Արամ Ինճիճեան, Մ. Նալբանտեան, Ա. Թէրզիպաշեան
Խորհրդարանական Յանձնաժողով[էն].- Տ. Գէորգ Վրդ. Արսլանեան

1° Վսեմ. Գաբրիէլ Էֆ. Նորատունկեան 26 Ապրիլ թուակիր նամակով մը կը խնդրէր փութացնել Ազգ. Պատուիրակութեան վերակազմութիւնը եւ կը յանձնարարէր կազմել համերաշխ պատուիրակութիւն մը առանց զինքն ի հաշուի առնելու, վասնզի որոշած էր քաշուիլ քաղաքական կեանքէ։¹³³⁹

Ժողովը որոշեց նամակով ցոյց տալ կրկին բոլոր այն անպատեհութիւնները, որոնք կրնան առաջ գալ Ազգ. Պատուիրակութեան փոփոխութենէն եւ զգացնել թէ գործը լքանելը մեծ չարիք մը պիտի ըլլար եւ վտանգէր Ազգային Դատը։¹³⁴⁰

¹³³⁹ Նորատունկեան իր 26 Ապրիլ 1922 թուակիր նամակին մէջ կը գրէր.

Ազգ. Պատուիրակութեան հաւաքական հրաժարագիրը՝ որ այս օրերս ուղղեցինք Համագային Ժողովոյ Ձեր Ամենապատուութեան միջոցաւ՝ անշուշտ ստացած կ'ըլլայ։ Հարկ կը համարիմ աւելցնել որ իրաց արդի վիճակին մէջ փութացնել պէտք է անոր վերակազմութիւնը, որպէսզի ատեն ունենայ սերտելու եւ պատրաստելու Ազգաց Ընկերակցութեան առջեւ դրուելիք խնդիրներն։ Ընտրութիւնը անշուշտ զգուշաւորութեամբ կ'ընէք համերաշխ մարմին մը ստեղծելու, կամ անձ մը նշանակելու համար իբր լիազօր պատուիրակ, միայն թէ այժմէն կը փութամ յայտնելու որ Համագայինի այդ մասին ունենալիք խորհրդակցութեանց պահուն՝ զիս ի հաշուի առնելու չէ, զի ինչպէս գիտէք, Պօղոս փաշայի պատուիրակութեան վերջ ի վերջոյ մասնակցութիւնս բոլորովին առժամանակեայ ու յակամայից բռնադատեալ էր եւ զի որոշած եմ թօթափիլ քաղաքական ռեւէ գործօն աշխատութիւններէ։

Ընդ գրոյս կը վերադարձնեմ Ձեր վերջին 12 Ապրիլի նամակին մէջ անշուշտ սխալմամբ կցուած ֆրանսերէն ներփակեալ պաշտօնագիրը, որուն ներքեւ ստորագրութիւնք պակաս են եւ ուր պատուիրակութեան պետին անունը մոռցուած է] (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-L, 2697, *հայերէն ձեռագիր*)։

¹³⁴⁰ Մինչ մէկ կողմէ Նորատունկեան կը խօսէր հրաժարման մասին, միւս կողմէ երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ 4 Մայիս 1922 թուակիր լիազօրագիր մը պատրաստուած էր ըստ Համագումար Ժողովի որոշման, նշելով.

Թուրքիոյ Հայոց Ազգային Միացեալ Ժողովը 5 Փետրուար 1921-ի իր նիստին որոշած ըլլալով բացառապէս ներկայիս Փարիզ գտնուող Հայ Ազգային Պատուիրակութեան վստահիլ Թուրքիոյ հայոց դատը պաշտպանելու պարտականութիւնը, Կեդրոնական Միացեալ Խորհուրդը, Թուրքիոյ հայոց երեք հոգեւոր պետերու նախագահութեան ներքեւ, այսու կը յայտարարէ եւ կը հաստատէ թէ վերոյիշեալ Ազգային Պատուիրակութիւնը յանձին իր նախագահին՝ Նորին Վսեմութիւն Գաբրիէլ Էֆենտի Նորատունկեանի, միակն է, որ իրաւասու եւ ձեռնհաս է ներկայացնելու Թուրքիոյ հայոց շահերը, թէ ան ունի ամբողջական լիազօրութիւն, եւ թէ իրմէ գատ ուրիշ ոչ ոք ունի իրաւասութիւն ու անհրաժեշտ ձեռնհասութիւնը գործելու յանուն Թուրքիոյ հայոց եւ որեւէ շփում հաստատելու Տէրութիւններուն կամ Ազգերու Ընկերակցութեան հետ։

Միացեալ Խորհուրդը լիովին կ'ապաւինի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան՝ այս յանձնագրէն ու լիազօրութենէն օգտուելու ըստ իր հայեցողութեան (ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ L-Խ-MD9000, Խ780, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)։ Նոյնը 15 Մայիսին կը հրապարակուէր որպէս հաղորդագրութիւն (ՊՏԴ, տուի 2, թղթապանակ L-Խ-MD9000, Խ798, *ֆրանսերէն մեքենագիր*)։

Հարկ է դիտել տալ թէ երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ եւ 12 Ապրիլ 1922 թուակիր Յայտարարութիւն մը, որ նոյնին մէկ տարբերակը պէտք է նկատել, արդէն լոյս տեսած էր մամուլի մէջ ֆրանսերէն թարգմանուելով։ Հոն կ'ըսուէր.

Թուրքիոյ Հայոց Համագային Ժողովը իր 5 Փետրուար [1921]ի նիստին մէջ որոշած ըլլալով թրքահայոց դատին պաշտպանութիւնը յանձնել մի միայն Բարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան, Թուրքիոյ Հայոց երեք հոգեւոր պետերուն նախագահութեան տակ գտնուող Համագային Ժողովը ներկայիս կը յայտարարէ եւ կը հաստատէ թէ՛ վերոյիշեալ Ազգ. Պատուիրակութիւնն է միայն որ ունի հանգամանք եւ ձեռնհասութիւն՝ իր պատասխանատուութեամբ զբաղելու թրքահայոց դատին պաշտպանութեամբ եւ թէ՛ ուրիշ ռեւէ մէկը պէտք եղած ոչ հանգամանքը եւ ոչ ձեռնհասութիւնը ունի, սոյն նպատակով դիմում կատարելու պետութեանց կամ Ազգերու Ընկերութեան մօտ։

2° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան 25 Ապրիլ թուակիր նամակը, որով Ազգ[երու] Դաշնակցութեան կողմէ Հայ Ազգ. Տան կազմութեան հարցով զբաղելուն առթիւ կ'ուղղէր կարգ մը հարցումներ, որպէսզի իբր ատաղձ գործածէր Ազգ. Դաշնակցութեան մատուցանելի տեղեկագիրի մը:¹³⁴¹

Որոշուեցաւ այս հարցարանին նախագիծ պատասխանը պատրաստել Տեղեկատու Դիւանին մէջ եւ ապա զայն քննութեան առնել յետոյ վերջնական տեղեկագիրը կազմել եւ յղել Ազգ. Պատուիրակութեան:

3° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ երկու օր առաջ իրեն պատուիրակութիւն մը ներկայանալով հարցում ըրած էր թէ ազգ. իշխանութիւնները ի՞նչ խորհուրդ կու տային դէպի Պրագիլիա գաղթի մը գաղափարին մասին: Ս. Պատրիարքը իր տեսութիւնները պարզելով հանդերձ իրենց, խոստացած էր խնդիրը ժողովին ուշադրութեան ներկայացնել:

Ս. Պատրիարքը այս առթիւ ժողովին հաղորդեց Իզմիրի հայ լրագիրներուն մէջ տեսնուած ծանուցում մը եւ այս մասին կատարուած քննադատութիւնները:

Ժողովը այս խնդրոյն կարեւորութիւնը նկատի առնելով որոշեց նախ քննել թէ որոնք են այս գաղափարը մշակողները եւ թէ ինչ պայմաններով պիտի կատարուի այս փոխադրութիւնը, որպէսզի ըստ այնմ ժողովուրդը զգուշացնող յայտարարութիւն մը ըլլայ:

Այս քննութիւնը կատարելու պաշտօն տրուեցաւ Տիար Յ. Մօստիչեանի, Ա. Թերզիպաշեանի եւ Ս. Նալբանտեանի:

4° Ազգ. Պատուիրակութեան կողմէ գանգատ եղած էր թէ ինչպէս Ծով. Պրիսթոլ, նոյնպէս նաեւ Ամերիկեան Ռըլիֆի Կ. Պոլսոյ տնօրէնը Հայ Ազգ[ային] Տան կազմութեան դէմ կ'արտայայտուին:

Այս մասին քննութիւն մը կատարուելու պէտք տեսնուեցաւ եւ Ազգապետ Էֆ.ն խոստացաւ այս քննութիւնը կատարել եւ արդիւնքը հաղորդել ժողովին:

5° Պ. Խատիսեան *Աստիկէթըս Բըշի* թղթակիցին յայտարարութիւն մը ըրած էր, որով կը մերժէր Կիլիկիոյ մէջ Ազգ. Տան կազմութիւնը:¹³⁴² Ժողովը նկատելով թէ պ. Խատիսեան ո՛րքէն հանգամանք չունի միջամտելու թրքահայ գործերուն եւ իր այս յայտարարութիւնները կրնան վնասակար ազդեցութիւն մը թողուլ, որոշեց միեւնոյն գործակալութեան միջոցաւ յայտնել թէ պ. Խատիսեան իրաւունք չունի խօսելու յանուն թրքահայոց եւ այդ իրաւունքը վերապահուած է Ազգ. Պատուիրակութեան:

6° Զադ. Ժողովը նկատի առած էր Կիլիկիոյ մէջ լքեալ գոյքերու մասին վերջերս հրատարակուած օրէնքը եւ որոշած էր Համագգայինին ուշադրութեան ներկայացնել հարցը:

Ժողովը որոշեց բողոքագիրով մը մատնանշել թէ ինչպէս թուրքերը սկսած էին դրժել իր[ենց] խոստումները եւ ինչպէս կը կեղեքէին փոքրամասնութիւնները: Այդ բողոքագիրը պիտի յղուէր մեծ պետութեանց եւ մասնաւորապէս ֆրանսացւոց ուղղուածը պիտի առնէր տարբեր խմբագրութիւն մը:

Համագգային Ժողովը Բարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան կը թողու իր յարմար դատած կերպովը օգտագործել ներկայ յայտարարութիւնը («Ապագայ», 15 Մայիս 1922, 22):

¹³⁴¹ Նշեալ բովանդակութեամբ 25 Ապրիլ 1922 թուակիր նամակի չենք հանդիպած: Բայց նոյն թուականով Նորատունկեան Զաւէն Պատրիարքի հասցեագրած նամակով մը կը յայտնէ թէ Լոնտոնի հոգեւոր հովիւ Աբել Վարդապետ «թաքուն բայց բուն պայքար մը կը մղէ» պատուիրակութեան եւ Ազգային Հիմնադրամի Հանգանակութեան դէմ, փափաքելով որ զինք կարգի հրաւիրող ազդարարութիւն մը տրուի Պատրիարքին կողմէ: Նորատունկեան նաեւ ներփակ կը դրկէ հանգուցեալ Տընի Զոշէնի այրիին կողմէ Պատրիարքին ուղղեալ բացիկ մը, ապա նաեւ կը խնդրէ ունենալ պատճէնը Պատրիարքարանին Ռումանիա թէ Պաքստեան այլ երկիրներ շրջող պատգամաւորութեան տեղեկագրին (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, ենթաբաժին 2-Լ, 2699, *հայերէն մեքենագիր*):

¹³⁴² «Ազգ-Պահակ» թերթին Փարիզի «Ապագայ» շաբաթաթերթին կատարած արտատպումին համաձայն (6 Մայիս 1922, թիւ 21), Փարիզի Վեհաժողովէն անմիջապէս ետք, Խատիսեան «իբրեւ պետ Հայկ. Պատուիրակութեան», յայտարարած է թէ «պիտի ընդդիմանայ Լոնտոնէն թելադրուած ծրագրի մը, ըստ որում Հայոց Ազգային Տունը պէտք է հաստատուի Կիլիկիոյ մէջ, եւ պիտի պնդէ որ Հայոց ազատութիւն տրուի իրենց ծննդավայրին մէջ՝ Վանայ լճին եզերքը: Պ. Խատիսեան յիշած է Ուիլսոնի գծած սահմանները, սակայն անմիջապէս յարած է թէ հայերը պատրաստ են հրաժարիլ այդ հողամասին մէկ մասէն ալ եւ թուրքերու թողուլ Տրապիզոնն ու Կարինը, ստանալու միայն Վանն ու Պիթիլիսը: Հայերը չեն կրնար բանաւոր հիմ մը գտնել առաջարկի մը, որ կը տրամադրէ զիրենք փոխադրել Կիլիկիա: «Կիլիկիա -ըսած է Պ. Խատիսեան- մեր հայրենիքը չէ: Մեր ծննդավայրը Վանայ լճի եզերքը կը գտնուի եւ մենք կ'ուզենք հոն մնալ: Կիլիկիոյ մասին մեր ուզածը կ'ամփոփուի տեղւոյն հայ փոքրամասնութեան պաշտպանութեան մէջ»:

[Համազգային Խորհուրդ]

11 Մայիս 1922

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Փրոֆ. Զ. Պեգնեան

Տեսարք Յարութիւն Մօստիչեան, Արամ Ինճիճեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողով[էն].- Տ. Գեորգ Վրդ. Արսլանեան, Աստուածատուր Խաչատրեան

1° Քենթրըպըրիի[ի] Արքեպ.ը 5 Մայիս թուակիր նամակով մը կը ծանուցանէր թէ Անգլիկան Եկեղեցւոյ տարեկան համաժողովին մէջ Մայիս 3ին ի նպաստ Փոքր Ասիոյ քրիստոնեաներու քուէարկուած բանաձեւի մը պատճենը հաղորդուած էր Լօյտ Ճորճի:¹³⁴³

Ժողովը որոշեց որ շնորհակալութեան նամակ մը գրուի Անգլիկան Եկեղեցւոյ պետին իր եկեղեցւոյն ցոյց տուած շահագրգռութեան համար:

2° Ս. Պատրիարքը Մերտինի Հայ-Կաթողիկէից Առ. Փոխանորդ վարդապետէն ստացած էր հեռագիր մը, որով կը հաղորդէր իր տիրող սաստիկ աղքատութիւնը եւ նեղութիւնը եւ կը խնդրէր օգնութիւն մը:

Տիար Արամ Ինճիճեան հաղորդեց թէ Հայ Կաթողիկէ Պատրիարքարան ալ հասած են համանման տեղեկութիւններ:

Ժողովը որոշեց Մարտին ալ նպաստ մը հասցնել եթէ տրամադրելի գումար մը կայ:

3° Կարդացուեցաւ «Կիլիկեան Ազգային Ինքնապաշտպանութեան Կոմիտէ»ի անունով պ. Ախիկեանի կողմէ իբր նախագահի ստորագրուած մէկ թուղթը, որով Ս. Պատրիարք Հօր ծանուցանելով այս տեսակ քոմիտէի մը կազմութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ, անոր նպատակները բացատրելու համար պաշտօն կու տային պատուիրակութեան մը, որ կը բաղկանար Ա. Պետրոսեանէ, Ռուբէն Պապիկեանէ եւ Գարեգին Մարգարեանէ:¹³⁴⁴

Արդէն այս պատգամաւորութիւնը ներկայացած էր Ս. Պատրիարք Հօր եւ բացատրած էր իրենց նպատակը, որ էր իբր թէ հելլենական բանակին հայ կամաւորներ գրել եւ այսպէսով Կիլիկիան գրաւել եւ կառավարութիւն մը հիմնել:

Ս. Պատրիարքին զիրենք յորդորելու համար ըրած խօսքերը անլսելի մնացած էին, վասնզի անոնք ըսած էին թէ չէին եկած բանակցելու, այլ՝ պարզապէս իրենց նպատակը հաղորդելու:

Համազգային Ժողովը նկատելով թէ այս ձեռնարկը լոկ բախտախնդրական հանգամանք մը ունի եւ ազգին ունէ շահ ապահովել հեռու է, որոշեց դիմել կուսակցութեանց եւ Կիլիկիոյ Միութեան միջամտութեան, միւս կողմէ պաշտօն յանձնեց Ս. Պատրիարք Հօր եւ Տ. Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեանի, որ կրկին տեսնուին այս յուսահատութենէ եւ անգործութենէ մղուած մարդոց հետ եւ հասկցնեն անոնց թէ այս ձեռնարկը ազգին օգտակար ըլլալէ հեռու է:

¹³⁴³ Քենթրըպըրիի Արքեպիսկոպոսը իր նամակով կը յայտնէր թէ վարչապետ Լօյտ Ճորճի փոխանցած է Անգլիկան Եկեղեցւոյ Սինոտին առջեւ խօսուած բոլոր ճառերուն պատճեններն ու որդեգրուած բանաձեւը, որ պաշտօնապէս առաջարկած էր Լոնտոնի Եպիսկոպոսը եւ Ուիչեսթըրի Եպիսկոպոսին կողմէ երկրորդուելով՝ անցած էր միաձայնութեամբ: Բանաձեւը կ'ըսէր.

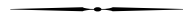
[Քենթրըպըրիի] Մարզի եպիսկոպոսները Քենթրըպըրիի Արքեպիսկոպոսէն կը խնդրեն Նորին Վեհափառութիւն Կառավարութեան շնորհ, քաղաքակրթութեան շահերուն համար, կենսական կարեւորութիւնը ներկայիս նկատաւորան ներքեւ գտնուող միջազգային կարգադրութիւններուն մէջ ամբողջական հետեւանք տրուելուն այն խոստումներուն, որոնք բազմիցս կատարուած էին Թրքական Կայսրութեան մէջ Քրիստոնեայ Փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան համար: Եպիսկոպոսները կ'ողջունեն Կառավարութեան տուած երաշխիքը, թէ Ազգերու Ընկերակցութիւնը պիտի հրաւիրուի աշխուժօրէն համագործակցելու՝ նշանակումովը յատուկ յանձնակատարներու եւ այլապէս, վերահսկելու այս նախատեսութիւնները տեւականօրէն ազդու դարձնելու աշխատանքը (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M360, Բ795-Բ796, *անգլերէն մէքենագիր*):

¹³⁴⁴ Պ. Ախիկեանի նամակը՝ յանուն «Կիլիկեան եւ այլ շրջաններէ Պոլիս գաղթած» ազգայիններէ կազմուած կոմիտէի գործադիր մարմինին, կը կրէր 10 Մայիս 1920 թուականը (ՊՏԴ, տուփ 6, թղթապանակ M175, Թ930, *հայերէն ձեռագիր*):

4° Այս առթիւ Տ. Գեորգ Վրդ. Արսլանեան դիտել տուաւ թէ անգործութիւնը կը սպառնայ գէշ խորհրդատու մը ըլլալ գաղթականներու: Եթէ այս մարդոց գործ չհայթայթուի, հաւանական է որ ուրիշներ ալ մղուին անխորհուրդ ձեռնարկներու մէջ նետուիլ՝ պարզապէս իրենց հաց մը ապահովելու համար: Այս խնդրոյն հետ մեծապէս կապ ունէ[ին] Պրագիլիա հայ գաղթականներ փոխադրելու համար եղած ձեռնարկները, որոնց մասին ուսումնասիրելու համար անցեալ նիստին պաշտօն տրուած էր Տեարք Յ. Մօստիշեանի, Ա. Թէրզիպաշեանի եւ Ս. Նալբանտեանի:

Տիար Յ. Մօստիշեան հաղորդեց թէ կարելի չէր եղած այս գործին նախաձեռնարկները տեսնել, սակայն ինքն համոզում գոյացուցած էր թէ ասիկա լուրջ ձեռնարկ մը չէր:

Ժողովը անհրաժեշտ ձեռնարկներ ընելու համար թէ՛ անգործ գաղթականներու վիճակին դարման մը տանելու եւ թէ՛ այս գաղթային հոսանքին առաջքն առելու համար որոշեց Բշ. օր բացառիկ նիստ մը գումարել:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
ԲԱՅՈՒՄ 1922-23 ՆՍՏԱՇՐՋԱՆԻ
(Նիստ 12 Մայիս[ի] 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ **Ս. ՊԱՏՐԻԱՐՔ**
ԱՌԺ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ **ՓՐՈՖ. [Ա.] ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ**

(Ատենը բացուեցաւ ժամը 4ին ի ներկայութեան 53 երեսփոխաններու:

Ատենը բացուելէ անմիջապէս յետոյ Ս. Պատրիարքը կարդաց հետեւեալ ճառը:)

(Պատճեն)¹³⁴⁵

Տեաքք Երեսփոխանք,

Այս տարի եւս բաղդը կ'ունենամ բանալու Պատկ. Ժողովիդ նոր նստաշրջանը, դժբախտաբար այն պայմաններուն մէջ, ուր կը գտնուէինք անցեալ տարի:

Երկարատեւ ի վեր անձկօրէն սպասուած խաղաղութիւնը տակաւին գոյացած չլլալով, Արեւելեան դժուարալոյծ խնդրին կապուած ազգային հարցը կը մնայ անլոյծ: Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը շարունակէ հետապնդել մեր իրաւունքները, որոնք վստահ ենք թէ վերջ ի վերջոյ պիտի ստանան իրենց արդար հատուցումը:

Այս պատերազմը, սակայն, առանց ցաւալի հետեւանքներու չէ որ կ'անցնի իրենց հայրենի տունէն եւ ապրելու բնական պայմաններէն զրկուած հալածական եւ աստանդական մեր ժողովրդեան վրայէն, որ սպասումի իւրաքանչիւր օրուան համար սպառումի ահագին տուրք մը կը վճարէ:

Եւ որպէս թէ բաւական չլլար ասոնց բեռն ու հոգը, անցեալ տարեշրջանին հելլէն եւ թուրք պատերազմական գործողութեանց առթիւ Իզմիթի պարպումով 10000 եւ Ֆրանքօ-թուրք համաձայնութեան առթիւ Կիլիկիոյ պարպումին հետեւանքով 100,000 հայեր իրենց հայրենի տուններէն եւ սեփական տնտեսութենէն զրկուած, Կիպրոսի, Սուրիոյ, Արշիպեղագոսի եւ Թրակիոյ մէջ պանդխտութեամբ կը տուայտին, իրենց բաղդակիցներու հետ սպասելով արդարութեան վերջնական վճիռին:

Ազգ. Կեդր. Վարչութիւնը եւ Համազգային Ժողովը բոլոր հնարաւոր միջոցները փորձեցին առաջին առնելու մանաւանդ Կիլիկիոյ դժբախտութեան: Ապա ըրին հարկաւոր դիմումները հնարաւոր չափով ամոքելու համար հայ ժողովրդեան ենթարկուած թշուառութիւնը, որ սակայն իր ծաւալովը վեր կը մնայ միշտ մեր ազգային միջոցներու հաստոյթենէն: Մանաւանդ որ Հայաստանի մեր սովահար եղբայրներուն օգնութիւն հասցնելու գործը ոչ նուազ այժմեական եւ սոփադական դարձած ըլլալով Ազգ. Իշխանութեանց համար, Կեդր. Վարչութեան որոշմամբ կոչեր ուղղուեցան եւ դիմումներ կատարուեցան ի սփիւռս աշխարհի ցրուած հայութեան, ու թէեւ անոնք ակնկալուած չափով արդիւնք չտուին, բայց չենք կրնար գոհունակութեամբ չիշատակել թէ՛ աստ եւ թէ՛ արտասահմանի մէջ մերազնեւից շատերուն պարտաճանաչ վերաբերումը հանդէպ իրենց բաղդագուրկ եղբայրներուն: Մենք կը յուսանք որ միւսներն եւս չպիտի յամենան իրենց պարտքը կատարելու:

Պոլիս իր հետզհետէ աճող գաղթականներու եւ որբերու պէտքերուն ինքնին ծանր հոգն ունի, որ կը կլանէ անոր քիչ թէ շատ բարեկեցիկ գաղութի ուշադրութեան կարելորդ մասը:

Ամենէն անմիջապէս վերապահուած է, սակայն, ներքին գաւառներու մէջ ապրող մեր հայրենակիցներուն, որոնցմէ հատ ու կտոր լուրեր միայն ունինք:

Այն ամէն տեղերը, սակայն, ուր հալածական հայութիւնը իր հետ տարած է իր թշուառութիւնը, Պոլիս, ներքին գաւառներ, Թրակիա, Սուրիա, Միջագետք, Պարսկաստան եւ Հայաստան, հոն որպէս պահապան

¹³⁴⁵ Յարմար դատեցինք մեր կողմէ ատենագրութեան մէջ ներմուծել Չաւէն Պատրիարքի բացման խօսքը, որ դիւանաթուղթերուն մէջ պահուած է իբրեւ անստորագիր կցորդ ատենագրութեան: Բացման խօսքը ներկայացնող թերթիկները համարակալուած են 753-757: Հարկ է նշել թէ ճառէն ուղղակի մէջբերումներ կամ անոր միտք բանին հրատարակուած են «Ճակատամարտ»ի (1062/2883) եւ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (1094) 13 Մայիս 1922-ի համարներուն, ինչպէս նաեւ «Վերջին Լուրի» (12 Մայիս 1922, 2486) մէջ:

հրեշտակ անոր ետեւէն հասած է ամերիկեան ազնիւ ազգի մարդասիրութիւնը մարմնացնող Նպաստամատոյց Ընկերութիւնը: Այս յիշատակութիւնը իմ սիրտս կը զեղու խորունկ երախտագիտութեան զգացումով մը, եւ վստահ եմ թէ ոչ ոք ձեզմէ այս բուսկիս անհաղորդ է իմ այս զգացումներուն:

Համազգային Ժողովը, որուն քննութեան առարկայ դարձան համազգային բնոյթ կրող սոյն հարցերը, կանոնաւոր նիստերով եւ համերաշխ ոգով տարաւ իրեն վիճակած աշխատութիւնը:

Այս աշխատութիւնները, սակայն, բարդուած Ազգ. Պատրիարքարանի սովորական գործերու վրայ, աստիճան մը եւս կը շեշտեն պատրիարքարանի վրայ դրուած պարտականութեանց ծանրութիւնը: Կանոնաւոր աշխատանքի եւ ներդաշնակութեան հիմքը ըլլալով պիտոճէի եւ հակակշիռի դրութիւնը, ուրախ եմ յայտնելու որ ներկայ Վարչութիւնը եւս որդեգրած է Ազգ. հաստատութեանց մէջ այդ սկզբունքին կիրարկութիւնը եւ ընդհուպ պատկառելի Ժողովիդ վերագնահատութեան պիտի ենթարկէ քննութեան համար Ժողովիդ օրակարգէն ետ առնուած պիտոճէի օրինագիծը, որուն արագ քուէարկութիւնը հնարաւորութիւն պիտի տայ Գործադիր Իշխանութեան աստիճանաբար ձեռնարկել ուրիշ պէտքերու լրացումին:

Պատկառելի Ժողովիդ օրակարգին վրայ կը գտնուի նաեւ Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը, որուն փութանակի քուէարկութենէն կախուած է որքան Հայրենիքի Տուրքին կանոնաւորութիւնն ու արդիւնաւետութիւնը, նոյնքան վիճակաւ դադրած երեսփոխանաց, ինչպէս նաեւ կարգ մը թաղային ընտրութիւնները: Կը յուսամ թէ նոր յապաղումներու չպիտի ենթարկուի անոր վաւերացումը:

Ձեր քննութեան ներկայացուած է նաեւ Ժողովիդ ներքին կանոնագիրը, որուն արագ քուէարկութեամբ գործադրութեան դրուիլը կը հաւատամ թէ մեծապէս պիտի դիւրացնէ Ժողովիդ աշխատութիւնները:

Ժողովիդ բոլորող նստաշրջանի աշխատութեանց յիշողութիւններու մէջ սփոփիչ հանգրուան մըն է անշուշտ այն եղելութիւնը, որ այդ տարեշրջանի ընթացքին տասնեակ մը տարիներէ ի վեր թափուր մնացած Ս. Երուսաղէմի Պատր. Աթոռը Ժողովիդ ընտրութեամբ ունեցաւ իր արժանաւոր գահակալը յանձին Ամեն. Տ. Եղիշէ Ս. Արքեպս. Դուրեանի:

Աղօթելով որ յառաջիկայ տարեշրջանի մէջ մեր իղձերը պսակուին եւ այդու ամէնքս հնարաւորութիւն ունենանք նուիրուելու բնականոն խաղաղ եւ շինարար աշխատանքի մը, բացուած կը հռչակեմ Երեսփ. Ժողովիդ նոր նստաշրջանը եւ յաջողութիւն կը մատթան ձեր առաջադրութեանց եւ աշխատութեանց համար:

(Ս. Նախագահին հրաւերով Փրոֆ. Խաչատրեան հրաւիրուեցաւ առժամեայ ատենապետութեան, իսկ Պ. Գ. Մխիթարեան առժամեայ ատենադպրութեան:)

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Մեր ձեռքը գտնուած օրէնքին ներքին կանոնագրութիւնը կ'ըսէ թէ բացման ճառը կարդացուելէ յետոյ նախագահին կողմէ պիտի ներկայացուին երեսփոխանական ընտրական տեղեկագիրներ, եթէ կան, ինչպէս նաեւ Վարչութեան իւրաքանչիւր ճիւղին համարատուութիւնը:¹³⁴⁶ Ասոնք պէտք է յաջորդէին բացման ճառին: Անցեալ տարի դիտողութիւն եղաւ որ, որովհետեւ հարցում հարցապնդում տեղի կ'ունենայ Վարչութեան գործերուն համար, հետեւաբար համարատուութեան պէտք չկայ: Սակայն մէկ երկու խնդիրներու համար եղած հարցում կամ հարցապնդում ունէ մարմնոյ գործունէութիւնը չի կրնար ամբողջովին պատկերացնել: Այդ մարմիններու գործունէութիւնները կը բացատրուին հոս բերուած տեղեկագիրներով: Ըստ Սահմանադրութեան, Վարչութեան անձնիւր անդամի պարտականութիւնն է իր համարատուութեան պատրաստութեան հոգ տանելու, սակայն նախագահը, որ 300 ոսկի թոշակ կը ստանայ, պէտք է պատրաստել տայ Վարչութիւններու իրենց տեղեկագիրները:¹³⁴⁷ պարտականութիւն մը՝ որուն գործադրութեան մէջ զանցառութիւն ըրած է, կարծելով որ բացման ճառով եւ քանի մը խօսքով կը վերջանայ իր պարտականութիւնը:

¹³⁴⁶ Խորքին մէջ, ըստ կանոնադրութեան Յօդուած 2-ի, բացման ճառէն ետք Պատրիարքին հրաւերով կը կազմուէր առժամեայ դիւանը, որուն գործն էր երեսփոխանական ընտրութիւններու վաւերացումը եւ մայր դիւանին կազմութիւնը (*Կանոնադրութիւն*, 1):

¹³⁴⁷ Ազգային Ժողովի նոր նստաշրջանի մը բացման վերաբերեալ կանոնադրութիւնը իր առաջին յօդուածով ի միջի այլոց կը սահմանէր հետեւեալը. «Իբրեւ նախապատրաստութիւն՝ գոր Նախագահ Սրբազանը կը հոգայ, բացումէն առաջ պէտք է պատրաստ ըլլան,

ա՝ Ընտրութեանց տեղեկագիրները, որ առաջին նիստին օրակարգն է դիւանին կազմութեան հետ.

բ՝ Վարչութեան իւրաքանչիւր ճիւղին տարեկան համարատուութիւնը, որ առաջին վիճաբանելի խնդիրն է դիւանաց կազմութենէն ետք» (*Կանոնադրութիւն*, 1):

Այս կերպով 7 տարուան կարելու շրջանի մը մէջ ի՞նչ անցած դարձած է չենք գիտեր եւ պէտք է որ ներկայացուի այդ տարիներու համարատուութիւնը: Այս անցեալին գիտակցութիւնը օգտակար պիտի ըլլայ ո՛չ միայն ներկային, այլեւ՝ ապագային համար: Կը յիշենք որ երբ Ս. Պատրիարքը Պոլիս վերադարձաւ, ինք այս ժողովին առջեւ նոյնիսկ ըսաւ՝ դուք ինծի յանձնեցէք գործերը ու ձեր գալն ալ աւելորդ է: Մենք կ'ուզենք հասկնալ հիմա թէ ի՞նչ եղած է մեր ընթացքը անցած 7 տարուան մէջ, եթէ այսօր այս առիթով կարելի չեղաւ այդ կէտը հասկնալ, կը սպասենք որ քիչ ատենէն բերուին այդ մանրամասնութիւնները:

Տ. Լ. ՍԱՎԹԵԱՆ.- Մայր դիւանի ընտրութեան համար եկած ենք այստեղ, տարբեր խնդիրներով չենք կրնար գրադիլ: Բացման խօսքէն յետոյ մեր ընելիքը այս է պարզապէս:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ամէն պարագայի մէջ դիւանի ընտրութենէ առաջ կարելի չէ այս կարգի խնդիրներ յուզել: Յետոյ, հարցման տէրը պէտք է բացատրէ թէ ո՛ր տեսակ համարատուութիւն կը պահանջէ, որովհետեւ տրուած բացատրութիւններու վրայ կրնայ վիճաբանութիւն տեղի ունենալ եւ այդ վիճաբանութեան ատենն ալ հիմա չէ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մենք պէտք չէ խօսինք ձեւի մասին, որովհետեւ պէտք չեմ զգար կրկնելու որ ներքին կանոնագրի խել մը յօդուածներ գործադրութեան մէջ չեն գտնուիր արդէն: Արդէն համարատուութիւնը խորհրդարանական կեանքի հետ չ'ընթանար, այլ՝ Վարչութեան ուղղուած հարցում հարցապնդում համարատուութիւն կը կազմէ: Արդէն Վարչութեան համարատուութեան այն մասը, որ կը պահանջուի, լոկ քաղաքական է եւ այդ խնդիրներու գրաւոր ձեւով հրատարակութիւնը ազգ. շահերու համաձայն չէ: Երեսփոխաններ կրնան գիրենք հետաքրքրող խնդիրներու համար հարցումներ ուղղել, ապա թէ ոչ ընդհանուր համարատուութիւն ներկայացնելու պէտք չեմ տեսներ: Ես նոյնիսկ կը զարմանամ որ Տր. Թէրզեան ինքն ալ Վարչութեան անդամ ըլլալով, իր շրջանի Վարչութեան համարատուութիւնը չէ ներկայացուցած: Ասկէ զատ, ես *անթաքթ* կը նկատեմ սկզբունքի խնդրոյ մը առթիւ իր ըրած առարկութեան մէջ յիշել նաեւ Ս. Պատրիարքին առած թոշակը: Կ'առաջարկեմ որ խնդիրը անցնի օրակարգ եւ առանձին խորհրդակցութեան նիւթ ըլլայ թէ Վարչութիւնները պէ՛տք է այս պայմաններու մէջ ներկայացնեն իրենց համարատուութիւնը, թէ ոչ:

Տ. ՂԵԴՈՆԴ Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Ներքին կանոնագրի տրամադրութիւնը շատ որոշ է. ժողովը իր դիւանի ընտրութիւնը չկատարած, չի կրնար խորհրդակցիլ տարբեր խնդիրներու վրայ: Հետեւաբար դիւանդ չի կրնար խօսք տալ տարբեր նիւթերու վրայ:

ՏՐ. ԹԵՐԶԵԱՆ.- Կարդացուածը յօդուածին մէկ մասն է միայն, ամբողջութիւնը պէտք է կարդացուի: Պ. Խօճասարեանի պատասխանել կ'ուզեմ, որովհետեւ իմ առարկութիւնս հիմ ըռնելով խօսեցաւ: Օրէնքի ուզուած ձեւով մեկնութիւնները ամէն ատեն չեն անցնիր. Պ. Խօճասարեան թող համոզուի որ ես կ'առաջարկեմ յիշել պարտազանցներուն, որ պատրաստեն իրենց տեղեկագիրը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանիս կը յիշեցնեն օրէնքին տրամադրութիւնը թէ առժամեայ դիւանի պաշտօնն է կատարել մեր մայր դիւանի ընտրութիւնը: Դիւանս ալ այդ կերպով կ'ըմբռնէ իր պարտականութիւնը: Հետեւաբար պիտի ձեռնարկենք հիմա Ա. ատենապետի ընտրութեան առանձինն, յետոյ Բ. եւ Գ. ատենապետներու ընտրութեան եւ յետոյ երեք ատենադպիրներու ընտրութեան:

(Քուէհամարի քննիչ նշանակուած տեարց՝ Յ. Իսազուլեանի, Ղ. Տ. Աբրահամեանի, Գ. Միմբէշեանի եւ Ս.

Ստեփանեանի [կողմէ] քուէհամար կատարուելով, արդիւնքը եղաւ հետեւեալը)

Ա. Ատենապետի ընտրութիւն

	<i>Քուէ</i>
Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան	26
Փրոֆ. Իսաչատրեան	19
Տ. Միսակ Նարեան	1
Տ. Սարգիս Սրենց	1
Սպիտակ	2

Բ. եւ Գ. ատենապետներու ընտրութիւն

	<i>Քուէ</i>
Տոքթ. Գ. Դաւիթեան	25
Տ. Մ. Նարեան	24
Փրոֆ. Իսաչատրեան	21

Տ. Յակոբ Պահրի	19
Տ. Մ. Նաթանեան	2
Տ. Պ. Փափագեան	1
Տ. Ա. Աղասեան	1
Սպիտակ	2

Ա., Բ., Գ. ատենադպիրներու ընտրութիւն

	Քուէ
Տ. Ա. Այսոյանեան	23
Տ. Օ. Չիֆթէ Սարաֆ	22
Տ. Ս. Ստեփանեան	13
Տ. Լ. Գոյումեան	11
Տորթ. Թօփեան	11
Տ. Վ. Թէքէեան	10
Տ. Գ. Սիմքէշեան	3
Տ. Յ. Դարբինեան	3
Տ. Էպիփոստեան	1
Տ. Սիրունի	1
Տ. Նաթանեան	1
Տ. Աղասեան	1
Տ. Օտեան	1
Տ. Չօբուրեան	1
Տ. Սաաթեան	1
Տ. Միրզախանեան	1
Տ. Գալիկեան	1
Սպիտակ	10

Առժամեայ ատենապետ[ը] քուէարկութեան արդիւնքը հռչակեց հետեւեալ կերպով՝

Ա. Ատենապետ	Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան
Բ. Ատենապետ	Տր. Դաւիթեան
Գ. Ատենապետ	Տ. Մ. Նարեան
Ա. Ատենադպիր	Տ. Ա. Այսոյանեան
Բ. Ատենադպիր	Տ. Օ. Չիֆթէ Սարաֆ
Գ. Ատենադպիր	Տ. Ս. Ստեփանեան

Եւ հրաւիրեց նորընտիր դիւանը ձեռնարկելու իր պաշտօնին:

ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ.- Տեարք, այս աթոռին վրայ նոր դէմք մը չեմ պատկառելի ժողովիդ համար: Այսօր երբ կու գայի մասնակցիլ այս ժողովին, այն հաստատ համոզումը ունէի թէ այլեւս ազատած եմ այն պարտականութենէն, որ պատ. ժողովիդ դրաւ իմ վրաս: Բայց երբ կը բարեհաճիք ձեր վստահութեամբ վերստին պատուել զիս, անկեղծօրէն խօսելով, արժանի չեմ գտներ զիս այս պատուոյն եւ եթէ կը համարձակիմ ստանձնել այս պաշտօնը, այն համոզումով է, որ ներկայ կարելոր վայրկեաններու մէջ ամէն հայ պարտաւոր է իրմէ պահանջուած գործը կատարել իր կարողութեան չափով: Պիտի ջանամ ինձմէ սպասուած այս ծառայութիւնը կատարել որքան կը թոյլատրեն իմ կարողութիւններս եւ կը փափաքիմ որ բոլոր պատ. երեսփոխանք նոյնքան ներողամտութեամբ վարուին, որքան իրենց վստահութեամբ պիտի դիւրացնեն դիւանիս պաշտօնը: Քանի որ իրարու անկեղծութեան վրայ վստահութիւն ունինք, կրնանք յաջող կերպով տանիլ մեր աշխատութիւնը: Կը մաղթեմ որ յաջող օրեր ունենայ ժողովս եւ նիստը կը փակեմ:

(Ատենանը փակուեցաւ ժամը 5½-ին)

[Համագային Խորհուրդ]

15 Մայիս 1922

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Տ. Չաւեն Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան
Տեարք Յ. Սօստիչեան, Մ. Նալբանտեան, Ա. Թերզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան
Խորհրդարանական Յանձնախումբէն.- Տ. Գէորգ Վրդ. Արսլանեան

1° Կիլիկիոյ գաղթականներու խնդիրը երկարօրէն քննուեցաւ ժողովին կողմէ: Առաջարկ եղաւ Տ. Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեանի կողմէ որպէսզի քննիչ մը դրկուի տեղւոյն վրայ քննելու համար գաղթականներու վիճակը եւ յայտարարելու համար որ չընդդիմանան ֆրանսական կառավարութեան առաջարկներուն եւ Իսկէնտերունէն Խասսա երթան՝ ուր աւելի առողջապահիկ պայմաններ ապահովուած են: Ժողովը այս առաջարկը կանխահաս գտաւ եւ որոշեց նախ դիմել Տրքթ. Մելքոնեանի, Կիլիկիոյ Ս. Կաթողիկոսին եւ Տ. Փառէն Ծ. Վրդ. Մելքոնեանի, որպէսզի իրենք ընեն այս յորդորները, եւ միւս կողմէն տեղեկագիրներ ուզել իրենցմէ գաղթականաց կացութեան մասին:

2° Իսկ Կ. Պոլսոյ մէջ անգործ թափառող գաղթականաց համար գործ ճարելու համար [ժողովը] որոշեց գրել Ռումանիոյ Ազգ. Միութեան, որպէսզի տեղւոյն ազարակներու մէջ գործ ճարուի, ինչպէս նաեւ քիչ դրամագլուխով մարդոց ալ վարձու հողեր գտնուի[ն], *օրթախն*իւթեան նման միջոցներ գտնուի[ն], եւ գրուի թէ երկրագործական գործերու մասնագէտ մարդիկ կան:

3° Այս կարգին նկատի առնուեցաւ նաեւ Պրագիիոյ գաղթականաց փոխադրութեան հարցը եւ որոշուեցաւ հարցին քննութիւնը յանձնել Բաղաքական Ժողովին:

4° Նոյնպէս որոշուեցաւ Ազգ. Խնամատարութեան մէջ Չետեղման Դիւանը վերահաստատել, որպէսզի ճարտարապետներու, գործարանատէրերու եւ այլ մեծ գործեր վարողներու մօտ դիմումներ ըլլան, որպէսզի իր[ենց] գործերուն մէջ հայ գաղթականներ գործածեն: Այս դիւանին վրայ յանուն Համագային Ժողովին վերահսկողութիւն ընելու պաշտօն տրուեցաւ Տիար Մատթէոս Նալբանտեանի եւ որոշուեցաւ հաղորդել այս որոշումը Խնամատարութեան:

5° Վսեմ. Նորատունկեան Էֆ. հեռագիր մը քաշելով Ճենովայէն 13 Մայիս թուականով կը խնդրէ որ միջոցներ ձեռք առնուի[ն] Զօր. Անդրանիկի կողմէ ցրուած կոչի մը հրատարակութեան դէմ:¹³⁴⁸

Ս. Պատրիարքը արդէն այդ կոչին չհրատարակուելուն համար հաւատարմօք առած էր հայ լրագիրներէն:

Ժողովը որոշեց գրել նաեւ իր կողմէն Զօր. Անդրանիկին, որպէսզի հրաժարի իր ձեռնարկէն եւ պարզել Համագային Ժողովին տեսակէտը այս մասին:

6° Ս. Պատրիարքը ժողովին¹³⁴⁹ հաղորդեց թէ իրեն այցելած էր General A. Phrantzis եւ ըսած էր թէ կամաւորներ տալու համար հայոց կողմէ՝ դիմումներ եղած [են], եւ հարցուցեր է թէ հայ ազգը ի՞նչ կը խորհի այս մասին: Ս. Պատրիարքը ըսած է թէ նախ ինքն կը կասկածի թէ մեծ թուով հայեր արձանագրուին: Զօրավարը ըսած է թէ խնդիրը թիւին վրայ չէ, այլ՝ գաղափարին: Իրենք կը մտածեն թէ միացեալ ուժերով պէտք է ընկճել թուրքերը, եւ ասոր համար իրենք կ'ուզեն որ հայերը օգնեն իրենց եւ Իզմիրի մէջ կազմեն Կիլիկեան Հայ Կառավարութիւն մը, որպէսզի ապագային հաշտութեան պայմաններուն մէջ հայոց խնդիրը ապահովուի:

Ս. Պատրիարքը ըսած է թէ ինքն ի վիճակի չէ կարծիք յայտնելու, սակայն եթէ անպատճառ կ'ուզեն

¹³⁴⁸ Հեռագիրով կը յայտնուէր. «Տեղեկացնենք թէ Զօրավար Անդրանիկ Փարիզէն սկսած է դիմել հայոց՝ մասնակցելու Մերձաւոր Արեւելքի պատերազմին: Այս նախաձեռնութիւնը բոլորովին անտեղի կը համարենք եւ Ձեր Ամենապատուութենէն կը խնդրենք ամէն միջոց ձեռք առնել դիմումին հրատարակութիւնը կանխելու համար» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ M150, 2698, *ֆրանսերէն ձեռագիր*): 14 Մայիս թուակիւր նամակով մը Նորատունկեան մէջբերել էր 13 Մայիս թուակիւր հեռագիրը, կը յայտնէր թէ Փարիզէն ստացած տեղեկութիւններուն համաձայն, «Զօր. Անդրանիկ ինք ալ ինքնաբերաբար դիմած է այն լրագիրներուն եւ անոնց որոնց ուղղած էր իր կոչը ի հրատարակութիւն, որպէսզի չհրատարակեն զայն» (ՊՏԴ, տուի 1, թղթապանակ MD320, ենթաբաժին I-Խ, L144, *հայերէն եւ ֆրանսերէն ձեռագիր*):

¹³⁴⁹ Բնագրին մէջ՝ սխալմամբ՝ *իրեն*:

հասկնալ՝ ձեռնահաս մարմինը Ազգ. Պատուիրակությունն է, որուն կը գրէ, կը հասկնայ եւ կը տեղեկացնէ:

Չօրավարը պէտք չէ տեսած եւ ըսած է թէ ինքն Լոնտոն երթալու առթիւ Փարիզէն կ'անցնի եւ կը տեսնուի Նորատունկեան էֆ.ի հետ:

7° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան Ճենովայէն 9 Մայիս թուականով նամակը,¹³⁵⁰ որով զանգատ կը յայտն[ու]էր պ. Ահարոնեանի ընթացքին համար, որով ճիգեր կ'ընէր Ազգային Տան Կիլիկիոյ մէջ կազմութեան դէմ, եւ մասնաւորապէս Չօր. Բագրատունիի հետ Լոնտոնի մէջ իտալական դեսպանին ըրած դիմումին վրայ կը խօսէր:

Ժողովը որոշեց յաջորդ նիստին զբաղիլ այս խնդրով եւ խնդրեց Նազեան Գերապայծառէն որպէսզի Իտալիոյ դեսպանին հետ տեսնուած ատեն կերպով մը պ. Ահարոնեանի Լոնտոնի մէջ ըրած յայտարարութիւնները չեզոքացնող խօսքեր ըսէր:

[Համազգային Խորհուրդ]

18 Մայիս 1922

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
Տեարք Յարութիւն Մօստիչեան, Յովհ. Գարտաշեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Մ. Նալբանտեան

1° Վերջերս Հայաստանէն Կ. Պոլիս ժամանած էր պ. Արտակ Դարբինեան, որ 2½ ամիս առաջ մեկնած էր մայրաքաղաքէ: Պ. Դարբինեան ժողովիս ներկայանալով Հայաստանի կացութեան վրայ տուաւ տեղեկութիւններ:

Պ. Արտակ Դարբինեան պատմեց թէ ինչպէս Հայաստան երթալէն յետոյ կառավարութեան հետ յարաբերութեան մտած է եւ բացատրած է հայոց ներկայ քաղաքական կացութիւնը, Ազգ. Պատուիրակութեան աշխատանքը եւ կուսակցութեանց յարաբերութիւնները:

Պ. Միսանիկեան հետաքրքրութեամբ լսած է այս տեղեկութիւնները Հայկական Հարցի մասին եւ տեղեկացած է արտասահմանի հայոց հայեացքին ու գոհունակութիւն յայտնած է արտասահմանի հայոց զգացումներուն համար:

Պ. Միսանիկեան ըսած է թէ միշտ տեղեկութիւններ կը ստանան դուրսէն եւ գոհ են ազգ. իշխանութեանց ընթացքէն, սակայն ռեւէ գոհացուցիչ պատասխան չէ տուած իրենց մտածութեան եւ Մոսկուայի հայեացքներու մասին:

Երբ Պ. Դարբինեան հարցուցած է [թէ] Մոսկուայի կառավարութեան բարոյական եւ դրական աջակցութեան կարելի՞ է դիմել Ազգային Տունը Թրքահայաստանի մէջ հիմնուած պարագային, պատասխանած են թէ կարելի չէ, վասնզի Մոսկուա Թուրքիոյ հետ բարեկամ է եւ բարեկամ պիտի մնայ այնքան ատեն որ անիկա չէ հաշտուած Եւրոպայի հետ: Այս բարեկամութիւնը, որ հարկադրական է Մոսկուայի համար, աւելի քան երբեք հարկադրական է նաեւ Հայաստանի համար, որ նոյնքան շահեր ունի թրքաց հետ չարուելու համար: Այս հասկացողութեամբ Ռուսաստան Հայաստանի վրայ չի կրնար մտածել, նոյնիսկ 1914ին սահմանները վերահաստատելու վրայ չի կրնար մտածել: Հայաստան եւս հարկադրուած չի կրնար մտածել այլ կերպով: Հայաստանի կառավարութիւնը անցեալ տարի, երբ յոյները աւելի յաջող էին եւ Կարսի ճակատի[ն] վրայ զինուոր չկար, եւ ամէն կողմ տրամադրութիւն կար Կարսը վերագրաւելու, քննութեան կ'ենթարկէ հարցը, կ'որոշէ ետ կենալ այս ձեռնարկէն, վասնզի կը խորհի թէ այսօր տկար թուրքերը վաղը կրնային զօրանալ: Ընդհակառակ[ը], Հայաստանի խորհրդային կառավարութիւնը որոշ[ած] է ուղիղ ընթացքէ չիրաժարիլ, որպէսզի թուրքերը

¹³⁵⁰ Տեսնել Յաւելուած 193:

համոզուին հայերու անկեղծութեան: Պ. Միասնիկեան կը կարծէ որ հայերը Կարսը չգրաւելով բարոյապէս շատ շահած են եւ միամտօրէն կը հաւատայ թէ այնքան ազդած է թուրքերու վրայ հայոց այս ընթացքը, որ եթէ Մուսթաֆա Քեմալ փաշա յարձակի Հայաստանի վրայ, թուրք ժողովուրդը պիտի ընդդիմանայ: Պ. Միասնիկեանի յայտարարութեանց համաձայն, առանց Մոսկուայի հրամանին քար մը չարժէլ կարելի չէ: Բայց Պ. Միասնիկեան առթիւ մը ըսած է. «Խորհրդային երկիրներու մէջ նուաճողական ծրագիրները ջնջուած են եւ միայն կը պաշտպանենք խորհրդային երկիրները, կ'ընդունինք Թրքահայաստանի մը հարցին գոյութիւնը, եւ մենք յոյս ունինք թէ Թուրքիոյ մէջ պոլշեիզմը կը սերմանուի եւ հայերը երջանիկ կ'ըլլան. ե՛րբ կ'ըլլայ՝ չեմ գիտեր. բայց կը յուսամ թէ ատիկա պիտի ըլլայ»:

Հայաստան իր դրացիներուն հետ բարեկամ է. նախորդ կառավարութիւնը ամենուն ալ թշնամի էր: Հայաստանի մէջ զգալի է Մոսկուայի ազդեցութիւնը: Հակառակ անոր որ Մոսկուա հաշտ աչքով կը նայի հայոց վրայ, Հայաստան Մոսկուայի համար չունի մեծ կարեւորութիւն եւ անիկա աւելի մեծ արժէք կու տայ Մոսկուայի նուազ անձնուէր Ատրպատականին եւ Վրաստանին: Մոսկուա իրապէս օգնած է Հայաստանի եւ յայտնի իրողութիւն է թէ Մոսկուայի ազդեցութիւնը եթէ պակսի Հայաստանի վրայ, Կովկասի մէջ խաղաղութիւնը կը վրդովուի եւ հայոց բարեկամները նորէն թշնամի կը դառնան, ինչպէս էին երբեմն:

Ատրպէյ՝ճանի հայերուն համակիր չեն թաթարները, ուստի հայերը կը փափաքին որ ռուսները չհեռանան: Գանձակի առաջնորդը ըսած է թէ այս տեսակ պատահականութեան մը պարագային հայերը ռուսներու կառքին պիտի փաթթուին: Նոյն վիճակը ունին Վրաստանի հայերը, որոնք դժգոհ են եւ միշտ կը նեղուին:

Գալով թուրքերու նկատմամբ Խորհրդային Հայաստանի ընթացքին, գաղափար մը տալու համար ըսենք թէ Երեսնի մէջ Թրքահայոց Համագումար մը եղաւ, որուն մասնակցեցան 90 թրքահայեր եւ որոշեցին ողջունել աշխատաւորական թուրքիան եւ որկել ողջունի հեռագիր մը, որով «թրքահայ աշխատաւորութիւնը կ'ողջունէր ջանքերը Էնկիւրիի աշխատաւորութեան»: Ուրիշներ այս առաջարկին դէմ աղմուկ յարուցին եւ հեռագիրը չորկուեցաւ:

Այս մէկ կողմն է. կա[ն] ուրիշ շահեկան դրուագներ ալ: Զօրահանդէս կը կատարուէր եւ Էնկիւրիի ներկայացուցիչը եկաւ դիտելու: Շատ պաղ ընդունելութիւն մը ըրին, վասնզի անհրաւէր եկած էր եւ հաւանօրէն լրտէյսելու մտքով: Նոյնպէս իբր լրտես թուրք մը ձերբակալած են եւ բանտը կը պահեն:

Թրքահայ Համագումար Ժողովին մէջ գտնուեցաւ մէկը, որ այնքան առաջ գնաց որ թուրքերուն ջարդը արդարացուց: Ատր վրայ մեծ աղմուկ առաջացաւ: Պ. Մռաւեան, արտաքին գործոց նախարարը, եկաւ հանդարտեցնել եւ ըսաւ թէ մոռցած չէ թրքահայ տառապանքը, թէւ ասիկա արգելք մը չեղաւ որ այս համագումարի պահուն¹³⁵¹ Պ. Միասնիկեան չխօսէր ճառ մը, ուր հայերը մեղաւոր ցոյց կու տար ջարդերուն համար, վասնզի կ'ըսէր թէ՝ պէտք էր կուսակցութիւնները եւ ազգային իշխանութիւնները եւրոպական գրգռութիւններով խնդիր չհանէին եւ թուրքերուն հետ աշխատէին տապալել թուրք բռնակալութիւնը:

Հայաստանի կառավարութեան վարիչները՝ Պ. Միասնիկեան, Լուկաշին, եւ այլք, հայ ժողովուրդ[ի] ո՛չ ներկային եւ ո՛չ ալ անցեալին ծանօթ չեն եւ նոր կ'ուսումնասիրեն անցեալը եւ Հայկական Հարցին շրջափոխութիւնները:

Իրենց սխալները Պ. Դարբինեան կը կարծէ թէ պէտք է վերագրել իրենց անգիտութեան եւ սա պարագային որ անոնք կ'ոգեւորուին աւելի ընկերային գաղափարներով քան ազգային գաղափարներով: Սակայն Հայաստանի հողին վրայ շատ փոխուած են իրենց Մոսկուայի մէջ ստացած գաղափարները եւ զգալաբար կամաց կամաց ազգայնական կը դառնան, ազդուելով Վրաստանէն, Ատրպէյ՝ճանէն, մանաւանդ Ռուսաստանէն:

Իրենց տնտեսական քաղաքականութիւնը հիմնուած է[ւ] Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականութեան վրայ եւ Հայաստանի կառավարութիւնը աւելի կուսակցութիւն է քան կառավարութիւն, եւ իր հրահանգները կ'առնէ Մոսկուայէն: Այդ հրահանգները պարտադիր են: Կուսակցութիւնը կը կառավարէ Երեսնը: Կառավարութեան մարդիկը կը գործեն կուսակցութեան հրահանգներով: Կուսակցութեան ժողովները կարող են վարչապետը տապալել: Պ. Միասնիկեան հեղինակութիւն ունի ռուսներուն եւ հայերուն մէջ: Հայաստանի մէջ մի քանի արհեստանոցներ կան, որոնք կառավարութիւնը ինքն կը բանեցնէ: Հայաստանի հարստութիւնը կը կազմէ խմիչքներու գործարանը, որ կառավարութիւնը ինքն կը շահագործէ: Իր արտադրութիւնը 65% պակաս է քան պատերազմէն առաջ: Կաշեգործարաններ եւ սապոնի գործարաններ եւս կան: Մեծագոյն գործարանը 90

¹³⁵¹ Բնագրին մէջ՝ սխալմամբ՝ մահուն:

գործաւորէ աւելի չունի: Ալեքսանդրապոլի երկաթուղիի արհեստանոցը վերջերս փնացաւ: Կառավարութիւնը հրաւեր ըրած է մասնաւորներու դրամագլուխին, սակայն չենք գիտեր թէ որքան պիտի յաջողի:

Կառավարութիւնը բացաւ պետական պանք, կէս միլիոն ոսկեղրամ թուղթեր (60,000 օսմանեան հնչուն) դրամագլուխով եւ կ'ուզեն կապ հաստատել այստեղի հետ, դիւրացնելու համար ներածութիւնը եւ արտածութիւնը:

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութեան հետ իրենց յարաբերութիւնները նախ շատ գէշ եղած [են], վասնզի գրաւումներ ըրած են Էջմիածնայ սեպհականութիւններէն: Կաթողիկոսը սկիզբէն շատ կորովի կերպով մաքառած է եւ միաբանութիւնը շատ ճնշուած է: Միասնիկեան խստութիւնները մեղմացուցած է, գրաւուած հողերը մասամբ վերադարձուցած են եւ հիմա կառավարութիւն եւ Կաթողիկոս հետզհետէ իրարու կը մօտենան: Կուսակցութիւնը համամիտ չէ Միասնիկեանի Կաթողիկոսին նկատմամբ ցոյց տուած հաշտարար քաղաքականութեան համար: Կաթողիկոսը ցարդ անձամբ չի տեսնուիր եւ Երեւանի առաջնորդ Խորէն Եպ. Մուրատբեկեանի միջնորդութեամբ կը բանակցի կառավարութեան հետ: Էջմիածին յոյս ունի թէ հետզհետէ աւելի պիտի բարւոքի կացութիւնը:

Ժողովուրդը գոհ է, վասնզի խաղաղութիւն կը վայելէ: Նախորդ կառավարութիւնը մինչեւ 32 տարեկանները միշտ զենքի տակ կը պահէր, մինչ հիմա 19էն 22 տարեկանները միայն զինուոր կ'առնուի[ն] եւ ժողովուրդը կ'աշխատի ինքզինքն ապրեցնելու: Կառավարութիւնը սերմնցու կը հասցնէ եւ գերագոյն ճիգեր կ'ընէ ժողովուրդին տնտեսական վերականգնման համար: Ժողովուրդը համոզուած է թէ կառավարութիւնը խաղաղութիւն եւ հաց կ'ուզէ: Յետոյ, ուրիշ առաւելութիւն մը եւս կայ. կառավարութեան գոյութիւնը ժողովուրդին համար այնքան զգալի չէ: Ժողովուրդը առանց յոյս դնելու կառավարութեան վրայ՝ ինքզինքն ազատելու կ'աշխատի:

Թրքահայերը մեծապէս մտահոգ են եւ կ'ուզեն տեսնել իրենց հարցին լուծումը եւ գոհ չեն այդ միջավայրէն:

Բանակին թիւը ստոյգ չէ թէ ինչ է, բայց մօտաւորապէս 5–6 հազար զինուոր կայ. նոյնքան ալ ռուս [զինուոր] կայ. զինուորներու հագուստը եւ սնունդը լաւ է: Անօթի զինուորներ կան Երեւանի մէջ թէ՛ հայերէն եւ թէ՛ ռուսներէ: Դէպքեր ալ կը պատահին: Հեծելազօրքին համար կ'ըսուի թէ բաւական է 1914ի սահմանը անցնելու: 500–600 հեծելազօրք եւ 100 հետեւակ զօրանքք կատարեցին. Անդրկովկասի հրամա[նա]տարի առջեւէն անցան:

Ռուս զինուորներ Վրաստան եւ Ատրաբէյ[յն]ան աւելի շատ կան եւ զրոյց կայ թէ Ռուսիա ետ պիտի քաշէ Վրաստանէն իր զօրքը:

Հայ կառավարութիւնը Ռըլիֆէն շատ գոհ չէ, վասնզի անիկա ազդեցիկ է: Ալեքսանդրապոլի մէջ կառավարութիւնը աւելի Ռըլիֆէն է: Ռըլիֆը օրէ օր ա'լ աւելի կը զօրանայ: Աղ չկայ, բամբակ ալ չկայ: Արտածութեան նիւթ չունի Հայաստան: Պղինձի հանքերը չեն շահագործուիր որպէսզի արտածուի պղինձը: Քօնեաքի գործարան մը 5 միլիոն ոսկեղրամ րուբլի մթերք ունի:

Ժողովը Պ. Դարբինեանի տուած տեղեկութեանց համար շնորհակալութիւն յայտնեց:

2° Ս. Պատրիարքը ժողովին ուշադրութեան յանձնեց Անգլիոյ կառավարութեան առաջարկով Անատոլի մէջ կատարուելիք քննութեան խնդիրը եւ հարցուց թէ արդեօ՞ք ժողովը հարկ չի դատեր պատրաստութիւն տեսնել եւ ջանք մը չպիտի՞ ըլլայ քննիչ մարմնոյն հայ մըն ալ ընկերացնելու:

Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ յունաց պատրիարքարանի կողմէ ալ դիմում եղած է գիտնալու թէ հայերը ի՞նչ պիտի ընեն:

Ժողովը որոշեց խնդրոյն կարեւորութիւնը նկատի ունենալով պատրաստուիլ եւ վաւերագիրներ հայթայթել, եւ դիմում ընել Ազգ. Պատուիրակութեան միջոցաւ, որպէսզի հայոց եւ յունաց կողմէ ալ ներկայացուցիչներ ընկերանան քննիչ մարմնոյն:

3° Գեր. Նազեան Արքեպ. ժողովին ներկայացուց Կեսարիոյ առաջնորդ Անտօն Եպ. Պահապանեանի մէկ նամակը, որով կը հաղորդէր որ Կեսարիայէն յաջողած էր անցնիլ Երուսաղէմ:

Որոշուեցաւ. հարցարան մը դրկել եւ իրմէ տեղեկութիւններ խնդրել Անատոլի կացութեան մասին:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ

Նիստ 26 Մայիսի 1922

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Ս. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 35 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 55ի)

(Կարդացուեցաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը)

Ս. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Իմ բողոքս սխալ արձանագրուած է: Ես չեմ բողոքած օրէնքին յօդուածին ընդունելութեան դէմ, այլ՝ դիւանին դէմ, որ օրինական ձեւը չէ գործադրած եւ յօդուածը ընդունուած է ոչ օրինական ձեւով: Յետոյ, երկրորդ յօդուածը ընդունուեցաւ իմ առաջարկ[ած] ձեւովս եւ նոյնիսկ դիւանը իմ գրութեանս վրայէն ընդօրինակեց ընդունուած յօդուածը: Կ'առաջարկեմ այս ձեւով փոքր արբագրութիւն մը ընել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երկու կարելոր առաջարկ կար երկրորդ յօդուածի մասին: Քանի որ մէկը նշանակուած է, միւսն ալ պէտք է նշանակուի, մանաւանդ որ 50 հոգիէ բաղկացեալ ժողովի մը մէջ 20 քուէ ստացած է:

(Այս երկու դիտողութիւններով վաւերացաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:)

ԲԱՅԱՎԱՅՈՒԹԻՒՆ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԺԻ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքը կարելոր գործով այսօրուան նիստէն բացակայութիւնը կը հաղորդէ հետեւեալ նամակով:

(Պատճեն)

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը Ազգ. Ժողովի բաւական նիստերէն կը բացակայի եւ չենք գիտեր թէ ինչ պատճառներով ներկայ չ'ըլլար: Պիտի խնդրէի դիւանէդ որ յիշեցնէր իրեն թէ իր աւագ պարտականութիւններէն մէկն է այս ժողովին նախագահել:

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս աւելի տեղեկութիւն չունի ձեզի հաղորդելու համար, միայն կը դիտէ որ օրէնքը իրաւունք կու տայ իրեն բացակայելու, երբ ազգային կարելոր գործ մը ունենայ:

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ Բ. ԱՏԵՆԱՊԻՐՈՒԹԵՆԷ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Յաւելով կը ներկայացնեմ մեր նախորդ պաշտօնակցին հրաժարականը, որովհետեւ կարելոր աջակից մ'էր եւ ես իր պաշտօնավարութիւնը գնահատողներէն եմ:¹³⁵²

(Պատճեն)

(Ժողովը ընդունեց սոյն հրաժարականը:)

ՀՐԱԺԱՐԱԿԱՆ ԿՐՕՆ. ԺՈՂՈՎՈՅ ԱՆԴԱՍԱՅՈՒԹԵՆԷ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Տանատ Քինյ. Կրօն. Ժողովի անդամակցութենէ հետեւեալ հրաժարականը ներկայացուցած է:

(Պատճեն)

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Հրաժարականները իրարու կը յաջորդեն, բայց Կրօն. Ժողովը թերեւս այս հրաժարականէն ալ տեղեկութիւն չունի, ինչպէս չունէր անցեալ նիստերէ մէկուն մէջ ներկայացուած հրաժարականէ մը: Մինչդէռ եթէ այս հրաժարագրերը ներկայացուած ըլլային ուղղակի Կրօն. Ժողովին, անոնք կը հրաւիրէին իրենց հրաժարած պաշտօնակիցները ստանձնելու իրենց պաշտօնը, իսկ եթէ դժուարութեան բաղխ[էին], այն

¹³⁵² Հրաժարողն էր Օննիկ Զիֆթէ Սարաֆ («Ժողովուրդի Ձայնը», 27 Մայիս 1922, 1106):

ատեն կը բերէին հոս: Ուստի կ'առաջարկեմ վերադարձնել այս գիրը Կրօն. Ժողովին, որպէսզի համոզեն եւ մենք չհարկադրուինք ընտրութիւններով զրադելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիւանս այս գիրը ներկայացուց ժողովիդ, որովհետեւ նախագահին կողմէ իրեն ուղղուած էր:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Կրօն. Ժողովի անդամակցութիւնը քահանաներու ընծայուած ամենէն մեծ պատիւն է, հետեւաբար ընտրուողները պէտք է գնահատեն այս բարձրագոյն պատիւը, իսկ երբ քահանայ մը կը հրաժարի ժողովականութենէ, պէտք չեմ տեսներ որ առիթ տրուի նազանքներու. շատ շատ համոզողներ ըլլան, որպէսզի ընդունի այդ պաշտօնը: Ուստի կ'առաջարկեմ որ ընդունուի այդ հրաժարականը: Պաշտօն մը պէտք է գիտակցութեամբ եւ հաճոյքով ընդունուի եւ կատարուի: Օրէնքն ալ արդէն շատ բացայայտ է եւ պարզ հրաժարականը կ'ընդունուի, այս հրաժարականն ալ ընդունուելու է:

Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՂ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ.- Ես տրամաբանական կը գտնեմ որ հրաժարականները այս ժողովին զալեն առաջ, անգամ մը իրենց պատկանած ժողովի բովէն անցնին: Ուրիշ խնդիր է եթէ Կրօն. Ժողովն ալ կը հարկադրուի ընդունիլ զայն: Վերջին անգամ Կրօն. Ժողովէն հրաժարած երկու եկեղեցականները արդէն նիստերուն չէին [գար], հակառակ անոր որ երկուքն ալ օգտակար կրնային ըլլալ ժողովին:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Սկզբունքի տեսակետով, սխալ է անմիջապէս ընդունիլ այս հրաժարականները: Իմ ըսածս այն է որ Ազգ. Ժողովին [տարհամոզելու փորձերէ] վերջը զալու [են] այս հրաժարականները:

(Այս հրաժարականը քուէի դրուելով ընդունուեցաւ)

ՀԱՐՅՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Թէեւ ատենական գործողութեանց ատենը լրացած է, բայց սեղանիս վրայ գիր մը կայ, որ մէկ քանի նիստէ ի վեր չկրցանք նկատողութեան առնել: Այդ գիրը, որ տիար Լ. Գույումճեանի կողմէ ներկայացուած է, կը վերաբերի Բանկայթի գերեզմանատան խնդրոյն:

(Պատճեն)¹³⁵³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթէ ժողովը յարմար կը դատէ, Վարչութեան յղենք:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես այս գիրը Վարչութեան յղելու պէտք չեմ տեսներ, որովհետեւ Քաղ. Ժողովը ասկէ առաջ ինքզինքը անիրաւասու նկատեց այս խնդրոյն մէջ եւ խնդիրը բերաւ այս ժողովին: Հետեւաբար հարցումը կը պատկանի հիմա որոշումի մը գործադրութեան եւ հարցման տէրը բացատրութիւն կ'ուզէ. հետեւաբար բանաւոր է որ այս խնդիրը անցնի օրակարգ:

Տ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Հարցումին տէրը պէտք է նախ ըսէ թէ կը բաւականանա՞յ Վարչութեան յղելով:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- [յանուն Վարչութեան] Այս առաջարկը օրակարգ չի կրնար անցնիլ, որովհետեւ օրէնքի խնդիր չէ: Կ'առաջարկեմ յղել Քաղ. Ժողովին, որպէսզի այս խնդրոյն վերաբերեալ իր տեղեկութիւններն ալ միասին բերէ այս ժողովին:

Տ. Մ. ԷՊԼԻԴԱԹԵԱՆ.- Ներկայացուած գիրը երկու մասէ կը բաղկանայ: Առաջինը վերջերս գերեզմանատան մէջէն բացուած ճամբու խնդիրն է, որուն համար կ'առաջարկուի լաւագոյն կերպով պահպանել, իսկ երկրորդ մասը կը պատկանի այդ գետինը պէտք եղած կերպով օգտագործելու: Ես որքան կը յիշեմ, ասկէ առաջ ալ այդ իմաստով գիր մը ներկայացուած էր այս ժողովին, որ յանձնեց Քաղ. Ժողովին եւ անկէ ալ օրէնսգէտներէ բաղկացած մարմնոյ մը յանձնուեցաւ եւ այս չափազանց կարեւոր խնդիրը պահ մը խորհրդակցութեան նիւթ ըլլալէ յետոյ, չկրցանք հասկնալ թէ ինչ եղաւ ու գործը մտաւ Քաղ. Ժողովի տոպրակին մէջ: Այս անգամ ալ հարցումը կրնանք յղել Քաղ. Ժողովին, ինչպէս յղած ենք ասկէ առաջ ալ, ու հիմնական եղածն ալ կ'ըլլայ կրկնութիւնը նախապէս եղածին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քանի որ Քաղ. Ժողովն ալ կը պահանջէ յղել Վարչութեան, եթէ ուրիշ առարկութիւն չունիք, կը յղենք իրեն:

¹³⁵³ Գույումճեանի հարցումը կը վերաբերէր Բանկայթի գերեզմանատան վիճակին եւ այգետունէն օգտուելու միջոցներու («Ժողովուրդի Ձայնը», 1106):

ՕՐԱԿԱՐԳ
ԿԱԶՄՈՒԹԻՒՆ ՆԱԽԱԲՆՆԻՉ ԴԻԲՆՆԵՐՈՒ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Մեր օրակարգի առաջին խնդիրն է նախաքննիչ դիմաներու կազմությունը, սակայն, ինչպես գիտեք, մեր ներքին կանոնագիրը, որուն մէջ փոփոխություն առաջարկուած է նախաքննիչ դիմաներու համար, ի մօտոյ պիտի վաւերացուի այս ժողովէն եւ գործադրութեան պիտի դրուի: Հետեւաբար, եթէ յարմար կը դատեք, դիմաներու կազմությունը յետաձգենք նոր կանոնագրին վաւերացման: Դիմանս պարզ առաջարկ մ'է որ կ'ընէ խնդիրը ենթարկելով ժողովիդ որոշման:

Տ. Գ. ՍԻՄԵՆՇԵԱՆ.- Ես կ'առաջարկեմ որ հին կանոնագիրը ի գօրու նկատուի, ցորչափ չէ վաւերացուած նորը եւ հին կանոնագրութեան համաձայն կազմուին նոր դիմաները:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Ես առիթ ունեցայ կարդալու նոր պատրաստուած կանոնագիրը եւ ընդհանուր առմամբ գտայ զայն ժողովս շահագրգռող ձեւով պատրաստուած եւ վստահ եմ որ պիտի օգնէ արագացնելու այս ժողովի աշխատությունները: Բնական է որ ժողովդ պիտի ուսումնասիրէ այս կանոնագիրը, բայց մենք շատ կարեւոր գործեր ունինք, ուստի ամէն պարագայի մէջ պետք է առաջնորդուինք բարենորոգչական ոգիէ, ուստի պիտի առաջարկէի որ նախ եւ առաջ ընդունինք դիմաներու վերաբերեալ յօդուածները եւ այս առթիւ գործադրութեան դնենք: Ասիկա խորհրդարանական սկզբունքներու չի հակառակիր եւ կը կարծեմ թէ կը դիւրացնէ ժողովիս աշխատությունը:

Տ. Յ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես այս խնդրոյն մէջ Պ. Սիմբէշեանի կարծիքէն եմ, որովհետեւ եթէ նոր կանոնագրությունը պիտի գործադրենք, պետք է սկսելինք գործադրել մայր դիմանի ընտրութենէն, որ փոխանակ արդի ձեւին, կ'առաջարկէ մէկ ատենապետ եւ մէկ դեր ատենապետ ու երկու ատենադպիր: Բայց քանի որ մայր դիմանը ընտրեցինք հին ձեւով, միւս ատենաներու ընտրությունն ալ պետք է կատարուի միեւնոյն ձեւով, մինչեւ որ նոր կանոնագիրը վաւերացուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս ըսի, դիմանս պարզ թելադրություն մ'է որ կ'ընէ, խորհելով մանաւանդ որ ընտրությունը շատ ժամանակ կը խլէ մեր աշխատութենէն, մինչդեռ մենք պետք է օր առաջ աւարտենք Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին քննությունը: Իսկ եթէ ժողովդ տրամադիր [է] հին կանոնագրի համաձայն կատարել այս ընտրությունը, դիմանս ունի ցանկ մը նախորդ շրջանի նախաքննիչ դիմանի անդամներու, ուրկէ վերցած են անոնք որոնք պաշտօն ստանձնած են մայր դիմանի եւ Քաղ. ժողովի մէջ: Եթէ կ'ուզեք, կը ներկայացնենք այս ցանկը:

(Ցանկ¹³⁵⁴)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ասկէ առաջ առիթ ունեցած էի յիշեցնելու, դարձեալ կը կրկնեմ որ Սահմանադրութեան ճշդած օրինական պատասխանատուութեան պայմանները յարգուելու համար, պետք է որ աշխատութեան բաժանումը ճիշդ ըլլայ: Ես այս սկզբունքի խնդրոյն պատճառաւ կը հրաժարիմ Համարակալութեան Դիմանի անդամակցութենէ եւ կը փափաքիմ որ նոյն պայմանը գործադրուի ուրիշներու համար ալ: Օրինակի համար, Տ. Օհանեան, որ Ելմտական Յանձնաժողովի ատենապետն է, միեւնոյն ատեն անդամ նշանակուած է Կալուածոց Դիմանին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Դիմանս այդ մասին օրինական արգելք մը չունենալով իր առջեւ, այս ցուցակը պատրաստեց. հետեւաբար դուք ալ կրնաք ընդունիլ ձեզի առաջարկուած անդամակցությունը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Արդէն Ելմտական Յանձնաժողովը սահմանադրական մարմիններու կարգէն չէ:

¹³⁵⁴ Էջին մէջ թողուած է դատարկ միջոց մը՝ հետագային անուններն աւելցնելու համար: «Ժողովուրդի Զայնը»ի (1106) հետեւողութեամբ եւ փոքր ճշգրտումով մը ստորեւ կը ներկայացուի այդ ցանկը:

Դատարարությունիւ Դիման. - Դեռնոյ [Տէր] Աբրահամեան, Մարկոս Նաթանեան, Պետրոս Ատրունի
Համարակալությունիւ Դիման. - Խորէն Ճամբեան, Լեւոն Սաարթեան, Բարսեղ Աւետիսեան
Նախաձեռնությունիւ Դիման. - Արամ Հալաճեան, Տոքթ. Յակոբ Թօփեան, Պարգեւ Փափազեան
Ձեռնհասությունիւ Դիման. - Գնէլ Եպսկ. Գալեմբեարեան, Մարգիս Սրենց, Ժ. Միրզախանեան
Կալուածոց Դիման. - Ներսէս Օհանեան, Լուիսի Գույումճեան, Աղասի Աղասեան
Յարաբերությունիւ Դիման. - Սմբատ վրդ. Գազազեան, Հրանտ Գալիկեան, Տոքթ. Աբրահամ Բարսեղեան
Խրատությունիւ Դիման. - Տաճատ քինյ. Փաշաեան, Յովհաննէս Տէրունի, Ստեփան Գարաեան
Խմբագրությունիւ Դիման. - Երուանդ Օտեան, Գուրգէն Մխիթարեան, Գէորգ Սիմբէշեան
Ելմտական Դիման. - Կոպեռնիկ Խաչատուրեան, Լեւոն Պապոնեան, Սիրուն Տիօնեան

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ես կը հրաժարիմ սկզբունքի խնդրոյ մը համար, իմ ըմբռնումներուս համապատասխան չգտնելով այս կազմութիւնը եւ կը փափաքիմ որ չպնդէք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն դիւանս կ'առաջարկէ Տ. Խորէն Ճամնեանը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Կ'ընդունինք:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Դիտելի է որ բոլոր դիւաններու կազմութեան առթիւ նկատողութեան առնուած է խորհրդաբանական բոլոր խմբակցութիւններու ներկայացուցիչ ունենալու պարագան. հետեւաբար փափաքելի է որ այդպէս ըլլար նաեւ Նախաձեռնութեան Դիւանի համար ալ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նախաձեռնութեան Դիւանի անդամներու անունները անգամ մ'ալ կը կարդամ: Եթէ դիտողութիւն ունիք՝ կ'ընէք: Տեսրդ Արամ Հալաճեան, Տորք. Թօփճեան, Պարգեւ Փափազեան:

ԶԱՅՆԵՐ.- Կ'ընդունինք:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն դիւանս վաւերացած կը նկատէ նախաքննիչ դիւաններու կազմը:

ՕՐԱԿԱՐԳ Բ.

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմա պիտի շարունակենք Հայրենիքի Տուրքի օրինագծին վիճաբանութիւնը: Կը սկսինք 3րդ յօդուածէն:

Յօդ. 3.- Թաղական խորհուրդները պարտաւոր են իրենց թաղին մարդահամարի ցանկերը պատրաստել եւ անոնցմէ կազմել հարկատուներու վիճակացոյցները: Այս վիճակացոյցները պիտի դրկուին Կեդրոնական Ելմտական Յանձնաժողովին:

Տ. Գ. ՍԻՐՔԷՇԵԱՆ.- Այս յօդուածի մասին իմ քննադատութիւններս ընելէ առաջ, կ'ուզեմ ուշադրութեան յանձնել նաեւ Տրդ յօդուածը, որով աւելի լաւ կը բացատրուի թէ Հայրենիքի Տուրքի քննութեան իրաւունքը կը փոխանցուի թաղ. խորհուրդներուն, այս կերպով ջնջելով թաղային մասնաճիւղերը իբրեւ անպէտ եւ գործը բեռնցնելով կեդրոնին վրայ: Ասիկա ուղիղ եւ գործնական միջոց մը չէ, որովհետեւ ամենէն առաջ խնդրած պիտի ըլլանք գործը թաղ. խորհուրդներուն, որոնք արդէն ծանրաբեռնուած են աշխատութիւններով, ու ասոր բնական հետեւանքը պիտի ըլլա[ն] յապաղումներ եւ ձգձգումներ ստանձնուած գործին մէջ: Այսօր թաղային մասնաճիւղերը 2 տարուան գործունէութիւն ցոյց տուին եւ բացատրեցին իրենց գոյութեան իրաւունքը 12,000 հոգի Հայրենիքի Տուրքի համար արձանագրելով, անոնց վիճակը ճշդելով եւ գանձումները կատարելով: Կրնանք ըսել թէ թաղ. խորհուրդները ունին աւելի լայն միջոցներ քան 2 տարուան փորձառութիւն ունեցող այս մարմինները: Ու անկէ վերջ պիտի սկսին դիտողութիւններ քննահանգնաւորութիւններու եւ ուրիշ կարգի գործերու մասին: Տրուած այս բացատրութենէն հասկցուեցաւ անշուշտ որ Քաղ. Ժողովը մէկ մտահոգութիւն ունեցած է՝ ամէն գործառնութիւն կեդրոնացնել թաղ. խորհրդոց վրայ, առնելով Ելմտական Յանձնաժողովոյ ձեռքէն, մինչդեռ ես իմ բնական թաղիս՝ Մազրըքէոյի մէջ մօտէն հետեւած ըլլալով այս գործերուն, կրնամ հաստատել թէ այս խնդրոյն շուրջ լուրջ ուսումնասիրութիւն մը չէ կատարուած եւ այդ մասնաճիւղերու ցրումը օգտակար չի կրնար ըլլալ. թողունք որ արդէն Սահմանադրութիւնն ալ թաղ. խորհուրդներու պաշտօնը սահմանած է, որուն բաւարարութիւն եթէ տան, իրենց պաշտօնը լիով կատարած կ'ըլլան:

Տ. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- (*ընդմիջելով*) Հարկ կը զգամ ըսելու որ թաղ. խորհուրդներու պաշտօնն է միայն վիճակացոյցները պատրաստել. միւս բոլոր գործերը ելմտական մասնաճիւղերը¹³⁵⁵ պիտի կատարեն:

Տ. Գ. ՍԻՐՔԷՇԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Քանի որ Նախաձեռնութեան Դիւանը 3րդ յօդուածով ընդունած է Քաղ. Ժողովի տեսակետը, թոյլ տուէք որ բացատրեմ: Վիճակացոյցներու պատրաստութիւնը մինչեւ հիմա կը կատարէին մասնաճիւղերը: Երկու տարիէ ի վեր կատարուած այս աշխատութիւնը փոխանցելով թաղ. խորհուրդներու, մասնաճիւղերը տեսակ մը օժանդակ մարմիններու կարգը կ'իջնեն եւ այս կերպով իրաւասութեան վեճեր եւ ուրիշ կարգի խնդիրներ ալ կը ծագին, որոնք գոյութիւն ունին արդէն մեր թաղին մէջ եւ մագրըքէոյ-

¹³⁵⁵ Ատենագրութեան բնագրին մէջ արձանագրուած է «թաղ. խորհուրդները», ինչ որ տրամաբանական չէ: Մեզի կը թուի թէ ատենագրողը սխալած է հոս, այդ պատճառով ալ կը հետեւցնենք թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի ելմտական մասնաճիւղերու: Այս ենթադրութեան ուժ կու տայ «Ժողովուրդի Ձայնը» (1106), ուր կը կարդանք. «Պ. Թերզիպաշեան յանուն Քաղ. Ժողովին ճշդեց սա կետը թէ Թաղ. Խորհուրդները միայն թաղեցիներու վիճակացոյցները պիտի պատրաստեն եւ ուրիշ դեր չունին»:

ցիներու բաւական թիւ մը չի մասնակցիր Հայրենիքի Տուրքի, ըսելով որ թաղ. խորհրդոյ իրաւասութիւնը ճշդուի եւ յետոյ վճարեն իրենց պարտքը: Նախաձեռնութեան Դիւանը աւելի լաւ կռուանի մը վրայ դրած է այս գործը՝ քան թէ Քաղ. Ժողովը: Ուստի ես կ'առաջարկեմ որ մինչեւ հիմա եղած դրութիւնը պահուի եւ ջնջուի թաղ. խորհուրդին ձեռք տրուած իրաւասութիւնը:

Տ. Յ. Շ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Թէ՛ Քաղ. Ժողովին եւ թէ՛ Նախաձեռնութեան Դիւանին տեղեկագիրները, որոնք ունինք մեր ձեռքը, սխալ կերպով կը խօսին խնդրոյն վրայ, մինչդեռ կատարուած գործողութիւնները պէտք է կարգի մը ենթակայ ըլլան: Երկու տեղեկագիրներու մէջ ալ այս կարգը չէ ճշդուած եւ ծրագիրը խմբագրող մարմինը այս կէտին ուշադրութիւն չէ դարձուցած, այնպէս որ քանի այս կարգը չէ ճշդուած, շատ դժուարութիւններ կրնան ծագիլ եւ անոնք որ բաշխման եւ գանձման գործը միեւնոյն ատեն կը կատարեն, մեծ դժուարութիւններու պիտի պատահին յառաջակային: Ես այն համոզումը ունիմ որ նախ Քաղ. Ժողովի եւ յետոյ Նախաձեռնութեան Դիւանի տեղեկագիրները բոլորովին թիւրիմացութեան դուռ կը բանալն, մինչդեռ պէտք էր նուիրապետական կարգի մը վրայ ըլլային այս գործողութիւնները եւ 3 կարգի վրայ 3 մարմիններ գործէին տարբեր իրաւասութիւններով: Սահմանադրութեան ոգին ապակեդրոնացում է եւ հետեւաբար ոեւէ իրաւունք չկայ թաղ. խորհուրդներու ձեռքէն առնելու այն իրաւասութիւնները, որոնք օրէնքով ստացած են արդէն, եւ տալ գանոնք ուրիշ մարմինի մը: Որպէսզի կարելի ըլլայ գործ տեսնել, ես կ'առաջարկեմ 3 աստիճանի վերածել. Ա. աստիճանը ըլլայ մարմին մը, ինչպէս ելմտական մասնաճիւղերը ընտրուած թաղ. խորհուրդներէն, Բ. աստիճանը ըլլայ կեդրոնի ելմտական յանձնաժողովը, որ իրաւասութիւն ունի քննելու երբեք ոեւէ բողոք ըլլայ մասնաճիւղերուն դէմ, Գ. ը [ըլլայ] Քաղ. Ժողովը, որուն պիտի դիմուի երբ կեդրոնի ելմտականին դէմ ոեւէ դիտողութիւն ըլլայ: Եւ այս մարմինները պիտի ունենան իրենց որոշ իրաւասութիւնը. թաղ. խորհուրդի դէմ բողոք ունեցողը դիմել ելմտական կեդրոնական յանձնաժողովին եւ անոր մասին գանգատ ունեցողն ալ Քաղ. Ժողովին: Ես կ'առաջարկեմ որ սկզբունքը այս կերպով ճշդուի, որպէսզի յառաջակային ոեւէ շփոթութեան առիթ չտրուի:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Իբրեւ սկզբունքի խնդիր, ես պէտք կը տեսնեմ որ ելմտական մասնաճիւղերը ո'չ միայն թաղ. խորհուրդներէն պէտք չէ ընտրուին, այլեւ անոնք պէտք չէ միջամտեն անոնց գործառնութիւններուն: Մասնաճիւղերը բոլորովին անկախ կերպով պէտք է կատարեն գանձումները եւ վճարումներու գնահատումները: Այս մանրամասնութիւնները օրէնքին մէջ տեղ չունին: Քաղ. Ժողովը օրէնքը կը շինէ ու այս ժողովը կը վաւերացնէ, իսկ անոր գործնական մասը ելմտական յանձնաժողովն է որ կը պատրաստէ: Այս մարմինները 3 կամ 4 հոգիէ կը կազմուին ու թաղ. խորհուրդ ելին. մասնակցութիւն չունին հոն: Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը իր օգուտը ունեցաւ եւ այս օրէնքը որքան սեղմ ըլլայ, այնքան կը ծառայէ իր նպատակին: Ուստի կ'առաջարկեմ ջնջել 3րդ յօդուածը, որ օրէնքի մը մէջ աւելորդ մանրամասնութիւն մ'է:

Տ. Ա. ԹԵՐԶԻՊՈՇԵԱՆ.- Փափաքելի էր որ ժողովը իւրաքանչիւր յօդուած առանձին առանձին նկատողութեան առնէր: Քաղ. Ժողովի ըմբռնումը այն եղած է, որ թաղերու մէջ կատարուած բաշխումները Ա. աստիճանի գնահատումներ են ու ինք յարմար դատած է որ 4րդ յօդուածին մէջ ըսուի «առնելով անդամները թաղ. խորհուրդէն եւ դուրսէն»: Իսկ Պ. Սիրունիի 5րդ յօդուածի մասին ըրած առարկութեան կը պատասխանեմ թէ անշուշտ Կեդրոնական Ելմտական Յանձնաժողովի դէմ եղած առարկութիւնները կը քննէ Քաղ. Ժողովը եւ մինչեւ հիմա գործադրուած դրութիւնն է արդէն, որ ինքնին կրնայ ըմբռնուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'առաջարկուի որ ծրագրին Գ. յօդուածը վիճակացոյցներու պատրաստութեան համար ջնջուի իբրեւ աւելորդ եւ ոչ կարելի յօդուած մը: Ժողովը ի՞նչ կերպով յարմար կը դատէ որ բարեփոխուի այս յօդուածը:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Նախորդ Քաղ. Ժողովը այս ծրագիրը պատրաստած ատեն նկատի ունէր ելմտականի մասնաճիւղերը ջնջելու պէտքը, որովհետեւ թաղերու մէջ վեճերը յաճախադէպ դարձած էին եւ տուրքի գանձումներու առթիւ իրաւասութեան վեճերը կը կրկնուէին: Դիտուեցաւ որ մասնաճիւղերու շատերը իրար կը խաչաձենեն, այս պատճառաւ գործը թաղ. խորհուրդներու յանձնուելով աւելի կարճեցուցած կ'ըլլանք գործը, ուստի խորհեցանք որ թաղային մարմինը բաշխումն ալ, գանձումն ալ ինք կատարէ: Ուրիշ պարագայ մ'ալ կ'ուզեմ յիշեցնել. նախորդ Քաղ. Ժողովը հիմ ընդունած էր իրեն յառաջատուական դրութիւնը: Երբ Ազգ. Ժողովը մերժեց այս սկզբունքը, այլեւս պէտք չկայ այս ծրագիրը նկատի ունենալու եւ քննելու: Նոր Քաղ. Ժողովը կ'առաջարկէ կէս առ կէս կազմել թաղային մարմինները: Ժողովը կրնայ այս առաջարկը նկատի առնել եւ զբաղիլ:

Տ. Ս. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ազգ. Ժողովի առջեւ բերուած ոեւէ օրէնք զայն պաշտպանող մը պէտք է ունենայ: Նոր Քաղ. Ժողովը պէտք է այս մասին աւելի որոշապէս արտայայտուի, ապա թէ ոչ մեր ըրածը ջուր ծեծելու պէս բան

մը կ'ըլլայ: Երրորդ յօդուածի[ն] մէջ ըսուած է որ թաղ. խորհուրդները թաղին մարդահամարի ցանկերը կը պատրաստեն, մինչդեռ թաղ. խորհուրդները ունին արդէն այդ ցանկերը եւ նոր չէ որ պիտի գործադրուի այս դրութիւնը: Հետեւաբար աւելորդ է այս տրամադրութիւնը եւ նախորդ Վարչութեան ներկայացուցիչը կ'ըսէ որ մի խօսիք այս մասին:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Ամէն անհատական տուրք կ'ենթադրէ որ մարդահամարի մը համաձայն եւ օրէնքի մը վրայ կը գանձուի, այս պատճառաւ ես պէտք չեմ տեսներ որ այս կէտը յիշեցնեն[նք] օրէնքին մէջ, ուստի ես ալ կ'առաջարկեմ որ այդ յօդուածը վերցուի, որովհետեւ եթէ նպատակը մարդահամար մը ունենալ է, ելմտական յանձնաժողովները այդ գործը կրնան կատարել:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես ալ համոզուած եմ որ գործը պէտք եղած կերպով գլուխ հանելու համար տուրքերու որոշումը եւ վիճակացոյցներու պատրաստութիւնը յանձնուի ելմտական մասնաճիւղերու: Իսկ երբ հարկատուները տեղէ մը ուրիշ տեղ կը փոխադրուին, թաղ. խորհուրդները պարտաւոր ըլլան անպաշտօն կերպով տեղեկութիւն տալու: Տուրքերու որոշումը եւ վիճակացոյցներու պատրաստութիւնը գործ չունի անոնց հետ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես կանոնագրին երկու երեք յաջորդական յօդուածները նկատի ունենալով, այդ մասին կ'ուզեմ յայտնել իմ կարծիքս, որ համաձայն չէ ոմանց կողմէ եղած արտայայտութիւններուն: Թաղային ելմտականներու կազմութեան առթիւ փափաքելի չէ որ չեզոքացուին բոլորովին այն մարմինները, որոնք ընտրուած են թաղին ժողովրդեան քուէովը եւ անոնց վստահութիւնը կը վայելեն: Ուստի պէտք է կազմուին անոնք փոխադարձ համաձայնութեամբ[ը] կեդրոնի Ելմտական Յանձնաժողովին եւ տեղական թաղ. խորհուրդներուն: Կը կարծեմ որ եթէ թաղերու մէջ վեճեր յառաջ եկած են, պատճառը այն է, որ այս պայմանը չէ յարգուած եւ միեւնոյն թաղին մէջ երեւան եկած են հակադիր մարմիններ: Այս տեսակէտներով մասնաճիւղերու կազմութեան առթիւ պէտք է իր ձայնը ունենայ նաեւ թաղ. խորհուրդը, որ պարտաւոր է իր մարդահամարի տետրակները տրամադրել թաղային մասնաճիւղերու, որոնք կը պատրաստեն վիճակացոյցները:

Տ. Յ. ՄՕՍԻԳԵԱՆ.- Ներկայ Քաղ. Ժողովը նկատողութեան առած է այս խնդիրը եւ խորհրդակցութիւն ալ կատարուելով, սա եզրակացութեան յանգած է, որ Քաղ. Ժողովը անդամներ առնէ թէ՛ թաղ. խորհուրդէն եւ թէ՛ դուրսէն:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կ'ըսուի թէ թաղ. խորհուրդէն եւ դուրսէն անդամներ պիտի առնուին մասնաճիւղերուն մէջ, մինչդեռ թաղ. խորհուրդին հետ կեդրոնի ելմտական յանձնաժողովը խորհրդակցելով համերաշխութիւնը կրնայ ապահովել:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Յանուն նախաձեռնութեան Դիւանի քանի մը բացատրութիւններ կ'ուզեմ տալ այս օրինագծի կազմութեան մասին: Մենք այս աշխատութիւնը կատարելու առթիւ միայն օրէնքին սկզբունքները նկատի ունեցանք եւ աշխատեցանք որ օրէնքին տրամադրութիւնները որոշ ըլլան. իսկ այն գործակցութիւնը, որուն գովեստը կ'ըլլայ, իրականացուած չէ, ընդհակառակը՝ վիժած է: Դիտուած առաջին խնդիրը մարդահամարն է: Աւելորդ է ըսել թէ առանց թաղ. խորհրդոյ օժանդակութեան այդ մարդահամարը չի կրնար գլուխ ելլել, սակայն թաղ. խորհուրդին գործակցութիւնը այդքան է միայն. ցանկը պիտի դրկէ կեդրոնի յանձնաժողովին եւ այլեւս գործակցութեան ոեւէ խնդիր չպիտի ունենայ: Կ'առաջարկուի ելմտական մասնաճիւղերը ընտրել թաղ. խորհուրդէն, սակայն խնդիր է թէ անկէ յետոյ որո՞ւն պատասխանատու պիտի ըլլան, մինչդեռ անոնց կատարած գործը ելմտական եւ դրամական գործեր են եւ բնական է որ պատասխանատու են կեդրոնի Ելմտական Յանձնաժողովին: Մեր ըմբռնած ձեւը այս է: Վիճակացոյցը թաղ. խորհուրդները պիտի պատրաստեն, իսկ բաշխումները եւ գանձումները պիտի կատարեն թաղային մասնաճիւղերը՝ պատասխանատու ըլլալով կեդրոնին: Ասիկա իբրեւ կազմակերպական մաս դրուած է օրէնքի 4րդ յօդուածին մէջ. ասոր հակառակը պիտի ըլլար իրաւաստութեան բռնաբարում մը եւ ես չեմ կարծեր որ այս տեսակետը պաշտպանեն անոնք, որոնք այնքան սիրահար են իրաւաստութեան:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ՔՀՆՅ. ՊԱԽԹԻՅԱՐԵԱՆ.- Տրամաբանական է որ ոեւէ մարմին մը պատասխանատու ըլլայ անոր, ուրկէ կը բղիսի: Հետեւաբար, կեդրոնը պէտք է ընտրէ թաղային մասնաճիւղերը, փոխանակ թաղ. խորհուրդներէ ընտրուած ըլլալու եւ կեդրոնը մնայ իր համարառուի դիրքին մէջ: Թաղ. խորհուրդները պէտք է մնան իրենց բարձրութեան մէջ: Երբ հարկ ըլլայ ոեւէ որքի մը ինքնութիւնը ճշդելու, անոր անհայր անմայր ըլլալը հասկնալու, այդ պարագային կը դիմենք թաղ. խորհուրդներու եւ ասոնց վկայութիւնն է որ եթէ դիտողութեան առարկայ ըլլայ, մասնաճիւղը գերծ է պատասխանատուութենէ. հետեւաբար պէտք է որ մասնաճիւղերը ընտրուին եւ վաւերացուին կեդրոնէն:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Մենք 3րդ յօդուածին վրայ միայն կը խօսինք, հետեւաբար տեղի չկար 5, 6, 7

յօդուածներու վրայ խօսելու: Հիմա խնդիրը սա է. թաղ. խորհուրդները պէ՛տք է պատրաստեն վիճակացոյցները: Կ'առաջարկուի որ այս կանոնագրէն վերնայ այդ յօդուածը: Արդէն թաղ. խորհուրդները ունին իրենց թաղին մարդահամարը եւ երբ ուզուի, բնականաբար պարտաւոր են ներկայացնելու, հետեւաբար պէտք չկայ առանձին յօդուածով այդ բանին համար պարտաւորել զիրենք: Ուստի կարելի է ջնջել այդ յօդուածը:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Փորձառութեան վրայ հիմնուած կ'ըսենք որ օրէնքին մէջ իրաւասութեան եւ պատասխանատւութեան սահմանները պէտք է շատ որոշ ըլլան: Օրինակի համար, պէտք է հասկցուի թէ ո՞վ պիտի ճշդէ հարկատուները, ինչպէ՛ս պիտի գանձուի Հայրենիքի Տուրքը եւ որո՞ւ պատասխանատու պիտի ըլլայ: Հետեւաբար 3 աստիճանի պիտի բաժնուի գործը: Նախ կեդրոնական յանձնաժողով մը պիտի կազմուի, որուն իրաւունք պիտի տրուի վերին հսկողութիւնը կատարելու եւ թաղային յանձնաժողովներ պիտի կազմուի[ն], որ պատասխանատու ըլլա[ն] իրեն: Յայտնի է որ այս թաղային մարմինները թէ՛ թաղական խորհուրդներու եւ թէ՛ կեդրոնին պատասխանատու չեն կրնար ըլլալ եւ բուն վէճը կը ծագի ահաւասիկ այդ կէտէն, ուստի տեղական յանձնաժողովները բացարձակ իրաւասութիւն պէտք է ունենան որոշելու թէ Հայրենիքի Տուրքը ո՞վ պիտի տայ եւ որչափ պիտի տայ: Ասիկա բնականաբար մենք պէտք է որոշենք, բայց մենք օրէնքին մէջ տրամադրութիւն չենք կրնար դնել այդ մասին, որովհետեւ այն ատեն պէտք պիտի ըլլայ ըսել որ ով որ չվճարէ, կրկին պիտի վճարէ: Միւս եղանակը ազատ ձգելու ձեւն է, որպէսզի ամէն մասնաճիւղ իր հասկցած ձեւով գործէ, ինք որոշէ թէ գործելու որ ձեւը յարմար կը նկատէ. այն ատեն ինք կրնայ ըսել որ ես դիմեցի թաղ. խորհուրդին մարդահամարի համար, բայց չի տար: Ըստ իս, օրէնքով թաղական խորհուրդներու իրաւասութիւն պէտք չէ տալ: Կամ յանձնաժողովները վերցուցէք եւ թաղ. խորհուրդներու յանձնեցէք այս գործը եւ կամ յանձնաժողովը ազատ թողուցէք իր գործելու ձեւին մէջ:

Ելմտական թաղային մասնախումբերու ընտրութիւնը թաղ. խորհուրդներու պէտք է ձգուի ո՛չ թէ պարտականութեան եւ իրաւասութեան ձեւով, այլ՝ աստիճաններու վերածուելով: Օրինակի համար, թաղեցի հարկատուները ո՞ր պէտք է դիմեն, ինչպէ՛ս՝ Ա. աստիճանի մէջ թաղային մասնախումբերը պէտք է որոշեն թէ թաղեցի մը այսչափ տուրք պիտի տայ, երկրորդ աստիճանի վրայ կը գտնուի կեդրոնական յանձնախումբը, իսկ եթէ ասոնք դրուած օրէնքին հակառակ ընթացք ունենան, այն ատեն դիմում կ'ըլլայ Քաղ. Ժողովին որ վճարեկ ատեանի դեր պէտք է կատարէ եւ ճշդէ թէ Ա. եւ Բ. աստիճանի քննութիւնները ինչ կերպով տեղի ունեցած եւ որոշում տուած են: Առանց այդ աստիճանաւորումներու՝ քննութիւնները ճիշդ կերպով չեն կրնար տեղի ունենալ:

Տ. Հ. ԳԱԼԻԿԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը գործադիր իշխանութիւնը միայն իր հայեցողութեան համաձայն պէտք չէ պատրաստէ, այլ՝ օրէնքը պէտք է պատրաստուի այնպիսի ձեւով մը, որ իւրաքանչիւր Քաղ. Ժողովի համար նպատակայարմար ըլլայ:

Ես կը բաժնեմ Պ. Գարաեանի տեսակէտը այս մասին, որովհետեւ այլապէս նպատակայարմար պատասխանատու պաշտօնէութիւն ստեղծել կարելի չպիտի ըլլայ: Եթէ թաղային մասնաճիւղը ընտրուի Կեդրոնական Ելմտական Յանձնաժողովէն, կրնայ անոր պատասխանատւութեան ենթարկուիլ, սակայն թաղ. խորհուրդ մը չի կրնար պատասխանատւութեան ենթարկուիլ կեդրոնի ելմտականին առջեւ, նկատելով որ այն ընտրուած է թաղէն, ուստի հրահանգի պատրաստութեան առթիւ պէտք է ուշադրութիւն ընծայել այս կէտերուն:

ՏԲ. ԴԱԲԻԹԵԱՆ.- Այս օրինագծին քննութեան առթիւ կէտ մը կայ, որուն նկատմամբ չկրցանք գաղափար մը կազմել: Հին օրէնքին յանգանքը ի՞նչ էր որ նոր ծրագրի մը պատրաստութեան պէտք տեսնուեցաւ: Սակայն քանի որ Քաղ. Ժողովը բերեր է այդ օրինագիծը եւ Ժողովը ընդունել է անոր քննութիւնը, ներեցէք որ այդ մասին քանի մը խօսք ընեն: Ես երբեք պէտք չեմ տեսներ օրէնքը խնդրելու այնպիսի յօդուածներով, որոնց պէտք չկայ բնաւ: Քաղ. Ժողովը կրնայ շրջաբերական մը հանել, յանձնարարելով թաղ. խորհուրդներու որ մարդահամարներու ցուցակները տրամադրեն մասնաճիւղերու: Ասկէ զատ, թաղեցիներու մարդահամարը այսօր ծանօթ է մասնաճիւղերու այնչափ, որքան թաղ. խորհուրդներու, հետեւաբար այդ ցանկերը պատրաստելու հարցը այստեղ վիճաբանութեան ենթարկել աւելորդ է: Թաղ. խորհուրդներու բոլոր *աշխուները* տրամադրելի են մասնաճիւղին եւ եթէ երբեք դիմում մը ըլլայ՝ լիուի գոհացում կը տրուի: Ասկէ զատ, գործը սա առաւելութիւնը կ'ունենայ որ յանձնաժողովը ուղղակի ինք կ'երթայ եւ կը ստուգէ, փոխանակ դիմում մը կատարելու երկրորդի մը միջոցաւ գործ կատարելու եւ հարկաւ այս ձեւը աւելի վստահելի կ'ըլլայ:

Կայ նաեւ ուրիշ տեսակէտ մը, գոր կը յանձնեն ձեր ուշադրութեան: Թաղ. խորհուրդներ ընդհանրապէս իրենց շուրջ ունին *քարթի* խնդիրներ, մինչդեռ Հայրենիքի Տուրքի գանձումը բնաւ յարաբերութիւն չունի կուսակցական եւ քաղաքական խնդիրներու հետ. իր պաշտօնն է դրամ գանձել: Հետեւաբար, թաղ. խորհուրդներ

պետք չէ որ միջամտեն անոնց գործերուն: Ես պարզապէս այս յօդուածին ջնջումը կ'առաջարկեմ:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կ'առաջարկուի թաղ. խորհուրդներու իրաւասութիւն չտալ եւ ասոր համար օրինակներ ալ կը բերուին, մինչդեռ ամէնքս ալ գիտենք որ կրթական գործը ուսում. խորհուրդին յանձնուած է, բայց թաղերու մէջ կան հոգաբարձութիւններ, որոնք կը վարեն իրենց թաղին կրթական գործը: Ասկէ կը հետեւի որ թաղային մասնաճիւղերու գործակցութիւնը սահմանադրական մարմիններու հակառակ չէ օրէնքի ոգիին, ուստի առանց ասոնք կանոնով գծելու եւ սահմանելու, չէք կրնար պարտադրել թաղ. խորհուրդները որ տան պահանջուած ցուցակները: Ուստի կ'առաջարկեմ 3րդ¹³⁵⁶ յօդուածը բարեփոխել հետեւեալ ձեւով:¹³⁵⁷

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Իրականութիւնը կայ մեր աչքին առջեւ, այնպէս որ ուսում. խորհրդոյ կողմէ կազմուած հոգաբարձութեան գործը պէտք չէ շփոթել ելմտականի թաղային մասնաճիւղերուն հետ, որոնց թաղ. խորհրդոյ իրաւասութեան ենթարկուելէն վնաս յառաջ կու գայ, քանի որ թաղ. խորհուրդներ իրենց հասոյթը միայն հոգալով զբաղած են եւ մեր ակնկալած աջակցութիւնը չեն կրնար նուիրել մասնաճիւղերու հասոյթի տեսակէտով: Ասկա փորձով ալ հաստատուած է, որովհետեւ ուր որ թաղ. խորհուրդի անդամներու մասնակցութեամբ մասնաճիւղեր կազմուած են, հոն խնդիրները պակաս չեն, մինչդեռ անդին անկախ կերպով գործող մարմիններու մէջ փոքր աղմուկ մը [անգամ] չէ լսուած: Ուստի կ'առաջարկեմ որ կեդրոնէն նշանակուած անդամներով կառավարուի այս գործը թաղերու մէջ:

Տ. ՄԵՍՐՈՊ Ա. ԶՀՆՅ.- Ես ալ կ'առաջարկեմ ջնջել այս յօդուածը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խնդրոյն շուրջ թեր ու դեմ բաւական խօսուեցաւ եւ ժողովը կարծեմ լուսաբանուեցաւ պէտք եղած կերպով: Կ'առաջարկուի 3րդ յօդուածը ջնջել: Անոնք որ կ'ընդունին, ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

(Ժողովը 2ի դէմ 30 քուէով որոշեց ջնջել 3րդ յօդուածը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրեմն 4րդ յօդուածը 3րդ նկատելով պիտի քննենք:

[Յօդ. 4.- Քաղ. ժողովը կը կազմէ Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովը, որ իր կարգին թաղերու մէջ կ'ընտրէ իրեն ենթակայ Ելմտական Մասնաճիւղեր: Ելմտական Յանձնաժողովի եւ մասնաճիւղերու պաշտօնն է դիմել տուրք վճարելու կարող ամէն հայ անհատի, որոշել անոնց տուրքի քանակութիւնը եւ ամէն ամիս գանձել կանոնաւոր կերպով:]¹³⁵⁸

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Վիճակացոյցներու պարագան աւելորդ նկատելով ջնջեցինք, բայց այս 4րդ յօդուածին մէջ յիշատակուած է որ մասնաճիւղերը կը դիմեն հարկատուներու եւ կը գանձեն հարկ եղած գումարները. խնդիր է, սակայն, թէ ինչի համաձայն կը գանձեն: Հոս խնդիր մը կը ծագի թէ ո՞վ պիտի ճշդէ հարկատուները: Կ'որոշուի դիմել, սակայն պէտք է ըստի թէ վիճակացոյցները պատրաստելու պաշտօնը որու կը պատկանի:¹³⁵⁹

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ.- Ծփոթութիւն մը չլլալու համար, պէտք կը զգամ ըսելու Վարչութեան կողմէ որ թաղ. խորհուրդի անդամ մը կրնայ ելմտական մասնաճիւղի անդամ ըլլալ, պայմանաւ որ պատասխանատու ըլլայ ելմտական մասնաճիւղի կեդրոնին: Քաղ. ժողովը խորհեցաւ նմանօրինակ կարգադրութեան մը վրայ, որպէսզի թաղ. խորհուրդի եւ ելմտական մասնաճիւղերու շփումը եւ կապը պահպանուի առանց իրաւասութեան եւ պատասխանատուութեան հարց յարուցանելու: Այս կերպով կը հաւատանք թէ երկու մարմիններու մէջ ներդաշնակութիւն ստեղծուած կ'ըլլայ եւ հետեւաբար նմանօրինակ կարգադրութիւն մը անհրաժեշտ կը դառնայ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Վիճակացոյցներու պատրաստութեան պարագան յիշատակել կարելորդ է 4րդ յօդուածին մէջ: Այս կերպով բան մը չենք կորսնցներ: Պէտք է ըստի նաեւ որ դուրսէն ալ կրնան անդամներ առնուիլ, սակայն վիճակացոյցներու պատրաստութեան պարագան աւելցնելու մէջ ոեւէ անտեղութիւն չկայ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Երրորդ յօդուածը ջնջելէ յետոյ, պէտք է ճշդուի, կ'ըսեն, թէ ով պիտի վարէ մասնաճիւղին պարտականութիւնը: Ես այն կարծիքէն եմ, որ պատճառ մը չկայ յիշատակելու թաղ. խորհուրդի անդամներու

¹³⁵⁶ Բնագրին մէջ սխալմամբ արձանագրուած է 4րդ:

¹³⁵⁷ Ատենագրութեան մէջ երկտողանի բացութիւն մը ձգուած է յաջորդ երեսփոխանին ելոյթն արձանագրելէ առաջ, հաւանաբար հետագային աւելցնելու համար Սիրունիի առաջարկած բանաձեւը:

¹³⁵⁸ Նախաձեռնութեան Դիւանին առաջարկած այս բանաձեւը կը բացակայի ատենագրութենէն, բայց հրատարակուած է «Ժողովուրդի Զայնը»ի (1106) մէջ:

¹³⁵⁹ Այս վերջին երկու նախադասութիւնները անուշադիր ջնջումներու եւ ուղղումներու ենթարկուածի տպաւորութիւն կը թողուն:

պարագան, որովհետև թաղերու մէջ թաղ. խորհուրդներէ կամ երեսփոխաններէ ալ կրնան մասնակցութեան հրաւիրուիլ, սակայն ես այս պարագան պէտք չեմ տեսներ առանձին յիշատակել օրէնքին մէջ, քանի որ այս կամ այն մարմնոյն անդամ ըլլալուն համար չպիտի երթայ, ուստի ստիպողութիւն չեմ տեսներ 3րդ յօդուածը վերցնելէ յետոյ այդ պարագաներու յիշատակութիւնը:

Տ. Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Երրորդ յօդուածը ջնջելու առթիւ պէտք կը զգացուի գրելու թէ վիճակացոյցներու պատրաստութիւնը ով պիտի կատարէ: Ես կ'առաջարկեմ որ գրուի թէ ելմտական յանձնաժողովները կը պատրաստեն վիճակացոյցները եւ կը դիմեն հարկատուներուն, որոնք պէտք է վճարեն Հայրենիքի Տուրքը:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ.- Շատ կարեւոր խնդիր մ'է որ ոեւէ օրէնք յանձնաժողովի մը կողմէ պատրաստուի: Հիմա երբ օրէնքին մէջէն յօդուած մը ջնջուեցաւ, անշուշտ պատրաստուած օրէնքին ամբողջութիւնը փոփոխութիւն կրեց այս կերպով, որովհետև բոլոր պատրաստուած յօդուածները իրարու կապուած են: Այս պարագային մէջ հարկ կ'ըլլայ նոր օրինագիծը վերստին յղել Նախաձեռնութեան Դիւանի ուսումնասիրութեան համար:

Տ. Ս. ՆԱՐԷԱՆ.- Օրէնքի մը մէջ ամէն մէկ յօդուած հիմնական սկզբունքի մը համաձայն դրուած է: Այս օրէնքը ասկէ առաջ յառաջատուական սկզբունքի հիման վրայ պատրաստուած է, հետեւաբար բառերը իրենց արժէքը կը կորսնցնեն, երբ յապաւումներ տեղի կ'ունենան:

Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Մենք ջնջեցինք 3րդ յօդուածը միայն, որ կը վերաբերի մարդահամարի ցանկերու պատրաստութեան խնդրոյն: Այս ձեւով յօդուածի մը յապաւումն համար ծրագիրը վերադարձնելու պէտք չեմ տեսներ: Կրնայ պատահիլ որ այնպիսի յապաւում մը ըլլայ, որ օրէնքին մէջ մեծ բաց մը գոյանայ, ու այդ պարագային է որ ստիպողութիւն կը ծագի օրէնքին ամբողջութիւնը քննելու:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Ես ալ համաձայն եմ որ Նախաձեռնութեան Դիւանին վերադարձուի այս յօդուածը՝ նկատողութեան առնելու համար եղած բարեփոխութիւնները եւ եթէ ժողովը ալ համամիտ է այս առաջարկին, պէտք կը զգամ յիշեցնելու որ Նախաձեռնութեան Դիւանը հիմ ունենայ իրեն երեք աստիճանի ձեւը: Պիտի առաջարկեմ նոյնպէս, որ այս օրէնքին Պոլսոյ թաղերէն դուրս անմիջական գաւառներու մէջ գործադրութեան պարագան ալ նկատողութեան առնուի եւ այն տեղերը գաւառ. ժողովները կատարեն այն դերը, ինչ որ վերապահուած է այստեղ Քաղ. Ժողովին: Բայց ամէն պարագայի մէջ կարեւոր է նկատի ունենալ երեք աստիճանի դասաւորումը:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ծիշդ է որ ոեւէ օրէնքէ մը երբ յօդուած մը կ'ելլէ, կը խանգարուի օրէնքին կազմութիւնը եւ հարկ կ'ըլլայ վերադարձնել այդ օրէնքը, սակայն այն յօդուածը, որ յապաւուեցաւ, օրէնքի սկզբունքին հետ կապ չունի, այլ՝ հրահանգի վերաբերեալ նիւթ մ'է, որ կրնայ վերցուիլ առանց օրէնքին *օրկանիզմը* խանգարելու, հետեւաբար ես պէտք չեմ տեսներ օրէնքի վիճաբանութիւնը յետաձգելու այս պատճառաւ եւ կ'առաջարկեմ որ վիճաբանութիւնը շարունակուի, որպէսզի Քաղ. Ժողովն ալ անգործութեան չդատապարտուի:

ՏՐ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Ես կ'ընդունիմ օրինականութիւնը եւ երբ օրէնք մը փոփոխութեան կ'ենթարկուի մէկ կէտի մէջ ու յօդուած մը կը վերցուի, նորէն պէտք է ձեռք առնուի, որպէսզի լրացուին թերիները: Սակայն ինչպէս ժողովին մեծամասնութիւնը նկատեց, եղած դիտողութիւնները կը դառնային մարդահամարի ցանկին պատրաստութեան շուրջ եւ ժողովը չընդունեց որ թաղ. խորհուրդներու յանձնուի այդ գործը, հետեւաբար երբ վերի յօդուածին մէջ վերցաւ այդ տրամադրութիւնը, վարը ուրիշ յօդուածի մը մէջ կարելի է աւելցնել եւ 4րդ յօդուածը, որ 3րդ յօդուածին տեղ պիտի անցնի, առաջին պարբերութեան մէջ կարելի է դնել թէ ով պիտի պատրաստէ այդ վիճակագրութիւնը: Ասկէ գատ դիտողութիւն եղաւ նաեւ որ այս օրէնքը գործադրելի ըլլայ նաեւ ուրիշ տեղեր, ուստի կրնայ աւելցուիլ գաւառի եւ արտասահմանի մէջ: Երրորդ խնդիրը սա է թէ քանի որ կեդրոնի ելմտականը պատասխանատու է Հայրենիքի Տուրքի բոլոր գործողութեանց, հետեւաբար անոր օժանդակ մարմիններու կազմութիւնը պէտք է ենթարկուի կեդրոնին եւ այդ մասնաճիւղերը լիակատար ազատութիւն ունենան անկախօրէն գործելու եւ նոյնիսկ կեդրոնի ելմտականին վերին հսկողութիւնը ձեւապէս կատարուի, որպէսզի օգտակար ըլլայ:

ՏՐ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ.- Պ. Սրենց բացատրեց արդէն թէ օրէնքին մէջէն վերցուածը հիմնական խնդիր մը չէ, հետեւաբար յօդուածը վերստին Նախաձեռնութեան Դիւանին որկելու խնդիրը ինծի համար անըմբռնելի է: Երեսփ. ժողովները սկզբունքները որոշելու պաշտօն ունին, իսկ հրահանգները Վարչութիւնները կը պատրաստեն: Արդ, քանի որ ըսուեցաւ թէ թաղ. խորհուրդները իբրեւ անդամ չէ որ պիտի գան բազմին ելմտական մասնաճիւղերու մէջ եւ այդ կերպով *քալիթէ* մը չպիտի ունենայ, ես պէտք չեմ տեսներ նշանակել օրէնքին մէջ: 4րդ յօդուածին մէջ եթէ ուզէք կրնաք աւելցնել թէ գաւառներու կամ գաղութներու մէջ [ալ] կը գործադրուի այս օրէնքը:

Տ. Պ. ՀԱԼԱՃԵԱՆ¹³⁶⁰.- Ժողովին մէջ թեր ու դեմ կարծիքներ յայտնուեցան եւ պետք եղած բացատրութիւնները լսուեցան. հիմա ժողովիդ քուէին պետք է ենթարկուի թէ կ'ուզէ՞ք որ օրէնքին մէջ այս սրբագրութիւնը ըլլայ պատասխանատու դիւանին կողմէ:

Տ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ աւելցնել բարեփոխութիւնը Նախաձեռնութեան Դիւանին կողմէ պատրաստուած օրէնքին վրայ:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Ըստ իս, նախ եւ առաջ սա կէտերը ճշդել կարելոր է: Պետք է որոշուի թէ հարկատուներու կարողութեան քննութիւնը ինչպէս պիտի կատարուի Ա. աստիճանի, Բ. աստիճանի եւ Գ. աստիճանի քննութեան առթիւ: Մենք հոգ ընելու իրաւունք չունինք եւ նոյնիսկ մտածելու ալ պետք չեմ տեսներ թէ Իզմիրի հայր կամ գաւառի հայր պիտի վճարէ՞ այս տուրքը, թէ ոչ: Ուստի կարելոր է ճշդել թէ մասնախումբերը եթէ քննութիւն կատարեն ու դիտողութեան տեղի տրուի, որո՞ւ պիտի դիմուի: Ինչպէս յայտնի է, պիտի դիմուի կեդրոնական յանձնախումբին: Ահաւասիկ ասոնք են որ պետք է ճշդուին:

Տ. ՍՐԵՆՑ.- Տր. Դաւիթեան առաջարկեց որ օրէնքին մէջ աւելցուի որ գաւառի կամ գաղութի մէջ ալ գործադրելի է այս օրէնքը, սակայն ես կը խորհիմ թէ այն տեղերը ուր իրաւական ներկայացուցիչներ չունի կեդրոնը, պետք կայ առանձին օրէնքներ դնելու անոնց համար: Մենք երբ Պուքրէշ գացինք, իրենց ըսինք որ եթէ ձեր օգնութիւնը զլանաք, մենք մէկ շոգենաւ որք եւ տարագիր պիտի դրկենք: Ես օրէնքին մէջ այդ մանրամասնութիւնները ճշդելու պետք չեմ տեսներ:

Տ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին մէջ ըսուած է թէ ամէն հայ անհատ պարտաւոր է մասնակցիլ Հայրենիքի Տուրքին, ուստի մանրամասնել աւելորդ պիտի ըլլար, միայն հարկ է ըսել [մասնակցիլ] թաղերու մէջ եւ ուր որ կարելի է: Հետեւաբար օրէնքը պետք է գործադրուի հոն, ուր ուղղակի ենթարկուած է կեդրոնին եւ պետք է հոն կիրարկուի, իսկ ուրիշ վայրերու մէջ անշուշտ պիտի ջանանք գործադրել եւ այս պատճառաւ բաւական առաձգական բան մը պիտի թողունք օրէնքին մէջ: Հետեւաբար կրնանք ըսել թէ օրէնքը գործադրելի է Պոլսէն դուրս ուր որ կարելի է:

Տ. Ս. ԳԱՐԱԵԱՆ.- Երկու տեսակ օրէնք չենք կրնար պատրաստել. այսինքն՝ մէկը տեղական, միւսը՝ ամբողջ հայ ազգին համար: Մենք այս տուրքին գործադրութեան եղանակին վրայ միայն կը խօսինք, ուստի պետք չէ խօսիլ թէ այսինչ տեղը օրէնքը չի կրնար գործադրուիլ: Գաւառի Քաղ. Ժողովն է որ օրէնքին գործադրութեան միջոցներուն վրայ պիտի խորհի: Հակառակ ծանօթութիւն մը ուրանալ է օրէնքին նուիրական իրաւունքը:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Կրնանք աւելցնել օրէնքին մէջ թէ գաւառի մէջ ալ գաւառ. քաղ. ժողովը կ'ընտրէ կեդրոնի ելմտական յանձնաժողովը:

Տ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Իսկ արտասահմանի մէջ, ինչպէս՝ Ռումանիա, Յունաստան, եթէ ուզեն կրնան գործադրել:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Պակաս մը գործած կ'ըլլանք, եթէ գաւառականը չիշատակենք օրէնքին մէջ: Միայն է որ գաւառները օրէնք պատրաստելու իրաւունք չունին: Ամէն գաւառ ինքն է որ կը բաշխէ տուրքը եւ օրէնքը պետք է գործադրուի նաեւ հոն ուր ենթակայ է այդ օրէնքին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Թեր ու դեմ կարծիքներ լսուեցան: Կ'առաջարկուի որ կեդրոնի ենթակայ տեղական մասնաճիւղերը ուղղակի կեդրոնը ինք կազմէ, որոնք ոչ միայն տուրքի բաշխումը եւ գանձումը կատարեն, այլեւ՝ վիճակագրոյցներն ալ իրենք պատրաստեն: Այս յօդուածին մէջ պետք չի տեսնուիր նաեւ յիշատակելու օրէնքին գաւառի կամ արտասահմանի մէջ գործադրելիութեան պարագան: Ուրիշ առաջարկութիւն մ'ալ կայ օրէնքը վերադարձնել պատկանեալ յանձնաժողովին, որպէսզի կարելոր փոփոխութիւնը ընէ: Յոդ յօդուածին յապաւման հետեւանքով եւ այս առթիւ յիշատակուի նաեւ գաւառի կամ արտասահմանի մէջ գործադրութեան պարագան: Այս մասին բանաձեւեր ալ կան:

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը կ'ընդունի առաջին ձեւով այս յօդուածին փոփոխութիւնը:

(Տիար ատենապետ քուէի դնելով, յօդուածը ընդունուեցաւ հետեւեալ ձեւով եւ 24 քուէով, 1 հակառակ եւ 1 ձեռնպահ:)

Յօդ. 4.- Քաղ. Ժողովը կը կազմէ Կեդր. Ելմտական Յանձնաժողովը, որ իր կարգին կ'ընտրէ իրեն ենթակայ տեղական մասնաճիւղերը: Ելմտական Յանձնաժողովի եւ մասնա-

¹³⁶⁰ Մեզի կը թուի թէ նման արտայայտութիւն մը աւելի վայել է մայր դիւանի ատենապետին: Կը տարուինք մտածելու թէ սխալմամբ Հալաճեանի վերագրուած է ան:

ճիւղերու պաշտօնն է պատրաստել վիճակացոյցները, որոշել հարկատուներու տուրքի քանակութիւնը եւ ամէն ամիս գանձել:¹³⁶¹

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես կը բողոքեմ Քաղ. Ժողովի կողմէ եղած վերջին յայտարարութեան դէմ եւ կը պահանջեմ որ արձանագրուի: Ժողովը մեծամասնութեան ներկայ գտնուած մէկ նիստին մէջ տրուած որոշումը այստեղ հաղորդուելէ յետոյ, նոյն ժողովին հազիւ 2-3 անդամներու ներկայութեան տարբեր յայտարարութիւն մը չի կրնար ըլլալ: Ընդհակառակը, ես կարծեմ որ պէտք էր Քաղ. Ժողովի առաջարկը իբրեւ բանաձեւ քուէի դրուէր: Քանի որ ժողովը տարբեր ձեւ մը ընդունեց, պէտք է դիւանդ արձանագրել իմ բողոքս:

(Ատենանը փակուեցաւ ժամը 5½-ին)

¹³⁶¹ Այս բանաձեւին հեղինակն է Դոկտ. Յակոբ Թօփճեան («Ժողովուրդի Չայնը», 1106): Ատենագրութեան կցուած է 785 էջահամարով եւ «Ազգ. Երեսփ. Գէ. Միմքէշեան» ստորագրութեամբ թերթիկ մը, ուր կը կարդանք. «Յօդ. 4-րդ՝ Քաղ. Ժողովը կը կազմէ կեդր. ելմտական յանձնաժողովը, որ իր կարգին կ'ընտրէ իրեն ենթակայ տեղական մասնաճիւղերը: Ելմ. մասնաճիւղերու պաշտօնն է պատրաստել հարկատուներու վիճակացոյցները, դիմել տուրք վճարելու կարող կին թէ այր ամէն հայ անհատի, որոշել անոնց տուրքի քանակութիւնը եւ ամէն ամիս գանձել կանոնաւոր կերպով: Իսկ Կեդր. Ելմ. Յանձնաժողովին պարտականութիւնն է հսկել մասնաճիւղերու գործունէութեանց վրայ, տուրքերու բաշխման եւ գանձման գործին կանոնաւորութիւնը ապահովելու համար»:

Վերինին կը յաջորդէ 786 թուահամարով մանիշակագոյն մեկանով գրուած եւ սեւ մելանով ու մատիտով խմբագրումներու ենթարկուած բնագիր մը, որ կը կրէ «Հայրենիքի Տուրքի Օրինագիծ» խորագիրը եւ ուր կ'ըսուի՝

Յօդ. 1.- Տարագրութեանց եւ յարակից դէպքերու հետեւանքով ստեղծուած ազգային պէտքերու հոգացման համար հաստատուած է Հայրենիքի Տուրքը: Այս տուրքին պարտաւոր է մասնակցիլ այր թէ կին ամէն չափահաս հայ անհատ, որ ունի ոեւէ եկամտի կամ շահու աղբիւր:

Յօդ. 2.- Հայրենիքի տուրքը երկու մասէ կը բաղկանայ, միանուագ եւ պարբերական: Միանուագ տուրքը կը գանձուի հարկատուին յանձնառութենէն անմիջապէս յետոյ, իսկ պարբերական տուրքը ամսական դրութեամբ: Տուրքին երկու մասերն ալ կ'որոշուին հարկատուին հասոյթին վրայ յառաջատուական, իսկ ընտանիքի անդամներու թիւին խոտորնակ եւ աստիճանական համեմատութեամբ, յարակից սակացոյցին համաձայն:

Յօդ. 3.- Թաղական խորհուրդները իրենց թաղին համար կը կազմեն ելմտական յանձնախումբեր, ուր կրնան մտնել նաեւ թաղական խորհուրդի անդամներ, եւ որոնց պաշտօնն է նոյն թաղին մարդահամարի ցանկերուն վրայէն պատրաստել հարկատուներու վիճակացոյցները՝ նշանակելով հարկատուին հասոյթը, անոր միանուագ եւ պարբերական տուրքին քանակը, եւ գանձել տուրքը:

Խոտորնակ բառին գործածութիւնը մեզ կը մղէ ենթադրելու թէ օրինագիծին վերը արձանագրուած երեք յօդուածները կրնան գրառուած ըլլալ Դաւիթ Տէր Մովսէսեանի կողմէ:

Կայ 787 էջահամարով թերթիկ մըն ալ, 26 Մայիս 1922 թուակիր եւ դարձեալ Գէ. Միմքէշեան ստորագրութեամբ, ուր «Նախաձեռնութեան Դիւանի 3-րդ յօդուածին առթիւ» վերտառութեան ներքեւ կը նշուի. «Ինչպէս յատենի ժողովոյ բացատրեցի, երկու տարիէ ի վեր գոյութիւն եւ կանոնաւոր գործունէութիւն ունեցող թաղ. մասնաճիւղերու աշխատութեանց մէկ մասին յանկարծական կերպով թաղ. խորհուրդներուն փոխանցուիլը վնասակար կը նկատեմ եւ կ'առաջարկեմ ջնջել Նախաձեռնութեան Դիւանի ծրագրին 3-րդ յօդուածը, որ թաղային երկու մարմիններու միջեւ գծտութիւն եւ վէճ յարուցանելէ ուրիշ բանի չի կրնար ծառայել»:

[Համագգային Խորհուրդ]

28 Մայիս 1922

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան:

1° Տեարք Յար. Մօստիչեան եւ Մատ. Նալբանտեան վերջին անգամ Էնկիւրիի կառավարութեան կողմէ հրատարակուած «լքեալ գոյքերու» կանոնագիրին դէմ բողոքագիրներ պատրաստած էին: Ժողովը որոշեց ծրագիրները յանձնել Տիար Արամ Ինճիճեանի, որպէսզի զանոնք իրարու խառնելով կազմէ վերջնական ծրագիր մը, որ մատուցուի:

2° Կարդացուեցան Տ. Փառէն Ծ. Վրդ. Մելքոնեանի 12 եւ 13 Մայիս թուակիր նամակները, ինչպէս [նաեւ] Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութեան տեղական մասնաժողովին 19 Մայիս թուակիր նամակը, որոնք տեղեկութիւններ կու տային Իսկէնտերունի հայոց վիճակին վրայ:

[Համագգային Խորհուրդ]

1 Յունիս 1922

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տեարք Յարութիւն Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մատ. Նալբանտեան, Արամ Ինճիճեան, Տոք. Նազգաշեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողով[էն].- Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

1° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Հիմնադրամի համար եղած դիմումին ի պատասխան Լոնտոնէն Պ. Պատ. Ծատուրով 1000 ոսկի դրկած է Հայաստանի Սովետոյ եւ Փարիզ երթալու ատեն Ազգ. Պատուիրակութեան ալ օգնել կը խոստանայ:

Ժողովը գոհութեամբ արձանագրեց եւ որոշեց հաղորդել Ազգ. Պատուիրակութեան:¹³⁶²

2° [Ժողովը] *Էմիլյը Մեթրոքէի* նոր օրէնքին դէմ պատրաստեց բողոքի գիր մը, որ որոշուեցաւ ներկայացնել Բարձր Քոմիտէին եւ՝ Ազգ. Պատուիրակութեան միջոցաւ՝ Ազգերու Դաշնակցութեան:

3° Վսեմ. Ազգապետ Էֆենտին ժողովին հաղորդեց թէ Այնթապէն 10 Մայիս թուականով Տ. Ներսէս Զհ.է նամակ մը ստացած է, որ դառն կերպով կը նկարագրէ տեղւոյն 4000 հայոց կացութիւնը: Մեծագոյն մասը նպատարնկալ են, սաստիկ պայքար կայ հայոց դէմ եւ աշխատութիւնը ազատ չէ: Հայ կառապաններու երթելու ելք

¹³⁶² Թէ Պատուական Ծատուրով ինչ միջոցաւ հաղորդակցած է պատրիարքարանին հետ՝ անյայտ կը մնայ: Տեղին է, սակայն, նշել թէ Նորատունկեան 27 Մայիս 1922 թուակիր նամակով, ուղղեալ Չաւէն Պատրիարքի, կը յայտնէ.

Ձեր Բարձր Սրբազնութեան կողմէ Ապրիլ 10 թուով Տիար Պատուական Ծատուրովի ուղղեալ նամակը, ի մասին Ազգ. Հիմնադրամի հանգանակութեան, իր հասցէին յանձնուած ըլլալով, Պատուիրակութեանս Ելմտական Յանձնախումբը անհրաժեշտ ամէն դիմում ու ձեռնարկ կատարեց Տիար Ծատուրովի մօտ, խնդիրը յաջող ելքի մը բերելու համար:

Տիար Ծատուրով տեղեկացուցած է Ելմտական Յանձնաժողովին թէ Պոլիս Ազգ. Պատրիարքարանի մօտ դրամ ունի, եւ թէ գրած է Ձեր Բարձր Սրբազնութեան որ այդ դրամը ամբողջութեամբ Ազգ. Հիմնադրամի անունով Պատուիրակութեանս ղրկուի... (ՊՏԴ, տուփ 1, թղթապանակ M150-2M170, 2571, *հայերէն մեքենագիր*):

արգիլուած է: Հալեա կարելի է երթալ, սակայն դառնալու հրաման չկայ:

[Համագգային Խորհուրդ]

8 Յունիս 1922

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Գեր. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան
Տեարք Յարութիւն Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մատթէոս Նալբանտեան

1° Կարդացուեցան Տ. Փառէն Վրդ. Մելքոնեանի 20 եւ 22 Մայիս թուակիր երկու նամակները Իսկենտերունի հայ գաղութին ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ ցրումը նկարագրող:

Որոշուեցաւ այս նամակներուն գլխաւոր մասերը հաղորդել Ազգ. Պատուիրակութեան առ ի տեղեկութիւն:

2° Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ Անատոլուի խժոժութիւնները քննելու համար եւրոպական քննիչ յանձնաժողովի մը կազմութիւնը հաւանական կը դառնայ եւ առաջարկեց որ ժողովը այս մասին կարծիքներու փոխանակութիւն մը ունենայ եւ ճշդէ ինչ դիրք պէտք է բռնէ:

Ժողովը քննիչ յանձնաժողովին հայ անդամի մը մասնակցութիւնը օգտակար դատելով որոշեց դիմում ընել, որպէսզի անոր պատրիարքարանի կողմէ հայ անդամ մը ընկերանայ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 9 Յունիսի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՏՈԶԹ. Գ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 38 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ յանգեցաւ 41ի)¹³⁶³

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ատենանը բացուած է: Թէեւ օրինական մեծամասնութիւն չունինք տակաւին, բայց մինչեւ որ ատենական գործողութիւնները աւարտին, կը յուսամ որ մեծամասնութիւն գոյանայ:

(Կարդացուեցաւ նախորդ նիստին ատենագրութիւնը:)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ խօսքերուս մէջ ուղղելի մէկ երկու կէտ կայ: Ես ըսի որ Համարակալութեան Դիւանէն կը հրաժարիմ, որովհետեւ նախաքննիչ դիւաններու մէջ ինձ յատուկ աշխատելու ձեւս ունիմ: Յետոյ ըսի նաեւ որ նախաքննիչ դիւաններու մէջ գտնուած անձեր ուրիշ յանձնաժողովներու մէջ գտնուողներ պէտք չէ ըլլան եւ իբր օրինակ յիշեցի Պ. Օհանեանը, որ Ելմտական Յանձնաժողովի մէջ է: Դիտել տրուեցաւ որ ելմտականը սահմանադրութեան որոշած մարմիններէն չէ, բայց քանի որ Վարչութենէն կ'ընտրուի, անոր մաս կը կազմէ: Իսկ Հայրենիքի Տուրքի մասին իմ խօսքերս հակառակը արձանագրուած են: Ես ըսի որ Յոգուածը մնայ, որովհետեւ եթէ իրենց թաղին մարդահամարը չեն պատրաստած, ելմտականին համար պատրաստեն եւ տրամադրեն:

(Ժողովը այս դիտողութեամբ վաւերացուց անցեալ նիստի ատենագրութիւնը)

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տիար Գնաճեան իր բացակայութիւնը կը հաղորդէ հետեւեալ գրով:

(Պատճեն)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'արձանագրենք զինքը օրինաւոր բացակայ:

ՀԱՐՅՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տր. Թիւեան հարցում մը ունի պիտոճէի մասին:

(Պատճեն)¹³⁶⁴

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Պատրիարքարանի պիտոճէին վաւերացման պէտքը ժողովն ալ կը զգայ, բայց ինչպէս որ կը տեսնէք, գործը երթալով կ'երկարի, հետեւաբար եթէ տակաւին պիտի յապաղի ընդհանուր պիտոճէն, այս ժողովը գոնէ Ազգ. Ժողովի վերաբերեալ մասը քննէ: Ինչպէս գիտէք, մեր Ելմտական Դիւանին կողմէ պիտոճէն բերուեցաւ հոս եւ որկեցինք Համարակալութեան Դիւանին, որ քննեց նոյնպէս ու տեղեկագրեց մեզ, բայց այս խնդիրը ընդհանուր պիտոճէին հետ միացնելու սկզբունքը ընդունուեցաւ: Ընդհանուր պիտոճէն արդէն Սեպտեմբերին վաւերացուած պիտի ըլլար, սակայն մինչեւ հիմա չկրցաւ քննուիլ, ուստի մեր պիտոճէն առանձինն ընդունինք, որպէսզի օրէնքի կարգ անցնի: Այս սրահին պէտքերը կան, ինչպէս՝ աթոռ ելն. պիտի նորոգուին, ասոնք պէտք է զլուխ ելլեն:

Տ. Ս. ՏԻՕՆԵԱՆ.- Իբրեւ անդամ Ելմտական Դիւանի, կ'առաջարկեմ Ազգ. Ժողովի պիտոճէն անջատաբար քննել եւ գործադրել:

Տ. Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ.- Եթէ Ազգ. Ժողովը իրեն համար ունի ծախսեր, պիտի նշանակէ պիտոճէի համար: Կը

¹³⁶³ «Ժողովուրդի Ձայնը» (10 Յունիս 1922, 1118) մեծամասնութեան չգոյութիւնը մատնացոյց ընելով կը նշէ. «օրակարգի անցնիլ կարելի չեղաւ եւ նկատողութեան առնուեցան միայն ատենական գործողութիւնները, որոնք տեւեցին 3 ժամու չափ»:

¹³⁶⁴ Թիւեան «Պատրիարքարանի պիտոճէին օր առաջ քննութեան պէտքը կը զգացնէր» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1118):

հարցնեմ թե հասոյթներ ալ պիտի կրնա՞յ գտնել: Եթէ ոչ, ուրեմն պատրիարքարանի ընդհանուր պիւտճէին մէջ պիտի կարգադրուի այս խնդիրը եւ պէտք է Վարչութեան բովէն անցնի:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Երբ որ ժողովը իր պիւտճէն կազմէ, Վարչութիւնը կրնա՞յ հակառակիլ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես չկրցի հասկնալ թե Ազգ. Ժողովի պիւտճէն անջատօրէն քննելու համար ի՞նչ ստիպողութիւն կայ: Նախ եւ առաջ այդ կէտը ճշդուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եղած առաջարկը պիւտճէի քննութեան երկարաձգուելէն առաջ եկած է եւ կ'առաջարկուի որ գտնէ Ազգ. Ժողովի մասը գատուի: Այս կէտը կ'ուզեմ քուէի դնել:

Տ. Գ. ՍԻՄՔԷՇԵԱՆ.- Ներքին կանոնագրի մէջ տրամադրութիւն կայ որ Ազգ. Ժողովը կրնայ որոշել իր պիւտճէն:

(Կարդացուեցաւ ներքին կանոնագրի յաւելուածական ճորտօղումը¹³⁶⁵)

ՁԱՅՆԵՐ.- Բայց Վարչութենէն պիտի առնէ հարկ եղած գումարը:

Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կրնան քուէները հակառակ բան մը ըսել, ուստի յարմար չեմ տեսներ որ քուէի ենթարկէք խնդիրը:

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Ընդհանուր պիւտճէի խնդիրը արդէն օրակարգի վրայ է ու պիտի աշխատինք բերել զայն ժամ առաջ:

ՀԱՐՅՈՒՄ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՑ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Տ. Գ. ՇԷԻՐԻԿԵԱՆ քանի մը հարցումներ ունի, որոնց մէկ մասը գոհացում գտած է արդէն. օրինակի համար, Ազգ. Ժողովի օրակարգին վրայ գտնուած խնդիրներու տեղեկագրութիւնը: Դիւանս այս գիրը ներկայացուելէ առաջ այս կարգի աշխատութեան մը պէտքը զգալով, ձեռնարկած էր գործի եւ մէկ երկու շաբաթ յետոյ արդիւնքը պիտի ներկայացնէ ձեզ: Ատենապետաց եւ Իրաւաստութեան Դիւան[ներու] տեղեկագիրներն ալ կը գտնուին ժողովի սեղանին վրայ, իսկ Խնամատարութեան եւ Ելմտականի միացման խնդիրը պիտի հարցնենք Վարչութենէն:

ՏՐ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Ներկայացուած գրութեան մէջ 10 հարցում եւ առաջարկ կայ, պէտք էր առանձին առանձին ներկայանային, որպէսզի քննուէր:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Այս պարագային մէջ մեր ընելիք գործը այս է՝ ներկայացուած գիրը տպագրել եւ բաժնել, եւ խնդրոց կարգին մէջ նկատողութեան առնել հետզհետէ իբրեւ սկզբունքի խնդիրներ: Ես եղած առարկութիւնները ճիշդ կը գտնեմ եւ հետեւաբար օրակարգ անցնել կ'առաջարկեմ:

Տ. Լ. ՍԱԼԱԹՃԵԱՆ.- Վերջացած աշխատութիւններու վերաբերեալ խնդիրներ օրակարգ անցնելէն ի՞նչ օգուտ կայ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Դիւանէն տրուած այդ բացատրութիւնները զիս չգոհացուց[ին]...

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երբ ժողովը կարդաց այդ գիրը, ըսել է օրակարգ անցուց:

ՁԱՅՆԵՐ.- Ո՞վ անցուց. ժողովը կ'որոշէ ատիկա:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- (*շարունակելով*) Պէտք է թողուի որ շարունակեմ խօսքս: Անոնք որ դիտողութիւն ունին, կրնան ընել վերջը: Ես իբրեւ հարցումին տէրը պէտք է պարզեմ ընդհանուր կերպով իմ տեսակէտս: Ա. առաջարկութեամբ պէտք զգացուցած եմ որ նախագահական բացման ճառին ժողովը ուղերձով մը պատասխանէ: Եթէ կը յիշէք, անցեալ տարի ալ ես այդ առաջարկը ըրի եւ ներքին կանոնագրի այդ յօդուածին գործադրութիւնը պահանջեցի: Նպատակս կանոնագրին մէկ յօդուածին ձեւականօրէն յարգուիլը չէր, այլ՝ բացման ճառին ուղերձով մը պատասխանելու պատրաստութեան առթիւ, շատ մը խնդիր[ներ]ու անդրադառնալու առիթ կը ներկայանայ եւ այս ժողովը կը ստանայ տեղեկութիւններ, որոնց մասին բան մը չի գիտեր: Օրինակի համար, Ազգ. Պատուիրակութիւնը, որուն գործունէութեան նկատմամբ ոչինչ գիտենք: Ստոյգ է որ Սահմանադրութեան հիմնուած ատեն չկայ եղեր այս դրութիւնը, սակայն 10-20 տարի վերջ հաստատուել է եւ ասիկա

¹³⁶⁵ Ակնարկուած յաւելուածական յօդուածը կը նշէր. «Ազգ. Ժողովն չորս անդամով Ելեւմտից յանձնախումբ մը կ'ընտրէ իւր մէջէն, որ ազգային պիւտճէին մէջ Ազգ. Ժողովոյ համար սահմանուած գումարը վարչութենէն ընդունելով՝ կը հոգայ ժողովին տպագրական, կահ կարասեաց եւ ուրիշ ամէն կարգի ծախքեր, եւ տարեգլխին հաշիւը կը ներկայացնէ Ազգ. Ժողովին» (*Կանոնադրութիւն*, 1914, 19):

եղեր է պետքի մը վրայ: Բացման ճառը լսեցինք, կարելի է որ ոմանք ալ քնացան, բայց ասիկա պետք չէ կատարուի իբրեւ ձեւականութիւն, այլ՝ օգուտ մը եւ արդիւնք մը ունենայ: Նախ եւ առաջ ժողովը թող արտայայտուի այս խնդրոյն մասին:

Տ. Տ. ՆԱԳԱՇԵԱՆ.- Ասիկա օրենքի գործադրութեան պահանջն է եւ քուէի իսկ դնել աւելորդ է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը մինչեւ հիմա կանոնագրին այս տրամադրութիւնը գործադրելու պետք չէ տեսեր: Մեր կանոնագրին մէջ կան այդ կարգի յօդուածներ, որոնք աւանդութեան կարգ անցած են այլեւս: Եթէ ժողովը անպատճառ պետք կը տեսնէ, օրակարգ կ'անցնենք այդ խնդիրը եւ երբ պատասխանը գայ, վիճաբանութեան կը սկսինք:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Կ'առաջարկուի օրենքին հետեւիլ եւ բացման ճառին պատասխանել. տարբեր բան մը չենք կրնար ընել:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Ընդի. սովորութիւն է որ երբ խորհրդարանի մը բացման առթիւ վեհապետ մը գահաճառ մը կը կարդայ, անոր ուղերձով մը պատասխան կը տրուի եւ անոր մէջ կը շօշափուին այն բոլոր քաղ. խնդիրները, որոնք ժողովին որոշումէն կը բխին: Մեր պատրիարքն ալ այդ դիրքը ունի թեւ, սակայն այս ժողովը իր հարկ դատած խնդիրներու մասին տեղեկութիւն ստանալու համար կը գործադրէ հարցման կամ հարցապնդման ձեւը եւ ասիկա կրնայ գործադրուիլ ամէն ժողովի մէջ: Պ. Շէրիկեան եթէ պետք կը տեսնէ, կրնայ հարցում ընել, մանաւանդ թէ պատրիարքը անպատասխանատու է եւ հարցումը պետք է ուղղուի Վարչութեան, երբ մանաւանդ [Ազգ. Ժողովը] վարչապետի դրութիւնը ընդունած է, այլեւս պատրիարքը պատասխանատուութենէ ելած է: Ես կը կարծեմ որ աւելորդ է գործադրել ներքին կանոնագրի այդ յօդուածը եւ չեղեալ կրնանք նկատել այդ մասին եղած առաջարկը:

ՏՐ. Ս. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ես կը զարմանամ եղած խօսքերուն համար: Կ'ըսուի որ Վարչութեան նախագահը իբրեւ անպատասխանատու կը գործէ: Օրենքին ո՞ր կողմը կարելի է հանդիպիլ այսպիսի արձանագրութեան մը: Ո՛ր կ'երթանք, չեմ հասկնար: Կ'աղայեմ, մեր ուզած կերպով չփոխենք օրենքը, այլ՝ հետեւինք անոր:

Տ. ՀՄԱՅՆԱԿ ԲՀՆՅ.- Ես կ'առաջարկեմ ժողովին կամքը հարցնել:

Տ. Ս. ԳԱՐԱՆԵԱՆ.- Ասիկա օրինական խնդիր մ'է, ու օրենք մը երկու ձեւով գործադրութենէ կը դադրի՝ յատուկ որոշումով եւ յետոյ ժամանակի ընթացքին մէջ չգործադրուելով: Մենք կոչուած ենք որոշելու այս օրենքը գործադրելի՞ է, թէ անգործադրելի:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Օրակարգի անցնելու որոշում չենք կրնար տալ:

Տ. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ.- Դիւանը իր իրաւունքին մէջ է առաջարկի մը մասին պարզ յղում առաջարկելու համար եւ արդէն ուրիշ բան չի կրնար ընել: Գալով ներքին կանոնագրին այս տրամադրութեան գործադրութեան, ո՛չ միայն անիկա երկար ատենէ ի վեր դադրած է, այլ [նաեւ] ժողովն ալ արդէն սկզբունքով ընդունած է ներքին կանոնագրի վերաքննութիւնը, որուն ձեռնարկած է: Ուստի կրնայ այս առաջարկը չգործադրուիլ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Դիւանդ թեր ու դեմ պետք է խօսք տայ. օրենքը կ'արգիլէ ռեւէ խնդիր օրակարգ չանցուցած վիճաբանիլ անոր վրայ: Ժողովը իր աւանական գործողութեանց կարգին նկատողութեան առած խնդիրներուն յղումին կամ մերժումին համամիտ կրնայ ըլլալ, ապա թէ ոչ չի կրնար գործերուն մէջէն ելլել: Դիւանը ինք պարտաւոր է այս առաջարկութեան առջեւ ըսել որ այս օրենքը մույժ է, ի՞նչ պիտի ընենք, եւ ժողովը իր որոշումը կու տայ օրենքին գծած ձեւով:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այսքան երկար վիճաբանութեան պետք չկար եւ ինչպէս Պ. Ալպոյանեան ըսաւ, հարցը կը վերաբերէր յղելու կամ չղելու: Երկրորդ, եթէ օրենքի փոփոխութեան խնդիր է այս եւ մեծամասնութեան ներկայութեան կը կարօտի, սովորութեան մը շարունակութիւնը օրենքը ջնջելու կամ վերցնելու գործին չունի, հետեւաբար եթէ չենք ուզեր շարունակել օրենքին այդ տրամադրութիւնը, մեծամասնութեան ներկայ գտնուած ժողովի մէջ խօսինք այդ մասին ու հիմա միայն յղումի մասին խօսք ընենք:

Տ. ԱԼՊՕՅԱՃԵԱՆ.- Եթէ յղումի համար ժողովի կամքին պիտի դիմենք, առաջարկը կրնայ նաեւ մերժման հանդիպիլ. Ժողովը իրաւունք ունի ռեւէ առաջարկ նախաձեռնով մերժել: Այս իրաւունքը կրնայ գործադրուիլ նաեւ ներկայ պարագային մէջ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Պ. Ալպոյանեան քանի մը կէտեր շօշափեց եւ նախաձեռն մը արտասանելու պայմանն ալ յիշեց, հետեւաբար մինչեւ որ նոր կանոնագիրը վերջնականապէս վաւերանայ, մենք արդէն ընդունուած կանոնը պիտի գործադրենք: Եթէ մինչեւ հիմա կանոնական կարգ մը պայմաններ չեն յարգուած, ատիկա արդիւնք է քիչ մ'ալ մեր անհոգութեան: Պէտք է ըսեմ թէ արտաքոյ կարգի շրջան մը բոլորեցինք, այս ժողովը կարծեմ տեղեկու-

թիւն պետք է առնէ թէ ինչ անցաւ դարձաւ եւ այս ուղերձի պատասխանին մէջ այդ պետքը զգալի ընել տալու է: Այս կերպով մտքերը կը հանդարտին: Հետեւաբար չենք կրնար հեռանալ օրէնքին գործադրութենէն:

Պ. ՊԱՀՐԻ.- Ես կ'առաջարկեմ օրակարգի անցնել այս առաջարկը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Հարցումին տէրը ի՞նչ կը պահանջէ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Եթէ ժողովը յղում որոշէ, գործադրութեան նպատակով է:

(Ժողովը մեծամասնութեամբ որոշեց գործադրել կանոնը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կ'անցնինք Պ. Շէիրիկեանի երկրորդ հարցումին:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ատենապետաց Դիւանի տեղեկագրին համար ինձ տրուած բացատրութիւնը չգոհացուց զիս: ¹³⁶⁶ 6 ամիս առաջ ըսուեցաւ որ պատրաստ է եւ պիտի բերուի ու չբերուեցաւ: Եթէ անցեալ նիստին ալ բերուած ըլլար, ես իմ ցաւս պիտի յայտնէի կատարուած այս յանցանքին դէմ, որովհետեւ հակառակ տրուած խոստումներուն, այսքան ատեն այդ տեղեկագիրը յապաղեցնել ես յանցանք մը կը նկատեմ: Երկրորդը Պ. Շահլամեանի տեղեկագիրն է: Ազգային երեսփոխան մը կը բողոքէ իրեն դէմ եղած անարդարութեան մը համար: Ո՛չ թէ երեսփոխան մը, այլ՝ նոյնիսկ եթէ պարզ անհատ մը ըլլար ու անարդարութեան մը դէմ բողոքէր, այս ժողովը պարտաւոր էր արագօրէն գործադրել արդարութիւնը: Ես այն համոզումը ունիմ որ Պ. Շահլամեանի խնդիրը ամենակարճ ժամանակի մէջ կրնար լուծուած ըլլալ, մինչդեռ այս կարգի գործեր տարի մը իր սեղանին վրայ պահել աններելի է եւ այս պատճառաւ իմ ցաւս կը յայտնեմ Նախաձեռնութեան Դիւանին:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Իբրեւ անդամ Նախաձեռնութեան Դիւանի պարտք կը զգամ ըսելու որ մենք այդպիսի խնդիր մը չունինք սեղանի վրայ: Ասիկա ապացոյց մ'է թէ Պ. Շէիրիկեան որքան լրջօրէն կ'ուսումնասիրէ խնդիրները:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Ճիշդ է որ Իրաւասութեան Դիւանին կը վերաբերի պատասխանատւութիւնը:

Տ. Լ. ՍԱԱԹԾԵԱՆ.- Իբրեւ անդամ Ատենապետաց Դիւանի, պարտք կը համարեմ բացատրութիւն մը տալ Պ. Շէիրիկեանի առարկութեան համար: Ատենապետաց Դիւանը իրեն յանձնուած խնդրոյն ծանրակշիռ հանգամանքը նկատի ունենալով, իբրեւ իրաւաբանական խնդիր, բաւական երկար վիճաբանութիւն ունեցաւ եւ թեր ու դէմ վկայութիւններ լսեց. այս պատճառաւ աշխատութեան երկար շրջան մը անցուց եւ կարելի չեղաւ որ այդ տեղեկագիրը ներկայացուի աւելի կարճ ժամանակի մէջ: Դժուարութեան ուրիշ պատճառ մ'ալ ժողովականներու իրարմէ հեռու տեղ բնակիլն էր եւ այս էր պատճառը գործին երկարաձգման: Ասկէ զատ, ինչպէս ցոյց կու տան արձանագրութիւնք, պետք տեսնուեցաւ Ս. Պատրիարք Հօր դիմելու իր բացատրութիւններն ալ լսելու, որովհետեւ խնդիրը այսպէս կը պահանջէր: Այս էր պատճառը, ահաւասիկ, յապաղման, որուն համար Պ. Շէիրիկեանի անգիտակցութիւնը կը հասկցուի:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Պիտի խնդրէի դիւանէդ որ ըսեր թէ որոնք ստորագրած են տեղեկագիրը, որովհետեւ կը կասկածիմ թէ չստորագրողներ կան եւ օրէնքը կ'արգիլէ զիրենք ստորագրել: Ապրիլի վերջը աւարտած է ըսուեցաւ տեղեկագիրը ու մէկուկէս ամիս յետոյ ներկայացաւ այս ժողովին, երբ արդէն դիւանները լրացուցած էին իրենց պայմանաժամը ու Ատենապետաց Դիւանը իրաւունք չունէր ոեւէ տեղեկագիր ներկայացնելու: Ես կ'ուզեմ այսօր հասկնալ թէ որոնք ստորագրած են տեղեկագիրը, որպէսզի համոզուիմ որ վաղը չպիտի ստորագրեն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Յաւի առաջարկը պետք է որ նկատողութեան առնէ այս ժողովը եւ քննէ թէ ինչպէս պիտի կրնայ ցաւ յայտնել Ատենապետաց Դիւանին: Դիւանդ պետք է խօսք տայ, որպէսզի հասկցուի թէ օրինական սահմանէ դո՛ւրս է բերած տեղեկագիրը եւ ի՞նչ թերութիւն ունի: Բոլոր խնդիրները երկար ատեն քննուել են ու տարի մը տեւող այս քննութեան միջոցին դիւանին եզրակացութիւնը պետք է մերժուի՞, թէ պետք չէ մերժուի, աստնք միայն քննութեամբ կը հասկցուին եւ Ատենապետաց Դիւանը այս մասին ձայն չունի: Մենք ըսելու համար թէ ձեզի յանձնուած խնդիրները չէք կրնար քննել, այսպիսի առաջարկութեան մը վրայ չենք կրնար կարծիք յայտնել: Պետք է լուծման մը յանգեցնենք նախ իբրեւ օրակարգի խնդիր նկատողութեան առնելով:

Տ. ՊԱՀՐԻ.- Այս տեղեկագիրը մէկ տարուան աշխատութեան արդիւնք է եւ պետք է օրակարգ անցնի. տարբեր վիճաբանութեան խնդիր չկայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բանի որ տեղեկագիրը օրակարգ պիտի անցնի եւ պիտի քննուի, Պ. Շէիրիկեանի

¹³⁶⁶ Տեղեկագիրը կը վերաբերի Զաւէն Պատրիարքի դէմ Թէրզեանի ներկայացուցած ամբաստանութեան քննութեան:

առաջարկն ալ անոր կը միացնենք:

Տ. Լ. ՍԱՎԹԾԵԱՆ.- Պատասխանելով Տր. Թերզեանի հարցման, պետք կը զգամ ըսելու որ Ատենապետաց Դիւանի տեղեկագիրը ամէնքն ալ ստորագրած են, բացի տիար Արամ Հալանեանէ, որ Պոլսէն բացակայ կը գտնուի:

Ս. ՊԱՏՐԻԱՐԶ.- Քանի որ Ատենապետաց Դիւանի տեղեկագրին կարելորութիւն կու տաք, ես կը պահանջեմ որ Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը աւարտելէ անմիջապէս յետոյ նկատողութեան առնուի այս տեղեկագիրը. հակառակ պարագային, ես նիստերուն չպիտի կրնամ նախագահել:

Տ. Լ. ԳԵԴՈՆԵԱՆ.- Ս. Պատրիարքը քանի մը անգամ է որ սպառնալիք կ'ընէ ես ժողով չեմ գումարեր ըսելով: Կը կարծեմ որ պետք չէ այսպէս բան ըսէ:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ես բացարձակապէս իրաւացի կը գտնեմ Ս. Պատրիարքին յայտարարութիւնը, քանի որ այս ժողովը մէկ տարիէ ի վեր ամբաստանութեան տակ պահած է իր նախագահը:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ առաջարկութեանս մէկն ալ կը վերաբերի վիճակաւ դադրած երեսփոխաններու, որոնց տեղ նորերու ընտրութիւնը անցեալ տարի չկրցաւ կատարուիլ: Քանի մը անգամ առիթ ունեցայ ըսելու որ վիճակաւ դադրած երեսփոխանները իրենց դադարումը հռչակուած օրէն հրաժարած կը նկատուին, որովհետեւ երեսփոխանի հանգամանք չեն կրեր այլեւ ու 10 տարուայ համար իրենց տրուած մասնաւոր լրացած կը նկատուի: Եթէ օր մը լրանայ իմ երեսփոխանական շրջանս, ես օր մը չպիտի ուզէի գտնուիլ այս ժողովին մէջ: Ես միայն Պ. Ռուբէն Փափագեանը տեսայ որ իր շրջանը լրացած ըլլալուն համար այլեւ ներկայ չգտնուեցաւ. նիստերուն: Կ'առաջարկեմ հիմա որ մենք պահանջ դնէինք, որպէսզի շուտ ընտրութիւն տեղի ունենար եւ այդ մասին տրուէր հարկ եղած հրահանգը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Նախ հարցին էութեան վրայ խօսելով կ'ըսեմ թէ օրէնքը մեկնաբանուեցաւ այստեղ եւ անոր համաձայն կը գործուի, սակայն ամէն օրէնք մարդերու հետ կը բարեփոխուի եւ եթէ ժողովը տարակոյս ունի, կրնայ դիւանը այս հարցումը նորէն ուղղել ժողովին: Ժողովին մեկնութիւնը այն էր որ մինչեւ նոր անդամներու ընտրութիւնը՝ պաշտօնի վրայ գտնուողները շարունակեն: Երեսփոխանութիւնները եւրոպական երկիրներու մէջ ալ երկու ձեւով կը փոխուին՝ կամ բոլորը մէկէն կը դադրին, կամ մասնակի կերպով կը փոխուին: Այս վերջին պարագային մէջ հետապնդուած նպատակն է բոլորովին չանդամալուծել ժողովը, որպէսզի օրէնսդրական աշխատութիւնները չդադրին: Ահաւասիկ այս անդամալուծման վախն է որ առիթ տուեր է վիճակաւ դադրածներուն իրենց պաշտօնը շարունակելու մինչեւ որ իրենց տեղ նորեր գան: Կ'ընդունիմ որ երբ մէկը 3 տարուան համար պաշտօնի մը գլուխ կը բերուի, 5 տարի չի կրնար պաշտօնավարել. սակայն երբ հարցուեր է թէ այս ժողովին մէջ երեսփոխան մը որչափ ատեն պիտի աշխատի, պատասխան տրուեր է որ երբ իր յաջորդը գայ, այն ատեն պիտի դադրի իր պաշտօնէն:

Եւ աւելորդ է բացատրել ձեզի թէ այս յապաղումը յառաջ եկաւ քաղաքական պատճառներէ, որոնք այսօր ալ գոյութիւն ունին եւ արգելք կ'ըլլան նոր ընտրութիւնները փութացնելու եւ նոր երեսփոխաններ բերելու:

Ասկէ գատ, կայ ուրիշ պատճառ մ'ալ, որուն վերահասու եղաւ իմ մասնակցած եւ իր պաշտօնը լրացուցած Քաղ. Ժողովը:

Վարչութիւնը իր քննութեան ընթացքին տեսաւ որ ընտրական օրէնքը նպատակայարմար չէր, նոյնիսկ օրինական չէր, այնպէս որ երբ մենք համաձայն չենք անոր կարգ մը տրամադրութիւններուն վրայ, ինչպէ՞ս կարելի է որ հրահանգ տանք թէ այսպէս ըրէք, այնպէս պիտի ընէք: Ուստի անմիջապէս առաջարկ բերաւ այս ժողովին՝ ընտրական օրինագծին մէջ կարգ մը փոփոխութիւններ առաջարկելով: Ժողովը իրաւունք ունէր ընդունիլ կամ մերժել զանոնք եւ կամ ըսել թէ դուք հին օրէնքով պետք է շարունակէք ձեր աշխատութիւնը: Ժողովը նկատողութեան չառաւ այս խնդիրը եւ այսօր այդ աշխատութիւնն է որ պիտի կատարէ: Եթէ ժողովը մասնաւոր ստիպողութիւն մը կ'ուզէ տալ այս գործին, կրնանք քննել նախապէս ընտրութեան վերաբերեալ յօդուածները եւ ստիպողաբար հրահանգ տալ Վարչութեան, որպէսզի այդ հիման վրայ կատարել տայ ընտրութիւնները: Կը ձայնակցիմ անոնց որոնք ստիպողութիւն կու տան այս խնդրոյն:

Տ. Յ. ՄՕՍԻԶԵԱՆ.- Նորընտիր Քաղ. Ժողովը իր յայտագրին մէջ այս կետը արդէն շօշափած էր եւ ընտրութիւնները գլուխ հանելու համար Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին ամբողջացման պէտքը զգացուցած էր:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Երեսփ. Ժողովէն կախում ունի ուրեմն ընտրութեանց փութացումը. հետեւաբար պետք է օրինագծին քննութիւնը ամբողջացնել:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երեսփ. Ժողովը ընտրութիւնները փութացնելու պէտք տեսած եւ հրահանգ տուած

ըլլալով, Վարչութեան շրջանակի մէջ խորհուրէր է ընտրական օրինագիծը բարեփոխել նախ եւ առաջ: Սակայն այս ժողովին մէջ երկու շաբաթը անգամ մը նիստ ընելով եւ աւելի պզտիկ խնդիրներով զբաղելով, Վարչութիւնն ալ պատրուակ գտեր է ընտրութիւնը յետաձգելու: Արդէն ներկայացուած օրինագիծէն հասկցուեցաւ որ ո՛չ մէկ էական բան չպիտի փոխուի օրէնքէն եւ հետեւաբար եկող գացող Վարչութիւններ մէկ նպատակ միայն հետապնդած են. այսինքն՝ յետաձգել որքան կարելի է ընտրութիւնները: Այս պարագային մէջ Վարչութեան ըրածը պարզապէս *սապոթաժ* է, մինչդեռ կ'ըսուի որ այս ժողովը պատասխանատու է յետաձգումին եւ այս կերպով կը նուիրագործուի ներկայութիւնը անձնաւորութիւններու, որոնք վիճակով դադրած են: Վարչութեան այս յայտարարութիւնը կը նշանակէ ըսել մեզի որ դուք խորհեցէ՛ք ձեր գլխուն ճարը: Երեսփոխանութիւնը ինք պիտի խորհի ուրեմն իր գլխուն ճարը:

Տ. Յ. ԱՄԱՏՈՒԲ.- Վարչութիւնը երբ պաշտօնի գլուխ եկաւ, ուզեց տեղեկանալ նախ թէ ինչ պատճառով յետաձգուած էին երեսփ. ընտրութիւնները ու տեղեկութիւն տրուեցաւ իրեն այն ծրագրի մասին, որ ներկայացուած է այս ժողովին ու ժողովը իւրացնելով քննութեան ենթարկած է: Հետեւաբար այս ժողովը պատասխան մը տալու պարտաւոր է դրական կամ բացասական, եւ եթէ կամենայ՝ կրնայ քննել առանձնապէս:

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Պ. Շեիրիկեան բազմաթիւ հարցումներ բերած է, որոնցմով եթէ մի առ մի վիճաբանութեան ձեւով պիտի զբաղինք, գործ չի տեսնուիր: Ոեւէ հարցման մը երբ պատասխան կը տրուի եւ հարցման տէրը գոհ չ'ըլլար, իրաւունք ունի հարցապնդման փոխելու: Հետեւաբար դիւանը պէտք չէ խօսք տայ ո՛չ ինծի եւ ո՛չ ուրիշին:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Անցնելով ուրիշ խնդրոյ մը, ինչպէս կը տեսնէք առաջարկ բերած եմ մայր դիւանին, որու կողմէ բացատրութիւն տրուեցաւ որ սկսուած է աշխատութեան մը ամփոփ տեղեկագիր մը ներկայացնելու անցեալ շրջանի մէջ ժողովիս զբաղման առարկայ եղած խնդիրներու համար: Այս բացատրութիւնն ալ գոհացուցիչ չէ ինծի համար, քանի որ նախաքննիչ դիւաններու մէջ գործերուն այս կերպով մնալուն միակ պատասխանատուն մայր դիւանն է: Իրապէս եթէ մայր դիւանը ինք կանոնաւոր աշխատի, դիւաններն ալ կանոնաւոր կերպով կ'աշխատին: Գիտե՛ք որ մայր դիւանին յանձնուած կարգ մը խնդիրներ կան, որոնք Ատենապետաց Դիւանը եւ ուրիշ դիւաններ ամիսներով պահեցին: Ատոնցմէ մէկ մասը եւս եմ բերեր եւ տակաւին պատասխան չեմ ստացեր, ինչպէս Սամաթիոյ հանրագրութիւն եւլն.: Այս է ահաւասիկ պատճառը որ ես ցաւ յայտնած եմ եւ կը սպասէի որ մայր դիւանը ըսէր թէ այս նպատակաւ ինք ինչ աշխատութիւն կատարած է: Այս առթիւ փոքրիկ շեղում մը ընելով պիտի ըսեմ թէ անպատեհ գտայ *Վերջին Լուրի* մէջ տեսնուած ամբաստանութիւն մը մայր դիւանի դէմ:¹³⁶⁷ Ոեւէ մէկը երբ երեսփոխանի հանգամանքով ոեւէ ըսելիք ունենայ, պէտք է ներկայացնել նախ եւ առաջ այս ժողովին: Նոյնպէս՝ թէ եւ այս նիւթին հետ բողոքովին կապ չունի, բայց պէտք կը զգամ ըսելու որ այս կարգի յօդուած մ'էր ուրիշ երեսփոխանի մը՝ Պր. Օտեանի գրչէն ելած եւ հրատարակուած[ը] իրիկուան թերթերու մէջ Ս. Պատրիարքին դէմ,¹³⁶⁸ եւ կը կարծեմ որ ինքն ալ պէտք էր այստեղ բերեր իր դիտողութիւնը, փոխանակ հոս գալու թերթ կարդալու համար:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ես ուրախ եմ որ դիւանին աշխատութեան համար այսքան խստապահանջ կ'ըլլաք: Եթէ

¹³⁶⁷ Ակնարկուածը երեսփոխան Յովհաննէս Ասպետի (Օննիկ Զիֆթէ Սարաֆ) ստորագրութեամբ հրատարակուած «Ազգային Գործեր» խորագրեալ առաջնորդող յօդուածն է, ուր յօդուածագիրը գնահատականը կատարելով Ազգային Ժողովի նոր նստաշրջանի սկզբնաւորութեան եւ ի միջի այլոց անդրադառնալով մայր դիւանի ընտրութեան, կ'ըսէ. «... վերընտրուած առաջին ատենապետ բրօֆ. Աբր. Տէր Յակոբեան, պահ մը թողած իր աթոռը բարձրանալով կրկին ... չեմ գիտեր թէ գիտակցաբա՛ր կամ անգիտակցաբար շատ հեզմական խօսք մը կ'ուղղէր ժողովին՝ մաղթանքներ ընելով «յատաջկալ շրջանի արդիւնաւէտ գործունէութեան համար»»: Ապա թուարկումը կատարելով հանդերձ Տէր Յակոբեանի բարեմասնութիւններուն, Ասպետ անարդարանալի կը գտնէր անոր վերընտրութիւնն իբրեւ առաջին ատենապետ, եզրակացնելով թէ ան յարմարագոյն անձը չէր այդ գործին համար («Վերջին Լուր», 17 Մայիս 1922, 2490):

¹³⁶⁸ Նախորդ եւ ներկայ նիստերու միջանկեալ շրջանին կարելի եղաւ հանդիպիլ Զաւէն Պատրիարքի յիշատակումը կատարող միայն մէկ *Իրիկուան Տոմսակի*, «Ամփափկանկատութիւն» խորագրով: Հոն բժիշկ Թէրզեանը իբրեւ օրինապաշտ, խղճամիտ եւ բժախնդիր երեսփոխան ներկայացնելէ ետք, Օտեան կը քննադատէ զայն, թերեւս «անձնական դիտակալութենէ» մղուելով կատարելուն համար անփափկանկատ, տգեղ, անվայել յայտարարութիւն մը՝ մօտաւորապէս հետեւեալ բովանդակութեամբ. «Մենք ամսական երեք հարիւր ոսկի կու տանք Պատրիարքին որ այս բաներուն հսկէ, մինչդեռ ինք դրամը կ'առնէ եւ պարտականութիւնը չի կատարեր» («Վերջին Լուր», 15 Մայիս 1922, 2488): Խորքին մէջ, Օտեան Պատրիարքին դէմ չէր գրեր, բայց քննադատելով Թէրզեանի եղոյթը, կրկնած կ'ըլլար քննադատեալին քայլը, հանրութեան հասանելի դարձնելով ա՛յն, ինչ Թէրզեան վերապահած էր Ազգային Ժողովի նիստի մասնակիցներուն:

խրաբանչիւր երեսփոխան անձնապէս ունենայ պէտք եղած նախանձախնդրութիւնը, կը դիւրանայ ժողովին աշխատութիւնը եւ գործերը աւելի կանոնաւոր կ'ընթանան: Ինչպէս գիտէք, մեր ազգային բոլոր մարմիններու ոյժը կը բղխի երեսփոխանական ժողովէն, որ պէտք է աշխատի վիճաբանութիւնները քիչ մը աւելի համառօտ կատարել եւ կարելի եղածին չափ սեղմել վիճաբանութիւնները: Երբ դիւանին դէմ ռեւէ դժգոհութիւն կը յայտնուի, պէտք է նկատի առնուին այս պարագաները, կամ ժողովականներու մէջ կարգապահական ուժ մը գործադրուի. հակառակ պարագային, գործը կը դժուարանայ որոշ չափով: Պարագայ մը, որ պէտք չէ վրիպի անոնց ուշադրութենէն, որոնք կը քննադատեն մայր դիւանը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես այս վիճաբանութեան չեմ ուզեր մասնակցիլ, քանի որ ժողովը վերընտրած է իր դիւանը: Ես թեւ բացակայ էի այդ նիստէն, բայց կ'ուզեմ յարգել ժողովի որոշումը եւ չեմ կրնար արտայայտուիլ, սակայն կ'ուզեմ որ հոս արձանագրուի թէ, երբ մենք աշխատեինք դիւանները պէտք եղած կերպով աշխատեցնելու, փոխանակ դառնալու պետականութեան շուրջ, ստորագրաս այս արդիւնքին առջեւ չափով գտնուէինք: Եթէ գործերը շատ անգամ արդիւնքի չեն հասնիր, պէտք է գիտնալ թէ թող չէք տար եւ այս պատճառաւ դժգոհութեան պատճառ չի մնար: Գալով երկրորդ կէտին, երեսփոխանի մը ազատութիւնը երբեք չ'արգիլեր որ մամլոյ մէջ չարտայայտուի: Ազգային պաշտօնները արգելք չեն աստոր. կը բաւէ որ դուրսը եղած արտայայտութիւններ իրողութեան հակառակ չըլլան: Նախորդ դիւանը տարւոյն վերջը չփութաց կատարել իր պարտականութիւնը ամփոփ համարատուութիւն մը ներկայացնելով: Այդ պարտականութիւնը կը ստանձնէ կատարել արդի դիւանը: Կ'առաջարկեմ ամբողջացնել այդ կէտը:

Տ. ԱԼՊՅԱԾԵԱՆ.- Ես չեմ կրնար ընդունիլ որ ի բացակայութեան ատենապետին ամբաստանուի այն գանցառութեամբ: Դիւանի կողմէ տարեկան տեղեկատուութիւն ներկայացնելու ո՛չ օրէնք կայ եւ ո՛չ սովորութիւն. այլ՝ երբ ատեն մը ատենագրութիւնները կը տպագրուէին, անոնց ետեւ խնդրոց կարգի ցուցակ մը կը դրուէր իւրաքանչիւրին համար եղած կարգադրութիւնը ճշդելով եւ ասիկա ո՛չ թէ իբր համարատուութիւն, այլ՝ իբրեւ ատենագրութեան ցանկ կը ներկայացուէր: Հակառակ ասոր, սակայն, եւ նոյնիսկ Պ. Շէրիկեանի գրութիւնը ստանալէ առաջ, մեր առաջին ատենապետին յանձնարարութեամբ ձեռնարկուեցաւ զինադադարէն ի վեր եղած բոլոր խնդիրներու տեղեկագրին պատրաստութեան: Հետեւաբար ճիշդ չ'ըլլար բնաւ ի բացակայութեան ատենապետին խօսիլ¹³⁶⁹ այս մասին, երբ մանաւանդ օրէնքով դիւանին վրայ համարատուութեան որեւէ հարկադրութիւն չկայ:

ՏԲ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կը փափաքիմ որ դիւանը ճշդէ թէ այս խնդրոյն մէջ անձի խնդիր չկայ: Դիւանդ ունի 3 ատենապետ եւ 3 ատենադպիր. հետեւաբար ո՛չ մէկ պատճառ ունինք ամբաստանելու դիւանի այս կամ այն անդամը: Կը փափաքիմ որ այս ճշդումը ըլլայ:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Վիճաբանութիւնը կը կատարուի չափազանց ապարդիւն կերպով: Փրոֆ. Տ. Յակոբեանի անձը ամենուս համար յարգելի է: Մենք կ'ուզենք զգացնել թէ երբեք կարելի չեղաւ գործադրել օրէնքին այն տրամադրութիւնները, որոնք կրնային դիւրացնել այս ժողովին աշխատութիւնները:

Դարձեալ ես հարցում մը ըրած եմ, որ ինչու միացած են եմտական եւ խնամատարական մարմինները: Այս հարցումը ըրած եմ զգացնելու համար որ կարգ մը անհրաժեշտ պէտքեր եւ ուսումնական պահանջներ ասկէ վերջ պիտի ենթարկուին խնայասիրական հաշիւներու եւ արդէն ասոր առաջին ապացոյցը տեսնուած է: 1000 հոգինոց հաստատութեան մը դեղագործը հրաժարեցուցուած եւ անոր պաշտօնը յանձնուած է բժիշկին: Վաղը տնօրէնն ալ կրնայ հրաժարեցուցուիլ եւ տեղը կրնայ նշանակուիլ խոհարարը¹³⁷⁰, միշտ խնայողութեան պատրուակով: Ասոնք պիտի ըլլան անպատեհութիւնները միացումէն յառաջ եկած: Ասիկա օրինական ձեւ ալ չէ, որովհետեւ Սահմանադրութիւնը առանձին առանձին տեսուչ խորհուրդներ կը ճանչնայ, որոնցմէ մէկուն պաշտօնը ենթակայ չէ միւսին: Ուստի ես յարմար կը նկատեմ որ այս կարգադրութիւնը ենթարկուէր Ազգ. Ժողովին հաւանութեան կամ՝ այն մարմինին, ուրկէ ընտրուած է:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Խնամատարութիւնը վաւերացած ըլլալով Համազգային Ժողովէն, պէտք է որ այս խնդիրը քննուի Համագումար Ժողովի մէջ:

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Եթէ այս խնդիրը յղէք Քաղ. Ժողովին, մանրամասն կը պատասխանենք եւ կը հասկնաք թէ ինչ պատճառներ հարկադրած են այս միացումը յառաջ բերել:

¹³⁶⁹ Սկզբնապէս արձանագրուած է *երկարաբանել*:

¹³⁷⁰ Սկզբնապէս արձանագրուած է *որշնայակն*:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Եթե ժողովը կը հաւանի, այս հարցումը կը յղենք Վարչութեան, ինչպէս նաեւ կը պահանջենք իրմէ վերջին շրջանի ելմտականի հաշուետուութիւնը:

ՁԱՅՆԵՐ.- Շատ լաւ:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԻՐԱԲԱՍՈՒԹԵԱՆ ԴԻԲԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իրաւասութեան Դիւանը կատարած է նախաքննութիւնը Պ. Քարեանի հրաժարագրին եւ իր տեղեկագիրը ներկայացուցած է:

(Պատճեն)

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Ես կ'առաջարկեմ որ ժողովը բարեհաճի վերադարձնել իրեն այս հրաժարագիրը: Թերեւս կարելի ըլլայ համաձայնիլ իրեն հետ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Հրաժարականը այս ժողովը իւրացնելէ եւ նախաքննութեան ենթարկելէ յետոյ չի կրնար Վարչութեան վերադարձնել:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս հրաժարականը պատճառաբանեալ նկատուելով նախաքննութեան ենթարկուել է տեղեկագիրը հարկադրուած ենք օրակարգ անցնելու:

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԻՐԱԲԱՍՈՒԹԵԱՆ ԴԻԲԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ուրիշ տեղեկագիր մ'ալ կայ Իրաւասութեան Դիւանէն Պ. Շահլամեանի պահանջած քննութեան մասին:

(Պատճեն)¹³⁷¹

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս պատասխանն ալ կ'անցնի օրակարգ: Մեծամասնութիւն գոյացած չըլլալով, կարելի չ'ըլլար մեզի օրակարգի անցնիլ, հետեւաբար ատեանը կը փակենք:

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 5ին)

¹³⁷¹ Շահլամեանի կրթական տեսչութեան խնդրին հետեւանքով կատարուած քննութեան եզրակացութիւնն այն էր թէ ժամանակին անոր «200 ոսկի վարձքով վիճակագրութիւն մը պատրաստելու պաշտօն տրուած էր, բայց լրիւ չէ կրցած գլուխ հանել ու կրթական տեսչութեան մնայուն պաշտօնի համար ռեւէ յանձնառութիւն չէ եղած իրեն, թէեւ Ուսումն. Խորհուրդն ալ թերացած է որ պայմանագրութիւն չէ կնքած իրեն հետ այս ժամանակաւոր աշխատութեան համար» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1118):

[Համագգային Խորհուրդ]

15 Յունիս 1922

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
Տեարք Յարութիւն Մօստիչեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Տոք. Նազգաշեան
Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

1° Կարդացուեցան Ազգ. Պատուիրակութեան 6 եւ 8 Յունիս թուակիր նամակները,¹³⁷² որոնցմով Անատոլու երթալիք քննիչ յանձնաժողովին հայտւ մը ընկերանալու առաջարկը Համագգային[ի] կողմէ ներկայացնել կը թելադր[ու]էր:

Համագգային Ժողովը որոշեց այս դիմումը կատարել գրաւոր կերպով:

Այս առթիւ ժողովը որոշեց պատրաստել վաւերագիրները յառաջիկային քննիչ յանձնաժողովին գործի սկսած պարագային տրամադրելու համար:

2° Կարդացուեցաւ Նիւ Եորքի Ազգ. Հիմնադրամի Կեդրոնական Հանգանակիչ Յանձնաժողովին պատասխանը (անթուակիր) Համագգային Ժողովի թիւ 225 եւ Ապրիլ 14 թուակիր նամակին:

Որոշուեցաւ հաղորդել նամակին բովանդակութիւնը Ազգ. Պատուիրակութեան:

3° Իսկենտերունէն Տ. Փառէն Վրդ. 1 Յունիս թուակիր նամակով մը կը ներկայացնէր տեղւոյն վիճակը եւ գաղթականներու տեղափոխութեան համար ձեռք առնուած միջոցները:

Ժողովը որոշեց այս նամակն ալ հաղորդել Ազգ. Պատուիրակութեան:

Ս. Պատրիարքը այս մասին իբր յաւելումական տեղեկութիւն հաղորդեց թէ Իսկենտերունէն կարգ մը գաղթականներ Սելանիկ գացած էին եւ չէին ընդունուած:

Ժողովը որոշեց դիմում կատարել հելլէն դեսպանատան, որպէսզի անոնք ընդունուին Սելանիկ:

4° Ազգ. Խնամատարութեան վարչութիւն[ը] 23 Յունիս թուակիր նամակով մը Համագգային Վարչութեան ուշադրութեան կը ներկայացնէր Բերայի ելեւմտական մասնաճիւղին մէկ նամակը, որով կը ծանուցուէր թէ Բերայի թաղին Հայ-Կաթողիկէ անհատները կը դժկամակէին վճարել իրենց Հայրենիքի Տուրքի պարտականութիւնը:

Ժողովը որոշեց նամակը յանձնել Արիի. Նազլեան Գերապայծառին ուշադրութեան, որպէսզի պարտուպատշաճը ի գործ դնէ:

[Համագգային Խորհուրդ]

22 Յունիս 1922

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
Տեարք Յար. Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մատ. Նալբանտեան, Պետրոս Խօրասանճեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Տոք. Նազգաշեան, Պատ. Սթամպօլլուեան
Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն]- Աստուածատուր Խաչատրեան, Գէորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան

¹³⁷² Տեսնել Յաւելումներ 195 եւ 196:

1° Անատուլի քննիչ յանձնաժողովին հայ մը ընկերանալու համար գրուեցաւ Բարձր Քոմիսէրներուն գիր մը երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ:¹³⁷³

2° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց [թէ] պ. Թահթանեան Շաբաթ օրը եկած է եւ յայտնած է թէ Հ. Հ. Պատուիրակութենէն նամակ մը ստացած է, որով պաշտօն տրուած է իրեն հաղորդելու թէ Համագային Ժողովի յայտարարութիւնը,¹³⁷⁴ որ մամուլին մէջ հրատարակուած էր իրենց առանց հաղորդուած ըլլալու, Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը չեղեալ կը համարէ եւ թէ իրենք պաշտօն ստացած ըլլալով հայ ժողովուրդէն եւ անոր ներկայացուցիչը եղող Հայաստանի խորհրդարանէն, որ թրքահայոց ներկայացուցիչներն ալ ունէր իր մէջ, պիտի շարունակեն իրենց պաշտօնը եւ Սեւրի Դաշնագիրը իրենք ստորագրած ըլլալով, կը վայելեն այդ իրաւունքը:

Պ. Թահթանեան միեւնոյն բերանացի գեկոյցը կատարած էր նաեւ Արիի. Նազեան Արքեպ.ի եւ Վսեմ. Փրոֆ. Պէգնեանի:

Ժողովը երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ որոշեց բերանացի կերպով հաղորդել հետեւեալ բանաձեւը, որ միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ:

¹³⁷³ 24 Յունիս թուակիրը ունէր հետեւեալ բովանդակութիւնը.

Մեծ գոհունակութեամբ իմացանք թէ Դաշնակից Մեծ Տէրութիւնները որոշած են քննիչ յանձնաժողովներ առաքել Անատուլիա՝ թուրքերու կատարած գազանութիւններուն եւ անբաժնութիւններուն վրայ յոյս սփռելու համար:

Մեր կը հաւատանք թէ Յունուար-Փետրուար 1920-ին Մարաշի, Յուլիս-օգոստոս 1920-ին Կէյվէ-Պոլու-Աքսարի, Հոկտեմբեր 1920-ին Հաճնոյ, Ֆեքէի եւ շրջակայից, Դեկտեմբեր 1920-ին Արդուինի, Յուլիս 1921-ին Մարգուանի, Հոկտեմբեր 1921-ին Մերտինի, Հոկտեմբեր 1921-ին Չէլթունի կոտորածները, մէկ կողմէ, Գոնիայի, Էսկիշէհիի եւ Աֆիոն Գարահիսարի եւն. ամենավերջին տարագրութիւնները, միւս կողմէ, ինչպէս նաեւ անարեւելչութեան եւ տնտեսական կեղեքումի վարչակարգը, որ անպաշտպանելիօրէն կը ճնշէ Քեմալական Անատուլիոյ մէջ մեր բնակչութիւններուն վրայ, եւ որ ուրիշ ոչինչ կը նշանակէ՝ եթէ ոչ կոտորած եւ բնաջնջում, բաւարար կերպով կ'արդարացնեն մեր համոզումը, թէ այս յանձնաժողովներուն մէջ հայոց ներկայութիւնը կրնայ իսկական ծառայութիւն մը ըլլալ վերջիններուն՝ իրենց նուրբ առաքելութեան իրագործման մէջ:

Աւելին, ներկայութիւնն արդէն անհրաժեշտ դարձուած է այն իրողութեամբ որ այսպիսի ողբերգական պայմաններու մէջ ազգայնական տիրապետութեան տակ ապրող հայերը [այլապէս] բնաւ պիտի չհամարձակին ազատօրէն արտայայտուիլ՝ վախճալով արիւնալի վրիժառութենէ (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ Խ, Խ607, *ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹³⁷⁴ Խնդրոյ առարկայ յայտարարութիւնը արդէն լուսաբանուած էր թիւ 1340 ծանօթագրութեամբ: Այստեղ կրկին կու տանք թարգմանեալ օրինակը, ըստ «Ապագայ» շաբաթաթերթի 13 Մայիս 1922-ի թիւ 22 համարին:

Թուրքիոյ Հայոց Համագային Ժողովը իր 5 Փետրուար [1]921-ի նիստին մէջ որոշած ըլլալով թրքահայոց դատին պաշտպանութիւնը յանձնել մի միայն Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան, Թուրքիոյ Հայոց երեք հոգեւոր պետերուն նախագահութեան տակ գտնուող Համագային Ժողովը ներկայիս կը յայտարարէ եւ կը հաստատէ թէ՝ վերոյիշեալ Ազգ. Պատուիրակութիւնն է միայն որ ունի հանգամանք եւ ձեռնհասութիւն՝ իր պատասխանատուութեամբ զբաղելու թրքահայոց դատին պաշտպանութեամբ եւ թէ՝ ուրիշ ոեւէ մէկը պէտք եղած ոչ հանգամանքը եւ ոչ ձեռնհասութիւնը ունի, սոյն նպատակով դիմում կատարելու պետութեանց կամ Ազգերու Ընկերութեան մօտ:

Համագային Ժողովը Փարիզի Ազգ. Պատուիրակութեան կը թողու իր յարմար դատած կերպով օգտագործել ներկայ յայտարարութիւնը:

Հայ Բողոքականաց Ազգապետ Ա. [կարդալ 2- Վ.Դ.] ՊԷԶԾԵԱՆ
Հայ-Կաթոլիկ Պատրիարք. Տեղապահ ՆԱԶԷԱՆ ԵՊԻՍԿ.
Պատրիարք Հայոց ՉԱԷԷՆ ԱՐՔԵՊ.
12 Ապրիլ [1]922, թիւ 216

Դիւանաթուղթերուն մէջ պահպանուած ֆրանսերէն օրինակը, մեքենագրուած Համագային Խորհուրդի պաշտօնաթուղթին վրայ (ՊՏԴ, տուի 6, թղթապանակ Test, Հ194), ունի մատիտով կատարուած միջամտութիւններ, որոնք մեզ կը մղեն ենթադրելու թէ կատարուած են Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ եւ որոնց ականարկութեան կը հանդիպինք Ճենովայէն Նորատունկեանի կողմէ 9 Մայիսին Չաւէն Պատրիարքին ուղղեալ նամակին մէջ, ուր կը թելադրուի «յայտարարութիւն»ը վերածել «լիազօրագիր»ի: Հարկ է նշել թէ որոշումը կայացած էր Համագումար Ազգային Ժողովի 4 Փետրուար 1921-ի նիստի ընթացքին: Համագային Ժողովը եթէ գումարած է որեւէ նիստ 5 Փետրուար 1921-ին՝ իւրացնելու եւ խմբագրելու համար յայտարարութիւնը, չենք հանդիպած այդ մասին որեւէ ատենագրութեան:

«Հոգեւոր պետերը կը յայտնեն թէ իրենց յայտարարութիւնը մինակ Հ. Հ. Պատուիրակութեան համար չէ եղած եւ թէ այդ ընելու պարտաւոր եղած էին, վասնզի իրենք են իրենց ներկայացուցչական ժողովներու հետ միակ իրաւաստւոները թրքահայ քաղաքական իրաւունքներու պաշտպանութեան գործին մէջ. եւ թէ այս իրաւաստութիւնն է որ փոխանցուած է Ազգ. Պատուիրակութեան, որ կը գործէ համաձայն իրենցմէ ստացած *տիրէքթիւ*ներուն: Այս պայմաններու մէջ փափաքելի է որ Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը իր յայտարարութիւններով եւ միջոցներով դիւրացնէ Ազգ. Պատուիրակութեան գործը եւ թէ՛ մեր ներքին կեանքին մէջ եւ թէ՛ մանաւանդ արտաքին աշխարհի առաջ մեր միացած մէկ ճակատ ունենալնիս ապացուցանէ»:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ
(Նիստ 23 Յունիսի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ **Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՔԵՊ. ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ**
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ **ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ**

(Ատենանը բացուեցաւ ի ներկայութեան 40 երեսփոխաններու, որոնց թիւը յետոյ հասաւ 54ի)

(Կարդացուեցաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը եւ վաւերացաւ առանց դիտողութեան)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքը տկարութեան պատճառաւ այսօրուան նիստէն կը բացակայի, կը հրաւիրենք Արշարունի Ս.ը, որ նախագահէ մեր այսօրուան նիստին:

(Պատճեն)

ԱՏԵՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՔ

ԿԱՐԱՊԵՏ ԳԱԼՖԱ[Յ]Ի ՎԱՔՖԻ ԽՆԴԻՐԸ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը պատասխա[նա]ծ է Կարապետ Գալֆա[յ]ի *վաքֆի* խնդրոյն առթիւ Պ. Շէիրիկեանէն ժողովի մատուցուած հանրագրութեան: Ահաւասիկ իր պատասխանը:

(Պատճեն)¹³⁷⁵

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Այս պատասխանը պէտք եղած լուսաբանութիւնը չի տար խնդրոյն նկատմամբ: Հանրագրութիւնը կ'ըսէր թէ ազգ. իշխանութեանց անհոգութեան պատճառաւ այս *վաքֆը* ազգ. սեպհականութիւն ըլլալէ դադրած է: Հիմա այս եկած պատասխանին մէջ որոշ չէ թէ այս կէտը որքա՞ն ճիշդ է եւ մենք չենք կրնար այսօր գաղափար մը կազմել թէ այս *վաքֆը* այս պահուս ազգային սեպհականութիւն է, թէ չէ: Ասկէ զատ, մատուցուած հանրագրութենէն ամիսներ առաջ գիր մը ներկայացնելով այս ժողովին, [անոր] մէջ ըսած էի թէ պատրիարքարանի պաշտօնեաներէն Պ. Նշապթաճեան այս *վաքֆի* խնդրոյն մէջ քննադատելի դեր մը ունեցած է եւ *վաքֆի տոսիէ*ին մէջէն թուղթեր պակսած են:

Այդ մասին ոեւէ բացատրութեան մը չենք հանդիպիր այս պատասխանին մէջ եւ շօշափուած խնդիրները շատ սովորական խնդիրներ են: Հիմա իրականութեան մէջ ի՞նչ է գործը. այդ *վաքֆը* ազգային սեպհականութիւն է, թէ չէ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Որովհետեւ այս պատասխանին մէջ նախորդ Քաղ. Ժողովի տեսակէտը իւրացուցած է արդի Քաղ. Ժողովը, ուստի եթէ կը ներքէ այդ *վաքֆի* մասին քանի մը բացատրութիւններ տամ պատ. ժողովիդ իբրեւ անդամ նախորդ Քաղ. Ժողովի: Կարապետ Գալֆա[յ]ի *վաքֆը միւսթեսնա վաքֆ* է եւ Կարապետ Գալֆա իր *վաքֆնամէ*ին մէջ նկատի ունի ո՛չ միայն այս կամ այն ազգի աղքատները, այլ՝ ընդհանուր քրիստոնեայ աղքատները, որոնց պիտի յատկացուի *վաքֆին* յաւելուածական հասոյթը, նպատակը իրականանալէ յետոյ: Այս վաքֆին *միւսթեսնա*ն է Կարապետ Գալֆա[յ]ի ժառանգորդներէն երիցագոյնը, այնպէս որ խնդրոյն մէջ պատրիարքարանի կամ թաղ. խորհուրդի միջամտութեան առիթ չկայ: Մեր օրով այս խնդիրը քննուեցաւ եւ տեսնուեցաւ որ Պեշիքթաշի թաղ. խորհուրդը իբրեւ եկեղեցիի իրաւունք 15-20 տարիներէ ի վեր *միւսթեսնա*ն գումար մը գանձեր եւ այս կերպով իրաւունք ստացեր է խառնուելու *վաքֆին*, սակայն *միւսթեսնա*ն ատեն ատեն իրաւունք ունի ըսելու թէ դուք իրաւունք չունիք եւ եթէ այս տեսակէտը ընդունիք, կրնանք համաձայնութեան գալ:

Հիմա Պ. Շէիրիկեան կ'ըսէ որ *տոսիէ*ին մէջ թուղթեր կան եղեր, պակսեր են, ազգին իրաւունքները կորսուեր են: Ես ասիկա հաւանական չեմ գտներ, որովհետեւ ամենէն էականը, այսինքն *վաքֆի*ն ատենին արձանագրուած է եւ ուրիշ թուղթեր ալ կան այս խնդրոյն վերաբերեալ: Ասոնք կը հաստատեն թէ Պեշիքթաշի թաղին իրաւունքը հիմնուած է *միւսթեսնա*ն այն յայտարարութեան վրայ, թէ *վաքֆին* հասոյթէն յաւելեալը իբրեւ

¹³⁷⁵ Քաղաքական Ժողովի պատասխանին մէջ ըսուած էր թէ «անիկա բացառիկ *վաքֆ* մը ըլլալով, այդ մասին թաղեցիներուն իրենց վերագրած իրաւունքը արդար չի գտներ Քաղ. Ժողովը» («Ժողովուրդի Ձայն», 24 Յունիս 1922, 1130):

Պեշիքթաշի եկեղեցւոյ բաժինը անոր պիտի յատկացնենք: Ասիկա բերանացի յանձնառութիւն մ'է միայն եւ թաղը ասոր վրայ է որ կը պնդէ հիմա:

Եթէ Պ. Շէիրիկեան կը պնդէ որ պաշտօնակիցներէ մէկուն կողմէ գեղծում մը գործուած է, Քաղ. Ժողովը կրնայ քննել այս կէտը եւ իր քննութեան արդիւնքը բերել: Պատրիարքարանի գործառնութեանց ապահովութեան համար այսպիսի քննութիւն մը հարկաւ օգտակար կրնայ ըլլալ, թէեւ, ինչպէս ըսի, իմ կարծիքս ասոր հակառակն է: Պէտք է *միլլիթէ*ին ալ կանչուի եւ հասկցուի որ այս տեսակ առարկութիւն մը ո՞ր աստիճան կարելորութիւն ունի:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ ըսածս սիւսլ չհասկցուի: Ես կ'ըսեմ որ այս հանրագրութիւնը ստորագրողներուն գոհացում տրուի: Հիմա Պեշիքթաշի թաղեցիներուն այս դիմումին պատասխան մը տրուի այս գործին մէջ եւ ես չեմ գիտեր թէ ինչ պիտի պատասխանենք եկած գրութեան վրայ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Պեշիքթաշի այն թաղեցիները, որոնք այդ հանրագրութիւնը ներկայացուցած են, կը կարծեն որ այդ *վաքֆ*ը Պեշիքթաշի եկեղեցիին կը պատկանի եւ այդ գումարները թաղին աղքատաց պէտք է յատկացուի[ն]: Այդպէս բան չկայ: Իսկ եթէ կայ, պէտք է ցոյց տրուի եւ ըսուի մեզի որ ձեր տեսածը սիւսլ է, իսկականը այս է: Ես կ'ըսեմ որ *վաքֆիլէ*ին մէջ Պեշիքթաշի հայ եկեղեցւոյ կամ հայ աղքատաց վերաբերեալ խօսք չկայ: Կարապետ Գալֆան երկու *վաքֆ* ըրած է՝ մէկը Պեշիքթաշի, միւսը Իսկիւտարի մէջ: Այս երկու *վաքֆ*երը իրարմէ տարբեր բաներ են, սակայն *միլլիթէ*ին նոյնն է: Ասոնց տրամադրութեան համաձայն, աղբիւր պիտի շինուի եւ *վաքֆ*ին հասոյթը անոր պիտի յատկացուի ու յաւելեալ գումարը պիտի բաժնուի քրիստոնէայ աղքատներու: Երկրորդ *վաքֆիլէ*ն պատրաստուելէ յետոյ տեսնուեր է որ թերիներ կան, ուստի ըստ այնմ սրբագրուած է: Ասոնց պատճենները կան, ուրկէ կը հասկցուի բաւական որոշ կերպով, թէ Պեշիքթաշի թաղ. խորհուրդը միջամտութեան իրաւունք չունի, սակայն ժամանակին համաձայնած ըլլալով *միլլիթէ*ին հետ՝ կրցեր են այդ կերպով գործել: Սակայն կառավարութեան վերջին օրէնքով, բոլոր *միլլիթէ*նա *վաքֆ*ները, որո[նց] մէջ կը գտնուին նաեւ մեր եկեղեցիներու եւ դպրոցներու *վաքֆ*ներն ալ, կեդրոնացուած ըլլալով *տեֆթերխանէ*ի մէջ, *միլլիթէ*իները պարտաւոր են յանձնել տոմարները, որպէսզի գանձեն *վաքֆ*ին հասոյթները: Ասիկա ըստ իս ոտնձգութիւն չէ եւ ինչպէս անցեալ նիստին բացատրեցի, ազգային առանձնաշնորհմանց հետ ալ ռելէ յարաբերութիւն չունի. ընդհակառակը, կառավարութիւնը սկսեւ է գանձել ազգին իրաւունքը եղող հազարաւոր ոսկիներ, որոնք մինչեւ այսօր կեցած են *տեֆթերխանէ*ի սնտուկին մէջ: Մենք այս խնդրոյն վրայ քննութիւն ալ կատարեցինք, առաջարկ ալ բերինք, բայց ռելէ արդիւնք չունեցաւ: Մեր առաջարկը այն էր որ օրէնքին համակերպինք եւ *վաքֆ*ներու հաշիւները առնենք: Օրինակի համար, այսինչ *վաքֆ*ին համար այսչափ ծախք եղած է, այդ ծախքը կը գեղչուի եւ մնացեալ գումարը կը յանձնուի իր նպատակին:

Գալով այն կէտին թէ Պ. Նշաթանեան ինչ դեր ունեցած է այս խնդրոյն մէջ, ճիշդ է որ ինք այս *վաքֆ*ի գործերը ուսումնասիրած ըլլալուն համար ձեռնհաս մէկն է եւ երբ *միլլիթէ*ի փոխանորդ մը փնտռուեր է, որոշուած է որ ինք փոխանորդ ըլլայ: Յետոյ, *միլլիթէ*ի տիկինը դրամ ուզեր է եւ ասկէ անհամաձայնութիւն մը յառաջ եկեր եւ *էլքաֆ*ի դատարանի առջեւ այս փոխանորդը հրաժարեցուցեր է: Ասոնք, ինչպէս ըսի, բուն *միլլիթէ*իները չեն, այլ՝ անոնց փոխանորդները, որոնք կրնան փոխուիլ, սակայն ասոր մէջ պատրիարքի եւ պատրիարքարանի վերաբերեալ խնդիր չկայ, մինչդեռ ես կը տեսնեմ որ Ս. Պատրիարքը այս խնդրոյն վերաբերեալ եւ իրեն մատուցուած բոլոր գրերը ընդունելու եւ մակագրելու խոշոր *տոսիլ* մը կազմեր է: Ես կը կարծեմ որ Ս. Պատրիարքը պէտք է ըսեր թէ ձեր փոխանորդին շէջը ես եմ, սակայն ես ձեր գործին չեմ կրնար միջամտել. գացէք համաձայնեցէք իրեն հետ: Ոմանց համար այս խնդրոյն մէջ ազգ. իրաւունք մը կայ, սակայն կ'ըսեմ թէ իրողութիւնը չէ ըմբռնուած եւ ինչ որ ըսի այստեղ, գործը այդ է կէտ առ կէտ եւ թաղ. խորհուրդի ու պատրիարքարանի միջամտութիւնն ալ այս սիւսլ ըմբռնումներու արդիւնքն է:

Տ. ՍՐԵՆՅ.- Ես եկած գրէն ու տրուած բացատրութենէն բան չհասկցայ: Մասնաւորապէս այս խնդրոյն մասնագիտական հանգամանքին պատճառաւ ես պիտի առաջարկէի որ խորհրդարանական յանձնաժողով մը կազմենք, որ քննէ այս խնդիրը եւ արդիւնքը բերէ ժողովիս: Ես կը կարծեմ թէ այս բացատրութիւնը չպիտի գոհացնէ թաղեցիները ու մենք ալ կարծիք յայտնելու համար բան մը չենք գիտեր: Ուստի լաւ կ'ըլլայ որ մեր իրաւաբան ընկերներէն յանձնաժողով մը կազմուի:

Տ. ՉԱՐՄԱՅՐ ԲԱՎՆՅ.- Ես առանց մտնելու այն խնդրոյն մէջ թէ Պեշիքթաշի եկեղեցին այդ *վաքֆ*էն օրինական իրաւունք ունի թէ ոչ, կը փութամ հաղորդել ձեզ իբրեւ նոյն եկեղեցւոյ քահանայ թէ այս *վաքֆ*էն Պեշիքթաշի եկեղեցին 10-15 տարիէ ի վեր բան մը չէ ստացած: Թէ ասիկա ռելէ պաշտօնէի մը թերութեամբն հետեւանքն է, չեմ գիտեր, սակայն սա ճիշդ է որ հակառակ այն խոստումներուն, որ 2-300 ոսկի պիտի տրուի

ամիրային *վարժեն*, 200 բարա չէ մտած սնտուկը: Ես ալ կ'առաջարկեմ Պ. Սրենցի առաջարկը, որպէսզի մասնագետ անձերէ յանձնաժողով մը կազմուի եւ այս խնդիրը քննէ:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Շատ շահեկան է պետք եղած տեղեկութիւնները առնել *միւլթեսնա վարժի* վերաբերեալ խնդիրներու համար, որ այս անգամ պատահաբար կու գայ այս ժողովին: Սակայն անկէ առաջ պետք է գործը դնել իր օրինական ճամբուն մէջ. ասոր համար ես կը խորհիմ որ կրնայ դրկուիլ այն Ազգ. Ժողովի դիւաններէն մէկուն, օրինակի համար՝ Կալուածոց Դիւանին, որուն մէջ օրէնսգէտ անդամ ալ կը գտնուի, եւ անոնց տեղեկագրութեան վրայ վերջնական եզրակացութեան կրնանք յանգիլ: Այս խնդրոյն կարեւորութեան մասին կարծիք մը յայտնելու եւ ըսելու համար թէ իրաւունք ունի՞ն *Պեշիքթաշի* թաղեցիները, թէ չունին, այդ կետը թուղթերու քննութենէն կրնայ հասկցուիլ եւ այս քննութեամբ Կալուածոց Դիւանը կրնայ որոշում մը տալ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Ասիկա օրինական խնդիր մ'է եւ պետք եղածին պէս ալ ուսումնասիրուած չ'երեւիր, ուստի ո՛ր յանձնաժողովին ալ դրկէք, քանի որ տեսակէտներու գիտակ չէ, չի կրնար վերջնական արդիւնքի մը յանգիլ, ուստի նախ եւ առաջ Վարչութեան կողմէ քննութիւն կատարելով պետք է անոր վրայ հիմնուի եզրակացութիւնը: Երբ վերահասու չեն եղած իրականութեան, ինչպէ՞ս քննութիւն պիտի կատարեն:

Տ. Վ. ԹԷՔԷԵԱՆ.- Այս գիրը չենք կրնար վերադարձնել Քաղ. Ժողովին:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովի այս քննութիւնը օրինական բոլոր պայմանները չի լրացներ, ուստի թաղեցիներն ալ, որոնք *վարժենաւէի* վրայ կը հիմնեն իրենց առարկութիւնը, լուսաբանելու համար օրինական տուեալներու վրայ պետք է կատարուի այս քննութիւնը:

Տ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը այս խնդիրը քննած է իր էութեան մէջ եւ անկէ վերջ արդիւնքը ներկայացուցած է ժողովիդ: Եթէ, ինչպէս կ'ըսուի, խնդրոյն *տուիլէի* մէջէն թուղթեր պակսեր [են] ու անոնք աչքի առջեւ պիտի ունենար ու եթէ անոնց համար է որ քննութիւն պիտի կատարուի, սխալ է խնդիրը յանձնել Կալուածոց Դիւանին. պետք է դարձեալ վերադարձնել Վարչութեան եւ հարցնել թէ այդ կէտն ալ քննա՞ծ է, թէ ոչ, եւ եթէ պետք կայ՝ քննէ իրաւաբաններէն ու ըստ այնմ պատասխանէ:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս խնդիրը երեսփ. Ժողովի գալէն վերջ, հանրագրութիւնը կը դառնայ երեսփոխանութեան սեպհականութիւն եւ այս գրութիւնը այնքան ատեն ձգձգուելէն վերջ Կալուածոց Դիւանին յղելը նպատակայարմար չեմ գտներ, իսկ Կալուածոց Դիւանի անդամներն ալ մասնագէտներ չեն, այնպէս որ գուտ մասնագիտական խնդրոյ մը համար յանձնաժողով մը կարճ ժամանակի մէջ կրնայ եզրակացութեան մը յանգիլ: Ժողովս այս հանրագրութիւնը գալէն յետոյ միայն տեղեակ է խնդրոյն եւ չենք կրնար ըսել թէ արդի Քաղ. Ժողովը իր նախորդին տեսակէտը կուօրէ՞ն իւրացուցեր է, թէ ոչ: Ուստի ես ալ յարմար կը տեսնեմ որ իրաւաբաններէ կազմուած երեսփոխանական յանձնաժողովի մը յանձնուի խնդիրը:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մենք պետք է ջանանք որ Վարչութեան իրաւասութեան մարզին մէջ չ'մտնանք: Պեշիքթաշի թաղեցիներ իրենց թաղին աղքատաց բաժինն է որ կը պահանջեն: Քաղ. Ժողովը *վարժենաւէի* մէջ հայ բացատրութիւնը չէ տեսեր. այլ՝ հոն ըսուած է Պեշիքթաշի քրիստոնեայ աղքատներուն: Այս է իրականութիւնը խնդրոյն էութեան մասին: Ուրիշ խնդիր է, սակայն, երբ մէկը կ'ելլէ ունէ պաշտօնէի մը գեղծումը կը դնէ մէջտեղը ու կ'ըսէ թէ պատրաստ եմ հաստատելու: Ասիկա իբրեւ անվստահութեան գործ նոր խնդիր մ'է: Քաղ. Ժողովը իր մէջ փաստաբաններ կը հաշուէ, որոնք օրինագիտական տեսակէտով ալ քննեն են խնդիրը եւ անոնք հասեր են այն եզրակացութեան թէ Պեշիքթաշի սեպհական իրաւունք չկայ: Ես կ'առաջարկեմ որ բաւական նկատուի Քաղ. Ժողովի բերած բացատրութիւնը եւ [ժողովս] փակուած նկատէ այս խնդիրը: Ինծի համար աւելորդ է այլեւս նոր քննութիւն:

Տ. Յ. ՊԱՀՐԻ.- Հանրագրութեան պարունակութենէն հասկցուեցաւ որ տրուած դրամէն աղքատները պիտի օգտուին եւ այս իրաւունքը հաստատուած է *վարժենաւէի* մը վրայ: Թէ ինչպէ՞ս եղած է որ հայ աղքատաց տրուած է այս գումարը, ասիկա քննուելիք եւ լուսաբանուելիք խնդիր մ'է եւ կոյր գկուրայն չենք կրնար որոշում մը տալ:

Տ. Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ.- Տրուած բացատրութենէն հասկցանք որ *միւլթեսնաւիլի*ին կողմէ ցոյց տրուած բարեւա-ցականութենէն օգտուած է Պեշիքթաշի թաղը եւ ատկէ դուրս իրաւունք չունի:

Տ. Ա. ՍԵՂՈՍԵԱՆ.- Քանի որ այս խնդիրը շատ մը *տեօնիւ* հողերու շուրջ կը դառնայ, խնդիրը քննելու համար Վարչութեան դրկելէ վերջ, այս հանրագրութիւնը մեզի բերողներուն պատասխան մը պետք է տանք եւ այս պատասխանը համոզիչ եւ գոհացուցիչ ըլլալու համար, խնդիրը կա՛մ Կալուածոց Դիւանին, կա՛մ փաստաբաններու յանձնաժողովի մը յանձնենք, որպէսզի աւելի լուսաբանուի գործը:

Տ. Մ. ՆԱՐԷԱՆ.- Ինձի համար խնդիրը շատ պարզ է եւ բնաւ վիճաբանութեան տեղի չտալու վիճակին մէջ է: Նախորդ Քաղ. Ժողովը այս խնդիրը քննած եւ Պեշիքթաշի հայ աղքատաց համար մասնաւոր իրաւունք մը չէ տեսած, այլ՝ *միլիթերի*ին դուրսէն խոստումներ ըրեր է. հետեւաբար ինչ որ վճարեր է, ատիկա իրաւունք չի կրնար նկատուիլ: Եթէ այս տեղեկութիւնը անճիշդ պիտի նկատենք, ուրիշ խնդիր է. իսկ եթէ ճիշդ պիտի նկատենք, Քաղ. Ժողովը կ'ըսէ որ ոսնձգութեան կամ միջամտութեան իրաւունք չկայ եւ որովհետեւ *միլիթերի*ները չեն յարգեր այդ պայմանները, կառավարութիւնը ինք կը կատարէ *ֆէրադ* կամ *ինթիքալներ*: Եւ *վաքֆ*ն ալ հասոյթ չունենալով, հիմա թաղին եկեղեցիին իր օգնութիւնը չի կրնար շարունակել: Եթէ Ժողովը կը խորհի որ միջամտութիւն մը ընելով ազգին իրաւունք մը կրնանք ապահովել, ատոր ըսելիք չկայ. ապա թէ ոչ, խնդիրը հասկցուեցաւ եւ ես ալ համամիտ եմ որ բաւական նկատուի վիճաբանութիւնը:

Տ. Լ. ՍԱՐԳՏԵԱՆ.- Բայց չհասկցուեցաւ որ եթէ թաղը իրաւունք չունէր, ինչո՞ւ *միլիթերի*ն ասկէ առաջ *վաքֆ*ին արդիւնքէն գումար կու տար:

Տ. Մ. ՆԱՐԷԱՆ.- Նուէր կ'ընէ եղեր եւ այսպէս թէ՛ հանդէպ կառավարութեան եւ թէ՛ հանդէպ ազգին իր պարտքը կատարեր է:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Ես հարցում մը պիտի ընեմ: Նոյնիսկ Քաղ. Ժողովի տուած բացատրութենէն կը հասկցուի որ որոշ գումար մը յատկացուած է քրիստոնեայ աղքատներու համար, ու եթէ այդ տրամադրութիւնը չէ յարգուեր, ազգին աղքատներուն ո՞վ պաշտպան պիտի կենայ, կամ Պեշիքթաշի հայերու իրաւունքը ո՞վ պիտի պաշտպանէ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- *Վաքֆնամէ*ին մէջ գրուած է որ հաստատուած աղբիւրին համար պէտք եղած ծախքը ըլլալէ յետոյ, յաւելեալ գումարով նպաստ պիտի տրուի *նասարա ֆուքարասընա*¹³⁷⁶: Կառավարութիւնը այսօր իր հակակշիռն ենթարկած է այս գործը ու կ'ըսէ որ ինք զանձած գումարներով աղբիւրը շինելէ յետոյ, յաւելեալ գումարը պիտի յատկացնէ կարօտեալներուն: *Միլիթերի*ին իրաւունքին դէմ ոսնձգութիւն տեղի չ'ունենար. փոխանորդն է որ պիտի կառավարէ այս գործը: Պեշիքթաշի եկեղեցին եւ թաղը իր իրաւունքը կ'ուզէ, բայց ես կ'ըսեմ թէ *վաքֆնամէ*ին մէջ ո՛չ Պեշիքթաշ, ո՛չ ալ թաղին աղքատները կան. եթէ անոնք այդքան նախանձախնդիր են իրենց իրաւունքին, պէտք է բռնեն *միլիթերի*ի փոխանորդի օձիքէն եւ *քոնթորոյ* ընեն անոր գործառնութիւնները եւ իրենց իրաւունքը պաշտպանեն:

Տ. Մ. ԷՊԼԻՂԱԹԵԱՆ.- Եթէ *միլիթերի*ի փոխանորդը Պեշիքթաշի աղքատներուն իրաւունքը չպաշտպանէ, այս Ժողովը պիտի պաշտպանէ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ինչպէ՞ս պիտի պաշտպանենք:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Այս խնդրոյն մէջ Վարչութեան դէմ վստահութեան կամ անվստահութեան խնդիր չկայ եւ Վարչութիւնը կրնայ գործել իր անմիջական պատասխանատւութեամբ: Ասիկա կը գոհացնէ հարցումին մէկ մասը միայն, իսկ միւս մասը, որ կը վերաբերի Պ. Շէիրիկեանի առաջարկած քննութեան, չէ կատարուած: Ես կ'առաջարկեմ որ այդ կէտն ալ քննուի, որպէսզի ասկէ յետոյ կարելի ըլլայ որոշել թէ նոր յանձնախումբ մը կազմելու պէտք կա՞յ, թէ ոչ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այդ տեսակ ամբաստանութիւն մը, թէ թղթածրարին մէջէն թուղթ պակսեր է, չի քննէր Վարչութիւնը: Եթէ ռուէ պաշտօնէի անձին նկատմամբ գրաւոր ամբաստանութիւն կայ, անիկա որոշ պէտք է ըլլայ եւ ամէն խորհրդարան ինք պէտք է տեր դառնայ այս կարգի գործերու, եւ եթէ պէտք տեսնէ, ինք ձեռնարկէ այդ քննութիւնը:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Առանց երեսփոխանէ մը իւրացուցուած ըլլալու, Ազգ. Ժողովը արդէն դրկած է այդ գիրը Վարչութեան:

Տ. Ա. ՍԱՐԱՖԵԱՆ.- Եթէ *վաքֆի տոսիէ*ին մէջէն կարգ մը թուղթեր պակսեր են, ատիկա փնտռել եւ երեւան հանել *միլիթերի*ին իրաւունքն է, մենք իրաւունք չունինք ատոր միջամտելու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վիճաբանութիւնը կրնայ ամփոփուիլ հետեւեալ կերպով: Մաս մը երեսփոխաններ Քաղ. Ժողովի իւրացուցած քննութիւնը բաւական կը համարեն, իսկ ոմանք ոչ: Միւս կողմէ, կ'առաջարկուի որ այս խնդրոյն վերաբերեալ Պ. Շէիրիկեանի հարցման պատասխանն ալ պահանջուի Քաղ. Ժողովէն: Անոնք որ բաւական կը համարեն տրուած պատասխանը, Պ. Շէիրիկեանի հարցման պատասխանը բերուելու պայմանաւ, ձեռամբարձ յայտնեն իրենց հաւանութիւնը:

¹³⁷⁶ Քրիստոնեայ աղքատներու:

(Ժողովը 15ի դեմ 20 քուեով ընդունեց փակել խնդիրը, Քաղ. Ժողովին տուած բացատրութիւնը բաւական նկատելով)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Եթէ դիւանդ վերջին խօսք մը տուած ըլլար, խնդիրը աւելի որոշ կերպով կը հասկցուէր: Պ. Խօճասարեան ուղղակի ամբաստանութիւն կը պահանջէ ինձմէ, սակայն ես հարցում ըրած եմ թէ իրա՞ն է որ Կարապետ Գալֆաշի *վարձին* ներկայ վիճակը պատրիարքարանի պաշտօնեաներէ մէկուն կատարած տխուր դերին հետեւանք է: Եթէ ճիշդ է որ Պեշիքթաշի եկեղեցին այդ *վարձիկ*ով ունէ իրաւունք չունի, սակայն դիտելի է որ եկեղեցին եւ ազգը տարիներով *վարձին* արդիւնքը ստացեր [են]: Մեր ժողովականներէն մէկը այս խնդրոյն վերաբերեալ դատ մը ունեցած է եւ այդ առթիւ երեւան եկած է որ այդ պաշտօնեան ուզած է ինք *քայմաքան* ըլլալ, ասկէ վեճ ծագեր եւ վերջապէս դատին հետեւանքը աննպաստ եղեր է ազգին համար՝ ազգին մէկ պաշտօնէին ձախող ընթացքին հետեւանքով: Եւ այս առիթով երեւան եկած է դժբաղդաբար, որ պակսած թուղթերու պատճառաւ այս ծագած վեճը նուիրագործուեր է: Հիմա մեր հարցումը այն է որ այսպիսի թուղթեր պակսա՞ծ են, թէ ոչ թղթածրարին մէջ: Այս բացատրութիւնը պէտք է տրուի գոնէ թաղեցիներուն բաւարարութիւն տալու համար:

Տ. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը այս հանրագրութեան պատասխանն է որ կու տայ. այսինքն՝ ըստուած էր որ Պեշիքթաշի եկեղեցին 100ին 25 իրաւունք մը ունի եւ այդ իրաւունքէն զրկուած է հիմա: Իսկ երկրորդ կէտը եթէ իբրեւ ամբաստանութիւն կը ներկայանայ, պէտք է իւրացնէ Պ. Շէիրիկեան անհատական նամակով: Առանց իւրացման այսպիսի խնդիր մը ինչպէ՞ս կրնայ նկատողութեան առնուիլ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խնդրոյն նկատմամբ հարցում մը դրկուած ըլլալով Քաղ. Ժողովին, դիւանս կ'առաջարկէ խնդրել անոր պատասխանը:

ԶԱՅՆԵՐ.- Կը հաւանինք:

ՕՐԱԿԱՐԳ

ԾՐԱԳԻՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ՕՐԷՆՔԻՆ

(Շարունակութիւն վիճաբանութեան)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովս մեծամասնութիւն ունի, պիտի սկսինք Հայրենիքի Տուրքի օրինագծին վիճաբանութեան 5րդ յօդուածէն:

Յօդ. 5.- Թէ՛ Կեդրոնական Եւմտական Յանձնաժողովը եւ թէ՛ թաղային եւմտական մասնաճիւղերը պարտաւոր են տարին անգամ մը ազգային պիւտճէի տարեգլխուն տուրքի նուագում կամ յաւելում յառաջ բերելու բնոյթ ունեցող վիճակի փոփոխութիւնները ստուգել: Թաղային մասնաճիւղերը իրենց փոփոխութիւնները կ'ենթարկեն Կեդրոնական յանձնաժողովին, իսկ Կեդրոնի Եւմտական յանձնաժողովը՝ Քաղ. Ժողովին: Այս առթիւ ալ հարկատուներու դիտողութիւնները նկատի պիտի առնուին, համաձայն ներկայ օրէնքին մէջ գծուած տուրքի սահմանումի տրամադրութեանց:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Ես այս 5րդ յօդուածը աւելորդ կը նկատեմ: Անիկա աւելի գործադրական հրահանգ է եւմտից յանձնաժողովին պարտականութեան վերաբերեալ, հետեւաբար կ'առաջարկեմ հանել մէջէն:

Տ. Վ. ԹԷՔԷՇԵԱՆ.- Այդ յօդուածը ըստ իս օրէնքի մաս կը կազմէ եւ անոր գործադրութեան կը վերաբերի: Հարկատուներու վիճակի փոփոխութիւնը *ընկիզիւնի* խնդիր է եւ անիկա օրէնքով պէտք է սահմանուի: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ պահել յօդուածին առաջին մասը:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Ես ալ կը կարծեմ որ այդ յօդուածը պէտք չէ կազմէ օրէնքի անհրաժեշտ մաս: Կեդրոնի եւմտականը եւ թաղային եւմտական մասնաճիւղերը պէտք է տուրքի յաւելման խնդիրները միայն նկատողութեան առնեն եւ յաւելման վրայ խորհին: Նուագումի համար խօսելու պէտք չեմ տեսներ: Եթէ անհատ մը պատճառ ունենայ նուագում պահանջելու, կրնայ դիմել ունէ յանձնաժողովի: Այս տեսակետով ես ալ աւելորդ կը նկատեմ այդ յօդուածը:

Տ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Թէ ի՞նչ յօդուած պէտք է դնել օրէնքին մէջ, անցեալ նիստին ներկայացուցի եւ Պ. Նարեան երկրորդեց առաջարկս: Օրէնքին մէջ տուրքի գնահատութիւնը 3 աստիճանի վրայ պէտք է ըլլայ եւ հարկ է որ սահմանուի իւրաքանչիւր մարմնոյ պաշտօնը եւ իրաւասութիւնը: Այս 3 աստիճանի դրութիւնը ընդունելէ յետոյ, պէտք է ըսել [թէ] թաղային մարմինները երկու պաշտօն ունին՝ մէկը գնահատում, միւսը գանձում, ու պէտք է

աւելցնել [թէ] Ա. աստիճանի գնահատումը կը կատարեն թաղային մարմինները, Բ. կեդրոնական ելմտականը, Գ. Քաղ. Ժողովը: Հակառակ պարագային շփոթութիւններու դուռ կը բանայ: Ես այս 5րդ յօդուածէն առաջ կը պահանջեմ որ այս իմաստով յօդուած մը դրուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս յօդուածը եթէ իբր յաւելուած պիտի դրուի, հանցեք ձեր առաջարկը ճշդութեամբ ներկայացնել:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Ըստ իս, ասոնց ամէնքն ալ աւելորդ են եւ բոլոր այդ յօդուածները գոյութեան իրաւունք չունին: Մեր ներկայացուցած ծրագրին մէջ թաղ. խորհուրդները պիտի ներկայացնէին հարկատուներու վիճակացոյցները. քանի որ այդ իրաւունքը չտրուեցաւ թաղ. խորհուրդներուն, այս ձեւով օրէնքը անգործադրելի է եւ դրուած յօդուածները իրար կը չէզոքացնեն: Եւ քանի որ թաղ. խորհուրդները այս գործին չէք ուզեր որ միջամտեն, հին օրէնքը պիտի շարունակէ գործադրուիլ:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Օրինական տրամադրութիւնը պէտք է մնայ, որովհետեւ յաւելումի գնահատութիւն եղած աստեւ կրնայ մէկը նուագում ալ պահանջել. ուստի պէտք է տրամադրութիւն մը գտնուի, որպէսզի արտասովոր պարագայի մէջ անկէ օգտուիլ կարելի ըլլայ:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- 5րդ յօդուածի ոգին մէկ բանի մէջ կը կայանայ. հարկատու մը իրաւունք պիտի ունենայ տարին ամբողջ իր յանձնառութիւնը կատարելէ յետոյ, մէկ անգամ միայն քննութեան ենթարկել: Օրէնքին մէջ վիճակի փոփոխութիւն ըստած է եւ ասիկա կ'ակնարկէ տուրքի սակը, որ տարին մէկ անգամ նկատողութեան պիտի առնուի: Ասիկա պարզ կազմակերպական մաս է եւ պէտք է մնայ օրէնքին մէջ:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Ես վիճակի փոփոխութիւնները տարին անգամ մը կատարելու պարագան անգործադրելի կը գտնեմ: Ենթադրենք թէ մէկուն համար տուրք մը գնահատուեր է եւ տարւոյն Ա. ամիսը այդ անձը մեռեր է: Անշուշտ 11 ամիս այդ տուրքը չպիտի վճարուի: Այս կերպ կարգադրութիւն մը արդար չի կրնար ըլլալ: Այն որ իրաւունք ունի փոփոխութեան, ազատ պէտք է ըլլայ այդ փոփոխութիւնը ներկայացնելու: Թէ՛ յաւելում եւ թէ՛ նուագում ստուգել եւ տեղեկացնել թաղ. խորհուրդներու իրաւասութեան պատկանող խնդիր է եւ յօդուածը այս տեսակետով դրուած է օրինագծին մէջ:

Տ. ՆԱՐԷԵԱՆ.- Ըստ իս, փոփոխութիւնները 6 ամիսը անգամ մը, իսկ յաւելումները տարին անգամ մը նկատողութեան պէտք է առնուին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս յօդուածին մէջէն տարին անգամ մը ազգ. պիւտճէի տարեգլխուն բացատրութիւնը պէտք է վերցնել, որովհետեւ կարելի է որ տարւոյն մէջ մէկը սնանկանայ. ինչպէ՞ս կարելի է այդպիսի մէկը օրէնքով պարտաւոր նկատել Հայրենիքի Տուրքը վճարելու: Ես կ'առաջարկեմ որ այդ վճարումը տարեգլխու հետ կապուած չլլայ:

ՏՐ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ պիւտճէն յարափոփոխ վիճակի մը ենթարկել ճիշդ չ'ըլլար, քանի որ մենք հաստատուն ծախքեր ունինք: Ուստի ես պէտք կը տեսնեմ որ օրէնքը իր գծուած ձեւով եւ անփոփոխ պահուի, որովհետեւ տուրքի յաւելում ըլլալու պարագային եթէ հարկատուն տարուայ մէջ յօժարի աւելցնել, դիւրին պիտի ըլլայ այդ յաւելումը ընել տարւոյն վերջը:

Տ. Գ. ՏԷՄԻՐԾԻՊԱՇԵԱՆ.- Պէտք է աւելցնել *բացառիկ պարագաներէ զատ*:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Ի պատասխանի Տր. Թօփճեանի դիտել կու տամ որ հարկատուն ինք պէտք է դիմէ. մասնաճիւղը պարտաւոր չէ ստուգելու: Հետեւաբար այդ տրամադրութիւնը իրմէ սպասուած օգուտը չի տար:

Տ. ՀՄԱՅԵԱԿ ՔՀՆՅ.- Տուրքի նուագումներն ալ տարին անգամ մը պիտի ըլլան. այդ կէտն ալ հասկնալ կարելոր է:

Տ. Մ. ՆԱՐԷԱՆ.- Հարկատուներու մասին ըլլալիք ռելէ փոփոխութիւն պէտք է ճշդուի օրէնքին մէջ, ինչպէս *թանկթիւ օրէնքին* մէջ ճշդուած են այդ կէտերը:

Տ. Յ. Ճ. ՄԻՐՈՒՆԻ.- Երբ հարկատուներու վիճակի փոփոխութիւնը ստուգելու պէտքը կը զգացուի, ինչո՞ւ չէք ընդունիր որ գնահատութիւնը քանի մը աստիճանի վրայ ըլլայ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Սիրունիի առաջարկութիւնը իմացանք, կրնանք առանձին յօդուածի ձեւով նկատողութեան առնել:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Նոր յօդուածով ճշդուելիք խնդիր չկայ, որովհետեւ երբ հարկատուի մը համար տուրք մը գնահատուի, տեղական ելմտական մասնաճիւղը կը քննէ անոր կարողութիւնները եւ եթէ համաձայնութիւն գոյանայ հարկատուին ու ելմտական մասնաճիւղին միջեւ, խնդիրը կը վճռուի, հակառակ պարագային, դիմում

կ'ըլլայ կեդրոնի Ելմտական Յանձնաժողովին եւ եթէ հոն ալ համաձայնութիւն մը չգոյանայ, հարկատուն կը դիմէ Քաղ. Ժողովին, որ կը վճռէ խնդիրը: Ես կ'առաջարկեմ յօդուած մը դնել թէ ելմտական մասնաճիւղերու գնահատութեանց դէմ դիտողութիւն ունեցողները դիմեն տուրքերու գնահատիչ մարմնոյ մը, որուն որոշումը վերջնական ըլլայ այլեւս:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ելմտական մասնաճիւղի տուրքերու գնահատութիւնը կեդրոնին երթալէ յետոյ, երբ կը յանձնուի Քաղ. Ժողովին, դատապարտութեան մասը վճռուելու համար է. բան մը, որ գնահատիչ մարմնոյն չի կրնար յանձնուիլ: Տուրքի մը յետին քննութիւնը ինչպէ՛ս կ'ուզէք որ կապուի Վարչութեան:

Տ. Մ. ՆԱՐԼԵԱՆ.- Տեղական մասնաժողովներու գնահատութիւնը կեդրոնին եւ Քաղ. Ժողովին ենթարկելու համար օրէնքը կրնայ այդ կերպով բարեփոխուիլ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՅ.- Մասնաճիւղերու մէջ ելմտական քննիչ մարմինները ո՛չ ժամանակ, ո՛չ տրամադրութիւն եւ ո՛չ ալ յօժարութիւն ունին տուրքի վճարման առթիւ ծագած խնդիրները քննելու, ուստի կեդրոնական գնահատիչ յանձնաժողովի մը գոյութիւնը կարելի է ելմտական մասնաճիւղերու մէջ հարկատուին եւ մասնաճիւղին միջեւ ծագած խնդիրները քննելու համար:

Տ. Վ. ԹԷՔԵԱՆ.- Գնահատուած տուրք մը վերջնական նկատուելու համար մասնաճիւղը եւ կեդրոնը պէտք է համաձայն գտնուին, որպէսզի գանձուի: Ես կը կարծեմ որ այսպէս պէտք է ըլլայ կանոնին տրամադրութիւնը:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Փափաքելի է որ կանոնը չխնդրենք: Ես աւելորդ կը նկատեմ, որովհետեւ 7րդ յօդուածին մէջ ըսուած է արդէն որ մասնաճիւղը կեդրոնին պիտի գրէ, այն ալ՝ Քաղ. Ժողովին: Հետեւաբար, այս պարագային մէջ ինչ պատճառ կայ դնելու այդպիսի տրամադրութիւն մը: Եւ արդարութիւնը կը պահանջէ որ եթէ գնահատութիւն մը պիտի ըլլայ Հայրենիքի Տուրքի մասին, ո՛չ թէ յաւելումը գնահատուի, այլ՝ նուազումը: Ուստի պէտք է ըսենք որ երբ գնահատումը չափազանց ըլլայ, այդ պարագային նոր գնահատութիւն մը տեղի կ'ունենայ:

Տ. ՂԵՒՈՆԴ Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Մենք ընդունած ենք արդէն այս դրութիւնը. կեդրոնը կ'ընտրէ իրեն ենթակայ մասնաճիւղերը եւ եթէ անոնց միջեւ վեճ ծագի ու բողոք ըլլայ, կը դիմուի Քաղ. Ժողովին: Մասնաճիւղերու պաշտօնն է որոշել տուրքերու քանակութիւնը:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Ես յօդուած դնելը աւելորդ կը նկատեմ, որովհետեւ Հայրենիքի Տուրքի օրէնքէն զատ հրահանգներ ալ կան, որոնց մէջ տրամադրութիւններ կը գտնուին, որ երբ մասնաճիւղերը եւ կեդրոնը չհամաձայնին, ինչ կ'ըլլայ: Այդ պարագային կեդրոնը տուրքէ խուսափողին պատժուիլը կը պահանջէ եւ յետ քննութեան ինք իրաւասութիւն ունի ըսելու որ գնահատութիւնը սխալ է, շատ գին դրուած է եւ սաչափ պիտի վճարուի:

Տ. Պ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ.- Արդէն երկու կարգի քննութիւն կայ: Ես այսչափը բաւական կը նկատեմ եւ բողոքի շատ առիթներ տալը յարմար չեմ գտներ:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Այս յօդուածը աւելորդ կը նկատեմ: Ամբողջական յօդուածները ընդունելէ յետոյ, ոեւէ երեսփոխան իրաւունք ունի նոր յօդուած առաջարկելու:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈԲՆԻ.- Ես իմ առաջարկս ետ կ'առնեմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ. Պ. Սիրունի իր առաջարկը ետ կ'առնէ:

Տ. ՆԱՐԼԵԱՆ.- Այս յօդուածը օրէնքի ուժ ունենալու համար պէտք է պայմանաժամ մը ունենայ, ապա թէ ոչ խնդրոյ առարկայ անձը յաւիտենապէս կրնայ բողոքել: Բողոքը եւ դիտողութիւնը ո՛ր թուականէն պիտի սկսի եւ երբ պիտի վերջանայ՝ այս ալ յայտնի չէ: Հետեւաբար այս անորոշ վիճակին մէջ բան մը ընելու կարող չենք: Ես կ'առաջարկեմ որ Ա. եւ Բ. աստիճանի վրայ գնահատում ըլլայ եւ պայմանաժամները նկատի առնուին:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Թեր ու դէմ կարծիքները լսուեցան, հիմա ձեր նկատողութեան կը յանձնեմ ուրեմն 5րդ յօդուածը: Ոմանք կ'առաջարկեն մերժել այս յօդուածը, իսկ Պ. Ճամճեան կ'առաջարկէ յօդուածը բարեփոխել հետեւեալ ձևով:

Յօդ. 5.- Թէ՛ Կեդրոնի յանձնաժողովը եւ թէ՛ տեղական մասնաճիւղերը պարտաւոր են տարին անգամ մը ազգ. պիւտճէի տարեգլխուն տուրքի յաւելում յառաջ բերելու բնոյթ ունեցող վիճակի փոփոխութիւնները ստուգելու, իսկ հարկատուները իրաւունք ունին տարին անգամ մը նուազում պահանջել, եթէ իրենց նիւթական վիճակը փոփոխութիւն կրած է:

(Ժողովը մեծամասնությամբ ընդունեց Տրդ յօդուածը վերոյիշեալ ձեւով):¹³⁷⁷

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Անցնինք ճոր յօդուածին:

Յօդ. 6.- Անցագրի, կալուածական, ժառանգական եւ այլ վկայագրերու, նշանախօսութեան, հարսանիքի, մկրտութեան եւ թաղման հանդիս[աւոր]ութիւններու եւ անոնց նման անհատական ռեւէ գործողութեան առթիւ ամէն Ազգ. հաստատութիւն պարտաւոր է դիմողներէն պահանջել Հայրենիքի Տուրքի վերջընթեր ամսոյ ընկալագիրը:

Առանց սոյն ընկալագիրը տեսնելու գործողութիւն կատարող ռեւէ Ազգ. Մարմին եւ պաշտօնեայ պատասխանատու կը մնայ Ազգ. Իշխանութեան առջեւ:¹³⁷⁸

Տ. Գ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Այս յօդուածին մէջ նշանախօսութիւն, հարսնիք, թաղում ըսելով եթէ նկատի ունինք անոնց հանդիսաւորութիւնը, պէտք կը զգամ հարցնելու թէ առանց հանդիսաւորութեան պիտի կրնա՞նք կատարել [արարողութիւնները]: Օրինակի համար, պիտի մկրտուին, պիտի նշանուին եւ պիտի ամուսնանան առանց Հայրենիքի Տուրք վճարելու:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Իբրեւ տեղեկաբեր պէտք կը զգամ բացատրութիւն տալու թէ մկրտութիւն, նշանախօսութիւն եւ թաղում ամէն ազգայինի անբռնաբարելի իրաւունքն է: Չենք կրնար ռեւէ տղայ առանց մկրտութեան թողուլ Հայրենիքի Տուրքին անվճար մնալուն պատճառով: Իրենց Հայրենիքի Տուրքը չվճարողները կը գրկուին միայն հանդիսաւորութիւններէ: Օրինակի համար, մէկը որ իր այսքան կարեւոր եւ կենսական պարտականութիւնը չէ կատարած, պէտք չէ իրաւունք ունենայ վարդապետներով, եպիսկոպոսներով եւ մինչեւ անգամ պատրիարքով թաղում կատարելու: Դարձեալ, մենք ամուսնութիւնն ալ չենք կրնար արգիլել: Ուստի պէտք է որոշ հասկցուի թէ ինչ է օրէնքով արգիւտածը: Կը խնդրեմ որ որքան կարելի է քիչ խօսուի այս մասին:

Տ. Գ. ԸԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Իմ ըմբռնածս բոլորովին տարբեր է Պ. Խօճասարեանի տուած բացատրութենէն: Ես այնպէս հասկցայ թէ այս օրէնքով ռեւէ անձի նկատմամբ պատժական կարգադրութիւն մը չպիտի կարենանք ընել, ինչպէս՝ ննջեցեալները պիտի թաղուին, եկեղեցիի մէջ պսակը պիտի կատարուի, խնդիր չէ թէ 2 մոմ պիտի վառի թէ աւելի, մկրտութիւնն ալ պիտի ըլլայ, խնդիր չէ թէ մէկ քահանայով կամ 5 քահանայով: Միայն կալուած չպիտի կրնայ գնել կամ ծախել, Եւրոպա չպիտի կարենայ երթալ: Ես կը փափաքէի որ այս ժողովը ընդունէր աւելի որոշ տրամադրութիւն մը եւ ըսէր, ով որ Հայրենիքի Տուրք վճարելու ռեւէ նիւթական վիճակ ունի եւ չի վճարեր, հայ ըլլալէ կը դադրի: Ես պատիժ մը միայն այս կերպով կրնամ ըմբռնել:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. ԸԷՀրիկեան խօսեցաւ պատժական մասին վրայ, սակայն մէկը որ հայ ծնած եւ այդպէս ալ ապրած է, չենք կրնար գրկել իր իրաւունքներէն: Ծնիլ, ամուսնանալ եւ թաղուիլ այդ բնական իրաւունքներէն [են] եւ մենք ռեւէ հայու մը դուռն հայ չես չենք կրնար ըսել եւ երբ հայ է, իր ունեցած այդ իրաւունքներէն պիտի օգտուի: Եւ երբ մենք ազգին անհետացման դէմ այնքան բռն կերպով կ'արտայայտուինք, փոխանակ դիւրութեան դժուարութիւն յարուցանել ճիշդ չեմ գտներ ազդելով անհատին անկախ փափաքին եւ կամքին վրայ եւ այս կերպով գործելով հայ եկեղեցւոյ ոգիին դէմ:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հարցը շատ պարզ է եւ եթէ ժողովը ալ համամիտ է, պէտք է արգիլուի մկրտութեան, հարսնիքի եւ թաղումի հանդիսաւորութիւնը միայն:

Տ. ՊԱՀՐԻ.- Արդէն բոլորովին արգիլելը մեր ձեռնհասութեան մէջ ալ չէ:

¹³⁷⁷ «Ճակատամարտ» (24 Յունիս 1922, 1098/2919) տուած է հետեւեալ տարբերակը իբրեւ վաւերացեալ յօդուած. «Թէ՛ Կեդր. ելմ. յանձնաժողովը եւ թէ՛ տեղային ելմ. մասնաճիւղերը պարտաւոր են տարին անգամ մը ազգ. պիւտճէի տարեգլխուն տուրքի յաւելում յառաջ բերելու բնոյթ ունեցող վիճակի փոփոխութիւնները ստուգել, իսկ հարկատուները իրաւունք ունին նուագում պահանջել, եթէ վիճակնին փոփոխութիւն մը կրած է»: Իսկ «Ժողովուրդի Ձայնը» (1130) ունի հետեւեալը որպէս Ճամճեանի ներկայացուցած եւ վաւերացեալ բանաձեւ. «Թէ՛ Կեդր. Ելմտ. Յանձնաժողովը եւ թէ՛ տեղական ելմտական մասնաճիւղերը պարտաւոր են տարին անգամ մը ազգ. պիւտճէի տարեգլխուն տուրքի յաւելում յառաջ բերելու բնոյթ ունեցող վիճակի փոփոխութիւնները ստուգել, իսկ հարկատուները իրաւունք ունին նուագում պահանջել, եթէ իրենց նիւթական վիճակը փոփոխութիւն կրած է, տարին անգամ մը»:

¹³⁷⁸ Ատենագրութեան մէջ այս յօդուածը ընդգրկուած է թերթէ մը մկրատուած կտրօնով եւ այդ թերթը շատ հաւանաբար «Ճակատամարտ»ի թիւ 1098/2919 համարն է, որովհետեւ հոն *հանդիսաւորութեան* փոխարէն գրաշարական սխալով գործածուած է *հանդիսութիւն* բառը:

Տ. ՆԱՐԷԵԱՆ.- Եթե մեր նպատակը հանդիսաւորութիւնը արգիլել ու որոշեալ արարողութիւնները մէկ քահանայով կատարել է, պետք է օրէնքին մէջ սահմանենք: Նոյնիսկ մանր սկզբունքներն ալ պետք է դրոշմ օրէնքի մը մէջ:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Օրէնքին խմբագրութեան ձեւը եւ յարմար չեմ գտներ: Կ'առաջարկեմ որ աւելցուի ու երբ պաշտօնեան չգործադրէ օրէնքը, պատասխանատու կը մնայ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Այս օրէնքին ամէն մէկ կէտին համար վիճաբանեցանք, բայց ամենէն կարելորին համար չվիճաբանեցանք. այսինքն՝ իրենց պարտքը չկատարողներու մասին ըլլալիք պատժական կարգադրութիւններու:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովը արտայայտուած կարծիքներէն բաւական լուսաբանուեցաւ: Եթե ուրիշ դիտողութիւն չունիք, ճորձաւոր ընդունուած կը նկատենք քիչ առաջ կարդացուած եւ Նախաձեռնութեան Դիւանի ընդունած ձեւով, որ նոյնն է նախորդ Քաղ. Ժողովի [օրինագծին] մէջ դրուած յօդուածին [հետ]:

(Ժողովը ձեռամբարձ հաւանութեամբ եւ միաձայնութեամբ ընդունեց ճորձաւորը)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Հիմա պիտի քննենք 7րդ յօդուածը:

Յօդ. 7.- Այն ազգայինները, որոնք կամ Ելմտական Կեդր. Յանձնաժողովէն եւ կամ թաղային ելմտական մասնաճիւղերէն եղած Հայրենիքի Տուրքի մասնակցութեան հրաւերը անպատասխանի կը թողուն եւ կը խուսափին ոեւէ համաձայնութեան գալէ, պարտաւոր պիտի ըլլան 2 ամսուան մէջ կարգադրել իրենց հաշիւը, հակառակ պարագային անոնց անունները պիտի տեղեկացուին Քաղ. Ժողովին, որ 2 ամսուան պայմանաժամի մէջ պիտի հրաւիրէ զիրենք կատարելու իրենց ազգ. պարտականութիւնը: Այս հրաւերն ալ եթէ դարձեալ անհետեւանք մնայ, այդպիսիները պիտի զրկուին իրենց ընտրական իրաւունքներէն, իրենց անունները յայտարարուելէ յետոյ թերթերու մէջ կամ եկեղեցիներու բակը: Կեդր. Ելմտական Յանձնաժողովի եւ կամ թաղային մասնաճիւղերու կողմէ նախապէս հրաւեր ստանալով մերժող կամ անպատասխանի ձգող հարկատուները, ելմտական մարմիններու վերջին կոչէն սկսեալ 15 օրուան պայմանաժամի մէջ, պարտաւոր են իրենց հաշիւները կարգադրել վերոյիշեալ ելմտական մարմիններու հետ, ազգային իրաւունքներէ դատապարտութեամբ չզրկուելու համար: Ելմտական մարմինները պարտաւոր են օրէնքի հրատարակութենէն անմիջապէս յետոյ վերջին կոչ մը ուղղելու:¹³⁷⁹

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Ես կը կարծեմ որ օրինական սխալ մը կը գործէք: Պետք է նախ եւ առաջ նախորդ Քաղ. Ժողովի ծրագրին յօդուածը նկատողութեան առնէք:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Դուք ետ առիք ձեր ծրագիրը:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Մենք ամբողջութեամբ ետ չառինք: Ամէն անգամ որ յօդուած մը կը քուէարկուի, մեր կարծիքը կը յայտնենք:

Տ. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Արդի Քաղ. Ժողովը կ'իւրացնէ նախորդին բերած յօդուածը, որովհետեւ մեր նախորդն ալ այս յօդուածը պատրաստելու պէտք տեսած էր ինքզինքը գտնելով ընտրական դժուարութեան մը առջեւ եւ խորհած էր դիւրութիւն տալ, որպէսզի ամէն անհատ կարենայ կատարել իր սահմանադրական պարտականութիւնը: Կը կարծուէր որ այս կերպով պիտի պակսի տուրքը, սակայն կեդրոնի Ելմտական Յանձնաժողովէն մեր առած տեղեկութենէն հասկցանք որ այս ենթադրութիւնն ալ ճիշդ չէ, հետեւաբար ընտրութիւնները ձգձգումէ ազատելու համար խորհեցանք իւրացնել մեր նախորդին տեսակետը, իսկ Նախաձեռնութեան Դիւանի աւելցուցած տրամադրութիւնները կրնան հաղորդուիլ իբրեւ հրահանգ, եթէ պետք տեսնուի:

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Իբրեւ անդամ Նախաձեռնութեան Դիւանի, պետք կը տեսնեմ քանի մը բացատրութիւններ տալու: Անհատ մը երկու տեսակ իրաւունք ունի. ասոնցմէ մէկը անհատական է, ինչպէս՝ պսակի, յուղարկաւորութեան, մկրտութեան հանդիսաւորութիւն, իսկ միւսը ազգ. պարտականութիւն է եւ ասիկա քուէարկելու իրաւունքն է: Դիւանս այս ժողովէն քուէարկուած 1919ի Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին մէջ հանդիպեցաւ տրամադրութեան մը, որ նկատողութեան չէ առնուած նախորդ քաղ. ժողովներու կողմէ օրէնքի գործադրութեան պահուն: Օրէնքը կ'ըսէ ով որ կը խուսափի Հայրենիքի Տուրք վճարելէ, այն կը զրկուի իր

¹³⁷⁹ Յօդուածին ընթերցումէն ետք Դարբինեանի յայտարարութենէն կը հետեւցուի թէ ներկայացուածը Նախաձեռնութեան Դիւանին բանաձեւն է:

ընտրական իրաւունքը գործադրել: Ասկէ կը հետեւի որ ռեւէ անհատ մը զրկելու համար իր ընտրական, այսինքն՝ քաղաքացիական իրաւունքէն, պէտք է իր մասին դատաւարտութիւն մը գոյութիւն ունենայ: Անհատ մը կրնայ գործէն դադրելով կամ ճամբորդութեամբ եւ կամ հիւանդութեամբ անվճար թողուլ իր Հայրենիքի Տուրքի պարտքը 3-4 ամիս, սակայն ամիս մը վերջ իր ամբողջ յետնեայ տուրքը կրնայ վճարել, մինչդեռ մենք մինչեւ հիմա գործադրուած դրութեամբ պիտի զրկենք այդպիսին իր օրինական իրաւունքէն: Հետեւաբար [դիւանս] որոշեց որ 2-3 ամսուան միջոցին ազգային մարմիններու եւ թերթերու միջոցաւ եղած ազդարարութենէն յետոյ զրկուի այն իր ընտրական իրաւունքէն: Ես պիտի ուզէի որ ժողովը վիճաբանէր սա կէտին վրայ միայն, թէ քանի մը ամսական պարտք ունեցող մէկը պէ՛տք է զրկել իր ընտրական իրաւունքէն, թէ ոչ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Տ. Խօճասարեան Նախաձեռնութեան Դիւանի տեղեկաբերի հանգամանքով խօսեցաւ, սակայն ամէնքս գիտենք որ արդի օրէնքը կարելի չէ փոխել առանց իր տեղը նոր մը ստեղծելու: Այս պատիկ յառաջարկէն յետոյ, կ'ուզեմ դիտել տալ կարելուր կէտ մը: Ինչո՞ւ համար մենք այնպիսի *սանքսիոններ*, պատիժներ սահմանէր ենք, որ ոչ մէկ պետութիւն չունի տուրք չվճարողներու համար: Պատճառը այն է, անշուշտ, որ մենք պետական ուժ չունինք եւ ռեւէ *սանքսիոնով* աւելի կ'արդիւնաւորուի Հայրենիքի Տուրքը: Գտէք ինծի աւելի ուժ ունեցող միջոց մը Հայրենիքի Տուրքը գանձելու եւ ընտրողի ու ընտրելիի պայմանը վերցնենք օրէնքէն: Եւ արդէն փորձը ցոյց չտուա՞ւ թէ ընտրութեան ատեն կը գանձուի գլխաւորաբար Հայրենիքի Տուրքը: Եթէ մենք չունինք պետական ուժ, ունինք սակայն մէկ իրաւունք, անհատի մը մեծագոյն փառքը առնելով իր ձեռքէն. այսինքն՝ զրկելով զինքը ազգային նուիրական պարտականութենէն: Մեր երիտասարդներէն մինչեւ ծերունիները կը յիշեն որ ազգը երկար տարիներէ ի վեր երազած է ունենալ ազգային ինքնուրոյն կեանք մը եւ այսօր ունինք բազմաազար որբեր, որոնք դաստիարակելու հարկադրութեան ներքեւ կը գտնուինք, կազմելու համար մեր կեանքին հիմը: Ահաւասիկ այսքան նուիրական նպատակի յատկացում է Հայրենիքի Տուրքը եւ ես կը խորհիմ թէ ո՞ր հայն է որ իր իրաւունքը գործադրել պիտի ուզէ առանց վճարելու իր արեան տուրքը:

Նախորդ օրէնքը հատու դանակի մը պէս կը կտրէ ու կը վճռէ այս խնդիրը, այնպէս որ եթէ մինչեւ հիմա ընտրութիւնը կատարելիք այդ հիման վրայ, երկար զբաղելու պէտք չէինք ունենար. ուստի անհրաժեշտ է որ նոյն ուղղութիւնը որդեգրենք, որովհետեւ ռեւէ մեկնաբանութիւն սխալ գետնի վրայ կը դնէ մեզ եւ պէտք է պահանջենք որ երբ ռեւէ անհատ մօտենայ կատարելու իր քաղաքացիական պարտականութիւնը, այսինքն քուէատուփին մօտենալէ առաջ վճարէ իր ամբողջ տուրքը: Ասկիւ *ցենզ* չէ, այլ՝ գոյութեան տուրք մ'է կամ բացառիկ կեանքի հարկադրութիւն մը: Այն յօդուածը զոր խմբագրած են նախորդ եւ ներկայ քաղ. ժողովները, իրականութեան համապատասխան չ[է]: Ես այն համոզումը ունիմ որ եթէ մասնաճիւղերու մէջ անփութութեամբ չգործուէր, ամէն անհատ իր պարտականութիւնը կատարած կ'ըլլար եւ ամենավերջին ամսականը իսկ վճարուած: Ամէն քաղ. կուսակցութիւն կատարած կ'ըլլար իր պարտքը եթէ քաղաքական պայքարի ձեւով մղէր իր մարդերը որ վճարեն իրենց Հայրենիքի Տուրքը, քանի որ *սանքսիոններ*ու տկարութեան պատճառաւ միայն անվճար կը մնայ այն: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ գործադրել ընդունուած ներկայ ձեւը Հայրենիքի Տուրքի արդիւնաւորման տեսակէտով:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԵՍԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքի նոր օրէնքը պատրաստելու առթիւ թիւրիմացութեան տեղի չտալու համար, ուսումնասիրեցի 1919ի տուրքի օրինագիծը եւ տեսայ որ գործադրութեան մէջ փոխուած է այն: Այդ օրէնքին մէջ պատիժի մասը խմբագրուած է նախ ու աւելի վերջը այս ժողովին քննութեան առարկայ եղեր է գործադրութեան եղանակը: Գործադրութեան եղանակը սա է, ինչպէս գիտէք. ընտրութեան օրը իր տուրքը չվճարող մէկը քուէ տալու իրաւունք չ'ունենար: Նախորդ Վարչութիւնը այս կերպով ընտրութիւն կատարեր է, առանց ուշադրութիւն դարձնելու որ վաւերացած օրէնքին մէջ տրամադրութիւնը շատ որոշ է. այսինքն, անոնք որ պատրուակ մը կը փնտռեն եւ իրենց տուրքի պարտքը չեն վճարեր, անոնք պիտի զրկուին իրենց քուէարկելու իրաւունքէն, եւ այս ձեւը գործադրուելով, ժողովրդեան մէկ մասը զրկուեր է իր իրաւունքէն: Վարչութիւնը նկատողութեան առնելով այս խնդիրը, տեսեր է որ տուրքի վճարման յետաձգումը խոյս տալ չի նշանակեր եւ ընդհակառակը, խոյս տուող մը օրինաւոր կերպով պէտք է հասկցուի, ճանչցուի եւ յետոյ քաղաքացի ըլլալէ դադրի: Օրինակի համար, մէկը որ ճամբորդութենէ եկած է, կամ աղքատացեր է ու այսօր չի կրնար շարունակել իր տուրքը, անոր համար դուն խոյս տուած ես պարտականութենէդ չենք կրնար ըսել: Այս կէտը Քաղ. Ժողովի մէջ մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ եղաւ, որովհետեւ սահմանադրական մարմնոյ մը միակ եւ գլխաւոր պաշտօնն է ժողովուրդը դնել իր ընտրական պարտքը կատարելու վիճակին մէջ, պէտք է ստիպել զանոնք առ այս, ո՛չ թէ դժուարութիւն յարուցանել: Երկրի օրէնքներուն մէջ անհատ մը իր ընտրական իրաւունքէն չզրկելու համար տրամադրութիւններ չկան, այլ՝ ամէն անհատ, որ հարկատու է, կը մասնակցի ընտրութեան: Իսկ մեր ներքին, այսինքն՝ ազգային ինքնավարութեան մէջ, 75 որշ. տուրքի վճարումը պայման դրուած է, սակայն

Սահմանադրությունը անկէ դուրս բացառութիւն համարեր է պետական պաշտօնեաները, օգտակար գրքերու հեղինակները, ուսուցիչները, որոնք ընտրող եւ ընտրելի են առանց նոյնիսկ վճարելու 75 դրշ.ի տուրքը: Հետեւաբար, տուրքը հիմ ըլլալով ընտրական իրաւունքին, օրէնսդիրը անձնական արժանիքը բացառութիւն համարեր է: Մանաւանդ թէ 1919ի օրինագիծը խոյս տուող կ'ըսէ որոշ կերպով եւ ասկա կը նշանակէ պարտազանց: Տր. Թերզեան ըսաւ որ պէտք չէ ձգձգումներու տեղի տայ մեր կատարելիք գործը, եւ առարկութիւն չունիմ ասոր դէմ, սակայն դիտել կու տամ որ, եթէ մէկուն պատիժ պիտի տանք, պէտք է օրինաւոր ըլլայ եւ ամենէն համառօտ ձեւը ընտրելով՝ Քաղ. Ժողովին կողմէ կամ կեդրոնի Ելմտական Յանձնաժողովին կողմէ հարկ եղած ազդարարութիւնները ըլլալն անոնց, որոնք խոյս կու տան կատարելէ իրենց պարտականութիւնը եւ անկէ վերջ անոնք զրկուին իրենց քաղաքացիական իրաւունքէն: Այս պայմանաժամը 5 օր կամ 10 օր կամ աւելի կրնայ ըլլալ, բայց կարելի չէ առանց իր ըսածը իմանալու, դատաւարտել անհատ մը: Ես պատիժը միայն այս կերպով կրնամ ըմբռնել: Մենք շարունակ բողոքեցինք կառավարութեան որ տուրքի վճարման դիւրութիւն տայ, ազգն ալ պէտք է իր կարգին մտածէ միջոցներ այս դիւրութիւնը ստեղծելու համար: Հպատակ ազգի մը մէջ տիրող բարքերը կառավարող ազգերու բարքերէն կ'ազդուին: Ի՞նչ էր մինչեւ հիմա Թուրքիոյ մէջ տիրող ըմբռնումը. տուրքերը կը դիգուէին եւ օր մը կը ջնջուէին, կամ առուծախի ատեն կը գանձուէին: Մեր վիճակն ալ տարբեր չէր ասկէ. ազգային տուրքի վճարման ձեւը նմանն է այս պատմութեան: Սակայն հիմա տուրքի վճարման ձեւը ու եղանակը փոխուած են [են] զգալի կերպով եւ անոնք որ ազգին վարչութեան գլուխը կը գտնուին, պէտք է աշխատին աւելի ուղղելու եւ կանոնաւորելու այս ձեւը եւ ասկա կ'ըլլայ միմիայն գանձումը դիւրացնելով եւ միջոցներ խորհելով ամէն անհատ վարժեցնելու իր պարտքը կատարելու, ո՛չ թէ յանցանք նկատելով տուրքին անվճար մնալը: Այս ուղղութեամբ եթէ նոր սերունդը կրթուի, ապագային համար դժուարութիւնները կը հարթուին: Նախորդ Քաղ. Ժողովի տեսակէտը այս էր միայն եւ հետեւաբար կ'առաջարկեմ որ 7րդ յօդուածը ընդունուի անոր ներկայացուցած ձեւով:

Տ. Խ. ՃԱՄՃԵԱՆ.- Պէտք է զրկել իրենց ընտրական իրաւունքէն անոնք որ յանձնառութիւն ստորագրած են ու չեն գործադրած, եւ ասոր համար պէտք է պայմանաժամ դնել. օրինակի համար, անոնք որ 3 ամիս շարունակ չեն վճարած իրենց տուրքը ու չեն պատասխաներ իրենց եղած հրաւերին:

ՏՐ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Այս խնդրոյն շուրջ սկզբունքային տարակարծութիւն չկայ. այսինքն՝ ոչ ոք կ'ըսէ թէ անպարտաճանաչ ազգայիններ պէտք չէ զրկել իրենց ընտրական իրաւունքը գործադրելէ: Ուրեմն սկզբունքին շուրջ համաձայն ենք ու կարծիքները կը տարբերին միայն գործադրութեան մէջ. այսինքն՝ թէ ո՞ր անձը պէտք է զրկուած նկատուի իր այդ իրաւունքէն: Նախ եւ առաջ ըսեմ որ Նախաձեռնութեան¹³⁸⁰ Դիւանի կողմէ եղած բաժանումը պարտականութեան մասին ճիշդ չէ: Ըսուեցաւ որ անոնք երկուքի կը բաժնուին՝ անհատականի եւ հանրայինի ու մինչդեռ առաջինին նկատմամբ խիստ պէտք է ըլլայ, հանրայինի հանդէպ թոյլատու պէտք է գտնուի: Ու ըսուեցաւ նաեւ որ հանրային գործունէութեան համար պէտք է ժամանակ տանք, ինչպէս՝ 2 ամիս տեղական ազդարարութիւն, 2 ամիս կեդրոնի համար, իսկ եթէ այդ ընթացքին ընտրութիւն պատահի այդ թաղին մէջ, այդպիսին պիտի օգտուի՞, թէ զրկուի իր ընտրական իրաւունքէն...

Տ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (ընդմիջելով) Անշուշտ պիտի օգտուի, որովհետեւ դատաւարտուած չէ:

Տ. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (շարունակելով) Սակայն օրէնքը մէկ է եւ բացարձակ. ով որ անպարտաճանաչ է, կը զրկուի իր իրաւունքներէն եւ այս այսպէս է ինչպէս անհատականին, նոյնպէս հանրայինին մէջ, եւ ով որ կանոնաւորաբար չ'ըներ իր վճարումները, մանաւանդ ան որ ամիսներ շարունակ կը ձգձգէ, խուսափած կ'ըլլայ իր պարտականութենէն: Ըսուեցաւ թէ ընտրութեան մասնակցիլը պարտականութիւն մ'է: Ես կ'ըսեմ թէ աւելի իրաւունք է՝ քան թէ պարտականութիւն, որովհետեւ պետական օրէնքներով ի տից անհատական տուրքի պարտքը չվճարողները հետապնդութեան կ'ենթարկուին, ունեցած չունեցածնին կը ծախուի: Գերմանիոյ պէս, Անգլիոյ նման երկիրներու մէջ այս օրէնքները կը գործադրուին, սակայն մէկը որ ընտրութեան չէ մասնակցեր՝ պատժի չ'ենթարկուիր: Ուեւէ մէկը կրնայ իր ընտրական իրաւունքէն օգտուիլ կամ չօգտուիլ, հետեւաբար աւելի իրաւունք է՝ քան պարտականութիւն: Թէեւ իւրաքանչիւր իրաւունք զուգընթաց է պարտականութեան հետ եւ անպարտաճանաչները չեն կրնար տէր ըլլալ ո՛չ իրենց պարտականութեան, ո՛չ ալ իրաւունքին: Հետեւաբար կարելի չէ ստեղծել տարբեր չափեր անհատական եւ հանրային իրաւունքներու համար:

Խօսողներէն մէկը ըսաւ որ իր Հայրենիքի Տուրքը չվճարող մը կրնայ ըսել որ սպասեցէք որ կարգադրեմ. սակայն կը խորհիմ թէ անհատական գործին մէջ ալ այսպէս կրնայ՝ ըսել: Խոյս տուող չի նշանակել այնպիսի անձեր, որոնք 10000 ոսկի ունին իրենց գանձին մէջ եւ վճարում չեն ըներ, այլ խոյս տուող են այն ամէն

¹³⁸⁰ Բնագրին մէջ, սխալմամբ՝ *Ձեռնհասութեան*:

հարկատուները, որոնք տուրք չեն վճարել յանձնառություն ստանձնելով: Ըսուեցաւ որ սակի խնդիր պէտք չէ հանել եւ իբրեւ փաստ ցոյց տրուեցաւ: Սահմանադրութեան մէկ յօդուածը, որուն մէջ ըսուած է թէ հեղինակներ, բժիշկներ, եւլն. ընտրութեան կրնան մասնակցիլ: Մենք արդէն խօսք չունինք անոնց համար, որոնք անկարող են, ու այդպիսիները կրնան վայելել իրենց ընտրողի իրաւունքը: Ի հարկէ կը պատահին մարդիկ, որոնք տուրքի վճարումի համար մէկ երկու ամիս յապաղում կ'ունենան, մինչեւ որ իրենց գործը կարգադրուի, բայց այդպիսին չի կրնար մասնակցիլ ընտրութեան ու չի կրնար ներուիլ որ այդ պատճառաւ ընտրական գործը ձգձգուի, որովհետեւ երբ մէկը 2-3 տարուան ընթացքին չէ կարգադրել իր վճարման գործը, անպարտաճանաչ մ'է եւ անոնց մասնակցութեան իրաւունք տալ կը նշանակէ քաջալերել անպարտաճանաչութիւնը: Ուստի կ'առաջարկեմ ընտրող եւ ընտրելի ընել անոնք, որ անպարտաճանաչ չեն եւ կրնան ներկայացնել իրենց վերջընթեր ամսուան ընկալագիրը, իսկ անոնք որ չեն կարգադրած իրենց խնդիրը, չեն կրնար ընտրող եւ ընտրելի ըլլալ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ընտրութեանց մասնակցելու համար տուրք տալու պայմանը սակի խնդիր յուզել ըսել չէ, ինչպէս կարծուած է, եւ այս առաջարկը ձախակողմէն եկաւ գիտակցաբար: Իսկ անոնք որ բացարձակ անկարող են տուրք վճարելու, անոնք կրնան մասնակցիլ:

ՏՐ. ԹՕՓՃԵԱՆ.- Եղած խօսքերէն շատ դիւրաւ կարելի է հասկնալ թէ խոշոր թիրիմացութիւն կայ խնդրոյն մէջ: Նախաձեռնութեան Դիւանի մէջ այս խնդիրը քննուած ատեն դիտեցինք որ ընտրական իրաւունքը անհատի մը ամենէն նուիրական իրաւունքն է, ուրկէ գրկելու համար զայն դատապարտութիւն մը պէտք է եւ անկէ առաջ ալ տուրքին վճարման համար որոշ ժամանակ մը պէտք է տալ: Եւ քանի որ ընտրական իրաւունքը այնքան նուիրական է, պէտք է յարգանքով վերաբերուիլ՝ առանց շփոթելու անհատական հանդիսութիւններու հետ: Նախաձեռնութեան Դիւանի մէջ երբ ձեռք առնուեցաւ այս խնդիրը, տեսնուեցաւ որ մեր մէջ ընտրութիւնները ժողովրդական ըլլալու համար, պէտք է արտայայտեն իրապէս ժողովրդական կամքը, մինչդեռ կը տեսնենք որ ամէն ընտրութեանց ամթիւ ժողովրդեան 1/5-րդը կը ներկայանայ: Ամէն երկրի մէջ ժողովուրդը կը պահէ իր ընտրական ազատութիւնը եւ մենք չենք կրնար այդ իրաւունքը կապտել, մանաւանդ իբր ռամկավարական ազգ, պէտք է աւելի ջանք տանիլ պահպանելու ժողովրդեան շահերը: Մինչդեռ մեր գործադրած եղանակը չի կրնար օգնել ընտրութիւնները ժողովրդականացնելու: Ես կը կարծեմ որ թէեւ տուրքը որբերու յատկացուած է, սակայն ժողովուրդին իրաւունքը նուիրադասել անհրաժեշտ է եւ ոչ մէկ իրաւունք ունինք մէկ կամ երկու ամիս պայմանաժամ չտուած՝ գրկել ոեւէ մէկը իր ամենանուիրական իրաւունքէն: Ես կ'առաջարկեմ ընդունիլ անպայման կա'մ Զադ. Ժողովի եւ կա'մ մեր դիւանի պատրաստած օրէնքի ոգին:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Պ. Սրենց խօսեցաւ ազգ. պատասխանատւութիւններէ խուսափողներու մասին: Անոնց պատասխանները կային արդէն Պ. Տ. Մովսէսեանի այնքան գեղեցիկ կերպով տուած բացատրութիւններուն մէջ: 5 ամսական Հայրենիքի Տուրքէ պարտք ունեցող մէկը դատապարտուած նկատելով, ընտրութիւններէ գրկելու մէջ ոչ մէկ իրաւունք կը տեսնեմ ես. սակայն անոնք որ կը պնդեն թէ իրենց Հայրենիքի Տուրքը չվճարողները պէտք չէ մասնակցէին ընտրութիւններու, անոնք պէտք է անդրադառնային թէ մինչեւ հիմա որքան անկախ կերպով կատարուած են այդ ընտրութիւնները, որոնք ոչ թէ քուէարկուներու ճակտին քրտինքով շահուած դրամով վճարուած Հայրենիքի Տուրքերով տեղի ունեցած են, այլ՝ 25 դրուով գնուած քուէներով եւ այսպէս ամբողջ գործը կեդրոնացած է փոքրիկ խմբակներու ձեռք: Ազգ. իշխանութիւնը պարտաւոր է տալ այդ դիւրութիւնը՝ դրամով չծախելու համար քուէները: Նկատեցէք թէ մէկը որ 1000 ոսկի Հայրենիքի Տուրք վճարած է, չպիտի կրնայ մասնակցիլ ընտրութեան մը, երբ քանի մը ամսական պարտք ունի: Եթէ կ'ուզենք որ մեր ընտրութիւնները բոլիսին իսկապէս ժողովրդեան քուէներէն, պէտք է ուշադրութիւն ընենք որ ոչ մէկ տեղ քաղաքացիական իրաւունքներէն գրկուի ժողովուրդը եւ ըսենք թէ իբրեւ ազգային գրկուած ես այս կամ այն առաւելութիւններէն, բայց չըսենք բնաւ որ քուէարկու չես:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Հայրենիքի Տուրքին նուիրական նպատակը բացատրելու պէտք չեն տեսներ, բայց եթէ կ'ըսուի որ հարկատու մը անպատճառ դատապարտութեամբ չգրկուի, եւ պիտի խնդրէի որ բանակցութիւնները այսպէս ամիսներով չձգձգուին եւ աւելի դիւրին միջոց մը գտնուի, որովհետեւ գործին ամիսներով երկարաձգումը եւ վնասակար կը գտնեմ:

Ստոյգ է որ ընտրողի մը իրաւունքը չենք կրնար կապտել, սակայն պայման է նաեւ որ ընտրողը տուրք պիտի վճարէ. մեր դերը կը կայանայ միայն գործը դիւրացնելու մէջ: Աշխատինք որ ընտրութիւններու մէջ բոլոր թաղեցիներու մասնակցութիւնը ապահովելու համար Հայրենիքի Տուրքը վճարել տանք եւ ջանանք դադրեցնել գեղծումները: Օրինակի համար, միեւնոյն թաղին մէջ 3 ամիս տուրք վճարող մը միայն մասնակցի, պայմանաժամը 2 ամիսի իջեցնենք, Հայրենիքի Տուրքի վճարման *փրփակական* ընենք, թաղերու մէջ խօսուի, այն ատեն

պիտի տեսնենք որ անկանոնություն չպիտի պատահի եւ 500 քուէարկուներէ 300 հոգի պիտի մասնակցի ընտրական գործին: Ես գործին լուծումը ասոնց մէջ կը տեսնեմ:

Տ. Ն. ՕՀԱՆԵԱՆ.- Նախաձեռնութեան Դիւանի տեղեկագիրը երկու որոշ կէտեր կը պարունակէ: Երբ մէկը ժառանգական կամ ծննդեան վկայական առնելու համար պիտի ներկայանայ, իրմէ պիտի փնտռուի Հայրենիքի Տուրքի վկայականը, իսկ ընտրութիւններու մասնակցելու համար չպիտի գործադրուի նոյն պայմանը եւ 3 ամիս չմասնակցողի մը համար նոյն պայմանը չփնտռուի: Ես չեմ կրնար կարծել որ երեսփոխանական ժողովը այսպէս երկու տարբեր օրէնքներ ընդունի: Այսպիսի պարտագանց մէկուն դիմում պիտի ընենք, ինք չեմ կրնար տալ պիտի ըսէ, կրկին ազգ. իշխանութիւնը դիմում պիտի ընէ, բայց անիկա դարձեալ իր իրաւունքին տէր պիտի մնայ: Երբ այս ժողովը օրէնք մը կը դնէ, պետք է գործադրող մը գտնէ: Այս օրէնքը ո՞վ պիտի գործադրէ: Ես այս խնդիրներուն մէջ մէկ շահ միայն նկատի ունիմ եւ անկէ միայն կ'առաջնորդուիմ, այդ ալ որբերու շահն է եւ երբ որբերու շահ կայ խնդրոյն մէջ, ամէն իստութեան կուսակից եմ: Ամէն հայ անհատ որբերու հանդէպ իր պարտքը պէտք է կատարէ եւ եթէ ունիք աւելի զօրաւոր *սանքսիոններ*, ջնջենք այս ընտրութեան պայմանը: Օրէնքին մէջ որոշ պայմանաժամ մը դնենք՝ 3 կամ 4 ամիս, որովհետեւ ես կը վախճամ որ 13,000 հարկատուներու թիւը այս կերպով 8000ի կ'իջնայ: Ես այս խնդրոյն մէջ քիչ մը աւելի ծայրայեղ եմ եւ չեմ վարանիր առաջարկելու որ ընտրութեան չմասնակցելու պայմանը իսկ քիչ կը տեսնեմ եւ կ'առաջարկեմ որ Հայրենիքի Տուրքին ոեւէ վնաս տուած չըլլալու համար, *սոյքօթ* ընենք անոնց դէմ:

Տ. Ա. ԹԷՐԶԻՊԱՇԵԱՆ.- Քաղ. Ժողովը որբախնամ գործը արդիւնաւորելու տեսակէտով Տ. Օհանեանէ տարբեր կերպով չի կրնար խորհիլ, բայց այս խնդրոյն մէջ իր տեսակէտը այս է: Պատիժ չի կրնար տրուիլ մէկուն, մինչեւ որ վճիռ մը չըլլայ իր մասին եւ չըսուի որ դուն սա պատճառներով իրաւունք չունիս մասնակցելու քուէարկութեան: Երեւակայեցէք որ պարտագանց ըսուելով պիտի դատապարտուի մէկը զրկուելու իր ընտրական իրաւունքէն, երբ հիւանդութիւնը արգելք եղեր է Հայրենիքի Տուրք վճարելու: Ես կը կարծեմ որ քննութեամբ եւ դատաստանով տրուած պատիժ մը շատ աւելի ազդեցիկ է եւ արժէք ունի, քան թէ այն եղանակով՝ ինչպէս կը գործադրուի հիմա: Եւ յետոյ, ըսուեցաւ որ որբերու յատկացուած է Հայրենիքի Տուրքին արդիւնքը, ուստի պէտք է հոգ տանինք անոր արդիւնաւորման: Ես պիտի աւելցնեմ որ ազգը որբեր չունենալու համար այլեւս ապագային մէջ, պէտք է ուշադրութիւն դարձնենք որ ժողովրդեան բոլոր խաւերը ներկայացուին այս ժողովին մէջ:

ՏՐ. ԹԷՐԶԵԱՆ.- Իմ առաջարկս այն է որ պայմանաժամ չորոշենք, քանի որ տուրքին անվճար մնալու պատճառներուն համար քննութիւն պիտի կատարուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Նիստը բաւական երկարեցաւ եւ օրը տարաժամած է, խօսողներուն կարգն ալ գրեթէ վերջացած է: Հիմա ժողովիդ քուէին պիտի ենթարկեմ ներկայացուած առաջարկները:

Տ. Յ. ԴԱՐԲԻՆԵԱՆ.- Քուէարկելու օրինական թիւ ունի՞նք:

ՁԱՅՆԵՐ.- Ոչ:

(Այս միջոցին մաս մը երեսփոխաններ ալ մեկնեցան:)

Տ. ՍՐԵՆՅ.- Օրինական դիտողութիւն ունիմ: Աջակողմի երեսփոխաններու այս ընթացքին դէմ կը բողոքեմ: Ամէն ատեն երբ ինք դատ մը շահուած կը նկատէ՝ մեծամասնութեան խնդիր չունի, իսկ երբ դատը կորսնցուցած կը նկատէ, մեծամասնութեան հարց կը յուզէ: Ասիկա պարզապէս օրէնքի բռնաբարում է եւ իրերու այս կացութեան մէջ բողոքելով դիւանին դէմ, կը մեկնիմ, պահանջելով որ արձանագրուի իմ այս բողոքս:¹³⁸¹

¹³⁸¹ «Ճակատամարտ» (1098/2919) հետեւեալ բառերով կը դրսեւորէ իր վերաբերումը 7-րդ յօդուածին քննարկումներուն վերաբերեալ.

Ատենապետը վիճաբանութիւնները փակելէ ետք, ուզեց 7րդ յօդուածը քուէի դնել: Սակայն աջակողմը տեսնելով որ դատը կորսնցուցած է եւ մթնոլորտը խիստ նպաստաւոր է ձախակողմի տեսակէտին, սովորականին պէս, մէկ երկու հոգիներու որդումներով, մեծամասնութեան խնդիր ըրաւ եւ ժողովը փակել ուզեց: Ներկաներէն շատեր բողոքեցին եւ պահանջեցին ատենապետէն շարունակել ժողովը, քանի որ 38 հոգի ներկայ էր եւ նոյն անձերը արդէն քուէարկած էին նախորդ յօդուածը:

Ատենապետը, տատանումներէ ետք, զանգահարեց եւ երեսփոխաններէն մէկ մասը նստաւ իր տեղը: Պ. Սրենց խօսք առնելով դատապարտեց այս տգեղ երեւոյթը, բողոքեց ատենապետին դէմ որ չպահեց օրէնքի հեղինակութիւնը եւ ըսաւ.

(Ատեանը փակուեցաւ ժամը 7ին:)

Առաջին անգամ չէ որ աջակողմը երբ կը տեսնէ թէ իր դատը կը կորսնցնէ, այս ընթացքը կը բռնէ: Մեծամասնութիւնը իր այս ընթացքով օրէնքը կը բռնաբարէ:

Իրերու այս դրութեան մէջ մեզի կը մնայ պատասխանատւութիւնը բեռցնել դիւանին վրայ եւ. ատեանը փակուած նկատելով մեկնիլ ժողովէն»:

«Ժողովուրդի Ձայնը» (1130) ատեանի փակման մասին կը գրէ. «Ժողովը $3\frac{1}{2}$ ժամ շարունակուած էր արդէն եւ մեծամասնութիւնը ցրուած, չկրցաւ ամբողջացնել այս վերջին յօդուածը, հակառակ անոր որ ներկայ 20-25 երեսփոխաններ կը պահանջէին այդ յօդուածին ալ քուէարկութիւնը, բայց դիւանը նկատելով որ ժողովրդեան քուէարկելու Սահմանադրական իրաւունքին հետ կապուած այդպիսի յօդուածի մը քուէարկութիւնը՝ այդքան փոքր թուով երեսփոխաններու ներկայութեամբ կարելի չէ, վիճաբանութեան շարունակութիւնը եւ կանոնագրին ամբողջացումը թողուց յառաջիկայ նիստին»:

[Համագային Խորհուրդ]

29 Յունիս 1922

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Տ. Յովհաննէս Եպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան

Տեսարք Յ. Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մ. Նալբանտեան, Տոք. Նազգաշեան, Ա. Թէրզիպաշեան
Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատ[ու]րեան

1° Ս. Պատրիարքը բացակայ ըլլալով հիւանդութեան պատճառով, ժողովին կը նախագահէր Արիի. Նազլեան Արքեպ., որ պատմեց իր այցելութիւնը Չօր. Բելլէի: Ֆրանս. Բարձր Քոմիսէրը հաւատարմութիւն տուաւ Ս.ի թէ ինքն լքեալ գոյքերու օրէնքին համար դիմած է Էնկլիքիի կառավարութեան Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչ Համիտ պէյի¹³⁸² եւ պատասխան ստացած է թէ այդ օրէնքը չպիտի գործադրուի:

Անատուր [քննիչ] մարմին որկուած պարագային անոր հայ հետեւորդներ ալ ընկերացնելու համար երեք հոգեւոր պետերու կողմէ եղած առաջարկին համար ալ Չօրավարը ըսած է թէ իր կառավարութեան հաղորդած է:

2° Կարդացուեցաւ Վսեմ. Նորատունկեան Էֆ.ի 16 Յունիս թուակիր նամակը,¹³⁸³ որով տեղեկութիւններ կու տար Նահր-Էլ-Օմարի գաղթականներուն մասին Պատուիրակութեան կատարած դիմումներուն վրայ, ինչպէս նաեւ Եգիպտոսի Պանք տ'Աթէնի քով մնացած Հայկական Անկախութեան Փոխառութեան դրամներուն վերադարձուելուն համար Սովիէթ Հայաստանի պարտքերը ջնջող հրովարտակին պատճենը պահանջուած ըլլալը կը հաղորդէր:

Ազգապետ Էֆ. ցաւ յայտնեց Նահր-Էլ-Օմարի գաղթականներուն համար նոր դիմում մը կատարուած ըլլալուն համար:

Որոշուեցաւ պահանջուած հրովարտակին վաւերացեալ մէկ պատճենը խնդրել Խորհրդային Հայաստանի Հանրապետութենէն:

3° Ժողովը գոհութեամբ արձանագրեց Ազգ. Պատուիրակութեան 19 Յունիս թուակիր նամակը,¹³⁸⁴ որով ի գիտութիւն կը հաղորդուէր պատճենը այն նամակին, որով Իզմիրի ազգային իշխանութեանց կը հաղորդէր իր մտածութիւնները դէպի Պրագիլիա գաղթը քաջալերելու համար:

4° Ազգ. Պատուիրակութիւնը 19 Յունիս թուակիր Բ. նամակով մը¹³⁸⁵ կը յանձնարարէր Հիմնադրամին համար կարգ մը նամակներ գրել Պատուիրակութեան կողմէ մատնանշուած անհատներու:

¹³⁸² Համիտ պէյ (1870–1943) սերտ գործակիցներէն էր Մուսթաֆա Քեմալի եւ անոր հաստատած ազգայնական կառավարութեան ներկայացուցիչը՝ Պոլսոյ մէջ, միաժամանակ ըլլալով Թրքական Կարմիր Խաչի գլխաւոր պատասխանատուն: Ան յանուն Անկլորայի կամ Անքարայի քեմալական կառավարութեան 1921-ի Սեպտեմբերին պիտի սպառնար յարձակիլ Թրակիոյ վրայ՝ եթէ Համաձայնականներ անմիջապէս զայն յանձնէին թուրքերու, իսկ 5 Նոյեմբեր 1922-ին Համաձայնական ուժերուն պիտի հրահանգէր հեռանալ Պոլսէն: Համիտ մինչ այդ Քեմալի անունով իբրեւ բանագնաց յաջողած էր Քեմալի վար դրած բրիտանացի բանտարկեալներու ազատ արձակման փոխարէն 31 Հոկտեմբեր 1921-ին ձեռք բերել Միջազգային Դատարանին կողմէ Մալթա քաղաքը տուած 59 թուրք յանցագործներու ազատ արձակումը: Էրենսթ Հեմինկուէյ (1899–1961), յայտնի ամերիկացի լրագրողն ու արձակագիրը, Toronto Daily Star թերթին 9 Հոկտեմբեր 1922-ի համարով նկարագրած է իր հանդիպումը Համիտ պէյի հետ, գրելով թէ ան Քեմալէն ետք թերեւս ամենաազդեցիկ անձն էր Անկլորայի կառավարութեան եւ խոշոր աշխատավարձ մը կը վաստկէր իբրեւ վարիչը Օսմանեան Կայսերական Դրամատան: Ապա զայն եւ անոր միջոցով քեմալականները ներկայացնելով իբրեւ խաբէրանք, յայտնած է թէ, ըստ Համիտ պէյի, Պոլսոյ քրիստոնեաները վախճալու ոչ մէկ պատճառ ունէին ազգայնականներու յառաջխաղացքէն:

¹³⁸³ Տեսնել Յաւելուած 197:

¹³⁸⁴ Տեսնել Յաւելուած 198:

¹³⁸⁵ Տեսնել Յաւելուած 199:

Ազգապետ Էֆենտին պահանջեց այս նամակները գրել առաջ գիտնալ թե ինչ է Ազգ. Պատուիրակության սովորական պիւտճէն եւ արտասովոր պիւտճէն:

5° Կարդացուեցաւ 20 Յունիս թուակիր Ազգ. Պատուիրակության նամակը,¹³⁸⁶ որով տեղեկութիւններ կու տար ինչ ինչ մասնաւոր խնդիրներու համար: Ժողովը մասնաւորապէս որոշեց խնդրել որ *Էնվալը մեթորութ[է]ի* գործը յատուկ ուշադրութեամբ հետապնդուի:

6° Ս. Պատրիարքը առանց առարկութիւն ունենալու ժողովին որոշման դէմ, նախորդ նիստին որոշուած բանաձեւին պ. Թահթանեանի հաղորդումը միայն իր կողմէն անօգուտ նկատելով, խնդրած էր որ ժողովին այս որոշումը գործադրելու բարեհաճութիւնը ունենային միւս հոգեւոր պետերը, որոնց հաւասարապէս հաղորդած էր պ. Թահթանեան պ. Ահարոնեանի զեկոյցը:

Ժողովը որոշեց խնդրել Ս. Պատրիարքէն որ ըստ որոշման հաճի հաղորդել խմբագրեալ բանաձեւը, միեւնոյն ատեն խնդրելով որ միւս հոգեւոր պետերն ալ նոյնը ընել բարեհաճին:

7° Ասկէ առաջ որոշուած ըլլալով Հ. Վրթանէս Վրդ. Խունկանցը դրկել Թրանսիլվանիա եւ Հունգարիա, որոշուեցաւ գրել Խնամատարութեան որ բանակցի այս մասին:

8° Ազգապետ Էֆենտի դիտել տուաւ թէ Ազգ. Խնամատարութեան պիւտճէն դեռ չէ ներկայացուած եւ այս յապաղումին հետեւանօք Հայ Աւետարանական Հասարակութեան վարչական մարմիններու մէջ դիտողութիւններ եղած ըլլալով, պահանջեց որ վճռական կարգադրութիւն մը ըլլայ:

Համազգային Ժողովը, նկատի ունենալով որ խնամատարական մատակարարութեան հաստատուն պիւտճէի մը հիման վրայ չգործադրուիլը ի շարս ուրիշ անպատեհութեանց կը նուազեցնէ նաեւ Հայրենիքի Տուրքի արդիւնաւորութիւնը, որոշեց պահանջել Ազգ. Խնամատարութենէն մինչեւ Յուլիս ամսոյ վերջ իրեն բերել Խնամատարութեան տարեկան պիւտճէին նախագիծը:

Համազգային Ժողով 6 Յուլիս 1922ի¹³⁸⁷

Ամեն. Ս. Պատրիարք Հօր անհանգստութեան պատճառաւ կը նախագահէր Արհ. Յովհ. Եպ. Նազլեան:

Ներկայ էին Ազգ[ապետ] Վսեմ. Փրոֆ. Պէգնեան, Տիար Յարութիւն Էֆ. Մոստիչեան, Տիար Մատթ. Էֆ. Նալբանտեան, Տիար Արամ Էֆ. Ինճիճեան

1° Կարդացուեցաւ Վսեմ. Տիար Գ. Նորատունկեանի Յունիս 27 թուակիր նամակը, որով Ազգ. Պատուիրակության կազմին մասին Վսեմ. Պօղոս փաշա Նուպարի հետ ունեցած տեսակցութիւնը ամփոփ հաղորդելէ յետոյ, կ'աւելցնէր թէ առժամապէս եւ մինչեւ Սեպտեմբերի վերջը պիտի շարունակէ Ազգ. Պատուիրակության նախագահութիւնը եւ կը յուսայ թէ մինչեւ այդ ատեն Ազգերու Ընկերակցութիւնը որոշում մը տուած կ'ըլլայ Հայկ. Դատի մասին:¹³⁸⁸

Ժողովս գոհունակութեամբ արձանագրեց Վսեմ. Տիար Նորատունկեանի գործօն նախագահութիւնը շարունակելու որոշումը ու համամիտ եղաւ որ այս պարագան յայտնուի իրեն, յոյս յայտնելով որ Հայկական Դատին բարոք վախճանին լուրը կը ստանանք իրմէ:

Միեւնոյն ատեն [Ժողովը որոշեց] գրել նաեւ Վսեմ. Պօղոս փաշայի, ի պատասխանի իր նախորդ նամակին, եւ շնորհակալութիւն յայտնել որ պատուակալ նախագահի տիտղոսը կը պահէ եւ մաղթել որ կատարեալ

¹³⁸⁶ Տեսնել Յաւելում 200:

¹³⁸⁷ Ի տարբերութիւն բոլոր միւս սեւագիր ատենագրութիւններուն, այս մէկը գրառուած է Արշակ Այաօյանեանէ տարբեր անձի մը կողմէ:

¹³⁸⁸ Տեսնել Յաւելում 201:

առողջությամբ շարունակել հսկել ազգ. գործերու վրայ եւ իր օգտակար թելադրութիւնները նուիրել Ազգ. Պատուիրակութեան:

2° Ժողովս որոշեց նաեւ որ երեք հոգեւոր պետերու ստորագրութեամբ շնորհակալութեան գիր մը ուղղուի Մր. Եարօյի իր վերջնական մեկնումին առթիւ:

3° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան Յուլիս 1 թուակիր նամակը,¹³⁸⁹ որով [կ'առաջարկուէր] Պատուիրակութեան ամսական 40,000 ֆրք. ծախքը հայթայթելու համար արտասահմանի հայ գաղութներու մէջ Ազգ. Տուրքի դրութիւնը ներմուծել եւ ամէն ամիս հաւաքուած գումարները ուղղակի հասցնել Պատուիրակութեան, անոր դիւանագիտական ծախքերուն գործածուելու համար:

Այս առթիւ կատարուած խորհրդակցութեան հետեւանքով որոշուեցաւ նա'իս խնդրել Ազգ. Պատուիրակութենէն որ իր ելմտական յանձնախումբին պատրաստած պիտճէին մէկ պատճէնը դրկէ եւ յետոյ մեր յառաջիկայ նիստին աւելի ուսումնասիրել թէ այս Ազգ. Տուրքի խնդիրը ինչ ձեւով պէտք է առաջարկուի գաղութներուն, որպէսզի աւելի արդիւնաւոր ըլլայ:

Առ այժմ, սակայն, գրել գաղութներու որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը իր ծախքերուն քանակութիւնը ինչպէս սահմանած է եւ թէ Ամերիկայի մէջ այդ ծախքերուն գոհացում տալու համար Ազգ. Տուրքի դրութիւնը ստեղծուած է, եւ հարցնել թէ ինչ է այդ գաղութներու կարծիքը Ազգ. Պատուիրակութեան պէտք ունեցած գումարները գոյացնելու համար, թէ Ազգ. Տուրքի դրութիւնը կրնա'յ օգտակարապէս կիրարկուի իրենց կողմէ, եւ թէ ինչ համեմատութեամբ կրնան մասնակցիլ այս ծախքերուն կամ իրենք ուրիշ ինչ կերպով կրնան օժանդակել Ազգ. Պատուիրակութեան ծախքերուն, որովհետեւ անհրաժեշտ եւ անմիջական պէտք կայ դրամի:

Անշուշտ իրենք յետ խորհրդակցութեան շուտով որոշում մը կ'առնեն եւ զայն փութով եւ եռանդով կը գործադրեն՝ արդիւնքը հաղորդելով նաեւ մեզի:

¹³⁸⁹ Նորատունկեան Յուլիս 1 թուակիր երկու նամակ ուղղած է Զաւէն Պատրիարքին: Առաջին նամակին համար տեսնել Յաւելուած 203: Միւսին մէջ պարզապէս գրած է հետեւեալը.

Կ'իմանանք թէ Ազգերու Ընկերութեան կարեւոր պաշտօնատարներէն մէկը, որ Կ. Պոլիս կը գտնուի այս միջոցիս, փոքրամասնութեանց եւ յարակից խնդրոց մասին քննութեան մը համար, տեսակցութիւն մը ունեցեր է Զեր Սրբազնութեան հետ:

Նկատի առնելով Ազգերու Ընկերութեան մեր դատին տեսակէտով ունեցած մեծ կարեւորութիւնը, կը փափաքինք կարելի եղածին չափ շուտ տեղեկութիւն ունենալ Զեր Սրբազնութեան ներկայացող անձին, իր կատարած քննութեան եւ Զեր տեսակցութեան մասին (ՊՏԴ, տուի 9, թղթապանակ M6000, ենթաբաժին Դ, Դ279, *հայերէն մեքենագիր*):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ¹³⁹⁰
(Նիստ 7 Յուլիսի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ ԳՆԷԼ ԵՊՄԿ. ԳԱԼԷՄՔԵԱՐԵԱՆ
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՏՈՔԹ. Գ. ԴԱԻԻԹԵԱՆ

(Նիստին ներկայ էին 53 երեսփոխաններ:)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարք հայրը կը բացակայի հիւանդութեան, իսկ Ա. ատենապետ Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան՝ տկարութեան պատճառաւ:

(Կարդացուեցաւ եւ վաւերացուեցաւ նախորդ նիստին ատենագրութիւնը:)

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԷՆ Տ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղաքական ժողովը գրով մը պատասխանելով Պ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆԻ հարցման կը բացատրէ թէ եմտական եւ խնամատարական մարմիններու միացումը հարկեցուցիչ պէտքէ մը յառաջ եկած է եւ տուած է իր օգտակար արդիւնքը:

(Պատճեն)

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Տրուած բացատրութիւններն անբաւական են: Հարցումս հարցապնդման պիտի փոխեմ:

ՀԱՐՑՈՒՄ Տ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Ղեւոնդ Տէր Աբրահամեան գրով մը կը բացատրէ հայրենակցական միութիւններու ժառանգական եւ այլ խնդիրներու մասին ունեցած օգտակարութիւնը եւ հարց կու տայ թէ ի՞նչ պատճառներով Քաղ. ժողովը վերջերս որոշած է անոնց տուած վկայութիւններուն օրինականութիւնը կասկածի տակ առնել:

(Պատճեն)

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ գիրը յղել Վարչութեան՝ պատասխանելու համար:

(Որոշուեցաւ գիրը դրկել Վարչութեան:)

ԽՆԴՐԱՆՔ Տ. Գ. ՇԱՀԼԱՄԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Շահլամեան գրով մը կը խնդրէ այս նիստին իսկ ստիպողաբար նկատի առնել նախորդ Վարչութեան եւ Ուսումն. Խորհուրդին կողմէ իրեն դէմ եղած անիրաւութեան խնդրին վերաբերեալ Իրաւասութեան Դիւանին պատրաստած տեղեկագիրը:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Նկատի ունենալով որ այս հարցը զուտ վարչական խնդիր մըն է եւ անիրաւող Վարչութիւնը այլեւս չկայ, կ'առաջարկեմ այս խնդիրը նոր Վարչութեան դրկել, եւ եթէ ան ալ այս մասին որեւէ եզրակացութեան չգայ, այն ատեն այս ժողովը զբաղի այս հարցով:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Երբ ժողովը հարցումը իւրացուցած, նախաքննութեան տուած եւ օրակարգ իսկ անցուցած է, կարելի չէ կրկին Վարչութեան դրկել:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Ես համաձայն եմ որ խնդրոյն ստիպողութիւն տրուի եւ նոյնիսկ առաջակայ նիստին օրակարգ անցնի:

¹³⁹⁰ Այս նիստին ատենագրութիւնը կը ներկայացնենք քաղելով զայն «Ժողովուրդի Ձայն»-ի (1142) եւ «Ճակատամարտ»-ի (1110/2931) 8 Յուլիս 1922-ի համարներով ներկայացուած տեղեկատուութիւններէն եւ անոր տալով նախորդ ատենագրութիւններուն բնորոշ կառուցուածք:

(Թեր ու դեմ արտայայտություններով պզտիկ միջադեպէ մը յետոյ 14ի դէմ 21 ձայնով որոշուեցաւ ստիպողութիւն տալ խնդրին՝ յաջորդ նիստի օրակարգը անցնելով զայն:)

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ՕՐԻՆԱԳԻԾ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ժողովն մեծամասնութիւն ունենալով, կ'անցնինք Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծի 7-րդ յօդուածին, որուն քննարկումն աւարտած էինք նախորդ նիստին եւ առ այդ պիտի ընթերցենք բանաձեւառաջարկները Քաղ. Ժողովին, Նախաձեռնութեան Դիւանին, ինչպէս նաեւ Պ.Պ. Ճամճեանի, Օհանեանի, Սրենցի եւ Տր. Թէրզեանի:¹³⁹¹

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ ամենէն խիստ պայմաններ պարունակող բանաձեւերէն սկսիլ քուէարկութեան:

Տ. Պ. ՀԱԼԱԾԵԱՆ.- Խորհրդարանական կարգաւ նախ Նախաձեռնութեան Դիւանի, յետոյ Քաղ. Ժողովի եւ ասոնցմէ վերջ միւս բանաձեւերը քուէի պէտք է դրուին:

(Նախաձեռնութեան Դիւանի 12 քուէ հաւաքած բանաձեւը մերժուելէ ետք, 28 քուէով ընդունուեցաւ Քաղ. Ժողովի առաջարկած յօդուածը: Այս թիւը նիստին ներկայ 53 երեսփոխաններու որոշող ձայնը ըլլալով, միւս բանաձեւերը քուէի դնել յարմար չգտնուեցաւ: Ահաւասիկ վաւերացեալ 7րդ յօդուածը:)

Յօդ. 7.- Երբ հարկատու մը իրեն համար որոշուած տուրքը երեք ամիս շարունակաբար չվճարէ եւ Հայրենիքի Տուրքի կեդրոնական յանձնաժողովին կողմէ իրեն հաղորդուած ազդարարութեան գոհացուցիչ կերպով չպատասխանէ, այդպիսին անունը ընտրական իրաւունքէն զրկուելու պահանջով կը դրկուի Քաղ. Ժողովին:

Հայրենիքի Տուրքի մասնակցելէ խուսափողներու անունները պիտի հրատարակուին թերթերու մէջ եւ պիտի կախուին իրենց թաղի եկեղեցւոյ բակը:¹³⁹²

(Այնուհետեւ մեծամասնութեամբ ընդունուեցան միւս յօդուածները հետեւեալ ձեւով:)

Յօդ. 8.- Հայրենիքի Տուրքի գանձման հետ առնչութիւն ունեցող ոեւէ ազգ. իշխանութիւն երբ այս օրէնքին տրամադրութեան հակառակ ընթացքի մէջ գտնուի, Ազգ. Վարչութիւնը պարտաւոր է պատասխանատուութեան ենթարկել զայն:¹³⁹³

Յօդ. 9.- Քաղ. Ժողովը կը պատրաստէ ներկայ օրէնքին գործադրութեան հրահանգը:

Յօդ. 10.- 26 Մեպտ. 1919 թուականով հրատարակուած Հայրենիքի Տուրքի օրէնքը գործադրութենէ դադրած է:

Յօդ. 11.- Ներկայ օրէնքը գործադրելի է հրատարակութեան թուականին յաջորդ օրէն սկսեալ:

Յօդ. 12.- Ս. Պատրիարքը եւ Ազգ. Վարչութեան Քաղ. Ժողովը պաշտօն ունին ներկայ օրէնքը գործադրելու:

¹³⁹¹ Սրենց կը պահանջէր Հայրենիքի Տուրքի վերջընթեր ամսուան ստացագիրը պայման նկատել ընտրութեան մասնակցելու համար, իսկ բժիշկ Թէրզեան կ'առաջարկէր տուրք չվճարողներուն հարկ եղած ազդարարութիւնը ուղղուել յետոյ որոշեալ ատենի մը մէջ զրկել զանոնք ընտրող եւ ընտրելի ըլլալու իրաւունքէն: Ելմտական Դիւանի անդամներուն բանաձեւով կ'առարկուէր 4 ամիս շարունակաբար չվճարողները եւ չպատասխանողները զրկել ընտրող եւ ընտրելի ըլլալու իրաւունքէն եւ սեւ ցանկի դրութիւն կիրարկելով՝ շաբաթ մը չվճարողներու անունները սեւ գիծերով հրատարակել թերթերու մէջ («Ժողովուրդի Չայնը», 1098/1142):

¹³⁹² Այս երկրորդ պարբերութիւնը մաս չէր կազմեր Քաղ. Ժողովի ներկայացուցած բանաձեւին, այլ՝ Սրենցի առաջարկով կ'աւելցուէր քաղուելով Հայրենիքի Տուրքի նախորդ օրէնքին 7-րդ յօդուածէն («Ժողովուրդի Չայնը», 1142):

¹³⁹³ Տրուածը «Ժողովուրդի Չայնը»ի (1142) մէջ լոյս տեսածն է: «Ճակատամարտ» (1098/2391) ունի հետեւեալ տարբերակը, ուր շեղագրած ենք տարբերութիւն ներկայացնող բառերը. «Հայրենիքի Տուրքի գանձման հետ *ոեւէ* առնչութիւն ունեցող ոեւէ ազգ. իշխանութիւն երբ այս օրէնքին տրամադրութեան հակառակ ընթացքի մէջ գտնուի, Ազգ. Վարչութեան պարտաւորութիւնն է պատասխանատուութեան ենթարկել զայն»:

(Օրենքին յօդուած առ յօդուած վիճաբանութիւնը աւարտելէ յետոյ, երեսփոխաններէ ոմանց առաջարկով, յաջորդ նիստին ամբողջութիւնը կարդացուելէ յետոյ, պիտի հաղորդուի Քաղ. Ժողովին գործադրուելու համար:)¹³⁹⁴

¹³⁹⁴ «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (1142) տեղեկատուութեան համաձայն ներկայացուած այս պարբերութեան դիմաց, «Ճակատամարտ» (1098/2931) կը հաղորդէ. «Տոքթ. Բարսեղեանի առաջարկով, օրենքին ամբողջ քուէարկութիւնը պիտի կատարուի յաջորդ նիստին, որ տեղի պիտի ունենայ 15 օրէն»:

Կը թուի թէ «աջակողմ»ն ու «ձախակողմ»ը իրարմէ տարբեր գնահատումներով մօտեցած են կատարուածին, եթէ բժիշկ Բարսեղեան իրապէս օրենքին ամբողջութեան քուէարկում եւ ոչ թէ ընթերցում առաջարկած է: «Ժողովուրդի Ձայնը»ի տեղեկատուութիւնը կը ստեղծէ այն տպաւորութիւնը թէ նախորդ եւ ներկայ նիստերով քուէարկուած յօդուածներն իրենց ամբողջութեամբ արդէն իսկ վաւերացեալ օրենքի կարգ անցած են, մանաւանդ որ թերթը իբրեւ ենթախորագիր նշած է «Հայրենիքի Տուրքի Օրենքը Քուէարկուած»:

[Համազգային Խորհուրդ]

20 Յուլիս 1922¹³⁹⁵

Ժամը 6ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Զ. Պէզնեան
Տեարք Յար. Մօստիչեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Ա. Ինճիճեան
Խորհրդարանական Յանձնաժողով[էն].- Գեորգ Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Իսաչատ[ու]րեան

1° Ս. Պատրիարք Հ[այրը] ժողովին հաղորդեց 7 Յուլիս թուակիր Զօր. Բելլէի պատասխան[ը] «լքեալ գոյքերու» մասին Միլլի կառավարութեան հրատարակած օրէնքին վրայ երեք հոգեւոր պետերու կողմէ տրուած 20 Ապրիլ թուակիր գրութեան ի պատասխան, [որ] կը հաղորդէր Միլլի կառավարութեան ներկայացուցիչ Համիտ պէյի պատասխանը: Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց կարգ մը տեղեկութիւններ նամակներէ քաղուած, որոնք կը հակասէին Համիտ պէյի հաւաստումներուն: Որոշուեցաւ պատասխանել [Զօր. Բելլէի] աւելի հաւաստի եւ ընդարձակ տեղեկութիւններ ստանալ յետոյ:

2° Near East Relief-ի Կ. Պոլսոյ կեդրոնէն 14 Յուլիս թուակիր նամակով մը կը հաղորդուէր պատճեն[ը] նամակի մը, որ նոյն կեդրոնէն գրուած էր Պէյրութ իրենց ներկայացուցիչին, Ս. Պատրիարք Հօր հետ կատարուած խօսակցութեան մը հիման վրայ, [որով] Իսարբերդի որբերու փոխադրութեան հրահանգ կը տրուէր:

3° Հալէպի Առաջն. Տեղ. Տ. Յարութիւն Քհ. Եսայեան 3 Յունիս թուակիր նամակով տեղւոյն հայ գաղթականաց վիճակին, ինչպէս [նաեւ] վերջերս Իսկէնտերունէն այլուր փոխադրուած հայոց վրայ տեղեկութիւններ կու տար:

Նոյնպէս կարդացուեցաւ Իսկէնտերունէն Տ. Փառէն Վրդ. Մելքոնեանի 27 Յունիս թուականով նամակ[ը], որով տեղեկութիւններ կու տար Իսկէնտերունի հայոց ողբալի կացութեան վրայ եւ մայրքիայի գործած աւերներուն վրայ: Տ. Փառէն Վրդ. նիւթական նպաստի եւ դեղորէից պէտքը մատնանիշ կ'ընէր:

Համազգային Ժողովը որոշեց 2000 ոսկիի նպաստ մը դրկել Իսկէնտերուն եւ գրել Հ.Բ.Ը. Միութեան, որպէսզի մատնանշուած դեղորէից պէտքը, եթէ հնար է, լրացնէ, քանի որ արդէն բժշկական սպասարկութիւն մը հաստատուած է Իսկէնտերունի գաղթականներուն համար:

Որոշուեցաւ նաեւ ծանօթացնել Տ. Փառէն Վրդի. թէ ֆրանս. կառավարութեան ձեռքով կատարուած տեղափոխութիւնը Ս. Սահակ Կաթողիկոսի խնդրանքներուն [հիման] վրայ Ազգ. Պատուիրակութեան դիմումներուն վրայ կատարուած է եւ ինչպէս Հալէպ[ի] Առ[աջնորդական] Տեղ[ապահ]ին նամակէն կը հասկցուէր, իր կարծածին պէս աննպաստ ու վնասակար կարգադրութիւն մը չէր, որուն դէմ ինքն այնքան խստութեամբ կ'արտայայտուէր:

4° Կարդացուեցաւ Արհի. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեանի 5 Յուլիս թուակիր նամակը [ի պատասխան] 22 Յունիս թուականով Ս. Պատրիարքի գրած նամակին, որով Ն. Սրբազնութեան ուշադրութեան կը ներկայացուէր Ազգ. Ինքնատարութեան վարչութեան կողմէ Հայ Կաթողիկէ ազգայնոց ոմանց ցոյց տուած անփութութիւնը՝ «Հայրենիքի Տուրք»ի վճարման համար:

Արհի. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան կը հաղորդէր թէ Հայ-Կաթողիկէ հասարակութեան վարչական ժողովը որոշած է կրկին միջոցներ [ձեռք] առնուլ հետապնդելու Հայրենիքի Տուրքի գանձումը եւ միեւնոյն ատեն դիտել կու տար պիտոճէի մը պակասը եւ տրուած հաշիւներուն մէջ երեւան եկած անորոշ ծախքի գլուխները, եւայն, որոնք պատճառ կը նկատէր Հայրենիքի Տուրքի նուազումին:

Պիտոճէի մասին ժողովին վերջընթեր նիստին որոշումը յիշել տալով, ժողովականներէն ոմանք խնդրեցին որ հաշիւներու մէջ երբ ոեւէ նկատողութեան արժանի եւ չհասկցուած բան մը տեսնուի, բացատրութիւն պահանջուի:

Ազգապետ[ը] դիտել տուաւ թէ պիտոճէն իրական ըլլալու համար պէտք է կանխաւ ներկայացուի. քանի որ Համազգային Ժողովը իրաւասութիւն ունի՝ պիտոճէ[ն] պէտք է կանխաւ ներկայացուի եւ քննուի:

¹³⁹⁵ Մատիտով աւելցուած նշում մը կը յայտնէ թէ այս նիստը վաւերացուած է 3 Օգոստոսի նիստին մէջ:

Արհի. Նազեան Գերապայծառ դիտողությունն ըրաւ նաեւ ատենագրութեանց ընթերցումին եւ վաւերացումին յետաձգման համար:

Ժողովը որոշեց՝ Ա. ասկէ յետոյ նիստին սկիզբը կարդալ նախորդ նիստին ատենագրութիւնը. Բ. յաջորդ նիստին իսկ քննել վերջին 6 ամիսներու հաշուեցուցակները:

5° Արհի. Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազեան Վենետիկի վանքին մասին լրագրաց մէջ պատրիարքարանէ հաղորդուած տեղեկութեան¹³⁹⁶ մը մասին ցաւ յայտնեց, մասնաւորապէս դիտել տալով թէ Համագգային Ժողովը այս տեսակ խնդրով երբեք չէ զբաղած եւ իր բերանը դրուած խօսքերը իրողութեան համապատասխան չէին:

Որոշուեցաւ ի պաշտօնէ հաղորդել թէ Համագգային Ժողովը այս խնդրով չէ զբաղած:

6° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց [թէ] Ազգերու Դաշնակցութեան կողմէ քրիստոնէայ կիներու եւ մանուկներու ազատագրութեան խնդրով զբաղելու համար առժամեայ քոմիտէ կարգուած է Գնդ. Վ. Կրէյվս՝ որ ասկէ առաջ կազմուած Տոր. Քենետիէ, Միս Բուշմանէ եւ Տիկ. ...[է]¹³⁹⁷ բաղկացեալ յանձնաժողովին հետ միանալով կազմած էր Չէզոք Տան համար ծրագիր մը,¹³⁹⁸ որուն պատճէնը անպաշտօն կերպով հաղորդուած էր Ս. Պատրիարքին:

Ս. Պատրիարքը բանակցութեան համար պ. Ամատունին դրկած էր:

Նոր կարգադրութեան համաձայն հայերն ա՛յ Չէզոք Տան վարչութեան մէջ ուղղակի մասնակցութիւն չափտի ունենան, այլ՝ անոր վարչութիւնը պիտի անցնի Ազգերու Դաշնակցութեան ներկայացուցիչին ձեռքը, միայն հայերը պիտի վճարեն ամսական 150 L.O.:

Ժողովը նկատի առնելով քաղաքական *փրոփակսնտի* տեսակետով այս գործին ստացած կարելորդութիւնը եւ եւրոպական հանրային կարծիքին վրայ ունեցած ազդեցութիւնը, որոշեց անպաշտօն կերպով հաղորդել թէ իրենց հաղորդած պայմաններուն դէմ մեր կողմէ առարկութիւն մը չունինք:

7° Կարդացուեցաւ Տ. Երուանդ Եպ.ի 5 Յունիս թուակիր նամակը, [որով] Սելանիկ տեղափոխուող հայոց համար նպաստ կ'ուզէր: Ժողովը որոշեց անհետեւանք թողուլ, նկատելով որ նոր գաղթականներ այլեւս չեն երթար Սելանիկ:

8° Կարդացուեցան 24 Յունիս թուականով Կիլիկեան Միութեան նամակը Կ. Պոլսոյ հայ գաղթականներու դժբաղդ կացութեան վրայ եւ Ն[որ] Նախիջեւանի Առաջնորդ Մուշէ Վրդ.ի 23 Մարտ թուակիր նամակը տեղւոյն սովին վրայ:

9° Տիար Աւետիս Թէրզիպաշեան ժողովին հաղորդեց թէ Տեղեկատու Դիւանի մեքենագիր Օր. Չապէլ Շիրինեանի թոշակին յաւելման մասին եղած առաջարկին Բաղ. Ժողովը համամիտ գտնուած էր եւ կ'ուզէր որ Համագգային Ժողովն ալ իր հաւանութիւնը տար:

Համագգային Ժողովը որոշեց Տեղեկատու Դիւանի պիւտճէին վերաքննութեան առթիւ նկատի առնել այս առաջարկը եւ որոշեց քննել այս պիւտճէն յաջորդ նիստին:

¹³⁹⁶ «Ճակատամարտ»ի մէջ (20 Յուլիս 1922, 1120/2941) կը հանդիպինք «Վենետիկի Վանքին Խնդիրը» խորագրով տեղեկատուութիւն մը: Հոն կը յայտնուէր թէ Ազգային Ժողովին մէջ Սրենց եւ Խօճասարեան հարցում ուղղած ըլլալով Վենետիկի վանքին ներքին կանոնագրին եւ Ռափայէեան կտակի մասին, ան իբրեւ համագգային հարց յանձնուած էր Համագգային Ժողովին, եւ Նազեան գերապայծառ յայտնած է թէ «Վենետիկի վանքին համար պատրաստուած կանոնագրութիւնը ուղղակի գործադրութեան դնելու համար ոեւէ ձեռնարկ եղած չէ եւ ատանկ իրողութիւն մըն ալ չկայ: Այլ այդ կանոնագրութենէն մէկ մէկ օրինակ դրկուած է բոլոր եպիսկոպոսներուն, որպէսզի յայտնեն իրենց կարծիքը: Ինքն ալ ստացած է այդ կանոնագրէն օրինակ մը, որուն գործադրութեան մէջ ինք վանքին շահերուն եւ իրաւունքներուն մասին ոեւէ բռնաբարում չէ տեսած»: Նազեան աւելցուցած է թէ ըստ նոր կանոնագրի նախատեսութեան, աբբահայրերու պաշտօնը այսուհետեւ ժամանակաւոր պիտի ըլլայ եւ ո՛չ թէ մշտնջենական, վարդապետներու ալ իրաւունք վերապահելով իբրեւ աբբահայր ընտրուելու: Գալով ներկայ աբբահօր ժամանակաւոր ընտրութեան կարգադրութեան, ատիկա կատարուած է վերջ տալու համար «միաբանական ներքին վեճերուն եւ կարգ մը արգելքներու, որոնք առաջ կու գան գլխաւորապէս աբբահայրերու ծերութենէն եւ անոնց ցկեանս պաշտօնավարութենէն»: Ռափայէեան վարժարանի մասին Նազեան ըսած է թէ ան ոչ մէկ փոփոխութեան ենթարկուած է:

¹³⁹⁷ Անունը հետագային աւելցուելու համար բաց թողուած միջոց: Ուիլիլմ Բենետիի, Էմմա Բուշմանի եւ Ռապրթ Ուինտրմ Կրէյվսի գործակիցն էր դանիացի յայտնի հայասէր Քարէն Եփփէ: Ի դէպ տող մը վեր գնդապետ Կրէյվսի (Կրէյվս) անունն առջեւ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար արձանագրել Ռ. փոխանակ Վ.-ի:

¹³⁹⁸ Ակնարկուած ծրագրին չենք հանդիպած դիւանաթուղթերուն մէջ:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ¹³⁹⁹
(Նիստ 21 Յուլիսի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ Ս.
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Նիստին ներկայ էին 52 երեսփոխաններ:)

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Կը սկսինք նախորդ նիստի ատենագրութեան ընթերցմամբ:
(Նախորդ նիստին ատենագրութիւնը վաւերացուեցաւ ինչ ինչ փոփոխութիւններով:)

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ԳԻՐԵՐ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Չաւէն Պատրիարք ժողովիս յղած է հետեւեալ գիրը:
(Պատճեն)¹⁴⁰⁰

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պատրիարքը իր ստորագրած հրաւիրագրին վրայ կարծեմ թէ ուշադրութիւն չէ դարձուցած: Հոն Ա. խնդիր դրուած է Պ. Շահլամեանի բողոքագրի հարցը եւ Բ.ը Պատրիարքին [դէմ] ամբաստանութիւններու խնդիրը: Այս ժողովը անցեալ նիստին օրակարգի այս ձեւը որոշեց, որով կարելի չէ որ փոփոխութիւն մը կատարուի:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Իրենց բացակայութիւնը յայտնած են նաեւ Վարժապետեան աւագ քահանայ, Տքթ. Գ. Դաւիթեան եւ Գ. Տէմիրճիպաշեան: Կը նկատենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ՄԱՀ ՏԻԱՐ Ռ. ՄԱՐԿՈՍԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պատրիարք հայրը երկրորդ գրով մը ցաւ ի սիրտ կը հաղորդէ Փարիզի հովիւէն ստացած մէկ նամակը Պ. Ռափայէլ Մարկոսեանի¹⁴⁰¹ մահուան առթիւ, արժանաւոր դրուատիքը ընելով հանգուցելոյն իբրեւ մեծ բարերար, հաղորդելով միանգամայն որ հանգուցեալը երկու անգամէն 5 միլիոն ֆրանքի նուիրա-

¹³⁹⁹ Այս նիստին ատենագրութիւնը կը ներկայացնենք հիմ ընդունելով «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (1154) եւ «Ճակատամարտ»ի (1122/2943) 22 Յուլիս 1922-ի համարներու տեղեկատուութիւնները:

¹⁴⁰⁰ Չաւէն Պատրիարք կ'առաջարկէր Հայրենիքի Տուրքի օրէնքին վիճաբանութիւններէն ետք որպէս օրակարգի երկրորդ խնդիր նկատի առնել Տքթ. Թէրզեանի կողմէ իր դէմ եղած ամբաստանութիւններուն հարցը, որուն համար ալ կը բացակայէր:

¹⁴⁰¹ Պոլիս ծնած եւ հետագային Փարիզ հաստատուած գոհարավաճառ Ռափայէլ Մարկոսեանի (1844–1922) մասին իր մահէն տակաւին երկու տարի առաջ կը տեղեկացուէր թէ ան «մտադրութիւն յայտնէր է յետ մահու իր ամբողջ հարստութիւնը կտակելու հայկական կառավարութեան, ինչպէս ըրած էին [Եգիպտոսի] Մելգոնեան եղբայրները» («Հայաստան» շաբաթաթերթ, Փարիզ, Մայիս 1920, 32): Յիշուի, մահէն առաջ իսկ ան 1920-ին երեք միլիոն ֆրանք նուիրած էր Հայաստանի մէջ արհեստագիտական վարժարան մը բանալու համար (թէեւ նախապատրաստական աշխատանքներու ամբողջացումէն ետք, 1925-ին, կտակի խնամակալութիւնը հրաժարած էր ծրագրին իրագործումէն [Մարկոսեան Կոսկին Վերջին Արարուածը, «Արեւ», 28 Յուլիս 1925, 1954]), դարձած էր հովանաւորը Ատանայի մէջ բժիշկ Ղազարոսեանի ջանքերով հաստատուած մայրանոցին եւ նոյն բժիշկին թելադրութեամբ օգտակար եղած Պոլսոյ Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցի թոքախտաւորներու բաժնին հաստատման, շարունակելով կրթանապատենքով օգնել հայ ուսանողներու: Ըստ Մարկոսեանի կտակին առնչուող հրապարակումի մը, հանգուցեալ բարերարը 2,100,000 ֆրանքի աւանդ մը ձգած էր անոր տոկոսները յատկացնելու կրթանապատենքու, 300,000 ֆրանք՝ Պօղոս Էսմէրեանի անուամբ որբանոցի մը հիմնադրութեան համար Հայաստանի մէջ, 25,000-ական ֆրանք՝ Ս. Փրկիչ Ազգային Հիւանդանոցին, Փարիզի Հայոց Բարեգործական Միութեան եւ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան, 20,000 ֆրանք՝ Փարիզի հայոց եկեղեցիին, 10,000-ական ֆրանք՝ Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան, Դպրոցասէր Տիկնանց Ընկերութեան, իր ծննդավայր Պոլսոյ Պալաթ թաղի աղքատներուն եւ Փարիզի 9-րդ թաղամասի աղքատներուն, քանի որ այդ թաղամասին մէջ կը գտնուէր իր գրասենեակը (*Մահ Պ. Ռափայէլ Մարկոսեանի*, «Արեւ», 28 Յուլիս 1922, 1102):

տուութիւն մը եւ կտակ մը ըրած է ազգին, այս առթիւ օրհնելով հանգուցելոյն յիշատակը եւ խնդրելով որ ժողովն ալ իր յարգանքի բաժինը բերէ անոր յիշատակին: Յանուն ժողովին ցաւ կը յայտնեմ ազգային այս կորուստին համար: Ամէն անոնք որ կը ճանչնային զինքը, զիտէին եւ հասկցած էին թէ անձայն եւ անաղմուկ բարերարներէն եղած է իր կենդանութեան եւ յետ մահու իր ըրած այս կտակը իր ազգասիրական զգացումներուն մէկ նոր արտայայտութիւնն է: Կը հրաւիրեմ ժողովը որ յոտնկայս յայտնէ իր ցաւակցութիւնը:

(Բոլոր ժողովականք ոտքի ելլելով Արշարունի Ս. կարդաց հոգւոց աղօթքը եւ հանգիստ մաղթեց ազգային բարերարին հոգւոյն:)

Տ. Վ. ԹԷԲԷՄԱՆ.- Ես ալ սրտանց կը մասնակցիմ այս յարգանքին եւ բնաւ տարակոյս չունիմ թէ կտակակատարը լիովին պիտի գործադրէ հանգուցեալին կտակը: Ազգ. ժողովին մէջ զանազան առիթներով կտակարարներու յիշատակին յարգանքի արտայայտութիւններ եղած են, սակայն անոնցմէ ազգը չէ կրցած օգտուիլ եւ կտակային գործերը երբեք բաղձալի վիճակ մը չեն ունեցած: Կտակաց Հոգաբարձութիւնը փոխանակ միայն օրուան կտակները արձանագրելով զբաղելու, պէտք է նաեւ հետապնդէ զանոնք եւ քննէ թէ ազգին եղած կտակները ինչ պատճառաւ գործադրութեան չեն դրուած, որպէսզի ազգը օգտուի անոնցմէ: Ասկէ առաջ Ղուկասեանի կտակը¹⁴⁰² կար, որ կարելու գումարի մը կը յանգէր: Ի՞նչ եղաւ Խերեանի կտակը:¹⁴⁰³ Երեք տարիէ ի վեր զինադադար եղած է, ռեւէ ձեռնարկ կամ հետապնդում ըրի՞նք: Կտակակատար Պատրիարքը եւ իր փոխանորդ Թորգոմ Եպսկ. ի՞նչ ձեռնարկներ ըրին: Կտակ ընելու փափաքողներ ապագային վրայ վստահութիւն չունենալով ետ կը կենան իրենց բարեգործական մտադրութիւններէն: Կ'առաջարկեմ Վարչութեան յանձնարարել որ այս տեսակ կտակները հետապնդելու համար հետաքրքրութիւն ցոյց տայ:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Ազգային բոլոր գործերու մէջ հետապնդելու ոգիի այս պակասը գոյութիւն ունի: Ատոր առաջքը առնելու համար հիմնական միջոցներ պէտք են:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Այս տեսակ կտակներ կորսուած են Պատրիարքարանի հաշիւներու անդունդին մէջ, ինչպէս Եւսանէս[գույ]ի կտակը:¹⁴⁰⁴ Այսօր այդ գումարը գոյութիւն չունի: Կտակարարը փափաք մը յայտնէր է, անիկա գործադրելու միջոցները չկան եւ ազգը ի վիճակի չէ խորուած այդ գումարին տեղը գտնելու: Հետեւաբար կ'առաջարկեմ քանի մը յօդուածներով կանոնագիր մը կազմել, որպէսզի այլեւս կարելի չըլլայ կտակներու դրամները իրենց յատկացուած նպատակէն շեղեցնել: Նոյնպէս կ'առաջարկեմ որ այս կտակին

¹⁴⁰² Ծուշի աչքերը բացած Աւետիս Ղուկասեան (1837–1902), որ իր ձեռներեցութեան շնորհիւ տիրացած էր հսկայ հարստութեան, իր բազմաթիւ նուիրատուութիւններու կողքին նաեւ իր կտակին մէջ բաժին հանած էր Արեւմտեան Հայաստանի մէջ «Ղուկասեան Ճեմարան»ի մը հիմնադրման համար: Գումարը՝ 556,000 ռուբլի, կտակակատարները Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենեանցի յանձնած էին 1914-ին եւ վերահաս Առաջին Աշխարհամարտին հետեւանքով նպաստաւոր պայմաններ չէին գտնուած բարերարին կամքին անմիջական գործադրութեան համար:

¹⁴⁰³ 1915-ին Փարիզ Մահացած Մատթէոս Խերեանի կտակին շուրջ «Վերջին Լուր» իր նոյն օրը (21 Յուլիս 1922) երեկոյեան լոյս տեսած թիւ 2546 համարով կը հաղորդէր.

Պատրիարքարանը վերջերս կրկին սկսած է զբաղիլ Եգիպտոսի մէջ մեռած ռուսահայատակ Պ. Խերեանի կտակով: Հանգուցեալին Բատովայի մօտերը ունեցած մէկ գեղեցիկ կալուածը՝ որ պատերազմէն առաջ 40000 ֆր[անք] կը գնահատուէր, կը շահագործուի ռուսական հիւպատոսին կողմէ: Յիշեալը կը մերժէ զանձուած վարձքերը վճարել առարկելով թէ՝ ռուսական (ձարական) պետութիւնը ցարդ Թուրքիոյ հետ պատերազմական վիճակի մէջ ըլլալով, թրքական հպատակներու ժառանգական իրաւունքները նկատի չի կրնար առնել: Գանձուած գումարները ի պահ կը դրուին հաշտութենէ ետքը վճարելու համար իրենց տէրերուն: Միւս կողմէ, Եգիպտոսի պանքային մէջ գտնուած արժեթուղթերը եւ պանքային մէջ ի պահ դրուած գումարները եւս նոյն պատճառներով ռուսական հիւպատոսը արգելքի տակ դրած է:

Գալով Գերմանիա գտնուած ծխախոտին փոխարժէքին, կտակարարին եղբորորդին հակառակ իր կատարած ձեռնարկներուն ցարդ բան մը չէ կրցած ընել: Գերման կառավարութիւնը, որ գնած էր այդ ապրանքները, ներկայիս փոխարժէքին վճարման համար դժուարութիւններ կը յարուցանէ: Այս առթիւ խորհրդակցութիւններ կ'ըլլան թէ միջազգային օրէնքները ո՞րքան թոյլատու են պատշաճ կարգադրութիւն մը ձեռք բերելու համար:

Տակաւին 1916-ին, Ադրբայձանիոյ «Արեւ» օրաթերթին մէջ (25 Օգոստոս 1916, 202) կը հաղորդուէր թէ Չաւէն Պատրիարք իբրեւ կտակակատար փոխանորդ կարգած էր Եգիպտոսի առաջնորդ Թորգոմ Եպսկ. Գուշակեանը, թէ Բատովայի (Իտալիա) ագարակի վաճառքէն եւ Անվերսի (Պելմիքա) վաճառքի ծխախոտէն գոյանալիք գումարը կը նախատեսուէր որ կազմէ 40,000 ռսկի, զիստաւորաբար յատկացուելու Կիլիկիոյ եւ Բաղէշի մէջ հիմնուելիք «Խերենց Գիւղատնտեսական Վարժարան»ներու, ապա նաեւ Արմաշի դպրեմանքին եւ զանազան այլ նպատակներու:

¹⁴⁰⁴ Տեսնել ծանօթագրութիւն թիւ 915:

գործադրությունը յանձնուի Վարչութեան եւ կը պահանջեմ որ ան տեղեկագրութիւն մը բերէ գտնուած կտակներու վիճակին մասին:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Կ'առաջարկեմ որ Վարչութիւնը, իր կարգին, այս տեսակ օրինագիծ մը բերէ ժողովին:

Տ. Յ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ.- Եղած կտակներու մասին Վարչութիւնը բացատրագիր բերելու վիճակին մէջ չէ, որովհետեւ շատերը իրենց ուրոյն կտակակատարները ունին եւ ազգ. մարմինները որեւէ մասնակցութիւն չունին անոնց մէջ: Նման պարագայի, ինչպէ՞ս կարելի է ազգ. ոեւէ մարմնի կողմէ ձեռնարկներ կատարել: Վարչութիւնը կրնայ տեղեկութիւն բերել միայն այն կտակներուն մասին, որոնք իր միջոցաւ պիտի գործադրուին:

ՏՐ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այս խօսքերը կը ձգտին բարերարին կամքը գործադրելու փափաքին: Կը կարծեմ թէ Քաղ. Ժողովը նկատի կ'առնէ արտայայտուած այս փափաքները եւ ընթացք կու տայ կանոնագրի մը պատրաստութեան, փոյթ տանելով ազգ. կտակներու գործադրութեան համար:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութիւնը գիրով մը կը պարզէ պատճառները, որոնք հարկադրած են նոր կարգադրութիւններ ընել Հայրենակցական Միութիւններու մասին:

(Պատճեն)¹⁴⁰⁵

Տ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Տրուած բացատրութիւնները անբաւական նկատելով, հարցումը պիտի փոխեմ հարցադրման:

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ՏՈՒՐՔԻ ՕՐԷՆՔ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ինչպէս առաջարկուած եւ որոշուած էր, այժմ պիտի կարդանք նախորդ նիստերու ընթացքին ընդունուած Հայրենիքի Տուրքի յօդուածներուն ամբողջութիւնը՝ քուէարկութեամբ մը զայն վաւերացնելու համար:

(Բոլոր յօդուածներու ընթերցումէն ետք թեր ու դեմ կարծիքներու փոխանակութենէ ետք Պ. Թէքէեանի կողմէ առաջարկուած լեզուական մէկ քանի արբագրութիւններով ժողովը վաւերացուց Հայրենիքի Տուրքի օրինագիծը եւ Քաղ. Ժողովին յանձնեց անոր գործադրութիւնը:)

ՕՐԱԿԱՐԳ

Ա.

Պ. ՇԱՀԱՄԱՆԻ ԽՆԴԻՐ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Յարաբերական Դիւանը ժողովիս յանձնած է հետեւեալ տեղեկագիրը Պ. Շահլամեանի կրթական քննիչութեան ծանօթ հարցին մասին:¹⁴⁰⁶

(Պատճեն)

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- (Բացատրելով Շահլամեանի պաշտօնի անցնելու մանրամասնութիւնները, հիմնուած փաստաթուղթերու վրայ, մի առ մի պատասխանելով Յարաբերական Դիւանի պաշտօնագրին, խախտու գտաւ զայն) Այդ դիւանին եզրակացութեան էութիւնը կը հաստատէ որ Պ. Շահլամեանի դեմ անիրաւութիւն մը գործուած է նախկին Ուսումն. Խորհուրդին կողմէ, որ ընդունուած է նաեւ նախկին Քաղ. Ժողովէն: Արդարութեան խնդիր

¹⁴⁰⁵ «Քաղ. Ժողովը մանրամասն եւ գոհացուցիչ պատճառաբանութիւններով կը պատասխանէր թէ ինչո՞ւ համար Հայրենակցական Միութիւններու վկայագրերը իբրեւ պարզ վկայագրեր պիտի նկատուին եւ ժառանգական ու այլ վկայագրեր ու ծանուցումներ միայն պատրիարքական փոխանորդարանին վերապահուած են:

«Քաղ. Ժողովի այս մասին բերած պատասխանը այնքան բաւարար եւ գոհացուցիչ էր, որ ժողովականներէ շատեր ոչ իսկ պէտք կը տեսնէին խնդրոյն երկարաձգման...» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1154):

¹⁴⁰⁶ «Յիշեալը Ուսումն. Խորհրդոյ կողմէ առժամեայ կրթական քննիչ նշանակուել է՝ դպրոցներու վիճակագրութիւնը պատրաստելու 200 ոսկի միանուագ գումարի փոխարէն, եւ հակառակ այս գումարը առնելուն, չէ պատրաստած վիճակագրութիւնը եւ առարկելով որ իր պաշտօնը տեսած է 4 ամիս եւ իրեն կրթական տեսչութիւն խոստացուած է, նոր հատուցում կը պահանջէր» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1154):

մը դրուած է այս Գերագոյն Խորհուրդին առջեւ, որ պարտաւոր է լուծել: Արդ, կ'առաջարկեմ որ՝ այս խնդրոյն մանրամասնութեամբ այս ժողովը չգրադի:

Որ՝ այս ժողովը բաւականանայ ընդհանուր հիմեր եւ եզրակացութիւններ տալով միայն, եւ ընդունելով գործուած անիրաւութեան եզրակացութիւնը, յանձնարարէ Ուսումնական Խորհուրդին, որ անիրաւութիւնը դարմանելու համար Պ. Շահլամեանի նիւթական եւ բարոյական հատուցում տայ, քանի որ յիշեալը վեց ամսուան աշխատութիւն մը կատարած է, առանց զայն ընդհատելու մասին ոեւէ զեկոյց ստանալու:¹⁴⁰⁷

Տ. Ա. ԱԼՊՕՅԱԾԵԱՆ.- (Յարաբերական Դիւանի տեղեկաբերի հանգամանքով կարդաց Ուսումն. Խորհուրդի արձանագրութիւններ, որոնց մէջ շեշտուած էր միշտ գործին առժամեայ հանգամանքը, Պ. Շահլամեանի միանուագ 200 ոսկիի փոխարէն վարժարանաց վիճակագրութիւնները պատրաստելու համար յանձնուած պաշտօնը եւ այդ գործին զուխ չելած լրջալը, նոյնիսկ կարդաց նամակ մը , որուն մէջ Պ. Շահլամեան իր ստորագրութեան տակ կը յայտարարէր իր պաշտօնին առժամեայ բնութիւնը եւ կը խնդրէր տեսական դարձնել:) Մենք մեր տեղեկութիւնները բերած ենք եւ վճիռը կը ձգենք Ազգ. Ժողովին:

Տ. ԳԱՐԱԾԵԱՆ.- Ներքին կանոնագրի համաձայն, ամէն տեղեկագիր եզրակացութիւն մը կ'ունենայ:¹⁴⁰⁸ Երբ այս տեղեկագիրն մէջ յստակ բան գոյութիւն չունի, պետք է վերադարձուի լրացուելու համար:

Տ. Ս. ՍՐԵՆՑ.- Օրէնքին հետեւողական ըլլալու համար եւ հիմնուելով տեղեկաբերին յայտարարութեան վրայ, պետք է տեղեկագիրը վերադարձուի լրացուելու համար:

Տ. Մ. ԷՊԼԻԴԱԹԵԱՆ.- Կ'երկրորդեմ Պ. Սրենցի առաջարկը:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Կը պահանջեմ որ վիճաբանութիւնները սկսելէ ետք շարունակուին:

Տ. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Երեսան կ'ուզեմ բերել Ուսումն. Խորհուրդի ապօրինութիւնները, հիմնուելով պաշտօնական գրութիւններու վրայ: Ուսումն. Խորհուրդը 24 վարժարաններու քննութիւնը յանձնած է Պ. Շահլամեանի, որ 36 վարժարան երեսան բերած է Պոլսոյ մէջ: Ահաւասիկ պաշտօնագիր մը, որ Պ. Շահլամեանի կը յանձնէ նաեւ որբանոցներու քննութիւնը: Անոր յանձնուած է նաեւ դպրոցական վեճերու կարգադրութեան խնդիր մը: Այս բոլորը ցոյց կու տան թէ երկու ամսուան մէջ ըլլալիք գործ մը չէր Ուսումն. Խորհուրդին յանձնած գործը եւ նոյն խորհուրդը քննիչի պաշտօնը միշտ մնայուն նկատած է եւ ըստ այնմ հրահանգած իր պաշտօնեային: Ո՞ր տեսնուած է 6 ամսուան պաշտօն մը 200 ոսկիով: Կատարուած է նաեւ պաշտօնական զեղծարարութիւն, որով նոյն խորհուրդը վաւերացուած ատենագրութեան մէջ 6 ամիս ետք տարբեր գիրով նոր յաւելումներ կատարած է ինքզինք արդարացնելու համար:

(Նկատելով որ մեծամասնութիւն չկար ժողովին մէջ, Պ. Շէիրիկեան ընդհատեց իր խօսքը: Ատենանը փակուեցաւ ժամը 6½ին, վիճաբանութեան շարունակութիւնը թողելով յառաջիկայ նիստին):¹⁴⁰⁹

¹⁴⁰⁷ «Պ.Պ. Բարսեղեան եւ Շէիրիկեան խօսեցան հաստատելու համար թէ Պ. Շահլամեանի յանձնուածը ոչ թէ վիճակագրութեան պատրաստութիւն, այլ կրթական տեսչութիւն էր եւ պաշտօն ունէր ազգ. եւ մասնաւոր վարժարաններ, ինչպէս նաեւ որբանոցներ այցելել, թաղային վեճեր կարգադրել, եւլն., հետեւաբար բաւական հատուցում մը չէր իրեն եղածը» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1154):

¹⁴⁰⁸ «Յօդ. 10. Դիւան թէ մասնաժողով տեղեկագրով մը եւ տեղեկաբերի մը միջնորդութեամբ կը ներկայեն Ժողովին իրենց աշխատութեան արդիւնք, որ տեղեկագրին վերջը եզրակացութեամբ կ'ամփոփի» (Կանոնադրութիւն, 3):

¹⁴⁰⁹ «Գործին մասնաւոր հանգամանքը եւ ազգային տեսակէտով կարեւորութենէ զուրկ վիճակը առիթ տուին որ երեսփոխանք հեռանան, այնպէս որ վերջին պահուն հազիւ 20–25 երեսփոխան մնացած էր սրահին մէջ եւ ատենապետը ատենանը փակեց, այս խնդրոյն նկատմամբ մէկ քանի երեսփոխաններու յառաջիկայ նիստին խօսք տալու խոստումով («Ժողովուրդի Ձայնը», 1154):

[Համազգային Խորհուրդ]

3 Օգոստոս 1922¹⁴¹⁰

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Փրոֆ. Զ. Պեգնեան

Տեսարք Յարութիւն Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Արամ Ինճիճեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

1° Կարդացուեցաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը եւ վաւերացաւ:

2° Տիար Յովհաննէս Գարտաշեան նախորդ նիստի որոշման անհամապատասխան համարեց Համազգային Ժողովի կողմէ եղած յայտարարութիւնը Մուրատ-Ռափայէլեան կտակի մասին եւ որոշուեցաւ հաղորդել մամուլին թէ ոչ միայն Մուրատ-Ռափայէլեան կտակով, այլ[եւ՝] Վենետիկի վանքին վերաբերեալ ռեւէ խնդրով չէ զբաղած Համազգային Ժողովը:¹⁴¹¹

3° Կարդացուեցաւ Հալէպէն 29 Յունիս թուականով Այնթապի Հայրենակցական Միութեան մէկ նամակը, որով կը ծանուցանէր թէ փոխանակ հնչուն 100 Լ.Օ.ի՝ 64.43 հնչուն ոսկի ստացուած էր եւ միւս կողմէն կը յայտնէր թէ Հալէպ գտնուող այնթապցիք ինչպէս առաջիկայ ձմեռնամուտին բնակարանի տագնապի պիտի մատնուէին տեղի չգոյութեան եւ վարձքերու անհամեմատ սղութեան պատճառով:

Ժողովը որոշեց ստուգել յետոյ նախորդ որոշումը, եթէ 100 հնչուն ոսկի դրկել որոշուած է, լրացնել մնացորդը եւ 500 ոսկի ալ դրկել Հալէպի Առաջնորդարան պարագաներու շինութեան յատկացնելու համար:

4° Կարդացուեցաւ դարձեալ Հալէպէն 8 Յուլիս թուականով տեղւոյն Հայ Ազգային Միութեան մէկ նամակը, որով հաղորդելով Բրիֆի այն որոշումը, որով Հալէպի որբանոցը այլուր կը փոխադրուէր, ցոյց կու տար այն նիւթական եւ բարոյական վնասները, որոնք առաջ պիտի գային այդ փոխադրութեամբ եւ կը խնդրէր որ դիմում ըլլար հոս, որպէսզի այս փոխադրութիւնը չգործադրուէր:

Ժողովը ընդունելով պարզուած տեսակետներուն արդարացի հանգամանքը, որոշեց խնդրել Բրիֆէն, որպէսզի այս փոխադրութիւնը, եթէ կարելի է, չգործադրուի:

5° Կարդացուեցաւ Ազգ. Պատուիրակութեան 19 Յուլիս թուակիր նամակը,¹⁴¹² որով կը հաղորդուէր պատճենը այն նամակին, որ Նորատունկեան էֆ. ուղղած էր Ս. Բուանքարէի՝ իրեն ներշնչուած սխալ գաղափար մը ուղղելու համար: Ս. Բուանքարէ խօսակցութեան մը մէջ յայտնած էր թէ հայերը Կիլիկիան չեն ուզեր եւ Ազգ. Պատուիրակութիւնը կը յայտնէր թէ այս տեսակ կարծիք մը գոյութիւն չունէր եւ հայոց համար նախընտրութիւն չկար:

¹⁴¹⁰ Մատիտով կատարուած նշումի մը համաձայն, ներկայ ատենագրութիւնը վաւերացուած է 10 Օգոստոսի նիստին մէջ:

¹⁴¹¹ Նիստին որոշման համաձայն, պոլսահայ մամուլին տրուած է համապատասխան յայտարարութիւն նոյն օր իսկ: «Ճակատամարտ»ի մէջ (6 Օգոստոս 1922, 1135/2956), օրինակ, «Պաշտօնական Յայտարարութիւն» խորագրին ներքեւ կը կարդանք. «Համազգային Ժողովի դիւանին կողմէ կը յայտարարուի թէ ոչ թէ միայն Մուրատ-Ռափայէլեան կտակով այլ Վենետիկի վերաբերեալ ռեւէ խնդրով չէ զբաղած Համազգային Ժողովը»: Հետաքրքրական է թէ յայտարարութիւնը կը կրէ 4 Օգոստոս թուականը...:

Հարկ է այս առիթով նշել թէ թիւ 1396 ծանօթագրութեամբ արդէն շօշափուած յայտարարութիւնները, զորս Նազեան գերապայծառ կատարած էր, պատճառ դարձած էին «Ճակատամարտ»ի մէջ (21 Յուլիս 1922, 1121/2942) լոյս տեսած «Մուր Պատմութիւն Մը» խորագրով խմբագրականին, ըսելու համար թէ թերթին տեսակետով վտանգի ենթակայ են թէ՛ վանքին ինքնավարութիւնը եւ թէ՛ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանը:

Խմբագրականն, իր հերթին, պատճառ դարձած էր որ Նազեանի հրամանով Հայ-Կաթողիկէ Պատրիարքարանի Դիւանը խմբագրութեան ուղղուած նամակով մը թերթին յաջորդ օրուան համարով (22 Յուլիս 1922, 1122/2943) հերքէ Համազգային Ժողովի մէջ խնդրոյ առարկայ հարցերուն արծարծուած ըլլալը, հաստատելով Նազեանի վերը կատարուած յայտարարութիւնները եւ թերթերէն խնդրել որ Հայ-Կաթողիկէ Պատրիարքարանին վերաբերող հարցերու համար միայն իրմէ բացառութիւն ուզուի:

¹⁴¹² Տեսնել Յաւելուած 204:

Համազգային Ժողովը Ազգ. Պատուիրակության տեսակետին հաւանելով հանդերձ որոշեց հարցնել թե՛ արդեօք ո՞վ ներշնչած էր այս սխալ գաղափարը Մ. Բուանքարէի:

Կարդացուեցան նաեւ Ազգ. Պատուիրակության կողմէ 20, 28 եւ 29 [Յուլիս] թուակիր երեք նամակները,¹⁴¹³ որոնց մէջ կը պարզուէ[ին]՝ Ազգ. Պատուիրակության վերջերս կատարած բանակցութիւնները Հ. Հ. Պատուիրակության հետ, ազգային համերաշխութիւն մը ստեղծելու համար, ինչպէս նաեւ Ազգ. Պատուիրակության նիւթապէս չափազանց անձուկ կացութիւնը: Նորատունկեան Է.Ֆ. այս առթիւ ի պատասխան Համազգային Ժողովի այն հարցումին թէ Պատուիրակության պիտո՞ւնէ ի՞նչ է, կը յայտնէր թէ միջոցները այնքան անձուկ են եւ այնքան վտիտ, որ իրական պիտո՞ւնէ մը ներկայացնելու կարելիութիւն չկայ եւ հարկադրուած՝ ամէն օր ծախքերը կը զեղչուին:

Վսեմ. Ազգապետ Է.Ֆ. ցաւ յայտնեց որ Ազգ. Պատուիրակութիւնը Համազգային Ժողովի կրկնակի դիմումներուն հակառակ բաւարար մանրամասնութեամբ պատասխան չէ տուած իր դրամական գործառնութեանց համար: Տիար Մատթէոս Նալբանտեան այս ճգնաժամին մէջ, ուր ազգին գոյութեան հարցը կը վճռուի, աւելորդ համարեց այս մանրամասնութիւններով զբաղիլ, երբ մանաւանդ Ազգ. Պատուիրակութիւնը մեր վստահութեան արժանի անձեր են:

Տիար Նալբանտեան դիտել տուաւ թէ հաշիւ պահանջելու իրաւունք ունենալու համար նախ մեր պարտքը կատարած պէտք է ըլլայինք, մինչ Կ. Պոլիս մինչեւ հիմա ոչ մէկ նիւթական օժանդակութիւն ընծայած է Ազգ. Պատուիրակության:

Ժողովը ի վերջոյ որոշեց Զադ. Ժողովին նկատառման յանձնել Ազգ. Պատուիրակության այն առաջարկը, որ ստիպողաբար իրեն տրամադրուիլը կը պահանջէր կարգ մը անգործադրելի մնացած կտակներու տարեկան տոկոսներ[ուն], սա պատճառաբանութեամբ որ, որչափ ատեն որ Ազգային Տունը չկազմուէր, անոնք չէին կրնար գործադրուիլ: Որոշուեցաւ ի հաշիւ այս գումարին անմիջապէս 5000 Լ.Օ. դրկել:

Տիար Յովի. Գարտաշեան դէմ էր եւ պահանջեց որ իր բողոքը արձանագրուի այս դրամի առաքման համար, վասնզի ինքն դէմ էր որբերու դրամը Պատուիրակության տրամադրուելուն:

[Ժողովը] նոյնպէս որոշեց Ազգ. Պատուիրակության թելադրութեան համաձայն համերաշխութեան կոչ մը ուղղել Ամերիկայի հայ գաղութին, միեւնոյն ատեն հրաւիրելով սոյն գաղութը օգնելու Ազգ. Պատուիրակության:

Որոշեց նաեւ Հայրենիքի Տուրքի արտասահմանի մէջ հաստատման հարցը յաջորդ նիստին նկատի առնել:

6^օ Որոշուեցաւ Պօղոս փաշա Նուպարի հրաժարագիրին ի պատասխան յաջորդ նիստին խմբագրել նամակ մը, խնդրելով որ պատուակալ նախագահի պաշտօնը պահէ առայժմ, պատասխանատուութենէ զերծ մնալով:

7^օ Ժողովին ներկայացուեցան Ազգ. ելեւմտական յանձնաժողովներու վերջին վեց ամիսներու հաշիւները, որպէսզի դիտողութիւնները նկատի առնուին:

որոշուեցաւ յաջորդ նիստին քննել:

8^օ Գէորգ Վրդ. Արսլանեան Կ. Պոլիս գտնուող կիլիկեցի կարօտեալներու 125 հոգինոց ցուցակ մը ներկայացուց:

Ժողովը որոշեց անձ գլուխ 2ական ոսկիէն 250 Լ.Օ.ի նպաստ մը տալ ասոնց կիլիկեան հանգանակութեան գումարէն:

Նոյնպէս որոշուեցաւ նոյն գումարէն 500 ոսկի դրկել Պէյրութ, որպէսզի տեղւոյն Ազգ. Միութիւնը կիլիկեցի կարօտեալներուն բաժնէ, մասնաւորապէս յանձնարարելով որ աչքի առջեւ ունենայ մասնաւոր աղբիւրներէ ստուգած 10–15 ընտանիքները: Իսկ 500 ոսկի ալ Մարտին՝ Հալէպի Առաջնորդարանին միջոցաւ [տրամադրել որոշեց] այնտեղի կարօտեալներուն համար:

¹⁴¹³ Տեսնել Յաւելուածներ 205, 206 եւ 207:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ¹⁴¹⁴
(Նիստ 4 Օգոստոսի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ Ս.
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. ՏԷՐ ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Նիստին ներկայ էին 51 երեսփոխաններ:)

ՄԱՀ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆ Գ. ԱՍԼԱՆԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- (Ցաւով յայտնելով Սան Սթեֆանոյի երեսփոխան Պ. Գէորգ Ասլանեանի մահը եւ արժանաւոր դրուատիքն ընելով հանգուցեալին հմտութեան եւ ազգասիրութեան) Կ'առաջարկեմ յոտնկայս վերջին յարգանք մը մատուցանել անոր:

(Ժողովականք յոտնկայս՝ նախագահը աղօթեց հանգուցեալին հոգւոյն համար:)

ՀԱՐՑԱՊԵՆԴՄԱՆ ԳԻՐ Տ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Ղեւոնդ Տէր Աբրահամեան հարցապնդման վերածած է Հայրենակցական Միութիւններու հարցին առիթով նախորդ նիստին բերուած պատասխանը, զայն անբաւական նկատելով:

(Պատճեն)

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (Վարչութեան կողմէ) Հայրենակցական Միութիւնները իրենց կանոնագիրը ներկայացուցած եւ վաւերացուցած են Վարչութենէն, նպատակ ունենալով օգտակար ըլլալ իրենց գաւառին, նիւթապէս օժանդակել անոր, ցուցակագրութիւններ կատարել վերապրողներու եւ մէկ խօսքով հայրենիքի վերաշինման աշխատիլ:

Այս միութիւնները, սակայն, որոնք իբրեւ ազգ. ընկերութիւններ վաւերացուած են, մոռնալով իրենց պարտականութեան այն կարեւոր մասը՝ որուն համար վաւերացուած են, հայ կեանքի մէջ տեսակ մը նօտարութեան դեր ստանձնել են, իրենց որոշ կեդրոններուն մէջ ինքնութիւններ հաստատելով, ժառանգորդներ փնտռելով եւ ամուրիութեան վկայականներ ալ տալով: Քաղ. Ժողովը տեսնելով որ այս կերպով ազգ. նոր իշխանութիւն մը կը ստեղծուի, մինչդէռ իրենց կատարած այդ գործերը կառավարութեան մը կամ ազգի մը գործն են՝ քննութիւն մը կատարեց եւ տեսաւ թէ Հայրենակցական Միութիւններէ *ոմանք ալ* իրապէս իրենց հայրենիքի ճայնը չեն ներկայացներ, որովհետեւ եթէ գաւառի մը 100 ներկայացուցիչները կան Պոլիս, հագիւ անոնց մէկ մասին մասնակցութիւնը ապահովուած է իրենց Հայրենակց. Միութեան մէջ:

Այս պայմաններու մէջ, նոյնիսկ վկայական տրուելու խնդիրը կարգ մը ձեւակերպութիւններու եւ ծախսերու ենթարկուած էր, հետեւապէս Քաղ. Ժողովը որոշեց որ ազգ. իշխանութեան դերին չմիջամտեն իրենք ու անհատական նկատուին անոնց տուած վկայականները:¹⁴¹⁵

¹⁴¹⁴ Այս նիստին ատենագրութիւնը կը ներկայացնենք հիմ թնեւով «Ժողովուրդի Ձայն»ի (1166) եւ «Ճակատամարտ»ի (1134/2955) 5 Օգոստոս 1922-ի տեղեկատուութիւնները:

¹⁴¹⁵ Խօնասարեանի այս խօսքերը «Ժողովուրդի Ձայն» լրագրին մէջ առնուած ըլլալով չակերտներու մէջ, կը յուշեն թէ ուղղակի մէջբերում են անոր ելոյթէն: «Ճակատամարտ», սակայն, իր վերոնշեալ թիւ 2955 համարով մասամբ տարբեր բառերով հրապարակած ըլլալով անոր ելոյթը, յարմար դատեցինք շեղումները ներկայացնել այստեղ. «... Հայրենակցականները իրենք իրենց տուին իշխանութեան մը ձեւը. կեդր. մարմին մը կազմեցին, իրենց համար մասնաւոր կեդրոններ հաստատեցին, ժառանգական, ամուսնութեան, ծննդեան եւ այլ վկայականներ տուին եւ այսպէսով միջամտեցին ազգային ներքին հարցերուն: Քաղաք. Ժողովը տեսաւ թէ այս մարմինները փոխանակ օգտակար ըլլալու, ազգ. իշխանութեան մէջ իշխանութիւն մը ստեղծել կը ձգտին: Վկայականներ տալը ազգ. իշխանութեան գործն է եւ ոչ թէ ինք իր մէջ կազմուած մարմնի մը: Պատրիարքարանը պէտք չունի այս մարմիններուն, քանի որ թաղ. խորհուրդներ կան, որոնք մէկ քանի ծանօթ անձերու վկայութիւնով արդէն կրնան պաշտօնական վկայագիր տալ: Պէտք չէ մոռնալ որ Պատրիարքարանի վկայականներն են որ կրնան պաշտօնական հանգամանք ունենալ: Մենք ամէն բարոյական օժանդակութիւն կ'ընդունինք, սակայն վկայականներ տալու իրաւունքը չենք կրնար տալ»:

Պետք է յիշատակել նաև, թե բողոքներ եղած են Հայրենակցական Միություններու դեմ եւ նոյնիսկ տրուած սխալ վկայականներու մասին դիտողութիւն եղած է օտար իշխանութեանց կողմէ:

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կարելի՞ է հարցնել թե Վարչութիւնը Հ[այրենակցական] Միություններու կեդր. վարչութեան իրաւասութիւն տուա՞ծ է նաև իրենց կանոնագրէն դուրս գտնուած խնդիրներով զբաղելու:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Նախորդ Քաղ. Ժողովը որոշում մը տուած է, առանց այս ժողովէն անցնելու: Մենք չենք ընդունած զայն եւ տրուած որոշումը ետ առած ենք:

Տ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Կը փափաքիմ հարցապնդմանս պատճառներն ընդլայնել:
(Դիւանը դիտել տուաւ թե Վարչութեան բացատրութիւնը լսելէ ետք, ձեռամբարձ քուէով կ'որոշէ թե կարելի՞ է օրակարգ անցնել:)

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Կը պահանջեմ որ գոնէ հինգ վայրկեան միջոց տրուի, որպէսզի խօսի հարցապնդողը, ինչպէս կ'ըլլայ հարցման ատեն:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Ես ալ կ'առաջարկեմ լսել հարցապնդողը:
(Թեր ու դեմ վիճաբանութիւններէ ետք, որոշուեցաւ որ Պ. Տէր Աբրահամեան յառաջիկայ նիստին ատենական գործողութեանց պահուն տայ իր բացատրութիւնները՝ անկէ ետք որոշելու համար հարցը օրակարգ անցնելու պարագան:)¹⁴¹⁶

ՕՐԱԿԱՐԳ

ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ Տ. ՇԱՀԱՄԵԱՆԻ ՀԱՐՑԻՆ ՔՆՆԱՐԿՄԱՆ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Շէիրիկեան գիրով մը հարց կու տայ թե ինք նախկին Ուսումն. Խորհուրդին խարդախութիւն վերագրած ըլլալով անցեալ նիստին, արդեօք Դիւանը եւ Քաղ. Ժողովը քննութիւն մը կատարա՞ծ են:

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Մենք ժողովին որոշումով մեզի յանձնուած խնդիրները կը քննենք, ոչ թե երեսփոխաններուն խօսքերը:

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Գիր մըն ալ ստացած ենք նախկին Ուսումն. Խորհուրդի անդամ Պ.Պ. Կուրտիկեանի, Սիմքէշեանի, Գ. Գալաֆեանի եւ Տր. Խանճեանի ստորագրութեամբ, որով կ'ապացուցանեն թե Պ. Շահլամեանի պաշտօնը առժամեայ էր միանուագ 200 ոսկիի փոխարէն, եւ այս կէտը ճշդուած էր ատենագրութեան մէջ այն ատեն, երբ կարդացուած էր ատենագրութիւնը վաւերացուելու համար: Անոնք զգուանօք կը մերժեն Պ. Շէիրիկեանի իրենց վերագրած խարդախութիւնը, որովհետեւ ժամանակին Քաղ. Ժողովի եւ Ուսումն. Խորհուրդի միջեւ փոխանակուած գրութիւնները այդ կէտը կ'ապացուցանեն:

ՏՐ. Յ. ԹՕՓԾԵԱՆ.- Երբ Պ. Շէիրիկեան չկարենայ հաստատել իր ամբաստանութիւնը, պէտք է պատիժ տալ անոր:¹⁴¹⁷

Տ. Մ. ՆԱԹԱՆԵԱՆ.- Մինչեւ որ խարդախութիւն մը գործուած ըլլալու պարագան Վարչութենէն ստուգուի, պէտք է որ Շահլամեանի խնդրոյն վիճաբանութիւնները դադրին:

Տ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Երբ Պ. Շէիրիկեան այդ բառը արտասանեց, դիւանը պէտք էր դադրեցնէր նիստը եւ բացատրութիւն պահանջէր: Ասիկա չէ եղած եւ հիմա խնդիր հանելը անիմաստ է:

(Մեծամասնութեամբ որոշուեցաւ հարցին քննութիւնը յանձնել Քաղ. Ժողովին:)¹⁴¹⁸

¹⁴¹⁶ «Ժողովուրդի Ձայնը» (1166) կը տեղեկացնէր թե երկար վիճաբանութեան ընթացքին Գարաեան եւ Պ. Հալաճեան բացատրած են թե ժողովը քուէով պէտք է որոշէ թե կ'ուզէ՞ օրակարգ անցնել խնդիրը:

¹⁴¹⁷ Թօփճեան եւ Պահրի «քննութեան պէտք տեսան, պայմանաւ որ եթէ չհաստատուի, պատիժ մը տրուի Պ. Շէիրիկեանի» («Ժողովուրդի Ձայնը», 1166):

¹⁴¹⁸ «Ճակատամարտ» (1134/2955) կը նշէ թե այնուհետեւ. «Պ. Շէիրիկեան երկար ճառով մը կը պաշտպանէր Պ. Շահլամեանի իրաւունքները եւ կարգ մը փաստեր յիշելով պահանջեց արդարութիւնը գործադրել: Որոշուեցաւ վիճաբանութիւնը շարունակել յառաջիկայ նիստին»: «Ժողովուրդի Ձայնը» (1166) նոյնին առնչութեամբ կը նշէ. «Յետոյ ժողովը անցաւ բուն խնդրոյն, այսինքն Պ. Շահլամեանի պաշտօնին եւ Պ. Շէիրիկեան երկարօրէն խօսեցաւ անցեալ նիստէն մնացած իր պաշտպանողականը, հաստատելու համար որ մնայուն էր Պ. Շահլամեանի պաշտօնը եւ զրկանք եղած է իրեն: Խօսքը այնքան երկարեցաւ որ ատենապետը իր աթոռը թողուց Գ. ատենապետ Պ. Նարեանի եւ միւս

[Համագգային Խորհուրդ]

10 Օգոստոս 1922¹⁴¹⁹

Ժամը 5ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազկեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տեարք Յար. Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մատթէոս Նալբանտեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան:

1° Վաւերացաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը ինչ ինչ սրբագրութիւններով:

Այս առթիւ դարձեալ խորհրդակցութեան առարկայ եղաւ 5000 ոսկի կանխավճարին հայթայթման եղանակը եւ ի վերջոյ որոշուեցաւ այդ գումարը հայթայթել իբր *սփանս* առձեռն գտնուած գումարէ մը: Որոշուեցաւ այս որոշումը հաղորդել Քաղ. Ժողովին առ ի գործադրութիւն:

2° Պօղոս փաշա Նուպարի հրաժարագիրին ի պատասխան որկուիլ որոշուած նամակը խմբագրուեցաւ եւ կարդացուեցաւ:

3° Ազգ. Պատուիրակութեան առաջարկին համաձայն, որոշուեցաւ արտասահմանի հայ գաղութներուն շրջաբերական գիր մը ցրուել եւ յորդորել որ ամէն հայ անհատ իրեն պարտականութիւն համարէ մասնակցիլ Ազգ. Պատուիրակութեան ծախքերուն, եւ հրահանգել արտասահմանի մարմինները որ տեղական պայմաններուն համաձայն կազմակերպութիւններ ստեղծեն այս անհրաժեշտ օգնութիւնը ընծայելու համար:

4° Որոշուեցաւ մասնաւորապէս դիտել տալ Ազգ. Պատուիրակութեան որ իր ոյժերը չյատկացնէ հետապնդելու փոքրամասնութեանց հարցը, որ երկրորդական նշանակութիւն մը ունի, այլ իր բոլոր զօրութեամբը աշխատի Ազգային Տան կազմութիւնը իրագործելու, վասնզի գաւառներէ հասած տեղեկութիւններէ որոշ կը հասկցուի թէ հայերու թրքական տիրապետութեան տակ ապրելուն ոչ մէկ կարելիութիւն կայ:

Այս առթիւ որոշուեցաւ գաւառի կացութեան մասին տեղեկագիր մը պատրաստել եւ ներկայացնել եւրոպական պետութեանց Կ. Պոլսոյ ներկայացուցիչներուն:

5° Դիտուած ըլլալով որ տեղական եւ արտասահմանեան լրագիրներու մէջ Ազգ. Պատուիրակութեան գործունէութեան եւ ներքին անցուդարձերուն մասին այնպիսի տեղեկութիւններ կը հրատարակուին, որոնք մեր դատին վնասելու հանգամանք ունին, ժողովը որոշեց Ազգ. Պատուիրակութեան զգացնել այս անպատեհութիւնը եւ զգուշացնել զայն, որպէսզի տեղի չտայ իր մասնաւոր տեղեկութիւններուն հրատարակման:

6° Ս. Պատրիարքը հաղորդեց ժողովին թէ նախորդ նիստի որոշումը Հալէպ եւ Պէրտլոյ դրամ¹⁴²⁰ որկելու մասին անկարելի եղած է գործադրել՝ Կիլիկեան Հանգանակութեան արդիւնքը սպառած ըլլալուն համար:

Երեսփոխաններն ալ հետգիտել հեռանալով 30 հոգի մնաց սրահին մէջ եւ դարձեալ այս անպէտ խնդրոյն – զոր ամէնտուրի գործ որակեց երէկ Պ. Ե. Պէշագնեան իրաւամբ ժողովին մէջ – որոշումը յետաձգուեցաւ յաջորդ նիստին»:

¹⁴¹⁹ Մատիտով աւելցուած նշում մը կը յայտնէ թէ նիստը վաւերացուած է 24 Օգոստոս 1922-ին: Հիմնուելով այս նշումին վրայ եւ նկատի ունենալով բացակայութիւնը միջանկեալ որեւէ ատենագրութեան, կը տարուինք ենթադրելու թէ, հակառակ նիստերը շաբաթական դրութեամբ գումարելու սովորութեան, 10 Օգոստոսի նիստին անմիջականօրէն յաջորդողը եղած է 24 Օգոստոսի նիստը:

¹⁴²⁰ Սկզբնապէս արձանագրուած՝ 1000 ոսկի:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ¹⁴²¹
(Նիստ 18 Օգոստոսի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ ԱՐՄԱՆԵԱՆ Վ[ԱՐԴԱՊԵՏ]
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Ս. Մ. ՆԱՐԷԱՆ

(Նիստը բացուեցաւ ժամը 3ին: Մեծամասնութիւն չկար: Նիստին ներկայ էին 40 երեսփոխաններ:)¹⁴²²

ԲԱՑԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Փրոֆ. Ա. Տ. Յակոբեան եւ Ս. Աբէլ քինյ. իրենց բացակայութիւնը կը յայտնեն գրաւոր: Կը նկատենք զիրենք օրինաւոր բացակայ: Ունինք նաեւ զիր մը Պ. Ս. Սրենցէ, որ կարելոր զբաղումներու պատճառով երեք ամսուան արձակուրդ կը խնդրէ:

(Ժողովը նախընթաց չստեղծելու համար մերժեց զայն իբրեւ անսովոր պարագայ:)

ՊԱՏԱՍԽԱՆ ԶԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ՝ Տ. ՇԱՀԼԱՄԵԱՆԻ ՀԱՐՑՈՎ

Ս. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Վարչութիւնը գրով մը կը ներկայացնէ եզրակացութիւնը Ուսումն. Խորհուրդի ատենա-գրութեան մէջ կատարուած սրբագրութեան վերաբերեալ նախորդ նիստին իրմէ պահանջուած քննութեան:

(Վարչութիւնը «խարդախութեան ոեւէ պարագայ չէ գտած, նկատելով որ Պ. Շահլամեանի պաշտօնը միանուագ գումարի մը փոխարէն առժամեայ ըլլալը իր իսկ նամակով հաստատուած է, թէ միեւնոյն թուականին Ուսումն. Խորհուրդը դիմած է Քաղ. Ժողովին 200 ոսկւոյ միանուագ վարկ մը խնդրելու, ինչ որ կը հաստատէ թէ այս որոշումը գոյութիւն ունէր նոյնիսկ Պ. Շահլամեանի պաշտօնի կոչուելէն առաջ»: Իսկ Ուսումն. Խորհուրդի արձանագրութեան սրբագրութեան համար Քաղ. Ժողովը կը դիտէ թէ խնդիրը պարզապէս անցեալ նիստի ատենագրութեան մը սրբագրուելէն առաջ եկած է:)

Ս. Գ. ՇԷՀՐԻԿԵԱՆ.- Վարչութիւնը պէտք էր ճշդէր թէ արարք մը կա՞յ, թէ ոչ: Կատարուած սրբագրութիւնը հիմէն գործին ընթացքը կը փոխէ եւ Վարչութեան չ'իյնար արդարացումի դիմել:

Ս. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- Վարչութեան պարտքը զիտնալ էր թէ խարդախութիւն կա՞յ, թէ ոչ: Մենք տեսանք

¹⁴²¹ Այս նիստին ատենագրութիւնը կը ներկայացնենք հիմ ունենալով «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (1178) եւ «Ճակատա-մարտ»ի (1145/2967) 19 Օգոստոս 1922-ի տեղեկատուութիւնները:

¹⁴²² Այս նիստը կարգ մը ուրիշ նիստերու նման, բարացուցական ըլլալով Քաղ. Ժողովի խմբակցութիւններուն միջեւ առկայ տրամադրութիւններուն դրսեւորման տեսակէտով, անհրաժեշտ համարած ենք ատենագրութեան մէկ հատուածը ներկայացնել դիւրաւ բաղդատական մը ընելու կարելիութիւնը մատուցող երկսիւնակ դրութեամբ, ինչպէս նաեւ այստեղ նշել դաշնակցական եւ ռամկավար պաշտօնաթերթերու վերոնշեալ համարներով հրատարակուած գնահա-տական բնոյթի տողերը: «Ճակատամարտ» (1145/2967) նիստին նկարագրականը կատարած է «Ժողովը բառի մը կառչելով ժամավաճառ կ'ըլլայ» ենթախորագիրով: «Ժողովուրդի Ձայնը» (1178) «Ազգային Ժողովի Աղմկալից Նիս-տը» խորագրին ներքեւ նկարագրականն սկսած է այսպէս. «Ազգ. Ժողովը աղմկալից նիստ մը ունեցաւ երէկ ոչինչ խնդրոյ մը շուրջ: Նիստին այսքան յուզումնալից ըլլալուն պատասխանատուութիւնը կը ծանրացնէին ոմանք դիւանին վրայ, իսկ դիւանը անկարող կը գտնուէր արգիլելու առանց խօսք առնելու [արտօնութեան] խօսողները, աղմկողները եւ ընդմիջողները: ... Հարկ չկայ ըսելու որ օրակարգն ալ չափազանց հրապուրիչ էր եւ ազգային կարեւոր շահու մը շուրջ կը դառնար (?), այսինքն Պ. Շահլամեանի մէկ քանի հարիւր ոսկի պահանջին, որ երեք նիստէ ի վեր կը զբա-ղեցնէր Ազգ. Ժողովը մանաւանդ ամառուան այս տաք օրերուն»:

Իսկ նկարագրականի աւարտէն ետք կը հանդիպինք հետեւեալ տողերուն. «Երէկուան Ազգ. Ժողովին ներկայ գտնուողներէն մէկը կը գրէ մեզի. «Աջակողմի Դաշնակցական երեսփոխանները Ազգ. Ժողովը վարկաբեկելու համար աւելի յարմար միջոց մը չէին կրնար գտնել, քան իրենց անդամներէն մէկուն քանի մը հարիւր ոսկի առնելիքի խնդրով երեք նիստ Ազգ. Ժողովը զբաղեցնելով: Եւ պէտք է խորհիլ թէ այս միեւնոյն անձերն են որ կ'ափսոսան Ազգ. Ժողովի ամլութեան եւ անգործութեան համար, ու մինչեւ իսկ իրենց թերթին մէջ ալ խմբագրականներ կը նուիրեն. սակայն միեւնոյն ատեն կը ներեն ինքզինքնուն առնելիքի տալիքի գործ մը ազգին այս ճգնաժամային օրերուն Ազգ. Ժողովի սեղանին վրայ բերելու...»:

թէ Ուսումն. Խորհուրդի, Վարչութեան եւ Պ. Շահլամեանի միջեւ փոխանակուած թղթակցութիւններուն մէջ յիշատակուած է *ամժամնայ* բառը, հետեւաբար ատենագրութեան մէջ այդ բառին յաւելումը խարդախութիւն կարելի չէ նկատել:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՄԵԱՆ.- Խարդախութիւն չկայ, սակայն եղածը անկանոնութիւն է, որուն շարունակումը խարդախութեան դուռ կը բանայ:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ՁԱՅՆԸ

Այս գիրը կարդացուելէ յետոյ երկար վիճաբանութիւն մը տեղի ունեցաւ թէ Պ. Շահլամեան [կարդալ՝ Շէհրիկեան- Վ.Ղ.] իր խօսքը ետ պէ՛տք է առնէ թէ ոչ:

Պ. Յ. Պահրի ժողովին արժանապատուութեան տեսակէտով պահանջեց որ այսպիսի *խարդախութիւն, դաւանանքութիւն* ելլն. բառեր արտասանողներ երբ չկարենան հաստատել իրենց ըսածները, ետ առնեն խօսքերնին հրապարակաւ:

Պ. Թէքէեան բացատրեց թէ երբ Պ. Շէհրիկեան այս խնդիրը երեւան բերաւ, ժողովը չհետաքրքրուեցաւ, բայց երկրորդ անգամ ինք հարցուց թէ Քաղ. Ժողովը ինչո՞ւ չհետաքրքրուեցաւ եւ ահա քննութեան արդիւնքը եկաւ հիմա ու հասկցուեցաւ թէ անհիմն էր այն ամբաստանութիւնը եւ նախատինք մըն է Պ. Շէհրիկեանի ըսածը, ուստի կա՛մ Պ. Շէհրիկեան պէտք է տէր կանգնի իր խօսքին եւ կամ ազնուութիւնը ունենայ ետ առնելու [զայն]: Իսկ ժողովը իւրացնելով Քաղ. Ժողովի յայտարարութիւնը, արդէն կարելորութենէ զրկած կ'ըլլայ անոր վերագրումը:

Հիմա ամբաստանողը, ըսաւ [Թէքէեան], ինքզինքը գուրի մը մէջ գտնելով եւ անկէ դուրս ելլելու հնարաւորութիւն ալ չգտնելով, կ'ըսէ թէ ինծի համար բաւական է եկած պատասխանը:

Պ. Շէհրիկեան կ'ըսէր թէ ինք բաւարարութիւն գտած է, որովհետեւ Քաղ. Ժողովը գոնէ կը հաստատէ թէ անկանոնութիւն մը կայ, բայց չկայ ոեւէ օրէնք որ հարկադրէ զինքը խօսքը ետ առնելու եւ իրեն կը մնայ իր ըմբռնումին համաձայն որակել այս արարքը:

Տքթ. Թօփեան նոյնպէս բացատրեց թէ պաշտօնական մարմնոյ մը դէմ անարգանք մը եղած է եւ պէտք է պատժուին այդ անարգանքը ընողները եւ խստօրէն պէտք է վերաբերուինք, որպէսզի աւելի բարեկիրթ ըլլան այստեղ անոնք որ կը խօսին:

Այս միտքերուն դէմ արտայայտուեցան Պ. Տ. Մովսէսեան եւ Պ. Գալիկեան, ըսելով որ ներքին կանոնագրի մէջ յետս կոչման տրամադրու-

ՃԱԿԱՏԱՄԱՐՏ

Պ.Պ. Պահրի, Գարսեան, Թէքէեան, Թօփեան պահանջեցին որ Պ. Շէհրիկեան Ուսումն. Խորհուրդի հանդէպ գործածած խօսքը ետ առնէ, քանի որ Վարչութիւնը այս մասին որոշ լուսաբանութիւններ բերած է:

Պ.Պ. Բարսեղեան եւ Տէր Մովսէսեան այս տեսակ առաջարկ մը անտեղի գտան, դիտել տալով որ նախ Վարչութիւնը ինք իր հաստատած իրողու-

թիւն չկայ: Պ. Տ. Մովսէսեան իրաւունք տուաւ երեսփոխանի մը թիչ մը բռնուն կերպով արտայայտուելուն եւ այդ խօսքերը վերագրեց Պ. Շէհրիկեանի ջղայնոտութեան:

Պ. Էայլիդաթեան պահանջեց որ այս խնդիրը օրակարգի խնդրին հետ նկատողութեան առնուի, որովհետեւ երբ Վարչութեան եզրակացութիւնը ընդունուի, այն ատեն օրակարգի խնդիրը լուծուած կ'ըլլայ ինքնին:

Պ. Թէքէեան յետս կոչման պէտք չտեսաւ եւ առաջարկեց քուէի դնել Քաղ. Ժողովի եզրակացութիւնը:

Քուէի դրուեցաւ այս առաջարկը եւ ընդունուեցաւ 11ի դէմ 16 քուէով:

Մինչեւ քուէարկութիւն կատարուիլը եւ նոյնիսկ քուէարկութիւն կատարուելէ յետոյ ալ մեծ աղմուկ եւ ժխտը տիրեց սրահին մէջ, սակայն արդիւնքը որոշ էր արդէն եւ Քաղ. Ժողովի եզրակացութիւնը ընդունուեցաւ: Միայն թէ այս ապարդիւն վիճաբանութենէն, օդին ջերմութենէն եւ անպէտ խնդրի մը շուրջ դարձած խօսքերէն ձանձրացած ժողովականներ ցրուեցան եւ երբ Պ. Ղ. Տ. Աբրահամեան բեմ ելաւ Հայրենակցական Միութեանց հիմնադրութեան պատմութիւնը ընելու (Քաղ. Ժողովի ներկայացուցչին անցեալ նիստին ըրած կուռ եւ փաստացի առարկութիւններէն յետոյ) որոշ թիւ չկար վիճաբանութիւնը շարունակելու եւ ժողովը փակել հարկ եղաւ:

թիւնը (խօսքին յաւելումը) բառով մը չէ որակած: Ինչ կ'ըսէ ան վեց ամիս ետք կատարուած այդ «սրբագրութեան» համար: Իսկ այժմ այլեւս անիմաստ է ուրիշ նիստի մը մէջ, ժողովին հետ կապ չունեցող եւ պաշտօնէ հեռացած մարմնի մը հասցէին ուղղուած բառի մը մասին դիտողութիւն ընել: Եթէ հարկ էր դիտողութիւնը, դիւանը պէտք է ընէր ատիկա՝ բառը արտասանուած պահուն:

Պ. Գալիկեան անըմբռնելի գտաւ ժողովին այս վրդովումը եւ դիտել տուաւ թէ ժողովը չի կրնար պատիժի մասին խօսիլ, որովհետեւ դեռ ինք չէ իւրացուցած Վարչութեան կարծիքը եւ որովհետեւ այս խնդիրը կապ ունի հարցին ամբողջութեան հետ, որ քննուած չէ դեռ:

Պ. Շէհրիկեան ըսաւ թէ Վարչութիւնը իմ հարցումիս պատասխանը բերած է եւ ինծի կը մնայ այդ մասին արտայայտուիլ: Արդ, ես գոհացում գտած եմ, քանի որ Վարչութիւնը կը հաստատէ թէ նման յաւելում մը կայ: Ուրիշներ կրնան անկանոնութիւն կոչել այդ բանը, իսկ ես՝ խարդախութիւն, ինչ որ ըմբռնումի խնդիր է: Վարչութեան խորհրդածութիւնը անտեղի է, քանի որ իր կարծիքը չէր ուզուած:

Վիճաբանութիւնները շարունակուեցան ընդի. թոհուրոհին մէջ, ուր իր բաժինը ունեցաւ դիւանը:

Պ. Էայլիդաթեան առաջարկեց հարցը նկատի առնել Պ. Շահլամեանի խնդրին հետ:

Պ. Թէքէեան՝ ջղայնացած, առաջարկեց Վարչութեան պատասխանը ընդունիլ նոյնութեամբ, առանց խնդրոյ առարկայ ընելու պատժումի հարցը:

Քուէի դրուելով, ընդհանուր խառնակութեան եւ իրարանցումի մէջ դիւանը յայտնեց թէ 11-ի դէմ 16 ձայնով ընդունուած է Պ. Թէքէեանի առաջարկը, մինչ Պ. Տէր Մովսէսեան կը պոռար թէ ապօրէն է այս որոշումը եւ ներքին կանոնագրին գլխովին հակառակ:

Ժողովը փակուեցաւ մեծամասնութիւնը ցրուած ըլլալով:

[Համագային Խորհուրդ]

24 Օգոստոս 1922¹⁴²³

Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան ժամը 6ին

Ներկայք.՝ Ս. Պատրիարք, Փրոֆ. Զ. Պեգնեան

Տեսարք Յ. Մօստիչեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Ա. Թերզիպաշեան, Մ. Նալբանտեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.՝ Տ. Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան, Փրոֆ. Աստուածատուր Խաչատրեան

1° Կարդացուեցաւ եւ վաւերացուեցաւ նախորդ նիստի ատենագրութիւնը:

2° Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Իտալիոյ Ա. Թարգմանը [Կալի- Վ.Ղ.] եկած է իր մօտ լուսաբանուելու եւ տեղեկութիւններ քաղելու համար հայկական պահանջներու¹⁴²⁴ մասին, յառաջիկայ խորհրդաժողովին¹⁴²⁵ մէջ գործածուելու համար:

Իտալական կառավարութիւնը մասնաւորապէս կը շահագրգռուէր այս խնդրով, վասնզի ժողովը պիտի գումարուէր Վենետիկ, իտալական արտ. գործոց նախարարի նախագահութեամբ եւ հարկ կը տեսնուէր որ կառավարութիւնը ինքն լաւ լուսաբանուած ըլլայ:

Համագային Ժողովը հիմնուելով իր ասկէ առաջ տուած որոշման վրայ, որոշեց պատրաստել գիր մը, որ պիտի ներկայացուի Բարձր Զոմիսէրներուն, ցոյց տալու համար հայկական պահանջներու առանցքը՝ իրենց սեպհական եւ թրքական իշխանութենէն անկախ ազգային տան մը կազմութիւնը:¹⁴²⁶

Այս գիրը պատրաստելու պաշտօն տրուեցաւ Տիար Թերզիպաշեանի:

3° Նախորդ նիստի որոշման համաձայն գաւառի կացութիւնը ներկայացնող գիրը փոխանակ Բարձր Զոմիսէրներու՝ երեք հոգեւոր պետերու կողմէ ստորագրուած ներկայացնելու, որոշուեցաւ պարզ տեղեկատուութեան ձեւով ներկայացնել:

¹⁴²³ Այս նիստին համար մատիտով նշուած է թէ վաւերացուած է 31 Օգոստոսի նիստին մէջ:

¹⁴²⁴ Մատիտով աւելցուած «հայկական պահանջներու» փոխարէն սկզբնապէս նշուած է ջնջուած է «փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու» բառակապակցութիւնը:

¹⁴²⁵ Կ'ակնարկուի խորհրդաժողովի մը, որ 1922-ի Օգոստոս ամսուն ծրագրուած էր Մեպտեմբերի ընթացքին կայացնել Վենետիկի մէջ, որ, սակայն, պիտի չիրականանար՝ մասամբ վայրին շուրջ բրիտանական եւ ֆրանսական վերապահութիւններու պատճառով: Ի դէպ, Մեպտեմբեր 23-ին Փարիզի մէջ նիստի ընթացքին, Մեծն Բրիտանիա, Ֆրանսա եւ Իտալիա միաձայնութեամբ պիտի համաձայնէին ազգայնական Թուրքիոյ շնորհիւ արեւելեան Թրակիան, ներառեալ՝ հին թրքական մայրաքաղաք Ադրիանապոլիսը՝ որպէս խաղաղութեան գետին հարթող լուծում, եւ հրաւէր պիտի տային Մուսթաֆա Քեմալի, որ կարելի ամենականուիս թուականի մը մասնակցի Վենետիկի մէջ գումարուելիք Խաղաղութեան Խորհրդաժողովին: Դաշնակիցներու համաձայնած զիջումներուն մաս կը կազմէին դաշնակից ուժերու անմիջական հեռացումը Կոստանդնուպոլսէն՝ խաղաղութեան դաշնագրի ստորագրութենէն անմիջապէս ետք, եւ Թուրքիոյ մուտքը Ազգերու Ընկերակցութիւն: Վենետիկը որպէս ժողովավայր պիտի փոխարինուէր Լոզանով Նոյեմբերին:

¹⁴²⁶ Հարկ է նշել թէ այս ատենագրութեան սկզբնական տարբերակին մէջ տուեալ նախադասութիւնը բանաձեւուած է այսպէս. «... ցոյց տալու համար թէ փոքրամասնութեանց իրաւունքներու պաշտպանութիւնը շատ հեռու է բաւարարութիւն տալէ եւ հայոց գոյութիւնը եւ ապագան ապահովելէ, այլ անհրաժեշտ է որ հայերը ունենան իրենց սեպհական եւ թրքական իշխանութենէն անկախ ազգային տուն մը»:

[Համագգային Խորհուրդ]

31 Օգոստոս 1922

Ժամը 5½ Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան
Տեարք Յ. Մօստիչեան, Յ. Գարտաշեան, Ա. Թերզիպաշեան, Արամ Ինճիճեան, Մատ. Նալբանտեան
Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Գեորգ [Ծ.] Վրդ. Արսլանեան

1° Նախորդ նիստի ատենագրութիւնը կարդացուեցաւ եւ վաւերացաւ:

2° Բարձր Բոմիսէրներուն ներկայացուելիք թուրթը կարդացուեցաւ եւ կարգ մը սրբագրութեանց պէտք տեսնուեցաւ: Միւս կողմէ, նկատի առնուելով որ արդի պատերազմական դէպքերու հետեւանօք Վենետիկի Խորհրդաժողովը հաւանական չէ որ անմիջապէս գումարուի, որոշուեցաւ այս թուրթին մատուցումը ժամանակի մը համար յետաձգել եւ այս առթիւ ստանալ նաեւ Ազգ. Պատուիրակութեան կարծիքը:

Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Բշ. օր իրեն այցելած էր կրկին իտալական դեսպանատան Ա. թարգմանը, Մ. Կալի, եւ երկար խորհրդակցութիւն մը ունեցած էր հայկական պահանջներու մասին: Ս. Պատրիարքը տուած էր հարկ եղած բացատրութիւններ, որոնք նկատի առնել խոստացած էր Մ. Կալի:

Որոշուեցաւ մեծ պետութեանց ներկայացուելիք գիրին իբր յարակից տալ նաեւ լուսաբանող տեղեկութիւններ ազգային պահանջներու եւ փոքրամասնութեանց իրաւանց մասին:

3° Կարդացուեցաւ Հալէպի Ազգ. Միութեան 5 Օգոստ. թուակիր նամակը, որուն բովանդակութիւնը կը հաստատէին նաեւ տեղւոյն երեք հոգեւոր պետերը: Այս նամակին մէջ առաջիկայ ձմեռուան եղանակին ի նախատեսութիւն նպաստ կը խնդրուէր:

Համագգային ժողովը ծանօթ ըլլալով պէտքին, դժբաղդաբար դրամի չգոյութեան պատճառով չկրցաւ անմիջական կարգադրութիւն մը ընել, սակայն նկատելով որ անհրաժեշտութիւն մը կայ, որոշեց արտասահմանի եւ Կ. Պոլսոյ հարուստներուն գրաւոր մասնաւոր դիմումներ ընել եւ կացութիւնը պարզելով անոնց կարեկցութեան դիմել:

Նոյնպէս, Հալէպի գաղթականներու վիճակը ծանօթացնել Ռլիֆին եւ անոր օժանդակութեան դիմել:

4° Կարդացուեցաւ Տոք. Քենետիի նամակը, որով կը խնդրէր տղաքներու ազատագրութեան համար Ազգեւոր Դաշնակցութեան կողմէ կարգուած յանձնաժողովին իբր շահագրգռող ազգ, մասնակցելու եւ Չէզոք Տուն ազատ ելեւմուտք ունենալու համար կ'առաջարկէր պ. Առաքել Չաքրեանէ զատ անգլիագէտ կին անդամ մը ներկայացնել:

Արհի. Նազլեան Գերապայծառ յայտնեց թէ Հայ-Կաթողիկէ պատրիարքարանն ալ մասնաւոր հրաւեր մը ստացած ըլլալով իր կողմէ երկու անդամ նշանակելու, որոշուեցաւ որ ընտրութիւնները իւրաքանչիւր պատրիարքարան առանձին կատարէ, որպէսզի հայերը աւելի շատ թուով ներկայացուցիչ ունենան:

Ուստի այս նամակին նկատառումը Բաղ. Ժողովին ձգուեցաւ:

[Համագգային Խորհուրդ]

7 Սեպ. 1922

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք [Հօր] բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արքեպ. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէգնեան
Տեարք Յ. Մօստիչեան, Աւետիս Թերզիպաշեան, Յովհաննէս Գարտաշեան, Մատթէոս Նալբանտեան

Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.- Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեան

Քաղ. Ժողովէն.- Հայկ Խօճասարեան, Յ. Ամատունի, Տիրան Կիւմիւշկերտան, Վրթ. Մարտիկեան, Ստեփան Կուրտիկեան, Արամ Ճիւմպիւշեան

1° Ս. Պատրիարք Հայրը բացատրեց օրուան կացութիւնը եւ Պրուսայէն, Պանտրմայէն, Իզմիրէն իր ստացած տեղեկութիւնները: Ժողովին հաղորդեց նաեւ Իզմիրի առաջնորդին Մեպտ. 7 թուակիր ստիպողական մէկ հեռագիրը, որով հոն խոնուած գաղթականներու Կ. Պոլիս փոխադրութեան համար շոգենաւեր դրկուիլը կը պահանջէր:

Այս առթիւ այսօրուան ժողովը որոշած էր Քաղ. Ժողովին հետ խառն նիստ կազմել, որոշելու համար թէ ինչ միջոցներ ձեռք պէտք էր առնել փրկելու համար Միլլի գրաւման ենթարկուած հայերու կեանքը:

Ժողովը որոշեց նախ նկատի առնելով Մարմարայի եզերքները համախմբուած հայոց աւելի տագնապալի կացութիւնը, որոշեց զանոնք փրկելու միջոցներուն վրայ խորհիլ եւ գրել Իզմիրի առաջնորդին թէ առայժմ ներքին զաւառներէ հոն ապաստանող հայերը տեղացի հայերու հետ մնան Իզմիր եւ երբ հարկ դատուի, անոնց հետ մեկնին:

Իսկ Մարմարայի ծովեզերքները խոնուած հայերը աւելի նպատակայարմար դատեց որ Թրակիա փոխադրուին քան թէ Կ. Պոլիս եւ այս փոխադրութիւնը դիւրացնելու համար որոշեց դրկել պատուիրակութիւն մը բաղկացեալ Գեորգ Ծ. Վրդ. Արսլանեանէ եւ պ. Յակոբ Համամճեանէ:

Եթէ պ. Համամճեան մերժէ երթալ, Ս. Պատրիարքը եւ տիար Յ. Մօստիշեան խորհրդակցութեամբ պիտի որոշեն անոր տեղ ուրիշ յարմար մէկը:

Նոյնպէս այս առթիւ որոշուեցաւ երկու շոգենաւեր վարձել, որպէսզի հայ գաղթականները փոխադրեն Պանտրմայէն եւ Մուտանիայէն դէպի Ռոտտսթօ:

Շոգենաւերը վարձելու գործը յանձնուեցաւ պ.պ. Ս. Նալբանտեանի, Վրթ. Մարտիկեանի եւ Արամ Ճիւմպիւշեանի:

2° Որոշուեցաւ այս առթիւ դիմել Դաշնակիցներուն եւ դիտել տալ թէ վերջին դէպքերուն հետեւանօք, Աֆիոն Գարահիսար, Քէօթահիա, Ուշաք, Իզմիր, Պրուսա, Պալքէսիք-Պանտրմա եւ այլք գրաւուած են եւ նորէն մէկ երկու հարիւր հազար հայեր վտանգուած են եւ պարտաւորուած են դարձեալ իրենց տունը տեղը եւ գոյքերը լքանելու եւ թափառականի վիճակին ենթարկուելու:

Քանի որ փոքրամասնութեանց իրաւանց խօսքը կ'ըլլայ յաճախ, հարցուի թէ ի՞նչ պիտի ըլլայ անոնց վիճակը:

Վսեմ. ազգապետ Էֆենտի առաջարկեց այս դիմումը յետաձգել մի քանի օր, մինչեւ որ աւելի ստոյգ տեղեկութիւններ առնուին:

3° Որոշուեցաւ դարձեալ Բշ. օրը բացառիկ նիստ մը գումարել եւ նկատի առնել այս մասին պատրաստուելիք գիրը:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ¹⁴²⁷
(Նիստ 8 Սեպտեմբերի 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ Ս.
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ Տ. Ս. ՆԱՐԷԵԱՆ

(Մեծամասնությունը չկար: Կարդացուեցաւ եւ վաւերացուեցաւ նախորդ նիստին ատենագրութիւնը:)

ԲԱՅԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱՅ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Բացակայութեան գրեր ստացած ենք Գնէլ Եպսկ.է եւ Պ.Պ. Օտեանէ, Պէյագնեանէ, Վ. [Էսա]եանէ եւ Յ. Մինասեանէ: Կ'արձանագրենք զիրենք օրինաւոր բացակայ:

ԵՐԵՍՓՈԽԱՆՈՒԹԵՆԷ ՀՐԱԺԱՐՈՒՄ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Յ. Գազազեան Պոլսէն մեկնումին պատճառով կը հրաժարի երեսփոխանութենէ:
(Պատճեն)

(Ընդունեցաւ Պ. Յ. Գազազեանի երեսփոխանութենէ հրաժարականը:)

Տ. Յ. ՄՕՍՏԻՉԵԱՆ.- Վարչութիւնս մէկ քանի օրէ ի վեր առիթ ունեցած է զբաղելու հելլէներէ գրաւեալ վայրերու Հայոց ներկայ վիճակով: Կը հրաւիրեմ Պ. Թերզիպաշեանը որ կարգ մը տեղեկութիւններ հաղորդէ օրուան կացութեան շուրջ:

(Պ. Թերզիպաշեան երկարօրէն բացատրեց թէ Քաղ. Ժողովը ինչ կարգադրութիւններ ըրած էր գաղթողներու ապահով կերպով փոխադրութեան եւ կարօտ եղողներու օժանդակելու համար: Ան պատասխանեց մէկ քանի հարցումներու եւ ժողովը գոհ մնալով հաղորդուած մանրամասնութիւններէն, առաջարկեց շարունակել նոյն ուղղութեամբ:)¹⁴²⁸

ԱՌԱՋԱՐԿ Տ. Ս. ՏԻՕՆԵԱՆԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Տիօնեան զիրով մը կ'առաջարկէ անմիջական եւ յարմար ձեւով հանգանակութեամբ օգնութեան հասնիլ կարօտ գաղթականներու:

(Պատճեն)

(Որոշուեցաւ առաջարկը յանձնել Քաղ. Ժողովի ուշադրութեան:)

ԲԱՅԱՏՐԱԳԻՐ ՔԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Քաղ. Ժողովը բացատրագրով մը կը պարզէ այն պատճառները, որոնք *քանչեղէրի* տուրքի

¹⁴²⁷ Այս նիստին ատենագրութիւնը կը ներկայացնենք հիմնուելով «Ժողովուրդի Ձայնը»ի (1195) եւ «Ճակատամարտ»ի (1163/2984) 9 Սեպտեմբեր 1922-ի համարներուն վրայ:

¹⁴²⁸ Պատրիարքարանի եւ Քաղաքական Ժողովի կատարած ձեռնարկներուն մասին որպէս յաւելեալ տեղեկութիւն պատշաճ է կատարել հետեւեալ նշումները՝ քաղելով համապատասխանաբար «Ժողովուրդի Ձայնը»ի եւ «Ճակատամարտ»ի նշեալ համարներէն:

Երկու շոգենաւեր վարձուած են Պրուսայի, Պանտրմայի եւ Իզմիրի գաղթականները փոխադրելու թրակիա, ուր յունական կառավարութիւնը խոստացած է անհրաժեշտ ասպնջականութիւնը ցուցաբերել: Փոխադրութեան գործին հսկելու համար ճամբայ ելլելու պատրաստուած են Գէորգ Ծ.Վ. Ալանեան եւ Պատրիարքարանի գործակատար Յ. Համամնեան, որպէսզի խրախուսեն Պրուսա, Պանտրմա, Մուտանիա շրջաններու հայութիւնը եւ հսկեն փոխադրութեան գործին: Պոլիս հասած են 680ի չափ գաղթականներ եւ 110ի չափ պրուսացիներ: Հասած են նաեւ վեց շոգենաւեր, որոնցմէ «Փրանս»ի մէջ գտնուող գաղթականները չեն ցամաքահանուած եւ աշխատանք կը տարուի համապատասխան թոյլտուութիւն ձեռք բերելու համար:

նոր օրենքի մը անհրաժեշտությունը կը շեշտեն, առաջարկելով հարիւրին հինգ յաւելում՝ զանձումները ամսէ ամիս բոլոր ազգային հաստատություններէն կատարելով:

(Պատճեն)

ՏՐ. Ա. ԲԱՐՍԵՂԵԱՆ.- Պիտճէն նկատի առնելու պահուն կարելի է *քանկելի* օրենքին ուշադրութիւն դարձնել:

(Թաղերու սնտուկներէն Պատրիարքարանին վճարուելիք 100ին 5 *զանկելի* մասին օրինագիծը յանձնուեցաւ Համարակալութեան Դիւանի քննութեան:)

ՀԱՅՐԵՆԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ԽՆԴԻՐ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Այժմ կը շարունակենք Հայրենակցական Միութիւններու վերաբերեալ Քաղ. Ժողովի նոր կարգադրութեան շուրջ նախորդ նիստերէն անաւարտ մնացած քննարկումները որոշումի մը յանգելու համար:

Տ. Ղ. Տ. ԱԲՐԱՀԱՄԵԱՆ.- Հայրենակցական Միութեանց ծրագիրը վաւերացուած էր Քաղ. Ժողովին կողմէ եւ այժմ Քաղ. Ժողովը հակասութեան մէջ կ'իյնայ, երբ չի ճանչնար անոնց օժանդակությունը՝ իրենց հայրենակիցներուն տրուած: Հայրենակցականները կը պնդեն որ որեւէ շրջանի հայրենակիցի մը ճանաչումը եւ իրաւունքներու ճշդումը իր շրջանի միությունը միայն կրնայ ընել: Հետեւաբար, թաղ. խորհուրդները պէտք է որեւէ դատի ատեն պարտաւորիչ կերպով պահանջեն նաեւ Հայրենակցական Միութեանց վկայագրերը, ինչպէս մինչեւ այժմ կ'ըլլար Քաղ. Ժողովին իսկ որոշումով: Թաղ. խորհուրդները անշուշտ ազատ են իրենց քննութիւնները կատարելու: Այս կերպով թէ՛ օժանդակություն մը գտած կ'ըլլան եւ թէ՛ զեղծումներու առջեւն առնուած: Կ'առաջարկեմ որ առանց վիճարկութեան քուէի դրուի հարցը, ինչպէս որոշուած էր նախապէս:¹⁴²⁹

Տ. Հ. ԽՕՃԱՍԱՐԵԱՆ.- (*Վարչութեան կողմէ*) Ոչ մէկ ատեն խնդիր կայ գաւառացիի եւ պոլսեցիի եւ կարելի չէ հոս Հայրենակցական Միութիւններու անուան տակ նոր իշխանություն մը ստեղծել: Նախորդ Վարչութեան վաւերացուցած Հայրենակցական Միութեան կանոնագրին մէջ կան նպաստի, վիճակագրութեան եւ ուրիշ գործեր, բայց երբեք՝ վկայականներ տալու իրաւունք: Հայրենակցական Միութիւններու մէջ կան անդամներ, որոնք 40 տարիներէ ի վեր Պոլիս կը գտնուին եւ անոնք չեն ճանչնար բնաւ հայրենիքը ու այս մարմիններու ձգտումը եղած է այս տեսակ կազմակերպութեամբ եւ առանց նոյնիսկ ապահովելու Պոլիս գտնուող գաւառի բոլոր ժողովուրդէն մասնակցությունը, գաւառային իշխանություն մը հիմնել ազգ. օրինաւոր իշխանութեան մէջ, մինչ Պատրիարքարանը երբեք միտք չունի տեղի տալու, զգալով միեւնոյն ատեն Հայրենակցական Միութիւններու օգտակարությունը այն կերպով, ինչպէս վաւերացած է ի սկզբան անոնց կանոնագիրը իրենց կազմութեան ատեն: Նախորդ Վարչությունը պէտք տեսեր է նամակով մը ընդունիլ Հայրենակցական Միութիւններու կողմէ տրուած վկայագրերը, բայց այս Վարչությունը կը մերժէ, ընդունելով միայն անոնց ծրագրին մէջ սահմանուած իրաւունքները:

Տ. Դ. Տ. ՄՈՎՍԷՍԵԱՆ.- Սահմանադրութեամբ նախատեսուած մարմիններէ գատ ուրիշ մարմիններու պէտք չէ տրուին իրաւունքներ, քանի որ պէտք եղած ատեն պատասխանատվություններ ճշդէն դժուար կ'ըլլայ եւ երկրին կառավարութեան առջեւ ալ միմիայն այդ կարգի վկայականներով կրնայ ներկայանալ Պատրիարքարանը՝ ազգայիններու իրաւունքը պաշտպանելու համար, սխալի մը պարագային անոնց օձիքը բռնելու իրաւունք ունենալով:

¹⁴²⁹ «Ժողովուրդի Ձայնը» եւ «Ճակատամարտ» լրագրերուն համապատասխան համարներուն մէջ Տէր Աբրահամեանի պաշտպանողականին վերաբերեալ երկու տարբեր մօտեցումներ արձանագրուած ըլլալով, տեղին է մէջբերել զանոնք: «Ճակատամարտ» (1163/2984) կը տեղեկագրէ. «Պ. Ղ. Աբրահամեան երկարօրէն եւ փաստացի կերպով պաշտպանեց Հայրենակցական Միութիւններու անհրաժեշտությունը եւ անոնց օգտակարությունը: Նկատի առնելով Վարչութեան պատճառաբանությունները, մի առ մի պատասխանեց անոնց եւ ցոյց տուաւ անոնց անհիմն հանգամանքը»: «Ժողովուրդի Ձայնը» (1195) կը գրէ. «Ատենախօսը պահ մը փորձեց նոյնիսկ արդարացնել այն ոտնձգությունը, զոր կ'ուզեն կատարել անոնք ազգային օրինաւոր իշխանութեան դէմ, տալով ժառանգական, ամուսնական եւլն. վկայականներ, որոնք միայն Պատրիարքարանի իրաւունքն են»: Աւելի ուշ, հարցին կապակցութեամբ կատարուած քուէարկութեան արդիւնքին անդրադառնալով եւ նշելով թէ մեծամասնութեամբ մերժուեցաւ Տէր Աբրահամեանի առաջարկը, «Ժողովուրդի Ձայնը» կ'աւելցնէ թէ այդպիսով ժողովը փրկուեցաւ «աւելորդ խնդրի մը վրայ վիճարկելու ժամականաւորութենէն»:

(Ատենապետը քուէի դրաւ Պ. Տէր Աբրահամեանի հարցապնդումը օրակարգ անցնելու առաջարկը եւ ժողովը
14ի դէմ 15 քուէով Վարչութեան բացատրութիւնները բաւարար նկատեց։)
(Ժողովը փակուեցաւ ժամը 5ին։)

[Համազգային Խորհուրդ]

11 Սեպ. 1922

Ժամը 5½ին Ս. Պատրիարք Հօր բնակարան

Ներկայք.- Ս. Պատրիարք, Տ. Յովհաննէս Արք. Նազլեան, Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
Տեարք Յ. Մօստիչեան, Արամ Ինճիճեան, Ա. Թերզիպաշեան, Յովհաննէս Գարտաշեան
Քաղ. Ժողովէն.- Արամ Ճիւմպիւշեան, Վրթանէս Մարտիկեան, Յ. Կէշէնեան, Յ. Ամատունի

1° Ս. Պատրիարքը դարձեալ տեղեկութիւններ տուաւ Իզմիրի եւ Պրուսայի գաղթականներու վիճակին վրայ: Մասնաւորապէս Իզմիրէն ստացուած տեղեկութիւններէն կը հասկցուէր թէ մինչեւ Ուրբաթ տակաւին քաղաքէն մեկնողներուն թիւը այնքան մեծ չէր: Առնուած տեղեկութեանց համաձայն, Առաջնորդը՝ Չօր. Թոր-գոմի եւ իր մարդոց դէմ բռնած դիրքովը՝ կրցած էր թուրքերու վրայ լաւ տպաւորութիւն ձգել եւ ասոր վստահելով կ'երեւայ թէ հոն պիտի մնայ:

Մինչեւ Ուրբաթ տակաւին թրքական զօրքը քաղաք չէր մտած¹⁴³⁰ եւ սակայն քաղաքին մէջ խուճապը սկսած էր:

Իզմիրցիք, առնուած տեղեկութեանց համաձայն, կը միտին դէպի Պիրէոն եւ կղզիները, եւ մէկ մասը Կ. Պոլիս եկած է շոգենաւ գտնելով:

Իզմիրէն Յունաստան գացողները անցագիր չեն առներ, սակայն Կ. Պոլիս եկող հայերուն անգլ. հիւպատոսարանը Առաջնորդարանէն տրուած թուղթերու վրայ անցագիր տուած է շատ դիւրութեամբ եւ արագօրէն:

Նոյն[պէս] Ս. Պատրիարքը ժողովին հաղորդեց թէ Հայրենակցականներու կեդրոնը եւ պրուսացիք շոգենաւ կը դրկեն Մարմարայի եզերքները՝ գաղթականներու տեղափոխութեան համար: Նոյնպէս Պատրիարքը վարձած էր երկու շոգենաւեր նախորդ որոշման համաձայն:

Ս. Պատրիարքը հաղորդեց թէ Քաղ. Ժողովը նկատի առնելով Թրակիա փոխադրուած հայերը տեղաւորելու համար ալ մէկը դրկելու անհրաժեշտութիւնը, որոշած էր իր անդամներէն պ. Յ. Ամատունին դրկել Ռոտտսթօ:

Համազգային Ժողովը համաձայն գտնուեցաւ այս կարգադրութեան:

Նոյնպէս Ս. Պատրիարքը Համազգային Ժողովին հաղորդեց Քաղ. Ժողովին մէջ խորհրդակցութեան առարկայ եղած խնդիրները, որպէսզի Համազգային Ժողովը այս մասին իր կարծիքը արտայայտէ եւ կարելորդ դատուածները գործադրուին:

Քաղ. Ժողովը կ'առաջարկէր՝

Ա.) Դիմել Բարձր Քոմիսէրներուն, անոնց կարծիքը շօշափել կացութեան մասին եւ խորհուրդ հարցնել [թէ] ինչ ընել պէտք է: Նոյնպէս, եթէ կարելի է, տեղեկանալ թէ ի հարկին բանակը պիտի գործածուի՞, թէ՞ ոչ:

Բ.) Հայ եւ թուրք ժողովուրդներու միջեւ յարաբերութիւններու արգելք չլլալ:

Գ.) Համիտ պէյին հետ ոչ-պաշտօնապէս եւ անհատաբար տեսակցութիւններ ունենալ եւ ըսել թէ վերջին դէպքերու հետեւանօք ստեղծուած կացութեան բերմամբ գեղեցիկ առիթ մը կը ներկայանայ Միլլի կառավարութեան՝ ցոյց տալու իր մարդասիրութիւնը եւ արդարադատութիւնը, ապահովելով քրիստոնէաներու կեանքը, պատիւը եւ ստացումը:

Դ.) Ազգերու Դաշնակցութեան հեռագիր մը քաշել եւ անոնց ուշադրութեան ներկայացնել հայոց ենթարկուած նոր աղէտը:

Ե.) Բարձր Քոմիսէրներու դիմել եւ ըսել թէ միջոցներ չունինք:

Երկար խորհրդակցութիւններէ յետոյ որոշուեցաւ՝

Ա.) Առայժմ յետաձգել Բարձր Քոմիսէրներու դիմումը, որպէսզի քիչ մը աւելի պարզուի կացութիւնը:

Բ.) Նոր ձեռնարկ չընել երկու ազգերու մերձեցման համար եւ անհատական յարաբերութեանց արգելք չլլալ:

¹⁴³⁰ Բնագրին մէջ՝ *մտացած*:

Գ.) Համիտ պեյի մօտ ձեռնարկի մը մասին տակաւին խորհրդակցիլ հարկ տեսնուեցաւ:

Դ.) Որոշուեցաւ քաշել Ազգերու Դաշնակցութեան ուղղուած հեռագիր մը:¹⁴³¹

Ե.) Աւելորդ դատուեցաւ միջոցներու չգոյութենէն խօսիլ [բարձր յանձնակատարներուն], վասնզի արդէն այս մասին անոնք լաւատեղեակ էին:

[Համագային Խորհուրդ]

14 Սեպ.¹⁴³²

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Նազկեան Արքեպ., Փրոֆ. Չ. Պէզնեան

Տեարք Յ. Մօստիչեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Յովհ. Գարտաշեան, Տոր. Նազգաշեան

Խորհ. Յանձնաժողով[էն].- Գէորգ [Ծ.] Վրդ. Արսլանեան

Քաղ. Ժողով[էն].- Յ. Ամատունի

1° Ս. Պատրիարքը ըսաւ [թէ] Հայրենիքի Օգնութեան Մարմինը եկած եւ ըս[ած] են թէ պատրաստ են պատրիարքարանի միջոցաւ գործել:

Մուտանիա ֆրանս. շրջանակ է: Ֆրանս. դեսպանատան դիմում ըրած է Նազկեան [Արք]եպ. եւ ձեռք պիտի բերէ թուղթ մը ուղղեալ Մուտանիայի հրամա[նա]տարին: Այն ատեն շոգեմաւ պիտի վարձուի: Այս առթիւ ծախքին համար Յունաց Պատրիարքարանին դիմում պիտի ըլլայ:

2° Պալլըքեսիր մնացողներուն համար իտալական եւ ֆրանս. դեսպանատանց դիմում ընելու խնդրանք եղաւ Նազկեան [Արք]եպ.ի:

3° Բրլիֆը գործի ձեռնարկած է արդէն , պ. Յ. Ամատունի պիտի երթայ եւ անոր պիտի ընկերանայ Հայրենիքի Օգնութեան Մարմինէն մէկը: 150 դէղ պիտի առնուի:

4° Հանգանակութեան գործ: Համագայինի անունով շրջաբերական մը հանել. Հայր. Օգնութեան մարմինին պաշտօն տալ որպէսզի հանգանակութիւնը կատարէ:¹⁴³³

¹⁴³¹ Երեք հոգեւոր պետերուն ստորագրութեամբ Ազգերու Ընկերակցութեան ուղղուած հեռագրին մէջ, որ կը կրէ 12 Սեպտեմբեր 1922 թուականը, կ'ըսուի թէ մինչ հայերն անձկութեամբ կը սպասէին որ արդար վճիռ մը վերջ դնէ իրենց թշուառութեան եւ սպառիչ գրկանքներուն, խուճապի շրջաններէն փախչող եւ հելլէն զօրքերու կողմէ յանապատրաստից տարհանուած վաթսուն հազար հայեր կու գան այն աստիճան ծանրացնել վտանգաւոր իրավիճակը, որ անգոր կը զգանք արդիւնաւորապէս դիմագրաւել այս հսկայական թշուառութիւնը:

Ապա խնդրելով անյապաղ օգնութիւն, անոնք կը յիշեցնեն թէ Դաշնակիցներու յաղթանակէն ետք մինչ անոնց թշնամի թուրքերը վայելեցին խաղաղութեան բարիքները, զինադադարին յաջորդող չորս տարիներէն իւրաքանչիւրը իրենց ճակատագիրը Համաձայնականներուն կապած հայոց բերաւ. նոր տեղահանութիւններ, նոր թշուառութիւններ, նոր ահաբեկումներ եւ կոտորածներ, որոնք միասնաբար կը հաւասարին պատերազմի ընթացքին կրուած չարիքներուն:

Երեք հոգեւոր պետերը հեռագիրը կը փակեն այս անյուսպի կացութեան ի տես Ազգային Տան հաստատման հրատապ կոչով, որպէսզի ցրուած հայութիւնը մէկտեղուի ինչ եւ Ազգը փրկուի ամբողջական կորուստէ (ՊՏԴ, տուփ 5, թղթապանակ 5-Խ, Խ619, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹⁴³² Ի տարբերութիւն նախորդ բոլոր ատենագրութիւններուն, մատիտով գրառուած այս եւ յաջորդող արձանագրութիւնները կը թողուն այն տպաւորութիւնը թէ ատենագրողը աւելի ուշ զանոնք պիտի մշակէր նախորդներուն նման:

¹⁴³³ «Ճակատամարտ»ի մէջ (16 Սեպտեմբեր 1922, 1169/2990) կը տրուի Հայ Օգնութեան Միութեան կեդրոնական վարչութեան հաղորդագրութիւնը, ուր կ'ըսուի թէ Հ.Օ.Մ.ը ազգային իշխանութիւններուն հետ եղած կարգադրութեան համաձայն հանգանակութիւն պիտի կատարէ ի նպաստ նոր գաղթական եւ թշուառ հայրենակիցներու: Արդէն պատրիարքարանն ու Հ.Օ.Մ.ը նաւ եւ պատուիրակութիւններ փութացուցած են աղիտեալ վայրերը հայեր փրկելու համար եւ «ներկայ ճգնաժամային թուականին ամէն հայու վրայ նուիրական պարտք կը ծանրանայ իր օգնութեան լայն

Կանանց մասնախումբ մը [կազմել] հարուստներու [դիմելու] համար:

Պ. Ալթունեան, Թուղլաճեան եկան ներկայացան:

5° Տիրան Կիւմիւշկերտան, Արամ պէյ Կէօշէօղլու, Պետրոս Հալաճեան, Մատթէոս Յակոբեան ...

6° Մամուլին հրահանգ տալ որ լեզու փոխ[է]. Ժողովի հրաւիրել ներկայացուցիչները:

1. Յունաց մասին լեզու փոխել
2. Թրքաց յաղթանակը արժէք չունի չգրուի
3. Միլլի շարժումի[ն] դէմ բան մը չգրել եւ ընդունիլ թէ բուն թուրք կառավարութիւնը այն է
4. Մեր հարցը չխառնել

Բշ. օրուան համար հրաւիրել:¹⁴³⁴

[Համագգային Խորհուրդ]

18 Մեպ.

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Նազլեան Արքեպ., Փրոֆ. Չ. Պէզնեան
[Տեարք] Յար. Մօստիչեան, Ա. Թէրզիպաշեան, Մ. Նալբանտեան
Քաղ. Ժողով[էն].- Տիրան Կիւմիւշկերտան, Արամ Ճիւմպիւշեան
[Խորհրդարանական Յանձնաժողովէն.-] Գէորգ [Ծ.] Վրդ. Արպանեան

1° Պ. Գալիկեան եւ Լեւոն Կանտ

Մենք դիմում կատարեցինք, դուք պետք էր հրաւիրէիք բոլոր կուսակցութիւնները: Մեր դիմումին արժէքը մեր աչքին ալ նուազած է: Կուսակցութիւնները պետք է հրաւիրէիք: Համագգայինի մէջ պետք էր մեր դէմը ունենալ կուսակցական լիազօրներ: Համագգային ժողովը չ'ըսեր թէ ի՞նչ ըրած է: Բոլորիդ յայտնի է [թէ] մեր կուսակցութիւնը չէ հաւատացած եւրոպական քաղաքականութեան: Այսօր տազնապ մը կայ. ասիկա Համա-ձայնութիւնէն է: Կ. Պոլիս յաւակնութիւնը ունեցած է քաղաքական գործեր վարելու: Թուրքերը գիտեն թէ ազգ. դիւանագիտութիւն մը կայ՝ Ազգ. Տուն մը պահանջել: Եթէ ասկէ հրաժարինք, վտանգը կը թելթելնայ: Ազգային Օճախի քաղաքականութիւնը միայն հնարաւոր է Երեւանի հանրապետութիւնը ընդարձակելով, ուստի աշխատինք որ Երեւան գորանան:

Հնչակեանք փոքրամասնութիւն եղած են միշտ գաղութներու մէջ եւ մեր տեսակէտը չէ լսուած: Կ. Պոլիս չէ յարաբերած Երեւանի հետ: Խորհրդային երկիրները կրնան դեր մը կատարել: Մենք ոչ ոք վստահ է թէ դաշնակիցներ կը մնան հոս: Լաւ է ուրիշ տեղ՝ Հայաստանի կառավարութեան դիմենք, անոր միջոցաւ Ռուսիոյ միջնորդութեան դիմենք, եթէ Հայաստանի ըսենք թէ հրաժարած ենք քաղաքականութենէ: Քաղաքականութիւնը սրբագրենք, նաեւ դէմքերը սրբագրենք. *ֆոլտ-ֆաաւ*¹⁴³⁵ [ընել]. անկեղծ ըլլալու համար դէմքերը փոխել, Կովկա-

բաժինը բերել, մեղմելու համար իր տասնեակ հազարաւոր եղբայրներուն եւ քոյրերուն տառապանքը...»: Հաղորդագրութեան կը հետեւի Հ.Օ.Մ.ի կեդրոնական վարչութեան կոչը, ուր կ'ըսուի թէ թէեւ 7 Մեպտեմբեր թուակիր շրջաբերականով կոչ եղած էր Աշնանացանքի նուիրահաւաքութեան մասնակցելու, սակայն «այսօր Փոքր Ասիոյ հայութեան գլխուն եկած ահաւոր աղէտը, մեզ ակամայ եւ ցաւալիօրէն կը պարտադրէ գոնէ ամսուան մը համար յետաձգել մեր այդ անհրաժեշտ ձեռնարկը, աւելի ստիպողական աշխատանքի մը լծուելու համար, ի նպաստ մեր այն եղերաբախտ հայրենակիցներուն, որոնք դեռ քանի մը օր առաջ Գարնանացանքի առթիւ մեզ ավերով ոսկիներ դրկելու չափ բախտաւոր էին»:

¹⁴³⁴ Բնագրէն ջնջուած է հետեւեալ 7-րդ կէտը. «Թրակիոյ մէջ հաստատուած 100,000 հայերը անապահով կը զգա[ն], դիմել Բարձր Քոմիտէներուն»:

¹⁴³⁵ Հնչակեան ներկայացուցիչները խօսած ըլլալու են դիմաշրջութիւն (volte-face) ընելու անհրաժեշտութեան մասին:

սի վրայով ըլլայ յարաբերութիւնը: Խորհրդային Հայաստանի հետ յարաբերութիւն մշակելու լաւագոյն խողովակը մենք ենք:

2° Հեռագիրը Ազգ. Պատուիրակութեան [ուղղելի] սրբագրուեցաւ:

3° Ս. Պատրիարքը Բայեանի¹⁴³⁶ հետ տեսնուեցաւ [յայտնելու համար թէ] վերջին օրերու դէպքերը մեր ժողովուրդին մէջ առաջ բերած [են] այնպիսի վիճակ, որ յուզուած [են թէ] իրենց յոյսը ի դերու կ'ելլայ: [Կացութեան] աւելի տեղեակ էք եւ [կը խնդրեմ որ] մեզի խորհուրդ մը տաք:

Բայեան պատասխանած է թէ հանդիսատես եղած էք. [թէ] իմ ցաւակցութիւնս եւ թէ Բարձր Քոմիտէին ցաւակցութիւնը կը յայտնենք: Ստոյգ է որ նաւ ունէի[ն]ք, սակայն զօրք չունէի[ն]ք: Այն ատեն պատերազմ պիտի սկսէր, թնդանօթ կրնայինք նետել, սակայն ասիկա դարման մը չէ[ր]: Գալով Կ. Պոլսոյ, ձեզի ըսեմ որ այսօր այնքան մտահոգ չեմ որքան 4-5 օր առաջ: Ասկէ առաջ գացինք բերանացի ըսինք Համիտ Պէի թէ չանցնի չէզոք գօտին: Այսօր գրաւոր տուինք [այդ ազդարարութիւնը]: Ուրբաթ օրը ոյժ դրկուած է նախ Տարտանէ: Քանի մը օրէն Կ. Պոլիս ալ զօրք պիտի գայ: Մեր դաշնակիցներուն եւ մեր գաղութներուն կոչ եղած է. աւելի ապահով եմ:

Հոս վտանգը երկուք է՝ արտաքին եւ ներքին: Գիտակ ենք թէ [Քեմալ] կազմակերպուած է, եւ կազմակերպութիւն [մը] թէ՛ բարիք է, թէ՛ չարիք: [Զօրավար] Հարինկյընի¹⁴³⁷ խորհուրդին անսացին: Դուրսէն շարժումը մինչեւ որ չըլլայ՝ ներքինը չ'սկսիր: Հարինկյըն կացութիւնը ճշդած է եւ թէ՛ արտաքին եւ թէ՛ ներքին կացութեան տէրն է: Բան մը չկայ: Վիճակը ծանր չէ չեմ ըսեր. հիմա աւելի ապահովիչ է: Բոլորովին վախնալիք բան չկայ չեմ կրնար ըսել: Կ. Պոլսոյ ժողովուրդին համար ինչ կրնաք ընել: Պէտք է վստահիք *մէր* ուժին:

- Որոշուեցաւ, ըստ նախորդ որոշման, ֆր[անսական] եւ իտ[ալական] Բարձր Քոմիտէներու մօտ ալ դիմումներ կատարել:¹⁴³⁸

- Կարդացուեցաւ Բարձր Քոմիտէին դրկուելիք յիշատակագիրը, որուն վերջնական ձեւը ճշդելու համար վաղը՝ Գշ., նիստ գումարել որոշուեցաւ:

¹⁴³⁶ Կը թուի թէ ակնարկութիւնը կը վերաբերի բրիտանացի դիւանագետ Էնտրիւ Ռայընի (Andrew Ryan [1876–1949]), որ 1903–1907 տարիներուն Պոլսոյ մէջ վարած է փոխ հիւպատոսի պաշտօն եւ այնուհետեւ՝ մինչեւ Մարտի մէջ ընդհանուր հիւպատոս նշանակուիլը՝ Պոլսոյ մէջ վարած է թարգմանի, խորհրդականի եւ այլ պաշտօններ ու Լոզանի Խորհրդաժողովին մասնակցած՝ որպէս Բրիտանական պատուիրակութեան անդամ: Բրիտանական Բարձր Յանձնակատարի գլխաւոր թարգմանի հանգամանքով զինադադարէն ետք իրեն գլխաւոր դերակատարութիւն մը վստահուած է հայերու եւ յոյներու հետ յարաբերելու, ինչպէս նաեւ Հայկական Հարցով զբաղելու առնչութեամբ:

¹⁴³⁷ Հարկ է նշել թէ նիստէն երկու օր ետք, 20 Սեպտեմբեր 1922-ին, երեք հոգեւոր պետերն իրենց ստորագրութեամբ Գրաման Ուժերու ընդհանուր հրամանատար Զօրավար Հերինկյընի կ'ուղղէին նամակ մը, ուր կը յայտնէին թէ Պոլսոյ մէջ վերջերս տեղի ունեցած վայրագ ցոյցերը, որոնց ընթացքին ամեն տեսակ սպառնալիք կատարուած էր քրիստոնեաներու դէմ, ինչպէս նաեւ Չմիւռնիոյ մէջ հայերու թէ յոյներու դէմ գործադրուած ջարդերը վախ կը պատճառեն թէ մօտիկ ապագային յոռեզոյն պատահարներ կրնան պատահիլ հայերու, որոնք վստահելով Համաձայնականներուն՝ հաւատացին ամբողջական ապահովութեան: Կացութիւնը աւելի ծանրացած է անոր համար որ ո'չ միայն մայրաքաղաքին բոլոր իսլամները զինուած են, այլեւ՝ կայ գաղտնի ազգայնական կազմակերպութիւն մը, որ պատրաստ է գործի անցնելու առաջին իսկ ազդանշանով:

Հոգեւոր պետերը կ'աւելցնէին թէ, հակառակ թուրք իշխանութիւններու բոլոր պաշտօնական յայտարարութիւններուն, որոնք կը միտէին հանդարտեցնել հանրային կարծիքը, այս ճգնաժամային պահերուն չենք կրնար երաշխաւորուած ըլլալ ընդդէմ բնաջնջման ծրագրին, որ պատշաճօրէն կը շարունակուի, եթէ Համաձայնականները չդիմեն հօր միջոցներու:

Ակնարկելով Չմիւռնիոյ ջարդերուն, անոնք կ'ընդգծէին թէ ի տես քրիստոնեաներու մորթոտման յաջորդ օրն իսկ Մուսթաֆա Քեմալի այն յայտարարութեան, թէ քրիստոնեաներու կեանքը պիտի պաշտպանուի, մենք չենք կրնար անտեսել թէ Թուրքիոյ քրիստոնեաները ենթակա կը մնան բնաջնջման մնայուն վտանգին:

Այս առթիւ, երեք հոգեւոր պետերը Զօրավարէն կը խնդրէին Չինադադարի առաջին տրամադրութեան եւ Պոլսոյ գրաման պայմաններուն վրայ հիմնուելով դիմել ազգու քայլերու եւ կանխել Չմիւռնիայէն ետք Պոլսոյ համար եւս պատրաստուող արհաւիրքը (ՊՏԴ, տուի 3, թղթապանակ 2-Ի, Խ452–Խ453, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

¹⁴³⁸ Երեք հոգեւոր պետերը նախորդ ծանօթագրութեամբ վկայակոչուած եւ Հերինկյընի ուղղուած նամակին համանման նամակ ուղարկած են Բարձր յանձնակատարներուն, ինչպէս կը պարզուի Փրանսական Բարձր Յանձնակատար Զօր. Բելլէի յղուած նամակէն (ՊՏԴ, տուի 5, թղթապանակ 5-Ի, Խ621, *Ֆրանսերէն մեքենագիր*):

[Համագգային Խորհուրդ]

Հոկտ. 12

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Նազեան Արքեպ., Փրոֆ. Պեգնեան
Մ. Նալբանտեան, Ա. Թերզիպաշեան

Մուտանիոյ գինադադարէն յետոյ կացութեան վրայ խորհրդակցութիւն:

1° Հայաստանի ընդարձակում

2° Ազգային Տուն

3° Մեր կալուածները արժեցնել եւ փոխադրել այս ժողովուրդը այլուր

4° Կ. Պոլսոյ մասնաւոր դիրքը նկատի առնել

5° Համակերպիլ

Առաջարկ՝

1° Դիմում խնդակցութեան ձեւին տակ

2° Հայաստան մէկը դրկել – Թերզիպաշեան

Իսառն Ժողովը որոշած է կտակներէ օգտուիլ Ազգ. Պատուիրակութեան համար

Ազգ. Պատուիրակութենէն տեղեկութիւն ուզել

[Համագգային Խորհուրդ]

20 Հոկտ. 1922

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Փրոֆ. Պեգնեան
Մ. Նալբանտեան, Ա. Թերզիպաշեան

1° Նորատունկեանի նամակը կարդացուեցաւ:¹⁴³⁹

2° Ս. Պատրիարք հաշիւը ներկայացուց Կիլիկիոյ աղետի մասին:

3° Բեֆէթ փաշայի¹⁴⁴⁰ բարի գալուստ մաղթելու համար [որոշուեցաւ ուղարկել] Սմբատ Ծ. Վրդ. եւ Հալանեան:

¹⁴³⁹ Նկատի ունենալով որ ատենագրութիւնը չի նշեր նամակին թուականը, խորհելով հանդերձ թէ խօսքը կրնայ ամենայն հաւանականութեամբ վերաբերիլ Նորատունկեանի 12 Հոկտեմբեր 1922 թուակիրին, յարմար կը դատենք ներկայացնել Նորատունկեանի ստորագրութեամբ Չաւէն Պատրիարքին ուղղեալ եւ 3 Օգոստոս 1922-ի նիստին մէջ յիշատակուած գիրերէն ետք ուղարկուած նամակներէն կարեւորներուն բովանդակութիւնը «Յաւելուած» բաժնին մէջ (տեսնել Յաւելուածներ 208–214):

¹⁴⁴⁰ Բնագրին մէջ՝ *Բաֆէթ*: Սելանիկ ծնած իթթիհատական Բեֆէթ Պելէ (1881–1963), ծառայած էր օսմանեան բանակին եւ Չինադադարէն ետք միանալով Քեմալի շարժման՝ Անատոլիոյ մէջ գլխաւորած էր դիմադրական շարժումը, ծանր հարուած հասցնելով յոյներու ազատագրական պայքարին: Հետագային ան տարակարծութիւններ ունենալով Քեմալի հետ, պիտի ամբաստանուէր նոյնիսկ Քեմալի ահաբեկման մեղադրանքով, բայց անպարտ պիտի արձակուէր:

[Համագգային Խորհուրդ]

26 Հոկտ. 1922¹⁴⁴¹

Ներկայք՝ Ս. Պատրիարք, Նազկեան Արքեպ., Փրոֆ. Պէզնեան
Տիար Յ. Մօստիշեան, Մ. Նալբանտեան
Քաղ. Ժողով[[էն].- Յ. Ամատունի, Հ. Խօնասարեան

1° Գաղթելու հարցի մասին հաւանակ[ան]ութիւն ցոյց տալ թէ Կ. Պոլիսէն պիտի մեկնին [գաղթականները],
Բըլիֆի ծրագիրը գործադրել, գործի սկսուի յարմար տեղի մը համար, առիթ մը կ'ըլլայ, որքերը չպահել միեւնոյն
տեղը, գաղթականներուն հետ մեկնին եթէ կարելի է:

Սպանիոյ ալ դիմել, որպէսզի երկիր մը յատկացնելու գործին նպաստէ:

[Գաղթականներու տեղաւորման համար յիշատակուեցան] Սերպիա, Գանատա, Արժանթին

¹⁴⁴¹ Չաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ կը նշէր թէ գրեթէ ամէն շաբաթ նիստ գումարած Համագգային Ժողովի նիստերը շարունակուած էին մինչև 1922-ի Հոկտեմբեր ամիսը, «երբ թուրքերը զօրացան Պոլսոյ մէջ եւ Համաձայնական պետութեանց քաղաքականութիւնը փոխուեցաւ» (Չաւէն Արքեպս., 300–301):

ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎ¹⁴⁴²
(Դեկտեմբերի 8 1922)

ՆԱԽԱԳԱՀ՝ ՆԱՐՈՅԵԱՆ Ս.
ԱՏԵՆԱՊԵՏ՝ ՓՐՈՖ. Ա. Տ. ՅԱԿՈԲԵԱՆ

(Նիստը բացուեցաւ ժամը 12ին Ղալաթիոյ մատենադարանը: Բացականերու շարքին էին մայր դիւանի երեք ատենադպիրները, որով ատենադպրութիւնը վարելու հրաւիրուեցաւ ներկայ երեսփոխաններու կրտսերագոյնը՝ Օննիկ Մինասեան:¹⁴⁴³ Ներկայ էին 28 երեսփոխաններ:)

ՄԱՀ ԵՐԵՍՓՈԽԱՆ ՅԱԿՈԲ ՊՕՅԱԾԵԱՆԻ¹⁴⁴⁴

(Ժողովին հաղորդուեցաւ մահը երեսփոխան Պ. Յակոբ Պոյաճեանի: Յոտնկայս ցաւակցութիւն յայտնուեցաւ եւ նախագահը անոր հոգւոյն համար աղօթք մը կարդաց:)

ԳԻՐ ՉԱԷԼՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Ս. Պատրիարքը բացատրութիւններ տալով ժողովիս որոշումը կը պահանջէ, թէ իր հրաժարականը կրնա՞յ օգտակար ըլլալ ազգային շահերու տեսակէտով, թէ ոչ:¹⁴⁴⁵
(Պատճեն)¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴² Այս նիստին ատենագրութիւնը կը ներկայացնենք քաղուածաբար «Ժողովուրդի Ձայն»-ի (1273) եւ «Ճակատամարտ»-ի (1241/3062) 9 Դեկտեմբեր 1922-ի տեղեկատուութիւններէն:

¹⁴⁴³ Չաւէն Արքեպս., 397:

¹⁴⁴⁴ Ռոտոսթօ ծնած Յակոբ Պոյաճեան հայկական նահանգներու մէջ երկրաչափութեամբ զբաղելէ ետք, Պոլիս դառնալով ուսողութեան ուսուցիչ դարձած էր Մեքթէպը Մելքիէի կազմութեան օրերուն: 1895-ին Եգիպտոս երթալով պարապած էր ճարտարագիտութեամբ եւ երկրաչափութեամբ: 1908-ի Սահմանադրութեան հռչակումէն ետք վերադարձած էր Պոլիս, երեսփոխան ընտրուած էր Ռոտոսթոյէն եւ, ի շարս այլ գործունէութիւններու, դարձած էր անդամ Մէարիֆի ժողովին եւ Սանասարեան Խնամակալութեան, ինչպէս նաեւ պահ մը տնօրէնը՝ Մայր Վարժարանի («Ժողովուրդի Ձայն», 1273):

¹⁴⁴⁵ Թրքական մամուլը 1922-ի Նոյեմբերին աւելի շեշտ կերպով սկսած էր իր էջերը լեցնել հայերու դէմ զրգոյի ստացող տեղեկատուութիւններով եւ ջարդերու սպառնալիքով: Մասնաւորապէս մտահոգիչ բնոյթ պարգած էին Նոյեմբեր 29-ին հրատարակուած տեղեկութիւնները, որոնց համաձայն որպէս թէ «Պոլսոյ մէջ թուրքերու եւ քրիստոնեաներու միջեւ ջարդի պատճառ տալով օտար միջամտութիւն հրաւիրելու եւ միեւնոյն ատեն միլիական կառավարութեան բարձրաստիճան պաշտօնատարներու դէմ մահափորձ կատարելու նպատակով կարգ մը հայ քոմիթէիներ Պոլիս դրկուած են Իտալիայէն», թէ Իտալիոյ Վենթի Մելիա քաղաքը Նոյեմբերի սկիզբը Չօպանեանի, Անդրանիկի, Ահարոնեանի եւ Պօղոս Նուպարի քարտուղարին մասնակցութեամբ գումարման մը մէջ Բաշալեանի նախագահութեան ներքեւ աշխատելու համար որոշուել է «20ի չափ քոմիթէիներ Իտալիայէն Պոլիս» դրկել, թէ նոյն նպատակով «Փարիզի հայկական ակումբին մէջ գումարումներ տեղի կ'ունենային Չօր. Անդրանիկի եւ Ահարոնեանի նախագահութեան ներքեւ», եւայլն («Ժողովուրդի Ձայն», 29 Նոյեմբեր 1922, 1265): Այդ պատճառով, նոյն օրն իսկ Չաւէն Պատրիարք տեսակցութիւն մը խնդրած էր Էնկիւրիի կառավարութեան ներկայացուցիչ Բեֆէթ փաշայէն եւ այդ առիթով հաստատած՝ թէ կառավարութիւնը կասկածով կը նայէր իրեն եւ անհանգիստ կ'ըլլար իր ներկայութենէն: Բացի այդ, Մօստիչեան Պատրիարքին յայտնած էր թէ Նոյեմբեր 30-ին Բեֆէթ փաշայի դրդումով Օսմանեան Դրամատան պաշտօնեաներէն Պերճ Բերթաթեան նախաձեռնած է խորհրդակցութիւն մը եւ որոշած պահանջել իր հրաժարումը պատրիարքութենէն: Խորհրդակցութեան մաս կազմած է ի միջի այլոց Քերովբէ Տամատեան, որ ըստ Չաւէն Պատրիարքի եղած է Թալաթի «ամենէն մտերիմ բարեկամը» եւ նոյնիսկ սպառնացած ամբօխ մը հաւաքելով պատրիարքարանին վրայ յարձակիլ ու Պատրիարքը վռնտել այնտեղէն՝ հրաժարական չտալու պարագային (Չաւէն Արք., 392–397): Ատոնք բաւարար պատճառներ էին որ Պատրիարքը մղուէր Ազգային ժողովին դիմելու իր հրաժարման մասին որոշում մը տրուելու պահանջով:

¹⁴⁴⁶ Ներկայացուող նամակին պատճենը Չաւէն Պատրիարք հրատարակած է իր յուշերուն մէջ: Ան հրատարակած է նաեւ Ազգ. ժողովի դիւանին պատասխանը, ուր կ'ըսուէր թէ «հրաւիրեալ 53 երեսփոխաններէն 28ը միայն ներկայ գտնուե-

[5 Դեկտ. 1922,

Ազնուաշուք Ատենապետ Ազգ. Ընդհ. Ժողովոյ,

Յառաջիկայ Ուրբաթ օրուան համար Ազգ. Ընդհ. Ժողովը նիստի հրաւիրած եմ:

Նկատի ունենալով որ ոմանք բաւական չհամարելով կառավարութեան հետ մեր յարաբերութեանց վերսկսած ու առած քայլերը՝ անոր մօտենալու համար կը փափաքին աւելի սերտ բարեկամութեամբ ու անձնօրինակութեամբ կապուիլ անոր հետ եւ ասոր համար անձա արգելք կը համարեն, կը խնդրեն որ հաճիք Պատկ. Ժողովոյ խորհրդակցութեան եւ եթէ կարելի է որոշման ենթարկել հետեւեալը, թէ այժմեան քաղաքական պայմաններու մէջ ազգին օգտակար կը համարուի՝ պատրիարքական պաշտօնէն հրաժարումս թէ ոչ:

Խնդրելով որ Պատկ. Ժողովոյ խորհրդակցութեան կամ որոշման արդիւնքը հաճիք գրաւոր կերպով ինծի հաղորդել,

Մնամ աղօթարար

Պատրիարք Հայոց

Զաւէն Արքեպ.]¹⁴⁴⁷

յով, իրաւունք չտուին իրենք իրենց որոշման մը յանգելու՝ ինչպէս կը տրամադրէ օրէնքը, եւ որոշեցին պաշտօնական նիստը փակելով, ինքզինքնին լոկ խորհրդակցական ժողովի մը վերածել» (Զաւէն Արքեպ., 399–400): Ի դէպ, Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ կը թուարկէ անունները տուեալ խնդրով Ազգային Ժողովին մասնակցելու հրաւեր ստացած ոչ թէ 53, այլ 54 երեսփոխաններու:

¹⁴⁴⁷ Տեղին պիտի ըլլայ պոլսահայ մամուլէն քաղելով եւ ժամանակագրական կարգի պահպանումով նշել հետեւեալը.

5 Դեկտ.- Ուրբ ամիս առաջ, երբ Յ. Մօստիչեան Զաղաքական Ժողովի կազմութեան համար պաշտօն կը ստանձնէր, Զաւէն Պատրիարք փափաք յայտնած էր հրաժարելու իր պաշտօնէն: Նորընտիր Զաղ. Ժողովը նման առաջարկ չէր կրնար նկատողութեան առնել գործնապէս: Այժմ, յետոյ թէ Բերայի Հայկական Ակումբին մէջ տպագրեալ եւ անստորագիր հրաւերով խորհրդակցութեան հրաւեր ստացած են եկեղեցական եւ աշխարհական անհատներ քննարկելու պատրիարքական փոփոխութեան պէտքը, ինք ուզած է դիմել Ազգային Ժողովի տեսակէտին եւ առ այդ հրաւեր ուղարկած է նիստ գումարելու: Յ. Մօստիչեան ալ այդ նիստին հրաժարական պիտի ներկայացնէ, նկատի առնելով Զաղ. Ժողովին կազմալուծեալ վիճակը:

6 Դեկտ.- Սարգիս Գարակէօգեան, Բիւզանդ Բէշեան, Արշակ Սուրենեան, Արամ Ֆրնտրզեան, [Քերովրէ Տամատեան,] Դազարոս Պէգազեան պաշտօն ստանձնած ըլլալով Հայկական Ակումբին մէջ խորհրդակցողներէն, Պատրիարքին ներկայանալով կը յայտնեն թէ «ներկայ հանգամանքներու մէջ իր հրաժարականը օգտակար դատուած է»: Պատրիարքը կը պատասխանէ թէ ինք արդէն նիստի հրաւիրած է Ազգային Ժողովը եւ անոր որոշման համաձայն պիտի գործադրէ անհրաժեշտը:

8 Դեկտ.- Պատրիարքը յարմար կը դատէ Ազգային Ժողովի նիստին չնախագահել եւ իր պաշտօնին շարունակութեան մասին հարցումը գրաւոր ներկայացնել, որպէսզի ժողովականները ազատ կերպով յայտնեն իրենց կարծիքը: Ան բերանացի կը հաղորդէ ժողովի ատենապետին թէ պարտաւոր կը զգայ առնելու որոշումը այն ժողովին, որուն քուէով եւ հաւանութեամբ կոչուած է պատրիարքական պաշտօնին:

9 Դեկտ.- Մեծամասնութիւն գոյացած չըլլալով, Խառն Ժողովը ի վիճակի չ'ըլլար ընտրել պատրիարքական տեղապահ մը: Նոյն օրն իսկ Զաւէն Պատրիարք մամուլով թէ այլապէս հանրութեան կ'ուզէ տեղեկացնել իր հրաժարած եւ գործունէութենէ ձեռնթափ եղած ըլլալը:

12 Դեկտ.- Զաւէն Պատրիարք անադմուկ կը հեռանայ Պոլսէն՝ առանց սպասելու տեղապահի ընտրութեան: Միջանկեալ, Խառն Ժողովին կողմէ Պատրիարքական Փոխանորդ Սմբատ Ծ.Վ.-ի կը վստահուի անհրաժեշտ գործերը վարելու պարտականութիւնը:

Յաւելուածաբար հարկ է նշել թէ մասնաւորաբար թրքական «Ազաւա» օրաթերթը, որ մօտէն կը հետեւէր կացութեան, տակաւին Ազգային Ժողովի Դեկտ. 8-ի նիստէն առաջ նշած էր թէ Պատրիարքին հրաժարեցման հետ կապ ունեցող Ազգային Ժողովի նիստը տեղի պիտի ունենար ազգին կողմէ կատարուած ճնշման հետեւանքով՝ բարելաւելու հայեւթուրք յարաբերութիւնները, եւ նոյնիսկ պնդելով որ Պատրիարքը պէտք է հրաժարի: «Ազաւա» մինչեւ իսկ որպէս հաւանական ընտրելի կու տար անունները նախկին Պատրիարք Յովհաննէս Արշարունիի եւ Իզմիրթի առաջնորդ Ստեփաննոս Յովակիմեան սրբազանի:

(Ժողովը օրինական թիւ չունենալով, այս խնդրին շուրջ շարունակեց իր նիստը խորհրդակցական ձեւի մէջ, որոշելով որ Տ. Մեսրոպ Եպսկ. եւ առժամեայ խորհրդակցութեան ատենապետ Պ. Պ. Փափագեան¹⁴⁴⁸ երթան նիստէն յետոյ արդիւնքը հաղորդելու Ս. Պատրիարքին:)¹⁴⁴⁹

ԳԻՐ ԲԱՂ. ԺՈՂՈՎԻ ԱՏԵՆԱՊԵՏԻ

Տ. ԱՏԵՆԱՊԵՏ.- Պ. Մօստիչեան կը յայտնէ թէ 8 ամիս առաջ Ազգ. Ժողովիս ընտրած Քաղ. Ժողովի անդամներուն մէկ մասին հրաժարման եւ մեծագոյն մասին վերջերս Պոլսէն հեռանալուն պատճառաւ միայն 3 անդամ մնացած է Պոլիս: Ինք ազգին ներքին գործերուն, այսինքն՝ եկեղեցական, ամուսնական եւ կրթական բարեկարգութեան աշխատիլ ամէն անհատի պարտականութիւնը ըլլալու գիտակցութեամբ ընդունած էր Քաղ. Ժողովի անդամակցութիւնը եւ աշխատած՝ իր պաշտօնակիցներուն հետ: Սակայն նկատելով որ այս Ժողովին անդամակցութիւնը անթոշակ ըլլալով տրամադրելի ժամանակը ունեցողները պէտք է վարեն զայն, նկատելով դարձեալ որ այս միջոցին հայկական դրամատան բաժնետէրերու Ժողովին կողմէ հաշուեյարդար կարգուած եւ բոլոր ժամերը գրաւուած են, կը պարտաւորուի հրաժարիլ, առաջարկելով որ ազգին եւ տէրութեան վստահութիւնը գրաւող նոր Քաղ. Ժողով մը ընտրուի:

(Պատճեն)

(Ներկաները միաձայնութեամբ փափաք յայտնեցին որ Պ. Մօստիչեան շարունակէ իր պաշտօնը՝ իրեն ընկերակից առնելով ուրիշներ, ինչպէս ասկէ առաջ ալ, ու Ժողովին վաւերացման ենթարկէ յառաջիկայ նիստին:¹⁴⁵⁰ Պ. Մօստիչեան ընդունեց այս պաշտօնը:)

¹⁴⁴⁸ Խորհրդակցական նիստը վարած է Պարգեւ Փափագեան, որովհետեւ Փրոֆ. Աբրահամ Տէր Յակոբեան, ինչպէս նաեւ երեք եկեղեցական եւ երեք աշխարհական երեսփոխաններ արդէն մեկնած էին կանուխէն (Չաւէն Արքեպս., 401):

¹⁴⁴⁹ «Ժողովուրդի Չայնը» (1274) եւ «Ճակատամարտ» (1242/3063) իրենց 10 Դեկտեմբեր 1922-ի համարներով կը տեղեկացնեն թէ Դեկտեմբեր 9-ին Մեսրոպ Սրբազանի եւ Պարգեւ Փափագեանի այցի ընթացքին ծանօթանալէ ետք պարգուած տեսակետներու մանրամասնութիւններուն եւ նկատելով որ Պոլսէն բացակայ երեսփոխաններն ալ հաշուելով 47 երեսփոխանի մեծամասնութիւնը կարելի պիտի չլլայ ապահովել հարցը կրկին քննարկելու համար, Չաւէն Պատրիարք որոշած է հրաժարիլ եւ յանձնարարած է ամմիջապէս կատարել տեղապահի մը ընտրութիւնը՝ անոր փոխանցելու անհրաժեշտը: Այնուհետեւ ան Ազգային Ժողովի ատենապետին ներկայացուցած է իր գրաւոր հրաժարականը: Ան նաեւ յայտնած է թէ կը դադրեցնէ իբրեւ Պատրիարք իր գործունէութիւնը այդ թուականէն սկսեալ: «Վերջին Լուր» (9 Դեկտեմբեր 1922, 2667) արդէն հաղորդած էր թէ Չաւէն Պատրիարք իրիկունը ուշ ատեն տեսակցած էր երկու պատուիրակներուն հետ եւ պէտք տեսած էր նոյնհետայն ներկայացնելու իր հրաժարականը:

Մեսրոպ Սրբազան Դեկտեմբեր 9-ի յետմիջօրէին հրաւիրած է Կրօնական Ժողովի անդամներն ու Քաղաքական Ժողովի երեք գործօն անդամները տեղապահական ընտրութեան ձեռնարկելու համար, բայց մեծամասնութիւն գոյացած չլլալով, որոշուած է որ Մօստիչեան Խառն Ժողովի ատենապետի հանգամանքով նոր հրաւիր մը տայ երկու Ժողովներու անդամներուն՝ խորհրդակցաբար տեղապահի ընտրութիւնը կատարելու եւ յետայնու պատրիարքարանի գործակաւորար Համամնեանի հետ Էնկիւրիի կառավարութեան ներկայացուցիչ Բեֆէթ փաշայի ներկայանալով տեղապահին վաւերացումը խնդրելու:

Խառն Ժողովը ի վերջոյ իր Դեկտեմբեր 20-ի նիստին պիտի յաջողէր Պատրիարքական տեղապահ ընտրել Գէորգ Եպսկ. Ալանեանը 19 Ժողովականներէ 14 քուէատուներու ձայնով: 5 քուէ տրուած էր Արշարունի Սրբազանի, որ նշելով թէ ինք նախապէս պատրիարք եղած ըլլալով չէր կրնար ընդունիլ տեղապահական պաշտօնը, խնդրած էր որ իրեն տրուած 5 քուէներն ալ նկատուին նորընտիր տեղապահին տրուած:

«Վերջին Լուր» (21 Դեկտեմբեր 1922, 2677) Էջմիածնէն որպէս եպիսկոպոս նոր վերադարձած հոգեւորականին մասին այս առիթով պիտի գրէր. «Տ. Գէորգ Եպսկ. Ալանեան մեր այն սակաւաթիւ եկեղեցականներէն է, որոնք իրենց խոհականութեամբ, եռանդով եւ արժանիքներով օգտակար եղած են իրենց Եկեղեցիին եւ Ազգին ու անկեղծօրէն սիրուած այս վերջինէն իրենց անձնուէր ծառայութեանց համար: Իր ընտրութիւնը արդիւնք է իր վայելած Ժողովողականութեան ազգին բոլոր դասակարգերուն մէջ, ինչպէս այն փառստութեան գոր կը վայելէ Թուրքիոյ կառավարութեան շրջանակներուն մէջ [շեղագրումն ինձմէ-Վ.Դ.]»:

¹⁴⁵⁰ Մօստիչեան իրեն տրուած իրաւասութեան համաձայն գործելով, 11 Դեկտեմբերին իսկ կազմած է Քաղաքական Ժողովը իրեն գործակից ընտրելով հետեւեալ անձերը, ըստ «Ճակատամարտ»ի (12 Դեկտեմբեր 1922, 1243/3064)՝ Արշակ Էսաեան, Արամ Ֆրնտրզեան, Արամ Գարակէօզեան, Բիւզանդ Քէչեան, Հայկ Անտոնեան, Պերճ Բերքեթեան, Պետրոս Խօրասանեան, Սարգիս Գարակէօզեան, Ստեփան Կուրտիկեան, Ստեփան Արապեան, Լեւոն Թոքալեան, Քերովբէ Տամատեան եւ Օննիկ Գարաեան: «Ժողովուրդի Չայնը» եւս իր նոյն ամսաթիւը կրող թիւ 1275 համարով տուած է անուանացանկը նոր Քաղաքական Ժողովին: Հոն Սարգիս Գարակէօզեանի փոխարէն նշուած է

(Խորհրդակցությունը շարունակուեցաւ մինչեւ ժամը 5:)

Սարգիս Գարսեան: Կը խորհինք թէ ճիշդն է Սարգիս Գարսեօզեան, որ արդէն մաս կազմած էր նախապէս նշուած խորհրդակցական ժողովին անունով Չաւէն Պատրիարքին ներկայացած պատուիրակութեան: Քաղաքական ժողով մուտքը անձերու,- որոնք կողմնակից էին Պատրիարքը հրաժարեցնելու եւ թրքական իշխանութիւններուն հետ յարաբերութիւնները բարելաւելու,- կը թողու Րեֆէթ փաշայի ճնշումներուն տեղի տրուած ըլլալու տպաւորութիւնը:

Միլիթ Գ. Նուկար

Սրապայ Զեր Յեմ. 20 թուականի յուզիչ նամակը եւ արոր ի պարսխան կ'ուսեն ապահովել Չեյ թե Խաղաղութեան Վեհաժողովի պարուիրականներուն մօտ հանդիպեցայ հայերու հանդէպ անկեղծ եւ խոր համակրանքի մը: Արդարեւ շար դժուար է – ինչպէս որ դուր ալ պիտի համոզուի – ներկայացուցիչներ սահմանել խաղաղական միութիւններու համար, որոնք քակաւին ընդունուած չեն Ազգերու ընդհանրիկին մէջ: Վարաւ եմ թէ այդ է միակ պարճառը, որ հայերուն իրաւունք արուած չէ ներկայացուցչութիւն ունենալու: Ապահովութիւնը ունիմ թէ այս պարագան իբր պարճառ չունի Հայաստանի շահերուն անկարեւորութիւնը, եւ դուր պէտք է վարահութիւն ունենալ որ Հայկական Հարցը նկարի պիտի առնուի այնպէս ինչպէս թէ հայերը անշամբ ներկայացած ըլլային:

Անկեղծաբար

Բարիք, 23 Յունի. 1919

ՎՈՒՄՐՈՒՆ ՎԻԼՍՈՆ